

Լ Ե Ռ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍԸ ՀԱՏՈՐՈՎ

Երևան
«Հայաստանի պրեսա»
1987

0(47 925)
ձ-38
հշ.

Լ Ե Ռ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

5771

Երևան
«Հայաստանի պրեսա»
1987

Խմբագրական կոլեգիա՝ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ Մ., ԹԱՄՐԱԶ-
ՅԱՆ Հ., ՄՈՒՂՆԵՅՅԱՆ Գ., ՅԵԼՆԲՅԱՆ Հ., ՂԱԶԱՐ-
ՅԱՆ Հ., ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ Խ., ՕՀՆՅԱՆ Ա.

Կազմողներ՝ ԹՈՓԶՅԱՆ Ա., ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ Խ., ՕՀՆ-
ՅԱՆ Ա., ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ռ.

Խմբագիր՝ Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Արեւիանոս Դապարյան

Գլուխ առաջին

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

I

Նոր պատմական շրջան Կովկասում: Ինչ էր բերում նա. Ալեքսանդր I-ի հրովարտակը: Անցյալի ժառանգությունը: Հայերի և վրացիների մտավոր դուրսը: Հայոց դպրոցները: Հայ հոգևորականությունը:

Ռուսաց տիրապետությունը Անդրկովկասում պաշտոնապես հաստատվեց 1801 թվականի փետրվարի 16-ին: Այդ օրը մեր լայնատարած, գեղեցիկ երկրի մի փոքրիկ մասն էր հյուսիսային մեծ պետության սեփականություն դառնում— Վրաստանը: Բայց և այդպես, իրողությունը ահագին նշանակություն ուներ ամբողջ Կովկասի համար:

Թիֆլիսում հաստատվելը առաջին քայլն էր. ռուսաց տիրապետությունը սկսեց տարածվել և մի 25—30 տարվա ընթացքում նրա ձեռքին էր գտնվում ամբողջ Անդրկովկասը:

Ի՞նչ էր բերում այդ տիրապետությունը:

1801 թվականի սեպտեմբերի 12-ին հրատարակված հրովարտական Ալեքսանդր I-ին կայսրը այսպիսի խոսքերով էր դիմում Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային ստորոտներում ապրող իր նոր հպատակներին. «Թող ձեր մեջ հաստատվի խաղաղությունը, արդարադատությունը, անձի և գույքի ապահովությունը: Թող խզվեն կամայականությունները և դաժան տանջանքները. ամեն մեկը թող նվիրվի սեփական և հասարակական լավագույն օգուտներին, ազատ և անարգել վարժվելով երկրագործության, արհեստների, առևտրի, ձեռագործների մեջ՝ ամենքին հավասար կերպով հովանավորող օրենքների պաշտպանության տակ»:

Կովկասը շատ տիրապետողներ էր տեսել, բայց նրանցից ոչ ոք այսպիսի խոսքեր չէր արտասանել: Տասնյակ դարերի ընթացքում այստեղ հաստատված էր արյունի, հափշտակությունների իրականությունը: Տասնյակ դարերի ընթացքում այստեղ Ասիան էր բռնացած: Ռուսաց կայսրի այս խոսքերը բոլորովին նոր էին, դեռ չլսված այս դժբախտ ու արնաքամ կողմերում. այս խոսքերը գալիս էին աշխարհի ազատ ու քաղաքակիրթ կողմից՝ Եվրոպայից: Եվ նրանք միանգամից կերպարանափոխեցին ասիական խեղճ ու խավար միջավայրի հազարամյա ճակատագիրը:

Սկսվեց մի նոր շրջան՝ խաղաղ դարգացման, մտավոր և կուլտուրական առաջադիմության շրջանը։ Ռուսաց զենքը ոչ միայն բերում էր խաղաղություն և հանգստություն, այլ և կապում էր մի կամուրջ այնքան դժբախտություններ անտաժ մեր երկրի և եվրոպական քաղաքակրթության մեջ։ Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտած ժողովուրդները այլևս ոչ մի հոգս չէին կարող ունենալ բացի մտավոր և կուլտուրական առաջադիմությունից։ Ընդմիջում վերջացել էին քաղաքական հարցերը։ Կովկասը ոչ ոքին չպիտի պատկաներ, բայց միայն Ռուսաստանին։ Եվ ազգաբնակչության մեծ մասը էր թոթափել իրանից հնություն շրթանները, զնալ առաջադիմող ազգերի և հանրամարդկային իդեալների հետևից ու այդպես գտնել իր երջանկությունը։

Դա մի ստիպողական պահանջ էր, կյանքի և մահվան հարց։ Տասնիններորդ մեծագործ դարը հենց իր առաջին քայլերից իր բարերարություններն էր խոստանում և Արևելքի այս խեղճ ու կտրած կտորին էլ, միայն պահանջվում էր աշխատել, գործել։

Սակայն ի՞նչ ուժերով, ի՞նչ ընդունակություններով և պատրաստությամբ էր ներկայանում Անդրկովկասը ռուսաց տիրապետության հետ եկած այս նոր ժամանակին։ Ի՞նչ ունեւր նա։

Շատ խղճալի բան, համարյա ոչինչ։ Նրա վրա ծանրացած էր ստրկության դարերի մի երկար շարք։ Քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, որ ամենից շուտ պիտի արձագանք տար նոր շրջանի պահանջներին, արնաքամ դառած մի մարմին էր, որ հազիվ էր շունչ պահել մինչև իր ազատության օրը։ Ամբողջ ժամանակ նա տարուբերվում էր մի քառսի մեջ։ Հայաստանը մատնված էր թուրք խաների կամայականություններին, Վրաստանը տանջվում էր իր ներքին ցավներից և պարսիկների, թուրքերի, կովկասյան լեռնաբնակների հարձակումներից։ Ստրկությունը սոսկալի կեղտեր է ծնեցնում։ Ստրկի ժողովուրդը սովորել էր այն մտքին, որ պետք է մի կերպ պահպանել իր գոյությունը։ Շատ արատներ էին մտել նրա արյան մեջ, շատ կողմերից էր թունավորված նրա մարդկային արժանավորությունը։ Արտասուքների, հառաչանքների հայրենիքում, անզուսպ բարբարոսությունների ասպարեզում, չէին կարող, իհարկե, զարգանալ այնպիսի հիմնարկություններ, որոնք կրթեին այդ ժողովրդի սիրտն ու հոգին։ Եվ նա տգետ էր, խավար և ոչինչ բարոյական ու նյութական ուժ չունեւր իր դժբախտությունը բուժելու համար։

Այսպես էին կովկասյան երկու բնիկ քրիստոնյա ազգերը՝ հայերը և վրացիները։ Մենք հետևենք հայերին։

Պետք էր ենթադրել, որ հայերը այնքան անօգնական ու դժբախտ չպիտի լինեին մտավոր առաջադիմության կողմից։ Տասնութերորդ դարում հայություն արևմտյան բաժինը բավական նշանավոր, աչքի ընկնող գրական և կրթական արժու էր ցույց տալիս։ Այդտեղ էին Կ. Պոլսի և Վենետիկի նման կենտրոնները, ուր մշակվում էր գրագիտությունը, ուր գործում էին տպարանները։ Ավելի նշանավոր էր Վենետիկը։ Ս. Ղազարի կղզին արդեն աստղի պես փայլում էր հայկական սև հորիզոնի վրա։ Նրա բարեկարգ դպրոցը, նրա ծաղկած մատենագրությունը շատ կարող էին օգնել տգետ ու խավար հայրենիքին։ Բայց արևելյան Հայաստանը մասնակից չէր այդ գրական, մտավոր շարժման և շատ ու շատ ետ էր մնացել արևմտյան հայությունից։

Նույն 1801 թվականին, երբ ռուսները հաստատվում էին Թիֆլիսում, հայ վարդապետներից մեկը ներկայացրեց զենեքալ Լազարևին մի զեկուցում հա-

յերի կրթական գործի մասին*։ Այդտեղից մենք իմանում ենք, որ էջմիածնի, Սանահյնի և Հաղբասի թեմերում գոյություն ունեին ընդամենը երկու հատ դպրոց, որոնցից մեկը Թիֆլիսում, Մոզնու եկեղեցու բակում։ Ահա այդ երկու տեղերից էր լույս ստանում ամբողջ այն հայ ժողովուրդը, որ բնակվում էր Վրաստանի սահմաններում։ Եվ հետաքրքրականը, իհարկե, այնքան դպրոցների թիվը չէ, որքան այն, թե ի՞նչ էին այդ դպրոցները։

Հասկացողություն կարող է մեզ տալ այն դպրոցը, որ գոյություն ունեւր Թիֆլիսում 1814 թվականին, երբ Ներսես Աշտարակեցին առաջնորդ էր այստեղ։ Կար այդ ժամանակը մի հայոց դպրոց, գուցե նույն Մոզնու դպրոցը, որ միակն էր Վրաստանի մայրաքաղաքում։ Նրա կառավարիչն էր ժամկոչ Նդիազարը, որ Թիֆլիսի առաջին հայերենագետն էր համարվում։ Մի խանութի մեջ, որ այդ դպրոցի շինությունն էր, վարժապետի առաջ չորած էին 13 հոգի։ Ուսումը, թեկուզ հենց այսպիսի մի ուսուցչի ավանդած ուսումը, այն ժամանակ միայն հոգևորականների սեփականություն էր համարվում. և ժամկոչ Նդիազարից իմաստություն սովորողները բացառապես նրանք էին, որոնք քահանայանալու միտք ունեւին։ Թուղթ էլ չկար այդ խեղճ աշակերտների համար. նրանք գրել սովորում էին տավարի ոսկորների (թիակ) վրա։ Խանութ-դպրոցը հասարակաց «թամաշայի» տեղ էր։ Փողոցով անցնողները կանգ էին առնում և նայում էին, թե ինչպես է վարժապետը ծեծում աշակերտներին, ինչպես է խրատում։ Այդ աշակերտները ոչ միայն վարժապետի, այլև նրա ծանոթների և ոչ ծանոթների ծառաներն էին։ Մեկը ուզում էր բաղնիս զնալ և մարդ էր ուղարկում մանկավարժ ժամկոչի մոտ, խնդրելով մի երկու աշակերտ տալ՝ շորերը բաղնիս տանելու և ետ բերելու համար։ Աշակերտները ուղարկվում էին ծանոթ-բարեկամի կտուրը կոխ տալու, երբ անձրև էր գալիս և կտուրը կաթում էր. աշակերտը զնում էր երեսայի օրորոցը օրորելու, երբ մայրը զբաղված էր լինում տնային գործերով**։ Այսպես էր կրթության տաճարը, այսքան դառն գործ է նույնիսկ մի կտոր գրագիտություն սովորելը։ Եվ այսպես միայն Թիֆլիսում չէր, այլ ամեն տեղ և ոչ միայն հայերի մեջ***։

Գեւ պետք է ասել, որ ժամկոչ Նդիազարների դպրոցը ավարտելու բախտը ամեն մեկին չէր տված։ Շատերը քահանա էին դառնում նույնիսկ այդ դպրոցի երեսը չտեսած, անգրագետ լինելով անգամ։ Քահանաներ կային, որոնք կարդալ իսկ չգիտեին և ժամասացությունը բերանացի էին սովորում։ Քիչ քահանաներ կարող էին հայերեն տառերով ստորագրել իրանց անունները. մեծամասնությունը միայն վրացերեն գիտեր. իսկ ի՞նչ գիտեին Վրաստանից դուրս գտնվողները։

Եվ այդ հոգևորականությունն էր ժողովրդին կրթություն հայթայթողը։ Միայն քահանայական դասակարգը չէր այդ դրության մեջ։ Բարձրերում, կուսակրոն հոգևորականության մեջ էլ, շատ հազվագյուտ էին լեզվին տիրապետող, գրքի սիրահար անհատները։ Պահանջ չկար. խլացած էր հոգևորը, մտավորը։ Գիտությունը ոչինչ չէր տալիս հոգևորականին, մինչդեռ տգիտությունը թույլ էր տալիս, միջոցների խտրություն չճանաչելով, հասնել փառքի, իշխանության, հարստության։ Մահմեդական տիրապետությունը միայն ան-

* Акты Кавказ. Археогр. Коммис., т. I, № 660.

** Ա. Երեցյան. «Պատմ. Ներս. դպր.», եր. 30—31։

*** Այս հին «խալիֆայական դպրոցը» ինչպես հայտնի է, երկար ժամանակ գոյություն ունեւր մեզանում և իր բոլոր սարսափներով մանրամասն շատ անգամ է նկարագրված մեր գրականության մեջ։

խորոյակաճանցնող գաղափարներ էր նմիրագործում: Միակ միջոցը, որով կարելի էր լինում մեղմացնել տիրող խանութի և փաշաների խիստ սիրտը, այն էր, որ աշխատում էին հլու կամակառարութեամբ շողորթորթ լեզվով, կաշառքներով ապրելու և գործելու իրավունք գնել:

Հայ հոգևորականը, իբրև ժողովրդի պաշտոնական առաջնորդ, հայ վաճառականը, իբրև իր հասարակութեան առաջադր անդամ, ամենից շատ հայկավորութիւն ունեին իշխողների բարի տրամադրութիւնը գնելու նվազ պատճառով այդ երկու դասակարգերը առաջացնում էին շատ բացասական, անպատիվ տիպեր, որոնք իշխել և կեղծքել էին սիրում և հենց այդ նպատակով էլ հաճախ միանում էին իրար հետ: Օրինակ կարող են համարվել հարկերի կապալառու հայերը: Կ. Պոլսի ամիրաները մտնում էին որևէ փաշայի հովանավորութեան տակ, փող էին տալիս նրանց և ապա, իրանց տվածը հաւ ստանալու համար, կեղծքում էին այն հասարակութիւններին, որոնք հարկ պիտի վճարեին կառավարութեան: Հայ հոգևորականների փառամոլութեան և ապիկարութեան օրինակներով լի է վերջին դարերի մեր պատմութիւնը. ամէնորդ է— և անհնարին էլ է— բերել այդ օրինակները. միայն Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռի պատմութիւնը որքան զգլխի էջեր է բաց անում մեր առջև:

Անբազարութիւն կլինէր հոգևորականների տգիտութիւնն ու անպետքութիւնը միայն նրանով բացատրել, թե կար մահմեդական բռնապետութիւն, որ չէր թույլ տալիս նրանց ուրիշ կերպ լինել: Պակասում էին սրտացամ, ընդունակ, ազնիվ գործիչներ: Իսկ թե մահմեդական բռնապետութեան տակ էլ կարող էին լինել այդպիսի գործիչներ, այդ ցույց են տալիս մի շարք անուններ— Ոսկան վարդապետ Երևանցի, Թովմա եպիսկոպոս Վանանդեցի, Մխիթար Սեբաստացի, Միմեոն կաթողիկոս, Հովսեփ կաթողիկոս Արղութեան և այլն: Այդ հոգևորականները հանդիսացել են մի մի հերոսներ, իրանց տուփուն, համառ ջանասիրութեամբ կարողացել են այնքան շատ բան անել, այնքան երախտիք տալ մեզ, որ ուղղակի հրաշագործներ են թվում մեզ, երբ մենք նկատի ենք առնում նրանց ժամանակը, նրանց տանջանքները: Դժբախտաբար, շուտ շուտ չէին երևում այդպիսի անհատները մեր ողբալի իրականութեան մեջ:

Պետք է շատ շնորհակալ լինել ճակատագրից, որ տասնիններորդ դարի սկզբում, այն խորհրդավոր միջոցին, երբ ժամանակը իր անողոր պահանջներն էր ներկայացնում հայերին, երբ ողորակ տիրապետութիւնը նոր, ժպտուն հորիզոններ էր բաց անում, մեր հոգևորականութեան մեջ երևան եկավ մի նոր հերոս, որ յաջորդեց Հովսեփ Արղութեանին և շարունակեց նրա գործը ավելի մեծ եռանդով:

Այդ հերոսը ներսես Աշտարակեցին էր:

II

Կրթութեան կտրիփ: Ռուս կառավարութեան ձեռք առած միջոցները: Ազնվականների դպրոց Թիֆլիսում: Կովկասցի առաջին համալսարանականները: Ներսես Աշտարակեցին Թիֆլիսում: Կրթական հոգսեր: Մխիթարյան միաբանութեան օրինակը: Լազարյան դպրոց Մոսկվայում: Ներսիսյան դպրոց Թիֆլիսում: Այդ դպրոցների նպատակը և ուղղութիւնը:

Այսպես ահա, նոր ճանապարհի վրա դրված ժողովրդին հարկավոր էր ուսում, կրթութիւն: Ապահովվել էր կյանքը. այժմ առաջին անհրաժեշտութիւնը գիրքն էր: Ուրիշ կերպ կովկասցին չէր էլ կարող հասկանալ, թե ինչ է իր

պատմութեան նոր շրջանը, ինչ պետք է անել ինքը՝ օգտակար, բարեկեցիկ քաղաքացի դառնալու համար:

Դպրոցներ, ինչպես տեսանք, չկային: Պետք էր բաց անել դպրոցներ: Ժողովուրդը իր միջոցներով չէր կարող այդ անհրաժեշտ պահանջն իրագործել. նա չէր էլ հասկանում, թե ինչու պետք է դպրոցներ բաց անել: Մնում էր, որ կրթական հոգսերը իր վրա վերցնէ ողորակ կառավարութիւնը:

Բայց կառավարութիւնը, Վրաստանի միացումից հետո, երկար ժամանակ զբաղված էր քաղաքական այնպիսի բարդ հարցերով, որոնք չէին թույլ տալիս ուշադրութիւն դարձնել նոր հպատակների մտավոր պահանջների վրա: Հարկավոր եղավ պատերազմական գործողութիւններ սկսել հարևան խանութիւնների դեմ: Վրաստանում տեղի ունեին վտանգավոր խլրտումներ, Պարսկաստանը և Թուրքիան չէին ուղում հաշտվել այն մտքի հետ, որ Կովկասը ողորակ հոգ պիտի դառնա. բացի այդ տեղական հանգամանքներից, նվրդալուծում սկսվել էր Նապոլեոնի պատերազմների շրջանը, և Պետերբուրգի կառավարութեան ամբողջ ուշադրութիւնն էին խլել: Այդ պատճառով էլ կրթական գործը Անդրկովկասում XIX դարի առաջին քառորդում շատ ողորմելի դրութեան մեջ էր:

1802 թվականին կառավարութիւնը Թիֆլիսում բաց արեց ազնվականների դպրոց, որ երկար ժամանակ ողորակ միակ դպրոցն էր Անդրկովկասում: Բայց դա էլ մատչելի էր միայն ազնվական դասակարգին և այնքան փոքր էր, որ 45 աշակերտից ավել չէր ընդունում: Թե որքան շնչին էր ուսման պահանջը վրաց ազնվականութեան մեջ, ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ կառավարութիւնը աշակերտները գրավելու համար հարկադրված էր ռոճիկ տալ նրանց: Դպրոցի աշակերտները վրաց ազնվականների ամենանշանավոր տոհմերի զավակներն էին: Բայց շնացած կառավարութեան ձեռք առած խրախուսական միջոցներին, ուսման սերը չէր դարգանում արտոնված դասակարգի մեջ: Ազնվական աշակերտները շատ հաճախ փախչում էին դպրոցից, և այդ երևույթը իշխան Յիցիանովը բացատրում էր նրանով, որ տեղական ժողովրդի բարբերը «անսովոր են և վայրենի»: Արժանավոր հոգևորականներ պատրաստելու համար՝ ազնվականների դպրոցում սկսեցին ընդունել և վրացի քահանաների որդիներին, թվով 10 հոգի, մինչև որ 1817 թվին Թիֆլիսում բացվեց հոգևոր սեմինարիա օրթոդոքս դավանութեան համար:

Նվազապես, մենք տեսնում ենք, որ ողորակ կառավարութիւնը սկզբում կարողանում էր հոգալ միայն վրաց ազնվականութեան և հոգևորականութեան կրթական պահանջները, թեև հասկանում էր, որ հայերն էլ պիտի իրանց մասն ունենան մտավոր առաջադիմութեան մեջ: Այդ բանը նկատվում է 1803-ին կայացած կայսերական հրամանի մեջ, որով առաջարկվում էր ընտրել հայերից և վրացի ազնվականներից 12 ընդունակ աշակերտներ և ուղարկել նրանց Մոսկվայի համալսարանը՝ պետական հաշվով ուսում ստանալու համար: Այդ կարգադրութեան նպատակն էր բժիշկներ պատրաստել Կովկասի համար: Առաջին երիտասարդներն էին գրանք, որ մեր երկրից գնում էին համալսարանական բարձր ուսում ստանալու: Բայց համալսարանն էլ ոչինչ գրավիչ բան չունէր կովկասցիների համար: Զգիտներ ինչպես էին հայերը, բայց պաշտոնական թղթերի մեջ կարգում ենք, որ վրացի իշխանները և մանավանդ իշխանուհիները չէին թույլ տալիս իրանց որդիներին հեռանալ հայրական տնից և գնալ Ռուսաստան:

Հայերը, չունենալով ազնվականների մեծ դասակարգ, պիտի զրկված մնային փոքր ի շատե կանոնավոր դպրոցներից, եթե չկարողանային իրանց սե-

կառնական միջոցներով հողաւ այդ կարիքը: Փորձը, իհարկե, վերապահված էր անհատներին: ժողովրդական գիտակցութեանը այնքան թույլ էր, որ ինքնաբերաբար ոչինչ չէր կարող անել: Բարեբախտաբար, այդ ժամանակ հայերի մեջ երկու մեծագործ անհատներ կային, որոնք իրանց ազգի բարերարներ հանդիսացան:

1800 թվականի հունվարի 4-ին կոմս Հովհաննես Լազարյանը* գրեց իր նշանավոր կտակը: Իր մեծ հարստութիւնը նա տալիս էր իր կրտսեր եղբայր Հովակիմ Լազարյանին, որովհետեւ ինքն անժառանգ էր: Միեւնոյն ժամանակ նա կարգադրում էր, որ իր մահվանից հետո Հովակիմը մտցնէ Մոսկվայի կնամակարական երկհարկը 200,000 ռուբլի թղթադրամ, որպէսզի ժամանակով այդ գումարից ստացված տոկոսներով մի օրինավոր դպրոց կառուցվի հայ աղքատ երեխաների համար ի հիշատակ իր միակ որդի Հարութիւնի, որ վախճանվել էր ծաղիկ հասակում: Կոմս Հովհաննես Լազարյանը, այս անմոռանալի մարդը և լավագոյն հայը, վախճանվեց Պետերբուրգում 1801 թվականի հոկտեմբերի 24-ին:

Հովակիմ Լազարյանը սրբութեամբ կատարեց իր եղբոր վերջին կամքը: Դպրոցին հատկացրած փողը նա մտցրեց նշանակած տեղը: Բայց այդքանով չբավականացավ: Հովհաննեսի միտքը շատ մոտիկ էր և այդ բարեսեր, հասկացող, հասարակաց բարիքին նվիրված մարդու սրտին: Նա ինքն էլ շատ լավ էր հասկանում, թե որքան կարոտ է իր խեղճ ազգը մի լուսատու հիմնարկութեան, ուստի շապաւեց, որ նվիրված դրամագլուխը տոկոսներ բերե ցանկացած շափով: Հովակիմը բաց արեց իր սակը և 200,000 թղթադրամ ռուբլի էլ իրանից դնելով, 1814 թվականին սկսեց Մոսկվայում մի շէնք կառուցանել, որի մեջ պիտի տեղավորվէր ծրագրված դպրոցը: Մեծ խելք և հեռատեսութիւն ցույց տվեց նա մանավանդ դպրոցի համար տեղ ընտրելու գործում: Մոսկվան թեև հետո էր հայերի բնակութեան տեղերից, բայց իբրև Ռուսաստանի մտավոր առաջնակարգ մի կենտրոն, կարող էր մի բարեկարգ դպրոցի բոլոր հարմարութիւնները տալ: Շինութիւնը ավարտվեց 1816-ին, իսկ հաջորդ տարին բացվեց «Լազարյան հայկական ուսումնարանը»: Այսպես էր նա կոչվում սկզբում:

Միեւնոյն նպաստավոր պայմանների մեջ չէր գտնվում Ներսէս եպիսկոպոս Աշտարակեցին, որ համարյա միաժամանակ հղացել էր մի բարեկարգ դպրոց հիմնելու միտքը: Նա կարծում էր, թե այդպիսի մի դպրոցի համար ամենահարմար տեղը պիտի լինի Էջմիածինը, որ հայոց հոգևոր կառավարութեան կենտրոնն էր և, հետևաբար, մտավոր դարգացման կենտրոն էլ պիտի դառնար: Ներսէսը մինչև իսկ պատրաստութիւններ տեսնել էլ սկսեց, բայց շուտով իմացավ, որ իդեալը իրագործելու տեղը Էջմիածինը չէ: Ամենայն հայոց Մայր Աթոռը պարսիկների տիրապետութեան տակ էր գտնվում. և բացի դրանից, այնտեղ դեռ շարունակում էր թագավորել նույն այն տգետ ու հալածաւեր կղերականութիւնը, որի ձեռքից փախել էր Մխիթար Սեբաստացին:

Մի ապահով, հարմար տեղ էր որոնում Ներսէսը: Եվ այդ տեղը ամբողջ Անդրկովկասում կարող էր լինել միայն Թիֆլիսը: 1814 թվականին նա նշանակվեց Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ: Տեսնելով շրջապատող սոսկալի տգիտութիւնն ու խավարը, նա առաջին անհետաձգելի գործ համարեց դպրոցը և իրան հաստով կրակոտ եռանդով կայավ այդ գործին: Միջոցներ նա չունէր, ինչպես Լազարյաններն ունեին: Պետք էր ժողովրդի աջակցութեան դիմել,

և Ներսէսը մի րոպե կանգ չառնելով, դիմում է նրան: Ծագում է հակառակութիւն, Ներսէսը ոչ մի տեղ թշնամիների պակասութիւն չէր տեսել: Պետք էր հետաձգել մեծ, բարեկարգ դպրոցի միտքը: Մինչև հարմար ժամանակ գտնելը, Ներսէսը 1815-ին բաց արեց մի ժամանակավոր դպրոց՝ քահանայացիութեան պատրաստելու համար:

Դպրոցը կար, այժմ պետք էր ուսուցիչներ գտնել: Երկու տարուց հետո միայն Ներսէսին հաջողվեց Ղարաբաղից բերել տալ հայկաբանի հռչակ վայելուղ դարազաղցի Պողոս վարդապետին: Դա արդեն առաջադիմութիւն էր Ներսէսի դպրոցի համար, թեև իր մանկավարժական սիստեմով գիտնական վարդապետը շատ չէր զանազանվում ժամկոչ Եղիազարից: Պողոս վարդապետն իր աշակերտներին ավելի ծեծ էր տալիս, քան ուսում: Նրա երկաթե գավազանի տակ ուսուցման միակ առարկան հայկաբանութիւնն էր. և աշակերտները օր ու գիշեր գլուխ էին կոտրում Չամչյանի քերականութեան, Աղոնցի ճարտասանութեան և Թեալուքսի «Բարոյական իմաստասիրութեան» վրա*: Եվ սակայն այս շոր ու ցամաք դասատւութիւնը այն ժամանակ նշանավոր բան էր համարվում: Ապացուցն այն, որ Խաչատուր Աբովյանցը, Էջմիածնում մոտ վեց տարի աշակերտելուց հետո, 1821 թվականին գնում է Թիֆլիս և մտնում է Պողոս վարդապետի դպրոցը՝ կատարելագործվելու համար:

Այդ դպրոցումն էր և Ստեփանոս Նազարյանցը:

Պողոս վարդապետի գիտնականութեամբ գոհ էին ամենքը: Դժգոհ էր միայն Ներսէսը: Այդպիսի հիմնարկութիւն չէր նրա ուղածը. մի մեծ ուսումնարան, ուր ավանդելը ժամանակակից գիտութիւնը, օտար լեզուները— ահա ինչ էր նա որոնում: Եվ նորից նա գիմեց ժողովրդին, նորից նվերներ խնդրեց: Այս անգամ նրան հաջողվեց մի լավ գումար հավաքել: Գործը գլուխ եկավ: Ներսէսը սկսեց դպրոցի շինութիւնը և 1824-ին հանդիսավոր կերպով բաց արավ իր սիրած ու փայփայած կրթական տաճարը:

Այսպիսով ահա Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հայերը ստանում էին երկու բարեկարգ կրթարաններ, որոնք պիտի առաջնորդեին նրանց դեպի նոր ժամանակի պահանջները, պիտի պատրաստեին մարդիկ:

Նշանավոր է, որ այս դպրոցական հաստատութիւնների անհրաժեշտութիւնը զգացնելու մեջ մեծ դեր է կատարել Մխիթարյան միաբանութիւնը, թեև ոչ անմիջապէս և ուղղակի: Բնական է, որ դարավոր քնից արթնացող հային ամենից առաջ գրավեր ս. Ղազարի լույսը: Նա ավելի մոտիկ էր արթնացող հային, հարազատ, ավելի շատ բան էր ասում նրա սրտին, քան մի օտար կրթարան: Ամենից առաջ կար այն հանգամանքը, որ Մխիթարյանները հայ վարդապետներ էին և մեծ եռանդով աշխատում էին հայերենը հարստացնել: Ապա գալիս էր այն, որ Մխիթարյանները իրանց գիտութեամբ անչափ բարձր էին հայ հոգևորականներից, ուրեմն և անհամեմատ ուժեղ: Հենվելով այդ ուժի վրա, նրանք իրանց հեղինակութիւններով, թարգմանութիւններով կաթողիկոսական տենդենցներ էին մտցնում հայերի մեջ: Չնայած դրան, Մխիթարյանների գիտնականութիւնը, բարեկարգ դպրոցը այնքան գրավիչ էին ուսման ծարավ հայերի համար, որ ականա մոռացվում էր կրոնական խտրութիւնը: Խաչատուր Աբովյանցը, չնայած որ ջերմ սիրով կապված էր Էջմիածնի և հայ եկեղեցու հետ, մի տենչանք է ունենում՝ գնալ Վենետիկ, այնտեղ լրացնել իր ուսումը: Ս. Ղազարի կղզուն նա նայում էր իբրև մի ավետյաց երկրի: Այսբան հաղթահարող է լույսը:

* Տ. իմ «Հովսէփ կաթողիկոս Արղության», Թիֆլիս, 1902:

* «Հիստորիա», 1858, № 2—10:

Չի կարելի ասել, թե հայ հոգևորականությունը չէր դադարում Մխիթարյանների մտաւոր գերազանցության անհարմարությունը: Կար դժգոհություն, կար դիմադրելու ցանկություն: Բայց պահասում էր ուժ: Դիմադրողները հաճախ գնեք շունեին: Այս իրողության վրա ուշադրություն էր դարձրել կոմս Հովհաննես Լազարյանը, ինչպես վկայում է Հովակիմ Լազարյանը 1820 թվականին հրատարակած իր մի շրջաբերականի մեջ*: Նա հասկացել էր, որ կաթոլիկ վարդապետները դեմ մրցելու համար պետք է նրանց պես ուսումնական հոգևորականներ պատրաստել: Եվ այս միտքը դարձրել էր մի լավ դպրոց բաց անելու շարժառիթներից մեկը: Իր եղբոր հետ համաձայն էր և Հովակիմ Լազարյանը: Արժանի գովեստներ տալով Մխիթարյանների ջանասիրության, ուսումնականության, Լազարյան ճեմարանի երկրորդ հիմնադիրը շեշտում էր, որ նրանք բաժանված են հայ եկեղեցուց և ասկզբից մինչև այժմ աշակույթ ճարտարութեամբ տքնում են փոքր առ փոքր մեզ էլ օտարացնել մեր սուրբ ուղղադավան եկեղեցուց: Եվ նրա հիմնած դպրոցը հենց այդ պատճառով էլ ամենից առաջ և ամենից շատ նկատի ունեն հայոց լեզուն, գրականությունը, հայոց եկեղեցու շահերը:

Մխիթարյաններին է աչքի առաջ ունեցել և ներսես Աշտարակեցին: Իր նամակներից մեկում** նա խոստովանում է, որ դեռ 20-ամյա հասակից նա համիշտակված էր Մխիթար Սեբաստացու օրինակով և մտածում էր վենետիկում հիմնած նրա ուսումնարանի վրա: Վերջապես հիշատակենք և այն, որ քսանական թվականներին էջմիածնի միաբաններից մի երկուսի մեջ միտք է ծագում ս. Ղազարի միաբանության նման մի գրական-վանական ընկերություն հիմնել Հայաստանում: Ընտրվում է նույնպիսի մի կղզի— Սևանի կղզին. այդտեղ ուղում էին հին ձեռագիրներ հրատարակել և գրականությունը զարգացնել***: Բայց այդ մտքի հեղինակ Շահաթունյան վարդապետը մոռանում էր, որ նույն այդ Սևանի կղզում էր ամենից առաջ ուղում հաստատվել Մխիթարը և սակայն ոչինչ հաջողություն չէր ունեցել: Եթե Սևանն ու ս. Ղազարը աշխարհագրական միևնույն անունն ունեին— կղզի, Ասիայի այն խավար կտորը, որ բնությունը ղեռնող էր Սևանը, ոչինչ նմանություն չունեին իտալական հովի և երկնքի հետ, իհարկե, այդպիսի ձեռնարկությունների հաջողության տեսակետից: Հայրենի դառն իրականությունը ցույց էր տալիս, որ պետք է դեռ սովորել, կամաց կամաց առաջանալ լուսավորության ճանապարհի վրա:

Լազարյան դպրոցը սկզբում, մինչև 1825 թվականը, մի մասնավոր ուսումնարան էր, առանց իրավունքների և արտոնությունների: Մերոնի Հովակիմ Լազարյանը սիրում էր իր ձեռքի գործը գթառատ հոր պես և ոչինչ չէր խնայում, որ դպրոցը կոշման բարձրության վրա կանգնած մի կրթարան լինի: Նա դիմում էր Մոսկովայի համալսարանի պրոֆեսորներին, խորհուրդներ էր հարցնում, խնդրում էր ղեկավարել ուսումնական գործը: Դպրոցը ուներ երեք դասարան, լոթ-ութ տարվա դասընթացքով և համարյա համապատասխանում էր այն ժամանակվա գիմնազիաներին: Հիմնադիրը աշխատում էր, որ դպրոցը հայերի համար դառնա համալսարան մտնելու հարմարություններ տվող մի հիմնարկություն: Ավանդվում էին հայոց, ռուսաց, լատինական, ֆրանսիական,

գերմանական լեզուները, աշխարհագրություն, պատմություն, իրավագիտություն, վիճակագրություն, դժագրություն: Սկսած 1821 թվականից, ամեն տարի միջին թվով 10—12 աշակերտ էին ավարտում դպրոցը:

Հիմնադիրների գլխավոր նպատակը, ինչպես տեսանք, հայերենագիտությունը զարգացնելն էր: Դպրոցը հայկական էր, բացված էր հայերի համար: 1825-ին նա ճանաչվեց կառավարության կողմից իբրև միջնակարգ դպրոց և ստացավ «Լազարյան հայկական ճեմարան» անունը: Լազարյանների հաշվով 30 գիշերօթիկ աշակերտներ, հավաքված դանազան հայաբնակ տեղերից, ուսում էին ստանում: Բայց հայկական դպրոցի կերպարանը տալը այնքան էլ հեշտ բան չէր Լազարյանի համար: Կար մի շատ դժվար հարց և դա ուսուցիչների հարցն էր: Որտեղից՞ վերցնել պատրաստված, լավ հայերենագետ ուսուցիչներ, որոնք իրանց զարգացման աստիճանով համապատասխանեին համալսարանական կենտրոնում բացված նոր ձևի մի բարեկարգ դպրոցին: Ավելորդ էր մտածել անգամ, թե այդպիսի մարդիկ կարող են գալ Հայաստանից: Եվ Հովակիմ Լազարյանը դեպի այդ կողմը չէ էլ նայում: Նա դիմում է Վենետիկ, մոռանում է նույնիսկ, որ իր դպրոցը ս. Ղազարի դեմ մրցող մի հիմնարկություն պիտի լինի, խնդրում է Մխիթարյան միաբանությունից երկու վարդապետ ուղարկել ուսուցչություն անելու համար: Վենետիկը մերժում է, այն ժամանակ Լազարյանը դիմում է Վիեննայի Մխիթարյաններին, բայց դրանցից էլ մերժում է ստանում:

Ահա թե որքան դժվար էր հայկական դպրոց ստեղծելը: Եվ ծերունի Լազարյանը անշուշտ շատ նեղ դրության մեջ կմնար, եթե չլինեին երկու կաթոլիկ վարդապետներ: Դրանցից մեկը Սերուբե վարդապետն էր, որ լուսավորչական էր դարձել և գտնվում էր էջմիածնում: Լազարյանը բերել է տալիս նրան: Մյուս վարդապետը Հոռոմում էր դաստիարակվել և պատկանում էր իրանյան Անտոնյան միաբանության. նրա անունն էր Հովակիմ: Գալով Ռուսաստան, այդ վարդապետը Հովակիմ Լազարյանի ուշադրությունն է գրավում, մտնում է լուսավորչական եկեղեցու ծոցը և ստանում է Միքայել վարդապետ անունը (Սալլանթյան): Երկու վարդապետներն էլ, իբրև եվրոպական կղերական կրթություն ստացած մարդիկ, կարող էին փոխարինել Մխիթարյաններին: Նրանք շատ հմուտ էին հայերենի մեջ, հեղինակական ձիրք էլ ունեին*: Նշանավոր է մանավանդ Սալլանթյանը. երկար ժամանակ նա մի շատ կարևոր դեր կատարեց Լազարյան ճեմարանում իբրև հայերենի ուսուցիչ և առհասարակ իբրև հայերենագիտության գլխավոր ղեկավար:

Նշանակում է, որ Լազարյան ճեմարանի միջոցով արևելյան հայերի մեջ մուտք էր գործում ոչ թե մի նոր, ինքնուրույն հայերենագիտություն, այլ այն, ինչ արդեն գոյություն ուներ արևմուտքում: Եվ որովհետև արևմուտքում հայոց լեզվի և գրականության տերերը Մխիթարյաններն էին, ուստի կարելի է ասել, որ ռուսահայերի մեջ հաստատվողը ս. Ղազարի մի ճյուղն էր, այն դանազանություն, իհարկե, որ այդ ճյուղը Հոռոմին չէր նայում, այլ էջմիածնին: Մխիթարյանների գրական դպրոցը գլխավորաբար, ամենից առաջ, կրոնական ուղղություն ուներ. հնություններ լույս հանելը նա համարում էր առաջնակարգ գործ: Մշակում, ճոխացնում էր գրաբար լեզուն, արհամարհանքով վերաբերվելով աշխարհաբարին: Փրուն, ուսուցիչ ձառերի, ներբողների, կեղծ կլասիկա-

* Մ. Մանուկյան— «Յիշատակարան կենաց և գործոց Լազարյան տոհմի», Մոսկվա, 1856, էր. 56:

** «Պատմ. ներսիս. դպր.» էրկ. 25:

*** Արխատակես Լալիս. Սեդրակյան— «Յովհաննէս Լալիս. Շահաթունեանցի կենսագրությունը», Պետերբուրգ, 1898, էր. 27:

* Սերուբե վարդապետը 1819 թվին տպագրեց Մոսկվայում «Մաղիկ գիտութեանց» անունով մի գիրք, որ դանազան գիտությունների համառոտությունն է: Իսկ Սալլանթյանի հեղինակությունները շատ են:

կան զեղումների դարն էր. Մխիթարյաններն այնքան հոգևորական էին, այնքան ընդունակ հանդիսացան այս ուղղության մեջ, որ ամբողջ մտածող հայությունը նրան հետևելն էր միայն հասկանում: Նույն այդ ոգին, նույն այդ ուղղությունն ու հասկացողությունները մտքից Սալլանթյանը կաղարջան ճեմարանի մեջ:

Մխիթարյաններին նմանվելու, Մխիթարյաններին դիմադրելու ցանկությունն այնքան մեծ էր, որ 1823 թվականին կաղարջանների դպրոցում կազմվեց հայկական հնության սիրողների Ընկերություն: Նրա նպատակն էր ուսումնասիրել Հայաստանի հնությունները և այդ ուսումնասիրությունների արդյունքները տպագրվել ուսերեն լեզվով: Դիմելով ձեռնհաս մարդկանց, ընկերությունը խնդրում էր ուղարկել իրան հին ձեռագրեր, թղթեր, հրովարտականք և այլ այսպիսի բաներ: Հարկավոր էր ունենալ և սեփական տպարան, ինչպես ունեին Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանները: Հովակիմ կաղարջանի ժառանգները մի հարուստ տպարան էլ նվիրեցին իրանց ճեմարանին (1829): Թե որպիսի խնամք և հոգացողություն ունեին նրանք հայերի և հայոց լեզվի մասին, երևում է նրանից, որ 1829-ին Հովակիմի որդի Հովհաննես կաղարջանը, որ ճեմարանի գիրեկտորն էր, դիմեց ուսաց կառավարությանը, խնդրելով հայոց լեզվի ամբիոն բաց անել Մոսկվայի համալսարանում: Իր բացատրության մեջ կաղարջանն ասում էր, թե մի այսպիսի ամբիոն կբարձրացներ հայոց լեզվի նշանակությունը Ռուսաստանում և հայ ազգի համար կլիներ մի նոր նշան, որ ցույց կտար ամենքին, թե ինչպես ուսաց կառավարությունն իր շնորհներն է թափում ազգի վրա: Համալսարանական ամբիոնը հայոց լեզուն կմտցներ այն լեզուների թիվը, որոնք մատչելի են դառնում Ռուսաստանի երիտասարդությանը: Ցույց տալով, թե ինչ քաղաքական նշանակություն կունենար այդ հանգամանքը, կաղարջանը հանձն էր առնում հարկավոր դրամական նպաստները տալ իր միջոցներից և գտնել հայագետ պրոֆեսոր ամբիոնի համար: Կառավարությունը, սակայն, անկարելի համարեց կատարել այդ խընդիրը: Այդ ժամանակ արդեն վճռված էր բաց անել Պետերբուրգի համալսարանում արևելյան լեզուների բաժին, ուր պիտի դասախոսվեր և հայերենը:

Կաղարջան ճեմարանի պես էր, բայց իհարկե, նյութական ավելի փոքրիկ միջոցներով, և Ներսիսյան դպրոցը Թիֆլիսում: Ներսեսը մեծ ծրագրեր ուներ: Նրան թվում էր, թե կարելի է այդ դպրոցական հարկի տակ հավաքել 800 աշակերտ: Դասատուների հարցը նրան էլ էր շատ նեղում: Դժվարությունը մանավանդ այն էր, որ Ներսեսը վստահություն չուներ կաթոլիկությունից վերադարձած հայ վարդապետների վրա: Սալլանթյանը առաջ նրան առաջարկեց իր ծառայությունները, բայց մերժում ստացավ: Վերջը Ներսեսը հրավիրեց Մոսկվայից Հարություն քահանա Ալամդարյանին և սրան հանձնեց իր դպրոցի ղեկը: Ալամդարյանը լավ հայագետ էր և շնորհալի բանաստեղծ: Նա ուսուցչություն էր անում կաղարջան ճեմարանում, որի կարգերն էլ մտքից Ներսիսյան դպրոցի մեջ: Պետք է ասել, որ Հովակիմ կաղարջանը մեծ ուրախությամբ աջակցում էր Ներսեսին: Ներսիսյան դպրոցը ստացավ նրանից 7000 ռուբլու մի գումար. կաղարջան ճեմարանի աշակերտները ուսուցչություն էին անում Ներսիսյան դպրոցում: Երկու հիմնարկությունները, իրար ձեռք տված, կրթում էին հայ երեխաներին:

Ներսեսն էլ մտածում էր ս. Ղազարի միաբանության նման մի գրական և հրատարակչական ընկերություն հաստատել իր դպրոցի շուրջը: Կաղարջաններից շատ վաղ նա զգաց մի հայերեն տպարանի անհրաժեշտությունը: Այդ բանի մեջ նրան օգնեց վանեցի հարուստ վաճառական Գեորգ Արծրունին,

որ նվրդալից կատարած իր մի ճանապարհորդության ժամանակ գնեց Ամստերդամում եղած մի հայերեն տպարան և ընծայեց Ներսիսյան դպրոցին: 1819 թվականին այդ տպարանն արդեն Թիֆլիսումն էր, բայց սկսեց կանոնավոր գործել 1823-ից: Ներսեսը սպասում էր, որ տպարանն ու դպրոցը, միմյանց ձեռք տված, կզարգացնեն հայոց գրականությունը: Եվ նա չէր սխալվում: Դպրոցի տպարանը, ապա և կաղարջան ճեմարանի տպարանը ահագին դեր կատարեցին մեղանում մինչև 1870-ական թվականները: Դրանց շուրջն էր գործում ուսահայերի ամբողջ գրականությունը:

Կարելի է համարձակ կերպով ասել, որ եթե մեղանում չլինեին կաղարջանները և Ներսես Աշտարակեցին, ուսահայերը դեռ շատ երկար թաղված կմնային ասիական խավարի մեջ: Նրանց դպրոցներն էին մեզ կյանքի հրավիրողները. այդ դպրոցներից էր, որ հայի խավար հորիզոնի վրա էլ բացվեց գարնանային առավոտը: Դրանք երկվորյակներ էին, միատեսակ էին մտածում, գործում: Երկուսի դավանանքը միևնույն էր, երկուսն էլ միևնույն ճանապարհով էին ընթանում:

Կաղարջան ճեմարանի և Ներսիսյան դպրոցի ուղղության, ոգու մեջ եղած միությունը մեզ ցույց են տալիս երկու ժողովածուներ, որոնք հրատարակվեցան 1828—1829 թվականներին, մեկը՝ Թիֆլիսում, մյուսը՝ Մոսկվայում: Ներսիսյան դպրոցի վարչությունը, կամենալով ցույց տալ հասարակության, թե ինչ առաջադիմություն են անում աշակերտները, հրատարակեց նրանց գրավոր աշխատությունները «Ներսիսյան դպրոցի» անունով: Այդ օրինակին հետևեց Միքայել վարդապետ Սալլանթյանը, հրատարակելով Մոսկվայում «Մուղալք Արարատեան» ժողովածուն, կազմված կաղարջան ճեմարանի աշակերտների աշխատություններից:

Ծանոթանալով այդ աշակերտական գործերի հետ, մենք ծանոթանում ենք և երկու դպրոցների ոգու, ուղղության հետ: Մենք տեսնում ենք, որ ամենից առաջ տիրում է թունդ կրոնական ուղղություն: Աշակերտները ճառեր, ոտանավորներ են գրում կրոնական զանազան առարկաների վրա. դրանք աշակերտական նստարանի վրա նստած կրոնավորներ են, որոնք ճոռոմաբան ոճով, ճարտասանական արհեստաբանությամբ խոսում են մեղքի, հոգու փրկության, սուրբերի, քրիստոնեական առաքինությունների մասին: Իսկ կաղարջան ճեմարանում բանը այն տեղին է հասնում, որ աշակերտները գրում են մի ահագին վիճաբանական գրություն (157 երես), որի միտքն է ապացուցել, որ Հոռմի պապը քրիստոնեական եկեղեցիների գլուխը չէ, ինչպես կաթոլիկներն են ասում: Այս գրվածքի մեջ մանավանդ շատ պարզ է, թե ինչ ոգի էր ներշնչում Սալլանթյանը: Նորադարձ դավանափոխի եռանդով նա պաշտպանում էր Հայոց եկեղեցու ուղղափառությունը, կրոնական վեճեր էր մղում Մխիթարյանների դեմ, նույնիսկ պատրաստ էր լատիներեն լեզվով ապացուցանել կաթոլիկ աշխարհին, որ հայերը հերձվածողներ չեն:

Կրոնական-աստվածաբանական ջերմեռանդ խոհերից հետո աշակերտական շարադրությունների մեջ գալիս էր հայրենասիրությունը, որ նյութ էր ստանում լոկ Հայաստանի անցյալից: Այս տարրը համեմատաբար շատ աննշան էր կրոնական նյութերի մեջ: Հայերը այն ժամանակներում ազգասիրություն սովորում էին Մխիթարյաններից, իսկ սրանք ազգասիրաբար վկայում և հաստատում էին, որ իրանց ազգը մի բացառիկ անուշ բախտ է ունեցել, իբրև աստծու ընտրյալ ազգ, իբրև ամենահին ժողովուրդը, որի լեզուն գործածական էր նույնիսկ Ադամի դրախտում:

Շատ են, համարյա անթիվ, ներբողական գրվածքները. դրանք ճառեր 55

և ուսանալորեն, նվիրված կաղարջաններին, ներսխին, Հայոց կաթողիկոսին, ուսուցիչներին, մանավանդ Սալլանթյանին: Գովասանքների և փառաբանությունների ճոճուան արտահայտություններ են դրանք, մեծ մասամբ արհեստական, ողորմելի բովանդակությամբ, մեծահնչյուն բառերի և կեղծ բացականչությունների կույտեր: Ներբողների, ճառերի ժամանակ էր դա: Նշանավոր է, որ կան մի քանի թարգմանություններ ուսանողից, բայց ամենքն էլ կրոնական բովանդակություն ունին և վերցրած են կրոնավոր հեղինակների աշխատություններից:

Ահա Մոսկվայի և Թիֆլիսի հայկական դպրոցների ոգին: Ինչպես տեսնում եք, հայերենագիտությունը, այսինքն այն գլխավոր առարկան, որի վրա առանձին ուշադրություն էր դարձվում և որ հայ աշակերտների կրթության գլխավոր հենարանն էր, դրված էր այդ դպրոցներում այնպես, ինչպես մեր հին վանքերում: Եվ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել. ամենքի համար օրինակ էր Մխիթարյան միաբանությունը, իսկ սա իրապես մի ուրիշ բան չէր, եթե ոչ մեր վանականության մի բարձր զարգացումը: Թարմ հոսանքներ, եվրոպական մտքի կտորներ մենք չենք տեսնում աշակերտական գրվածքների մեջ: Գինին նույնն էր, հինը, բայց ածած նոր ամանների մեջ: Մենք շարունակում էինք տիրացուական կրթություն ստանալ, թեև միաժամանակ սովորում էինք օտար լեզուներ, գիտություն: Այս օտար լեզուները, այս գիտությունը Մխիթարյան միաբանության էլ մատչելի էին, դեռ ավելի լայն շահերով, և սակայն արգելք չէին լինում, որ միաբանությունը մնա հոգով ու մարմնով զուտ կղերական-վանական հաստատություն:

Կաղարջանների և ներսխի հիմնած կրթարանները իրանց այս ոգով և ուղղությամբ ազդեցին դպրոցի տիպ դարձան մեզ համար կես սխոլաստիկական, չոր ու ցամաք, կյանքից ու ժամանակի պահանջներից ետ մնացած մի դպրոցի տիպ, որ մի քանի տասնյակ տարի գոյություն պահպանեց մեզանում իր մեծախոս ճառերով, խրթին գրաբարով: Հեռու գնալ այդպիսի մտավոր պաշարով չէր կարելի, եթե երևան չգար մեզանում մի երևույթ, որ հեղափոխություն առաջացրեց մեր աշխարհայացքների ու հասկացողությունների մեջ:

Այդ հեղափոխող երևույթը ծնողները դարձյալ նույն դպրոցներն էին: Որքան էլ հին, անժամանակակից լինեք նրանց ոգին, կար այն խոշոր հանգամանքը, որ դրանք եվրոպական սիստեմով բացված կրթարաններ էին, գտնվում էին մեծ քաղաքներում, ենթարկված էին հասարակական կյանքի հոսանքներին, ժամանակի ազդեցության: Այս հզոր գործոնների շնորհիվ կաղարջան ճեմարանում սկսում է մշակվել մի պարզ, հանրամատչելի աշխարհաբար լեզու: Սկիզբը դրեց Հովակիմ կաղարջանը. ապա նրա գործը շարունակեցին ճեմարանի ուսուցիչները: Աշակերտներ հավաքվում էին զանազան երկրներից. ամեն մեկը բերում էր իր երկրի խոսակցական հայերենը, գավառաբարբառը: Ուսուցիչները հետևում էին նրանց խոսակցություններին, մաքրում էին լեզուն գավառաբանություններից, օտար բառերից և մշակում էին մի հարազատ հայերեն, որ գրաբար չէր, բայց գավառաբարբառ էլ չէր, այլ բոլոր տեղերից եկածներին հասկանալի մի լեզու*:

Աշխարհաբար կար և ներսխյան դպրոցում. այդ լեզվով էին կազմվում դասադրքերը ստորին դասարանների համար: Ահա այդ սաղմերը աճում, զարգանում են աստիճանաբար և դնում են մեր առջև դպրոցի և գրականության ոգին փոխելու անհրաժեշտությունը: Սկսվում են մեծամեծ ջանքեր: Այդ ան-

հրաժեշտության շուրջը բացվում է մի մեծ պայքար. առաջ են գալիս վերանորոգող, համարձակ տարրեր, սրունց դեմ խմբվում է պահպանողական մի մեծ կուսակցություն: Նյութը, մրցողները նույն երկու դպրոցներից էին դուրս գալիս: Նորերը և հնեները, միմյանց հետ ընդհարվող, միմյանց դեմ կռվող սերունդները մեծ մասամբ կաղարջան ճեմարանի և ներսխյան դպրոցի սաներն էին:

Նորերի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը Ստեփանոս Նազարյանցն էր:

Գլուխ երկրորդ

ՆԱԶԱՐՅԱՆՑԻ ԿՅԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ
(1812—1841)

I

Խոյեցի Տեր-Եսային: Ստեփանոսի բնավորությունը: Ընտանիք և ընտանեկան կրթություն: Նազարյանցը ներսխյան դպրոցում: Խաչատուր Արքայանցի հետ մտերմանալը: Ի՞նչ տվեց դպրոցը: Պրոֆեսոր Պարոտ: Արքայանցը ճանապարհ է բաց անում դեպի գերմանական համալսարան: Նազարյանցը՝ ներսխյան դպրոցից դուրս գալուց հետո: Դեպի Դուպատ:

Ռուսաց տիրապետությունը Անդրկովկասում երկար չմնաց այն սահմանների մեջ, որ տվել էր վրաց թագավորությունը: Իրերի բնական ընթացքը իսկույն ևեթ ընդհարումներ առաջացրեց նրա և մահմեդական տիրապետության մեջ: Պետք էր նվաճել անդրկովկասյան խանությունները: 1804 թ. սկզբում իշխան Ցիցիանովը արյունահեղ պատերազմից հետո, նվաճեց Թիֆլիսին մոտիկ Գանձակը և ոչնչացրեց այնտեղի խանությունը: Շտապելով օգուտ քաղել այդ հաղթության գործած տալիսությունից, Ցիցիանովն առաջարկեց Ղարաբաղի և Շիրվանի խաներին, որ հպատակվեն ռուսներին առանց դիմադրության, և խաները կատարեցին այդ առաջարկությունը: Պարսկաստանը, տեսնելով իր հպատակ խաների կորուստը, շտապեց դենք բարձրացնել ռուսների դեմ: 1805 թվին Ցիցիանովը մոտեցավ Արաքսի հովիտին, և ռուսաց զորքերը պաշարեցին Երևանը: Այդ ժամանակն էր, որ Խոյի և Սալմաստի կողմերից հայ զաղթականություն եկավ, անցավ ռուսաց հողը, որպեսզի ազատ լինի պարսկական տիրապետությունից: Գաղթականների մեջ էր Խոյեցի Եսայի քահանայ Նազարյանցը, որ բնակվեց Թիֆլիսի Հավլաբար թաղում:

1812 թվականի դեկտեմբերի 25-ին այդ քահանայի ընտանիքում ծնվեց չորրորդ զավակը, որին տվին Ստեփանոս անունը: Նրանից առաջ ծնվել էին Դիմիտրիոսը, Հովսիսիմեն և Մարտիրոսը:

Մենք ունենք այդ ընտանիքի կենցաղավարության պատկերը, որ թողել է Ստեփանոս Նազարյանցը*: Այդ պատկերը մեր առաջն է հանում մի նահապետական հայ ընտանիք, մեկը հարյուրավոր և հազարավոր այդպիսի ընտանիքներից: Հայրը, Տեր-Եսային, հարուստ չէ, հարստություն չէ էլ որոնում, բավականանալով մի համեստ և շահավոր ապրուստով: Նա իր ժամանակի լավ հոգևորականներից մեկն է. գոնե գիտե գրել թաղական ընտիր հին

* «Արարատ» լրագիր, 1850, № 2:

* «Հիսթորիա», 1864, № 5:

հայկաբանությամբ», այնքան գրասեր է, որ հաճույքով ընդօրինակում է դանազան գրչագիր և տպած գրքեր: Տարածված խմորատախտակի վրա, ջանասեր քահանան շարունակ արտագրում էր գրքեր գեղեցիկ, շատ պարզ ձևերով:

Միևնույն ժամանակ դա մի սիրող, պարտաճանաչ ծնող էր: Իր երեխաներին կրթում էր մի խնամատարությամբ, որ այդպիսի մարդուն է հատուկ: Երեխաներին սիրելը նրա սրտի առաջին գործն էր. չկար մի անմեղ զվարճություն, որից նա սիրտ աներ զրկելու իր փոքրիկներին: Սիրում էր հաճախ զբոսանքներ կատարել նրանց հետ սարերում, ձորերում, դաշտերում: Ինչ ասել կուզի, որ այդ զբոսանքների ժամանակ հոր և երեխաների մեջ տեղի էին ունենում սրտադին, քաղցր խոսակցություններ: Նազարյանցը ասում է, որ այդ թափառումները «կատարյալ հարսանիք» էին երեխաների համար:

Տեր-Յսային, ինչպես երևում է, նախապես ինքն էր դաս տալիս իր երեխաներին: Լինելով իբրև հայր սրտաբաց, սիրող, քնքշասիրտ խնամակալ, նա խստապահանջ էր, նույնիսկ անգույժ իբրև ուսուցիչ: Չպետք է կարծել թե այս երկու հատկությունները հակասական էին մի հոր մեջ: Եվ եթե փայփայող հայրը շատ անգամ էր դիմում գավազանին և ծեծին, դրա պատճառն այն էր, որ նա, իբրև իր ժամանակի զավակ, խորապես համոզված էր, որ առանց ծեծի կրթություն չի լինի, որ ծեծը նույնքան անհրաժեշտ է երեխաների մտավոր կրթության համար, որքան մոր կաթը նրա կյանքի առաջին տարիներում: Հենց նույն ծնողական սերը հարկադրում էր ծեծով հասկացնել այն, ինչ երեխան չէ ուզում կամ չէ կարողանում հասկանալ ինքն իրան: Այդ մանկավարժական սխտեմի բոլոր բարիքները լիովին վայելել է Ստեփանոսը իր հոր տանը, նախքան դպրոց մտնելը:

Ստեփանոսը մի «խաղաղասեր երեխա» էր, ինչպես ինքն է ասում: Միևնույնը հաստատում են և նրան ճանաչողները, ավելացնելով, որ նա բացի դրանից շատ խելոք էր և աշխատասեր: Այդ բոլորի հետ միասին նա մի «կրակոտ ասիական մանուկ» էր: Դա ցույց է տալիս, որ այդ աշխատասեր, հանդարտ մարդը ուներ վառվռուն սիրտ, որ նրա մեջ չէր կարող լինել սառնություն, անտարբերություն, դեպի շրջապատը: Մի կրակ էր դա, որ ոչ միայն ուշադրություն է ստեղծում, այլ զնում է սրտի մեջ աղնիվ կիրք, կովոդի, հարձակվողի, դիմադրողի եռանդն է անշեջ պահում:

Տան ստացած կրթությունը, իհարկե, այբուբենն էր, Սաղմոսը և ապա Կտակարանը: Ստեփանոսը անգիր էր անում սրբազան պատմվածքները, բայց բոլորովին մեքենաբար, չհասկանալով անգիր արածի միտքը: Գրաբար լեզուն միանգամայն անհասկանալի էր նրան, ինչպես և ամեն մի հայ երեխայի, որ սկսում էր ուսում ստանալ մայրենի լեզվով: Մեռած, տաղտկալի սխտեմը, աշակերտի մեջ ոչինչ հետաքրքրություն, ոչինչ աշխույժ չստեղծելով, միայն տանջանք էր պատճառում նրան, ուստի և ուսումը մի վերին աստիճանի ծանր, մաշող լուծ էր, որին ամեն մի երեխա չէր կարողանում դիմանալ: Ամեն անգամ, երբ Տեր-Յսային ցերեկով պառկում էր քնելու, Ստեփանոսը, վանդակից ազատված թռչունի նման, վազում էր դուրս իր խաղերի ետևից: Մանավանդ շատ սիրում էր նա փոռան արձակել կտուրից և այդ խաղի մեջ, ինչպես ասում են, նա առանձին հմտություն ուներ: Բայց մանկական անմեղ զվարճությունը շատ թանկ էր նստում նրան: Հայրը, քնից զարթնելով, տեսնում էր, որ որդին գրքի վրա չէ խոնարհված, որոնում էր, գտնում նրան, կապտում էր և «փառավորապես» պատժում, այսինքն խրատում ու խելքի բե-

րում նրան: Եվ հոր այդ դաժան խրատների ժամանակ երեխաների պահապան հրեշտակ էր հանդիսանում մայրը:

Այս կինը, որի անունն էր Մանուշակ, նահապետական իսկապես մի հայուհի էր, ընտանիքի սիրտ, անսահման, խելացնոր սիրով կապված իր երեխաների հետ, իր ամուսնու աջ թևը և սրտակից բարեկամը: Նա, ինչ ասել կուզի, անգրագետ էր, բայց ուներ բնական հասկացողություն, կարողանում էր ըմբռնել և հարգել ամեն խելացի միտք: Նազարյանցը վկայում է, որ շատ դեպքերում տիկին Մանուշակը ավելի հեռատես էր, ավելի պայծառ հայացքների տեր, քան իր քահանա ամուսինը: Երկուսի մեջ բնավորության տարբերություն էլ կար. հայրը փորձառու էր, բայց փոքր ինչ կրքոտ, մինչդեռ մայրը համբերող էր, մեղմ: Այս գծերը ժառանգել էր Ստեփանոսը: Բայց այդ հակասությունները այնքան զորեղ չէին, որ կարողանային խանգարել նահապետական օջախի հանգստությունը: Զիջողությունը, համբերողությունը՝ նահապետական առաքինություններ, որոնց ամենամեծ բաժինը, անշուշտ, հայ կնոջ վրա էր ընկած, հաստատում էին ընտանեկան հարկի տակ ամուսնական մի խաղաղ ու հաշտ կենակցություն: Ավելորդ է ասել, թե այդ ընտանեկան կացությունը որպիսի բարերար ազդեցություն էր անում երեխաների վրա, որոնք իրանց ծնողներին են նայում և իրանց առաջին կրթությունը իրանց օջախի մոտ են ստանում:

Նազարյանցը ճիշտ է նկատում, որ երեխաները «քաջ հսկող և նուրբ նկատող» աչք ունին: Նրա այդ աչքը, սակայն, ծնողների կյանքի մեջ անբնական, գայթակղեցնող բան չէր տեսնում: «Հրամայողություն, տեր ու աղախին» — այսպիսի ամուսնական դիրք չկար Տեր-Յսայու և տիկին Մանուշակի մեջ: Երեխաները միշտ համոզված էին, որ իրանց հոր ու մոր կամքը մի է և անպայման հնազանդվում էին նրանց: Ընտանեկան այսպիսի դպրոցը, որքան էլ անշուք ու աղքատ, որքան էլ տոգորված հին նախապաշարմունքներով ու ավանդություններով, մի գեղեցիկ միջոց է երեխաների սրտի մեջ տան, ընտանիքի սրբազան գաղափարը վառ պահելու համար: Եվ Նազարյանցը սրբություն մը պահեց այդ գաղափարը մինչև իր կյանքի վերջը, լինելով պարտաճանաչ ամուսին և օրինակելի հայր: Հիշենք տիկին Մանուշակի մի այլ հատկությունը՝ երկյուղած աստվածասիրություն, բարեպաշտություն: «Ոչ մի կարոտյալ դատարկաձեռն հեռացել չէ նրա տան շեմքից, ոչ մի աղքատ զուրկ չէ մնացել նրա հացից ու սեղանից, ոչ մի օտարական և պանդուխտ նրա քրիստոնեական հյուրասիրությունից», ասում է Նազարյանցը: Մենք հետո կտեսնենք, որ իր, Ստեփանոսի մեջ, միշտ ապրում էր այդ բարի և մարդասեր մայրը:

Զգիտենք թե որքան ժամանակ Նազարյանցը գրագիտություն սովորեց իր հոր մոտ: Այսքանն է հայտնի, որ հայրը նրան և Մարտիրոս որդուն հանձնեց Պողոս վարդապետին, որ, ինչպես վերև ասացինք, Ներսես Աշտարակեցու բացած դպրոցի ղեկավարն էր: Այստեղ Ստեփանոսը սովորում է հայկաբանություն Չամչյանի քերականության վրա, որի մի հատը վարդապետը ծախել էր Տեր-Յսայուն 10 ոտբուլ: Ավելի ծեծ ուտելով Պողոս վարդապետից, քան ուսում ստանալով, Նազարյանցը իր մյուս դասընկերների հետ 1824-ին տեղափոխվեց իսկական Ներսիսյան դպրոցը: Վարդապետի դպրոցը փակվեց, բայց նրա աշակերտները այնքան առաջադեմ էին հայկաբանության մեջ, որ մի տարուց հետո Ներսեսը նրանց ավարտման վկայականներ տվեց:

Պողոս վարդապետի դպրոցում, ինչպես ասացինք, Նազարյանցը ընկերապալ խաշատուր Աբովյանցի հետ: Այս հանգամանքը շատ նշանավոր է և պետք

* Երիցյան — «Ստեփանոս Նազարեանց», «Փորձ» ամսագիր, 1879, № 11:

է շեշտվի առանձնապես: Երկու նշանավոր մարդիկ, որոնք այնքան մեծ դեր են կատարել մեր կյանքի մեջ, մտերմանում են իրար հետ աշակերտական նրատարանի վրա, պատանեկական հասակում: Դա ապացույց է, որ երկուսի բնավորությունների մեջ միանման, ընդհանուր գծեր շատ կային: Ուսման ծարավ, աշխատասեր, քնքույշ սրտի ու զգացմունքների տեր Աբովյանցը ամենից ավելի նազարյանցին կալով, գտնելով նրա մեջ նույն հատկությունները: Բարեկամությունը միայն դպրոցում չկապեց երկու պատանիներին, այլև հետո, երբ երկուսն էլ ծառայեցին նույն գործին, երկուսն էլ միևնույն աչքով էին նայում հայրենի իրականությունը: Բայց գլխավոր, հիմնական գծերով այդքան մոտիկ լինելով միմյանց, Աբովյանցն ու նազարյանցը, իհարկե, մի խնձոր չէին միջից կես արած: Խառնվածքի առանձնահատկությունները, ինչպես կոեսնենք զանազան ճանապարհներ ցույց տվին երկու ընկերակիցներին՝ միևնույն գաղափարին ծառայելու համար:

Հիշատակության արժանի է և այն, որ Պողոս վարդապետի մոտ նազարյանցի դասընկերն էր և Առաքել Արարատյանը, որ հետո դարձավ նազարյանցի խիստ, թեև բթամիտ, հակառակորդը:

Ներսիսյան դպրոցում նազարյանցն ու Աբովյանցը մի տարի իրար հետ ընկերություն արին: Նրանք երբեք, բարձր դասարանումն էին և 1826 թվի փետրվարին նրանք դպրոցի առաջին ավարտող 18 աշակերտների մեջն էին: Հետևյալ տարուց բացվում էր չորրորդ դասարանը, ուստի ավարտողներից 11 հոգի ցանկացան մնալ դպրոցում՝ ուսումը շարունակելու: Դրանց թվումն էր և նազարյանցը: Իսկ Աբովյանցը չմնաց, նա գնաց Հաղբատի վանքը, ուր գտնվում էր Եփրեմ կաթողիկոսը, որպեսզի խնդրե, որ իրան ուղարկեն Վենետիկ: Թիֆլիսում ստացած ուսումը բավականություն չէր տվել վառվռուն երիտասարդին: Մի տարուց հետո, 1827 թ. փետրվարի 4-ին, նազարյանցն էլ հեռացավ Ներսիսյան դպրոցից, վերջացնելով ուսումը:

Ի՞նչ էր նա տանում այդ նոր հիմնարկությունից: Իհարկե, ավելի շատ բան, քան կարող էր տալ հենց Պողոս վարդապետի դպրոցը: «Բացի մի կտոր հայերենից փոքր ի շատե ուսերեն, պարսկերեն, վերջումը և ֆրանսերեն»՝ այսպես է որոշում նազարյանցը Ներսիսի դպրոցից դուրս տարած իր պաշարը: Ֆրանսերենը Ներսիսյան դպրոցում 1827 թվից դաս էր տալիս պրոֆեսոր Ծահան-Ջրպետը, որ Պարիզից էր եկել Ներսիսի հրավերով: Նազարյանցը մոռանում է, որ իր տարած պաշարի մեջ կային և գիտելիքներ թվաբանությունից, աշխարհագրությունից, նկարչությունից և պատմությունից: Իսկ սրանք նորություններ էին հայ աշակերտի համար: Ընդհանրապես, փոքր, անբավարար էր պաշարը, նա չէր կարող տալ այն ամենը, ինչ հարկավոր էր կյանքի մեջ ինքնուրույն, անկախ դիրք ստեղծելու համար: Նազարյանցն էլ ունի երկու աշակերտական աշխատություն «Երախայրիք Ներսիսյան Դպրոցի» ժողովածուի մեջ. մեկը արձակ գրվածք է՝ «Կական Իսրայելի» անունով, մի թունդ կրոնական գործ, թարգմանված ուսերենից, իսկ մյուսը ոտանավոր է, մի ներբող, որի մեջ փառաբանվում է Ներսիսը: Երկու գրվածքներն էլ ոչնչով ավել կամ պակաս չեն մյուս աշակերտների շարադրություններից: Նազարյանցի դասընկերները այդ տեսակ պաշարով կյանքի մեջ մտնելով, դարձան կամ վաճառական կամ քահանա կամ պաշտոնյա պետական ծառայության մեջ: Եվ ի՞նչ նազարյանցն ու Աբովյանցը չգնացին այդ սովորական ճանապարհով, պատճառն այն է, որ դպրոցը ուրիշ կերպ ազդեց նրանց վրա:

Նազարյանցը ասում է, որ իր ժամանակ մի քանի անհատների մեջ առաջացան «մի քանի կենդանի սերմեր, մի ազնիվ ձգտողություն դեպի ուսումն»:

Դպրոցը սկիզբ դրեց, նա չէր կարող լիովի բավարարություն տալ աշակերտների պահանջներին, նա ցույց տվեց ճանապարհը, արժարժեց սեր դեպի գիտություն, դեպի բարձրագույն ուսում: Այդ կենդանի սերմերն էին, որ տանում էին Աբովյանցին կաթողիկոսի մոտ՝ Վենետիկ գնալու թույլտվություն խնդրելու համար: Վենետիկը չէ աշողվում և ուսման ծարավ երիտասարդը ստիպված էր տեղափոխվել իր հայրենիքը: Բայց այդտեղ, երեք տարուց հետո նրա առջև բացվում է մի բոլորովին նոր, անսպասելի ճանապարհ. նա գնում է այդ ճանապարհով դեպի իսկական լույսը և տանում է իր ետևից իր սիրելի ընկեր նազարյանցին:

Այստեղ ծագում է մի հետաքրքրական հարց. ի՞նչ էր Ներսիսյան դպրոցը մեր ժողովրդի համար:— Անկասկած, մի լուսատու ջահ, առաջադիմական մի խոշոր քայլ: Թե որքան խավար էր այդ դպրոցը շրջապատող իրականությունը, ցույց է տալիս նազարյանցի հետ պատահած հետևյալ դեպքը, որ պատմում է նրա մասին խոսողներից մեկը*:

Ներսիսի կարգադրությամբ դպրոցի բարձր դասարանի աշակերտներին կիրակի օրերը ուղարկում էին եկեղեցի քարոզ խոսելու համար: Նազարյանցը մի անգամ քարոզում էր Հավլաբարի Զորաբաշի եկեղեցում: Նա խոսեց հինգերորդ դարի կրոնական պատերազմի մասին, հիշատակեց վարդանին և նրա զինվորներին և մի քանի անգամ կրկնեց «բաջ», «բաջեր» բառերը: Ժամավորներից մեկը, հավլաբարցի Սոսին, որ թաղի հարուստն էր և առաջին մարդը, այլևս չկարողացավ համբերել և, ընդհատելով քարոզին, բարկացած ասաց. «Այ Տեր-Սոսյու տղա, դու թե կարաս, հոգուց խոսիր, թե չէ՝ այս սուրբ եկեղեցու մեջ, հեռի մեղանից, քաջքերն ու դեկրը ի՞նչ բան ունին»:

Բնորոշ դեպք: Նազարյանցը իր կյանքի ընթացքում, համարյա միշտ, հավլաբարցի Սոսու նման քննադատների էր հանդիպում: Դեռ այստեղ, Զորաբաշի եկեղեցում, իբրև ապագայի պատկեր, երևան էր գալիս նոր, թարմ, գեղեցիկ իրողությունը. ժամանակը, վերջապես, մեղանում էր էր ստեղծում հայրերի և որդիների սերունդներ: Հայրերը սկսում էին չհասկանալ որդիներին: Դա ցույց էր տալիս, որ նոր օրը հեռու չէր մեղանից:

Թե ինչ էր անում նազարյանցը իր ուսումը ավարտելուց հետո— մեզ ճիշտ հայտնի չէ: Ներսիսյան դպրոցից դուրս գալուց հետո սկսվում է նրա կյանքի մի շրջանը, որի մասին տեղեկություններ չեն մնացել: Դիտենք միայն, որ նա ուսումը ավարտելուց հետո էլ հաճախում էր դպրոց՝ Ծահան-Ջրպետից ֆրանսերեն դասեր առնելու համար: 1828 թվականի սեպտեմբերին նազարյանցը Ջրպետի այդ տեսակ աշակերտների թվում է նշանակված**:

Թե ինչ էր անում նազարյանցը իր ուսումը ավարտելուց հետո— մեզ ճիշտ հայտնի չէ: Ներսիսյան դպրոցից դուրս գալուց հետո սկսվում է նրա կյանքի մի շրջանը, որի մասին տեղեկություններ չեն մնացել: Դիտենք միայն, որ նա ուսումը ավարտելուց հետո էլ հաճախում էր դպրոց՝ Ծահան-Ջրպետից ֆրանսերեն դասեր առնելու համար: 1828 թվականի սեպտեմբերին նազարյանցը Ջրպետի այդ տեսակ աշակերտների թվում է նշանակված**:

Թե ինչ էր անում նազարյանցը իր ուսումը ավարտելուց հետո— մեզ ճիշտ հայտնի չէ: Ներսիսյան դպրոցից դուրս գալուց հետո սկսվում է նրա կյանքի մի շրջանը, որի մասին տեղեկություններ չեն մնացել: Դիտենք միայն, որ նա ուսումը ավարտելուց հետո էլ հաճախում էր դպրոց՝ Ծահան-Ջրպետից ֆրանսերեն դասեր առնելու համար: 1828 թվականի սեպտեմբերին նազարյանցը Ջրպետի այդ տեսակ աշակերտների թվում է նշանակված**:

* Երիցյան, «Փորձ», 1879, № 11:

** «Պատմ. Ներսիս. դպր.», եր. 170:

Նա դարձավ այն միջոցը, որ մտքից հային գերմանական գիտություն տա-
ճարը և այդ բավական չէ՝ նաև գերմանական ընտանիքի մեջ:

Գուցե առաջին անգամն էր, որ հետախուզող, վերլուծող գիտությունը
այդքան նշանավոր ուսումնականի միջոցով ներկայանում էր էջմիածնում, մի
տեղ, ուր ամեն ինչ հնադարյան է, հիմնված ավանդությունների, նախապա-
շարմունքների վրա, ուր ծովությունը, անուսումնասիրությունը սպանում էին
հոգին ու միտքը: Դորպատի գիտնականները ուսումնասիրում էին էջմիածնում
եղած բոլոր հնությունները, հարց ու փորձ էին անում մեծ ուշադրությամբ,
մանավանդ որոնում էին հին պատմվածքներ Մասիսի մասին: Որքան զար-
մանք պիտի պատճառած լինեն էջմիածնի վարդապետներին. նրանք գնում
են պատարագի, բայց երեսներին խաչ չեն հանում, պատարագից հետո բաց
անել են տալիս բոլոր մասունքները, բայց ոչ թե նրանց համբուրելու, նրանց
երկրպագելու համար, այլ պարզապես տեսնելու, զննելու և ցուցակագրելու
համար: Անհավատ, զրբից խենթացած մարդիկ պիտի երևային Պարրոտը և
իր ընկերները վանքի միաբանության աչքում: Բայց կար այդ միաբանության
մեջ մի սարկավազ, որ այդպես չէր նայում օտարազգի հյուրերին: Եվ դա
Աբովյանցն էր: Պարրոտը ուշադրություն է դարձնում այդ ուշիմ երիտասար-
դի վրա, որ մի բացառիկ երևույթի նմանություն ուներ էջմիածնի մթնոլոր-
տում և վերցնում է նրան իր հետ իբրև թարգման և ուղեցույց:

Պարրոտի ճանապարհորդությունը դեպի Մեծ Մասիսի գագաթը գիտնա-
կան տարեգրությունների մեջ հռչակված է նրանով, որ դա հին ավանդու-
թյուններով սրբազորված հսկա սարի գագաթին հասնելու առաջին հաջող
փորձն էր: Ճանապարհորդությունը տևեց 18 օր: Այդքան ժամանակ արշավա-
խումբը կատարում էր գիտնական հետազոտություններ, հավաքում էր բույ-
սեր, քարեր, միջատներ, նկարում էր Արարատի տեսարանները: Աբովյանցին
դրա հետ միասին և գուցե դրանից էլ ավել գրավում էր Պարրոտի և նրա ըն-
կերակիցների մտերմական վերաբերմունքը դեպի իրեն: Գիտության, կրթու-
թյան տենչանքով լցված երիտասարդը որքան պիտի ոգևորվեր, ականատես
լինելով, թե ինչպես այդ մարդիկ մի զարմանալի անձնազոհությամբ, արհա-
մարհելով բոլոր վտանգները, ձգտում են հասնել իրանց նպատակին: Նա աղա-
չում է, որ իրան շթողեն ճանապարհի կեսին, տանեն մինչև սարի գագաթը:
Նրա մեջ, իհարկե, խոսում էր ջերմ հայրենասիրությունը, որ միշտ և ամեն
տեղ նրա հետ էր: Տեսնել սրբազան Մասիսի կատարը՝ նշանակում էր տես-
նել այն խորհրդավոր կետը, որի հետ այնքան հին, նվիրական ավանդու-
թյուն են կապված:

Այդ ավանդությունները պատմում էին, թե ծեր Մասիսի խորխորատնե-
րում դեեր և քաջքեր են ապրում, թե նրա գլուխը բարձրանալ չէ կարելի, թե
ս. Հակոբը կամենում էր հասնել տապանին, բայց չէր կարողանում և հենց որ
քնում էր, հրեշտակը վերցնում էր նրան և էլի ցած տանում, մինչև որ խղճաց
սրբին և տապանից մի տախտակ բերեց ու տվեց նրան, ցույց տալով, որ
Արարատի գագաթի վրա չէ կարող մարդկային ոտ լինել:

Եվ ահա եվրոպական գիտությունը գալիս էր ոտնակոխ անելու այդ դա-
րավոր առասպելներն ու ավանդությունները: Հայրենի երկրի սերից ավելի
հզոր ու մեծագործ չէ՞ր նա, այդ քաջամարտիկ գիտությունը, որի մարդը այն-
քան նահատակություններ էր հանձն առնում Աբովյանցի աչքի առաջ, շոշա-
փելի, դրական ճշմարտություններ գտնելու համար: Եթե Արարատի վրա չկա-
յին առասպելների դեերն ու քաջքերը, եթե ս. Հակոբի հրեշտակը ետ ու ետ
չէր հալածում գիտնական գերմանացիներին, դրանց փոխարեն 16,000 ոտնա-

չափ բարձրության վրա կային իրական սարսափներ. ձյունախառն բուքեր և
հավիտենական սառնամանիքներ, որոնք յուրաքանչյուր քայլափոխում մահ
էին սպառնում: Սակայն Պարրոտը անձնազոհ գիտնականի հաստատակամու-
թյամբ գնում էր այդ իրական սարսափների դեմ, պատռում էր նրանց իր կրծ-
քով և մշուշների ու ձյունների թագավորությունից փաստեր էր հանում գիտու-
թյան համար: Որպիսի օրինակ: Հայրենի տղետ երկիրն էլ լուսավոր ուսում-
նասիրողի և այսպիսի համառ, տոկուն, անձնազոհ ծառայությունների էր կա-
րոտ: Աբովյանցը հասկանում էր այդ մեծ ճշմարտությունը, նրան տված էր
այդ սքանչելի կարողությունը: Եվ նա բաց է անում բերանը, բաց է անում
իր ամբողջ տոչորված սիրտը և հայտնում է համակրելի պրոֆեսորին, թե
ինքն էլ ծարավ է գիտության, բայց միջոց չունի գիտության տաճար մըտ-
նելու...

Բավական էր այսքանը: Մնացածը շատ լավ գիտեր Պարրոտը: Նա տե-
սել էր այդ տոչորվող երիտասարդի հայրենիքը, գիտեր թե ասիական խավա-
րը, բռնակալության դարերը և խոր ու թանձր տգիտությունը որքան սոսկալի
կապանքներ են դրել այս խեղճ երկրի վրա, որքան է նրան հեռացրել այն տե-
ղերից, ուր ինքն էր ապրում և գործում: Ոչ ոք այդ երկրում չէր հասկանում,
թե ինչ է կամենում այդ երիտասարդ սարկավազը. ամենայն հայաց կաթո-
ղիկոսն անգամ չգիտեր, թե ինչ ասել է գիտություն, լույս: Հասկացավ միայն
Պարրոտը: Նա ոսկի սիրտ ուներ. մարդկային բարօրությունը այդ սրտի ամե-
նաթունդ զարկերից մեկն էր: Եվ նա խոստանում է Աբովյանցին տանել իր
մոտ Դորպատ:

Այդ բոլորը կատարվում էր՝ Արարատի վրա: Հայոց հինավուրց հսկա սա-
րը ինքը, հայությունն էր. անշարժ ու մշուշապատ, անմատչելի, նախապա-
շարմունքների և առասպելների մեջ թաղված: Դարերի այդ սփինքսը լուսա-
վորելու համար հեռվից գալիս է գիտությունը: Նրան չէ դիմանում նույնիսկ
Արարատի վիթխարի, սառցապատ, թանձր մարմինը: Եվ գիտությունը ոչ մի-
այն պատռում է դարավոր անհայտությունն ու աղջամուղջը, այլև մի փոքրիկ,
բայց պայծառ ճրագ է վառում մութի մեջ: Եթե մի բանաստեղծ այսպիսի
պատկեր հնարեր, մենք չէինք հավատա: Բայց սա անհրեքելի փաստ է, որ
խավար Արարատի խավար որդի Աբովյանցը հենց այդտեղ էլ, իր խավար
մոր մարմնի վրա, գտավ լույսի ճանապարհը, վառվեց իբրև ճրագ...

Պարրոտի հայրը նշանավոր գիտնական էր և մեծ ազդեցություն ուներ
Պետերբուրգում, հայտնի էր նույնիսկ Նիկոլայ կայսրին: Ուսումնական ճա-
նապարհորդի համար դժվար չէր Աբովյանցին Դորպատ տանելը: Ժողովրդա-
կան լուսավորության միևնույնը հարգում է պրոֆեսորի խնդիրքը, և Աբով-
յանցին գանձարանից խոստացվում է, թե ճանապարհածախս մինչև Դորպատ
և թե երեք տարվա ապրուստի փող:

1830 թվականի ամառը Աբովյանցը ճանապարհվում է Պետերբուրգ, որ
այնտեղից անցնե Դորպատ: Բայց հեշտ էր մի այդպիսի գործ կատարելը:
Այն ժամանակների հաղորդակցության ճանապարհները այնպես էին, որ օտա-
րություն գնացողը գերեզման գնացողի էր նմանվում: Մանավանդ հայ ժողո-
վուրդը երկար դարերի ընթացքում անհամար դառն փորձերով գիտեր, թե որ-
քան ավերիչ ու սգալի դժբախտություն է պանդխտությունը, գիտեր, որ մեծ
մասամբ հեռանալը մոռանալ էր նշանակում: Հասկանալի է, որ Աբովյանցի
պանդխտության հակառակ պիտի լինեին ամենից առաջ նրա հայրական տունը:
Բայց կար և ուրիշ արգելք: Աբովյանցը սարկավազ էր և գտնվում էր էջմիած-
նի իշխանության տակ: Եթեմ կաթողիկոսը երկար ընդդիմանում էր այդ ճա-

նապարհորդութիւնը գլխավորապէս այն պատճառով, որ հավատացած էր թէ Աբովյանցը գերմանացիների մեջ հավատափոխ կդառնա: Ահա ինչ էր հայոց եկեղեցու գլխի աշխարհայացքը: Եվ մենակ նա չէր այսպէս: Նրանից հետո էլ, երկար ժամանակ, հայերի հին սերունդը խորշում էր Աբովյանցից և նազարյանցից, որովհետեւ չէր հավատում, թէ նրանք գերմանական միջավայրում ապրելուց, գերմանուհիների հետ ամուսնանալուց հետո կարող էին հայ մնալ...

Աբովյանցը, սակայն, հաղթեց այդ բոլոր արգելքները, անտես արավ ծնողական արտասուքները, ծերունի կաթողիկոսի հայրական խրատները, այնքան սաստիկ էր գիտութիւն ծարավը նրա մեջ:

Ի՞նչ էր անում այդ ժամանակ նազարյանցը:

Պետերբուրգից 1830 թվի օգոստոսի 20-ին գրած մի նամակում Աբովյանցը խոսում է մի Ստեփանոսի մասին*, որին անվանում է իր սիրելին և մանկութեան բարեկամը: Արդյոք սա նազարյանցն էր:— Հաղիվ թէ նա լինէր, քանի որ Աբովյանցի մանկութեան բարեկամ Ստեփանոսը, ինչպէս երեւում է, զինվորական դպրոցումն էր գտնվում, որովհետեւ Աբովյանցը գրում է. «Մառաշլուվ ի կորպուսի իւրում ի Միխայելով զամկէն ոչ կարաց առ ժամայն ընկալնուլ դիս»: Մյուս կողմից էլ Լազարյան ճեմարանի աշակերտների ցուցակի մեջ մենք գտնում ենք «Ստեփան Նազարեանց» անունը**: Եթէ ընդունենք, որ դպրոցը վերջացնելուց հետո նազարյանցը գնացել էր Ռուսաստան, այն ժամանակ պետք է անել մի այլ ենթադրութիւն, որ Դորպատ գնալուց առաջ նա վերադարձել է Թիֆլիս՝ իր մորը տեսնելու համար, որովհետեւ նա շատ պարզ է ասում, թէ Դորպատ ճանապարհով է Թիֆլիսից 1832-ին: Գուցէ, ընդունելով այս ենթադրութիւնը, հասկանալի դառնան նազարյանցի այս խոսքերը. «Բայց թէ կրկին տեսութեան ժամերը— մանավանդ երկարատեւ բացակայութենից յետոյ, որպիսի տարապայման շարժողութիւնը սովոր էին հարուցանել նորա (այսինքն մոր) մեջ, դժվար է ինձ նկարագրել»***:

Բայց ինչպէ՞ս էր, որ նազարյանցն էլ Դորպատ գնաց:

Մոսկովայի գերմանական պատուո՞ր Հայնրիխ Վեդերը, նազարյանցի մտերիմ բարեկամներից մեկը, իր հիշողութիւնների մեջ**** ասում է, թէ Ներսիսյան դպրոցում նազարյանցին տեսավ նույն պրոֆեսոր Պարրոտը, որ խորհուրդ տվեց նրան գնալ Դորպատ: Որ նազարյանցը կարող էր տեսած լինել Պարրոտին, մանավանդ Թիֆլիսի վրայով նրա Ռուսաստան վերադառնալու ժամանակ, հենց նույն Աբովյանցի հանձնարարութեամբ, այդ անհավանական չէ կարող լինել. այդ տեսակցութիւնը կարող էր տեղի ունենալ նույնիսկ Ներսիսյան դպրոցում, ուր, երեւի, հաճախ գնում էր նազարյանցը: Բայց նրան Դորպատ տանողը իսկապէս Աբովյանցն էր:

Աբովյանցի հիշատակարանի մեջ գրված է, որ 1832-ին նրա գերմանացի բարեկամներից մեկը, Շվեբա, խոսք է բաց անում հայերի մասին և ասում է Աբովյանցին. «Արդյոք ձեր հայերից չկա՞ մի ուրիշը, որ գա մեզ մոտ սովորելու. շատ ցանկալի է, որ դուք, իբրեւ մի նշանավոր հին ազգի ժառանգներ և ընդունակ ժողովուրդ, ավելի շատ թվով գալիք մեզ մոտ ուսանելու»: Աբովյանցը պատասխանում է. «Կա այդպիսի մեկը, Ստեփանոս անունով, որ նույնպէս շատ սեր ունի սովորելու. անցյալ տարի շատ աշխատեցի բերել այստեղ,

բայց չկարողացա»: Գերմանացի հայասերը առաջարկում է Աբովյանցին գնալ Պետերբուրգ և միջնորդել այդ Ստեփանոսի համար, խոստանում է տալ ծախսերը: Բայց Աբովյանցը անհամար է համարում իր գնալը և խնդրում է, որ նա ինքը մի բան անէ: Շվեբան, մինիստրի օգնութեան չդիմելու համար, խոստանում է իր սեփական միջոցներից հոգալ Ստեփանոսի ծախսերը:

Այստեղ արդեն Ստեփանոսը՝ նազարյանցն է: Աբովյանցի և նազարյանցի մեջ, ինչպէս երևում է, մի ընկերական ուխտ կար՝ միասին բարձր ուսում ստանալու: Աբովյանցը տեղ հասնելուց հետո հենց առաջին տարին աշխատում է իր ընկերի համար և վերջիվերջո պատճառ է դառնում, որ նազարյանցն էլ գնա Դորպատ: Ինքը նազարյանցն էլ, իհարկեւ աշխատում էր, և նրան օգնեց բժիշկ Սոլովոն Տեր-Ղուկասյանցը, որ հանձն առավ հոգալ նրա ծախսերը**:

Հայրական տանից դուրս գնալիս՝ նազարյանցի ոտներին էլ փաթաթվել են թանկագին, սիրելի արգելքները: Նրա հայր Տեր-Սսային մեռած էր: Նահապետական ընտանիքի՝ սրբազան օրենքն է, որ ժրագլուխ տանտիկինը իսկույն բռնում է վախճանված տանտիրոջ տեղը: Այդպէս էր և նազարյանցի մայրը: Նա իր շուրջն է հավաքում երեխաներին և նրանց մեջ պատկառանք և սեր է վառ պահում դեպի իրանց հոր հիշատակը, դեպի սրբազան օջախը: Ստեփանոսը, հրաժեշտ տալիս ականատես է լինում մի այսպիսի ցնցող տեսարանի: Մայրը վերջին բոպկին, համբուրելով իր որդուն, մերկացնում է իր ծիծը և գնելով գետնի վրա, երգվեցնում է որդուն, որ նա չմոռանա իր որդիական պարտքը, չմոռանա իր մորը: Այդպիսի «ախտաբորբոք» սերը հատուկ է ասիացի մայրերին— ասում է նազարյանցը: Այո, ճիշտ է: Եվ գուցէ այդ բացառիկ հատկութիւնը ունի իր տեղական, եթէ կարելի է ասել՝ ասիական պատճառը: Արեւելքի մթնոլորտը— ընդհանրապէս կոշտ ու հեղձուցիչ— մի կապարյա ծանրութիւն է մանավանդ կնոջ համար: Հայ կինը ավելի ևս ծանր պայմանների մեջ է ապրել. սուրբ, բռնութիւնը, պանդխտութիւնը դարերի ընթացքում խլում էին նրա որդիներին: Բնական է, որ ճնշված, անխոս տանը և դրսում ստրուկ ասիացի կնոջ մեջ մայրական սերը այդքան «ախտաբորբոք», այդքան ծայրահեղ զարգացած լինի...

II

«Նոր իմացական մկրտութեան ավագանը»: Առաջին կրթաբանը— գերմանական բնագիտական: Աբովյանցը իբրեւ նոր, կուլտուրական մարդ: Նազարյանցը համալսարանում: Գերմանական համալսարանը. նրա ազդեցությունը Ռուսաստանի վրա: Գրական և հասարակական բուռն հոսանքներ Գերմանիայում: Փիլիսոփայության կանդիդատը: Ինչպե՞ս մտնել կյանքի մեջ: Պատրաստություններ Պետերբուրգում: Աբովյանցը և նազարյանցը տեղ չունին հայկական իրականության մեջ:

Խաչատուր Աբովյանցը մնաց Դորպատում մինչև 1836 թվականը: Արդեն 25—26 տարեկան երիտասարդ էր նա, երբ գնաց Դորպատ. և սակայն այդ

* Ն. Տէր-Կարապետյան— «Խաչատուր Աբովյան», Թիֆ., 1897, եր. 31:

** Մսեր Մազիստոս— «Հիշատակարան տոհմին Լազարեանց», Մ. 1856:

*** «Հիւսիսայայլ», 1864, № 5:

**** Զիւռաբի, հատկապէս գրված է մեզ համար պ. Ս. Շահազիզի խնդրանքով:

* Աբովյանցի մասին խոսողներից մեկը, Մ. Տեր-Ազարյանցը, 1861 թվականին գրում էր, զիմեով Աբովյանցի յիշատակին. «Դու էիր պատճառ, որ պարոն նազարյանցը ստացել է եվրոպական ուսումն և գիտութիւն» («Կուռնկ», 1861, եր. 540): Նազարյանցը կարգացել է այս տղիւրը և եթէ զրանց մեջ գտնեիր անճշտութիւն, անշուշտ իր ընկերի նվիրական հիշատակի համար վիրավորական չէր համարի անճշտութիւնը ուղղելը:

** Շահազիզյան — «Հրապարակախոս Զայն», Մոսկովա, 1881, եր. 11:

Հասակում պետք էր սկսել մի նոր դպրոցական կրթություն: Ոչ հասակը, ոչ պատրաստությունը չէին թույլ տալիս նրան մտնել համալսարան, ընտրել մի որոշ մասնագիտություն: Դրա փոխարեն նա հիմնավոր կերպով սովորեց գերմաներենը, դասեր էր առնում Պարրոտից և նրա ընկերներից, հաճախում էր համալսարան, լսում էր դասախոսությունները իբրև ազատ ունկնդիր:

Դորպատից նա դուրս տարավ մի ընդհանուր կրթություն և, որ ամենագլխավորն է, հիմնավոր բարոյական դաստիարակություն, որոշ աշխարհայեցողություններ: Մտնելով գերմանական այդ փոքրիկ, բայց շատ նշանավոր քաղաքը իբրև մի ասիացի մարդ, էջմիածնի տիրացու, նա վեց տարվա ընթացքում այնքան շատ բան սովորեց և յուրացրեց, որ հայրենիք վերադառնալիս զգում էր, թե այլևս չէ կարող առաջվա նման լինել, ուստի առաջին գործն է դարձնում տիրացությունից պաշտոնապես հրաժարվելը: Այդ վերածնությունը շատ գեղեցիկ կերպով պատկերացնում է Ստեփանոս Նազարյանցը, ասելով. «Կեցությունը, ուսումը և նկատողությունը Դորպատյան գիտուն և բարեմիտ մարդերի մեջ մի նոր իմացական ավազան դարձավ նորա հոգու համար, և վերստին ծնավ նորան»^{*}:

Այդ պատկերավոր համեմատությունը շատ ճիշտ է: Դորպատը մի ավազան էր, բայց ոչ միայն Աբովյանցի համար: Այնտեղ մկրտվեց և ինքը Նազարյանցը. այնտեղ նույն հոգևոր մկրտությունն ընդունեցին և մի շարք հայ երիտասարդներ, որոնք մեր վերածնության արշալույսի երգիչները դարձան: Դորպատը ռուսահայերի բարերարն էր:

Նազարյանցը ավելի երկար մնաց Դորպատում, ավելի հիմնավոր կերպով ուսում ստացավ: Ութ տարի տևեց նրա դորպատյան կյանքը: Համալսարան մտնելու համար պետք էր երկար պատրաստվել, քննություն տալ: Եվ եթե մենք հիշենք, թե որքան խեղճ ու թեթև պաշարով էր նա գնացել Դորպատ, հասկանալի կլինի, թե ինչ հսկայական աշխատանք պիտի նա գործադրած լինի՝ համալսարանական ուսանողին անհրաժեշտ գիտական պատրաստությունը ձեռք բերելու համար:

Այդ պատրաստություններն այն օգուտն ունեցան, որ Նազարյանցի մկրտությունը իմացական ավազանում ավելի երկարատև էր: Կարծես ճակատագիրը դիտմամբ այնպես էր տնօրինել, որ հայերին առաջին անգամ եվրոպական լույս և անդադար առաջադիմություն քարոզող մարդը երկար մնայ այդ լույսի շրջաններում և կյանքի այնպիսի պայմանների մեջ, որոնք միանգամայն պարզ և շատ անհրաժեշտ պիտի դարձնեին նրա համար եվրոպական մտքի բարիքները: Այնքան համոզված, մոլեռանդ քարոզիչ դառնալու համար պետք էր մինչև ոսկորների ծուծը սողորվել եվրոպական գաղափարներով, վերածընվել անձամբ, կյանքի առաջին նպատակ դարձնել այն ամենը, ինչ առաջարկվում էր ուրիշներին: Նազարյանցը անդիր արած ճշմարտություններ չէր քարոզում. ինչ նա ասում էր, կարդացածից և լսածից չէր միայն վերցնում, այլ այն ամենից, ինչ ինքն էր անձամբ ընդունել:

Ահա որքան հրաշալի էր իմացական մկրտության նոր ավազանը: Մենք պետք է ներկա լինենք այդ մկրտությանը, պետք է տեսնենք, թե ինչպես էր կատարվում մեր առաջին գործիչների վերածնությունը: Դա մի սուրբ տեսարան է: Դժբախտաբար, շատ աղքատիկ են տեղեկությունները Նազարյանցի դորպատյան կյանքի մասին: Եվ մենք դարձյալ պիտի դիմենք Աբովյանցին:

Տեսնելով նրա կյանքը Դորպատում, մենք տեսած կլինենք և Նազարյանցի կյանքը: Երկու մտերիմ ընկերները, միևնույն հողի ծաղիկներ, միևնույն իրականության զավակներ, միևնույն երազներով ու տենչանքներով վառված, միատեսակ պիտի մկրտվեին այդ նոր անծանոթ միջավայրում, գիտության և քաղաքակրթության մաքուր ավազանի մեջ:

Իզուր չէ Նազարյանցը, խոսելով Աբովյանցի իմացական ավազանի մասին, նախ դնում կեցությունը Դորպատում և ապա միայն ուսումը, իբրև տարրեր, որոնցից կազմվեց այդ ավազանը: Մեր երիտասարդների առաջին կրթարանը այն միջավայրն էր, ուր նրանք ապրում էին — գերմանական ընտանիքը: Բավական չէ, որ մի տեղ լինի համալսարան. հարկավոր է, որ այդ տեղում լինեն և այնպիսի պայմաններ, որոնք համալսարանի հետ ձեռք ձեռքի տված տանում են երիտասարդությունը դեպի մարդկայնություն: Այդ կողմից դորպատյան այն շրջանը, որի մեջ ընկավ Աբովյանցը, ուղղակի հրաշագործ էր:

Պրոֆեսորները, նրանց ծանոթները Աբովյանցին ընդունում են գրկաբաց, մի հազվագյուտ սիրալիր բարեկամությամբ և մտերմությամբ: Նրան տալիս են, հղկում են, ընտելացնում են քաղաքակրթված կյանքին, հոգ են տանում նրա մտավոր պիտույքների մասին, և այս ամենը այնպես բարեկամաբար, այնպիսի քաղցրությամբ, այնպիսի մայրական քնքշությամբ, որ հեռավոր երկրի ծնունդ անտաշ երիտասարդը ոչինչ անհարմարություն չէ զգում, ոչինչ վիրավորանք իր ինքնասիրության համար: Ընդհակառակն, նա մի առանձին սիրով, մի հափշտակությամբ է վերաբերվում իր ուսուցիչներին, ուզում է շատ բան տեսնել, իմանալ, լցվում է իր ասիականության կեղևը հանելու և նոր, լուսավոր կյանքի ամբողջ ոգին յուրացնելու տենչանքով: Անշուշտ, այստեղ դեր կատարողը միայն Աբովյանցին հատուկ ուշիմությունը չէ, ուսման, գիտության ծարավը չէ միայն: Կա և այն, որ նա այս օտար ազգի մեջ մի մարդ է, մարդու բոլոր սրբազան իրավունքներով: Նրա ծագումը, նրա ազգությունը, հայրենի ավանդություններն ու դավանանքները ոչ մի արգելք չեն, որ գերմանական ընտանիքը մտերմանա նրա հետ, մեծարելով նրա ազգը, նրա կրոնական հայացքները, նրա գաղափարները:

Հրաշալի է մանավանդ այն կրոնական համբերողությունը, որ նա հանդիպում է գերմանական կրթված ընտանիքի մեջ: Պարրոտի մոտ էր ճաշում Աբովյանցը, և նրա կինը սլաս օրերում պատվա կերակուր էր պատրաստում Աբովյանցի համար: Այստեղ ապա մարմին և արյուն էր ստանում բարոյական այն ծանրակշիռ դասը, թե կրոնական խտրությունները կարող են և մի կողմ մնալ, երբ մարդիկ լցված են միմյանց հետ եղբայրաբար ապրելու ցանկությամբ: Միևնույն ժամանակ դա մի ահագին հաղթանակ էր, որ տանում էր լուսավորված միտքը, հափշտակելով և հնազանդության բերելով այնպիսի անկիրթ մտքերը, որոնք մեծացել էին նեղ աղանդավորական ֆանատիկոսության մեջ, որոնք սովոր էին հարազատ եղբորն անգամ ատել և հալածել, եթե նա տարբեր կրոնական հասկացողությունների է հետևում: Հարգելով և ամեն կերպ մեծարելով իր աշակերտի ներքին, նվիրական հասկացողությունները, պրոֆեսոր Պարրոտը հասկացնում էր նրան, որ բոլոր մարդիկ, իհարկե, իր նման չեն, և խրատում էր ծանոթությունների մեջ լինել ընտրող, ծանոթանալ անկեղծ, շիտակ մարդկանց հետ, երբեք չհեռանալ ազգային կրոնից, լավ իմանալով, որ բոլոր քրիստոնյաները, չնայած տարբեր դավանություններին, մի են:

^{*} «Հիսթորիայ», 1858, № 2, եր. 145:

Եվ, երևի, Աբովյանցին հաջողվում էր հենց այդպիսի շիտակ և ազնիվ մարդկանց շրջանում ապրել ամբողջ ժամանակը. նրա դորպատյան հիշողությունները դրախտի նման մի բան տեսած մարդու հափշտակությունն են հիշեցնում: Տեսնում է նա իր շուրջը ազատ կյանք, փոխադարձ սեր, համերաշխություն, և նրա գրչի ծայրից ինքն ըստ ինքեան մի համեմատություն է բղխում իր տգետ ազգի և այս կրթված ժողովրդի մեջ: «Տես, իմ քաղցր հայրենակից,—ասում է նա,— տես ինչպես պետք է վարվել, ինչպես են քաղցրաբարո գերմանացիները սիրում օտարականներին, տղամարդիկ և կանայք առանց որևէ զանազանություն: Կարծում եմ, որ եթե պատահեր մեզ մի տգետ մարդ, ինչպես ես եմ, և մեր ազգը լիներ այս լուսավոր գերմանացիների տեղ, այն ժամանակ ոչ միայն չէր թողի նրան խառնվել իր հետ, այլև ծաղրի առարկա կդարձներ նրան»:

Ասիացի տղամարդի սիրտը կրթելու, նրա կոշտ բնավորությունը մեղմացնելու համար Պարրոտը մոտեցնում է Աբովյանցին իր քննուն, օրիորդ Յուլիային: Աբովյանցը հասկանում է այդ խորհուրդը: «Իրավ,—ասում է նա,—սա միակ միջոցն է, որ եթե մեկը կամենում է մեղմացնել իր բարքը, որքան նա ծանոթություն և բարեկամություն մոտենա կանացի սեռին, այնքան կկրթվի, կազնվանա նրա բարքը»: Այս խոստովանությունը գեղեցիկ է մի մարդու բերանում, որ ծնված ու սնված լինելով մի այնպիսի շրջանում, ուր կինը անխոս էակ է, մի իր, ճխլված կամքից զուրկ մի արարած, հանկարծ ընկնում է մի այնպիսի աշխարհ, ուր կինը ազատ խոսում է, մտածում, ոգևորում, ուր նրան էլ հասնում է բաժին ընդհանուր կրթությունից: Նա, որ իր հայրենի Երևանում, կանանց մեջ, պիտի համարվեր ամենագետ և ամենակարող լոկ այն պատճառով, որ տղամարդ էր, Դորպատում դասեր է առնում երկու գերմանացի օրիորդներից: Գեղեցիկ են սրանք. բայց այդ գեղեցկությունը ասիացի երիտասարդի մեջ ակտաբորբոք հակումներ չէ դարձնում, այլ մի խորին երախտագիտություն, մի սուրբ հիացմունք: Նա շնորհակալություն է մատուցանում իր ուսուցչուհիներին, բայց սրանք ասում են, թե աշակերտը իր երախտագիտությունը կարող է ցույց տալ ոչ թե այդպիսի շնորհակալություններով, այլ նրանով, որ իր ստացածը կտա իր խեղճ ազգին, որ անցյալում այնքան մեծ դեր կատարելուց հետո այժմ թաղված է տգիտության խավարի մեջ:

Հասկանալի է, թե ինչ ոգևորություն պիտի արծարծեին այսպիսի կանայք Աբովյանցի սրտում: Եվ նա բացականշում է. «Որքան կցանկար իմ սիրտը ունենալ մի իրավի սիրելի ամուսին գերմանուհի, որ իր ամուսնական կենցաղավարությամբ օրինակ դառնա մեր աշխարհի համար»: Բայց այստեղ այդ տենչանքին արգելք է հանդիսանում հայրենասիրական զգացմունքը, և նա ասում է, թե չի դավաճանի հայ ազգական: Այնուամենայնիվ, այդ բանաստեղծական զեղումը հաղթահարվում է, երբ նա վերադառնում է հայրենիք: Այդտեղ նա ամուսնանում է գերմանուհու հետ. ուրիշ կերպ չէր կարող լինել, Աբովյանցի հայուհիների մեջ չէր կարող ընտրել իր սրտի ընկերուհի: Այդպես էր և նազարյանցը:

Եվ այսպես, ամեն տեղ վերածնության գործ՝ թե ընտանիքում, թե դպրոցում: Հասարակական գործունեության համար առողջ և լուսավոր սկզբունքներ է ընդունում Աբովյանցը: Հիշենք ամենից առաջ այն, որ Աբովյանցի պրոֆեսորներին մեկը, Վալդեր, ներշնչում է նրան միտք՝ գործ ածել աշխարհաբար լեզուն և բացատրում է, թե որպիսի մեծ նշանակություն կունենար ժողո-

վրդի համար աշխարհաբար Աստվածաշունչը*: Պարրոտը միշտ խրատում էր նրան նվիրվել ժողովրդական կրթության գործին և շարունակ կրկնում էր «դպրոց, դպրոց հայ մանուկների համար»: Միևնույն ժամանակ, ատելով կրոնական երկպառակությունները, որոնք քանդում են մի ազգի տունը, լուսամիտ պրոֆեսորը, երևի դեռ էջմիածնից իմացած լինելով, որ Աբովյանցի իղբալն է Մխիթարյան միաբանությունը, խորհուրդ է տալիս նրան չհետևել Մխիթարի օրինակին, այսինքն՝ կրթական նպատակով չգիմել կրոնափոխության: Առհասարակ, Պարրոտի դաստիարակչական սիստեմն էր՝ անձեռնմխելի պահելով իր աշակերտի կրոնական-ազգայնական առանձնահատկությունները, հաղորդակից անել նրան եվրոպական լուսավորության, հարուցանելով նրա մեջ սեր գեպի մտավոր վերածնություն, դեպի առաջադիմություն:

Այդ սիստեմը ամենից գովելին էր: Ոչինչ չկոտրելով, չոչնչացնելով աշակերտի սրտի հիմնական կազմի մեջ, նա դնում էր այդ սրտի մեջ սկզբունքներ, զարգացնում էր նրանց սիրով, թույլ տալով, որ ապագայում գործ կատարէ այդ սկզբունքներով ղեկավարվող աշակերտը, որ խճուղի, կարող կլիներ հասկանալ իր ազգի պակասությունները և կսովորեր մտածել նրանց մասին: Թե որպիսի հայրական խնամքով էր պահում Պարրոտը իր ձեռքն ընկած այդ վայրենի ծաղիկը, երևում է նրանից, որ մի օր, փողոցով անցնելիս, նա տեսնում է օտարական մի արեւելցու և կարծելով թե դա հայ է, հարց ու փորձ է անում, որպեսզի եթե ճշտվի նրա հայ լինելը, տանե նրան Աբովյանցի մոտ: Լավ գիտեր պրոֆեսորը, թե իր աշակերտին որպիսի հայրենասիրական կարոտ է այրում այս հեռավոր հյուսիսում և կամեցավ իր հարգանքը մատուցանել այդ սուրբ զգացմունքին, առիթ տալով, որ հայրենիքը երազողը տեսնե գոնե իր հայրենակցին: Օտարականը ճիշտ որ հայ էր, մի աղքատ պարսկաստանցի. Պարրոտը աւարավ նրան իր մոտ, ուր և Աբովյանցը սրտի կարոտն առավ, տեսնելով մի հայի, խոսելով նրա հետ:

Մենք պետք է երևակայենք, թե յուրաքանչյուր այդպիսի դեպք, յուրաքանչյուր խրատ և լայն մարդասիրական վարմունք որքան պիտի բարձրացնեին հայ կրակոտ երիտասարդի հոգին, որքան պիտի ազդեին նրա քնքույշ, տպավորվող սրտի վրա: Մենք պիտի երևակայենք ժամագրքի, Պղնձի քաղաքի պատմության, Յոթն իմաստասիրաց գրքի վրա ուղեղ մաշած երիտասարդին Գյոթեի և Շիլլերի կարգալիս, ըմբռնելիս: Բայց բացի Գյոթեից ու Շիլլերից, քանի քանի ուրիշ գեղեցիկ գրքեր կային: Նրան, այդ ուսումնածառավ մարդուն, տվել էին մտավոր գանձերի մեծ պահեստի բանալին,—գերմաներեն լեզուն: Նա արդեն հոգով կապված էր փիլիսոփաների և բանաստեղծների հայրենիքի հետ: Այնուհետև նա կարող էր ապրել այն աշխարհի մեջ, ուր նրան մտքը կը բարերար գերմանացու ձեռքը: Նրան մնում էր աշխատել իր սեփական ուժերով:

1836 թվականին դորպատցի բարեկամները հանապարհ էին դնում Աբովյանցին ղեպի հայրենիք: Ի՞նչ էր նա տանում իր հետ:

Նա մի հանճար չէր, մի տիտանական ուժ չէր, որ կարողանար ստեղ-

* Նշանավոր է, որ գերմանացիները մեղանում ոչ միայն քաղցրեցին կենդանի աշխարհաբարի անհրաժեշտությունը, այլև իրանք եղան առաջինը, որ իրականացրին այդ միտքը: 1820-ական թվականների կեսից Կովկասում հաստատված բազելյան միսիոնարները, Գիտրիս և Զաքեմբա, հրատարակեցին մեր առաջին աշխարհաբար գրքերը, առաջին անգամ թարգմանել տվին Ավետարանը և տպագրել տվին Մոսկվայում, 1834-ին: Թյուրքիայում էլ բողոքական միսիոնարների էին, որ աշխարհաբարին մեծ զարկ տվին Զմյուռնիայում տպագրած իրանց բազմաթիվ կրոնական գրքերով:

ժագործել մեկը այն գրական երկերից, որոնք չեն մեռնում մտքի համաշխարհային թանգարանում: Նա իր ազգի ինքնություն հատկությունները չպիտի բարձրացնեն, մարդկության սեփականություն դարձնեն իր գրչով: Ոչ: Մեր ազգը համաշխարհային հեղինակներ ու գործիչներ երբեք չէ տվել: Մենք միշտ մի ջանասեր ընդօրինակողներ ենք եղել, մենք կարողացել ենք մոտենալ լուսավոր ազգերին, վերցնել մեր ուժերին և ընդունակություններին համապատասխան բեռ օտար երկրում պատրաստված ծաղկահյուսթերից և պատրաստել մեզը ու մոմ մեր սեփական փոքրիկ, խավար տան համար: Բարձրերում թռչողներ չենք եղել, բայց և մեր երկրի ցիխերում թավալվող մտավոր անձանքներ չենք եղել: Ամեն անգամ, երբ ներել են հանգամանքները, թույլ է տվել մեր դարերով ողբալի ճակատագիրը, մենք ջանք ու աշխատանք չենք խնայել՝ մեզ աշխարհի մտավոր լույսի մեջ գցելու համար:

Ի՞նչ էր հայրենիք վերադարձող Աբովյանցը:— Մեկը այդ ջանասեր աշխատողներից, մեկը հայրենի տունը ծաղկահայտի բերող մեղուներից: Նրա զգալուն սրտի մեջ թաքնված էր մի խորհուրդ, որը արտահայտելու համար նա պիտի գնար, մտներ Դորպատի գրական և գիտական շրջանները, մկրտվեր նա պիտի գնար, մտներ Դորպատի գրական և գիտական շրջանները, մկրտվեր այնտեղ: Եվ մենք տեսանք, թե որքան փառավոր էր այդ մկրտությանը: Աստվածային կայծ կար թաղված նրա մեջ և այդ կայծը, ստեղծագործական վառվրոտն տաղանդը գուցե միայն կրոնական խոհերի և կեղծ կլասիկական բացականչություններով սնվող հայրենասիրության տակ ծածկված մնար, եթե չլիներ նրա ճանապարհի վրա Դորպատը, այն մեծ ուսուցիչը, որը բաց արեց նրա աչքերը, ցույց տվեց, թե ինչ է Եվրոպան և ինչ կարող է լինել Ասիան, հանեց աստվածային կայծը, այրեցիկ նյութեր տվեց նրան ու ազդպիսով հրդեհեց այդ բանաստեղծական սիրտը: Աբովյանցը Դորպատից տանում էր «Վերք հեց այդ բանաստեղծական սիրտը: Աբովյանցը Դորպատից տանում էր «Վերք Հայաստանին»: Բայց մի՞թե ողբերն ու հառաչանքները, խրատներն ու աղաչանքներն էին միայն գնում նրա ճանապարհորդական պայուսակի մեջ:

Ո՛չ, Թրքերինք այդ պայտւակը և կտեսնենք այնտեղ մի քանի բնօրինակներ: Ահա դրանցից մեկի պատմութիւնը: Մի անգամ Աբովյանցը մտնում է մի հացագործ գերմանացու խանութ, որ տեսնե, թե ինչպէս են հաց պատրաստում: Արհեստավորը միշտ վախենում է մրցութիւնից, ուստի կարծելով, թե այս անժանոթ մարդն էլ իր արհեստի գաղտնիքը մրցութիւնն պատակով է ուզում իմանալ, արգելում է նրան նայել, տեսնել: Այն ժամանակ Աբովյանը սկսում է լաց լինելով ասել գերմանացուն. «Ես մի անբախտ հայրենիքի որդի եմ, ես այդ քանը սովորելով չեմ կամենում այստեղ կտրել քո օգուտը, այլ ուզում եմ տանել նրան իմ այն անբախտ հայրենիքը, որ շատ այդպիսի բաների կարոտութիւն ունի»*: Նա տանում էր իր հետ ոչ միայն հաց թխելու, այլ կերակուրներ եփելու, պաղպաղակ պատրաստելու խրատներ: Ո՛չ, ենք ասել, թե սրանք ավելորդ, հիշատակութիւն անարժան բաներ են: Ո՛չ, Դորպատից վերադարձողը միայն «Վերք Հայաստանի» հեղինակը չէր, հայերեխաների ուսուցիչը չէր, այլ առհասարակ մի կուլտուրական մարդ, որ գիտեր, թե պարտավոր է նույնիսկ հաց թխելու եղանակը սովորեցնել իր հետամնաց ազգակիցներին:

Ահա ինչ էր հավրոպական ավազանի մեջ մկրտված Աբովյանցը:

Նա թողեց այդ ավազանում իր ընկեր Նազարյանցին, որ նույնպես պիտի գնար իր շավիղով, նույնպես մի ժիր աշխատավոր պիտ դառնար և իր ստացածը պիտի տար իր ազգին, ավելի ճիշտ ասած՝ զոռով պիտի փաթաթեր նրա վզին:

* *αἱρετικὴ ἐκκλησία*, 1861, βρ. 537.

Մենք չենք կարող ասել, թե նաղարդանցը ճիշտ նույն շրջանն ունենք, ինչ Արուվյանցը, նույն մարդկանց հետ էր շփվում, նույն կերպով էր գաստիարակվում: Բայց կարող ենք ասել, որ պայմանների և միջավայրի մեծ տարբերություն չէր կարող լինել: Վերապառյան գիտուն և բարեմիտ մարդերը՝ զխափորական համալսարանի շուրջն էին խմբված: Նույն պրոֆեսորներն էին, որոնց ձեռքով կատարվել էր Արուվյանցի մկրտությունը: Այդ միևնույն ձեռքը դրվել է և նաղարդանցի գլխի վրա: Այդ մկրտությունը ավելի խոր ու մեծ ավազանի մեջ կատարվեց, օրովհետև նաղարդանցը համալսարանի ուսանող էր, ընտրել էր իր համար մասնագիտություն:

Փոքրիկ Դորպատը կրթական հաստատությունների մի ամբողջ զաղում էր։ Այդտեղ կային գիմնազիա, ուր պլանավորապես լատինական և հունաց լեզուներն էին ավանդվում, ուսուցչական ռեֆորմարիա, որի նպատակն էր ուսուցիչներ պատրաստել ժողովրդական դպրոցների համար և իզական դպրոց, ուր պատրաստվում էին տնային վարժուհիներ։ Բայց Դորպատի փառքն ու պարծանքը համալսարանն էր։

Ռուսաց բոլոր համալսարանները առհասարակ գերմանական տիպով են ստեղծված. սակայն, նրանք շատ բնական կերպով, հետզհետե ստացան ազգային ուսանական գույն, քանի որ գտնվում էին ռուս ժողովրդի մեջ և ղեկավարվում էին ռուս գիտնականներով: Միայն Դորպատը, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ գերմաներեն խոսող և գերմանական ծագում ունեցող ազգաբնակիչությունից էր բաղկացած, մաքուր ու անխառն պահպանեց իր համալսարանի մեջ այն ոգին ու ուղղությունը, որ հատուկ էր գերմանական համալսարաններին*: Դասավանդության լեզուն գերմանականն էր, պրոֆեսորները Դերմանիայից էին գալիս: Համալսարանը Ռուսաստանից համարյա բոլորովին անջատված մի բարձրագույն դպրոցական հիմնարկություն էր, շատ նշանավոր իր հեղինակությունը և տված արդյունքներով:

Գերմանական համալսարանի մի առանձնահատկությունն այն է, որ նա հաճաքում է իր մեջ երկրի գիտնականներին: Գերմանական գիտնականը միևնույն ժամանակ և համալսարանի պրոֆեսոր է, և ևրիտասարգություն ուսուցիչ: Հասարակությունը ծանոթանում է գիտնականի հետ ոչ միայն նրա գրած գրքերի միջոցով, այլ անմիջապես, անձամբ լսելով այդ գիտնականի դասախոսությունները: Շատ գիտնականներ նույնիսկ շեն էլ հրատարակել իրանց աշխատությունները, բայց դրանք շեն կորել, որովհետև եղել են համալսարանական դասախոսության առարկա և գրի են առնվել ռեկտորի ուսանողների կողմից: Եվ այդ է պատճառը, որ գիտությունը Գերմանիայում ավելի շատ է սիրված ժողովրդից, քան ուրիշ երկրներում, որովհետև այստեղ է, որ մեծ գիտնականները եղել են համալսարանական երիտասարդության անմիջական ուսուցիչները: Գերմանիան մտածողների և գիտության հայրենիք էր. տասնինններորդ դարի առաջին կեսում համալսարանները առաջնակարգ կարևոր գիրք էին բռնում հասարակության մեջ, որովհետև գերմանական կյանքը շունք ուրիշ կենտրոններ բացի գիտությունից և գրականությունից^{**}:

Լինելով զուտ գերմանական մի համալսարան, Դորպատի համալսարանն էլ շատ մեծ դեր կատարեց Ռուսաստանի համար: Այդտեղ էլ եվրոպական

* «Собрание статей барона Николая», *РФФ*, 1879, кр. 250—259.

** Ф. Паульсен — «Немецкие университеты», М., 1858, кн. 9;

Հոգեւոյ վայելող գիտնականները պրոֆեսորներ էին (Պարրոտ, Արիս, Սարուվե և ուրիշներ)։ այդպէս պատրաստվեցան շատ անվանի պրոֆեսորներ ուսաց համալսարանների համար։ Համալսարանի դասաւանդող և ֆիզիկական կարի- նետը շատ հարուստ էին, իսկ երևանական թվականներին բացված աստղա- քաշիական գիտանոցը երկար ժամանակ առաջին տեղն էր գրավում Ռուսաս- տանի գիտանոցների մեջ։

Ուսանողները Դորպատում հին ավանդական կարգ ու կանոններին էին կենթարկված։ Նրանք կազմում էին կորստաբեկներ, որոնք ներկայացնում էին ուսանողական մի տեսակ ինքնավարութուն։ Այդ ինքնավարութունն ունեւ հատուկ ընտրված դասարան, որ քննում էր ուսանողների վարքն ու բարքերը, դատում էր, դատաւարւում էր, և ամենքը անպայման հնազանդվում էին նրա վճիռներին։ Կորստաբեկների կանոնադրության առաջին պայմանն էր, որ ուսանողը չպիտի դատվի քաղաքական հարցերով, պահանջվում էր անբիծ ազնւութուն, հարգանք դեպի կանայք, քաղաքավարութուն ընկերների և կողմնակի մարդկանց հետ ունեցած հարաբերութւոյններին մեջ։ Գոյութուն ունեւ և մենամարտը։ Համալսարանը պահանջում էր ուսանողներից խիստ կարգապահութւոյն։

Բավական չէ դնել ընթերցողի առաջ դորպատյան իմացական ավագանի այս արտաքին նկարագրութւոյնը։ Պետք է առանձնապէս ուշադրութւոյն դարձ- նել և այն ժամանակի վրա, երբ այդ ավագանը ընդունել էր իր մեջ հայ երի- տասարդներին։ Դա մի շատ նշանավոր ժամանակ էր, որ մարդկային մտքի պատմության մեջ միշտ կպահպանէ իր թարմ, գեղեցիկ կերպարանը։ Մի ժամանակ էր դա, երբ Գերմանիայում սկսվեցին և զարմանալի աշդուրէյամբ առաջ գնացին նոր մտավոր հոսանքներ, որոնք մի ամբողջ հեղափոխութւոյն մտցրին գրականության և գիտության մեջ։ Այդ նոր շարժումը մեծ ազդեցու- թյուն ունեցավ և Ռուսաստանի վրա։ Բավական է ասել, որ ռուս երիտասար- դութւոյնը, վերջացնելով համալսարանական ուսումը, պարտք էր համարում գնալ Գերմանիա՝ այնտեղի համալսարաններում սովորելու, կրթության պա- կասը լրացնելու համար։ Նրեանական թվականներին, երբ գերմանական միտքը նոր ճանապարհներ էր հարթում, երբ հին սերունդը կռիւի դաշտը նոր սերուն- դին էր թողնում, Գերմանիայի համալսարանական կենտրոններում խմբված էր ռուս ուսանողութւոյն, որ, իհարկե, ականատես էր զաղափարական պայ- քարին, ընդունում և յուրացնում էր նոր սկզբունքներ, աշխարհայեցողութւոյն- ներ։ Այդ երիտասարդության վիճակված էր մի շատ նշանավոր դեր կատարել իր հայրենիքի մտավոր վերածնության գործում։ Նրա մեջ էր Տուրգենևը, ապա- դա հոգեկավոր միպագրողը, այնտեղ էր Գրանովսկին, ոչ պակաս նշանավոր պրոֆեսորը, որ առաջադեմ մտքերով ոգևորված մի ամբողջ համալսարանական սերունդ ստեղծեց։

Մենք էլ ունեցանք մեր փոքրիկ, համեստ բաժինը այդ վերանորոգչական շարժման մեջ։ Եւ դա մեր նազարյանցն էր։ Ճիշտ է, նա գերմանական հողի վրա չէր համալսարանական դասախոսութւոյններ լսում, բայց Դորպատը Ռու- սաստանի հողի վրա, ինչպէս տեսանք, գերմանական ուսման մի բեկորն էր պահպանում։ Անկարելի է ենթադրել անգամ, որ ժամանակի ուժեղ զաղափա- րական հոսանքները ոչինչ ազդեցութւոյն արած չլինեն Դորպատի հայ ուսա- նողի վրա։ Ընդհակառակն, նազարյանցի հրապարակախոսական գործունեու- թյան մեջ մենք շատ զօրեւ ենք գտնում, որոնք ուղղակի վերցված են Գերմա- նիայում երեսնական և քառասնական թվականներին տեղի ունեցած շարժու- մից։ Ուստի շատ հարկավոր է, որ մենք իմանանք, թե ի՞նչ շարժում էր դա,

ի՞նչ մտքեր և ձգտումներ ունեւ, ի՞նչ պահանջների տեր էր։ Նազարյանցը մեզանում մի նոր դարադուլս է ստեղծել։ Բայց նա իրանից չէ ստեղծել այդ դարադուլսը, նա հանդիսացել է միջնորդ, նա ունեւ մի մեծ դաստիարակ, որ նրան առաջնորդում էր։

Ո՞վ էր և ի՞նչ էր այդ դաստիարակը։

1830 թվականի հուլիսին անակնկալ կերպով պայթեց Պարիզում հեղա- փոխութւոյն, որ խորտակեց Կարլ X-ի գահը։ Դա մի փոթորիկ էր, որ շար- ժումներ առաջացրեց նաև Ֆրանսիայից դուրս, հեղափոխութւոյնն անցավ Բել- գիա, Գերմանիայի մի քանի տեղերում էլ ծոգովբղական ապստամբութւոյններ ծագեցին։ Եվրոպայի քաղաքական դրութւոյնն այնպէս էր, որ հուլիսյան հե- ղափոխութւոյնը բոլոր ազատամիտ շրջաններում ոգևորութւոյն տարածեց։ Գերմանական հոգեկավոր բանաստեղծ Հայնեն ծովային լողարաններում էր գտնվում, երբ ստացավ հեղափոխութւոյն լուրը, և ահա ինչ էր գրում նա. «Եվրոպայից ստացվեց լրագիրների մի հաստ ծրար՝ այրող, տոթային-ջերմ նորութւոյններով։ Դրանք արեգակի ճառագայթներ էին, փաթաթված թղթի մեջ, և այդ ճառագայթները իմ հոգու մեջ դոյացրին մի ամենավայրենի հըր- դեհ։ Ինձ թվում էր, թե ես կարող եմ վառել ամբողջ օվկիանոսը մինչև հյու- սիսային բևեռ ոգևորութւոյն և խելացնոր ուրախության այն կրակով, որ բռ- ցավաւում էր իմ մեջ։ Ես խելագարի նման վազվզում էի տան մեջ»։

Հասկանալի է այդ անզուսպ ուրախության պատճառը։ Ֆրանսիական առա- ջին կամ մեծ հեղափոխութւոյնը (1789—1793) հաշտարարել էր ամբողջ աշ- խարհին ազատության և հավասարության սկզբունքները։ Նա դարձավ մի ահավոր սպառնալիք միապետական կարգերի դեմ, ուստի Եվրոպան միացրեց իր ուժերը այդ սպառնալիքի դեմ։ Առաջացավ մի խավար ռեակցիա։ Վիեննայի վեհաժողովը, երեք միապետների մեջ կազմված «սրբազան դաշնագրութւոյնը», ավստրիական միխետր Մետտերնիխի ստեղծած երկաթի սիստեմը ճնշում էին ազգերը, թույլ շտալով, որ նրանց մեջ ազատասիրական գաղափարները արմատ բռնեն։ Ճիշտ է, Սպանիայում, Իտալիայում և Հունաստանում տեղի ունեցան հեղափոխութւոյններ, բայց դրանք մեծ հետևանքներ չառաջացրին Եվրոպայի համար և հանդիպեցին միախմբված «սրբազան դաշնագրութւոյն» արգելքներին։ միայն Հունաստանն էր, որ առանձին բախտ ունեցավ։

Եւ ահա այդ միջոցներում Ֆրանսիան հուլիսյան հեղափոխութւոյնի միջո- ցով հիշեցրեց աշխարհին 1789-ի ավանդութւոյնները։ Բայց հուլիսյան հեղա- փոխութւոյնն էլ, որքան և հուզիչ էր Եվրոպայի համար, առաջացրեց քաղա- քական ճնշումներ, ավելի սաստկացրեց ռեակցիան։ Այնուամենայնիւ, նա, իբրեւ ազատական մի շարժում, ազգեց ազգերի մտավոր գործունեության վրա և հաղորդեց նրան նոր դույն, նոր ոգի։ Գերմանիայի մեջ հուլիսյան հեղափո- խութւոյնն ազդեցութւոյն տակ սկսվեց արմատական ուղղութւոյն ունեցող մի նոր գրական և գիտական շարժում։ Հեղափոխութւոյնը մի հարված էր, որ ողնացրեց այն ամենը, ինչին երկրպագում էր Գերմանիան։ Նա տապալեց նախկին կուրքերը և բարձր պատվանդանի վրա հաստատեց նոր պաշտամունք- ներ։

Մինչև երեսնական թվականները գերմանական գրականության մեջ տիրում էր մի ուղղութւոյն, որ հայտնի է ռոմանտիզմ անունով։ Ռոմանտիզմը իրա- կան կյանքից հեռու էր կանգնած, երկրպագում էր միջին դարերին, նրանց գաղափարներին և կուլտուրական սկզբունքներին։ Ներկան, ժամանակակից կյանքը իր հարցերով, իր խլրտումներով այդ գրական ուղղութւոյն տեսակե- տից չափազանց հասարակ, առօրյա բան էր, անարժան այնպիսի մարդկանց

ուշադրութեան, որոնք ապրում էին մտավոր բարձր շահերի համար: Գերմանիայում ուսման տեղը դարձավ մի սաստիկ հետադիմական ուղղութիւն, որ միանգամայն հակառակ էր քաղաքական դրութեան հետ: Իդեալացւում էր միջնադարյան քրիստոնեութիւնը, որ միացրել էր պետութիւնը, եկեղեցին, ժողովուրդը, գիտութիւնը, արվեստը և կյանքը: Ամեն ինչ, որ վերաբերում էր այդ միամիտ միջին դարերին, փառաբանւում էր. նույնիսկ կաթոլիկութիւնը, որի երկաթե ճանկերից գերմանացիների մի նշանավոր մասը ազատվել էր Լյութերի ջանքերով, անվանւում էր «կորցրած հայրենիք»: Անցածը կուրուքամբ պաշտելը գերմանական գրականութեան միտքն ու հոգին դարձավ և երկար ժամանակ հեղեղում էր գրական ասպարեզը բազմաթիւ անկենդան, իրականութեան հետ ոչինչ կապ չունեցող գործերով:

Գերմանիայի մեջ ամենից շատ հարգված և ծաղկած գիտութիւնը՝ փիլիսոփայութիւնը վերացական, իդեալիստական էր և եթե մի մի անգամ ամպերի բարձրութիւնից ցած էր իջնում՝ աշխարհային գործերով դրադվելու համար, այդ միայն այն մտքով էր, որ արգարացնէ շրջապատող իրականութիւնը: Եվ որովհետև շրջապատողը հետադիմական էր, խավար, ուստի փիլիսոփայութիւնը հետադիմութեան գործիք էր դարձել: Իրավագիտութեան մեջ տիրում էր «պատմական դպրոց» անունով հայտնի ուղղութիւնը, որ խիստ պահպանողականութիւն էր ուսուցանում: Եվ ահա այդ երեք գործոնների՝ ուսման տեղի, փիլիսոփայութեան և «պատմական դպրոցի» ազդեցութեան տակ գերմանական հասարակութիւնը քնածի պես էր, և միայն հուլիսյան հեղափոխութիւնը զարթեցրեց նրան:

Հեղափոխութիւնը բոլորովին անսպասելի էր գերմանացիների համար. նրանք կարծում էին, որ եվրոպական ամբողջ կյանքը մտել է մի անշարժութեան մեջ, որի առաջալսներն էին գրականութիւնը, գիտութիւնը: Բայց ահա հուլիսյան դեպքերը վերջ տվին այդ անշարժութեանը: Բնէ քաղաքական ճշմանները ավելի սաստկացան, բայց նրանք անկարող եղան կանգնեցնել նոր հոսանքները, որոնք միանգամայն հակառակ էին մինչև այդ տիրող մտքերին: Գրականութեան մեջ գլուխ բարձրացրեց այն ուղղութիւնը, որ հայտնի է «Երիտասարդ Գերմանիա» անունով. հռչակավոր պրոֆեսոր Հեգելի փիլիսոփայական դպրոցում հերձված տեղի ունեցավ, առաջ եկավ «Երիտասարդ Հեգելյաններին» կուսակցութիւնը*: «Երիտասարդ» անունը, որ իրացրել էին գրական և գիտական նոր ուղղութիւնները, ինքնուստինքյան բնորոշում է, թե ինչ էին դրանք:

«Գրական Երիտասարդ Գերմանիա» ուղղութեան նախահայրերն էին երկու տաղանդավոր հրեաներ՝ Լյութվիգ Բյոռնեն և Հենրիխ Հայնէ: Բյոռնեն դեռ 1819 թվականից էր սկսել իր հրապարակախոսական գործունեութիւնը: Դա մի կրակոտ տաղանդ էր, որ անդադար քարոզում էր վերածնութիւն, ազատութիւն: Նրա հանճարեղ գրչից թույն էր կաթում, նա ծաղրում էր գերմանացիների պակասութիւնները, անողորմ կերպով մերկացնում և մտրակում էր գերմանական կառավարիչների բթամտութիւնը, անշարժութիւնը: Այդ սարսափելի կծու, ոչնչացնող ծաղրը կրնում էր նրա յուրաքանչյուր գրվածքի մեջ. դրաքննական խստութիւնները ահագին խոշորագույններ էին հարուցանում նրա

դէմ, բայց նա կարողանում էր անցկացնել իր մտքերը գրական քննադատութիւնների մեջ:

Բյոռնեն միակողմանիութեան հասնող քաղաքական և հասարակական գործիչ էր, անտես էր անում գեղարվեստի պահանջները կամ երկրորդական նշանակութիւն էր տալիս նրանց: Եվ այդ կողմից նրա հակապատկերն էր Հայնեն: Սա որքան մեծ երգիծաբան էր, այնքան էլ մեծ բանաստեղծ էր և իր քաղաքական գործունեութեան մեջ հաճախ ենթարկւում էր գեղադեպի ոգևորութեան, մի բան, որ հաստատուն կուսակցական ուղղութիւն չէր թույլ տալիս, հարկադրում էր հակասութիւնների մեջ ընկնել: Շխտակ, անընկճելի Բյոռնեի և բանաստեղծ Հայնեի մեջ այս պատճառով սառնութիւն առաջացավ, որ վերջերս փոխվեց նույնիսկ թշնամութեան: Հայնեն, որ տաղանդով անհամեմատ բարձր էր Բյոռնեից, նույնպես գործում էր թույնով և մտրակով. նրա նման կծու, անողորմ երգիծաբան աշխարհը չէ տեսել վերջին դարում:

Հենց որ տեղի ունեցավ հուլիսյան հեղափոխութիւնը, Բյոռնեն շտապեց դնալ Պարիզ: Քիչ հետո նրա օրինակին հետեց և Հայնեն: Շուտով Գերմանիայում հրատարակվեցան Բյոռնեի հռչակավոր «Պարիզյան նամակները»: Տպագրութիւնը ահագին էր: Գերմանիան հափշտակութեամբ կարդում էր այդ հիանալի նամակները, որոնց մեջ Բյոռնեն դրել էր իր հուժկու տաղանդի ամբողջ ուժը, ամբողջ կրակը: Գերմանական իրականութիւնը անողորմ ծաղրի և խայտառակութեան ենթարկելով, Բյոռնեն բարձրացնում էր, պաշտում ֆրանսիական գաղափարները: «Երիտասարդ Գերմանիան» ֆրանսիական գործիչների դպրոցից էր քաղում իր ոգևորութիւնը, եռանդը: Իբրև վերածնութեան մոլեռանդ քարոզիչ, Բյոռնեն պախարակում էր ծուլութիւնը, հետամնացութիւնը, տգիտութիւնը, ազգային սնապարծութիւնը: Առաջադիմութիւնը նա հասկանում էր իբրև հանրամարդկային մի գործ և ընդհանուր եղբայրութեան, ընդհանուր ազատասիրութեան կոչ էր անում:

Գերմանական կառավարութիւնները, սաստիկ վախենալով այն ահագին հաջողութիւնից, որ ունեցան «Պարիզյան նամակները», արգելեց այդ գիրքը: Իսկ պահպանողականները սկսեցին աղմուկ հարուցանել Բյոռնեի դէմ: Այնուամենայնիւ, երբ Բյոռնեն 1832-ին գնաց Գերմանիա, նրան ընդունեցին ամենաջերմ ոգևորութեամբ և համակրական մեծ ցույցերով: Այդ ընդունելութիւնը հարկադրեց նրան շարունակել իր նամակները, առաջվա պես թափելով նրանց մեջ իր սրտի ազնիւ հուզմունքները:

Բյոռնեի քաղաքական դավանանքների հիմնաքարը, ինչպես ասացինք, հանրամարդկային բարօրութիւնն էր: Բայց նա իր հայրենիքի հարազատ, սիրող դավակն էր և ուզում էր տեսնել այդ հայրենիքը առաջավոր, ազատ հոսանքների գլուխն անցած, սրբված իր հին կեդտերից, տոգորված մարդկութեան, արդարութեան և ազատութեան ոգով: Եվրոպայում սկսված ազգայնական շարժումները շունչին համամարդկային բարօրութեան նպատակով չայն ու մեծ հասկացողութիւններ, ընդհակառակն, թթու ազգասիրութիւնը, շովինիզմը, ստեղծել էր ցեղային նախապաշարմունքներ: Ամեն մի ազգ կարծում էր, թե ինքն է երկնքի ընտրյալը, ամենից լավը, հետևաբար ինքն է միայն, որ արժանի է աշխարհի բարիքները վայելելու: Բյոռնեն այդ տեսակ ազգային կուրուքյան անխնա հակառակորդն էր. շովինիզմը, անկասկած, մեծ հետադիմական մի գործ, ատելի էր նրան, քանի որ չէր թույլ տալիս ազգերի միաբան առաջադիմութիւն, այլ, ընդհակառակն, մեջ էր բերում փոխադարձ կույր ատելութիւն, նախանձ, մրցութիւն:

* Шерр — «История Всеобщ. литературы», Спб., 1880, т. II, стр. 262—263;

** Кареев — «История Западной Европы в новое время», т. V, гл. XV.

Իդեալ դարձնելով քաղաքական ազատությունը ռամկավարական ձևերի մեջ, Բյուրենն համակրություն էր վերաբերում քրիստոնեության, որի հիմքն էր եղբայրասիրությունը: Քրիստոնեությունը նա համարում էր գեմեկրատիայի և մարդասիրության կրոն, հասարակ ժողովրդի կրոն: Թեև դավանական տեսակետից նա հավատացող մարդ չէր, բայց և այնպես, չէր համակրում քրիստոնեությունը մերժողներին: Իր կյանքի վերջին տարիներում Բյուրենն գրեց «Ֆրանսական Մենցել» անունով նշանավոր պատասխանը, որի մեջ իրան հատուկ սրամտությամբ, իր սրտի ամբողջ կրակով պաշտպանում էր «Երիտա-սարդ Գերմանիան» խավարապաշտ աղգամություն և պահպանողական աղ-մուկների դեմ: Մենցելն այդ բանակի բնորոշ ներկայացուցիչներից մեկն էր: Սկզբում ազատամիտ գրող, Մենցելն անցավ հետադեմների բանակը և մի խիստ, անազնիվ արշավանք սկսեց մանավանդ Բյուրենի դեմ, ծաղրելով նրա հրեական ծագումը: Շատ հետաքրքրական են մեզ համար այդ բանակովի մի քանի կետերը: Բյուրենն և նրա հետևողները ծաղրում էին այն ճահճային հան-դարտությունը, որի մեջ թաղված էր գերմանական ժողովուրդը, այն քունը, որի մեջ անշարժացած էր հասարակությունը: Մենցելը դրա դեմ պատասխա-նում էր. «Այժմյան հանգստությունը լիապես համապատասխանում է գերմա-նական բնավորությանը, գերմանացիները լիապես բավական են նրանով: Բյուրենն այդ դրությունը քուն է անվանում, թող այդպես լինի, բայց դա մի առողջ քուն է, և երանի նրան, ով քնում է հանգիստ»: Այսպիսի դատողու-թյունների վրա հույս դնել չէր կարելի և Մենցելն ավելի կտրուկ միջոցի էր դիմում՝ մատնության: Այսպես, նա ասում էր, թե «Երիտասարդ Գերմանիան» աշխատում է ոչնչացնել քրիստոնեությունը և միապետությունը, վերացնել ամուսնությունը, ընտանիքը, անբարոյականացնել հասարակությունը և այդ-պիսով քայքայել ու ոչնչացնել ամեն ինչ:

Բյուրենից էլ խիստ ու անողորմ էր իր ծաղրի մեջ բանաստեղծ Հայնեն: Կրակ ու փրփրած թույն էր նրա գրիչը, և նա ոչինչ չէր խնայում ջարդելու, ոչնչացնելու համար: Ռոմանտիզմի հոգեհան հրեշտակը դարձավ նա: Նա էր, որ ցույց տվեց հին պաշտոնական աշխարհի ամբողջ սնանկությունը և զար-թեցրեց ձգտումը դեպի նորը, ազատությունը: Նոր ժամանակի մարգարեն էր նա, գինված շանթերով, թույնով, սլաքներով: Պահպանողականությունը իր վայնասուցով, իր մատնություններով հասավ իր նպատակին. գերմանական կառավարությունների դաշնակցությունը 1835-ին մի որոշում հրատարակեց, որով հրավիրում էր բոլոր գերմանական կառավարությունները քրեական օրենքներով, արգելքներով, ոստիկանական միջոցներով հալածել «Երիտա-սարդ Գերմանիայի» գրվածքները հրատարակողներին և տարածողներին: Բայց այդ միջոցը միայն գրգռեց նրանց, որոնց դեմ ուղղված էր: Բանտերը, աքսո-րը անդոր էին. արմատական ուղղությունը գերակշռող հանդիսացավ և տա-րավ իր հաղթանակը մինչև հիսունական թվականները:

Գրական թարմ, վերանորոգող հոսանքին միացավ և գերմանական փի-լիսոփայությունը, որ կամաց կամաց սկսեց հրաժարվել վերացական մետա-ֆիզիկայից ու մոտենալ իրական կյանքին, սկսեց հետաքրքրվել ոչ միայն բարձրաթիվ դատողություններով, այլև օրվա քաղաքական հարցերով: Հեգելի մահից (1831) հետո, նրա բազմաթիվ աշակերտները կուսակցությունների բա-ժանվեցին. «ձախակողմյան» կամ «երիտասարդ» հեգելյան կոչվածները միա-ցան գրականության մեջ գործող արմատական կուսակցության հետ, իսկ «աջակողմյանները», ընդհակառակն, պահպանողական հայացքների էին հե-տևում: Զախակողմյանների մեջ շուտով փիլիսոփայությունը հիմնվեց սլա-տ-

մական կրիտիկայի վրա. Դալիթ Շտրաուսը գրեց «Հիսուսի կյանքը», որի մեջ կրոնական հասկացողությունները ենթարկեց գիտական կրիտիկայի: Հին և նոր աշխարհայեցողությունների ընդհարումը, կոխիլ նոր գաղափարների և անցած գնացած համոզմունքների մեջ՝ մի կենդանի հետաքրքրություն ծնեց-րեց: Գերմանական բանաստեղծությունը նոր ոգու թարգման հանդիսացավ և ժողովրդականացրեց այն հայացքները, որ փիլիսոփայության արմատական ուղղություն էր քարոզում:

Այս մտավոր եռանդուն շարժումը, որ մենք նկարագրեցինք ընդհանուր դժերով, անշուշտ արձագանք էր գտնում և Դորպատում իբրև մի ուսումնա-կան կենտրոնում, որ ամեն ինչ ստանում էր Գերմանիայից: Ստեփանոս Նա-զարյանցը իր բաժինը վերցրեց այդ շարժումից: Սա անկասկած է: Առանց սրան չէ կարելի գաղափարական անվախ մարտնչող Նազարյանց երևակայել: Որքան նմանություններ պիտի գտնենք նրա գործունեության և «Երիտասարդ Գերմանիայի» ուղղության մեջ: Որքան նման է նրա կոխիլ հայկական պահ-պանողականության դեմ՝ այն կուլին, որ տեղի ունեցող Գերմանիայում նրա ուսանողության ժամանակ...

Նա ընտրեց այնպիսի ֆակուլտետ, ուր ամենից շատ պիտի նկատվեր գրականության, մտավոր շարժման ուժը. դա պատմության և լեզվագիտու-թյան բաժանմունքն էր:

Իր մեղմ բնավորությամբ և դարմանալի աշխատասիրությամբ Նազար-յանցը սիրելի էր դարձել իր ընկերակիցներին և նույնիսկ համալսարանի ռեկ-տորին: Ռեկտորը և նրա կինը եղել են նրա համար այն, ինչ էին Պարրոտը և նրա կինը Աբովյանցի համար: Շաբաթվա որոշ երեկոները ռեկտորի տանը լի-նում էին հանդեսներ, բայց «այդ հանդեսների խորհուրդը ոչ կերուխում էր, և ոչ թղթախաղ, այլ մատենագրական և գրասիրական զրուցանք»*: Այդ գրա-կան երեկույթներում, ինչ ասել կուզե, արժարժվում էին և քննվում այն գրա-կան հարցերը, որոնք այդ ժամանակ հուզում էին գերմանական միտքը: Մի այնպիսի հմուտ ղեկավար, ինչպիսին էր առաջնակարգ համալսարանի գլխա-վորը, իհարկե ավելի մեծ հետաքրքրություն և ավելի հանդարտ ու անկողմնա-պահ լուսաբանություն պիտի հաղորդեր հարցերին ու վեճերին: Գուցե հենց այս է պատճառը, որ Նազարյանցը կատարելապես նոր ուղղությունը չյուրաց-րեց. ռոմանտիկ ուղղության շատ հետքեր էլ մնացին նրա մեջ, բայց այդ հետքերը այնքան ուժեղ չէին, որ թույլ չտային նրան հաստատ քայլերով գնալ նոր ուղղության ճանապարհով: Դա անցողական շրջանի մի մարդ էր. ռոման-տիկ և ռեալական ուղղությունների մեջ էր կանգնած, բայց ավելի հակված դեպի վերջինը, ավելի վերջինի առաքյալ, քան առաջինի:

Նազարյանցը աղքատ ուսանող էր, ապրում էր մի աղքատ գերմանուհուց վարձած մի սենյակում և պիտի բավականանար այն փոքրիկ թոշակով, որ տալիս էր նրա բարերարը: Գտնվում էին, սակայն, բարեհաճ մարդիկ, որոնք օգնում էին չքավոր հայ ուսանողին. այսպես, մի անհայտ բարեգործ դորպատ-ցի հաճախ ուղարկում էր նրան փող և սպիտակեղեն: Նշանավոր է, որ Նա-զարյանցի բարերարներից մեկն էր և ժողովրդական լուսավորության միսիստր կոմս Ուվարովը: Համալսարանի ռեկտորը գրել էր նրան աշխատասեր, հուսա-տու հայ ուսանողի մասին, և կոմսը երեք անգամում ուղարկեց նրան 350 ռուբլի ինքնագիր նամակներով: Իսկ երբ մի անգամ գնաց Դորպատ, հիշեց Նազարյանցին և հարցրեց ռեկտորից. «Ո՞ր է ձեր սեռյալ Նազարյանցը, որի

* «Հրատար. 2-րդ», էր. 10:

Հայ դպրոցը Կովկասում ներսիսյան ուսումնարանն էր, որ 1837-ի Պոլտոսկիի հիման վրա անվանվում էր սեմինարիա, բայց նա էլ դադարում էր շատ ողորմելի դրության մեջ: Հովհաննես Կարբեցին, իբրև ներսիսի թշնամի, աշխատում էր խլել դպրոցի կալվածները. բացի դրանից դպրոցը, նրա ծրագրով, միմիայն հողերականների զավակների համար պիտի գոյություն ունենար: Կովկասի մասին նաղարյանցը չէր էլ կարող մտածել, գոնե մի այդպիսի կաթողիկոսի ժամանակ: Մնում էր Լազարյան ճեմարանը:

Դորպատից նաղարյանցը գնաց Պետերբուրգ, որ մնաց երկու տարի: Ի՞նչ էր անում այդտեղ:— Պատուր Վյոլերն ասում է, թե նա ուսումնասիրում էր արևելյան լեզուները: Դա շատ հավանական է: Միևնույն ժամանակ նաղարյանցը աշխատում էր տեղ ստանալ Լազարյան ճեմարանում: Պետերբուրգում էր ապրում ճեմարանի հոգաբարձուն՝ Հովակիմ Լազարյանի որդի Հովհաննեսը: Նրան դիմեց նաղարյանցը: Լազարյան ճեմարանի թղթերում պահվել են նաղարյանցի երկու գրաբար ուսանավորները, որոնք գրված են «Պետրոսաշեն (Պետերբուրգ) քաղաքում» 1841 թվականի մարտի 30-ին և ապրիլի 19-ին*: Դրանք ներբողներ են, նվիրված Լազարյան տոհմին (երկրորդը հատկապես Հովհաննես Լազարյանին): Մարտի 30-ի ուսանավորը գրված է զատկի առիթով. երևում է, որ նաղարյանցը գնացել էր շնորհավորելու Լազարյանների զատիկը և, ինչպես սովորություն էր, մատուցեց նրանց այդ ուսանավոր ուղեծր: Ահա, ի միջի այլոց, ինչ էր ասում նաղարյանցը այդտեղ:

Թէ ոմն Հայս արժանաւոր անմահութեան
Ստոյգ արդեամբք, ընտիր զոհիք ի շահ ազգի
Այդ վեհ մատուց քաջ վայել է ո՞ր այլ անուան,
Թէ ոչ Ձերում, Տեարք Լազարեան, շքեղ տոհմի:

Ուրախ լերուք, ուրախ լերուք, զՁեզ Աստուած
Կոչեաց լինել փառք եւ պարծանք Հայաստանի,
Այն Մոսկովիան Աթէնք Հայոց որո՞յ ստեղծուած,
Այո մտաց, սրախ ձերոյ աղգաբերի...

Մյուս ուսանավորը չգիտենք ինչ առիթով է գրված և նվիրված: Բայց մեղ համար հետաքրքրականն այն է, որ այդտեղ նաղարյանցը վկայում է, որ շատ բարիքներ է վայելել Լազարյան ընտանիքից:

Մի՛ տարադեպ թուեցին Քեզ ազգի պաշտպան
Շնորհաճանաչ սրտի զեղմունք, նուազ արդար.
Քանի՛ արդեն առատ բարիք աղբերացան
Յիս բաղդաւորս Քո յընտանեաց գերամեծար:

Ձքեզ այսօր գովեմ երգեմ,
Իմ Յովհաննէս աստեղադարդ,
Կեցցե՛ս Դու լոյս Հայոց մաղթեմ
Կեցցես անշէջ, փայլել՝ զուարթ:

Բայց այս ներբողները հետևանք չունեցան: Հովհաննես Լազարյանը չկամեցավ կամ չկարողացավ պաշտոն տալ նաղարյանցին ճեմարանում: Ո՞ր գնալ: Ժողովրդական լուսավորության միևնույն դպրոցը, թե ուր տեղավորեիր իրտասարդին: Զկարողանալով գտնել մի հարմար պաշտոն, նաղարյանցը

* Այս ուսանավորները և մի քանի այլ թղթեր Լազարյան ճեմարանի արխիվից տարագրել է և ողարկել է մեղ ճեմարանի ուսուցիչ պ. ի. Հովհաննիսյանը:

մատնվեց հուսահատության և անց էր կացնում Պետերբուրգում «սե և անիծյալ» օրեր*:

Վերջապես, միևնույն կարողանում է մի տեղ գտնել կամ, ավելի ճիշտ ասած, ստեղծել նաղարյանցի համար: Կազանի համալսարանում բացվում են հայերենի դասեր, և նաղարյանցը ստանձնում է դասատուի պաշտոնը՝ 2300 ռուբլի ուժեղով: 1843 թվականի սկզբում մենք տեսնում ենք նրան Կազանում: Նրա աշակերտներն են ընդամենը չորս հոգի. երկու ուս համալսարանում և երկու երեխա առաջին դիմնադիայում: Դրանց համար նա կազմում է քերականություն և բերել է տալիս Վենետիկում տպված հայերեն գրքեր, որոնց համար համալսարանը տվեց նրան 410 ռուբլի թղթադրամ:

Սկզբում կյանքը Կազանի նման մի ետ ընկած քաղաքում շատ ծանր էր նաղարյանցի համար: Իր մի նամակի մեջ նա նկարագրում է, թե ինչպես Կազան հասնելուց յոթ օր հետո քաղաքը հրդեհի ճարակ դարձավ: Երեք ամսից հետո գիշերը հրդեհ պատահեց այն հյուրանոցում, որ ապրում էր նա իր կնոջ հետ: Սարսափելի իրարանցման մեջ նաղարյանցը կիսամերկ դուրս է վազում և աշխատում է աղատել տնային իրերը կրակից. այդ իրերով բեռնավորված՝ նա գնում է օթևան գտնելու: Այդ պատահարները ավելի ևս դառնացնում են երիտասարդին, և Ավետարանի «Մարգարեն իր գավառում պատիվ շունի» ասացվածքը դառնում է նրա համար մի տանջող իրականություն: Նա շարունակ գանգատվում է իր վիճակից, համարում է իրան իր տղետ հայրենակիցների անուշադրության զոհ: Այդ դառնությունը, այդ գանգատը մնաց նաղարյանցի գրվածքների մեջ մինչև նրա մահը: Իհարկե, նա շատ իրավունքներ ուներ այդպես գանգատվելու: Դեռ երիտասարդ հասակից էր խոցոտվում նրա սիրտը, որ լի էր այնքան ազնիվ ձգտումներով: Զգալով իր մեջ գործելու պատրաստակամություն և ուժ, նա տեսնում էր իրան հեռացրած, ետ մղված. և, իհարկե, միայն ցավել, միայն դառնանալ կարող էր, մանավանդ որ անարժան մարդիկ հեշտություն մեծ առաջ գնում և խրախույսներ ստանում: Գանձառների հիմքը, ընդհանրապես, արդարացի էր: Բայց գանգատները շատ անգամ էին հասնում չափազանցությունների: Նաղարյանցի մեջ բույն դրեց մի կասկածոտություն. շատ դեպքերում նա նույնիսկ չէր նկատում իր գործի աջողությունը, նրա առաջացրած ոգևորությունը և գանգատվում էր այն ասիական բարբարոսությունների վրա, որոնք հալածում էին նրան:

Բայց գանգատները, մշտական դժգոհությունները չէին հուսահատեցնում նրան, չէին հարկադրում մոռանալ այդ անպարտաճանաչ ազգը, հեռանալ նրանից: Աշխատել պետք է այդ ազգի համար, ահա ինչն է նաղարյանցի խորին համոզմունքը: Եվ սկսում է աշխատել Կազանում. աշխատում է գանգատվել, աշխատում է դժգոհություններ հայտնելով, բայց աշխատում է անդադար, շինալիով ոչինչ չանք ու զրկանք: Այսպիսի աշխատավոր էր նա երկար տարիների ընթացքում:

Արդեն 1843-ին, չնայած Կազանում կրած իր շարժարանքներին, նա պատրաստել էր «Ընդհանուր պատմության անցքերի համառոտությունը՝ սկզբից մինչև մեր օրերը» հայերեն լեզվով: Այդ աշխատությունը տպագրելու համար նա դիմում է Հովակիմ Լազարյանի միևնույն որդուն, նաչատուրին, որ Լազարյան ճեմարանի հոգաբարձուի օգնականն էր: Նաղարյանցը լսել էր, որ նաչատուր

* «Լուսաշահ հանդես, Թիֆլիս, 1898, գ., էր. 270, II դ. էր. 253: Ավելորդ կրկնություններից խուսափելու համար հայտնում ենք, որ նաղարյանցի նամակների մի նշանավոր մասը տպված է Թիֆլիսի «Լուսաշահ» և Մոսկվայի «Հանդես գրական և պատմական» ժողովածուների մեջ, որոնցից էլ մենք օգտվել ենք:

Հաղարյանը միտք ունի հրապարակել նրան ճանաչող խորհրդի անդամի պաշտոնով: Ուստի նույն 1843-ին ուղարկում է Հաղարյանին ուսանել լեզվով գրված մի ճառ, որի մեջ խորհուրդներ էր տալիս, թե ինչպես պետք է կարգավորել ճանաչողը և թե առհասարակ ինչ կարելի է անել հայերի կրթության համար: Սակայն լուրը չճշտվեց. երկար ժամանակ պատասխան չստանալով Հաղարյանից, Նաղարյանցը մի նոր առիթ է գտնում հուսահատական մտքերին դիմելու և հաստատվում է այն կարծիքի մեջ, թե հայերը իրանց աշխատավորներին ճանաչել և գնահատել չգիտեն:

Բայց այդ միջոցին ծագում է մի նոր հույս: Հովհաննես Կարբեցին վախճանվել էր: 1843 թվականին կաթողիկոս ընտրվեց Ներսես Աշտարակեցին, որ նույն տարվա վերջին Քիշինեից գնաց Պետերբուրգ և երկար մնաց այդտեղ: Նաղարյանցը մի շնորհավորական ուղերձ ուղարկեց Ներսեսին և մի նամակով էլ հայտնեց նրան իր իղձերը և դժգոհությունները: Ներսեսը Հովհաննես Կարբեցի չէր: Ահագին ժողովրդականություն վայելող այդ հոգևորականը, որ այնքան լավ հասկացել էր իր ազգի կրթական կարիքները, հավատ էր ներշնչում Նաղարյանցին, թե այժմ կարելի է տեղափոխվել Հայաստան և գործել այնտեղ մի այդպիսի կաթողիկոսի հովանավորության տակ: Այդ պատճառով նա առաջարկում էր Ներսեսին բաց անել էջմիածնում մի ճանաչող հոգևորականների կրթության համար: Հայրենիք փոխադրվելու ցանկությունը ավելի ստատկանում է նրա մեջ մանավանդ այն ժամանակ, երբ ծնվում է նրա անդրանիկ որդին, և Կազանում չի ճարվում հայ քահանա, որ մկրտեր երեխային: Ծարահատված, խեղճ հայրը հարկադրված է լինում ինքը կատարել մկրտության արարողությունը երկու վկաների ներկայությամբ, մինչև որ հայ քահանա կպատահեր, որ կկատարեր մկրտության ամբողջ ծեսը:

Բայց դիմելով Ներսեսին, առաջարկելով նրան իր ծառայությունները, Նաղարյանցը կանգ էր առնում մի հարցի առաջ. արդյոք Ներսեսը կկարողանա՞ գնահատել հիբրոպական ուսում ստացած մարդկանց: Արքեպիսկոպոսի օրինակը հաստատեց, որ գնահատություն անկարելի է ապասել մանավանդ հոգևորականների կողմից: Արդյոք Ներսեսը կարո՞ղ կլիներ բացառություն կազմել և այս հարցի մեջ: Դժբախտաբար, այդ հոգևորուն, խելոք և հեռատես հոգևորականն էլ բացառություն չկազմեց, և Նաղարյանցը նրա ուշադրության և խորխույսներին չարժանացավ: Ներսեսը Արքեպիսկոպոսի վրա էլ ուշադրություն չդարձրեց: Որքան էլ բարձր կանգնած լիներ նա իր դասակարգների մեջ, նախապաշարմունքը, որ հատուկ է այդ դասակարգին, թույլ չտվեց նրան ճանաչել և մեծարել համարձակախոս, ազատ գաղափարներով սնված հայ երիտասարդներին: Դա էջմիածնի մի ընդհանուր պակասությունն էր, և Նաղարյանցի դավանանքներին հետևող շատ մարդիկ խորթ, անհարազատ ճանաչվեցան էջմիածնի կողմից:

Նվ այսպես, Նաղարյանցին մնում էր բավականաճառ արքունական ծառայությամբ: Վեց տարիները, որ նա անցկացրեց Կազանի համալսարանում, ավելորդ չէին: Համալսարանում այդ ժամանակ ծաղկած էին արևելյան լեզուները, մանավանդ արաբերենը և պարսկերենը: Արևելյան լեզուների ֆակուլտետը այնքան անուշ հանեց և այնքան գրավիչ էր, որ ուսանողները թողնում էին մյուս ֆակուլտետները և գալիս էին այդտեղի դասախոսությունները լսելու: Դա շատ նպաստավոր հանգամանք էր Նաղարյանցի համար. համալսարանում

ընդունվելով, իհարկե, ավելի ուշադրության կարժանանար իր լեզվագիտությունը և ավելի ընդարձակ միջոցներ կունենար արաբերենն ու պարսկերենը ուսումնասիրելու համար:

1843 թվականին Ստեփանոս Նաղարյանցը պրոֆեսորական մի շրջանի մեջ կարգաց մի համառոտ ղեկուցում հայոց հին գրականության մասին: Հաջորդ տարին այդ աշխատությունը հրատարակվեց համալսարանի պաշտոնական օրգանի մեջ*, որ տպագրվում էին պրոֆեսորների աշխատասիրությունները, առավելագույն արևելագիտության վերաբերվածները: Սա Նաղարյանցի առաջին տպագրված աշխատությունն է, որ գրվում է 49 փոքր ության էրես: Նրա վերնագիրն է. «Беглый взгляд на историю Гайканской литературы до конца 13 столетия» (Համառոտ ակնարկ հայկական գրականության վրա մինչև 13 դարի վերջը): Գրվածքը բոլորովին համապատասխանում է վերնագրին, շունի մի գիտնական հետազոտության հանգամանքը: Կատենք ավելին. դա նույնիսկ մի ինքնուրույն գործ չէ, այլ վերցրած է Հ. Սուրիաս Սոմալյանի գրած հայոց գրականության համառոտ պատմությունից, որ հրատարակվեց Վենետիկում իտալերեն լեզվով 1829 թվին: Իսկապես դա պատմություն է չէ, այլ հայ հեղինակների մի ցուցակ՝ շորորդ դարից սկսած: Հետաքրքրություն ներկայացնում է Նաղարյանցի գրած առաջաբանը, որ, ի միջի այլոց, կարդում ենք հետևյալ տողերը.

Ճիշտ է, հայոց գրականությունը շունի արարական, պարսկական, հնդկական և չինական գրականությունների ոչ հետաքրքրությունը, ոչ հարստությունը, բայց իր գանձերով, որոնք դեռ չեն գնահատված պատմագրի և լեզու հետազոտողի կողմից, նա արժանի է ուշադրության: Գիտության զանազան ճյուղերին վերաբերվող գրողների մի անընդհատ շարք, IV դարի սկզբից մինչև մեր ժամանակները, գոյություն ստացավ Հայաստանում, որ ուներ շատ սահմանափակ միջոցներ, դրկված էր քաղաքական ինքնուրույնությունից, ենթարկված էր ճակատագրի հաղարավոր հարվածներին:

Այսպիսով Նաղարյանցը ցույց էր տալիս, որ գիտն արժանի մեծարանքներ մատուցանել անցյալ գործիչներին: Բայց միևնույն ժամանակ նա չէր շլատում անցյալի գրական հարստություններից, իր ժամանակակից հայ գիտնականների նման ինքնագոհությամբ խուսել չէ ծխում աղգասիրության, բարձրացնելով և փառաբանելով մեր հին գրականության արժեքը, եղածը բավական համարելով ժամանակակից հայի կրթության և առաջադիմության համար: Նա հարկավոր է համարում մի գրական վերածնունդ, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է ունենալ նոր, ամենքին հասկանալի լեզու: Միայն այդ լեզվի միջոցով հայոց գրականությունը կզառնա մի կենսունակ ու զարգացող գործ:

Այս հայացքները Նաղարյանցի գրական գործունեության զլխավոր հենակետերն են. այնպես որ նա հենց առաջին քայլից միանգամայն պարզ ցույց էր տալիս իր գրական դեմքը: Նոր լեզվի հարցը նա դնում էր հրապարակում ամենից առաջ: Ճիշտ է, այդ լեզվի մասին Նաղարյանցից առաջ խոսել էր Արքեպիսկոպոսը, բայց նրա «Վերջ Հայաստանին», որ գրված էր դեռ 1841-ին, լույս տեսավ շատ ուշ, ամբողջ 17 տարուց հետո, 1858-ին: Մենք հետո նորից պիտի վերադառնանք այս հարցին: Առայժմ շարունակենք մեր պատմությունը:

* Այսպիսիների թվումն էր և կոմս և Տոլստոյը, ուստի այժմյան ամենահռչակավոր գրողը:

* «Ученые записки, издаваемые Императорским Казанским университетом», 1844.

Համալսարանի գիտնական հրատարակության մեջ տպված այդ փոքրիկ աշխատությունը, իհարկե, շատ չէր կարող տարածվել հայերի մեջ, թեև նազարյանցը ուղարկեց իր ծանոթներին նրա առանձին հրատարակություններից մի քանի հատ: Ինչպես երևում է, նազարյանցը չկարողացավ սկսել իր դրական գործունեությունը հայերեն աշխատություններով ամենից առաջ այն պատճառով, որ նյութական միջոցներ չուներ: Մենք պետք է քիչ կանգ առնենք այս հանգամանքի վրա, որպեսզի հասկանալի լինի նազարյանցի գործունեության մեջ մի գիծ, որ այնքան քիչ էր համապատասխանում նրա բնավորության և դավանանքներին:

Աչքի առջև ունենանք նախ ժամանակը: Այդ ժամանակի համար են բանաստեղծի իրավացի և բնորոշ խոսքերը.

Դեռ չի գրած՝ առաջ դու լա՛ւ միտք արա,
Ո՞վ է խեղճիդ գործածքները առնող*:

Հայերեն գիրքը ընթերցող չուներ. գիրք տպագրելը քաջություն էր համարվում: Մեր խոսքը, իհարկե, մասնավոր, մանավանդ անհայտ մարդկանց մասին է: Գրական հրապարակի գլխավոր տերերը Մխիթարյաններն էին. նրանք էին համարձակ կերպով տանում հրատարակչական գործը և տալիս էին գրքեր, որոնք մեծ մասամբ համապատասխանում էին այն ժամանակվա ունեվոր ընթերցողի մտավոր պահանջներին: Վենետիկյան գրքերը հայտնի են իրանց թանկությամբ. և եթե, չնայած այդ արգելադրության հանգամանքներին, նրանք իրանց ոսկեգոծ կազմերով հայերի գրադարաններն էին զարդարում, այդ մեծ մասամբ պետք է վերագրել այն հեղինակության, որ ձեռք էին բերել Մխիթարյանները իբրև հեղինակներ և հրատարակիչներ: Եվ սակայն Մխիթարյաններն էլ չէին կարող աջողեցնել իրանց գրքերի տպագրությունը, եթե չլինեին մեկենասները: Մեկենաս հանդիսանում էին սովորաբար հարուստ վաճառականները կամ ունեւոր պաշտոնյաները: Տպագրական ծախսը հայթայթողը դառնում էր բարերար և շատ անգամ այդ բարերարին ձոնվում էին գովասանական ուղերձներ գրքի սկզբում: Դա արդեն սովորություն էր:

Բարերարների օգնությանը դիմելը անխուսափելի անհրաժեշտություն էր և նազարյանցի համար: Գրականությունը այնքան ստորացած էր, որ յուրաքանչյուր մարդ բաժանորդ գրվելով մի գրքի, պահանջում էր, որ իր անունը անպատճառ տպվի: Այդ պահանջի տգեղությունը հասկանում էր նազարյանցը: Տալ «մեկ ու կես դահկան» մի գրքի տպագրության համար և պահանջել, որ իր անունը տպագրությամբ անմահանա, — դա մի երեխայական բան էր թվում նազարյանցին, և նա գիտեր, որ այդանդ լոկ դատարկ փառասիրությունն է խոսում: «Հայերը, — գրում է նա, — փոխանակ սիրելու և փառավորելու նրանց, որոնք ազգի կրթության համար ճիգ են թափում, իրանք են ուզում գովաբանվել մի քանի շնչին փողերի համար, որ ծախսում են հենց իրանց շահի և օգտի համար. ա՛հ, դա մի անբժշկելի մոլորություն է, որի նմանը լուսավոր ազգերի մեջ չէ նկատվում»:

Բայց ի՞նչ կարելի էր անել: Նազարյանցը հանձն չէ առնում բժշկել այդ մոլորությունը, այլ հասնում է այն եզրակացության, որ պետք է «տկարների հետ տկար լինել հանուն ազգի և նրան օգնելու տենչանքի»: Եվ ահա այդ նպատակով նա կարելի է համարում մեկենասներին և բաժանորդներին խրախուսել այն եղանակով, ինչպես նրանք են կամենում, այսինքն՝ տպելով նրանց

անունները և նույնիսկ ներբողներ նվիրելով նրանց: Այս բանը դեռ այնքան խորթ ու անհասկանալի չէր լինի, եթե պատշաճավոր շափ պահպանվեր: Բայց նազարյանցը մի քանի դեպքերում չափազանցությունների մեջ ընկավ, շուայլ իր բաժանորդների հասցեին այնպիսի գովասանքներ, որոնց գրողը, համենայն դեպս, նազարյանցի պես մի մարդը չպիտի լիներ:

Սակայն ինչպե՞ս դատապարտենք դրա համար նազարյանցին: Մենք գոնե սիրտ չենք անում դատապարտողի դեր կատարելու. պետք է մտքով տեղափոխվել այն ժամանակը, պետք է իմանալ մի հայ գրողի դրությունը: Ահա մի փաստ: Կազան հասնելուց հետո համարյա ամբողջ երեք տարի նա նամակագրություն ունի Պետերբուրգում գտնվող Եփրեմ վարդապետ Ալթունյանցի հետ և այդ գրությունների նյութն է այն դրամական օժանդակությունը, որ պիտի հասցնեին նրան Պետերբուրգի՝ մի գիրք տպագրելու համար: Երեք տարի չէր լուծվում այդ գործյան հանգույցը... Նազարյանցը ստիպված էր աղաչական նամակներ գրել և կազարյաններին, որոնք էլ, վերջապես, օգնեցին նրան առաջին հայերեն աշխատությունը տպագրել, բայց արդեն 1851 թ., այսինքն համարյա 8 տարուց հետո: «Տկարների հետ տկար լինել» — սա մի ցավալի սկզբունք է, կոմպրոմիսի սկզբունք: Եվ եթե հաշտվում ենք այն բանի հետ, որ այդպիսի խոսքեր արտասանողը Ստեփանոս նազարյանցի շրջանակներն են, պատճառն այն է, որ դրանք նրա գրավոր վաստակների միայն արտաքին, հրատարակչական մասին էին վերաբերվում: Եվ վերջապես մի՞թե հենց այժմ էլ գոյություն չունի այդ միևնույն դրությունը...

II

Հայոց գրականության պատմության երկրորդ մասը: Այդ աշխատության արժանավորությունները: Նազարյանցի գեղատառությունը. անցյալը, Մխիթարյաններ, ներկան: Նոր ժամանակ պահանջները: Նոր լեզվի անհրաժեշտությունը: Խճի պիտի լինի գրականությունը հայերի համար: Մագիստրոսի աստիճան: Գրքի քողած տպավորությունը:

1846 թվականին նազարյանցը ներկայացրեց Կազանի համալսարանին իր գրած դիսերտացիան՝ հայ-պարսկական դպրության մագիստրոսի աստիճան ստանալու համար: Դա Հայոց գրականության պատմության երկրորդ մասն է, XIV դարի սկզբից մինչև 1840-ական թվականները: Երկրորդ մասը չէ էլ կարելի համեմատել առաջին մասի հետ, այնքան հետաքրքրական է կազմված, ավելի մշակված, ավելի ընդարձակ. դա իսկ որ մի քննական տեսություն է:

Եվ այսպես, իր երկու աշխատություններով նազարյանցը տվեց մեր գրականության ամփոփ պատմությունը, առաջին փորձը ռուսերեն լեզվով: Մեզ համար, իհարկե, այնքան մեծ չէ այդ նշանակությունը, որքան այն, որ նազարյանցը նորագույն պատմության մեջ դրել է իր հոգին, իր դավանանքները, իր ամբողջ ծրագիրը: Իբրև մի գիտնական աշխատություն, այս պատմությունը գուցե այնքան արժեք միայն ունենա, որ տալիս է ռուսերեն լեզվով հայոց գրականության պատկերը հաջորդաբար, դարից դար: Բայց նա մեզ համար շատ կարևոր է այն հայացքների պատճառով, որ հայտնում է նազարյանցը: Այստեղ մենք մի չոր ու ցամաք գիտնական հետազոտություն չենք գտնում, այլ

* Գամառ-Չաթիրյան, «Բարի խոստ»:

* Ահա այդ աշխատության վերնագիրը. «Обозрение истории Гайканской письменности в новейшие времена».

հրապարակախոսի լայն, վառվռուն սիրտ, որ դուրս է գալիս նյութի նեղ սահմաններից, քարոզում է իբրև նոր ժամանակի մարգարե: Այստեղ նազարյանցը մեր առաջին գրական քննադատն է, որին ղեկավարում են հասարակական որոշ իդեալներ: Եվ որովհետև այդ դերը նազարյանցի ամբողջ գործունեության հիմնաքարն է, մենք պարտավոր ենք հենց այժմից, առաջին քայլից, մանրամասն կերպով ծանոթանալ նրա հայացքների հետ: Չմոռանանք և մի շատ կարևոր հանգամանք. այս գործից ճանաչեցին հայերը նազարյանցին. այս գործն էր, որ հայտնի դարձրեց նրա անունը, կրթեր ու թշնամություն հարուցեց մեր հին սերունդի մեջ:

Նազարյանցը այսպիսի առաջադրանքով է սկսում իր գործը.

«Ազգերը, ժամանակի և տարածության մեջ, ծագում են, ծաղկում են և ընկնում են կամ վերջնականապես կամ թե մի քանի դար ժամանակով, մինչև որ մարդկության հանճարը, ավելի նպաստավոր հանգամանքների մեջ, վերածնվում է իր դարձոր դադարից և վերանորոգված ուժերով դնում է այն ճանապարհով, որ նախագծել է նախախնամությունը երկրագնդի ցեղերի համար: Ազգերի կյանքի երևույթների այս անընդհատ տեղատվությունն ու մակերևացությունը, ինչպես մի մեծ հայելու մեջ, պարզ արտահայտվում է լեզուների և գրականությունների պատմությամբ, որոնք, ինչպես ազգային կեցության անփոփոխ հավատարիմ ուղեկիցներ, գնում են նրա հետ օրորոցից մինչև գերեզման»:

Գլխական այն շրջանը, որից նազարյանցը սկսում է իր տեսությունը, անկման, գերեզմանի մի շրջան է հայերի մեջ: Դա կաթոլիկացած հայերի (ունիթորների) դարն է: Ունիթորները աղավաղեցին հայոց լեզուն, ամեն ջանք գործ էին դնում լատինացնել նրան, տալով նրան լատինական ձևեր: Այդ բավական չէ: Նրանք էին, որ մտցրին Հայաստանի մեջ Եվրոպայի սխոլաստիկան, թարգմանելով այնպիսի հեղինակություններ, որոնք, ինչպես ասում է նազարյանցը, «այնքան անօգուտ, այնքան աննշան են իրանց էությունը, որ նույնիսկ նրանց վերնագիրները հազիվ պահպանվել են մի քանի տեղերում»: Ունիթորների հակառակորդ տաթևյանները հափշտակությամբ կարդում էին այդ թարգմանությունները, «կարծես թե դրանք ամենահռչակավոր կլասիկների ստեղծագործությունները լինեին և լույս էին հանում աշխատություններ, որոնք հենց միայն իրանց բարբարոսական ոճի պատճառով արժանի են համարվել անհայտ մոռացման»:

Առաջ տանելով իր տեսությունը, նազարյանցը քաջ առ քաջ հետևում է գրողներին և գրականությանը: «Հայոց գրականությունը, — ասում է նա, — XIV դարից սկսած ավելի ու ավելի թեքվում էր դեպի անկում: XVII դարի ընթացքում դուր էին ճգնում ազգի մի քանի ընտրյալները, ինչպես Բարսեղ Բիթլիսեցին, Հակոբ էջմիածնեցին և Կոլոտ Կ. Պոլսեցին*, վերականգնել նրան: Այսպես ժամանակներին էր թողնված գրականության երկրորդ ծաղկման վկայ լինելու փառքը և մի ուրիշ մարդուն էր վիճակված լինել հայերի հոգևոր վերածնության ստեղծողը: XVIII դարը պիտի դառնար ազգային կյանքի այդ բարեբախտ հեղափոխության արժանահիշատակ ժամանակը և Մխիթարը՝ այդ հեղափոխության գործիքը, նախախնամության ընտրյալը»:

Մխիթարի և Մխիթարյանների գործունեության մասին նազարյանցը եր-

* Բարսեղ վարդապետ՝ Բաղեշի դպրոցի ծաղկեցնողը. Հակոբը էջմիածնի կաթոլիկոսն էր, իսկ Կոլոտը — Կ. Պոլսի պատրիարքը, բայց ոչ թե XVII, այլ XVIII դարում:

կար է խոսում և միշտ մի առանձին հիացմունքով: Նա հերքում է այն միտքը, թե Մխիթարը հաստատել է իր միաբանությունը՝ հայերին Հոռմի գիրկը մտցնելու համար: Իհարկե, կար և կրոնական նպատակ, բայց նա առաջնակարգը չէր:

«Թողնենք կրոնական կողմը: Հայկական գրականության պատմությունը պիտի նայն Մխիթարյան միաբանությանն որպես մի գիտնական Ակադեմիայի, որի անդամները, ինչպես տրամադրում էին սահմանված կարգերը, պարտավոր են զբաղվել գիտությունները մշակելով, փոխադարձաբար հաղորդելով միմյանց իրանց հետազոտությունների արդյունքը»: Եվ ահա ինչ է այդ Ակադեմիան: «Մխիթարյանների Ակադեմիայի երեան գալը հայոց մտավոր կյանքի ամենանշանավոր դեպքն է: Հայ ժողովուրդը մինչև այդ ընկղմված էր խորին ագիտության մեջ, իսկ նրա լեզուն՝ կատարյալ բարբարոսական գրության մեջ: Մխիթարը, որ իրավացի կերպով անվանվում է հայերի նոր լուսավորիչ և երկրորդ Մեսրոպ, իր միաբանության հիմնադրությամբ մի անխորտակելի պատվար կանգնեցրեց գրական խանգարման սաստիկ հեղեղումների դեմ»: Եվ զիմելով իր ասածները հաստատող փաստերին, նազարյանցը արժանավոր դոկետներով է մեծարում Մխիթարյաններին: Այսպես, խոսելով Մխիթար Աբբայի մեծ բառարանի մասին, նա ասում է. «Այժմյան սերունդը սրբազան ակնածությամբ է նայում այն անսովոր աշխատությանը, որ ծնունդ առավ մի այնպիսի ժամանակ, երբ Եվրոպան էլ դրանից լավ բան չտեսնեց այս ճշուղտ: Այս սրբազան ակնածությունը դառնում է հիացմունք, երբ մտածում ենք, որ հայերը այս աստղահղում չունեին ոչ մի նախորդ: Մխիթարի ամենաընդունակ աշակերտների մեջ նա հիշատակում է շատերին. Հ. Ադունց Գյումրիին անվանում է «փայլուն խելքի և բազմակողմանի գիտնականության տեր մարդ», իսկ Հ. Գաբրիել Ավետիքյանի մասին ասում է. «Ս. Ղազարի վարդապետների մեջ առբաժ արժանավոր գործիչների շարքում հավիտենական դալար փառքով ծաղկում է Հ. Գաբրիել Ավետիքյանի անունը»:

Իսկ իր ժամանակակից Մխիթարյանների մասին նազարյանցը ավելի բարձր կարծիք ունի: «Մխիթարյան Ակադեմիան ոչ մի ժամանակ այնքան հոռի չի մշակել գիտության հոգը, ինչպես մեր ժամանակներում: Ակադեմիան կարողություն ունի ցույց տալ նույնիսկ այնպիսի մարդիկ, որոնք իրանց խելքով, գիտնականությամբ և աշխատասիրությամբ կարող էին պատիվ բերել ամեն մի գիտնական ընկերության: Եվրոպայում: Մենք միայն կանվանենք Սոմային, ավագ Ավգերյանին, կրտսեր Ավգերյանին, վերջապես Ղուկաս Ինճիճյանին, որ Հայաստանի գրական ամենամեծ աստղերից մեկն է»: Արժանավոր մեծարանք է մատուցանում նազարյանցը Մխիթարյանների մանավանդ մի գործին.

«Հայկական գրականության տարեգրությունների մեջ դարազրույթ է կազմում նոր բառարանը*, որ երևան եկավ երկու վիթխարի հատորներով in 4, ավելի քան 2200 երեքսյունյան մանրատառ երեսներ: Այս գործը իսկապես մեծ Մխիթարի նվիրական մտքի իրագործումն է՝ նրա երեք հաջորդների անդուլ աջակցությամբ, այն է՝ Ստեփանոս Մելքոնյանի, Ստեփանոս Ազունցի և Սուրիաս Սոմալյանի. սկսված է 1784 թվին երեք Մխիթարյանների ձեռքով, որոնք են Գաբրիել Ավետիքյան, Խաչատուր Սյուրմեյան և Մկրտիչ Ավգերյան. դանադան տեսակ խոշորագույնների և փոփոխությունների հանդիպելով, բառարանը վերջացավ 1834-ին: Հայր, կարող ենք ասել համարձակ, պիտի հպարտությամբ նայն իր մայրենի գրականության այդ փառքուն հուշարձանին, կա-

* Երեսուցիքը Հայկական Ազգային:

վերացնենք նաև— համեմատական բառարանագրութիւնը շրջանում եղած այս բարձր քաջագործութեան, որ իր նմանին է որոնում Եվրոպայում:

Գալով ռուսահայերին, նազարյանցը, իհարկե, այսպիսի եզերված գովա-
սանքների առիթ չէ գտնում: Ռուսահայերի գրականութիւնը այդքան մեծամեծ
արդիւնքներ չունի: Եվ պատճառը հասկանալու համար նազարյանցը վերց-
նում է էջմիածնի վանքը: Իրավ, եթե հայ վանականութեանն էր վերապահված
հայոց մատենագրութեան մշակութիւնը, պետք էր որ էջմիածինը, իբրև հայ
եկեղեցու վարչական կենտրոն և նախապատիւ ակթոս, ցույց տված լինէր մի
ստեղծագործական եռանդ: Բայց ահա ինչ է ասում նազարյանցը.

«Էջմիածնի վանքի վարդապետների գրական գործունեութիւնը քիչ միտ-
թարական է: Այս երևույթը, որ կարող է միակողմանի, հետևաբար և անար-
դար գիտողին թույլ տալ անսպասան կերպով դատապարտել այդ վարդապետ-
ներին, արդարացուցիչ պատճառներ է գտնում այն բազմատեսակ թշվառու-
թիւնների մեջ, որոնք այնքան դարերի ընթացքում ծանրացած էին այս նա-
խաթոռ վանքի վրա: Մի ժողովրդի մեջ, որ հազիվ նոր է սկսել ազատ շունչ
քաշել, մի ժողովրդի մեջ, որի պատմական բոլոր հիշողութիւնները, հոգևոր
բարոյական ամբողջ գիտակցութիւնը, բացի կրոնից և լոկ ֆիզիկական գո-
յութիւնից, խեղդված էին և պիտի խեղդվէին ասիական քունապետութեան
ճնշող լուծի տակ,— այդպիսի մի ժողովրդի մեջ մենք իրավունք չունենք են-
թադրելու մի բուսական ծաղկման հնարավորութիւն: Չկան թոյլներ ինչպես
նյութական, այնպես էլ հոգևոր աշխարհում: Ամեն ինչ հետևում է անհրաժեշտ
հաջորդականութեան օրենքին, ամեն նոր դարգացում ժամանակ է պահանջում
և, այսպես ասած, բարեբաւոյն հանգամանքների շունչ: Մենք դիտմամբ ենք
բերում այս մանրամասն քաղվածքները: Սրանք շատ պարզ վկայում են, որ
նազարյանցը գիտեր արժանապես գնահատել անցյալը, տեղյակ էր այն բո-
լոր հանգամանքներին, որոնց ազդեցութեան տակ կազմվել է մեր ազգի պատ-
մական հակառակորդը: Տեսնում ենք, թե ինչպես է նա պատկառանքով և երախ-
տագիտութեամբ մեծարում հին գրականութիւնը, գրաբար լեզուն և նրա նոր
մշակողներին, Մխիթարյաններին: Անհրաժեշտ է, որ ընթերցողը լավ հիշէ այս
բոլորը, որովհետև նազարյանցի հակառակորդները միշտ այն վայնասունն
էին բարձրացնում, թե նա անարգում է հայոց հարուստ գրաբար լեզուն,
անարգում է ազգի անցյալը, հարադատ հայ չէ և այլն:

Այժմ տեսնենք, թե նազարյանցը, անցյալին իր պատիւը տալուց հետո,
ինչ պահանջներ ունի ներկայից: Մենք կբերենք նրա այդ աշխատութեան վեր-
ջաբանը թարգմանաբար, մի քանի տեղ համառոտելով նրան:

«Մի հետադարձ հայացք գցելով այն ճանապարհի վրա, որ մենք անցանք
հայոց նոր և նորագոյն գրականութեան շրջանում, մենք հանդիպում ենք այս-
տեղ անապատի տխուր, անկենդան պատկերին, ուր գիտողի աչքի առաջ մեն
մի անգամ բացվում է մի օվազիս. որպեսզի դարձյալ անհետանայ և տեղի
տա անսպառնալի, միանման ձանձրացուցիչ տարածութիւններին, մինչև որ վեր-
ջապես հանդես է գալիս մեր առաջ անուշահոտ ծաղիկներով ծածկված դաշ-
տերի և հովիտների տեսարանը: Մի խոսքով, մենք տեսնում ենք այստեղ
մարդկային կյանքի խաչատրդետ պատկերը— մահ և վերածնութիւն իրանց
անվերջ կրկնութիւնների մեջ, նայած բարոյական պայմաններին, որոնց բե-
րում է ժամանակը:

«Հայաստանը, խոր դիշերով դարերից հետո, սոսկալի բարբարոսութեան
դարերից հետո, իհարկե, արդեն ներկայացնում է իր մտավոր վերածնութեան
առաջնորդ. նա կարող է այժմ ցույց տալ գիտնական հայերի մի ամբողջ շարք,

որ անխոնջ գործում է մայրենի գիտութեան շրջանում: Բայց այս ամենը, որ-
քան էլ ցավալի լինի այս խոստովանութիւնը, չունի և չէ կարող ունենալ
ազգային նշանակութիւն հայերի ամբողջութեան համար: Ընդէ, Մխիթար-
յանները հայ ժողովրդի հանճարին են սլափանում, նրանք հայեր են, իրանց
կույնիսկ համարում են հայ-գրիգորյան եկեղեցու բնածին զավակներ, կաթոլիկ
պաշտի տակ, բայց, մեր կարծիքով, քանի որ այժմ ամբողջ սերունդը չունի իր
մեջ գիտակցութիւն, թե ինչ է գոյացրել անցյալը և ինչ է գոյացնում ներկան
մասվորի կողմից, մինչև այդ նա, այդ սերունդը, չէ կարող նրան իր սեփա-
կանութիւնը համարել: Դատապարտել հայերին անպայման կերպով կնշա-
նակել չիմանալ ժամանակակից եվրոպացի մարդու զարգացման պատմու-
թիւնը և պահանջել հայերից այն, ինչ օրինակներ չունի աշխարհի մյուս ազ-
գիւրի կրթութեան տարեգրութիւնների մեջ:

«Կատարյալ հարգանք մատուցանելով հայկական Ակադեմիայի փայլուն
աշխատութիւններին, կատարելապես հասկանալով եվրոպացիների գիտնական
այն ուսումնասիրութիւնների գինն ու արժանավորութիւնը, որոնք վերաբեր-
վում են հայ ժողովրդի անցյալ կյանքի լուսաբանութեան, մենք այստեղ չենք
կարող խլացնել մեր ներքին համոզմունքի ձայնը, որ Մխիթարյանների և եվրո-
պացի անհատների այդ ամբողջ ազնիւ ձգտումը, բավարարութիւն տալով մեծ
մասամբ լոկ գիտնական կարիքներին, կարող է գնահատութիւն գտնել հա-
յերի մեջ միայն գիտողների շատ սահմանափակ մի թվի կողմից, բայց չէ
կարող նոր կյանք ներշնչել հայ ժողովրդի ժամանակակից մարմնին: Հին
ձեր, որ այլևս չէ համապատասխանում նոր ծագած կեցութեան, որ, խորթ լի-
նելով ժողովրդական կյանքին և հասարակաց գործածութեան, կորցրել է իր
նշանակութիւնը, չէ կարող կրթական գործիք դառնալ ներկայի զավակների
համար: Այդ հին ձեր* անհրաժեշտորեն պիտի վերածնվի, մի սերտ, բարեկա-
մական դաշն պիտի կապէ միշտ երիտասարդացնող կյանքի հետ և ամեն
կերպ պահպանէ նրան: Մի խոսքով, պահանջվում է դարգացում մի նոր ազ-
գային գրականութեան, որ համապատասխանէր մեր դարի պահանջներին: Այս
համարութիւնները, որոնց վաղուց է ճանաչել Եվրոպան և որոնք շատ ան-
գամ են իրագործվել ամեն տեղ ժողովրդական լեզուների և դպրութիւնների
վերածնութեամբ, մինչև այժմ մեր ազգի ներկայացուցիչների համար գաղա-
ւերք են մնում: Մխիթարյանների Ակադեմիան, իր ամբողջ ուշադրութիւնը
կիրելով համարյա բացառապես հին կյանքին, շատ քիչ բան է արել մինչև
այժմ՝ գիտութիւնը կենդանի հասարակական կյանքի շրջանը մտցնելու հա-
մար. իսկ Ռուսաստանի հայերը այս մասին չեն էլ մտածել: Այս տեսակ փոր-
ձերի ամեն մի առաջարկութիւնն անգամ այստեղ գրգռում է թշնամական
կատկած, որպես թե խոսքը այն մասին է, որ ինքնիշխան կերպով տապալմի
մին հայոց լեզվի փառահեղ շենքը և նրա փոխարեն դնվի պակաս ազնիւ,
զոհճիկ բարբառը: Մյուս կողմից նկատվում է մի օտարոտի հայացք: Անօգուտ
են համարում հորինել գրքեր հայերի ժամանակակից կրթութեան համար,
որովհետև հայերը ընդունակ չեն հասկանալ նրանց: Եվ այլևս ոչ մի քայլ
գնալի առաջ: Որքան անհիմն է այն երկյուղը, որ իբր թե ժողովրդական դրա-
մայի երևան գալուն տես գրաբարը կկորչէ, այնքան էլ շարամիտ, անար-
ժան բան է երևում պահանջելը, որ հայ ժողովրդը կորստյան մատնվի,
որովհետև նա հնամաշ, արդեն մեռած ձերի մեջ ընդունակութիւն չունի հն-
անկելու եվրոպական քաղաքակրթութեան:

* Խոսքը դարձար լեզվի մասին է:

«Հայաստանի գիտությունը դեռ կրում է իր վրա միջին դարերի կնիքը: Ծագելով, դարգանալով, ծաղկած դրություն հասնելով հոգևորականության վճռական ազդեցության տակ, այդ գիտությունը մինչև այժմ էլ դեռ եկեղեցականների բացառիկ սեփականությունն է կազմում. ժողովուրդը, խնայելով, շատ քիչ մասնակցություն է ունեցել և շատ քիչ ունի իր գրականության ճակատագրի մեջ: Դա բնական է և ուրիշ կերպ չէ կարող լինել: Մինչև որ ազգը չէ հասել իր մտավոր շարժառիթի, մինչև որ նրա մեջ չեն զարթել ինքնաճանաչություն, գիտակցություն և այն միտքը, թե նա անկողնալուծ իրավունք ունի իր սեփական լեզուն սրբազործելու,— մինչև այդ ժողովրդական կրթության ղեկը պիտի վարեն եկեղեցու պաշտոնյաները: Եկեղեցու գիտատարական ազդեցությունից հոգեպես ազատվելու առաջին ուրախագիծ սկզբնավորությունը մենք արդեն տեսանք թուրքաց իշխանության տակ գտնվող հայերի մեջ*:

«Մինչդեռ մեր օրերում մարդկային մտքի հաջողությունները, որոնք ձեռք են բերվում հոգու և բնության շրջանում, հազարավոր ձայներով հայտնագործվում են Եվրոպայի ազգերին, մինչդեռ Եվրոպայում լուսավորության ճառագայթները, մարդկության բարեկամների աջակցությամբ, մտել են և ամելի ու ավելի մտնում են, այսպես ասած, երկրագործի խրճիթը և հասարակության բոլոր խավերը, հայերը, միասին վերցրած, հազիվ կարող են ցույց տալ երկու պարբերական հրատարակություն ժողովրդական լեզվով («Բազմամեպ» և «Արշալույս Արարատեան»): Ժողովրդական գրականություն բոլորովին չկա: Ռուսահայերի մեջ, որոնք իրանց աշխարհագրական դիրքով ծածկված են արևմտաօսման և ինչպես նաև հեռացած են ռուսաց քաղաքակրթական կենտրոններից, դրությունը ներկայացնում է ամեն մի հոգևոր շարժման կատարյալ բացակայություն: Նրանք չունեն նույնիսկ լավ դպրոց. և սակայն չէ կարելի ասել, թե միջոց չունեն, որովհետև շատերը վաճառական են և հարուստ: «Բայց ինչ պակասում է հայերին և ինչ պահանջվում է այժմ ամենից շատ— լուսավոր, փորձառու հայացքի տեր մարդիկ են, մարդիկ, որոնք անկեղծաբար համակրեն իրանց ժողովրդի դարի պահանջներին:

«Հայ ազգի, որպես արևելքի ամենագլխավոր քրիստոնյա մի ազգի կոչումը պատմության մեջ ուրիշ մի բան չէ կարող լինել, բայց միայն այն, որ ճանաչել իր անցյալը, իմանալ, թե ինչ հարաբերություններ ունի դեպի ներկան և, ընդունելով իր մեջ եվրոպական կրթության ծաղիկները, նորից մշակել նրանց իր կերպով և այգայիսով իր խավերի մեջ ժողովրդական կեցության պայմանները կյանքի հրավերի: Բայց ի՞նչ ճանապարհներով մեր դարի հայը պիտի հասնի իր հնության հիշատակարանների ըմբռնմանը, երբ դրա բանալին կորած է ժամանակի հեղեղների մեջ: Ինչպե՞ս ժողովրդական գրականություն ծնվի մի տեղ, ուր դեռ ընդհանուր լեզու գոյություն չունի, ուր չկան հանրամատչելի խոսքեր՝ դադարներ և զգացմունքներ արտահայտելու համար: Դժվար է երևակայել զարգացում մի ժողովրդի մեջ, որի բանաստեղծը և իմաս-

տասերը հարկադրված են իրանց հոգու պատկերները սովորական, կենդանի լեզվից մեռած լեզվին փոխադրել, երբ հարկավոր է մտքից անցնել ձևին»:

Այս պատճառով նաղարչանցը առաջարկում է մշակել մի ժողովրդական լեզու, հիմք ընդունելով արարատյանը, իսկ մյուս բարբառներից փոխ առնել բոլոր ազնիվ տարրերը: Նա դեմ է այն մտքին, թե պետք է նախ քերականություն կազմել: Քերականությամբ լեզու չի ստեղծվի. երբ կկազմակերպվի լեզուն, ապա կգա և քերականությունը:

Ամենից առաջ հարկավոր են, իհարկե, դպրոցներ: Հայերի պատմության, աշխարհագրության և հնությունների վրա պետք է մեծ ուշադրություն դարձնել. դրանց հետ կլինեն և ուրիշ զարգացուցիչ առարկաները:

Ռուսաստանում հայ դպրոցների համար անպատճառ պարտավորություն պետք է դարձնել, եվրոպական լեզուների թվում, սլավոնական-ռուսական լեզվի, Ռուսաստանի աշխարհագրության և պատմության խոր ուսումնասիրությունը, միայն այս պայմանով կարելի է հոգևոր-բարոյական մերձեցումը Ռուսաստանի և նրա հպատակ հայերի մեջ»:

Դասավանդության լեզուն պիտի լինի պարզ ժողովրդական հայերենը՝ դաստիարակության գործը հեշտացնելու համար:

Սեմեն մի զգացմունք, ամեն մի մտապատկեր, ամեն մի գաղափար, ոչ աղագային կեղևի մեջ զգվում է պատանի հայի հոգու մեջ, կարող է և պարտավոր է այնտեղ խոր արմատներ տարածել: Լեզուն և գրականությունը իսկույն միասնաբեր են, երբ հայ գրագետները կսկսեն գրել կենդանի ներկայի համար, յուրաքանչյուր այն անհատի համար, որ ունենալով առողջ միտք, կարողություն ունի կարդալ և հասկանալ որևէ գիրք: Սակայն նկատի առնելով երիտասարդության կարիքները, մենք կկամենայինք որ նախ կազմվի հասկացող մարդկանց մի ընկերություն, որ ժողովրդական լեզվով դասագրքեր մշակեր գիտության զանազան ճյուղերին վերաբերյալ»:

Բացի դպրոցներից, նաղարչանցը անհրաժեշտ է համարում մի պարենական հրատարակություն, «որ տար իր էջերի մեջ հոգվածներ ընդհանուր պատմությունից, աշխարհագրությունից և վիճակագրությունից (մանավանդ հայոց և ռուսաց), հետաքրքրական տեղեկություններ բնագիտությունից, նույնպես և տեղեկություններ հայերի ներկա դրության մասին դանազան պետությունների մեջ, եվրոպական ազգերի քաղաքական և եկեղեցական գրության մասին, գյուտերի մասին և այլն: Իր խորհրդածությունները նաղարչանցը վերաբերում է հետևյալ խոսքերով.

«Սյուպես է մեր կարծիքը ներկայի պահանջների մասին, այն չափազանց կարևոր խնդրի մասին, որ դրել է ռուսահայերի առաջ մեր XIX դարի լուսավորողին: Ամեն ինչ, որ գոյություն ունի ժամանակի մեջ, մի տեղ գրավելու և պահպանելու համար, անհրաժեշտորեն պարտավոր է հետևել իր դարի շարժման, մասնակցել մարդկության աջողություններին, անդադար վերածնվել, անդադար կատարելագործել իրան, ապա թե ոչ, իբրև հակառակություն ժամանակակից ոգուն, իբրև մի բան, որ տեղ չունի կյանքի մեջ, նա մահվան պատիժ է արտասանում ինքն իր վրա և վաղ թե ուշ պիտի դառնա շատակեր ծերունի կռոնոսի անբարբառ զոհը: Այսպես է ժամանակի պատգամախոսությունը Ռուսաստանի հողի վրա ապրող հայկազյան սերունդների ապագայի մասին. կամ դեպի առաջ՝ դարի հետ, կամ քարացում և հոգևոր-բարոյական մահ: Հայ ժողովրդի աղագետները, մենք հույս ունենք,— եթե սա կենդանի երևակայության ցնորք չէ կամ ազնվությամբ բռնկված հոգու պատրանք— ականջ կդնեն խորհրդավոր կերպով աղաղակող ժամանակի ձայնին և գործի կկաշեն, ան-

* Նաղարչանցը առանձին հանություն արձանագրում էր, որ թուրքահայերը ռուսահայերից ավելի առաջադեմ են, հիմնել են բարեգործական և կրթասիրական ընկերություններ: Իսկ այստեղ նա նկատի ունի Սկյուտարի ճեմարանը Կ. Պոլսում, ինչպես նաև այն դպրոցական հաստատությունները, որոնք հիմնվում էին աշխարհականների, գլխավորապես կրթասեր ընկերությունների ձեռքով: Նշանավոր է, որ պոլսեցի հայերը դեռ 1830 թվականից բաց արին օրթոդոքսական դպրոցներ, իսկ քառասնական թվականների սկզբում գործում էին գրական և կրթական ընկերություններ, որոնցից մեկը հասարակաց գրադարան էլ էր բացել:

ինչ էր գրում հայտնի գրադատ և ուսումնական Հ. Ինճիճյանը «Նշանակ. Ռի-
դանդեան» պարբերական հրատարակության մեջ:

Մերոյ հետև մէկ մեծ պատճառն ալ, որ կարողալէն հտ կը կենայ մեր ազգը՝
է գրաբառ լեզուն չի հասկընալը, հարկ է վարպետներուն մէկ դիրքին (խօշալ)
եղանակ մը կերպ մը գտնալու: հարկ է և ծնողքներուն՝ որ իրենց տղոցը վրայ
սէշ (հալես) ցցենն գրաբառ լեզուն սորվեցընելու, ու անշափ ատեն թողան
դպրատան մեջ, որչափ որ պէտք է մէկ տղի մը: Ինչ դարձանալի բան է, կը
տեսնանք ժողովրդեան մէջ երկու տարւան մէջ հոռմերէն կամ ֆռանկերէն խօ-
սիլ կը սորվին: Իսկ մեր գրաբառ լեզուն միայն հասկընալը հազիւ մէկ քանի
հոգին կրնան սորվիլ, ան ալ մէկ քանի տարւան մէջ: Ասոր պատճառը աս է
որ՝ լեզու մը սորվիլ կըլլայ մէջը մտնելով, չի նայելով որ մէկէն ազէկը սոր-
վիմ, սխալ չի բանեցնեմ: Մեր գրաբառ լեզուն գրիւ են մտլընին որ դժար է
սորվիլ, անկէց յայտնին կտրելով սէր չեն ձգէր սորվելու: սորվողներուն քով
սէր չըլլալով, սորվեցնողներն ալ սէր չեն ունենար սորվեցնելու: անով գրա-
բառ լեզուն մնացեր է հետու օտար լեզու մը, թէպէտ և է մեր լեզու: Հասումը
առաջ իր լեզուն կը սորվի, հաջը տաճկերէն և ֆռանկերէն: մեր ազգը ունի
ջանք ամմէն լեզու սորվելու, միայն իրեն լեզուի վրայ հոգ չսեփ: Որչափ
ամօթ է որ օտար ազգ հիմա սկսաւ հայերէն սորվիլ, իսկ մեր ազգը ձգեր է
իր լեզուն, օտարինը կսորվի... Հիմակվան ատենը մեր ազգին մէջ միայն գրա-
բառ հասկընալ պետք է՝ որ գրեցրը հասկընան»...

Մշտն նշանավոր Մխիթարյան հայագետը Հ. Մկրտիչ Ավգեյանը, գրում
էր 1842-ին իր «Դեղ կենաց» գրքի վերջաբանում:

«Անանկ է նէ՝ մեր ազգին մէջն որ կուզենք Աստուծով ծաղկեցնել զնե-
րին և դարտաբին գիտութիւնն, էն առաջ պիտ որ ջանանք գրադիտութեան
դուռը բանալ, դուռը գոց է նէ, ինչով կը բացուի. յայտ է թէ բալլիքով: գրոց
գիտութեան բալլիքը որն է. յայտ է թէ գրոց լեզուն, որ է ասել գրաբառ կամ
գրաբարբառ... Եվ սակայն ցաւալի փորձը՝ ցաւին կէօրէ զեղ տալը հարկաւոր
անսնալով՝ հարկաւորեց մեզ որ շատ բան չէ թէ միայն պարզ և դիւրիմաց
գրաբառ ընենք, հայաւ նաև աշխարհաբառ գրքեր ալ հանենք... Բան հասկը-
ցող մարդը կը հասկընայ՝ որ ժողովուրդին հալը հասկընալէն կուգայ սանկ
բան ընելը: բայց մէյմ ալ ինծի հարցընելու ըլլան նէ, ուրիշ բան ալ կլսեն:
ազէկ, ազէկ, ամմա ինչուան և՛րը ազգերնիս անգրագետ մնայ ու մեղ ասանկ
բանի պարտաւորէ, և չի թողու որ աւելի առաջ երթայ ամեն գիտութիւն և իմաս-
տութիւն ազգին մէջ»:

Եվ այսպես, Մխիթարյանները ստիպված էին գրել աշխարհաբար: Գրա-
բարի այնքան նուրբ, գեղեցիկ մշակումը օգուտ չբերեց. ժողովուրդը չգիտեր
լեզուն, մնում էր գանգատվել այս իրողության վրա և ճարհատալ աշխար-
հաբար գրել: Մինչդեռ հայոց գրականության առաջնակարգ ներկայացուցիչ-
ներն այսպես էին անում, Զմյուռնիայում 1839-ին բողոքական միսիոնար-
ները հիմնեցին «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց» ամսագիրը, որի առաջին
համարում հայտարարում էին:

«Մեր Շտեմարանը աշխարհաբառ լեզուաւ պիտի ըլլայ: Գրաբառ լեզուն
գերադանց ճոխութեանը և գեղեցկութեանը վրայ մենք տգէտ չինք: Բայց
քանի որ ան ազնիւ լեզուն ազգին մեծ մասը չի հասկընար, և քանի որ ճշմա-
րիտ մարդասիրութիւնը միշտ շատերուն օգուտին կը նայի՝ քան թէ քիչերուն
բաղձանքը կատարելու, արժան դատեցինք որ մեր Շտեմարանը ուսմիօրեն
ըլլայ: Ատելի է մեղի գիտութիւնը կղպաքի տակ զնել, որ աղքատը և տգէտը
չի կրնայ առնել անոր համը: Ասիկա ջուրը և օդը անոնցմէ արգիլել է: Սակայն

չենք ըսեր թէ գրաբառը բոլորովին հալածական պիտի ընենք մեր Շտեմարա-
նէն»:

Բողոքականների այս գործը ազնիվ մրցույթուն առաջացրեց: 1840 թվա-
կանին Զմյուռնիայի հայ երիտասարդությունը սկսեց հրատարակել «Արշա-
լոյս Արաբատեան» լրագիրը, որ նույնպես աշխարհաբար էր, բայց և գրաբարը
բոլորովին հալածական չէր անում: Իսկ 1843-ին սկսվեց Վենետիկում «Բագ-
մավէպի» հրատարակությունը: Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկին էր խմբա-
գիրը և նա լավ մշակված, գեղեցիկ արևմտյան աշխարհաբար մտքեց այդ
ամսագրի մեջ: Բայց ի՞նչ էր դա նշանակում: Այվազովսկին բացարձակ կեր-
պով հայտնում էր, որ պետք է աշխարհաբարը հետզհետե մշակել, մոտեցնել
գրաբարին և ձուլել նրա հետ:

«Մեր միացը, — ասում է նա, — ոչ միայն գրաբառ լեզունիս հտ ձգել, կամ
աշխարհաբար գրոց լեզու դարձրնել չէ, հասաւ ընդհակառակն՝ գրաբառը դի-
բաւ ծաղկեցընելուն հնարքը գտնել ու սորվեցնել է»: Ի վերջո խորհուրդ է
տալիս օտարիներու և տղոց համար պէտք եղած գրքերէն դատ՝ ուրիշ ամեն
գիրք մեր բուն հայրենի ազնիւ և պատուական լեզուովը շարադրել, որ է գրա-
բարը»:

Մեր բերած այս կտորների մեջ երևում է ազգի այն ժամանակվա ընդ-
հանուր կարծիքը աշխարհաբարի մասին: Աշխարհաբար գրելը այն ժամանակ
հանցանք էր համարվում, ինչպես կարծում են ոմանք մեզանում: Ընդհակա-
ռակն՝ նա թույլատրվում էր, բայց մի հայտնի նպատակով: Հենց այդ էր պատ-
ճառը, որ երբ 1830-ական և 1840-ական թվականներին Մոսկվայում լույս տե-
սան մի շարք կրոնական գրքույկներ աշխարհաբար լեզվով, ոչ ոք աղմուկ ու
աղաղակ չբարձրացրեց: Տպվեց մի մեծ աշխատություն քրիստոնեական և
մահմեդական կրոնների մասին, տպվեց ավետարանի թարգմանությունը,
տպվեցին բողոշուրներ, և ամենքն էլ ընդունելություն գտան ժողովրդի մեջ:

Եթե մի երկու քայլ էլ առաջ անցնենք, կտեսնենք, որ քառասնական թվա-
կանների վերջերում և յիսունականների սկզբում տառ է դալիս աշխարհաբար
բանաստեղծությունը: Գամառ-Քաթիպան սկսում է երգել, նրա հայրը «Արա-
բատ» լրագիրն է հրատարակում մաքուր աշխարհաբարով: Գարձյալ չկա կսիվ
ու դիմադրություն: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ գրաբարը շարունակում էր մեծարվել,
ոչ ոք նրա տիրապետության դեմ չէր: Ռուսահայերի մեջ էլ այն կարծիքն էր
տիրում, որ պետք է աշխարհաբարը կամաց-կամաց մոտեցնել գրաբարին:
Նույնիսկ եռաշարժ Աբովյանցն էլ երազում էր մի այսպիսի ապագա. նա
երանի էր տալիս այն ժամանակին, երբ «մեր ազգը քիչ-քիչ կարողանայ էս
կարած գանձը գտնել»: Նա սկսում է իր «Զանգին» աշխարհաբարով և վեր-
ջացնում է գրաբարով: Կարծողներ կան, թե նա այդպես արավ, որպեսզի կա-
րողանա աշակերտներին աստիճանաբար մոտեցնել գրաբարին**:

Այսպես ահա տեսնում ենք, որ շատերն էին գրում աշխարհաբարով և
այնիչ մեղք գործած չէին համարվում: Իսկ նազարյանցը նույն աշխարհաբարի
պատճառով դառնում է թշնամի, հարուցանում է իր դեմ հալածանքներ, եւ-
թարկվում է ամենախիստ հարձակումների:

Ինչի՞ցն էր սա:

Եվրոպական մտքին, ազգերի պատմության լավ ծանոթ այս գործիչը շատ
լավ գիտեր, որ գրաբարը մեռած է և երբեք այլևս հարություն չի առնի, որ-

* 1843, № 7:

** «Կոստիկ», 1361, էջ. 545:

քան էլ աշխատեն նրան կոկեղ և զարգարել: Որ նա անկարող է դորձածական լեզու դառնալ— դա մի անհասկանալի քմահաճույց չէ, մի հանելուկ չէ, այլ մի բավական շատ հասարակ երևույթ: Այդպես է եղել բոլոր աղգերի մեջ, այդպես պիտի լինի և հայերի մեջ: Լեզուն վերանորոգվում է, լեզուն պիտի կենդանանա ժամանակի պահանջներին համաձայն. սա նույնքան բնական է և օրինավոր, որքան այն, ինչ կատարվում է երկնքի տակ՝ բնության սահմանած օրենքներով:— Նազարյանցը ուներ իր առջև համանման երևույթների մի ամբողջ շարան: Ահա հունական լեզուն. — նա այլևս Հռոմեոսի և Ստրաբոնի լեզուն չէ: Ահա լատիններենը. քանի՞ նոր լեզուներ են ծնվել նրանից: Հայերի վիճակակից մի քանի ազգություններ՝ սերբերը, չեխերը, իրանց վերածնության հենց առաջին օրերում զգացին, որ պետք է դեն դնել հին, անհասկանալի լեզուն, գործ ածել ժողովրդականը: Այդ հիմքի վրա վերածնվեց ռուսաց գրականությունը: Նույնիսկ այնպիսի երկրներում, ուր վերածնության հարց չկար, լեզվի վերանորոգումը դարձյալ պահանջ էր: Ապացույց՝ Ֆրանսիական լեզուն XVII դարում. հղկված, մշակված, նրբացրած էր նա, մի շատ փարթամ ծաղիկ էր, բայց անհոտ ծաղիկ, որովհետև բուսցրած էր անբնական, արհեստական կերպով: Եվ Մալհերը ասում էր, թե գեղեցիկ, արտահայտիչ լեզու սովորելու համար չպետք է դիմել ֆրանսիական Ակադեմիային, այլ պետք է գնալ առևտրական հրապարակները և լսել ժողովրդի բարբառը: Եվ ֆրանսիական լեզուն էլ ապագայում վերանորոգվեց ժողովրդական տարրերի օգնությամբ:

Հարց էր. հայերը պիտի բացառություն կազմեն: Նազարյանցը վրդովվում էր, լսելով իր շուրջը՝ «այո»: Նա պահանջում էր, որ գրաբարը համարվի ընդամիշտ գերեզման մտած: Ոչ միայն չէ կարելի նորից հանել գերեզմանից այդ թանկագին դիակը, այլև ավելորդ է, զուր ժամավաճառություն է: Աշխարհաբարը այդ դիակի ստրուկը չպիտի լինի, այլ անկախ, կենդանի լեզու. առանց նրան չկա առաջադիմություն, չկա վերածնություն. ընդհակառակն, գրաբարը պիտի ծառայե նրան, պիտի տա նրան իր հարստությունները և ինքը մի կողմ քաշվե իբրև հնադարյան հանգուցյալ: Նոր ժամանակը նոր պահանջներ է բերել. պահանջվում է ժողովրդական լեզուն՝ գիտությունները, առաջադիմության լույսը ժողովրդականացնելու համար: Քաղաքակրթությունը չէ ներում, որ ազգերը կանգ առնեն, անշարժանան: Ով չէ քայլում, նա պիտի ետ մնա, մահանա: Այդ ստիպողական անողորմ պահանջը դրված է և հայերի առաջ. կամ դեպի առաջ, դեպի կենդանություն, կամ քարացում: Դեպի առաջ տանողը աշխարհաբարն է. գրաբարը քարացում է:

Ահա Նազարյանցի իսկական դերը աշխարհաբարի հարցի մեջ: Ոչ որ մինչև այդ չէր խոսել այդպես: Դարերի ընթացքում ժողովրդական լեզուն լոկ-մնջիկ այդ էր ասում. նա բաղխում էր խուցերի դռները, խնդրում էր իրան ներս ընդունել: Բայց նրան չէին լսում, մանավանդ չէին հասկանում: Եթե լինեին հասկացողներ, եթե աշխարհիկ լեզուն իր իրավունքները ստացած լիներ գեթ Մխիթար Սեբաստացու ժամանակից, հայի մտավոր աշխարհը այն չէր լինի, ինչ էր XIX դարի սկզբում, հայն էլ կունենար ընդհանուրից սիրված հանրամատչելի կոկ լեզու, այդ լեզվով իր ազգային հանձարը կարտահայտեր, կդաստիարակվեր: Բայց ազգերի կյանքի մեջ, ինչպես ասում է Նազարյանցը, թո՛ղքներ չեն լինում: Պետք էր սպասել երկար ժամանակ, մինչև որ գուրս կգան մարդիկ, որոնք կտապալեն աշխարհաբարի շուրջը կուտված և նրան խեղդող նախապաշարմունքները, լայն ճանապարհ կհարթեն նրա առջև: Այդ պիտի մարդկանցից առաջինը մեզանում Ստեփանոս Նազարյանցն էր:

Նրա ուժեղ, սուր, ծակող ձայնը մի ցնցող նորություն էր այն բազմություն համար, որ խորապես համոզված էր, թե գրաբարից պետք էր սպասել և՛ գիտություն, և՛ լույս, թե աշխարհաբարը մի ժամանակավոր, անցողական բան է, մի անկող ու գոհհիկ հյուր, որին կարելի է մի-մի թույլ տալ գրքի մեջ մտնել, երբ հարկավոր է ստորին, ռամիկ ամբոխի հետ խոսել: Բնական էր, որ ցնցող նորությունը համարվեր մի անլուր սրբապղծություն, մի սոսկալի հայհոյանք: Այդպես էլ եղավ:

Իր այդ դիսերտացիայի համար Նազարյանցը ստացավ հայ-պարսկական դպրության մագիստրոսի գիտական աստիճանը: Գրվածքը թեև ռուսերեն լեզվով էր և լույս տեսավ փոքր քանակությամբ, բայց վրդովմունք և զայրույթ պատճառեց հայ «գիտնականներին»: Գիտնական անունով այն ժամանակ, ինչպես հայտնի է, պատվում էին նրանց, որոնք լավ գիտեին գրաբար լեզուն ու գրականությունը, ուսուցանում և գրում էին խրթին լեզվով: Նազարյանցի հակառակորդներից մեկը մի առանձին հպարտությամբ շարում է այն գիտնականների անունները, որոնք ռուսահայերի պարծանքն էին: Դրանք են. Սարգիս Կախկոպոս Զալալյանց, Մսեր Մսերյանց, Ստեփանոս քահանա Մանդինյանց, Գրիգոր քահանա Տեր-Ավագյանց (շուշեցի), Արեւ վարդապետ, Հակոբ Կարինյանց և այլն*:

Այն խիստ լեզուն, որ գործ էր ածել Նազարյանցը հայկական գիտնականության, նրա պաշտած կուռքի և գրաբար գրականության դեմ, բորբոքեց հին սերունդը: Նազարյանցի դիմին թափվեցան հանդիմանություններ: Դժգոհ էին ամենքը, դժգոհ էր նույնիսկ Ներսես կաթողիկոսը**։ Մի վարդապետ և մի աշխարհական պատրաստվում են դուրս գալ Նազարյանցի դեմ, ցույց տալ նրա սխալները և սաստել, որ նա այլևս չլստահանա այդպիսի ձեռնարկություն սկսել***։ Երևում է, որ Նազարյանցը իր բարեկամների նամակներից իմանում է, թե ինչ ընդունելություն է արժանացել իր գործը, ատամների ինչ կրճատեց է պատճառել: Եվ ահա 1847 թվի փետրվարի 23-ից Հովհաննես Կախկոպոս Շահաթունյանցին գրած իր մի նամակում նա թափում է իր սրտի ամբողջ թույլը.

«Թող,— ասում է,— պատվական Հայրապետը (Ներսես) դատապարտե ինձ սրբան կամենում է: Օտարների բարեբարությամբ ես ուսում ստացա օտար աշխարհում. և այժմ էլ իմ երեսի քրտինքով վարում եմ իմ պաշտոնը և իմ քննանիքի հետ կերակրվում եմ ռուսաց կայսրի դուռն մոտ. հայերին ես չեմ կարողում և հայերը անկարող են իմ դատավորը լինել. այլ ինչ կամենում էի անել և կամենում էի անձնուրաց հայրենասիրությամբ, ոչինչի տեղ դնելով իմ հայրենիքի անպիտան վարմունքը դեպի ինձ, կարող եմ և շանել, որովհետև անասնամիտ մարդիկ, խափանելով իմ բոլոր քայլերը, չեն թողնում ինձ առաջ գնալ: Կաշխատեմ եվրոպացիների համար, կգրեմ լատինական, գերմանական, ֆրանսիական և անգլիական լեզուներով՝ այս ազգերի համար, որոնք հայերից լավ գիտեն պատվել հայկական դպրությունը»:

Դարձյալ նրան դառնացնում է «մարգարեն իր գավառում պատիվ չունի» իրականությունը: Բայց այն խոսքերը, թե նա այլևս չի աշխատի հայերի համար, լոկ վրդովված սրտի մի ըոպեական բռնկում էին: Նա պիտի աշխատեր, այդպիսի մարդիկ չեն կարող լուռ ու մունջ մնալ, չաշխատել: Այս բանը երե-

* Արարատյան — «Սխալանք գրոցն Վարդապետարան Կոստի», Թիֆլիս, 1858, եր. 121

** «Շահաթուն. կենսագր.», եր. 197:

*** Արարատյանց — «Դիմադ.», Թիֆ., 1853, եր. 21:

Բայց ինչ էլ լինի, Նաղարյանցի Կյանքի մեջ տեղի ունեցավ մեծ հիտիս-
խություն: Նա պրոֆեսորի պաշտոնով տեղափոխվեց Մոսկվա և այստեղ կա-
րող էր աշխատել հայերի համար: Թե ինչպես ազնորել ազդեցություն ունեցավ
նրա վրա այդ տեղափոխությունը, երևում է հետևյալ հանգամանքից:

Դեռ 1847-ին նա պատրաստել էր մի գրվածք հոգեբանության մասին: Դառ-
նացած այն վատ, նույնիսկ թշնամական ընդունելությունից, որ գտավ նրա հայ-
կական գրականության պատմությունը, նա ուղարկեց իր այդ աշխատությունը
Շահաթաբադյան եպիսկոպոսին իրեն նվեր, ամփոփելով, որ այդ բանը գրել
է հայերի համար: Սակայն Մոսկվայում նա անհրաժեշտ պետք է զգում գրել
այդ իսկ հայերի համար. ուստի հարկավոր է համարում հրատարակել ամենից
առաջ այդ իսկ «Հոգեբանությունը», ավելացնելով մի ընդարձակ առաջաբան:
Այդ առաջաբանն ավելի խիստ էր, քան Կազանում հրատարակած ռուսերեն
գիրքը. նույն ցավեցնող հարցերն էին լեզվի, նոր գրականության, առաջագի-
մության մասին:

Փորձով գիտեք Նաղարյանցը, թե ինչ տրամադրություն է տիրում հայ գի-
տականների մեջ իր այդ հայացքների վերաբերմամբ, ուստի միջոցներ է ձևոք
առնում, որ այդ աշխատությունը կարելի լինի անփոփոխ հրատարակել: Տպա-
գրելու թույլտվություն պետք էր ստանալ հայոց թեմական առաջնորդից: Նա-
ղարյանցը ուղարկում է ձեռագիրը Պետերբուրգ, այնտեղի հոգևոր կառավա-
րության գլխավոր նիկոն վարդապետին, որ իր բարեկամն էր և խնդրում է
նրա հոգացողությունը: «Թեև, ասում էր նա, խնդիրքի և պաղատանքի տեղ
չկա այնտեղ, ուր խոսվում է անկաշառ արդարության բերանը, բայց մեր հա-
յերի մեջ միշտ անդուրեկան են արդարախոսի խոսքերը, նախամեծար պաշա-
վում և վարձատրվում են կեղծավորությունը, ստախոսությունը և շողորթու-
թյունը, մինչդեռ արդարախոս ու ճշմարիտ ազգասերը ոչ միայն անվարձ է
մնում, այլև բամբասվելով, հալածվելով և անարգվելով դատապարտվում է:»
Ուրեմն և հարկավոր է բարեկամների պաշտպանությունը, որ ճշմարտությու-
նը գոնե հրապարակ դուրս գա, որպեսզի ընթերցողներին մնա նրան ընդու-
նելը կամ չընդունելը: «Ինչ խոսել եմ առաջաբանի մեջ, մերայիններից շատե-
րի սուտ անձնասիրությունը պիտի խոցոտե, — շարունակում է Նաղարյանցը
նույն նամակի մեջ, — բայց մեր խիղճը անարատ է Աստծու և մարդկանց առջև.
ինչ ասել եմ, ազգը սիրելով և նրա բարին ցանկանալով եմ ասել և ոչ թե
թշնամի լինելով նրան»:

Հենց այդ իսկ առաջաբանը փրկելու համար էր, որ Նաղարյանցը իր ձե-
ռագիրը ուղարկեց խաշատուր Լաղարյանցին, խնդրելով նրա աջակցությունը:
Այդ իսկ պատճառով էր, երևի, որ գիրքը նվիրված էր Լաղարյանի փոքրիկ
որդի Հովհաննեսին, Լաղարյանների վերջին ժառանգին, որ վախճանվել էր մա-
նուկ հասակում, սոսկալի վիշտ և հուսահատություն պատճառելով ծնողներին:
Լաղարյանի անունը, վախճանված մանուկի հիշատակին նվիրված ուղերձը,
որ գրել էր Նաղարյանցը իր գրքի սկզբում, ապահովություն էին, որ աշխա-
տությունը հոգևոր իշխանության գրաքննության կողմից վտանգի չէր են-
թարկվի: Գլխավորը, իհարկե, բուն «Հոգեբանությունը» չէր, այլ առաջաբանը:
Ինքը Նաղարյանցն էլ խոստովանում է այդ:

Արգելքներ չեն լինում, գիրքը թույլատրվում է ամբողջովին և 1851 թվա-
կանին Մոսկվայում լույս է տեսնում Նաղարյանցի առաջին հայերեն աշխա-
տությունը, մանր տառերով տպված մի բարակ գիրք, «Ծաղաղա Փորձական
Հոգեբանութեան ճառ» վերնագրով:

Առաջին բանը, որ դարձանում է մեզ այդ գրքի մեջ, այն է, որ նա գրված

է մի ժամ, արհեստական գրաբարով: Նաղարյանցը գրաբարով էր հանդես
գալիս. առաջաբանն էլ, որ աշխարհաբարի դատն է պաշտպանում, գրաբար է:
Ինչու է այդպես: Նաղարյանցը շտապում է պատասխանել թե ինչու: Նա կա-
մեցնել է ցույց տալ հայերին, թե ինքն էլ գիտե գրաբար: Ահա՛ ինչու է գրաբարը
ընտրել՝ հայերին հոգեբանության պես մի առարկայի հետ ծանոթացնելու հա-
մար: Միամիտ էր Նաղարյանցը: Հենց առաջին քայլից նա սխալ էր գործում:
Նա գրաբարից քննություն էր տալիս հասարակության, և ահա գտնվեցան մար-
դիկ, որոնք ցույց տվին թե նա, ճիշտ որ, չգիտե գրաբար լեզուն, այսինքն
այնպես չգիտե, ինչպես գիտեն նրանք, որոնց նա տգետ էր անվանում:

Պետք է, իհարկե, հավատալ Նաղարյանցի անկեղծության: Բայց մենք,
հեռվից դիտողներս, տեսնում ենք և ուրիշ պատճառ, որ գուցե նա չէր էլ զգում:
Բանն այն է, որ Նաղարյանցը, պաշտպանելով աշխարհաբարի դատը, ինքը
չէր գործ ածում աշխարհաբարը. նրա բոլոր, մեզ հայտնի, նամակները մինչև
1850—1852 թվականները գրված են գրաբար լեզվով: Եվ եթե մենք ուզում
ենք հասկանալ այս տարօրինակ երևույթի պատճառը, պետք է դիմենք իրան,
Նաղարյանցին: Նա մեզ ասում է, թե առաջագիմությունը թուլանում է կա-
տարվում: Ահա այդ նույն օրերն էլ խոսում էր նրա մեջ: Ժամանակի ոգուց,
նախապաշարմունքներից միանգամից չեն ազատվել մեր առաջին գրական
գործիչները: Նալբանդյանը, Գամառ-Փաթիպան էլ գրաբար են գրել, լավ զգա-
լով, որ դա չպիտի լինի իրանց լեզուն: Հետաքրքրական է, որ Միքայել Նալ-
բանդյանն էլ գրել է մի գրաբար «Ճառ»՝ աշխարհաբար լեզվի առավելություն-
ները և իրավունքները ցույց տալու համար:

«Փորձական Հոգեբանությունը» մի համառոտ կոմպլիմենտ է զանազան
հեղինակներից: Փոքրիկ, սեղմված հոգեբանությունը, գրաբար անմաքս ոճով
գրված, ապահովապես անհասկանալի պիտի մնար բազմության համար: Նա-
ղարյանցը, ժողովրդի մտավոր շահերը պաշտպանելով, ժողովրդական գրա-
կանություն պահանջելով, այդ գրքով գալիս էր ցույց տալու, թե ամենից առաջ
ինքը չէ հասկանում թե ինչ պահանջներ ունի ժողովուրդը: Մի քանի խելոք
բան, օրինակ մայրենի լեզվի նշանակության մասին, կարելի էր, իհարկե, քա-
ղել այդ գրքից: Բայց ովքե՞ր պիտի քաղեին: Գրաբար իմացողները, այսինքն,
ինչպես ինքը, Նաղարյանցն էր ասում, մի փոքրիկ դասակարգ:

Բայց թողնենք բուն գիրքը, բավական է այն, որ կազմողը խոստովանում
է, թե իր աշխատության օգուտը և կարևորությունը այնքան հոգեբանության
մեջ չէ, որքան առաջաբանի մեջ: Դիմենք այդ առաջաբանին:

Նաղարյանցը իրավունք ուներ զգուշություններ ձևոք առնելու, ազդեցիկ
միջնորդներին դիմելու՝ այդ առաջաբանը անվնաս պահպանելու համար: Այդ-
տեղ Նաղարյանցը առաջին անգամ բռնում է հարձակողական դիրք. այդ առա-
ջաբանը նրա առաջին բանավորված է հակառակորդների դեմ: Դա մի ամբողջ
մեղադրական ճառ է, որ շարունակում էր կեղծ, անգործ, ինքնագոհ աղաքսե-
րի դեմքին:

Վեճը բոլորվում է նույն հիմնական հարցի շուրջը — աշխարհաբարը իրեն
ժամանակակից գիտության և կրթության գործիք, գիտակցական վերանորո-
գում կենդանի լեզվի միջոցով: Այդ հարցին մենք այլևս չենք դիմի, քանի որ
մանրամասն խոսել ենք նրա մասին վերևում: Հետաքրքրականը այստեղ ինքը,
վեճն է: «Кавказ» լրագրի 1850 թվականի համարներից մեկում Սիմիցկի
անունով մեկը աշխատում էր ջրել Նաղարյանցի հայացքները գրաբարի մա-

* «Հանդես Գրականական և Պատմական», 1895, № 6.

տին: Այլիցեկին, թեև օտարազգի, հայկական պահպանողականության դադար-
փառներն արտահայտիչն էր, և նրա բերանով խոսողները հայ գրաբարյան-
ներն էին: Եվ ի՞նչ էր ասում այդ բերանը:

Ի՞նչու են կարծում, ասում էր Այլիցեկին, թե գրաբար մեռած է, այդ
մշակված, հարուստ լեզուն կարող է և գործածական դառնալ: Ապացույց՝ Կալ-
կաթայի հայոց գիրոցը, որի շնորհիվ կալկաթացի հայերի բարձր դասակարգի
գործածական լեզուն գրաբարն է: Ի՞նչու են ասում նույնպես, թե գրքերը ժո-
ղովրդի համար չեն, որովհետև գրված են գրաբար լեզվով: Այստեղ Այլիցեկին
հիացած է հայ ազգի վրա: Ո՞րքա արարած են հայերը, այնտեղ երևան է գա-
լիս նրանց ինքնությունը ազգային բնավորությունը, որի բնորոշ հատկությունն
է առևտրական և մատուցող գործունեությունը: Հիացած է նա մանավանդ այն
սիրոյ վրա, որ հայն ունի գիպի իր գրքերը: Կիսագրագետ մանրավաճառն ան-
գամ, ասում է նա, գնում է հայերեն գրքեր, դարձում է իր տանը: Հարցնում
ենք, թե ինչ գրքեր են սրանք. և հայր խորին ակնածությամբ ասում է. սա
Մովսես Խորենացի է, սա Չամչյանն է, սա Նդիշեն է: Ի՞նչ է պակասում հա-
յերին: Հատ երևույթին. ոչինչ. նրանք երեկի վաճառականներ են, ունեն բա-
րեկարգ դպրոցներ Կալկաթայում, Վենետիկում, ունեն տպարաններ, գրքեր:
Նազարյանցը խիստ, կտրուկ պատասխաններ է տալիս հակառակոր-
դին: Այդ պատասխանների մեջ կան մտքեր, իրողություններ, որոնք առաջին
անգամ էին մատուցվում հայերին իրեն դառն դեղահատներ:

Հնդկաստանցի հայերի վերաբերմամբ նա ասում է, թե այդ մի բուն գաղ-
թականությունը չէ կարող օրինակ դառնալ. եվրոպական գիտության ապա-
ցուցած ճշմարտություններին պետք է հավատալ և ոչ թե Կալկաթայի հայե-
րին: Ո՞րքա է այդ հայերի լուսավորությունը. ո՞րքա են այն գիտական մարդիկ,
որոնց որպես թե պատրաստել է Կալկաթայի գիրոցը:

Գալով հայերի վաճառականության, Նազարյանցը դրա մեջ էլ հիացմուն-
քի արժանի բան չէ գտնում:

«Հայերը,— ասում է նա,— կորցնելով թագավորական թագը, ցան ու ցիր
պանդխտելով, անտուն և անհայրենիք, ծառա և ստրուկ բոլոր ազգերի Ասիա-
յում, Եվրոպայում և Աֆրիկայում, նյութական կենդանության մի միակ հնարը
վաճառականության մեջ էին գտնում: Սակայն հայերի վաճառականությունը
գնալով հետամնաց դառավ, որովհետև եվրոպացիների վաճառականության
պես չէր, որ աճել է և ծաղկել քաղաքակրթության զարգացման հետ զուգըն-
թաց: Հայ վաճառականները լուր միջնորդներ են, առևտր-ծախողներ, իսկ իրանք
չունեն վաճառաշահական նյութերի գործարաններ, որովհետև զուրկ են գի-
տությունից: Հայերի մեջ չկա վաճառականների բնկերություն, որով կարելի
է լինում միլիոններ խաղացնել գործի մեջ և միլիոններ աշխատել, այլ ամեն
մեկը իր գումարի շահով առնում է և ծախում. այս առանձնությունը և բնկե-
րական սգո պակասությունը նույնպես հետևանք են այն բանի, որ ազգը ան-
կիրթ է, լուսավոր չէ: Միանգամայն կասեմ. հայոց վաճառականությունը չէ
հաստատված բարոյական հիմքերի վրա, այլ հայրերից որդիներին անցնելով
ժառանգությամբ և սովորությամբ, պաշտվում է իբրև ավելի հեշտ ճանապարհ
նյութական բարեկեցություն ձեռք բերելու համար: Եվ սա է պատճառը այն
տխուր և ողորմելի տեսարանի, որ համարյա ամբողջ ազգը վաճառականներից
է բաղկացած, իսկ մի հատ գիտնական չկա, որովհետև գիտությունը հարգ
չունի, ուրեմն և գիտությունն օրոնողներ չկան. քանի որ յուրաքանչյուր արժա-
նավորություն դրամով է չափվում և դրամն է, որին նվիրվում է ամեն մի ուխտ
և փափաղ: Հայոց վաճառականությունը մենք ամեն արդարացի պարծանքից

անմաս ենք համարում և ավելի նախատինք, քան թե փառք հայկական անվան
համար:

Ասում են, թե հայերը հարուստ ազգ են: Բայց ինչո՞ւ է ճանաչվում մի
ազգի հարստությունը. չէ՞ որ այն մեծագործություններով, որոնք լինում են
ազգի օգտին: Բայց ո՞րքա են այդ մեծագործությունները. ո՞րքա են այն մեծա-
մեծ գանձերի ստուգներն ու արգասիքները, որ այնպիսի շտապով և տագնա-
պով հալածում և կոտակում են հայ վաճառականները: Միայն մի հատ բա-
ցառություն կա՝ Նազարյանների տունը. սակայն մի ծաղկով դարձն չէ լինում:

Ապա անցնելով հայերի գրասիրության, Նազարյանցը այստեղ էլ ջար-
դում է գրաբարյաններին: Ի՞նչ օգուտ,— ասում է նա,— որ հայերը գնում են
դեղեցիկ տպած, ոսկեզօծ գրքեր, դարձում են իրանց տանը, բայց չեն հաս-
կանում, թե ինչ կա նրանց մեջ: Ո՞րքա օգուտ, եթե գրքերի մեջ ամփոփվածը
անիմանալի է գրքերի տերերի համար, ուրեմն և չէ կարող որևէ կերպով դառ-
նալ լուսավորության առիթ խաղաղի մեջ նստածների համար:

Իր այդ առաջին պայքարի մեջ Նազարյանցը շատ անգամ է հարձակվում
իր ժամանակի ազգասիրության վրա: «Ճանաչել և սիրել հայրենի ազգը ոչ թե
անպտուղ և սնուցի շատախոսությամբ— որ մի դժվար բան չէ, քանի որ անհի
զրկանք չէ պահանջում հօգուտ մարդկության,— այլ կենդանի և ճշմարիտ ար-
դյունքով, այն է հետախուզող մտքով քննելով իր ազգի պետքերը և փութով
դարման գտնելով— այսպիսի գիտակցական ազգասիրություն չկա ռուսահա-
յերի մեջ, որոնց համար շատ և շատ երջանկություն է, եթե ամեն մեկը կա-
րողանա վաչելել մարմնական բարեկեցություն: Ահա ինչ լեզվով գիտեր խո-
սել Նազարյանցը: Չմոռանանք. նա մենակ էր այդ ժամանակը. ճանապարհ
բացողը, ճանապարհ հարթողը նա էր մենակ: «Հայություն առանց հայաբար
մտածելու և խոսելու մենք բարբարոսություն ենք համարում», բացականչում
է նա:

Եվ այս անգամ նա, իհարկե, ավելի շատ լսողներ ուներ, քան առաջին
անգամ, երբ խոսում էր իր գիտնական դիտերագիտալի էջերից: Այդ լսողը հենց
այն դասակարգն էր, որի դեմ ուղղված էին նրա հարվածները: Կարգացին գրա-
բարյանները, ավելի ևս կատաղեցան: Չկարգաց ժողովուրդը, որ կարողանար
դատ անել երկու կողմերի մեջ: Իսկ չկարգաց այն պատճառով, որ այդ բոլորը
գրաբար էր գրված: Իր հետագա նամակներից մեկում նա ասում էր, թե «Հոգե-
բանություն» հրատարակելով նա հասավ իր նպատակին. գիրքը ցույց տվեց,
որ, ինչպես ասված էր առաջաբանի մեջ, հին լեզվով գրված գրքերը անօգուտ
են ժողովրդին, որովհետև ոչ ոք նրանց չէ հասկանում: Եվ նա այլևս չկրկնեց
ապարդյուն փորձը: 1853 թ. լույս տեսավ նրա երկրորդ հայերեն աշխատու-
թյունը, որ միևնույն ժամանակ նրա առաջին աշխարհաբար գրվածքն է:

Չենք զարմանում այդ երևույթի վրա: Աշխարհաբար գրելը մեղանում ար-
դեն սովորություն էր դառնում, երբ Նազարյանցը հրատարակեց իր այդ գոր-
ծը: Ուրիշ բան որ չորոնենք, բավական է և «Արարատ» շաբաթաթերթը, որ հա-
մարյա մի տարի հրատարակվեց Թիֆլիսում, սկսած 1850 թվականից. այդ-
տեղ տպվեց, օրինակի համար, Գամառ-Քաթիպայի «Զարմայր նահապետի
մահը», մի բանաստեղծություն, որ միևնույն ժամանակ աշխարհաբարի կա-
տարյալ հաղթանակն էր իր գեղեցկությամբ: Ամբողջ տարբերությունը այն էր,
որ միևնույն ուրիշ աշխարհաբար գրվածքները անցնում էին առանց աղմուկի,
Նազարյանցի այս մի գործն էլ մի ամբողջ փոթորիկ հարուցեց:

Այդ աշխատությունը կոչվում էր «Վարդապետարան կրոնի, հասարակաց
հայախոսությամբ»: Ամենից առաջ մեր ուշադրությունը գրավում է այս հան-

վում է հենց նրանից, որ միննույն 1847-ին նա համաձայնություն է տալիս Արուստանցիին գնալ Թիֆլիս, ուր ինքը, Արուստանցիին էլ, պիտի գար Երևանից՝ միասին գործելու «ազգագրու ազատական»։ Սվ. ինն այդ մտադրությունը չաջողվեց, պատճառն այն էր, որ Արուստանցիին հարկադրված է լինում Երևան վերադառնալ Թիֆլիսից, չկարողանալով, խուրձարի պատճառով, շարունակել իր ճանապարհորդությունը դեպի Պետերբուրգ։ Իսկ հաջորդ տարին Արուստանցիին անհետ կորչում է։

Հետաքրքրական պիտի լինեն տեսնել երկու վաղեմի բարեկամներին միասին գործելիս։ Երկուսն էլ նույն գաղափարով տոգորված, բայց տարբեր կերպով գործելիս, — ինչպես պիտի միաբանվեին։ Արուստանցիին քնքշասիրտ, լացող բանաստեղծ էր։ Մինչև իսկ մայրենի լեզվի անհրաժեշտությունը ցույց տալու համար նա աղաչում, պաղատում էր նորահաս երիտասարդներին, մեռնում էր նրանց անունին, դուրբան էր գնում նրանց արևին։ Նա գիտեր, որ իր աշխարհաբար գրվածքների համար իրան պիտի անվանեն տգետ, բայց հանձն էր առնում այդ նախատիքը ի սեր ժողովրդի։ Մինչդեռ նազարյանցը սառն, անողորմ պահանջող էր, ղինված խիստ դատապարտություններով, սուր սլաքներով։ Նա ապացուցանում էր, որ տգիտությունը գրաբարամոլությունն է և ոչ թե աշխարհաբար գրելը։ Իբրև մի հմուտ, հասկացող բժիշկ, նա առանց հաճույարանությունների ցույց էր տալիս հիվանդությունը և հայտարարում էր, թե փրկությունը դանակի և խիստ դեղերի մեջ է...

III

Նոր դիսերտացիա։ Ֆիրդուսիի և պարսկական բանաստեղծության ուսումնասիրությունը։ Պրոֆեսորական պաշտոն կազարյան ճեմարանում։ «Փորձական Հոգեբանություն»։ «Վարդապետարան Կոնի»։ «Առաջին հոգեղեկ կերպուր»։ «Հանդես նոր Հայաստանի»։ «Գուլստան»։ «Պավլոս և Վիրգինիա»։

Հայկական գրականության նվիրված ուսումնասիրությունից հետո նազարյանցը սկսեց պատրաստել մի նոր դիսերտացիա՝ արևելյան լեզուների գոկտորի աստիճան ստանալու համար։ Դիսերտացիայի պաշտպանությունը տեղի ունեցավ 1849 թվի սկզբում, և նազարյանցը ստացավ դոկտորի աստիճան, իսկ դիսերտացիան տալից Կազանում նույն թվին։

Այս անգամ նազարյանցը իր ուսումնասիրության առարկան էր դարձրել հայերի դրացի, հայերի վրա դարերի ընթացքում ահագին ազդեցություն արած պարսիկների գրականությունը։ Նա վերցրել էր միայն պարսկական բանաստեղծությունը, գլխավոր նյութն էր աշխարհահռչակ Ֆիրդուսին և նրա անմահ «Ծահ-Նամեն»։ Բայց այդ առիթով նա տալիս էր և պարսկական բանաստեղծության համառոտ պատմությունը ամենահին, մազդեղական ժամանակներից մինչև XV դարի վերջը*։

Մի կողմ թողնելով այդ ուսումնասիրության բովանդակությունը, որ ինքնբույրական հետաքրքրական է իբրև մի անձանոթ գրականության պատմություն, մենք, նազարյանցի աշխարհայացքները պարզելու համար, երկու խոսք կասենք նրա ներածության մասին։ Այդտեղ հեղինակը փառաբանում է XIX

դարի չափ մարդկայնական ոգին։ Նա ասում է, թե այժմ այլևս այն ժամանակի չէ, երբ համաշխարհային պատմությունը արհամարհում, անտես էր անում եվրոպական աշխարհից դուրս գտնվող ազգերը, կարծես թե դրանք գիտության ուղադրության անարժան բաներ են, մարդկության կորած դավակներ։ Գիտությունը ամբողջ մարդկության է պատկանում և մարդկային բոլոր ցեղերը պիտի տեղ ունենան նրա մեջ, գրավեն նրա ուղադրությունը։ «Արևելյան քաղաքակրթության անսահման գունդգույն» պատկերներից մեկը այդ համամարդկային ոգուն իր կարողության չափով ներկայացնելու համար էլ նազարյանցը գրել է իր այդ աշխատությունը։

1849 թվականի փետրվարի 23-ին գրած իր մի նամակով նազարյանցը գիտում է խաշատուր Լազարյանին, հավատացած լինելով, որ նա հետաքրքրվում է իր, նազարյանցի, ցույց տված առաջադիմություններով։ Այդտեղ նա պատմում է, թե ինչպես ինքը պաշտպանեց իր դիսերտացիան, ովքեր էին պաշտոնական ընդդիմախոսները, ինչպես համալսարանը վճռեց հատկացնել նրան գիտության աստիճանը, որ գիտնական ամենաբարձր աստիճանն է։ Այնուհետև նա կարող էր պրոֆեսորի պաշտոն ստանալ։ Նազարյանցը գանգատվում է, որ իրան առհասարակ առաջ չեն քաշում, և այդ բանի վրա նա չէ էլ դարձնում, քանի որ հայերն էլ սառն են դեպի իրանց ուսումնականները։ «Իմ կամքն ու խորհուրդները լավ հայտնի են իմաստուն իշխանիդ, — ասում է նազարյանցը. — բայց ձեր կամքն ու խորհուրդները ինձ անձանոթ են և տարակուսական են մնում մինչև այսօր։ Բայց ես կրկնում եմ այստեղ, մեր ազգի լինելությունը և կործանումը քաջափառ իշխանիդ կամքից ու խոհականությունից է կախված, վարձկանների ձեռքը, օտարների ձեռքը, որոնց սիրտն ու միտքը միայն ձեր հայկական արծաթի վրա են մեխված, չպիտի շինեն հայի տունը, այլ արծառավոր և սրտացավ հայերի ձեռքը, ես խոսում եմ այն հայերի մասին, որոնք եվրոպայապես կրթված են և հայապես զգում են»։

Պարզ է այս ակնարկությունների միտքը։ Նազարյանցը նորից փորձում էր պաշտոն ստանալ Լազարյան ճեմարանում։ Այս անգամ նա հաջողություն է գտնում։ Նույն 1849-ի ամառը նազարյանցը, իր ընտանիքը ուղարկելով Դորպատ, կնոջ ազգականների մոտ, ինքը գնում է Պետերբուրգ, ուր ապրում էր խաշատուր Լազարյանը։ Այդտեղ նա նորից սկսում է աշխատել, որ տեղ ստանա Լազարյան ճեմարանում։ Վերադառնալով Մոսկվա, նա իջնում է Լազարյանների տանը և սիրավիթ հյուրասիրություն է գտնում այդտեղ։ Խաշատուր Լազարյանը համաձայնվում է տալ նրան պարսիկ և արաբական գաղափարական դասերը, ինչպես նաև լատիներենը, նշանակելով տարեկան ուճիկ 1360 ռուբլի։

Նազարյանցը ուրախությամբ է ընդունում այդ առաջադիմությունը։ Կապանի կյանքին նա շտովորեց վեց տարվա ընթացքում, ամենազբաղված չորս տարի, որ ձգում էր նրան Մոսկվա, այն էր, որ այդտեղ կար հայկական շրջանի Համեդանլի է, որ այս հրապույրի դիմաց ոչինչ էր ուճիկի պակասությունը։ Նազարյանցը հույս ուներ, թե պակասը կլրացնեն կողմնակի միջոցներով։ Որպիսի քաղցր տպավորություն է նա ստանում, տեսնելով իր արյունակից եղբայրների պայծառ և ուրախ դեմքերը։ Նա ինքն էլ ուրախանում է ժողովական անկեղծությամբ և գրում է. «Այժմ ատելությունը թող վերանա և մեր մեջ տարածվի սիրոյ և հայրենասիրության ոգին. այսպես և ոչ թե մի քանի կերպով մեր խոցոտված ազգը դարման ու դեղ կգտնի իր համար»։ Դեռ արդարացի էր իրականությունը այդ իդեալիստ մարդու համար։ Երկար չէր անել, և նա կտեսներ, որ իրան շրջապատողներից շատերը երես պիտի դարձնե իրանից։

* Ահա այդ աշխատության վերնագիրը. «Абул-Касум Фердуси Тусский, творец книги царей, известный под названием Шах-Наме».

դամանքը. նազարյանցը, աշխարհական, ժողովրդական կրթության քարոզիչ, սկսում է այդ ժողովրդական գրականությունը մի կրոնական գրքով: Ի՞նչ կարիք կար: Ինչպե՞ս էր, որ մի աշխարհական մարդ կրոնի դասագիրք էր կազմում, աստվածաբանական հարցերի մեջ էր մտնում:

Այս հարցերը շոշափում են նազարյանցի ստացած կրթության մի գլխավոր հատկությունը: Նախ և առաջ նկատենք, որ նազարյանցը խոր հավատացող քրիստոնյա մարդ էր: Մեր նոր հայախոսությունը սկսանում ենք մի սուրբ առարկայով, որպես քրիստոնեական կրոնի վարդապետություն է,— ասում էր նա «վարդապետարանի» առաջաբանի մեջ:— Կրոնը ամենայն ազգերի մեծ դաստիարակիչ մայր լինելով, այլև հիմն ամենայն ազգային լուսավորության, մենք ևս արժան տեսանք այն փոքրիշատե լույսը, որ մեր նվաստության միջնորդությունով կարող էր հասանել մեր ընկերներին, հիմնել և հաստատել կրոնի ուսման վրա: Եվ սա նազարյանցի ծրագրի հիմնաքարն էր մինչև նրա կյանքի վերջը: Ինչպե՞ս կազմվեց նրա մեջ այս համոզմունքը:

Հիշենք նրա ստացած կրթությունը Ներսիսյան դպրոցում, ամբողջովին կրոնական, ամբողջովին հիմնված հոգևոր գրքերի վրա: Այնուհետև նա ուսում է ստանում գերմանական դպրոցում, մեծանում է գերմանական ընտանիքի մեջ: Կրոնական հիմքը չափի թուլանար, այլ, ընդհակառակն, ավելի ևս պիտի դարգանար մի այդպիսի միջավայրում, ուր բողոքական ջերմեռանդություն էր տիրում: Ինչպես երևում է, նազարյանցը առանձին սեր ուներ դեպի աստվածաբանությունը. իր նամակներից մեկում նա ասում է, թե գերմանական ճոխ աստվածաբանությունը հետ լավ ծանոթ է ինքը և շատ է կարդում հայտնի աստվածաբանների գործերը: Այսքանը բավական է, որ մենք հասկանանք, թե ի՞նչն էր ստիպում նրան առաջին և երկրորդ մասնել եկեղեցու դավանական հարցերի մեջ:

Դարձյալ գրքի սուղաբանն է, որ գրավում է մեր ուշադրությունը: Նազարյանցը, մինչև սեփական ամսագրի ունենալը, գրքերի առաջաբանների միջոցով էր իր մտքերը քարոզում: «Հոգեբանություն» առաջաբանի մեջ մենք տեսանք, որ նա պաշտպանում էր ազգայնության գլխավոր հիմք կազմող լեզուն: Այժմ այստեղ նա դիմում է երկրորդ հիմքին կամ, ինչպես նա է ասում, «հոգեկեն անոթին»՝ կրոնին: Ահա ինչ է ասում նա.

«Եվրոպացի բանագետ և իմաստուն մարդերի բերանից ուսանում ենք, թե մի ազգի համար յուր լեզուն, կրոնը և յուր քաղաքականությունը այն մեծախորհուրդ անոթները (ամանները) են, որ ընդունելով յուրանց մեջ աստվածեղենը և մարդկեղենը՝ պիտո է աճեցուցանելին, ծաղկազարդելին և պողպար շինելին: Հայերը՝ ինչպես նոցա ներկա դրությունն է՝ ունին միայն երկու հոգեղեն անոթ՝ լեզուն և կրոնը. քաղաքական անոթը՝ արդարև մի անշարժի մեծակշիռ անոթ, յուր և օտարի մեղքովը ոչնչացել է և չկա այժմեա: Ուրեմն հայերի իմացական և բարոյական գործակատարության հանգեալ մնացել է լեզուն և կրոնը»:

Գիտենք ինչպես էր նա նայում լեզվին: Մնում է տեսնել, թե արդյոք կրոնի հարցում էլ նազարյանցը ունի՞ նոր խոսք, ունի՞ անբավականության պատճառներ:

— Ունի, այո: Քննության և վերլուծության վրա հիմնված բողոքական աստվածաբանությունը այս անգամ էլ նրա ուղեցույցն էր, լուսավորում էր հայերի մեջ աննկատելի մնացած պակասությունները:

Հայերը հոչակված էին իբրև կրոնասեր ժողովուրդ: Դարերի ընթացքում նրանք, ընայած սոսկալի տանջանքներին, հավատարիմ էին մնացել իրանց

ազգային եկեղեցուն: Սրանից էլ ի՞նչ մեծ ապացույց, որ այդ ժողովուրդը ամբողջապես լցված է քրիստոնեության գաղափարներով: Բայց նազարյանցը մտնում է այդ ժողովրդի մեջ, որոնում է դիտակցություն զոնե կրոնի վերաբերմամբ, և չէ գտնում: Կա ծես, կա քրիստոնեական արտաքին կնիք,— իսկ հոգի՞ն: «Արդարև,— ասում է նա դառնությամբ,— հեշտ և ամենահեշտ էր քրիստոնեի անուն կրել յուր վրա, արտաքին արարողություններով ընկերանալ քրիստոնաշեն եկեղեցուն, բայց այդպիսի քրիստոնեությունը ոչ մի ալլ բան չէր, եթե ոչ մեքենապաշտություն և անձնախաբեություն»:

Կենդանի լեզուն իբրև կամուրջ հմրոպական լուսավորության և ժողովրդի մեջ, իսկ կենդանի կրոնը իբրև կամուրջ քրիստոնեական բարոյականության և ժողովրդի բարքերի մեջ— այս է նազարյանցի հավատամբը: Ուրիշ խոսքերով՝ նա կամենում է, որ իր ազգը լուսավորված լինի և բարոյական: Ինչպես լեզվի հարցում նա անհաշտ թշնամի էր ամեն մի մեքենայականության, ամեն մի արհեստականության, այնպես էլ կրոնի հարցում նա պահանջում էր կենդանություն, իրական, անմիջական շփումն քրիստոնեական վարդապետության հետ: Քրիստոնյայի պարտավորությունը ծեսերի և արարողությունների մեքենայական կատարումը չէ. գաղափարը ինքնըստինքյան պիտի մատչելի լինի հավատացողին, պիտի կատարյալ դիտակցությամբ պաշտվի, որպեսզի արդյունքներ ցույց տա, պտղատու լինի:

Բայց ի՞նչ անել քրիստոնեությունը այդպես ժողովրդականացնելու համար: Նազարյանցը ասում է. «Զենք և շենք մոռանում մեր սուրբ թարգմանչաց հրաշալի հայկաբանությունով մեզ պարզեցած աստվածաշունչ գիրքը, որ մեր քրիստոնեության ազդյուն է, թեպետ՝ ցավ է առել՝ աղբիւր ծածկեալ և թագուցեալ, ըստ որում անհասկանալի է ժողովրդին»: Այստեղից նազարյանցը, առաջին անգամ մեզանում, հանում է իր այն պահանջը, որ պետք է աշխարհաբարի թարգմանել ս. Գիրքը: Այդ պահանջը նա ավելի պարզ դնում է «վարդապետարանի» մեջ. «Աստուածաշունչը,— ասում է նա,— պիտոյ է լինի առաջին գիրք ամենայն հայ քրիստոնեի տան մէջ. նորա դռները պիտոյ է բաց և արձակ լինելին մեծի և փոքրի համար, և ոչ թէ միայն տասն ու քսան հին լեզու իմացող հայի համար»:

Սա արդեն մի պահանջ էր, որի հետ երբեք չէր հաշտվի հայկական պահանջողականությունը: Նազարյանցը նոր ազմուկի և իրարանցման առիթ էր տալիս «տասն կամ քսան հին լեզու իմացողներին»: Բայց նա ոչ միայն չէր քաշվում այդ «գիտնականներից», այլև իր պարտքն էր համարում մերկացնել նրանց հասարակության առաջ: Նա ասում է.

«Հայոց խղճալի ազգը, երկար ժամանակ անուսում մնալով, շատ փոքր կամ ամենեին ոչինչ ծանոթություն չունենալով հմրոպական բազմօրինակ լուսավորության մասին, այլև բոլոր ազգի ուսումնասիրությունը փակված մնալով արեղայական խցերի մեջ և քանի մի միակողմանի գիտնականների ձեռքում, կարծիք է հառաչացել ազգի մեջ, որպես թե Քերականություն և Ճարտասանություն մի այնպիսի գերազանց ուսումն է, որով պիտո էր չափել և կշռել ամենայն գիտություն, մինչև որ հայոց հասարակ մարդը ևս՝ քերականություն և ճարտասանության անունը տալով կամ լսելով, մտածում է, թե ինչ իմաստություն կա և չկա աշխարհիս վերա՝ նոցա մեջ է պարունակված»: Բողոքելով այդ հին, քարացած մեթոդի դեմ, նազարյանցը ցույց էր տալիս, թե հայ գիտունները որքան ևս են մնացել ժամանակից: Հայ երեսման, ասում է նա, քաղցած ու ծարավ է, նա ուրիշի հացի մուրացկան է դարձել: «Հայությունը բարոզելով, հայություն հրամայելով, հայություն պահանջելով, ոչինչ բան չի

հառաջանաւ. աշխտեղ հարկավոր է գործ, գործ մեծ և հոգաբարձութիւն միա-
բան: Ահա այդ գործի տեսակետից նազարյանցը բնորոշում է, թե ինչ պիտի
լինի մի հայ գործիչը: «Այսպիսի արդար հայրենասիրական գործի մեջ հարկա-
վոր չէր փառասիրութիւն. օգուտը, ազգի ճշմարիտ օգուտը, պիտո է լինի ամե-
նայն խելոք և արժանի հայի առաջին և վերջին նպատակը»: «Եվ ազգի օգուտը
յառաջ տանելու համար,— շարունակում է նա հետո,— ոչ ով ծառայ չէ, ոչ ով
պարոն չէ. այլ ամենեքայն պարտական են մշակ լինել, արդար և ջերմեռանդ
մշակ, մեծատունը իր առատ արծաթովը և գիտնալորը՝ յուր աշխատասեր
գրչովը»:

Մշակ լինելու պահանջը ամենից առաջ ինքը, նազարյանցը իրագործեց իր
օրինակով: Արեւելյան լեզուների դոկտոր, կազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր,
նա սկսեց մի շարք այնպիսի մանր-մունր աշխատութիւններ, որոնց մի ուրիշը
նրա տեղ անվայել կհամարէր կատարել: Նազարյանցին քննադատողների մեջ
եղել են այնպիսիները, որոնք ջանք չէին թափել ասպացուցանելու, թե նա գիտ-
նական չէր և գրանով ուղեցել են նսեմացնել նազարյանցի նշանակութիւնը:
Բայց ասպացուցների կարողութիւն չկար: Եթե գիտնականը միայն նա է, ով
իր առանձնատենչակից դուրս չէ գալիս, կյանքի հետ կապ չունի և աշխատում
է իր մասնագիտութեան համար միայն, պարզ է ուրեմն, որ նազարյանցը գիտ-
նական չէր, թեև կարող էր լինել: Արաբական և պարսկական հարուստ գրա-
կանութիւնները կարող էին բաց անել նրա առջև հետազոտութիւնների մի լայն
ասպարեզ. և թաղվելով այդտեղ, նա կարող էր իր համար անուն ստեղծել,
անուն, որ միայն մի նեղ շրջանում հայտնի կլինէր, թեև ավելի պատվավոր
տիտղոսով:

Սակայն նազարյանցին գիտնականի փառքը չէր պրավում: Նա տեսնում
էր, որ հայ երեխան այբբենարան չունի, տեսնում էր, որ դպրոցում տիրում է
հին տիրացուական գիտութիւնը, որ ոչ ոք տեղեկութիւն չունի բնական գիտու-
թիւններից, որ գրական հրապարակում չեն երևում գեղարվեստական երկեր:
Նույն միջոցին երբ նազարյանցը այսպիսի մտքեր էր քարոզում, նույն կազար-
յան ճեմարանում կար և հայ գիտնականի տիպը: Դա Մկրտիչ էմինն էր, որ
1849-ին հրատարակեց «Ընտիր հատվածք» և 1850-ին իր սեփական հետազո-
տութիւնը՝ «Վէպը հնոյն Հայաստանի»— գրաբար լեզվով: Նա հռչակվեց իբրև
հայագետ, եմբողական գիտնականների մեջ անուն հանեց: Բայց ի՞նչ արավ
հայ ժողովրդի համար: Ոչինչ: Իր գիտնականութեամբ հանդերձ նա մնաց Սալ-
լաթյանի հարազատ աշակերտը, գրում էր գրաբար, հակառակ աշխարհաբա-
րին, հակառակ էր նազարյանցին: Նա մշակ չէր:

Մշակը նազարյանցն էր, համեստ կոչումով մի աշխատավոր, ամբի պարզ
և ամենքին մատչելի ցանկութիւններով: Նա գիտնականներին անժանոթ մնաց,
բայց դրա փոխարեն շատ լավ հայտնի դարձավ իր ազգին, որին ծառայեց իր
բոլոր ուժերով և որի համար բաց արեց նոր ժամանակի դուռը:

«Մշակ, արդար և ջերմեռանդ մշակ»,— ուրիշ պաշտոն նազարյանցը եր-
բեք չէ էլ ցանկացել: Ինչո՞ւ, ասում են, նա գրեց «Վարդապետարան Կրօնի»,
չլինելով աստվածաբան, հոգեբանական:— Հենց այն պատճառով, կպատասխա-
նենք մենք, որ ցույց տա, թե ինչպես կարող է գիտութեան տեր մարդը, իր
դարի լուսավոր դավակը, հասկանալ քրիստոնեութիւնը, և Գիրքը: Եվ իրավ,
այս աշխատութեան մեջ մենք տեսնում ենք մի մարդու, որ աշխատել է հաշ-
տեցնել բիրտական պատմութիւնները ժամանակակից գիտութեան հետ, որ
ազատ հայացքներ է դրել այնտեղ, ուր կույրը սխալաստիկական աստվածա-
բանութիւնը դարերից ի վեր անշարժ, քարացած հասկացողութիւններ է դրել,

թույլ շտալով, որ իր տաճների դեմ որևէ առարկութիւն անե բանականու-
թիւնը, առողջ դատողութիւնը, վերջապես գիտութիւնը: Հին հասկացողու-
թիւններ սրբացրած կրօնը նոր ժամանակի մարդու համար համոզիչ լինել չէր
կարող: Նազարյանցը, հավատացող քրիստոնյա լինելով, իբրև գիտութեան
մարդ, պարտավորական չէր համարում քարացած մեալ հրեական տարեգրու-
թիւնների և միջնադարյան աստվածաբանների վրա: Այսպես, հետևելով
Նարառաի հայացքներին, նա հրաշքները չէր հասկանում տառացի մտքով,
այլ աշխատում էր գտնել նրանց մեջ աշխարհութիւն և այդպես էլ բացատրել
շատ պատմվածքներ: Հակառակորդների համար մի շլացնող նորութիւն էր և
այն, որ նազարյանցը դուրս է եկել եկեղեցական հայրերի ընդունած տեսու-
թիւններից և տեղ տեղ դիմել է ընդհանուր պատմութեան, բնական գիտու-
թիւններին: Այսպես, չէին կարողանում ներել նազարյանցին, որ նա համար-
ձակվել էր ասել, թե կաբելի է ենթադրել, որ մյուս մոլորականների վրա էլ ապ-
րում են բանական էակներ: Եվ ի՞նչ էին բերում դրա դեմ: Այն, որ եկեղեցա-
կան գրականութեան մեջ չկա մի այդպիսի բան*:

«Իմ խորհուրդը,— ասում է նա իր նամակների մեջ,— այն էր միայն, որ
այդ կրօնական և բարոյական գիրքը, որ պարունակում է յուր մեջ Քրիստոսի
ավետարանի ոսկի հատիկները և ոչ թե Հայոց հիմար արեղանների ծոված
աստվածային բանը, տարածվի ժողովրդի մեջ»: Իսկ մի ուրիշ տեղ նա բացատ-
րում է, թե ինչ է հրեական պատմութիւնը: «Աստվածաշունչ մատչանք է ոչ
միայն մի կրօնաւանդ և բարոյախոս մատչանք. նա է միանգամայն և մի հո-
յակապ, անգին յիշատակարան մարդկութեան նախնի վիճակի, ուր ժողոված
ու ամփոփված են հազարավոր դարերի փորձեր, զննութիւնը, ծանոթութիւնը
և իմաստութիւնը, և այս պատճառով կարոտ փիլիսոփայական բաղմահայաց
տեսութեան, և թե արժան էր մեզ վերահասու լինել նորա ճշմարտութիւններին,
որ բոլորը վարագուրած են ասիական ծաղկավետ երևակայութեան գեղեցիկ
պատկերների, առականների, հայելի օրինակների զգեստով, որ միակ ոճն է
ասիական ազգերի դաստիարակութեան և իմաստութեան: Այս պատկերները
մերկացնել, այս ստվերը դեպի լույս փոխարկել՝ ահա ճշմարիտ քրիստոնեա-
կան գիտութեան լուծանքի խնդիրը»:

Ահա «Վարդապետարանի» արժանավորութիւնները: Ահա թե ինչու այն-
քան էլ ավելորդ չէր, որ նազարյանցը գրեց այդ գիրքը: Պետք է խոստովանել,
որ նազարյանցը, գտնվելով բողոքական աստվածաբանութեան ազդեցութեան
տակ, իր այդ գրքում ցույց է տվել համակրանք բողոքական եկեղեցու սկզբ-
նականներին: Հասկանալի է, թե ինչ սարսափ պիտի պատճառեր այդ հանգա-
յալի թշնամին էր համարվում: Այդ դեռ ներելի կլինէր: Բայց ահա գտնում
են, որ նա հայոց եկեղեցու թշնամին էլ է: Այդ մեկն արգեն ներելի չէր լինի.
որովհետև կրօնը ամեն ինչ էր հայի համար: Մինչև իսկ հայրենիքի հասկացո-
ղութիւնը գոյութիւն չունէր մեր կրօնասեր հայ գիտունների համար: Առաքել
վարժապետ Արարատյանը, «Վարդապետարանի» դեմ հրատարակած իր մի
գրքուկի մեջ, բորբոքվում է նազարյանցի այն խոսքերից, թե հայերը անտուն
անտեր են: «Առած է,— ասում է վարժապետը,— թե իմաստունները հանգիստ
են սիրում, հիմարները՝ հայրենիք: Աստծուն է պատկանում ամբողջ երկիրը,
աշխարհը և նրա բոլոր բնակիչները: Ապա ուրեմն որտեղ էլ լինենք, այնտեղ
էլ մեր տունն է և մեր հայրենիքը, և բարեկամները, և ազգականները և սիրե-

* «Ճառարդ», 1859, հր. 174—182.

լինե՞րը»*: Ահա այսպիսի թշնամիներ էին դուրս գալիս Նաղարյանցի դեմ: Եվ դրանց ձևորում ամենաթունդ դեմքը, ինչպես կտեսնենք, այս «Վարդապետարան» էր:

Դեռ թողնենք թշնամիներին: «Վարդապետարանը» Նաղարյանցի առաջին աշխարհաբար աշխատությունն է, և մենք պարտավոր ենք մի քանի խոսք ասել այդ աշխարհաբարի մասին:

Մեր նոր լեզուն այժմ էլ վերջնականապես մշակված չէ, չէ ընդունել ամենքի համար անվիճելի, պարտավորական կազմակերպություն: Եթե չափազանցություն լինի ասելը, թե յուրաքանչյուր հայ գրող ունի իր առանձին կանոնները, գոնե անհերքելի կմնա այն, որ համարյա յուրաքանչյուր գրող ունի իր առանձին հասկացողությունը լեզվի կանոնավորության մասին. շատ քիչ կարելի է գտնել մեզանում մարդիկ, որոնք աշխատած չլինեն բարենորոգիչ հանդիսանալ լեզվի հարցում: Նաղարյանցը, իբրև մի մարդ, որ առաջին անգամ դրեց աշխարհաբար գրականության ստիպողական հարցը և առաջիններից մեկն էր, որ սկսեց գործադրել այդ լեզուն, իհարկե պիտի լեզվի կանոններ և ձևեր էլ մշակեր իր համար: Չենք կարող ասել, թե նա սկզբից ևեթ անսխալ կերպով ըմբռնեց նոր լեզվի հարստության, ճկունության գաղտնիքը: Հասկանալով, որ դա պիտի լինի ժողովրդական լեզու, նա, այնուամենայնիվ, ավելի գրաբարին մոտ մնաց, քան գործածական լեզվի ձևերին: Ինչ ասել կուզի, որ դրա մի գլխավոր պատճառն էլ այն էր, որ Նաղարյանցը հեռու էր ժողովրդից, նրա խոսակցական լեզվի ազդեցության տակ չէր գտնվում: Հայրենիքից հեռու մի տեղ, հայկական մի փոքրիկ գաղթականության մեջ, որպիսին էր Մոսկվան, լեզուն հեշտ կարող էր զրկվել իր հյութերից, չորանալ: Բուն Հայաստանում չկար գրականություն աշխարհաբար լեզվով. Արամյանցի «Վերջ Հայաստանին» դեռ չէր հրատարակված, Մոսկվայում դեռ նոր էին սկսել հրատարակել մեր ժողովրդական երգիչների՝ Սայաթ-Նովայի և մյուս աշուղների երգերը: Այսպիսի հանգամանքների մեջ Նաղարյանցը չէր կարող միանգամայն ազատվել գրաբարի խնամակալությունից և ստեղծել մի բոլորովին պարզ ու կենդանի լեզու:

Ասենք այդպիսի բան անհնարին էլ էր կատարել. լեզուն էլ, ինչպես և ամեն մի կենդանի օրգանիզմ, ենթարկված է հաջորդաբար զարգանալու օրենքին: Նաղարյանցը լավ էր հասկանում այս բոլորը: Նա չէր ասում, թե ինքն է առաջին և վերջին խոսքի տերը նոր լեզվի մշակման գործում: Նրա կարծիքով, գրաբարը պիտի տեղի տա աշխարհաբարին, բայց մի աշխարհաբարի, որ ժողովրդի գործածական լեզուն չէ: «Վարդապետարանի» առաջաբանի մեջ նա ասում է.

«Եթե սելով մի նորահայ լեզվի վերա՝ որ կարող էր լինել այժմյան յուսավորության հարմար ճանապարհ, ոչ մտածել ենք երբեք և ոչ մտածում ենք, որպիս թե այդ նորախոս լեզուն պետք է լիներ այն գոհակական ռամկախոսությունը՝ խանգարված ամենայն տեսակ այլազգի բառերով, ամենևին ոչ. այդ ազավաղյալ և վայրենացյալ լեզվովը չէ կարելի ոչինչ գործ հառաջ տանել, այլև ոչ մի առողջամիտ կրթյալ անձը՝ խոսելով յուր ընկերի հետ՝ արժան կհամարեր ծառայանալ տգետ խառնիճաղանձի լեզվին: Ամենայն ազնվամիտ հեղինակ, կամենալով օգուտ բերել յուր ազգին և ձեռնառու լինել նորա լեզվի շինությունը՝ պարտական էր տղմի մեջ կոխած ընկերը դեպի յուր կողմը վեր քաշել և ոչ թե ինքը ցած իջանել նույնիսկ ապականության մեջ»:

Այս արհամարհական վերաբերմունքը դեպի ժողովրդի գործածական լեզուն պատճառներից մեկն էր, որ Նաղարյանցը, ինչպես ցույց է տալիս և մեր այստեղ բերած կտորը, ավելի գրաբարի ձևերին կպալ, քան թե աշխարհաբարի ոգուն, հիմքերին: Եվ նրա լեզուն մնաց միշտ մի տեսակ շինծու, արհեստական, կարինետային, այսինքն՝ զուրկ հայրենի հողի և օդի ազդեցությունից, կենդանի չյութերից: Յուրաքանչյուր վերանորոգիչ մի հայտնի չափով միակողմանի աղանդավոր է: Եվ Նաղարյանցը, իբրև աշխարհաբար գրող, ուներ այդ հիմնական պակասությունը: Ոչ միայն ինքը մնաց իր ընտրած ուղղության հավատարիմ, այլև ազդեց ուրիշների վրա էլ, իբրև խմբագիր ուղղելով և իր կանոններին ենթարկելով ամեն մի գրվածք: Այնպես որ մեր աշխարհիկ լեզվի զարգացման պատմության մեջ Նաղարյանցի լեզուն գրավում է մի բավական աչքի ընկնող շրջան, որը հարմար կլիներ անվանել «Մոսկվայի շրջան»: Մոսկվայի ենք ասում, որովհետև ուրիշ տեղ նա գոյություն չուներ և մեր աշխարհաբարը սկսեց մոտենալ ժողովրդական լեզվին միայն բուն հայաբնակ տեղերում, Անդրկովկասում:

Նաղարյանցի աղանդավորության մի նշան էր և այն, որ նա աշխատում էր թարգմանել այնպիսի օտար բառեր, որոնց համանիշը չկա հայերենի մեջ, թեև միևնույն ժամանակ ընդունում էր, որ օտար բառեր պետք է մտցնել հայերենի մեջ և ինքն էլ մտցնում էր: Հիշենք միայն նրա գիտնական տիտղոսը. «զրկուոր» բառը նա համառությամբ թարգմանում էր «վարդապետ» և այդ պատճառով էլ երբեմն նույնիսկ սրամիտ ծաղրի էր ենթարկվում իր հակառակորդների կողմից, որոնք ցույց էին տալիս այդ սխալը, անվանում էին նրան «անվեղար վարդապետ» և այլն:

Նույն 1853 թվին Նաղարյանցը հրատարակեց իր «Առաջին Հոգեղեն Կերակուր» անունով աշխատությունը: Դա առաջին աշխարհաբար դասագիրքն է մեզանում*, սկսվում է այբբենարանով և պարունակում է իր մեջ երեխայի առաջին տարիների ընթերցանության նյութերը:

Այս գրքի մասին երկար խոսելու կարիք չկա: Հարց կարող է լինել միայն այն մասին, թե որքան նա համապատասխանում էր իր ժամանակի մանկավարժական հասկացողություններին, որքան Նաղարյանցը կարողացել է հեշտացնել դասատվության եղանակը: Քննել այդ հարցը այժմ դժվար է, որովհետև հիսունական թվականների մանկավարժական իդեալները շատ հեռու են մեր ժամանակի հասկացողություններից: Մեզ համար բավական կլինի համեմատական չափը. ի՞նչ ունենինք մենք և ի՞նչ տվեց Նաղարյանցը:

Բուն այբբենական մասում, որ պիտի տառագիտություն սովորեցնել երեխաներին, Նաղարյանցը այնքան էլ չէ կարողացել հեռանալ հին մեթոդից, երբեք, բե, բբ վարժությունները, նույն միավանկ, երկու, երեք, չորս և ավելի վանկեր ունեցող բառերի կույտեր: Նորությունն այն էր, որ երեխան այբուբենից հետո չպիտի ամիսներ մաշեցներ սաղմոսը վանկերով կարդալու վրա, մի թիպից, կատարելապես մեքենայական աշխատանք, որ նվիրագործել էր հին մեթոդը, այլ պիտի անցնեն պարզ ու հասկանալի լեզվով գրածի մասին, որ պարունակում է իր մեջ աղոթքներ, բարոյական խրատներ, առակներ: Բայց այստեղ Նաղարյանցը, խույս տալով մի ծայրահեղությունից, ընկել է մի ուրիշ ծայրահեղության մեջ: Այսպես. «Քանի մի ընտիր խոսքեր» վերնագրի տակ

* «Սխալանք», եր. 18:

* 1850 թվին Վենետիկում Հ. Արսեն Բադրատունին հրատարակեց «Նոր Այբբենարան», որի մեջ բացատրությունները և մի քանի վարժություններ աշխարհաբար լեզվով էին:

շարժած են բազմաթիւ հին մարդկանց ասածները, և երեխան անդադար պիտի հանդիպէր Պղատուն, Թեմիստոկլես, Սկիպիոն, Ապոլոգորոս և այլ այսպիսի անունների, չիմանալով, իհարկե, թե ինչ են դրանք և թե ինչու ինքը պիտի իմանա այդ խորթ անունները։ Ստացվում էր դարձյալ նույն մեքենականութունը։

Նազարյանցը դգում էր, որ հայ ժողովրդի կրթության նվիրված մարդը պիտի լինի հանրագիտակ, էնցիկլոպեդիստ։ Այդ ժողովուրդը ոչինչ չգիտեր և նրան պետք էր սովորեցնել ամեն ինչ՝ բնական պատմություն, ֆիզիկա, աստղաբաշխություն, քվարանություն։ Ահա այդ բոլորն էլ նա մտցրել է իր այս դասագրքի մեջ։ «Ճանկալի էր մեզ, պատմելի հայ ծնողներ, սրանից ավելի բաներ դնել ձեր երեխաների առջև, — ասում է նազարյանցը գրքի վերջաբանում, — բայց կասկածելով, թե միգուցե ծանրաբեռնի նոցա միտքը, և իմ փոքր գիրքս փոխանակ օգուտ բերելու՝ ձանձրության պատճառ լինեի, բավականացա փոքր ի շատե տեղեկություն տալով այն առարկաների մասին, որոնց վերա հիմնված է մեր ժամանակի լուսավորությունը»։ Նպատակը լավ է, բայց կազմողը չէ կարողացել չափ ճանաչել և այն բանը, որից նա վախենում էր, այսինքն՝ «ձանձրության պատճառ» լինելը, ինքնըստինքյան կար գրքի մեջ, որ եթե «փոքր գիրք» է կոչվում, պատճառն այն է, որ տպված է շատ մանր տառերով։ Չափազանցության մի օրինակ կարող է դառնալ հենց այն, որ նազարյանցը դնում է հայ երեխայի առաջ այն 33 պետությունների անունները, որոնցից կազմված էր Գերմանական դաշնակցությունը, մինչդեռ հայաբնակ քաղաքներից մի քանիսի անուններն են միայն զրված։ Երեխան այդ դասագրքից համարյա ոչինչ չպիտի իմանար իր ազգի հայրենիքի և պատմության մասին։ Դա ավելի օտար լեզվից թարգմանված մի դասագրքի է նման։ Նշանակենք մի սրտառուչ հանգամանք. հիշատակելով Դորպատի անունը, նազարյանցը գրում է. «Այս քաղաքումս էր յուր կրթությունը ստացել հաշտուր Ապոլյան՝ երեկի Հայկազունը, որ ափսոս՝ շուտով թառամեցավ իր ազգի համար»։ Դասագրքի մեջ մտցրած այս խոսքերը ցույց են տալիս, թե նազարյանցը որպիսի սրբազան պատկառանքով էր վերաբերվում իր հոշակավոր ընկերին։ 1853 թվականին Աբովյանցը դեռ հայտնի չէր հայ ազգին. առաջին անգամը նազարյանցն էր նրան անվանում երեկի հայ, թեև դուցե չգիտեր էլ թե Աբովյանցը գրած ունի «Վերք Հայաստանի»։

Վերջացնենք մեր խոսքը այս գրքի մասին, աչքի առաջ ունենալով նույն համեմատական չափը։ «Առաջին Հոգեղեն Կերակուրը» եթե անաչող էր իբրև դասագիրք, շատ օգտակար, խելոք մի բան էր առհասարակ իբրև ընթերցանության գիրք։ Նա ամբողջապես մի նորություն էր հայ ընթերցողի համար։ Եվ այդ նորությունը իր ազգին տալու համար խելոք նազարյանցը քրքան աշխատած պիտի լինի, որքան դեռ ու դեռ ընկած։ Նրա արևելյան լեզուների պոֆեսորը կազմում է թվաբանություն, աշխարհագրություն, բնական պատմություն, մենք պետք է իմանանք, որ նրան ղեկավարում էր մի անհուն սեր դեպի իր ազգի լուսավորության գործը։

Բայց այդ սերը պիտի արտահայտվեր ավելի մեծ գործի մեջ։ Դասագիրքը տարրական հասկացություններ կարող էր տալ։ Նազարյանցը միաժամանակ աշխատում է պատրաստել ավելի ընդարձակ նյութեր հայ ընթերցողի լայն զարգացման համար։

Այս դարձանակի աշխատասիրության արդյունքն էր «Հանդէս Նոր Հայախօսութեան» սովոր գործը, բաղկացած երկու հատորից, որոնք լույս տեսան 1857 թվականին։ Գործի միայն ծավալը բավական է ցույց տալու, թե որքան

ջանք ու աշխատանք է թափել նազարյանցը. երկու հատորները միասին կազմում են 1005 երես, մեծ ութածալ, տպած մանր տառերով*։ Աշխարհաբար լեզուն ռուսահայերի մեջ դեռ չտեսնված մի հաղթանակ էր տոնում։ Նազարյանցը այժմ, իսկ որ, ապացուցանում էր, որ նոր լեզուն կարող է և պիտի լինի լուսավորության, կրթության գործիք։

Մարդիկ, որոնք չէին կամենում, որ նազարյանցը մի լավ բան արած լիներ, որոնք ամբողջ սրտից ցանկանում էին նրան ոչնչություն և անհայտություն, երկու հատոր «Հանդէս»-ի դեմ այն էին գտնում գլխավորապես, որ դրանք դասագրքեր են երեխաների համար, իսկ իբրև դասագիրք՝ դրանք բոլորովին անպետք բաներ են։ Դասագիրք՝ այո՛, այս անունը կարելի է ընդունել «Հանդէսի» նկատմամբ. բայց դասագիրք ոչ թե երեխաների համար, այլ ամբողջ ժողովրդի համար։ Բժականագրություն և աններելի բժականագրություն է այդ սովոր հատորները համարել փոքր երեխաների ընթերցանության համար նշանակված գրքեր, հիմնվելով, երևի, այն բանի վրա, որ մի քանի հոգվածներում կազմողը դիմում է ընթերցողին «մանուկներ», «երեխաներ» բառերով, որ «Հանդէսի» մեջ կան մանկական ընթերցանության հարմար կտորներ էլ, այդ չէ կարելի ուրանալ։ Բայց դատելով գործի ամբողջությունից, դա «Առաջին Հոգեղեն Կերակուր»-ի ծրագրով կազմված մի ընդարձակ ժողովածու է, որի մեջ ընթերցանության օգտակար նյութեր կային թե երեխաների, թե երիտասարդների և թե չափահասների համար։

«Եր խորհուրդը այն լինելով, — ասում է նազարյանցը, — որ մի հարմարավոր ընթերցանության գիրք տալինք ազգին, թե արժանապես ժամանակ անցուցանելու և թե յուրյանց միտքը ճոխացնելու այսպիսի ծանոթություններով, որ հարկավոր էին մեր ժողովրդի փոքր ի շատե կրթյալ հայ մարդուն, այլև յուրյանց սիրտը և զգացողությունը ազնվացնելու գեղեցիկ գաղափարներով թե բարոյական և թե կրոնապաշտական մասին. մեր խորհուրդը այն լինելով, որ տալինք ազգին մի բազմօրինակաբար դաստիարակիչ և առաջնորդող գիրք, որ լցուցաներ նոցա իմացական և հոգևոր պիտույքը, ընտիր-ընտիր եվրոպական աղբյուրներից հանեցինք զանազան իմաստալից գրույք»։

Նպատակը հայտնի է ու պարզ — տալ հայ ընթերցողի ձեռքը զրական և գիտական մի ժողովածու, որ լինեի մի տեսակ էնցիկլոպեդիա ինքնակրթության համար։ Եվ իբրև այսպիսի նպատակի ծառայող մի աշխատություն՝ «Հանդէսը» շատ բազմակողմանի է և հարուստ։ Ի՞նչ ասեք, որ նախատեսած չլինի նազարյանցը։ Նա տալիս է թեթև ընթերցանության նյութ առականների, պատմության, բուսաբանության, բանաստեղծության, կենսագրության, հանքաբանության և այլն, և այլն։ Կարելի է առարկություններ անել այս կամ այն հոգվածի դեմ, կարելի է համաձայնվել, որ մոռացված են բաժիններ, օրինակ, որ պապականության գեղեցիկ դպրությունը, որի տեղը բռնել են արևելյան գրույքները։ Բայց ընդհանուր առմամբ, առհասարակ, պետք է զարմանալ, հիանալ նազարյանցի համառ, տեղուն աշխատասիրության վրա, որ այսպիսի պատկառելի գործ է տվել։ Նկատվում է նազարյանցի դաստիարակչական բարձր ձգտումը — ծանոթացնել հայ ընթերցողին բնության, մարդկության հետ։ Սա

* Թե ինչ տպավորություն է թողել ծավալը ժամանակակիցների վրա, երևում է նրանից, որ Արարատյանը իր «Դիմադրալ» գրքույկի մեջ ասում է, որ եթե «Հանդէսի» առաջին հատորը մեծ տառերով տպված լիներ, կդառնար Յայմաուրքի չափ մի բան և այն ժամանակ «վայ գեղին և ընթերցողին»։

մի ահագին ծառայություն է, եթե նկատի ունենանք մի շարք սերունդներ, կըրթված և սնված միջնադարյան աստվածաբանության, կեղծ կլասիկական բանաստեղծությունների, ճարտասանության, Կովդնի փիլիսոփայության վրա: Սալլանթյանների դարը անցնում էր. նրա փոխարեն մեր գրականության մեջ էր մտնում տասնիններորդ դարը, բնագիտության, հետազոտության, գրական ուսումնասիրությունների դարը:

Չենք ասում, թե նազարյանցն էր բերում հայերին այդ դարը: Պարտավոր ենք արձանագրել, որ գերմանական ուղղությունն էր այդպես կերպարանափոխում մեր մտավոր աշխարհը. իսկ գերմանական կրթությունը ամենից առաջ արտահայտություն է գտել մեզանում Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության միջոցով: Նազարյանցից շատ առաջ, 1840-ական թվականների սկզբից, մենք գտնում ենք Վիեննայի հայ վանքում մի դարմանալի եռանդուն և օգտակար գործունեություն. կրոնական ուղղությունից անկախ, այնտեղ ծաղկում է գիտական ուղղությունը: Հրատարակվում է տարիների ընթացքում մի ամբողջ գիտական գրադարան. այդտեղ կա ընդարձակ ֆիզիկա, կենդանաբանություն, բուսաբանություն, տիեզերագրություն, օդերևութաբանություն, հողագործություն, վաճառագիտություն, արհեստագիտություն. հրատարակվում են առանձին մենագրություններ ընդհանուր պատմությունից, թարգմանվում են և հեղինակվում են վանական տեսակետին համապատասխանող վիպական և թատրոնական գրվածքներ: Եվ այս բոլորը աշխարհաբար լեզվով:

Նազարյանցը առաջինն էր ոչ թե հայոց գրականության մեջ, այլ ռուսահայերի մեջ, որ այդ նոր ուղղության առաջնորդը հանդիսացավ: Մի հատմարդ, առանց օգնականների, առանց հարմարությունների, շունենալով ձեռքում մշակված հարուստ լեզու, նա չսարսափեց դժվարություններից և 1000 տպագրած մեծադիր երեսների վրա տվեց իր ազդին այն, ինչ կարողացել էր քաղել եվրոպական շքեղ գրականությունից: Ուր են այդպիսի տոկուն աշխատավորներ, ազնիվ, եռանդոտ մշակներ: «Հանդէսը» ունի հոդվածներ, որոնք այժմ էլ հետաքրքրությամբ կկարդացվեն. Քրիստափոր Կոլումբոսի և Մարտին Լյութերի կենսագրությունները այժմ էլ կարող են այդպիսի ժողովածուների դարդ կազմել: Նազարյանցի օրերից շատ ժամանակ է անցել, պատմական գիտությունը ահագին առաջագիմություն է գործել. բայց կարո՞ղ ենք ցույց տալ մեր գրականության մեջ ռեֆորմացիայի մի այնպիսի մանրամասն, առաջավոր գաղափարներով տոգորված պատմություն, որպիսին տվել է Նազարյանցը «Հանդէսի» երկրորդ հատորում...

Իրավունք ունի Միքայել Նալբանդյանը, գրելով «Հանդէսի» առաջին հատորի թողած տպավորության տակ, հետևյալ տողերը. «Այս րոպեիս մեր սիրտը լցված է մի հոգեպայծառ ուրախությամբ: ...Ահա մեր նոր մատենագրությունը խելով մի հնացած ու վատտակած ծերունու ձեռքից՝ դուրս կարգից դուրս երկարատև քաղաքական իրավունքը, որպես ժամանակի հարազատ որդի, հառաջ է խաղում մեծ մեծ քայլերով և տանում է յուր հետ միասին և մեր ընթերցող ազգը: Դեռ շատ քչերն էին այսպես մտածողները: Բայց այս քչերի համար որպիսի մեծ մխիթարություն էր գործելը, քրտինք թափելը: Նրանց սուրբ ջանքերով ոչ միայն գոյություն իրավունք էր ստանում նոր լեզուն, այլև ստեղծվում էր նոր գրականություն: Դեղեցիկ ժամանակներ: Եվ այդպիսի ժամանակներում «Հանդէսի» պես մի հսկա գործ կատարողը չէր կարող չոգևորել իր գեղ սակավաթիվ կողմնակիցներին: Այդ ոգևորության արտահայտություն

կարող ենք համարել Նալբանդյանի այս խոսքերը. «Հեղինակը (Նազարյանցը) կարող է մխիթարվել, որ յուր աշխատությունը, յուր տարիներով շարժարանքի վաստակը դարձած է այս րոպեիս մի հավիտենական դեղեցիկ արձան, որով պիտո է անմահանա նորա միշտ դեղեցիկ անունը»: Երիտասարդական ոգևորության մեջ ներելի են և չափազանցությունները. «Հանդէսը» մենակ չէր կարող անմահացնել Նազարյանցի անունը: Եվ այդ բաները մեզ համար միայն այն նշանակություն ունին, որ ցույց են տալիս, թե որքան հիացած էին այն երիտասարդները, որոնք հասկանում էին Նազարյանցին:

Իսկ ինքը՝ Նազարյանցը, նա էլ ոգևորվեց և չափազանցությունների մեջ ընկավ: Երկու խոշոր հատորների տպագրության հանգամանքները վերին աստիճանի խրախուսական էին: Գործը պահանջում էր խոշոր ծախսեր. բայց Նազարյանցին օգնեցին. Մոսկվայում և այլ քաղաքներում փող հավաքեցին տպագրության ծախսերի համար. միայն Պետերբուրգի հայերը առաջարկեցին Նազարյանցին 1500 ռուբլի օժանդակություն: Եվ ահա Նազարյանցը, խրախուսված ու ոգևորված, առաջին հատորի առաջաբանում փառաբանում է գրքի բարերարներին: Այստեղ այլևս դառնացած, գանգատվոր Նազարյանցը չէ: Այժմ նա հավատում է, որ ռուսահայերն էլ զգում են իրանց օգուտը, գիտեն խրախուսել իրանց գործիչներին: «Այսուհետև տգետ և խաբեբա հոգիքը չեն կարող ճնշել ու շեղուցանել պայծառացյալ ճշմարտության հաղթող լույսը», ասում է նա և բերելով իր գլխավոր մեկենասների անունները, գրելով այդ անունները «հայրենակիցների սրտի տախտակի վրա», նա հասնում է այն պատիճանին, որ պսում է. «Հայոց ազգը թող ճանաչէ յուր բարերարքը, թող մխիթարվի տեղանքով, թեև յուր հասարակության մեջ կա առաքինություն, կա պատրաստականություն ընծայաբեր լինել մարդկության հոգեղեն օգտի համար: Թող քաղցրանա նորա սիրտը տեսանելով քանի մի վարդեր և մանուշակներ կանաչած այն հողի վերա, ուր մինչև այժմ բուսանում էին փուշ և տատակ»:

Անշուշտ, չափազանցություններ են սրանք, սաստիկ ոգևորության զեղումներ: Տեղանքի հետ տկար լինել էր որոշել Նազարյանցը իր ազգի օգտի համար: Այստեղ այդ թուլությունը համարյա ծայրահեղության էր հասնում: Բայց մենք դարձյալ չենք կարող դատապարտել այդ ոգևորությունը, այդ չափազանցությունը, որովհետև երևակայում ենք այն անկեղծ, մաքուր հափշտակությունը, որ տիրած պիտի լիներ Նազարյանցի սրտին, իր բազմամյա աշխատանքները այդպես պսակված տեսնելիս: Երևակայեցե՞ք դուք էլ. երևակայեցե՞ք հայ հեղինակին կես դար սրանից առաջ, նրան շրջապատող հանգամանքները, նրա գեմ հարուցած թշնամությունը, աղմուկը և հանկարծ այսպիսի ուշադրություն հասարակության կողմից: Անկարելի էր չհափշտակվել: Այդ հափշտակությունը էր տալիս, որ կարելի է և ամսագիր հրատարակել, և մենք համոզված ենք, որ Նազարյանցը հենց այդ միջոցին հաստատապես վճռեց «Հիստիսափայլ» սկիզբը դնել: Իրականությունը, ճիշտ է, այնքան էլ վարդապետ չէր և չուտով, շատ շուտով Նազարյանցը էլի բողոքավորի դիրքում պիտի լիներ: Բայց այս տեսակ անհրապույր իրականության մեջ հարկավոր է ոգևորություն, հափշտակություն մի պատահական երևույթից, մի խրախուսիչ հանգամանքից: Ուրիշ կերպ գործ ու գործիչ չեն առաջանա այդպիսի հասարակություն մեջ:

Մատենագրական տեսակետից շատ հետաքրքրական կլիներ որոշել, թե ինչպես է կաղմել Նազարյանցը իր այդ երկու սովոր հատորները. արդյոք

* «Հյուսիսագիտ», 1858, № 1:

բոլոր հոգւածները թարգմանութիւններ են, թե ինքը Նաղարչանցն էլ ունի իր սեփական աշխատութիւնը իբրև հեղինակ կամ կոմպիլյատոր: Դժբախտաբար, այս հարցը չէ կարելի լուծել. Նաղարչանցը հարկավոր չէ համարել ցույց տալ, թե որտեղից է վերցրել և ինչպէս է վերցրել հոգւածները (միայն մի երկու հոգւածի տակ կան հիշված աղբյուրներ): Եւ սա բնորոշ է այն ժամանակվա գրական բարձրի տեսակետից: Միայն Նաղարչանցը չէր այսպէս մշակում էլ օգտւում էին ուրիշների գրվածքներից, թարգմանում էին, բայց հարկավոր չէին համարում հիշել աղբյուրները:

Ի վերջո մենք դարձյալ պիտի հիշատակենք Նաղարչանցի հակառակորդներին: Որքան լավ էին գնում նրա գործերը, որքան հայտնի էր դառնում նրա անունը, այնքան ավելի կատաղում էին հայոց հնացած «գիտունները». նրանք գործում էին եռանդով, աշխատում էին ասպարեզ շտալ Նաղարչանցին: Մենք հետո կտեսնենք, թե ինչ և ինչ պատրաստութիւններ էին տեսնվում նույն 1857 թ. Թիֆլիսում: Այստեղ միայն կհիշատակենք այն, ինչ անմիջապէս վերաբերվում է Նաղարչանցի աշխարհաբար գրքերին:

Թիֆլիսում կազմակերպված հակառակութիւնը հանեց Նաղարչանցի դեմ Առաքել վարժապետ Արարատյանցին: Մենք գիտենք արդեն, որ նա մի ժամանակ Նաղարչանցի ընկերն էր ներսիսյան դպրոցում, ապա և ուսուցիչ: Ահա այդ մարդը 1858-ին երկու գրքույկ հրատարակեց Նաղարչանցի դեմ: Մեկը, որ կրում էր «Դիմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցելուց ամենապատուական լեզուիս հայոց» վերնագիրը, պիտի ոչնչացնէր Նաղարչանցի աշխարհաբարը, իսկ մյուսը՝ նրա «Վարդապետարան Կրօնին»: Մի քանի փաստեր բավական են, որ ցույց տան, թե ինչպիսի ոչնչացնող էր այդ վարժապետը:

Նաղարչանցը գրում է աշխարհաբար, Արարատյանցը պատասխանում է, ուղղում է գրաբարով: Նաղարչանցը գրում է. «Բարձրացալ մի սաստիկ պատերազմ. բարձրացալ մի սաստիկ մրրիկ», Արարատյանցը ուղղում է. «Պատերազմ և մրրիկ ոչ անկանին ի վայր, զի բարձրացին. չէ՛ այդ ոճ հայոց: Հարազատութիւն լեզուին պահանջէ ասել. եղև պատերազմ մեծ. Յարեաւ մրրիկ սաստիկ»: Նաղարչանցի «Նրեխաների ձեռքը գալազան գրեց» խոսքերը Արարատյանցը այսպէս է ուղղում. «Նրեխայոց ձեռքը փէտ տուց»: Ինչո՞ւ: Որովհետև, ասում է վարժապետը, «գալազան ասելով հենց կիմանան թե վարդապետի կամ տերտերի գալազան է, և ոչ ձեռնելու փետ»: «Նաւերի համար կերակուր պատրաստել» — ասել է Նաղարչանցը: «Նաւք կերակուր ոչ ուտեն. պարտ է ճշտութեամբ ասել՝ Նաւորդաց համար», պատասխանում է Արարատյանցը: Բայց կա ավելի հրաշալին: Նաղարչանցը պատմում է լուսնի մասին, գիտութեան վերջին գլուտների համաձայն: Արարատյանցը վրդովվում է. «Պաւղոս (առաքյալը), ասում է, մինչև յերրորդ յերկինս յափշտակեցաւ և լուսանդ բանս անճառս զոր ոչ է պարտ՝ ասէ, մարդոյ խօսել: Որպիսի գաղտնիք է, որ միայն վարդապետին Նաղարեանց յայտնեցաւ, և այլոց սըբոց և ծառայից ոչ երբէք»:

Ահա ինչպիսի բուրբ ու ժանգոտած դէնքեր էր հանում հայկական հնամուլ ինքնագոհութիւնը այն մարդու դեմ, որ հարվածում էր նրան եկրոպական գիտութեան դէնքերով: Սա գիմագրութիւն չէր, սա պատին սեղմած անշարժութեան հուսահատական աղմուկ էր: Նաղարչանցը, իհարկե, ուշադրութիւն չդարձրեց իր այդ ողորմելի հակառակորդի վրա, որ աղաչում պաղատում էր ուղղակիորեն հայերին ղգուշանալ այդ նոր մարդուց, չկարգալ նրա գրքերը, որովհետև նա ազգի տուն քանդող է, լուրջերական է և այլն:

Նաղարչանցի բոլոր տպագրած գրքերը հիշատակած լինելու համար ասենք և այն, որ նա թարգմանեց պարսկերենից ռուսերենի՝ հռչակավոր պարսիկ բանաստեղծ Մաադիի «Գիւլիստանը»: Այդ աշխատութեան վրա էլ Նաղարչանցը, ինչպէս ինքն է խոստովանում, աշխատել է երկար, ուսումնասիրելով պարսկերեն բնագիրը և նրան վերաբերված բացատրութիւնները թուրքերեն լեզվով: Առաջաբանի մեջ Նաղարչանցը բացատրում է «Գիւլիստանի» բանաստեղծական-բարոյական նշանակութիւնը, թե ինչպէս Շիրազի երգիչը հայտնի դարձաւ Արևմտյան Եվրոպայում: Մինչև այդ՝ ռուսաց գրականութեան մեջ չկար «Գիւլիստանի» ամբողջ թարգմանութիւնը, և Նաղարչանցը դարձանք է հայտնում, որ ռուսները, «նստած լինելով Արևելքի դռների մոտ, անդադար հարաբերութիւններ ունենալով Ասիայի հետ, դեռ այնքան քիչ են կարողացել ուսումնասիրել այդ կուսական աշխարհը, նրա ավանդութիւնները, նրա գիտութիւնը, նրա շատ նշանավոր բանաստեղծութիւնը»:

1858-ին լույս տեսաւ Նաղարչանցի մի նոր աշխատութիւնը: Դա Բեռնարդեն գր Սան-Պիեռի հռչակավոր «Պաւլոս և Վիրգինիա» վեպի թարգմանութիւնն էր, որին կցած էր նույն հեղինակի ոչ այնքան հայտնի «Հնդկական խուլ» անունով փոքրիկ պատմվածքը: Գրքի մասին երկար խոսելու կարիք չկա: Հայտնի է, որ Բեռնարդեն գր Սան-Պիեռը, XVIII դարի ֆրանսիական հեղինակ, հռչակվել էր իր այդ գործով, որ մի չքնաղ հովվերգութիւն է, որ բնութիւնը, նրա ծոցում ապրող նահապետական մարդը, մի երիտասարդի և մի օրիորդի փոխադարձ սերը նկարագրված են վերին աստիճանի պարզ գեղեցկութեամբ: «Պաւլոս և Վիրգինիան» իր ժամանակին մեծ ժողովրդականութիւն օտացաւ, կարդացվում էր ամեն տեղ, թարգմանվեց բազմաթիւ լեզուներով: Հայերն էլ անտեղյակ չէին այդ հովվերգութեանը: Մինչև Նաղարչանցի թարգմանութիւնը «Պաւլոս և Վիրգինիան» թարգմանվել և տպվել էր երեք անգամ՝ Մադրասում, Վենետիկում և Պարիզում: Վենետիկի տպագրութիւնը նույնիսկ աշխարհաբար էր, բայց Նաղարչանցը, բավական չհամարելով այդ, նորից թարգմանեց ֆրանսերենից:

Թարգմանական վեպն էլ այն գրական նորութիւնն էր, որ մտցրին ռուսահայերի մեջ Նաղարչանցը և նրա աշխատակիցները: Ավելորդ է ասել, թե պեղարվեստական գրականութեան այդ ճյուղը որքան մեծ նշանակութիւն ունեւ մեզ նման մի ազգի համար: Դեռ հինգերորդ դարից հայկական գրականութեան մեջ ամենակարևոր տեղը բռնում էին թարգմանութիւնները: Եւ սա շատ բնական ու հասկանալի է. աղքատիկ գրականութիւնը մի ազգի մեջ, որին չէ տված հանճարներ ծնելու բախտը, որի արտագրած տաղանդներն էլ շատ չեն թվում, մեծ մասամբ փոխառութիւններով, իհարկե, պիտի ապրէ: Մինչև Նաղարչանցը և Նալբանդյանցը ռուսահայերի մեջ չկային թարգմանութիւններ եկրոպական գեղեցիկ դպրութիւնից: Եւ եթե ի նկատի ունենանք, որ տասնինն երրորդ դարը մինչև հիսուսական թվականները տվել էր մեզ միայն Կարինյանի «Ի մահն Արէլի» խղճուկ գրվածքը, Ռասինի «Գոթոդիան» գրաբար թարգմանութեամբ, «Մաղկաքաղ յառակացն Քոփուլի, Տմիթրիւփի և Խեմնիցերի» նույնպէս գրաբար, մենք կտեսնենք, որ ռուսահայերը ընթերցանութեան գիրք համարյա չունենին: Նաղարչանցը, Նալբանդյանցը, ապա և ուրիշները աշխատում են լրացնել այս մեծ պակասութիւնը և կարճ միջոցում առաջ են բերում մի հարուստ թարգմանական գրականութիւն: Սա ինքնըստինքյան մի այնպիսի խոշոր ծառայութիւն է, որ թարգմանական գործերի ընտրութեան հարցը կարող է արդեն երկրորդական համարվել:

Ընտրութեան վերաբերմամբ մենք այստեղ այնքանը կարող ենք ասել, որ Նազարյանցը, իբրև ծնունդ մի ժամանակի, երբ գրականութեան մեջ կլասիկական, ռոմանտիկական և ռեալական ուղղութիւնների մրցումն էր կատարվում, չէր էլ կարող մի հայտնի ուղղութեան, մի որոշ գաղափար սահմաններում պահվել: Ուղղութիւնները չեն հետաքրքրում նրան, այլ գրվածքի բովանդակութիւնը, բավական է որ դա լինի բարոյական, դաստիարակիչ, միևնույն ժամանակ հետաքրքրաշարժ:

«Պաւլոս և Վիրգինիայի» ընտրութիւնը ցույց է տալիս, որ Նազարյանցը ամենից առաջ նկատի ունի եվրոպական գրականութեան գլուխգործոցները: Նա, ինչպես և հազարավոր ու բյուրավոր ուրիշ ժամանակակիցները, հիացած էր ֆրանսիական այդ վեպի վրա, թեև քննադատող միտքը այլևս չէր բավականանում նրանով, նույնիսկ բացասական կողմեր էլ էր գտնում նրա մեջ:

«Եվ ես, ով հրաշափառ բեռնարդեն,— բացականչում է Նազարյանցը,— կամիմ այս փոքրիկ աշխատութենովս պատմասիրել քո աշխարհահռչակ դրովածքը, կամիմ հայկական ավելի մաքուր և արժանի զգեստով նվիրել քո հոգու շնաշխարհիկ ծնունդը Հայաստանի զավակներին. կամիմ որ և սոքա, նույն մարդկութեան որդիք, որ միշտ անխտիր սիրելի էր քեզ, սեղանակից լինին քո քաղցր, հոգեպայծառ վաստակին, ուսանին ճանաչել և սիրել քեզ և մեծարել քո հրանելի հիշատակը»:

Եվ սակայն այս «շնաշխարհիկ» գործի մեջ, որ իսկապես մի աննման իդիլիա է, երևում է մի հեղինակ, որ դժգոհ է ժամանակի քաղաքակրթութիւնից, որ առաջադիմութեան մեջ երջանկութիւն չէր գտնում: «Մի մարդ էր դա— ասում է Հետտներն իր «Տասնութերորդ դարի գրականութեան պատմութեան» մեջ, որ հոգնել էր կուլտուրայից և նվրոպայից» ու հավատում էր, որ մարդկութիւնը երջանկանալ կարող է վերադառնալով հին նահապետական կենցաղին: Ատելութիւնը դեպի եվրոպական լուսավորութիւնը խիստ աչքի է ընկնում մանավանդ «Հնդկական Խուդի» մեջ, որի առաջին թարգմանիչը մեղանում Նազարյանցն էր, այն Նազարյանցը, որ քարոզում էր, թե առանց եվրոպական կրթութեան և գաղափարների չէ կարող կյանք լինել:—

Հետաքրքրական է, որ 1856 թվականին Փարիզում տպագրված նույն վեպի թարգմանութեան առաջաբանում Ամբրոսիոս վարդապետ Գալֆայանը ասում էր, թե Բեռնարդեն դը Սան-Պիեռի գիրքը հարկավոր է, որովհետև ցույց է տալիս քաղաքակրթութեան պակասութիւնները և առաջնորդում է դեպի բարի դաստիարակութիւն: Հետաքրքրական է և այն, որ Նազարյանցը իր թարգմանութիւնը կատարել է Ասորախանի առաջնորդ Մատթեոսի առաջարկութեամբ: Եվ սակայն առաջադիմութեան, քաղաքակրթութեան հարցերի վերաբերմամբ Նազարյանցը որքան հեռու էր մեր հոգեւորականներից:

Առանց դիտավորութեան մենք չենք հիշատակում այս հանգամանքը: Իր տեղում մենք կտեսնենք, որ Նազարյանցը և նրա աշխատակիցները վիպագրութեան վերաբերմամբ բավական թեթեւ պահանջներ ունեին. մեծ մասամբ թարգմանվում էին աննշան գրվածքներ, ուսաց վիպագրութիւնը իր ռեալական-ազգային ուղղութեամբ աննկատելի է մնում նրանց համար...

Մի ընդհանուր ակնարկ ցցելով Նազարյանցի մատենագրական գործունեութեան վրա, ի՞նչ կտեսնենք:

Այդ գործունեութիւնը ինքնրատինքյան այնքան նշանավոր չէ, որ կարողանանք նրան հարստութիւն համարել մեր գրականութեան համար: Այն, ինչ տվել է Նազարյանցը իր գրքերում, ոչ մի առանձին ինքնուրույնութիւն ունի,

ոչ մի առանձին տաղանդի կնիք է կրում իր վրա, եթե մի կողմ դնենք այնքան սովորական հանած նրա երկու առաջաբանները: Այդ «Վարդապետարանները», «Հանդէսները», «Պաւլոս և Վիրգինիաները» մեզ ասում են, որ Նազարյանցը բարի ցանկութիւններով տոգորված, զարմանալի ջանասեր մի կուլտուրական մարդ էր, որ իր ազգի համար ազնիվ բանվորի պաշտոն էր հանձն առել:

Եվ Նազարյանցը շուտ կմոռացվեր, եթե միայն այդ լիներ տված: Բայց նա չէ մոռացվել և չպիտի մոռացվի, որովհետև տվել է նաև «Հիստորիայը»:

«Հիստորիայը» Նազարյանցը մի խոշոր անձնավորութիւն է մեր գրական վերածնութեան արշալույսին:

Այժմ տեսնենք «Հիստորիայը» Նազարյանցին:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

Հեղինակը քաղցր պարտականություն ունի հրապարակով իր խորին շնորհակալությունը հայտնելու այն անձանց, որոնք շատ սիրալիր պատրաստականությամբ աջակից հանդիսացան այս գործի մեջ: Առանց այդ աջակցության անհնարին կլինեին հեղինակի համար գլուխ բերել մի աշխատություն, որ կարելիին չափ լիակատար ներկայացնել հանգուցյալ նազարյանցի կյանքը և գործունեությունը:

Գլուխ չորրորդ

«ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼԻ» ՇՐՋԱՆԸ
(1858—1865)

I

Վարսունական քվականների շրջանը: Մտավոր գործունեություն ուսանելի մեջ: Հայ երիտասարդություն. նազարյանցը այդ երիտասարդության ներկայացուցիչ: Հայերեն ամսագրի պահանջ. «Հիսիսափայլ»: Առաջին հայտարարություն: Հասարակության վերաբերմունքը դեպի նոր ամսագիրը: Քիֆիս. բշնամություն նազարյանցի դեմ. «Մեղու Հայաստանի»: Դժվար դրություն. դիմումն Կովկասյան փոխարհային: «Հյուսիսափայլը» իբրև նոր սեռունդի բերան: Ի՞նչ էր նա բերում: Աշխատակիցներ. հակառակորդներ:

1856 թվականի մարտի 30-ին կնքվեց Պարսիկի դաշնադրությունը, որ վերջ էր դնում Ղրիմի երկարատև և խիստ արշունահեղ պատերազմին: Ռուսաստանը, որ այդ պատերազմի մեջ հսկայական ջանքեր էր գործ դրել չորս պետությունների միացած ուժերին դիմադրելու համար, նշանավոր զիջողություններ պիտի տներ, որպեսզի Պարսիկի կոնգրեսը կարողանար համաձայնության կետեր որոշել: Այդ զիջողություններից շատերը խիստ վիրավորական էին Ռուսաստանի համար:

Արշունը դադարեց, հրազենքը լռեց, Ռուսաստանը նոր արթնացավ քնից, սկսեց իր ներքին ցավերն ու խոցերը զննել: Հասարակական կազմակերպության պակասությունները, ժողովրդի հետամնացությունը ավելի խիստ դժերով էին երևան եկել ահավոր պատերազմի ժամանակ: Այժմ, ավելի քան երկուցն, ախարդական էր դարձել բարենորոգումների սուր պահանջը: Եվ Ռուսաստանի վրա ծագեց նոր կյանքի արշալույսը:

Դահի վրա բազմած էր երիտասարդ Ալեքսանդր II կայսրը, որ տոգորված էր մարդասեր, լուսամիտ դադափարներով: Նա կամեցավ, և Ռուսաստանը մի եռանդուն գործունեություն սկսեց: Վերացավ այն մռայլ հետադիմությունը, որ տիրել էր Ռուսաստանում 1848-ի եվրոպական հեղափոխություններից հետո և խեղդելով 1840-ական թվականների մտավոր շարժումը, առաջացրել էր մի վաղբնացում: Նորից լույս և ազատություն եկավ, հայրենիքի նշմարիտ բարեկամները կարողություն ստացան խոսելու բարոյական և մտավոր վերածնության մասին: Մամուլը, գրականությունը կենդանացան, առաջ եկավ այն փառավոր շրջանը, որ ուսաց նորագույն պատմության ամենագեղեցիկ էջերն է գրավում «վաթսուական թվականների» անունով: Այդ շրջանը մի տասնամյակ է, որ սկսվում է 1855 թվականից: Հասարակական բարիքը, ժո-

դովորող՝ ահա նշանաբանը, այն իդեալը, որին սկսեցին հռանդով և անձնավիրությունը ծառայել առաջ դործիչները: Ազատամարտության ոսկեդարն էր դա. թե՛ հասարակությունը և թե՛ գրականությունը տողորված էին ազատամիտ գաղափարներով, հետադիմական օրգաններ համարյա չկային:

Ամենից շատ այդպիսի ժամանակներում ոգևորվում էր, իհարկե, ուսանող երիտասարդությունը. և նա, ինչպես պատմում են ակնմտեսները, նույնիսկ իր համալսարանական պարապմունքները թողնելով, նվիրվել էր նոր, թարմ հոսանքին: Այդ գաղափարական ուսանողության մեջ կային և հայերի բնական է, որ սրանք էլ, իրանց շուրջը եռացող շարժման աղբյուրության տակ, մտածելն իրանց աղբի, իրանց լեզվի մագին:

Եվ հայ ուսանողության ամենանշանավոր կենտրոնը նույն Գորպատեն է: Քառասնական թվականների վերջերսում կազարյանները իրանց ճամբարանի ընդունակ աշակերտներին սկսում են իրանց հաշվով ուղարկել Գորպատի համալսարանը: Եվ ահա դորպատյան այդ նոր շրջանում, անվանենք նրան երկրորդ շրջան, մայրենի լեզուն սկսում է երգի լեզու դառնալ, որ երգում է ուսանողական կյանքը, գինի, ուրախություն, սեր, հայրենիք: Ուժեղ, առողջ և ուրախ է այդ երգը, նա ցույց է տալիս, որ որսահայերի մեջ ասպարեզ է գալիս մի նոր գործո՞ն՝ համալսարանական երիտասարդություն հասարակական գաղափարներով:

Երգը, իհարկե, բավական չէր: Պահանջվում էր ավելի հիմնավոր, անողական գործ ժողովրդի համար: Եվ այդ պահանջը զգում և իրագործում է նազարյանցը, որին հայ երիտասարդությունը արդեն իր պարծանքն էր համարում:

Անտարքեր մնալ մանավանդ մի այդպիսի գեղեցիկ ժամանակ չէր կարող նազարյանցը: Նա օգտվեց ժամանակի բարեհաջող հանգամանքներից և փորձեց իրագործել այն, ինչ առաջարկել էր դեռ 1846 թվին իր «Обозрение Армянской литературы» աշխատության մեջ, այսինքն՝ հիմնել մի ամսագիր (կամ, ինչպես ասում էին այն ժամանակ, օրագիր) եվրոպական գիտության լույսը հայերի մեջ տարածելու համար: Այս մտքով նա 1856 թվականի մարտի 19-ին ուղարկեց ժողովրդական լուսավորության մինիստր Նորովին մի խնդիրը, որով խնդրում էր թույլ տալ իրան հրատարակել Մոսկվայում մի ամսագիր «Հյուսիսսփայլ» անունով: «Այժմումս, — գրում է նազարյանցը իր մի ծանոթին՝ — նոր թագավորի քաղցր շնորհից և ողորմությունից մի փոքր ավելի ազատություն և համարձակություն լինելով, և ես ոտք խաղացուցի և գլուխ բարձրացրի, մի հայկական օրագրի պրոծեկտ գրելով և մի նամակի հետ ուղարկելով ազգային լուսավորության նախարար Նորովին: Կարծիք ու հույս կա, որ այս մարդը բարի լինելով և ժամանակը ևս ձևանալով լինելով, թույլ տա ինձ տպել այդ շատ հարկավոր օրագիրը»:

Կառավարության բարի տրամադրության ծախն կապված չկար: Միակ արգելքը, որ կարող էր հանգիստնալ այս գործում, այն էր, որ Մոսկվայում չկար հայերեն լեզվի ցենզոր: Նախատեսելով այդ արգելքը, նազարյանցը իր խնդրագրի մեջ առաջարկում էր, որ եթե կառավարությունը չէ կարող հատուկ ցենզոր նշանակել Մոսկվայում և ռոճիկ տալ նրան, այդ դեպքում նա ինքն հանձն է առնում հոգալ այդ պաշտոնյայի ռոճիկը. միևնույն ժամանակ ցույց էր տալիս մի հայ աստիճանավոր, որ համաձայն էր վարել ցենզորի պաշտոն

առանց ռոճիկի: Մասնավոր կերպով էլ դիմումներ է անում նազարյանցը ազգեցիկ մարդկանց, խնդրելով նրանց աջակցությունը:

Անցնում է ուղիղ մի տարի: 1857 թվի մարտի 17-ին Ալեքսանդր կայսրը համաձայնություն է տալիս, որ թույլատրվի Մոսկվայում հայ ամսագրի հրատարակությունը. այդ մասին նազարյանցին իմաց է տրվում ապրիլի վերջերին: «Հյուսիսսփայլը» ենթարկված էր Պետերբուրգի գրաքննական ատյանին: Դա մի մեծ անհարմարություն էր. ամսագրի հոգևածները Մոսկվայից Պետերբուրգ պիտի ուղարկվեին քննելու համար:

Ամսագիրը կար: Բայց կա՞ր և պատրաստություն, կար և հարմար հող՝ այդպիսի մի գործ կանոնավոր կերպով տանելու համար: Եթե տարին կամ երկու տարին մի անգամ հեշտ էր պատրաստել մի գիրք և գրել նրա համար մի կծու առաջարան, կարո՞ղ էր նույնքան հեշտ լինել մի եվրոպական ամսագրի հրատարակությունը, այսինքն՝ մի գործ, որի պահպանողը հասարակության համակրությունը միայն չպիտի լիներ, այլև զարգացած, ընդունակ աշխատակիցների մի խումբ: Մենք արդեն ասացինք, որ «Հանգես նոր հայախօսություն» հատորների տպագրության հանգամանքները հասարակական համակրանքի և աջակցության լավ նշաններ էին, որոնք վստահություն տվին նազարյանցին ամսագրի մասին մտածելու: Հող, հետևաբար, կար և նազարյանցին ներելի էր հույսիսկ մի քիչ էլ չափազանցության հասնել իր ոգևորության, ակնկալությունների մեջ:

Մնում էր աշխատակիցների հարցը: Բայց այդ կողմից էլ նազարյանցը կարող էր հույսեր դնել աջակցողների վրա, թեև հայերը ո՛չ գրականություն անեին, ո՛չ էլ գրական ուժեր: Դեռ նոր պիտի դուրս գային գրական աշխատավորներ, լցված նոր ժամանակի ոգով, բմբռնած նրա պահանջները: Այն շրջանը, որ պիտի տար այդպիսի աշխատավորներ, համալսարանական երիտասարդությունն էր: Հայ ուսանողներից մեկը, Միքայել Նալբանդյանը, 1857-ին տպագրած իր «Թափառական հրեա» թարգմանությունը նվիրում է նազարյանցի «միշտ գեղեցիկ անվան»: Այն խոսքերը, որ երիտասարդը ուղղում է նազարյանցին, արդեն մի գեղեցիկ վկայություն են, թե որպիսի հեղինակություն և պատիվ ուներ վերջինս ուսանողության մեջ. «Թող, — ասում է Նալբանդյանցը, — քաղցրանա քո աղնիվ աչքը այս փոքրիկ գործի վերա, և քաջալեր լինի ինձ դեպի առավելը և ավելի արժանավորը մեր շատ սիրելի հայկական եղբայրակիցների օգտի համար»:

Եվ նազարյանցը չէր կարող չհավատալ երիտասարդությանը: 1857 թվականի մայիսի 30-ին նա հրատարակում է մի հայտարարություն «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի բաժանորդագրության մասին: Այդտեղ նորից և նորից շեշտելով կենդանի լեզվի նշանակությունը և կատարելի դերը, նազարյանցը բացատրում էր, թե ինչ պիտի անե «Հյուսիսսփայլը» հայերի մեջ: Ամսագրի առաջին պարտքը կլինի ժողովրդականացնել գիտությունը:

«Մեր օրերումը գիտությունը չունի այլևս ոչինչ նվիրական, ծածկած ու վարադուրած գաղափեր, որ պահած լինեին մի քանի առանձին եղիպոսյան քորմերի համար», նորից կրկնում է նա: Եվ հայերը պարտավոր են հասկանալ իրանց պարտականությունը: «Այսպիսի օրհնություն լի ու առատ դարձալուստից հայր ինչպե՞ս կարող էր ամենևին ստոր մտալ, ինչպե՞ս կարող էր փակել յուր աչքը և սիրտը, կամ թե ուրանալ յուր կյանքի խորհուրդը, և լուսավորության աղբյուրի մոտ նստած, միշտ ծաբավի գտանվիլ: Ո՞ր հայը կարող է այսուհետև մտածել, թե նա հարազատ որդի էր տառն և իննեորդ ցարու, առանց մասնակից լինելու դուրս հոգեղեն բարոյականներին, պաշտելով

* Առ. Ծանոթիկ — «Միքայել Նալբանդյան», Մոսկվա, 1896, էր. 56:

միայն յուր մարմնավոր օգուտը, ուսելով, խմելով, փառավորապես ապրելով, որպես թե աստված ստեղծել էր մարդս նյութական բարեկեցության համար»:

«Հյուսիսամիայլը» ծրագիրը ամենի մի ժողովածուի ծրագրին էր նման: Դա նույն ծրագիրն էր, որ ուներ իր մեջ «Հանգես նոր հայախոսութեան» ժողովածուն: Չկա հատուկ տեղ հրապարակախոսության համար, օրվա կյանքը մոռացված է նրա մեջ: Դրական և գիտական մի ամսագիր է դա, որ դաստիարակի պաշտոն ուներ: Նախանդանցը իր մի նամակի մեջ գրում էր. «Մեր ցանկությունը այն է, որ կարողանանք ժողովրդին մօտեցնել փոքր ինչ դպրության հետ, նյութ ու սնունդ դնել հայկական շոր ու ցամաք դպրության մեջ, և ինչպես մի կողմից լեզուն, մյուս կողմից և նույն ինքյան դպրության հոգին ու ուղղությունը որքան կարելի է շինենք ժողովրդական, ազատելով արեղայականությունից»: Համեստ ու տարրական էին նոր առաջադրվածքները, բայց նա այդ դերի մեջ փակված չմնաց, այլ ավելի լայն թափը ճանաչվեց կյանքի մեջ:

Նաղարյանցը նկատի ուներ կազմակերպել գործը եվրոպական եղանակով, մտածում էր աշխատակիցներին վարձատրելու մասին և այդ պատճառով հայտարարում էր, թե ամսագիրը մեծամեծ ծախսեր է պահանջում, ուստի կսկսե հրատարակվել այն ժամանակ, երբ 600 բաժանորդ կունենա: Ի վերջո՝ նաղարյանցը հրավեր էր կարդում հայ գրագետներին: «Շատ սիրելի կլինի մեզ տեսանել, որ մեր բանագետ հայրենակից կղրաբքը գործակից էին մեզ յուրյանց գրվածքներով, որ մեծ հաճությամբ կընդունե օրագրի հրատարակողը, միայն թե լինեին դոքա արժանի բաներ և հատուկ լեզվով գրած»: «Հյուսիսամիայլի» ծավալն էր 8—10 թերթ, բաժանորդագիրը 8 օրվա, հանապարհա-ծախսով 9 1/2 ռուբլի:

Հիմա տեսնենք, թե ինչ էր պատասխանում նաղարյանցին հայկական իրականությունը: Այդ հայտարարությունները ամեն տեղ ցրվելուց հետո նաղարյանցը ամառը գնում է Դորպատ: Այստեղ չըջապատում են նրան հայ ուսանողները, որոնց մեջ էին Վահան Ասկարյանը, մի աշխատասեր, լավ հույսեր տվող երիտասարդ, և Դեորդ Դոդոխյանը, «Միծեռնակ» կղզի հեղինակը: Խոսք ու զրույցը, իհարկե, պատում էր նոր ամսագրի շուրջը: Վերադառնալով Մոսկվա, նաղարյանցը իր այդ երիտասարդ բարեկամներին հաղորդում է, որ «Հյուսիսամիայլը» բաժանորդագրությունը հուսատու չէ: Եվ ահա՝ հայ ուսանողները, թվով շուրս հոգի, համակրական նամակ են գրում նաղարյանցին, խնդրում են, որ նա չվախենա ժամանակավոր դժվարություններից և շարունակե սկսած գործը:

«Ցավալի է մեզ համար, — ասում են նրանք, — և միանգամայն ամոթալի խոստովանել, թե Ռուսաստանի բազմաթիվ հայ ժողովրդի մեջ օրագրի պես հասարակօգուտ մի բան մինչև օրս հույս չունի գեղեցիկ կենդանություն ստանալու, թեև նույնիսկ ժողովուրդը հրատարակչին յուր այժմյան պարծանքներից միեն է համարում: Հոգվով չափ ցանկանում ենք, որ մեր տգետ ժողովուրդը այս յուր՝ այժմյան դարումը աններելի անտարբերությունը վերջապես թողնի, յուր ճշմարիտ օգուտն ու վնասը, բարեկամն ու թշնամին լավ հանալի և յուր ցանկալի վերակենդանության ժամանակը անմեղ տեղը իրանից չհեռացնի»:

Սրանք միայն բարի ցանկություններ էին: Նաղարյանցը, դեռ ամսագրի հրատարակությունը չսկսած, տեսնում էր, որ հայերից շատ բան սպասել չկարելի: Բաժանորդագրությունը համեմատաբար լավ էր Ռուսաստանի հա-

յաբնակ քաղաքներում: Մոսկվայում, Նոր-Նախիջևանում, Աստրախանում, Ղզլարում: Իսկ Անդրկովկասի հայությունը համարյա միանգամայն անտարբեր մնաց դեպի «Հյուսիսամիայլը»: Պատճառը միմիայն ժողովրդի տգիտությունը չէր. գործում էր և այն սաստիկ թշնամությունը նաղարյանցի դեմ, որ ծնվել էր վաղուց: Եվ այդ թշնամության բույնը Թիֆլիսն էր: «Թիֆլիսի հայերը, — գրում էր նաղարյանցը Դորպատի ուսանողներին, — ամենայն գաղա-նական կերպով գրահավորվելով ընդդեմ իմ օրագրին և այլ գրվածքներին, հազիվ թե կարողացել էր իմ գործակատար Փոնդոյանը 10 օրինակի ստացողը գտնել բոլոր Թիֆլիզի մեջ, ուր կային գոնյա 30 000 հայ»:

Այսպիսի վերաբերմունքը արդեն ցույց էր տալիս, որ անկարելի պիտի լինի գործը կանոնավոր հիմքերի վրա դնել: Տարեկան ծախսերի համար հրատարակչին հարկավոր էր մոտ 5000 ռուբլի, իսկ նայելով ամսագրի գործակալների հաղորդած տեղեկություններին, կարելի էր հույս ունենալ, թե բաժանորդագրությունից կստացվի այնքան փող, որ բավական կլինի միայն 3—4 ամիս գործ տեսնելու համար: Դրությունը անհուսալի էր: Բայց նաղարյանցը չհրաժարվեց իր սկսած գործից: Նա համոզվեց, որ «մեր հայերի բարոյական հոմարեկամության վերա դեպի բարին՝ բան հիմնել ու յառաջ տանել անկարելի է. դոցա համար ազգասիրական խոսքը ոչինչ է, որովհետև դոցա սրտումը չկա ոչինչ ազգ, գոնյա բանական ազգի գաղափար ոչ»: Հոժարակամություն չկա, պետք է, ուրեմն, դիմել հրամանին, վճռում է նաղարյանցը. «Պիտո էր մեզ դիմել դիպի գավազնի ոտքը և գրա միջնորդությամբ ջանալ ներգործել մեր հայերի կամքի վերա», — ասում է նա: Ու նամակով դիմում է կովկասյան փոխարքա իշխան Բարյատինսկուն և նրա դիվանատան կառավարի Կրուզենշտերնին, խնդրելով, որ աջակցեն իրան «Հյուսիսամիայլը» տարածելու:

Հայտնի է, թե իշխան Բարյատինսկին որպիսի բարյացակամություն ուներ դեպի հայերը և որքան աշխատում էր նրանց բարոյական և հոգևոր շահերի համար: Ուստի զարմանալի չէ, որ նա ուշադրություն դարձրեց նաղարյանցի խնդրի վրա և կարգադրեց, որ Մոսկվայի հայ ամսագրի տարածման գործին մասնակցեն տեղական իշխանությունները: Այդ մտքով էլ նա հրամաններ է ուղարկում նահանգապետներին: Դիվանատան կառավարի Կրուզենշտերնը մասնավոր նամակով հավատացնում էր նաղարյանցին, որ ինքը ամեն կերպ կաջակցե նրան «Հյուսիսամիայլը» տարածելու գործի մեջ: Հաղորդելով այս մասին Դորպատի հայ ուսանողներին, նաղարյանցը ավելացնում է.

«Այսպես ահա լուսավորչալ բարեմիտ աշխատքին ավելի օգնական է և բարյացակամ, քան թե մերայինը, թե՛ ամբոխ և թե՛ բանիմաց առանձնական: Դուք և շատերը մեր հայերից միշտ գանգատավոր են եղած օտարներից. բայց միմարիալ պիտո է ասել, ամենամեծ արջունարբու թշնամին հայոց ինքյանք հայրն են, այս անբարոյական և ամբողջ ժողովուրդը: Այս դառն խոսքերը, որոնք, իհարկե, ամբողջ ազգին չէին վերաբերվում, այլ այդ ազգի առաջավորներին, նաղարյանցին արտասանել էր տալիս այն հանգամանքը, որ Թիֆլիսե-րից լավելի ևս կատաղել էին, լսելով, թե նա դիմել է իշխանավորների օգնությանը: Ուրեմն Թիֆլիսեցոց կամքն էր, որ մի բարեմիտ հեղինակ հայոց և հայերից և ոչ օտարներից օգնություն չգտաներ, այլ միայն կապած սառած մար և հուսահատվեր ու մեռաներ, և այդպես ոչնչանար ամենայն առաքինու-թյուն նույնիսկ խանձարուրդի մեջ, որովհետև հարկավոր չէ առաքինությունը, ոչ միայն արծաթ, կրկին արծաթ և դարձյալ արծաթ: Աստված, աստված,

հալնս արծաթը և ջերմ-ջերմ թափես դոցա կեկորդի մեջ, ինչպես Պարթևացիք արած են հողմայեցոց կրաստսի հետ»:

Ար հայերի արծաթամուրթունը արծաթի էր մի այդպիսի պատժի, այդ չէ կարելի ուրանալ, կարծես և այժմ: Բայց որ նազարյանցն էլ սխալվում էր, դիմելով «գավազանին», այդ էլ հասկանալի է ինքնըստինքյան: Գրականության մեջ «գավազանը» տեղ չունի. նահանգապետների աջակցությունը կարող էր նազարյանցին շատ արծաթ հասցնել, բայց դա չէր լինի նշան, թե հասարակությունը անտարբեր չէ դեպի նրա ամսագիրը: Հուսահատական, սառցնող ու մեղմող էր այդ անտարբերությունը: Բայց նրա դեմ կախող գավազանը չպիտի լիներ, այլ նույն ինքն գործը, արագորական աչք խոսքը, որ այնքան արհամարհված էր հայերի մեջ: Եվ պետք է ասել, որ «գավազանը» շատ էլ չօգնեց նազարյանցին. նա ուղում էր 600 բաժանորդ, բայց առաջին տարին միայն դրա կեսն ունեցավ:

Պետք էր անել այնքան, որքան թույլ էին տալիս տխուր հանգամանքները: Հասարակությունը միջոցներ չէր տալիս, բայց նազարյանցը ձկաքերը չծալեց, կտ չկանգնեց, այլ հույս դնելով գլխավորապես իր անձնագրության, աշխատասիրության վրա, եռանդով կապվ գործին: Նա ինքն էր իր ամսագրի ամենագլխավորը և ամենանուրբը աշխատակիցը. ինքն էր սրբագրում, ինքն էր նյութեր ընտրում և պատրաստում, մի խոսքով աշխատում էր օր ու գիշեր, մաքառելով հարյուր ու մի դժվարությունների, պակասությունների դեմ: Ամսագիրը, իհարկե, ոչինչ նյութական օգուտ չէր տալիս բաղմաշար խմբագրին, ընդհակառակն, մի-մի անգամ պարտքի մեջ էլ էր գցում նրան: Չպետք է մոռանանք, որ նա դասատու էր կազարյան ճեմարանում, հեռավար ամսագրին կարող էր նվիրվել միայն իր ազատ ժամերը. չպետք է մոռանանք և այն, որ նա ընտանիքի տեր մարդ էր և պարտավորված էր իր հարազատների բարեկեցությունը մի հայտնի չափով զոհ բերել իր գործին:

1858 թվականի հունվարից սկսում է հրատարակվել «Հյուսիսսփայլը»: Ամսեամիս լույս էին տեսնում բավական հաստ, մաքուր ու գեղեցիկ տպագրված տետրակներ: Ամսագիրը տպվում էր Բարձրենհիթի տպարանում. հայերեն տառերը Վիննայից էին բերված, ինչպես երևում է նազարյանցի խոսքերից, Աստրախանի առաջնորդ Մատթեոս արքեպիսկոպոսի և նորնախիջևանցի վաճառական Հայրապետյանցի հաշվով: Նույն Հայրապետյանցը ուրիշ օր-նույնություններ էլ է հասցրել նազարյանցին: Սա այն Հայրապետյանցն էր, որ նոր-նախիջևանում մի ամբողջ կուսակցության պարագլուխ դարձավ և կոչում էր այն կուսակցության դեմ, որի պարագլուխն էր խալիբյան ուսումնարանի հիմնադիր Հարություն աղա խալիբյանը: «Հյուսիսսփայլը», ինչպես կոչանք, Հայրապետյանցի կողմն էր պաշտպանում:

Կանոնավոր հրատարակվող ամսագիրը մի մշտական ամբիոն էր, որտեղից նազարյանցը կարող էր քարոզել իր մտքերը: Բայց այդ ամբիոնի նշանակությունը այնքան ազդեցիկ չէր լինի, եթե նազարյանցը միակը լիներ, եթե նրա դիմաց նույն տեսակ մշտական ամբիոններ չլինեին նրա հակառակորդների համար: Այդ պակասությունը չկար «Հյուսիսսփայլի» համար. նրա հետ միասին ծնվեց և նրա առաջին հակառակորդը. նույն 1858 թվականի սկզբից Թիֆլիսում սկսեց հրատարակվել «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթը, որի խմբագիրն էր Ստեփան քահանա Մանգինյանցը: Դա Թիֆլիսի «առեհական գազանական կերպով գրահավորված» ընդդիմության արտահայտությունն էր: Մեղ համար նշանակալից պիտի լինի այն հանգամանքը, որ 1858 թվականից առաջին հայերի մեջ երևան եկած հրատարակատեսությունն ունի իր բոլոր

արք ու կարգը: Դա միակողմանի գործ չէ. հենց առաջին օրից գործում են երկու անհրաժեշտ ծայրերը՝ ազատամիտ, առաջադիմական ուղղությունը և նրա դեմ կանգնած պահպանողական հնապաշտ ուղղությունը: Կան հարձակվողներ, կան և գիմադրողներ. միմյանց վերք են տալիս, միմյանցից վերք են ստանում: «Օրհնյալ է պատերազմը», բացականչում է «Հյուսիսսփայլի» գլխավոր աշխատակից նախնայանցը. և պատերազմը կատարյալ է: Չէ մոռացվել նույնիսկ մի բնորոշ հանգամանք: Սովորաբար առաջավոր, նոր ուղղությունը մենակ է լինում կավի դաշտում, բաղմաթիվ թշնամու դիմաց: Այդպես էր և մեղանում: «Հյուսիսսփայլը» օրհնում էր պատերազմը, թեև այդպես նա իր դեմ ուներ չորս թշնամի:

Միայն «Մեղու Հայաստանին» չէր նրա կատաղի հակառակորդը: Նույն 1858-ին, այսինքն՝ դարձյալ «Հյուսիսսփայլի» հետ միասին, նույն Մոսկվայում սկսեց հրատարակվել «Ճաքաղ» անունով ժողովածուն, որի հրատարակիչներն էին կազարյան ճեմարանի կրոնուսույց Մսեր Մսերյանցը և նրա որդի Ջարմալը Մսերյանցը: «Ճաքաղը» այդ տարին վեցամսյա հրատարակություն էր և լույս տեսավ երկու փոքրիկ տետրակի ձևով: Հետևյալ տարին, 1859-ին, նա ամսագիր դարձավ և ուներ թունդ կրոնական-հնապաշտ ուղղություն: Տպագրում էր հին գրաբար, գլխավորապես կրոնական գրվածքներ, իսկ աշխարհարար բաժնի կողմից «Ճաքաղը» Մանգինյանցի «Մեղուի» ընկերն էր: Խրմբագիրներից մեկը, Ջարմալը Մսերյանցը «Մեղուի» թղթակիցն էր և մեծ մասամբ նազարյանցի դեմ էր գրում: «Ճաքաղը» իսկույն իր էջերը լայն բաց արավ «Հյուսիսսփայլի» հակառակորդների համար:

1860 թվին այս երկու դաշնակիցների թվին ավելացան երկու զինակիցներ էլ՝ «Մասյաց աղալին» կիսամսյա հանդեսը, որ Փարիզից փոխադրվել էր թեոգոսիա և Գաբրիել վարդապետ Այվազյանի ղեկավարությամբ էր հրատարակվում, և «Կոռնկ հայոց աշխարհին» նոր ամսագիրը, որ լույս էր տեսնում Թիֆլիսում Մարկոս Աղաբեկյանի խմբագրությամբ: Նայելով «Հյուսիսսփայլի» այդ չորս ախոյանների բաժանորդների ցուցակին, մենք տեսնում ենք, որ հասարակության համակրանքը դրանց կողմն էր: Ամենքն էլ «Հյուսիսսփայլից» շատ բաժանորդ ունեին. նույնիսկ խզճուկ «Ճաքաղ» ամսագիրը իր հրատարակության առաջին տարին ուներ 405 բաժանորդ, մինչդեռ նազարյանցը, չնայած որ իրան աջակցող «գավազան» էլ ուներ, երբեք այդ թվին չհասավ:

Պետք է բացատրել այդ երևույթի պատճառը: Նազարյանցը կծու քննադատություններ էր անում, մերկացնում էր ազգի պակասությունները, իսկ նրա հակառակորդները ինքնագոհ ազգասերներ էին, որոնք հաճելի կերպով շոյում էին հայի ինքնասիրությունը, գովում էին նրա բարեմասնությունները և ոչինչ պակասություն չէին տեսնում նրա մեջ: «Հյուսիսսփայլը» նոր պիտի ընթերցողներ նվաճեր, նոր պիտի գոյություն իրավունք ստանար կովով:

Խոսելով «Հյուսիսսփայլի» թշնամիների մասին, մենք պիտի հիշատակենք և նրա բարեկամներին: Բարեկամներ էլ կային, բայց Ռուսաստանի առեմաններից դուրս: Այսպես էր Սվաճյանի «Մեղուն», որ հրատարակվում էր Կ. Պոլսում. այսպես էր Փարիզի «Արևմուտք» կիսամսյա թերթը, որի խմբագիրն էր հայտնի հայ հրապարակախոս Ստեփան Ոսկանը: Վերջինս, սակայն, երկար լրագրացավ իր զենքը միացնել նազարյանցի զենքի հետ, որովհետև հարկադրված էր 1859-ին թողնել իր գործը:

Այսպես ուրեմն, նազարյանցը մենակ էր Ռուսաստանում:

«Հյուսիսափայլի» հրապարակախոսությունը: Սրա հատկությունները: Կյանքը և «Հյուսիսափայլը»: Նազարյանցի վերաբերմունքը ժամանակակից գեղեցիկին: Դաստիարակչական ձգտումը մոռացնել է ապիս չափը: Հրապարակական հարցեր: Հրապարակախոսական կրիտիկա: Կամս էմմանուել: Նրա «Հիշատակարանները»: Դրանց նշանակությունը «Հյուսիսափայլի» համար: Առաջին տարի:

«Հանդես նոր հայախոսություն» մեծ ժողովածուն, ինչպես նկատեցինք, այն նախագաղափարն էր, որ ցույց էր տալիս, թե նազարյանցը ինչպես է հասկացել հայ ազգի մտավոր կարիքները: Այդ «Հանդեսի» և «Հյուսիսափայլի» ծրագիրը համարյա միևնույնն է: Այստեղ էլ նազարյանցի առաջին և ամեն նազելավոր նպատակն էր մոտեցնել հայերին եվրոպական գիտություն: «Հյուսիսափայլը» կոչվում էր «Օրագիր ընդհանուր ազգային լուսավորության և դաստիարակության», նրա դավանանքը պարզված էր նազարյանցի հետևյալ խոսքերի մեջ, որոնք առաջին տարին տպագրվում էին բոլոր տետրակների վրա.

«Այսուհետև ոչինչ Նգիպոսյան խորամանկ քուրմեր, որ կամենին լինել գիտության միայնակ պահապանքը. այսուհետև ոչինչ Չինհական պարիսպ, որ պիտո է փակել լուսավոր դադափարների մուտքը ազգերի մեջ: Այսուհետև լույս և ճշմարտություն և ազատություն խավարի բարեխոնջան գերաթեմից»:

«Մեր ժամանակի հայերը համարյա թե ամենայն բանի մեջ անփորձ երեխայք են», — այսպես է բնորոշում նազարյանցը հայ ընթերցողին: Չկա մեղանում աշխարհական գրականություն. ինչ տալիս են տրեղանները, այն է միայն հայի մտավոր կերակուրը. իսկ արեղանների տվածը այնպիսի բան է, որ հային հարկավոր չէ զալիս դործնական կյանքում: Հայ ուսումնականները, արեղայական գրականության այդ սպասավորները, տալիս են ազգին «անուստելի և անմարսելի նյութեր, բայց ոչինչ ժամանակին հարմար սնունդ»: Եվ ահա այդ պատճառով ընկել է գրքի նշանակությունը հայերի մեջ. նրան ոչ ոք չէ կարողում, որովհետև նա ավելորդ է համարվում: Հայը հավատացած է, որ գիրքը միայն արեղայի համար է, որ միայն արեղան պիտի գիրք կարդա: Եվ հասկանալի է, թե ինչ կլինի մի ժողովուրդ, որ իրական, աշխարհիկ գրականություն չունի, որի գրքերը ոչինչ կապ չունեն ժամանակակից կյանքի հետ: Նազարյանցը գանգատվում է, որ կոպիտ նյութապաշտություն է տիրում հայ ժողովրդի մեջ, որ արծաթամուրումներ մի տեսակ պաշտամունք է դարձել:

«Ցավելի, հազար անգամ ցավելի ազգ», — բացականչում է նազարյանցը: Այդպիսի ազգը կարոտ է դաստիարակության, որ պետք է սկսել այբուբենից, դաստիարակություն նոր սկզբունքներով, դաստիարակություն, որ գիտության մշակած գեները պիտի տա հայ գյուղատնտեսի, հայ արհեստավորի, վաճառականի ձեռքը: Եվ «Հյուսիսափայլը» իր վրա է վերցնում այդ դաստիարակությունը. նա մոռանում, երեսի վրա է գցում շատ բան և առանձին ուշադրություն է նվիրում բնագիտության: Հայտնի է, թե ինչ ահագին հեղափոխություններ է առաջացրել բնագիտությունը մարդկանց հասկացողությունների մեջ, մանավանդ XIX դարում: Նազարյանցը, իբրև այդ դարի զավակ, լավ ըմբռնում է այդ գիտության մեծ խորհուրդը և իր ամսագիրը դարձնում է մի դասագիրք, ուր հայ ընթերցողը կարող էր իրան մատչելի, տարրական դասեր առնել աշխարհագրությունից, մարդակազմությունից, տնկարանությունից և այլն: Ինքը, նազարյանցը, իր ամսագրի գոյությունը ընթացքում, ամենից շատ

է պատրաստել այդպիսի դասեր: «Հյուսիսափայլը» ավելի մի հանրագիտական հոգովածուի էր նման, քան մի գրական-հասարակական ամսագրի: Ի՞նչ կապ էր անել նազարյանցը: Այժմ էլ հայ մամուլը պիտի տարրական գիտելիքներ տա, ամեն ինչ սկսե այբուբենից, որովհետև նրա ընթերցողը զարգացած դասակարգ չէ, այլ հասարակ ժողովուրդը:

Բայց եվրոպական գրականությունից վերցրած գիտական և գրական գրքերների մի ժողովածուն չէր կարող այնքան կրթական նշանակություն ունենալ, եթե մնար առանց ղեկավարող սկզբունքների, առանց ուսուցանողի: Նազարյանցը, մենք այդ տեսանք, սկզբից ևեթ ցույց էր տվել, որ զգում է իր մեջ ղեկավարողի, ուսուցանողի կոչում: «Հյուսիսափայլի» մեջ էլ նա հավատարիմ մնաց իր կոչման: Եվ եթե «Հյուսիսափայլը» «Հյուսիսափայլ» է, դրա պատճառը այն չէ, որ նա հանրագիտական մի ժողովածու է, այլ այն, որ նրա մեջ կա նազարյանցի հրապարակախոսությունը:

Հայկական հրապարակախոսության հիմքը դրվեց այն ժամանակ, երբ հայերն էլ հասկացան կյանքի երևույթները քննադատելու անհրաժեշտությունը: Երկանում իսկական հրապարակախոսներ հանդիսացան այն անհատները, որոնք, տոգորված լինելով լայն առաջադիմական հանրամարդկային գաղափարներով, բարձրացրին բողոքի ձայն հայրենի անշարժության, համառության դեմ: Բողոքող խոսքը հայ պարբերական հրատարակության մեջ առաջին անգամ հանդես եկավ Հնդկաստանում 1848 թվականին («Բանասեր» լրագիր). այստեղ նա շատ կարճ կյանք ունեցավ, որովհետև մերկացնող, մտրակող էր, իսկ հայերը դեռ սովոր չէին տեսնել ճշմարտությունը մերկանդամ, ուստի շտապեցին խեղդել նրան: Դրանից հետո 1855-ին Պարիզում հրապարակախոսության ասպարեզ իջավ զմյուռնացի Ստեփան Ոսկանը, որի հիմնած «Արևելք» թերթը, կծու քննադատության այդ նոր օրդանը, նույնպես շատ կարճ կյանք ունեցավ: Երրորդ տեղը բռնում էր արդեն «Հյուսիսափայլը»: Սա իր նախորդների վերաբերմամբ անհամեմատ բախտավոր եղավ ոչ միայն այն պատճառով, որ ավելի երկար կյանք ունեցավ, այլև այն պատճառով, որ շատ ազգային էր, մի ամբողջ ուղղության հիմնադիր եղավ, մի ուղղության, որ ավագանում ավելի ևս զարգացավ, ամրապնդվեց, ահագին հեղինակություն ստացավ:

Ահա թե որքան կարևոր դեր կատարեց մեզանում նազարյանցի հրապարակախոսությունը: Բայց այդ հրապարակախոսությունը աչքի էր ընկնում իր ազանձնահատկություններով, իր պակասություններով:

Նախ և առաջ նրա վրա ազդում է գործունեության տեղը: Հեռու էր նազարյանցը հայկական կյանքից. «Հյուսիսափայլը» հրատարակվում էր մի հեռավոր տեղ, ուր մի շատ փոքրաթիվ հայ գաղութ էր ապրում: Հեռավորությունը նազարյանցի աչքից խլում էր շատ բան, մշուշի մեջ էր թաղում մեր իրականությունը և նրա մեջ տեղի ունեցող երևույթները իրանց իսկական նշանակությամբ չէին ներկայանում նազարյանցին: Այդ է պատճառը, որ նրա հրապարակախոսության մեջ մենք չենք նկատում կյանքի անմիջական հղոր ազդեցությունը:

Զարմանալի երևույթ. «Հյուսիսափայլը» չունի ժամանակակից հայ կյանքի տարեգրություն, նա չէ նկատում հասարակական շատ երևույթներ, նա անարյա կյանքից չէ վերցնում նյութ, չէ արձանագրում մեր չարն ու բարին: Այդ կողմից «Հյուսիսափայլը» ես էր մնում նույնիսկ «Ճռաքաղի» պես մի խեղճ ամսագրից, որի մեջ, այնուամենայնիվ, ավելի մեծ արձագանք էր գտնում ժամանակակից կյանքը:

եմ չէ էլ կարելի ասել, թե ժամանակակից դեպքերը այնքան աննշան էին, որ արժանի չլինեին ուշադրության: Երբ սկսեց հրատարակվել «Հյուսիսափայլը», էջմիածնի կաթողիկոսական ամսագրի թափուր էր. մոտ մի տարի անաչ վախճանվել էր Ներսեսը, այն մարդը, որի մասին այնքան շատ բան կարելի էր ասել: Պատրաստվում էր նոր կաթողիկոսական ընտրություն, որ կայացավ 1858 թվի մայիսի 20-ին: «Հյուսիսափայլը» մեջ այս բոլորի մասին ոչինչ հիշատակություն չկա. նազարյանցը չէ փորձում հասարակական հարց դարձնել կաթողիկոսի ընտրությունը, հասարակաց կարծիք ստեղծել և ղեկավարել:

Կյանքը, այո՛, հեռու էր կանգնած «Հյուսիսափայլի» խմբագրից: Վերին աստիճանի բնորոշ է նազարյանցի մի խոստովանությունը. «Հյուսիսափայլի» հայտարարության մեջ, ինչպես տեսանք, նա դիմում էր ձեռնհաս մարդկանց և խնդրում էր նրանց աշխատակցությունը: Այդ հրավերը ապարդյուն լանցավ. մեր հասարակության մեջ գտնվեցան մարդիկ, որոնք գրեցին «Հյուսիսափայլի» համար: Այդ մարդիկ ճանաչում էին նազարյանցին, գիտեին, որ նրա դավանանքն էր շծածկել արատները, այլ մերկացնել նրանց, ցավեցնող դեղերով, հիպոկրատյան կրակով բուժել վերքերը: Այդ սգով էլ գրվում են թղթակցություններ Կովկասի զանազան կողմերից: Բայց նազարյանցը չէ հրատարակում դրանց, որովհետև «շատերի մեջ բանախոսությունը ցուցանում էր ամենևին մերկանգամ ճշմարտություն», — ասում է նա՞: Բայց ինչո՞ւ հենց այդ մերկանգամ ճշմարտությունը չպիտի հրատարակվեր «Հյուսիսափայլի» մեջ: Նազարյանցը, ի միջի այլոց, պատճառ է բանում ցենզուրան: Սակայն ավելի բնականը հետևյալ բացատրությունն է թվում.

«Արդարև պիտի է ինձ խոստովանել, որ մի քանի բան այդ գրվածքների մեջ որպես ծանոթությունը, թե ինչ վայրենամիտ կերպով դաստիարակվում էին հայոց մանկունքը քրիստոնեական ուսման մեջ և թե ինչպես ասիական բռնակալությամբ և անխիղճ սրբապղծությամբ վարվում էին հոգևոր անձինք ժողովրդի հետ քրիստոնեական կյանքի զանազան դիպվածների մեջ, գուցե ուրիշ և կողոպտելով քսակները, խոստովանում եմ, այդպիսի տեղեկություններ մի անշնչելի տխուր տպավորություն գործեցին իմ վերա, և ես անարժան համարեցի հրապարակով երկրորդել այն բանը, ինչ որ ժողովուրդը օր հանապազ տեսնում է յուր աչքի առջև, ուրեմն և շատ լավ անդակ էր դրան»:

Մի խոստովանություն է սա, որ ցույց է տալիս, թե նազարյանցը կյանքի մեջ կոլոզների առջևից գնալու համարձակությունը չունի, որ կյանքի շատ պահանջների վերաբերմամբ նա պահպանողական էր և ավելի լավ էր համարում թաքցնել իր հիպոկրատյան հուրը: Ո՞ւմ կարող էր համոզել այն պատճառարանությունը, թե հրապարակախոսը չպիտի քննադատե շատ անճոռնի երևույթներ միայն այն պատճառով, որ դրանք շատ լավ հայտնի են ժողովրդին: Ընդհակառակն, դա ցույց է տալիս, որ նազարյանցը, շատ ճիշտ է, նոր առաքյալի, առաջնորդողի հաստատ ու տոկուն բնավորություն ունի, բայց մի առաջնորդ, մի առաքյալ էր դա, որ շատ չէր սիրում դուրս գալ իր առանձնասենյակից. նա ավելի թեորիայի, ընդհանուր սկզբունքների մարդ էր, քան կյանքի մեջ նետվող զինվոր:

Ինչո՞ւ էր այսպես: Գուցե նազարյանցը ավելի խրատական ու հրահանգի համարում էր եվրոպական կյանքը և միայն նրա վրա էր ուշադրություն դարձնում: Բայց այդ դեպքում պետք էր, որ «Հյուսիսափայլի» մեջ գտնե արևմտյան քի կյանքը լիակատար արտահայտություն գտնելու: Այդ էլ չենք տեսնում.

ճիշտ է, «Հյուսիսափայլը» մի-մի անգամ մեզ մոտենում է իր ժամանակի եվրոպայի մեջ, բայց այդ բանում էլ մենք տեսնում ենք պատահականություն, անհաջորդականություն: Այսպես, 1858-ին նազարյանցը հանկարծ տալիս է նապոլեոն III-ի դեմ սպանության փորձ կատարած Օրսինիի դատի ամենամանրամասն նկարագրությունը, որի մեջ չէ մոռացված ոչ մի փոքրիկ դեպք անգամ. իսկ 1859-ին, երբ Խոալիան հերոսական պատերազմ է սկսում Ավստրիայի դեմ, նազարյանցը ոչինչ չէ գրում այդ պատերազմի մասին, որ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրությունն էր գրավել:

Բերելով այս փաստերը «Հյուսիսափայլի» կյանքից, մենք չենք ուզում ասած լինել, թե նազարյանցը իր հրապարակախոսության մեջ միանգամայն անտես էր անում ժամանակակից կյանքը, բոլորովին չէր հետաքրքրվում նրա առօրյա երևույթներով: Ո՛չ, անարգարություն կլիներ մի այդպիսի բան ասելը: Նազարյանցը ոչինչ տպավորություն չէր թողնի իր ժամանակակիցների վրա, ի՞նչ վերացական աշխարհում միայն պտտեր, ի՞նչ օդի մեջ կախված հրապարակախոսության հետեր: Մենք միայն ուզում ենք շեշտել այստեղ, որ իրականությունը շատ թույլ կերպով էր ազդում նազարյանցի վրա, որ նա քարոզում էր իր սիրած գաղափարները, մեծ ջանք չգործադրելով հիմնել այդ քարոզությունը կյանքի փաստերի քննադատության վրա:

Եվ մենք շատ լավ հասկանում ենք այդ պակասության պատճառը: Չմոռանանք, որ մերկացնող հրապարակախոսությունը նոր էր սկիզբ առնում մեզանում. դա դեռ մի սերմ էր, որ տնկվում էր հայության կոշտ ու անպտուղ բեր հողի մեջ: Միանգամից ծլել ու ծաղկել նա չէր կարող: Յուրաքանչյուր սկզբնավորություն ունի իր մեջ թուլություն, անկատարելության հանգամանքներ: Հարկավոր է ժամանակ՝ աստիճանաբար զարգացման, բարեշրջման համար: Եվ այդ զարգացման պատկերը մենք հենց «Հյուսիսափայլի» վեց տարվա կյանքի մեջ կարող ենք նկատել: Հետզհետե առաջ գնալով, նազարյանցը, ինչպես կտեսնենք, սկսում է ավելի և ավելի մոտենալ ժամանակակից իրողություններին, նույնիսկ թողնում է օլիմպիական արհամարհանքը իր հակառակորդների վերաբերմամբ, բանակիով է մղում նրանց դեմ: Առաջադիմությունը այդ ուղղությամբ այն տեղին է հասցնում, որ վերջիվերջո նազարյանցը սկսում է հետաքրքրվել և թուրքահայերի գործերով, մի բան, որ գոյություն չունի «Հյուսիսափայլում», թեև թուրքահայերի կյանքի մեջ այդ ժամանակները շատ խոշոր դեպքեր էին տեղի ունենում:

Շատ մեծ չէ նազարյանցի հրապարակախոսական հոգևածների թիվը: Լինելով «Հյուսիսափայլի» ամենանեղանդուն, բեղմնավոր աշխատակիցը, նա համեմատաբար շատ քիչ ինքնուրույն հոգևածներ է գրել, նվիրված հասարակական հարցերին: Նայելով այդ տոկուն և անխոնջ աշխատավորին, մենք տեսնում ենք, որ նա ավելի թարգմանիչ է, քան ինքնուրույն գրող: Կարծես նրա ուշքն ու միտքը կլանել է այն հանգամանքը, որ հայ ընթերցողը չունի կարողա՞նք նշույթ, ուստի աշխատում է տալ միանգամից որքան կարելի է շատ, որքան կարելի է բազմակողմանի բան: Թարգմանում է նա բնագիտական գրույթներ, վեպիկներ. «Հյուսիսափայլը» ունի շատ տեսարաններ, որոնք լցված են միայն և միմիայն նազարյանցի գրվածքներով: Որպիսի՞ սիրով և հետաքրքրությամբ նա թարգմանում է Կիկերոնի ճառերը, Ներսես Լամբրոնացու ասենարանությունը, համոզված, թե հայ ընթերցողի համար դրանք են երկկային մանանան. և միևնույն ժամանակ որպիսի՞ տարօրինակ լուծություն է պահպանվում այդ էջերի վրա Զեյթունի անցքերի, թուրքահայերի ազգային «ամանադրություն» մասին: Ամեն ինչ չէ կարելի հանդուժանքներին վերագրել.

* «Հյուսիսափայլ», 1859, № 7, էր. 568.

մենք պետք է, ի միջի այլոց, նկատի ունենանք և հրապարակախոսի բնավորությունը, խառնվածքը: Մի քանի կրոնական հարց առկա էր հետաքրքրում նազարյանցին, քան վառողի ծովում պատած Ձեյթունը: Սա շատ բնորոշ է մեր հրապարակախոսի դեմքը գծագրելու համար:

Բայց և այդպես, այն, ինչ գրել է նազարյանցը իր հրապարակախոսական ինքնուրույն հոդվածների մեջ, մի կատարյալ հայտնագործություն էր մեր այն ժամանակվա հասարակության համար: «Հյուսիսսփայլը» մի մեծ, լուսավոր երևույթ էր. նրան սպասում էին ոչ միայն բարեկամները, այլև թշնամիները: «Մեղուի» թղթակիցը Մոսկվայից շտապում էր հաղորդել «Հյուսիսսփայլի» ամսատետրակների բովանդակությունը նախքան նրանց տպարանից դուրս գալը: Նազարյանցը ժամանակի ամենաազդեցիկ առաջավոր մարդն էր: Նա միտք էր շարժում, վեճեր էր հուզում. նրան քննադատում էին անխնա, հայհոյում էին, նրանից ահագին պահանջներ էին անում, նրա նույնիսկ թեթև թեթևություններն էլ ուռցնում էին:

Զարմանալի ազդեցիկ էր նազարյանցի խոսքը: Շատերից մի օրինակ: Լեզվագիտությունը գտել էր, որ հայոց լեզուն սանսկրիտից է ծագում: Նազարյանցը, հիմնվելով այդ գյուտի վրա, ասում է, որ, ուրեմն, առասպել է այն ենթադրությունը, թե հայոց լեզուն Ադամի և Նոյի լեզուն է: Բարձրանում է ահագին աղմուկ և աղաղակ. նազարյանցը հայտարարվում է օտարացած հայ, գավաճան, որովհետև խլում է ազգից նրա լեզվի փառքը: Ոչ ոք չէ ուզում ուշադրություն դարձնել, որ դա նազարյանցի գյուտը չէ, որ նազարյանցը միայն կրկնում է գիտության խոսքը: Նազարյանցից առաջ նույն բանը կրկնված էր Վիեննայում տպված մի հայերեն գրքի մեջ*: Այդ էլ ոչինչ. հայ ազգասերների ձեռքով քարկոծվողը միայն նազարյանցն էր...

Նվ այդպիսի մի մարդ շատ հարկավոր էր այն ժամանակներում: Ամբողջ Ռուսաստանը զարթնում էր խոր քնից. դարձնում էին և հայերը: Ժամանակակից նոր ու լայն, ազատամիտ գաղափարներով լի մի այդպիսի երես պատմական ընդհանր կատարյալ անեծք կլիներ հայ ժողովրդի համար, եթե նրա մեջ ամեն ինչ շարունակվեր հին կարգով, եթե նրա առաջնորդներն ու խրատողները Արարատյանների, Մանգինյանների և Մսերների նման մարդիկ լինեին: Ոչինչ չգտնելով հայրենի իրականության մեջ, հայ երիտասարդությունը պիտի շվարած և անգլուխ մնար, չիմանալով ինչ անել: Նազարյանցը այդ խորհրդավոր ժամանակում այն խոշոր անձնավորությունն էր, որ կենտրոնացնում էր իր շուրջը մտածող, առաջադիմող մարդկանց գաղափարներն ու հույսերը:

Իսկապես, նազարյանցը «Հյուսիսսփայլի» շրջանում շատ չէ մշակել այնպիսի հարցեր, որոնց մասին նա խոսած չլիներ մինչև այդ, իր առանձին աշխատությունների մեջ: Մի տեղ հավաքելով այն նյութերը, որոնց վրա կառուցված են նազարյանցի հրապարակախոսական հոդվածները, մենք հիմնականի մեջ տեսնում ենք միևնույնը, ինչ տեսանք առաջ՝ մայրենի լեզու և նրա հետ կապված ազգային գոստիարակություն, գրականություն, լեզվից հետո առաջնակարգ նշանակություն է տրվում եկեղեցուն, և այստեղ նազարյանցը նույնն է, ինչ «Վարդապետարան կրոնի» գրքի առաջաբանում:

Այո՞, նոր ու լայն հորիզոններ նա չէ բաց անում «Հյուսիսսփայլի» մեջ: Բայց դա մեծ նշանակություն չունի: Ժամանակն այնքան մանրամասն ծրագրած վարդապետությունների չէր կարող, որքան որոշ գրողակի: Զգացվում էր հնություն անկարողությունը, լուսավոր առաջադիմության անհրաժեշտու-

թյունը. հարկավոր էր նշանաբան՝ առաջ գնալու համար, կոլի, մրցության համար, պահանջվում էր մտքերի ընդհարում, իսկ այդ բոլորը կարելի էր հասնել միայն հարցերի շուրջը, որոնք արդեն նոր չէին նազարյանցի համար, բայց որոնց կրկնությունները նոր և նոր առիթներ էին տալիս, որ նոր միտքը, ժամանակի ոգին մի քաջ առաջ տանե իր հաղթական ընթացքը:

Կրկնություններ ասացինք, բայց կրկնությունները պակասություն չեն մի հրապարակախոսի համար: Մայրենի լեզվի հարցով սկսեց նազարյանցը իր գրական գործունեությունը. նույն հարցն էր, որով սկիզբ դրեց նա իր հրապարակախոսության՝ «Հյուսիսսփայլի» մեջ: Դա մի ընդարձակ հոդված է, որի մեջ նազարյանցը ապացուցանում է լեզվի կարևորությունը առաջադիմության գործում: Այնուհետև էլ նա հաճախ վերադառնում էր այդ առարկային: Հետևել այդ մանրամասնություններին ավելորդ կլինի մեզ համար, քանի որ մենք գիտենք արդեն, թե որքան փայլուն կերպով նազարյանցը պաշտպանում էր ժողովրդական հանրամատչելի գրականության դատը:

Գեղեցիկ են այդ հոդվածները, գեղեցիկ են մանավանդ հայերի պես մի ուղղի համար: Մի թեթև ակնարկ գցելով մեր պատմության վրա, մենք կգտնենք բազմաթիվ խառն ու խոշոր փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ հայի լեզուն միայն խորթ զավակն է եղել, արհամարհված շատ և շատ դեպքերում, զոհված ոչ միայն կուլտուրայով ավելի բարձր ազգերի հարուստ լեզուներին, այլև այնպիսի լեզուներին, ինչպես են, օրինակ, քրդերին, թաթարներին, լիբերներին: Մի այսպիսի ազգի մեջ լեզվի նշանակության նվիրված հոդվածները, որքան էլ առատ լինեն նրանք, որքան էլ շատ կրկնություններ ունենան իրանց մեջ, երբեք չպիտի ավելորդ համարվեն: Համարյա կես դար է անցել նազարյանցի այդ հոդվածների վրայով: Բայց այսօր էլ նրանք թարմ ու տպավորիչ են, որովհետև ունեն իրանց մեջ խոր, իրական ճշմարտություն, որովհետև այսօրվա համար էլ հրատապ, կյանքի և մահվան հարց է այն, ինչ այնպիսի անստատ համոզմունքով, գեղեցիկ պատճառաբանություններով ապացուցանում էր նազարյանցը: Այսօրվա սերունդն էլ պիտի կարդա այդ հոդվածները, ոչ իբրև անցյալի գրականություն, ոչ թե պատմական հետաքրքրության համար, այլ իբրև ներկայի առաջնակարգ պահանջի արտահայտություն...

Մասնավոր հետաքրքրություն ներկայացնում է և հետևյալ հարցը:

Հիսունական թվականներից ռուսահայերի գրականության հաստատուն լինել է դրվում: Դա մի շատ խոշոր երևույթ է մեր ամբողջ պատմության մեջ: Ինչպե՞ս դարձավ մինչև տասնիններորդի կեսը մի և ընդհանուր էր հայկական գրականությունը, և ոչինչ առաքելություն չենք գտնի այն գրքի մեջ, որ հեղինակվում էր նրա: Պոչում և այն գրքի մեջ, որ հեղինակվում էր էջմիածնում կամ Երևանում: Հիսունական թվականներից տեղի է ունենում բաժանում. երեսուն են գալիս գրականության երկու մեծ հատվածներ՝ արևելյան և արևմտյան: Դա արտաքին, ճեպական, աշխարհագրական բաժանում չէ. բաժանողը օգիտ է, ուղղությունն է: Բաժանողը լեզուն էլ է: Ինչպե՞ս էր նայում այդ բաժանման «Հյուսիսսփայլը», որ ռուսահայերի գրական ուղղության առաջին, ամենահեղինակավոր ներկայացուցիչն էր:

Նազարյանցը ոչինչ վտանգավոր բան չէր գտնում այդ բաժանման մեջ: Բնականաբար, նա պահանջում էր ռուսահայերի համար կատարյալ ինքնուրույնություն, անկախություն լեզվի զարգացման մեջ: Արևմտյան հայերը արևելյաններից շատ կանուխ էին պրական գործունեություն սկսել և արդեն ունեին իրանց աշխարհաբարը, որ բավական կոկոված ու մշակված էր: Բայց դա չէր նշանակում, որ ռուսահայերը, իբրև ավելի աղքատ լեզու ունեցողներ, ենթարկ-

* Հ. Հովհանյան — «Մարդկային լեզուի քննություն», 1857:

վեն արևմտյան լեզվին: Երկուսն էլ պիտի իրանց բնական ճանապարհով առաջ գնան, մինչև որ կհանդիպեն իրար, ասում էր Նազարյանցը: Թող զարգանա և կատարելագործվի թուրքահայերի լեզուն, մենք ժամանակին կզգուշենք նրանից: Բայց ինչ իրավունք մենք տալիս ենք Թուրքիայի հայերին, նույն իրավունքը, արդարության օրենքով, պահանջում ենք նրանից, այսինքն, որ նրանք թույլ տան մեզ զարգացնել մեր լեզուն: «Նվ ի՞նչ վնաս կա, մի ծաղիկի տեղ երկու ծաղիկ ունենալ ազգի մեջ», — ասում է նա:

Գեղեցիկ նմանություն: Բայց թուրքահայերը դեռ այն ժամանակներից տեղային ազգասիրություն էին ցույց տալիս լեզվի հարցի մեջ: Ռուսահայերի լեզվին նրանք նայում էին իբրև մի օտար լեզվի, նայում էին բարձրից, մի տեսակ արհամարհանքով, համոզված լինելով, որ իրանց լեզուն է հարուստ, գեղեցիկ: Նազարյանցը բողոքում էր այդ շովինիստության դեմ, որ սպառնում էր չինական պատ քաշել ազգի երկու մեծ հատվածների մեջ: Նա պահանջում էր, որ ռուսահայերի աշխարհաբար գրքերը տարածվեն թուրքահայերի մեջ այնպես, ինչպես նրանց գրքերը տարածվում են մեր մեջ: «Մենք Ռուսաստանի հայերս, — ասում է նա, — ունենք մեր իրավունքը և կարող չենք ծառայանալ նոցա (թուրքահայերի) անպատշաճ, բռնավորական պահանջողությունը. մենք մեղավոր չենք, եթե նոքա ուսել չեն դեռևս հարգել օտարի իրավունքը, եթե չգիտեն, որ երկու կողմից կանգնած են իրավունքներ միմյանց հանդեպ»:

Երկու ծաղիկների հասկացողությունը, պետք է խոստովանել, մինչև այժմ էլ ռուսահայերի մեջ է ավելի հաստատված, անհերքելի ճշմարտություն դարձած: Թուրքահայ գրականությունը մեզ համարյա նույնքան ընտանի և հարուստ է, որքան մեր գրականությունը: Մինչդեռ պոլսական շովինիզմը դեռ չէ հաշտվել այն մտքի հետ, որ երկու ծաղիկների կարող են մեծանալ միմյանց կողքին. և մենք շատ անգամ ենք տեսնում, որ պոլսեցիները մեր գրքերը թարգմանում են իրանց լեզվով, կարծես թե մենք հայերեն չենք գրում...

Հրապարակախոսությունը «Հյուսիսսփայլի» մեջ միայն հաստիկ հոդվածներով չէր հանդես գալիս, այլև կրիտիկայի ձևով:

Գրական լուրջ քննադատության սկիզբն էլ մեզանում դրել է «Հյուսիսսփայլը»: Նրանից առաջ մենք հասկացողություն չունեինք կրիտիկայի մասին: Բայց սկիզբ դնելուց ավել Նազարյանցի ամսագիրը մի բան չկարողացավ անել: Այդ բաժինը սաղմնային գրության մեջ էլ մնաց մինչև «Հյուսիսսփայլի» վերջը: Ամբողջ 1858 թվականին նա միայն երեք գրքի քննադատություն տվեց. իսկ հետեյալ տարիներում այդքանն էլ չարավ: Նույնիսկ «Վերք Հայաստանի» վեպի նման մի գիրքը «Հյուսիսսփայլի» մեջ իր արժանավոր տեղը չգտավ, և միայն Նալբանդյանցը մի ծանոթության մեջ երկու խոսք ասեց նրա մասին:

Առաջին քննադատությունը գրեց Նալբանդյանցը. նա նվիրված էր «Հանդես նոր հայախոսության» ժողովածուի առաջին հատորին: Քննադատը հիացած է այդ գործի վրա և թեթև նկատողություններ անում է միայն լեզվի մասին: Երկրորդ քննադատությունը, դարձյալ Նալբանդյանցի գործ, խոսում է Գամառ-Քաթիպայի թարգմանած «Ռոբինզոնի» մասին: Իսկ երրորդը գրել է արդեն Նազարյանցը Նալբանդյանցի «Թափառական հրեայի» մասին: Այս հոդվածը կիսատ էլ մնաց: Խմբագիրն էլ իր գլխավոր աշխատակցի գործի վրա էր հիացած: Իհարկե, այդ փոխադարձ հիացմունքը շինծու չէր, անհիմն չէր. բայց շատ անպատշաճ ու անտեղի էր մի ամսագրում, որի տերերն էին այդ միմյանց գովող մարդիկ:

Հարցը սակայն այս չէ: «Հյուսիսսփայլի» կրիտիկան էլ հրապարակախոսություն էր: Գրում են քննադատություն ոչ թե գրքի մասին, այլ գրքի առի-

թով: Իր երկար հոդվածի մեջ Նազարյանցը «Թափառական հրեայի» գրական և գեղարվեստական արժանավորությունների մասին չէ խոսում, այլ դարձյալ արժարժում է այն հարցերը, որոնք հայկական նոր գրականության զարգացման են վերաբերվում: Նրան այդպես խոսեցնել է տալիս Նալբանդյանցի գրած առաջաբանը, որի մեջ նույն հարցերն են շեշտվում: Առհասարակ «Հյուսիսսփայլի» այդ երկու ղեկավարներին հետաքրքրում է միայն քարոզչությունը, միայն տենդենցիան: Նալբանդյանցը թարգմանել է «Թափառական հրեան» պիտավորապես այն պատճառով, որ ցույց տա, թե ինչ է կաթոլիկությունը և մանավանդ եզվիտությունը: Իսկ սա հարկավոր էր Նալբանդյանցին՝ Մխիթարյանների հարվածելու համար: Իր առաջաբանի մեջ նա Մխիթարյանների հասցեին այն մեղադրանքն է ուղղում, թե նրանք թարգմանեցին «Թափառական հրեան» այն պատճառով, որ իրանք էլ եզվիտների կրոնակից և համամիտ էին: Նվ Նազարյանցը իր կրիտիկայի մեջ միամտաբար կրկնում է այդ մեղադրանքը, մոռանալով, որ մի կաթոլիկ միաբանություն իրավունք ունի ազատ լինել իր համակրությունների և հակակրությունների մեջ, որ պահանջել նրանից էռո՞հն Սյուրի վեպի թարգմանությունը նույնքան կարող է իրավացի լինել, որքան պահանջելը, որ նույն Մխիթարյանները թարգմանեն, դիցուք, Գորաուսի «Հիսուսի կյանքը»:

«Թափառական հրեայի» անթիթով գրած քննադատության մեջ Նազարյանցը կանգ է առնում մի նոր հարցի վրա, որ նույնպես սերտ կերպով կապված է գրականության հետ: Դա գրավաճառության հարցն է: Հայտնի է, որ առանց կանոնավոր կազմակերպած գրավաճառության չէ կարող առաջ գնալ գրականությունը: Քրտինք ու աշխատանք է թափում հայ հեղինակը, մի կերպ միջոց է գտնում իր այդ դառն աշխատանքի պտուղը հրատարակելու, բայց հետո մնում է շվարած, չգիտե, թե ինչպես տարածել իր գրքերը: «Թաթարներ» — ասում է Նազարյանցը, — յուրյանց 10 000 թաթարների համար ունին Վաղանումը գրավաճառության խանութ և յուրյանց կրոնի ուսման գրքերը տարածում են յուրյանց հավատակիցների մեջ. մի՞թե քրիստոնյա հայերը թաթարներից վատ են»:

Մենք հիշատակում ենք գրավաճառության այս հարցը հատկապես այն պատճառով, որ Նազարյանցը մի շատ բնորոշ փաստ էլ է բերում այն գրությունից, որ ստեղծել էր Թիֆլիսի հակառակությունը նրա դեմ: Ինչպես պարզ երևում է նրա ակնարկություններից, Թիֆլիսում արգելքներ էին հարուցվում Մոսկվայի այն գրքերի տարածման դեմ, որոնց մեջ ազատ խոսքն էր երևում: Դրանք, իհարկե, Նազարյանցի և Նալբանդյանցի գրքերն էին: Առևտրական լուկան այդ գրքերի առջև փակողը այն ճնշումն էր, որ գործ էին դնում ազատ խոսքից վախեցողները, նրա անխնա մերկացումների մեջ իրանց պատկերը տեսնողները: Թիֆլիսում մի հատ հայ գրավաճառ կար, բայց նա ծախում էր անտարբեր գրքեր, Վենետիկի, Կ. Պոլսի և այլ աեղերի հրատարակությունները. իսկ Մոսկվայի «հայտնի» գրքերը նա չէր կարողանում կամ չէր վստահում տարածել: Թիֆլիսը, իբրև հայաշատ կենտրոն, այդ ուղղությամբ մեծ ազդեցություն ուներ և շրջակա քաղաքների վրա: «Այս բանը լավ գիտեն խավարի բարեկամները. բայց թե՛ղ և լուսավորության բարեկամքը անփութ չառնեն», — ասում է Նազարյանցը և խորհուրդ է տալիս Թիֆլիսի բարեմիտ հայերին միջոցներ ձեռք առնել այդ շարիքի դեմ:

Կրիտիկան առհասարակ «Հյուսիսսփայլի» ամենազնադատելի հատկությունն է: Եթե նա շատ թույլ էր արտահայտվում գրական-գեղարվեստական

բաժնում, դրա փոխարեն իր ներկայությունը խիստ զգացնել էր տալիս ուրիշ տեղերում, մասնավորապես պատմության վերաբերյալ հոգովածներում: Նազարյանցը առաջինն էր մեղանում, որ գործադրեց պատմական քննադատությունը: Նա բավական չէր համարում տալ շոր ու ցամաք պատմություն, այսինքն՝ դեպքերի և դեմքերի նկարագրություն: Նա գնում էր քննական հայացք, վերլուծում էր անցյալի հանգամանքները և լուսաբանում էր նրանց որոշ դադարների և հայացքների տեսակետից:

Այդ լուսաբանությունների մեջ ցույցնում են նազարյանցի քաղաքական և հասարակական դավանանքները: Եվ այս կողմից նշանավոր է նրա մի հոդվածը, որ տպվեց «Հյուսիսսփայլի» առաջին տարվա տետրակներում և որի առարկան ընդհանուր պատմության ամենախոշոր երևույթներից մեկն է՝ «Պրանսիական Ռևոլյուցիայի պատճառքը»: Դա մեծ հեղափոխության փաստական պատմությունը չէ, այլ քննադատություն, թե ինչ պատճառներից առաջացավ այդ ահավոր քաղաքական հրդեհը: Զգիտենք ինչ աղբյուրներով է առաջնորդվել նազարյանցը, նույնիսկ չգիտենք՝ ինքնուրույն հոգոված է դա, թե ոչ, բայց փաստն այն է, որ այդտեղ վերաբերմունքը դեպի ֆրանսիական հեղափոխությունը բացասական է: Նազարյանցը դուրս է գալիս այստեղ իբրև միապետության կողմնակից և հանրապետական գաղափարները անվանում է կոռուտներ: Մասնավորապես անխնայ է նա տասնութերորդ դարի փիլիսոփաների վերաբերմամբ: Էնցիկլոպեդիստները, Վոլտերը նրա համար ավելի շարագործներ են, քան մարդկային միտքը լուսավորողներ: Այդ ատելության մեջ երևում է գալիս հավատացող քրիստոնյա նազարյանցը, որին վրդովում է տասնութերորդ դարի փիլիսոփայության անհավատությունը: Եվ այդ վրդովմունքի մեջ նազարյանցին չէ կարելի դանազանել մի հոգեբանականից: Հայտնի է, որ հեղափոխության դարի մշակած քաղաքական իդեալն այն էր, որ իշխանությունը ժողովրդից է բխում և ոչ թե Աստծուց: Նազարյանցը ապստամբվում է և այս մտքի դեմ, ամեն կողմով վնասակար համարելով այդ վարդապետությունը:

Այնպես որ, դատելով այս վերաբերմունքից, նազարյանցը եվրոպական աշխարհայեցողությունների տեսակետից մի շատ չափավոր ազատամիտ էր, որին արմատական գաղափարները վախեցնում էին նույնքան, որքան կղերական խավարամիտ պահպանողականությունը: Այդպիսի մարդը վտանգավոր չէր համարվի նույնիսկ այնպիսի ժողովուրդների մեջ, որոնց կառավարողը հետադիմական ուժերն է: Բայց եկեք ու տեսեք, որ մեղանում նազարյանցը համարվում էր մի անտանելի արմատական, մի կարմիր հեղափոխական, որ եկել էր քարոքանդ անելու հայրենի բոլոր կարգերը: Այս հանգամանքը շատ պարզ ցույց է տալիս, թե որքան հետամնաց ժողովուրդ էինք մենք, որքան սաստիկ էր տիրում մեր մեջ լուսավարականությունը:

Նազարյանցը ձեռնարկում է դրել և հայոց պատմություն, բայց տալիս է միայն այս պատմության նախաբանը, այն է Հայաստանի աշխարհագրությունը: Դատելով «Հյուսիսսփայլի» հետագա տարեշրջաններում տպված մի քանի հոդվածներից, որոնց մեջ գտնում ենք նազարյանցի հայացքները մեր պատմական մի քանի հարցերի վերաբերմամբ, մենք կարելի ենք համարում ասել, թե շատ հետաքրքրական կլինեք այդ հայոց պատմությունը, գոնե նա նման չէր լինի այն ժամանակները և հենց մեր ժամանակներն էլ գոյություն ունեցող պատմություններին: Նազարյանցը կգնար ընդհանուր հոսանքի, ընդհանուր հասկացողությունների դեմ և շատ ինքնուրույն, լուրջ հայացքներ կտար մեզ:

Զգիտենք ինչու նազարյանցը բավականացավ նախաբանով և չգիտեց բուն պատմություն: Այդ նախաբանը ոչինչ արժանավորություն չունի: Կամենալով կազմել Հայաստանի աշխարհագրությունը, նազարյանցը չէ հանձն առել աշխատություն դիմելու այլ և այլ հայ թե օտար աղբյուրներին, այլ, ինչպես ապացուցված է*, վերցրել ու թարգմանել է մի ուսուսանչան հեղինակի գրվածքը: Այդ կիսատ-պուտ թարգմանության մեջ մենք, իհարկե, ոչինչ չենք որոնի: Բայց նազարյանցը իր այդ գործին կցել է մի գեղեցիկ առաջաբան, որի հետ ծանոթանալ արժեն:

Այդտեղ նախ և առաջ շատ սիրուն կերպով բացատրված է ազգային պատմության նշանակությունը: Նազարյանցը չէ հասկանում մի ուսուցած, դարդարած պատմություն, որ ազգային սնամիտությունը պիտի շոյե, այլ մի պատմություն, որ անաչառ կերպով մերկացնում է անցյալը՝ ապագա սերունդները դաստիարակելու, կրթելու համար: «Ամենայն ազգ, թե նորա պարծանքը և թե նորա ամոթը, հետևանք է նորա պատմության», — ասում է նազարյանցը: Այս հիմնական հասկացողությունը արդեն մի ուղեցույց է, թե ինչպես պիտի մշակեր նազարյանցը մեր ազգային պատմությունը: Երկրորդ հետաքրքրական հարցը, որ շոշափված է այս առաջաբանում, հայ մատենագիրների թարգմանությունն է: Այստեղ նազարյանցը սաստիկ պախարակում է մի երևույթ: Հայերը չունեն իրանց հին մատենագիրների աշխարհաբար թարգմանությունը, իսկ հայ ուսումնականները թարգմանում են այդ պատմագիրները ռուսերեն լեզվով:

Հարկվածը ուղղված էր Մկրտիչ Էմինի դեմ, որ այդ ժամանակները հրատարակել էր Մովսես Խորենացու պատմության ռուսերեն թարգմանությունը: Ահա ինչ էր ասում նազարյանցը այդպիսի ուսումնականներին.

«Խոսք չունինք, եթե ֆրանսիացին կամենում է մեր Հայոց պատմությունը ֆրանսերեն տալ ֆրանսիացոց ազգին. խոսք չունինք, եթե մեր գիտնականը Ռուսաստանի մեջ ուսներեն թարգմանում են մի հին հայոց պատմագիրը այն խորհրդով, որ Ռուսաց ուսումնականներին տեղեկություն տալին հայոց ազգի պատմությանը. բայց հայոց պատմությունը ֆրանսիական և ուսու լեզվով տալ հայոց ազգին և հայոց մանուկին, երևում է մեզ մի անբնական, կարգից ու արենքից դուրս, մի ալլանդակ բան: Կարելի է այդպիսի օտարոտի երևույթը, հարցնում է նազարյանցը, և պատասխանում. «Այո, կարելի է, երբոր տգեղ կամակորությունը և սրտի խարդախությունը և հիվանդոտ պղտորությունը ամենին կուրացնում են ուսումնականների միտքը ընդդեմ ազգի ներկա պիտույքներին և կարոտությունը. և դժբա փոխանակ հասկանալի լեզվով խոսելու սովոր հետ, ավելի լավ են համարում կամ լուռ մնալ, կամ թե ուսներեն խոսել Հայոց ազգի հետ»:

Հետաքրքրական է, թե ինչպես է բացատրում նազարյանցը գիտնականների (էմինի) այդ կամակորությունը: Պատճառն այն է, ասում է նա, որ այդ գիտնականները չեն քարոզել աշխարհաբար լեզվի նշանակությունը, այլ մի ուրիշը: Եվ որովհետև ուրիշի բերանից է դուրս եկել ճշմարտությունը, ուստի հենց այդ պատճառով էլ նրանք չեն ընդունում այդ ճշմարտությունը:

Սակայն էմինը, ապա և Քերովը Պատկանյանը կարող էին ասել, որ իրանք հայ պատմագիրները թարգմանում են գլխավորապես ուսու գիտնականների համար: Հիշատակությունը արժանի հանգամանքն այն է, որ հայ պատմա-

* Ներքայն, «Մտնականոս նազարյանցի գրական գործունեությունը», «Փորձ» ամսագիր, 1879, № 11:

գիրքների աշխարհարար թարգմանության պահանջը մինչև այսօր էլ չէ կատարված բավարար կերպով: Ճիշտ է, կան մի քանի պատմագիրքների թարգմանությունները, բայց դրանք կցկտուր բաներ են, պատահական երևույթներ շատ կասկածելի արժանախորություններով: Մեր առաջադիմության դանդաղեցումը ավելի ևս հուսահատական է դառնում, երբ սկսում ենք շահել, թե ինչ ժամանակի ընթացքում ենք կարողանում կատարածել պարզ, ամենքիս համար անուրանալի դարձած պահանջներն անգամ:

Նախքան «Հյուսիսսփայլի» առաջին տարվա գումարները փակելը, մեզ վրա պարտք կա խոսել նրա մի աշխատակցի մասին, որի հրապարակախոսությունը ավելի ազդու և ժողովրդական է եղել, քան Նաղարյանցի հրապարակախոսությունը:

Այդ աշխատակիցը Կոմս էմմանուելն է:

Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ Կոմս Էմմանուել անվան տակ ծածկվում էր Միքայել Նալբանդյանցը: Քսաներեք տարեկան երիտասարդ էր նա, երբ եկավ Մոսկվա, մոտեցավ Նազարյանցին: Նա շունեք Նազարյանցի զարգացումը, գիտնականությունը: Միայն հայերեն լավ գիտեր, չէր ստացել կանոնավոր կրթություն, տիրացու էր Նոր-Նախիջևանի եկեղեցում: Մոսկվայում նա Նոր-Նոր պիտի կրթություն ձեռք բերեր, և սկսում է պարապել, ինքնակրթությունը լրացնել իր ստացած ուսման պակասությունները և պատրաստվել համալսարան մտնելու համար:

Բայց Նալբանդյանցը ունեւր մի մեծ առավելութիւն, որից զուրկ էր Նա-
ղարյանցը: Նա անմիջական հայկական իրականութիւնից էր դուրս եկել, նա
կռվի մեջ էր եղել, հալածվել էր, փախստական էր դարձել: Կրքոտ, տաք էր
այն կռիվը, որ Նոր-Նախիջևանում բորբոքված էր երկու հակառակ կուսակցու-
թիւնների մեջ. Նալբանդյանցը այդ կռիւի մեջ քաջ զինվոր էր եղել, դրա հա-
մար էլ հալածանքը նրա դեմ անխնա էր եղել: Ներսես կաթողիկոսը ոստիկա-
նութիւն միջոցով էր ուզում պատժել ըմբոստ տիրացուն: Փախչելով Մոսկւա,
Նալբանդյանցը ընկնում է ազատամիտ շրջանների մեջ. Նաղարյանցը նրա ամե-
նամոտիկ բարեկամն էր: Այդտեղ ահա տիրացուն կերպարանափոխվում է և
դառնում է ազատութիւն և առաջադիմութիւն կրակոտ քարոզիչ:

Բնությունը տաղանդի հետ տվել էր Նալբանդյանցին կրթութ բնաւորություն: Եվ նա դառնում է «Հյուսիսսփայլի» խմբի առաջապահ մարտնչող, ձեռք է բերում մեծ ժողովրդականություն, տիրում է մտքերի վրա:

Այստեղ նախանշանցի գրական գործունեության մասին մանրամասն խոսելու, այդ գործունեության խոշոր արժանավորությունները, ինչպես նաև շատ աչքի ընկնող պակասությունները ցույց տալու տեղը չէ, քանի որ մենք նազարյանցի մասին ենք գրում: Այստեղ միայն այն պետք է շեշտել, որ «Հյուսիս-սահալյի» հրապարակախոսությունը այնքան ազդու չէր լինի, այնքան խոր ու հիմնավոր տպավորություն չէր գործի մեր հասարակության վրա, եթե միայն նազարյանցի հոդվածների մեջ ամփոփվեիր, եթե չլինեիր Կոմս էմմանուելը:

«Հյուսիսափայլի» առաջին տարվա շորրորդ ամսատետրակից նալբանդ-
յանցը սկսում է ամսական տեսությունների մի շարք՝ «Հիշատակարան Կոմս
էմմանուելի օրագրական թերթերից» վերնագրով: Դրանք հասարակական ֆե-
լիստոններ էին, ուր ծաղրը, խառությունը, թույնը միացած էին աշխույժ, տա-
ղանդավոր գրչի հետ: Նալբանդյանցը այդ բաժնում կատարյալ տեր էր: «Հի-
շատակարանները» լրացնում էին, թեև ոչ լիակատար չափով, նադարյանցի

Հրապարակախոսության պակասությունները: Սկզբունքները, դավանությունները, իհարկե, միևնույնն էին. խմբագրի և գլխավոր աշխատակցի մեջ ոչինչ գաղափարական անհամաձայնություն չէր երևում: Այն, ինչ Նաղարյանցը հայտնում էր իր լուրջ ու ծանրախոհ, բարձր ոգով և հաճախ կարինեստային ոգով գրած հոդվածներում, Նալբանդյանցը ժողովրդականացնում էր իր թեթև ու վառվռուն գրչով: Գրելու գեղեցիկ շնորհք էր տված նրան: Պատմել, խաչ-թիկ, երգել նա շատ լավ գիտեր. և ամեն տեղ՝ ֆեխիստոնի թև լուրջ հոդվածի, դոդարիկ ոտանավորի թև անաջող վեպի մեջ երևում էր երկնային կայծը, նոր ժամանակների առաքյալի հրային շունչը:

Կոմս Էմմանուելին էր, որ մոտեցնում էր հրապարակախոսությունը կյանքին: Գրականությունը կյանքի հայելին է, ասում էր նա. իսկ կյանքը մեռած է առանց պատերազմի, առանց մրցումների և ընդհարումների: Նվ իրավ. նրա գրվածքները ցոլացնում են իրանց մեջ կյանքը, կոիվը. այնտեղ մենք տեսնում ենք ժամանակակից դեմքեր և դեպքեր: Կոմս Էմմանուելին էր, որ Նոր-Նախիջևանի հասարակական հարցերը մաքրեց «Հյուսիսափայլի» էջերի մեջ, էջեր, որոնց չէին սիրում բեռնավորվել այդպիսի ընթացիկ տարեգրություններով: Նույն այդ ակադեմիական էջերի մեջ առաջին անգամ Կոմս Էմմանուելին էր, որ ծանոթացրեց ընթերցողներին արտասահմանի հայություն հետ:

Մի հասարակական ամսագրի տեսակետից չէ կարելի միանգամայն բավարար համարել այդ քոլորը: Ինչո՞ւ, օրինակ, միայն Նոր-Նախիջևանն էր արժանանում այդ ուշադրության, մինչդեռ ամբողջ Հայաստանը շարունակում էր մի անհայտ երկիր մնալ «Հյուսիսսփյալի» ընթերցողների համար: Իհարկե, անկարելի պիտի լինի պահանջել Նալբանդյանից, որ նա շատ հայաբնակ տեղերին վերաբերվեր այնպես, ինչպես վերաբերվում էր իր հայրենի Նոր-Նախիջևանին: Բայց այստեղ, անշուշտ, պատճառը միայն դժվարությունը, միայն միջոցների պակասությունը չէ: Իբրև կրքոտ մարդ, իբրև կռիվ մարդ, Նալբանդյանցը շատ անգամ էր ընկնում ծայրահեղությունների մեջ, շատ էր սիրում դիմել զրական այնպիսի միջոցների, որոնք դատապարտելի պիտի լինեն մանավանդ նրա պես լուսամիտ, տաղանդավոր գրողի համար: Մի շարք պատճառներ, որոնց մասին այստեղ չենք կարող երկար խոսել, ճակատագրական կերպով հարկադրում էին նրան մնալ նեղ, մանր-մուկ հարցերի մեջ: Նա հրապարակ էր հանում այս կամ այն մասնավոր անձի ընտանեկան կյանքը, չէր քաշվում պասկվիլներից, նրա հարձակումների մեջ մեծ դեր էին կատարում անձնական հաշիվները:

Սրանք աչքի ընկնող թերություններ են: Բայց և այնպես, նախադասյցը իր ժամանակի գրական աստղն էր, ամենատաղանդավորը հայ գրողների մեջ: «Ամսի սկզբին,— ասում էր նրա կենսագրողը,— ամեն բաժանորդ անհամբերությամբ սպասում էր «Հյուսիսսփայլի» նոր համարը դուրս գալուն, որ կարգա կոմս էմանուելի հիշատակարանը կամ մյուս հոդվածները*:

Եվ դա հասկանալի է: Նախքան դանցի գրվածքները այժմ էլ կարդացվում են մեծ հետաքրքրությամբ: Կա մի առանձին հրատույր Նազարյանցի գրչի տակից դուրս եկած տողերի մեջ. լայն ու լուսավոր հայացքները, մանավանդ սուր քննադատական կարողությունը հափշտակում են ձեր միտքը: Դուք զգում եք, որ այդ տողերը թղթի վրա շարել է լուսավորության և ազատության զինվորի ձեռքը: Որպիսի՞ ուժգին թափով նա բանակելով է մղում հակառակորդ-

* «Հաղար Փարպեցու Թուղթը», Պետերբ., 1868, եր. XII.

ների դեմ, հարվածում է խաղաղամիտների, «օրսկութիւններին» բանակը, մերկացնում է մեծատունների արատները:

Քննադատական փայլուն կարողության մի ապացույցն էլ նրա «Մխիթար և Մխիթարյանք» ուսումնասիրությունն է, որ տպվեց «Հյուսիսափայլի» առաջին տարվա համարներում: Թեև այդտեղ աչքի է ընկնում մի կանխակալ նախապաշարմունք Մխիթարյան միաբանության դեմ, թեև փաստերի լուսաբանությունը միակողմանի է, և հեղինակի վերաբերմունքը ոչ բուրբուխ անաշու, բայց և այդպես, մի ուսումնասիրություն է դա, որ մեր քննական գրականության լավագույն էջերից մեկն է կազմում իբրև լայն հայացքների և կտրուկ ու խիստ պահանջողության արտահայտություն:

Գծախատարար, այդ տաղանդավոր գրողը և անխոնջ մարտնչողը երկար շաշխատեց «Հյուսիսափայլի» և առհասարակ հայոց գրականության մեջ, և նրա թողած գրական ժառանգությունը շատ էլ մեծ չէ: 1858 թվականի վերջին նա զնաց արտասահման, ուր մնաց մի տարի: Այդտեղից էլ նա շարունակում էր եռանդով աշխատակցել «Հյուսիսափայլին»: Բայց Ռուսաստան վերադառնալուց հետո նրա այդ եռանդը թուլանում է: 1860 թվականին նա շատ քիչ բան է գրում, 1861-ին նրա մի հատ ուսանակըն է (նշանակումը «Մեր Հայրենիքը») տպվում «Հյուսիսափայլի» մեջ. և այնուհետև գծախառ հանգամանքները լռեցնում են նրան, մինչև որ թոքախտը վերջ է դնում նրա երիտասարդ հասակին (1866): Զխոսելով ուրիշ պատճառների մասին, մենք պիտի դառնալով մի խոստովանենք, որ այդ վաղահաս մահը փութացրել էր մեկն էլ այն էր, որ հայոց գրականությունը չկարողացավ այդպիսի մի տաղանդի համար մի փոքրիշատե վայելուչ կեցություն ապահովել: Նախանդանցը ամբողջ ժամանակ ձրի էր աշխատում...

Ձրի աշխատող էր և նաղարյանցը: Մենք տեսանք, թե ինչպիսի ենթագրություններ ունեն նա ամսագրի գործը կազմակերպելու մասին և ինչպիսի պայմանների մեջ հարկադրված եղավ սկսել այդ գործը: Առաջին կիսամյակը լրացնելուն պես նա շտապեց տպագրել իր բաժանորդների անունները և շնորհակալություն հայտնել իրան օգնողներին: Այդ բաժանորդների հասցեին նաղարյանցը շնայում է հաճախական խոսքեր, իբր թե բաժանորդ գրվելով «Հյուսիսափայլին», դրանք ցույց են տվել, որ կամենում են մի բան սովորել, հասկանալ իրանց ազգի դրությունը և այլն: Հետաքրքրական այդտեղ այն է, որ նաղարյանցը զոհ է իր հայրենի Թիֆլիս քաղաքից: Թիֆլիսը, ասում է նա, թեև ուշ, բայց «ճանաչեց յուր ուսումնական որդու ձայնը և ետ դնելով ամենայն թերահավատություն և պղտորություն, որ սովոր է գոյանալ այնտեղ, ուր լինում են մոռացությունը, խառնակիչ ազդեցությունը վատթար մարդերի ձեռքով— և իմ հայրենի Թիֆլիսը անմասն ու անբաժին չմնաց այն պարծանքից, որ կցորդ է մի ազգասիրական գործի հառաջատարության»:

Այդ «պարծանքը» Թիֆլիսը ստանում էր իր տված մոտ հիսուն բաժանորդների փոխարեն: Բայց այդ հիսունից քանի՞սն են նաղարյանցի մոտ գնացել «գավազանի» ստիպմամբ: Որքան քիչ բան էր հարկավոր նաղարյանցին ոգևորելու համար...

Այդ ոգևորությունը սատարի է մտնում նաղարյանցի մեջ, որը նաղարյանցը փակում է «Հյուսիսափայլի» առաջին շրջանը և կանգնած է երկրորդի հանդեպ: Նորից նա տպում է իր բաժանորդների ցուցակը: Բայց այս անգամ դիմում է նրանց մի շատ գեղեցիկ ճառով:

Հայտնելով, որ «Հյուսիսափայլը» իր ընթերցողների հետ ձեռք ձեռքի տված անցել է տարեկան ճանապարհ, նաղարյանցը մի առ մի թվում է, թե ինչ տեսան ընթերցողները այդ ճանապարհին և բերում է իր հրապարակատուության գլխավոր հարցերը և իր դավանանքը. «Մի ավելի մեծ ու հոյակապ քննա կարող չէ մի մարդ առնել յուր ընկերին, եթե ոչ ասելով նորան ճշմարտությունը»: Այդ ընծայով է «Հյուսիսափայլը» մեծարել իր ազգը: Հաճոյախոսությունների և շողոքորթությունների ետևից չէ ընկել նա: «Մեղրոտ խոսքերից, որ այդքան սիրելի էին ազգի մեջ գտնված կարճամիտներին, որ և փուտ ապրանքի պես շատ դուրագին են, միայն թե գնողը լինեն, «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը միշտ հեռի է պահել յուր գրիչը, միտ դնելով քաղցր խոսքերի թունավոր ներգործությանը, միտ դնելով յուր սուրբ պարտականությունը դեպի յուր ազգը, հարգելով յուր անձը և յուր ընկերի անձը»:

Զե մոռանում նաղարյանցը, որ ճշմարտության դառն խոսքը աստամների կրճատը և խիստ հարձակումներ է հարուցել իր դեմ: Նա ասում է. «Փոյթ չէ հրատարակողին, որ չէ գրավել նա այս և այն մասնավոր մեծատունի սիրտը, անուշահոտ խունկ ծխելով նոցա քթին, բարի մարդիկ լինելով նոցա առջև: Այդ պարծանքը թողել է նա հայկական եզվիտներին, որ պատրաստ են աղավաղել ամենայն բարոյական հիմունք մարդկային կյանքի, պղտորել և մոռացիլ ամենայն ճշմարտություն, միայն թե կարողանային հասանել յուրյանց եպատակին, որ է իշխանություն և հրաման ազատ հոգիների վերա»:

Տարվա վերջին հաշիվ ու համար տալով հասարակությանը իր արածների մասին, մեր խմբագիրը հետևյալ գեղեցիկ խոսքերն է ուղղում իր բաժանորդներին.

«Շնորհակալ եմ ձեզանից ձեր բարեխիտ ընկերակցության համար, իմ ժամը և քարքարոտ ճանապարհորդության մեջ: Զեզ, իմ սրտի սիրածները, ունենալով իմ հետ, քաղցր էր ինձ շատ դժվարությունը հանձն առնուլ, ճանապարհ կտրել սարերի ու ապառաժների միջից, օր ու գիշեր անքուն աշխատելով ուսանել ինքս և ուսուցանել ձեզ, ուսուցանել ձեզ առողջաբար մտածել ձեր օգուտը և բարին, ձեր ազգի հասարակաց բաղդավորությունը, ճանաչել ձեր կյանքի խորհուրդը իբրև մարդ և քաղաքացի այժմյան լուսավոր դարուս և հառաջ խաղալ մարդկային հառաջդիմության ասպարիզի մեջ: «Հյուսիսափայլը», ինչքան կարելի էր մի տարեգնացքի մեջ, բացեց ձեր առջև, պատվելի պարոններ, հայկական ազգի քար ու քանդ եղած կյանքը. նա համարձակ ձեռքով ետ քաշեց վարագույրը, որ շատերի աչքից թաքցանում էր հայկական իրողությունների ստույգ դրությունը, ցույց տվեց ազգային տան սարսափելի փլատակները և վերաշինության հնարավորությունը, քաջ շեշտելով այն մեծ, մինչև այժմ անտես ու անփութ արած ճշմարտությունը, թե մարդուս կարողությունը, մեծագործական դրությունը բխում է ընկերական միաբանությունից, և թե ինչ որ մասնավոր ձեռքեր անկարող էին հառաջացնել, հեշտ է պսակել միաբան ներգործող դրությունների միջնորդությամբ»:

Իվերջո նաղարյանցը հույս է հայտնում, որ բաժանորդները «ամենայն կերպով խնամատար կլինեն օտքի վերա պահպանել մի ազգային օրագիր, որ եսցա իմացական փառքն ու պատիվն է թե Ռուսաստանի և թե եվրոպական ազգերի առաջև»:

Վերջին խոսքերը, ինչպես և ուրիշ տեղերում պատահող ինքնագովությունները, վատ տպավորություն են թողնում ընթերցողի վրա, թեև նա պատրաստ է խոստովանել, թե դրանք միանգամայն ճշմարիտ են: Լավ կլիներ տեսնել նաղարյանցի պես մի մարդու մեջ ավելի համեստություն իր կատարած գոր-

ծերի վերաբերմամբ. լավ կլիներ, որ նա ինքը իրան վկայականներ չտար: Բայց այս թույլությունը հատուկ էր նազարյանցին և ոչ միայն նրան, այլ առհասարակ մեր այն նշանավոր գործիչներին, որոնք մի ծայրահեղ սեր ու հավատ ունեին դեպի իրանց գործը, որոնք շատ լավ տեսնում էին իրանց հակառակորդների ամբողջ ոչնչությունը: Նազարյանցը իր նամակների մեջ էլ, նույնիսկ նախքան հայ հասարակությանը հայտնի դառնալը, խոսում էր իր մասին այդպիսի եղանակով: Եվ մենք ակամա հաշտվում ենք դրա հետ, քանի որ համոզված ենք, որ դատարակ ու անհիմն սնապարծություն չէր դա, որ նա ճիշտ էր ասում, որ նա անձնուրաց, անխոնջ աշխատող էր:

Համարձակ, շիտակ ու անկեղծ խոսքերով իր հաշիվը ներկայացնելով հասարակությանը, նազարյանցը, ավելի թևավորված, ավելի հուսալից, մտնում է երկրորդ տարեշրջանը:

III

Երկրորդ տարվա հաջողություններ: Խոչընդոտներ: «Հայերի կոչումը մարդկության մեջ»: Կոն և ազգություն: Էջմիածնի դերը: Հայկական քառույց: Հասարակական կյանք չկա: Հայ վաճառականի տիպը: Մատթեոս կաթողիկոսի հաստատությունը և հանապարհադրությունը: «Մատթեոս հայերի հույսերը»: Մատթեոսի բնավորությունը: Բողոքականությունը Շամախում: 1860-ի առաջին հոգիվածը. փոփոխված հայացք: Արշավանք կղերականության դեմ: «Հյուսիսսփայլի» երրորդ տարին: Լայն ծրագիր. նազարյանցը օգնություն է խնդրում: Աշխատակիցներ. Հակոբ Մելիքի Հակոբյան: Նորից հայոց պատմության փորձ և «Թարգմանիչների դարը»:

«Հյուսիսսփայլի» երկրորդ տարին ավելի հուսատուն էր: Նազարյանցը ստանում էր խրախուսական նամակներ. ամսագրի հեղինակությունը ավելի մեծանում է, հասարակությունը հետզհետե սկսում է իր համակրանքը ցույց տալ և գործով. բաժանորդների թիվը հասնում է արդեն համարյա 340-ի: Բայց դա դեռ բավարար թիվ չէ. դրան 400 բաժանորդ էր ուզում նազարյանցը, որպեսզի կարողանա փոքրիշատե վարձատրություն տալ իր աշխատակիցներին:

Ամսագրի աջողության հետ առաջ էին գնում և խոչընդոտները: Հարձակումները, խիստ մերկացումները իրանց գործն էին տեսնում: Խայթվողները, գլխավորապես, իհարկե, հոգևորականները, ջանք չէին խնայում նազարյանցին տապալելու, նրա գործը ոչնչացնելու համար: Բանակովը գնալով տաք և աղմկալի էր դառնում. «Մեղուն» և «Ճուղաղը» ձեռք ձեռքի տված՝ սուտ, վնասակար, ազդակործան են հայտարարում այն լուսավորությունը, որի անուսնից խոսում էր նազարյանցը:

Բայց այդ աղմուկը, իհարկե, բավական չէր թշնամիների համար: Նրանք սկսում են գործել և ուրիշ միջոցներով: Նազարյանցը բացարձակ կերպով ասում է, որ հայ արեղանները ամեն տեղ քարոզում են, նույնիսկ հրամաններ են արձակում, որ «Հյուսիսսփայլի» տարածման խոչընդոտ հանդիսանան^{*}: Եվ այդ քարոզները, հրամանները իրանց ազդեցությունն էին անում: Հիշատակության արժանի փաստ է, որ «Հյուսիսսփայլը» առաջին տարին բաժանորդ չունեի Թուրքիայում, և այնպիսի լավատեղյակ լրագիր, ինչպիսին էր

Զմյուռնիայի «Արշալույս Արարատյանը», ասում էր, թե ինքը չէ տեսել Մոսկվայի ամսագրի այդ առաջին տարին: Միայն 1859 թվականին «Հյուսիսսփայլը» մուտք է գործում Թուրքիա, թեև խիստ սահմանափակ թվով, եթե համեմատենք «Մասյաց աղալին» և «Կոունկ» պարբերականների հետ:

Երկրորդ շրջանը նազարյանցը սկսում է մի հոգևածով, որի միտքն էր ցույց տալ հայերի կոչումը մարդկության մեջ:

Ի՞նչ է այդ կոչումը:

Լինել Ասիան լուսավորելու միջնորդ: «Հայոց ազգը, վերաբերությամբ դեպի Ասիա, ունի մի մեծ և հույսկալ կոչում. նորան կարելի է համարել այն խմորը, որ դրած է Ասիայի եռացող նյութերի մեջ, որ հոգեղեն կյանքի համարյա թե մեռած ծիլերը մյուս անգամ զարթեցնեն և կենսագործեն»: Բայց ինչո՞ւ անպատճառ հայերը պիտի վերցնեն իրանց վրա մի այդպիսի ահադին կուտորական դեր: Որովհետև այդ ցեղը ունի ընդունակություն, ձիրք յուրացնելու քաղաքակրթությունը և տարածելու իրան շրջապատող ազգերի մեջ: Այսպես է ցույց տալիս նրա ամբողջ պատմական անցյալը:

Մի թեթև թռիչքով չափելով այդ անցյալը, նազարյանցը մի շատ ինքնուրույն և հետաքրքրական հայացք է անցկացնում: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը ստեղծել է հայերի համար այն ճակատագրական վիճակը, որ նրանք ոտնակոխ լինեն շատ աշխարհակալ ազգերից: Փոթորիկներ շատ անցան այդ երկրի վրայով, սակայն հայերը կարողացան պահպանվել իբրև քրիստոնյա մի ազգ: Բայց դա քիչ է: «Հայք Քրիստոնյայք են հավատով. այդ շատ փոքր բան է՝ մի ազգային անուն, մի ազգային պատիվ ունենալու աշխարհի երեսին, ազգերի մեջ», — ասում է նազարյանցը և շատ ճիշտ կերպով նկատում է, որ չէ կարելի ցույց տալ աշխարհի վրա, որ «լուսավորյալ», քաղաքացյալ, հզոր ու հրամայող» լինի մեկը միմիայն կրոնի զորությունը, առանց քաղաքական կյանքի:

Այսպես նայելով իրերին, նազարյանցը բնական հետևողականությամբ շեշտում է այն պատմական շատ խոշոր երևույթը, որ հայերը չէին հասկանում քաղաքական անկախության նշանակությունը և այդ անկախությունը զոհ էին բերում կրոնական անկախության: Նազարյանցը դառնում է, որ հայերը չպիտի թշնամանային հույների հետ, «վեհանձնությամբ տանելով Հունաց կրոնական նեղսրտությունը և տեղիք չտալով մի քանի դավանական տարբերությունների, որ կային Հունաց և Հայոց մեջ»: Այս տեսակետը, որ քարոզվում էր մի հայի կողմից, եթե բոլորովին նոր չէր, բայց շատ համարձակ էր և միանգամայն հակառակ էր ազգի մեջ դարերից ի վեր կազմված հասկացողության:

«Հյուսիսսփայլի» հակառակորդները այստեղ պիտի տեսնեին մի նոր ասպարեց, որ նազարյանցը հարազատ, հայրենասեր հայ չէ: Զե՞ որ այդ միևնույնը քարոզում էին երկար ժամանակներից ի վեր կաթոլիկները և հույները: Բայց մեծ անիրավություն էր նազարյանցի այդ հայացքը նմանեցնել կաթոլիկ և հույն կղերականների հայացքներին: Նազարյանցը կրոնական հանդամանքներ չունեի ի նկատի. նրա դատողությունը լոկ քաղաքական իշխանություն շահերի շուրջն էր պտտում: Մի բոլոր դեպքում այն հարցը, թե որքան ճիշտ էր այդ հայեցակետը իբրև պատմական իրողություն: Ի՞նչ կտեսնենք այն ժամանակ:

Դարերի ընթացքում հայերի մեջ նվիրագործվել էր այն հասկացողությունը, թե հայը իր եկեղեցական անկախությամբ է պահպանել իրան: Բայց նազարյանցը բավական չէ համարում այդ բանը: Մի ազգի ինքնուրույն կեցության և զարգացման ամենամեծ նեցուկը նրա քաղաքական իշխանությունն է:

* Այդ տեսակ հոգևորականներից նազարյանցը իր նամակներում հիշում է Սարգիս Կպիս, Զալալյանցին և Գարրիբի վարդապետ: Այլադասին:

«Թագավորութիւն, քաղաքական կյանք, ազգային պատիվ ու փառք ասած բաները չեն միայն սնոտի, արտաքին աշխարհական փառաբանութիւն, որից և կարելի է հրաժարվել անվնաս. ոչ, այդպէս չէ. Թագավորութիւն ասած բանն է մի ազգի խելք ու բանականութիւնը տեսանելի և զգալի կացուցած նորա քաղաքական կարգերի մեջ, նորա օրենքների, կառավարութեան և դատարարական կոթողի մեջ»։ Մի խոսքով նազարյանցը կատարյալ չէ համարում այն ազգային կյանքը, որ միայն կրօնի վրա է հիմնվում։ Այդ տեսակ կյանքի մեջ չէ կարող լինել լայն աշխարհիկ կրթութիւն, գրականութիւն, նշուփական և իմացական բախտավորութիւն։ Ահա այս տեսակետից նա հասնում է այն եզրակացութեան, որ հայերը առաջին կարևորութիւնը պիտի տալին իրանց քաղաքական իշխանութեան։

Ոչինչ զարմանալու բան չկա, եթե այդպիսի հայացքներով զեկալարվող մարդը մի բոլորովին նոր միտք հայտնէր հինգերորդ դարի կրօնական պատերազմի մասին։ Հազիւ քանի մի փոքր հայերի ցույց տված ընդդիմութիւնը, իհարկէ, արժանի է մեծարանքի։ Եվ նազարյանցն ասում է, որ հայերը «անվահեր քաջութեամբ իմացել են թափել յուրյանց արշունը, հանձն առնուլ նահատակութիւն ու մարտիրոսութիւն յուրյանց հավատի համար, բայց չեն իմացել պահպանել յուրյանց կյանքը յուրյանց հայրենիքի պահպանութեան համար. կրօնը ազգի համար էր և ոչ թե ազգը կրօնի համար. պահպանվելով ազգը, կպահպանվեր ու կպաշտպանվեր և կրօնը»։ Սա մի նոր, անակնկալ հարված էր հայ ազգասերների համար։ Հինգերորդ դարը պաշտամունքի առարկա էր դարձել այն ժամանակներում, երբ նազարյանցը գրում էր այս տողերը։ Կրօնական պատերազմը համարվում էր հայ ազգի գերագույն իմաստութեան, լուսավորութեան և հայրենասիրութեան մի հրաշալի գործ։ Իսկ նազարյանցը խլում էր այդ լուսատու պատմական երևութից նրա ամբողջ փառքն ու պարծանքը։ Դավաճանութեան, օտարացման մի նոր ապացույց։ Բայց նազարյանցի լայն ու մեծ իդեալը այնքան բարձր էր եկեղեցական ազգասիրութեան նեղ հորիզոնից, որ ուրիշ կերպ չէին էլ կարող հասկանալ նրան։

Սակայն չպետք է կարծենք, որ նազարյանցը միանգամայն ճիշտ էր որոշում այն նշանակութիւնը, որ կարող էր ունենալ հայերի եկեղեցական միութիւնը հույների հետ։ Որ այդ նշանակութիւնը մեծ կլինէր, հազիւ թե կարելի լինի ուրանալ. բայց որ նա շատ երկարատե չէր լինի, Հայաստանի փրկութեան խարխալը չէր դառնա շատ երկար ժամանակով, օրինակ հենց մինչև տասն և հինգերորդ դարի վերջերը՝ դա էլ հաստատ է։ Ահա Սերբիան, Բուլղարիան կրօնակից էին Բյուզանդիայի հետ. և սակայն մենք չենք տեսնում այդ երեք կրօնակիցների մեջ մի սերտ եղբայրական միութիւն քաղաքական բարեբախտութեան համար։ Ընդհակառակն, պալոնական անկախութիւնները ահալոր հարվածներ էին ստանում Բյուզանդիայից։ Կրօնը բավական չէ ազգերի մեջ կատարյալ համերաշխութիւն հաստատելու համար. անշատեղ են ոչ միայն դավանաբանական տարբերութիւնները, այլև ցեղական առանձնահատկութիւնները, լեզուն։ Եվ վերջապէս ինքը, Բյուզանդիան էլ, վերջիվերջո ոչնչացավ թուրք ցեղի հարվածների տակ։ Իհարկէ, Արեւելքի դժբախտութիւններն այնքան ահռելի չէին լինի, եթե արաբական և հետո թաթարական իսլամի արշավանքների դեմ դուրս գար մի միաբանված քրիստոնեութիւն, բայց դրա համար հարկավոր էր, որ ժամանակը մի քիչ լուսավոր լինէր, և մարդիկ հասկանային, թե քրիստոնեութիւնը ծնւածն ու արարողութիւնները չեն, թե դրանցից դուրս կա հիմնավոր, մեծ գաղափար, որ ընդունում են ամենքը։ Ցավն էլ հենց այն էր, որ ինքը Բյուզանդիան, իբրև խոշոր, կենտրոնացնող ուժ, որ կա-

րող էր մի աշխարհի միութիւն ստեղծել, այնքան թաղված էր ֆանատիկութեան մեջ, որ լուսավոր մտքի տեղ էլ չէր մնում...

Բայց թողնենք անցյալը։ Ինչպե՞ս հայ ազգը պիտի կատարէր իր կոշումը, իր քաղաքակրթական դերը ներկայում։ Իհարկէ, նա նախ և առաջ ինքը պիտի ընդունէ իր մեջ եվրոպական լուսավորութիւնը և ապա միայն լուսավորութիւնը իր շնորհիւ։ Եվ նազարյանցը նորից հանդես է բերում իր սիրած ծրագիրը, որ վաղուց հայտնի է մեզ՝ դատարարականութիւն ազգային լեզվով և ոգով։ Այդպիսի դատարարականութեան գլխավոր գործոններն են դպրոցը, գրականութիւնը։ Ընդհանուր խոսքերով են շոշափվում այդ գործոնները. նազարյանցը չէ ասում, թե ինչ պակասութիւններ ունեն գոյութիւն ունեցող դպրոցները, օրինակ, ներսիսյան դպրոցը։ Ինչպէս կտեսնենք հետո նրա պահանջը մի դիմադրա է, որ պիտի պատրաստէ հայ երիտասարդներին գերմանական և ռուսաց համալսարանները մտնելու համար։ Հարկավոր է, — ասում է նա, — և մի տպարան, հայոց գրականութիւնը զարգացնելու համար։

Բայց ո՞վ պետք է այդ գործերի նախաձեռնող հանդիսանա։ Նազարյանցը յույց է տալիս էջմիածինը։ «Մի ազգային միաբանութիւն, գործակից ընտրելով յուրյան մի տպագիր, սրտացալ հոգևոր գլուխ, կարող է մեծ վաստակներ վաստակել և լուծանել այն խնդիրը, որ ժամանակը և նախախնամութիւնը դրել է հայոց առաջ և Ռուսաստանում»։ Կար և այդ գլուխը, դա Մատթեոս կաթողիկոսն էր, որ այդ ժամանակ Կ. Պոլսում սպասում էր իր հաստատութեանը ռուսաց կառավարութեան կողմից։ Նազարյանցը մեծ հույսեր ուներ Մատթեոսի վրա. մենք շուտով կտեսնենք, թե ինչի էր նա սպասում նորընտիր կաթողիկոսից և որքան սխալված էր։ Առաջմ հիշատակենք և այն, որ այդ ծրագրի մեջ նազարյանցը առաջին անգամ հարց է բարձրացնում մի կրթական ընկերութեան մասին, մի հարց, որ այստեղ միայն հիշվում էր և որին նազարյանցը վերագրածաւ ապագայում ավելի մանրամասն ծրագրով։ Մնում է ավելացնել և այն, որ նազարյանցը իր ծրագրած գործերը հարմար էր համարում սկսել Թիֆլիսում, որ Կովկասի ամենախոշոր կենտրոնն էր։

Սրանք գատողութիւններ էին, նոր տարվա առթիւ հայտնած բարի կամեցողութիւններ։ Բայց հայկական կյանքը գործնական հարցեր էլ էր դնում նազարյանցի առաջ։ 1859 թվականի հունվարին Մոսկվայի հայ օւսանողները մի ներկայացում տվին։ Դա հայկական առաջին ներկայացումն էր Ռուսաստանում։ Ներկայացումը տեղի ունեցավ մի մասնավոր տան մեջ, բայց ընդհանրապէս լավ տպավորութիւն թողեց։ Այս առիթով նազարյանցը տպագրում է «Նկատողութիւնը» վերնագրով հոդվածը, որ մեջ ցույց է տալիս թատրոնի անհրաժեշտութիւնը հայերի համար։

Այդ անհրաժեշտութիւնը հայերը նազարյանցի հոդվածից չիմացան։ Նա ինքընտրեցյան ծնվել էր ժամանակից, կենդանութիւն էր ստացել նախ Կ. Պոլսում, ապա անցել էր ռուսահայերի մեջ։ Արդեն այն հանգամանքը, որ հայ օւսանողները ներկայացում էին տալիս, մանաւանդ այն, որ ներկայացրած պիեսներէց մեկը նոր էր գրված և վերցրած էր Թիֆլիսի հայոց կյանքից, մի լավ ապացույց էր, որ պահանջը ոչ միայն զգացվում էր, այլև իրագործվում։ Նազարյանցը իր հոդվածի մեջ բացատրում է բեմի կրթիչ նշանակութիւնը. դա կյանքի հայելին է, որի մեջ հասարակութիւնը տեսնում է արատները և ոգևորող գաղափարները։

Բայց մեզ համար հետաքրքրականը այն ընդհանուր գատողութիւններն են, որոնք խոսում են բեմական արվեստի, բեմական գրվածքների մասին։ Նազարյանցը մի այդպիսի հոդված էլ գրեց 1860 թվականին, երբ հայ ուսա-

նորները նորից մի ներկայացում եւին: Հետաքրքրականը հասարակական կյանքի այն քննադատությունն է, որ դեռ է նադարյանցը, երբ թատրոնի ընդհանուր կրթական նշանակությունից անցնում է այն հարցին, թե ինչ կլինի թատրոնը հայերի համար:

Հասարակական կյանքը հայերի մեջ, բառի բուն նշանակությամբ, գոյություն չունի: Հանրային շահերի հասկացողությունը չկա մեղանում, մենք ունենք անհատներ, որոնք մտածում են իրանց փոքր և բարեկեցության մասին, բայց չունենք հասարակություն, որի առջև դրված լինելին համայնական դադափարներ: Նադարյանցը հիշատակում է արհեստավորական միությունները, համբարությունները և այդ ընկերությունների մեջ էլ չէ գտնում մտավոր-բարոյական առաջադիմությունը նպաստող մի կազմակերպություն: Ոչինչ չեն տալիս այդ համբարությունները, ոչ ուսումնարան, ոչ ժողովրդական գրադարան, ոչ ընթերցանություն և այլ մտավոր գործունեության ժողովներ:

Հայ հասարակության բացասական հատկությունների մեջ նադարյանցը շեշտում է մանավանդ կնոջ դրությունը: Կինը արտաբնական է հասարակությանը: Մի որևէ ժողովում չէ կարելի հանդիպել հայ կնոջ:

«Շատ-շատ, մի քանի պառավ մայրիկներ կարելի էր տեսանել ընկերական ժողովի մեջ, և մի քանի շոր ու ցամաք բառ խոսել նոցա հետ և միմյանքի վրա նոցա բարեսրտությամբ միայն, որովհետև մի այլ զեղեցկություն և գրավիչ բան չէ կարելի դառնել նոցա մեջ, պատճառ, որ ոչինչ դաստիարակություն ու կրթություն չեն ստացել դոքա, և կրթյալ հայոց տղամարդը այդպիսի պառավների հետ չգիտեր ինչից խոսք սկսաներ և ինչ նյութով հառաջ տաներ խոսքը»:

Բայց ինչո՞ւ միայն պառավները: Հայ աղջիկներն էլ այդպես են. հասարակության մեջ երիտասարդը ջահել աղջկա հետ չէ էլ կարող խոսել ու խոսելու ի՞նչ նյութ կա. նույն տգիտությունը, նույն անկրթությունը: Հայտնի է, թե ինչ վնասներ է ստանում հասարակությունը կնոջ այս դրությունից:

«Եվրոպացոց բարք ու վարքի ազնվացուցիչքը եղել են միշտ կանանց ընկերությունը, և առանց սոցա մնալու էին նոքա նույնպես կոպիտ ու սոպրո, ինչպես ասիական բարբարոսքը: Եվ ինչ ազգի մեջ կանայք չունին ազատություն, և ընկերական կյանքը զուրկ է յուր համեղացուցիչ աղից, և ոչինչ բարոյական հարակցությունը կարող չեն հառաջանալ տղամարդի ու կնամարդի մեջ, այնտեղ իհարկե բավական նեղանում է թեատրոնական բեմի ասպարեզը»:

Առաջ տանելով հայերի հասարակական կազմակերպության վերլուծությունը, նադարյանցը մատը դնում է մի իսկապես անճոռնի խոցի վրա: Դա այն է, որ հայը ամբողջապես նվիրված է անհատականության և նրան հասկանալի է միայն անհատական բարեկեցությունը:

«Հայ ազգը (խոսքը, իհարկե, այդ ազգի քաղաքացի դասակարգի մասին է) «համարյա թե բոլորովին վաճառական է, ունի միայն նյութավոր առևտրական կապակցություն օտարի կամ յուր ընկերի հետ. մի այլ հաղորդակցություն, իմացական առևտուրը չգիտեն հայք. որովհետև բոլոր խոսելիքը այդ ազգի մեջ լոկ արծաթի ու շահաստացության վերա է, և ամեն մարդ ունի յուր առանձին ու ջոկ օգուտը, ուրեմն և ամեն մի հայ առանձնացած ու օտարացած յուր մտքով ու սրտով, նստած է մի անկյունում, անկարող մի այլ հաղորդակցության յուր ընկերի հետ, որ հնարավոր էր միայն լուսավորությամբ և ընդհանուր դադափարներով ազգի և մարդկության մասին»:

Հայ հասարակության այդ ճիշտ և արդարացի քննադատությունը նադարյանցը վերադառնում է իր մի նամակում, որ տպված է «Հյուսիսասիայի»

նույն տարվա 11-րդ համարում: Նրանից հարցրել էին, թե ինչո՞ւ ընթերցանությունը չէ տարածվում հայերի մեջ, և նա իր փայլուն պատասխանի մեջ նորից քրքրում է, թե ինչ տարրերից է կազմված հայ հասարակությունը և թե այդ տարրերի ամենազգալիները, վաճառականությունը, ինչ աստվածության է երկրպագում:

Հայ վաճառականը, ասում է նա, Ռուսաստանում հարաբերություն ունի միայն ռուս ցած և անկրթ վաճառականների հետ: Ի՞նչ կարելի է սովորել դրանցից: Բայց էլի ուրախալի կլինի, եթե հայ վաճառականը ռուսից օրինակ վերցնի: Ռուս վաճառականը «վերջին ժամանակներս բավական հառաջադեմ է լուսավորության մեջ, գիտե բավական հստակ և գեղեցիկ խոսել յուր լեզուն, ուրեմն և մտածել, որ ընթերցասիրության և գրասիրության միայնակ հետևանքն է»:

«Ասեա թե հայերի համար օրինակ չէ օտար ազգի լավ բանը, լավ ուտել, լավ խմել, փառավոր և հարմար ապրել, այս բաները շատ արագ և շատ քաջ առանում են մեր հայերը եվրոպականացած ուսուցից, բայց մի հոգևոր շնորհ, մի աղնիվ սովորություն, մի գովանի եռանդն ուսանելու, ընթերցանությամբ լայնացնելու յուր հայկական տեսության շրջանակը, քաղ լիցի. այդ հայի համար չէ. հայը պիտո է միշտ տգետ մնալ»:

Մարմնական պետքերը լրացնելը՝ ահա իմաստության սկիզբը և վերջը հայ վաճառականի համար: Բայց այդպիսի իմաստությունը կատարելապես մոտենի է և անասունին: Մարմնական բարօրությունը մարդու համար միջոց է և ոչ նպատակ. նպատակը հոգու պահպանությունն է, անհրաժեշտը, կատարելությունը: Հայերի մեջ այդ միջոցն ու նպատակը վերիվայր են դարձել և այն, ինչ միայն միջոց պիտի լինի, այաշտվում է իբրև նպատակ: Փողավորը հասարակության մեջ արժանավոր մարդ է դառնում, թեև իմացականությամբ միանգամայն չբավոր է: Տխմար կարծիք, բացականչում է նադարյանցը և ասլա ասում է.

«Չէ՛, աղնիվ բարեկամ. իմ կարծիքս այսպես է, որ ամենայն մարդ, թե՛ հայ, թե՛ ռուս, թե՛ գերմանացի, թե՛ ֆրանսիացի, ինչ ազգից ևս կամի թող լինի, այն ժամանակ միայն ունի իրավունք պատիվ և հարգություն պահանջել մեղանից, եթե նա զարգարված է մի լուսավոր իմացականությամբ»:

Գեղեցիկ խոսքեր, գեղեցիկ պատկերացում մեր անմխիթար իրականության: Ահա այդ եռամու, անձնապաշտ, կղզիացած անհատներից կազմված հասարակության մեջ ահագին պաշտոն ունի կատարելու այն ընկերական կրթարանը, որ կոչվում է Թատրոն:

«Մեր կարծիքը այս է, որ եթե մի ազգային ուսումնարան պիտո է կարողով ու ոճով ավանդեր հայկական մանուկին այժմյան ժամանակի ուսումնական գիտելիքը, ապա թեատրոնաբեմը լինելու է մի իմացական ու բարոյական դպրոց բոլոր ազգի համար, մեծի ու փոքրի, կնամարդի ու տղամարդի համար»:

Բայց ո՞րն է հայ բեմի պարտավորությունը: Այն, ինչ համապատասխանում է նրա կոչմանը՝ իրականության պատկերը ներկայացնել: Եվ նադարյանցն ասում է, որ հայ բեմի վրա պետք է հանել հայերի բարքն ու վարքը, նրանց դատողություններն ու հայացքները աշխարհային բաների վրա, նրանց թերություններն ու կատարելությունները: Շատ գեղեցիկ բմբռնած մի առողջ ու իրական պահանջ: Բայց անհասկանալի է, որ այդ տեսակ բեմը, նադարյանցի կաթիլներով, դեռ ազգային չէ. և ազգայնացնելու համար պետք է ներկայացնել նրա վրա և պատմական դրամաներ: Սակայն շոտլանդացի, որ այդ տո-

դերը գրվում էին այն ժամանակ, երբ պատմական դրաման էր անընդամենը մեղանում, և կենցաղական պիեսը դեռ չէր բաց արել իր հարստությունները...

1859 թվականի կեսին հայոց կյանքի խորքը հրեշտակ էր նորոգել Մատթեոս կաթողիկոսի ճանապարհորդությունը Կ. Պոլսից Էջմիածին:

Մատթեոսը հաստատվեց Ալեքսանդր II-ի հրովարտական այդ տարվա մարտին: Էջմիածնի Սինդիկատի հոգևորական պատվիրակությունը գնաց կաթողիկոսին հրավիրելու: Էջմիածինը ուսուցիչ տիրապետության տակ մշտնջենուց հետո Մատթեոսը առաջին թուրքահայ հոգևորականն էր, որ ամենայն հայոց կաթողիկոսի դահն էր բարձրանում: Կաթողիկոսի փոխարքայ իշխան Բարյատինսկին, Ռուսաստանի քաղաքական աղբյուրությունը Թուրքիայում և Պարսկաստանում ավելի ուժեղացնելու համար, առանձին նշանակություն էր տալիս հայոց կաթողիկոսության: Ուստի ես էլ իր կողմից պատվիրակ ուղարկեց Կ. Պոլիս՝ Մատթեոս կաթողիկոսին ուղեկցելու համար: Այդ պատվիրակը գնեց իր Լորիս-Մելիքովն էր, որ հետո այնքան հաջողվեց իբրև զորավար և պետական գործիչ: Նրա հետ էր հայ օֆիցեր Միքայել Միանասրյանցը, որ բարի հիշատակ է թողել մեր դրականության մեջ:

Մատթեոսը չէր շտապում Կ. Պոլսից ճանապարհվելու: Երկար ժամանակ Կոնկասից գնացած պատվիրակությունները շքեղ հյուրասիրություն էին գրանում Կ. Պոլսի հայերի մեջ: Ոգևորության ժամանակներ էին: Մատթեոսը սպասեց մինչև որ մեծ իշխան Կոնստանտին Նիկողայևիչը իր ճանապարհորդության միջոցին Կ. Պոլիս գնաց: Մեծ իշխանը սիրալիր կերպով ընդունեց կաթողիկոսին և մի հատուկ շոգենավ նշանակեց նրան Փոթի հասցնելու համար: Գեղեցիկ ընդունելությունը դառավ կաթողիկոսը Կոնկասի սահմաններում: Իսկ Ռիֆլիս մուտք գործելը փառավոր էր: Իսկույն, տեղ հասնելուն պես, Մատթեոսին ալցելություն տվեց իշխան Օրբելյանին, որ Բարյատինսկու բացակայության պատճառով կոնկասյան փոխարքայի պաշտոնակատարն էր: Թե որքան մեծ նշանակություն էին տալիս Մատթեոսի ընտրության, երևում է փոխարքայի դիմանառան գլխավորի, Կոնստանտինի, իշխան Բարյատինսկին գրած նամակի հետևյալ տողերից. «Կան մարդիկ, որոնք ասում են, թե (կաթողիկոսի) ներկա ընտրությունը Ռուսաստանի համար մի խաղաղ հաղթություն է, որ իր նշանակությամբ գուցե բարձր է այն ամենից, ինչ ձեռք է բերել Ռուսաստանը զենքով»:

Բնական է, որ մի այսպիսի ժամանակ հայերի մեջ ծագեին լավ-լավ հույսեր և ակնկալություններ: Նաղարյանցը արձագանք է տալիս ժամանակի տրամադրությանը մի հոգվածով, որի վերնագիրն է «Մտածող հայերի հույսերը և արդարացի ակնկալությունները ներկայումս»: Փառահեղ հանգանակից չէ շտապում նաղարյանցը, թողնելով հանդեսներով ուրախանալը «տգետ և վայրիվերո աչքով նայեցող ամբոխին»: Նա ուղում էր իր ժամանակի առաջավոր դասակարգի զգացմունքների անխարդախ թարգման հանդիսանալ:

Հայտնի են այդ զգացմունքները: Հայր տասնիններորդ դարում է, կանգնած է եվրոպական մարդկության դեմ ու դեմ: Նախախնամությունը բավական է համարել այն հարվածները, որոնց թափել է հայերի վրա և որոնցով պատրաստել է նրանց հասկանալու և ըմբռնելու լուսավորության և առաջադիմության անհրաժեշտությունը:

Բայց ի՞նչ դրություն մեջ է հայոց եկեղեցին մի այսպիսի ժամանակ: Գոնե

Ռուսաստանում նա ծեղել է մինչև այժմ մի արտաքին կարգի պահպանության լուրջ հոգաբարձություն, ոչ թե մի դպրոց քրիստոնեական դաստիարակության և լուսավորության աղբի համար, այլ մի ամբողջ տգետ և անուսումն բարձր-թողի արած պաշտոնյաների, որ քրիստոնեության արտաքինը միայն լցուցանելով, ծեռ, ավանդություն և արարողությունը միայն կատարելով, պահպանել են քրիստոնեության շուրու ցամաք սկրեղեն կերպարանքը և հոգին, որ միայն կարող է կեցուցանել: Այդ պատճառով առաջացել է հայերի մեջ նյութապաշտություն. հոգևոր դասը, որ պիտի համեմտող աղ լիներ, անմահացել է: Ժողովուրդը կամաց կամաց կրթվելով առաջ է գնում դարի հետ. իսկ հոգեվարականությունը մնում է տգիտության և խավարի մեջ: Այդպիսով ավելի և ավելի լայնանում է այն խորոցը, որ բաժանում է հոգևորականներին և աշխարհականներին: Խավարի կողմից պատերազմողների շարքում են հոգեվարականները: Ողբալի՜ հակասություն այն պաշտոնի դեմ, որ ունեն նրանք:

Նվ սակայն եկեղեցին պիտի լինի իմացական և բարոյական կրթության առաջնորդը և պարագլուխը: Եկեղեցին պիտի գնա ժամանակի հետ, գիտության հետ առաջանա:

«Հարազատ քրիստոնեական եկեղեցին,— ասում է նաղարյանցը,— պիտո է հարկավորապես ուրախանա ամենայն իմացական հառաջադիմության վերա, որ տալու է նորան հատկապես ամբողջուն և հաստատուն հիմք: Այն եկեղեցին, որ ունի պատճառ վախենալու հոգու լուսավորությունից, այն եկեղեցին, որ ամենայն ջանք և հնարք գործ է դնում պահպանել մարդկությունը մի ցած և ստորին աստիճանի վերա, ուրեմն կամի կործանել մարդկության բոլոր նպատակը և նորա ձգողությունը հասանելու այդ նպատակին, այնպիսի եկեղեցին, աստուածաբանական մտքով, չէ եկեղեցին»:

Ահա ինչպիսի լեզվով խոսել գիտեք նաղարյանցը, ահա որքան պարզ ու անողոր էր լուսավորության նվիրված, խոր համոզմունքի տեր մարդու պահանջը: Բայց վերջիվերջո ի՞նչ էր սպասում նա Մատթեոս կաթողիկոսից՝ մենք այդ արդեն գիտենք: Նորից նաղարյանցը ձևակերպում է իր ակնկալությունները այնպես, ինչպես «Հայերի կողմը մարդկության մեջ» հոգվածում և նորից կրկնում է, որ կաթողիկոսը պիտի լինի բոլոր դպրոցական, գրական և բարեփրական համախմբումների առաջնորդը:

Սակայն նաղարյանցը սխալվում էր: Մատթեոս կաթողիկոսը նրա ուղած հովվապետը չէր: Նախքան կաթողիկոսանալը նա ունեցել էր Կ. Պոլսում պատրիարքական գործունեություն և այդտեղ էլ ցույց էր տվել իր ամբողջ գույնը: Դա մի բարի մարդ էր, շատ ժողովրդասեր, հայոց եկեղեցուն նվիրված: Այդ եկեղեցուն շահերը պաշտպանելու համար նա ուներ մի բեղմնավոր գրիչ, հեղինակում էր աստվածաբանական գրվածքներ և զավանաբանական վիճաբանություններ: Միևնույն ժամանակ նա ուներ խոշոր պակասություններ. նեղահայաց էր, անհամբերող, սաստիկ ավանդապահ: Թուրքիայում մի ամբողջ հալածանք հարուցեց բողոքական հայերի դեմ, որոնք ստիպված եղան բոլորովին բաժանվել և առանձին, անկախ կրոնական համայնք կազմել. այնպես որ իրավացի կերպով Մատթեոսին են համարում բողոքականության պատճառ թուրքիայում:

Գալով Էջմիածին, նա, իհարկե, չփոխվեց: Նրա վարչությունը թույլ էր, աննշան: Միայն մի բանի մեջ մեծ է Մատթեոս կաթողիկոսի մատուցած ծառայությունը: Նա է, որ ժողովրդականացրեց մեր դպրոցները, հանձնելով նրանց կառավարությունը ժողովրդի ներկայացուցիչներին: Դպրոցների առաջադիմության և ապահովության համար սրանից լավ միջոց գտանել չէր կարելի. և

* Зиссерман— «Фельдмаршал Кн. Барятинский», М., 1891, հատ. III, էր. 86:

ապագայում էջմիածնի կաթողիկոսները ոչ միայն չկարողացան մի նոր լավ բան ավելացնել այս շատ համարելի սկզբունքի վրա, այլև հետզհետե սկսեցին ոտնակոխ անել նրան, կրճատել:

Սակայն Մատթեոս կաթողիկոսի այս նշանավոր ծառայությունը չպիտի մոռացնել տա այն ճշմարտությունը, որ մշուս բաներում նա ցույց չափեց մի վերանորոգչական եռանդ: Կաթողիկոսական դահլի վրա էլ նա շարունակեց մնալ անհամբերող, միակողմանի աստվածաբան, որ ավելի իր գրքերով և կրոնական վեճերով էր զբաղված, քան ընդհանուր եկեղեցական-վարչական բարեկարգությամբ: Էջմիածնում էլ նա բավական գրքեր գրեց և գրանց մեջ պաշտպանում էր հին ավանդությունները, ցույց էր տալիս, որ հայոց եկեղեցին ամեն կողմով կատարյալ է և ոչինչ վերանորոգչության կարոտ չէ: Ծամախու հայերի մեջ բողոքականություն սկսվեց. Մատթեոսը, ինչպես և Կ. Պոստում, համոզելու, խրատելու փոխարեն խիստ միջոցների գիմեց. նա բանագրեց բողոքականության համակրող հայերին, և կովկասյան բարձր իշխանությունը իղտօր էր ջանք գործ դնում, որ նա վերցնե այդ բանադրանքը ու հասկացող, արժանավոր հոգևորականների միջոցով գրավե շամախեցիների միտքը, հաշտեցնող վարմունքով վերջ դնե վեճերին ու կոխմներին: Եկեղեցուց դուրս վնդված շամախեցիները ստիպված եղան մտնել լյութերական եկեղեցու ծոցը և այսպիսով ոռոտահայերի մեջ էլ պաշտոնապես հաստատվեց բողոքականությունը:

Ծամախեցիների վերաբերմամբ դիջող չէր կարող լինել Մատթեոս կաթողիկոսը, քանի որ նա նույնիսկ Գաբրիել վարդապետ Այվազյանի ուղղափառությունն էլ չէր հավանում, իսկ երբ Ծուշում սկսվեցան խռովություններ թեմական դպրոցի տեսուչ Ծանշյանցի դեմ, որին համարում էին լյութերականություն տարածող, կաթողիկոսը չպաշտպանեց Ծանշյանցին, և սա ստիպված եղավ հրաժարվել իր պաշտոնից:

Եթե մի անգամ էլ նայենք Նաղարյանցի համարձակ առաջարկություններին, մենք կտեսնենք, որ Մատթեոս կաթողիկոսը այն իսկ մարդն էր, որ ամենից շատ այդ առաջարկություններին հակառակ պիտի լիներ: Այդ բանը շատ շուտ պարզվեց Նաղարյանցի համար:

Եվ ահա 1860 թվականի «Հյուսիսսփայլի» առաջին համարում Նաղարյանցը, նոր տարվա առթիվով գրած իր հոդվածի մեջ, միանգամայն փոխել է իր հայացքը: «Արեղաններին գործ չկա այսուհետև ազգային խնդիրների մեջ,— ասում է նա.— ժողովուրդը կարոտ է այժմ ա՛յլ ուսուցիչների քան թե կարող էր տալ նորան խուցերի մեջ փակած, մարդկութենից ամենևին օտարացած մի հասարակություն»: Այդ հոդվածը առհասարակ գրված է տաք և կտրուկ ռժով. նրա մեջ Նաղարյանցը թափում է իր հայրենասեր սրտի ամբողջ ազնիվ դաշրույթը և նրա հարվածները ափելի խիստ են, անխնա: Երկու տարի գործելով հայկական հրապարակախոսության ասպարեզում իբրև բացարձակ, ազնիվ, ազատ խոսքի սպասավոր, նա «ուրախ կլինեի յուր ճանապարհի վերա հանդիպել պատվավոր հակառակորդների, վերջ հասուցանել և վերջ ստանալ բաց ու արձակ պատերազմի մեջ»: Բայց նրա դեմ դուրս եկողները են «այնպիսի հակառակորդներ, որոնց զենքն են բռնակալություն, դարանագործություն, արեղայական նզովք և բանադրանք, խավար դարերի խավար մնացորդը, բայց մեր ժամանակի գաղտնիությամբ մի ակնհայտի թուլության և տկարության նշան»: Եվ Նաղարյանցը միայն արհամարհել կարող էր այդպիսի հակառակորդներին:

Հայոց հոգևորականությունը ցույց էր տալիս, որ ընդունակ չէ ժամանակի

ոգին և պահանջները հասկանալու, որ միայն խոշորագույն պիտի հանդիսանա ազգի առաջադիմություն ճանապարհի վրա: Ի՞նչ պետք էր անել: Նաղարյանցը չէ էլ տատանվում. նա հրավիրում է, որ ազգը ինքը հոգա իր կրթական պիտույքները, առաջ գնա, այլևս չսպասելով կղերին: Կարելի է գործել և ինքնաբերաբար, «միայն թե ազգի հայրենասեր բնագետ մարդիկը գոտեորովին քաջությամբ, հասկին հոգով, ժողովին յուրյանց բարոյական զորությունը մի աղագափրական ընկերության մեջ և պատվի ասպարեզ բանային ազգի շնորհալից երիտասարդների առաջև»: Պետք է սովորել աշխատանքի: «Զոհաբերությամբ պիտո է սկսանի ամենայն ազգաշինություն, զրկանքի հանձնառությունը պիտո է գնվի ամենայն ազգային հառաջադիմություն»,— ասում է նա:

Անպարտաճանաչ հոգևորականության դերը ավելի պարզ որոշելու համար Նաղարյանցը հերքում է հայ արեղանների այն գլխավոր առարկությունն էլ, թե հոգևորականությունն է եղել ազգություն պահպանողը: Անցյալի վերաբերմամբ նա ասում է, որ ճիշտ է, հայ հոգևորականությունը մինչև 14-րդ դարը իր գրասիրությամբ, իր գործունեությամբ կարողացել է մի արտաքին միություն պահպանել հայերի մեջ. բայց այդ միությունը եղել է մեքենական, որովհետև ժողովրդի իմացական առաջադիմության վրա չէ եղել հիմնված: XIV դարից դրությունը փոխվում է: «Այդ ժամանակից հետո վայրենացել են և հոգևորականը և ժողովուրդը նոցա հետ միասին»: Եվ վերջապես, առաջագիծ մարդկանց դանդաղ հո անցած գնացած դժբախտ ժամանակների մարդկանց դեմ չէ, այլ նրանց դեմ, որոնք ներկա ժամանակներում զինվում են լուսավորության դեմ:

«Այժմյան» արեղայական սերունդը անարժան է մեր հարգության և դուրանից, եթե չկամեն դոքա ուղղել յուրյանց անձը, այսօր կամ էգուց կբաժանվի ազգը, ինչպես այդ բանը եղած է Եվրոպայի մեջ, որովհետև նա պիտո է յառաջ գնա և այսուհետև հո մնալ կարող չէ, բայց երկուքը ընկերակից լինել միմյանց նույն շավղի վերա կարող չեն, ըստ որում մինը հառաջադարձ և մյուսը հետամնաց»:

Սրանք մարդարեական խոսքեր էին: Նաղարյանցը մնալով իր հիմնական ծրագրի վրա անշարժ, այդ ծրագիրը քարոզելիս այնքան էր առաջանում ազատախոսության և մերկացումների մեջ, որ վիհը նրա և արեղայական դասակարգի մեջ զնալով խորանում էր, թշնամությունը՝ սաստկանում: Այդ թշնամությունը պայթեց նույն 1860 թվականի վերջերում, երբ հրատարակվեց «Հյուսիսսփայլի» 10-րդ համարը, որ շլացնող հարվածի ազդեցություն արավ: Բայց այս նշանավոր դեպքին մենք առանձին գլուխ կնվիրենք: Առաջմ հետևվենք Նաղարյանցի մշուս հոդվածներին:

Երկու տարվա ընթացքում Նաղարյանցը, ինչպես ինքն է խոստովանում, ձեռք բերեց հավատ, որ ճշմարտությունը հաղթող է: Այդ հավատը ներշնչում էր նրան այն համակրանքը, որ կազմվել էր հասարակության մի որոշ մասի մեջ դեպի «Հյուսիսսփայլը»: Ինչ ավելի մեծ բարոյական վարձատրություն մի խմբագրի համար, քան այն, երբ նա տեսնում է, որ իր ամսագիրը «մտավոր և բարոյական խմորում» է առաջացնում. դա մի նոր, կենսական շարժում է, և Նաղարյանցը շատ լավ տեսնում էր նրան: Բայց ոգևորությունը, անձնավիրությունը չէր կարողանում ծածկել իրողությունը: Դա այն ծանր դրությունն էր, որի մեջ դրված էր «Հյուսիսսփայլի» գործը: Խմբագիրը, որքան էլ բարոյապես վարձատրված, որքան էլ աշխատելու ցանկությամբ լցված, մենակ պիտի տաներ ամսագիրը: Նախադրյալները հեռու էր Մոսկվայից, առաջվա պես չէր կարողանում աշխատել. իսկ Նաղարյանցը բացի նրանից չունեի մի

այլ մշտական, ամենամոտիկ աշխատակից։ Պետք էր, որ նա ինքը կատարեր այն ամենը, ինչ այդպիսի գործի մեջ կատարվում է համաքական ուժերով։ Իսկ դա անհնարին բան էր։

«Հյուսիսամիայի» այդ գրությունը դնելով հրապարակում, Նազարյանցը օգնություն էր խնդրում։ «Հրատարակողը,—ասում է նա,— ստիպված է գրեթե միայն տանել յուր ուսերի վերա հրատարակության բոլոր ծանրությունը, ոչ թե միայն շարադրելով բոլոր տպելի գրվածքը, այլև ինքնին սրբագրելով շարած թերթերը տպարանի մեջ»։ Չեն հիշվում, իհարկե, մյուս հոգսերն ու կարգադրությունները։ Եվ սակայն, Նազարյանցը ազատ մարդ չէ։ Նա ունի ուսուցչական պաշտոն, մեծ ընտանիքի հայր է։ Ուստի նա նորից դիմում է ձեռնհաս մարդկանց, խնդրելով աշխատակցել «Հյուսիսամիային»։ Եվ նա հրահանգներ մարդկանց, խնդրելով աշխատակցել «Հյուսիսամիային»։ Եվ նա հրահանգներ է տալիս գրել ցանկացողներին։ Այս անգամ լայն է նրա ծրագիրը. խորհուրդ է տալիս գրել ժողովրդական կյանքի զանազան երևույթների մասին, ուշադրություն դարձնել ընթացիկ հարցերի վրա։ Խոստանում է վարձատրել աշխատակիցներին, եթե բաժանորդների թիվը կհասնի 400-ի։ Մենք չգիտենք, ստացավ Նազարյանցը մի այդպիսի թիվ թե ոչ. 1860 թվականից նա այլևս չէ տպագրում իր բաժանորդների ցուցակը, թողնում է այդ բաժանորդներին ազգասեր, պարծախ ախտոսներով մեծարելու ցավալի սովորությունը։

Դատելով «Հյուսիսամիայի» տեսարաններից, այդ հրավերը ազդեցություն ունեցել է և աշխատակիցների թիվը, գոնե առժամանակ, մեծացել է։ Մի գեղեցիկ նորություն, որ տեսնում ենք 1860-ի «Հյուսիսամիայի» մեջ, թուրքահայերի իրականության տխուր, հուսահատական նկարագրությունն է։ Շատ հայերի իրականության տխուր, հուսահատական նկարագրությունն է։ Շատ նշանավոր է մանավանդ այն, որ այդ նկարագրության մեջ Կ. Պոլսի հայերի նշանավոր է մանավանդ այն, որ այդ նկարագրության մեջ Կ. Պոլսի հայերի մասին չէր խոսքը, ինչպես սովորություն էր այն ժամանակ, այլ իրական Հայաստանի, գավառի, այն էլ մի այնպիսի հեռավոր գավառի մասին, որպիսին է Վանը։ Նկարագրությունը ուղարկված էր Սալմաստից. նրա հեղինակը մի նոր մարդ էր՝ Հակոբ Մելիք-Հակոբյան, ապագայի Բաֆթին։ Որպիսի՞ մոռյալ գույներով էր նա նկարագրում Ախթամարի հոգևորականներին, ժողովրդի տգիտությունը։ Դա զգալուն, բանաստեղծականատեսի հեծեծանքն էր։ Այդ նկարագրությունից մենք ի միջի այլոց, տեսնում ենք, որ Նազարյանցի անունն ու ձայնը Թուրքաց Հայաստանի այդ խուլ և հեռավոր անկյունն էլ էր հասել։

1860-ին Նազարյանցը նորից սկսում է հայոց պատմությունը, նորից կիսատ է թողնում նրան, գրելով միայն մի փոքրիկ առաջաբան և Հայաստանի թեթև աշխարհագրությունը։ Այդ աշխատությունից մեզ հարկավոր է հիշատակել երկու կետ։ Մեկն այն է, որ Նազարյանցը Հայկի գաղթը դեպի Հայաստան անվանում է առաջադեմ. սա էլ մի փաստ էր, որ թշնամիները անվանեին նրան անհարազատ հայ, ազգային փառքի թշնամի։ Երկրորդ կետն այն կարծիքն է, որ նա հայտնում է հայոց պատմագրության մասին. «Հայոց նոր պատմագրությունը մինչև այժմ գտանվում է խրջած տղայական կոշիկների մեջ, որովհետև դորա հեղինակը մինչև այսօրս եղած են արեղա մարդիկ և այն, պատական եկեղեցու արևդաշտ. և այդ է պատճառը, մեր կարծիքով, որ Հայոց մարդը մինչև այժմ ոչինչ ուսած չէ մեր պատմությունից»։ Սա մի շատ ճիշտ եզրակացություն է. և մինչև մեր ներկա օրերն էլ այդ պատմությունը մնում է արեղացական, ոչինչ չէ ուսուցանում հայ մարդուն։ Մինչև այժմ էլ մեր պատմության միակ հեղինակավոր աղբյուրը Չամչյանն է։ Նազարյանցը պատկառանքով է խոսում այդ վարդապետի գրած երեք խոշոր հատորների մասին, բայց ասում է, որ այդ աշխատությունը «կարող էր համարվել համաքածո զանազան պիտանի

տեղեկությունների հայոց պատմության մասին, քան թե պատմական հոգով և ուժով գրած գործ»։

Չկարողանալով մի սխտեմաբար գրված հայոց պատմություն տալ, Նազարյանցը գրեց մի առանձին մեծ հոդված «Հայոց ազգի լուսավորության, կամ սուրբ Թարգմանիչների դար» վերնագրով, որ նույնպես կիսատ մնաց։ Գործի սկզբում նա մի համեմատություն է դնում Սահակի և Մեսրոպի դարի և ներկա դարի հոգևորականության մեջ և, իհարկե, ողբում է ներկա ժամանակը։ Թարգմանիչների մասին խոսում է մեծ հիացմունքով։ Դա հինգերորդ դարի գրական շարժման պատմությունն է, որի մեջ, սակայն, մենք չենք տեսնում ինքնուրույն, առանձին հատկություններով աչքի ընկնող ուսումնասիրություն։ Ամենաշատը մի կոմպիլյացիա է դա, որ, իհարկե, չէր արգելում Նազարյանցին իր սեփական հայացքներն էլ արտահայտել։ Եվ այդ հայացքների մեջ գլխավորապես երևան է գալիս մի հրապարակախոս, որ թեև խոսում է հեռավոր անցյալի մասին, բայց աչքի առջև ունի ներկան։ Հենց այդ ներկայի համար էլ նա խոսեցնում է անցյալը, որպեսզի խոշոր փաստերով ցույց տա պապերի ուսումնական գեղեցիկ վաստակները և թոռների տգիտությունը, լուսավախությունը, ծուլությունը...

IV

Խոսվում են Կ. Պոլսում մի բողոքական հայի պատճառով։ «Հյուսիսամիայի» 10-րդ տետրակը։ Ռեֆորմ հայոց եկեղեցու համար։ Թշնամությունը բոլորովն է։ Նազարյանցի հակառակորդները։ Հովսեփ Չերեքյան։ Սուր հակառակորդի տիպ։ Չերեքյանի դիմումը հայոց կաթողիկոսին։ Նազարյանցի պատասխանը։ Մաքսեռոսի վերաբերմունքը։ Սինդի վեհոք։ Նազարյանցին պաշտպանում է գրաքննական ատյանը։ Պետերբուրգի հայերի բողոքը։ Պատասխան «Կոստանին»։ Նալբանդյանցի բացատրությունը։ Նոր եռանդ և Նազարյանցի պահանջը հասարակությունից։ Բարբառոսական դեպք Շամախում։

Երբեմն ինչ անհյուսիս ղեկավարից ահապին հարցեր են ծագում...

1860 թվականի հուլիսի 2-ին Կ. Պոլսի թաղերից մեկում մեռնում էր Կարապետ անունով մի հայ բողոքական։ Հոգեվարքի մեջ նա ցանկություն հայտնեց, որ իրեն թաղեն հայոց գերեզմանատանը։ Դա մի օտարոտի ցանկություն էր, բողոքականները մինչև այդ հայոց գերեզմանատանն էին իրանց վերջին անդամներն տեղը գտնում։ Բայց Կարապետը ֆանատիկոս բողոքական էր. իր կենդանության ժամանակ նա սաստիկ հակառակ էր հայոց եկեղեցուն։ Եվ ահա այդ պատճառով թաղի հայերը վճռում են թույլ չտալ, որ նա իրանց գերեզմանատանը թաղվի։ Երբ Կարապետի մարմինը տանում են թաղելու, մոտ երկու հարյուր լուսավորչական հայեր թափվում են գերեզմանատուն և չեն թույլ տալիս թաղում կատարել։ Բողոքականներն էլ համառում են. մեռելը չեն թաղում, դաժնաբանում են թուրք կառավարությանը։ Հարցը բարդվում է, թաղաքական կերպարանք ընդունում։ Հայոց պատրիարքը գերեզմանատան սեփականություն հարց է հարուցանում։ Անգլիայի և Ամերիկայի դեսպանները միջամտում են և պահանջում, որ մեռելը բողոքականների ուղած տեղը թաղվի։

Հայոց պատրիարքը քաղաքական ճնշման տակ համաձայնություն է կառուցում գեսպանների հետ։ Բայց ժողովուրդը համառ դիմադրություն ցույց

տվեց: Գերեզմանատունը դիմադրական բանակի կերպարանք ստացաւ: Ար-
քանի հազար հոգուց բաղկացած ամբողջը գիշերներն անդամ չէր հեռանում
գերեզմանատնից և պատրաստ էր մինչև վերջին շունչը դիմադրել: Իսկ զր-
բախտ մեռելը, ինչպէս հաղորդում էին եմբոսական լրագրերը, ամբողջ հինգ
օր ընկած էր փողոցում, բաց երկնքի տակ և ամեն կերպ խախտառակում էր
լուսավորչականների ձեռքով:

Թուրք կառավարութիւնը ստիպւած եղաւ դիմադրական ուժի դիմել: Պա-
տերազմական միջոցառումներ փաշան անձամբ երեք հազար հետեակ և ձիավոր
զորք տարաւ գերեզմանատուն: Ժողովուրդը, այնուամենայնիւ, չգիշեց: Տեղի
ունեցաւ ընդհարում. զորքը և ամբողջը իրար վրա հարձակւեցան, հայերի
կողմից մոտ 30 հոգի վիրավորւեցան: Արյունահեղութիւնը ավելի մեծ չափեր
կրնդուներ, եթէ հայոց պատրիարքը մեջ չընկներ և չդադարեցնէր տար պա-
տերազմը: Վերջապէս կարելի եղաւ թաղել բողոքականի մարմինը հայոց գե-
րեզմանատան ծայրում և այդպիսով վերջ տալ ցամաքի խռովութիւններին:

Այդ արյունոտ դեպքը մի շատ տխուր երևույթ էր, որ ամենից առաջ ցույց
էր տալիս, թե որպիսի սոսկալի թշնամութիւն կարող էր առաջացնել կրոնա-
կան անհամբերողութիւնը նույնիսկ արյունակից եղբայրների մեջ: Եւ սա-
կայն Կ. Պոլսի հայութիւնը միանգամայն անձանոթ չէր այն սկզբունքին, թե
ազգութիւնը այս կամ այն կրոնին չէ պատկանում, թե հայը հայ է մնում, ինչ
կրոն էլ նա դաժաներ: Դեռ 1840-ական թվականներից էր, որ հայ կաթողիկ
համայնքի առաջավոր մասը սկսեց քարոզել այս սկզբունքը և «Հայազգայն»
բարեգործական ընկերութիւնը իր գեղեցիկ, լայն ծրագրով և ազատամիտ ոգով
պիտի իրականացներ կյանքի մեջ ազգայնութիւն, ընդհանուր համեքաշխու-
թիւնը գաղափարը, հավաքելով իր շուրջը անխտիր բոլոր հայերին՝ հայ ազգի
մտավոր և բարոյական պահանջներին նվիրւելու համար: Բայց դա մի սիրուն
գործ էր, որ վեճեր և կեղտոտ կրքեր հարուցեց և չկարողացաւ կենդանանալ,
զարգանալ: Կրոնական հալածասիրութիւնը դեռ մի դժբախտ անհրաժեշտու-
թիւն էր հայ հասարակութիւնը համար: Թեև եղբայրութիւն, համեքաշխու-
թիւնը գաղափարը շարունակեց ապրել գրականութիւն մեջ (Պեշիկթաշլյան),
բայց ազանդավորական ֆանատիկոսութիւնը գերակշիռ հանդիսացաւ:

Այդ ֆանատիկոսութիւնը ծայրահեղ արտահայտութիւնը հուլիսի 2—6-ի
դեպքերն էին: Այդ հրապարակական դատաստանը մի անշունչ դիակի վրա
այդ համառութիւնը երկու կողմից, այդ պատերազմը թուրք զորքի դեմ, որի
պատճառը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ հալածանք արյունակից եղբոր դեմ, շատ
տխուր փաստեր էին հայ ազգի կյանքից: Անգլիական դեսպան Բուվըրը հայոց
պատրիարքին ուղղած մի նամակում ասում էր.

«Ավելի այն պատճառով եմ ցամաքում ես այս ողբալի դեպքի վրա, որ ինձ
հասած տեղեկութիւններին նայելով՝ տեսնում եմ, որ այս արյունահեղութիւնը
առաջին օրինակը դժբախտաբար եղել է ձեր եկեղեցւոյ քահանաներից միւրի,
որով ընդհանրապէս կարող է կոտորվել արեւելքի բրիտոններից անունը:

Ահա այս պատճառով կամենում եմ Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնը զրոյ
կրկնել այն՝ ինչ որ անցյալ օրն բանիւլ բերանոտ ասացի և ցանկանում եմ, որ
այս տերութիւն մեջ բնակող բոլոր հույն, հայ և կաթողիկ ժողովուրդներն իմա-
նան: Այսինքն, թե՛ Անգլիոյ կառավարութիւնը, որո վեհապետը և ազգի մե-
ծագուն մասը բողոքական են, օսմանյան հողում բնակւած բրիտոններից վի-
ճակին միշտ կարեկցել է: Նա խոսացել է ո՛չ ի նպաստ բողոքականների, ո՛չ

կաթողիկեների, ո՛չ գրիգորյան հայերի և ո՛չ որեւէ քրիստոնյա դավանութիւն,
այլ ի նպաստ առհասարակ ամեն քրիստոնեից միանգամայն:

Արդ՝ պետք է բացահայտ կերպով իմանանք, թե արդյոք գրիգորյան հայերը
ուղղում են ընդունել այս համեքաշխութիւնը, բողոքականներին համարում
են իրանց հետ քրիստոնյա, թե, ընդհակառակն, իրանցից շատ ստոր և էապէս
անգնաւոր և մինչև անգամ մահվանից հետո էս, ուր աշխարհիս ամեն խտրու-
թիւններն հաւասարվում են, անկարելի են համարում իրանց մոտ հանգչելու:
Ներքեք ինձ ասել Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնը, որ եթէ բողոքականները
ձեր դավանութիւն քրիստոնյաներից համակրութիւն չգտնեն, մեր ազգի հա-
մար էլ շատ դժվար կլինի համակրութիւն ունենալ ձեզ հետ, և ներքեք ինձ
այս եւս ավելացնել, որ աշխարհիս ամեն կողմն գտնվող բողոքականների հա-
մար ևս շատ դժվարին կլինի եղբայրանալ այն սուտ եղբայրների հետ, որ
մերժում են նրան և թշնամանում մինչև անգամ դադարի առջև, ուր բացի սիրո
կնիքը պետք է լռին մարդկային բոլոր կիրքերն:

Իրացաւ նահանգաց դեսպանը ևս, որոյ կառավարութիւնը խիստ ընդ-
հանուր և խիստ լուսավորչալ ներողամտութիւն օրինակ է ցույց տալիս, այս
կերպով խոսեցաւ մեր վերջին տեսակցութիւն ժամանակ:

Համոզւած եմ, որ Պոլսի, Եվբելի, Հոլանդայի տերութիւններն և Եմբո-
սայի բողոքական մասն բոլորն պետք է արձագանք լինին մեր ասած խոս-
քերին:

Մինչև անգամ համարձակվում եմ ասել, որ կաթողիկեներն ևս, որոնց մեջ
պաղղիտ աղնիւլ ազգն ամեն հնարքներով իրան արժանի կրոնական ազատու-
թիւն է ցույց տալի, ինձանից պակաս սոսկումով չպետք է տեսնեն այս նող-
կալի և քրիստոնեական ոգուն անպատկութիւն բերող տեսարանի պատմու-
թիւնը, որ այս վերջին օրերումս երևեցաւ հասարակութիւն մեջ մահմեդական
քաղաքում»:

Սարգիս պատրիարքը, պատասխանելով այս նամակին, նախ և առաջ
ասում էր, թե ցամաքի դեպքը տեղի է ունեցել ազգային սեփականութիւնը
պաշտպանելու համար: Հայոց եկեղեցին աշխարհիս ամենաազատամիտ եկե-
ղեցիներից մեկն է: Հայ ազգի համար եկեղեցին և ազգութիւնը միևնույն են,
կրոնական բաժանումները միայն քանդում են մեր ազգը և ցանկալի է, որ
այս հասկանան մյուս քրիստոնյա եկեղեցիները: Ամբոխի գրգռումները պատ-
րիարքը արդարացնում էր նրանով, որ բողոքական Կարապետը իր կյանքում
շատ էր հայհույն իր նախնիներէի կրոնը:

Բայց ոչ սեփականութիւն իրավունքը, ոչ մեռածի անձնավորութիւնը, ոչ
հայոց եկեղեցու համբերող ոգին չէին կարողանում հերքել դեսպանի նկատու-
թիւնները այն անհաշտութիւն, այն «նողկալի տեսարանի» մասին, որոնք
բացվեցան մի դադարի առաջ: Կարելի էր սեփականութիւնը պաշտպանել օրի-
նավոր միջոցներով, կարելի էր հայոց եկեղեցու համբերող ոգին ցույց տալ
գործնականապէս հենց նրանով, որ դիակի վրա այդպիսի վայրենի դատա-
սան չէր կատարվի, այլ նրան մի փոքրիկ անկյուն կշնորհվեր հողի ծոցում:
Պատար, թուրքական սվինների և արյունահեղութիւն փաստը ցույց էր տալիս,
որ հայոց եկեղեցու ոգին մեռած տառ է մնացել, իսկ իրականութիւնն այն
էր, որ քրիստոնյա եկեղեցուն պատկանող ազգակիցները պատրաստ են ծվա-
նել միմյանց դավանական տարբերութիւնների պատճառով: Այս ցամաքի
իրողութիւն մեջ լուսավորչական հայերի ամենամեծ զենքն այն էր, թե եկե-

* «Կոտնի» ամսագիր, 1860, էր. 660:

դիցին՝ դա ազգութիւնն է, և դավաճանել եկեղեցուն նշանակում է դավաճանել ազգութեանը:

Այն ժամանակվա հայոց պարբերական մամուլը թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Ռուսաստանում, ընդհանուր առմամբ, շատ բնական և արդարացի էր գտնում հուլիսյան արյունոտ դեպքերը: Մի քանի հոգիաժողովներում մենք նույնիսկ գրանում ենք այնպիսի մտքեր, թե այդ դեպքերը ազգային ինքնաձայնագրական հայտարարներ են, թե հարադատ հայր պիտի պարծենա պոլսեցիների արածով: Մեզանում «Կոտնկը», «Մեղուն», «Մասշաք աղալիքին», «Ճոքաղը» միանգամայն համամիտ էին այս հարցի մեջ:

Միայն «Հյուսիսսփայլը» բացառություն կազմեց, մի սիրուն բացառություն, որ պատիվ էր բերում հայկական ազատ ու անկախ մտքին:

Կյանքի եղելությունը խոսեցնել տվեց Ստեփանոս Նազարյանցին: Մենք տեսանք, որ շատ չէին այն դեպքերը, երբ նրան կյանքի առօրյա երևույթներն էին խոսեցնում. կյանքի թելադրածը ավելի ուժեղ պիտի լիներ: Եվ այդպես էլ եղավ: Կ. Պոլսի դեպքերի մասին Նազարյանցը խոսեց 1860-ի «Հյուսիսսփայլի» 10-րդ ամսատետրակում: Եվ այդ 10-րդ համարը հռչակավոր դարձավ առաջացնելով մեր գրականության պատմության մեջ մի անօրինակ երևույթ:

Դա մի անկախ հոգիած չէր, այլ մի հավելված: Նազարյանցը «Մեղուն»-ում, Լեւոնի և Լավատեր» հոգիածի մեջ այդ երեք մարդկանց կյանքից վերցրած փաստերով ցույց է տալիս, թե տարբեր կրոնական հայացքների տեր մարդկանց մեջ որպիսի հրաշագործ ազդեցություն է թողնում փոխադարձ ներողամտությունը, համբերողությունը, թե ինչպես հրեա փիլիսոփայն հաղթում է քրիստոնյա հոգևորականին իր լայն հայացքներով, իր սիրո ուժով: Այս անցում է Կ. Պոլսի դեպքերին:

Նախ և առաջ նա իրան հրատարակում է իր եկեղեցու «անվեհեր պաշտպան և ջատագով» և շտապում է հայտարարել, թե անկիրթ բազմության ֆառատիկոսական հալածասիրության համար պատասխանատու չէ հայոց եկեղեցին, որ սկզբունքով ներողամիտ է, համբերող: Օրինակ է բերում, որ Պարսկաստանում շատ կաթոլիկներ և բողոքականներ թաղվում են հայոց գերեզմանատներում: Քրիստոնեական եկեղեցին չէ կարող այդպիսի արգելքներ հանդիսանալ: Կազանում հայ լուսավորչականները թաղվում են ռուսաց և գերմանական հանգստարաններում, իսկ Մոսկվայում կաթոլիկների և բողոքականների գերեզմանատները մի է:

Քրիստոնեությունը ազատության օրենք է և ոչ ծառայություն, սիրո օրենք է և ոչ առեկտություն: Սրանից դուրս օրենք չկա և ոչ ոք չէ կարող մի ուրիշ կերպ բացատրել քրիստոնեությունը: Այստեղից արդեն պարզ է, որ ոչ ոք իրավունք չունի հալածել իր նմանին միայն այն պատճառով, որ նա ուրիշ կերպ հավատացող քրիստոնյա է: Գալով այն մտքին, թե կրոնը ազգություն պահպանն է, Նազարյանցը ասում է. քրիստոնեությունը ազգության վրա չէ հիմնված և նրա համար մի են բոլոր ազգերը: Կրոն և ազգություն չոկ չոկ բաներ են: Լուսավորչական հայր, դառնալով բողոքական, մնում է մեր եղբայր թե՛ ազգաբար և թե՛ քրիստոնեաբար, ազգաբար՝ այն պատճառով, որ բողոքական դարձած հայի մեջ չէ փոխվում հայկական արյունը, իսկ քրիստոնեաբար այն պատճառով, որ Քրիստոսը բողոքականին էլ է պատկանում, լուսավորչականին էլ: Ազգությունը աշխարհային խորհուրդ ունի, մինչդեռ կրոնը գործ ունի ուղղակի մարդու խղճի և աստծու հետ: Այդպես լուսավորչական, կաթոլիկ և բողոքական հայերը միշտ մնում են արյունակից եղբայրներ, մի

ազգի քրդիներ, մի լեզվի կցորդներ, մի ազգային պատմության ժառանգորդներ:

Ազգություն պահելու համար անպատճառ պետք չէ այս կամ այն կրոնին պատկանել: Աստված կամեցել է, որ հայք լինի հայք, այսինքն մի առանձնախոս ազգ. թո՛ղ և այդպիսի մնան գոթա, անշարժ և անփոփոխ, թո՛ղ նոքա լինեն հայրենասեր, չմիավորվին ոչինչ ազգի հետ, ոչ հույնի, ոչ գերմանացու, ոչ ֆրանսիացու հետ: Բայց կրոնով հայերը կարող են միշտ տարբերվել միմյանցից: Եվ դրանից վնաս չկա ազգության համար: Ապացույց՝ Գերմանիան, որ կաթոլիկները և բողոքականները ապրում են իրար հետ հաշտ, ձեռք ձեռքի տված զարգացնում են հայրենասիրությունը, ազգային առաջադիմությունը:

Այսպես ևս պարտ և արժան էր մեր հայերին նայել միմյանց վերա, և հրաժարվել կրոնական վեճերից, ջանք դնել քրիստոնեական եղբայրասիրությանը բռնել ազգային մարմնի մեջ եղած ձեղքը, քան թե հալածասիրությանը օրհօր ավելի լայնացնել դորան և օրհօր ավելի հեռի բաժանել միմյանցից սրտերը և հոգիքը: Ազգը միապես պատկանում է և լուսավորչականին և կաթոլիկականին և պրոտեստանտին. ուրեմն թող այդ երեք ազգային բաժինները յուրյանց դրոշմ վերա արձանագրեն միապես այս երեք բառս որպես եղա կյանքի թանկագին առածը, որպես նոցա աչքի բիրթ. եղբայրասիրություն, հայրենասիրություն, միաբան անձնագոհություն հասարակաց հայրենիքի վամար:

Կրոնական պառակտումների մասին Նազարյանցը խիստ և որոշ կարծիք է հայտնում: Նա դեմ է օտար պրոպագանդիստներին հայերի մեջ, հիշեցնում է, թե երբ և ինչպես մտան կաթոլիկությունն ու բողոքականությունը մեր մեջ և ավելացնում է. «Մոտերումս և Ռուսաստանի մեջ մի քանի վատթար, կարելի է ասել, անկրոն հայեր, փառասիրության և օգտասիրության պատճառով աշխատում են և կցանկանալին օր մի յառաջ հայոց եկեղեցին տեսանել միացած հույն եկեղեցու հետ»: Կաթոլիկ և բողոքական պրոպագանդիստների արարքները նա չէ հավանում, բայց հասկանում է, որ դրանք «պատմական իրավունքով վարվում էին հայերի հետ այնպես, ինչպես աշխարհը վարվել է միշտ այն բանի հետ, որ ասվում է Resnullius, այսինքն՝ մի անտեր բան, որ և ամենայն մարդ կարող է ձեռք ձգել, սեփականել, եթե ուներ կարողություն և հնարագիտություն»: Այդ սկզբունքը Նազարյանցը դատապարտում է իբրեւ մի անբարոյական, անխիղճ գործ:

Ուրեմն, հայոց եկեղեցին կեղեքվում է անտերությունից, սեփական թուլությունից: Ահա այդ կողմի վրա պետք է ուշադրություն դարձնել. պետք է քննակարգել այդ եկեղեցին, որպեսզի նա կենսունակ ու ուժեղ մի մարմին դառնա ինչպե՞ս պիտի կատարվի այդ բանը: Նազարյանցը պատասխանում է.

«Մեք մտածում ենք այսպես. եթե հայոց եկեղեցին պետք է այս մեր կյանքով ժամանակին դիմանա, պահպանվի, ապա անպատճառ պիտի էր նորան նորոգել յուր հնացած և մաշված կենդանությունը, միտ դնելով հառաջադեմ մարդկության պիտույքներին: Հայոց եկեղեցին պիտի է մի ռեֆորմ առնել արթից մինչև գլուխ, այսինքն մի ազգու վերանորոգություն Ավետարանի հաստատման հիման վերա. իհարկե, ներգործելով արմատից դեպի վեր, ժողովրդի և հոգևորների դաստիարակությամբ և կրթությամբ մեր օրերի լուսավոր հոգու վամեմատ: Հայոց եկեղեցին գիտությամբ պայծառանալով, ժողովուրդը ճանաչելով քրիստոնեության իսկությունը, շինվելով և հաստատվելով ավետարանական բանի վերա, այնուհետև ոչ մի հայ տեղիք ունենալու չէր վազելու յուր եկեղեցուց դեպի մյուս եկեղեցի, ըստ որում նույն երանությունը, որ խընդ-

րում էր նա օտարի եկեղեցու մեջ, ունի արդեն յուր մայրենականի մեջ: Հիմար ու անխորհուրդ ուրացողներ, փառամոլ և շահախնդիր մարդիկ ամեն աղղի մեջ և ամեն ժամանակ եղած են. և հայերի մեջ կարող են աղախիք գտանվիլ: Դոցա հետ գործ չունի հայոց եկեղեցին. թող դոքա, այդ փառած հայերը, օր մի հառաջ դնան, կորչեն, միանան որոնց հետ կամին. մեր հոգսը չէ: Բայց հայոց եկեղեցին, մեր ամենասիրելի մայրը, որ ծնել է մեզ յուր սուրբ ավագանից, թող ինքը նախ և յառաջ նորոգվի կենդանության մեջ, դաշարանա, ծաղկի և դարգավոր արժանի պատուներով. այնուհետև այդ ծառի մի քանի ցամաքած ու անպիտանացած ճյուղերը թող բաժանվին նորանից և միավորվին մի օտար ծառի հետ: Դորա վերա ցալեռու պատճառ չունի ոչ ոք:

Այս հատվածը մի անօրինակ աղմուկ և խարանցում գցեց հայերի մեջ: Կրոնը աղգությունից բաժանելու սկզբունքը նոր չէր քարոզվում մեր մեջ: Դա մի սկզբունք էր, որ, ինչպես ասացինք, նույնիսկ գործադրության փորձեր էր անում կյանքի մեջ (Կ. Պոլսում, «Համապատկար» ընկերություն), քարոզվում էր առաջադեմ մամուլի մեջ (Պարիզի «Արևմտաք»): Բայց հայոց եկեղեցու վերանորոգության հարցը բոլորովին նոր էր, և առաջին անգամ նրան հրապարակ էր հանում Նազարյանցը: Ահա այդ հարցն էր, որ ումբի պես պայթեց, շարժեցնելով «Հյուսիսամիայի» հակառակորդներին: Այստեղ հարկավոր է մի քանի խոսք ասել այդ հակառակորդների մասին:

Մինչև այժմ մենք հիշատակեցինք աղախիքներից մեկին միայն՝ Առաքել վարդապետ Արարատյանցին, և իմացանք, որ «Հյուսիսամիայի» դեմ կանգնած էին ամբողջ չորս պարբերական հրատարակություններ՝ «Մեղու Հայաստանի», «Ճոռքաղ», «Մասյաց աղալինի» և «Կոռնկը»: Արդարությունը պարտք է դնում խոստովանել, որ «Կոռնկը» հակառակորդների թվում կանգնած էր լուկ իր դավանած սկզբունքներով. նա բանակով չէր մղում Նազարյանցի դեմ, ընդ հակառակն, հարգանքով էր վերաբերվում նրան, խոստովանում էր նրա մատուցած մեծ ծառայությունները: Միայն 10-րդ ամսատետրակն էր, որի առիթով «Կոռնկն» էլ, ինչպես կտեսնենք, արշավանք սկսեց Նազարյանցի դեմ: Այդ կողմից «Կոռնկը» իրան ավելի շատ վաշխուղ էր պահում, քան նույնիսկ «Մասյաց աղալինին»: Գարբիել վարդապետ Ալվուդյանը աշխատում էր հետո պահել իր օրդանը բանակովներից, տալ նրան մի լուրջ պարբերականի կերպարանք: Դեռ Պարիզում նա ոչ մի պատասխան չէր տալիս Ստեփան Ոսկանի սուր ու անխնա հարձակումներին, որոնք ուղղված էին նրա անձնավորության դեմ: Բայց Թեոդոսիայում նա այլևս այն չէր, ինչ Պարիզում: «Հյուսիսամիայի» հարվածներին նա պատասխանում էր հարվածներով, ինչպես և բաց էր անում իր թերթի էջերը այնպիսի հարձակումների համար, որոնք պատիվ չէին բերում «Մասյաց աղալինուն»:

Այստեղ մենք չենք կարող հիշատակել այն բոլոր մարդկանց, որոնք այդ հրատարակությունների մեջ գրել են Նազարյանցի դեմ: Եվ դա շատ անհետաքրքրական էլ կլիներ, քանի որ այդ գրվածքների մեծագույն մասը արժանի չէ լուրջ կրիտիկայի ուշադրության: Եթե Նազարյանցի բոլոր հակառակորդների մեջ կա մեկը, որ անուն է հանել գոնե իր եռանդով, դա Հովսեփ Չերքեզյանն է: Այդ մարդը «Հյուսիսամիայի» հենց առաջին քաղերից նրա անհաշտ թշնամին հանդիսացավ: Դրանով էլ նա կապեց իր անունը Նազարյանցի անվան հետ, այնպես որ Նազարյանցի մասին խոսողը չէ կարող լռություն պահպանել: Չերքեզյանի մասին: Բացի դրանից, Չերքեզյանը հետաքրքրական է իբրև գրական հակառակորդի տիպ: Հայ պահպանողականության նոր ձևի ներկայացուցիչն ու նախահայրն էր նա. և նրա հարադատ սերունդները այսօր էլ կենդանի են մեր գրականության մեջ:

Չերքեզյանի մասին մենք շատ տեղեկություններ չունենք: Գիտենք միայն, որ նա առարախանցի էր և կաղարչյան ճեմարանի առաջին աշակերտներից մեկը: «Մուղալը Արարատյանի» մեջ, որ հրատարակվեց 1829-ին, նա ունի երկու տասնավորներ, որոնցից մեկը նվիրված է նրա ուսուցիչ Սալլանթյան վարդապետին: Չերքեզյանը մինչև կյանքի վերջը հավատարիմ մնաց Սալլանթյանի սկզբունքներին, թեև չբավականացավ կաղարչյան ճեմարանի տված կրթությամբ: Վերջացնելով ուսումը այդտեղ, նա մտավ Մոսկվայի համալսարանը: 1833-ին նա, դեռ համալսարանի ուսանող, հրատարակեց «Սկզբունք քրիստոնեական վարդապետության» անունով գրքուկը, մեծ մասամբ քաղվածք ուսանողներից և Սալլանթյանի կրոնագիտությունից: Այս գրքուկը ինքնըստինքյան բոլոր լավ է բնորոշում այդ համալսարանական ուսանողին:

Համալսարանից դուրս գալով, Չերքեզյանը, ինչպես երևում է, մնաց Մոսկվայում, Սալլանթյանի անփոփոխ բարեկամն էր և ուսուցչություն էր տեսնում գրեց հենց նույն կաղարչյան ճեմարանում: Կոմս էմմանուելն իր մի «Հիշատակարանի» մեջ խոստովանում է, որ Չերքեզյանը երկար ժամանակ հայերի մեջ լուրջ, լավ կրթված մարդու համբավ ուներ: Կային, — ասում է նա, — մի քանի մարդիկ, որոնք քիչ էր մնում Չերքեզյանին կիսաստվածների կարգը դասելին: «Դոցա մեջ էր գտնվել և մեր բարեկամներից մինը, որ, 1833 թվականից սկսած, շատ անգամ գովելով մեզ այդ անզուգական գիտնականը հորդորում էր մեզ մոտենալ դորան. բայց մեք, վաղուց արդեն հասկացած էինք, որ մեր բարեկամի գովասանած մարդու որպիսությունը, հրաժարվելով հրաժարվել էինք այդ բարեկամի առաջարկությունից»:

Այդպես էր Չերքեզյանը, քանի որ լուռ ու մունջ էր, քանի որ նրա գրավոր վարդապետ միմիայն «Քրիստոնեական վարդապետություն» էր: Բայց Նազարյանցը նրան հրապարակ հանել տվեց, և նա մերկացրեց ինքն իրան, թույլ տվեց, թե ինչ է ինքը: Նազարյանցին, ինչպես տեսանք, հակառակվում էր հին սերունդը, որ, շունենալով ուսում և կրթություն, երեխայական բաներ էր կրում նրա դեմ: Այդ սերունդը հարկադրված էր խոստովանել Նազարյանցի գիտնականությունը և իր համար փրկություն որոնում էր հայկական ավանդություններին, հին եկեղեցական հեղինակությունների մեջ: Ահա այդ տեսակ թույլ ու անկարող հակառակության մեջ երևան է գալիս արդեն կրթություն ստացած, համալսարանական մարդը: Ուժերը, գոնե ձևականապես, համահավասար են: Չերքեզյանն իր գրվածքների մեջ Նազարյանցի գիտնականությունից քննադատ չէ, այլ տեղեկ մարդու ինքնավստահությամբ է խոսում. գիտե լեզուներ, համարձակ զնններ է կարդում Նազարյանցի ընդունակությունների և պատրաստությունից մասին:

Բայց համալսարանական ուսումը արդեն չէր, որ Չերքեզյանը շատ փոքր բաներով զանազանվի հին սերունդի ներկայացուցիչներից, արարատյաններից, մանդինյան քահանաներից: Ընդհակառակն, նա միանգամայն ձուլվում է իրանց հետ և հայացքներով, դավանանքներով նույն այդ մարդկանցից մեկն է: Ուշադրության արժանի հանգամանք: Մեղանում էլ հաստատվում էր համալսարանում երևույթը. համալսարաններից դուրս էին գալիս թե՛ աղատամիտ և թե՛ լեռնադեմ ուժեր: Բարձրագույն ուսումը դեռ երաշխավորություն չէր, թե տիրապետական տգեղությունները միմիայն հին սերունդին է պատկանում:

Բացի «Քրիստոնեական վարդապետությունից» Չերքեզյանը ունի և հայոց պատմության մի դասագիրք, որ տպվեց Թեոդոսիայում 1862 թվին: Բայց դա

էլ, ինչպիսիս և առաջինը, նրա սեփական աշխատանքի պատուը չէ. սրտումս թյուճն էլ Չամչյանից է համառոտել Չերքեզյանը: Այսքան բաժնի գրական աշխատությունների մեջ Չերքեզյանը մի անսովոր եռանդ է ցույց տալիս հատկապես Նազարյանցին հայհուդելու և վատարանելու մեջ: Նա գրում էր հաճախ, գրում էր երկար. կամ «Անդուի» մեջ էր երևում, կամ «Ճառագիւղ» կամ «Մասյաց աղավնու» մեջ:

Կարգալու՜ այդ գրվածքները, մենք տեսնում ենք, որ Չերքեզյանը ունի և հիմնավոր գիտադոկտրիններ Նազարյանցի լեզվի, հայագիտության դեմ: Պատահում են և այնպիսի տեղեր, ուր նա աջող կերպով ցույց է տալիս Նազարյանցի տեսությունների խախուտ կողմերը: Բայց այս փոքրիկ գրական կողմերը միանգամայն կորչում, ոչնչանում են այն ընդհանուր ձեռք, այն ուղղության պատճառով, որին հետևում էր Չերքեզյանը:

Կատաղի, ախտաբորբոք թշնամությունը միանգամայն կոտորացնում էր նրան, և «Հյուսիսային» հակառակվելու համար նա պատրաստ էր, ինչպիսի երևում է, սեփական ստեղծելու: Ոչինչ, կատարելապես ոչինչ արժանիք նա չէր տեսնում Նազարյանցի մեջ, նա չէր ընդունում, որ Նազարյանցը մազի շափ օգուտ բերած լինի. ընդհակառակն, համարում էր նրան մի սոսկալի շարիր թե՛ հայ գրականության և թե՛ առհասարակ ժողովրդի համար: Հայհուդակոն բառեր գործածելու մեջ չէր սիրում որևէ շափ, սահման ճանաչել: Նազարյանցը նրա համար և՛ ասուշ էր, և՛ տգիտ, և՛ դավաճան, և՛ Հուդա կամ Վասակ:

Բայց այդ բոլորը զեռ ոչինչ, համեմատած Չերքեզյանի մյուս հատկությունների հետ: «Երանի» էր մեզ, — բացականչում է կոմս Համանուելը, — եթե ունենայինք խելացի հակառակորդ. բայց որպես հայ գրված ենք ներկայումս այդ պարծանքից: Եվ սա ճիշտ է: Չերքեզյանը, որի հասցեին էին ուղղված այս խոսքերը, մի վատ, ստոր հակառակորդ էր: Նրա անբարեխղճությունը այն աստիճանին էր հասնում, որ ոչինչ հրատարակելով Նազարյանցին, նա իսկական գիտնականների դասն էր մտցնում Առաքել Արարատյանցին, Մանդինյանց քահանային: Եվ երբ այդպես բան կարդալիս դուք մտաբերում եք, որ գրողը մի համալսարանական մարդ է, այն ժամանակ ավելի խիստ երզում, թե ինչեր կարող է անել կրթող թշնամությունը, միացած սանձաքանակ անբարեխղճության հետ: Նա հաճախ թողնում էր բուն հարցը, ծաղրում էր Նազարյանցի ստացած գիտությունը, գոկտորական աստիճանը, նույնիսկ նրա ընտանեկան հանգամանքներն էր հրապարակ քաշում: Այսպես, վիճելով կրոնի մասին, նա, իբրև Նազարյանցի օտարացման նշան, բերում էր այն փաստը, որ Նազարյանցի գիմնադրատ որդին եկեղեցում, պատարագի «ողջույնի» ժամանակ շիմացավ ողջուն տալ իր հորը...

Քննական յուրաքանչյուր ակնարկ Հովսեփ Չերքեզյանի համար նշանակում էր նախատինք, անպատվություն: Նազարյանցը ասել էր, թե հայ երեխան գրաբարի անհասկանալի լինելու պատճառով չէ կարողանում բան սովորել: Չերքեզյանը ասում էր, թե դրանով Նազարյանցը նախատում է հայ երեխաներին: Հայ ուսանողների առաջին թատրոնական ներկայացման առթիվ «Հյուսիսային» մեջ տպված էր մի համակրական հոդված, որի մեջ, սակայն, մի քանի աննպաստ խոսքեր էլ կային: Եվ Չերքեզյանը ասում էր, թե Նազարյանցը անպատվել է ուսանողներին: Մանավանդ սաստիկ կատաղում էր նա, երբ Նազարյանցը այդ իսկ կերպով «անպատվում էր» այն մարդկանց, որոնց նա իսկական գիտնականի անունով էր հատկացնում, այն է՝ հայ պահպանողականներին:

Հիշենք, վերջապես, և մի ուրիշ ստոր և անազնիվ գործ: Չերքեզյանը, հավատալով Նազարյանցի անկեղծությանը, անշահասիրությանը, մտնում էր նրա հոգու մեջ, դատաւոր էր հանդիսանում նրա զգացմունքների վրա և բարձրաձայն աղաղակում էր, թե Նազարյանցը լյութերական է և ուղում է լյութերականություն տարածել մեր մեջ: Անբարեխղճ, քմահաճ քաջատրություն տալ հակառակորդի խոսքերին, նրան վնասելու համար հրեշավոր մտքեր և անհոռի հանցանքներ վերագրել նրան՝ ահա թե ինչպես էր Չերքեզյանը վիճում, ապացուցանում: Մաքրություն, ազնվություն, օրինավորություն չկար նրա համար: Որքա՞ն բարձր էր Նազարյանցը իր այս կատաղի հակառակորդից: Նա չափ թիչ էր ուշադրություն դարձնում Չերքեզյանի վրա և դարձրած ժամանակն էլ խոսում էր ինչպես վայել է ազնիվ, սեփական արժանավորությունը անաշուղ մարդուն:

Չերքեզյանը, ճիշտ և ճիշտ ինչպես մի Արարատյանց, պաշտպանում էր ազգային բոլոր ավանդությունները: Նա ասում էր, թե սուտ է ասում Նազարյանցը, որ հայոց լեզուն սանկրիտի մի ճյուղն է. եվրոպացի գիտնականներին, որոնք այդ գյուտն էին արել, նա էլ ճանաչում էր, բայց պահանջում էր, որ հավատ ընծայվի Չամչյանին և Ինճիճյանին, որոնք հաստատել են, թե ազգ լեզուն Աղամի լեզուն է: Նազարյանցի այն խոսքերը, թե Հայկի պատմությունը առասպել է երևում, Չերքեզյանը համարում էր ազգային դավաճանություն մեծ նշան: Իսկ հայոց եկեղեցու վերաբերմամբ նա թույլ չէր տալիս նույնիսկ ամենաթեթև քննական ակնարկ:

Հասկանալի է, թե ինչ ազդեցություն թողած պիտի լինի նրա վրա «Հյուսիսային» 10-րդ ամսատետրակը: Նա, իհարկե, հրապարակ է նետում, գրում է հերքում, լավ հայհուդում է Նազարյանցին: Նա տեսնում է, որ աղմուկ և բարձրացրել ամենքը: Նույնիսկ «Կոտնկը» չկարողացավ պահել իր բռնած գիրքում, և Գ. Մուրադյանը (այժմ Մելիքսեդեկ արքեպիսկոպոս) մի մեծ հոդված տպագրեց այնտեղ, որի մեջ պախարակում էր Նազարյանցին, ասում էր, թե հայոց եկեղեցին կարող չէ ոչինչ վերանորոգության, որ օտարադավան Հայերի համար հայություն միակ նշանը իրանց մայրենի եկեղեցու գիրկը վերադառնալը կարող է լինել:

Այսքանը բավական չէր Չերքեզյանի համար, և նա դիմեց մի միջոցի, որ մի մեծ արատ էր ամեն մի օրինավոր մարդու համար, ուր մնաց մի մարդու, որ համալսարանում էլ էր եղել:

1860 թվի դեկտեմբերի 26-ին նա մի խնդրագիր է ուղարկում Մատթեոս Կաթողիկոսին, մի օտոր մատնություն, Նազարյանցի դեմ: Այդ գրության մեջ նա հայտնում է, թե «Մտեփանոս ոմն Նազարյանց» իր գրքերի մեջ («Վարդապետարան կրոնի» և «Հանդես նոր հայախոսության») քարոզում է լյութերականություն, իսկ «Հյուսիսային» 10-րդ տետրակում ուղղակի պարզում է իր միտքը, պահանջելով, որ հայոց եկեղեցին մի աեֆոքմ առնե արմատից դեպի վեր: Դա նշանակում է, թե նա կամենում է բոլորովին փոփոխել մեր եկեղեցական արարողությունները, ծեսերը, մեր ամբողջ դավանությունը: Թեև այդ գրվածքի գեմ հերքումներ գրվեցան, և գրողներից մեկն էլ ինքն է, Չերքեզյանը, բայց մասնավոր անձինքների խրատներն ու համոզումները չեն կարող վերացնել ամեն տեղ տարածվող ազգակործան մոլորությունները. հարկավոր է, որ մի բարձրագույն իշխանություն իր պաշտպանության տակ առնե մեր ավազը: Ուստի Չերքեզյանը, իբրև հայոց եկեղեցու հարազատ դավակ, խնդրում է ժողով ասպարէն դարձրագոյն տնօրէնություն առ ի փութով ժողովել զամենայն օրինակ 10 համարին «Հյուսիսային» օրագրի այսր 1860

ամի և դամենայն հատորս «Վարդապետարանին կրօնի» վերալիշեալ Ստեփանոսի նազարեանց և հրոյ ճարակ տուեալ դայնս՝ արդելու առ յառաջն զտպագրութիւն «Հիւսիսափայլ» օրագրի և զորոյ և իցէ մատենի, յորում լինիցին բանք զհաւատոյ Հայաստանեայց մերս եկեղեցւոյ առանց նախադնին տեսութեան և հրամանի սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի և լուսաւորչական սրբազան սինհոդոսին»:

Այս խոսքերը բացատրելու և լուսաբանելու կարիք չկա: Հարցի միջնորդարյան ֆանատիկոս Չերքեզյանին չէ այնքան վերաբերվում, որքան էջմիածնին: Իր խավար առաջարկութեամբ, որի ամենագորշելի կետը ազատ մտքի համար հավատաքննական խարույկ պահանջն էր, այդ մարդը թե՛ հայոց բարձր հոգևորականութեան և թե՛ մասնավորապես Մատթեոս կաթողիկոսի առջև դրված մի փորձաքար էր. իր վերաբերմունքով էջմիածնին պիտի ցույց տար, թե ճիշտ էր նազարյանցը նկարագրում եկեղեցականութեան վիճակը: Թե չափազանցնում էր, զրպարտում էր: Եվ էջմիածնին ցույց տվեց, որ միանգամայն արդարացի ու ճիշտ էին նազարյանցի դառն խոսքերը:

Մատթեոս կաթողիկոսը անձամբ ավելի անհամբերող գտնվեց, քան սինհոդի անդամները: Ինչպես երևում է, նա, նախքան Չերքեզյանի գրութեան ստացվելը, կոնդակ էր ուղարկել Մոսկվա, զուցե հենց իրան նազարյանցին և այդ կոնդակի նյութը նույն շարաքաստիկ 10-րդ ամսատետրակն էր: Գոնե այսպես է ենթադրել տալիս նազարյանցի մի նամակը՝ Մատթեոս կաթողիկոսին: Մատթեոսը, ինչպես երևում է, իր կոնդակում անվանել էր նազարյանցին «պաշտպան անհարազատից մերումս առաքելական, ամենաբարեպաշտ եկեղեցւոյ»: Եվ նազարյանցը համարձակ կերպով բացատրում է կաթողիկոսին, որ իր արածը հիմնված է իր դավանանքների վրա:

Դա ժամանակի գիտութեան դավանանքն է: Գիտութեանը, — ասում է նա, — չէ կոչված տգետներին հաճոյանալու և թե անհատներին, թե բազմութեան անհնական ախտերը քաղցր խոսքերով շողոքորթելու: Նա պիտի ասե ճշմարտութեանը, ինչ էլ լինի դա: Գիտութեանը եղբայրատեաց չէ, այլ եղբայրասեր է և մարդասեր: Քննադատութեամբ հասարակաց վերքերը մերկացնելը հատուկ է եվրոպական գրականութեանը, և նազարյանցը ցույց է տալիս կաթողիկոսին և ուսաց մամուլը, որ նույն սկզբունքներին է հետևում: Ազգի թշնամիները գիտութեան մարդիկ չեն, այլ նրանք, որոնք չեն գալիս դեպի լույսը, որ չի ալ տառակվեն. այդ լուսավախներն են, որ զրպարտում են նազարյանցին և նրա «Հյուսիսափայլը»:

Եկեղեցւոյ վերաբերմամբ նազարյանցը դարձյալ կրկնում է, որ ինքը ճիշմարիտ քրիստոնեական և առաքելական եկեղեցի ընդունում է այն եկեղեցին, որ ոչ միայն քարոզում է, այլև իրապես գործադրում է ընդհանուր քրիստոնեական եղբայրասիրութեանը: Գալով Կ. Պոլսի դեպքերին, նազարյանցը թե ղոնում է, որ իրան մասամբ կարող են սխալեցրած լինել այն աղբյուրները, որոնք տվել են նրան տեղեկություններ (այսինքն՝ գերմանական լրագրերը): Բայց և այդպես, չպետք է մոռանալ ավետարանական պատվերը, որ հրամայում է սիրել թշնամիներին: Այստեղ նազարյանցը ուզում է ակնարկել, որ եթե մի բողոքական թշնամի լինի լուսավորչական եկեղեցուն, այդ դեռ պատճառ չէ, որ մենք էլ նրա թշնամին դառնանք և հալածենք նրան:

* «Լուսալ» հանդես, 1896, № 1: Նամակը թվական չունի և այդ պատճառով նրա մասին կարելի է միայն ենթադրություններ անել:

Այս տեսակ բացատրություններ լսողը Մատթեոս կաթողիկոսը չպիտի լինի, մասնավոր երբ հարցը բողոքականների վերաբերմամբ լայն համբերություն ցույց տալու մասին էր: Կաթողիկոսը 1840-ական թվականներին Թուրքիայում մեծ հալածանքներ էր հարուցել բողոքականների դեմ. նա ասում էր այդ բողոքականներին և իր «Բարի մարդ և բարի քրիստոնեա» գրքում լրովներին և բոլոր բողոքականներին ոճրագործներ էր հռչակել: Հալածանքները ոչինչ արդյունք ցույց չտվին, ընդհակառակն, տարածեցին բողոքականությունը: Բայց այդ դառն փորձից Մատթեոսը չխրատվեց: Այդ իսկ ժամանակները բազմականությունը բույն էր դնում Շամախում. և կաթողիկոսը արիչ բան չէր գտնում դրա դեմ, բացի այն միջոցից, որ գործադրել էր Թուրքիայում, իր պատրիարքության ժամանակ: Կրոնական համբերողություն, եկեղեցական բարեկարգություն քարոզող նազարյանցը թշնամի մարդ էր համարվում: Հայ հոգևորականությունը ընդունակություն չունի հասկանալու երևույթի պարզ պատճառը. նա չէր տեսնում, որ Շամախում տգետ, արհեստավոր դասակարգն էր բողոքականության ետևից գնում, որովհետև նա ծավալ էր կենդանի խոսքի, հասկանալի քարոզի, ուզում էր կարգաւ և հասկանալի ավետարանը: Իսկ հայ հոգևորականները շնորհք ու կարողություն չունին այդ պահանջը լրացնելու: Նրանք հարկավոր էլ չէին համարում բողոքական քարոզիչների զենքով գործելու, որպեսզի պահպանեն իրանց հոտի ամբողջությունը. նրանք հույսերը դրել էին իշխանական պատիժների, նզովքների վրա: Եվ այն ժամանակ, երբ շամախեցի արհեստավորը վազում էր լսելու բողոքական քարոզչին, Շամախու առաջնորդ Գեորգ եպիսկոպոսը մի-մի անգամ էր բարեհաճում քարոզ խոսել վերացական, անհասկանալի բաների մասին: Նա էր, որ գրեց Մատթեոսին, թե անհրաժեշտ է բանադրել բողոքականներին:

Կաթողիկոսը իսկույն գործադրեց այդ՝ իրան լավ հայտնի միջոցը: Եվ թե՛ թվականին երկու խավար գործեր կատարվեցան էջմիածնում: Ապրիլի 16-ին Մատթեոսը կոնդակ գրեց, որով բողոքականության համակրող հայերը բանադրվում էին, արտաքսվում հայոց եկեղեցուց: Այդ կոնդակը պատճառ էր գտնում, որ Շամախում հաստատվի լրովեռական հայերի պաշտոնական եկեղեցի: Այնուհետև այդ ուղղությամբ մի քայլ էր մնում Չերքեզյանի պահանջին բավարարություն տալու մասին: Եվ այդ քայլն էլ արվեց: Մի քանի ամսից հետո, հուլիսի 8-ին, Սինոդը, կաթողիկոսի կոնդակի հիման վրա, դատապարտեց «Հյուսիսափայլը» վերջնական կորստի:

Ռուսահայերի մամուլի պատմության մեջ դա եզակի և անօրինակ մի դեպք է: Ռուսի արժե ամբողջովին բերել այդ վճիռը, որ շամախեցիներին բանադրող կոնդակի արժանավոր եղբայրն է:

Ահա այդ դոկումենտը*.

Հրաման Նորին Կայսերական Մեծության Ինքնակալին ամենայն Ռուսաց և լուսաւորչական Հայոց Սինոդէ սրբոյ էջմիածնի՝ հոգևոր կառավարութեան Հայոց Մոսկուայու: Ըստ Հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան, ի Սինոդին լուսն նախ՝ զխնդրագիր Կուլեթսքի Սեկրետար և ազնուական Յովսէփայ Կարաբեան Չերքեզեանց ի բարձրագոյն անուն ի 26 դեկտեմբեր 1860 ամի. յորում յառաջ բերեալ զգրուածս պարոն նազարեանցի ի 10-րդ ամսատետրա-

* «Առաջադրութեան Արարատեան», 1862, թիվ 667:

կի «Հիւսիսափայլ» օրագրի նորա յէջսն 312—313 հատկապէս ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ, զորնս նորա տպագրեալս ի «Վարդապետարան Կրօնի» անուանեալ գրքի ընդդէմ եւթն խորհրդոյ Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ և այլն, խնդրէ արգելել տալ զտպագրութիւն «Հիւսիսափայլ» անուանեալ օրագրի նորա: Երկրորդ՝ զկոնդակ Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն հայոց ի 29 յունվարի ներկայ ամի թիւ 27, որով խառնադրէ իսպառ խափանել զտպագրութիւն «Հիւսիսափայլ» վնասաբեր օրագրի, որ ի լոյս ընծայի ի գայթակղութիւն ազգիս լրութեան: Եւ երրորդ՝ զյայտարարութիւն վերադննչաց գրուածոց Ստեփանոսի Նաղարեանց Դանիէլ, Թադէոս և Եսայի վարդապետաց ի 28 ապրիլի տարւոյս, յորում գրեն թէ՝ «համաձայն բանաւոր հրամանի Տեարց ատենակալաց Դորին վերադննեալ զգանաղան գրուածս պարոն Ստեփանոսի Նաղարեանց, որչափ ի ձեռս մեր անցին, ի Վարդապետարանի Կրօնի և յամաստետրակս «Հիւսիսափայլ» գտաք զբազում յօդուածս գրուածոց հակառակ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց առաքելական ամենամարտը սուրբ Եկեղեցւոյս և եօթն խորհրդոց նորա, և Առաքելական և Հայրապետական Կանոնադրութեանց, զորս ցուցակադրեալ առանձին առանձին հատուածով՝ ընդ այսմ խոնարհաբար շնորհ ունիմք մատուցանել ի պարտաւարտաճ տնօրէնութիւն Դորին»: Հրամայեցին, նախ՝ զվերոգրեալ և յառաջ բերեալ թէ՝ ի խնդրագրի պարոն Զէրբէղեանցի, և թե յառաջի արարեալ քաղուածի վերադննչաց «Վարդապետարան Կրօնի» անուանեալ գրոց Նաղարեանցի բանս գտեալ բաւական յապացոյց գրուածոց նորա հակառակ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ և եօթն խորհրդոց նորի և առաքելական և հայրապետական Կանոնադրութեանց, և համաձայն կոնդակի Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն հայոց, առ ի առաջ ունելոյ վնասաբեր գրուածոց Նաղարեանցի ի գայթակղութիւն պարզամտաց ազգիս՝ խնդրել զմիջնորդութիւն տեառն փոխարքային Կովկասու, զի ընդ ձեռն տեառն նախարարին ներքին գործոց խստիւ արգելցէ նմա այժմէն իսկ զտպագրութիւն «Հիւսիսափայլ» օրագրի և զորոյ և իցէ մատենի՝ յորում լինիցին բանք հաւատոյ Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ առանց նախադնին տեսութեան և հրամանի Վեհափառ Հայրապետի ամենայն հայոց և Սինօդիս էջմիածնի, և զհետեանացն խնդրել զծանօթութիւն: Երկրորդ՝ ընդհանրօրէն հրամանադրութեամբք պատուիրել վիճակաւորաց Հայոց (ի թիվս որոց և հոգեւոր կառավարութեանդ Հայոց Մոսկուայու) զի ընդ ձեռն տեղական քաղաքական իշխանութեան փութով ժողովեալ զամենայն օրինակս 10-րդ հատորոյ «Հիւսիսափայլ» օրագրի 1860 ամի և զամենայն հատորս «Վարդապետարանի Կրօնի» վերոյիշեալ Նաղարեանցի, առաքել ի յետագայ տնօրէնութիւն Սինօդիս: Եւ երրորդ՝ որովհետեւ տպագրութիւն «Վարդապետարան Կրօնի» անուանեալ մատենին Նաղարեանցի եղեալ է թույլտութեամբ և հրամանաւ նախկին վիճակաւորի Հայոց Բեսարաբիոյ (այժմեան թեմակալ առաջնորդի Հայոց Աստրախանայ) Մատթեոս արքեպիսկոպոսի, յորում որպէս տեսանի ի մակադրութենէ նորա՝ չէ՝ գտեալ որպէս թէ բանս ինչ ընդդէմ հաւատոյ կամ վարոյց և այլն, ուստի և յադաքս այս օրինակ անուշադրութեան նորա առնել նմա զսատիկ յանդիմանութիւն, սաստկապէս պատուիրելով որպէս նմա, նոյնպէս և միւս վիճակաւորաց Հայոց, այսուհետեւ առանց կանխադնին վերաքննութեան և հրամանի Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն հայոց և Սինօդիս ընդ տահանալ թույլատրել զտպագրութիւն որոյ և իցէ մատենի՝ յորում գտանիցին բանք զհաւատոյ Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ: Եւ չորրորդ՝ զվերոյ գրեալ

տնօրէնութեանց Սինօդիս յայտնել և խնդրագործ պարոն Զէրբէղեանցին ընդ ձեռն հազար կառավարութեանդ Հայոց Մոսկուայու:

Ի սուրբ էջմիածին, 8 Յուլիսի 1861:

Անդամ Սինօդի, Գէորգ արքեպիսկոպոս Յովբեանց.

Պաշտօնակատար ատենադարի, Ս. Մուշեղեանց.

Քայց էջմիածինը մոռացել էր իր իրավասութեան սահմանները, և Նաղարեանցը իմացալ ինչպէս պաշտպանել իր իրավունքները: Տեղական իշխանութեանը առաջարկում է նրան հաղորդել իր բաժանորդների ցուցակը, բայց առանձն է այսպիսի պատասխան. «Հիւսիսափայլ» ամսագիրը, հրատարակելով առանց գրաքննական կանոնադրութեան ընդհանուր օրենքների հիման վրա, գտնվում է Ս. Պետերբուրգի գրաքննական Առյանի հսկողութեան տակ, ինչպիսիք չէ ենթարկվում որևէ հսկողութեան հայոց հոգևորականության կողմից: Այդ պատճառով ես պարտական չեմ տեղեկություն տալ իմ բաժանորդներին»:

Միևնույն ժամանակ Նաղարեանցը դիմում է Պետերբուրգի Յենդուրական Կոմիտեին և խնդրում է նրա պաշտպանությունը: Այստեղ նա ասում է, որ Հովսեփ Զերբեղյանը իր անձնական ռիսկիմ թշնամին է, և Սինօդի կարգադրությունը հիմնված է մի այդ տեսակ մարդու գրութեան վրա: Եվ Սինօդի վարմունքը միանգամայն անհասկանալի չէ. «Մի այսպիսի ընդդիմադրություն տեսական հետադեմների կողմից, որոնց պատկանում է և հայ հոգևորականությունը, վաղ թե ուշ երևան պիտի դառնա: Եվ ահա այդ ընդդիմադրության դատակերը»:

«Որքան էլ,— շարունակում է Նաղարեանցը,— բնական է այն կոխը, որ լինում է հին ու նոր կարգերի մեջ, խավարի ու լուսո մեջ, ասիական անշարժություն մեջ համառությունը դեգերող և այն սակավաթիվ հասարակության մեջ, որ պայծառ կերպով հասկանում է ժողովրդի կյանքի ժամանակակից խնդիրները և անհրաժեշտությունը Ռուսաստանի իսկական մտավոր շարժման շավթի վերա կանգնելու, սակայն, ցավալի է ասել, հայոց բարձր հոգևորականությունը, որին քանիցս ոգևորված կերպով հրավիրել է «Հիւսիսափայլը» արագալույս հանդիսանալ հայերի ժամանակակից լուսավորության գործում, միայն խուլ ու մուգ է մնացել: Այդ իսկ հոգևորականությունը միշտ հալածել է թե՛ ակներև և թե՛ ծածուկ դիմադրություններով «Հիւսիսափայլ» ամսագիրը, իսկ այժմ, sit vena dicto, հանձն է առնում կատարել ամոթալի դեր՝ իսկ զործիք գտնել մի մասնավոր մարդու՝ պ. Զերբեղյանի ձեռքում, մի կողմից, որ իմ սխեմիմ թշնամին է, որ բարեմիա հայերի կողմից դատապարտված է արհամարհանքի»:

Ի պատիվ հայ հասարակության պետք է ասել, որ էջմիածնի այդ ամոթալի քաջքը դժգոհություն պատճառեց զոնե նրա մի փոքրիկ մասին, այն է՝ Կատարյուրգի հայերին, որոնք մի բողոքով դիմեցին Մատթեոս կաթողիկոսին, յայտնաբերելով նրան, թե որքան վատ բան է ազատ խոսքը խեղդելու: Բողոքողները մի շարք փորձեց խրատներ էին տալիս կաթողիկոսին:

«Արքադևստուրք Հայր,— ասում էին նրանք,— օրագրական հատվածը գտնվում է օրագրերով, գիրքը, որ օրենքի թույլտվությամբ հրատարակվել է, գտնվում է քննութեամբ (կրիտիկայով). սոցա ընթերցողը վճռում են, թե որոշակի է իրավացի և ընդունելի: Այս է բնական կարգը տպագրական աշխարհի մեջ, որ և ընդունած են բոլոր լուսավորչալ ազգերը»: Ուստի բողոքողները խնդրում են Մատթեոսին ետ կանգնել այդ ուղղությունից: «Հայաստա-

նեայց եկեղեցիին անխախտ է մնացել ոչ անաթեմայի և նղովթի քույաներով, ո՛չ հրով և սրով և ո՛չ արգելական կարգադրութեաններով. նա պահպանել է միայն ազատութիւնով և խրատով. նա, իբրև կրօն Քրիստոսի, զերծ է այն հնարներից, որք անարժան են ճշմարտութեան»:

Մատթեոս կաթողիկոսին շաջողակեց դադարեցնել «Հլուսիսափայլը»: «Կաթողիկոսը,— գրում էր Նազարյանցը իր նամակներից մեկում,— ոչինչ իշխանութիւն չունի ո՛չ կապելու և ո՛չ արձակելու «Հլուսիսափայլը» օրագիրը, թեպետ նա շատ է ցանկացել դորան և ամենայն կարելի հնարք գործ է դրել խափանելու, բայց իզուր»: Դրա փոխարեն նա ջանքեր էր գործ դնում, որ «Հլուսիսափայլը» չտարածվի ժողովրդի մեջ: Իսկ թե որքան հաջողութեան ունեցավ այդ բանի մեջ՝ հետո կտեսնենք: Համենայն դեպս, փաստ է, որ 10-րդ ցավ այդ բանի մեջ՝ հետո կտեսնենք: Համենայն դեպս, փաստ է, որ 10-րդ ցավ աւատատեւորակը «Հլուսիսափայլի» կյանքում մեծ դեր խաղաց: Մենք առայժմ թողնենք նրա հարուցած ազմուկը, կղերական հալածանքները և տեսնենք, թե ինչպես էր «Հլուսիսափայլը» հասկանում իր առաջարկած եկեղեցական ռեֆորմը:

Միանգամայն անտես անելով Չերքեզյանի հայհոյանքները, «Հլուսիսափայլը» 1861 թվականին մի երկար փաստալից հոդվածով շարդեց «Կոռնկի» առարկութեանները*: Մենք երկար կանգ չենք առնի այդ պատասխանի վրա: Հիշենք միայն, որ հակառակորդներին ցնցում պատճառողը այն էր, որ հայոց եկեղեցու կենդանութիւնը անվանված էր հնացած և մաշված: Այս երկու բառերը, որոնց հետևում էր ռեֆորմ բառը (ռեֆորմ ոտքից մինչև գլուխ), համարյա ամենքը հասկացել էին այնպես, թե Նազարյանցը հայոց եկեղեցու վերաբերմամբ էլ ընդունում է նույն դրութիւնը, որ գոյութիւն ունեւր կաթողիկոսականութեան մեջ կյութելի ժամանակ և նրա պահանջն էլ հենց ռեֆորմացիան էր: Այսպես հասկացել էր և «Կոռնկի» աշխատակիցը: Սակայն սարսափահար պահպանողականները չէին նկատում, որ Նազարյանցը հենց տեղն ու տեղը բացատրել էր «ռեֆորմի» միտքը, ավելացնելով, որ այդ ռեֆորմը գլուխ կզստողովրդի և հոգևորականների դաստիարակութեամբ և կրթութեամբ: Այժմ, հիշեցնելով այդ մոռացված խոսքերը, «Հլուսիսափայլը» նորից կրկնում էր, որ իր պահանջած ռեֆորմը ուրիշ մի բան չէ, եթե ոչ «ժողովրդի և հոգևորների դաստիարակութիւնը և կրթութիւնը, ինչպես բարձրաձայն պահանջում են մեր լուսավոր օրերի պիտույքը. այս է ահա նորա խնդրած ռեֆորմը ոտքից մինչև գլուխ (ժողովուրդ և հոգևորներ)»:

Գալով «հնացած և մաշված» խոսքերին, «Հլուսիսափայլը» նմանեցնում է քրիստոնեութիւնը մի կենդանի ծառի և ասում է.

«Եթե այս կենդանի ծառը աճում չէ, որովհետև նորա ջուր տվողը չկա, եթե այդ անսպառելի ճոխութիւնը թաղած է հողի տակ, մշակվում չէ, որ դարդարե մի ազգի կյանքը աստվածահաճո վաստակներով, եթե մի ազգ ունի ամբողջական, բայց չգիտն նորա բովանդակութիւնը, որովհետև այդ ազգի մի չկա քրիստոնեական դաստիարակութիւն, ուսումն և գիտութիւն՝ ահա դորան է ասում Նազարյանցը հնացած և մաշված կենդանութիւն»:

Պարզ է և հասկանալի: Ուրեմն Նազարյանցը մի նոր բան չէր ասում, այլ կրկնում էր այն, ինչ ասել էր իր գրական գործունեութեան սկզբից: Նույն ծրուգիրն էր, բայց ուրիշ ձևի մեջ դրված և հասարակական խոշոր մի երևույթի անփոփոխ արտայայտություն:

* «Հլուսիսափայլում» գրողը մի օմն Հակոբ Ալիշանյան էր, թիֆլիսից, բայց նկատարում էին, որ այդ անունը մոտեցածին է, և հերքումը պատկանում է իրան, Նազարյանցին: Եվ քանի որ միանգամայն ճիշտ է երևում մեզ:

Թով արտահայտված. ահա՛ ինչու էր նա այդքան սաստիկ աղմուկ հանել «Հլուսիսափայլի» այդ հոդվածում միանգամայն պարզ չէ արտահայտված պահանջի էությունը: Ուստի, ոչինչ թյուրիմացութեան չթողնելու համար, դիմենք Նազարյանցին, որ ատ զեղեցիկ կերպով բացատրել է Նազարյանցի ռեֆորմի նշանակութիւնը իր «Երկու տող» բրոշյուրի մեջ*: Ահա ինչ էր գրում նա.

«Իրավունք չունի՞ր արդյոք «Հլուսիսափայլը» Հայոց եկեղեցու ոտքից մինչև գլուխ «ռեֆորմը» պահանջելու:

Այո, մի տեսակ մարդիկ, կարծելով, թե «Հլուսիսափայլի» խնդրած վերափոխութիւնը վերաբերվում է դավանաբանութեան, թե առին ու թռան, օ՛հ, օ՛հ, «Հլուսիսափայլը» բողոքականութիւն է խնդրում գոչելով:

«Հլուսիսափայլը» կրօնական օրգան չէ և դավանաբանութեան հետ բնավ վերաբերութիւն չունի: Նորան հերիք է, և յուր պարտքը լի կշռով կատարած պիտի համարի, եթե կարողանա երկրայինը միայն քարոզել, աստղերից վեր չկա «Հլուսիսափայլ»: Ուր թողունք, որ «Հլուսիսափայլը» ասած էր, թե հարկավոր է, որ այս ռեֆորմը կատարվի ինքնուրույնաբար, հեռի մնալով պապական և բողոքական եկեղեցիներից:

...«Հլուսիսափայլի» խնդրած ռեֆորմը վերաբերվում էր եկեղեցական կառավարչության, ռեֆորմ, որով պիտի սանձահարվին ոչ միայն Պողոսը և Նիկողոսը, որոնց մասին «Հլուսիսափայլը» բողոքած է ժամանակ առ ժամանակ, այլև շատերը... այլև Երուսաղեմի միաբանութիւնը:

...Այո՛, ռեֆորմ խնդրում ենք այն սկզբունքների մեջ, որոնցից կախված են հոգևոր մարդերի որևէ պաշտոն ստանալը:

Ռեֆորմ պահանջում ենք եկեղեցու տնտեսական կառավարութեան մեջ, որպեսզի այսուհետև զեթ եկեղեցական գանձերը չհափշտակվին, չգողացվին և եկեղեցական ոսկի և արծաթի սպասքը հրեա ոսկերիչների քուրանների մեջ չլավվին...

Ռեֆորմ պահանջում ենք հոգևոր իշխանների և առհասարակ եկեղեցականների զեպի ազգը ունեցած հարաբերության մեջ: Պարտական են նոքա աղել յուրյանց ընթացքը. մինչև այժմ, վարձկան պորտաբույծ և ոչ հովիվ կատարույծ, մինչև այժմ նոցա համար բողոքել է մարգարեն. «Ո՛հ, հովիւք, որք զանձինս արածէք և ոչ զխաշինս»:

Ռեֆորմ պահանջում ենք եկեղեցականների կրթության և դաստիարակութեան մեջ: Քահանա ունինք, որ կարգաւ չգիտն. քահանա ունինք, որ հայերեն չկարող խոսել:

Ռեֆորմ պահանջում ենք եկեղեցականների ձեռնադրութեան պայմանների մեջ, մինչև այժմ «Առ մեզ անպէտ առ ամենայն կացութիւն մարդ, պիտանալու դատի առ հոգևորականութիւն», մինչև այժմ սիմոնիականութիւնը վերջին տեղը չունի...

Ռեֆորմ պահանջում ենք առհասարակ եկեղեցական կառավարութեան մեջ, որ խառնիխուռն և անկարգութեամբ հառաջանալով, մեծ մասով պատճառ է եղել ազգի դարավոր թշվառութեան:

Ահա ինչպիսի կենսական, կարևոր հարցեր էին տեսնում իրանց առաջ ազգի առաջադիմութեան և ինքնաճանաչութեան պիտանքները. նվ այդ պահանջներն այսօր էլ նույնքան անհասկանալի են մնում մեր հոգևորականութեան համար, նույնքան մոռացվում և հալածվում են, որքան քառասուն տարի առաջ...

* Պալիզ, 1861, եր. 23:

Ամսագրի գլուխը եկած այս փորձանքների մասին նազարյանցը չկամեցավ կամ, ավելի ճիշտը, չկարողացավ մանրամասն հաշվառել հասարակության: Սակայն 1861-ի հոկտեմբերին բաց անելով եկող տարվա բաժանորդագրությունը, նա խոսում էր այնպիսի անհարկներով, որ ընթերցողը պիտի ենթադրեր, թե մի բան պատահել է:

Այդտեղ նա հիշեցնում էր իր թշնամիներին, որ մեր օրերում ասում էր սով հարձակվել ճշմարտության վերա դուր և անօգուտ ջանք է: Եթե հայերը չունեն սեփական օրենքներ, թող գոնե այն հասկանան, որ նրանք հպատակ են մի պետության, ուր դատապարտվողը դատվում է «քննության» և վերահասության և ոչ թե այն ասիական օրենքով, որ իսկույն հրամայում է. «Ձարկեցիք զխիւն»: Նազարյանցը սիրով ընդունում է, որ իր անձը և գրական գործունեությունը կարող են դուր չգալ այս կամ այն հային, ինչպես իրան էլ դուր չէ գալիս այս կամ այն հայր: Բայց անձնական ատելությունը դործիք դարձնել և իր ազգակից եղբորը մատնել մի «այլազգի տերության մեծավորներին», — դա անբարոյական քայլ է:

«Հյուսիսափայլ» թշնամիքը, — շարունակում է նա, — կարող են այսօր, ինչպես միանգամ Հրեից անմիտ ամբողջը, ձայն տալ. «Տես չհան զդա, խա՛հ հան զդա». բայց թող ճշմոտանան դոքա, որ այս մեր 19 դարու ուսանական ատենի դատավորը չէ թուլամիտ պոնդացի Պիղատոսը, այլ քաջամիտ, արդարասեր, բանագետ Աղեքսանդր Նիկոլաևիչը: Եվ այսպիսի դատավոր ունեւորած հանգստանալ խաղաղությանը և ձայն տալ հայերին, յուր ամենասիրելի բարեմիտ եղբարցը, թե «Հյուսիսափայլ» օրագիրը ավարտելով յուր չորսնամյա ընթացքի շրջանը, մի քանի բոպե շունչ կառնու, եթողով յուր գործությանը, որ գալիս 1862 տարու շրջանը սկսանն դարձյալ»:

Եվ նա այնքան թեւովորված է իր աջողությանը, որ պահանջներ է անում հասարակությունից: Նորից նա հիշեցնում է, որ ամսագրի ամբողջ ծանրությունը մի մարդու ուսերի վրա է ընկած: Պետք է թեթևացնել այդ մարդու աշխատությունը և ոչ թե «արորելով սղոցելով» անպետք դարձնել նրան: Այդ մենակ մարդը մտավոր աշխատանքի մարդ է. հասարակության օգուտն է կարողություն տալ նրան շարունակելու գործունեությունը, ավելի պաշարիք դարձնել նրան և ոչ թե մի կատարյալ մեքենա: Հարկավոր է աշխատանքի բաժանում. հարկավոր են աշխատակիցներ, որոնք հանձն առնելն որոշ վարձաւորությանը (գոնե 18 ուրբի թարգմանության և 25—30 ուրբի ինքնուրույն աշխատության*) համար գրել հոդվածներ, Հարկավոր են թղթակիցներ, որոնք նույնպես պիտի վարձատրություն ստանան: Նազարյանցը ցավելով է խոստովանում, որ ամսագրի բաժինները մոռացված են, չկան. ցավում է մանավանդ կրիտիկական բաժնի բացակայության համար: Բայց ի՞նչ անել, մի հատ մարդը չէ կարող բոլորը կատարել: Հարկավոր է աջակցություն, Եվ Նազարյանցը դարձյալ 500 բաժանորդ է խնդրում:

Ավելորդ է բացատրել, թե որքան արդարացի և համեստ էին արդյունավոր խմբագրի պահանջները: Կան բաներ, որոնք ինքնուրույնության հասկանալի են: Բայց մեր ողբալի իրականությունը մի դառն ժաղը էր պատրաստում անհավասար պայքարից հաղթանակով դուրս եկած և այդ հաղթանակով ողևոր:

* Թե որքան է մեր զրականությունը առաջ դնացել Նազարյանցի ժամանակից, կարելի է դատել հենց նրանից, որ մեր օրերում էլ վարձատրության չափը, եթե միայն տրվում է վարձատրություն, այդ քանակությունից քիչ է և ոչ թե շատ:

ված գրական մշակի համար: 1862 թվականին սկսվեց «Հյուսիսափայլ» հոգեվարքը. նա պիտի մեռներ միջոցների պակասությունից:

Եվ սակայն որպիսի ինքնավստահությամբ էր Նազարյանցը, դեռ չտեսած արդ օրհասական տարին, գրում. «Հյուսիսափայլ» հառաջ կտարվի և այսուհետև, նա հաղթությամբ ոտք կկոխե 1862 թվականի մեջ, ինչքան ևս լաց և ողբ առնեն նորա թշնամիքը, կոծելով յուրյանց կուրծքը: Աստված այդպես է պատժում շարախնդացիներին, այրելով և տանջելով դոքա սիրտերը յուրյանց հասարակ նախանձու և ատելության դժոխային կրակի մեջ»:

Այդ շարախնդացիները կրոնամոլության հերոսներն էին: Դրանց մի բարբարոսական տարբն էլ մերկացնելու առիթ ունեցավ «Հյուսիսափայլ» նույն 1861-ի վերջին համարում: Բժիշկ Դավիթ Ռոստոմյանը (Բաքվի Հայոց Մարգարեական ընկերության հիմնադիրը) նկարագրում է այն դեպքը, որ տեղի էր ունեցել Շամախում օգոստոսի վերջերին և որ Կ. Պոլսի դեպքի կրկնություն էր:

Մեռնում է երկու կամ երեք տարեկան մի հայ երեխա, որի հայրը բողոքական էր համարվում: Քահանան հրաժարվում է թաղել երեխային, հիմնվելով Մատթեոս կաթողիկոսի բանադրական կոնդակի վրա: Շամախու առաջնորդ Գեորգ արքեպիսկոպոսը, նա, որի խորհրդով էր կաթողիկոսը եկեղեցուց հեռացրել ավետարան կարդացող շամախեցիներին, այդ միջոցին գտնվում էր Սաղիանի վանքում: Բժիշկ Ռոստոմյանը նամակ է գրում նրան, հայտնում է, որ երեխայի հայրը շատ լավ լուսավորչական հայ է, ուստի պետք է քահանա նշանակել թաղման կարգը կատարելու: Եթե այդ հայրը նույնիսկ լյութերական էլ լինի, շարունակում է բժիշկը, բայց կա երեխայի մայրը, որ Լյութերի անունն անգամ չէ լսել, դառն արտասուքով լվանում է սրբազանի ոտները, խնդրելով թույլտվություն, որ իր միակ օրդին թաղվի հայրենի կարգով: Եվ վերջապես, ծնողները թող մի կողմ մնան. ինչո՞ւ է մեղավոր ինքը. հանգուցալը. նա մի փոքրիկ երեխա է, մկրտված է հայոց եկեղեցում և չէ կարող պատասխանատու լինել իր ծնողների հանցանքների համար և պատժվել նրանց փոխարեն:

Արքեպիսկոպոսը պատասխանում է, որ ինքը ի սեր Ռոստոմյանի միայն թույլ է տալիս թաղել, այն պայմանով, որ երեխայի հայրը գրավոր խոստում տա, թե չի շարունակի իր ազանդավորությունը: Միևնույն ժամանակ տգետ և անմարդասեր կղերականը, հիմնվելով հին հրեական իրավունքի վրա, ասում է, թե օրդինները, այո՛, պատասխանատու են իրանց ծնողների մեղքերի համար:

Սակայն երեխայի հայրը իր համար մեծ անպատվություն է համարում մի այդպիսի ստորագրություն տալը, ասելով, թե երբեք լյութերական չէ եղել և այդպիսի մի թուղթ տալը կնշանակեր հանձն առնել մի բան, որ չէ եղել երեխան մեռնել և անթաղ: Այնուհետև բժիշկ Ռոստոմյանը բերում է իր ստացած նամակի մի սրտառուչ կտորը: Ահա ինչ էր գրում երեխայի թաղմանը մասնակցողներից մեկը.

«28-ին առավոտ մին կվարտալնիկ (թաղադետ աստիճանավոր), երկու լասավուլ ձի նստած ընկան առաջներս. լուռ քաղաքիս միջով անցանք անմեղ եկեղեցյալի մարմինը հասցնել հողի: Լալայով, Ներսեսով, Կաճկաճով և ուրիշ շատ իշխաններ, որոնք մի քանի տարի սորանից յառաջ Աստուծո պատիժ էին Շամախու առաջնորդների համար և այժմուս հաշտ լինելով մեր խեղճ առաջնորդի հետ, եկեղեցու պաշտպանողներ են դարձել, գնում են կնյաղի (քաղաքապետի) մոտ, շատ ազադակ են գործում, և իրանք իրանց կողմից բազար-»

նիկ Գեորգ Մատուրովին, երկու յաստիւով ուղարկում են շատապով մեր հտե-
վից, թե հանգստարանումն չթաղեն ննջեցյալն: Բարի է, ասացինք, որտեղ
թաղենք, ցույց տվեք: Թաղեցեք, ասացին, փոքր դուրս հանգստարանից: Երկ-
րորդ անգամ փորեցինք հանգիստը, Տիրոջ անվամբ գրեցինք գերեզման, հողը
ընդունեց, գոհութիւն Աստծու, հուսանք և ինքն ընդունի նորա հոգին իրան
խոստման պէս երկնքի արքայութեան մեջ»:

Շամախու ֆանատիկութիւնը ճիշտ նույնն էր, ինչ Կ. Պոլսում՝ ամբոխի
կույր հալածասիրական բնազդը, հովանաւորված խաւարամիտ կղերականու-
թեան կողմից: Եվ իզուր այդ կղերականութեան կողմնակիցները պաշտպա-
նում էին պոլսեցիներին, մեջ բերելով գերեզմանատների սեփականութեան
պատրվակը: Շամախում այդպիսի հարց չկար. և Շամախու աղանքը դուրս
շարտեցին անմեղ երեխային գերեզմանատնից լսել իբրև պղծութիւն...

Այս քստմենքի գեղքի առթիւ նազարյանցը առանձին հողոված չգրեց: Ինչն
էր պատճառը: Մեղ թվում է, թե նրան թույլ չտվին գրել: Շամախու մեջ հա-
րուցած կրօնական հալածանքների առիթով նա մի խիստ և շատ արդարացի
հողոված էր գրել դեռ 1860 թվին, բայց այդ հողովածը տպւեց նրա մահից տասը
տարի հետո՝:

«Օ՛հ,— բացականչում էր նազարյանցը այդ հողովածում,— ինչ տեղ է հա-
սել մեր թշվառութիւնը, հոգևորների վայրենաբարո տգիտութեամբ և անա-
մոթութեամբ. Քրիստոսը և Քրիստոսի ավետարանը այսօր հայհոյվում է մեր
մեջ որպէս հերձվածողութիւն, հալածվում է որպէս վնասակար ուսումն,
պատժվում է որպէս խոտորումն ուղղահայտ քրիստոնեական եկեղեցուց»:

Դեպքերը իրանք-իրանք հեռացնում էին նազարյանցին հայ հոգևորական-
ութիւնից: «Հյուսիսափայլի» հայացքների մեջ արմատական փոփոխութիւն
է տեղի ունենում նրանով, որ նազարյանցը այլևս ոչինչ հուշ չունի այդ դա-
սակարգի վրա: Մի ժամանակ նա հավատացած էր, որ հոգևորականութիւնը
էարող է առաջնորդ հանդիսանալ ժողովրդի կրթութեան և վերածնութեան գոր-
ծում: Այժմ նա համոզվում էր, որ պետք է մի կողմ թողնել այդ հետամնաց,
անշարժ, լուսի թշնամի դասակարգը: Ժողովուրդն ինքը պիտի հասկանա իր
օգուտն ու փրկութեան միջոցները: Բայց ժողովուրդն էլ, ինչպէս այժմ կտես-
նենք, միայն հուսահատեցնել կարող էր իր առաջավոր, ազնիւ գործիչներին:

V

Կյանքի փորձը: Չկա գրականություն առանց դպրոցների: Նազարյանցի
մասնավոր գիտնական և գործնական դպրոցը: Հրավեր հայ ծնողներին, բայց
անպտուղ: Չեմքցյանի նոր ստորությունը: Նազարյանցի բաց նամակը: Երկու
տիպեր մամուլի գործիչների մեջ: Անբաւելադրելի տրամաբանված: Դի-
մում հասարակական դատարանին: Չկա այդ դատարանը: «Հյուսիսափայլի»
դրությունը: Պահանջներ հասարակությունից, դարձյալ ապարդյուն: Բարեգոր-
ծական ընկերության ծրագիր: Հասարակական գործակցության գաղափարը:
«Հյուսիսափայլի» առաջարկության անմիջական հետեւանքներ: Ընկերություն-
ներ Բաֆում և Նոր-Նախիջևանում:

«Երկար ու ձիգ տարիների կենսամաշ փորձով,— գրում էր նազարյանցը

* «Հանդէս Գրականական և Պատմական», 1889, № 2, էր. 276:

իր մի բարեկամին,— վերահասու եղա ես, որ մատենագրութիւնը մի ազգի
մեջ կարող չէ հառաջագնի լինել, ուր չկա գրագիտութիւն, չկա դպրոցական
դաստիարակութիւն, չկա ուսումնական կրթութիւն, մի խոսքով ուր ներկա
սերունդը պատրաստված չէ մատենագրութեան համար»:

Առաջ դպրոցներ են հարկավոր. պետք է նախ և առաջ ընթերցող հասա-
րակութիւն պատրաստել դպրոցներով: Ի՞նչ միայն ունի գրականութիւնը այն-
տեղ, ուր գիրք կարդացող չկա: Հեղինակը գրքեր տպագրում է իր տան ծակ
ու ծովերում գարսելու և մկների կերակուր դարձնելու համար:

Նախ դպրոցներ: Եվ նազարյանցը վճռում է մի օրինակ տալ, թե ինչ տե-
սակ դպրոցների և կրթութեան է կարոտ հայ հասարակութիւնը. վճռում է մի
մասնավոր դպրոց բաց անել Մոսկվայում: Ստանալով հարկավոր թույլտու-
թիւնը, նա 1861 թ. «Հյուսիսափայլի» երրորդ համարում հրատարակում է
այդ դպրոցի ծրագիրը և հրավեր է կարդում, որ աշակերտներ ուղարկեն: Ինչ-
պիսի երևում է, նա վճռել էր թողնել լազարյան ճեմարանը և առհասարակ
փոխել իր գործունեութեան եղանակը: «Ես կրակի մեջ նստած ահա 10 տարի
այլովեցա, ոչնչացա,— գրում էր նա նույն նամակի մեջ,— Չէ՛, «Հյուսիսա-
փայլի» հրատարակողը, ինչպէս գրեցի պիտո է փոխել յուր ասպարեղը: Ան-
պատճառ: Հայոց ազգը մտածում է, թե ամեն բան կարելի է ամեն պայման-
ների մեջ: Դուք, որ փուշ ու տատաակ կսերմանեք, վարդ ու մանուշակ բուսա-
նել կարող չէք»:

Նազարյանցի ծրագրած դպրոցը մի մասնավոր գիմնազիա էր, որ պիտի
պատրաստեր աշակերտներ՝ համալսարան մտնելու համար: Բայց նազարյան-
ցը միայն այդ շունը ի նկատի: Ամենքը շեն կարող և շեն ուղում բարձրագոյն
կրթութիւն ստանալ. շատ են և այնպիսիները, որոնք կկամենային հենց այդ-
տեղ, միջնակարգ դպրոցում, պատրաստվել կյանքի մեջ մտնելու համար: Այդ-
պիսիների համար նազարյանցի դպրոցն ուներ հատուկ «գործնական բաժան-
մունք», ուր պիտի ավանդվեին, բացի ընդհանուր զարգացողական առարկա-
ներից, վաճառականական գիտելիքներ:

Առանց բացատրութիւնների էլ հասկանալի է, թե նազարյանցի այդ ձեռ-
նարկութիւնը որքան նպատակահարմար էր: Մի մասնավոր գիմնազիա, որի
առաջին նպատակն էր պատրաստել համալսարանական սերունդ, նա շատ
ցանկալի էր համարում ամենից շատ այն պատճառով, որ նրա մեջ մեծ տեղ
էր բռնում հայոց լեզվի ուսումնասիրութիւնը: Ծիշտ է, դպրոցը դուռ հայկա-
կան չէր. այնտեղ կարող էին մտնել անխտիր բոլոր ազգերի երեխաները: Բայց
ծրագիրը ցույց էր տալիս, որ դա առավելապէս հայ երեխաների համար է:
Բացի կրօնից և հայերեն լեզվից, այդտեղ մի քանի առարկաներ էլ հայերեն
լեզվով պիտի ավանդվեին: Գործնական կյանքի կամ, ավելի ճիշտ ասած,
վաճառականական պարագայութիւնների համար պատրաստվողներն էլ պիտի
գորս տանեին մի հիմնավոր հայերենագիտութիւն: Հետաքրքրական է, որ նա-
զարյանցը գործնական գիտելիքներից ընտրեց միայն վաճառագիտութիւնը:
Անշուշտ նա համոզված էր, որ հայերին ամենից շատ այդ ճյուղն է հարկավոր,
բանի որ հայերը մեծ մասամբ վաճառականներ են: Սխալ էր այդ եզրակացու-
թիւնը, հային հարկավոր էին և ուրիշ շատ գործնական գիտելիքներ, քանի որ
այդ ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը հողի վրա նստած էր, մշակ, երկ-
րագործ, արհեստավոր էր: Բայց այդ պահանջների վրա այն ժամանակները
մեղանում ոչինչ ուշադրութիւն չէր դարձնվում. ժողովուրդ չկար մեր գրակա-
նութեան մեջ, կային միայն վաճառականներ: Եվ բացի դրանից, հո չէ՞ր կա-
րելի նազարյանցից պահանջել մի բազմաբնույթ դպրոց: Ո՛ր էին միջոց-

ները: Հայ հասարակութիւնը հնարավորութիւն չտվեց, որ նա նույնիսկ իր այդ համեստ դիտավորութիւնն իրագործէ:

Մրադիրը ծրագիր էլ մնաց. և նազարյանցին վիճակված չէր բաց անել իր դպրոցի դռները: Ինչի՞ց էր դա: Ամենից առաջ կար այն անհարմարութիւնը, որ դպրոցը շատ էր հեռու հայկական կենտրոններից: Բայց դա, նազարյանցի կարծիքով, արգելք չպիտի դառնար: Նույն Մոսկվայում, զանազան մասնավոր դպրոցներում, սովորում էին կովկասի զանազան կողմերից բերած հայ երեխաներ: «Այդտեղ,— ասում էր նա,— ինչպես տեսանում ենք և ինչպես կարելի է սպասել, հայկական լեզուն հանդիպում է մի խորթ մոր հոգաբարձութեան. մեր մանկուկները կամ մոռանում են յուրյանց հայրենական լեզուն, կամ շատ շատ, մի չքաղորդ երկրորդական կերպով ուսանում են նորան այն լեզուն, որ մեր ազգային հարազատութեան գլխավոր հիմքն է»: Այս պատճառով նա կարծում է, որ հայ ծնողները իրան կհանձնեն իրանց երեխաներին: Մի հավելվածական հայտարարութիւն էլ տպելով, որի մեջ ասված էր, թե դպրոցը կունենա նաև նախապատրաստական դասարան 3—10 տարեկան երեխաների համար, նազարյանցը ավելացնում էր.

«Գուցե ոմանց ծնողների սրտին մի փոքր ծանր կլինէր յուրյանց զավակները այնպիսի քնքուշ հասակում արձակել ծնողական տանից, բայց այդ ծնողներին կարող ենք հիշեցնել այսքան, որ նոցա զավակները օտարութեան մեջ գտանելու են մի երկրորդ սիրող, սրտացալութեամբ հոգաբարձու հայր, որ ինքը լինելով բնականից և զավակների տեր, կաշխատէր ամենայն կերպով քաղցրացնել նոցա կյանքը»:

Բայց ապարդիւն էին այդ հույսերն ու ակնկալութիւնները: Աշակերտներ չուղարկվեցան: Ինքը, նազարյանցը, այսպես է բացատրում դրա պատճառը: Ցանկութիւն ունեցող ծնողները սպասում էին, որ դեռ դպրոցը բացվի, աշակերտներ ընդունեն, ապա և իրանք կուղարկեն իրանց որդիներին: Ամենքը սպասողներ էին և ոչ ոք սկսող չեղավ:

Բացի դրանից գործում էր և թշնամութիւնը: Որքան կարելի է դատել նազարյանցի նամակներից, Մոսկվայի թշնամիները, որոնց մեջ և մի քահանա, նամակներ էին գրում զանազան տեղեր դպրոցի գործը խափանելու համար: Այս ուղղութեամբ աշխատում էր, իհարկե, և Հովսեփ Չերքեզյանը: Մածուկ դարանները բավական չէին և ահա առաջ եկավ նաև ապականված տպագրական խոսքը՝ հրապարակով նազարյանցի ձեռնարկութիւնը կասկածելի դարձնելու համար: Այս ապականութեան հերոսը դարձյալ նույն Չերքեզյանն էր:

1861 թվականի ամառը, ինչպես տեսանք, նազարյանցը աշխատում էր վերացնել այն վտանգը, որ սպառնում էր «Հյուսիսսփայլին» Չերքեզյանի մատնութեան պատճառով: Ահա այդ իսկ ժամանակ «Ճառագող» իր երկու տետրակներում տպեց Չերքեզյանի մի հոդվածը, որի նյութը նույն 10-րդ ամսատետրակն էր, նույն «ռեֆորմ» բառը: Այս անգամ մի նոր անբարեխղճութիւն էլ ավելացավ այն կեղտոտ գնքերի վրա, որոնցով Չերքեզյանը կրփում էր նազարյանցի դեմ: Այս անգամ նա բացարձակ կերպով հայտարարում էր, թե նազարյանցը մի բողոքական միսիոնար է, որ գերմանացիների կողմից ուղարկված է հայերին կրօնափոխ անելու համար: Եվ ահա այդ միսիոնարը խաբէութեան մի նոր միջոց է գտել: «Հյուսիսսփայլի» միջոցով չկարողացավ խաբել, այժմ դպրոցի միջոցով է ուղում նույնն անել:

«Ո՞ր ուղղադատ և հարազատ հայր,— հարցնում էր Չերքեզյանը,— կհանձնեն յուր որդոցը այնպիսի մի մարդու դաստիարակութեանը, որ գիշեր և ցե-

րիկ պէտք է քարոզէ նոցա լուսեւական կրօնի ուսումն՝ լուսավորութեան անուամբ, պէտք է ցանկ ռեֆորմացիայի սերմերը մատաղ սրտերի մեջ»: Դա արդեն լուսավորչութիւն էր նույնիսկ Չերքեզյանի պես մարդկանց համար: Կարգաւժ այդ տողերը, նազարյանցը, իհարկե, աչքի առաջ ուներ և այն սուր մատնութիւնը, որի հեղինակն էր Չերքեզյանը, բայց որ հայտնի չէր հայ հասարակութեանը: Երկու անբարեխղճ արարքները, երկու մատնութիւնները հարկադրում են նազարյանցին հրապարակ գալ իր ոխերիմ թշնամու դեմ: Եվ նա «Հյուսիսսփայլի» սեպտեմբերի համարում տպում է մի բաց նամակ ուղղած Չերքեզյանին և հայ հասարակութեանը:

Ազնիւ զայրույթով բռնկված այդպիսի խիստ ու ազդու գրվածք նազարյանցը շատ շունչի: Նա, իհարկե, չէ վիճում Չերքեզյանի հետ: Հակառակորդներ կան, որոնց պատասխանել անկարելի է: Չերքեզյանը շունչը բարոյական կանոններ, գրական գործի սրբութիւնը չէր ըմբռնում, նա ծոռում, ազավաղում էր հակառակորդի խոսքերը, արատավորում էր իր գրիչը այնպիսի տխուր քաղաքութիւններով, որոնցից կարելի է միայն երես դարձնել: Եվ նազարյանցը, հիշատակելով նրա այդ «անբարոյական ընթացքը», ասում է, թե նրա անծայր ու անվերջ աղճատումները չեն կարող մի բոլոր անգամ խախտել իր ինքնահարգութեան հավասարակշռութիւնը: Հարգելով ինքն իրան, ճանաչելով իր պատիւը, նազարյանցն ասում էր, որ ավելի հեշտ է դահիճի ձեռքով իրան կտոր կտոր անել տալ, քան անպատկութիւն հանձն առնել և արժանացնել նրան պատասխանի, քանի որ նա այդպես անարժան է:

«Պարո՛ն,— շարունակում էր նազարյանցը,— չեմ կարող չխոստովանել հրապարակով, որ ես առ ի սրտե արհամարհում եմ ձեզ, և այս պատճառով մինչև այսօր անարժան եմ համարել իմ գրչի տակ առնուլ այն մարդու անուկը, որ իմ համար, կարծեմ և մյուս շատերի համար, վաղուց բարոյապես մեռած ու գետնին տակ խոր թաղած էր... Եթե փողոցում հանդիպելի մի անառակ կնոջ կամ թե մի արբեցած մարդու, դոցա բերանից լսեի ամենայն տեսակ պիղծ հիշոցներ, ես սովոր եմ, միտ դնելով բանականութեան խրատին և իմ ալրական պատվին, լուսեւամբ անցանել դոցա մոտից և ոչ թե վեճ բանալ, հաշիւ ու համար պահանջել մի թշվառականից, որ յուր բանական և բարոյական ազատութիւնը կորուսել էր վերայից, որ աստուծո պատկերը յուր մեջ, անարգել էր գարշելի արատներով»:

Եվ այսպես ահա մեր մամուլի հենց առաջին օրերից որոշվում ու պարզ գծագրվում են երկու տիպեր: Մեկը վերաբերվում է տպագրական խոսքին իբրև մի սրբութեան և գրողի պաշտօնը ընդունում է իբրև սրբագործութիւն, մինչդեռ մյուսը սանձարձակ է, բարոյական պարտավորութիւններ չէ ճանաչում և կեղտոտում է տպագրական խոսքը սուր շահատակութիւններով: Մեկը գրական, ազնիւ, շիտակ, օրինավոր գործիչն է, մյուսը ներկայացնում է մամուլի մեջ այն փողոցը, ուր ամեն բոլոր կարելի է ենթարկվել նազարյանցի հիշած անբարոյական կնոջ կամ հարբած մարդու հիշոցներին: Նազարյանցը առաջինն էր, որ մատով ցույց տվեց փողոցային հերոսութիւնը գրականութեան մեջ. և առաջինն էր, որ խրատեց, թե պետք է անտես անել այդ հերոսութիւնը, արհամարհել այդ հերոսներին, սեփական պատվի, գրական սրբութեան տեսակետից ստորութիւն համարել նրանց ուշադրութեան արժանացնելը:

Այսպես դեն շարտելով իր հակառակորդին, նազարյանցը դիմում էր հասարակական դատաստանին, նրա վճիռն էր խնդրում: Չերքեզյանը ասում էր, թե նազարյանցը լլուծեւական պիտի դարձնէ հայ երեխաներին, մինչդեռ նա-

զարգացնող հայտարարութեան մեջ պարզ ասված էր, թե դպրոցի կրօնականացը կլինի Մոսկվայի հայոց եկեղեցու քահանաներից մեկը: Դպրոցում պիտի ընդունվեն անխտիր ամեն ազգի երեխաներ, սակայն Չերքեզյանի ասելով պետք է ենթադրել, որ Նազարյանցը լուսեբրական պիտի դարձնե և ուսու երեխաներին: Դնենք թե Նազարյանցը լուսեբրական է: Մի՞թե մի լուսեբրականի դպրոցում սովորելը անպատճառ լուսեբրական դառնալ է նշանակում: Եթե այդպես է, պետք է, ուրեմն, որ ուսանողի և բողոքականների դպրոցներում սովորողները հունադավան կամ բողոքական դառնալին: Դառնալով հայ երիտասարդներին, որոնք ծնված լինելով ուսաց հողի վրա, դաստիարակվել են ուսաց դպրոցներում և համալսարաններում ուսու ուսուցիչների ձեռքով, Նազարյանցը հարցնում է. «Ո՞րը ձեզանից մինչև այսօր դարձած է հունադավան, ասացե՛ք»:

Անհեթեթությունը ավելի քան պարզ է: Եվ դատաստան պահանջող Նազարյանցը դիմում է այսպիսի եռանդոտ խոսքերի.

«Եվ ի՞նչ է Չերքեզյանի ցանկության կամքը. ասացինք ահա, որ նա, ինչով միայն ձեռնհաս է, վնասեր, փշրեր և խորտակեր յուր ատելի թշնամին, Նազարյանցը. գազանական կատաղություն, որի մեջ արդեն վերջանում է ամենայն բանականություն և ամենայն բարոյականություն: Պ. Չերքեզյանցը մտածել է, թե հայոց տխմար ամբոխին ամեն բան կարելի էր հաւատալի կացուցանել. Նազարյանցը օրագիր է տպում, կամի լուսեբրականություն տարածել. դպրոց է բաց անում հայոց մանուկների դաստիարակության համար, «կամի լուսեբրականություն տարածել». քարոզում է ազգին դաստիարակություն և կրթություն ավետարանի հոգով, «զարնջալ կամի լուսեբրականություն տարածել». մի խոսքով, ինչ որ Նազարյանցը մտածում է, խոսում է և գործում է, բոլորը լուսեբրականություն է: Դատեցե՛ք, հայեր, ատուված ձեզ բանականություն է տվել. ապա թե ոչ, պարտական կմնաք աստուծոյ և մարդկության առաջն»:

Բայց դատող չկար: Գոյություն ունեւ հասարակական կարծիք: Եթե նա մեռած չէր, բայց ոչնչով չէր էլ արտահայտվում: Եվ վերջիվերջո ստացվում էր մի այսպիսի դրություն, որ նկարված է Նազարյանցի սամուկներից մեկի մեջ.

«Մեր թշնամիքը ամենայն տեսակ ապականություն թափում են Նազարյանցի վերա, բայց մեր բարեկամները մտածում են, թե նոցա պիտո էր լուսմնալ. և եթե ձեզ պես աշխարհական մարդիկ ջատագով ու պաշտպան դուրս գալին մեզ, այդ ևս հարկավոր չէր ընդունել. ասել է՝ Նազարյանցին պիտո է հայհոյե ամենայն մարդ, թշնամին յուր խոսելով և բարեկամը յուր լուսմնալով համաձայնել նորան»:

Հասարակական կարծիքը իր դատաստանը պիտի աներ գոնե նրանով, որ միջոց ու հնարավորություն կտար Նազարյանցին բաց անել իր դպրոցը: Բայց այդտեղ էլ նա մի շատ վիրավորական վերաբերմունք էր տեսնում: Աշակերտներ չկային, նշանակում էր, որ Չերքեզյանը և նրա նմանները հասան իրանց նպատակին: Ասել է, թե Նազարյանցը մենակ մարդ էր: Եվ եթե մենք աչքի առաջ այդ իսկապես մենակ մարդու դրությունը 1861 թվականին, երբ մի կողմից ամսագիրը փակելու հարց էր հարուցված, իսկ մյուս կողմից դպրոցական ձեռնարկություն էր ոչնչանում անտարբերության պատճառով, հասկանալի կլինի այն դառնությունը, որ երևում է նրա այդ ժամանակվա նամակներում: Առանց այդ էլ Նազարյանցը սկզբից ևեթ գանգատավորի, բողոքողի

կերպարանքով էր մտել հայկական կյանքի մեջ: Այժմ հասարակության անտարբեր վերաբերմունքը ոչ միայն խոցոտում էր նրա սիրտը, այլև թուլացնում էր նրա հավատը դեպի իր գործը, և նա հետզհետե գալիս էր այն եզրավացավթյան, որ հայերի մեջ ոչինչ լավ բան անել չէ կարելի:

Դառնացած սրտի թուլան է նա թափում մի աստրախանցի հայի ուղղած իր նամակներում: Բարեկամական են այդ նամակները, նրանց ստացողը Նազարյանցի կողմնակիցներից մեկն էր. բայց խիստ հանդիմանությունները, թունալից գանգատները պատահում են յուրաքանչյուր տողում: Խոսքը դպրոցի մասին է, խոսքը և այն դատաստանի մասին է, որ նա պահանջում էր հասարակությունից իր և Չերքեզյանի վերաբերմամբ:

«Զէ՛, ասում է նա, այժմ պիտի դուք բանաք, արձակեք և հնչեցնեք ձեր փակած բերանը, եթե կամիք, որ ձեր սերունդը չթքեն ձեր գերեզմանի վերա, ինչպես վատթար նախնիքի գերեզմանի վերա: Այսուհետև դուք եք իմ դատավորը և ոչ թե ձեր վատթար, անբարոյական ուսումնականը»:

Բայց այդ դատավորներից էլ գոհ չլինելու պատճառ չունեւ Նազարյանցը: Նա տեսնում էր համակրություն, բայց ոչ էական, շոշափելի օգնություն: Հակերը ուզում են,— այսպես է հասկանում Նազարյանցը,— որ դպրոցի գործն էլ այնպես տանվի, ինչպես «Հյուսիսափայլը» գործը, այսինքն՝ առանց դրամական աջակցության: Հայերը սպասում են, որ Նազարյանցը 10—20 աշակերտ ունենա, որ իրանք էլ ուղարկեն իրանց որդիներին:

«Այդ ինչ տեսակ մարդիկ եք դուք, պարոններ, Նազարյանցը ինչպե՞ս անե, որ 10, 20 աշակերտ հավաքե յուր մոտ, եթե ոչ մինը ձեզանից չկամի նորան յուր զավակը հանձնել: Խնդրեմ ասել, այդ ի՞նչ հրաշք եք դուք պահանջում Նազարյանցից. մի՞թե այդքան անմտությամբ պատժել է ձեզ աստված, որ չեք կարող հասկանալ», թե նախ պետք է աշակերտներ տալ, որպեսզի դպրոցը բացվի: Հայերը այդ չեն մտածում, այլ այն, որ Նազարյանցը մի քանի հազար ծախսե, տուն վարձե, դասատուներ գտնե, առանց, սակայն, մի ծնողից մի աշակերտ ստանալու: Դա մի անմիտ պահանջ է, որ հավասար է մերժողության: «Գուցե Հովսեփ Չերքեզյանցը լավ ներգործել է ընդդեմ ինձ, թող հովանա սիրտը, գոնյա հայերի անմտությունը, և Չերքեզյանցի շարախոսությունը լավ հանդիպում են միմյանց: Եվ ավելի բան»:

Պետք էր թողնել դպրոցի միտքը: Մնում էր դարձյալ «Հյուսիսափայլը»: Չտեսնելով ապագայում որևէ հուսատու հանգամանք, այդքան խոցոտված լինելով, Նազարյանցը, ինչպես տեսանք անցյալ գլխում, բաց արեց 1862-ի բաժանորդագրությունը, հայտնելով, որ իրան հարկավոր են առնվազն 500 բաժանորդ, մի թիվ, որ երբեք նա չէր ունեցել: Իհարկե, նա ինքն էլ չէր հավատում, թե «Հյուսիսափայլը» այդպիսի աջողություն կունենա իր հրատարակության հինգերորդ տարում: Բայց և այդպես, նա ինքն էլ, երևի, չէր սպասում այն կատարյալ հիասթափման, որ բերեց 1862 թվականը:

1861 թվականը հաղթանակի տարի էր «Հյուսիսափայլի» համար: «Փառիսեցե՛ք քահանայապետը,— գրում էր նա իր մասնավոր նամակում,— մատնեց ինձ ախարհական իշխանության ձեռք. բայց՝ իսրայելցոց: Հրեից ժամանակը անցած է՝ խաչատուակվեցավ դարձյալ ինքը, հաղթության արմավենով դուրս գնաց պատերազմից փոքրիկ Նազարյանցը»: Այդ իսկ հանգամանքը պիտի հույս տար, թե հասարակությունը կխրախուսե «փոքրիկ Նազարյանցին»: Բայց գուրս էր գալիս հակառակը:

Տարվա սկզբից բաժանորդագրությունը այնպես վատ էր գնում, որ Նազարյանցը վճռեց մի առ ժամանակ էլ սպասել և եթե դրությունը այդպես չա-

րունակվի, վերադարձնել բաժանորդագրերը և դադարեցնել ամսագիրը: Արդեն մարտ ամիսն էր, բայց «Հյուսիսսփայլը» չէր հրատարակվում, և Նազարյանցը չգիտեր, թե ինչպես պետք է գուրս դալ դժվար դրությունից՝ «Լաբիրինթոսից», ինչպես նա էր ասում:

Այդ անկանկալի դրությունը հարկադրում է նրան նայատենքը ընդունել երկու հայերից (բժիշկ Նադիրյանց և Մ. Սանասարյանց), թեև այդ նպատակն էլ մի մեծ բան չէր՝ ընդամենը 450 ռուբլի: Ապրիլի սկզբներում նա տեսնում է, որ կարելի է առաջ տանել հրատարակությունը, փոքրացնելով ամսագրի ծավալը: Նախկին հինգ թերթի տեղ այժմ երեք թերթից է բաղկացած «Հյուսիսսփայլը»: Շատ էր ուղում Նազարյանցը, որ հայերը, վերջապես, հասկանալին, թե «հեղինակ մարդիկ օգից միայն չէին ապրում, այլ ամենայն ազամորդու պես ունեին յուրյանց մարմնավոր կարիքը», թե «և նոցա՝ արժան էր ունել, խմել, հագնել, մի խոսքով մարդկորեն ապրել», բայց ի՞նչ անեք, երբ շատ էր գրում, իսկ լսող ու հասկացող չկար:

Սակայն ի՞նչն էր, որ «մարդկորեն ապրելու» փոխարեն գալիս էր վարձատրելու Նազարյանցին և քարոզելու, որ միայն հացով չէ ապրում մարդը: Այն գիտակցությունը, թե նա կատարում է մի ազնիվ, գեղեցիկ պարտականություն: «Անողորմի արդարության ու ճշմարտության սուրը դեպի աջ ու դեպի ձախ շողեցուցանել, կարմրացած երկաթով այրել փտած ու նեխած վերքեր ու սուր դանակով կտրել ու բաց ձգել», — ահա ինչն էր փոխարինում նրա հացը: «Ոչ եկի խաղաղություն արկանել, այլ հուր, — ասում է նա, — ուրեմն ինձ հանդիպել է, ինչ որ պիտի հանդիպեր հարկավորապես. ոչինչ ավելի և ոչինչ պակաս: Ես անմխիթար չեմ այդ մասին, այլ ինչ որ արեցի, և կյանքս ցած գնելով արեցի, դուրս վերա շատ ուրախ եմ»:

Այդ գիտակցությամբ վառված նա վճռում է գրիչը վայր չդնել և 1862 թվականին, թեև շրջապատված էր տխուր, հուսահատեցնող հանգամանքներով:

Եվ նա խոսքը, նրա քարոզը միևնույնն էր՝ առաջադիմություն, ինքնաճանաչություն, քաղաքակրթություն, լույս և գիտություն: Մենք չենք ուղում ամեն անգամ մանրամասն պատմել այն հոգվածների բովանդակությունը, որ Նազարյանցը սովորաբար դնում էր «Հյուսիսսփայլի» յուրաքանչյուր տարվա առաջին համարում: Դրանք գեղեցիկ, լուսամիտ խորհրդածություններ էին, որոնց մեջ փառաբանվում էր եվրոպականությունը և դատապարտվում ու անիծվում էր ասիական խավարը, անշարժությունը իբրև մայր ամեն շարիքների: Նազարյանցը երբեք չէր մոռանում հիշեցնել հայերին, որ երկու ճանապարհ կա նրանց առջև. մեկը դեպի լույս և առաջադիմություն, դա դժվար փշտ ճանապարհն է, իսկ մյուսը՝ դեպի հետադիմություն և մեռելություն, որ մեծամասնության սիրած ճանապարհն է, որ քաղցր, ցանկալի է ծուլ ու անկենդանության դատապարտված աղգերին: Ամեն մի դեպքում նա իր պարտքն էր համարում հարվածել և խայտառակել այն մարդկանց, որոնք ազգը տանում են այդ հետադեմ ճանապարհով: Մենք արդեն գիտենք, և այն, որ նա քարոզում էր, թե փրկությունը աշխարհական կրթության մեջ է, հոգևորականությունը չէ կարող առաջնորդել ժողովուրդը, որին խուցերի դատարարականությունը այլևս բոլորովին հարկավոր չէ: Այդ միտքը նա 1860 թվականից շատ անգամ է կրկնել:

Ընդհանուր առաջադիմական գաղափարներ քարոզելով, Նազարյանցը 1862 թվին մի լուրջ փորձ արավ մշակելու հայկական իրականության համար

մի այնպիսի ծրագիր, որ կարողանար մեծ դարկ տալ հայերի առաջադիմության: Այդ փորձի հետևանքը իսկույն երևաց կյանքի մեջ, մի հանգամանք, որ ցույց է տալիս թե Նազարյանցը որքան լավ ըմբռնել էր հասունացած կարիքը: Մենք խոսում ենք այն հոգվածի մասին, որ դեռ երիտասարդ «Հյուսիսսփայլի» 7-րդ համարում և որով առաջարկում էր հայերին կազմել մի մեծ կրթական ընկերություն:

Այդպիսի մի ընկերության անուն նա տվել էր դեռ 1859-ին «Հայերի կուլուր մարդկության մեջ» հոդվածում: Բայց այդտեղ նա միայն հիշել էր ընկերության անունը, միայն մի թուղթիկ միտք էր հայտնել: Այժմ նա ավելի մանրամասն կերպով, ավելի համոզիչ պատճառաբանություններով ցույց էր տալիս ընկերության անհրաժեշտությունը, բացատրում էր նրա կազմակերպությունը, նպատակները, գործունեության եղանակը:

Գեղեցիկը այդ հոդվածի մեջ այն է, որ Նազարյանցը շատ պերճախոս փառաբանելով ցույց էր տալիս, թե որքան ահագին նշանակություն ունի համայնական համերաշխությունը, հավաքական ուժերով գործելը: Մարդը ամենադժբախտ անասունը կլինի աշխարհում, եթե նրան տված չլինի ընկերական կյանքի հասկացողությունը: Այդ ընկերությունից առաջացավ մարդկային ցեղի անդադար ուժեղանալը, կատարելագործությունը: Մեկը ոչինչ է, բայց երբ հավաքվում են մի քանի այդպիսի ոչինչ մեկեր, կազմվում է ուժ: Ահա ամեն երջանկության, ամեն առաջադիմության հիմքը: Իրա վրա են տեղի ունեցել զանազան համախմբումներ՝ ընտանիք, համայնք, ցեղ, պետություն:

Հայերի մեջ սաստիկ թույլ է, համարյա գոյություն չունի համայնական գաղափարը: Եվ դա հետևանք է նրանց ողբալի անցյալի: Նազարյանցը շատ գեղեցիկ կերպով պատկերացնում է այդ անցյալի հոգեբանությունը: Ասիական բռնակալության թունավոր շունը փտեցրել է մարդկությունը:

«Բռնակալությունը երբեք սիրող չէ հպատակների միաբանության և մոտավորության միմյանց հետ. քանի որ դոքա անմիաբան, ջոկ-ջոկ, առանձնացած լինելն իրենարից, այնքան ևս ձեռնառու է մի բռնակալ կառավարության, լցուցանելու յուր հաճույքը: Այստեղ ամեն մարդ յուր համար է, ամեն մարդ յուր գլխի հոգսում. եթե միևնույն դարկում են, մյուսը փոխանակ օգնական լինելու յուր ընկերին, փախչում է. հավելացրու մի այսպիսի կացության վերա շատ անգամ աղքատություն և միշտ տգիտություն և անկրթություն, որոնց մեջ հայը երկար դարեր ապրել է, առանց կարողանալու երբեք բարձրացնել յուր գլուխը և զգալ յուր մարդկային արժանավորությունը»:

Այս տեսակ տխուր պայմանների մեջ հայը յուրացրել է միայն խորամանկություն և խարդախություն: Հատկություններ են սրանք, որոնք հատուկ են թուրք այն աղգերին, որոնք ապրել են թունավոր բռնակալության լծի տակ: Խորամանկությունն ու խարդախությունն են եղել այն միակ զենքերը, որոնք լավ մի ստրուկ աղգ պաշտպանվում էր իրան տանջող ու կեղեքող բռնակալությունից: Ամեն մեկը մտածել է իր ցավի մասին, իր գլուխը ազատելու մասին:

«Բավական էր, կարծել են, ամենայն մարդու յուր թշվառության շափը, առանց բռնաշարժելու հոգսերով յուր ընկերի թշվառության վերա. երբեք մտաբերել չեն նոքա, թե միաբանությամբ կարողացած կլինեին յուրյանց հասարակաց թշվառությունը թեթևացնել»:

Այստեղից ահա հայերի կոպիտ անձնապաշտությունը. ասիացին այսօր էլ չէ կարողանում հասկանալ, որ մարդը ծնվում է ընկերության, իր ազգի կամ ժողովրդի համար: Եվ եթե Ասիայում աղգի կարողացել են փոքրիշատե հասարակ օգուտ գործեր առաջացնել,

դրանց բոլորի աղբյուրը եղել է միայն կրոնական ֆանատիկոսությունը: «Կրո-
նը այստեղ եղել է միշտ ժողովրդի միակ և լուկ կյանքը. իսկ կրթությունը, քա-
ղաքական իրավունք և ազատություն, մի խոսքով բարեկարգություն ընկերա-
կան կացության, դոցա վերա երբեք մտածել չէ Ասիան»:

Ասիայի զավակներից մեկն է և հայը: Ահա փոխվել են քաղաքական հան-
դամանքները: Նա մտել է ուսաց տիրապետության տակ, վայելում է քաղա-
քացիության իրավունքներ, կյանքի և գույքի ապահովություն: Բայց նրա մեջ
մնացել է հին արյունը. դարձյալ նա անձնապաշտ է, դարձյալ նա մենակ ու
կղզիացած ապրել է սիրում, և նրա համար չկա հասարակական գաղափար,
ընդհանուր բարիքի հասկացողություն: Բոլոր հարցերը մասնավոր են, անձ-
նական ընտանեկան, ամեն մեկը թող հոգա իր գլխի ցավը, փող վաճառելի,
և պրծավ զնաց: Ահա մեր իդեալը: Եվ ոչինչ հասարակական կրթական կամ
ուսումնական ձեռնարկություն գոյություն չունի այդ անձնապաշտների մեջ:

«Աստված իմ,— բացականչում է նազարյանցը,— մինչ ե՛րբ պիտի տես
մեր հայերի մեջ այս բարբարոսությունը, մինչև երբ պիտի մեք ականատես
լինինք այս անմխիթար կացությանը հայերի, մինչև ե՛րբ պիտի երեմիայի
ողբերը ողբանք և ցավով ու տրտմությամբ գերեզման իջանենք: Ես կարծում
եմ, որ լցվել է մեր հայկական թշվառության բաժակը, մեր ժողովրդական ցա-
վերը հասել են արդեն մի անտանելի մեծության: Ժամանակն է, մեր վերաջից
ասիական մարգարայաց առանձնատիրության անձնապաշտության լուծը բաց
ձգել, դուրս գալ հանդես, սիրողապես մոտավորիլ միմյանց, ճանաչել ընդ-
հանուր ժողովրդական, դեպի երկինք բողոքող ցավը, մեր ընկերի նյութական
ու իմացական բարին համարել մեր սեփականը, մեր սեփական բախտավո-
րությունը չբաժանել նորա բախտավորությունից, ինչպես մինչև այժմ եղել է
մեր խակությանը, մեր անմտությանը, մեր անմարդասեր տգեղ բարքով: Ժա-
մանակն է հասկանալ վերջապես, որ մեք այլապես կարող չենք առջև և
ուրախ լինել, եթե մեր մարմնի այս և այն անդամը հիվանդ և ցավազար են,
կարող չենք մեր անձը բախտավոր դալ, միշտ և հանապաղ մեր աչքի առաջ
ունենալով մի թշվառացած, բարձի թողի արած ժողովրդական կացություն»:

Այս բոլորից հետո նա առաջարկում է հիմնել մի մեծ բարեգործական ըն-
կերություն «հայերի նյութական և բարոյական կյանքը բարեկարգելու հա-
մար»: Աղքատներին, տանկներին դրամական նպաստ տալը, ողորմություն
տալը նա համարում է երկրորդական, անկարևոր բան: Կարևորը, առաջնա-
կարգը այն է, որ աղքատի ձեռքը գիտություն դրվի իբրև ամենալավ միջոց
հաց աշխատելու: Ոչ թե կերակրել աղքատությունը, այլ վերացնել նրան աշ-
խատելու միջոցներ հայթայթելով: Ասպարեզը շատ լայն է. պատվավոր հացի
ճանապարհ կարելի է բաց անել, ծանոթացնելով «ձեռագործ արվեստների,
երկրագործության, բնության բերքերի յառաջածության և դոցանից վաճառելի
ապրանքի պատրաստության կերպի և եղանակի հետ, այլև կրթելով հայոց
զավակներից պոլիտեխնիկոսը, հմուտ վաճառականը հաշվետների մեջ, աջողակ
գործակատարը և գրապահը»: Ընկերությունը ընտրում է ընդունակ և տաղան-
դավոր չքավորներին, ուղարկում է նրանց ուսաց համալսարանները, որպիսի-
զի նրանցից ուսումնականներ, ուսուցիչներ պատրաստվեն: Համալսարանը
ավարտողներից երկու երեք հոգի ընկերության հաշվով ուղարկվում են տը-
տասահման՝ կատարելագործվելու գիտությունների մեջ. աչք բանը, բացի
կրթական նշանակությունից, կունենա և այն բարերար ազդեցությունը, որ
ասիացի երիտասարդները աշխարհ կտեսնեն, կծանոթանան քաղաքակրթի
ազգերի կյանքի հետ: Վերջապես ընկերությունը հովանավորում է գրականու-

թյան, հատկապես մի այնպիսի լրագրի կամ ամսագրի գոյությունն է ապա-
հովում, որի հրատարակությունը ցանկալի է նրա ուղղության տեսակետից:

Ընկերությունը շատ լայնարձակ ծավալ ունի. նրա մեջ մտնում են Ռու-
սաստանի բոլոր հայերը: Կենտրոնը Մոսկվայում է, իսկ բոլոր հայաբնակ
տեղերում գտնվում են նրա գործակալները: Ենթադրվում էր, որ ընկերությունն
առաջին տարին կհավաքե 100 000 ռուբլի, մի գումար, որ շատ մեծ չէ, ի նկա-
տի ունենալով, որ Ռուսաստանում ապրող հայերի թիվը կես միլիոնի է հաս-
նում: Այնուհետև կարելի է ընկերության ծրագիրը ներկայացնել Թագավոր
կայսրի հաստատության: Ընկերության անունը պիտի լինե. «Ընդհանուր հայ-
կական ընկերություն վասն բարեկարգելու Ռուսաստանի չփափոք հայոց նյու-
թական և բարոյական կյանքը»:

Դրամագլուխը տոկոս կբերե տարին 8—10 հազար ռուբլի և այդ դու-
մարը բավական կլինե ընկերության նպատակները իրագործելու համար:
Անդամները չորս տեսակի են. 1) «հիմնարկու», տարեկան 500 ռուբլի տվող-
ները, 2) «օրինավոր», որոնց տարեկան վճարն է 250 ռուբլի. 3) «պատվա-
վոր», 125 ռուբլի վճարով և 4) «լուկ մասնակից», տարեկան 5 ռուբլի վճարով:
Ձայնի իրավունք ընդհանուր ժողովներում ունենին միայն առաջին երեք կարգի
անդամները:

Դա նախագիծ էր, վերջնական, մանրամասն կանոնադրություն չէր, և
նազարյանցը հրավիրում էր քննել, բարեփոխել, ավելի հարմար ձևի մեջ
դնել գործը: Գլխավոր հարցը այդ չէր, այլ այն, որ պետք է մի այդպիսի ըն-
կերություն ստեղծել: Եվ նազարյանցը կնքում էր իր հոգվածը հետևյալ եռան-
գուն և ուժեղ տողերով: Եթե հայերը ընդունակ են մի հաստատուն և տևողա-
կան գործ կատարել, այդ միայն այդպիսի բարեգործական ընկերության միջո-
ցով կարելի է անել:

Եթե և եթե հայերի մեջ մեծած է ամենայն ընկերական հոգի, ամենայն
գործություն կամքի, ամենայն գործողական կարողություն, ամենայն բարոյա-
կան և իմացական կյանք, այնուհետև պիտի մեք մեծածների ականջում խո-
սած լինինք. այնուհետև ոչինչ չէ մնում մեզ ասելու հայերին եթե ոչ, թող
դուք հոգան յուրյանց համար դադաղներ, ամփոփելու նոցա մեջ յուրյանց և
տանելու ձգելու փոսը. պատճառ, այն կյանքը, որո մեջ չկա շարժողություն,
չկա բարոյական գործ, չկա հառաչողի մություն, մահ է, մեռելություն է, և
մեռածների կացարանը՝ դադաղ ու գերեզման»:

Բարեգործական ընկերությունների միտքը նոր չէր հայերի մեջ: Թուր-
քիայի հայերը, մանավանդ Կ. Պոլսում և Ջմյուռնիայում, դեռ տասնիններորդ
դարի սկզբից էին հասկացել ընկերություններով գործելու մեծ խորհուրդը և
այնտեղ կազմվել էին զանազան անուններ կրող, զանազան նպատակների
ծառայող ընկերություններ: Ծիշտ է, դրանք բոլորը երկարատև կյանք և աչքի
ընկնող լայնածավալ կազմակերպություններ չունեին, բայց և այդպես, մի-մի
նշաններ էին, թե հասարակությունը որքա՞ն գեղեցիկ կերպով ըմբռնել է ըն-
կերական սկզբունքը: Աչքի անցկացնելով թուրքահայերի բարեփոխական ըն-
կերությունների ցուցակը, մենք մի գեղեցիկ տպավորություն ենք ստանում
այն բազմաթիվ նպատակներից, որոնց հետևում էին այդ մարմինները: Մեկը
հատկապես գրքեր է հրատարակում, մյուսը օրիորդաց դպրոց է բաց անում,
երրորդը զավանդներում գրագիտություն տարածելն է նպատակ ընտրում, մի
ուրիշը դրագարան է բաց անում և այլն: Կան նույնիսկ կանանց ընկերու-
թյուններ:

Գաղափարը այնքան էր ժողովրդականացել արևմտյան հայերի մեջ, որ այն ժամանակ, երբ Նաղարյանցը գրում էր այդ հոդվածը, ընկերություն կառուցված և վանի պես ետ ընկած քաղաքում: Կասենք այլևիմ: Հասարակական ինքնագործունեության հորիզոնը այնքան էր լայնացած թուրքահայերի մեջ, ժամանակի կարիքները այնքան լավ էին ըմբռնված այնտեղի առաջավոր շրջաններում, որ այն ժամանակ, երբ Նաղարյանցը իր ծրագրի մեջ միայն հարևանցի կերպով էր հիշատակում երկրագործությունը իբրև համաքանական ուժերով դարգացնելու և կատարելագործելու արժանի մի ճյուղ, Կ. Պոլսում արդեն կազմված և պատրաստ էր ձեռնարկելու ընկերություն հայոց անունով մարմինը, որի դավանանքն էր, թե ազգի երջանկությունը հողի մեջն է, ուստի պետք է պատրաստել ժիր, գիտության պաշարով զինված հողագործներ:

Սակայն այս հանգամանքը չէ նվազեցնում Նաղարյանցի առաջարկության նշանակությունը: Միայն բոլորովին նոր էր ուսահայերի համար: Այդտեղ չէր զգացվում ընկերական ոգու անհրաժեշտությունը. թուրքահայերի հետ համեմատած՝ ուսահայերը շատ ետ էին մնացել հասարակական գործունեության ասպարեզում: Այդ է պատճառը, որ Նաղարյանցի գեղեցիկ կերպով պատճառաբանված, ուժեղ և համոզիչ թափով դրված առաջարկությունը շատ լավ տպավորություն գործեց հասարակության վրա: Այդ տպավորության մի սիրուն արտահայտություն կարող ենք համարել այն ընդարձակ հոդվածը, որ լույս տեսավ «Կոռնկի» նույն տարվա նոյեմբերի համարում:

Նախ և առաջ ուշադրության արժանի է այն եզրույթները, որով հոդվածագիրը խոսում է առհասարակ Նաղարյանցի և նրա գործունեության մասին: Այստեղից մենք իմանում ենք, որ Նաղարյանցին «ճանաչում են և ցանկանում են ճանաչել մինչև անգամ մեր այրուքեն կարգացող երեխայքը»: Եվ այստեղ շափաղանցությունը շատ չէ: Մենք ուրիշ վերաբերություններ էլ ունենք, որոնք հավաստիացնում են, թե Նաղարյանցի անունը հայտնի էր յուրաքանչյուր տեղ, ուր կային կարգացողներ: «Դա, — շարունակում է հոդվածագիրը, — է հայոց համար (եթե բոլորի համար չէ, գոնե ուսիսբանակ հայերի համար) մի զարթուցիչ մեքենա, մի այնպիսի հարվածք ավող գործություն, որ աշխատում է սթափեցնել հայերին յուրանց քաղցր, անհոգության քնից»: Այս տեսակ համակրական ցույցեր անելով, հոդվածագիրը քննում է Նաղարյանցի առաջարկությունը և մի քանի հիմնավոր առարկություններ անելով ծրագրի մանրամասնությունների դեմ, թախանձում է հայերին սթափվել, լսել այդ ձայնը և գործադրել նրա առաջարկությունը:

Սակայն նախքան այդ հոդվածի երևալը՝ Նաղարյանցի առաջարկությունը արձագանք էր գտել կյանքի մեջ: Ամբողջ Ռուսաստանի հայերի մասնակցությունը մի բարեգործական ընկերության մեջ դժվար էր և ցանկալի էլ չէր: Մնում էր սպասել, որ միտքը իրագործվի առանձին առանձին տեղերում: Այդպես էլ եղավ: Նաղարյանցի այդ հոդվածի ազդեցության տակ երկու ընկերություններ կազմվեցան. Նոր-Նախիչևանի բարեգործական ընկերությունը և Բարվի հայոց մարդասիրական ընկերությունը: Վերջինիս հիմնադիրն էր բժիշկ Գավրիլ Ռոստոմյանցը, որին մենք տեսանք «Հյուսիսային» էջերում բողոքելիս Շամախու կրոնական հալածանքների դեմ:

Այսպես, հրապարակախոսությունը սկսում էր մեղանում էլ պտուղներ

տալ, թեև կաշկանդված էր, թեև ահագին մեծամասնության համար դեռ անհասկանալի մի բան էր: Եվ անշուշտ «Հյուսիսային» ազդու ձայնը կամաց-կամաց կթափանցեր մեր հասարակական գիտակցության մեջ, ինչպես ջրի կաթիլը, որ ծակում է քարը. բայց տարօրինակ ճակատագիր, հենց այստեղ էլ, այս հուսառու հանգամանքների մեջ, մենք տեսնում ենք այդ հրապարակախոսության հոգեվարքը, օրհասը...

VI

Անհաջողության տարի մեր մամուլի համար: Նաղարյանցի հայտարարությունը «Հյուսիսային» դադարեցման մասին: Դադարման պատճառներ: Դրանք միայն արհեստական չեն: Մյուս պարբերական հրատարակությունների վիճակը: Նաղարյանցի վերջին ցանկությունները: «Հյուսիսային» վերակենդանացվել: Կ. Պոլսի «Մեղուի» հոդվածը: Թիֆլիսի «Մեղուն»: Պահպանողական և ուսերուզր դաշտված Նաղարյանցի հետ:

Վերևում «Կոռնկի» հոդվածից մենք իմացանք, որ Նաղարյանցին ճանաչում են և ուզում են ճանաչել այրուքեն կարգացող երեխաներն անգամ, որ դա մի «չարթուցիչ մեքենա» է Ռուսաստանի հայերի համար: Բայց ահա նույն այս Նաղարյանցը, «Կոռնկի» այդ հոդվածից մի ամիս առաջ հայտարարում էր «Հյուսիսային» մեջ, որ եկող 1863 թ. ամսագիրը չպիտի հրատարակվի բաժանորդների քրոջան պատճառով:

Ինչպե՞ս բացատրել այս տարօրինակ երևույթը: Մի մարդ, գոնե շատերի կողմից, համարվում է պարծանք. խոստովանում են, որ այդ մարդը XIX դարի երկրորդ կեսում ամենաարդյունավոր հայ մատենագիրն է, որ նրա անունով պիտի դարգավորվի մեր գրականության պատմությունը, որ երեք-չորս տարվա ընթացքում նրա արածները մի ուրիշը չէր կարող կատարել 8—10 տարվա մեջ: Եվ հանկարծ այդ մարդը այնքան ընթերցողներ չէ գտնում հայերի մեջ, որ կարողանա շարունակել իր գործը: Տարվա վերջում հրատարակած ծանուցումից երևում է, որ «Հյուսիսային» 1862-ին ուներ ընդամենը 170 բաժանորդ...

Կես միլիոն ժողովրդի տված այդ ընչին, ողորմելի թիվը վերին աստիճանի հուսահատական մի երևույթ էր: Նա ցույց էր տալիս, որ հայ ազգը իր մայրենի գրականության վերաբերմամբ խիստ անբարեխիղճ է: Նաղարյանցը մի քանի խոսքերով նկարագրում է հայ խմբագիրն մաշեցնող տանջանքները: Հինգ տարի էր, նա ամսագիր էր հրատարակում, բայց երբեք չէ տեսել մի լավ օր: Ամեն տարի նա բացատրել է, թե հարկավոր է բաժանորդների ավելի մեծ թիվ, որպեսզի կարելի լինի այնպես առաջ տանել գործը, որ խմբագիրը չնահատակվի: Այդ թիվը ոչ միայն երբեք չստացվեց, այլև եղած փոքրաթիվ բաժանորդներն էլ ժամանակին չէին հասցնում փողը, այնպես որ «Հյուսիսային» յուրաքանչյուր տարվա առաջին համարները, անորոշ զրոյության պատճառով, շատ ուշ էին հրատարակվում:

Ձուր և անօգուտ եղան մեր բոլոր բանական խոսք ու զրույցը հայերի հետ, — ասում էր Նաղարյանցը իր հայտարարության մեջ: — Մեր բարեմիտ խորհրդատիական աշխատավորությունը շինեցին մեր համար մի հանցանք և ձկնեցին մեզ մի կատարյալ տանջարանի մեջ. փոխանակ թևեր տալու մեզ, օրիոր ավելի ազատություն դեպի վեր թռչելու, ամենայն կերպով կտրատե-

* Ա. Գալսեանց, «Պատմական համառոտ տեսություն Ռուսաստանի հայության մասին», Բաքու, 1891, եր. 4:

ցին մեր թեկերը, ջարդեցին մեր զօրութիւնները, անտար ու անձեռք անդամալուծ շինեցին մեզ, սողալով գետնի վերա»:

Ո՞վ էր այդ թեկեր կտրատողը:

Ամեն անգամ, երբ ուշանում էր «Հյուսիսսփայլի» հրատարակութիւնը, ընթերցող հասարակութիւնը մեջ լուր էր տարածւում, թե նա արգելած է հոգեւոր իշխանութիւն կարգադրութեամբ: Այսպէս հասկացվեց և 1863-ի դադարումը: Բայց սա ճիշտ չէ: Ինքը, նաղարչանցը, իր մի նամակի մեջ անվարձում է այդ լուրը «սուտ և խաբեբա խոսք»: Մատթեոս կաթողիկոսը արդեն մի անգամ փորձով տեսել էր, որ իր գործը չէ մի ամսագրի մասին վճիռներ կայացնելը և երկրորդ անգամ չկրկնեց այդ փորձը: Եւ ի՞նչ կարիք կար այդ պիսի ենթադրութիւններ անելու, քանի որ նաղարչանցը բացարձակ կերպով հայտարարում էր, որ «Հյուսիսսփայլի» դադարման իսկական պատճառը հասարակութիւն անտարբերութիւնն էր: 170 բաժանորդ՝ սա մի լավ ապացույց էր, որ ամսագիրը պիտի դադարէ, չէ կարող շարունակվել:

Մնում էր բացատրել այդ անտարբերութիւն պատճառները: Թե իր հայտարարութեան և թե իր նամակների մեջ նաղարչանցը հասկացնել էր տալիս, ինչպէս և նախընթաց տարիները «Հյուսիսսփայլի» մեջ, որ այդ անտարբերութիւնը ստեղծվում է արհեստական միջոցներով, թշնամիների իշխանական հրամաններով: Այդ խոսքերն առելով, նա նկատի ուներ հոգեւոր իշխանութիւնը, որ, նրա ասելով, ամեն տեղ աշխատում է արգելք հանդիսանալ «Հյուսիսսփայլի» տարածման դեմ: Որքա՞ն ճիշտ էր այս պատճառաբանութեանը:

Մենք կասկածելու առիթ չունենք, թե հոգեւոր իշխանութիւնը և առհասարակ հայկական պահպանողականութիւնը դիմում էր այդպիսի միջոցների «Հյուսիսսփայլի» ազատ ու համարձակ ծայրը լռեցնելու համար: Այո՛, շատ և շատ հավանական է, որ գործադրվում էին ամեն հնարավոր արգելքներ: Նաղարչանցը, համենայն դեպս, առանց փաստերի չէր խոսում: 1862-ի վերջերում, ցենզուրայից արգելված մի հոդվածի առիթով նա գրում էր այդ հոգեւոր հեղինակին. «Ինչպէս հայտնի երևում է, կաթողիկոսը պիտո է առանձին կերպով խնդրագործ եղած լինի ցենզուրյան կոմիտեի տնօրէն, թույլ չտալ որևէ կրթական հայացքով բան տպել «Հյուսիսսփայլի» մեջ, խառնելով դժբանք, ինչպէս սովոր են մեր հայերը, դաշնաբանութեան հետ, որովհետեւ այդպէս միայն կարող են յուրյանց խալար շարժացակամութիւնը լցուցանել»:

Այդ իրողութիւնը, — եթե միայն իրողութիւն է, — լցնում է նաղարչանցի սիրտը մեծ դառնութեամբ: Արգելված հոգեւոր՝ նա խորհուրդ է տալիս ուղարկել Կ. Պոլսի «Մեղուն», որովհետեւ ռուսահայերի մյուս պարբերական հրատարակութիւնները՝ «Կոունկը» (որի խմբագիր Աղաբեկյանին նա անվանում էր «տխմար») և «Մեղուն Հայաստանին» (սրա նոր խմբագիր Միմոնյանցին անվանում էր «թույլ») չեն վստահանա տպագրել այդ գրվածքը, «մանավանդ որ, — ասում էր նա, — Տեր Բարան, պաշտպանը Չերքեզյանցի, կանգնած էր նոցա դեմուղեմ: Ինչ ճշմարտութիւն, ինչ ավետարան, ինչ նաղարչանց. Տեր Բարան այսպէս կամի, ուրեմն և այսպէս պիտի լինի»:

«Դուք կարող եք հասկանալ, — շարունակում էր նաղարչանցը, — թե ինչ դրութեան մեջ է իմ սիրտը նայելով մեր հայերի այս որպիսութեանը, ես անհույս եմ այսուհետեւ և անմիջապէս, քանի որ պիտի տեսանեի և լսեի այս խալտառակութիւնները, այս բարբարոսութիւնը մեր ազգի, այս բարոյական մեղքը»:

* Պետք է ասել, որ հոդվածը գրված էր նաղարչանցին անիրաւ հարձակումներից պաշտպանելու համար:

լուծութիւնը մեր մեջ»: Թեև այսքան դանդաղում է նաղարչանցը իր թշնամիների մեքենայութիւնների դեմ, բայց հաստատապէս կարելի է ասել, որ այնքան այդ մեքենայութիւնները չէին «Հյուսիսսփայլի» կործանման պատճառը, որքան ժամանակը, հանգամանքները: Բավական է մի թեթեւակնարկ գցել այն ժամանակվա մեր մամուլի վրա, և մենք կտեսնենք, որ նաղարչանցը մենակ չէր գոնէ այս բանի մեջ:

1862 թվականը մի դարմանալի տարի էր ռուսահայ մամուլի համար: Հայ հասարակութիւնը, ինչպէս դիտենք, հինգ պարբերական հրատարակութիւններ ուներ: Ապրում էին դրանք, մի քանիսն իրենց բավական զոհ: Բայց 1862 թվականը ծանր հարվածներ է բերում համարյա ամենքի՝ համարյա Հանկարծ հայտնի է դառնում ամենքին, որ շարունակել այլևս անկարելի է, որ հրատարակական անտարբերութիւնը անհաղթելի է: Եւ ահա ինչ փոփոխութիւններ են առաջանում դրանից: 1862-ի ամառը վերջնականապէս դադարում է «Ծոթաբաղը», պահելով իր «Համբավաբեր Ռուսիո» թերթը միայն: Նույն հոկտեմբերին, երբ նաղարչանցը հայտարարում էր, թե «Հյուսիսսփայլը» չի հրատարակվի, «Կոունկի» հրատարակիչ Հ. Էնֆիաճյանը հայտնում է ամսագրի մեջ, թե ինքն այլևս չէ կարող իր վրա վերցնել հրատարակութեան վնասները, որոնք առաջանում են այն հանգամանքից, որ ընթերցող չկա, որ հայ հասարակութիւնը չէ սիրում կարգաւ մայրենի լեզվով տպված բաները, թեև կարող էր հաղարակոր բաժանորդներ տալ ամսագրին կամ լրագրին: Այդ պատճառով Հ. Էնֆիաճյանը, մնալով անուսով հրատարակիչ, ամսագրի ամբողջ գործը հանձնում էր խմբագիր Մարկոս Աղաբեկյանին, որ մի անապահով մարդ էր և իհարկե չէր կարող իրանից փող դնել ամսագրի հրատարակութեան համար: Դա արդեն պարզ նշան էր, որ «Կոունկն» էլ չի ապրի. և իրավ շատ քիչ նա դրանից հետո ապրեց:

Ավելի վատ էր «Մեղուն» դրութիւնը: Եթե ճիշտ էր, որ հոգեւորականութեան ջանքերն էին «Հյուսիսսփայլին» վնասում, պետք էր, ուրեմն, ենթադրել, որ այդ հոգեւորականութեան սիրելի «Մեղուն» մեղր ու կարագի մեջ էր ապրում: Իր հրատարակութեան առաջին տարին, 1858-ին, «Մեղուն» ուներ 600 բաժանորդ: Բայց ահա ինչ էր գրում Ստեփան քահանա Մանդինյանը նույն լարաբաստիկ 1862 թվականի վերջում.

«Ահա տարին վերջանում է, և լրագրի փողն դեռ շատերից չենք ստացած, և այս քանի շաբաթ է, որ տպագրութիւնը ետ է ընկնում. և պատճառը ծախսի փող չունենալն է, որ գոնէ տպարանի և թղթի փողը տալ: Դեռ տարեկան փողը յաւելուներին թե Թիֆլիզ և թե դուրսը թուղթ գրելով դադրեցա, Թիֆլիսումը մարդ ուղարկելով բեղաբեցա, շատացա չվճարողներից, ահա այս է խմբագրիներին նոցա օգնական լինելն. ահա երևում է մեր ազգի եռանդի սառած լինելն, որ ոչինչ ազգային գործ առաջ չէ գնում, իտալիանսկի օպերա պետք է, որ լոճեր առնեն, և ոչ թե լրագիր կամ օրագիր ազգային հառաջադիմութեան: 1858 թվից սկսել եմ մինչի այսօր, որ է հինգ տարի, և հինգ տարվան էլ նիսիք կան, մանավանդ 1861 և էս 1862 թվերումը. տեսա ազգի սերն ու եռանդը և ձեռք քաշեցի, միայն կիսնդրեմ, կաղաչեմ, կպաղատեմ, որ մնացած նիսիքը ուղարկեն»:

Ճգնաժամը, ուրեմն, ընդհանուր էր. նա միատեսակ խեղդում էր թե ազգի արատները հարվածողին և թե ազգի հակումները շողոքորթողին, թե բարձր դիտականութեան, եվրոպականութեան անունից խոսողին և թե վերահիշալի պէս գրողին և մտածողին: «Մեղուն» անցավ «Կոունկի» հրատարակիչ Էն-

Ֆիսիկականներն, նոր խմբագիր և աշխատակիցներ ունեցավ, բայց մնաց նույնը և եթե պահվում էր, պատճառը մեծ մասամբ այն էր, որ տպարանատեր հրատարակիչ ուներ:

Ինչպիսիք, Նազարյանցը վերջ էր դնում իր հրապարակախոսական գործունեությանը: Ահա ինչ խոսքերով էր նա հրաժեշտ տալիս իր ընթերցողներին.

«Հյուսիսսփայլի» պաշտոնը հայերի մեջ կվերջանա շուտով, խաղաղության տալու յուր հարգելի բարեկամներին, խաղաղության տալու յուր թշնամիներին, խաղաղության տալու յուր հատուկ բաղձալարչար անձին: Հրատարակողը չկամեր այսուհետև ընդունել այն հայրենասիրական գրկանքը յուր բարեկամներից, որ մինչև այժմ հանձն էին առել նոքա, փոքրիշատե օգնելով բարեկամներից, որ մինչև այժմ հանձն էին առել նոքա, փոքրիշատե օգնելով հրատարակողին, առանց թեթևացնելու այն բեռը, որ միշտ ծանրացել է մի հատ մարդու ուսերի վերա: Յուր թշնամիներին, օ՛հ, յուր մոլորված սիրելիներին, թշնամիք շունի «Հյուսիսսփայլի» հրատարակողը, կամեր նա խաղաղության տալ այդ խղճալի մարդերին, որ մինչև այժմ յուրյանց մի հատ պարծանքը որոնել են այն բանի մեջ, որ հրատարակողի ամենայն խոսքը, ամենայն գաղափարը թյուր մեկնեն, կեղտոտեն և աղավաղեն տկարամիտ ժողովրդի առաջև, խոտվության ձգեն դուրս մեջ, դուրս հարուցանեն ընդդեմ հրատարակողին, որպես և արդարև հարուցին իսկ մի մասնով, բայց ամոթ և խայտառակություն հնձելով թե ինքյանք և թե յուրյանց պարագլուխքը: Փառք և պարծանք Ռուսաստանի արդարությանը»:

Դնելով իր գործունեության գումարները, նա ասում է, որ աշխատել է իր ազդի առաջադիմության համար, աշխատել է «գոնյա մի քանի կենսական կայծեր ներս փչել նորա պաղած ու սառած երակների մեջ»: Եվ եթե նա, այնուամենայնիվ, չէ հասել իր նպատակին, այդ նրա մեղքը է: Այժմ նա հեռանում է, տանելով իր հետ այն մխիթարությունը, որ իր հոգու և սրտի ամբողջ զբոսանքը մեղք է մի գեղեցիկ նպատակի՝ հավատացել է, հուսացել է և սիրել է: Եթե այսուհետև կարող չէ նա յուր սիրելի ազգի համար աշխատել, գոնյա կամի նորա վերա աղոթել»:

1863-ին «Հյուսիսսփայլ» չկա, և Նազարյանցի մտածմունքների մասին մեզ տեղեկություններ տալիս են նրա մի երկու նամակները: Նա, իհարկե, դառնացած է, նրա գրչի ծայրից թույլ է կաթում: Եթե չէ կարելի ապրել ազգի համար այնպես, ինչպես ինքն է ցանկացել, այսուհետև նա կապի իր համար, իր անձնականի, իր զավակների, իր ընտանիքի համար: Եստ ուրախ կլիմաներ նա, եթե այն, ինչ անկարելի եղավ նրա համար, կարելի և հնարավոր լինի ուրիշների համար: Թո՛ղ Նազարյանցին վիճակված լինի հայոց գրականության մեջ փուշ ու տատակ քաղել, իսկ ուրիշներին վիճակվի վարդեր քաղել:

«Թող վերանա միջից Նազարյանցը, որ մինչև այսօր քար գալթակողության է եղել հայերի մեջ, թող այլ քարոզեն այսուհետև ազգին մի ճշմարտություն, մի ազգային օգուտ և շահ, որ «Հյուսիսսփայլը» մինչև օրս քարոզել չէ. գուցե այդպես հաշտվի հայերի միտքը և սրտերը մեր հետ, վրեժխնդիր լինելով մեր նոցա հասունացած անիրավություններ և վնասին: Կամ թե միևնույն ճշմարտությունը քարոզվելով այլ մարդերի բերանով, գուցե գտանելու էր ավելի լսող և ընդունական սրտեր, քան թե Նազարյանցի ատելի և զայրուցուցիչ գրչից»:

Մի ուրիշ նամակագիր հարցնում էր նրան, թե կաթողիկոսը ինչ հիման վրա է խափանել «Հյուսիսսփայլը»: Նազարյանցը, հերքելով այդ լուրը, ասում էր.

«Մեղավորը դո՛ւք եք, հայ ժողովուրդդ, և ապա ձեր կաթողիկոսը. մինդ մյուսին արժանի: Ի՞նչ առնե ողորմելի հեղինակը ձեր պես ժողովրդի մեջ. եթե ամեն մի ազնու և հիմար շարյացակամ մարդ կարող է ձեզ մոլորեցնել, ճանապարհից հանել, ձեր սիրտը և հավատը խլել ձեր հայրենասեր աշխատավոր հեղինակից, այս ձեր հեղինակը որոց ուսերի վերա պիտի գործ կատարե: Դուք շունիք պատճառ գանգատավոր լինելու ձեր կաթողիկոսից, ձեր արյունարբու թշնամին ձեր տգիտությունն է, ձեր բարոյական և մտավոր մեղքությունը. և այդպիսի դրություն մեջ ոչ թե մի կաթողիկոս, այլ նորանից տասնապատիկ ավելի փոքր մարդ կարող է ձեզ վնասել յուր կոնդակներով և ձեզանով ևս ինձ»:

Այստեղ Նազարյանցն արդեն հայտնում է, որ «Հյուսիսսփայլը» պատրաստ է ամեն ժամանակ նորից լույս աշխարհ գալ, եթե հասարակական ձեռնավություն լինի:

Այդ ձեռնավությունը եղավ, բայց միայն մի քանի անհատների կողմից: «Հյուսիսսփայլին» դեռ մի տարի կյանք էլ էր վիճակված: 1864-ին Նազարյանցը նորագեց իր ամսագրի հրատարակությունը, սկսելով բաժանորդագրական տարին նախընթաց 1863-ի դեկտեմբերից, որ, ինչպես ասում էր նա «ունենա յուր առանձին խորհուրդը»:

Մի տարվա լույսով բավական զգալի էր եղել ընթերցող հասարակության համար, այնպես որ, երբ Նազարյանցը 1864-ի հունվարի 20-ին լույս հանած ծանուցումով հայտնեց, թե նորից սկսում է իր հրապարակական գործունեությունը, լավեցին անկեղծ ուրախության ձայներ: Կ. Պոլսի «Մեղուն», «Հյուսիսսփայլի» այդ անփոփոխ բարեկամը, ավետելով այդ լուրը, ավելացնում էր, թե նոր «Հյուսիսսփայլին» առաջվա պես պիտի աշխատակցե Միքայիլ Նալբանդյանցը: Բայց այդ լուրը չճշտվեց. Նալբանդյանցը այդ միջոցին չէր էլ կարող մասնակցել ամսագրին: Տպագրելով Նազարյանցի վերոհիշյալ ծանուցումը, «Մեղուն» այսպես էր ողջունում «Հյուսիսսփայլի» երևան գալը մեր հորիզոնում.

«Պ. Նազարյանցը, հայ ազգին հաղթադրուտ անդամներից մեկը իր համարություններով, տաղանդով, ճշմարտասիրությամբն ու հայրենասիրությամբը՝ հրապարակախոսության ասպարեզին իջնելն ի վեր նվազ տառապանք, նվազ ցավ չկրեց իր հարազատ եղբայրներին, անոնց մատուցելու ենթակա եղավ, ցավայն ազգին սերը չվատեցուց զինքը այս վատ թշնամիներուն առջև և ցարձյալ կնշխրե իր ծառայությունը ազգին աննկուն և անհողողդ արիության համոթ և ի հուսահատություն այն անհոգի հայերուն, որոնք իրենց խելքին կարծությունը և տեսության տկարությունը ազգին կյանքն ու փրկությունը հին գաղափարներու իշխանության մեջ կկարծեին: Պ. Նազարյանցը ասոնց ամեն ճգանց ամեն թշնամության հակառակ պատուհն լուսո դեմ ձգված տգիտության սև վարագույրը և այսօր գեթ Ռուսիաբնակ հայազգիք երախտագիտության խոտտվածությունն ի բերան դնալ լուսավոր աղբյուրը կգիմեն՝ միշտ առաջնորդ խնդրելով դանի՝ որ զիրենք մութեն լույսը հանեց, անգիտութենէ ի գիտություն առաջնորդեց անոնց»:

Կ. Պոլսի «Մեղուն» պակաս համակրանքով չվերաբերվեց Նազարյանցին և ...Թիֆլիսի «Մեղուն»: Ժամանակը այդքան կարճ միջոցում մի այդպիսի հրաշագործություն առաջ բերեց. այնտեղ, ուր մի երկու տարի առաջ Հովսեփ Զեքեղյանի շահատակություններն էին աեղի ունենում, այժմ խոնկ էր ծխվում Նազարյանցի անվան: Ի՞նչ էր պատահել:

1863-ին Ստեփան Բահանա Մանդինյանցին հաջորդել էր Պետրոս Սիմեոն-

յանցը: Դամանություններով նույն Մանդինյանց, նոր խմբագիրը, այնուամենայնիվ, հերկաչացնում էր պահպանողականության թարմ սերունդը: Պ. Միմենյանցը նույնպես Դարպատի ուսանողներից էր և համակրում էր Նազարյանցին: 1863 թվականին Միմենյանցի «Մեղուն» գրում էր. «Շատերին մեծ ցավ պատճառեց «Հյուսիսսփայլը» պատվական օրագրի խափանվիլը այս տարին»: Իսկ երբ Նազարյանցը վերսկսեց ամսագրի հրատարակությունը, նույն Միմենյանցը շտապեց հայտարարել, թե ինքն էլ ընդունում է «Հյուսիսսփայլի» բաժանորդագրությունը: Միևնույն ժամանակ նա տպում էր հետևյալ տողերը՝ «Ամենից ավելի փառքսով հայոց գրականության հորինման վերա «Հյուսիսսփայլը» իբրև ճշմարտախոս և ավելի ազատամիտ օրագիր»:

Այսպիսի վերաբերմունք կարելի էր սպասել մի գաղափարակց խմբագրից, բայց Պետրոս Միմենյանցը իր գրական գործունեության երկուր ժամանակամիջոցում ցույց տվեց, որ նա չէ ընդունում Նազարյանցի սկզբունքներից և ոչ մեկը: Եվ եթե կարելի է հասկանալ այս տարօրինակ համակրության պատճառը, այդ հնարավոր է միայն մի ենթադրություն անելով. պահպանողական նոր սերունդը հաշտվում էր առաջագնծ ուղղության նահապետի հետ: Բայց երբ առաջ եկավ այդ առաջագնծ ուղղության նոր սերունդն էլ (Գրիգոր Արծրունի), նույն այդ պահպանողական սերունդը զինվեց նրա դեմ ամենայն կատաղությամբ...

VII

Վերջին տարին: Անհատական ձեռնտվություն և ժողովրդական ընդհանուր գործակցության գաղափար: «Հյուսիսսփայլի» ուղղությունը: «Ազգային մտածությունը»: Դարձյալ լեզվի, կրթության, դպրոցական կազմակերպության հարցեր: Գրական կտակ: «Ազգային բշխություն»: Կ. Պոլիսը, Սանմանադրությունը, արդարությունը: Երկրորդ կիսամյակ, մանվան նշաններ: Շիլլերի «Կասանդրան» իբրև «Հյուսիսսփայլի» վերջաբան: Վերջին հառաչանք: Աշխատակիցներ հրապարակախոսական բաժնում: Հակոբ Մելիք-Հակոբյան. «Աղբամառ կղզին»: Միֆայել Միանսարյան. դպրոցական սանմանադրություն, ժողովրդական կրթություն, մանկավարժական հարցեր:

«Հյուսիսսփայլը» վերանորոգվեց անհատական ձեռնտվությամբ: «Փառք և պատիվ մի քանի ազնվամիտ և լուսավոր հայերի հոգաբարձության», — ասում էր Նազարյանցը իր հայտարարության մեջ: Այդ «մի քանիսները» քաջակերական հրավեր են կարդում, օգնում են Նազարյանցին, և նա նորից լսեցնում է իր ձայնը:

Հասարակական ձեռնտվություն դարձյալ չկա. անհատների օգնությունը այնքան նշանավոր չէ, որ «Հյուսիսսփայլի» գրությունը բարեփոխվի: Ամեն ինչ նույն կարգով է գնում: Քաջալերության արժանացած Նազարյանցը ոչնչով չէ զանազանվում 1862-ի Նազարյանցից: Նա դարձյալ մենակ է. դարձյալ գործի ամբողջ ծանրությունը նրա ուսերի վրա է: «Հյուսիսսփայլի» համարները դարձյալ վտիտ են, լցվում են մեծ մասամբ Նազարյանցի թարգմանություններով. ամսագրական բաժինները դարձյալ չկան: Մի խոսքով՝ ոչինչ բարեփոխում: Ամեն ինչ ցույց է տալիս, որ գործը նույն անբնական դրության մեջ է և չէ կարող երկարատև լինել...

Անհատական ձեռնտվությունը, որի շնորհիվ, լավ թե վատ, մի տարի էլ ապրեց «Հյուսիսսփայլը», առիթ է տալիս Նազարյանցին արժարժևու ալի

միտքը, թե վերափոխում սպասել միայն հայ հարուստներից՝ անմտություն է. տնայապահով դասակարգերը միահամուռ գործակցությամբ կարող են ավելի շատ և արդյունավոր գործեր կատարել քան այս կամ այն մեծատունը: Բացարկում է ժողովրդի ինքնագործունեության մեծ սկզբունքը: Ազգային լուսավորությունը պիտի նեցուկ ունենա ժողովուրդը:

Հարուստ դասակարգը անպարտաճանաչ է, մեռած է հասարակաց բարիքի համար: Բայց «մի» թե դորանից հետևում է, որ և հասարակը պիտի հուսահատվի, ձեռքը զոգումը դնե և բերանը բացած ասե միշտ. եթե մեծատունը, որ կարող էր, չկամի բարեգործություն, չկամի ճանաչել ազգային օգուտը, ուրեմն մեք աղքատ մարդիկս, ո՛վ և ինչ կարող ենք առաջացնել մեր թույլ կարողությամբ: Ամենևին ռիսկ դատողություն: Մի ազգի գլխավոր ուժը և զորությունը հասարակի մեջ է, որովհետև հասարակի բազմությունը հարյուր հազարավոր, իսկ մեծատունների թիվը տասն ու քսան է. բացի դորանից, աշխարհիս բոլոր ականավոր գործերը, իմաստության և ճարտարության մեջ, առաջացած են ժողովրդի միջակ և չբավոր դասակարգերից. աշխարհաշեն կյուտերը և հայտնագործությունը արած են ժողովրդական կարգի մարդերի ձեռքով, որովհետև դոցա մեջ են ամփոփված մի ազգի երևելի քանքարքը և շնորհքները»:

Ժողովրդական այսպիսի գեղեցիկ մտքերով է Նազարյանցը սկսում իր հրապարակախոսությունը 1864 թվականին: «Հյուսիսսփայլը», այո՛, ուներ նոր-նոր ասելիքներ: Հինգ տարվա գործունեությունը նրան հասունացրել էր, ավելի մեծ փորձառություն էր տվել նրան. հաջող հանգամանքների մեջ նա կարող էր այնքան առաջ գնալ, որ միանգամայն կմոտենար կյանքի առօրյա հարցերին և կմշակեր նրանց ավելի բաղմակողմանի կերպով: Նազարյանցի հրապարակախոսությանը պակասում էր երկարատևությունը. այդ պատճառով էլ մենք նրա մեջ տեսնում ենք գեղեցիկ սկզբնավորություններ, փայլուն, բայց չզարգացրած կետեր...

Այն հոգվածը, որից մենք բերում ենք այս խորհրդածությունները, կրում է «Ազգային մտածությունը» վերնագիրը: Նա շատ ընդարձակ է և տպվեց «Հյուսիսսփայլի» չորս համարներում: Հետաքրքրական է այն վերաբերմունքը, որ այդտեղ Նազարյանցը ցույց էր տալիս դեպի մյուս պարբերական հրատարակությունները: Խաղաղության և հաշտության խոսք է նա ասում իր եղբայրակիցներին: «Թո՛ղ շտրտմին դոքա առիական նախանձով. ինչ եմ ասում, թող հյուրասեր մտքով և եղբայրական ողջունով հանդեպ գան նորան»: Ո՛չ որին վնասել չէ ուզում «Հյուսիսսփայլը». ընդհակառակն, նրա ձգտումն է իր եղբայրակիցների հետ մի շարքում կռվել տգիտության և արատների դեմ: Կարծիքների տարբերությունը չպիտի խանգարե, թշնամացնե: «Ամենայն ծագիկ ունի յուր գույնը և յուր հոտը, ամենայն ծառ յուր տերևները և յուր տեսակ-տեսակ համով պտուղները, և ամենեցուն համար բավական տեղ ու օդ կա աստուծոյ լաչն ու արձակ աշխարհի վերա»: Տեսակների, համի, հոտի այդ տարբերությունները հարկավոր են, բնական են: Բայց ի՞նչ է դա նշանակում: Մի՞թե այն, որ լավ է ամեն ինչ, մի՞թե այն, որ ամեն տեսակ տարբերություն, ամեն տեսակ հակառակություն բարեբար ու օգտակար է:

Ո՛չ, ասում է Նազարյանցը «Հյուսիսսփայլը» կշարունակե իր ուղղությունը: Նա պատրաստ է ընդունել հակառակ ուղղությունների օրինավորություն էլ: Բայց ի՞նչ դեպքում: «Մտածող մարդերի կարծիքի զանազանությունը հարկավոր և օգտակար է գիտության մեջ, եթե դա հիմնավորվում է օրինավոր փաստների և պատճառների, և ոչ պղտոր անձնական ախտների կամ թե

հասարակ ամբողջի վերիվերոյ տեսութեան վերա: Ամբողջ հարցը հենց այն հանգամանքի մեջ է, որ մեզանում կարծիքի զանազանութիւնը թշնամական ակտ է դառնում: Նաղարյանցի վերաբերմամբ դրա ապացույցը Չերքեզյանցն էր:

Սկսելով իր «Աղգային մտածութիւնքը» ընդհանուր խորհրդածութիւններով, Նաղարյանցը զանգատներէց ու պախարակումներէց անցնում է գործնականին: «Այժմ,— ասում է նա,— տխուր խորհրդածութիւնների ժամանակ չէ. մեր ժամանակը կարոտ է ուրիշ բաների, քան թէ ողբի և արտասուքի մեր աղգային անբախտութեան վերա: Պետք է դեղ գտնել այդ անբախտութեան դեմ: Իսկ այդ դեղը ուսումն է: Եվ Նաղարյանցը երկար ու մանրամասն բացատրում է մի «կենտրոնական մայր դպրոցի» անհրաժեշտութիւնը, տալիս է այդ դպրոցի ծրագիրը, առանձին-առանձին խոսելով աշակերտի գլխավոր առարկաների մասին:

Կարիք չկա, որ մենք դիմենք այդ ծրագրին: Մեզ հայտնի են արդեն Նաղարյանցի գաղափարները դպրոցական կազմակերպութեան մասին: Միջնակարգ մի դպրոց՝ կլասիկական լեզուներով, հայերեն դասալեզուութիւն, ուսուցիչներն առանձին լուրջ ուսումնասիրութիւն, բնական գիտութիւնների ուսուցում լայն շախմատով՝ ահա այդ «մայր դպրոցը». այդպէս է միշտ ներկայացրել Նաղարյանցը ժամանակի կրթական անխուսափելի պահանջը և մենք, որ հետեւել ենք նրա գրվածքներին սկզբից, կարող ենք հեշտ եզրակացնել, որ «Աղգային մտածութիւնքը» մանրամասնութիւններ շատ են պարունակում, բայց նորութիւն՝ ո՛չ: Ավելացնենք միայն այն, որ աղբի փրկութեան միակ միջոցը համարվող այդ «մայր դպրոցը», Նաղարյանցի կարծիքով, պետք էր բաց անել նոր-նախիջանում: Ինչպէս երևում է, Նաղարյանցը այդ տեղերի վրա հույս չունի: Դպրոցի առանձին թշնամին կլինեն ասիականութիւնը և այդ կողմից նոր-նախիջանը, երևի, նման չէր հայաբնակ մյուս տեղերին: Որքան լավ կլինեն, եթէ Նաղարյանցը ճանապարհորդած լիներ հայաբնակ տեղերում: Այն ժամանակ նա ավելի լավ տեղյակ կլիներ ժողովրդի իրական կարիքներին: Բայց դուցե «մայր դպրոցը» պետք էր նախիջանում բաց անել հատկապէս այն նպատակով, որ նա լինի Թեոդոսիայի Խալիբյան դպրոցի հակակշիռը, մի դպրոցի, որի ղեկավարն ու կազմակերպութիւնը Նաղարյանցի համակրութիւնները վայելել չէին կարող:

Ինչեւիցե: «Աղգային մտածութիւնքը» Նաղարյանցը վերջացնում էր այսպիսի խոսքերով.

«Իմ վերջին խոսքը առ մերայինքը, այսպէս է. ժամանակը դրել է հայերի առաջն կրակ և ջուր, մահ և կյանք. որին կամին, թո՛ղ մխեն յուրյանց ձեռքը: Հայերի առաջն դրած է այսօր մի երկճշուղ հերակլեսյան ճանապարհ, դեպի առաքինութիւն և արատ, դեպի փրկութիւն և կորուստ: Թո՛ղ ընտրեն, որը հաճո է նոցա: Մեք անպարտ ենք»:

Սրանք, ճիշտ որ, Նաղարյանցի վերջին խոսքերն էին ուղղած հայերին «Հյուսիսասիայի» էջերից, նրա, այսպէս ասած, գրական կտակը: Հրապարակախոսական հոգւած աղբի ցավերի և կարիքների մասին նա այլևս չգրեց: Բայց այդ կարապի երգից առաջ նա ուներ մի այլ հոգւած, որ արժանի է խորին ուշադրութեան: Դա տալով է փետրվարի համարում և կրում է «Աղգային թշնամութիւն» վերնագիրը: Այդ թշնամութիւնը այն դրութիւնն էր, որ ներկայացնում էին թուրքահայերի գործերը:

«Հյուսիսասիայի» կյանքի մեջ առաջին անգամն էր, որ Նաղարյանցը այդ-

բան պարզ ու երկար խոսում էր թուրքահայերի մասին: Մենք իր տեղում նկատեցինք այն տարօրինակ հանգամանքը, որ Նաղարյանցի համար, կարծես, գոյութիւն չունէր Թուրքիայի հայութիւնը, մինչդեռ «Հյուսիսասիայը» հրատարակվում էր մի այնպիսի ժամանակամիջոցում, երբ թուրքահայերի մեջ կատարվում էին խիստ նշանավոր պատմական դեպքեր: Զեյթունի ապստամբութիւնը, Աղգային սահմանադրութեան հաստատվելը, և այդ առիթով բռնկված կատաղի մաքառումները այն աստիճան նշանավոր երևութիւններ էին Արեւելի կենտրոնում, որ նույնիսկ եվրոպական լրագրութեան առանձին ուշադրութեան առարկա էին դարձել: Սահմանադրական երիտասարդութիւնը, եղևորված 1848-ի ֆրանսիական հեղափոխութեան սկզբունքներով, ժողովրդի վահագնական իրավունքներն էր պաշտպանում, մոռացված ու հարստահարված գաղափարների ձայնն էր հնչեցնում. այդ երիտասարդութեան դեմ դուրս էին եկել խավար ուժերը, որոնք մատնութիւնների, աղմուկների միջոցով ուղղում էին սպանել սկսված գործը: Եվ Մոսկվայի հայկական ազատամիտ ամսագրի համար գոյութիւն չունէին այդ բոլոր անցքերը: Կարծես զգալով այդ աններելի պակասութիւնը, Նաղարյանցը հենց հատկապէս իր սխալը ուղղելու համար էր, որ 1864-ին վերսկսեց իր ամսագրի հրատարակութիւնը: Եվ արժեք հենց միմիայն այդ «Աղգային թշնամութիւն» հոգւածի համար հրատարակել:

Կ. Պոլսի Հայոց սահմանադրութիւնը, ինչպէս հայտնի է, դեռ հազիվ ձեռնդրած առած ենթարկված էր վտանգների: Հետագեմ, հնամուլ տարրերի ուժը այնքան բարձրացել էր, որ աղգային ինքնավարութիւն ստեղծողները հարկադրված եղան զիջումներ անել, որովհետեւ թուրք կառավարութիւնն էլ սահմանափակումների կողմն էր: Ահա այդ կատաղի պայքարին էր նմիրված Նաղարյանցի հոգւածը: Մի հոգւած, որի նմանը չեք գտնի Նաղարյանցի գրվածքների մեջ: Ժողովրդական իրավունքի, ազատութեան և առաջադիմութեան սկզբունքները աշխուղ նկարագրված և պաշտպանված են մի անսովոր եռանդով ու զեղեցիկ արամաբանութեամբ: Նույնիսկ ոճն էլ այստեղ ուրիշ է, և Նաղարյանցի լեզվին, գրելու ձևին վարժ մարդը դժվարութեամբ է կարողանում հավատալ, թե այդ հոգւածն էլ պատկանում է նրա գրչին, այնքան թեթեւ է նա, ազդու իր կարճ նախադասութիւններով, իր խստութեամբ, ոգևորութեամբ: Այստեղ ալիւս անորոշ, վերացական հրապարակախոսութիւն չէ. այստեղ կան անուններ, դեպքեր, որոնց վերաբերմամբ Նաղարյանցը բռնում է որոշ դիրք, կամ պաշտպանում է կամ հարձակվում:

Ահա ինչպէս է նա նկարագրում հայ ժողովրդի դրութիւնը Թուրքիայում.

«Մեք սարսափում ենք, երբ աչք ենք ձգում այն անշքացած, անապատացած արարչի վերա, ուր երբեմն փողփողում էր Արշակունյաց հաղթակիր դրոշակը, ուր այժմ մեր խեղճ, անտեր և անօգնական ժողովուրդը միլիոնավոր բազմութեամբ թշնամութեան, հարստահարութեան և հուսահատութեան միջին հնարավոր ծայրը հասած, փոխանակ արտասուքի, արյուն է քամում աչքերից. երբ լաց է լինում, և ուր, դարձյալ, հայակերպ և գիշերադեմ վամպիրները տակավին չեն կշտանում անմեղ զոհի՝ խեղճ ժողովրդի, արյունը ծծելուց:

Մանր և համբաշարժ էր աղգային լուսավորութեան ընթացքը Տաճկաստանի մեջ, և աչք ընթացքն էս անհիմն և սայթաքելի. հայտնի է, թե այն թշնամ հանգամանաց մեջ ուրիշ կերպ չէր կարող լինել: Դարեր անցան, շատ և շատ սերունդներ ա՛հ ո՛հ քաշելով եկան գնացին, շատ իրավունք ունակոյս

եղան, մինչև որ սորանից մի քանի տարի յառաջ «սահմանադրութիւն» բառը մեր ազգայինը արտասանեցին:

Սահմանադրութիւն,— կրկնեց հարստահարված և կիսաշունչ ժողովուրդը: Սահմանադրութիւն,— լսվեցավ եզիպտական բուրգերից մինչև Վարադա սարը, Սահմանադրութիւն,— ազադակեցին և հրճվեցան կենդանի երիտասարդները:

Այդ սահմանադրութիւնը հաստատվեց, ժողովուրդը իր իրավունքների տերը դարձավ: Բայց կառավարութիւնը չվերացավ, ազատութիւնը իր պատշաճավոր հարգանքը չգտավ: Ազգային վարչութիւնն առաջին գործերից մեկը եղավ Կ. Պոլսի «Մեղու» ազատախոս և համարձակ թերթի բերանը կապելը: Որովհետև նա քննադատում էր գործիչներին, մերկացնում էր արատները, ցույց էր տալիս սահմանադրութիւնն պակասութիւնները: Ազգային վարչութիւնը խնդրեց թուրք կառավարութիւնից փակել «Մեղուն»: «Փառք աստուծոյ, ի՞նչ է եղեր, օրեօր ազգերնիս կհառաջագիմե կոր, քիչ մը պակասութիւնը կան եղեր... ո՛ւր տեղ չկա, անոնք ալ կամաց կամաց կշտկվին... հիմակու հիմա սա չափով գոհ ըլլալու է, խոհմութիւնը անանկ կաշահանջէ»: Ահա ինչպես էր մտածում ազատ քննադատութիւնն բերանը փակող վարչութիւնը: Բայց Բ. Դուռը ազգային վարչութիւնից ամբի համբերող և ազատամիտ եղավ, և «Մեղուն» շարունակեց իր գոյութիւնը...

Ահա այս առիթով էր նազարյանցը բարձրացնում իր ձայնը վամպիրների, լուսավախութիւն, ազգային ինքնագոհութիւնն դեմ: Սահմանադրութիւնը նա հարգում, փառաբանում էր, բայց ի՞նչ օգուտ մի օրենքից, որ մեռած տառ է մնում: Նազարյանցը խոսում է «Մեղուի» փաստերով և «Մեղուի» հետ միասին, իր ամբողջ կարողությամբ պաշտպանելով «Մեղուն»:

Դավաճների դրութիւնը նկարագրեց «Մեղուն», Վասպուրականի անայցել թշվառութիւնը ստորագրեց «Մեղուն», Իգնատիոսի դիմակը վերայից հանեց «Մեղուն», Տորոսի խոսվութիւնը պատմեց «Մեղուն», արժ. Խրիմյան Մկրտիչ վարդապետին պաշտպանեց «Մեղուն», նորա վերա գիշերային լուսութիւնն մեջ, հրացան դատարկողների ընդդեմ բողոքեց «Մեղուն», գավառ շթողեց, քաղաք շթողեց, գեղ շթողեց, թաղ շթողեց, ամեն ծակ ու ծուկ մտավ ելավ «Մեղուն», թո՛ղ մեռնի «Մեղուն»:

Ազգի զավակները սրիկաների մատնված, սրախողխող են լինում յուրյանց մահիճների մեջ, Իգնատիոս եղ ծախելու շահավետ առևտրով է պարապում, նորա արբանյակը շինականի վերջին եղին առաջ ձգած դեպի Իգնատիոսի ազարակն է գնում: Քաղաքական ժողովը «Մեղուի» քամակից ընկած միջոց չունի այն արյունաշաղախ տեսարանների վերա մի ըտպն յուր աչքը ձգելու, «ազգերնիս կհառաջագիմե կոր»:

Ազգի աղջիկները և կանայք կտառապին և կրոնաբարովին անօրինակ և անլուր ժպրհությամբ. «ազգերնիս կհառաջագիմե կոր»: Մի քանի կին, մի քանի աղջիկ «կտառապին եղեր... ի՞նչ կլլա եղեր... ասդին ալ մխիթարական տեսարանք պակաս են մի. Շողեր հանմը, Դորոթիա տուտուն թցւղթն ու թալլուն առջնին առած իրենք զվարճանալեն զատ, ուրիշներուն էլ դաս կուտան»...

Այո՛, ասում է «Մեղուն», մշեցոց կարավանը հառաջ է գնում:

Այո՛, ասում է «Մեղուն», թշվառութիւնն և հարստահարութիւնն երեսից ստիպվելով, զաղթական այրին հաց չունի յուր լացող որդեկին տալու և արագ լին է երանի տալիս, որ նորա ձագերը կուշտ են.

Մամիկ, պատառ մի հա՛ց...

— Հագցա, հի՛նչ տեղից քըզ հացիկ ճարեմ...

Մերիկը թաղես, վա՛հ, անոթի ես...

Արգի՛լ, հորի՛ն, դթներդ թափ տվիր,

Հորի՛ն դիմ Մոսոն քնից դարթ տվիր,

Արգի՛լ, բու ձագեր կուշտ են ու հանգիստ,

Մոսոն հաց կուլե. չկա... կբաղվի՛ հողիս:

Ասացին լացին, լացին ասացին... վեր կացին երեսնին խաչակնքեցին. Աստված կանչեցին, ձեռք ձեռքի բռնեցին, սկսան քալել կարավանի ճամփով: Ազգերնիս կհառաջագիմե կոր»:

Ահա ինչ տեսակ լեղվով էր խոսեցնում թշվառութիւնը: «Սուրբ բռնութիւն», այսօր այս խոսքն ենք մորմոքվելով տեսնում ազգային վարչութիւնն որոշի վերա»,— ասում է նազարյանցը և բացականչում. «Ազգերնիս կհառաջագիմե կոր»:

Այդ մորմոքն է հաղորդել նազարյանցի գրչին այնքան անսովոր սրութիւն, հեզնանք, սուրբ և ազնիվ վրդովմունք: Ինչե՛ր չէր անի այդ գրիչը, եթե շարունակեր աչքպես շարժվել:

Բայց շարունակել չկա: Անցնում է «Հյուսիսափայլի» առաջին կիսամյակը: Երկրորդ կիսամյակում այլևս չէ կարելի ճանաչել մեր նազարյանցին: Նա այլևս չէ նայում մեր իրականութիւնը. միակողմանի ու անտարբեր են ամսագրի տետրակները, ամբի ևս նիհա՛ր, փոքրացած: Խմբագիրը նման է մի մարդու, որ պարտավորութիւն ունի հանձն առած և շտապում է մի կերպ կատարել, վերջացնել այդ պարտավորութիւնը: Բաժանորդագրութիւնն ժամանակն է գալիս, բայց նա մի բառ անգամ չէ ասում հաջորդ տարվա մասին: Այլևս ոչ դիմում, ոչ ակնկալութիւն: Հայտնի է, որ ոչինչ չի լինի: Այս մի տարին զրա մի ամբողջ ապացույցն էր:

Հրատարակվում է 1864-ի նոյեմբերի համարը, վերջինը: Եվ այդտեղ, վերջերում, նազարյանցը դնում է Շիլլերի «Կասանդրա» բանաստեղծութիւնն իր կատարած թարգմանութիւնը, բայց իրանից ավելացնում է նոր վերնագիր՝ «Վերջաբան «Հյուսիսափայլի»»: Վեց տարի ամսագրի գործը տանելով, նազարյանցը ավելորդ համարեց վերջին հրաժեշտի խոսքը ասել իր ընթերցողներին: Շիլլերը պիտի ասեր այդ խոսքը: Եվ սրտառուչ, տխուր ու միանգամայն իրավացի էր մեծ բանաստեղծի այդ խոսքը:

Հեշտ կարելի է հասկանալ, որ Շիլլերի բանաստեղծական հանճարը «Կասանդրայի» մեջ գրել է նազարյանցի նման մարդկանց վիշտն ու գանգատները: Հին հունական պատմութիւնից է վերցրած այդ քրմոհի աղջկա անձնավորութիւնը: Կասանդրան գուշակող էր, մարգարեուհի. տեսնում էր իր հայրենիքի կորուստը, ասում էր, քարոզում, բայց ոչ ոք չէր լսում նրան: Եվ նա գափնիների անտառում գանգատ է անում աստվածներին: Շուրջն անտարբերութիւն, իսկ նա պարզ տեսնում է գալոց օրերը: Չեն լսում, դրանից ավելի վատ բան են անում.

Եվ այդ մարդիկ հոյհօյում են իմ ողբ ու լաց,

Արհամարհում ցավ և կսկիծ ճնշված սրտիս.

Դեռ անապատ պիտի տանեմ, առանձնացած,

Իմ ասնջված սիրտ, իմ վիրավոր, անհույս հոգիս:

Եվ հեծում է նրա սիրտը, վիրավորված անողոր ճակատագրից: Ինչո՞ւ է տված այդ ճակատագիրը, ինչո՞ւ նա էլ ուրիշների պես չէ:

Քո պատգամը քարոզելու, է՞ր ձգեցիր
Դու ինձ քաղաք այս հավիտյան, միշտ կուշտերի,
Իմ աչքը բաց, հոգիս արթուն և կամքս մեր,
Մարգերի մեջ, անմտությամբ ապրողների:
Է՞ր տվեցիր ինձ տեսություն ապագայի,
Որ չեմ կարող դարձուցանել ոչինչ կերպով:
Ճակատագիրը այսօր էդուց պիտի լցվի,
Ջարհուրելին մտնենում է շտապ քայլերով:
Ի՞նչ օգուտ է վերացնել քող թաղնության,
Երբ մոտահաս է սոսկալի ձախտողություն:
Մարդուս կյանքը մոլորություն է լոկ, միայն,
Եվ մեռուցիլ մահ է նորան դիտակցություն:
Վե՛ր կալ, վե՛ր կալ պայծառություն այն արտմական
Եվ իմ աչքից այն արշունուտ, խիտտ երևույթ:
Մի ահավոր պաշտոն է Քո ճշմարտության
Մահականացու և հողեղեն լինել անոթ:

Իսկ կուրություն տո՞ւր ինձ դարձյալ, ով դու Պյության,
Եվ դորա հետ իմ խնդամիտ մտալլ հոգի:
Երբեք տաղեր չերգեցի ես ուրախության,
Քանի որ ես ձայն բարբառող եմ Քո կամքի:
Դու ապագայը տվեցիր, գալուց օրեր,
Բայց խլեցիր դու ինձանից բոսկն ներկա,
Դու խլեցիր կյանքի մին մին զվարճ ժամեր,
Քո սուտ պարզե, միայն ցավեր, վե՛ր կալ ահա:

Հրաժեշտի, այո՛, մի աննման խոսք: Եվ նաղարյանցին մնում էր մի բան
ավելացնել: Խոսելով դրանից հետո բանաստեղծ Ս. Շահադիդի նոր հրատա-
րակած «Լեռնի վիշտը» գործի մասին, մի գործ, որի մեջ Լեռնը պատկերա-
նում է մեր խավար իրականության դեմ բողոքող, նաղարյանցը ասում է.
«Աստված տա, որ այդ սուրբ հոգեզմայլությամբ չափաշատված բանաստեղծի
բարբառը չլիներ դարձյալ ձայն բարբառոյ յանապատի, ինչպես հաղարավոր
այդպիսի ձայների մինչև օրս անխելի ցնդված են հայկական կյանքի տրտում
անմխիթար անապատի մեջ»:

Աստված տա՛... Դա հորիզոնից անհետացողի վերջին հառաչն էր: Այդ-
պես հառաչեց «Հյուսիսափայլը» և հավիտյան փակեց իր աչքերը...

Մենք վերջացրինք «Հյուսիսափայլի» հրապարակախոսության տեսու-
թյունը: Բայց այստեղ մեզ վրա պարտք կա գոնե մի բանի խոսքով հիշատա-
կելու ամսագրի այն աշխատակիցներին, որոնք աջակցել են նաղարյանցին
հրապարակախոսության բաժնում:

Շատ քիչ են այդպիսիները. վեց տարվա ընթացքում մենք հազիվ հան-
դիպեցինք մի երկու-երեք մարդկանց, որոնք անկախ կերպով մշակել են հա-
սարակական հարցեր: Դրանց մեջ գլխավորը, առաջնակարգը, իհարկե, Նալ-
բանդյանցն է: Մենք այստեղ, սակայն, չենք խոսի նրա մասին: Այնքան նշա-
նավոր է նրա գործունեությունը այդ ասպարեզում, որ պետք է առանձին,
մանրամասն խոսել նրա մասին: Բավականանա՞նք, ուրեմն, այնքանով, ինչ
մինչև այժմ ասել ենք Նալբանդյանցի վերաբերմամբ և անցնենք մյուս աշխա-
տակիցներին:

Մենք հնարավոր ենք համարում վերցնել «Հյուսիսափայլի» փոքրամիկ
աշխատակիցների շարքից միայն երկու անուն՝ Հակոբ Մելիք-Հակոբյան և
Միքայել Միսնասըլյան: Մելիք-Հակոբյանին մենք արդեն հիշատակել ենք:

Մնում է այստեղ ծանոթանալ այն հրապարակախոսական տարրերի հետ, որոնք
կոնվուս են նրա առաջին գրվածքում: Թե՛ Մելիք-Հակոբյանը և թե՛ Միսնասը-
լյանը աչքի են ընկնում «Հյուսիսափայլի» էջերում գլխավորապես այն պատ-
ճառով, որ երկուսն էլ իրականության հարցեր էին շոշափում իրանց գրչով:
Բացի դրանից, երկուսն էլ «Հյուսիսափայլից» հետո էլ հետքեր են թողել մեր
գրականության մեջ, մեկը հռչակված իբրև Բաֆֆի, իսկ մյուսը իբրև համեստ
աշխատավոր:

Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը, ինչպես հայտնի է, Սալմաստի Փայաջուկ գյու-
ղից էր, վաճառականի որդի: Ծակատագիրը այնքան բարեհաճ եղավ դեպի
կրան, որ նա պատանեկության հասակում բախտ ունեցավ դուրս գալ Պարս-
կաստանի խավարից և մի կտոր կրթություն ստանալ Թիֆլիսում: Հայրն էր
կրան Թիֆլիս բերել իր վաճառականական ճանապարհորդության ժամանակ:
Հայրը համաձայնվեց թողնել նրան Թիֆլիսում մոտ ութ տարի. նույն հայրն
էլ յթողեց, որ Հակոբը վերջացնե ուսումը Թիֆլիսի գիմնազիայում և 1856-ին
կանչեց նրան իր մոտ, Սալմաստ, առևտրական գործերով զբաղվելու համար:
Բայց այդ երիտասարդ վաճառականը այլևս կորած չէր. դպրոցը բաց էր արել
կրա աչքերը, ծանոթացրել էր եվրոպական հորիզոնների հետ և, որ գլխավորն
է, վառել էր նրա մեջ բնատուր տաղանդը: Ահա այդպիսի կայծեր կրելով իր
մեջ, նա 1858 թվականին առևտրական գործերով գնում է Թուրքիա, ճանա-
պարհորդում է Վասպուրականի կողմերում:

Հայկական այդ հին, այնքան նշանավոր նահանգի չքնաղ բնությունը,
անցյալի բազմաթիվ անվանի հիշատակարանները, պատմական վայրերը, ուր
դեռ շարունակում էր ապրել մի սովոր նահապետական ժողովուրդ, համիշտա-
կում են երիտասարդ վաճառականին, վառում են նրա սրտում հայրենասիրու-
թյուն, որ հետո այնքան զեղեցիկ կերպով պիտի պատկերանար «Կայծերի»
մեջ: Նա տեսնում է, զգում է, բայց ամեն ինչ պահում է սրտի մեջ: Ինքնագոհ
հայրենասերներից չէր, որոնք հրճվում են մի որևէ հռչակավոր վանքի, հին
բերդի տեսքից և միայն դրա մեջ էլ տեսնում են հայրենասիրության վախճա-
նական նպատակը: Մելիք-Հակոբյանին տանջում է ներկան, որ մի անշունչ
դիակ էր ներկայացնում: Ո՞ւր խոսել այդ դիակի, այդ վերքերի մասին: 1859
թվին նա ստանում է «Հյուսիսափայլը», մեծ հաճություն է զգում: «Երկար
ժամանակ փափագում էի տեսնելու մի այդպիսի օրագրի հրատարակություն,
որի մեջ ճշտությամբ պատկերանային հայոց ազգի վերքը և նոցա բժշկության
համար գործադրելի հնարները», — ասում է նա:

Եվ ինքն էլ գրիչ է վերցնում, նկարագրում է այն հեռավոր, դեղեցիկ, բայց
գորախոտ երկրում իր աչքով տեսած վերքերը, ուղարկում է «Հյուսիսափայլին»:
«Աղթամարա վանքը»՝ այսպես է կոչվում Մելիք-Հակոբյանի այդ առաջին
գործը: Նրա մեջ արդեն բավական որոշ երևում է ապագա Բաֆֆին. բնության
սիրուն նկարագրություններ, կես վիպական պատմվածք: Բայց Մելիք-Հակոբ-
յանին այդ գրավիչ, թեթև ոճը, նկարագրական տաղանդը շնորհված էին ոչ
թե զեղեցիկություն և վայելչություն երգելու, այլ քարոզելու, բողոքելու համար:
Դա մի տաղանդավոր հրապարակախոս էր՝ վիպագրողի, բանաստեղծի մեջ
կոտած:

«Աղթամարա վանքը» լույս նկարագրություն չէ, այլև խորհրդածություն «ազ-
գային լուսավորության վերա»: Որքան թանձր գույներով է նկարագրում Մե-
լիք-Հակոբյանը այն դժբախտ դրությունը, որի մեջ թաղված էր Վասպուրա-
կանը: Խաղաղ և խավար ամեն տեղ. երիտասարդ ճանապարհորդը պատմում
է իր խոսակցությունը Աղթամարի գլխավոր վարդապետի հետ, և դուք հուսա-

Հատուկություն եք զգում այդ հոգևորականի դատադատություններից: Վարդապետի հետ են մի քանի տեղացիներ, որոնց միամիտ, խեղճ աշխարհապաշտները սգալի են: Չորս կողմում դուք լույսի նշույլ չեք տեսնում: Միայն երիտասարդ վաճառականն է, որ հնություն այդ մութ ավերակների վրա հնչեցնում է առաջադիմության, քաղաքակրթության, գիտության խոսքը: Նա պաշտպանում է նրիմյան վարդապետին, որ այդ ժամանակ լույս էր ուղծում վառելի Վասպուրականում և հենց այդ պատճառով էլ հալածվում էր տգետ հոգևորականներից: Դա ժամանակի ամենանշանավոր հարցերից մեկն էր: Եվ Մելիք-Հակոբյանը, դատապարտելով հոգևորականության արատները, գիտություն և լուսավորություն կանչելով, ի վերջո իր սրտի թախիծը հանձնում է Աղթամարի ծովին: «Զա՛յն տուր, ո՛վ ծովա՛կ» բանաստեղծության մեջ, որ այժմ շատ տարածված երգ է...

Այդպիսի գրվածքներ Մելիք-Հակոբյանը շատ շուրջ «Հյուսիսափայլի» ընթերցողներին, թեև կարող էր՝ նրա ճանապարհորդությունները Պարսկաստանում և Թուրքիայում՝ ժողովրդի կեցությունը նկարագրելու գեղեցիկ միջոցներ էին: Հաջորդ 1861 թվականին «Հյուսիսափայլի» մեջ տպվում է նրա մի նամակը, որի մեջ տեղեկություններ է հաղորդում Պարսկաստանի ասորիների մեջ գործող կաթոլիկ և բողոքական միսիոնարներ մասին: Հետաքրքրական այդտեղ այն է, որ նրա համակրությունը բողոքականների կողմն է, որովհետև այս քարոզիչները Մալմաստում հիմնել էին բարեկարգ դպրոց, տպարան ասորիների համար:

«Հյուսիսափայլի» մյուս աշխատակիցը՝ Միքայել Մեսրոպյան Միանսարյանցը, մի շատ ինքնուրույն, հետաքրքրական դեմք է մեր գրականության մեջ: Միանսարյանցը օֆիցեր էր. բայց զինվորական ծառայությունը չէր արգելում նրան լինել մի ազգասեր հայ, տոգորված առաջադիմական գաղափարներով: Հայոց գրականությունը, հայ ժողովրդի կրթությունը այն նվիրական գործերն էին, որոնց ծառայելու համար նա չխնայեց իր համեստ գրական ընդունակությունները և անշեջ եռանդը:

Միանսարյանցը, որքան մենք գիտենք, սկսեց գրել «Մեղուի» մեջ: Բայց այդտեղ էլ, Մանգինյան քահանայի հնապաշտական շրջանում, նրա գրվածքի մեջ երևում է թարմ, առաջավոր հոսանքների ազդեցությունը: «Հյուսիսափայլի» մեջ Միանսարյանցը տպեց նախ մի գեղեցիկ հոդված հրապարակախոսության մասին: Այդտեղ նա անգլիական ազատ մամուլի օրինակով ցույց էր տալիս, թե որպիսի մեծ նշանակություն ունի քաղաքակրթության գործում անկախ և համարձակախոս հրապարակական քննադատությունը: Մերկացնող ուղղությունը այն փրկությունն է, որ պետք է սպասել մամուլից, մերկացնել ազգի պակասությունները չէ նշանակում անպատվել, կործանել ազգը, այլ ծառայել նրան ազնվությամբ, բարյացակամությամբ:

1861 թվականին Մատթեոս կաթողիկոսը հաստատեց ներսխյան դպրոցի այն կանոնադրությունը, որ մշակել էին Թիֆլիսի հայերը գեներալ Երեմիա Արծրունու ղեկավարությամբ: Կանոնադրությունը ստեղծում էր դպրոցական ինքնավարություն, հիմնված ժողովրդական ընտրության վրա: Դպրոցի ղեկը հանձնվում էր հոգաբարձական մարմնին, որ ընտրվում էր ժողովրդի քվեով: այսպիսով, ինքը, ժողովուրդն էր հանգիստանում դպրոցի տերը և հոգևոր իշխանությունը մնում էր վերահսկողի դերը: Նույն այդ սկզբունքը Մատթեոս կաթողիկոսը մտցրեց և մյուս հայ դպրոցների կառավարության մեջ: Դա մի շատ խելացի և կենսաառ կարգադրություն էր. նոր կազմակերպության շնոր-

հիվ մեր դպրոցների համար բացվեց զարգացման և առաջադիմության փայլուն շրջան:

Միանսարյանցը կաթողիկոսի այդ կարգադրության անիթով տպագրեց «Հյուսիսափայլի» մեջ մի ուրիշ գեղեցիկ հոդված, որ բացատրում էր դպրոցական սահմանադրության մեծամեծ բարիքները. ժողովրդի մասնակցությունը դպրոցների վարչության մեջ նա համարում էր կրթական գործի հարատևության ամենալավ գրավական և խորհուրդ էր տալիս ավելի ևս զարգացնել այդ բարերար սկզբունքը, բաց անելով ժողովրդական դպրոցներ, տարածելով գրագիտությունը ամբողջ մեջ: Մի ժողովուրդ, ասում էր նա, դրանով միայն կարող էր իր կենդանությունը պահպանել: չպետք է մոռանալ, որ, ինչպես ասել է մի նշանավոր անգլիացի, «վարժապետի այբուբենը ավելի կարող ու գորավոր են, քան թե պատերազմողների նիզակները»:

Բայց «վարժապետի այբուբենը» այդքան հրաշագործ լինել կարող են այն դեպքում միայն, երբ դպրոցը համապատասխանում է ժամանակի պահանջներին և ազգի պետքերին: Եվ Միանսարյանցը ուշադրություն էր հրավիրում երկու դիտավոր գործոնների վրա՝ դասագիրք և մանկավարժ: Լավ դասագրքեր պատրաստելու և տարածելու համար նա առաջարկում էր կազմել մի ընկերություն, որ հարկավոր դրամը կհավաքեր, և մի հատուկ հանձնաժողով, որ դասագրքերի ընտրություն կաներ և կհրատարակեր: Թե Միանսարյանցը որքան ահագին նշանակություն էր տալիս դասագրքերին, այդ երևում է նրանից, որ նա հարկավոր էր համարում հույս չդնել գործի գլուխ անցածների սեփական ուժերի վրա, այլ առաջարկում էր, որ հանձնաժողովը դիմումներ անե հյուսիսական հայտնի համալսարանների պրոֆեսորներին և խնդրե նրանց խորհուրդները: Իսկ մանկավարժներ պատրաստելու համար Միանսարյանցը առաջարկում էր հայ երիտասարդներ ուղարկել Եվրոպա՝ հատկապես մանկավարժություն ուսումնասիրելու և ապա բաց անել մի դպրոց, որի նպատակն ու կոչումը կլինեք ուսուցիչներ պատրաստել ժողովրդական դպրոցների համար:

Ահա թե ինչպիսի լուսավոր մտքերի և դավանությունների մարդ էր հեծկազերքի կապիտան Միքայել Միանսարյանցը, որ ուներ և համալսարանական կրթություն: «Հյուսիսափայլում» նա երկար շաշխատեց, բայց այդ համակրելի գործիչի պատկերը մենք կկամենայինք այստեղ ամբողջացնել մեր ընթերցողների առաջ, ափելացնելով, որ նա վաթսուական թվականների երկրորդ կեսից Պետերբուրգում սկսեց հրատարակչական և մատենագրական մի գործունեություն, որ այժմ էլ շատ գեղեցիկ տպավորություն է թողնում իր հատկություններով: Գնելով հայերեն տառեր, նա մի շարք գրքեր տպագրեց: Ի՞նչ է հայտնի նրա «Քնար հայկականը»: Նա թարգմանեց Լաբունյի «Ազգային կրթությունը», Կոմբի «Խնամատարություն մանկանց», Կանոնավոր և վախճան գրության ձևանարկներ հրատարակեց և իր այդ բոլոր աշխատությունների մեջ դրեց հետաքրքրական և խելացի հոդվածներ նվիրված ժամանակակից դրական-հասարակական հարցերին. յուրաքանչյուր գրվածքի մեջ նկատվում է ձգտում մի բան սովորեցնել ժողովրդին, մի օգտակար տեղեկություն հաղորդել նրան: Ափելացնենք այդ բոլորի վրա նրա կազմած «Bibliographia»-ն, մի լուրջ աշխատություն է, որի մեջ հավաքված են այն բոլոր գրվածքների անունները, որոնք վերաբերվում են Կովկասին և Անդրկովկասին:

Հասարակական գաղափարների այս եռանդոտ, փայլուն ժամանակի մի գեղեցիկ երևույթն էլ այդ զինվորականն է, որ նվիրված է իր ազգի մտավոր վերածնության գործին: Միքայիսի երևույթ մեզանում շատ քիչ է տեղի ունե-

«Հյուսիսափայլը» իբրև գրական ամսագիր: 1. Քարգամական գրականություն: Նազարյանցի մասնակցությունը. տառօրինակություններ ընտրության մեջ: Կիկերոն, Ներսես Լամբրոնացի, Բակ: Սիրուզական զուլսգործոցներ. Շիլլեր, Շատոբրիան, Քալդերոն, Ալֆիերի: Քարգամիչ աշխատակիցներ. Նալբանդյանց, Համասիյուն, Ռափայել Պատկանյան, Գեորգ Բախունդարյան, Մանուկ Սաղարյան: 2. Ինֆնուույն գրականություն: Վեպ «Մեռելանարցուկ» Նալբանդյանցի, «Տեր Սարգիս» Գ. Տեր-Հովհաննիսյանցի: Քատե-րագրություն. «Հայոց ազգի լուսավորիչը» Ա. Սուրբան-Շանի: Բանաստեղծություն. Նալբանդյանց, Բեստեն, Սմրատ Շահագիզ, Գ. Բախունդարյան: Եզրականություններ:

«Հյուսիսափայլը» գլխավոր ուժը հրապարակախոսության մեջ էր: Դրանով էր նա զարթեցնում քնած միաքը, հասարակական և քաղաքակրթական գաղափարներ հուզում, ազգային ինքնաճանաչման հիմքը դնում: Բայց «Հյուսիսափայլը» կարևոր դեր է կատարել մեզ համար և իբրև եվրոպական ոգով խմբագրվող մի հրատարակություն: Հրապարակախոսությունից անհամեմատ մեծ տեղ բռնում էր նրա մեջ գրական-գիտական բաժինը. Նազարյանցը անդադար այս բաժնի վրա էր աշխատում, այնքան շատ, որ վեց տարվա ընթացքում նրա տվածը կարելի է հարստություն անվանել:

Գիտական բաժնի վերաբերմամբ մենք այստեղ այնքանը կասենք, որ դա շատ լավ հասկացված մի պահանջի արտահայտություն էր: Ժողովրդականացնել բնական գիտությունները, մարդկային ազգի պատմությունը, դա մի գործ էր, որ դեռ չէր տեսել ուսահայր և որին նա կարոտ էր իբրև լուսավոր ժամանակի մի բոլորովին անպատրաստ դավակ: Չէ կարող լուսավորություն լինել առանց ժողովրդականացրած գիտության. և եթե մինչև այժմ էլ մեզանում շատ քիչ բան է արված այդ ուղղությամբ, պատճառը պարզապես այն միայն կարող է լինել, որ Նազարյանցի պես մշակներ են պակասում մեզ:

«Հյուսիսափայլի» գիտական բաժնի մեջ կարելի է գտնել և շատ թերություններ: Դատելով մեր այժմյան պահանջների տեսակետից, այդ բաժնի նախ և առաջ հանրամատչելի չէր. ժողովուրդը նրան հասկանալ չէր կարող: Շատ տեղերում մենք տեսնում ենք, որ «Հյուսիսափայլը» խոսում է, կարծես ոչ մի կասկած չունենալով թե ընթերցողները պատրաստված են, ծանոթ են շատ բաների և կհասկանան գիտական բացատրությունները առանց դժվարություն: Դա սխալ էր. հայ ամսագիրը պիտի ի նկատի ունենար, որ իր ընթերցողներն են և կարող են լինել ամենամեծ մասամբ այնպիսիները, որոնք ոչինչ պատրաստություն չունեն, որոնք միայն հայերեն են կարդում և հետևարար կարոտ են այբուբենական ճշմարտությունների: «Հյուսիսափայլը», այո՛, այս դրությունը մոռանում էր: Բայց կան նրա համար և շատ արդարացուցիչ հանգամանքներ. ի նկատի ունենանք գործի նորությունը, հայերեն անմշակ լեզվի աղքատությունը, վերջապես հենց այն, որ գիտությունը ժողովրդականացնելու համար էլ մասնագիտական տաղանդ է հարկավոր: Մեծ պատիվ է նրա համար և այն, որ նա բազմակողմանի կերպով հայացրեց գիտությունը: Այդ մեծագործության նշանակությունը հասկանալու համար, բավական է, օրինակի համար, տեսնել, թե ինչ բաների մասին է խոսել «Հյուսիսափայլը»: Բացեք ամսագրի 1858 թվականը. այդտեղ դուք կտեսնեք Նալբանդյանցի մի հոդվածը:

որ խոսում է տիեզերքի կազմության մասին: Դուք աչքաբեղից տեղեկություններ կքստանում մամոնտի, մաստոդոնի, մեգաթերիոնի և այլ հանքային (հողի տակ գտնված) նախնական կենդանիների մասին: Փակեցեք այնուհետև «Հյուսիսափայլը» և մտքով առաջ եկեք մինչև մեր օրերը: Գիտությունը 1858 թվականից ինչ հսկայական առաջդիմություններ արավ, ինչ լայն հորիզոններ բացեց: Բայց մեր գրականության մեջ ոչինչ չկա այդ մասին: Եվ եթե այսօր հարկավոր լինի ցույց տալ հայ ընթերցողին մի աղբյուր, որից նա կարող լինի իմանալ, թե ինչ է իսթիտասավրոսը կամ պլեզիոսավրոսը, դուք ուրիշ բան չեք ունենա ձեռքի տակ, բացի Նալբանդյանցի այդ հոդվածից:

Այո՛, կես դար առաջ մարդիկ հասկանում էին, թե ինչպես պետք է կրթել ժողովուրդը: Նրանք շատ լավ էին ըմբռնել, թե ինչ պետք է տալ, և նրանց մեղք չէ, եթե նրանց տվածը շատ չէր, սխառմով չէր, շատ քիչ կարգացողներ ունեի: Չմոռանանք այդ ժամանակները: Մենք ունենե՞ք մի ժողովուրդ, որի մեջ դեռ նոր պետք էր տարածել ընթերցանության սերը: Ընթերցողը չունի իսթիտասավրոսի մասին խոսողը: Եվ նրա վրա պարտավորություն կար ոչ միայն պատմել, թե ինչ են հանքային ահագին կրիաները, այլև գրավել գրագետներին դեպի գիրքը, դեպի ամսագիրը: Իսկ դրա միակ միջոցն էր տալ ժողովրդին թեթև ընթերցանության նյութ, գեղարվեստական գրականություն: Մեզանում չկար և չէր կարող լինել այդպիսի բան, ուստի պետք էր դիմել թարգմանություններին: Այդպես էին անում թուրքահայերի մեջ շատերը, այդպես էր անում և «Հյուսիսափայլը» մեզ համար: Նազարյանցը մեծ ուշադրություն է դարձնում և թարգմանական վեպի վրա: Նա է այդ ասպարեզում ամենից շատ աշխատողը: Վեց տարվա ընթացքում նա թրքում էր եվրոպական գրականությունը, ընտրություններ էր անում իր թարգմանությունների համար:

Մեծ տարօրինակություն է երևում այդ ընտրությունների մեջ: Շատ են այնպիսի պատմվածքներ, վեպեր, հոդվածներ, որոնց Նազարյանցը կարող էր և չպիտի թարգմաներ: Բայց կան և այնպիսի թարգմանություններ, որոնք ավելորդ չեն ոչ մի գրականության մեջ: Մարդ զարմանում է, մոտիկից ծանոթանալով «Հյուսիսափայլի» թարգմանությունների կույտի հետ: Մեր առջև երևան են գալիս այնպիսի գործեր, որոնք կարող են մեզ ուղղակի թելադրել, թե Նազարյանցը գրական ոչինչ ճաշակ չունի. ապա հանդիպում ենք այնպիսի գործերի, որոնք ցույց են տալիս, թե Նազարյանցը ոչինչ հասկացողություն չունի իր ընթերցողի պահանջների մասին: Սակայն գալիս են և այնպիսի գործեր, որոնք պարզ ապացուցում են, որ Նազարյանցը շատ լավ ծանոթ էր եվրոպական գրականության և գիտեր պատվաբեր ընտրություններ անել նշանավոր հեղինակություններից:

Այս հակասությունները իսկ որ զարմանալի են: Չարժեք թարգմանել, որինակի համար, «Շեյխը և նրա դուստրը» (1858, № 1) և դրա նման ուրիշ շատ բաներ, որոնք ցրված են «Հյուսիսափայլի» տետրակներում: Դրանք ճակի պակասություն են ցույց տալիս: Ընթերցողների պահանջները չհասկանալու արդյունք են այնպիսի ահագին թարգմանություններ, ինչպես են «Մարկո Տուլիոս Կիկերոնի ատենական ճառերը ընդդեմ Լ. Կատիլինայի», «Ատենաբանություն Կիկերոնի վասն Ամերիացի Սեքստուս Բոսկիոսի», «Կիկերոնի լեկոսը կամ վասն բարեկամության ճառ», «Ներսես Լամբրոնացու ատենական խոսքը Տաբսոնի Տիեզերական (?) ժողովի մեջ»: Դրանք մեռած ու անպտուղ նյութեր էին, ոչ ոքի հետաքրքրություն չարժեք չէին կարող և ապահովապես պատապարտված պիտի լինեին անուշադրության, թեև այնքան մեծ տեղ էին զբաղում «Հյուսիսափայլի» նիհար տետրակների մեջ: Բայց ահա այդպիսի

անպատու թարգմանությունների շարքում ձեր աչքին են ընկնում Շիլլերը, Ալֆիերին, Քալդերոնը, և դուք խմանում եք, քո նազարյանցը գլխիկան լայն զարգացում ունի, գոթարներ ընտրել էլ գիտես:

Փորձենք բացատրել այս տարօրինակությունների պատճառը: Ինչո՞ւ այդքան վայրիվերո են թարգմանությունները, ինչո՞ւ այդքան պատահական բնավորություն են կրում, և թուխը աննշանից դեպի լավը, հարկավորից դեպի անպետքը այնքան աչքի ընկնող է:

Այս հարցերը լուծելու համար մենք պիտի ի նկատի առնենք մի շարք հանգամանքներ: Ամենից առաջ հիշատակենք այն, որ անպատու թարգմանությունները պատահում են «Հյուսիսամերիկյան» առաջին տարիներում, երբ նազարյանցի հրապարակախոսությունն էլ ավելի վերացական բնավորություն ունի, ավելի ընդհանուր քարոզչական կնիք է կրում առանց կյանքի փաստերին շատ մոտենալու: Հետզհետե առաջ գնալով նազարյանցը, ինչպես տեսանք, մոտենում էր ժամանակակից հարցերին. աշխարհայեցողության զարգացում էր դա, որ ազդեց և թարգմանությունների վրա: Եվ մենք տեսնում ենք, որ ներսես Լամբրոնացու թարգմանիչը 1864-ին տալիս է կտորներ Բոկլի «Պատմություն քաղաքակրթության Անգլիայում» հուշակալով գործից: Այդ գեղեցիկ գիրքը մինչև այսօր էլ անծանոթ է մնացել հայ ընթերցողին. և միայն նազարյանցն է մեղանում, որ գոնե մի քանի բան թարգմանել է նրանից: Աստիճանաբար զարգացման, դեպի ժամանակակից կյանքը դիմելու նշաններ են և ժամանակակից հերոսների՝ կոմս Կալուրի և Գաբրիելի կենսագրությունները, որոնք տպագրվեցին «Հյուսիսամերիկյան»:

Գեղարվեստական գրվածքների ընտրության մեջ նազարյանցը ղեկավարվում էր այսպիսի սկզբունքով. տալ նախ և առաջ այնպիսի գրվածքներ, որոնք կարող են ավելի հասկանալի լինել հայերին. այս է պատճառը, որ նազարյանցը ավելի ուշադրություն էր դարձնում արևելյան կյանքից վերցրած գրույցների և պատկերների թարգմանության վրա: Բացի արևելյան լինելուց, այդ գրույցներն ու պատկերները նազարյանցի համար այն առանձին նշանակություն էլ պիտի ունենային, որ դրանց մեջ սովորաբար գրված է լինում բարոյական-խրատական տենդենցիա: Նազարյանցը իր ամբողջ գործունեությամբ ցույց էր տալիս, որ գրողի առաջին պարտքն է այդպիսի տենդենցիաներ տարածել լինելով խիստ պահանջների տեր, լինելով մանավանդ և ամենից շատ մի քրիստոնյա մարդ, նա վարդապետել, կրոնի հզոր ազդեցությունը բարձրացնել էր սիրում: Սաստիկ դատապարտելով ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը այն պատճառով, որ նրանից առաջ և նրա ժամանակ «անաստվածություն» էր քարոզվում, նազարյանցը, բնականաբար, պիտի մեծ համակրությամբ վերաբերվեր հեղափոխությանից հետո երևան եկած այն գրականության, որ ձգտում է մարդկային միտքը նորից տանել դեպի հինը, ավանդականը, մանավանդ բարձրացնել քրիստոնեության նշանակությունը: Եվ նա թարգմանում է Շատոբրիանի «Աթալան», «Բենեն», թեև հուշակալով ֆրանսիացու՝ կաթոլիկությանը և քրիստոնեությունը դրվատող այս գործերից առաջինն արդեն երեք անգամ թարգմանված էր հայերենի:

Քրիստոնեական բանաստեղծության ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից մեկն էր սպանիացի կաթոլիկ հոգևորական Քալդերոնը, որ ապրում էր XVII դարում: Նրա բաղմամբով հեղինակությունների մեջ շատ նշանավորներից մեկն է «Հաստատամիտ արքայազն» ողբերգությունը, որի մեծ մասը նազարյանցը թարգմանել է ոտանավորով: Ուշադրության արժանի է հետևյալ խիստ բնորոշող հանգամանքը: Ընդհանուր գրականության պատմության հայտնի

հեղինակ Շերրը, խոսելով Քալդերոնի այդ երկի մասին, բերում է գերմանացի Շաքի կարծիքը, թե այդ զարմանալի ողբերգության պես մի բարձր բան դեռ չի տվել քրիստոնեական բանաստեղծությունը: Շերրը համաձայն է այդ կարծիքի հետ, թե «քրիստոնեական բանաստեղծություն» անունը հասկացվի ինչպես հարկն է: Նազարյանցն էլ բերում է Շաքի կարծիքը, բառացի կրկնում է (սակայն իբրև սեփական դատողություն) Շերրի խոսքերը, որոնք կարող են ընդունվել իբրև անպայման գովասանություն: Մինչդեռ Շերրը բոլորովին այդպես չէ վերաբերվում սպանիացի բանաստեղծին. նա բացատրում է և այն, թե ինչպես պետք է հասկանալ «քրիստոնեական բանաստեղծություն», ասելով. «միայն հատուկ կաթոլիկական բանաստեղծությունը կարող է գեղեցիկ և բարձր համարել այն, որ հաստատամիտ արքայազնը իր հավատի պատճառով ողջ-ողջ փոտում է աղբակույտի վրա»: Այդ տեսարանը նա ուղղակի անվանում է «զղվելի»: Նազարյանցը ոչ միայն բաց է թողել Շերրի այդ բացատրող խոսքերը, այլև թարգմանել է «զղվելի տեսարան», ցույց տալով, որ ինքը համաձայն չէ ողջամիտ քննադատության հետ և, ընդհակառակն, շատ գեղեցիկ է համարում այն, ինչ զղվելի է գերմանացի նշանավոր պատմաբանի համար: Ձե՞ որ աղբակույտի վրա ողջ-ողջ փոռող արքայազնը քրիստոնեական գաղափարն էր բարձրացնում:

Բացի Քալդերոնից, ոտանավորով թարգմանություններ արել է նազարյանցը և ուրիշ հայտնի հեղինակություններից: Այսպես, նա ունի հայտնի իտալական բանաստեղծ Ալֆիերիի հայտնի ողբերգություններից մեկը, «Փիլիպպոս Ուրկորդ», ինչպես նաև քիչ հայտնի Քաստիի (նույնպես իտալացի) «Խոստեն անասունը», մի ալլաբանական գործ, որ տեղ է գտել գրականության պատմության մեջ, իբրև մարդկային բացասական հատկությունների հաջող պատկերացում: Ալֆիերիի և Քաստիի այդ գործերն էլ ամբողջովին չեն թարգմանված, ոտանավորը անհանգ է:

Գերմանական երկու հուշակալով բանաստեղծները՝ Գյոթեն և Շիլլերն, իհարկե, ամենից շատ պիտի սիրելի լինեին նազարյանցին: Նա տալիս է հոգվածներ այդ երկու մեծ բարեկամների մասին, բայց Գյոթեից ոչինչ չէ թարգմանվում «Հյուսիսամերիկյան» մեջ, մինչդեռ Շիլլերը մեծ տեղ ունի այնտեղ: 1859-ին նազարյանցը տալիս է Շիլլերի «Թուրանդոթը»: Բայց դա Շիլլերի սեփական հեղինակությունը չէ, այլ մշակություն իտալացի Գոցցի անունով հեղինակի մի գրվածքի: Տալ հայ ընթերցողին միայն այդ փոխադրությունը կլինի մի վիրավորական անուշադրություն դեպի գերմանացի հանճարը, որ այնքան գեղեցիկ գործեր ունի ստեղծագործած: Եվ նազարյանցը այդ վիրավորանքը չէ հասցնում ազատության մեծ երգչի հիշատակին: 1861 թվականի հունվարի համարում նա, սովորականի պես, նոր տարվա գրույց է սկսում իր ընթերցողների հետ, գրույց, որ ինչպես և միշտ, հրավիրում էր նրանց առաջ գնալ, քաղաքակրթվել: Բայց այս անգամ նա կարճ է կտրում իր խոսքը և ասում է. «Չեմ կարող արձակել ձեզ իմ մոտից, առանց մեծարելու ձեզ, իմ սրտի սիրածը, մի հղբայրափրական ընծայով»: Եվ այդ ընծան Շիլլերի «Մեսինական հարսն» է, թարգմանված ամբողջովին, ոտանավորով: Արժանավոր ընծա: Նորից նազարյանցը խոսում է Շիլլերի և հատկապես իր թարգմանած երկի մասին, խոստանում է շուտով տալ Շիլլերի ամենագեղեցիկ գործն էլ, «Վիլհելմ Տելլը», բայց այդ խոստումը չէ կատարում:

Այդ ոտանավոր թարգմանությունների արժանիքների հարցին դիմելով, մենք աչքի առաջ ենք բերում այն, որ նազարյանցը բանաստեղծ չէր, որ նա

առհասարակ ունեւր մի ծանր, արհեստական լիզու, սիրում էր երկար, ման-
վածապատ նախադասութիւններ և պարբերութիւններ, նույնիսկ արձակ թարգ-
մանութիւնների մեջ էլ շատ էր ենթարկւում բնագրին, շատ էր հետևում բա-
ռացիութեան: Այդ բոլոր անաշուղ հանգամանքների մեջ մենք նրա ոտանավոր
թարգմանութիւնները համարում ենք բավական աշուղված: Շատ են այնպիսի
տեղեր, որ նազարյանցը ավելի պարզ, հասկանալի, ավելի ազդու ու տպա-
վորիչ լեզու ունի, քան նույնիսկ արձակ ինքնուրույն գրութիւնների մեջ: «Մե-
սինական հարսի» առաջաբանի մեջ նազարյանցը խոստովանում է, որ ինքը,
գոնե առայժմ, անկարող է չափով, հանգամանոր ոտանավորով թարգմանութիւն
երեւի չէ էլ կարող թույլ տալ բանաստեղծական մեծ գործերի հանգամանոր թարգ-
մանութիւնը: Նույնիսկ անհամեմատ հարուստ ու կանոնավորված գրաբարը
ձեռքի տակ ունեցող այնպիսի մի տաղանդ, որպիսին էր Հ. Արսեն Բագրատու-
նին, Միլտոնը թարգմանում էր «Հայկական չափով», առանց հանգերի:

Եթե չենք մոռանում այն հանգամանքը, որ «Հյուսիսամերիկայի» առաջին
աշխատակիցը ինքը, նազարյանցն էր, եթե աչքից չենք զրոյւմ, որ ամսագրի
շատ տետրակներ միայն և միայն նազարյանցի հոգիվածներից էին կազմվում,
այն ժամանակ կտեսնենք, որ ոտանավոր թարգմանութիւնները, որոնց վրա
պետք էր ահագին աշխատանք գործ դնել, ավելորդ զարդեր էին այդ զարմա-
նալի աշխատավորի համար: Նույն այդ հանգամանքները արդարացում, հաս-
կանալի են դարձնում նրա տարօրինակութիւնները գեղարվեստական երկերի
ընտրութեան գործում: Մարդը չէր կարող բավականաչափ ազատ ժամանակ
ունենալ ավելի լավ ընտրութիւններ անելու համար. Բաղդերոնի, Շատրոբիա-
նի, Շիլլերի, Ալֆիերիի գործերը լավ ապացույցներ են, որ նա կարող էր լավ
ընտրութիւններ անել, բայց հնարավորութիւն չունեւր անելու. ամսագիրը
հրատարակվում էր, պետք էր նյութ հասցնել նրան, իսկ հասցնողը գլխավո-
րապէս նա էր. էլ ե՞րբ և ինչպե՞ս ընտրութիւն անել: Կիկերոնի թարգմանու-
թեան համար նազարյանցը շատ անգամ է հանդիմանութիւններ լսել*. բայց
պարզ չէ, որ եթե նա տվել է Կիկերոն, պատճառն այն է, որ լատիներենի
ուսուցիչ էր կազարյան ճեմարանում. աշակերտների հետ անցածը նա, երևի,
թարգմանում էր ձեռաց հայերենի— 1864 թվականին համարյա բոլորովին
մենակ մնալով, կորցնելով հույսը, թե կարող պիտի լինի շարունակել ամսա-
գիրը, նազարյանցը սկսում է մեծ թարգմանութիւններ տալ Ֆրանց Հոֆմանից,
գիրը, նազարյանցը սկսում է մեծ թարգմանութիւններ տալ Ֆրանց Հոֆմանից:

Մենք հիշեցինք այստեղ և կարող էինք հիշել միայն գլխավոր թարգմա-
նական գործերը, այնպիսիները, որոնք իրավ որ արժանի են ուշադրութեան:
Չանց ենք անում ուրիշ բազմաթիւ թարգմանական հոգիվածներ, կենսագրու-
թիւններ և այլն, որոնք վկայում են նազարյանցի անդուլ աշխատասիրութեան
մասին: Ի միջի այլոց, կհիշատակենք այստեղ մի սիրուն գործ էլ՝ «Ամենայն
ինչ ստութիւն և խաբեութիւն (անցած ու ներկա օրերից առած պատկերներ)»:

* Պատասխանելով մի այդպիսի հանդիմանութեան, նազարյանցն ասում է, թե Կիկերոնի
ճառերը հոյակապ են և «ընտիր արվեստահայտութեան» էլ կրթվում, դաստիարակ-
վում է մի ժողովրդի սիրտը: Խնդիրը, սակայն, ճառերի հոյակապ և կրթիչ լինելու մասին չէ
այլ այն մասին, որ դրանք ավելորդ, անհասկանալի էին մի ժողովրդական ամսագրում...

որի մեջ կյանքի բազմաթիւ տխուր ու ողբալի հակասութիւններն են պատ-
կերացած բանաստեղծական ոճով*:

Այժմ քիչ էլ խոսենք թարգմանիչ-աշխատակիցների մասին:

«Հյուսիսամերիկայի» մեջ թարգմանիչ հանդիսացողները թվում, բնականա-
բար, ավելի շատ էին, քան ինքնուրույն գրողները: Մենք կհիշենք դրանցից
մի քանիսին:

Միքայել Նալբանդյանցը թարգմանական գործով օգնել է ամսագրին մի-
այն առաջին տարում («Գրուհի գր-Շերեդ», արտատպված և առանձին գր-
քով): Նույն առաջին տարում հանդես է գալիս իբրեւ թարգմանիչ Ստեփան Ստե-
փանոսյան անունով մի ուսանող. դա հետո «Հայկական աշխարհ» ամսագրի
խմբագիր և հայտնի հոգեւորական Խորեն Ստեփանեան էր, որ աչքի ընկնող
մասնակցութիւն ունեւր թե «Հյուսիսամերիկայի» հետագա տարիներում և թե
«Կոունկ» ամսագրի մեջ (բացի թարգմանութիւններից դրում էր ոտանավոր-
ներ էլ, երբեմն «Իշխան Բագրատունի» կեղծ անունով):

«Հյուսիսամերիկայի» աշխատակիցների թվում էր և Ռաֆայել Պատկանյանը
(«Միքայել Վայելլան» կեղծ անունով). նա տվել է տաղանդավոր գրող Հաու-
րի «Ուխտավորք» վեպի թարգմանութիւնը, որ հետո լույս տեսավ և առանձին
հրատարակութեամբ. բացի դրանից, Վայելլանը տպագրեց և նապոլեոն մեծի
մանրամասն կենսագրութիւնը:

1859 թվականին նազարյանցն ստանում է Հին-Նախիջևանից իրան անծա-
նոթ մի մարդուց մի քանի ոտանավորներ, որոնցից երկուսը թարգմանութիւն
էին իրից: Անծանոթ պարոնը, Գեորգ Բարխուդարյան անունով, հայտնում էր
իր նամակի մեջ, որ իր բանաստեղծական փորձերը տպել էր «Մեղուի» մեջ,
բայց այժմ այնքան զղված է այդ լրագրից, որ կարծում է, թե ոտանավորներ
գրելու կամ թարգմանելու շնորհ չունի հենց միայն այն պատճառով, որ «Մե-
ղուն» է նրանց տպագրում: Ուստի ուղարկում էր նոր բանաստեղծութիւնները
նազարյանցին, խնդրելով նրա դատաստանը, որից կախված կլինեւր այն հար-
քը, թե պե՞տք է շարունակել, թե ոչ: Եվ նազարյանցը արդար դատաստան է
անում: Հրատարակելով այդ բանաստեղծութիւնները, նա պարտք համարեց
հրատարակութեան ուշադրութիւնը հրավիրել «այդ մտածող և քանքարավոր
ժողի վերա»: Խորհրդավոր էր նազարյանցի համար մանավանդ այն, որ այդ
ժողը գրում էր Հին-Նախիջևանի պես մի հեռավոր ասիական անկյունից: Բայց
Գեորգ Բարխուդարյանը այդ քաղաքից չէր. նա Դորպատի ուսանողներից էր
և Հին-Նախիջևանում գտնվում էր ուսուցչութեան պաշտոնով: Ինչևիցեւ, Գեորգ
Բարխուդարյանը այնուհետև դառնում է «Հյուսիսամերիկայի» եռամսկային աշխա-
տակիցներից մեկը, իսկ ապագայում անուն է վաստակում իբրեւ Շիլլերի և
Էսխիլի գործերի թարգմանիչ:

1864 թվականի «Հյուսիսամերիկայի» գեղարվեստական բաժնի ղարդը կազ-
մում է Լեւոնտովի շքանալ «Դե» պոեմի ամբողջական թարգմանութիւնը: Մի
փոքրիկ առաջաբանի մեջ նազարյանցը ցավ էր հայտնում, որ «Հյուսիսամերի-
կայի» մինչև այդ չէ կարողացել ծանոթացնել իր ընթերցողներին ուսաց գրա-
կանութեան հետ: Եվ իրավ, դա մի մեծ պակասութիւն էր. եթե չհաշվենք կա-

* Թարգմանութիւնների թվում ենք դնում այս գործը, թեև չէ հիշված, թե դա թարգմա-
նութիւն է: Պետք է նորից շեշտել, որ նազարյանցը և նրա ուրիշ ժամանակակիցները միշտ չէին
լույս տալիս, թե այս կամ այն գրվածքը թարգմանութիւն է. այնպէս որ շատ դեպքերում ըն-
թերցողը տարակուսանքի մեջ է ընկնում և ինքը պիտի հավանականորեն որոշեւր, թե որն է թարգ-
մանութիւն և որը՝ ինքնուրույն գրվածք:

բամբակների «Թշվառ Նդիսաբեթը», ամսագրի էջերում տեղ չգտավ այն գրականությունը, որ ուներ Տոլստոյը, Տուրգենևը, Դոստոևսկին, Գոնչարովը, Օստրովսկին։ Այդ պակասությունը լրացվում էր այժմ կերպնապաշարի պես մի նշանավոր բանաստեղծի ամենագեղեցիկ գործերից մեկի թարգմանությամբ։

Թարգմանիչը մի շնորհալի երիտասարդ էր, Մանուկ Սաղաթյան, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանից։ Լերմոնտովի այդ վերին աստիճանի վսեմ բանաստեղծական երկի թարգմանությունը Սաղաթյանը կատարել է այնպիսի մեծ շնորհքով, որ կարելի է մի գեղեցիկ հաղթանակ համարել մեր լեզվի համար։ Այսօր էլ այդ թարգմանությունը լավագույնն է համարվում մեզանում, թեև «Դեկ» ունի մի քանի հայերեն թարգմանություններ։ Ահսոս որ մահը վերջ դրեց այդ հուսատու երիտասարդի ծաղիկ հասակին. նա վախճանվեց 1866 թվականին Երևանում։

Այս գեղեցիկ գործի հիշատակությամբ էլ վերջացնենք «Հյուսիսահայլի»
թարգմանական մասը և դիմենք ինքնուրույն գեղարվեստական գրականության:

Տեսնում ենք այդ գրականության երեք ճյուղերն էլ՝ վեպ, թատերագրություն և բանաստեղծություն: Վեպը բոլորովին նոր բան էր մեզանում և իր առաջին քայլերն էր անում «Հյուսիսափայլի» էջերում, մինչդեռ բանաստեղծությունը վաղուց գոյություն ուներ, իսկ թատերագրությունը սկիզբ էր առնում «Հյուսիսափայլից» դուրս:

Ասեւնով վեպի մասին, թե նա բողոքովին նոր էր, առաջին քայլն էր անում, մենք չենք ուզում ասել, թե «Հյուսիսսփայլից» առաջ վեպեր չկային: Մենք մի բոսկ անգամ չենք մոռանում Արովյանի «Վերք Հայաստանին», որ գրված էր 1840-ական թվականների սկզբում և տպագրությամբ լույս տեսավ 1858-ին: Զենք մոռանում նաև Մեսրոպ Թաղիադյանի վեպերը, որոնք հրատարակվեցին Հնդկաստանում, ինչպես չենք մոռանում և այն, որ Վիեննայի Միլիթարյան ներն էլ մի քանի ինքնուրույն վեպիկներ էին տպագրել: Բայց ի՞նչ բաներ էին դրանք:

«Վերք Հայաստանին» առաջին հայկական վեպն է ժողովրդական լեզվով դա անկասկած է: Բայց շնորհանք և այն, որ իսկական վեպ լինելուց առաջ Աբովյանի երկը «հայրենասերի ողբ» է: Այս բառերը ինքնըստինքյան շատ լավ բնորոշում են գրվածքը: Աբովյանը վերցրել է հայ ազգի պատմական անճակատագրից մի սև գիծ և դրա վրա թափել է իր սրտի ամբողջ կրակը, ամբողջ ղգացմունքները: Իբրև իր հայրենիքի ցավերով տոչորվող մի մարդ հառաչանքներ, «Վերք Հայաստանին» աննման է: Նա զուտ ժողովրդական մարտահայտություն է: Ժողովուրդն ասում է. «Դարդ ունեցողը աշուղ կկտրի»: Այս ասացվածքի մեջ մի նահատակ ազգի ամբողջ հոգեբանությունն է գրած «Աշուղ կտրել» նշանակում է խոսել, անվերջ խոսել ու կրկնել, նկարագրել մի ցավ, մի արկած, սրտի մի գործ: Նվ Աբովյանը ճիշտ որ մի այդպիսի աշուղ էր: Գերագույն հափշտակություն մի առարկա ունի նա, և այդ առարկան՝ արյունոտ, հարստահարված, դարավոր խեղճությունից թշվառացած ժողովուրդն է:

Այդ առարկան խոսեցնում է Աբովյանցիին մի տաբերային ուժով, նստած մտածելու է երկար, անվերջ, նկարագրում է, փայլանք, բառեր է կուտակում ժողովրդական շարժականությունների է դիմում: Բազմաթիվ են այն էջերը որոնք շատախոսություն են ներկայացնում, մի շատախոսություն, սակայն, կրակոտ զգացմունքների բուռն արտահայտություն լինելով, ավելորդ չէ համարվում ընթերցանության ժամանակ: Ով մի անգամ կարդա Եվերք Հայաստանի:

տանին», նա չի մոռանա սրտի արյունով գրած այդ պատմությունը: Բայց մի անգամ կարդացողը հազիվ թե կարողանա երկրորդ անգամ կարդալ նրան Սայրեծայր, այնքան շատ են ավելորդությունները: Գեղարվեստական համալսություն չկա, զգացմունքները, լեռնային հորդ վտակի պես ոչինչ արգելք ու սահմանափակում չճանաչելով, ողողել են երկար էջեր, կուտեկով շատ ավելորդաբանություններ, աշուղական ազատություն, շեղումներ:

Մեզ համար դրանք թանկ են, որովհետև հոգու խորքից են բխած և մեր հոգու խորքն են թափանցում, մեր սեփական զգացմունքներն են: Բայց գեղարվեստի պահանջների տեսակետից դրանք արդեն թուլություններ են, միամիտ ու անտեղի ավելորդություններ, որոնք իզուր ծանրաբեռնում են պատմվածքը, վնասում են ամբողջությանը: Եթե «Վերք Հայաստանին» իր բոլոր պակասություններով հանդերձ ոգևորում ու հուզում է, դրա պատճառն այն է, որ նրան ստեղծողը գտնվել է իսկական հափշտակության մեջ, ամբողջովին գերի իր մաքուր, սքանչելի հայրենասիրական զգացմունքներին, որոնք տարածվել, լայնանալ, ծովանալ են ուղեցել և դարձել են այնքան երկարաբան, կրկնություններով, բառակույտերով այնքան հարուստ: Հափշտակող, վերացնող ոգևորության անմիջական, կուսական, համարյա տարերային արտահայտություն ահա դյուխող ուժը: Բայց դա մի դրություն է, որին միշտ չէ արժանանում անեղծագործողը: Ապացույց՝ Աբովյանի մյուս վեպը, «Օվսաննա»: Դժվար է հավատալ, թե այդ խեղճ ու կրակ գործը Աբովյանի գրչից է դուրս եկել: այդպես կրակված սիրտ չկա, այդպես չէ, այդպես չէ: Թեև բառերը, նկարագրությունները միևնույն են, բայց տպավորություն չեն գործում:

Եվ այսպես, «Վերք Հայաստանին» իր ամբողջություն մեջ գեո իսկական
 վեպ չէ եվրոպական մտքով, ալ հայրենասիրական գեղամաների մի հոացող
 որձանք է, դարերով լացած մի ժողովրդի ողբն ու կոծը, որի համար հար-
 կավոր էլ էր շատախոսությունը, քանի որ անհուն տառապանքները մի ասիա-
 կան ժողովրդի բերանում չեն կարող կարճ լինել, առանց չափազանցություն-
 ների, առանց խիստ գույների։ Դա մի կրաված մետեոր էր, որ հանկարծ երևաց
 ձեր հորիզոնում և այլևս չկրկնվեց։ Չէր էլ կարող կրկնվել, որովհետև այն-
 պիսի բարձր, սքեզական հափշտակություն, որ թելադրեց Աղասու պատմու-
 թյունը, շատ հազվագեպ, շատ բացառիկ երևույթ է. նա մյուս անգամ չայցե-
 լից նույնիսկ Աբովյանին, ո՞ւր մնաց թի ուրիշներին։ Իբրև այդպիսի բացա-
 ռիկ դրություն արգասիք, «Վերք Հայաստանին» մինչև այժմ էլ մի հատիկ է
 ձեր գրականության մեջ՝ բանաստեղծական մի ըմբոստ գեղմունք, որ կապրե
 միշտ իր պակասությունների հետ, բայց իբրև գեղարվեստական գործ՝ անմշակ
 ու թույլ կմնա։

Գալով Թաղիադյանցին և Վիեննայի Մխիթարյաններին, որոնք մի քանի վեպեր կամ գոնե վիպանման գրվածքներ հրատարակեցին Աբովյանի վեպի տպագրությունից առաջ, մենք դժվարանում ենք դրանց մեջ որևէ ինքնուրույնություն գտնել: Նախ և առաջ դրանք բոլորը, առանց բացառության, վերցրած են պատմական հեռավոր, մոլթ, չուսումնասիրված անցյալից և երկրորդ՝ գրված են հատուկ ազգասիրական նպատակով: Ըի են երկար ու բարակ, արհեստական մենասխոտություններով, շինծու, անհետաքրքրական գրություններով: Թաղիադյանցը, բացի դրանից, գրում էր գրաբար լեզվով:

Ահա թե ինչու ենք ասում, որ «Հյուսիսսփայլի» մեջ մեր վիպագրության հաջին քայլերն ենք տեսնում: Թույլ, գողգողուն են այդ քայլերը. վեց տարւոյ ընթացքով «Հյուսիսսփայլը», շնայած որ իր շուրջն ունեւր մեր այն ժա-

մանակիւ կրթված, առաջաւոր երիտասարդութիւնը, տվեց երկու վեպ, երկուսն էլ կիսատ: Առաջինը տպվեց 1859 թվականին, դա Միքայել Նալբանդյանցի «Մեռնահարցուն» էր:

Նշանավոր է, որ առաջաւորի մեջ ժամանակակից վեպի սկիզբը դնողը Նալբանդյանցն էր: Դեռ 1857 թվականին, երբ «Վերք Հայաստանին» չէր հրատարակված, Նալբանդյանցը տպագրել էր տալիս «Մինին խոսք, մյուսին հարս» վեպը, որի նշույթը վերցրած էր Նոր-Նախիջևանի ժողովրդական կյանքից: Նա լավ էր ըմբռնել, որ վեպի համար պետք է դիմել ժողովրդին և դիմեց, նկարագրելով նրա սովորությունները: Բայց այդքանը բավական չէր. Նալբանդյանցը վիպական ստեղծագործության ընդունակություն չունեւ և «Մինին խոսք, մյուսին հարս» գործը շատ թույլ դուրս եկավ, այնպես որ ոչ մի քննադատության չէր դիմանա: Նույն փորձը արավ նա երկու տարուց հետո, բայց նրա «Մեռնահարցունը» ավելի ևս թույլ ու աննշան մի բան էր:

Վեպի արտաքին նշաններ, այո՛, տեսնում ենք. կան նկարագրություններ, խոսակցություններ, կա ինտրիգա, մի քանի կտորներ ցույց են տալիս, թե հեղինակը միտք է ունեցել ժամանակակից քաղաքային կյանքից պատկերներ հանել: Բայց դրանք բոլորը խաբուսիկ նշաններ են, ամբողջությունը մի վայրիվերո գրվածք է, որ արժանի չէ վեպ կոչվելու: Զարմանալի է, որ ոտանավորի, ֆելիետոնի մեջ տաղանդ ունեցող Նալբանդյանցը բոլորովին բռնկ էր վիպագրության մեջ. տաղանդը չկարողացավ գտնել ծածկել այն խոշոր պակասությունները, որոնց նկատելու համար բավական էր լինել մի շատ կարգացած, զարգացած մարդ: Գործողությունը անվերջ ձգձգված, անկապ, բաղմամբիվ շեղումներով և մանրամասնություններով ձանձրալի դարձրած: Զգիտենք ում և ինչի համար ամբողջ գլուխներ են նվիրված կախարդական գործերի նկարագրություններին, երկար դատողություններ են դրված փիլիսոփայական քարի, ալիսմիայի մասին: Հեղինակը հրապարակախոս է և յուրաքանչյուր քաջափութում հասարակական երևույթների, ազգային պակասությունների վրա երկար ու բարակ ճառեր է կարդում:

Ընդհանուր տպավորությունը այնպես է, որ միշտ մարտնչող, միշտ վառվելու հոգու տեր Նալբանդյանցը կամեցել է վեպի միջոցով էլ մերկացնել մեր կյանքի արատները, բայց ոչինչ հաջողություն չէ ունեցել. և այն մարդը, որ հրապարակախոսության մեջ այնքան ինքնավստահ էր, այնքան ուժեղ իր զենքերով և բարձր՝ իր հակառակորդներից, վեպի մասին ունի վերին աստիճանի միամիտ-երեխայական հասկացողություն. նա կարծում է, թե աչքտեղ կարելի է խոսել և երգի մասին, և Արուսյանի ու նրա վեպի մասին, ինչպես նաև դեռ Մեսրոպ Թադիստյանի կենսագրությունը, չնայելով, որ ոչինչ կապ չկար այդ առարկաների և վեպի մեջ: Պակասը լրացրել է այն, որ Նալբանդյանցը չէ կարողացել զսպել իր կրքերը և նկարել է իր վեպի մեջ կենդանի դիմքեր: Այսպես, մենք տեսնում ենք Մոսկվայի մի հայտնի հայ հարուստի ընտանեկան կյանքը, ներկայացրած ամենավատ գույներով: Հայկական վիպագրությունը, դեռ իսկական գեղարվեստի ծաղիկներ չտված՝ աճեցնում էր պակավիլի որոմները: Հայ մեծատունը, իհարկե, անտարբեր չմնաց. նա էլ իր ճիւղները սրեց «Հյուսիսամիայի» դեմ: Նազարյանցի մի քանի ականաբեղներից պարզ կարելի է հասկանալ, որ Հովսեփ Զեքեղյանցը այդ հարուստի գործիքն էր:

«Մեռնահարցունը» կիսատ էլ մնաց, չլերջացավ: Ոչինչ կորուստ չունի դրանից հայոց աղքատիկ գրականությունը: Քաղաքային կյանքից վերցրած վեպը կատարելապես անաջող էր. մնում էր գյուղական կյանքին դիմել: Գյու-

ղայան վեպի ճանապարհը բավական հարթել էր Արուսյանը: Եվ այդ ճանապարհով առաջին գնացողը Պերս Պոռչյանցն էր, որ 1860-ին «Կոռնիկ» մեջ տպեց իր «Սոս և Վարդիթերը»: Այդ «ազգային վիպասանությունը» լավ ապացուցանում է այն, ինչ վերևում ասացինք, «Վերք Հայաստանի» մասին: Պոռչյանցը հետևում էր Արուսյանին, բայց դա մի վտանգավոր ճանապարհ էր: Արուսյանին նմանվելու համար պետք էր լինել Արուսյան, այն էլ «Վերք Հայաստանի» Արուսյան: Իսկ աշակերտը չունելու ուսուցչի հափշտակությունը, հայրենասիրական բռնն, կրակոտ տենչերը: Արուսյանը իր հիմնական, մեծ գաղափարը՝ ազատասիրությունը զարգացրել էր գյուղական աշխարհի մեջ, որը նկարագրել էր մանրամասնորեն, իբրև միջավայր: Պոռչյանցը կարծեց, թե ամենազխալորը հենց այդ միջավայրն է և մի կողմ թողնելով իր ուսուցչի զխալոր, կենտրոնական գաղափարը, սկսեց ամենայն բարեխղճությամբ նկարագրել գյուղական նիստուկացը, սովորությունները, հավատալիքները: Այդ շատախոսությունն է միակ նմանությունը Արուսյանին: Եվ մեր վեպը գարծավ ազգագրության ստրուկ: Զուտ վիպականը մի ողորմելի աղքատիկ սիրահարական միամիտ արկած է, որի վրա բռնավորված է ժողովրդի կյանքի մանրամասն տարեգրությունը: Մանր է այդ բնույթ, ոչինչ կապ չունի վեպի հետ, և ընթերցողը մի խեղճ Սոսի սիրահարական պատմությունը իմանալու համար պիտի կուտ տար այդ բարեկենդանների, վարդավառների երկար, մեծ պատից էլ երկար նկարագրությունները...

Ժողովրդական վեպը մի շատ ցանկալի ու գեղեցիկ երևույթ էր, բայց նա պետք է լինել վեպ և ոչ ազգագրություն, գեղարվեստ և ոչ արվեստական վարդապետություն: Գյուղի կյանքը տալիս էր տիպեր, բնավորություններ, երևույթներ, որոնց նկարագրության վրա պիտի կենտրոնանա գրողի ուշադրությունը: Այդ կողմից առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում «Հյուսիսամիայի» 1861 թ. համարներում տպված «Տեր Սարգիս» վիպասանությունը, հեղինակություն Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանցի: Մի ուսանող էր այս հեղինակը, գյուղից դուրս եկած մի երիտասարդ: Եվ որպիսի՝ պարզությամբ, որպիսի՝ խորք հումորով է նկարագրում նա գյուղական աշխարհը:

«Տեր Սարգիսը», իսկապես, վեպ չէ, այլ պատկերների մի շարք, որոնք պատում են գյուղի քահանայի և ժամկույի շուրջը: Այդ կենտրոնական անձինքը նկարագրված են շատ լավ: Տեր Սարգիսը մի տգետ, ծուլ գյուղական քահանա է, որի համար այս աշխարհում ուրիշ շահ ու ձգտում չկա, բացի ուտելուց, խմելուց և փող գլխելուց: Եվ այդ որովայնային իգնալը պաշտվում է ամեն տեղ և ամեն հանգամանքների մեջ: Հեղինակը տալիս է բոլոր փաստերն ու գծերը գյուղական այդ տիպը ամբողջովին հասկանալու համար: Ամենագնա-տալի հանգամանքն այն է, որ հեղինակը երկար ու բարակ դատողությունների մեջ համարյա չէ ընկնում, նա միայն նկարագրում է հեղինակությամբ, շատ լավ չեղվում պատմության թելից: Տերտերից լավ է դուրս եկել գյուղական ժամկույ Միտուլին, մի ճարպիկ փորապաշտ, որ, չնայած իր ստոր պաշտոնին, իր ժամանակն արատին, կարողանում է մի լավ ապրուստ ստեղծել գյուղական աշխարհում: Նայելով այս երկու մարդկանց, որոնք ամբողջ գյուղի մեջ միակ են իրրե գրքի և գիտության ներկայացուցիչներ, նայելով նաև միամիտ, տգետ ու հավատացող ժողովրդին, որ այս երկու մարդկանց նախիրն է կազմում, ցույց հուսահատական տպավորություն եք ստանում այդ գյուղական պարզ, անփոփոխ անփոփոխ իրականությունից:

Գծախառնար, հեղինակը իր ուշադրությունը միայն հոգևորականության վրա է կենտրոնացրել. գյուղի աշխարհականները սովորի մեջ են մնացել:

եթե չլինե՞ր այս պակասությունը, մենք «Տեր Սարգիս» վեպի մեջ պիտի ողջունեինք առաջին հայերեն իրական վեպը: Չէ՛ կարելի այժմ էլ վառ հետաքրքրություններ չկարգալ գործակալի գլուղ գալը: Այդ առիթով հեղինակը բաց է անում մեր առջև այդ փոքրիկ իշխանավորների մի շարք քաջագործությունները: Ամեն տեղ հեղինակի ծաղրն է ընդգծում այլանդակությունները, ամբողջ գրվածքը տողորված է «Հյուսիսսփայլի» ոգով. խիստ աչք ծակող, խիստ խայտառակ գույներով են մերկացած հոգևորականության պակասությունները, որքան հրեշտավոր շախիերի է հասցրած ձրիակերությունը, որքան շատ կաշառքներ են ուտում, որքան անգթություն է մեծը իրանից ստորին ճնշում: Այն տեսարանները, ուր գլուղական միամիտ ու տգետ, բայց միևնույն ժամանակ կյանքի փորձից խորամանկություն, ստություն, հաճոյախոսություն և գողություն սովորած քահանա տեր Սարգիսը հանդիպում է իր իշխանավոր գործակալին, նկարագրված են զարմանալի գեղեցիկ ու բնական կերպով. երևում է, որ այդտեղ շատ քիչ է մտացածինը, որ անմիջապես իրականություն է եղել թե՛ արդարացի:

«Տեր Սարգիս» էլ, ինչպես ասացինք, չէ՛ վերջացրած: Եվ շատ ամսուս նա ցույց էր տալիս, որ հայկական վեպն էլ պիտի գտնե բնականության, գեղարվեստական ճշմարտության ճանապարհը: Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանցը ոչ միայն չվերջացրեց այդ «ազգային վիպասանությունը», այլև այնուհետև էլ, որքան մենք գիտենք, չիորձեց շարունակել այսպիսի գրվածքներ: Այլապես իր ուսումը և գավառական բժշկի պաշտոնով ման գալով մեր երկրի շատ կողմերը, նա գրեց «Ճանապարհորդական տպավորություններ», որոնք, քաջբերունի ստորագրությամբ, տպագրվեցին մեր պարբերական հրատարակությունների մեջ. այդտեղ շատ հետաքրքրական և գնահատելի տեղեկություններ կան ժողովրդի կացության, մեր հնությունների մասին: Այսքանն էր «Տեր Սարգիս» վեպի հեղինակի գրական գործունեությունը*:

Դժվար, ծանր էր դարգանում մեր վիպագրությունը. գլխավորապես ազգագրական նպատակներին ստրկացած մնալով, նա երկար տարիներ քար էր տալիս մի խղճով ու անփառունակ կյանք, մինչև որ երևաց հայկական վեպի իսկական ծնող ԲաժՖին:

Ավելի լավ բախտի տեր էր գեղարվեստական գրականության մյուս ճյուղը՝ թատերագրությունը: Նա անհամեմատ շուտ զարգացավ, իր հաջողություններով մոռացնել տվեց նույնիսկ վեպը: Սկզբից ևեթ թատերագրությունը առասպելների մեջ ընտրում է իր իսկական զարգացման ճանապարհը, շինծու անբովանդակ պատմական ողբերգությունների հետ ոտքի է կանգնում և առաջ է ընկնում կենցաղական կատակերգությունը. ժողովրդական կյանքից նա ընտրում է ծաղրելի և ծիծաղեցնող փաստեր ու հանգամանքներ, որոնք շոշափում են հասարակական և կոլտուրական հարցեր. հայր թատերագրության մեջ ավելի սուր դիտող էր, ավելի ընդունակ վերարտադրող, քան վիպագրության մեջ:

Այդ ճյուղից «Հյուսիսսփայլը» միայն մի գրվածք է տվել՝ «Հայոց ազգի լուսավորիչը», գործ Ա. Սուլթան-Շահի: Գրվածքը անվանված է «ազգային կյանքից առած նկարագիր». հեղինակը, նույնպես մեկը առաջադիմական գաղափարներով ոգևորված ուսանող երիտասարդներից**, առաջաբանի մեջ

* Ներկայումս նա շարունակում է ծառայել իբրև գավառական բժիշկ:

** Անանիա Սուլթան-Շահ, բժշկություն սովորելով, մտավ կյանքի մեջ իբրև «Հյուսիսսփայլի» գավառներին նվիրված հասարակական համակրելի գործիչ: Մինչև կյանքի վերջ նա հաստատ մնաց իր համոզմունքների մեջ: Վախճանվեց Ղզարում երկու տարի առաջ:

ասում է, թե իր գործի մեջ ոչինչ մտացածին բան չկա, յուրաքանչյուր անձնավորություն «մաքուր խղճամտանքով առված է բուն ազգի անդամներից, որոնց ձեռքում էր այս բոլորիս մեր ազգի գավառների կրթությունը»: Տարաբախտաբար, այդ «մաքուր խղճամտանքով առվելը» այնքան պարզ և ճիշտ է կատարված, որ ներկա ժամանակներում էլ ոչ մի գովարտություն չկա իսկույն հասկանալու, թե այդտեղ Սուլթան-Շահը նկարագրել է Գաբրիել վարդապետ Այվազյանին, նրա հիմնած խալիբյան ուսումնարանը:

Մեզ հայտնի է, թե «Հյուսիսսփայլի» խումբը որքան հակառակ էր այդ նախկին Մխիթարյան վարդապետին: Հակառակությունը, իհարկե, բխում էր գաղափարական հիմքերից: Այվազյանի կղերական-փառասիրական հակումները չէին կարող դուր գալ ազատ ու անկախ հայացքների տեր նոր սերունդին: Պարիզում նրա դեմ գինված էր և անողորմ արշավանքներ էր մղում Ստեփան Ոսկանը. Ռուսաստանում նույն անհամակրությունը, հակառակությունը ցույց էր տալիս «Հյուսիսսփայլի» խումբը: Բայց Ռուսաստանը Ֆրանսիա չէր. այստեղ Այվազյանը ուներ դիրք, ուժ և կարողանում էր թույլ չտալ, որ իր հակառակորդները ազատ կերպով խոսեն իր մասին: Նա հայերեն գրքերի գրականիչ էր Թեոդոսիայում. այս պաշտոնը արդեն բավական շատ հարմարություններ էր տալիս նրան Պետերբուրգում, «Հյուսիսսփայլի» գրաքննության վրա ազդելու: Միքայել Նալբանդյանցը իր «Երկու տող» բրոշյուրի մեջ բացարձակ կերպով հայտարարում էր, թե ինքը Այվազյանի կողմից քանի անգամ ամբաստանվել է ներքին գործերի մինիստրի առջև «որպես անկրոն, որպես անբարոյական, որպես ապստամբ և խռովեցուցիչ ժողովրդական»: Բացի դրանից նա խնդրել է կառավարությունից դադարեցնել «Հյուսիսսփայլը», և սա, ավելացնում է Նալբանդյանցը, մի հայտնի իրողություն է: «Հյուսիսսփայլը» այն հողմածները, որոնք վերաբերվում էին Այվազյանին, խիստ քննությունների էին ենթարկվում, մինչդեռ ինքը, Այվազյանը, ազատ էր գրել ինչ կամենում է: Մնում էր արտասահմանի մամուլի այն մասը, որ համակրում էր «Հյուսիսսփայլին». բայց դրա դեմ էլ միջոցներ էր ձեռք առնում Այվազյանը: Իր նամակներից մեկում, պատմելով, որ Կ. Պոլսի «Մեղուն» շատ դժվար է հասնում Ռուսաստան, այն էլ իբրև կոնտրաբանդ, Նալբանդյանցը ավելացնում էր. «Փա՛ռք և պարծանք Այվազյան վարդապետի ջանասիրությանը...»:

Հասկանալի է, որ այսպիսի մի հակառակորդի դեմ կռվելը «Հյուսիսսփայլի» խմբի համար պիտի լինե՞ր այնքան կարևոր մի բան, որ նույնիսկ միջոցների խտրության մասին երկար ու բարակ մտածելն էլ ավելորդ էր: Անանիա Սուլթան-Շահի այդ գործը կռվի միջոցներից մեկն էր. այդտեղ հյուսիսսփայլականների համար այնքան ատելի կղերականը դուրս էր բերված ուրիշ անվան տակ: Գործը նվիրված էր Միքայել Նալբանդյանին:

Եթե մոռանանք այս խոշոր պակասությունը, «Հայոց ազգի լուսավորիչը» կներկայանա մեզ իբրև մի բավական հաջող պատկերացում կղերական կրթության սիստեմի: Անկասկած, Գաբրիել վարդապետ Այվազյանը այն ժամանակվա մեր հոգևորականության մեջ մի խոշոր դեմք էր, որ աչքի էր ընկնում իր հոռու գով, զարգացմամբ: Մխիթարյան միաբանության մեջ էլ նա շատ հայտնի էր իբրև գրող, մանավանդ իբրև հայերենագետ. ուրեմն որքան մեծ պիտի լինե՞ր նրա համբավը մեր լուսավորչական հոգևորականության մեջ, որ առհասարակ մտավոր անապատ էր ներկայացնում: Այդ բոլորը, սակայն, չէ արկելում ասելու, որ Այվազյանը, իբրև կաթոլիկ վանքում կղերական ոգով կրթված մարդ, իր գրական և դպրոցական գործունեության մեջ հետադեմ մտքեր էր դալանում: Խալիբյան դպրոցը նա ենթարկեց համարյա նույն կա-

Հիսունական թվականների սկզբում, Շահադիզյանը, դեռ 10 տարեկան երեխա, իր հայրենի Աշտարակ գյուղից գնում է Մոսկվա, մտնում կազարյան ճեմարանը, ուր ուսումը ավարտում է 1862 թվականին: Դեռ դպրոցական նրա տարանի վրա նա սկսում է գրել ոտանավորներ: Սկզբում թունդ գրաբարական էր, և նրա առաջին ոտանավորները, որոնք տպագրվեցին 1859-ի «Ճռաքաղի» մեջ, գրաբար էին: Բայց այդ սկզբնական մեղքից շուտ ազատվեց Շահադիզյանը, թողնելով թե գրաբարը և թե մանավանդ «Ճռաքաղը»: Առաջին աշխարհաբար ոտանավորների մեջ կային շատ թուլերը, բայց «Հանգիստ իմ անուշի» պես երգը ցույց է տալիս, որ երիտասարդի մեջ կա աստվածային կայծ: Այդ կայծը հետզհետե արժարժվեց. 1864 թվականը բանաստեղծի գեղեցիկ շնորհի առատության տարին էր, որ, ավա՜ղ, այլևս չկրկնվեց: Այդ տարին Շահադիզյանը գրեց բազմաթիվ մեծ ու փոքր ոտանավորներ, ինչպես նաև «Լեռնի վիշտը» պոեման:

Բանաստեղծը գրավում է հաստատ, մնայուն տեղ մեր գրականության մեջ: Դա մի ինքնուրույն դեմք է, ունի իրան միայն հատուկ բանաստեղծական արտահայտության ձևը. նրա ոտանավորն ունի իր առանձին համն ու հոտը և կատարել է մի դեր, որ շատ բանաստեղծությունների չէ վիճակված:

Իսկ ի՞նչն էր նրա քնարի հոգին: Ինքը Շահադիզյանը ամենից լավ է բացատրում, թե ինչ է ինքը: «Նախ քաղաքացի և ապա՜ պոետ», ասում է նա: «Քաղցր մեղկության և անգործության», գինու և սիրո նրգիչ չէ նա, այլ «բաժանորդ է ազգի ցավի հետ»: Այսպես էր այն ժամանակը, այսպես կարող էր լինել այն շրջանների բանաստեղծը: Եվ ահա ինչ է անում այդ «նախ քաղաքացի և ապա պոետը»: 1864-ին լույս է նազարյանցի ձայնը. վաղուց լույս էր և Նալբանդյանցը: Գրական փայլուն համաստեղության մի երրորդ ներկայացուցիչը, Գամառ-Քաթիպան, ժամանակավոր դադար է առնում, և նրա քնարը այլևս առաջվա նման չէ հալածում մտավոր խավարը, չէ ծաղրում տգիտությունը և բարոյական անկումը: Մեր արշալույսը, կարծես, արագ խավարում էր: Ահա այդ միջոցին Շահադիզյանը լույս է հանում իր «Լեռնի վիշտը»: Նազարյանցի վերջին խոսքը, ինչպես տեսանք, այդ բանաստեղծության մասին էր. նա անհետացավ ասպարեզից, «Լեռնի վիշտը» հանձնելով հայ ազգին իրրեկտակ:

Եվ իրավ. դա «Հյուսիսափայլի» ամբողջ գործն էր, ծրարված բանաստեղծական գեղեցիկ հյուսվածքի մեջ: Այդտեղ պիտի ապրեր նոր միտքը թուլության, անշարժության այն շրջանում, որ եկավ առ ժամանակ տիրելու մեր մտավոր ասպարեզում՝ «Հյուսիսափայլի» մեռնելուց հետո: Մեր վերածնության, ինքնաճանաչության գաղափարը չկարողացավ ապրել առօրյա հրապարակախոսության մեջ, որպեսզի կարողանա միշտ սթափեցնել, միշտ կայծեր արժարժել. տխուր հանգամանքները հարկադրեցին, որ այդ գաղափարը առ ժամանակ հեռանա, լռե, բայց նա երգ դարձավ, մտավ ժողովրդի մեջ. դա «Լեռնի վիշտն» էր: Եվ փոքրիկ ճրագը, որ վառվել էր հայրենի տունը լուսավորելու համար, չմարեց այդ «վշտի» ծոցում:

Մեր հասարակական կյանքի զարգացման պատմությունը դրա համար շնորհապարտ կմնա «նախ քաղաքացի և ապա՜ պոետ» Շահադիզյանի մուսային...

Ահա «Հյուսիսափայլը»:

Մենք աշխատեցինք որքան կարելի է լիակատար կերպով ներկայացնել նրա պատմությունը, մի պատմություն, որի մեջ արժանավորությունների հետ

պակասություններն էլ դրված լինեին: Կարելի էր ավելին անել. — «Հյուսիսափայլի» ամբողջ բովանդակությունը, բոլոր աշխատակիցները, մենք այս խոստովանում ենք, չկարողացան և չէին կարող տեղ գտնել այս կենսագրության մեջ: Մենք բավական համարեցինք տալ ամենազუსավորը, այն ամենը, ինչ, մեր կարծիքով, արժանի էր ուշադրության և հիշատակության: Եվ այժմ, պատրաստվելով փակել «Հյուսիսափայլի» զլուխը, ի՞նչ եզրակացություններ կարող ենք անել:

Ժամանակը պահանջներ էր անում հայ հասարակությունից: Այդ պահանջները հասկացան հասարակության առաջավոր, երիտասարդ ուժերը, որոնք սկսեցին գործել: Առաջ եկավ «Հյուսիսափայլը». նա պետք է առաջ դար, եթե մեր հասարակության մեջ կար կենսունակություն: Ժամանակը ստեղծեց նրան, եվրոպական միտքը նրա միջոցով գալիս էր մեղանից տեղ ու հպատակություն պահանջելու: Բայց մենք դեռ պատրաստ չէինք նրան հասկանալու, մենք շուրջինք հպատակվել: Ու սկսեցինք պատերազմը: Ուժը ժողովրդի պահպանողականության կողմն էր, և նա չտվեց եվրոպական մտքին ապրելու, դարձանալու միջոց ու հնարավորություն: Նոր-նոր էր սկսել մեղանում փայլ տալ հանրամարդկային ազատ առաջադիմության փոքրիկ բոցը, և ահա հայրենի անապատներից բարձրացած փոփոքիկները հանգցրին նրան, թողնելով, որ փոքրիկ կայծեր մնան նորից տիրած խավարի մեջ: Բացվեց մի սև դերեզման, որի մեջ իջավ «Հյուսիսափայլը»: Անժամանակ, ցավալի գերեզման: Նա իր գործը կատարում էր մի այնպիսի ժամանակ, երբ դեռ նոր-նոր էր թևավորվում «Հյուսիսափայլը», նոր-նոր էր փորձ ու հմտություն ձեռք բերում: Հարկավոր էր այդ նախապատրաստական շրջանը. չէ՞ որ նրանից առաջ ոչ ոք ուսահայերի մեջ փորձ չէր արել, հետքեր չէր թողել, որոնց հետեւելով զնար «Հյուսիսափայլը»: Նա ինքը պիտի ճանապարհ բանար փշոտ ու մացառոտ դաշտում, մեռակ, անպաշտպան, բոքիկ ոտներով: Մահը վրա հասավ կես ճանապարհին, երբ դեռ միայն ուղղություն էր որոշվում, երբ դեռ շատ բան կար անելու այդ ճանապարհը պնդացնելու և հարթելու համար:

Այսպես է «Հյուսիսափայլի» ճակատագիրը: Նա սկսեց և սկզբում էլ մահացավ: Նա միայն թեթև նվաճումներ արավ. պատերազմի դաշտը դեռ անձուկ էր: Փառավորվեց Նազարյանցի անունը, բայց նեղ շրջաններում. նրա գործը այն ժողովրդականություն չգտավ: Սակայն այդքանն էլ մեծ գործ էր, և մեր գրականությունը երբեք չի մոռանա նրան: Զի մոռանա այն պատճառով, որ ինքը հենց այդտեղից է սկսվում. չի մոռանա այն պատճառով, որ «Հյուսիսափայլի» դավանանքների վրա է դրել իր հիմքերը:

Եվ «Հյուսիսափայլի» հիմնադիր-խմբագիրը միշտ կպահպանե իր փայլուն, ոգևորիչ դեմքը երախտապարտ սերունդների հիշողության մեջ: Շատ են այնպիսի խել նրանից այդ նախանձելի փայլը և դրա համար ահագին պահանջներ են դրել ու այդ պահանջների տեսակետից նսեմացրել են այդ անմոռանալի երախտավորի գործունեությունը: Բայց կա արդարադատության կրիտ: Կարող են ապացուցանել, որ Նազարյանցը ամենագետ չէր, որ նա շատ բան մոռացել է ասել, որ նրա արածը կարող էր անել մի ուրիշը: Բայց խնդիրը չէր դրա մեջ չէ: Ոչ ոք չի որոնի պատմության մեջ հրաշքներ, որպեսզի միայն նրանց երկրպագե: Կա՞ն արդյոք հրաշագործներ: Եվ ի՞նչ է հրաշքը, եթե ոչ երկաթի կամք, անհողողող համողմունք, սեր, անհուն սեր գեպի գործը, շարժություն, գրկանքներ հանուն գաղափարի:

Այդ բոլոր հատկությունները մենք գտնում ենք Նազարյանցի մեջ: Նա մի սկզբ աշխատող էր. նրան չէր վախեցնում աշխատությունը ամենաժանր, հու-

սահատական հանգամանքների մեջ անգամ: Այո՛, այդ մարդը գիտեր, որ գրական աշխատավորը օգուտ չպիտի կերակրվի, բայց և այդպես, աշխատում էր օր ու գիշեր, հույս չունենալով նույնիսկ աղքատիկ, գրողանոց վարձատրության վրա: Նա գիտեր, որ բարեկեցությունը ձեռք է բերվում մարդկանց հաճոյանալով, բայց շարունակում էր կռվել, կեղծելով գաղափարի համար: Եվ նրա անձնագոհության, նրա սուրբ սիրտ, անսահման հավատի պտուղը մեր առջև է. մի ամսագիր, որի մեջ մենք գտնում ենք մեր նոր գրականության բոլոր ճյուղերի սկզբնավորությունը՝ հրապարակաստություն, գիտություն, վիպագրություն, բանաստեղծություն: Վարդեր չէին փռված նրա ճանապարհի վրա. փշերն էին ծակոտում, ցավեցնում նրա գգայուն սիրտը, մեծ խորհուրդներով լի հոգին: Գա մի նահատակություն էր: Բայց յուրաքանչյուր նահատակություն մի որևէ գաղափարի հաղթանակ է: Նազարյանցի ետևում կանգնած էր ինքնաճանաչության ճանապարհը մտած, աշխատելու կորովով լի սերունդը:

Հենց այդ էլ ուզում էր նազարյանցը. հենց այդ սերունդն էլ միակ դեղիցիկ վարձատրություն էր նրա համար...

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

«ՀՅՈՒՍԻՍՍՓՍՅԱՆ» ՀԵՏՈ
(1865—1879)

I

Հրաժեշտ գրականության: Գործունեության նոր ապարեգ: Ղզլարցիների նամակը: Նազարյանցի ցանկությունները: Ճանապարհորդություն դեպի Քիֆ: Գեորգ կաթողիկոսը Մոսկվայում: Ընտանեկան դժբախտություն: «Լապտեր Հայաստանի»: Նազարյանցը Քիֆիսում: Քիֆիսը իբրև հայաբնակ Բաղա: Ներսիսյան դպրոց: Բաբելարգություններ և հիասթափում: Վերադարձ Մոսկվա:

Թողնելով հրապարակաստության ասպարեզը նազարյանցը չթողնեց իր ժողովրդին ծառայելու գաղափարը:

«Հյուսիսափայլը» դադարեցնելը միևնույն ժամանակ մի հրաժեշտ էր, որ նա տալիս էր հայոց գրականության: Ծիշտ է, ինչպես շուտով կտեսնենք, նա մի քանի անգամ փորձեց նորից վերադառնալ իր թողած ասպարեզը, բայց այդ փորձերը երբեք չիրագործվեցան: Նույնիսկ առանձին գրքեր հրատարակելն էլ այլևս չհաջողվեց նրան: Մենք տեսնում ենք, որ մի մարդ է դա, որ կամենում է, բայց չէ անում, ունի նույն եռանդը, բայց գործադրելու հարմարություն և հնար չէ գտնում: Մի ինչ-որ բան, կարծես, կոտրվել էր նրա մեջ: Մի՞թե մաքառումները, ճիշտ որ, տապալել էին այդ հաստատամիտ իդեալիստ մարդուն:

Ո՛չ, իդեալը, հասարակական գործի իդեալը, դեռ անխորտակելի էր նրա մեջ: Բայց «Հյուսիսափայլից» հետո նազարյանցը ուրիշ ասպարեզ է ընտրում իր գործունեության համար: Նրա նոր ձգտումները մենք իմանում ենք այն նամակից, որ նա գրել է Ղզլարցի հայերին:

Հայ հասարակությունը կամ գոնե նրա մի մասը շուտ չմոռացավ իր քաղաքի հրապարակաստին: Թեև լռել էր նազարյանցը, բայց նրա հեղինակությունն ապրում էր մտածող հայերի մեջ. «Հյուսիսափայլի» խմբագիրը առաջավոր, լավագույն, բազմակողմանի զարգացած հայն էր համարվում: 1866 թվականի սկզբում Ղզլարի հայերը դիմում են նրան մի նամակով, որի մեջ իրանց շնորհավորություններն են մատուցանում տոների առիթով և իրանց հարգանքն են հայտնում վաստակավոր գրական գործչին: Համակրողները խոստովանում են այն մեծ ծառայությունները, որ 1848 թվականից նազարյանցը մատուցել է հայ ժողովրդին իր գրական երկերով, որոնց մեջ շարունակ արժարժվում էր մտավոր վերածնության գաղափարը: «Եվ այս պատճառով,— ավելացնում են Ղզլարցիները,— ձեր փառավոր և քաղցր անունը մնալու է մեր և մեր հայկական սերունդի սրտերի մեջ հավերժ անմահ, հավերժ փառավոր և տոնելի»:

Պատասխանելով այդ նամակին, նազարյանցը ասում էր Ղզլարցիներին, իր «սիրելի և մեծարելի հայերին», հետևյալը.

«Իմ պարծանքս մինչև այսօր եղած է, և այսուհետև լինելու է այն, որ ես փոքրիշատե կարողացել եմ և այսուհետև կարողանալի պիտանի լինել հայկական հասարակությանը, իբրև մատակարար աշխարհաշեն գաղափարների, իբրև վարող և մշակ ազգային լուսավորության գործի: Որովհետև, նույն շափով միայն կարող է երջանիկ լինել իմ սիրտը, որչափով ես կարող էի օգտակար լինել մարդկությանը, և նախ և յառաջ, այն մարդկային ընկերությանը, որո մեջ նախախնամությունը կամեցել է դնել իմ մանկության օրոքոցը»:

Այսպես, մի անգամ էլ օգուտ քաղելով առիթից, նազարյանցը հայտնում է իր ազգին, թե ինչ է ինքը և ինչ պիտի լինի ամեն մի ազնիվ գործիչ: Մառախլ ընդհանուր մարդկության՝ իր ժողովրդին ծառայելու միջոցով՝ ահա առաջին գործը, նպատակների նպատակը: Մինչև այժմ նազարյանցը ծառայել էր այդ համամարդկային գործին գրականության միջոցով. բայց «Հյուսիսափայլի» գոյության ընթացքում եկել էր այն համոզմունքին, որ գրականությունը դեռ պիտի թողնվի, որ անհրաժեշտը, անհետաձգելի ժողովրդի կրթության գործն է, որ առաջ պետք է դպրոց հիմնել և ապա գիրք տպել: Նույն այս միտքը նա հայտնում է Ղզլարցիներին, ավելացնելով, որ ինքը վճռել է նվիրվել հայ սերունդի կրթության գործին:

Մենք արդեն գիտենք, որ նոր չէ և այս վճիռը: Նազարյանցը հենց այս մտքով էլ կամենում էր դպրոց բաց անել Մոսկվայում 1861-ին: Բայց նորությունը այժմ այդ վճռի գործադրության մեջն էր: Մինչև այդ՝ նազարյանցը լի ուզում հեռանալ Մոսկվայից, թեև ամեն մի դեպքում տեսնում էր, որ հեռավոր Մոսկվայում պակասում են շատ և շատ առաջնակարգ հարմարություններ՝ գործ կատարելու համար: Այժմ նազարյանցը պատրաստ էր հեռանալ Մոսկվայից, գնալ մի որևէ հայաբնակ տեղ և նվիրվել դպրոցական գործին:

1867 թվականին լրանում էր նրա պետական ծառայության 25 ամյակը: Այդ բանը իրավունք էր տալիս նրան թողնել պրոֆեսորական պաշտոնը և նազարյան ճեմարանում, ստանալով կենսաթոշակ: Եվ նազարյանցը վճռում է թողնել իր պաշտոնը, միայն թե կարողանար տեղ գտնել մի որևէ հայաբնակ քաղաքում: Այդպիսի տեղ պատրաստելու համար նա 1866-ի դարնանը ճանապարհորդում է դեպի Կովկաս: Ճանապարհին նա այցելում է Նոր-Նախիջևան, Ղզլար և խորհրդակցում է իր նպատակի մասին: Նոր-Նախիջևանում այդ

միջոցին արժարժեւում էր գիմնադրա բաց անհետ հարցը. դրամական միջոց-
ներից մեկն էլ այն գումարի տոկոսներն էին, որ բերել էր նախադրանքը
Հնդկաստանից: Նոր-Նախիջեանի քաղաքագլուխը գիմնում է նախարկանցին և
խնդրում է կազմել գիմնադրաչի համար ծրագիր, նկատի ունենալով տարեկան
20 000 ռուբլի ծախս: Նախարկանցը կատարում է այդ առաջարկութունը, բայց
գիմնադրան չէ բացվում:

Հուլիս ամսին Նախարկանցը հասնում է Քիֆլիս: «Վաճառական» շաբաթա-
թերթը այսպես էր հայտնում նրա գալուստը. «էս մեկ քանի օր առաջ եկավ
Մոսկովից Քիֆլիս մեր ժամանակակից հայոց զբաղանդների կատարելագոր-
ծելու համար գիշերը ցերեկ անող և ցերեկը գիշեր անող մտավոր մշակը: Մեր
խոսքն է պ. Ստեփաննոս Նախարկանցի վրա, որի գրականական աշխատու-
թյունները հիշելիս կամա ակամա մեկ առանձին գլխաթուխուն է գալիս նրա
հարգը իմացող մարդկանց»: Իր հայրենի քաղաքում Նախարկանցը լավ ընդու-
նելութուն գտավ: Հուլիսի 20-ին նրան հարգողները մի հանդիսավոր ճաշ սնո-
քեցին Օրթաճալայի ալգիններում: Նախարկանցը ճառ ասաց, որի մեջ հայտնեց,
թե ինքը պատրաստ է նորից վերսկսել իր գրական գործունեութունը:

Այս խոսքերից երևում է, որ նրան չհաջողվեց Քիֆլիսում դպրոցական
գործունեության ասպարեզ գտնել իր համար: Խոսք կարող էր լինել, իհար-
կե, միայն Ներսիսյան դպրոցի մասին. բայց այդ դպրոցն այդ ժամանակ վար-
չական անորոշ դրության մեջ էր գտնվում: Լրացել էր հոգաբարձութան լիա-
զորության ժամանակը, բայց նոր հոգաբարձական ընտրութուն չէր նշանակ-
վում. Մատթեոս կաթողիկոսը վախճանված էր, սպասում էին նոր կաթողիկոսի
ընտրության: Ուստի և հոգաբարձութունը, իբրեւ մի ժամանակավոր մարմին,
հաստատուն տեսուչ չէր նշանակում, այլ բավականանում էր տեսչի պաշտո-
նակատարութունը այս կամ այն անձին հանձնելով:

Նախարկանցը չէր կարող այդ խախտւո գրության վրա հույս դնել: Վերա-
դառնալով Մոսկվա, նա շարունակում է իր պաշտոնը Լազարյան ճեմար-
նում, հաջորդ տարին 25 ամյա ծառայության համար ստանում է կենսաթո-
շակ, բայց դարձյալ թողնվում է ճեմարանում իր պաշտոնի մեջ:

1866-ի սեպտեմբերին կաթողիկոս է ընտրվում Գեորգ շորրորդը: Նոր կա-
թողիկոսը 1867-ին իր ճանապարհորդության ժամանակ մտավ Մոսկվա և այդ-
տեղ փառավոր ընդունելութուն գտավ: Գեորգը Մատթեոսի պես չվերաբերվեց
Նախարկանցին. ընդհակառակն, նրան մոտեցրեց իրան, խորհրդակցում էր նրա
հետ մանավանդ այն ճեմարանի մասին, որ նա կամենում էր բաց անել էր-
միածնում: Ի պատիվ կաթողիկոսին արված ճաշկերույթի ժամանակ Նախար-
կանցը արտասանեց մի ճառ, որ վերջացրեց հետևյալ խոսքերով.

«Վեհազույն Տեր, այս ըոպելիս Դու կանգնած ես մի Հերքուլյան երկճուղ
պողոտայի վերա. մինը տանում է դեպի անջան վայելք և հեշտութուն, մյուսը
դեպի վաստակ և ճգնութուն առաքինության հանդեսի մեջ: Բայց քո ոսկի
շրթունքը Աստուծո տաճարի մեջ այս մայրաքաղաքումս առաջին անգամ բաց
վելով հնչեցուցին դեպի մեր տկանը այսպիսի խոսքեր. «Ես չունիմ այսու-
հետեւ մի սեփական կյանք, իմ կյանքս պիտի նվիրված լինի իմ ազգի բախ-
տավորության հոգաներին»: Ահա դույն այդ խոսքերը գործով և արդյամբք լի-
ցանելով, կարող ես դու քո մահկանացու մարդկությունը անմահացուցանել
քո սեփական ազգի պատմագրության վերա և քո անունը ոսկի տառերով դրո-
մել հասարակաց մարդկության բարեբարներին տախտակի վերա»:

* Գիմնադրաչի փոխարեն բացվեց թեմական դպրոց, որի համար էլ շատ աշխատել
Նախարկանցը:

Չափազանցություններ այս ճառի մեջ չենք գտնի, եթե հիշենք, թե որ-
քան մեծ նշանակութուն էր տալիս Նախարկանցը կրթված և արժանավոր
հոգևորականությանը: Այդպիսի հոգևորականութուն պիտի պատրաստեր էջ-
միածնի ճեմարանը, մի դպրոցական հիմնարկութուն, որի անհրաժեշտության
և կազմակերպության մասին Նախարկանցը, ինչպես գիտեք, գրում էր Ներսե-
սին՝ դեռ նրա կաթողիկոսության առաջին տարին: Ընմարանը էջմիածնում
ուշ բացվեց, և Նախարկանցը շտեմով նրա տված պտուղները. բայց նա միշտ
հոգևորությամբ էր խոսում այդ կրթարանի մասին, քանի նա դեռ նույնիսկ են-
յադրութուն էր, ծրագիր միայն:

1868 թվին Նախարկանցին հարվածեց ընտանեկան մի շատ ծանր դժբախ-
տութուն. մեռավ նրա Ֆրիդերիկ որդին երիտասարդ հասակում: Այդ իսկ տա-
րին Ֆրիդերիկը վերջացնում էր Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլ-
տետը և արդեն պատրաստվում էր դոկտորական քննութուն տալու, բայց
հիվանդանոցում պարապելիս վարակվեց տիֆով և մեռավ փետրվարի 18-ին:
Այդ մահը վիշտ պատճառեց ոչ միայն ընկերակից ուսանողներին, այլև պրո-
ֆեսորներին. Ֆրիդերիկը հայտնի էր իբրեւ մի շատ ընդունակ և հուսատու երի-
տասարդ: Հուղարկավորությանը մասնակցում էին բժշկական ֆակուլտետի
հինգերորդ կուրսի բոլոր ուսանողները, ի պատիվ հանգուցյալի այդ օրը ֆա-
կուլտետում դասախոսութուններ չկային:

Իսկ թե ինչ կլինեիր Նախարկանցի պես մի քնքույշ որդեսեր հոր դրութու-
նը, բացատրելու կարիք չկա: Եկեղեցում այդ վշտահար ծնողը մի անօրինակ
գործ է կատարում. նա ճառ է արտասանում իր որդու վրա: Ծառեր, մանա-
վանդ դամբանական ճառեր, շատ էր սիրում Նախարկանցը. սիրում էր և տպա-
գրել դրանց: Բայց դա, իհարկե, մի արհեստ չէր Նախարկանցի համար. խո-
սում էր նա դիտավորապես երիտասարդ հասակում մեռածների, ուսանողների
մասին: Իր մի այդպիսի ճառի մեջ նա բացատրում է մահվան խորհուրդներից
մեկը: Մահը, ասում է նա, լուսապայծառ կերպարանքով պայծառացնում է
մեռածին կենդանի մնացողների սրտում: «Մեք աշխատում ենք ավելի խոր և
խոր տպավորել մեր սրտի մեջ այն նազելի պատկերը, որ թեև առած փախ-
յում է մեր աչքի տեսությունից. այո, մեք աշխատում ենք դարձյալ ջերմաց-
նել մեր սիրոյ գրկախառնության մեջ այն պաղ մարմինը, որ երբեմն շնչա-
վորված և հոգևորված, դմալեցնում էր մեր բոլորեցուն սիրտը, խոսելով,
մտածելով և զգալով մեր հետ միասին»:

Այս հզոր հանգամանքները հարկադրում են Նախարկանցին ճառ խոսել
Ֆրիդերիկի վրա: «Երբ ուրիշները,— ասում է ականատեսը*,— առաջարկում
էին, որ յուրյանք կարդան այդ ճառը, նա ասում է. «Ո՛ր, իմ սիրելիք, դուք
յունեիք այն հոգին, որ ես ունիմ»:

«Եվ ահա սգավոր բազմության առաջ Նախարկանցը մոտենում է գրա-
լարին, դողդոջուն ձեռներով հանում է ծոցից երկու երես գրած ճառը և սկսում
է յուր ատենախոսությունը: Խորհրդավոր ըոպե և դարմանալի տեսարան.
Նախարկանցը այն խոսքերն է ասում, որ աշխարհը մարդուս միտքը չէ՝ գալիս.
ում սիրտը այն ըոպեին կարող էր դիմանալ, որ շճաբեր. ահա մի փոքր ևս՝
ի կարծում էինք, որ հայրը կթուլանա. բայց նա, թեև արդարև շունչը կտրված,
գրում է. «Որ մի երիտասարդ դուրս է խլվում այս կյանքի միջից առանց վճա-
րելու հասարակությանը յուր կրթության պարտքը, առանց կաշողանալու շա-

* Ս. Շահազիզ, «Հրապարակախոս ձայն», եր. 21:

Հենցնել յուր մտաւոր և բարոյական քանքարքս: Եւ ապա լսում ենք նրա բերանից. «Եւ դու, ի՞մ հավերժացած զավակ, ընդունիր իմ շնորհակալութիւնը այն որդիական սիրտ և մեծարանքի փոխարեն, որով դու զարդարած ես քո ծնողներին կյանքը: Բարյա՛ւ մնաս մինչև ցերեկին երանալիս տեսութիւնը մի ավելի լավ հանդերձաւ աշխարհում: Միայն այստեղ,— շարունակում է ականատեսը,— բնութիւնը պահանջում է յուր իրավունքը.— որդեկորույս տղամարդի աչքերը լցվում են դառն արտասուքով, և Նազարյանցը մորմոքելով ընկնում է յուր սիրասուն զավակի դագաղի վերա»:

Տպաւորութիւնը շատ խոր էր. հայրական ճառը արտառնեցներ կաթեցրեց շատ ուսանողների աչքերից: Նազարյանցը հուսնաբեր լեզուով շնորհակալութիւն հայտնեց այն ռուս ուսանողներին, որոնք անքուն գիշերներ էին անցկացրել իրանց ընկեր Յրեղերիկի մահվան անկողնի մոտ: Այդ սարսափելի դժբախտութիւնը առիթ եղավ, որ հայ երիտասարդութիւնը իր սերն ու երախտագիտութիւնը հայտնե Նազարյանցին: «Հայկական աշխարհ» սե շրջանակի մեջ գրում էր հետևյալ տողերը.

«Ձեզ հետ, սգազգաց և սրտակիզված հայր, կողքան «Հայկական աշխարհ» և Քիֆլիսի երիտասարդները հայկական երիտասարդի մահը: Այս Ձեր կորուստը մեր ընդհանուր կորուստն է: Բայց տվեց աստված և աստված առավ, ուստի եթե իմաստուն որդին պիտի ուրախացնէ հօրը, Քիֆլիսի երիտասարդները կհամարձակվեն մխիթարել Ձեզ, հայր առաքինի, հիշեցնելով Ձեզ, որ նոքա աշխատում են և աշխատելու են անդադար սիրելի որդուդ հիշատակն ևս սրբութեամբ պահելու, միշտ իրագործելով, որպէս հայերիս սրբազան ավանդ, այն մտքեր և ցանկութիւններ հօգուտ ազգիս և մարդկութեանը, որ սիրել է միշտ զարգացնել յուր մեջ և Ձեր ազնիւ ծնունդը՝ ազգիս զավակը»:

Ինչպէս տեսնում եք, ինքը, տարաբախտ հայրը, ողբում է իր դառն կորուստը հասարակական բարիքի տեսակետից, և նրան էլ մխիթարում են հենց նույն այդ գաղափարով: Նազարյանցի համար հարվածը սարսափելի էր ավելի այն պատճառով, որ իր որդին չկարողացավ ծառայել իր ազգին: Այս զգացմունքը նա շատ լավ շնչտել է իր այն պատասխանի մեջ, որ ուղղած է Պետերբուրգի հայ ուսանողներին, որոնք նամակով իրանց ցավակցութիւնն էին հայտնել Յրեղերիկի մահվան առիթով: Այդ նամակը այնքան լավ բնորոշում է Նազարյանցին թե իբրև հօր և թե իբրև հասարակական գաղափարներով լցված մի մարդու, որ մենք բերում ենք նրան ամբողջապէս: Ահա ինչ էր գրում Նազարյանցը*.

«Հայազնչա աշակերտք Ս. Պետերբուրգյան համալսարանի, իմ ազնիւ բարեկամներ.

Անշնորհակալութիւնը չէ իմ բնավորութիւնը. մանավանդ առ այնպիսի քաղցր, առ ի սրտե ցավակցական նամակը, որով դուք մեծարում եք այս բոլորիս մի գերօրինակ ցավից խոնարհեցուցած հայրս: Վասն որոյ շտապում եմ հատուցանել ձեզ երախտագիտութեան պարտքը և ասել ձեզ, որ ես հոգեպայծառ սրտով ընթերցա և դարձյալ ընթերցա ձեր նամակը ոչ թե այն պատճառով, որ դուք քաղցրացուցած էիք իմ հայրական պատվասիրութիւնը, դու վերելով իմ հավերժացյալ զավակը և վշտակից լինելով իմ անձնական ցավին, այլ որ ձեր մեջ սաստիկ զորութեամբ դարձած է այն ազնիւ ընկերսիրտութեան և կղբայրսիրտութեան աշխարհաշեն հոգին, որով դուք ձեր յուրաքանչյուր ակնիւ և պիտանի ընկերակցի վաղահաս վախճանը համարում եք և արտասովում

եր իբրև մի ընդհանուր հայկազնի գերդաստանի զավակի վախճանը, իբրև մի ցաւ և սրտանք, որ չէր պատկանում միայն մի առանձնական հօր, այլ բոլոր բարեմիտներին ազգի լուսավոր հասարակութեան մեջ: Եւ այս հայացքով ես չեմ անձնասիրապէս արտասովում իմ ծաղկափթիթ երիտասարդի վաղաթախս վերջը, որովհետեւ ես, հայրս, կորուսած էի դորանով իմ ծերութեան եկեղեցի, այլ որ հավերժացյալը հրաժարվեցավ այս աշխարհից առանց հատուցանելու հասարակութեանը յուր կրթութեան պարտքը, առանց ճաշակելու կյանքի պատվականութիւնը, առանց ստուգելու փորձով, որ կյանքը գործ ու աշխատութիւն է, որով միայն կարելի էր բախտավորել թե յուր անձը և թե յուր ընկերը: Նա չեղավ ոչ ինքը բախտավոր և ոչ յուր ընկերի բախտավորութեանը ձեռնառ, ահա՛ իմ անմխիթար ցաւի ազդրուրը: Հոգեղեն վաստակը և ստացվածք, որ մնացին կյանքի համար անպտուղ և անարգուն, կենդանութեան նաւը, մեծագին բարութեամբ բեռնավորված, լայնատարած ծովի ալիքների հետ հաղթողապէս պատերազմելով և արդեն մոտենալով, այո, դեմ հանդիման կանգնած ցանկալի նավահանգստի առաջն, որո մեջ փոքր մի ևս՝ և պիտի ներս վազեր, և ահա՛ հանկարծակի, պայծառ երկնակամարից մի կատաղի փոթորիկ հարձակվելով նավի կայմի վերա, ջախջախում է զդա, ավեր ու անապտո դարձուցանելով երիտասարդի բազմամյա ստացվածքը, հոգի մեջ բնակեցնելով նրա երկնաքաղաքացի մանկական հույսերը և ակնկալութիւնները ապագա օրերի գործնականութեան հանդեսի մեջ:

Այս առաջին հասարակաց կորուստը չէ, որ ողբում եմ ես. այդպիսի շատերը լացին և ողբացին իմ սիրող աչքերը մինչև այսօրյան օրս. և ես այդ ազնիւ հայկազնի վաղաթախս պատանյակների գերեզմանի վերա այս բոլորիս դադարեցնելով իմ հայրական և բարեկամական արտասովոր աչքը, իմ սուրբ տրամուլթեամբ սգաւոր մտածութիւնը, միակ բան ունիմ խնդրելու ձեռնից, իմ մանուկ հայազնչա բարեկամներ, իմ որդիք և զավակներ, դուք ծաղիկներդ և հույսերդ հայկական կյանքի, միակ բան եմ խնդրում ձեզանից, որ և լցուցանել դժվարին չէ, միայն թե կամեիք. երդվեցեք ձեր վաղամեռիկ ազնիւ եղբայրակիցների սուրբ գերեզմանով սիրել զմիմյանս, պատվել զմիմյանս, օգնել միմյանց ամենայն ընկերսիրտութեամբ և անարատութեամբ, և սորո ամենալավ ծաղիկներն են, որով դուք, ազնիւասիրտ եղբայրքդ, կարող էիք զարդարել ձեր հանգուցյալ հայրենակիցների գերեզմանքը: Դարձյալ ասեմ ձեզ, թեպետ և դուք աշխարհիս բոլոր դպրութիւնքը ուսած լինեիք, թեպետ և դուք հրեշտակի լեզու խոսեիք, ոչինչ ե՛ք առանց սիրտ առ ընկերը, առ մարդկութիւնը: Այլ փոքր շունի ձեզ կտակելու ստրանից ափել սուրբ և սրբազան, ձեզ սիրող-հայր, բարեկամ

Ս. Նազարյանցը:

1868, մարտի 10-ին»:

Այսպէս վերաբերվելով իրան վիճակված դառն վշտին*, Նազարյանցը շուտահատվեց, չկորցրեց աշխատելու եռանդը: Հենց այդ ժամանակները նա վճռում է նորից հրապարակախոսութեան ասպարեզ իջնել, հիմնելով մի նոր ամսագիր: Չգիտենք, ինչո՞ւ այս միտքը միտք էլ մնաց. արդյոք Նազարյանցին ընդդէմ թույլտվութիւն ստանալ, թե կար այդ թույլտվութիւնը, բայց

* Նազարյանցը ամուսնացել է երկու անգամ: Երկրորդ կնոջից նա ունեցավ մի արու զավակ, որին տվեց էմմանուէլ անունը: 1870 թվին նա Քիֆլիսից հետեւալի էր գրում իր բարեկամ Ս. Եահաղիզին այդ նորածին էմմանուէլի առիթով. «Միշտ մտածում եմ ես մի բանի վերա. մի էմմանուէլ (խոսքը Յրեղերիկի մասին է) իբրև հավերժացած, իբրև պայծառակերպված պատկեր իմ հոգու առաջն, մյուս էմմանուէլ իբրև թանձրացյալ կենդանի պատկեր իմ աչքի առաջն.

* «Մշակ», 1879, № 83:

ամսագիրը չհրատարակվեց ուրիշ պատճառներով, այդ մեզ հաստատապես հայտնի չէ: Մնացել է նոր ամսագրի հրատարակության այն հայտարարութիւնը*, որով նազարյանցը կամենում էր դիմել հասարակության՝ բաժանորդագրութիւն բաց անելու համար: Ամսագիրը պիտի կրեր «Լատեր Հայաստանի» անունը:

Ի՞նչ ունեն Նազարյանցը ասելու այս անգամ:

«Չորս տարի է, — ասում է նա այդ հայտարարութիւն մեջ, — ինչ լռել է «Հյուսիսամիայի» ձայնը: Թե ինչ էր այդ ամսագրի հիմնադրութիւնը, որ գերեզման տարավ նրան, նազարյանցը չէր ուզում բացատրել: Նա միայն հայտնում էր, որ ինքը չէ հուսահատվել: Ի՞նչ կլինի մի մարդ կամ ժողովուրդ, որ մի սաստիկ թնդութեան զարթնում է երկար ժամանակի քնից, սկսում է ուշքն ու միտքը հավաքել, ետ ու առաջ նայել: Այդ մարդը կամ ժողովուրդը չէ կարող երկար միջոց արթուն մնալ, որովհետեւ «նոր լուսացած աշխարհի սաստիկ տպավորութիւնները յուրյանց բազմութեամբ և բազմօրինակութեամբ հեղեղի պես թափվելով նորա վերա, անտանելի են նորան. նոքա պիտի ճնշեն, բթացուցանեն, թմրեցուցանեն նորա թույլ ջիւղերը, դարձյալ դեպի քուն գլորեն նորան»:

Սա, իհարկե, հայ ժողովրդի պատկերն է: Ի՞նչ պարտք ունի այսպիսի մի ժողովրդի մեջ ուսուցիչը, քարոզիչը, գրողը: Պետք է մի մի ձայն տալ, քնածներին դուրս հանել այդ վիճակից, «որովհետեւ շափաղանց երկարածիք քունը վնասակար է առողջութեանը, ապականում է մարդու կենդանական հոսիքը, մանավանդ երբ որ արեգակը բարձրացած հորիզոնի վերա մոտենում է միջօրեական շրջանին»: Ահա այդ է ուզում անել նազարյանցը:

Չորս տարվա լուսութիւնը բավական է համարում նա և ասում է. «Չափազանց երկար քունը վնասակար է. ուրեմն և մեզ հայերիս ժամն է արդեն զգաստանալ և գոտին պնդած մեջքին դիմել դեպի դաշտը, ուր սպասում են մեզ վար ու ցանք, վաստակելու մեր օրավաստակը, մինչև երեկոյացած չէր մեր կյանքի օրը»: Սրտառու է այն հանգամանքը, որ նազարյանցը զգում էր, թե ինքը արդեն ծեր է, որի տարիքը «օրեցօր հիշեցնում են նորան, թե անտեղի էր հապաղելը»:

Բայց միայն ծերութիւնը չէր, որ կյանքի կարճութեան խորհուրդը հասկացնելով հարկադրում էր նրան նորից հրապարակ գալ իբրեւ խմբագիր: Կար ավելի ուժեղ շարժառիթ, որը նա շատ գեղեցիկ կերպով նկարագրում էր իր մտտիկ բարեկամներ Հովհաննես Քուլութեկյանցին** գրած մի նամակում (1868, հունիսին):

Երկուքն ևս մի անկողնապետի սեփականութիւն հայրական սրտին. մինը համատարապես սրտի երկնքում, այլ երկինք չկա, մյուսը այս հողեղեն-հոգեղեն աշխարհում: Եվ որպիսի՞ զգացմունք մի օր պիտի շարժվին և ալեկոծվին երկրորդ էմմանուէլի սրտում, երբ որ նա մի օր հանդիպել յուր անվանակից եղբոր առաջին էմմանուէլի գերեզմանին վազանկովսի գերեզմանատնում: Դուք կներեք ինձ, հորս, այսպիսի մտածութիւնը. պիտո էր լինել հայր, որ հասկանալիք կլանէր խորհուրդը՝ մարդկային սրտի ցավերը, կյանք ու մահ, այս երկու խորհուրդավոր ամուրքը, որ միև մյուսը լրացուցանելով և պսակելով, այդ՝ պսակելով, կացուցանում են կյանքը նորա լիովին մտքով: Ինչպես երեւում է, Յրիդերիկը անվանվում էր և էմմանուէլ:

* «Հանդես Գրականական և Պատմական», 1889, երկրորդ գիրք, եր. 282:

** «Հյուսիսամիայի» աշխատակից Ղզարում: Գրում էր գլխավորապէս ոտանավորներ, որոնք հետո տպագրվում էին «Մեղուի», «Հայկական աշխարհի» մեջ: Հանգուցալ Քուլութեկյանցին գրած նամակները մենք ստացանք, դժբախտաբար, բավական ուշ, պ. Հմայակ Մաթնիսյանից: Արմավիրից:

«Եմմանուէլը հարկեցուցիլ է, — բացականչում է Նազարյանցը, — ազգի հրապարակը ամենևին դատարկ է մնացել: Կո՛ւտ են աշխարհականք, և հոգեվոր դատու անբանութիւնը կամի կոանել տգիտութեան և ստրկութեան շղթայք մեր ժողովրդի համար: Նա վաղուց և շատ վաղուց ասած եմ Ձեզ իմ վերջին վճռական կարծիքը, թե վա՛յ այն ժողովրդին, որո կրթութեան և լուսավորութեան հույսը դրած է յուր հոգեկոր դատու և եկեղեցական իշխանների վերա. նույն կարծիքի վերա կամ և մնամ այսօր իսկ հաստատ. և իմ օր ըստ օրն անմիջական փորձերը ասում են ինձ, որ մեր ազգային և ժողովրդական լուսավորութեան շավիղն ու ընթացքը ա՛յլ է և ա՛յլ պիտի լինի, քան թե կամենին մեր տգեա հոգեկորականք յուրյանց տգետ և անուս պարագլուխներով դժադրել մեր առաջն: Ոչինչ խորհուրդ չունի իմ աչքում այն կոապաշտական մեծարանքը, որ մի ասիացի ժողովուրդ սովոր է ցուցանել միշտ յուր նորընտիր մեծաւորներին, առանց քննութեան տակ ձգելու դոցա մտավոր և բարոյական արժանաւորութիւնը: Այդտեղ մեծարողը և մեծարվածը հավասարապես թըշվառ և արհամարհելի են. մեծարողը, որ դիտե միայն պատիվ զնել արտաքին մեծութեանը առանց աչք ու հասկացողութիւն ունելու ներքին մեծութեան համար, իսկ մեծարվածը, հիմարութեամբ մտածելով, թե բոլոր մարդկային արժանաւորութիւնը պարունակված էր արտաքին մեծութեան, արտաքին փառահեղութեան և ամպ հովանիքի մեջ:

Ի՞նչ ասեմ, իմ ազնիվ որդի, իմ պատվական եղբայր Քուլութեկյանց: Ինչո՞ւ համար մեր մեջ մի օրինավոր բան չէ ծնանում, չէ աճում, չէ զարգանում, չէ ծաղկում, չէ պտղաբերում. դորա պատճառը շատ բացահայտ են. այնուամենայնիվ ոչ ոք ժողովրդականներից չէ տեսնում զնոսա: Ո՞հ մարդկային կուրութիւն, դատապարտելի հեղափոխութիւն և անխորհուրդ պատիվ ու պաշտոն անարժաններ: Այդ կարգը, իբրեւ անկարգութիւն, պիտի ամենեւին փոխվի, եթե մեր ազգի մեջ ցանկալի էր, որ բան հառաջանա: «Լատեր Հայաստանին» կկառուցանվի Արարատի գագաթի վերա, Ռուսաց արծաթի թեւերը հովանավորելով նմա. բայց թե նորա ճառագայթները որչա՞փ տարածութիւն մեր հայկական կյանքի մեջ լուսավորելու էին, կցուցանեն քեզ և ինձ իրական փորձը:

Եվ այսպես խոսողը այն մարդն է, որ զգում է արդեն ծերութեան լուծը: Որքան նախաձեռնի ծերութիւն. նա հանգստութիւն չէ որոնում, նա անպտուղ զանգատներ չէ անում, անշարժութեան սիրահար չէ, այլ գործ, ծանր, դժան, զրկանքներով, հուսահատական դժվարութիւններով լի գործ է կանչում: «Ասպարեղը դատարկ է մնացել»... սա հին, փորձված դինավորի աղաղակն է, վինավորի, որ մինչև գերեզմանի ափը ճանաչում է իր պարտականութիւնը՝ ծառայել, միշտ ծառայել, ինչպես էլ լինի ծառայել գործին:

Սո՛ւրբ ոգեկորութիւն: Դեռ նկատի ունեցեք, որ այս տողերը նա գրում էր իր Յրեղեբիկի մահվանից երեք ամիս միայն անցած: Դեռ սևեր հագած, դեռ արտասուքն աչքերում՝ նա կարծես հանկարծ նկատում է, որ ասպարեղը դատարկ է մնացել, և դուրս է նետվում հասարակութեանը ծառայելու...

Եվ սակայն նույն այդ Նազարյանցը ինչ էր ասում դրանից մի երեք տարի առաջ նույն Քուլութեկյանցին: «Հյուսիսամիայի» վերջին օրերն էին: Խըմբադիրը, դառնացած, շվարած այն գերեզմանական սառնութիւնից, որի մեջ պիտի թաղվէր իր վեց տարվա սիրելի գործը, գրում էր իր մտերիմ բարեկամին հետեւյալը.

«Այդ ճառի մեջ* դուք նվիրել եք մի քանի երեսներ իմ իբրև քննարկող-նադործություն հայոց նոր դպրության հանդիսում: Իբրև քննարկող, որովհետև մի վայրենի ազգի մեջ մի անխորհուրդ բան է որևիցե այսպիսի առաքելություն: Հասկացողն ո՞վ, գնահատողն ո՞վ, պահպանողն ո՞վ: Երկրորդ, Ձեր գրվածքը Ձեր տխմարների աչքում պիտի երևի մի բարեխոսություն իմ համար ամբողջի առաջև, որ պահպանելն «Հյուսիսամիսյալը», բայց դա կարող չէ այսուհետև պահպանվիլ, այլ հավիտյան կվերջանա և կմեռանի ներկա տարուհետ: Փորձածը դարձյալ փորձել, կրկին փորձել, մեք վեց անգամ փորձեցինք, հիմարություն է:

...Ես չգիտեմ, թե ինչ գեղեցիկ նյութով, ինչ հոյակապ գաղափարներով կարելի էր տեղական տպավորությունը գործել այդ մարդերի վերա, ինչ որ այսօր ազնիվ ու պատվական էր, էգուց թույլ ու չքացալ, այնպես որ նորահետքը չէ մնում: Այս բանիս փորձը «բաղում մասամբ և օրինակոր» առաջ ես «Հյուսիսամիսյալի» գործում, և այդ տխուր փորձերի հիման վերա պիտի միշտ ասեմ, որ պրոգրեսը անկարելի և անմտածելի բան է մեր հայերի մեջ:

«Հյուսիսամիսյալը» կվերջանա. նորա լեզվախոսությունը և նորա գաղափարները նույնպես գերեզման կերթան, միտ դնելով ասիական ազգերի կյանքի այն պայմանին, որ միշտ մի հատ մեծ և զորավոր մարդ հանկարծ վեր կենալով այդտեղ, առ ժամանակ մի խառնել է փտած ու նեխած կյանքի ջուրը: մի տեսակ կյանք է հառաջացուցել, բայց հետո թատրոնական բեմից ոտքը ետ դնելով ազգերը դարձյալ մտել են յուրյանց ոչնչության և մեռելային կյանքի գերեզմանի մեջ: Այսպիսին է Ասիայի ճակատագիրը. հայերինը ևս կարող չէ այլապես լինել, իբրև ասիական հողի ծնունդների: Տխուր և անմխիթար խոսքեր. բայց ի՞նչ օգուտ մեզ մեր անձը խաբելուց անհիմն գեղեցիկ հույսերով: Թող մեր ազնվամիտ, մեր մի քանի շատ սակավաթիվ ընտիր եղբայրքը մտածեն և հոգան յուրյանց փրկությունը ընդհանուր հայկական նավարկության փորձանքի մեջ, որ այսօր, էգուց անյեղի բնական և բարոյական օրենքով պիտի վերա հասնե, թե ինչպե՞ս, այդ գուշակելու հարկավոր չէ մի մարդարեական հոգի»:

Այսքան մոայլ հուսահատությունը, ըստ երևույթին, այլևս բոլորովին չափա-տի թույլ տար այդ մարդուն երևալ հասարակական գործերի ասպարեզում: Դուք տեսնում եք, թե որքան խոր համոզված է նա, որ ոչինչ չի լինի, որ ավելորդ ու անպտուղ բան է հայերի համար աշխատելը: Նույն նամակի սկզբում նա ասում է.

«Դուք, ես և մի քանի այլ ազնվամիտ և փորձելատե բանազետ եղբայրք կարող են գեղեցիկ գաղափարներ շատ, ազնիվ ցանկություններ անհամար հղանալ յուրյանց մեջ և այս կամ այն ոճով բացատրել թղթի վերա, խոսել ամբողջի հրապարակում, բայց դժբա բոլորը դուր և անօգուտ բաներ են, որովհետև մեք հայերս այն քաջ շինող ճարտարապետը (չենք), որ շինության առաջարկությունը աչքի հանդես պահելով, և հասկանալով ազգաշինության հոյակապ խորհուրդը, վճռաբար, կատարյալ սրտով ու կամքով ձեռք տար գործին... Բայց ի՞նչ ունինք մեք ավելի, քան թե մի բաբելոնյան խառնակ տգետ և անբարոյական ամբողջ. ի՞նչ ունինք մեր աչքի առաջև ավելի, քան թե լոկ տրգելք, խափանք, հալածողք և թշնամիք մեզն ազնիվ բանի: Վերականգնողություն, վերանորոգություն, հառաջխաղացություն ամենևին անկարելի բաներ

են այնպե՜ս, որ չկա կյանք, կյանք ընկերական և հասարակաց, որ յուրաքանչյուր անձն յուր վերա միայն մտածելով, արջի պես ապրում է յուր վայրենություն մեջ:

...Դուք սխալվում եք ձեր ազնիվ և գեղեցիկ մտածությամբ, որպես մինչև այսօր սխալվել է «Հյուսիսամիսյալի» հրատարակողը, որովհետև նա միշտ ազնվաբար մտածել ու զգացել է, գեղեցիկ գաղափարներով և հույսերով սնել է, առանց միտ դնելու դոցա իրագործության պայմաններին ասիական կյանքի մեջ, բայց այսօր պիտի անհույս կորնչի: Եվ ինչ խորհուրդ ունին գեղեցիկ մտավորական գաղափարներ, այո՛ երկնաքաղաքացի հույսեր, եթե նոցա իրագործելու, կատարման հնարավորությունը չկա մեր կյանքի, հայկական կյանքի պայմանների մեջ: Մա՛րդն է, որ յուր այրական հոգով և յուր այրական քաջագործությամբ շինում է և դարդարում է աշխարհը. մարդկային ընկերությունն է, որ յուր ամենակարող բարոյական զորությամբ անհնարինը առանձնականի համար, հնարավոր է կացուցանում հասարակաց գործությամբ: Բայց հայերի մեջ ոչ մարդը կա և ոչ մարդկային ընկերությունը: ...Մի՞թե այսպիսի հանգամանքի մեջ կարելի է հուսալ որևիցե հառաջխաղացություն, որևիցե ազնիվ բանի իրագործություն մեր մեջ: Նախ պիտի վարել հողը, ապա թե կարելի է ցանել նորա վերա: Բայց ասիական կյանքի և մարդերի կեցության ներկա պայմանը փոխել աստված ևս կարող չէր, ուր մնաց դու և ես»:

Եվ այս սարսափելի վհատությունը բոլորի ազդեցությունից չէր: «Հյուսիսամիսյալի» մահից մի տարի էր անցել, և նաղարյանցը դեռ կարծում էր, թե ինքը հարկավոր չէ հայոց ազգին և հենց այդ պատճառով է, որ հաջողություն չունի: Եվ նա գրում էր Քուլուբեկյանցին, թե ինչ է մնում իրան անել.

«Կամ իմ աշխատությունքս նվիրել իմ ազգի օգտին, այսինքն՝ եթե դուրան հաճա էր արժանավոր կերպով գրավել ինձ յուր գրողակի տակ զինվոր լինելու, կամ թե ամենևին հեռանալու մեր հայերից, որովհետև անօգուտ և անշահ էի նոցա: Իմ կյանքիս բախտավորության պայմանքը ես արդեն բաղահայտել եմ Ձեզ. դոքա դրած են իմ համար այն օգտաբերության մեջ, որ ես տակավին կարող էի հասուցանել հայերին, դոցա հատուկ կամելով և օգնականությամբ. բայց անօգուտ և մեռած լինելով հայերի համար, որովհետև զոքա չկամին ճանաչել յուրյանց պիտանի մարդը, այնուհետև իմ կողմից ևս չկար ոչինչ խելացի պատճառ մնալու այնտեղ, ուր ես ավելորդ էի, գուցե շատերին գայթակղության քար ևս»:

Ահա այսպիսի ժամեր էլ են գալիս մենակ մնացած, իրանց միսիայի, իրանց առաքելության մասին պարզ հասկացողություն չունեցող գործիչների վրա: Նաղարյանցն ինքն իրան չէր ճանաչում: Որքան միամիտ էր նա, որքան սխալված, կարծելով, թե ազգը պիտի կանչեր նրան: Այդպիսի օրինակներ ո՞ր ազգի պատմության մեջ էր նա գտնում: Լինել ժողովրդի արատների դեմ մարտնչող մի զինվոր, սուր և կրակ ունենալ ձեռքում հասարակաց միտքը զարթեցնելու համար, անողորմ ճշմարտությունը, կծու արդարությունը դնել դատավորի սեղանի վրա ու այդպես դատել, և ապա պահանջել, որ իրան ընդունեն ամենքը, որ հասարակությունը թեթևացնե իր փշոտ ճանապարհը... Ո՞ր էր, եթե մարդկությունը այսպես եղած լիներ, այն ժամանակ աշխարհում ինչո՞ւ պիտի թափվեր նահատակների, մարտիրոսների արյունը...

Նաղարյանցը հուսահատվել գիտեր. և հուսահատության բոլորներին մոռանում էր, որ իր ամբողջ ուժը, իր ամբողջ նշանակությունը հենց այդ մեակությունն էր, հենց այդ տանջանքներն էին, որ կրում էր նա իր սրտի մեջ

* Խոսքը մի հոգիածի մասին էր, որ ուղարկել էր Քուլուբեկյանցը տպագրելու և հետո նաղարյանցի խորհրդով, տպվեց «Մեղուի» մեջ 1865 թվին:

իրեն արհամարհվող զինվոր, մի զինվոր, որ կանգնած էր հայկական նշանի անապատում և նայում էր իր շուրջը, լավ զգալով, որ իրան չպիտի լսեն, որ ինքը անհարկավոր է ներկա ըստ էության...

Հուսահատությունը, մենք այս շատ անգամ տեսանք, հոտուկ էր նազարյանցին սկզբից ևն՝ Բարեբախտաբար, այդ հուսահատությունը չէր կարողանում խլացնել նրա ներքին կոշտը. և գանգատների, հառաչանքների մեջ նազարյանցը շարունակում էր լինել նույն լուսավոր մշակը, նույն մաքուր ուղի։ Այսպես էր և այս դեպքում։ «Հյուսիսափայլի» մահը մի սարսափելի հարված էր, որ իջնում էր այդ զգալուն, սիրող սրտի վրա։ Հարվածի ազդեցության տակ նրա համար այլևս ոչ մի կասկած չկա, որ իղուր և ապարդյուն է գործ շարունակելը հայերի մեջ, որ ոչինչ չի լինի, պետք է թափ տալ ձեռքը և մի կողմ քաշվել։ Բայց անցնում են ամիսներ, անցնում է կարճ ժամանակ, և նազարյանցը մոռանում է ամեն ինչ, եռանդով, երիտասարդական ոգևորությամբ նորից հրապարակ է իջնում։ Ասպարեզը դառա՞րկ է... Եվ նա շտապում է իր «Հայտեր Հայաստանին» դնել Արարատի գագաթի վրա...

«Հայտեր Հայաստանին» նույն ծրագիրն ուներ ինչ «Հյուսիսափայլը», միայն նա ավելի էր շեշտում ժամանակակից հրապարակախոսությունը և մանկավարժությունը։ Նազարյանցը այս անգամ ավելի մեծ ուշադրություն պիտի նվիրեր հայկական կյանքին և դպրոցական հարցերին։ Նոր ամսագրի կոշտումն էլ, «Հյուսիսափայլի» պես, ամենից շատ աշխարհաբարի մշակման գործը պիտի լիներ։ Մենք պետք է ասենք, որ նազարյանցը, ինչպես ցույց է տալիս նաև այդ հայտարարությունը, հետզհետե ավելի էր հակվում դեպի գրաբարի ձևերը։ Նրան չէր հաջողվում մի պարզ ու կանոնավոր աշխարհաբար մշակել իր համար։ Բայց և այդպես, նա սաստիկ վրդովվում էր ուրիշների գործածած աշխարհաբարի դեմ։ Ատելով ատում էր նա մանավանդ գավառաբանությունները։ Եվ պետք է խոստովանել, որ նա, ժողովրդական հանրամատչելի լեզվի այդ եռանդուն պաշտպանը, բավական արդեն ետ էր մնացել աշխարհաբարի մշակման գործում։ Լեզուն այժմ կազմվում էր ոչ թե Մոսկվայում, այլ Թիֆլիսում։ Այստեղ հայ մամուլը, գրականությունը ընդունում էր բազմաթիվ ոճեր ու դարձվածներ թե բուն ժողովրդից և թե ուսաց լեզվից։ Նազարյանցը հակառակ էր այդ բոլորին և ասում էր, թե իր «Հայտերով» պիտի զինվի «ավերազործ հայազգի վանդալներին» դեմ։

Չէ կարելի ուրանալ և այն, որ Թիֆլիսի վերանորոգիչները չափազանցությունների, և հաճախ անհեթեթ չափազանցությունների մեջ էին ընկնում։ Դրա ամենապարզ ապացույցն է Ստեփանեի «Հայկական աշխարհը», որի ընդունած ուղղագրական ձևերը, կետադրությունը (մանավանդ 1867-ին) ուղղակի անկարելի էին դարձնում ընթերցանությունը։ Նազարյանցը թեև չէ տալիս ճշակական աշխարհի» անունը, բայց ակնարկություններով պարզ հասկացնում է, որ իր կոնվերգենտական լինելու է այդ «վանդալի» դեմ։ Ո՛ր նորությունը, նոր կետադրություն, նորանշան շեշտեր և նոր կանոնք, կամ ուղիղ ևս ասել, անկանոնք հարմարադրության, որպիսի անօգուտ, վնասակար իսկ բաներ էին, հավանեցավ այս կամ այն անձը օտարուստ ներս մուծանել հայկական լեզվի մեջ, այլ վերանորոգություն մի քանի հին ձևերի, որ տալու էին աշխարհաբարին ավելի համառոտություն, ավելի որոշություն և հշտություն՝ ավելի պատվականություն։ Ահա նազարյանցի դավանությունը։ Ժողովրդից հեռու ապրող մի մարդ, նա արհամարհում է ժողովրդի ստեղծագործական ուժը և հին ձևեր վերանորոգելով է ուղում նոր լեզու սարքել։ Սա էլ մի մեծած ձգտում

էր, ինչպես «Հայկական աշխարհի» ձգտումը՝ կանոնավորել լեզուն եվրոպական կետադրության միջոցով։ Հետաքրքրական է, որ նազարյանցը խոստանում էր գործածության մեջ մտցնել թուրքահայ բարբառի մի քանի ձևերը։

Եթե «Հայտերին» վիճակված լիներ լույս աշխարհ գալ, մենք կտեսնեինք, թե նազարյանցը ինչպես է կատարել իր խոստումները։ Բայց «Հայտերն» էլ, իր ծրագիրն էլ, ինչպես ասացինք, լուրջ դիտավորություն մնացին։ Մի քանի տեղեկություններ էլ այդ շփմած ամսագրի մասին, և մենք կվերջացնենք։

Նազարյանցի աշխատակիցներն այս անգամ պիտի լինեին Գեորգ Քանանյանց (Նազարյան ճեմարանի տեսուչ), Կարապետ Եզյան, Սմբատ Շահագիրյան։ Սրանց մեջ միայն Շահագիրյան էր հայտնի իր որոշ գույնով, դավանություններով։ Գեորգ Քանանյանցը իր կյանքի ամբողջ ընթացքում ցույց չտվեց, թե ինչ սկզբունքների տեր է, ոչ էլ գրեց հայերեն լեզվով*։ Իսկ Կարապետ Եզյանը ապագայում հայտնի դարձավ իբրև անհաշտ թշնամի այն սկզբունքների, որոնց քարոզում էր նազարյանցը։ Կա այդ աշխատակիցների թվում մի անուն էլ, որ նույնպես զարմանք է հարուցանում։ Դա Մսեր մագիստրոսն էր, այն իսկ Մսերը, որ կոչվում էր «Հյուսիսափայլի» դեմ, Չերքեզյանցի կեղտոտ գրություններին տեղ էր տալիս, իսկ Արարատյանցին հանճար էր անվանում։ «Հյուսիսափայլն» էլ անվանում էր Մսերին տգետ, անհասկացող։ Այժմ նա նազարյանցի հետ էր։ Ի՞նչ էր սա նշանակում։ Եվ ի՞նչ պիտի լիներ «Հայտեր Հայաստանին» այդպիսի աշխատակիցների հետ։ Դժբախտաբար, բայց պույն և բարեբախտաբար, մենք այդ չգիտենք...

II

Տեսչական պաշտոն ներսիսյան դպրոցում։ Թիֆլիսը, նրա բոլոր տպավորությունը։ Նազարյանցը չէ կարողանում գործել։ Ի՞նչ էր նրա տեսչությունը դպրոցի համար։ 1869-ի դպրոցական հանդեսը։ Դժգոհություններ։ Նազարյանցի կազմած դասագիրքը։ Հրաժեշտ Թիֆլիսին, վերադարձ Մոսկվա։ Գրական ծրագիր։ Վերջին գրվածք։ Ճանապարհորդություն դեպի Եվրոպա։ Գերմանիայի բոլոր տպավորությունը։ Մահ։

Ներսիսյան դպրոցի համար նոր հոգաբարձություն ընտրվեց 1868-ի դարեանը։ Ընտրվածները առանձին ուշադրություն դարձրին դպրոցի դրության վրա։ Աննախանձելի էր այդ դրությունը թե՛ տնտեսական և թե՛ ուսումնական կողմերից։ Պակասել էին դպրոցի արդյունքները, և նոր հոգաբարձությունը կարգ ու կանոն հաստատեց, վերանորոգեց դպրոցի հին, խաբխուր շինու-

* 1868 թվի մայիսին նազարյանցը նամակով խնդրում էր Գեորգ Քանանյանցին աչքի անցկացնել «Հայտեր Հայաստանին» ծրագիրը և հայտնել իր կարծիքը. ուրախություն հայտնելով, որ Քանանյանցը պիտի աշխատակցե ամսագրին, նազարյանցը գրում էր. «Ես մինչև այժմ աշխատած, ջրտեղծ և տապալկված եմ միայն մեր ազգի մտավոր և բարոյական օգուտների համար։ Այդ փորը է և շատ փորը, և միշտ մնալու է անհաջող, գոնյա անտևողական, որովհետև մի հատիկ մարդ, որչափ ևս քանքարաշատ լինեք նա, անբավական է տանել բոլոր ծանրություններին այնպիսի մի ձեռնարկության, որպիսին է հրատարակությունը մի արժանավոր օրագրի։ Բայց միացյալ և միաբանյալ զորությունը, ընկերության ուժը, որո մեջ պարունակված է մարդու մեծագործության կարողությունը, ինչպես քաջ հայտնի է խոհանարից, սովոր են հեշտացնել ամենայն զմարտությունը, այդ հնարավոր կացությանը այն բանը, որ անհարկն է անհանձնական անհատներին»։

թյունը, ամենացրեց անշարժ կաթնածնների և այլ նյութական աղբյուրների շահամասնակցությունը:

Բայց ամենի սղորակին ուսումնական մասի դրուժություն էր: Մենք տեսանք, որ դպրոցը կառավարվում էր ժամանակավոր տեսուչների ձեռքով: Պաշտոնավարողների դրուժությունը այնքան անհաստատ էր և խախտւում, որ ոչինչ բարեկարգություն չկար դպրոցի մեջ: 1868 թվի մայիսին ուսուցչական ժողովը, նկատի առնելով աշակերտների պատրաստության չափը, լճուկի բոլոր աշակերտներին թողնել միևնույն դասարաններում, բացառությամբ մի քանիսի, իսկ բարձր, հինգերորդ դասարանի աշակերտներին իրավունք տվեց մի-տարի էլ մնալ: Ավելորդ համարվեց նույնիսկ տարեկան հարցաքննություններ նշանակել: Հոգաբարձությունը չհամաձայնվեց այս որոշումների հետ. նա կամենում էր հրապարակական հարցաքննությունների միջոցով պարզել դպրոցի ուսումնական մասի դրուժությունը: Հարցաքննությունները տեղի ունեցան և տվին շատ ողորմելի հետևանքներ. դպրոցից արձակվեցին 53 աշակերտներ, ետ տարվեցին 12, պատրաստականից և առաջին դասարանից փոխադրվեցին 14 աշակերտ միայն. մյուս դասարաններից փոխադրվողներ չեղան*:

Դժգոհությունը ընդհանուր էր. «Հայկական աշխարհը» մերկացնում էր դպրոցի այդ թշվառությունը, պահանջում էր բարեկարգություն: Հոգաբարձությունը վճույն մի փորձված տեսուչ հրավիրել և կանգ առավ նազարյանցի վրա: Գեորգ կաթողիկոսը իր հավանությունը տվեց, և հոգաբարձությունը բանակցություններ սկսեց նազարյանցի հետ: Նոր տեսչի ընտրությունը, ինչպես իմանում ենք «Հայկական աշխարհից», կայացել էր դեռ 1868-ի վերջերում, բայց բանակցությունները ձգձգվեցին մինչև հետևյալ տարվա օգոստոսը: Նազարյանցին առաջարկվում էր տեսչական ուժիկ 1600 ռուբլի և դասերի համար առանձին 400 ռուբլի: Ընդունելով այդ պայմանները, նազարյանցը 1869-ի սեպտեմբերին, թողնելով իր պաշտոնը Մոսկվայում, տեղափոխվեց Թիֆլիս:

Նրա վաղեմի տեսչանքը իրագործված էր: Դեռ Կաղանից գրած իր նամակների մեջ նա անդադար գանգատվում էր, թե մարդարեն իր գավառում պատիվ չունի, թե հայերը չեն իմանում հարգել իրանց ուսումնականներին: Այժմ այդ գանգատները վերանում էին. նազարյանցին տրվում էր գործելու լայն ասպարեզ: Եվ նա այժմ այն չէր, ինչ Կաղանում. անհայտ մի երիտասարդ, որ նոր էր մտնում կյանքի մեջ: Այժմ նա ուներ պատկառելի անուն, հեղինակություն: Ներսիսյան դպրոցը, հայ աղքատ դասակարգին ծառայող այդ կրթական հիմնարկությունը, կարոտ էր մի անձնվեր, հասկացող ղեկավարի. նա թշվառ էր իր անմխիթար դրությամբ և նրան պետք էր փրկել, կենդանացնել:

Ոչ ոք չէր կասկածում, թե նազարյանցը այդպիսի մի փրկիչ կլիներ. նրա վրա մեծ հույսեր էին դրված: Դպրոցի կարգերը անխնա քննադատող «Հայկական աշխարհը» գրում էր «Մեծ. պ. նազարյանը ուսումնարանի տեսուչը նտրվեցավ ձայների բաղմունքով և երբ հայ քաղաքացին կընդունեն հրավերը և շնորհ կբերեն ղեկի մեղ, ուսումնարանի նոր ժամանակամիջոց (էպոք) սկսվելու է, այո»**:

Նազարյանցի Թիֆլիս գալը, իհարկե, միայն Ներսիսյան դպրոցի տեսուչի տից շուններ նշանակություն: Պակաս նշանավոր չէ այն հանգամանքը, որ նա իբրև գրական գործիչ, իբրև հասարակության արատները և պակասությունները

մերկացնող, բնակություն էր հաստատում Թիֆլիսի պես մի հայաշատ կենտրոնում, ուր թանձրացած էր հայկական իրականությունը և ուր միայն հնարավոր էր կազմակերպել այդ իրականության դեմ կռիվը, նրան ղեկավարելու և բարեկարգելու գործը: Կար մրցության մեծ դաշտ, կար հասարակական և քրական ձեռնարկությունների մեծ պահանջ. նազարյանցին վերապահված էր մի աչքի ընկնող դեր: Բայց նա չկատարեց այդ դերը, չկարողացավ իր դպրոցի սահմաններից դուրս գալ: Ապրելով Թիֆլիսում համարյա երկու տարի, նա բավականացավ միայն իր պաշտոնով:

Թիֆլիսը ճնշում էր նազարյանցին: «Շատ բան հեռվից տեսած, պսպղուն և գրավիչ է,— գրում էր նա Գեորգ Բանանյանցին՝ Թիֆլիս հասնելուն պես,— բայց որ մոտից քննում ես և շոշափում ես, ոսկի կարծեցածդ ստուգվում է մի շատ հասարակ մետաղ: Եվ այսպիսի դառն հուսախաբություն պատճառողը մի օտար, անսովոր տեղ չէր, այլ այն քաղաքը, ուր նա ծնվել և մեծացել էր: Տասնյակ տարիներով հայրենիքից հեռու ապրած մարդը ընկնում է հայկական կյանքի մեջ, նայում է նրա կերպարանքին և զգում է, որ դա իր տեղը չէ, զգում է, որ ոչինչ չէ կարելի անել այդտեղ: Ահա ինչ է նա գրում 1870 թվին իր նախնիքեանցի բարեկամին»:

«Ահա մի տարի է, որ Թիֆլիսում եմ, բախտի անհաջող բերմամբ ընտրելով ինձ ասպարեզ գործունեության մի հեռավոր ասիական աշխարհ, որ թեպետ և իմ հայրենիքն է, բայց այս բոլորիս, փոքր ինչ մոտուց տեսնելով և քննելով իրը, ամենևին անհավանելի է երևում ինձ: Ձեր քաղաքում արդարև մարդիկ, ժողովուրդը, ավելի տգետ են, քան Թիֆլիսյան հայերի լուսավորությունը մի ամենևին օտար բան է. լեզուների հետ և սիրտն ու միտքը փոխված, ոչ հայկական, այլ ալազգական միանգամայն: Ձեր քաղաքում շտեմա փողոցում կյանք ու շարժողություն, մինչ այստեղ Թիֆլիսում երևելի, եվրոպական փառավորությամբ շինած մաղաղիկներ և զեղեցիկ հագնված մարդիկ ամենայն անդ հանդիպում են ձեզ, մանավանդ նոր քաղաքում. բայց այս բոլոր կյանքը և շարժողությունը մի շատ նյութական և էգոիստական բան է. հայրենասիրություն, հասարակաց հոգի և կյանք չկա, ամենայն ինչ օտար և հեռի է իմ սրտի ցանկացածներից: Հայերը ունին այստեղ փառավոր տներ, ոմանք դպրանից ասիական փառահեղությամբ զարդացած, բայց ձեր տները, ինչպես եկատեցի ես, ավելի հարմարությունք և կոնֆորտ ունին, քան թե Թիֆլիսյանքը: Հասարակ ժողովուրդը աղքատության անդունդքի մեջ կորած ապրում է ամենևին թշվառաբար, հին պապական և մայրական շավիղներից ոչ մի քայլ առաջ չկանգնած: Այստեղ կան մի տեսակ աղքատք, որ գրեթե մերկ ման են առնում փողոցի մեջ: Ոչ, Թիֆլիսյան հարստությունը կարող չէ կաշառել իմ աչքը, մինչ ժողովրդի թշվառ կյանքը զգվանք է բերում մարդու վերա, երբոր կարեկցությունը ամենօրյա կրկնությամբ թուլացած էր»:

Շարունակելով համեմատությունը Թիֆլիսի և Նոր-Նախիջևանի մեջ, նազարյանցը գտնում էր, որ ազգի առաջադիմության գործը կարող է ավելի նոր-Նախիջևանում հարմար և նպաստավոր պայմաններ գտնել: Ահա թե ինչու:

«Ձեր մեջ,— ասում է նա,— մարդիկ անմիաբան են և հակառակ միմյանց, բայց հասարակական գործի մեջ, պիտի ասել արդարությամբ, և վասն ձեր պարտաբերի, դուք կարող եք փոքրիշատե մոռանալ ձեր անձնական ախտերը և կիրթված բայց այդպես չէ Թիֆլիսում, այստեղ ազգային օգտի հոգաբարձուք բաղ-

* Ստ. Մալխասյանց, «Համառոտ պատմ. Ներսիս. դպրոցի», էր. 128:

** 1868, № 11:

մագլխանի շար վիշապներ են, ու նրանց միայնակ ջանքը և հաճութիւնը այն է, որ միշտ հակառակ դուրս գան մինը մյուսին և այդպէս ուշին խնդիր լուծումն շատանա, ամենայն բան մնա անորոշ և տարտամ: Սարսափելի միճակ է իրերի, որոշ մեջ ուշին բարի գործ հառաջ գնալ կարող չէ, և իմ ամենաշաղկապաւոր գործարքը դորավոր կամքի հետ միասին իզուր ջախջախւիլու են այստեղ և արդարեւ ջախջախւում են: Ինչ որ այս պարտնները երեկոյին վճռած ու կնքած էին, վաղվան առավոտումն արդեն մերժած ու քայքայած է, ոչ մի բանի վերա հաստատութիւն և դադար չկա, մի օր այսպէս, մյուս օր այլպէս, օվ խեղճ ուներ, պիտի խելակորույս լիներ սրանց հետ և այդպէս գործը հետ մնար միշտ:

Այսպէս էր իրականութիւնը: Եվ նա, ինչպէս տեսնում եք, չէ լցնում նազարյանցի սիրտը գործելու, ուժեր լարելու ցանկութեամբ, այլ, բոլորովին հակառակը, հուսահատեցնում է նրան հենց առաջին քայլերից, վախեցնում է, փախցնում: Մի ժամանակ կար, երբ այդ գործիչը բոլորովին իրավացի հպարտութեամբ ասում էր. «Ոչ եկի խաղաղութիւն արկանել, այլ հուր»: Այժմ նա յարաւոր անհաջող բերմունք» էր համարում այն, որ ընկել էր մի տեղ, որ հենց այդ աստվածային հուրն էր հարկաւոր, որ հունձքը այնքան առատ էր, բայց մշակները սակավ:

Մի ուրիշ նամակի մեջ նա այսպէս էր նկարագրում Թիֆլիսի հայերին. «Վաճառականութիւնը շատ ծաղկած է այստեղ և հայոց ձեռքում գրեթե միայն... Մի բան խսկույն գրավում է այստեղ մարդու ուշադրութիւնը. ճութութիւնը և հարստութիւնը և տմարդի ազահոթութիւնը այս տեղի մարդերի խիղճ, պատիւ, կարեկցութիւն, ազնիւ զգացողութիւն ուշին նմանապիսի բան չկա այստեղ: Ձեզ պիտո էր տեսնել, թե ոմանք հարուստ հայեր որպիսի շքեղազարդ տներ ունին այստեղ, ոսկեզարդ, կես մի ասիական և կես մի եվրոպական ճաշակաւոր փառահեղութեամբ, կարասիքով և այլն, և այլն»:

Նազարյանցի նկարագրած իրականութիւնը մեզ վրա հենց այն տպավորութիւնն է թողնում, որ այդտեղ, Թիֆլիսում էր նրա տեղը, որովհետեւ, նազարյանցը ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ բողոք ու մտրակ, կոխ ու պահանջ: Բայց դրա փոխարեն մենք տեսնում ենք նրա մեջ կատարյալ հուսահատութիւն. դեռ Թիֆլիսում մի բան չարած՝ նա արդեն մտածում է նախիջեան տեղափոխւիլու մասին: Եվ կարելի չէ կասկածել, որ այնտեղ էլ նա պիտի դառներ նույն հուսահատեցնող, հեռու փախցնող իրականութիւնը:

Ինչպե՞ս հասկանանք նազարյանցի այս անկարողութիւնը:

Ամենից առաջ նկատի ունենանք մի հանգամանք. նազարյանցը իր նամակներում հաճախ է խոսում իր ծերութեան մասին: Տարիները իրանցն էին պահանջում. և նրանք, իհարկեւ, չէին կարող թույլ տալ նազարյանցին նորից նոր սովորել վաղուց թողած ու մոռացված հայրենի միջավայրին, ապրել նրա հետ, համառ ու տոկուն մաքառողի դիրքը բռնել: Դրա համար արդեն ուրիշ հասակ էր պահանջվում: Բացի դրանից, այստեղ էլ խոսում էր նազարյանցի հին պակասութիւնը, այն, որ նա իրականութեան մարդ չէր, կյանքի հետ անմիջական չէր շփվում: Ավելի թերիայի, վերացականութեան մարդ, քան կյանքի ասպարեզում կռւող զինվոր, նրան ճնշում էր մանավանդ այն, որ Թիֆլիսում մի անկախ դիրք չունէր գրաված, այլ հպատակված էր հասարակութեան, և նրա պաշտոնը, ինչպէս կտեսնենք, իրավունք էր տալիս ամեն մեկին դատաւոր հանդիսանալ նրա վրա: Ոչ, այդ իրականութեան համար ուրիշ տեսակ մարդիկ էին հարկաւոր: Հենց այդ իսկ ժամանակ Թիֆլիսում գործում էր «Հայ կական աշխարհի» խմբագիր Ստեփանէն: Նույն աննպաստ հանգամանքները

խեղդում էին նրան. նա էլ ուսուցչութեամբ էր մի կտոր հաց աշխատում իր համար, բայց շնորհիվ իր եռանդի՝ խմբագրում էր մի ամսագիր, որ այն ժամանակվա մեր կյանքի միակ փոքրիշատե միջնարական երևույթն էր:

Մի կողմ թողնելով հասարակական գործունեության ասպարեզը, մենք տեսնում ենք, որ նազարյանցը դպրոցական գործում էլ առանձնապէս աչքի ընկնող, խոշոր բան չկարողացավ անել:

Ներսիսյան դպրոցի դրութիւնը նա այսպէս է նկարագրում իր նամակներին մեջ. «Իմ տեսչութեանը հանձնած ուսումնարանը տակաւին շատ պակասավոր դրութեան մեջ է. շինութիւնը և դասատուները կեղտոտ և անկարգ: Վարժապետները լավ մարդիկ են և աշխատում են աղքատիւական ջերմեռանդութեամբ, բայց ստանում են փոքրիկ վարձատրութիւն. 50 մանեթ տարեկան դասին, որ շատ փոքր է Թիֆլիսի պէս թանկ տեղում: Միակն ուսումնարանները, որ էին պատրաստողականքը դպրոցի համար, ամենեւին բարձի թողի արած. ուսումնական հնարները, դպրոցական մատչանք և զիտնական հանգերձանք գրեթե չկան ամենեւին»:

Իր գալուց հետո նա անմիջապէս հանդիսավոր ակտ կատարեց (հոկտեմբերի 12-ին), որի ժամանակ մի թեթեւ հաշիվ ներկայացրեց ժողովականներին հոգաբարձութեան կողմից: Նույն այդ հանդեսում ուսուցիչներից երկուսը և ինքը, նազարյանցը, կարգացին ճառեր դաճազան առարկաների մասին: Նազարյանցի ճառն էր «պատմութիւն պեղագողիկայի, որպէս դա կերպարանագործված է համաշխարհական պատմութեան մեջ և ներքին, օրինապատշաճ կերպով շաղկապված է ազգերի կրթութեան հետ», մի գործ, որ թարգմանված էր գերմանացի Եմիլդտի «Մանկավարժութեան պատմութիւն» հայտնի աշխատութիւնից: Այդ բոլոր հաշիւները և ճառերը նազարյանցը հրատարակեց Թիֆլիսում 1870 թվականին մի մեծագիր տետրակի մեջ, կցելով նրան նաեւ այն դամբանական ճառը, որ արտասանել էր ինքը հոկտեմբերի 18-ին դպրոցի հոգաբարձու բժիշկ Տեր-Դրիգորյանի դագաղի վրա: Տետրակի վերնագիրն էր. «Ճառախոսութիւն և համարատմութիւն Ներսիսյան ազգային հոգեւոր դպրոցի հանդիսավոր գործողութեան մեջ 1869 թվականի հոկտեմբերի 12-ին»:

Սակայն չէ կարելի ասել, թե նազարյանցի տեսչութիւնը բոլորովին անկատելի աւելցավ Ներսիսյան դպրոցում: Քայքայված հիմնարկութիւնը մի շարք ներքին բարեկարգութիւններ ստացավ իր նոր տեսչի ձեռքից: Սկզբից եկթ նազարյանցը կազմակերպեց և կանոնավոր հիմքերի վրա դրեց մանկավարժական ժողովը, որ մինչև այդ անունով գոյութիւն ուներ, մոռացված ու քայքայված էր: Այդ մարմինը, որ ամենից մոտ ծանոթ էր դպրոցի կարիքներին, սկսեց կանոնավոր նիստեր ունենալ, քննել հիմնարկութեան պակասութիւնները, որոշումներ կայացնել, որոնց իրագործումը նազարյանցը հաջողեցնում էր հոգաբարձութեան նիստերում: Հիշենք այդ որոշումներից մի քանիսը. զնել կարևոր գրքեր և կազմել ֆիզիկական կարիներ, բերել տալ ուսուցիչների ընթերցանութեան համար լրագիրներ և ամսագրեր ուսերեն և եվրոպական լեզուներով, աշխարհաբարի դասատուութիւնը մտցնել դպրոցի առաջին և երկրորդ դասարաններում, իսկ գրաբարը սկսել երրորդից: Միևնույն ժամանակ, ի նկատի առնելով, որ Թիֆլիսի զանազան եկեղեցիների մոտ ըացված թիակն դպրոցները համարվում էին Ներսիսյան դպրոցի նախապատրաստական դասարաններ, մանկավարժական ժողովը վճռում է եկեղեցիները իր ներքին իրականութեամբ: Դպրոցը չունէր վեցերորդ դասարան, և որովհետեւ նա չէր բացվում միջոցների պակասութեան պատճառով, ուստի նազարյանցը 6 ուսուցիչ-

ների հետ դիմում է հոգաբարձութեան, խնդրելով բաց անել վեցերորդ դաստիարակական դասը և ուսուցիչները առաջարկում էին ձրի դասեր վերցնել այդ դասարանում: Բայց հոգաբարձութեանը չընդունեց այդ առաջարկությունը:

Ուսուցչական խումբը գործում էր համեմատաբար բարձր, և դպրոցի առաջադիմությունը արդեն զգալի էր, թեև «Հայկական աշխարհ» շարժականում էր գծող մնալ ուսումնական մասի դրությունից և քննադատում էր նրա պակասավոր կողմերը: Նախարարանց աշխատում էր անգաղար, և եթե նրա բոլոր դիտավորությունները չէին իրագործվում, դրա մեջ մեղավորը նա չէր: Ահա ինչ էր նա գրում իր նամակներից մեկում.

«Մենք հայերս Թիֆլիզում ունինք ուսումնարան, բայց ոչինչ ուսումնական անոթ, ոչինչ ուսումնական լեզու, ոչինչ դպրոցական մատյանք, պիտո է ուսուցանել, բայց ոչինչ ուսանելի նյութ մշակած չկա, որպեսզի դա ըմբռնելի և տպավորելի լինի ուսանողի մտքում: Գեոգրաֆիայի և բաբելոնյան խառնակության մեջ կորած է բոլոր դպրոցը, ասողը խուժ և լսողը դուժ: Ես այս ողբալի վիճակը իրերի մի սաստիկ ճառախոսությամբ հոգաբարձական ժողովի մեջ ազդեցի մեր պարոններին. վճիռ հաստատվեցավ տարին 1000 ման, կարգել տպագրելի դպրոցական մատյանքի համար. ուստի պիտի հոգացվին վարձատրություն և տպագրություն գրվածքների, 25 ման. տպած թերթին նշանակելով. այս արծաթով կարելի է միայն 20 թերթ բան, ոչ ավելի, 500 ման. վարձ գործին և 500 ման. տպագրությունը. դիրքը դառնում է սեփականություն հոգաբարձական ժողովի»:

Սակայն պետք է խոստովանել, որ այս միտքը նախարարանցին չէր պատկանում և Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձության համար նորություն չէր գրպոցի հաշվով դասագրքեր հրատարակելը: Դեռ 1865-ին Ներսիսյան դպրոցը հրատարակել էր Ս. Պալասանյանի «Պատմություն հայոց գրականության», տալով հեղինակին վարձատրություն 150 ռուբլի, իսկ 1868-ին նույն Պալասանյանը և Ստեփան քա՛հ. Մանգինյանը դիմել էին հոգաբարձության, առաջարկելով տպագրել իրանց կազմած դասագրքերը: Իր «սաստիկ ճառախոսության» ազդեցության տակ կայացրած հոգաբարձական որոշումից օգտվողը ինքը, նախարարանցը եղավ: 1870 թվի հունիսի 18-ից նա գրում էր Ս. Շահազիզյանին:

«Թիֆլիսը այրվում է այժմ կրակի տոթի մեջ և մեք, տեսուչ և վարժապետքս ճենճերվում ենք բարխլոնյան հեղեղի մեջ հարցաքննելով աշակերտքը, հարցաքննությունը շատ անազան սկսան մեր ուսումնարանում և ավարտելու են ոչ հառաջ քան թե 25 ամսուս. մեր հոգաբարձուք այսպես կամեցան, որպես թե չկամենալով մեզ անգործ թողուլ! խելոքներ»:

Իմ կյանքի մասին ինչ գրեմ Ձեզ. դա անպարագրելի է. աշխատություն, ճգանք, քրտինք և դարձյալ քրտինք, ճգանք և աշխատություն, աչք բանալ կարելի չէ. եթե փոքրիշատե վաստակը պիտի պատրաստվին դալոց ուսումնական տարվո համար՝ դպրոցական մատյանք, որովք մեք ամենևին աղքատ և չքավոր եմք, ապա կա մեր ձեռքում երկու ամիս և ինչ կարելի էր այդպիսի կարճ միջոցում վճարել, թեև առավոտից մինչև երեկո մեքենա դարձած, գրելի

* Պետք է սակայն նկատել, որ Ս. Ստեփանյանի այդ տեսակ վերաբերմունքը մի քիչ էլ անհնական հանգամանք ունի: Երբ նախարարանցը Թիֆլիս եկավ, Ստեփանյանն նրան ցանկություն հայտնեց մտնել դպրոցը ուսուցչի պաշտոնով, բայց նրա այդ ցանկությունը չկատարվեց: Այդ ժամանակից «Հայկական աշխարհի» մեջ մենք նկատում ենք մի սառն վերաբերմունք առհասարակ դեպի նախարարանցը:

և թարգմանելի. թշվառ աղզ, թշվառ աշխատավորք. մանավանդ մեր ապերախա, տղետ և անմիտ մարդերի մեջ, որ աստված ևս կհայհոյին յուրյանց անտանձ բերանով, ո՛ր թե մարդ»:

Այս առիթից մենք նկատում ենք, որ նախարարանցի մեջ կենդանի է հին, թանկագին հատկությունը՝ աշխատասիրություն: Չնայած ամառվա տոթերին, ես պատրաստում վերջացնում է ուսերեն լեզվի մի մեծ դասագիրք և սեպտեմբերին ներկայացնում է հոգաբարձությանը: Գիրքը հանձնվում է մանկավարժական ժողովին, որ քննում է և հավանություն տալիս, այնուհետև հանձնվում է տպագրության. իսկ նախարարանցը ստանում է 500 ռուբլի վարձատրություն, գուցե միակ վայելուչ վարձատրությունը նրա ամբողջ գրական գործունեության ընթացքում: Այդ դասագիրքը տպվեց Թիֆլիսում 1871 թվականին և կրում է «Տեսական և գործնական առաջնորդ ուսուցիչի» անունը: Իր բավական սովոր հատոր է դա, բաղկացած 320 էրեսից: Բայց այդ դասագիրքը ընդունելություն չգտավ մեր դպրոցական աշխարհում: Նկատենք իրրե հետաքրքրական փաստ, որ նախարարանցը այդտեղ իր աշխարհաբար հայրենի մեջ ընդունել է գրաբարի շատ ձևերը և նույնիսկ հոլովները (նմա, գայա և այլն):

Հազիվ էր Ներսիսյան դպրոցը մի տարի խաղաղ կյանք վարել, հազիվ էր սկսել կամաց կամաց իր պակասությունները դրսևել, և ահա երկրորդ տարում սկսվում են մեր դպրոցներին այնքան հատուկ անկարգությունները:

Սկզբից եթե նախարարանցի և դպրոցի հոգաբարձության մեջ հաստատվեց մի հարաբերություն, որի մասին նախարարանցը այսպիսի վկայություն է տալիս իր նամակներում.

«Թեպետ իմ առաջարկությամբք և խթանմամբք ու ձեռքը հոգաբարձուների սկսած են շարժվել և արիանալ, բայց մեր հասարակությունը դեռևս օտաջած չեն այն բարյացակամական և հարգողական ուղղությունը, որ կարելի լինի ինձ այժմ շատ պողաբերություն հառաջացնել: Ես չկամի լսել վարձկան լինել, բայց նոքա, ինչպես երևում է, չեն հասկանում այդ բանը և այդ պատճառով չկամին վերահասու լինել իմ նեղյալ կացությանը և օգնել ինձ վասն յուրյանց հատուկ օգտին»:

Բայց այդպիսի «բարյացակամական» հարաբերություններ ստեղծել տնկարելի եղավ և նախարարանցը, ինչպես երևում է, միշտ զգում էր, որ դպրոցում ինքը մի վարձկան է: Ուստի նրա գծողությունը դնալով ավելի և ավելի սաստկանում է, և նախարարանցի ճեմարանի տեսուչ Գեորգ Քանանյանցին գրած նամակներում նա անգաղար խնդրում է, որ էլի իր նախկին պրոֆեսորական պաշտոնը տան իրան: Ահա ինչ էր գրում նա 1870 թ. սեպտեմբերին.

«Ես ամենևին սխալվեցա, հղանալով անգամ այն խորհուրդը, թե կարելի էր որևիցե օգտակար գործ յառաջ տանել Կովկասի մեջ, մեր սիրելի ասիամիտ լայների հետ, հանուն ազգային դաստիարակության և լուսավորության: Ես սխալվեցա հանձն առնելով այդպիսի, ահադին զրկանքով լի տեղափոխություն և կենակցություն այնպիսի մարդկան, որ ինքյանք լինելով յուրյանց թշնամիք, ամենևին ազեա և անփույթ ժամանակի հառաջադարձ ընթացքին (պրոգրեսին) ամենայն քայլափոխում և զիս կալ և կապ կաշկանդելով, ոչնչացնում են իմ բոլոր ուժը և գործությունը, այնպես որ ստիպված եմ վստահությամբ առ Ձեր օգնվամությունը, ասել Ձեզ, թե ես խաղալիք եմ դարձած այս անմիտների և անբարոյականների անմտությանը և անբարոյականությանը: Եվ այսպես ես կարելի չէ մի հոգաբարձական ժողովի մեջ, ուր նստած է տասներկու գլխալի վիշապ, մի գլխանի վիշապակետով: Եվ սոցա ջանքը և փույթը այն չէ, որ

աղգի մանկունքը ժամանակ հետ հառաջ գնան, այլ վայրիվերո, անկարգ ուսմամբ անմտանան միանգամայն: Իմ հայրենասիրությունը, օ՛հ, իմ հայրենասիրությունը, որով միայն մոլորված և հափշտակված ես, ձգեցի իմ անձն այս խորխորատի մեջ, իմ հայրենասիրությունը ոչինչ է. ունայն է այստեղ, որովհետև հանդիպում է մի անմիտ և թշնամական հայրենատենցության: Մի սարսափելի անմիաբանություն, մի բթամիտ անհոգություն տիրապետած է այստեղ. ոչ մի խնդիր, ոչ մի առաջարկություն իմ կողմից, պատկանյալ ուսումնարանի թե արտաքին և թե ներքին բարեկարգությանը, մինչև այժմ գտած չէ ուշադրություն. վայրիվերո շատախոսություն և վիճաբանություն և կորուստ ժամանակի շատ, բայց վճիռ որոշումն և գործավճարություն ոչ մի: Ոչինչ հաստատուն բան. որչափ գլուխք, այնչափ կարծիք. հոգաբարձուների ժողովումը շատ անկանոն. երկուքը կան, չորսքը պակաս են, չորքը կան, ութը պակաս են. և ատենապետը (председатель) գրեթե միշտ բացակա: Ահա Ձեզ, համառոտիվ, այս մեր հայկական ուսումնարանի կառավարության պատկերը, ողբալի պատկերը. և ես, անբախտ քաղաքացիս եվրոպական լուսավոր հասարակության, ես, անբախտ աշակերտս եվրոպական դպրոցի, ամենայն շաբաթ ունիմ ականատես լինելու այս տմարդի խառտիկական անմիտ տեսարանիս:

Այս բոլորի վրա շուտով ավելացան և անձնական վիրավորանքները: 1871 թվի մարտին հոգաբարձու Իզմիրյանը հոգաբարձությունը մի գրավոր հայտարարություն տվեց, որի մեջ քննում էր ուսուցիչների գործունեությունը և շատ պակասավոր էր գտնում տիրող կարգերը, իսկ դպրոցի կառավարությունը առհասարակ շատ թույլ էր համարում: Հոգաբարձությունը վճռեց վարությունը առհասարակ շատ թույլ էր համարում: Հոգաբարձությունը վճռեց նկատողություն անել ուսուցիչներին և տուգանքի ենթարկել նրանց՝ բաց թողած դասերի համար: Նազարյանցը լռությամբ տարավ այդ կարգադրությունը, նա մինչև իսկ շմասնակցեց այն բողոքին, որ ուսուցիչների մեծամասնությունը ներկայացրեց հոգաբարձությանը այդ վճռի առիթով և որով ապացուցանում էր իր բարեխղճությունը: Մի կերպ շտկվեց այդ միջադեպը, ծանր ապավորություն թողնելով նազարյանցի վրա:

Բայց ահա ավելացավ երկրորդ հարվածը, այս անգամ օղորված տեսլի դեմ: Նազարյանցը դաս էր տալիս հինգերորդ դասարանում հայոց լեզու և մատենագրություն: Տարեկան քննություններից հետո մի այլ հոգաբարձու, իշխան Մ. Բեհրուդյան, զեկուցում տվեց հոգաբարձության և այդտեղ, ի միջի ալոց, հայտնեց, թե հայերեն լեզուն 1—4 դասարաններում գերազանց է եղել իսկ նազարյանցի դասարանում, հինգերորդում, ոչ համապատասխան: Նազարյանցը, լսելով այդ նկատողությունը, իսկույն հրաժարական տվեց*:

Այս ընդհարումը, սակայն, թշնամություն չէ գցում հրաժարված տեսլի և հոգաբարձության մեջ: Նազարյանցը սպասում էր այսպիսի ելքի, մենք դիտենք, որ նա դեռ 1870 թվին էր որոշում մի այլ տեղ, ուր չէր լինի Թիֆլիսի իրականությունը: Բացի դրանից, նա, իբրև մեղմ և խաղաղասեր բնավորության տեր մարդ, քրիստոնեական ներողամտությամբ վերաբերվեց իրան վիրավորողներին և Թիֆլիսից հեռացավ իբրև բարեկամ: Հոգաբարձությունը վերայի բողոքներին և Թիֆլիսից հեռացավ իբրև բարեկամ: Հոգաբարձությունը վերայի բողոքներին մեկում հրաժեշտի ճաշ տվեց նրան: Այդտեղ նազարյանցը մի բարեկամական ճառ ասաց, իր շնորհակալությունը հայտնեց հոգաբարձուներին, անվանելով նրանց իր «ազնիվ բարեկամներ, ընտրյալք և ծաղիկներ հայկական հասարակության Թիֆլիսի»: Բայց այդ բարեկամական խոսքերի մեջ

* «Համ. պատմ. ներսիս. դպր.» եր. 138:

շոռացավ քաղաքավարի, անուշ խոսքերով երևան հանել այն բացասական հատկությունները, որոնք նրա հրաժարականի պատճառ էին դարձել:

«Այս բոլորիս,— ասաց նա,— այս եղբայրսիրական աղուհացը վայելելով Ձեր հետ, ես ունիմ կտակելու Ձեզ մի սուրբ կրակ և կամիմ հուսալ, թե Դուք լինելու եք ինձ հավատարիմ կտակակատարները: Արծաթ և ոսկի չունիմ Ձեզ կտակելու, և դուք կարոտ իսկ չեք դոցա, որովհետև այդ մասին ամենեքայնդ քան զիս հարուստ եք: Իմ կտակս առ ձեզ այս է. մոտեցեք միմյանց, որոնեցեք զմիմյանս, սիրեցեք զմիմյանս, հարգեցեք իրեար, եթե կամիք որով և իցե լավիով շինել և բարեկարգել այն աղգի տունը, որո տնտեսությունը այս բոլորիս հանձնած է ձեր հոգաբարձությանը: Հակառակասիրության հոգին, որ մեր հին ազգային կործանական ախտերից միսն է եղած, և որո տխուր հետևանքը արյունոտ տառերով դրոշմած են մեր ազգային պատմության տախտակների վերա, հակառակասիրության հոգին, որո թունավոր շնչից թառամում է, ցամաքում է, մեռանում է ամենայն աղնիվ առաջարկություն և գործ, թող հեռի մեա ձեզանից. այդ շար վիշապի գլուխը դուք աշխատեցեք ջախջախել մի լուսավոր այրական հասկացողությամբ, մի մաքուր և զորավոր կամքով: Հասարակաց խնդիրների մեջ եղի՛ք ազգասեր ավելի քան թե անձնասեր: Ձեր միակ պատվասիրությունը և փառասիրությունը թո՛ղ լինի հառաջագեմ կացուցանել հասարակաց բարին: Հաղթեցե՛ք ձեր անձնական ախտերին, որովհետև այդ հաղթությունը ամենագեղեցիկն է բոլոր հաղթությունների մեջ»:

Այդ դասը ավելի ևս զգալի են դարձնում ճառախոսի հետևյալ խոսքերը. «Խնդրեմ ներել ինձ, եթե ես իբրև հասարակաց գործակատար, հանուն իմ սուրբ պաշտոնիս, հանուն գիտության, անաշտապես ծառայելով իմ խղճիս, ստիպված եմ գտանված ընդդիմախոսել ձեզ և հարուցանել ձեր տհաճությունը իմ վերա»:

Թողնելով Թիֆլիսը, նազարյանցը այլևս չփորձեց մի ուրիշ հայաբնակ քաղաքում գործել, այլ նորից բնակություն հաստատեց Մոսկվայում և ստանձնեց իր նախկին պրոֆեսորական պաշտոնը կազարյան ճեմարանում:

Այսպես վերջացավ ժողովրդի մեջ և ժողովրդի համար գործելու կարճատև փորձը: Մեր կյանքն իսկույն դուրս շարտեց նազարյանցին իր միջից, որովհետև նազարյանցը սովոր չէր նրան, շուտ սկսեց խնդրվել նրա իրականությունից, որովհետև նազարյանցը, «անբախտ քաղաքացի եվրոպական լուսավոր հասարակության», մեր ասիականության մեջ միայն այն դեպք, որ սպրիտով այդտեղ անկարելի է և պետք է շտապով թափ տալ ոտների փոշին ու հեռանալ: «Նախախնամության կամքն էր,— գրում է նա,— տալ ինձ և այս փորձը փորձել, առ ի ճոխացնելու իմ կենսական փորձերի գլուխը (կապիտալ)»: Բայց արդեն sat est suppeyne! Հարկավոր է ինձ մտածել փոքր ինչ շունչ տոնուլ իմ ծանրաբեռնած ծերության օրերում և իմ մոսկովյան բարեկամների գրկում»:

Ազատվելով «փորձանքից», նորից ընկնելով Մոսկվա, նա համարյա այլևս ոչ մի հասարակական գործով ցույց չտվեց իր գոյությունը: Մենք սրանով չենք ասում, թե նազարյանցը իսպառ մոռացել էր հայոց գրականությունը և հասարակական հարցերը: Ո՛չ, դրանք կային նրա համար և կարևոր էին մինչև կյանքի վերջը: Բայց նա չերևաց հրապարակում, չհրատարակեց որևէ գրական աշխատություն, չմասնակցեց մեր մամուլին: Ահա ինչ ենք ուզում ասել:

Բացառություն այդ կողմից կազմում է 1876 թվականը, երբ նազարյանցը մի բավական ընդարձակ հոդված գրեց ժամանակակից հայ պարբերական մա-

մովի մասին: Սակայն այդ գործը տպագրվեց նրա մահից ինն տարի հետո՝ 1872 է ասում նա այդտեղ:

«Հյուսիսամիսյլը» մահից տասը տարի էր անցել: Հայ մամուլը բավական առաջ էր գնացել, բավական զարգացել էր, նոր երևույթներ էր ներկայացնում: Նա բաժանված էր բանականների, պայքար էր մղում որոշ գաղափարների, որոշ դրոշակների շուրջը, վերջապես բովանդակում էր իր մեջ մեր համարյա ամբողջ գրականությունը: Նազարյանցը այս բոլորի մասին ոչինչ չէ խոսում, կարծես անկարևոր է համարում այդ երևույթները: Քննում է նա մեր ամսագրերն ու լրագրերը վերին աստիճանի հարևանություն, հազիվ մի քանի խոսք նվիրելով նրանց բովանդակության: Հոգվածը երկու նպատակով է գրված: Նախ՝ պաշտպանել «Հյուսիսամիսյլը» և երկրորդ՝ նորից արծարծել աշխարհաբար լեզվի հարցը:

«Հյուսիսամիսյլը» պաշտպանելու համար Նազարյանցը մի խիստ բանականիմ է մղում «Դպրոց» ամսագրի խմբագիր Վահան վարդապետ Բաստամյանցի դեմ, որ ասել էր, թե Նազարյանցն էլ, մյուս հայ խմբագիրների նման, չէր հասկացել ժողովրդի և ժամանակի պահանջները և սպանել էր իր գործը Շիրի, Կիկերոնի և այլ այդպիսի թարգմանություններով: Հերքելով այդ կարծիքը, Նազարյանցը, ի միջի այլոց, ասում է. «Հյուսիսամիսյլը» պատերազմեց յուր պատերազմը, հաղթության արձաններին ստացավ, և այդ հաղթության պատվոքը այժմուս վայելում է մանուկ սերունդը, յուր ծնողին անարգող սերունդը: Այս խոսքերը ցույց են տալիս, որ ուսանալ հրապարակախոսության նահապետը իր կատարած դերի գիտակցությամբ էր հեռանում ասպարեզից:

Դիմելով ասպա մեր մամուլի գործածած հայերեն լեզվին, Նազարյանցը հայտարարում է, որ հայ գրողը չգիտե իր մայրենի լեզուն, և մի շարք գեղեցիկ խորհրդածություններ է անում մեր աշխարհիկ լեզվի կանոնավոր մշակման և զարգացման մասին: Սկզբունքով այդ խորհրդածությունները ճիշտ են, բայց գործադրության միջոցներին գալով, Նազարյանցը ընկնում է սխալ և միակողմանի տեսությունների մեջ: Մենք արդեն մի քանի անգամ նկատեցինք, որ ինքը, Նազարյանցը, հետևելով իր տեսություններին, բավական աղճատել էր իր, առանց այդ էլ ծանր, աշխարհաբար, առատությամբ ընդունելով գրաբարի ձևերն ու հոլովները: Հետաքրքրական է, որ նա չէր հավանում «Արաբատ» ամսագրի լեզուն հենց այն պատճառով, որ դա մի գրաբարախառն լեզու էր: Օտար բառերի գործածության դեմ էր Նազարյանցը, որովհետև, ասում էր նա, հայոց հին լեզուն ունի բառերի այնպիսի մի հարուստ պաշար, որ մենք հարկավորություն չունենք դիմելու օտար բառերին: Այս կարծիքը այսօր էլ կա մեր գրականության մեջ և, ինչպես հայտնի է, մասամբ միայն ճիշտ է:

Նազարյանցի այս գրվածքը, որ ունի վերնագիր՝ «Հայոց ժողովուրդը, նոր այժմյան լեզվի և մատենագրության վիճակը Ռուսաստանում, համառոտ տեսությամբ», որքան մենք գիտենք, վերջինն է, որ դուրս եկավ նրա գրչի տակից: 1872 թվականին գրած նրա մի նամակից մենք իմանում ենք, որ նա մտադրություն ունի թարգմանելու Ջոն Վիլյամ Դրեյկերի հայտնի աշխատությունը՝ «Պատմություն քաղաքակրթության նվիրյալում», եթե հայերը տան գրամական միջոցներ: Իր աշխատանքի վարձատրություն նա հաշվում էր 4000 ռուբլի: Եվ իրավ, նա սկսել էր այդ թարգմանությունը, բայց այդպես կիսատ էլ մնաց:

* «Հանդ. գրակ. և պատ.», 1888, Գ. ա. եր. 234:

Նույն 1876 թվի ամսուր Նազարյանցը ճանապարհորդեց դեպի Եվրոպա: Նվիրյալական երկրներին, իհարկե, Գերմանիան էր, որ ամենից շատ հետաքրքրում էր գերմանական քաղաքականությունը և ողով կրթված Նազարյանցին: Բայց նախքան այդ ճանապարհորդության մասին խոսելը բերենք մի հետաքրքրական իրողություն, որ պատմում է Նազարյանցի հարգողներից մեկը, պ. Փ. Վարդանյանը՝

Նազարյանցը ճանապարհվեց Պետերբուրգի վրայով: Այդտեղ պ. Վարդանյանը և նրա մի երկու ընկերները ճաշի հրավիրեցին Նազարյանցին: Սովորաբար նա ուրախ և զվարթ սեղանակից էր: Բայց այդ անգամ, — ասում է պատմողը, — ուրախ չէր նա, այլ տոշորված սրտով գանգատ էր անում, որ «Հայոց ազգը ապերախտ գտնվեցավ դեպի նա, մոռացավ նրան, և նորա սեփույր տրտմությամբ թելադրված ճառի լեզուն հատու էր իբրև սուսեր»: Պ. Վարդանյանը պատասխանում է նրան մի ճառով, որի մեջ հայտնում է, թե «Հայերի լեզուն ինքնուստինքյան կապալանավոր այն ընդհանուր հարգանաց առջև, որ մտածող հայերի բազմությունը օրըստօրե ավելի ընծայում է ձեր անվանը»: Այս ճառը «այն աստիճան աղղեց Նազարյանցի վրա, որ նա արտասվեց և պատասխանեց մեղ մի հոգեշունչ ճառով: «Շատ է ինձ մտածող հայերի բազմությունը, — ասաց նա հեկեկալով, — հերիք է, որ գեթ երկու, երեք մարդիկ ինձ սիրեին»: Սիրո կարոտ էր այդ աղնիմ հոգին», ավելացնում է պատմողը:

Նազարյանցը նախ գնաց Դանիա, ապա Գերմանիա և Շվեյցարիա: Պատահոր Վյուլերն իր հիշողությունների մեջ ասում է, հիմնվելով Նազարյանցի համակերպության վրա, թե այդ երկրներից ամենալավ տպավորությունը թողել է Դանիան: Այդտեղ Նազարյանցը գտավ սիրալիր հյուրընկալություն գիտնականների շրջանում: Մինչդեռ Գերմանիան, նրա սիրած ու պաշտած Գերմանիան, շատ աննպաստ, կարելի է ասել հիասթափեցնող տպավորություն գործեց նրա վրա: Այդտեղ Նազարյանցը չգտավ մտերմություն, սրտաբաց հյուրընկալություն: Բայց այդ բանը, իհարկե, չփակեց նրա աչքերը, և նա հիացավ գերմանական քաղաքակրթության, կուլտուրայի վրա:

Այս ճանապարհորդությունը Նազարյանցի կյանքի մեջ հայտնի վերջին գեղարվ է: Անցավ մոտ երեք տարի, և հեռագիրը հաղորդեց, որ Նազարյանցը վախճանվեց: Այդ ախուր իրողությունը տեղի ունեցավ 1879 թվականի ապրիլի 26-ին:

Նազարյանցի վերջին օրերը և վերջին ժամերը նկարագրել է նրա ամենամոտիկ բարեկամ Ս. Շահազիզը: Տխուր, վշտալի պատկեր է ներկայացնում այդ նկարագրությունը:

Մահից մի ամիս առաջ Նազարյանցը բոլորովին փոխվել էր: Նախկին փրկսոփայական վերաբերմունքը դեպի կյանքը նրա մեջ տեղի էր տվել մի լուսահատ դրություն: «Խավարված որպես երկինք, անծիծաղ որպես Ղազարոս, ես տարուբերվում էր յուր բարեկամների տներում, բայց կարծեմ, ուրախությունը նորան թողել էր հավիտյան. նույնպես ալեկոծ, նույնպես մտահույզ որպես երեկ և մյուս օրը: Երբ նա խոսում էր յուր ընտանիքի, յուր բազմաթիվ զավակների մասին, նորա ձայնը հնչում էր որպես որդեկորույս ծնողի հառաչանք. երբ ծիծաղում էր, ասես, արտասուք էր թորում ծիծաղից, թեև երբ չէր երևում երեսին. նորա հոգին, նորա սիրտը և գլուխը արդեն ողողած փոխվում էին արտասուքի ծով»:

Ի՞նչ էր պատճառը: Ընտանեկան անհամաձայնությունները թունավորել

* «Մշակ», 1879, № 83:

էին խեղճ մարդու կյանքի վերջը: Այդ անհամաձայնություններն էին պատճառ,
որ Նազարյանցի բարեկամները այլևս չէին լինում նրա մոտ: Մենակ ու վըշ-
տալի ծերունին մի անօրինակ խնամատարությամբ պահպանում էր իր երեխա-
ներին: «Վաղ առավոտուց մինչև խոր գիշեր կամ մինչև մյուս առավոտ նա պի-
տ է հոգար, փայփայլել յուր մատաղահաս զավակները. նա դոցա հաճար է
հայր էր և մայր. մեկին հաց, մյուսին ջուր, երրորդին լվանալ, չորրորդին ուտու-
ցանել, և այսպես ամենայն բան պատրաստակամ զնում էր դոցա առաջ»:

Կսելով, որ Նազարյանցը հիվանդացել է, պ. Շահազիզը ապրիլի 24-ին
այցելում է նրան: Եվ ահա ինչպես է նա նկարագրում հիվանդի կացությունը.

«Մի փոքրիկ սենյակ սածեն ու կես կամ երկու սածեն երկայնությամբ և
լայնությամբ, որ վարագուրով բաժանված էր առանձնարանից, հանգուցյալը
նշանակել էր յուրյան ննջարան. դրա մեջ տեղավորված էին և երկու փոք-
րագույն մանուկներ մահճակալները (հանգուցյալը սիրում էր և գիշերը մոտ
լինել յուր երեխաներին): Եվ որովհետև պատուհանները բավական հեռու էին
և կապուտակ վարագուրը վաղ թողած, ննջարանի լույսը միշտ խավարային
էր: Այդ դրության մեջ ես տեսա Նազարյանցին, անկողնում պառկած և ծած-
կոցը գլխին քաշած: Մի խորին գերեզմանական լուսություն տիրել էր ամբողջ
տան մեջ: Հիվանդի մոտ ոչ ոք չկար»:

Այցելուն խոսեցնում է Նազարյանցին, որ հայտնում է, թե բավական
սաստիկ մրսել է:

— Զարմանալի բան է, օրերը այնքան ցուրտ չեն,— ասում է պ. Շահա-
զիզը:

— Այո՛, — պատասխանում է Նազարյանցը, — մանուկ ուժերը դոցա կա-
րող են դիմանալ, բայց մեր քայքայված ու զառամած մարմինը չէ տանում:
է՛հ, եղբայր, իմ բոլոր գեղեցիկ իղեալներս այս կյանքում փլատակվեցան,
է՛հ, եղբայր, իմ բոլոր գեղեցիկ իղեալներս այս կյանքում փլատակվեցան,
ինձ մնում է միայն մեռանել. ես իմ օրերով փորձեցի այն, որ ոչ մի մահա-
նացու չէ փորձել: Այո՛, ինձ մնում է մեռանել: Կարծում ես դու, որ ես մահից
երկյուղ ունիմ. ո՛չ, իմ ազնիվ ընկեր. դա մի բնական հարկավորություն է:
Բայց այն սիրելության կապերը, որ կապում էին միմյանց հետ երկու սիրող
սրտեր, այն քնքուշ հարակցությունները, որ կային երկու անձնանվեր բա-
րեկամների մեջ, եթե իմանալի որքա՛ն դառնություն եմ զգում, երբ մտածում
եմ, որ այդ կապերը, այդ հարակցությունները պիտի քայքայվեին:

«Այս վերջին խոսքերը այնպես շեշտեց, որ ձայնը կտրվեց, բայց ապա
կազդուրվելով շարունակեց.

— Ի՞նչ նորություն կա աշխարհիս երեսին:

Ժամանակի նորությունը Թուրքիայի հայերի դրությունն էր: Բեռլինի վե-
հաժողովում լսող Բիկոնսֆիլդը ցույց էր տվել հայերին և մյուս քրիստոնյա
ազգություններին, որ Թուրքիան բաժանելու համար չէ գումարված այդ վեհա-
ժողովը: Հայերին շնորհվեց մի թղթի կտոր, որի վրա գրված էր «ռեֆորմ»:
Եվ այնուհետև այդ բառը ծեծվում էր պառլամենտական ժողովներում, իսկ
հայերը սպասում էին այն օրվան, երբ «ռեֆորմը» կգար իրանց համար դժոխ-
քից դուրս գալու ճանապարհ բաց անելու: Լորդ Բիկոնսֆիլդը իրան ուղղած
հարցապնդումներին պատասխանում էր իրան հատուկ ճարպկությամբ, թուր-
քամու բացատրություններով:

Պ. Շահազիզը, մի այդպիսի բիկոնսֆիլդյան ձեռնածության ազդեցությամբ
տակ պատասխանում է Նազարյանցի հարցին.

— Նորությունը, որ ես գիտեմ, ալեկի հին է, քան նույն աշխարհը:

— Ի՞նչ է:

— Անգլիայի արյունակղակ քաղաքագիտությունը, — ազատահայաց կու-
սակցությունը աղաչում է ատենակալներից Թուրքիայի ռեֆորմների քարտեզը
պառլամենտի սեղանի վերա դնել և տեղեկություն տալ. արդյոք որ չափով
դոքա իրագործված էին առիական նահանգներում և թե Անգլիան յուր կողմից
ունի՞ շնորհել այն նահանգներին յուր մեծ հովանավորությունը:

— Ի՞նչ են պատասխանում ազնիվ լորդերը:

— Ազնիվ լորդերը պատասխանում են, որ Թուրքիան միշտ պատրաստ է
եղել բարեկարգել այդ նահանգները, միայն այժմ շատ կարոտ է արծաթի,
սպասել հարկավոր է...

Նազարյանցը, ընդմիջելով նրա խոսքը, ասաց.

— Մինչև որ վերջին հայր, նզովելով և Թուրքիան և Անգլիան, դուանե
հանգիստ գերեզմանում: Ես կամեի հարցանել այդ քաջատոհմիկ պարոններից,
դոքա ի՞նչ բանով ավելի էին քան թե նույն տաճիկ փաշաները և բուրդները,
որ անպատուհաս պղծում են մեր եկեղեցիները, մեր կանայքը... բայց վա՛յ
լուսավորության, որ փոխանակ մարդասիրության՝ մարդասպանություն է բե-
րում:

— Անգլիացիք պաշտպանում են յուրյանց ինտերեսը:

— Բայց կանկթեմուրը, բայց Աթիլը չէի՞ն պաշտպանում յուրյանց ին-
տերեսը: Ինտերես և դարձյալ ինտերես, տո՛ւ, եղբայր, ո՛վ շունի ինտերես.
բոլոր աշխարհը տակն ու վրա պիտի անենք:

Բայց մեռնողի այդ կծու բողոքը մարդկային շահամոլության դեմ կիսատ
է թողնում երկու տարեկան մանուկը, որ այդ բոպին ներս մտնելով, ուրա-
խության ճիշերով մոտենում է իր հոր մահճակալին: «Քաղցր ժպտաց գթառատ
հայրը, կալավ ձեռից և սկսավ սիրողաբար շփել երեխայի հրաշեկ մազերը:

— Շահազիզ, տեսնում ես իմ լուսավոր աստղիկս, — ասում է ինձ Նա-
զարյանցը, բայց խոսքը առաջ տանել չէ կարող:

Դա Նազարյանցի վերջին խոսակցությունն էր: Պ. Շահազիզը հեռանում
է, ոչինչ երկյուղ չունենալով հիվանդի մասին, որ առողջ խոսում էր, առողջ
գալուում:

Սակայն մյուս օրը, երեկոյան տասը ժամից, թոքերի բորբոքումը սաստ-
կացավ: Տանեցիկները զանց արին իմաց տալու Նազարյանցի ծանոթներին և
բժշկական օգնություն էլ, ինչպես երևում է, չեղավ: Նրեք-չորս ժամ շարու-
նակվում է տագնապը:

«Եվ ահա վերահասավ չորրորդ ժամը, — ասում է պ. Շահազիզը, — ժամ
խորհրդավոր և սոսկալի: Այստեղ սկսում է մահվան բուն տագնապը և պա-
տերազմը, և իմ սիրտը արյուն է կաթում, նկարագրելով այն ամայությունը,
որ այդ բոպին թագավորում էր մեռանողի բնակարանի մեջ: Նազարյանցը,
այն մարդասեր Նազարյանցը, միայնակ ընկած է անկողնում, զրկված և նո-
ցանից, որոնք խաշով ավետարանով երգվել էին պահպանել նորա կյանքը.
բայց քաջաբար հանդիպում է յուր թշնամուն, քաշում է, ձգում է յուր մարմնից
բժշկության սպեղանիքը. աչերը այս կամ այն կողմ տանելով, ոչ ոք չէ տես-
նում մերձավորներից, տեսնում է միայն սև մահը առաջին կանգնած. և ապա
մի արդարացի բարկությամբ կանչում է. «Где мои друзья, где мои прияте-
ли?»: Նրեք ողորմելին մտածում էր. — Այ ազնիվ հայեր, ո՛ւր եք դուք, գոնե
այիք իմ վերջին շունչս ու օրհնությունս հայերեն ավանդելի ձեզ, իմ հավի-
թեական ցավը՝ յոթն գառնուկ երեխաներս հանձնելի ձեր հոգաբարձության:
Երկու անգամ բերանաբաց ներս քաշեց տան օդը, երկու անգամ լսելի եղավ

Նորա շնչառությունը... Եվ մինչդեռ արշալույսը լուր նվազ նշույլները սփռել էր արևելքում, մեր արշալույսը, կատարելով չուր դժվարին ճանապարհը, արդեն մայր էր մտնել հավիտյան: Եվ նա, որ միշտ ձեռք պարզած դեպի վատարախտը, այնքան առողջ և հիվանդ մարդիկ միխիթարել էր չուր կյանքում, ինքը մեռավ անմխիթար, անօգնական...

Մահվան լուրը վաղ առավոտին, ամենից առաջ, իմանում է նաղարյանցի վաղեմի մտերիմ Մելքոն Փանյանցը: «Գնացի և ես, հազարից ցավից խեղդված,— ասում է պ. Շահադիզը,— և մինչդեռ մտել էի հանգուցյալի նախասենյակը, պ. Փանյանցը միանգամայն դունաթափ, ձայնեց. «Արի տես, ի՞նչ դուրսիս մեջ է մեր Ստեփան Իսաչյուն»... Երեք շորս ավել, միմյանց մոտ շարած, պահպանում էին դիակը: Բայց որքա՜ն վսեմություն տակավին նրա մարմնում էր երեսի վերա. բարկության հետքերը այնքան թանձրացած էին, որ մի մի առաջ էին բերում նորա քաշած տառապանքը կյանքի մեջ: Ես միայն կարողացա նորից ստուգել իմ կարծիքս, որ մարդ ծնավ և իբրև էս գերագույն մարդ հեռացավ մեզանից. ծերություն հասակում նորա հոգևոր ուժերը չնվազեցին. հիվանդության անկողնում մեռավ որպես զվարթ երիտասարդ, դառնության բաժակը, որ երանավետ սիրով պիտի ծաղկեր, քամեց մինչև վերջին կաթիլը: Բնության տարերքը այնպես էին խառնված նաղարյանցի մեջ, որ ամեն մի շարժը երակների շարժում էր նորա սրտում ազդի ցավը և ուրաղությունը»:

Քաղումը կատարվեց մի շքեղ հանդեսով, որի նմանը դեռ չկար Մոսկվայի հայոց եկեղեցու տարեգրությունների մեջ: Հավաքվեց ահագին բազմություն եկեղեցին շտեղավորեց իր մեջ ամենքին: Ներկա էին պաշտոնակիցները, կազարյան ճեմարանի աշակերտները, ուսանողությունը, կանայք, Մոսկվայի հայ գաղութը: Դազադը կորած էր ծաղիկների և պսակների մեջ: Եկեղեցում ճառեր ասացին: Ապա հուղարկավորության հանդեսը ճանապարհ ընկավ դեպի գերեզմանատուն: Դազադը ամբողջ ժամանակ իրանց ուսերի վրա տանում էին ուսանողները, երիտասարդությունը, եկեղեցուց մինչև գերեզմանատուն ու՛ր մերստ տարածություն է:

Գերեզմանատանն էլ ճառեր արտասանվեցին: Կարգը կատարվեց, հողը իր գրկի մեջ առավ մեր անխոնջ մշակին և պատկառելի երախտավորին: Հավիտենական բնակարանի դուռը կնքելուն պես, ուսանողության խնդիրքով հոգեվորականությունը այդ թարմ գերեզմանի վրա հոգեհանգիստ կատարեց հաշատուր Աբովյանցի և Միքայիլ Նալբանդյանցի համար: Գեղեցիկ միտք: Արժանացանք, նազարյանց, նալբանդյանց... Որքան բան է ասում մեր սրտին այս փայլուն երրորդությունը...

Փակենք այս գլուխը պ. Շահադիզի հետեյալ ոտանավորով, որ հշուսված է Նաղարայանցի դագաղի վրա.

Անձնագրործ դու մահարձան բեզ կաշնեցիր,
Ո՛չ հողանյութ, որպես երկաթ կա՛մ որձաբար,
Հրզոր գրչով, թուրք վատտակով ու անձանձիր,
Ծան, կենդանի և ետ մահվան հանդիսացար:

* Մելքոն Փանյանցը, ազուլեցի մի վաճառական, վաղուց ի վեր բնակություն էր հաստատել Մոսկվայում և Նաղարյանցի ամենամտերիմ բարեկամն էր: «Հյուսիսօսիական» մեջ տպված են այն դամբանական հասերը, որ ասել է Նաղարյանցը Փանյանցի կնոջ և աղջկա դաժադներին վերաբերյալ: Մելքոն Փանյանցը վախճանվեց Ազուլիսում անցյալ տարվա Աստու ևն, որ նրա մոտ ևն գտնվում է Նաղարյանցի բոլոր թղթերը:

Ահա նոր Ազգ և նոր Լեզուդ յար ձիթներն,
Քա ջրով բաւած, բնդ է բերում, ով Ստեփանոս,
Խաղաղ մեա՛ւ. մի՛ վրդովվիր, բուն է դափներն,
Խաղաղի մէջ լուսւմ մեզ ծագող Պառմեթանոս

Աշխարհ, ծնար և աշխարհու դարձար Տշակ,
Բայց շտեխար աչա աշխարհից անդորրություն.
Աշխատավոր մարդկան բաժին է փշյա պտակ,
Ահ քրտնաշան ասկրնեի՞ր դ խաղաղություն:

Նաղարայանցի գերեզմանի վրա Մոսկվայի հայ հասարակության հաշվով
գրված է գերեզմանաքար, որ ներկայացնում է մի բարձր սյուն, պսակված
խաչով: Սյունի արևելյան երեսի վրա փորագրված է Ս. Շահադիդի վերահիշյալ
ստանալոթը, արևմտյան կողմից այդ ստանալոթի ուսերեն թարգմանու-
թյունը: Հյուսիսային երեսի վրա կա հետևյալ լատիներեն արձանագրությունը.

Nationis amico humani
tatis inter populares consiliorum
Stephano Nazarians
Grati eives*.

«Զառաքինութեանն զոստոս քրտամբք և աշխատութեամբ, Պղատոն ասաց՝
բոսանել» (Մ. Խորենացի):

Ստեփաննոս Նազարյանցին
Երախտադարտ սրտով
Հայոց հասարակութունը:

Մն. 1812 թ. վախճ. 1879 թ. 26 ապրիլի:

III

Գծեր Նազարյանցի բնավորությունից: Գեանատություն մանից հետո: Հո-
կեանգիսաներ: Գրիգոր Արծրունու: հողվածը: Երիցյանը Նազարյանցի մասին:
Կատախաններ: Նազարյանցի հիշատակը մեր գրականության մեջ: Վերջին
տալ:

Հասարակական խոշոր դեր կատարած անհատների մասնավոր կյանքն
հետաքրքրական և ուսանելի է: Իր խելքով, իր ընդունակություներով հար-
թափառներին ու հաղարավորների մեջ մի հատիկ դարձած գործչի մարդկային
տաղանթները մի առանձին խորհուրդ են ստանում նրան հարգող բազմու-
թյան համար: Ծանոթանալով այդպիսի մարդու գործերի հետ, մենք կամե-
նք նրա իմանալ և այն, թե ինչպես էր նա ինքը, գաղափարի քարոզիչը, ի՞նչ
տրոյական սկզբունքներ ուներ իր մեջ և ինչպես էր ինքը կատարում այն,
ստաջարկում էր ուրիշներին կատարելու:

Ստեփանոս Նազարյանցի վերաբերմամբ, դժբախտաբար, մենք շատ բան չգիտենք, այնպիսի բան, որ պատկերացնեիր նրա անհատական բնավորութիւնը։ Նրա մասնավոր կյանքը, նվ, պետք է ասել, մեր համարյա բոլոր գոր-

Աղդի բարեկամ, աղգայիններին մեկ քաղաքակրթութիւն սերմանող Ստեփանոս Նազար-
պետի շնորհալարտ աղգայիններին:

որ իր ճանապարհին փշեր լինեն, մինչդեռ հենց այդ փշերն էին նրա փառքը կազմում: Նկատելի է նրա նամակների մեջ և այն, որ նա սիրում էր շեշտել իր սեփական արժանավորությունները:

Բացասական հատկությունները, ինչպես տեսնում ենք, շատ աննշան էին: Այնպես որ առաջին ուսումնական ազնիվ հրապարակախոսի մասին կարող ենք վստահությամբ ասել. «Նա մարդ էր», մարդ՝ այս բառի լավագույն, նվիրական մաքուր...

Նրա մահը ցավ պատճառեց ամեն տեղ: Հասարակությունը հիշեց իր հին երախտավորին. ամեն տեղ հոգեհանգիստներ կատարվեցին: Այդ հոգեհանգիստներով հայաց եկեղեցին ցույց էր տալիս, որ Հովսեփ Չերքեզյանները և նրան ձայնակցող հոգեորականները չեն իր ոգու արտահայտիչները, եկեղեցին դրանով ընդունում էր, որ Նաղարյանցի պես մարդը իր հարազատ, սրտացավ դավակն է հենց այն պատճառով, որ կոչվել է իր պաշտոնյաների արատների դեմ, բարձրացրել է իդեալական, լուսամիտ, մարդասեր եկեղեցու անունն ու նշանակությունը:

Մեր պարբերական մամուլն էլ արժանի հարգանքներ մատուցեց հանդուցյալին: Գրիգոր Արծրունին իր «Մշակի» մեջ՝ մի ընդարձակ և կրակոտ հոդված տպեց, որ դժված էր սե շրջանակների մեջ: Հաղորդելով համառոտ կենսագրական տեղեկություններ Նաղարյանցի մասին, մեր նշանավոր հրապարակախոսը այսպես էր բնորոշում Նաղարյանցի գործունեությունը և հայ հասարակության վերաբերմունքը դեպի նրան.

«Կարող ենք ասել, որ Նաղարյանցը, ինչքան էլ մեծ գործ կատարեց հայ գրականության համար իր «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը հրատարակելով, բայց նա ավելի գիտնական մարդ էր, քան ժողովրդական գործող, քան թե պուրիցիստ: Գորան ամենալավ ապացույց այն կարող է լինել, որ զգվելով հասարակական գործունեության մեջ պատահող դժվարություններից, Նաղարյանցը մինչև իր կյանքի վերջը չկարողացավ շարունակել պուրիցիստական գործունեությունը: Անհերքելի է, որ նա հուսահատվեց, ընկճվեց հալածանքների, խտրիչանքների և թշնամության հարվածների տակ:

Իսկ մամուլի մեջ գործողի հատկությունն է, ինչքան էլ դժվարություններ, արգելքներ լինեն, երբեք չթուլանալ, մինչև որ ֆիզիկական ուժերը չսպառվեն, երբեք չենթարկվել շտապող հանգամանքների առջև: Եվ ահա այդ պատճառով հայտնվեցավ մի դարմանալի, անսովոր երևւմույթ: Գործողը, կենդանի մարդը, իր հասարակական ասպարեզը թողած, մոռացվում է ամենքից... Նա կենդանի է մնում երկար տարիներ, բայց ամենքը նրան մոռանում են...

Եվ միայն, երբ Նաղարյանցի մահվան լուրը կտարածվի հայերի մեջ, թե ուսաստանցի և թե թուրքիացի հայերը կհիշեն նրան, կհասկանան, որ Նաղարյանց մեծ կոչողներից մեկն էր, որ նա հայաց ժամանակակից գրական ասպարեզում վերանորոգիչ էր և հեղափոխիչ:

Այո՛, մտքով, ուղղությամբ, գիտնական զարգացմամբ, տոկունությամբ նա վերանորոգիչ էր, բայց իր համեստ, մեղմ, փափուկ բնավորությունը հակառակում էր իր գործունեության...

Կոչողի համար, վերանորոգիչ, հեղափոխիչ լինել ցանկացողի համար հարկավոր է ունենալ ավելի զորեղ, ավելի համարձակ, ավելի հանդուգն բնավորություն, որպեսզի այդ տեսակ գործողը կարողանա դիմանալ կյանքի ամեն

տեսակ արգելքներին, մարդկանց ամեն տեսակ կեղտոտություններին և իր հասարակական գործունեության կես ճանապարհի վրա շիջանի, չիջնի իր ասպարեզից, դեռ կենդանի ժամանակ, մահից շատ տարիներ առաջ, մեռած համարվի այն ազգի մեջ, որի մեջ գործել է, որի հնացած գաղափարների դեմ երկար ժամանակ կռվել է:

Կյանքի ժամանակ իջնել ասպարեզից, նշանակում է իր թուլությունը խոստովանել, նշանակում է իրան դատապարտել հասարակական մահվան, նշանակում է իրան հաղթված խոստովանել...

Իսկպես Ստեփանոս Նաղարյանց վախճանվել է հայության համար ոչ թե 1879 թվին, այլ արդեն 1864 թվին:

Թո՛ղ հայաց հասարակությունը ինքն իրան մեղադրի, որ իր ձեռքերով սպանում է իր սեփական գործողներին, իր անտարբերությամբ և թշնամությամբ իր գործողների ամենալավերին, դեռ նրանց կենդանության ժամանակ, դատապարտում է հասարակական մահվան:

Ընթերցողը, աչքի առաջ բերելով Նաղարյանցի ամբողջ գործունեությունը, կտեսնե, որ Գրիգոր Արծրունու այս խոսքերի մեջ կա անհերքելի ճշմարտություն: Մենք էլ մեր պատմության ընթացքում տեսնեք, որ Նաղարյանցը, ունենալով անհողողող կոչողի բոլոր հատկությունները, հաստատաժողովուրդ, անխոքտակելի համոզմունքներ, ուժեղ կամք, զուրկ էր հարատև համառությունից, ֆանատիկոսությունից: Նա, ճիշտ որ, հուսահատվեց, ընկճվեց, հեռացավ ասպարեզից: Բայց նրա ժամանակակից առաջադեմ հայ հրապարակախոսներից ոչ մեկն էլ չունի այն, ինչ պահանջում էր Արծրունին. ո՛չ Ստեփան Ռսկանը, ո՛չ Նալբանդյանցը, ո՛չ Սվաճյանը չկարողացան անընկճելի մեռյալ մինչև ֆիզիկական ուժերի սպառվելը: Զորեղ էին այդ մարդիկ, բայց անաչող հանգամանքները նրանցից ավելի զորեղ հանդիսացան և տապալելին նրանց: Այդպես էլ պիտի լինեք, ուրիշ կերպ չէր կարող պատահել. առաքիններն էին նրանք: Եվ Արծրունին՝ կոչողի, հեղափոխիչի, վերանորոգչի համար պահանջելով «ավելի զորեղ, ավելի համարձակ, ավելի հանդուգն բնավորություն», իր սեփական պատկերն էր մեջտեղ դնում, իր բնավորության հատկություններն էր ձևակերպում: Նաղարյանցի սկսած գործը անցավ մի ուղղության՝ բնավորության ձեռքը. դա ինքը, Արծրունին էր, որ առաջ տարավ այդ գործը մեծ հաղթանակով: Արծրունին ուղում էր, որ ամեն մեկը իր նման լինի, բայց դա անհնարին է. Արծրունիները բացառիկ երևույթներ են կազմում...

Նաղարյանցի մահը ողբացին և այնպիսի տեղերում, ուր նրա անունը մի ժամանակ անեծք և ատամների կրճտոց էր հարուցանում: «Ճռաքաղի» խմբագիրներից մեկը, Զարմայր Մսերյանց, այդ ժամանակ «Փարոս Հայաստանի» հանդեսն էր խմբագրում. նա տպեց Նաղարյանցի պատկերը և հայտնեց, որ մեր բոլոր հայերիս լավ ծանոթ գիտնական ուսուցչապետն Ստեփանոս Եսայուն Նաղարյանց՝ որպես հայտնի է՝ առանձին զարկ տվավ մեր աշխարհիկ լիզվին և աշխատեցավ նորա կատարելագործության վերա»։ Մեծ զովասանքներ տպագրեց և «Մեղու Հայաստանին», «այն «Մեղուն», որ Ստեփան քահանա Մանգինյանի, Հովսեփ Չերքեզյանի գաղափարներից չէր հեռացել, բայց փոքրահուն էր համարձակ վերանորոգչին, որովհետև խմբագիրը Նաղարյանցի բարեկամն էր: Եվ միևնույն ժամանակ «Մեղուն» սաստիկ դիմադրում էր «Մշակին», որ «Հյուսիսափայլի» սկզբունքներն էր պաշտպանում:

* «Փարոս Հայաստանի», 1879, տետր Ա, եր. 33:

Վիթխարի տաղանդը չէր, որ Նաղարչանցին այսքան բարձր պատվանդանի վրա դրեց մեր մտավոր աշխարհում: Քրքրենք նորից նրա բոլոր գովածքները, և դրանց մեջ մեծ ստեղծագործություն չենք գտնի, չենք ասի, թե մի արտակարգ շնորհ էր դա, որ երկնքից շնորհվում է միայն հազվագյուտ ընտրյալներին: Համեստ է մեր Նաղարչանցը, և եթե մենք հեռացնենք նրան մեր հողից, դենք ուրիշ ազգերի մեջ հռչակված գործիչների կողքին, այդտեղ նա հազիվ թե նկատելի լինի:

Ի՞նչ է սա ցույց տալիս:

— Այն, որ մեր ազգին կարելի է մեծ բարերարություններ անել, չունենալով և խոշոր տաղանդ: Փոքր ենք մենք, խեղճ, կարոտ ենք սրտակից, բարեկամ ուսուցիչների: Այդպիսի ուսուցիչ էր մեզ համար Նաղարչանցը: Ունենալով զգալուն, սիրող սիրտ, լցված մի ազնիվ, բյուրեղյա հայրենասիրությամբ, նա իբրև լուսավորված մարդ, լայն, աշխարհաշեն գաղափարների ջերմ հավատացող երկրպագու, հասկացավ ժամանակի խորհուրդը, դարձավ նրա մտքաբեկ: Նա աշխատեց, լավ աշխատեց:

Եվ այդ սուրբ աշխատանքի արդյունքը այսօր մեր առջև է: Նաղարչանց՝ դա մեր հերոսն է: Նա մարմնացրեց մի նոր, մեղանում դեռ չտեսնված տիպ, հասարակությունը առաջնորդող գրողի տիպը: Նրանով գրական գործիչը հաստատուն, պատվավոր տեղ գրավեց մեր հասարակության մեջ: Տանջվեց նա երկար մաքառեց, բայց կարողացավ հոյակապ շենքի հիմքերը դնել քարի վրա. այդ շենքը նոր գրականությունն էր, հասարակական գրականությունը, նա, որ կրթում է, սովորեցնում է, խրատում է, որ գաղափարներ է ցույց տալիս, որ ղեկավարում է ձգտումները, բաց անելով նրանց առջև լայն հորիզոններ:

Մինչև Նաղարչանցը կային գրողներ, բայց չկային գրական Նահատակներ: Առաջ գրում էին սոսկ զվարճացնելու համար, իսկ Նաղարչանցը պատկերազմում էր գրելով: Նահատակվել այդ պատերազմի մեջ, դափնիններ վառտակել, գրավել հասարակության համակրանքը, դառնալ հասարակության պաշտամունքի առարկան, նրա սուրբը՝ ահա ինչ էր այդ հերոսը:

Դժբախտ չէր հայ ազգը: Նրա մեջ հայտնվում էին մտավոր հերոսներ: Եվ Նաղարչանցը դրանցից առաջինն էր: Նա այսօր էլ ոգևորում է հեռու անցյալից, հավիտենականության գրկից:

Միայն թե լինեին ոգևորվողներ...

Գրիգոր Նյրծրունի

Անմոռանալի ուսուցիչ.

Այն բոլորից, երբ իմ մեջ միտք ծագեց գրել և կենսագրությունը, և գրական գործունեության ամբողջ պատմությունը, ինձ վրա ծանաղացած է այն գիտակցությունը, թե որքան դժվար, պատասխանատու գործի եմ ձեռնամուխ լինում: Քն գործունեությունը... բայց դա մեր կյանքի պատմությունն է 25 տարիների ընթացքում: Եղե՛լ է դեպք, երևույթ, որի մեջ կամ որի առիթով լսված լինի և հզոր ձայնը: Եվ արդյո՞ք կարո՞ղ կլինեմ ես արձանագրել այդ բոլորը այնպես, որ գործն արժանի լինի և միշտ գեղեցիկ, միշտ սիրելի անվան:

Զգում եմ իմ պակասությունները: Ես մեկն եմ և և երախտապարտ աշակերտներից, մեկը այն մարդկանցից, որոնք և ուժեղ ձեռքով դուրս բերվեցին գրական հրապարակ: Լինել և վերաբերմամբ կողմնակի, սառնասիրտ դիտող ես չեմ կարող, քանի որ և վարած հսկայական, անընդհատ կոնֆլիկտ է աշակերտների համար մի սխալման հերոսություն է, որի առջև կարելի է միայն խոնարհվել, ծունր դնել: Եվ երբ այսպես է, կարո՞ղ եմ ես լինել և կյանքի պատմաբանը: Արդյո՞ք միակողմանի չե՞մ լինի ես, արդյո՞ք մարդիկ, կարդալով աշխատությունս, չե՞ն ասի թե դա պատմություն չէ, դա ներքուր է հիացած աշակերտի կողմից՝ իր մեծ ուսուցչին նվիրված:

Բայց ես չեմ վախում այդպիսի դատաստանից:

Դու, սիրելի ուսուցիչ, ավանդեցիր մեզ գործ, դրոշակ, դրա հետ և այդ ավանդին ծառայելու պարտավորություններ. ազնվություն, շիտակություն, անկեղծություն: Ահա ինչն է ինձ թե տալիս, վստահություն տալիս իմ այս ծանր գործի մեջ: Կրկեր, աղմուկը, շարախոսությունը կորչում են. փաստերն են միայն մնում: Իմ սրբազան պարտքը կլինի միայն փաստերով ղեկավարվել: Ես կլսեմ ոչ միայն քեզ, այլ և անթիվ թշնամիներիդ: Պատկերացնելով և մղած պատերազմը, ես նկատի կունենամ պատերազմի ամբողջ դաշտը, կովոդների բռնած դիրքերը, կովոդների զենքերը:

Դրոշի հայացքները, համոզմունքները անձեռնմխելի են, անբռնաբարելի են: Մնում է խոսքը, կարծիքը ամրապնդել փաստերով, մնում է անդադար իրողությունները լուսաբանել և ոչ լոկ բառերով օրհնել կամ անիծել...

Ահա ինձ ղեկավարող սկզբունքը: Վստահ լինելով նրա վրա, ես սկսում եմ գործս և նրան իմ սրտի խորին հիացմունքի հետ նվիրում եմ և, սիրելի ուսուցիչ, անման հիշատակին այսօր, երբ բոլորվում է և ողբալի մահվան առաջին տասնամյակը:

Պեկտեմբերի 19, 1902

ԼԵՈ

Գ Լ Ո Ւ խ առաջին ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏՈՀՄԸ

I

Գեորգ աղա Արծրունի: Թիֆլիս գաղթելու պատճառները: Վանի իրականությունից: Տոհմագրություն: Գեորգ աղա և ներսես Աշտարակեցի: Ճանապարհորդություն Եվրոպայում: Ամստերդամի տպարանը: Հակոբ Շահան-Ջրեպետ: Ներսեսի ախարը, Արծրունու գործունեությունը: Շինություններ Թիֆլիսում: Գեորգ աղայի բնավորությունը: Գրասիրություն: Մահ:

1813 թվականին Վան քաղաքից Թիֆլիս եկավ մի հարուստ հայ վաճառական: Նա աշխարհ տեսած, շատ ճանապարհորդած մի մարդ էր, առևտրական գործերով եղել էր Թուրքիայի զանազան կողմերում, Պարսկաստանում, Կ. Պոլսից անցել էր հարավային Եվրոպա: Բոլոր այդ տեղերում նա առևտրական էր, որ կարգադրում էր գործերը ու հետո հեռանում: Իսկ Թիֆլիս եկել էր մի դիտավորությամբ: Սովորական երթևեկողներից մեկը չէր նա, այլ մի նշանավոր անձնավորություն. ներկայացավ Վրաստանի կառավարչապետ գեներալ Ռտիշևին և հայտնեց, որ կամենում է ընտանիքով բնակություն հաստատել Թիֆլիսում, ընդունել ռուսական հպատակություն: Կառավարչապետ Ռտիշևը, տեղեկանալով հանգամանքներին, խոստացավ իր հովանավորությունն ու աջակցությունը և նույն տարվանից Թիֆլիսի բնակիչ դարձավ այդ ծագումով և հարստությամբ նշանավոր օտարականը:

Դա Գեորգ աղա Երան-Արծրունին էր:

Երան-Արծրունիների տոհմը շատ հին էր Վանում և իրան համարում էր վասպուրականի հին տերերի, Արծրունի իշխանների շառավիղ: Մահմեդական իշխանության տակ հայերը կորցրին անկախությունը իրավունքները: Որքան հայտնի է, Արծրունիները վերջին ժամանակներում վաճառականներ էին: Այդպես էր և Գեորգի հայր Երանիան: Ինքը՝ Գեորգը ծնվել էր Վանում 1771 թվականին: Ամուսնացած էր Եղիսաբեթ անունով աղջկա հետ, որ, ինչպիսիք երևում է, նույն Արծրունիների տոհմից էր, բայց այլ ճյուղից: Այդ ճյուղը կոչվում էր Պաշավյան-Արծրունի¹ և նույնպես նշանավոր էր իր հարստությամբ:

¹ Այս անունը մենք հանում ենք գեներալ Արծրունու ձեռքով գրված մի ռուսերեն թղթի Տարաբախտաբար, մեզ չհաղորդեց իմանալ ճիշտ հայերենը:

Երբեք: Գեորգը ունեցավ միայն երկու որդի. Մարիամ, ծնված 1793 թվին¹ և Երեմիա՝ 1804 թվին:

Նոր գաղթականը Վրաստանի մայրաքաղաքում հռչակվեց իրեն մի մարդ, որ անհուն հարստություն էր բերել իր հետ: Դա մասամբ ճշմարիտ էր: Միայն վաճառականությունը չէր, որ հարստացրել էր Գեորգ Արծրունուն: Նրա տոհմը Վանում ուներ կալվածներ և վայելում էր «հիսար-յուղաշի» արտոնությունը: «հիսար-յուղաշի» նշանակում է բերդի եկամուտների ընկեր. Երան-Արծրունիները որդուց որդի ստանում էին Վանի բերդի եկամուտների մի մասը: Գալով անշարժ կալվածքներին, Երան-Արծրունիների հողային սեփականությունների վրա ավելացան Պաշավյան-Արծրունիների սեփականությունները, երբ Գեորգը ամուսնացավ Եղիսաբեթի հետ: Վերջինիս հայրն էր Մահմեդ-Հակոբ Ամիրան, որ ուներ մի եղբայր՝ Մահմեդ-Ավետ Ամիրա անունով:

Այդ երկու տոհմերի կալվածները, որոնք Գեորգ Արծրունու և նրա ժառանգների սեփականությունն էին կազմում, հետևյալներն էին. 1) հողային մեծ տարածություններ Մոկս և Շատախ գավառների լեռներում, ուր կային հարուստ հանքեր, որոնց մեջ հայտնի էր մանավանդ «զոնեխը»². 2) Վանի լճի վրա Մարմիտ գյուղի ձկնորսարանը. ինչպես հայտնի է, Վանի հռչակավոր տառիխը մեծ մասամբ այդ գյուղի մոտ է որսվում. 3) Վանի Արաք թաղը, ուր Պաշավյաններն ունեին տուն և այգիներ. 4) տներ և խանութներ Վան քաղաքում:

Ի՞նչը հարկադրեց Գեորգ աղային թողնել իր հայրենիքը, այդքան հարուստությունները և տեղափոխվել Ռուսաստան:

Բուն պատճառը մեզ հայտնի չէ: Բայց կարող ենք առանց տատանվելու ասել, որ Թուրքիայից հեռացող բոլոր մարդկանց համար զարեհից ի վեր մի ընդհանուր պատճառ է գոյություն ունեցել և դա Թուրքական իրականությունն է: Այդ իրականությունն այնպես էր, որ նույնիսկ հայտնի, նշանավոր մարդիկ էլ ոչ մի կերպով պաշտպանված չէին հարստահարություններից, բռնաբարություններից: Արծրունիների տոհմային թղթերի մեջ³ մենք հանդիպեցինք մի համառոտ տեղեկություն, որ հաստատում է մեր ասածը: Բանից դուրս է գալիս, որ Պաշավյան չորս եղբայրներն սպանվել էին և նրանց կալվածները, Գեորգ Արծրունու Ռուսաստան տեղափոխվելուց հետո, հարքունիս գրավվեցան: Այս պիտքը մասամբ պարզում է, թե ինչը հարկադրեց Գեորգին մի նոր հայրենիք որոնել:

Ասում ենք մասամբ է պարզում, որովհետև ինքը՝ Գեորգը «Դարաստան երատուց» անունով իր գրքի մեջ, որ տպվեց Թիֆլիսում 1830 թվականին, ասում է թե զեն քսաներկու տարեկան հասակից էր հասկացել, որ այլազգիների մեջ ապրելու ճար չկա և բնակության տեղ էր որոնում: Այդ փոքրիկ ոտա-

¹ Մարիամը ամուսնացավ երեսնցի Սարգիս Սանասարյանցի հետ. նրա որդին էր Սանասարյան դպրոցի հիմնադիր Մկրտիչ Սանասարյանցը:

² Գեներալ Երեմիա Արծրունին Կ. Պոլսի ռուսաց դեսպանության միջոցով դատ սկսեց սեղանավոր Ալլահվերդի-օղլուի դեմ, պահանջելով նրանից մոտ 2,5 միլիոն ռուբլի: Ալլահվերդի-օղլուն Պաշավյան-Արծրունիների գործակալության էր և վաճառել էր Մոկսի և Շատախի հանքերից երան ուղարկված զոնեխը: Նա խոստովանեց այդ հանգամանքը Թուրքաց կառավարության և ռուսաց դեսպանի առաջ, հանձն առավ վերջացնել հաշիվը Երեմիա Արծրունու հետ, պայման գնելով, որ վերջինս գնա Կ. Պոլիս և անձամբ վերահասու լինի իր պահանջին: Արծրունին գնաց Կ. Պոլիս 1844-ին, բայց երկար չկարողացավ մնալ այնտեղ, այնուհետև նա պահանջում էր, որ Ալլահվերդի-օղլուն հավատարմատար ուղարկի Թիֆլիս, բայց այդ պահանջը չկատարվեց:

³ Այդ թղթերի մի շատ աննշան մասն է մնացել. Գեորգ աղայի թղթերը այրվել են 1855-ին երբ կարավանաբաշի հրդեհի ժամանակ:

նախորդ հիշատակարանի մեջ Գեորգ աղան միայն համառոտ ակնարկություններ է անում: Հայրենիքում շատ փորձանքներ, նեղություններ է տեսել, այնտեղ անցքեր են անցել նրա գլխով:

Ինչպես տեսնում եք, նոր հայրենիք նա որոնեց ամբողջ քսան տարի, մինչև որ գտավ թիֆլիսը: Իհարկե, չի կարելի ասել, թե նա իր ճանապարհորդությունների միակ նպատակը տեղ որոնելն էր դարձրել: Դեռ երիտասարդության օրերից զգալով թուրքական տիրապետության ամբողջ ծանրությունը, նա մեկն էր բյուրավոր դժգոհներից: Առևտրական ճանապարհորդությունները միայն սաստկացնում էին նրա դժգոհությունը, մանավանդ երբ Պարսկաստանից ու Թուրքիայից նա տեսնում էր եվրոպական աշխարհը, տեսնում էր, թե ինչ է խաղաղ զարգացումը, լուսավորությունը: Չքնաղ, բայց խավար ու զրոշ բախտ Վասպուրականից միանգամից հեռանալը հեշտ չէր նրա համար. հայրենիքի հետ կապում էին նրան ոչ միայն նախնիքների գերեզմանները, այլև խոշոր տնտեսական շահեր: Եվ դժգոհությունը քսան տարիների ընթացքում այնքան կիսովեց նրա մեջ, որ նա վերջ ի վերջո հեռացավ Վանից:

Ոչ օքի համար չի կարող անխորհուրդ համարվել այն հանգամանքը, որ Գրիգոր Արծրունին, «Մշակի» խմբագիրը, Վանում ծնված մի հայի որդին էր: Գրիգոր Արծրունու ամենախոշոր ծառայություններից մեկն էլ այն էր, որ նա մոտեցրեց առևտրային և թուրքահայերին և իր հզոր գրչով երկար ժամանակ արժարժում էր թուրքահայերի դատը: Այստեղ նա երևան է գալիս իրեն վանեցու նոր սերունդ, իրեն այն ժողովրդի զավակ, որ դարերով կրել է իր ուսերի վրա թուրքական ուժի մը: Նրա մեջ խոսում էին նրա պապերն ու նախնիները: Եվ այդ պատճառով կարևոր է այստեղ գտնի թուրքիկ կերպով ներկայացնել Վանի իրականությունը այն ժամանակ, երբ նրա պապը, մի շատ փահաս դժգոհ, և հայրը, ինը տարեկան երեխա, հեռանում էին այնտեղից մի լավագույն հայրենիքի հույսով: Պետք է իմանալ, թե ինչ ժառանգություն կարող էր ավանդել Վանի հին սերունդը նոր սերնդին:

Վան քաղաքը և նրա շրջակա գավառները պատկանում էին քրդերին. Վանում նստում էր քուրդ փաշա, իսկ շրջակայքում իշխում էին քուրդ բեյեր, որոնք հպատակվում էին այդ փաշային: Վասպուրականն էլ ուրեմն մի կտոր էր քրդական այն ընդարձակ թագավորությունից, որ շատ տեղերի հետ տարածվում էր և Բաղեշի ու Մուշի վրա և որ շարունակ քարուքանդ էր անում այդ երկրները: Քրդական թագավորությունը պաշտոնական անուն չէր այն ժամանակներում. պաշտոնական անուններն էին Վանի փաշայություն, Բաղեշի խանություն, որոնք օսմանյան պետության մի մասն էին կազմում: Բայց դա թագավորություն էր, այն էլ քրդական, իբրև իրականություն: Իսկ թե ինչպես էին թագավորում քրդերը, կարելի է իմանալ հենց նրանից, որ Բաղեշի 25000 տուն ժողովրդից մի կարճ միջոցում մնացին 5000 տներ: Եվ այստեղ շատ էլ դարձանալու բան չկա. այդ դժբախտ երկրում ապրած Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքը գրում է, թե քրդերը «ծծում էին մեր արյունը, դիշատում էին մեզ, փախցնում էին ծմակները ու ժայռերի ծերպերը և այդտեղ մաշում էին մեր կշանքը»²:

Վանի մեջ ապրում էին 15 հազար տուն մարդիկ. դրանցից միայն 2000 տունն էր հայ: Թուրք ժողովուրդը համարյա ամբողջովին զինվորական դասակարգ էր կազմում և կոչվում էր զուլ: Այդ զուլերի ապրուստի համար սահ-

մանված էր առանձին հարկ, որ տալիս էին բացառապես թե Վանի և թե շրջակաների հայերը, այսինքն ազգաբնակչության այն մասը, որ զենքի հետ գործ լուծեր և դրա փոխարեն վարող ու հերկող էր, արհեստավոր էր: Այդ փոքրիկ իրավազուրկ մասը այդպիսով հարկատու էր մեծ մասին: Մի երկրում, ուր քրդներ, կարգի, իշխանության ներկայացուցիչները վայրենի քրդերն էին, հայտնի է թե ինչ կլինեին տիրող զինվորականների հարաբերությունները դեպի իրանց հարկատուները:

Բայց Վանի իրականությունը այդ չէր միայն, բացի այլևայլ հարկերից, փաշան անում էր իր համար առանձին տեսակի հարկեր, որոնք կոչվում էին իմդաղի և այլը: Ահա դրանց տակ էր ծովում ժողովրդի վիզը: Փաշան առնում էր երբ և ինչպես կամենում էր, ստանում էր ամբողջ տարվանը միանգամից, և մի երկու ամսից հետո հետագա տարվանը, դարձյալ մի քանի ամսից հետո մյուս տարվանը, և այսպես շարունակ: Հարկահանությունների ժամանակ զործադրվող բռնությունները նկարագրելու կարիք չկա. ժողովուրդը և զլխավորապես, իհարկե, քրիստոնյա ժողովուրդը անխնա կեղեքվում էր: Սահմանված կարգը, նույնիսկ Թուրքիայի պես մի երկրում սահմանված կարգը, ոտնակոխ էր արվում, մեծամեծ տառապանքներ պատճառելով ժողովրդին:

Կային դրանից դուրս և այլ տանջանքներ: Թուրք ազգաբնակչությունը, այսինքն զինվորները, զուլերը, Վանում և Վանից դուրս տիրող քուրդ իշխանավորները մշտական կոիվների, արյունահեղ ընդհարումների դյուրավատ նյութ էին ներկայացնում և այդ տեղերում տիրում էր մշտական պատերազմական դրություն: Ուժեղը հաղթահարում էր թուլին, քրիստոնյա ժողովուրդը չգիտեր, թե իշխանության, տիրապետության համար կովողներից ո՞րին պետք է հնազանդվել: Այդ դրությունը բավական պարզ պատկերացնում է այն համառոտ տարեգրությունը, որ տպված է Սրվանձությանի «Մանանա» գրքի մեջ: Դա Վան քաղաքի մարտիրոսագրությունն է, որի հասարակ, անարվեստ ոճը իրականության հարազատ պատկերացման ամենալավ նշանը պետք է համարել: Պատմությունը մանրամասնաբար արձանագրում է մի ամբողջ դարի անցքերը, XVII դարի վերջից մինչև XVIII դ. վերջը: Նրա մեջ բաղմամբիվ էջեր նկարագրում են հարստահարություններ, կեղեքումներ, ավերանք և կոտորած, կանոն և աղբիկների առևանգում: Դրանք գավառական պատմության արյունոտ էջեր են և սովորաբար չեն մտնում ընդհանուր պատմության մեջ, որովհետև շատ են մասնավոր, շատ են առօրյա, սովորական: Բաց անենք այդ էջերից մեկը պատահաբար: Ահա Վանի նշանավոր կառավարիչներից մեկը, Թամուր փաշան:

«Ի ՌՃԶԲ (1733) զնաց ի վերայ Սալմաստու Մայիս ամսոյն, եւ կողոպտեաց զնա,— ասում է տարեգրությունը,— էառ զԱխրակ, 3—400 մարդ սուր քաշեց եւ դարձեալ եկն ի Վան. իմդաղի սաֆաբիա (իրան հատկացրած հարկ) ժողովեաց քան զԿ (60) քիսայ աւելի, ի Մայիսի Ի, եւ եւ զնաց ի վերայ Թաւրիզոյ եւ էառ:

Ի սոյն թիւ եկն աղղ մի թաթար, որ մարդակեր էին, զնացին ի Թաւրիզ առ Թամուր փաշայն եւ փաշայն ի զնջիլ եղած գուղասղներաց (բանտարկյալներ) օր 15 մարդ թալին տար նոցա, որք մորթէին եւ ուտէին: Ի սոյն ամի գարձավ Թամուր փաշայն ի Թաւրիզոյ եւ եկն ի Սալմաստ. իսկ Վանայ զուլն... եւ այլ մեծամեծ աղալք խորհուրդ արարին թէ փաշայն ոչ թողումք որ ի քա-

¹ Ինճիհյան, «Աշխարհագրություն», հատոր Ա, Վենետիկ, 1806, եր. 136:

² Տե՛ս իմ «Հայկական տպագրություն», հատոր 2, 144:

դաքս մտանէ. եւ Վանայ Մուսալիմ-Ալի աղայն իմացաւ, մարդ յղեաց առ փաշայն ի Սալմաստ. եւ նա մեկ օր Սալմաստու եկն ի Խօշար Իսկ Վանայ Հայք եւ Տաճիկք ի յահէն դողային. և դիմեալ ի բաղաքն՝ նորա շինած դարաղաջնէր ու շանգալներ ջարդեցին. փաշան երեք օր նստաւ ի Խօշար թէ գան ի դեմն, սակայն ոչ գնացին, այլ դարգահներ գործեցին եւ թուանքիք ի բաղան լցին փաշայն իմացաւ որ կոռել կամին, ի Խօշար եկն ի Ղուրաշ գիւղն, եւ դուրս եղած ամեն քրիստոնեայ ռայէն գնացին ի մօտն. երկնչէին թէ թալանէ դինքեանս. եւ նա յուսադրեաց զնոսա ասելով թէ՝ Մի՛ երկնչիք, երթալք, նստարուք միամիտ ի ձեր տեղին»:

Փաշան առանց պատերազմի մտնում է բերդը, կախել է տալիս ենիշարներին գլխավորին, բայց ինքն էլ կանչվում է Կարս, ուր Առնավուտ փաշան կտրել է տալիս նրա գլուխը:

«Թիւ ՌՄԳ (1754). Ղարսցի կոյր Ուսուֆ փաշեն հետ ղուլին կոռուան, մտուցին սարայն, էլան Մաշիթ, բռնեցին թուանքի յառաջ: յղեաց Խոշարայ մարդ բեր, էլան դեմ չթողին, գիշերով գաղտ դռնէն ելեալ փախաւ:

Թիւ ՌՄԳ (1755) Մարտի Ա. եկն... Նստավանց գիւղ, նստաւ, քաղաք դալ չթողին. Իսա աղէն ասքար էառ գնաց դէմ, շատ մարդիկ մեռան, գիւղացիք ամեն փախեան, ցանքեր կերցուցին, յետոյ Նէնգիշար աղասին և էնգիշարեօք, Ղազեօք առին Իսա աղէն տարին մօտ փաշայն. Մարմետ գիւղ ետ աղային, ինքն մանդուլ եղեւ, գնաց:

Թիւ ՄՌԺԸ (1769) Դեկտեմ. ամսոյն, յետ մեռանելոյ Խալիլ աղային՝ Թամուր աղայն կամէր լինել սօլ աղասի (ղուլերի գլխավոր), ոչ ետուն, վասն որոյ մեծ խռովութիւն եղեւ ի մեջ նոցա... Յաւուր միող վստահացեալ հարին փրշտօյով զկոր (կոյր) մուֆթին, որ Գասրմ աֆանդի ասէին, եւ սպանին. մեծ ոմն էր. ապա սկսեան կոռել ռամազանն (ամիս) մինչ ի գլուխ. շուկայք դատարկեցին եւ բոլոր փակեցին ի յահէ թալանելոյ. եւ մարդ ոչ կարէր ելանել ի տանէ յահէ գուլուլայիցն (գնդակ), որ այնչափ հարկանէին միմեանց, եւս առաւել գիշերն. յետ Մազրըբին, քանիցս անգամ երիշ արարին (հարձակվեցան) ի վերայ միմեանց, եւ ողջ ռամազանին մինչ ի բայրամն կոխ արարին, մինչեւ խաբար առին թէ Գամաթ Հուսէն փաշան գալոց է տեղս»:

Այդ փաշան գալիս է, կովով ու թնդանոթներով վերջ է տալիս Վանի խռովութիւններին:

«ՌՄԻԸ (1779) Դեկտեմբեր. Այս Թամուր փաշայն՝ Միթիթարենց Բարանիկն Արով, որ գիշեր կոր Գաղկէ աղջկայ տուն բռնեցին եօթն անուանի կնիկ ետ դնել ի նաւ քշել, որ են այսոքիկ. կոր Գաղկէ աղջիկ, քուլխանչու Յդիսէն, Խանթուման, Քաշալ աղջիկ, Ատաբաշու կնիկ, Ղազանչու կնիկ, Նորշինցու կնիկ, պղծեալք»:

Ահա այսպիսի աշխարհի ծնունդ էր Գեորգ Արծրունին, այսպիսի իրականութիւնն էր, որ հարկադրեց նրան հեռանալ Վանից:

Հարուստ, ազնւական վաճառականի համար ամենից շատ գրավիչ պիտի լինէր Թիֆլիսը մի քանի պատճառներով: Նախ Ռուսաստանի համբաւը, հայերի այն ընդհանուր հույսը, թե Անդրկովկաս մտնելուց հետո ռուսները պիտի ազատեն Հայաստանը մահմեդական լուծից: Գեորգ Արծրունին այնպիսի հայ չէր, որի համար նշանակութիւն չունէնար ազգութիւնը. ինչպես կտեսնենք, դա դեպի իր ազգը բարի ցանկութիւններով լցված մի մարդ էր: Այդպիսի մարդու համար գրավիչ պիտի լինէր հայ ժողովրդի մեջ ապրելը: Թիֆլիսը հայութեան կենտրոնն էր, որ վայելում էր ռուս կառավարութեան բարի ուշադրութիւնը: Գեորգ Արծրունին, իբրեւ վաճառական, չէր կարող չնկատել

որ Թիֆլիսում հայերը շատ ազդեցիկ դիրք ունէին և ամբողջ առևտուրը նրանց ձեռքին է: Ռուսաց կառավարութիւնն էլ ընդունում էր, որ այդպես է և աշխատում էր ամեն կերպ խրախուսել այդ վաճառականներին: Ահա ինչ է գրում Ալեքսանդր I կայսրը իշխան Յիցիանովին.

«Հայերը, իբրեւ մի արդունագործ ժողովուրդ, որ իր ձեռքերում ունի Ասիայի այս մասի ամբողջ առևտուրը, արժանի են ձեր առանձին ուշադրութեան և պաշտպանութեան, որովհետեւ, նկատի առնելով, որ նրանց ներում են Պարսկաստանում, կասկած չի կարող լինել, որ այդ ժողովրդի բաղմութիւնը կհաստատուի Վրաստանում, հենց որ նրանք իրանց ապահովված կհամարեն կառավարութեան բավականաչափ բարեկարգութեամբ»:

Այս հանգամանքին մեծ կարևորութիւն էին տալիս ռուսները Անդրկովկասում նոր հաստատվելու ժամանակ: Երկիրը շենացնելու համար հարկավոր էին արդունագործութեան, առևտրի մարդիկ: Եւ այդ պատճառով ռուսները ոչ միայն հովանավորում էին տեղացի հայերին, այլև աշխատում էին դրսից էլ, Պարսկաստանից ու Թուրքիայից, գրավել հարուստ, վաճառական հայերին: Այդ է պատճառը, որ կառավարչապետ Ռտիշչեն այնքան լավ ընդունելութիւն ցույց տվեց Գեորգ Արծրունուն: Այդպիսի մի հարուստ հայը մի կատարյալ գյուտ էր Թիֆլիսի համար, որ անկերպարան դրութեան մեջ էր, շունք լավ յինութիւններ, աչքի ընկնող արևուր:

Թիֆլիսում հաստատվելուց հետո Գեորգ աղայի առաջին գործը եղավ իր ազնւական ծագումը վաւերացնել տալը: 1814 թվականին նա ներկայացրեց իր ձեռքով կազմած տոհմագրութիւնը գնեւրալ Ռտիշչենին: Այդտեղ գրված էր Նրան-Արծրունիների ճյուղագրութիւնը, որ սկսվում է 1530 թվից: Նրան-Արծրունիները, նախած այդ թղթին, ծագում են Արծրունի թագավորների տոհմից: Տոհմագրութեանը, սակայն, չէր վաւերացված հին դոկումենտներով, նրա ճշտութեան միակ վկանները Վանի պատմավոր հայերն էին, նույնպես և էջմիածնի Սփրեմ կաթողիկոսը և մի քանի եպիսկոպոսները: Հասկանալի է, որ այդ վկանները կարող էին կրկնել միայն այն, ինչ տեղական ավանդութիւններն էին ասում, իսկ ավանդութիւնները դեռ բավական չէին մի այդպիսի նշանավոր ծագումը անկասկածելի դարձնելու համար:

Այդպես էլ նայեց գործին ռուսաց կառավարութիւնը: Նա չտվեց Գեորգ Արծրունուն իշխանական տիտղոս, հիմնվելով այն հանգամանքի վրա, որ իշխանական ծագումը կարելի է ապացուցանել միայն թագաւոր անձերի տված վկայականներով: Էջմիածնի վկայութիւններն էլ մի առանձին նշանակութիւն չունեցան և չէին էլ կարող ունենալ, քանի որ կառավարութիւնը նկատել էր, որ այդ տեսակ վկայութիւններ տրվում են ամեն մեկին, որ ուզում էր իր ազնւական ծագումը ապացուցանել, այնպես որ վերջ ի վերջո հրամանագրվեց ընդունել հայոց հոգևոր կառավարութեան վկայականները այդպիսի գործերում, իսկ Թիֆլիսի առաջնորդ ներսես եպիսկոպոս Աշտարակեցին մի խիստ կամակ դրեց էջմիածին, պահանջելով դադարեցնել այդ տեսակ անհիմն վկայականներ տալը:

Չնայած իր խնդրագրի մերժման, Գեորգ Արծրունին շարունակում էր իրան իշխան անվանել. 1818 թվականին գրված մի կալվածագրի մեջ նա անվանված է «Վանից գաղթած հայոց իշխան»:

Երբ գնեւրալ Ռտիշչեն տեղ Վրաստանի կառավարչապետ նշանակվեց հայտնի գնեւրալ Երմոլովը, Արծրունին նորից սկսեց խնդրել, որ ճանաչվի իր ազնւականութեանը: Թիֆլիսի բարեկարգութեան

¹ Акты Кав. Археогр. Ком., т. 11.

Համար այնքան ջանքեր արած Երմոլովը անտես շարավ Հարուստ Հայի խնդրանքը. գնահատելով Արծրունու գործունեությունը, նա փորձեց գրական ուժում տալ այն հարցին, որ մի անգամ աշդեն մերժվել էր նրա նախորդի օգուտը։ Ալեքսանդր կայսրին ուղարկված իր զեկուցման մեջ Երմոլովը նոր պատճառաբանություններ էր բերում ապացուցանելու համար, որ Արծրունուն կարելի է ընդունել ազնվականների շարքում։ Նա ասում էր, թե Արծրունիների իշխանական ծագումը ապացուցելու դոկումենտներ չէին էլ կարող մնալ, քանի որ, ինչպես հայտնի է, Հայաստանը ենթարկվել է բազմաթիվ հեղափոխումների և ավերանքների։

«Օսմանյան պետության մեջ,— գրում էր Երմոլովը,— ամենևին չկա սովորություն շնորհել ունեիցե ազնվականության դրվագներ և հրովարտակներ։ Սակայն կասկած չկա, թե Հայաստանում, որ այժմ թուրքաց տիրապետության տակ է գտնվում, կարող են լինել տիրող և ուրիշ՝ հնումը երևելի եղած ցեղերի պայազատներ, որոնց հաշվում հավանական է կարծել և Արծրունուն։ Սա ավելի ևս հաստատվում է նրանով, որ նա թողել է իր հայրենիքում իր սեփական գյուղերը և եկամուտները, Վանի բերդի մի մասով հանդերձ, որ շնորհել է օսմանյան կառավարությունը նրա ցեղին ժառանգաբար, երևի, որպես հավանական է ենթադրել, այն պատճառով, որ նրա նախնիքներն են եղել բերդի շինողներն ու տերերը»։

Գեորգ Արծրունին Երմոլովին տված իր խնդրագրի մեջ ասել էր, թե «զուհելով հայրենի աշխարհը և իր բոլոր անշարժ կալվածները և հուսալով խաղաղ կյանք վայելել նորին կայսերական մեծության արդարադատ օրենքների տակ, նա մնում է այժմ անարգված, որովհետև հավասարեցված է ստորին դասի մարդկանց հետ»։ Համաձայն լինելով, որ այս այսպես է, Երմոլովը խնդրում էր նկատի առնել Գեորգ Արծրունու արած ծառայությունները Թիֆլիսի բարեգործության համար և շնորհել նրա տոհմին ազնվականություն։ Երմոլովը շեշտում էր մանավանդ այն, որ Գեորգ Արծրունուն պատվելն ու խրախուսելը կդառնա Թուրքիայում և այլ տեղերում ապրող նրա հարուստ հայրենակիցներին դեպի Կովկաս գրավելու մի լավ միջոց։ Եվ նա բերում էր այսպիսի մի դեպք. «1818 թվականին, երբ ես բացակա էի Վրաստանից, եկան այստեղ Կ. Պոլսից երկու անձինք, որպես երեսփոխաններ այնտեղի մի քանի ամենահարուստ հայ ընտանիքների, որպեսզի տեղեկանան թե կարելի՞ է արդյոք գաղթել Վրաստան և ի՞նչ օգուտ կարող են ունենալ գաղթելով այստեղ։ Սակայն տեսնելով իրանց հայրենակցի, նույն այս Արծրունու, օրինակը և հայտնի չլինելը, թե ինչ արտոնություններ կարող են ունենալ նրանք այստեղ, փոխեցին իրանց մտադրությունը և հետ գնացին, ոչինչ առաջարկություն անգամ չանելով մեր կառավարության»¹։

Այս թուղթը Երմոլովը գրեց 1820 թվականին։ Պատճառաբանությունները հիմնավոր էին և Ալեքսանդրը նույն տարվա սեպտեմբերի 8-ին Վարչախոսից հրամանագրեց Կառավարիչ Սենատին ընդունել Գեորգ Արծրունուն ժառանգական ազնվականության մեջ և տալ այս մասին հրովարտակ։

Անկարող լինելով ստուգել և ասել թե որքան ճիշտ էր, որ Երան-Արծրունիները հին հայոց իշխանական տոհմից էին սերված, մենք միայն այն պիտի ասենք, որ Գեորգ Արծրունին Թիֆլիս մտնելու օրից ապրում էր իբրև արևելյան մի բնիկ կամ աղա։ Փողոցում նրա ետևից միշտ գնում էին երկու վանեցի

ժառանգներ, իսկ երբ ծի հեծած էր փողոց դուրս գալիս, այդ ժառանգներից մեկը ծիու աջ կողմից էր գնում, մյուսը ձախ կողմից, մի երրորդ ծառա էլ առջևից էր գնում՝ բռնած ծիու գլուխը, որ զարգարված էր թանկագին պաճուճանքներով։ Փողոցում անցնելիս՝ ամենքը ռաբի էին կանգնում և ձեռքները գլխին դրած պիտի էին տալիս, իսկ Գեորգ աղան պատասխանում էր ձեռքը ճակատին դնելով և թուրքական կերպով «սալամ» տալով։ Միևնույն ժամանակ դա մի սակավախոս, բայց խոր մտածող, հասկացող մարդ էր։ Կախարդող ազդեցություն էր անում թիֆլիսցիների վրա մանավանդ նրա հարստության համար։ Համոզմունք էր կազմվել, որ Գեորգ աղան անհուն քանակությամբ ոսկիներ է բերել Թուրքիայից։ Իսկ թե որքան մեծ նշանակություն ուներ այդպիսի հարստությունը, մանավանդ այն ժամանակվա Թիֆլիսում, երևում է այն ընդունելությունից, որ գտավ Արծրունին Ռաիշևի և Երմոլովի մոտ։ Ռուսաց կառավարության այդ երկու բարձր ներկայացուցիչները Անդրկովկասում հավատացած էին, որ Գեորգ աղայի հարստությունը մեծ օգուտներ պիտի տար Թիֆլիսին և այդ պատճառով էլ հայտնում էին բարձրագույն կառավարության, թե նա ծառայություններ է մատուցել և պիտի մատուցանե, ուստի արժանի է խրախուսաների։

Եվ իրավ, Գեորգ Արծրունին մատուցել է իր ազդին և նոր հայրենիքին աչքի ընկնող ծառայություններ։

Հետևելով ժամանակագրական կարգին, մենք ամենից առաջ պիտի հիշատակենք նրա ճանապարհորդությունը Եվրոպայում 1817 թվականին։ Տեղափոխվելով Թիֆլիս, Արծրունին մտերմացավ հայոց առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցու հետ։ Հայտնի է թե այդ ժամանակ ինչ մտքերի վրա էր հայրենասեր Ներսեսը։ Նրա տենչանքներից ամենագլխավորն էր բաց անել Թիֆլիսում մի մեծ բարեկարգ դպրոց հայ երեխաների համար։ Այդ դպրոցի հետ նա կապում էր լայն ու գեղեցիկ ծրագիրներ. ուզում էր իր դպրոցի շուրջը կենտրոնացնել գրական գործունեություն, ուզում էր ազգը լուսավորել զրբեր հրատարակելով։ Սակայն նրա վառ ոգևորությունը, անսպառ եռանդը դարձնում էին հայ ազգի վրա ընկած և նրան անողորմ կերպով ճնշող բարձր ու հին ժայռերին՝ ագիտության, անհասկացողության, նախապաշարմունքներին։ Ներսեսը կարոտ էր նյութական միջոցների, իսկ Թիֆլիսի հայերը սկզբում մի սառն անտարբերությամբ, նույնիսկ թշնամությամբ էին վերաբերվում նրան։

Այդպես չէր Արծրունին։ Ներսեսի մեջ նա գտավ իր սրտին ու հոգուն շատ մոտիկ հատկություններ։ Նա ինքն էլ մի շատ գրասեր մարդ էր. երիտասարդ հասակում, դեռ չամուսնացած, նա երազում էր Վանի ծովափի Աղթամար կղզին դարձնել ս. Ղազարի կղզու նման մի բան, այսինքն բաց անել այնտեղ տպարան, հիմնել մի ուսումնական միաբանություն։ Հոր առևտրական գործերը թույլ չավին իրագործել այդ միտքը։ Այժմ, տեսնելով Ներսեսին նվիրված այդ տեսակ կրթական և գրական գաղափարների, նա անկեղծ սիրով և համակրությամբ կապվեց նրա հետ և մինչև իր կյանքի վերջը Ներսեսի կողմնակից և աջակից մնաց։

Քաղաքակրթված երկրներում կատարած ճանապարհորդությունը մի անգամ էլ ցույց տվեց Գեորգ Արծրունուն լուսավորության և ագիտության մեջ եղած ահագին տարբերությունը։ Նորից նա զգաց, ինչպես ինքն է ասում, «մեր ազգի աղետը, թե որքան աղքատ ենք ուսման մեջ, միմյանց ատում ենք շար կախանձով, ուրիշներին հարադատ ենք, մերը ատող»։ Փարիզում Գեորգը ծառայեցավ եղեսպցի Հակոբ Շահան-Ջրպետի հետ, որ այդ ժամանակ բավական հայտնի անուն ուներ իր հայադիտական աշխատություններով և իբրև հայի-

¹ Ա. Երիցյան, «Գրիգոր Արծրունու և նրա 25 տարվա գրական գործունեության առիթով»։ Թիֆլիս, 1890, էր. 16—18։ Այս գրքույկից մենք շատ քաղվածքներ ենք անում այստեղ։

րենի ուսմանը՝ Փարիզի արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցի մեջ: Շահան-
Ջրպետը մի առանձին գիտնական համալսարան շուրջ, բայց դոնե այն ար-
դյունքը ցույց տվեց, որ հայերեն լեզվի դաստիարակությունը մտցրեց Ֆրանսիայի
մայրաքաղաքում և ունեցավ մի քանի հատ աշակերտներ, որոնցից մեկը նշա-
նավոր հանդիսացավ իրեն հայագետ: Այդ գիտնական հայի հետ Գեորգ Արծ-
րունին բարեկամացավ և վերջը պատճառ դարձավ, որ Ներսեսը բերել տա
նրան Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցի համար:

Շահան-Ջրպետից նա իմացավ, որ Ամստերդամ քաղաքում գոյություն
ունի մի հին հայերեն տպարան, որ փակված է: Նա հիշեց իր երիտասարդա-
կան տարիների մտադրությունը, հիշեց, որ իր բարեկամ Ներսեսը շատ էր
ուզում տպարան բաց անել Թիֆլիսում և վճռեց դնել Ամստերդամի տպարա-
նը, նվիրել Ներսեսի դպրոցին:

Դա մի նշանավոր նվեր էր, եթե ի նկատի ունենանք այն ժամանակվա
հանգամանքները: Տպարան ձեռք բերելը այժմ է հեշտացել, իսկ մի 80—100
տարի առաջ դա մի կատարյալ մեծագործություն էր: Հայերեն տպագրության
պատմությունը ցույց է տալիս, թե ի՞նչ մեծամեծ տանջանքներ են կրել այն
հայերը, որոնք նվիրդայի զանազան կեղծերում մամուլ էին կանգնեցնում՝
հայերեն գրքեր տպագրելու համար: Ամենամեծ դժվարությունը, որ շատ ան-
գամ վհատեցնում էր հայկական տպագրության հերոսներին, այն էր, որ օտար
աշխարհներում հեշտ չէր կարելի գտնել այնպիսի վարպետներ, որոնք կա-
րողանային հայերեն ճաշակավոր տառեր փորագրել: Եվ կանոնավոր ու գեղե-
ցիկ տառեր ձեռք բերելը մի կատարյալ դյուտ էր այն ժամանակներում: Այդ-
պիսի մի գյուտ էր և այն հայերեն տպարանը, որ գտնվում էր Ամստերդամում
և որը գնել էր ուզում Գեորգ Արծրունին:

Ամստերդամը, Վենետիկից հետո, հայկական տպագրության առաջին
ամենահարուստ հայրենիքն էր: Այդտեղ էր, որ հռչակավոր Ոսկան վարդապետ
Երևանցին բաց արավ տպարան, այստեղ էր, որ Թոմա Կալիսկոպոս Վանան-
դեցին հիմնեց իր ոչ պակաս հռչակավոր տպարանը: Սովորություն է դարձել
կրկնել, թե Գեորգ Արծրունու գնածը հենց այդ Ոսկանի և Վանանդեցու տպա-
րանն էր¹: Բայց դա կատարելապես սխալ է: Ոսկանի տպարանը վաղուց էր
տարվել լիվորնո, Մարսել, Կ. Պոլիս, և Ամստերդամում նրանից ոչինչ չէր
մնացել, իսկ Վանանդեցու տպարանը գնել էր Մխիթար Աբրահամ և փոխադրել
էր ու Ղազար կղզին: Գեորգ Արծրունու գնած տպարանը ուներ իր առանձին
պատմությունը:

1755 թվի գեկտեմբերի 16-ին Առաքել Պողոսյան անունով մի հայ Ամս-
տերդամում պայման կապեց Միքայել Ֆլեյշման անունով հայտնի փորագրիչի
հետ այն մասին, որ վերջինս հանձն է առնում պատրաստել հայերեն տառերի
500 հայրեր և մայրեր, յուրաքանչյուրը երեք ֆլորինով: Ֆլեյշման աշխատում
էր էնշեդե նշանավոր ծուլարանական և տպարանական ֆիրմայի արհեստա-
նոցում²: Նա 1756—1757 թվականների ընթացքում պատրաստեց չորս տեսակ
հայերեն տառեր և հանձնեց Առաքելին: Տառերը շատ գեղեցիկ էին այն ժա-

մանակվա համար: Ոսկանի և Վանանդեցու տառերը միևնույն տեսակի էին,
իսկ Ֆլեյշմանի պատրաստածները արդեն նոր ձև էին ներկայացնում:

Առաքել Պողոսյանը, որքան հայտնի է, գրքեր չտպագրեց, նրա պատրաս-
տել տված տառերը մնացին առանց գործադրության: Երբ Սիմեոն կաթողի-
կոսը վճռեց տպարան հաստատել Էջմիածնում, նա գրեց Ամստերդամի հայոց
կեղեցու տեսուչ Հովհաննես վարդապետին, որ Առաքելի տառերն ուղարկվեն
Էջմիածին: Բայց Առաքելը չտվեց տառերը և Սիմեոն կաթողիկոսը ստիպված
եղավ ուրիշ կերպով տառեր ձեռք բերել իր տպարանի համար: Թե ինչ եղավ
պետեհուն Առաքելը, չգիտենք: Գիտենք միայն, որ նրա տառերից կազմվեց
Խաղարչանի տպարանը Պետերբուրգում, որ հետո Հովսեփ արքեպիսկոպոս
Արքեպիսկոպոսի ձեռքով փոխադրվեց Նոր Նախիջևան և Աստրախան:

Ահա այդ Առաքելի տպարանն էր, որ գտնվում էր Ամստերդամում և կրնա-
ված էր նապուլեոն Բոնապարտի հրամանով, ինչպես վկայում է Ներսիսյան
պապի տպարանում տպված Չամչյանի «Քերականության» հիշատակարանը:
Գեորգ Արծրունին գնեց այդ տպարանը թե պատրաստի տառերով, թե մայ-
րերով և ծուլարանական պարագաներով և ուղարկեց Թիֆլիս, ուր տպարանը
գաղմ ու պատրաստ էր 1819 թվականին: Դա մի մեծ նորություն էր Թիֆլիսի
համար, ուր չկար փոքրիշատե հարուստ տպարան: Կովկասյան մայրաքաղա-
քում գործում էր միայն զինվորական շտաբի փոքրիկ մամուլը, այն էլ միայն
զառնապետական թղթեր տպելու համար: Գեորգ Արծրունու բերած այդ նորու-
թյունն այնքան աչքի ընկնող էր, այնքան նկատելի, որ Երմուկը Ալեքսանդր
Ի ին գրած իր այն թղթի մեջ, որով խնդրում էր ազնվականություն տալ Արծ-
րունուն, հիշատակում էր, իբրև նրա մատուցած առանձին ծառայություն, «Հո-
տեղիայում նշանավոր գումարով առած ամենապատվական հայերեն տպաքա-
նը, որ այժմ ընծայեց այստեղ կառուցվող հայոց ուսումնարանին»:

Տպարանի գլխավոր հարստությունը տառերն էին: Ներսեսը գնեց մեկ մա-
մուլ, տվեցրեց ուսուցիչներ և ֆրանսիական տառերի մայրեր, բայց տպարանը
միշտ մնաց Գեորգ Արծրունու անունով: Մինչև 1860-ական թվականները Ներ-
սիսյան դպրոցի տպարանը շատ նշանավոր դեր կատարեց Թիֆլիսում. դա
միակ հարուստ հայերեն տպարանն էր, ուր տպվում էին համարյա բացառա-
պես բոլոր հայերեն գրքերն ու պարբերական հրատարակությունները: Թուր
տպագրությունների վրա նշանակվում էր. «Ի Տպարանի Ուսումնարանի Հայոց
լեզվացնող յԱզնվական Գեորգայ Երեմիան Արծրունուց»: Ներսեսը իր դպրո-
ցի շափ սիրում և խնամում էր այս հիմնարկությունն էլ: Հեռատես առաջնոր-
դ սխալված չէր, նրա ակնկալություններն սկսեցին իրագործվել, տպարանը
բացվելուց հետո Թիֆլիսն իր անունը մտցրեց մեր գրականության պատմու-
թյան մեջ, կարծես Ներսեսը զգում էր, որ Կովկասի մայրաքաղաքը պիտի
զանա առևտհայերի գրական գործունեության ամենագլխավոր կենտրոնը:

1824 թվականին բացվեց Ներսիսյան դպրոցը: Հիմնադիրը երկար աշխա-
տել էր անգաղար, շինություններ էր կառուցել իր այդ կրթական հաստատու-
թյանը նյութապես ապահովելու համար: Բայց դրանով ամեն ինչ չէր վեր-
ջացել, նոր բացված դպրոցը պահանջում էր մեծամեծ ջանքեր՝ մի կանոնա-
վոր, բարեկարգ, իր կոչման բարձրության վրա կանգնած հիմնարկություն
առնելու համար: Ներսեսը կրկնապատկում է իր եռանդը. ուսուցիչներ է հրա-
վիրում, դասադրքերի, ներքին կարգ ու կանոնի մասին է հոգ տանում: Նրա
փոսկանները, նրա բազուկները գլխավորապես երկուսն են՝ դպրոցի տեսուչ
Արքեպիսկոպոս Բաճանա Ալամզարյանը և Գեորգ աղա Արծրունին:

Արծրունու խորհրդով էր, որ ինչպես ասացինք, Ներսեսը Փարիզից հրա-

¹ Երեցյան՝ Ներսիսյան դպրոցի պատմության և «Գրիգոր Արծրունի» բերդյուրի մեջ:

² Մեր ձեռքում գտնվում են էնշեդեի ծուլարանի նմուշները, որոնք տպագրված են 1768
թվականին: Այդտեղ կան Առաքելի հայերեն տառերի նմուշներն էլ (Տե՛ս «Պատմություն Հայկա-
կան Տպագրության», Վենետիկ, 1895, եր. 179) և մենք տեսնում ենք, որ դրանք հենց այն տա-
ռերն են, որ գնել է Արծրունին: Մինչև օրս էլ Արծրունիների տնային կայքի մեջ գտնվում է
Ֆլեյշմանի ձեռքով փորագրած հայրերի մի մասը:

վիրեց Շահան-Ջրպետին Թիֆլիս: Փարիզից վերադառնալուց հետո Գեորգ աղան մեծ դովասանքներով էր խոսում այդ մարդու մասին, նկարագրելով նրան որպես մի հայտնի գիտնականի: Ներսեսը հավատաց. նամակագրություն սկսվեց նրա և Ջրպետի մեջ: Ներսեսյան դպրոցի բացվելուց հետո, երբ պատարաստված, գիտուն ուսուցիչների այդքան մեծ պակասություն էր զգացվում, Ջրպետի Թիֆլիս գալը և դպրոցի դասատու դառնալը ինքնըստինքյան մի վճռոված հարց պիտի լիներ: Ո՞վ պիտի ավելի հարմար ղեկավար դառնար դպրոցում քան այդ մարդը, որ գիտնականի համբավ էր վայելում Փարիզի պես մի քաղաքում: Նա մի կատարյալ գյուտ պիտի լիներ դպրոցի համար: Ներսեսը ծախսեր չէ խնայում, հրավիրում է Ջրպետին. միայն ճանապարհածախս, Փարիզից Թիֆլիս գալու համար, ներսեսը վճարեց 10,400 ֆրանկ: Ջրպետը մի վաթսուամյա ծերունի, Թիֆլիսում գեղեցիկ բնդունելություն գտավ: Բայց շուտով հայտնի դարձավ, որ զանգակի ձայնը հեռվից է լավ գալիս և այդ գիտնականը այն չէր, ինչ կարծում էին:

Ներսեսը չկարողացավ Թիֆլիսում ականատես լինել իր հրավիրած գիտնականի գործերին: 1827 թվականին, երբ Ջրպետը դեռ հիվանդ պառկած էր, սկսվեց ուս-սյարսկական պատերազմը: Հայտնի է, թե ներսեսը ինչ մեծ դեր է կատարել նախընթաց պատերազմներում, ուստի զենքի գործը հեշտացնելու համար: Այս անգամ պատերազմական բեմը Արարատյան երկիրն էր, որ ամենայն հայաց Մայր Աթոռը դեռ հեծում էր պարսկական իշխանության տակ: Ներսեսը, հայ կամավորների գունդ կազմելով, ճանապարհվեց պատերազմի դաշտը, դպրոցի կառավարությունը հանձնելով իր մտերիմներին՝ Ալամդարյանին, Արծրունուն և Հարություն Շերմազանյանին: Սրանք ամենայն հույսով շարունակեցին հոգատարությունը, այնպես որ դպրոցը համարյա վնաս չէր կրում իր հիմնադրի բացակայությունից: Կարգադրողը, ցուցմունքներ տվողը, իհարկե, էլի ներսեսն էր. պատերազմի դաշտումն էլ նա բավական ժամանակ էր գտնում իր դպրոցին նվիրվելու համար: Ալամդարյանը և Արծրունին շարունակ նամակներ էին գրում նրան, տեղեկություններ էին տալիս և հրահանգներ խնդրում: Արծրունու հոգածությունը գլխավոր առարկան հիվանդ Ջրպետն էր: Նա էր տալիս նրա ծախսերը, ամսական ուժեղացում: Ներսեսը դեռ որոշ ուժեղ չէր նշանակել, բայց ստանալով Արծրունու հաշիվներն ու տեղեկությունները, հանձնարարում էր նրան ծախս չխնայել հիվանդ ծերունուն խնամելու համար: Սակայն Արծրունին շուտ համոզվեց, որ այդքան խնամքի և ուշադրության արժանացած մարդը միայն ստանալ գիտե, արդյունք չի ցույց տալիս և չի տակ մարդ էլ չէ:

Պարսկական պատերազմը շուտ վերջացավ. մի քանի ամսվա ընթացքում ոչ միայն ամբողջ Արարատյան երկիրը անցավ ուսաների ձեռքը, այլև Թավրիզը վերցվեց: Բայց ներսեսը այդ պատերազմում ցույց տված իր մեծ ծառայությունների փոխարեն հալածանքի ենթարկվեց Պասկևիչի կողմից:

Պատերազմի սկզբում գեներալ Պասկևիչը Կովկաս էր ուղարկված՝ Երմուլովի հետ միասին գործելու: Բայց փառասեր, նախանձոտ Պասկևիչը տեղ հասնելուն պես սկսեց ինտրիգներ լարել Երմուլովի դեմ և կարողացավ տապալել նրան: Այնուհետև պատերազմական հաղթությունները հերոսացրին նրան. փառքի հասցրին, բայց նա չմոռացավ իր քինախնդրությունը, և հալածանքները ուղղեց Երմուլովի բարեկամների դեմ, որոնց մի-մի հեռացրեց Կովկասից: Դրանց թվումն էր և ներսեսը: Պատերազմը վերջացավ, ներսեսը այլևս հարկավոր չէր Պասկևիչին և սա հայտնեց Պետերբուրգի կառավարության:

Թե ներսեսը վստահելի անձնավորություն չէ, թե նրան Կովկասում պահելը ավելորդ է, վստահավոր:

Հերոսի այս ցանկությունն էլ անտես չարվեց Պետերբուրգում: Երմուլովի պես մի մարդուն Պասկևիչի քմահաճությունը զոհ բերելուց հետո առանձին մի դժվարություն չէր ներսեսին զոհելը, թեև դա հայ հոգևորականության ամենակշանավոր, ազդեցիկ ներկայացուցիչն էր: Եվ ահա ներսեսը հրաման ստացավ անմիջապես գնալ Քիշինև և ստանալ Բեսարաբիայի առաջնորդի պաշտոնը: Կա մի պատվավոր աքսոր էր: Ներսեսի դեմ դժգոհություն ունեցողները, իսկ զրանց թիվը փոքր չէր, գլուխ բարձրացրին, տոնում էին իրանց հաղթանակը:

1828 թվականի ամառը ներսեսը Թիֆլիսումն էր. այստեղ միայն երկու ամիս կարողացավ մնալ: Նա դեռ չգիտեր, թե պետք է պաշտոնով մնա Քիշինևում, կարծում էր, թե շուտով դարձյալ պիտի վերադառնա Թիֆլիս, ուստի բերանացի կարգադրություններ արավ թեմական գործերի և իր դպրոցի մասին: Վերջինիս տնտեսական կառավարությունը նա հանձնեց էլի Գեորգ Արծրունուն և Շերմազանյանին, իսկ Ջրպետին նշանակեց տեսուչ և որովհետև սա քարունակ գանգատվում էր, թե Արծրունին չէ տալիս իր ամսական ուժեղացում, ներսեսը խնդրեց Արծրունուն այնպես վարվել Ջրպետի հետ, որ սա գանգատներ չանե: Ուսումնարանի հոգսը ամենագլխավորն էր. պետք էր նրան պահպանել ներսեսի բացակայության ժամանակ: Իսկ թե որքան հոսանքով էր Արծրունին կալած այդ գործին, ցույց է տալիս նրա հետևյալ գրությունը, որ ուղղված էր ներսեսին.

«Որովհետև Սրբազնութիւն Ձեր յետ միջոց ժամանակի հեռանալոց էք քաղաքէս, դիտումն ծառայիդ յայտնեմ վասն վարժարանի եւ տպարանին: Սրբազնութիւն Ձեր թո՛ղ որպէս եւ կամի օրինագրել, կանոնաւորէ զգործս եւ ղկացութիւնս վարժապետաց եւ որոշէ զամենայն իրս կարեւորս, զի որպէս կախեալ կայ ի կամաց սրբոյ Տէրութեանդ: Յետ ամենայնի՝ արժան համարեմ քացայայտել եթե կարելի եւ օգտակար համարես, ընտրեա՛ զերկուս կամ զերիս անձինս հայրենասէրս՝ որք լինիցին վէթիլ, այսինքն վերատեսուչ ամենայն գործոց վարժարանի եւ տպարանի՝ թէ եկամտից եւ թէ ծախսից եւ յայլ ամենայն իրս, զորս լինի օգտակար եւ պայծառացուցիչ վարժարանի եւ ազգիս:»

Ներսեսը, սակայն, բավականացավ իր բերանացի կարգադրություններով և շտապեց ճանապարհ ընկնել դեպի Ռուսաստան: Բավական էր նրա հեռակալը, և Թիֆլիսում սկսեցին զանազան տեսակ լուրեր պատել: Ներսեսը աքսորված է, շուտով կաքսորվեն և նրա բարեկամներն ու կողմնակիցները, որոնց անունները գաղտնի արձանագրված են ոստիկանության մեջ: Ահա ինչ էին խոսում Թիֆլիսում. և սարսափը գնալով սաստկանում էր: Դպրոցի ուսուցիչները երկյուղից հրաժարվեցին իրանց պաշտոններից. Արծրունին և Շերմազանյանն ստիպված էին միառժամանակ հեռանալ դպրոցից, որովհետև լուրեր էին տարածվել, թե նրանց էլ շուտով պիտի սե կառքի մեջ նստեցնեն և արսորեն: Դպրոցը փակվեց, 400-ի չափ աշակերտները արձակվեցան և ցրվեցին:

Քայքայվում էր ներսեսի ձեռակերտը: Բարեբախտաբար շուտով հայտնի դարձավ, որ սարսափահար լուրերը սուտ են: Ներսեսի սակավաթիվ բարեկամները նորից շունչ են քաշում և նրանց առաջին գործն է լինում վերակենդանացնել սուտ լուրերի պատճառով փակված հիմնարկությունները՝ դպրոցը և տպարանը: Նրանք դիմում են Գեորգ Արծրունուն և վերջինս մի ժողով է կազմում Ջրպետի մաս: Այդտեղ Արծրունին հանձն է առնում գործերի ղեկավարը դառնալ և առաջարկում է միաբան գործողության մի մեկը երեսի:

վրա ընկած գործերը: Երեք հանգամանք կային, որոնք, ինչպես գրում էր Արծրունին Ներսեսին, հարկադրեցին նրան առաջ անցնել և աշխատանք շինել, առաջինը Ներսեսի պայծառ անունն էր, երկրորդը՝ աշակերտների ցրվելը և դպրոցի ու տապարանի փակվելը, իսկ երրորդն այն էր, որ նա ինքն էլ երախտիք ուներ դպրոցի վրա: «Այս պատճառով, ասում է նա, ես շարժվեցա բարի նախանձից և դեպի իմ հայրենիքն ունեցած ջերմեռանդությունից, որ չէ թուլ տալիս ինձ բարի, ազգօգուտ գործերի վերաբերմամբ անհոգացող լինել, որքան կենդանի եմ»:

Եվ իրավ, Գեորգ Արծրունու եռանդուն գործունեության շնորհիվ Ներսիսյան դպրոցը նորից կենդանանում է: Արծրունին իր վրա է վերցնում դպրոցի և տապարանի տնտեսական կառավարությունը և համաձայնվում է ամեն օր մի ժամ գնալ դպրոցը և վերահասու լինել գործերին: Ալամդարյանը նորից ստանձնում է ուսումնական մասի կառավարությունը: Եվ այսպիսով դպրոցը, մոտ 20 օր փակ մնալուց հետո, վերաբացվում է օգոստոսի 27-ին: Արծրունու գործունեության մասին Ալամդարյանը այսպիսի վկայություն էր տալիս Ներսեսին գրած իր նամակում. «Աղա Գեորգ Արծրունին, այդ ազնվական մարդը, մի շտեմնված ջերմեռանդությամբ աշխատում է բարեկարգել ուսումնարանի ներքին և արտաքին կառավարությունը»:

Գոհ և բավական էին ուսումնարանին և տապարանին նվիրված այդ մի քանի մարդիկ: Բայց խաղաղ ու համերաշխ գործունեությունը երկար չտևեց. Ներսեսի թշնամիները քնած չէին: Զրավականանալով, որ այդ անձնվեր գործիչը հեռացված էր Թիֆլիսից և Կովկասից, թշնամիները, որոնք բաղկացած էին, իհարկե, թե աշխարհական և հոգևորական հայերից, ոչինչ ջանք չէին խնայում, որ վնասեն Ներսեսի բարեկամներին, և դրանով ոչնչացնեն Ներսեսի անվանն այնքան պատիվ բերող հիմնարկությունները:

Սև նախանձը, շարակամությունը, հայի դժբախտության այս շար հրեշտակները, դրդեցին այդ թշնամիներին շահագործել Պասկևիչի ունեցած ատելությունը Ներսեսի դեմ: Նրանք շարունակ գրգռում էին գոռոզ և ամբարիշտ Պասկևիչին այն երեք-չորս անձինքների դեմ, որոնք Ներսեսի գործերի և դադափարների արթուն պահապաններն էին: Եվ այդ բանը հաջողվեց նրանց: Ալամդարյանի, Գեորգ Արծրունու և սրանց երկու ընկերակիցների դեմ խիստ հալածանքներ սկսվեցան: Ալամդարյանն ու Արծրունին ոստիկանական հսկողության ենթարկվեցին: Շուտով Ներսեսի թշնամիները մի նոր դաշնակից էլ դառան: Եվ դա ուրիշ ոչ ոք չէր, եթե ոչ Հակոբ Շահան-Ջրպետը, այն մարդը, որ այնքան բարեբարություններ էր տեսել Ներսեսից...

Ներսիսյան դպրոցին Ջրպետը կպել էր պարագիտի պես: Ստանալով, շնայած դպրոցի դրամական նեղ դրության, բավական մեծ ոտճիկ, վայելելով Թիֆլիսում մեծամեծ պատիվներ, այդ «գիտնականը» համարյա ոչինչ չէր ցույց տալիս. նրա գործն էր շարունակ գանդատվել, թե քիչ է ստանում կամ ժամանակին չէ ստանում ոտճիկը: Գեորգ Արծրունին, Ներսեսի աքսորից հետո դառնալով դպրոցի գլխավոր ղեկավարը, շատ դեպքերում էր զգալ տալիս Ջրպետին, որ նա իր ստացածի և համբավի չափ արդյունք չէ ցույց տալիս: Այդ արդեն բավական էր, որ եղեսպացի հայր դուրվեր Ներսեսի թշնամիների գիրկը: Եվ նա, շարունակելով ապրել դպրոցի շինության մեջ, ստանալով ոտճիկ, դառնում է Պասկևիչի և նրա հովանու տակ աշխատող թշնամիների գործիք: Սակայն Արծրունին այնքան թույլ ու խեղճ մարդ չէր, որ անտարբեր ու լուռ մնար այդ պիսի ստոր արարքի դիմաց. նա խոշոր ընդհարում ունեցավ Ջրպետի հետ, որին շուտով արձակեցին դպրոցի տեսչությունից:

Կոնվեր սաստկացավ: Ջրպետը ցույց տվեց իր հոգու ամբողջ տգեղությունը. նա շարունակում էր ապրել դպրոցի շինության մեջ, ոտճիկ ստանալ: Եվ այդպես, Ներսեսի մտերիմները, ազդեցիկ և հարուստ Գեորգ աղայի դեկավարությամբ, ստիպված էին մի կողմից պաշտպանվել հակառակորդների զվեղի մասնություններից, մյուս կողմից պատժել Ջրպետի նման մարդկանց: Բայց երկու մրցակից կողմերի ուժերը խիստ անհավասար էին: Պասկևիչի մարդիկ իրանց կողմն ունեին իշխանությունը, մինչդեռ Ներսեսի մարդիկ ոչ մի պաշտպան չունեին և պաշարված էին սաստիկ երկյուղից:

«Գիշերները, — կարդում ենք Ներսիսյան դպրոցի պատմության մեջ, — վաղի պարսպի շուրջը ծպտյալ ոստիկաններ էին պտտում և դիտում, թե ով է գալիս-գնում Առաջնորդարան, ուր քնակվում էին Սիմեոն արքեպիսկոպոսը և Ալամդարյանը: Սոցա գրած կամ հանուն սոցա եղած նամակները փոստատում բռնվում էին»:

Գեորգ Արծրունին և Շերմազանյանը վախենում էին տանից դուրս գալ, բայց շարունակում էին գործել հօգուտ դպրոցի: Արծրունին նամակներ էր գրում Ներսեսին, տեղեկություններ էր հաղորդում նրան:

Օգտվելով այդ սարսափահար-դրությունից, Ջրպետը կամեցավ մի անգամ էլ հարստահարել այն դպրոցը, որ դժբախտություն էր ունեցել նրան Փարիզից հրավիրելու այն հույսով, թե օգուտ պիտի տեսնե նրանից: Դպրոցը տվել էր նրա ճանապարհածախսը Փարիզից Թիֆլիս, այժմ Ջրպետը կարծում էր, որ դարձյալ դպրոցը պիտի տա ճանապարհի ծախսը՝ Թիֆլիսից Փարիզ գնալու համար: Պասկևիչի միջոցով նա այդպիսի պահանջ արեց դպրոցից: Ահա ինչ էր գրում Գեորգ Արծրունին Ներսեսին. «Յայտնեմ վերջին յուսահատությունս, դի պատվելի Ջրպետ, ըստ յորդորից Բաստամովին եւ այլ բանի մի իւր նման բարի անձանց, Աւագ երեքշաբթի, այսինքն Չարչարանաց արաթի, համեմատեալ իւր նախորդին², խնդիր է մատուցեալ գրաֆին Նրեւանայ³ գանդատանս ի վերայ սրբազնութեանց, Սիմեոն արքեպիսկոպոսին, եւս տալել ի վերայ Յարութիւն վարդապետին⁴ եւ ծառայիդ: Բացի ամենայն գոհգատից, նա պահանջէ զիւր ոտճիկ ըստ կամաց իւրոց... եւ ի Գաղղիոյ բնակալ գրեանք եւ այլ ինչ վասն վարժարանին — գինն նոցա, պահանջէ նաեւ գալատեան եւ գնալոյ ճանապարհի ծախսն եւ ասէ թէ «Ես երեք տարի ծառանակաւ եկեալ եմ եւ պարտիմ գնալ ժամանակին իմոյ ծառայութեանս ի Փարիս եւ թէ հաշիւ տեսանելոց եմք»:

Իդուր դպրոցի վարչությունը ապացուցանում էր, որ Ջրպետը ստանալի չունի, որ նա նույնիսկ ավելի է ստացել քան հարկավոր էր: Թիֆլիսի նախնական դպրոցի հարկադրեց տալ ճանապարհածախս, և դպրոցը 1250 ռ. տվեց, բայց դրա փոխարեն գոնե այն օգուտն ունեցավ, որ պահանջեց Ջրպետից հեռանալ իր շինությունից: Այդպես էլ եղավ. Ջրպետը մոռացավ Փարիզ գնալը, ինաց Թիֆլիսում և երկար ժամանակ կատարում էր իր դերը Պասկևիչի մոտ: Թիֆլիսում էլ մեռավ նա:

Ահա այս տեսակ ծանր հանգամանքների մեջ էին Ներսեսի չորս մտերիմները պահպանում Ներսիսյան դպրոցի գոյությունը: Հալածանքները, մատնությունները չէին վախեցնում գրանց: 1829 թվականի հուլիսին Գեորգ Արծրունու

¹ Երեցյան, «Պատմ. Ներսիսյան դպրոցի», եր. 175:

² Ակնարկում է Հուդային:

³ Պասկևիչ:

⁴ Ներսես Ալամդարյանին վարդապետական կոչում էր տվել:

նին հայտնում էր ներսեսին, որ դպրոցի համար նոր կալված են առել: Իր հըրճվանքը այդ առիթով նա հայտնում էր այսպիսի խոսքերով. «Սրբազան Տեր, այնքան ուրախ եմ, որ համարիմ իբրև սկսական կալված իմ: Գործողների այսպիսի անկեղծ ոգևորությունն էր պատճառը, որ ներսեսի ուսումնարանը, նույնիսկ այդ տեսակ հանգամանքների մեջ, բարեկարգվեց, սկսեց կանոնավոր կյանք վարել: Եվ այսպես շարունակվեց մինչև 1830-ի ամառը, երբ խոյերան վերջ դրեց Արծրունու կյանքին, իսկ Ալամդարյանին Պասկեֆը հեռացնել տվեց Քիֆլիսից: Դպրոցը առժամանակ փակվեց:

Պետք է ասել, որ վերջերում Արծրունու և Ալամդարյանի մեջ էլ գծառություններ ծագեցին: Եթե Արծրունին համառ, իր ասածի մարդ էր, Ալամդարյանն էլ պակաս չէր նրանից իր բնավորության պակասավոր կողմերով: Բայց կա այն հանգամանքը, որ այդ գծառություններից չվնասվեց դպրոցը, ընդհակառակն, Արծրունին, ինչպես երևում է մահից երեք-չորս ամիս առաջ նախնի կաթողիկոսին գրած իր մի նամակից, խոստովանում էր Ալամդարյանի արժանավորությունները, խնդրում էր վարձատրել նրան և թույլ չտալ, որ նա հեռանա գործերից, որովհետև, ասում էր նա, չկա այնպիսի անձն, «որ կառավարէ զամենայն, և ուրեմն մնալ մեզ հետ հայրենասիրացս ապարդիւն այսքան վաստակաբեկութիւն՝ մանավանդ յայս ոսկեդար ժամանակիս... և մեր լինիմք անպիտան և ծաղր ի մէջ ամենայն ազգաց»:

Մեր պատմածներից արդեն շատ պարզ երևաց, թե որքան վառ էր հայրենասիրությունը Գեորգ Արծրունու մեջ և որքան շատ էր նա լցված բարի ցանկություններով դեպի իր ազգը: Ավելացնենք մի երկու փաստ էլ:

1824 թվականին Քիֆլիսում էր գտնվում վանեցի վաճառական Մահտեսի Գասպար Զարուխյանցը. նա ամուսնացած չէր և լավ կարողություն ուներ Արծրունին, տեսնելով, որ իր հայրենակիցը հափշտակված է ներսեսի գործերով, համոզում է նրան բարեգործական կտակ կազմել: Զարուխյանցը համաձայնվում է և իր կտակի մեջ, ի միջի այլոց, 4600 ուրլի է հատկացնում ներսեսյան դպրոցին, որպեսզի այդ գումարով գրքեր տպագրվեն նրա տպարանում: Կտակակատարները նշանակվեցան ներսեսը, Արծրունին, Շերմաղանյանը: 1826 թվին կտակակատարները տպագրեցին այդ փողով Զամչյանի մեծ քերականությունը: Վերջապես հիշենք և այն, որ Արծրունին, ներսեսի մյուս բարեկամների հետ, 10.000 ուրլի հավաքեց և ուղարկեց էջմիածին՝ վանքի պարտքերը տալու համար:

Եվ այսպես, վանի դժբախտ իրականությունից դուրս եկած այդ վաճառական մարդը, որ մի առանձին գիտություն չէր ստացել և իր մասին ասում էր, թե չունի «գրականական գիտություն», բնատուր խելքով այնքան լավ բռնում է ժամանակի պահանջները, ժողովրդի կարիքները, որ քաջությամբ կանգնում է իր ժամանակի փոքրաթիվ առաջավոր մարդկանց շարքում և մի զարմանալի սիրով կապվելով ներսեսի նման փայլուն գործիչի հետ, նրա գրողական տակ կռիվ էր մղում խավար ուժերի դեմ հանուն իր ազգի առաջադիմության:

Այժմ տեսնենք, թե ուրիշ ինչ բաներով անուն հանեց Արծրունին և որոնք են նրա մատուցած ծառայությունները, որոնց մասին ակնարկում էր Նրմուկյի իր թղթերի մեջ:

Քիֆլիս գալուց հետո Գեորգ աղան սկսում է կալվածներ առնել: Ամենից առաջ, այն է՝ 1818-ին նա գնում է իշխան Օրբելյանովների այգու մի մասը 1700 ուրլով: Դա այն կալվածն է, ուր ապագայում շինվեց Արծրունու հայտնի գալերեան: Գեորգը այդտեղի վրա մեծ ուշադրություն չդարձրեց: Նրա միտքը

էր կառուցանել մի մեծ առևտրական կարավանսարայ: Քիֆլիսի առևտուրն այն ժամանակներում կենտրոնացած էր Սիոնի եկեղեցու մոտերքում: Այդտեղ, Քուսի ափին, ուսաց եկեղեցական վարչությունն ուներ մի հին, ավերակ կարավանսարայ: Վրաստանի էկզարխը ձեռնադրեց համարեց ծախել այդ կալվածը. աճուրդ նշանակվեց 1821 թվականին և ամենաբարձր գինը՝ 20.000 ուրլի, առաջարկեց Գեորգ Արծրունին: Անմիջապես նա սկսեց կառուցանել այդ ընդարձակ հողի վրա մի մեծ, հույակապ կարավանսարայ, որ հույակեց նրա անունը և դարձավ Քիֆլիսի ամենանշանավոր զարգերից մեկը: Գեներալ Նրմուկյի առանձին հոգս էր տանում ավերակ և աղքատ Քիֆլիսը շինացնելու, զարգարելու մասին. Արծրունու պես կարող, ունեւոր մարդուն նա ամեն կերպ խրախուսեց այդ ձեռնարկությունը առաջ տանելու համար և, ինչպես տեսանք, հենց այդ նպատակով էլ նա միջնորդեց, որ Արծրունուն ազնվական կոչում տրվի, ի նկատի առնելով այն, որ նա քաղաքին օգուտներ է տալիս:

Կարավանսարայի շինությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես կազմվեց Գեորգ աղայի ժողովրդական հույակը Քիֆլիսում, միևնույն ժամանակ դուրս է բերում նրա բնավորության մի քանի տիպական գծերը: Ուստի ավելորդ չպիտի լինի մի քանի մանրամասնություններ առաջ բերելը:

Ահագին շինությունը Արծրունին սկսեց առանց ճարտարապետի, իր ծրագրած մակարդակով: Պատմում են, որ «Քուրը երկու անգամ տարել է ջրի կողմից բարձրացրած պատը, բայց Արծրունին, իր դործը լավ հասկացող մարդու հաստատակամությամբ, չթողեց իր ծրագիրը և երրորդ անգամ սկսեց գնդից բուրգեր բարձրացնել: Այդ աշխատություններին Քիֆլիսը նայում էր դարմանքով. մի կողմից նա համոզվում էր, որ Գեորգ աղան իր ասածի մարդ է. արգելքների առաջ կանգ չի առնում, մյուս կողմից առասպելներ էր հորինում նրա հարստության մասին: «Գեորգը աղի օսկիքը դիժ Քոֆին էլ խելքացրին», ասում էր ժողովուրդը: Լուր տարածվեց, որ եթե գետն այլևս չի կարողանում քանդել պատերը, դրա պատճառն այն է, որ բուրգերի մեջ ոսկով լի պարկեր և դարսել Գեորգ աղան: Գտնվեցան նույնիսկ այդ ոսկու պարկերին տիրանալ ցանկացողներ. գետի մյուս ափից նավակներով մոտեցան նոր շինության պատերին, սկսեցին ծակծակել պատերը, բայց շուտ թողեցին, համոզվելով, որ ոսկու պարկերը պահող պատերը շատ են ամուր:

Պատմում են և հետևյալ բնորոշ դեպքը: Արծրունին շատ հավանում էր քրմնադիր Կիկոլին, որ շատ լավ հասկանում էր շինության գործը և հենց այդ պատճառով էլ նոր շինվող կարավանսարայի վրա հսկում էր իբրև Արծրունու օգնական: Մի օր, ասում են, հմուտ վարպետը և կալվածատերը իրար մետ վեճի բռնվեցին, կռվեցին. Կիկոլին գտնում էր, որ Գեորգ աղան սխալ է հասկանում և շինությունը պետք է շարունակել այնպես, ինչպես ինքն է ասում: «Քանի որ ասածս չես հավանում, արա քո իմացածը, տեսնենք ինչ դուրս կգա», — ասաց Արծրունին, խռովեց, տուն գնաց և բարկությունից հիվանդացավ: Կիկոլին շարունակեց ինչպես ինքը գիտեր: Անցավ երկու ամիս. Արծրունին չէր գնում տեսնելու շինությունը, բայց տալիս էր բոլոր ծախսերը: Վերջապես, երբ Կիկոլին արել պրծել էր իմացածը, Գեորգ աղան գնաց տեսավ նրա գործը, շատ հավանեց, համբուրեց հմուտ արհեստավորին, մինչև իսկ լինում տվեց նրան: Բայց մյուս օրը հրամայեց քանդել Կիկոլի շինածը և սկսել նորից, ինչպես ինքն էր ասում: «Նա տեսա քո շինածը և հավանեցի, հիմա կուղեմ, որ դու տեսնես իմ շինածը», — ասաց նա վարպետին: Ուժեղ կամքի տեր Արծրունին, որ հավատում էր իրան, զգում էր, որ ինքն էլ լավ գիտե,

հասկանում է, ոչինչ համարեց մեծ ծախսերը, որպեսզի ցույց տա որմնադիր Կիկուլին, թե ինքը իզուր չէ իր ասածի մարդ:

Այս հատկությունը, ինչպես կտեսնենք մեր այս գործի ընթացքում, ժառանգական էր Արծրունիների տոհմի մեջ: Գեորգ աղան այնպիսի մարդկանցից չէր, որոնք մի բան դնում են մտքում և չեն կատարում. դա մի սովորական մարդ էր, որ հետևում էր իր հաստատ կամքին և անպատճառ հասնում էր իր նպատակին: Շիտակ բնավորություն ուներ, ատում էր սուտը, չէր սիրում ընկերությունների և խնջույքների մեջ ժամանակ անցկացնել, պարապ մարդկանց հետ զվարճախոսություն անելու սովորությունը չուներ: Ներսեսի գործերում նրա կատարած դերը արդեն մի շատ լավ ասպեկտից է, թե որքան նա հաստատ, անդրադիմացի էր իր համոզմունքների մեջ: Ում մի անգամից չէր սիրում, նրան երբեք իր մոտ չէր թողնում և երբեք չէր ներում նրա արած սխալը: Առատաձեռն մարդ էր, սիրում էր օգնել կարոտներին, բայց գիտեր հաշիվ պահանջել իր տված օգնության մասին և սաստիկ բարկանում էր, երբ իրան խաբւած էր տեսնում: Սաստիկ ինքնահավանությունը խիզախություն էր տալիս նրան. նա չէր սիրում հակաճառություն, կամենում էր, որ իր ասածը կատարվի:

Վանեցի վաճառականի այս ինքնուրույն, ամբողջացրած բնավորությունը հանեց նրան սովորական, առօրյա մարդկանց շրջանից և կատարել տվեց նրան բավական նշանավոր հասարակական դեր, որքան այդ հնարավոր էր այն ժամանակներում մի վաճառականի համար: Մնում է ավելացնել այդ նշանավոր մարդու հատկությունների վրա և նրա սաստիկ զբաղմունքները:

Տեսանք, որ դեռ Վանում, երիտասարդության օրերում, նա կամենում էր նվիրվել գրականության: Տեսանք նույնպես, որ այդ գրասիրության արդյունքն էր Ներսիսյան դպրոցի համար Ամատերդամի տպարանի գնելը: Բայց Գեորգ Արծրունին միայն ուրիշներին չէր խրախուսում գրականությանը պարապելու, նա ինքն էլ ուներ գրելու, հեղինակելու շնորհ: Մահվան տարին, 1830-ին, Ներսիսյան դպրոցի տպարանից լույս տեսավ նրա մի աշխատությունը հետևյալ վերնագրով. «Դարաստան խրատուց, բաղեալ ի զրոց իմաստասիրաց շանիւք Ազնուական Գեորգայ Արծրունեոյ ի վայելա Մանկանց Հայաստանի»:

Առաջաբանի մեջ Գեորգ աղան խոստովանում է, որ չունի այնքան գրական գիտություն, որ կարողանա իրանից մի գիրք հեղինակել, ուստի հավաքեց հին փիլիսոփաների գրվածքներից զանազան օգտակար խրատներ և ահա նվիրում է զրանց ժողովրդի ընթերցողներին: Հետաքրքրական է, որ Արծրունին իր այդ աշխատությունը հրատարակել է ոչ թե իհարկե, գիտնականների համար, այլ «նորուսումն մանուկների և ուրիշ շատ թերալարծ հայրենակիցների համար»: Արդեն այդ ժողովածուն ցույց է տալիս, թե Գեորգ աղան որքան շատ կարդացած մարդ էր և ինչպես կարողանում էր լավ ընտրություն անել իր կարդացածներից: «Դարաստան խրատուցը» խոսում է մարդկային պարտավորությունների մասին, բերում է օրինակներ հին մեծ մարդկանց կյանքի: Արծրունին այդ կտորները մեծ մասամբ արտագրել է զանազան գրքերից (օրինակ, Թեալոսի «Իմաստասիրություններից»), այնպես որ մեզ չպիտի դարձան նրա ժողովածուի ողորկ, վարժ գրաբարը, մինչդեռ Արծրունին, ինչպես երևում է նրա նամակներից, քաջ հայկաբան լինելուց շատ հեռու էր:

Վերջաբանության մեջ Գեորգ աղան ասում է, որ իրան պետք է անվանել ոչ թե գրագետ, այլ գրասեր: Եթե, ասում է նա, մի բոլորովին անուս մարդ, որ բացի զրանից տարիքով էլ է, հանձն է առնում հրատարակել մի այդպիսի

իմաստասիրական գիրք, դրա պատճառն այն է, որ նա կամենում է բարի նախանձ գրգռել, օրինակ հանդիսանալ ավելի կարող մարդկանց համար: Գանատվում է, որ հայերի մեջ արհամարհված է ուսումը և «մեր ազգի մեջ ուսանողների թիվը շատ նոսր է». ծնողները, կուրորեն խաբվելով մասնավոր շահերից, որ ձեռք են բերում նրանց որդիները անարգ աշխատանքով, զրկում են նրանց ուսման բարիքից:

«Դարաստան խրատուցը» այն միակ գիրքը չէր, որ պատրաստել էր Գեորգ Արծրունին: Նա ուներ և երեք հատորից բաղկացած մի պատմություն, որի մեջ կար Հայաստանի և Վասպուրականի, ինչպես նաև Ասորեստանի անձանոթ գավառների քարտեզը. բացի զրանից, այդ հեղինակության մեջ մտնում էին և Արծրունու ճանապարհորդությունները և նա խոստանում էր այդտեղ տալ իր տեսած տեղերի և բնակիչների նկարագրությունը: Այս հեղինակությունը, որ անշուշտ, հետաքրքրական պիտի լիներ, Արծրունին չկարողացավ տպագրել տալ. պատճառը Ալամդարյանի հետ ունեցած գոտություններն էին: Ինքը՝ Ալամդարյանը ներսեսին տված իր զեկուցագրի մեջ ասում է, որ Արծրունին կամենում էր «Դարաստանից» հետո տպագրել իր կյանքի պատմությունը և իր ճանապարհորդությունը, բայց այդ բանը շփույլատրվեց նրան: Երևի հենց այդ արգելքն էր այնքան բարկացրել Արծրունուն, որ նա հետ վերցրեց իր տպարանի մայրերի մի փոքրիկ մասը, որ և մնաց նրա տանը:

1830 թվականի ամառը Թիֆլիսում տարածվեց խուլերա հիվանդությունը, որ մեծ կոտորածներ արավ: Քաղաքը դատարկվեց, բնակիչները փախան շրջակա լեռնային գյուղերը: Ալամդարյանը փակեց Ներսիսյան դպրոցը և Հաղպատի վրայով ճանապարհվեց էջմիածին: Գեորգ Արծրունին շուտեց հեռանալ Թիֆլիսից. ապահովության համար նա բնակվեց իր կարավանսարայի ներքին լորիի մի սենյակում, որի պատուհանները բացվում էին Քուռ գետի վրա: Բայց այստեղ էլ վրա հասավ խուլերան: Օդոստոսի 6-ին Արծրունին հիվանդացավ և մի քանի ժամից հետո մեռավ խուլերայից, Թիֆլիսում այդ ժամանակ միայն նրա կինն էր գտնվում: Նրա միակ որդի Երեմիան, որ զինվորական ծառայության մեջ էր, այդ միջոցում ռուսաց դեսպան իշխան Դուգորուկովի հետ զնացել էր Թեհրան, որտեղից նա վերադարձավ նույն տարվա վերջերում միայն:

Գեորգ Արծրունու մահը զգալի կորուստ էր հայերի համար: Ներսեսը իր թղթերի մեջ անվանում էր նրան «հարազատն հայրենի ազգի և մեր», «հայրենասեր» և այլն: Երեմիի նահանգապետ իշխան Վասիլ Բեհրությանը, որ ներսեսի, հետևաբար և Արծրունու հակառակորդն էր, 1830 թվականի հոկտեմբերին Պասկևիչին գրած իր մի թղթի մեջ, հիշատակելով այն խնդրագիրը, որ ուղարկել էին Թիֆլիսի հայրերը Եփրեմ կաթողիկոսին՝ Ալամդարյանին եպիսկոպոս ձեռնադրելու մասին, ասում է հեզնական ձևով. «Այդ գրության մեջ վնասարար հայտնում են, որ Թիֆլիսում հայոց ազգի զարդը միայն երկու մարդ են եղել՝ Գեորգ Արծրունին և Ալամդարյան վարդապետը: Առաջինի (Արծրունու) մահով քանդվեցին Թիֆլիսի հայոց ապագա բարօրության հույսերը և երանք տրամության մեջ ընկղմվեցան»:

Որքան էլ թշնամական հեզնությունը խտացրած լինի այս թղթի մեջ Արծրունու հատկացրած նշանակությունը, անհերքելի պիտի մնա, որ Թիֆլիսի այս հասարակությունը, իրավ, անկեղծ ցավ դրաց, զրկվելով Գեորգ Արծրունու պես մի սրտացավ, բարյացակամ և գործունյա անդամից:

Երեմիա Արծրունի: Հայրական կտակ, մայրական ժառանգություն: Յուրացի ծառայության: Մոսկվայում բնակություն հաստատելը: Ընտանիք: Գրիգորի ծնունդը: Կալվածական գործեր. կառավարման հրդեհը: Վերադարձ Թիֆլիս: Շինարարական մեծ ձեռնարկություններ. գալլերեա: Դատաստանական գործեր: Հասարակական գործունեություն. ներսիսյան դպրոց, Թիֆլիսի Լուսավարական: Երկարուղի մինչև Հնդկաստան: Երեմիայի բնավորությունը: Ընտանեկան կյանք: Երեխաների կրթությունը: Գրիգոր և Անդրեաս Արծրունիները նրանց ուսումը Թիֆլիսում:

Երեմիա Արծրունին, ինչպես տեսանք, ինքն տարեկան էր, երբ հոր հետ տեղափոխվեց Թիֆլիս: Գեորգ աղան, իհարկե, հոգ տարավ իր միակ արդյունավետ և ժառանգի կրթության մասին: Երեմիան լավ գիտեր հայերենը. հայրը տվեց նրան Թիֆլիսի ազնվականների դպրոցը, ապա ուղարկեց Պետերբուրգ, որ նա, ինչպես վաղել էր հարուստ և ազնվական մի երիտասարդի, մտավ զինվորական դպրոց: Այստեղից նա անցավ Գվարդիայի հեծելազորքը և 1826-ին ստացավ օֆիցերական առաջին աստիճանը, որից հետո տեղափոխվեց Կովկաս:

Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ կորսնեա Արծրունին մասնակցություն ունեցավ Սարգարապատի, Արասապատի և Երեանի կռիվների մեջ: 1828 թվին նա կոչվում էր ռուս զորքերի շարքում իր նախկին հայրենիքի, օսմանյան պետության դեմ, բայց այս անգամ ոչ թե Կովկասում, այլ Դունայի բանակում: 1829-ին իշխան Դուրդուրովը Պարսկաստան դեսպան ուղարկվեց խաղաղության դաշնագիր կնքելու համար. նրա սվիտայի մեջ էր Երեմիա Արծրունին, որ ներկա էր Թուրքմենչայի դաշնագրության, ապա ներկայացավ պարսից շահին Համադանում: Երբ նա վերադարձավ Պարսկաստանից, Գեորգ աղան, ինչպես գիտենք, արդեն վախճանված էր:

Դառնալով հարուստ կալվածատեր, Երեմիա Արծրունին չթողեց զինվորական ծառայությունը, որ չէր արգելում նրան անձնատուր լինել տնային գործերին: Իր հոր պես նա էլ ուներ շինարարական տաղանդ, բայց գերազանցեց նրան խոշոր ու բարդ ծրագրեր կազմելու և նրանցով երկար զբաղվելու տարօրինակ հակումներով, որոնք ապագայում այնքան քայքայեցին նրա գործերը:

Գեորգ Արծրունին թողել էր կտակ, որի մեջ իր հեռատեսությունն ու գործնական խելքն էր ցույց տվել: Նա ուներ երկու կալված, որոնցից մեկը քաղաքի հին մասում, մյուսը նոր մասում: Դրանք հավասար արժողություն չունեին և կարող էին ժառանգների համար անհամաձայնությունների պատճառ դառնալ: Ուստի Գեորգը կտակում էր իր ժառանգներին երեք շտախել այդ կալվածները շրջաններ: Կարավանսարան և փոխարքայի տան մոտ գտնվող տունը միշտ պիտի անվանվեին Գեորգ Արծրունու կալվածներ, իսկ նրանցից ստացվող եկամուտները միայն կարելի էր բաժանել ժառանգների մեջ: Առանձնապես Գեորգ Արծրունին պարտավորեցնում էր իր ժառանգներին մնալ հայ լուսավորչական:

Հայրական կալվածների վրա ավելացավ և մայրական ժառանգությունը:

¹ Այս տեղեկությունները մենք հանում ենք Երեմիա Արծրունու կտակից, որ գրված է 1827 թվին:

Թեև այս վերջինից Արծրունիները երբեք օգուտ չստացան: 1833-ին Երեմիան պաշտոնապես վաճարեց իր մորից նրա բոլոր իրավունքները վասպուրականում մնացած Պաշավյան-Արծրունիների կալվածների վրա: Դրանց մասին մենք տեղեկություններ տվինք վերևում: Եվ եթե հիշատակում ենք այստեղ նորից, պատճառն այն է, որ Երեմիան այդ հեռավոր մեծ կալվածների համար էլ սկսեց դատ, մեկը այն երկարատև, մեծ և տպարդյուն դատերից, որոնք նրա ամբողջ ուշադրությունն էին գրավում և միայն մեծամեծ ծախսեր էին պատճառում:

Համարձակ, ձեռնարկող ոգու տեր էր Երեմիան: Հոր ժառանգությունը ստանալուց հետո նա իր մտածմունքների առարկա է դարձնում այդ կալվածները մեծացնելը: 1832 թվին նա կարավանսարայի վրա շորորոդ հարկը ավելացրեց և մի քանի այլ շինություններ: Եվ միևնույն ժամանակ նա մասնակցում էր լեռնաբնական դեմ սկսված մի պատերազմական պրշավանքին: Առանձին սեր ունենալով դեպի ֆինանսական և առևտրական հարցերը, Երեմիան, շարունակելով մնալ զինվորական ծառայության մեջ, 1836-ին փոխվեց պետական աստիճանով փոխվեց ֆինանսների մինիստրություն: Պարսկաստանում եղած ժամանակ նա լավ ուսումնասիրել էր այդ երկրի դիրքը և տեղական հանգամանքները, ուստի ստացավ ֆինանսների մինիստրից հանձնարարություն հետազոտել Կովկասի առևտուրը Պարսկաստանի հետ: Միաժամանակ նրան հանձնվեց Անդրկովկասի բոլոր մաքսատների գլխավոր կառավարությունը:

Պետական ծառայությունը չէր խանգարում նրան կազմել մեծամեծ ծրագրեր: Այսպես, 1838-ին նա մի քանի Թիֆլիսցի վաճառականների հետ կազմում է մի մեծ առևտրական ընկերություն, որի նպատակն էր տարածել ռուսաց ապրանքները Պարսկաստանի հյուսիսային կողմերում և փոխարենը դուրս բերել այդ տեղերից հում մթերքներ և մշակել նրանց ընկերության սեփական գործարաններում, որոնք պիտի շինվեին Կասպից ծովի ափերին: Այս պատճառով ընկերությունը խնդրում էր ռուսաց կառավարությանից տալ իրան կասպիական ափերում հազար դեսյատին հող: Ընկերության դրամագլուխը պիտի լինեին երկու միլիոն ռուբլի թղթադրամ: Բացի պարսկական առևտրից, ընկերությունը նպատակ ուներ շահագործելու Բաքվի և Շիրվանի նավթահանքերն ու աղի լճերը, ուստի և խնդրում էր, որ կառավարությունը կապալով իրան տա այդ բնական հարստությունները: Ընկերության ծրագրած գործունեությունը շատ կարևոր և ցանկալի երևաց կառավարության. կանոնադրությունը հաստատվեց նիկոլայ կայսրի կողմից, եղան սկզբնական ծախսեր, բայց ընկերությունը վերջ էր վերջո չկայացավ:

Հենց այդ ժամանակներում էլ, երեսնական թվականների վերջին, Երեմիա Արծրունին ստացավ զնգապետի աստիճան և նշանակվեց Կովկասյան բանակի գլխավոր ինտենդանտ: Այդ կարևոր պաշտոնի մեջ Արծրունին ցույց տվեց մի լավագույն ազնվություն և անշահասիրություն: Պետական ահագին գումարների ծախսող այս հիմնարկության մեջ նա խիստ կարգ ու կանոն մտցրեց, գույքի ծառայողներին, հանդիսանալով գանձարանի շահերի անկաշառ պահպան, և այդպես նա կառավարեց մի քանի տարի, մինչև պաշտոնից հեռանալը:

Երեմիա նույն երեսնական թվականներին էր, որ Երեմիա Արծրունին ամուսնացավ իշխան Դավիթ Նազարյանի աղջկա հետ, որի անունն էր Ագրիպպինա: Նազարյան իշխանական տոհմի մասին հաստատ տեղեկություններ չկան, ենթադրվում է, որ նա Անդրկովկասից Ռուսաստան գաղթած հայ ընտանիքներից

մեկն էր: Կարևոր է նկատի ունենալ, որ թեև Դավիթ Նազարյանը Ռուսաստանից թիֆլիս եկավ և այդտեղ բնակություն հաստատեց, բայց նրա տոհմը արդեն համարյա բոլորովին օտարացել էր: Նրա երկու որդիները Մոսկվայում ամուսնացել էին ռուս աղջիկների հետ և բոլորովին ռուսացան, ստանալով իշխան Նազարով ազգանունը: Այդ ամուսնությունից երեմիան ունեցավ, որքան հայտնի է, շորս աղա և շորս աղջիկ: Տղաներից անդրանիկն էր Գևորգը, որ մտավ զինվորական ծառայության մեջ և մեռավ երիտասարդ հասակում:

Քառասնական թվականների առաջին կեսում գնդապետ Արծրունին հրաժարվեց ծառայությունից և հեռանալով թիֆլիսից, բնակություն հաստատեց Մոսկվայում, երևի կնոջ պատճառով, որի եղբայրներն ու ուրիշ ազգականները այնտեղ էին ապրում: Այդտեղ Արծրունու ընտանիքը մնաց երկար, մինչև հիսնական թվականների համարյա վերջը: Հաստատվելով Ռուսաստանի մայրաքաղաքում, Արծրունին ստանում էր թիֆլիսի իր կալվածների արդյունքները և նրա ընտանիքը վարում էր արիստոկրատ դասակարգին հատուկ ճոխ կյանք, թեև ինքը՝ Արծրունին սիրում էր առանձնակեցությունը և ապրում էր, ինչպես գրում էր իր նամակներից մեկում, ճգնալորի պես: Անշուշտ, Արծրունու տան արիստոկրատական շուք տվողը տիկին Ազրիպպինան էր, ծնյալ իշխանուհի Նազարյան:

Ահա այդտեղ, Մոսկվայում, այդ արիստոկրատ ընտանիքի մեջ, 1845 թվի փետրվարի 27-ին ծնվում է Գրիգորը, իսկ 1847-ին նրա եղբայր Անդրեասը: Գրիգորը երեմիա Արծրունու երրորդ արու զավակն էր. նրանից առաջ ծնվել էին վերոհիշյալ Գևորգը, ապա Սարգիսը, որ նույնպես վախճանվեց պատանի հասակում:

Հայտնի է, թե ինչպես պիտի լինեին երեխաների դաստիարակությունը մի այդպիսի ընտանիքում: Ծնված օտար երկրի տակ, մի այնպիսի շրջանում, որ համարյա ոչինչ կապ չուներ հայության հետ, երեխաները մեծանում էին օտար դաստիարակչուհիների ձեռքին, շրջապատված օտարազգի տնային ուսուցիչներով: Բուն Հայաստանից դուրս եկած, հայերենը, մանավանդ գրաբարը, շատ լավ իմացող երեմիայի առաջին սերունդը արդեն միանգամայն օտարացած է: Ընտանիքի լեզուն ֆրանսերենն է. Գրիգոր Արծրունու առաջին նամակները (11—12 տարեկան հասակում) ֆրանսերեն են գրված: Ինքը՝ երեմիան, որ որդի Գևորգի հետ նամակագրություն ուներ ռուսերեն լեզվով և այդ նամակների մեջ մենք մի հատ հայերեն բառի չենք հանդիպում: Ո՞վ կարող էր կարծել, թե հենց այդպիսի մի ընտանիքից պիտի դուրս գար այն մարդը, որ 27 տարի շարունակ պաշտպանեց արհամարհված մայրենի լեզվի դատը...

Երեխաների դաստիարակության պատկերը ավելի պարզելու համար ասենք և այն, որ երեմիա Արծրունին վաղ զրկվեց իր ամուսնուց. Գրիգորը ութ-ինը տարեկան երեխա էր, երբ վախճանվեց նրա մայր Ազրիպպինան: Երեմիան նորից շամուսնացավ. նա աշխատում էր փոխարինել երեխաների մորը և այդ պատճառով միանգամայն նվիրվեց իր ընտանիքին: 1854 թվին, երբ սկսվեց Ղրիմի պատերազմը, Արծրունին Մոսկվայում ստացավ զինվորական մինիստրից հեռագիր, թե նա, Նիկողայ կայսրի հաճությամբ, նշանակվում է Ղրիմում գործող բանակի ընդհանուր ինտենդանտ: Որքան էլ պատվաբեր լինեին այդ բարձր ուշադրությունը, երեմիան չկարողացավ ընդունել այդ կարևոր պաշտոնը: Նա շտապեց Պետերբուրգ և անձամբ աղաչեց զինվորական մինիստրին ազատել իրան այդ պաշտոնից: Գլխավոր պատճառը, որ բերում էր նա, այն էր, որ նա ութ երեխա ունի, որոնց չի կարող թողնել առանց խնա-

մատարի: Նրա խնդիրը հաջվեց և նա նորից վերադարձավ իր ընտանիքի ծոցը:

Բայց Գևորգ Արծրունու որդուն չէին տված մի գթաստ, քնքշասիրտ մոր հատկություններ: Իբրև հայր էլ նա ավելի նման էր իր պարտավորությունները վերին աստիճանի բարեխղճությամբ կատարող մի զինվորի: Նա պատասխատ էր իր ընտանիքի համար ամեն տեսակ զոհողություններ անել. նա անպատականի կյանք էր վարում, չէր լինում հասարակության մեջ, նրա աշխարհը միայն իր տունն էր, որ նա կարգադրում էր, զեկավարում էր, հսկում էր: Բայց դա մի սպարտացի հայր էր, իր երեխաների համար ավելի մի բանկամ, քան հայր: Բնորոշ են մի քանի տողերը, որ նա գրում էր իր որդի Գևորգին, երբ նա գտնվում էր Լեհաստանում գործող զորքերի հետ: Հարուստ ընտանիքի զավակ, համալսարանական կրթություն ստացած Գևորգը, բնականաբար, մի քիչ էլ խտացրած գույներով էր նկարագրում այն զրկանքները, որոնք անպակաս են զինվորականի կյանքում, մանավանդ արշավանքների ժամանակ: Նրա ընկերները, որոնք նույնպիսի նամակներ էին ստանում նրանից, ամսոսանք էին հայտնում այդ զրկանքների, շարժարանքների պատճառով: Բայց ահա ինչ էր գրում նրան հայրը. «Տղամարդը պիտի ամրապնդվի աշխատանքների, զրկանքների և հոգսերի մեջ: Քնքշացած տղամարդը իմ աշխույժ կնոջից էլ վատ է»:

Նվ ինքը՝ հայրը համարյա ոչ մի առիթ չէր տալիս որդուն կարծելու, թե հայրական սիրտը կարող է երբեք մոռացնել տալ այդպիսի համոզմունք ունեցող մի դաստիարակի պարտավորություններ: Մեր ձեռքում գտնվում են նրա բազմաթիվ նամակները, բոլորն էլ ուղղված Գևորգին: Այդ կույտի մեջ չէ կարելի գտնել մի տող անգամ, որի մեջ ծնողական սիրտը խոսեր ջերմ զգացմունքի, ջերմ սիրտ լեզվով: Դրանք կիսապաշտոնական գրությունների ձև ունեն: Կարճ ու կտրուկ են, խոսում են միայն գործի մասին. ոչ մի զեղմունք, ոչ մի քնքշություն: Հայրը ցույց է տալիս որդուն, թե ինչպես պետք է ծառայել, ինչպես պետք է վերաբերվել զլխավորներին, փող է ուղարկում նրան, թուրքական ծխախոտ, վերմակներ, թաշկինակներ է ուղարկում, հոմեոպատիկան ղեղատոմսեր է գրում փորացավի դեմ, հատկապես որդու համար Պետերբուրգ է գնում, որ նրա մասին գնդի վարչությունից գրված թղթերին ընթացք տալու մասին միջնորդե: Բայց մենք նրա նամակների մեջ չենք տեսնում նույնիսկ այնքան սովորական «սիրելի» բառն անգամ: Նամակներն անփոփոխ սկսվում են «Բժ մ բարեկամ Գևորգ» և վերջանում են «Ե. Արծրունի» խոսքերով:

Այսպիսի հայր էր երեմիա Արծրունին և այսպես էր նա վերաբերվում իր որդիներին: Հոր և որդիների մեջ չկար սերտ մտերմություն, սրտաբացություն: Գևորգի ռուս ծանոթներից մեկը իր նամակում պատմում էր նրան մի այսպիսի բան: Երբ այդ ծանոթը հայտնում է երեմիային, թե Գևորգից ստացել է երկու թերթի վրա գրած մանրամասն նամակ, երեմիան չէ թաքցնում, որ նախանձում է այդ ծանոթին, որ երկար նամակ է ստացել Գևորգից: Բայց արդյոք մեղավորը Գևորգն էր, որ պատասխանում էր հոր կիսապաշտոնական գրություններին նույնպիսի նամակներով:

1855 թվի ամառը Գևորգ աղայի կարավանսարան սարսափելի հրդեհի ճարակ դարձավ: Կրակն սկսվեց գորեցի վաճառական Տեր-Ստեփանյանի փակ խանութից և արագ տարածվեց, ոչնչացնելով ամեն ինչ: Անկաշկի եղավ մի բան ազատել այն բազմաթիվ խանութներից, որոնք տեղավորված էին այդ փակ շինությունից մեջ: Վաճառականների վնասը հասնում էր 5 միլիոնի, ինչ-

պես գրում է Երեմիան: Ստանալով աղետի լուրը, Արծրունին Մոսկվայից թռու-
շում է Պետերբուրգ, որպեսզի խնդրե բարձր կառավարությունից, որ ամենա-
խիստ քննություն նշանակվի՝ հրդեհի պատճառները պարզելու համար: Կա-
կածներ կային, որ շարամասության գործ է. այդպես էին վկայում Արծրունու
ստացած նամակները, որոնք ասում էին, թե հրդեհը, երևի, հարկավոր է եղել
մեկին՝ իրան սնանկ հայտարարելու համար: Այդ մեկն էլ մասամբ հայտնի
էր Արծրունուն. դա նույն Տեր-Ստեփանյանն էր, որի խանութից սկսվել էր
կրակը: Դեռ Պետերբուրգում Արծրունին գրում էր, թե նա «մաքուր մարդ չէ»:

Պետերբուրգից Երեմիա Արծրունին գալիս է Թիֆլիս, մնում է այստեղ մի
քանի ամիս: Վնասները մեծ էին, բայց ոչ անդարմանելի: «Գետրգ աղայի հե-
ռատեսության շնորհիվ,— գրում էր նա,— կարավանսարան քաջաբար դիմադ-
րել է կրակին, որի մեջ հալվել էին նույնիսկ պղինձն ու արծաթը»: Ամենայն
եռանդով Երեմիան ձեռք զարկավ կարավանսարայի վերաշինության գործին և
կարողացավ 4—5 ամսվա մեջ հասցնել նրան նախկին դրության: Բայց ծախ-
սերը այնքան շատ էին, որ Երեմիան սկսեց պարտք անել: Այդ ժամանակից
են սկսվում նրա խոշոր պարտքերը: Միևնույն ժամանակ նա քրեական գործ
սկսեց Տեր-Ստեփանյանի դեմ, որին մեղադրում էր կարավանսարան դիտմամբ
հրդեհելու հանցանքի մեջ: Նա հույս ուներ, որ Տեր-Ստեփանյանից կստանա իր
վնասները և կվճարե պարտքերը, իսկ վնաս նա պահանջում էր մոտ 400 հազար
ռուբլի: Սակայն այդ դատը տասնյակ տարիներ ձգձգվեց, երկու կողմերին էլ
ահագին ծախսեր պատճառելով. վերջը մեղադրվողը արդար ճանաչվեց:

Բայց մենակ կարավանսարան չէր Երեմիայի հոգածության առարկան:
Դեռ 1854-ին, գործերի պատճառով Թիֆլիսում եղած ժամանակ, նա տեսավ,
որ բազմաթիվ մեծամեծ շինություններ են կառուցվում: Իշխան Վորոնցովի
ժամանակներն էին: Այդ աշխուժ և հեռատես փոխարքան ամեն կերպ խրա-
խուսում էր քաղաքացիներին, որ գեղեցիկ ու մեծ շինություններով զարդարեն
քաղաքը: Երեմիան տեսավ այդ շինարարական տենդը և ինքն էլ վարակվեց:
Նա սկսեց խանութներ շինել տալ փոխարքայի պալատի մոտ գտնվող կալ-
վածի վրա: Կարավանսարայի հրդեհից հետո նրա համար պարզվեց, որ կա-
րելի է կալվածը շատ արգլունավոր դարձնել, եթե այնտեղ մեծ շինություններ
կառուցվեն: Եվ նա վճռում է շինել մի առևտրական գալերեա կամ ինչպես ինքն
էր թարգմանում «գալերեա» բառը՝ «վաճառանմեյիֆ»: Դա մի մեծ ծրագիր
էր, որ կարող էր գլուխ գալ երկար ժամանակի ընթացքում և պահանջում էր
Արծրունու ներկայությունը Թիֆլիսում: Եվ Արծրունին վճռում է տեղափոխվել
Թիֆլիս:

Բայց նախքան տեղափոխվելը, 1857 թվականին, Արծրունին տանում է
իր աղջկան Փարիզ՝ բժշկելու համար, իսկ մնացած երեխաներին Գետրգի հեռ-
ուղարկում է Գերմանիայի Կրեյցնախ քաղաքը, որի հանքային ջրերը շատ օգ-
տակար էին գղձախտով հիվանդ երեխաներին¹: Ինքը՝ Երեմիան ստիպված եղավ
շուտով վերադառնալ արտասահմանից, բայց նրա ընտանիքը Կրեյցնախում
մնաց մոտ մի տարի և այդտեղ Գրիգորն սկսեց լատիներենի և գերմաներենի
դասեր առնել: Առհասարակ իր որդիների կրթության համար Երեմիան ոչինչ
չէր խնայում: Եվ երբ 1858 թվականին երեխաները եկան Թիֆլիս, նա ուսու-

ցիչներ վարձեց, որ Գրիգորին և Անդրեասին պատրաստեն դիմնագիտ մըտ-
նելու: Այդ ժամանակ շոտացվեց և հայերենը: Երկու եղբայրները հայերենի
դասեր էին առնում նախ Գրիգոր քահանա Տեր-Բարսեղյանից, ապա և «Մեղու
Հայաստանի» լրագրի խմբագիր Պետրոս Սիմեոնյանից:

Ինքը, Երեմիան, օր ու գիշեր զբաղված էր իր «վաճառանմեյիֆի» շինու-
թյամբ: Դեպի խոշոր ձեռնարկություններն ունեցած սերը նրան այստեղ այն-
քան հափշտակեց, որ նա մոռացավ ամեն զգուշություն և մի շատ մեծ գործ
սկսեց: Գետրգ աղայի պես նա էլ ճարտարապետներին շղիմեց, այլ ինքը ծրա-
գրեց շինությունը, ինքը ղեկավարում էր վարպետներին: Գետրգ աղայի գնած
հողը բավականություն չէր տալիս. Երեմիան երկու անգամ դիմում է փոխար-
քային, գնում է նրա այգուց մոտ 400 սաժեն տարածություն 12 հազար ռուբ-
լով: Գնում է հող նաև մյուս հարևանից, դինվորական շտաբից և այսպիսով
ընդարձակելով կալվածը, կարողանում է ազատություն տալ իր դիտավորու-
թյուններին և նախագծերին: Մեծ գործի համար մեծ միջոցներ են հարկավոր:
Այստեղ էլ կանգ չէ առնում Երեմիան. գրավ դնելով կարավանսարան և գալե-
րեան Անդրկովկասյան Պրիկազում, 200 հազար ռուբլուց ավել պարտք է վերց-
նում և տարիների ընթացքում գլուխ է բերում շինությունը այնպես, ինչպես
ինքն էր ցանկանում:

Շինությունը, իսկ որ, փառավոր էր: Մի ահագին վաճառանոց էր դա,
քաղաքի առաջնակարգ փողոցի վրա, բաղկացած էր բազմաթիվ խանութնե-
րից և սենյակներից: Նա այսօր էլ կա և զարմացնում է տեսողին: «Հայկական
աշխարհը» 1867 թվին գրում էր. «Ժեներալ Արծրունու՝ նոր քարավանսարան
հիանալի եվրոպական շինություն, քաղաքիս զարդն է դառնում. Պետերբուրգի
պասածը գուցե սորա անհավասար հակառակորդ լինի»: Ահա ինչ էր անում
այդ դինվորականի կամքը, համառ բնավորությունը:

Սակայն շինարարական տաղանդի հետ Երեմիա Արծրունին ցույց տվեց
և այն, որ վատ կալվածատեր է: Գեղեցիկ շինությունը պատրաստ կանգնած
էր, բայց խանութները երկար ժամանակ դատարկ էին, որովհետև տերը պա-
հանջում էր այնպիսի վարձ, առաջարկում էր այնպիսի պայմաններ, որ վաճա-
ռականները չէին կարողանում վարձել: Կալվածը այդպիսով քիչ արդյունք էր
բերում, իսկ ահագին պարտքի տոկոսները կուտվում էին իրար վրա: Եվ այդ
հանգամանքը ոչինչ էր Երեմիայի համար. նա համառ, իր ասածի մարդ էր
ավելի մեծ չափերով, քան իր հայր Գետրգը: Զիջել չգիտեր նա:

Գալերեայի շինության ժամանակ, 1860-ին, Երեմիան նորից մտավ դին-
վորական ծառայության, բայց առանձին պաշտոն չստացավ: 1861-ին նա
ստացավ գեներալ-մայորի աստիճան:

Բացի շինություններից, Արծրունուն ահագին ծախսեր էին պատճառում
այն բազմաթիվ, մանր ու խոշոր դատաստանական գործերը, որոնք այնքան
մեծ տեղ են բռնում նրա կյանքի մեջ և որոնցով նա զբաղվում էր իրան հա-
տուկ համառությամբ: Մենք արդեն տեսանք, որ նա Կ. Պոլսում Ալլահվերդի-
ոյլուց պահանջում էր 2,5 միլիոն դոլար, ինչպես նաև այն, որ թուրքաց կա-
ռավարությունից պահանջում էր, որ իր հայրական և մայրական կալվածները
վաստյուրականում իրան վերադարձվեն: Թիֆլիսում, ինչպես ասացինք, նա
տասնյակ տարիներով գործ էր վարում Տեր-Ստեփանյանի դեմ: Բացի այդ
ամենից, նա պահանջում էր ռուսաց դինվորական մինիստրությունից 160 հա-
զար ռուբլի իր մի կալվածի համար: Դատարանում կար և մի գործ, որով Արծ-
րունին պահանջում էր մի քանի ռուս վաճառականներից 15 հազար ռուբլի:
Աննշան պահանջները, որոնք մեծ թիվ են կազմում, զանց ենք առնում: Պա-

¹ Երեմիա Արծրունու նամակներից երևում է, որ երեխաները անգլիական հիվանդություն
ունենին: Ինչպես վկայում է բժշկապետ Յ. Գասպարյանցը («Մշակ», 1892, № 147), «դեռ երեխա
ժամանակ անգլիական ոսկրացվից Գրիգորի կմախքը ենթարկվել էր սաստիկ կերպարանափո-
խություն»:

հանջները մեծ մասամբ անվիճելի փաստերի վրա չէին հիմնված և որքան էլ Երեմիան համոզված էր, թե իրավունքը իր կողմն է, որքան էլ աշխատում էր եռանդով, բայց համարյա ոչ մի աչքի ընկնող գործ չտարավ, այդ մեծ գումարներից ոչ մեկն էլ չստացավ: 60-ական թվականներին նա ստիպված եղավ դարձյալ խոշոր պարտքեր վերցնել Պրիկազից, շարունակելով միևնույն ժամանակ իր խիստ պայմաններով հեռու փախցնել խանութները վարձել կամեցողներին...

Բայց այդքան մասնավոր դրադմունքները միանգամայն չհեռացրին Երեմիային հասարակությունից և նրա գործերից: Նա ունի մի քանի գործեր, որոնք ցույց են տալիս, որ նա կարող էր հասարակական ասպարեզում օգտակար ուժ դառնալ, եթե այդ տեսակ գործունեությունն էլ այնպես վերաբերվեր, ինչպես վերաբերվում էր իր մասնավոր ընտանեկան գործերին:

1860 թվականին Թիֆլիս եկավ Վարազի վանքի վանահայր Խրիմյան վարդապետը (այժմ ամենայն հայոց կաթողիկոս), որպեսզի ռուսահայերից նվերներ հավաքե իր բացած ռուսամեդրանի և տպարանի համար: Երեմիան այդ գործի գլուխ անցավ, ինքն ստորագրեց մի խոշոր գումար և աջակցեց նվիրատվության: Զանազան արգելքներ առաջ եկան այդ ժողովարարության դեմ, Խրիմյանն ստիպված եղավ շուտով հեռանալ Ռուսաստանից, բայց և այդպես, Արծրունու ջանքերով կարելի եղավ մի գումար ուղարկել Վասպուրականի կրթական պետքերի համար: Նշանավոր է, որ դա առաջին հավաքական օժանդակությունն էր, որ ռուսահայերը տալիս էին իրանց թուրքահայտակ եղբայրակիցներին. նույն այդ գործում առաջին անգամ ամենամեծ նվիրատվություն հավաքողը Երեմիայի որդի Գրիգոր Արծրունին էր:

Նույն 1860 թվին Թիֆլիսում միտք ծագեց հիմնել հայերեն գրքերի մի հասարակական գրադարան: Այդ գործին առաջին համակրողը Արծրունին էր, որ ամենից առաջ էլ հիմնադիր անդամ գրվեց: Գրադարանը, սակայն, չբացվեց: Բայց ավելի նշանավոր է այն դերը, որ Երեմիա Արծրունին կատարեց Ներսիսյան դպրոցի պատմության մեջ:

Ներսես կաթողիկոսը իր դպրոցի կառավարությունը հանձնել էր երեք հոգաբարձուներին, որոնց ինքն էր նշանակել իբրև իր փոխանորդ և ներկայացուցիչ: Այդ հոգաբարձությունը անփոփոխ կառավարեց դպրոցը տասը տարի (1851—1861), բարեկարգեց նրան, նյութապես հարստացրեց: Ներսեսի մահից հետո դպրոցում տեղի ունեցան անկարգություններ: Աշակերտների և հասարակության առանձին համակրանքը վայելող տեսուչ Շանշյանը արձակվեց պաշտոնից, թե առաջնորդը և թե հոգաբարձությունը ոչինչ ուշադրություն չդարձրին ժողովրդի պահանջների վրա: Հոգաբարձությունը մերժեց հասարակության հաշիվ տալ, ասելով թե ճանաչում է միայն ամենայն հայոց կաթողիկոսին և հաշիվ կտա միայն նրան:

Հոգաբարձության մեջ ամենաազդեցիկ մարդն աստիճանավոր Ալեքսանդր Թախիրյանն էր: Հայտնի է Թիֆլիսցիներին, որ այս մարդը չէր բավականանում հոգաբարձուի պաշտոնով, այլ աշխատում էր վճռող դեր կատարել մի և կիկեղեցական գործերի մեջ: Կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ նա, միացած Թիֆլիսի առաջնորդ Սարգիս Կախուպոս Զալալյանցի հետ, այնպիսի դեր կատարեց, որ Թիֆլիսի հասարակության առաջավոր մասի զայրույթը գրգռեց: Թախիրյանն էլ ուներ իր կուսակցությունը: Կաթողիկոսական ընտրությունից հետո այդ կուսակցության դեմ մաքառումը շարունակվեց և կենտրոնացած էր գլխավորապես Ներսիսյան դպրոցի շուրջը: Թե ինչ հայացքների

տեր էր Թախիրյանցը, երևում է նրանից, որ Արուստանցին, Նազարյանցին, Շանշյանին և առհասարակ բոլոր համալսարանական երիտասարդներին, մանավանդ գորսպատցիներին, նա համարում էր հերետիկոս, բողոքական, ազգի տուճի քանդող և այլն:

Ահա այդ խավարապաշտ ուժի դեմ մաքառում էր նոր երիտասարդությունը, աշխատելով ոչ միայն հեռացնել Թախիրյանցին դպրոցից, այլև առհասարակ մշակել մի այնպիսի դպրոցական սահմանադրություն, որի մեջ լավ պաշտպանված լինեին ժողովրդի իրավունքները: Այս հակաթախիրյան կուսակցության պարագլուխը հանդիսացավ գեներալ Արծրունին: Սա իրան հատուկ եռանդով առաջ էր տանում պայքարը և ժողովների մեջ իր խելոք ճանրով պարզում էր, թե ինչ կազմակերպություն պիտի ստանա դպրոցի կառավարությունը: Թախիրյանցը, իհարկե, քնած չէր. նրա կուսակցությունն էլ իր ծրագիրն ուներ: Հակառակ կուսակցությունը ավելի կտրուկ միջոցների դիմեց: Նա հրավիրեց ժողովրդի ներկայացուցիչներին և մշակելով դպրոցական կառավարության գլխավոր հիմքերը, վճռեց ներկայացնել այդ հիմքերը Մատթեոս կաթողիկոսին մի հատուկ պատգամավորության ձևով: Այդ պատգամավորներից մեկը, հայտնի գործիչ Միքայիլ Միսնասարյանցը գրում էր «Հյուսիսփայլի» մեջ¹. «Հիմքերը կամ թե խնդիրքը, որ առաջադրված են ծայրագույն պատրիարքին և կաթողիկոսին, հաստատելու նրանց, և բոլոր խնդրագիրը գրած ու առաջադրված են Երեմիա Գեորգյան Արծրունու ձեռքով և առանց ընդդիմախոսության ընդունված են բոլոր ազգային երեսփոխաններից, բացի երկուքից, որ արել էին ընդդիմախոսությունը»:

Ահա Երեմիա Արծրունու խմբագրած հինգ գլխավոր հիմունքները.

1. Ներսիսյան դպրոցի այն արդյունքները, որոնք ստացվում են դրամագլուխներից, ընծայաբերություններից, կտակներից և այլ աղբյուրներից, պիտի մշտապես մնան անձեռնմխելի և գործադրվեն հայ երիտասարդների կրթության համար:

2. Դպրոցում սովորող աշակերտների և ավանդվող առարկաների շրջանը պետք է ընդարձակվի համաձայն եկամուտների չափի ընդարձակման:

3. Բոլոր հայ երեխաները, որոնք մտնում են Ներսիսյան դպրոցը, ուսում պիտի ստանան ձրիաբար, իսկ անտերունջ որբերը, առավելապես եկեղեցականներից, պետք է դրա հետ սնունդ էլ ստանան դպրոցում: Այդ որբերից նրանք, որոնք ավարտում են ուսումը լավ վարքով և գերադասեց ընդունակություններով և կամենում են շարունակել ուսումը բարձրագույն դպրոցներում, ստանում են դպրոցի գումարներից օժանդակություն որքան կարելի է:

4. Դպրոցի աշակերտներից միայն նրանք են հոգևոր կոչման մեջ մտնում, որոնք իրանց բնավորությամբ և ներքին կոշտամով կարող են արժանավոր սպասավոր լինել եկեղեցու մեջ և որոնք հոգար կամքով ցանկություն կհայտեն, առանց որևէ ստիպման:

5. Դպրոցը լիակատար կախում ունի ամենայն հայոց կաթողիկոսից: Թիֆլիսի առաջնորդը դպրոցի կառավարության խորհրդարանի առաջին հոգատարն ու նախագահն է, իսկ այդ խորհրդարանի մյուս անդամները պետք է ընտրվեն քաղաքի հասարակությունից, առանց զանազանելու հոգևորականներին և աշխարհականներին:

Մատթեոս կաթողիկոսն ընդունեց այդ հիմնական սկզբունքները և 1861 թվականի հունիսի 9-ի իր կոնդակով առաջարկեց Թիֆլիսի հասարակության

¹ 1861, № 9.

կազմել դրանց համեմատ ընդարձակ կանոնադրություն և ներկայացնել իրան: Միքայել Միանսարյանցը «Հյուսիսսփայլի» վերոհիշյալ համարում տպագրած իր գեղեցիկ հոդվածի մեջ¹ ասում է. «Այժմ, երբ որ այս սահմանադրությունը գրեթե պատրաստ է արդեն, մեր սուրբ պարտականություն ենք համարում հայ մարդու համար, հրատարակել, թե գնենրալ-մայոր Երեմիա Գեորգյան Արծրունու իմացականությունը, շատ սրտացավական գործակցությունը, փորձառությունը և բանագիտությունը շնորհապարտ ենք այն մասին, որ այս գործը ստացել է այդպիսի բարեհաջող և բախտավոր ուղղություն:

Հայտնի ու ծածուկ թշնամիք շատ կային, որ անփութ չեղան գործ դնել: ամենայն տեսակ շատ ու շատ նախատելի հնարներ խափանելու այս գործը և վնասելու այն մարդերին, որոնց մի հատիկ մեղքը այն է, որ ցանկացող էին յուրյանց հայրենակիցների օգտին և բարությունը, բայց աստված անտես չարեց մեզ»:

Այս մաքառումը հանուն հայրենակիցների օգտի և բարություն, այս տոկուն գործունեությունը պարզում է Արծրունիների տոհմին հատուկ մի նշանավոր հանգամանք, որը չպետք է մոռանալ: Երեմիա Արծրունին, ուրեմն, բոլորովին նման էր իր հորը: Ոչ մեծ հարստությունը, ոչ աղայական-արիստոկրատական հակումները, ոչ ինքնահավանությունն ու համառությունը շարգելեցին նրան հետևել ժամանակի լուսամիտ առաջավոր հոսանքներին, գործել ժողովրդի անունով և ժողովրդի համար: Ներսիսյան դպրոցն ստանում էր լայն նպատակի ծառայող կրթական հաստատություն կերպարանը՝ սահմանադրական կառավարությամբ: Դա մեր դպրոցական ինքնավարության սկիզբն էր. միանման կառավարչական ձև ստացան և մեր մյուս դպրոցները: Հայտնի է, որ Ներսիսյան դպրոցի այդ կանոնադրությունը գոյություն է պահպանում մինչև մեր օրերը, բայց ահա շատ տարիներ են, ինչ նա անխնա ծվատվում է խավարասեր տարրերի ձեռքով իբրև չափազանց ազատամիտ, չափազանց ժողովրդական մի օրենք: Եվ ներկայի այս հանգամանքը մեծ պատիվ է բերում Երեմիա Արծրունու և նրա հետ գործող կուսակցության հասկացողություններին ու ձգտումներին: Մենք տեսանք, որ նույն պատվաբեր կերպարանքն ունենր և Գեորգ աղայի հասարակական գործունեությունը: Հայր ու որդի իրավունք են տալիս մեզ ասելու, որ Արծրունիների տոհմը հայ մեծատունների մեջ մի զարմանալի բացառություն էր կազմում. նրա արյան մեջ, եթե կարելի է այսպես ասել, կար ժողովրդասիրությունը, կար ժամանակի ոգու առաջավոր ըմբռնումը: Եկավ ժամանակը, և այդ տոհմը առաջ բերեց իր այդ հատկությունների ամենանշանավոր մի ներկայացուցիչ: Երեմիայի որդի Գրիգորը տոհմային հարստությունների միջից դուրս եկավ տոգորված ռազմական գաղափարներով, թշնամի դասակարգային խտրություններին: Ծառ հազվագյուտ են այսպիսի զարմանալի տոհմերը...

Ներսիսյան դպրոցի նոր կանոնադրությունը գործադրության մեջ մտավ, նշանակվեցին հոգաբարձական ընտրություններ, բայց Երեմիա Արծրունին չկամեցավ շարունակել իր գործունեությունը և հրաժարվեց հոգաբարձու ընտրվելուց: Տունը, կալվածները ամբողջապես կլանում էին նրա ուշադրությունը և 1864 թվին նա վերջնականապես հրաժարվեց ղեկավարական ծառայությունից:

Նույնպես կարճատև էր Երեմիայի գործունեությունը և քաղաքային ինքնավարության մեջ: 1866 թվին Թիֆլիսում մտցվեց քաղաքային կառավարու-

թյան նոր կանոնադրությունը. առաջին քաղաքագլուխ ընտրվեց Արծրունին և այդ ընտրությունը գոհություն պատճառեց քաղաքացիներին, որոնք նախընթաց տարիներից արդեն լավ ճանաչել էին նրան իբրև շիտակ, կամքի տեր մարդու: «Թիֆլիսի ժողովուրդը, — գրում էր «Հայկական աշխարհը», — գիտե, որ պ. Արծրունին է մի գործունյա և ազնիվ մարդ, և այս արդեն բավական է. պ. Արծրունու ընտրության օրից ազնիվ ծանոթները միմյանց պատահելով շնորհավորում էին, որ պ. Արծրունին ընտրվել է քաղաքագլուխ»¹: Սակայն այսպիսի համակրանքի արժանացած քաղաքագլուխը մի կարճ միջոցից հետո, 1868-ին, հեռացավ պաշտոնից և ապագայում երկար ժամանակ բավականապես էր ձայնավորի պաշտոնով:

Երեմիա Արծրունին էլ ունի մի գրավոր վաստակ: 1872 թվականի ապրիլին նա Տեխնիկական ընկերության մի նիստում կարգաց մի գեկուցում, որի մեջ հայտնում էր, թե անհրաժեշտ է Անդրկովկասից երկաթուղի տանել մինչև շնդկաստան: Այդ գեկուցման հայերեն թարգմանությունը նա հրատարակեց նույն 1872-ին մի առանձին բրոշյուրով, որի վերնագիրն էր «Խնդիր երկաթե ճանապարհի վերա դեպի շնդկաստան»: Գրքույկի մեջ երևում է Երեմիայի գործնական խելքը, նրա մոտիկ ծանոթությունը Թուրքիայի և Պարսկաստանի գրության հետ: Արծրունին հետամուտ էր եղել և շնդկաստանի գրության և կարծում էր, որ անգլիացիների ձեռքից հնդկական առևտրի մեծ մասը խլել կարելի է, անցկացնելով երկաթուղի Պարսկաստանի վրայով դեպի շնդկաստան: Նրա ծրագրով երկաթուղին պիտի սկսվեր Բաքվից, անցներ հյուսիսային Պարսկաստանով դեպի Մեշեդ, Հերաթ և Քաբուլ: Այդ ուղղությունը ցույց էր տրված հայերեն քարտեզի վրա, որ կցված էր բրոշյուրին:

Հայտնի է, թե մանավանդ մեր ժամանակներում որքան ահագին քաղաքական և տնտեսական նշանակություն ունեն երկաթուղային այդպիսի ձեռնարկությունները: շնդկաստանին մոտենալու միտքը շատ վաղուց գոյություն ուներ Ռուսաստանում և գնենրալ Արծրունին մի նոր բան չէր ասում: Հետաքրքրական է նյութի մշակությունը և այդտեղ Արծրունու գրվածքը ուներ որոշ յափով ինքնուրույնություն, քանի որ նա անձամբ ճանաչում էր Պարսկաստանը և առանձնապես ուսումնասիրել էր նրա տնտեսական և առևտրական հանգամանքները: Իր հոր պես Երեմիան զրաբար էր գրում, բայց այս բրոշյուրի մեջ ստիպված է եղել դիմել աշխարհաբարին: Դա մի շատ խամ լեզու է, խառն գրաբարի հետ, հետաքրքրական իր առանձին, ինքնուրույն դարձվածքներով և ձևերով:

Մինչև այստեղ մենք բերինք շատ փաստեր, որոնց մեջ երևան է գալիս գնենրալ Արծրունու բնավորությունը: Մենք տեսանք, թե ինչպիսի հայր էր նա, ինչ կանոններով էր ղեկավարվում իր հարաբերությունների մեջ: Ավելացնենք այստեղ և մի քանի ուրիշ գծեր:

Գիտենք արդեն, որ Երեմիա Արծրունին սիրում էր առանձնություն և դժուարակամ անվանում էր իրան ճգնավոր, անապատական: Թիֆլիսում էլ նա մեծ մասամբ նույնպիսի կյանք էր վարում, հասարակությունից հեռու, մենավոր, իր սակավաթիվ բարեկամների հետ միայն տեսնվելով: Ընտանիքից դուրս նա հրապույր, զվարճություն չէր գտնում: Եվ պետք է ասել, որ նրա տան նման մի գեղեցիկ անկյուն հազիվ թե շատ լիներ Թիֆլիսում: Երեմիան ապրում էր գալերեայի հետևում գտնվող այգու մեջ շինված տանը: Այդ այգին իր հարուստ բուսականությամբ մի կատարյալ գրախտ էր ներկայացնում: Նրա մեջ

¹ Կրում է «Ազգային կրթություն և դպրոց» վերնագիրը և նվիրված է «Գնենրալ-մայոր Երեմիա Գեորգյան Արծրունուն»:

¹ 1866, № 8—9:

շինված էր հովանոց, որ ծածկված էր դալար բույսերով: Ահա այդտեղ էր օրեր անցկացնում Երեմիան: Հովանոցի աջ կողմում երևում էին երկու գերեզման: մեկի մեջ թաղված էր Գեորգ աղան, իսկ մյուսի մեջ Երեմիայի մի աղջիկը որ մեռել էր ծաղիկ հասակում:

Պարզ էր Արծրունու կյանքը: Վեր էր կենում վաղ առավոտյան, դբաղվում էր ծաղիկներով ու բույսերով, ապա նստում էր հովանոցում. այդտեղ էր նա պարապում իր գործերով, ընդունում էր մարդկանց, ճաշում էր: Իբրև վանեցի, նա չէր մոռանում մածունը և նրանից շինած բրդուշը նրա ամենօրյա կերակուրն էր: Արևելյան շուքով ապրող այդ մեծատունը և բարձրաստիճան զինվորականը հայտնի էր ամենքին իր խիստ ու խրոխտ բնավորությամբ. նա պահանջող էր, քինախնդիր, բարկացկոտ: Սիրում էր, որ ամեն բանի մեջ իր կամքը կատարվի, համառ էր ու կրքոտ: Բայց միևնույն ժամանակ դա մի շիտակ ու ազնիվ մարդ էր, մեծահոգի, բարի ձգտումներ ուներ և ճշմարտասեր էր: Ահա մի դեպք, որ բնորոշում է թե ինչ հասկացողություններ ուներ Արծրունին: Նրա որդի Գեորգի ընկերները ասել էին, որ եթե Երեմիան դիմե աշխույժ հրամանատար գնդերալին, վերջինս կհրամանագրե այն գնդի հրամանատարին, ուր ծառայում էր Գեորգը, առաջարկելով նրան, որ ներկայացնե Գեորգին՝ օֆիցերական աստիճան ստանալու: Գեորգը այս մասին գրում է հորը: Մի ուրիշ հայր կգնար, կխնդրեր: Բայց Երեմիան աչքախիտ հայր չէր: Նա շուղեց, որ իր որդին աստիճան ստանա բարձրից եկած հրամանով, խաթրի համար և պատասխանեց Գեորգին, թե չի անի այդ քայլը, որովհետև ունի իր հասկացողությունները պատվի մասին և խորհուրդ է տալիս այնպես ծառայել, որ գնդի հրամանատարը ինքնաբերաբար գրե նրա մասին բարձր իշխանության, թե արժանի է աստիճանի:

Ահա մի այսպիսի խիստ, միշտ տանը նստած հոր աչքերի առաջ էին մեծանում և դաստիարակվում Գրիգորն ու Անդրեասը: Ինչ խոսք, որ հայրը սիրում էր իր որդիներին, բայց մենք տեսանք, թե ինչպես էր նա այդ սիրո արտահայտության մեջ: Երեխաները փակված կյանք էին վարում. միայն հայտնի ժամերին նրանց թույլատրվում էր գրոսնել այգու մեջ: Մնացած ժամանակը նրանք ծանրաբեռնված էին իրանց դասերով, որոնք աշխույժում էին հենց աչքաեղ, տանը: Գրիգորի և Անդրեասի ընկերներն էլ շատ չէին. մի քանի հատ հասակակիցներ ունեին, որոնք մի-մի հյուր էին գալիս և որոնց հետ նրանք զբոսնում էին իրանց այգում: Թեև հայրն ու որդիները փակված էին միևնույն անձուկ աշխարհում, բայց այդ կեցությունը միևնույն հարկի տակ չմոտեցրեց նրանց: Ընդհակառակը, հոր և որդիների մեջ հաստատվեց մի տեսակ պաշտոնական հարաբերություն. որոշակի նշանակված էին և այն ժամերը, երբ երկու եղբայրները կարող էին լինել իրանց հոր մոտ: Նվ այսպես, Գրիգորի և Անդրեասի որբությունը բավական անմխիթար էր: Չկար, իհարկե, որեւէ պակասություն խնամքի, հոգատարության կողմից, բայց պակասում էր ծնողական կրակոտ սերը. չկար մայր, իսկ հայրը չէր սիրում քնքշություններ և նրա ընդունած դաստիարակչական սխեմայի միայն սառնություն և պաշտոնական ձեռնարկություն էր հաստատում որդիներին և հոր մեջ:

Սակայն եղբայրների համար խորթ, անհասկանալի շմանց հարազատների սերը: Նրանք իրար հետ կապվեցին եղբայրական քնքուշ զգացմունքներով: Մենք շատ քիչ տեղեկություններ ունենք Գրիգորի և Անդրեասի պատանեկան կյանքից: Միակ մարդը, որ թողել է իր հիշողությունները նրանց մասին, հանդուցյալ հնազանդ Ալեքսանդր Երիցյանն է և մենք այդ միակ վկային էլ կդիմենք:

Ընտանեկան կյանքն էլ իր վերջն ունեցավ: Երկու եղբայրները պատրաստվել էին գիմնազիա մտնելու: Նրանք հաջող քննություն տվին, ընդունվեցին և այդպիսով լույս աշխարհ դուրս եկան: Վանդակից ազատված թուղանների պես էին նրանք. հայրական աշխարհի անձուկ հորիզոնը չբացել էր, տեղի տվել տվելի լայն աշխարհայնցողության: Բայց ի՞նչ էին նրանք այդ դպրոցական հասակում:

«1863 թվի հունվարից,— պատմում էր Երիցյանը,— Արծրունու «Գաղե-րեայի վերին հարկում պ. Ի. Տեր-Մելիքյանի և իմ ընկերությունը բացվեց մի գրավաճառանոց ամեն աղղի գրքերի: Հայերեն բաժինն էլ հարուստ էր և շատ նորություններ էր բովանդակում իր մեջ: Արծրունի եղբայրները, որոնք արդեն գիմնազիա էին հաճախում, իրանց ազատ ժամանակն անց էին կացնում մեր գրավաճառանոցում, և այդպիսով ես միջոց ունեցա ի մոտո ծանոթանալ նրանց հետ: Գրիգորը մոտ 18 տարեկան էր, նիհար, բարկացկոտ և ջղախին: Անդրեասը մոտ 16 տարեկան էր՝ խարտյաշ գանգուր մազերով, երեխայական համակրելի անմեղ պատկերով և հանդարտ բնավորությամբ: Կրթության եղբայրը միանգամայն մեծի ազդեցության տակ էր գտնվում: Բայց շնայելով, որ գրեթե օրորոցից սկսած սրանք միատեղ և միատեսակ էին սնվել և դարգացել, երկուսի բնավորությունները բոլորովին տարբեր էին: Գրիգորը սիրում էր սրախոսություններ անել, ծիծաղել և մինչև անգամ ծաղրել, Անդրեասը լռությունով լսում էր, ժպտում և մինչև ականջները կարմրում: Նրանք ուսերեն էին խոսում միմյանց հետ, հոր հետ և մեղ հետ: Երբ հայերենի վրա խոսք էր լինում, նրանք հեզնական ժպիտով պատասխանում էին, որ թեև չեն խոսում, բայց փոքր ինչ հասկանում են և այնքան, որքան գիմնազիայի համար պետք է, գիտեն: Գրիգորը սիրում էր ծաղրել Պոլսից մեր բերած այնտեղի հայոց գերասանական խմբի պատկերները՝ «Հայք—թատրոն», Հայք—թատրոն» բացականչելով և ծիծաղելով: Ծիծաղում էր, երբ տեսնում էր մեր ձեռքին որեւէ լրագիր՝ «Մեղուն» կամ «Մասիսը». շտապ կանչում էր նա Անդրեասին, հեզնական ժպիտով տալիս էր թերթը նրա ձեռքն ու ապա բարձրաձայն ծիծաղում. «Տե՛ս, հայք լրագիր էլ են ունեցել, երեկայում եմ, թե ինչեր են տպում...»:

Գրիգորը և Անդրեասը հենց այդ 1863 թվականին էլ վերջացրին ուսումը Թիֆլիսի գիմնազիայում: Բայց այստեղ առաջ եկավ մի արգելք, որ շատ վշտացրեց եղբայրներին: Անդրեասը կարող էր հասունության վկայական ստանալ միայն տարի ու կեսից հետո, երբ 18 տարեկան կդառնար:

«Գրիգորը,— շարունակում է Երիցյանը,— պատրաստվում էր գնալու բարձրագույն ուսումն ստանալու համար, և եղբայրները առաջին անգամն էր, որ պիտի բաժանվեին: Գրիգորը ծաղրում էր Անդրեասի «անշափահասությունը», Անդրեասի խոշոր աչքերը լցվում էին արտասուքով: Գնե՛րալ Երեմիան նախ կամենում էր ուղարկել Գրիգորին Ֆրանսիա, ապա փոխեց միտքը և 1863 թվի ամառը ճանապարհեց նրան Մոսկվա:

Անդրեասը մնաց մենակ, եղբոր բացակայությունը նրա համար շատ զգալի էր: Գրիգորը նույն՝ 1863 թվի սեպտեմբերին մտավ Մոսկվայի համալսարանի բնագիտական ֆակուլտետը: Այստեղ, ինչպես երևում էր, նա քաշում էր Անդրեասի կարոտը և շուտ-շուտ նամակներ էր գրում վերջինիս: Բարի Անդրեասը, ստանալով եղբոր գրությունները, ուրախ-ուրախ ներս էր վազում մեր գրավաճառանոցը և կարգում մեղ: Գրիգորը հպարտությամբ նկարագրում էր համալսարանական կյանքը և իր պարապմունքները: Մի անգամ ես, լավ հիշում եմ, շատ հեզնորեն գրել էր Մոսկվայի հայ ուսանողների «Ժողովի» մա-

սին: Մի ինչ-որ ժողով ունին, մոտավորապես գրել էր նա, որ կարդում, վիճում և խոսում են միմիայն հայերեն, կասես էլ ուրիշ լեզու չկա աշխարհի վրա, ինձ ևս հրավիրեցին գնալ և մասնակցել, բայց ես հրաժարվեցի...»:

Հետևյալ 1864 թվին Գրիգորը Մոսկվայից տեղափոխվեց Պետերբուրգ, որ մտավ համալսարանի նույն՝ բնագիտական ֆակուլտետի երկրորդ կուրսը: Այդ տարին Անդրեասն էլ գնաց Պետերբուրգ:

«1864 թվի ամառը,— գրում է Նրիցյանը,— ես գնում էի Պետերբուրգ: Գնե՛րալ Արծրունին առաջարկեց ինձ տանել հետս Անդրեասին: Օգոստոս ամիսն էր, երբ մենք հասանք Ռուսաստանի մայրաքաղաքը: Գրիգորը մի քանի օր առաջ տեղափոխվել էր Մոսկվայից... Բայց Անդրեասին չհաջողվեց իսկույն մտնել համալսարան. նրան առաջարկեցին սպասել դարձյալ վեց ամիս, մինչև որ կլրանա իր 18 տարեկան հասակը: Նղբայրները բնակվեցին միասին և բավականաչափ փող էին ստանում հորից՝ չափավոր, բայց առանց պակասության, կյանք վարելու: Նրանց առաջին սիրած զվարճությունը եղավ մայրաքաղաքի իտալացոց օպերան, ուր և հաճախում էին ստեպ-ստեպ»:

Հայրական երկաթե խնամակալությունից ազատվելը երեք աստիճան ուներ. առաջինը տանից զիմնադրա մտնելն էր, երկրորդը՝ Թիֆլիսից Մոսկվա տեղափոխվելն էր, բայց Մոսկվայում էր ազատությունը կատարյալ չէր. այդ տեղ ապրում էին Նրեմիայի աներորդիները, որոնց հսկողությանն էր նա հանձնել Գրիգորին: Երրորդ աստիճանը Պետերբուրգն էր, բայց այդտեղ էլ Նրեմիան իր ծանոթների միջոցով կարող էր հսկել իր որդիների վրա: Ինչպես կտեսնենք, հարկավոր էր շորերով աստիճան էլ՝ կատարյալ ազատության հասնելու համար: Կատարյալ ազատությունը ահագին նշանակություն ուներ երիտասարդի համար: Ինքը՝ Գրիգորը սեփական փորձից խրատված, իր առաջին իսկ հոգվածներում զինվեց ընտանեկան խնամակալության դեմ և պահանջում էր, որ հայ երիտասարդները բարձրագույն կրթություն ստանան իրանց ընտանիքներից շատ հեռու տեղերում, ուր նրանք կարող են միանգամայն ազատ լինել իրանց ծնողների կաշկանդող խնամակալությունից...

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Կ Ե Ր Ո Ր Դ

ՌԻՍԱՆՈՂՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐ
(1864—1871)

I

Ժամանակը: Հայ ուսանողությունը Մոսկվայում և Պետերբուրգում: Գրիգոր Արծրունու առաջին հոգվածները: Տեսակցություն Միֆայել Նալբանդյանցի հետ: Հիվանդություն և ուղևորություն արտասահման: Նիցցա, շվեյցարական համալսարաններ: Ինֆեանանաչողություն: «Իմ խոստովանությունը»: Մի ուրիշ խոստովանություն. կորած սեր, «էվելինա»: Ինչպես էր Գրիգորը հասկանում հայ ուսանողի պարտավորությունները:

Գնե՛րալ Նրեմիա Արծրունին մնաց Թիֆլիսի իր փառահեղ առանձնության մեջ: Եվ որդիները գնացին գիտության տաճարներում կազմակերպվելու իրրե մարդ: Նրանց առաջին դաստիարակը ժամանակն էր, որ բոլորովին այն ուղ-

ղությունը չտվեց մեծատան զավակ-երկու եղբայրներին, ինչ կկամենար նրանց զննելու, բարձր շրջաններում ապրած հայրը:

Այդ ժամանակը մենք արդեն ճանաչում ենք՝ վաթսուհակաթ թվականները, մտքի ազատագրություն տարիները, որոնց ընդհանուր պատկերը ներկայացրել ենք մի ուրիշ տեղում¹: Այստեղ մեզ մնում է միայն ավելացնել, որ վաթսուհակաթ թվականները մի միապաղաղ և միանման ժամանակամիջոց չէին ներկայացնում, և այն տարիները, որ անցկացրեց Գրիգոր Արծրունին իրրե ռուսաց համալսարանի ուսանող, արդեն պատկանում էին վաթսուհակաթ թվականների առաջ եկած երկրորդ, նոր սերունդին:

Ազատարար ռեֆորմները, գրական շարժումը առաջացրին քառասունական թվականների գաղափարներով սնված մարդիկ: Նրանք իդեալիստներ էին, նրանց կրթողը մետաֆիզիկան էր (բնազանցությունը): Բայց ահա Ռուսաստան են մտնում նոր հոսանքներ. թարգմանվում են ժամանակակից եվրոպացի ռեալիստ գիտնականների հեղինակությունները և հրապարակ է իջնում նոր սերունդը: Սկսվում է անհաշտություն հնի և նորի մեջ և այդ դրությունը նկարագրված է Տուրգենևի «Հայրեր և որդիներ» վեպի մեջ: Հենց այդ անուններով էլ կնքվում են երկու սերունդները: Հայրերը սկսում են չհասկանալ որդիներին: Նոր սերունդը ռեալիստ է, մտավոր գործունեության մեջ տեսնում է ոչ թե վերացական ձգտումներ, այլ հասարակական օգուտ: Մինչդեռ հայրերը հետևում էին ընտանեկան և անձնական բարոյականության հին, ավանդական կանոններին, որդիները առաջ են քաշում անձնավորության, անհատի կատարյալ ազատությունը, ընտանիք, հիմնված փոխադարձ սիրո, համերաշխության, համահավասարաբարության սկզբունքների վրա: Երկու սերունդները նման են միմյանց ընդհանուր ձգտումով, որ առաջադիմական է: Այո՛, համաձայն են, որ պետք է առաջադիմել, պետք է բարեփոխել կյանքի ձևերը: Բայց ի՞նչ միջոցով: Այստեղ ահա ճանապարհները բաժանվում են, այստեղ արդեն հայրերն ու որդիները միմյանց չեն հասկանում:

Նորերի, որդիների ամենատաղանդավոր ներկայացուցիչը գրականության մեջ 23—24 տարեկան մի երիտասարդ էր, Կ. Պիսարև, որի գրվածքները (նա գրում էր բանտի մեջ) այդ ժամանակ հափշտակությանը կարողում էր ամբողջ ինտելիգենտ Ռուսաստանը: Պիսարևը մի հերոս ուներ, մտածող, առաջադիմող ռեալիստ. այդ հերոսի ամբողջ ձգտումն է անհատի կատարյալ ազատագրությունը, նա պիտի կատարելագործվի, զարգանա գրական գիտությունների դեկավարությանը: Եվ այդ պատճառով Պիսարևը վերին աստիճանի ոգևորված եղանակով հրավիրում էր գրողներին ժողովրդականացնել պատմական և բնական գիտությունները և ինքն էլ միևնույն ժամանակ իր գործունեության գլխավոր մասը նվիրում էր այդ գործին:

Պիսարևը չէ ճանաչում հեղինակություններ. նա կրկնում է՝ «մենք աղքատ ենք և հիմար» ու պահանջում է կրթություն, գրական կրթություն, և ամեն բան, որ միտք չունի ռեալական կյանքի տեսակետից, նա համարում է ապագայում, անհասկանալի: Հարկավոր է խելացի, օգտակար աշխատանք: Աշխատանք և աշխատանք: Թող անկախ ու ազատ լինի անձնավորությունը, թող ես ինքը որոշե իր ուժերը, և այն, թե ինչպես և ինչ ասպարեզում կարող է գործադրել նրանց: Այսպիսով յուրաքանչյուր մարդ նախ և առաջ կտնտեսի ուժերը: Իսկ ուժերի տնտեսելը մի մեծ սկզբունք պիտի լինի մարդկության համար:

¹ Տե՛ս իմ «Ստեփանոս Նաղարյանց», 1902:

Ահա ինչ հոսանքներ էին տիրում վաթսուական թվականների երկրորդ կեսում, ահա ինչ մտքեր էին հափշտակում այն ժամանակվա երիտասարդությունը: Մեր Գրիգոր Արծրունին այդ իսկ ժամանակվա արդյունքն էր: Նա Պրսարևի ուղած հերոսներից մեկն էր՝ մտածող, առաջադիմող, ռեալիստ:

Շատ և շատ ցավալի է, որ մենք չունինք Գրիգոր Արծրունու ուսանողական տարիների մանրամասն պատմությունը: Այս հանգամանքը մեզ այսօր թույլ չէ տալիս տեսնել, թե ինչպես մշակվեց նրա մեջ մտածող ռեալիստի տիպը, ի՞նչ շրջանակներից, ի՞նչ ազդեցություններից նա քաղեց այն սկզբունքները, որոնք այնուհետև հաստատվեցին նրա մեջ, ձուլվեցան նրա գոյություն հետ:

Միայն այնքանը գիտենք, որ Գրիգորը Պետերբուրգում մտավ հայ ուսանողության շրջանը: Երբ գործ ենք անում «հայ ուսանողական շրջան» անունը, չպիտի մոռանանք, որ դա նշանակում է գլխավորապես աղագյանական հողի վրա գոյություն ունեցող մի համախմբում: Հայ երիտասարդների այդ տեսակ համախմբում մենք առաջին անգամ, քսանական թվականների վերջից, տեսնում ենք Դորպատում: Ահա նա «Հյուսիսսփայլի» ժամանակներում գոյություն է ստանում Մոսկվայում, իսկ այստեղից անցնում է և Պետերբուրգ: Պետերբուրգյան հայ ուսանողի ամենանոսր, անխոնջ նախատիպը Ռաֆայել Պատկանյանն էր: Մինչդեռ հիսնական թվականներին նա, համարյա մենակ, հայերեն տպագրություն սկսեց հյուսիսային մայրաքաղաքում և շատ բան տվեց, գլխավորապես իր ամենազիջելի ուղանալորները: Այդ գործունեությունը հետզհետե գրավում է հայ երիտասարդներին և Պետերբուրգում սկսվում է մի գրական փոքրիկ ժամանակամիջոց, որ չէ կարող մոռացվել մեր պատմության մեջ:

1859 թվականին Պետերբուրգում երկու աղագյանական հիմնարկությունների միտք է ծագում. մագիստրոս Կարապետ Եզյանց ուղում է բաց անել մի դպրոց՝ հատկապես հայ երիտասարդներին օտարացումի վտանգից ազատ պահելու և նրանց ազգային կրթություն տալու համար, իսկ Մ. Բուզադյանց հայերեն լրագիր հրատարակելու թույլտվություն է խնդրում, բայց չէ ստանում: Հայերեն լրագրի միտքը Պետերբուրգում իրագործում է Ռաֆայել Պատկանյանը, որ ուսումն ավարտելուց հետո բնակություն է հաստատում մայրաքաղաքում, բաց է անում սեփական տպարան, տպագրում է գրքեր, իսկ 1864-ից սկսում է «Հյուսիս» լրագիրը: Պետերբուրգի հայ գաղութը ուներ այդ ժամանակներում բավական աչքի ընկնող գրական գործիչներ: Այդտեղ էր երիտասարդ գիտնական Քերովը և Պատկանյանը, այդտեղ էր Ռաֆայելը՝ հայերը, քահանայական աստիճանից զրկված Միքայիլ Միանսարյանը: Հայ ուսանողությունը այդպիսով ուներ շատ հարմարություններ՝ իր ազգի ցավերի մասին մտածելու և նրա մտավոր շահերին նվիրվելու համար:

Հանգուցյալ Երիցյանը պատմում է, որ բացի հայ ուսանողական ժողովից, Պետերբուրգում կրթվող երիտասարդները ունեին և մի այլ շրջան, Կարապետ Եզյանցի ընտանիքը, ուր նրանք գտնում էին սիրալիր հյուրասիրություն և ուր խոսքն ու գրույցը պատում էր հայության շուրջը: Այստեղ էին լինում և Արծրունի եղբայրները: Գրիգորը, որ դեռ գիմնազիայում հայտնի էր իբրև տառու վառվառն երիտասարդ, սկսում է առանձնապես հետաքրքրվել հայոց հասարակական և գրական հարցերով: Նրա ընկերակիցների մեջ ոչ ոք նրա պես տոգորված չէր վաթսուական թվականների երկրորդ սերնդի գաղափարներով: Հանրամարդկային, ընդհանուր առաջադիմական իդեալները գտնում են նրա մեջ մի շերմեռանց երկրպագու, բայց այդ երկրպագուն չէ մնում աղագյանական գաղափարներից դուրս, կոսմոպոլիտ, այլ մասնավորում է իր գործո-

կությունը, նվիրելով նրան ամբողջապես իր ազգին. նա գտնում է հանրաժողովրդային առաջադիմական ձգտումները աղագյանացնող, դառնում է մտածող և առաջադիմող ռեալիստ, հատկապես հայերի համար:

Երիցյանի վկայությունից մենք տեսանք, որ Մոսկվայում, 1864-ին, Գրիգորը հեռու էր պահվում հայ շրջաններից և զարմանում էր, որ ուսանողական ժողովը հայերեն չեզուն է գործածում, կարծես թե աշխարհի մեջ չկա մի այլ լեզու: Միջոց շունենալով ստուգելու, թե որքան ճիշտ է սա, մենք, այնուամենայնիվ, թույլ ենք տալիս մեզ կարծելու, որ հանգուցյալ հնագետի այդ խոսքերի մեջ կա շափաղանցություն: Եվ այսպես վարվելու մեզ իրավունք է տալիս այն հանգամանքը, որ հենց հաջորդ տարին, 1865-ին, Գրիգորը ոչ միայն այդպես չէ վերաբերվում հայերենին, այլև գրում է երկու հոդված հայ լրագրում: Այդքան կարճ միջոցում այդպիսի խիստ փոփոխություն, շատ հասկանալի չէ: Ամենևին չհերքելով, որ շրջանը կարող էր վճռական ազդեցություն անել, արմատապես փոխել աշխարհայացքները, մենք, այնուամենայնիվ, ուղում ենք հավատալ, որ այդ կերպարանափոխության սկիզբը դրվեց Մոսկվայում, այն ժամանակից, երբ Գրիգորը, ազատվելով իր նախնական դաստիարակության կապանքներից, իր արիստոկրատ ընտանիքի նախապաշար-ժուկներից, ոտք դրեց ուսանողական աշխարհում իբրև հասունացած երիտասարդ, իբրև տպավորվող, ժամանակի ոգին հեշտությամբ ըմբռնող մարդ:

Մական դա այնքան էլ կարևոր չէ: Փաստը այն է մնում, որ Արծրունին իր ուսանողության երկրորդ տարուց սկսում է գրել հայերեն: Առաջին հոդվածը տպվեց «Մեղու Հայաստանի» լրագրում 1865-ի ապրիլին (№ 13 և 14) և ունի այսպիսի վերնագիր. «Բնական գիտությունների նշանակությունը դաստիարակության մեջ»: Իբրև բնական գիտություններ սովորող, բայց մանավանդ իբրև հարազատ զավակ իր ժամանակի, երբ Ռուսաստանում լուրջ և առողջ ռեալիզմը առանձին ողևորությամբ ուսումնասիրում էր բնական գիտությունները, Արծրունին, իհարկե, այդտեղից պիտի սկսեր: Այս առաջին իսկ քայլում խոստով է նրա մեջ կյանքի, դրական պահանջների մարդը: Իսկույն երևում է, որ մեր սկսնակ գրողը «Հյուսիսսփայլի» ուղղության մարդ է. նա-գարյանցի ամսագիրը, ինչպես գիտենք, առանձին ուղագրություն էր դարձնում բնական գիտությունների վրա: Մանավանդ որքան «Հյուսիսսփայլական» շեշտեր ենք գտնում Արծրունու հետևյալ տողերի մեջ. «Մենք էլ ունինք լատիներեն լեզվի նման մի լեզու՝ մեր գրաբարը, ունինք նաև Աստվածաշունչ, բրիստոնական հրահանգ և այլն, որոնք թեպետ շատ հետաքրքիր և օգտակար առարկաներ են, բայց երեխանց համար անհասկանալի և ուրեմն վերաց-յալ: Եվ ճշմարիտ, ամենին մեզանից հայտնի է, ինչ դժվար է և ձանձրալի երկրի համար գրաբարի հղումներ և խոնարհմունք սովորել, կամ թե Մսերի գրքով Աստված բառի նշանակությունը մեկնել»:

Երկրորդ հոդվածը, որ տպվեց դրանից քիչ հետո նույն «Մեղուի» մեջ, անվանված է «Երկու խոսք աղջկերանց դաստիարակության վրա»: Այստեղ Արծրունին ցույց է տալիս տապալ գործունեության ամենանշանավոր ճյուղից մեկը՝ կանանց կրթության և ազատագրության պաշտպանությունը: Այս ժամին մենք մի քիչ հետո կխոսենք: Այժմ բերենք մի կտոր, որի մեջ քսան տարեկան ուսանողը հանդես է գալիս իբրև մայրենի լեզվի ջերմ պաշտպան: «Մայրաքաղաքներումը,— ասում է նա,— մեր տնային կրթության մեջ կա մի ուրիշ անպիտան կողմն էլ: Երեխերը մոռանում են իրանց մայրենի լեզուն, երբեմն զրկվում են իրանց զարգացման բնական միջոցից. կորցնում են սերը ցեղի իրանց ազգը և շատ անգամ էլ ասում են իրանց հայրենակիցներին:

նվ միևնույն ժամանակը ինչպես հայրերը, նույնպես և որդիքը, չափազանց հպարտ են և ինքնահավան, երևի չնդուր, որ շունին ոչ ազգ, ոչ կրոն, ոչ լեզու, ոչ էլ առողջ միտք»:

Շատերն են մինչև այդ գրել այսպիսի դառն ու ճշմարիտ խոսքեր: Բայց այս խոսքերը մեզ համար առանձին նշանակություն են ստանում, երբ դուրս են գալիս Գրիգոր Արծրունու բերանից: Չէ՞ որ նա ինքն էլ ընտանեկան այդ տեսակ կրթության զոհերից մեկն էր, չէ՞ որ նա էլ «հպարտ և ինքնահավան» էր հենց այն պատճառով, որ շուներ «ո՛չ ազգ, ո՛չ կրոն, ո՛չ լեզու»: Այստեղ մեր առջև կանգնած է օտար ու խորթ կրթության պտուղներից մեկը, որ հակացել է դրության անբնականությունը և խռատվանում է իր ծնողների մեղքերը:

Դուրս գալով հայկական իրականությունից, Գրիգոր Արծրունին հենց իր առաջին քայլերից ներկայանում է նախ և առաջ իրրև սաստիկ, անխնա բողոք այդ իրականության այլանդակությունների դեմ: Եվ նրա բողոքի առարկան ամենից առաջ այն շրջանը պիտի լիներ, որ ամենից շատ էր նրան ճնշել, ախինքն ընտանիքը: Իր ուսանողության երկրորդ տարում նա արդեն կանգնած է այն ճանապարհի վրա, որ նրա ամբողջ կյանքի փայլուն ճանապարհը պիտի դառնար: Արդեն յուրացրել էր որոշ, հաստատուն աշխարհայեցողություններ, հասկացել էր մայրենի լեզվի նշանակությունը, բողոքողի դերը քնած ու նախապաշարված հասարակության մեջ: Նա գիտե, թե ինչպես է ծառայել մի այդպիսի ժողովրդին և իր առաջին հոգևածի համար նշանաբան է առնում Գյոթեի խոսքերը. «Դու չես կարող մի մեծ բան շինել ու ահա սկսում ես փոքր բանից»: Սա դրոշակ է, սա գործունեության մի ամբողջ ինքնուրույն ծրագիր է: Արծրունին իր ամբողջ կյանքում նկատի ուներ, որ այդպես է հայ ժողովուրդը և այդ պատճառով ամեն ինչ սկսում է այբուբենից, տարրականից, բոլոր հարցերը նա քննում է վերին աստիճանի պարզ, հանրամատչելի կերպով, բազմաթիվ անգամ կրկնում է իր ասածները, լուսաբանում և արծարծում է իր գաղափարները: Իր դաստիարակչական դերը կատարելու համար նա բնութագրից ստացել էր մի անգին դարձ` պարզ ու կտրուկ խոսելու շնորհ: Այդ երկնային շնորհը նա ցույց է տալիս իր առաջին գրվածքներից:

Արծրունին զգում էր իր կոշտը: Եվ այդ պատճառով նա շքամկանացով «Մեղուին» աշխատակցելով: Մի անկախ և ըմբատ բնավորություն, նա չէր կարող բացվել, ստեղծել, եթե շունենար խոսքի սեփական, անկախ գործիք: Եվ մենք տեսնում ենք, որ նա դեռ նույն 1865-ին սկսում է մտածել սեփական լրագիր հիմնելու մասին:

Պատմում են, որ Արծրունին մի առանձին սեր ուներ դեպի լրագիրը` դեռ մանկությունից: Դեռ Մոսկվայում, ասում են, փոքրիկ Գրիգորը խմբադրում է ֆրանսերեն լեզվով մի լրագիր, որի ընթերցողներն ու բաժանորդները նրա փոքրահասակ քույրերն ու եղբայրներն էին: Այս երեխայական գործից մինչև ոչինչ կրթականություն հասնել չենք ուզում. գուցե դա մի զվարճություն էր միայն, որի իսկական միտքը նա չէր էլ ըմբռնում: Բայց ահա 1865-ին նա, համալսարանական ուսանող, արդեն հայ գրող դարձած, լրագրական գործի նվիրվելու միտքն է հաստատում իր մեջ: Այստեղ արդեն չենք կարող ուրախալ կատարյալ գիտակցությունը. այստեղ արդեն Արծրունին հանդես է գալիս իրրև իր ապագա գործունեության որոշ ծրագիր կազմած մի երիտասարդ:

Եվ լրագիրը հրատարակելու միտքը նա ծածուկ չէ պահում իր մեջ: Մի օր նա հանդիպում է Միքայիլ Նալբանդյանին: «Մեր հայրենիքի» և «Ազատ աստվածի» հեղինակը նոր էր դուրս եկել բանտից: Նա Երեմիա Արծրունու լավ

յանոթն էր դեռ Մոսկվայից. իսկ երբ գնում է էջմիածին, Թիֆլիսում հաճախ այցելում էր Երեմիային և ճանաչում էր նրա երեխաներին: Խոսակցության մեջ Գրիգորը հայտնեց Նալբանդյանին, թե դիտավորություն ունի մտնել հայ հրատարակչությունում ասպարեզը: Նալբանդյանը խրախուսում էր նրան, խախտություն էր տալիս այդ մտքին, միևնույն ժամանակ հարկ է համարում խրատներ տալ նրան, խրատներ, որոնք հիմնված էին նրա փոթորկալից կյանքի փորձի վրա: Նա ցույց է տալիս իրան: Սարսափելի հիվանդությունը արդեն բոլորովին կրծոտել էր այդ կրակոտ մարդուն. «Հյուսիսափայլի» աշխատանքից մի քանի ամսվա հետո էր այս աշխարհում: Բացատրելով իր գլուխն եկած փորձանքների պատճառը, Նալբանդյանը խորհուրդ է տալիս Արծրունուն գործել բացարձակ, օրինական ճանապարհի վրա, հեռու մնալ ռուս հեղափոխական գործիչներից: Եվ Արծրունին պատմում էր, որ իր վրա խոր տպավորություն գործեց Նալբանդյանի այդ խրատը: Եվ իրավ, նա իր ուսանողության տարիներում չհափշտակվեց ժամանակի քաղաքական շարժումներով: Բայց Նալբանդյանից, Արծրունին ուրիշ ուսանողներին էլ հայտնել է իր այդ միտքը:

Պետերբուրգում Գրիգորը երկար ապրել չկարողացավ: Նույն 1865 թվականի վերջերում նա սաստիկ հիվանդացավ, սկսեց արյուն թեփել: Այնքան ծանրացավ, որ հիվանդությունը, որ մի անգամ, երբ նա գնում էր բժշկի մոտ, փոքրցով անցնողների ուշադրությունը գրավեց: Այնքան հաճախ հազում և արյուն էր թեփում նա, որ անցուդարձ անողները դարձացած նայում էին ձյունի վրա կաղմվող արյան բծերին և գլուխները շարժելով, շարունակում էին իրանց ճանապարհը: Գրիգորը դիմում է Պետերբուրգի նշանավոր բժիշկներին, բայց ամենքն էլ հայտնում են, որ նա չի ապրի: Նույն այդ վճիռն է արձակում և Նալբանդյանը բժշկապետ պրոֆեսոր Բոտկինը, որին ի վերջո դիմել էր Արծրունին: Բոտկինը Գրիգորի մեծ եղբայր Գեորգի համալսարանական ընկերն էր, ուստի և մեծ սիրով ընդունեց հիվանդին, քննեց ամենայն խնամքով, անկեղծ կերպով ցանկանում էր օգնել իր մտերիմ ընկերի եղբորը: Բայց հմուտ պրոֆեսորն էլ գալիս է այն եզրակացության, որ ազատել երիտասարդի կյանքը անհնարին է: Գրիգորը պահանջում է, որ բժիշկները իր երեսին հայտնեն ամբողջ ճշմարտությունը, ասելով թե ինքը չէ վախենում մահից: Եվ երբ լսում է սարսափելի դատավճիռը, չէ հուսահատվում, այլ վճռում է գործ զննել վերջին լիցյաները:

Բժիշկները ասել էին, որ նա երկու ամսից ավելի չի ապրի: Հաղորդելով այդ բանը իր հորը, Գրիգորը հայտնում էր նրան, թե ինքը լավ է համարում անկացնել իր կյանքի այդ վերջին ամիսները Ֆրանսիայի Նիցցա քաղաքում, որ հայտնի է իր տաք կլիմայով: Երեմիան թույլ է տալիս գնալ և Գրիգորը անմիջապես ճանապարհվում է Նիցցա, ուր և բնակություն է հաստատում:

Նիցցան Արծրունին նկարագրել է իր «Էվելինա» վեպի մեջ, որի գլխավոր լերոսն էլ, ի դեպ ասած, ինքն է: Ձմեռը հրաշալի է Նիցցան և այդտեղ են գալիս Եվրոպայի զանազան կողմերից կրթի հիվանդություն ունեցողները: Միջերկրականի ծովափը շատերի համար է դառնում գերեզման, բայց երիտասարդ հասակը, առողջապահական կանոնների համաձայն կյանք վարելը բարերար ազդեցություն են անում Արծրունու վրա: Նա ապրում է Նիցցայում լիքով ամիս և կենդանանում է: Այդ յոթ ամսվա ընթացքում նա մի բառ չէ արտասանել, որովհետև բժիշկները արգելել էին խոսել: Նա պառմում էր, որ էր հյուրանոց էր դնում ճաշելու և ծառան բերում էր կերակուրների ցուցակը, եւ, որպես համր, մատը դնում էր ուղած կերակուրի վրա և այդպես ցույց

տալիս, թե ինչ է ուղում ուտել¹։ Վտանգը, շնորհիվ աչդարիսի կեցութեան և տաք ու մեղմ կլիմայի, անցնում է։ Գարնանը նա բոլորովին առողջ էր։ Սկսվեցին նիցցայի անտանիկի տաքերը։ «Բժիշկների խորհրդով պետք է փախչի նիցցայից, — կարգում ենք «էվելինայի» մեջ։ — Գաղաքը թողնելուց առաջ և ուղեցի հասնել տալ լուսանկարս, որպեսզի իմ կենդանագիրս ուղարկեմ Կ. Պոլիս² ծնողներին, նրանց ցույց տալու համար, թե առողջացել եմ։ Բայց երբ ստացա լուսանկարս, դարձացած մնացի... Մի՞թե ես այդ աստիճան չաղացել էի... Ես աչքերիս չէի հավատում...»։

Մահից ազատվելով, նորից ստանալով իր երիտասարդական ուժերն ու եռանդը, Արծրունին շտապում է վերանորոգել իր պարապմունքները, որոնց ընդհատել էր սարսափելի հիվանդությունը։ «Ուրեմն ես կատարելապես առողջ եմ, մտածեցի ես, ուրեմն և կարող եմ այստեղ՝ արտասահմանում շարունակել և ավարտել համալսարանական ուսումս», — ասում է «էվելինայի» հերոսը։ Պետերբուրգ վերադառնալու մասին, իհարկեպէս էլ կարելի մտածել։ Նա մնում էր Եվրոպայում, հեռու, շատ հեռու իր ընտանիքից և հայրենի հասարակությունից։ Նա ճաշակեց այնքան հեռավորության տված բարիքները և այնուհետև իր հոգվածներում պնդում էր, թե ամեն մի երիտասարդ հայ, որ կամենում է ազատ և բազմակողմանի զարգանալ, չուրացնել եվրոպական քաղաքակրթությունը, պիտի շատ և շատ հեռանա իր տանից ու քաղաքից։

«Բժիշկը խորհուրդ էր տվել ինձ երկու շաբաթից հետո գնալ Շվեյցարիա և այնտեղ անցկացնել ամառը։ Ես վճռել էի գնալ Ցյուրիխ, որտեղ կարող էի համալսարանական դասախոսություններին հետևել»։ Այդպես էլ անում է նա Բնակություն հաստատելով Շվեյցարիայում, նա ուսանող է գրվում Ցյուրիխի համալսարանում, սկսում է եռանդով պարապել։ Միևնույն ժամանակ վերանորոգում է իր գրական գործունեությունը, որի սկիզբն էր դրել Պետերբուրգում։ 1866 թվի ընթացքում Թիֆլիսի հայոց պարբերական մամուլի մեջ լույս տեսավ Արծրունու և ոչ մի հոդվածը։ Բայց հետևյալ տարվանից նա սկսում է կանոնավոր կերպով աշխատակցել գլխավորապես «Հայկական աշխարհ» ամսագրին, երբեմն-երբեմն հոդվածներ ուղարկելով նաև «Մեղուին»։

Առաջին գրվածքը, որ Արծրունին ուղարկեց «Հայկական աշխարհին» մի գեղեցիկ հոդված էր «Աշխատենք» վերնագրով, քաղվածք էր մտնող Արթուր «Le Progrès» անունով գրքից։ Այդ հոդվածը, որի մեջ այնքան սիրուն կերպով բացատրված է աշխատանքի նշանակությունը, Արծրունին կազմել էր Ժնևում 1866-ի նոյեմբերին։

Ցյուրիխի համալսարանում Արծրունին երկար չէ մնում, այնտեղից տեղափոխվում է Ժնև, բայց շուտով այդ տեղն էլ է թողնում։ 1867-ին նա անցնում է Գերմանիա և այդտեղ ուսանող է մնում Հելդելբերգի համալսարանի Ցյուրիխում և Ժնևում նա գլխավորապես լսում էր քաղաքական և քաղաքատնտեսական գիտություններ, իսկ Հելդելբերգի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետում՝ քաղաքատնտեսության պատմությունը, ֆինանսները և առհասարակ քաղաքատնտեսական գիտությունները, միաժամանակ գրվել է և բնագիտական բաժնի մի քանի դասախոսություններին։ Այդ բոլոր առարկաներից դասախոսում էին այնպիսի նշանավոր պրոֆեսորներ, ինչպես Է. Բլունչի, Ռաու, Տրենկե, Կնիս, Հելմհոլց, Վոնդ։ Եվ Արծրունին ընտրեց

առաջին այդ ճյուղերը, նկատի ունենալով իր նպատակը՝ հայերեն լրագիրը հիմնադրելը։

Համալսարանական պարապմունքները չէին մոռացնել տալիս Արծրունուն հայոց մամուլը և նա մեծ եռանդով շարունակում էր իր աշխատակցությունը։ Նրա գրվածքները աննկատելի չէին անցնում, ընդհակառակը՝ գործում էին խոր ազդեցություն և փոքրաթիվ ընթերցող հասարակության մեջ ստեղծում էին համակրանք դեպի երիտասարդ հեղինակը։ Այստեղ մենք դեռ այդ գրվածքների մասին չենք խոսում։ Հետաքրքրականը այստեղ այն է, թե ինչպես Արծրունու մեջ կազմակերպվեց որոշ աշխարհայեցողություն, որոշ ու խիստ ուղղություն։

Մենք տեսանք մեր եռանդոտ ուսանողին Ռուսաստանում, տեսանք, որ ես վաթսուական թվականների երկրորդ կեսի մարդ էր, այսինքն մտածող աշխատանքի քարոզիչ։ Այդ պաշարով նա անցավ Եվրոպա։ Քաղաքակիրթ, ազատ երկրների մեջ նա ավելի ևս հարստացնում է այդ պաշարը, ավելի ևս լայն հորիզոններ է տեսնում, գրական գիտությունների մեջ հմտանում է, կրթվում։ Հիմնավորապես դաստիարակվում։ Նրան դաստիարակում էր ոչ միայն բարձրագույն դպրոցը, այլև կյանքը իր բազմաթիվ երևույթներով, հասարակ դրականությունը։

Հետաքրքրական է պատկերացնել Արծրունու ուսանողական կյանքը, տեսնել, թե ինչ էր անում, ինչպես էր աշխատում, ինչ տպավորություններ էր փորցնում ուսանողական միջավայրերից։ Քանի որ չկան այդ մասին տեղեկություններ, մենք դարձյալ պիտի գիմենք «էվելինային», շմոռանալով որ այդ վեպի հեղինակը «ես» անունով գործող անձի մեջ իրան է նկարագրել։ Ահա ինչպես է նկարագրում իր կյանքը Ցյուրիխում. «Ես կատարելապես առողջացած էի զգում ինձ և պարապում էի մեծ եռանդով. ուսանողական գործունյա կյանքը կլանել էր ինձ իր մեջ ամբողջապես։ Այդտեղ գրավում էր ինձ և մի նոր երևույթ, նոր ոչ թե միայն ինձ համար, բայց և ամբողջ Եվրոպայի համար... Ուղիղ այդ ժամանակ երևացին Ցյուրիխի համալսարանում երկու ուսանողներ, Եվրոպայի համալսարանների առաջին ուսանողուհիներ, կանանց բարձրագույն կրթության մարմնացած կարապետներ... Ես շտապեցի ծանոթանալ նրանց հետ և այն օրից հափշտակվեցա հասարակական նոր իդեալներով։ Այդ երկու կանանց շուրջը խմբվում էինք մենք՝ այլևայլ ազգությունների պատկանող ուսանողներս. նրանք, այդ կանայք էին, որոնք կազմում էին ուսանողների այդ բոլոր տարբեր խումբեր իրար մեջ կապող օղակը...»։

Այդ ուսանողների մասին Արծրունին մի հոդված ունի «Հայկական աշխարհի» մեջ (1869)։ «Հասարակական նոր իդեալներ», որոնց յուրացնում է պամարդը կնոջ ազդեցության տակ, այս մասին շատ է գրել Արծրունին, այս ելույթի վրա է հիմնված նրա «էվելինան»։ Կինը, ինչպես վկայում է ինքը՝ Արծրունին, 1891 թվականին գրված իր մի առաջնորդող հոդվածում, մեծ դեր է կատարել նրա մտավոր աշխարհի մեջ, նրա հասարակական իդեալների կազմակերպելու, ամրանալու մեջ։ Եվ հենց այդ է պատճառը, որ Արծրունին մեղանում կնոջ իրավունքների, կնոջ զարգացման, ազատագրության ամենատնտես և ամենաջերմ կողմնակիցն է եղել սկզբից մինչև վերջ։

«Առավոտները, — շարունակում է «էվելինայի» հեղինակը, — ես լսում էի դասախոսությունները համալսարանում, ճաշից հետո պարապում էի մասնագիտության՝ քաղաքատնտեսության վերաբերյալ ընթերցանությամբ, իսկ երեկոյանները փոքրվում էի իմ թույլ ուժերս հայրենիքիս, Կ. Պոլսի հայոց լրագիր-

¹ «Մշակ», 1892, № 147։

² Վեպի մեջ Արծրունին, իր անձնավորությունը քողարկելու համար, անվանում է իր անունը Դա միակ կենսագրական անձնությունն է վեպի մեջ։

ներին թղթակցութիւններ գրելում... Գրվածներս սկսում էին ավելի հաճախ
երևալ Կ. Պոլսի պարբերական մամուլի էջերում: Ես ուզում էի գրել, միշտ պրի-
անընդհատ կերպով գրել:

Սա ճիշտ է, սրա ապացույցն է «Հայկական աշխարհի» և «Մեղուի» մեր
փոխած հոդվածների բազմությունը: Հայրենիքը երբեք չէր մոռացվում, չէր
դադարում նրա մտածմունքների առարկան լինելուց: Բայց ինչպե՞ս էր նա
ճանաչում իր հայրենիքը, ի՞նչ գաղափար էր կազմել իր ազգի մասին: Ուսա-
նողական տարիները թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Եվրոպայում մտցրել էին նրան
հանրամարդկային լուսավոր, առաջադեմ գաղափարների մեջ: Նա մկրտվեց
այդ ավազանում, ուխտեց իր ամբողջ ուժերը նվիրել իր ժողովրդին: Այժմ
շատ կարևոր է իմանալ, թե ի՞նչ էր տեսնում նա այդ ժողովրդի մեջ և նրա
ուխտը ի՞նչ էր պարունակում իր մեջ:

Բարեբախտաբար, այս նշանավոր հարցի վերաբերմամբ Արծրունու կեն-
սագրությունը գրողը չի խաբխափի ենթադրությունների, հավանականություն-
ների մեջ: Ինքը՝ Արծրունին, գրել է այդ մասին 1880 թվականին, այն ժամա-
նակ, երբ նա կրակոտ եռանդով բանակով էր մղում կրոնական հարցի առի-
թով: Գրվածքը անվանված է «Իմ խոստովանությունը»¹: Եվ որովհետև այդ
խոստովանությունը չափազանց կարևոր է Արծրունուն ճանաչելու համար, ուս-
տի մենք կբերենք նրա իսկական խոսքերը, կարելի եղածին չափ ընդարձակ:

«Ասյրելով, — ասում է նա, — նախ Ռուսաստան, այն է Մոսկվայի և Ս. Պե-
տերբուրգի և հետո արտասահմանի մտավոր շրջաններում, ես ակամա սկսեցի
ուշադրություն դարձնել ինձ շրջապատող երևույթների վրա: Ռուսը աշխա-
տում է իր ուսու ազգի համար, գրում է, դպրոցում դասատվություն է անում,
գրքեր է հրատարակում, համալսարանի մեջ դասախոսություններ է անում
ուսու հասարակության համար:

Ես թողնեցի Ռուսաստանը տկարությանս պատճառով և գնացի արտասա-
ման: Այնտեղ այնպիսի մտավոր կենտրոններում, ինչպես Ցյուրիխ, Ժնև, Հելդ-
բերգ, Վիեննա և Փարիզ, որտեղ ես կացել և ուսում եմ առել, ես ավելի է
համոզվեցա, թե ամեն ազգությանը պատկանող անհատը գործում է կամ
պատրաստվում է գործել իր ազգի համար:

Գերմանական համալսարանները լի են, բացի գերմանացիներով և այլազ-
գի ուսանողներով՝ ամերիկացիներով, շվեդացիներով, հունիերով, դանիացի-
ներով, շվեյցարացիներով, ֆրանսիացիներով, չեխերով, բուլղարացիներով:
Եվ այդ ազգերին պատկանող յուրաքանչյուր անհատը ուսում էր առնում, ցի-
տություն էր սովորում, որպեսզի ժամանակով պիտանի լինի իր ազգությանը:

Երբ ես խոսում էի այդ այլևայլ ազգություններին պատկանող ընկերնե-
րիս հետ, ես նախանձում էի նրանց, որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրը
խոսում էր իր ազգության, իր հայրենիքի, իր մայրենի լեզվի մասին: Ընկեր-
ներիս հետ խոսելով ես երբեք չէի հարցնում, թե ինչ կրոնի է պատկանում
նրանցից յուրաքանչյուրը, այլ ինչ ազգության է պատկանում նա: Եվ միևնու-
յն ժամ բոլորը, ռումինացին, չեխը, սերբացին, որոնք անկախ քաղաքական
կյանք չունեն, այնուամենայնիվ խոսում էին իրանց հայրենիքի, իրանց ազ-
գության, իրանց մայրենի լեզվի, իրանց դպրոցների, իրանց հայրենի գրակա-
նության ու մամուլի մասին:

Միայն մենք, սակավաթիվ հայերս, նույնը ասել չէինք կարող մեր մա-
սին, որովհետև չունեինք դեռ այն ժամանակ մայրենի լեզու, գրեթե չունեինք

դպրոցներ, չունեինք նոր գրականություն, չունեինք մամուլ, չունեինք վեր-
սույն ազգության վրա գաղափար, չունեինք ազգային ինքնաճանաչություն:

Եվ ահա ինչ էր երիտասարդ հայի դրությունը, ինչ էր մանավանդ երի-
տասարդ հայ գրողի դրությունը, որ գրիչը ձեռքին, փորձ էր փորձում ինքն
կ'օգտավետ հանդիսանալ իր մայրենի գրականության ու լրագրության ասպա-
րեզում, փորձ էր փորձում ինքն էլ պատրաստվել, հմտություններ ընդունել,
պազայում իր ազգին օգտավետ լինելու համար, և միևնույն ժամանակ իր
տեղն ազգություին չէր տեսնում, այլ տեսնում էր մի կրոնական աղանդ:

Ինչպե՞ս գործեմ ես իմ ազգության համար, ասում էի ես ինքս ինձ, երբ
որ պարզ տեսնում եմ, թե մի որոշ ազգությանը չեմ պատկանում, իսկապես
ոչինչ ազգություն չունիմ, այլ պատկանում եմ միմիայն մի կրոնական աղան-
դի, պատկանում եմ մի ցեղին, որ գուցե մի ժամանակ եղել է մի ազգություն,
բայց այժմ այլևս ազգություն չէ, չունի ազգային ինքնաճանաչություն, այլ
միայն մի աղանդ է:

Ես ակամա սկսում էի հիշել իմ մանկության և պատանեկության ժամա-
նակ ինձ շրջապատած երևույթները, սկսում էի հոգեբանապես քննել և զննել,
թե ինչ բան է հայը:

Երբ սկսում էի հիշել, թե երբ որ մարդը հարցնում էր լուսավորված հա-
յին, թե նա ո՞վ է, նա շատ անգամ ամաչում էր խոստովանել, թե հայ է, իսկ
թե պատասխանում էր թե հայ է, իրան այդ անունը տալով չէր հասկանում
այդ բառով ազգության գաղափարը, այլ միայն այսինչ եկեղեցուն պատկա-
նելը: Հայր այն պատճառով հայ չէր, որ հայոց ազգության էր պատկանում:
Այլ այն պատճառով հայ էր, որ հայոց եկեղեցուն էր պատկանում: Ուրեմն
նրա մեջ չկար դեռևս ազգային ինքնաճանաչություն, այլ միայն կրոնական
մի աղանդին պատկանելու համոզմունքը: Եվ այդ խոսքը՝ «ես հայ եմ», հայր
մեծ մասամբ արտասանում էր մի որևէ օտար լեզվով, որի այբբենարանը ան-
չամ նրան ծանոթ չէր:

Նույնը, երբ հարցնում էի մի ռամիկ հային, թե դու ո՞վ ես: «Հայ քրիս-
տոնյա եմ», — լսվում էր պատասխանը:

...Հայը իր ազգությունը ազգության մեջ չէր տեսնում, նրան անհայտ էր
ազգային գաղափարը, այլ տեսնում էր իր հայ լինելը միմիայն աղանդի,
եկեղեցու մեջ: Պարզ է, որ փոխելով կրոնը, նա կարծում էր, որ փոխում է և
ազգությունը, կաթոլիկ դառնալով նա այլևս հայ չէր լինում, այլ նա դառնում
էր ֆրանկ, բողոքական դառնալով նա դառնում էր ցեմեթ, մահմեդական դառ-
նալով նա դառնում էր բուրք կամ պարսիկ և այլն...

Կաթոլիկ հային չէր կարելի մեղադրել, որ նա իրան ֆրանկ է անվանում,
բողոքական հային չէր կարելի մեղադրել, որ նա իրան նեմեց է անվանում,
բովհետև հայ-լուսավորչական եղած ժամանակ նույն հայը նույնպես իրան
այլ չէր համարում հայրենիքով և լեզվով, այլ միայն կրոնով հայ:

...Ես հիշում էի նույնպես, որ հայ լինելու համար բոլորովին ավելորդ էր
հայերեն իմանալ ոչ թե միայն կյանքի մեջ, այլ նույնիսկ եկեղեցու խորհուրդ-
ները կատարելու ժամանակ... Թո՛ղ հայրենիքը, թո՛ղ պատմական, հայրենի
ազգ, մոռացի՛ր մայրենի լեզուդ, ինչ փուլից, դու դարձյալ հայ ես, եթե հա-
յությանը նշույն էլ չպահելով, կերթաս Հնդկաստան, Չինաստան և այնտեղ կշա-
րանակես քեզ հայ-լուսավորչական կոչել:

Եվ ահա հայ երիտասարդ գրողը, հափշտակվելով այն օրինակով, որ
տեսնում էր իր շուրս կողմը, տեսնելով, որ հույնը գործում է իր հույն ազգի

¹ «Մշակ», 1880, № 164:

համար, բողոքարացին՝ իր բողոքը ազգի համար, և այլն, երբ կամենում էր նույնն անել և իր ազգություն համար, հանկարծ նկատում էր, թե իր ոտքերի տակ գետին չկա, թե իր առաջ չկա մի մարմին, որ ազգություն կարող է համարվել:

...Կարող եք երևակայել արդյոք այն բարոյական, հոգեկան տանջանքը, որ զգում էր երիտասարդ հայ գրողը, հասնելով այդ անմխիթար եզրակացությանը. «ես ոչ մի ազգության չեմ պատկանում, ես կրոնական մի սեկտայի, մի աղանդի անդամ եմ միայն, ուրիշ ոչինչ, ուրեմն հենց որ իմ ցեղակիցներս այս կամ այն պատճառով կսկսեն մեծ բազմություն կրոնափոխ լինել ազգություն այլևս չի լինի, որովհետև հիմա էլ չկա, որովհետև հիմա էլ հայությունը հիմնվում է ոչ թե տեղական անփոփոխ հիմունքների՝ հայրենիքի ցեղի ու մայրենի լեզվի վրա, այլ մի պրինցիպի վրա, որ ամեն տեղ, մարդ կային պատմության ամեն ժամանակներում համարվում էր, համարվում էր կհամարվի մի փոփոխական, անցողական, անձնական համոզմունքից կախված, և ոչ թե ցեղի, ազգության հետ անխզելի կապ ունեցող մի սկզբունք»:

Եվ ահա երիտասարդ հայ գրողը իր կյանքի, իր գրական տմբողջ գործունեության նպատակը պետք է համարեր իր ամբողջ ջանքերը նվիրել իր պաշտպանությանը, հասկացնել աղանդի և ազգության տարբեր լինելը, նրանց ազգության գաղափարի հասկացնելը, ազգի մեջ ազգային ինքնաճանաչության գաղափարի սերմանելը:

Եվ այդ արեցի ես:

Խոստովանությունը, ինչպես տեսնում եք, վերին աստիճանի բնորոշ Արծրունու ամենազխալոր դավանությունը հասկանալու համար: Բայց ի՞նչ հիմնվե՞նք միայն այս խոստովանության վրա, միակողմանի գաղափար կարող ենք կազմել մեր գործչի մասին: Գրիգոր Արծրունին ազգայնությունը հորինել է հասկացել նեղ, շովինիստական մտքով: 1890 թվականին, իր գրական գործունեության 25-ամյա հոբելյանին, Արծրունին նորից դրեց հասարակության առաջ իր դավանանքների ամփոփ ու ամբողջացրած պատկերը: Դրանց մեջ գին, էություն է «անհատականության զարգացումը»: Ահա ինչ է նշանակում այդ միտքը. «Մարդու անհատական զարգացումը նշանակում է կատարյալ անարգել զարգացում նրա բոլոր բնական, ֆիզիկական, մտավոր և բարոյական ընդունակությունների, նրա բոլոր ձիրքերի, բոլոր հակումների, բոլոր մարդկային անձնական առանձնահատկությունների»:

Անհատականապես զարգացած անձնավորությունը առաջ է բերում բնականորեն անհատական զարգացումը, ընտանիքների բազմությունը կազմում է համայնք, համայնքների բազմությունը՝ հասարակություն: Այսպիսով մագնիսաբանությանը գալիս է ազգությունը, բայց ոչ իբրև մի վախճանական հասկացություն, այլ իբրև համայն մարդկության մի մասնիկ, մարդկային ընդհանուր ցեղի մի բաղկացուցիչ մաս: Ահա այսպես, անձնավորությունը ընտանիքը, հասարակությունը, ազգությունը, զարգանալով իբրև իրեն առանձնահատկություններն ունեցող անհատներ, ի վերջո գալիս, հասնում է իրանց նպատակին, այն է լինել պիտանի անդամ մարդկության, ծառայել հայրամարդկային բարօրության: Այդ պատճառով էլ զարգացող անհատները պիտի ղեկավարվեն հանրամարդկային մշտնջենապես սուրբ և անխախտի զգալի արժեքներով: Եվ Արծրունին քարոզում էր այդ գաղափարները: Փարոքը էր, ինչպես ինքն է վկայում, քսան տարեկան հասակից, այն ժամանակից, երբ դեռ ուսանող էր:

Այսպես ահա մենք տեսնում ենք, որ Արծրունին մտավ հայոց գրականության ասպարեզը միանգամայն կաղմակերպված իբրև հրապարակախոս, իբրև հասարակական որոշ իդեալներ ունեցող և այդ իդեալները իր մեջ մարմնացրած մի գործիչ: Մենք, իհարկե, չենք ասում, թե իր գործունեության ընթացքում նա չկատարելագործվեց, չզարգացրեց իր հայացքները: Ո՛ր, Այստեղ, բանի որ մենք ծանոթանում ենք հրապարակախոսի առաջին քայլերի հետ, խոսք կարող է լինել միայն սկզբունքների, հիմնական կետերի մասին: Իսկ քանի որ անփոփոխ մնացին Արծրունու մեջ մինչև գերեզման: Ուսանողության տարիներում նա վերցրեց, յուրացրեց դավանանքներ, կաղմեց հաստատ համոզմունքներ և այդպիս երևան եկավ մեզանում:

Մենք տեսանք Արծրունու խոստովանությունից, թե ինչ դասեր էր տալիս իրան կյանքը: Բայց Արծրունին ունի և մի այլ խոստովանություն, որ նույնպես շատ բնորոշ է և որի մասին չէ կարելի մի քանի խոսք չասել:

Դա «Էվելինա» վեպն է:

Իր կյանքի նախավերջին տարիներում Արծրունին հիշեց իր երիտասարդության սերը, հիշեց, թե կինը ինչ դեր է կատարել իր կյանքում և գրեց այդ «Էվելինա» վեպը: Ահա այդ գրվածքի բովանդակությունը մի քանի խոսքով: Երիտասարդ ուսանողը նիցցայում ծանոթանում է մի ֆրանսիացի գիտնական հետ, սիրահարվում է, փոխադարձ սիրո ապացույցներ է ստանում: Մեր է այդ սերը. նա ամբողջապես գերում է ուսանողին, տիրապետում է նրա գրքին: Սերը մի լուսատու աստղի պես առաջնորդում է նրան մտքի, զգացմունքների աշխարհում, նրա ազդեցության տակ երիտասարդը սկսում է ըմբռնել շատ բարդ հարցերի միտքը, սկսում է ավելի մեծ եռանդով նվիրվել իր պարապմունքներին: Վերջացնել ուսումը, ամուսնանալ սիրած աղջկա հետ և վերադառնալ հայրենիք, ահա ինչ սիրուն ապագա է ծրագրել երիտասարդը:

Բայց սերը դավաճան է: Ֆրանսիացի օրիորդը հրապարակում է մի ուրիշ գաղափարով, և մեր երիտասարդը համոզվում է, որ նրա սիրտը այլևս իրան պատկանում: Մերժված սերը սկսում է ջարդուփշուր անել երիտասարդի սիրտը, բայց այդ ճգնաժամին օգնության է հասնում բուժիչ գաղափարը: Մի անգամ մտերիմ բարեկամ հասկացնում է հուսահատված սիրահարին, որ դեռ ժամին ինչ կորած չէ, որ կյանքը դեռ չէ կորցրել իր միտքը և դեռ կարելի է կրթություն ձաշակել այս աշխարհում: Ծիշտ է, վերալոր սիրտը գուցե երբեք այլևս չի վերականգանանա՝ նորից մի կին անսահման սիրելու համար, բայց նա կարող է մոռանալ իրան հասցրած մահացու հարվածները, եթե լայն մեղ բաց անե իր մեջ մի ուրիշ, ավելի վսեմ, ոչ եսական զգացմունքի համար՝ որ գեպի տանջվող մարդկությունը:

Այս բարձր գաղափարն էլ դառնում է մեր երիտասարդի համար փրկության խաբիս, նրա անձնական դժբախտությունը դառնում է մի պատվանդան, որի վրա բարձրանում է ընդհանուր բախտավորության գաղափարը: Եսկանը, անհատականը տեղի է տալիս սքանչելի մարդասիրության:

Սառայել տանջվողներին... Այս է ուզում հասկացնել ռուս բարեկամը, անցնելով անբախտ սիրահարին մի մահամեծ, օտարական հիվանդի մոտ: Գաղափարելով խնամել, պահպանել նրան: Դյուխական բալասանը գտնված իրտարեկ երիտասարդը զգում է, որ դառնալ ուրիշների համար «եղբայրանք» տանջանքի մեջ՝ մի գեղեցիկ, ոգեորիչ անձնազոհություն է: Եվ այդ պահությունից հետո նրա մեջ պատրաստվում է մի ամբողջ հեղափոխություն: Եվ այդ կոշման ևսնից, դառնալ գթության եղբայր մարդկության համար, ինչ է ստանում տանջված սիրտը իր թանկագին կորուստի փոխարեն:

նվ սիրտը բախտավորվում է, նորից թարմանում է, բարախում է նոր, ուժգին հոգևորով, ընդմիջում պինդ գրկելով մարդկայնության վեհ գաղափարը: Սիրտը սիրո հետ մոռացվում է, հետ է քաշվում: Նրիտասարդը շնում է Հեյդընի իր ուսումը շարունակելու:

Եվ շարունակում է շատ լավ, ոգևորված իր նոր ապագայով, այն երկարատևով, որ կանչում է նրան հեյդից՝ հիվանդապահի պաշտանով: Կինն էն մահամերձ անհատներ, բայց կան և այնպիսի հասարակություններ, որոնց նույն օրհասական վիճակն են հիշեցնում: Արծրունին ճանաչում էր այդպիսի մի հասարակություն: Ահա նա ավարտել է համալսարանը, ահա նա փրկության փայտի վրա գտնվում է: Մինչդեռ պատրաստվում է վերադառնալ հայրենի ծանր հիվանդի մոտ, անակնկալ կերպով նամակ է ստանում իր նախկին կողմից, իր հիվանդից: Կինը գալիս է նորից փաթաթվելու նրա ոտքերին: Նրա տասարդի տատանումը, թուլությունը այդ նամակի առջև բոլորովին էր «խոցված, վիրավորված սիրտը սաղացել բուժվել էր», այդ բժիշկը նրա համար էր և նա թելադրում է մի ժամանակվա վառ սիրահարին հետևյալ տողերը՝ «Այս երկու տարվա ընթացքում ես շատ աշխատեցի, սաստիկ պարտքեր քանի որ մտավոր կյանքով ապրելը դարձել էր ինձ համար կյանքի միակ միջավայրը: Ուրիշ որևէ զգացմունք այժմ այլևս մատչելի չէ իմ սրտին, սիրտը իսպառ ցամաքել է, մեռել է այդ ժամանակամիջոցում: Ես հրաժարվեցի ի առաջին ապարդյուն ցնորքներից, ես հիմա լավ համոզվեցա, որ ոչ մի կերպ չէ կարող ինձ սիրել անսահման և հարատև կերպով... Եվ ցամաքած սրտի մեջ ամփոփված սիրտ վերջին բեկորները ես այսուհետև, մինչև մահ, պահում եմ ինքս: Ոչ թե կնոջ զգացմունքին փոխադարձը տալուն, այլ միմյանի միջև քաղաքակրթական գործի առաջադիմության ծառայելուն»:

Այսպիսի սառն, հպարտ վճիռ ստորագրելու համար պետք էր լինել մարդ, որ զինվոր էր գրվել ուրիշ պարտավորությունների: Կինը չկարողացավ տիրանալ նրան, նվաճել ամբողջովին: Մենք պետք է տեսնեինք մի խեղճ գործին մերժված սերը դարձնում է մարդատյաց, հոգեհեռ, կյանքի մեջ ոչ մի հույս չունեցող: Բայց այս մի գոհը մի երջանիկ բացառություն կազմեց: Կինը սրտից ավելի մեծ, ավելի անհուն մի պաշտամունք գտավ նա՝ մարդկությանը: Հենց այսպիսի մի սքանչելի գյուտի համար էլ պետք էր շնորհակալ լինել կնոջը, իբրև պատճառի, իբրև դրողի: Եվ երիտասարդի մեջ չկա ատելություն դեպի մերժող կինը: Ընդհակառակն, նա պահում է իր անբախտ սիրտը անարկայի մասին մի սիրուն, ոգևորիչ հիշատակ, նրան է նայում ամեն օր, ամեն րոպե, երբ գաղափարական կովի դաշտում հոգնած՝ նեցուկ ու խրախույս որոնում նոր ուժ ու եռանդ ստանալու համար...

Եվ այսպես, գաղափարականը գերակշիռ է հանդիսանում Գրիգոր Արծրունու կյանքի մեջ նույնիսկ մի այսպիսի վճռական, զուտ անձնական հարցով: Գաղափարի համար էր նա ծնված: Եվ գաղափարականը նրա հետ էր ամբողջ թե համալսարանում, թե ընկերական շրջաններում: Նույնիսկ ուսանողական խնջույքների մեջ անհոգություն, անտարբերություն չկա դեպի բարձր մտքերը: «Ես, — ասում է «Հիվանդի» հերոսը, — ամբողջ սրտով մասնակցում էի նրանց (ուսանող ընկերներին) ուրախ խոսակցություններին, երբ լուրջ վիճարանություններին, նրանց հետ միասին, գինու կամ զարեյրի բաժակը ձեռքս, ճառում էի մեր յուրաքանչյուրի ապագա հասարակաց գործունեության մասին... Այդ ճառերում էին արտահայտվում մեր հույսերը մարդկությանը պիտանի լինելու, մեզանից յուրաքանչյուրի հույսերը իր ազգակարողության շափ օգտավետ լինելու մասին...»:

Արծրունին այդպես էլ մնաց իր ամբողջ կյանքում: Նա մի մոռյալ ասկես էր, սիրում էր շրջաններ, խոսակցություն, վերին աստիճանի սրամիտ, վառ-վրում խոսակից էր, բայց գաղափարականություններից ուղղակի զզվում էր և անկական զվարճություն էր ստանում այնպիսի խոսակցություններից, որոնց նյութն էր որևէ հասարակական կամ գիտական հարց: Վիճարանությունների մեջ մանավանդ Արծրունին տաք էր, առանձին ուժ, ոգևորություն էր ցույց տալիս: Արծրունու ալրոմում գտանք մի լուսանկար, որի վրա պատկերի տերը գրել էր հետևյալ բնորոշ խոսքերը. «Մնաս բարե, Նիցցա, և մեր բոլոր գրավիչ ժաշերը, որոնց ժամանակ իմ ամենասիրելի Գ. Ե. Արծրունին այնքան թունդ լինում էր, ոչ թե ինչպես նրա համեստ, խոնարհ ծառա Վ. Բեզեկիրսկին. մայիսի, 1866»:

Եվրոպական հասարակական կյանքի, դրականության, համալսարանի, ընկերական շրջանների արած ազդեցության վրա ավելացնենք և գերմանական ընտանիքը: Արծրունի, Նազարյանցի նման՝ Արծրունին էլ անսահման երախտալիտություն էր վերաբերվում նրան: «Մնաս բարե և դու, գերմանական նախնական հյուրասեր ընտանիք, — ասում է Արծրունին, — դու, որ լայն ժողովարարական զգացմունքով ներշնչված՝ ամեն ջանք էիր անում, որքան հար է, սիրալիր և ջերմ կերպով ընդունել, հյուրասիրել օտարազգի ուսանողին, նրան մոռացնել տալու համար իր հեռավոր հայրենիքի և ընտանիքի ժամանակավոր բացակայությունը»:

Մենք պետք է ավելացնենք, որ Գրիգորի համար չկա ընտանիքի բացառություն: Նրա սիրելի Անդրեասը չմնաց Պետերբուրգում, նույնպես տեղափոխվեց արտասահման և Հեյդընի գլուխ հարազատները միասին էին: Միասին էլ նրանք ոգևորվում են իրանց հայրենակիցներին ծառայելու մտքով: Անդրեասը դեռ Գրիգորից առաջ է մտնում դնում վարժվել հայերենի մեջ Մխիթարյանների մոտ: Այս նպատակով նա 1868-ին դնում է Վենետիկ և այդտեղ գտնվում է առնում Հ. Ալիշանից: Անդրեասն էլ հոգվածներ է ուղարկում «Հայկական աշխարհին», ուր նրանք տպագրվում են Ա. Ա. ստորագրությամբ: Միևնույն ժամի երկու հարազատ ճյուղեր, միևնույն տեսակ կրթություն ստացած, միևնույն գաղափարով տոգորված, այդ երկու եղբայրները, սակայն, միևնույն լին իրանց խառնվածքով, իրանց ներքին կոչումով: Անդրեասը շատ հետ մնաց էր եղբորից հայկական հրապարակախոսության մեջ և փայլեց ուրիշ ասպարեզում: Գրիգորը կյանքի, կովի մարդ դարձավ, իսկ Անդրեասը՝ եվրոպացի լիտանական պրոֆեսոր:

Գրիգոր Արծրունին, ապրելով Եվրոպայում, չէր բավականանում միայն նստած ստանալով և իր իմացած ճշմարտությունները տպագրության միջոցով իր ազգին հաղորդելով: Նա միևնույն ժամանակ հետևում էր մեծ ուշադրությամբ, թե Եվրոպայում ինչ են ասում, ինչ են գրում հայերի մասին: Եվ ինչ-որ ժամի և հարավային Գերմանիայի փոքրիկ համալսարանական քաղաքում գոյություն ունեին հասարակական հարուստ գրադարաններ «Մուղեում» անունով: Այդտեղ կենտրոնացած էր ամեն ինչ, որ վերաբերվում է գիտության և գրականության և այդպիսի տեղերում պարապողը ամեն հարմարություններ Եվրոպայի մտավոր կյանքի բոլոր ճյուղերին հետևելու: Արծրունին անհամբավ դառնում այդ գրադարաններում և հատկապես ջոկում ու դասավորում այն ամենը, ինչ վերաբերում է հայերին և այն մահմեդական պետություններին, ուր նրանք ապրում են:

Այսպիսով, նա բաց արավ «Հայկական աշխարհին» մեջ մի շատ հետաքրքիր և բազմակողմանի բաժին, ուր հավաքված էին արտասահմանյան

օրվա տեղեկությունները հայերի մասին: Այս բանի վրա ուշադրություն չէր դարձվում մեր այն ժամանակվա մամուլի մեջ: Ճիշտ է արտասահմանյան թղթակցություններ մենք տեսնում ենք դեռ «Հյուսիսսփայլի» մեջ» բայց դրանք պատահական երևույթներ են, քնդհանուր բնավորություն չեն կրում և հայերի մասին շատ քիչ են խոսում: Գրիգոր Արծրունին, սխտեմ դարձնելով հայերին վերաբերվող տեղեկությունները մի տեղ հավաքելը, մոտ երկու տարի կարողացավ շատ հետաքրքրական տարեգրություններ տալ, որոնք «Հայկական արխարհի» մեջ աչքի են ընկնում իբրև խիստ բաղձակողմանի, թարմ նյութեր:

Հեռանալով արտասահմանից, Արծրունին ցանկություն էր հայտնում, որ հայ ուսանողները շարունակեն իր սկսածը: Բայց արտասահմանյան ուսանողության մեջ չգտնվեցան երիտասարդներ, որոնք նրա պես հասկանալի հայ ուսանողի պարտավորությունները: Եվ միայն Անդրեաս Արծրունին էր, որ մնալով Եվրոպայում, բավական երկար ժամանակ շարունակում էր այդպիսի քննիկագրի պաշտոնը:

Այսպես էր արտասահմանում կազմակերպվում մեր ապագա հզոր մարտնչողը:

Ի՞նչ էր գրում և ինչպե՞ս էր նա գրում արտասահմանից: Տեսնենք նոր և առաջ, թե ինչ էր մեր մամուլը այն ժամանակ:

II

Ս. Նազարյանցի նամակից: Գեղեցիկ սկսված, լոկ առաջաբան: Շարունակողը: Հայ մամուլը Կովկասում. «Մեղու»: Երկու տեսակ կրթություն. Ուսման առարկան և Մխիթարյանների: Մուրադյան վարժարան: Մարկոս Աղաբեկյան և նրա «Կուռնկը»: Ազգայնամուլ ուղղություն: Ներսիսյան դպրոց: Վերանորոգված «Մեղու»: Նոր խմբագրության անկախությունը: Նմուշներ: Զատնի տոնի անկախության պատկերը, նկարված «Մեղուի» ձեռքով: Ս. Ստեփանե և «Հայկական աշխարհ»: Ջանքեր և հետևանքներ: Դավանանքներ, արժանավորություններ, պակասություններ: Ռեֆորմ ուղղագրության մեջ: Այդ ռեֆորմ անցյալը: «Վանառական» լրագիր և «Գարուն» ամսագիր:

Իր մահից մոտ հինգ տարի առաջ Ստեփանոս Նազարյանցը իր մասնավոր նամակներից մեկում գրում էր հետևյալ տողերը. «Այսպես դադարեցում և վերջացավ մեր գործունեությունը, որ ես կհամարեմ միայն իբրև մի գեղեցիկ սկսված, մի լոկ առաջաբան, ոչինչ ավելի»¹:

Գեղեցիկ սկսված, լոկ առաջաբան... Ավելի ճիշտ անուններ Նազարյանցի գրական գործունեության համար չէ էլ կարելի գտնել: Համեստ են թվում այդ անունները, փոքրիկ: Բայց գո՞րծը, որ այդ անուններով է երևան գալիս ճիշտ է երևում նա հեռվից նայողին, մանավանդ նրան, որ թեթև կերպով վերաբերվում իրերին, որ երևույթների ու հանգամանքների կշռադատություն մեջ չէ խորասուզվում: Դժվար մեծագործություններից էր այդ առաջին քայլը մեղանում, մեր վերականգնության այդ առաջաբանը: Մենք այդ տեսակ իր տեղում: Տեսանք, թե որպիսի մեծ ջանքեր էին հարկավոր, որպիսի անձնակազմի անհրաժեշտություն պետք էր կոխել հանուն առաջին խոսքերի, սկզբնական քայլի:

Եվ ահա այդ քայլը արված է, այդ առաջաբանը գրված է: 1865-ին, էր «Հյուսիսսփայլը» բոլորովին լռեց, այդ գեղեցիկ իրողությունը մեր հակառակ-

գրի սեփականությունն էր դարձել: Հետո՞: Պե՞տք էր կանգ առնել առաջին քայլի, առաջին բառի վրա, պե՞տք չէր առաջ գնալ, առաջարանից բուն գործին անցնել: Այս հարցերն էր տալիս ժամանակը, այս հարցերը կենսական կանախություն ունեին նոր արթնացող, շարժումի անհրաժեշտությունը նոր զայրող ժողովրդի համար, երբ մեր գրական հորիզոնի վրա երևաց Գրիգոր Արծրունին: Նա գալիս էր պատասխան տալու, գալիս էր առաջաբանը շարունակելու:

Այստեղ մենք դեռ պարտավոր ենք նկարագրել այն ասպարեզը, ուր սկսեց գործել Արծրունին: Ի՞նչ կար այդ ժամանակ մեղանում, ի՞նչ էր ներկայացնում հայոց մամուլը:

Նախ ուշադրություն դարձնենք տեղի վրա: «Հյուսիսսփայլի» հետ վերջացավ Մոսկվայի փոքրիկ հայ գաղթականության առաջնակարգ նշանակությունը մեր գրականության տեսակետից: Քանի կար այդ ամսագիրը, քանի նախադրանքը դեն չէր դրել իր գրիչը, Մոսկվայի էր այն տեղը, որ հայերի համար լի «զարթուցիչ մեքենա» էր, ինչպես ասում է այն ժամանակվա գրողներից մեկը. Մոսկվայից էին սպասում նոր խոսքի, այնտեղից եկող համարձակ, թարմ, անողորմ մտքերն էին հուզում մարդկանց:

Առաջին քայլը Մոսկվայի էր. այնտեղ գրվեց նոր հայության գաղափարի առաջաբանը: Դուցեն աս մի ճակատագրական անհրաժեշտություն էր, գուցե այդ մեծագործությունը անկարելի էր կատարել հայ ժողովրդի բնակության տեղում, քանի որ պահանջվում էր այնքան սաստիկ կոփվ: Նազարյանցը ուժեղ էր և նրանով, որ կոխում էր հեռվից, որ չէր ենթարկված իր հայրենիքի ճնշող ճնշմաններին: Բայց նույն այդ հեռավորությունը լավ չէր առաջադիմության արժեքի տեսակետից: Օտար երկրի տակ մնալուն հող չէր կարող գրավել հայության հրապարակախոսությունը: Նա պիտի մոտենար բուն ժողովրդին, պիտի լսեր նրա մեջ: Լուծում է նազարյանցը և իրողություն է դառնում, որ հայոց գործերական մամուլը ոչ Մոսկվայում պիտի ապրե, ոչ Պետերբուրգում, ոչ էլ Ռուսաստանում: Նրա համար ամենահարմար տեղը Թիֆլիսն էր, որ թեև հայկական-գաղթականություն էր հայերի համար, բայց մի գաղթականություն, որ նախ շատ խոշոր էր և երկրորդ՝ շատ մոտիկ էր հայի հայրենիքին:

Ինչպե՞ս հայտնի է, Թիֆլիսում էր սկսվել հայոց մամուլը: Առաջին շաբաթաթերթը՝ «Կովկաս» և «Արարատ», զանազան պիտանի և անպիտան ավածքների և տեղեկությունների անկապ, վայրիվերո ժողովածուներ էին, որոնք նախապես տեսնում էին այն տիպին, որ հաստատվեց մեր մամուլի մեջ՝ կոպիտ սկզբնավորության օրից: Լրագիրը տպում էր այն, ինչ ձեռքն էր ընկնում, ինչ խմբագրություն, այս բառի իսկական նշանակությամբ, չկար դավաճանել, ուղղություն: Երրորդ շաբաթաթերթը՝ «Մեղու Հայաստանին» դարձյալ չէր այդպիսի ժողովածու էր, և եթե չլիներ «Հյուսիսսփայլը», չլիներ «Մեղուի» անկախությունը նրա դեմ, Մանդինյան քահանայի օրգանը ոչ հարկավորություն, ոչ էլ առիթ կունենար հայտնելու իր պաշտամունքը, իր հավատամբը: Քանի «Հյուսիսսփայլի» դեմ ուղղած գրվածքների մեջ կարելի էր տեսնել, թե ինչ է ուղղում Թիֆլիսի շաբաթաթերթը, ինչն է նրան ուրախացնում և վերջացնում: Մնացած ժամանակներում նա գեսից-դենից հավաքած հատվածներ էին խառնարան էր, առանց որևէ ընտրության, առանց խմբագրական որևէ խորհրդի:

1860 թվականից Թիֆլիսի այդ տեսակ մամուլի մեջ նկատվում է բարենորոգություն: Այդ թվից հրատարակվում է «Կուռնկ Հայոց աշխարհի» ամսա-

-ԱՄՆԱՄ. Նազարյանց, «Ընտիր հատվածներ», Թիֆլիս, 1889, եր. 207.

գիրը, որի խմբագիրն էր Կ. Պոլսից Թիֆլիս եկած Մարկոս Աղաբեկյանը։ Ամսագիրը առաջինն էր Թիֆլիսում, որ ուներ որոշ ուղղութիւն, քարոզում էր մտքեր էր արժարժում։ Ի՞նչ ուղղութիւն էր դա։

Ստեփանոս Նազարյանցի կենսագրութեան մեջ¹ մենք բացատրեցինք, թէ ինչ ուղղութիւն ուներ այն կրթական շարժումը, որ սկսվեց ռուսահայերի մէջ XIX դարի առաջին քառորդից։ Այդտեղ մենք տեսանք, որ այդ շարժումը մի ինքնուրույն բան չէր, այլ ընդօրինակում՝ գլխավորապէս Մխիթարյան միաբանութեան ստեղծած կրօնահայրենասիրական կրթութեան սիստեմի։ Այդ սիստեմը մեր դպրոցական հիմնարկութիւնների հոգին դարձավ երկար ժամանակ։ Արժանացրէք և Նազարյանցը, դուրս գալով այդ դպրոցներից, օտար բարձրագույն դպրոցներ դնացին և այդտեղ միայն նրանց առջև բացվեցին նոր ու լայն հորիզոններ։ Նրանք հասկացան քաղաքակրթութեան, հանրամարդկային առաջադիմութեան էությունը և դարձան մեղանում անբավական, բողոքող, պահանջող ուժ։ Նրանց հետեւեցին ուրիշ երիտասարդներ։ Եվ մեր աշխարհայեցողութիւնների, մեր գրականութեան մեջ հաղթող հանդիսացավ օտար բարձրագույն կրթարաններից դուրս բերած առաջադիմական շարժումը։

Թուրքահայերի վրա Մխիթարյանների կրօնական-ազգայնական նեղ ուղղութիւնը ավելի խոր, ավելի երկարատեւ ազդեցութիւն թողեց։ Բայց այնպէս էլ, թեւ փոքր չափերով, նկատվում էր նույն երեւոյթը։ Եվրոպայի համար սարաններում կրթութիւն ստացած երիտասարդութիւնը լայն կերպով էր բռնում ազգութեան գաղափարը, քաղաքակրթութեան պահանջները։ Դրա փառքով ապացուցւեց է մեր նշանավոր հրապարակախոս Ստեփան Ոսկանը, ինչպէս նաև երիտասարդները, որոնք 1848-ի հեղափոխութեան գաղափարներով սնվեցին և ապա Կ. Պոլսում առաջ բերին մի վերանորոգչական շարժում, որի պտուղներից մեկն էր թուրքահայերի Սահմանադրութիւնը։

«Կոռնկի» խմբագիրը Մխիթարյան կրթական սիստեմի աշակերտներից էր։ Քառասնական թվականներից Մխիթարյանների դպրոցական գործի մեծ տեղի է ունենում մի մեծ փոփոխութիւն։ Նրանց դպրոցներից մեկը՝ Մուրադյան վարժարանը, տեղափոխվում է Փարիզ։ Թեւ Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում էլ օ. Ղազարի վարդապետները ամեն կերպ աշխատում էին իրանց դպրոցի մի փակ, վանական կրթարանի դրութեան մեջ պահել, բայց շրջապատը, միջավայրը այսպէս թեւ այնպէս ազդում էր, այնպէս որ եվրոպական լուսավորութիւնը կարողանում էր իրան ցույց տալ Մուրադյան վարժարանի շէմքից և այդ դպրոցի լավագույն ժամանակները հենց այն տարիներն են, երբ եւ գտնվում էր Փարիզում։ Այդ ժամանակամիջոցում Մուրադյան վարժարանից դուրս եկած մի խումբ աշակերտներ (Պեշիկթաշլյան, Հեքիմյան, Մամուրյան, Շիշմանյան) մեծ դեր կատարեցին թուրքահայերի մեջ։ Վանական կրթութեան ավելի լայն հիմքերի վրա էր կանգնել. մնալով իր էութեամբ խիստ կրօնական, նա այլևս այնքան նեղահայաց չէր, ընդունում էր եվրոպական մտքով լուսավորվելու անհրաժեշտութիւնը։ Միևնույն ժամանակ վանական դպրոցը սաստիկ զարգացրել էր և իր երկրորդ իգեալը՝ ազգասիրութիւնը։ Դա նույն հին ազգասիրութիւնն էր, հիմնված շովինիստական սնապարծութեան վրա, ամբողջովին ոգևորվող միայն պատմական անցյալով։ Գաղափարները, աշխարհայեցողութիւնները նույնն էին, բայց դրանց արտահայտողները ավելի զարգացած էին, հետեւաբար ավելի ազատ էին անհեթեթութիւններից, ավելի ոգևորված էին և ճառական ավելի մեծ ընդունակութիւններով օժտված։

Նշանավոր է, որ Մուրադյան վարժարանի լավագույն ժամանակների սաները երկու տեսակ ուղղութիւն էին ներկայացնում՝ ազգասիրութեան ասպարեզում։ Կաթոլիկները (օր. Պեշիկթաշլյան, Հեքիմյան) աշխատում էին միութիւն ստեղծել հայերի մեջ ազգայնական հիմքի վրա, այսինքն, մի կողմ թողնելով դավանական հարցերը, աչքի առաջ ունենալ այն մեծ իրողութիւնը, որ հայերը, ինչ եկեղեցու էլ պատկանեն, եղբայրներ են իրար հետ։ Մինչդեռ լուսավորչականները (օր. Մամուրյան, Աղաբեկյան և կաթոլիկութիւնից վերադարձած Շիշմանյան) խստութեամբ զինվեցին կաթոլիկութեան դեմ, իրանց ուսուցիչ Մխիթարյանների դեմ և հայոց եկեղեցին հրապարակեցին ազգութեան ամենագլխավոր հիմք։ Եկեղեցական ազգայնութեան ոսկեդարն էր. մեր ազգասերները օտարադավան հայերի համար փրկութեան մի միակ ճանապարհ գիտեին՝ վերադարձ մայրենի եկեղեցու ծոցը։

Կարգալով Մարկոս Աղաբեկյանի երկար ու ձիգ հոգիւմները, մանավանդ «Կոռնկի» առաջին տարում տպվածները, դուք հաղիվ եք կարողանում շնորհալի, որ գրողը եկեղեցու պաշտոնյա չէ, այլ մի աշխարհական մարդ է։ Աղաբեկյանը հայտարարեց հայոց ազգը մի «կրօնական ընկերութիւն»։ Լուսավորութիւնը, դաստիարակութիւնը, առաջադիմութիւնը նա միայն հոգեվարականներից էր սպասում և անդադար կրկնում էր, որ այդ միջոցից դուրս կա փրկութիւն։ Հայը իր անելիքը իմանալու, իր առջևի ճանապարհը ճանաչելու համար միշտ պիտի հետ նայե, աչք չվերցնէ իր նախնիքներից, գաղափարական առաջնորդ ընտրէ նրանց և ոչ ուրիշ մեկին։ Բավական է, ասում էր նա, մի լավ եկեղեցական պատմութիւն, բավական է, որ ներկայի հայը լստ մոտիկուց ճանաչէ իր հին հայրապետներին, իշխաններին, եպիսկոպոսներին, վարդապետներին ու սրբերին, և նրան այլևս անելու շատ բան չէ մնում։ Իր դավանանքը նա խտացնում էր հետեւյալ տողերի մեջ. «Ըստ իմ կարծեաց, ճշմարիտ հայ քրիստոնյան նա է, որ իր նախնայց հավատո հոգին ունի և իր բարքն ու վարքն էլ ըստ այն հոգիւն է ուղղել։ Այս հոգին մի հայ մարդ չի կարող ստանալ այսօր մեր մեջ, մինչև որ մեր նախնիքը քաջ չճանաչն, լզգա, թե նրանք ինչպէս քրիստոնյա էին և այս միայն մի խորին հայկական ուսմամբ և կրթութեամբ կլինի. մի լուսավոր մտքով և ոչ Մխիթարյանց ձեռքով նրանց դրքերը կարդալով հայանալ»։

«Կոռնկի» ազդեցութիւն ունեցավ. նա ավելի շատ էր կարգացվում, քան երկուսիս «Հլուսիսափայլը», մանավանդ շատ էր տարածված նա Թիֆլիսից դուրս, գավառներում և առաջին տարին ուներ 440 բաժանորդ։ Եկեղեցական ազգասիրութիւնը նրա մեջ հասավ իր ամենամեծ զարգացման։ Աղաբեկյանը բողոքող չէր, ընդհակառակն, դիմադրում էր բողոքներին, օրինակ «Հլուսիսափայլին»։ Նա անխնա դատաւիտող չէր, այլ գրվատող երգող, լացող, աղաչող։ Այրելով պատմական անցյալով և ուրիշներին էլ խրատելով այդպէս ապրել, «Կոռնկի» մեր հնութիւնից դուրս էր բերում միայն փոքր ու պարծանք։ Նրա համար չկար մի այլ ազգ, որ հայի չափ իրավունք ունենար պարծենալու իր եւհատակութիւններով, իր եկեղեցով։ Չկա մեր ազգի պատմական կյանքի մեջ ընդհանուր ազգային պակասութիւն, կային միայն դավաճանութիւններ։ Ներկայի դժբախտութիւններն ու ցավերը առաջացել են նրանից, որ չկա հայերի մեջ սեր, միաբանութիւն, որ հոգևորականները կրթված չեն։ Ազգային միաբանութեան համար պետք է թողնել կուսակցութիւնները, հակառակու-

թյունները: Ի՞նչ գաղափարական կոնֆլիկտներ, ի՞նչ անհամաձայնություններ են հարկավոր, երբ կա մի միակ ճշմարտություն՝ եկեղեցին իբրև մատակարարող ազգային-բարոյական լուսավորություն: Մի սերտ միավորություն ժողովրդի և հոգևորականության մեջ, միավորություն՝ պատմության հովանու տակ, և հայությունը երջանիկ էլ կլինի, առաջագնաց էլ:

Հեշտ է եզրակացնել, թե որքան մեծ է տարբերությունը «Կոռնկի» կրոնաազգայնամոլական ուղղության և «Հյուսիսափայլի» վերանորոգչական-հանրամարդկային իդեալների մեջ: Իբրև ազգասիրական օրգան, «Կոռնկը» մեղանում հանդիսանում էր Մեսրոպ Թադևոսյանցի «Ազգասեր» շաբաթաթերթի՝ ուղղակի ժառանգորդ: Կոմկասի սահմաններից դուրս ինքնագոհ, երգող, ողբացող ազգասիրությունը ուներ մի ամբողջ մամուլ. այսպես էր «Արծիվ Վասպուրականին», այսպես էր «Արշալույս Արարատյանը»: «Ռուսահայերի մեջ «Մեղուն», «Ճռաքաղը», «Մասյաց աղավնին» էին նույն դերը կատարում: Բայց պետք է խստաբանել, որ «Կոռնկը» այդ օրգաններից ոչ մեկի նման չէր, նա մի քանի քայլ առաջ էր գնացել: Դա պահպանողականության նոր սերունդն էր, որ չէր վախենում եվրոպական լույսից, առաջադիմություն էր կանչում, սակայն մի առաջադիմություն, որ հարմարեցրած էր հայ ազգի հանգամանքներին: Մենք պետք է շեշտենք «Կոռնկի» և մի այլ հատկությունը՝ իր մյուս գասակիցների նման նա չէր վարակված մի կույր թշնամությամբ նազարյանցի և նրա «Հյուսիսափայլի» դեմ. իր ամբողջ ուժով հակառակվելով նազարյանցին եկեղեցական վերանորոգությունների հարցում, «Կոռնկը» ընդունում էր և այն, որ նազարյանցը հարգանքի և երախտագիտության արժանի դործիչ է: Առհասարակ, Թիֆլիսի առաջին հայ ամսագիրը բռնում էր մի տեսակ միջին տեղ առաջադեմ և պահպանողական կուսակցությունների մեջ: Այսպես են ասում մեզանում: Մենք կհամաձայնվեինք այս կարծիքի հետ, եթե նրա վրա ավելացվեր անպատճառ և այն, որ մեջտեղ կանգնած ամսագիրը, իբրև միջոց դեպի հետ նայող, ավելի սիրում էր ետևում կանգնածներին, հետադիմականներին, ավելի դրանց հետ էր հարադատ, համախոհ և սրտակիր:

Աղաբեկյանի ուղղության հաջողությունը հասկանալու համար մենք պետք է անպատճառ նկատի ունենանք և այն խոշոր հանգամանքը, որ Թիֆլիսում նա գտավ պատրաստ հող: Եվ հող պատրաստողը Ներսիսյան դպրոցի այն շրջանն էր, որ հայտնի է «Շանշյանի դար» անունով: Այդ դարը նոր էր ավարտվում, երբ երևաց «Կոռնկը»: Սկսվել էր նա դեռ Ներսես կաթողիկոսի օրով՝ 1852 թվականից: Պետրոս Շանշյանը, մի կրթված, ազնիվ մարդ, բարեկարգից դպրոցի ուսումնական մասը, հանեց նրան հին մանկավարժական հասկացողությունների տիրապետության տակից և մոտեցրեց նոր պահանջներին: Շանշյանն էլ ջերմ կրոնասեր մարդ էր. Ռուսաստանում ստացած իր համալսարանական կրթությունը (եղել էր բժշկական, իրավաբանական ֆակուլտետներում) լրացնելու համար գնաց արտասահման և Սորբոնում լսեց դասախոսություններ աստվածաբանությունից: Ներսիսյան դպրոցում նա ավանդում էր կրոն իր կազմած դասագրքերով, որոնք հետո տպագրվեցին Թուրքիայում, միայն հայերեն գրքերը, որ հեղինակել էր իր կյանքում Շանշյանը: Կրոնական իր մեծանդության հետ դպրոցում ծաղկում էր և հայերենագիտությունը: Այստեղից ահա պարզ է, որ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտները պիտի համակրեին «Կոռնկի» ուղղության: Եվ նրանցից շատերը դարձան «Կոռնկի» աշխատող

կիցներ, արժարժում էին Աղաբեկյանի կրոնաազգասիրական հայացքները և դավանությունները:

Հետաքրքրական է, որ պահպանողական հին սերունդը վերաբերվեց իր նոր սերնդին այնպես, ինչպես վերաբերվում էր «Հյուսիսափայլի» դպրոցին: Հին սերունդը հալածանքներ հարույցեց Շանշյանի դեմ, որ հենց նոր, թարմ մարդ լինելու պատճառով եկեղեցի քանդող, պրոտեստանտ, հերետիկոս էր համարվում: Ինքը՝ Շանշյանը հոգևոր իշխանությանն ուղղած իր դիմումներով, իսկ նրա աշակերտները մամուլի միջոցով, ինչպես նաև կյանքում, կոխվելին մղում հին սերնդի դեմ հանուն ազգային առաջադիմության, բարեկարգ կրթության: Այդ հալածանքների մեջ հին սերնդի ծայրահեղ լուսավախությունն էր երևում: Որ Շանշյանը ոչ պրոտեստանտ էր, ոչ էլ հերետիկոս, նույնիսկ այն չափով, ինչ էր հին սերնդի աչքում նազարյանցը, դրա ամենալավ ապացույցը այն է, որ 1866-ի կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ լուրջ պիտավորություն կար Շանշյանին նստեցնել ամենայն հայոց կաթողիկոսական աթոռի վրա: Որդիները կոխում էին հայրերի դեմ, համարելով նրանց չափազանց հնացած և նախապաշարված: Ահա հնապաշտ, ավանդապահական ուղղության մեջ երևան եկած այս առաջադիմության ներկայացուցիչն էր «Կոռնկը»:

«Հյուսիսափայլից» հետո դա երկրորդ պարբերական հրատարակությունն էր Ռուսահայերի մեջ, որ ուներ խիստ որոշված, խիստ աչքի ընկնող գուն և դրական արժանավորությունների կողմից էլ բավական բարձր էր կանգնած: Եթե «Հյուսիսափայլը» եվրոպական մտքով առաջադիմական շարժման դպրոցը (աստատեց մեզանում, «Կոռնկն» էլ թթու ազգայնամոլության, եկեղեցասիրական-պահպանողական մտածողության ամենաեռանդուն արտահայտիչը դարձավ: Եվ այս բանը Աղաբեկյանին հաջողվեց մի համեմատաբար կարճ միջոցում, այն է՝ երեք տարվա ընթացքում: Նայելով այդ հաջողության, նախելով համակրողների բազմություն, պետք էր ենթադրել, թե ազգայնական ուղղության հետևող ամսագրի դրությունը միանգամայն ապահովված պիտի լիի ժողովրդի գիտակցական վերաբերմունքով:

Բայց այդպես չէր դրությունը և մենք շատ հետաքրքրական բաներ ենք իմանում այն խոստովանությունից, որ հրապարակ բերեց «Կոռնկի» հրատարակիչ Համբարձում Էնֆիաճյանը 1862-ի սեպտեմբերին: Ավա՛ղ, ջերմ, արվատող, շոյող հայրենասիրությունն էլ չէր կարողանում փրկել մամուլը հրատարակության գերեզմանային անտարբերությունից: Հրատարակիչը երեք տարվա ընթացքում մեծ վնասներ էր արել: Եվ ի՞նչ դառն, բայց ճիշտ եզրակացությունների էր հասել այդ միջոցում:

«Ցավելով պետք է խոստովանենք, թե մեր և մեր պաշտոնակիցներու կողմանե,— ասում է նա,— որ այժմ Ռուսաստանի մեջ սկսված և շարունակված ազգային շրջանավոր հանդեսները ո՛չ ազգի գիտակցության և նորա անկախության բազմաթիվ ծնունդներն են և ո՛չ նոցա կյանքը պահպանելու լավ, չեմ ասում քանի մի հաղար, այլ թե քանի մի հարյուր կարեկից ընթերցողներ են գտնում: Այս ճշմարտության դառն փորձը առանք մենք ինքնին այս երեք տարվա միջոցումը և նույնը նկատեցինք մեր պաշտոնակից մյուս հրատարակությանց վերա: Մինչդեռ ուրիշ ազգաց մեջ օրագիր պահպանելու ամուր քանի մի հաղար բաժանորդը հազիվ բավական են համարում, մենք Նախիկի հրատարակության ձեռնարկողներս հազիվ թե երկու կամ երեք հարյուրից ավելի ունեցել ենք, և որ արժանին է ուշադրության, այս շնչին թիվն ավելի մեղ կարելի է եղել ձեռք բերել բարեկամաց և սակավաթիվ բարե-

նախանձ համազգի եղբարց միջնորդությամբ: Թո՛ղ ներվի մեզ պարզարար ասել, որ ազգային օրագրերու բաժանորդագրությունը մինչև օրս հրատարակչաց կողմանն առավել մուրացկանություն է նմանել, քան թե մի ինքնահոժար և փոխադարձ առևտրի»:

Այս ողորմելի դրությունը հարկադրում է հրատարակչին ամսագիրը ամբողջովին հանձնել խմբագիր Աղաբեկյանին, ինքը մնալով լուկ սեփականատեր: Թողնելով «Կոունկը», էնֆիաճյանը մի այլ հրատարակչական ձեռնարկություն է սկսում: Մանգինյան քահանայի «Մեղուն» հոգեվարքի մեջ էր. խմբագիրը խնդրում էր ազգասերներին ազատել իրան ծանր բեռից, որովհետև բաժանորդներ չկան, ազգը այլև չէ պահպանում ազգային լրագիրը, մինչև իսկ չի ուզում վճարել անցյալ տարիներից մնացած ապառիկները: Էնֆիաճյանը չկամենալով, որ կորչի լրագրի իրավունքը, ձեռք է բերում «Մեղուն» և Մանգինյան քահանան հեռանում է ասպարեզից, վերջին անգամ աղաչելով, որ իր «նիսիքը» ուղարկեն:

Իր «Կոունկով» Համբարձում էնֆիաճյանը հանդես էր բերել Մարկոս Աղաբեկյանին: Այժմ վերանորոգված «Մեղունով» նա հասարակության առաջ էր հանում մի նոր մարդու, որ մինչև այդ անհայտ էր: Այդ նոր մարդը Պետրոս Սիմոնյանցն էր, նորնախիջևանցի, որ եղել էր Դորպատի համալսարանում, բայց չվերջացնելով ուսումը, եկել էր Թիֆլիս և ուսուցչությամբ էր պարապում: Սիմոնյանցը հանձն առավ խմբագրի պաշտոնը: Մշտական աշխատակիցներ էին Ստեփան Պալասանյան և Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյան: Այս նոր ուժերով «Մեղուն» սկսեց հրատարակվել 1863 թվականից: Ի՞նչ էին բերում այդ նորերը:

Առանձնապես աչքի ընկնող ոչ մի բան: 1862-ի վերջում տպված մի հայտարարությամբ հրատարակիչ էնֆիաճյանը բացատրում էր ընթերցող հասարակության, թե ինչ պիտի լինի վերանորոգված «Մեղուն»: Մի հատ դավանանք ունեւ խմբագրությունը, այն էլ փոխ առած Ստեփանոս Նաղարայանից: Դա այն էր, թե հայերի կոչումն է դառնալ միջնորդ եվրոպական քաղաքակրթության և ասիական խավարում նստած ազգերի մեջ. մի կոչում, որ պարտք է դնում հայերի վրա կատարելագործվել, կրթվել և զարգանալ: «Մեղուն» ուզում էր ծառայել այդ գործին: Բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ ուղղությամբ, ի՞նչ գունդ պիտի ունենար: Այդ մասին նոր խմբագրությունը չէր կարողանում մի որոշ բան ասել: Հայտարարությունն էլ վկայում էր, որ վերանորոգվածը նույն «Մեղուն» պիտի լինի, բայց մի քիչ բարեփոխված: Ահա ինչ էր ասում նա. «Մեղուն Հայաստանի» լրագրային բովանդակությունը (программа) և չափը թեպետ մնում է միևնույնը, բայց նյութերու ընտրությունը և առհասարակ նրա ներքին ուղղությունը նոր հրատարակչի, նոր խմբագրի և նոր աշխատակցաց ազդեցության տակ ընկնելով, անտաբակույս մի նոր եղանակով ներկայացնելու է գալ տարի ընթերցասիրաց առջև: Էս մասին մեր կողմանն հենց սկզբից որեւի վիցէ խոստմունքներ առաջ բերել ավելորդ ենք համարում և թողնում ենք, որ հայ կարդացողները ժամանակին իրանք գնահատեն էս հանդիսի ավելի կամ պակաս արժանավորությունը»:

«Մեղուն» ծրագիրը երեք մաս ուներ. «Քաղաքական, Բանասիրական, Զրոսարան»: Մի կարող և ընդունակ խմբագիր այս նեղ սահմանների մեջ էր բավական գործ կարող էր կատարել: Բայց «Մեղուն» մի երևույթ չէր մեկուսում, գոնե «Կոունկի» պես երևույթ: Ունենալով քաղաքական-հասարակական մի օրգանի անհրաժեշտ հանգամանքները, նա շատ հեռու մնաց այդպիսի օրգան լինելուց. դեկավարելու, հոսանք ստեղծելու ընդունակություն նա ցույց չտվեց: Համոզմունքներով, հայացքներով դա «Կոունկի» ետևից քարշ ընկնող

մի արբանյակ էր, ուրեմն պահպանողական բանակի նոր սերունդից էր:

Նոր խմբագիրը, իբրև բարձրագույն դպրոցում եղած մի մարդ, չէր կարող Թիֆլիսի իրականության մեջ աչքի չընկնել նրանով, որ մի քանի հարցերի վերաբերմամբ նոր հայացքների էր հեռում: Այսպես, նա գործում էր հին աղայական դասակարգի դեմ կալուղ կուսակցության մեջ. Ջալալյան եպիսկոպոսի և Թայիրյանի կուսակցության հակառակորդն էր նա և ժողովրդական սկզբունքի պաշտպան: «Հյուսիսփայլ» համակրողն էր, բայց երբեք չկարողացավ նրա համարձակ, որոշ գունդ ունեցող հրապարակախոսության նմանվել: Պ. Սիմոնյանցը բացի հրապարակախոսական հոգվածներից ոչինչ չէր գրում. բայց նրա հրապարակախոսությունը վերին աստիճանի թույլ էր, չբախի: Նա չէր կարողանում պարզ ու կտրուկ կերպով պահանջներ դնել, վրդովել, հուզել ընթերցողին: Լինելով մի նոր ու թարմ մարդ, որ մտնում է մամուլի ասպարեզը մի այնպիսի ժամանակ, երբ հասարակությունը քնած էր, երբ նրան կարող էր ցնցել յուրաքանչյուր ուժեղ հարված, Սիմոնյանցը հենց առաջին քայլերից չկարողացավ հետք թողնել, փոքր ի շատե նկատելի ակոս անցկացնել: Նա կոչվածներից չէր, շուններ պաշար, շուններ խոսքով բորբոքելու երկնային շնորհքը:

Եվ «Մեղուն» կենդանանալ չէր կարողանում: Մանգինյան քահանայի և նրա հաջորդի մեջ տարբերությունը այնքան քիչ նկատելի էր, որ հազիվ թե կարելի լինի երկար խոսել դրա մասին: Մի բան ճիշտ է. վերանորոգված «Մեղուն» մեջ չէին երևում Մանգինյանի ժամանակների թույլ, երեսայական, ծիծաղաշարժ հոգվածներն ու ոտանավորները: Բայց բավական էր այդքանը: Մի լրագրի հոգին կյանքն է, հրապարակախոսությունն է, իսկ Սիմոնյանցի հոգվածներում հոգի չկար: Դրանք պաշտոնական, սառն երկարաբանությամբ ձանձրացնող քարոզներ էին: Եվ ինչպես քարոզչի կոչում չունեցող, բայց անպատճառ քարոզիչ դառնալ կամեցող քահանան կամ վարդապետը ունի իր համար մի միանման ձև, որով դիմում է «օրհնյալ ժողովրդին», այնպես էլ Պ. Սիմոնյանցը անշափ սիրում էր դուրս գալ իր լրագրի էջերում՝ «հայտնի է ամենքին», «բազմիցս կրկնել ենք», կամ՝ «քանիցս մենք պատիվ ենք ունեցել հայտնելու պատվելի հասարակությանը» խոսքերով:

Առաջին տարվա ընթացքում վերանորոգված «Մեղուն» մեջ մի առանձին բացառություն կարելի է համարել Պալասանյանի գրական-քննադատական հոգվածները, որոնց մեջ երևում է հեղինակի զարգացումը, քննադատական ընդունակությունը: Բայց այդ հոգվածները երկրորդ տարուց սկսեցին չերևալ «Մեղուն» մեջ և լրագիրը այլևս աչքի ընկնող գրական ուժեր չունեւ: Խմբագրի գատնողությունները պատում են օդի մեջ, վերացական բնավորություն ունեն, կյանքի երևույթների վրա չեն հիմնված, ամեն ինչ գրվում էր այնպես, որ կրթեր չհարուցվեն, որ հարվածը խիստ ընդհանուր բնավորություն ունենա, լցավեցնեն:

Մշտական բաժիններից ամենահարուստը քաղաքականն էր: Եվ սա հասկանալի է. այդտեղ աշխատանքը եվրոպական և ռուս լրագիրներից քաղած կտորների թարգմանությունն է: Բայց չէ կարելի ասել, թե նոր խմբագրությունը այդ կողմից մի առանձին երախտիք ունենա իր ընթերցողների առաջ. քաղաքական բաժին ուներ և Մանգինյանի «Մեղուն» և այդ բաժինը անհամեմատ հարուստ էր 1861 թվականին, երբ լրագրի գլխավոր աշխատակիցը Մի-

¹ Կա և ավելի լավը. — «Թե «Մեղուն» և թե «Կոունկ» լրագիրը (?) քանիցս անգամ պատիվ ունեցան հրատարակելու իրանց թերթերի մեջ...», (1863, № 21):

քայլի Պատկանյանն էր: «Աղգային» կոչված բաժինը արդեն խմբագրության ամբողջ անկարողությունն է պատկերացնում: Այդտեղ նյութերը, բացի խմբագրության գատողություններից և Կ. Պոլսի հայ լրագիրներից վերցրած արտատպություններից, համարյա միմիայն եկեղեցիների, դպրոցների գրամական հաշիվներն են. գնալով «Մեղուն» ճառերի անդուսպ սիրահար դարձավ և լցնում էր իր էջերը զանազան հանգեսների և թաղումների ժամանակ արտասանած երկար ու անհամ ճառերով:

Բնորոշ է, որ հենց առաջին տարում «Մեղուն» նոր խմբագրությունը ընդհարվեց հասարակական պահանջների հետ և չգիտեր, թե ինչպես տանն գործը, որ լավ լինի: «Բարի խորհուրդ» հոգվածի մեջ՝ խմբագրությունը պատմում է այսպիսի բան. «Այսպես ահա՛ շատ անգամ պատահել է և «Մեղուն» խմբագրությանը լսել զանազան բարի խորհուրդներ, որոնք բոլորովին միմյանց հակառակ լինելով, չէ գիտակցել, թե ո՞րը նրանցից ավելի ընդունեն ու նրամով վարվի, որ ավելի կարողանա հասնել իր նպատակին, այն է ընթերցողներին օգտավետ լինել, տալով նրանց այն կերակուրը, որն որ նորա հասկացողության ու պահանջողության համեմատ լինի, ուստի և մարսական ուսննդարար: Ահա՛ պատմենք այս զանազան խորհուրդները, որոնք խղճուկ «Մեղուն» մի քանի ժամի մեջ այլեպէլ բարենպաստ և բարեկամ անձինքներից միջոց է ունենում լսելու Մեր պատմելու դիտավորությունը այն է, որ հետո դառնանք բոլոր ընթերցողներին և խնդրենք, որ ամենքն էլ հայտնեն իրանց միտքը, որ մենք էլ նոցա համեմատ վարվենք, տալով նոցա այն, ինչ որ իրանք կպահանջեն մեղանից. տանք այն հարկը, որն որ պարտականությունը կպահանջե, հիշելով ավետարանի՝ «տո՛ւք զկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծո խոսքերը»:

Այս դիմումը ընթերցողին, այս հարցումը, թե ի՞նչ կկամենաք և ինչպե՞ս կկամենաք, արդեն ապացույց է, որ խմբագիրը չունի իր սեփական որոշ գաղափարը իր ստանձնած պաշտոնի մասին: Նա ինքը չպիտի ղեկավարեր ընթերցողին, այլ, ընդհակառակը, ընթերցողը պիտի ղեկավարեր նրան, պիտի ծրագիր տար նրան: Բայց կարո՞ղ էր տեղի ունենալ ընթերցողների պլեբիսցիտ, կարո՞ղ էր կայանալ մի համայնական վճիռ, որ որոշեր, թե Պետրոս Սիմեոնյանցի «Մեղուն» ինչ պիտի անե, որ օգտավետ լինի: Այսպիսի հարցերը ընթերցողը չէ վճռում, այլ հասարակական օրգանի ղեկավարը, եթե նա ունի կոշում, տաղանդ, ժամանակի և ժողովրդի հանգամանքների մեջ թափանցելու ընդունակություն: Եվ պատահեց այն, ինչ պետք է պատահեր: Հայ բնթերցողը ոչինչ չասաց և «Մեղուն» շարունակեց գնալ այնպես, ինչպես սկսել էր: Խմբագրությունը ընդունակություն էլ չունի բավարարություն տալու բնթերցողի պահանջներին: Ահա մեկը Մոսկվայից գրում է, որ ցանկալի է տեսնել «Մեղուն» մեջ թղթակցություններ գալառներին: Ինքը՝ Սիմեոնյանցը չհասկացավ այդ անհրաժեշտությունը և նրան ցույց տվին: Բայց ի՞նչ արավ նա: Տպագրեց այդ նամակը, իր կողմից ավելացրեց, թե ինքն էլ շատ լավ հասկանում է, որ թղթակցությունները շատ են հարկավոր. աստված ողորմած է, դրանք էլ կլինեն: Եվ «Մեղուն» մեջ այնուհետև, տարիների ընթացքում, եթե մի-մի պատահում էլ էին թղթակցություններ, դրանք համարյա միմիայն «աղգային» նյութ էին պարունակում. դպրոցական այսինչ տոներ, այսինչ առաջնորդի կատարած հանգեսը, արւսսանած ճառը և այլն: Ժողովուրդ չկար:

որովհետև լրագիրը չէր առաջացնում ժողովրդի կյանքն ուսումնասիրելու պահանջ, չէր տալիս ծրագիր թղթակիցներին, մտքեր չէր շարժում:

Անտարբերությունը այսպիսի հանգամանքների մեջ մի բնական երևույթ է: «Մեղուն» ճիշտ որ «խղճուկ» էր, ինչպես անվանում էր նրան խմբագիրը: Հրատարակիչ էնֆիաճանցի շեշտած այն իրողությունը, թե մուրացկանություն պես մի բան է ամսագիր կամ լրագիր հրատարակելը՝ գուտ ճշմարտություն էր և «Մեղուն» վերաբերմամբ: Նոր խմբագրության երկրորդ տարին, այն է 1864-ին, լրագիրն ուներ ընդամենը 237 բաժանորդ, որոնցից միայն 183 «պի էին վճարել բաժանորդագինը»: Հաջորդ տարին ավելի է ընկնում լրագրի կալիֆականը: Այս անգամ «Մեղուն» ուներ 270 անվանական բաժանորդ, բայց փոք վճարողների թիվը իջնում է 150-ի: Խմբագրությունը մուտք է ունեցել 1000 ռուբլի, ծախս 1250 ռուբլի:

Ոչինչ չէր օգնում, թեև գործադրվում էին մուրացկանության բոլոր միջոցները: Խմբագրությունը իր թերթը ուղարկում էր և այնպիսի մարդկանց, որոնք բաժանորդ չէին գրվում, երեկ այն հույսով, թե այդ մարդիկ կխղճարվեն և գոնե ամաչելուց բաժանորդ կգրվեն: Բայց դոնեդուն ընկած անպատիվ հայ լրագիրը ոչ խղճահարություն, ոչ հետաքրքրություն էր զարթեցնում, և մարդիկ, երկու կամ երեք ամիս «Մեղուն» այդպես ձրի ստանալուց հետո, սկսում էին հետ դարձնել համարները և հայտնում էին, թե էլ չեն կամենում ստանալ:

Խմբագրությունը աշխատում էր հասկանալ այդ երևույթի պատճառները և ամեն հարմար դեպքում հայտնում էր, թե պատճառը մի է՝ այն, որ «Մեղուն» խաթմ է, այսինքն որ թշնամություն կա, հակառակություն կա «Մեղուն» և Մենք ավելորդ չենք համարում բերել այստեղ այդ բացատրություններից մեկը, որ տպվեց 1864 թվականի վերջում. «Գիտեմ,— ասում է խմբագիրը,— պետք է հարցնեն, բաս ինչո՞ւ «Մեղուն» ինքն էլ չէ սատակում, երբ խաթմ է, որ հատկական է մեղունների բնավորությանը: Մենք կպատասխանենք, որ այս հասարակ Մեղուններից չէ, սա Հայաստանի Մեղուն է, որն որ հեշտ սատակելու ապրանք չէ, թեև խիստ շատերը կան, որոնք կհամաձայնեին նորա թաղման ծախսն էլ իրանց վերա առնելու ու ճոխ դադաղ էլ շինել կտային նորա համար, եթե միայն նա կամենար փոխիլ առ հարս. բայց մենք կասենք, որ Մեղուն ի միխթարություն այսպիսի բարեկամաց ավելի աշխուժությամբ պետք է վարել իր կյանքը, որի համար շատ բան հարկավոր չէ, հերիք է մի քանի ժողովների հյուսն էլ, բայց Աստուծո ողորմությամբ Հայաստանը, չնայելով իր ավեր և խռատացյալ լինելուն, դեռևս ունի այնքան ծաղիկներ, որ կարողանա կերակրել իր մեկ Մեղունին, որ սա սովամահ չմեռնի: Թո՛ղ ուրեմն նորա հիշյալ բարեկամները խնդան միայն նորա վերա, Մեղուն դեռ միայն սովից չէ սատակում, բայց կազդուրել ու զորանալ էլ չէ կարող. միայն թո՛ղ հիշեն նոքա այն էլ, որ օրավուր ծաղիկների թիվն էլ ավելանում է, ուստի և նոցա այս արախություն էլ շատ կարճատև կլինի ու այն ժամանակ Մեղուն նոցա հուրապարակության համար ներդաշնակ ու բաղցր բզդոցներ կհանն «հիշատակ արգարոց օրհնությամբ եղիցի» ասելով»:

Սա միևնույն ժամանակ մի նմուշ է Պետրոս Սիմեոնյանցի հրապարակախոսությունից: Ո՞ւմ վրա աղդեր, ինչպե՞ս աղդեր այսպիսի լեզուն, այսպիսի բոսակցությունը: Եվ դեռ կարծում էին, թե «սովամահ սատակելու» դրու-

թյան հասնելու պատճառը այսպիսի տափալուծությունն ու անհամությունը էլ այլ այն, որ «Մեղուն» շատերին է խայթում:

Ճիշտ է, Հայաստանի Մեղուն առանց խայթի չէր: Բայց ամբողջ հարցը նրա մեջ է, թե արդյոք նրա խայթողները հասնո՞ւմ էին նպատակին, ցավեցնո՞ւմ էին շատերին, թե՛ ոչ: Կարգալուծ նրա հրապարակախոսական հոգվածները, մենք չենք զգում խայթոց, թեև տեսնում ենք տեղ-տեղ բավական խրատություն: Սիմեոնյանցը առաջին տարիներին գիտեր խոսել առաջադիմության անունից, գիտեր եթե ոչ իսկական պատերազմ, գոնե դրա նմանությունն ունեցող մի բան մղել հնապաշատության, անշարժության դեմ: Բայց այդ բոլոր շարժողությունների, ջանքերի մեջ «Մեղուն» մնում էր «Մեղուն», այսինքն թույլ, տարուբերվող, անհաստատ: Եթե նա մի որևէ ազգային պակասություն էր երևան հանում, միևնույն ժամանակ իր պարտքն էր համարում ավելացնել, թե այդ պակասությունը հատուկ է ուրիշ ազգերին էլ: Եթե մի-մի հարձակվում էր աղաների վրա, միևնույն ժամանակ աշխատում էր թուլացնել այդ հարձակման նշանակությունը, ավելացնելով, թե, իհարկե, բոլոր աղաները չեն վատ և իր ասածները ամենքին չեն վերաբերվում: «Մեղուն» դժգոհություններ հայտնել գիտեր, բայց անուններ տալ, փաստեր վերլուծել, շարիք իր իսկական անունով ներկայացնել չգիտեր: Ամեն ինչ փոխած ու տարածված էր օդի մեջ, խարխալում էր անորոշության մեջ, վերացական էր, ընդհանուր բառեր:

Փոքրիշատե հաջող, բավարարություն տվող հոգվածներից մենք, նմուշի համար, վերցնում ենք մեկը: Շատ քիչ են այն դեպքերը, երբ «Մեղուն» պարզ ու կտրուկ ոճով արտահայտած լինի իր դավանանքը: Բայց մենք առանձին ուշադրություն դարձնում ենք այդ հոգվածի վրա այն պատճառով, որ «Մեղուն» այդտեղ շատ ճիշտ նկատել է իր սեփական պատկերը, իր ամբողջ ապագան: «Մի քանի խոսք» է այդ հոգվածի վերնազիրը՝ խոսքը առաջադիմ և հետադեմ կուսակցությունների մասին է:

«Այս հակառակ կուսակցությունները, — ասում է «Մեղուն», — յուրաքանչյուր ազգի մեջ ծագում են այն ժամանակ, երբ նորա մի մասը առաջադիմության ճանապարհի վերա կանգնելով սկսում է առաջ երթալ ու իր հետ կամենում է տանել թուլամորթ ու ծանրաշարժ եղբարց, որոնք չեն կամենում համաձայնել իրանց սիրած անգործունեության և անշարժության վիճակը թողնելու: Սրանից ծագում է կոիվը երկու կուսակցությանց մեջ, որ միշտ վերջինների անկումովն է վերջանում: Այստեղ առաջադեմները հարձակողական վիճակի մեջ են, իսկ անբարեմիտները կամ անշարժները պահպանողական վիճակի պահում: Առաջադեմների գեղեցիկ ճակատների վրա գրած են ոգևորող լուսավորություն, գիտություն, մարդկություն, ճշմարիտ քրիստոնեություն և պարզություն սուրբ խոսքերը: Իսկ հետադեմների հին ու փոշիով ծածկված կերպարանքների վրա գրած են. խավար, մոլություն, քսություն, խարդախություն, կեղծ կրոնասիրություն և ազգասիրություն: Այս վերջինները դեմ հանդիման կանոնավոր պատերազմ տալու կարողություն չունենալով գործ են դնում ամեն անաղնիվ միջոցներ իրանց ախոյաններուն ճնշելու համար, միայն նոցա ջանքերն էլ իզուր են և իրանց գործ դրած շարիքը իրանց գլխին պահել է հավաքեն: Նոցա գլխավոր զենքերն են միշտ քսությունը, մատնությունը, ժողովրդյան կրոնական զգացմանց լարերը, որոնք աշխատում են լարելու առաջադեմների դեմ: Այսպես ամեն ազգերի մեջ էլ, երբ հինները կամենում էին

հալածել առաջադիմության և լուսավորության զավակներուն, աշխատում էին դնել սոցա վերու անհարադատության կնիքը դեպի իրանց եկեղեցին: Բնականաբար այս երևույթը երևեցավ և մերերի մեջ: Սկզբումն առաջադեմ երիտասարդները բողոքականության անունն ստացան, բայց երբ այս անունը շխարհացավ հաստատել նոցա վերա, հանդես դուրս բերին բարի մարդիկ նեատորականությունը և կարծեմ վերջապես մահմեդականությունը ու կոստաշատությունն էլ չեն մոռանալ առաջ բերելու: Հայտնի բան է, այս ամենն էլ անարժան միջոցներ են՝ արժանի նրանց գործ դնող անարժան մարդոց»:

Այս տեսության «Մեղուն» նորից վերադարձավ իր № 41-ի մեջ: Այստեղ էլ շեշտվում են նույն հանգամանքները. «Արդեն անբավականությունները հետադեմների և առաջադեմների մեջ սկսած են մեր ազգումն էլ, որովհետև լուսավորության արշալույսն իր շողքը գցել է մեր վերա էլ... Հետադեմները ավելի գործ են անում իբրև զենք քսությունը, բամբասանքը, նենգությունը, խորամանկությունը, դավաճանությունը և մատնությունը, որոնց մեջ կրթվել են իրանք և որոնց առաջնորդությամբ անցրել են իրանց կյանքի ասպարեզը. բայց եթե պատահում էլ է երբեմն, որ կարծես աշկարա հանդես են կամենում դուրս գալ, այս հուսահատության դորությունն է, որ բուպնապես ուժ է տալիս նրանց»:

Ո՞ր առաջադեմ, արմատական թերթը կկարմրեր այս տողերից: Բայց «Մեղուն» իսկական առաջադեմ թերթ չէր: Ո՛չ, հենց այս իսկ հոգվածների մեջ երևում են կղերական պաշտամունքի պոչերը. «Մեղուն» գովաբանում էր առաջադիմությունը, օրինական և ցանկալի էր համարում պատերազմը առաջադիմության և հետադիմության մեջ, բայց ինքը նույն առաջադիմության, նույն պատերազմի զինվոր չէր: Ինչպե՞ս բացատրենք այս երևույթը:

«Մեղուն» դեռ երիտասարդական հասակում էր: Երիտասարդությունը սովորաբար լուսասեր է, ունի իր թռիչքները դեպի առաջ, ունի իր լավագույն ոգևորության բուրբուխները, երբ լույսը, ազատությունը, ճշմարտությունը խոսնեցնել են տալիս բարձրագույն: Կյանքի մեջ անթիվ են այնպիսի անհատներ, որոնք իրանց ծաղիկ հասակում տեսել են զաղափարական գարուն, բայց մի գարուն, որ կարճատև է եղել, միայն մի քանի ժպտուն օրերից կաղմված: Թո՛ղ են այդ օրերը, և կուռքերը կործանված են, սրբությունը պղծված է, իդեալների տաճարը անգութ կերպով ավերված:

Այսպես էր և «Մեղուն»: Երիտասարդական ժամանակի մի քանի հատ ազդու, առաջադեմ դավանանքներ՝ սրանք մի քանի անամպ օրեր են նրա երկարատև կյանքի մեջ: Երկար ապրեց «Մեղուն»: Բայց ինչո՞ւ համար: Ոչ թե այդ սակավաթիվ անամպ օրերի համար, այլ որպեսզի մարմնացնե ճիշտ և ճիշտ այն իսկ հետադիմությունը, որի դեմքը, որի մտավոր ազդատությունը, որի պորձած անաղնիվ զենքը ճարտար պարզությամբ նկարագրված են վերև բերած տողերի մեջ: Պետրոս Սիմեոնյանցը մարգարե էր իր վերաբերմամբ: Հայոց մամուլի ասպարեզում նրան վիճակված չէր ստեղծագործողի ինքնուրույն դեր: Կեղծ էր այն դրությունը, որ երիտասարդական հասակը տալիս էր նրան, անակրկիտ կերպով հատկացնելով նրան առաջադիմությունը պաշտպանողի պաշտոն: Իսկական դերը առնում էր, և այդ դերն էր՝ հանդիսանալ առաջադիմության թշնամի, խռընդոտ: Ահա ժամանակով, երբ Գրիգոր Արծրունին հրապարակ կգա իբրև խմբագիր, մենք կտեսնենք, թե որպիսի զարմանալի հարապատության մեջ Պետրոս Սիմեոնյանցը կմարմնացնե իր սեփական ձևորով դատապարտած հետադիմական տիպը...

նվ պետք է նկատենք, որ գրական ու հրատարակատեսական տեսակետից այսքան թույլ ու խեղճ «Մեղուն» միակ լրագիրն էր, որ մնում էր հրատարակի վրա, Թիֆլիսի պես մի հայաշատ կենտրոնում:

Մեր պարբերական մամուլը դեռ խանձարուրի մեջ էր գտնվում, այնպես որ մենք չէինք կարողանում տարբերություն դնել ամսագրի ու լրագրի մեջ: Ամսագիրը ուրիշ պաշտոն ունի, լրագիրը՝ ուրիշ: Մեզանում այդ երկու տիպերը խառնված էին. լրագիրը ամսագրական նյութեր էր տալիս, ամսագիրը՝ լրագրական: Ահա թե ինչու մենք նկատի ենք առնում այն հանգամանքները, որ վերանորոգված «Մեղուն» հենց առաջին տարին ամսագրական մամուլը Թիֆլիսում անկման էր դիմում, հետևաբար և լրագրի համար ասպարեզում ուժեղ մրցակից չկար:

1863 թվականին «Կոունկը» այլևս առաջվանը չէր: Ազդատ են նյութերը, Մարկոս Աղաբեկյանը այլևս առաջվա թեկերը չունի, ազգայնամոլությունը բանաստեղծական աղմուկով չէ առաջ տանում: Մնալով մենակ, առանց ասպահով հրատարակչի, լոկ բաժանորդների տվածին ապավինած, «Կոունկը» քաջ առ քաջ մոտենում է իր հոգեվարքին: Բայց տարվա սկզբին Աղաբեկյանը կարծես նոր ճանապարհի վրա էր, կարծես ուզում էր խոստովանել իր սեփական մեղքերը:

«Լավ գիտենաք,— ասում էր նա հունվարի համարում,— լավ գիտենաք, որ քանի որ մեր մտավոր մշակությունը ոտանավորներ, թեթև-մեթև գրվածքներ առաջ բերելու, վերիվերո ճառեր, ներբողներ հորինելու և այլ չեմ իմանում ինչ տեսակ քամու նման խոսքեր, իմաստներ շարագրելու վրա կկայանա, մեր ուսումնականությունը շինովի զարդու կնմանի, և հաստատուն բան չի լինի և կդառնա այն զեղեցիկ կանանց նման, որոնց բոլոր սիրունությունը մի քանի փողի սնգույրով է և այն երիտասարդաց, որոնց բոլոր դաստիարակությունը իրանց արտաքին շորերուն, վայելչության և արժողության մեջն է»:

Ճիշտ այսպես, այո: Երգող, ճառող ազգասիրությունը ապաշխարո՞ւմ էր հրատարակով: Բայց այդքանը միայն: Սովորությունը ուժեղ է հանդիսանում բարի կամեցողությունից, և դրանից հետո էլ «Կոունկը» տալիս է այն, ինչին սովորել էր, այսինքն ճառեր, ներբողներ և «թեթև-մեթև» ոտանավորներ:

Նշանավոր է, որ «Կոունկի» վերաբերմամբ էլ հասարակությունը պահանջներ ուներ: Պահանջում էին, որ ամսագիրը ավելի պարզ, հանրամատչելի լեզվով խմբագրվի, որպեսզի հեշտ լինի նրան հասկանալու: Աղաբեկյանը խոստանում է կատարել իր ընթերցողների այդ պահանջը, բայց, հակառակի պես, 1863-ի «Կոունկը» նախընթաց տարիներից էլ դժվարամարս ու քիչ հասկանալի էր. նրա էջերը այժմ լցվում էին պատմական գրաբար հիշատակություններով: Այստեղ էլ, ուրեմն, նույն անկարողությունը հասարակության մեջ գոյացվող պահանջների առաջ, ինչ տեսանք «Մեղուն» մեջ: Գահավիժումը ճակատագրական էր և «Կոունկի» համար: Նա փակում է տարին 260 բաժանորդով, բաց է անում հետևյալ տարվա բաժանորդագրությունը, բայց 1864-ին չէ հրատարակվում և Աղաբեկյանը, թողնելով մի քանի հատ բաժանորդներ, գնում է Պոլիս:

Սակայն «Կոունկը» թողնում էր ժառանգություն: Նրա աշխատակիցները մոտենում են «Մեղունին», որի ուղղությունը արդեն լիովին համապատասխանում է «Կոունկի» ուղղությանը: Այդ ուղղությունը ապագայում ստացավ մեկ վականություն բնորոշ անունը, թեև ավելի արդարացի կլիներ անվանել կոունկ

կականություն, քանի որ «Մեղուն» այդ ուղղության ստեղծողը չէր մեղանում, այլ միայն ավանդապահը:

«Կոունկը» իր խմբագրի հետ բոլորովին շանհայտացավ մեր գրական հորիզոնից: 1864-ի հուլիսին հրատարակվեց մի հայտարարություն, որ հայտնում էր, թե «Կոունկը» պիտի շարունակե իր գոյությունը: Դարձյալ մի նոր մարդ էր հանդես գալիս: Հայտարարության տակ դրված էր ստորագրություն՝ «Խմբագրող-Տնօրինող, կանդիտատ Մոսկվայի համալսարանի, ուսուցիչ պատմաբանական գիտությունների, Ս. Ստեփանն»:

Ստեփանոս Ստեփանն (Ստեփանյան), մի գորեցի հայ, որի նախնիքները Թուրքիայից էին գաղթել, նոր էր ավարտել Մոսկվայում իր ուսումը և Թիֆլիսում ուսուցչություն էր անում: Մոսկվայի հայ ուսանողության ամենանշանավոր անդամներից մեկն էր Ստեփանն, նա դեռ համալսարանում եղած ժամանակն էր սկսել գրել հայերեն և նրա անունը մենք տեսնում ենք «Հյուսիս-ստիպլի» մեջ՝ հենց այդ ամսագրի առաջին տարուց (1858): Երբ սկսվեց «Կոունկի» հրատարակությունը, Ստեփանն սկսեց գրել և այդտեղ, տպագրելով զխաղաղապես ոտանավորներ, որոնց համար երբեմն գործ էր ածում «Իշխան Բագրատունի» կեղծ անունը:

Թիֆլիսում Ստեփանն ուղում էր նոր ամսագրի իրավունք ստանալ: Բայց մինչև այդ միտքը իրագործելը նա, Մարկոս Աղաբեկյանի նման, վերցրեց «Կոունկը». այսինքն նա խմբագիր էր, հրատարակության ամբողջ գործը իր վրա էր առնում, իսկ սեփականատեր էնֆիտանցը մնում էր լոկ անունով հրատարակիչ: Այս պայմանների մեջ Ստեփանն սկսեց իր գործունեությունը և շուտով տեսավ, թե որքան անհարմար պայմաններ են դրանք, ուստի, այլևս երկար չսպասելով, սկսեց միջնորդել իր սեփական ամսագիրն ունենալու մասին:

Հայտնի է, թե Ստեփանոս Ստեփանն (հետո խորեն վարդապետ և վերջը եպիսկոպոս), որքան զարգացած, մանավանդ որքան եռանդոտ մարդ էր: Վաթնական թվականներին նա երևան է գալիս մեղանում իբրև նախնից մեկը, որ արդյունավոր կերպով գործում է մանկավարժական ասպարեզում, իսկ մամուլի մեջ հանդիսանում է լայն ու լուսավոր գաղափարների քարոզիչ: Իբրև Մոսկվայի ուսանող և «Հյուսիսստիպլի» աշխատակից, նա գտնվում էր Նազարյանցի ազդեցության տակ: Այդ ազդեցությունը այնքան սաստիկ էր, որ Ստեփաննի առաջին գրվածքներում (օրինակ, 1864-ի հայտարարության մեջ) մենք տեսնում ենք Նազարյանցի ոճը, դարձվածքները, նույնիսկ սիրած բառերը: Դա առաջին մարդն էր, որ փորձում էր «Հյուսիսստիպլի» գրական զբոսը հաստատել Թիֆլիսում, այսինքն մոտեցնել հայկական կյանքին:

Սկզբից ևեթ Ստեփանն կամենում է որևէ կերպով զանազանել իր «Կոունկը» Աղաբեկյանի «Կոունկից»: Ամսագրի անունը նա դարձնում է «Կոունկ լայկական աշխարհի» (փոխանակ «Հայոց աշխարհի»), փորձում է հեռացնել այդ անունից «Կոունկ» անունը, «որովհետև,— ասում է նա,— կոունկը թույլ էր մեջ հիմարների նշան է», սակայն այդ բանը չհաջողվեց: Բայց «Կոունկ լայկական աշխարհի» անունն էլ չբավականացրեց Ստեփաննին. լինելով աշխարհաբարի ջերմ պաշտպան, նա ընդունում էր ռուս հայտնի գրող Կարամ-

1 Միայն Նախնիքների համար օրինակ դարձավ: Սկսեցին նմանել նրան ոչ միայն գրելու, գաղափարներ արժարժելու մեջ, այլև կեղծ անուններ հնարելու մեջ: Ստեփաննի «Իշխան Բագրատունի» անշուշտ «Կոունկ» էմանուելի» ազդեցության տակ է կազմվել: «Կոունկական աշխարհ» ուներ մի աշխատակից՝ Գուրս Մանդակունի» անունով:

զինի ասածը՝ «Գրի՛ր այնպես, ինչպես խոսում ես», ուստի հենց առաջին հա-
մարից սկսեց անվանել իր ամսագիրը «Հայկական աշխարհի կոունկա»։ Երե-
րորդ փոփոխությունը, որ նա մտքեց իր ստանձնած գործի մեջ, բաժանոր-
դացիի էթանացնելն էր. փոխանակ 3 ռուբլու, նա նշանակեց 5 ռուբլի, բայց
միևնույն ժամանակ ծավալն էլ փոքրացրեց. այսպես անում էր որպեսզի
ամսագիրը զնի կողմից էլ մատչելի լինի և շատ տարածվի։

Նոր «Կոունկը» պիտի հրատարակվեր 1863-ի հոկտեմբերից։ Բայց հենց
առաջին քայլից Ստեփանեի վրա ծանրանում էր մի պակասություն, որ հա-
կատագրական էր նրա ամբողջ գործունեությանը ընթացքում. դա այն էր, որ
ամսագիրը հրատարակվում էր խիստ անկանոն կերպով։ Առաջին համարը
հոկտեմբերին հրատարակվելու փոխարեն լույս տեսավ միայն 1865-ի ապրի-
լին։ Միացված էին չորս ամսվա համարները և այնուհետև երկու, երեք ամսվա
համարները միացնելը սովորական բան դարձավ Ստեփանեի համար։

Առաջին հայտարարությունը, որով նոր խմբագիրը ներկայանում էր հա-
սարակությանը, բավական երկար էր, բայց և որոշ ու պարզ։ Դա նորոգված
«Մեղուի» հայտարարությունը չէր։ Ստեփանեն հենց առաջին քայլից դրոշակ
էր պարզում, որի վրա գրում էր «Միտք և քննություն»։ Առաջին հայտարարու-
թյունը ցույց է տալիս, որ նոր խմբագիրը լավ տեղյակ է իր սկսած գործին,
ունի որոշ աշխարհայացքներ, որոշ հասկացողություն այն կյանքի մասին,
ուր նա պիտի գործեր։ Հայկական իրականությունը նրան ներկայանում է
իրեն մի ճահիճ. չկա սեր զեպի ընթերցանություն, հրապարակի վրա կանգ-
նած է այն տխուր, հուսահատական իրողությունը, որ «Թիֆլիսում, որ կամե-
նում է հպարտ մնալ ուրիշ հայաբնակ քաղաքների առաջ միայն հայ բնակչու-
թյան բազմամարդությունը» անկարելի է հայերեն մի հատիկ ամսագիր տպա-
հովել։ Լավ տեղյակ լինելով այս իրողության, Ստեփանեն, այնուամենայնիվ,
հուսով և հավատով է սկսում իր գործը, որի նպատակն էր «տարածել հա-
յերի մեջ մտքերը և գաղափարները, որոնք, լինելով եվրոպական լուսավորու-
թյան և քաղաքակրթության պտուղներ, կազմում են եվրոպական կյանքի պար-
ծանքը»։ Յուրաքանչյուր տետրակի ծավալը նա նշանակում էր 2—3 թերթ և
ավելացնում էր. «Եթե մի օր ստորագրողների թիվը կհասնի 600—700, մենք
խոստանում ենք տալ մեր ստորագրողներին 4—5 թերթեր»։ Ահա ինչ ակն-
կալություն ուներ Ստեփանեն ապագայի համար։

1865-ի ապրիլին, ինչպես ասացինք, լույս տեսան «Հայկական աշխարհի
կոունկ» ամսագրի № 1, 2, 3, 4 մի գրքի մեջ։ Նրա ձևակառույցը գրված էր՝ «Օրա-
գիր ռուսական և գրականական»։ Հետևելով նաղարչանցի օրինակին, Ստե-
փանեն էլ ամսագրի յուրաքանչյուր տետրակի վրա դնում էր իր նշանաբանը.
Սկզբում դա պորտուգալացի հռչակավոր բանաստեղծ Կամոենսի «Os Lusit-
das» (Լուսիտանական) պոեմից վերցրած հետևյալ կտորն էր. «Դու կտես-
նես հայրենիքի սերը ոչ թե շարժված անարգ շահասիրությունից, բայց բարձր
և իբր հավիտենական»։ Իր ստանձնած գործի պաշտոնը Ստեփանեն հասկա-
նում էր այսպես. «Մեր օրագրի առաջին սրբազան պարտականությունը լինե-
լու է մշակել հայերի առաջնացություն համար միշտ և անդադար։ Ազգի առաջ-
նացությունը կախված է ազգ-կազմող մասնավոր անձերի առաջնացու-
թյունից։ Մասնավոր անձերի առաջնացությունը կարելի է միայն բարձր
կարգված ուսումնարանների և գիտության միջնորդությունով, երբ գիտության
հետ անպայման դաստիարակվում է, լուսավորվում է և սիրտը։ Առանց սրտի
և հոգու դաստիարակության գիտությունը չունի գրեթե ոչինչ կատարելու ազգի
բարոյական փրկության համար։ Գիտությունը կարելի է տարածել միայն ըն-

թերցանությամբ։ Ուրեմն մեր օրագիրը աշխատելու է անդադար տարածել
թերցանությունը, այնուհետև հեշտ է իրագործել բոլոր մնացածը։ Ընթեր-
ցանությունից առաջանալու են բարին, ճշմարիտը և գիտությունը, երեք սկիզբ-
ները, որոնք կազմում են մարդի վերջնական և առանց որոնց մարդս առա-
վել մոտ է անասնական դրություն։ Ընթերցանություն՝ ահա առաջին ու վերջին
խոսք, որ պիտի կրկներ ամենայն ճշմարիտ հայն յուր ընկերին, եթե ցանկա-
նում է նա հայերի բարոյական վերականգնումը, բարոյական փրկությունը...
Դեպի հիշված խնդիրները՝ ուսումնարաններ, կրթություն և լուսավորություն,
պզգույն մենք կվերադառնանք միշտ և կմերկացնենք ինչ որ փաթաված
միացել է անիմաստությամբ մինչև այսօր։ Եթե այս կհավանե մեր սիրելի
թերցողը, ուրախ ենք, եթե կվշտանա (առանց վիրավորվելու ամենևին),
ասվել ուրախ։ Եթե նա վայր կզցն տետրակը, անարդար կվարվի, եթե կհաս-
կանա, ապա հույս կա բարոյական փրկության։ Հարկավոր չէ երբեք մոռանալ
մեր ընթերցողին, որ նախընթաց օրի օտարոտի կարծիքները (պարագայում)
և հատկապես օրի ճշմարտություններ են։

Կարելի է մի օր մեր լապտերի լույսի առաջ մեր ընթերցողը տեսնե այն
կտորների բոլոր անճոռնությունը, որոնց նա երկրպագում է այսօր, կարելի է
նույնպես նվազող սովերի հետևից նա նկատե նորա անմահ ժպիտով ճշմար-
տությունը, ավետարանի դուստրը, արդարության քույրը»։

Այսպես էր նոր խմբագիրը հասկանում հասարակական կարիքները։ Եվ
կարո՞ղ ենք ասել, թե այստեղ չկա ռեալականություն, նուրբ ըմբռնողություն։
Իրիշ հարցերը եթե մի կողմ թողնենք, բավական կլինի վերցնել հենց զը-
խավոր նպատակը, որ ընթերցանություն տարածելն է։ Հայը չէր կարդում. սա
միշտ որ ամբողջ գեթախոտության պատճառն էր։ Մեծ բարերար, նույնիսկ
իրոս կլինի այն մարդը, որ կկարողանար կոտրել հայի այս համառ ատե-
լությունը զեպի գիրքը։ Հայը չէր կարդում. սա մի աննշան, ժամանակավոր
երևույթ չէր։ Դեռ Մովսես Խորենացին իր ժամանակին և իրանից առաջ եղած
հայերին հանդիմանում էր, որ չկա սեր զեպի ուսումնասիրությունը, զեպի
գիրքը։ Ինչո՞ւ էր այսպես։ Հին ընթերցասեր հային ոչ ոք չէր հարցնում և մենք
չգիտենք, թե ինչ կարող էր նա պատասխանել։ Բայց նոր ժամանակների ըն-
թերցողը ուներ պատասխան, և այդ պատասխանը նույնպես մի հարց էր՝ ի՞նչ
կարգալ։ Այս հարցը արդեն լսվում էր Ստեփանեի ժամանակ։ Եվ իրավ ի՞նչ
էր տալիս մամուլը, ի՞նչ էր տալիս գրականությունը։

Ահա այդ մեծ պահանջը հասկանում է Ստեփանեն։ Հույսերով, աշխա-
տելու պատրաստականությամբ լի մի զարգացած երիտասարդ, նա վստահու-
թյամբ հանձն է առնում ընթերցանության նյութ տալ հայ գրագետին։ Մնում
էր, որ հասարակությունն էլ իր պարտքը ճանաչեր և միջոցներ տար։ Բայց հա-
սարակությունը միևնույնն էր, ինչ «Հյուսիսափայլի», «Մեղուի», հին «Կոուն-
կի» վերաբերմամբ։ Նույն այդ առաջին համարում Ստեփանեն հարկադրված
էր հետևյալ խոստովանությունն անել. «Մենք կարծում էինք, թե ստորագրող-
ների թիվը հնար կտա մեզ աշխատեցնելու մեր գործի զանազան կողմերի
վրա ուրիշ գործող ձևեր և ձեռք բերելու զանազան գործերի գեղեցիկ հոգ-
նանք, վճարելով նոցա, առանձին պայմանով, նոցա արժանավորության
ամենատ, բայց ստորագրողների ներկա թիվը այնպիսին է, որ կարողանալու
է չափվհազ ծածկել խմբագրական տարեկան ծախսեր, տպելով ամիս-ամիս
միայն խոստացված երկու թերթը և այն սեփական աշխատության գործերից։

Մնալով այս պայմանների մեջ, խոստանում ենք կատարել այն, ինչ
միայն հնարավոր է այսպիսի ծանր գործերի մեջ միակ մշակին սորա ամենա-

շերմ աշխատութեամբ: Թեև այժմ այս աշխատ. բայց մենք չենք տարակո- սում բոլորովին: Սիրելով մեր գործը, կարծում ենք, որ ժամանակով գոյցի ստորագրողների թիվը հնար կտա մեզ հրավիրել մեր գրողներին աշխատակից լինելու մեր գործի մեջ»:

Բայց այս հույսը երբեք չիրագործվեց: Ստեփանեի ամսագիրը մինչև վերջը տառապում էր միջոցների պակասութեամբ և այդ պատճառով երբեք չկո- բողացավ զարգանալ: Վերին աստիճանի անկանոն կերպով հրատարակում էին նիհար, փոքրադիր տեղաբանք. բնականաբար, դրանք չպիտի կարողա- նային իրագործել այն ահագին դժվար նպատակը, որ ընթերցանութունն առ- ընդունել էր ժողովրդի մեջ: Խմբագիրը պատրաստ էր, բայց ի՞նչ կարող էր անել: Բաժնե Ստեփանեի հրատարակած հաշվին¹: Վեց տարվա ընթացքում նա ստացել է ընդամենը 3637 ռուբլի, ծախսել է 4054 ռուբլի: Եղել է տարի (1867), երբ նա ունեցել է 86 բաժանորդ, 430 ռուբլով պետք էր մի տարի ամսագիր հրատարակել: Սա հրաշքի նման մի բան էր թվում և կարծեմ միայն հաշիվի բազմին է, որ այդպիսի ընդունելութուն է գտնում այն հասարակութունի, որին ուխտել է ծառայել իր ամբողջ ուժերով:

Երկու հաջողակ տարի է ունեցել Ստեփանեն և դրանցից մեկն է 1869 թվա- կանը: Բաժանորդների թիվը այնքան է, որ խեղճ խմբագիրը իրան երջանիկ է համարում: Այդ երջանկության մեջ նա հույս է հայտնում, թե եկող տարին էլ (1870 թ.) ամսագրի համար «նույնպես բախտավոր կլինի ստորագրողների թվի կողմից, ինչպես այս տարին»: Եվ երեկ այդ դարձանալի հաջողականու- թյունն էր պատճառ, որ Ստեփանեն տպագրեց այդ «բախտավոր» տարվա բաժանորդների ցուցակը, մի բան, որ նա չէր անում: Նայում ենք այդ ցու- ցակին և տեսնում ենք, որ ամսագիր ստացողների թիվը հասնում է... 191-ի: Այս էր հաշիվ խմբագրի երջանկությունը: Բայց դա բոլորը չէ. 20 օրինակի գիրք տվել է Ստեփանեի եղբայր Միքայելը, որ զանազան հիմնարկություններին իր կողմից նվեր ուղարկվի: Խմբագրությունն էլ ուներ նվերներ, փոխանակու- թյուն լրագիրների հետ, ձրի ուղարկում է աշխատակիցներին: Այդ բոլորը դուրս գալով, մնում է, որ ամսագրին գործակալների միջոցով գրվողների թիվը հաս- նում է 120-ի: Բախտավորութուն էր, այո՞, ստանալ ամբողջ 733 ռուբլի բա- ժանորդագին, բայց ի՞նչ թշվառ բախտավորութուն...

Բայց կրակոտ եռանդը, վառ սերը դեպի գործը չպիտի թույլ տային, որ Ստեփանեն էլ Պետրոս Սիմեոնյանցի նման մի անձար, աննկատելի խմբագիր դառնա: Ի՞նչ, Ստեփանեին հաջողվում է այդպիսի ողբալի պայմանների մեջ: Կատրել աչքի ընկնող մի գործ և լեթ չլինելու նա, «Հյուսիսամիացի» դադա- րումից մինչև յոթանասնական թվականների սկիզբը մեր մամուլը կներկայա- րեն մի կատարյալ անապատ, և նրա միակ զարդը կմնար «Մեղուն»: Այն Ստեփանեն իր ամսագրով չկարողացավ մեծ ազդեցություն անել, խոր հետքի թողնել, գոնե այն ծառայությունը մատուցեց, որ վառ էր պահում առաջադ- մության թույլ ու փոքրիկ ճրագը: Նրա շուրջը հավաքվում է մի խումբ, որ գրում է մեր և օտար կյանքից: «Մեղունից» պահանջում էին գավառական թղթ- թակցություններ, նա ասում էր, աստված ողորմած է: Ստեփանեն այդպես էլ նա նամակներ է գրում, ամսագրի մեջ հրավեր կարդում, ծրագիր է տպու- խոստանում է տարին երեք նամակ գրողին ձրի ուղարկել ամսագիրը, և այլ ջանքերը իրար չեն կորչում, Ստեփանեն սկսում է թղթակցություններ ստանալ: Ուղարկություն դարձնելով ժամանակակից կյանքի վրա, նա սկսում է կա-

նոնավոր ներքին տեսություններ, մի բան, որ նորութուն էր կազմում մեզա- նում, եթե չհաշվենք «Ճռաքաղի» տկար ներքին տեսությունները: Ստեփանեն այս բաժնում ոչ միայն արձանագրում էր փաստեր, այլև հաճախ քննադա- սում էր նրանց:

Կենդանութուն է ստանում ամսագիրը. գոնե նրա պես կենդանի, աշ- խույժ մի օրգան չկա ռուսահայերի մեջ, այդ պաշտոնը կատարում է «Խմբագ- րության պատասխաններ» բաժինը, որ շատ հետաքրքրաշարժ էր իրրև խմբագ- րության հայացքներ և դատողություններ առօրյա զանազան հարցերի վերա- բերմամբ: Ստեփանեն ոչինչ չէր խնայում միտք շարժելու, հետաքրքրութուն զարթեցնելու համար:

Առաջին տարին նա մեծ դժվարությամբ է վերջացնում. անցել էր 1865 թվականը, բայց խմբագրությունը դեռ բավարարություն չէր տվել իր բաժա- նորդներին: Երևում է, որ Ստեփանեն հաճախ ընդհարվում էր «Կոռնկի» սե- փականատեղ էնֆիաճյանցի հետ: Վերջինս թույլ չէր տալիս, որ ամսագիրը տպվի մի այլ տպարանում, իսկ իր տպարանը սաստիկ ուշացնում էր «Կոռնկի» տպագրությունը: Ստեփանեն չէր թաքցնում դրությունը և մի խուլ պայքար էր մղում հրատարակչի դեմ հենց ամսագրի էջերում: Այսպես նա, օրենքով ստիպված լինելով նշանակել և հրատարակչի անունը, ընթերցողին մոլորու- թյունից ազատելու համար, այս կերպ էր մի փոքրիկ նկատողության մեջ բնո- թշում էնֆիաճյանցի դերը. «Երբեմն վաճառական մարդ, զանազան առևտրա- կան հաշիվներով, բոլորովին առանց ամեն մտքի և կարծիքի (պրետենսիայի) օրագրականության գործը հասկանալու, առնում է կառավարությունից օրագրի հրատարակման իրավունքը: Սորանից առանձին պայմանով ստանում է ուրիշ րանիմաց ուսումնականը և վարում է օրագրի ամենատեսակ գործերը թե ար- տարին և թե ներքին, այսինքն և հրատարակողի և խմբագրողի պաշտոններ... Sapienti sat. Իմաստունին բավական է այսչափ...»

1866 թվականի սկզբում Ստեփանեն հրատարակում է ամսագրի երեք միացած համարները և դրանով փակում է առաջին տարին: Բայց այս անգամ ամսագիրը այլևս «Հայկական աշխարհի կոռնկ» չէ, այլ պարզապես «Հայկա- կան աշխարհ»: Սա արդեն նոր ամսագիր է, որի թույլտվությունն ստացել էր Ստեփանեն: «Կոռնկը» նա վերադարձրեց էնֆիաճյանին և այլևս հրատարակ- չեց: Ստեփանեն գոհություն էր հայտնում, որ իր գործը «բոլորովին ազատ- վեցավ պ. էնֆիաճյանցի... հոգաբարձությունից»: Բայց թե քանի՞-քանի մա- նրր-մունք արգելքների պիտի հաղթեր խմբագիրը՝ իր գործը կանոնավորելու համար, երևում է այն հանգամանքից, որ նա Թիֆլիսում չգտավ մի այլ հա- չիրեն տպարան, ուր տպեր ամսագիրը: Վերջապես նա 100 ռուբլի է տալիս վրացի տպարանատեր Մելիքովին, որ այդ գումարով հայերեն տառեր է բերել Թալիս Մոսկվայից: Բայց դրանով դժվարությունը չէր վերանում, և տպարանի վարքը դեռ երկար շարժարեց Ստեփանեին մինչև որ նա սեփական փոքրիկ տպարան բացավ:

«Հայկական աշխարհը» հրատարակվեց մինչև 1871 թվականի կեսը: Ի՞նչ էր ներկայացնում այդ «գրական և մանկավարժական» օրգանը: «Հայկական աշխարհի» երկրորդ տարուց Ստեփանեն փոխեց Կամոենսից վերցրած նշանա- քանի և այնուհետև տետրակների ճակատին դնում էր հետևյալ լատինական ասացվածքը՝ Quod possum facio, faciant meliora potentes. «Ինչ կարող եմ կատարում եմ, թող կատարեն առավել լավ ուժ կարող է»: Սա ավելի հա- ճախ նշանաբան էր, համապատասխանում էր Ստեփանեի ուժերին և նրան չարապատող հանգամանքներին: Ի՞նչ էր նա կարողանում անել:

¹ «Հայկական Աշ.», 1871, № 4—5:

Նայելով «Հայկական աշխարհի» գործունեությանը, շատերի մեջ կարծիք կաղմվեց, թե Ստեփանեն ուզում է «Հյուսիսսփայլի» շարունակողը դառնալ։ Այս կարծիքը Ստեփանեն արձանագրել է իր ամսագրի մեջ 1867-ին։ Եվ իրավ, շատ հանգամանքներ կային, որոնք արդարացնում էին մի այդպիսի կարծիք։ Նախ և առաջ այն մեծ պատկառանքը, որով Ստեփանեն խոսում էր Նազարյանցի մասին։ «Հյուսիսսփայլը» նա անվանում էր «լուսաբարոզ» և 1866-ին, Նալբանդյանցի մահվան առթիվ, գրում էր. «Միբայել Նալբանդյանի անունը անբաժան է լուսաբարոզ «Հյուսիսսփայլ» օրագրի գեղեցիկ փառքի հետ։ Նալբանդյանի բոլոր հարգողներին չպիտի հուսահատեցնեն միայն կորուստի ցավը, այլ ամենեքանա պիտի միշտ մտաբերենք, որ մեր առաջ դրված է, որպես գեղեցիկ հիշատակ, նորա ազնիվ և արթուն գրավոր աշխատությունը և նորա անդադար գործունեությունը»։

Բացի սրանից «Հայկական աշխարհի» ուղղությունն էլ միևնույնն էր ցույց տալիս։ Ստեփանեն ամսագիրը գեթ մասամբ վերադարձրեց մեր մամուլին «Հյուսիսսփայլի» հետ անհետացած գեղեցիկ ժամանակը։ Դարձյալ տեսնում ենք հասարակության որոշ վերաբերմունք դեպի ամսագիրը. կան համակրողներ, շատ են և հակառակորդները։ Հայ երիտասարդությունը, գլխավորապես ուսանող երիտասարդությունը, «Հայկական աշխարհի» մեջ երևան է գալիս ամսագրի լույս տեսնելուն սպասում են անհամբերությամբ։ Ռուսահայերի փոքրամիջ ինտելիգենցիան նրանով է փոքրիշատե հետաքրքրվում։

Որքան նմանություններ «Հյուսիսսփայլին»։ Եվ նմանությունը բոլորովին լրացնելու համար «Հայկական աշխարհը» շարունակ բանակելով է մղում «Մեղուի» դեմ, անվանում է նրան լավարամիտ, հետամնաց։ Այդ կռիվն սկսվեց հենց առաջին տարուց, այն իսկ ժամանակից, երբ Ստեփանեն հրատարակեց «Կոռնկի» առաջին համարը։ Պետրոս Սիմեոնյանցը իր իսկական դերի մեջ էր մտնում. «Մեղուն» սովորաբար թույլ, անհետաքրքրական, փոքրիշատե կենդանություն ստանում էր հակառակորդի հետ միմեկիս։ Սեփական աղքատիկ պաշարը միշտ սպառված էր, բայց դրա փոխարեն որքան շատ կարելի էր խոսել ուրիշների գրվածքների դեմ։ Դա դառնում է ապրելու միջոց. «Մեղուին» հարկավոր էր մի հակառակորդ. շունենալ մեկը, որին պետք էր դիմադրել։ Նշանակում էր մնալ սեփական ընդունակություններին ապավինած, այսինքն ջուր ծեծել, «Բաղմիցս կրկնել ենք» կամ «Քանի անգամ «Մեղուի» խմբագրատունը պատիվ է ունեցել հայտնելու» դարձվածքներով։ Ստեփանեն շատ համոզմունք պատասխաններ է տալիս «Մեղուին»։ Բայց դա բարեբաղ էր, որ վերջինս երկար պարապի Ստեփանենի տոհմաբանությամբ, բացատրեն, թե ինչպես է Ստեփանյան ազգանունն Ստեփանե դարձել և այլն...

Ահա այսքան հանգամանքներ կային, որոնք կարծել էին տալիս, թե «Հայկական աշխարհը» աշխատում է «Հյուսիսսփայլի» շարունակությունը դառնալ։ Բայց Ստեփանեն բոլորովին այլ տեսակ է վերաբերվում այդ կարծիքին։ 1867 թվականին նա գրում էր. «Ոմանք աննպատակ մարդիկ (բարի նպատակ չունեցողին ես աննպատակ կկոչեմ) կասեն, թե Հայկական աշխարհը մտածում է հին ճշմարտաբարոզ «Հյուսիսսփայլի» գործը կատարելու. սա անմիջ խոսքերից է։ Այս ասողը կյանք, առաջադիմություն չպիտի հասկանա։ «Հյուսիսսփայլը» 1860 թվին էր, իսկ «Հայկական աշխարհը» 1867-ին. 7 կամ 8 տարի բարոյապես վերածնվող ազգի կյանքում մեծ նշանակություն ունի իհարկե։ Բոլորը փոխվում է։ Միայն... և «Մեղ. Հ-ի» այդ կարող էին երբեք չփոխվել վատից դեպի լավ. 8 տարի առաջ ք. Մանդինյանի խմբագրությամբ սույն աննպատակ և հետախաղաց լրագիր էր նա, ինչպես և այժմ պ. Սիմեոնյանի

խմբագրությամբ։ 1860 թվին «Մեղ. Հ-ի» կհայհոյեի «Հյուսիսսփայլը», 1867-ին նա կհայհոյե «Հայկական աշխարհը»։ Անմիտ «Մեղ. Հ-ի» բան է՝ միշտ և միշտ, և միշտ ամեն ազնիվ և խելացի գործ հայհոյել. «Հայկական աշխարհը» իհարկե կարող է երբեք բավականանալ միայն այնով, ինչ որ կատարեց «Հյուսիսսփայլը»։

Այսպես ահա, Ստեփանեն մի տեսակ վիրավորանք էր համարում «Հյուսիսսփայլի» շարունակություն համարվելը։ Մոռանալով այն խոսքերը, որ մի տարրի առաջ ասել էր Նալբանդյանցի մասին, Ստեփանեն այժմ գրում էր. «Իսկ հանգուցած Մ. Նալբանդյանով թող դարձյալ աննպատակ մարդիքը համբուսվեն»։ «Հայկական աշխարհը» յուր կարծիքը ասաց մի օր. Նալբանդյանը, այո, աշխույժ, թեթևագրիչ երիտասարդ էր, բայց իբրեք գործունեության կատարելատիպը թող դարձյալ պ. Սիմեոնյանը շինե։ Իմաստուն հայն գիտե, որ Նալբանդյանը հաստատման ուղղություն մի կարող չէր ունենալ և չունեի, որովհետեւ գիտությունը (science) ծանոթ չէր»։

Ի՞նչ է սա նշանակում։ Ստեփանեն, իհարկե, Նազարյանցի և Նալբանդյանցի գաղափարներին հակառակ չէր։ Նա միայն ուզում էր ասել, որ «Հյուսիսսփայլը» կատարելություն չէր, որ նա հին է, անկատար։ «Հայկական աշխարհը» նրա կույր ընդօրինակությունը չէր, այլ ուզում է ավելի առաջ գնացած, ավելի դարգացած լինել իբրեք հասարակական օրգան։ Յոթը տարին քիչ ժամանակ չէ, յոթը տարուց հետո երևացող մի ամսագիր չպիտի բոլորովին նման լինի նախորդին, եթե մի ազգ առաջադիմում է և ոչ թե կանգնած է անշարժ։

Դատելով անաչառությամբ, Ստեփանենի այս խոսքերի մեջ կա ճշմարտություն։ «Հայկական աշխարհը» «Հյուսիսսփայլի» հետ համեմատած առաջադիմություն էր գտնե այն կողմով, որ նրա մեջ ավելի շատ էր ցույնում ժամանակակից կյանքը, որ նա խուսափում էր ծանր, անմարս նյութերի կուտակումից, որ «Հյուսիսսփայլի» թույլ կողմն էր։ Իզուր էր Ստեփանեն վերցնում «Հյուսիսսփայլի» 1860 թվականը, որպեսզի կարողանա ասել, թե Նազարյանցի և իր մեջ 7 տարվա տարածություն կա։ «Հյուսիսսփայլը» դադարեց 1864-ի վերջում, այն ժամանակ, երբ Ստեփանեն արդեն խմբագիր էր. ուրեմն ոչինչ հեռավորություն չկա երկուսի մեջ. Ստեփանեն, ընդհակառակն, անմիջապես նախորդեց Նազարյանցին։ Եվ եթե կա երկուսի գործերի մեջ մեր վերը հիշած տարբերությունը, դա ամենևին տարիների արածը չէ։ «Հայկական աշխարհը» մի քանի քաջ առաջ էր «Հյուսիսսփայլից» հենց այն պատճառով, որ հրատարակվում էր Թիֆլիսում և նրա խմբագիր-հրատարակողը ավելի եռանդուն էր, ավելի հարմար հանգամանքներով շրջապատված։

Բայց «Հայկական աշխարհի» այդ հաջողությունը, համեմատական առաջադիմությունը ավելի արտաքին հանգամանքներ ունեի, ավելի խմբագրի կազմակերպողական ընդունակությունից էր կախված, քան հրապարակախոսական անհատից։ Իբրեք հրապարակախոս, Ստեփանեն անհամեմատ ցած էր Նազարյանցից։ Նալբանդյանցի վերաբերմամբ էլ Ստեփանեն անարդար էր. նա կարող էր Նալբանդյանցից շատ բարձր լինել իր ուսումով, բայց հրապարակախոսության մեջ գիտությունը չէ չափը, այլ տաղանդը, մարդկանց սրտի հետ խոսելու ընդունակությունը։ Եվ հենց այդ է պատճառը, որ Ստեփանեն, շնամբ որ մրցակից չունեի իր առջև, չկարողացավ Նազարյանցի և Նալբանդյանցի լարում դառնել իբրեք հրապարակախոս։

Նա, ճիշտ է, կովում էր, պահանջում էր առաջադիմության, եվրոպական լուսավորության անունով։ Բայց այդ բոլորը արտահայտվում էր մանր-մունր փոփոխվել, գլխավորապես դպրոցական հարցերի շուրջն էր պտտում։ Նազար-

յանցն էլ համարյա միշտ կրթության և դաստիարակութեան հարցերով էր հանդես գալիս, բայց միևնույն ժամանակ նա հարուցանում էր ընդհանուր ազգային հարցեր, քննադատում էր մեր հասարակական կարգերը, մեր դատարանները, կոլում էր մեր հետամնացութեան գեմ այնպիսի հարցերով, ինչպես են կրոնական համբերողություն, ազգայնական լայն դադափար, հիմնոված ոչ թե եկեղեցական-դավանական առանձնություն, այլ լեզվի և ծագման վրա: Ստեփանեն երբեք չկարողացավ նազարյանցի պես ըմբռնա բողոքողի դեր կատարել, առաջադիմական հանրամարդկային հասկացողությունները չգտան «Հայկական աշխարհի» խմբագրականների մեջ այն կրակոտ, ուժգին պաշտպանությունը, ինչպես «Հյուսիսամերիկա» մեջ: Նազարյանցի առջև միտքի կրթական կարողություն չէր, այլ ամբողջ ազգը իր նախապաշարմունքներով ստրկության երկար դարերում յուրացրած հոգեբանությամբ: Նա հարվածում էր հայության հիմնավոր արատները՝ առանձնամոլություն, անհաստատելություն, համայնական շահերի կատարյալ բացակայություն: «Հայկական աշխարհի» խմբագիրը այսքան լայն ասպարեզ չուներ. նազարյանցի հետ համեմատած, նա ավելի նեղ մանկավարժ էր, քան մի հրապարակախոս՝ այս բառի ընդարձակ նշանակությամբ:

Ժողովրդին մոտեցող, ժողովրդի կյանքը իր էջերի մեջ առնող մամուլը չէր կարող անշարժանալ միայն դպրոցական և եկեղեցական հարցերի շրջանում: Ժամանակն էր, որ հայ մամուլն էլ նկատի առներ ընդհանուր տնտեսական, կուլտուրական հարցեր, ըմբռներ կյանքը իր լայն, բազմախողմանի պահանջներով: Ստեփանեն այս գործի մեջ չկարողացավ մի քաջ անել դեպի առաջ: «Հայկական աշխարհի» մեջ շատ կա պոլեմիկա, շատ անգամ ազնիվ բռնկումով, օրինավորությամբ և արժանապատվության զգացմունքով մղված կոխմ. բայց հասարակական հարցեր քննադատող, առաջադիմական տեսություններ պարզող և ժողովրդականացնող խմբագրական հոգվածներ համարյա չկան:

Եվ սա բնական է: Ստեփանեն ավելի քարոզիչ էր, դյուրավառ մի մարտնչող, քան կյանքի հարցերը արծարծող, քննադատող: Իր գրվածքների մեջ նա հաճախ է դիմում ատենաբանական, քարոզչական ոճին: Օրինակ. «Այո, ես կաղաղակեմ, կգանգատեմ, կբողոքեմ, կխնդրեմ, կաղաչեմ, մինչև կհասնեմ նպատակիս: Եվ սիրելով անկեղծ սրտով, անհույս չեմ: Հայկական ուսումնականները կտեսնեն մի օր բարեկամ դրությունը և հողու հաղթանակով կհայտնեն ընթերցողներին, կշնորհավորեն և կհանգստացնեն նոցա:

Այո, քահանաների հետ հայերին պետք են ուսուցիչներ: Հայկական ոգին իմ երիտասարդներ այս կերպով պիտի պատրաստվեն ազգին ծառայելու: Մինչ պիտի կրթն անգաղար մեծերին, ավետարանը վարդապետելով, մյուս փոքրերին յուրյանց քաղաքացիական պարտքերը ճանաչեցնելով:

...Հայեր, իմ պաշտելի հայեր, բավականացրե՛ք: Կամեցե՛ք թափել մեր վերայից բազմադարյան անեծքը: Սկսեցե՛ք այնպիսի կյանք վարել, որ մարդկությանը ամօթ չլինեի խոստովանելու, թե ահա նորա անդամ է և հայկական ազգը:

Հայեր, իմ ազնիվ հայեր, լինե՛ք այնպես, որ մարդկությունը, եթե պարծենալով, գոնե ամաչելով չմտաբերե հայերին:

Հայեր, սիրելի հայեր, ժամանակ է: Թող շարժվի և մեղանում ազգային ինքնասիրությունը: Բավականացնե՛ք այն արհամարհանքը, որ վաշելում են այսքան ժամանակ օտար ազգերի կողմից:

Հայեր, հայասեր հայեր, ամեն աղբ ունի հունդարական երդի պես:

Այն սուրբ օրեր, որոնց մեղմից յուրաքանչյուր
Ապաստում է մեծ, սուրբ հավատով:

...Հայեր, խելացի հայեր, մեր սուրբ օրերը, հայերի բարեխառնության օրերը գալու են, երբ մենք կունենանք բարեկարգ ուսումնարաններ, բանիմաց տեսուչներով և ազնիվ ուսուցիչներով, երբ հայկական եկեղեցի կկազմեն իսկուսին արժանապես պաշտողներ և պաշտոնյաներ, երբ մեր ժողովուրդը անհոգ ամբոխից իմաստուն հասարակություն կգառնա:

Ազնիվ տեսուչներ, ազնիվ ուսուցիչներ ազնիվ քաղաքացիներ, կրթեցե՛ք երբ սերունդը բարոյական հիմով, Ավետարանի լույսով և ճշմարտությամբ:

Իր ճառական ոճով, ուժանտիկ գեղումներով Ստեփանեն ավելի անցյալին էր պատկանում, քան նոր օրերին, ապագային: Նա էլ, նազարյանցի նման, շատ էր սիրում ճառեր տպագրելը, մանավանդ երբ դրանք դամբանականներ էին մեռած ուսանողների գերեզմանների վրա: Անձնական տարբեր մեծ դեր էր խաղում Ստեփանեի համակրանքների մեջ: Այսպես, 1865-ին նա մի ահագին մահացուցակ տպագրեց Գրիգոր Տեր-Մկրտչյանի մասին, որ իր ուսանող ընկերներից էր, մեռել էր թոքախտից, չկարողանալով վերջացնել ուսումը. ոչ միայն մահացուցակը, այլև ամսագրի առաջին երեսը սե շրջանակներով էին պատած: Ստեփանեն հիշատակում էր հանգուցյալի մահվան նույնիսկ տարեգրքները: Եվ սակայն, այդ ուսանողը միայն մի հուսատու երիտասարդ էր և առանձին մի ծառայություն չէր մատուցել իր ազգին: Այնուամենայնիվ, Ստեփանեն ողբում էր այդ մահը իբրև հասարակական դժբախտություն:

Խոսելով Ստեփանեի թերությունների մասին, չի կարելի զանց անել և այն, որ նա հավատացած էր, թե ամսագիրը հրատարակվում է միայն ընտրյալների համար:

«Ո՞վ է համակրում մեր օրագրին և ո՞վ կարող է բնականապես համակրել, սիրել և հետևել նրան,— հարցնում է նա մի տեղ և իսկույն պատասխանում.— Այն ամեն հայն, որ զգում է մտավորական զարգացման կարոտություն, նա, որ ցանկանում է առաջադիմություն, նա, որ հանգիստ և անվրդով լսում է ճշմարտություն, մի խոսքով նա, որ զուրկ չէ առողջ իմաստից: Մեր օրագրի միտքը և ցանկությունը հասկանալու համար հարկավոր է անշուշտ մտավորական զարգացումն, հարկավոր է հասկացողության ընդունակություն ունենալ: Այն հոգվածները, որ մենք հրատարակում ենք, այն լեզուն, որ մենք գործ ենք ածում, այն մտքերը և ճշմարտությունները, որ մեր օրագիրը քարոզել է և մինչև վերջին շունչը պիտի քարոզե, կարող են հասկանալ և համակրել նորա միայն, որոնք ունին մի մտավոր զարգացումն, և որովհետև մտավորապես զարգացածները անբախտաբար մեր մեջ այնքան բաղմամբիվ չեն, ուստի օրագիրս պիտի բավականանա սակավամթիվ ստորագրողներով, մինչև կրթման հայկական աշխարհի բախտից մեր հասարակության առավել հասկացողները և զարգացածները, մինչև կավելանան մեր ընտրված անդամները»:

Այստեղ ահա Ստեփանեն բոլորովին չէր հասկանում հայ պարբերական հրատարակության խորհուրդը: Ընտրյալների, զարգացածների համար հայերեն ամսագիր... Բայց մեծ հարց է՝ այդ ընտրյալները կարո՞տ էին «Հայկական աշխարհին»: Ինտելիգենտ, զարգացած հայը չպիտի կարդար Դոբրոլյուբովից, Պիսարևից թարգմանած կտորները կամ Մասեի «Մի կտոր հացի պատմությունը», որոնք տպվում էին «Հայկական աշխարհի» մեջ. ինտելիգենտ հային արկավոր չէր Մասեն, իսկ Դոբրոլյուբով և Պիսարեն նա կարող էր կարդալ

ոռութեան: Այդ դասակարգից չպիտի կազմվեր ընթերցողներն այն բանակը, որ կարողութիւն կտար հայ խմբագրին ավելի բնորոշեալ եւ գործը: Ընտրյալ հայը կհետաքրքրվեր հայերեն ամսագրերով այն ժամանակ, երբ սրա մէջ կգտներ հայկական կյանքի արտահայտութիւնը, հասարակական և գրական հարցերի ուսումնասիրութիւնը: Այդ կողմից «Հայկական աշխարհ» քիչ հետաքրքրական էր, հարուստ չէր:

Ո՛չ, հայերեն ամսագիրը, լրագիրը ուրիշ տեսակ ընթերցող պիտի ունենար, մանավանդ այն ժամանակները, երբ ինքնուրույն աշխարհային գրականութիւնը դեռ համարյա չկար, երբ հրապարակախոսութիւնը միայն գալոցական և եկեղեցական կարիքներով էր զբաղված և շուներ իր առջև աւելի լայն հասարակական հորիզոններ: Սկսելով իր գործը այն բոլորովին անսխալ համոզմունքով, թե հային դեռ պետք է կարդալ սովորեցնել, Ստեփաննէն շատ շուտ մոռացավ այդ իրողութիւնը և սկսեց կարծել, որ եթէ իր ամսագիրը փոխանակ սպասած 6—7 հարյուր բաժանորդների մի քանի տասնյակ ընթերցող ունի, պատճառն այն է, որ ընտրյալներ չկան: Ընթերցողներ ստեղծելու ժողովրդական խավերից հետաքրքրվողներ առաջ քաշելու մասին նա չէր մտածում: Կարծես ընտրյալները երկնքից պիտի ընկնեին. մինչդեռ եթէ ընկնեին էլ, հայերեն ամսագիրը չպիտի կարգային: Առհասարակ, վաթսուական թվականների մեր մամուլին չէր հաջողվում ընթերցողների շրջաններ նվաճել. ինչքան մարդիկ կարողանում էր հավաքել բաժանորդագրութիւն անվաճվող մուրացկանութիւնը, այդքան էլ ընթերցող ուներ ամսագիրը կամ լրագիրը:

Եվ երբ մի խմբագիր համոզվում է, թէ իր ամսագիրը ժողովրդի, ամբողջ համար չէ, թե ինքը միայն զարգացած մարդկանց հետ կարող է գործ ունենալ, հասկանալի է, թե որքան պիտի նա սահմանափակվի, որքան պիտի հեռու մնա ժողովրդի գործից, որքան անօգուտ պիտի համարի եռանդը, անպարար կատարելութիւն ձգտելու պահանջը: Հավատալ, թե պետք է մի կերպ տանել ամսագիրը ամենաողորմելի դրութեան մեջ, մինչև որ ընտրյալները կբազմանան, դա նշանակում էր սպանել գործը, սպանել սեփական հավատը վստահութիւնը:

Ասացինք, որ Ստեփաննէն, մոռանում էր այն, ինչ հաստատ գիտեր գործի սկսելիս: Այս հանգամանքը մենք ուզում ենք առանձնապես շեշտել: Որքան առաջ էր գնում «Հայկական աշխարհ», այնքան Ստեփաննէն թուլանում էր իրրեւ մարտնչող, առաջադեմ հրապարակախոսութեան ներկայացուցիչ: Շատով մենք կտեսնենք, որ նա չափավորներին էր, համարձակ, արմատական մտքերը նրան էլ վախեցնում էին, ուստի և նա տպագրում էր Գրիգոր Արծրունու մի քանի հոդվածները զանազան վերապահումներով: Դա, ուրեմն, նորից չէր, իր ժամանակ ամենաառաջավոր քարոզիչ խմբագիր չէր, մեկը արիսկական հրապարակախոսներից, որոնք գնում են զարգացող գաղափարների հետ, չեն հնանում:

«Հայկական աշխարհի» խմբագիրը մեծացավ այն ազատամիտ աշխարհայեցողութիւնների շրջանում, որոնց ներկայացուցիչը մեզանում «Հրապարակախոսութիւն» էր. բայց այդտեղ էլ նա չկարողացավ հաստատ պահել: Ազատամիտ դպրոցը մեծ կարեւորութիւն էր տալիս կրոնական կրթութեան: Ստեփաննէն այս կողմից ավելի առաջ գնաց, քան իր նախորդները: «Ազատութիւն» բարձրացնում է բարձր և կրոնասիրութիւն է տարածում՝ ահա մեր երկրորդ, համալսարանական խմբագրի դավանանքը: Եկեղեցու և եկեղեցականների վերաբերմամբ Ստեփաննէի բռնած դիրքը նմանութիւն անգամ չունի Գրիգորին, որ բռնել էր Նազարյանցը:

Վերցնենք հենց մի փաստ: «Հրապարակախոսութիւն» մարդիկ, Նազարյանցի դեկլարութիւնով, կոչում էին Գաբրիել վարդապետ Այվազյանի դեմ: Այդ պայմարի հանգամանքները, պատճառը մենք պատմել ենք մի ուրիշ տեղ¹. հայտնի է նույնպես, որ «Հրապարակախոսութիւն» անհաշտ թշնամիներից մեկն էլ Այվազյանն էր, որ ամենայն հաճութեամբ տպագրում էր իր ամսագրում ամենաանպատկառ հարձակումներ Նազարյանցի դեմ: Ընդհարումը ուներ իր խոր, օրինաւոր պատճառները. Այվազյանը կղերական-վանական դաստիարակութեան ներկայացուցիչն էր, մինչդեռ «Հրապարակախոսութիւն» մարդիկ աշխարհական ազատ կրթութիւն էին պահանջում: Ստեփաննէն ոչ միայն ի նկատի չէր առնում այս բոլորը, այլև հիացած էր Այվազյանի վրա: Լսելով, որ Երեւանի ժողովուրդը սպառնում է Այվազյանին իր առաջնորդ ունենալ, նա գրում էր. «Փառք և պատիվ Երեւանի ժողովրդին... Պարծանք ձեզ, Երեւանի հայեր»:

Այսքան հիանալու համար բավական էր այն հանգամանքը, որ Այվազյանը կրթված, գիտուն հոգևորական էր: «Մինչդեռ «Հրապարակախոսութիւն» խմբի համար պիտի որդ գիտնականութիւնը չէր, այլ ոգին, ուղղութիւնը: Այսպիսով Ստեփաննէն ավելի Աղաբեկյանի «Կոռնիկ» դպրոցին էր հարած: Գիտութիւնը առաջած հոգևորականութիւն և այլևս ոչինչ, ամեն ինչ ինքն իրան կգա, կլինի. չէին քննադատում եկեղեցու վարչական կարգերը, բարեփոխութիւններ չէին առաջարկվում, մրցութիւն, կոխի չկար: Այս բանի մեջ Ստեփաննէն Նազարյանցի հաջորդը չէր: Դրա ամենալավ ապացույցն այն է, որ Ստեփաննէն չէր շփնվեցին պահպանողական տարրերը, նրան ազգի և եկեղեցու թշնամի լուսաւորարեցին և նա առանց դժվարութիւնների հոգևորական դարձավ:

1866 թվին կաթողիկոսական ընտրութիւն կար: Մեր մամուլի վերաբերմամբը գնալի այդ հարցը այսպես էր: «Մեղուն» հետևյալն էր գրում. «Բայց մի քանի անգամ հայ հայրապետին, Աստուծո ծառային և պաշտոնատարին ընտրողները, մարդիկ, թույլ և տկար մահկանացուն»... Ուստի թող բոլոր ազգը և մանավանդ հարգո և սրբազան պատգամաւորները խնդրեն առաջ Աստվածին, որ թաղարձնի իր երեսի նրանցից, «Տեր, մի՛ դարձուճաներ զերեսս քո յինչն»: Եվ հետո կշռեն, գատեն, քննեն, հասկանան, որ ինչ բարին է, աղոթեն Աստծո, որ ցույց տա իր ընտրյալ Դավթին, ու հետո թափեն սորա գլխին յուղը»²:

Իսկ ի՞նչ ունեւ ասելու Ստեփաննէն, որ «Մեղուն» խմբագրին բթամիտ, անմիտ, ոչնշտութիւն էր անվանում: Ահա՛ ինչ. «Հույս ունինք, որ թե պատգամաւորների ընտրութիւնը և թե նոցա ձայն տալը կաթողիկոսի համար կլինի արտով և անարատ մտքով: Հավատում ենք, որ այս գործը ամեն հայի համար սուրբ և մեծ գործ է: Համարձակվում ենք նկատել, որ կաթողիկոս գիտի ընտրվի այն անձն, որ արդեն հանդիսացել է ազգի առաջ յուր գեղեցիկ գործերով ազգաշինութեան կողմից»:

Ինչպես տեսնում ենք, տարբերութիւն համարյա չկա ազատամիտ և պահպանողական խմբագիրների մեջ:

Մեր տեսութիւնը «Հայկական աշխարհի» որպիսութեան մասին փակում ենք հետևյալ եզրակացութիւններով: Ստեփաննէն մի լավ կրթված մարդ էր, ազատգիտական ձգտումներով, բայց չունեւ հրապարակախոսական տաղանդ: Նա ամենամեծ ծառայութիւնն այն էր, որ ազատամիտ հրապարակախոսութեան առաջին փորձը մտքից Կովկասում, Թիֆլիսի մեջ: Ինքը չլինելով մեծ լիզումակութիւններով օժտված մարտնչող, այնքան սեր և համակրութիւն

¹ «Ստեփաննէն Նազարյանց», հատոր երկրորդ
² 1866, № 35:

ուններ զեպի երխտասարդութիւնը, դեպի եղբորական լուսավորութիւնը, որ կարողացաւ իր ամսագիրը դարձնել հայ երիտասարդութեան համար աշխատելու տեղ: «Հայրական աշխարհը» դարադուխ չէաղմեց մեղանում, ինչպէս կազմել էր «Հայրական աշխարհը», նույնիսկ «Կոտեմը»-ն առաջադիմական ուղղութեան շարունակութիւնը չէր, ոչ էլ մանավանդ զարգացումը: Երբ մեջ պահւում էր առաջադիմական մտքի ընդհանուր ոգին, հաւանում ճիշդ համարձակ վերանորոգիչ չէր, մանր-մունր հարցերի վրա էր ստատում ի հռանդր, պայքար էր մղում ավելի անձնավորութիւններին, քան սկզբունքներին, ուղղութիւններին դեմ:

Միայն մի բանի մեջ Ստեփաննէն հանդիսացաւ շատ համարձակ ուղի մատուցող և դրանով էլ բավական ազմուկ հանեց: Այդ բանը ուղղադրութիւնն էր: Գրիգոր Արծրունին նրա ազդեցութեան տակ յուրացրեց ուղղադրական մի քանի ձևեր և նրա «Մշակը» այսօր էլ հետևում է այդ կանոններին: Ուստի մի հարկավոր է մի քիչ մանրամասն խոսել այդ մասին:

Աշխարհաբար լեզուն արդեն քաղաքացիութեան իրավունք էր ստացել ամբողջ հայութեան մեջ: Այդ հաղթանակը ձևեր էր բերվել երկարատև պատերազմից հետո: Բայց հաղթանակողը դեռ շատ սկաւր ու աղքատ մի բան էր: Գրական լեզու դառնալիս՝ աշխարհաբարը ոչ գրական անցյալ ուներ, ոչ մշակված ու կանոնավորված հարստութիւն: Ժողովրդի բերանում ապրած, հարյուր մի ճյուղերի բաժանված մի բազմադարյան լեզու էր դա, որ հղկվելու, քաղաքակրթվելու պետք ուներ: Եվ նոր լեզուն իր բարեկարգութեան համար աշխատող մշակների պակասութիւն չտեսաւ: Իրանց գրական դարգացումով ուսանողներից շատ առաջ անցած թուրքահայերը ավելի ընդունակ և փորձված հանդիսացան այդ գործի մեջ: Նրանց աշխարհաբարը հեշտ ու շուտ կազմակերպվեց: Կանոնավորելով լեզուն, պետք էր ձևանարկել նրա կանոնադրութեան պետք էր սահմանել նրա համար օրենքներ: Այդ գործն էլ առաջ թուրքահայերը սկսեցին:

1848-ի ֆրանսիական հեղափոխութիւնը մեծ դաստիարակչական ազդեցութիւն ունեցաւ մի քանի թուրքահայ ուսանողների վրա, որոնք այդ միջոցին գտնվում էին Փարիզում: Փետրվարյան հեղափոխութիւնը, որից ծնվեց երկրորդ հանրապետութիւնը, իր ազատական մտքի մեջ կոեց-կոփեց հայկական ազատամիտ, հակակղերական, համարձակախոս հրապարակադրութիւնը, որի առաջին գորշակերպը մեղանում էր՝ հեղափոխութեան մասնագետ ուսանողներից Ստեփան Ոսկանյանը: Նույն այդ քաղաքական հրդեհները չէին իր մի ուրիշ զինվոր ուսանողին, բժշկականութեան ճյուղն ընտրող Նահապետ Ռուսինյանին, արմատական բարեփոխութիւնների անհրաժեշտութիւնը:

Ուսումը ավարտելուց հետո Նահապետ Ռուսինյանը վերադարձաւ Կ. Պոլիս: Այդտեղ նրան ընկերացաւ թուրքահայ բարձր դասակարգից մի համակրելի գործիչ, Նիկողայոս Պալյան, որ նույնպէս ֆրանսիայումն էր ուսում ստացել և թեև փետրվարյան հեղափոխութեան անձամբ մասնակցողներից չէր, բայց նրա գաղափարների ամենաշնորհ կողմնակիցներից էր, քանի որ կրթվել էր 1830-ի հուլիսյան հեղափոխութեան առաջացրած ազատական կուսակցութեան գրական գործիչների ազդեցութեան տակ: Այդ երկուսի հետ էր և մի ուրիշ երիտասարդ՝ Գրիգոր Օտյանը, թուրքահայերի մի այլ նշանավոր գործիչ:

¹ Գրիգոր Օտյան երեք ընկերների կատարած դերը գեղեցիկ կերպով բացատրել է առաջաբանի մեջ, որ գրել է Ռուսինյանի կազմած փոխադրութեան դասագրքի համար:

Այս երրորդութիւնը դարձաւ այն կորիզը, որից առաջացաւ թուրքահայերի մեջ այնքան նշանավոր և համակրելի շարժումը հիսնական թվականներին: Նահապետ Ռուսինյանը այնպիսի անձնավորութիւններից չէր, որոնք շատ լավ և շատ հարմար տեղավորվում են կյանքի ստեղծած սովորական, շարժական շրջանակներում: Նա ուզում էր նորութիւններ ստեղծել, բարեփոխող և հեղափոխող կարգեր առաջ բերել: Առաջին գործը, որ նրան ուշադրութիւնը գրավեց, աշխարհաբար լեզուն էր: Ռուսինյանը կանոններ մշակեց նրա համար, այնպիսի կանոններ, որոնք, նրա կարծիքով, պիտի հեշտացնեին լեզուն, փրկեին ընդհանուր կերպարանք սխալի տալին նրան: Այդ նպատակով նա լեզուն հրատարակեց իր «Ուղղախոսութիւնը»: Ապա ձեռք դարկեց օրագրից բարեփոխելուն. ջնջեց ամիսների հոսմեական անունները և, ինչպէս փայլ էր մի հեղափոխական գործիչին, ընդունեց ֆրանսիական առաջին հեղափոխութեան ժամանակ մտցրած անունները, թարգմանելով դրանց հայերէն:

Ռուսինյանի նորամտութիւնները, իհարկէ, ազմուկ և աղաղակ բարձրացրին Կ. Պոլսում և ընդունելութիւն չգտան: Ավելի բախտավոր գտնվեց Ռուսինյանը իր երբորդ և ամենամեծ ձեռնարկութեան մեջ. դա թուրքահայերի Ազգային Սահմանադրութիւնն էր, որ նա հղացաւ և խմբագրեց իր ընկերակիցների և համախոհների հետ, հիմնվելով փետրվարյան հեղափոխութեան սկզբունքների վրա, այն է ժողովրդական քվե, որ սահմանափակում է անհատական իշխանութիւնը:

«Ուղղախոսութիւնը» մերժվեց և նույնիսկ պատրիարքի բանադրանքին ենթարկվեց: Բայց նրա մի քանի կանոնները ընդունելութիւն գտան ուսանողների մեջ և ընդունողն ու գործադրողը Ստեփաննէն էր: Պետք է ասել, որ բոլոր ուղղախոսական կանոնները Ռուսինյանը իրանից չէր հնարել. շատ բան երանից առաջ գործ էին ածել առաջին անգամ աշխարհաբար գրքեր շարագրած Մխիթարյանները (Ինճիճյան, Բժշկյան). այսպէս, նրանք շատ տեղերում և երկրարբանք փոխարինում էին Վ տառով, մանավանդ կրավորական բայերի գրելով (օր. տարվան (տարի բառից), սորվին, մտվրնին), ող վերջավորութիւնը գրում էին օ-ով (ծնօղ, սորվօղ), փորձում էին դեն գցել յ տառը բայերի վերջից, ուր նա չէր արտասանվում և այդ փորձը կատարվում էր վրայ բառի վերաբերմամբ, որ գրվում է առանց յ-ի:

Մեղանում Նազարյանցն էլ իր գրականական գործունեութեան սկզբում ընդունել էր մի քանիսը այդ ձևերից, բայց նրանց շուտ թողեց: Ստեփաննէն «Հայկական աշխարհի» հենց առաջին տարուց ընդունեց այդ բոլոր ձևերը, ինչպէս նաև Ռուսինյանի նման հոգնակի եւ վերջավորութիւնը գրում էր է-ով (գոր-էր, գրքէր, սարէր): Այս բոլորը դեռ ոչինչ: Ստեփաննէն առաջ գնաց և կանոն չեղանկով՝ «գրի՛ր, ինչպէս խոսում ես», սկսեց գրել այնպէս, ինչպէս արտասանվում է տառը, մանավանդ յ-ն, որը շատ տեղերում փոխարինեց ն-ով: Գրավականաւորով այսքանով, նա ջնջեց հայկական կետադրութիւնը և մըտ-գրեց եվրոպականը. մեր միջակետը նրա համար վերջակետ էր, իսկ վերջակետը եվրոպական միջակետ (։), ավելացրեց «կետուստորակետ» նշանը (։), բոլորովին վճռեց հայոց հարցական և բացականչական նշանները, մտցնելով վերջակական նշանները: Ամենից գվարձալին այն էր, որ Ստեփաննէն այս նորամտութիւնները փաստաբանում էր նրանով, թե այսպէս ավելի հեշտ կլի-ն թարգմանութիւններ կատարելը:

Եվ ահա իր կանոններին հավատարիմ մնալով, Ստեփանեն գրում էր այսպես. «Թիֆլիսում հայկական ներսիսյան ուսումնարանում քննաթիշներ կատարվեցան. Ուսումնարանի հրավերից օգուտ քաղողը չեղավ. Օվ պիտի գնար «վկա լինելու նորա ուսումնական վիճակին», ինչպես հրատարակված էր? Օվ չգիտէ ուսումնարանի ամենաթշվառ դրուժյունը? Օվ չգիտէ, որ ուսումնարանում չկա օրինավոր ուսում? Օվ համոզված չէ, որ ուսումնարանը կարժատ է հիմնավոր հեղափոխության?»

Ուսումնարանի աշակերտները դուրի են հայկական լեզվի իմացութենից (նորա մի օր կարող էին գոնէ հայկական լեզվով պարծենալ), հին հայկականը շատ թույլ կերպով կուսուցանվի, նոր հայկականը ամենեւին չի ուսուցանվի. Հայկական պատմությունը չի ուսուցանվի, ուսական պատմությունը նոյնպէս, եւ սորա ինչ լինելը չգիտեն սիրելի եւ միանգամայն ցավալի աշակերտները. այս առարկաների համար ուսուցիչներ չկան Թիֆլիսում, կասէ ուսումնարանի բարեմիտ կառավարությունը; նոքա, որոնք կան Թիֆլիսում եւ կարող էին բոլորովին արժանի կերպով ուսուցանել չիշված առարկաները, յարմար չեն եկել ուսումնարանի ազգասէր խնամատարներին մտքէրին. »

Բարեբախտաբար, Ստեփանեն այս նորությունների մեջ մի համառու կուրս ընթերցում էր. նախ եւ առաջ, նա չէր բռնանում ուրիշների վրա, փաթաթելով նրանց վզին իր ուղղագրությունը. երկրորդ, հաճութեամբ լսում էր հակառակ կարծիքները. նրան ցույց տվին, օրինակ, որ ոչ մի միտք չկա գործածելու եմբողական հարցականը, քանի որ հայերենը այն առավելությունն ունի, որ դնում է անմիջապէս այն իսկ տառի վրա, ուր հարց կա եւ ոչ թե նախադասության վերջում, ինչպես եմբողականը Ստեփանեն համաձայնվեց հրաժարվեց շատ նորություններից, պահպանելով միայն մի քանի բաներ.

Սակայն «Մեղուն», «Կոունկը», «Հայկական աշխարհը» հայոց մամուլի միակ ներկայացուցիչները չեն 1860-ական թվականներին. Պատկերը լրացնելու համար մենք պիտի հիշատակենք եւ մի քանի երկրորդական հրատարակություններ, որոնք ապրում էին այդ ժամանակները թե Թիֆլիսում եւ թե Թիֆլիսից դուրս:

1862 թվականը, մի կատարյալ աղետի տարի, խոստովանել տվեց «Հյուսիսափայլի», «Մեղունի», «Կոունկի» խմբագիր-հրատարակիչներին, որ շարունակել գործը այլեւս անհնարին է: Մինչդեռ «Հյուսիսափայլը» դրանից հետո ապրում է էլի մի տարի (1864) եւ ոչնչանում, «Մեղուն» անցնում է ուրիշ մարդկանց, իսկ «Կոունկը» դառնում է «Հայկական աշխարհ», Թեոդոսիայում Գարիբ վարդապետ Այվազյանի «Մասաց աղավին», որ արդեն հոգեվարքի մեջ էր, կորցրած իր նախկին նշանակությունն ու արժեքը, մեռավ բոլորովին աննկատելի կերպով (1865): Նույն այդ ժամանակ, դարձյալ ոչ ոքից չնկատված մեռավ Մոսկվայում «Համբավաբեր Ռուսիո» թերթը, հանգուցյալ «Ճարտագիտ» այդ ուղեկիցը եւ շարունակությունը, որ կատարելապէս ոչինչ դեր չէ կատարել մեր գրականության մեջ:

Մեռնում էին միմյանց ետեւից, մեռնում էին լավերն էլ, վատերն էլ. Մեռնում էին զանազան տեսակ առողջության տեր հրատարակությունները: Մի քանի հանուր ցավ սպանում էր՝ սակավարյունությունը. ընթերցող չկար, սառն տեղ տարբերությունը հուսահատեցնում էր թե երիտասարդական աշխույժով լրացածին, թե մեռած ծնվածին: Բայց մահերին հետևում էին նոր անուններ:

Հիանալի թվականների լրագրական եւ ամսագրական սերունդը անցնում էր, նրա տեղ երեւան էր գալիս վաթսուհին թվականների սերունդը: 1864-ին ծաղկալի Պատկանյանն սկսում է իր «Հյուսիս» շաբաթաթերթի հրատարակությունը Պետերբուրգում: Բայց Պատկանյանը խմբագիր չէր, այլ բանաստեղծ: Եւ մտաւ իրան խորթ, անսովոր ասպարեզի մեջ, որպէսզի ցույց տա իր կատարյալ անկարողությունը: «Հյուսիսը» ոչինչ աղեղնաթիւն չարձակ իր ժամանակակիցների վրա: Ռափայել Պատկանյանը հրատարակախոս էր իր ոտաւաղորդների մեջ. այդտեղ նա դառնութեամբ դուրս էր բերում մեր կյանքի այնպիսի կողմերը, հարվածում էր ազգային սեփականությունը, մեծամտությունը, ծաղրում էր ապականված բարքերը եւ խորտակում էր կուրքերը. բայց «Հյուսիսը» մեջ այդպիսի ձայն չունի, այլ տպագրում էր «Մովսէսաց Սենդի» հեքիաթական ճանապարհորդությունները, գրույցներ պատմությունից, զանազան տեղեկություններ: Աննկատելի մնաց «Հյուսիսը» եւ հազիվ մի տարի ապրեց:

Այդպէս օրապակաս էին եւ երկու նոր պարբերական հրատարակություններ Թիֆլիսում՝ «Վաճառական» եւ «Գարուն», որոնք ծնվեցան «Հայկական աշխարհի» հետ: «Վաճառականը» մասին արդեն կարելի է մի քիչ երկար խոսել. որովհետեւ դա մի հետաքրքրական երևույթ էր մեր մամուլի զարգացման տեսակետից:

«Վաճառականը» իրան կոչում էր «Թիֆլիսի առևտրական գազեթ» եւ առաջին անգամ լույս տեսավ 1866-ի մարտի 6-ին: Խմբագիրն էր Գևորգ Տեր-Աղեքեանցիանը, գլխավոր եւ համարյա միակ աշխատակիցը՝ Աղեքսանդր Երիցյանը. երկուսն էլ մեծ ուսում չստացած, բայց բարի գիտավորություններով քննած: «Վաճառականը» ժողովրդական լրագրի մի փորձ էր. այդ քիչ է, նա խոսում էր այնպիսի առարկաների մասին, որոնք տեղ չէին գտնում դպրոց եւ կենդանի միայն ճանաչող մեր մյուս լրագիրների եւ ամսագիրների մեջ:

«Հայկական աշխարհը» սաստիկ ծաղրում էր այդ նոր թերթը: Բայց թերթը, այդ «Հայկական աշխարհը», երբեք չէր գրում տնտեսական, արդյունաբերական, առևտրական հարցերի մասին: Այդ բանը անում էր «Վաճառականը» թիշտ է, անում էր շատ թույլ, միամիտ կերպով, այնպէս, ինչպէս թույլ էր տալիս նրա խմբագիրների տկար կարողությունը մի այդպիսի մեղանում եւր: մասնագիտական պատրաստություն պահանջող գործի մեջ: Բայց հո «Վաճառականը» էլ կարող էր յուրաքանչյուր համարի ճակատին գրել «Հայկական աշխարհի» նշանաբանը. «Ինչ կարող եմ, կատարում եմ, թող կատարե առաջի լավ ով կարող է»:

Այնչիւ լավ կատարողներ չկային: Հայ ընթերցողը միշտ պիտի լսեր վարդապետություններ, քարոզներ բարձր առարկաների մասին, բայց գործնական կերպին ծառայող մամուլ չունի: «Վաճառականը» գալիս է այդ պակասը փակելու, նա հայտնում է, թե ինչ դրուժյան մեջ է տնտեսական աշխարհը կապւում, տալիս է Թիֆլիսի շուկայի գները. նա գիտե, որ հայ վաճառականների մեծ մասը արքունական կապալներով է պարապում, ուստի տպագրում է զանազան կապալների եւ աճուրդների հայտարարություններ: Եվ չկարող թե «Վաճառականը» չգիտե լրագրական ուրիշ պարտավորություններ: Ո՛ր, տալիս է եւ գրականություն, գրական կրիտիկա, պատկերներ կյանքից, մի-մի անգամ էլ նույնիսկ հասարակական հարցեր էլ է շոշափում: Նա աշխատում է միանգամայն հասկանալի լինել վաճառականին, խոսել նրա հետ նրա լեզվով, լեզվով, ուստի բանեցնում է այսպիսի լեզու. «Գասուղարստվեն-նի իմուշնետվ. Գեպարտամենտում: նշանակաւ է էս մարտի 20-ին Թելավի

ունգրի Օժիո և Խորխելի անունով գեղերի մեջը դառնալով երկու եկեղեցական բաղի իջարով տալու տորգը»։

«Վաճառականի Վաննի օկրուգի Վոյնենո Մեդիցինսկի ուսարավելներում նշանակած է ապրիլի 4-ին Թիֆլիսի Ղուպասնի ափտեկի մատենադարանի, պրիպասների և կավե ամանների հասցեները տորգը»։

Այսպիսի սրտաբաց պարզութեամբ շարաքայտները հարմարեցրել էր իր ընթերցողների լեզվագիտական կարողության նաև իր ուրիշ բաժիններում, որ խոսքը «տորգերի» մասին չէր, այլ վերաբերում էր տնտեսական և առևտրական կացության, գրականության։ Հարցը, ապա՞յն, սրա մեջ չէ։ Իբրև առևտրական-գրական շարաքայտեր, «Վաճառականը» շատ քիչ ուշադրություն է տրամադրում և կարելի է ապահով լինել, որ նրա ընթերցող հայ վաճառականը պատանձին հարուստ ու բազմակողմանի տեղեկություններ է տեսցուցնում իրեն, և մանավանդ զարգացել է իբրև վաճառական, որի միտքը ուղղում են լուսավորել, որին ուղղում են դեկավարել, ցույց տալ, տանել գեպի առաջ։

Բայց մամուլի պատմությունը գրողը, կարդալով «Վաճառականի» տարբերությունները, ուրիշ բաժինները, կանգ կառնե մի հանգամանքի առաջ, որ հետաքրքրական երևույթի կերպարանք ունի։ Նա կտեսնե ժամանակից ծնվող պահանջը։ Դա այն պահանջն է, որ մամուլը պիտի թողնե իր խրատական ճառական ուղղությունը, ամպերից վախ՝ իջնե և այս աշխարհի հաբեթն է քննե, մարդու, հողի, բնության ուժերի, մարդկային հարաբերությունների, մի խոսքով գործնական, կենդանի կյանքի հարցերը։ Այդ պահանջն զդացվում էր, և մեղավորները «Վաճառականի» խմբագիրները չէին, որ կարողություն չունեին այդ պահանջին բավարարություն տալու նրանց կարող էին մի փոքր անել և անպատճառ անհաջող փորձ։ Դա դատող ու ճառող ամսագրական մամուլից առօրյա լրագրության անցնելու փորձն էր։ Եվ, իհարկե, երկար ապրիլ չէր կարող. հաջորդ տարին նա արդեն մեռած էր, իսկ «Հայկական աշխարհի» շարախնդաց հեղինակամբ թաղման մի երկար հանգիստ էր կատարում նրա գրեզմանի վրա։

Գալով «Գարուն» ամսագրին, բավական կլինի ասել այսքանը միայն, որ նրա խմբագիրն էր «Մեղուի» հիմնադիր Ստեփան քահանա Մանգինյանը։ 1862-ին «Իմ նիսիներ» աղերսական աղաղակով մամուլի ասպարեզից փախած քահանան դարձյալ գալիս էր խմբագրի պաշտոնով։ Ի՞նչ ունեւր անելու էր եկեղեցական պատմությունը տալու, տերունական ազդեցի մեկնությունը տալու, դեպի-դեպից ձեռք բերած հոգվածներով զարուն ստեղծելու։

«Մեր ամսագրի անունը կոչեցինք «Գարուն», որ եկեղեցական, կրոնական ուսումնական և բարոյական գիտությունների բուրաստաններից քաղելով ժողովներ, փունջ կապենք ամսագրիս միջոցով, և ամեն ամիս ընծայենք մի սիրելի եղբարց, ինչպես գարնան վարդի փունջ»։

Այս էր ասում Մանգինյան քահանան իր ամսագրի առաջին համարում։ Բայց նրա գարունը դուրս եկավ մի չոր, անապատ ու մեռած աշնանավերջ Քաղվեց «Վաճառականի» հետ։

III

Գրիգոր Արծրունու աշխատակցությունը «Մեղուին» և «Հայկական աշխարհին»։ Հաստատ ուղղություն, ոճ, գրության ձև։ Հայերեն լեզու։ Անգլիկ հոգված. դաստիարակություն, կանանց հարց։ Սեփականի վերաբերմունք իր նոր աշխատակցին։ «Գեղաստանի ազդեցություն և համալսարան»։ «Մեղուի»

յան ժառանգությունը։ Ի՞նչ է զարգացումը։ Խառն ուսումնառանքների հարց։ Ազատությունը զարգացման հիմք։ Գրական-հասարակական ցանկություն «Երկուսից ո՞րն է լավը»։ Գեղարվեստի նշանակությունը։ «Գրականություն չկա»։ Օգուտ, ժողովրդի դատը, մաժողոպեալիստ։ Մի հակառակություն։ Արծրունի և Պիսաբե։ Հասարակական կարծիքի որոնումն. «Շարունակե՞նք քեզ»։ Տնտեսական հարցեր և կրթական ընկերություն։

Այդպես էր հայոց մամուլի դրությունը Ռուսաստանում, երբ Գրիգոր Արծրունին սկսեց գրել։

Իր առաջին երկու հոգվածները, ինչպես տեսանք, նա տպագրեց «Մեղուի» խմբագրում 1865-ին։ Այնուհետև էլ նա մի քանի անգամ երևաց այդ խմբագրում։ Սակայն նրա աշխատակցությունը ամենից շատ բեղմնավոր էր Սեփականի «Հայկական աշխարհի» մեջ։ Այստեղ Արծրունին մի շատ եռանդով աշխատակից էր, գրում էր իր իսկական ստորագրությամբ և այնքան շատ լավ, որ շուտով անուն հանեց ամսագրի ընթերցողների շրջանում։

Հենց սկզբից, գրական գործունեության առաջին, դեռ նույնիսկ թույլ, անպատճառ քաղերից, Գրիգոր Արծրունին երևան է գալիս իբրև մի շատ ինքնատիպ դեմք, մի անկախ բնավորություն։ Քսան և հինգ տարեկան երիտասարդ արդեն վերջնականապես կազմակերպված է իբրև հասարակական գործիչ ունի իր որոշ գույներ, հայտնի և պարզ դավանանքները։ Դա նրանցից չէր, որոնք տապալելով մտնելուց հետո սկսում են ճանապարհներ որոնել, ենթարկվել տատանումների, աչից ձախ և ձախից աջ ընկնել։ Գլխավոր սկզբունքներ էին հիմնական դավանությունների տեսակետից չէ կարելի գտնել այնպիսի վաճառքներ, որոնցից Արծրունին հրաժարվելու կարիք ունենար իր ամբողջ կյանքի ընթացքում։ Այս պատճառով ոչինչ չէր նշանակում այն, որ նա երկար ամանակ գրում էր «Մեղուի» պես մի լրագրում, որ հետո դարձավ նրա ամենամոտեց թշնամին։ «Մեղուի» մեջ էլ Արծրունին Արծրունի էր, նույն գրական արժեքը, որ առանց սայթաքելու, առանց շեղվելու գնում էր իր ուղիղ ճանապարհով։

Սա Արծրունու աննախադաս, նշանավոր հատկություններից առաջինն էր։ Գրողը նշանավոր հատկությունը մտքեր արտահայտելու ձևն էր։ Դեռ մի ժամանակ ուսանող, նա ուներ իր սեփական, իրան միայն հատուկ ոճը. կտրուկ, անկողտ, հանրամատչելի։ «Մեղուի» և «Հայկական աշխարհի» ճապաղ անկողտ գրվածքների մեջ աչքի է ընկնում այդ սկսնակի ինքնուրույն ոճը, կարճ խոսքայինություններ և պարբերություններ, մի աշխույժ հետաքրքրություն արտահայտություն, և այդ արտաքին թեթև ձևի մեջ՝ համարձակ միտք, ձգտելի կերպով պատճառաբանված տեսություններ, թարմություն, ուժ։ Գր. Արծրունին սիրում էր իր հոգվածները բաժանել մանր մասերի, նա սառն կերպով վարդապետող չէր, չէր ճառում, այլ զրույց էր անում ընթերցողի հետ։ Եվ պարզ ու հասկանալի, նկատի ունենալ, որ ընթերցողը ոչինչ պատրաստություն չունի և կարող է տարրական հասկացողությունների, խուսափել վարդ շատախոսություններից և երկարաբանություններից, խուսափել մի վաճառի մեջ ամեն բան ասելու մոլությունից՝ ահա նրա գրելու ձևը։ Ավելի քան գրավրա և մի այլ, միայն Արծրունուն հատուկ ձև՝ կրկնություններ միևնույն միտքը միևնույն բառերով շատ տեղ արտահայտելը. սրանով նա, իհարկե, հալում ածում էր իր գաղափարները ընթերցողի մեջ, ինչպես ասում էր ժամում, բեթանն էր դնում։

Իսկ ի՞նչ լեզվով էր գրում Արծրունին: Մենք արգեն գիտենք, թե ինչպես էր նա վերաբերվում հայերեն լեզվին: Այժմ, ուսանողության ժամանակ, կրթականացողությունները այնպես արմատապես փոփոխվել էին, երբ նա որոնում էր, թե ուր է իր ազգությունը, առաջ է դառնում լեզուն իմանալու անհրաժեշտություն: Եվ Արծրունին սկսում է սովորել, այնպես սովորել, որ հարկ դառնում է հոգևածներ ուղարկել հայերեն պարբերական հրատարակություններին: Եվ որպիսի կարճ միջոցում...

Դա մի փայլուն օրինակ է: Հայերենը նույնիսկ ընտանեկան-գործածական լեզու չէր եղած նրա համար. նա կրթվել էր համարյա բոլորովին օտարալեզու Բայց ուսանողական առաջին տարիներում վճռելով գրել հայերի համար, դառնալ հայ հրատարակախոս, նա, բնականաբար, պետք է սովորեր իր համար գրեթե խորթ, օտար հայերենը: Եվ նա սովորեց, սովորեց՝ որքան կարող էր սովորել մի ուսանող: Շատ շատերը կան մեզանում, որոնք ծնված լինելով ավելի նպաստավոր հանգամանքների մեջ, այսինքն հայտնու ընտանիքներում, հարկավոր են համարում կատարելապես մոռանալ իրանց մայրենի լեզուն և արդարացիում են իրանց անտարբերությունը դեպի հայկական գրականությունը: Այն ստերեոտիպ խոսքերով, թե հայերեն չգիտեն: Բայց դա արդարացում չէ, այլ ցույց է տալիս միայն թշվառ հասկացողությունների տիրույթությունը: Մենք շուտով կտեսնենք, թե ինչպես էր Արծրունին ըմբռնում մայրենի լեզվի նշանակությունը. կտեսնենք և այն, որ բավական չհամարելով ինքնակրթությամբ, ուսանողական պարապմունքների մեջ ինքնագովարժություններով ձեռք բերած հայերենագիտությունը, նա գնաց հայերեն դասեր էլ առնելու: Կան մարդիկ, որոնք իրանց կոչման հետևից գնում են կատարյալ գիտակցությամբ. սակավաթիվ են լինում այդպիսի մարդիկ, և Արծրունին, մեկը այդ սակավություններից, արավ այն, ինչ չեն անում կամ չեն ուզում անել հարյուրավոր նրա նման օտարալեզուները:

Իհարկե, հեշտ չէր միանգամից յուրացնել հայերեն լեզուն: Նա դեռ թույլ էր իբրև հայերեն գրող և խմբագրությունները ուղղում էին նրա լեզուն: Այն բանը կարելի է հեշտ իմանալ, համեմատելով Արծրունու այն հոգևածները, որոնք տպվում էին «Մեղուի» և «Հայկական աշխարհի» մեջ. օրինակ, միևնույն գրչի տակից դուրս եկած գրվածքներում մենք մի տեղ տեսնում ենք «Է գուր որ» («Մեղուի» լեզու), մյուս տեղ «այնոր համար» («Հայկական աշխարհի» լեզու): Եվ Արծրունին ոչինչ չունի դրա դեմ. նա մինչև անգամ հրապարակով շնորհակալություն էր հայտնում «Հայկական աշխարհին», որ «նա այնպես գեղեցիկ կերպով ուղղում է իր սխալները: Լեզվին նա նայում էր ոչ իր նպատակի, այլ միջոցի վրա: Եվ սակայն Արծրունու հակառակորդները միայն էին պահանջում, որ նա լեզուն նպատակ դարձնի: Այս առարկային մենք դեռ կվերադառնանք: Այժմ հետևենք Արծրունու գրվածքներին:

Իր անդրանիկ հոգևածում՝ Արծրունին գինվում է գոյություն ունեցող դաստիարակչական սխառմի դեմ: Սերունդ դաստիարակողներն են դպրոցը և ընտանիքը: Դպրոցում տիրում է անօգտակար դաստիարակություն, որ չէ մտնում թանկացնում դաստիարակվողին բնական գիտությունների հետ, այսինքն՝ հասկացնում, թե ինչ է մարդը, ինչ է նրա ընդհանուր հայրենիքը — աշխարհը ինչ օրենքներով է կառավարվում բնությունը, տիեզերքը և այլն:

Դալով երկրորդ դաստիարակչին, այսինքն ընտանիքին, Արծրունին ասում

¹ «Բնական գիտությունների նշանակությունը դաստիարակության մեջ» («Մեղուի», 1996 թ. № 13 և 14):

է, որ ընտանիքը ազատ, խելացի, առաջադեմ զարգացման թշնամին է: Ինքը՝ այդ երիտասարդ ուսանողը ընտանիքի բռնակալ լուծից ազատված միտքն էր: Կենդանի Արծրունու երկաթե խնամակալությունը Գրիգորին շատ բան էր սովորեցրել, ազդու բողոքի շատ նյութ էր պատրաստել: Կյանքի երկարամյա փորձը այն աստիճան ճշող էր նրա համար, որ նա իր ազատության հենց առաջին քայլերից գինվեց ծնողական լուծի դեմ: Ընտանիքը՝ նախապաշարմունքների բույն. ընտանիքը՝ հին, փտած գաղափարները խստությամբ պահպանող, նվիրագործող. ընտանիքը՝ հավասարության, ազատության սկզբունքը խեղդող և անսահման բռնակալությունը սրբագործող: Ի՞նչ կլինի այդպիսի միևնույնում մեծացող նոր սերունդը:

Պետք է այդ սերունդը ազատել ընտանիքի խեղդող ազդեցությունից, պետք է նրան միջոց տալ հեռանալու նախապաշարմունքների միջավայրից, կրթվելու ազատ և անկախ, կրթվելու իբրև ժամանակի դավալ, դրական գիտությունների պահանջների համաձայն:

Նայելով հայ ընտանիքի խորքին, Արծրունին տեսնում է այդտեղ դարավոր մեծ անարդարությունը: Տղամարդը դեռ կարող է հեռանալ ընտանիքից, կրթվել նրա ազդեցությունից դուրս: Բայց ի՞նչ անն կինը: Նա չէ կարող հեռանալ, նա պինդ կապված է ընտանիքի հետ, ճնշված է այնտեղ և միշտ տգեղ է, անպատրաստ: Բարեկարգ, լուսավոր ընտանիք, ընտանեկան դաստիարակությունը չէ էլ կարող լինել, քանի որ ընտանիքի և հասարակության մեջ այնքան կարևոր դեր կատարող կինը միանգամայն անպատրաստ է, տգետ: Եվ Արծրունին պահանջում է կնոջ համար էլ օգտակար, իրական և լայն կրթություն՝ տղամարդի հետ համահավասար:

Այսպես, իր առաջին իսկ քայլից Արծրունին հանդիսանում է կանանց հարցի ջերմ, պերճախոս պաշտպան: Կինը իբրև լիակատար իրավունքներով մարդ, կինը իբրև հասարակական գործիչ՝ ահա Արծրունու իդեալը այն օրից, երբ նա առաջին անգամ գրիչ վերցրեց իր ձեռքը:

Ահա ինչ է գրում այդ գրիչը. «Խեղճ հայոց կանայք կարծում են թե ձեռք համար կարևոր չէ կրթությունը. ձեռք հայեր չեն տվել ձեռք կրթության և չեն տալիս մինչև հիմի: Կարծում են, թե գեղեցկությունը և փողը աղջկա ամենամեծ արժանավորություններն են, և այս արժանավորությունների տեր լինելով աղջիկը կարող է մարդու գնալ: Բայց չեն մտածում այն բանի վերա, որ մայր դառնալով նա չէ կարող օրինավոր դաստիարակություն տալ իր որդիներանց, էնդուր որ ինքն տգետ է. չունի մինչև անգամ մի թիվ հասկացողություն մարդու բնության վերա, կյանքի և դաստիարակության վերա: Մարդու բնությունը, կասեն ինձ, մի՞թե կարելի է մի ջահել աղջկա ձեռքին տալ մի գիրք, որի բովանդակությունը լինի Անատոմիա և Ֆիզիոլոգիա, այսինքն, մարդու մարմնի և կյանքի ուսումը: Մի՞թե այդ ամոթ չէ ինչո՞ւ է ամոթ, պատասխան եմ տալիս ես, ինչի՞ եք կարծում, որ աղջիկը տգետ պետք է լինեն և տղայոց նման չպետք է ուսում առնեն. ինչո՞ւ... Բայց ինձ չեն էլ ուզում լսել և կրկնում են. ամոթ է, ամոթ: Ուրեմն, եթե այդպես է, պատրաստեցեք մի անպիտան սերունդ, անպիտան թե հոգով և թե մարմնով. այս երեխա ամոթ չէ»:

Նախապաշարմունքները, պապենական ավանդությունները թույլ չեն տալիս յուրացնել դաստիարակությունը լայն հայացքով: Եվ իր առաջին բողոքը այդ նախապաշարմունքներին իրականության դեմ Արծրունին վերջացնում էր Հերշելի հետևյալ խոսքերով. «Առաջադեմության համար հարկավոր է մարդու ոչ թե միայն շատ բաներ ուսանել, բայց և հարկավոր է նրան շատ բաներ մոռա-

նալ»։ Այս գեղեցիկ խոսքերը Արծրունին նշանաբան է դարձնում իր ամբողջ գործունեության համար։ Նա ալ միայն ինքն է շատ լաւ մտաւորաւ, այլ իր ամբողջ ուժով աշխատում է, որ հասարակութեանն էլ մտաւորաւ տա շատ բան։

Նույն այդ դաստիարակության հարցին Պրիգոր Արծրունին վերադառնում է իր երկրորդ հոգովածում, որ նվիրւած էր հատկապէս աղջիկներին կրթութեան։ Ասելով իր առաջին հոգովածի մեջ, թէ հայ կինը միանգամայն տգետ է, միանգամայն անպատրաստ, Արծրունին միայն խափար ու անուս մեծամասնութիւնը շունքի նկատելով, միայն այն բազմութիւնը, որ առհասարակ հարկավոր չէր համարում ուսում տալ աղջիկներին։ Ո՛չ, նա խոսում էր ընդհանրապէս, աչքի առաջ ունենալով և կրթութեան ստացող աղջիկներին։

«Մանո՞թ եք դուք մեր աղջկերանց դաստիարակութեան կանոնների հետ, — հարցնում է նա։ — Այս կանոնները շատ հեշտ է մտքում պահել։ Ով որ կարողութուն ունի, պարտավորութիւն պետք է համարի սովորեցնել իր աղջկան ֆրանսերեն լեզու, պիանո ածել, լավ ճաշակ ունենալ շորեր ընտրելու ժամանակ և գլխավոր բանը՝ մտնել կենալ։

Ահա մեր կրթության ուղղութիւնը։ Ահա ամենամեծ կրթության աստիճանը, որին մերերի կարծիքով կարող է հասնել կնամարդը։ Իսկ ես կտեսնեմ, որ այդ տեսակ կրթութեանը կրթութեան չէ։

Ի՞նչ ենք պահանջում կնամարդուց։ Մենք պահանջում ենք նրանից, որ նա օգուտ բերի հասարակության, իսկ այդ կերպով կրթած կնամարդը երբեք օգուտ չէ կարող բերել, որովհետեւ նորա ստացած կրթութիւնը չէ բավականացնում հասարակության պիտուքներին»։

Դպրոցական կրթութիւնը Արծրունին այսպէս է նկարագրում. «Բայց որ ուսման ժամանակը աղջկերք սովորում են մեծ աշխատասիրութենով իրանց դասերը, խոսում են ֆրանսերեն, կորցնում են մեծ մասը իրանց առողջութիւնը։ Ընդհանրապէս իրանց գլխները դարդակ բաներով և նախապաշարմունքներով, իսկ իրանց մտքի զարգացումը շատ քիչ են առաջ տանում։ Սովորում են բառ առ բառ ձեռնարկության գրքի խոսքերը, շատ անգամ առանց նրանց միտքի և հասկանալու, իսկ վարժապետները այսպիսի հանգամանքների մեջ պարտավորութիւն են համարում իսկական ուղղութիւնների միտքը չմեկնել նրանց։ Եվ այն աղջիկը, որ կուզենա այս կամ այն իրողութեան վերա դատողութիւն ունենալ, կհամարվի ազատախոս կամ հիմար»։

Եվ ոչինչ հասկացողութիւն կնամարդի կոչման կամ մոր պարտավորութիւնների մասին. աղջիկները ոչ միայն սեփական դատողութիւն ունենալու պատրաստութիւն չեն ձեռք բերում, այլև կորցնում են իրանց ունեցածը և նրանց մեջ սպանւում է բնական միտքը։

«Այդ կողմից ցարժր դասի կանայք մինչև անգամ վեր են այդ տեսակ կրթած կնամարդերից. ցարժր դասի կնամարդը չէ կորցրել գոնյա իր բնական խելքը, իսկ այն կրթյալ կոչվողներին շատ անգամ տիրապետում է մի դարդակ ուղղութիւն, որ հարուցանում է նոցա մեջ զգուշացող դեպի մտավոր և մարմնավոր աշխատանքը, սպանում է նրանց մեջ ուղիղ հայեցվածքը կյանքի վերա, զարթոցանելով միայն սեր դեպի անդադար զբոսանք և դարդակ պահուսիրութիւն»։

Ու հերքելով այն հին նախապաշարմունքը, թէ կին մարդը ուրիշ կերպ չէ էլ կարող լինել, թէ նա ընդունակութիւն էլ չունի մտավոր գործունեութեան զարգացման մեջ, Արծրունին անցնում է հայ աղջիկների տնային դաստիարակութեան։

Դպրոցը այնպէս է, իսկ ի՞նչ է տալիս ընտանիքը. «Մեր տնային դաստիարակութեանը հասարակաց դաստիարակութենից (դպրոց) անգամ վատ է ինչն էլ ապահովում այնքան մարմին ու հոգի, ինչքան այս դարդակ դաստիարակութեանը։ Ինչու է այդպէս։ Էնդուր, որ մենք չենք հրաժարվել հին սովորութեաներից, իսկ նոր ուղղութիւնը չենք ընդունել իսկապէս։ Եվ դրանք կրթութենից մենք սեպականացրել ենք մեզ միայն արտաքին կողմը, իսկ կրթութեան հիմունքը դարձյալ ասիականն են։ Մեկ կողմից երկխերանց անուցանում ենք ֆրանսերեն խոսել, պիանո ածել, կարդացնում ենք թեթեւ պարտիանայի անօգուտ գրքեր (օգտավետ գիտութիւնները շատ քիչ են անուցանում), հագցնում ենք նրանց եվրոպական շորերը. իսկ մյուս կողմից դրսևորանի հայրը նույն ասիական հրամայողն է մնում, որի խոսքը պետք է կատարվի առանց հակառակվելու։ Երեխերը շունքի մտածելու ու գործելու պատմութիւնը. և այսպիսի ուղղութեան պատուր ի՞նչ է, անշուշտ թէ մարմնական, թէ մտավոր չզարգացում։ Տղայք շուտ են ազատվում այդ ուղղութեան սովորից, իսկ աղջկերք շատ անգամ բոլոր կյանքը չեն կարողանում ազատվել այդ վատ կրթութեան ներգործութենից»։

Դա հասարակական դժբախտութիւն է։ Չէ կարող հասարակութիւնը դարձնել, երջանկանալ, եթէ կինը մնա անկիրթ կամ դրսից միայն կրթված։

«Տղամարդը բազմութիւն է դաստիարակում, կնամարդը անհատներին։ Երբ տնհատներից է կազմվում հասարակութիւնը, ուրեմն կնամարդու նպատակն էլ նույնպէս է հասարակութեան համար օգտավետ անդամներ պատրաստելը։ Նպատակը մի է՝ բերել օգուտ հասարակության։ Որովհետեւ կնամարդը առանձին անձերի հոգեւոր և մտավոր դաստիարակչի պաշտոն է կատարում, ուրեմն նա կարող է ոչ թէ միայն իր զավակներին բարոյական ուղղութիւն տալ, այլ նա նույնպէս ընդունակ է և ամեն մարդու վերա, ով որ երաձեռքի տակն է ընկնում, բարոյական ազդեցութիւն ունենալ։ Հայտնի է, որ ինչքան հաստատ կրթութիւն կստանան կնամարդիկ, այնքան էլ ինչպիսի կերպ նոցա ազդեցութիւնը հասարակութեան մեջ։ Իսկ անկիրթ աղջկի մեջ այս ազդեցութիւնը գրեթէ աննկատելի է, ինչպէս ընդհանրապէս մեր հայերի մեջ էլ։ Մեր կնամարդիկ առհասարակ չեն ստացել կրթութիւն, իսկ երբ որ նոցա մեծ մասը միշտ իրանց մարդոց կոպիտ ազդեցութեան տակն են ընկնում։ Հայր անսահման հրամայող է իր գերդաստանի մեջ, նորա կինը իր կիցը պետք է լսեն նորա խոսքերը առանց հակառակելու։ Այս հանգամանքից հայի մեջ ծագեցան այն աննախանձելի հատկութիւնները, որոնց փնտրվածները են իշխանասիրութիւն և կամակորութիւնը. նորա այս պատկանութիւնները երեւում են նորա ամեն գործի մեջ։ Ավելացրե՛ք այդ պականութիւնների վերա և մեր մտավոր զարգացման պակասութիւնը և ձեզ հասկանալի կլինի, թէ ինչու երբեք հաջողութիւն չկա մեր ընդհանուր գործերի մէջ, թէպէտ և գործը ամենահեշտ և չնչին գործ լինելը»։

Ի՞նչ անել, սակայն, որ ընտանիքը կենդանանա, ինչպիսի ազատել նրան հրամայող, իշխանասեր և կամակոր հոր ազդեցութիւնից։ Արծրունին խնդրի, կանոնաւոր, օգտավետ կրթութիւն է պահանջում։

«Փոխանակ աղջկան գլուխը հիմար ու անօգուտ առականերով լցնելու, անխառն նրան հաստատ գիտութիւնների հետ։ Փոխանակ նորա բնական ուսումնասիրութենից ամեն բան թաքցնելու, ամոթ չհամարենք ծանոթացնել նրան բնութեան հետ, մարդու, մարմնի ու կյանքի ուսման հետ։ Հարկաւոր է համշտապէս նորա միտքը զանազան առասպելներով, բայց ընդհակառակը պետք է աշխատել կազմելու նորա մեջ բնական և ուղիղ հայեցվածք

¹ «Երկու խոսք աղջկերանց դաստիարակութեան վերա», № 23։

աշխարհի վերա: Մեկ խոսքով չպետք է սպանել նորա հոգին և մարմինը ապա-
կան դաստիարակութենով, այլ նախապաշարմունքները դեն գցելով՝ շանթա-
նել նրան իսկական գիտությունների հետ և մտապահել նրանց տղամարդո-
րնկերության, որի զարգացումը աղջկերանց մտավոր զարգացման կարող
մեծ օգուտ բերել և հիմքը դնել մի ուրիշ ուղղության, մի ուրիշ կյանքի:

Այս երկու հոգվածները, ինչպես գիտենք, Արծրունին գրեց Պետերբուր-
գից: Այնուհետև հիվանդությունը տարավ նրան արտասահման և նա համարյա
մի տարի ստիպված էր լուծվում պահպանել: Պետերբուրգում դրած սկիզբը
ինչպես տեսնում ենք, չէ կարելի վատ անվանել մի հրապարակախոսի համար
Թեև այդ սկսնակը դեռ երկրորդ կուրսի ուսանող էր, դեռ 25 տարեկան, բայց
հանգեա էր գալիս բավական լուրջ պատրաստությամբ: Փոքր ինչ խաղություն
գրվածքի մեջ, իհարկե, երևում է և չէ կարող չերևալ: Բայց որքան խոս-
տալից հոգվածներ են, որպիսի՝ վստահությամբ երիտասարդ հեղինակը դրի
է շարժում, որքան կտրուկ կերպով լուծում է հարցերը:

Գրիգոր Արծրունու առաջին խոսքը ընտանիքի, անշարժության, բռնու-
թյան դեմ էր: Ուսանողական նստարանից նա դատափետում էր անօգուտ, փե-
րացական դաստիարակությունը, արտաքուստ յուրացրած քաղաքակրթությու-
նը: Երեսունհինգ տարուց ավել է անցել այն օրից և դեռ այսօր էլ ճշմար-
տություն շատ և շատ կա այդ տեսությունների մեջ: Այսօր էլ ընտանիքը միև
նույն է, միևնույն է մանավանդ կանանց կրթությունը, հասարակության պե-
հանքներին անհամապատասխան, պիանոի, արդուզարդի, պճնամոլության մի
կրթություն: Կինը դեռ դաստիարակիչ չէ այն մտքով, ինչպես հասկանում է
Արծրունին:

«Ես այդ կրթությունը կրթություն չեմ համարում», «հարցնում եմ», «իսկ
պատասխան չեն տալիս»... Որպիսի՝ համարձակություն գրական ասպարե-
զում նոր լույս ընկած մի ուսանողի կողմից: Այդ ինքնավստահությունը, հե-
մոզված մարդու այդ կորույրը Արծրունու առաջին քայլերի հետ երեացող հի-
նական հատկություններ են: Դա նրա բնությունն էր, նրա բարոյական դեմք
էր կազմում: Երկրորդ հոգվածը նա վերջացնում էր այսպիսի կծու հեղե-
թյամբ. «Բայց չկարծեք, հարգո ընթերցողներ, որ այս տողերի գրողը նա-
տակ ուներ խորհուրդներ տալու. ոչ, նա մտադիր էր միայն իր միտքը հար-
նել, և երբեք սովորություն չունի խրատելու, էնդուր որ նա չէ մոռացել մե-
սիբելի բանաստեղծի՝ գեղեցիկ խոսքերը՝ Թե.

Գրիգոր մեջ պարտավանք մի տալ հային,
Հայը խրատ (թեև խելոք) ատում է.
Մի՛ ծիծաղիլ նորա տխմար դործերին,
Որ նա ավանդ հայրենական կարծում է...»

Սկզբից ևեթ պատերազմող, քանդող: Արտասահմանը ավելի ևս զարգաց-
նում է նրա մեջ այս հատկությունները: Արտասահմանում նա ավելի ևս
մարձակ ու ինքնավստահ է դառնում և նրա գրվածքները, արդեն արծրու-
կան հատուկ ոճով, շոշափում են հասարակական և կրոնական զանազան հար-
ցեր: Նա գրում է անդադար:

«Հայկական աշխարհի» 1867 թվի № 4—5-ի մեջ տպվեց «Աշխատե-
հոգվածը: Դա քաղվածք էր ֆրանսիացի գրող Էդմոնդ Արուի «La Progre-
(Առաջադիմություն) անունով գրքից: Հոգվածի տակ դրված էր. «Գրիգոր Ար-
ծրունի»:

ունի. — Նոյեմբեր, 1866: Խմբագրությունը ավելացնում էր այդ հոգվածին
հետևյալ նկատողությունը. «Այս գեղեցիկ հոգվածը մենք հեռու տեղից, Ժնևից
ստացանք վերջին օրերում մի հայկական աղնիվ երիտասարդից, որը, ինչպես
սեղ էինք, գնացել էր Զվիցարիա յուր առողջությունը վերականգնելու: Հաս-
կանալի է, որ հոգվածս առանձին նշանակություն ունի մեզ համար և շտա-
պելիսք նորան հրատարակելու, մանավանդ սորա գեղեցիկ մտքերը շուտ հա-
րուկելու ընթերցողներին»:

Աս. Ստեփանեն առհասարակ քննադատում էր և առանձին հիացմունքով էր
վերաբերվում ուսանող երիտասարդներին, որոնք գրում էին իր ամսագրում:
Սայց ա՛յ էր նրա վերաբերմունքը դեպի Գրիգոր Արծրունին և այս նկատո-
ղությունը վերջինք չէ, որի մեջ նա արժանավոր մեծարանք էր մատուցանում
իր աշխատակցի ընդունակություններին: Այնուհետև էլ մինչև 1871 թվականը,
ինչպես կտեսնենք, Ստեփանեն, ամեն հարմար դեպքում, գովասանքներով է
խնայապահում Գրիգոր Արծրունուն, որ շուտով դարձավ «Հայկական աշխարհի»
մեջ մի կենտրոնական անձն, մի ուժ, որ սովորի մեջ էր թողնում նույնիսկ
խմբագրին: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ Ստեփանեն ուներ մարդ-
կանաչելու ընդունակություն. հենց առաջին թարգմանական հոգվածից նա
խմացավ, որ իր նոր աշխատակիցը «հայկական աղնիվ երիտասարդներին» սո-
վորական տիպին չէ պատկանում, որ նա ասելիքներ ուներ:

Առաջին հոգվածը, ճիշտ է, թարգմանական էր, ուրիշի հայտնած մտքերի
քաղվածք էր, բայց հենց ընտրությունը պարտավորեցնում էր ուշադրություն
դարձնել բժշկվելու համար արտասահման գնացած երիտասարդի վրա: Էդ-
մոնդ Արուն փառաբանում էր աշխատանքը իբրև միակ անկասկած միջոց
խորդկությունը բարեբախտության հասցնելու համար: Աշխատանքը իբրև ընդ-
ամուր պարտականություն, իբրև յուրաքանչյուր մարդու հավատամք. աշխա-
տանք՝ շնայած գործի դժվարության, աշխատանք՝ առանց վարձատրության,
գալիսինքն ստանալու ակնկալության, աշխատանք՝ մարդու, հասարակության
գոյի համար: Այդ մտքերը շատ լավ հարմարվում էին Արծրունու բնավորու-
թյան, ուղղության: Մի ռեալիստ աշխատավորի հոգին էր խոսում նրանց մեջ:
Արծրունին, ինչպես այդ տեսակ աշխատավորի առաջին խոշոր տիպ մեղա-
նում, Արուի այդ նույն մտքերով դուրս եկավ հասարակության առաջ, երբ
այտարարում էր, թե 1872 թվից պիտի հրատարակե «Աշակ» լրագիրը. «Ե՛նչ
կաս, թող հայտնի չլինի ապագա սերունդներին մեր անունները: Մեզ բա-
կան է, թե մեր աշխատած գործը օգուտ կբերե մարդկությանը: Թո՛ղ կորչե
անունը, բարձր գործը չի կորչի... Աշխատե՛նք»:

Թարգմանության հետևեցին ինքնուրույն հոգվածներ: Նույն 1867-ին Ստե-
փանեն տպագրեց Արծրունու երկու հոգվածները՝ «Գերդաստանի ազդեցու-
թյուն և Համալսարան» և «Քանի մի մտքեր»: Դրանց մեջ Արծրունին պտույտ
էր անում ա՛յն հարցերի շուրջը, որոնց շոշափել էր 1865-ին «Մեղուի» մեջ
քաղված իր հոգվածներում: Մենք տեսնում ենք նրան դարձյալ կովելիս ըն-
տանիքի վատ ազդեցության դեմ, դարձյալ կանանց համար ազատ ու օգտա-
կար կրթություն պահանջելիս:

Առաջին հոգվածում Արծրունին խոսում է Թիֆլիսում համալսարան հիմ-
նելու մասին: Ցանկալի՞ է այդպիսի մի բան թե ոչ: Եվ առանց տատանվելու,
Արծրունին ասում է թե ցանկալի չէ, ինքը չէր կամենա, որ Կովկասի մայրա-
քաղաքը ունենա բարձրագույն դպրոց: Պատճառը միևնույնն է՝ ասիական բռնա-
կալ ընտանիքի գոյությունը: Այդ ընտանիքը պիտի ոչնչացնե համալսարանի
կառավարությունը, ազդեցությունը:

Ուրեմնք մի քանի կտորներ այդ հողավածից՝ ավելի Գրիգոր Արծրունու գրա-
թյան ձևի, ոճի, դատողության եղանակի հետ ծանոթանալու համար, «Ամենք
Թիֆլիսում համալսարան կա: Աստուք ես ելեկ ղիմնագիստ էի Թիֆլիսի գիմ-
նադիսում և այսօր միևնույն քաղաքի մեջ ուսանող դարձա. փոխվեցա՞վ
արդյոք իմ դրուժյունս:

Ամենինն ու: Այսօր երեկվա նման ես դասերից հետո տուն եմ գալիս,
նույնպես տեսնում եմ իմ գերդաստանի կյանքը, նույնպես լսում եմ ծնողների
խոսակցությունը, նույնպես երեխա եմ:

Ուրեմն ձեր բոլոր ցավը, կասեն ինձ, այն է, որ երեխան յուր դրուժյունը
չէ փոխում յուր գերդաստանում մնալով: Այո՛, այդ է իմ ցավը և գիտե՞ք
ինչի: Այնոր համար, որ ես կկամենայի, որ մարդիկ լավանան (սա կարծիք
վատ ցանկություն չէ), բայց լավանալ մարդիկ կարող են միայն փոխելով
յուրյանց դրուժյունը:

Մենք լավ մարդիկ ենք, այդ ճշմարիտ է, բայց մեր երեխաներ մեղմից
լավ պետք է լինին, իսկ մեր երեխաների երեխաներ առավել ևս լավ կլինին
ինչի՞ է այդպես: Այնոր համար, որ ինչքան գնում են մարդիկ, այնքան շու-
տանում են գիտություններ: Գիտությունների շատանալու ժամանակ մարդիկ
լավանում են: Շատ մտածելուց լավանալը մարդիկների մեջ առում են «դար-
գացումը»:

Մենք ամենքս պետք է աշխատենք դարգացնել մեր խելքը, որովհետեւ
այն ժամանակ ավելի հեշտ կլինի մեր հայրենակիցներին օգուտ բերել, ուրեմն
և հետագա սերունդներին ևս առավել լավ կյանք պատրաստել:

Դուք համաձայն եք ինձ հետ, սիրելի ընթերցող՝, որ մենք պետք է աշ-
խատենք մեր խելքը զարգացնելու, բայց ասացեք ինձ, դուք ինչպե՞ս եք կար-
ծում, մենք որտե՞ղ կարող ենք ավելի լավ զարգացնել մեր խելքը՝ գերդաս-
տանում ապրելով, կամ թե մեր ծնողներից հեռու մնալով ուսում առնելու
ժամանակ:

Ես ասում եմ, որ երիտասարդի համար ավելի հեշտ է յուր խելքը դար-
գացնել յուր գերդաստանից հեռու ապրելով, քան թե յուր ծնողների մոտ մնա-
լով: «Ինչի՞» է այդպես, կասեն ինձ, մի՞թե չէ կարելի սովորել ամեն տեղ:
Այդ ճշմարիտ է, պատասխանում եմ ես, բայց մարդս բացվելու ու առաջ գնա-
լու համար բավական չէ, որ սովորե, հարկավոր է նմանապես, որ նա և շատ
մոռանա: Եվ մոռանալ մինչև անգամ ավելի դժվար է, քան թե սովորել: Ի՞նչ
է հարկավոր մեզ մոռանալ: Հարկավոր է մոռանալ գերդաստանի մեջ ստա-
ցած թյուր և ցուրտ մտքերը, բարեբերի և վարքի կոպտությունը և երեխայու-
թենից զլխի մեջ արմատացած նախապաշարմունքը:

...Յուր ծնողներից միշտ կախված լինելով, երիտասարդը չէ ուսումնա-
սիրում կյանքը, չէ զարգացնում իր բնությունը, միշտ անփորձ է մնում կյանքի
մեջ: Ոչինչ չէ զարգացնում այնպես երիտասարդին, ինչպես անկախ կյանքը:
Երբ որ մարդը սովորում է սեփական ընդունակություններին և բնության դա-
րություններին հավատ ընծայել, ստիպված լինելով օգնել յուր անձին կյանքի
ամեն դժվարությունների մեջ:

Մենք չենք քննի այստեղ այն հարցը, թե որքան ճիշտ էր Արծրունու հա-
յեցակետը կովկասյան համալսարանի մասին: Կարելի էր առարկությունե-
րն ևս այդ մտքերի դեմ: Կարելի էր, օրինակ, ցույց տալ, որ Թիֆլիսի համա-

սարանը, մյուս կողմից, այն օգուտը կտար, որ մատչելի կդարձներ բարձրա-
դաս ուսումը մեր երկրի ազգաբնակչության ստորին, անապահով դասակար-
գերին: Կովկասը այն օգուտը կատանար, որ բարձր ուսում ստացած մարդիկ
շատ կունենար: Ինքը՝ Արծրունին, տարիներ անցնելուց հետո, «Աշակի» մեջ
սկսեց քարոզել, թե պետք է բաց անել համալսարան Թիֆլիսում: Այդ ժամա-
նակ նա, հիշելով իր հողավածները «Հայկական աշխարհում», ասում էր, թե
Թիֆլիսը փոխվել է, առաջադիմել է, այժմ կարող է համալսարանական քա-
ղաք դառնալ: Վիճելի է և այդ հանգամանքը: Բայց մենք մի կողմ թողնելով
այդ բոլորը, այստեղ կանգ կառնենք Արծրունու գլխավոր մտքի վրա, որ,
մեր կարծիքով, անհերքելի ճշմարտություն է ներկայացնում:

Բանն այն է, որ Արծրունին բավական չէր համարում այն ուսումը, որ
տալիս է համալսարանը: Ոչ թե դիպում, ոչ թե պաշտոնապես վկայված կըր-
թություն, այլ իսկական զարգացում: Անշուշտ, այն ժամանակներն էլ կային
դիպում ստացած շատերը: Բայց մի՞թե դրանք բոլորը իսկապես կրթված, իս-
կապես լայն զարգացման տիրացած մարդիկ էին, որ կարողանային հեղափո-
խություն առաջացնել մեր կյանքի մեջ: Իհարկե, ոչ:

«Ի՞նչ եք հասկանում լուսավորություն բառով,— հարցնում էր Արծրու-
նին— Այն, որ մեր մեջ ավելի կլինին ուսումն ավարտած երիտասարդներ.
այդպես չէ՞: Բայց այդ բավական չէ: Ցանկալի կլինեք, որ բացված մարդիկ
առավել մեծ թվով լինեին մեր մեջ»:

Սա մի շատ կարևոր հայեցակետ է Արծրունու գործունեության մեջ: Այ-
նովից նա պարզում է այն, ինչ ապագայում ամենակատաղի կոխիների առար-
կա պիտի դառնար: Արծրունին պատերազմ հրատարակեց ոչ միայն հին սե-
րունդի, հետամնացության, խավարասիրության դեմ, այլև համալսարանական
այն ինտելիգենցիայի դեմ, որ չէր կատարում իր դերը, որ ընդունակություն
և պատրաստություն չունեի կյանքի մեջ կուլտուրական, առաջադիմական գործ
կատարելու և, ընդհակառակն, խոչընդոտ էր հանգիստնում, արգելքներ էր
տույց բերում: Եվ հարվածելով այդ ինտելիգենցիան, Արծրունին ի նկատի չէր
տանում համալսարանական դիպումները: Բավական չեն դիպումները, հայտա-
բարում էր նա դեռ իր գրական գործունեության սկզբում. հարկավոր են դար-
գացած, «բացված» մարդիկ: Եվ այսպիսի համալսարանական սերունդ պատ-
րաստելու համար, իհարկե, հարմար միջավայր չէր Թիֆլիսը, ուր համալսա-
րանի պատերից դուրս ուսանողը ընդհանուր զարգացողական շրջաններ չէր
գտնի: Արծրունին առաջնակարգ խոչընդոտ համարում էր բնականից: Եվ մի՞թե
կարող էր ուրիշ կերպ դատել հայ բնականից դուրս եկած երիտասարդը: Հի-
շեք Արտվյանցին, Նաղարյանցին, հիշենք, թե որքա՛ն ահաբեկություն
ունեցավ նրանց զարգացման վրա գերմանական բնականից, որի ծոցում ապ-
րում էին մեր առաջին պիոներները: Այնքան մեծ էր տարբերությունը եվրո-
պական և ասիական բնականից մեջ, որ Արտվյանցն էլ, Նաղարյանցն էլ կտըր-
վեցին իրանց հայրենի բնականից, գերմանականների հետ ամուսնացան:

Համալսարանի փոխարեն Արծրունին խորհուրդ էր տալիս հիմնել Թիֆ-
լիսում հասարակական դասախոսություններ: Այդ միջոցով գիտությունը հաս-
կալի կդառնար հասարակության բոլոր խավերի համար: Ուսանող երիտա-
սարգությունը, իհարկե, դարձյալ կդիմեր օտար երկիրներ՝ համալսարան
քանելու համար, որովհետև հասարակական դասախոսությունները չեն կարող
փոխարինել համալսարանը. նրանք այն օգուտը կտան միայն, որ ժողովուրդը
կթանձրանար գիտության հետ, և այսպիսով կամաց-կամաց կդաստիարակ-

¹ Ես ասում եմ «ընթերցող», բայց չեմ իմանում լինո՞ւմ են արդյոք ընթերցողներ այդպիսի
հողավածներին (չեղ. ծան.):

վեր, կդառնար մի այնպիսի հասարակություն, որ այլևս չի լինի համալսարանական կրթության համար մի վերին աստիճանի աննպաստ միջավայր:

Ուրեմն, դեռ 1867 թվին Արծրունին մեր երկրի համար առաջարկում էր ժողովրդական համալսարան, այն մեծագործ հիմնարկությունը, որ այժմ այնքան տարածված է արևմուտքում և քաղաքակրթված ազգերի պարծանքն է կազմում:

Նույնպիսի գեղեցիկ նորություն պարունակում է իր մեջ և «Քանի մի մտքեր» հոդվածը: Ազատ, բնական զարգացման կողմնակից Գրիգոր Արծրունին այստեղ դատապարտում է միակողմանի զարգացումը, խոսում է բարոյականացնող դաստիարակության մասին:

Բարոյականացնող դաստիարակություն... Չկարծեք, թե Արծրունին այն պես էր հասկանում այդ բանը, ինչպես առհասարակ հասկանում էին այն ժամանակները: Բարոյականացնող դաստիարակությունը, տիրող ընդհանուր կարծիքով, ձեռք է բերվում բարոյական-խրատական ուղղությամբ, այսպես անվանված՝ հոգեշահ ընթերցանությամբ, կրոնասիրությամբ, մի խոսքով այն բոլոր միջոցներով, որ մշակել է կենսական և կենսաշխարհական դաստիարակությունը: Արծրունին այդ բոլոր միջոցների մասին խոսք անգամ չէ ասում: Բարոյականացնող դաստիարակությունը նրա համար նույն ազատ, բնական, օգտակար կրթությունն էր:

Բարոյական հասկացողությունն էլ անհատի ստացած կրթության հետևանք է: Եթե այդ կրթությունը չէ եղել միակողմանի, սահմանափակ, եթե մարդը իսկապես զարգացած է, եթե նրա բնական ընդունակություններն են նրա զարգացման հիմք դարձել, նա, ուրեմն, ունի ինքնաճանաչություն, ինքնաքննություն մի հզոր միջոց իր արարքները քննելու և նրանց լավ ու վատը իմանալու համար: Քիչ կրթված, միակողմանի կրթված, մասնավոր անբնական արհեստական կրթություն ստացած մարդը անկարող է հասկանալ, թե ինչ է վատությունը:

Երեխային դեռ զարթոցական հասակից են զրկում այդպիսի բնական, լայն զարգացում ստանալու հնարավորությունից: Երեխան ուղարկվում է այն դպրոցը, ստանում է այն կրթությունը, ինչ որոշում են ծնողները: Ի՞նչ պետք է դռնա երեխան ապագայում՝ այդ վճռում են նրա ծնողները, մինչդեռ վճռող ինքը՝ երեխան պիտի լինի: Եվ այսպես մոռացվում, արհամարհվում է բնական մեծ օրենքը:

«Մարդիկ հավասար ընդունակություններով չեն ծնվում: Մեկ երեխա մի առարկայի ընդունակություն է ցույց տալիս, մյուսը՝ ուրիշ: Եվ եթե չեք իմանում ինչ բանին ընդունակ է երեխան, նորա խելքը չսպանելու համար, ավելի նորան այնպիսի դաստիարակություն, որ նա փոքր թե շատ ամեն առարկաների վերա տեղեկություն ունենա: Ես ասում եմ տեղեկություն ունենա և ոչ թե իմանա: Հարկավոր չէ երեխային առարկաներ իմանալ, բավական է, որ նա նոցա վերա հասկացողություն ունենա, որ նա կարողանա զարգացնել յուր միտքը, այսինքն տեսնել ինչ բանի նա ընդունակ է և ինչ բանի ընդունակ չէ: Այն ժամանակ նա, մեծանալով և հասկանալով, թե ինչ առարկայի ընդունակություն է զգում նա յուր մեջ, կընտրե ասի առարկան և կպարսպե նրանով առանձնապես:

Այդ պատճառով կարելի է ասել, թե մարդիկ ևս անում են յուրյանց երեխաների միտքը, երբ դեռ փոքր հասակից, չիմանալով երեխաների ընդունակությունը, ստիպում են նոցա այս կամ այն բանով պարսպել, այս կամ այն

առարկա ընտրել: Մեկին ստիպում են զինվորական լինել, մյուսին՝ վաճառական:

Միտք սպանող այս կրթությունը, այս ստիպողական ուսումը տալիս է հետևանքներ, որոնք աղետալի են դաստիարակվողի համար:

«Երեխան ուրիշ առարկաներ չիմանալով և պարսպելով միշտ ծնողներից ելանակած առարկայով, որի ընդունակություն չունի նա, կորցնում է վերջապես հաջատ դեպի յուր հասկացողությունը: Նա յուրան անընդունակ տղա է համարում, ավելորդ արարած աշխարհիս երեսին: Իսկ երբ որ մարդս յուրանից, յուր հասկացողությունից հույս չունի, նորան մնում է միայն յուրան արհամարհել և անմիտ ու անգործ և անբարոյական կյանք վարել:

Ուրեմն առաջին նա կորցրեց ընդունակություն, և երկրորդ՝ բարոյականություն:

Ջարգացած խելքը անբարոյականության թշնամին է. զարգացրեք խելքը, և բարոյականությունը, որ մեծ կապակցություն ունի նրա հետ, ինքնըստինքյան կգա:

«Մեծ մասով մարդիկ այն պատճառով վատ են գործում, որ չեն մտածում արած բանի վերա: Ե՞րբ եք տեսել, որ մարդը ուրիշ մարդին վատություն անելու ժամանակ հաստատ իմանար, թե նա վատություն է անում. մարդը վատ գործ ևս անելու ժամանակ կարծում է, թե նա արդար է: Ինչի՞ է այդպես. նորա համար, որ նա կամ առիթ չէ ունեցել, կամ սովոր չէ յուր գործերը խելքով քննելու: Եվ թեպետ նա արդար ևս չէ, նա պատճառ է գտնում, որը նորա կարծիքով, նորան պետք է արդարացնեն ձեր աչքերում»:

Այդ միտքը հաստատելու համար Արծրունին բերում է մի քանի օրինակներ, որոնցից կվերցնենք մեկը.

«Այնպիսի մարդն ևս շատ անգամ տեսած կլինիք, որը թեպետ և լավ մարդ է, լավ է իմանում յուր գործը, աշխատասեր է և օգտավետ յուր հասարակության համար, բայց յուր գերդաստանում և մասնավոր կյանքի հարաբերություններում մինչև այն աստիճան անբարոյական է լինում, որ ստորկրթյան մեջ է պահում յուր կինը, կռպիտ կերպով է վարվում երեխաների հետ, չէ թույլ տալիս յուր աղջկան յուր միտքը զարգացնել, մի խոսքով սպանում է յուր գերդաստանի մեջ ամեն տեսակ մտավոր կյանք: Եվ այդ բոլորը անելով, այն լավ մարդը կարծում է, թե դեռ լավություն է անում յուր երեխաներին և յուր կնոջ, նոցա հետ այդ կերպով վարվելով: Նա կարծում է, թե արդար է, որովհետև առիթ չէ ունեցել յուր կյանքում դաստիարակության վերա մտածելու: Նա լավ է իմանում յուր գործը, բայց ավելի ոչինչ չէ իմանում: Եվ այդ բոլոր մարդիկ ևս կարծում են, թե արդար են, որովհետև առիթ չունեցան կամ սովոր չէին յուրանց կյանքի մեջ, յուրանց վարմունքի վերա մտածելու և յուրանց գործերը քննելու:

Այդ բոլոր մարդիկների անբարոյականությունը միակողմանի ուսումից է ծագում: Իսկ միակողմանի ուսումը, կամ միակողմանի զարգացումը այն ժամանակ է ծնվում, երբ որ մարդիկ առիթ չունին կամ սովոր չեն յուրանց արած գործերի վերա մտածել, նոցա չեն մտածում, բայց ընդհակառակն նոցա իմնում են յուրանց վարմունքը հին արմատացած նախապաշարմունքի և քեզունած սովորությունների վերա:

Եթե մտադիր եք վատ շանելու, պետք է մտածեք այն բանի վերա, որ մտադիր եք անելու: Ուրեմն ինչքան շատ մտածեք ձեր գործերի վերա, այնքան սակավ վատություն կանեք»:

Իսկ մտածել, սեփական դործերը քննադատել կարող է այն մարդը, որ դարգացած է քաղաքական կերպով: Նեղ, միակողմանի դարգացումից պետք է հեռու մնալ: Միակողմանի նախապաշարմունքներով լի կրթության սխեման մի երևույթ է և այն, որ տղաները և աղջիկները անջատվում են միմյանցից, առանձին-առանձին դպրոցներում են սովորում: Արժրունին ապացուցանում է այդ սխեման անբարոյականացնող աղղկությունը և առաջարկում է խառն դպրոցներ բաց անել:

«Ամենից մեծ անբարոյականությունը փակված ուսումնարանների մեջ է լինում, թե տղաների և թե աղջիկների, — ասում է նա: — Այն ուսումնարանների մեջ, որոնք թեպետ և փակված չեն, բայց դարձյալ բաժանված են, անբարոյականությունը այնքան մեծ է: Միայն մեկ հնարք կա անբարոյականությունը հեռացնելու, այդ հնարքը խառն ուսումնարաններն են:

Ոչինչ այնքան անբարոյական չէ, ինչպես այն կապածը, որ երեխաների մեջ է ծնվում բաժանված ուսումից: Աղջիկներին կրկնում են, թե ամօթ է և լավ չէ տղաների հետ ընկերություն անել, տղաներին ասում են, որ հեռանալ աղջիկներից: Այդ տեսակ անլուծանելի խորհուրդը կասկած է գցում երեխաների մեջ: Այդ կասկածից կարելի է ավելի սպասել վտանգ, քան թե աղջիկների և տղաների շարունակ բնական հարաբերություններից:

Խառն ուսումնարաններն Ամերիկայում կան և մի քանիս ևս Զվեցարիայում: Բայց Զվեցարիայում նորա միայն սկզբնական ուսումնարաններ են:

Սովորությունը մեծ բան է: Ամերիկայի ուսումնարանների մեջ տղան այնպես սովորում է ամեն օր յուր կողքին աղջիկներ տեսնել, որ վերջապես նոցա հարաբերությունները ընկերական և եղբայրական են դառնում: Երբ նոցա հարաբերությունները բնական են դառնում, խորհուրդավոր կարծիքները կորչում են նոցա գլուխներից:

Մի ուրիշ լավ կողմ ևս կա, ինչպես ես ասացի, խառն ուսման մեջ տղաները աղջիկների հետ ուսումնարանի մեջ լինելով կորցնում են յուրյանց կոպտությունը, որը ավելի կմեծանար, եթե նոքա միշտ յուրանց ընկերների, տղաների մեջ էին մնացել:

Աղջիկներն յուրանց կողմից ավելի խելոքանում են, սովորում են ավելի պարզ դատել, ավելի ազատ վարվել և խոսել:

Բացի սրանից այդ տեսակ ուսումնարանների մեջ աղջիկ և տղան ամեն օր միմյանց տեսնելով, միմյանց հետ բարեկամանում են և բարեկամությունից շատ անգամ դուրս է գալիս սերը:

Ասում են, որ այդ բարեկամությունից ծագած սերը ամենաբախտավոր ամուսնություններ է ծնում:

Առաջարկվում էր հայերին մի այնպիսի նորություն, որ այդ ժամանակ առաջավոր մարդկությունը միայն երկու երկրում էր կարողացել իրազորել: Կարո՞ղ էր մեզ պես մի ասիական ժողովուրդ այնքան հիմնավոր, ցնցումներ առաջացնող մի մեծ հեղափոխություն ընդունել իր հասկացողությունների միջև: Զարմանալին հենց այն է, որ մեզ պես մի հետ մնացած, խեղճ ժողովրդի միջև էլ նոր, արմատական միտքը պատվաստվում էր առանց մեծ դժվարությունների: Հարկավոր էին միայն լուսավոր միջնորդներ, ազատ մտքի տեր առաջնորդներ: Խառն ուսումնարանների միտքն իրազորեց Թիֆլիսում Ստեփանեան բաց անելով Հավաքարում ի: Մարիամյան դպրոցի բաժանմունքը, ուր տղան և աղջիկ միասին էին սովորում:

Ի՞նչ էր դա ցույց տալիս: Այն, որ առաջավոր հրապարակախոսը յպիտի ծածկեր իր ազգից լուսավոր մարդկության քաղաքացիները լսել տյան պատմա-

տով, որ այդ ազգը դեռ չէ հասել քաղաքակրթված եվրոպական հասարակության երկնքին: Ազգերը աշակերտում են իրար: Եվ ինչպես անհատների կրթության մեջ անպայման հարկավոր էր ազատություն, լայնարձակ համբերողականություն, այնպես էլ մի ազգ համաշխարհային կրթարանում չպիտի անգիտ ու սահմանափակված միա քաղաքակրթության հարցերի վերաբերմամբ: Գրիգոր Արծրունին իր գործունեության սկզբից հետևում էր այդ դադափարին: Եւ այն տեսակ գործիչներից չէր, որոնք կանգ են առնում «աստիճանաբար», «ազորաբար» հասկացողությունների առջև: Իր ազգին գաղափարներ քարոզելիս նա դեկլարավում էր այն ճշմարտությունը, որ հայությունը իբրև ազգ, պիտի հետևե ժամանակի մտավոր-հասարակական հոսանքներին, պիտի նույնպես մտածե այն հարցերի վրա, որոնք հուզում են լուսավոր մարդկությանը, պիտի նայե իր կյանքին ու գործերին նորագույն քաղաքակրթության տեսակետից, պիտի քննե իրան ու իր շրջապատը այնպես, ինչպես եվրոպացի առաջավոր մարդն է քննում:

Այս բացարձակ, անսահմանափակ եվրոպականությունը մեկն էր Արծրունու այն հատկություններից, որոնք այնքան խիստ տպավորություն, մի տեսակ սարսափ էին ազդում հայ հասարակության շատ անդամներին: Գրիգոր Արծրունու դեմ բողոքներ, հայհոյանքներ բարձրացրած մարդկանց ահագին մեծամասնությունն այն զենքն ուներ իր ձեռքին, որ նա ի նկատի չէ առնում այդ ազգի առանձնահատկությունները, չէ որոշում ու կշռում, թե ինչ մտքեր կարելի է քարոզել մեզանում և ինչ մտքեր պետք է թողնել այն պատճառով, որ հայը պատրաստված չէ նրանց ընդունելու և գործադրելու: Բայց Արծրունին հանձն չէր առնում այդպիսի դատավորի, սրբագրողի, վճռողի դեր:

Եվ կարո՞ղ էր նա մի այդպիսի դեր կատարել, մնալով իր կոշման, իր ամուղմունքների մեջ: Ո՞չ, դա անհնարին էր: Արծրունին ուներ մի գերագույն իգիտ՝ համամարդկային առաջադիմությունը: Այդ առաջադիմությունը, հասնել ընդհանուր մարդկության երջանկության, պահանջում էր, որ բոլոր ազգերը հաղորդակից լինեն իր բարիքներին: Եվ Արծրունին յուրաքանչյուր դարգացած մարդու պարտականությունն էր համարում կատարել համամարդկային առաջադիմության առաքյալի դերը իր շրջանում, իր ազգի մեջ: Սկզբից եթե քարոզելով անհատի ազատություն, կրթության ազատություն, նա չէր կարող սահմանափակումների կողմնակից լինել, և եթե կային ատելի բաներ, որոնցից առաջինը Արծրունու համար այն էր, որ մի տեսակ խնամակալություն է հաստատվում անհատի, ազգի վրա, մի տեսակ ցննչուրայի է ենթարկվում մարդկային միտքը:

Ահա մի ուրիշ փաստ: 1867 թվին Միքայել Միանսարյանցը հրատարակեց «Գեոգրությունը և դուրադ կարուկի երեք հրապարակախոսական դասախոսությունների թարգմանությունը՝ «Ազգային կրթություն» վերնագրի տակ: Գաղափարություններն էին. «Ինքնակրթություն», «Ազգային կրթություն» և «Ազգային գրատուններ»: Վերջին հատվածի առիթով Գրիգոր Արծրունին «Ազգային գրատուններ» վերնագրով մի քննություն տպագրեց նույն 1867-ին «Մեղու լուսատանի» լրագրի մեջ: Այստեղ Արծրունին առաջին անգամ ցույց է տալիս իր վերաբերմունքը դեպի մեր գրականությունը, առաջին անգամ հայտնում է իր կարծիքը մեր գրականության մասին: Ինչո՞ւ համար է Միանսարյանցը տպագրել կարուկի դասախոսությունները: Երևի այն մտքով, որ հայերն էլ սկսեն ժողովրդական ազգային գրադարաններ բաց անել՝ ինքնակրթության

դործը իրանց մեջ տարածելու համար: Բայց հայերը բաց կանե՞ն գրադարաններ: Արծրունին պատասխանում է. «Մեզ մոտ, հայերի մեջ, հարկավոր չէ տանջվել և պատճառը պատել, ինչու մենք գրադարան չենք հիմնում... Հոգալը չքաշեք, խնդրեմ. ժողովրդական «գահլիմ» կարգը եր ունենալ, ժողովրդական «պահարաններ» էլ կարող եք շինել, բայց ժողովրդական «գրադարան» չեք կարող կազմել, այն պատճառով, որ ժողովրդական լեզվով գրքեր գրած չկան»:

Գրականություն չկա, ուրեմն: Արծրունին այդպիսի խոսքերով էր մտնում մեր գրականության մեջ: Այս միտքը նա պարզել և ապացուցել է մի ուրիշ հոդվածում, որին շուտով կդիմենք մենք: Այժմ հարկավոր է մեզ ծանոթանալ «Ազգային գրատուններ» հոդվածի գլխավոր գաղափարի հետ, որի մեջ Արծրունու ազատ հայացքներն են դրված:

Էդուարդ Լաբուլեն, դասախոսություն կարդալով Վերսալում՝ ժողովրդական գրադարան հիմնելու մասին, չէ բավականացել գրադարանների ընդհանուր կրթական նշանակությունը պարզելով, այլև փորձել է գրադարանների բովանդակության մասին վճիռ տալ: Գրադարանը, ասում է նա, քաղաքական մտքեր տարածելու նպատակ չպիտի ունենա: Դրեք գրադարաններում կրոնական այնպիսի գրքեր, որոնք չեն հուզիլ մեզ: «Մենք չենք ընդունիլ միայն այնպիսի գրվածք, որոնց մեջ պարունակվում են կրոնական բանականությունը, մենք չենք սիրում վիճաբանություն, թեև նա լինի աստվածաբանական, և ցանկանում ենք միայն, որ մեր մեջ թագավորներ խաղաղությունը: Ինչ որ վերաբերում է այն գրքերին, որոնք քաղաքական ներկա հարցերով են զբաղված, մենք այդ տեսակ գրվածք էլ չենք ընդունիլ»:

Այս սահմանափակումների, այս արգելքների դեմ ահա Արծրունին բողոքում է: Նա ասում է. «Մի՞թե վիճաբանությունները անխաղաղություն պիտի ծնեն, ինչպե՞ս կարելի է առանց վիճաբանությունների ինքնակրթության նպատակին հասնել: Խաղաղություն ինքնակրթության մեջ չէ կարող լինել. խաղաղությունը ինքնակրթության մեջ կանվանվի՝ անշարժություն: Մի՞թե պ. Լաբուլեն չէ իմանում, որ կրթությունը մշտնջենավոր կրթություն ու կռիվ է սեպ հական տգիտության դեմ: Այբուբեն սովորելու ժամանակ մարդ պիտի կռվի սեպահական տգիտության դեմ, մի ինչևիցե գիրք կարդալու ժամանակ մարդ պիտի կռվի նախապաշարմունքի դեմ, մի ուսում սովորելու ժամանակ մարդ պիտի կռվի իր անհասկացողության դեմ: Երբ որ մարդը քիչ թե շատ բացվի է, կռիվը էլի չէ դադարում. նա էլի պիտի սովորի, որ յուր հասկացողության ընդունակությունը չկորցնե, նա էլի պիտի կարգա, որ յուր ճնշված նախապաշարմունքներին հնար չտա կրկին անգամ տիրապետելու նրան: Նախապաշարմունքը մարդու մշտնջենավոր թշնամին է, որի դեմ եթե մարդը չի պատերազմիլ յուր բոլոր կյանքը, նա վտանգի մեջ կլինի նորա իշխանությունը: Նախապաշարմունքն անտեսանելի թշնամի է, որ միշտ աշխատում է մարդու վերա իշխել և եթե բավական ուշադրություն չի դարձնիլ մարդ նորա վերա, նա կհաղթի»:

Նույնիսկ պատահել է և պ. Լաբուլենի հետ:

Կան մարդիկ, որոնք թեպետ և լավ աշխատող մարդիկ են, բայց մտածողների ոչ մի կուսակցության չպատկանելով, շատ անգամ ձգտելով գիտի անհասանելի գաղափարներ, մի ինչևիցե սկզբունք են պաշտպանում և այդ իսկ սկզբունքների դեմ են գործում իրողապես:

Քարոզելով կրթություն, պ. Լաբուլեն չէ նկատում, որ նա ինքն կրթություն դեմ է գործում, էնդուր, որ ցույց է տալիս անհամբերության (intolérance)

օրինակը, արդե՞ք դնելով այնպիսի գրքերին, որոնց նա չէ սիրում, հասարակաց գրատունը մտնելու:

Քարոզելով կրթություն, պ. Լաբուլեն չէ նկատում, որ նա ինքնակրթության արգելք է դնում, էնդուր որ հնար չէ տալիս այս կամ այն տեսակ գրքերին ազգային գրադարան մեջ տեղ բռնել, ուրեմն և հնար չէ տալիս ամենևին անարգել պարապել այն գրքերով, որոնց համար մարդ ընդունակություն կամ համակրություն է զգում: Քարոզելով խաղաղություն, չէ նկատում, որ խռովության օրինակ է տալիս, շրջանակում այս կամ այն տեսակ գրքեր, որոնք նա չէ սիրում, ուրեմն պատճառ է տալիս և մյուս անգամներին ինչևիցե ուրիշ տեսակ գրքերին արգելք դնել, որոնք նոքա չեն սիրում»:

Ուրեմն դարձյալ նույն հիանալի սկզբունքները՝ ազատ կրթություն, լինի դա դպրոցում թե դուրսը, հասարակության մեջ: Ազատ մտքի դեմ արգելքներ չպիտի դնվի. թող նա արտահայտվի, ազատ քննությունը կարող է զտել, թե ինչն է հարկավոր և անհարկավոր: Այս միտքն ավելի լայն ու պարզ կերպով արծարծված ենք տեսնում Արծրունու մի ուրիշ հոդվածում: Նկատենք այստեղ, որ վերևում բերած մեր կտորի մէջ, բացի ազատ զարգացման սկզբունքից, ուշադրության արժանի հանգամանք է և այն, որ Արծրունին նախ խիստ անհրաժեշտ է համարում կռիվը զարգացման, առաջադիմության համար և երկրորդ խոսում է մտածողների որոշ կուսակցության պատկանելու մասին, իբրև նույնպիսի մի անհրաժեշտության՝ գործողի համար: Բավական չէ լավ աշխատող մարդ լինել. պետք է ունենալ որոշ ուղղություն, պատկանել որոշ բանակի, որոշ կուսակցության: Ինքը՝ Արծրունին սկզբից ևեթ խիստ գունավորված հասարակական գործիչ էր և մեղանում բանակների, դրոշակների անհրաժեշտությունը կյանքի մեջ գործադրողը դարձավ:

«Ազգային գրատուններ» հոդվածի առիթով Ստեփանեն գրում էր «Հայկական աշխարհի» դեկտեմբերի համարում. «Հայկական երիտասարդ Գ. Արծրունին, որի գրիչը բավական հայտնի է «Հայկական աշխարհի» ընթերցողներին, «Մեզ. Հ.-ի» լրագրում (№ 49) «Ազգային գրատուններ» անունով հոդված է հրատարակել. Արժե այդ իմաստուն հոդվածը կարդալ: Միայն կցավեմ, որ այդ հոդվածի ոճը նույնպես սիրուն և կանոնավոր չէ, ինչպիսին լինում է «Հայկական աշխարհում» տպված պ. Արծրունու հոդվածներում առհասարակ»:

Այս նկատողությունը առիթ դարձավ, որ Գրիգոր Արծրունին մի շարք խիստ և սուր մտքեր հայտնե մեր գրականության մասին: Ստեփանեն մասնավոր նամակով խնդրել էր նրան հայտնել իր կարծիքը «Հայկական աշխարհի» այդ նկատողության առիթով: Եվ Արծրունին հայտնում է իր կարծիքը մի համարձակությամբ, որ նրա ամենագեղեցիկ գրվածքների զարդն է կազմում: Հոդվածը անվանված է «Նամակ դեպի խմբագրող Նիցցայից» և տպված է «Հայկական աշխարհի» 1868 թ. № 2—3-ի մեջ:

Խոսքը ոճի մասին է և Արծրունին, շնորհակալություն հայտնելով, որ Ստեփանեն այդպես լավ ուղղում է իր ոճը, ասում է, թե ինքը ամենևին արգելք չի դնի որ «Մեղուի» խմբագրությունն էլ իր կարծիքների և կանոնների համեմատ ուղղե իր ոճը: «Թող ամեն օրագիր ուղղե ոճը, ինչպես որ կամենում է... ես սրան մեծ գին չեմ դնում», ավելացնում է նա:

«Ո՞րն է այդ երկու ոճերից առավել կանոնավորը, — «Հայկ. աշխարհի», թե «Մեղու Հայաստանի»: — Ծշմարիտ ձեզ ասեմ, ես չեմ համարձակի դատարար լինել այդպիսի բաներում: Մանավանդ որ կրկնում եմ, ես ոճին մեծ գին չեմ դնում, լեզվին մեծ նշանակություն չեմ տալիս հոդվածի մեջ:

Թող լեզուն հասկանալի լինի... այդ բանական է:

Առհասարակ կասեմ, ոճը և լեզուն մեծ նշանակություն չեն կարող ունենալ, երբ ազգի գլխավոր պակասությունը — տգիտությունն է:

Երբ որ ձեր նպատակն է ազգին ինչևիցե միտք հասկացնել, ազգին մտածել տալ, մի՞թե միևնույն չէ, ձեր ոճը «Հայկական աշխարհի», թե «Մեղու Հայաստանի» ոճը կլինի. Մի՞թե միևնույն չէ դուք ձեր հոգևածում «մարդուն» կասեք թե «մարդին»:

Սա մի շատ հիմնավոր հարց էր, որ այն ժամանակ հրապարակ էր բերում ռեալական օգտի, գործնական առաջադիմության կողմնակից միտքը: Մեր գրողները, խմբագիրները լեզվի մասին խոսում էին, վիճում: Ստեփանեի մտքած նորաձևությունները աղմուկ էին հանել. վիճում էին դրան դեմ, պահանջում էին վերացնել, Ստեփանոս Նազարյանցը մինչև իսկ ուղում էր «Լապտեր Հայաստանի» հրատարակել լեզուն նորամուծություններից ազատելու համար: Հարցը, իհարկե, կարեւոր էր: Բայց Արծրունին գալիս էր այդ վեճերի ապարդյուն լինելը ցույց տալու: Ապարդյուն, իհարկե, ընդհանուր տեսակետից: Միևնույն չէ: Ունեցեք նույնիսկ շատ լավ մշակված, կանոնավոր լեզու, ի՞նչ օգուտ, երբ ժողովուրդը կարդալու բան չունի: Լեզվի մասին էին վիճում, բայց ո՞ւմ համար, քանի որ ժողովուրդը սեր չունի դեպի գրականությունը, հայերեն չի կարդում: Արծրունին շարունակում է. «Պարոն Ե. Ս., որը «Հայկ. աշխ.» օրագրին (№ 9) Մոսկվայից նամակ էր գրել, ասում է յուր նամակում ձեր օրագրի նորաձևությունների պատճառով. «Շատերը հեռացել են, կհեռանան և մնացորդը... ամենքը գոչեցին, բողոքեցին, մեծից մինչև փոքրը... Ժողովուրդին ընթերցանություն է հարկավոր, ընթերցանություն և ոչ այլ, բեն, դիմ նոր ի նորու ուսուցանել: Յունվարը հ-ով գրել, յայտարարությունը կամ յայտությունը հ-ով, ոչինչ առաջադիմություն չի առաջանալ»:

Իմ միտքս այն է, որ եթե արգարե հասարակությունը հարկավորություն է դրացել կարդալ և մտածել, նորան անհերքելի կլինեն հեռանալ կարգալույց և թողնել միակ օրագիրը միայն այն պատճառով, որ այն օրագիրը թեպետ և գեղեցիկ հոգևածներ է տալում, բայց «չունվար» հ-ով է գրում, և «վերայ» առանց յ տառի և այլն:

Կարծեմ, որ պ. Ե. Ս. սխալվում է, ասելով, թե «Ժողովուրդին ընթերցանություն է հարկավոր»: Եթե ժողովուրդին ընթերցանություն «հարկավոր» լինեն (հայերեն լեզվով), Կովկասում երկու օրագիրներից առավել կլինեն, և այդ երկու օրագիրները այնքան աղքատ չէին լինի... Կարծեմ ես հայտնել եմ միտքս սորա մասին շատ անգամ:

Հայերը երբեք ուրախությունը չէին կարդում, երբեք չէին ստորագրվում որևիցե օրագրին, որևիցե նպատակ աչքի առաջ ունենալով. նոքա մինչև այժմ ևս չէին հասկանում, թե հարկավոր է օրագիրը մտածելով կարդալ և ոչ թե ամեն գրված խոսքին հավատալ: Մինչև այժմ հայերը մի որևիցե օրագրին ստորագրվելով, «ազգասիրության» պատճառով էին ստորագրվում և ոչ թե օգտի պատճառով, կարդալու նպատակով, խելք դարձացնելու նպատակով:

Հայն շատ կկամենար հրաժարվել օրագրի ստորագրությունից, բայց մինչև այժմ պատճառ չկար, որ հրաժարվեր... Ազգասեր ես, պետք է հայ օրագիր ստանաս:

Բայց այժմ «Հայկ. աշխ.» օրագիրը «վերայ» բառն առանց յ գրեց և «չունվար» հ-ով գրեց... ահա պատճառ կա հեռանալու և հրաժարվելու ստորագրությունից... «Դու ի՞նչ ես կարծում, պ. Ստեփանեի միտք տամ, որ նա մեր հայկական լեզուն, ազամային լեզուն աղավաղե... չէ... ելքայր, ես ազգասիր

եմ ու ուղեի լավ է ոչինչ չեմ կարդա, հիմար ու տգետ կմնամ, քան թե «չունվար» հ-ով կարդամ և «վերայ» առանց յ տառի...»:

Գուցեցին, բողոքեցին մեծից մինչև փոքր: Տեր աստված... Դուք ի՞նչ արեցիք, պ. Ստեփանե... առաջ հայերը խիստ շատ էին կարդում, այժմ դուք նոցա ազգասիրությունը այնքան միջավորեցիք, որ նոքա վճռեցին, ազգասիրության պատճառով, յուրանց ամբողջ կյանքը տգետ մնալ, բացի օրացույցից ոչինչ չկարդալ...

Ո՛չ, պ. Ե. Ս., իմ կարծիքով դուք սխալվում եք... Ժողովուրդին ամենևին ընթերցանություն հարկավոր չէ:

Գիտե՞ք ինչ կպատահեր, եթե արդարեւ ժողովուրդին հարկավոր լիներ ընթերցանությունը: Եթե նկատել էր, թե օրագիրը մի ալլանդակում է նորա լեզվի ոճը, ժողովուրդը, այո, կգոչեր, կբողոքեր, անբավական կլիներ, բայց որովհետև նա առանց ընթերցանության չէր կարող մնալ, նոր անբավականությունից իսկույն մարդիկներից մեկը օգուտ կքաղեր և կհիմներ մի ուրիշ օրագիր: Փոխանակ գոչելու, հիմնեցեք ուրիշ օրագիր... Չե՞ք կարող:

Այո, ես շատ լավ եմ հասկանում, որ չեք կարող, որովհետև դիտեք, թե ժողովուրդը չէ վարձատրում, չէ ապահովացնում մտավոր աշխատանք. օրագիր հրատարակելը հայերի մեջ նշանակում է յուր անձը քաղցած մահին դո՛հել:

Ո՛չ, մեր ժողովուրդին հարկավոր չէ ընթերցանություն, բայց հարկավոր է մեր ժողովուրդին կարդալ սովորեցնել, նորան ընթերցանությունը սերել տալ, նորան «մտածել սովորեցնել»:

Ես հայկական լեզվի վերա չեմ նայում որպես նպատակի վերա, բայց ինչպես միջոցի վերա: Ոչ թե «կարդանք հայերեն», որովհետև «հայեր ենք», այլ կարդանք հայերեն, որովհետև հայերեն առավել լավ ենք հասկանում, քան թե ուրիշ լեզու: Օրագիր հրատարակեցեք ոչ թե այն նպատակով, որ ընթերցողներից «հայրենասերներ» և «ազգասերներ» շինեք, բայց այն նպատակով, որ հայերից «մարդիկ» շինեք:

Մայրենի լեզվի հարցը Արծրունին այստեղ անցողակի կերպով է շոշափում և այդ պատճառով նրա այն ձևակերպությունը, թե հայերեն պետք է կարդալ այն պատճառով, որ այդ լեզուն ավելի լավ ենք հասկանում, քան մի ուրիշը, բավական խախտու և անհիմն է թվում: Սակայն այս նախադասությունից չպետք է դատել, թե ինչ վերաբերմունք ուներ Արծրունին առհասարակ գիպի մայրենի լեզուն: Մենք դեռ մի քանի անգամ առիթ կունենանք տեսնելու, թե որքան խոր պատճառաբանությամբ էր նա հարկավոր համարում, որ մայրենի լեզվին առաջնակարգ դեր և նշանակություն տրվի կրթության գործում:

Եվ այսպես ահա, Արծրունին բոլորովին այլ կերպով էր լուծում այն ահապին, կյանքի և մահվան նշանակություն ունեցող հարցը, որ այնքան տանջում էր մեր խմբագիրներին: Դա օրվա հարց էր. այն երևույթը, որ հայերի մեջ չէ կազմվում ընթերցող դասակարգ, որ ամսագիրը, դիրքը գնող չէ դառնում, ֆինանսի պես կանգնած էր գրական մարդկանց առջև և մնում էր անհասկանալի: Աշխատում էին հասկանալ նրան. կարծում էին, թե ընթերցող չկա, որովհետև հայը զուրկ է գիտությունից, որովհետև նա բարեխիղճ չէ, հասկանալ չէ ուղում, որ գրականությունը հարկավոր է ազգային դեմք, ինքնությունություն պահպանելու համար: Մենք տեսանք նույնպես, որ «Մեղուն» ընթերցողների պակասությունը թշնամիներին էր վերադրում, մինչդեռ «Հայկական աշխարհը» կարծում էր, թե հայերեն դիրքը, օրագիրը կտարածվեն այն ժամանակ միայն, երբ կրթվածների, ընտրյալների թիվը կբազմանա:

Գրիգոր Արծրունին մտածելով էր այդ տանջող սփինքսին ուրիշ կողմից։ Նա ասում էր. «Գրադանությունը չի, ժողովուրդը չէ կարգում, կարգալու պահանջ չունի. պետք է նրան սիրել տալ ընթերցանությունը, պետք է սովորեցնել նրան մտածելը»։ Մինչև այդ խմբագիրների առջև ժողովուրդն էր մեղավոր։ Արծրունին ասում էր. «Ժողովուրդը մեղավոր է մի հայտնի չափով, բայց մեղք ունին և գորղները»։ Հասկանալով հանգերձ, որ հայերի մեջ լրագիր հրատարակելը նշանակում էր սովամահի դոհ գառնալ, նա, այնուամենայնիվ, ընդունում էր, որ ժողովրդին կարելի է սիրել տալ ընթերցանությունը և պետք է սիրել տալ։ Ստեփանեն էլ մի ժամանակ գիտեր, որ պետք է ընթերցասիրությունը տարածել, բայց մի կարճ միջոցում համոզվեց, որ այդ չէ կարելի անել մամուլի միջոցով, պետք է դեռ սպասել, որ զարգացած մարդիկ շատանան։ Այսպես դատելով, նա, իհարկե, համոզված էր, որ ինքը, իբրև խմբագիր արել է և անում է այն, ինչ հարկավոր էր և պետք էր անել։ Սակայն Արծրունին ասում էր. Ո՛չ, մամուլը չէ անում ինչ հարկավոր է, մամուլը իր պարտականությունը լավ չէ կատարում։

«Հասարակությունը չէ մտածում, ժողովրդին մեջ հասարակական կարծիք չկա, — ասում է նա: — Գոնե օրագիրը պետք է ուղղություն տալ հասարակության կարծիքին»։

Ահա ինչն է մոռացվում, ահա ինչից է այնքան մահամերձ հիվանդ մեր մամուլը։ Եվ Արծրունին այդ պակասությունը ցույց է տալիս մի օրինակով, որ վերցնում է իր մասին եղած գովասանական նկատողությունից, այսինքն նույն «Հայկական աշխարհից»։ «Բայց ի՞նչ ուղղություն են տալիս մեր օրագիրները, հարցնում է նա։

Գրեցեք մի հոդված, օրագիրը կասե. «արժե կարդալ այդ հոդվածը»։ Մի՞թե սա կրիտիկա է։ Ինչի՞ արժե կարդալ այդ հոդվածը։ Ասում է նմանապես. «Խմաստուն հոդված է»։

Ի՞նչ է նշանակում «խմաստուն»։ Մի՞թե այդ բառը հասարակությանը կհասկացնե հոդվածի «ինչ լինելը»։

Օրինակ ես կարդացի մի հոդված և չհասկացա նորան. մյուս հոդվածը կարդացի և չհամաձայնեցի նորա մտքերին։ Մի՞թե այդպիսի և սորա նման խոսքերը «արժե կարդալ այդ խմաստուն հոդվածը» ինձ կհասկացնեն ինչ որ ես չեմ հասկացել, ինձ կմեկնեն այն մտքերը, որոնց հետ ես համաձայն չեմ։

Օրինակ, իմ «Համալսարան» հոդվածի մասին պ. Հայասերը ասաց, թե նա «քաղցր տպավորություն ունեցավ հասարակության վերա»։

Ինչի՞ քաղցր տպավորություն ունեցավ նա հասարակության վերա։ Նորա՞ համար, որ ես հայ եմ և հայերեն հոդված գրեցի կամ նորա՞ համար, որ ես ասացի, թե համալսարանի հիմնելը առավել վնաս կբերի, քան թե օգտուր։ Կամ թե նորա՞ համար, որ ես հասարակական դասախոսությունների միտք տվի... կամ թե նորա՞ համար, որ ես ասացի, թե որքան հեռու փախչենք մեր տղետ ծնողներից, այնքան լավ կլինի։

Հայտնի չէ ինչի նա «քաղցր տպավորություն» ունեցավ։

Մի՞թե այդպիսի խոսքերը կարող են ինչևիցե օգուտ բերել կարդացողին, մի՞թե կարող են մարդին ինչևիցե միտք մեկնել, հոդված հասկացնել, ուղղել հասարակության կարծիք։

Ժողովուրդը չէ մտածում, և օրագիրը պիտի սովորեցնե մտածել...

Ստեփանեն ոչինչ չպատասխանեց. ընդհակառակն, երբ 1868-ին «Մեղուի» մեջ տպվեց Արծրունու «Շարունակ»-ը թե ոչ՝ հոդվածը, նա «Հայկական աշխարհում» նորից տպեց մի-այդպիսի նկատողություն, այն զանապա-

նությամբ միայն, որ «խմաստուն հոդված» չէր այս անգամ գրված, այլ «խմաստալից հոդված»։

Հետևելով ժամանակագրական կարգին, մենք «Ազգային գրատուններ» հոդվածից հետո պիտի շարունակենք «Ի՞նչ է կնամարդ» անունով հոդվածը, որը տպվեց «Հայկական աշխարհի» 1868 թ. № 1-ի մեջ։ Այդտեղ Արծրունին նորից կանանց հարցն է պաշտպանում եվրոպական հեղինակավոր մարդկանց վկայությունների միջոցով, մեջ է բերում գիտնական աշխարհի տպացույցները, թե կինն էլ միանգամայն ընդունակ է աշխատանքի, հետևաբար ոչ մի հիմք չկա զրկելու նրան գործելու հնարավորությունից։ Մենք նորից չենք դիմի այդ հոդվածի մանրամասնություններին, քանի որ արդեն գիտենք, թե ինչ հայացքներ ունեն Արծրունին կանանց հարցի վերաբերմամբ։ Կասենք միայն, որ գրելու ձևի, մտքեր քարոզելու, համարձակ, նոր եզրակացություններ բերելու և ապացուցանելու մեջ նա ավելի և ավելի առաջադիմում է։ Օրինակ, որքան գեղեցիկ է այս ձևակերպությունը. «Ոչ վատը ճանաչել արժանավորություն չէ, բայց այն է արժանավորությունը, երբոր մարդս լավն ու վատը իմանալով, լավը վատից կարող է զանազանել»։

Մինչև այժմ Գրիգոր Արծրունին խոսում էր գլխավորապես դաստիարակության մասին, դնելով նրա մեջ հասարակական հարցերի քննադատություն։ Բայց ահա 1868-ին նա տալիս է և գրական քննադատության առաջին փորձը։ «Երկուսից ո՞րն է լավը» հոդվածում նա պատասխանում է այն հարցին, թե ինչ են գեղարվեստական ստեղծագործությունները։

Ասում են, թե չպետք է կարդալ այնպիսի վեպեր, որոնց մեջ կյանքի անբարոյական, վատ կողմերն են նկարագրված։ Այդպիսի վեպերի ընթերցանությունը կարող է անբարոյականացնող ազդեցություն ունենալ երիտասարդ սերունդի վրա։ Պիտարեր առհասարակ բացասական վերաբերմունք ունեն դեպի գեղարվեստը, համարելով նրան անօգուտ մի բան։ Դաստիարակության մասին գրած իր մի հոդվածում Պիտարեր սաստիկ դատապարտում էր այն ծնողներին, որոնք թույլ են տալիս իրանց երեխաներին կարդալ Պոլ դը Կոկի, Դյումա հոր և Դյումա որդու վեպերը։ Դրանք ամոթալի դատարկապորտության պտուղներ են, ալլանդակ և անբարոյական բաներ։ Գրիգոր Արծրունին հակառակվում է այդ մտքին։ Եվ այստեղ էլ մենք տեսնում ենք ազատ մտածողության, ազատ պարզացման համոզված կողմնակցին։

Նա հարցնում է, թե ի՞նչ նպատակով են գրվում գրական ստեղծագործությունները։ Գրողն իր միջավայրի, իր հասարակության, իր ժամանակի պտուղն է, արտահայտություն է։

«Որովհետև գրողները միակ, առանձնապես չեն ապրում, իսկ հասարակության մեջ են ծնվում ու ապրում, հասարակության կարծիքներ ու տպավորություններ են բաժանում, ուրեմն նորա հասարակության պտուղներ են, ոչ թե երկնքից ընկած հրաշքներ։

Հասարակությունն ինչ կարծիքներ, ինչ ձգտողություններ, ինչ կրքեր ունի, որոնց լավ և վատ հատկություններով, այդ բոլորը այն հասարակության գրողներ ևս ունին, միայն թե նոցա մեջ կյանքի այդ բոլոր երևույթներն առավել հաստատ ուղղություն ստացան, ընդարձակվեցան նոցա ընդունակության միջոցով, զարգացան և գրականական ձևն ստացան։

...Ուրեմն գրողը յուր դարի պտուղն է, յուր ժամանակի արտահայտություն է։

Գրական ստեղծագործությունները գրվում են այն նպատակով, որ սովոր-

րեցնեն հասարակութիւնը մտածել և իր կյանքը քննել, ուրեմն և ձգտել դեպի լավը, դեպի առաջադիմութիւնը:

«Մարդկային հասարակութիւնը կատարյալ չէ, նա անբարոյական է լինում, պակասութիւններ ունի: Ի՞նչ միջոցով կարող է նա յուրան լավացնել: Մտաւոր աշխատանքի միջոցով:

Երկու հնար կա մարդիկներին մտածել սովորեցնելու. այդ հնարներն առաջինն այն է, երբ գրողն առաջարկում է հասարակութեանը կատարյալ դատարներ, կատարյալ մտքեր: Երկրորդը այն է, երբ գրողը ներկայացնում է հասարակութեանը նորա կյանքի պակասութիւններ:

Առաջինը ներկայացնում է յուրանից հնարած լավ օրինակը, կատարյալ դադափարը, երկրորդը ներկայացնում է իսկական կյանքի մեջ գտնված կոդմը, կամ եթե կարելի է ասել, ներկայացնում է վատ գաղափարը:

Առաջինն առաջարկում է հասարակութեանը ձգտել դեպի «լավը», երկրորդն հրավիրում է հասարակութիւնը քննել բոլոր նորա մեջ գտնված «վատը» երկուսից ո՞րն է լավը:

Նա կարծում եմ, որ ինչպես առաջին, նույնպես և երկրորդ հնարները լավ են և օգտալետ են:

Հարկավոր է, որ մարդս, ձգտելով դեպի լավը, աչքի առաջ կատարյալ գաղափար ունենա: Բայց նմանապես հարկավոր է նորան և յուր սեփական պակասութիւններ իմանալ և քննել, որ նա հնար ունենա այդ պակասութիւններից բժշկվելու:

Այս հասկացողութիւնը գեղարվեստական երկերի մտքին Գրիգոր Արծրունին պահեց մինչև իր կյանքի վերջը և նրա մահից մի տարի առաջ գրված մի գրական քննադատութեան մեջ մենք տեսնում ենք այս միևնույն վերաբերմունքը դեպի գեղարվեստի մեջ տիրող ուղղութիւնները: Համասարապես հարգելով այն ուղղութիւնը, որ կյանքի անողորմ մերկացում և վերլուծում է տալիս և այն, որ խուսափում է այդ վերլուծումից և ներկայացնում է կատարելատիպեր և իդեալներ, Արծրունին ինքն անձամբ ամենի համակրում էր այս վերջին, գաղափարական ուղղութեան. դրա ապացույցն է նրա «էվելինան»: Սակայն նա ընդունում էր մյուս, նատուրալիստական ուղղութեան օրինականութիւնն ու օգտակարութիւնն էլ և ոչ միայն չէր վրդովվում այդ ուղղութիւնի, շատ շատերի նման չէր աղաղակում, թե նա բարբերի կատարյալ ապականութիւն է առաջացնում, այլ ընդհակառակն, համարում էր նրան անհրաժեշտութիւն, կյանքը ճանաչելու, կեղտերը մերկացնելու մի լավ միջոց: Շարունակելով իր դատողութիւնները, նա ասում էր. «Եվրոպայի հասարակութեան մեջ պակասութիւններ կան, անբարոյականութիւն կա, բայց և կան մարդիկ, որոնք այդ պակասութիւնները հայտնում են, անբարոյականութեան երևույթները քննում են:

Մեր ժողովրդի մեջ, հայերի մեջ, մի՞թե պակասութիւններ չկան, մի՞թե անբարոյականութիւն չկա, բայց կա՞ն արդոք Պոլ դը Կոկի կամ Դյումաների նման գրողներ, որոնք ներկայացնեն հասարակութեան կյանք, պակասութիւններ հայտնեն:

Եվրոպացիների մեջ անբարոյականութիւն կա, բայց միևնույն ժամանակին նոքա և գրողներ ունին, որոնք հայտնում են անբարոյականութիւնը: Մեր մեջ, հայերի մեջ, անբարոյականութիւն կա, բայց մենք մեր անբարոյականութիւնը չենք հայտնում:

Երկուսից ո՞րն է լավը:

Իհարկէ, անբարոյականութիւն մերկացնելը: Եվ Արծրունին գտնում է, որ քանի որ մենք չունինք մեր սեփական կեղտերը մերկացնող հեղինակներ, գոնե պիտի օգուտ քաղենք օտար գրականութեան գրքերից, գոնե նրանց պիտի կարգանք, որպեսզի սովորենք առհասարակ մարդկային անբարոյականութիւնը քննել:

«Պոլ դը Կոկը և Ալեքսանդր Դյումա որդին յուրանցից չեն հնարել այն անբարոյականութիւնը, որ նոքա նկարագրում են: Այն անբարոյականութիւնը կա, ուրեմն ոչ ոք իրավունք չունի նորան չիմանալ»:

Իմանալը պարտավորական է, իմանալուց վախ չկա, վտանգ չկա: Ինչպե՞ս: Արծրունին վստահ է քննող, զտող, զարգացած մտքի վրա: Կա այդ միտքը, և մարդն այնքան ուժեղ է, որ անբարոյականութիւնը նրան չի դիպի, նրան չի վարակի, ընդհակառակն, արիւթիւն կներշնչե նրա դեմ կռիւնու, նրան ոչնչացնելու համար: Եվ ահա որքան գեղեցիկ կերպով է նա ձևակերպում իր անսահման վստահութիւնը դեպի զարգացած, ուժեղ միտքը. «Կամ (կոյցն) այնքան փոքր հույս ունինք մեր բնութեան զորութենից, մեր խելքից և մեր բարոյական զորութենից, որ վախենում ենք ողմաններ կարգալով այն ողմանների մեջ նկարագրված պակասութիւններից օրինակ առնել...»

Եթե այսպես է, շատ լավ ենք անում, որ չենք կարդում:

Եթե այդպես է, շատ լավ ենք անում, որ մեր երեխաներին ևս կարգալ չենք տալիս այն գրքերը: Եթե մենք մեղ այնքան թույլ, չբացված և անբարոյական ենք համարում, որ երեխաներին չենք իմանում մեկնել գրքերի մեջ նկարագրված պակասութիւնները, առավել լավ կանենք, որ նոցա շտապ այն գրքեր կարդալու: Եթե մենք ինքներս ևս մեղ այնքան թույլ ենք համարում կամ զգում, որ Պոլ դը Կոկի ողմանը կարգալով, փոխանակ մտածելու նորա մեջ նկարագրված անբարոյական անձից օրինակ կառնենք և մենք ևս նորա նման անբարոյական կդառնանք... առավել լավ կանենք, որ չկարդանք»:

Եվ այսպես, Արծրունին այստեղ էլ, ինչպես «Աղգային գրատուններ» հոդվածում, ամենորդ, նույնիսկ վնասակար է համարում սահմանափակումների մեջ դնել ընթերցանութիւնը, պահանջում է, որ ընթերցողն ազատ լինի իր ընտրութիւնների մեջ, որ դաստիարակողը լինի կյանքն իր դրական և բացասական կողմերով: Միակողմանի դաստիարակութեան թշնամի լինելով, Արծրունին, իհարկէ, չէր էլ կարող ուրիշ կերպ գատնել: Գրքերի բովանդակութիւնն ինչ ուզում է թող լինի. մտքերը, գաղափարները թող հակասական լինեն: Ի՞նչ վնաս: Գլխավորն այն է, որ ընթերցողը լինի պատրաստված: Բացված մարդ, ահա այն գրութիւնը, որի մեջ մարդկութեան յուրաքանչյուր անդամ կարող է և պարտավոր է ամենայն ազատութեամբ և համարձակութեամբ իմանալ շարն ու բարին իրանց ամբողջ մերկութեամբ: Որպիսի՞ հավատ դեպի բաղմակողմանի, լայն զարգացումը: Արծրունին երբեք չչեղվեց այդ ջերմ հավատից, երբեք չթուլացավ այն պաշտամունքի մեջ, որի մարմնացումը «բացված մարդն» էր:

Մենք տեսանք, թե Գրիգոր Արծրունին ինչպես էր բացատրում այն հանգամանքը, որ հայերի մեջ մամուլը ոչինչ հեղինակութիւն չունի: Մամուլը հասարակական կարծիք չէ առաջացնում, մտածելու նյութ չէ տալիս հասարակութեան, ասում էր նա: Ինքը՝ այդ նոր սկսող հրապարակախոսը, ուներ մի առանձին շնորհք իր գրչով ազդելու, մտքեր հարուցանելու, որովհետեւ գիտեր թարմ, հետաքրքրական հարցեր արծարծել: Այսպես, նրա «Գեղարվեստի ազդեցութիւնը և համալսարան» հոդվածը, ինչպես վկայում է ժամանակակից-

ներից մեկը¹, «ձեռքի ձեռք անցավ», տարօրինակ թվաց, «Հայկական ա-
խարհը» վկայեց, որ այդ հոգվածը «առանձին քաղցր տպավորություն» թողեց
ընթերցողների վրա: Մենք տեսանք, որ Արծրունին ուղում էր իմանալ, թե
ինչու քաղցր տպավորություն է թողել հոգվածը, ուղում էր իմանալ հրապա-
րական կարծիք իր մտքերի մասին, կրիտիկա: Բայց ոչ ոք չխոսեց մամու-
լի մեջ: Միայն մասնավոր խոսակցություններից իմացավ Արծրունին, որ կան
մարդիկ, որոնք բոլորովին համաձայն չէին նրա հետ, առարկություններ ունեին
նրա դեմ: Ուստի նա մի անգամ էլ վերադարձավ Թիֆլիսում համալսարան հիմ-
նելու հարցին, տպագրելով «Հայկական աշխարհի» մեջ «Կրկին համալսարանի
մասին» հոդվածը: Այդտեղ նա ջրում էր բերանացի առարկությունները, սա-
կայն նա իրողություններ և փաստեր չէր բերում: Մենք արդեն մանրամասն
գիտենք, թե ինչու Արծրունին դեմ էր Թիֆլիսի համալսարանին:

Անշուշտ այդ նոր հոգվածն էլ օտարոտի պիտի թվար շատերին: Սա մի
նշանավոր երևույթ է, այս օտարոտի տպավորությունը: Նշանակում էր, որ
հայ ընթերցողը սովոր չէր այդպիսի ինքնուրույն մտքերի, նշանակում էր, որ
Գրիգոր Արծրունին սովորական գրողներից չէր, այլ իր գրվածքներով մտցնում
էր ոչ միայն քաղցր տպավորություն, այլև դարձանք, մի թերահավատ տրու-
մադրություն, որ կարծես հարցնում էր. «Ե՞րբ է նա ապում»: Մեր անշար-
ժություն, մեր մտավոր տափակության մեջ ընթերցողը չէր սպասում այդպիսի
համարձակ նորությունների: Եվ ինչու՞ միայն ընթերցողը: Հայ խմբագիրն էլ
հանկարծակի էր գալիս, շփոթվում էր, չգիտեր, թե ինչ անե Արծրունու գրե-
վածքների թողած օտարոտի տպավորության տակ:

Այդ կողմից շատ նշանավոր է Արծրունու «Գրականություն չկա» հոգ-
վածը, որ տպագրվեց «Հայկական աշխարհի» սեպտեմբերի համարում: Ստե-
փանեն դրեց հոգվածի սկզբում մի ծանոթություն, որ նրա կատարյալ շվա-
րումն է ցույց տալիս և միևնույն ժամանակ շատ լավ պատկերացնում է աշի
տպավորությունը, որ թողնում էր Արծրունին հայկական շրջանների վրա:
Բանից դուրս է գալիս, որ նա ութ ամիս պահել էր հոգվածը, չկարողանալով
իմանալ, թե ինչ անել. տպել թե չտպել: Ահա մեր խմբագրի խոստովանու-
թյունը. «Այս հոգվածն ստացել ենք հունվար ամսին: Բայց, ցանկանալով
օրագրումս ավելի այնպիսի հոգվածներ հրատարակել, որոնց համար պատաս-
խանատու կարող էինք մենք ևս դառնալ և սորան այսպիսի հոգվածներից
չհամարելով, դժվարանում էինք հրատարակել: Միևնույն ժամանակ բոլորու-
վին ցանկանում էինք մտածող ընթերցողներին մասնակից կացությունելու այն
խելացի և միանգամայն օգտավետ մտքերին, որոնք գտնվում են այս հոգվա-
ծում: Ուստի մենք ահա հրատարակեցինք այս հոգվածը, պատասխանատու-
թյունը նույն ինքն հեղինակին թողնելով»:

Իսկ որ տարօրինակ հանգամանք: Մարդը չէ կարող պատասխանատու-
թյուն հանձն առնել, հետևաբար համաձայն չէ այն մտքերի հետ, որ հայտ-
նում է Գրիգոր Արծրունին. բայց միևնույն ժամանակ այդ մտքերն այնքան
գեղեցիկ և օգտակար են երևում, որ խմբագիրը մեղք է համարում թաքցնել
նրանց ընթերցողից: Համաձայն չլինել և միևնույն ժամանակ խոստովանել
մտքերի գեղեցկությունը՝ ահա ինչ վերաբերմունք է ստեղծվում հայկական
իրականության և Գրիգոր Արծրունու մեջ այդքան վաղ ժամանակից: Եվ այդ
վերաբերմունքն էր տեսնում Արծրունին իր ամբողջ կյանքում:

Մակայն արդար լինենք Ստեփաննի վերաբերմամբ: «Գրականություն չկա»¹
հոգվածը, իսկ որ, անօրինակ մի երևույթ էր մեր մամուլի մեջ: Պատմել նրա
համառոտ բովանդակությունը կնշանակեր զրկել նրան այն ուժից, այն ինք-
նատրոյնությունից, որոնք նրա զարդերն են կազմում: Ուստի մենք կբերենք
համարյա ամբողջ հոգվածը, թույլ տալով մեզ համառոտություններ այնտեղ,
որ այդ հնարավոր է:

I

«Ինչի՞ եք սովորում որևիցե լեզու:

Երեք նպատակով. առաջինը, որ կարողանանք մի հասարակության հետ
հարաբերություններ ունենալ, երկրորդը, որ ծանոթանանք այն հասարակու-
թյան գրականության հետ, և երրորդը, որ կարողանաք ինքներդ այն հասա-
րակությանը նորա լեզվի միջոցով ձեր միտքը հայտնել, շարադրություններ
գրելով:

Ինչի՞ եք սովորում հայկական լեզուն: Միևնույն երեք նպատակով:

Առաջինը, որ կարողանանք հայկական հասարակության հետ հարաբերու-
թյուններ ունենալ... Բայց հայկական հասարակության հետ հարաբերությու-
ններ ունենալու համար անպատճառ հարկավոր չէ հայերեն իմանալ: Վրաս-
տանի հայերը վրացերեն առավել լավ են խոսում, քան հայերեն. Հայաստա-
նի կողմերի (օրինակ Երևանի) հայերը ոչ թե միայն հայերեն են իմանում,
բայց ամենքը նմանապես և թուրքերեն են խոսում: Վերջապես Ռուսաստանի
հայերը ռուսերեն են իմանում:

Ժողովրդի ստորին դասերը առավել վրացերեն կամ թուրքերեն են խո-
սում, ժողովրդի վերին դասերը, այսինքն ուսում առածները, առավել ռուսե-
րեն են խոսում: Ինձ կասեն, թե նոքա այն պատճառով են խոսում ռուսերեն,
որ ուսում են առել ռուսերեն լեզվով: Հայտնի բան է, սա է պատճառը. ապա
ի՞նչ լեզվով կկամենայիք, որ նոքա ուսում առնեն: Ռուսերեն լեզու մեզ միջոց
է տալիս գիմնազիոններ և համալսարաններ մտնել, իսկ հայերենն այդ միջոց
չէ տալիս, որովհետև հայկական օրինավոր ուսումնարան չկա: Ռուսերենը
մեզ հնար է տալիս ուսումնական գրքեր կարդալ, իսկ հայերենը... բայց սորա
մասին հետո կխոսեն:

Ուրեմն իրողությունը նույնն է մնում, որ հայերի հետ հարաբերությու-
ններ ունենալու համար հարկավոր չէ անշուշտ հայերեն իմանալ»:

II

Երկրորդ նպատակը, որ մարդս պիտի աչքի առջև ունենա մի որևիցե լե-
զու սովորելու ժամանակ, այն է, որ նա կարողանա հասարակության գրա-
կանության հետ ծանոթանալ: Իսկ գրականության հետ ծանոթանում ենք այն
նպատակով, որ նրանից ինչևիցե օգուտ քաղենք:

Ուրեմն մենք հայերեն ենք սովորում, որ կարողանանք հայկական գրա-
կանության հետ ծանոթանալ:

Հայկական գրականություն... Ի՞նչ հայկական գրականություն... Կա՞ր-
գոր հայկական գրականություն: Եվ եթե կա, ինչ օգուտ կարող ենք նորա-
նից քաղել:

¹ Այս վերնագիրը հիշեցնում է ուսն նշանավոր քննադատ Բելինսկու առաջին մեծ հոգվածը,
որ եսլիպես մեծ տպավորություն թողեց ընթերցող հասարակության վրա:

¹ Աղ. Երեցյան, «Գրիգոր Արծրունի», եր. 75:

Նոր հայկական գրականություն չկա: Գոնե ես չեմ կարծում, որ երկու կամ երեք գիրք, չորս կամ հինգ օրագիրներ կարելի էլին հայկականության անվանել: Հին հայկական գրականություն կա, այդ ճշմարիտ է: Հին հայկական գրականությունը ոչ թե միայն հարուստ է, բայց և ուղղություն ունի:

Բայց ի՞նչ ուղղություն: Հարմար է նա արդյոք մեր այժմյան հարկավորություններին: Կարող ենք արդյոք մեր հին գրականությունից այնպիսի մտքեր քաղել, որոնք կարողանային մեր ազգի բարձր մշակույթը նորոգել, և մեր կյանքին ու մեր խելքի ընդունակություններին մի նոր օգտավետ ուղղություն տալին:

Հարկավոր է վերջապես խոստովանել մեր պահանջմունքը. հարկավոր է ասել, թե ի՞նչ է հարկավոր մեզ մեր կյանքը նորոգելու համար:

Կյանքի մեջ երկու կողմ կա. նյութական և մտավորական կողմեր: Այդ երկու կողմերը հարկավոր է զարգացնել:

Նյութական կողմերից մեր ազգին հարկավոր են. երկրագործություն, վաճառականություն, արվեստ, վաճառաշահություն և ճանապարհներ:

Մեր բարոյական կյանքը զարգացնելու համար մեզ հարկավոր են. ուսումնարաններ (աղջիկների և տղաների), գրականություն, օրագիրներ, թատրոններ, հասարակական դասախոսություններ, արհեստ, խելացի և ուսումնական հոգևորականներ:

Մի խոսքով մեզ հարկավոր է հարստություն, նյութական և մտավորական հարստություն: Իսկ հասարակությունը չէ կարող հարստությանը հասնել առանց աշխատանքի: Եվ օրինավոր աշխատանք կազմելու համար հարկավոր է ուսում տարածել երկրի մեջ: Իսկ ուսում տարածելու և ուսում ընդունելու համար հարկավոր է կրկին աշխատանք:

Ուրեմն մեր բոլոր պահանջմունքն ի՞նչ է: «Աշխատանք»՝ մտավորական և նյութական:

Այժմ ես ձեզ հարցնում եմ. կարո՞ղ է արդյոք մեր հին գրականությունը մեր մտավոր և նյութական աշխատանքին օրինավոր ուղղություն տալ, արհեստն աշխատի ուղղություն, որ մեր այժմյան պիտույքներին հարմար լինի: Զե՞ք իմանում...¹

...Մենք մեր հին գրականությունից կարող ենք ծանոթանալ հին հայերի կյանքի հետ: Մեր հին գրականությունը մեզ ցույց է տալիս հին հայերի հարաբերություններ ուրիշ ազգերի հետ, մեզ ցույց է տալիս, որ հին հայերը զորեղ էին, քաջ էին, որ նոցա բարոյական և հոգևորական զարգացումը մեծ աստիճանին էր հասել, որ կնամարդիկ քիչ թե շատ բացված էին, և վերջապես որ հայերը հին ժամանակներից սկսած երկրագործությամբ և վաճառականությամբ էին պարապում:

Այդ բոլորը նա մեզ ցույց է տալիս, բայց նա մեզ չէ ցույց տալիս, թե մենք մեր այժմյան կյանքին ի՞նչ ուղղություն պետք է տանք, որ մեր այժմյան պիտույքներ կատարենք, որ երկրի մեջ աշխատանք տարածենք:

Հին գրականությունը մեզ ցույց է տալիս, թե «մենք ինչ ենք եղել և ինչ ենք արել», բայց նա մեզ չէ ցույց տալիս, թե «մենք ինչ պետք է անենք»:

Մեր հին գրականությունը պատմագրական ուղղություն ունի և բոլոր սորանից այն ազդասիրությունը, որով ոգևորված էին մեր հին գրողները, ես թան բանաստեղծական ուղղություն է տալիս:

¹ Այստեղ Արծրունին հին կյանքի և գրականության մասին վկայություններ է բերում Նովի «Внутренний быт древней Армении» աշխատությունից:

Կարող է արդյո՞ք այդպիսի ուղղության գրականությունը օրինավոր ուղղություն տալ մեր այժմյան պիտույքներին:

Ուստացի, որ մեր այժմյան պահանջմունքը աշխատանք է, մտավոր և նյութական:

Ասենք, թե դուք մտադիր եք երկրագործությամբ կամ շերամապահությամբ պարապելու, կամ մտադիր եք երկաթի հանքեր կառավարելու... Կարո՞ղ է դուք արդյոք ձեր գործը օրինավոր կերպով առաջ տանել, եթե դուք եվրոպացիներ, արևմտյան գրականության և ուսման հետ ծանոթ չեք: Եթե դուք միայն հին հայկական գրականության հետ եք ծանոթ, կարո՞ղ եք դուք օրինավոր կերպով առաջ տանել ձեր գործը: Ոչ, չեք կարող, այնոր համար, որ հայկական գրականությունը չունի ռեալական, գործնական ուղղություն, այնպիսի չունի այնպիսի ուղղություն, որից մարդս կարողանար այնպիսի ուսում և տեղեկություններ քաղել, որոնք նրան հարկավոր լինեին իր ամենօրյա պահանջմունքը կատարելու և հարկավոր աշխատանք կառավարելու:

Երբ ես կամենում եմ երկրագործությամբ կամ շերամապահությամբ պարապել, ես չեմ դառնա դեպի այնպիսի գրականություն, որ պատմագրական և պոետիկական ուղղություն ունի: Կամ երբ ես տեսնում եմ իմ հասարակության տգիտությունը, տեսնում եմ, որ հայրենակիցներս վատ են դատարարվում յուրանց երեխաները, և ես մտադիր լինիմ օրինավոր մանկավարժական ուղղությամբ ուսումնարան հիմնել, ես չեմ դառնա դեպի այն գրականությունը, որը պատմագրական և պոետիկական ուղղություն ունի և որը մի օրինավոր մանկավարժական գիրք չունի...

Կարելի է այն գրքերի մեջ, որոնք վենետիկում, Վիեննայում կամ Կ. Պոլսում են հրատարակվում, կան «մարդկային ամեն գիտություններից առած աշխատանքներ», բայց սոքա միայն թարգմանություններ են և այնքան փոքր թվով են, որ բավական չեն կարող լինել մի ինչևիցե գործ կամ գիտություն իրականացնելու կերպով ուսումնասիրելու համար:

...Ուրեմն իրողությունը նույնն է մնում, որ մենք հայկական լեզու այն պատակով չենք սովորում, որ մեր գրականության հետ ծանոթանանք և նորանից օգուտ քաղենք... որովհետև գրականություն չկա:

III

Ուստացի, որ երրորդ նպատակը, որ մարդս պիտի աչքի առաջ ունենա իր որևիցե լեզու սովորելու ժամանակ, այն է, որ նա կարողանա հասարակությանը նորա լեզվի միջոցով յուր միտք հայտնել ինչևիցե հոգվածների կամ քրեի գրելով:

Սա նմանապես ասացի, որ մենք գրականություն չունինք, որ մենք ոչինչ չենք գրում, իսկ այժմ ես հարցնում եմ ձեզ, ի՞նչ է պատճառը, որ մեր մեջ ոչինչ չէ գրվում:

Պատճառը, որ մեր մեջ ոչինչ չէ գրվում (կամ շատ սակավ է գրվում) այն է, որ մեր հասարակությունը հարկավորություն չէ ղգում դեպի ընթերցանությունը:

Ե՞րբ եք տեսել, որ մի որևիցե բան կատարվի, պատրաստվի կամ ստեղծվի մի հասարակության մեջ, երբ այդ հասարակությունը այն բանի հարկավորությունը չէ հայտնում:

Օրինակ, Ֆրանսիայում, ամբողջ օր աշխատելուց հետո, մարդիկ հարկաբեկություն են ղգում գիրքը միասին հավաքվելու, խոսելու, կոֆե կամ գինի

խմելով օրագիրներ կարդալու, կամ բիբլիոթեկի խորհրդով մարմինը քիչ վարժելու և հասարակության այն հարկավորությունները նայելով հիմնում են Զորանից ամեն քաղաքների մեջ պանդոկները մեծ թվով:

Մեր մեջ մարդիկ չեն զգում հարկավորություն հավաքվելու, օրագիրներ կարդալու կամ խոսելու, ուրեմն և այնպիսի հավաքվելու տեղեր ևս չեն հիմնվում մեր մեջ:

Շվեյցարիայում գրքեր կարդալու հարկավորություն կա, ուրեմն և գրքի ամեն քաղաքում հասարակական գրատուններ կան, որտեղ ուրախությամբ օտար մարդին անգամ ձրի ներս են բերում գրքեր կարդալու:

Մեր մեջ հասարակությունը հարկավոր չէ զգում գրքեր կամ օրագիրներ կարդալու, ուրեմն և ոչ թե միայն հասարակական գրատուններ չեն հիմնվում, բայց և գրքեր անգամ չեն գրվում մեր լեզվով:

Եվ ինչի՞ց պիտի իմացվի, որ մի ինչևիցե բանը ձեզ հարկավոր է, ինչի՞ պիտի իմացվի, օրինակ, որ ձեզ հարկավոր է հացը, շորերը և այլն:

Նորանից կարող եմ ես միայն եզրափակել, որ ձեզ այդ բաները հարկավոր են, երբ ես տեսնում եմ, որ դուք փող եք մխսում այդ բաներ գնելու համար:

Եթե հարուստ եք, ձեր հարստության մեկ մաս եք տալիս նոցա գնելու համար, եթե հարուստ չեք, կաշխատեք և ձեր աշխատանքից ստացած փողով կգնեք ձեզ հարկավոր բաներ:

Մեր մեջ՝ հայերի մեջ հայկական օրագիրներ հրատարակողներ կամ գրքի գրողներ չեն կարող այդ աշխատանքով ապրել, որովհետև այդպիսի աշխատանքը մեր հասարակության մեջ չէ վարձատրվում, ուրեմն սորանից կորելի է եզրափակել, որ հասարակությունը հարկավորություն չէ զգում մտավոր աշխատանքի:

Կամ կկամենայիք, կարելի է, որ գրողը ձեզ համար ձրի աշխատե՞լ: Կկամենայիք ձրի ստանալ գրողի աշխատած գրքերը, կամ կկամենայիք, որ ձրի հրատարակվին օրագրներ... Բայց եթե գրողը ձրի պիտի աշխատե, նա, ապահովացրած չլինելով, երկար ժամանակ չի կարող աշխատել, որովհետև յուր աշխատանքի համար վարձատրված չլինելով, քանի մի ժամանակից հետո կամ պիտի քաղցած մեռնե, կամ պիտի դադարեցնե յուր աշխատանքը և ուրիշ մի բանով պարապե:

Մի՞թե կամենում եք նմանել այն հարուստ մարդին, որ ուսուցչին յուր տունը կանչելով, յուր որդուն դաս տալու համար, պարծենում է, թե բարերարություն է անում ուսուցչին, որովհետև նորան պարապեցնում է, հոգ տալիս նորան... Նա չէ կամենում համաձայնել, որ ուսուցիչը նորան նման պես մեծ բարերարություն է անում, որովհետև լուսավորություն է տալիս երեխաներին: Բավական չէ, որ ուսուցիչը լուսավորում է տղան երեխային, հարուստ մարդը կկամենար, որ նա այդ բանը ձրի աներ... Բայց ի՞նչ չո՞վ պիտի ապրե ուսուցիչը, եթե նա յուր աշխատանք ձեզ ձրի կառաջարկե: Ուրեմն ինչո՞վ եք պարծենում, որ դուք նորա աշխատանքը վարձատրում եք:

Կային, իհարկե, մարդկային պատմության մեջ այնպիսի մարդիկ, որոնք զոհել էին յուրանց կյանքը յուրանց ազգ լուսավորելու համար, որովհետև վարձատրված չլինելով, ձրի ուսուցանելով, քաղցած կամ սպանված էին մեռել: Այն ազգերը, որոնք ունեցել են այդպիսի մարդիկներ, կարող էին, այն երևելի ազգեր լինել, բայց նոքա իրավունք չունին յուրանց «հասարակություն» անունը սեփականացնել: Ինչի՞: Այնոր համար, որ ազգը կարող է յուր «հասարակություն» կանչել միայն այն ժամանակ, երբ նա աշխատանքի է աշխատում:

Կարողություն է զգում առհասարակ և զլխավորապես մտավոր աշխատանքի, որ ամեն ուրիշ աշխատանքների հիմն է և կառավարիչ: Եվ նորանից միայն կարող է մարդս եզրափակել, որ հասարակությանը հարկավոր են մտավոր աշխատողներ, երբ նա ապահովացնում է մտավոր աշխատողներին, այսինքն վարձատրում է հեղինակների աշխատանքներ: Իսկ երբ որ ազգը առանց վարձատրելու մտավոր աշխատողներին, սպասում է, որ դարի մեջ գան մեկ կամ երկու մարդիկ, որոնք ձրի նորան կուսուցանեն և հետո քաղցած մեռնեն... այդպիսի ազգը «ազգ» կարող է յուրան անվանել, բայց նա դեռ չէ հասել այն «սեփականին», որ յուրան «հասարակություն» անվանե:

Բայց ինձ կասեն, թե ես սխալվում եմ, թե հայերը, եթե հարկավորություն չեն զգում հայ լեզվով գրած գրքերը կարդալու, դա չէ նշանակում, որ նոքա առհասարակ պահանջմունք չունին մտավոր աշխատանքին:

Ընդհակառակն, կան նոցա մեջ այդ պահանջմունքը, միայն թե նոքա հարկավորություն են զգում, որ այդ պահանջմունք ուրիշ միջոցով կատարվի, այսինքն, որ գրքեր և օրագիրներ ոչ թե հայ լեզվով գրվեն, այլ արևելյան օտար լեզվով: Որովհետև նոցա լեզու հնացել է, նոցա համար անհասկանալի, կամ անհասկանալի հասկանալի է դարձել և նոցա հարկավոր է այժմ մի ուրիշ, օտար, արևելյան կենդանի, ավելի հասկանալի, աղելի մշակված լեզու...

Կարելի է, որ սա ուղիղ է, պատասխանում եմ ես, բայց այն ժամանակ երկուսից մեկը պետք է ընտրեք:

Եթե հայերը մտավոր աշխատանքի պահանջմունք ունին, բայց կամենում են, որ այդ պահանջմունքը ուրիշ որևիցե օտար լեզվի միջոցով կատարվի և ոչ թե յուրանց «սեփական լեզվի» միջոցով, այն ժամանակ հայերը յուրանց «ազգ» չեն կարող անվանել:

Կամ եթե ամենևին հարկավոր չէ հայերի համար մտավոր աշխատանքը, այն ժամանակ նոքա «հասարակություն» չեն կարող յուրանց անվանել:

Ուրեմն երկուսից մեկը՝

Կամ մենք «ազգ» չենք,

կամ «հասարակություն» չենք:

IV

«...Ուրեմն, եթե մենք այն նպատակով հայկական լեզու չենք սովորում, որ հարաբերություններ ունենանք, այն նպատակով ևս չենք սովորում, որ կարգանք, ոչ ևս այն նպատակով, որ գրենք, ուրեմն ինչի՞ ենք սովորում հայկական լեզու...»

Վա՛յ... Այդ է պահաս... Հայեր ենք ու հայերեն չսովորե՞նք...

— Ես ձեզ չեմ ասում, թե հայերեն մի սովորեք, բայց ես ձեզ հարցնում եմ ի՞նչ նպատակով եք սովորում հայկական լեզու, կամ ի՞նչ օգուտ եք քաղում այդ լեզու սովորելուց:

— Ի՞նչ է ասում... օգուտը ո՞րն է... հայ ես, պետք է հայերեն սովորեմ: Ուս պատասխան չէ:

* * *

Եվ իրավ, դա պատասխան չէր: Այդպիսի մութ, անորոշ, օգուտի պատասխանով չէր լուծվի այնքան կարևոր ու մեծ հարց, որպիսին է մայրենի լեզուն:

Այստեղ Արծրունին համառոտ կերպով նորից կրկնում է իր ասածները:

մի աղբի համար: Հայն իր լեզվի վրա ուշադրություն էր դարձնում աղբաբար, մինչդեռ անհրաժեշտություն պիտի դարձներ իր համար օգտակարության տեսակետից, պիտի նրան ընտրեր իբրև ամենազորեղ զենք իր նյութական և մտավոր հարստության, իր հրջանկության համար: «Ես ձեռք չեմ տալ թե հայերեն մի սովորեմ: Արծրունին, այո՛, այդ չէր ասում: Չէր ասում այն, թե եթե չկա հայկական գրականություն, դա նշանակում է, որ նա չպիտի էլ լինի, թե ժողովրդի մեջ ընթերցանություն պահանջ չկա, չպետք է էլ փորձել ընթերցանությունը պահանջ դարձնել: Արծրունին ուղում էր միայն հաստատել իրողությունը, այն, որ գրականություն չկա: Եվ դուք տեսնում եք, թե որ պիտի ուժեղ տրամաբանությամբ էր նա այդ հաստատում: Հաստատելուց հետո նա դիմում էր հայերին և հարցնում էր, հրե դրությունն այսպես է, ի՞նչ եք ուղում անել:

Եվ հարցը այդպես չլուծված չէր թողնում Արծրունին: Ասելով, թե դու պատասխան չէ, նա ամեն ինչ վերջացրած չէր համարում: Իր հաջորդ հարցվածը, «Իդեալիստներ» վերնագրով, նա սկսում էր այն խոսքերով, որոնցով վերջացրել էր «Գրականություն չկա» հոդվածը:

«Այո՛, սա պատասխան չէ, — գրում էր նա, — կամ ավելի լավ ասեմ, սա պատասխան է, բայց սա «Իդեալիստների» պատասխան է»:

Վաթսուհական թվականների այն սերունդը, որ պահանջում էր գործ, դրական գիտություն, աշխատանք հասարակաց բարիքի համար, «Իդեալիստ» փոխինչ հեղինակն անուանում էր մկրտում այն մարդկանց, որոնք գաղափարների երկրպագելն էին համարում առաջադիմության ամենալավ միջոցը: Իդեալիստ դա ռեալիստի հակապատկերն էր: Ռեալիստը պահանջում էր մարդու գործունեությունից, տաղանդից, ընդունակությունից անմիջական, իրական օգուտ մինչդեռ իդեալիստը հավատում էր, որ միայն հացով չէ մարդ ապրում: Արծրունին, իբրև նոր սերունդի ներկայացուցիչ, այս հոդվածի մեջ շատ խիստ գուլներով դուրս էր բերում ռեալիստի պատկերը, արհամարհանքով վերաբերվելով դեպի իդեալիստները: Ծիշտ է, մեղանում չկար հարուստ գրականություն, չկար մանավանդ գեղարվեստ, որի շուրջը հաճախ ընդհարվում էին իդեալիստները և ռեալիստները, բայց և այնպես, մեղանում էլ շատ թեթև կերպով գծագրված էր երկու սերունդների, հայրերի և որդիների գոյությունը: Կային մեղանում շատ իդեալիստներ, դրանք հիսնական և վաթսուհական թվականների հասարակական հոսանքների ազդեցության տակ կրթվածներն էին: Ահա երևան էր գալիս և անողոք ռեալիստը, որ գալիս էր օգուտ պահանջի և ժխտելու այն, ինչ օգուտ չէ տալիս: Մեր գրականության մեջ ոչ ոք չէր ներկայացրել աշխատավորի, գործնական ռեալիստի պահանջները: Այդ անուն էր Արծրունին: Եվ որքան սիրուն կերպով. «Գիտե՞ք «Իդեալիստ» ինչ է նշանակում, — հարցնում է նա և պատմում.

Ես ծանոթ էի մի նկարչի հետ: Այդ նկարիչը շատ գեղեցիկ կերպով է նկարում սարեր, ձորեր, երկինք ու ջուրը:

Մի անգամ նորա պատկերների վերա նայելով, ես հարցրի նորան. «Ի՞նչ աշխարհիս երեսին ազնիվ ու գեղեցիկ բաները ամեն մարդի համար հավասար կերպով հասանելի չեն: Օրինակ ձեր գեղեցիկ նկարչությունները, որոնք բնության պատկերներ են ներկայացնում, հասկանալի են միայն քիչ թիվ շատ ուսում առած մարդին, բայց ժողովրդի ամեն անդամին, մանավանդ հաս-

տի մարդին, արվեստավորին՝ օրինակ, հասկանալի չեն: Ձեր պատկերներ, ո՞վ կգնե, — այնպիսի մարդ, որ ավելորդ փող ունի: Ձեր պատկերը, երբ ոչ չափիչում էր գաբսած, ուր ժողովուրդը նորան տեսնելու էր գնում, ձեր պատկերը ո՞վ հասկացավ...

Շատ սակավ մարդիկ նորան հասկացան և այնպիսի մարդիկ, որոնք քիչ թիվ շատ բացված էին:

Իսկ ժողովուրդը... նորան ի՞նչ, որ դուք գեղեցիկ կերպով սարեր ու ջուր եք նկարում... Նա որիչ հարկավորություններ ունի, նա աղքատ է, նա հարկավորություն է զգում յուր կյանքը լավացնելու, նա աշխատանքի է կարոտ, նա անբարոյականության մեջ է, նա մարմնի ու հոգու պակասություններ ունի... նորան ի՞նչ, որ դուք նկարում եք բնությունը:

«Ես նկարում եմ բնությունը, — պատասխանեց նկարիչը, — որովհետև բնությունը գեղեցիկ է: Ամեն գեղեցիկ բանի տեսարանը գոյացնում է մարդիս մեջ բարձր ու ազնիվ զգացմունք, գոյացնում է գեղեցկության ճաշակը և մարդում է նորա սիրտը կոպիտությունից, կոպիտ զգացմունքից»:

— Շատ գեղեցիկ կերպով եք խոսում, պարոն նկարիչ, բայց մի՞թե դուք կարծում եք, թե ժողովուրդը ժամանակ ունի (և այնքան զարգացած է), որ կարողանա ձեր գեղեցիկ նկարչություններից այդ ուսմունք քաղել: Դուք կամենում եք նորան կոպիտությունից ազատել, նորա զգացմունքը մաքրել... բայց ժողովրդի կյանքն ինքն կոպիտ է: Նորան կոպիտությունից ազատելու համար, նորա կյանքը հարկավոր է փոխել: Իսկ ժողովրդի կյանքը փոխելու համար, նորան հարկավոր են աշխատանք և ուսում: Նորան հարկավոր է աշխատել, աշխատել, նորան հարկավոր է տգիտությունից ազատվել, մտածելու սովորել, որ նա կարողանա առավել բարոյական լինել:

Տուր աշխատանքն ես կառավարելու (համար?) ժողովրդին հարկավոր է մտածելու սովորել... Ես ևս ինձ կատարյալ մարդ չեմ համարում, ես ևս ժողովրդից եմ, ես ևս հարկավորություն եմ զգում մտածելու, որովհետև մտածելն ինձ հնար է տալիս առավել արդար կերպով վարվել մարդիկների հետ, երեմն մտածելուց ևս առավել բարոյական եմ դառնում: Ես հարկավորություն եմ զգում մտածելու և կարծում եմ, որ արհեստն անօգուտ չպետք է մնա, այլ նա ևս պետք է օգնե ինձ մտածելու:

Նկարեցեք այնպիսի բաներ, որ ստիպեն ժողովուրդը մտածելու, նկարեցեք հասարակության կյանքից այնպիսի անցքեր, որոնք մեր վատ դատարարականության, մեր տգիտության, մեր նախապաշարմունքի հետևանք ու պտուղներ են... Նկարեցեք մեր բարոյական ու մարմնական պակասությունները, նկարեցեք այն մեր բարոյական պակասությունները, որոնք մեր հասարակության նախապաշարմունքի պտուղներ են, որոնց մենք տեսնում ենք, բայց չգտնեց վերա մենք ուշադրություն չենք կամենում դարձնել, վախենալով հասարակության նախապաշարմունք վիրավորելու... Նկարեցեք հասարակության կեղտը... Նկարեցեք...

— Ո՛չ, պարոն, ոչ... երբեք ես այդպիսի բան չեմ անի և երբեք այն նկարիչը, որ յուր անձն է պատվում, չպետք է այդպիսի բան անե... Արհեստն առավածների գործ է, նորան ո՞վ կհամարձակի ցածրացնել մինչև այն աստիճան, որ նորա միջոցով ներկայացնեն հասարակության պակասություններ,

1 Պետք է ի նկատի ունենալ, որ արհեստ և արվեստ բառերն այն ժամանակ գործ էին անում բոլորովին հակառակ այն նշանակության, որ նրանք ունին այժմ: «Արվեստավոր» այստեղ նշանակում է հասկանալ մեր աշխարհի «արհեստավորի» մարդը և ընդհակառակն «արհեստ» հիմնականում էր պեղարվեստն է:

հասարակության կեղտը... Ո՛չ, ես այդ բարձր, աստվածային գործը կեղտի մեջ չեմ ման ածի... Արհեստը պիտի է արհեստի համար ապրել...

Ընթերցող, հասկացա՞ք դուք ինչ որ ասաց նկարիչը: Նվճարալիցի՞ք արդյոք, ինչ մարդ է իմ նկարիչը... Նա «իդեալիստներն է»:

Իսկ ես իմ նկարչի խոսքերն ամենևին չեմ հասկանում, ճշմարիտ: Ես մի այն այն գիտեմ, որ ես «ժողովուրդ» եմ և կկամենայի, որ անօգուտ բան իրավունք չունենար աշխարհիս երեսին ապրելու: Ես կկամենայի, որ ամեն բան ինձ օգներ լավանալու, ձգտելու դեպի բարոյականությունը, դեպի իմ կյանքի լավացնելը, դեպի առաջադիմությունը... Իսկ այնպիսի նկարչությունները, որ տեղ չեն կայացրած է (թեպետ և երևելի Ռաֆայելի ձևով) գեղեցիկ կնարկներ մարմինը կամ բնության տեսարանը, սարեր, ձորեր ու ջուրը, սորանից ես խոստովանում եմ ձեզ, օտարներից ես առավել բարոյական չեմ դառնում:

Նվճար շարք այսպիսի «իդեալիստներ»: Ահա մեկը գիրք է կարդում: Հարցնում եք նրան ինչպե՞ս է դուք գալիս գիրքը, նա պատասխանում է՝ «շատ լավ է գրած»: Նվճարիչ ոչինչ, նա չի պարզի գրքի արժանավորություններն ու պակասությունները, որովհետև նա գրքից օգուտ քաղելու համար չէ ընթերցանությունը պարապում, այլ «կարդում է... կարգալու համար»:

Ահա մի գրող, դիցուք ֆրանսիացի գրող Լամարտինը: Գրել է նա ահագին քանակությամբ գրքեր: Լեզուն շատ լավ է, կարդում եք մեծ արտածակով: Բայց միտք շատ քիչ կա այդ գրվածքների մեջ: «Այնպիսի գրքեր մեղ չեն դրդում մտածել, բայց ընդհանրապես սպանում են մտածելու ընդունակությունը և ծուռ մտքեր հայտնելով, ոգեորում են իրանց ձեռն շնորհիվ՝ մարդիկ զգալու ու ցնորք»: Դա, ուրեմն անօգտակար գրող է, դա գրում է գրելու համար:

Ահա մի մարդ, որ շատ սիրում է խոսել, բայց խոսել ոչ թե այն նպատակով, որ մի միտք հայտնե, այլ խոսել այն նպատակով, որ առիթ ունենա իր սեփական ձայնը լսելու: Խոսելու ժամանակ նա սիրահարվում է իր սեփական ձայնի վրա: Ուրեմն մի մարդ է դա, որ խոսում է խոսելու համար:

Ահա հարուստի որդին: Ամբողջ օրը ոչինչ չէ անում, իսկ գիշերը թատրոն է գնում: Ինչո՞ւ: «Հասարակություն տեսնելու, իր սեփական անձը ցույց տալու համար և բեմի վերա աղջիկներին... ասուներ տեսնելու համար»: Նա, ուրեմն թատրոն է գնում ոչ թե օգուտ ստանալու համար, այլ թատրոն գնացած լինելու համար միայն: Մինչդեռ բեմի վրա հեղինակը արժարժում է որևէ հարցերի մասին վիճելով, մենք կարող ենք մի հայտնի օգուտ ստանալ, մի հայտնի հայացք կաղմել հասարակական այս կամ այն երևույթի մասին: Հարուստի որդին, որ թատրոնում գտնում է իրան ցույց տալու և ուրիշներին տեսնելու բավականություն միայն, նույնպես «իդեալիստ» է:

«Առհասարակ,— ասում է Արծրունին,— երբ որ մարդը մի գործ անելով մի առանձին նպատակ կամ օգուտ աչքի առջև չունենալով, այն գործի «գործնականություն» մեջ յուր համար բոլոր բավականություն է գտնում, աչքպիսի մարդը «իդեալիստ» է»:

Աչքպես որոշելով «իդեալիստի» տիպը, Արծրունին դիմում է հայ ազգին և ասում է. «Մենք հայերս, ամենքս «իդեալիստներ» ենք:

Երբ որ ես ձեզ հարցնում եմ, ի՞նչ նպատակով եք սովորում հայկական լեզու կամ ի՞նչ օգուտ եք քաղում այդ լեզու սովորելուց: Դուք ինձ պատասխանում եք. «Օգուտը ո՞րն է... Հայ ես, պետք է հայերեն խմանաս»:

Մենք «իդեալիստներ» չենք միթե, երբ որ սեփական լեզու այն նպատակով չենք սովորում, որ նորանից օգուտ քաղենք, որ նորա միջոցով մարդ

այտնենք, հարաբերություններ ունենանք, նորա միջոցով դարդացնենք մեր խելքը, գրքեր կարդալով, կամ հայտնենք մեր մտքերը, գրքեր գրելով:

Մենք «իդեալիստներ» չենք միթե, եթե մենք մեր սեփական լեզու սովորելուց ոչինչ օգուտ չենք քաղում, բայց այնուամենայնիվ սովորում ենք իրան:

Մենք «իդեալիստներ» չենք միթե, եթե մենք մեր լեզու միայն այն նպատակով ենք սովորում... որ սովորենք մեր լեզու: «Ո՛չ, մենք ազգասիրության պատճառով ենք սովորում մեր լեզու»:

Հասկանո՞ւմ եք դուք արդյոք ինչ է ազգասիրությունը:

Ազգասիրությունը այնպիսի զգացումն է, որով մարդը պարտավորվում է «պատվետ» լինել յուր հասարակության:

Ուրեմն, սա ամենևին ազգասիրություն չէ, երբ որ մարդը յուր ազգի լեզու իմանալով, ոչինչ «օգուտ» չէ քաղում այդ լեզվի ուսումից, ուրեմն յուր լեզու իմանալով, ոչինչ «օգուտ» չէ բերում, ուրեմն «օգտավետ» չէ լինում յուր հասարակությանը:

Ազգասիրությունից մարդը պարտավորվում է «օգտավետ» լինել յուր ազգին: Իսկ նա ազգասիրության պատճառով է սովորում յուր ազգի լեզու: Բայց լեզու սովորելուց նա ոչինչ «օգուտ» չէ քաղում և չէ բերում յուր ազգին: Ուրեմն նորա ազգասիրությունը «անօգուտ», աննպատակ ազգասիրություն է:

Այն հայն, որ հայերի մեջ ապրելով, երկիր է փորում, թեև նա «ամենևին» հայերեն չէր իմացել, առավել մեծ ազգասեր է (այնոր համար, որ երկիրը փորելով նա «օգտավետ» է լինում յուր հասարակությանը), ասում եմ, առավել լավ ազգասեր է քան թե այն հայն, որ հայերեն իմանալով, ոչինչ օգուտ չէ քաղում յուր հայրենի դիտենալուց:

Ահա ինչ գրականություն չկար հայերի մեջ: Գրքեր, իհարկե, կային, հեղինակներ, թարգմանիչներ եղել էին և կային: Բայց գրանք «իդեալիստներ» չեն: Դաշիս է ռեալիստ մարդը և ասում է գրականություն չկա: Նրան չեն հասկանում. չեն հասկանում, որ ռեալիստի համար այդ գրքերը, որքան էլ գեղեցիկ լինեն, ոչինչ են, քանի որ օգուտ չեն բերում ժողովուրդին, ոչինչ են, ինչպես կարչի այն հիանալի պատկերը, որ ներկայացնում է բնությունը, բայց որից ոչինչ օգուտ քաղել չէ կարող ժողովուրդը:

Օգուտ, միայն օգուտ: Ինչի՞ս է ձեր մաքուր արվեստը, ինչի՞ս են ձեր ազգասիրական ճառերը, երբ ժողովուրդը տգետ է, անբարոյական հասկացողությունների մեջ ընկած, երբ նա հաց պիտի ճարն իր համար, բայց միջոցներ չգիտե: Ես ժողովուրդ եմ, բացականչում է մեր ռեալիստը ինքնավստահությամբ, պահանջողի խոստովամբ. ես ժողովուրդ եմ, կյանքն ինձ ճնշում է, տապալում է: Ինձ հարկավոր է օգուտ քաղել գիտությունից, քաղաքակրթությունից և ինձ համար այն ամենը, ինչ իմ անմիջական, իրական օգուտից զուրկ է, գոյության իրավունք չպիտի ունենա. ես ժողովուրդ եմ, իսկ դուք ի՞նչ եք տալիս ինձ. ազգասիրական ճառե՞ր, խրատնե՞ր, վարդի ու սոխակի պատմություն...:

Ժողովուրդը, նրա կյանքը, նրա օգուտը, հողը, արդյունաբերությունը և մտությունը, գրական գիտություն՝ ահա ինչ դրոշակով է հրապարակ գալիս լեզունում այդ նոր մարդը: Նվճար խոսքն արտասանված է ժամանակին. դա մի խիստ բողոք էր մեր ուղղագրության դեմ. դա գալիս էր կանգնեցնելու մեր անթույլ ընթացքը, հեղաշրջելու մեր հասկացողությունները գործի և պարտականության մասին: Արծրունին ոչ միայն հայտնում էր մտքեր, այլև պատասխան էր պաշտպանել նրանց: Բայց նրան չէին հակաճառում, նրա դեմ բա-

* Այստեղ «արհեստը» գործ է անված արվեստի իմաստով.— Խմբ.:

նույնպիսի չէին սկսում, թեև նա ինքն էր ըստականի հրապարակումը և ուր հրավերը մենք տեսնում ենք ուղղած նույն ժամանակ «Հայկական աշխարհ»:

«Բեհայիստներ» հոդվածն էլ Ստեփաննի տպագրից չէր տպագրվում: Այսինքն հայտարարվում, թե համաձայն չէ հեղինակի հետ: Խմբագրական կարճ նկատողություններից դենը Ստեփաննի չէր գնում. նա երբեք չհայտնեց, թե ինքն ի՞նչ կա՞ծիքներ ունի, թե ինչո՞ւ համաձայն չէ իր աշխատակցի մտքերին: Արծրունին ինչպես տեսանք, ուղում էր, որ «Հայկական աշխարհը» դուրս գա այդ տնային դիրքից, գոնե ասե, թե ինչո՞ւ է գովում, իմաստուն անվանում նրա հոդվածները: Պատասխան չեղավ: «Գրականություն չկա» հոդվածին կցած խմբագրական նկատողությունը առիթ դարձավ, որ Արծրունին մի անգամ էլ հրավեր ուղղե Ստեփաննին: «Հայկական աշխարհ» 1869 թ. № 1—2-ի մեջ տպված «Նամակ խմբագրությանը» այդպիսի հրավեր է պարունակում: Այստեղ Արծրունին նորից ապացուցանում է, որ ճիշտ է իր ասածը, թե հասարակության կարգալու պահանջ չունի: Եվ ապացույցը հենց ինքը՝ «Հայկական աշխարհ» էր: Խմբագրությունը իր հայտարարության մեջ ասել էր, թե այն ժամանակ նա կկարողանա ընդարձակել իր գործունեությունը, երբ բաժանորդների թիվը կավելանա:

«Ի՞նչ է նշանակում ստորագրողների թվի մեծանալը,— հարցնում էր Արծրունին:— Նշանակում է, թե ժողովրդի մեջ ավելի ու ավելի է հայտնվում կարգալու և մտածելու պահանջմունք»:

Ու դիմելով քաղաքական տնտեսության, նա արծարծում է փոխանակության օրենքը, որ միևնույն բանն է հաստատում: Բայց ինչո՞ւ է Արծրունին հրապարակ հանում մի այդպիսի իրողություն: Որովհետև նա հետադուրս իսկ հետադուրսի պարտքն է մերկացնել իրողությունները ամենայն հնարով: Ասելով, թե ժողովուրդը կարգալու պահանջ չունի, նա ամենին կամեցել մեղադրել ժողովուրդը, հետևաբար և եզրակացնել, թե իզուր է ախտել այդ ժողովրդի համար: Մի մասնագետ ուսումնասիրում է մի լեռնային սառցակույտի դիրքը, հաշվում իմանում է, որ սառցակույտը այսինչ ժամանակ պիտի վայր ընկնե և վնաս հասցնե սարի ստորոտում ապրող մարդկանց: «Մի՞թե դուք կասեք, թե այդ իրողությունը հաստատելով, ուսումնագետը մեղադրում է բնությունը»,— հարցնում է Արծրունին:

Մենք, իհարկե, այդպիսի բան չենք ասի: Հաստատել իրողությունները նշանակում է որոշել հիմնականության հատկությունները, գտնել հիմնականությունը, նրա դիպչողը դնել: Հաստատելով իրողությունը, Արծրունին կանգ չէր առնում: Ո՛չ, հաստատելը բավական չէ: Հիմնական իմանում է, թե ինչ ցավ ունի Հետո: Հետո նա, բնականաբար, հարցնում է՝ ի՞նչ է հարկավոր անել, Արծրունին պատասխանում է. «Նամակիս վերջում կասեմ, թե մեզ, հայերիս, հարկավոր է այժմ (և կարելի է ունենալ) միայն երկու ուղղության գրվածքներ: Որոնք մեզ օգտավետ կարողանային լինել, օգնելով աշխատանքի տարածմանը. նախ այնպիսի ուղղության գրականությունը, որ նոր ժողովրդին առաջնորդե գիտության փաստեր, երկրորդ, որ քննի հասարակական կյանքի երկվությունները»:

Բայց ահա դեռ ուրիշ ինչ կա իմանալու. «Մա չէ նշանակում, որ այդ երկու ուղղություններին հետևելով բոլոր գրողները միևնույն աչքով պետք է

¹ Պետք է նկատենք, որ «Հայկական աշխարհում» շատ ուրիշ հոդվածներ ու նամակներ էին տպվում գրողների պատասխանատվությամբ:

ին երևույթների վերա. ամենևին ոչ, այս երկու ուղղություններին ևս հետևելով գրողներից ամեն մեկը կարող է յուր սեփական հայացքով նայել գործի վրա: Բազմակողմանի կերպով քննված երևույթն առավել հասկանալի է հասարակությանը: Զանազան ուղղություններին հետևող գրողներն անշուշտ հարավոր են գրականության մեջ»:

Մտքերի ազատ փոխանակություն էր ուղում Արծրունին, կարծիքների արբերությունը նա շատ ցանկալի էր համարում: Սա շատ բնորոշ է այն մարդու համար, որին շնորհված էր անսպառ եռանդով մտքեր հուզել մեզանում, ապրին բանականներ բաց անել, գաղափարական պայքար բորբոքել: Թո՛ղ չիշխերը նույնպես հայտնեն իրանց կարծիքները: Իսկ մինչև այդ Արծրունին իր սեփական համոզմունքն էր դնում մտածող հայերի առաջ, ուղղելով նրանց խելացի ըմբոստ ու կծու տողերը. «Իսկ այնպիսի գրվածքները, որտեղ բարոյականություն, կարգ և ազգասիրություն է քարոզվում... այնպիսի գրվածքները թող գրողը տանե... Բավական են մեզ քարոզողները, մանավանդ ազգասիրություն... Հեթեք է այս խափանացած (?), հնացած, մաշված ուղղություն... Մեզ հարկավոր է այժմ աշխատանք, իսկ աշխատանքին կարող է օգնել գրականությունը, միայն այդ երկու ճանապարհներ ընտրելով՝ գիտություն և անուրջություն»:

Այս տողերը ուղեկա ոչինչ անորոշություն չեն թողնում Արծրունու հրապարակախոսական դեմքը ամբողջովին գծագրելու համար: Ամեն ինչ պարզված առաջին քայլերը շափազանց խոշոր, ուղղագնաց, անհողողող են: Բայց ինչ կկամենայինք այստեղ մի հիմնական հարց էլ շոշափել: Որքա՞ն ինքնուրույնություն կար Արծրունու մեջ, որքա՞ն սեփական աշխատանք ուներ նա իր աշխարհայեցողությունները մշակելու, յուրացնելու մեջ: Այս հարցը մեզ անում է մի հետաքրքրական համեմատություն:

Մենք մի քանի անգամ առիթ ունեցանք հիշատակելու մի ոտու գրողի անուն, որի ազդեցությունն այնքան նկատելի էր Արծրունու վրա: Դա Պիսարեն է: Մենք ի՞նչ կապ կա այդ երկուսի մեջ, ի՞նչ էր Արծրունին Պիսարեի վերաբերությամբ՝ արդյոք հետևող թե կրկնող, թարգմանիչ...

Կարդալով Արծրունու ուսանողական ժամանակների մի քանի գրվածքներ (որ, «Բեհայիստներ», կանանց կրթության մասին), մենք իսկույն հիշում ենք Պիսարեին: Անկարելի է չհիշել, որովհետև այդ երկու գրողների մեջ նմանությունը այնքան մեծ է, որ ակամա այսպիսի հարց է ծագում. արդյոք Արծրունին, այդ հոդվածները գրելիս, իր սեղանի վրա բացած չունե՞ր Պիսարեի գրվածքները, արդյոք հաճախ չէ՞ր նայում այդ բաց էջերին:

Վաթսուկական թվականների նոր սերունդին նվիրված մեր տողերում մենք հիշում ենք Պիսարեի մասին: Երբ Արծրունին մտավ համալսարան, Պիսարեի գրքերն անուն վաստակած գրող էր և նրան հափշտակությամբ կարդում էր ամբողջ երիտասարդ Ռուսաստանը: Դեռ 1864-ին նա գրել էր իր «Ռեալիստներ» գրականությունը, մի հրապարակախոսական գոհար, որի մեջ նոր սերունդը տեղեկ էր բերված իր գաղափարներով, հասկացողություններով, պահանջներով: Մենք արդեն գիտենք, թե ինչ էր այդ նոր սերնդի, այդ ռեալիստների գաղափարը: Անձի կատարյալ ազատություն, բնական գիտություն, աշխատանք, իրական օգուտ, զարգացած միտք, մտածող աեալիստ՝ այս բոլոր հասկացողությունները, նոր ժամանակի այս գաղափարները Պիսարեի արծարծել, քննադատել ու վեր է հանել շատ փայլուն կերպով: Դիմենք մի քանի ման-

Պիսարևը անհաշտ թշնամի էր այն ուղղությամբ, որ կոչվում է «առաջնորդ արվեստի համար»։ Նա պահանջում էր, որ բանաստեղծը լինի լր ժամանակ առաջավոր մարդ, ոչ թե երգի լուսին, սոխակ ու վարդ, այլ մտածելու հրաշալիք, ընթերցողին, ոչ թե սեփական փորձիկ զգացմունքները, «եռ»-ը հանձնարարակ, այլ հասարակական հարցերին արձագանք տալ։ Գրողից նա պահանջում էր օգուտ։ Ով որ օգուտ չէ բերում իր գրվածքներով, նա թերուս անհասկացող է, տափակություն է։ Ահա, օրինակ, ինչ է ասում նա բանաստեղծների մասին. «Իմ կարծիքով, ճշմարիտ բանաստեղծը, որի վերջնական իրան տալիս է խիստ ու պարզ հաշիվ այն մասին, թե դեպի ինչ ընդհանուր նպատակ կլինի ուղղված նրա նոր ստեղծագործությունը, ինչ տպավորություն պիտի թողնի այն ստեղծագործությունն ընթերցողների մտքի վրա, ինչ սոցիալական ճշմարտություն ցույց կտա փայլուն պատկերներով, ինչ վնասակար մտորություն արմատախիլ կանե։ Բանաստեղծը կամ մտքի մեծ մարտնչող է, անվաճ և անբիծ «ասպետ ոգու», ինչպես ասում է Հենրիխ Հայնեն կամ թե մի լայն պարադիս, որ զվարճացնում է մյուս շնչին պարագիտներին մանր-մունր մեծ նածություններով։ Միջին տեղ չկա։ Բանաստեղծը կամ տիտան է, որ ցնդում է դարավոր շարժիչ սարերը, կամ թե մի բողոճ, որ փորձերում է ծաղկի փշին»։

Նախապաշարմունքները զգվելի էին Պիսարևի համար. դարգացած մտքի կամ, ինչպես Գրիգոր Արծրունին էր ասում, բացված մարդ է հարկավոր նախապաշարմունքների կազմելու համար։ Նախապաշարմունքների, սրբացրած սովորությունների դեմ Պիսարևը սաստիկ կոչվում էր, մանավանդ կանանց հարյի մեջ։

Կանանց դատարկ ու անմիտ դաստիարակությունը միտք ու հոգի ազդեցություն ունի մի բան է։ Աղջկան ասում են, թե նա կրթված, լուսավորված կին պիտի դառնա։ Բայց ի՞նչ են սովորեցնում նրան։ Փոքր ինչ աշխարհագրություն, մի քիչ քերականություն, հետո պատմությունից այսինչ թվականը և անհուն հետո պար։ Ամեն ինչ վայրիվերո, կցկտուր, անկապ։ Ուղեղը ճնշված է, անմանափակ և ամեն միշտ ձեռք է առնվում, որ նա չգարգանա։ Հարստությունը, գեղեցիկ շորերը, հասարակության դուր գալը կյանքի նպատակներ են դրանց համեմատ էլ կինն ստանում է այն, ինչ անհրաժեշտ է։ Կյանքն ունի նում է դատարկ իրարանցման մեջ։ Կնոջը միշտ ճնշում են խոհանոցի, երգչի, արվեստի և մոդային խանութի մանր-մունր, գրողանոց հոգանքը։

Ռեալիստը պահանջում է ազատել կնոջը այդ սպանող պայմաններից։ Բայց դրա հակառակորդը, որ գեղագետն է (էսթետիկ), բողոքում է, ասելով թե Պիսարևի նման ռեալիստները քանդում են ընտանիքի հիմքերը, քարոզում են անբարոյականություն։ Ո՛չ, այդպես չէ, ասում է ռեալիստը։ Ես սպանում եմ, մտածող ռեալիստ և ես պիտի ունենամ ընկեր և բարեկամ կին։ Երկու լծակիցներ, աշխատակիցներ ենք հասարակության մեջ և տանը։ Ինչը զործում ենք միասին, փոխադարձաբար իրար օգնում ենք, մեկի գիտությունը փորձը լրացնում է այն պակասը, որ ունի մյուսը։ Վերջապես մենք միասին դաստիարակում ենք մեր երեխաներին և այս պարտավորությունը միմյանցից մոտեցնում է մեզ, շաղկապում է մեր հոգեկան շահերը, մեր գոյությունը։ Ես այսպես մենք միմյանց շատ հարկավոր, շատ անհրաժեշտ բարեկամներ։ Երկրներ ենք։ Իմ այսպիսի ընտանիքը կարող է քանդվել, կարող է տեղափոխվել, բայց հասկացողություններ մտցնել իր մեջ։ Ես և կինս միշտ կախված իրար, երբեք չենք հոգնի միասին ապրելուց, միասին աշխատելուց։ Իսկ դեպքեր, երբ գեղագետներ, ուսմանտիկներ, որ ընտանեկան բարոյականության պայծառներ են հանդիսանում, դո՛ւք ինչ հասկացողություն ունիք կնոջ մասին։ Նա...

Սամար վայելչություն է, խաղալիք է։ Ահա հենց այդպիսի հասկացողության վրա հիմնված ընտանիքն է խախտում ու փխրում, որովհետև վայելչության զգացմունքը շուտ է ձանձրանում մեկի հետ մնալուց, իսկ խաղալիքը, հենց որ կորցնում է իր փայլը աղբանոց գցելու իր է դառնում։

Տեսնո՞ւմ եք որքան նմանություններ կան Պիսարևի և Արծրունու մեջ։ Եթե էլ առաջ գնանք, էլ շատ բան կտեսնենք։ Կտեսնենք բառերի, դարձվածքների նմանություններ։ Պիսարևը, օրինակ, գրում է. «Մեր հայրենակիցների ընթերցասիրությունը նպատակ չունի. ուսումնարար ոչինչ չէ որոնում գրքի մեջ, որ մի բանի մասին հարց չէ տալիս, ոչ մի բանի չէ ուղում հասնել»։ Ծիշոտ այս միեկնույն վկայությունը չէ՞, որ տալիս է Արծրունին հայ ընթերցողի մասին։ Պիսարևը, խոսելով կանանց կրթության մասին, դարմանում է, թե ինչո՞ւ իրական դպրոցում առաջնակարգ տեղ չպիտի բռնի բնական գիտությունը, ինչո՞ւ ամոթալի, անպարկեշտ բան պիտի համարվի ծանոթացնել աղջկան արդարականության և բնախոսության հետ այնպես, ինչպես ծանոթանում են պարզապարզիկ։ Ի՞նչ պատճառով պիտի ամոթ լինի, որ կինն իմանա, թե ինչպես է կատարվում մարսողությունը։ Հիշո՞ւմ եք, Արծրունին էլ իր առաջին հոգ-վածում ասում էր. «Ինչո՞ւ է ամոթ աղջկա ձեռքը տալ անատոմիա կամ ֆիզիոլոգիա, ինչո՞ւ եք կարծում, որ աղջկերքը պետք է տգետ մնան»...

Կանգնած այս երևույթի առաջ, մենք մեզ հարց ենք տալիս. ի՞նչ է սա ցույց տալիս։ Ցույց չէ՞ տալիս արդյոք, թե Արծրունին արտագրում էր Պիսարևի մտքերը և իբրև սեփական մտքեր մատուցանում էր հայ հասարակության։

Ո՛չ, ընթերցող։ Այսպիսի վճիռ կայացնել չէ կարելի։

Ահնք կարող ենք ասել, թե Արծրունին կրթվել ու դաստիարակվել է այն ժողովարների ու սկզբունքների վրա, որոնց արտահայտողը եղել է Պիսարևն իբրև այն ժամանակվա երիտասարդության ներկայացուցիչ։ Մենք կարող ենք ասել, որ Արծրունին, իր ժամանակակիցների պես, հափշտակությամբ կարող է Պիսարևի գրվածքները, եղել է նրանց ազդեցության տակ։ Կարող ենք այն էլ ասել, որ այդ ազդեցությունը մեծ դեր է կատարել նրա կյանքի ընթացքում, երբ նա գաղափարներ և սկզբունքներ էր յուրացնում։ Այս բոլորը շատ ճիշտ կլինի։ Բայց այս բոլորը դեռ չէ նշանակում, թե Արծրունին Պիսարևի ընդօրինակողն էր. նա բոլորովին անկախ, ինքնուրույն մտածող էր։

Ոչինչ տպավորություն չէր թողնի Արծրունին, եթե Պիսարևի թարգմանիչը հանդիսանար մեղանում, եթե չունենար իր սեփական դատողությունը, փրկվածությունը, պաշարը։ Ինչպես տեսանք և դեռ կտեսնենք, նա խոր տպավորություն էր թողնում իր գրվածքներով և այդ՝ գլխավորապես մեր համալսարանական երիտասարդության վրա, որ, իհարկե, շատ լավ ծանոթ էր և Պիսարևի հետ, ուրեմն և կարող էր հեշտ նկատել, թե Արծրունին ուրիշի մըտքեր է կրկնում, առանց սեփական ունենալու։

Ով մի՞թե հնարավոր է դառնալ մի օտարազգի հրապարակախոսի պատճեն։ Ո՛չ, դա անհնարին է, որովհետև չէ կարող լինել այնպիսի հրապարակախոսություն, որ կապված չլինի այն ազգի կյանքի հետ, ուր նա գործում է, որ չկերակրվի այն իրականությունից, որին նա նվիրվել է ուղում։ Բավական չէ, որ մենք միմյանց կողքի դնենք ուսումնարանի և հայ Արծրունուն։ Մենք պետք է երկու ժողովուրդներին էլ դնենք իրար մոտ։

Ով ի՞նչ համեմատություն կարող է լինել ուսումնարանի և հայ կյանքի մեջ։ Ռուսների ունեին մեծ գրականություն՝ փառալուրծ անունների մի երկար շարքով։ Ունեին համալսարաններ, բարեկարգ դպրոցների մեծ թիվ, հարուստ

մամուլ, աչքի ընկնող գրողների բազմություն, հասարակական և կուլտուրային հարցեր, բանական, ուղղություններ: Իսկ մենք, ի՞նչ տանինք մենք: Մենք ղեկ սխույստիկներ էինք, տիրացու ազգասերներ և մեր անցյալում միայն մի «Հյուսիսստիալ» ունեինք, այն էլ մեր անտարբերության, մեր թշնամության զոհված, կես-կուշտ կես-քաղցած «Հյուսիսստիալ»: Գրականությունը շունենք մեզանում 100—200 բաժանորդով էր լրագիր կամ ամսագիր ապրում:

Այսքան տարբեր հասարակությունների մեջ հրապարակախոսությունը չէր կարող միևնույն նպատակներն ունենալ, միևնույն ճանապարհներն ընտրել: Պիսարեր խիստ քննության էր ենթարկում ուսուցչական համալսարանական կրթությունը: Արծրունին չէր կարող նույնն անել, քանի որ մի ուսուցչական համար մեծ պակասություններ ունեցող համալսարանը հայի համար շատ լավ էր: Եվ Արծրունին, պահանջելով, որ նոր սերունդը ազատված լինի ասիական բռնակալ ընտանիքի սպանող ազդեցությունից, չէր ուզում, որ համալսարանը հիմնովի մեր երկրում, որպեսզի երիտասարդությունը դիմե օտար երկրներ, Ռուսաստան և արտասահման, բացվելու, դարգանալու համար: Արծրունին տեսնում էր, որ հայը կարող է մեծ դահլիճ վարձել, պահարաններ առնել, բայց չէ կարող դրանցից ժողովրդական գրագրան կազմել, քանի որ չկա ամենազխտաբեր՝ գիրքը: Պիսարեին այսպիսի դժբախտ իրողություն չէր կարող տանջել: «Գրականություն չկա» հոգվածն Արծրունին կարող էր գրել և ոչ թե Պիսարեր, որովհետև միայն հայ հրապարակախոսի առջև էր արձանագրած այն հրեշավոր երևույթը, որ մայրենի լեզուն սովորվում է, գործ է ածվում իբրև ազգասիրության նշան, որ ոչ ոք հարկավոր չէ համարում այդ լեզուն գործ ածել, թե սեփական օգտի և թե հասարակաց օգտի համար:

Եվ այսպես մի շարք առանձնահատկություններ: Մեզանում ամեն ինչ ղեկ պետք էր սկսել այրուբներից, տարրականից: Պիսարեր, անշուշտ, կծիծաղեր, եթե նրան առաջարկեին գրել մի այնպիսի հոգված, որի մեջ պետք լիներ ապացուցանել, թե երբ 500 հազարից բաղկացած մի ժողովուրդ այնքան բաժանորդ չէ տալիս իր միակ ամսագրին, որ նա կարողանա մի քիչ շունչ քաշել ընդարձակվել, դա նշանակում է, որ այդ ազգը կարգավու պահանջ չունի: Ինչու կծիծաղեր Պիսարեր: Որովհետև այդ բանը չափազանց տարրական հասկացողություն կհամարեր իր ժողովրդի համար, չափազանց անտեղի ժամկաճառություն: Իսկ մեզանում դա շատ հարկավոր էր. մեզանում այդ իրողությունը հաստատելու համար պետք էր դիմել քաղաքական տնտեսության էլ, բերել այնտեղից օրինակներ՝ փոխանակության էությունը հասկացնելու համար: Եվ մեզ համար դա շատ հետաքրքրական, շատ շահագրգռող նորություն էր: Մեր գրողն ընթերցող չէր գտնում: Եվ եթե նա այդ բանի վրա սկսեր դատողություններ անել, հասկանալի՞ կլիներ դա Պիսարեի համար, այն Պիսարեի վի, որ տեսնում էր իր առջև ոչ միայն սոսկ ընթերցողներ, այլև ջերմ երկրպագուներ, որոնք ոչ միայն կարդում են, այլև համիշտակվում են, միասնաձուլվում են գրողի հետ, ստեղծում են նրա համար հեղինակություն, տիրապետություն...

Ո՛չ, մենք ջոկ էինք և ջոկ պիտի լինեին մեր հրապարակախոսը: Մենք մի առանձին խավարն ունեինք, մեր առանձին ցավերն ու պակասությունները մտքի արտահայտությունն էլ մեզանում պիտի հարմարվեր մեր գործերի թվացրին, նրանց հետ քայլեր:

Այսպես, ուրեմն, ընդհանուր սկզբունքների, ղեկավարող հիմնական դաժարների շրջանում է Արծրունին այնքան մոտենում Պիսարեին, որ մեկ թվում է, թե նրա մտքերն է կրկնում: Եվ մենակ Պիսարեի՞ն: Կարելի չէ տեսնել

Պիսարեր ստեղծեց ժամանակը, այլ պետք է տեսնել, թե ժամանակը ստեղծեց Պիսարեին: Տաղանդավոր ուսուցիչ երիտասարդը ժողովրդականացնում էր արևմտյան գիտությունը, խոսում էր իր ժամանակի առաջավոր մարդկանց խոսքով: Ահա նա փառաբանում է աշխատանքը. բայց մի՞թե դա նրա սեփական խոսքն է, միևնույնը, և ավելի սիրուն ու ուժեղ կերպով անում է ֆրանսիացի Լեոնդ Աբուն, և Արծրունին սրան էլ է դիմում: Կանանց կրթության նվիրված զգվածում մեզ զարմացնում է Արծրունու նմանությունը Պիսարեին: Բայց մի ինչ ազգայնությունը նայեցեք, և դուք կտեսնեք, որ այդտեղ Արծրունին իր տեսությունները հիմնում է Կարլ Ֆոխտի, Բոկլի և ուրիշ հեղինակությունների վրա, այսինքն այն ազդեցությունների վրա, որոնց դիմում էր և Պիսարեր: Նշանաբան է, որ միայն մի տեղ է Արծրունին վկայություն բերում Պիսարեից («Երբեք ո՞րն է լավը»), այն էլ նրան հերքելու համար: Ինչպես գիտենք, Պիսարեր պահանջում էր ղեկ գցել Պոլ դը Կուկի և Դյուամենի վեպերը իբրև անարդյականացնող գրքեր: Իսկ Արծրունին ասում էր. «Ո՛չ, չպետք է ղեկ գցել, քանի որ թույլ տվեք ազատ կարգա՝ կյանքի բացասական կողմերի հետ ծանոթանալու համար. անբարոյականությունը հեղինակները չեն ստեղծում, այլ կանգնում են: Իսկ մենք պարտավոր ենք ճանաչել կյանքը»:

Այստեղ մենք տեսնում ենք հայացքների հիմնական տարբերություն, գեղարվեստի վերաբերմամբ: Մինչդեռ Պիսարեր չափազանց բացասաբար էր վերաբերվում վիպագրության և հայտնի երգիծաբան Շչեդրինի մասին ասում էր, թե նա ավելի օգուտ կտար իր ժողովրդին, եթե թողներ երգիծաբանությունը և ժողովրդականացնող գիտությունները, Արծրունին ընդունում էր, որ գեղարվեստը, ընդհակառակը, շատ հարկավոր է, քանի որ նա օգուտ է բերում, մի կողմից ցույց տալով հասարակության այն, ինչ չկա, բայց ինչին պետք է ղեկ հասնել, մյուս կողմից նկարագրում է այն, ինչ կա, բայց չպիտի լինի կրե անբարոյականություն, իբրև ապականություն:

Այսպես ուրեմն, կատարյալ ինքնուրույնությունը Արծրունու մեջ անուրապ է, թեև նրա մի քանի հոգվածների մեջ, կրկնում ենք, մի քանիսի մեջ խոսք, երևում է Պիսարեի ազդեցությունը: Քանի որ Արծրունին ուսանող էր Բազախում, այդ ազդեցությունը և՛ հասկանալի էր, և՛ բնական, ինչպես նաև, որ Պիսարեն էլ Չեռնիշևսկու և Դոբրոլյուբովի ազդեցության տակ էր զարգացել: Բայց եվրոպա անցնելուց հետո, նրան կրթողը այլևս միայն ուսուցչականությունը չէր, այլ եվրոպական միտքն ու գրականությունը: Տիրապետելով եվրոպական լեզուներին (ֆրանսերեն և գերմաներեն), լինելով զարգացած աշխատասեր, արագ ըմբռնող, նա ձեռք է բերում բազմակողմանի զգացում, մկտրվում է եվրոպականության ավազանի մեջ:

Երբ պատճեն չէր նա, ինքնուրույնությունից, անկախությունից զուրկ մի անհատ, օտար հողի բույս չէր նա: Մնված մեր իրականությունից, նա հասարակական մտավոր ծաղկանոցից հյութեր հավաքեց և եկավ մեզ մոտ, և մեր կյանքի մեջ իբրև անձնվեր մշակ: Ի՞նչ կզանար նա, եթե, դիմելով ուսուցչականության նման մի միջավայրում աշխատելու լինելու, չգիտեր Գիտենք այն, որ նա հայկական ցավերի ու կարիքների համար էր պատվաբաժնի: Նա տեսնում էր ոչ միայն Պիսարեին, այլև սրանից անհամեմատ ավելի բարձր մտավոր գործիչներին և որքան շատ էր տեսնում այդպիսիներին, որքան գերմանական հռչակավոր պրոֆեսորների դասախոսությունները ծաղկում էին հորիզոնները նրա մտքի առաջ, այնքան ավելի խիստ էր նա իր հայրենի երկրի, իր ազգի ամբողջ դժբախտությունը: Նրա աչքից հեռավոր ստաբություն մեջ էլ չէր խառնվում մեր իրականությունը: Եվ ահա

այդ իրականության ցավերից մեկն է խոստում նրան «Շարունակե՛նք թե ոչ հողվածի մեջ, որ տպվեց 1868-ին «Մեղու» լրագրում (№ 35):

Այստեղ Արծրունին շարունակում է քննադատությունը, հասարակական կարծիք որոնողը մնալ: Որոշում է նա, բայց միայն մնալ ու հուսահատ դատարկություն է գտնում: Շարունակե՛նք թե ոչ, հարցնում է նա: Ի՞նչը: Գրեթե Ահա մի հարց, որ ճիշտ որ պիտի կանգնեցնեք հայ եքստաաբղին: Զոր, բայց ինչո՞ւ, ո՞ւմ համար:

«Զորս տարի առաջ,— ասում է նա,— մենք՝ ուսանողներս, հավարված էինք մի փոքր սենյակում. խոսակցությունը մեր հայկական օրագրությունների վերա էր: «Ո՛ր պարոններ,— ասաց ուսանողներից մեկը,— ես այժմ տեսնում եմ, որ մենք սխալվեցանք սկսելով հողվածներ հրատարակել հայկական օրագիրների մեջ. միայն այն մարդն ունի իրավունք հողվածներ գրելու, որ վստահ լինելով իր դարգացման վերա, կարող է ժողովրդի հասկացողության հարմար հողվածներ առաջարկել»:

Ինքնըստինքյան անսխալ չէ այս միտքը: Բայց ցավն այն է, որ այդ խոսքերը շատ հաճախ վարագույր են դառնում, որի ետևում թաքնվում է անկողությունը, ծուլությունը. թաքնվում է շատ հաճախ և այն մտավոր ապիտակությունը, որ ինքը չէ անում և չէր ուզի, որ ուրիշներն էլ անեն: Արծրունի չէր կարող բավարարություն տալ այդ շահի: Վստահ լինել իր դարգացման վրա: Բայց ո՞րն է այդ դարգացումը. ինչպե՞ս չափել նրան:

«Ես,— ասում է Արծրունին,— չեմ ընդունում իմ համալսարանական ուսումնի ավարտելը ինչպես իմ դարգացման ապացույց. ես չեմ կարծում նույն պես, որ ուսումնա ավարտելով ես անպատճառ կհամոզվեմ, որ բավական դարգացել եմ, որ հասել եմ վերջապես այն բույսին, երբ իրավունք ունիմ գրական գործունեություն սկսել... Մենք իրողություններ ենք տեսնում, որ հայ բնիք վերադարձած ուսումնավարտ երիտասարդներից շատերը, թե բժիշկներ, թե իրավաբաններ, թե բնագետներ՝ այնքան թույլ, երեխայական դարգացում ունին, որ ոչ թե միայն գրել չեն կարող մի օրինավոր հողված, ոչ խոսակցության մեջ ևս չեն կարող որոշ մեկ միտք հայտնել: Նոցա սովորական խոսակցության պարունակությունը անվայելուչ բաներ են կամ հայտնաբերում: Դուք ինքներդ շատ անգամ տեսած կլինեք, ինչպես մեր Թիֆլիսի (այս օրվա) սովորյալ մարդիկ, ուսում ավարտածներից կամ չավարտածներից, կրթողը նոցա հետ ծանր խոսակցություն եք սկսում, դարձնում են էրանց խոսք թեթև և կեղտոտ բաների վերա»:

Այս տողերը շատ լավ ցույց են տալիս, որ Արծրունին դեռ պառանկությունից ճանաչել էր մեր ինտելիգենցիան, գիտեր, թե ինչ են ներկայացնում մեր ուսումնարանները, նույնիսկ համալսարանները: Եվ կարո՞ղ ենք ասել, թե նա լավ չէր ճանաչում, քանի որ նրա բերած ցածրը իրողությունն են ոչ միայն ժամանակի, այլև ներկայի համար:

«Ուրեմն ի՞նչ անենք,— շարունակում է նա:— ...Գրե՛նք և թո՛ղ դա՛ն հասարակությունը: Հասարակություն. ի՞նչ հասարակություն. կա՞րող հայկական հասարակություն: Հասարակություն, որ կազմված է ուսում չափազանցած ուսանողներից, նյութապաշտ, տհաս, անհոգ մարդերից և անուս մարդերից, որոնք կարծել են, թե եվրոպական կրթված կին կոչվելու համար բավական է միայն եվրոպական զգեստներ հագնել: Ի՞նչ հասարակություն: Ե՞րբ ես տեսել, որ մի տպած հողվածի վերա հայն իր միտքը հայտնեց, տողություն անե, մտքի մեջ պակասություններ և անարժանավորություններ տեսնե: Փոխանակ կրիտիկայի նա կարող է հայհոյել, այդ նորա բանն է»:

Ուրեմն ի՞նչ է մնում անել մի այսպիսի ժողովրդի մեջ: Մի քանիսներն ասում են, թե իրավունք չունինք գրելու, մյուսները պնդում են, թե ունինք, ոչ ոք ամեն մեկը գրե, թո՛ղ հասարակությունը դատե:

«Ես համաձայն չեմ այն մտքի հետ,— շարունակում է Արծրունին,— թե ցոլոր պիտի քարոզիլ լինի: Ո՛ր, թեպետև գրողը պիտի ունենա մի հաստաապրություն, պիտի ունենա իր սեպական կարծիքը, պինդ-պինդ պաշտպանելու մտքերը, բայց միևնույն ժամանակ նա պիտի հասարակությունից ևս սպասե պնդություն, կրիտիկա պիտի սպասե, որ հասարակությունը ուղղե, դրսևե նոր հողվածների պակասությունը»:

Հասարակական գիտակցություն, հասարակական կարծիք, հրապարակական կրիտիկա՝ ահա ինչ է ուզում Արծրունին հայ ժողովրդից: Նա չէ ուզում քարոզիլ լինել, այսինքն ամբիոնի վրա բարձրացած մի մարդ, որի խոսքերը լսում է բազմությունը առանց քննադատելու, լոկ իբրև ունկնդիր: Այդպիսի քարոզ և այդպիսի ունկնդիրներ լինում են միայն եկեղեցում, մինչդեռ հասարակական մամուլը այն ասպարեզն է, ուր պիտի կարծիքներ փոխանակեն, որ մտքերի ընդհարում պիտի տեղի ունենա:

Բայց չկարծենք, թե Արծրունին, այսպիսի պահանջներ անելով, չէր ճանաչում հայ ժողովուրդը: Ահա նա վերելում է ժողովուրդ կազմող տարրերը և գտնում է նրանց այսպես.

Կարդալ և գրել չիմացողներ (ստորին ժողովուրդը և ալն):

Վաճառականներ և արհեստավորներ:

Երկրորդական ուսումնարանների կամ գիմնազիոնների աշակերտներ:

Համալսարանների ուսանողներ, համալսարանի մեջ ուսում ավարտածներ և ավարտածներ:

Անուս կնամարդիկ:

Եվ, վերջապես, եկեղեցականներ:

Այնուհետև նա մի առ մի քննում է այդ տարրերը և հասնում է այսպիսի պակասությունների: Կարդալ-գրել չիմացողը, իհարկե, դատել չէ կարող: Վաճառականներն ու արհեստավորները բացի օրացույցից ու էֆեմերտից ոչինչ չեն կարողում: Մինչդեռ կարդացողը պիտի իմանար լեզուն, պիտի դարձնում լինի, որ կարողանա վճռել, թե հարմա՞ր են արդյոք կամ ընդդեմ են այդ ազգի ոգուն հողվածի մեջ հայտնած մտքերը: Երկրորդական ուսումնարանների և գիմնազիոնների աշակերտներից շատերը չյուրանց լեզուն չգիտե, աշակերտ են, դեռ իրանք պիտի սովորեն: Ուսանողները չեն կարող կարգացողներ լինել, որովհետև չէ կարելի ասել, թե մեր ուսանողները դարձած մարդիկ լինե՞ին: Ուսում ավարտածները, հայրենիք վերադառնալով, չգիտե գործ են գտնում: Եվ գործ տվողը հասարակությունը չէ, «հասարակությունը աշխատանք չէ տալիս ուսում առած մարդերին, ուրեմն կարելի՞ է, որ ուսում առած մարդիկը հասարակական հարցերով հետաքրքրվեն: Հասարակության համար օտար մնալով, յուրանց հասարակությունը ևս յուրանց հարց օտար են համարում»:

Ո՞վ մնաց: Միայն եկեղեցականները: Դրանք ճիշտ որ շփվում են ժողովրդի հետ, ծանոթ են նրա պահանջներին և եթե ավելի դարգացած, հիմնադր ուսում ստացած լինեին, «միակ դասն են հասարակության մեջ, որի անկեղծ վերա գրողը իրավունք կունենա նայել, որպես իր գրվածների բնագրատավորների վերա»:

Պարզացած, հիմնավոր ուսում ստացած: Ե՞րբ պիտի հայ հոգևորականը

հասներ այդ վիճակին: Եվ Արծրունին ավելացնում էր. «Բայց մինչև այն ժամանակ շարունակե՞նք թե ոչ»:

Այս հարցին նա չէ պատասխանում: Բայց հարկավոր է պատասխանել ինքնըստինքյան չէ՞ ստացվում արդյոք պատասխանը:

Արծրունու զծագրած պատկերը դարձյալ միևնույն հանգամանքներն պարզում: Զկա պահանջների տեր, ըննողի, դատողի դեր ստանձնելու արժանավորությունն ունեցող հասարակություն. չկա դարգացած, ընդունակ, հասարակական շահերին նվիրված ինտելիգենցիա: Բոլոր հանգամանքները արևն ցույց տալիս, որ չպետք է գրել: Բայց հե՞շտ է մի այդպիսի վճիռ կայացնելը և մասնավոր կատարելը: Ի՞նչ ասել ժամանակի այն պատգամի դիմաց, որ կարգադրում էր «կամ ոչնչանալ անշարժ մնալով, կամ առաջ գնալ և երջանկություն որոնել քաղաքակրթության մեջ»: Դրությունը ցույց էր տալիս, որ մեզ պես մի ժողովրդի վերաբերմամբ դրած հարցին պետք է պատասխանել. «Այո՛, շարունակենք»: Շարունակենք, որովհետև դարգացած, ընկնելու ընդունակ հասարակություն երկնքից չպիտի ընկնե, այլ պիտի ստեղծվի կամաց կամաց, աստիճանաբար: Հասարակական իգնալներ, ճիշտ է, չկան, մենք օրացույցի և էֆեմերաի մարդիկ ենք: Բայց որտեղի՞ց պիտի գալին այդ իգնալները, եթե ոչ գրչից ու խոսքից: Շարունակենք, այո՛:

1868 թվին տարված հողաձեռքի վերջինը կրում է «Ինչի՞» շնորհիմնով վերնագիրը և զետեղված է «Հայկական աշխարհի» նոյեմբերի համարում: Հիմնելի բանը պիտի լիներ մի մեծ ընկերություն, որի հաշվով բարձրագույն ուսում կառնեին երիտասարդները: Միտքը նոր չէր, նույնը վեց տարի առաջ 1862-ին, առաջարկել էր Ստեփանոս Նազարյանցը «Հյուսիսսփայլի» մեջ: Արծրունին նույնիսկ ընկերության կազմակերպության գործում հեռու չէր գնացել Նազարյանցից. նա էլ կարծում էր, թե կարելի է հայերի մեծամասնությունը անդամ դարձնել այդ ընկերության: Նա հաշվում էր, որ հազարներով կլինեն այնպիսի մարդիկ, որոնք չեն կարողանում իրանց որդիներին բարձրագույն ուսում տալ, բայց այնքան աղքատ չեն, որ տարին 25 ռուբլի չկարողանան տալ ընկերության: Այդպիսով կազմվում է մի խոշոր դրամագլուխ, որի օգուտներով արդեն տարին 166 ուսանող կարող են սովորել: Ուսանողներին օգնող ընկերությունը կարող է գրքեր էլ, մասնավոր դասագրքեր տալ:

Հետաքրքրականն այնքան այդ ընկերությունը չէ, որ չիրագործվեց և չէլ կարող իրագործվել, որքան այն պատճառաբանությունները, որոնք այդպիսի մի հիմնարկության անհրաժեշտությունն էին ցույց տալիս:

Նազարյանցն իր առաջարկությունը բացատրում էր քաղաքակրթական և դաստիարակչական նպատակներով: Ընկերությունը նախ և առաջ կմարմնացներ ինքնօգնության գաղափարը, որից դուրս են հայերը և երկրորդ՝ օգուտ կար, պատրաստված գործիչներ կտար մեզ: Արծրունին էլ նույն օգուտներ էր նախատեսում ընկերությունից, բայց նա անհրաժեշտությունը հիմնում էր զլիաժողովրդական տնտեսական-արդյունաբերական հոգի վրա:

Նա սկսում էր իր հողաձեռն այն անբնական և ոչ ցանկալի երևույթի, որ հայերի մեջ ամեն բան թողնված է հարուստներին: Մի գործ սկսելու համար հայերը ստորագրություն են բաց անում: Եվ ո՞վ է ստորագրողը: Միջոց հարուստը: Ամեն դեպքում հարուստը պիտի անե, ամեն անգամ նրան երդվում:

«Այդ կերպով հասարակությունը սովորում է հարուստների վերա նայել»:

1 Տե՛ս իմ «Ստեփանոս Նազարյանց», 2-րդ հ., էր. 171:

իսկապես հասարակության ամենահարկավոր անդամների վերա: Եվ աղքատ մարդիկներից շատերը, թեև ընդունակ, ուսումն առած լինելով, աղքատին գործի մեջ հասարակության ավելորդ անդամներ են համարում իրանց»:

Եվ հասարակությունը միշտ հարուստներից է կախված: Հարուստը տալիս է փող, այդ փողն իսկույն ծախսվում է և երբ հարկավոր է մի նոր գործ, մի նոր ժողովարարություն, դարձյալ նրան են դիմում:

«Հարուստները փրվում են, հասկանալով, որ հասարակությունը ոչինչ չէ կարող, կամ ոչինչ չէ իմանում անել առանց նոցա օգնության, իսկ անհոգ հասարակությունը ոչինչ բանի տեղ չգնելով յուր սեփական հասկացողությունից գործությունները, նայում է հարուստների վերա ինչպես յուր փրկիչների, յուր օգնականների վերա, նոցանից է սպասում ամեն կարելի և անկարելի գործեր»:

Այդպիսի դրության մեջ երկար չէ կարող մնալ մի հասարակություն: «Այն հասարակությունը, որ միշտ բարեբարություն է սպասում, նա իրավունք չունի լուրջանալու: Ուրեմն հասարակությունը պիտի գործե ինքնօգնության, հավաքական գործունեության միջոցներով: Առանց այդպիսի ընկերական գործունեության մենք չենք կարող ապրել նույնիսկ իբրև վաճառական, թեև մեր մասին կազմվել է այն համբավը, թե վաճառական ազգ ենք»:

Միշտ չէ, որ մենք վաճառական ազգ ենք:

«Այո՛, մենք վաճառականությամբ ենք պարապում, մենք առնում ենք և ծախում ենք, վաճառականությունից շահվում ենք, բայց մի՞թե այնպիսի աղքատ, որ միայն առնում է և ծախում է, իսկ ինքն ոչինչ չէ արդյունաբերում, կարելի է վաճառական ազգ անվանել»:

Նոր-նախիջևանի օրինակը բերելով, Արծրունին ասում էր, որ հայերը լուրջով կղրկվեն և առևտրական միջնորդների դերից: Նորնախիջևանցին Մոսկվայում ապրանք էր առնում և բերում իր քաղաքը ծախում. այժմ Մոսկվայի արդյունաբերող վաճառականն ավելի ձեռնտու է համարում բաց անել իր պատեհները նոր նախիջևանում, ինքը ծախել իր ապրանքը: Միջնորդներ, ուրեմն, այլևս հարկավոր չեն. հայը պետք է հեռանա ասպարեզից:

«Նույնիսկ կպատահե և կովկասյան հայ վաճառականության հետ»:

Կովկասի բոլոր հարստություններից մենք շատ քիչ օգուտ ենք քաղում: Եվ թե արդյունքների մի քանիսներից օգուտ ենք քաղում, եթե քանի մի արդյունքները պատրաստում ենք, դարձյալ այնքան օգուտ չենք իմանում քաղել, որքան կատարելությունը չենք հասնիլ, որքան օգուտ են քաղում և որ աստիճանի կատարելագործությունը օտարազգիներ են հասել, յուրանց արդյունքներ պատրաստելում»:

Այդ իրողությունը նա հաստատում է գերմանացի Պետցոլդի մի հետազոտության մեջ լույս հանած փաստերով, որոնք վերաբերվում էին տորոնի իսկության: Հենց որ տորոնի գինը բարձրացավ Ռուսաստանում, ամենքը քափվեցին այդ գործի վրա: «Զինվորականներ, զանազան աստիճանների պաշտոնյաներ, վաճառականներ, շինականներ, այրի կանաչք, առանց կարողության մարդիկ, ազարակ էին առնում վարձով, գործին հարկավոր գումարը փոխառությամբ էին մեծացնում, որ կարողանան մասնակից լինել այն մեծ գործին, որ առաջարկում էր տորոնի գործը»: Հետևանքն այն եղավ, որ արդյունագործությունը չափից դուրս դարգացավ, իսկ պահանջը պակասեց, գներն ընկան և այն բոլոր գործողները, որոնք դրամատերեր չէին, սնանկացան»:

«Ուրեմն,— շարունակում է Արծրունին,— մենք տեսնում ենք, որ ոչինչ

բանից օգուտ չենք իմանում քաղել, ամեն գործի մեջ վնասվում ենք մեր տգիտության պատճառով:

Գլխավոր պահանջմունք է մեզ համար ուրեմն տարածել գիտություն մեր մեջ, մեր գործնական աշխատանք օրինավոր կերպով կատարելու համար: Եթե ոչ, երբ կշինվեն մեր երկրում երկաթուղիներ, երբ մեր երկիրն ավելի հայտնի կլինի եվրոպացիներին, նոքա կզան մեր երկիրը, կհիմեն գործարաններ և գիտնական մարդիկ լինելով, յուրանց գումարներ մեզանից լավ կառավարել գիտնալով, մեր բնական արդյունքները կպատրաստեն առավել մեծ քանակությամբ, առավել մաքուր, առավել առողջ, վաճառաշահության առավել հարմար արդյունքները: Այնպես որ հայերին խնդրակցություն (մրցակցություն?) կանեն, հայերի ձեռից գումարները կխլեն: Հարկավոր է ուրեմն աշխատել հայերի մեջ գիտություն տարածելու, գործնական աշխատանքի ընդունակ մարդիկ պատրաստելու:

Ահա ինչու է հարկավոր ուսանողներին օգնող ընկերությունը: «Այն երիտասարդները, որոնք ձեր ծախսով ուսում կառնեն, երբ հետ կդառնան, ձեր գործին օգուտ կբերեն, ձեր գործանոցները կամ ձեր վաճառականական գործերը, կամ երկրագործության արվեստն օրինավոր կերպով կառավարելով»:

Մեր մամուլի մեջ էլ մտնում էր գործնական կյանքը՝ իրական պահանջները, տնտեսական շահերը գլուխ էին բարձրացնում մեր առաջ, ուշադրություն էին գրավում, իրանց ահագին կարևորությունն էին ցույց տալիս: Այդ նոր հոսանքը բերողը Գրիգոր Արծրունին էր: Նրանից առաջ հայ մամուլը եկեղեցու, դպրոցի, դաստիարակության շուրջն էր պտույտներ անում: Բայց դա բավական չէր. մեր քաղաքակրթական առաջադիմությունն ուներ ուրիշ շատ խոշոր, շատ առաջնակարգ հարցեր էլ: Հայ ազգի առջև միայն բարոյական վերածնության պահանջ չէր դնում ժամանակը: Բարոյականի հետ գործնական տնտեսական կյանքն էլ պիտի առաջ գնար: Մեր աշխարհը փիլիսոփա բարոյագետների, բանաստեղծների հայրենիք չպիտի դառնա միայն, այլև գիտությունը դինված աշխատանքի, շահագործող ուժի, տնտեսական մրցության ասպարեզ պիտի լինի: Եվ Արծրունին կանչում էր. «Պատրաստվեցե՛ք, կազմակերպվեցե՛ք, թե չէ կգա օտարը, ձեզանից ավելի խելոք, ավելի գիտուն և կխլի ձեր ձեռքի հացը»: Այսպես աղաղակում, նախազգուշացնում էր նա հետո: Եվ այսօրվա մեր տնտեսական կյանքը շատ լավ ցույց է տալիս, թե որքան խոր ճշմարտություն կար Արծրունու այդ նախազգուշացումների մեջ:

Օգտակարություն և աշխատանք քարոզող ռեալիստը հետզհետե բաց էր անում այն, ինչ ուներ տալու իր ազգին: 1868 թվականի վերջերից նա իր գործունեության վրա ավելացնում է և մի նոր ճյուղ: Ամենայն ուշադրությամբ և բարեխղճությամբ նա հավաքում էր եվրոպական գրականությունից և մամուլից հայերին վերաբերող տեղեկություններ և ուղարկում էր «Հայկական աշխարհին»: Սկսած այդ ժամանակից ամսագրի «Մեր ներքին գործեր» անունով մշտական բաժինը լցվում էր Գրիգոր Արծրունու հաղորդած հետաքրքրական տեղեկություններով: Մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես էր նա հավաքում այդ տեղեկությունները, ինչպես էր հասկանում եվրոպայում գտնվող ուսումնողի պարտականությունը: Այժմ պետք է տեսնել, թե ինչ էին այդ տեղեկությունները հենց իր, Արծրունու համար:

Տեղեկությունները շատ են, մանր-մունր և խոսեղ բոլորի մասին անհնարին է: Հավաքելով, թարգմանելով տեղեկությունները, Արծրունին ոչ միայն հետաքրքրական նյութ էր տալիս հայ ընթերցողին, այլև որ մեր կարծիքով ավելի նշանավոր է, ինքն էլ բազմակողմանի կերպով ծանոթանում էր իր ազգի

հետ, այդ ազգի ոչ միայն ներկայի, այլև անցյալի հետ: Գա մի անհրաժեշտ, կարևոր պաշար էր, որ ստանում էր հայ հրապարակախոսը: Արծրունին իր բոլոր նախորդների համեմատությամբ այն անբարեհաջող հանգամանքի մեջ էր գտնվում, որ կրթություն էր ստացել օտար դպրոցում, մեկն էր այն բաղմամբով հայ երիտասարդներից, որոնք դպրոցական հասակում հաղիվհաղ մի երկու կտոր բան են սովորում հայերենից՝ այն էլ իսկույն մոռանալու համար: Արծրունին, սակայն, բացառություն կազմեց, հետզհետե վարժվելով հայերենագիտության մեջ: Բայց դա բավական չէր, պետք էր ճանաչել ազգը, պետք էր ծանոթանալ նրա անցյալի, նրա գրականության հետ: Արծրունին այդ պահանջը լրացնելու համար էլ միջոցներ գտավ: Աշխատող մարդու համար, այն մարդու, որ հասկանում է իր կոչումն ու պարտավորությունը, չեն կարող լինել անհաղթահարելի դժվարություններ:

Այսպես, մենք նկատում ենք, որ Արծրունին առանձին հետաքրքրությամբ հետևում էր հայագիտության գործին եվրոպայում: Հին հայ հեղինակների հետ անմիջապես ծանոթանալու հնարավորություն չէր ունեցել նա, դրա համար պետք էր գրաբար սովորել: Բայց ահա հայ մատենագիրները թարգմանվում են ֆրանսերեն, գերմաներեն լեզուներով, եվրոպացի հայագետները հրապարակում են ուսումնասիրությունների հայոց պատմական կյանքի և գրականության մասին: Արծրունին հետևում էր այդ բոլոր գործերին և մեր ազգայնագետները, զենոքները, վարդան պատմիչները նրան անհայտ, անհասկանալի բաներ չեն մնում. նա ճանաչում է գրանց, եթե ոչ մանրամասնորեն, գոնե համոզող կերպով, գլխավոր կետերի կողմից: Միևնույն ժամանակ, մոտ լինելով Մխիթարյաններին, Արծրունին հետևում էր Վիեննայի և Վենետիկի վանքերի գրականության:

Այդ հետաքրքրական բաժինը Արծրունին վարեց մինչև եվրոպայից հեռանալը: Բայց նույնիսկ թիֆլիսում էլ նա չէր մոռանում հաղորդել «Հայկական աշխարհին» ընթերցողներին, թե ինչեր են տպվում եվրոպական թերթերում հայերի մասին:

IV

Համակրական ցույցեր: Համալսարանական երիտասարդների ընթերց. Թիֆլիսում: «Կեցցեն Արծրունի եղբայրները»: Գրական հակառակորդների հարցը: Բարոյականությունը ո՞ւմ արտաբերվում է: Օր. Շուշանիկի համակր: Ինչո՞ւ լիա հայկական բառուն: Անհատների դերը: Հեղիբեզը՝ Արեմ: Փիլիսոփայության դոկտոր: Արծրունին Փաբլզում և Վիեննայում: Հայերենի դասեր: Վիեննայի Մխիթարյան վանքը: Ֆրանսիացու բնավորությունը: Հին և նոր սեռումը: Վենեցիայում: Ս. Ղազար: Մերացած ազգ: Հ. Ալիշան: Կարելի՞ է սիրել հայ ժողովուրդը: Մտքեր հայաճելու իրավունք: Մեր երկրի հարստությունները: Հասարակական կրթության գլխավոր գործերը: Մամուլի պակասությունները: Քրիստոնեություն և մանվեղականություն: «Պուր լա բոն բուշ»:

Որքան էլ անմխիթար լինեի մեր իրականությունը, որքան էլ խլացած ու մոռած լինեին մեր հոգևոր պահանջները և որքան էլ հայ գրողը հուսահատությամբ նայեր իր շրջ կողմը, չիմանալով թե ո՞ւմ համար և ինչո՞ւ գրել, կար նախ տխուր հանգամանքը, որ մարդիկ են պակասում մեզ, տաղանդով, եռան-

դով լցված մարդիկ: Կյանք չկար, այո՞, բայց մեր միջավայրը Սահարայի անապատը չէր, որ ամեն մեկի համար պարզ լիներ, թե զուր է կյանք շարժելու որևէ փորձ անելը: Չէին սովորում մեզանում, բայց սովորեցնողները մի՞թե շատ չէին: Ո՞չ, մեզանում էլ կար հետաքրքրություն, մեր մարդիկ էլ լսելու կարողություն ունեին: Այդ մարդիկ, ճիշտ է, շատ չէին, բայց քաղց ու ծարավ զգում էին, պատրաստ էին համակրություններ արտահայտել, ուրախանալ, հրճվել անգամ: Իսկ մի մեռած մարմին, մի սառն դիակ, — եթե հայ ժողովուրդը սառած դիակ լիներ, — չէ կարող այդպիսի հատկություններ ունենալ...

Թե որքան մեծ էր կարողությունը հայ փոքրամիջի ընթերցող հասարակության մեջ, այդ ցույց է տալիս «Հայկական Աշխարհի» Մի շատ փոքրիկ, բովանդակությամբ աղքատ ու միակողմանի, վերին աստիճանի անկանոն հրատարակվող ամսագիր էր դա: Բայց ի՞նչպես էին սպասում նրան, որքան մեծ հետաքրքրությամբ էին ձեռք առնում այդ վտիտ տետրակները: Մարդ այժմ էլ չէ կարողանում առանց հուզմունքի կարգալ Գերբենտից կամ Մոսկովայի ուղարկած այն տողերը, թե «Հայկական Աշխարհի» ստացվելուն սպասում էին աստիճանի ակնկալությամբ», թե «ինչպես սուրբ Սարգսի եղջ պատը ծոմապահությամբ անցկացնողները հացի վերա կընկնեն, այնպես ևս ես ընկա «Հայկական Աշխարհի» վրա»: Խեղճ ընթերցողներ, ակամա առում եք դուք ձեր մտքում, կլինեիք դուք, շատ կլինեիք, եթե երկինքը մեզ շնորհած լիներ իր կրակով վառված շատ անհատներ: Բայց երկինքը գթառատ չէր մեր վերաբերմամբ...

Մարդիկ, այո՞, կային: Եվ այդ ծարավներն ու պապակողները չէին կարող ուշադրություն չդարձնել Գրիգոր Արծրունու գրվածքների վրա: Ընդամենը մի տարի էր, ինչ երիտասարդ ուսանողը սկսել էր կանոնավոր գրել, այնքան հեռավորությունից քրքրել մեր պակասություններն ու կարիքները, և ահա պատրաստ է նրա համար ընթերցողների համակրությունը: «Հայկական Աշխարհի» 1869 թվի առաջին համարը Արծրունի եղբայրների հասցեին ուղղած մի շարք համակրական ցույցեր է պարունակում իր մեջ:

Ահա Ագուլիսից Մեսրոպ քահանա Փափաղյանը գրում է, թե կարդալով «Հայրենասեր պ. Արծրունու «Ինչի» շինք հիմնում» իմաստալից հոդվածը, ինքը հղացել է մի առաջարկություն: Մի խելացի առաջարկություն է դա՞ հիմնել «Շահաբեր» անունով մի ընկերություն, որի նպատակը պիտի լիներ զարգացնել գյուղատնտեսությունը, արդյունաբերությունը և արհեստները Հայաստանում: Քահանայի հոդվածի վերնագիրն է «Եկե՛ք հիմնենք»:

Մի ուրիշը, «Ռուսաստանում դաստիարակված հայ երիտասարդ» անունով, նույն Ագուլիսից ուղարկում է մի պատասխան Արծրունու «Գրականության չկա» հոդվածի դեմ: Պատասխանը չէ տպագրվում «Հայկական Աշխարհի» մեջ¹, բայց խմբագրության ուղարկած նամակից իմանում ենք, որ «Հայ երիտասարդը» շատ դժգոհ է մնացել «Գրականություն չկա» հոդվածից, քանի որ ասում է նա, «այսպիսի համոզմունքը տարածվելով կարող են վնաս պատճառել մեր ամեն տեսակ տարրերից գոյացած հասարակություններին, որոնց մեծ մասը գիտությունները միայն կոպիտ նյութակաճի համար են սիրում»: Սակայն հետո, կարդալով Արծրունու «Իդեալիստներ» հոդվածը, «Հայ երիտասարդը փոխել է իր կարծիքը առաջին հոդվածի մասին և ավելացնում էր իր նամակին հետևյալ տողերը. «Այս նամակով ես չեմ կարող չուղարկել արտասահման իմ անկեղծ շնորհակալությունը պ. Գր. Արծրունուն, որ այսպիսի

առաջընթաց է կենդանի հարցեր է հարուցանում մեր աղքատիկ հասարակական կյանքին վերաբերված»:

Արծրոյ ցույցը ավելի նշանավոր է: 1869 թվի հունվարի 12-ին, երեկոյան, Մոսկովայի համալսարանի նախկին ուսանողները Թիֆլիսում հավաքվում են մի մտենավոր տան մեջ՝ ընկերական ընթերցող համալսարանի տարեդարձը իշխատակելու համար (Տառյանայի օրը): Դրանց միանում են և Պետերբուրգի համալսարանի մի քանի նախկին ուսանողներ. կազմվում է 20 մարդկանց մի ընկերակցություն:

«Թագմած սեզանի շորս կողմը, — գրում է մասնակիցներից մեկը, — արախ-ալախ անց էին կացնում ժամանակը, զրուցում էին, վիճում էին և կե-հաց թասեր խմում... մի խոսքով քեֆ էին անում և սրտերը պարզացրած, — մի կողմը դնելով յուրաքանչյուրը յուր անձնական հատկությունները, — բարեկամաբար հայտնում էին յուրյանց բարի ցանկությունները և ունեցած հույսերը...»:

Այդ դադափարական խոսակցության մեջ երիտասարդ համալսարանականները հիշում էին բացակա եղողներին: «Ուստի ներկա դաժնողներից մինը կենաց թասը առաջարկեց, և ամենքը սիրալիր կերպով ընդունեցին և կեցցե-նեք գոչեցին: Այդ կենաց թասը առաջարկվեցավ «Հայկական Աշխարհի» ար-դյունավոր աշխատակիցների Գ. և Ա. Արծրունիների...»:

«Այս կենաց թասի թե առաջարկելն և թե ամենքի կողմից սիրալիր ընդու-նկալությունը նման չէ այն կենաց թասին, որ առհասարակ մարդիկ առաջար-կում են յուրանց ազգականների և մասնավոր բարեկամների հեռանալու պատ-ժառուկ: Ոչ, մասնավոր բան չէ սա, այլ սակավաթիվ ամբողջի մի արտահայտ-ված զգացմունք: Ես կամենում եմ ասել, թե այս մի փոքր բանը ցույց է տալի, որ մեր խեղճ գրականության մեջ աշխատավոր, ազնիվ երիտասարդների գոր-ծունեությանը համակրող և պատվողներն ևս պակաս չեն, թեպետ այդ համա-կրողների թիվը քիչ է: Արդարև շատ ախորժելի էր խմել այդ ազնիվ երիտա-սարդների կենաց լի թասը, նամանավանդ որ նոքա խոստանում են, ինչպես Պարպալիսի օրագրումդ, շարունակել յուրանց աշխատակցությունը: Ուրեմն կարող ենք հուսալ, որ այս տարի ևս մտածել պատճառող հոգվածներ և շատ անապրքիր տեղեկություններ եմք սպասում մեզ վերաբերությամբ աշխատող-ների մասին կլսենք անդադար»:

Այս նամակին «Հայկական Աշխարհի» խմբագրությունը ավելացնում էր հետևյալ ծանոթությունը. «Պ. պ. Արծրունիներից մինն միայն՝ պ. Գրիգորը հո-տանք հրատարակել, որ նա կշարունակե օրագրիս աշխատակցությունը, և մյուսի՝ պ. Անդրեասի մասին ուրախ ենք հայտնել օր մի առաջ, որ նա նույն-պես շարունակելու է անդադար աշխատակցություն «Հայկական Աշխարհում», ահա այս առաջին համարներից արդեն իսկ սկսելով իր գեղեցիկ հոդվածով: Թե՛, մեր օրագրականության մեջ (Ռուսիայում) նոր գործ է հեռավոր տեղե-կում միևնույն առարկայի մասին մտքեր գրգռել և մտածել տալ: Գոնե Գր. Արծրունին յուր իմաստուն հոդվածներով կապում է մտածության կողմից, ինչ-պես ընթերցողը կկարդա այս համարներումն ևս, Թիֆլիսի, Հեյդլբերգի, Ագու-լիսի, Պետերբուրգի մտածող Հայերին: Այո՞, կեցցեն ուրեմն Անդրեաս և Գրի-գոր Արծրունիներն»:

¹ Այդ գեղեցիկ հոդվածն էր «Վան դավառի նկարագիրը», թարգմանություն ֆրանսերենից: Հրատարակ Անդրեաս Արծրունին աշխատակցում էր «Հայկական Աշխարհին» թարգմանություն-ներով:

¹ Խմբագրությունից անկախ պատճառներով:

Նկատենք այստեղ, որ այն ժամանակվա գրողներից ոչ մեկը այսպիսի ցույցերի չէ արժանացել. տարիներ առաջ, երբ հրատարակվում էր «Հայաստանի փայլը», միայն Ստեփանոս Նազարյանցն էր ընթերցողների կողմից հրապարակվող համակրանքի և հիացմունքի վկայություններ ստանում: Այսպիսով ընթերցող փոքրամիջ հասարակության զգացմունքն ինքն էր, որ անսխալ կերպով ցույց էր տալիս, թե մեր հրապարակախոսության մեջ Նազարյանցից հետո Գրիգոր Արծրունին է գալիս իբրև խոշոր, աչքի ընկնող ուժ: Եվ վերահիշյալ բոլոր վկայությունները ասում են մեզ, որ ընթերցող հասարակությունը սկզբից ևեթ ճանաչեց Արծրունու տաղանդի հատկությունները. այստեղ շեշտվում է ամենազխալոր՝ «մտածել պատճառող» գրականություն, «մտքեր գրգռել և մտածել տալ»: Մենք դեռ էլ կտեսնենք այսպիսի ցույցեր: Առայժմ շարունակենք հետևել Արծրունու գրվածքներին:

Հետաքրքրական հանգամանք է, որ 1869-ին Արծրունու գրվածքները «Հայկական Աշխարհում» շոշափում են գլխավորապես մի հարց միայն՝ կանանց հարցը: Այսպես են «Յյուրիսի Համալսարան», ուր խոսքը կին ուսանողուհիների մասին է, «Հայկական քնարի առիթով», «Կանանց աշխատանք Յրասիայում» (Ֆրանսիացի հեղինակների, գլխավորապես Ժյուլ Միմոն, Լը-Հարպի տեսությունները կանանց աշխատանքի մասին), «Բարոյական արտոնություն» (տառն ուսումնարանների խնդիր Հեյդլբերգում): Այդ գրվածքներից մի քանիսը թղթակցության կերպարանք ունեն կամ պարզապես եվրոպացի գրողների մշտքերն են թարգմանում: Մենք կարող ենք վերցնել միայն այնպիսի հոգվածները, որ երևում է Արծրունու սեփական մտածությունը, ուր նա սկզբունքներ է գաղափարներ է պաշտպանում:

Միջայել Միանսարյանցը՝ 1868 թվին հրատարակեց իր «Քնար Հայկական հայտնի, հարուստ երգարանը: Այդ ժողովածուին նա կցել էր մի մեծ տաղարան՝ ազգային երգերի մասին և մի վերջաբան, որի վերնագիրն է «Մտածությունք ազգային լուսավորության մասին»: Իբրև ժամանակի առաջադեմ ոգու հետևող մի համակրելի մարդ, Միանսարյանցը ազգային լուսավորության գործի մեջ ահագին նշանակություն էր տալիս կնոջ կրթության և պահանջում էր, որ այդ կրթության վրա մեղանում ամենամեծ ուշադրությունը դարձվի: Բայց Միանսարյանցը իր աշխարհայեցողություններով հայրերի դասակարգին էր պատկանում և Արծրունին չէր կարող համակրել այդ մտքերին, որ հայտնում էր նա կանանց կրթության մասին: Ահա այդ պատճառով էլ նա հերքում է Միանսարյանցի մի քանի հայացքները, անվանելով նրանց հին սերունդի հայացքներ:

Այս առիթով Արծրունին նորից պարզում էր, թե ինչպես պետք է վերաբերվել հակառակ կարծիքներին հրապարակական գործունեության շրջանում: Նորից նա կրկնում է այն, ինչ ասել է այդ մասին և այս անգամ ավելի է պարզ կերպով:

«Մարդը անհատ է,— ասում է նա,— և գրողը մարդ լինելով պիտի իր անհատական (индивидуальный) կարծիք և համոզմունք ունենա: Ոչ միայն չպետք է վախենանք բաղմակերպ կարծիքներից և համոզմունքներից, այլև պետք է ցանկանանք, որ զանազան ուղղությունները բաղմազան գրականության մեջ որպես և զանազան կուսակցությունները քաղաքական կյանքի մեջ:

Գրողը չպետք է նայի յուր հակառակորդի վրա, ինչպես թշնամու վերա-

այլ որպես միևնույն ասպարեղում գործող, թեև ուրիշ ուղղության հետևող լինե՞րի վերաջ:

Այսպես դատում էր մտքերի փոխանակության, կարծիքների տարբերության մեծ նշանակությունը հասկացած երիտասարդը: Նա կարծիքների կատարյալ ազատության ջատագով էր, նա գտնվում էր եվրոպայում, ուր տեսնում էր, թե ինչպես հակառակ համոզմունքները կոպում են գիտության և հասարակական հարցերի ասպարեղում, առաջացնելով կենդանություն, շարժում, նպատակ ունենալով ծառայել ճշմարտությանը: Ապագայում, երբ Արծրունին մտավ մեր իրականության մեջ, երբ կատաղի կոխվեց բոլորեց իր շուրջը, նրա հակառակորդները աղաղակում էին, թե նա անհամբերող է ուրիշների ասածների վերաբերմամբ, չէ ուղում կարծիքների տաքերություն, կամենում է, որ ամենքը իր նման մտածեն և հասկանան իրողությունները:

Բայց սա ճիշտ չէ, և «Մշակի» Արծրունուն մենք չենք կարող համարել «Հայկական Աշխարհի» Արծրունու դավանանքները մոռացած մի կովոդ: Կարծիքների տարբերությունը անհրաժեշտ համարելը չէ նշանակում իր սեփական կարծիքները թույլ կերպով պաշտպանել, նրանց չհավատալ: Ազատ համարելով ամեն մեկին իր համոզմունքը արտահայտելու մեջ, Արծրունին իր սեփական օրինակով ցույց էր տալիս, որ ամեն մեկը իրավունք ունի և պաշտպանել իր համոզմունքը, պաշտպանել սաստկությամբ, կրքոտ կերպով, հրաշունչ ձևանդով: Եթե մեկը համոզված է, որ իր կարծիքներից ու հայացքներից դուրս փրկություն չկա, որ միայն իր ասածն է ճիշտ, որ միայն իր նման պետք է հասկանալ երևույթները, այդ դեռ չէ նշանակում, թե նա չէ ընդունում, որ դիմացինը կարող է բոլորովին հակառակ կարծիքներ ու հայացքներ ունենալ: Բայց, հակառակորդն էլ կա և նա էլ իրավունք ունի նույն սաստկությամբ իր համոզմունքը պաշտպանել: Եվ այդ է պատճառը, որ Արծրունին միշտ բանական էր մղում իր հակառակորդների դեմ, մի հանգամանք, որ տեղի չէր ունենա, եթե հակառակորդներ չընդունեին: Ամբողջ թյուրիմացությունը առաջ էր գալիս նրանից, որ այդ հակառակորդներից ոչ մեկը չէր կարողանում այնպես կոպել, ինչպես կոպում էր Արծրունին. ջախջախվողները իրանց պարտությունը չէին տեսնում Արծրունու ահագին ուժի մեջ, այլ համարում էին նրան հետևանք այն բանի, որ Արծրունին անհամբերող է, չէ ուղում, որ տարբեր կարծիք ունեցող լինի: Միայն այն ժամանակ, երբ հակառակությունը դուրս եկավ գրական վայելչության սահմաններից, երբ համոզմունքներն ու կարծիքները ազնիվ, բարեխիղճ պայքարի շրջանից հեռանալով փոխվեցան ստոր, անձնական թշնամության և կեղտոտ փողոցային շահատակությունների, միայն այդ ժամանակ Արծրունին սկսեց արհամարհել, անտես անել այդպիսի հակառակությունը: Իսկ սա դարձյալ չէ կարելի համարել ուրացումն այն սկզբունքների, որոնք լուսնված են «Հայկական Աշխարհի» այս և ուրիշ հոգվածներում:

«Բարոյականության արտոնություն» հոգվածը նվիրված էր հայ կանանց: Արծրունին նորից և նորից կրկնում էր իր մտքերը կանանց կրթության մասին: Բայց չէ կարելի ասել, թե այդ կրկնությունների մեջ չկային նոր, ինքնուրույն մտքեր էլ:

«Քրիստոնեությունը ճշմարտություն է», ասում է Արծրունին: Քրիստոնեություն, սեր և հավասարություն, ոչ Քրիստոսը, ոչ էլ նրա աշակերտները տարբերություն չդրին կանանց և տղամարդիկների մեջ: Կինն էլ հավատար իրավունք ունի ճանաչել և իրագործել քրիստոնեական վարդապետությունը. եկեղեցական ոչ մի հանդեսին, ոչ մի քարոզին, ոչ մի ժամասացության երբեք արգելված չէր կանանց ներկա լինել: Կինն էլ քրիստոնեության եռան-

¹ Միանսարյանցի մասին տես իմ «Ստեփանոս Նազարյանց», հատ. II, էր. 323:

դոտ կուսակից հանդիսացաւ: Քրիստոնեական ճշմարտութիւնը գործեց ու հաղթող հանդիսացաւ աչն պատճառով, որ մարդկային երկու սեռերն էլ արհամարհված չէին նրանից, կատարյալ իրավունքներ ունեին նրա առջև: Իսկ երբ ճշմարտութիւնը երկու սեռերի հավասարութեան վրա է հենված, նա ավելի հաստատ հիմք է ստանում մարդկութեան մեջ:

«Եվրոպական գիտութիւնը քրիստոնեական պտուղն է, նորա ազդեցութեան տակ է ծնվել և զարգացել: Նորա նպատակը արդարութիւնն է նմանապէս: Նորա միջոցը աշխատանք է (մտավոր և նյութական): Այս աշխատանքը խոսքը նշանակում է սեր, հավասարութիւն, ճշմարտութիւն և վերջապէս արդարութիւն: Սեր, որովհետեւ աշխատելով՝ ամեն մի անհատը աշխատում է ոչ միայն իր համար, այլև ուրիշների համար, հասարակութեան համար: Հավասարութիւն, որովհետեւ աշխատելով՝ հարուստը և աղքատը հավասարվում են: Հարուստի աշխատանքը աղքատի աշխատանքից առավել մեծ արժանավորութիւն չունի հասարակութեան համար և տգիտութիւնից ազատվելու համար հարուստը միևնույն աշխատասիրութիւն պիտի գործ դնէ ինչքան աղքատը: Ընդհանրութեամբ, որովհետեւ ամեն մի անհատի որևէից աշխատանքը օգտավետ է հասարակութեան համար: Վերջապէս Մարդասիրութիւն, որովհետեւ աշխատելով մարդը բարվոքում է կյանքը, ուրեմն միջոց է տալիս հասարակութեանը ձգտել դեպի առաջադիմութիւնը, դեպի կյանքի բարվոքումն, ուրեմն և դեպի արդարութիւնը»:

Բայց գիտութիւնը կամ ավելի լավ ասած՝ գիտութեան քահանաները, այսինքն գիտնականները այնպէս չհասկացան արդարութիւնը, ինչպէս հասկացել էր քրիստոնեականութիւնը: «Փոխանակ մարդկութեան նախապաշարմունքի դեմ բացարձակ կռիւնը, փոխանակ քրիստոնեականութեան օրինակ առնելու, մարդկութեան երկու սեռերին ևս հավասարեցնելու, երկուսին ևս, քրիստոնեականութեան օրինակով, ճշմարտութիւնը հավասարապէս սովորեցնելով, գիտութիւնը տղամարդիկներին միայն իրավունք էր տալիս լուսավորութենից օգուտ քաղել: Մարդկութեան կեսը (կանայք) իրավունք չունեին ճշմարտութեան լուսով լուսավորվել»:

Հարկավոր էր երկար ժամանակ, որ գիտութիւնը իր այդ անարդար վերաբերմունքի դոնն մի մասից հրաժարվեր: Մի մասից, որովհետեւ թեև բացվել են սկզբնական և միջնակարգ դպրոցներ կանանց համար, բայց համալսարաններում կանանց ուսում առնելը դեռ արգելված է:

«Քրիստոնեականութիւնը ճշմարտութիւն է, նա բացարձակ հայտնեց յուր ուսումը մարդին և կնոջ հավասարապէս:

Գիտութիւնը ճշմարտութիւն է, բայց նա աշխատեց զարգացնել միայն տղամարդին և արհամարհեց կնոջը»:

Երբ մի ժողովուրդ դեռ տգետ է, երբ մի հասարակութիւն լուսավորութեան մեծ աստիճանի չէ հասել, նա չէ կարող հասկանալ ոչ իր կյանքի պահանջները, ոչ էլ իր օգուտները: Հասկանում է հայ հասարակութիւնը իր պահանջների և օգուտների: Եթե հասկանար, նա կունենար պատրաստ գումարներ երիտասարդներին և օրիորդներին ուրիշ տեղեր ուղարկելու և բարձր ուսում տալու, ուսումնարաններ հիմնելու, գրականութիւնը զարգացնելու համար:

«Եվ եթե մենք ինչևէ հիմնարկութիւններ ունինք, միայն բարեբարութիւններին ենք պարտական, և ոչ թե ժողովրդի ինքնաօգնութեանը հասարակական գործերում»:

Երբ ժողովուրդը դեռ լուսավորված չէ, ժամանակ առ ժամանակ դուրս է գալիս նորա մեջից մարդիկ, որոնք հաջողակ հանգամանքների մեջ լինելով

յստ անգամ ազգատոթիւնն է հաջողակ հանգամանքը, եթե աղքատը կարողացաւ հասնել գիտութեանը, զգալով ժողովրդի թշվառութիւնը, տեսնելով նորա պահանջմունքը, նորա կյանքի արտահայտութիւնն ևս դառնում: Եվ այն զգացմունքը, կամ այն աշխատանքը, որ բաժանված պետք է լինի հազարների մեջ, նորա յուրյանց վերա են առնում: Այդ տեսակ մարդիկներին հանձնար են անվանում»:

Այսպիսով հանձարեղ անհատները մի ազգի մեջ այդ ազգի տգիտութեան կանոններն են: Արժուրդին դիմում է մի այսպիսի խիստ դարձվածքի. «Ամոթ է այն ժողովրդին, որ հանձարներ ունի»: Առաջին անգամից շատ տարօրինակ, անհանգուրժելի է երևում այս միտքը: Բայց Արժուրդին հասարակական զարգացման տեսակետից ամոթ է համարում հանձարներ ունենալը:

«Որովհետեւ, — ասում է նա, — նորա ապացույց են ամբոխի անբնական գիտութեան, ապացույց են նորա սաստիկ տգիտութեան, ապացույց են, որ ժողովուրդը դեռ լուսավորութեան չէ հասել, երբ բարոյական զգացմունքի և գիտութեան բեռը շաղկիւմ է մի անհատի ուսերի վերա: Բայց դարձյալ հարկավոր են հանձարներ ժողովրդի համար, երբ որ նա դեռ մտավոր ստրկութեան, այսինքն տգիտութեան մեջ է»:

Նույնպիսի անբնական, հիմնդոտ երևույթ է ներկայացնում մի ժողովուրդ, որ ինքնօգնութեան միտքը չէ հասկանում:

«Ամոթ է այն ժողովրդին, որ հարուստների բարեբարութիւններով է ապրում: Բայց դարձյալ հարկավոր են հարուստների բարեբարութիւնները, երբ ժողովուրդը դեռ չէ հասել յուր կյանքի պահանջմունքի և օգուտների հասկանալուն, երբ յուր հասարակական գործերում նա ինքնօգնութեանը դեռ չէ հասնում»:

Դիմելով կանանց հարցին, Արժուրդին կանգ է առնում այն ընթացիկ հասակացողութեան առաջ, որ մարդիկ ունեն բարոյականութեան մասին: Ի՞նչ է պահանջում կնոջից: Որ նա բարոյական լինի: Եվ անհա ազգ հասակացողութեան համեմատ վարվող կնոջ պատկերը:

Նա ազգիկ է, հարուստ ընտանիքի զավակ: Թեթև հասակացողութիւն ունի ամեն բանի մասին, ոչինչ գործ կամ գիտութիւն հիմնավոր կերպով չէ ուսումնասիրում, սովորում է զանազան լեզուներ, որոնց չէ գործադրում կյանքի մեջ և այնուհետեւ պսակվում է, առանց ճանաչելու իր ամուսնուն: Ծանաչել չէ էլ կարող, քանի որ տգետ է, քանի որ մարդ ճանաչելու համար հարկավոր է լինել զարգացած: Նրա կյանքի նպատակը պսակվելն է. ոչ պսակվելուց առաջ, ոչ հետո նա հարկավոր էլ չէ համարում զարգացնել իր մտավոր ընդունակութիւնները, ծանոթանալ դրական գիտութիւնների հետ: Մի գործ, մի պարապմունք է միայն նա ճանաչում՝ լինել բարոյական: Լինել տգետ, բայց բարոյական, որպէսզի իր սերը և կուսութիւնը տա անբարոյական մարդուն, — սա հասարակութեան հասակացողութիւններին համապատասխանող դրութիւն է:

Իսկ աղքատ ազգիկը: Նա ստիպված է աշխատել, բայց չունի կրթութիւն, որ կարողանա նրան օգնել «ամենօրյա հացը աղնիվ կերպով ձարելու»: Ի՞նչ անել: Նա նպատակ է դնում շուտով պսակվել մի այնպիսի մարդու հետ, որը թե թե շատ կարողութիւն ունի, որպէսզի կարողանա առանց աշխատանքի ապրել:

Սա էլ բնական է համարվում: Բայց ո՞րքան բարոյական է:

«Բարոյական է միթե այն կինը, որը ինքն չգիտենալով յուր աշխատանքով իրավականութիւն տալ յուր ամենօրյա պիտույքին, շտապում է մարդիկ գալ, որ կարողանա առանց աշխատանքի ապրել: Բարոյական է միթե այն

կինը, որ տղետ լինելով, չէ կարող ոչ յուր մարդի բարոյականութեան վերա-
ազդել, ոչ օրինաւոր կերպով դաստիարակել երեխաները»:

Այսպէս ահա դուրս է գալիս, որ բարոյական լինելու համար պետք է հա-
րուստ լինել, որ բարոյականութիւնը հարուստների արտոնութիւնն է: Իսկ
աղքատ աղջիկը, նա, որ հարուստ կամ ունեւոր մարդու գնալ չէ կարող, հետե-
ւաբար պետք է միշտ իր աշխատանքով ապրե, իրավունք չունի բարոյական
լինելու:

«Հարուստ աղջիկները կարողութիւնն են ունենալով ուսում առնել և կրթի-
վել, յուրյանց միակ պարտավորութիւնն են համարում բարոյական լինել, և
չեն հասկանում մի ուրիշ հասարակական պարտավորութիւն, այն է յուրյանց
ազատ ժամանակը և դրամական միջոցները գործ դնել օրինաւոր կերպով գի-
տութիւններ ուսումնասիրելու, համալսարաններ և մանկավարժական ուսում-
նարաններ մտնելու, ժամանակով, ստացած գիտութիւնը ժողովրդի մէջ տա-
րածելու համար, յուրյանց աղքատ, անբարոյական և տղետ հայրենակից բոյ-
րերին օգնելու, մանկավարժական ուսումնարաններ հիմնելով և այդ ուսում-
նարանները կառավարելով:

Նոքա պարծենում են յուրյանց բարոյականութեամբ...»

Այս հոգիւածը Գրիգոր Արծրունին վերջացնում է հետեւյալ դառն խոսքի-
րով. «Բայց ավելորդ է այսքան խոսել... Ավելորդ է ավելի բացատրել մտքերը,
որովհետև հայերեն գրված հոգիւածները բացի օրագրի խմբագրութիւնից ոչ
ոքից չեն կարգվում:

Թեև հայկական կանանց են վերաբերում այս տողերը, ես հավաստի եմ,
որ ոչ մի հայ կինը երբեք չի կարդա այս գրվածը... որովհետև հայկական
կինը հայերեն չէ իմանում»:

Ոչ մի... Հայկական կանանցից մեկը, Շուշանիկ անունով, դուրս եկավ
Գրիգոր Արծրունուն հայտնելու, որ այդ խիստ դատապարտութիւնը արդարա-
ցի չէ: Հայ կինն էլ սկսել էր ոչ միայն կարդալ, այլ նույնիսկ և գրել. «Հայկա-
կան Աշխարհի» և «Մեղուի» մեջ երևում էին հայ կանանց ստորագրութիւններ:

Ճիշտ է, նրանց գրական գործերը միայն թարգմանութիւններ էին, բայց
միթե դա էլ նշան չէր, որ նրանց մեջ զարթնում է հետաքրքրութիւն դեպի
մայրենի գրականութիւնը: Ահա Գրիգոր Արծրունին առիթ էր տալիս հայտնի
ներից մեկին նույնիսկ ինքնուրույն հոգիւած գրել: Ի՞նչ էր ասում օր. Շուշան-
իկը. «Այս օրերումս ստացա ես ձեր օրագրի 6, 7 և 8 համարները, որոնք
սպասում էի անհամբերութեամբ: Առաջին կարդացած տողերը կազմի վեր-
սոքա էին. «Բարոյականութեան արտոնութիւն, Գր. Արծրունի»: Ես իսկույն
դարձրի երեսը և մեծ հետաքրքրութեամբ սկսեցի կարդալ պ. Արծրունու գրվածը:

Ես միշտ զվարճութեամբ ընթերցասիրած եմ այդ հեղինակի աշխատու-
թիւններ, այս անգամ ևս չէի կասկածում բնավ, որ բավականութեամբ կա-
ցուցանեի այն ժամանակը, մինչև կտեսնեմ կարդալս:

Հասկանալի է, որ այդ հոգիւածը գրվեց ինձ ավելի քան թե պ. Արծրունու
ուրիշ գրվածներ, դա արդեն հայկական կանանց է նվիրված: Այդ նվիրում
համար բոլոր կանայք կարող են շնորհակալ լինել պ. Արծրունուն, որովհետև
նոքա շատ սակավ արժանանում են այդպիսի ուշադրութեան:

Քանի շարունակում էի ընթերցանութիւնս, այնքան ավելանում էր ուշա-
դրութիւնս. բայց անախորժիկ զգացմունք շարժեցին ինձ, երբ հասա այդ
վերջին տողերին. «Թեև հայկական կանանց են վերաբերում այս տողերը, ես
հավաստի եմ, որ ոչ մի հայ կին չի կարդա այս գրվածը... որովհետև հայ
կական կինը հայերեն կարդալ չէ իմանում»:

Այո, պ. Արծրունին մեծ պատիւ արեց հայ կանանց՝ նոքա յուր աշխա-
տութիւնը նվիրելով, բայց յուր հոգիւածի վերջին բառերով մեծ դին ևս վճարել
տվեց նոքա այդ պատվի համար: Զկարծեմ, որ կարելի լինի վիրավորել առա-
վել մարդ թե կին, քան թե այն ձևով, որը ընտրել էր պ. Արծրունին:

Եթե հայ կանայք չեն կարդում, այդ դեռ ապացույց չէ, թե նոքա կարդալ
ին իմանում, այլ դորա պատճառը այն է, որ կարդալու բան չեն գտնում հա-
կերեն լեզվով: Չէ կարելի սպասել, որ ձեռին ընկած գիրքը վեր առնեն և կար-
գան առանց որոշելու, թե արժէ՞ արդոք ժամանակ գործածել այդ կարդալու:
Ես փաստով ունեմ հավատացնելու, որ կան շատ կանայք, որոնք ուրախ են
այլերեն լեզվով բան ինչ ունենան կարդալու և եթե գտնում են մի ընտիր և
վայելուչ հոգիւած, միշտ զվարճութեամբ առնում կարդում են նորան:

Իհարկե քանի ավելի գրեն և տպեն գեղեցիկ հոգիւածներ, այնքան ավելի
թիւերցողներ կլինեն թե այլ մարդիկների և թե կանանց մեջ»:

Այնուհետև օր. Շուշանիկը բերում էր փաստեր իր ասածը հաստատելու
համար: Իր անձնական փորձը, իր ստացած նամակները, «Հայկական Աշխար-
հի» մեջ տպվող թարգմանութիւնները բերում են այն եզրակացութեան, թե
պ. Արծրունին սխալվում է ասելով, թե հայ կինը կարդալ անգամ չէ իմա-
նում. սակայն վերադառնալով յուր հայրենիքը, կտեսնե, որ չէ ճանաչել մինչև
այժմ յուր ազգի կանանց հառաջադիմութիւնը: Թեպետ սա դեռ փոքր է, բայց
կարելի՞ է արդոք սպասել սկզբից կատարելութեան»:

Ցույց տալով, որ կա սկզբնավորութիւն, հետևաբար պետք է սպասել
ավելի բեղմնավոր ապագայի, օր. Շուշանիկը հետևյալ տողերն էր ուղղում
Արծրունու, անշուշտ իբրև փոխադարձ հատուցում. «Շատ կարելի է պ. Արծ-
րունին ուշք չդարձնե այս գրվածիս, որովհետև նա հավատացած է, թե հայ
կանայք տղետ են և ի՞նչ հարկավոր է ժամանակ կորցնել տղետների հոգիւած-
ներ կարդալով: Բայց եթե մի որևիցե պատահմամբ նոքա հետաքրքրութիւնը
զարթած լինի և նա կարդա այս տողերս, անշուշտ կազատվեք յուր նախապա-
շարմունքից, և չկարծեմ, որ պատճառ ունենար տխրելու յուր սխալմունքի
համար»:

Արծրունին չպատասխանեց հայ կնոջ այս բողոքին. նա կարող էր շատ
բավական մնալ և նրանով, որ հայտնիներից գոնե մեկը վիրավորանք էր հա-
տարում, երբ ասում էին, թե հայ կինը հայերեն կարդալ չգիտե: Եվ չէ էլ կա-
րելի ենթադրել, թե Արծրունին տառացի իմաստով հասկանում էր իր այն խոս-
քեր, թե ոչ մինը հայ կանանցից չի կարդա իր հոգիւածը: Անկարելի էր, որ
հայկական իրականութեան մեջ միայն փշեր և տատասկներ բուսած լինեին,
որ չպատահին և հատ-հատ ծաղիկներ: Բանն այն էր միայն, որ մի հատ
նուզով գարուն չի լինում, իսկ Արծրունին կատարյալ գարուն էր ուղում: Մեր
դպրի գրված է մի ուրիշ փաստ, որ ցույց է տալիս Արծրունու այդ տեսակ վե-
րաբերմունքը:

Հայերը ունեին թատրոնական ներկայացումներ: Իբրև սկզբնավորութիւն,
կանք, օր. Շուշանիկի դատողութեան համաձայն, պետք է ապացուցանեին,
որ հայերը թատրոն ունեին: Բայց ահա Ստեփանն «Հայկական Աշխարհի»
մէջ քննադատում է այդ ներկայացումները, դժգոհութիւն է հայտնում, պա-
տիւններ է անում, բայց ոչինչ չէ դուրս գալիս: Եվ Ստեփանն հուսահատված
գրում է. «Չէ կարելի հայկական թատրոն գնալ որպէս դիտող, քննող, գրող,
որովհետև գրողի անկեղծ խոսքերին ուշք չեն կամենում դարձնել... Հոգեմաշ
չի լինում ասելով, որ Թիֆլիսում հայկական թատրոն չկա. տարին երկու-երեք
շաբաթովոր ներկայացումներն չէ կարելի ազգային թատրոնի անուն տալ»:

եմ Ստեփաննին ավելացնում էր. «Գ. Արծրունուց կամ անաշառապես մտածող Հայից կսպասեմ, ինչ կասեն այս իմ խոսքիս մասին»:

Արծրունին անպատասխան չէ թողնում իր խմբագրի այս հրապարակական դիմումը: Խմբագրությունն ուղղած նամակում նա առաջին մտքի, այսինքն թատրոնի գնացող գրողի դրությունից մասին ասում է. «Իմ միտքս այն է, որ եթե ուշ չեն դարձնում մեր խոսքերին, սա չէ նշանակում, որ չպետք է շարունակենք քննել, խոսել և գրել: Թող ուշ չդարձնեն, մենք դարձյալ կշարունակենք գրել, խոսել և քննադատել... ով գիտե, կարելի է ժամանակով ուշ կդարձնեն»:

Գալով այն բանին, որ Հայաստանը (Ստեփաննին) «հոգեմաշ է լինում, տեսնելով, որ Թիֆլիսում հայկական թատրոն չկա, Արծրունին ասում էր. «Զգիտեմ ինչի» է չարչարվում այսպես պ. Հայաստանը թատրոնի մասին. կարծեմ որ ազգային թատրոնի անբնական դրությունը բացառություն չէ Հայերի ազգային հիմնարկությունների թվում:

Ազգային թատրոն չկա... բայց կա՞ն միթե ազգային ուսումնարաններ, կա՞ն ազգային գրականություն, կա՞ն ազգային օրագրեր:

Տարին երկու ներկայացումներ ազգային թատրոն չէ կարելի անվանել, այս ճշմարիտ է: Բայց մի՞թե ազգի մեջ երկու-երեք ուսումնարանը ազգային կրթություն են ներկայացնում: Մի՞թե օրագրեր, որ երկու կամ երեք ամիսը մի անգամ է երևում, կարելի է ազգային օրագրականություն անվանել: Մի՞թե ժողովրդի վերա մի որևիցե ազդեցություն կարելի է ունենալ օրագրի միջոցով: Երբ որ օրագրի տետրակները կանոնավոր կերպով ամսեամիս անգամ չեն կարող հրատարակվել:

Ցավալի է ասել, բայց այս ճշմարտություն է, որ ժողովուրդը միշտ և ամեն տեղ երեխա է: Եթե դուք նորան հաճախ չեք կրկնի միևնույն մտքերը, եթե դուք նորան ամեն օր ազգային լեզվով գրած թերթը չեք առաջարկի՝ ես մտածել կդադարեմ, նա կմոռանա յուր ազգային լեզուն: Ցավալի է ասել, որ քնած մի ժողովրդի մեջ մասնավոր մարդիկներից է կախված գրգռել և ծել պահանջմունքը:

Ժողովուրդը այնքան տգետ և մտավորապես ստրկացած է, որ ինքն ի հասկանում յուր պահանջմունքը: Աղքատ, թեև ուսյալ մարդիկներին դժվար է մի որևիցե գործ սկսել, որովհետև նոցա պակաս են դրամական միջոցները: Իսկ ժողովուրդը նոցա գործունեությունը չէ համակրում և չէ կարող ևս օգնել: որովհետև պահանջմունք չունի ազատվել խավարից, նախապաշարմունքից, տգիտությունից... Նա բավական է յուր մտավոր ստրկությունը, նա բավական է յուր կեղտով և թերությունը... կամ ավելի լավ ասեմ, նա անզգա է:

Իսկ հարուստները...

Ուստի ոչ դերասանական խումբ պետք է մեղադրենք, որ ազգային թատրոն չկա, ոչ խմբագրությունը պետք է մեղադրենք, որ օրագիր չկա, ոչ ուսուցիչներ պետք է մեղադրենք, որ ազգային կրթություն չկա, ոչ ևս ժողովուրդը պետք է մեղադրենք, որ եռանդ, հոգս չկա»:

Եթե չլինեին վերին այն տողերը, թե անհատներին է մնում գրգռել քնած ժողովուրդը, պահանջներ ծնեցնել, Արծրունու այս վերջին պարբերությունից պետք կլինի եզրակացնել, թե Արծրունին մեկն էր այն մարդկանցից, որոնք շատ լավ հասկանում են ժողովրդի դրությունը, բայց շատ լավ գիտեն և որ որ այդ ժողովրդի համար ոչինչ չէ կարելի անել: Երկրորդ անգամն է, որ Արծրունու հայտնած մտքերը առաջին անգամից կարծես այս տեսակ տպավորություն են թողնում: Բայց ամեն ինչ շատ պարզ է: Լուսաբանելով իրողությունները, Արծրունին, ինչպես մի անգամ արդեն ասել էր, ամենևին չէր մտածում

մեղավորներ գտնել, դատապարտել նրանց: Ասելով, թե հայ կինը հայերեն կարդալ չէ իմանում, նա չէր ուզում մեղադրել հայ կանանց, ինչպես նաև հայկական թատրոնի թշվառ դրությունը համար չէր մեղադրում հայ դերասաններին: Ոչ, դժբախտությունը, պակասությունը չափազանց բավական է, հասկանալի, երբ չկա արթուն, առողջ հասարակություն, ի՞նչ գործ կարող է բարգավաճել: Եվ հասարակությունն էլ մեղավոր չէ, որ այդպես է: Հարկավոր են գործող, գրգռող անհատներ: Ցավալի է սա, որովհետև զարգացած հասարակությունը ինքը պիտի հասկանա իր պահանջները: Բայց ցավելով բան չի գտնա. ուրեմն գործող, աշխատանք, եռանդ չլինելով անհատներ են հարկավոր հասարակության բարիքի համար: Քնած է ժողովուրդը, անզգա է: Դա նշանակում է, որ աշխատավոր անհատների մեծ կարիք կա:

Այս գեղեցիկ նամակը, որ պարունակում է իր մեջ մի ամբողջացրած աշխարհայեցողություն, մի մեծ ու ընդարձակ ծրագիր, հիացական վկայություն առաջ բերեց «Հայկական Աշխարհի» մի պատահական ընթերցողի կողմից: Գիրքնախոս Գեորգ Շահնազարյան դե-Շափուր գրում էր հետևյալը. «Վերջերս մի շատ քիչ է պատահել ինձ, որ մեր օրագրերը այնպես գրավեն իմ սիրտը և պահանջեն իրանց լիովին կարդալ, ինչպես մեր օրագրի հիշյալ թերթերը. ժանավանդ ազնվամիտ պ. Գրիգոր Արծրունու փափկաշունչ և նուրբավոր հոգեվածները: Դորա հեռաստանից հաղորդած ամեն մեկ տող գրվածը ունեցան ինձ վերա մեկ առանձին կենսատու և սփոփիչ ազդեցություն: Զգիտեմ ինչ է պատճառը, բայց Հեյդլբերգը ինձ Աթենք թվեց: Մեծապատիվ օրիորդ Շուշանիկի բողոքը նմանապես մեկ դարմանալի և հաղվագյուտ երևույթ է մեր գրականության: Կմաղթեմ երկնային Ստեղծողից, որ նա պիտի պահի այդպիսիներ մեր ազգի համար»:

Հեյդլբերգը՝ Աթենքը: Սիրուն նմանություն է սա. նամակագիրը ի նկատի ունի Աթենքը, որ հինգերորդ դարում լուսավորության գեղեցիկ ճրագ վանեց Հայաստանի մեջ հայ երիտասարդների միջոցով: Բայց Հեյդլբերգում յուր չէին ուսում առնող հայ երիտասարդներ: Հին Աթենքը հիշեցնող Գրիգոր Արծրունին էր: Եվ ահա «Հայկական Աշխարհի» 1869 թվի վերջին համարում Ստեփաննին հաղորդում էր իր ընթերցողներին մի այսպիսի նորություն. «Հայկական Աշխարհի» աշխատակից և մեր սիրելի բարեկամ Գրիգոր Արծրունին լոկոտեմբեր ամսին Հեյդլբերգի համալսարանում ուսումնական քննությունից և յուրաքանչյուր պաշտպանելուց հետո ստացավ քաղաքական տնտեսության և իմաստասիրության դոկտորի բարձր աստիճան: Ամեն մտածող Հայի աչքում այս մեծ նշանակություն ունի իհարկե: Գերմանիայում դոկտորի աստիճանին արժանանալ՝ հեշտ գործ չէ, այո: Եվ պ. Արծրունին առաջինն է, որ արժանացավ այս աստիճանին: Ես որպես Հայ պարծենում եմ սորանով»:

Հեյդլբերգից փրկիսոփայության երիտասարդ դոկտորը հայրենիք չվերադարձավ: Նա գնաց Փարիզ, ուր համալսարանում լսում էր քաղաքական տնտեսության դասախոսություններ: Բայց Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը երկար չպադից իր մեջ Արծրունուն. գերմանական ուսուցում ստացած երիտասարդը չէր կարող շատ բավական մնալ ֆրանսիական ուսումից: Ինչպես կտեսնենք, նա չէր լսում ևս ֆրանսիական ազգի հատկություններին, ուստի շտապեց դարձյալ գերմանական համալսարան գնալ և այդ պատճառով 1870-ի հունվարին անցավ է Վիեննա: Բացի նրանից, որ այդտեղի համալսարանում Արծրունին լսում էր Լորենց Շտեյնի և Շեֆլեի քաղաքատնտեսական դասախոսությունները, և լատինացի մայրաքաղաքը տալիս էր մեր երիտասարդին և մի հարմարություն, որի մասին մի քիչ մանրամասն կխոսենք:

Արծրունին բավական չէր համարում այն հայերենագիտութիւնը, որ ձեռք էր բերել սեփական աշխատանքով ուսանողական տարիներում: Մենք տեսնուք, թե ինչպես էր նա յուրացրել աշխարհաբար լեզուն: Եթե հարցը միայն այդ լեզվով գրելը լինէր, Արծրունին գուցե և բավական համարեր իր ունեցած գրութեշտ համարեց ավելի փորձ ու հմտութիւն ձեռք բերել հայերենագիտութեան մեջ: Հարկավոր էր դիմել ուսուցչի. Արծրունին ուզում էր ավելի լավ ծանոթանալ գրաբար լեզվի և մեր հին գրականութեան հետ: Ասում ենք ավելի լավ որովհետեւ արդեն գիտենք, որ նա առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում եմբողջական լեզուներով հրատարակվող հայագիտական շարագրութիւնների վրա և գրանց միջոցով ուսումնասիրում էր մեր անցյալ կյանքն ու գրականութիւնը: Գրաբար լեզվին ծանոթանալու ձգտումը Արծրունին հայտնել է իր արտասանման լեզուի տեղեկութիւնների մեջ մի քանի անգամ: Այսպես, «Հայկական Այսխարհի» 1869-ի վերջին տետրակում Արծրունին խոսում է այն հայերեն քերականութիւնների մասին, որ կաղմել են Պետերման, Վինդիշման, Բոպ, և այլոք է, թե որանց միջոցով դժվար է ուսումնասիրել հայերենը: Այդպես չէ այն քերականութիւնը, որ 1869-ին Վիեննայում հրատարակեց դոկտոր Լաուեր: Կարգալով այդ քերականութիւնը, Արծրունին ասում էր, թե «այս փոքր գրվածքը (98 երեսներից բաղկացած) միջոց է ներկայացնում ընթերցողին հայ դասական լեզվի ձևերը թեթեւ, հասկանալի և կենդանի ոճով ուսումնասիրելու»:

Ահա այս բոլոր ջանքերը բավարար չհամարելով, Արծրունին վճռում է վարժել հայերենագիտութեան մեջ՝ ուսուցչի ղեկավարութեամբ: Եվրոպայում կային հայերենի հմուտ, հեղինակավոր ուսուցիչներ և գրանք Միխայիլով վարդապետներն էին: Վիեննայում Արծրունին դիմում է Միխայիլովին վանքը: Նա ինքը պատմել է իր հայերենով պարապելու բոլոր հանգամանքները: Եվ մենք կօգտվենք նրա այդ հիշողութիւններից, բերելով հետաքրքրական կտորները, որոնք ներկայացնում են ինքնակենսագրական նյութեր:

Նախապես հարկավոր ենք համարում հայտնել մեր ընթերցողին, որ Վիեննայի Միխայիլովի վանքը այն ժամանակներում անկման և հետամնացութեան շրջանում էր գտնվում: Գեռ չէին եկել Հ. Այստնյանի աբբայութեան ժամանակները, երբ Վիեննայի միաբանութիւնը զարթնեց և սկսեց մի գեղջիկ դիտական-գրականական գործունեութիւն:

«Վիեննայի Միխայիլովի վանքի,— ասում է Արծրունին,— ես չհավանեցի նրանք սարսափելի նախապաշարված, հնապաշտ և տգետ մարդիկ երեքսն ինձ և բոլորովին հիշեցրին ինձ մեր տգետ հոգևորականներին: Երբ առաջին անգամ գնացի Mechitharisten-gasse փողոցում գտնվող նրանց հիմնարկութիւնը և մեծ մուրճով բախեցի ահագին դուռը (զանգակ չկար դռան մուտքից), երբ Վիեննայի միաբանութիւնը զարթնեց և սկսեց մի գեղջիկ դիտական-գրականական գործունեութիւն:»

— Ich verstehe nicht (չեմ հասկանում),— եղավ պատասխանը գերմաներեն լեզվով:

Բանից երևաց, որ արեղան գերմանացի էր... ճարահատված սկսեցի խոսել արեղայի հետ գերմաներեն լեզվով: Նա դուռը նորից փակելով և ինձ փողոցում մենակ թողնելով, գնաց օրապահ վարդապետին իմ գալու մասին խոսելու համար, սա էլ ուրիշին, երեկ ավելի մեծին և այլն և այլն, միևնույն ժամանակ:

¹ «Մշակ», 1890, № 49 և 50:

«այսինքնին աբբայորը, թե մի օտարական ուզում է տեսնել դռան... Եվ ես այդ ամբողջ ժամանակ փակած դռան մոտ պետք է կանգնեի ու սպասեի...»

Վերջապես, բարեհաճեցին ինձ թույլ տալ կաթոլիկների այդ միջնադարյան սրբավայրը մտնելու: Դուռը բացվեց և այս անգամ մի հայ արեղա խնդրեց ինձ ներս մտնելու:

Անվերջանալի կորիզորներով անցնելով և ոչ ոքին չհանդիպելով (երեկ բոլորն էլ խուցերն էին մտել), վերջապես ես իմ ուղեցուցչիս հետ մտանք արբահոր խուցը: Սա ընդարձակ և բարձր սենյակ էր, պարզ և անշուք:

Ես ուղղակի ասեցի, թե ինչ էր իմ նպատակս. ես ուզում էի հայերեն լեզվի պատկեր առնել և խնդրում էի, որ աբբահայրը վարդապետներից միին նշանակեր ինձ ուսուցիչ:

— Հրամանք ո՞վ եք, ո՞րտեղացի եք,— հարցրեց ինձ ծերունի աբբայորը, Վարդան եպիսկոպոսը:

Ես ասեցի: Մի տեսակ սարսափ նկատվեց, թե աբբահոր և թե երիտասարդ վարդապետի երեսին, երբ հայտնվեց, որ ես կաթոլիկ չեմ, այլ լուսավորչական եմ... Խեղճերը չգիտեին ի՞նչ պատասխան տան... Հայ լուսավորչականին պետք է ընդունեն աշակերտ կաթոլիկ վանքում...

Մի քանի բռնկումների լուսթիւնից հետո սրբազանը հայտնեց, թե կառայարկի իմ խնդիրը միաբանութեանը և խորհուրդ անելուց հետո «ինչ որ արկն է» կտնօրինեն ու շորս օրից հետո ինձ կտեղեկացնեն:

Ապա փոխելով խոսակցութեան նյութը, եպիսկոպոսը հարցրեց ինձ ո՞վ է աբբայ: Ես անմիջապես պատասխանեցի, թե ժննեալ է, մտածելով, որ այդ տեսակ մարդկանց համար ոչինչ բան այնքան մեծ նշանակութիւն չունի, որքան բարձր պաշտոններ և տիրույթներ: Ժննեալի որդի լինելս գուցե կօգնեի ինձ վանքում աշակերտ ընդունված լինելու...

— Ո՞րտեղ եք ուսում առել,— շարունակեց ծերունի եպիսկոպոսը:

— Հելդերբերգում, սրբազան,— պատասխանեցի ես:

— Հայտնաբերի, Հայտնաբերի...— կրկնեց նա մի քանի անգամ:

Ես, կարծելով, թե նա չէ հիշում որտեղ է գտնվում Հելդերբերգ քաղաքը, ավելացրի, թե Բադենի դքսութեան մեջ:

— Ի՞նչ առարկա եք սովորել,— դարձյալ շարունակում էր հարցուփորձ անել ինձ եպիսկոպոսը:

— Քաղաքական տնտեսութիւն,— ասացի ես:

Նա զարմացած նայեց վրաս. պարզ էր, որ ծերունին չգիտեր, թե ինչ բան է քաղաքական տնտեսութիւնը: Կարծելով, որ Վիեննայի պես գերմանական քաղաքում ապրելով նա ավելի կհասկանա գիտութեան իմ ճյուղի եվրոպական տեսակը, ես անմիջապես ավելացրի «National-Oeconomie», «Economie politique»...

Ծերունին շարունակում էր զարմացած նայել վրաս և վերջը մի հառաչանք արձակելով, ավելացրեց.

— Է՛հ, ինչ ասես գիտութիւններ կան այժմ... Թիբլոմասի կրսեն, բոլիթիբ կրսեն, էգոնոմի կրսեն... ես ինչ գիտեմ... Գիտութիւնները կավելնան մարդկութեան մեջ, սակայն բարոյականութիւնը հետզհետեւ կընկնի...

Չորս օրից հետո ինձ պատասխանեցին, որ ընդունում են առաջարկութիւնս, կնշանակեն ինձ մի վարժապետ՝ ուսումնական արեղաններից մեկին, կտնեն ինձանից յուրաքանչյուր դասից 2 գուլդեն և ես կարող եմ սկսել դասերիս առնելը:

եվ ահա ես սկսեցի հաճախել վանքը շաբաթը չորս անգամ: Իմ վարժապետս մի երիտասարդ լեհաստանցի (գալիցիացի) հայ էր, որի ազդանունը ես այժմ չեմ հիշում:

Այդ ժամանակ եկավ Վիեննա և Սեդրակ Մանդինյան: Նա որպես Մանասարյանցի որդեգիր, եկել էր Մանասարյանցի և Նզովի հանձնարարականներով նրան էլ ընդունեցին Մխիթարյանները, միայն նրանից կարծեմ 1 գուլդեն կամ 1,5 գուլդեն էին առնում դասից, որովհետև «նա բարեբարի մը հաշվով կուտաներ» այնինչ ես «ծենեկալի մը որդի էի»...

Մանդինյանին էլ մի վարժապետ նշանակեցին: Մենք երկուսս էլ շատ դժգոհ էինք մեր վարժապետներից: Միայն ես հարմարվում էի, կամ ավելի լավ է ասել ինքս աշխատում էի իմ դասերին ուղղութիւն տալ, բացատրելով վարժապետիս, թե հասակ առած, համալսարանում ավարտած, 24 տարեկան մարդու հետ պետք է բոլորովին ուրիշ կերպ պարապել, քան թե մի մանուկ հետ:

Իսկ Մանդինյան այն աստիճան զայրացած էր՝ հասակ առած մարդկանց հետ պարապելու ուսումնական սուրբ հայրերի անընդունակութունից, որ շաբաթ չէր անցնում, որ նա չգնար եպիսկոպոսի մոտ ու չզանգատվեր իր վարժապետից, խնդրելով, մի ուրիշ վարժապետ նշանակեն: Այդպիսով նա մի ձմեռվա ընթացքում մի քանի վարժապետներ փոխեց և դարձյալ դժգոհ էր:

Ես իմ լեհաստանցի երիտասարդին հավատարիմ մնացի ամբողջ ձմեռը: Մանդինյանի պես անդադար բողոքելը ապարդյուն համարելով: Խեղճ մարդիկ իրանց ամբողջ հաստատությունամբ, իրանց աշխարհայեցողությամբ, իրանց պահմանափակ մտավոր շրջաններով, մեղավոր չէին... Նրանք իրանց ամբողջ վանքով, ժամանակակից, քաղաքակիրթ, առաջադեմ և զվարճասեր Վիեննայի ամենագեղեցիկ արվարձաններից միում, մի տեսակ անախտոնիզմ էին կապում... Միջնադարյան մի ուրվական ժամանակակից քաղաքակիրթ Նյուրնբերգի կենտրոններից միում...»:

Պարապմունքները, ավելորդ է ասել, արգելք չդառան, որ Արծրունին շուտուհան կանոնավոր կերպով իր աշխատակցությունը «Հայկական Աշխարհիկ» Փարիզից նա երկու նամակ ուղարկեց, որոնցից առաջինում նկարագրում էր Ֆրանսիացուն, իսկ երկրորդի մեջ խոսում էր Ռոշֆորի ընտրության մասին: Հետաքրքրական է առաջին նամակում դուրս բերած գիծը, որ բնորոշում է Ֆրանսիայում տեղի ունեցող հեղաշրջումը հասկացողությունների մեջ:

«Ֆրանսիացին,— ասում է Արծրունին,— պաշտում է ինքն յուրան, պաշտում է յուր անցյալը և ներկան... Ֆրանսիացին դասեր էր տալիս ուրիշ ազգերին, իսկ ինքն տվածների փոխարենը դաս չէր առնում:

Այս ուղղությունը հակառակ էր ժամանակակից ոգուն, հակառակ էր տնտեսական օրենքին: Ինչպես ազգերի նյութական կյանքում, այնպես և նոցա մտավոր, հոգևոր կյանքում փոխադարձություն պետք է լինի:

Այժմյան ժամանակում մի ազգ կամ պետք է փոխադարձության հիմք ընդունե, կամ պետք է մեռնե և չանվանե յուրան ազգ:

Ֆրանսիական ազգն ես չկարողացավ հետ մնալ առաջադիմության բնագետի ընթացքից. նա սկսում էր ուսումնասիրել օտար ազգերի կյանքը և լեզուն սկսում է հաշտվել փոխադարձության տնտեսական գաղափարի հետ, սկսում է հասկանալ յուր պակասությունները, չենել յուր անցյալը և ներկան»:

Փարիզից է գրված և «Նոր Տարի» հոդվածը, որ տպվեց «Հայկական Աշխարհի» 1870 թվի № 1-ի մեջ: Այստեղ Արծրունին պարզում է իր վերաբերմունքը դեպի հին սերունդը: Ահա մի քանի քաղվածքներ այդ հոդվածից:

«Հանգիստ թողնենք հին սերունդը. որովհետև նա յուր պաշտոնը կատարելուց հետո, ինքն կարող է հանգստություն: Բայց մեզ ժառանգություն թողած նորա գործերը և սկզբները խստությունամբ քննադատենք:

... Նոր տարի չպետք է անիծե հին տարի, այլ հանգիստ ոգով բողոքե նորա վնասակար գործերի դեմ, նորա պակասությունների դեմ, և աշխատե նորա արած փորձերից օգուտ քաղել:

... Հին մարդիկ բարի ծնողներ ևս լինելով, կարծում էին, թե կրեխաներ իրել նշանակում է նոցա հետ բռնավորությամբ վարվել: Մենք կարծում ենք, թե կրեխաներ դաստիարակել նշանակում է դարգացնել նոցա մեջ անհատությունը: Հին սերունդը դեպի կին ունեցած սերին միացնում էր նախանձը՝ մենք կարող ենք սիրել միայն այն կին, որին պատվում ենք: Հին սերունդը կարծում էր, թե կնոջը հարկավոր չէ կրթված լինել, իր պարտավորություն կատարելու համար. մենք պահանջում ենք կնոջ համար այդ մարդին հավասար լուսավորվելու իրավունք: Հին սերունդը միացնում էր քրիստոնեության ուսումը մտավոր և մարմնավոր ստրկության հետ, նոր սերունդը քրիստոնեության գաղափարը չէ զանազանում ազատության գաղափարից:

Հին սերունդի մարդիկ լավ քրիստոնյաներ ևս լինելով, մարդիկներ պատի պես առնում և ծախում էին: Նոցա կարծիքով Բրիտանյա լինել նշանակում էր անհամբեր լինել դեպի ուրիշների հավատը, արդար լինել նշանակում էր այրել այն ամեն մարդիկներ, որոնք նոցանից տարբեր կարծիքներ ունեին: Օգուտ բերել հասարակությանը նշանակում էր ոչնչացնել անհատական կյանքի երևույթները, ինչքան կարելի էր անմշակ թողնել մարդկության մտավոր հողը:

Բայց ոչ թե միայն չպետք է թշնամանանք հին սերունդի հետ, այլև պետք է նորան մեր շնորհակալությունը հայտնենք նորանից մեզ ավանդված գործերի և սկիզբների համար: Բայց ի՞նչ միջոցով: Ահա ինչ միջոցով. խստությունամբ քննադատելով նորա գործերը և սկիզբները և ձգտելով հեռացնել նոցա մեջ գտնվող սխալներ և պակասություններ, աշխատելով բարձրել կյանքի մեր և ոգին, մաքրելով սկիզբների էությունը ճշմարտության և արդարության, այսինքն կրթության միջոցով:

... Ժամանակ կլինի, երբ մենք ևս ինչ սերունդ կդառնանք... ուստի բոլոր մի չկորցնելով աշխատենք անդադար բարձրել մեր կյանքը, որ ինչքան կարելի է մաքուր խղճմտանքով ներկայանանք ապագա սերունդի հասարակական դատաստանին:

Այս է իմ շնորհավորությունը դեռահաս սերունդին նոր տարու պատանդով:

Խիստ քննադատություն իբրև շնորհակալության արտահայտություն դեպի անցած-գնացածը, կատարելագործությունը, առաջադիմությունը իբրև անցած սերունդին երախտապարտություն հայտնելու ամենագեղեցիկ միջոց: Տեսնո՞ւմ եք, ինչպես էր հասկանում Արծրունին այն բաները, որոնք այնքան հարկավոր էին հնության խնամակալությունից ազատվելու և միանգամայն վերանորոգվելու, նորից ծնվելու համար: Խիստ քննադատությունը, անխնա վերաբերմունքը դեպի հին սերունդի գործերը ոչ անհոգ են, ոչ թշնամություն. դրանք արագործություններ են, դրանք նվիրական պաշտամունքներ են: Վախել այդ բաներից՝ դավաճանություն է, թույլ ու տատանվող լինել՝ խղճության, կորաթության նշաններ են: Զարմանա՞նք, որ այսպիսի պաշտամունքներով մինչև արդի խորքը տոգորված Արծրունին իր ամբողջ կյանքում քննադատություն չ, խիստ, անխնա քննադատություն, որ չգիտե հոգնել, չգիտե կտրվել...

Բայց շարունակենք մեր քաղվածքները Արծրունու հիշողություններին՝ վիեննայում նա ամբողջ ձմեռը դասեր էր առնում Մխիթարյանների վանքում։ «Զմեռվա վերջը ես հիվանդացա,— շարունակում է նա։— Թիֆլիսի բժիշկ Մարկոզով այդ ժամանակ վիեննայում էր. նա պարապում էր «Allgemeines Krankenhaus» նշանավոր հիվանդանոցում։ Նա քննեց Կուրծքս և ինքն տարավ ինձ աշխարհահռչակ ծերունի Օպոլցեր բժշկապետի մոտ, որ պեսզի սա էլ քննի Կուրծքս։ Օպոլցեր հրամայեց ինձ անմիջապես թողնել վիեննա և գնալ հարավային երկիր։

Ես վճռեցի ուղևորվել վենեցիա, որպեսզի մի կողմից կարողանամ կազմակերպել առողջությունս, որը խախտված էր նախընթաց տարվա համալսարանական պարապմունքներիցս, իսկ մյուս կողմից կարողանամ շարունակել հայերենով պարապել։

Այսպիսով վիեննա թողնելով ես տեղափոխվեցա վենեցիա։

Ես վենեցիա արդեն ճանաչում էի. մի երկու-երեք տարի սրանից առաջ ես այցելել էին այդ քաղաքը, մնալով այդտեղ մի երկու ամիս։

Անցել էր մի քանի օր իմ վենեցիա գալուց հետո. ես սենյակ էի վարձել Սան Մարկո հրապարակից ոչ հեռու և բուն վենեցիացու պես օրվա մեծ մասն անց էի կացնում բաց օդում, Piazza san Marco հրապարակի կաֆեների մեկի առջև նստած լրագիր կարդալով և ազատությամբ ներշնչելով ծովային մեղմ և առողջարար օդը։

Վերջապես ժամանակն անցնում էր, պետք է սկսեի պարապմունքները։ Եվ ահա մի գեղեցիկ առավոտ վարձում եմ Piazzetta ասված ծովեզրյա հրապարակից ոչ հեռու, ծովի ալիքների վրա ճոճվող նավակներից մին և ճանապարհ եմ քննում դեպի San Lazzaro կղզին, Մխիթարյանների միաբանության վանքը։

Ս. Ղազարն արդեն վիեննայի միջնադարյան վանքը չէր։ Այնտեղ Արծրունին տեսնում է սիրալիր ընդունելություն, աշխատասիրություն, առաջադիմ գաղափարներ։ Այս բոլորը այնքան գեղեցիկ տպավորություն է թողնում Արծրունու վրա, որ նա մի առանձին հոգվածով («Ենթ Մխիթարի մահի տարեդարձը սուրբ Ղազարի վանքում») նկարագրում է «Հայկական Աշխարհի» մի իր տեսածն ու զգացածը։

Յուրաքանչյուր տարի ապրիլի 27-ին ս. Ղազարի վանքում տոնվում է Մխիթար Սեբաստացու մահվան տարեդարձը։ Արծրունին տեսնում է այդ հոգեհարս, տեսնում է վանքի դպրոցի աշակերտներին, լսում է ճառասացությունները և նկարագրում է այդ բոլորը։ Նկատենք, որ այս հոգվածի մեջ Արծրունից ուրիշ է տալիս նույնիսկ բանաստեղծական տրամադրություն. դա Մխիթարյանների կղզու ազդեցությունն է, այն կղզու, որ Բայրոնին էր ոգևորել։

«Ի՞նչ իրավունք ունի բանաստեղծ այսինչ կամ այնինչ տպավորություն տալ գրած բանաստեղծությունը ձեզ առաջարկել, ձեզ տխրացնել կամ ուրախացնել... Ի՞նչ իրավունքով մի հեղինակ յուր աչքով է նայում այս կամ այն երևույթի վերա, յուր գրվածքը շնչավորում է տխուր կամ ուրախ զգացմունքով... Ի՞նչ իրավունք ունի նա ձեզ յուր ցավերի ցավակից անել և յուր ուրախության ուրախակից...»

Այն իրավունքը, որ կա անհատություն, անձնական կազմվածքի պայմաններով, անձնական զգացմունքով, սերով, հասկացողությամբ, ընդունակությամբ, ձգտողություններով...

Ձեզինապես առաջարկում է ձեզ յուր կարծիքը յուր համոզմունքից և զգացմունքից բղխած, ձեզանից, ձեր բարի կամքից է կախված ընդունել այն կարծիքը կամ ոչ։

Այս նախաբանից հետո Արծրունին նկարագրում է Մխիթարյանների ժամասացությունը. «Հայի վերա, որը օտարություն մեջ լինելով, վաղուց լսած էր ազգային ժամասացությունը, մի առանձին սիտիիչ տպավորություն էին տեսնում այս հեռու երկրում ճշտությամբ պահված ազգային եկեղեցական ծեսեր և արարողությունները։ Ի՞նչ վնաս, եթե այն հոգևորականները կաթոլիկներ լինեին... Երգեցողությունը, արարողությունները, բոլոր ժամասացությունը հին հայկական պատմական ճշտությամբ էր կատարվում։

Հինգերորդ դարում պարսիկների դեմ պատերազմում մեր ազգային մարտիկներից երգած սաղմոսները նույն ճշտությամբ և նահապետական ձևով երգվում են և այժմ...

Աղբյուրի ծովի մի փոքրիկ կղզու վերա, փոքրիկ մի եկեղեցում, որը նորա մեջ հավաքված փոքր խմբի համեմատությամբ չափազանց մեծ էր երևում, մի կողմի ձգելով ամեն տեսակ նախապաշարմունքը, Հայն կարող էր յուրանալ որը յուր հայրենիքի մեջ կարծել... Հեռու ծովի փոքրիկ մի կղզու մեջ այս խումբը ջերմեռանդ աղոթքով, յուր հնադարյան եկեղեցական երգերում հիշում էր կարծես, յուր բազմափորձ պատմության ամենանշանավոր երևույթները... Գրիգոր Լուսավորիչ, Վարդան, Կրտսի և ազգի համար նահատակված մարտիկները, այս բոլոր անունները հիշեցնում էին Հայն անցած ժամանակները, արուցանում էին նորա սրտում յուր կորած կյանքի բարձր գաղափարները։

Պատարագից ետ Մխիթարյան հայրերը պատահեցին և ընդունեցին մեզ յուրանց սովորական, Ս. Ղազարի կղզում եղած օտարներին հայտնի, քաղաքավարությամբ, քաղցրությամբ և հյուրասիրությամբ, որոնք հատուկ են նախապաշարմունք չունեցող, զարգացած և կրթված մարդիկներին»։

Մեծ դահլիճում սկսվում է ճառախոսության հանդեսը, որին ներկա են միաբանությունը, հրավիրվածները, Ռաֆայելյան վարժարանի և վանական դպրոցի աշակերտները։ Երիտասարդ վարդապետներից մեկը գրաբար մի ճառ է կարդում Մխիթարի մասին։

«Երկար, երկար, մոտ մի ժամ տևում էր այս ճառը... Խրթին գրաբարով, բարձր ոճով էր գրված նա... բացի սորանից ամեն դասական լեզուներին հատուկ փառավոր, անբնական արվեստական ձայնով էր կարդացված։ Առաջին քայլն մարդս աշխատում է հասկանալ, բայց տեսնելով, թե իզուր է նորա բոլոր ջանքը, նա հաշտվում է այն անբնական ձայնի և վաղուց անցած դարերի հեշտունների հետ... և շարունակում է լսել այն ճառը ոչ թե մտքեր հասկանալու նպատակով, այլ որպես մի երաժշտություն։

Ես շատ քիչ հասկացա... հասկացա՞ն արդյոք աշակերտները, սա ինձ անլուծելի հարց է մնացել։ Ես ինձ Հայ զգալով նմանապես ցանկանում էի արողջապես հասկանալ Մխիթարի կյանքի և նորա հիմնարկության պատմությունը, ազգի համար այս կենսատու երևույթի պատմությունը... Ինչի՞ մի կենդանարար երևույթը պատմվում է մեռած լեզվով։

Կարելի է Մխիթարյան հայրերը յուրանք չգիտեն մինչև ինչ աստիճանի նորա մեր ազգի հավատարիմ պատկեր են, կարելի է նոքա յուրանք չեն հասկանում մինչև ինչ աստիճանի նոքա մեր ազգային կյանքի ճիշտ արտահայտություն են։

Սրբ. Գեորգ արքեպիսկ. Հյուրմյուզյան արքահայրը մի փոքրիկ և աղբյուրառով, աշխարհաբար լեզվով, պատասխանեց երիտասարդ վարդապետի ճա-

ռախտութեանը: Այս փոքր ճառի մեջ արտահայտվեցաւ բոլոր միաբանութեան ոգի, բոլոր հիմնարկութեան ուղղութիւնը: Նշանավոր էր մանավանդ նորա խոսքի հետագա միտքը. «Հիմնողից տված էր այս միաբանութեան աստվածային և կրոնական ուղղութիւնը. մենք կարող ենք ընդարձակել, զարգացնել նորանից մեր մեջ դրած ոգին, բայց պահպանեցնել երբեք չենք կարող»:

Այս խոսքերը լսելով ինձ թվում էր, թե պատմական ժերունտ բերանից ես լսում էի ոչ թե միայն Մխիթարյան հիմնարկութեան, այլև բոլոր ազգային ուղղութեան նկարագրութիւնը... աստվածային և կրոնական ոգի...

Այս օրվան բոլոր հանգեսը ընդունակ էր մի խորին և անշնչելի տպավորութիւն թողնել մարդի սրտի վերա:

Այս հանգեսի մեջ կերպարանաւորվում էր բոլոր ազգի կյանքի ոգին:

Բոլոր շրջապատող երևույթները զարմանալի ներդաշնակութեան հարստ բերութիւնների մեջ էին գտնվում: Դժվար կլինեք ինձ ասել, որ այս բոլոր երևույթներից ավելի մեծ տպավորութիւն ունեցաւ ինձ վերա:

Մեռած լեզվով նկարագրված մեր նոր պատմութեան միակ կենդանարար երևույթը, սրբ. աբրահամ ճառի ոգին, երեխաների ծանր երեսները, որոնք վերա ամենևին չէին նշմարվում երեխայական զգացմունքը, և կյանքը, որ բոլորը վկայութիւն էր տալիս ծերացած մի ազգութեան իրողութեանը:

Սխալվել չէր կարելի. դուք ուշք դարձնելով այս բոլոր երևույթներին, կհամոզվեիք, որ ունիք ձեր առաջ ոչ թե յուր մանկական հասակում գտնվող ազգը, այլ բազմափորձ, հնասեր, ծերացած ազգութեան ներկայացուցիչները: Ակամա իմ աչքս ընկավ դահլիճի մի անկյունի վերա... այնտեղ, աշակերտների մեջտեղը կանգնած էր նգիպտոսից բերած, և վանքին ընծայված, մի շատ հին եգիպտական զմուշկ մարմին...

Հազար և հազար տարիները այն մարմինը, կենդանի ևս չլինելով, չ'ոչնչանում, միևնույն դրութեան մեջ պահպանվում է...

Վանքից դուրս եկած, կրկին նստելով նավակը, ես նայում էի կղզու ափերից կապույտ ծովի հեռավորութեան մեջ, ազահութեամբ ծծելով իստակ օդը... ծայրահեղ զգացմունքը կոչում էին իմ մեջ. մի կողմից ես չէի կարող չզգալ ջերմ շնորհակալութեան զգացմունքը դեպի մեծ Մխիթարի հիշատակը և նորա հիմնարկութիւնը, իսկ մյուս կողմից՝ տխրութիւն...

Զգիտեմ ինչի ես հիշեցի երևելի գերմանացի Գյոթեի օրհասական ողբը՝ լույս, լույս... Այն բոսորում ես կամենում էի կանչել՝ կյանք, կյանք...

Այս հիանալի նկարագրութիւնը Գրիգոր Արծրունու անթիվ գրութիւնների մեջ մարգարիտի պէս պիտի փայլէ: Ի՞նչն էր այդքան ուժ, թարմութիւն, իսկ զգացմունք հաղորդում այդ գրութեան: Զմոռանանք, որ դա առաջին դրոշմն էր, որ գրում էր Արծրունին մեր իրականութեան անմիջական ազդեցութեան տակ: Թիֆլիսից նա հեռացել էր իբրեւ օտար կրթութեան մի հարազատ դաս: Մոսկվայում և Պետերբուրգում շատ շմեւալով, անցել էր արտասահման, և տարիների ընթացքում կտրված էր հայութիւնից և միայն հիշողութիւնների պատանդեկական ժամանակի տպավորութիւններով էր պատկերացնում ինքն առջև մեր կյանքը և գրում նրա մասին: Այժմ բոլորովին կազմակերպված ամբողջացած իբրեւ զարգացած մարդ և մտածող, նա մտնում է այն հոյակապ վոր վանքը, ուր խտացած էր հայկական իրականութիւնը: Հանգեսը, հայրենի խոսքը, շրջապատը ազդում են երիտասարդի վրա. նա տեսնում է Մխիթարի հիմնարկութիւնը, հայոց նոր պատմութեան այդ ամենափայլուն երևույթը, որ հայ մտքի առաջադիմութիւնն է ներկայացնում: Նայում է նա այդ երիտասարդի երեսին, երախտագիտութեամբ է լցվում, բայց միևնույն ժամանակ տեսնում է և հայութեան ոգին՝ հնութիւն և կրոն: Մերացած է այն ազգութիւնը, որ այդ վանքի միջոցով նայում է 24-ամյա երիտասարդին: Այլ սա այդ ծերունու երեսին կանչում է. «Կյանք, կյանք»... Իրականութիւնը որքա՞ն ուժգին է խոսեցնում Արծրունուն: Այստեղ դեռ արտասահման է. դեռ շատ բան կոկված ու հղկված է, և նա դարձյալ աչքաբեւ է խոսում: Ի՞նչ պիտի լինի, երբ նա մտնէ հայրենի իրականութեան մեջ, այն կյանքի մեջ, որին չէ դիպել կրթութիւնը, զարգացումը, հարատեւ, բեղմնավոր, սերունդից սերունդ անցած աշխատանքը...

«Նա ազգութիւն, տոկուն աշխատանք, անձնվեր սեր դեպի հայրենիքի իշատակները և միևնույն ժամանակ եվրոպական կիրթ վարմունքն ու լայն ժամանակակից հայացքներ ամեն հարցերի վրա, ահա Վենեցիայի սուրբ հայրերի հատկանիշը» — ասում է Արծրունին իր հիշողութիւնների մեջ:

«Կղզու վրա գտնվող վանական դպրոցը գործեց ինձ վրա, ինչպէս և նկարագրել էի «Հայկական Աշխարհում», անախորժ տպավորութիւն. երեսները խիանդոտ, նիհար, դեղնած, ստրկացած, բթացած դեմքերով... Ներկա գրողներով դպրոցի տարեկան հանդեսին, համոզվեցաւ, թե դպրոցում տիրում է մեռած գրաբարականութիւնն ու հնացած սխոլաստիկական մեղմնող ոգին...

Բայց մի բան անուրանալի է, այդ այն է, որ Վենեցիայի Մխիթարյանները սիրահարված են իրանց հայրենիքի հիշատակների վրա... Ուր և նայես, ուր և գնաս, այդ փոքրիկ աշխարհը, սուրբ Ղազարի կղզին հիշեցնում է քեզ հայրենիքը: Հայոց գրքեր, հայոց ձեռագիրներ, Հայաստանի տեսարանների պատկերներ, եկեղեցում հին հայկական պարզ ծիսակատարութիւն, այգու մեջտեղ մի մեծ ավազան Վանի ծովակի ձևով շինված...

Արեղանները սիրով ընդունեցին ինձ... Որքան տարբերութիւն նրանց և Վենեցիայի միջնադարյան ուրվականների մեջ...

Սրանց հետ խոսելով, մարդ մոռանում է, թե նրանք կաթոլիկ են, մոռանում է նույնիսկ, թե նրանք արեղաններ են, այն աստիճան լուսավորված մարդիկ են նրանք: Մարդ նույնիսկ առաջին բոսքից ստիպված է նայել նրանց վրա արդէս լուսավորված աշխարհականներից բաղկացած համեստ մի ուսումնական ընկերակցութեան վրա... Միայն հարկավոր չէ խոսել ու վիճել նրանց հետ կաթոլիկութեան մասին...

Աս հայտնեցի սուրբ հայրերին իմ նպատակս:

Նրանք խորհուրդ տվեցին ինձ դիմել հ. Ղևոնդ Ալիշանին, որը այն ժամանակ Ռաֆայելյան դպրոցի տեսուչ էր և կենում էր քաղաքում գտնվող դպրոցի ինստիտուցիան մեջ:

Քանի մի օրից հետո ես վարձում էի Սան-Մարկո հրապարակում իտալացի մի ուղեցույց, որը ոտով տարավ ինձ նեղ և ոլոր-մոլոր փողոցներով ու փոքրիկ կամուրջներով դեպի Ռաֆայելյան դպրոցը:

Դպրոցը գտնվում է մի լայն կանաչի վրա գտնվող շքեղ հոյակապ պալատում: Հայր տեսչի հետ տեսակցութեան իրավունքը խնդրած լինելով, ես քարձրացա մի քանի ընդարձակ, գեղեցիկ կոբիդորներ և շուտով բախում էի արդեն հայր Ղևոնդի առանձնասենյակի դուռը:

— Բաց... — լավեց սենյակից մի թույլ և խուլ ձայն:

Աս բաց արի դուռը և իմ աչքերիս ներկայացաւ հետևյալ տեսարանը: Ահապին, լուսավորված սենյակ, լի գրքերի պահարաններով, մեջտեղ դրած մի մեծ գրասեղանով, որը բռնավորված էր բազմաթիվ գրքերով և թղթերով, մի քանի գեղեցիկ, թեև հասարակ բաղկավորումներ, և մի դիվան, լայն և բարձր պատուհանների վրա մուգ գույնի վարագույններ, ահա Ալիշանի սենյակը:

Առաջին բոլորներն ես մարդ չէի տեսնում սենյակում... Մի վայրկյան անշարժ կանգնեցի սենյակի շեմքի վրա... Ուղղելով հայացքս դեպի ահագին գրասենյակը, այդ բոլորներն միայն նկատեցի մի շատ նիհար դեմքով մարդկային գլուխ գրքերի ու թղթերի ահագին կույտի մեջտեղ։

Ինչպես երևում է հայր Ղևոնդը խորասուզված էր ընթերցանության մեջ, երբ ես ներս մտա։

Նա անմիջապես տեղից բարձրացավ, մոտեցավ, մեկնեց ինձ իր ձեռքը և ձեռքիցս բռնած՝ տարավ ինձ իր գրասենյակի մոտ, խնդրելով նստել։

Ես ասեցի թե ով եմ։

Ընդունելությունը բոլորովին ուրիշ էր, քան թե Վիեննայի վանքում։

Ալիշան միջին հասակի, շատ նիհար, հիվանդոտ դեմքով, թույլ կազմվածքով, մոտ 50 տարեկան մարդ էր։ Նա սկսեց խոսել. ձայնը թույլ և խուլ, խոսակցությունը անդադար ընդմիջվում էր շոր, անախորժ հազով։ Խոսելու և պատասխան ընդունելու ժամանակ նա անդադար կարճում էր, ինչպես մի օբիդիոզ, կամ ինչպես մի գերմանացի համեստ պրոֆեսոր...

Ես հայտնեցի, որ կուղենայի նրանից հայերեն լեզվի դասեր առնել։

— Կներեք, չեմ կրնար, կուրծքս թույլ է, բժիշկները արգելած են ինձ շատ խոսել և բարձր խոսել, բայց կհանձնեմ ձեզ մեր դպրոցի օգնականի հայր Իգնատիոսին...

Ես շնորհակալությունս հայտնեցի։ Նա կրկին կարճեց։

— Հրամանքդ ժամանակ առ ժամանակ կգրեք Թիֆլիսի լրագրողներին մեջ, — շարունակեց նա։

Խոսակցությունն անցավ մեր մամուլի, մեր գրականության վրա, ապա կովկասյան հայերի վրա...

Ես ասեցի, որ պարապել եմ մի ձմեռ Վիեննայի հայրերի մոտ և ավելացրի, որ կուղենայի վճարել դասերիս համար։

— Հարկ չկա, մենք ստակ չենք վերցնի ձեզմե...

— Բայց, հայր սուրբ, ես կուղեմ վճարել և կարող եմ վճարել...

— Հարկ չկա, — կրկնեց նա։

Ստիպված էի ընդունել և նորից շնորհակալությունս արտահայտել...

Սկսեցի շաբաթը շորս անգամ դասեր առնել տեսչի օգնական հայր Իգնատիոս Կյուրեղյանի մոտ (այժմ արքայազն)։ Հայր սուրբի խուցի մեջ նստած, նղիշե, խորենացի կամ մի այլ հայոց կլասիկական գիրքը կարդալով՝ իմ դասերիցս յուրաքանչյուրը մի ժամի տեղ, շատ անգամ երկու, երեք ժամ էր տևում։ Գիրքը թողած՝ շատ անգամ սկսում էինք վիճել երիտասարդ վարժապետիս հետ։

Վեճը մեծ մասամբ եկեղեցու, կրոնի մասին էր, լուսավորչական, կաթոլիկ և բողոքական եկեղեցու մասին...

— Հրամանքդ բողոքական երկրում ուսումը ստացած ըլլալով, կնկատեմ որ ավելի համակիր եք բողոքականությանը, — ասում էր ինձ մեղմ և ներդաշնակ ձայնով համակրելի վարժապետս...

— Ոչ, հայր սուրբ, ինձ համար միևնույն է, ինչ կրոնի էլ պատկանի հայր. ես ծնվել եմ լուսավորչական ծնողներից և նրանցից եմ ստացել իմ առաջին բարոյական գաղափարներս. բարձրագույն ուսումս և համոզմունքներս՝ բողոքական Գերմանիայից եմ ստացել, իսկ հայոց, մայրենի լեզվի հմտություններովս պարտական կլինեմ ձեզ, կաթոլիկ հայերին... Գուցե այդ պատճառով ես միակերպ եմ վերաբերվում դեպի բոլոր դավանությունների և առանց որևէ մոլեռանդ զգացմունքի...

Վարժապետս ժպտում էր իր մեղմ ժպտով, ապա հանկարծ կտրում էր իր վիճաբանությունը.

— Սակայն ժամանակը կանցնե, դառնանք մեր խորենացու։

Ամբողջ վեց ամիս, շաբաթը շորս անգամ դասերս առնելով հայր Իգնատիոսի մոտ, ես դասերիցս հետո կամ պատրում էի դպրոցում, կամ մտնում էի լայր Ալիշանի սենյակը։

Դպրոցն ինձ հետաքրքրում էր։ Դպրոցի ամբողջ կազմակերպության և ուղղության վրա տիրում էր հայր-տեսչի, Ալիշանի ոգին։ Դպրոցն ուսումնադիրած լինելով, կարելի էր գաղափար կաղմել և նրա ղեկավարի ուղղության, քննությունների ու լայն համամարդկային գաղափարների մասին։ Ալիշանի անխորհրդի, համակրելի, անկեղծ բնավորությունը, նրա լայն մարդասիրական և հայրենասիրական անձնվեր հանձարը կերպարանավորվում էր դպրոցի թե ամբողջության և թե նրա յուրաքանչյուր մանրամասնության մեջ։

Ռաֆայելյան դպրոցը նրա ձեռքի տակ այնպիսի բարձրության էր հասել, որ նա համարվում էր ամբողջ Վենեցիայում ամենալավ միջնակարգ դպրոց։ Իմ ժամանակ կաթոլիկ աշակերտների մեծամասնության մեջ կային և լուսավորչական մի քանի երիտասարդներ և նույնիսկ մի հայ բողոքական աշակերտ։ Անուրանալի է, որ Վենեցիայի Մխիթարյանները թունդ կաթոլիկներ են, բայց երանք այն աստիճան լուսավորված մարդիկ են, որ երբեք չեն փորձում որևէ մեկում դործել իրանց դպրոցում ուսանող այլակրոն հայ երիտասարդների վրա և դարձնել նրանց կաթոլիկ։ Եվ ես համոզված եմ, որ այդ համբերության պատճառով զլխավոր դրոշակակիրը միաբանության և դպրոցի մեջ՝ ինքն հայր Ղևոնդն էր։

Երբ ես մտնում էի դպրոցի այն մեծ դահլիճը, որտեղ աշակերտները լսողվում էին նկարչությանը, ես ապշած էի մնում։ Հայր տեսուչը պատվիրել էր նկարչության ուսուցչին, որ աշակերտները մեծ մասամբ նկարեին հայոց պատմության հետ սերտ կապ ունեցող և երեխաների վառ երևակայությանը զինավորապես հայրենիքը հիշեցնող դեմքեր և տեսարաններ... Մի տեղ տեսնում էիք վարդան Մամիկոնյանի ընդօրինակած կենդանադիրը, մի ուրիշ տեղ Անիի ավերակների տեսարանը և այլն և այլն...

Վեց ամիս շարունակ հայր Իգնատիոսից շաբաթը շորս անգամ դասեր առնելուց հետո, երբ հասավ Վենեցիա թողնելու օրը, ես կրկին դիմեցի հայր Ղևոնդ Ալիշանին, խնդրելով, որ դպրոցի օգտին գոնե ընդունե ինձանից դասերիս վարձը։ Բայց բոլոր թախանձանքներս զուր էին, հայր Ղևոնդը ոչինչ չկրպով չէր ուզում ինձանից փող ընդունել։

Վարձահատված, քաղաքից իմ դուրս գալուց մի քանի օր առաջ, գնեցի քաղաքապետից ֆրանսիական կլասիկների ժողովածուն և ընծայեցի Ռաֆայելյան դպրոցի գրադարանին, որպեսզի գոնե մի կերպ արտահայտեմ իրախոսագիտությունս սուրբ հայրերին նրանց սիրալիր ընդունելության և վեց ամիս շարունակ ինձ տված դասերի համար։

Ավելորդ է ասել, թե Վենետիկի այս տպավորությունները որքան հարկադիր էին Գրիգոր Արծրունուն, երբ նա, ուսումը Եվրոպայում վերջացրած, քաղաքատեղում էր վերադառնալ հայրենիք և այնտեղ դործել։ Մխիթարյանները, մանավանդ հ. Ալիշանը, որի հետ Արծրունին «բավական մոտիկ ծանոթություն» էր կապել և որի հետ առիթ էր ունենում «մտերմարար խոսել ընդ-ամենակ» մեզ հետաքրքրող հարցերի մասին» անկասկած ազդել են երիտա-սարգ զոկաորի աշխարհայեցողությունների վրա իրանց վառ հայրենասիրու-թյունը, լայն զարգացմամբ, իրանց ամբողջ վանքով, ուր այնքան հարուստ ու

ճոխ կերպով ներկայացրած է հայ ազգի անցյալը: Այնտեղ, այն կամարների տակ, ուր գործել են Մխիթար, Զամյան, Ավգերյաններ, Բաղրատունի, Գրիգոր Արծրունին չէր կարող չեւբշնչել, չոգնորվել: Եվ նշանավոր Մխիթարյանների պատկերները, որոնք նրա ամբողջ կյանքում գտնվում էին նրա սեղանի վրա, մի-մի վկաներ են, թե ինչ խոր ապավորություն էր ստացել նա ս. Ղազարի կղզում:

Մանավանդ մեծ էր այն հիացմունքը, որ ազդել էր Արծրունուն հ. Ալիշանը: Վեց ամիս մնալով Վենետիկում, Արծրունին Մխիթարյանների ընդարձակ գրականությունից միայն Ալիշանի «Հուշիկը Հայրենյաց Հայոց» հայտնի աշխատությունը վերցրեց, խոսեց նրա մասին ժաշկական աշխտհոսում: Եվ ինչպես լավ էր նա դեռ այն ժամանակ ջմրվել մեր հռչակավոր Նահապետի ոգին:

«Հին հայկական գրողների, մանավանդ հինգերորդ դարի երեքի պատմիչների հատկանիշ նկարագիրը նոցա բանաստեղծական ուղղությունն է, որը հիմնվում է նոցա ազգասիրական վսեմ ոգու և քրիստոնեական խոր զգացմունքի վերա»:

Հ. Ալիշանի գիրքը կարգալով մենք համոզվում ենք, որ հեղինակը չափազանց հմուտ է մեր հին գրականությանը, որովհետեւ բոլորովին սեփականացրել է յուրան մեր դասական հեղինակների նշանավոր բանաստեղծական ոգին, որ սկիզբ է առնում նորա մեջ ևս երկու (պտղաբեր) աղբյուրներից՝ աղբյուրական ոգուց և քրիստոնեական բարձր գաղափարից:

Ես ասում եմ քրիստոնեություն և ոչ թե աստվածաբանություն:

Քրիստոնեությունը վեր է քան աստվածաբանությունը:

Աստվածաբանությունը կարող է փոխվել, տարբերվել, մարդի կազմվածքի և հասկացողության կամ կլիմայի համեմատ: Քրիստոնեությանը սկիզբները անխախտ են մնում:

Աստվածաբանությունները բազմաթիվ են:

Քրիստոնեությունը մի է:

Քրիստոնեության սկիզբները, այսինքն ազատություն, նավասարություն, եղբայրություն ամեն մարդի, ամեն կազմվածքի, ամեն կլիմայի, ամեն ազգի, ամեն ցեղի, ամեն ժամանակի համար նշմարություն են և կմնան...

Բերելով այնուհետեւ մի քանի կտորներ հ. Ալիշանի գրքից, Արծրունին հարցնում է, թե ո՞րտեղից է սկիզբ առնում այդ գրվածքի մեջ Ալիշանի վաղ հայրենասիրական զգացմունքը: Եվ պատասխանում է այսպես. «Մեր հեղինակը հեռու է ապրում մեր հայրենիքից...

Առնո՞ւմ է արդյոք իր ազգասիրական զգացմունքը՝ դեպի կենդանի հայկական ժողովուրդ ունեցած սերից... Կարելի՞ է արդյոք սիրել մի տգետ, անկիրթ, մոլեռանդ, ողորմելի, հայրենիք չունեցող, երկպառակություն սիրող միության թշնամի մի ժողովուրդ՝ չեմ կարծում... Այդպիսի ժողովուրդի վերա խղճալ կարելի է, բայց նորան սիրել... հաղիվ թե...

Կարելի՞ է միթե սիրել այն ինչ որ սիրելի չէ:

Առավել հավանական է ընդունել, որ հայ հեղինակի ազգասիրական խոր զգացմունքը ծագում է մեր հին կյանքի հասկանալուց և մեր պատմությունից մոտ ծանոթ լինելուց, մեր անդարձ կորած ազգային կյանքի երևույթների նշանավորությունը անկեղծ պաշտելուց:

Որ հ. Ալիշանի հայրենասիրությունը գլխավորապես հին նյութերից պատմական անցյալի տված նյութերից էր իր էրակը ստանում, դա անհերքելի է:

Թելի է: Բայց չէ կարող լինել այնպիսի սեր, որ միայն հին-հին դարերի սրբությունն ապրել, այնտեղ թաղված մնա: Իր հայրենիքի ավերակները, օղբ, ջուրը երգողը միայն անցյալի պատմիչ չէր. և եթե նրա լեզուն կրակ էր կտրում այդ անցյալի հիշատակներից, կար նրա մեջ և այն շեշտը, որ ներկան էր գրկում, ներկայի հոգսերն էր շոշափում: Ներկայի ժողովուրդը ընկած էր, գծաբար, ողորմելի: Արծրունին ասում էր, թե չէ կարելի սիրել մի այդպիսի ժողովուրդը, նրան կարելի է միայն խղճալ: Բայց սա մի բառախաղ է միայն: Խղճալ, շունենալով սրտի մեջ սեր դեպի ընկածը, դեպի դժբախտը: Կա, այո այն սերը, որ զարթեցնում է մեր մեջ կատարելությունը, գեղեցկությունը: Մենք նայում ենք նրան, սիրում ենք նրան մեր ամբողջ սրտով, հիանում, հափշտակվում ենք: Բախտավորության, կատարելության տիպար ներկայացնող առարկան բարձր ու վեհ է մեր աչքում. մենք նրա վերաբերմամբ մի փոքր զգացմունք չունենք, բացի պաշտողի, երկրպագողի զգացմունքից:

Բայց կա և այն սերը, որ հարուցանում է մեզանում թշվառությունը: Ընկած է այդ թշվառությունը, թավալվում է կեղտերի և ցեխի մեջ, նրա մարմինը լափում են հաղար ու մի անճոռնի, զզվելի որդեր: Սիրել նրան՝ այդպիսի դրություն մեջ պահելու համար, անկարելի է: Բայց կեղտերից ու ցեխից հանելու, նրան մաքրելու, նրան բժշկելու, նրան կյանք և երջանկություն տալու համար, ահա այստեղ է իսկական, վեհ սերը, նա, որ եսամոլություն չէ, նա, որ ամբողջովին անձնազոհություն է: Մարդը ընկած է ցեխերի և կեղտատությունների մեջ: Անցնողներից մեկը կանգ առավ, գնաց դեպի ընկածը: Ինչ զգացմունք էր դա: Ցեխն ու կեղտոտությունները զզվեցնում են նրան, բայց նա սիրում է այն գաղափարը, որ դրված է ընկած մարդու մեջ և շտապում է, զսպելով իր զզվանքը, ազատել գաղափարը այդ սոսկալի միջավայրից: Ալիշանը հայ ժողովրդի վատ, բացասական կողմերը չէր սիրում և բոլորովին այդտեղից չէր քաղում իր հայրենասիրական ոգևորությունը, այլ սիրում էր այդ ընկած ժողովրդի գաղափարը, նրա բարձրանալու, նրա երջանկանալու միտքը:

Այդպես էր և ինքը Արծրունին, իր ամբողջ կյանքում: «Սիրել ատելով», այսպես էր ասում նեկրասովը, նայելով իր ժողովրդի անթիվ ցավերին: Այսպես բացատրեց և Արծրունին իր սերը դեպի իր ժողովուրդը: Նա անվանեց հայ ազգը մի պոռնիկ, որին պղծել ու ապականել էին դարերի ընթացքում անթիվ տարփածուներ. բայց նա սիրում էր այդ պոռնիկին, սիրում էր ատելով: Եվ հենց այստեղ էլ ս. Ղազարի կղզուց գրած այս տողերի մեջ էլ, չէ՞ երևում նույն սիրողը: Իր զգացմունքը դեպի ընկած ժողովուրդը նա արտաբայտում էր «խղճալ» բառով: Բայց մեզ համար դա էլ նշանակում է սեր, անսահման, վառ սեր դեպի նույն այդ ընկածը...

Վենետիկից Գրիգոր Արծրունին գնաց նորից Հեյդլբերգ, ուր գտնվում էր Թեոֆիլ Երմիև: Երմիև նա ուզում էր հայրենիք վերադառնալուց առաջ մի անգամ էլ անանել իր Alma mater-ը և սիրելի եղբորը: Բայց մենք դեռ պիտի ծանոթանանք նրա մի քանի հոգվածների հետ:

«Մտքեր հայտնելու իրավունք» հոգվածի մեջ Գրիգոր Արծրունին, ինչպես է փոքր տեղերում, պաշտպանում է մտքի կատարյալ ազատությունը, ապաքինելով, որ այդ ազատությունը ոչինչ վտանգ չէ սպառնում հասարակությանը:

«Մի նոր ուսում հայտնելով ես կարող եմ կամ ուղիղ կամ ծուռ, կամ փոխվել կամ վնասակար գաղափարներ հայտնել: Բայց և վնասակար, ծուռ

մի ուսում հայտնելով, ես ոչ ոքից իրավունք չեմ համարում, իրապես արդեն չեմ դնում պաշտպանել հակառակ գաղափարները:

Կարելի՞ է արդյոք հանցանք համարել այն, ինչ որ ուրիշից չէ խորհրդողության իրավունք:

Մի հաստատված ուսման դեմ խոսելով, ես նմանապես կարող եմ կամ ծուռ կամ ուղիղ մտքերը հայտնել, ես կարող եմ հին ուսման պակասությունները ցույց տալ: Կամ իմ սահմանափակված զարգացման պատճառով ծուռ կերպով հասկանալ մարդիկներից ընդունված մի պատվական ուսում, և իզուր հարձակվել նորա դեմ:

Դարձյալ այդ դեպքում կարելի՞ է արդյոք իմ գործողությունը որեկի հանցանքի հետ համեմատել:

Մի՞թե տեսական կերպով հարձակելով մի հաստատված ուսման, մի ճշմարտության դեմ, ես ոչնչացնում եմ նորան, մի՞թե այս իմ գործողությանը ես այն ճշմարտությանից խլում եմ կենդանության իրավունքը:

Եթե նա ճշմարտություն է, թող ինքն յուրան պաշտպանե:

Մի ճշմարտության դեմ հարձակողը պատժել, նշանակում է այն աստիճանին թույլ համարել այն ճշմարտությունը, որ նա լուրջ խոսքից անդամբանավոր հարձակումից քանդվում է, նշանակում է վիրավորել այն ճշմարտությունը:

... Հայտնելով մի ծուռ գործնական միտք, ես ոչ ոքին չեմ ստիպում ընդունել նորան... Հայտնելով մի նոր գործնական միտք, ես հին մի հիմնականություն չեմ ոչնչացնում իրապես, թեև խոսքով առաջարկեի ոչնչացնել նորան:

Իսկ եթե հասարակությունը մի հեղինակ է պատժում նորա խոսքի համար, մի գործնական հանցանքի համասար, նա սորանով ապացուցանում է, որ ինքն մեծ հավատ չէ ընծայում յուր հիմնարկությունների հաստատությանը:

Առհասարակ, երբ մի հասարակություն կանչում է, վախենում է, ազդակում է, պատժում է մի նոր գաղափարի և սկզբի երևալու ժամանակ, ես սորանով ապացուցանում է, որ կամ անընդունակ է հետևաբար մտախոհությանը, ապացույցներով և քննադատությամբ հերքել վնասակար մի վարդապետության ուսումը, կամ անզոր է վնասակար և ծուռ մի գաղափարին կատարյալ արհամարհանքով պատասխանել:

«Հասկանանք վերջապես» հոգվածը նույն հարցերն է արծարծում, ինչ «Ինչի՞ չենք հիմնում» հոգվածը: Արժույթին նորից շեշտում է, որ մենք մի տնտեսական բարեկեցությունը պիտի հիմնենք մեր երկրի բնական հարստությունները կանոնավոր և խելացի կերպով շահագործելու վրա: Կովկասում վերջացել են երկարատև պատերազմները, որոնք հարստացնում էին ծառայող և զանազան կապալներ վերցնող հայերին: Թուրքիայի պետությունը հասնում է մեր երկրում խաղաղության: Կհասկանա՞նք արդյոք, որ այս խաղաղության շրջանը բաց է անում մեր առջև տնտեսական նոր պահանջներ և մեզ կարող ենք ազնիվ ու հեշտ միջոցով հասնել հարստության: Դրա համար մեզ կավոր է արդյունագործություն սկսել, գործարաններ հիմնել, հում նյութի մշակել:

«Հասկանանք վերջապես», որ մեր գլխավոր ձգտողությունը պետք է լինի մեր երկրի կենդանիների, բույսերի ու մետաղների հարստությանից օգտվել: Այս նպատակով պատրաստել օտար երկրներում մեր հայրենակիցներից դրական գիտություն և գործնական աշխատանքից տեղյակ մարդիկ, որոնք վերադառնալով հայրենիքը կարող էին մեզ օգնել երկրագործության:

գինեգործության, շերամապահության, անասնապահության դրությունը յուրանց բոլոր ճյուղերով բարվոքել, և նոր, մեզ անհայտ, բայց Եվրոպայում փողոց ընդունած միջոցները մտցնել: Աշխատել անտառարանության դրությունը բարվոքել և այլն:

Հոգվածի վերջում նա բերում էր Անդրեաս Արժույթու նամակը, որի մեջ տեղեկություններ կային, թե ինչ հանքերի մշակություն հարմար է Կովկասում: Անդրեասը հայտնում էր, որ ինքը միանգամայն համաձայն է Գրիգորի հայտնած մտքերին մեր երկրի բնական հարստությունները շահագործելու վերաբերմամբ:

«Հասարակական կրթություն» հոգվածը խոսում է այն մասին, թե ինչ պետք է տալ ժողովրդին՝ ներկա ժամանակի պահանջները լրացնելու համար: Այժմ այլևս հին ժամանակները չեն, երբ ժողովուրդը բաժանված էր դասակարգերի, կաստաների: Այժմ ամբողջ, մի ազգի ընդհանրությունը դրված է այնպիսի պայմանների մեջ, որոնք թույլ են տալիս ամեն մեկին զարգացնել իր բնական ընդունակությունները, գրավել հասարակության մեջ բարձր դիրք, պաշտոններ վարել: Կրթությունն է տալիս մի ժողովրդին զարգանալու, առաջ գնալու միջոց: Հարկավոր է, որ կրթությունը ամենքի սեփականություն լինի: Կրթության բարձր աստիճանին հասած երկրներում ամեն մարդ քաղաքացի է: Քաղաքացու ապագա ձգտումներին և ջանքերին նպաստելու համար մենք պահանջում ենք ազգի բոլոր մանուկների համար ձրի և պարտադիր ուսում:

Այսպիսով ժողովրդական սկզբնական կրթությունը հասարակական կրթության հիմքն է: Սկզբնական ուսում ստանալուց հետո մարդը ընտրում է իր համար մի կոչում և դրա համեմատ շարունակում է իր կրթությունը, մշտնջենով համալսարան, մասնագիտական բարձրագույն դպրոց և այլն:

Բայց ամեն մարդ չէ կարող այդպես անել և ժողովրդի մեծագույն մասը, ամբողջ բավականանում է սկզբնական դպրոցում ստացած իր կրթությամբ: Իսկ ժողովրդի այդ մեծամասնությունը, զբաղված է նյութական աշխատանքով և նրա ստացած սկզբնական կրթությունը բավական չէ, որ նա մասնակից դառնա հասարակական կյանքին, քաղաքացի լինի:

«Հասարակության մեջ անդադար ծնվում են նոր մտքեր, նոր գաղափարներ: Հասարակական հարցերը հասկանալու համար, կամ յուր դասի և յուր անձի օգուտները պաշտպանելու համար բավական չէ սկզբնական դաստիարակությունը:

Հարկավոր է մի ընդհանուր կրթություն, որ տարածվեր բոլոր ժողովրդի վերա:

Հարկավոր է գտնել ընդհանուր գիտություն տարածելու մի զորեղ միջոց, որ մեկներ, պարզեր ժողովրդին հասարակական և քաղաքական երևույթները, մի միջոց, որ ուղղություն տալ հասարակական կարծիքին, որը նյութական աշխատանքին նվիրված մարդին անդադար ուղղեր, թույլ տալ նորան դաստիարակվել՝ ուսումնարանն ևս թողնելուց հետո:

Ո՞րն է այդ միջոցը: Արժույթին պատասխանում է. «Գլխավոր (չեմ ասում թիակ) միջոցը՝ օրագրությունն է»: Օրագրությունը նա, ինչպես և այն ժամանակ ամենքը, գործ էր անում «ժուրնալիզմ» բառի մտքով:

Հայերը ունեին ընդհանուր կրթության այս գլխավոր միջոցը, ունեին գործնական մամուլը: Յուրջ տալով այդ մամուլի ահագին կրթական նշանակությունը, Արժույթին բնականաբար պիտի հատկապես հայ մամուլի մասին էլ խոսեր: Եվ նա դիմեց այս հարցին իր մի ուրիշ հոգվածում, որ զբաղված է միջավայրից և բնի «Բավական չէ» վերնագրերը:

Մեր մամուլը, ինչպես տեսանք, մի շատ խղճուկ գոյություն էր պահպանում և շարունակ գտնադրում էր, որ ընթերցող չունի։ Բայց պետք էր մի քիչ էլ իր պահպանությունների վրա ուշադրություն դարձնել։ Ահա այդ բանը անող չկար, և առաջին անգամ Արծրունին է, որ դալիս է ցույց տալու, թե ի՞նչ է պահպանում մեր մամուլին։

Ակսելով իր տեսությունը այն ժամանակից, երբ ռուսահայերի մեջ գործածական դարձավ աշխարհաբարը, Արծրունին ասում է, որ այդ գործի մեջ առաջին և ամենածանր փորձերից մեկը արել է «Հյուսիսսփայլը» հրատարակողը։ Այն ժամանակից շարժումը կանգ չառավ և այժմ այլևս անհնարին է վերադառնալ գրաբարին։ Սա, անկասկած, առաջադիմություն է, բայց դարգացման մի հայտնի աստիճանին հասնելուց հետո անկարելի է կանգ առնել, անշարժանալ մի կետի վրա։ Հայոց մամուլն ու գրականությունը կանգնած, անշարժացած են, նրանք չեն համապատասխանում ժամանակի պահանջներին։

Եվ Արծրունին մատնացույց է անում այն ցավը, որից իսկապես հյուսիսում էր մեր գրականությունը։ Դա ինքնուրույնության համարյա կատարյալ բացակայությունն էր։ Մեր մամուլն էլ, մեր գրականությունն էլ ապրում էր թարգմանություններով։

«Գրականությունը,— ասում է նա,— պետք է դաստիարակիլ ազդեցություն ունենա ժողովրդի վերա։

Նա կարող է այս ազդեցությանը հասնել կամ ընդհանուր մարդկային գիտության մտքերը, սկիզբները և գաղափարները ժողովրդի մեջ տարածելով կամ ազգին յուր կյանքի երևույթները վիպասանության ձևով ներկայացնելով։

Առաջին դեպքում նա դրսից պետք է մտցնվի, որովհետև մենք, Հայեր, գիտության ինքնակա մշակությունը դեռ չենք հասել, երկրորդ դեպքում մեզ մնում է ինքնուրույն տաղանդների ծննդին սպասել...

Ցանկալի է մեր գրականության առաջադիմության համար ինչպես ինքնուրույն տաղանդների ծնունդ, այնպես և գիտնական ճշմարտությունների (գիտության ամեն ճյուղերի) խղճմտաբար մշակությունների երևումը։

Գիտությունը մի ազգի համար չէ, նա ամենքին է պատկանում։ Մենք ուրեմն, կարող ենք վերցնել գիտությունը ուրիշ ազգերից, կարող ենք մեզ լեզվով մատչելի դարձնել նրան մեր ժողովրդին։ Բայց ի՞նչպես, թարգմանելով։ Ոչ։ Մեր հասարակությունը ընթերցանության չէ ընտելացել։ «Այդ պատճառով մեզ չէ կարելի մեր միամիտ, ծուլ և տգետ ընթերցողին գիտնական աշխատանքների թարգմանությունները (թեև ժողովրդական լեզվով գրված) գրքի ձևով առաջարկել։ Հարկավոր է գիտնական գրվածքներին մի կարճ, ամփոփված ձևը տալ, այսինքն գիտնական հոդվածները առաջարկել և ոչ թե գրքերը։ Այս է պատճառը, որ օրագրությունը մինչև այժմ միակ ձև է, որ բնորոշություն կարող է գտնել մեր ժողովրդի մեջ»։

Սակայն մեր օրագրությունը միայն թարգմանություններով է սնվում։ Թարգմանում է նա գիտությունը, թարգմանում է վիպասանությունները։ Փակա՞ն է սա, կարո՞ղ է այսպիսի ուղղությունը համապատասխանել այն հասարակական պաշտոնին, որ ունի օրագրությունը։ Ո՞րն է այդ պաշտոնը։

«— Օրագրությունը պետք է մի կողմից ժողովրդի կյանքի արտաբերությունը դառնա, իսկ ուրիշ կողմից պետք է դաստիարակիլ, կրթող ազդեցություն ունենա ընթերցողի վերա։

Եթե մենք,— շարունակում է Արծրունին,— միշտ կրավականանանք մեր ազգերի կյանքից առաջ վիպասանությունների կամ գիտնական հոդվածների թարգմանությամբ, մեր օրագրությունը կհասնի, կարելի է ասել, անտիարակիլ ուղղությանը, բայց նա ժողովրդի կյանքի արտահայտությունը չկարողանա լինել։

Մեր օրագիրների և լրագիրների խմբագրողները կարծում էին, թե յուրանց պարտավորությունը կատարեցին, երբ մի թերթ կամ տետրակ առաջին էջից սկսած մինչև վերջինը թարգմանություններով լցրած՝ ընթերցողին առաջարկել են...

Մեր երիտասարդները և օրիորդները կարծում են, թե մեծ օգուտ են քննում ազգին, երբ որ տարին երկու-երեք անգամ մի որևէ կյանքից առած, մեր հասնեցմունքին անհամապատասխան, ձեռին ընկած առաջին վիպասանության թարգմանությունը օրագրի թերթերի մեջ հրատարակեցին։

Եվ այս անվանվում է ազգային օրագրություն։

Ողորմելի է օրագրության դրությունը։ Պատճառները։ Առաջին և գլխավոր պատճառը Արծրունին տեսնում է մեր ժողովրդական կյանքին հատուկ պահպանության մեջ։ Դա այն է, որ հասարակական բոլոր գործերը բարեհայտ սկզբունքի վրա են հիմնված և ոչ թե ժողովրդի ինքնօգնության վրա։ Երկրորդը կարգավու պահանջ չունի, բայց նրան պետք է սովորեցնել։ Ո՞վ պիտի ժամանակ կորցնի, այսպիսի պաշտոն հանձն առնելով։

Ազատ մարդը, լինի նա նույնիսկ լավ կրթված, դարգացած, ընդունակ, կարող օրագրությունը իր կյանքի միակ պարապմունք ընտրել, որովհետև թարակությունը չէ վարձատրում այդպիսի աշխատանքը։ Ո՞վ է մնում։— Եվ ով ավելորդ ժամանակ ունի, այսինքն հարուստը։ Եվ Արծրունին բացատրում է. «Բնական է միթե, որ մեր օրագրության մեջ ձայն ունեցող և թարակական կյանքին ուղղություն տվող մարդիկը միայն հարուստներ են։ Եվ այն մարդի ձայնը, որն ինքն աղքատ լինելով, ժողովրդական կյանքի թվաթվությունները անձնական փորձից ճանաչում է, որը ստիպված է յուր օրը յուր ամենօրյա աշխատանքով ճարել, այն մարդի ձայնը, ասում եմ, անհնար է հասարակության համար»։

Անբնական է, իհարկե, հասարակաց պաշտոնավարությունը կապված լինի այս կամ այն մարդու հարստության կամ աղքատության հետ։ Երբեք ժամավաճառության համար կարող է գրականության, մամուլի մեջ զբաղվել։ Բայց կարող են ասել. «Ինքը՝ Արծրունին էլ հարուստ էր և սակայն չէր զարձակ խմբագիր, հասարակական կարծիքին ուղղություն տվող»։ Մենք պատասխանում ենք. և առաջ մենք դեռ կտեսնենք, թե որքան հարուստ էր Գրիգոր Երզնկունին։ Երկրորդ, հարուստ դասակարգից լինելով, նա այդ դասակարգի շահերը թշնամի էր և աղքատ ու աշխատավոր դասակարգի անկեղծ բարեկամը, և երրորդ, նա ինքն էր աղքատ, անապահով դասակարգից հանում ընդունակ մարդիկ, որոնք պաշտպանում էին իրանց դասակարգի դատը և արշավում էին հարուստ ու հարստահարող դասակարգի դեմ։

Այս է պատճառը, շարունակում է Արծրունին,— որ մեր օրագրությունը թույլ, անհամ, աննպատակ և բոլորովին միակողմանի երևույթ է։

Թարեւորության սկզբին հավատարիմ մեր հեղինակները, հիմնվելով իր օրենքի վրա, կարծում են, թե «ընծայած ձիու ատամներին չէ հայում»։ Այսպիսի առածին հետևելով, կարելի է իհարկե, ժողովրդին թե տեսակ անմարտելի գրվածքներ առաջարկել և հեղինակ կամ թարգմանիչ անապահով ոչ թե միայն մասնավոր մի գիտության հետ ծանոթ չլինելով (որ ան-

շուշտ հարկավոր է օրագրութեանը յուրյան նմիքով անձին), բայց և ընդհանուր կրթության սկիզբներն անգամ չունենալով: Այնպես որ մեր դրականության ասպարեզում գործող մարդիկը, ոչ թե միայն չպատրաստված, այլ չպատրաստվող գրողներ են:

Իսկ պատրաստություն հաբեալով, և օրինավոր օրագրութեան արժանակ կհիմնվի, նոր խմբագրության մեջ աշխատողներին ամեն մեկը գիտության մի որևէ ճյուղին մասնավորապես տեղյակ կլինի:

Այժմ,— այսպես էր վերջացնում Արծրունին իր հոգւածը,— դառնալով դեպի այն մեր հասարակական երևույթը, որ յուրան ազգային օրագրութեան փառավոր անունը սեփականացրել է, ես ասում եմ.

Բավական չէ անդադար թարգմանությունները առաջարկել աղգային օրագրությունը հիմնելու համար: Բավական չէ օրագրության մեջ ժողովրդի մի այն հարուստ դասի ձայնը լսել տալ, աղգային կյանքի արտահայտության նշանակությունը հասնելու համար:

Եվ դառնալով դեպի մեր գրողները (օրիորդները և երիտասարդները) ես ասում եմ.

Բավական չէ առերես կրթություն ստանալուց հետո, ոչ մի գիտության մասնավորապես տեղյակ չլինելով, քանի մի սովորած օտար լեզուները գործ դնել ժողովրդին անհասկանալի և մեր կյանքին օտար գրվածները թարգմանել, հեղինակի պաշտոնը կատարելու համար:

Վերջապես դառնալով դեպի ազգը, ես ասում եմ.

Բավական չէ դեռևս չհասած հասարակության նշանակությանը, չհասկանալով փոխադարձության գաղափարը, չըմբռնելով մտավոր աշխատանքի օգուտը և ընթերցման պահանջմունքը, բավական չէ, ասում եմ, որևորևէ դատարկ ազգասիրական զգացմունքով, նվիրել այս կամ այն հեղինակի անհամ գովասանքները, ազգային օրագրությունը հիմնելու և նպաստելու համար:

Ինքը՝ Արծրունին էլ մեկն էր այն հեղինակներից, որոնց հայ ընթերցողները գովասանքներ էին նվիրում: Մենք տեսանք այդ գովասանքները: Գրած Արծրունին անվանում էր «անհամ»: Երիտասարդ գրողը, ինչպես երևում է այս վերաբերմունքից, գովասանք, գրական փառք, հեղինակություն չէր որոնում իր ժողովրդի մեջ: Փոխանակ «անհամ» գովասանքների, նա կկամենար գտնել այդ ժողովրդի մեջ գիտակցություն, ընթերցասիրություն, առաջադիմություն, հասարակական պարտաճանաչություն: Նա աշխատանքի, անընդհատ աշխատանքի, օգտակարության մարդ էր, ուսելիս, անողոք պահանջով ամեն բանի մեջ քննադատություն, վերլուծություն որոնող: Ի՞նչ օգուտ գովասանքներից: Արդյոք գովասանքները կարող են փոխել իրողությունները:

«XIX դարի տրամաբանական (լոժիք) մտախոհության ամենահարուստ ճանապարհը ոչ թե վերացական ճշմարտություններն են, այլ իրողությունների վերա հիմնված մտախոհությունը, մի խոսքով ոչ թե իրողությունը որպես մտախոհության հետևանք, այլ ընդհակառակը՝ մտախոհություն որպես փաստի, իրողության հետևանքը»:

Այսպես էր դրական մարդու դավանանքը: Արծրունու այս խոսքերը մեկ կարդում ենք նրա մի ուրիշ հոգւածի մեջ, որի վերնագիրն է «Կ. Պոլսի երկրներ»: Այս իսկ վերնագրով մի ոման Միսմեր Ֆրանսերեն լեզվով մի գիրք հրատարակել, որի մեջ ուղում է ապացուցանել, թե մահմեդականությունը քրիստոնեությունից ստոր աստիճանի վրա չէ կանգնած իբրև հասարակական ուսում: Եվ Արծրունին հերքում էր այդ բանը, առաջնորդ ունենալով

«կրթությանը, թե ամեն ինչ պետք է հիմնված լինի իրական փաստերի և ոչ թե վերացական դատողությունների վրա: Առաջին անգամն էր Արծրունին խոսում մահմեդականության մասին: Եվ նրան զեկավարողը դատողությունները, վերացական փաստաբանությունները չեն: «Կա մի անհերքելի իրողություն» — ասում է նա. «այն է, որ մինչև այժմ ոչ մի պետություն, նորա եվրոպական բառի նշանակությամբ, չէ հիմնվել մահմեդականություն դավանող ցեղերի վրա: Մահմեդականության հետ միասին մենք միշտ անբաժանելի ենք գտնում անհեղինակության, կամապաշտություն, բռնավորություն, տգիտություն, գերգաստանի և սեփականության բացակայություն և այլն»:

Մեկ ուրիշ կողմի իրողություններից տեսնում ենք, որ պետության դարձյալ մեծ աստիճանին հասել են միայն քրիստոնեություն դավանող ազգերը, մանավանդ այն քրիստոնեական ազգերը, որոնք քրիստոնեություն բաժնի հասկանում են և ընդունում են գլխավորապես Քրիստոսի բուն, ճշմարիտ, իհրուսումը և նորա բուն խոսքերը, այսինքն Ավետարանը:

Եվ չէ կարելի, որ ուրիշ կերպով լիներ: Քրիստոնեությունը կամ ավելի ավելի ասեմ Ավետարանը բովանդակում է յուր մեջ երեք մեծ գաղափարներ. 1. հավասարություն և ազատություն, որոնք ազգերի հասարակական կյանքում ծնել են աշխատանք, օրենք և անհատություն»:

Բացի դավանության անշարժությունից, մահմեդական ազգերի քաղաքական դարգացումը ուրիշ արգելքների էլ է հանդիպում: Եվ այդ արգելքների թվում Արծրունին գնում է ի միջի այլոց և այն, որ բոլոր մահմեդական ազգերը դործ են ածում արաբական տառերը, որոնք այնքան շատ անհարմարություններ ունեն:

Ֆրանսիայի հեղինակի տգիտությունը ցույց տալու համար Արծրունին գրում է նրա այն անհեթեթ խոսքերը, թե «քսան տարի առաջ հայերը թուրքեր էին թե վարքով և թե լեզվով. այժմ իրանց մեջ մտցրած ազգային մի պարբերի շնորհիվ նորա ևս մշակում են իրանց լեզուն, նոքա ևս հույների հետ ձգտում են դեպի մեծ գաղափարներ»:

Սայրահեղություն էր, իհարկե, ասելը, թե հայկական այբուբենը նոր հարած մի բան է: Բայց Արծրունին էլ ծայրահեղության մեջ էր ընկնում, երբ զրա դեմ. «Ուրեմն հեղինակը չգիտե, թե մեր այժմյան օրագիրներում որքան ածված գրերը նույն են, որոնք 4-րդ դարում մեր Գրիգոր Լուսավորիչն էր գործածում իր աստվածաբանական գրվածներում»:

Այս հոգւածը տպվեց «Հայկական Աշխարհի» 1870 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսյան համարներում: Նույն այդ համարների «Մեր ներքին Գործեր» տեսությունը Ստ. Ստեփաննյան վերջացնում է հետևյալ տողերով:

«Պար լա բոն բուշ (քիմքերը քաղցրացնելու համար) հաղորդում եմ ահա ընթերցողիս, որ այս օրերս եկավ Թիֆլիս «Հայկական Աշխարհի» արդյունաբեր աշխատակից և իմ հարգելի և սիրելի բարեկամ մեծ. դոկտոր Գր. Արծրունին և յուր հայրենիքում գործելու է այսուհետև մեր ճշմարտասեր երիտաբարդ գիտնականը»:

Մենք էլ թողնենք առ ժամանակ Արծրունու գրվածքները և հետևենք այս իրողության, այսինքն հայրենիք վերադառնալուն:

Արծրունին թիֆլիսում: Տպավորություններ: Գործունեություն: Հաղվածներ «Հայկական Աշխարհում»: Արծրունու գերմանախորությունը: Նապոլեոնի Ֆրանսիան և հանրապետական Ֆրանսիան: «Աշխարհաբարձի հորանությունների հասարակական նշանակություն»: Սառնություն Սեփականի և Արծրունու մեջ: Արծրունին «Մեղուի» աշխատակից: Հինգ հոգված: «Գիտական անսխալականություն»: «Ընթերցողը և գրողը» միմյանց շնորհալուրենք: Սուրբուկյանցի «Պեպուն»: Հայի հատկանիշները: Առաջին բշխմություն Արծրունու դեմ: Եզրակացություններ Արծրունու գրական գործունեության առաջին շրջանի մասին:

Ուղիղ յոթը տարի Գրիգոր Արծրունին բացակա էր իր հայրենիքից: 1868 թվին թիֆլիսից Մոսկվա դիմողը մի պատանի գիմնադիտ էր, օտար կրթության պտուղ, լցված մի արհամարհական հեգնանքով դեպի իր մայրենի գրականությունը: Յոթը տարի շարունակվեց այդ պատանու ուսանողական կյանքը: Այժմ, 1870-ի սեպտեմբերին, թիֆլիս վերադարձողը նվրդալույս պտուղ, զանազան համալսարաններում գիտության ճյուղերից դասախոսություններ լսած, գերմանական համալսարանը փրկիստփայության զոհադրի աստիճանով վերջացրած 25-ամյա երիտասարդ էր նա, իր ազգի մտավոր շահերը իր համար նպատակ դարձրած, նրա առաջադիմության և վերածնության նվիրված: Այժմ նա մի անհայտ անձնավորություն չէր. այժմ նա անուն ուներ հայ թիֆլիցիների սահմանափակ շրջանում իբրև մտքեր հուզող, մտածել ավել հրապարակախոս: Նա, այո, արդեն հրապարակախոս էր որոշ ուղղությամբ, աշխարհայեցողություններով, ամուր դավանանքներով:

Մենք տեսանք, որ օտար աշխարհի մեջ կազմակերպվեց, հասունացավ այդ գրական ուժը: Արծրունին հայրենիքից իր հետ տարած պատանեկան տպավորություններն ու հիշողություններն ուներ իր առջև, երբ նվրդալույս զանազան կողմերում նստած՝ քննադատում էր մեր կյանքի երևույթները, մեր հասարակական պայմանները: Այժմ նա գալիս էր մեր ժողովրդի մեջ, այժմ ընկնում էր մեր իրականության անմիջական, դոքա ազդեցության տակ: Եվ առաջին հարցը, որ ծագում է մեր մեջ այս բույսին այն է, թե ի՞նչ տպավորություն գործեց երիտասարդ գրողի վրա մեր կյանքը, ի՞նչ զգաց նա, տեսնելով միջապես շփվելով մեր իրականության հետ: Վերադառնալով թիֆլիս, նա հենց առաջին շաբաթներում, քննելով իր շրջապատը, իր տեսածներն ու լսածները, անշուշտ դրազված պիտի լիներ մի շատ հետաքրքրական գործողություն: Դա վերստուգությունն էր: Արծրունին քննում, ստուգում էր, թե որքան ինքը հեռվից ճիշտ է ըմբռնել մեր կարիքներն ու պակասությունները: Որքան ճիշտ կերպով է որոշել հասարակական ցավերի դիագնոզը: Ի՞նչ էր ասում նրա այդ վերստուգությունը:

Բարեբախտաբար Արծրունին թողել է մեզ այս հարցերի պատասխանը: Գրելով իր առաջին տպավորությունները թիֆլիս հասնելուց հետո: Այդ տպավորությունները նա հրատարակեց «Հայկական Աշխարհի» խմբագրին ուղղված իր նամակի մեջ և նրանք այնքան հետաքրքրական են, այնքան շատ բան են ասում մեր հրապարակախոսի առաջին քայլերի մասին, որ մենք կարևոր ենք համարում բերել այստեղ ամբողջ նամակը. «Ահա հասա ես թիֆլիս: Թույլ տվեցեք ինձ, պ. խմբագրող, փոքրիկ և անկարգ այս նամակում ներկայացնել Ձեզ առաջին օրերի տպավորություններս...

Մեծ հանապարհորդությունից հետո, երբ մարդս ոչ իր պարապմունքը և ոչ օրինավոր կերպով կարգեց, ոչ ընտելացավ կլիմային, և առհասարակ թույլ նրա կյանքը դեռևս իր սովորական շավղին չէ հետևում, նա առաջին օրերը կամ գուցե շաբաթները (կարելի է և ամիսները) անգործության մեջ անցնում է անցնել:

Պատելով թե փողոցներում, տեսնելով այն, ինչ որ արժանի էր տեսնել քաղաքում, ես թե հին ծանոթներիս պատահեցի, թե վերջապես և նորերի հետ ծանոթացա, թե մեր նոր ծխական ուսումնարաններին այցելություն արեցի: Ի՞նչ փոփոխություններ կան մեր հայրենակիցների մտավոր կյանքում. ի՞նչ լավ էր կամ դեպի վատ են այդ փոփոխությունները... դժվար կլիներ ինձ պատասխանել այս հարցերին:

Ի՞նչից է բաղկացած մեր սուղ մտավոր շրջանը: Հայկական թատրոն չկա, հասարակական դասեր մեղանում դեռևս երբևէ չեն հղել, կան երկու-երեք օրագիրներ, կան ծխական ուսումնարաններ, խրատյան դպրոց...

Ես թերթեցի «Արարատ», «Հայկական Աշխարհ» և «Մեղու Հ-ի», ես այցելություն արեցի օրիորդական ծխական ուսումնարաններին, ես խոսեցի խրատյան դպրոցի մի քանի վարժապետների հետ:

Խոսելով քանի մի անձների հետ ես հարցրեցի, ինչի՞ աղջիկների և տղաների ծխական ուսումնարանները բաժանված են միմյանցից և սկսեցի ապա-ստանալ խառն դաստավության օգուտը: Ինձ պատասխանեցին, թե խառն դաստավության օգուտը ամենքը պարզ հասկանում են, բայց ոչ որ հանձն չէ տնում իրադրոծել խառն ուսումնարան մի, որովհետև այս տեսակ դաստավությունը համապատասխան չէ հասարակության մեջ ընդունված սովորություններին:

Պատելով փողոցներում, պատահում եմ հին ծանոթներից միին, որը խոսակցության մեջ հարցնում է ինձ, թե ինչի՞ գրում եմ ես... «մեզ, համալսարանում ուսում առածներին ձեր գրվածները ոչինչ նոր գաղափար չեն կա-ռուցում: Իսկ ժողովուրդը հայերեն կարդալ չգիտե»: Ես դժվարացա և չկարողացա պատասխան տալ այսպիսի հարցին, քաջ զգալով, որ ինձ ինքնիս բա-նական պարզ չէ իմ պարապմունքիս նպատակը: Ես սկսեցի զննել շրջապատող հասարակական երևույթները և համեմատելով նոցա ինձ հետ, համոզվեցա, որ երբեք ես (թե մարդիկ, թե հիմնարկությունները) ինձ նման անորոշ գրու-թյուն մեջ եմ...

Հետո երկրից (Գերմանիայից) մեր երկրի վերաբերությամբ հոգվածները գրելով, ես կարող էի սկսել և թերի հայացքներ ունենալ մեր ժողովրդի կրթի, մեր հասարակական երևույթների մասին...

Սխալվեցա՞ ես արդյոք կրկնելով, թե մեր հասարակական բոլոր հարա-բերությունները կախած են բարեբարության սկզբի և ոչ թե ինքնաօգնու-թյան դորություն վերա. սխալվեցա՞ ես արդյոք հայտնելով, թե այն ժողո-րդը հասարակության անունին արժանի չէ, որը փոխադարձության տնտե-սական գաղափարի ըմբռնելուն դեռևս չէ հասել...

Եվ այս բոլոր ասածս կարո՞ղ է արդյոք վերաբերել մեր հասարակու-թյան, ունի՞ն արդյոք իմ մտքերս վերաբերություն մեր իրական կյանքին...

1. Խառն ուսումնարան հիմնելու փորձը արեց արդեն պ. Սեփականի մի տարի առաջ Երկ-րի Մարիամյան Ուսումնարանում (Հավաքարում): Ուսումնարանի տեսությունը մինչև այսօր չէր ընդունվում և ծնողներին, որ հանձնեն յուրանց տղաներն օրիորդների հետ ուսում առնելու:

Դարձեք, խնդրեմ, մեր օրագիրներին և լրագիրներին խմբագրությունները և դուք այնտեղ կտեսնեք, որ առաջին հերթին մեծ մասը անվարձ են հրատարակվում, ուրեմն գրողները ավելորդ ժամանակ ունեցող մարդիկ են, ուրեմն կարողություն ունեցող, ունեւր դասի ձայն է լսվում միայն օրագրության մեջ... ուստի մեր օրագրությունը ժողովրդի արտահայտությունը չլինելով, նորա կյանքը արվեստական է: Կարելի է արդյոք այսպիսի պարբերական հրատարակություններին երկար կյանք խոստանալ, կարելի է վերջապես նորանից պահանջել գործի հասկացողությունը և ուրեմն հասարակության համար օգուտ սպասել:

Գնացեք ծխական ուսումնարանները, և դուք այնտեղ ևս միևնույն կրկնվում կտեսնեք. պաշտոնները անվարձ են, վարժապետները կամ ձրի կամ այնպիսի շնչին ռեժիկով դասեր են տալիս, որ երբեք չեք կարող հուսալ, որ նորա այս պարապմունքով ապրել կարող են, ուրեմն զանց պետք է առնեք հասարակության մեջ ծխական (քաղաքային և գյուղական) ուսումնարանների վարժապետների կազմվող դասը տեսնելու:

Այս հանգամանքները աչքի առաջ ունենալով, եզրափակում եմ, որ օրագրության նման և ծխական ուսումնարանների գոյությունն ևս արվեստական է և կլինի (ուրեմն և երկարատև չի լինի), մինչև որ փոխադարձության գաղափարը մեր ամեն հասարակական հարաբերություններում չիրագործվի:

Ինձ թվում է, թե ուսումնարանների կառավարությունները իրանց կրթողական ներգործությանը մեծ հավատ չեն ընծայում, բայց կրկին շարունակում են իրանց գործունեությունը:

Ամեն տեսակ վարժապետների հետ խոսելով, ինձ երևեց իբր թե նոր հերքում են իրանց պարապմունքի օգտավետ ազդեցության կատարելությունը: Բայց կրկին շարունակում են դասատուություն տանել...

Թերթելով մեր օրագիրները և զննելով նոցա ուղղությունը կամ խոսելով խմբագրողների հետ ևս համոզվեցա, որ մեր պարբերական հրատարակությունների խմբագրությունները քիչ թե շատ թերահավատ են դեպի իրանց գրականական գործունեության պտղատու լինելը, բայց կրկին շարունակում են խմբագրել...

Մեր օրագրության մեջ հրատարակվող նյութերի ընթերցանությունը ինձ վերա այն տպավորությունը թողեց, իբր թե հեղինակները (կամ ավելի լավ ասեմ թարգմանիչները) իրանց մտավոր ծննդի վերա իրանք կասկածով և երկարությամբ են նայում:

Արդյոք սոքա առանձնացած երևույթներ են կամ մի խոր, հաստատունական արմատ ունեն հասարակության մեջ... սոքա անցավոր դեպքեր են արդյոք կամ մեր հասարակության ընդհանուր օրենք լինելով, կարող են հասարակության հատկանիշ արտահայտությունը կոչվել...:

Այսպես ահա, տպավորությունները վկայում էին, որ նա չէր սխալվել թեև հեռվից էր նայում մեր իրականության: Վերստուգումը ապացուցեց, որ նա ունի նուրբ հոտառություն, որ նա օգի մեջ է ըմբռնում հարցերն ու պրոբները:

Նա դեռ Գերմանիայում գիտեր, որ մեղանում, իսկապես, ոչինչ չկա: Մեր հիմնարկությունները անքնական, խախտող գրության մեջ են, որ մեր պակասում է հավատ դեպի գործը, պակասում են հասարակական գիտակցություն, համերաշխություն, աշխատանքի վարձատրություն: Թիֆլիսի իրականությունը, որ իհարկե, ամբողջ հայության մի հարազատ կտորն էր ներկայացնում, ցույց էր տալիս, որ նա շատ լավ էր տեսնում արտասահմանի

կյանքի անմիջական զննությունը երևան է հանում մի մամուլ, որ ժողովրդի արտահայտությունը չէ, թեև աշխատում է, բայց ինքն էլ չէ հավատում իր կրթմանը, չգիտե, թե մի բան արդյոք կարողանում է անել, երևան է հանում զպրոցների ձրի ուսուցիչներով, թատրոնի մի այնպիսի գոյություն, որ ավելի շատ ոչնչություն չգոյություն է: Կան, այո, հիմնարկություններ, բայց չեղածի նման են, որովհետև չունեն մի առողջ, կենսունակ օրգանի անհրաժեշտ հանգամանքները: Ամեն ինչ ստվերային, ամեն ինչ քարերարություն, աղգասիրություն. չկա իրական օգտի, կյանքի անխուսափելի պահանջներին էապես լրացում տալու գիտակցությունը: Մենք դեռ հասարակություն չենք՝ այս բառի իմաստով:

Այս միջավայրում, այսպիսի շրջապատի, «հասարակության» մեջ Արծրունին առաջին անգամ ենթարկվում է թեթև տատանումների. և երբ նրան հարցնում են, թե ինչու և ո՞ւմ համար է նա գրում, չէ կարողանում չզգալ, որ իր համար էլ բոլորովին պարզ չէ իր պարապմունքի, այսինքն գրելու նպատակը: Այս հարցը կար նրա առջև և Գերմանիայում. բայց այնտեղ նա գիտեր, որ պետք է գրել, պետք է միշտ և անդադար կրկնել մտքերը, մինչև որ կրթունեն, որովհետև մեր ժողովուրդը իր տգիտության պատճառով դեռ երեխա է: Թիֆլիսում, առաջին րոպեններում, նա մոռանում է այդ բանը, այնքան ցուրտ ու անհրապույր էր մեր իրականությունը, այնքան նա դեն էր թռնում ամեն մի գործունեության միտքը: Բայց դա նոր մարդու, միջավայրին անսովոր մարդու տատանումն է: Անցնում են խրտենցնող ազդեցության րոպենները և նա շարունակում է աշխատել:

Ուսում առած, իր հոգվածներով արդեն հայտնի դարձած երիտասարդի առջև բացվում է գործունեության ասպարեզ. նա մտնում է դպրոցական աշխարհը, ստանձնում է Գալանյան և Մարիամյան օրիորդաց դպրոցների տեսչի պաշտոնակատարի պաշտոն: Բայց այդտեղ շատ քիչ է մնում. մանկավարժությունը նրան չէ հրապուրում, բայց դրա փոխարեն գրականությունը շարունակ գրաված է նրան և նա Թիֆլիսում էլ սկսում է աշխատակցել «Հայկական նշխարհին», տալով թե հոգվածներ և թե զանազան տեղեկություններ, գլխավորապես նոր գրքերի մասին, «Մեր ներքին Գործեր» բաժնի համար: Հիշենք այնտեղ և այն, որ Արծրունին միաժամանակ հոգվածներ ուղարկում էր և Պոլսի «Մասիս» լրագրին, ինչպես և «Петербургские Ведомости» լրագրին, ուր գործ էր ածում «է. Շատ-Իրավացի» կեղծ անունը (Э. Шат-Ир-авиц):

Հետևենք «Հայկական Աշխարհում» տպված հոգվածներին:

Նախքան Թիֆլիս գալը Արծրունին ուղարկել էր Ստեփանեին «Ֆրանսիա Գերմանիա» հոգվածը, որի շարունակությունը տպվեց արդեն այն ժամանակ, երբ նա Թիֆլիսումն էր: Ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակն էր համեմատությունը այդ երկու երկրների մեջ անհրաժեշտություն էին դարձնում ահավոր դեպքերը: Արծրունին համեմատում էր և, իբրև գերմանական ուսում ստացած մարդ, համակրություն էր հայտնում հաղթական Գերմանիային, որ այդ ժամանակ միացրեց իր անջատված մասերը, կազմեց մի մեծ շտություն: Պետք է սակայն նկատել, որ համակրությունը դեպի Գերմանիան հիմնված էր այն ատելության վրա, որ տածում էր Արծրունին դեպի Ֆրանսիան երրորդի բռնակալությունը, այնպես որ նրա համար անհամակրելի էր թե թե ֆրանսիական ազգը, այլ կառավարությունը:

«Այժմյան Ֆրանսիայի գրողակը չէ նշանակում ինչպես առաջ ազատություն, այլ նշանակում է բռնավարություն, — ասում է Արծրունին: — Այս այն

դրողան է, որի օգնությամբ Ֆրանսիա Մերսիկայի հասարակապետությունը, ընդդեմ ժողովրդի կամքի, դորով կայսերության ձևին դարձրեց և պատառ խանատու դարձավ Մերսիկայի կայսրի գծախտ մահին, այն դրողանը, որի հովանավորության տակ այս օրերս Հոռմի ժողովը հանդգնեց արելային Աստծու հատկությունը շնորհել, Հոռմի պապի անխալակաբար հայտնելով:

Եվ ահա այդ Ֆրանսիան կամենում էր արգելք դնել գերմանական տարրի քաղաքական ազատ զարգացման: Պատերազմը բաց արեց մի տեսարան, որի վրա զարմացած է ամբողջ աշխարհը, զարմացած է ինքը՝ Գերմանիան էր առաջնակարգ, զինվորական պետությունը հաղթում է մի նորահաս, միևնույն աչք թույլ համարվող տարրից:

«Մարդկությունը գեռես այնքան տգեղ ու անզարգացած է, որ հարկավոր էին այսպիսի հաղթությունները, այսպիսի ակներև ապացույցները, որ ապագությունների մեծ մասը ճանաչեն գերմանական տարրի առավելությունները:

Տգեղ ազգերի աչքում, որոնց կարգում պատիվ ունինք և մենք և զանազան ուրիշ ցեղերն ևս գտնվելու (մանավանդ Թուրքիայի վայրենի բռնավորության տակ գտնվող ողորմելի ազգերը), տգեղ ազգերի աչքում, ասում եմ, միշտ առանձին նշանակություն է ստանում այն ազգը, որը պատերազմում հաղթող է եղել...

Եվ ինչ որ ոչ ոք չէր սպասում, կատարվում է, գերմանացիները՝ բանառ տեղծների, գիտնականների, մտածողների ազգը հաղթում է զորեղ, երեկվ զինվորական ազգ մի:

Ֆրանսիայի համար այս օգտավետ է...

Բայց ո՞վ կարող էր իրան երևակայել, որ Ֆրանսիան մինչև այս աստիճան փոխել է նապոլեոնի անբարոյական, ամեն ազատություն, անհատություն ոչնչացնող կառավարության տակ: Ֆրանսիան այն աստիճանին ընկել է արանդունակ և անբարոյական կառավարության տակ, որ այժմ Գերմանիայի պատերազմը Ֆրանսիայի դեմ կարելի է անվանել ազատության պատերազմ ստեղծության դեմ:

Ստեփանն Խաղաղությունը այս հոգվածները, հայտնեց, որ ինքը համաձայն չէ Արծրունու մտքերի հետ: Եվ մի քանի խոսքով հայտնեց, թե ինչու չէ համաձայն: Սա առաջին և միակ դեպքն է, երբ «Հայկական Աշխարհ» խմբագիրը պատճառաբանում էր իր անհամաձայնությունը: Եվ այդ պատճառաբանությունը, պետք է խոստովանել, բավական թույլ և անհամոզեցուցիչ էր: Ստեփանն ասում էր, թե Ֆրանսիան եղել է ազատության և հավասարության սկզբունքի քարոզիչը, բայց այդ բանը չէր ուրանում Արծրունին. Ֆրանսիայի այդ ժամանակվա դրությունը Ստեփանն համարում էր մի ժամանակվա խավար, բայց հենց Արծրունին էլ վերցնում էր նապոլեոնյան խավար ուժի տակ փտած Ֆրանսիան. Արծրունու առաջ կանգնածը Ֆրանսիական ազգը չէ այնքան, որքան կառավարությունը:

Սակայն մենք չենք ուզում ասել, թե Արծրունին միանգամայն ճիշտ էր դատում: Հայրենասիրական բուռն զգացմունքներով հրդեհված Գերմանիայում ապրող, գերմանական կրթությամբ հափշտակված մի երիտասարդի համար ներքևի էր վարակվել գերմանացիների հիացմունքով: Անվանել գերմանացիներին ազատության կոբլ մղող ստրկության դեմ, կարող էր, այս Հոռմոսի ափերում, պատերազմական բեմից ոչ հեռու գտնվող գերմանական ուսանողը: Բայց դա գուցե ճիշտ էլ լիներ այն ժամանակ, երբ նապոլեոնն էր Ֆրանսիայի տերը: Նայում ենք այդ տողերի տակ գրած ամսաթվին և արդեն

ասում ենք Արծրունու, որովհետև նա գրել է այդ բանը օգոստոսի վերջին, երբ դեռ Մեզան չկար, երբ դեռ նապոլեոնը պրուսացիների գերին չէր:

Բայց ահա կատարվում է ահեղ դեպքը: Կայսրությունն ընկնում է Ֆրանսիայում, ժողովուրդը դիմում է հանրապետական կառավարության ձևին և զենք է վերցնում իր հողը, իր տունը պաշտպանելու համար: Գերմանիան, սակայն, չենք ցած չէ դնում, թեև հայտարարել էր, որ պատերազմում է նապոլեոնի դեմ և ոչ թե Ֆրանսիական ազգի դեմ: Եվ այնուհետև մենք ասում ենք համաշխարհային պատմության մեջ նմանը չունեցող մի ահեղի դրամա: Հաղթություններից հղիացած Գերմանիան առաջ է տանում իր հաղթական արշավանքը, սպանդանոց է դարձնում գծախտ Ֆրանսիան, շրջվելով նույնիսկ այն հանգամանքից, որ իր կանոնավոր, պողպատյա պատեր ներկայացնող դորբերի առջև կանգնած է ոչ թե Ֆրանսիական դորբը, այլ շտապով զինված ժողովուրդը... Այստեղ այլևս երկաթի և արյան կույր պաշտպաններ է, այստեղ այլևս բիսմարկյան հողին է, գլխի, ստորացնելու, ոչնչացնելու այն հողին, որ գոռոզությամբ մերժում էր հաշտություն կնքելու առաջարկությունները և կրակում էր Ֆրանսիական գյուղերը...

Ահա պատերազմի այս շրջանում էլ Գրիգոր Արծրունին, իբրև գերմանական ուսանող, շարունակում էր համակրել Գերմանիային: Հոկտեմբերին դրած ի վերջին հոգվածում նա քննադատում էր Ֆրանսիական հանրապետությունը և ասում էր, որ այժմ էլ, երբ Ֆրանսիան հանրապետություն է, համակրել նրան նշանակում է հանրապետություն բառով հափշտակվել «առանց իրան բավական աշխատանք տալու այս բառի ճիշտ նշանակությունը, նորա հասարակական պաշտոնը, մի ժողովրդի մեջ նորա իրազորման հնարավորությունը, մի բարոյական հրական կերպով հասարակապետության... մի ժողովրդի մեջ քրեադրության բոլոր պայմանները քննելու...»:

Ֆրանսիական հանրապետությունն էլ, Արծրունու կարծիքով, մի անհավերժի բան է:

«Կարելի» է արդյոք, — հարցնում է նա, — համակրել այն ազգին, որի խնդիրն է մենք այս սկզբի թեև անզաղար ներբողներ ենք լսում, որն իր պատական ընթացքում քանի մի անգամ արդեն փորձել է հարմարեցնել այս ազատիարը իր քաղաքական կյանքին, բայց որի երևակայական փորձերի արդյունքը եղել է միշտ առավել խիստ և անապահով բռնավորության հպարտություն...

Մենք հետագա ճշմարտությունը երբեք չպետք է դադարենք հասարակությանը կրկնելու. ինչքան ընդառնակվում են, բազմապիսի են մեր իրավունքները, այնքան ավելանում են մեր պարտավորությունները:

Նոր շնորհված... իրավունքների իրան արժանի ցույց տալը նշանակում է իրավունքներին համապատասխան պարտավորությունները կատարել իրողանալ:

Իսկ քաղաքական պարտավորությունները ճշտությամբ կատարել հեշտ չէ: Պետք է պատրաստված լինել այս կամ այն պարտավորություն կատարելու համար:

Ինչ են Ֆրանսիայի հիմնարկությունները:

Եվ Արծրունին մի առ մի թվում է պակասությունները: Ֆրանսիան ընդհանուր ձայնատվության իրավունք ունի, բայց քվեարկողներն անգրագետ են: Կա սահմանադրություն ունի նա, բայց բյուրոկրատիայի հայրենիք է և պաշտոնյաները տիրում են հասարակության, քաղաքացիների վրա: Իրավունքները խեղդված են, ինքնուրույնությունից զրկված, տիրում է կենտ

րոնը, Փարիզը կենտրոնացրել է ամեն ինչ իր մեջ: Ֆրանսիան «Հասարակապետություն լինելով, անհատություն սկիզբ պետք է պաշտպանե, բայց միշտ տարել է կաթոլիկ մոլեռանդ հոգևորականության անսահման ազդեցությունը հասարակական կրթության վրա, այն հոգևորականության, որի նպատակն է անհատությունը սպանել»:

Այս բոլորը ճիշտ է: Բայց մի՞թե հարցը այն մասին է, թե ինչ պակասություններ ունի մի վարչական սխառնամ: Եվ մի՞թե այդ կողմից Բիսմարկի Գերմանիան բոլորովին անբիծ էր: Մի՞թե Բիսմարկը պրուսական զինվորների հետ հաստատվել էր վերսալում այն նպատակով, որ վերացնե անարդարությունները Ֆրանսիական վարչական կարգերի մեջ: Դեպքերը դեռ նոր էին խոշոր պրուսիական ստեղծում: Դեռ հայտնի չէր, թե ինչ պատիժ պիտի դաս նա միացած Գերմանիան քաղաքակիրթ աշխարհի համար, պաշտամունք դարձնելով զինվորական ուժը՝ ստեղծելով ահեկի միլիտարիզմ: Գրիգոր Արծրունուն 1870-ին ներելի էր սխալվել: Եվ ժամանակի ընթացքում, երբ հետզհետե լույս աշխարհ եկան հազիվական Գերմանիայի հատկությունները, նա փոխեց իր հայացքը. նա տեսավ, որ Ֆրանսիական հանրապետությունը որքան էլ պակասություն ունենար, ամենահարմար վարչական ձևն է, որ հետապնդում է տալիս ժողովրդին կռիվ հասարակական ցավերի դեմ, պաշտպանել ազատությունը և վտանգի ժամանակ արտահայտել հերոսական դատարարականություն: Որքան էլ պակասավոր, որքան էլ հիմնադատ, բայց հանրապետությունը ժողովուրդն էր ներկայացնում և եթե հանցանքները արքան բարձրաձայն, հրապարակական դատապարտության էին ենթարկվում, պատժվում էին: պատճառն այն էր, որ կառավարչական ձևը հանրապետությունն էր:

Այս բոլորն արձանագրեց Արծրունին հետո՝ իր հրապարակախոսական գործունեության ընթացքում: Բայց այստեղ շմոռանանք բերել մի կտոր նրա «Ֆրանսիա և Գերմանիա» հոդվածներից: Այդ կտորը շոշափում է Ֆրանսիական և գերմանական կրթության արժանավորությունների հարցը:

«Բախտի բերմամբ, ասում է Արծրունին,— մեզ, Ռուսաստանի հայերի համար, որոնք ավելի առիթ ունինք հիմնավոր դատախարակվելու, քան թե Թուրքիայի մեր ողորմելի եղբայրները, պարզ էին միշտ և պատերազմի ժամանակ և, Գերմանիայի արժանավորությունները: «Ապացույց, որ դուք, Ռուսաստանի Հայերդ, ավելի զարգացած եք, քան թե Թուրքիայի մեր եղբայրները,— ասում էր ինձ անցյալ տարի Փարիզում Միլիթարյան Հայրերից մեկը,— որ դուք ձեր ուսման ասպարեզը Գերմանիա եք ընտրել և մեծ մասամբ այնտեղ են գնում ձեր երիտասարդները ուսում առնելու, իսկ Թուրքիայի հպատակները միայն Փարիզ են գալիս, Ֆրանսիայի թեթև առերես կրթությունը նախապատվելով»:

«Հայկական Աշխարհի» խմբագիրը հակառակ էր և այս մտքին. նա, թեպետ հակառակն, շատ լավ էր համարում Ֆրանսիական կրթությունը: Եվ ամեն գերմանական կրթության գերազանցությունը ընդունվեց ամբողջ աշխարհի կողմից, որ վկայեց, թե պատերազմի մեջ Ֆրանսիային հաղթողը գերմանական ժողովրդական ուսուցիչն էր: Նկատենք, որ Ստեփանն, ինչպես կանանք, Արծրունուն հակառակվելու համար էր ոչինչ համարում գերմանական կրթությունը...

1871 թվականին Արծրունին «Հայկական Աշխարհում» տպագրեց հիմնական

նոր հոդված: Դրանցից առաջինը կոչվում է «Աշխարհաբարի նորաձևությունների հասարակական նշանակությունը»:

Վերնաշրջը պարզ է և թյուրիմացությունների տեղիք չէ տալիս: Արծրունին այդ հոդվածում լեզվական-քերականական հարցեր չէր ծնծում: Իր տեսլամ մենք տեսանք, որ Արծրունին լեզուն նպատակ չէր համարում, այլ միջոց. նա ասում էր, թե ո՞նք իր համար նշանակություն չունի, բավական է, որ ժողովուրդը կարգա իր գրվածքը և հասկանա: Այժմ էլ նա, թեև արդեն վարժվել էր հայերենագիտության մեջ, չէր գալիս այս կամ այն կանոնները թերադրելու, այլ մեր լեզվի մեջ տեղի ունեցող նորաձևությունների հասարակական նշանակությունն էր բացատրում: Լեզուն ժողովրդի արտահայտությունն է և եթե նա մնում է շարունակ անշարժ, խակ, անմշակ ու աղքատ, այդ արդեն կշան է, որ հասարակությունը չէ դարգանում, որ նրա մեջ նորանոր պահանջներ չեն ծագում, որ նա էլ անշարժացած է:

Հայոց լեզուն այդպիսի անշարժության նշաններ չէ ցույց տալիս: Եվ դրա ապացույցը Արծրունու համար այն նորաձևություններն են, որ մտքերը է «Հայկական աշխարհը»: Մենք խոսել ենք Ստեփաննի նորաձևությունների մասին մանրամասն կերպով, գիտենք, թե որտեղից էին գալիս այդ նոր ձևերը: Արծրունին գործ չունի այդ հանգամանքի հետ. նա նույնիսկ չէ էլ ուզում հաստատել որքան նպատակահարմար, որքան կենսունակ ու հիմնավոր են Ստեփաննի նորաձևությունները: Կա՞ն դրանք, նշանակում է, որ աշխարհաբար լեզուն ուզում է ժողովրդի և ժամանակի պահանջներին հարմարվել, ուզում է կենդանի ու ճկուն ձևեր չուրացնել: Եվ դա անհրաժեշտ է, դա խրախուսանքի և համակրության արժանի երևույթ է:

Լեզուն պետք է հղկել, մշակել: Բայց ո՞ւմ վրա է գրված այդ պարտքը: Ստեփանն մի անհատ է, իսկ անհատը չէ կարող այդպիսի հարցերը լուծել: Գուցե Ստեփանն սխալվում է, գուցե նրա նորաձևությունները քմածին են, ինչ ընդունվի, կկորչեն շուտով: Բայց այդ նորաձևությունների ոգին, ձգտումները հասարակական ուղադրավ երևույթ են կաղմում և նրանց պետք է բավարարություն տալ: Ուստի Արծրունին առաջարկում է ընտրել ձեռնհաս անձինքներից մի մնայուն մարմին, որ կվճռե լեզվական հարցերը, ձևերը և կանոններ կմշակե մեր աշխարհաբարի համար:

Մենք հաղորդեցինք հոդվածի կմախքը, հիմնական միտքը: Բայց սա բավական չէ: Պետք է ծանոթանալ Արծրունու դատողությունների հետ, լուգիկայի ուժի հետ: Այս հոդվածը նրա լավագույն գրվածքներից մեկն է, ուստի և մենք կզիջենք Արծրունու սեփական խոսքերին. «Հիշում եք ինչպես Քիֆիսի հայերը ման են գալիս փողոցներում... Ահա երկու վաճառական մայթով (տրոտուար) են անցնում իրանց առևտրական գործերի վերա խոսելով... Տեսեք ինչպես նոքա ծանրաքալ կերպով են գնում, ինչպես բարձրաձայն կանչում են խոսելու ժամանակ, ինչ շարժումներ են անում ձեռներով, ոտներով, երեսով... և ամեն մի բոլոր քղանցքից քաշելով միմյանց կանգնեցնում են, մի որևիցե ամենահաւարակ միտք մեկնելու համար:

Հիշում են նմանապես ինչպես մեր ուսուցիչները չեն շտապում դաս տալու, ինչպես գործ ունեցող մարդիկ չեն շտապում իրանց գործերը կատարելու, իսկ օրեցօր ձգում են նոցա:

Հիշում եմ ինչքան ժամանակ հարկավոր է Հային մի ամենահասարակ միտք մեկնելու համար. ինչքան դատարկախոսություն, ավելորդություն հարկավոր է նորան, օրինակ, իր ծառային մի որևէ ամենահասարակ հրաման տալու համար...

Այս բոլոր երևույթների պատճառը ի՞նչն է:

Մի կողմից ժողովրդի բնավորության այսպիսի արտահայտությունը հատուկ է ամեն հարավային ազգերին, իսկ մյուս կողմից այսպիսի երևույթը մեկնվում է մեր հասարակական դրությունը:

Երկիրը երկար ժամանակ պատերազմական դրության մեջ էր գտնվում, նորա հասարակական կյանքը չզարգացվեցավ: Կովկասի բնակիչները այժմ միայն սկսում են շունչ քաշել, աշխատել, դարգացնել: Դեռևս ճանապարհներ և երկաթուղիներ չկան, արվեստագործությունը դարգացած չէ երկրում, վաճառականությունը անշունչ աստիճանին հասավ, ուսումնարանները բազմաթիվ չեն, ուսումնական կյանք չկա:

Եվ այս պատճառով Կովկասի բնակիչները քիչ պահանջմունք ունին... Կովկասի բնակիչը ավելորդ ժամանակ ունի, կամ ավելի լավ ասեմ նա չէ գնահատում ժամանակը:

Նա չէ շտապում գործել, գնալ, գալ, խոսել... Նա խոսում է գրեթե երգելով...

Հին հայկական լեզուն արտահայտություն է հին հայկական կրթության, ինչպես և բարձր լինելու այն կրթությունը, նա դարձյալ միակողմանի էր, այն դարերի սուղ պահանջմունքին համապատասխան լինելով: Վերացական դպրոցները տիրապետում էին այն ժամանակի կյանքին և սորա հետևանք է, որ մեր հին լեզուն չափազանց հարուստ է փոխաբերական ոճերով և խրթնություններով:

Իսկ դրական գիտությունները դեռ դարգացած չլինելով, մեր գրարարի մեջ պակաս են բնական, հասարակական, բաղադրական և բազմաբնույթ գիտություններին վերաբերյալ ասացվածները:

Հին ազգերի կրթությունը զուրկ էր այն գիտություններից, որոնք արդեն հասարակական կյանքում ամենանշանավոր դեր են խաղում:

Լեզուն արտահայտություն է հասարակական կյանքի:

...Մեր աղքատ, անտաշ աշխարհաբարը նմանապես արդյունք է մեր աղքատ հասարակական կյանքի:

Մեր ազգի հասարակական կյանքի զարգացման ժամանակ դարգանում է և նորա լեզուն:

Երբ ազգի մտավոր և գիտական կյանքը դեռ զարգացած չէ, նորան պակաս են ճիշտ ասացվածները: Երբ ոչ գիտնական, ոչ արվեստագործական, ոչ առևտրական, ոչ քննարկական և հասարակական կյանքը ազգի մեջ զարգացած չէ, մանր թափառանքներ չեն հասել, մարդիկ ավելորդ ժամանակ ունին, չեն գնահատում ժամանակը, չեն շտապում ապրել, գործել, խոսել, կենսական հարաբերություններ կատարել և լեզուն ևս անշարժության այս դրությանը ենթարկվելով, ոչ թե միայն ասացվածքների և ոճերի պակասություն ունի, բայց և չափազանց ծանր է, անընդունակ է հասարակական գաղափարներ հայտնելու, պարբերությունների դասավորությունը չափազանց նահապետական է, լեզվի կազմության մեջ հնչյունների ավելորդություն կա, բառերը երկար են, այբուբենի մեջ նման տառերի առատություն կա...

Մենք տեսնում ենք, որ մի ազգի հասարակական զարգացման ժամանակ փոխվում են և այն ազգի բարձր ու վարժը... և այս երևույթը ազդեցություն ունի և լեզվի զարգացման վերա... մարդիկ ավելի գործունյա են դառնում, առավել գնահատում են ժամանակը, ավելի կարճ, պարզ և ճիշտ պարբերությունների կազմությանը ենթարկվում են, սակավ են խոսում ժամանակ

պակասության պատճառով կամ բառերն արագ արտաբերելու պատճառով հնչյունների մի քանիսները կամ ամենևին կորչում են կամ երկու-երեք նույնական հնչյունները մի հնչյունին են միանում: Ուղղագրությունը փոխվում է, ինչպես օրինակ, ֆրանսիական լեզվի մեջ շարունակ էր փոխվում, կարճատև, հեշտանում կամ եթե միևնույն է մնում ժամանակով տառերի մի մասը բառերի մեջ չէ արտասանվում...

Հերքել չէ կարելի, որ մեր ազգը քանի մի ժամանակից սկսած հրապարակապես դարգանում է, մանավանդ Ռուսահայաստանի և Վրաստանի մեջ, որտեղ ուսանական տարրը եվրոպական կրթության միջնորդ է դարձել:

Հերքել չէ կարելի նմանապես, որ արդեն «Հյուսիսսփայլ» գործունեությունը մեր լեզվին մեծ առաջադիմություն անել տվեց, մշակելով աշխարհատիր ձևերը և մացնելով բազմաթիվ ասացվածները:

Եվ եթե նա մի քանի բաների մեջ, օրինակ երկար, չափազանց բաղադրյալ բառերը մոցնելով, որոնց գործածության դեմ իրավունքով հարձակում է հ. Պարբերի Այվազյանը («Խանգարմունք Հայկաբանության»), կարելի է անհետևարար էր վարվում, «Հյուսիսսփայլ» այս դեպքում ընդհանուր մարդկային հատկություններ ենթարկվեցավ:

...նպատակ չունենալով մի լեզվագիտական քննություն առաջարկել, այլ հատարական կողմից միայն նայելով խնդրի վերա, ես չեմ կարող պ. Ստեփանին նորաձևությունների արժանավորությունները կամ պակասությունները միտածի քննել:

Երկուսից մեկը, կամ հայկական լեզուն անընդունակ է դարգանալ հասարակական պահանջմունքի համեմատ և ուրեմն ժամանակով բոլորովին չի գործածվի երկրի մեջ, կամ եթե կշարունակե գործածվել Հայերի հասարակական հարաբերություններում, նա պարտավորված կլինի մեծ փոփոխություններին ենթարկվել...

Մի լեզվի գոյության կովի համար հարկավոր են հաջողակ հանդամանքը և պայմանները...

Մեր լեզու հասկացնելու առաջին պայմաններից մեկը պետք է լինի գիտական ասացվածներով հարստացնելը: Բայց պակաս նշանակություն չպետք է ունենան նոր գործածությունը հեշտացնելու փորձը: Այս կողմից նշանավոր են պ. Ստեփանինի ջանքերը:

Պ. Ստեփանին, գուցե և անհետևարար վարվելով, առաջինն է հղել, որն քննենք (կարելի է և ներքին զգացմունքով, բնական ազդմամբ, ինստինկտ) լեզվաբանական, աշխարհաբար լեզվի պահանջմունքը ազատել ամեն տեսակ ավելորդություններից, հասարակ, ամենօրյա, հասարակական գործածությանը հասանելի դառնալու համար, աշխատեց դարման տալ այս պահանջմունքին: Նորա ջանքը և ձգտումները մի խոսքով կարող են սահմանվել՝ համապատասխան...

Այս է պատճառը, որ պ. Ստեփանին ուղղագրությունը փոխել փորձեց, զորս զցելով այն տառերը, որոնք բառերի վերջերում չեն արտասանվում, աշխատեց պակասացնել տառերի թիվը, որոնք միևնույն կամ նույնական կերպով են հնչվում...

Կարելի է պ. Ստեփանին անհետևարար էր վարվում, կարելի է նա շատ քանակությամբ սխալվեցավ, կարելի է նորանից առաջարկված լեզվի փոփոխություններից շատ փոքր թիվը կընդունվի, կարելի է երբեք չի ընդունվի ոչ մեկը, բայց այնուամենայնիվ նորանից առաջարկված նորաձևությունները ժամանակի ճշման են, ժողովրդի կենսական պահանջմունքի առաջադրություն են:

Հասարակական կյանքի աշխարհը առաջադիմությունը կանչում է դեպի մի հնազանդ ազգը և դեպի նորա դատական, քաղաքացիական կյանքի պահանջներին անհամապատասխան լեզվի տվերակաները. «կամ ահա և անհետանանք, կամ հիմքից պետք է փոխվենք...»:

Բայց ո՞րքան և ի՞նչպես...

Ահա մի խնդիր, որը անզոր է լուծել մի մարդի ամբողջ կյանքը, մի անսխալ աշխատանքը...

Այս խնդիրը պետք է լուծեն ժամանակը և ժողովրդի գործնական անդամ զարկելով մշակութայինը:

Բայց և առանձին, մասնավոր անձի աշխատի նորաձևությունները չպետք է արհամարհենք: Նորա թեև անգործադրելի լինեն, դարձյալ մեծ նշանակություն ունին որպես առաջադիմության և վերանորոգման համար խթան, որպես բոլոր անշարժության դեմ...

Վերջապես եմ մի առաջադիմությամբ.

Աշխարհաբարը կարող է վերանորոգմանը. աշխատանքը վեր է մի անձի զորությունից:

Հասարակությանը ենք սպասում, որ նա, հասկանալով այդ ճշմարտությունը, աշխատե հայկական լեզվագիտական պարբերական ժողովները հիմնել, որոնց միջոցով կարողանան մշակվել նոր լեզվի ձևերը:

Ժողովին կմասնակցեն հայկական գիտնականները, աշխարհաբար կամ դրաբար լեզվով գիրք հրատարակողները, հայկական օրագրիչների և լրագրիչների ներկայացուցիչները, վեհեցիայից սկսած մինչև Թիֆլիս, ուսուցիչները և այլն:

Հասարակությանը ենք սպասում, որ նորա մեջից շուրա, հինգ անդամներից մի մշտական մասնագետով (կոմիտե) կազմվել, որի պաշտոն կլինի տարին կամ երկու տարին մի անգամ (ինչպես որ հարմար կլինի և վճարող կլինի առաջին ժողովից) հրավիրել հայ գիտնականները և գրագետները մոտ ու հեռու երկրներից, նշանակված ժամանակին գալ, մասնակցել ժողովին, որի նիստերը մի անգամ Թիֆլիս, մի անգամ Կ. Պոլիս, մի անգամ Երևան և այլն կարող են լինել:

Մասնագետովի նպատակը և պաշտոնը ժողովի նիստերի բացակայության ժամանակ, կարող են սահմանվել և հաստատվել ժողովրդի վճռով:

Այս հոգվածն էլ Գրիգոր Արծրունու արտասահմանյան գրվածքներից էր և նրա տակ գրված է՝ «Հեղուրեբ, 1870»: Մենք ուզում ենք մատնանիշ անել և այն հանգամանքը, որ Արծրունին անդադար ուսումնասիրում էր մեր գրականությունը. այս հոգվածի մեջ նա վկայություն է բերում Հ. Այսնյանի կանությունը. այս հոգվածի մեջ նա վկայություն է բերում Հ. Այսնյանի «Քննական քերականությունից», իսկ հոգվածի ճակատին գրել է Ստեփանյան «Փորձական շեղբերանություն» առաջաբանից հետևյալ տողերը՝ «Դուրսին ևս է հարուցանել զմեռնալս ի գերեզմանաց, քան թե միջնորդութեամբ հնոյն լեզուի զնորն լուսաւորել զժողովուրդ»:

1871 թվականն է, «Հայկական Աշխարհի» վերջին տարին: Ամիսներ և անցկացրել Արծրունին իր հայրենիքում, բայց ընթացիկ հարցերի մասին ոչինչ չէ գրում, եթե չհիշենք մատենագրական մի քանի տեղեկությունները «Մեր ներքին Գործերի» մեջ: Նրա վերջին հոգվածը, որ տպվեց Ստեփանյանի ամսագրում, «Աշխատանքի բաժանություն» վերնագիրն է կրում: Գրա մասին մեր ասելիքը շատ քիչ կլինի, որովհետև դա պարզապես մի դաս է քաղաքական տնտեսությունից և չէ պարունակում իր մեջ հայկական կյանքի երևույթները քննություն: Զարգացնելով այն միտքը, թե աշխատանքի բաժանությունը ան-

բաժնետիրություն է դառնում այնտեղ, ուր հասարակությունը զարգանում է, որդ պահանջներն տեր է դառնում, Արծրունին ասում է, որ մասնագետները լարվալով են առաջադիմության համար, բայց ոչ շուր ու ցամաք, իրանց գործի մեջ միայն հմտություններ ձեռք բերած մասնագետներ, այլ ընդհանրապես լավ զարգացած, բազմակողմանի կրթություն ստացած մասնագետներ: Հարկավոր ենք համարում ճանապարհներ աշխարհում մի ուրիշ մտքի ձև էլ: Դաստիարակության հարցերի մեջ, ինչպես տեսանք Արծրունու առաջին գրություններից, կարևորություն էր տրվում երեսայի անհատական հատկություններին. Արծրունին պահանջում էր, որ կրթությունը հարմարեցվի երեսայի անհատական հատկություններին, որ նա զարգացնե աշակերտի ընդունակությունները: Նույն սկզբունքը նա այստեղ գործադրում է և ազգերի վերաբերմամբ, որովհետև ազգերն էլ անհատներ են մարդկության մեջ: Նա ասում է. «Ինչպես մանկավարժության խնդիրը պետք է լինի գտնել, հարուցանել և զարգացնել երեսայի մեջ անհատական հակմունքը և ընդունակությունները, այնպես և, աչքի առաջ ունենալով մարդկության մեջ աշխատանքի բաժանության օգուտը, քաղաքականության խնդիրը պետք է լինի գտնել, հարուցանել և զարգացնել մի ազգի մեջ ևս նորան հատուկ այնպիսի կողմը, որ նորա հոգևոր և տնտեսական կյանքում արդյունավոր գործիչ կարողանար դառնալ»:

Վերջինն է այս հոգվածը, բայց վերջին «Հայկական Աշխարհի» մեջ: Երանք, որ Արծրունին «Հայկական Աշխարհում» չէր արժարժում մեր ընթացիկ կյանքի հարցերը: Բայց սա չէ նշանակում, թե նա միանգամայն անտարբեր հանդիսատես էր Թիֆլիսի մեջ: 1871 թվականի առաջին կիսամյակում երբ համարյա դադարեցնելով իր աշխատակցությունը «Հայկական Աշխարհի» սկսում է գրել «Մեղուի» մեջ: Այս շաբաթաթերթում Արծրունին ոչինչ չէր գրել երկու տարի (1869 և 1870 թվականներին). այժմ նա հանկարծ սկսեց աշխատակցել «Մեղուին» և մի շարք հոգվածներ տվեց: Ի՞նչ էր պատահել:

Դժբախտաբար, չգիտենք: Մի բան միայն նկատում ենք՝ սառնություն Արծրունու և Ստեփանյանի մեջ: Ուշադրության արժանի հանգամանք է, որ Արծրունին, Թիֆլիս գալուց հետո, ոչինչ ուշադրություն չդարձրեց այն մշտական բանավիճի վրա, որ տեղի ուներ «Հայկական Աշխարհի» և «Մեղուի» մեջ: Ստեփանյան համարյա ամեն ամիս հարձակվում էր «Մեղուի» վրա, բանավիճի էր մղում խիստ լեզվով, կրքոտ էր, անխնայ: «Մեղուն» էլ իր կողմից չէր մնում. նա լցնում էր իր էջերը Ստեփանյանի անձնավորության և միտքերի դեմ ուղղած հոգվածներով, նա համարյա միայն «Հայկական Աշխարհի» էր ապրում: Մեր աղբատիկ մամուլը միայն այդ երկու ներկայացուցիչների ունեի Թիֆլիսում և դրանց անվերջ կոիվները չէին կարող աչքի ընկնող խոսք չկազմել: Արծրունին, որ ստեղծված էր կուլի համար, բոլորովին անուշ պահվեց, ոչ մի խոսք չասաց: Ինչո՞ւ: Արդյո՞ք այն պատճառով, որ բանավիճի Ստեփանյանի և Սիմեոնյանցի մեջ զլխավորապես մանր-մունր, անձնական հարցերի շուրջն էր պատում, չէր շոշափում սկզբունքների, հիմնական հարցադրությունների հարցեր: Ըստ երևույթին, Արծրունին պիտի Ստեփանյանի կողմնակիցը լիներ, որովհետև «Հայկական Աշխարհը» համեմատյալապես, «Մեղու» չէր: Բայց իրողությունն այն է, որ բանավիճի ամենակատաղի մասնակից, երբ «Հայկական Աշխարհը» մյուս կողմից օր օրի վրա նիհարում, մաշվում էր և ստիպված իր էջերը կրունի դասերով լցնել, Արծրունին չէր լինում է գրել «Մեղուի» մեջ, այսինքն ավելի Սիմեոնյանցի կողմը ուժեղացնել:

րակվում և կրթվում, որտեղ անխռն աշխատանքի դադարը դեռևս չէ իրագործվել, որտեղ ճիշտ դիտությունները, որոնք միշտ իրական են անընդհատ աշխատանքի համար, դեռևս մտքորոշ չեն և որտեղ ուրեմն անհայտ է անդադար ձգտումն դեպի ինքնաքննությունը:

Ուշագրություն դարձրեք մեր հասարակության գործերի ընթացքի և նոցա մեջ մասնակցող անձերի վերա (չեմ էլ խոսում ծերերի մասին), և դուք կնկատեք, որ գործող անձերից ոչ մեկը չէ կամենում երբեք մյուսին հասկանալ, չէ կարող երբեք մյուսին գիշտանալ աներ:

Պատճառը շատ պարզ է:

Մեզանից ամեն մեկն անշարժ է և եթե կամենար ևս, չէ կարող փոխել իր կարծիքը, իր համոզմունքը, ուրիշ ուղղություն տալ իր մտախոհության ընթացքին:

Մեր սկզբնական դաստիարակության և բարձր կրթության մեջ պակաս է ճիշտ տարրը գիտությունների...

Թեև մենք տեսաբար հասկանալիք, թե հասարակությունն օրգանական կազմվածք է, որի գործիչներից ամեն մեկը նշանակված է մի առանձին դեր խաղալ, մի որոշ պաշտոն կատարել ընկերական և հասարակական կյանքում, թեև տեսաբար համոզված ևս լինեինք, որ աբսոլ (absolu, абсолютный) ճշմարտություն չկա և ճշմարտությունը վերաբերական լինելով պիտի կազմվի տարբեր, ծայրահեղ կարծիքներից, որոնք մեկը մեկին օգնելով, մեկը մեկին քննելով և հավասարակշռելով, ծնում են մի միջակ երևույթ, որ կարող է (հասարակության կարծիք լինելով) միջակ ճշմարտություն կոչվել...

Մենք պետք է հասնենք այն մտքին, որ մարդկային ոչ մի անհատը արհամարհելի չէ (եթե նա անընական չէ) ընդհանուր օգտի համար, երբ նա որևիցե աշխատանքի գործընթացն է ներկայացնում: Հասարակության օրգանական ամբողջի ամեն մի կազմող մասը անհրաժեշտ է... միայն թե հասարակության գործիչներից մեկը չպիտի սխալվի իր պաշտոնի վերաբերությամբ և իր վերա պիտի նայե որպես հասարակական ամբողջ մարմնի կազմակերպության մի փոքրիկ մասի վերա:

Իսկ զարգացման այդպիսի աստիճանին հասնելու համար, մեզանից ամեն մեկին հարկավոր է հավասարապես զարգացած լինել:

Ինքնաքննությանը հասնելու համար հարկավոր է անհատին երբեք անշարժ չլինել:

Անդադար չաշխատելով, կամ զարգացման և մտավոր պարապմունքի մի նշանակված կետին հասնելուց հետո անշարժ մնալով, ուրեմն միջոց ևս չունենալով իր անձն անդադար քննության ենթարկելու, մարդը բավականանում է իր մտավոր զարգացման աստիճանով, ուրեմն ինքնահավան է դառնում: Կա՛յ այն հիմնարկություններին և անհատներին, որոնք ինքնահավանություն և անսխալականության համարմունքին են հասնում...

Թո՛ղ պապության ինքնահավանությունը և ինքնապաշտությունը ձևավոր անսխալականության վարդապետության հրեշավոր երևույթը, բայց դիտության անկեղծ կուսակիցների համար անհարմար, հերքելի և դատապարտելի է թվում անսխալականության սկիզբը:

Թող մեր ծերերը և նոցա հետ ևս մեր նոր սերունդի երիտասարդների մասը բոլորովին անընդունակ լինելով անընդհատ աշխատանքի, անշարժ լինելուց կյանքի մնացած տարիները անշարժության, անձնապաշտության, ինքնահավանության ապարդյուն դժգոհմունքների մեջ, թող անսխալականության

կուսակիցները դառնան... Մենք նոցա համարում ենք հասարակության համար կորած մթերք...

Բայց աշխատենք ճիշտ դիտությունները և նորանից մշակված մտախոհությունն հղանալը գոնե ապագա սերունդի մեջ մտցնել:

Հետևյալ հոգվածը «ՄԷ՛» մեկին մեղադրում ենք՝ վերնադրով, մեր խղճով գրականության ցավերին է նվիրված գլխավորապես: Գրող ու ընթերցող փոխադարձաբար դժգոհ են իրարից, մեղանում գրական և կրթական գործ չէ առաջանում, բայց դրա փոխարեն տեսնում ենք գանգատներ, անվերջ գանգատներ, միմյանց մեղադրում են և բանը դրանով էլ վերջանում է: Արծրունու աշխույժ, համարյա վիպական պատմվածքի մեջ մեր կյանքի այդ ամենատխուր երևույթներից մեկը, որ այսօր էլ կա և ապահովապես վաղն էլ կշարունակվի, այսպես է պատկերացած. «— Մի՞թե դու «Մեղու», «Հայկական Աշխ.» կամ «Արարատը» չես կարդում, մի՞թե հայերեն ոչ մի գիրք անգամ չես կարդում,— հարցրեցի ես մեկից...

— Է՛հ... բան չունե՞ս,— պատասխանեց նա:

— Ի՞նչ է պատճառը, որ չես հետաքրքրվում մեր գրականությամբ:

— Գժվե՞լ ես... գրականությամբ հետաքրքրվելը ո՞րն է... Արդյոք հայերեն կարդալու բան կա՞, որ ինձ կարդալ ես առաջարկում... Կա՞լ չէ՞, որ ազատ ժամանակիցս օգուտ քաղեմ օտար մի լեզվով գրած բան, օրագիր կամ գիրք կարդալու, քան թե ձեր հայերենը կարդամ... Բան չունե՞ս...

Ես լռեցի:

Նորերումս պատահում եմ մի պարոնի, որը անդովելի սովորություն ունի ժամանակ առ ժամանակ հայկական օրագրներում հոգվածներ տպելու:

— Պարոն,— ասում եմ ես նորան,— դուք հայերեն չգիտեք կամ եթե գիտեք ևս, ձեր ստեղծած հայերենը, ինչքան որ կանոնավոր ու ընտիր լինեք, ժողովրդի գիտեցած հայերենը չէ, դուք ժողովրդի համար անմատչելի, անհասկանալի, շինծու ոճով եք գրում... Բացի սորանից դուք այնպիսի փրկիչ փոփոխական, վերացական նյութեր եք ընտրում, այնպիսի բարձր դադարաբեմ, բայց իմ կարծիքս է, որ մեր գրողները և խմբագրողները չեն իմանում իրանց գրվածքներում ժողովրդի հասկացողության հարմարվել: Եվ այդ է պատճառը, որ մեր գրվածքը չեն կարդում:

— Ո՛չ,— պատասխանեց ինքնակույ հեղինակը,— մեր գրականության թշվառ դրության պատճառը ժողովրդի սառնությունն է դեպի մեր աշխատանքը: Միջոց չունենալով լիապես գրականությանը նվիրվելու, ես ինչպես կարող եմ հուսալ, որ երևելի գրող դառնամ... ես գրում եմ, երբ ավելորդ ժամանակ եմ գտնում... Թո՛ղ ժողովուրդը ճանաչե մեր վաստակի գինը, թո՛ղ վարե, վարձատրե հեղինակի և խմբագրի աշխատանքը, և այն ժամանակ ձեր օրինավոր հոգվածներ կառաջարկենք ընթերցողին... Ժողովուրդն է մեղավոր, որ մենք օրինավոր լրագիր չունինք:

Ես կրկին լռեցի:

Այդ ի՞նչ պատիժ է... Ժողովուրդը մեղադրում է հեղինակին, իսկ հեղինակը մեղադրում է ժողովրդին:

Ո՞վ է արդար, ո՞վ է մեղավորը:

Արժույթին չէ լուծում այս հարցը: Եվ կարելի՞ է լուծել նրան գրականապես, նա առաջ է գնում և բերում է մի այլ օրինակ: Աղքատը լաց է լինում, թե իր որդին անուսում է մնում, որովհետև հարուստը չէ կատարում իր

պարտքը, դպրոցներ չէ բաց անում, աղքատներին ուսման վարձը չէ տալիս: Դիմում եք հարուստին և ահա նա էլ ասում է, թե ինքը շատ է տալիս, միայն ժողովուրդը ծուլ է, անշնորհակալ է:

«Հիմա ի՞նչ անենք,— հարցնում է Արծրունին:

Սպասե՛նք, որ ժողովուրդը հասկանալով ընթերցանության օգուտը վարձատրի հեղինակին և խմբագրին կամ սպասենք, որ անշահասեր հեղինակը ու խմբագիրը վարձատրված չլինելով այնչափ զարգանան, որ հետաքրքրակա՜ն, հարմար և օգտավետ գրվածքներ առաջարկեն ընթերցողներին:

Սպասե՛նք, որ ժողովուրդն ինքնօգնության սկիզբը ըմբռնի, կամ սպասենք, որ հարուստ դասը իրան նվիրե ժողովրդական լուսավորության հոգալուն...»

Ի՞նչ անենք:

Բավական է մեկ մեկին մեղադրել:

Մի՞թե չկա մեր մեջ եռանդի, աղնվության, դեպի առաջադիմություն սիրո, դեպի լույս ձգտման նշույլն էլ, որ բոլոր ազգի մեջ չի գտնվիլ գործունյա մարդիկների մի խումբ, որը հանձն առնելու կազմել մի գումար և նորան շահեցնելով, կարողանար նպաստել գրականության զարգանալուն:

Մի՞թե չի գտնվիլ աշխատողների մի խումբ, որը օգուտ քաղելով այն գումարից, հրատարակել ինքնուրույն ու թարգմանական գրվածքներ կամ հիմներ օրինավոր օրագիր, որի աշխատակիցները վարձատրված չլինելով, իրանց մտավոր ուժը լիապես նվիրեն մեր նորահաս գրականության մշակելուն...»:

Հարցեր էին սրտնք: Հարցեր, որոնք կյանքի իրականության չափ խոշոր էին. նրանք իրանց պատասխանին էին սպասում: Բայց ի՞նչ պատասխան մարդիկ չկային, պակասությունը չէր ցավեցնում, եռանդ չէր բորբոքում: Մեր մեջ եղած մարդկանց նկարագիրը ունինք նախընթաց հոգևածում. ինքնահավան, անսխալական իրանց համարող մարդիկ, անշարժացած, առաջ զնալու աշխատելու, կատարելագործվելու ոչինչ պահանջ չզգացող: Ժամանակը չկարողանաց համար. և սակայն նա ասում էր, թե չկա մի օրինավոր օրագիր կամ լրագիր, խմբագիրը, գրողը չգիտե խոսել ժողովրդի հետ, նրան չեն հասկանում, նրանից խրտնում են: Մնում էր, որ կամ միանգամայն խլանա ժամանակի ձայնը կամ գուրս գա մի անհատ, որ իր բարոյական ուժով, իր տնչի եռանդով և վառվռուն տաղանդով կարողանա իրագործել այն, ինչ սպասվում էր աշխատողների մի խմբից:

Աշխատող խումբը, որ նախաձեռնող հանդիսանար, որ գումար հավաքեր գրականության նվիրվելու համար, չկար, դուրս չէկալ մեր իրականությունից: Բայց կար անհատ և դա ինքը՝ Արծրունին էր: Վերև բերած հոգևածի մեծագույն մասը կարելի է համարել «Մշակի» կարապետ, «Մշակի» նախնական հայտարարություն: Այդ խոսքերը ասել էր տալիս ինքը՝ կյանքը...

Կյանքի ուժեղ ազդեցության տակ է գրված և Արծրունու վերջին հոգևածի «Մեղուի» մեջ: Մեր խղճալի, արհամարհված գրականության համար ի՞նչ սիրուն տոն էր 1870 թվականի ապրիլի 30-ը, երբ Թիֆլիսում առաջին անգամ հայկական բեմի վրա ներկայացվեց Դարբինի Մունդուկյանի «Պեպոն»: Այդ օրը երևան էր գալիս մի բոլորովին նոր երեւոյթ, հայկական գեղարվեստի ցույց է տալիս, թե ինքը կա, պիտի լինի, թե հայ ժողովրդի համար լուրջ նում են նոր օրեր, երբ այդ ժողովուրդը կսկսե հուզիլ լեզվով պատմել իր ցավերն ու ուրախությունները, բաց անել իր հոգեկան կաբոտությունները, ի սիրտը Պեպոն, ժողովրդի ստեղծած հերոսը, իր վիթխարի հասակով, իր մտ-

քուր, անրիժ սրտով, ժողովրդական գաղափարի հրաշալի տոնն էր այդ օրը զրկել բեմի վրա: Եվ ահա ինչ տողեր է նա բեմից թելադրում մեր նիոբեին. «Հասարակությունը օրգանական մարմին է, որը կազմված է զանազան, մեկ մեկից տարբեր գործոններից (фактор): Մենք մինչև այժմ նայում էինք հասարակության վերա, որպես մի միակերպ մարմնի վերա... Թե հայը, թե օտարազգին հայի անունը տալով ներկայացնում էր իրան կամ մի հաստափոր հարուստ վաճառական, կամ մի ողորմելի մանրավաճառ: Ամբողջ ազգը կազմված էր վաճառականներից: Ժողովրդի մնացած գործիչները և տարրերը մենք չէինք արժանացնում մեր քննությանը:

Հայը մի տգետ և անկիրթ էակ է, որ թեև չափազանց շատ բնական խելք ունի, բայց որի համար նյութական անկախությանը հասնելու ոչ մի միջոց արհամարհելի չէ... Հայի ընտանեկան կյանքը խիստ է, բայց ոչ թե գերմանական ընտանեկան կյանքի պես խիստ, որտեղ թե հայրը թե մայրը և թե երեխաները ճանաչում են իրանց իրավունքները ու պարտավորությունները, ոչ, հայի ընտանեկան կյանքի խստությունը ծագում է միապետական մի սկզբից: Հայը չգիտե սերն ինչ է նշանակում, նա պակասում է առանց սիրելու: Ամուսին դառնալով նա կնոջ վերա նայում է որպես իր սեփականության վրա, հայր պառնալով նա իր սեփականություն է համարում իր երեխաները: Մի կամք է իշխում միայն ընտանիքի մեջ, հոր կամքը, մի համոզմունք ունի ընտանիքը՝ հոր համոզմունքը, մի խելք՝ հոր խելքը:

Հայը հասարակական էակ չէ: Նորա համար հասարակություն չկա, նա հայ է կանչում իրան միայն այն պատճառով, որ նա հայ գավառության է պատկանում: Նորա ամբողջ կյանքի և գործունեության առաջնորդող զգացմունքը եսականությունն է:

Նա հասարակության համար չէ հոգում, նա չգիտե նվիրել հասարակությանը իր բարոյական աշխատանքը: Նա հոգում է իր անձի մասին, նա ապրում է իր համար:

Ինչպես հոգևոր հանգստությանը, կյանքի բավականությանը հասնելու համար նա իր ընտանիքի մեջ սպանում է կյանքը, ոչնչացնելով կնոջ և երեխաների անհատությունը, այնպես և նյութական անկախությանը հասնելու համար նա չէ վախենում իր նմանների իրավունքները ոտնակոխ անելուց:

Այդ իմ նկարած տարրին պատկանում է Սունդուկյանցի Արուսյունը: Ուրեմն նա մեղ հին ծանոթ է, նա հայ է բուն բառի նշանակությամբ:

Բայց ի՞նչ ասեմ Պեպոյի տիպի մասին: Ես միայն այսքան գիտեմ, որ նա մեր բեմի վերա նոր երևույթ է...»:

Այդ նոր երևույթի հատկությունները Արծրունին մի առ մի պարզում է, համեմատելով Պեպոյին Արուսիյի հետ, վերլուծելով նրանց գաղափարները, հպտումները, աշխարհայեցողությունները: Սակայն անպայման աղնիվ Պեպոյից ավելի Արծրունին լավ տիպ է համարում Կակուլիին: Պեպոն այն պակասությունն ունի, որ իր քրոջ պատվի համար կոխ մղելով հոր Զիմզիմովի գեմ, նա չէ տեսնում, որ քույրը այդ կովից բախտավոր լինել չէ կարող, քանի որ նա նշանված է մի երիտասարդի հետ, որ նրան չէ սիրում և պատրաստ է զեն գցել նրան, եթե փող չստանա: Սակայն Արծրունին իսկույն ավելացնում է, որ Պեպոն ժողովրդի որդի է և գործ չունի ժողովրդական հասկացողությունների լավությունն ու վատությունը երևան հանելու հետ: Նա միայն պատվի և աղնվության աստիճան է:

Իր հոգևածը Արծրունին վերջացնում էր հետևյալ նկատողությամբ. «Ներկայացուցից հետո ես առիթ ունեցա խոսակցություններ լսելու: Արուսյունը

Կիրակոսին նման է, բայց նա մեկը ոչ, եւս Մարկոսին նման է, պատասխանում էր մյուսը և այլն:

Մի կողմից սա բնական է, որ ժողովրդական կյանքից առնված գրվածի մեջ ներկայացրած ախպերը նմանութուն ունին ծանոթ կենդանի անձերի հետ: Եթե ոչ, պիտի մնար ժողովրդական երևույթ մեզ չէր ներկայացնել, իսկ մյուս կողմից ես ցավելով մտածում եմ այս բանի վերա, թե որքան... և անդադրեցի: Ես մեր հասարակությունը (մինչև անգամ հասարակության բարձր դասը), որ նորա ախպերն չէ հետաքրքրում գրվածի զազափարը, ինչքան այսինչ մարդի անձնականությունը...

Ապստոս, որ հասարակությունը փոխանակ հեղինակի գաղափարը քննելու և ըմբռնելու, նայում է նորա սահմաններին որպես մի որևէ անձնավորությունը ներկայացնելու միջոցի վերա:

«Պեպոն» անկասկած մի գրական երևույթ էր: Բայց ի՞նչ ավելացրեց այս երևույթը մեր գրականության մեջ: Բացի Արծրունու այս հոգվածից մենք չենք գտնում մի այլ գրվածք, որ նվիրված լիներ նրան: Տաղանդն արծարծում էր կենսական կարևոր հարցեր: Եվ եթե մեզանում լինեին աշխույժ, տպավորվող հասկացող մարդիկ, «Պեպոն» հենց իր առաջին ներկայացման օրից կդառնար մի ամբողջ շարժման գրգիռ: Բայց լուռ ու մեռած էր հայկական միտքը: Եվ միայն Արծրունին ցույց տվեց, թե որքան զգայուն է, որքան ուշադիր դեպի հասարակական հարցեր: Տաղանդավոր գրվածքը ուժգին թափ հաղորդեց նրա գրչին և նա զրեց մեկը իր այն խիստ հոգվածներից, որոնց տեղը ապագայում «Մշակը» պիտի լիներ: Այդ դուռ մշակական գրվածքի տեղը այժմ «Մեղուն» էր, այն «Մեղուն», որ հետո ահագին վայնասուններ էր բարձրացնում Արծրունու այսպիսի իսկ խիստ ու անողորմ մտրակումների համար:

Նշանները արգեն երևում էին. գալիս էր խիստ քննադատող խոսքը, անխնա մերկացումը: Փոխվում էր սերունդը: Որպիսի տարբերություն եղած գործիչների և այս նոր մարդու մեջ: Ստեփանեն շարունակ կրկնում էր. «աղնիվ հայեր, խնկելի հայեր, տոնելի հայեր», իսկ Արծրունին մերկացնում էր հայի անասնական եսականությունը, ասում էր, թե հայը միայն անձնական բարեկեցության գործում աշխատող է, եռանդ է, իսկ հասարակական հոգսերի համար միանգամայն մեռած է: Ո՞վ էր ավելի խոր նայում կյանքի մեջ: Այն ժամանակ, երբ հայոց բեմը ներկայացնում էր Զիմզիմովին, Ստեփանեն զբաղված էր իր դարբնական հաշիվներով և մի խոսք անգամ շատաց «Պեպոն» մասին: Մայիս ամիսն էր, Ստեփանեն վերջ էր տալիս «Հայկական Աշխարհի» հրատարակության: Նախքան «խնկելի աղգին» իր վերջնական հրաժարականը տալը, նա առանց պատճառի, մոռանալով առաջներում գրած իր տողերը և փառաբանությունները, տալագրեց մի այսպիսի բան. «Մյուս կողմից ես շատ ցավում եմ, որ ռուսաստանցի հայկական երիտասարդների համար ընտրվում է Գերմանիա որպես ուսման և կրթության տեղ: Եթե «Հայկական Աշխարհի» խմբագրողը, հարգելով Գերմանիայի մեջ ուսած յուր աշխատակցի կարծիքը, հրատարակում էր նորա հոգվածները, որտեղ Գերմանիային առավելություն էր տրված, «ոգոթմելի» անվանը նվիրելով մինչև անգամ մի թուրքաբանական իմաստուն Հայերին, որոնք Ֆրանսիայի մեջ են սովորում, եւ ընդհակառակն բախտավոր եմ համարում նոցա, որոնք Ֆրանսիա են ընտրում յուրանց կրթության տեղ: Պրուսական կրթության մեծ պակասություններ չկան միթե անմեղձանալի լինել, մեծամտություն (որ կարճամտության նշանն է), միայն անձնական օգրտներ պտուել, գործություն ստացածին պես հարստահարել ստորադրվածներին և այլն: Իսկ ֆրանսիական կրթությունը մանկութենից

կրկնում է աշակերտին, թե նա ծնվել է յուր աղգին և մարդկությանն ազնվաբար ծառայելու, ընկերը սիրելու, արդարության և... իրավունքներ պաշտպանելու և այլն:

Խորհուրդ տալով հայերին Ֆրանսիա կամ Շվեյցարիա գնալ ուսում առնելու, ինչպես նաև բավական բարձր համարելով և Ռուսաստանի կրթությունը, Ստեփանեն իր ակնարկները ավելի ևս հասկանալի դարձնելու համար ասում էր. «20—25 տարի աշխատում է մարդը Ռուսիայում չէ կարողանում դոկտորի աստիճան ստանալ: Այնինչ Գերմանիայում բավական է 2—4 տարի այս կամ այն պրոֆեսորի դասերին գրվել, մի օր բանախոսություն անել պրոֆեսորների կետ և դոկտորի աստիճանը պատրաստ է պտուղին առանց որևէ ուրիշ աստիճանների ստանալու (բոլորովին տարբեր քննություն է լինում, երբ գիտական աստիճան պտուղը տերութենական ծառայության է պատրաստվում): Մայր և այնպես առաջին կերպով վաստակած գիտնականությունը չէ կարող իհարկե հիմնավոր և պողպատե լինել»:

Ի՞նչպես էր, որ գերմանական կրթության մասին մի այսպիսի հայտնություն հանկարծակի իշավ Ստեփանեի վրա, բացատրելու հնարավորություն չունի: Բայց որ այս տողերի մեջ «Հայկական Աշխարհի» խմբագիրն ի նկատի ունի Արծրունի եղբայրներին, այս ավելի քան անկասկած է: Ահա այս է այն սառնություն արտահայտությունը, որի մասին խոսեցինք քիչ վերևում: Պատճառ, իհարկե, կար, գուցե և մի քանի հատ պատճառներ. բայց սա վրիժառություն է, դուք տեսնում եք, որ նրա ձեռքերը չէ կարելի դնել քաջությունների շարքում: Մանր, խղճուկ, ծածկված վրեժխնդրություն. դա է այն առաջին թշնամությունը, որ հայտնվեց մամուլի մեջ Գրիգոր Արծրունու դեմ:

Սկզբից եթե շատ բնորոշ է այդ թշնամությունը: Եթե պետք էր հերքել Արծրունու որևէ գրվածքը, կամ առհասարակ ցույց տալ նրա անընդունակությունը, ի՞նչ հարկ կար այնքան անարգելու գերմանական կրթությունը, ընդհանրապես անվանարկելու նրան: Ի՞նչ մեղք ունի Գերմանիան, եթե Արծրունի իսկապես մեծամիտ էր, ոչ բազմակողմանի զարգացած և այլն: Բանը, իհարկե, կրթության, դարձի, աշխարհագրական անվան մեջ չէր. դրանք խափանցիկ պատրվակներ էին կամ ավելի լավ ասած՝ բամբասանքներ էին, որոնց միջոցով կարելի էր, եթե ոչ հերքել, ապացուցանել մի բան, գոնե կծել, անվանարկել: Բայց դա այրական միջոց չէր, դա գրական կոթիվ չէր, այլ պատճառակա մի բամբասանք: Արծրունին կարող էր դոկտորության աստիճան տալով ևլ չլինել. նա դոկտոր չէր, ուսանող էր այն ժամանակ, երբ նույն պայմաններն նրա կարծիքներն էր հարցնում, երբ գովում փառաբանում էր նրան: Այժմ ի՞նչ միտք ունի ասել, թե Գերմանիայում շատ հեշտ է դոկտորի աստիճան ստանալը: Բնորոշ անվանեցինք այս թշնամությունը այն պատճառով, որ Արծրունին իր կյանքում մեծ մասամբ այնպիսի հակառակորդների դեմ էր կանգնած, որոնք փոխանակ փաստերի, փոխանակ հերքումների, ծածկումներ էին անում:

Ստեփանեի վերաբերմամբ մեզ չէ զարմացնում այսպիսի հակասական փոխադրանքը. այդ եռանդոտ, տաք մարդու կյանքում ծայրահեղությունները քիչ տեղ չէին բռնում: Ահա նա դադարեցնում է «Հայկական Աշխարհը», որպեսզի վարդապետ ձեռնադրվի: Մի քանի տարիներից հետո նա պիտի վերադառնա իր ամսագրի հրատարակությունը, բայց այնպես փոխված, որ «Իմաստուն» հոգվածներ պիտի գտնեն «Մեղուն» մեջ, այն «Մեղուն», որի գրական և լրատարակախոսական ոչնչությունը, բթամտությունը այնքան իրավացի կերպով մեկնացնում էր տարիների ընթացքում, աշխարհական ժամանակը...

Արծրունին ոչինչ չգրեց այդ քաղաքոված անարկությունների դեմ, որով իսկապես պատասխանի էլ չէին արժանի, այլ միայն խղճահարություն կասենք ավելին. նա համարյա միշտ կարողացավ հորդել այդ արժանավոր գեորականին և կրակոտ գործին:

«Սունդուկանցի Պեպո» հոգովածով Արծրունին վերջ գրեց իր գրական գործունեության առաջին շրջանին: Դա այսպես ասած, նախապատրաստական շրջան էր:

Մենք քայլ առ քայլ հեռանցինք երիտասարդ գրողին այդ սկզբնական շրջանում: Տեսանք, թե ինչպես նրա մեջ հանկարծակի խոսեց հրապարակախոսի կոչումը, ինչպես նա գնաց այդ կոչման հետևից և ինչպե՞ս առաջ մի կարգ միջոցում:

Վերցնում ենք այն ժամանակների մեր պարբերական մամուլը, մի առ մի ծանոթանում ենք գրողների հետ և նկատում ենք միայն Արծրունուն: Միայն խմբագիրներն են մամուլի գործերով զբաղված, աշխատակիցները պատահական մարդիկ են, մեկ գրում են, հինգ լռում. շատերը մի անգամ են միտք երևում, շատերը գրում են, երկար լռում, նորից երևան գալիս և անհայտնում: Արծրունին է միայն, որ աշխատում է կանոնավոր, անընդհատ. գրել նրա համար պահանջ է: Եվ մեր մամուլի մոխրագույն, անպաճույճ էջերում որպիսի գեղեցիկ երևույթ են կազմում Արծրունու հոգովածները: Ոչ որ ամ ժամանակները չէր կարողանում գրել այնպես. նա բարձր էր նույնիսկ մեր խմբագիրներից: Նա ստեղծեց հրապարակախոսական լեզու. նա մտցրեց ամբողջ ոճեր, ձևեր, հատկանիշ բառեր: Մեր հրապարակախոսության լեզուն մինչև այժմ էլ չէ կարողացել Արծրունու լեզվից առաջ անցնել: Ասում էին թե նա հայերեն լավ չգիտե: Մենք ամենևին չենք ասում, թե այդպես չէր: Բայց նայում ենք «Մեղուին», «Հայկական Աշխարհին», ջրբերում ենք դանդան մարդկանց գրվածքները և կարող ենք հանգիստ կերպով վկայել, որ ոչ ոք այն ժամանակները Արծրունուց լավ չէր գրում: Եթե իսկական գրողը պիտի ունենա իր առանձնահատուկ ոճը, մենք կասենք, որ միայն Արծրունին ուներ ոճ և նրա յուրաքանչյուր տողը այժմ էլ կարելի է ճանաչել և ղանադանել:

Բնությունը տվել էր նրան աշխույժ, տպավորվող բնավորություն. երեսուր հայացքից չէին խուսափում հասարակական հարցերը: Կրթությունը դարձրեց նրան առաջադեմ, համարձակ, հեղափոխիչ գաղափարների համոզված գինյվոր: Եվ նա դուրս եկավ մեր մեջ: Ոչինչ չկարողացավ արգելք դառնալ նրա առջև. ոչ մանկությունից ստացած օտար կրթությունը, ոչ մայրենի լեզվին խորթ լինելը, ոչ փակված կյանքը հայրենի տան մեջ և ապա երկար քաղաքացիական հայրենիքից:

Նա պատրաստվեց, կաղմակերպվեց ընթերցող հասարակության այն առջև: Սկսեց կրթության և դաստիարակության հարցերով, ուր երկչոտությունը, անվարժ երիտասարդի անվճռողականությունը էր դատապարտում հայրենի նախապաշարմունքները և քայլ առ քայլ առաջանալով, աստիճանաբար ամրանալով, եկավ հասավ «Սունդուկանցի Պեպո» հոգովածին, ուր արդեն որոտում է նա հայի եսամոլության, արատների դեմ...

Այժմ նա բոլորովին պատրաստ էր: Այժմ սեփական գործ էր ստեղծում իր համար: Այն ժամանակ, երբ նա գրում էր վերջին հոգովածը «Մեղուի» մեկ պատրաստ ու վերջացրած էր սեփական լրագրի ծրագիրը: «Մշակ» հրատարակելու թույլտվության էր նա սպասում այդ ժամանակ:

Հիմա գալիս է «Մշակի» Գրիգոր Արծրունին...

Գ Լ ո խ առաջի ն

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐ

I

«Նախապատրաստություններ: Խմբագրություն եվրոպական մոդով. ժողովներ: Գրիգոր Արծրունու հիշողություններից. Հակոբ Մելիք-Հակոբյան: Գրական երեկոներ. դիպլոմավորներ և «ձկնորսներ»: Բաֆֆու հիշողություններից: «Մշակի» առաջին հայտարարությունը: Ի՞նչ է մշակը: Աշխատանքի փառանքություն»:

Վճռելով իրագործել իր վաղեմի միտքը, հիմնել իր սեփական լրագիրը, Գրիգոր Արծրունին նախ և առաջ շրջան ստեղծելու մասին էր մտածում: Նա չէր ուզում և չէր կարող մենակ գործել: Պետք էր նախ և առաջ խմբագրություն, այս բառի եվրոպական նշանակությամբ: Բայց ի՞նչպես կազմել խմբագրություն, ո՞ւր էին պատրաստի, որոշ գույն ունեցող գործիչներ: Արծրունին պիտեց իր ծանոթ երիտասարդներին. դրանցից պիտի առաջ գային աշխատողներ, ուրիշ ոչ մի հույս չինել չէր կարող: Այդ ծանոթներից երկուսի հետ, որոնք էին Վաթիկ Շահվերդյանը և Պողոս Իզմայիլյանը, Արծրունին պատրաստեց իր լրագրի ծրագիրը և ներկայացրեց կառավարությանը:

«Շահվերդյանի և Պողոս Իզմայիլյանի հետ ծանոթանալով, — գրում է Արծրունին, — նրանք ինձ օգնեցին լրագրի պրոգրամը մշակելու և գրելու, քանի որ ես տարիներով արտասահմանում ապրած լինելով au courant չէի ուսումնասիրել լրագրի պրոգրամների և մասամբ ետ էի սովորել և ուսաց լեզվից, որպեսզի գրեմ լրագրի պաշտոնական պրոգրամը և պաշտոնական խնդիրքը»:

Այստեղ ճիշտ տեղն է, որ մենք դնենք այն հարցը՝ թե ի՞նչը հարկադրեց Արծրունուն գրել այդ տողերը:

1890 թվականն էր. հայ հասարակությունը պատրաստվում էր տոնել Արծրունու գրական գործունեության քսանհինգ ամյակը: Այդ պատրաստությունների ժամանակ քնած չէին Արծրունու բաղմամբով թշնամիները և նրանցից երկուսը, որոնք 1872 թվին Արծրունու հետ աշխատողներից էին, լրագրության մեջ աշխատում էին հավատացնել թե «Մշակի» հիմնադիրը Գրիգոր Արծրունին չէ, այլ այն խումբը, որի հետ էր նա, և Արծրունին միայն պատաճարար է առաջարկվել լրագրի խմբագիր: Այդքանը բավական չէր: Այդ պարունակներից մեկը իր հիշողությունների մեջ դուրս էր բերում Արծրունուն իրեն

¹ «Մշակ», 1890, № 45:

մի անհայտ երիտասարդի, որը չգիտեի հայրենի թիֆլիսում:
Մենք այժմ հեշտ կարող ենք գնահատել ինքնինքն ընթերցողին, թե Արծրունին
հիշողությունները: Հարկավոր էլ չէ որ հիշենք իր արագիւր հրատարակելու Արծրու-
նի 1865 թվականից էր մտքում դրել հայերեն լեզուի «Հայկական աշխարհի»
նույն նախընթաց գրական գործունեությունը: Դա ծանոթացանք մեր գործի առաջ-
նախընթացը, ամենալավ ապացույցն է, որ Արծրունին 1871 թվականին մի-
նչևիդ չէր անհայտ երիտասարդ չէր, միայն իր արագիւր գործերից ոչ մեկն էլ Արծ-
րունի ու լեզվին: Ընդհակառակն, այն ժամանակ ինքնինքն ընթերցողին, որ լավ
այնքան շատ ու այնքան լավ, ինչպես Արծրունին ընթերցող հասարակության հետ
պատրաստված լինելու մի հասարակական օրգանի լինելը, որ լավ
ընթերցողին էր: Նոր լպնտք է սովորելու նա գրելու պահանջությունների արմատները
հայկական կյանքի երևույթները, մերկայացնել ինքնինքն ընթերցողին մեր գրականության
Ո՞վ էր որ նրա պես հասկացած ու բացատրող լինելը, որքան կամենում
ողորմելի դրությունը: Թշնամությունը կարող էր խնդիրը կառավարությունը
է, բայց փաստերը երբեք չեն կորչի պատմության և ստացել է թույլտվությունը
Չգիտենք երբ Արծրունին ներկայացրեց իր խնդիրը կառավարությանը
Հայաստանի է միայն, որ 1871-ի ամառվա վերջերս նա ստացել է թույլտվությունը
և սկսեց մեքերին հայտարարել, թե եկող ամառվանից պիտի հրատարակվի
«Մշակ» գրականական և քաղաքական լրագիրը:
Թիֆլիս գալուց, տեղն ու տեղը մեր գրականության և նրա մեջ գործող
ներքին հետ ծանոթանալուց հետո Արծրունին ինչպես գիտենք, խոսեց զան-
գամների դեմ: Գանգատվողներ մենք շատ կրկինք էլ գրանով բավականա-
գանգատվում, գրողը ընթերցողից: Եվ երկու կողմերն էլ որքան մեղադրեցինք միմ-
նում էին: Արծրունին ասում էր, որ բավականին մեղանում ազնիվ, եռանդա-
յանց, Գործ է հարկավոր: Մի՞թե չեն գտնվում մայրենի գրականության
մարդիկ, որոնք մի գումար կարողանան համարում աշխատողների մի խումբ
ծառայեցնելու համար: Մի՞թե չի գտնվում մեզ հիմներ:
որ գրքեր հրատարակել, մի օրինակով լրագիրը էր, մի բարի ցանկություն
գումար հավաքելը լոկ մի առաջարկություն կա՞նք, անհավատալի բան էր
իրապես կհավաքվե՞ր նա: Շատ և շատ կարողություններ, թե ինքնօգնության գաղա-
ղա: Եվ Արծրունին, շնորհակալ լի այն խոսքերը, որոնք ընթերցողին, չի սպասում, թե երբ
փարից Չուրկ աղբերի մեջ անհատները պիտի գրական գործերի համար և ինքր-
հայ հասարակությունը գումար կհավաքի: Մտնում էր մյուս հարցը. կլինի՞ աշ-
խարհ անհատ, հիմնարկում է իր լրագիրը: Մտնում էր մյուս հարցը. կլինի՞ աշ-
խարհողների մի խումբ:
Այդ հարցը լուծելու համար նա դեռ պատահեց էր հավաքել ապագա
սկսում է պատրաստություններ տեսնել, որոնց լավ: Հավաքական ուժերով, փո-
լրագրի շուրջը աշխատողների աշխի ընկնող մեղանում նոր կերպարանք
խաղաղ ձեռնամուխությամբ գործելու գաղափարը: Մեղուն, ճիշտ է, ունեին մը-
եր ընդունում: «Հյուսիսափայլը», «Կոռնկը», «Կարմիր լույս» գրություն կաղմելու առաջին
տակուն աշխատակիցներ, բայց խսկական լավ այն խմբագրական կազմա-
պատկերը միայն Արծրունուն է պատկանում: Դա այն խմբագրական կազմա-
կերպությունն է, որ հավաքվում է, կանոնավոր ժողովների կազմում և քննու-
թյուններ միջոցով տնօրինում է տպագրելի լրագրի լրագրողներին վիճակը:
Այդպիսով, նախքան թույլտվություն ստանալու

պատճիռ մտա գրական երեկոներ էր կազմում: Թիֆլիսը երեկոներ շատ
էր, մարդիկ միմյանց մոտ հավաքվել, իհարկե, գիտելին, բայց այդ համա-
կարգումները ուրիշ նպատակ ունենալ չէին կարող բացի թուղթ խաղալուց,
կարճամիտ: Արծրունու երեկոները թարմ նորություն էին. հավաքվում էին
ապահ-հասարակական հարցեր արծարծելու և քննելու համար, այն էլ, ո՞վ
կարող էր երևակայել, հայերեն լեզվով: «Մշակի» թույլտվությունը ստանա-
լու հետո այդ հավաքումները ընդունեցին ավելի կանոնավոր կերպարանք,
թիֆլիսը կաղմակերպություն: Նրանք դարձան խմբագրական ժողովներ:
Միջոց էին հավաքվում Արծրունու մոտ: Այն բոլոր երիտասարդները,
որոնք սեր ունեին դեպի հասարակական գործունեությունը, դեպի իրանց մայ-
րենի գրականությունը: Խորություն չկար. ուսման աստիճաններ, գիրք, պաշ-
տոն չէին հարցնում: Կային համալսարանական կրթություն ստացածներ, դե-
պուտատներ, ուսուցիչներ, լինումիկներ, աղքատ երիտասարդներ: Ամենքը իրեն
հիշում էին գեներալ Արծրունու տունը, ամենքը իրավունք ունեին
խոսելու, վիճելու, նույնիսկ կռվելու: Ամենքը չպիտի միշտ լինեին Գրիգոր
Արծրունու հետ: Շատերը շուտով պիտի հեռանային այդ հյուրընկալ հարկի
տակից և երիտասարդ տանտիրոջ կատաղի հակառակորդները դառնային:
Բայց ընտրողը, պահողն ու հեռացնողը՝ գործը պիտի լիներ: Գործը դեռ չէր
կատարվում, սկսելուց հետո էլ դեռ մի առժամանակ անորոշություն, տատանում
էր պահպանում այդ ժողովների մեջ: Դեռ կարծիքների, հայացքների, ուղղու-
թյունների խուլ ընդհարման ժամանակ էր:
Գրական փոքր ի շատ է հայտնի անուն ունեցողները շատ չէին: Մատեն-
դով կարելի էր համբել այդպիսիներին: Առաջինն էր Գաբրիել Սունդուկյանը,
որ արդեն «Պեպոյի» հեղինակն էր, Ստեփանոս Պալասանյան, լեզվագետ և
գրականագետ, Պերճ Պոռչյան, որ ուներ «Սոս և Վարդիթեր» աղագային վիպա-
կանությունը և «Աղասի» նույնպես աղագային ողբերգությունը: Գրական մարդ-
կանց շարքում կարելի էր գնել և Մարտիրոս Սիմեոնեանցին, որ ուսուցիչ էր
և թարգմանել էր Եղիշեն: Այնուհետև գալիս էին բոլորովին անհայտ մարդիկ՝
Պողոս Իզմայիլյան (վերջում Թիֆլիսի քաղաքագլուխ), Վասիլ Շահվերդյան,
Սեփեղիմ Արծրունի, Գեորգ Եվանգուլյան, Աբգար Հովհաննիսյան, Գրիգոր
Իզմիրյան, Ալեքսանդր Քիշմիշյան, հայոց բեմի վրա անուն հանած դերասան-
ներ Միհրդատ Ամերիկյան և Գեորգ Զաշկյան:
Ուղում ենք առանձին հիշատակել մեկին՝ մի պարսկաստանցի համեստ,
անկախախոս մարդուն, որ հանդարտ նստում էր մի անկյունում և լսում: Այդ
մարդը հաշվապահ էր Թիֆլիսի մի հայ վաճառականի խանութում: Բայց
արցնողին նա կարող էր հպարտությամբ ասել, թե ինքը «Հյուսիսափայլի»
թարգմանից էր: Նրա գրական անցյալը «Հյուսիսափայլում» տպված երկու
նովածից էր կազմված, իսկ ներկան... բայց ներկան ոչ ոք չէր ճանաչում:
Կար միայն այն, որ այդ պարսկաստանցի գրվածքներ շատ ունի: Ժողովրդի
մեջ թաքնված մի ուժ: Նրան առաջ քաշեցին, նրան ասպարեղ տվին Արծրունու
գրական երեկոները և նա, Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը, դարձավ Բաֆֆի: Արծ-
րունին նկարագրել է, թե ինչպես ինքը ծանոթացավ Մելիք-Հակոբյանի հետ:
Այդ նկարագրությունը միևնույն ժամանակ լավ պատկերացում է «Մշակի»
կանավոր խմբագրական ժողովները:

«1871 թվին, — գրում է Արծրունին, — ես արդեն թույլտվություն էի ստա-

«Մշակ», 1883, № 48:

ցել «Մշակը» հրատարակելու և կազմակերպում էի խմբագրությունը, աշխատելով իմ շորս կողմը խմբելու ընդունակ, թեև գրականության մեջ դեռևս անհայտ երիտասարդներին: Շաբաթը մի անգամ լինում էին ինձ մոտ խմբագրական երեկոներ: Այդ ժամանակ այդ երեկոներին լինում էր ուրիշների թվում և պ. Սենեքերիմ Արծրունին: Մի օր պարոնը հրաժարում է ինձ իր տունը, որտեղ նույնպես գրական երեկո պետք է լիներ: Այդտեղ տանտեղը ծանոթացնում է ինձ մի մարդու հետ, որին ինքն կարճ կերպով անվանում էր Հակոբ: Դա պարսկաստանցի Մելիք-Հակոբյանն էր: Միջոցի որ ուրիշներ բարձր ծանոթ խոսում, վիճում էին, պարսկաստանցի երիտասարդը, որ այն ժամանակ իմ կարծիքով 30—35 տարեկան կլիներ, լուռ նստած էր սենյակի մի անկյունում և գրեթե չէր մասնակցում ընդհանուր խոսակցությանը: Այն ժամանակ նա աննշան ռոճիկով հաշվապահ էր մի ինչ-որ հայի խանութում:

Ընդհանուր ապավորությունը, որ առաջին անգամ գործեց ինձ վրա Մելիք-Հակոբյանը, այն էր, որ զգալով ուրիշների, ինտելիգենտ, համալսարանական մարդկանց մտավոր գերադանցությունը, նա քաշվում էր մեք հասարակության մեջ որևէ վիճարանությունների մեջ մասնակցելուց: Նրա աճող ուժը մեր շրջանում իրան հետ քաշված, լուռ պահելու կերպը՝ ցույց էր տալիս, որ նա իրան պատահական հյուր էր համարում համալսարանականների շրջանում այդ թուխ, շատ թուխ դեմքով, սև միրուքով, սև գանգուր մազերով, կապույտ ակնոցների միջից կարմրած, հիվանդոտ հոգնած աչքերով մեզ վրա խորհրդավոր լայն ճակատի տակից նայող մարդը՝ կարծես մեզ ամենքիս դիտում էր մեզ ուսումնասիրում էր, դեռևս իր ուժերին հավատ չընծայելով իրանից բարեուսում ստացածների հետ որևէ բանակախմբում մտնելու: Պ. Սենեքերիմ Արծրունի ներկայացրեց ինձ Մելիք-Հակոբյանին, ավելացնելով, որ մարդը բազմաթիվ անտիպ գրվածքներ ունի և կարող է պիտանի լինել նոր ծնվող «Մշակի» խմբագրությանը:

Մելիք-Հակոբյանը սկսեց հաճախել և իմ խմբագրական ժողովները: Ինչպես ես նրան առաջին անգամ տեսա, նա շարունակեց երկար ժամանակ նույն ձևով պահել իրան և իմ խմբագրական ժողովներում. դիմանի մի անկյունում լուռ նստած, նա մի գլուխ պապիրոսներ էր ծխում, լսում էր ուրիշների խոսակցությունն ու վիճարանությունները և գրեթե երբեք չէր մասնակցում այդ վիճարանություններին: Մի օր նա բերեց իր անտիպ գրվածքներից մեկը, որ քան հիշում եմ դա վեպ էր և կրում էր «Երվելիկ» վերնագիրը: Ես բացարձակ հայտնեցի միտքս. վեպի նկարագրական տեղերը աննշան էին, բայց ամբողջ վեպի հյուսվածքը ես չհավանեցի. ես անհարմար գտա այդ վեպը մի լրագրի այն էլ շաբաթը մի անգամ հրատարակվող լրագրի մեջ տպագրելու համար:

Այնուհետև Մելիք-Հակոբյանը սկսեց ինձ հաճախել խմբագրական ժողովներից դուրս օրերին: Մեր խոսակցությունների ժամանակ ես աշխատում էի բացատրել նրան իմ ուղղությունը, իմ պրոգրամը: Ես 26 տարեկան երիտասարդ էի, ես եվրոպական ուսում էի ստացել, բայց ես չէի ճանաչում արևելքը:

— Դուք աշխարհը տեսած մարդ եք, դուք ինքներդ պարսկաստանցի, բուն արևելցի եք, պտտել եք և թուրքաց Հայաստանում, տվեցեք մեզ տեղեկություններ այդ երկրների մասին, տվեցեք մեզ հում նյութեր, — անդադար առնում էի ես նրան, — թողեցեք երևակայականը և հաղորդեցեք մեզ իրականը: Այն ինչ որ կա, ինչ որ ինքներդ գիտեք, ինչ որ տեսել եք: Նկարագրեցե՛ք կյանքը Պարսկաստանում ինչպես որ կա...

Այդ մասնավոր խոսակցությունների ժամանակ մշակվեցավ «Պարսկաստանի նամակների» պրոգրամը, այդտեղից էլ ծնունդ առավ Քաֆի կեղծած

տեք, որով Մելիք-Հակոբյանն այնուհետև հայտնվեցավ մեր դրական ասպեկտում:

Այն րոպեից սկսած Բաֆֆիի վիճակը կապվեցավ «Մշակի» վիճակի հետ:

Ահա ինչ էին անում Գրիգոր Արծրունու գրական երեկոները: Այժմ տեսե՛ք, թե ինչ էր զգում այդ ժողովներին նույն այդ լուռ, թխադեմ պարսկաստանցին: Բաֆֆին էլ նկարագրել է «Մշակի» խմբագրական ժողովները իր «Երիտասարդությունը»՝ աշխատության մեջ և նկարագրել է իրան հատուկ խոսողությունամբ:

«Ես երբեք մոռանալ չեմ կարող 72 թվականը, երբ սկսվեցավ հրատարակվել «Մշակ» լրագիրը, — գրում է նա: — Ի՞նչ կյանք էր տիրում այն ժամանակ Թիֆլիսում. ի՞նչ դրություն մեջ էր գավառների վիճակը: Ամեն տեղ տիրում էր մի տեսակ անշարժություն, մի տեսակ թմրություն, մի տեսակ թանջություն: Հանկարծ, կարծես մի դյուխական գավազանի հարվածից զարթոյալ կյանքը: Ոչ ոք չէր հավատում, թե այսպես կարող էր լինել: Հավատում էր միայն երիտասարդների մի փոքրիկ խումբ: Ես հիշում եմ այն գեղեցիկ տարիները, այն հրաշալի գիշերները, երբ այդ խումբը, հավաքված խմբագրատան մեջ, կարդում էին, ծխում էին և վիճում էին: Մեզանից շատերը տղերքին շապիկ չունեին, մտնում էին այնտեղ բոլորովին պատառոտած կիկնկերով. այնուամենայնիվ, մենք ամենքս էլ ֆատալիստի հույսով հավատում էինք, թե կտիրապետենք մի մեծ ապագայի:

Սկզբում այս լրագրի շուրջը խմբվեցավ համալսարանական դիպլոմավոր երիտասարդությունը: Բայց նրանք շուտով ցրվեցան. կարծես թե, գործը խորթ լինեցավ իրանց: Նրանք չհավատացին այս լրագրի ճակատագրին: Մնացին դիպլոմից զուրկ ինֆուռները, — ինքնակրթությամբ զարգացած մանկտին, հասցողությունների տակ ճնշված, ամեն տեղից հալածված, բայց դարձյալ իր վեհությունը պահպանած մանկտին: Ահա այդ ուժերը իրանց ուսերի վրա բարձրացրին «Մշակի» դրոշակը:

...Եվ այսպես, համալսարանականները հեռանալով «Մշակից», ասպարեզը մնաց ինքնուսուներին: Այդ լրագրի խմբագիրը խիստ ճիշտ համեմատություն արեց, թե նա թողեց դպիրներին և փարիսեցիներին, և իրան շրջապակից հասարակ ձկնորսներով՝ ժողովրդի չփչացած զավակներով: Բայց պետք է ցույց տալ հասարակությանը, թե այդ դիպլոմից զուրկ ուժերով կարելի էր կազմել մի նոր շկուա: Գործիչների առջև դրած էին ահագին դժվարություններ. ահագին պարտականությունների հետ: Հողը միանգամայն խոպանացած էր: Սեփականքի բաժանություն չկար: Ուզում եմ ասել, չկային ուրիշ օրգաններ, որոնց յուրաքանչյուրը հանձն առնելով մշակության մի ճյուղը, սկսեին աշխատել... Եվ այդ պատճառով «Մշակը» ստիպված էր իր թերթերը բեռնափորել ամեն տեսակ նյութերով: Պուրլիցիստիկան և բելետրիստիկան ձեռք ձեռքի տված էին ընթանում: Վիպասանը նկարում էր պատկերներ ժողովրդի կյանքից, ցույց տալով նրա տգեղ ալյանդակությունները: Տնտեսագետը հարձակում էր անխիղճ վաշխառուի և հարստահարիչ կապիտալիստի հարաբերությունները մշակ դասի հետ: Մորալիստը խորտակում էր այն սև նախապաշարմունքները, որ ծանրացած էին ամբոխի հոգու վրա, և մատուցանում էր բարոյական նոր սնունդ: Առողջ խոսքը բխում էր կենդանի աղբյուրից և տալիս էր դեպի ամեն կողմ նոր մտքեր: Կրիտիկական ոգին գործում էր իր

անխնայ անգթութեամբ: նա մտնում էր հեղինակի կարծիքները, վաճառականի խանութը, արհեստավորի գործարարները, ծառայողի առայանը, բարձրագույն խմբի, մեծատան սալոնը, վարժապետի դպրոցը, կղերի մենաբանը: մի խոսքով կյանքի բոլոր ծալքերում պատկերվում էր նա, և խավարելի միջին դուրս էր բերում, մերկացնում էր այն ամենը, ինչ որ ազնվ էր, ինչ որ անարժան էր: Այս բոլորը գործվում էր այն շկալայի մեջ, որ հիմնեց «Մշակը», որ անբուխորդությունը ուսանում էր և ուսուցանում էր:

Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ այն աղմկալից ժողովները, որ կազմվում էին այդ լրագրի խմբագրատան մեջ մի քանի տարի առաջ: Եթե ես ունեցել եմ մի քանի օսկե ռուպլներ, դրանք պատկանում են այն ժամանակին: Ժողովների մեջ ոգևորված և բորբոքված վիճաբանությունները տևում էին շատ անգամ մինչև գիշերվա ժամի երկուսը: Փոքրիկ, բոլոր նյութական միջոցներից զուրկ, բայց բարոյապես հարուստ խումբը ծրագրում էր հսկայական պրոեկտներ: Այդ դոկտրինայությունը, երեակայության այդ տենդային բորբոքված թեև մասամբ ծիծաղելի էր, բայց գեղեցիկ էր, որպես մանուկի ժպիտը: Երաժշտություն է նոր սկսվող կյանքի: Եղանակների խորին արհեստողովում մեջ ամեն մի երիտասարդ մոռանում էր իր վիճակի տաժանությունը և մոռանում էր, վիճում էր հասարակաց բարօրության մասին: Կես գիշերից հետո նիստը վերջանում էր: Խումբը ցրվում էր գալիս բուլվարների վրա, երբ բոլոր հյուրանոցները փակված էին լինում: Բայց դարձյալ խուլ և անապատացած փողոցների մեջ շարունակվում էր ընդհանուր վիճաբանությունը: Այն ժամին, երբ բախտավոր թիֆլիսեցին հանգստանում էր իր փառավոր քնարի մեջ, մեր կիսամերկ շրջմուխները Գոլովինսկի պրոսպեկտի սալերը դրդեցնում քննադատում էին մի նշանավոր հասարակական հարց: Զյունը, անձրևը, սառը քամին չէր քշում նրանց դեպի իրանց ողորմելի բնակարանները, այլ ամեն դեպքում էր և ամենի կազդուրում էր տաքացած գլուխները: Նրանք բաժանվում էին միմյանցից, երբ զարկում էր առավոտյան զանգակը. այն ժամանակ զնում էին հանգստանալու, որ մյուս օրը նոր ուժով սկսեն աշխատել:

Հարկ կա ավելացնելու, որ մեր մեռած ու տխուր իրականությունը միայն դամայն խորթ էր այսպիսի գաղափարական ոգևորությունը: Ինչպես ծնվել այս հրաշալի երևույթը մեղանում. ո՞րտեղից հանկարծ դուրս եկան այդ արեցած երիտասարդները:

Հավատք ծնեց, դուրս բերեց այդ ամենը, անսահման հավատք դեպի գաղափարի հաղթանակը, դեպի առաջադիմությունը, վերածնությունը: Մենք գիտեինք միայն լաց լինել: Գրեգոր Արծրունին ծաղրեց մեր լավկանությունը, գործ, աշխատանք պահանջեց, ինքը առաջին աշխատավորը դարձավ: Եվ այն նրա եռանդի, նրա ներքին կրակի գործը մի կարճ միջոցում: Նա էր այդ ինքնամոռացության հասած, հսկայական ծրագիրներ կազմող, հասարակական ցավերով տոչորվող խմբի հոգին: Նա էր հրդեհում այդ անսահման ոգևորությունը աղքատ ու անհայտ իր գործակիցների մեջ: Թիֆլիսում հողը պատրաստված էր, Արծրունին ուներ աշխատողների մի խումբ: Կարելի էր և գործ սկսել: Եվ կարող էր մեռած լինել այդ գործը: Դուր տեսնում եք, թե որքան կենդանություն, որքան ուժ ու կրակ կար հավաքված այդ գործի շուրջը նախքան նրա ծնվելը, լույս աշխարհ գալը:

Եվ ահա գաղափարների, ոգևորության այդ կրակված օջախից 1871 թվականի սեպտեմբերին դուրս է գալիս մի անշուք հայտարարություն, ապրիլ հնաձև տառերով: Դա «Մշակ» լրագրի առաջին հայտարարությունն էր:

«Հարկավոր է,— ասված է այդտեղ,— նախ և առաջ մեկնել ճշտությամբ մենք ինչ ենք հասկանում «Մշակ» բառով: Առհասարակ անվանում են այդ տեղում արհեստավորներին, բայց այդ անունի ճիշտ նշանակությունը վերաբերում է այն ամեն անձերին, որոնք աշխատում են հասարակության օգտի մամար, և ոչ թե միայն ֆիզիկապես (մարմնապես) բայց և մտավորապես, որովհետև մտավոր գործունեությունը մարդիկների արդյունաբերության գործի մեջ դիտվող գեր է խաղում:

Մարդի տիրապետությունը բնության վերա հիմնված է գիտության և արհեստների վրա, որովհետև ճանաչելով բնությունը, մարդս հասնում է նրա տիրապետությանը: Բնական գիտությունների և նոցա տեխնիկական (արվեստական) գործադրության առաջադիմությանն է պարտական մարդկային հասարակությունը, որ մարդիկ մեքենաների միջնորդությամբ ենթարկել են իրանց բնության օրենքներն անգամ:

Աշխատանքը մենք երեք տեսակ ենք բաժանում.

1. Գիտական հետազոտություն:

2. Նորանից հայտնած ճշմարտությունների կյանքի մեջ գործադրությունը քանի մի արդյունաբերող անձերի միջնորդությամբ:

3. Ինքը աշխատանքի գործադրությունը արվեստավորների միջնորդությամբ:

Բացատրելով այդ երեք ճյուղերի էությունը, հայտարարությունը շարունակում էր.

Ուստի ուսումնականները, արդյունագետները և արհեստավորները, ամենքը մշակենք են: Հասարակության առաջադիմությունը և բարեկեցությունը ծաղում է կամ պայմանավորվում է այդ զանազան գործիչների մեջ փոխադարձ հարաբերության աղաքաբեկից: Առաջնորդել այդ հասարակական գործիչներին իրանց ձգտումների մեջ դեպի փոխադարձ հավասարակշռություն և արդարությունը, մտավոր աշխատանքի գործն է, որիմն գրականության և քաղաքական գործն է:

Ապա բերվում են մի քանի խրատներ էդմոնդ Աբուի ասածներէց, որոնց Արծրունին հավաքել և տպել էր «Հայկական աշխարհի» մեջ 1867 թվին՝ «Աշխատենք» ձևերնագրի տակ:

«Մեզանից չեմ պահանջում հրաշքներ կատարել աշխատելու ժամանակ, բայց ինչիցե լավություն թողնել, ինչիցե գործ թողնել ապագա սերունդներին: Եվ այն մարդիկներին, որոնք իրանցից հետո ինչիցե աշխատանք կամ լավություն են թողել, մենք անվանում ենք առաջադիմության մշակներ: Այն մարդը, որը աշխատում է առաջադիմության համար, անշուշտ մի բան լավացնելու նպատակ ունի կյանքումը:

Քանի լուսավորվում է մարդկությունը, այնքան պետք է շատանան աշխատողները, կամ ինչպես մենք նոցա անվանեցինք, առաջադիմության մշակները:

Քանի կշատանան մարդկության մեջ ուսումնականները և աշխատող մարդիկ, այնքան հաճախ կհնարվեն նոր օգտավետ բաներ, և նոր գյուտի փառքը չի պատկանի մեկին, այլ շատերին:

Եվ աշխատող մարդիկների անունները մեծ թվով լինելով, մեզ անկարելի կլինի աչք բոլոր անունները պահել և իմանալ: Ինչ վնաս: Թող հայտնի

չինի ապագա սերունդներին մեր անունները: Մեզ բավական է, եթե մեր ա-
խառնած գործը օգուտ կ'ընեն հասարակությանը:

Թող կորչի անունը, բարի գործը չի կորչի... աշխատենք:

Հին հայկական մշակ բառը խեղաթույն նշանակում է եղբայր: Աշակ-
կամ վարել երկիրը, ասվում է օրինակ: Բայց ժամանակակից մեծերին հատկապես
նեղ այդ անունը առհասարակ ժողովրդի ստորին դասի աշխատողներին:

Փոխաբերական կերպով ասվում է մշակել լեզու, կամ մինչև անգամ
մշակել միտք: Մեր «Մշակը» պիտի նմանապես մշակի...

— Ի՞նչ:

Նախ նա պիտի մշակի միտք՝ թե տեսական, թե գործնական:

Երկրորդ նա պիտի մշակի լեզու:

«Մշակը» չպետք է բավականապես մեքենայական կերպով լեզ-
վադրող լինի:

«Մշակը» կաշխատի մի կողմից ընթերցողի ընթերցասիրությունը պահե-
լիս մեր ժողովրդական, թե օտար կյանքից վիպասանությունները առաջարկ
կելով:

«Մշակը» կաշխատի առողջ գատողության վրա հիմնված կենսական խր-
դիրների քննադատությունները առաջարկել:

«Մշակը» պետք է տեսարար առաջարկի եվրոպական գիտությունից
մշակված ուսման ամեն ճյուղերից առած մտքերը:

«Մշակը» կառաջարկե ընթերցողին գիտության ամեն ճյուղերից, թե
առողջապահությունից, թե՛ մանկավարժությունից, թե՛ բազմարվեստյան գի-
տություններից, թե՛ աղագային, և թե՛ գյուղային տնտեսությունից, թե՛ վաճա-
ռականությունից և այլն... այնպիսի գործնական մտքերը, որոնք կարողանա-
յին նպաստել ժողովրդական կյանքի պայմանների բարելավացնելուն...

Մի խոսքով, «Մշակի» խնդիրն է՝ թե՛ գլխաճարված պատճառել, թե՛
օգուտ բերել ընթերցողին...

Դուք կկարդաք, թե ոչ:

Նոր լրագրի ծրագիրը, ինչպես տեսնում եք, անորոշություններ չի պա-
րունակում իր մեջ, ճառական ոճ չունի, համեստ աշխատավորի պարտավո-
րություններ է վերցրել: Բոլորովին բացակայում է աղագային շեշտը,
առանց որի ոչ մի խմբագիր չէր կարողանում դիմել հայ հասարակությանը:
«Զվարճություն պատճառել և օգուտ բերել ընթերցողին», — այս խոսքերի միջ-
էր նոր լրագիրը խտացնում իր ամբողջ ձգտումը: Ընթերցողը այստեղից չէր
կարող եղբայրացնել, թե դա լինելու է մի մարտնչող լրագիր, հիմքեր տալա-
յից մի օրգան: Բայց այդ հայտարարության արժանավորությունը հենց այն է,
որ մեծամեծ խոստումներ չկան նրա մեջ: Մենք առաջադիմության մշակներ
ենք, ասում էր Արծրունու խումբը: Յուրաքանչյուր մշակ պարտավոր է որևէ
օգուտ բերել հասարակությանը: Ուրեմն աշխատենք:

«Մշակը» պիտի հրատարակվեր շաբաթը մի անգամ. բաժանորդագիրն էր
տարեկան 7 ուրլի: Հաստատված ծրագիրը ուներ հետևյալ բաժինները. 1. «Տեղեկության
կանոնադրությունները». 2. Դատաստանական ժամանակագրու-
թյուն. 3. «Ներքին տեսություն»՝ ամենանշանավոր ժամանակակից երևույթներ
մեր հայրենիքի կյանքում. 4. «Արտասահմանյան տեսություն». 5. «Բանա-
սիրական և զանազան հոգվածները (ինքնուրույն և թարգմանական)՝ գիտու-
թյունների զանազան ճյուղերից». 6. «Մատենագրություն. հայկական, ռու-
սական և մի քանի օտար լեզուներով հրատարակվող գրքերի քննադատու-
թյունները». 7. «Ֆելիետոն». 8. «Առևտրական ժամանակագրություն». 9.

«Հայտարարություններ»:

Նախքան նոր լրագրին դիմելը պարզենք մի քանի հարցեր էլ:

II

Հայոց մամուլը 1871-ին. «Մեղու», «Արարատ»: «Մեղուի» օրհասը. նրա
խոստովանությունը, հառաչանքները: «Մշակը» դարագլուխ մեր մամուլի պատ-
մարյան մեջ: Միջավայր: Նազարյանց և Արծրունի. մի փոքրիկ համեմատու-
թյուն: Ապահովված խմբագիր: Երեմիա Արծրունու վերաբերմունքը իր օրգու-
յունի. «հայերեն զագեր». Լրագրի նյութական ապահովության հարցը: Աշ-
խատանքի բաժանում. բղբակցություններ: Խմբագրի veto-ն:

Դրիգոր Արծրունին իր գործունեության ընթացքում շատ անգամ է կրկնել,
որ 1872 թվականից ռուսահայ մամուլի համար բացվեց մի նոր շրջան, և
«Մշակը» այդ շրջանի դարագլուխն է կազմում: Այս խոսքերը զայրացնում էին
նրա հակառակորդներին, որոնք ուրիշ բան չունեին պատասխանելու, բայց
միայն՝ թե Արծրունին փառասեր է, ինքնագովության համար է իրան հատ-
կացնում այդպիսի մի մեծ դեր: Տեսնենք ինչ են ասում փաստերը:

Ինչպես գիտենք, 1871 թվականի մայիս ամսին դադարեց «Հայկական
խորհուրդ» ամսագիրը: Մեր խղճուկ մամուլի համար դա միակ փոքր ի շատե-
կենդանի քննադատող պարբերական օրգանի մահ էր, մի մահ, սակայն, որ
սովորական էր մեղանում: Ստեփանեն չտեսավ ընթերցողների մի մեծ թիվ.
վերջին տարում, 1871-ին, նրա ամսագիրը ներկայացնում է կատարյալ ուժա-
նալիցության պատկերը, նիհար ամսատետրականների աղքատությունը դարմա-
նայի է, խմբագիրը ուշադրություն էլ չի դարձնում իր գործի վրա. նրան ուրիշ
միտք է կլանել, և վերջ տալով «Հայկական Աշխարհին», նա գնում է էջմիա-
թին՝ վարդապետ ձեռնագրովելու:

Թիֆլիսում մնաց միայն «Մեղուն»: Իսկապես դա էր ռուսահայ մամուլի
միակ ներկայացուցիչը, որովհետև թեև էջմիածնում 1868-ից հրատարակվում
էր «Արարատ» պաշտոնական ամսագիրը, բայց նա դրական և հրապարակա-
խոսական արժանավորություններից զուրկ մի հրատարակություն էր և առան-
կին, նույնիսկ աչքի ընկնող դեր կատարել մեր մամուլի մեջ չէր կարող: Տար-
փակ հանգամանք. «Արարատը» իր հիմնարկության սկզբից հանդիսացավ
մեղանում իրրե ամենից շատ տարածված և ամենից լավ ապահովված պար-
բերական. նրան ստանալը պարտադիր էր բոլոր հայ հոգևորականների հա-
մար և 70-ական թվականների սկզբում նա ուներ 2000 բաժանորդ, մի թիվ,
որ մեր բոլոր խմբագիրներին կարող էր միայն հառաչանք պատճառել... Բայց
բաժանորդները, թեև ակամա բաժանորդների այդ ահագին թիվը դեռ լապա-
տայի չէր, թե ամսագիրը կարդացվում է, թե էջմիածինը իր արեղաներով կա-
րող է մի երևույթ դառնալ մեր պարբերական մամուլի մեջ: «Արարատը» բա-
նական հայտնի է ամեն մեկին և հարկ չկա ապացուցանելու, թե նրա վերա-
բերմամբ չէր էլ կարելի կրկնել հայտնի ասացվածքը, թե «մի ծաղկով գարուն
ի լինի»: էջմիածինը իր կրոնական-բարոյական, հնախոսական և ներքողա-
կան ժողովածուով չափի դեկավարներ ընթերցող հասարակության միտքը:
Նա անհնարին բան էր: Ուրեմն ոչ մի կերպով մեղանշած չենք լինի մեր մա-

մուլի պատմությունը և, թե «Արարատի» գոյությունը միանգամայն անհնար
տեղի թողնենք:

Մնում էր, այո՞, «Մեղուն» միայն: Բայց ի՞նչ էր այս շարափաթերթի գոյու-
թյունը: 1863 թվականից, այսինքն՝ այն ժամանակից, երբ նա Մանգրիկան
քաճանաչից անցավ Պետրոս Սիմոնյանցին, շարունակվեց միևնույն անմխի-
թար, օրհասական գրությունը: Տարիներ ընթացքում «Մեղուն» չունեցավ մի
փայլուն շրջան, չկարողացավ տիրել մարդկանց մտքին, 100—150 բաժանոր-
դից ավել չկարողացավ գրավել, կիսակենդան գոյություն էր քարշ տալիս:
Մենք տեսանք «Մեղուն» խմբագրական հաշիվները առաջին տարիներում:
Ահա եկել է, անցնում է 1869 թվականը և դարձյալ նույն հուսահատական
գրությունն է, որ տեսնում ենք այդ պարզապես հաշիվ մեջ: Մենք կարդում ենք
հետևյալը.

«Մեղուն հաշիվ... Ի՞նչ հաշիվ, ո՞ւմ և ինչո՞ւ համար, մի՞թե ծիծաղելու
համար գրենք մեր հաշիվը: Հաշիվը այնտեղ կլինի, որտեղ գտնվում է շարժում
և ծախք է լինում, բայց ուր մարդիկ ստիպված են առանց դրամի գործ կատա-
րելու, էլ ի՞նչ հաշիվ կմեծանա: Կարծյոք ոչինչ: Իրավ է միայն ծախքը
կարելի է ցույց տալ, բայց ոչ արդյունքը, որ իսկապես բնավ չէ եղել: Մեղի
ծախքը հայտնի է, որ յուրաքանչյուր տարի մոտ 1200—1300 ռուբլի է և կար-
ծում ենք, որ սրանով Մեղուն այս տարվա հաշիվը վերջացրինք, իսկ արդյունքը
շատ հեշտ է որոշել, հարկավոր է միայն վերոհիշյալ ծախսից գումարի առաջ
դնել մի —¹ և կանի —1200: Ահա այս է մեր մի ազդեցիկ լրագրի վիճակը
այսօր. անշուշտ նույնն է և այլ հայ լրագրերի և օրագրիչների վիճակը ըստ
մեծի մասին: Ի՞նչ արած. կլինի մեր պատասխանը, այդ մեր ճակատագիրն է:
Աստծո կամքն է մեզ համար այսպես»:

Եվ հնազանդվելով այդ ճակատագրին, այդ աստվածային կամքին, այ. Սի-
մոնյանցը վաղուց մտքում դրել էր բոլորովին փակել «Մեղուն»: Ոչինչ չի
լինում, ազգասիրությունը պիտի պահպանեն հայոց միակ լրագիրը, ինչ էլ
լինեն վերջինս, բայց ազգասիրությունը չկա հայերի մեջ: Եվ ահա ինչ էր հայ
տարարում խմբագիրը 1869 թվականի վերջում «Մեղուն» մի քանի համարնե-
րի մեջ.

«Ահա մերձենում է տարվա վերջը և Մեղուն համար կսկսվի նոր տարի-
գարձ, որ մեր խմբագրությանը ութերորդն է կատարում: Ինչպես շարունակ
մի քանի տարի, այնպես և այս տարի մտադիր էինք դադարեցնել նրա հրա-
տարակությունը, միայն քանի մի բարեկամաց և հասկացող բարեմիտների
ցանկությունը հետևելով հանձնառու եղանք շարունակելու նրա հրատարակու-
թյունը առաջիկա 1870 թվականին ևս»:

Մի քանի բարեկամներ, մի քանի բարեմիտներ ազգասիրական զոհ էին
պահանջում խմբագրից. և խեղճ խմբագիրը առաջ է տանում իր հոգեվարք
լրագիրը: Ի՞նչպես: Երեկ իր անձնական միջոցները ծախսելով: Բայց ի՞նչ
դուրս կգար այդպիսի գործավարությունից: 1870 թվականի առաջին համարը
հրատարակվեց միայն մարտի 7-ին, և այդ տարին «Մեղուն» ուներ 150 բա-
ժանորդ: 1863 թվականից ոչ մի քալ գեպի առաջ, ընդհակառակն ավելի ևս

¹ Միևնույն:

անկում: Եկավ 1871 թվականը, բայց նա էլ ցույց տվեց խեղճ խմբագրին, որ
իզուր են ազգասիրական գանգատները, անձնագոհությունը: Հասարակությու-
նը սառույց էր կտրել «Մեղուն» վերաբերմամբ. օրհասը ավելի քան ակներև
էր: «Մեղուն» 1871 թվականի № 48-ը դուրս եկավ 1872-ի հունվարի սկզբում,
№ 49-ը՝ հունվարի 15-ին, իսկ № 50-ը՝ հունվարի վերջին: Այդ ժամանակ ար-
դեն կանոնավոր կերպով հրատարակվում էր «Մշակը»: Եվ իր թերթի № 49-ի
մեջ Սիմոնյանցը հայտարարում էր.

«Հայտնի է մեր բոլոր ընթերցողներին, որ վերջին տարիները միշտ տար-
վան վերջին վճռած ենք եղել դադարեցնել «Մեղուն» հրատարակությունը: Եվ
սորա պատճառը եղած է աշխատանքի ծանրությունը... Նույնը պատահելու
էր և այս տարի, մանավանդ որ «Մշակի» երևելովը Հայկական գրականության
հորիզոնը թափուր մնալու չէր դոնե մի հայ հրատարակությունից»:

Խեղճ խմբագիր. նրա ջանքն էր գոնե մի հատ հայերեն հրատարակու-
թյուն պահպանել մեր գրական հորիզոնում, պահպանել թեկուզ ուժասպառ
մի դիակ, պահպանել մի կերպ, չունենալով ոչինչ միջոց: «Մշակի» երևալը
արդեն մի նշան էր, որ նա կարող է ազատվել իր ազգասիրական ծանր պար-
տականությունից: Բայց նրան էլի թույլ չտվեցին հեռանալ: «Մեր վճիռը էլի
ստիպվեցանք փոխելու», — ասում է նա: Ստիպողը դարձյալ հասարակությու-
նը չէր, այլ մի քանի անհատներ (Մարտիրոս Սիմոնյան, Զաքար Գրիգորյան,
Արշակ Սահապետյան, Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյան): Այս անգամ ստիպողները
համեմատաբար ավելի մեծ թիվ էին կազմում. կային և այնպիսիները, որոնց
անունները չէին հիշատակված: Եվ այս անգամ «Մեղուն» պիտի ապրեր, որով-
հետև այդպես էր պահանջում «Մշակը»: Գրիգոր Արծրունու լրագիրը միշտ
անխուսափելի անհրաժեշտություն է դարձրել հակառակ լրագրի գոյությունը:
Եվ «Մեղուն» առաջինն էր, որ սկսեց ապրել այդ պահանջի պատճառով: 1872
թվականը նա սկսեց մարտ ամսից: Դա մի նոր շրջան էր «Մեղուն» համար,
մի շրջան, որի ընթացքում նա պիտի կամա ակամա առաջ դնար, նմանվեր
«Մշակին», մրցեր նրա հետ: Այդ շրջանը մենք դեռ կտեսնենք:

Իրողությունն այն է, որ 1872-ի սկզբում այն ժամանակ, երբ սկսվեց
«Մշակի» հրատարակությունը, պարբերական մամուլ մեզանում համարյա
չկար. չէ կարելի մամուլի կենդանի օրգան համարել օր օրի վրա վերջին շըն-
չին մոտեցող «Մեղուն», իսկ «Արարատի» գոյությունը չէր փոփոխում իրո-
ղությունը: — Բաֆֆին իր «Հայ երիտասարդության մեջ» ասում է. «Հին
«Մեղուն» այն ժամանակ նմանվում էր մի մաշված և ջարդված սալակի,
որին ճոնչելով քարշ է տալիս մի ուժաթափ ձի: Սալավարը բոլորովին հու-
սահատված, մոլորված և կես ճանապարհի վրա կանգնած, մտածում էր. «Հի-
մա դեպի որ կողմը քշեմ»: Եվ չգտնելով ոչինչ պատասխան, մենակ, անօգնա-
կան, դուրս կորցրած սալավարը փրկություն որոնում էր սալակը մի կողմ
պցելու, հավիտյան նրանից բաժանվելու, հավիտյան լռելու մեջ: Նա արդեն
այդպես էլ արել էր, նա այլևս գոյություն չուներ. բայց երևաց «Մշակը»,
կենդանություն բերեց ոչ միայն իր համար, այլև այդ ջարդված սալակի
համար...»:

Ահա թե ինչու 1872 թվականը ճիշտ որ-մի շատ նշանավոր տարի էր մեր
մամուլի համար: Ճիշտ որ այդ ժամանակից սկսվում է մեզանում մի նոր
շրջան, նոր դարձագրություն: Եվ այս պատմական փաստը անուրանալի դարձնողը
միայն այն հանգամանքը չէ, որ «Մշակի» սկզբնավորության ժամանակ գո-

յություն շուներ հայոց մամուլ: Ո՛ր, երեսփեռ դրանից ավելի խոշոր էր, ավելի նշանավոր հատկություններ ուներ:

Դա այն էր, որ 1872 թվականից իսկական հրապարակախոսությունը իր անխնա քննադատող, մերկացնող, մտքակաղ խոսքով հաստատվում էր հայկական իրականության սրտում: «Հյուսիսսփայլը» պատմությունը մի կենդանի վկա է, թե որքան դժվար է այդ գործը: «Հյուսիսսփայլը», մեր հրապարակախոսության անդրանիկ, փայլուն օրինակը, ցույց տվեց, որ մերկացնող ուղղությունը մի ճշմարիտ բարիք է հայ ազգի համար. նա արթնացնում, հուզում էր մտքերը, գիտակցության, ինքնաճանաչության սերմեր էր սփռում, հերոսացնում էր գրողին, բայց միևնույն ժամանակ յուրացնում էր սաստիկ ընդդիմադրություն, ահեղ պատերազմ: Այդ գաղափարական մարտը մղվում էր հայությունից հեռու մի անգից. բայց մեր իրականությունը այդքան հեռավորության վրա էլ կարողացավ իր սպանիչ ազդեցությունը գործադրել, կարողացավ զլորել «Հյուսիսսփայլը» անժամանակ գերեզմանի մեջ: «Հյուսիսսփայլից» հետո «Հայկական Աշխարհը» ծնվեց Թիֆլիսում և իր ծրագրի հիմնդրունեց նազարյանցի դավանությունները: Բայց մենք տեսանք, թե որքան թույլ էր արտահայտվում նրա մեջ գաղափարական լայն պատերազմը, որքան քիչ բան էր կարողանում կատարել նրա խմբագիրը:

Թե որքան աննպաստ ու ճնշող էր մեր իրականությունը կարգապահ ազատ մտքի համար, այդ ցույց է տալիս նազարյանցի կարճատև պաշտոնավարությունը Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում: Թիֆլիսի մթնոլորտը հուսահատեցրեց նրան մի շատ կարճ միջոցում. նա շատ շուտ զգաց, որ ասիականության մեջ ոչինչ գործ կատարել չի կարելի. ամբողջ երկու տարի նա ողբում և հառաչում էր, զգալով իր կատարյալ անկարողությունը մրցելու շրջապատող անշարժության, խավարի դեմ: Ինքը քաղաքը իր եսամոլ, անասնական հակամենքին նվիրված, օտարացող հասարակությամբ հուսահատություն էր պատճառում նրան և հարկադրում էր որքան կարելի է շուտ հեռանալ այդտեղից, փախչել, ազատվել՝ հոգու հանգստություն գտնելու համար...

Այսպես էր այն միջավայրը, որ գործունեություն սկսեց նույնպես կիրառական մտքերով տոգորված, նույնպես գերմանական լուրջ ուսում ստացած, նույնպես առաջադեմ, քննադատող ոգուն երկրպագող մի այլ հայ՝ Գրիգոր Արծրունին: Եթե նազարյանցը հայկական ճահճային անշարժությունը վրդովում էր հեռավոր Մոսկվայից, Արծրունուն վիճակված էր գործել հենց այդ ճահճների մեջ, ճակատ առ ճակատ ընդհարվել այն խավար, հետադեմ ուժերի հետ, որոնց հալածանքը, կատաղությունը այնքան զգալի կերպով թունավորում էին նազարյանցին հեռվից: Պատերազմը այստեղ, հայկական իրականության սրտում, իհարկե, ավելի կատաղի, ավելի անողորմ պիտի լիներ, մանավանդ, որ Գրիգոր Արծրունին նազարյանց չէր: «Հյուսիսսփայլի» խմբագիրը մի մեղմ ու հեզ, կրոնասեր, խաղաղություն ու ընդհանուր համաձայնություն երազող քարոզիչ էր. մինչդեռ Արծրունին մի կրակոտ բնավորություն էր, մի ըմբոստ ուժ, ազնիվ կրքերով լի մի մարդ, որ կովի մեջ ցույց էր տալիս անհուն եռանդ, չէր վախենում ուժերի անհավասարությունից, մենակ էր դուրս գալիս ամբողջ հասարակության դեմ: Նազարյանցը բացարձակ հրապարակական կռիվի մեջ էր գլխավորապես «Հյուսիսսփայլի» հրատարակության քննադատ, այսինքն՝ իսկապես վեց տարի, մինչդեռ Արծրունին ամբողջ քսան տարի էր կռվում և միայն մահը խլեց նրա ձեռքից գրիչը և պատերազմի գաշտը: Նազարյանցը իր ամենախիստ հարձակումները դնում էր նամակների

մեջ. Արծրունին նամակներ չունի. ինչ գրել է, ինչ մտածել է, այդ բոլորը պղել է իր լրագրում...

Արծրունին մինչև կյանքի վերջը մեծարում էր նազարյանցին. նրա անբիծ վրաստակի, նրա գեղեցիկ անվան հզոր պաշտպանն էր. նա իրան և առհասարակ առաջադիմական ամեն մի գործչի համարում էր նազարյանցի աշակերտ: Ի՞նչ գա ճիշտ է: Նազարյանցի շարունակությունը, անմիջական հաջորդը Արծրունին է. նազարյանցի հիմնական գաղափարները, պաշտպանած դատը ամբողջապես մտավ Արծրունու ծրագրի մեջ: Բայց և այնպես, նազարյանցը և Արծրունին հավասար ուժեր չեն. միանման մեծություններ չեն:

Դրանք սերունդներ են՝ հայր և որդի: Հայրը ուրիշ տեսակ ժամանակների արդյունք էր, որդին՝ բոլորովին ուրիշ: Հայրը ճառական ուղղության ներկայացուցիչն էր, ազգասիրության անունով էր պահանջում գրական և կրթական վերածնություն. որդին ավելի մեծ պաշարի, ավելի խոշոր տաղանդի տեր էր, անսերի ու քարոզների տեղ նա գործ էր պահանջում, մայրենի լեզուն ու գրականությունը ազգասիրություն չէր համարում, այլ անհրաժեշտ պահանջ, ռեալական գործ: Հայրը իդեալիստ էր և մի սահմանափակ շրջանում մի քանի խրքերի շուրջն էր պտտում. որդին ռեալիստ էր, գործում էր ոչ թե հեռվից, այլ կյանքի մեջ, անհամեմատ շատ հարցեր էր մշակում, անհամեմատ մեծ գործումներ էր առաջացնում: Բաֆֆին իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ այսպես է բնորոշում այդ երկու սերունդները.

«Եթե ընդունենք այն ընդհանուր պայմանը, թե յուրաքանչյուր 25 տարեկան հետո ամեն մի երկրի երիտասարդությունը փոխվում է, այն ժամանակ ես և 72 թվականները՝ խորհրդավոր նշանակություն կստանան մեզ համար: Երկու որոշ ժամանակամիջոցներ ներկայացնում են երկու որոշ երիտասարդություն, մեկը իդեալական, մյուսը ռեալական: Առաջինը ծնունդ է «Հյուսիսսփայլի», իսկ երկրորդը ծնունդ է «Մշակի»: Ես հիշում եմ երկու պերիոդներն էլ: որովհետև երկուսի մեջ էլ գործել եմ: «Հյուսիսսփայլի» ժամանակ հայտնվեցան բանաստեղծներ, իսկ «Մշակի» ժամանակ պուբլիցիստներ: Բացառությունները շատ աննշան են»:

Քսան և հինգ տարին իբրև մի անփոփոխ շրջան, որ անսխալ կրկնվում է, չէր լիով երիտասարդության փոփոխություն, մենք ընդունել չենք կարող. Գրիգորյան կյանքի զարգացման մեջ չէ կարելի որոշ շրջաններ, թվանշանների անփոփոխ պատկեր կրող ժամանակամիջոցներ սահմանել: 58-ից մինչև 72 թվականները միայն 15 տարի էր անցել: Այն էլ կա, որ Արծրունին 65—67 թվականներում արդեն միանգամայն կազմակերպված էր իբրև որոշ աշխարհայեցողությունների տեր գրող: Ո՛ր, քառորդ դար չէր բաժանում այդ երկու սերունդները, և մենք չգիտենք, թե ինչպես է հաշվել մեր տաղանդավոր վիճակագրողը, որ ստացվել է 25 տարեկա շրջան: Կարևորը, սակայն, այդ չէ. Գրիգորյան ինչպես 58-ի և 72-ի ականատես և գործիչ, ճիշտ է անվանում երկու սերունդները. «Հյուսիսսփայլը» բանաստեղծների ծնող, «Մշակը»՝ հրապարակախոսների ծնող: Բայց չպետք է կարծենք, թե մեր գրականության մեջ այդ երկու սերունդները շատ են տարբերվում իրարից: Ամենևին այդպես չէ. թե «Հյուսիսսփայլի» բանաստեղծին և թե «Մշակի» պուբլիցիստին ոգևորում էր մեծությունը՝ առաջադիմություն, վերածնություն: «Հյուսիսսփայլի» բանաստեղծը մի ճյուղը միայն ճանաչող թռչուն չէր, մի երգիչ, որի համար միևնույն ժամանակ ինչ կա շուրս կողմում, ինչ էլ կատարվում և ինչ պիտի կատարվի. դա երգիչը չէ, որ սիրո և վայելչության ձայն է հնչեցնում ամառ և ձմեռ: Միայն այդ բանաստեղծների մեջ ամենից շատ աչքի ընկնողը, ամենից նշա-

նախորդը Ս. Շահադիդն է, և նա ասում է. «Նախ քաղաքացի և ապա պոետ»:

Ջանադանությունը երկու սերունդների մեջ, ուրեմն, ձևն է և ոչ գաղափարը. «Հյուսիսսփայլի» բանաստեղծը բայրոնական մեղամաղձությունով տոգորված ոտանավորով էր հայտնում, որ հայ հոգևորականը անկիրթ է պարտաճանաչ չէ, ժողովրդի իսկական հովիվ չէ. իսկ «Մշակի» իսկական ռեալիստը այդ միևնույն միտքը արծարծում էր ոչ իբրև բանաստեղծություն, այլ իբրև կյանքի երևույթ, որը պետք էր լուսաբանել հրապարակախոսական հոգովածի մեջ՝ ղենդի, վերլուծողի սառնասրտությամբ: Այնտեղ էլ, այստեղ էլ նույն հրապարակախոսությունն է, կամ ավելի լավ ասած՝ նույն տենչանքը լուսավորելու հայրենի խավար իրականությունը, բուժելու մեր շափազանք հնացած և՛ չափազանց վտանգավոր դարձած վերքերը:

Սարեր ու ձորեր, այո՛, չկային մեր առաջադիմական բանակի սերունդների մեջ, չկար սառնություն, ոչ էլ արհամարհական վերաբերմունք նոր սերունդի և անցածի մեջ, ինչպես այդ նկատվում էր, օրինակ, ռուսաց կյանքի մեջ: Եվ պատճառը շատ հասկանալի է: Մեր կյանքը շարժվում է կրիայի բարձրով. մենք այնքան զանդադկոտ ենք, այնքան ծուլ ենք ինքնաքննություն մեջ, այնքան դժվար ենք յուրացնում վերանորոգության անհրաժեշտությունը, որ մեզանում նույնիսկ ամենատարրական, ամենապարզ պահանջները անհատար են մնում տասնյակ տարիների ընթացքում: Սերունդը հաջորդում է սերունդին և ի՞նչ է տեսնում: Պատերազմ գաղափարների համար, բայց ոչ մի առաջադիմություն, ոչ մի կատարված անհրաժեշտ պահանջ: Հասկանալի է, որ նորը պիտի շարունակե անցյալի գործը, պիտի նորից մտցնե իր ծրագրի մեջ այն, ինչ քարոզում էր նախորդ սերունդը: Բայց այս հանգամանքը, կրթնում ենք, ապացույց չէ, թե հայրերն ու որդիները բոլորովին միևնույնն են: Աշխարհայեցողությունների մեջ նրանք հարստացանք են, իրար շատ են մոտենում, շատ հաճախ են իրար հետ ձուլվում. բայց էվոլյուցիայի օրենքը միշտ կա և որդիներին մենք տեսնում ենք շատ հեռու գնացած: Գրիգոր Արծրունու գործունեությունը այնքան լայն է, այնքան ընդարձակ, որ նախորդ սերունդի գործունեությունը միայն սաղմնային դրություն, միայն սկիզբ, կամ ինչպես ասում է Նազարյանցը՝ առաջաբան կարող ենք ընդունել:

Անկասկած, Արծրունու կատարած գործի մեջ առաջին, գլխավոր դերը կատարել նրա խոշոր տաղանդն է, նրա պողպատե բնավորությունը, անխորտակելի եռանդը: Բայց այստեղ պետք է հիշատակենք և այն բախտավոր հանգամանքները, որոնք թեև առաջնակարգ նշանակություն չունեն, բայց գործի մի հայտնի չափով շատ նպաստավոր ներգործություն ունենին:

Իբրև խմբագիր, Գրիգոր Արծրունին խիստ զանազանվում է իր նախորդներից նախ և առաջ նրանով, որ նյութապես անկախ դիրք ուներ, ստիպված չէր ապրուստի միջոցների մասին մտածել: Չենք ասում, թե նա այդպես էր իր կյանքի ամբողջ ընթացքում. ո՛չ, ո՛ւմ չէ հայտնի, որ նա իր կյանքի վերջ տարիներում ապրում էր իր գրչով: Վերջին տարիներում, այո՛. իսկ սկզբ տարիներում, այն երկար շրջանում, երբ նա հզորապես կոչվում էր, քայլ քայլ նվաճումներ էր անում, այդ ժամանակամիջոցում, գոնե մինչև 30-ական թվականների սկիզբը, նա բոլորովին ապահովված և անկախ գործիչ էր: Գրիգոր Արծրունին առաջին հայ խմբագիրն էր մեկնում, որ հնարավորություն ուներ սկզբից ևեթ ամբողջովին նվիրվելու իր գործին: Այդ շտեմնված գիրքը նրա համար ստեղծել էր այն հանգամանքը, որ նա հարուստ մարդու որդի էր կարող էր գոնե անձնական ապրուստի մասին չմտածել, կոզմոնակի պարագ մոնքների ետևից չընկնել: Սա շատ մեծ նշանակություն ուներ. սրա շնորհիվ

էր, որ Գրիգոր Արծրունին միայն գրող էր, միայն գրականության մեջ էր դառնում գործելու ասպարեզ:

Ուշադրություն դարձրեք և մի հետաքրքրական հանգամանքի վրա: Նայենք ինչ պարբերական հրատարակությունների ցուցակին. կտեսնենք, որ սկզբից, «Վաղարշ» և «Արարատից» մեր խմբագիրները, աշխարհական թե հոգևորական, ուսուցիչներ էին: Գրական գործունեությունը երկրորդական բան էր երանց համար. գլխավոր պայապմունքը, ուսուցչությունը, ազդում էր նրանց մտածողության վրա, և նրանք իրանց հրատարակությունների մեջ միակողմանիություն էին մտցնում, գլխավոր ուշադրությունը նվիրելով դպրոցական հարցերին:

Այսպես, մենք տեսնում ենք, որ «Հյուսիսսփայլի» հրապարակախոսության միջուկը, էությունը դպրոցն է, և մնացած հարցերը պտտում են նրա շուրջը: Նազարյանցը այն աստիճան ուսուցիչ էր իր հայացքների մեջ, որ հասավ այն մտքին, թե լրագրություն, գրականություն չէ կարող լինել հայերի մեջ, պետք է նախ և առաջ դպրոցներ բաց անել, գրագիտություն տարածել, թիկերցողներ պատրաստել: Որ դպրոցը ընթերցողներ է պատրաստում, այդ, իհարկե, անուրանալի է. բայց որ գրականությունն էլ պիտի զուգընթացաբար գնա դպրոցի հետ, որ նա էլ, նույնիսկ դպրոցից անկախ, ընթերցող հասարակություն է պատրաստում, այս կարծեմ մոռացվում էր և ապացուցվեց Գրիգոր Արծրունու ձեռքով: Մանկավարժ-խմբագրի միակողմանիության ամենալավ օրինակը Ստեփանեն էր: Դպրոցներից դուրս նրա համար գրեթե այլև չարք չկար: Գրիգոր Արծրունին մանկավարժ չէր¹, ուստի իր նախորդների միակողմանիությունից ազատ մնաց և դաստիարակության հարցի չափ նրա համար կարևոր էին և կյանքի բազմակողմանի պահանջներն ու հարցերը:

Արծրունին, ասացինք, ապահովված մարդ էր, ուրեմն և միանգամայն անկախ խմբագիր: Հարց է առաջ գալիս, թե այդ ապահով գրությունը որքան էր նպաստում «Մշակի» գործին: Չմոռանանք, որ Արծրունին, խոսելով մեր մամուլի ընկած դրության մասին, շարիքներից գլխավորը այն էր համարում, որ գրողները վարձատրություն չեն ստանում: Եվ շատ լավ իմանալով, որ լայնի մեջ լրագիրը կամ ամսագիրը չէ կարող օրինավոր գոյություն պահպանել ընթերցողների տված վճարով, առաջարկում էր ընկերություն կազմել, գրամագուլիս հավաքել՝ գրքեր և լրագիր հրատարակելու համար: Այժմ սկսելով լրագրի գործը մենակ, կարող էր նա հույս ունենալ թե կվարձատրե աշխատակիցներին և եթե ուներ, ո՞րն էր այդ հույսը՝ իր անձնական հարստությունը թե բաժանորդագրությունը: Անձնական հարստության հանգամանքը իմանալու համար մենք դեռ պիտի դիմենք գեներալ Արծրունուն, որին թողնենք Թիֆլիսի իր փառահեղ առանձնության մեջ:

Գեներալը, իհարկե, հետևում էր իր որդիների կրթության, հետաքրքրվում էր նրանց ցույց տված առաջադիմությամբ: Մենք գիտենք, որ իր հայրական հարտավորությունները նա կատարում էր ամենալայն բարեխղճությամբ: Անկասկած, նա գիտեր, որ Գրիգորն ու Անդրեասը գրում են հայոց մամուլի մեջ, կարգում էր նրանց գրվածքները: Բայց ի՞նչ էր մտածում այդ մասին: Դժբախտաբար, այս չգիտենք մենք. իր որդիների գրած նամակներից մի հատն էլ չէ մնացել:

¹ Մի քանի ամիս Գայանյան և Մարիամյան դպրոցների տեսուչ լինելը, իհարկե, առանձին կտեսնենք իրենց շրջանում:

Բայց ահա Գրիգորը վերադառնում է հայրենիք: Յոթը տարի սովորել է նա Ռուսաստանում և արտասահմանում, աշխարհ է տեսել և առաջինն է հայրենի մեջ, որ ստացել է փիլիսոփայության դոկտորի գիտնական աստիճանը գերմանական համալսարանից: Այդ բոլորը շատ լավ: Բայց գեներալ Երեմիայի համար փիլիսոփայության դոկտորը նույն «Գրիշան» է, որ գտնվում էր հոր խնամատարության տակ, քանի չէր հեռացել Թիֆլիսից: Նա սովոր չէր իր որդիներին որևէ մեկի վերաբերմամբ ընդունել, թե նա այնքան արդեն զարգացել է, չափահաս մարդ է դարձել, որ կարող է ապրել իբրև անկախ մարդ: Ինչ էլ եղած լինի, Գրիգորը պետք է շարունակեր մնալ իր հոր մոտ նախկին փոքրիկ «Գրիշան», և հայրը պիտի շարունակեր ավելի խելոք, ավելի լավ հասկացող, ուղղություն ցույց տվող, ղեկավարող լինել: Երեմիա Արծրունին, ինչպես հայր, ուրիշ կերպ լինել չէր կարող: Եվ նրա մեծ որդին, Գեորգը, մինչև կյանքի վերջը անպայման հպատակված էր հոր կամքին ու կարգադրությանը:

Սակայն Գրիգորը այդպես չդուրս եկավ: Նա ժառանգել էր տոհմային հատկություններից շատերը՝ շիտակություն, համառություն, անկախության զգացմունք: Եվ հոր ու որդու մեջ առաջանում են ընդհարումներ: Երեմիան ուզում է հպատակեցնել, խնամակալ լինել: Գրիգորը բացարձակապես մերժում է հպատակությունն էլ, խնամակալությունն էլ: Եվ ի՞նչ է անենում այն հայրը, որ իր ընտանիքի մեջ անսահման հրամանատարի դեր էր կատարում: Նրա որդին շնորհիվ իր գիրքի, իր կապերի, իր ստացած կրթության, կարող էր փայլուն ասպարեզ ընտրել իր համար, գրավել հասարակության մեջ բարձր դիրք: Բայց նա այդ մասին չէ էլ մտածում, նրա միտքն է լրագիր հրատարակել:

Դա մի այնպիսի անակնկալություն էր, որին աղա Երեմիան, հաստատ կարելի է ասել, ամենևին չէր էլ սպասում: Ի՞նչպես, գեներալ Արծրունու որդին գազեթ հրատարակե, այն էլ հայերեն: Պետք է կարգալ Երեմիայի նամակները, գրած Գևորգին, պետք է տեսնել, թե որպիսի ոգևորությամբ ու ակնածությամբ է նա խոսում պետական ծառայության, աստիճանների մասին, որ պեսզի հասկանալի լինի, թե որքան ապշած պիտի լինեի այդ բարձրաստիճան գինավորականը իր որդու հաստատ վճռից: Ի՞նչպես մեղադրենք, երբ նույն այդ հայացքը հատուկ էր Թիֆլիսի ամբողջ բարձր դասակարգին: Հայ լրագիրու Դա մեծամասնությունը անհայտ մի բան էր. դա այնպիսի մի խղճով հասկացողություն էր, որ նրա վրա սիրահարված մարդուն Թիֆլիսի բուրժուա-դեմոկրատիայի միջև կարող էր: Հայերեն լրագրի պահանջ չկար. հիշենք «Մեղուն» իր 150 բաժանորդներով: Եվ Գրիգոր Արծրունին Թիֆլիսի իր առաջին տպավորությունների մեջ («Հայկական Աշխարհում» տպված) պատմում է, որ կրթված մարդիկ իրան ասում էին. հայերեն լրագիր հրատարակելը միտք է, որ կրթված մարդիկ իրան ասում էին. հայերեն լրագիր հրատարակելը միտք է, որ կրթված դասակարգը օտար լեզուներով է կարդում, իսկ ժողովուրդը՝ չունի. կրթված դասակարգը օտար լեզուներով է կարդում, իսկ ժողովուրդը՝ հայերեն կարդալ չգիտե: Պատմում են, ասում է Գրիգոր Արծրունու մասին գրողներից մեկը¹, որ բարձր շրջանի մի ռուս կին, լսելով, որ Արծրունին լրագիր է ուզում հրատարակել, ասել է. «Բայց ասում էին, որ գեներալ Արծրունու որդին խելոք երիտասարդ է, մինչդեռ նա ուզում է լրագիր հրատարակել...»:

Եվ գեներալը փորձեց դիմադրել իր որդուն, նա պահանջեց, որ Գրիգորը թողնի իր մտադրությունը: Բայց որդին չվիճեց: Եվ երկուսի հարաբերությունը

կերպ լարվեցին, ընդունեցին պաշտոնական կերպարանը: Բանը այնտեղը հասավ, որ Երեմիան նշանակեց Գրիգորին ամսական ռոճիկ, որ շատ էլ մեծ չէր՝ ընդամենը հարյուր ռուբլի: Ահա այս էր Գրիգորի ամբողջ հարստությունը: Երեմիան ընթացքում, հայրական այդ ռոճիկից է նա ծածկում իր լրագրի փոփոխությունը:

Մի կանոնավոր շաբաթաթերթ հրատարակելու համար, չհաշված աշխատակիցների վարձատրությունը, հարկավոր էին ավելի մեծ միջոցներ, քան որքան ուներ Գրիգոր Արծրունին: Ծիշտ է, «Մշակը» առաջին իսկ տարվանից մի անօրինակ հաջողություն ունեցավ, ճիշտ է, առաջին տարում լրագիրը արգել 500 բաժանորդ ուներ, բայց տպարանային ծախսերը շատ էին, տպատիկներ մնացին, այնպես որ առաջին տարվանից Գրիգոր Արծրունին հարկադրված էր իր գրպանից լրացնել եկամուտի պակասը: Այս հանգամանքների մեջ նա օրվա վրա էր մի կողմ թողնել աշխատակիցներին վարձատրելը, մի սկզբունք, որը նա շարունակ պաշտպանել էր, թե «Հայկական Աշխարհի» և թե «Մեղուն» մեր Այս ցավալի հանգամանքը իրականության անողորմ պահանջներից էր բխում: Եվ եթե «Մշակի» շուրջը միշտ խմբված չլինեի ոգևորված երիտասարդությունը, անվարձ աշխատությունը կարող էր շատ վատ ազդել լրագրի վրա: Երիտասարդությունը այնքան սիրում էր Արծրունու գործը, այնքան սովոր էր իր սեփական գործը համարել նրան, որ ձրի աշխատելը զրկանք չէր համարում, և Արծրունին մինչև իր կյանքի վերջը շրջապատված էր այդպես աշխատելու պատրաստակամություն ունեցողներով:

Եվ այսպես, նյութական միջոցների հարցը, որ այնքան մեծ կարևորություն ունի պարբերական մամուլի առաջադիմության գործում, վճռվում էր մասամբ միայն: Լրագիրը կպահպանվեր, բայց դրա համար հարկավոր էր անվարձ աշխատության սկզբունքն ընդունել: Գրիգոր Արծրունին իր նախորդ խմբագիրների դրույթն էր մեջ չէր: Նա ստիպված չէր շարունակ գանգատվել նյութական միջոցների պակասության վրա: Բաժանորդների թվի կողմից «Մշակը» առաջադիմական մի մեծ քայլ էր ներկայացնում. պակասը լրացնելու համար պատրաստ էր խմբագրի համեստ ամսականը: Մյուս կողմից էլ գաղափարական ոգևորությունը, կատարյալ հափշտակությունը, որ բռնկվել էր մեր երիտասարդության մեջ, ձրի նյութ էր տալիս «Մշակին»:

Այժմ մի քանի խոսք խմբագրական կազմի մասին: Արծրունուն հաջողությամբ կազմակերպել խմբագրություն, հիմնել գործը աշխատանքի բաժանման սկզբունքի վրա: Դա առաջին օրինակն էր մեղանում: Լրագրի սրբագրողն էր Գաղանդավոր դերասան Միհրդատ Ամերիկյանը: Միայն սա էր, որ իր այս աշխատության համար ստանում էր Արծրունուց մի շատ չափավոր ռոճիկ: Բայց Ամերիկյանն էլ, ուրիշների նման, ուներ իր ձրի աշխատությունը. նա գրում էր սուր և վառվռուն ֆելիետոններ, որոնց տակ դնում էր Չաքուն կեղծ

¹ Պատմում են հոր և որդու հարաբերությունների մասին շատ բան: Երեմիան հաճախ վեճի էր քննվում Գրիգորի հետ զանազան հասարակական և քաղաքական հարցերի առթիվ: Երբեք չաճառյալվելով որդու հետ, նա, այնուամենայնիվ, «Մշակի» ընթերցողն էր և բաժանորդ էր գրում ամեն տարի: Ասում են, որ մի տարի նա ուշացրեց իր բաժանորդագիրը հասցնելը, և Միայն չէր ուղարկվում նրան, մինչև որ փողը լիովին չստացվեց խմբագրության մեջ: Եվ պետք է ասել, որ հայր ու որդի խոզ չէին միմյանցից, ընդհակառակն, միասին էին ճաշում: Գրիգորը լրագրի ձայնավոր էր. քաղաքագլուխ ընտրելու համար երկու կանդիդատներ կային՝ գեներալ Գեորգին և Ղիփիանին: Գրիգորը, չհամակրելով իր հոր ուղղության, գիմադիր կուսակցություն չուներ, ձայնավորների նախապատրաստական ժողովներ գումարեց՝ Ղիփիանին թեկնածությունը արդարացնելու համար: Եվ այդպես էլ եղավ. քաղաքագլուխ ընտրվեց Ղիփիանին:

անունը: Ներքին տեսության համար հոգվածներ գրում էր Վասիլ Շահվերդյանը, համալսարանի առաջին կուրսում եղած և ուսումը կիսատ թողած մեկերիտասարդ: Արտաքին տեսության մեջ աշխատում էր Շահվերդյանի բնկեր նույնպես համալսարանի առաջին կուրսից հեռացած Պողոս Իզմայիլյանը: Սա մի տաղանդավոր, շատ զարգացած երիտասարդ էր, «մնացածներից ավելի եվրոպացի», ինչպես վկայում է Արծրունին: Դժբախտաբար, Իզմայիլյանը հայերեն չգիտեր և հայ լրագրի մեջ կարող էր աշխատել միայն թարգմանի միջոցով: Եվ նրա թարգմանը մեծ մասամբ Արծրունին էր, որ հայերենի էր վերածում նրա գրվածքները:

Ավելի դժվար էր թղթակցությունների հարցը: Մի օրինավոր հասարակական օրգան չէր կարող գոյություն ունենալ առանց պատրաստված, որոշ ուղղության և ծրագրի հետևող թղթակիցների: Անցյալում այդպիսի թղթակիցներ պատրաստելու շատ փորձեր չէին եղել: Մենք տեսանք, որ «Մեղուի» խմբագրին առաջարկում էին զարգացնել թղթակցությունների բաժինը, իսկ նա անկարող լինելով կատարել այդ պահանջը, պատասխանում էր, թե աստիճանողորմած է: Տեսանք նույնպես, որ այդ գործում ավելի բախտավոր եղավ «Հայկական աշխարհը»: Նա առաջարկեց ծրագիր, ամեն միջոց գործ գրեթե թղթակիցներ զրավելու համար և մասամբ հասավ իր նպատակին. թղթակցություններ էր ստանում դանազան քաղաքներից:

Գրիգոր Արծրունին չէր կարող սպասել, որ «Հայկական աշխարհի» թղթակիցները իրան նյութեր ուղարկեն։ Նախ որ դրանց մեծ մասը պատահական թղթակիցներ էին, երկրորդ, որ «Հայկական աշխարհի» ծրագիրը ավելի քան չէր, սահմանափակ, ավելի դպրոցական գործն ուներ քան նկատի, մինչդեռ պատմական թղթակցությունների մեջ, «Մշակի» պահանջների համաձայն, պատմի արտահայտված ժողովրդի կյանքը իր բոլոր կողմերով։ Ի՞նչ անել, վաճառքն առժամանակ խմբագրության մեջ կազմել թղթակցություններ։ Դրանք օրինակ և ուղեցույց կտրվեին դավաճներից գրել ցանկացողներին։ Այդ աշխատանքն էլ բաժանվեց այսպես. Վասիլ Շահվերդյանը կազմում էր թղթակցություններ Թեղավից, Սղնախից և առհասարակ Վրաստանի դանադան կողմերից. Պերճ Պոռչյանը՝ Երևանից, Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը՝ Պարսկաստանի Մաժակ-Գանձակից։ Թղթակցությունները, իհարկե, չէին հնարվում, նրանք կազմվում էին մասնավոր նամակներից։ Ինքը, Արծրունին, կազմում էր թղթակցություններ Կ. Պոլսից, հիմնվելով լրագրիչներին և մասնավոր նամակներ վրա։ Վաղուց էր մեր մամուլը ձգտում մոտենալ թուրքահայերին, արձանագրել նրանց կյանքի երևույթները։ Առաջին խոշոր քայլը այս գործում պատկանում է «Կոռնկին»։ Նրա խմբագիրը թուրքահայ էր և նրա համար դժվար չէր գրավել իր հայրենակից գրողներին, ստանալ սեփական թղթակցություններ Կ. Պոլսից։ «Կոռնկին» հետո «Մեղուն» և «Հայկական աշխարհը» շարունակեցին նույնը, բայց սեփական թղթակիցներ չունենալով, տան էին մեծ-մեծ արտաստպություններ Կ. Պոլսի լրագրիչներից։ Արծրունին սկզբից ըմբռնեց, թե որքա՞ն մեծ կարևորություն ունի Կ. Պոլսի հետ մշտական կապ հաստատելը լրագրի միջոցով։ Մինչև Կ. Պոլսում մշտական թղթակցություննալը, նա ինքն էր կազմում թղթակցություններ։ Սա սկիզբն էր թուրքահայերին մոտենալու գործում ոչ ոք մեղանում չէր կարողացել անել այն, ինչ արավ Արծրունին։

Մեզ մնում է խոսել «Մշակի» մի այլ աշխատակցի մասին: Դա Ստեփանոս Պալասանյանն էր, ռումինացի հայ, որ ուսում էր տալ Փարիզի Հայկական դպրոցում և ուսուցչություն էր անում Բրիգիտում: Պալասանյանն արդ

Հայտնի էր իր աշխատություններով իրրև հայերենագետ Երան Հանձնվեց «Մշակի» բանասիրական բաժինը. բացի դրանից վճռված էր, որ նա հսկե «Մշակի» լեզուի վրա և ուղղե թե Արծրունու և թե ուրիշների ոճը: Բայց Պալասանյանը երկար չմնաց «Մշակի» խմբագրության մեջ և իրրև աշխատակից մի առանձին բեղմնավորություն ցույց չտվեց: Առաջին տարվա ընթացքում նա գրեց մի քանի հոդվածներ, որոնց երկուսը առաջնորդողներ էին, մեկը երրրին տեսության հոդված, մեկն էլ՝ մատենագրություն: Ինչ վերաբերում է լեզուն ուղղելուն, նա ավելորդ էր համարում այդ բանը մանավանդ Արծրունու եկատմամբ: Արծրունու ոճը նա գտնում էր այնքան շատ ինքնուրույն, առանձնահատուկ, որ հարկավոր չէր համարում որեէ սրբագրության ենթարկել Երան և Պոռչյանին էլ չէր թույլ տալիս ուղղել:

Այսպես էր բաժանված աշխատանքը «Մշակի» խմբագրության մեջ, Իսկ ինչն էր մնում խմբագրին։ Ամենագլխավորը, ամենակարևորը՝ լրագրի հոգին։ Արծրունին գրում էր գլխավորապես առաջնորդողներ և հսկում էր լրագրի բոլոր բաժինների վրա։ Աշխատանքի բաժանումը չէր նշանակում առանձին, միանգամայն ինքնագլուխ տերերի հանձնել լրագիրը։ Արծրունին լավ նկատել էր, որ խմբագրական հարկի տակ հավաքվածները ուղղությամբ, աշխարհա- լիցողություններով միմյանց նման մարդիկ չեն։ Պետք էր այնպես տանել գործը, որ լրագիրը իր բաժինների մեջ ուղղության մի ամբողջություն ներ- կայացներ։ Աշխատակիցներից «ոչ մեկին», — ասում է Արծրունին, — ես երբեք չեմ թույլ տվել երևակայելու թե նա կատարյալ տեր է նույնիսկ իր բաժնում, ապացույց այն կոնիք, որ ունեի Շահվերդյանի հետ, երբ նա ուղեց մտցնել ներքին տեսության մեջ մի հոդված, որի ուղղության հետ ես համաձայն չէի։ Ես ամբողջ խմբագրական ժողովի առջև պատասխանեցի նրան, թե զուր է նա կարծում, որ կատարյալ տեր է ներքին տեսության բաժնում, և թե այն- պիսի հոդված, որի ուղղության հետ ես համաձայն չեմ, ես երբեք չեմ տպա- գրի։ Այո՛, լինում էին անգույն հոդվածներ, բայց վստահ կարող եմ ասել, որ իմ ուղղության դեմ ո՛չ մեկը երբեք չէ տպվել «Մշակի» մեջ, խմբագրական ժողովների ամբողջ տևողության ժամանակ։

խմբագրի veto-ին ենթարկված աշխատակիցների մի խումբ՝ ահա՜ «Մշակ» խմբագրական կազմվածքի կերպարանքը: Ի՞նչ տեսակ մարդկանց համար veto-ն կարող էր համարյա գոյություն չունենալ: Այդպիսի մի մարդ եղել «Մշակի» խմբագրատանը և դա Պողոս Իզմայիլյանն էր:

Արժրունին հավաստիացնում է, որ Իզմայիլյանը գտուցե միակն էր, որ լիա-
որ տեր էր իր բաժնի: Ինչու՞ «Եթե խմբագրական ժողովներում ես մեծ
ասամբ միշտ ավելի համաձայն էի Իզմայիլովի, քան ուրիշների հետ, այդ
ի հասարակ պատճառով էր, որ նա բոլոր մնացածներից ավելի եվրոպացի
էր, ազատ նախապաշարմունքներից, մտավորապես ավելի զարգացած»: Ահա՛
խմբագրի veto-ից չվախենալու ամբողջ գաղտնիքը, ահա՛ թե ինչու էր Արժրու-
նի խիստ հսկում լրագրի բոլոր բաժինների վրա:

Այսպիսի կազմակերպվածությունը, գործելու այսպիսի ծրագրով Արծրու-
նի մոտավ 1872 թվականը:

Առաջին համարները: Առաջնորդող հոդված: «Երեկ, Այսօր և էգուց»: Կոլի
կայ ինտելիգենցիայի դեմ: Անլսեմ քննադատություն. ո՞րն է մեր իդեալը: Ան-
բնականություն հերոսներ: Պետք է մտաբանել: Արշավանք հին սերունդի դեմ:

Ո՞վ մնաց. ժողովուրդը: Հարձակողական ուղղության առաջին պատուհները, գտում «Մշակի» խմբագրական կազմի մեջ: «Մեղուի» վերակենդանությունը: Առաջին պոլեմիկա: Ներսիսյան դպրոց, հոգաբարձական բնութագրում: Կուսակցական պայքար և հաղթություն: Արտասանման և Ռուսաստանի ուսանողներ: «Մեղուի» հարձակումները. «Կոսմոպոլիտներ»:

«Մշակի» առաջին համարը հրատարակվեց 1872-ի հունվարի 1-ին, շաբաթ օր: Խմբագրությունը հայտնում էր, որ այս համարը բացառություն է «Մշակը» պիտի լույս տեսնի հինգշաբթի օրերը:

Նախ նոր լրագրի տեսքի մասին: Դա փոքր դիրքով մի թերթ էր, յուրաքանչյուր երեսը շորս սյունակից: «Մեղուն» Մանդինյան քահանայի ժամանակ միայն մի տարի (1862-ին) էր ընդունել այդպիսի զուտ լրագրական կերպարանք. մնացած տարիները թե՛ նրա և թե Սիմոնյանցի օրով շաբաթաթերթը հրատարակվում էր մեծ քառածալ թերթի դիրքով: Առհասարակ Արծրունին իր լրագրի արտաքին ձևի, հոգվածները դասավորելու մեջ օրինակ ուներ ֆրանսիական լրագրիները: Մի անգամ ընտրած դիրքը, տառերի ձևը նա անփոփոխ պահպանեց մինչև իր կյանքի վերջը բացի միայն վերնագրից, որ փոփոխությունների ենթարկվեց 1874 թվին և այնուհետև մնաց անփոփոխ: «Մշակը» ուներ մի գրական-քաղաքական լրագրի բոլոր բաժինները, բացի հեռագիրներից, առաջնորդող հոդված, ներքին տեսություն, բաղկացած ինքնուրույն հոդվածներից, թղթակցություններից և լուրերից, արտաքին տեսություն, որ նույնպիսի կազմվածք ուներ, բանասիրական (շորս երեսի վրա), խառն լուրեր, ֆելիետոն:

Ավելորդ չպետք է համարվի հիշատակել այստեղ և այն, որ Արծրունին, ինչպես և ուրիշ գրողներն ու հրատարակիչները, նեղվում էր տպարանական անհարմարություններից, որոնք այն ժամանակներում ուղղակի անտանկի էին: Թիֆլիսը դեռ նույնիսկ տեխնիկական հարմարություններ չէր տալիս հայերեն գիրք ու լրագիր տպողներին: Ապացույց այն տանջանքները, որ կրում էր Ստեփանեն «Հայկական աշխարհի» հրատարակության ամբողջ ընթացքում, այդ տանջանքների մանրամասն նկարագրությունը Ստեփանեն դարձրել էր իր ամսագրի ներքին տեսության մի համարյա մշտական բաժինը: Միակ փոքր ի շատ օրինավոր, հայերեն տառերով հարուստ տպարանը էնֆիմաճյանցիներն էր, այնտեղից դուրս, ուրիշ տպարանում գործ ունեցողը պիտի տանջվեր անկարգությունների ձևերին: Արծրունին ընտրեց վրացի Մերեթելի տպարանը, որ մի շատ խղճուկ հիմնարկություն էր. չխնայելով ոչ աշխատանք և ոչ ավելորդ ծախսեր, նա կարողացավ այդ աղքատ տպարանում կանոնավոր հրատարակել շաբաթաթերթը և բավական մաքուր տպագրությամբ, խնամքով սրբագրված: Այդ հատկությունները «Մշակին» հատուկ մնացին մինչև վերջ:

Ի՞նչ էր բերում նոր լրագիրը:

Մի շարք թարս ու սիրուն նորություններ միմյանց կտեղից: Վերջնակա հենց առաջին հինգ համարները, աչքի անցկացնենք նրանց սյունակները և ահա ինչ հետաքրքրական ցուցակ կստանանք:

Ահա՛ առաջին համարում, գծի տակ, Չաքունը գրել է իր անդրանիկ ֆելիետոնը, նվիրված նոր տարուն: Ներքին տեսության մեջ Վ. Շ.-ի (Վասիլ Շահվերդյանի) մի ծրագիր-հոդվածն է, որ բացատրում է, թե ի՞նչ նյութեր ու հարցեր են հարկավոր այդ բաժնի համար. գրան հետևում է Պահլավունու (Պերճ Պոռչյանի) նամակը Երևանից: Արտաքին տեսությունը բաղկացած է

«Համայնքը ֆրանսիայի մեջ» ինքնուրույն հոդվածից: Բանասիրական բաժինը չորսորդ երեսի վրա է և այնտեղ տպված է «Կալատող Սահակ» անունով բաղկան միասիրտ պատկերը, հեղինակություն Գ. Զ.-ի (երևի Գեորգ Չմշկյանի):

Ներկորդ համար: Այստեղ ֆելիետոնի բաժնում արդեն ուրիշ աշխատակից է՝ Համալը, որ ընտրել է իր զրվածքների համար «Համալի մասլահաթ» ընդհանուր վերնագիրը: Համալը Գաբրիել Սունդուկյանցն է, Թիֆլիսի բարձրագույն Թիֆլիսի բարոյական այլանդակությունները մերկացնողը: «Պեպոն» հեղինակը միայն բնմի վրա չէր հանում անխիղճ գաղանային հարստահարությունների պատկերներ: Նույնը նա անում էր իր ֆելիետոնների մեջ էլ, և այս առաջին գրվածքում Համալը պատմում էր իր «Մշակ ախպորը» մի հարստահարության դեպք, որին ենթարկվում է համալը, այդ բեռնակիր երկոտանի դրաստը: Կոկ ու գեղեցիկ է գրվածքը, մշակված՝ Սունդուկյանցին հատուկ հմտությամբ: Ներքին տեսությունը մի ընդարձակ հոդված ունի «Առևտրական խնդիր Թիֆլիսում» վերնագրով. նա շարունակվում է և երրորդ համարում և թեև ստորագրություն չունի, բայց պարզ է, որ պատկանում է Արծրունու գրչին: Հոդվածը արժարժում է անտեսական ծանրակշիռ հարցեր: «Վրաց թատրոն» վերնագրի տակ գրված է մի բնցենդիա վրացերեն մի ներկայացման մասին. մի բան, որ շտեմանված նորություն էր հայոց մամուլի մեջ: Արտաքին տեսության բաժնում այս անգամ երևան է եկել «Մշակի» անդրանիկ և բեղմնավոր թղթակիցը արտասահմանից, Անդրեաս Արծրունին:

Երրորդ համար: Ընդարձակ մատենագրություն Ս. Պ.-ի (Ստեփան Պալասանյան). «Հայկական թատրոն ի Բաքու»՝ Վահան Խոռխոռունի ստորագրությամբ. «Առաջին նամակ Պարոն Բաֆֆի ուղևորությունից Պարսկաստանում»: Թե ինչպես առաջ եկան այդ շատ հետաքրքրական նամակները, այդ արդեն իմացանք Արծրունու պատմածից: Պարսկաստանի նամակները քսանից ավել էին. նրանք տպվեցան 1872 և 1873 թվականների համարներում: Առաջին նամակի տակ գրված էր ստորագրություն «Բո Ալեքսանդր Բաֆֆի»:

Չորրորդ համար: Դարձյալ Չաքունը իր կծու ֆելիետոնով, Պալասանյանի մի ընդարձակ հոդվածը, որի մեջ հարձակվում է մեր գրականության մեջ տիրող ճառական ուղղության դեմ և հայտարարում է, թե «Մշակը» ամեն ջանք գործ պիտի դնի ժողովրդի կյանքից վերցրած վեպերով ընթերցանության սեր առարածելու: Ներքին տեսության մեջ՝ «Ղզլարի այցելու»: Դատաստանական ժամանակագրություն՝ «Իշխան Մեքեքովի գործը»: Արտաքին տեսություն՝ «Ամենահին արձանները Հայաստանի մեջ»: Բանասիրական՝ նոր պատմվածք Գ. Զ.-ի «Մագթաղի հարսները»:

Հինգերորդ համար: «Հայկական թատրոն», «Հայկական արհեստը Տիֆլիսում. նրա անցյալը և ներկան» Վ. Շ.-ի:— Բաֆֆի երկրորդ նամակը:

Այս փոքրիկ պատկերը ցույց է տալիս, որ «Մշակը» բոլորովին նոր բան էր մեղանում: Եվ այդ նորության արժեքը հասկանալու համար բավական է ամփոփել նրան «Մեղուի» մի քանի ամսվա համարների հետ: Բայց սա այն բոլորը չէ, ինչ տալիս էր «Մշակը»: Ամենագլխավորը մենք թողնցինք. լրագրի հոգին ու շունչը, նրա առաջնորդողները: «Մշակը» յուրաքանչյուր համարում տալիս էր առաջնորդող հոդված, ուր քննվում էին հրատարակական դատական հարցեր: Մեր մամուլի պատմության մեջ «Մշակից» առաջ դուր չեք

¹ Ասում են, որ իր կեղծ անունը Բաֆֆին վերցրել է արարական լեզվից: Դուրս ավելորդ է լինի հիշատակել, որ 60-ական թվականներին Թիֆլիսի իտալական օպերայի դերասանուհիներից մեկի ազգանունն էր Բաֆֆի:

գտնի ղեկավարող հոգևածների այսպիսի առատություն, այսքան կանոնավորություն: Առաջնորդողները, ինչպես գիտենք, շատ չնչին բացառություններով, Արծրունին էր գրում: Նա չէր ղեկավարում ստորագրություն այդ հոգևածների տակ, մինչդեռ ուրիշների գրած առաջնորդողները համարյա միշտ ունեին ստորագրություն: «Մշակը» առաջին իսկ քայլից պարզում է իր գույնը, առաջին իսկ քայլից ցույց է տալիս, որ ինքը մի պատերազմող, հարձակվող, տապալող օրգան է: Ահա՛ մեր առջև է «Մշակի» անդրանիկ առաջնորդողը. նա ունի վերնագիր՝ «Ներսիս, այսօր և էգուց»։ Ի՞նչ էր մեր երեկը, ի՞նչ է այսօրը և ի՞նչ պիտի լինի էգուցը:

I

«Կար ժամանակ, երբ մենք Հայերս բավականացնում էինք մեր ազգային փառասիրության զգացմունքը, հիշելով մեր փառավոր անցյալը, մեր առասպելական ավանդությունները... Մեր ազգի վերաբերյալ ուսումնասիրության լրումն էինք տալիս ժամանակ առ ժամանակ կարդալով կամ թերթելով մեր հին կյանքի մասին պատմական հետազոտությունները:

Հասարակության բարձր դասին պատկանող անձից (մարդ թե կին) այսքան էլ չէր պահանջվում... նորանից պահանջվում էր միայն մեր հին պատմությունից մի նշանավոր անուններ գիտենալ, որ նա ժամանակ առ ժամանակ ուրիշների առաջ անգիր էր ասում, պահանջվում էր, որ նա գուցե լեզու էլ չիմանալով, տարվա այն ինչ տոներին եկեղեցի գնար... Նա պարծենում էր իր ազգի պատմությամբ, բայց աշխատում էր իր երեխաների հետ երբեք մայրենի լեզվով չխոսել: Նա հպարտ էր իր հայրենիքի անցյալը հիշելով, բայց հանցանք էր համարում ժամանակակից հայրենակիցներին մտավոր կամ նյութական որևէ օգնություն հասցնելու... Նա ատում էր իր հայրենակիցները, նոցա մեջ մեծ պակասություններ գտնելով, և իրան բարոյապես իր հայրենակիցներից բարձր զգալով, չէր կամենում մտածել նոցա այդ պակասություններից բժշկելու միջոցների վերա:

Ժողովուրդը տգետ և մոլեռանդ էր: Նա հայերեն չգիտեր, բայց եկեղեցի հաճախելով ջերմեռանդ աղոթում էր: Նա հայ էր ասում իրան, բայց կույզի անգամ խնայում էր իր երեխայի համար հայերեն մի գիրք ձեռնելու:

Նա ոչինչ չէր արդյունաբերում հայության համար, չէր հոգում հայության մասին, բայց վրդովված հալածում էր այն երիտասարդին, որը... հեռանում էր հայության ավանդություններից... Նա չափ քաշելով ամեն օր գանգատվում էր իր հայրենակիցների պակասությունների վրա, բայց միևնույն ժամանակ անդգույշ և վնասակար անձ էր համարում նրան, ով օրագրական կամ բնական գրվածումը այդ պակասությունները ներկայացնում էր... Նա անգուց էր իր դրությամբ, բայց անձնական թշնամի էր համարում նոցա, որոնք վերադարձվել էին առաջարկում:

II

Ներկվա օրը անցավ:

Այսօր ամեն տեղ սկսում են փոքր ի շատն հայերեն սովորել:

Հիմնվում են տարրական ուսումնարաններ. ժողովուրդը իր երեխաները ուսումնարան է ուղարկում, բարձր դասը ուղարկում է իր որդիները համալսարան... Գրաբառը և հնություն հիշատակները երկրորդական դեր են խաղում:

այսօր մենք ունենք կենդանի լեզվով գրած օրագիրներ և գրքեր: Ամեն մի հայ երեւում է իբր ազգասիրական ոգով վառված:

Մի կողմից երևացին ազգասիրական բանաստեղծություններ, մյուս կողմից՝ հայրենական պատմությունից առած բնական գրվածքներ:

Վերականգնվեց լեզու, նոցա այնպիսի ուսման ճյուղ են ընտրում իրանց համար, որ առանց ծանր աշխատանքի կարողանային ապահովել իրանց ապրուստը:

Էլի ի՞նչ...

Մենք վերջապես սկսում ենք ըմբռնել ժամանակի պահանջմունքը, սկսում ենք թե մեր ամեն գրվածքներում և թե բեմի վրա ցույց տալ ուրիշների (մասնավորապես առևտրական դասի) պակասությունները... Մենք հափշտակմամբ արձակվում ենք ժերերի դեմ, նոցա միակողմանի դարգացման, հասարակական անընդունակության և տգիտության պատճառով: Մենք հասկացանք մեր գոտիարակության թերությունները և ամենքս սկսեցինք (գոնե այսպես ենք կարծում) մանկավարժությամբ պարապել...

III

Բայց էգուցվա օրը մոտենում է:

Այն երիտասարդները, որոնք բարձր ուսում ստանալուց հետո վերադարձվել իրենց հայրենիքը, որոնք մեր հնացած հասարակության մեջ լուսավորության ներկայացուցիչներ են համարվում, կատարեցին՝ արդյոք իրենց պարտավորությունը:

Նոցա դրոշակի վրա գրված է լուսավորություն խոսքը, բայց դժբախտապես մենք պետք է խոստովանենք, որ նոցա պակաս է լուսավորության առաքելության համար ամենանշանավոր գործիչ՝ այն է աշխատանք:

Նոքա քննադատում էին ժողովրդի առևտրական դասը, բայց իրանց գործունեությունը և վարմունքը ոչ ոք մինչև այժմ չքննադատեց: Նոքա հարձակվում էին ծերերի դեմ, բայց նոցանից ոչ մեկը չմտածեց որոշել հասարակության մեջ նորերի պարտավորությունները:

Ես ասեցի, XIX դարի լուսավորության գործիչը աշխատանքն է: Այդ գաղափարը ժողովուրդը չէ ըմբռնում, իսկ լուսավորության ներկայացուցիչները, ինչ մոտ օգուտ քաղելով նրա տգիտությունից, հավատացնում են նրան, որ լուսավորությունը նրա համար անմատչելի, անըմբռնելի գաղափար է... որ իր լույսով նա վերացական գաղափար է, իսկ արտաքին կյանքումը նա արտաքին լույսով է գեղեցիկ հագուստով և թղթի վրա գրած վկայագրով... Ոչ, չէ, նա ժողովրդին, լուսավորությունը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ աշխատանք, եթե ոչ, որոնք լուսավորություն են քարոզում քեզ, բայց իրանք չեն ընտելանալ աշխատանքին, մեղավոր են իրանց խղճմանքի առաջ...

Կգա ժամանակ, երբ նոքա, որոնք պարտավորություններ ունին, բայց չեն կատարել այդ պարտավորությունները, կենթարկվեն ապագա սերունդի արտաքինական դատաստանին:

Էգուցվա օրը պահանջում է փոքր սերունդի համար տարրական ուսում, ժողովրդի համար ժողովրդական գիտություն, ուսում առաջնորդի համար ճիշտ գիտության ծանոթություն, հասարակության համար ճիշտ գիտությունների լույս հիմնած մտախոհության եղանակ, — ամենի համար աշխատանք:

IV,

վեր եք քաշում ձեր ուսերը: Մենք ձեր բողոքները լսելով, ձեզանից օգնություն ենք խնդրում հասարակական կյանքի մեջ օգտավետ աշխատանքը առաջ տանելու համար, իսկ դուք, պատասխան չտալով մեզ, նստում եք թուղթ խաղալու: Մենք չենք բավականանում զանգատներով, մենք ուզում ենք և գործել, դուք միանգամայն բավական եք համարում զանգատվելը:

«Դուք խելագարված եք համարում նոցա, որոնք ներգործել են կամենում պակասությունների դեմ,— մենք մեր կողմից հասարակության անպետք անդամներ ենք համարում նոցա, որոնք իրանց պարտավորություն չեն համարում ներգործելու»:

Եվ մեր անպարտաճանաչ, թույլ ու անկարող ինտելիգենցիայի այս հիանալի բնորոշումը Արծրունին վերջացնում էր հետևյալ երկտողով.

«Մենք դիտենք՝ ով ենք մենք:

Դիտե՛ք արդյոք ով եք դուք»:

Բայց այս դեռ բոլորը չէ: Արծրունին շուտ-շուտ վերադառնում էր այս տիպին և մերկացնում էր նրան զանազան կողմերից: Հետևենք այդ մերկացումներին:

№ 5-ի առաջնորդողը «Անենք թե լինենք» վերնագիրն ունի. «Զարգացած մարդիկներին հատուկ է,— ասում է նա,— նախ ըմբռնել իրավունքները, և ապա հասնել և պարտավորությունների հասկանալուն, այն էլ մի որևէ արտաքին հարվածի ազդեցության տակ»: Փոքրիկ տղան, փողոցում տեսնելով զինվորականին, մտածում է. երբ ես կմեծանամ, զինվորական կդառնամ: Փոքրիկ աղջիկը, նայելով փողոցով անցնող իր ամուսնու հետ թև թևի տված տիկնոջը, ասում է. երբ ես կմեծանամ, նույնպես իմ ամուսնու հետ թև թևի տված կանցնեմ փողոցով: Երեխաները ըմբռնում են, որ պետք է մի բան դառնան. նրանք հասկանում են, որ իրանց իրավունքն է մի բան դառնալ, իսկ թև կան և պարտավորություններ նրանց համար, այդ անհասկանալի, անմատչելի է մնում:

Եվ երեխաների ծնողները միայն իրավունքների գիտակցությունն և զարգացնում նրանց մեջ: Ե՞րբ եք տեսել, որ մի հայր կամ մայր խոսքի իր երեխայի հետ ապագա պարտավորությունների, կյանքի ծանր պարտքերի մասին: Մայրը, գրկելով իր երեխային, չէ ասում, «երբ մեծանաս, պիտի աշխատես» կամ այս ինչ պաշտոնին կամ գիրքին հասնելու համար պետք է տանջվես, շատ չարձարվես: Դրա փոխարեն նա ասում է. «երբ մեծանաս, երեխիկ լինես» կամ «երբ հասակ առնես, կհարստանաս» կամ «կմեծանաս, բարձր աստիճանավոր կդառնաս»: Երեխայությունից մեզ ասում են՝ «դու պետք է այս ինչ բան դառնաս, բայց չեն ասում «դու պետք է այնինչ բան անես»: Եվ երեխայությունից այդ ուղղությունն արմատանում է մեր մեջ:

— Դուք սովորո՞ւմ եք,— հարցնում ես մի երիտասարդից:

— Այո՛, ես գիմնազիստ եմ— պատասխանում է նա:

— Դուք ուսանո՞ւմ եք,— հարցնում ես ուրիշից:

— Այո՛, ես ուսանող եմ...

— Դուք ծառայո՞ւմ եք:

— Այո՛, ես այսինչ երկրորդ կամ չորրորդ աստիճանի պաշտոնյա եմ:

— Դուք ուսումը ավարտե՞լ եք:

— Այո՛, ես կանդիդատ եմ:

Եվ այլն...

Մեզ այնքան չէ հետաքրքրում մի բան անելը, որքան մի բան լինելը: Երեխայությունից մեզ տված ուղղությունը սովորեցնում է մեզ ոչ թե գործել, այլ լինել: Մեկի հետ ծանոթանալով, մենք չենք ուզում իմանալ, ինչ է անում նա, այլ հետաքրքրվում ենք, թե ինչ է նա: Հասարակության անդամները մեզ համար մարդիկ չեն, քաղաքացիներ չեն, այլ կանդիդատներ, ուսանողներ, աստիճանավորներ, քահանաներ, զինվորականներ... Երեխայությունից մեզ անում կազմվում, հասունանում է մի կատարելատիպ, մի իդեալ, այն է դառնալ: Իսկ անելը երկրորդական բան ենք համարում:

«Երիտասարդը գնում է համալսարան: Նորա ձգտողությունը մի բառով է նկարագրվում՝ դառնալ կանդիդատ:

Նորա տենչացած գաղափարն է՝ ավարտել, որ դառնա:

Եվ ոչ թե սովորել, որ իմանա:

Հիմա երեակայացեք այդպիսի մի ավարտած և մի բան դարձած երիտասարդին: Նա չէր ուզում սովորել, որ միշտ սովորե, իր ամբողջ կյանքում ձգտե կատարելագործվելու: Ո՛չ, նա ուզում էր միայն ավարտել, որ մի բան դառնա: Իվ ահա դարձավ: Նա հասել է իր նպատակին: Նա դարձավ, և այլևս կատարելագործվելու հարկավորություն չունի. նա դարձավ և տենչացած նպատակին հասել է: Հասել է, ուրեմն և կարող է անշարժ մնալ: Եվ ահա հասարակության մեջ երևում են երկու տեսակի մարդիկ. նրանք, որոնք մի բան դարձան և իրանք, որոնք չդարձան: Փորձեցեք գործ ունենալ այդ երկուսի հետ:

Դուք, օրինակ կառավարում եք մի դպրոց, ուր ուսուցչություն են անում դարձածները: Դուք նկատում եք այդպիսիներից մեկին, որ նրա ընտրած մեթոդը մի քիչ հնացել է, որ պետք է հետևել այս ինչ նոր ուղղության: «Դարձած երիտասարդը չէ կարող, իրավունք չունի ձեռնարկ անելու... Նա իր ուսումը վերջացրած է, ուրեմն մտավոր կատարելագործության նշանակված տիպին հասած է: Նա չէր կարող փոխվել, նա իրավունք չունի... Նա պարտավոր է անշարժ մնալ, որովհետև նշանակված կատարելագործության հասել է»:

Ուրիշ օրինակ: Դուք խմբագիր եք. բերում են հոդված, դուք առաջարկում եք փոփոխություններ: Բայց բերողը դարձածներից է: Նա չէ կարող փոխվել, ուրեմն և չէ կարող փոխել իր ստեղծագործությունը:

Բոլորովին ուրիշ բան է չղարձածը: Նա լսում է, նա անում է «որովհետև ես ոչինչ չդարձած, և ոչինչ չդառնալով, սահման, չափ չունի իր մտավոր առաջադիմության և կատարելագործության մեջ»: Թե դպրոցում և թե գրականության մեջ նա պատրաստ է առաջ գնալ, կատարելագործվել անդադար...

Եվ ահա Արծրունու եզրակացությունները.

Մեկը ոչինչ չէ դառել կյանքի մեջ...

Մյուսը դառել է:

Առաջինի իրավունքն է կատարելագործվել...

Երկրորդի գլխավոր պարտավորությունն է միշտ անշարժ մնալ:

Շարժումը մեր պարտավորությունն է:

Անշարժությունը ձեր իրավունքն է:

Մի ուրիշ տեղ, «Անընդունակության հերոսներ» առաջնորդողում (№ 9) Արծրունին գործ է ածում «մեր բարձր ուսում ստացած տղետ երիտասարդությունը» բառերը: Բայց այդպիսի երիտասարդության դեմ ուղղած ավելի սուր հարցանք մենք կարդում ենք «Երիտասարդներին խրատ» հոդվածում (№ 20): Այդ խրատը նա ուղղում է այն երիտասարդներին, որոնք վերջացրել են միջնակարգ դպրոցը և գնում են շարունակելու իրանց ուսումը բարձրագույն

դպրոցներում: Դա ճանապարհ դնելու, ողջերթի խոսք է, բայց որքան դանդաղ կ'ընեն:

«Եթե դուք, սիրելի երիտասարդներ, ուսում առնելուց հետո դիտավորություն չունեք վերադառնալ ձեր հայրենիքը, ես գործ չունիմ ձեզ հետ... ասում եմ գործ չունիմ ձեզ հետ, որովհետև այդ դեպքումը հասարակությանը փոխ չէ, դուք ի՞նչ ուղղություն եք ընտրելու»: Իսկ նրանք, որոնք պիտի դառնան հայրենիք, պարտավոր են պատրաստվել այնպես, ինչպես հասարակությունն է պահանջում»:

Բայց ի՞նչ է պահանջում հասարակությունը: Ահա՛ ծնողները ճանապարհ են դնում իրանց որդիներին: «Եթե դուք հասարակության ստորին կամ միջին դասին եք պատկանում, ձեր հայրը ձեզ ճանապարհ է գցելով ասում է ձեզ, «գնա լավ ուսում առ, աշխատիր, առեստատ ստացիր, որ մարդ դառնաս, պատիվ ունենաս մարդիկների մեջ»: Եթե դուք հասարակության բարձր դասին եք պատկանում, ձեր հայրը ձեր հասցեին միևնույնը ասելով, կարելի է փոքր ինչ ավելի ծաղկած ոճով, ավելացնում է մեկ երկու խոսք հասարակության մեջ նշանակությամբ հասնելու պարտավորության մասին»:

Եվ ահա այդ պահանջները կատարելու խրատներ: Աշխատեցե՛ք ծանոթանալ ծույլ ու անգործ ուսանողների հետ: Ամենևին հարկավոր չէ գիտությունը պարապել, բավական է քննությունից առաջ մի երկու ամիս դասեր սերտել և հիանալի կերպով քննություն կտաք: Ուրախ անցկացրե՛ք ձեր ժամանակը: Դուք ձեր խղճմտանքի առաջ էլ արդար կլինեք, մասնավորապես որ ձեր ստացած վկայագիրը լիովին բավականացնում է ձեր ծնողներին: Աշխատեցե՛ք հետ մնալ օտար շրջանից, որպեսզի այնտեղ չծանոթանաք նոր մտքերի հետ և ստիպված չլինեք ձեր հետ տարած հրեշավոր նախապաշարմունքով լի ուղղությունը փոխել: Մնացե՛ք ձեր հայրենակիցներին նեղ, սահմանափակ շրջանում աղպիսով դուք ապահով կլինեք, որ հայրենիք վերադառնալով, դուք ձեզ կհարկաբեկ միևնույն նախապաշարմունքը, միևնույն պակասությունները, միևնույն կրքերը, հակումն դեպի ինտրիգները, ատելությունն առաջադիմության, ամեն բարի սկզբունքի դեմ: Մտածեցե՛ք գլխավորապես ձեր նյութական ասպնդանքների մասին, դատարկախոս համարելով նրանց, որոնք հավատացնում են ձեզ, թե ամեն մարդ իր հասարակական սուրբ պարտավորությունը պիտի մարե մարդկությունը օգուտ բերելը, ապագային որե՛է հիշատակ թողնելը:

Դուք վերադարձաք հայրենիք: Այստեղ աշխատեցե՛ք հեռու պահել ձեր հայրենակիցներից, ոչինչ գործ չընեք նրանց հետ: Բայց եթե կամենալ եք որե՛է գործով կապվել նրանց հետ, մի վճռական քաղ անելուց առաջ լավ մտածեցե՛ք, որ հարմարվե՛ք նրանց բնավորությանը: Ահա՛ հին սերունդը և անսխալական է իրան համարում. նա ասում է, որ մարդն այն ժամանակ միայն կարող է օգտավետ լինել հասարակությանը, երբ նրա ուղեղը ծերությունից այլևս ընդունակ չէ մի նոր միտք ըմբռնելու, մի նոր, անսովոր գործողության ենթարկվելու: Նա ասում է. «Ամեն մարդ խելոք է իր ողորմելի միջին անգամ հայրը տգետ լինեք, իսկ որդին գիտնական ու աշխատասեր: Ուրեմն իզուր է գիտությանը ծանոթանալ, իզուր է աշխատել, որովհետև ինչ քան և աշխատեք, ինչքան և թափեք ձեր ճիգն մարմնորակա զարգանալու դուք դարձյալ ոչ թե միայն ձեր հորից խելոք չեք կարող լինել, բայց և նրա հավասար չեք կարող լինել, միայն այն պատճառով, որ նա ձեռք է հասցրել դուք նորա որդին»:

Թողնե՛ք, սակայն, հին սերունդը, քանի որ ժամ բարձր ուսում ստացող երիտասարդությունը:

«Ընթերցե՛ք, որ նույն մեք ծերերից ավելի գիտություն ունին, բայց նոցա բնավորությունը շատ չէ զանազանվում հին սերունդից... այդպես հեշտ չէ դարձվոր հատկությունները չնշել: Եվ ինչի՞ չնշել... երբ հասարակությունը բավական է իր նոր, առաջադեմ սերունդի մտավոր գրգռվածությունը:

Մեր երիտասարդներից յուրաքանչյուրը իրան անսխալական է կարծում, ինչպես և մեր ծերերը, միայն այն զանազանությամբ, որ ծերը բացի իր անձից, ուրիշ հեղինակություն չէ ճանաչում, իսկ երիտասարդը բացի իր անձից, որ նորա համար ամենաբարձր հեղինակությունն է, անպայման ենթարկվում է մի որե՛է գիտնական հեղինակությանը»:

Հայրենիք վերադառնալուց հետո աշխատեցե՛ք որքան կարելի է անմատչելի երևալ, աշխատեցե՛ք աչքին թող փնել: Եթե գիտության նշույլ էլ չունեք, պիտի չափազանց գիտնական ձևացնեք ձեզ, եթե փոքր ինչ հմտություն ունեք, ձեռք վերցրե՛ք համեստությունից: Եթե համեստ կլինեք, ձեզ անպատճառ տգետ կկարծեն: Համեստությունը պակասություն է: Համեստությունը տգիտության նշան է: Ավելորդ է, որ դուք նվիրեք ձեզ անխոնջ աշխատանքին: Սակայն ցույց տվեք, որ իբր թե անզաղար աշխատում եք: Եթե իսկապես աշխատեք, ձեզ չեն գնահատի: Գնահատել ուրիշի ամենափոքր աշխատանքն անգամ կարող են միայն նրանք, որոնք սովոր են իրանք աշխատելու:

«Վերջապես,— ասում է Արծրունին,— եթե ճշմարիտ կամենում եք օգուտ բերել ձեր հայրենակիցներին, աշխատեցե՛ք նոցա համար հեռվից... Այդպես նոցա առաջ ամեն օր չերևալով, դուք նոցա աչքերումը ավելի նշանակություն կստանաք:

Իսկ ամենից շատ նոցա աչքումը նշանակություն կստանաք և տալանդավոր մարդ անգամ կհռչակվեք, երբ կմեռնեք...»:

Դիմենք այժմ Արծրունու մի այլ հոգվածին. «Լսել են, թե Ալին մեռել է, բայց չեն իմացել, որ Ալին...» (№ 30): Ի՞նչ են լսել: Լսել են, որ «ամեն երկրի, ամեն հասարակության մեջ երիտասարդությունն է կաղմում ազգի մտավոր, ֆիզիկական և բարոյական ուժը»: Այո՛, դա միանգամայն ճիշտ է: Մարդը երիտասարդության հասակում է գործում, պտղաբերում. այդպես են ցույց տալիս երկրիսկ նշանավոր մարդկանց կենսագրությունները: Մինչև երիտասարդության հասակը մարդու կյանքի առաջաբանն է, երիտասարդությունից հետո եկող հասակը՝ կյանքի վերջաբանն է: Ուրեմն իսկական, բուն կյանքը երիտասարդությունն է: Նրան շատ է տված և նրանից շատ էլ պիտի պահանջվի:

Եվ ահա մեր երիտասարդությունը գիտե, որ ամեն տեղ երիտասարդությունը ազգի բարոյական և մտավոր ուժն է, բայց չգիտե, որ այս բնական արտոնությունը հետ «կապված են և անձնական պարտավորությունները՝ աշխատանք, գիտություն, աշխատասիրության մեջ հաջորդություն և տեսողություն»: Դուք կամենո՞ւմ եք, որ ձեզ պատվեն իբրև ուժ, աշխատեցե՛ք ուրեմն:

«Աշխատեցե՛ք սեփականացնել ձեզ երիտասարդության հափշտակիչ կողմերը, աշխատանք, սեր դեպի գիտություն, թողեցե՛ք ինտրիգաները, ամեն լուրջավոր երևույթի առջև սև, կեղտոտ նախանձը, ձեր խորին տգիտությունից առաջ եկած ինքնահավանությունը, դատարկախոսությունը և դարտակազրությունը»:

«Բայց պահելով այդ անպիտան հատկությունները, դուք պահանջում եք, որ ձեզ պատվեն. զարմանալի պահանջատություն:

Նա ասացի. երիտասարդությունը միակ հասակն է, երբ մաքուր գործող է: Մայր եթե երիտասարդությունը հասարակության համար ապարդյուն կերպով անգործության մեջ է անցնում իր ժամանակը, իրավունք ունի նա վերաբերել

իրան այն հատկութիւնը, որ ինքն շունի, պարծենալ ուրիշների արժանաւորությամբ:

Ամեն տեղ երիտասարդներն են եղել առաջնորդող մաս հասարակութեան ասում եք դուք, ուստի նոցա պիտի պատկերէ...

Բայց դուք ինչի՞ չկարողացաք դառնալ հասարակութեան առաջնորդող ուժ. ուրեմն կարծեմ պատճառ չկա ձեզ պատկերելու:

Այսպիսի լեզու դեռ ոչ ոք չէր գործածել մեր մտմովի մեջ. այսքան խոր բազմակողմանի մերկացումներ ոչ ոք չէր արել: Արշավանքը երիտասարդութեան դեմ այնքան խիստ է, այնքան անողորմ, որ դուք առաջին անգամից կարծում եք, թե Արծրունին չէր կամենա, որ երիտասարդութիւն լինի հայերի մեջ: Բայց դա, իհարկե, սխալ տպավորութիւն կլինի: Կարիք չկա, որ մենք նորից բացատրենք, թե ինչու էր Արծրունին հարձակվում երիտասարդութեան դեմ. մեր բերած կրակոտ հոգւածների յուրաքանչյուր տողը շատ պարզ ցույց է տալիս, թե ինչ էր պահանջում Արծրունին: Իրական ապշեցնող ճշմարտութիւններ են նստած նրա այդ համարձակ, աներկյուղ տողերի մեջ, այն անհաշտ պատերազմի մեջ, որ նա հայտարարեց «բարձր ուսում ստացած, բայց տգետ» ինտելիգենցիայի դեմ: Եվ հարձակողական այդ խստութիւնը չխնայելու այդ ահագին եռանդը բխում էին Արծրունու այն խոր համոզմունքից թե՛ «Մարակով չխփես, բան դուրս չի գա»:

Այդ խոսքերը նրա մի առաջնորդողի վերնագիրն են կազմում (№ 16): Այդտեղ Արծրունին բացատրում է, թե ինչ է մտրակողական ուղղութիւնը, թե ինչ օգուտներ է բերում հարձակողական, անխնա մերկացնող, հարվածող հրապարակախոսութիւնը:

Անգլիացի երեւի գիտնական Ջոն Ստյուարտ Միլը,— այսպես է նա սկսում այդ հոգւածը,— իր գրածներից մեկի մեջ ասում է. «Կենսական միջոցների հեշտութիւնը չէ, որը ծնում է շարժում, այլ կյանքի դժվարութիւնները, կյանքի մեջ պատահող արգելքները առաջացնում են ինքնուրույնութիւն և հնարագիտութիւն»: Այս խոսքերը ճշմարտութիւն են, թե անհատի և թե ամբողջ հասարակութիւնների վերաբերմամբ: Եվ Արծրունին մի շարք ապացույցներ է բերում Եւրոպայի և Ամերիկայի քաղաքական կյանքից: Ավստրիան մի բռնակալ պետութիւն էր: 1859 և 1866 թվականների պատերազմները, որոնց մեջ նա հաղթվեց, այն հարվածներն էին, որոնք ուշքի բերին այդ բռնակալութիւնը, և նա դարձավ ազատամիտ, սահմանադրական պետութիւն: Հյուսիսային Ամերիկան պատերազմ սկսեց Հարավայինի դեմ, որովհետեւ վերջինս չէր ուզում լսել անգամ նեգրերի ազատութեան մասին: Պատերազմը ահաւոր էր, համառ, արյունահեղ: Հարավը սաստիկ պարտութիւն կրեց և այդ ահեղ հարվածի ազդեցության տակ հայտարարեց հալածարարութիւն նեգրերի և սպիտակների իրավունքների մեջ: Բայց ավելի խրատական նորագոյն, թարմ օրինակն էր: Մինչև պրուսական պատերազմը Յրանսիան իրան անսխալական էր համարում քաղաքական գործերի մեջ. իր գործը, իր գորավարներին անհաղթելի էր կարծում: Ազգային սնափառութիւնը այն աստիճան զարգացած էր, որ ամեն բանի մեջ Յրանսիան բոլոր ազգերից բարձր էր համարում իրան. նրա համար կատարյալ էր իր ժողովրդական դպրոցը, դրականութեան մեջ նա միայն իրան էր ճանաչում, իր երկրի երեսփոխաններն էր ուսումնասիրում, ապարդիւն և ամօթ համարելով ուրիշ երկրների գիտութիւնից և գրականութիւնից, ուրիշ ազգերի փորձից օգուտ քաղելը: Եկավ սարսափելի պատերազմը, Յրանսիան շարաշար հաղթվեց, սոսկալի ցնցումների ենթարկվեց: Այդ հարվածից նա սկսեց կերպարանափոխվել. մտքերը հան-

րապետութիւն, սկսեց դասեր առնել ուրիշ ազգերից, բուժել իր ներքին ցավերը:

Ազգերի վերաբերմամբ այս անսխալ օրենքը անսխալ է հասարակութեան ստանձին դասերի վերաբերմամբ: «Ինչպես մի տերութիւն դառնում է առաջադեմ, վերանորոգում է իրան, ազատում է ստրուկներին, երբ պատերազմի մեջ հաղթված է լինում, երբ սաստիկ հարված է ստանում, այնպես էլ ժողովրդի մի ամբողջ դաս դառնում է ազատամիտ, դիմում է անկախ աշխատանքին, երբ կորցնում է իր հնազարդան իրավունքները»:

Թողնելով քնդհանուր մտքերը, մի հայացք գցենք մեր հայ կյանքի ներքին գործերի վրա. այստեղ էլ միևնույն երևույթը կտեսնենք: «Ամեն բան անշարժ է մեղանում. մեր օրագրութիւնը ննջում է քաղցր քնով, ուսումը հին, փտած մեթոդով է դաս տրվում, բարձր ուսման երիտասարդները քանի մի տարի է, որ վերադարձել են հայրենիքը, բայց չեն մտածում ժողովրդի, մի խումբ կազմել, օրագիր հրատարակել: Մի տարի առաջ հայտնում են, թե խմբագրութիւն են կազմել, բայց ոչ մի խթան չունենալով, կրկին խմբագրութիւնը քանդվում է և նոքա, որոնք խոստացել են ժողովրդին լուսավորել, իրանց համար հանգիստ նստում են պանդոկներում և սկսում են թուղթ խաղալ»:

Խթան չկա, սթափեցնող հարված չկա: Եվ Արծրունին շարունակում է.

«Ինձ թվում է, թե մի տեսակ մարդիկներից հետագա խոսքեր եմ լսում. «Մենք անշարժ ենք, մենք հանգիստ ենք, որովհետեւ մեզ հանգիստ են թողնում: Բայց լինեք խթան մեզ համար, հարձակվեցեք մեզ վերա, հայհոյեցեք մեզ, և մենք գործ կշինենք: Հայհոյեցեք մեզ, մենք ուսումնառան կհիմնենք, հարձակվեցեք մեր պակասութիւնների վերա, և մենք խմբագրութիւն կկազմենք, և լրագիր կհրատարակենք»:

Մեր հասարակութեան մեջ երկու անշարժ տարրեր կան, որոնք պահանջում են խթան. մեր ծեռերը և մեր պառավ երիտասարդութիւնը:

Ցավալի է խոստովանել, որ մարդկային հասարակութեան մեջ կան երեւույթներ, որոնց մեջ շարժում առաջացնել կարելի է միայն բարոյական մտքի ազդեցութեամբ:

Մի հիմնարկութիւն կա միայն աշխարհիս երեսին, որի դեմ անդոր են տան տեսակ բարոյական մտրակները, այդ Հոռմի անսխալական պապի իշխանութիւնն է:

Աշխատենք երբեք չմանվել նորան»:

Ցավալի է խոստովանել, որ բարոյական մտրակի ազդեցութեամբ է շարժում առաջանում: Եվ Գրիգոր Արծրունին երկու համարից հետո ստիպված էր մի այդպիսի ցավալի խոստովանութիւն անել: «Ի՞նչ անենք» (№ 18),— հարցնում է նա:— Հարձակվում ենք երիտասարդութեան վրա, ասում են, թե բավական է որքան հարձակվեցաք. գրում ենք ուրիշ նշութիւն վրա,— չեն կարգում,

նա բերում է «Մշակի» պատմութիւնը, իր պատմութիւնը: «Հայկական աշխարհի» մեջ 1870-ին տպված իր տպավորութիւնները, ինչպես գիտենք, ունենին մի կետ: Բարձր ուսում ստացածներից մեկը ասել էր Արծրունուն. «Ի՞նչ նպատակով եք դուք հայերեն գրում. ստորին ժողովուրդը հայերեն չգիտե, իսկ մենք, բարձր ուսում ստացածներս, հարկավորութիւն չունենք ձեր գրվածքները կարդալու, որովհետեւ ինչ որ դուք գիտեք, մենք էլ գիտենք, դուք մեզ նոր բան սովորեցնել չեք կարող: Բայց եթե մենք նոր բան սովորել կկազենանք, կդիմենք ուրիշ լեզուներով հրատարակվող գրքերին ու լրագիրներին»:

Հայ գրողը, ասում է Արծրունին, հուսահատվեց, կամենում էր թողնել գրելը, սկսեց համոզվել, թե ինքը խելագարված է: Մշուս կողմից էլ համբազիրներն ասում էին. «Դու իզուր նեղություն ես քաշում հոգվաճներ գրելու, որովհետև նոր բան առել չես կարող, բոլորը արդեն ասվեցավ. «Հյուսիս սափալ», «Կոունկ» և «Մեղուն» ամեն բան ասացին, ամեն բան գրեցին, ուրեմն քո գրվածքները կրկնություն կլինեն»:

«Հայ գրողը սպասեց, ծանոթացավ հասարակության հետ, մտածեց, և վհակացավ, որ գուցե նա խելագարված չէ, որ գուցե նոր բաներ էլ ասել կարելի է. նա իմացավ, որ երիտասարդությունը, որը պարծենում է, թե ամեն բան գիտե, ոչ թե միայն հայերեն չէ կարողում, բայց և առհասարակ չէ կարողում: Եվրոպական լեզուները նորա մեծ մասին այնքան ծանոթ են, որքան մեզ չինական լեզուն. միակ լեզուն, որին նա հմուտ է, ռուսերենն է, և այդ լեզվով էլ բարձր ուսում ստացածները երբեք բան չեն կարողում...»

Սպասեց՞ք... ասաց գրողը, որի գլխումը հանկարծ ծնվեցավ մի նոր միտք: Դուք ասում եք, թե հարկավորություն չունեք կարդալու, որովհետև ամեն բան գիտեք, և այդ ճշմարտության մեջ համոզված լինելով բոլորովին ոչինչ և ոչ մի լեզվով չեք կարողում... սպասեցեք, ես ձեզ կստիպեմ կարդալու ես ձեզ կնկարագրեմ հոգվածներին մեջ, ձեզ, որ երևում եք անմատչելի, անսխալական, որ ձեր անշարժության մեջ մնալով ձեր սեփական աչքի և հոս սարակության առաջ կատարյալ էիք երևում... ես ձեզ կստիպեմ կարդալու:

Գրողը սկսեց նկարագրել երիտասարդությունը, և սկսեցին կարդալ այդ հոգվածները: Բայց գտնվեցան մարդիկ, որոնք ասացին. «Բավական է հարձակվել երիտասարդության վրա. գրեցեք ուրիշ բաների մասին»: Գրողը թողնեց իր հարձակումները, սկսեց գրել տնտեսական հարցերի մասին: Բայց երիտասարդությունը հասկանում է իր պարտավորությունները: «Կարելի՞ է հուսալ, որ նա կկարդա այնպիսի հոգվածներ, որտեղից իր մտավոր զարգացման համար օգուտ քաղելով, նա կբավականանա սառն դատողություններով, և երեխայի պես չի սպասի մի այնպիսի գրված, որ լինեք խթան՝ ընթերցասիրելու համար»:

«Մշակը» արդեն տվել էր մի շարք հոգվածներ, ուր արծարծվում էին տնտեսական, դարձողական և այլ հարցեր: Կարդացի՞ն այդ հոգվածները: Ո՛չ: Ուրեմն գրողը չէ սխալվել... Մինչև որ նոցա վերա չհարձակվեք,— ես քեզ չեն կարդա: Ստեղծվում է մի գրություն, որ այսպես է ձևակերպում Արծրունին.

«Գրենք նոցա դեմ,— աղաղակում են...

Չգրենք նոցա դեմ, այլ ուրիշ նյութի վերա խոսենք,— չեն կարդում:

Հիմի ի՞նչ անենք»:

Մնում էր անել երկուսն էլ. թե հարձակվել և թե գրել ուրիշ նյութերի վրա: Մենք առ այժմ հարձակումներին ենք հետևում, ուստի դեռ թողնենք ուրիշ նյութերը: Հարձակվել և շարունակ մի կետի, մի դասակարգի, միայն երիտասարդության վրա հարձակվել, արդյոք միակողմանիություն չէ՞ր սա, անարդարություն չէ՞ր: Արծրունին, իհարկե, այդպիսի բան չէր անի: Նրա հարձակումների առարկան միայն երիտասարդությունը չէր: Ահա ինչպես է նա սկսում «Ո՞վ մնաց» առաջնորդողը (№ 24).

«Երբ «Մշակի» մեջ հրատարակվեցավ հոգվածների մի շարք, որտեղ քննության տակ էր ձգվում մեր ուսյալ երիտասարդությունը,— գուցե շատերը ուրախացան, մանավանդ նոքա, որոնք պատկանում էին հին սերունդին...

Երիտասարդները աղաղակեցին, իսկ ծերերը անշուքի բավական էին, որովհետև չէին սպասում, որ կգա նոցա հերթը:

Հերթը հասավ և նոցա»:

Եվ իրավ, հին սերունդը պակաս չէր հալածվում Արծրունու գրչից: Այն իսկ հոգվածներում, որոնք ուղղված էին անպատրաստ երիտասարդության դեմ, ինչ սերունդն էլ ենթարկվում էր նույն անողորմ դատապարտության (օրինակ, «Երիտասարդներին խրատ» հոգվածում): Բայց կան հատկապես այդ սերունդի մեջ գրված հոգվածներ էլ: Այսպես, «Նոքա» հոգվածում (№ 12) նա նորից հարձակվում է ծնողական բռնության վրա, որի մասին այնքան շատ գրել էր և «Հայկական աշխարհում»: Գլխավորապես ի նկատի են առնվում այդտեղ լինողները, որոնք բարձր ուսում են տալիս իրանց որդիներին և հետո արմատում են, վրդովվում են, որ որդիները իրանց պես չեն մտածում:

«Ի՞նչ... ես քեզ դատարարակեցի, ես քեզ կրթություն տվեցի, ասում են նորա, ես քեզ համար չինայեցի իմ գրամը, ես կարելի է զրկվեցա իմ անձի համար անհրաժեշտ միջոցներից, և դու համարձակվում ես իմ պես չմտածել, իմ պես չխոսել, աշխարհի բոլոր երևույթների վերա ինձ նման հայացքներ չունենալ... Ես քեզ օտար երկիրներ ուղարկեցի իմ փողովս, իսկ դու իմ գաղափարները չես համարում, ինձ հակառակում ես...»:

Տարօրինակ երևույթ: Նրանք պատճառ են դարձել, որ իրանց որդիները կրթվեն օտար, հեռու տեղերում, ազատամիտ շրջաններում դաստիարակվեն և ապա զարմանում են, որ իրանց որդիները ազատամիտ, առաջադեմ դուրս եկան: Նրանք վրդովվում են, որ երիտասարդը լուսավորվեց, սկսում են հալածել նրան, աշխատում են ոչնչացնել նրա մեջ ամեն մի լուսավոր միտք: Եթե այդպես է, էլ ինչո՞ւ են ուղարկում իրանց որդիներին լուսավորվելու: Ավելի լավ չէ՞ր լինի, ավելի հետևողական չէ՞ր լինի զրկել նրանց ուսումից, թողնել անշարժ ու անկիրթ:

Ո՛չ, այդպես էլ չեն կարող անել ծնողները: Ես ուրիշների առաջ պիտի ցույց տամ, թե սիրում եմ լուսավորությունը, թե հասկանում եմ ուսման կարևորությունը, պատվում եմ գիտությունը, առաջադեմ եմ, ուստի և ուղարկում եմ իմ որդիներին արտասահման կամ Ռուսաստան: Իսկ տան մեջ ինձ տեսնող կա. այնտեղ ես կեղծելու կարիք չունեմ, հարկավոր չէ, որ ես երևամ այն, ինչ որ չեմ... ես կարող եմ այնտեղ բռնավոր լինել, հալածել, ճնշել, ատել երիտասարդները:

«Դուրսը ես ազատամիտ եմ, տանը՝ բռնավոր, դուրսը առաջադեմ եմ, տանը՝ հեմոլ, դուրսը ես բողոքում եմ ըստ սկզբին ամեն բռնավորության դեմ, տանը՝ ճնշում եմ, հալածում եմ, ոչնչացնում եմ, մեռցնում եմ ինձ շրջապատող կյանքը: Դուրսը ես համբերող եմ դեպի ամեն համոզմունք, տանը՝ միակ համոզմունքը, որ ճանաչում եմ, իմ սեպհական համոզմունքս է... Տանը ոչ ոք չէ տեսնում մեզ... ուրեմն հալածենք, ճնշենք, բռնադատենք, հայհոյենք, անձնապաշտ լինենք մինչև խելագարություն, հոռմեական պապի պես տանք մեր ոտները պաշտ անելու... ամեն անհատական միտք ոտնակոխ անենք... մեզ ոչ ոք չէ տեսնում, մենք տանն ենք»:

Բայց ահա հին սերունդը ասում է. դու հերքեցիր ամեն բան, գոնե պատվիր մի բան, այն է անցյալը:

«Դուք մեղանից պահանջում եք պատիվ դեպի անցյալը, պատասխանում եմ նո... Շատ գեղեցիկ... Ուրեմն ավելցեք մեզ իրավունք ձեռնադրելու պահանջելու: Ես քեզ քանակապես...

Անցյալը նոցա էր պատկանում, նոքա էին կառավարում հասարակութունը, նոքա էին ուղղութիւն տալիս հասարակական կարծիքին, նոքա էին խաղում գլխավոր դեր, նոքա էին գործող անձինք: Բայց անցյալը անցավ: Ապագան մեզ է պատկանում... Նոքա պատիւ են պահանջում իրանց համար, որովհետև նոքա անցյալ են, իսկ մենք պատիւ ենք պահանջում մեզ համար, որովհետև մենք ապագա ենք:

Ինչ կամենան ասեն, ինչ կամենան անեն, ապագան մեզ է պատկանում: Նոքա մեր ձեռքերից չեն կարող խլել նորան: Նա մեզ է պատկանում իր բոլոր առաջադեմ ձգտումներով, իր իրավունքներով...

Այդ իրավունքներից մինը պիտի լինի և այն, որ մենք նոցա ամեն արած գործերը պիտի բնադատենք, օգուտ քաղելով թե՛ նոցա պակասութիւններից, թե՛ արած սխալներից: որ կարողանանք նոցա ենթարկելու ապագա սերունդների հասարակական դատաստանին»:

Ահա՛ մի քանի գծեր էլ հայի բնավորութիւնից, նկարագրված «Անընդունակութեան հերոսներ» առաջնորդողում: Այստեղ Արծրունին մտրակում է մի իսկ որ անճոռնի աշխարհայեցողութիւն: Գրողը քննում է զանազան հարցեր, այսօր նա մի մանկավարժական պահանջ է առաջարկում, վաղը քաղաքական դրութիւն է բնադատում կամ մի տնտեսական-առևտրական հարց է դնում: Մի՞թե կարելի է ասել, թե գրողը դրանով նպատակ ունի մանկավարժ դառնալ, քաղաքական դիրք բռնել կամ պաշտոն ստանալ: Մեզանում այդպես են դատում: Բայց մի՞թե մեղք է, որ մի մարդ, ընդունակութիւն ցույց տալով մի բանի մեջ, առաջանա, ստանձնե այդ գործի ղեկավարութիւնը: Այդ էլ չի լինի մեր մեջ: Յուրաքանչյուր ազգ իր հատկութիւնն ունի. բայց կա մի ընդհանուր հատկութիւն, որ բոլոր ազգերն ունեն, այն է՝ պարծենալ իրանց փոքր ի շատի հայտնի մարդիկներով, ուրախանալ իրանց հասարակութեան մեջ հայտնվող առաջադիմութեան նշույլներով: Միայն մի ազգ կա, որ այդ հատկութիւնից զուրկ է, և դա հայ ազգն է:

«Մեր ազգի մեջ մի որևէ բանով հայտնվել, նշանակում է անհաճելի լինել իր հայրենակիցներին: Յուրաքանչյուր հայը իր անձնական թշնամին է համարում այն հայրենակցին, որը հասարակական գործունեութեան ասպարեզի մի որևէ ճյուղի մեջ հայտնվում է»:

Ինչո՞ւ է այսպես: Ամեն էակ, տգետ թե լուսավորված, գոյութեան կոխ է մղում: Լուսավորվածը կոչում է կատարելագործելով իր անձը, հարմարվելով ժամանակի պահանջին և առաջադիմութեան ընթացքին: Տգետը այդպես էլ կարող անել, մինչև որ չլուսավորվի: Իսկ մնալով տգետ, նա միայն մի կերպով կարող է գոյութեան կոխ մղել, այն է արգելելով ուրիշներին առաջ գնալու:

«Եթե ես ինքս միջոց և ընդունակութիւն չունիմ առաջ գնալու, աս գոնե կարգելեմ ուրիշի առաջադիմութիւնը: Սա ինձ համար կենսական խնդիր է:

Ես ընդունակ չեմ առաջ գնալու, փոխվելու, կատարելագործվելու, բայց ինձ հարկավոր է դարձյալ ապրել, ինձ հարկավոր է ուտել, խմել... Թուղթ խաղալ... Իսկ այժմյան ժամանակը պահանջում է, որ ես միայն այն պայմանով ապրեմ, որ կարողանամ փոխվել, կատարելագործվել, աշխատել:

Բայց այս բոլորը ես չեմ կարող անել, ուրեմն պիտի զրկվեմ ապրելու իրավունքից, կտոր հացից... Թուղթ խաղալու սովորութիւնից...

Հետևապես ես պիտի ատեմ այն մարդին, որը ինձ առաջարկում է վերա-նորոգութիւն, դեպի կատարելագործութեան ձգտումը, կամ այն մարդին, որը

ինձ առաջարկում է մի նոր միտք: Այսպիսի մարդին ես պիտի համարեմ իմ անձնական թշնամի:

Ինձ առաջարկում եք փոխվել, իսկ ես չեմ կարող փոխվել: Ուրեմն, եթե փոխվեմ, պիտի ձեզ տամ իմ տեղը հասարակութեան մեջ, պիտի զրկվեմ ապրելու իրավունքից...

Բայց բնութեան օրենքի համեմատ, ես պիտի կոչվեմ գոյութեան համար... Ուրիշ միջոց չկա... Ես ոչ թե միայն պիտի ատեմ, այլև պիտի վնասեմ առաջադիմութիւն քարոզող մարդին, այն ատելի առաջադիմութիւնը... որը ինձ համար անհասանելի է...»:

Այդ դիմադրութեան, այդ ատելութեան մեջ հայը հերոսութեան կարող է ատենել: Բայց ի՞նչ տեսակ հերոս է նա: Անընդունակութեան հերոս:

Այդպես ահա, Արծրունին միայն երիտասարդութեան դեմ չէր արշավանք սկսել: Նա հարվածում էր և մշուս դասակարգերը: Ի՞նչ էր դուրս գալիս: Դուրս էր գալիս, որ նա հայութեան մեջ ոչինչ չավ բան չէր գտնում: Այդ հարցովն է ես զբաղվում վերոհիշյալ «Ո՞վ մնաց» հոդվածում, հոդված, որ Արծրունու լավագույն գրվածներից մեկն է և որի հետ արժե շատ մոտիկից ծանոթանալ:

Երբ հարվածում էին երիտասարդութիւնը, — ասում է նա, — ուրախ-նում էր հին սերունդը: Բայց երբ հերթը հասավ և հին սերունդին, երբ նրա պակասութիւններն էլ անողորմ կերպով սկսեցինք մերկացնել, լավեցին նրա կողմից ձայներ. «Երիտասարդութեան վրա հարձակվել շատ բնական է, որովհետև նա մի բան չէ. բայց նրա վրա հարձակվելուց հետո մեզ վրա էլ հարձակ-վել, ոչինչ չճանաչել, ամեն բան հերքել... Թե հներին և թե նորերին քննադա-տել... էլ ո՞վ մնաց: Միևնույն կերպով դատում է և երիտասարդութիւնը: «Սերերի անպիտանութիւնը ցույց տալ, այդ հասկանալի է, բայց մեզ էլ բանի տեղ չդնել... էլ ո՞վ մնաց», ասում է նա:

Ո՞վ մնաց: Ահա՛ այս հարցը փայլուն կերպով վերլուծում է Արծրունին, բացատրելով նախ և առաջ, թե ովքեր են այդպես ասողները:

«Երբ իր պատմական ընթացքում հայը զանազան անհաջողութիւնները և շարշարանքները կրելուց հետո, մահմեդական տարրի անողորմ և բարբարոս բնավորութեան ձեռքից վերջին հարվածը ստանալուց հետո կորցրեց մինչև անգամ իր մայրենի հողի վրա ապրելու իրավունքը, նա սկսեց խմբովին գաղ-թել զանազան ուրիշ երկրները: Նա, որ մնում էր իր հայրենիքում, ստրկանում էր և բթամտանում էր մահմեդական ազդեցութեան տակ, նա որ գաղթում էր թույլ և անպաշտպան օտարութեան մեջ, բնականապես ընտելանում էր այն ոգուն, որ հատկանիշ է դժբախտութեան մեջ մեծացած և զանազան հալած-մունքներին ենթարկված գաղթական մարդիկներին»:

Հայրենիքում մնացողները, ճիշտ է, մահմեդական լուծի տակ ճնշված էին, բայց դարձյալ իրանց մայրենի հողի վրա և իրանց հասարակութեան մեջ էին ապրում, ուստի պահեցին մի թանկագին հատկութիւն՝ հասարակական ոգի: Նրանք ստրկանում էին, այդ ճշմարիտ է, բայց վիճակը ամենքի համար մի էր. նրանք իրանց հայրենիքի և հայրենակիցների հետ կապված մնալով, բաժա-նում էին ընդհանուր վիճակը, ընդհանուր դժբախտութիւնը:

«Իսկ գաղթականը, որ փախչում է ստրկութիւնից և հալածանքներից, բնականապես կոչվում է իր գոյութեան համար: Նա մտածում է միայն իր անձի վերա, նա հոգում է միայն իր մասին: Նորան պակաս է ուրեմն քաղաքացու գլխավոր հատկութիւնը՝ հասարակական ոգին: Նա դառնում է եսական, փուլթ չէ նորա համար իր նմանների դրութիւնը, իր հայրենակիցների վիճակը: Ես նոցանից փախչում է, որ փրկե իր անձը: Նա իր հայրենիքից միայն իր

ընտանիքը իր հետ է առնում: Այդ է պատճառ, որ հրեաների, հայերի, հույների և ապա նման գաղթականների մոտ հայրենիքը նշանակություն չունի, իսկ ընտանիքը մեծ դեր է խաղում:

Գեպի իր հայրենակիցները նա բնականապես դառնում է տնտարբեր, նա կորցնում է հասարակական ոգին. դեպի օտարները, որոնք արհամարհում են նորան, նա դառնում է խոնարհ, պահելով հայրենիքից իր հետ բերած ստրկային հատկությունը և իրան անպաշտպան դնելով օտարության ֆեշ: Նորածն ամեն տեղ արհամարհում են, նա էլ փոքր առ փոքր ընտելանում է այն համոզմունքին, թե նա արհամարհելի է... Նա սկսում է իրան արհամարհել: Նա սկսում է հասկանալ, թե նշանակությունը հասնելու համար մի միջոց կա միայն, այն է փող, հարստություն հավաքելը: Հետևապես նորան ամեն մի ջոցները ներելի են հարստությանը հասնելու համար:

Լավ հասկանալով, որ նա արհամարհելի է, նա սկսում է արհամարհել: ատել այն մնացած երևույթները, որոնք չեն տանում դեպի հարստություն: Նա արհամարհելի է, նա այդ գիտե, բայց նորա պատմությունն էլ, նորա մարքենի լեզուն էլ արհամարհելի են օտարների համար, և նա ինքն սկսում է իր բոլոր ավանդությունները, իր բարոյական գանձը ատելով ատել...

Միակ բան, որին նա հավատարիմ է մնում, այդ կրոնական-եկեղեցական ավանդություններն են և այն էլ ոչ թե հասկանալով կրոնի նշանակությունը, ոչ թե գնահատելով աստվածապաշտությունը, այլ այն պատճառով, որ նրան տիրում է դժոխքի երկյուղը, հավիտենական պատիժների սարսափը...

Ոտքից մինչև գլուխը նա դառնում է ստրուկ, բոլոր ստրկային հատկություններով, նա դառնում է, ինչպես ամեն ստրուկները, ըննավոր տան մեջ, ճնշում է կնոջը, սպանում է բարոյապես երեխաներին:

Երեխաները մեծանում են միևնույն ազդեցության տակ: Իրանց ծնողների մեջ նոքա տեսնում են հետագա օրինակ. խոնարհ՝ զորեղների առաջ, հանդուգն՝ ստորադրյալների հետ: Նոքա նկատում են, որ հայրը և մայրը արհամարհում են այն ամեն բաները, որոնց արհամարհում են և օտարները... հայրը և մայրը ամոթ են համարում, հալածում են անգամ երեխաներին, եթե սոքա իրանց մայրենի լեզվով են խոսում իրանց մեջ և երեխաները ընտելանում են այդ արհամարհական զգացմունքներին դեպի իրանց մայրենի լեզուն: Ծնողները ատում են և ցնորք են համարում ամեն հասարակական հատկություն, ամեն աշխատանք, որ նպատակ չունի անմիջական նյութական հարստության հասնելու, և երեխաները դառնում են եսական: Ծնողները ինքնատեր են, անձնապաշտ են, բռնավոր են, անհամբերող են, մոլեռանդ են, և երեխաները միևնույն են դառնում...»:

Առաջ տանելով այդ նմանության կետերի քննությունը, Արծրունին համարյա ոչինչ զանազանություն չէ գտնում ծնողների և որդիների, նույնիսկ բարձր ուսում ստացած որդիների մեջ. նույն անհամբերողությունը դեպի ուրիշների անհատական համոզմունքը, նույն ստրկական հատկությունը՝ խոնարհ լինել զորության առաջ և հանդուգն՝ ստորադրյալների հետ: «Ծձմարիտ է,— ասում է նա,— կարծես թե որդիները այնքան չեն ամաչում իրանց ազգությունից, իրանց մայրենի լեզվից, որքան ծնողները,— բայց այդ զգացմունքը անցավոր է և ժամանակավոր: Այդ լինում է մինչև այն ժամանակ, երբ երիտասարդը կարողանում է հասնել նյութական ապահովությանը կամ պարտունին: Մի անգամ հասած լինելով, նա սկսում է հալածել իր ընտանիքի մեջ իր մայրենի լեզուն. ստրկային զգացմունքը իրն է առնում»:

Իմ այս բոլորից հետո եզրակացությունը ինքն ըստ ինքյան է գալիս: Ահա ինչ եզրակացություն.

«Ինչի՞» այդ կեղծավոր թշնամությունը, ո՞ւմ եք խաբում: Դուք երիտասարդները և դուք ծերերը մի եք... Ի՞նչ իրավունքով ծերերը արհամարհանքով խոսում են երիտասարդների մասին, կամ ինչի՞ երիտասարդները հարձակվում են ծերերի վրա: Դուք մի տարբ եք: Հաշտվեցեք միմյանց հետ, գրկեցեք սիրով միմյանց: Ձեր ուղղությունը մի է, ձեր նպատակները մի պիտի լինին: Դուք ձեռքին տվեցեք, և փոխադարձ օգնությամբ հալածեցեք ամեն նոր, լուսավոր անհատական, ազատ երևույթ...»:

Բայց այս վճիռը հուզիչ է: Ամեն կողմից աղաղակ, բողոք է լսվում. Դուք ինքներդ ո՞վ եք... Դուք, որ հերքում եք ամեն բան: Հիները ոչինչ, նորերը ոչինչ... էլ ո՞վ մնաց»:

Ո՞վ մնաց: Եվ Արծրունին պատասխանում է.

— Մնաց ժողովուրդը:

— Մի՞թե մենք ժողովուրդ չենք,— բողոքում են երկու կողմից ծերերը և երիտասարդները:— Մի՞թե մենք նույն ժողովրդի կազմող մասերը չենք... Մի՞թե մեզանից, այսինքն՝ ծերերից և երիտասարդներից դուրս կա դարձյալ ժողովուրդ:

— Ոչ թե միայն ձեզանից դուրս կա ժողովուրդ, բայց դուք, որ ձեզ ժողովրդի կազմող մասեր եք անվանում, մեր ժողովրդի թե պատմական ընթացքին, թե նորա արդյան պահանջներին նայելով, արհեստական, խորթ արդյունք եք, օտարոտի ծնունդ եք:

Ահա՛ մի ամբողջական աշխարհայեցողություն, ահա՛ Արծրունու համակրությունների և հակակրությունների խտացումը: Իդուր էին կարծում, թե այդ նոր, անհանգիստ, կրակոտ մարդը մեր կյանքի մեջ միայն հերքողի, միայն ուխտացնողի դեր է ուղում կատարել: Ո՛չ, նա ուներ մի անշափ մեծ, բարձր ու վե՛հ պաշտամունք՝ ժողովուրդը: Այս անունը չկար մեղանում. ժողովուրդը մոռացված էր, կորած էր: Եվ Արծրունին դեն է քշում «արհեստական, խորթ արդյունքները», «օտարոտի ծնունդները», որպեսզի առաջ գնա այդ մոռացված, մոլի մեջ նստած մեծությունը: Դեռ իր ուսանողության ժամանակ նա անդադար կրկնում էր. ժողովուրդ, ժողովրդի օգուտ: Այժմ, հասարակական կարիքի ղեկավարը հանդիսանալով, նա իր առաջին քայլերից անողորմ պատերազմ է հրատարակում այն դասակարգերի դեմ, որոնք այնքան անհիմն կերպով ժողովուրդ էին իրանց անվանում, մինչդեռ իսկապես նրանք բուն ժողովրդի ցավերն էին կազմում: Հարվածել այդ դասակարգերը, նշանակում էր, գոնե այդպես էին ուղում հարվածողները, ոչինչ համարել ամբողջ հայություն: Ընտանիք այդ ազգի մեջ ոչինչ դրական, ոչինչ հուսատու բան: Բայց Արծրունին ասում էր. ո՛չ, հայությունը դուք չէք, կա ժողովուրդ, տգետ, անօգնական, նախապաշարված ժողովուրդ, որ սակայն հասարակություն կազմելու, գիտակցության հասնելու բոլոր գրավականներն ունի, իբրև հողի տեր, մայրենի լեզուն սրբություն պահող մի բազմություն: Աշխատենք նրա համար: Դա դժվար, ծանր աշխատություն է, բայց նրանից դուրս չկա կենդանի գործ: Մնած ու փչացած տաբերի համար շարժել աշխատել...

Այս խիստ արշավանքը պիտի առաջ բերեր դիմադրություն: Կանոնավոր կերպով, անընդհատ բարակոծության ենթարկվող «անընդունակության հե-

րոսները», այդ «պառազէր երիտասարդութիւնը» և հին սերունդը կամ պիտի ծածկվեն ծաղրի, սուր սլաքների տարալի տակ, կամ պիտի ցուց տային որ իրանք էլ գիտեն խոսել, հերքել, ծաղրել: Լուս ու ան աբբեր շմանցին հեղինակը: Նրանք հրապարակ դուրս եկան, և Արծրունու ասագը ավելի է պայծառացավ. երիտասարդ հրապարակախոսը այլևս անապատում ծախք չէր: Ինչի՞ նման կլինեք, եթե նա տպագրական խոսքի մենաշնորհը վաշխիք եթե նա շարունակ հարձակվել, շունենալով իր առջև դիմադրողները, հարվածները հտ հարձնողներ: Գիմադրելու անհրաժեշտութիւնը բաց է անում Արծրունու առաջ մի այլ ասպարեզ՝ պոլեմիկա, բանակոխել: Հարձակվել և պաշտպանվել, վերք հասցնել և թուլը շտալ, որ գիմացինը վերք տա. ճակատամարտը կատարյալ է, և այդ մուխի մեջ կազմակերպվում, ամբանում է Արծրունի աշխատանքը՝ պոլեմիկա:

Ի՞նչ արավ դիմադրելու անհրաժեշտութիւնը:

Նա գերեզմանից հանեց «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը և ուղի կանգնեցրեց նրան: Անբավականութիւնը Արծրունու դեմ միայն դրսում չսկսվեց. նրա խմբագրական ժողովներին հավաքվողները մի հալածի և մի համոզմունքի տեղ մարդիկ չէին: Շատերը նրանցից համաձայն չէին, որ Արծրունի աշխատանքն անխնա հարձակումներ գործե. այդ հարվածները, երևի, նրանց էլ էին դիպում: Եվ սկսվեց խլրտումը, կամ ավելի ճիշտ ասած՝ զտումը «Մշակի» խմբագրության հարկի տակ: Անբավականները կամաց-կամաց հեռանում էին և խմբում Պետրոս Սիմոնյանցի շուրջը. իսկ համակրողները մնում էին Բաֆֆի գրվածքից մենք արգեն գիտենք, թե ովքեր էին մնացողները: Դիպումավոր երիտասարդութիւնը գնում էր, նա պիտի գնար, քանի որ Արծրունի աշխատանք էր վերաբերվում նրան. մնում էին անդիպումները, թերուսները:

«Մշակի» խմբագրության այս կերպ վերակազման ճիշտ ժամանակը մենք չենք կարող որոշել: Պատմողներից ոչ մեկը չէ ասում, թե երբ տեղի ունեցավ այդ բանը: Բայց նայելով «Մշակի» թերթերին, մենք պիտի ասենք, որ այդ շուն «Մշակից» դեպի «Մեղուն» միանգամից տեղի չունեցավ, այլ ամենաբնական «Մշակի» առաջին տարվա ընթացքում, գուցե և երկրորդի առաջին կեսում: Մի մասը հեռացավ «Մշակի» հենց առաջին երկու ամիսներում և կենդանացրեց «Մեղուն». մի մասը, որ հետո պիտի հեռանար և Գրիգոր Արծրունու երդվյալ թշնամիների շարքը մտնէր, դեռ երևում էր «Մշակի» մեջ 1872-ի վերջերս: Չնայած այս հանգամանքին, մենք հենց այստեղ, գուցե և գոհ լով ժամանակագրական կարգը, կդնենք այն պատկերը, որ ցույց է տալիս թե ինչեր էին տեղի ունենում «Մշակի» խմբագրական ժողովներում, և զտումը ինչպես կատարվեց: Ինքը Արծրունին այսպես է պատմում բոլորը¹:

Անհամաձայնութիւնները ծագում էին, իհարկե, հիմնական հարցերի հոգի վրա: Արծրունին համարյա միշտ իր դեմ էր տեսնում խմբագրական ժողովը. միայն Պողոս Իզմախլյանն էր, որ միշտ Արծրունու հետ էր լինում: Եվ ահա մնացածները գոտում էին, թե այդ երկուսը կոսմոպոլիտ են, արմատական են, օտարաբն են, ազգամիտ մարդիկ են: Վեճեր էին սկսվում Արծրունու համոզմունքների դեմ: «Ես,— ասում է Արծրունին,— իմ մտքերը երկուսում էլ բարակ բացատրելուց, ամբողջ դասախոսութիւն կարգալուց հետո, երբ տեսնում էի, թե դա ապարդյուն աշխատանք է, ուղղակի ասում էի. «Պարտնէ՛ր, ես ձեզ մի ժամվա մեջ չեմ կարող բացատրել այն, ինչ որ սովորական համար ես գործ եմ դրել իմ կյանքի կեսը. այն, որի վրա հիմնված են իմ ամեն

նախորդ համոզմունքները և որից բխում են իմ հոգևածները...» Եվ երբ մի օր ամենքը սկսեցին պահանջել, որ Արծրունու առաջնորդողները ենթարկվեն լիարկութեան, և նրան տպագրելը վճովի ձայների առավելութեամբ, Արծրունին հետևյալ պատասխանը տվեց ամենքին. «Եթե դուք կփորձեք արգելել ինձ իմ գաղափարներն արտահայտելու, ես ձեր բոլորիդ վրայով կանցնեմ և դարձալ կշարունակեմ իմ գաղափարները հայտնելու»:

Այս հայտարարութիւնը արդեն վճռում էր ամեն ինչ: Արծրունին այնպիսի մարդկանցից չէր, որ ընկճվեր, հո քաշվեր: Հանգամանքը պահանջում էր, և նա առանց տատանվելու ձեռք էր վերցնում իր համակրած սկզբունքից անհամ, խմբովին աշխատելու սկզբունքից: Համակրելի է՛ր, այո, այդ սկզբունքը. բայց կարելի՞ էր սեփական խոր համոզմունքները զոհել խմբական սկզբունքին, մանավանդ երբ պարզ էր, որ խումբը հակառակ է համարյա բոլոր ճիմնական գաղափարներին:

«Իմ մտրակող, մերկացնող ուղղութիւնը դուք գրեթե բոլորդ վնասակար էիք համարում,— ասում է Արծրունին,— իմ մտքերը, թե ազգի մեջ կարող են լինել այլևայլ դավանութիւնների մարդիկ, դուք վնասակար էիք համարում. դուրսկան փոխառու-խնայողական ընկերութիւնների մասին գրելը և այդ ընկերութիւնների օրինակելի կանոնադրութեան «Մշակում» տպագրելը, դուք, մանավանդ դուք, պ. Չմշկյան, օտարամետ, վնասակար բան էիք համարում և այդ օրը գլխարկները վերցնելով, դուրս էիք եկել ժողովից. վաճառականութեան դեմ հարձակվելը և նրա տեղ երկրի ինքնուրույն արդյունաբերութեան զարգացում հորդորելը, դուք գրեթե խմբովին վնասակար էիք համարում, պնդելով, որ հայոց ազգի գոյութիւնը, բացի եկեղեցուց, հիմնված է և վաճառականութեան վրա, և այլն...»:

Ենթադրել անգամ կարելի չէ, որ այսպիսի տարրերից կազմված խմբագրութիւնը կարողանար երկար ու համերաշխ մնալ: Ավելացնենք այս բոլորի վրա և այն, որ խմբագրութիւնը պահանջեց Արծրունուց դրամական հաշիվները. բայց Արծրունին կտրական կերպով պատասխանեց. «Եթե ուզում եք, որ ես ձեզ հաշիվ տամ «Մշակի» նյութական օգուտի մասին, ուրեմն բարեհաճեցեք և բաժանել ինձ հետ նյութական վնասներն էլ, եթե այդպիսիներ կլինեն»: Այդ էլ մի առիթ էր, որ տարածայնութիւնը պառակտում առաջացնէ: Ընկերական-խմբական սկզբունքով գործ առաջ տանելու այս անդրանիկ փորձը հայերի մեջ չհաջողվեց: Մեղադրել որեւէ մեկին, իհարկե, անհեթեթութիւն կլինէր. մարդիկ հավաքվեցին միասին, բայց չհամաձայնեցան և էլի հեռացան: Անբնական բան չկա այստեղ. և միայն հարց կարող է լինել այն մասին, թե ինչու՞ Արծրունին հենց սկզբից այնպիսի մարդիկ չընտրեց, որոնք կարողանային հաշտվել իր ուղղութեան հետ: Բայց այս հարցն էլ անտեղի է, եթե եկաւի առնենք այն ժամանակները: Մեղանում դեռ չկային որոշ գրական բանականներ, կուսակցութիւններ: Կային, ճիշտ է, հատ-հատ առաջավոր մարտնչողներ, բայց նրանք կուսակցութիւնների կազմելուց շատ հեռու էին: «Հյուսիսափայլն» էր սկսել որոշ բանակի հիմք դնել, բայց երկար կյանք չունեցավ, և գրական կուսակցութիւններ չկազմակերպվեցին: Արծրունուն էր վերապահված այդ գործը. նա էր, որ հենց «Մշակի» առաջին տարվանից հիմք դրեց ուղղութիւններով, դավանանքներով տարբերվող կուսակցութիւնների: Երբ ղեկավարութեամբ, նրա նախաձեռնութեամբ աշխարհ եկավ մշակական կուսակցութիւնը: Դրա հակառակ կուսակցութիւնն էլ անուն ստացավ, երբ վերանորոգվեց «Մեղուն». նա եղևից մեղմական:

¹ «Մշակ», 1890, № 45:

Իր առաջին համարի մեջ, որ լույս տեսավ 1872-ի մարտի 4-ին, երբորդ կերպարանափոխության ենթարկվող «Մեղուն», մի ակնաթիվ գցելով իր անցյալի վրա, ասում էր. «Մեղուն» յուր տասնամյա ժամանակաշրջանում մթնում է այժմ յուր նոր շրջանը. նոր ենք առում, որովհետև նրա բեռն առ ծանրությունը, որ մինչև ցայժմ միայն մեր վրա էր, ընկնում է այսուհետև մի ամբողջ ընկերության վրա, որ անտարակույս ավելի հաջողություն կունենա թե ժամանակի հանգամանքների պատճառով և թե աշխատանքի բաժանմամբ։ Մի խնդր լավ է, իսկ երկուսը ավելի լավ, ասում է առածը։ Մինչև ցայժմ մեր մեջ չէ եղած այսպիսի մի ընկերություն. ընկերական հոգին միշտ հեռու է եղած հայրից. ինչ որ անկարող է գործել մի անձն, դուրսին է ընկերության համար»։

Անկասկած։ Ընկերական կազմակերպությունը գոնե այն առավելություն ունի «Մեղունի» վերաբերմամբ, որ լրագիրը հայտնի չափով ապահովված էր անհամեմատ հարուստ ու բազմադասանի էր անցյալի հետ համեմատած։ Սակայն մի հարց. ո՞րքան ինքնուրույնություն կար «Մեղունի» ընկերության մեջ, ո՞րքան նա կարողացավ շարաթաթերին տալ իր ստեղծած տիպը, կերպարանքը։

Նայում ենք վերանորոգված «Մեղունին» և առաջին իսկ հայացքից երևում է, որ դա մի ընդօրինակություն է։ Ինքնուրույնություն չէր էլ կարող լինել քանի որ շարաթաթերը վերստեղծվում էր ամենից առաջ «Մշակին» դիմադրելու, նրա նման դեր կատարելու համար։ Եվ մենք տեսնում ենք մի շարք նմանություններ. նույն դիրքն ու մեծությունը, սյունակների նույն թիվը. «Մեղուն» էլ նույնպես արժե 7 ուրվի. նույնիսկ հայտարարությունների գիեր որոշված է «Մշակի» բառերով. «10 միջակ տառերի համար 1 կոպեկ»։ Այս քանը արտաքինի կողմից, իսկ ներքինը։ Այդտեղ էլ պատրաստություններ են տեսնված։ Խմբագիր Սիմոնյանցը առաջներում հազիվ ամիսը, երկու ամիսը մի անգամ էր դուրս գալիս Քանիցս պատիվ ենք ունեցել հայտնելու հարգահասարակության» սկիզբ կրող հոգվածներով, այժմ արդեն ստիպված է յուրաքանչյուր համարում գրել առաջնորդող։ Այժմ կան և ուրիշ բաժիններ. «Ազգային» բաժինը ներքին տեսության հողվածներ, լուրեր է տալիս. բանասիրական բաժնում այլևս երկար ու ձիգ թարգմանություններ չեն գետնադնում, ինչպես առաջ, այլ բաղմամբով ինքնուրույն պատկերներ ժողովրդական կյանքից։ Մի խոսքով, «Մեղունի» ընկերությունը, որքան էլ ինքնուրույնությունից զուրկ լինի, բայց աշխատում էր։ Արժրունու գրելու ձևն անգամ ընդօրինակվում է. տեսնում ենք հոգվածներ, բաժանված մանր գլուխների, ինչպես սիրում էր անել Արժրունին։

Աշխատասիրությունը, այո, անուրանալի է։ Հարցը միայն այն է, թե ի՞նչ էր դուրս գալիս այդ աշխատասիրությունից։ Գլխավորը, ոգի ներշնչողը դարձյալ հինն էր՝ Սիմոնյանցը։ Ժիշտ է, նա այժմ շատ էր գրում, ճիշտ է, նյութեր էր գտնում իր առաջնորդողների համար, բայց աշխատասիրությամբ տաղանդ չէ ձեռք բերվում. աստվածային կաժը բացակայում էր նրա գրվածքներից, և «Մեղուն» իր էությունը մնում էր նույնը, ինչ էր առաջ։ Տաղանդ, այլ ընկնող ընդունակություն չերեաց և խմբագրին շրջապատող մարդկանց մեծ Գրողներն էին, գրում էին, նրանց գրվածքները, զարմանալու բան չկա սրտ մեջ, համապատասխանում էին հասարակության մի որոշ մասի տրամադրության, հայացքներին։ Բայց հակական մտքի մեջ մի հեղաշրջում առաջացնելու մի փոքր ի շատե աչքի ընկնող շրջան կազմել նրանք չէին կարող։ Իբրև ընդհիմադիրներ, նրանք ամենից շատ պիտի սովորեին հերքել իրանց հակառակ

հերքին, ամբողջ ժամանակը վախ հայտնել, հակասություններ, ճիշտ չգործածած բառեր որոնել, պաշտպանել, միշտ պաշտպանել, ինչպես էլ լինի՝ պաշտպանել մեր ավանդությունները, մեր կեցությունը ծայրահեղ մտքերից, ազգայնախնդ կոսմոպոլիտությունից, վնասակար ու տնաքանդ աղատամտությունից։ Այո նեղ ու մանր հոգսերի, վախերի ու զգուշությունների մեջ սովորական, միջակ միտքը չէր կարող ստեղծագործող լինել, լայն ու խոր հայացքներ տեսնալ, հուզել, գյուծել, կրակել և կրակվել։ Եվ մենք տեսնում ենք, որ բանականությունից, ընդդիմադրությունից դուրս «Մեղուն» չափազանց ջրալի է, չափազանց աննշմարելի։

Ընդհարումը սկսվեց իսկույն, «Մեղունի» հենց երկրորդ համարից։ Ամենից առաջ արդարանում էր Արժրունու հարվածներին ենթարկված երիտասարդությունը։ Եվ արդարանում էր ոչ թե իր կատարած գործերով, որոնք չկային էլ, այլ ողորմելի պատճառարանություններով։ Դուք հարձակվում եք ուսում առած երիտասարդի վրա, ասում եք, թե նա փոխանակ գործ կատարելու, լսում ու դոմինո է խաղում։ Բայց դիտե՛ք որ դրա պատճառը հայ ընտանիքն է։ Ինչ ավանդության հետևող մեր ընտանեկան կյանքը մեղ չէ ներկայացնում է, մի ղեկավարություն, որ նա մեղ համար օտար է, որ նա չէ առաջարկում մեղ մի բարոյական ապաստան։ Հետո դուք ծաղրում եք մեր գրողների ճառական ուժը. բայց դիտե՛ք որ ճառերով, քարոզներով է քրիստոնեությունը մտել Հայաստանի մեջ։

Նիդեհն կարճ պատասխան տվեց «վերանորոգվող Մեղունին»։ «Շատ հեշտ է — ասում էր նա, — իր պակասություններից արդարանալ ուրիշին մեղադրելով։ Ես անշարժ եմ, բայց ես մեղավոր չեմ որ անշարժ եմ... ընտանիքն է մեղավոր... Ընտանիքը մեղավոր է, որ դուք անշարժ և անգործ եք, դուք այդ խոստովանում եք, շատ բարի։ Բայց դուք մեղավոր չե՞ք արդյոք, եթե մինչև իմի չէք մտածել այդ անշարժությանը ընդդիմադրություն անելու, մի ընտանիքի հնացած ուղղության դեմ ներգործելու, մեղավոր չե՞ք արդյոք, որ նորա լեզույրասիրությունը, նորա բարոյական անտարբերությունը տեսնելով, դուք էլ մտածել ձեր մեջ մի այնպիսի ընկերություն կազմելու, որտեղ զարմանալով ձեր հոգևոր պահանջներին, դուք չբավականանալիք ձեր մեջ հասարակական կապ և հարաբերություններ պահպանել միայն դոմինո-լուտո և թղթախաղի միջոցով»։

Գալով քրիստոնեությունը մտցնելուն, Արժրունին կրկնում էր այն հանրաժանով պատմական փաստը, որ քրիստոնեությունը մի երկրի մեջ մտցնողը եղել է ոչ թե արևդայի քարոզը, ճառը, այլ գլխավորապես այս կամ այն երկրի թողալորի, իշխանի կամքը, նրա սուրբ։ «Մեղուն» չբավականացավ, իհարկե. մի կողմ թողնելով ընտանիքի մեղավորությամբ պաշտպանվելու անհաջող փորձը, նա կպավ քրիստոնեության հարցին։ Առաջին իսկ ընդհարման մեջ «Մեղուն» ցույց տվեց, որ չէ կարող առանց աղավաղելու բանական մղելու և ասաց, թե «Մշակը» հայտնում է, որ քրիստոնեությունը տարացրվել, ժողովրդականացրել է սրի միջոցով, մինչդեռ «Մշակը» խոսել էր այդ կրոնը մի երկրում պաշտոնապես մտցնելու մասին։ Ի՞նչ հեշտ էր հեղաշրջումներով պատասխանելը։ Նիդեհն գրել էր, թե ճառը, քարոզը չէ մտցրել քրիստոնեությունը Հայաստանի մեջ, և իբրև ապացույց ավելացրել էր. «Մովսես Խորենացին իր գրվածքներով չէ մտցրել և տարածել քրիստոնեությունը, որովհետև նա արդեն մտցված էր, Եդիշեն երբ գրում էր, Վարդան Մամիկոնյանը իր գործով արդեն նահատակված էր քրիստոնեության գաղափարի համար»։ Այդ խոսքերը «Մեղուն» կրկնում էր, միայն ուրիշ կերպով. Նիդեհն ասել է, թե

վարդանանց պատերազմը եղել է եղիշեից և խորենացուց առաջ, թե Եղիշեի և խորենացու գրվածքներն են միայն, որ մարմնացրել են քրիստոնեական դասակարգը:

Դնում ենք այս մանրամասնությունները ոչ թե այն պատճառով, որ մի առանձին կարեկրություն ենք տալիս այդ բանակալին: Առաջին ընդհարումն է երկու լրագիրների մեջ, սկիզբը այն երկարատև ու համառ պատերազմի, որ տևեց երկար տարիներ: Մենք ուզում էինք այստեղ իսկ, առաջին քայլում, ցույց տալ, թե ինչ միջոցներով էին պինդում երկու կողմերը, ինչ հանգամանքների մեջ էր կատարվում ընդհարումը: Այս առաջին բանակովը բավական ընդարձակվեց. մեջ մտան «Մշակի» և «Մեղուի» աշխատակիցները: Մեկը զաղեն (Բաֆֆին) այստեղից սկսեց իր գինակցությունը Արծրունու հետ՝ «Մշակի» թշնամիների դեմ կռվելու համար: «Մեղուն» մեծ եռանդ էր ցույց տալիս. իր № 10-ի հետ նա տվեց մի մեծ հավելված, որի մեջ Սենեքերիմ Արծրունին, «Մշակի» խմբից հեռացածներից մեկը, խոսում էր մեր պարբերական մամուլի, բայց գլխավորապես «Մշակի» մասին, քննում էր Արծրունու առաջնորդողները և համարյա ոչ մեկի մեջ չէր գտնում համակրության արժանի մի միտք: Այդ հավելվածը ավելի ևս սաստկացրեց բանակովը. ինքը, Արծրունին ուղղակի չպատասխանեց, բայց Չաքուճը գործի գցեց իր ֆելիստոնական նշտրակները, նույնիսկ գավառներից էլ սկսեցին գրել այդ առիթով: Բանակովի էություն մեջ չենք մտնում, որովհետև «Մեղուի» հավելվածը թեև մեծ էր, բայց խմաստի, փաստերի կողմից շատ աղքատ էր:

Բայց մենք կանգ կառնենք մի ուրիշ բանակովի առջև, որ ունի նշանաթյուն՝ երկու մարտնչող կողմերի բարոյական հատկությունը լավ հասկանալու համար: Այդտեղ արդեն սկզբունքների ընդհարում էր, որ տեղի ուներ մի կենդանի գործի շուրջը. այդտեղ Արծրունին երևան է գալիս ոչ միայն իրրե գրչի մարդ, այլ և իբրև հասարակական գործիչ, որ կռիվը մամուլի էջերից անց է կացնում անմիջապես կյանքի մեջ:

Երբ «Մշակը» սկսեց հրատարակվել, Ներսիսյան դպրոցում հաստատված տեսուչ չկար: Ստեփանոս Նազարյանցի հեռանալուց հետո դպրոցի հոգաբարձությունը տեսչի պաշտոնակատար նշանակեց «Մեղուի» խմբագիր Պետրոս Սիմոնյանցին. բայց հոգաբարձության պաշտոնավարության ժամանակն էլ էր լրացել և 1872-ին պետք է կատարվեր հոգաբարձական նոր ընտրություն: Արծրունին սկզբից եկավ ուշադրություն դարձրեց այդ հանգամանքի վրա: Իբրև հասարակական օրգանի ղեկավար, նա պարտք համարեց հրապարակով պարզել, թե ինչ պաշտոն ունի կատարելու Ներսիսյան դպրոցը և ինչ է պահանջվում այդ միակ ապահով միջնակարգ դպրոցի վարիչներից: Միմյանց ետևից նա երեք առաջնորդող հոգված նվիրեց այդ հարցին (№№ 6, 7 և 8):

Առաջին հոգվածը տպվեց փետրվարի 10-ի համարում և կրում է «Ինչի» մենք մեկ մեկի չենք հասկանում»:

«Ուշադրություն դարձրեք, — ասում է նա, — մեր ժողովրդի զանազան դասերի մեջ փոխադարձ հարաբերության վերա, և դուք կհամոզվեք որ մեր ազգի դասերի մեջ գրեթե չկա հասարակական կապ: Դասերից ամեն մեկը բոլորովին առանձնապես և ալլակերպ է զարգանում: Միակ գործիչը, որ մեզ կապում է մեկի հետ, մեր դավանությունն է»:

¹ Սենեքերիմ Արծրունին իր տեսության մեջ խոսել էր, ի միջի այլոց, և «Հյուսիսափայլի» մասին: Ստեփանոս Նազարյանցը իր մասնավոր նամակի մեջ անվանեց այդ դատողությունները «ցանցառամիտ»:

Այդ կապը բավական չէ: Հասարակական կրթությունը կարող է կապել, միասին ձուլել ազգի առանձնացած դասերը: Իսկ հասարակական կրթության գլխավոր գործիչներն են, դպրոց և մամուլ: Սակայն մամուլը կարող է ժողովրդին հասկանալի դառնալ դպրոցի միջոցով: Հնուց մենք ունեինք գրականություն, բայց արդյոք ժողովուրդը հասկանում էր գրքի լեզուն: Հայտնի չէ, որ մեր գրաբարը երբեք է եղած լինել ժողովրդի գործածական լեզու: Արդյոք լինելու դարի հայերենը միայն գրական լեզու էր, թե այս լեզվով խոսում էր և հայ մարդը: Վճռել այս հարցը անկարելի է: Հինը անցավ: «Այժմ մենք առանց սխալվելու կարող ենք հաստատել, թե ժողովուրդը գրականական լեզու չէ հասկանում: Դուք կարծում եք, որ ես միայն գրաբարի մասին եմ խոսում, ո՞չ: Մեր նոր գրականական լեզուն, աշխարհաբան էլ հասկանալի չէ ժողովրդին: Ինչքան դար շարունակ ժողովուրդը հայոց ժամասացություն էր լսում եկեղեցիներում, և եկեղեցիներից դուրս գալով և ընտանեկան կյանքը մանկելով, կրկին խոսում էր կամ վրացերեն, կամ թուրքերեն, կամ հունարեն: Վերջին ժամանակները մենք աշխատում ենք հայի հետ նոր, կենդանի անվանված գրականական լեզվով խոսել... Բայց իզուր... Մեր գրվածները չեն կարդում...»:

Մեզ չէ հասկանում ժողովուրդը, որովհետև նա պատրաստված չէ, չունի կրթություն: Մեզ ժողովրդի հետ կապողը պիտի լինի տարրական դպրոցը: Առանց այդ միջնորդի՝ մամուլը կմնա ժողովրդի համար «ձայն բարբառո, յա-նապատի»: Ո՞վ են, ո՞ւր են ժողովրդական ուսումնարանի ուսուցիչները: Պետք է ուսուցիչներ պատրաստել: Իսկ ո՞վ կարող է նրանց պատրաստել՝ Ներսիսյան դպրոցը:

«Ներսիսյան դպրոցը Թիֆլիսում պիտի հասկանա վերջապես, որ նորա նշանակությունն է պատրաստել ժողովրդի համար ուսուցիչներ, այսինքն՝ կրթյալ քահանաներ»:

և վ ծխական ուսումնարանների համար վարժապետներ»:

Երկրորդ հոգվածը վերաբերվում է տեսչի ընտրության հարցին: Կարևոր հարց. դպրոցի ուղղությունը, առաջադիմությունը տեսչից է կախված: Հարկավոր է, ասում էր Արծրունին, որ ուսումնարանը մի որոշ ուղղություն ունենա: Եվ հոգաբարձությունը, կամենալով տեսուչ ընտրել, պետք է ինքն իրան հարց աս, թե արդյոք ինքը վճռել է, թե ի՞նչ ուղղություն է հարմարվում դպրոցին: Եվ եթե նա ունի որոշ ծրագիր, ի՞նչպես պիտի վարվի, որ իր ընտրելի տեսուչը համապատասխան լինի այդ ծրագրի պահանջներին: Ասենք, թե դպրոցի նպատակն է քահանաներ և ուսուցիչներ պատրաստել: Դա արդեն հոգաբարձության ծրագրի էական մասն է: Այս դեպքում ի՞նչ պիտի պահանջի հոգաբարձությունը տեսչից, ի՞նչ ծրագիր, ի՞նչ առարկաներ պիտի անհրաժեշտ համարվեն: Լավ է, եթե հոգաբարձությունը ճանաչում է մի անձ, որին ընդունակ է համարում տեսչի պաշտոնը վարելու, հիմնելով իր կարծիքը այդ անձի անցյալի վրա: Լավ, եթե այդ անձը «իր հին գործունեությունից հետո որքան տարի է անցել դարձյալ հետևում է միշտ ժամանակին և չէ հնանում: Նորա մանկավարժական մեթոդը հրաշքի պես տարիներին դիմանում է, և միշտ ժամանակի պահանջներին համապատասխան է»: Սրանք մասնավոր դեպքեր են, մինչդեռ խնդիրը ավելի ընդարձակ և ընդհանուր կերպով պետք է դնել:

Խնդիրը արդար կերպով լուծելու համար Արծրունին առաջարկում է դիմել այն միջոցին, որ գործադրվում է Եվրոպայում գիտնական ընտրությունների ժամանակ, մի միջոց, որ «Ինչքան կարելի է, սանձ է դնում ողորմելի խնտրիզաներին և անձնական կրքերին»: Այդ միջոցը մրցալուսն է, կոնկուր-

սը: Թո՛ղ հայտարարվի մրցութիւն, թո՛ղ առաջարկվի, որ ամեն մեկը ու՛
ուղում է տեսուչ լինել, ներկայացնել իր ծրագրի նախագիծը, ցույց տա, թե
ինչպես պետք է տանել դպրոցի դռները: Հոգաբարձութիւնը կքննէ բոլոր ներ-
կայացրած նախագիծերը և համախմբելով և համախմբելով նախապիտաններին, որ ավելի
համապատասխանում է նրա ծրագրին ու ցանկութիւններին: Եթե այդ նա-
խագիծերից ոչ մեկն էլ կատարյալ չլինի, դարձյալ կա այն առաջնութիւնը,
որ մրցութեան միջոցով հոգաբարձութիւնը ծանոթանում է զանազան կարծիք-
ների հետ և կարող է օգուտ քաղել խելացի ցուցմունքներից: Արդարացի է
այս միջոցը և այն պատճառով, որ ուսումնարանի վարչութեան հարցը, ծրա-
գիրը կշիւթի հասարակական կարծիքի հետ: Արծրունին խորհուրդ էր տալիս,
որ ներկայացրած ծրագիրները տպագրվեն և մամուլի քննութեան առարկա
դառնան:

«Հայր, իր բնավորութեամբ, փառասեր, ինքնասեր և ինքնահավան էակ է:
Փորձեցեք փողոցում առաջին պատահած փոքր ի շատն ուսում առած հային,
օրինակ, մի ուսումնարանի տեսչի տեղ առաջարկելու (մանավանդ ուճիկով),
և նա առանց ներկայութեան, մեծ ուրախութեամբ կհամաձայնի և կընդունի
ձեր առաջարկութիւնը: Բայց պահանջեցեք միևնույն անձից գրավոր մի պրո-
գրամա... և այն ինքնահավան հանձարը, կարելի է, իսկույն ետ կքաշվի...
Միևնույն մարդը, որ ամեն տեսակ պաշտոն ուրախութեամբ հանձն կառնի
(այն պայմանով, որ նրա անձը քննութեան չենթարկեն), անշափ կգովարանա-
գրավոր պրոգրամա ներկայացնելու... Խեղճ մարդ... նորանից գաղափար են
պահանջում, իսկ նորան, կարելի է առհասարակ մատչելի չեն որևէից գաղա-
փարները»:

Այսպես դպրոցը կազատվի անընդունակներից: Բայց կարող են պատահել
և այնպիսիները, որոնք սովոր են սիրուն, գեղեցիկ ոճով ամբողջ հատորներ
գրել, բայց մի հատ առողջ միտք չհայտնել: Պետք է, սակայն հուսալ, որ հո-
գաբարձութիւնը չի խաբվի այդպիսի գովածքներից, ուր միտքը զոհված է
ձեռն:

«Գյուղական քահանա» առաջնորդողում Արծրունին նորից վերադառնում
է ներսիսյան դպրոցին: Նախ և առաջ նա բացատրում է քահանայի նշանակու-
թիւնը գյուղում: Գյուղական աղքատ, տղետ, բայց շատ հավատալիքով ժողո-
վուրդը իր կյանքի բոլոր դեպքերում խորհրդատուի, առաջնորդողի հարկավո-
րութիւն է զգում և միշտ դիմում է քահանային: Քահանան նրա համար միայն
եկեղեցական ծիսակատարութիւնների պաշտոնյա չէ, այլ պիտի կարողանա
և բավարարութիւն տալ նրա բոլոր հարց ու փորձերին, որոնք վերաբերվում
են նրա տնտեսութեան, նրա առողջութեան, նրա զավակների կրթութեան: Հա-
մապատասխանում է արդյոք քահանայի կրթութիւնը ժողովրդի պահանջնե-
րին: Եթե քահանան ուսում ստացել է տարրական ուսումնարանում, նա
ուրեմն, կարող է միայն իմանալ հայերեն և ռուսերեն լեզուները, քրիստոնեա-
կան ուսում և թվաբանութիւն: Այս պաշարով, ավելորդ է նույնիսկ ասել
քահանան չէ կարող շատ տարբերվել իր ժողովրդից, շատ բարձր լինել նրանից:

Ենթադրենք, թե մեզանում բացվեց մի հոգևոր բարձր ճանապարհ, որ
ավանդվում են հոգեբանութիւն, աստվածաբանութիւն, զանազան լեզուներ,
ընդհանուր և հայկական եկեղեցական պատմութիւն: Այդտեղից դուրս են
գալիս քահանայացուներ: Կարելի է նրանց ուղարկել գյուղերը: Ո՛չ: «Նա թեկ
միակողմանի, բայց չափազանց բարձր ուսում է ստացել որ կարողանա
մատչելի լինել ժողովրդին»: Նա գործնական կյանքի մարդ չէ, նա վերացա-

կան ուսում է ստացել և բոլորովին տեղ չունի գյուղում: Ինչ է գյուղի պա-
հանջը:

«Ամեն տղետ էակին հատուկ է հրաշք պահանջել այն անձերից, որոնց
նա իրանից վեր է համարում: Գյուղացին անշափ պատվում է քահանային,
որ շատ անգամ նորան դիմելով, նա պահանջում է այն, ինչ որ նորա կարո-
ղութիւնից վեր է:

Գյուղացու երեխան կամ կինը հիվանդացավ... նա դառնում է դեպի քա-
հանան, նորանից խրատ ուղելով, իսկ քահանան, որ բարձր, վերացական,
իղձազիտական կամ աստվածաբանական կրթութիւն է ստացել, անկարող է
նորան յուր խրատով օգնելու, որովհետև նա բժշկութեան ամենատարրական
հմտութիւն անգամ չունի:

Գյուղացին տղետ է: Նա չգիտե իր հողը բարվոքել... Նորա բնակեցրած
երկիրը անհարթ և աղքատ է, գյուղի շորս կողմը չկան անտառներ, նա ստիպ-
ված է փայտի տեղ ավար իր տանը գործածելու, նա վառում է ուրեմն այն
նյութը, որ հարկավոր է հողը բարվոքելու:

Այս և սորա նման դեպքերում որքա՞ն օգուտ կարող էր բերել քահա-
նան... Եթե նա օրինակ միջին կարգի ուսումնարանից դուրս եկած լինելով
փոքր ի շատն տեղեկութիւն ունենա տարրական բնագիտական ճշմարտու-
թիւնների վերա, փոքր ինչ տեղյակ լիներ գյուղային տնտեսութեան:

Միայն այն ժամանակ նա կարողարացնի ժողովրդի կողմից նորան ըն-
ծալած անսահման հավատարմութիւնը, երբ միջին կարգի մի հոգևոր դպրո-
ցում ընդհանուր կրթական դաստիարակութիւնը ստանալով, նա միջոց կու-
նենա ժողովրդի տնտեսական և հոգևոր աննախանձելի դրութեան էութիւնը
բմբռնելու և իր գործնական ազդեցութեամբ կարողանա նպաստել այն դրու-
թեան բարվոքելուն:

Այստեղից արդեն պարզ է, թե ներսիսյան դպրոցը Արծրունու ծրագրով
ինչ պիտի լիներ: Մի հոգևոր միջնակարգ դպրոց, որ նկատի է առնում կյանքի
գործնական պահանջները: Այդ դպրոցի տված քահանան մի կրթված, տեղյակ
մարդ է, որ գնում է ժողովրդի առջևից և գիտե իր հոտի բոլոր հարցերին
բավարար պատասխան տալ: Չնայած որ այս հանգամանքը ավելի քան պարզ
է ամեն մի մարդու համար, չնայած որ Արծրունուց հետո շատերը մեղանում
կրկնեցին նույն միտքը, մեր թեմական դպրոցները երբեք չկարողացան այն-
քան լայն հիմքերի վրա դրվել, այնպիսի ծրագիր գործադրել, որ հոգևոր
պաշտոնյան, ուսում ստանալով այնտեղ, կարողանար լինել ժողովրդի իսկա-
կան բարեկամը, իսկական օգնականը և հոգու և շնորհի գործերի մեջ:

Այսպես ահա՛ Արծրունին որոշ ծրագրով, որոշ պահանջներով էր վերա-
բերվում ներսիսյան դպրոցին: «Մշակի» ներքին տեսութեան մեջ զանազան
մարդկանց կողմից քննվեցան դպրոցի պահանջները: Այդ բոլոր գովածքների
միտքը մի էր՝ ռեֆորմ: Այսպես, Ն. Լ. ստորագրութեամբ մի հոգևածի մեջ
բարեփոխում էր այն միտքը, թե պետք է վերացնել որդեգրութիւնը ներսիսյան
դպրոցում. նախ այն պատճառով, որ որդեգիրների վրա ծախսած գումարով
կարելի էր ավելի մեծ գործ կատարել դպրոցում, երկրորդ, որ որդեգիրների
փակված կյանքը վատ է ազդում նրանց առողջութեան վրա: Այս առիթով
«Մեղուն» դարձյալ բանակոխվ սկսեց, կամենալով ցույց տալ որդեգիրներ
պահելու անհրաժեշտութիւնը:

Հարցեր արծարծել բավական չէր: Հարկավոր էր, որ ներսիսյան դպրոցը
ունենար այնպիսի վարչութիւն, որ կարողանար իրագործել ցանկալի ռե-
ֆորմները: Սեպտեմբերի սկզբին նշանակված էին հոգաբարձական ընտրու-

թյուններ, և Արծրունին առաջ բերեց ընտրական մի ամբողջ պայքար, հիմնարկած սկզբունքները, որոշ ծրագրի վրա:

Ընտրական պայքար... Սա այն խոշոր նորությունն էր, որ մտնում էր մեր կյանքի մեջ 1872 թվականից: Գրանից առաջ հայ ժողովուրդը նույնիսկ կաթողիկոսներ էր ընտրել, Թիֆլիսում երկու անգամ հոգաբարձական ընտրություններ էին կայացել: Մենք ունեինք մամուլ, բայց նա կամ անտարբեր էր դեպի ընտրությունները, կամ բավականանում էր երկու ջուխտ խոսք ասելով: Եվ ի՞նչ էր այդ խոսքը: Մեր խմբագիրները կամ Աստուծու օգնությունն էին կանչում ընտրողների վրա կամ ընդհանուր պլատոնական ցանկություններ էին հայտնում, որ ընտրվեն լավ մարդիկ: Գրիգոր Արծրունին որոշ կուսակցություն կազմեց, ագիտացրեց սկսեց, իր խմբով ընտրություններին մասնակցեց: Առաջին անգամն էր մեղանում, որ ընտրությունները դառնում էին դադարների ընդհարման ասպարեզ. առաջին անգամն էր, որ տպագրական խոսքը պայքարի ղեկավար էր հանդիսանում: Ահա՛ ինչ էր ասում Արծրունին իր «Ընտրողներին» առաջնորդողում, որ լույս տեսավ օգոստոսի 31-ի համարում.

«Մենք կրկնում ենք, ամեն ժողովուրդ ամեն տեղ սովորություն ունի հավատ չընծայելու իր սեփական ուժերին, դիմել իրանից բարձր դասին պատկանող մարդիկներին, որոնցից մի քանիսը հարստություն կամ աստիճաններ ունին, մյուսները դիպլոմ: Նշանակություն ունեցող մարդիկը իրանց կողմից օգուտ քաղելով ժողովրդի տգիտությունից, հավատացնում են նրան, թե առանց այսինչ հաստատիոր վաճառականի, այնինչ հաստադրուխ տղայի, այսինչ դատարկագլուխ բարձր ուսում ավարտածի, ինքը ժողովուրդը ոչինչ չէ կարող անել»:

Այդ հին նախապաշարմունքի դեմ պետք է գնալ: Պետք է իմանալ, որ մեծ սխալ և անարդարություն է արտոնված կաստաներ ստեղծել և նրանց հանձնել մեր գործերը: Հարստությունը, աստիճանները, դիպլոմը մոլորեցնում են մարդկանց և այնքան ճնշում, որ անկարելի է լինում հասկանալ, թե այդ արտոնված կաստաներից դուրս էլ կարելի է ընտրելու արժանի մարդիկ գտնել:

«Ենդ՛ ժողովուրդ, որքան խաբում են քեզ, և դու այդ բանը չես նկատում: Շատ անգամ դու կարողում ես լրագրերը և կարծում ես, որ նա իմաստությունը լի է, բայց վերջը տեսնում ես, որ ոչինչ չես հասկանում տպածիցը և մի կողմ ես դնում թերթը, քեզ ու քեզ ասելով. «Երևի այնքան խելոք բան է, որ ես չեմ հասկանում»:

Բայց խեղճ, դու չգիտես, որ այն մարդն էլ, որ գրել է հոգվածը, նա էլ չէ հասկանում՝ ինչ է գրել, որովհետև նա ինքն չէ շարունակում իր սեփական մտավոր դարգացման վերա հոգալ... որովհետև... ժամանակ չունի... իսկ քեզ սովորեցնել է հանդգնում»:

Թեև անուններ չկան, բայց պարզ է, որ այս խոսքերը ուղղված են «Մեղուի» և նրա խմբի դեմ: Այս հանգամանքը ի նկատի առած, հասկանալի են դառնում և հետևյալ տողերը.

«Ժողովուրդ, կամենում ես մի կուսակցություն կազմել, որ քեզ կծառայի և կհոգա քո օգուտները, ընտրե մարդիկ ամեն դասից, ամեն պարապմունքից: ամեն վիճակից»:

Հավատա՛, որ ընկերական ոգի իսկ այդ է նշանակում, բայց ոչ թե այն, որ քարոզում են մարդիկ, որք իրանք ընկերակցական ոգու ամենամեծ թշնամիներ են, թույլ չտալով ոչ մի շարժում, ոչ մի մրցում, որ դուրս է իրանց սահմանափակված համբարի օգուտներից, խեղդելով իրանց նախանձի մեջ

ամեն նոր օգտավետ ազգային երևույթը, որովհետև իրանք ընդունակ չեն նույնիսկ իրագործել:

Ընտրողներ, աշխատեցե՛ք շրջապատել ձեզ ազնիվ, ուսյալ, բայց ժողովրդին անկեղծ բարեկամ մարդիկներով»:

Նորից ժողովուրդը, նրա շահերը, նրան ծառայելը: Մինչև այդ ո՞վ էր ուշադրություն դարձրել այդ ժողովրդի վրա, ո՞վ էր դիմել նրան: Մինչև այդ գիտեին միայն, որ պետք է ընտրել մեծամեծներին, աղա, իշխան, հարուստ մարդկանց: Այժմ քարոզվում էր աղատ ընտրություն, հանձնարարվում էր կաստային նախապաշարմունքները ոտնակոխ անել և ընտրել անխտիր այն ամենքին, որոնք կարող են ծառայել ժողովրդի գործին:

Այս սկզբունքների վրա առաջ տանելով ագիտացիան, երիտասարդությունը ընտրության օրը հաղթանակ տարավ: Եկեղեցիներից ընտրված պատգամավորների մեծամասնությունը «Մշակի» մարդկանցից էր բաղկացած, ընտրվեց ինքը, Արծրունին, ընտրվեցին Բաֆֆին, Իզմայիլյանը, Սունդուկյանը և ուրիշները: «Մշակը» այժմ էլ ընտրված պատգամավորներին դիմեց, իրանց ցույց տվեց, թե ինչ է սպասում հասարակությունը նրանցից: Ներսիսյան դպրոցին նա հատկացնում էր ահագին դեր: «Այդ դերը, քահանաներ և ժողովրդական ուսուցիչներ պատրաստելը, միայն Թիֆլիսի համար նշանակություն չունի, այլ բոլոր առաահայերի համար»: Թիֆլիսի հայերին վիճակվել է այդ բարոյական ուժերի առաջնորդը հանդիսանալու բախտը, ապա ուրեմն, Թիֆլիսը պիտի արդարացնե ընդհանուրի ակնկալությունները:

«Ամբողջ հայությունը նայում է մեզ վերա. ցույց տանք, որ մենք արժանի ենք մեզ ընծայած հավատարմության: Թույլ չտանք ոչ ոքին ասել, որ մենք անհոգ ենք ազգային գործերի վերաբերությամբ և արժանի չենք նոցա»:

Թիֆլիսի ժողովուրդ, քեզանից և միայն քեզանից կախված էր ընտրել այնպիսի պատգամավորներին, որք ազնվաբար կլրացնեին իրանց պարտքը, քեզանից կախված էր ընտրել այնպիսի մարդիկներին, որք իրանց անձնական օգուտները և հակումները թողած, իրանց աչքի առաջ ունենային միմիայն ընդհանուր օգուտը»:

Իր կոչը «Մշակը» վերջացնում էր, պատգամավորներին ուղղելով այսպիսի խոսքեր.

«Մի՞թե մեր մեջ չի զարթնի ինքնասիրության զգացմունքի նշույլը, մի՞թե մենք և այս անգամ ընդհանուր գործի մեջ առաջվա տարիների պես մեզ անընդունակ կհայտնենք»:

Ո՛չ, այդ լինելու չէ: Մենք պիտի ցույց տանք, որ մենք գիտենք ուղղել մեր սխալները և անկեղծ սրտով խոստովանելով նոցա, չենք ընտրելու այն տեսակ մարդիկներին, որոնց առաջ ընտրում էինք, այլ կընտրենք ընդհանուր գործը առաջ տանելու ընդունակ անձերին, նոր ուժերով, նոր մարդիկներին, ժողովրդին և ժողովրդական գործին անկեղծ համակրող մարդիկներին»:

Սեպտեմբերի 10-ին սկսվեցին պատգամավորների պարապմունքները, որոնք տևեցին երեք օր: Ընտրությունները նույն հետևանքները տվին. Գրիգոր Արծրունին և նրա հետ աշխատող մի քանի մարդիկ հոգաբարձու ընտրվեցին: «Մշակը» հաղթություն էր տոնում: Իսկ «Մեղուն»... Հետաքրքրական է այժմ «Մեղուն» նայել:

«Մշակի» մեջ մենք չենք տեսնում ընտրությունների նկարագրությունը: «Մեղուն» է, որ «Հունար հունար իշուն» հոգվածի մեջ ներկայացնում է ծխական ընտրությունները ծաղրական դրության մեջ: Ինչպես երևում է, բավական ուժեղ ու աշխույժ է եղել երիտասարդության ագիտացիան: Եվ «Մեղուն» ծանր

հառաչում է, դանդաղաներ է անում: Ճարը կտրածի պես նա ծաղրում է Արեւունու արտասանությունը, դնելով նրա բերանում այսպիսի խոսքեր.

«Բարձրագույն ուսումը և կրթությունը արտասահմանյան կարող էին առանց գնահատվելու. հասկացան կնահատեցին: Եվ ինչպես կարող էր այս պիս կատարվել. բանը վաղուց սարկված էր այն անմիտ պատճենների և աղարկագլուխների դեմ»:

«Մեղուն» կանչում էր, թե ընտրությունները սարքված էին, թե կուսակցություն է կազմվել: Նա պարտք էր համարում զգուշացնել, խրատել, և ասում էր. «Հոգաբարձու ընտրվողը պետք է հոգավոր ճշմարիտ հայ մարդ լինի: Մ. Ֆրանսիացին, ո՛չ գերմանացին հոգավոր, ևս ավելի համաքաղաքացին (կոսմոպոլիտ), որքան էլ իբրև մարդ լավ լինի, օգտակար չէ հայ դպրոցին հետևաբար և հայ ժողովրդյան ներկա պարագաներում»: Իսկ Սենեքերիմ Արծրունին որ մասնագիտություն էր դարձրել «Մշակի» դեմ արշավանք մղելը, դրում էր.

«Ո՞ւմը հայտնի չեն այն խայտառակ միջոցները, որոնք մենք գործ դրինք պատգամավորներ և հոգաբարձուներ ընտրել տալու համար, այսինքն ներկայացուցիչներ ազգային կամ ժողովրդական համոզմունքների՝ այսպիսի մարդկանց, որոնք ըստ մեծի մասին Հայոց եկեղեցիների (Տփլիսի) ելք ու մուտքը չգիտեն, որոնք վաղուց է, որ կտրել են իրանց միության կապը ազգի հետ և որոնք ձգտում են դեպի օտարին և մեր այժմյան դրության մեջ մեզ վնասակար համաշխարհականությունը, չկամենալով մինչև անգամ հասկանալ ազգություն բառի նշանակությունը»:

Նշանավոր է այս բանակոխվել մի քանի կողմերով: Հայ պահպանողականությունը կռվելու մի նոր միջոց չէր գտնում, թեև կռվում էր վաղուց: Արեւունյացին, Նազարյանցին, Նալբանդյանցին և առհասարակ բոլոր նորերին մի ժամանակ անվանում էին լյութերական, աղանդավոր: Անցավ այդ ժամանակը: Այժմ այլևս կրոնով չէր կարելի վախեցնել. և պահպանողականները իրանց հակառակորդներին անվանում էին կոսմոպոլիտ, հոգով օտարացածներ: Գրեմսմենուն հին երգն էր, որի մեջ բառերն էին փոխվում ժամանակի հետ: Լյութերական, դիմադրելու զենքը միևնույնը մնաց մինչև այսօր էլ: Սենեքերիմ Արծրունին պահպանողականության ամենամեծ իմաստությունն էր արտահայտում, բարդելով հակառակորդների վրա այն ահավոր մեղադրանքը, թե նրանք եկեղեցի չեն գնում, եկեղեցու դռները չեն ճանաչում: Դա նշանակում էր, որ միայն եկեղեցի գնացողներն ունին իրավունք լավ, հասկացող հայ լինելու: Եվ այդ ողորմելի զենքը մնաց պահպանողականների ձեռքում և դրանից հետո, երկար ժամանակ, երբ հարց էր լինում ընտրությունների կամ առհասարակ ազգային-վարչական գործերի մեջ ձայն ունենալու մասին:

Կուսակցություն, կանչում էին «Մեղուն» մարդիկ մի տեսակ սարսափով կարծես կուսակցությունը մի հրեշ էր, որ պիտի զողացներ նրան մեր մեկ բերող երիտասարդներին: Գրիգոր Արծրունին «Մեր կուսակցությունները առաջնորդողով բացատրում էր, որ կուսակցությունը ոչ միայն սարսափ ազդող մի բան չէ, այլ անհրաժեշտություն կյանքի մեջ:

«Ով ծանոթ է փոքր ի շատե պատմության հետ, պիտի ճանաչէ, թե կուսակցությունները կազմվում են միայն այն ժամանակ, երբ հասարակությունը քաղաքակրթվում է: Կուսակցությունները մի հասարակության մեջ կյանքի նշան են: Կուսակցություն բառը (partei) լատինական pars բառից, նշանակում է մաս կամ կազմ: Նա ուրեմն ժողովրդի մի խումբ է (մի մաս է), որ մի տեսակ ուղղություն ունի: Կուսակցությունը միշտ կարող է առանց սխալվելու հպարտությամբ ասել. ես ազգի մի մասն եմ կազմում:

Այն երկրներում, որտեղ բոլորովին ճնշված է քաղաքական և հասարակական կյանքը, որտեղ տիրում է կատարյալ անտարբերություն զեպի հասարակական գործերը, որտեղ արգելված է մի խումբ մարդիկների ժողովելը, գառելը, խոսելը, այնտեղ չկան կուսակցություններ: Բոլոր այն ազգերի մեջ, որոնք քիչ շատ քաղաքական կյանքին ընդունակ են, հեշտությամբ կազմվում են կուսակցությունները:

...Զպատկանել ոչ մի կուսակցության, բոլորովին պատիվ չէ բերում ոչ մի քաղաքացու: Ոչ մի կուսակցության չպատկանել, նշանակում է ավելի եսական, կենդանական կյանք վարել և ոչ թե հասարակական»:

Բացատրելով այնուհետև կուսակցությունների բնավորությունը, Արծրունին դալիս դիմում էր մեր կյանքի մեջ նկատվող շարժումներին:

10—15 տարի առաջ, ասում է նա, Թիֆլիսի հայ հասարակական կարծիքը «հին, ամենափտած սերունդի» սեփականությունն էր: Ժողովուրդը նախապաշարված էր ամեն մի նորության դեմ: Ռուսաց համալսարանները ավարտած երիտասարդները փոքր առ փոքր սկսեցին հավաքվել իրանց հայրենիքում, փորձեցին կազմել կուսակցություն և գործել պառավների դեմ:

Երիտասարդներին անվանում էին լիբեր, պրոտեստանտ, ազգ քանդող, ազգատյաց, աշխատում էին նվազեցնել նոցա պատիվը հասարակության մեջ: Երիտասարդները կատարյալ իրավունքով վրդովվում էին այդ մեղադրանքների պատճառով. նոքա ասում էին՝ մենք ցանկանում ենք միայն առաջադիմություն և ավելի ուշին... նոքա իրավունք ունեն, և շատ լավ արեցին, որ խելցին պառավների ձեռքից հասարակական կարծիքի իշխանությունը:

Ժամանակն անցավ. հասարակական կարծիքը, դպրոցները, օրագրությունը այդ մարդիկների ձեռքումն են այժմ, նոքա բռնեցին պառավների տեղը... Բայց ի՞նչ արեցին նոքա այն ժամանակ... Նոքա հանգստացան իրանց հաղթությունից հետո, այն օրից ետ նոցանից ոչ մինք իր ձեռք չառավ ոչ մի գիրք, ոչ մի օրագիր, որ շարունակե կարգալ, զարգանալ: Դասերը տալիս էին դպրոցներում դրամական վարձատրություն էլ ստանալով, բայց ոչ մի գիրք էլ չէին կարդում դասատուության նոր մեթոդների վերա, ոչ մի խրատ չէին կամենում ընդունել այսինչ կամ այնինչ վերանորոգության վերա: Գիշերները անքուն անցկացնելով թուղթ խաղալու, նոքա հավատացած էին, որ ինչպես որ լինի, մյուս օրը հորանջելով դաս կտան և կստանան իրանց ոտճիկը, հավատացած էին, որ հասարակական կարծիքի վրա ազդել չէ կարող ոչ մի նոր խումբ, նոցանից չէ կարող խել հասարակական կարծիքի մենավաճառը...

Հանկարծ կազմվեցավ ժողովրդական մարդիկներից մի կուսակցություն... Եմանապես իրանց հայրենակիցներին լուսավորելու նպատակով, և ի՞նչ է ներկայանում մեր աչքերին... Միևնույն մարդիկը, որք կատարյալ իրավունքով վրդովվում էին, երբ պառավները նոցա հալածում էին... միևնույն մարդիկը այժմ, նշանակությանը հասնելուց հետո, մոռանալով իրանց անցյալը, միևնույն անամոթ միջոցներն են գործ դնում նոր կազմված կուսակցության վերաբերությամբ... սուտ լուրեր, բամբասանք, հայհոյանք, ամենակեղտոտ ինտրիգներ, գիտության զաղափարի պախարակելը, առաջադիմության նշույլների ոտնակոխ անելը...

Մեր այս գործի առաջին հատորում մենք մանրամասն նկարագրել ենք վաթսուհինյակից թվականների մեր այն երիտասարդությունը, որ գործում էր Թիֆլիսում: Դա Մոսկվայի հայ երիտասարդությունը չէր, առաջադիմական, եվրոպական քաղաքակրթության երկրպագու Թիֆլիսը մեր պահպանողական

նության նոր կերպարանափոխությունն էր ներկայացնում վաթսուհակա թվա-
կաններին. դա նույն ազգամուկ-կրոնական ուղղությունն էր, բայց ավելի կըրթ-
ված, դարդացած: Եվ այս պատճառով զարմանալի չէ, որ այդ սերունդը հա-
լածում էր «Մշակի» մարդկանց: Արծրունին այդ սերունդը շարունակողը չէր:
Այլ Մոսկվայի ազատամտության զարգացումը հայկական հողի վրա: Այս
հանգամանքը, այս պատմական հոսանքների հաջորդականությունը, Արծրու-
նին, իհարկե, չէր նկատում իր առաջին իսկ քայլերից: Հետո պարզվեց ամեն
ինչ: Բայց նշանավոր է, որ Արծրունուն այնպես էր թվում, թե ընդհարվում են
Թիֆլիսում՝ ոչ այնքան մեղանում գոյություն ստացած հոսանքները, որքան
կրթության սիստեմները: Ռուսաստանում ուսում ստացած երիտասարդությու-
նը անհաշտ է արտասահմանյան կրթություն ստացածների հետ, այսպես էր
ձևակերպվում թշնամությունը: Գուցե այդ իսկ ժամանակներում շատ փաստեր
կային, որոնք այդպես էին թելադրում. բայց արտասահմանյան և ռուսական
կրթության փոխադարձ թշնամություն՝ դա մշտական, հաստատ, անխուսա-
փելի երևույթ չդարձավ մեղանում և չէր էլ կարող դառնալ: Այսպես թե այն-
պես, Արծրունին արդեն աղանդավորի հիացմունքով էր վերաբերվում արտա-
սահմանյան և մանավանդ գերամանական կրթությանը: Եվ իր վերահիշյալ
հոգվածը վերջացնում էր այսպես.

«Զգուշը կացեք, պարոններ, եթե ոչ ժամանակով կփոշմանեք: Կամ հե-
տևեցեք մեզ, կամ սուս կացեք... Տեսնո՞ւմ եք արևմուտքում եվրոպական
լուսավորության նշույնները: Այս փոքրիկ սև բիծը կարող է դառնալ մի սար-
սափելի ամպ: Եվրոպայից վերադարձած, լուսավորության աղբյուրի մոտ
ուսում առած, ճշմարիտ գիտական և աշխատասեր մարդիկների թիվը օրեցօր
կշատանա: Այսօր երկու երեք են, վաղը կլինեն տասը մեկ էլ օրը քսան...»

Դրանից առաջ էլ Արծրունին «Լուսավորության նվիրակները» հոգվածում
(№ 15), որ նվիրված էր Գերմանիայում ուսում առնող երիտասարդներին, իր
ամբողջ հույսը դնում էր արտասահմանցիների թվի ավելանալու վրա:

«Մեզ մնում է,— ասում էր նա,— թե՛ հիների, թե՛ հասարակության, թե՛
նորերի հետ գործը փորձելուց հետո, ասել մեա՞ք բա՛ւ և մտա՞վը ավելացնե՞լ
առնավիտյան... Օտար երկրումը ձեր ճանապարհը բաց է, ձեզ առաջարկվում
են պաշտոններ և պարապմունք... Բայց որովհետև ձեզ մոտ խոսքը և գործը
համաձայն են, դուք պիտի գաք, որ կովեք: Փոքր թվով լինելով, դուք կհաղթե-
վեք, որովհետև տգիտության տարրի ընդդիմության ուժը դեռևս շատ զորեղ
է... Միայն բազմաթիվ լինելով, կամ գոնե մի խումբ կազմելով, լուսավորու-
թյան նվիրակները կարող են հուսալ, թե կոփվը հաջողակ կլինի»:

Այսպես էր թվում առաջին քայլափոխում, այսպես էր խոսեցնում ան-
սահման հավատը դեպի արտասահմանյան կրթությունը: Փորձ դեռ չկար:
Բայց փորձը կլինի շուտով, և Արծրունին կհամոզվեր, թե որքան ինքը սխալ-
ված է եղել իր ջերմ հավատի մեջ: Արտասահմանը բացառություն չէր. այն-
տեղ էլ պատրաստվում էին զանազան տեսակ մարդիկ և դրանցից շատերը
պիտի գային հայրենիք ոչ թե կովելու հնության դեմ, այլ ուղղակի այդ հնու-
թյան, հետամնացության շարքերը մտնելու համար...

Իսկ մինչև այդ, Արծրունին մեր ցուրտ ու անհրապույր իրականության
մեջ ոգևորվում էր այն հավանականությամբ, թե Եվրոպայում գինվորներ են
պատրաստվում և մինչև նրանց գալը նա ինքը, համարյա մենակ, կոփվ էր
հայտարարել և առաջ էր տանում նրան: «Էլ չենք հավատում» առաջնորդողի
մեջ նա մի զարմանալի ուժեղ ոճով դատափետում է հակառակորդներին և
ցույց է տալիս, որ այլևս ոչինչ համեմաշխություն չկան չէ կարող:

«Մենք հավատում էինք ձեզ, որ դուք ուսումնական, գիտնական, առաջա-
դեմ, գործունյա մարդիկ եք, բանի որ հեռվից էինք նայում ձեզ վերա, բանի որ
ինքներս այնքան զարգացած չէինք, որ ձեզ քննադատենք»:

Այժմ է՛լ չենք հավատում:

Մենք միամտաբար հավատում էինք, որ դուք օրագրության վերաբերու-
թյամբ ձեր կարողության չափ արդյունաբերում եք նոր մտքեր, առաջ եք
բերում նոր կենսական պահանջներ... Բայց դժբախտապես համոզվեցանք, որ
ձեր գործունեությունը ոչ թե օգտավետ չէ եղել, ոչ թե ապարդյուն է անցել,
այլ վերին աստիճանի վնասել է, որովհետև զգվանք է ծնել ժողովրդի մեջ
դեպի տպած խոսքը առհասարակ և դեպի լրագրությունը մասնավորապես:

Այժմ է՛լ չենք հավատում:

Մենք կարծում էինք, որ դուք ընդունակ եք կենսական պահանջների վե-
րաբերությամբ ծանր ու օգտավետ հետազոտություններ անել, բայց անդադար
պատահելով ֆարզների և ոչ մի հետազոտություն, ոչ մի նոր ինքնուրույն
միտք չգտնելով, համոզվեցինք, որ ձեր գրվածքների մոթ լինելու պատճառն
է մի բարի ցանկություն մտքերի ազդատությունը լեզվի ձևերով ծածկելու:

Այժմ է՛լ չենք հավատում:

Բարոյականության վերա ձեր քարոզները կարդալով, մենք հավատացած
էինք, որ իրանք քարոզիչներն էլ պիտի բարոյական լինեն: Բայց մաքուր
խղճմանքով հրապարակապես անվանում ենք ձեզ անբարոյական, որովհետև
ձեր խոսքի և գործի մեջ միշտ անհամաձայնություն և հակառակություն ենք
տեսնում: Դուք դասատվություն անելով, նոր գիրք չէիք կարդում, հոգվածներ
և քարոզներ գրելով ինքներդ չէիք հետևում գիտության առաջադիմությանը,
քարոզում էիք լույս, լուսավորություն, առաջադիմություն, բայց հասարակու-
թյան մեջ նոր հայտնվող ուժերը ձեր նախանձի մեջ ատելությամբ խեղ-
վում էիք:

Այժմ է՛լ չենք հավատում:

Դուք ձեզ նորանով կարդարացնեք, որ այդ նոր հայտնվող ուժերը փո-
խանակ ձեզ հետ բարեկամանալու, հենց սկզբից պատերազմեցին ձեզ հետ,
հակառակեցին ձեզ... Բայց մի՞թե դուք երեխայի միամտությամբ կարծեցիք,
որ նոր միտքը կարող է չպատերազմել հինի հետ:

Մենք ձեզ այդքան միամիտ չէինք կարծում և համոզված էինք, որ դուք
տակա՛նում եք այս տարրական ճշմարտությունը:

Այժմ է՛լ չենք հավատում:

Մենք միայն մի բանի դեմ մինչև այժմ չհամարձակվեցանք խոսել, այն
է ձեր լեզուի հմտության վերա: Բայց երբ համոզվեցանք, որ լեզուի գիտող-
ները մոթ, անհասկանալի, ձանձրալի են գրում, երբ ձեր գրվածքները շարու-
նակ կարդալով, ոչինչ չսովորեցանք և ոչինչ չհասկացանք, երբ կարդացող
ժողովրդից ձեր լեզուի հմտության գովասանություններ լսելով հետաքրքրե-
ցանք հարցնել, թե ինչպես է հավանում նա միտքը և պատասխան ստացանք,
որ միտքը չեն հասկանում:

Այժմ է՛լ չենք հավատում:

Եվ այս կուսակցությունը, որի դեմ ուղղված էին այս համարձակ, անխնա
մեղադրանքները, աշխատում էր պաշտպանվել, հակահարվածներ տալ: Բայց
ինչպես: Հայ կոսմոպոլիտների, հայ եկեղեցու դոմները չճանաչող նորերի դեմ
կազմած իր ահագին մեղադրական ճառի մեջ «Մեղուի» սյուներից մեկը,
մենք երբիմ Արծրունին, ասում էր. «Մենք հայերս չենք կարող լինել մեր կար-
ծիքների մեջ ծայրահեղ, որովհետև մենք ոչինչ չունենք զոհաբերությանց

համար, ոչինչ, բացի մեր անհատական գոյությունը»։ Սրանից դենը ալիս չէ կարող գնալ պահպանողական անշարժությունը և մտավախության այլ քվինտ-էստինցիան շատ լավ ապացույց էր, որ Արծրունին իրավունք ուներ խփելու պահպանողականության դեմքին՝ «Այժմ է՛լ չենք հավատում»։ Զպետ էր հավատալ, չէր կարելի հավատալ։ Եվ պահպանողականության այդ հիման դոտ հարձակումները մի-մի առիթ էր Արծրունու համար՝ դուրս բերել մեր ազգային վատ հատկությունները հրապարակի մեջ։

Այսպես, հոգաբարձական ընտրությունների միջոցին Պետրոս Սիմոնյանցը տպեց «Մեղուի» մեջ մի նամակ, որ պարունակում էր ինչ-որ մուլականարկներ Արծրունու տեսչության մասին Մարիամյան և Գալանյան դպրոցներում: Այդ ակնարկներից կարելի էր հետևեցնել, թե Արծրունին ինչ-որ շահամուլ ձգտումներ է ունեցել: Արծրունին պատասխանեց Սիմոնյանցին: Բայց բանը այդ պատասխանը չէ: Երևույթը առիթ տվեց նրան գրել՝ «Արի՛ խալտառակներ» գեղեցիկ առաջնորդողը: Այդտեղ նա խոսում էր ազգային արատների մասին: Ասում են, թե ստոր հատկությունները՝ խաբեբայությունը, անազնվությունը, խարդախությունը հատուկ են քաղաքակիրթ ազգերին. չգարգացած, նահապետական ազգերը պարզամիտ են: Սա բնդհանուր համոզմունք է, բայց անհիմն համոզմունք:

«Շատ հեշտ է մի բանի մեջ համոզված մնալու, ասում է Արծրունին, հարկավոր է միայն փակել աչքերը ու բամբակ կոխել ականջների մեջ, և դու հավաստի կարող եք ասել, որ ձեր համոզմունքին հավատարիմ կմնաք...

Ամբողջ մարդկությունը այդպես էր գործում պատմության ամբողջ ընթացքում ամեն նոր, առաջադեմ, լուսավոր, նորոգիչ երևույթի վերաբերյալ: Իսկ չեմ կամենում լսել, և չեմ լսի. չեմ կամենում տեսնել, և չեմ տեսնի...»:

Հին և միջնադարյան մարդկության պատմությունից վկայություններ բերելով, որոնք հաստատում են, թե ստոր հատկությունները, ընդհակառակը, հատուկ են տղիտության և անդարգացած մտքին և հետզհետե չքանում են, երբ մի ազգ քաղաքակրթության աստիճաններով բարձրանում է, նա բերում մի այսպիսի համեմատություն.

«Լուսավորված, մանավանդ ռամկապետական ոգով կրթված ազգությունները ուրախանում են, երբ իրանց մեջ նոր երևույթ են տեսնում, նոր ուժ են նշմարում, աշխատում են ամեն միջոցներով օգնել, նպաստել այդ նոր հայտնվող հասարակական զորություն, պարապեցնել, բարձրացնել, գործ դնել նորան, որ ոչ մի հասարակական թարմ գործիչ կորած, անպետք չմնա մարդկային հասարակության համար»

Մեղանում, ընդհակառակն, այն որ հին է, սպառված է, անպետք է, այն որ ցած է, անազնիվ է, նա լավ է, օգտավետ է համարվում, որովհետև մեկը ինքնեքս լի ենք պակասություններով և կարող ենք միայն մեզ նման զորություն թյան հետ հարմարվել:

Նոր հայտնվող, թարմ, կենդանի, զորեղ երևույթը ձեր մեջ նկատելու
պես, իսկույն ծնվում է ձեր մեջ հետագա գովելի զգացմունքը,— արի՛ խալ-
տառակենք այսինչ նոր մարդին, կամ այսինչ նոր երևույթը...»:

Այնուհետև Արծրունին տալիս է մի պատկեր, որ, համաճարար, իր կյանքից է վերցրել: Ինչպես երևում է, Թիֆլիս վերադառնալու առաջին ժամանակը, Գալանյան և Մարիամյան ուսումնարանների իր տեսչության հանգամանքներն են խոստով հետևյալ տողերի մեջ.

Շնախ և առաջ բարեկամամանում են անձի հետ, շողորորթում են նո-
րան, ցույց են տալիս, որ կամենում են անպատճառ նորանից օգուտ քաղել...
Քեզ գրավում են, գովում են, տալիս են պարապմունք, գուցե պաշտոն, միև-
նույն ժամանակ քեզ վերա բարձում են անթիվ պարտավորություններ և շեն
տալիս ոչ մի իրավունք... Որ դու իրավունքները չես ստացել ունենալով շատ
պարտավորություններ, այդ դու ուշ ես նկատում, դու պահանջում ես քեզ
մամար իրավունքներ... աղաղակ, աղմուկ, անբավականություն, «մենք հա-
վասարություն սիրող մարդիկ ենք, մենք չենք կարող տանել միապետական
ազդեցությունը»։ Քեզ կտան պաշտոն, քեզանից կպահանջեն պարտավորու-
թյուններ, և միևնույն ժամանակ կաշխատեն վիրավորել, անբավականություն
գրել, մինչև որ կզգվես։ Այն ժամանակ նոքա իրանց նպատակին հասած են,
այդ մարդը անընդունակ է։ Քեզ կտան մի պարապմունք, կհանձնեն մի հիմ-
նարկություն կառավարելու, բայց միևնույն ժամանակ չեն տա նյութական ոչ
մի միջոց։ Նյութականից զրկված դու իհարկե ոչինչ չես կարողանա անել, և
կորա իրավունք կունենան ասել, նա անընդունակ է... մենք սխալվեցինք»։

Սրանք, այո՛, մեր բարքերն են: Եվ այդ բարքերի ամբողջ դառնությունը անձամբ, թեև շատ կարճ ժամանակով, փորձած Արծրունին այսպես էր վեր-բացնում իր այդ հողվածք.

«Եկե՛ք, եկեք նոր մարդիկ, եկեք ձեր ուսմամբ, համոթյուններով, բերե՛ք այստեղ ձեր անխոնջ աշխատանքով համբերողությամբ վառտակած գիտությունը, ազնվությունը, բերե՛ք Եվրոպայից վսեմ մարդասիրական մտքերը, ձեր սրտերի մեջ հավատ դեպի լուսավորության առաքելությունը. եկե՛ք որդիքը ձեր ծնողների մոտ, մտե՛ք ձեր քաղցր ընտանիքը, վերադարձե՛ք ձեր վայրենիքը, ձեռք մեկնեցե՛ք ձեր սիրելի հայրենակիցներին... մենք գիտենք ինչ կանենք... Մենք միմյանց արդեն սոված ունենք մի կախարդական խոսքը, որի դեմ չէ կարող գիմանալ ոչ մի բարոյական ուժ... աբի՛ առան էլ խայտառակեմք»:

Այսպես ահա, բանակովը Արծրունուն միայն օգնում էր հասարակական պակասություններ գտնելու և նրանց հրապարակում դատափետելու համար։ Ուայց չէ կարելի ասել, թե Արծրունին գոհ կարող էր մնալ իր հակառակորդների գործ դրած միջոցներից։ Ինչպես «Հայկական աշխարհում» նա շարունակ պահանջում էր, որ մտքերի փոխանակություն տեղի ունենա մեղանում, որ մի դրողի մտքերը քննադատեն մյուս գրողը, այնպես էլ «Մշակի» մեջ նա շատ անգամ էր կրկնում, որ բանակովը հարկավոր է, որ նա անհրաժեշտ է՝ ճշմարտություններ պարզելու համար։ Լինելով այդպես, լինելով մի ուժ, որ մտքերի ընդհարում էր առաջացնում, մի ուժ, որի վերաբերմամբ չէին կարողանում անտարբեր մնալ ժամանակակիցները, Արծրունին, իհարկե, չէր ասում, թե կովը կարելի է մղել բոլոր միջոցներով։ Նա պահանջում էր, որ հակառակորդը լինի ազնիվ, խոր ու լուրջ մտածող, որ դատողություն և քննություն ձևը լինի շիտակ։ «Մեղուն» այդպես չէր կարողանում մարտնչել «Մշակի» դեմ և հարձակումը, բանակովը հասկանում էր անձնական վիրավորանքի, հայհոյանքի մտքով։ Մենք տեսանք, որ նա ծաղրում էր, օրինակ, Արծրունու արտասանությունը. ֆելիետոնիստ Չաքուճի խայթոցներին նա պատասխանում էր, բերելով այն, որ նա բնական պակասություն ունի, այն է, որ նրա մի ոտը կարճ է։ Այդպիսի բաների դեմ Արծրունին հարկավոր էլ չէր համարում խոսել։ Նա կովում էր աղելի այն միջոցների դեմ, որոնցով հակառակորդները աշխատում էին ծուռ մեկնություն տալ իր մտքերին, աղավաղել

աղճատել իր ասածները: Պոլեմիկական անբարեխղճության օրինակները նա բացատրում է՝ «է՞դ էր պակաս» առաջնորդողի մեջ (№ 41):

Ամբողջ 1872 թվականի ընթացքում «Մեղուի» էջերից «Մշակի» դեմ կոպեղու ամենամեծ եռանդը ցույց էր տալիս փաստաբան Սենեքերիմ Արծրունին: Նա նոր էր սկսել գրել և իրան հայտնի դարձնել ուզում էր համարյա միմիայն բանակալի մեջ, ուրիշ նյութեր նա չունեւ: Եվ ահա Գրիգոր Արծրունին այդ հոգովածով դալիս էր ցույց տալու, թե մի նոր շարիք էլ է ավելացել հայոց մամուլի մեջ: Կային մինչև այդ երկու շարիք: Մեկը բարոյականության քարոզն էր, մյուսը փտած ճարտասանական մեթոդը: Իսկ ո՞րն էր այդ երրորդ նոր շարիքը:

«Ընթերցող,— ասում էր Գրիգոր Արծրունին,— դուք գիտե՞ք ինչ է փաստաբան (ադվոկատ): Դուք մի քրեական գործ ունեք կամ մի քաղաքական վեճ. դուք գալիս եք փաստաբանի մոտ և խնդրում եք նորան դատաստանի առաջ պաշտպանություն ձեր հակառակորդի դեմ: Ձեր հակառակորդը նույնն է անում: Երկուսն էլ համոզված են, որ արդար են, կամ գոնե ձևանում են իրանց այս բանի մեջ համոզված: Մինը ասում է սե, մյուսը՝ սպիտակ, և փաստաբաններից մինը պիտի աշխատե ապացուցանել, թե գործը սե է, մյուսը՝ թե նա սպիտակ է:

Բայց որովհետև միևնույն բանը չէ կարող թե սե, թե սպիտակ լինել, ուստի փաստաբանին մնում է ապացուցանել, որ նա ոչ սե է, ոչ սպիտակ թեև սե է, բայց միևնույն ժամանակ սպիտակ է, կամ ավելի լավ ասենք, թեև սպիտակ չէ, բայց սե էլ չէ և այլն»:

Սա փաստաբանական մեթոդ է: Ինչո՞ւ է այդպես: Ծիշտ գիտության մեթոդը այն է, որ նախ կատարվում են հետազոտություններ, ապա միայն դրանցից հանվում են եզրակացություններ, հետևանքներ: «Փաստաբանը ընդհակառակն, նախ և առաջ իրան մի նպատակ, մի հետևանք է նշանակում և հետո նոր սկսում է պտռել, որոնել ապացույցներ, այն հետևանքին հասնելու համար»: Այս իսկ փաստաբանական մեթոդը գործադրվում է և գրականության մեջ:

«Ասենք թե ես հանձն եմ առել կրիտիկայի մեջ պաշտպանել «Մեղուի» «Մշակի» դեմ, ես փաստաբան լինելով, ակամա ենթարկվում եմ իմ սովորական մեթոդին. ես չեմ կարող հետազոտել «Մեղուի» և «Մշակի» արժանավորությունները ու պակասությունները, որովհետև ես հետազոտելու նպատակով չեմ հանձն առել կրիտիկը, այլ այն նպատակով, որ ապացուցանեմ, թե «Մեղուն» լավ է, քան թե «Մշակը»... Վաղը դուցե քամին փոխվելով, ես նույն ճարտարությամբ կսկսեմ ապացուցանել, թե «Մշակը» լավ է «Մեղուից»...»

Ադվոկատ կրիտիկոսին հաբիավոր է ապացուցանել, որ մեղանում է կարող հաստատ ուղղությամբ մի կուսակցություն կազմվել, նորա համար իր գործը ապահովել համար, անպատճառ հարկավոր է այդպիսի բան ապացուցանել: Նա չէ կարող հետազոտել, որովհետև, եթե ճիշտ մեթոդը գործ դնելով, նա սկսեք հետազոտել, գուցե կգտնեք, թե կարող է կազմվել կուսակցություն և գուցե կտեսնեք, որ արդեն կազմվեցավ, բայց նորան անպատճառ հարկավոր է ապացուցանել, որ չկա... ուստի նա իր դատողությունը նորանով է սկսում, որ մեղանում եղած ուսումնարանները և կրթությունը չէին կարող այնպիսի մի հաստատ ուղղություն տալ, որ կազմվեն համոզմունքները, բայց որովհետև միևնույն ժամանակ կուսակցություն կազմելու համար պիտի շատ մարդիկ լինին, ուրեմն ուսում համալսարաններից դուրս եկած մարդիկը

կարող են կազմել մի հաստատ կուսակցություն, ավելի բազմաթիվ լինելով, քան թե արտասահմանից եկածները:

Նա չէ ապացուցանում, թե կա կամ չկա... բայց նա ապացուցանում է, որ չէ կարող լինել, որովհետև հարկավոր է նորան ապացուցանել, որ չկա... և այլն...»:

Այդ հոգովածին Սենեքերիմ Արծրունին պատասխանեց մի ահագին հոգովածով, որ բռնում էր «Մեղուի» բանասիրական բաժնի ամբողջ շորս երեսները: Բայց ի՞նչ էր նա ասում: Այն, որ ամենահին ժամանակներից եղել են փաստաբաններ, որոնք ճառեր էին ասում բարձր ոճով, որ փաստաբանների մեջ եղել են երևելի գործիչներ, գրողներ, որ փաստաբանները դատարաններում այս էին անում, այն էին անում: Հարցը գրականության մեջ գործադրվող փաստաբանական մեթոդի մասին էր, իսկ նա փաստաբանական դասակարգի մասին էր խոսում, կարծես հարց կար փաստաբանների լինելու կամ չլինելու մասին, կարծես ասված էր, թե փաստաբանը չէ կարող լավ գործիչ, երևելի գրող լինել: Եվ «Մշակը» շնորհակալություն էր հայտնում Սենեքերիմ Արծրունուն, «որ նա իր հոգովածով հաստատեց մեր ասածը ադվոկատական գրականության մեթոդի վերա»: Եվ այդ նկատողությունը «Մշակը» վերջացնում էր մի ռուսերեն ասացվածքով՝ «Мы про печку, он про свечку»: Եվ իրավ, «Մեղուի» դադմագիտական հմտության ամենամեծ մասը նման էր այս ասացվածքին, որի բառացի թարգմանությունն է. «Մենք վառարանի մասին ենք խոսում, նա՝ ճրագի մասին»...»:

IV

Ոչ միայն բանդել, այլև շինել: Ի՞նչ է խմբագիրը: Հետազոտություն և ոչ լարոգ: Ներգործական լրագիր: Մայրենի լեզուի հարցեր: Մի ուսերեն բողջուր մեծ և փոքր ազգերի մասին: Արժեքներ պատասխան: Բանակոթիվ ուս լրագիրների դեմ: Հայի բշտամին: Ինքնագնություն մեծ սկզբունք: Հայ կինը: Անհատի զարգացման օրենք: Թատրոն: Ինքնուրույն գրականության պահանջ: Կուսիկական և ռեալական ուսում: «Մեր տնտեսական ապագայ»: Հայերի վաճառականական դերը: Փոխադարձ ինքնօգնության սկզբունք: Գյուղացին, վաշխառություն, սպառողական ընկերություններ, փոխատու-խնայողական գանձարաններ: «Ներքին տեսություն» բաժինը: Վաճառականություն, գործաբանական կյանք, մանր արդյունաբերություն, պրոլետարիատ, օտար դրամադուլներ, մրցության ուժը:

Մինչև այստեղ մենք տեսանք Գրիգոր Արծրունու գրվածքների մի կողմը միայն՝ պատերազմ այն ամենի դեմ, ինչ փտած է, անշարժ է հայոց կյանքի մեջ, ինչ խռչընդոտ է հանդիսանում առաջադիմության, քաղաքակրթության գործում: Պատերազմը առաջին իսկ քայլից հայտարարվում է, ինչպես տեսանք, այն տարրերի դեմ, որոնք հասարակության մեջ դեր են կատարում, բայց անբարեխիղճ են, պարտավորություններ չեն ճանաչում, հետևաբար և կատարում են միայն բացասական դեր: Ո՞վ էր, որ դուրս էր մնում այդ պատերազմից. ո՞վ էր, որ հարվածների չէր ենթարկվում: Այդ էլ մենք տեսանք՝ բուն ժողովուրդը: Ժողովուրդը մեղավոր չէր. նրա արատները շատ էին, բայց առաքինություններն էլ շատ էին. նա տգետ էր, անպատրաստ, տնտեսական վատ պայմանների մեջ ճնշված, ահա՛ նրա արդարացումը: Նա պահանջում էր

ծառայություն կարող մարդկանց կողմից, կարող էր օգնություն Եվ Երկրի ծառայում նրան, ով կարող էր օգնել, բայց չէր օգնում, նա այն փոստովն ասակար ուժն էր, որի դեմ Արծրունին պատերազմում էր:

Սակայն միայն պատերազմը, միայն հարձակումներն ու բանակիվը չէին Արծրունու գործը: Թշնամիներն ասում էին, թե նա քանդում է ամեն ինչ: Նշանակում էր, որ նրանք միայն մի կողմն էին տեսնում: Քանզի ու միայն ավերակներ փռել և բավականանալ դրանով, լինում են, այո՛, այդպիսի գրական գործիչներ էլ: Բայց Արծրունին այդպիսիներից չէր: Շարունակելով հետևել նրա առաջնորդողներին, մենք ահա այժմ կտեսնենք, որ նա միայն կռիվ չէր մղում, այլև մտքեր, գաղափարներ էր արժարժում:

Ամենից առաջ տեսնենք, թե ինչպես էր Արծրունին հասկանում խմբագրի պաշտոնը («Ինքնակոչ խմբագիր», № 3):

Լինելով մի լրագրի խմբագիր, նշանակում է մի հասարակական պաշտոն հանձն առնել: Հասարակական պաշտոնը երկու ճանապարհով է ձեռք բերվում, կամ հասարակությունն է ընտրում, կամ իշխանությունն է նշանակում: Իսկ խմբագիրը... ո՞վ է նրան ընտրում, ո՞վ է նրան նշանակում: Ոչ ո՛ք: Խմբագիրը ինքն է դուրս գալիս հասարակական պաշտոն ստանձնելու: Նա, ուրեմն, ինքնակոչ է: Բայց ի՞նչ է այդ ինքնակոչ պաշտոնյան: Կարծում են, թե նա հասարակության դաստիարակիչն է: Բայց դա մի ծիծաղելի հավակնություն է: «Այդպիսի մարդից ես կհարցնեի. Արդո՞ք ո՞վ է իրավունք տվել քեզ ժողովրդի դաստիարակչի պաշտոնը սեփականացնելու»:

Խմբագիրը, հասարակական այդ ինքնակոչ պաշտոնյան, դաստիարակիչ չէ: Ապա ի՞նչ է: Եթե հիշում եք, Արծրունին «Հայկական աշխարհի» մեջ էլ հարևանցիորեն շոշափել է այդ հարցը: Այն ժամանակ նա խմբագիր չէր, բայց իբրև գրող ասում էր, որ իր դերը հետազոտողի դերն է: Նույն այն սկզբունքը նա արժարժում է այժմ իբրև խմբագիր:

«Մեր դարում առաքյալներ և մարգարեներ չկան: Մեր դարը աշխատողների դար է: Մարդիկ, որոնք հավատում են իրանց բարձր կոչմանը, կամ ինչպես ասվում է, իրանց գործունեության մեջ ուղեկից են համարում իրանց բարի աստղը, այդպիսի մարդիկ ծիծաղելի են թվում տասն և իններորդ դարի համար: Այժմ հարկավոր են մեզ այնպիսի մարդիկ, որոնք ոչ թե երկնային ոգով շնչավորված գալին քարոզելու խավարը փարատելու համար, այլ մշակներ, որոնք աշխատել են հարմարվելով ժամանակակից պահանջներին»:

Ո՛չ, հասարակական դաստիարակությունը պետք է սպասել նույնիսկ հասարակությունից. նա ինքը պիտի դաստիարակվի, և մասնավոր մարդը, խմբագիրը, պետք է ուրիշ կերպ հասկանա իր պաշտոնը: Խմբագիրը հասարակական ասպարեզում պիտի լինի նույնը, ինչ է բնագետը բնական հարստությունների հետազոտության ասպարեզում: Ինչպես բնության մեջ, այնպես էլ հասարակության մեջ կան քնած մտավոր ուժեր, քնած գործություն, քնած հարստություն, մտավոր անմշակ, հում նյութ:

«Գրագետից, լրագրի խմբագրից պիտի պահանջենք, որ նա հետազոտի հասարակական հողը, քննի նորան կաղնող մասերը, զարթեցնի քնած մտավոր գործությունը, հարուցանի մտավոր հարուստ հանքերի արդյունաբերությունը...»

Ամոթ է այն խմբագրությանը և խմբագրին, որ երկար ժամանակ հրատարակելով մի պարբերական գրված, չկարողացավ զարթեցնել ընդունակություններ, իր շորս կողմը կազմել տաղանդներ, կրթել գրողներ:

Ողորմելի է այն օրագիրը, որը տասը տարիից ավելի հրատարակվելով, կարողացավ հետադուտել հասարակական հողը և նրա մտավոր հանքերի խորքից յուրացնել ինքնուրույն արդյունքներ, զարթեցնել ինքնուրույնությունը»:

Այս տողերը, որոնք լույս տեսան այն ժամանակ, երբ «Մշակը» քսան տարեկան մի ծնունդ էր, չափազանց նշանավոր են: Երիտասարդ խմբագիրը որքա՛ն գեղեցիկ կերպով հասկացել էր նախ և առաջ իրան: Չէ եղել մեղանում մի մարդ, որ նրա պես քնած ուժեր զարթեցնել, տաղանդներ առաջ քաշել, ինքնուրույնություններ յուրացնել խմանար: Այդ գրվածքի մեջ Արծրունին, գուցե և ակամա, գուցե միայն իր անսահման հավատի դեռ անորոշ գիտակցությամբ, նկարել է «Մշակի» խմբագրին՝ նրա քսան տարվա գործունեության ընթացքում: Առաջ տանելով այդ դարմանալի հողվածի ընթերցանությունը, մենք դեռ էլ շատ մարգարեական ցուցմունքներ ենք տեսնում:

Լրագրի հիմնողը, ասում է Արծրունին, շատ անգամ լինում է մի անհայտ անձ, ծանր, ահհամ, անոճ, անմարսելի գրող: Բայց նա ընդունակություն է ունենում ճանաչել մարդ, «ճանաչել ծնվող տաղանդ, հետազոտել հասարակության մեջ քնած հարստություն, շրջապատել իրան ընդունակ մարդիկներով, ուղղություն տալ ամենքին, հասկացնել վերջապես ամենքին իրանց ընդունակության հարմարվող գրական ստեղծվածի ձևը»: Աննշան ոտանավորներ գրողին խմբագիրը դարձնում է վիպասանության ձևին և նա, որ առաջ անհայտ էր և ազդեցություն չուներ ընթերցողի վրա, դառնում է նշանավոր ոտանավոր: Միջակ արժողության դրամաների, կոմեդիաների հեղինակը դառնում է, ուրիշ հանգամանքների և շրջանի պատահելով, տաղանդավոր ֆելիետոնիստ... և այլն:

Եվ այսպես, հետադուտիչ և ոչ քարոզիչ: Քարոզների դարը անցավ: Խմբագիրը պետք է պահանջ, ինքնուրույնություն զարթեցնող լինի: Վերջապես կա և ամենանշանավորը.

«Խմբագիրը պիտի կազմի խմբագրություն, որտեղ աշխատեն միացնել մտավոր ուժ... որ երբ ինքը կհեռանա, կթողնեն ասպարեզը, հասարակությունը կարողանա ասել, թե նորա գործունեությունը ապարդյուն չմնաց, որովհետև նա իրանից հետո մտավոր դորք թողեց, որ սկսած ուղղությամբ և անընդհատ աշխատանքով պիտի շարունակեն լուսավորության համար պատերազմելու»:

Ահա՛ ինչ է հասարակական այն ինքնակոչ պաշտոնյան, որի անունն է խմբագիր: Միայն Արծրունին էր մեղանում այդպիսի խմբագիր, որ ոչ միայն լավ գիտեր, թե ինչպես պետք է մտնել այդ պաշտոնի մեջ, այլև առաջին քայլերից մտածում էր ասպարեզից հեռանալու, մտավոր դորք թողնելու մասին: Այսպես բացատրելով խմբագրի էությունը, կամ ավելի ճիշտն ասած՝ իր էությունը, Արծրունին մի ուրիշ հողվածում («Օրագրության նշանակությունը», № 39) բացատրում էր, թե ի՞նչ պիտի լինի լրագիրը կամ ավելի ճիշտն ասած՝ «Մշակը»:

Հրապարակախոսությունը մի գլխավոր և առաջին հատկություն ունի՝ առաջադիմություն: «Շարունակ առաջ գնալ, զարգանալ, հետևել նոր մտքերին, մարդկային մտքի զարգացման... Առանց այս առաջին և անհրաժեշտ հատկության, լավ է, որ օրագրությամբ պարապել հանձն առնողը կոշկալարով լայն պարապե... բայց մի՞թե կոշկալարը կարող է հուսալ, որ միշտ

* Այսպես էր Բաճիկին: Նա սկսեց ոտանավորներով, բայց նրա տաղանդը բանաստեղծության այդ ձևի մեջ չէր: Իբրև ոտանավորների հեղինակ նա աննշան կմնար. բայց թողնելով ոտանավորը, դարձավ նշանավոր վիպագրող:

առնող կունենա, եթե նա կոշիկներ կարելու ձևը երբեք չի փոխի, չի կատարել լազործի, այլ կսպառարաստե իր վաճառքը հին, նահապետական ձևով։

Իսկ լրագիրը պիտի հասարակության մեջ ներգործական դեր կատարել Կան եվրոպական լրագիրների մեջ կրավորական դեր էատարողներն էլ, իսկ նրանք նախ և առաջ քիչ են, երկրորդ՝ հասկանալի, օրինական երևույթ է եվրոպական կյանքի մեջ, մինչդեռ մեզանում բոլորովին անտեղի ու անհարկավոր են։ Բայց ի՞նչ են ներգործական և կրավորական լրագիրները։

«Ահա մասը ներգործական են, այսինքն նոցանից ամեն մինը մի տեսակ հայտնի, որոշ ուղղություն ունենալով, նպատակ ունի ազդել ընթերցողների վրա, մտցնել նրանց մեջ իր ուղղությունը, կրթել և կազմել մի հայտնի ուղղության կուսակցություն։ Կրավորական լրագիրները չափից շատ տարածվելով, իրավունք չունեն սահմանափակվել մի նեղ, կուսակցական հայացքների և համոզմունքների մեջ, այլ նոցա հիմնական ուղղությունը և սկզբունքի բավականացնել ամեն տեսակ կուսակցությունների, ամեն ուղղության մարդիկների պահանջներին։ Ուստի նոքա իրանց էջերի մեջ տպում են ամեն ուղղության հոդվածները»։

Կրավորական լրագիրների թիվը ամենից շատ է անգլո-սաքսոնական երկրներում՝ Անգլիայում, Ամերիկայում և Գերմանիայում։ Պատճառն այն է, որ այդտեղ հասարակությունը շատ է զարգացած, կուսակցությունները շատ են։ «Պետք է մարդը արդեն զարգացած լինի, պետք է կուսակցությունները որոշված լինեն, պետք է նաստատ, անխախտ համոզմունքներ ունենան, թե մասնավոր մարդիկը, թե կուսակցությունը, որ լրագրի մեջ պատահելով ամեն տեսակ ուղղության, ամեն տեսակ համոզմունքների և հայացքների արտահայտությունը, նորա շշուկով են, շփառեն, չխառնվեն, այլ զանազան, ամենատարբեր մտքերին անդադար հանգիստով դարձյալ կարողանան դուրս բերել իրանց համար մի որոշ ուղղություն, իրանք կարողանան իրանց համար մշակել սեփական, անհատական համոզմունքներ և հայացքներ...»։

Իսկ այն երկրներում, ուր չկա այդպիսի զարգացում, ուր կուսակցությունները շատ քիչ են, շատ թույլ են, կրավորական լրագիրները ոչ միայն չեն կարող հաջողվել, այլև օգուտ անգամ չեն կարող բերել։ Այնտեղ, ուր մարդիկ դեռևս չունեն իրանց համար մի որոշ ուղղություն, ուր նոր են սկսում տարբեր մտածել և հասկանալ, այնտեղ հարկավոր են խիստ և որոշ ուղղություն ունեցող ներգործական լրագիրներ, որոնցից յուրաքանչյուրը, մի տեսակ ուղղության արտահայտություն լինելով, կազմել ընթերցողի վրա, ուղղություն կմշակե նրա մեջ, կուսակցություն կկազմե։ Գալով հայերին, երկու տեսակ պատասխան չէ կարող ունենալ այն հարցը, թե արդյոք ներգործական լրագիրներ են մեղ հարկավոր։ Այո՛, անպատճառ հարկավոր են։

«Ահա համար,— գրում է Արծրունին,— դեռևս վաղ է, վնասակար է և անիրագործելի է կրավորական քաղաքական թերթը։ Բայց թե մեզանում պատահամար խմբագիրների կրթության պակասության կամ լրագրության նշանակության վերա կատարյալ տգիտության պատճառով, կազմվի կրավորական մի թերթ, նա չի լինի ընդհանրական, բնագրական, ազնիվ, բարի նշանակությունամբ կրավորական, այլ շատ շատ կլինի միայն անդուն, իսկ դեպքերի մեծ մասամբ նիմար»։

Հետագոտող խմբագիր, ներգործական լրագրի ղեկավար. սա մի երբ հիմք էր, որի վրա դրվում էր հայ լրագրությունը 1872 թվականից։ Հետագոտող խմբագիրը ուժեղ, տպավորիչ է մեծամասնից իր մի հատկությամբ. ես գիտեմ ժամանակին յուրացնել հարցեր, գիտեմ օրվա ինդիքները, այժմ էլ թվում

ներկայացնող երևույթները ըմբռնել, արձագանք տալ նրանց, քննության հանել։ Արծրունու այս զարմանալի ընդունակությունը արտահայտվեց մայրենի լեզուի հարցի մեջ։

1872 թվականի փետրվարի սկզբներում Թիֆլիսում պետական միջնակարգ դպրոցների կառավարիչների (գիրեկտորների) ժողով կար, որ քննում էր զանազան դպրոցական հարցեր։ Ի միջի այլոց դրված էր տեղային լեզուների դասատվության հարցը, և ժողովը հասավ այն եզրակացության, որ տեղական լեզուների դասատվությունը պետական դպրոցներում անօգուտ է։ Ակզորունքի մի շատ լուրջ հարց էր արծարծվում։ Արծրունին «Լեզու և կյանք» առաջնորդողի մեջ (№ 11) բացատրեց, թե ի՞նչ նշանակություն ունի յուրաքանչյուր ազգի համար նրա մայրենի լեզուն։

Հայ հրապարակախոսի համար միշտ առանձին կարևորություն է ունեցել այդ հարցը, քանի որ շատ քիչ կլինեն այնպիսի ազգեր, որոնք հայերի նման անխույժ, անբարեխիղճ, ուղղակի թշնամի լինեն իրանց լեզուի վերաբերմամբ։ Հայ հրապարակախոսը միշտ հարկադրված է կրկնել հային, թե պետք է սովորել մայրենի լեզուն։ Նազարյանցի կենսագրության մեջ մենք տեսանք, որ այդ խոշոր երախտավորի խոսքի, քարոզի, դատողության սկիզբը և վերջը լեզուն էր։ Արծրունին էլ, մենք այս էլ տեսանք, իր առաջին իսկ գրվածքներից այս հարցն էր շոշափում և մինչև այդ շարունակ նրան էր վերադառնում։ Նազարյանցը ասում էր, որ լուսավորության, առաջագիմության միակ ապավով դործիքը կարող է լինել մայրենի լեզուն։ Արծրունին, հաստատելով այս միևնույնը, ուրիշ, ավելի խոր ու հետաքրքրական պատճառաբանություններով է ամրացնում այդ ճշմարտությունը, հիմնվելով գերմանացի գիտնական Կարլ Ֆոխտի հայտնած մի մտքի վրա։

Ֆոխտը ասել է, որ լեզուի կերպարանավորությունը կապ ունի մարդու փիլիսոփայական կազմվածքի հետ, այսինքն, որ այսինչ կամ այնինչ լեզուն համապատասխանում է այսինչ կամ այնինչ ազգի մարդկանց կազմվածքի առանձնահատկություններին։ Հազիվ է պատահում, ասել է Ֆոխտը, որ մի մարդ օտար լեզվի միջոցով կարողանա արդյունաբերել մի ինքնուրույն միտք։ Արծրունին գերմանացի գիտնականի այդ միտքը զարգացնում է այնպիսի բացատրություններով, որոնք ցույց են տալիս, թե մի լեզուն կազմվել է մի ազգի առանձնահատկությունների, ինքնուրույն տիպի, ֆիզիկական և բարոյական կազմվածքի հետ միասին և, հետևաբար, միակ հարմար, բնական, արդյունավոր միջոցն է զարգանալու, ստեղծագործելու, ընդունակություններ արտահայտելու համար։

«Արդյոք չէ՞» կարելի ընդունել, որ երբ մի ազգի լեզուն կազմվում է, նա, հետևելով բնական օրենքին, ազգի հատկությունների և առանձնությունների համապատասխան ձևեր, կազմակերպություն, ուժ և ոգի է սեփականացնում։

Եթե իմ լեզուն հետևանք է իմ բարոյական առանձնահատկություններին, որոնք իրանց կողմից կախված են իմ մարմնի, տիպի կազմվածքի հատկություններից, ուրեմն ինձ համար մայրենի լեզուն ոչ թե միայն այն պատճառով թանկ պիտի լինի, որ ես իմ ազգը սիրում եմ, բայց զլսավորապես այն պատճառով, որ նա բոլոր ուրիշ լեզուներից ամենից հարմար է իմ ուղեղի մտավոր աշխատանքին, որ նա իմ ուղեղի կազմությանը ամենահարմարագույնն է, որ նա իմ ուղեղի կազմակերպությունից անբաժանելի է, որ նա իմ մտավոր զարգացման համար անհրաժեշտ է։

Եթե այդ այդպես է, ուրեմն իմ ազգային լեզվով ինձ ավելի մատչելի է իմ անձնական, անհատական, իմ անձին սեփական, ինքնուրույն մտքերը

հայտնելու, քան թե օտար լեզվով, որը կազմվել է ուրիշ երկրում, ուրիշ կլիմայի ազդեցության տակ, ուրիշ պատմական և հասարակական պայմանների է ենթարկվել:

Կենդանի օրինակներով այս դատողությունը ապացուցանելու համար Արծրունին վերցնում է ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուները: Ֆրանսիացին աշխույժ, համաշխարհային, շուտ ըմբռնող, տաղանդավոր բնավորություն ունի, այդպես է և նրա լեզուն, մինչդեռ գերմանացու ճիշտ և ծանր բնավորության միանգամայն համապատասխանում է նրա ծանր լեզուն իր սովորյալ հրաշք հասցրած ճիշտ և եթե կարելի է ասել, մաթեմատիկական ասացվածքներով և ձևերով:

«Մի ազգ մոռանալով իր մայրենի լեզուն, կորցնում է իր բնական միջոցներից մեկը, ուրեմն կապակասի, կեղծադի նրա բնական զարգացման, նորա անհատական հատկությունների, նորա ինքնությունության, ուրեմն նորա՝ հասարակաց օգտի համար արդյունաբերության ուժը: Եթե ֆրանսիացին չիմանա ֆրանսիական լեզուն, ռուսը՝ ռուսաց լեզուն, հայը՝ հայոց լեզուն, վրացին՝ վրաց լեզուն, ֆրանսիացին չի լինի կատարյալ ֆրանսիացի, գերմանացին չի լինի կատարյալ գերմանացի, ռուսը՝ կատարյալ ռուս, հայը՝ կատարյալ հայ:

Կորցնելով իր մայրենի լեզուն, ուրեմն իր բնական գործիչներից (օրգաններից) մեկը, թե ռուսը, թե գերմանացին, թե ֆրանսիացին, թե հայը կզրկվեն իրանց կազմվածքին և բնավորությանը հատուկ բնական ընդունակությունների մի նշանավոր մասից»:

Արդյոք դրանից մարդկությունը օգուտ կստանար, թե վնաս: Իհարկե վնաս, — պատասխանում է Արծրունին: Յուրաքանչյուր ազգ մարդկության մի կարևոր մասն է կազմում: Մարդկության բոլոր մասերը, բոլոր անդամները պիտի առաջադիմեն՝ զարգացնելով իրանց առանձնահատուկ ընդունակությունները: Բայց ինչպե՞ս կարող է մի ազգ ինքնուրույնաբար առաջ գնալ, եթե կկորցնի իր լեզուն, կամ ուրիշ խոսքերով՝ կսպաննի իրան:

«Սպանել իրան նշանակում է անձնասպանություն գործել, բայց բացի սորանից նա նշանակում է հանցանք գործել ամբողջ մարդկային հասարակության առաջ, զրկելով նորան մի անհրաժեշտ անդամից»:

Ահա՛ թե ինչ ահագին, կենսական նշանակություն ունի մայրենի լեզուն մի ազգի համար: Հիշենք այստեղ, որ Արծրունին նույն այս տեսությունը, ավելի ընդարձակ, օրինակներով ավելի ճոխացրած, արժարժեց 1881 թվականին հայոց ուսուցչական առաջին ժողովում, մի դասախոսության մեջ, որ խոր տպավորություն գործեց:

«Լեզու և կյանք» հոդվածից քիչ հետո «Кавказ» պաշտոնական լրագրի հետ բաժանվեց մի անանուն հեղինակի բրոշյուրը՝ հետևյալ վերնագրով. «О существе национальной индивидуальности и образовательном значении крупных народных единиц». (Ազգայնական անհատականության էությունը և խոշոր ազգերի կրթական նշանակության մասին): Նա էլ նվիրված էր մայրենի լեզուի հարցին և Արծրունու տեսության հակառակ հայացքներ էր պաշտպանում, կարծես գրված էր «Մշակի» հոդվածին պատասխանելու համար: Ի՞նչ էր ասում ռուս անանուն հեղինակը:

Նրա համար էլ մայրենի լեզուն ամենակարևոր, առաջնակարգ նշանակություն ունի: Լեզուն, ասում է նա, ինքն ազգն է: Ազգության հոգին, ամբողջ ուժը, ամբողջ ինքնությունությունը միայն լեզուի մեջ է: Բայց կա պատմության օրենք, կա պատմական անհրաժեշտություն: Դա այն է, որ փոքր ազ-

գրի լեզուն ուժեղ չէ, դիմացկուն չէ, զարգանալ, բարգավաճել չէ կարող: Ինչո՞ւ: Որովհետև քանակության հետ կապված է և որակը: Խոշոր ազգերը զարգացնում, կատարելության են հասցնում իրանց լեզուն, որովհետև թվով ավելի շատ մտավոր աշխատողներ ունեն. մինչդեռ մանր ազգերը չունեն այդ ուժը, ուստի և նրանց լեզուն պիտի մնա թույլ ու աղքատ: Այդ թուլությունից էլ առաջ է գալիս այն պատմական անհրաժեշտությունը, որ փոքր ազգերի լեզուն մեռնում է, մեռնում են, ուրեմն, և իրանք, փոքր ազգերը, մեռնում են, իհարկե, ոչ ֆիզիկապես, այլ իբրև ինքնություն ժողովուրդ դադարում են գոյություն ունենալուց և ձուլվում են այն խոշոր ազգի հետ, որ ավելի զարգացած, հարուստ լեզու ունի:

«Ցեղի առանձնահատկությունը, — գրում է բրոշյուրի* հեղինակը, — ցեղի առանձնահատկությունը, որի մեջ արտահայտվում է նրա ամբողջ դեմքը, նրա լեզուի առանձնահատկությունն է: Լեզուն՝ դա ինքը ցեղն է, որ համանիշ է լեզուին: Լեզուն այն գործիքն է, որի միջոցով արտահայտվում է մարդու մտավոր ուժերի գործունեությունը: Լեզուն, լինելով հասարակության մտավոր ուժերի գործունեության գործիք, դրա հետ միասին, նրա մտավոր հարստությունների գանձարանն է»:

Այստեղից է առաջ գալիս այն երևույթը, որ հասարակության կազմվածքի կատարելության աստիճանի հետ զուգընթաց գնում է և լեզվի, իբրև կրթական գործիքի, զարգացման աստիճանը: «Մարդկային ընտանիքի մեջ մի ցեղի գոյությունը, նշանակությունը կախված է նրա լեզվի կատարելությունից, հարստությունից, ուրիշ խոսքերով՝ մտավոր նյութի այն պաշարից, որ ցեղը կարող է ձեռք բերել իր լեզուի միջոցով»:

Այսպիսով մեր առջև նկարվում է պայքարի մի ասպարեզ, ուր, ինչպես ամեն մի պայքարի մեջ, հաղթությունը պատկանում է կատարելագործվածին: Փոքրիկ ազգերի լեզուն չէ կարող կատարելագործվել այն աստիճան, որ նա գտնա համամարդկային քաղաքակրթության գործիք: Եվ ի՞նչ է առաջ բերում այս անկարողությունը: Պատմական օրենք՝ թույլը, անկատարը պիտի ոչնչանա, տեղի տալով ուժեղին, կատարյալին: Մարդը միշտ ձգտում է դեպի առաջադիմություն. փոքր ազգերը, իրանց այդ ձգտման մեջ, ստիպված պիտի լինեն ընդունել ավելի կատարյալ կրթական գործիք, քան իրանց սեփական լեզուն: Փոքր ազգերի լեզուի մահը անխուսափելի է. դա բնական է, և իրանց լեզուն կորցրած փոքրիկ ազգերը պիտի ընդունեն մեծ ազգերի լեզուն, այն ազգերի, որոնց հետ կապել է նրանց պատմությունը: Հեղինակը մինչև իսկ եկարում է, թե ինչպես է կատարվում այդ մահը: Նա միանգամից, հանկարծակի չէ գալիս, այլ աստիճանաբար. տիրապետող լեզուն հեշտությամբ դուրս է մղում մայրենի լեզուն նախ հասարակության բարձր, կրթված խավերից, ապա և առևտրական ու արդյունաբերական կենտրոններում ապրող ազգաբնակչության միջից: Ավելի երկար մայրենի լեզուն մնում է գյուղական, հասարակ ժողովրդի մեջ, և եթե մայրենի լեզուն այնքան դեռ կրթական ուժ ունի, որ կարողանում է ժողովրդի մտավոր պահանջներից մի քանիսին գոնե բավարարություն տալ, այդ դեպքում նա համառ պահվում է: Բայց վերջ ի վերջո նույն պատմական անխուսափելի օրենքն է՝ փոքր ազգերի լեզուների ոչնչացում, որ նշանակում է այդ ազգերի, իբրև անկախ մարմինների անհետացում:

«Մշակը» մանրամասն քննադատության չենթարկեց այդ բրոշյուրը:

* Այս բրոշյուրը երկրորդ անգամ հրատարակվեց Պետերբուրգում 1873-ին և բաժանվեց (Российский музей) լրագրի բաժանոսներին:

«Գրականական խանութ» առաջնորդողի մեջ (№ 33) նա տկար և անհիմն համարեց հեղինակի փոխադրական հղականությունները փոքրիկ ազգերի դերի և ճակատագրի մասին: Գլխավոր սխալը, որ ուղում էր ապացուցանել «Մշակը», այն էր թե փոքրիկ ազգերը իրանց սեփական լեզուի միջոցով չեն կարող զարգանալ, մարդկությանը օգուտ բերել: Պատմությունից մի շարք փաստեր բերելով, Արծրունին պնդում էր հակառակը, այսինքն՝ որ փոքր ազգերը կարող են ինքնուրույնաբար զարգացնել իրանց բնորոշակությունները: Ի՞նչ փաստեր են դրանք:

Հին աշխարհը հույն փոքրամիջ ազգն ունի իրեն օրինակ: Փոքր էր ժողովուրդը, բայց ինչևիցե մարդկությանը: Եվ ընդհանուր պատմության մեջ դա բացառիկ երևույթ է: Չեն ազգն էլ փոքրիկ էր, բայց նա առաջին անգամ սկիզբ դրեց բողոքականության, բաց աբաղ առաջին համալսարանը: Լեհական փոքրիկ ազգից դուրս եկավ Կոպերնիկի պես մեծ խելքը: Շվեդացիները ունեցան Տորվադսենի նման հռչակավոր քանդակագործը. փոքրիկ Հոլանդիան այնպիսի նշանավոր նկարիչներ տվեց, որ մի ժամանակ ամբողջ Եվրոպայի համար նկարչության ուսուցիչ էր հանդիսանում:

Եվրոպայից անցնելով Ասիա, Արծրունին ապացուցանում էր, որ աշխարհի այս մասում էլ նույն երևույթը շատ օրինակներ ունի: Փոքր էր հրեական ազգը, բայց նա աշխարհին տվեց Հին Կտակարան, որ դարերով մնում է աշխարհի բոլոր ազգերի համար կրոնական իմաստության աղբյուր. նույն փոքրիկ ազգն էր, որի մեջ ծնվեց քրիստոնեությունը, մի վարդապետություն, որ այնքան բարձրացրեց մարդուն:

«Ասիական ազգերից ովքե՞ր ընդունեցին նախ և առաջ քրիստոնեությունը և միակ էին նորան պաշտպանելու Ասիայում, արդյոք չէի՞ն երեք փոքր ազգեր. հայեր, ասորիներ և վրացիներ: Դարեր անցնում էին դարերի ետևից, և այդ ազգերը իրանց հերոսական ջանքերով ամեն առաջադիմություն մեղցնող մահմեդական տարրի հետ շարունակ պատերազմելով, իրանց արչունով պահեցին Կովկասը և Փոքր Ասիան մարդկային կրթության համար: Եվ այդ բոլորը կատարվում էր փոքր ազգերի միջնորդությամբ, շնայելով, որ նոցա լեզուն չունեն ընդհանուր կրթողական նշանակություն»:

Այսպես ջրելով ուսու հեղինակի այն գլխավոր հիմքը, թե փոքր ազգերը չեն կարող ինքնուրույնաբար զարգանալ, Արծրունին նորից դիմում է մայրենի լեզուի ստեղծագործական նշանակության: Նա ասում է.

«Անհետացավ լեզուն, անհետացավ և ազգությունը, մնաց միայն մարդիկների մի հայտնի թիվ, որք անոնց մայրենի լեզուի անընդունակ են մտավոր գործունեության: Բայց ի՞նչ է այդ բնական օրենքի պատճառը, և ինչի՞ նա արգելք է լինում ազգությունների կործանման, սա ունի երևի իր օրգանական հիմքը բնության մեջ, որոնց խախտելը բախտավորապես վեր է պատվել հեղինակի կարողությունից: Նա մոռանում է, որ ազգության լեզուն մշակվում է ոչ թե միայն դարերով, բայց մի ազգություն շրջապատող բոլոր հանգամանքների շնորհով: Նա չգիտե, երևի, որ օրինակ, Աֆրիկայի նեգրերի մեջ գործածվող լեզուն, երբեք չէր կարող մշակվել հեռավոր հյուսիսում: Կամ լեռնաբնակ մի ազգի լեզուն, տափարակ երկրում չէր կարող զոյանալ»:

«Մշակի» այս վերաբերմունքը դեպի այդ՝ «վերնագրով համակրելի, բայց բովանդակությամբ հակակրելի» բրոշյուրը բանակովի առիթ դարձավ: «Кавказ» լրագրում ոմն Պավել Զալեսկի հարձակվեց «Մշակի» վրա, ասելով, թե նա չէ հասկացել բրոշյուրի միտքը: «Մշակը» հեղինակը պատասխանեց

նրան իր № 40-ի ներքին տեսության մեջ, հասկացնելով, որ բրոշյուրի մեջ ամեն ինչ պարզ է ասված:

«Մեր պատվելի քննիչը, — գրում է Արծրունին, — աշխատում է իրան զարմացած ձեռքներ, արտագրելով մեր հոգվածից մի տեղ և շարելով նորա մեջը անթիվ հարցական և բացականչական նշաններ: Իսկ այն տեղը շատ հասարակ և անմեղ է: Այդ այն տեղն է, որտեղ մենք ասում ենք, թե մայրենի լեզուն անհրաժեշտ պայման է ինքնուրույն մտավոր գործունեության համար, որովհետև, այժմ էլ ավելացնում ենք, մայրենի լեզուն, հարմարեցրած լինելով մարդիկ կազմվածքին, հեշտացնում է նորան իր կողմից հարմարեցնել իրան շրջապատող պայմաններին: Այդ միտքը, Կարլ Ֆոխտից հայտնած, ունի շատ ազգակցություն և Դարվինի վարդապետության հետ»:

Առհասարակ, «Кавказ»-ի հոգվածագիրը ներկայանում էր «Մշակին» իրեն բարկացած, որոտ և կայծակ թափող Արամազդ: Մեկայն այդ բարկությունը սարսափելի չէր «Մշակի» համար. ընդհակառակն, նա միանգամայն արդարացնում էր հայտնի ասացվածքը. «Արամազդ, դու բարկանում ես, դու, ուրեմն, մեղավոր ես»: Այս խոսքերով էլ «Մշակը» վերջացնում էր իր կիսահեղինակական պատասխանը: Բայց այսպիսի դիրք չբռնեց Արծրունին, երբ բանակովի անցավ Պետերբուրգի «Голос» լրագրի էջերը: Ինչու լրագիրը մի ընդարձակ առաջնորդող նվիրեց «Մշակին» և նրա պաշտպանած հարցին, բայց այնքան հեռու գնաց իր հղրակացությունների մեջ, որ Արծրունուն մնում էր ընթերցողին թողնել լրագրի վարմունքի դատապարտությունը:

«Голос»-ը, իր պաշտպանության տակ առնելով ուսերեն բրոշյուրի հեղինակին, ասում էր, թե «Մշակի» դիտողությունները շարժե ուշադրության առնել, թե ինքը բանակովի չի սկսի հայ լրագրի դեմ, քանի որ վերջինս արձագանք է մի որոշ կուսակցության, մի որոշ ուղղության, որ ավելի և ավելի հայտնի է դառնում Կովկասի տեղական բնակիչների մի քանի դասերի մեջ: Հենց այս կետի վրա էլ ծանրանում էր մայրաքաղաքի ուս թերթը: Ավելորդ համարելով հերքել Արծրունու բերած պատճառաբանությունները, մոռանալով, որ հարցը ուրիշ ոչինչ է, եթե ոչ լրագրական մի բանակովի, հրապարակական քննության առարկա դարձած մի հասկացողություն, «Голос»-ը ասում էր, որ ուսերեն բրոշյուրի հեղինակը գալով այն հղրակացության, թե փոքր ազգերի լեզուները պիտի ոչնչանան, «բնականապես հակառակում է ցնորքներին «Մանուկ Հայաստանի» կուսակցության, որ մտածում է հայոց ազգի վերածնելիության մասին: Այդ իսկ կուսակցությունը գլխավորապես ապստամբեցավ կովկասյան ուսումնարաններում տեղացի լեզուների դասաւորության վերացնելու դեմ: Այդ մանուկ երեակայողներին գործիքին (օրգան), Թիֆլիսում հրատարակվող հայ «Մշակ» լրագրին, խիստ բնական է, որ հաճելի չէին լինելու տետրակի հիմնական դրությունները, և այդ լրագիրը ջանք է գործ դնում հաստատել նոցա անստուգությունը»:

Եվ մայրաքաղաքի լրագիրն իր կողմից ամեն ջանք գործ է դնում հասկացնելու, որ պետական լեզուի նշանակությունը չէ հասկանում «Մշակը», որ պետական լեզուն անհրաժեշտ է սովորել և այլն: Բայց պետական լեզուի մասին ոչ մի հարց չկար և չէր էլ կարող լինել, քանի որ ոչ ոք չէր էլ մտածել անգամ որ այդ լեզուն շարժե է սովորել: Մայրենի լեզուի պաշտպան նազարյանցը ամեն անգամ ասում էր, որ հայը իր մայրենի լեզուի հետ հավասար չափով պիտի սովորե պետական լեզուն: Արծրունին էլ միևնույնն էր կրկնում: «Հայկական աշխարհի» մեջ տարված իր հոգվածներից մեկում նա ասում էր, որ ուսաց պետությունը, խաղաղություն հաստատելով Կովկասում, մի մեծ պար-

տավորություն է գրել մեզ վրա՝ քաղաքակրթել, առաջադիմել։ Եվ մենք հան-
ցավոր կլինենք, եթե ամեն ջանք գործ չգնենք կառավարության մեզ վրա դրած
պարտավորությունը կատարելու համար։ Ինչպե՞ս պիտի կարողանանք կա-
տարելու Իհարկե, ուսում առնելով, կրթվելով։ Եվ այդ ուսումը, կրթությունը
դարձյալ Ռուսաստանը պիտի տար մեզ։

«Голос» լրագիրը այսպիսի բաներ չէր ուզում իմացած լինել, նա միայն
ասում էր, թե պետական լեզուի նշանակությունը այս է, մի բան, որ ամենքի
համար շատ ու շատ պարզ էր։ Արծրունին ռուս լրագրի այդ վարմունքի առի-
թով այսքանը գրեց։

«Մենք հասարակության դատողությանն ենք թողնում վճռել, որքան
անհիմն են այդ տեսակ խոսքերը։ Երևի «Голос» լրագրի պատվելի խմբա-
գրությունը չէ իմանում, որ լրագիրները նորա համար են հրատարակվում, որ
լուսավորեն մարդիկներին, և ոչ թե մի ազգություն վերականգնեցնելու նպա-
տակով։ Եթե լրագիրների ու գրքերի հրատարակությանը կարելի կլիներ ազ-
գությունները վերականգնեցնել, այն ժամանակ ընկած ազգությունները ամեն
օր կվերականգնեին»։

Որքան էլ ցավալի լիներ ռուս լրագիրների այս վերաբերմունքը, կար
այն նշանավոր հանգամանքը, որ հայերեն լրագիրը խոսեցնել էր տալիս իր
մասին, հարկադրում էր, որ իր հայացքներն ու դատողությունները ի նկատի
առնվեն, թարգմանվեն, քննադատվեն։ Այս նոր երևույթը անշուշտ հայերեն
լրագրի օգտին էր խոսում։ Նշանակում էր, որ հայ հրապարակախոսությունը
այնքան ամրացել է, այնքան արդեն ուժ է ստացել, որ նրան աննկատելի
թողնել այլևս կարելի չէր։ Գրիգոր Արծրունին, այս ուժի, այս լրջության առա-
ջին և ամենանշանավոր ներկայացուցիչը, այնուհետև էլ շատ առիթներ ունե-
ցավ բանակով մղելու ռուս լրագիրների դեմ, հարկադրելով, որ իր հայերեն
հոդվածները թարգմանվեն և քննվեն։ Սա մի նոր հաղթանակ էր մեր մայրենի
լեզուի համար։

Հարցը, սակայն, այս բանակովի մեջ էլ չամփոփվեց, չվերջացավ։ Մայ-
րենի լեզուի վիճակին Արծրունին նորից դիմեց «Հայոց լեզու» առաջնորդողի
մեջ (№ 46), որ, ի դեպ ասենք, նվիրված էր Անդրեաս Արծրունուն։ Հետա-
քըքրական է այստեղ այն թուղթիկ տեսությունը, որի մեջ հայոց գրակա-
նության անցյալն է երևում։ Հինգերորդ դարից մինչև տասնևչորսրորդի վերջը
մենք ունեինք հարուստ գրականություն։ Նա միակողմանի էր, վերացական էր,
որովհետև այդ ժամանակամիջոցում չկային դրական, ճիշտ գիտությունները։

Այնուհետև ամբողջ երեք դար՝ 15, 16 և 17-րորդը, ներկայացնում են կա-
տարյալ անապատ. դա հայոց մտքի կատարյալ անկման շրջանն էր։ Տասնու-
թերորդ դարի սկզբում հայտնվում է Մխիթար Սեբաստացին, որ հիմնում է
Ս. Ղազարի միաբանությունը։

«Այդ փոքրիկ կղզին 18-րդ դարից սկսած դառնում է հայոց մտքի միակ
ապաստան։ Ամեն կողմից հալածված, ոչ թե միայն ինքը հայը, բայց և նորա
որդին, նորա պանդուխտ, թափառական միտքը վաղուց կոշնջանար, կանհի-
տանար աշխարհի երեսից, եթե նա չունենար մի հարուստ անցյալ, տասն
անգամ հարյուր ամիս անցյալը։

Հեշտ չէ ոչնչանալը մի ազգության կամ մի լեզուի, որ ունի արդեն իր
հարուստ գրականությունը»։

Մխիթարյանների կատարած մեծ դերը ուրվագծելուց հետո Արծրունին
դիմում է հայ ընտանիքներին և նրանց կատարած դերին։ Մինչդեռ կաթոլիկ
արեղաները և նույնիսկ եվրոպացի գիտնականները ուսումնասիրում էին հա-

յոց լեզուն ու գրականությունը, ի՞նչ էր անում հայ ընտանիքը, որ միշտ պար-
նենում է իր սաստիկ բարոյականությանը։ Նա ատելություն հալածում էր
իր միջից մայրենի լեզուն։ Խոսքը, իհարկե, միջին և բարձր դասակարգերի
մասին էր. Արծրունին շատ լավ գիտեր, որ հասարակ ժողովուրդը առայժմ
վարակված չէ այդ ախտով։ Բայց կարգ է, որ ամեն հասարակության մեջ
միջին և բարձր դասերի ուղղությունը և ոգին տիրապետում է փոքր առ փոքր
և ամբողջի վրա։ Այդպես պիտի լիներ և մեզանում։ Բայց մի բախտավոր
անգամանք ուղղակի փրկիչ հանդիսացավ մեզանում։ Ի՞նչ էր դա։

Այն, որ մայրենի լեզուն ատող ծնողների որդիները պարտավորություն
համարեցին կուրորեն հնազանդվել իրանց ծնողներին։ Եթե հնազանդված
լինին, նրանք էլ պիտի ատեին մայրենի լեզուն և նա կորած կլիներ։ Եվ
հնազանդվողները արական սեռի սերունդն էր, որովհետև «մեր քույրերը, որք
փակված կյանք վարելով, բոլորովին ենթարկվեցան ծնողների բնավորու-
թյանը», նույնպես ատում են իրանց սեփական լեզուն։

«Մեզ փրկեց և կփրկի այն, որ մենք մեր ընտանիքին հակառակ ենք վար-
վում։ Նա ասում է. մենք ունեցանք մեր անցյալը, մեր գրականությունը, մեր
փառավոր ժամանակը, ուրեմն էլ ի՞նչ հարկավոր է աշխատել. ժամանակակից
այլ ընդունակ չէ որևէ արդյունավոր աշխատանքի։

Մենք ընդհակառակն ասում ենք. մենք ունեցանք մեր անցյալ հարուստ
փառավոր կյանքը, ուստի իրավունք չունենք չշարունակել նորա արդյան մշա-
կությունը։

Մենք հաղթեցինք, և սորանով բավականանում ենք»։

Հաղթեցին, ճիշտ է։ Դա մի նշանավոր հաղթանակ էր, որ տանում էր
հասնողով լցված, պարտաճանաչ սերունդը հին հայացքների դեմ։ Բայց դա
էր նշանակում հնության կատարյալ պարտություն, նրա հայացքների կա-
տարյալ ոչնչացում։ Երանդուն սերունդի հաղթական արշավանքի առջև հայ
ընտանիքը չկանգնեց. նա տեղի տվեց, քաշվեց։ Բայց երբ ասպարեզից անհե-
տացավ եռանդուն, պարտաճանաչ սերունդը, մեզանում տիրեցին նախկին
աեռադարձությունը, ատելությունը դեպի մայրենի լեզուն, հայ բուրժուա ըն-
տանիքը դարձյալ մտավ իր դերի մեջ, սկսեց իր օրինակով ազդել հասարակ
ժողովրդի վրա։ Եվ ժամանակակից նոր սերունդը այլևս փրկություն չէ որո-
նում ընտանիքի վարմունքին հակառակվելու մեջ։ Այժմ նոր ու հին սերունդ-
ները կատարելապես համաձայն են իրար հետ..

Եվ այն եռանդոտ, պարտաճանաչ սերունդի տարած հաղթանակը մի պա-
տահական, անհասկանալի հաջողություն չէր, այլ ուներ իր խոր ու հաստատուն
պատճառները։ Հին, շատ հին ժամանակներից է, կարծեմ, կազմված այն
ուսացվածքը, թե հայի ամենամեծ թշնամին ինքը հայն է։ Այս անողորմ
մարտությունը դուր կգտնեք ամեն տեղ. մեր ամբողջ պատմությունը շարու-
նակ աչք է կրկնում. մեր մատենագիրները, մեր ողբացողները, մեր քառ-
դիկները շարունակ հայի այս հատկությունն էին ընդգծում, հարվածում, անի-
ծում։ Մեր նորագույն հրապարակախոսներն էլ իբրև մի սուրբ, անուրանալի
մարտություն այդ սարսափելի խոսքերն էին խփում մեր հասարակության
հակատին։ Ահա՛ Արծրունին էլ միևնույն ճշմարտությունն էր դարձնում իր
առաջնորդողներից մեկի (№ 40) բովանդակությունը։ «Մեր ամենամեծ թշնա-
միները», այսպես է վերնագիրը. և կարդալով միայն այդ վերնագիրը, չդիմե-
լով հոգվածի բովանդակության, դուր իսկույն կասեք, թե այդ թշնամիները
իրանք, հայերն են։ Որովհետև դա մի հանրացած միտք է, դա հասարակաց

խոսք է: Հետաքրքրականը այստեղ այն է, թե Արծրունին ինչպե՞ս է ձևակերպում այդ ազգային հին ասացվածքի ճշմարտությունը:

Երևակայեցե՛ք, — ասում է նա, — որ ձեռք ծնողները ամբողջ օրը, առավոտից մինչև գիշեր, կրկնում են ձեռք ականջում, թե գուցե ունեցել էք հարուստ ու երեկի նախնիքներ, թե նրանց փառքին սահման չկար, թե նրանց պատվում էին ամեն տեղ: Ի՞նչ դուքս կգա:

«Երեխան այդ տեսակ բաները լսելով կփքվի, կհարստանա, բոլոր իրան շրջապատող մարդիկների վրա արհամարհանքով կնայե... Կորած անցյալի ցնորքների ետևից ընկնելով, նա միշտ չի ունենա ներկան քննելու, նա չի նկատի իր ներկայի պակասությունները ու իր դրությունը թշվառությունը, նա կմեծանա սարսափելի ինքնաշավանության մեջ:

Հետևանքը կլինի մտավոր և բարոյական անշարժություն:

Մեծանում է այդպիսի կրթությունը ստացած երեխան, սկսում է փորձել ճանաչել շարժում ու բարին, հարաբերություններ ունենալ աշխարհի հետ. նա սկսում է քննել իրան և հանկարծ նկատում է, որ ամբողջ մանկության ընթացքում ցնորքների ետևից ընկնելով, հափշտակված էր երևակայական գաղափարներով: Իրականությունը ցույց է տալիս նորան փոխանակ իր նախնիների փառավոր անցյալի ու իր սեփական անձի հյուսած գեղեցիկ ապագայի, — միմիայն մի թշվառ, ողորմելի ներկան»:

Այս միևնույնը պատահել է և հայ ազգի հետ: Եվ այստեղ Արծրունին դատապարտում է ինքնագոհ ազգասիրությունը, որ հիմնված է անցյալի միակողմանի, ուղղրած պատմության վրա:

«Մեզ ամեն բան վատ կերպով են սովորեցրել, բայց մանավանդ անպիտան կերպով սովորեցրել են մեզ մեր ազգային պատմությունը: Նա մեզ համար դարձել է մեր բարոյական և մտավոր ներկա դրության համար կորստյան պատճառ:

Հափշտակվելով անցյալով, մենք մեր ներկա դրությունն էլ անցյալի լուսփող ենք չափել: Մեզ ասում էին, թե հայր քաջ է եղել, և մենք չէինք նկատում, որ արդեն հայր ստրկային բնավորություն ունի. մեզ պատմում էին, որ հայր միշտ եղել է անձնվեր, և մենք չէինք նկատում, որ այժմ նա պատրաստ է ընդհակառակն, իր ամենամոտիկ հայրենակցին հարստահարել, վնասել, որ նա միայն մի բարոյական ուղեկից է ճանաչում՝ վայելել կյանքը, որ նորան միայն մի աղնիվ զգացմունք է հայտնի՝ հուսությունը:

Մեզ մեր պատմությունը թերի կերպով սովորեցնելով ամենամեծ վնաս բերեցին, որովհետև փրեցին և միայն մեր ինքնահավանությունը և ոչ մի քննադատական հայացք չգցեցին պատմած իրողությունների վրա»:

Այդ է պատճառը, որ երբ մեզանում սկսվեց քննադատող ուղղությունը, շատերը չէին ուզում լսել, կատարյալ արհամարհանքով էին պատասխանում: «Բայց ժամանակն իրենն առավ. ինքնաբերականությունը, իր սեփական պակասությունների մեղադրելը քանի զնում է, ավելի ու ավելի տարածվում է»: Հայր սկսել է ինքն իրան մեղադրել, թե գրականության մեջ, թե բեմի վրա: Ի՞նչ է գա, ինչպե՞ս պետք է զնահատել այդ երևույթը: Արծրունին բերում է հետևյալ խոսակցությունը.

«— Դուք միշտ մեղադրում եք, ամեն բան վատ կողմից եք ներկայացնում, բոլորովին հուսահատեցնում եք ընթերցողին, — ասում էր ինձ մի պատրոն, — գոնե մի պայծառ բան ցույց տվեցե՛ք մեզ մեր կյանքում...»

— Որ պայծառ երևույթ չկա, պարոն, ես ի՞նչ անեմ:

— Այն ժամանակ հնարեցե՛ք, բայց մի՛ ցույց տվեք մեզ միայն մեր վատ կողմերը...

— Ես իրավունք չունեմ հնարելու, — պատասխանեցի ես:

Իմ պարոնը դժբախտաբար մի պայծառ բան չնկատեց, այն է՝ անողորմ ինքնաբերականությունը, որ մեր այժմյան հայերի մեջ միակ ուրախացուցիչ երևույթն է:

Սաստիկ անողորմ անձնաքննությունը թե՛ գրականության, թե՛ ուսումնարանի մեջ, թե՛ բեմի վրա, նշան է, որ ազգը ընդունակ է փոխվել, հրաժարվել իր պակասություններից, առաջադիմություն անել:

Միայն նոքա, որք ընդունակ չեն մաղի շափ անգամ փոխվելու, ընդունակ չեն կատարելագործվելու, միայն նոքա թշնամի են այդ փրկարար հասարակական միջոցին՝ անձնաբերականությանը:

...Վերջապես պետք է հասկանաք, որ այն հասարակությունը, որ հրաժարվում է ինքն իրան քննության տակ գցել, նա ինքն իրան դատապարտում է հավիտենական անշարժության, ուրեմն հասարակական մահվան»:

Մեր ամենամեծ թշնամիները մենք ինքներս ենք: Ի՞նչ անենք մեր այդ թշնամուց ազատվելու համար: Պետք է ինքներս քննադատենք մեզ, քննադատենք սաստիկ, անողորմ կերպով: Դա է մեր փրկությունը: Կատարելագործվել, առաջ գնալ, մեր վերքերից ու կեղտերից մաքրվել կարող ենք միայն այդ միջոցով:

Եվ ինքը, Արծրունին, բաց է անում մեղանում ինքնաքննության մի ոսկեդար: Սկիզբը դրել էին Ստեփան Ոսկանը, «Հյուսիսափայլի» մարդիկ, Կ. Պոլսի «Մեղուի» խմբագիր Սվաճյանը, բայց միայն Արծրունուն էր վերապահված դարձնել այդ ուղղությունը տիրապետող մեր հրապարակախոսության մեջ: Ինքնաքննությունն էր, որ վայրիվեց արավ շատ հասկացողություններ մեղանում. նա յուրաքանչյուր հետադուրության հիմքը դարձավ, նա նոր ուղղություն, նոր կերպարանք հաղորդեց մեր վիպագրությանը, գտնելով նրա տաղանդավոր ներկայացուցիչ Բաֆֆիի մեջ իր ամենաեռանդուն երկրպագուներից մեկը: Եվ նրա տված օգուտները շատ և շատ են: Ծիշտ էր ասում Արծրունու խոսակից պարոնը, թե այդ ուղղությունը հուսահատական է: Այո՛, շատ բան մոռալ ու հուսաբեկ դրության մեջ էր երևան գալիս մեր առջև: Բայց դա թուլություն բերող հուսահատություն չէր, նա չէր ասում, թե պետք է ձեռքերը կախ գցել, վճիռ կայացնել, թե ոչինչ չի կարելի և չպիտի անել: Հուսահատական դրությունը եռանդ, գործունեություն, շարժում էր առաջացնում: Արծրունին չէր սխալվում, ասելով թե հայերի մեջ միակ մխիթարական, միակ պայծառ երևույթը ինքնաքննությունն է: Նրա հակառակորդները ինքնաքննություն հասկանում էին թշնամության մտքով և հայտարարում էին, թե Արծրունին և նրա կողմնակիցները ազգի թշնամիներ են: Բայց ո՞ր լավ գործիչը մեղանում այդպիսի անուն չէ ստացել: Պատմությունը պատասխանում է մեզ, որ ոչ մեկը...

Հարվածելով հայ բնտանիքի բացասական կողմերը, Արծրունին, բնականաբար, չէր կարող առանց ուշադրության թողնել կանանց հարցը, մի հարց, որ, ինչպես գիտենք, նրա գրական գործունեության առաջին իսկ քայլերից եղել է նրա համար ամենակարևորներից մեկը և որին նա վերադարձել է շատ անգամ: «Մշակի» առաջին տարվա ընթացքում Արծրունին միայն մի առաջնորդ է հատկապես նվիրել մեր կանանց («Կանանց ստրկության հետևանքը», № 13):

Տխուր է կնոջ ճակատագիրը պատմության ընթացքում: Կինը միշտ կախված է մարդուց. նրա դրությունը շարունակ ընդունում է աչք կերպարանքը, որ համապատասխանում է տղամարդու զարգացմանը: Երբ տղամարդը վայրենի է, կինը գրաստ է. կամաց-կամաց կնոջ դրությունն էլ փոխվում է, երբ տղամարդը վայրենությունից դուրս գալով, սկսում է հետզհետե բարձրանալ քաղաքակրթության աստիճանով: Կնոջ պատմական ճակատագրի մեջ ահագին հեղափոխություն գործողը քրիստոնեությունն էր, առաջին հասարակական վարդապետությունը, որ երկու սեռի բարոյական հավասարությունը քարոզեց: Քրիստոնեությունն էր, որ կերպարանափոխեց կնոջ դրությունը և մեզ մասն չափատանում: Առաջին խոշոր երևույթը հինգերորդ դարն էր, երբ հայ կինը հանդիսացավ տղամարդու հավասար մարդ և մասնակցեց թե՛ կրոնական և թե՛ ազգային շարժման:

Բայց քրիստոնեությունը չէ կարողանում մեզ մոտ առաջ գնալ, դարձանալ. նա մահմեդականության ստրուկն է դառնում: Հայը քրիստոնյա մնալով, իր կենսական երևույթների, իր բարք ու վարքի, իր հասկացողությունների մեջ ենթարկվում է մահմեդական ոգուն, յուրացնում է նրա դադափարներն ու ըմբռնումները. նա դառնում է սթենավոր ընտանիքի մեջ, մոլեռանդ և անհամբերող՝ հասարակության մեջ, կորցնում է եռանդ դեպի շարժում և նորություն, հուսահատվում է, դառնում խոնարհ... կինը կրկին ստրկանում է»:

Բայց ահա գալիս է նորագույն ժամանակը, եվրոպական լուսավորության առաջին նշույլները թափանցում են հայերի մեջ, և ստեղծության հետևանքը առաջ են գալիս իրանց ամբողջ դառնությունը: «Մարդ և կին տգետ, հասարակությունը անպատրաստ կրթությունը ընդունելու, տղամարդը այնքան անկիրթ, որ դեռ երկար ժամանակ ընդունակ չի լինի, իր կողմից կրթությունը ընդունելուց հետո, ազդել մյուս սեռի մտավոր զարգացման վրա»: Եվ դրա հետևանքն այն եղավ, որ հայ կինը սկսեց սովորել, կրթվել, բայց ոչ թե իր ազգի մարդիկների ձեռքով, այլ անմիջապես դրսի տարրերի ազդեցության ենթարկվեց: Կրթությունը եվրոպական լեզվով էր, եվրոպական ոգով:

«Մարդու կամքի դեմ, եվրոպական լուսավորությունը սկսեց ազդեցություն ունենալ կնոջ վերա... և կինը հեռացավ մարդից, կարծես այլևս չէր հասկանում նորան: Կինը օտար դարձավ մարդի ձգտումներին, հասկացողություններին, նպատակներին: Մարդը հայության վերա էր խոսում, կինը չէր հասկանում նորան: Մարդը հայերեն էր խոսում, կինը ծիծաղում էր: Նա հայ է, բայց իր ուղղությամբ նա տարբերվում է հայոց հասարակությունից: Նորան ծանոթ չէ հայության հին անցյալը, նորան ծանոթ է միայն հայի մոտիկ անցյալը, որը նորա համար անտանելի ստրկություն էր:

Նա, կարծես, կենդանի բողոք է հայ մարդի անընդունակության, ազգի պատմական անցյալ թշվառության, պատմական պայմաններից առաջացած այն ստրկության դեմ, որին նա երկար ժամանակ ենթարկված է եղել...

Հայ կինը, կարծես, ասում է հայ մարդին. այն քիչ մաս լուսավորությունը, որ ես տացել եմ, վատ թե լավ ըմբռնելով նորա տարրական սկիզբները, ես ստացա եվրոպական տարրից, և ոչ թե քեզանից...

Ամեն տեղ մարդը զարգանալով, մտավորապես ազդում է կնոջ վերա: Հայ արդյան հասարակության մեջ այդպես չէ: Մարդի կամքի դեմ, առանց մարդի միջամտության կնոջ և լուսավորության աղբյուրի մեջ, հայ կինը անմիջապես սկսում է լուսավորություն ստանալ եվրոպական աղբյուրից:

Մարդը ուշացավ իր բնական պաշտոնը կատարելու մեջ... նորա տեղը բռնած է: Ուրիշ, ավելի զարգացած տարրը նորա պաշտոնը կատարում է:

Եվրոպական լուսավորությունը, ինչպես ամեն ճշմարտություն, անողորմ է...

Հայ կինը հափշտակվեցավ մեր անշարժության գրկից... Մեր սեփական հանցանքն է, եթե կինը դառնում է մեզ օտար, նա դառնում է մեր հակառակորդը...»:

Ուրիշ մի քանի տեղերում էլ Արծրունին շեշտում է հայ կնոջ այդ դրությունը, այսինքն այն, որ հայ ընտանիքի մեջ օտարացում, խորթություն մտցնելու ամենաազդու գործիքը հայ կինն է դառնում: Եվ դա, իսկ որ, կենսական մի մեծ երևույթ էր: Հայի նահապետական ընտանիքում կինը՝ զրկված լինելով որևէ ուսումից, կրթությունից, լինելով մի անլեզու ստրուկ, սաստիկ կապված էր հայրենի ավանդությունների, ընտանեկան սրբությունների հետ: Այդ ստրուկը կենտրոնացնող, իր շուրջը հավաքող մի ուժ էր. նրա վրա էր պահվում ամբողջ տունը և նրա հերոսական ջանքերը ընտանեկան սկզբունքի, սրբության, ավանդությունների ու նախապաշարմունքների հզոր, անխորտակ կելի պաշտպաններն էին: Բայց փոխվեցին հանգամանքները, հայ կինը սկսեց կրթվել, և դարձավ ընտանիքի մեջ բոլորովին հակառակ դեր կատարող մի ուժ: Նա սկսեց օտարացում մտցնել ընտանիքի մեջ, նա սկսեց քայքայել այն, ինչ դարերի ընթացքում պահել-պահպանել էր իր անօրինակ մարտիրոսություններով: Արծրունին բացատրում էր այդ երևույթը այն կրթությամբ, որ ստանում էր հայ կինը. նա ասում էր, որ հայ կնոջը հայությունից խլեց եվրոպական ուսումը: Սրանով նա, իհարկե, չէր ասում, թե հայ կինը եվրոպական ուսում չպիտի ստանա: Ո՛չ, ամբողջ հարցը ուսում ստանալու միջոցին ու եղանակին է միայն վերաբերում: Ինչպե՞ս պետք է լինի այդ կրթությունը, ի՞նչ պետք է անել, որ եվրոպական կրթությունը այդպես ոչնչացնող չլինի:

Այստեղ մենք կանգնում ենք Արծրունու աշխարհայեցողության հիմքերի առաջ: Արդեն տեսանք, որ սկզբից եթե Արծրունին ամեն բանի մեջ անհատի ազատ զարգացման կողմնակից է, այդ սկզբունքն է համարում միակ ճշմարիտը, միակ արդարն ու բեղմնավորը մարդկային երջանկության համար:

Անհատ ասելով, նա միայն մարդուն չէր հասկանում: Մի հատ մարդը անհատ է իր հասարակության մեջ, բայց ընդհանուր մարդկության մեջ անհատ է ամեն մի ազգ: Եվ ինչ հարկավոր է ամեն մի մարդուն անհատապես զարգանալու համար, որպեսզի նրանից օգուտ տեսնի հասարակությունը, նույնը հարկավոր է և ամեն մի առանձին ազգին, որպեսզի նա օգուտ բերե ամբողջ մարդկությանը:

Հատկապես անհատի նշանակությունը և դերը բացատրելու համար Արծրունին 1872-ին գրել է երկու հոդված. «Կաթոլիկ եկեղեցի և անհատություն» (№ 22) և «Ի՞նչ է անհատություն» (№ 25): Առաջին հոդվածում նա բնորոշում է պապականության էությունը: Դա մի պատմական տեսություն է, հիմնված առաջավոր, լուսամիտ հեղինակների (Գրեյների և ուրիշների) հայացքների վրա: Մենք ամենքս գիտենք, թե ինչ է պապականության ոգին. նա վախում է ազատությունից, անհատական իրավունքներից, մարդու մեջ անհատականության զգացմունքի զարգանալուց: Մի շարք դարեր իրանց գործերով, մաքառումներով ցույց են տալիս, թե ինչպես կաթոլիկ եկեղեցին ձգտում էր սպառնալ անձնավորությունը, դարձնել նրան եկեղեցական իշխանության ստրուկ: Մինչդեռ քրիստոնեությունը անհատի զարգացման սկզբունքն էր դրել իր հիմնարկության օրից: Եվ Արծրունին այդ ճշմարտությունը պարզող մի օրինակ համարում է հինգերորդ դարի Հայաստանը:

Հինգերորդ դարի հայր քարոզում էր անհատի անկախ ինքնաճանաչությունը: Լուսավորչական եկեղեցին քարոզում է, որ եկեղեցին «հավատացյալների ժողով է» և ոչ մի տեղ մեր դավանությունը դրա հակառակ բան չէ ասում, օրինակ այն, թե հավատացյալները պիտի անալիզվեն, առանց իրանց խղճից խորհուրդ հարցնելու, հպատակվեն եկեղեցուն: Եվ հինգերորդ դարի գաղափարական շարժումը Արծրունին համարում է հենց այդ իսկ անհատական զարգացման գործը: Ահա՛ ինչ է նա ասում.

«Հինգերորդ դարի, Զրադաշտի ղեկի դեմ սաքսափելի կոիվների ժամանակ, երբ անհատներից ամեն մեկը, մարդ թե կին, դեպի հայրենիք և կրոն ունեցած խոր սիրով զինավորված, դուհում էին իրանց անձերը, եկեղեցին, որպես հիմնարկություն, կարծես թե ետ քաշվեցավ և կովի վճռողական բույսերում թույլ տվեց ուրիշ հասարակական զորությունը առաջնորդել ազգային շարժմանը... այն զորությունը անհատություն էր: Եվ ինչպես ասում է մեր Եղիշեն, մարդիկներից ամեն մեկը իր անձամբ ներկայացնում էր եկեղեցին, մեզանից ամեն մեկը եկեղեցի էր»:

Օրինակը այս է հաստատում, որ երբ հասարակության մեջ չէ սպանված անհատականությունը, երբ անձնավորությունը զարգացած է ինքն իր մեջ, գիտակցաբար, այդպիսի հասարակությունը կարող է գաղափարական, առաջագիմ շարժումներ գործել, շարժումներ, որոնք այդ հասարակության պարժանքն են մնում դարերով: Մինչդեռ պապականությունը, դարերով ջանք գործադրելով, որ չլինի անհատականություն, այլ կլինի կույր հնազանդություն, ստրկություն, երբեք չկարողացավ ազատ, առաջադիմական շարժումներին զրգիչ հանդիսանալ:

Ինչո՞ւ է անհատականության սկզբունքը այդպիսի առողջ, գեղեցիկ երեւոյթներ առաջացնում: Այդ բանը Արծրունին բացատրում է իր երկրորդ հոդվածում, հիմնվելով բնական գիտությունների վրա: Բնությունը կենդանի մարմինների ստեղծագործության մեջ զբնդ է մի մեծ, անփոփոխելի սկզբունք. դա այն է, որ կենդանի մարմինը բաղկացած է գանազան գործարաններից, դա նազան օրգաններից, որոնց նշանակությունն է ամբողջ մարմնի համար անհրաժեշտ ալկալի պաշտոնները կատարելը: Եվ յուրաքանչյուր օրգան հարմարեցրած է կենդանի մարմնի տեսակին, բնավորության, կյանքի եղանակին: Կովի ատամները բուսական կերակրով ապրող անասունի համար ամենահարմար գործիքներն են. մարդը միայն բուսեղեն չէ ուտում, և նրա ատամները ուրիշ կազմվածք ունեն:

Օրգանական մարմնի համար անհրաժեշտ են այն բոլոր մասերը, որոնցից կազմված է նա: Օրգանական մարմինը իր բոլոր գործիքներով կազմում է այն, ինչ որ գիտությունը անվանում է անհատ: Հիմա զրկեցեք այդ անհատը նրա օրգանների մեկից: Ի՞նչ կլինի: Ամբողջ մարմինը կկորցնի իր օրգանական ամբողջությունը, իր անհատականությունը: Զրկել անհատը իր մի օրգանից, նշանակում է վնասել նրան:

Հասարակությունը կազմվում է անհատներից, իսկ մարդկությունը՝ ազգերից: Ազգությունն էլ անհատ է մարդկային մեծ ընտանիքի մեջ: Ամեն ազգություն իր անհատական ինքնությունը հատկություններն ունի, դրանք նրա գործարաններն են և պիտի ապրեն, որպեսզի ազգն էլ ապրի իր անհատական կյանքով: Եվ դա անհրաժեշտ է ոչ միայն այդ անհատին, այլ ամբողջ մարդկությունը:

«Եթե պահպանել մարդի անհատությունը նշանակում է հասարակությանը օգուտ բերել, նորան հարստացնել, նորա համար նոր ուժ մշակել, ուրեմն և

պահպանել ազգությունների անհատական հատկությունները, նշանակում է օգուտ բերել ամբողջ մարդկությանը»:

Մենք տեսանք, որ Արծրունին մայրենի լեզուի մասին ծաղած պայքարի մեջ անհատականության այս օրենքի վրա էր հիմնվում: Ահա նույն այդ սկզբունքից առաջնորդվելով, նա գրում է՝ «Թատրոն հարկավոր է, թե ոչ» առաջնորդողը (№ 31): Եվ ահա ինչպես է նա պատասխանում այդ հարցին:

Փորձեցեք 12 տարեկան մի երեխայի ձեռքը վերացական փիլիսոփայություն պարունակող մի գիրք տալ, և նա, երեխ, ոչինչ չի հասկանա: Բայց պատրաստեցեք այդ երեխային հասկացնել նույն այդ ծանր վերացական մտքերը աստիճանաբար, ավելի թեթև և մատչելի ընթերցանություն միջոցով, և դուք ժամանակի ընթացքում հասկանալի կդարձնեք նրան այն փիլիսոփայական գիրքը: Փորձեցեք երեխային նախ և առաջ նրա մայրենի լեզուն չսովորեցնել, այլ հենց սկզբից ավանդել նրան բոլոր առարկաները օտար լեզվով, երեխան մեծ դժվարություն, մեծ արգելքներ կզգա կանոնավոր կերպով մտավորապես զարգանալու համար: Իսկ եթե դուք նախ և առաջ մայրենի լեզվով զարթեցնեք երեխայի մեջ հետաքրքրություն, սկիզբ դնեք նրա մտավոր գործունեությանը, կտեսնեք, որ երեխան ժամանակով ինքը կզգա օտար լեզուներին դիմելու անհրաժեշտությունը՝ իր մեջ զարթած ուսումնասիրությանը լրումն տալու համար:

Մի ուրիշ օրինակ: Երիտասարդը կարդում է մայրենի լեզվով գրած մի գիրք. նրա մեջ հարուցվում են նոր մտքեր, որոնց լրում տալու համար նա պահանջ է դրում դիմելու երկրորդ, երրորդ, չորրորդ գրքին: Նրա հարցասիրությունը ավելի և ավելի ընդարձակվում է, իսկ մայրենի գրականությունը այնքան աղքատ է, որ չէ կարողանում բավարարություն տալ նրան: Եվ նա ստիպված է լինում դիմել օտարալեզի գրականությանը:

«Ահա մտավոր զարգացման համար բնական և կանոնավոր ընթացքը, զարթեցնել մարդի մեջ բնական ձգտումն աստիճանաբար կրթվելու, հետզհետե և ինքնաճանաչությամբ առաջ գնալու»:

Այս բնական և կանոնավոր ընթացքը պիտի թատրոնական գործում էլ պարտավորական լինի: Ահա հայի առաջ ներկայացնում են օտար կյանքից վերցրած կամ օտար կյանքի մեջ ամենաերևելի համարված դրաման: Ընդունեցեք, թե այդ հայը դեռ չէ գնահատում կամ հասկանում իր մայրենի լեզվով գրված պիեսները: Եվ ի՞նչ կտեսնեք: Կտեսնեք այն, որ հայը չի հասկանա և օտար կյանքից վերցրած պիեսը:

«Բայց շարժեցեք նորա հետաքրքրությունը շարունակ ներկայացնելով նրան իր մայրենի լեզվով այնպիսի գրվածքները, որք անված են իր շրջակայից, ժողովրդական կյանքից, և նա իր շրջանի երևույթներով հետաքրքրվելուց հետո, փոքր առ փոքր պահանջ կզգա՝ ընդարձակել իր հորիզոնը և ապա դիմել և օտար երևույթներին»:

Թիֆլիսը արդեն սկսել է մեծ կենտրոններին հատուկ կյանք վարել. նա լիկ իտալական օպերա, ռուսաց թատրոն, գիտական ընկերություններ, գրական երեկոներ, հրապարակական դասախոսություններ և այլն: Այդ բոլորը, իսկայն, մատչելի չէ ժողովրդի ստորին դասին կամ մինչև իսկ միջին դասի մի մասին:

«Մտորին դասը շարունակում է ազատ ժամանակը նվիրել կամ կոիվներին (մուշտի կոիվ) կամ զանազան ուխտագնացություններին: Միջին դասը թույլ խաղալուն, կանայք թուղթ և լոտո խաղալուն, գիտնականները բամբասելուն և այլն...»:

Նրա կայանք, թե բնակավայրը ներկայացնում են Օստրովսկու պիտանությունը նրանք շատ լավ են, նրանց մեջ հանձնարելով գրելով է նկարված ուսու կյանքը: Բայց հայ-վրաց հասարակության համար, որ գեա առվոր չէ իր մայրենի լեզուով դատել Օստրովսկու դուրս բերած հասարակական երևույթների մասին, այդ պիտանությունը չեն կարող կրթողական նշանակություն ունենալ: Եվ մեր հասարակությունը չէ էլ գնում այդ ներկայացումները տեսնելու:

Ի՞նչ է մնում անել: Ո՛չ Օստրովսկու հիանալի գրվածքները, ո՛չ ընդհանուր մարդկային նշանակություն ունեցող Շեքսպիրի կամ Շյլլերի դրամաները գեա մատչելի չեն: Մնում է գրավել հասարակությունը Օֆենբախի և ուրիշների գործերով, դանազան «Գեղեցիկ էլեններով» և ֆրանսիական ճաշակով գրված այնպիսի պիտանություն, որ երևում են սովորական կուրծքերով, օտներով ու ձեռքերով ներկայացնող, պար եկող, իրանց մեջ պաշարվող, գալթաղեցուցիչ դերասանուհիները: Բայց գրավելու այս միջոցը անկիրթ, դեռ իր սեփական ազգային, ինքնություն բնական արվեստ չունեցող ժողովրդի համար անբարոյական է, վերին աստիճանի վնասակար և նույնիսկ վտանգավոր...

Մնում է դիմել այն մեթոդին, որով մենք փիլիսոփայությունը մատչելի դարձրինք երեխային: Այն է՝ սկսել մայրենի, սեփական գործից և նրա վրա կրթելով ժողովուրդը, տանել դեպի օտարը, դեպի հանրամարդկայինը:

«Հարկավոր է ամեն միջոցներով նպաստել ժողովրդական, ազգային բնական արհեստի զարգացմանը, որ մեր հայ-վրաց հասարակությունը, նախ և առաջ գրավելով իր սեփական շրջանի հասարակական կյանքով, այնքան հետաքրքրվեր առհասարակ կենսական գաղափարներով, որ ժամանակով ազգային, սեփական մտավոր կյանքի արդյունքը նորա համար նեղ երևալով, նա ազամա ստիպված լիներ ընդարձակել իր մտավոր հորիզոնը և դիմել օտար լեզուներով գրված և օտար կյանքից առնված բնական ստեղծվածներին:

Ահա մտավոր զարգացման կանոնավոր ընթացքը»:

Այս ընթացքը միանգամայն համապատասխանում է այն սկզբունքին, որի վրա հիմնում էր Գրիգոր Արծրունին իր ուղղությունը, այն է՝ անհատական զարգացման: Բայց չէ կարելի խոստովանել, որ նա չափազանց խտացնում էր գույները, պահանջելով, որ ժողովուրդը նախ և առաջ դաստիարակվի սեփական կյանքից վերցրած, ինքնություն գրվածքների վրա և ապա միայն ծանոթանա օտար բնակի հետ: Այո՛, ճիշտ էր միանգամայն, որ թատրոնը կարող էր գրավել հասարակությունը տեղական, հարազատ կյանքի արտահայտություններով, բայց կարող էինք մենք ունենալ այնքան պարտաստություն, որ միայն մեր սեփական ստեղծագործություններով կերակրենք ժողովուրդը: Մեր գրական աղբատության մեջ հարկավոր էր և օտարը, թարգմանական ուսուցանելու, գրողներ, կատարողներ ու գնահատողներ պարտաստելու համար: Սակայն պետք է ասել, որ Արծրունին անհաշտ թշնամի չմնաց թարգմանական օտար գրվածքներին. նա էլ հասկանում էր դրանց անհրաժեշտությունը: Եվ եթե այնպես խիստ կերպով էր ինքնությունության պահանջը դնում պատճառն այն էր, որ ինքնությունություն մեզանում շատ քիչ կար, բայց անհրաժեշտ էր, որ շատ լիներ:

Ինքնությունություն Արծրունին պահանջում էր ո՛չ միայն բնական գրվածքների վերաբերմամբ, այլ գրական գործունեության բոլոր ճյուղերում: Մամուլից նա պահանջում էր ինքնություն տաղանդներ ծնեցնել, իսկ «Ո՛վ մեղավոր» առաջնորդողում (№ 14) ասում էր.

«Մենք զգվեցինք օրագրութենից, որովհետև մեր օրագրողները, չճանաչելով ժողովրդի պահանջները, մտավորապես պարտաստ չլինելով հանդես գալու

դալ, չկարողանալով իրանց մտքերը հայտնել, ինքնություն մտավոր արդյունքը ծնել, լցնում էին թերթի էջերը ամեն ստացած անհամ նամակներով, դամբանական ճառերով, անխորհուրդ բանաստեղծություններով...»

...Ինքներա գրելու նյութ չունենալով, մենք ստիպված էինք մեր լրագիրների էջերը և օրագիրների երեսները կամ անհասկանալի թարգմանություններով լցնել կամ գավառներից առաջին պատահած անհամ նամակներով, որ վիրավորենք այսինչ կամ այնինչ քաղաքում նշանակություն ունեցող կիրակոսյանի կամ Մարտիրոսյանի անձնական զգացմունքը, նորա ինքնասիրությունը»:

Ինքնություն միտք, ինքնություն ստեղծագործություն որոնելը մեր կյանքի առաջացրած անհրաժեշտությունից էր բխում. և Արծրունուն ներքին էր ժամանակի ստիպողական պահանջի ազդեցության տակ մի քիչ միակողմանի էլ լինել՝ այդ անհրաժեշտությունը ցույց տալու համար:

Անհատական զարգացման սկզբունքը երևում է և Արծրունու մի այլ հոդվածում. «Պետության զանազան տարրերը» (№ 48): Պետությունները կարող են կազմված լինել զանազան ազգություններից, որոնց միացնում է ընդհանուր քաղաքական օրենքը: Բացի ազգություններից մի պետություն կազմող մասերը կարող են հետևյալ տարրերը լինել. զանազան, միմյանցից տարբեր լեզուները, միմյանցից տարբեր կրոնները, և վերջապես քաղաքական կուսակցությունները:

Պետության համար անհրաժեշտ է իր բաղկացուցիչ բոլոր տարրերի միություն, բայց ոչ միակերպություն: Եթե միություն բառով մենք պետք է հասկանանք միակերպություն, այն ժամանակ պետք է տեսնենք այնպիսի դրություններ քաղաքական աշխարհում. Ավստրիան, որ գերմաներեն լեզուներով խոսողները բազմաթիվ են, քան թե զանազան ուրիշ լեզուներով խոսող խմբերը առանձին վերցրած, պիտի ստիպել իր բոլոր հպատակներին գերմաներեն խոսել. Ֆրանսիան, որ բազմությունը կաթոլիկ եկեղեցուն է պատկանում, պիտի ստիպել բողոքականներին ընդունել կաթոլիկությունը: Անգլիան, որ փրայպետող կրոնը բողոքականությունն է, պիտի ստիպել, որ կաթոլիկ Իրլանդիան բողոքականություն ընդունե:

Բայց այդպես չէ, միությունը միակերպություն չէ նշանակում և դրա ամենալավ օրինակը Շվեյցարիան է, որ կազմված է միացած, բայց ոչ միակերպ ազգություններից:

«Շվեյցարիայի հանրապետությունը հասնում է կատարյալ միությանը ոչ թե խիստ միակերպության միջոցով, այլ բազմատեսակ և միմյանցից բոլորովին տարբեր, պետության մեջ գտնվող տարբեր մեջ ընդհանուր հավատալիչություն մտցնելով»:

Ամենամեծ ուշադրություն նվիրելով տեղային, մասնավորապես հայ ազգին վերաբերող հարցերին, «Մշակը» աչքից չէր զրկում և ժամանակակից առաջնակարգ հասարակական, օրենսդրական և քաղաքական երևույթները: Այսպես, «Մշակը» խոսեց ընդհանուր դինվորագրության, կրասիկական ուսման մասին: Հետաքրքրական է, որ Արծրունին ընդհանուր դինվորագրությունը համարում էր մի երկրի մտավոր և նյութական զարգացման արդյունք: Ընդհանուր դինվորագրությունը մի պարտավորություն է. բայց որտե՞ղ կարող է այդ պարտավորությունը սիստեմ դառնալ, իրագործվել: Այնտեղ, որ կա իրավունքներ ունեցող քաղաքացի: Մի պարտավորություն ճշտությամբ կատարելը հեշտ բան չէ: Հարկավոր է զարգացած լինել՝ պարտավորություն կատարելու համար: Իսկ զարգացած լինելու համար պետք է կատարյալ իրավունք ունե-

նալ զարգանալու՝ թե մտավորապես, թե նյութապես: Այս սկզբունքից առաջ-
նորոգելով, Արծրունին չէր համատեմ: որ ընդհանուր դիմադրագրությունը
այնպիսի երկրներում, ինչպես են Քուրքիան և Պարսկաստանը, կարողանա
հասարակական օգուտներ տալ:

«Այն երկրներում, որտեղ չկա մտավոր հիմք, որտեղ չկա ժողովրդական
կրթության կազմակերպված սիստեմ, որտեղ ամենքին տիրում է մոլեռան-
դություն, որտեղ գեոևս ժողովուրդը վարժված չէ ոչ աշխատանքի, ոչ քաղա-
քական իրավունքի և ինքնակառավարության մեջ, որտեղ մահմեդականը
անհամբերող է դեպի քրիստոնյան, հայ լուսավորչականը դեպի հայ կաթո-
լիկը, հույնը դեպի հրեան, հայը դեպի հույնը, մահմեդականը շիա դավանու-
թյան՝ դեպի մահմեդականը սուննի դավանության... որտեղ գյուղական աղ-
գարնակությունը ողորմելի է մի կողմից, որովհետև ավազակությունը դեռևս
ազնիվ արվեստ է համարվում, ու մյուս կողմից՝ որովհետև հարկատվությունը
և պաշտոնյաների կառավարությունը կառավարականության վերա է հիմնած...»:

Գալով կլասիկական ուսման հարցին, նկատի ունենալով Արծրունու հոգ-
վածները «Հայկական աշխարհի» մեջ, կարող ենք հեշտ եզրակացնել, որ նա
հակառակ պիտի լիներ այդ ուսման, նա չէր կարող հակառակ չլինել, քանի
որ ռեալական ուղղության ներկայացուցիչ էր, պահանջում էր ճիշտ, դրական
գիտությունների տիրապետությունը թե՛ դպրոցի և թե՛ գրականության մեջ:
Այդ հարցին «Մշակը» նվիրել է երկու առաջնորդող, որոնցից մեկի մեջ քննում
էր հին, կլասիկական աշխարհի հասկացողությունները: Հետաքրքրության
արժանին այդտեղ այն է, որ Արծրունին կլասիկական ուսման հետևանք էր
համարում սոցիալիզմը և կոմունիզմը: Դրանք ներկայանում են իբրև վնասա-
կար վարդապետություններ, որոնցից ազատվելու համար պետք է թողնել
կլասիկական ուսման սիստեմը և դիմել ռեալական ուսման: Այստեղից պարզ
է, որ Արծրունին իր ուղղությամբ, դավանանքներով պատկանում էր ազա-
տամտության, լիբերալիզմին, այս բառի ընդարձակ և լավագույն իմաստով...:

Իբրև ռեալիստ, իբրև գործնական, ճիշտ գիտությունների դարի զավակ,
Արծրունին, իհարկե, առանձին մեծ ուշադրություն պիտի նվիրեր մեր երկրի
տնտեսական հարցերին: Մենք այդ տեսանք նրա այն հոգվածներում, որոնք
գրվեցին մինչև «Մշակը»: Սկսելով սեփական լրագրի հրատարակությունը,
Արծրունին ավելի միջոց և հնարավորություն ուներ զարգացնելու իր գործու-
նեություն այդ կողմը: Իր մի շարք առաջնորդողներում, որոնցից մի քանիսը
կրում են «Մեր տնտեսական ապագա» ընդհանուր վերնագիրը, Արծրունին
հայ ընթերցողի առաջ բաց է անում մի բոլորովին նոր, անծանոթ աշխարհ:
Բացի առաջնորդողներից, «Մշակի» ներքին տեսությունը համարյա ամբող-
ջովին նվիրված էր տնտեսական-արդյունաբերական բազմակողմանի հար-
ցերին: Եվ «Մշակը» իր առաջին տարվա մեջ այդ կողմից պարունակում է
այնպիսի մի մեծ հարստություն, որի նմանը նույնիսկ տեղական ուրիշ լեզու-
ներով հրատարակվող թերթերին էլ հայտնի չէր նույն չափերով:

Մենք, իհարկե, չենք կարող քալ առ քալ հետևել այդ բոլոր հոգված-
ներին: Կվերցնենք միայն մի քանիսը Արծրունու առաջնորդողներից, որպեսզի
իմանանք, թե տնտեսական ինչ սկզբունքներ էր նա առաջարկում սխոլաստիկ
վերացական կրթության և հասկացողությունների մեջ անշարժացած հային:

«Մեր տնտեսական ապագա» հոգվածների շարքը սկսվում է (№ 19) ան-
տառների նշանակության և նրանց ոչնչացնելու հարցով: Բայց կարևորը այդ
չէ: 1872 թվականին վերջանում էր Փոթի-Թիֆլիսյան երկաթուղին: Առաջին
անգամ էր, որ շոգեկառքը պիտի շարժվեր Անդրկովկասում: Հայտնի է, թե

քաղաքակրթության այդ հրաշալի սեփականությունը ինչ ահագին փոփոխու-
թյուններ է մտցնում մի երկրի մեջ, մանավանդ այնպիսի երկրի, որ զարավոր
անշարժության է ենթարկված, որի ժողովուրդը ոչինչ պատրաստություն չու-
նի՝ քաղաքակրթության պահանջները հասկանալու և իրագործելու համար:
Արծրունին գեղեցիկ, կրակոտ առաջնորդողում (№ 23), ուշադրություն հրա-
վիրելով մեր երկիրը մտնող այդ նոր հսկայական ուժի վրա, ասում էր, թե
ինչ պիտի լինի երկաթուղին մեզ համար:

Ի՞նչ պիտի լինի: «Եվրոպական լուսավորությունը անողորմ ուժ է,—
ասում է նա:— Կամ բոլորովին չպետք է հետևեք նրան, և համառությամբ
նրա ոչ մի սկզբնական միտքը չընդունեք, կամ եթե առաջին քայլ արեցիք,
այլևս չեք կարող ետ կանգնել և ընդդիմանալ նորա ընթացքի զորությունը»:
Գալիս է երկաթուղին: Նա մի զորեղ խթան կլինի մեր ինքնահավան անշար-
ժության դեմ: Եվ եթե դուք դարման չտաք նրա բերած պահանջներին, ուրիշ-
ները կկանգնեն ձեր տեղը և ձեզանից կխլեն գործելու միջոցները: Շուտով
շոգեկառքը կսուչե մեր երկրում: Սիրելի՛ կլինի ձեզ համար այդ սուլոցը: Ո՛չ,
դուք պետք է ատեք նրան: Եվ Արծրունին մարդկային լեզու է դնում այդ սու-
լոցի մեջ, խոսեցնում է նրան:

«Նա կդառնա ձեզ համար ատելի, ծաղրական ձայն, որը եթե կթարգման-
վի մարդկային լեզվով, հեկյալ միտքը կունենա. «Դուք համառությամբ մնա-
ցիք ձեր անշարժության մեջ, հիմի ուշ է, ձեռ իշխանությունը անցավ: Դուք
համառությամբ պաշտպանելով սուրբ անշարժությունը, սրբապղծություն
համարեցիք թե՛ եկեղեցու, թե՛ հասարակության մեջ կենդանի լեզվով ամբոխի
հետ խոսելու, այլ շարունակեցիք մեռած գրաբարը ձեր հասարակության մեջ
գործածելու, հիմի դուք պիտի կորցնեք ձեր լեզուն, դուք չկարողացաք ազդել
ձեր կանանց վերա կրթողական կերպով, ստրկացրիք նոցա և չկրթեցիք նոցա.
կինը հափշտակվեցավ ձեր գրկից, դուք նորա համակրությունը կորցրիք: Դուք
ձեր որդիներին կրթություն տալուց հետո չուղեցիք նոցա ստացած գիտությու-
նից օգուտ քաղել և գործ դնել նոցա հասարակության ծառայությանը, մինչև
30 և 40 տարեկան հասակը նոցա տգետ և անփորձ համարելով, և ձեր ուսյալ
երիտասարդների տեղը օտարազգի գիտնական երիտասարդները գործ կկա-
տարեն: Ձեր երիտասարդության մեծ մասը ձեր անշարժությանը ենթարկվե-
լով, և չգիտենալով ձեր ամեն բան մեռցնող ազդեցության դեմ բողոքել,
տնցնում էր անգործության և թուղթ խաղալու մեջ տարիները օրերի նման, և
նոքա պիտի կորցնեն բնական իրավունքը ազդեցություն ունենալ հասարա-
կության վերա: Դուք հափշտակվեցաք առևտրական գործունեությամբ, որին
համարեցիք ամենից հեշտ միջոց շուտով հարստանալու, արհամարհեցիք
երկրագործական պարապմունքը, արհամարհեցիք առհասարակ արդյունաբե-
րությունը, բավականացաք միայն առևտրական միջնորդությամբ: Դուք ձեր
արդար և անարդար միջոցներով հավաքած հարստություններն էլ գործ չդրիք
արվեստագործության, երկրագործության, տնտեսության դարգացման նպաս-
տելուն, չհիմնեցիք գործարանները, չբովազորեցիք երկրի հանքերը, չբար-
ձրեցիք երկրագործությունը, գինեգործությունը, շերամապահությունը, և այդ
բոլոր պիտի կատարեն ձեր տեղը օտարազգիները, որովհետև դուք ուշացաք,
ինքնահավանությամբ կրկնելով «գեոևս վաղ է»:

Դուք արդյունաբերությունը արհամարհեցիք, ընտելացած չլինելով աշ-
խատանքին և խմբովին դիմեցիք ձեր բոլոր ուժը գործ դնելով պաշտոնական
հառաչության, և դատապարտեցիք ձեզ ինքներդ չծնել նոր մտավոր կամ նյու-
թական արդյունքը, այլ միայն եղած գրությունը պահպանել...»:

Շոգեկառքի սուղոցի այս մեղադրական ակտի մեջ երևում է Արծրունու տնտեսական ծրագրի ամբողջ մանրամասնությունը: Ահա՛ նա հետևյալ հոգի վածում շոշափում է վաճառականության հարցը:

Հայերի վաճառականությունը չափազանց հայտնի է աշխարհին և նրա մասին շատ խոսել են ևսկրպական զանազան հեղինակներ էլ: Միայն առևտրի շրջանում հայը կարողացավ համաշխարհային հռչակ ստանալ. և դա ազգային միակ պարծանքն էր, քանի որ հայը Արևելքի վաճառականության ամենանշանավոր տերն էր: Պարծանք էր այն, որ հայը ոտի տակ է տալիս ամբողջ Արևելքը, որ նրա քարավանները անհասն տարածություններ են կտրում անցնում, և նա Եվրոպայի բոլոր վաճառաշահ նավահանգիստներում ունի իր պահեստները: Բայց ահա XVIII դարում Արևելքի վաճառականական ասպարեզում հայերի մրցակից են հանդիսանում եվրոպացիները՝ անգլիացի, ֆրանսիացի, հոլանդացի վաճառականներ: Հայը ստիպված է տեղի տալ այդ մրցակիցներին, որովհետև նրանց պես պատրաստված ու լուսավորված չէ: Զրկվելով ինքնուրույն, անկախ գիթքից, հայ վաճառականը զրկվում է և շահից: Հայտնի է դառնում, որ հայը իսկապես մի առևտրական միջնորդ է, որ նա ինքը ոչինչ չէ արդյունաբերում, այլ միայն անում և ծախում է պատրաստ ապրանքներ: Այս հանգամանքը շեշտում են դեռ XVIII դարի հեղինակները:

Մեզանում առաջին անգամ Ստեփանոս Նազարյանցն էր, որ հայտնեց թե ոչ մի պարծանք չէ հայի հռչակված վաճառականությունը, քանի որ նա առևտրական միջնորդության կերպարանքն ունի և արդյունագործություն չէ առաջացնում մեր երկրում: Գրիգոր Արծրունին էլ, այդ տեսակետից նայելով վաճառականության վերա, ասում էր, որ եկել է կամ կգա ժամանակը, երբ հայը իբրև միջնորդ էլ դուրս կըլլի հրապարակից: Հայի միջնորդությունը հարկավոր էր, քանի որ մեր երկիրը դժվարություններ էր ներկայացնում օտարների համար. կովկասյան պատերազմները, հարմար և արագ հաղորդակցության բացակայությունը ձեռնառու էին միջնորդ հայերին, որոնք երկրի հում նյութերը ուրիշ երկրներ էին արտահանում և դրսից էլ ապրանքներ ներմուծում: Այժմ Կովկասը խաղաղացավ, հաղորդակցությունը ապահով և արագ է դառնում: Կմնա՞ն հայերը միջնորդներ:

Այո՛, գուցե միառժամանակ կմնան, մինչև որ օտարազգիները կմտնեն մեր երկիրը, լավ կճանաչեն նրան: Սկզբում նրանք էլի կդիմեն հայերի միջնորդությանը, մինչև որ իրանք կհաստատվեն. իրանց ձեռքը կառնեն ամեն ինչ: «Ի՞նչ կմնա հային, — հարցնում եմ ես, — եթե նա համառությամբ կշարունակի առևտուրը իր հասարակական գործունեության միակ ճյուղը համարել... Ի՞նչ կմնա, միայն մանրավաճառությունը կամ օտարազգիներին ծառայել որպես կոմիսիոներ»:

Ոչ մի երկիր չկա, որի բնակիչների մեծ մասը, երկրի բնական հարստությունը թողած, պարապեր միայն առևտուրով: Սա անբնական դրություն է և մի Արծրունին, ցույց տալով ապագան, առաջարկում էր թողնել հին հասկացողությունները և սկսել երկրի բնական հարստությունները շահագործել: Դեռ ամեն ինչ կորած չէ, եթե ժամանակին խելքի դաք, ղգուշացնում էր նա:

Հայի վաճառականությունն այդպես է: Բայց հայը միայն վաճառական չէ ազգի մեծամասնությունը հողի վրա է նստած, երկրագործությամբ է պարապում: Սակայն հողագործությունն էլ ոչ մի հուսառու ապագա չէ խոստանում: Նկատելի է մի ցավալի երևույթ, որ գանգատների առիթ է տալիս մտածող և հասկացող մարդկանց: Դա այն է, որ հայ ժողովուրդը, դարերից ի վեր լինելով երկրագործ, քիչ հակում ունի դեպի երկրագործությունը: Գյուղը ձգտում է

պետի քաղաք: Մարդիկ թողնում են իրանց պարապմունքը և քաղաքներ տեղափոխվում: Երկրագործ հայի իդեալն է վաճառական դառնալ և հենց որ նա փող է ձեռք դրում, աշխատում է խանութ բաց անել:

Ամեն տնտեսական երևույթ իր խոր պատճառներն ունի: Երկրագործությունը մեղանում չէ դարդանում, որովհետև մեր երկրում միջոցներ, գումարներ չեն գործադրվում նորան քարվորներ: համար: Արծրունին վերցնում է եվրոպական երկու երկիրներ՝ Անգլիան և Շվեյցարիան, որոնք երկու հակառակ բևեռներ են կազմում երկրագործության մեջ: Երկու երկրներում էլ հողագործությունը շատ ծաղկած դրություն մեջ է. բայց ի՞նչ ճանապարհով են նրանք հասնում այդ դրության: Անգլիայում հողը պատկանում է խոշոր կալվածատերերին, որոնք մեծ գրամագույններ են ծախսում երկրագործությունը քարվորներ, կատարելագործելու համար: Շվեյցարիայում, ընդհակառակն, հողը մեծ մասամբ բաժանված է մանր կտորների, որոնց տերերը իրանք գյուղացիներն են: Սակայն այստեղ էլ գործում է գրամագույնը, որի միջոցով հողագործությունը անդադար առաջադիմում է: Բայց որտեղից է այդ գրամագույնը: Գյուղացիները, առանձին-առանձին վերցրած, շատ հարուստ չեն, սուտի նրանք միանում են, ընկերակցություններ են կազմում, և ահա հավաքական գործակցությունը պատրաստում է նույն անհրաժեշտ ուժը հողագործությունը զարգացնելու համար գրամագույնը:

Մեր երկրում չկան ոչ Անգլիայի հարուստ կալվածատերերը, որոնք մեծ գումարներ ծախսեին, ոչ էլ Շվեյցարիայի գյուղական ընկերությունները: Եվ ահա մեզանում հողագործությունը մի պարապմունք է, որ ապրուստի շատ եվազ միջոցներ է տալիս ազգաբնակչությանը: Երբ տարվա բերքը հաջող է, մեր գյուղացին դեռ կարող է ապրել առանց դժվարությունների: Բայց լինում են բնական դանազան պատահարներ, վերջապես ինքը, գյուղացին դանազան պատճառներով չէ կարողանում հերկել իր գետինը: Այս տնտեսական ծախսողության մեջ նա ալլևս չէ կարող ինքնագլուխ ապրել. դիմում է վաշխառուին, մեծ տոկոսներով տակ է ընկնում: Երկրագործական գործիքները նահապետական դրության մեջ են, փող չկա նորերը, կատարելագործվածները ձեռք բերելու համար, փող էլ լինի, հասկացողություն չկա, թե որքա՞ն օգտակար են պրանք:

Ի՞նչ անել: Լուկ բարոյական քարոզներով բան չի դառնա, որքան ուզում էր, առաջնք, թե լավ են կատարելագործված գործիքները, թե պետք է հող մշակել, բայց գյուղացին ընկճված է նյութական-տնտեսական հանգամանքների տակ: Զկա խոշոր հողատիրական կապիտալը, չկա ընկերակցական կոոպերատիվ սկզբունքը, ժողովուրդը ինքնօգնության գաղափարը չունի, գյուղական էժան կրեդիտը գոյություն չունի: Ահա ինչ դրության մեջ է գյուղացի ժողովուրդը:

«Եվ նա անդադար և անդադար գաղթում է քաղաքները, թողնելով ապարդյուն երկրագործական պարապմունքը, հաշտվելով մի անբնական հրեշավոր զգացմունքի հետ, ընտանիքի և հայրենիքի հավիտենական կոռուստը»:

Ճիշտ որ հրեշավոր երևույթ: Մամուլը, սակայն, չափի բավականանար երևույթը արձանագրելով. նա պիտի ցույց տար և այն գործնական միջոցները, որոնք կարող են օգնել ժողովրդին քարոքանդ, անհայրենիք լինելու դեմ: «Մշակը» կատարում է այդ պարտականությունը. նա ցույց է տալիս, թե որն է փրկությունը: Այդ փրկությունը Արծրունին, իբրև հեռատես տնտեսագետ-հրապարակախոս, գտնում էր ընկերակցությունների, կոոպերատիվ կազմակերպությունների մեջ: Բացատրելով («Ընկերակցության միտքը», № 47), թե

ինչ է արդյունաբերությունը և սպառումը, նա գալիս էր Ծուլցե-Ֆոն-Դելիշի և Ֆերդինանդ Լասսալի առաջարկած միջոցներին: Առաջինը մշակ, աշխատավոր դասի ինքնօգնությունը հիմնում էր ընկերակցությունների վրա, երկրորդը պահանջում էր, որ պետությունը փոխ տա մշակներիին հիմնական գրամատակարար մատչելի տեղություններով:

Ո՞ր ձևն է լավը. Արծրունին թողնում է այս հարցը, նա միայն ասում է, որ առայժմ ավելի հարկավոր են արդյունաբերական կոոպերացիաները, առանց դրանց՝ սպառման ընկերակցությունները շատ շնչին օգուտ կբերեն: Եվ նա խորհուրդ է տալիս գյուղերում փոխառու և խնայողական ընկերություններ հիմնել: Այս ընկերությունների օգուտը, նշանակությունը, կազմակերպության եղանակները «Մշակը» շատ անգամ է բացատրել իր զանազան հոդվածներում, իսկ 1873 թվականին իր մի քանի համարներում տպագրել է գյուղական փոխառու-խնայողական գանձարանների նորմալ կանոնադրությունը: Սկիզբը, ոգին, հիմքը հասարակական ինքնօգնությունն է, Արծրունին շարունակ, անդադար այս փրկարար գաղափարն էր ժողովրդականացնում, զանազան ձևերով, չէր բավականանում մի անգամ, երկու անգամ կրկնելով: Այն ժամանակները, երբ նա սկսեց այդ կազմակերպության անհրաժեշտությունը քարոզել մեղանում, ընկերակցությունները Եվրոպայում արդեն պարզ հասկացված, գործադրվող ուժեր էին: Աշխատավոր դասակարգը իր կեցությունը բարձրելու համար շարժումներ էր գործում, ձևեր էր մշակում: Հարկ չկա ասելու, որ այդ շարժումների նույնիսկ ամենահեռավոր արձագանքները չէին հասնում մեր երկրին: Մենք դեռ քնած ու անշարժ, անհոգ էինք, բայց ժամանակը մեր առջև էլ պիտի դներ նույն անհրաժեշտությունը: Արծրունին զգում էր այդ Կարիք չկար, որ նա հայ ընթերցողին մտցնեք Արևմտյան Եվրոպայի շարժումների մանրամասն նկարագրությունների մեջ: Նա վերցնում էր ամենակարևորը, ամենատարակա՛նը: Ամեն բանի հիմքը ինքնօգնությունն էր, արդյունագործողների և սպառողների համախումբը փոխադարձ աջակցության սկզբունքով: Եվ նա այս կորիզը շատ էր աշխատում տնկել մեր հողի մեջ:

Բայց չենք կարող ասել, թե նրա քարոզությունները առանձին գործնական հետևանքներ ունեցան: Հայերը միայն կարդում էին, միայն իմանում էին, որ օգտակար հիմնարկություններ կան աշխարհիս վրա, իսկ իրագործել իրանք մեջ այդ հիմնարկությունները, այդ անհնարին եղավ, այնքան մեծ էր մեր ասիական ավանդապահությունը: Ներկայումս ընկերակցությունների, կոոպերատիվ գործունեության անհրաժեշտությունը ահագին նվաճումներ է արել մարդու տնտեսական կյանքի համարյա բոլոր բաղմամբիվ, զանազան կերպարանքներ ունեցող ճյուղերում և հրաշքներ է գործում: Միայն մեղանում, հայերի մեջ, դեռ շարունակվում է հին առանձնասիրությունը, միակ ու անջատ գործելու դժբախտ համառությունը: Սակայն ո՞վ է մեղավորը: Մի անգամ էլ նայենք այն թվականին, երբ Արծրունին սկսեց բացատրել մեզ ընկերակցությունների ահագին ուժը, հասարակական նշանակությունը: Երեսուներ տարի է անցել այն օրից, երեսուն տարի շարունակ կրկնվում էր այդ միտքը, և սակայն նրա գործադրությունը այսօր էլ նույնքան հեռու ու անհավատալի է թվում, որքան երեսուն տարի առաջ...

Տնտեսական հարցերը ի միջի այլոց չէին քննվում, այլ այն խորին համոզմունքից առաջնորդված, որ դրանք մեզ համար կյանք և մահ են, լինել և չլինել պիտի վճռեն: «Մեր թղթակիցներին» հոդվածի մեջ Արծրունին առաջարկում էր հում նյութեր հավաքել գյուղերի, քաղաքների տնտեսական հանգամանքների, տեղական պայմանների մասին: Նախ տպել այդ նյութերը և ապա նախ և ապա նրանց քննել, նրանցից եզրակացություններ հանել: Երևույթները պետք է չարզաբանել, հիմնվելով ճիշտ փաստերի վրա, միանգամից հավատացած լինելով, որ յուրաքանչյուր երևույթ իր պատճառներն ունի:

Եվ թղթակիցները, մի կողմ դնելով հանդեսների ուղուցիկ նկարագրությունները, ազգասիրական զեղումները, տալիս էին փաստեր, ուղարկում էին նյութեր: Դրանց միջոցով Արծրունին շատ երևույթներ բացատրում էր տնտեսական պատճառներով: Այսպես է, օրինակ, «Հայերի շատ լրագմանալու պատճառները» հոդվածը (№ 50): Այդ երևույթը տնտեսական պատճառ ունի: Եվ Արծրունին առաջին անգամ մեղանում բացատրում էր, թե ինչ անմիջական կապ կա ժողովրդի աճեցման և տնտեսական պայմանների մեջ: Այս հանգամանքը շատ լավ հայտնի է ամեն մեկին, ուստի մենք երկար կանգ չենք առնի նրա վրա: Առանձին-առանձին քննելով հայ ազգը կաղմող դասակարգերը, Արծրունին նրա տնտեսական պայմանների մեջ էր գտնում այն հարցի լուծումը, թե ինչու հայերը շատ չեն բաղմանում: Գյուղացին մշտական առատություն չէ ստանում, շարունակ գաղթում է քաղաքները: Առևտրականը երկար ժամանակ չէ կարողանում ամուսնանալ, որովհետև դեռ պիտի փող աշխատե. նա թափառական կյանք ունի: Արհեստավորը աղքատ է, կատարելագործված գործիքներ չունի, լուսավորված անունով դասի մեջ թե երիտասարդը և թե օրիորդը չեն կարողանում իրանց անձնական ուժերի գործադրություն գտնել. ազատ պրոֆեսիաները մեղանում դեռ այնքան չեն զարգացած, որ ապահովեն կյանքը: Բայց ավելի հետաքրքրական է այն դատողությունը, որ անում է Արծրունին հարուստ դասակարգի մասին:

Մեղանում հարուստ դասակարգը ավելորդ է համարում իր որդիներին անկախություն տալ: Ամերիկայում հարուստ հայրը, հենց որ որդին վերջացնում է ուսումը, տալիս է նրան իր կարողության մի մասը և որդին սովորում է անկախ ապրել, գործել իր համար: Իսկ մեղանում հարուստ դասակարգի որդին պիտի սպասե իր հոր մահվան. «և այնուհետև պարզ է, որ հարուստ հոր մեղանում պես, որդին դառնում է իր հորից ժառանգած հարստության ամենամեծ քչնամիլն ու շատ ժամանակ չէ անց կենում մինչև բոլոր հարստությունը վատնած է»:

Այսպես, ահա, մեղանում էլ հասարակական երևույթները ուսումնասիրվում և պատճառաբանվում էին այնպես, ինչպես պահանջում են ճիշտ, դրական գիտությունները: Բարոյախոսական քարոզների դարը անցնում էր: «Հանցավորներ և հասարակություն» առաջնորդողի մեջ (№ 17) Արծրունին ասում էր, թե հանցանքների դեմ կովելու համար բավական չեն ո՛չ բարոյական քարոզները, ո՛չ պատիժները, ո՛չ դպրոցները: Հանցագործությունները բարդ երևույթներ են և բաղմամբիվ պատճառներից են առաջանում, որոնց մեջ գլխավոր տեղը բռնում են տնտեսական պատճառները: Ընկերակցությունները շատ դեպքերում կանխեն հանցանքների առաջը: Դրա հետ պետք է փոփոխել սոցիալական պայմանները, լավ օրենսդրություն տալ և այլն...

Քանի որ խոսքը տնտեսական հարցերի մասին է, մենք պիտի գուրս գանք «Մշակի» առաջնորդողների բաժնից և մի համառոտ ակնարկ դնենք նրա «ներքին տեսություն» բաժնի վրա: Այդտեղ էլ արծարծվում էին շատ կարևոր տնտեսական և արդյունաբերական հարցեր: Ինչպես գիտենք, ներքին տեսության բաժնում աշխատում էր Վասիլ Շահվերդյանը. ինքնուրույն հոգվածներից մի քանիսը կրում են նրա ստորագրությունը, բայց ավելի շատ են այնպիսի հոգվածները, որոնք տպվում էին ինչպես առաջնորդողները, առանց

ստորագրության: Ո՞րն են պատկանում ներքին տեսության անստորագիր հոգվածները, չգիտենք: Բայց որ Գրիգոր Արծրունին այդպեղ էլ ունեթ իր բաժինը, դա անկասկած է. շատ հոգվածների մեջ մենք դռնում ենք Արծրունու ոճը, համարձակությունը, գեղեցիկ պատճառարանությունը, քննական մեծ ուժը: Շատ հոգվածներ մի-մի առաջնորդողներ են, տպված ներքին տեսության բաժնում: Մենք գլխավորապես այդ հոգվածները կունենանք ի նկատի, համոզված լինելով, որ միայն Արծրունին կարող էր նրանց գրողը լինել:

«Մշակի» երկրորդ և երրորդ համարում տպված է մի ընդարձակ հոգված՝ «Առևտրական խնդիր թիֆլիսում» վերնագրով: Այդպեղ խիստ քննության են ենթարկված հայ վաճառականական հին իմաստությունները, որոնք այժմ ոչ միայն որևէ օգուտ բերել չեն կարող, այլև քայքայում են վաճառականությունը: Ո՞րն է ամենագլխավոր թշնամին, որ քանդում է հայ վաճառականներին: Տգիտությունը, որ ավելի վնասակար է, երբ ինքնահավանության հետ է միանում: Այդ տգետ ինքնահավանությունը չէ թույլ տալիս տնտեսական երկվույթների իսկական պատճառներն իմանալ: Դրա փոխարեն վաճառականը գիտն փանդատվել: Առևտուր չկա, գործերը վատ են դնում, և հայ վաճառականը գիտն այն միայն, որ այդ ճգնաժամը կանցնի ինքնըստինքյան, մի բարեհաջող հանգամանքի աղդեցությունը. ահա՛ կանցնի զորքը, կգա մի բարձրաստիճան անձնավորություն, և առևտուրը կկենդանանա: Ուրիշ պատճառների մասին նա մտածել անգամ չէ կարող: Մինչդեռ երկույթը պետք է հասկանալ տնտեսական գիտության սահմանած օրենքների տեսակետից:

«Ամեն հասարակություն, ամեն հասարակական հարաբերություն, ամեն հասարակական-տնտեսական երևույթ, եթե մի կողմից հիմնված է մրցույթի վերա, մյուս կողմից անպատճառ հիմնվում է և փոխադարձ պատասխանատվության վերա»:

Ինչպես հայք, իր բոլոր հասարակական հարաբերություններում հայրենակիցների հետ, փոխադարձ պատասխանատվության թշնամի է, այնպես է վաճառականության մեջ նա ըմբռնել է միայն մրցույթի օգուտը, այն դորություն օգուտը, որը հավասարակշռված չլինելով բնկերակցության ոգով, կամ փոխադարձ պատասխանատվության պարտավորությամբ, դառնում է վայրենի, անհասարակական, ավերեցուցիչ դորություն:

Այդ ավերող դորության, այդ վայրենի մրցության դեմ վաճառականական դասակարգը պիտի դուրս բերի փոխադարձ աջակցության գաղափարը, հիմնելով բանկեր, փոխադարձ վարկի ընկերություններ, որոնք միջոց կտան վաճառականին հարմար և ձեռնտու պայմաններով կրեդիտ ձեռք բերել, այսինքն՝ միմյանց օգնել, պահպանել, կարողություն տալով ամեն մեկին դիմադրել աննպաստ պայմաններին: Առհասարակ վաճառականների համար պահանջվում էր զարգացողություն, գիտություն: «Մշակը» առաջարկում էր հիմնել թիֆլիսում կուրսեր, ուր վաճառականները կարող լինեին օտար լեզուներ սովորել:

Ավելի մեծ էր «Մշակի» հոգացողությունը բուն ժողովրդի, այսինքն՝ երկրագործ, արհեստավոր, բանվոր դասակարգերի մասին: Առաջին անգամն էր որ գյուղը երևան էր գալիս մեր մամուլի մեջ իր ցավերով, իր անօգնական դրությունը: Դա այն աշխարհն է, որ շարունակ հարստահարվում է, կողոպտվում է, բայց որի համար ոչինչ չեն ուզում անել: Գյուղական և առհասարակ ստորին ժողովրդական խավերի մեջ տարածված են զանազան ֆիզիկական և բարոյական արատներ. կարծում են, թե դրանց դեմ կովելու համար բավական է բարոյախոսությունը, բայց չեն իմանում, որ բարոյական քարոզներով չ

վերացվի դժբախտության ամենագլխավոր պատճառը, որ աղքատությունն է: Ասում են, թե ժողովուրդը կորստից ազատելու միակ միջոցը կրթությունն է և կանչում են շարունակ՝ «ուսումնարաններ, ուսումնարաններ և միշտ ուսումնարաններ»: Բայց դրանք օղակին բառեր են և կլսե՞ ժողովուրդն այդ խոսքերին: Ահա՛ նա ունի առած. «Սոված փորիս ուսումն էր պակաս»: Սա տնտեսական մի մեծ ճշմարտություն է: Այնպեղ, ուր չկա տնտեսական ապահովություն, ուր մարդը կատարելապես կուշտ չէ, չէ կարող դպրոց և ուսում դարձանալ: Հռչակավոր Բոկլը ասում է. «Առանց հարստության չկա ազատ ժամեր, առանց ազատ ժամերի չկա գիտություն»: Ժողովուրդը քաղցած է, կարող է նա կրթության մասին մտածել: Նա քրտինք է թափում և աղքատանում է: Քրտինք թափելը աղքատություն, քաղցածություն է նշանակում մեղ մոտ. իսկ ի՞նչ պետք է անել հարստանալու համար: Պետք է ծծել, ինչպես ծծում են վաճառականները, պետք է հարստահարել, ինչպես հարստահարում են նրանք:

Ո՛չ, կամենում եք ուսումը անհրաժեշտություն դարձնել գյուղացու համար, բարվոքեցնել նրա տնտեսական դրությունը, հարստացրեք նրան: Հարստացնել կարելի է, միջոց տալով երկրագործ ժողովրդին զարգացնելու իր պարագամները, ավելի արդյունավոր դարձնելու նրա աշխատությունը: Ասում է եղևը, որ երբ գյուղացին կունենա իր հացը, երբ նրան անողորմ կերպով չի տանջի ապրելու հարցը, այն ժամանակ նա կսկսե և մտավոր գործի մասին մտածել: Եվ գյուղացուն այդ դրության հասցնողը պիտի լինին փոխատու ընկերությունները, իբրև գյուղատնտեսությունը զարգացնելու ամենալավ, փորձված միջոց:

Մեր տնտեսական կյանքը դեռ նահապետական է, դեռ սուր արտահայտություններ չէ ստացել, ուստի պետք է հենց այժմից պատրաստվել, հենց այժմից խելացի կերպով լուծել այն հարցերը, որոնք այսօր սաղմնային դրության մեջ են, բայց վաղը պիտի դառնան մի-մի ահավոր երևույթ: Ահա՛ այժմից իսկ երևում են «առաջին ծաղիկները»: Մեր երկրում էլ սկսվում են գործարաններ բացվել, որոնք կառաջացնեն բանվոր դասակարգ, պրոլետարիատ: Դեռ չկա մեղանում գործարանական մշակների դասակարգը. սա նշանակում է, որ նվրդալի հետ համեմատելով, մեր հասարակական կյանքի մեջ մի վատ կողմը պակաս է: Բայց ինչ որ չկա, կարող է լինել: Բաքվում սկսել են գործարաններ հիմնել. թիֆլիսում գոյություն ունեն կտավի գործարան, ուր արգեն մի քանի հարյուր մարդ են աշխատում, և մոմի գործարան, որ առաջինից ավելի փոքր է:

Նկարագրված է մոմի գործարանը: Ուշադրություն է դարձրած, որ մշակները հակառուղիական պայմանների մեջ են աշխատում. նրանց սենյակներում չկա բավականաչափ լույս, օդափոխություն չէ կատարվում: Եվ այդ նկարագրությունը «Մշակը» վերջացնում է այսպես.

«Մենք ոչինչ չէինք ասելու մեր գործարանների արդյունաբերության դեմ, թե նորա մտցնելը երկրի մեջ պիտի բարվոքեր աշխատողների դրությունը, բայց ոչ թե լցնելը դրամատիկների այնպես էլ (ուրիշի աշխատանքով) լի գլուխները... Մենք հիմնում ենք ֆաբրիկաները, գործարանները, բաղամացնում ենք մշակների թիվը, չհոգալով նոցա նյութական ապահովության վերա և մոռանում ենք կամ չենք իմանում, որ սորանով պատրաստում ենք մեղ ապալի համար այնպիսի անհաղթելի արգելքներ, որոնք նվրդալի զամառաներ հասարակության համար պատճառ են դառնել անլուծելի և արյունահեղ խնդիրների»:

Եվ ազատվել այդ խնդիրներից չէ կարելի, ասելով թե մեր երկրում գոր-

ծարանական կյանք չի սկսվի: Ո՛ր, այդ կյանքը պետք է սկսվի, նրան անպատ-
ճառ հարկավոր է սկսել. ուրիշ կերպով մենք տնտեսական առաջադիմություն
չենք ունենա, մենք միայն օտարների հարկատուն կմնանք: Նայեցեք Կովկա-
սին, տեսեք որքան հարստություններ ունի նա: Զառհարոթել այդ հարստու-
թյունները, կնշանակեր մեռելություն դատապարտել իրան:

«Արդյոք հարկավոր է խոսել նորա վերա, որ գործարանները մեզ օգուտ
են: Ահա ինչ է ասում ինձ մի վաճառական. «Տե՛ս էս սուփրեն, սորա մեջ կա
մի գրվանքա բուրդ, որ արժե մեկ արասի. բայց ի՞նչ եք կարծում, ի՞նչ եմ
տվել սորան... վեց մանեթ»: Այս խոսքերը շատ պարզ ցույց են տալիս մեզ,
թե ինչ կնշանակե երկրիս համար իր սեփական գործարաններ շունենալը:
Մեկ արասու և վեց մանեթի մեջ զանազանությունը, այդ մի սարսափելի
հարկ է, որ մեր երկիրը վճարում է օտար ազգերի արմատագործությանը»:

Գործարաններ հիմնելու մի հարմարություն էլ այն է, որ մեզանում
գործող ձեռքերը էժան են: Բայց թո՛ղ ընթերցողը չկարծե, թե պետք է, ուրեմն,
որ դրամատերերը որքան կամենում են օգուտ քաղեն այդ էժանությունից,
հարստահարեն մշակ դասակարգը: Ո՛ր, եթե հարկավոր է գործարանական
կյանքի զարգացումը մեղանում, դրա գլխավոր նպատակներից մեկն էլ այն
պիտի լինի, որ գործավոր դասակարգը միջոց ունենա ավելի լավ վարձատրու-
թյուն ստանալու, իր թշվառ դրությունից ազատվելու:

«Կարող է ուշ չլինել» հոգևածում արծարծվում է պրոլետարիատի հարցը:
Սեփականություն շունեցող այդ դասակարգը դեռ բազմաթիվ չէ մեղանում:
Բայց նա կստվարանա, երբ մեր երկրում էլ կզարգանա խոշոր արդյունաբե-
րությունը, որ գործից կզրկե, կստրկացնե մանր արդյունաբերողներին և այս-
պիսով պրոլետարիատի բանակը կմեծացնե: Քանի որ խոշոր արդյունաբերու-
թյունը դեռ իր սկզբնական քայլերն է անում մեզ մոտ, ժամանակ է ձեռք
առնել այնպիսի միջոցների, որոնք կազատեն մեզ պրոլետարիատի սպառնացող
շարժումից: Դրա համար հարկավոր է պահպանել մանր արդյունաբերությունը:
Ուժ տալով խոշոր արդյունագործության, մենք օգնած կլինենք դրամատերե-
րին, որ նրանք իրանց ձեռքի մեջ կենտրոնացնեն երկրի ամեն տեսակ ար-
դյունաբերությունը: Եվ այն ժամանակ մշակները կդառնան կենդանի մեքե-
նաներ, որոնց հարկավոր է այնքան պահպանել և խնայել, նրանք չփշանան,
իսկ նրանց մարդկային հատկությունների վրա ոչինչ ուշադրություն ոչ որ չի
դարձնի: Բայց շփոթանանք, որ այսպես գնալով, մենք կհասնենք այն տեղին,
որ ապագայում անհաշտ թշնամի կպատրաստենք մեզ համար՝ աշխատողների
պրոլետարիատը:

Փրկությունը նրա մեջ է, որ նպաստենք մանր արդյունաբերության՝ ըն-
դարձակելով նրա շրջանը և մանր արդյունաբերողների թիվը: Դրա համար էլ
պետք է գոյություն ունենա նույն հիմնարկությունը, որ այնքան մեծ դեր կա-
րող է կատարել գյուղատնտեսության մեջ, այն է էժան, մատչելի կրեդիտը:
Աշխատողները, արհեստավորները ուրիշի համար են գործում. նրանք ստա-
նում են վարձ, որ հարկավոր է նրանց ապրուստի համար, իսկ նրանց աշխա-
տանքը ուրիշին, այսինքն՝ վարձ տվողին շահ է բերում: Այդ շահին կարող
էին մասնակից լինել իրանք, աշխատողները, արհեստավորները, եթե փոխա-
տու գանձարանը օգներ, որ նրանք իրանց համար կտարեին այն գործը, որ
ուրիշների համար են կատարում: Այսպիսով կպահպանվեր մանր արդյունա-
գործությունը, և աշխատավոր մարդիկ գործատուների ստրուկը չէին դառնա:

Տեղային տնտեսական կյանքի մեջ առաջ էր դալիս և մի հերթական
հարց. օտար դրամագլուխների հարցը: Փոթի-թիֆլիսյան երկաթուղին դեռ

պատրաստ չէր, երբ հայտնի դարձավ, որ նա մեր երկիրը կթափե արտասահ-
մանյան գրամագլուխներ՝ բնության հարստությունները շահագործելու հա-
մար: Արդեն Թիֆլիսում մի ֆրանսիացի բաց էր արել գրասենյակ, որ պիտի
միջնորդ հանգիստանար օտար դրամատերերի և մեր երկրի մեջ: Եահագործու-
թյան առարկան առաջ ու առաջ հանքերը պիտի լինեին: «Մշակը» բնական էր
համարում օտար կապիտալների արշավանքը դեպի մեզ, բնական և օգտավետ:
Այդ մենք ինքներս չենք կարող ընկերական սկզբունքով մեր երկրի արդյու-
նաբերությունը զարգացնել, բնականաբար պիտի ենթարկվենք այն օրենքին,
որ ավելի լավ պատրաստված օտարը գա և մեր հողերի վրա գործ սկսե: Բայց
ի՞նչ պետք է անենք մենք, ինքներս, երբ օտարները երևան կգան մեր մեջ
իրրեւ արդյունագործներ: Մենք ոչ թե պիտի բավականանանք մեր հանքերը
օտարներին ծախելով կամ կապալով տալով, այլ պիտի աշխատենք ընկերա-
կալ նրանց հետ, բաժին ունենալ արդյունագործության մեջ: Անգործ նստել
ու սպասել հարկավոր չէ:

«Մենք ուշացանք, մենք տգետ ենք, այդ ճշմարիտ է, բայց այդ չէ նշա-
նակում, որ մենք հուսահատված պիտի դիմենք կատարյալ անգործությանը:
Մինչև մտավոր զարգացման մի հայտնի աստիճան, մինչև մի հայտնի հասակ,
մարդս կարող է ուրիշի խնամակալությամբ տակ գտնվել. բայց ի՞նչ կասեիք,
եթե աշակերտը վարժապետի խնամակալության տակ մտնելուց հետո էլ չէր
ուզենա դուրս գալ այն խնամակալության տակից»:

Այսքանը բավական համարենք իբրև «Մշակի» տնտեսական բաժնի
պատկերացում: Ավելացնենք այն, որ լրագիրը խոսել է և քաղաքային տնտե-
սության մասին, հողը պարարտացնելու միջոցներն է ցույց տվել, առաջին
անգամը մեղանում մատնացույց է արել, թե տնտեսական ինչ սոսկալից ցավ
է մեր գյուղերում այնքան տարածված վաշխառությունը և այլն... Որտեղից
հանկարծ դուրս եկան այսքան կենսական, կարևոր հարցեր և ո՛ր էին նրանք
մինչև «Մշակի» հրատարակվելը: Նրանք, իհարկե, գոյություն ունեին մեր
կյանքի մեջ, մի-մի խոշոր երևույթ էին. «Մշակի» անմիջական, մեծ գործը
այն էր, որ նկատեց նրանց, առաջ քաշեց, ցույց տվեց նրանց ահագին կարևո-
րությունը մեր կյանքի մեջ: Իր քաղաքատնտեսական դավանանքները նա ամ-
փոփում էր «Աշխատանք և աղքատություն» գեղեցիկ հոդվածի մեջ (№ 38),
որի համառոտ բովանդակությունը հետևյալն է:

Մարդու ամենագլխավոր հարկավորություններից մեկն այն է, որ հար-
կադրում է նրան սնուցանել իր անձը: Այդ կողմից մարդը նման է անասուն-
ներին, որոնց նման ուտելու, սպառելու հարկավորություն ունի: Նմանությունը
շատ ակնհեր է. երբ մենք կուշտ ենք, առատության մեջ ենք ապրում, մենք
բարոյական ենք դառնում, բայց երբ գալիս է սովը, մենք մոռանում ենք
ամեն ինչ և պատրաստ ենք ամեն տեսակ ստոր ու խաբերա միջոցներից օգուտ
քաղել՝ մեր մարմինը պահպանելու համար: Կերակրվելու անհրաժեշտությու-
նից դուրս է գալիս անբարոյականություն, հանցանք: Բայց կա մի բան, որ
թույլ չէ տալիս մեզ միշտ այդ միջոցով վճել մեր կյանքի պահպանության
հարցը: Դա այն է, որ մենք գիտենք օգնություն խնդրել մեր մարմնի և մտքի
գործածումից՝ աշխատանքից և հեռագրությունից: Որքան կերակրվելու ան-
հրաժեշտությունը մեզ նմանեցնում է անասուններին, այնքան աշխատանքի
որենքը ազնվացնում, բարձրացնում է մեզ:

Ամեն ինչ, որ ձեռք ենք բերել մենք, աշխատանքի պտուղն է: Առանց
աշխատանքի ո՛չ գիտություն կա, ո՛չ արհեստ, ո՛չ հարստություն: Բայց աշ-
խատանքն էլ ունի իր շափն ու սահմանը: Զի կարելի աշխատել անդադար,

առանց հանգստանալու: Աշխատանքը ծնվում է ապրելու պահանջից. և աշխատանքի հետևանքը մի բանի, մի մթերքի արդյունաբերությունն է: Այդ արդյունքով նա բավարարություն է տալիս իր պահանջներին. իսկ ինչ ավելանում է, նա մթերում է այդ ավելորդը ապագայի համար և դա կոչվում է հարստություն հավաքել: Հարստությունը պայմանական հասկացողություն է: Մի միլիոն փողը հարստություն է, բայց մի սալ փայտն էլ նույնպես հարստություն է: Երբ մարդը մենակ է օգուտ քաղում բնության բերքերից, երբ նա մենակ է սպառում իր արդյունաբերածը և չունի իր շուրջը արդյունաբերող, մթերք հավաքող մարդիկ, նա հարուստ է: Երբ շատանում են մարդիկ, երբ սաստկանում է մրցությունը, այն ժամանակ բնակիչների մի մասը ստիպված է լինում օրվա ապրուստ հայթայթող աշխատանքով բավականանալ, շմտածելով մթերքի պաշար կազմելու, այսինքն հարստություն ժողովելու մասին:

Անմխիթար է աղքատության վիճակը: Բայց նա բարոյական և տնտեսական մեծ հետևանքներ է առաջացնում: Մի կողմից նա աշխատանքի անհրաժեշտությունն է վառ պահում, իսկ դա մի խթան է բարոյական ուժը անդադար թողնելու պահելու համար: Մյուս կողմից, աղքատ, մշակ դասակարգին արդելված չէ ձգտել դրամադուխ կազմելու և իրան ապահովելու. այստեղից ծնվում է տնտեսական այն գաղափարը, որ հնար է տալիս աղքատ դասակարգին իր այդ ձգտումը իրագործելու: Եվ այդ տնտեսական գաղափարը արդյունաբերական, սպառման, խնայողական ընկերակցություններն են...

Մենք այստեղ չենք ուզում քննել, թե որքան դործնական էին «Մշակի» այս դատողություններն ու ծրագիրը: Ուշադրություն ենք դարձնում միայն մի հանգամանքի վրա: Բանվորական հարցը, պրոլետարիատը մեր երկրում գեապագայի դործեր էին, դեռ չէին հասունացել մեղանում: «Մշակը» առաջարկում էր օգուտ քաղել հենց այդ հանգամանքից և այժմից իսկ կարգադրել աղ հարցերը այնպես, որ ապագայում ցուցումների և բարդությունների տեղ չմնար: Նա, ուրեմն, ուզում էր, որ մեր հասարակությունը մի սքանչելի կանխատեսություն ունենա, առաջուց պատրաստե այն հունը, որով պիտի անցնի ապագա գետը: Բայց հնարավոր էր դա: Կարելի է այդքան մեծ խմստություն սպասել մեր իրականությունից, երբ եվրոպական ազգերն էլ չեն ունեցել այդ կանխատեսությունը: Մեծ հարցերը այդպես չեն վճռվում. նրանք դեռ ծնվում են, աճում, իրականություն են դառնում, ահավոր պահանջներ են երկայացնում և այդպես հարկադրում են լուծում տալ իրանց: Առանց կոպի առանց մրցության հաջողություն ձեռք չէ բերվում: Այսպես է օրենքը:

Բայց այդ օրենքը, իհարկե, չէր արգելում, որ «Մշակը» քննե նոր երեսեկող, ապագայի պատկերը ներկայացնող երևույթները: Մեղանում տնտեսական նոր կյանքի պահանջներ էին. իսկական, զգայուն հրապարակախոսությունը պարտավոր էր արձագանք տալ նրանց, լուսաբանել, ճանապարհներ, ուղղություններ ցույց տալ, ապագան գուշակել: Եվ այս պարտականությունը «Մշակը» կատարում էր մի լրջությամբ, որի նմանը դեռ չէր եղել մեր մամուլի էջերում...

V

Հայեր և նրանց հաճախ ազգերը: Հայ-վրացական հարաբերություններ: Գիւրգի Մերեբեյիի հաղթ: «Մշակ» և «Դրոբա»: Արաբիկ տեսություն: Թուրքական. գավառը և Կ. Պոլիսը. կրթական պակասություն: Պարսկա-

տան, Բաքիի համակներ: Թղթակցություններ Գերմանիայից. Անդրեաս Ածրունի: Գրական բաժին: Մեր վեպիկներն ու պատմվածքները: Մելիքազիի առաջին փորձերը: Եզրակացություններ «Մշակի» առաջին տարվա մասին: Զեյթ և աշխատանք:

Դիմելով այժմ հասարակական այն երևույթներին, որոնք արձագանք գտան «Մշակի» առաջին տարվա ընթացքում՝ նրա ուրիշ բաժինների մեջ, մենք ամենից առաջ կանգ ենք առնում Գրիգոր Արծրունու մի ուրիշ մեծ գաղափարի տուաջ. դա նրա վերաբերմունքն է դեպի կովկասյան ալլացեղ և ալլակրոն ազգությունները:

Շատ կարևոր էր այդ հարցը: Հայերը ապրում էին խառն ուրիշ ազգությունների հետ: Հարեանությունը շատ էր մոտիկ, առօրյա շփումները տնտեսական և մտավոր հողի վրա այնքան խոշոր երևույթներ էին առաջացնում, որ անտես անել պատմական այդ իրողությունը, կնշանակեր արհամարհել երկրի առաջադիմության ամենամեծ գործոններից մեկը: Արծրունին խաղաղ կուլտուրական զարգացման քարտիչ էր. նա պահանջում էր առաջադիմություն, պահանջում էր առաջադիմության համար ոչ միայն շատ բան սովորել, այլև շատ բան մոռանալ: Մոռանալ պետք էր մանավանդ այն նախապաշարմունքները, որոնք խոչընդոտ են հանդիսանում մեր առջև, վերանորոգության, կատարելագործության ճանապարհին: Զինվելով ազգային սնապարծության, լավինիզմի դեմ, պահանջելով լուրջ, անդադար աշխատանք իբրև բարօրության շտանդարտ միակ միջոց, նա չէր կարող չզինվել այն փոխադարձ նախապաշարմունքների, ատելության դեմ, որ գոյություն ունեն գանազան տարբեր ազգությունների մեջ: Եվ նա հենց առաջին իսկ քայլերից ազգերի եղբայրակցության ջերմ պաշտպան հանդիսացավ:

Կովկասը նրա առջև ներկայացնում էր մի այսպիսի երևույթ: Ռուսաց փրապետությունը հաստատել է քաղաքական խաղաղություն. երկիրը ալլեա դատերազմի դաշտ չէ և նրա մեջ ապրող ազգերը միայն մի նպատակ, մի կոտում պիտի ունենան՝ գնալ առաջադիմող մարդկության ետևից, յուրացնել եվրոպական լուսավորությունը, ապրել քաղաքակիրթ ազգերի կյանքով: Մենք անսանք, թե ինչպես էր Արծրունին հասկանում ազգերի առաջադիմության խորհուրդը. ազգերը անհատներ են և նրանցից յուրաքանչյուրը, պահելով իր ինքնուրույնությունը, իր հատուկ կերպարանքն ու բնավորությունը, պիտի զարգանա անդադար: Այստեղից առաջանում է կատարյալ հարգանք դեպի յուր ազգերի ինքնուրույն սեփականությունները, դեպի նրանց լեզուն, պատմությունը, կրոնը: Ահա՛ այդ փոխադարձ հարգանքի վրա էլ պիտի հիմնվի տարբեր ազգությունների համերաշխությունը, նպատակ ունենալով ընդհանուր հայրենիքի առաջադիմությունը: Կովկասը պետք է դուրս գա իր նահապետական դրությունից. նա ահագին ջանքեր պիտի անե մի բարեկիրթ, կուլտուրական զարգացած երկիր դառնալու համար: Սա մի պարտավորություն է, որ յրի է տեղաշին ազգաբնակչության վրա ռուսաց փրապետությունը: Եվ այս մեծ գործի մեջ հարկավոր է բոլոր ազգությունների միաբան, ազնիվ աշխատակցությունը: Յուրաքանչյուր ազգ պիտի մտցնե իր բաժինը. ոչ մի ազգ, ալլատելով առանձին, անջատված, չէ կարող միայն իր սեփական միջոցներով դուրս բերել այն ահագին գործը, որ պիտի կատարե ամբողջ երկիրը: Եվ առաջադիմության գործը մեղանում հաստատ ու տևողական չի լինի, եթե մի ազգ առաջ գնա, մյուսը մնա անշարժ, մեկը դեպի առաջ քաշե սայլը, մյուսը դեպի ետ: Հարկավոր է միաբան, ընդհանուր գործակցություն:

Գրիգոր Արծրունին թիֆլիսում մոտենում է վրացիներին և համերաշխություն է հաստատում երկու հարևան ազգերի երիտասարդության մեջ: Բայկաբախտաբար, մենք ունենք մի վրացու վկայությունը, որ պատմում է, թե ինչպես հաստատվեցան եղբայրական հարաբերությունները հայ և վրացի երիտասարդության մեջ: Այդ վրացին այժմ հանգուցյալ Գիորգի Մերեթելին է. մի ազնիվ, առաջադեմ և լուսամիտ գրական գործիչ: 1892 թվականի գեկտեմբերի 27-ին, երբ ահագին, շտեմնված բազմությունը եռօրյա զերեզմանաւանդ հավաքված էր Գրիգոր Արծրունուն թաղելու համար, ճառախոսների տեղը բարձրացավ Գիորգի Մերեթելին և հուզված ձայնով, որ խոր տպավորություն թողեց ամբողջ բազմության վրա, արտասանեց հետևյալ խոսքերը*.

«Ես և Արծրունին առաջին անգամ ծանոթացանք միմյանց հետ 1877 թվին, երբ ես սկսեց հրատարակել իր «Մշակ» լրագիրը և իր կենդանի մարդիկ ու նոր գծած ճանապարհով սթափեցրեց հայ հասարակությունը: Այդ ժամանակ մեր մեջ հաստատվեց մի բարեկամական կապ: Ես և իմ ընկերներս այն ժամանակ աշխատում էինք «Դրոներա», «Կրեմուլի» և «Սասոփառ գազեթի» լրագիրներում: Գրիգոր Արծրունին իր կտրուկ մտածողությամբ և եվրոպական գիտնականների մոտ ճոխացրած խելքով շատ շուտով մոտեցրեց իրան այն ժամանակվա վրացի գրողների փոքրիկ շրջանը:

«Վրացի եղբայրներ,— ասում էր Արծրունին,— մեր և ձեր վիճակը՝ թե ուրախության և թե վշտի կողմից միշտ մեկ է եղել նույնիսկ հին ժամանակներից: Մենք դրացի և աղգակից ժողովուրդներ ենք եղել, իսկ այսօր, մեր անխելքության պատճառով, մենք մոռացել ենք միմյանց և ոչ թե միայն բուրեղիվ չենք, այլև միմյանց թշնամի ենք դարձել: Շատ կան մեր և ձեր մեջ այն տեսակ մարդիկ, որ իրանց անձնական օգտի համար վիրավորում են արդար մարդուն: Դրանց մեջ կան այնպիսի վրացիներ, որ նեղացնում են հայերին, և այնպիսի հայեր, որ հարվածում են վրացիներին: Բայց ինչո՞ւ պետք է մենք մի երկու երեք անխել՞ մարդկանց պատճառով ատենք միմյանց: Մի պետք է մենք, որպես մամուլի ներկայացուցիչներ, քարոզենք ու զարթեցնենք վրացիների ու հայերի մեջ սեր և եղբայրություն, որովհետեւ մենք անկարող ենք առանց փոխադարձ բարեկամության հասնել մեր կատարելության: Ես գիտեմ, եղբայրներ, որ միությունը ուժ է, իսկ բաժանությունը՝ թուլություն:

Ահա՛ այսպիսի բաց և անկեղծ խոսքերով Գրիգոր Արծրունին մոտեցրեց մեզ իրան: Նա բացեց մեր առաջ իր խմբագրատան դռները, և երբեմն մենք էինք գնում նրա մոտ, երբեմն նա էր գալիս մեզ մոտ: Այդ ժամանակների այնպիսի մի հասարակօգուտ բան չէ պատահել, որի մասին համերաշխությամբ ու երկու հարևան ազգերի համար հավասարապես օգտավետ կերպով գրած չլինենք մենք՝ մեր լրագիրներում ու ամսագրերում, իսկ նա՛ իր «Մշակում»: Նա սովորեցնում էր մեզ Հայաստանի պատմությունը, իսկ մենք նրան վրաց ժողովրդի պատմությունը:

Սա առաջին լուսավորված հայն էր, որ քարոզում էր վրացիների և հայերի համերաշխությամբ գործելու մասին: Սա էր, որ առաջին անգամ քարոզեց մեզ և իր մահից հետո էլ կտակեց այն ոսկի տառերով գործվելու արժանի խոսքը, թե «միությունը ուժ է, իսկ անմիաբանությունը թուլություն է»:

Այդ եղբայրական համերաշխության արտահայտությունն էր, որ երբ հրատարակվեց «Մշակի» հայտարարությունը, «Դրոներա» լրագիրը հետևյալ տողերը նվիրեց նրան.

«Ողջունում ենք և երկար կյանք ենք ցանկանում համանման պարտավորություն ունեցող մեր եղբայրակցին: Սրա հետ ցանկանանք, որ այս նոր հալիսին լրագիրը առաջիկա հրատարակություններից առավել համակրություն ցույց տալու ամեն բանի մեջ, որովհետեւ միասին ապրելով, մենք միևնույն թշնամիներով և բարեկամներով ենք շրջապատված, վրացիներս և հայերը»:

Գրիգոր Արծրունին «Մշակի» առաջին իսկ համարում այսպես պատասխանեց այդ ողջունին.

«Մենք մեզ պարտավորություն ենք համարում պատասխանել վրաց «Դրոներա» օրագրին, որ մեր կարծիքն էլ չի տարբերվում նորա հայտնած մտքից: Կովկասը թեև զանազան ազգություններով է բնակեցրած, որոնք այլ և այլ, մեկ մեկից տարբեր զավանսությունների են պատկանում, բայց իր տեղագրական և աշխարհագրական դրության պատճառով դառնում է այդ բոլոր ազգերի համար ընդհանուր հայրենիք և միջոց է տալիս նոցա ձգտելու ընդհանուր համանման օգուտներին: «Մշակը», ոգով հայ մնալով, միևնույն ժամանակ ուրախությամբ մեկնում է համակրության ձեռքը դեպի վրաց լրագիրը, անվախ խոստովանելով, որ վրաց «Դրոներայի» պես հայտնած լուսավորչալ մտքերը նա չի գտել արդյան ոչ մի հայկական պարբերական հրատարակության մեջ»:

Այսպես միմյանց ձեռք տալով, երկու լրագիրները համերաշխությամբ առաջ են գնում՝ միմյանց օգնելով, միմյանց ուժ տալով հասարակական հարցեր լուծելու մեջ: «Մշակում» տպված անդրանիկ թատրոնական ռեցենզիան (№ 2) վրաց թատրոնին է վերաբերվում. երկու լրագիրները միմյանցից քաղվածքներ են անում, և հայ-վրացական մտավոր և բարոյական շահերը պաշտպանում են ազնիվ զինակիցների եռանդով: Ամեն տեղ, ուր խոսք էր լինում տեղական լեզուների, գրականության, թատրոնի մասին, Արծրունու համար միայն հայ ազգը չկար, այլ նրա հետ միասին և համահավասար՝ վրաց ազգը: Այդ գաղափարական զինակցությունը շարունակվեց մի քանի տարուց ավել և ներկայացնում էր ընդհանուր, միատեսակ կուլտուրական գաղափարներով սողորված երկու տարբեր ազգերի երիտասարդության միաբանությունը: Նախելով այդ երևույթին, կարելի է հպարտությամբ ասել, որ քաղաքակրթությունը վերացնում է և ցեղական ու զավանական նախապաշարմունքները՝ խմբելով ազգերը մի մեծ ընտանիքի մեջ, ուր փոխադարձ համակրանքներն ու հարգանքներն են տիրում դարավոր ատելության, անմիաբանության տեղ: Բայց, ավա՛ղ, շատ երկարատև չէր «Մշակի» և «Դրոներայի» եղբայրակցությունը: Իր տեղում մենք կտեսնենք, որ փոխվեց վրաց լրագրի խմբագրությունը և դրա հետ էլ փոխվեցին հարաբերությունները: Մական Գրիգոր Արծրունին մինչև իր կյանքի վերջը հավատարիմ մնաց իր իղեալին և հավասար հարգանքով էր վերաբերվում կովկասյան ազգերին:

«Մշակի» շատ կանոնավոր, հարուստ և հետաքրքրական բաժինն էր և արտաքին տեսությունը, ուր աշխատում էր, ինչպես գիտնեք, Պողոս Իզմայիլյանը: Այդ բաժնում արտահայտվում էր արտասահմանյան կյանքը իր ամենախոշոր երևույթներով, որքան այդ հնարավոր էր մի շաբաթաթերթի մեջ: Ամենազգլխավորը այն էր, որ այդտեղ տպագրվում էին ինքնուրույն, խմբագրական հոգվածներ, որոնց մեջ արտահայտվում էր լրագրի որոշ ուղղությունը. այնպես որ արտաքին տեսությունը լրացնում, ամբողջացնում էր այն ամենը, ինչ «Մշակը» տալիս էր առաջնորդողների և ներքին տեսության մեջ: Արտահամայնյան կյանքի այնպիսի երևույթները, ինչպես են բանվորական շարժումները, կանանց քաղաքական իրավունքներ տալու հարցը, կրթական սիս-

* «Տարագ» շաբաթաթերթ, 1892, № 50:

տեմները, արձագանք են գտնում «Մշակի» մեջ, լուսաբանվում են առաջադիմական տեսակետից:

Քաղաքական աշխարհի ամենախոշոր իրողությունը ֆրանս-պրուսական պատերազմի բերած հետևանքներն էին: Պատերազմը վերջացել էր և երկու ախոյանները, հաղթողը և հաղթվողը, սկսել էին մեծ եռանդով իրանց ներքին կյանքը կանոնավորել: Հերոսական ջանքեր էր գործ դնում մասնավոր Ֆրանսիան. պատերազմական ահռելի տուգանքը վճարել, երկիրը նորից դարգացման ճանապարհի վրա դնել, բուժել թշնամու ահեղ հարվածներից գոյացած վերքերը, կռվել հանրապետական ռեժիմի հակառակորդ տարրերի դեմ, — ահա որքան գործ կար Ֆրանսիայում: Գերմանիան էլ գործում էր, նա քնած չէր իր վաստակած դափնիների վրա: Այն գերմանասիրությունը, որ Գրիգոր Արծրունին ցույց էր տվել դեռ «Հայկական աշխարհում», շարունակվեց և «Մշակի» մեջ: Արժանի մեծարանքները մատուցանելով Ֆրանսիայում կատարվող առաջադիմական ջանքերին, «Մշակը» միշտ առանձին ուժով էր շնչում Գերմանիայի առավելությունները: Ոչինչ հիմք չունենալով համակրելու կղերական ուղղության, «Մշակը» մեծ հաճությամբ արձանագրում էր այն կոխը, որ Գերմանիայում սկսել էր Բիսմարկը կաթոլիկ եկեղեցականության դեմ (կուլտուրկամֆ): Մենք արդեն տեսանք, որ պապականությունը «Մշակի» համար խիստ անհամակրելի մի սկզբունք էր, իբրև անհատական զարգացման թշնամի մի հիմնարկություն: Գերմանիան իր պատերազմով պապականության մահացու հարվածներ տվեց. նա ոչնչացրեց նապոլեոնին, որ Հռոմի պաշտպանն ու հովանավորն էր, նա թույլ տվեց, որ իտալական զորքերը գրավեն Հռոմը և միանգամայն վերջ դնեն պապի աշխարհական իշխանության: Պատերազմից հետո էլ Գերմանիան աշխատում էր ընկճել պապականության ուժը իր սահմանների մեջ: Ահա թե համակրանքի որքան առիթներ կային «Մշակի» համար:

Պապականության խորտակումը օգուտ տվեց և հայերին, ասում էր «Մշակը»: Ինչպես հայտնի է, հենց այդ ժամանակներում Կ. Պոլսի հայ-կաթոլիկ հասարակության մեջ սկսվեցին հասունյան և հակահասունյան վեճերը: Հակահասունյանները, պաշտպանելով ազգային իրավունքները, դիմադրելով լատինամոլ հասունյաններին, օգուտ էին քաղում քաղաքական այն դրությունից, որ ստեղծել էր ֆրանս-պրուսական պատերազմը: Զկար այլևս նապոլեոնը, որպեսզի կարողանար ճնշումներ գործադրել Կ. Պոլսում, Վատիկանը թույլ էր, հեղինակություն չունեի իբրև քաղաքական մարմին, և ահա հայ-կաթոլիկ հասարակությունը համարձակ պահանջում է, որ իր ազգային ծեսը, ազգային լեզուն պահվի իր եկեղեցու մեջ:

Արտաքին տեսության մեջ էր և այն բաժինը, որ պիտի խոսեր Ռուսաստանի սահմաններից դուրս ապրող հայության մասին: Թուրքիայի և Պարսկաստանի հայերը պատշաճավոր տեղ են բռնում «Մշակի» մեջ: Սակայն Թուրքիայի հայերի վերաբերմամբ «Մշակի» առաջին տարվա տվածները համեմատաբար աղքատ են: Տեղեկությունները քաղվում են եվրոպական և թուրքահայ լրագիրներից, սեփական թղթակցություններ չկան: Միայն մի հատ խմբագրական ինքնուրույն հոդված ենք գտնում, հատկապես Թուրքահայերին նվիրված: Բայց այդ հոդվածի մեջ շատ որոշ, աչքի ընկնող պարզությամբ և արտահայտվում «Մշակի» վերաբերմունքը դեպի Թուրքահայերը, մի վերաբերմունք, որ ապագայում այնքան մեծ տեղ պիտի բռներ թե մեր և թե «Մշակի» կյանքի մեջ:

Հենց առաջին իսկ քաղերից «Մշակը» Թուրքիայի հայության մեջ դանազանում է երկու մաս. զավառներ և Պոլիս: Եվ այս երկու մասերը միմյանց հետ նմանություն չունեն. Թուրքահայերը արտոնություններ են վայելում, իրանք ունեն սահմանադրություն, բավական ազատ մամուլ: Բայց այդ արտոնությունները մայրաքաղաքի հայերին են պատկանում:

«Թեև այս արտոնությունները առաջժամայնքան իրական չեն, թեև Փոքր Ասիայի զավառներում տիրում է կատարյալ կամայականություն, հայերին հալածում են, պղծում են նոցա եկեղեցիները, անպատվում են նոցա կանանցը, բռնադատում են քաղաքացիներին, բայց այնուամենայնիվ այսօր օրենքի մեղած հոգվածները վաղը կարող են իրականություն ստանալ, թղթի վրա հիշված իրավունքները կարող են կենդանանալ:

Կ. Պոլսում, որպես կենտրոնում, որտեղ 300 000 հայերի հասարակական կյանքը ավելի զարգացած է, որտեղ օրագրության և գրականության ազատ քննադատություն կա, որտեղ նիստ ունի ազգային քաղաքական ժողովը, այդպիսի դեղձումներին տերության պաշտոնյաների կողմից ավելի դժվար է պատահել: Կ. Պոլսում ավելի միջոցներ կան կրթվելու, զարգանալու, ազատ, անկախ լուսավորությանը ձգտելու, քան թե Թուրքիայի զավառներում, որտեղ մարդի իրավունքը գեղեսուտակոխ է արած...»:

Համեմատաբար ազատ Կ. Պոլիսը այդ պատճառով էլ ծաղկեցրել է իր մեջ ժողովրդական կրթության գործը, բայց ծաղկեցրել է ոչ թե կատարելության հասցնելով նրան, այլ միայն նրանով, որ միջոցներ ունի ուսումնարաններ բանալու, բարոյական ազատության ձգտելու: Պատրիարքարանի հրատարակած տեղեկագիրը ցույց էր տալիս, որ կան բավական թվով ապահովված դպրոցներ, բայց չկան պատրաստված ուսուցիչներ: Այդ առիթով «Մշակը» հայտնում էր, որ առհասարակ Թուրքահայերի ստացած կրթությունը, լինելով ֆրանսիական, օգտակար չէ:

Սորանից դեռ մեկ երկու տարի առաջ մայրաքաղաքի պրեսսայի ամենանշանավոր լրագիրներից մինը, խոսելով Գերմանիայի վերա, անվանեց այն երկիրը բարբարոս, և այն ազգը, որ հիմնեց և զարգացրեց մանկավարժության ուսումն, այսինքն մարդի անհատական զարգացման և ազատության գործին ամենամեծ ծառայություն արավ, դրոշմեց բարբարոս ազգ անունով: Մեզ ծանոթ է Կ. Պոլսի միայն մի օրագիր, այն է «Երկրագունդը», որ 1871 թվին քանի մի ուշադրության արժանի հոդվածներով բողոքեց այդ վայրիվերո, ֆրանսիական թեթև և միակողմանի կրթությունից առաջացած թերի կարծիքի դեմ:

Այս տողերի մեջ երևում է գերմանական ուսանող Արծրունին: Նա պապականություն էր համարում, որ Թուրքահայերը խորշում են գերմանական կրթությունից և ասում էր.

«Միայն մի բան պակաս է դեռևս Թուրքիայի հայերի ժողովրդական կրթության: Զիշտ գիտության և մանկավարժության հետ ծանոթությունը, որոնց աղբյուրը Գերմանիա չճանաչելու համար հարկավոր է կատարյալ կույր կամ գոնե սաստիկ կարճատես լինել»:

Որքան հիմնավոր էր այդ նկատողությունը: Իրանք, Թուրքահայերը այժմ խոստովանում են ֆրանսիական կրթության պակասությունները և ասում են, որ եթե ռուսահայերի գրականությունը ավելի կրթիչ, ուժեղ ու դաստիարակիչ է, դրա պատճառն այն է, որ ռուսահայ գործիչները գերմանական կրթության ազդեցությունն են կրում իրանց մեջ: Եվ իրավ, Կ. Պոլսում չէր հաջողվում

բուն ժողովրդական, իրական գրականություն հիմնել, գրականություն, որի նպատակը լինելու կյանքի լուրջ ու բազմակողմանի ուսումնասիրությունը:

Թուրքիայից անցնելով Պարսկաստան, կտեսնենք, որ վերջինս ավելի մեծ տեղ է գրավում «Մշակի» արտաքին տեսության մեջ, ավելի մանրամասն է բազմակողմանի կերպով է ներկայացրած: Այստեղ համարյա չկան քաղվածքներ օտար լրագրողներից, այստեղ ամբողջ նյութը սեփական է, ինքնուրույն: Դրա ամենագլխավոր պատճառն այն է, որ «Մշակի» խմբագրության մեջ էր Պարսկաստանում ծնված ու մեծացած Բաֆֆին: Բաֆֆիի նամակները «Մշակի» 1872 թվականի արտաքին տեսության գլխավոր հարստությունն են կազմում: Նրանք մանրամասն, գրավիչ կերպով նկարագրում են պարսկական իրականությունը, և այն հայ ժողովուրդը, որ ապրում է Ռումիայի և Սալամասի կողմերում, դուրս է գալիս ձեր առջև իր բոլոր հոգսերով ու ցավերով, իբրև իրավադուրի, մշտապես հարստահարվող մի բազմություն, որի ճակատին գրված է աշխատել, քրտինք թափել, արդյունաբերել, բայց չվայելել դասն աշխատանքի պտուղները: Բաֆֆին նկարագրում է և հայերի հարևաններին՝ ասորիներին, քրդերին: Առաջին անգամն է, որ մեր գրականության մեջ խոսք էր լինում այդ ցեղերի մասին. շատ հետաքրքրական է մանավանդ ճանապարհորդությունը դեպի Ճուլամերկ և Մար-Շիմոնին ներկայանալը: «Հյուսիսփայլում» Բաֆֆին իր ճանապարհորդության ժամանակ տեսածների մի փոքրիկ մասն էր նկարագրել՝ Աղթամարը: Այժմ «Մշակի» մեջ նա ներկայացնում էր այն ամենը, ինչ նա տեսել ու իմացել էր Պարսկաստանում և Թուրքիայում: Եվ նրա նկարագրությունները այնքան գրավիչ ու վերին աստիճանի հետաքրքրական էին, որ, ինչպես հաղորդում էին «Մշակին», արտասահմանի հայ ուսանողները, ուզում էին թարգմանել այդ նամակները գերմանական լեզուով:

Բացի այդպիսի ինքնուրույն գրվածքներից, որոնք պատրաստվում էին խմբագրության մեջ, «Մշակը» գնալով ավելի ու ավելի հաճախ էր տալիս թղթակցություններ: Ինչպես գիտենք, լրագրի հրատարակությունը սկսելիս թղթակցությունների դործը այնքան անորոշ ու անհուսալի էր, որ հարկադրված էին խմբագրության մեջ թղթակցություններ կազմել՝ ուրիշներին օրինակ տալու համար: Եվ այդ օրինակը շուտ ներգործեց. խմբագրությունը հարկադրված չէր երկար ժամանակ տանը թղթակցություններ կազմել, թխել. թղթակիցներ շուտ պատրաստվեցան, և մենք «Մշակի» հենց առաջին տարվա ընթացքում տեսնում ենք թղթակցությունների բաժնի անդադար զարգացումը: Խմբագրությունը ղեկավարում էր, «Մշակի» առաջնորդողները գրում էին. և ահա գավառների կյանքը սկսում է հետզհետե երևան գալ լրագրի էջերում, այնպես որ խմբագրությունը հնարավորություն ունի իր թղթակիցների հաղորդած տեղեկությունները և երևույթները քննության ենթարկելու իր հոգվածների մեջ:

Թղթակցությունները միայն ներքին գավառներից չէին գալիս, այլև արտասահմանից: Առաջին անգամից Գերմանիան է, որ ամենից շատ թղթակցություններ է տալիս «Մշակին»: Եվ սա հասկանալի է. Գերմանիայում էր ապրում Անդրեաս Արծրունին: Գերմանիայից հետո Պարսկաստանն էր. թղթակցություններ ստացվում էին մեծ մասամբ Թավրիզից, Թեհրանն էլ մի երկու բան տվեց: Թավրիզից գրում էր Համբարձում Առաքելյանը: «Մշակի» անդրանիկ թղթակիցներից մեկն է Առաքելյանը. նա միակն է կենդանի մնացածներից, որ այսօր էլ շարունակում է գրել «Մշակի» մեջ, երեսուն տարվա ընթացքում հավատարիմ մնալով նրա դրոշակին:

«Մշակի» առաջին տարվա տեսությունը վերջացնելու համար մեզ մնում է մի թեթև ակնարկ գցել նրա գրական բաժնի վրա: Արծրունին ասում էր՝ ան-

շնորհք ու անկարող է այն խմբագիրը, որ ինքնուրույն տաղանդներ չէ առաջ բերում, որ իրան շրջապատող գրողներին ուղղություն չէ տալիս, չէ որոշում թե նրանցից ո՞րը ինչ ճշուգի մեջ կարող է հաջողություն ունենալ իբրև ստեղծագործող: Ի՞նչ կարողացավ անել նա այդ ուղղությամբ առաջին տարվա ընթացքում:

Գրական բաժինը բազկացած էր փոքրիկ պատմվածքներից: Դրանց թիվը բավական մեծ էր, բայց դրանք դեռ մի առանձին հարստություն չեն կազմում, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ «Մեղուն» էլ մեծ քանակությամբ այդպիսի վեպիկներ էր տալիս: Մեր վիպագրությունը առհասարակ շատ դանդաղ կերպով էր զարգանում. Աբովյանից հետո երեք տասնյակ տարիներ էին անցել, բայց մեր վեպը շարունակում էր խանձարուրդի մեջ փաթաթված մնալ: Վաթսուհական թվականներին Պոռշյանցի ազգագրական վեպին* հետևեց Աղայանցի «Արություն և Մանուկը», բայց դա էլ վեպ չէր, դրա մեջ էլ չկար գեղարվեստ, թեև առատ էին կյանքի տեսարանները: 1872 թվականին «Մեղուն» առանձին գրքով տվեց իր բաժանորդներին նույն Աղայանցի «Երկուրույրը», բայց այդ գյուղական հովվեգրությունը նույնպես ոչինչ չէր ավելացնում եղածի վրա:

Մենք մի քանի անգամ տեսանք, որ Արծրունին մեծ նշանակություն էր տալիս վիպական գրականությանը: Ինքնուրույն վեպն էր, որ պիտի օգուտ բերեր հայ ընթերցողին, մի կողմից պատկերացնելով նրա առջև նրա սեփական կյանքը, իսկ մյուս կողմից զարգացնելով և տարածելով ընթերցանության սեր: Բայց ինչպե՞ս ստեղծել գրականության այդ կարևոր ճյուղը, ի՞նչ կար մեղանում «Մշակի» հրատարակությունից առաջ: Եթե չհաշվենք Պոռշյանցի և Աղայանցի գրվածքները, կմնան այն փոքրիկ պատմվածքները, որոնք տպվում էին «Մեղունի» մեջ 1863 և հաջորդ թվականներում: Այդ պատմվածքները այն միակ արժանավորությունն ունեին, որ փորձում էին մոտենալ քաղաքային կյանքի մի քանի կողմերին: Միմիայն այդ ձգտումն է ուշադրության արժանի, որովհետև պատմվածքները գրական արժանավորություններից զուրկ էին, սպավորություն թողնել չէին կարող: «Հայկական աշխարհը», չնայած որ իրան անվանում էր գրական ամսագիր, միանգամայն ամուլ հանդիսացավ նույնիսկ խղճ ու կրակ պատմվածքների կողմից. նա ոչինչ չտվեց: Մեղանում դեռ թափաքություն էր ռեալական գեղարվեստի ներկայացուցիչը. նա արդեն տվել էր «Պեպոյի» նման սիրուն գոհարը, իսկ վիպագրությունը մնում էր փոքրիկ տեսարաններ ցույց տվողի խղճալի դերում:

Այդ կերպարանքով էլ վիպագրությունը 1872 թվին մտավ «Մշակի», հետո և կերպարանափոխված «Մեղունի» մեջ: Նա տալիս էր պատկերներ, բայց արվեստ չունեց, լեզու չունեց, չափ չունեց և երկու լրագրողների մեջ տպված պատկերների բազմությունից հաղիվ թե կարողանանք գտնել մի երկուսը, որոնց այժմ էլ կարելի կլինի կարդալ առանց զարմանալու նրանց միամիտ, ողբալու կազմվածքի վրա: «Մշակի» մեջ այդպիսի պատմվածքներ տալիս էր գլխավորապես Գեորգ Չմշկյանը: Զբաղվել նրա պատկերներով ավելորդ է, բայց պետք է ասենք, որ նա «Մշակում» սկսեց իր թատրոնական հիշողությունները, որոնք հետաքրքրությամբ են կարդացվում: Ավելացնենք և այն, որ «Մշակի» աշխատակիցներին առանձնապես գրավում էր ֆելիետոնական սեր, և մենք տեսնում ենք պատկերներ, որոնց մեջ ֆելիետոնիստի հեգնու-

* Տե՛ս իմ «Մտերմանոս Նազարյանց», հատ. II, էր. 260:

թյունը մի առանձին ուժով է ընդգծում աշխարհի անարդարությունը: Այսպես է, օրինակ, «Կոշկակարի խրճիթից» անունով սիրուն պատկերը:

Արդարացի կլինե՞ր, եթե մենք այս ընդհանուր և համառոտ դիտողություններով էլ վերջացնեինք «Մշակի» գրական բաժնի տեսությունը: Բայց մեր առջև կա այն հանգամանքը, որ այդ բաժնում աշխատում էր և Բաֆֆին: «Մշակի» մեջ զարգացած այդ գրական խոշոր ուժը պարտավորեցնում է մեզ հետեւել նրան՝ առաջին իսկ քայլերից:

Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը միայն Պարսկաստանի նամակներն էր ստորագրում Բաֆֆի անունով. իսկ մնացած գրվածքների համար նա ուներ մի կեղծ անուն՝ Մելիքզադե: Մելիքզադեի ստորագրությունը մենք հաճախ ենք պատահում «Մշակի» առաջին տարվա մեջ. դա ցույց է տալիս, որ Մելիք-Հակոբյանը շատ բան ուներ ասելու, որ նա Արծրունու ամենանշանավոր աշխատակիցն էր: Նա գրում էր զանազան բաներ՝ կենսագրություն, քննադատություն, պոլեմիկական հոդվածներ: Մինչև իսկ փորձեց ֆելիետոն գրել և ֆելիետոնի վերնագիրը ճիշտ և ճիշտ այնպես էր, ինչպես Նալբանդյանի ֆելիետոնների վերնագիրը «Հյուսիսափայլում»: Նմանվելով Կոմս էմանուելին, Մելիք-Հակոբյանը գրում էր «Հիշատակարան Պ. Մելիքզադեի օրագրություններից»: Բայց Մելիքզադեի իսկական կոշումը այն տեղն էր, ուր նա առաջին անգամ երևան եկավ «Մշակի» № 21-ի մեջ: Դա բանասիրական բաժինն էր, և այդտեղ տպվեց Մելիքզադեի «Գեղեցիկ Վարդիկը»:

Իր պատկերների համար Մելիքզադեն նյութ վերցնում էր իր հայրենիքի Պարսկաստանի կյանքից: Այսպես են նրա «Կուսագրությունը», «Սոփը», «Անբախտ Հոփսիմեն»: Այդ առաջին պատկերները իսկապես շատ բանով չէին զանազանվում այն պատկերներից, որոնք այդ ժամանակ երևում էին մեր լրագիրներում. բովանդակությունը աղքատ, միամիտ, նյութի մշակումը շատ թույլ: Բայց այդ անարվեստ պատմվածքների մեջ երևում է և նորությունը. Մելիքզադեն բնության սիրուն նկարագրություններ է տալիս, ունի հարուստ երևակայություն: Բացի դրանից, նրա գրվածքների մեջ արդեն լսվում է մի հզոր շեշտ՝ հարստահարված, իրավազուրկ հայը մահմեդական աշխարհում: Պարսիկ տիրողների կամայականությունը արտահայտվում է հայ աղջիկներ հափշտակելու մեջ, իսկ հայ կտրիճ երիտասարդները դիմադրում են, խլում են զոհերին նրանց ձեռքից, ահա՛ Մելիքզադեի սիրած սյուժետը: Մնված և մեծացած բնության աշխարհում, պարսկաստանցի երիտասարդը իր առաջին քայլերից պատրաստվում էր դուրս գալու իբրև մի տաղանդ, որի ամենամեծ ուժն էր՝ բողոք բնության դեմ: Բայց նա դեռ թույլ էր իբրև վիպագրող, նրան դեռ պակասում էր իսկական ոգևորությունը, նրա առջև դեռ մարմնացած, միևնույն արյուն ստացած գաղափար չկար: Եվ նա իր Վարդիկների, Հոփսիմենների դժբախտությունն էր նկարագրում, դեռ չիմանալով, թե ինչպես պիտի մահմեդական լուծի տակ տափալած հայը փրկություն որոնե իր համար:

Ինչպես երևում է, Մելիքզադեն այդ ժամանակ շատ վիպական գրվածքներ ուներ, բայց դրանց մեջ հաջողվածները շատ չէին: Այսպես, «Մշակի» մեջ տպվածներից մենք մատնացուցց կանենք միայն «Սոփը», մի պատկեր, որ շատ ազդու տպավորություն է թողնում իբրև սովի և դաղանացած մարդու նկարագրություն: Մելիքզադեն ուներ և մեծ վեպեր, օրինակ, «Ջահրումարը», որ գրված է այդ ժամանակներից և հրատարակվեց նրա մահից հետո: Արծրունին իր հիշողությունների մեջ ասում է, թե 1872-ին Բաֆֆին բերեց իր «Խորվրիկ» վեպը, բայց ինքը չհավանեց այդ գրվածքի բովանդակությունը, թեև նրա նկարագրական մասերը աննման էին: Այսպես է և «Ջահրումարը»: Նրա

մեջ կան շատ նոր մոտիվներ, որոնք դեռ անհայտ էին մեր վիպագրության, նրա մեջ գեղեցիկ կերպով նկարագրված են բացասական երևույթներ, դեմքեր, բայց դա, այնուամենայնիվ, մի անհաշող վեպ է, թույլ՝ իբրև գեղարվեստական ստեղծագործություն, անբնական շատ տեղերում:

«Մշակի» խմբագրության հետ իր վիճակը կապելուց հետո, — ասում է Արծրունին, — Բաֆֆի տաղանդի սահմանները և այդ տաղանդի ձևը հետզհետե որոշվեցան: Եվ սա ճիշտ է. 1874 թվականին Բաֆֆին հրատարակեց առանձին գրքով իր «Փունջի» երկրորդ հատորը, որի մեջ տպված վեպիկները արդեն ցույց են տալիս, որ հեղինակը շատ է առաջ գնացել այն դրությունից, որի մեջ գտնվում էր «Գեղեցիկ Վարդիկը» գրելիս. նա հետզհետե զարգանում էր, ավելի հմտությամբ էր գործադրում իր նկարագրական շնորհքը, ավելի ռեալիստ էր դառնում, գեղարվեստական շափը ավելի լավ էր ըմբռնում:

Դեկտեմբերի 28-ին հրատարակվեց «Մշակի» 1872 թվականի վերջին, 51-րդ համարը: Արծրունին այդ համարի առաջնորդողի վերնագիրը դրեց երկու թվանշան՝ «1871 և 1872»: Դրանք երկու տարիներն էին, մեկը «Մշակից» առաջ, մյուսը՝ «Մշակի» առաջին տարին: Համեմատվում էին այդ երկու տարիները. ի՞նչ կար և ի՞նչ կա: Թողենք, որ Արծրունին ինքը պատմեց այդ, նա շատ լավ է պատմում:

«1871 թվին Կովկասում կային հայերեն լեզվով լրագիրներ: Այդ լրագիրները հրատարակվում էին անորոշ ժամանակամիջոցներով, անկանոն կերպով... ոչ ոք չէր իմանում մեջը ինչ էր գրված, ոչ ոք չէր կարդում, շատերը հայերից (մանավանդ բարձր շրջանի հայերը) տեղեկություն էլ չունեին նոցա գոյություն մասին: Ով որ գիտեր հայերեն կարդալ, կգտներ թերթի մեջ հետևյալ բովանդակությունը: Քանի մի անկապ քաղաքական լուրեր ռուս լրագիրներից և «Մասիսից», անձանոթ մարդու երկար կենսագրություն, երկար նամակ հաւգոյապատիվ խմբագրին պատվական լրագրի, որտեղ ասում էին, թե մեր ազգը շատ հոտ է մնացել մյուս ազգերից, բայց այսուհետև նա պիտի ընթանա հսկայական քայլերով դեպի լուսավորության ասպարեզը, որովհետև մեծապատիվ... Կիրակոս աղա Մարտիրոսյանը ընծայել է 50 ռուբլի 2... քաղաքի նորաշեն ծխական ուսումնարանին... երանի մեր բոլոր հայրենակիցները հետևեին այդպիսի պայծառ օրինակին. օ՛հ, ինչու՞ մեր ազգը իր բարերարներին չէ ճանաչում և այլն: Թերթի վերջը գալիս էր մի թարգմանություն աշխարհագրության դասագրքից... և շատ անգամ, երբ նյութը պակասում էր վերջին երեսը կամ սպիտակ էր մնում, կամ մի որևէ պատկերը դատարկ տեղ էր բռնում»:

եկավ 1872 թվականը:

«Հունվարի մեկն էր... Թիֆլիսի հասարակության մեջ, ինչպես միշտ, թուղթ էին խաղում, խոսում էին Կրուժոկի, պարահանդեսների, այս կամ այն մասնավոր անձի, մասնավոր կամ ընտանեկան գործերի վերա... Հանկարծ մեկն ասավ. «Գիտե՞ք վաղը դուրս գալու է նոր հացոց լրագրի առաջին համարը»: Մի քանիսն արդարություն չդարձրին խոսողի վերա, մյուսները արհամարհանքով ժպտեցին, երրորդները ծիծաղեցան, մեկերն արդեն խոսողից հեռացան, կարծես թե նրանց ականջին դիպավ անախորժ մի ձայն, վերավորական մի խոսք, կամ նրանց աչքերին ներկայացավ մի դարձելի տեսարան... Թռան տեղից ու հեռացան...»

...Ահա փոստից եկավ մի նամակ. «Պատվելի պարոն, շատ ցավում եմ,

որ մեր հայաբնակ քաղաքում 4 բաժանորդներից ավելի չգտնվեցավ: Ձեր լրագիրը գուցե շատ օրինավոր կլինի, բայց մենք այնքան զգվեցանք մեր հայ լրագրությունից, լրագրություն սկսողը բոլորովին պատրաստ չլինելով այդ գործունեությանը, որ մենք այժմ էլ չենք հավատում, թե հայերեն լեզվով կարելի է մի օրինավոր լրագիր հրատարակել...

Այս հուսահատ դրության մեջ էր մեր հայ հասարակության կարծիքը 1871 թ. մայրենի լրագրության վերաբերությամբ, այդպես սկսվեցավ 1872 թիվը...

Ահա հրատարակվեցավ նոր լրագրի առաջին համարը... ինչպե՞ս եք գտնում, վատ չէ... Բայց պետք է խոստովանած, որ ամեն լրագիրների առաջին համարը լավ է լինում... Տեսնենք ինչ կլինեն հետևյալները... Մի ամիս չի անցկենա, և նրանք ստիպված կլինեն լցնել իրանց էջերը թարգմանություններով:

Բայց անցել էր ոչ թե մի, այլ ամբողջ տասն երկու ամիս: Եվ Արծրունին, կանգնած երկրորդ տարվա շեմին, հետաքրքրական էր համարում իմանալ այժմ ինչ կարծիք կա հայ լրագրության մասին:

Կարծիքը, իհարկե, պիտի փոխվեր, բայց ոչ այդքան շուտ: Եթե հասարակական անտարբերությունը երկար ժամանակ ամրացած մի ժայռ էր, իսկ Գրիգոր Արծրունու հրապարակախոսությունը մի կաթիլ ջուր, պետք էր, ուրեմն, որ այդ կաթիլը երկար ժամանակ ընկներ ժայռի վրա, որպեսզի կարողանար նրան ծակել: Մեր հասարակությունը առանձին դուրազացություն չունի, որ իսկույն հասկանա, իսկույն ցնցվի: Երևույթը դեռ իր սկզբնավորության մեջ էր, այնքան մոտ էր կանգնած տեսողներին, որ միանգամից գնահատել, ամբողջովին հասկանալ, շատ դժվար էր: Կային, իհարկե, շատերը, որոնք զգում էին, թե մեղանում մի նոր բան է սկսվում: «Մշակի» բաժանորդների թիվը այդ էր ցույց տալիս: Բայց հաղթանակը այդպես շուտ չէ ձեռք բերվում. մի տարում շատ բան չէ կարելի անել, մանավանդ մեզ պես հասարակության մեջ, այնպիսի մի ասպարեզում, ուր յուրաքանչյուր քայլը պատերազմով պետք է նվաճել:

Հարկավոր էին երկար տարիներ: Բայց այս առաջին տարին ցույց էր տալիս, թե ինչ պիտի լիներ այդ երկար տարիների շարքը: Մենք, այսօրվա մարդիկ, ավելի լավ և հարմար դրության մեջ ենք, քան այն հասարակությունը, որին Արծրունին հարց էր տալիս, թե այժմ ինչ կարծիք ունի նա հայ լրագրության մասին: Այսօր մեզ այդ առաջին հարցից բաժանում է երեսուն տարիների տարածությունը. հեռվից դիտողի հանգստությամբ դիմված ընթերցողը կարող է այսօր իր վճիռը արձակել անկողնապահ կերպով, աչքի առջև ունենալով փաստերը միայն: Հենց այդ պատճառով էլ մենք այսքան երկար կանգ առանք «Մշակի» առաջին տարվա վրա, քայլ առ քայլ հետևեցինք Արծրունուն և նրա լրագրին: Կանգնեցնելով ընթերցողին մի մեծ շինության առաջ, մենք պարտք համարեցինք ծանոթացնել նրան այդ շինության հիմքերի հետ, ցույց տալ, թե ինչ նյութերից են կազմված նրանք, ինչպես է նրանց դարձել, պնդացրել ճարտարապետը: Եվ մենք տեսնում ենք, որ Արծրունու կառուցած շինությունը հիմքից մինչև վերջը միատեսակ է տարված, առանց տատանումների, առանց շփոթության: Դա մի ձեռք է, որ զողալ չգիտեր, մի միտք, որ շեղումներ անել չէր կարող: Ճարտարապետը միևնույնն է, թե հիմքի մոտ, թե շինության ծայրին:

Նա մեր մեջ երևան է գալիս միանգամայն պատրաստված: «Մշակի» առաջին տարին լիակատար կերպով պարզում է Արծրունու հրապարակախոսական դեմքը. ոչինչ չէ մոռացված, ոչինչ թերատ գծեր չկան: Նա կովի մարդ է, նա տափակ մտքերի անհաշտ թշնամին է, նա պահանջում է, որ յուրաքանչյուր մտածող մի հայտնի գույն ունենա, նա հարկադրում է, որ կուսակցություններ կազմվեն մեղանում, բաժանում է աշակերտյաններին և ձախակողմյաններին, որոշում է դիրքերը և այդպես բաց անում կովի գաշտը: Վրդովվում, տակն ու վրա է դառնում այն խաղաղ ճահիճը, որ հայկական կյանքն էր ներկայացնում: Խիղիս, համարձակ, ազատ միտքը առաջին իսկ քայլերից փոթորիկ է հարուցանում: Մենք լսում էինք ու սարսափում: Մենք գիտեինք, որ խաղաղ ու միաբան ապրելը իմաստության ծայրն է, իսկ կուսակցությունները դժբախտություն են: Արծրունին գաղափարական կուսակցության սկիզբն է դնում և ասում է, որ մեռած է այն կյանքը, որ կուսակցություններ չեն առաջանում: Մենք գիտեինք, որ պետք է սիրով ու խաղաղ ապրենք, Արծրունին պարտավորություններ էր դնում մեր առջև և ասում էր. «Մտրակով չխփես, բան չի դուրս գա»: Տպագրական խոսքը մեղանում շտեմնված մի ուժ էր դառնում. նա խաղաղանում էր, նա հուզում էր, հարկադրում էր շարժվել, ականջ դնել: Հայ հրապարակախոսությունը պատվավոր դիրք էր բռնում և նրան լսում էին նույնիսկ օտարները:

Անցնում էր հին, բարեմիտ ազգասիրության դարը: Մեղանից պահանջում էին ուսումնասիրել մեր իրական կյանքը, հետազոտել մեր տնտեսական երևույթները: Փոխանակ ինքնագոհ ազգասիրության՝ մեր առջև դրվում էր ազգային լեզուի նշանակությունը. փոխանակ հին, անցած գնացած հերոսների՝ մեր աչքի առաջ էին հանվում վաշխառուի ճանկերում տանջվող գյուղացին, արհեստավորը, պրոլետարիատը: Աշխատել դրանց համար, գործ կատարել դրանց օգնելու, դրանց կյանքը ապահովելու, տնտեսական դրությունը բարձրելու համար, ահա՛ իդեալը. աշխատող, ներկայով ապրող և ապագա պատրաստող սերունդ էր հարկավոր և ոչ թե անցյալի համար դատարկ ախ ու վաշ անողներ: Հարվածելով մեռած, անպիտան, խանգարող ուժերը, Արծրունին ցույց էր տալիս գործունեության լայն ասպարեզ. որքան գործեր կային ճշմարիտ աշխատողների առաջ, որքան կարևոր կենսական հարցեր կային կախված մեզ վրա, և մենք նրանց չէինք նկատում: Նա անդադար կանչում էր, նրա ձայնը ազդու էր, խոսքը ամենքին մատչելի: Եվ նա իր հետ բերեց մի շարժում: «Մշակը» դեռ մի քանի ամսական էր, բայց արդեն օտարներն էլ նկատում էին, որ նա երիտասարդության պարագլուխն է...

1872 թվականը դարագլուխ է կազմում մեր լրագրության, մեր գրականության պատմության մեջ: Այդ դարագլուխը բերեց «Մշակը»: Սա լուկ խոսք չէ. անթիվ ու առատ փաստերը այս պատմական իրողությունը հաստատում են ամենադրական կերպով: 1872-ից մեղանում տիրապետում է նոր ուղղությունը և հինը անցնում է ավանդությունների կարգը: Մեղանում սկիզբ է առնում իսկական լրագրությունը, մենք սկսում ենք զբաղվել մեր կյանքով, մեր սեփական հարցերն ենք ստեղծում, հրապարակական քննադատությունը լայն ու հաստատ հիմքերի վրա ենք դնում:

Առաջադիմությունը մեր մտավոր խեղճ աշխարհի մեջ փայլուն էջեր է բաց անում: Նա միանգամից խուժեց մեր կյանքի մեջ, միանգամից բաց արավ իր դրոշակը: Մնում է, որ նա երկարատև լինի, գործն անընդհատ համառությամբ, տոկունությամբ: Եվ կարելի էր ապահով լինել, որ այդպես էլ կշարունակվի, որովհետև այն մարդը, որ այսպիսի մի շրջան բաց արավ մեղանում, չէր նայում իր վրա իբրև մի դյուցազնի, մի մարգարի, մի հրաշագործ ուժի վրա: Ո՛չ:

«Մենք հրաշք չենք գործել,— ասում է Արծրունին իր առաջնորդողներից մեկում*։— Մենք անդադար չենք թե հրաշքների դարը անցավ և այժմ-յան դարը՝ անընդհատ, տոկուն աշխատանքի դար է։ Նույնիսկ մեր այդ համոզմունքի խոստովանությունը ապացույց է, որ մենք մեր գործունեությունից սպասել չէինք կարող հրաշքների, ոչ երկու, ոչ էլ տասը տարվա ընթացքում։ Ճշմարիտ է, աշխատանքի հետևանքը շատ անգամ ուշ է բերում շոշափելի պտուղներ, բայց նրա գոյությունը բոլորովին անտես առնելու անկարող է հասարակությունը։ Մի անգամ հայտնած միաբեր ոչնչացնելու՝ մարդկային հասարակության ուժից վեր է... Այժմյան դարում որևէ փոփոխություն դեպի լավը կարելի է սպասել միայն անընդհատ գործունեությունից, հրաշք սպասել կարելի է միայն երկարատև և տոկուն աշխատանքից»։

Ահա՛ ամբողջ գաղտնիքը։ Եվ մենք, մանրամասն կերպով ժանոթանալով Գրիգոր Արծրունու երկարատև, տոկուն աշխատանքի սկզբնավորության հետ, այժմ առաջ կգնանք ավելի համառոտած տեսություններով, արձանագրելով այն, ինչ նա ավելացնում էր իր դրած հիմքի վրա։

VI

Երկրորդ և հետևյալ տարիները։ Բաժանորդագրություն առանց գործակալների։ Մի նոր ուժ «Մշակի» մեջ՝ Ասիացիներ Ֆադաֆային տնտեսության հարցեր, զինակցություն «Դոներայի» և «Тифлисский Вестник»-ի հետ։ Գյուղատնտեսական լրագիր ժողովրդի համար։ Արծրունին և բուրժուերը. «Աֆիկի» լրագիրը։ Գավառական մամուլ։ Եկեղեցի և հոգևորականություն։ Վերադարձ դեպի նախնական եկեղեցին։ Միսիոնարություն։ Կրոն և ազգություն։ «Արարատը» և «Մեղուն» «Մշակի» դեմ։ Տեսչական հարց ներսիսյան դպրոցում։ Անդրեաս Արծրունու ընտրությունը։ Կղերական կամայականություններ։ Պայքար տեղափոխվում է Կ. Պոլիս։ Դասախոսություններ Քիֆլիսում։ Առաջին գրական դատ։ Արծրունի և Երիցյան։ «Кавказ»։ Արծրունու առաջին դասախոսությունը։ Կտակներ։ Աշխարհական արեղայություն։ Նոր աշխատակիցներ։ «Գաղթենի, միշտ գաղթենի»։

Հրատարակության երկրորդ տարին «Մշակը» արդեն մոտ 700 բաժանորդ ունի։ Հաջողությունը աստիճանաբար ավելանում է, այնպես որ երկրորդ տարվա սկզբում Արծրունին արդեն 1000 բաժանորդի հույս ունի և մտածում է «Մշակը» շաբաթը երկու անգամ հրատարակելու մասին։

Ի՞նչ էին ցույց տալիս բաժանորդների՝ մեղանում դեռ չտեսնված այդ խոշոր թվերը։ Արծրունին ասում էր, թե դրանք ապացույցներ են, որ հայ լրագիրը այժմ կարողանում է կապ հաստատել հասարակության հետ։ Եվ պատճառը այս էր, որ լրագիրը ժողովրդի տնտեսական կյանքի վրա մեծ ուշադրություն է դարձնում. գյուղերն էլ սկսեցին լրագիր ստանալ, իսկ օր օրի վրա բազմացող թղթակցությունները, որոնց գլխավոր առարկան ժողովրդի կեցությունն է, վկայում են, որ լրագրի բռնած ուղղությունը միանգամայն համապատասխանում է ազգաբնակչության էական կարծիքներին ու պահանջներին։ Մնում էր ավելի ևս մատչելի դարձնել լրագիրը ժողովրդին։ Եվ Արծրունին թանկ համարելով 7 ուրլի բաժանորդագինը, երկրորդ տարվանից իջեց

եում է նրան 5 ուրլու։ «Մեղուն», որ մրցության գործում ոչինչ չէր խնայում, օրիշ միջոցի դիմեց. անփոփոխ թողնելով 7 ուրլի բաժանորդագինը, նա մեծացրեց իր դիրքը, որ թույլ էր տալիս նրան «Մշակից» ավելի նյութ տալ քեթեցողին։ Սակայն հաջողությունը «Մշակի» կողմն էր, եթե աչքի առաջ առնենք մանավանդ հետևյալ հանգամանքները։

Մեր մամուլի պատմության մեջ դեռ չէր եղել դեպք, որ մի լրագիր կամ ամսագիր բաժանորդագրություն սկսեր առանց գործակալների։ Խմբագիրը ինքն ինքն ինքն զանազան քաղաքներում, դիմում էր նրանց, խնդրում էր բաժանորդներ հավաքել։ Իսկ հավաքել նշանակում էր դիմել այս կամ այն ունձին, խնդրել, թախանձել, գրել տալ բաժանորդ։ Կամավոր բաժանորդագրություն մեղանում համարյա թե չկար. մի լրագրի կամ ամսագրի նյութական գոյությունը ամբողջապես կախված էր այն հարցից, թե որքան եռանդոտ, ազդեցիկ են նրա գործակալները։ Այդ գոյության շնորհիվ մամուլի վիճակը ազդեցիկ ազդեցություն էր գտնվում. կուգեին այդ ազդեցիկները, և լրագիրը կամ ամսագիրը բաժանորդներ կունենար, չէին ուզի, բաժանորդներ չէին լինի, կամ այնքան քիչ կլինեին, որ խմբագիրը հուսահատության մեջ կընկներ։ Պարզ է, որ բաժանորդագրության այս պայմանների մեջ մեղանում չէր կարող դարձանալ անկախ, ազատախոս մամուլը։ Ապացույց՝ «Հյուսիսսփայլը»։ Լրագիրը կամ ամսագիրը պիտի խոնկ ծխեր, շողոքորթեր, քծներ։ Նազարյանը փորձեց այդ սովորությանը դեմ գնալ, բայց այնպիսի դիմադրություն տեսավ ազդեցիկ անհատների կողմից, որ հարկադրված եղավ դիմել Կովկասյան փոխարքա իշխան Բարեատինսկուն, խնդրելով, որ նա տեղական իշխանությունների միջոցով տարածե «Հյուսիսսփայլը»։ Պարբերական հրատարակություն ստանալը համարվում էր ազգասիրություն. հանուն ազգասիրության՝ խմբագիրները կամ նրանց գործակալները անդորրագրեր էին ուղարկում դռն-դռն. գտնվում էին «ազգասիրներ», որոնք ընդունում էին այդ անդորրագրերը և բարենիշով էին փող վճարելու մեջ. շատերը կամ վերադարձնում էին անդորրագրերը կամ ստորագրում էին պարբերական հրատարակություն, առանց երբևէ մտածելու փողի վճարման մասին։ Դա իսկապես մտրացականություն էր, ինչպես իրավացի կերպով նկատում էր «Կոունիկ» հրատարակիչ Էնֆիաձյանը իր մի հայտարարության մեջ։

Ավելիով «Մշակի» հրատարակությունը, Գրիգոր Արծրունին էլ ենթարկված էր գործակալներին դիմելու տխուր անհրաժեշտությանը։ Խմբագրությունը իր առաջին հայտարարության մեջ առաջարկում էր ցանկացողներին՝ գործակալ լինել «Մշակը» տարածելու համար. 10 բաժանորդ գտնողը մի օրինակը ձրի էր ստանում, 20 բաժանորդ գտնողը՝ երկու օրինակ և այլն։ Բայց Արծրունին շատ շուտ զգաց լրագիրը գործակալների միջոցով տարածելու ամբողջ անհարմարությունը, վատությունը։ Երրորդ տարվա բաժանորդագրությունը քիչ արավ առանց գործակալների միջնորդության և միանգամից փայլուն փետեանքների հասավ։ Մինչև հունվարի վերջը նա արդեն 500 կամավոր բաժանորդ ուներ, ուստի «Մշակի» մեջ հայտնեց, որ երբեք չի դիմի արհեստական միջոցների՝ լրագիրը տարածելու համար։

«Մենք մեր կողմից խոստովանում ենք,— ասում էր նա,— որ մենք միշտ զգվանք ունեինք այդ տեսակ միջոցներից և միայն առաջին տարի ստիպվեցանք այդ միջոցները գործ դնելու, որովհետև հայերը չէին էլ ուզում հավատալ, որ մայրենի լեզուով կարելի է մի փոքրիշատե օրինավոր լրագիր հրատարակել, այնքան զգված էին նրանք մեր լրագիրներից։ Երկրորդ տարուց

* «Մշակ», 1874, № 1։

սկսած մենք ուղարկել ենք միայն այն անձանց մեր լրագրի տպասակները, որք իրանք էին խնդրում ու առաջարկում գործակատար լինելը:

Բայց այժմ այլևս այդ ստիպողական միջոցները չեն գործադրվի: Ավելի լավ է ունենալ 500 բոլորովին կամավոր բաժանորդ, քան 1000 ստիպողական, որովհետև այն հինգ հարյուրը «տարից տարի կաճեն և ժամանակով կդառնան 1000 կամավոր ստորագրող և ավելի, կդառնան մայրենի ճշմարիտ լրագրական գործունեության համար հաստատ արմատ»: Սակայն կարող է պատահել, որ առանց գործակալների օգնության բաժանորդները եղած թիվն էլ կպակասե: Արժրունին գրանից չէ վախենում: Նա ասում է.

«Քանի որ մեր բաժանորդների թիվը կնվազվի, այնքան մենք պակաս գործ գնելու ենք, որից ստիպողական միջոցները...»

Իհարկե, շատերը կասեն մեզ՝ բայց ձեր լրագիրը այդպիսով անշուշտ կընկնի, մեր հայոց ժողովուրդը ոչինչ չէ անում առանց ստիպողական միջոցների:

Թող ընկնի... բան չկա... այդ էլ կփորձենք... այն ժամանակ հավատացած կացեք, որ մեր վերջին համարը հրատարակելով, կասենք հայերին՝ հայեր, դուք ոչ չգզեք, ոչ հասարակություն, որովհետև դուք անընդունակ եք այն անընդհատ առաջադիմության, որին ընդունակ է ամեն մարդկային հասարակությունը, մինչև անգամ վայրենիները...

Եվ կտարած սրտով կթողնենք այդ երկիրը...»

Հավատալով իր գործին, հավատալով, որ կենդանի, իրական ուղղության հետևող գրականությունը անկախ, կամավոր ընթերցողների մի դասակարգ կստեղծե մեզանում, Արժրունին այսպիսի խիստ խոսքերով էր կտրում իր կապը արհեստական, ստիպողական միջոցներից, որոնց դիմել էին և այսօր էլ դեռ դիմում են բոլոր հայ պարբերական հրատարակությունները: Եվ զուր չէր Արժրունու այդ վառ հավատը: Ճիշտ է, վերահիշյալ խոսքերից մի քանի տարի անցած, նա, դարձնելով «Մշակը» ամենօրյա, ստիպված եղավ, գործի կատարյալ նորության պատճառով, դիմել արհեստական միջոցի, բայց դրանից հետո նա երբեք այլևս չկրկնեց այդպիսի փորձեր: Եվ նրան, միայն նրան հաջողվեց պատվով, առանց մուրացկանության, առանց ստորացումների, տանել լրագրի հրատարակությունը, գրավելով իր կողմը մշտական, կամավոր ընթերցողների մի բազմություն: Մյուս թերթերը, ամսագիրները հեղեղում էին զավառները իրանց անդորրադրերով, ամեն ջանք գործ էին դնում բաժանորդներ որոնելու համար, բայց Արժրունին մրցություն չէր սկսում անդորրագրերի դոնե դոն ման ածողների դեմ, և նրա բաժանորդները այն մարդիկ էին, որոնք իրանց կամքով, գիտակցաբար ընտրություն կարող էին անել այս կամ այն լրագրին գրվելիս: Ուրիշները խնդրելով, աղաչելով, շողքորթելով էին բաժանորդներ գտնում, զոռով էին իրանց հրատարակությունները ընթերցողի շլինքին փաթաթում, իսկ Արժրունին միայն գաղափարի, ուղղության, տաղանդի ուժով էր գրավում բաժանորդներին: Նա միայն կարող էր պարծենալ, որ ունի գիտակից, ազատ, հասկացող ընթերցողներ: Եվ ոչ մի խմբագիր չէ եղել նրա այդ նախանձելի գրության մեջ. վկա թող լինի մեր մամուլի պատմությունը: Հայերեն տալագրական խոսքի պատիվը բարձրանալու, այդ խոսքը մտավոր անհրաժեշտ կերակուր, պահանջ դարձնելու մեջ Արժրունու չափ մեծ ծառայություն ոչ ոք չէ ցույց տվել: Եթե կան մեր իրականության մեջ փայլուն բուրգներ, երբ մեր լրագիրը, մեր գիրքը մի թշվառ մուրացկան չէ, դոնորի տակ, փողոցների անկյուններում ուշադրություն և բարեբարություն հայցող մուրացկան, — դրանք վերաբերվում են միայն Արժրունու գործունեության: Նա

էր, որ ստեղծեց մեր դժբախտ բարբերի մեջ անկախ, իսկապես բարձրադուխ, հպարտ, իր արժանապատվությունը ամեն ինչից բարձր դասող մամուլ...

Եվ այսպես, «Մշակը» հենց առաջին տարվանից սկսում է սերտ կապ հաստատել իր և հասարակության մեջ, սկսում է տիրապետել: Մեռելության, անշարժության թշնամի, նա անդադար նորություններ է մացնում իր մեջ, գրավում է նոր ու թարմ ուժեր: «Մշակի» պատմության համար ամենախոշոր նորությունը, որ երևան է գալիս երկրորդ տարվա ընթացքում, այն է, որ Գրիգոր Արժրունին սկսում է ֆելիետոններ գրել:

Ֆելիետոնը մեր հրապարակախոսության սկզբից եղել է այն գրական ձևը, որ սիրել են մեր գրողները և որ առանձնապես սիրելի է դարձել հայ ընթերցողի համար: Թեթև, վառվռուն ոճը, համեմատ ծաղրի հետ, ահա՛ այն միջոցը, որով ավելի հեշտ ու ազգու է եղել մեր բարբերի, մեր պակասությունների մերկացումը: Ծանր, լուրջ հրապարակախոսությունը ամբողջապես եվրոպական հոգի պտուղ էր և մեզ համար խորթ մի բան էր, օտար երկրից բերած մի պատվաստ. մենք դեռ պիտի սովորեինք նրան: Մինչդեռ ֆելիետոնական ձևը մեզ համար այնքան խորթ լինել չէր կարող. որևէ սրամիտ պատմության, առակի ձևով պակասություններ ծաղրելը մեզ էլ հայտնի էր հին ժամանակներից, և մեր ժողովուրդը ամենամեծ հաճությամբ է պատմում ծաղրածոների արարքները, կրկնում նրանց ասածները: Ֆելիետոնը, որի գլխավոր տարրը նույն ծաղրն է, ամենից մատչելի, ժողովրդական ձևն էր մեզանում և նա սկզբից ևեթ մեծ հաջողություն ունեցավ: Միքայել Նալբանդյանը ընթերցողներին գերում էր իր ֆելիետոններով: Նրանից հետո ֆելիետոնական գրվածքներ երևում էին «Կոռնկի» և «Մեղուի» մեջ, բայց Թիֆլիսում ֆելիետոնը դարձավ գավառաբանություն, նա գրվում էր միայն Թիֆլիսի բարբառով: Ճիշտ է Թիֆլիսի բարբառը անմասն ճկունություն ունի խիստ ծաղր արտահայտելու համար, բայց կար այն պակասությունը, որ նա թիֆլիսեցուն էր միայն ծանոթ և Թիֆլիսից դուրս մեծ հաջողություն ունենալ չէր կարող: Բացի դրանից, գրական յուրաքանչյուր ճյուղ, բայց մանավանդ ֆելիետոնը, պահանջում է առանձին, ինքնուրույն տաղանդ:

«Մշակը», ինչպես տեսանք, առաջին իսկ համարից մտցրեց գրական լեզուով գրված ֆելիետոնը: Չաքունը բավական աչքի ընկնող ընդունակություն էր ցույց տալիս այդ բաժնում. մանավանդ բանավեճի մեջ թունալից ֆելիետոնը արտահայտում էր իր ամբողջ ոչնչացնող ուժը: Վերանորոգված «Մեղուն» առաջին տարին շուններ ֆելիետոն, նույնիսկ պակասություն էր համարում ծաղրական ոճով գրելը: Բայց Չաքունի սուր սլաքները հարկադրեցին, որ նա էլ մտածե այդ բաժնի մասին: 1873 թվականի «Մեղուի» առաջին համարը արդեն գծի տակ ունի ֆելիետոն, ստորագրված Քաղքցի կեղծ անունով: Քաղքցին խմբագիր Պետրոս Սիմոնյանցն էր, նա սկսեց հաճախ երևան գալ և նրա սրախոսությունների և ծաղրի առարկան, իհարկե, «Մշակն» էր: Չաքունը սկսել էր շատ ուշ-ուշ երևալ «Մշակում». Ամերիկյանը շուտով հեռացավ Թիֆլիսից և թեպետ ուղարկում էր իր ֆելիետոնները հեռուից, բայց դրանք, իհարկե, այլևս ուղմական նախկին նշանակություն ունենալ չէին կարող:

Եվ ահա «Մշակի» 1873 թվականի № 6-ի մեջ մի նոր ֆելիետոնիստ է երևան գալիս, որ այսպիսի վկայություն է տալիս իր մասին.

«Սովորություն կա, որ նոր ֆելիետոնիստը պիտի անպատճառ իրան ներկայացնե պատվելի հասարակությանը, բայց ես ավելորդ եմ համարում այդ ամեն տեղ ընդունված քաղաքավարությունը, որովհետև կամենում եմ անհայտ մնալ մեր ընթերցող հայ հասարակությանը:

Այսքան իմացեք միայն, իմ սիրելի ընթերցող, որ ես ասիացի եմ, Ասիա-
յում ծնվել եմ և մեծացել, բարձր ուսում ստացած չեմ, ոչ Պետերբուրգի Հա-
մալսարանից դիպլոմ եմ ընդունել, ոչ գերմանական մի Համալսարանում
փողով դիպլոմ եմ առել, սարսափելի իրողություն, որ Քիֆլիսի «Մեղու Հա-
յաստանի» լրագրի խոսքերին նայելով, ամեն օր կատարվում է կրթված Պե-
մանիայում:

...Կրկնում եմ, որ ես մի հասարակ, անտաշ ասիացի եմ, ու կարող եմ
միայն այն բանի վրա խոսել, որ իմ շորս կողմն եմ տեսնում, միևնույն ժամա-
նակ անագնիվ համարելով, առհասարակ խոսել այն բաների վրա, որոնց մասին
ոչինչ տեղեկություն չունեմ:

Այս համեստ հանձնարարականն էր ներկայացնում իր մասին Գրիգոր
Արծրունին, Ասիացի անվան տակ թաքնվելով իբրև նոր ֆելիետոնիստ: Բայց
հանձնարարականները ավելորդ էլ էին: Այստեղ գծի տակ էլ, ծաղրի բաժնում,
Արծրունին շուտով ցույց տվեց իր ամբողջ տաղանդը: Լինելով խիստ խոսքի
տեր, լուրջ, տաք ու կրքոտ բնավորություն, հեռու պահելով իրան թղթախաղից,
խմիչքից, զվարճություններից և քեֆերից, Արծրունին կյանքի մեջ մի մտալի
պսակոտ չէր, մի ճգնավոր չէր, այլ մի վերին աստիճանի ախորժելի խոսակցի,
որ կարողանում էր մեծ հետաքրքրություն մտցնել խոսակցության մեջ՝ համե-
մելով նրան սրախոսություններով, հանաքներով, զվարճալի անեկդոտներով:
Ֆելիետոնիստի կայծը կար նրա բնավորության մեջ և այդ բաժնում գրելը նրա
համար նույնքան ոգևորիչ էր, որքան լուրջ հրապարակախոսական բաժնի մեջ:
Նրան տված էր ծաղրով ջարդելու, ոչնչացնելու երկնային շնորհքը: Եվ անո-
ղորմ ծաղրը հնչում էր գծի տակից ամեն անգամ, երբ բավական նյութ էր
հավաքվում Ասիացու ֆելիետոնի համար:

Շատերն են գրել ֆելիետոններ. Պետրոս Միմոնյանցը իր լրագրի էջերը
լայն բաց արավ ամեն մի գրության համար, որի ճակատին գրված էր «Ֆելիե-
տոն»: Հետեւելով նրա և Գրիգոր Արծրունու օրինակին, մեր մյուս խմբագիր-
ներն էլ գրում էին ֆելիետոններ: Բայց Ասիացին մի հատ էր մեղանում. ու-
սահայ գրողների մեջ նա ամենատաղանդավոր երգիծաբանն էր: Երգիծաբա-
նությունը նա պահպանեց տպագրական խոսքի բարձրության վրա. ունենալով
ծաղրելու, ծիծաղեցնելու շնորհք, նա երբեք, իր հակառակորդների նման,
չստորացրեց իրան՝ դիմելով անմիտ ծամածռությունների, էժանագին հանաք-
չիություն: Այդտեղ էլ նա պահվում էր գրական վայելչության սահմաններում,
գիտեր թե ինչն է թույլատրված և ինչն է արգելված գրական էթիկայի կանոն-
ներով: Եվ թույլատրվածի սահմաններում նա անողոք էր, խնայել չգիտեր,
առողջ, բարեկարգիչ ծաղրը, այն ծաղրը, որի միջով, ինչպես ասում են, ար-
տատունքներ են երևում, պատկերացնում էր հասարակական ախտերը, հասա-
րակական գործիչներին: Հասարակական ասպարեզն էր ճանաչում Ասիացին,
նրանից դուրս, մասնավոր, բնտանեկան հանգամանքները, հակառակորդի ան-
հատական կյանքը գոյություն չունեին նրա համար: Լուրջ, կրակոտ, հարձակո-
ղական, պատերազմող հրապարակախոսության մեջ անխոնջ Արծրունին ան-
խոնջ էր ծաղրի բաժնում. Ասիացին ապրեց մինչև այն օրը, երբ Գրիգոր
Արծրունու հետ մտավ դադադ: Նա «Մշակի» ամենասարսափելի խայթն էր և
գծի տակից միանում էր այն ուժեղ հարվածներին, որոնք ճալթում էին գծի
վերևում, առաջնորդողների և այլ հողվածների մեջ: Ասիացու ֆելիետոնները,
որոնք մոտ քսան տարի զարգարում էին «Մշակի» էջերը, մեր հասարակական
կյանքի հայելին են. յուրաքանչյուր փոքրիշատե աչքի ընկնող դեպք արձա-
գանք է գտել այդտեղ, յուրաքանչյուր հասարակական հարց արձանագրվել է

այնպես, ինչպես պարտավոր է արձանագրել կոչման բարձրության վրա կանգ-
նած, լուսամիտ զաղափարներով տոգորված ֆելիետոնիստը: Ասիացու ֆելիե-
տոնների ժողովածուն մի կալիչդոսկուպ է, որի մեջ մեր կյանքի իրողու-
թյունը իրար հաջորդում են իրանց բազմակողմանի պատկերներով ու դեմ-
քերով...

Մենք դեռ առիթներ չատ կունենանք Ասիացու մոտ գնալու: Տեսնենք
առաջժմ, թե ինչ էր տալիս «Մշակի» հրապարակախոսությունը 1873 թվակա-
նին և հաջորդ երկու տարիները:

«Մշակի» առաջին տարվա առաջնորդող հողվածների ամենամեծ մասը
ընդհանուր բնավորություն է կրում, ավելի ծրագիր է, սկզբունքների և աշխար-
հայեցողությունների լայնածավալ բացատրություններ: Երկրորդ տարվանից
հրապարակախոսության նյութը զգալի կերպով տեղական, մասնավոր, առօրյա
կերպարանք է ստանում: Միմյանց ետևից հաճախ երևան են գալիս Քիֆլիսի
բաղաքային հարցերը (ջրանցք, զաղի լուսավորություն, արհեստագիտական
դպրոց), Քիֆլիսում նոր բացված առևտրական հիմնարկությունները (առև-
տրական բանկ, փոխադարձ վարկի բնկերություն) և այլն: Բայց Քիֆլիսի գոր-
ծերն ու շահերը, իհարկե, մոռացնել չեն տալիս ընդհանուր կուլտուրական և
ազգային շահերը:

Մենք պետք է այստեղ նկատենք, որ Քիֆլիսի տեղական հարցերը բացի
նրանից, որ առհասարակ շոշափում էին բարեգործության և ինքնագործունեու-
թյան շատ հետաքրքրական սկզբունքները, ունեին և այն կարևոր նշանակու-
թյունը, որ իրանց շուրջն էին կենտրոնացնում զանազան լեզուներով հրատա-
րակվող լրագիրների համերաշխ գործակցությունը: «Մշակի» և «Դրոեբայի»
գիրնակցության մասին մենք խոսեցինք: Մնում է ավելացնել, որ 1873 թվա-
կանից ավելացավ մի նոր գիրնակից էլ և դա «Тифлисский Вестник» լրա-
գիրն էր:

Ռուսաց պարբերական մամուլի միակ ներկայացուցիչը Քիֆլիսում «Кав-
каз» պաշտոնական լրագիրն էր, որ իր ուղղությամբ, իր կոչումով չէր կարող
համապատասխանել մի հասարակական անկախ քննադատող օրգանի պա-
հանջներին: Պակասում էր մասնավոր մի լրագիր, և այդ պակասը լրացրեց մի
հայ, իշխան Կոստանդին Բեհրուտով, «Тифлисский Вестник»-ի հիմնադիրը
և խմբագիրը: Առաջին տարին նա լույս էր տեսնում շաբաթը երկու անգամ և
դեռ բոլորովին կազմակերպված չէր իբրև հրապարակախոսական օրգան. ուներ
աղքատ բովանդակություն, իր էջերը լցնում էր մեծ մասամբ դատաստանական
գործերի մանրամասն հաշիվներով: Սակայն նոր լրագրի մեջ գնահատելին այն
էր, որ նա իր ուղղությամբ մոտենում էր «Մշակին» ու «Դրոեբային» և սրանց
հետ ձեռք ձեռքի տված էր գնում: Նրա մեջ արձագանք էին գտնում այն հար-
ցերը, որոնք հարուցվում և քննվում էին հայ և վրացական երկու լրագիրների
մեջ և այդպիսով ռուս հասարակությունն էլ էր ծանոթանում տեղական լեզու-
ներով հրատարակվող օրգանների հետ: Այդպիսի մի խղճմտավոր միջնորդ
շատ հարկավոր էր: «Մշակը» շուտով էլի բանակավի բռնվեց «Кавказ» լրագրի
հետ: Առիթներից մեկը էլի դարձյալ մայրենի լեզվի հարցն էր: «Մշակ» —
«Դրոեբա» ցանկալի էին համարում, որ նոր բացված քաղաքային արհեստա-
գիտական դպրոցում դասատուությունը լիներ տեղական լեզուներով, որպեսզի
աշակերտները կարողանան իրանց ստացած գիտությունը տարածել ժողովրդի
մեջ, իսկ «Кавказ»-ը համարում էր այդ միտքը հանցանք պետական լեզուի
դեմ: Բանակավի մյուս առիթը հայոց դպրոցների հարցն էր: «Кавказ»-ը ծուռ
ու գունավորված տեղեկություններ էր տվել այդ դպրոցների մասին, «Մշակը»

րողորհեց դրա դեմ: Ահա՛ այդ ընդհարումների միջոցին «Тифлисский Вестник»-ը արձանագրում էր իր էջերի մեջ «Մշակի» և «Դրոներայի» գրվածքները: Արժրունին հաճախ գրում էր և ուրիշ լրագրի մեջ:

Հայ-վրացական համերաշխությունը արտահայտվում էր համարյա ամեն մի քալում: Զրանցքի և լուսավորության հարցերում «Մշակն» ու «Դրոներան» ընդդիմադիր կուսակցություն կազմեցին, սկսեցին միասին մերկացնել քաղաքային վարչության սխալները: Մի ռմն Բուկո արտասահմանյան ինչ-որ ընկերությունների անունից բանակցություններ էր սկսել քաղաքի հետ՝ ջրանցքի շինությունը և փողոցների լուսավորությունը վերցնելու համար: «Մշակն» ու «Դրոներան» սկսեցին մերկացնել Բուկոյին և իրանց ասածները հաստատելու համար միասին հեռագրով դիմեցին Լոնդոն և պատասխան ստացան, թե Բուկոյի ցույց տված ընկերությունները գոյություն չունեն: Տպավորությունը ահագին էր, և թեև քաղաքային ինքնավարության մեջ գործող մի բարձրաստիճան մարդ ասել էր, թե չպետք է ուշադրություն դարձնել «Մշակ»-«Դրոներայի» վրա, որովհետև դրանք խմբագրողները «малышк» (երեխա) են, բայց այդ համերաշխ արշավանքը կատարյալ հաղթանակ բերեց, և քաղաքը չընկավ Բուկոյի սարքած թակարդի մեջ:

Երկու լրագիրները շարունակ իրար էին դիմում, իրարից քաղվածքներ էին անում, իրար օգնում էին՝ տնտեսական երևույթները բարեխղճությամբ և ազնվությամբ լուծելու մեջ: Թե համերաշխությունը, փոխադարձ անկեղծ բարյացկամությունը ինչ զեղեցիկ հետևանքների էին հասցնում, այդ ցույց է տալիս «Մշակի» և «Դրոներայի» վերաբերմունքը վաշխառության հարցին: Մեր այժմյան օրերում, երբ ազգայնամոլությունը այնքան կուրացրել է վրացի գործիչների մի մասը, հայերի դեմ համարյա խաշակրաց արշավանք է քարոզվում, և այդ ատելությունը հայերի դեմ վրացի ազգայնամոլները հիմնում են այն իրողության վրա, որ Վրաստանում վաշխառու են մեծ մասամբ հայերը: Մի քանի վաշխառուների պատճառով ատելություն քարոզել մի ամբողջ ազգի դեմ, համարել բոլոր հայերին հարստահարիչ, վաշխառու, այս է մեր օրերի վրացական հայրենասիրության ամենամեծ արտահայտությունը առաջավոր դասակարգի մի հայտնի շրջանում:

Այսպես չէր այն ժամանակ, երբ «Մշակն» ու «Դրոներան» եղբայրացած էին: Այն ժամանակ էլ, իհարկե, գոյություն ունեւ, և անշուշտ անհամեմատ մեծ չափերով, տնտեսական այն սոսկալի դժբախտությունը, որ կոչվում է վաշխառություն: «Դրոներան» իր մի հոդվածի մեջ ասում էր, որ իրողություն է, թե հայերն են գլխավորապես վաշխառությամբ պարապում և այս հանգամանքը առիթ է տալիս անդարգացած վրացի ժողովրդին վաշխառու համարել բոլոր հայերին, ուրեմն և ատել ամբողջ հայ ժողովուրդը: Բայց դա մի սխալ հասկացողություն է: Վաշխառությունը կապ չունի ազգայնության հետ, նա տնտեսական մի երևույթ է և գոյություն ունի բոլոր ազգերի մեջ: Վաշխառության դեմ պետք է կռվել տնտեսական խելացի միջոցներով և այդ դժբախտությունից ազատվելը պիտի աչքի առաջ ունենա ժողովուրդը և ոչ թե ազգայնական հարց դարձնել նրան:

Արժրունին, ծանոթացնելով ընթերցողներին իր դաշնակից լրագրի հայացքների հետ, մի առաջնորդողի մեջ նույնպես պարզեց վաշխառության էությունը և հասկացրեց, թե որքան մեծ արատ է բերում վաշխառությունը հայ ազգի անվան:

«Մինչև որ մենք աշխատում ենք հասկացնել երկու հարևան ազգությունների մեջ բարոյական կապերի, փոխադարձ օգնության, եղբայրասիրության,

ընդհանուր շահերի օգուտը,— մեր հայրենակիցների մի խումբ (որք պատիվ չեն անում մեր ազգությունը) իրանց հարստահարող վարմունքով ոչ միայն հեռացնում են մեզանից վրաց գյուղական ազգաբնակչության համակրությունը, բայց և իրանց վնասակար գործունեությամբ հասնում են բոլորովին հակառակ հետևանքին՝ նրանք թշնամացնում են կովկասյան վրաց ազգաբնակչությունը դեպի հայոց տարրը, ատելի են անում հայոց անունը հարևան և նույն օգուտներ ունեցող ազգի մեջ...»

Ծ՞րբ պիտի հասկանանք, որ հայը ամեն տեղ, թե՛ ընտանիքի, թե՛ հասարակության մեջ ինքն իր ամենամեծ թշնամին է, որ եթե նրան չեն սիրում, այդ այն պատճառով է, որ նա չէ իմանում իրան սիրելի անել... Հայը դարձանում է, որ նրան չեն սիրում, բայց չէ մտածում, որ նա մինչև այժմ ոչինչ չէ արել, որ իրան սիրել տար (№ 26, 1873):

Հայ-վրացական այս համերաշխությունը բավական երկար տևեց: 1876 թվին տոնվում էր «Դրոներայի» տասնամյակը: Տոնին մասնակցում էին և հայ երիտասարդները: Արժրունին ճաշի ժամանակ դիմեց «Դրոներայի» խմբագիր Մեսխիին մի փոքրիկ ճառով, որի մեջ ասում էր, թե մինչդեռ Եվրոպայում լրագրությունը մի շահավետ գործ է, մեզանում նա զրկանքների և արգելքների հետ է կապված:

«Այդ հանգամանքը,— շարունակեց Արժրունին,— լավ հայտնի է և իմ բարեկամ Ս. Մեսխիին, որ իր լրագրի հաջողությամբ պարտական է ոչ թե միայն իր խելքին և ընդունակությանը, բայց և այն հանգամանքին, որ նա լավ հասկացել է հասարակության բարոյական ցավերը և տանջանքները, ինքն սովորած լինելով զրկանքներին և տանջվելուն: Զարմանալի է, որ ունեւոր մարդիկներին երբեք չի ճակված չէ առաջ տանել մտքի պրոպագանդայի գործը, բայց այդ վիճակված է միշտ աղքատ մարդիկներին: Ես կվերջացնեմ իմ խոսքերը մի ցանկություն հայտնելով, որ թեև ձեզ կերևա գուցե անտեղի, բայց որ ես համարում եմ ճշմարիտ և արդար՝ ես ցանկանում եմ ձեզ, իմ բարեկամ, միշտ տանջվել, որ միշտ հասկանաք, ինքներդ զգաք հասարակության բարոյական ցավերը և նրա բարոյական տանջանքները»:

Բայց այս զեղեցիկ համերաշխությունը ընդհատվեց, երբ «Դրոներան» անցավ ուրիշ մարդկանց ձեռք, որոնք սկսեցին ատելություն քարոզել հայերի դեմ: Արժրունին ցավելով էր արձանագրում այս հանգամանքը «Մշակի» մեջ: Նա ինքը անփոփոխ մնաց իր համոզմունքի մեջ ազգերի փոխադարձ համերաշխության և եղբայրակցության վերաբերմամբ: Այդ լայն, հանրամարդկային գաղափարը Արժրունուն միայն վրացիներին չմոտեցրեց: «Մշակի» խմբագիրը չէր կարող մոռանալ, որ մեր երկրի ազգաբնակչության մի ահագին մասն էլ թուրքերն են կազմում: Թուրքերի վերաբերմամբ էլ նա ուներ իր համակրությունները, բարի կամեցողությունը:

1873 թվականի սկզբում Արժրունին բարձրացրեց ժողովրդի համար գյուղատնտեսական լրագիր հրատարակելու հարցը: Նա Կովկասյան գյուղատնտեսության ընկերության անդամ էր և առաջարկություն մտցրեց, որ ընկերությունը ձեռնամուխ լինի մի այդպիսի լրագրի հրատարակության: Իր պատրաստած գրավոր զեկուցման մեջ Արժրունին ասում էր, որ գյուղատնտեսական լրագիրը, ժողովրդին բոլորովին մատչելի լինելու համար, պիտի խմբագրվի տեղական լեզուներով: Այս լեզուներից նա առաջիմ մատնացուցց էր անում երկուսը՝ հայերենը և վրացերենը: Ցանկալի էր և թուրքերեն լեզուն մտցնել լրագրի մեջ, բայց դժբախտաբար, այդ լեզուներով հրատարակվող մասնավոր պարբերական թերթեր չկան և հայտնի չէ՝ ունի՞ թուրքերենը այնքան հարստու-

թյուն, որ հայերենի կամ վրացերենի նման կարողանա մի գիտական-ժողովրդական լրագրի լեզու դառնալ:

Գյուղատնտեսական ընկերությունը չկարողացավ իրադրժեքներում այս առաջարկությունը միջոցների պակասության պատճառով: Բայց ընդունվելով տեղական լեզուների կարևորությունը՝ գյուղատնտեսական գիտելիքներ տարածելու մեջ, որոշեց հրատարակել գյուղատնտեսական թերթը միայն վրացերեն լեզուով: Այն ժամանակ Արծրունին հայտնեց «Մշակի» մեջ, որ ինքը կաշխատե լրացնել Գյուղատնտեսական ընկերության թողած պակասը՝ տպագրելով իր լրագրի մեջ այնպիսի հոդվածներ, որոնք կծանոթացնեն հայ ընթերցողին գյուղատնտեսության դանազան հյուղերի հետ: Եվ իրավ, «Մշակը» իր գոյության ընթացքում առանձին ուշադրություն էր դարձնում գյուղատնտեսության վրա: Նա տալիս էր բազմաթիվ գրվածքներ ոչ միայն գյուղատնտեսական ընդհանուր գիտելիքների մասին, այլ և մասնավորապես գյուղական տնտեսության դանազան հյուղերի մասին: Այսպես, 1874 թվականին մենք տեսնում ենք մի շարք մասնագիտական հոդվածներ, որոնք, ըստ երևույթին, տեղ չպիտի ունենային մի գրական-հասարակական լրագրի մեջ: Հայերեն գյուղատնտեսական մի թերթի պարտավորությունները «Մշակը» կատարում էր երկար տարիների ընթացքում և Արծրունին մինչև վերջը համարում էր այդ հյուղը իր լրագրի կարևոր բաժիններից մեկը:

Իսկ զեկուցումը կարգալուց մի քանի ամիս հետո Արծրունին լսում է, որ Բաքվում մտադրություն կա մի թուրքերեն լրագիր հիմնելու: Եվ ահա ինչ է գրում նա «Մշակի» մեջ.

«Մենք լսում ենք, որ թուրք երիտասարդ Հասան-բեկ Մելիքովը, որ դիտավորություն ունի հրատարակել մի թուրքաց լրագիր Բաքու քաղաքում, արդեն ներկայացրած է խնդիրքը: Անհամբերությամբ սպասում ենք նոր թերթի առաջին համարը: Կովկասյան ազգաբնակչության մեջ թուրքերը այն մասն էին կազմում մինչև այժմ, որք միշտ ետ էին մնում ընդհանուր շարժումից, չէին մասնակցում մեր ձգտումներին: Հույս ունենք, որ մեր թուրք եղբայրները հասկացան այժմ որքան վնասակար է երկրի բնակիչները լինելով, իրանց օտար համարել երկրի մեջ: Հույս ունենք, որ հայոց և վրաց լրագիրները ոչ թե միայն խոսքով, բայց և գործով կօգնեն նոր թուրքաց թերթին (№ 25, 1873):»

Դա թուրքերեն առաջին լրագիրն էր, «Աքինչի» անունով: Մինչև թուրքականություն ստանալը, թուրքերեն տառեր պատրաստելը անցավ երկու տարի: Եվ այդ ժամանակամիջոցում Արծրունին մի քանի անգամ առիթ ունեցավ իր համակրանքներն ու բարի ցանկությունները հայտնելու թուրքերեն լրագրի առիթով, այնպես որ խմբագիր Հասան-բեկ Մելիքովը 1875 թվին «Մշակի» մեջ մի նամակ տպեց, որով իր շնորհակալությունն էր հայտնում Արծրունուն և ասում էր, թե «Աքինչին» եղբայրաբար ձեռք է մեկնում թե՛ «Մշակին» և թե՛ մյուս լրագիրներին: Ահա ինչ հրաշքներ էր սկսել ցույց տալ մեր բազմացեղ և բազմալեզու երկրում հանրամարդկային եղբայրակցության գաղափարով տոգորված խաղաղ քաղաքակրթական շարժումը: Որքա՞ն գեղեցիկ տեսարան մի երկրի համար, ուր դարերով ազգերն ու լեզուները ապրել էին փոխադարձ կատաղի ատելության, արյունահեղ թշնամության մեջ: Նրանց այժմ միացնում էր ընդհանուր շահը՝ առաջադիմությունը քաղաքակրթության շավղի վրա: Ահա այժմ այդ եղբայրական համերաշխությունը երեք ազգերի երիտասարդության բերանով էր քարոզվում և միայն լրագրության մեջ էր արձագանք գտնում: Դա մի սերմ էր դեռ, բայց դրված ամենից վստահելի, ամենից պտղատու հողի մեջ: Մնում էր ցանկալ, որ ժիր, արթուն ու եռանդոտ մշակներ չպակասեն՝ այդ

սերմը պահելու, խնամելու և աճեցնելու համար: Դժբախտաբար, մեր երկիրը այդպիսի մշակներ չատ չունեցավ:

Այդ սրտաշարժ համերաշխությունը չէ՞ր ցույց տալիս արդյոք, թե որքա՞ն լավ էր հասկացել Գրիգոր Արծրունին առաջադիմության էությունը: Պահանջելով անհատի ազատ զարգացում, համարելով ազգերը նույնպիսի անհատներ մարդկության ընդհանուր ընտանիքի մեջ, պահանջելով, որ այդ ազդ-անհատները չզրկվեն առանձնապես զարգանալու, իրանց առանձնահատկություններով ապրելու և առաջադիմելու իրավունքից, նա տեսնում էր, որ այդ գաղափարը արդեն իր պտուղներն էր ցույց տալիս կյանքի մեջ. ազգերի ասպարեզից վերանում էին նախապաշարմունքները, ցեղային ատելությունները և դրանց տեղ հաստատվում էր փոխադարձ հարգանք, համերաշխություն: Հասկանալի էր դառնում, որ յուրաքանչյուր ազգի համար բավական տեղ կա մեր աշխարհում՝ աշխատելու, երջանիկ լինելու համար:

Անհատական զարգացման նույն սկզբունքը ցույց էր տալիս Արծրունուն և մեր մոռացված գավառները: Հասարակության հավաքական մասնիկներ կազմող այդ գավառները նույնպես պիտի ինքնուրույնաբար զարգանային: Եվ այդ ինքնուրույնությունը Արծրունին պահանջում էր, ապացուցանելով, որ գավառներում էլ պիտի սկսվի և զարգանա լրագրությունը:

Լուր կար, որ Բաքվում հիմնվում է մի նոր հայերեն լրագիր, իսկ Վանում ուղում են վերանորոգել «Արծիվ Վասպուրականի» ամսագրի հրատարակությունը: Այս առիթով Արծրունին այսպիսի խորհրդածություններ էր անում: Հայ լրագրությունը սկսվեց հայկական հեռավոր գաղթավայրերում. մի ժամանակ հնարավոր և հասկանալի էր, որ Վենետիկում կամ Մոսկվայում հրատարակվեն այն պարբերականները, որոնք պիտի առաջնորդեին հայ ժողովուրդը: Այդքան հեռավոր տեղերից հայ խմբագիրները չէին կարող ուսումնասիրել հայկական կյանքը, նրանք միայն կարող էին քարոզել: Այժմ հայ լրագիրները հրատարակվում են արդեն հայության շատ մոտիկ գաղթավայրերում՝ Թիֆլիսում և Կ. Պոլսում: Բայց դա վերջնական նպատակ չէ. իր իսկական կոչումը հայ լրագրությունը կարող է կատարել ժողովրդի մեջ, բուն հայրենիքում: Բայց դա առայժմ անկարելի է: Մնում է, որ մեր գավառներում հիմնվեն տեղական լրագիրներ, որոնք նյութ կտան Թիֆլիսի և Կ. Պոլսի լրագիրներին: Այդ տեղական թերթերը հում նյութ մատակարարողներ կլինեն. նրանք կներկայացնեն իրանց գավառների հարցերն ու կարիքները, իսկ կենտրոնական քաղաքների լրագրությունը կմշակե այդ նյութերը:

Պետք է ասենք, որ Արծրունին չէր էլ ընդունում թե առհասարակ լրագիրը պիտի մշակե նյութերը, մանրամասն, խնամքով կատարված ուսումնասիրություններ տա: Այդ պաշտոնն արդեն պետք է թողնել ամսագրին: Ամսագրի վերաբերմամբ Արծրունին պահանջում էր, որ նա չլինի պատահական անկապ հոդվածների մի ժողովածու, այլ որոշ ուղղությամբ ու ծրագրով հրատարակվող մի պարբերական օրգան, որ հավաքում, դասավորում է լրագիրների տված նյութերը, լուսարանում է նրանց: Հայերի մեջ իսկական ամսագիր, այս բառի կիրառական նշանակությամբ, դեռ չէր եղել¹:

Հանդիսանալով մեր գործերի, գործիչների, հին ու նոր սերունդների, հիմնարկությունների քննադատ, նրանց պակասությունները խառաղանդ ու մեր-

¹ Գրիգոր Արծրունու փայտաշած մտքերից մեկն էր՝ հրատարակել «Մշակի» հետ և մի ամսագիր: Այս ցանկությունը նա հաճախ հայտնում էր մանավանդ իր կյանքի վերջին տարիներում: Բայց նա չկարողացավ այդ գիտավորությունը իրագործելու փորձեր էլ անել:

կացնող, Արծրունին, բնականաբար, չէր կարող աչքից զննել մեր ազգային հին և կարևոր հիմնարկությունը՝ եկեղեցին, և «Մշակի» երկրորդ տարվանից առանձին ուշադրություն է դարձնում եկեղեցու և եկեղեցականների վրա: Ինքնաբերական պարզ է, որ Արծրունու պես մի մարդը չէր կարող գոհ մնալ մեր եկեղեցու ներկա դրությունից: Այդ բանը բավական էր, որ նրա հակառակորդները աղմուկ բարձրացնեին, թե նա եկեղեցու թշնամին է, ուղում է քանդել: Ոչնչացնել եկեղեցին, անհավատություն տարածել և այլն: Բայց այս աղմուկը մի նոր բան չէր մեղանում: Տարիներ առաջ նույն աղմուկը բարձրացրած էր Ստեփանոս Նազարյանցի ղեմ այն պատճառով, որ նա կամենում էր տեսնել իր մայրենի եկեղեցին բարեկարգված, ժամանակի պահանջներին համապատասխանող, ուրեմն և մի ուժեղ հաստատություն:

Արծրունին, լինելով Նազարյանցի կրոնական համոզմունքների կողմից, Նազարյանցի պես մեծ կարևորություն էր տալիս հայոց եկեղեցուն, համոզված էր, որ եկեղեցին մեզ պես մի ազգի համար չէ կարող իր դերը վերջացրած համարել: Ամբողջ հարցը նրա մեջ էր, թե եկեղեցին որքան պատրաստված կլինի իբրև դաստիարակող, հովվող հիմնարկություն, որքան կարող կլինի հայ ժողովրդի հոգեկան պահանջներին բավականություն տալու: Նազարյանցի պես Արծրունին էլ ոչինչ մխիթարական բան չէր տեսնում մեր եկեղեցու վարչական կազմակերպության մեջ, և նա էլ պահանջում էր հիմնավոր վերանորոգումներ: Բայց Նազարյանցը վերանորոգումների որոշ, մանրամասն ծրագիր չէր առաջարկում. նա միայն ցույց էր տալիս անհրաժեշտությունը, ընդհանուր սկզբունքները, պախարակելով եկեղեցականների անշարժությունը, ծիսականության տիրապետությունը և ոգու բացակայությունը: Այնինչ Գրիգոր Արծրունին հենց սկզբից որոշակի է դնում իր պահանջները, անվանադիր հիշատակում է, թե ինչեր պետք է փոփոխել:

Կարևոր է, որ մենք փոքր ինչ մանրամասն կերպով ծանոթանանք այս հարցի հետ, քանի որ Գրիգոր Արծրունու գործունեության մեջ շատ նշանավոր տեղ է բռնում եկեղեցին, քանի որ այդ հաստատության շուրջն էր, որ նա մղել է իր ամենախիստ պատերազմները և վաստակել է թշնամիների բանակներ:

Իր այն հոգվածներում, որոնք տպվեցան «Հայկական աշխարհի» մեջ և «Մշակի» առաջին տարվա մեջ, Արծրունին շատ անգամ շեշտել է, որ ժամանակակից քաղաքակրթությունը քրիստոնեության արդասիրն է, որ քրիստոնեական վարդապետությունը հիմնված է մարդկային այն ամենամիտքական, ամենաբարձր գաղափարների վրա, որոնք են ազատություն, հավասարություն և եղբայրություն: Բայց միևնույն ժամանակ Արծրունին հասկացնել էր տալիս, որ ինքը քրիստոնեությունը չէ շփոթում աստվածաբանության հետ: Այլ է քրիստոնեությունը, այլ է աստվածաբանությունը: Եկեղեցին, ինչպես համաշխարհային պատմության մեջ ապացուցված տարրական ճշմարտություն է, այն չէ, ինչ էր այն ժամանակ, երբ աստվածաբանությունը չկար, երբ առաջին դարերի քրիստոնյաները, պարզ ու համահավասար մարդիկ, աշխատում էին իրագործել Ավետարանի վարդապետությունները: Եկեղեցին ընկավ փառքի, իշխանության, տիրապետության ետևից և հեռացավ առաջին դարերի քրիստոնեությունից. փառքի, զարդերի, տիրապետության ներկայացուցիչ հոգևորականության բոլոր ձգտումների և իդեալների խտացումը պապականությունն է, որ 1870 թվականին սեփականացրեց իրան նույնիսկ մի այնպիսի հատկություն, որից զուրկ է մարդը՝ անսխալականությունը:

Այստեղից արդեն պարզ է, թե ինչ վերաբերմունք պիտի ունենար Արծրունին դեպի եկեղեցին: Բայց մինչև 1873 թվականը նա դուրս չէ գալիս այս

ընդհանուր դատողությունների շրջանից: Մինչև 1873 թվականը նա իր դեմ ուներ հին սերունդը, «սպառնալից երիտասարդությունը», բայց եկեղեցականությունը դեռ առիթ չունեի նրա հակառակորդը լինելու: Եղմիածնի «Արարատը» 1872 թվականին գտնում էր, որ «Մշակի» «ցարդ հրատարակյալ մի քանի թերթից պարունակությունը կապացուցանեն, որ օգտավետ և արդյունավոր կարող է լինել Ազգիս համար»: Բայց ահա «Մշակի» մեջ Արծրունին տպում է «Հոգևորականություն և ժողովուրդ» առաջնորդողը (№ 9): Այդտեղ նա նորից կրկնում է, որ եկեղեցին շատ է հեռացել առաջին դարերի քրիստոնեությունից, որ անբնական կուսակրոնությունը հետո է մտցվել նրա մեջ: Գրիգորով հատկապես հայոց եկեղեցուն, նա հայտնում էր, որ այդ եկեղեցին էլ բացառություն չէ կազմում, որ նա շեղվել է իր նախնական դրությունից:

«Մի՞թե նա (եկեղեցին) նույն է, որ Լուսավորչի ժամանակն էր, — հարցնում է Արծրունին: — Մի՞թե մեր այժմյան հոգևորականները նույն խորին հարգանք և պատիվ ունեն ժողովրդի մեջ, ինչպես հինգերորդ դարի հայ հոգևորականները, որք սուրբնորդում էին իրանց հզոր ձեռքով ժողովրդական շարժմանը Զրադաշտի հետևողների դեմ... Մի՞թե նրանք ժողովրդական են, ինչպես առաջ...»

Բնությանը համեմատ ընտանեկան կյանքից հեռու, ժողովրդական փողերը վատնող, խռովություն գցող, ինտրիգներ վաճող, փառքի պատվանշաններին հետևող, անգործ, անշարժ, տգետ, մոլեռանդ, ժամանակակից գիտությունից և ճշմարտությունից հույս չունեցող, ժողովրդական կրթությունը խոսքով քարոզող, բայց գործով նրա զարգացմանը արգելող, ամեն նորություն և լուսավորության ընդդիմադրող մարդիկ... Սրանք են ժողովրդական հոգևորականների մեծ մասը...

Եվ զարմանալի չէ, որ քանի գնում է, հայոց եկեղեցու ծոցից, Սուրբ Լուսավորչի ջանքերով մաքուր հիմնած, բայց մեր արեղաներով և քահանաներով սկզբնական մաքրությունից չպահպանված եկեղեցուց, անդադար անջատվում են և թշնամանում են մեր եղբայրները՝ մինը բողոքական է դառնում, մյուսը՝ կաթոլիկ:

Միմոնականությունը, սրբավաճառությունը, կաշառակերությունը այնքան զարգացած են, այնքան բացարձակ կերպով են գործադրվում, որ ժողովուրդը վաղուց հեռացած կլինի եկեղեցուց, եթե այնքան պինդ կապված չլինի նրա անցյալի հետ, եթե նա պաշտելիս չլինի Լուսավորչի հիմնած եկեղեցին:

«Աստված տա, որ ժողովուրդը այնքան զարգանա, որ հասկանալով ձեր անիրավությունները ու հարստահարությունները, մեղադրի միայն ձեզ, պաշտոնյաներին, բայց ոչ թե իսկույն անջատվի, գնա բողոքական կամ կաթոլիկ դառնա, վրեժխնդիր լինելով ձեր ճնշող վարմունքից... որ լուսավորվելով, սովորի զանազան սկիզբը գործադրությունից, սովորի պաշտել մեր եկեղեցու մաքուր հիմքը հոգևորականների անմաքուր վարմունքից...»

Այն ժամանակ զգույշ լինեք... դուք կկորցնեք ձեր ժողովրդականությունը: Եվ այն ժամանակ ժողովուրդը զարգանալով և ոգով հայ մնալով, չի ընդունի բողոքականություն, կաթոլիկություն, կամ այլ կրոնք, — ոչ, նա կհանդիսանա սլաշտպան Լուսավորչի եկեղեցու մաքուր և սկզբնական դադափարի, ընդդեմ նրա անարժան ժամանակակից պաշտոնյաների:

Սա առաջին հարվածն էր: Ինչպես միշտ, չհասկացան, թե ինչ է այդ հարվածի միտքը. ինչպես միշտ, հոգևորականությունը սկսեց բացատրել

* «Մշակ», 1872, № 1:

այս պարզ, հանրամատչելի պահանջները այն մտքով, թե Արծրունին անպատվում է մեր եկեղեցին, ուզում է ոչնչացնել նրա հեղինակությունը, անջատել ժողովուրդը իր հոգևոր հովիվներից: «Մշակը» իր ուրիշ հազվածանքում էլ պարզ ձևակերպեց իր պահանջները: Վերադառնանք, ասում էր նա, մեր եկեղեցու նախնական պարզ ձևին, վերակազմենք մեր եկեղեցին այնպես, ինչպես նա գոյություն ուներ քրիստոնեության առաջին դարերում. թո՛ղ չլինի կուսակրոն հոգևորականություն, թո՛ղ եպիսկոպոսները, վարդապետները ամուսնացած մարդիկ լինեն, ինչպես ամուսնացած էին Գրիգոր Լուսավորիչը և նրա ժառանգները: Գլխավոր ուշադրությունը դարձնելով քահանաների վրա, «Մշակը» պահանջում էր, ինչպես տեսանք, որ քահանան լավ պատրաստված լինի ժողովուրդը առաջնորդելու, նրա ցավերն ու կարիքները ամոքելու համար: Աստվածաբան քահանաներ չեն մեզ հարկավոր, այլ կրթված, ժողովրդից իրանց գիտությունը բարձր կանգնած հովիվներ: Հեռացնենք կղերականության ոգին, թո՛ղ մեր եկեղեցում միայն մի բան լինի հիմք, խարիսխ՝ ժողովրդականություն: Մենք ցավում, արտասվում ենք, որ օտար քարոզիչները, միախոնարները գալիս են, հանում հային իր եկեղեցու ծոցից: Բայց ցավելով, արտասվելով ի՞նչ դուրս կգա: Կազմակերպվենք և մենք. պրոպագանդային հակադրենք պրոպագանդա. օտար միախոնարների դեմ հանենք մեր միախոնարներին, որոնք քարոզեն, թույլ չտան կրոնափոխություն:

Մանրակշիռ, կարևոր հարցեր էին սրանք, կարոտ ամենալուրջ ուշադրության: Կարելի չէր պահանջել, որ եկեղեցականները և նրանց կուսակիցները անպատճառ համաձայն լինեն Արծրունու հետ այս հարցերի մեջ. բայց պահանջվում էր, որ այդ առաջարկությունները գոնե քննվեն լրջությամբ, որ հակառակորդները իրանց ծրագրերները առաջարկեն՝ գոյություն ունեցող և ամենքի համար անուրանալի պակասությունները վերացնելու համար: Այդ տեսակ վերաբերմունք տեղի չունեցավ. դրա փոխարեն լավեց էլի նույն հին երգը. առաջ քաշվեց աստվածաբանությունը, բայց ավելի կարևոր համարվեց բարձրացնել վախասուն եկեղեցին քանդողների, օտարություն մտցնողների դեմ: «Արարատը» 1874-ին արդեն կիսատ-պոստ ակնարկներով խոսում էր օտարներին վաճառված մարդկանց մասին, հասկացնում էր, որ հարազատ հայը չէ կարող և չպիտի խոսե իր եկեղեցու պակասությունների մասին:

«Մեղուի» համար հո երկնքից իջած մանանա էր «Մշակի» բռնած այս ուղղությունը: Այժմ հո կարելի էր ապացուցանել, որ վերանորոգություններ պահանջող «Մշակը» եկեղեցու, ուրեմն և ազգության հիմքերը փորող մի թշնամի է: Եվ այդպես անողը այնիսկ «Մեղուն» էր, որ խոնկ էր ծխում Ստեփանոս Նազարյանցի առջև, որ «Հյուսիսափայլի» ամենամոտիկ բարեկամն էր ձևանում: Նրա համար ոչինչ նշանակություն չունեին, որ «Մշակը» կրկնում էր «Հյուսիսափայլի» պահանջները. հարկավոր էր հակառակության նյութ, և «Մեղուն» ջուխտ ձեռքով գրկեց եկեղեցու բարեփոխության հարցը, որպեսզի ցույց տա, թե ինքն է հարազատ հայ, իսկ իր հակառակորդը օտարացած է, կոսմոպոլիտ է, ֆարմասոն է և այլն: «Մեղուն» մտավ այն դերի մեջ, որ ինքն էր իր ձեռքով դատապարտել վաթսուական թվականներին: Մեր ներկա գործի առաջին հատորում մենք ցույց տվինք, թե ինչպես լավ էր «Մեղուն» նկարագրել այդ ժամանակ իր ապագա կերպարանքը:

Չենք կարող այստեղ հետևել այն բանակովին, որ ծագեց «Մշակի» հարուցած այս հարցերի առթիվ: Մենք դեռ ապագայում էլ շատ պիտի տեսնենք այսպիսի բանակոխված: Արձանագրենք այստեղ այն փաստը, որ «Մշակի» երկրորդ տարեշրջանից մեր հոգևորականությունն էլ կանգնած է նրա թշնամի-

ների շարքում և տեսնենք, թե սկզբունքի ուրիշ ինչ հարցեր էր դնում Արծրունին եկեղեցու վերաբերմամբ:

Հոգևորականների սովորությունն է ասել, թե իրանք են կազմում եկեղեցին, թե իրանք են պահում-պահպանում եկեղեցին: Դա մեծ սխալ է. եկեղեցին կազմում են ժողովուրդը և հոգևորականները: Մի ժամանակ, օրինակ, հինգերորդ դարում, հոգևորականներն էին առաջնորդում աշխարհականներին, որովհետև նրանք աշխարհականներից շատ էին դարգացած: Այժմ այդպես չէ: Այժմ գիտությունը, կրթությունը աշխարհականների ձեռքին է, և հոգևորականությունը առանց աշխարհականների ոչինչ չէ կարող անել: Եկեղեցու պաշտոնյաները չեն կարող մնալ առանց ուսման, առանց գիտության, իսկ այդ բանը նրանց կարող է տալ միայն աշխարհական դասը. հետևաբար, ինչպես են կարող հոգևորականները եկեղեցու պաշտպան հանդիսանալ, միայն իրանց սեփականացնել եկեղեցին պաշտպանելու իրավունքը՝ առանց աշխարհականների օգնության: Հարկավոր է, ուրեմն, սերտ կապակցություն այդ երկու տարրերի մեջ, հարկավոր է հասկանալ, որ հոգևորականը առանց աշխարհականի ոչինչ է:

Կան բթամիտներ, որոնք մեղադրում են, թե «Մշակը» հոգևորականության թշնամի է,— ասում է Արծրունին և շարունակում է.

«Այո՛, մենք թշնամի ենք ազգայնության, ուրեմն և հոգևորականության տգետ ներկայացուցիչների:

Մենք թշնամի ենք ճարտահանություն, ուրեմն և այն հոգևորականների, որոնց մեջ նշմարում ենք այդ հակադրական և հակաբրիստոնեական հատկությունը...

Բայց կարո՞ղ ենք մենք արդյոք թշնամի լինել նոցա, որք իրանց պաշտոնը կատարում են ճշտությամբ, որք հասկացել են իրանց կոչումը, որք արժանի են այդ կոչման:

Իհարկե, ո՛չ:

Այժմ հարցնում եք՝ ի՞նչ ենք պահանջում հոգևորականությունից:

Նախ պահանջում ենք, որ նա թե մտավորապես, թե բարոյապես բարձր լինեի մնացած հասարակությունից, եթե ոչ՝ նրա գոյությունը հասարակության մեջ ոչինչ նշանակություն չունի, նա բոլորովին անօգուտ է: Եթե ես ոչխար եմ, իսկ դուք իմ հովիվ, պետք է այնքան բարձր լինեք ինձանից՝ թե՛ ձեր բարոյականությամբ, թե՛ ձեր ուսումով, որ ես կամա ակամա ենթարկվեմ, խոնարհվեմ ձեր առջև: Ես ժողովրդի մարդ լինելով, պետք է ձեր բարոյականությունից օրինակ առնեմ, ձեր քարոզներից մտավորապես շահվեմ: Եթե ոչ, ի՞նչ դուրս կգա...

Դուրս կգա, որ վաճառպետը ավելի տգետ է, քան թե աշակերտը... Իհարկե, աշակերտն էլ նորանից ոչինչ սովորել չէ կարող:

Զարմանալին այն է, որ այդքան պարզ, այդքան հասկանալի, տարրական պահանջը վիճելի էր համարվում և այժմ էլ համարվում է, երբ խոսքը մեր հոգևորականության է գալիս: Արծրունին իբրև մի նմուշ վերցնում էր էջմիածնի «Արարատը»:

«Ով չէ հավատում մեզ, որ մեր հոգևորականությունը ճայեհեն, այսինքն կենդանի, կանոնավոր աշխատեցող շահույթ, որի միջոցով միայն կարելի է այժմ խոսել և հասկացնել իր մտքերը, թե՛ լրագրի, թե՛ ուսումնարանի, թե՛ բարոյի մեջ, թող վեր առնի «Արարատ» ամսագրի, մեր հոգևորականության այդ օրգանի մի համար, և կտեսնե, թե ինչ խայտառակ լեզուով է գրվում այդ ամսագիրը՝ ո՛չ գրաբար, ո՛չ աշխարհաբար, ամեն տեղ ոչ թե միայն հայոց

լեզուի ոգու, բայց և ընդհանուր մարդկային առողջ դատողության դեմ լեզուի լուղիկական սխալներ:

Իսկ հմտությունները թե՛ աստվածաբանական, թե՛ բնագիտական, թե՛ աշխարհագրական, թե՛ պատմական, աստված ազատեն:

Եվ սրա՞նք պետք է մեզ բան սովորեցնեն:

Հարցը այնքան պարզ է, որ ամեն մեկը միայն բացասական պատասխան կարող էր տալ: Բայց հոգևորականներն ու նրանց կուսակիցները երկար ու բարակ մտածելիք չունենին. կար պատրաստ պատասխանը, և դա այն էր, որ «Մշակը» եկեղեցու երգվյալ թշնամին է: Եվ երբ այդպես էր այս պարզ ու անպաճույճ հարցի մեջ, հասկանալի է, թե ինչ կլինեին այն դեպքերում, երբ «Մշակը» ցնցող, արմատական պահանջներ էր դնում: Այդպիսի պահանջներից հիշենք ժամասացության լեզուի հարցը: Արծրունին ասում էր, որ ժողովուրդը եկեղեցում ոչինչ չէ հասկանում, որովհետև ժամասացության գրաբար լեզուն նրան միանգամայն անմատչելի է: Նա պահանջում էր, որ եկեղեցական գրքերը աշխարհաբարի թարգմանվեն: Եվ ամենից առաջ թարգմանել հարկավոր էր ս. Գիրքը: Այս պահանջը շատ վաղուց, դեռ 1850-ական թվականների սկզբում գրել էր Ստեփանոս Նազարյանցը: Բայց այժմ էլ, 20—25 տարուց հետո էլ, այդ պահանջը անհասկանալի, անգործադրելի էր համարվում հոգևորականների կողմից, և Գրիգոր Արծրունին ստիպված էր հոգվածների մի շարք նվիրել այդ հարցին, նույնիսկ թարգմանել կտորներ ս. Գրքից՝ ապացուցանելու համար, թե թարգմանել կարելի է և հեշտ է:

Խոսելով կրոնի և եկեղեցու մասին, Արծրունին չէր կարող առանց ուշադրության թողնել և մի մեծ հարց, որ գոյություն ուներ մեզանում վաղուց: Դա կրոնի և ազգության հարցն էր: Մեզանում, ինչպես հայտնի է, կորել էր ազգության ճշմարիտ միտքը, նա դարձել էր կրոնի կամ եկեղեցու հասկացողություն: Հայր նա էր, ով պատկանում էր լուսավորչական եկեղեցուն. հեռանալ այդ եկեղեցուց, նշանակում էր հեռանալ հայությունից:

Գրիգոր Արծրունուց առաջ շատերն էին աշխատել ցույց տալու, որ կրոն և ազգություն տարբեր բաներ են: Ստեփանոս Նազարյանցի կենսագրության մեջ մենք դրինք այդ նոր շարժման պատմությունը: Շարժումը սկսվեց Կ. Պոլսում, իսկ ուսսահայերի մեջ Նազարյանցը առաջինն էր, որ սկսեց քարոզել, թե լուսավորչական եկեղեցուց դուրս էլ հայը շարունակում է հայ մնալ: Արծրունին նույն այդ հարցին դիմեց «Մշակի» հրատարակության երկրորդ տարին (№ 24): Նա էլ, իհարկե, կրկնեց այն, ինչ ասել էին մեր լավագույն գործիչները: Բայց այստեղ մենք կրավականա՞նք լուր այս իրողությունը հիշատակելով: Մենք շուտով կտեսնենք, որ Արծրունուն վիճակված էր այս հարցի առիթով մի երկարատև, ահագին կռիվ սկսել: 1873-ի այս առաջնորդողը այդ մեծ պայքարի առաջաբանն էր:

Այո՛, այսպիսի հարցերը մեզանում մեղք, սրբապղծություն էին հրատարակվում: Անմիտ հակառակությունը ուրանում էր ամեն մի, նույնիսկ համատարած ճշմարտություն: Եվ Գրիգոր Արծրունին իր տեսություններից մեկի մեջ (№ 1, 1875) ասում էր.

«Մենք սկսեցինք հրատարակել մեր թերթը, սկսեցինք ամենքին մեր կարծիքն ուղիղ երեսին ասել... Հին ու նոր սերունդ, հոգևորականներ, կանայք, մանկավարժներ, գյուղացիներ, ամենքը, որք անցան մեր գրչի տակով, մի՞թե սպասում էին, որ մենք լրագիր ենք սկսում հրատարակել այն նպաստով, որ շողոմորենք...

Մեր այդ բոլոր հասարակական տարրերից երեք ամենատուժող, ամենա-նշանավոր տարրեր մեզ առելով առեցին, դարձան մեր անհաշտ թշնամիներ... Հին սերունդ՝ բարոյականության ներկայացուցիչ:

Նոր սերունդ, ուսումնական երիտասարդություն՝ գիտության ներկայացուցիչ:

Հոգևորականներ՝ կրոնի ներկայացուցիչներ:

Այդ երեք, մեր հասարակության մեջ ամենանշանավոր, ամենամեծ հեղինակություն ունեցող գործիչները ինչպե՞ս վարվեցին մեզ հետ...

Առաջինը սկսեց բիրանացի անեծքներ թափել մեր գլխին:

Երկրորդը, որ առաջ երբեք չէր մտածում կարգալու, գրելու և մտավորապես պարապելու, կազմեց մեզ դեմ մի հակալրագիր, մեր ամեն շարժումը, ամեն մեկ խոսք լրտեսելու և ազավազած կերպով ներկայացնելու համար:

Երրորդները փորձեցին հանդես դուրս գալ, ինչպես նրանց սովորությանը վայել է, մասամբ գրականության մեջ, մասամբ զանազան այլ զաղտնի միջոցներով...

Արդյոք վախեցա՞ք, արդյոք կատաղեցի՞ք, արդյոք վրդովվեցա՞ք...

Զգիտենք, բայց գիտենք թե սաստիկ առեցի՞ք երեքդ էլ...

Այդ գիտենք, տեսնում ենք և զգում...

Ի՞նչ էր պատճառը:

Արդյոք ձեզ կատաղեցրե՞ց մտքերի նորությունը, խոսքերի նշմարտությունը կամ գաղափարների ազատությունը...»:

Երեք պատճառներն էլ, իհարկե, կային: Այնքան առատ ու անողորմ էին այդ պատճառները, որ երեք տարվա ընթացքում Արծրունին արդեն տեսնում էր և զգում սաստիկ առեցիկություն իր դեմ: Դեմ էր հայոց ամբողջ մամուլը, դեմ էր ինտելիգենցիայի մեծ մասը: «Մշակը» մենակ էր, հայերի մեջ զինակից չունեց: Այդ մենակությունը հարկադրում էր Արծրունուն հուսահատական մտքեր հայտնել: Այսպես, նա ասում էր, թե հայ երիտասարդները սխալվեցան, որ գնացին Եվրոպա գիտություն սովորելու: Նրանք նախ պետք է գնային արհեստներ սովորելու, որպեսզի վերադառնալով Եվրոպայից, սկսեին կամաց-կամաց պատրաստել հասարակությունը: Ուսում առած, գիտնական երիտասարդներ չէին հարկավոր մեզ, այլ նախ և առաջ՝ կոշկակարներ և այլ արհեստավորներ: Մենք ոչինչ չկարողացանք սովորեցնել, բացականչում էր Արծրունին. մեր գրվածքները ոչինչ չփոփոխեցին մեր կյանքի մեջ. այսպիսի հասարակության վրա մենք հույս չունենք:

Բայց այդ խոսքերը մենակ մարտնչողի մաղձոտ տրամադրությունն են ցույց տալիս. Արծրունին չէր վախենում իր մենակությունից, նա հայտնում էր, որ մինչև վերջին շունչը պիտի հրատարակե իր լրագիրը, պիտի գրե անդադար: Ի՞նչ ժամանակակից հասարակությունը ոչինչ հույս չէ ներշնչում, նա իր հույսը դրել է ապագա սերունդի վրա:

Մենք, սակայն, պետք է ասենք, որ հասարակությունը լսում էր նրան, ուշադրությամբ էր լսում: «Մշակը» կարդացվում էր. նա հարկավոր էր ամենքին, հարկավոր էր մանավանդ նրա թշնամիներին: Զե՛ որ կովկասյան հայոց մամուլի մեջ հատկապես նրանով և նրա համար էր ապրում մի հակալրագիր: Այդ անունը Արծրունին տալիս էր «Մեղուն»: 1872 թվականին, երբ հակառակությունից ծնվեց այդ լրագիրը, մենք տեսանք մի թունդ բանակռիվ: Երկրորդ տարվա առաջին կեսում Արծրունին շատ քիչ էր ուշադրություն դարձնում հակալրագրի վրա, որի պաշտոնն էր «լրտեսել» իր յուրաքանչյուր շարվածքը, յուրաքանչյուր քայլը և ներկայացնել ազավազած կերպով: Ընդհարումները

մի-մի տեղի էին ունենում ֆելիետոնների և գալառական թղթակցությունների մեջ: Բայց ամառվանից էլի բորբոքվեց բանակիովը: Եվ պատճառը ներսխյան դպրոցն էր. այդտեղ Արծրունին հոգաբարձու էր, իսկ Պետրոս Սիմոնյանցը՝ տեսչի պաշտոնակատար:

Ներսխյան դպրոցի այն հոգաբարձությունը, որ ընտրվեց 1872 թ. և որի մեջ էր և Գրիգոր Արծրունին, իր պաշտոնավարության սկզբից նախ տնտեսական հարցերին նվիրեց իր ուշադրությունը: Ուսումնական մասը բարեկարգելու համար հոգաբարձությունը իր միջից հինգ հոգուց բաղկացած մի մասնաժողով ընտրեց, որի առաջին դարձը եղավ պատրաստական դասարան բաց անելը: Այդ դասարանի համար դանազան ծրագիրներ առաջարկվեցան, բայց լավագույն ճանաչվեց «Մշակի» աշխատակից Վ. Շահվերդյանի առաջարկածը. ինքը Շահվերդյանն էլ ուսուցիչ հրավիրվեց. նրա «Նկատողական ուսումն» գիրքը հրատարակվեց դպրոցի ծախսով: «Մշակը» ուրախությամբ էր արձանագրում այդ իրողությունները:

Հոգաբարձական մասնաժողովը, պատրաստականի հարցը լուծելուց հետո, պիտի անցներ բարձր դասարանների հարցին. բայց հայտնեց, որ չէ կարողանում շարունակել իր պարամունքները, քանի որ դպրոցը շունի տեսուչ, որ տա մասնաժողովին հարկավոր նյութերն ու տեղեկությունները: Տեսչի պաշտոնակատարին մասնաժողովը անտես էր անում. միայն այսքանը բավական էր, որ Պետրոս Սիմոնյանցը հասկանար հոգաբարձության տրամադրությունը: Տեսչական հարցը դրված էր հոգաբարձական սեղանի վրա. բայց նա դեռ չէր լուծվում: Սկսվեցին դպրոցի տարեկան քննությունները: «Մշակը» մի քանի անգամ շեշտեց, թե որքան անբավարար է ուսումնական մասը, կրոնի փոխարեն ավանդվում էր միջնադարյան սխոլաստիկա, մյուս առարկաների քննության մեջ ավելի ուսուցիչների գիտնականությունն էր երևում, քան աշակերտների պատրաստությունը:

«Մեղուն» չէր կարող լուռ մնալ. նա դարձյալ սկսեց իր արշավանքը կոսմոպոլիտների դեմ, իր ամբողջ ուժով ընկավ «Մշակի» վրա: Բանակիովը բորբոքվեց դեռ ամառվանից, երբ հոգաբարձությունը դեռ որոշ դիրք չէր բռնել տեսչական հարցի մեջ: Հայտնի էր, որ հոգաբարձության անդամների մեծամասնությունը «Մշակի» մարդիկ են, ուստի պետք էր ցույց տալ, որ այդ կոսմոպոլիտները չեն կարող մի ազգային դպրոց կառավարել, որ նրանք ճշմարիտ հայեր չեն և այլն: Արծրունին էլ սկսեց մերկացնել «Մեղունի» դավանանքներին հետևող մարդկանց: Նա անխնա քննադատում էր նրանց աշխարհայեցողությունները, անընդունակությունը:

Սովորել են բառեր գործածել, բայց իրանք էլ չեն հասկանում իրանց գործածած բառերի միտքը: Կոսմոպոլիտ... Բայց ի՞նչ է կոսմոպոլիտը. մի՞թե նա իրավ այնքան սարսափելի բան է: Կոսմոպոլիտը ի նկատի ունի ամբողջ մարդկության բարիքը, բայց նա չէ կարող ծառայել ամբողջ մարդկությանը, ուստի ծառայում է այն ազգին, որին ինքն է պատկանում, համոզված լինելով, որ դրանով նա ծառայում է մարդկությանը: Ինչպե՞ս է կոսմոպոլիտը կատարում իր ծառայությունը: Նա գիտե, որ ազգերը չեն կարող զարգանալ, եթե կղզիանան իրանց մեջ, եթե չհասկանան փոխառության օրենքը: Զե կարող լինել մի ազգ, որ իր մեջ ունենա բոլոր մտավոր պաշարները. յուրաքանչյուր ազգ մարդկության գանձարանի մեջ մտցնում է իր մի հարստությունը, այդ գանձարանից էլ ազգերը փոխ են առնում այն ամենը, ինչ հարկավոր է իրանց երջանկության համար: Քրիստոնեությունը աշխարհը փոխ առավ մի փոքրիկ Հրեաստանից: Մի ժամանակ Հունաստանն էր լուսավորության հայրենիքը:

այնտեղ էին դիմում հինգերորդ դարի հայերը, որպեսզի սովորեն, վերադառնան իրանց հայրենիքը և սովորածը տարածեն հայ ժողովրդի մեջ: Մի՞թե նրանք էլ այն կոսմոպոլիտներից էին, որոնցից այնքան վախենում է «Մեղուն»:

Իսկ եթե կան կոսմոպոլիտներ, որոնք ամենևին չեն ճանաչում իրանց ազգը, չեն աշխատում նրա համար, այդ միայն ցույց է տալիս, որ նրանք անբարեխիղճ մարդիկ են: Եվ այդ երևույթը կարելի է նկատել ոչ միայն կոսմոպոլիտների մեջ: Մի՞թե բոլոր վարժապետները լավ են. մի՞թե միապետական կոչվողները մի պոլիս բռնավորներ են, կամ ազատամիտ կուսակցության պատկանողները մաքուր, ազնիվ մարդիկ են:

Դուք հարկավոր եք համարում պահպանել հայի վատ կողմերը, հայի պակասությունները միայն նրա համար, որ նրանք հայի պակասություններ են, — և ազադակ եք բարձրացնում, կոսմոպոլիտ եք կանչում նրանց, որք իրանց կարողության չափ օտարների նոր գաղափարները աշխատում են հայացնել...

Հիշեցեք մեր խոսքերը՝ մի տաս տարի չի անցկենա, և մեղուական խոսքը կդառնա մի ածական, որ կնշանակե խավարասեռ և ետադեմ:

Այդ մարգարեությունը Արծրունին դուրս էր բերում այն առատ փաստերից, որ տալիս էին մեղուականները: Որտեղի՞ց եկան դրանք և ի՞նչ բերին իրանց հետ: Մի քան տարի առաջ, ասում է Արծրունին, հայ ժողովուրդը քնած էր, անշարժ, նա մոռանում էր իր մայրենի լեզուն, պահանջ չէր դրում կատարելագործվելու իրեն ազգ, հասկանալու իր շարն ու բարին: Այդ գրությունից սթափեցնելու համար գուցե հարկավոր էր մի ծայրահեղ ուղղություն, հարկավոր էր գուցե ոչ միայն ազգասիրություն, այլև ազգամոլության գաղափարը տարածել: Այդպես էլ արին այն մարդիկ, որոնք վերադարձան համալսարաններից: Ժողովրդին զարթեցնելու համար նրանք հայությունից դուրս ոչինչ չէին տեսնում և ուղղակի քարոզում էին. «Լավ է հայ լինել և անկիրթ, քան թե լուսավորված մարդ և հայությունը կորցրած լինել»: Այդ գաղափարը գուցե և հարկավոր էր մի ժամանակ, բայց դա մի ուղղություն է, որ Արծրունին կնքում էր «տիրացուական» անունով: Տիրացուների կրթության դարը անցավ, ասում էր նա: Դուք այլևս չեք կարող ազդել հասարակության վրա, դուք այլևս չպիտի կրթեք նոր սերունդը ուսումնարանների մեջ:

Ազգամոլության արատներից մեկն էլ այն էր, որ կաղմում էր «Մեղունի» ուղղության գլխավոր հատկությունը: Մի համեմատություն դնելով «Մեղունի» և «Արարատի» մեջ, Արծրունին ասում էր, որ վերջինը, որքան էլ դատարկ լինի, որքան էլ արժանավորություններից զուրկ լինի, ունի այն առավելությունը, որ մի հայտնի գույնի, մի որոշ ուղղության է պատկանում: Կարելի է նրան չհամակրել, բայց չէ կարելի արհամարհել նրան, զգվել նրանից: Մինչդեռ «Մեղուն» ամեն երևույթի, ամեն հարցի վերաբերմամբ երկու տարբեր չափ ունի: Օտար երկրներում տեղի ունեցող երևույթների համար ուրիշ չափ կա նրա ձեռքին, մեր կյանքի համանման երևույթների համար՝ ուրիշ: Այն, ինչ վատ է, ատելի է, ետադեմական ու խավար է ուրիշ երկրներում, շատ հաճելի է դառնում, երբ մեղանում է տեղի ունենում: Մի խոսքով՝ նա ազատամիտ է, երբ հարցը ուրիշ երկրներին է վերաբերվում և պահպանողական ու ետադեմ, երբ պետք է մեր մասին խոսել: Սա ոչ միայն «Մեղունի», այլև առհասարակ մեր պահպանողական ամբողջ մամուլի մի հարազատ պատկերն է:

Դուք, ասում է Արծրունին, սպանեցիք հայ լրագրությունը ձեր անընդունակությամբ: Դուք այն դրության հասցրիք տպագրական խոսքի վիճակը, որ ոչ ոք նրան չէր հավատում, ոչ ոք չէր ուղում նայել նրան: Զեր լրագրությունը

այլմ էլ արժանի չէ իր կոչմանը. փոխանակ ամբողջ մտավոր մակերևութից ձեզ բարձր պահելու, դուք շողոքորթում եք նրա բոլոր վատ կրթերին, որ բաժանորդ շատ ունենաք: Եվ երբ այդպես է, «մենք չենք վախենալ ասել, որ այդ տեսակ լրագրի գոյությունը մենք վնասակար ենք ճանաչում, և մեզ պարտավորություն պիտի համարենք մեր բոլոր ջանքը գործ դնել՝ նրան ոչնչացնելու համար»:

Հիշենք այստեղ, թե ինչպես էր Գրիգոր Արծրունին իր ուսանողության ժամանակ վերաբերվում համոզմունքով և ուղղությունը տարբերվող մամուլին: Այն ժամանակ նա ասում էր, թե տարբեր ուղղությունները անհրաժեշտ են, թե հակառակ ուղղություն ունենալը չէ նշանակում թշնամություն: Այժմ իջնելով կովի դաշտը, տեսնելով, թե ինչ զենքերով են գործում իր հակառակորդները, նա թողնում է քնքշությունը դեպի այդ հակառակորդները և յուրացնում է այն համոզմունքը, թե վատ, իր սրբազան կոչման դավաճանող մամուլը մի շարիք է, որը պետք է ոչնչացնել և այնուհետև, մինչև իր կյանքի վերջը, նա նույն այդ համոզմունքն էր պաշտպանում: Անշուշտ, նա այդպես ասում էր ոչ թե այն պատճառով, որ կա հակառակ մամուլ. ոչ, հակառակ մամուլի գոյության անհրաժեշտությունը նա ընդունում էր միշտ: Բայց ոչնչացնելու արժանի էր համարում տպագրական անազնիվ խոսքը, այն մամուլը, որ չէր կարողանում իր կոչման բարձրության վրա մնալ:

Բերենք մի օրինակ: «Էլի իրանց էշն են քշում» առաջնորդողի մեջ (1873, № 41) Արծրունին նորից վերադառնում էր այն հարցին, թե ի՞նչ է կոսմոպոլիտը: Նա գրում է այդտեղ մի այսպիսի նախադասություն. «Հազար անգամ ենք մեկնել, որ կոսմոպոլիտը ընդհանուր մարդկության երջանկությունը աչքի առաջն առնելով, աշխատում է և այն ազգությունը, որին պատահմամբ ինքն էլ պատկանում է, օգտավետ կացուցանել մարդկության համար»: Ահա այդ «պատահմամբ պատկանում է» բառերը առիթ են տալիս «Մեղուին» աղաղակելու, թե Արծրունին իր հայությունը պատահական բան է համարում: Ընթերցողը տեսնում է, որ այդտեղ Արծրունին իր մասին չէ խոսում, այլ միայն բացատրում է, թե ինչ է կոսմոպոլիտությունը: Բայց «Մեղուի» համար այդ «պատահմամբ» բառը փրկության խարիսխ է դառնում և տարիների ընթացքում չէր դադարում կրկնելուց, թե Արծրունին իսկական հայ չէ, այլ միայն պատահական: Նա գրում էր, թե «Մշակն» ասում է, որ «շարժած կոսմոպոլիտական զգացմունքից ծառայում է հայ տգետ հասարակությանը (ազգին), որին պատահմամբ ինքը պատկանում է»: Կամ թե՛ «կոսմոպոլիտական զգացմունքից զրգած ծառայում է ազգին, որին կարծես ցավում է, որ պատկանում է պատահմամբ»: Ի՞նչ ազնիվ բացատրություն. Արծրունին նույնիսկ ցավում էլ է, որ հայ է ծնվել: Եվ ոգևորված իր այդ աննման քաջագործությամբ, նա վեհաբար ասում էր, որ հայոց ազգը մեծ անհատներ է ունեցել, որ այսօր էլ շատերը կան ազգասեր և ազգի մասին մտածողներ: «Մի՞թե, ասում էր, պատվական «Մշակին» պատիվ չէր պատկանելու ի թիվս այսպիսիացի Հայ ազգին, որ թե իր անցյալ տառապանքներով և ներկա վիճակով կարեկցության և հարգանք է արժանի և ոչ անարգանաց: Մի՞թե չհիշեց ազնիվ «Մշակը», որ որևիցե ազգի դեմ անարգանք արտահայտելը սրբապղծություն է ամեն հասկացող, բարեկիրթ, բարեխիղճ և ազնիվ անհատի աչքում»:

Ահա մինչև ուր էր գնում հակառակորդի անազնվությունը: Զարմանա՞նք, որ Արծրունին ասում էր, թե պետք է ոչինչ ջանք չխնայել այսպիսի մամուլը ոչնչացնելու համար: Եվ նա անխնա մերկացնում էր, թե ինչ էր իր հակառակորդների ազգասիրությունը: Այդ բանակուլից ամիսներ առաջ Ասիացին իր

Ֆիլիստոնում տվել էր «Մեղուի» ծաղրական նմանությունը, ասելով, թե ինքն էլ պիտի հրատարակե լեռն Հայաստանի, լրագիր անշարժական և ոչխարային» թերթը: Իսկ այդ բանակուլի միջոցին բացատրում էր, թե ինչ է նշանակում «Մեղուի» ազգային և ներքին» բաժինները:

«Ընթերցող, հասկանո՞ւմ եք ինչ դանազանություն կա ներքին և ազգային բաժինների մեջ...»

Ձանազանությունը այն է, որ ներքինը ներքին է, իսկ ազգայինը ազգային է, կամ պարզելով մեք միտքը՝ ներքինը ազգային չէ, իսկ ազգայինը ներքին չէ...

Օրինակ, դուք շատ անգամ կարդալով «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը, պատահած կլինեք միևնույն համարում երկու նամակ միևնույն քաղաքից, — որոնցից մինը տպվում է ազգայինի մեջ, իսկ մյուսը ներքին բաժնի մեջ... Ինչո՞ւ է այդպես: Որովհետև մինը խոսում է այս կամ այն արեղայի, եպիսկոպոսի հրաշագործությունների վրա կամ ծխական ուսումնարանի հարցաքննությունների վրա՝ այդ ազգային է, — իսկ մյուս նամակը նույնտեղից խոսում է, օրինակ, այն բանի վրա, թե այս տարվա երկրի անբերրիության, կամ այլ պատճառով, հիշյալ հայաբնակ քաղաքի մեջ առաջին պիտույքի, հացի թանկություն է կամ հարկավոր մթերքի պակասություն է, սաստիկ աղքատություն է, — այդ ազգային երևույթ է: Ուրեմն երբ հայը աղոթում է, ուսում է առնում, ուսումնարան է կառավարում, — այդ ազգային է, իսկ երբ հայը քաղցած է, — այդ ազգային չէ...

Բացի սրանից նույն երևույթը, նայելով թե որտեղ է պատահում նա, լինում է կամ ազգային, կամ ներքին... Օրինակ, երբ մի հայ ծխական ուսումնարանի փողերը կամ եկեղեցու փողերից է գողանում, — այդ ազգային է, իսկ եթե մի հայ քաղաքի փողերից օրինավոր գումար իր ջիբին է նվիրում, — այդ ներքին է...

Վերջապես ցույց տանք մի շոշափելի օրինակ. եթե մի էշ զուրմ լինի մի որևէ վանքապատկան այգում, — այդ ազգային է, իսկ եթե նույն խելացի կենդանին ձայն հանելիս լինի հիշյալ այգու պարիսպներից փոքր-ինչ դուրսը, այդ անշուշտ ներքին է...»:

Իր հակառակորդների թուլությունները, անկարողությունը այսպիսի կծու ծաղրի ենթարկելու ընդունակություն ունեցող հրապարակախոսը, այո՞, իրավունք ուներ ինքնավստահությամբ ասել. «Մենք կոչնչացնենք ձեզ»: Մեր դարում, մտավոր գործի մեջ, ոչնչացնողը այն ողորմելի, երեսպալական աղմուկը չէր կարող լինել, թե Արծրունին իրան պատահական հայ է համարում, այլ տաղանդը, հոգեկան այն մեծ կարողությունը, որ հարվածում է տափակությունը, ստեղծագործում է, ըմբռնում է հաղթանակի ամբողջ գաղտնիքը:

Այս ընդհարումների մեջ էին երկու լրագիրները, երբ ներսիսյան դպրոցում հաստատուն տեսուչ ունենալու հարցն էր արժարժվում: «Մեղուն» գիտեր, թե ինչ բան է պատրաստվում և ավելի ու ավելի սաստկացնում էր իր հարձակումները գերմանական դոկտորների դեմ: Արծրունին դեռ շարունակում էր գերմանական և ոչ գերմանական կրթություն ստացածների կոիվ համարել մրցությունը առաջադիմական և ետադիմական տարրերի մեջ: «Մեղուն» ասում էր, թե գերմանական դոկտորները անընդունակ հանգիսացան, թե ժողովուրդը զղվել է նրանցից և բարդում էր նրանց վրա դանազան մեղադրանքներ, սակայն բավականանալով մութ, անանուն ակնարկություններով: «Մշակը» ասում էր, թե պատրաստ է նույնիսկ երդվել, որ այդ մեղադրանքները անհիմն են:

Դեկտեմբերի 8-ին տեսչի ընտրություն էր նշանակված: Պետրոս Սիմոնյանցը դրեց իր թեկնածությունը՝ քվեարկեցին, և նա ընտրվեց: Ապա ձայների ահագին մեծամասնությամբ (8-ով 1-ի դեմ) տեսուչ ընտրվեց Անդրեաս Արծրունին: Մի քանի օրից հետո Սիմոնյանցը տեսչի պաշտոնակատարությունից հրաժարական տվեց: Պետք է ասել, որ Գրիգոր Արծրունին սկզբում ասպետաբար վերաբերվեց իր հակառակորդին. հայտնելով «Մշակի» մեջ Անդրեասի ընտրության մասին, նա չասաց, որ Պետրոս Սիմոնյանցը քվեարկվել է և սևացել:

Պետք էր սպասել կաթողիկոսի հաստատության: Բայց այդտեղ միջամտեց կղերական կամայականությունը: Թիֆլիսի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսը ներկա չէր եղել այն նիստին, ուր ընտրվել էր Անդրեաս Արծրունին: Պատրվակ ստեղծվեց նոր ընտրություն նշանակելու համար. և հոգաբարձությունը երևի հաստատ համոզված լինելով, որ նոր ընտրության հետևանքն էլ նույնն է լինելու, կամա-ակամա համաձայնություն տվեց նոր նիստ նշանակելու Այդ նիստը տեղի ունեցավ 1874-ի հունվարի 12-ին: Եվ ահա ինչ ենք կարգում դպրոցի պատմության մեջ*. «Մակար արքեպիսկոպոսը եկավ ժողով, հետքերելով հայրապետական կոնդակ, որով իրան հրահանգ էր տրվում տեսուչ ընտրելու մասին, և հայտարարեց, թե ինքը եկել է ժողով ոչ իբրև նախագահ հոգաբարձության, այլ իբրև վիճակի առաջնորդ, և համաձայն է տեսչի ընտրություն կատարելու քվեարկությամբ, միայն այն պայմանով, որ հոգաբարձուները խոստանան չընտրել Անդրեաս Արծրունուն, ավելացնելով, թե «Անդրեաս Արծրունին ըստ ուսման և բարոյականության արժանավոր անձն է, սակայն ինքը չկարե համաձայնել առ ընտրություն նորա ըստ հայտնի ինքյան պատճառանաց»: Հոգաբարձությունը, առանց ընտրություն կատարելու, կադմեց այս մասին օրագիր «ի տեղեկություն ապագային» և ստորագրելով օրագիրը՝ ցրվեց»:

Անկարելի եղավ կոխել շարունակել օրինական հոգի վրա, և ահա առաջ քաշվեց հոգևոր իշխանությունը: Նա ոտնակոխ արեց դպրոցի կանոնադրությունը, խեղդեց ազատ ընտրության սկզբունքը, որպեսզի ցույց տա, թե ինքը համամիտ է «Մեղուի» հետ և նույնքան վախենում է «կոսմոպոլիտ հայերից», որքան Պետրոս Սիմոնյանցը: Սա առաջին դեպքն է, երբ պահպանողականությունը իր շահերը պաշտպանելու համար, մտնում էր կղերականության փնջի տակ և հատկացնելով նրան միապետական իրավունքներ, քանզում էր սահմանադրական կարգերը: Սարգիս եպիսկոպոս Զալալյանի և Ալեքսանդր Թալիրյանի միապետական կամայականություններից դպրոցը ազատելու համար մի ամբողջ շարժում սկսվեց Թիֆլիսում և այդ շարժման մեջ, որ քվեով պաշտոնյաները ընտրելու սկզբունքը մտցրեց, բուռն մասնակցություն ունեցավ Պետրոս Սիմոնյանցը: Այժմ նա ինքն էր քանդում այն գործը, որի համար մի ժամանակ մարտնչում էր: Պատճառն այն էր, որ երևացել էր նոր երիտասարդ կուսակցություն: Մակար արքեպիսկոպոսի կամայական վարմունքը արդեն մի ապացույց էր, որ Գրիգոր Արծրունին մի վախեցնող ուժ էր դարձել: Նա հարձակվում էր հոգևորականության վրա, մերկացնում էր նրա տգիտությունը, նրա արատները: Եվ նրան պատասխանում էին՝ ապօրին կերպով արգելելով նրա եղբոր ընտրությունը: Բայց դա մի նոր զենք էր, որ տալիս էին Արծրունու ձեռքը:

Հունվարի 12-ի կամայականության դեպքը շատ վատ տպավորություն

գործեց հոգաբարձուների վրա: Դեռ հուլիս ունեին, որ կարելի կլինի վերականգնել հոգաբարձության ազատ իրավունքները. Անդրեաս Արծրունին եկավ Թիֆլիս, սպասում էր, թե ինչ ելք կստանա հարցը: Ամառն էլ հասավ, բայց դեռ տեսչի ընտրություն չէր կատարվել: Վերջապես, օգոստոսին, հոգաբարձությունը այլևս ավելորդ համարեց դիմադրությունը, ընդունեց վիճակավոր առաջնորդի կամայականությունը և տեսուչ ընտրեց Սեդրակ Մանդինյանին: Սա էլ գերմանական կրթություն ստացածներից էր, բայց «կոսմոպոլիտների» շարքում չէր դասված, ուստի անմիջապես տեսուչ հաստատվեց:

Հետաքրքրական է, որ Գրիգոր Արծրունին էլ համակերպողներից մեկն էր և շարունակեց հոգաբարձու մնալ: Ենթա է, նա բողոքեց «Մշակի» մեջ, ցույց տվեց, թե ինչ պիտի լինի կոլեգիալ հիմնարկության նախագահը, ինչ է տրամադրում դպրոցի կանոնադրությունը և ինչպես պիտի հասկանալ ընտրողական իրավունքը, բայց այդ բոլորը քիչ էր. Արծրունին դեռ չգիտեր կովել իրավունքների պաշտպանության համար այնպես, ինչպես կովեց իր կյանքի վերջին տարիներում:

Լրագրական պայքարը շուտով անցավ Կ. Պոլիս. Պետրոս Սիմոնյանցը իր կրած պարտության վրեժը հանեց «Մասիս» լրագրի մեջ՝ հարձակվելով հոգաբարձության վրա: Միայն այդ ժամանակ Արծրունին հայտնեց, որ Սիմոնյանցը տեսուչ էր ուղում ընտրվել, բայց չընտրվեց: Մի կողմ թողնելով նրան, Արծրունին իր հարձակումները ուղղեց «Մասիսի» դեմ այն պատճառով, որ նա, առանց հանգամանքների ծանոթ լինելու, բռնել էր Սիմոնյանցի կողմը: Այս դեպքը առիթ դարձավ, որ Արծրունին Կ. Պոլսի հայոց մամուլի պակասություններն էլ մերկացնե: Բայց չպետք է կարծել, թե առիթը և պատճառը միայն տեսչական բանակոխվեց էր: Դրանից առաջ էլ նա մի քանի անգամ անվանել էր Կ. Պոլսի լրագրությունը «ողորմելի» և մատնացույց էր արել, որ թեև Թուրքիայում մամուլը համեմատաբար ազատ է, բայց հայերը, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ ֆրանսիական թեթևամիտ կրթություն են ստացել, անկարող են հանդիսանում մի լուրջ, ազդեցիկ լրագրություն ստեղծելու:

Մանդինյանի տեսչությունը ներսիսյան դպրոցում խռովությունների մի շրջան բացեց: Մակար արքեպիսկոպոսը տեսչի ընտրության հարցում արդեն ցույց էր տվել, որ ինքը կոշման բարձրության վրա կանգնած նախագահ լինել չէր կարող, այլ իր գործողությունները հարմարեցնում է մեղուական կուսակցության շահերին: Անելով մի քայլ, նա այլևս ավելորդ համարեց կանգ առնել, և կամայականությունները օրենքի ու կարգի տեղը բռնեցին: Գրիգոր Արծրունին և Մուշեղ քահանա Տեր-Ղևոնդյանը, իբրև հոգաբարձուներ, գրավոր բողոքներ տվին տեսչի դեմ՝ պահանջելով հեռացնել նրան, բայց այդ բողոքները առանց հետևանքի մնացին: Դպրոցի տները երեք հոգաբարձուներ էին, որոնք միացած էին առաջնորդի հետ. նրանք կայացնում էին վճիռներ և ուղարկում էին այդ վճիռները մյուս հոգաբարձուներին, որ ստորագրեն: Տասնևչորս աշակերտներ բողոքեցին տեսչի դեմ, բայց արձակվեցին դպրոցից: Մուշեղ քահանան շարունակ բողոքում էր թե դպրոցում և թե «Մշակի» մեջ: Մակարը նրան պատժեց իր առաջնորդական իշխանությամբ: Թիֆլիսի կոնսիստորիան հրաման արձակեց, որով հեռացնում էր այդ քահանային հոգաբարձությունից և նույնիսկ զրկում էր նրան քահանայագործությունից: Իր հրամանի մեջ նա բացարձակապես հայտնում էր, թե քահանայի հանցանքն այն է, որ նա համարձակվել է կարծիք հայտնել, որ դպրոցի տեսուչը իբրև թե անհամար է և անընդունակ է: Ահա թե որտեղին էր հասել փաշայական կամայականությունը,

* Ս. Մալխասյան, «Համառոտ պատմ. ներքին. դպրոցի» եր. 147:

ահա ինչ միջոցներ էին գործադրում «իրանց մարդուն» պահպանելու համար։
Եթե դպրոցում ասիական բռնությունը այսպես ուղի տակ էր տալիս
ամեն կարգ ու օրենք, կար բարեբախտաբար ազատ մամուլ, որ մերկացնում
էր այդ արարքները։ «Մշակը» արշավանք սկսեց տեսուչ Մանգինյանի դեմ և,
ուշադրություն չդարձնելով մեղուականների վայնասունի վրա, հրապարակ էր
հանում այն ամենը, ինչ ասում էին դպրոցի կարգերից դժգոհները։ Ինչպես
վայել է այն մարդկանց, որոնց ղեկավարողները սկզբունքները չէին, այլ անձ-
նական հաշիվները, մեղուականները աղաղակում էին, թե «Մշակը» կարգա-
պահությունը խախտում է՝ տպելով աշակերտների բողոքները։ Կարծես առաջ-
նորդի գործ դրած կամայականությունները, կաթողիկոսից հաստատված հոգա-
բարձուին հեռացնելը շատ կարող էին նպաստել, որ դպրոցում գոյություն
ունենա որևէ հաստատ հասկացողություն օրենքի, իրավունքների և պարտա-
վորությունների մասին։

Մակար արքեպիսկոպոսը հոգաբարձական կոչումը ոչնչացնել էր ուզում,
բայց Գևորգ կաթողիկոսը ցույց տվեց նրան, որ նա իր իշխանությունից և իրա-
վունքներից վեր բաներ է անում։ Կոնսիստորիայի հրամանով արձակված
Մուշեղ քահանային կաթողիկոսը նորից հաստատեց հոգաբարձուի պաշտոնի
մեջ։ Բայց բարձր իշխանության այս կարգադրությունը բավական չէր կամա-
յականությունները սանձահարելու համար։ Հոգաբարձուների մի մասը, որոնց
թվում և Գրիգոր Արծրունին, գործերից հեռու մնացին, մինչև որ Մակարը
հեռացվեց առաջնորդությունից և նրա տեղը նշանակվեց Գաբրիել արքեպիս-
կոպոս Այվազյանը։ «Մշակը» Մակարին ճանապարհ դրեց մի հոգվածով, որի
մեջ ցույց էր տալիս նրա պակասությունները*։ Այվազյանի գալուստը (1876-
ից) այնքան խաղաղացրեց մարդկանց, որ հեռացած հոգաբարձուները նորից
իրանց գործին գնացին։ Բայց նրանց պաշտոնավարության ժամանակը լրացել
էր, և նոր ընտրություններ նշանակվեցին։ Արծրունին այլևս հոգաբարձու
չընտրվեց։

Միայն մեղուականությունը և ազգային հարցերը չէին բանակովի դաշտ
բաց անում Արծրունու համար։ 1874 թվականի մեծ պատին Թիֆլիսում տեղի
ունեցան մի շարք հրապարակական դասախոսություններ ուսերեն լեզվով։
Դասախոսություններ կարդացողներն էին Ալեքսանդր Երիցյան, տիկին Սիմո-
նովիչ, Սկորով, Ստադլին, Լիխաշով, Պալիբին, Մուշանով։ Արծրունին «Մշակի»
մեջ հայտնեց, որ դասախոսներից միայն Սիմոնովիչն ու Սկորովն են տիրա-
պետում իրանց ընտրած առարկաներին, իսկ մնացածների կողմից «անասելի
հանգսնություն» էր հասարակության առաջ դուրս գալ ուսուցանողի դերում։
Քանի որ նրանցից ոչ ոք չունի հիմնավոր պատրաստություն։ Խոսելով մի
առանձին հոգվածում հատկապես Երիցյանի մասին, որի դասախոսության
առարկան էր հայ կնոջ դրությունը անցյալում և ներկայում, Արծրունին ասում
էր, թե Երիցյանը չունի քննական կարողություն, թե նյութը մշակել նա չ
իմանում։ Ընդունելով, որ դասախոսը «ընդարձակ բնական ընդունակություն-
ների տեր մարդ է, և դուցե նրան պակաս չէ ահագին աշխատասիրությունը»։

* Այդ պակասություններից «Մշակը» շեշտում էր մանավանդ այն, որ Մակարը, իբրև
առաջնորդ և հոգաբարձության նախագահ, չէր կարողանում կուսակցություններից բարձր պահել
իրան, լինել կարգի և օրենքի խիստ պաշտպան։ 1874 թվին էֆենդյանցի հոգեհանգստի ժամանակ
Գրիգոր Արծրունին կամեցավ, իբրև հոգաբարձու, մի քանի խոսք ասել եկեղեցում, բայց Մակարը
թույլ չտվեց։ Այս աստիճանին էր հասցրել արքեպիսկոպոսը իր կուսակցական անհամբերու-
թյունը։

Արծրունին գտնում է, որ «գիտության սիստեմական ուսումը, որևէ կրիտիկա-
կան հայացք, որ անհրաժեշտ է ամեն հասարակական դասախոսության մեջ,
պակաս է պարոնին... Ամեն երկրում գիտության ամենաբարձր հատկությունը՝
համեստությունն է, իսկ մեր երկրում նա ընդունված չէ»։

Մյուս դասախոս Ստադլինը անտեղի հարձակումներ էր գործել անգլիացի
նշանավոր գիտնական Բոկլի դեմ։ Արծրունին մի քանի կծու տողեր գրեց այդ
առիթով, Ստադլինը պատասխանեց «Кавказ» լրագրում, ծաղրելով Արծրու-
նուն, անվանելով նրան երեխա և այլն։ Այդ հարձակումների դեմ Արծրունին
գրեց մի մեծ հոդված, որի մեջ նախ ցույց տվեց Բոկլի գրքի նշանակությունը
և ապա ուղղեց Ստադլինի հասցեին հետևյալ խոսքերը։

«Մի բան խորհուրդ կտալինք միայն պ. Ստադլինին շնորհակալ. վատ թե
լավ լինի մեր գործունեությունը՝ մենք ժամանակավոր չենք եկել այստեղ,
մենք մեղ նպատակ չենք կարող դնել բանակությունների բռնվել մի որևէ բախ-
տախդիր թափառական, ինքնակոչ կրթողի հետ... Նրա պես շատերը եկան ու
գնացին... մեզ այլևս այս տեսակ անդրծովյան էժան փիլիսոփայություններով
և խելոք հիմարություններով զարմացնել չէ կարելի... վիրավորել մեզ ինքնա-
հավան տգիտությամբ նմանապես չէ կարելի...»։

Ստադլինը դիմեց դատարանին՝ մեղադրելով Արծրունուն վիրավորանքի և
դրպարտության համար։ Առաջին անգամն էր մեղանում, որ հայ խմբագիրը
կանչվում էր դատարան՝ իր գրվածքը այնտեղ պաշտպանելու համար։ Գործը
քննվում էր հաշտարար դատավորի մոտ 1874-ի մայիսին. երկու կողմերն էլ
սկսեցին ապացուցանել, որ հաշտարար դատավորը ձեռնհաս չէ այդ գործը
քննելու։ Դատավորը առաջարկեց այդ վեճը հաշտությանը վերջացնել, և երբ
կողմերը համաձայնություն չտվին, նա դադարեցրեց գործը։ Բայց թե որքան
Արծրունին իրավացի էր հարձակվում Ստադլինի վրա, կարելի է եզրակացնել
նրանից, որ մայրաքաղաքի պարբերական թերթերից մի քանիսն էլ խիստ
քննադատեցին Ստադլինի դասախոսությունը, որ տպված էր առանձին գրքով.
իսկ «Неделя» շաբաթաթերթն ասաց, որ Թիֆլիսը չպիտի թույլ տար այդպիսի
վայրիվերո և անմիտ դասախոսություն։

Մնում էր Երիցյանը. Արծրունին ֆելիետոնների մեջ էլ ծաղրում էր նրան՝
անվանելով նրան «պառաված գիմնազիստ»։ Եվ Երիցյանն էլ կարողացավ իր
վրեժն առնել Արծրունուց։ «Кавказ» լրագրի գլխավոր աշխատակիցներից
մեկն էր Երիցյանը և այդտեղ էլ նա մաքրում էր իր հաշիվները Արծրունու հետ
իբրև հարազատ մեղուական։ Ահա այդ վրեժխնդրության մի փոքրիկ պատ-
կերը։

1875 թվականի սկզբում Անդրեաս Արծրունին Թիֆլիսում կարգաց մի
դասախոսություն ծծումբի մասին։ Երիցյանը «Кавказ» լրագրում մի ընդար-
ձակ հոդված տպագրեց և մոռանալով, որ ինքը մասնագետ չէ, ոչնչություն
հրատարակեց ամբողջ դասախոսությունը, թեև մի վրացի, էրիսթով ազգա-
նունով, նույն «Кавказ»-ի մեջ ցույց տվեց Երիցյանի սխալները և Անդրեաս
Արծրունու տեսությունների ճշտությունը։ Այս դեռ ոչինչ։ Կարելի էր հաշտվել
այն մտքի հետ, որ հնագիտությամբ պարապողը քննադատում էր մի մասնա-
գետի գրվածքը։ Երիցյանը, խոսք սկսելով դասախոսության մասին, պարտք
էր համարել ծանոթացնել ընթերցողներին Անդրեաս Արծրունու հետ։ Եվ որ-
պիսի՝ բարեխղճությամբ։ Նա ասում էր, թե Անդրեասը «Մշակի» խմբագրի
եղբայրն է, թե Գրիգոր Արծրունին միջնորդում էր, որ եղբորը տեսուչ նշանա-
կեն ներսիսյան դպրոցում, բայց հայոց հոգևոր իշխանությունը շատ խելացի
վարվեց՝ մերժելով նրա այդ միջնորդությունը։ Եվ ոչ մի խոսք ներսիսյան

դպրոցի կանոնադրության մասին, ոչ մի խոսք այն մասին, թե Անդրեասին ընտրել են դպրոցի հոգաբարձուները 8 ձայնով՝ ընդդեմ մեկի...

Վրիժառուության մի քայլն էր դա։ Շուտով «Кавказ» լրագիրը մի արշավանք սկսեց «Մշակի» դեմ. ֆելիետոնիստ Nemo-ն, որ եթե նրիցյանը չէր, անշուշտ նրիցյանի ցուցմունքներով էր ղեկավարվում, կրկնեց Արծրունու դեմ այն ամենը, ինչ ասել էր «Մեղուն»։ Դուրս գլխելով «Մշակի» զանազան հոգվածներից այս կամ այն կտորը, նա աշխատում էր ցույց տալ, որ Արծրունին երեք տարվա ընթացքում ոչինչ հասարակական հարց չէ արժարժել, աչքի ընկնող ոչ մի բան չէ գրել, այլ միայն և միմիայն գովել-փառաբանել է իրան, իր եսին է երկրպագել, իր անձնական հաշիվներն է տեսել։ Մի բան միայն չէր ուրանում ռուս լրագրի ֆելիետոնիստը, այն, որ «Մշակը» 1872 թվականից չէ դադարում գրական աշխարհը տակն ու վրա անելուց։ Հայոց կյանքի մեջ նա մտցնում է վալսերի և անգործական գաղափարներ, որոնք հակառակ են հայի նահապետական կյանքին և սովորություններին։ Հոգվածագիրը խոստանում է փաստեր բերել՝ քայլ առ քայլ քննելով երեք տարվա «Մշակը», բայց չէ կատարում իր խոստումը, արդարանալով նրանով, թե Արծրունին շատ է վիրավորվում իր գովածներից և ինքը խղճում է նրան։ Բայց բերած մի քանի փաստերն էլ բավական են իմանալու համար, թե ինչ տեսակ գրական հակառակորդ էր այդ Nemo-ն։ Մենք կրեւենք միայն մի նմուշ։ «Մշակի» այդ քննադատը, կրկնելով մեղուականների այն խոսքը, թե Արծրունին հայերեն բոլորովին չգիտե, իբրև ապացույց բերում էր մի բառ. հայոց լեզվի մեջ գոյություն չունի «ազգագրություն» բառը և նրան հնարել է Արծրունին. այդ բառը «Кавказ»-ի աշխատակիցը թարգմանում էր «нациография» և ծաղրում էր Արծրունու ագիտությունը հայերենի մեջ։ Սարսափելի ապացույց էր, չէ՞։ Դրանով հոգվածագիրը իր սեփական ագիտությունն ու անբարեխղճությունն էր ցույց տալիս։

Արծրունին միայն մի քանի խոսքով պատասխանեց «Кавказ»-ի այդ ընդարձակ հոգվածներին։ Վիրավորվելու մի առանձին առիթ չունեի նա, քանի որ միևնույն բաները նա միշտ տեսնում էր «Մեղուն» մեջ։ Ռուս լրագրի աշխատակիցը ցույց էր տալիս իր ուժ և ինչ լինելը նրանով, որ Թիֆլիսում հրատարակվող լրագիրներից հավանում էր միայն «Մեղուն»։ Նրա համար «Մշակի» չափ վատ և վնասակար էին և «Тифлисский вестник» ու «Դրոբերա» լրագիրները։ Կարո՞ղ էր Արծրունին վիրավորվել այդպիսի մի քննադատի գովածներից...

Բայց նրիցյանը դեռ իր բոլոր վրեժը չէր հանել։ 1876 թվականին Թիֆլիսում պիտի կատարվեր միօրյա ժողովրդագրություն։ Արծրունին «Մշակի» մեջ մի շարք հոգվածներով բացատրեց, թե ինչ է ժողովրդագրությունը, ինչ նշանակություն ունի նա։ Չբավականանալով այդքանով, նա 1875 թվականի նոյեմբերի 16-ին Թիֆլիսի կլասիկական գիմնազիայի դահլիճում կարդաց հայերեն լեզվով մի դասախոսություն, որ նվիրված էր նույն առարկային։ Դա առաջին հայերեն դասախոսությունն էր մեղանում։ Ունկնդիրների մեջ կային շատ աշակերտներ և Մարիամյան դպրոցի աշակերտուհիները, որոնց Արծրունին ձրի տոմսակներ էր տվել։ Մի քանի ժամանակից հետո նա կրկնեց այդ դասախոսությունը Հավլաբարում. Թիֆլիսի այն թաղում, որ թեև կպած է քաղաքին, բայց նրա խորթ զավակն է՝ մանավանդ կրթական հիմնարկությունների կողմից։ Այդտեղ ապրում է հասարակ ժողովուրդը, և Արծրունին գնաց նրա մոտ՝ կենդանի խոսքով մի բան հասկացնելու համար։

Իր առաջնորդողներից մեկում Արծրունին ասում էր, որ գիտությունը հանրամատչելի պիտի լինի, և այն գիտությունը, որ ծածուկ է պահվում ժողովրդից, գիտություն չէ։ Հետևելով իր այդ հայացքին, նա ամեն բանի մեջ վերին աստիճանի պարզ, հեշտ հասկանալի լեզու էր գործածում։ Այսպես էր նա և իր գասախոսության մեջ։ Բայց նրիցյանը, «Кавказ»-ի մեջ հաշիվ տալով այդ դասախոսության մասին, ամենամեծ պակասությունը համարում էր այն, որ նրա մեջ ամեն ինչ շատ էր պարզ, շատ էր տարրական, ինքնըստինքյան հասկանալի։ Գլխավորապես այդ «պակասության» պատճառով էլ նա ծաղրում էր Արծրունուն, գործածելով համարյա նույն խոսքերը, որ Արծրունին ասել էր իր՝ նրիցյանի դասախոսությունների առիթով։ Բայց այդ երկուսի մեջ կար հիմնավոր տարբերություն. Արծրունին, քննադատելով նրիցյանին, ինչպես տեսանք, հայտնի արժանավորություններ էլ էր գտնում նրա մեջ, մինչդեռ նրիցյանը ոչինչ արժանավորություն չէր տեսնում Արծրունու մեջ։

«Кавказ» լրագրի թշնամությունը «Մշակի» դեմ շարունակվեց, քանի որ նրա գլխավոր աշխատակիցը նրիցյանն էր, իսկ խմբագիրը՝ Ստալինսկին։ Վերջինս շմոռացավ Արծրունու հարվածները և այն ժամանակ, երբ հեռացել էր Թիֆլիսից, 1878-ին նա խարկովում հրատարակում էր «Харьков» անունով լրագիրը, որի մեջ հարձակվում էր «Մշակի» վրա։

Թողնենք առայժմ բանակոխվների դաշտը. շուտով մենք կտեսնենք, որ տեղական ուրիշ ռուս լրագիրներ էլ վեճի բռնվեցին Արծրունու հետ։ «Մշակը» խոսեցնել էր տալիս ամենքին, և Արծրունին շատ լավ էր բնորոշում այն դերը, որ կատարում էր իր լրագիրը։ Նա ասում էր, թե «Մշակը» ունի ջերմ երկրպագուներ, ունի կատաղի թշնամիներ, բայց չունի անտարբեր վերաբերվողներ։ Նրան կամ պաշտում են, կամ ատում, բայց երբեք անտես չեն անում, երբեք չեն մոռանում նրա գոյությունը։

Եվ այդ զարմանալի հատկությունը բխում էր նրա խմբագրի անսպառ տաղանդից։ Դա մի անհանգիստ ուժ էր, որ գործում էր միանման վառ եռանդով։ Շատ քիչ են «Մշակի» այնպիսի համարները, ուր նա առաջնորդող հոգված կամ մի այլ գովածը չունենար։ Ամեն տեղ նա կարողանում էր ղեկողել այնպիսի կտրուկ, ազդու տողեր, որոնք անպատճառ մի միտք էին հարուցանում, այսպես կամ այնպես ցնցում էին։ Նրան մեղադրում էին, նրան ատում էին՝ նրա անփոփոխ, մշտական խստությունների համար։ Բայց ինչո՞ւ էր նա խիստ ու անողորմ, ինչո՞ւ նրա գրիչը միշտ թաթախված էր թուշի մեջ։

Նրան ներկայանում էր մի հիվանդ, անդամալույծ, վերքերով պատած հասարակություն, և նա կամենում էր մի օր առաջ ցույց տալ այդ անդամալույծին նրա անկումը, նրա սարսափելի հիվանդությունը։ Ասում են, թե նա շոյելով ու գգվելով պիտի բժշկե վերքերը։ Բայց կարելի՞ է այդպիսի պահանջ դնել։ Գրողը, եթե նա մի ողորմելի միջակություն չէ, եթե ներկայացնում է մի ամբողջացրած ինքնուրույնություն, մանավանդ եթե վերևից ստացած է մի առաքելության կոչում, ունի իր հատուկ բնավորությունը, խառնվածքը, իր խոսքն ու խոսելու եղանակը։ Համաշխարհային գրականության մեջ փառավորված մեծ երգիծաբաններն ու մերկացնող հրապարակախոսները կարող էին իրանց ժամանակի պահանջներին ենթարկվել, բայց եթե ենթարկվեին, էլ ինչպե՞ս կլինեին Սվիֆտներ, Բյոռնսեններ, Հեյնեններ։ Արծրունու դավանանքն էր՝ «Դժգոհությունը առաջադիմության մղողն է» (1875, № 34)։ Եվ ինքը, իբրև առաջադիմության ղեկավոր, հայտնում էր իր դժգոհությունը ամենախիստ կերպով։ Ահա մի քանի տողեր Ասիացու ֆելիետոնից (1875, № 49)։

«Չէ, պետք է հրաժարվել հայերի մեջ հանճար լինելուց: Այդ ազգի մեջ հանճար լինել անհնարին է, այդ ազգը ազգ չէ, դա մի տեսակ հանելուկ է: Նրան ուսումնասիրել, ճանաչել, ըմբռնել՝ դժվար է և մինչև անգամ անհնարին է...»

Ի՞նչ անենք, ո՞ր ջուրն ընկնենք...

...Եվ ինչպե՞ս կարելի է այն ազգին ուսումնասիրել, ճանաչել, ըմբռնել, որ ոչինչ որոշ բնավորություն, ոչինչ որոշ բարոյական պատկեր չունի, որ չունի իդեալներ, ձգտումներ, կատարելատիպեր...

Նրա կատարելապատկերը, նրա իդեալը երկու բան են, որ կյանքի ամեն քայլափոխում նրա միակ շափ ու կշիռը են՝ մի առջին և մի ուրիշ...

Գուցե միայն այն ժամանակ հանճար կհամարվիս այդ ազգի մեջ երբ որ զանազան աններելի միջոցներով հճարստանաս...»:

Կրակոտ, անհամբեր, ըմբոստ բնավորությունը գործ է սիրում, բարեկարգություն, պարտաճանաչություն է պահանջում, իսկ նրան շրջապատած է մոխրագույն, հիվանդոտ իրականությունը: Եվ նրա գրչի ծայրից այսպիսի թույլ է թափվում: «Ո՛ւմ ենք խաբում», — հարցնում է նա. հարցնում է այն մարդկանցից, որոնք առաքինություն են համարում ազգային պակասությունների ծածկելը: Խաբենք մե՞զ՝ աչք փակելով, կույր ձևանալով, թե՞ խաբենք օտարներին՝ ցույց տալով նրանց, որ հայը պարտաճանաչ է, միաբան է, կարող է իր հոգեկան պահանջների, իր մտավոր շահերի համար մոռանալ իր նյութական բարեկեցությունը: Ո՛չ, մեզ կամ օտարին խաբելուց օգուտ չկա: Խաբելով մենք ոչինչ չենք բժշկի մեղանում, ոչինչ չենք փոխի: Դժգոհությունը առաջադիմության մղողն է. դժգոհ լինենք մեղանից, որպեսզի փրկվենք:

Ինքնագոհությունը, ազգասիրական լուծությունը օտարների առաջ՝ երբեք մեզ չէին թույլ տա քննադատության սուր նշտրակը խրել մեր հասարակական մարմնի մեջ, դուրս բերել մեր ետամնացության, մեր դժբախտ անշարժության հատկանշանները: Եվ Արծրունին իր այդ սուր դժգոհության, մերկացնող ընդունակության շնորհիվ որքա՞ն ազգային բնորոշ գծեր դրեց հրապարակում, որքա՞ն դառն ճշմարտություններ գտավ, որոնք մինչև այդ շատ բնական, արդար ու ցանկալի երևույթներ էին համարվում:

Վերցնենք «Հայի տնտեսությունը» հոդվածը (1873, № 27): Հայը հայտնի է իբրև տնտեսող, իբրև դիզող: Խնայողությունը տնտեսական կյանքի մեջ կատարում է ահագին դեր: Բայց երջանի՞կ է նա իր այդ հատկություններով: Ո՛չ, երջանիկ լինել չէ կարող:

«Հայը հավաքում է, այո՛, հարստություններ, դիզում է նյութերը, — բայց անհաշիվ. և նրա հավաքած հարստությունը բոլորովին անձնական է և չէ անցնում ապագա սերունդին: Նրա աշխատանքը մի ապարդյուն աշխատանք է: Ինչպես մրջյունների ծիծաղելի ջանքերը: Ոչ մի հարստություն կուվկասյան հայերի մեջ չէ տեսլ մի սերունդից ավելի:

Հայը հավաքում է, այո՛, բայց հավաքում է միայն նրա համար, որ սնդուկներում պահի իր հավաքածը... Նրան պակաս է այն հատկությունը, առանց որի խնայողությունը դատարկ խոսք է՝ նա զուրկ է իր հավաքածը մի որևէ ձեռնարկության գործ դնելու հատկությունից: Նա զուրկ է անձնավստահ հույան հատկությունից:

Նա հավաքում է, բայց չէ գործ դնում, նա հավաքում է, բայց չէ մտածում այնպես կրթել նոր սերունդը, որ շահեցնի իր հավաքածը:

Այդ է պատճառը, որ կան մեղանում հայերի մեջ հարուստ անհատներ, բայց չկա հարուստ հայ առերը»:

Հայ հարուստների այդ պատկերացումը Արծրունին շարունակում է մի քանի համարից հետո՝ «Մահվան հերոսներ» հոդվածի մեջ (№ 39): Այդտեղ խոսքը կտակների մասին է: Հին ժամանակներից մենք պարծենում ենք մեր հարուստների կտակներով: Կտակը նվիրագործում է հարուստ հայի հիշատակը, սրբացնում է նրան հասարակության աչքում, ազգային մեծ բարերարների շարքն է անցկացնում նրան: Սակայն ահա ինչ էր տեսնում Արծրունին այդ վաղուց սրբացրած կտակի մեջ:

Կենդանության ժամանակ հայը, — ասում է նա, — մարմնացած հսկանություն է, մտածում է միայն իր մասին, ապագան նրա միտքը չէ զբաղեցնում: Նա ոչ միայն ինքը չէ օգուտ քաղում իր դիզածից, այլև թույլ չէ տալիս, որ ուրիշները իրանց ուժերը գործադրեն հասարակության օգտին: «Հասարակաց օգուտը» նրա համար անհասկանալի մի խոսք է:

«Բայց հանկարծ մոտենում է նրա մահվան բուպեն և նույն մարդը պահանջում է, որ իր մահից հետո հրաշքի պես փոխվեն հանգամանքները դեպի լավը, շնայելով, որ ինքը ոչինչ չէ արել, կարողության չափ, իր գործը աջողեցնելու նպատակով հարմար արդյունաբեր մի հող պատրաստելու համար»:

Կենդանության ժամանակ միայն մի հոգս ուներ նա՝ դիզել և դիզել, ինչ միջոցներով էլ լինի՝ դիզել, այդ դիզածը երբեք գործադրության մեջ չմտցնել: Ինչպես որ դիզած գումարը նրա կենդանության ժամանակ մի մեռած դրամագլուխ է, այնպես էլ նա անգործադրելի է համարում դիտությունը. ուսումը նրա համար մեռած դրամագլուխ է: «Նրա որդին մի կենդանի կտակ է, որ այժմս գործ դրվելու չէ, այլ պահվելու է մի անորոշ ժամանակի համար»: Մեռնում է այդ հայը, և հանկարծ ի՞նչ է հայտնվում:

«Այն մարդը, որ իր կենդանության ժամանակ երբեք մտածած չէ ապագայի վրա, — պատրաստ ունի մի կտակ, որով նա իր բոլոր կարողությունը կամ նրա մասը կտակում է ապագա սերունդի օգտին, բարեգործական նպատակով, ի նպաստ մտավոր զարգացման իր ազգի նոր սերունդի, — որի մտավոր զարգացման բարոյական, օգտավետ և գործադրելի լինելը նա իր կյանքի ժամանակ հերքում էր...»

Բայց մեռնողը չի մտածում, որ իրանից հետո մնացած հայրենակիցները ամենքն էլ իրան նման են, ամենքն էլ նույն բնավորություն ունին, նույն ուզողության են հետևում:

Հանգուցյալը հանձնում է իր կտակի կատարումը իրան նմաններին, իրանցից նշանակված կտակակատարներին... Նրանք էլ մտածում են՝ ինչի՞ ինքնե՞րս օգուտ չքաղենք կտակած գումարից, որ նրան պահենք... Ինչի՞ համար գործ դնենք գումարը, — ավելի լավ չէ՞ պահենք ու էլի դիզենք... Խո մեռնելու ժամանակ կարող ենք, եթե ոչ բոլորը, գոնե մի մաս կտակել բարեգործական, ազգային նպատակով...»:

Եվ փաստերի այս գեղեցիկ վերլուծումից Արծրունին դալիս-հասնում է այսպիսի եզրակացությունների.

«Մինչև որ հայը իր կենդանության ժամանակ բարի գործ չգործե, մինչև որ իր կենդանության ժամանակ հասարակական ոգի իրան չսեփականացնե, — հասարակությունը երբեք առաջ չի գնա...»

Հայը իր կյանքի ժամանակ հասարակությունը չէ ծառայում, նրա ոչ ոք օգուտ չէ բերում, չէ գործ դնում ձեռքին ունեցած բարոյական և նյութական միջոցները, — բայց պահանջում է, որ իր մահից հետո հայրենակիցները իր կտակը կատարեն... սպասում է ուրեմն նրանցից այն հասարակական ոգին,

այն հասարակական արժանավորությունները, որ ոչ թե միայն նորա չեն կարող ունենալ, բայց որ նա ինքն էլ չունենա:

Եթե մենք ինքներս մեր կյանքի ժամանակ ոչ թե միայն բան չենք անելու, բայց և հակահասարակական ընթացքը կապահպանենք, և հետո կապահպանենք, որ մեր կտակատարները այն ամեն, ինչ որ մենք ինքներս ընդունակ չլինք անելու, հավատացնենք, որ մեր հույսերը միշտ խաբված կլինեն...

Առաջադիմությունը մարդկային հասարակության մեջ կտակների միջնորդությամբ չէ կարող ընթանալ, այլ միայն հասարակությունը կազմող յուրաքանչյուր անհատի անձնական աշխատակցությամբ օգնությամբ:

Այսպես, ահա, Արծրունին մեր ավանդական սուրբ հասկացողություններից մեկի ամբողջ աննպատակահարմարությունն էլ էր ցույց տալիս: Մենք սովորել ենք հարուստ աղաների կտակների վրա աչք տնկել, նրանցից սպասել մեր փրկությունը. բայց Արծրունին ասում էր. կտակներով առաջադիմություն չի լինի, աշխատեցե՛ք ամենքդ, աշխատեցե՛ք ձեր կենդանության ժամանակ, հասկացե՛ք հասարակաց օգուտը այն ժամանակ, երբ դուք ապրում եք, կարող եք ձեր անձնական գործակցությամբ նպաստել հասարակական գործին:

Տեսնելով այս անընդհատ հարձակումները մեր պակասությունների դեմ, այս մշտական բողոքները, այս անխնա քննադատությունները, մենք կարող ենք կարծել, թե Արծրունին, ուրեմն, ոչինչ առաջադիմություն չէր տեսնում մեր երկրի մեջ: Ո՛չ, նա տեսնում էր, նա ուրախությամբ էր արձանագրում ամեն մի երևույթ, որ առաջ գնացող քայլի նշան ուներ: Թե որքան էր նա նշանակություն տալիս մեր կյանքի մեջ տեղի ունեցած փոփոխություններին, երևում է նրանից, որ 1873-ին նա արդեն ընդունում է, որ Թիֆլիսում կարող է բացվել համալսարան: Հինգ տարի էր անցել այն ժամանակից, երբ նա բոլորովին ապարդյուն էր համարում բարձրագույն դպրոցի գոյությունը: Կովկասում: Բայց մի՞թե այդքան կարճ միջոցում Թիֆլիսը այնքան փոխվեց, որ կարող էր համալսարանական կրթության վայր դառնալ: Արծրունին գտնում էր, որ փոխվել է Թիֆլիսը: Իհարկե, ժողովուրդը նույնն էր, իհարկե, տեղացի ընտանիքը շարունակում էր իր դերը կատարել: Բայց կար և այն հանգամանքը, որ այժմ, հինգ տարուց հետո, բավականաչափ ինտելիգենցիա կա հավաքված Թիֆլիսում. այժմ շատացել են բարձր ուսում ստացածները, և Արծրունին ասում էր. «Հիմի ժամանակ է» (№ 31), կարելի է համալսարան ունենալ, արդյոք պատրաստ է ժողովուրդը ալդպիսի մի հիմնարկություն պահպանելու:

Տղամարդկանց կրթությունը Արծրունին այսքան առաջացած էր համարում: Բայց կանանց կրթության վերաբերմամբ նա այսքան մխիթարական եզրակացության հասնելու առիթ չունեիր: Համեմատում էր հայ կանանց վրացուհիների հետ և տեսնում էր, որ վերջիններս ավելի բացված են, ավելի շատ են նվիրված հասարակական գաղափարներին, անհամեմատ բարձր են հայուհիներից նրանով, որ սիրում են իրանց մայրենի լեզուն, դրականությունը: Հայ կինը շարունակում էր դեռ սառն, խորթ մնալ իր ազգի մտավոր պահանջների վերաբերմամբ: Իսկ առանց նրա օգնության չէ կարող լինել առաջադիմություն հայերի մեջ: Հայ կնոջ այդ դրությունը այնքան հուսահատական է, այնքան վատ ազդեցություն ունի մեր մտավոր շահերի տեսակետից, որ Արծրունին, մի ճար գտնելու համար հայտնում էր մի շատ ինքնուրույն միտք: Նա ասում էր, թե լավ կլինի, որ գաղափարներին ծառայող երիտասարդը չամուսնանա:

Արեղալույծունը հարկավոր էր քրիստոնեության առաջին դարերում, երբ պետք էր տարածել այդ կրոնը: Նա հարկավոր է մեր հասարակության պես մի հասարակության մեջ էլ:

«Երբեք կլին, սիրելի ընտանիք և միևնույն ժամանակ սիրելի մի գաղափար սիրելի մարդկությունը, — մին մյուսին արգելում է: Մինը խլում է մարդից այն ուժը, այն եռանդը, որ հարկավոր է գործ դնել մյուսի վրա...»

Վառված լինելով մի նոր գաղափարով, ոգևորված լինելով մի նոր վարդապետության քարոզությամբ և հասարակության մեջ նորան ընդունել տալու և արմատացնելու մտքով — մարդը լիապես նորանով հափշտակվելով, իր ամբողջ հոգին նրան նվիրելով, ստիպված է հեռանալ, փախչել կնոջից, ընտանիքից, որ մասամբ կխլեն նրանից նրա հափշտակված, վառված եռանդը...

Ֆրանսիացի գրող Պրուդոնը իր գրվածքներից մեկում ասել է, որ նոր հասարակական, սոցիալական գաղափարներ տարածելու համար հարկավոր է անպսակ, կույս կյանք, որ մարդը կարողանա ամբողջովին նվիրվել իր գաղափարներին: Արծրունին գտնում էր, որ այդ խորհուրդը մանավանդ օգտակար կլինի հայերի համար, քանի որ կինը մեղանում չէ մասնակցում մեր մտավոր շարժմանը:

«Մտավոր կյանքով ապրող, նոր հասարակադաս գաղափարներ քարոզող հայը, պսակվելով ժամանակակից կրթված հայ աղջկա հետ, չէր գտնի նրա մեջ արժանաչանք իր այն մտքերի, որք կազմում են նրա համար ամբողջ կյանքի նպատակը, այլ կգտներ նրա մեջ միայն սառնություն, անտարբերություն դեպի իր իդեալը:

Ժամանակակից հայ երիտասարդը, որ զբաղված է իր հայրենակիցների քարոզական և մտավոր վերանորոգման գաղափարի քարոզությամբ, պսակվելով ժամանակակից կրթված հայ աղջկա հետ, կպատահեր նրա մեջ մի ապարդյուն ուժ, մի անտարբեր սառնություն դեպի իր ամենասիրելի գաղափարները, և այդ հակառակ և սարսափելի անտարբերությունը միանգամից կսպաներ նրա մեջ կամ փոքր առ փոքր կմեղցներ նրա այն բոլոր ամենաթանկագին իդեալները, որ նա տարիներով մշակել է, իր սրտում օրորել է, հայտնել է, քարոզել է, որոնց տարածելը, որոնց հասարակության մեջ սերմանելը եղել է նրա համար ամբողջ կյանքի միակ և վերջնական նպատակ... (1875, № 27):

Բայց ինչպե՞ս հասկանանք այն, որ առանց կնոջ համակրության, առանց նրա աջակցության՝ հասարակության մեջ առաջադիմական գաղափարներ չեն տարածվի: Մի՞թե հակասություն չէ. պետք է կնոջ համակրությունը գրավել, բայց միևնույն ժամանակ շամուսնանալ կնոջ հետ՝ համարելով նրան արգելք, խոչընդոտ, սպանիչ ուժ: Արծրունին մի համարից հետո ասում է, որ իր ասածների մեջ հակասություն չկա: Եվ ահա ինչպես.

«Երբ որ մի նոր վարդապետություն քարոզողը ունի այդ գորեղ դաշնակցին, որի ուժի առջև ամեն բան հպատակում է — կնոջ համակրությունը — նա կարող է վստահ լինել, որ իր վարդապետությունը հիմք ստացավ, կընդունվի, կիրառործվի և երկար կյանք կունենա:

Բայց իսկ այն պատճառով, որ այդ մաքուր, այդ անկեղծ համակրությունը, այդ գորեղ, այդ անհաղթելի դաշնակցությունը այնքան թանկագին է քարոզչի համար, — նա պետք է առհասարակ կանանց սրտին դիմե, և ոչ թե գրավե մի կնոջ սիրտը մասնավորապես...

Եվ մինչև անգամ մի կնոջ սրտի գրաված սերը պետք է գոհվի ընդհանրության օգուտի համար:

Այդ է նշանակում կույս մնալ, այդ է նշանակում զոհել կնոջ, ընտանիքի,

զամականների սերը՝ գաղափարը սիրելու համար. այդ է նշանակում կենտրոնացնել իր ուժերը՝ իր ամբողջ ներգաղափարի ծառայությանը նվիրելով:

Ընդհանուրի օգտի մասին մտածողը իրավունք չունի մտածել և իր անհանկամ բախտավորության վրա:

Վերացական գաղափար, հասարակական վերանորոգություն քարոզողը վերջապես մտավոր արդյունաբերողը իրավունք չունի ինքը բախտավոր լինել:

Նա կարող է ձգտել բախտին, բայց երբեք չպետք է հասնի նրան:

Գուցե բախտը կսպաներ նրա մեջ դյուրագգացությունը դեպի ամբողջ կարիքը...»:

Գատելով տեսականապես, ճիշտ է այս բոլորը: Գաղափարի քարոզողը ամբողջապես գաղափարին պիտի նվիրվի, ոչինչ չպիտի խանգարե նրան իր առաքելությունը կատարելու համար: Արծրունու համար այս տեսակ գործի մի իդեալ էր. «Էվելինայի» մեջ էլ նա բարձրացրել է գաղափարական գործունեությունը մասնավոր, անհատական զգացմունքից. ջարդված հասկանալի ջանկություն հասարակաց բարիքի համար, — սա այն ղոհաբերությունն էր, որ Արծրունին պահանջում էր իսկական գործից: Ինքը անձամբ զոհեց իր անհանկամ բարօրությունը, իր բարեկեցությունը՝ հասարակական շահերին ծառայելու համար: Բայց պահանջելով անպակ մնալ, արեղայական սկզբունք գործադրել գաղափարական առաքելության համար, Արծրունին մոռանում էր մի բան, — որ դա հակառակ է մարդկային բնության: Եկեղեցու վերանորոգությունների հարցում նա պահանջում էր, որ եպիսկոպոսներն ու վարդապետները ամուսնացած լինեն, կուսակրոնությունը համարում էր հակաբնական երևույթ: Ինչպե՞ս էր, որ աշխարհական վարդապետության համար նա պահանջում էր կուսություն, հրաժարումն ընտանիքից, կնոջից, երեխաներից:

Եվ այդպիսի անձնորոգության, այդպիսի ծանր ղոհաբերության քանդանակները կարող էին ընդունակ լինել: Կարող էին, ճիշտ է, լինել անհատներ, բայց դրանց հերոսներ պետք է համարել: Մտավոր քարոզությունը, գաղափարական գործունեությունը այն իսկ հողն է, որի վրա շատ հաճախ բռնկվում է սեր քարոզողի և ունկնդրի կնոջ մեջ: Արծրունին պահանջում էր խեղդել այդ սերը, զոհել նրան: Չենք վիճում, գաղափարի այդքան վիթխարի հերոսներ գուցե և հաճախ պատահեն, բայց օրինք դարձնել այդ բանը, ընդհանրության համար պարտադիր մի կարգ, — այդ անկարելի էր: Եվ մենք պետք է ընդունենք, որ Արծրունին այսքան խիստ պահանջներ դնում էր՝ ճնշված իրականության տակ: 1891 թվականին նա խոստովանում էր, որ մի ժամանակ հայ կնոջ դրությունն այնպես էր, որ հրապարակախոսը նրա վերաբերմամբ քնքուշ լինելու հարկավորություն չէր զգում. հեռու էր հայ կինը մտավոր գործունեությունից, նա չէր կարող, չէր հետաքրքրվում: Եվ հրապարակախոսը, ենթարկված չլինելով նրա մեղմացնող ազդեցության, խիստ էր գրում, իր պահանջների մեջ անողոր էր: Բայց հայ կինը միշտ այդ դրության մեջ չպիտի մնար: Նա սթափվեց, սկսեց առաջադիմել, հասկանալ ու սիրել հայ գրականությունը, հասարակական գաղափարները: Եվ հրապարակախոսը պիտի փոխեր իր կարծիքը նրա մասին:

Մենք, սակայն, պիտի նկատի ունենանք այս հանգամանքը: Անպակ, կույս գործիչների պահանջի մեջ Արծրունին պաշտամունքի՝ կույտի աստիճանին էր հասցնում հասարակական գաղափարները: Գլխավորը, թանկագինը այս է: Մեզ պես մի ազգի մեջ, ուր սկզբից եթե թույլ ու հաշմանդամ է եղել հասարակական, ընդհանրական շահերի հասկացողությունը, Արծրունու պես մի գործիչի, հասարակական իդեալների այդ ֆանատիկոսի երևան գալը արդեն մի բախտ էր մեզ համար...

Մշակիչ երկրորդ, երրորդ և չորրորդ տարիների ընթացքում աշխատակիցների, թղթակիցների թիվը գնալով ստվարանում է: Հարստանում է մանավանդ գավառական բաժինը, և Գրիգոր Արծրունին հաճախ դիմում էր գավառներից գրողներին, նրանց ուղարկությունը հրավիրում էր տնտեսական երևույթների վրա, ազգաբնակչության կարիքները ուսումնասիրելու ծրագիրներ էր տալիս: Ներքին տեսության մեջ տեսնում ենք Արծրունու բազմաթիվ հողվածները, բայց այս բաժինը այլևս այն ակադեմիական կերպարանքը չունի, ինչպես առաջին տարում, երբ տպագրվում էին ընդհանուր սկզբունքներ բացատրող քաղաքատնտեսական և այլ հողվածներ: Այժմ հողվածներն ավելի մասնավոր, առօրյա, տեղական բնավորություն էին կրում: 1873 թվականի մայիս ամսից «Մշակի» մեջ իբրև թղթակից սկսում է գրել Ալեքսանդր Բալանթարը՝ «Մշակի» այժմյան խմբագիրը: Նա բնակվում էր Բաքվում և իր թղթակցությունների մեջ գլխավորապես ուղարկություն էր դարձնում նավթային արդյունաբերության վրա, որ այն ժամանակները դեռ նոր էր սկսել զարգանալ: Բաքվից անցնելով Մոսկվա՝ ուսում շարունակելու համար, Ալեքսանդր Բալանթարը այնտեղից սկսում է ավելի մեծ եռանդով աշխատակցել «Մշակին», մանավանդ յոթնասունական թվականների վերջից:

Նոր աշխատակիցների թվում էր և Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանը, որ «Մշակի» երկրորդ տարվանից սկսում է գրել պատկերներ Թիֆլիսի կյանքից: Այդ ժամանակ նա մոտ էր «Մշակի խմբագրությանը, բայց ուսուցչի պաշտոնով գնալով գավառները, թղթակցություններ էր գրում զանազան տեղերից. յոթնասունական թվականների վերջերում, երբ «Մշակը» դառնում է ամենօրյա, Տեր-Գրիգորյանը խմբագրության մեջ աշխատող գլխավոր աշխատակիցներից մեկն է դառնում՝ գրելով գլխավորապես ներքին տեսության հողվածներ, թատրոնական ռեցենզիաներ, երբեմն նաև վիպակներ: «Մշակի» մի քանի առաջնորդողների տակ մենք տեսնում ենք նրա ստորագրությունը:

Նոր աշխատակից էր և Սողոմոն Նդիազարյանը, որ «Մշակի» մեջ զետեղեց մի քանի պատկերներ գավառական կյանքից (նա Երևանյան նահանգի Դավալու գյուղից էր):

Արտաքին տեսության բաժինը նույնպես գնալով հարստանում է: Ծիշտ է, այժմ այլևս այնքան առատ չեն առաջին տարվա խմբագրական տեսությունները, բայց դրանց փոխարեն երևան են գալիս մի շարք թղթակիցներ: Պողոս Իզմայիլյանը Թիֆլիսում չէր, գնացել էր արտասահման և թղթակցություններ էր ուղարկում Փարիզից: Բայց նա երկար չաշխատակցեց «Մշակին»: Նրա տեղ Փարիզից սկսեց նամակներ ուղարկել Հարոն, որ դասախոսություններ էր լսում հայագետ Դյուլոբեի մոտ: Նա գրում էր հաճախ, գրում էր շատ, գրում էր ոչ միայն ֆրանսիական կյանքի, այլև մեր ներքին կյանքի հարցերի մասին: Հարոն քանի արտասահմանում էր, մեծ եռանդով էր աշխատակցում «Մշակին», պաշտպանում էր «Մշակի» գաղափարները, Արծրունու արձարժած հարցերին արձագանք էր տալիս իբրև առաջադիմական գրող: Վերադառնալով Թիֆլիս, նա շարունակեց աշխատել «Մշակի» մեջ, թեև ոչ առաջվա եռանդով, մինչև 1878 թվականը:

Արտասահմանյան աշխատակիցների մեջ մեր հիշած ժամանակամիջոցում աչքի է ընկնում և Փիլիպպոս Վարդանյանը, որ գրում էր Շվեյցարիայից: Հաճախ թղթակցություններ գրում էր և բժշկապետ Գ. Քոչարյանը:

Բայց «Մշակը» իր աշխատակիցների թվում ուներ և օտարներ: Թիֆլիսում մի քանի հողվածներ տվեց ուսուցիչ Կարլ Հան, ազգով գերմանացի: Իսկ Գերմանիայից մի ժամանակ թղթակցություններ գրում էին Մյուլլեր և դոկտոր

Ֆան-Կրիկեն: Վերջինս Արծրունի եղբայրների ուսանողական ընկերն էր և կապված էր նրանց հետ բարեկամական անկեղծ սիրով: Ֆան-Կրիկեն երկար շախատակեցեց «Մշակին»: Նա մեռավ 1875-ին, ծաղիկ հասակում: Նրա մահացուցակը, որ գրեց էր Անդրեաս Արծրունին, «Մշակը» զետեղեց առաջին երեսի վրա, սև շրջանակների մեջ (1876, № 17): Գրիգոր Արծրունին իր կողմից հետևյալ տողերը նվիրեց իր աշխատակցին.

«Այս համարը հրատարակելով, մենք գտնվում ենք մի շատ տխուր տպավորության տակ: Մեր սիրելի բարեկամ և աշխատակից Ֆան-Կրիկենի մահվան անսպասելի լուրը հարուցեց մեր մեջ հետևյալ տխուր մտածմունքները: Մի՞թե նորերը, իրանց պատերազմը չվերջացրած, պիտի գնան, պիտի թողնեն աշխարհը... Մեր ազնիվ բարեկամը, օտար լինելով, հետաքրքրվեց մեզանով, ուղեց օգնել մեզ, սկսեց աշխատակցել մեր նոր լրագրությանը: Եվ նա դեռ շատ երիտասարդ էր, նա դեռ կարող էր երկար ժամանակ իր տաղանդը արդյունավոր անել մարդկությանը...»:

Այսքան ջերմ համակրությունը գնալի մի օտարազգի երիտասարդ, որ մի քանի հոգվածներ էր տվել «Մշակին», դարձյալ հասկանալի և բնական է երևում, երբ մենք աչքի առաջ ենք բերում այն հանգամանքները, որոնք շրջապատում էին Արծրունուն: Օտարները համակրում էին, սիրում էին, իսկ հայերը: Ինչպես երևում է, հենց այդ տարին էր, որ «Մշակի» շուրջը հավաքված մարդկանց վերջնական գտնվել տեղի ունեցավ, հեռացան և նրանք, որոնք դեռ չէին հեռացել: Եվ Արծրունին, ինչպես պետք է ենթադրել, նրանց հասցեին էր ուղղում իր «Դավաճաններ» հոդվածը (1875, № 43): Այդտեղ նա նկարագրում էր մի նոր մարդուն, որ վերջացնելով ուսումը, սկսում է մի գործ և տեսնելով, որ իրան համակրում են համամիտ մարդիկ, սկզբում ուրախանում է: Բայց որքան զարմանում և զայրանում է նա, երբ տեսնում է, որ այդ համամիտները դիմակավորված մարդիկ են, որ փոխանակ նոր ուղղության կուսակից լինելու, նրանք հտադիմական գաղափարներ են պաշտում և հին սերունդից էլ վատ հատկություններ ունեն: Դրանց Արծրունին անվանում էր դավաճաններ: Հինգրիցն պետք է հարվածել, բայց կարելի է գատել: «Իսկ նոր սերունդի դավաճաններին մենք ատելով ատում ենք, և երգվում ենք նրանց միշտ ատելու և մեր բոլոր ուժից հարվածելու և հալածելու»: Եվ նա վերջացնում էր այդ հոդվածը հետևյալ տողերով.

«Հիններից մենք ոչինչ չենք սպասում և ոչինչ չենք էլ սպասում, իսկ զոցանից՝ նորերից սպասում էինք...»

Դիմակներդ լավ չեն ծածկում ձեր երեսը, դիտության, հավիտենական ճշմարտության, ազատամտության և նոր ուղղության դավաճաններ...

Հիններին մենք խղճում ենք, իսկ ձեզ, դավաճաններ, ատելով ատում ենք»:

Եվ իրավ, Արծրունին երբեք չխնայեց դավաճաններին, երբեք չդադարեց նրանց հալածելուց: Նա գիտեր անողորմ կերպով դուրս չպրտել ամեն մեկին, որ դավաճանում էր իր դրոշակին, իր ուղղությանը: Այս առիթով էլ շատ ու շատ զանգատներ են լսվել մեզանում: Բայց կարելի՞ է մեղադրել Արծրունուն: Հիշենք քիչ վերելում նրա բերած պահանջները: Հասարակական գործունեության նվիրված մարդուց նա պահանջում էր կատարյալ անձնագործություն. նա չէր թույլ տալիս, որ հասարակական գործիչը իրավունք ունենա անձնական երջանկության մասին անգամ մտածելու: Այսքան վեհ, այսքան սրբազան բարձրության վրա դնելով հասարակական օգուտը, նրան ծառայելու անհրաժեշտությունը, կարող էր Արծրունին ուրիշ կերպով վարվել դավաճանների

ևս: «Դավաճանները միշտ ավելի ատելի են, քան պարզ թշնամիները», — ասում է նա: Եվ ո՞վ կարող է ուրանալ այս ճշմարտությունը...

Եղած աշխատակիցների, հավատարիմ մնացածների մեջ մենք առանձնապես պիտի խոսենք երկուսի մասին՝ Անդրեաս Արծրունու և Բաֆիլի մասին:

Անդրեասը, ինչպես տեսանք, Թիֆլիս եկավ 1874-ի սկզբում: Ներսիսյան զորացի տեսչությունը չհաջողվեց, և երիտասարդ գիտնականը, մի տարի մնալով Թիֆլիսում, մեծ հռանդով աշխատակցում էր «Մշակին»: Գրում էր նա զիջումը արագեց իր մասնագիտության վերաբերված հոգվածներ, բայց միանգամայն խորթ չէր մնում հասարակական ընթացիկ հարցերին: Ամառը Անդրեաս Արծրունին մի երկար ճանապարհորդություն կատարեց Կովկասի դաւաճան կողմերում՝ բնական հարստությունները ուսումնասիրելու համար. այցելեց Լոռին, Գանձակի գավառը, գնաց Բաքու, Դաղստան... Իր այցելած յուր տեղերից նա թղթակցություններ էր ուղարկում «Մշակին», որոնց մեջ նկարագրում էր իր հետազոտությունների արդյունքները: Առանձին ուշադրություն դարձրեց նա Ղուբայում տորոնի արդյունագործության վրա: Տորոնը Կովկասի արդյունագործության մեջ շատ խոշոր դեր է կատարել, բայց յոթանասնական թվականների սկզբից սկսել էր սաստիկ ընկնել, որովհետև գտնվել էր ալիզարին անուշով դույնը, որ իր էականությամբ դուրս էր մղել տորոնը: Ղուբայում արդեն տալանալ էր տիրում, և Անդրեաս Արծրունու, իբրև մասնագետի, կարծիքներն ու խորհուրդները մեծ նշանակություն ունեին արդյունագործողների համար: Եվ Անդրեասը խղճմտավոր հետազոտություններ կատարեց, հայտնեց իր եզրակացությունները «Մշակի» մեջ: Բացի դրանից, նա ապագայի մի շարք հոգվածներ կովկասյան հանքերի մասին, ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքի վրա, որ ծծումբի արդյունագործությունը կարող է հարստության մեծ աղբյուր դառնալ Կովկասի համար: Թիֆլիսում, ինչպես տեսանք, նա դասախոսություն էլ կարդաց ծծումբի մասին:

Իր հայրենիքում երիտասարդ գիտնականը շատ օգուտներ կարող էր տալ իր մասնագիտական պատրաստությամբ: Մեր երկիրը այդպիսի ուժերի կարողություն ուներ՝ իր բնական հարստությունները երևան հանելու համար: Բայց Անդրեաս Արծրունին մեղադրում տեղ չգտավ՝ չնայած իր պատրաստականության, աշխատելու հոժարության: Եվ չգտնելով իր ուժերի, իր ընդունակությունների գործադրության տեղ և հարմարություն, նա հեռացավ մեր անհյուր-բեկալ երկրից, գնաց աշխատելու քաղաքակիրթ մարդկության մեջ, իր հայրենիք դարձրեց Գերմանիան, ուր նրա համար պատրաստված էր հայտնի գիտնականի փառքը...

Ճանապարհ դնելով իր եղբորը, Գրիգոր Արծրունին իր դառը գանգատները թափեց՝ «Գաղթենք, միշտ գաղթենք» առաջնորդող հոգվածի մեջ (1875, № 10):

«Դարձյալ մի երիտասարդ, եվրոպական ուսում ստացած, թողնում է մեր երկիրը և գնում է օտար երկիրներ՝ իր ստացած հմտությունները գործ դնելու համար:

Մեր երիտասարդները գալիս են մի քանի ժամանակով, տեսնում են, որ գործադրություն չկա իրանց հմտություններին, — և կրկին գնում են:

Ո՞վ է մեղավոր...

Իրանք:

Նրանք պիտի գիտենային, որ մեր Լրկրում ոչ թե միայն հարկավորություն կա բուն գիտության, բայց և տեխնիկական արհեստները գրեթե բոլորովին գործադրություն չեն գտնում մեզ մոտ: Մեր երկրում, ինչպես մենք մի անգամ

անաջինը, գործ են դրվում միայն ամենաստոր արհեստները՝ դերձակություն, կոշկակարություն... ինչի՞ այդ շտվորեցին...

Եկան գինեգործներ, — ի՞նչ հարկավոր են մեզ գինեգործներ. եկան գյուղատնտեսներ, — ի՞նչ հարկավոր է մեզ գյուղատնտեսություն. եկան բարձր բազմարվեստյան դպրոցում ավարտած երկրագործներ, — ի՞նչ հարկավոր է մեզ երկրագործություն... վերջապես եկան հանքաբաններ, — ինչի՞ն են պետք մեզ հանքաբաններ:

Ուզում եք մնալ ձեր սիրելի հայրենիքում, կամենում եք, որ ընտանիքը ձեզ գնահատեր, որ հասարակությունը ձեզ ընդուներ, — պիտի սովորեիք ամենաստոր արհեստներ, որ ոչ բուն գիտություն, ոչ էլ նրա տեխնիկական գործադրության վրա են հիմնված, — պիտի սովորեիք՝ կոշիկներ կարել, շոր ձել ու կարել, ձի նալել...

Իսկ դուք վերադառնում եք ճշմարիտ գիտությունով, վերադառնում եք տեխնիկական, բազմարվեստյան հմտություններով... ումի՞ց եք սպասում օգնություն... հասարակությունի՞ց, ծիծաղելի բան է: Գուցե, կարծում եք, որ այն կամ այն աղան, որ այս կամ այն հաստափորը կխոստովանի, որ դուք նրանից ավելի եք հասկանում, որ կտա ձեզ գործ՝ մինը իր խաղողի այգիների, մյուսը իր ֆաբրիկայի կառավարությունը... սխալվում եք:

Եվ չկա էլ ոչինչ կառավարելու. ամենալավ կապիտալիստները այնպես են կառավարել իրանց կայքը, որ այժմ մեկը չկա, որ գիտենար՝ ինչ ունի, ինչ չունի...

...Չունենք հարստություն, իսկ ունենալով գիտնական, տեխնիկական հմտություններ, ավելորդ եք դեռես մեզ համար... մի ամենաստոր և ապրուստը ապահովող արհեստն էլ չգիտեք... պետք է կրեք ձեր արած սխալմունքի պատիժը...

Սխալմունք, — ոչ, հանցանք: Այդ հանցանքը նորանումն է կայանում, որ դուք հավատացիք մեր հասարակության խոստումներին, և չգիտեիք, որ խաբված եք...

Դուք սխալվեցաք, պետք է կրեք ձեր արած սխալմունքի պատիժը, — ե պետք է զաղթեք...

Երևի հայի հակառակորդն է գաղթել, անդադար գաղթել... որովհետև հայ հասարակությունը վճռել է մնալ անշարժ, երդվել է հավիտենական անշարժության գաղափարին...

Իսկ ինչ որ հայտնվում է նրա մեջ նոր, քարմ, առաջ մղող, զարկ տվող, — նա պետք է դուրս գցվի, արտոլի, ժայթքվի նրա միջից...

Մեր ժամանակակից հայ հասարակությունը կարծում է, որ կարող է հայ մնալ միայն մի պայմանով, այն է՝ անշարժ մնալով: Իսկ եթե մի որևէ շարժում, առաջադիմություն ընդունեց, — նա այլևս իրան հայ չէ համարում...

Այս է հայի պատմական հատկությունը:

Հետևեցեք, հետևեցեք այդ գովելի հատկությանը, գաղթել տվեցեք, ստիպեցեք ձեր վարժունքով գաղթել օտարության մեջ այն բոլորը, ինչ որ բացառությամբ ձեր մեջ հայտնվում է՝ նոր, քարմ, առողջ, բարոյապես և մտավորապես բարձր...

Բայց շմոռանաք, որ վերջը դուք ինքներդ կպատժվեք այդպիսի հակաբնական վարժունքի համար...

Գիտե՞ս, հասարակություն, քո վարժունքը քո որդիների վերաբերությամբ ինչպես է անվանվում՝ հասարակական անձնասպանություն:

Այն ժամանակ, երբ Արծրունին գրում էր վրդովված սրտից բխած այս

կծու, բայց զարմանալի ճշմարիտ տողերը, Թիֆլիսից նույն գաղթողի դրությամբ հեռացել էր և «Մշակի» մյուս մշտական աշխատակիցը՝ Բաֆֆին: Վաճառականի խառնութեամբ ծառայելը այլևս անկարելի էր դարձել հուսատու գրողի համար. «Մշակի» շրջանը այն աղղեցությունն էր արել նրա վրա, որ նա թողեց խառնութիւն: Բայց գրական աշխատանքը դեռ ոչ մի հայ գրողի համար ապրուստի միջոց չէր դարձել. Բաֆֆին ստիպված եղավ ուսուցչության հտեից գնալ և հանապարհվեց Թավրիզ ուսուցչի պաշտոնով: Բայց իր կապը չկորցրեց «Մշակից», և Պարսկաստանից էլ շարունակեց իր աշխատակցությունը: Ի՞նչ էր նա տվել մինչև 1875 թվականը:

Վերջացնելով Պարսկաստանի նամակները «Մշակի» երկրորդ տարվա մեջ, Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը երկար ժամանակ երևան չէր գալիս լրագրում Բաֆֆի օտարագրությամբ: Դրա փոխարեն մենք հաճախ հանդիպում ենք Մելիքզադեին: Բայց նա երբեք տարվա ընթացքում կարծես չէ զգում իր իսկական կոչումը՝ վիպագրությունը, թեև 1874-ին առանձին գրքով հրատարակել էր «Փունջի» երկրորդ հատորը, որի մեջ կային փոքրիկ գեղեցիկ վեպիկներ: «Մշակի» մեջ նա ամբողջ այդ ժամանակամիջոցում ունի «Մի օրավար հող» պատկերը միայն: Մնացած նրա գրվածքները գրական-հրապարակախոսական բնավորություն ունենին: Թվում էր, թե նա հեռանում էր վիպագրությունից և իր կոշումը որոնում էր քննադատական և հրապարակախոսական հարցերի մեջ: Նշանակության արժանի է, որ Բաֆֆին այդ ժամանակամիջոցում առանձին ուշադրություն է դարձնում թուրքահայերի գործերի վրա: Մի առանձին աշխույժով նա հետևում էր Թուրքիայի կյանքին և «Մշակի» մեջ ընդարձակ հոդվածներ էր գրում, որոնց նյութը թուրքահայերի ընթացիկ հրատապ հարցերն էին. Հասունյան խառնակությունները, Խրիմյանի պատերաբրությունը և նրա շուրջը գործող կուսակցությունները, Վանի տխրահռչակ Պողոս վարդապետը, Սովանձտյանի գրական աշխատությունները և այլն:

Գեղարվեստական բաժինը «Մշակի» մեջ դեռ թույլ էր: Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանի, Սողոմոն Նդիադարյանի և ուրիշների պատմվածքները թույլ են, անմշակ են, շատ-շատ միայն բարբերն են կարողանում պատկերացնել: Վիպագրությունը առհասարակ մեր գրականության մեջ դեռ մտածելու նյութեր չէր տալիս, ռեալական տիպեր և կյանքի հանգամանքներ չէր լուսաբանում: Դեռ իր առաջնության մեջ էր թատերագրությունը: Սունդուկյանի «Քանդած օջախը» և «Էլի մեկ զոհ» նոր-նոր հայտնություններն էին մեր գրականության մեջ և Արծրունին մեծ հաճությամբ զբաղվում էր տաղանդավոր թատերագրողի ստեղծած տիպերով թե իր առաջնորդողների, թե ֆելիետոնների մեջ: Բեմը մերկացնող հրապարակախոսության դաշնակիցն էր դառել: «Մեր բարձր ուսում ստացած Օսեփներ», «Հին և նոր սերունդի պատերազմը բեմի վրա» առաջնորդողները գրված են «Քանդած օջախի» և «Էլի մեկ զոհի» առիթով:

Նկատենք այստեղ, որ «Մշակի» մեջ առաջին տարվանից առանձին աչքի ընկնող երևույթ է դառնում գրական քննադատությունը: Մատենախոսական հոդվածները բազմաթիվ են մասնավոր հետազոտարիներում: Այդ բաժնում ամենից շատ աշխատում էր Բաֆֆին. նա գրել է քննադատական հոդվածներ և Սունդուկյանի պիեսների մասին:

Իսկ ոտանավորներ «Մշակը» երբեք չէր տպագրում:

Հասարակական շարժում Ռուսաստանում: Սլավոնական երկիրներ և ազատաբար հոսանք: Նոր շրջան մեր կյանքի մեջ: Բալկանյան դեպքեր: Արժու-նին բուրժուական դուրսյան մասին: Ամենք հարձակվում են Արժու-նու վրա: Պատմական տեսություն. գավառների ձգտումը դեպի Ռուսաստան: Պատմա-բարանի և ազգային ժողովի գործեր: Արժու-նու նշանաբանը՝ լույս միայն Ռուսաստանի վրա: «Մեղուի» հակառակությունը: «Փորձ» հանդեսի դատողու-րյունները: Ի՞նչ է կղերականությունը: Կ. Պոլսի մամուլը Արժու-նու դեմ: Գաղ-թականության հարց. «Մենք էլ հրեաներ ենք»: Ներսես պատրիարքի շրջա-րականը, Արժու-նու առաջին հարձակումը Ներսեսի դեմ: Կ. Պոլսում սարկված առասպել Կովկասի մասին: «Մասիսի» հոդվածը: «Այժմ կամ երբեք»: «Востокъ и западъ» բողոքուր: Թիֆլիսի հայերի ուղերձը: Դեսպանաժողով: «Ազգա-սիրական խաբերություն»: Վանի հրդեհներ: Հայի հոգեբանությունը:

Առաջադեմ ազգերի կյանքը շատ անգամ ներկայացնում է մի պատկեր-որը մենք կարող ենք նմանացնել ծովի մակերևթացության և տեղատվության: Տեսնում ենք այդ կյանքի մեջ ամբողջ շրջաններ, երբ բարձրանում, լեռնանում է գաղափարական շարժումը, ողողում է առօրյա մոխրագույն իրականության բոլոր շարքերը, երբ ազգի բոլոր ստեղծագործական ընդունակությունները լարվում են, միանում են մի մեծ պաշտամունքի առաջ և միաբան գործակցու-թյամբ իրագործում են ամբողջ մարդկության համար սուրբ մի միտք: Սա մակերևթացություն է, տեղադրված է հեռավոր աշխարհում, որ կլանելով ազգի ամ-բողջ ուշքն ու միտքը, տանում է նրան դեպի համաշխարհային մեծագործու-թյունները՝ արհամարհել տալով ամեն մի զրկանք, ամեն մի զոհողություն: Եվ շարունակվում է այդ շարժումը, մինչև որ գալիս է տեղատվությունը, և ուռած գաղափարականությունն իջնում է, ընկնում, որպեսզի դարձյալ առօրյա սովորական կարգը գա տիրելու:

Մենք էլ, ռուսահայերս, մեր կյանքի մեջ ճաշակել ենք այդպիսի մի երկու շրջանների նվիրական ազդեցությունը: Ծաշակել ենք ասում, որովհետև մենք, իբրև մի փոքրիկ ազգ, որ ենթարկված է մեծ ազգերի մտավոր և կուլտուրական ազդեցության, չէինք կարող ինքնուրույն, անկախ, ինքնագլուխ շարժումներ սկսել: Մենք միշտ յուրացնում էինք, միշտ ենթարկված էինք. մեր դասատուն, մեզ ոգևորողը մեզ վրա տիրող մեծ ազգի կյանքն էր: Տասնիններորդ դարում Ռուսաստանը երկու անգամ գաղափարական մեծ շարժումներ է սկսել, և այդ երկու շարժումներն էլ արձագանք են գտել մեր կյանքի մեջ:

Վաթսուկական թվականների մեծ շարժման հետ մենք արդեն լավ ծանոթ ենք: Ներքին բարեկարգության, ինքնաճանաչության, ժողովրդական դատի այդ գե-ղեցիկ շարժումը քնած հասարակության մեջ հարուցեց գաղափարական դու-րսեր, առաջադիմության առաքյալներ. Նաղարայան, Նալբանդյան, Գամա-թաթիպա, Շահապիզ այդ ժամանակների ծնունդներն են, Գրիգոր Արծրունի վաթսուկական թվականների իդեալների վրա ստացավ իր առաջին դաստիարակությունը:

Բայց վաթսուկական թվականներին մենք դեռ նոր-նոր էինք սկսում զգալ, սրբել. շարժումը մասնավոր ազդեցություն արավ մեզ վրա: Այդպես չէր երկ-արդ մեծ շարժումը, որ սկսվեց Ռուսաստանում 1875—1876 թվականներին: Վաթսուկական թվականների շարժումը ազատեց միլիոնավոր ճորտերին Ռու-սաստանի խորքերում. իսկ յոթսուկական թվականներին նույն այդ ազատ-ված Ռուսաստանը ցույց է տալիս համաշխարհային նոր պատմության մեջ լուս. հազվագեղ մի մեծագործություն. նա ահագին շարժում է սկսում՝ մի բարբարոս պետության լուծի տակ ճնշված ազգերը ազատելու համար: Կանգ-նած համարյա ամբողջ Եվրոպայի թշնամական, կասկածոտ, սառն վերաբեր-մունքի առաջ, նա մենակ, սեփական ուժերի վրա հույս դրած, սկսում է մի ազդեցիկ հանուն արդարության, մարդկային իրավունքների, քրիստոնեա-կան գաղափարի. ռուս ժողովուրդը բորբոքվում է ազատարար տենչանքներով, լրացարակ է հանում իր նյութական և բարոյական ուժերի մի ահագին պա-լար, և ալեքս, բարբարոսական Արևելքում նրա ջանքերով տեղի են ունենում ահալոր դեպքեր, որոնք կերպարանափոխում են շատ փոքր ազգերի պատ-մությունը:

Այդ խոշոր շարժումը ավելի մեծ արձագանք է տալիս մեզանում, և մեր կյանքի մեջ առաջ է գալիս մի շատ նշանավոր, շատ փայլուն շրջան, որ մենք կարող ենք անվանել 1876—1883 թվականների շրջան: Ոչ միայն տասնիննե-րորդ դարում, այլև նրանից էլ առաջ, դարերի մի երկար շարքում մենք չենք կարող գտնել մեր ազգային կյանքի տարեգրությունների մեջ այդքան փայլուն մի յոթնյակ: Այդ ժամանակը մի անկյունաքար է կազմում մեր պատմության մեջ. մեր ժողովրդական կյանքը ստանում է մի նոր ուղղություն՝ ասպարեզ հանելով մեր բոլոր մտավոր կարողությունները: Գրականության, մամուլի, գաղութական գործի, թատրոնի, հասարակական հիմնարկությունների համար դարգացման, բարգավաճման ոսկե շրջան է դա: Հրապարակախոսությունը ավելի ևս կրակոտ թափ է ստանում, գեղարվեստական գրականությունը մեծ թվերի ևս կրակոտ թափ է ստանում, գեղարվեստական գրականությունը մեծ թվեր է անում. Գամաթ-Քաթիպան իր նոր երգերն է գրում, Բաթիֆին մեր նոր վիպադրությունն է սկսում իր «Ջալալեդդինով», «Խենթով», «Դավիթ-բեկով», «Կայծերով»: Մենք հիմնում ենք ամենօրյա լրագրություն, մամուլի նոր օր-դաններ են ծնվում: Հայոց թատրոնը Ադամյանի փառավոր շրջանի մեջ է մտնում: Հիմնվում են բարեգործական և հրատարակչական ընկերություններ, բազմանում են գաղութները, մանկավարժական հարցերը վեճերի նյութ են դառնում, ուղղություններ են ստեղծում, ուսուցչական ժողով գումարում: Ոչըն-չանում է անջրպետը ռուսահայերի և թուրքահայերի մեջ, և Հայաստանի գա-վառների կրթական գործը դառնում է արևելյան և արևմտյան միացած, մոտե-ցած հայության ընդհանուր սուրբ գործը: Որքա՛ն եռանդ ժողովրդի դարկերակի մեջ, որքա՛ն հյուսիս նրա կյանքի մեջ. գաղափարներ, ձգտումներ, ապագայի վարդապետ հույսեր,— այս եռուն նյութերից էր խմորվում շարժումը:

Հատորներ են հարկավոր այդ յոթնամյակի ամբողջ պատմությունը ներ-կայացնելու համար: Բայց այդ պատմության նույնիսկ համառոտությունն ան-դամ այժմ չէ կարելի տալ օրինավոր կերպով. դեռ ժամանակը չէ եկել, դեռ հանգամանքները չեն թույլ տալիս ազատ ու համարձակ մտնել այդ շրջանի մեջ: Մեր ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրելով այս տողերի վրա, մենք կփորձենք, որքան հնարավոր է, գտնել համառոտ կերպով հիշատակել դեպքերը և եղելությունները:

Ապագա պատմագիրը, կասկած չկա, կվկայե անաշուկությամբ, որ այդ նշանավոր ժամանակների ամենախոշոր գործիչներից մեկը Գրիգոր Արծրունին

էր: Եւ այս իրողութիւնը արձանագրելու համար նա կունենա իր առջն փաստերի մի ամբողջ կույտ: Դա «Մշակ» լրագիրն է: Նշանավոր յոթնամյակի ամբողջ պատմութիւնը որքա՛ն ազատ նյութեր ունի «Մշակի» հատորներէ մէջ: Եւ այնտեղ արձանագրւած է յուրաքանչյուր քայլ, յուրաքանչյուր միտք, գիտականութիւն, դեպք: Ինքը, Արծրունին, իր հետագա գրվածքներից մեկում ասում է, որ այդ ժամանակներում «Մշակը» հարուցեց այնպիսի հարցեր, որոնց հետո երբեք այլեւ չկարողացավ հարուցանել», որ «առաջնորդող հոգւածը ամենից մեծ դեր էր խաղում և ամենից շատ տեղ էր բռնում «Մշակի» համարներում»: Դա, ասում է Արծրունին, «Մշակի» ամենափայլուն ժամանակն էր:

Հայտնի է, որ Ռուսաստանի շարժումը սլավոնասիրական խիստ դուրս ունեւ: 1875 թ. ապստամբութիւն ծագեց Բոսնիա և Հերցեգովինա սլավոնական նահանգներում. թուրքաց կառավարութիւնը, իր վաղեմի սովորութեան հետեւելով, սկսեց արշաւն և գաղանթութիւնների մէջ խեղդել այդ ապստամբութիւնը: Բայց այս անգամ զոհերի ձայնը անլսելի չմնաց, որովհետեւ սլավոն ռայայի հզոր պաշտպան հանդիսացավ Ռուսաստանը: Եղելութիւնը քաղաքական մեծ հարցի կերպարանք ընդունեց: Ռուսաստանը դիմեց եվրոպական դիպլոմատիայի աջակցութեան և ամեն ջանք գործ դրեց, որպէսզի հարցը խաղաղ լուծում ստանա և ապստամբութեան տեղերում մտցվեն ռեֆորմներ, որոնք պիտի ապահովեն քրիստոնյաների կյանքն ու ստացվածքը:

Մինչդեռ դիվանագիտութիւնը իր գրագրութիւններն էր սկսել, մինչդեռ առաջարկութիւններ էին անում Թուրքիային և նրանից բացատրութիւններ էին ստանում, Ռուսաստանում սկիզբ առավ և լայն չափերով տարածվեց ապրտամբներին օգնութիւն հասցնելու գործը: Լրագիրներում տպագրվեցին Սերբիայից, Չեռնոգորիայից եկած կոչերը, որոնց մէջ սրտաշարժ գուշներով նկարագրվում էին ազատութեան համար զենք վերցրած սլավոնացիների դրութիւնը, երկրի ավերումը, արշաւահանութիւնները, թուրքական գաղանթութեանները: Օգոստոսի կեսին Սլավոնական Բարեգործական Ընկերութիւնը սկսեց գործել, նվերներ հավաքել. ազգաբնակչության բոլոր խավերի մէջ նա ջերմ համակրանք գտավ և շուրջ ամսով ընթացքում կարողացավ Բոսնիա և Հերցեգովինա հասցնել մոտ 400 հազար ռուբլու օգնութիւն: Այդ օգնութիւնից ավելի կարեւոր էր այն, որ Ռուսաստանի մէջ կազմվում էր հասարակական կարծիք, թե չպետք է ոչինչ զոհողութիւն խնայել՝ տանջվող եղբայրներին թուրքաց լուծից ազատելու համար:

Խաղաղասեր Ալեքսանդր Երկրորդը աշխատում էր փոխադարձ համաձայնութիւնների և զիջումների միջոցով կարգավորել արեւելյան հարցը, որ սպառնում էր ահաւոր բռնկումով տակնուվրա անել ամբողջ քաղաքական աշխարհը: Սակայն դիվանագիտական ջանքերը զուր էին անցնում, Եվրոպան սովորել էր կասկածով նայել Ռուսաստանի վրա, ենթադրելով այս անգամ էլ, թե սլավոնասիրական շարժումը ծածկում է ռուսաց փառասիրական-նվաճողական ձգտումները: Անգլիան սկսեց դիմադրել Ռուսաստանի պահանջներին, և թուրքամոլ Դիզրայելի կառավարութիւնը ամեն քայլում զգալ էր տալիս սուլթանին, որ նա մենակ չէ և կարող է վստահութեամբ առաջ տանել ձգձգումների, անպտուղ խոստումների քաղաքականութիւնը:

Իսկ դեպքերը Բալկանյան թերակղզում զարգանում էին ճակատագրական ընթացքով և ավելի ու ավելի արժարժում էին այն հրդեհը, որ վառվել էր Բոս-

նիա-Հերցեգովինայում: Եկավ 1876 նշանավոր թվականը, նշանավոր այն փեղ ցնցումներով, որոնց ասպարեզը Թուրքիան էր: Ռուսաստանի եռանդուն միջամտութիւնը վառեց մահմեդական ֆանատիկոսութիւնը: Գարնանը եվրոպական Թուրքիան արշունոտվեց: Կ. Պոլսում գահընկեց եղավ և սպանվեց սուլթան Աբդուլ-Ազիզը. սպանվեցին թուրք մինիստրներից երկուսը. Սալոնիկում մահմեդական ամբոխի ձեռքով շարաշար սպանվեցին եվրոպական երկու լուսաւորուհիներ. Բուլղարիայում ապստամբութիւն բարձրացավ, և թուրքերը այնտեղ այնպիսի զարհուրելի գաղանթութիւններ գործեցին, որ սարսափի աղաղակ բարձրացավ Եվրոպայում, և պետական մեծ գործիչ Գլադստոնը կոչեց իր հռչակավոր արշավանքը Դիզրայելի թրքամոլ մինիստրութեան դեմ, որ բարբարոս թուրքերի պաշտպան էր հանդիսացել և չէր թույլ տալիս, որ քրիստոնյաները ազատվեն մոնղոլական անիծված լծից:

Արեւելքի հրդեհը այլեւ ոչ մի կերպով չէր կարելի հանգցնել: Դեպքերը փայտոցում էին իրար շարունակ արագութեամբ: Ամառը Սերբիան և Չեռնոգորիան պատերազմ հայտարարեցին Թուրքիային: Աբդուլ-Ազիզի հաջորդ սուլթան Մուրադը նույնպէս գահընկեց եղավ և փակվեց Ստամբուլի պալատներից մեկում իբրեւ խեղագար: Ռուսաստանի համակրութիւնը դեպի ապստամբված և պատերազմող սլավոնները ահագին չափեր ընդունեց. հասարակական կարծիքը արման ծայրահեղ ամփոփման հասավ. խումբ-խումբ կամավորներ թափվեցին Սերբիա՝ իրանց արշունք նվիրելու ազատութեան գործին: Դա մի ամբողջ խաչակրաց արշավանք էր հանուն քրիստոնեութեան, հանուն արդարութեան և ժողովրդային նվիրական իրավունքների:

Որքան էլ եվրոպական պետութիւնների համար ցանկալի էր, որ արեւելյան արշունոտ հարցը սուր կերպարանք չընդունէ, չպահանջէ իր արմատական, միակ հնարավոր լուծումը քրիստոնյաների ազատութեան միջոցով, դեպքերը անհամեմատ զորեղ հանդիսացան, և արշան ու արտասուքների իրականութիւնը խլացրեց միջազգային քաղաքական հարցերը, դառնալով ուշադրութեան և ընդհանուր հոգացութեան միակ առարկա: Ռուսաստանը անտարբեր չէր, և ոչ ոք չէր կարող խեղդել արեւելյան հարցը: Ալեքսանդր II կայսրը բոլորովին արկածոր չէր համարում ծածկել, որ իր կամքն է մարդավայել կեցութիւն ստեղծել Թուրքիայում քրիստոնյաների համար. դա Ռուսաստանի պատվի, հեղինակութեան հարց էր դարձել, և նահանջման ճանապարհ այլեւ չկար: Կայսրը գործում էր համբերութեամբ, նա ամենից առաջ ուզում էր, որ արեւելյան հարցի արդարացի լուծումը կատարվի եվրոպական պետութիւնների համաձայնութեամբ. իսկ եթե եվրոպական համաձայնութիւնը անկարող կլինի իրականացնել քրիստոնեութեան և մարդկայնութեան պահանջները, այն ժամանակ Ռուսաստանը կգործէ մենակ, իր սեփական միջոցներով:

Այս հաստատակամութիւնը, այս բացարձակ, անդառնալի վճիռը այլեւ ոչ մի կասկած չէր թողնում, որ արեւելյան հարց անունը կրող դարավոր հանգուցը միայն ռուսաց սրով պիտի կտրվի: Թուրք-սերբիական պատերազմի ժամանակ արգեն մի ավելի մեծ, ավելի ահաւոր պատերազմի հոտ էր փչում՝ ռուս-թուրքական պատերազմի հոտը: Թեև դեռ դիպլոմատիան շարունակում էր ջանքեր թափել, բայց Ռուսաստանը, հույս չունենալով ոչ Եվրոպայի բարյացկամութեան, ոչ էլ Թուրքիայի խոստումների անկեղծութեան վրա, իր պատրաստութիւններն էր տեսնում: Զորքը պատերազմական դրութեան մէջ դրվեց: Ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը նայում էր այդ մեծ պայքարին, որ մղում էր քրիստոնեական խաչը մահմեդական կիսալուսնի դեմ: Թե որքան մեծ էր հետաքրքրութիւնը, կարելի է եզրակացնել հենց նրանից, որ, ինչպէս

* «Մշակ», 1889, № 5:

Հաշվել էին լրագիրները, երկու տարվա ընթացքում այլևայլ երկրների մի լույս տեսան մոտ 12,000 բրոշյութներ և գրքեր՝ նվիրված արևելյան հարթի իսկ որքան էին գրում արբերական հրատարակությունները...

Հայ լրագիրներն էլ, իհարկե, արձագանք էին տալիս այդ ընդհանուր շարժման: Խոսքը միմիայն բալկանյան սլավոնների մասին էր, Եվրոպայի թուրքիայի սահմաններից դուրս չկար տանջվող քրիստոնյաների: աղատության հարց: Եվ ահա ամբողջ հայ մամուլի մեջ «Մշակը» գրավում է մի բացառիկ դիրք՝ բարձրացնելով և արժարժեքով թուրքահայերի հարցը: Արժրունին սկսում է իր կրակող առաջնորդողների շարքը, առաջնորդողներ, որոնց նման ահագին դեր կատարած լրագրական հոգվածներ մեղանում չեն եղել և որոնք Արժրունի գրական գործունեության փառքն ու պսակն են կազմում:

1876 թվականին, երբ ամբողջ Արևելքը այնքան խոսեցնել էր տալիս ի մասին, երբ հասունանում էին և իրանց լուծման էին հասնում ազգերի ազատության մեծ խնդիրները, «Մշակը» դեռ շարաթաթերով էր: Արժրունին չէր հաղար բաժանորդի էր սպասում, որ շարաթը երկու անգամ հրատարակի իր լրագիրը: բայց այդ թիվը չկար, իսկ ժամանակը այնքան պահանջում էր ավելի հաճախ երևալ, ավելի շատ խոսել իր մասին: Այդ պահանջը շատ լավ էր զգում Արժրունին և նա վճռեց չսպասել հաղար բաժանորդի, այլ հույս դնել անձնական զոհողությունների վրա: Սակայն շարաթը երկու անգամ կարելի է հրատարակել միայն հաջորդ՝ 1877 թվականից, իսկ մինչև այն պետք էր բավականանալ շարաթաթերով: Եվ պետք է խոստովանել, որ շարաթը մի անգամ խոսելով էլ Արժրունին կարողացավ մեծ ազդու և իրարանցում բարձրացնել: Նրա դեմ զինվեց ամբողջ հայոց մամուլը թե՛ Թիֆլիսում, և թե՛ Կ. Պոլսում: բայց նա իր փոքրիկ շարաթաթերով պուռ էր տանում մի հազար թական պրոպագանդա՝ սաստիկ ազդելով ընթերցողների վրա թե՛ մեզ մոտ և թե՛ Թուրքիայում:

Դեռ ապրիլ ամսից Արժրունու ուշադրությունը գրավում էր այն հանգամանքը, որ Թուրքիան անբավական տարրերի մի խառնարան է դարձել: Անբավական են ամենքը, անբավական են ոչ միայն քրիստոնյաները, այլև մանդականները: Ոչ ոք չէր կարծի, որ երկու փոքրիկ նահանգների (Բոսնիա, Հերցեգովինա) ապստամբությունը այսքան խոշոր հետևանքների կհասցնի այսքան պարզ կերպով ցույց կտա աշխարհին, որ օսմանների պետությունը քայքայման է հասել: Բոլոր գրվածների համար ամենահարմար միջոց էր մարդկային իրավունքներ պահանջելու: նույնիսկ Կ. Պոլսի սոֆիաները բարձրացրին, սահմանադրություն են պահանջում: Եվ այդ ժամանակ լուր տանգործ էր միայն մի ազգ՝ հայերը, որոնց թիվը հասնում էր երեք միլիոնի: Սա անբնական էր թվում Արժրունուն. նա միայն այն էր ցույց տալիս, որ հայերը անասնական դրություն են հասել իրանց դարավոր ստրկության միջոցով: Պետք է որ հայերն էլ ձայն բարձրացնեն մյուս քրիստոնյաների նման:

«Մի՞թե վերջապես թուրքահայտակ հայերը չեն հասկանա, որ Թուրքիայի այժմյան անմխիթար դրությունը այնքան հարմար է մարդկային իրավունքները պահանջելու համար, որ գուցե դարերով այդ տեսակ հարմար դրությունը դարձյալ պատահելու չէ: Ամոթ կլինի հայերին, եթե նրանք իրանց իրավունքները պաշտպանելու և նոր իրավունքներ սեփականացնելու համար ձայն չեն բարձրացնի, մինչև որ Թուրքիային հպատակ այլ քրիստոնյա ազգություններ իրանց անձն են զոհում, իրանց արյունն են թափում ազատությունը մեզ բերելու համար, մինչև որ մահմեդականներն անգամ ոտքի են կանգնում տերությունից սահմանադրություն պահանջելու համար»:

Թե՛ այն և թե՛ ուրիշ այս տեսակ տողեր նախապիկ և դայրոյթի անպակ բարձրացրին մեզ մամուլի մեջ: Արժրունին քարոզում է ապստամբություն, — ապում էին մեր լրագիրները: Արժրունին ուզում է կոտորել տալ Թուրքիայի լայերին, մինչդեռ նրանք, այդ հայերը, խաղաղ ապրում են իրանց համար, արտոնություններ են վայելում և թեպետ գավառներում նրանց հարստահարում են քրդերը, բայց թուրք կառավարությունը այդ բանի մեջ մեղք չունի, նա բարեացկամ է դեպի հայերը:

Սակայն Արժրունին իր ասածն էր պնդում: Եվ նա իրավունք ուներ, քանի որ նրա տեսակետը միանգամայն ճիշտ էր և համապատասխանում էր իրականության:

Մենք արգեն տեսանք, որ Արժրունին հենց սկզբից թուրքահայերին բաժանում էր երկու մասի՝ Կ. Պոլսի և գավառների: Ըստ երևույթին, այս երկու մասերը մի ժողովուրդ, մի տեսակ կացություն պիտի ներկայացնեին: Բայց իրապես դրանք միմյանցից սաստիկ տարբերվող մասեր էին: Կ. Պոլսը մի անտված էր, մի գաղութ. այնտեղ, ճիշտ է, հայերը ունեին համեմատական բարեկեցություն, ազատություն: Նրանք կրթություն էին ստանում Եվրոպայում, ունեին իրանց դպրոցները, մամուլը, գրականությունը, հարստանում էին վաճառականության և պետական կապալների մեջ, բարձր պաշտոնների էին հասնում: Նույնիսկ Ազգային Սահմանադրությունը, որ կոչված էր Թուրքիայի ամբողջ հայության փրկիչը լինելու, համարյա միայն Կ. Պոլսի հայերին էր պատկանում, Կ. Պոլսի տեղական մի հիմնարկություն էր:

Բոլորովին ուրիշ աշխարհ էր ներկայացնում գավառը՝ բուն Հայաստանը: Այնտեղ էր իսկական ուշան. նա տգետ ու խավար էր մնում, իրավագուրկ մի նախիր էր, տնտեսապես քայքայված, մշտական հարստահարությունների մատնված, կյանքի և գույքի ապահովություն չունեցող. նա քրդերի ստրուկ էր և ուրիշ պաշտպանություն չէր գտնում թուրք իշխանությունների մոտ. սանձադակ կամայականությունների հայրենիք էր նրա երկիրը, ուր տիրողը ում էր: Բայց նրանց չէին նկատում: Կ. Պոլսի հայությունը ծածկում էր նրան: Այդ գաղութի բարեկեցությունը հայաբնակ գավառների բարեկեցությունն էր համարվում: Մի որևէ հայ ամիրայի, տղորուկ կապալաուտի, բարձրաստիճան լիկնդիի առատ ու զարդարուն կյանքը ամբողջ ազգի լավ ապրուստի նշան էր համարվում. եթե սուլթանը մի շքանշան էր տալիս մի որևէ եպիսկոպոսի, հայ փաշայի, դա նշանակում էր, թե ամբողջ հայ ժողովուրդն է արժանանում սուլթանական բարեհաճության և սերին:

Ահա այս մոլորությունն էր, որ պարծենկոտ հավանությունը հակառակում էր Արժրունուն, ասում էր, թե հայության ապագան Թուրքիայումն է, և քարոզել, թե թուրքահայն էլ պիտի ձայն բարձրացնեն, իր դատը խառնե մյուս քրիստոնյա ազգերի դատի հետ, նշանակում է լինել ազգի դավաճան, օտարների շահամուր բաղաբական գործիք: Արժրունին հարկավոր չէր համարում երկար ու բարակ բանակոխվ մղել այդ տեսակ հակառակության դեմ: Նա միայն զգում էր, լավ էր զգում, որ հայը Թուրքիայում բացառություն կազմել չէ կարող, որ Կ. Պոլսը հայություն չէ, որ գավառների համար մարդկային իրավունքներ պահանջելու ամենալավ, միակ հարմար ժամանակն է:

Ո՞վ էր ճիշտ հասկանում իրերի դրությունը: Մի փոքրիկ պատմական տեսություն այստեղ ավելորդ չպիտի համարվի, որպեսզի մենք կարողանանք անաչառ դատողություն ունենալ այս հարցի մեջ:

Գավառների և Կ. Պոլսի շահերի տարբերությունը նկատելի էր դեռ հին ժամանակից, և մենք XVII դարում անհնում ենք այդ շահերի ընդհարումը:

4. Պոլսի արտոնված, բարեկեցիկ գաղութը ապրում էր իր համար, իսկ դավաճաններին վերաբերվում էր արհամարհանքով, նայում էր նրան բարձրից՝ «երմայրը» արհամարհական անունը, որ տալիս էին պոլսեցիները գաղառացիներին, ինչպես երևում է, վաղուց գոյություն ունեւ։ Մայրաքաղաքը չէր օգնում խափար, հարստահարված գաղառներին։ Հարուստ ամիրայական դասակարգի համար, որ 4. Պոլսում ազգային գործերի միակ տերն էր, նույնիսկ շատ ձեռնտու էր գաղառների խղճալի դրուժյունը։ Ինչպես հայտնի է, ամիրաներից յուրաքանչյուրը դառնում էր որեւէ բարձրաստիճան փաշայի հովանավորությունը վայելող սեղանավոր, փող էր տալիս իր բարերարին և փոխարենը վերցնում էր հարկերի կապալը և կեղեքում էր հասարակ ժողովուրդը՝ փաշայի վայելած գումարները ետ ստանալու համար։ Դա, այսպես ասած, փողի արիստոկրատիան էր, և որովհետեւ փողի համար չկա ազգություն, կրոնի հարց, այլ նա միայն խոնարհ, հեշտ կեղեքվող մարդիկ է որոնում, ուստի ամիրաները (բացառությունները շատ չեն) հայ ժողովրդի պատիժն էին հանդիսանում։ Այդ ազդեցիկ, իշխող, հրամայող դասակարգի համար շատ լավ, շատ ձեռնտու էր թուրքական ռեժիմը։ Եվ այդ պատճառով 4. Պոլսի հայությունը աչքի էր ընկնում իր թուրքասիրությամբ։

Գաղառների հայությունը, մենակ ու անպաշտպան մնացած, կրում էր իր ծանր խաչը։ Բայց նրա մեջ չէր մեռել լավ օրերի հույսը։ Նա գիտեր, թե որն է իր ծանր դրությունից դուրս գալու միջոցը և հարմար դեպքերում գործում էր ինքնագլուխ, առանց 4. Պոլսի հայությունից խորհուրդ հարցնելու։

Հարմար դեպքերը ներկայացնում էին ռուս-թուրքական պատերազմները։ Այն ժամանակից, երբ ռուսաց իշխանությունը հաստատվեց Անդրկովկասում և սկսեց զենքի ուժով ոչնչացնել Պարսկաստանի տիրապետությունը, թուրքիայի հայերը նույնպես աչք դարձրին դեպի հյուսիսային քրիստոնյա ազգը, նրա մեջ էին տեսնում այն ուժը, որ կարող էր ազատել իրանց թուրքական լծից։ 1829 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, մինչդեռ 4. Պոլսում հայ լուսավորչականներն ու հայ կաթոլիկները իրար մատնում էին թուրք կառավարության ձեռքը՝ իրար ամբաստանելով պետական դավաճանության մեջ, Ալաշկերտի հայերը զենք վերցրին, միացան ռուս զորքերի հետ և հետևաբար կոփվ էին մղում թուրքերի դեմ՝ պաշտպանելով ռուսներից գրաված Բայազետը։ Պատերազմից հետո մոտ 30 հազար ժողովրդի գաղթականությունը էրզրումից, Ալաշկերտից և Բասենից դեպի ռուսաց հողը շատ պարզ ապացույց էր, որ գաղառների հայությունը ձգտում է ազատության, որ նրա համար անտանելի է թուրքական և քրդական լուծը։ 1854—1855-ին նորից պատերազմ սկսվեց Ռուսաստանի և Թուրքիայի մեջ։ Այս անգամ տեղի չունեցավ մեծ գաղթականություն, բայց հայ ազգաբնակչությունը դիմավորում էր ռուսներին իբրև ազատողների, և Ալաշկերտում գործող ռուս բանակն էին գալիս Մուշի և այլ տեղերի հայերը՝ խնդրելով գալ և նվաճել իրանց երկիրներն էլ։ Ո՛չ 4. Պոլիսը, ո՛չ ուրիշ հայաբնակ կենտրոնները չգիտին գաղառական հայության իսկական դրությունը։ Ոչ ոք չէր ուսումնասիրել, ոչ ոք չէր ծանոթացրել այդ թշվառ, ամենքից մոռացված խուլ անկյունները քաղաքակիրթ աշխարհին։ Ռուս զինվորականներն էին տեսնում, և ահա ինչ էր գրում նրանցից մեկը՝ զենեքալ Լիխուտին.

«Ավերողները դեռ գոյություն ունեն, նույնքան ուժեղ և վայրենի, ինչպես առաջ, քանի որ դեռ պահվում են իրանց երկրի սահմաններում. բայց թե ինչ կլինի հետո՝ հայտնի չէ։ Կարելի է, սակայն, ենթադրել բավական ճիշտ կերպով, որ եթե պարսկական և թուրքական իշխանությունները ոչ միայն չընկնեն,

այլ մնան թուլության ներկա դրության մեջ, այն ժամանակ էլ հետզհետե բնական կդառնա կամ դեսուդեն կհալածվի խեղճ ազգաբնակչությունը, որ կենդանի է մնացել Չինգիս-խանի, Լենկթիմուրի և ուրիշ նվաճողների արշավանքներից հետո, — եթե մի որևիցե կողմնակի ուժ չկանգնեցնե և շարակարգե ավերակներին։ Պատերազմի ընթացքում մենք տեսանք, թե որքան հեշտ և վարավոր են այսպիսի անկարգությունները, տեսանք հայերի կոտորածը քրդերի ձեռքով, բայց դեռ փոքր չափերով. իսկ երբ տեսնում ես այս տարաբնույթները, որ բնակեցրած են տակնուվրա անելու և միմյանց ոչնչացնելու պատրաստ ազգերով, այն ժամանակ զգում ես, որ անհրաժեշտ է եվրոպացիների արագ, գործույա և իշխանական ազդեցությունը, որ կարող կլինի լուսավորել կամ ճնշել այդ վտանգավոր ազգերը և այդպիսով մեծ դժբախտությունների առաջը առած կլինելու Եվ հենց միայն հայերը արժանի են գթության, նրանք թեև ճնշված ու անզոր են, բայց հեղ են, սովոր են քաղաքացիական կյանքին՝ օրենքների սահմանում, և քրդերից, թուրքմեններից և առհասարակ քոյոր մուսուլմաններից ավելի ընդունակ են ավելի շուտով յուրացնելու լուսավորությունը, որ բարձրացնում է մարդու և հասարակության արժանավորությունը։

...Ազգությունների, լեզուների և կրոնների այնպիսի խառնուրդի մեջ, որ գոյություն ունի այստեղ, նկատի առնելով և այն, թե որքան ընդհանրապես յուրված են հարաբերությունները նրանց մեջ, չէ կարելի սպասել, որ կարգն ու հանգստությունը իրանք իրանց հաստատվեն այստեղ, որ նվաճվածները կարողանան խաղաղ ճանապարհով ձեռք բերել իրանց իրավունքները և վերադարձնել իրանցից խլված բաներից մի մասը։ Ասիական Թուրքիայում անհրաժեշտ է մի նոր ուժեղ իշխանություն, որովհետեւ զանազան ազգությունների մեջ եղած հարաբերությունները փոփոխվել, նրանց արդարության չափով հավասարեցնելը դժվար գործ է, որին ընդունակ չէ թուրքական իշխանությունը թե իր լուսավորության և թե ներկա թուլության պատճառով։ Այստեղ հարկավոր են եվրոպացիներ... Քրիստոնյաների մշտական կոտորածը Թուրքիայում կարծեմ ապացույց է, թե որքան ոչինչ է այն ազդեցությունը, որ ուղում են ունենալ երկրի վրա եվրոպական զենպանատները և հյուպատոսարանները թուրքաց կառավարության միջոցով։ Քրիստոնյաները իրանք պիտի դիմեն իրանց պաշտպանության ավելի ուղիղ միջոցին՝ իրանց սեփական զենքին. բայց կասկած չկա, որ ամենքը չեն կարող պաշտպանել իրանց։ Ես հավատացած եմ, որ վերջին ժամանակներս քիչ հայեր չեն կոտորվել առանձին-առանձին դեպքերում. այդ մասին չեն կարող տեղեկություններ հասնել այս հեռավոր, խուլ տեղյուններից եվրոպական լրագրողների խմբագրություններին, իսկ դեսպանատների և հյուպատոսարանների համար, երևի, ձեռնտու է թաքցնել այդ գիպքերը։ Քրիստոնյաների պաշտպանությունը հնարավոր է ոչ թե խոսքերով, այլ գործով և բանական ճանաչողությամբ։ Այս տեղերը գալիս են անհատ եվրոպացիներ առևտրական գործերով, կամ թե կաթոլիկ պրոպագանդան, և միևնույն ժամանակ այստեղ կանգնած են ռուսաց ամբողջ բանակներ, մենք այստեղ համարյա մեր տանն ենք»*։

Պատահական այցելուի այս՝ երկու-երեք էջ գրավող դատողությունների նմանությունն անգամ ունեցող մի բան մենք չենք կարող գտնել մեր այն ժամանակվա ամբողջ գրականության, մամուլի մեջ։ 4. Պոլիսը ուներ պարբերա-

* Генерал-майор Лихутин. Русские в Азиатской Турции в 1854—1855 годах. СПб, 1863, стр. 270—272.

կան մամուլ, որ, սակայն, բացի տեղային եկեղեցական հարցերից ոչինչ չէր ճանաչում։ Թիֆլիսի հայերի դրությունը ավելի ևս վատթար էր, — այստեղ նույնիսկ լրագրություն էլ չկար և թե լիներ անգամ, գաթձալ նույն հարցերով միայն կարող էր զբաղվել։ Եվ Թուրքիայի կորած գավառներում հարստահարվող հայ ժողովրդին մնում էր մի տարերակյան ձգտում՝ գնալի Ռուսաստան, մնում էր փաշայակ իր մեջ այն հույսը, թե ուսանե՞րը երեխեցե կգան ու կաղտ տեն իրան քրդերի և թուրքերի ձեռքից։

Ղրիմի պատերազմը բերեց իր ետևից դադարաբաժան շարժման մի նոր դրդում։ Կ. Պոլսի հայության մեջ բուն ժողովրդական շարժումը վաղուց էր սկսվել. շարժում՝ ուղղված ամիրայական դասի բռնակալության դեմ։ Սակայն գավառների դատը համարյա ոչինչ տեղ չունեի այդ ժողովրդական շարժման մեջ։ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ արդեն կար երիտասարդների մի կուսակցություն, որ տողորմված էր լավագույն ձգտումներով։ Այդ ժամանակ գավառների ազատությունը դառնում է գաղափար, որ երգի մեջ է մտնում, և Պեշկիվաշլյանը ունի շատ էջեր, որոնք ցույց են տալիս ժամանակի տրամադրությունն ու հույսերը։ Մի ուրիշ վառվռուն երիտասարդ՝ Ստեփան Ոսկանը, փարիզում աշխատում էր, որ եվրոպական քաղաքականությունը ուշադրություն դարձնե թուրքաց Հայաստանի վրա։ Բայց դրանք լուկ բարի ցանկություններ էին, լուկ սկզբնավորություն։

Ավելի հիմնավոր բան էր երևում նույն երիտասարդության ձեռքով ստեղծված ազգային սահմանադրությունը։ Դա թուրքահայերի ընդհանուր գործն էր, գավառներն էլ մասնակցություն պիտի ունենային եկեղեցական ազգային այդ ինքնավարության մեջ, հետևաբար կարող էին իրանց տեղային ցավերը հրապարակ հանել։ Բայց այլ է մի խելացի օրենք խմբագրելը, այլ է այդ օրենքը գործադրելու հնարավորությունը։ Սահմանադրությունը, ինչպես ասացիք, պոչական մի հիմնարկություն դարձավ. գավառը շատ թույլ կերպով էր ներկայացնում ազգային ժողովի մեջ, այնտեղ պատրաստված ժողովուրդ չկար։ Այնտեղից երեսփոխաններ չէին գնում Կ. Պոլիս։ Եվ գնալին էլ, շատ մեծ գործ չէին կատարի։ Թուրքիայի պես մի պետության մեջ սահմանադրությունը կարող էր լինել, ինչպես ճիշտ նկատել էր թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկը, մի բառակուսի անիվ։ Երկար ժամանակ ազգային ժողովը դրա մասն էր լուարդյուն վեճերով, գավառները ոչինչ իրական օգուտ չունեին այդ վիճաբանություններից, որոնք մեծ մասամբ վերաբերվում էին սահմանադրության վերաբնութային, ներքին վարչական հարցերին։ Իրականությունը գավառներում միևնույն էր մնում։ Եվ մենք տեսնում ենք, որ 70-ական թվականներին սկզբում Վանի մեջ ծագում է մի ամբողջ շարժում, որի նպատակն էր ընդունել ռուսաց հպատակություն և այդպիսով ազատվել մշտապես հարստահարվող ռայայի դրությունից։

Սակայն սահմանադրությունը էլի մի քայլ էր դեպի առաջ։ Որքան էլ ես քիչ լինեմ բուն ժողովրդի, գավառների ներկայացուցիչ, որքան էլ գավառների դրությունը ազգային ժողովի առանձին ուշադրության չէր արժանանում, կար այն կարևոր հանգամանքը, որ նա գոնե գավառների արձագանքը դարձավ հավաքեց հարստահարությունների փաստերը, կաղմեց գավառների տանջանքների պատմությունը։

Առաջին նշանավոր քայլը արդեն իրիմյանի պատրիարքության օրով։ Մինչ ժողովրդականություն վայելող այդ եպիսկոպոսի պատրիարք ընտրվելը մի հարմար առիթ էր, որ գավառացի ժողովուրդը ձայն բարձրացնե։ Ազգային

ժողովը Միսի կաթողիկոսության, սահմանադրության վերաբնութային և այլ աղայիսի հարցերի առիթով անվերջ և անպատշաճ վիճաբանություններ սունը, բայց և այնպես, պատրիարքի պահանջերով, մի քանի նիստ էլ գավառական հարստահարություններին նվիրվեց։ Եվ ի՞նչ դուրս եկավ։ Տղիությունից ու խարացած ժողովուրդը կեղեքվում էր անդադար. նրան կեղեքում էին հայ վաշխառուները, կեղեքում էին քրդերը, կեղեքում էին և թուրք պաշտոնյաները։ Ահա ինչպես էր նկարագրում դրությունը գավառում մեծացած, գավառի կյանքին այնքան լավ ծանոթ երիմյան պատրիարքը՝ ազգային ժողովի առաջ արտասանած իր մի ճառի մեջ.

«Հայաստանի մեջ հարստահարությունը միշտ կա և պիտի շարունակե, քանի որ հոն երկու եղբայր, երկու ժողովուրդ կանակին, որոց մեկին ձեռք ավելատարան և մյուսին ձեռք դուրան կու։ Ղուրանի հավատացյալը այնպես կկարծե թե՛ նա, որ հավատք չընծայեր անոր, արժանի է հարստահարության, իսկ աղետարանը կրան՝ ուրիշ իրավունք մը չունիս, այլ պիտի հարստահարվիս մինչ ի գերեզման։ Հիմա ինչպե՞ս հաշտեցնելու է այս երկու ժողովուրդը իրարու հետ։ Երբ տեղությունը Եվրոպայի լուսավորությունը ընդունեց, Կյուլհանեի քրիստոնեության օրենք օրինադիրք մը չինեց, անսքառ դրավ անունը, և զանի այս երկու եղբայր տվավ ու ասավ. դուրանը մղկիթին և ավետարանը եկեղեցու մեջ պաշտեցեք, իսկ ձեր ընկերային կյանքին այս օրինագիրքն ըլլա ուղեցույց։ Կառավարությունը դայս ընելով իր պարտքը կատարած է, բայց քուրդը այս օրինագրին երեսն անգամ չնայի, և թե որ այս վիճակը շարունակվի, անհնար է որ քուրդն ու հայը իրարու հետ հաշտվեն, մանավանդ, որ մեկը քուր ունի և կհարվածի, մյուսն ավետարան ունի միայն և կշարշարվի... Պետք է խնդրել (տեղությունից), որ հավասարության օրենքը, որ կա արդեն և գավառներում մեջ չէ լաված՝ գործադրվի։ Իսկ անհավասարության վիճակին մեջ ով որ դուրան ունի ձեռքը, անոր վերապահված է մարդպանի, կուսակալի պաշտոնը. բայց երբ հավասարության սկզբունքը ի գործ դրվի, և քուրդը տեսնե թե քրիստոնեին մեջքն ալ պաշտոնական թուր մը կա կախված և կուսակալի պաշտոն կրարձրանա, իրոք կըմբռնե այն ատեն օրինագրքին ոգին և տերության հրամանը... Տեղություն շնորհիվ քուրդերն ալ կզսպվին, հարստահարություններն ալ կանհետին, բայց առանց ներքին ավերումները բառնալու ամեն ինչ անօգուտ է։ Ես կըսեմ, արտաքին աղետները ներքինին հետևանքներն են։ Ժողովուրդն անմեղուն ոչխար մը դարձած՝ ոչ իր իրավունքները կճանչե, ոչ պիտույքները կզգա և ոչ օրինաց տեղեկություն ունի։ Իսկ աշխարհի արդի գրության համեմատ ով որ տղետ է, պիտի բռնաբարվի, և լույսը միայն ազատություն վայելե»։

Ահա դարերի իրականությունը, որ երևան էր գալիս 1871-ին Թուրքիայի հայոց պաշտոնական ներկայացուցչի ատենաբանության մեջ։ Ի՞նչ պետք էր ունել։ Այժմ կա սահմանադրություն, կա երեսփոխանական ժողով, ճառեր, վիճաբանություններ. ոչինչ չէ մոռացված, սահմանադրությունը խմբագրված է հիանալի կերպով, Եվրոպայի ռամկապետական կարգերը վերցված են զրոյությանը, Կ. Պոլսի ժողովուրդը ամեն տարի մայիսին տոնում է այդ ինքնավարության տաքեղարձը, «Արիք հայկազունք» է երգում։ Բայց որքա՞ն կաթողություն և պատրաստություն ունի երեսփոխանական ժողովը իր պատրիարքի ատենաբանության մեջ սլաքված իրականության հանդեպ։ Միսի կաթողիկոսության նվիրված մի նիստում, երբ վիճաբանությունները պատում էին

* «Փորձ» հանդես, 1876, № 4:

այն հարցի շուրջը, թե ո՞վ է կենտրոնական վարչությունը՝ երեսփոխանական ժողովը, թե՞ խառն ժողովը, թե՞ միայն պատրիարքը ասաց հետևյալ խոսքերը.

«Հոս նստեք եմ ձեր մեջ, բայց ո՞ր պիտի լինի իմ երեսակայությունս ուր է գնացեր, ո՞ր պիտի, թե որ գալականներու մեջ կ'ընկերիմ մասովի, որ շարժարյալ ժողովուրդներ, անոք մանկիկներ, վշտահար հարսներ ու փեսաներ կենթադրանային աչքիս, և ակնկալույց մենե գորավիզն կ'ընդունեն: Մենք հոս անդուկ վիճարանենք... վիճարանությունը սահման մը պիտի ունենա...»:

Երեսփոխանական ժողովը ութ հոգուց բաղկացած մի մասնաժողով ընտրեց՝ մի մանրամասն տեղեկագիր կազմելու համար: Մասնաժողովը պատրիարքարանի արխիվը քրքրեց, քսան տարվա տեղեկություններ քաղեց, բացի դրանից դիմեց գալական առաջնորդներին և իր մի քանի հարցերի պատասխանը խնդրեց: Այդ բոլոր աշխատանքի հետևանքն եղավ մի հարուստ, փաստալից տեղեկագիր, որի մեջ գալականների անմիջից պարտությունն էր պատկերացրած: Տեղեկագիրը ուղարկվեց Բ. Դուռը: Դա ազգային ժողովի իրավունքն էր, որ տալիս էր սահմանադրությունը: Շատ լավ իրավունք էր դա՝ սահմանադրության հատուկ հոգվածով գրված այդ կարգը: Սահմանադրությունը բացի դրանից ուրիշ շատ լավ բաներ էլ ուներ: «Ամեն ինչ կար նրա մեջ, — ասում է միջազգային իրավունքի նշանավոր մասնագետ Ռոլեն Ժաք-մեն, — ամեն ինչ, բացի մի հոգվածից, որի վրա մատնացույց անել կարողանա հայը, որպեսզի թույլ չտա քուրդին խել իր ոչխարները, բնին՝ բռնաբարել իր աղջիկներին և քարոքանդ անել իր հողը, հարկահանին՝ երկու կամ երեք անգամ պահանջել միևնույն հարկը. մի խոսքով կար ամեն բան, բացի մի այնպիսի կարգադրությունից, որ խսկական եռաշխալություն լիներ թուրք կառավարության կամայականությունների դեմ»:

Ազգային ժողովի տեղեկագիրը, որ հրատարակվեց 1872-ին, գալականների դրությունը մազի շափ շափտի բարվոքեր. դրա համար ոչինչ երաշխավորություն չկար: Բայց նա մի թանկագին դոկումենտ էր, որ շատ բնորոշ փաստեր էր պարունակում: Նա ցույց էր տալիս, թե ինչ տեսակ հարստահարություններ մշտական երևույթի կերպարանք են ընդունել. ցույց էր տալիս և այն, որ պատրիարքարանը քսան տարիների ընթացքում գալաոից իրան հասած յուրաքանչյուր հարստահարության մասին քաղցիբենե է ուղարկել Բ. Դուռը, բայց այդ պաշտոնական թղթերի մեծ մասը մնացել է առանց հետևանքի, իսկ եթե մի քանի դեպքերում Բ. Դուռից կարգադրություններ և հրամաններ են ուղարկվել հարստահարության տեղերը, դրանք մնացել են անկատար: Հարստահարությունների մի մանրամասն տեղեկագիր էլ ազգային ժողովը 1876-ին հրատարակեց և աշտուղ էլ վկայեց, որ 1872-ի տեղեկագիրը ոչինչ շոշափելի արդյունք չէ ցույց տվել, պատրիարքական «թագրիները» նույն վիճակին են ենթարկվել, ինչպես միշտ: Թղթեր գրվում էին, բողոքներ հայտնվում էին, հրամաններ ուղարկվում էին, բայց այդ բոլորը մեռում էր մեռած տառ, թուղթ:

Այսպես էր ահա դրությունը, երբ վրա հասան 1875—1876 թվականների դեպքերը և ահագին կարևորություն ունեցող հարց դարձրին Թուրքիայի հպատակ քրիստոնյաների դրությունը: Հայ գործիչներից միայն Գրիգոր Արծրունին էր, որ իսկույն ըմբռնեց բոլորի անչափ կարևորությունը: Ազատության գաղափարը, ինչպես տեսանք, վաղուց ապրում էր ժողովրդի մեջ. Արծրունին շատեղծեց գաղափարը, նա միայն հասկացավ, որ ո՞չ թուրքահայերի գեղեցիկ սահմանադրությունը, ո՞չ Կ. Պոլսի էֆենդիների բարեկեցությունն ու շքանշան-

ները չեն կարող կյանքի, գույքի, պատվի ապահովություն տալ գալականներում ապրող հայություն: Արծրունու կատարած գործի մեծությունը հենց նրանում է, որ նա հասկացավ, թե Բռնիա-Հերցեգովինայի և Բուլղարիայի արյունոտ դաշտերում գլուխ բարձրացրած սոսկալի իրականությունը մի է Թուրքիայում բռնկվող բոլոր քրիստոնյաների համար, թե ժամանակ է մի կողմ դնել խաբուսիկ հույսերը, ժամանակ է իմանալ, թե իրական ինչ արժեք ունեն թուրքաց կառավարության սիրտնիկ խոստումները, սահմանադրություն, ռեֆորմ և այլ այսպիսի դարուարուն էտիկետներ կրող գաղափարություններ: Ուժ պետք է, որ փոփոխ իրերի դրությունը Թուրքիայում, զինվորական մեծ ուժի կար աչդ ուժը և գործում էր անշահասիրությամբ: Դա Ռուսաստանն էր, նվ Արծրունին խորապես համոզված էր, որ Ռուսաստանը բարեքարություն կանե և հայերին, որ հույսը միայն Ռուսաստանի վրա պետք է դնել:

Ընթացիկ քաղաքական դեպքերն ու հոսանքներն էին այսպիսի ջերմ հավատ ներշնչում Արծրունուն: Դրանից համարյա երկու տարի առաջ Փոքր Ասիայում սով էր, և հայերը սոսկալի տառապանքներ էին կրում: Արծրունին միայն շեշտեց այն իրողությունը, հրավեր կարգաց օգնել սովատանջներին, բայց չզբաղվեց գալաոացի թուրքահայերի դրությամբ, շատաց, թե ինչ պետք է անել նրանց գրությունը մշտապես բարելավելու համար: Նա մինչև անգամ չկարողացավ մի մեծ գումար հավաքել սովատանջների համար, որովհետև բավականացավ մի անգամ հրավեր կարգադրվ և մի քանի արտատպումներ անելով այլևայլ լրագիրներին: Այդ ժամանակ էլ բանակով մղելով «Մասիսի» դեմ ներսիսյան դպրոցի առիթով, Արծրունին խոսք բացեց Կ. Պոլսի հայ ինտելիգենցիայի մասին և հայտնեց, թե որքան շնչին գեր է կատարում նա: Եթե Կ. Պոլսի գրողներն ու գործիչները լավ պատրաստված լինեին, մտավոր մեծ ուժ ունենային, հայոց մամուլը Թուրքիայում կդառնար քաղաքական մի հեղինակավոր հիմնարկություն, և Եվրոպան այդ մամուլից կքաղեր տեղեկություններ Թուրքիայի մասին: Բայց հայոց մամուլը ոչինչ լուրջ ուսումնասիրություն չէ տալիս, ազդեցիկ դեր չէ կատարում, և Եվրոպան չէ էլ ճանաչում հայերին:

Այսպիսի գատողություններով էր բավականանում Արծրունին այն ժամանակ, երբ Թուրքիայում սուր քաղաքական հարցեր չկային, երբ արևելյան հարցը, այսպես ասած, մոխրի տակ թաղված կայծի էր նման: Ուրիշ բան էր 1876 թվականը. քաղաքական աշխարհը տակնուվրա դառած, հրդեհը վառված էր. առաջ լրագրությունը կրակում էր հասարակության զգացմունքները, անձնվիրությունը, ահագին զոհողությունները միացել էին խոսքի հետ: Կրակվեց և «Մշակը»: Բարկանյան թերակղզի, սլավոններ, այո՛, ճիշտ է, նրանք արժանի են կարեկցության: Բայց հայերը:

Սկզբում Արծրունին այնքան մեծ աշխույժով չէր զբաղվում այս հարցով: 1876 թվականի առաջին կեսում նա իր առաջնորդողները նվիրում էր սովորական հարցերին՝ Ս. Գրքի թարգմանության, կղերականության, և միայն լրագրի արտաքին տեսության մեջ, խոսելով Թուրքիան տակնուվրա անող փոթորիկների մասին, ավելացնում էր մի քանի տողեր, թե հայերն էլ պիտի ձայն բարձրացնեն: Բայց տարվա ուղիղ կեսից թուրքահայերի հարցը նա մտցնում է առաջնորդողների մեջ և այնուհետև մի կողմ է թողնում ավետարանի թարգմանություն, դպրոցների բարեկարգության միտքը, ընդհանուր հարցերը: Նրա ուշքն ու միտքը կլանում է թուրքահայերի դրությունը:

Առաջին առաջնորդող հոգվածը տալվեց հուլիսի 1-ին (№ 24) և կրում է «Քրիստոնեություն և մահմեդականություն» վերնագիրը: Այդտեղ Արծրունին բացատրում էր իր հիմնական հայացքները և այն միջոցները, որոնցով թուր-

* «Положение армян в Турции», М., 1896, стр. 9.

քահայր մարդկային իրավունքների տեր կգտանա: Այդ բոլորի հետ ծանոթանալու համար մենք կընենք այդ առաջնությունը ամենանշանավոր մասերը:

«Ամբողջ տարի է արգեն, որ թե՛ հայրապետական հասարակական կարծիքը, թե՛ ընդհանուր քաղաքականությունը գրադված են արեւելյան հարցով: Թուրքահայատակ քրիստոնյաների պատերազմը մահմեդականության ճնշող ուժի դեմ, քննադատության առարկա է դարձել ամբողջ աշխարհի լրագրության և գրականության համար, հոգսերի և պարապմունքների առարկա է դարձել կրթված աշխարհի դիպլոմատիայի համար... Քրիստոնյա աղգների անունները, որք ապստամբած են թուրքաց անտանելի լուծի դեմ, հիշվում են յուրաքանչյուր լրագրում: Թուրքահայատակ քրիստոնյա աղգների անունները, որք աղգան դար ճնշված են մեռած մահմեդականության անողոր և քաղաքակրթության թշնամի տարրի տիրապետության տակ, լավում են ամեն բերաններից, — միայն մի ազգի անունը ոչ մի տեղ չենք պատահում՝ ոչ լրագրներում, ոչ դիպլոմատիական թղթերում, ոչ էլ առօրյա խոսակցության մեջ:

Իսկ այդ ազգը՝ հայերը, փոքր ազգ չեն: Մոտ երեք միլիոն քրիստոնյա ժողովուրդ՝ թուրքաց տերությանը հպատակ, նույնքան և գուցե ավելի թշվառ դրության մեջ է գտնվում, քան թե պալոնական աղգերը:

Այդ աղգը դարավոր բարոյական, մտավոր և տնտեսական ճնշման պատճառով դարձել է բոլորովին կրավորական, նա չունի այնքան բարոյական գործունեություն, որ իր ճնշման դեմ բողոք բարձրացնե անգամ... Նա կորցրել է հավատ դեպի իր սեփական ուժերը, նա հաշտվել է այն մտքի հետ, որ ինքն ոչ թե միայն ազգ չէ, այլ որ իր անհատներից յուրաքանչյուրը իրավունք չունի մինչև անգամ մաքրի անունը կրելու, իրավունք չունի այն հասարակ ընդհանուր մարդկային իրավունքները վայելելու, որ վայելում է ամեն մի մարդկային էակ...

Թուրքիայի հայերը ճնշված, ստորացրած են, մինչև այն աստիճան կրավորական են դարձրած, որ իրանց սեփական շրջանից անկարելի է սպասել բռնավորության, հալածանքի, ճնշման դեմ բողոք...

...Պետք է մի գրսի հզոր ուժ, գրսի ազդեցություն հայտնվի, որ մարդասիրական գույնից շարժված մեկներ այդ հոգով ընկած, անդադար բռնաբարության տակ հուսահատված և մաշված ազգությունը իր օգնության ձեռքը...»:

Հայերը առաջին քրիստոնյա ազգն են, 16 դար նահատակվում են քրիստոնեության համար:

«Քաղաքակրթված աշխարհի համար այդ քրիստոնեական բարոյական պատերազմող տարրը, քրիստոնեության այդ կարապետները Ասիայում՝ պետք է թանկագին լինեն որպես ավետարանի առաքյալները բարբարոսական աշխարհում...»:

Մի՞թե Եվրոպան թուրքահայատակ քրիստոնյա խոսքով հասկանում է միայն սլավոնացիներին և ուղղափառներին, մի՞թե միեկնույն չէ ընդհանուր մարդկային օգուտների համար՝ ո՞ր ցեղին և քրիստոնեական եկեղեցու ո՞ր դավանությանն է պատկանում ճնշված քրիստոնեական այս կամ այն ազգությունը, որի կոչումն էր միշտ և պետք է լինի՝ միջնորդ լինել Ասիայում քրիստոնեության, ուրեմն և քաղաքակրթության լույսի տարածման...

Եթե այդ կոչումը առաջ անգիտակցական էր, — նա ապագայում պետք է դիտակցական դառնա:

Մանավանդ մի եվրոպական պետության, այն է՝ Ռուսաստանի ձեռքում, որի կոչումն է տարածել Արևելքում համաշխարհային քաղաքակրթությունը այդ տոկուն, աշխատասեր, քրիստոնեության գաղափարներն իրան զուգած ազ-

գությունը՝ հայերը, կարող էին որպես միջոց ծառայել Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի նպատակը իրագործելու համար:

Հայերը կարող էին Ռուսաստանի համար ամենահավատարիմ միջնորդներ լինել, նպատակով այդ պետության նպատակներին և կոչմանը՝ տարածել և մաքրել Փոքր Ասիայում ավետարանի և եվրոպական կրթության լույսը, ուրեմն և ընդհանուր մարդկային քաղաքակրթությունը:

Հետևյալ համարում Արծրունին նորից պարզում է իր հայացքները արևելյան հարցի վերաբերմամբ: Նա ասում է. «Այժմ կամ երբեք»։ Պետք է օգուտ քաղել դեպքերից, մի ուրիշ անգամ այսպիսի հարմարություն չպիտի ներկայանա: Հայերը միմիայն Ռուսաստանի վրա պիտի հույս դնեն: Անգլիական քաղաքականությունը խորամանկ է, նենգալոք: Նա ոչ միայն պաշտպանում է թուրքիան, այլև օգնություն է նրան նենգալոք, խարդախ միջոցներով խաբել քաղաքակիրթ աշխարհը:

«Ցավալի է, — ասում է Արծրունին, — երբ տեսնում ենք մի եվրոպական դարեղ պետություն՝ Անգլիան, ընդունել է և պաշտպանում է այդ անխղճության, այդ անիրավության քաղաքականությունը:

Մենք ասացինք մեր անցյալ համարում և կրկնում ենք, որ թուրքահայատակ հայերը իրանց թշվառ դրությունից դուրս գալու համար կարող են օգնություն սպասել եթե ոչ անպատճառ նյութական, գոնե բարոյական, միայն մի եվրոպական պետությունից, այն է՝ Ռուսաստանից:

Միայն Ռուսաստանը կարող է հասկանալ որքան օգուտակա է թե ընդհանուր մարդկային քաղաքակրթության կեանք, թե իրան ռուսաց պետության օգուտների համար որքան նշանավոր է շահել, գրավել՝ կորած, ընկած, հուսահատված քրիստոնյա տարրը Փոքր Ասիայում»:

Արծրունու այս մտքերի դեմ ամենից առաջ վայնասուն բարձրացրեց, իհարկե, Թիֆլիսի «Մեղուն»։ Պետրոս Սիմոնյանցի լրագիրը խիստ հետևողական էր ամենադիտավորը մի բանի մեջ՝ «Մշակի» դեմ գնալու մեջ: Հանգամանքները շատ անգամ էին ցույց տալիս այդ հակառակության անմոռելիությունը, բայց ուրիշ կերպ, ինչպես երևում է, անհնարին էր, «Մեղուն» չէր կարող հակառակ չլինել «Մշակին»՝ ինչ հանգամանքի մեջ էլ ուզում է լինի: Սակայն մենք պետք է ասենք, որ այդ հակառակությունը Սիմոնյանցի անձնական համոզմունքների արդյունքը չէր միայն. ինչպես ուրիշ շատ դեպքերում, այստեղ էլ նա հանդիսանում էր մի ամբողջ հոսանքի արձագանք, մի ամբողջ աշխարհայնացողության թարգման: Եվ Արծրունու կատարած դերը լավ ըմբռնելու համար մենք պարտավոր ենք մոտիկից և մանրամասնաբար ծանոթանալ այդ հակառակ հոսանքի հետ: Ինչպես կատեսենք, «Մեղուն» գաղափարները միայն Թիֆլիսում չէին դավանվում, այլև, որ ավելի կարևորն է, Կ. Պոլսում:

Ահա ինչ ենք կարդում «Մեղունի» № 27-ի մեջ, որ լույս տեսավ «Մշակի» առաջնորդողից երկու շաբաթ հետո.

«Վերջին ժամանակ, երբ Եվրոպական Տաճկաստանի մի բանի գավառներում ծագեցավ ապստամբություն, մի քանի հայ երիտասարդներ սկսան կրաղել, և առանց հեռատեսության և հանգամանքները կշռելու, որոնց մեջ գտնվում է հայ ազգը Տաճկաստանում, աշկարա գրգռել և հայերին զենք առնելու և ապստամբելու»:

Բերելով այնուհետև այն հանգամանքը, որ հայերը մի փոքրիկ ժողովուրդ են, շրջապատված թուրք և բուրդ ցեղերով, որ ապստամբությունը հայերին դուր կոտորելու պատճառ կդառնար, լրագիրը շարունակում էր.

«Մենք կարծում ենք, որ նույնիսկ Տաճկաստանի կառավարությունը, որ հայեցվածքներով բարձր է իր մոլեռանդ ժողովրդից, ճանաչում է հայ ազգի նշանակությունը իր տերության ապագայի համար, իբրև լուսավորություն տարածելու միջոց, ուստի և չէ կարող նրան մոռանալ և ապահովել գլանալուսկ մեր խորհուրդն է. նախ մեր քաջ և քաղաքագետ պոլիտիկոսներին, որ նոքա փոխանակ խնդրեց և թշուառ եղբարց կյանքի հետ խաղ անելու, լուկ իրանց ազատասեր ցույց տալու համար, մարդոց աչքին փոշի փչելու կամ կուրությամբ օտարների գործիք լինելու. եթե ձանձրացել են իրանց կյանքից՝ թող իրանք ժողովեն և կողմեն անհաղթելի սրբազան գուճող Մշակի քաջ խմբագրի առաջնորդությամբ և երթան պատերազմ, տեսնենք թե առաջին թնդանքի ձայնը ո՞ր ծակը կփակցնեն նրանց:

Անտարակույս ենք, որ առհասարակ զժգոհությունը անհաճո են ամեն բարեկարգ կառավարությանը, որոնց համար թանկագին են իրանց ժողովրդոց ապահովությունն և կանոնավոր զարգացումն, նույնիսկ իրանց ապահովության համար:

Երկրորդ մեր համեստ խորհուրդը մեր սիրելի հայ եղբարց, որոնք ամենուրեք ցրված են, է այն, որ նոքա պահպանելով իրանց պարզ հայկական կյանքը, հեռու մնան շռալությունից, և զարգանալով մտավորապես և բարոյապես և ապահովելով իրանց նյութապես, դառնան անհրաժեշտ կարևոր խաղաղ քաղաքացիք այն երկրներում և տերություններում, ուր նոքա բնակվում են և վայելեն սիրապետող ազգերի հետ հավասար քաղաքական իրավունքներ, պահպանելով իրանց ազգայնությունը՝ լեզուն և կրոնը, զարգացնելով սոցյալ ժամանակի պահանջներին համաձայն: Իսկ տաճկահայերի կոչումն մինչև անդամ ավելի լավ է քան այս. թող նոքա ուսմամբ և բարոյապես զարգանալով ջանան և նրանք մեծ կշիռ կստանան այստեղ անշուշտ, վասնզի ժամանակը պիտի պահանջե իր հարկը և՛ տաճկից, և՛ քրդից, և՛ կիսավայրենի թուրքմենից, որոնք այն ժամանակ ահամա պիտի դառնան դեպի հայերը՝ սրանցից ժամանակի պահանջած ուսումն և գիտությունը ստանալու: Հայի այս մտավոր և բարոյական գերազանցությունն անշուշտ ժամանակով կկազմեն Տաճկաստանի մեջ երկու զորեղ տարրեր՝ տաճկական և հայկական, որոնց յուրաքանչյուրը կլրացնեն մյուսի պակասությունն և այսպես երկուսը միասին ներգաղնակությամբ կկազմեն մի տաճկահայկական քաղաքական մարմին, որպիսի կերպարանք ունեն աշխարհիս երեսին շատ զորեղ քաղաքական մարմիններ:

Մեզրի հետ կարագ էլ էր ծորում «Մեղուի» բերանից: Որքա՞ն հեշտ ու զննողիկ էր վճռում նա արևելյան հարցը: Միամտությունը, ինչպես տեսնում եք, այն աստիճանին էր հասցրած, որ ենթադրվում էր, թե Փոքր Ասիայում հնարավոր է մի թուրքահայկական պետություն՝ հիմնված կուլտուրական եղբայրակցության վրա: Ավելորդ է ասել անգամ, որ այսպես ասոզը բոլորովին ծանոթ չէր երկու ազգերի ցեղական, կրոնական, կուլտուրական հատկություններին ու հակումներին, ծանոթ չէր պատմության, իրերի լուգիկային, աշխարհի օրենքներին: «Մեղուն», այս քաղցրիկ ապագային հավատացած՝ հորդոր էր կարգում թուրքահայերին չլսել «Մշակի» խոսքերին, հանդարտ նստիլ իրանց տանը, զարգանալ, — իսկ թե ինչպե՞ս զարգանալ, ինչպե՞ս շունչ քաշել, կյանք ու պատիվ պահպանել, այդ «Մեղուի» գործը չէր, մանավանդ որ նա հավատացած էր, թե թուրքաց «բարեխնամ» կառավարությունը ամեն ինչ կհոգա հենց իր սեփական օգուտի համար:

Սա մի հեքիաթ էր, որ ստեղծել էր ազգային ինքնագոհությունը: Եվ փաստերը, հենց «Մեղուի» էջերում արձանագրվող փաստերը, գալիս էին ջախջախելով:

խելու այդ հեքիաթը: Այսպես, թուրքաց կառավարության բարի խնամքների վրա այնքան մեծ հույսեր դրած լրագիրը իր № 40-ի առաջնորդող հոդվածում ստիպված էր խոստովանել, որ թուրք կառավարությունը թույլատրել է ու թույլատրում է բռնություն հայերի դեմ և խորամիտ կերպով ավելացնում էր. «Նորա հիմքն էր թողնել քրդին և տաճկին հարստահարելու հային և այլոց, որ սոքա չզորանան»: Ահա՛ այդ իրականության մեջ պիտի հայերը այնքան դարձանալին, որ դարգացնեին և թուրքերին ու մի թուրքահայկական միություն կազմեին...

Մի քանի ուրիշ առաջնորդողներ էլ գրեց «Մեղուն», որոնց մեջ շարունակեց աղմուկ բարձրացնել, թե «Մշակը» տնաքանդություն է անում, ուզում է թուրքահայերին կոտորել տալ և այլն: Քաղցրին լավ նյութ էր գտել և մի առանձին հաճությամբ ծաղրում էր թե ինչպես Գրիգոր Արծրունին բանակ է կազմում ու գնում է պատերազմելու: Հուլիսի վերջերում Արծրունին մի գրական երեկույթում կարդաց իր գրած «Մի պատկերը»: Դա մի փոքրիկ պատմություն էր այն մասին, թե ինչպես մշեցի մշակը, Թիֆլիսում տարիներ տանջվելուց հետո, ծանր աշխատանքով վաստակած կոպեկները վերցրած տուն է վերադառնում. քայց տեսնում է, որ տուն չէ մնացել, գյուղ էլ չկա: Ամեն ինչ ավերակ է, հարձակվել են քրդերը, քանդել են, տարել ու կոտորել: «Մեղուն» մինչև իսկ այդ անմեղ պատկերից էլ կատաղեց: Նա գրում էր. «Մշակի» 29-րդ համարի մեջ տպված է մի լուրջ, որի անունը ճիշդ դնելու տեղ՝ սխալմամբ պատկեր է դրված: Ոչ մի մշեցի դորա մեջ չի գտնիլ յուր պատկերը, այլ մի հրեշ, որ կարող էր վիժվել միայն խանգարված երևակայությունից: Իսկ լեզուն, լեզուն... կարծես մարախներից կերված արտ լինի»:

Բայց իզուր էր կարծում «Մեղուն», թե Արծրունին իր մի քանի հոդվածներով ոտքի կկանգնեցնե թուրքահայերին, կոտորել կտա: Իր ամենակրակոտ հոդվածներից մեկի մեջ (№ 28) նա ասում էր, թե տեսնելով թուրքաց Հայաստանում տեղի ունեցող հարստահարությունները, դուք կասեք թե հայերը սղիակ են, լեշ են, աղբ են: Կոտորածը ասիական թուրքիայում «Մշակի» առաջնորդողները չպիտի առաջացնեին, քանի որ կոտորածների ու հարստահարությունների համար հարկավոր էլ չէ եղել, որ հայերը ապստամբվեն:

Բալկանյան թերակղզում տեղի ունեցող անցքերը արձագանք գտան և Փոքր Ասիայի խորքերում: Քրիստոնեությունը ահաբեկող մենամարտ էր սկսել մահմեդականության հետ. վերջինս գրգռված էր, ֆանատիկոսության և վայրենության տեսարաններով էր սարսափ աղդում քրիստոնյաներին: Թեև հայերը շատ հեռու էին սլավոնների երկրից, թեև նրանք լուռ ու մուռ նստած էին իրանց տներում, բայց ամառվանից սկսեցին տխուր լուրեր գալ և թուրքաց Հայաստանից. հարստահարությունները, կողոպուտներն ու սպանությունները մեծ չափեր ընդունեցին և «Մեղուի» թղթակիցը գրում էր Կ. Պոլսից հետևյալը. «Մեր տաճկաստանցի հայոց արդի կացությունը խիստ տխուր է, վիճակնիս խիստ վատթար. հանրածանոթ մոլեռանդությունը կատաղի կերպով գրգռված է քրիստոնեից դեմ. հոս մայրաքաղաքիս մեջ արդեն ցույցեր կըլան ու կխոսվին, մեկ քանի անգամ է որ թուրքերը քրիստոնեից դռները քարի բռնեցին գիշեր ատեն: Իսկ Հայաստանի մեջ սարսափելի վիճակ մը ունին քրիստոնյաք, որք ընդհանրապես հայք են»:

Մի կողմից այսպիսի թղթակցություններ և բաղձաթիվ այլ տեղեկություններ, մյուս կողմից ծաղր ու հայհոյանք Արծրունու դեմ, թե ինչու է նա ասում, որ թուրքահայերը լուռ չպիտի մնան: Այո՛, յուրաքանչյուր հրապարակախոսին չէ տված հասկանալ ժամանակի խորհուրդը, լինել նրա ոգու արտահայտություն:

Այս դեռ «Մեղսուն» 1876 թվականի հուլիսից սկսեց հրատարակվել Թիֆլիսում «Փորձ» ամսական եռամսյա հանդեսը, որի խմբագիրն էր Աբգար Հովհաննիսյանը։ Ռուսահայ մամուլի մեջ ավելանում էր մի նոր օրգան։ Բայց «Մշակը» չէր կարող առել, թե դա իր գինեակիցն է։ Որքան էլ թույլ ու անգույն լինեին այդ հանդեսի այն խմբագրական հոդվածները, որոնց մեջ պիտի երևար նրա ուղղությունը, նույնիսկ ասալին համարից կարելի էր նկատել, որ «Փորձը» ասում է այն, ինչ ասել էր և ասում էր «Մեղսուն», և սխալված չէր «Արշալույս Արարատյան» լրագրի թղթակիցը, որ անվանեց «Փորձը» «Մեղսին» արձագանք։ Իր անդրանիկ հայտարարության մեջ անվանելով իրան «Հայաստանյայց, ազատության սկզբունքների վրա հիմնված, Սուրբ Եկեղեցվո հարազատ որդի», նոր հանդեսը առաջին համարի «Ազգային տեսությունը» (ներքին տեսություն չկար) ակտից մի խուլ արշավանք «Մշակի» գեմ։

«Հայոց ազգը,— ասված է այդ տեսության մեջ,— յուր քաղաքական ինքնությունը գոյությունը կորցնելուց հետո պահպանել է իր ազգությունը գլխավորապես Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած եկեղեցու շնորհիվ։ Ով որ պատկանել է այդ եկեղեցուն, համարվել է և մինչև այժմ էլ համարվում է հայ, թեև իրոք նա այլ ծագումից ևս լինեի, և մյուս կողմից՝ այն հայը, որ ուրիշ եկեղեցու գիրկն է մտել, դադարել է իրան հայ անվանել, չփաթելով ուրեմն եկեղեցու գաղափարը ազգության գաղափարի հետ»։

Այս նախաբանից հետո՝ եռամսյա հանդեսը գալիս էր ասելու, որ «Մշակը» (անունը չէ տված) նայում է եկեղեցու հարցի վրա ոչ թե պատմության և քաղաքականության տեսակետից, այլ այնպիսի հայացքով, որ կարծես նրա ասածները հայոց ազգին չեն վերաբերում։ Մեղանում հոգևորականությունը առանձին դասակարգ չէ կազմում, նա հակառակ չէ գիտության և առաջադիմության։

«Փորձը» ոչինչ նոր բան չէր ասում. այդ բոլորը շատ և շատ անգամ կրկնել էր «Մեղսուն»։ Արծրունին, քննադատելով հանդեսի առաջին համարը, ասաց, որ դա պատահական հոդվածների մի ժողովածու է, որի մեջ չկա ներքին կապ, պատահում են լավ հոդվածներ, բայց քիչ չեն և այնպիսիները, որոնք ընտանեկան ընթերցանության համար բոլորովին անպետք են։ Ուրեմն «Փորձը» ոչ ամսագիր է, այս բառի իսկական իմաստով, ոչ էլ նույնիսկ ընտանեկան ընթերցանության համար պիտանի մի ժողովածու։ Մի ընդարձակ առանձին հոդվածով էլ Արծրունին պատասխանեց «Ազգային տեսության» մեջ հայտնած այն մտքին, թե մեղանում չկա կղերականություն։

Այդ բառը՝ կղերականություն, առաջին անգամ Արծրունին էր, որ սկսեց գործածել մեր մեջ։ Նա ցույց էր տալիս, որ մեղանում էլ, ինչպես և ուրիշ ազգերի մեջ, կղերական առանձին դասակարգ է կազմում կուսակրոն հոգևորականությունը, որ շունենալով որոշ պաշտոն, ստեղծել է իր համար արտոնություններ և այդ արտոնությունների տեր մնալու նպատակով արգելում է, որքան կարողանում է, որ ազատ մտավոր զարգացումը չլինի ժողովրդի մեջ, որ ժողովրդական իրավունքները բռնաբարված լինեն, որ բուն ժողովրդական հոգևորականությունը՝ քահանաները, միշտ նյութապես անապահով դրության մեջ լինի, միշտ կախված կուսակրոն հոգևորականության կամքից և իշխանությունից։ Մեղանում կղերականություն կա, բայց եթե թույլ կերպով է դեռ արտահայտում իր գոյությունը, պատճառն այն է, որ կուսակրոն հոգևորականությունը դեռ տգետ է։ Եվ Արծրունին գրում էր հետևյալ՝ խորապես ճշմարիտ և մանավանդ այժմ անհերքելի դարձած տողերը. «Կա տգետ, բայց կա և

քաղաքակրթված կղերականություն... դժբախտաբար մինը մյուսից վտանգավոր է։ Մինչև անգամ կարելի է ասել, որ քանի կղերական ոգի ունեցող դասակարգը լուսավորվում է, նա ավելի վտանգավոր է դառնում ժողովրդի ազատ, անհատական, ազգային զարգացման։ Տգետ կղերականությունը միամիտ կերպով կարծում է, որ երբեք ժողովուրդը չի դարձնի, և աշխատում է ոչ մի տեղ չհիմնել ուսումնարաններ, չնպաստել նրանց հիմնելուն և հղածների բարեկարգելուն, ընդհակառակն միշտ արգելում է նրանց բարոյական և նյութական ծաղկմանը։ Բայց լուսավորված կղերականությունը հասկանում է, որ եթե ինքը չհիմնե, — ուրիշները կհիմնեն դպրոցներ, ուրեմն լավ է համարում ինքը հիմնել, իր ձեռքից շթողնելով դպրոցները... և հիմնելով, առաջնորդելով, կառավարելով դպրոցները, աշխատում է մտցնել ուսման մեջ սխալաստիկական սահմանափակ ուղղություն, որ արգելի մարդի ազատ, լայն, բնդարձակ մտավոր զարգացման, մտցնում է սահմանափակ ուղղություն, որպես մարդի վրա խիստ հսկելու ամենալավ միջոց, մտցնում է կույր հնազանդություն, սաստիկ դիսցիպլինա, և աշակերտների միմյանց մեջ ու նրանց վերաբերության վարժապետների լրատեսության սխալմամբ, մտավոր կյանքի վրա հսկողությունը հասցնում է մինչև լրատեսության երեխաների միմյանց մեջ ունեցած գաղախքների...

...կղերականությունը ի բնե և սկզբունքով թշնամի է բարձրագույն կրթության, բայց երբ որ տեսնում է քահանայության մեջ զարթնում է իր իրավունքների հասկացողությունը, սկսում են նրա մեջ բազմանալ կրթված մարդիկ, — կղերական կուսակցությունը իսկույն շտապում է ինքն հիմնել մի հոգևոր աստվածաբանական դպրոց*, բարձրագույն ընթացքով (որ ինքն սկզբունքով սրտի խորքից ասում է), որպեսզի ինքն ներգործություն ունենա քահանաներ պատրաստվող երիտասարդների զարգացման վրա, ձևե նրանց ուղեղը սահմանափակ, կրավորական կերպով, ինչպես որ ինքն ուզում է։ Եվ քանի լուսավորվում է կղերականությունը, այնքան նա ավելի ճարպիկ է լինում այդ տեսակ գործերում։ Միայն տգետ կղերական կուսակցության մեջ լավ չեն որոշվում կղերական ձգտումները, կամ շատ անշնորհ և անվտանգ են երևում, որովհետև նա տգետ է... Հենց որ նա մտավոր զարգացման աստիճանը կբարձրանա, նա ավելի և ավելի վտանգավոր կլինի»։

Ահա՛ ինչ բաներ չէր կամեցել տեսնել նորածին եռամսյա հանդեսը։ Բայց նա ուրիշ շատ բաներ էլ չէր տեսնում։ «Մեղսուն» նմանվելը կատարյալ զարձնելու համար նա իր երկրորդ համարում սկսեց նույն երգը երգել թուրքահայերի մասին։ Մի ազգ, ասում է հանդեսը, կարող է ապրել իր տոկուն աշխատությամբ, իր ինքնուրույն առաջադիմությամբ։ «Օսմանյան պետության այժմյան կազմակերպությունը և քաղաքական դրությունը ամենայն միջոց տալիս է, որ ազգն այդ ճանապարհով առաջ գնա»։ Հայ ազգի դրությունը բարելավելու համար պետք է ուսումնասիրել Հայաստանը, տեսնել թե ի՞նչ պակասություններ կան այնտեղ։ Դժբախտության պատճառը գաղթականությունն է։ Բայց ինչու է գաղթում հայը։

«Գուցե փողը պակաս է՝ երկիրը մշակելու, գուցե ճանապարհներ չկան՝ արդյունքները վաճառահանելու. ուրեմն պետք է գյուղական բանկեր բանալ, ինչի՞ չենք աշխատում ընկերություններ կազմել ճանապարհներ շինելու համար, ինչի՞ չենք դիմում եվրոպական դրամագլուխներին, եթե մեր միջոցները սահմանափակ են»։

* Արծրունին այստեղ ի նկատի ուներ ելմածների համարանը։

Մեզ համարացնում են, թե Տաճկական Հայաստանում մարդու կյանքն ու կայքը անապահով դրություն մեջ են։ Բայց մի ոք քննել է թե ե՞րբ և ի՞նչ հանգամանքներում են պատահում հարձակումները հայոց կայքի և կյանքի վերա։ Մենք, օրինակի համար, հաստատ աղբյուրներից լսած ենք, որ քրդերն ու ավաղականները հայ գյուղերի վերա գրեթե միայն աշն ժամանակ են հարձակվում, երբ գյուղի մեջ մնում են ծերեր ու կանայք, իսկ տղամարդիկը գնացած են լինում Թուրքիայի մեծ քաղաքները և Կովկասու կողմերը փող աշխատելու։ Գուցե բարվոքելով գյուղերի դրությունը, մենք աննկատելի կերպով հասնենք և այն հետևանքին, որ ոչ միայն դաղթականության առաջն առնենք, այլև դաղթականներին ետ դարձնենք իրանց հայրենիքը։

Մեղադրում են օսմանյան պետությունը աստիճանավորներին, փաշաներին, կալվածականներին, որոնք նպաստում են մեր ազգի թուլանալուն։ Նախ՝ այդպիսյաց թիվը հաղիվ թե խիստ շատ լինի, երկրորդ, ո՞ր պետության մեջ չեն պատահում գուցե ավելի մեծ հանցանքներ կառավարիչների կողմից։ Մենք միայն հավաստի ենք, որ այդպիսիներին ամեն իշխանություն, ուրեմն և Բարձրագույն Գուռը, երբ նոցա հանցավոր գործերին տեղեկանում է, առանց պատժի չի թողնում։ Բացի դրանից՝ պիտի քնդունենք, որ այն նեղությունները, որ քրդերն ու ավաղականները պատճառում են քրիստոնյաներին Հայաստանում, նանցաբեկ են, պատժելի արարածներ են։

Ահա՛ ինչ տեսակ հասկացողություն ունեն հայ հրապարակախոսները, գրողները իրանց թուրքահայ եղբայրների մասին։ Մենք վերևում բերեցինք գեներալ Լիստոտինի գրվածքը և ասացինք, որ հայոց ամբողջ գրականության մեջ չէր կարելի գտնել այդ տողերի պես մի գրություն։ Բայց այդ տողերը գրվել էին դեռ 1855 թվականին։ Անցել էր այն ժամանակից քսան տարի և հայ գրողը դեռ այս տեսակ վայրիվերո գատողությունների մեջ էր խարխալում, թեև Կ. Պոլսի պատրիարքարանը երկու մանրամասն տեղեկագրեր էր հրատարակել, թեև արևելյան հարցի առիթով գրված անթիվ հոդվածների, գրքերի մեջ պարզվում, ապացուցվում էին թուրքական կառավարության հիմնական, օրգանական պակասությունները։ Թե մինչև որ աստիճանին էր հասնում «Փորձի» միամտությունը, երևում է նրանից, որ այդ գրական-հասարակական հանդեսը ասում էր, թե հայերը ինքնապաշտպանության համար կարող են զենք ունենալ, թե հրացան բանեցնելը Թուրքիայում, «գոնե հայերին Հայաստանում» արգելված չէ, մինչդեռ պատմությունը դաս է տալիս, որ դեռ Օսմար խալիֆան սահմանել էր թե մահմեդականի հպատակ այլակրոնը իրավունք չունի զենք կրելու։ Ի վերջո «Փորձը» իր դարձանալի գատողություններին ավելի զարմանալի վերջ էր տալիս։ Իրավունքը, ասում էր նա, ձեռք է բերվում կովով և խակույն ավելացնում էր. «Կովի՛ ասելով՝ չենք ուզում հասկանալ հեղափոխական միջոցները, ապստամբությունը և այլն։ Հայերի դրությունը Թուրքիայում, նոցա վայելած իրավունքներն ու արտոնությունները դեռ այնքան են, որ առանց ապստամբության դիմելու, կարող են բարվոքել իրանի դրությունը...»։

Պետք է, սակայն, խոստովանել, որ «Փորձը» հաստատ համոզմունք չունի այդ հարցում։ Երրորդ համարից նա սկսում է տպել Գամառ-Քաթիպայի «Աղատ կրդերը» — «Բողոք առ Ուլրոպա», «Վանեցու Հայր մերը» և այլն, կրդեր, որոնք ոչ միայն արմատապես հակառակ էին հանդիսի խմբագրության վերոհիշյալ թուրքասիրական խոհերին, այլև հարկադրում էին խմբագրությունը քիչ ետ քաշվել, քիչ ուղիղ հասկանալ իրերն ու հանգամանքները։

Գամառ-Քաթիպան Արծրունուց հետո առաջինն էր, որ ուսահայերի մեջ սկսեց ծայն բարձրացնել Թուրքաց Հայաստանի ժողովրդի մասին։ Նա մարգարե-բանաստեղծներից էր, դուշակում էր մոտիկ ապագան, տեսնում էր գալուցը, գգում էր։

Այժմ թողնենք Թիֆլիսը, անցնենք Կ. Պոլիս։ Այստեղ Արծրունու գրվածքները ավելի կատաղի վայնաւուն բարձրացրին. թուրքաց մայրաքաղաքի հայերը, իրանց պատրիարքի հետ, թուրքասիրական ցույցեր արեցին, որպեսզի իմացնել տան, թե չեն ուզում Ռուսաստանի օգնությունը։

Նախ և առաջ հիշատակենք, որ թուրքահայ մամուլը այդ կարևոր ժամա-հանկներում միանգամայն անգիտակ և անհոգ էր։ Մինչդեռ իրավունքներին, սեփական երկրի, ապահովված աշխատանքի հարցեր էին արծարծվում, թուրքահայ գրողները ամենայն հանգստությամբ քննում էին, թե որքան լավ կլի-նեք, որ հայերը դաղթելին օտար երկիրներ։ Ամենից առաջ այդ միտքը պաշտպանում էր դուկտոր Շիշմանյանը, որ հայտնի է Մերենց կեղծ անունով, Զմյուռնիայի «Արևելյան մամուլ» ամսագրի մեջ։ Մերենցի դեմ սաստիկ բողոքեց Բաֆֆին Թավրիզից գրված իր մի հոդվածով, որի վերնագիրն է՝ «Գժա-տուն»։ Իսկ երբ նույն միտքը սկսեց քարոզել և Կ. Պոլսի «Մանդումեի էֆքեբաք» լուրջ լրագիրը, այն ժամանակ Արծրունին գրեց՝ «Մենք էլ հրեաներ ենք» գեղեցիկ առաջնորդողը։ Իբրև ազգային մի արատի վառվուռն պատկերացում՝ նա չէ կարող մոռացություն տրվել, ուստի մենք կրեհենք նրան քաղվածորեն. «Երկրագործությունը, արհեստները, վաճառականությունը իրանց մայրենի հողի վրա թողնելով, հայերը անդադար ձգտում են գաղթել, միշտ գաղթել...»

Հայերի մի փոքրիկ խումբ գաղթում է իր մայրենի հողից մի քանի հազար վերստ հեռավորությամբ, ղետեղվում է մի որևէ մայրաքաղաքի մեջ, շինում է եկեղեցի, — ու սկսում է վաճառականությամբ պարապել...

Հարցնող լինի, թե ինչի՞ են այնքան հեռու զնացել, — իրանք էլ չեն կարողանա պատասխանել...

Այդ խմբի մեջ հանկարծ հայտնվում է մեկը, որ այս կամ այն ճանապարհով հարստանում է՝ կամ սուտ թղթադրամով, կամ թղթախաղով, կամ սուտ, խաբերա վաճառականությամբ, անազնիվ կապալներով... Եվ ահա ամբողջ խումբը սկսում է այդ մարդուն Աստծո տեղ պաշտել, նրան առաջին մարդ համարել ամբողջ ազգի մեջ, — որովհետև այդ գուցե անենաանազնիվ միջոցներով հարստացած մարդը օտար երկրում ղետեղված այդ հայ վաճառականների խմբին տոկոսով փող է տալիս...

Եվ ահա նա ազգի բարերար դարձավ...

Բայց ի՞նչ օգուտ աղգին օտար երկրում ղետեղված այդ վաճառականների խմբից, որոնց կտրել են իրանց բոլոր հարաբերությունները մնացած ազգի հետ, աշխատող, քրտինք թափող, իրանց մայրենի հողի վրա մնացած բաղմության հետ, արհամարհանքով խոսում են և նայում են իրանց հայրենակիցների վրա, ապարդյուն ուժ են կազմում իրանց ազգի համար և միևնույն ժամանակ օտարազգի հասարակական կարծիքի առաջ ներկայացնում են իրանց անձնական հատկություններով ազգի ամենաստոր, ամենաանմխիթար կողմից, կոտրելով օտարերկրյա հասարակության աչքում իրանց ազգի անունը...

...Այն ազգը, որ չունի իր մեջ ոչինչ բարոյական հիմունքներ, — այդ տեսակ ազգ գոյություն ունենալ չէ կարող։

Այն ժողովուրդը, որ ներելի է համարում փախչել իր մայրենի հողից, դեռ հեռու աշխարհներ, թողնել իր հայրենիքը, որ չբաժանե իր հայրենակիցների հետ նրանց բարոյական կամ տնտեսական աննախանձելի դրությունը,

որ քաջութիւն շունի իր տան մեջ դիմանալ կյանքի այս կամ այն դժվարութիւններին և արդիւններին, չգիտե, ընդունակ չէ որնէ զոհաբերութիւն անելու, — այդ տեսակ ժողովուրդ՝ որպէս ազգ գոյութիւն չէ կարող ունենալ...

Կամ է, որ այդ մարդիկը իրանց մայրենի հողի վրա ապրելին, աշխատասեր ու աղքատ լինելին, երկրագործութեամբ կամ արվեստներով պարապելին, քան թե հեռու երկրում զետեղվելով, կտրեն իրանց բոլոր հասարակական կապերը իրանց ազգութեան հետ և նախապես աշխատանքի մէջ տեսակ հարբստութիւնը մեղ համար, աղքի մնացած մասի համար, որ իր հայրենի հողի վրա է մնացել՝ մի կողմէ շարժե...

Այն ազգը, որի անդամները իրանց մեջ շունեն ոչինչ հասարակական կապեր, որոնք անդադար աշխարհի շրջ կողմը ցրվում են, որոնք չգիտեն միասին ապրել, միասին իրանց ցավերը և ուրախութիւնները տանել, — այն ազգը, որ գոհ է լինում, երբ հեռու աշխարհում իր հայրենակիցներից կտրված, կարողանում է անհաշիվ վաճառականութիւն անել, խաբել օտարազգիներին, շահվել, հարստանալ, և միևնույն ժամանակ պարծենալ, թե հավատարիմ է մնում իր ազգութեանը, որովհետև կառուցած ունի իր հայրենիքից հաղարավոր վերստ հեռու մի եկեղեցի, թեև մոռացած և արհամարհում լինել իր մայրենի լեզուն, — այդ տեսակ ազգը՝ ազգութիւն չէ, նա միևնույն անգամ հասարակութիւն չէ, — այլ միայն մի աղանդ է...

Հրեաներն էլ ազգ չեն, այլ միայն մի աղանդ...

...Անբարոյական մարդիկ, անհատներ ամեն ազգութեան մեջ կան, — բայց եթե զրեթե ամբողջ ազգը նախանձով է նայում այն մարդու վրա, որ հարստացել է ամենակեղատու միջոցներով, համարում է նրան առաջին մարդ, պաշտում է նրան, երկրպագում է նրան, ներում է նրան իր անցյալը, անվանում է նրան ազգի քաջեր, այն պատճառով, որ այդ մարդը, ամենաանհրաժեշտ միջոցներով հարստանալուց հետո, մի կողմից տոկոսով փողեր է տալիս օտար երկրում զետեղված խաբեբա ազգային վաճառականներին, մյուս կողմից կեղծավոր կերպով իրան աղքատներ է ձեռնարկում՝ գողացած փողից մի քանի ավելորդ կոպեկներ ազգային գործերի վրա նվիրելով, — այդ տեսակ ազգ, ցավելով պետք է ասենք, եթե չփոխ իր ընթացքը, կարող է ապագայի համար, որպէս ազգային բարոյական միավոր, որպէս մարդկութեան մի անհատ՝ կորած համարվել:

Գաղթական հայութեան այս պատկերը, ընդհանուր առմամբ, անհատական բացառութիւնները մի կողմ թողնելով, ճիշտ է: Այսպէս է վկայում երկար անցյալը, այսպէս է խոսում և ներկան: Եվ սակայն այսպիսի մի դրութիւնը նախանձելի էին համարում թուրքահայ գործիչները, Մերենցի նման հայտնի գրողները, այն էլ ե՞րբ, — 1876 թվականին, երբ Արևելքը իր ավերակների տակից նոր օրերի, նոր դրութիւնների էր սպասում: Սա ցույց էր տալիս, որ Թուրքիայի ամբողջ հայութեան ներկայացուցիչ համարվող Կ. Պոլիսը միանգամայն միամիտ, խիստ ինքնագոհ էր այդ ժամանակներում, շունեն ոչինչ ակնկալութիւններ, և միակ գաղափարը, որ մատչելի էր նրան, թուրքասիրութիւնն էր:

Այդ արամագրութիւնը տիրում էր թե պաշտոնական շրջաններում, թե լրագրութեան մեջ: Թուրքիան ներկած էր. և Կ. Պոլիսի հայութիւնը ամեն կերպ աշխատում էր այդ ներկած պետութեան աչքն ընկնել իր հավատարմութեամբ: Թուրք-սերբիական պատերազմի ժամանակ եղան հայեր, որոնք կամավոր դրվեցին և մտան թուրք զորքերի շարքը: Ներսէս պատրիարքը հուլիսի սկզբում մի շրջաբերական հրատարակեց, որով հրավիրում էր թուրքահայերին օգնել

Օսմանյան գահին:

Մի այնպիսի ժամանակ, երբ քրիստոնյա հպատակների հարցը սպառնում էր կյանքի և մահվան հարց դառնալ, թուրքաց կառավարութիւնը ամենայն հաճութեամբ մի քանի բարեկամական ցույցեր էր անում դեպի հայերը, որպէսզի նրանց հավատարմութեան վրա հենվելով, կարողանա ասել Եվրոպային, թե Թուրքիայում տանջվող քրիստոնեական հարց չկա, այլ միայն պաշտական խնդիր: Հայոց պատրիարքին խոստումներ էին անում, բանը հասավ այն տեղին, որ մեծ վեզիրը այցելութիւն տվեց Ներսէս պատրիարքին, մի բան, որի նմանը չէր եղել հայոց պատրիարքարանի տարեկան մեծ, եվ ներսեսը — դեռ դեպքերը չէին խրատել նրան, դեռևս հավատացող էր, նա կարծում էր, թե թուրքասեր քաղաքականութեամբ կարելի է ձեռք բերել այն, ինչ ուրիշ քրիստոնյա ազգեր ուղում էին զենքով ստանալ: Այդ պատճառով նա հրատարակեց վերոհիշյալ շրջաբերականը, որով հորդորում էր հայերին ոչ միայն աղոթքներ կարդալ թուրքական զենքի հաջողութեան համար, այլև զինվոր գրվել: Դա մի շատ հետաքրքրական դեպքն է. պատրիարքը այդպէս վկայում էր, թե ճիշտ է այն ընդհանրական կարծիքը, որ հայերի ապագան Թուրքիայումն է: Ահա՛ ինչպէս էր փաստաբանվում այդ միտքը. «Այն օրենքի վեր, — գրում է Ներսեսը, — որ հայոց ազգին ամենամեծ մասն Օսմանյան հզոր Տերութեան հպատակասեր քաղցր հովանույն ներքև մտավ, յուր հինգ դարուց պատմութիւնը կցուցանե, թե ի՞նչ մեծամեծ շնորհներ իրեն պարգևած է այս հզոր Տերութիւնը: Եթե այսօր Թուրքիո մեջ կտեսնենք Հայ ազգը, որ կախճ յուր կրօնը, յուր եկեղեցին, յուր լեզուն, յուր Պատմութիւնն ու ավանդութիւնները, վերջապէս եթե այսօր Հայ ազգն կղգա յուր էութիւնը, նույն բարեխնամ Տերութեան շնորհաց արդյունքն են: Այս ճշմարտութեան ամեն Հայու միտք համոզված է և չկա Հայ մը զրեթե որ ասոր դեմ խոսի առանց յուր պատմութիւնն անգիտանալու և Ազգին շահերը չճանաչելու:

Հայոց ազգն ալ յուր այս վախճած շնորհներուն փոխարեն հավատարիմ հպատակութիւն ցուցած է արդյամբ, և հարատե երախտագիտութիւն յուր սրտին մեջ կրած է որովոց որդիս: Ինչ ասպարեղ, որ բացված է յուր առջև, հոն բերած արգասավորած է յուր բոլոր մտավորական, բարոյական և նյութական կարողութիւնները և ապացուցած է այսու՝ թե Օսմանյան պետութեան ամենակարևոր տարրն է:

Ստույգ է թեև, որ Հայ ազգը մերթնդմերթ գաղառներու մեջ բարեխնամ Տերութեան կամաց հակառակ հարստահարութեանց ենթակա եղած ալ է, հարըստահարութիւնը, որոնք միայն մարմինը կվնասեն, և հեռի են այն տեսակ հարստահարութիւններն՝ որոնք ոգին և մարմինը միանգամայն կվնասեն և ազգին գոյութեանը կսպառնան, սակայն վերջին օրերս ձեռք առնված միջոցներով և մանավանդ վեհափառ Սուլթանի գահակալութեան առթիվ հրատարակված հրովարտակին սկզբանց հենյով՝ մեծ հույս ունինք, որ այնպիսի մասնավոր ճնշմանց ու անկարգութեանց ալ հիմնական բարեկարգութեամբք առաջը պիտի առնվի, և մեր գաղառացի ազգային լիովին պիտի վայելեն բարեկամ Տերութեան մեր ազգին վրա ունեցած մասնավոր սիրո և համակրութեան արդյունքը:

Արդ Հայ ազգն՝ որու ճակատագիրն այսչափ դարերի ի վեր նվիրագործյալ կերպով միացած է օսմանցվուն ճակատագրին հետ, չկրնար անտարբեր մնալ

¹ «Մշակի» թղթակիցը Կ. Պոլսից հաղորդում էր, որ հայ կամավորների թիվը հասնում էր 40-ի:

Օսմանյան Տերութեան դռնված արգի ծանրակշիռ պարագայից մեջ, այլ պարտավոր է ինչպէս ամեն ժամանակ, նույնպէս և առավել ևս ներկա ժամանակին մեջ անկեղծ օժանդակութիւն մատուցանել: Այս օժանդակութիւնն ընելով հայրենասեր Հայք՝ նույնիսկ իր ազգային շահը պաշտպանած կըլլաւ վասնզի Օսմանյան երկիրը պաշտպանել՝ Հայաստանը պաշտպանել ըսել է, նույնիսկ Հայուն կրօնը, գարոցը, ինքը, տունը, ընտանիքը և պատիւն ու կյանքը պաշտպանել ըսել է:

Ուստի խորհրդակցութեամբ տառն ժողովոյ Ազգային Վարչութեան՝ նվիրական պարտը կհամարիմ այսու Երջաբերական Կոնդակով հորդոր կարգաւ բոլոր Հայ ժողովրդեան, որ ամեն որ յուր կարողութեան սահմանին մեջ հայրենյաց պաշտպանութեան համար պետք եղած օգնութիւններն ընել փութաւ: Նախ աղոթելով հրապարակաւ հատենի Եկեղեցւոյ առ Ամենաբարձրյալն Աստուծոյ, Թագավորն թագավորաց, որպեսզի յուր նախախնամական հղոր հոլաթեաց պաշտպանութեամբ մեր օգնութեամբ Սուլթան Մուրատ Ե. կայսրն և նորա աթոռն անսասան պահպանե, յուր նախաբարաց և պաշտօնեից խոհեմութիւն և իմաստութիւն պարգեւ, և կաշսերական արիագունդ բանակաց և զինուոց հաջողութիւն շնորհե: Նույնպէս աղոթելով այն ամեն ազգե կամավորեաց համար՝ որք հայրենասիրական եռանդով վառված զենք կառնուն հայրենյաց թշնամիներուն դեմ:

Երկրորդ՝ ըստ կարողութեան յուրաքանչյուր ուրուք և ըստ հոգարութեան կամաց օգնելով թե նշուական և դրամական նպաստից մասնակցութեամբ և թե անձնական ծառայութեամբ:

Վերջապէս ամենքս ի մի բերան և ի մի սիրտ շինայինք մեր Վեհապետին և մեր Հայրենյաց պաշտպանութեան համար որն է զհոգութիւն և ծառայութիւն, որոնք ներկային և ապագային մեջ մեր ազգին համար փառք և օգուտ կրերենք:

Մի կողմ թողնելով ուրիշ բոլոր հանգամանքները, նկատի առնենք միայն այն, որ Թուրքիայի պէս մի մեծ, զինվորական բռնապետութիւն պատերազմ էր մղում երկու փոքրիկ, թուլ, նույնիսկ կանոնավոր զորքեր չունեցող սլավոնական իշխանութիւնների դեմ, որ Թուրքաց բանակները, Սերբիայի սահմանները հասնելու համար, պիտի անցնէին Բուլղարիայի արշունոտ դաշտերով, որ դեռ նոր աչք զորքերը կատարել էին այնպիսի գազանութիւններ, որոնցից սարսափահար էր դարձել ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը: Միայն այս հանգամանքները աչքի առաջ բռնելով, մենք տեսնում ենք, որ առնվազն չափազանցութիւն էր քրիստոնյա ազգի հոգեւոր ներկայացուցչի կողմից այդպիսի շրջաբերական հրաւիր հրատարակելը: Կարծեմ ո՛չ մի ժամանակ Կ. Պոլսի հայութիւնը այս աստիճանի թուրքաւիրութիւն չէր ցույց տվել: Երբեք է, հուշներն էլ էին կամավորներ տալիս, գուցե նույնիսկ աղոթում էլ էին իրանց եկեղեցիներում, որ կիսալուսինը ջախջախե Չերեզորիան և Սերբիան, բայց հայերի ջերմ թուրքամոլութիւնը մի առանձին, աչքի ընկնող երևոյթ էր կազմում:

Միայն մի մարդ փանկեց հայերի մեջ, որ բողոք հրատարակեց Ներսէս պատրիարքի այս շրջաբերականի դեմ: Եւ դա Գրիգոր Արծրունին էր: Հրատարակելով շրջաբերականը «Մշակի» մեջ, նա նույն համարում (№ 33) տակն մի առաջնորդող, որի վերնագիրն էր «Կ. Պոլսի Ներսէս պատրիարքի խախտողական ամօթալի շրջաբերականը»: Դա առաջին խիստ հարձակումն էր Ներսէսի դեմ: Այդ շրջաբերականի մեջ Արծրունին տեսնում էր կղերականութեան հաղթանակը:

«Ներսէս սրբազանի շրջաբերականը կարդալուց հետո, — ասում է Արծրունին, — մենք սխիւշ փանաղանութիւն չենք գտնում նրա ամօթալի վարմունքի և Հոռմի անտեղծական հրեշի վարմունքի մեջ թուրքաց տերութեան վերաբերութեամբ...»

Ի՞նչ սքանչելի պատկեր՝ քրիստոնեական առաքելական եկեղեցու հովիւը քարոզում է հրապարակապէս թե ավետարանի պահպանողը իսլամն է, թե՛ «Օսմանյան երկիրը պաշտպանել՝ Հայաստանը պաշտպանել ըսել է. նույնիսկ Հայուն կրօնը, գարոցը, ինչքը, տունը, ընտանիքը և պատիւն ու կյանքը պաշտպանել ըսել է»:

Մենք միշտ համոզված ենք, որ քրիստոնեութիւնը՝ թե իր բարոյական, թե հասարակական վարդապետութեան կողմից բարձր է՝ քան թե մահմեդականութիւնը, որ միայն քրիստոնեութեան միջոցով կարելի է մարդկութեան հասնել լայն, ընդարձակ՝ բարոյական, հասարակական և քաղաքական դարգացմանը: Մենք միշտ համոզված էինք, որ քրիստոնեութիւնը դավանող ազգը չէ կարող իր բոլոր մտավոր, հոգեւոր, տնտեսական և հասարակական կարողութիւնները զարգացնել մինչև որ ենթարկված կլինի մի պետութեան լուծին, որի դավանութիւնը՝ մահմեդականութիւնը սկզբունքով թշնամի է մարդու ազատ, անհատական դարգացման, այն դավանութիւնը, որ իրան երբեք ընդունակ չէ ցույց տվել՝ նպաստել պետական կանոնավոր, հաստատ, դրեղ կազմակերպութեան զարգացնելուն, որ միշտ սկզբունքով թշնամի է եղել լուսնի, առաջադիմութեան, ժամանակակից գաղափարների ընդունելուն...

Բայց Ներսէս սրբազանը այսպէս չէ կարծում: Այդ քրիստոնյա հովիւը, այդ աշակերտը և առաքյալը Քրիստոսի՝ անհրաժեշտ է համարում քրիստոնեական ազգի գոյութեան տևողութեան համար մահմեդականութեան հովանավորութեանը, քրիստոնյայի պատիւը ենթարկում է իսլամի պատիւի հովանավորութեանը, ավետարանը ստորադրում է դուրանին... Փրկչի հոտի գոյութիւնը կարտ է համարում Մահմեդի պաշտպանութեան...

Մենք խոսքեր չենք գտնում մեր զարմանքը, զայրացումը, մեր զղվանքը արտահայտելու համար, տեսնելով ո՛րքան ստոր է ընկել բարոյապէս մեր հոգեւորականութիւնը և որ նրա երարխիական կազմակերպութեան այդքան բարձր աստիճանների վրա բուն է դրել կաթոլիկ կղերականութեան թշնամ օգին»:

Բայց Կ. Պոլսի թուրքամոլական ցույցները այդքանով չբավականացան: Այդ ցույցները դավաճանական, ծիծաղելի կերպարանք ստացան Ներսէս պատրիարքի շրջաբերականից քիչ հետո: Մի օր Կ. Պոլսի թուրքախոս հայ լրագիրներից մեկը վերցրեց և հաղորդեց թե Կովկասում ապստամբութիւն է ծագել ռուսների դեմ: Մի քանի ուրիշ լրագիրներ ազահոյութեամբ ընկան այդ լուրի վրա և սկսեցին նրան ուղեցնել, մեծացնել: Հնարվեցին մի շարք առասպելներ: Իբր թե կովկասյան ազգերը միացել են, հայերը 80 հազար մարդ են հանել ռուսների դեմ, Կովկասյան փոխարքա Մեծ Իշխան Միխայիլը թագավոր է հրատարակվել Կովկասում, հայոց կաթողիկոսը բանտարկված է, և, որ գլխավորն է, ապստամբները ջարդել են ռուս զորքերը: Այս առասպելներին հավատացին. մի քանի հոգեւորականներ նույնիսկ քարոզներ ասացին եկեղեցիներում, հորդորելով հայերին, որ զենք վերցնեն, զենան Կովկասում ապստամբվածներին օգնելու: «Մանդումնի էֆէնդար» լրագիրը փորձեց հերքել այդ հրեշավոր առասպելները, բայց ժողովուրդը հարձակվեց լրագրի տպարանի վրա. անկարգութիւնները այնպիսի կերպարանք ստացան, որ ռուսաց զեւպանութիւնը ստիպված եղավ միջամտել և պաշտպանել «Մանդումնի» խմբագիրին: Թուրք կառավարութիւնը, իհարկէ, հաճութեամբ էր նայում իր հավատա-

րիմ հայատակներէ աչս ցուցին: Առասպելը գոնե այն միտքը կունենար, որ զուր է Ռուսաստանը իրան քրիստոնեւորւիլան, ազատութեան պաշտպան հրատարակում. ահա նրա հայատակներն էլ ապստամբելով են: Եթե այս առասպելին չհավատար, Եւրոպան, հո հայ ազգը, որ ապրում էր գավառներում, պիտի համոզվեր, որ զուր է հույս դնել Ռուսաստանի վրա: «Մշակը» եռանգութեամբ բողոքներ հրատարակեց Թուրքամուկեան այդ հիմար ցուցերի դեմ: Նա դատապարտեց Կ. Պոլսի հայ ինտելիգենցիայի թեթեամտութիւնը և ասաց, որ այդ արարմունքը նպատակ ունի Թուրքիայի հայերի միտքը պղտորելու և մոլորեցնելու: Այդպէս էլ եղավ իրապէս: Երբ Թուրք կառավարութիւնը հարցութիւններ եկեղեցիներ տուաքին անգամ այդ հրեշտակը ստութիւնը հրատարակող խմբագրին, սա պատասխանեց, թե արեւ է այդ բանը «Մշակի» ջրու: «Մշակը» քարոզում է, որ Թուրքահայերը ապստամբվեն, ահա ինքն էլ, դրսի փոխարեն, հրապարակ է հանել ռուսահայերի ապստամբութեան առաջադրութիւնը:

«Այդ հրեշտակը լուրերը, որ տարածեց նորերումս Կ. Պոլսի լրագրութիւնը Ռուսաստանի վրա, — ասում էր Արծրունին, — պարզ ցուց են տալիս մեզ, թե կա Կ. Պոլսում հայերի մի հայտնի կուսակցութիւն, որ մեծ հակակրօնութիւն ունի դեպի Ռուսաստանը:

...Հիշալ երկու բանակները սրանք են՝ մի կողմից Կ. Պոլսի սահմանագրական հայերը, բուրժուական օգուտներ ունեցող, հարուստ հայերը և նրանց հոգևորականութիւնը, և ուրիշ կողմից՝ հաստնյան կաթոլիկները:

Որքան Հայաստանի հայոց ամբողջը, մտտ երեք միլիոն Փոքր Ասիայի մեծ մասամբ երկրագործ և արվեստավոր հայոց ժողովուրդը ցանկանում է միանալ Ռուսաստանին, ապրել հաստատ օրենքների հովանավորութեան տակ, դուրս գալ այնպիսի դրութիւնից, որտեղ նա ապրում է անսահման կամայականութեան տակ, անպաշտպան լինելով հարստահարութիւնների, բարբարոսութիւնների, մահմեդական ամբոխի, ավազակների և Թուրք պաշտոնյաների կամայականութեան դեմ, — այնքան Կ. Պոլսի հայոց հասարակութեան մեծ մասին ձեռնտու է օսմանյան պետութեան հովանավորութեան տակ ապրելը: Կ. Պոլսի հայերը ապրում են օտար հողի վրա, կտրված են հողից, երկրի տնտեսական և բարոյական օգուտներից, պարապում են վաճառականութեամբ, կապալառութեամբ, վաշխառութեամբ և շատերը նրանցից կապված են Թուրքաց տերութեան հետ ավելի սերտ կապերով, օսմանյան տերութեան պետական ծառայութեան մեջ գտնվելով: Հասկանալի է, որ նրանց ձեռնադէ է թուլլ, միշտ փոփոխական ուղղութիւն ունեցող կառավարութիւն...:

Բոլոր արտոնութիւնները, որ ունեն Կ. Պոլսի հայերը, չեն տարածվում գավառների հայերի վրա: Ասիական գավառների հայը, քրտինք թափող հայը կամենում է միայն որ իր անձը, իր ստացվածքը, իր օրական աշխատանքը ապահովված լինեն, նա չէ կամենում հարստանալ: Ընդհակառակն, դանազան անաղնիլ միջոցներով հարստացած Կ. Պոլսի հայ էֆենդին կամ ամիրան մտադրել է այն երկիրը, որից զուրս է եկել, նա կտրել է իր կապերը իր ազգութեան հետ, նա ավելի բարձր է դասում իր նյութական շահերը, քան թե իր ազգութեան տնտեսական և բարոյական օգուտները: Նու ունի Կ. Պոլսում եկեղեցական և ուսումնարանական ինքնավարութիւն, — նրան ի՞նչ փոշի, որ այդ ինքնավարութիւնը լոկ խոսք է գովառների համար և որ տեղական վարչութեան կամայականութեան և թուլութեան պատճառով, այդ երեսակայական ինքնավարութիւնը չէ կարող ոչ գործադրված, ոչ պահպանված լինել գովառներում: Կ. Պոլսի հայ ամիրան, էֆենդին և հոգևորականը գիտեն, թե քանի գոյութիւն կունենա Թուրքաց պետութիւնը, նրանց հարկավոր չէ ոչ մեծ

տուժ. ոչ ազգութեան, ոչ բարոյական զարգացում, ոչ մասնագիտական կրթութիւն, ոչ քաղաքացու ժամանակակից արժանավորութիւններ և հատկութիւններ: — Նրանց հարկավոր է միայն փող, որով նրանք ամեն բան կարող են անել այդպիսի թուլ պետութեան հետ, իրանց արյունակից գավառացի հային էլ հարկավոր ժամանակ հարստահարելով:

Գալով մյուս կուսակցութեան, Արծրունին ասում էր, որ «հաստնյան կաթոլիկ եզվիտական կուսակցութեան» էլ ձեռնառ է օսմանյան պետութեան գոյութիւնը, քանի որ Թուրքական թուլ կառավարութիւնը տալիս է նրան ամեն հարմարութիւն՝ առաջ մղելու իր պրոպագանդան ինտրիգների, զանազան որոգայթների միջոցով: Եվ որպիսի համերաշխութիւն է տիրում Կ. Պոլսի հայ և թուրք լրագիրների մեջ: «Նորերումս, — շարունակում է Արծրունին, — «Բասիրէթ» Թուրքաց լրագիրը Թուրքիայի հայերին գրավելու համար իր մի համարի մեջ բացականչում է՝ «Թուրքաց պետութեան կոշումն է ազատել հայերին ռուսաց տիրապետութեան անտանկի լծից»:

Ահա թե ո՞րքան մեծ աղմուկ հանեց «Մշակը», ո՞րքան կատաղի դիմադրութիւն ստեղծեց իր այն հոգովածներով, որոնց մեջ մարդկային տարրական իրավունքների ապահովութիւն էր պահանջում գավառների հայ ժողովրդի համար: Կ. Պոլսում միայն «Մանդումե» լրագիրն էր իրան փոքրիշատե օրինավոր պահում: Նույնիսկ «Մասիսը», որ հայոց պատրիարքարանի կիսաաշտոնական օրգանն էր համարվում և լուրջ ու խոհեմ թերթի համբավ ուներ, պարտք համարեց ամենախիստ լեզվով հարձակում գործել «Մշակի» դեմ: Ահա ինչ էր գրում պատրիարքարանի այդ օրգանը. «Ենամ չէր հուսացվեր մայրաքաղաքիս հայ լրագրաց ոմանց մեկ շափազանցութեան փոխարեն, Թիֆլիզ հրատարակչալ և ամեն մեկ տողը գրաքննիչին սուր քննութեան ենթարկչալ թերթ մը, զուցե անկե առնելով, Թուրքիո Հայոց և զանոնք կառավարող տերութեան դեմ նախատինք և թշնամանք տեղա, ոչ թե Հայու, այլ Մոսկովի մը բերնին մեջ վաշտող լեզվով մը... «Մշակը» Թուրքիո Հայերը դիմել, լե՛շ, ա՛ղբ կկոչն: Մեր ամենքս անոր աչքին առջև մարդ ըսվելու անգամ արժանի չենք եղեր, այլ դրաստ, անբարոյական, ինկած, անշունչ էակներ ենք եղեր: Ասկե վար բան մը կմնա՞ զմեզ կոչելու: Եվ եթե պատճառը հարցնելու լինինք, այս է եղեր որ «Թուրքիո Հայերը Թուրքերուն և քյուրդերուն սիրտը դանակ չեն կոխեր»... Ի՞նչ մարդասիրական պահանջում:

...«Մշակի» խմբագիրն ի՞նչ փաստ ունի ապացուցանելու թե Թուրքիո Հայն այն աստիճան ընկած է, ինչպէս որ կը կարծե. ինչպէս պիտի կրնա ապացուցանել թե Ռուսիո Հայը բարոյապէս գերազույն է Թուրքիո Հային. ի՞նչ հառաջադիմութիւն, ի՞նչ լուսավորութիւն, ի՞նչ ազգային կյանք կրնա ցուցանել Ռուսական Հայաստանի մեջ, որպիսով Թուրքիո մեջ հայութեան լեզուը կպահանջն: Որովհետեւ Փոքր-Ասիո խորերն և Հայաստանի մեջ կպատահին եղեր մասնավոր եղեռնագործութիւններ հակառակ կայսերական կառավարութեան կամաց՝ ի վնաս այս կամ այն Հայ անհատին, եղեռնագործութիւններ՝ որոնց հեղինակներն եթե ձեռք անցնեն, իրենց արժանավոր պատիժը կկրեն, ասոր համար պետք է եղեր որ Հայերն ի զեն գիմեն իրենց կառավարութեան դեմ և «Մշակի» քարոզած քաղաքական ընթացքը բռնեն իրենց իսլամ հայրենակցաց նկատմամբ, որոնց ամենամեծ մասը սիրով և համակրութեամբ վարված են իրենց հետ աշխարհի դարերն ի վեր, և այնպէս կվարվեն միշտ, մանավանդ ներկա լուսավորչալ դարուս մեջ:

...Ենել ընկերական պատերազմի և ապստամբութեան հրավեր կարգալ Հայոց, ստուգի՞լ եթե ոչ ազգատեցութեան, գոնե հիմարութեան վերջին ծայրն

է. Եթե Հայն յուր ազգային անհատականութիւնը պահած է, կհարցնենք, թե որո՞ւ շնորհիւ է: Ո՞չ ապաքեն այն կառավարութեան պարտի յուր ազգութեան և լեզվին պահպանութիւնն, որ այսչափ ժամանակէ ի վեր ոչ միայն բնակչոն ազատեց զինքն յուր ազգութեանը փոխելու, երբ ամեն բանի կարող էր այլև պաշտպանեց և տուածն աշնորհութիւններ տվաւ: Նույնիսկ այն դարերուն մեջ՝ երբ թուրքիա տակաւին թանկիմաթը գործադրած չէր, երբ եվրոպական տերութեանց ներգաղթականութեան մեջ մտած չէր, Հայերը մեծամեծ շնորհներ կվայելէին. թուրքիո կռամուտքն իրենց ձեռքն էր. վաճառականութեան մեծ մասն իրենք կրէին, և կայսերական մեծամեծ գործարաններ կրունցնէին: Ահա այս շնորհիւ թուրքիո Հայք կրցած են անթիւ եկեղեցիներ և դպրոցներ կանգնել, իրենց կրօնքը պաշտել և լեզուն մշակել, զարգանալ և աճել:

Եվ Կ. Պոլսի հայութեան շահերի այդ փաստաբանութիւնը լրագիրը վերջացնում էր հետևյալ խորհմաստ» եզրակացութեամբ.

«Կարծենք Ռուսիո մեջ ալ խելքը գլուխ հալ մը չը կա, որ համոզված չըլլա այս ճշմարտութեանց. ուստի տարակույս չունինք, որ «Մշակի» հոգիածները ճշմարիտ Հայու մը գրչն չեն կրնար ելած ըլլալ, այլ կամ Ռուսի մը կամ ազգութեան մը, որ չգիտենք ի՞նչ նպատակով յուր թուրքիո ազգակիցներն այսպէս Ռուսիո փառասիրութեան զոհելու փորձ կփորձեն:

Այս անմիտ ակնարկութիւններն էին միակ զենքը Արծրունու բազմաթիւ հակառակորդների ձեռքում: Թողնելով որ հետագայ դեպքերը ապացուցանեն, թե ո՞վ էր ճշմարիտ հայը, ո՞վ էր լավ հասկանում իրերի դրութիւնը, մենք այստեղ կհիշեցնենք ընթերցողին, որ «Մշակի» հակառակորդները ձեռնառն էին համարում մոռանալ, չեղածի պէս համարել նրա տառերի էական, ամենագլխավոր մասը և ազմուկ հանել երկրորդական բաների շուրջը: Նրանք մոռանում էին, որ Արծրունին հաստատ կերպով ասում էր. «Այժմ կամ երբեք մոռանում էին, որ Արծրունին, նկարագրելով թուրքական ռայայի ստրկութիւնը, բնագած դրութիւնը, ասում էր, որ նրան կարող է ազատել մի դրո՞ւ մեծ ուժ և այդ ուժը Ռուսաստանն է, որ իր վրա է վերցրել արևելյան քրիստոնյաների պաշտպանութիւնը: Հայերի համար էլ հույսի դուռ է բացվում. «Այժմ կամ երբեք»:

Եվ ահագին ազմուկն ու վաշխասունը շկանգնեցրին Արծրունուն: Նա չեա հանչեց, կեսից հտ չդարձավ, այլ շարունակեց իր պրոպագանդան ավելի մեծ հռանդով: «Մշակի» միջոցով նա կարող էր միայն հայերի հետ խոսել, բայց պետք էր ուս հասարակութիւնն էլ ծանոթացնել թուրքահայերի դրութեան հետ: Ռուս լրագիրների մի նշանավոր մասը թշնամաբար էր տրամադրված դեպի հայերը: Դիտարկելով շարժանքներից մեկը, իհարկե, այն թուրքամուկան տրամադրութիւնն էր, որ տիրում էր Ռուսիոյի ափերում ապրող հայերի մէջ. «Կովկասյան ապստամբութեան» մասին հորինված առասպելների առիթով Պետերբուրգի լրագիրները խիստ հարձակումներ գործեցին հայերի դեմ և Ասիացիին իր ֆելիտոններից մեկում տխրութեամբ ասում էր, թե մեզ հայհոյում են, անդադար հաշհոյում են: Անհրաժեշտ էր ուս հասարակութեան առաջ պարզել իրողութիւնը, այն, որ Կ. Պոլսի հայութեանց դուրս կա հայերի մի ահագին բազմութիւն, որ տանջվում է սլավոնների պէս: Բայց ո՞վ պետք է աներ: Արծրունին մի կողմից դարձանք էր հայտնում, որ հայ ուսանողները Պետերբուրգում և Մոսկվայում թարգմանութիւններ չեն անում հայոց լրագիրներից և չեն տպագրում ուս լրագիրների մեջ, մյուս կողմից ինքը աշխատում էր այդ անհրաժեշտ պահանջը իրագործել:

Այս պատճառով նա հուլիսի վերջից սկսեց տպագրել «Тифлисский вестник» լրագրում մի շարք հոդվածներ՝ «Հայերի դրութիւնը թուրքիայում» խորհանդիս վերնագրով: Դա մի բարեխիղճ, մանրամասն ուսումնասիրութիւն էր. հիմնված 1872-ի այն տեղեկագրի վրա, որ հրատարակել էր Կ. Պոլսի լրաց պատրիարքարանը և լուսարանված այն տեղեկութիւններով, որ տալիս էր Կ. Պոլսի հայոց մամուլը: Հոդվածների տակ գրված է Ա. ստորագրութիւն, լրաց ոչինչ կասկած չկա, թե դրանք Արծրունու գրչին են պատկանում, քանի որ այնտեղ ամեն ինչ ներկայացրած է «Մշակի» ոճով և հայացքներով և շատ թեղ նույնիսկ թարգմանութիւններ կան «Մշակից»:

Հոկտեմբեր ամսին, երբ արևելյան հարցի հարուցած ուշադրութիւնը իր խաթհեղ լարման էր հասել, Արծրունին հրատարակեց ուսերեն մի փոքրիկ բրոշյուր՝ «Восточный вопрос» վերնագրով: Վեց փոքրադիր երես գրավող այդ հոդվածը «Մշակի» մի առաջնորդողից մեծ չէր՝ և նրա մեջ Գրիգոր Արծրունին աշխատում էր հիշեցնել մի ահալոր ճշմարտութիւն, որ մոռացվում էր արևելյան հարցի քննութիւնների ժամանակ:

Ամբողջ եվրոպան համոզված էր, որ արևելյան հարցի արդար, բնական լուծումը կլինէր վոնդել թուրքերին եվրոպայից: Նույնիսկ պետական այնպիսի մեծ խելք, ինչպիսին էր Գլադստոնը, իր ճառերի, իր հրատարակած նշանավոր բրոշյուրի մեջ ասում էր, թե թուրքերի եվրոպա անցնելը մի սոսկալի անեծք էր քաղաքակիրթ մարդկութեան համար և այդ անեծքից աշխարհը կազատվի տե ժամանակ, երբ թուրքերը կհավաքեն իրանց ունեցած-չունեցածը և կհեռանան եվրոպայի հողից: Այդ վճիռը շատ վաղուց էր կայացրել քրիստոնյա եվրոպան, դա, իհարկե, հայտնի էր թուրքերին, որոնք և ժամանակավոր հյուրեր էին իրանց համարում եվրոպական հողի վրա: Հայտնի է, որ շատ բարձրաստիճան թուրքեր կտակում էին թաղել իրանց Ռուսիոյի ասիական ափերի վրա. նրանք գիտեին, որ թուրքի իսկական հայրենիքը, վերջիվերջո, Փոքր Ասիան է: Եվ իրավ, դարերի ընթացքում եվրոպական քրիստոնեութեան ջանքերը ի նկատի ունենին միայն եվրոպական հողի վրա ապրող քրիստոնյաների պատուութիւնը թուրքական լուծից և եթե օսմանյան թագավորները իրանց թագար կամքով անցնէին Ռուսիոյի ասիական ափը, արևելյան հարց չէր լինի:

Արևելյան հարց այդ դեպքում չէր լինի: Բայց որքա՞ն ճիշտ էր դա. Արծրունին իր բրոշյուրի մեջ հենց այդ հանգամանքն էր քննում:

«Արևելյան հարցը, — ասում էր նա, — միայն սլավոնականութեան և օրթոդոքսութեան հարց չէ, նա նույնիսկ միայն քրիստոնեութեան հարց չէ, այլ ավելին. դա կոլտուրական հարց է, կոլտուրական ցեղերի կովի հարց է բարբարոսութեան դեմ, արիական և սեմական ցեղերի կովի հարց բուրանական ցեղի դեմ:

Արևելյան հարցը — դա սլավոնների, հույների, հայերի, ասորիների, վրացիների, հրեաների խուլ, համր, օրհասական կովի հարցն է նրանց ճնշող մոնոլիտիկ լուծի դեմ:

Ահա ինչ պետք է հասկանա եվրոպան:

Եթե այդ ցեղերից մի քանիսը կովում են զենքերը ձեռքին, իսկ մյուսները անջվում, արյուն են թափում առանց կովի, մեռնում են անօգնական, — դրանից չպետք է հետեւեցնել թե վերջինները քիչ են տանջվում, քան առաջինները... Ահա, կրկնում եմ, ինչ պետք է հասկանա եվրոպան:

¹ Թարգմանութիւնը տպվեց 1877-ի առաջնորդողներից մեկում:

Արիական և սեմական ծագում ունեցող այս ցեղերը, որոնք հպատակ են թուրքիային, օսմանների պետության մեջ ազգաբնակչության բացարձակ մեծամասնությունն են կազմում: Իսկ եթե այդ ցեղերին միացնենք թուրքիային ազգաբնակչությունը, որ թեև մահմեդական կրոնին է պատկանում, բայց նույն արիական ծագումն ունի, այն է՝ մահմեդական պաշտոններին, մահմեդական հույներին, մահմեդական հայերին, մահմեդական վրացիներին և նույնիսկ քրդերին (հին մեդագիներին) և սեմական ցեղին պատկանող մահմեդական հրեաներին և մահմեդական ասորիներին, որոնք մահմեդականության ընդունել են մոնղոլների բարբարոսական ճնշման տակ,— այն ժամանակ դուրս կգա, որ թուրքիայում կուլտուրական ցեղերը ահապին, ճնշող մեծամասնությունն են կազմում, համեմատած սելջուկյան թուրքերի մի բուռն թոռների հետ:

Ահա դարձյալ, կրկնում եմ, ինչ պետք է հասկանա Եվրոպան:

Եթե Եվրոպան ուզում է, որ զարգացման և կուլտուրայի ընդունակ ցեղերը, այն ցեղերը, որոնք ժամանակավորապես ճնշված են, բայց կուլտուրական են, նորից վերագործնվեն կուլտուրային, վերագործնվեն մարդկության, նա թուրքական լուծից պիտի ազատե բոլոր ոչ բուրանական ցեղերը:

Գարիբալդիի պես քաղաքագետները և Եվրոպայի հասարակական կարծիք այնպիսի ղեկավարներ, ինչպես էմիլ դը-Փիրարդեն, վճռում են արևելյան հարցը չափազանց հեշտ կերպով. բավական է միայն, ասում են նրանք, վճռել թուրքերին Եվրոպայից Փոքր Ասիա — և արևելյան հարցը լուծված է:

Իսկ ի՞նչ պիտի անեք հնդկա-եվրոպական ցեղերի այն միլիոնների հետ, որոնք բնակված են Փոքր Ասիայում, կուլտուրական մարդկության այդ քրանում:

Եվրոպան մի՞թե այդ ցեղերը մոնղոլական ցեղի կերպով կգործեն, մորեի պես բաց կթողնե թուրքերին Փոքր Ասիա:

Դրանով դուք չեք վճռի արևելյան հարցը, այլ միայն կձգձգեք նրան կբարդացնեք:

Ժամանակ կար, երբ սլավոններն էլ, եվրոպական հույներն էլ չէին համարձակվում կռվել թուրքական լուծի դեմ, ինչպես այժմ չեն համարձակվում այդ անել Փոքր Ասիայի հույները և հայերը, այլ արյուն էին թափում, կոտորվում էին լուռ, ինչպես այսօր արյուն են թափում և լուռ կոտորվում են Փոքր Ասիայի հայերը և հույները...

Բայց վերջապես սլավոնները միաբան զենք վերցրին:

Ո՞վ կարող էր երաշխավոր լինել, որ Փոքր Ասիայի ազգաբնակչությունն էլ ժամանակով զենք չի վերցնի:

Մի՞թե դրանով կլուծվի արևելյան հարցը:

Ո՞չ, նա միայն կձգձգվի:

Այսօր ապստամբվել են թուրքիայի եվրոպական հպատակները, հիմա տասը տարուց հետո կապստամբվեն թուրքիայի ասիական հպատակները:

Մի՞թե դրանով կլուծվի արևելյան հարցը:

Եթե Եվրոպան ուզում է պահպանել թուրքական կալվածների ամբողջությունը, թո՛ղ պահանջե թուրքիայից հավասար և լայն մարդկային իրավունքներ նրա այն բոլոր հպատակների համար, որոնք թուրանական ծագում չունեն: Իսկ կարո՞ղ է թուրքիան այդ կատարել, կարո՞ղ է՝ պահել իր տված խոսքը իրագործել խոստացած ռեֆորմները... Երբե՞ք:

Իսկ եթե նա ուզում է ազատել միայն եվրոպական նահանգները թուրքական լուծից և դրանով կարծում է լուծել արևելյան հարցը, այդ դեպքում նա

կարող է համոզված լինել որ հինգ, շատ-շատ տասը տարուց հետո նա նորից կունենա արևելյան հարց և դուքն ավելի հուսահատական, ավելի սարսափելի կալվում...

Կարո՞ղ է Եվրոպան երաշխավոր լինել, որ այն ժամանակ նա կարողություն կունենա խցել իր ականջները և չսել միլիոնավոր մարդկանց հեծեծանքները միայն այն պատճառով, որ հուսահատական, գուցե և օրհասական կոնվերտի կունենա ոչ թե Եվրոպայում, այլ Փոքր Ասիայում:

Թո՛ղ Եվրոպան լուծե արևելյան հարցը այժմ ևեթ, և լուծե արմատական կերպով, թե չէ՝ չպետք է լինել մեծ մարգարե՝ գուշակելու համար, որ մոտիկ ապագայում նրան հարկավոր կլինի լուծել այդ հարցը նորից:

Եթե Եվրոպան ուզում է թուրքիայի կալվածները անձեռնմխելի պահել, պետք է պահանջե նրա բոլոր հպատակների համար հավասար մարդկային իրավունքներ:

Դրանով դեռ չի լուծվի արևելյան հարցը, այլ նա նորից կծագե մի քանի ժամանակից հետո:

Եթե կբավականանա միայն նրանով, որ կվճռե թուրքերին Եվրոպայից Փոքր Ասիա, այդ դեպքում մի քանի ժամանակից հետո նրա առաջ նորից հարկվում կառնե արևելյան հարցը՝ իր հեծեծանքներով, հառաչանքներով, պնդումներով:

Ո՞րն է արևելյան հարցի արմատական լուծումը:

Այն ցեղերը, որոնք ընդունակ չեն պետական կյանքին, ինչպես մոնղոլական ցեղը, պատմության անդառնալի վճռով պետք է զրկվեն պետական կյանքով ապրելու իրավունքից, մանավանդ որ պետական կյանքին անընդունակ ցեղի ձեռքում տանջվում են կուլտուրական կյանքին ընդունակ միլիոններ արիական և սեմական ցեղերից:

Ուզո՞ւմ է Եվրոպան տարածել քաղաքակրթությունը Եվրոպական թուրքիայում և Փոքր Ասիայում, վերագործնել կուլտուրական ժողովուրդները եվրոպական կուլտուրային,— այդ դեպքում նա պիտի հասկանա, որ թուրքական տիրապետությունը մի անհաղթելի արգելք է քաղաքակրթությունը թե սլավոնական ցեղի և թե Փոքր Ասիայի ցեղերի մեջ տարածելու դեմ:

Պատմությունը անողոր է:

Ազգերի գոյության կռիվ և մարդկության ընդհանուր զարգացման մեջ պատմությունը զրկում է գոյության իրավունքից, ուրպես պետություն, բոլոր այն ազգերը, որոնք ապացուցանել են պետական կյանքով ապրելու իրանց անընդունակությունը:

Այս բրոշյուրի վրա ուշադրություն դարձրին մայրաքաղաքի մի քանի ռուս քաղաքական: Առհասարակ, ռուսաց մամուլի մեջ, գլխավորապես «Մշակի» և նրա խմբագրի շանքերով, սկսեց փոքր առ փոքր երևան գալ համակրության մի հոսանք հայերի վերաբերմամբ: Ավելորդ է ասել, թե «Արևելյան հարց» բրոշյուրը որքան պատիվ էր բերում մի լուրջ, մտածող հրապարակախոսի, քիմիկոս ինքը կարող է դատել այդ մասին, դատել մանավանդ թե որքան իրավացի նկատողություններ և ճիշտ գուշակություններ էր դրել Արծրունին իր այդ փոքրիկ, բայց աշխույժ ու կտրուկ ոճով գրած աշխատության մեջ: Մենք այստեղ նորից մի փոքրիկ նմուշ կտանք, թե երգվյալ, կույր թշնամությունը, ի՞նչպես վերաբերվեց Արծրունուն և այս դեպքում: Ահա ինչ էր գրում «Մեղու Հայաստանին» իր № 41-ի մեջ. «Ամբողջ տարի է, որ բոլոր Եվրոպան տակնուվրա եղավ Արևելյան հարցի պատճառով, թագավորներ ու կայսրներ անապարհորդեցին, դեսպաններ ամեն տեղ վազեցին, խոսեցին ու վիճեցին,

միլիոններն ծախսեր եղան, գործերը տեղափոխվեցան — դեռ էլի հարցը անվճիռ մնաց, որ ի վերջո «Մշակի» խմբագիր պ. Գր. Արծրունին 5 կապեկով վճռեց — վասն դի նորա «Արեւելյան հարց» ուստերեն բաշխուրը հինգ կապեկ արժե: Ինչպե՞ս, այնպես որ նվրոպան չգիտեր, թե ինչ պիտի անե և պ. Գրիգոր Արծրունին սովորաբարեց նրան: Նա պետք է Տաճկաստանի բոլոր հպատակ ազգերին ազատություն տա, որովհետեւ նոքա Իրանական և Սեմիտական ազգեր են, իսկ Տաճիկներին անթարկե նրանց, որ այսուհետեւ ուրա նրանց հարստահարեն, որովհետեւ Տաճիկները Մոզուլյան ցեղին են պատկանում և կուշտուրական ազգ չեն (?):

Ի՞նչ է մնում այլևս նվրոպային. սա, ինչպես և Տաճկաստանը անշուշտ կընդունեն պ. Արծրունու վճիռը:

Նվ աշախիսի ծամածուծություններն միջոցով լրագիրը գալիս էր այն եզրակացության, որ Արծրունու բաշխուրը մանկական բան է և ծիծաղ է հարուցանում հասկացող հասարակության մեջ: Ի՞նչ դատաստան...

Երրորդ գործը, որ ձեռնարկեց Արծրունին «Մշակից» դուրս հոգուտ թուրքահայերի, ավելի կարևոր էր: Հեկտեմբերի վերջերում Ալեքսանդր կայսրը Մոսկվայում մի շատ նշանավոր ճառ արտասանեց: Թուրքերը հաղթող էին հանդիսացել Սերբիայում և խեղճ իշխանության վերջը հասած կլինեի, եթե ուսաց կայսրը միջամտած չլինեի. նա պահանջեց թուրքերից զինազաղար և այդ պահանջը Թուրքիան անկարող եղավ չկատարել: Օգուտ քաղելով զինազաղարից, նվրոպական դիպլոմատիան վճռեց Կ. Պոլսում դեսպանաժողով կազմել՝ թե թուրք-սերբիական հաշտության պայմանները որոշելու և թե Բալկանյան թերակղզում ռեֆորմներ մտցնելու համար: Ալեքսանդր կայսրը, հայտնելով այդ մասին իր ճառի մեջ, ավելացրեց, թե ինքը վճռել է, դեսպանաժողովի անաջողության դեպքում, գործել անկախ և ծայրահեղ դեպքում նույնիսկ զենքի դիմել:

Կայսրի այդ խոսքին արձագանք տվեց ամբողջ Ռուսաստանը. ամեն կողմից ուղերձներ ուղարկեցին թագավորին, որոնց մեջ հայտնում էին ուսու ժողովրդի պատրաստակամությունը ամեն զոհողություն հանձն առնելու, որ քրիստոնյաների ազատության գործը կայսրը տանե այնպես, ինչպես Ռուսաստանի պատիվն է պահանջում: Հայրենասիրական ցույցերը ողողել էին ամբողջ Ռուսաց պետությունը: Թիֆլիս քաղաքն էլ, տեղական ազնվականությունն էլ ուղերձներ էին պատրաստում: Արծրունին, օգուտ քաղելով դեպքից, նախաձեռնող հանդիսացավ, որ մի առանձին ուղերձ էլ Թիֆլիսի հայերը ներկայացնեն: Ամբողջ օրերով նա, կառք նստած, այս ու այն կողմ էր գնում ստորագրություններ հավաքելու: Ուղերձը գրվեց Կովկասյան փոխարքա Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչի անունով. Ալեքսանդր կայսրը, ի թիվս ամենքի, շնորհակալություն հայտնեց և Թիֆլիսի հայերին, որոնց ուղերձը պաշտոնապես հրատարակվեց բոլոր լրագիրներում: Ահա՛ այդ ուղերձը.

«Ձերդ Կայսերական Բարձրություն.

Բնակվելով Ռուսաց տերության հովանիին տակ և վաղուց արդեն վայելելով մեզ համար թանկագին պետության հովանավորության տակ հանգստության և խաղաղության պարզեցումը, մենք, Թիֆլիս քաղաքի բնակիչ հայերը, զրդված լինելով քրիստոնեական մարդասիրության զգացմունքից, չենք կարող անտարբեր մնալ դեպի այն անբեականախիտ տանջանքները, որ կրում են ասիական Թուրքիայի սահմաններում բնակվող մեր ցեղակիցները և համադավան

ները, որտեղ ոչ անփականությունը, ոչ քրիստոնյաների կյանքը, ոչ նրանց քննանիքի, կյանանց և աղջիկների պատիվը ոչնչով չէ ապահովված:

Գիտենալով որքան մեր Սիրելի Թագավորը և ամբողջ Ռուսաստանը անսահման համակրում են թուրքահայատակ քրիստոնյաների վիճակին, մենք մեր թե արյունով և թե կրոնքով եղբայրների դրության բարելավացնելու բոլոր ջանք գնում ենք Ռուսաստանի հղոր հեղինակության ուժի վրա, և ապավինում ենք միմիայն Ինքնակալ Կայսրին:

Քրիստոնեական մարդասիրության, խոր ցավակցության, ազգականության զգացմունքը դեպի մեր եղբայրները՝ զրդեց մեզ դիմել Ձեր Կայսերական Բարձրության Օգոստոսիառ միջնորդությունը և ամենահավատարմարար խնդրել Ձեր Բարձրությունը արկանել Թագավոր Կայսրի ոտներին մեր ամենահպատակ խնդիրը՝ պաշտպանել իր հղոր ձեռքով, հավասար Թուրքիայի այլ քրիստոնյաներին, մահմեդականությունից միշտ ճնշված հայոց ազգը այն միջոցներով, որ նախախնամությունը հանձնել է նորին Մեծությանը և որ նա ավելի խրամար կհամարի»:

Այս ուղերձը, ինչպես հաղորդում էին արտասահմանյան լրագիրները, լիմբ դարձավ, որ Կ. Պոլսի դեսպանաժողովում ուսաց դեսպան Իվնատիևը արց բարձրացնե և թուրքահայերի մասին: Բայց դեսպանաժողովի ժամանակ Կ. Պոլսի հայերն էլ արդեն ուրիշ տեսակ տրամադրություն էին ցույց տալիս: Արագ զարգացող քաղաքական դեպքերը սովորեցնում էին նրանց, որ թուրքաժողովուրդը ոչինչ օգուտ չպիտի տա հայ ցեղին:

Մենք տեսանք թե ո՞րքան երկար ժամանակ Գրիգոր Արծրունին մենակ էր, լրջապատված հակառակորդների բարձրաձայն վայնասունով: Որքան էլ հայոց ամբողջ մամուլը աղաղակում էր, թե միայն դավաճան, ազգուրաց հայր կառող է խոսել այնպիս, ինչպես խոսում է Արծրունին, հետզհետե երևան էր գալիս այն նշանավոր հանգամանքը, որ «Մշակի» ձայնը համակրանք է գրտնում հայ շրջանների մեջ: Կովկասի զանազան կողմերից Արծրունին ստանում էր համակրական նամակներ: Ռուսաստանի հայ ուսանողությունը, որ մինչև այդ համարյա անտարբեր էր դեպի «Մշակը», նույնպես սկսեց համակրանք և զաղափարակցություն ցույց տալ: Արծրունին գոհությամբ էր արձանագրում այս երևույթը «Մշակի» մեջ: Առաջին օրինակը տվեց Մոսկվայի հայ ուսանողությունը. Արծրունին ասում էր, թե Մոսկվայում արդեն շորս ուսանողներ կան, որոնք գրում են «Մշակի» մեջ: Գրանք սովորական, առօրյա հարցերի մասին չէին միայն գրում, այլ հաճախ դիմում էին և օրվա հրատապ հարցին, արևելյան հարցին: Շատ գրում էր այդ մասին Ալեքսանդր Քալանթարը. Լևոն Կան-Աղյանը, Ներսես Աբելյանը նույնպես հաճախ էին գրում:

Նվ աշախես, Արծրունին, ինչպես բնական էր սպասել, գրավեց իր այդ պրոպագանդայի մեջ նախ և առաջ երիտասարդության համակրանքը: Իր կրթող հողվածներով նա ազդեցություն գործում էր և Կ. Պոլսում մի քանի լրջանների մեջ: Բայց խոսքի ուժը ինքնըստինքյան բավական չէ մի զաղափար արժարժելու, մարմնացնելու համար. ինքը, կյանքը պիտի ապացուցաներ թե այդ խոսքը իրավացի և ճշմարիտ է, թե նրանով արտահայտվող միտքը մեծած, հնարած բան չէ: Այդպիսի վավերացում կյանքը շատ էր հաղորդում Արծրունու խոսքերին: Թուրքաց Հայաստանի իրականությունը գալիս էր թուրքասեր հակառակորդներին լռեցնելու:

* «Մշակ», 1876, № 48.

Որքան բազմազան քրիստոնյաների հարցը ապառնալից, խնդրող բնավորություն էր ստանում Թուրքիայի համար, այնքան ասիական նահանգներում սաստկանում էր տեղացի սահմանականների գրգռումը քրիստոնյաների դեմ: Կիսապաշտոնական «Մասիսը», ինչպես տեսանք, հեղինակում էր ասում, թե «Փոքր-Ասիո խորերն և Հայաստանի մեջ կայսրահեն եղեր մասնավոր եկեղեցիներով: Բայց ահա այդ «կայսրահեն եղեր»-ը գառնում է աթիպի համատարած, դժբախտ իրողություն, որ ինքը «Մասիսը» աչլեռ չէ կարողանում թուրքամուկան ինքնագոհությամբ հրապարակ գալ, այլ սկսում է լացուկոծ բարձրացնել գաղափարական սանձարձակ հարստահարությունների գաղափարությունների առթիվ: Կ. Պոլսի մյուս հայ լրագրողներն էլ լցվում են նկարագրություններով, որոնք փոքր չափով հիշեցնում են Բուլգարիան: Թուրքաց կառավարությունը հալածանք սկսեց այդ լրագրողների դեմ, մի քանիսը փակեց. հայերը սկսում էին հատկանալ, որ իրանք բախտավոր բացառություն կազմել թուրքական իրականության մեջ չեն կարող: Գաղափարներ փրանց հրդեհներով, սպանություններով խելքի էին բերում մայրաքաղաքի հայերին: Ավրուպական բաղմամբով լրագրողների մեջ սկսեցին ազդել հոգևածներ թուրքահայերի մասին և դրոշները մեծ մասամբ հայեր էին: Սեպտեմբերին Արծրունի գոհությամբ արձանագրում էր, որ Կ. Պոլսի մեջ ընդհանուր տրամադրությունը փոխվեց. հայերը միացել են, մտածում են իրանց դրության մասին: Ներսիս պատրիարքը ներկայացրեց թուրք կառավարության մի խնդրագիր, որով պահանջում էր հավասարեցնել հայերի իրավունքները իսլամ ժողովրդի իրավունքների հետ:— Իսկ երբ հայտնի դարձավ, որ Կ. Պոլսում գնապանաժողովը պիտի լինի, Սեթ-Արքարը կազմեց մի փոքրիկ հիշատակագիր հայերի դրության մասին, որ հրատարակվեց առանձին բրոշյուրով: Այդ հիշատակագիրը, ինչպես թուրքահայերի բաղձանք, ներկայացվեց մարկիզ Սուլբյուրիին, որ Անգլիայի ներկայացուցիչն էր դեսպանաժողովում:

Այս բոլոր գնաքերը և փաստերը իրավունք էին տալիս Գրիգոր Արծրունուն դիմել այն մարզկանց, որոնք սկզբում այնքան աղմուկ բարձրացրին իր դեմ: «Ազգասիրական խաբեբայություն» առաջնորդողը (№ 45) մի ամփոփում էր, որի մեջ պատկերացած էր մեր տիրացուական ազգասիրության սնունդը կույրություն:

«Տասնևյոթ տարի է,— ասում էր այդ առաջնորդողը,— որ Թուրքիայի հայերը ստացել են իրանց տերութենից սահմանադրություն: Ահա տասնևյոթ տարի է, որ մենք անդադար լսում ենք, թե հայերը բախտավոր են, երջանիկ են Թուրքիայում, թե նոքա այնտեղ վայելում են ինքնավարություն, ունին մի հաստատ սահմանադրություն իրանց համար...»

Բայց ի՞նչ է այդ երևելի սահմանադրությունը,— ոչ ոք չգիտեր և ոչ էլ չէր կարող բացատրել: Իրանց, Թուրքիայի հայերից որ հարցնելիս լինենք՝ ի՞նչ բան է ձեր սահմանադրությունը,—նոքա մեկնել չեն կարող:

Այստեղ, Ռուսաստանում, հայերի մի բավական տարածված կուսակցություն կա, որ ահա տասնևյոթ տարի է աշխատում էր միշտ հավատացնել մեզ, որ ոչ մի տեղ հայերը այնքան երջանիկ չեն, որքան Թուրքիայում...

...Թուրքիայի հայերի դրության իսկական պատկերը մեր աչքերից ձուլվելով, այդ պետության սարսափելի վերքերը անդադար բողբոջելով, այդ փտած կուսակցությունը կարծում էր, որ մյուս երկրների հայերին մեծ բարեբախտություն է անում, ազգասիրական գործ է կատարում...

Նվազում էր, որ Թուրքիան գտնվում է սարսափելի քաղաքական մի կրիզիսի մեջ, հանկարծ հայտնվեցավ որ Թուրքիայի հայերի դրության վրա մեծ

գոտմած բոլոր գեղեցիկ բաները,— առական էին: Կրիզիսի բուսկում հայտնվեցավ, որ հռչակված սահմանադրությունը՝ օգային մի ամբողջ էր, որ կապված էր մեր տիրացու-ազգասերների գլխներում միայն, այժմ կրիզիսի ազդեցին հայտնվեցավ, որ այդ երևելի սահմանադրությունը անդոր է պաշտպանել հայերին տերության կամայականության և բարբարոսության դեմ, անոր է պաշտպանել թուրքահայատակ հայի ամենաանհրաժեշտ, անբռնաբարելի խորհրդային իրավունքը...

...Նվազում էր Թուրքիայի հայը մոլորված, հուսահատված դիմում է ոչ թե իր տերությունը, որից ոչինչ բավականություն չէ ստանում, այլ ստիպված է դիմել օտար պետությունների օգնությանը...

Նվազանկարծ մեր տիրացու-ազգասերների փտած կուսակցությունը, որի լիզն էր Թուրքիա fara da se (Թուրքիան ինքն կանե, ինքն իրան կուսապարկ, ինքն իրան կկառավարվի),— մոլորված տեսնում է, թե իր բոլոր հույսերը դուր էին, կամ որ իր տասնևյոթ տարվա խաբեբայությունը հայտնվեցավ, ճիշդացավ...

Նրան ասում են՝ դուք սխալված էիք,— որ չասենք դուք թշվառ խաբեբայի եք, որ այսքան ժամանակ աշխատեցիք մոլորեցնել ազգը և հասարակական կարծիքը, բոլոր ջանքեր էիք գործ դնում քնեցնել այն զայրացումը, որ տեղուշա կհայտնվեր, եթե ներկայացնեիք Թուրքիայի հայերի դրության իսկական պատկերը. դուք օրոր էիք կարգում մեր գլխին, դուք կամ ամենամեծ անյարմարներ եք, կամ միամիտ կարճատես, սահմանափակ, ողորմելի գլուխներ եք...

Բայց փտած տիրացու-ազգասերների հիմար ինքնասիրությունը չէ ներում լրանց սխալը խոստովանել, չէ թույլ տալիս անկեղծությամբ խոստովանել թե ոչնչանա տարի նոքա կամ խաբված էին, կամ խաբում էին:

Կ. Պոլսի գնապանաժողովը սկսեց իր նախապատրաստական պարապմունքները նոյեմբերի 10-ից, իսկ պաշտոնական նիստերի շարքը բացեց դեկտեմբերի 11-ից: Թուրքաց կառավարությունը վեց մեծ պետությունների ներկայացուցիչների դիմաց մի բան միայն կարողանում էր անել — քաղաքական արարիկ խաղեր: Նա կամ համակերպվում էր միացած եվրոպայի պահանջներին կամ դանդաղ միջոցներով մերժում էր նրա առաջարկությունները: Դեկտեմբերի 11-ին, երբ պիտի բացվեր գնապանաժողովի առաջին պաշտոնական նիստը, Բուլգարի ամերում որոտացին թնդանոթները: Եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչներին իմաց տրվեց, թե այդ օրը Թուրքիայում հրատարակվում է սահմանադրություն, որ վերցրած է եվրոպական օրինակներից և սուլթանի բոլոր հպատակների համար բաց է անում երջանկության, ազատության և քաղաքակրթության մի նոր դարագլուխ:

Դա նշանակում էր թե գնապանաժողովը ավելորդ է: Չէ՛ որ նա գումարում է սլավոնական երկիրների համար տեղական ռեֆորմների ծրագիր մշակելու. ահա փոխանակ տեղական մասնավոր բարենորոգումների, սուլթանը իր բոլոր հպատակներին շնորհում է լայն ինքնավարություն:

Շատերը հասկացան, որ թուրքական սահմանադրությունը մի քաղաքական ձեռնածություն է, և ուրիշ ոչինչ: Ի՞նչ սահմանադրություն կարող էր լինել պահպանել Թուրքիայի պես մի պետության մեջ: Դեսպանաժողովը, լուսամենայնիվ, շարունակեց իր պարապմունքները: Բայց եվրոպական կոնվուկտը շատ էլ միաբան չէր. նա սկսեց զիջողություններ անել, իսկ թուրքերը վեցիկն ավելի և ավելի համարձակ կերպով մերժել եվրոպական միջամտությունը: Ալեքսանդր կայսրը վաղուց նախատեսում էր այդպիսի ելքը. նա հա-

մտղված էր, որ դեպքում առաջինը ձգձգումների քաղաքականության միջոցների մեկն էր: Առաջին դեպքում առաջինը սկզբում նա հրամայեց պատերազմական դիրքի մեջ դնել բանակի մի մասը: Պատերազմը դադարեց անխուսափելի էր դառնում: Ռուսաց զորքերը հաջողված էին նվաճել Ռուսաստանի սահմանական սահմանների վրա, իսկ Անդրկովկասում թուրքական սահմանները վրա:

Ի՞նչ էին անում Կ. Պոլսի հայ դեկավարող շրջանները: Ներսես պատրիարքը վճռական քայլեր չէր անում, նա տատանվում էր. կամ դիմում էր դեպքում առաջինը, կամ հայտնում էր, որ հայերը գոհ են իրանց գրությունից: Նա հավատում էր թուրքական սահմանադրության և կարծում էր, թե այդ օրենքը կարող կլինի վերացնել քրիստոնյաների դժգոհության բոլոր պատճառները: Ազգային ժողովում 1878 թ. հուլիսին արտասանած իր ճառի մեջ Ներսեսը այսպես էր նկարագրում իր գործունեությունը 1876-ի վերջերս. «Տերությունը ի ժողով գումարեցան ի Պոլսի: Ի՞նչ քրավ Հայոց ազգը. օրինավորութենն դուրս չեկավ. Հայերը գոհ էին, որ Օսմանյան Տերության ներքին էին. այլ իրենց վիճակն զառնապես դժգոհ էին. և որովհետև ընդհանուր քրիստոնեից վիճակը բարվոքելու խոսքեր կըլլային, Հայերն ալ ընդհանուր բարեկարգութենն սպասեցին իրենց վիճակին բարվոքումը:

Ձեր Պատրիարքը, գիտեք արգեն, Տեա՛րք Ներսիսյանք, պարապ չկեցավ աշխատեցավ Բ. Դրան քով, աշխատեցավ դեպքում առաջինը: Այլ Դեպքում առաջինը փոխանակ ընդհանուր վիճակին բարվոքումը նկատողության առնելու նկատողության առավ միայն Հերսեք-Պոսնայի և Պուկարաց խնդիրները: Ասի անիրավություն մըն էր մնացյալ քրիստոնյա ժողովրդոց, և ներքեք քեզ թերևս իմ սահմանեն քիչ մը դուրս ելնելով, Օսմանյան կայսրության ալ քաջ քայլումը կը պատրաստեք՝ ապստամբությունը քաջալերելով: Օսմանյան կայսրությունը Դեպքում առաջինը ալս որոշումը չընդունեց. և մեք հայքս պատճառ չունեինք որ դժգոհեինք»:

Ներսեսը դեռ խուսափում էր ռուսաց քաղաքականության որևէ համակրություն ցույց տալուց, նա ավելի անգլիական դեպքում առաջինը տակ էր գտնվում և գոհ էր օսմանյան սահմանադրությամբ: Եվ մինչդեռ հայ մամուլի մի մեծ մասը Ներսեսի հետ հավատում էր, թե սահմանադրությունը կապրե թուրքիայում և հայերի համար էլ երջանկության շրջան բաց կան: Գրիգոր Արծրունին «Մշակի» մեջ պնդում էր, թե այդ սահմանադրությունը մի խաղ է, թե թուրքիայում չէ կարող լինել սահմանադրական կարգ:

«Զարմանալի տեսարան,— գրում էր նա.— Թուրքաց սահմանադրությունը հրատարակված է,— բայց ոչ նվիրական է հավատում թուրքիայի խոստումներին և պահանջում է նրանից ապահովություններ, գարանտիաներ, որ այդ խոստումները լոկ խոսք չմնան, սահմանադրությունը կամ խոստացած արտոնությունները չդառնան անպետք կտոր թուղթ,— ոչ էլ իրանք թուրքահայտակա ազգերը հավատում են իրանց տերության խոստումներին...»

Եվ մի՞թե Անգլիան ճշմարիտ, անկեղծ կերպով հավատում է թուրքիայի խոստումներին և չգիտե թե այդ սահմանադրությունը, ինչպես թուրքիայի բոլոր անցած խոստումները՝ խորամանկ, նենգավոր աշքակապություններ են, ավելի ոչինչ»:

Դեպքերը ցույց էին տալիս, որ թուրքական իրականությունը նվիրական փոխ առած հիմնարկություններից չի փոխվի: Օսմանյան սահմանադրությունը հրատարակում էր, իմիջիայլոց, և մամուլի ազատություն: Բայց հենց այդ միջոցին, երբ խմբագրվում էր այդ օրենքը, երեք հայ խմբագիրներ բանտարկվեցին:

Վեցին, ծեծի ենթարկվեցին և բռնի կերպով Տրապիզոն քաղաքին ալս պատճառով, որ համարձակվել էին տալագրել հայաբնակ գյուղերում տեղի ունեցած հարստահարությունները: Դարձյալ նույն այդ դեպքում առաջինը մամանակն էր, նույն այդ սահմանադրության խմբագրելու միջոցին էր, որ վանում տեղի ունեցավ սոսկալի հրդեհ: Գիշերը թուրքերը կրակեցին հայերի խանութները, թվով մոտ երկու հազար հատ, և կողոպտեցին նրանց: «Մասիսի» լեզվով դա նշանակում էր՝ «կան եղեր եղեռնագործություններ». բայց նրա մյան Հայրիկի «Վանգույթը» ցույց էր տալիս, թե ի՞նչ էր այդ եղեռնագործությունը: Վանի հայ աղաքահալությունը մի գիշերում դարձավ մուրացկան: Ներսես պատրիարքին խոստացան քննություն նշանակել, պատժել հանցավորներին և ներսեսը դեռ հավատում էր օսմանյան սահմանադրության...

Այսպես էր ահա վերջանում 1876 նշանավոր թվականը, ավելի մեծ բարդություններ, կնճոտ հարցեր թողնելով իր հաջորդին: Գրիգոր Արծրունին իր առաջնորդողներից մեկում ասում էր թե այժմ, տարվա վերջին, ինչպես կա պլանական հարց, հունական հարց, այնպես էլ կա հայոց հարց: Զորս-հինգ ամիս առաջ չկար այդ հարցը, ոչ ոք հայերի մասին չէր էլ մտածում, բայց այսուհետև հայերն էլ կկազմեն արևելյան հարցի մի մասը: Այստեղ Արծրունին դիմում է մի հետաքրքրական հարց և պատասխանելով նրան, երևան է հանում մի, իրավ որ, շատ բնորոշ գիծ հայի ազգային բնավորությունից, նրա հոգեբանությունից: Հայերը ապստամբությամբ չհասցրին իրանց ձայնը քրիստոնյա ազգերի ականջին: Ապստամբությունը հայ ազգի բնավորության հակառակ է: Բայց ուրիշ ի՞նչ միջոց կար:

«Հայոց ազգը մի ուրիշ զարմանալի հատկություն ունի և այդ հատկությունը նշմարելի էր նրա մեջ իր ամբողջ պատմության ընթացքում: Նա ուզում է խելքով, մաշվոր զենքով, ապացույցներով, դատողություններով հաղթել իր թշնամուն: Նրան ճնշում են, նրան ծեծում են, վիրավորում են, բանտարկում են, սպանում են,— իսկ նա փիլիսոփայություններ է անում, ապացուցանում է, որ այդ անարդար է, վիճում է իր ճնշողի, իր հալածողի, իր թշնամու հետ... Հայերը այդ միշտ արել են:

Հինգերորդ դարում Զրադաշտի կրոնի պաշտոնները հայերին ճնշում էին, Հայաստանը ավերում էին, ամբողջ քաղաքների, գավառների, գյուղերի բնակիչներին գերություն էին տանում, բնակություններին կրակ էին տալիս, կանանց և կույսերին անպատվում, տանջում էին, մարդկանց կտորում, սպանում էին կամ բանտարկում էին,— իսկ հայը իր եղիշեի կամ եղնիկի բերանով դատողություններ էր անում, ապացուցանում էր բռնակալին նրա դավանած կրոնի անհիմն լինելը և նրան իր կրոնը՝ քրիստոնեությունը քարոզում: Պարսից արքայի հրամանով բանտարկված հայ քաջ նախարարները իրանց բռնակալներին՝ քրիստոնեություն, արդարություն և մարդկային իրավունք էին քարոզում:

Կար մեկ ուրիշ ազգ, հրեաները, որոնք իրանց թշնամիներին աղոթքներով և հրաշքներով էին ուզում հաղթել, բայց հայոց ազգի պես մի ազգ, որ սուրբ ձևերի կատարի թշնամու առաջ անգնեն կանգնած քարոզեր նրան փիլիսոփայություն, մարդասիրություն, լոկ խոսքով, լոգիկական մատիտհոլությամբ պահանջեր մարդկային իրավունք, արդարություն,— հայոց ազգի պես մի ազգ հաղիվ թե մի ուրիշ կգտնվի աշխարհիս երեսին:

Որտեղի՞ց է մտել հայի մեջ այդ հատկությունը, որ մենք կանվանենք ապագայի բաղաձայնություն,— չգիտենք:

Եվ այդ է պատճառը, որ հայը միշտ ճնշված, միշտ հալածված է եղել, որովհետև դիմավորված մարդու առաջ անգնեն կանգնել և նրան դատողություն

անել, նրան արդարություն բացատրել... դենքի, սրի, հրացանի, թնդանոթի ուժը, պատերազմը՝ լողիկայով, մատաղ տղան հաղթել, — դեռևս վաղ է, դեռևս մարդկությունը մատաղ տղա պարզացման այդ կետին չէ հասել:

Հայր կանգնում է բարբարոս, կատաղի, մոլեռանդ մահմեդականի առջև, ապացուցանում է նրան իր իրավունքը, աղերսներ է առնում նրան, պահանջում է արդարություն և դուցե վերջը սպանում է նրան, — բայց ինչպե՞ս, ինչու՞... սպանում է, որ եթե շտապաբար պահանջած ամենամահաբաժնի մարդկային իրավունքը, այն ժամանակ ստիպված կլինի զաղթել իր հայրենիքից, որ նվաճված է թուրքերից, որ թուրքաց պետության մի մասն է կազմում... Կարծես թե վայրենի թուրքը մտախորհալի այնքան զարգացած է, որ կարող է հասկանալ այդ սպանալիքի բոլոր ուժը, բոլոր նշանակությունը, կարծես կարող է հասկանալ, որ ճշմարիտ իրան էլ վնաս է, եթե աշխատասեր, ջնդուկահայրաց ազգի պես ասորը գաղթել իր պետությունից...

Նվ այժմ, արևելյան հարցի մեջն էլ հայր հավատարիմ է մնացել իր պատմական հատկությանը, իր քաղաքական բնավորությանը...

Նա ամբողջ նվրոպան ուղում է համոզել, նա թուրքիան ուղում է հաղթել իր սիրած, սովորական միջոցով, հասարակ լողիկայով, մտավոր ուժով:

Ցանկանում ենք մեր ազգին, որ եթե նրան վիճակված է այդ ճանապարհով ընթանալ, կատարելապես աջողվի նրան այդպիսով ստանալ իր մարդկային իրավունքը, ձեռք բերել արդարությունը:

Ծիշտ որ ապագայի քաղաքականություն... Մարդկությունը իր լավագույն հույսերը, իդեալական տենչանքները միշտ ապագայի մեջ է տեսնում: Ապագա — դա անորոշ հասկացողություն է. ո՞վ կարող է ասել, թե ե՞րբ կլինի այդ ապագան, ո՞րքան նա հեռու է ներկայից: Ներկան, այն ներկան, երբ գրվում էին այդ տողերը, պատրաստում էր մի արյունահեղ, երկարատև պատերազմ ուսանների և թուրքերի մեջ: Դեռ ոչ մի հարց չէր վճռվել. լողիկան, բանականությունը անկարող հանդիսացան. դիպլոմատիան գրչով և թանաքով շատ աշխատեց, բայց չկարողացավ պատմության էջերից մի առող անգամ փոխել: Այժմ նա պիտի ետ քաշվեր, թույլ տալով, որ խոսեն թնդանոթները, ազգերի համար իրանց կրակով և արյունով պատմություն կազմող թնդանոթները:

Արևելքի հրդեհը ավելի և ավելի սաստկանում էր: Գալիս էին ահավոր դեպքեր. կյանքը Անդրկովկասում և նրա սահմանակից երկրներում անօրինակ եռանդուն շարժման մեջ էր մտնում: Մամուլի կատարելի դերը ավելի բարդանում էր. «Մշակը» չէր կարող այլևս շաբաթաթերթ մնալ...

II

Շաբաթ երկու անգամ հրատարակելու նշանակությունը: Նոր աշխատակիցներ: Թուրքահայ գրողներ «Մշակում»: Ընդհանուր հարցեր. «Ամեն ինչ փողի համար», ստուկներ ենք, հասարակական սիրո բացակայություն, հայրենաբնիկ, կենդանի լեզու: Արևելյան հարցը: Վանի հրկիզյալների համար: Երկրորդ հարձակում Ներսես պատրիարքի դեմ: Ռուս-թուրքական պատերազմ: Ի՞նչ է պատերազմի խորհուրդը: Ասիացու ֆելիետոնից: Հայաստանի ապագան՝ կախված Ռուսաստանից: Անգլիական խաղախ փաղափականություն: Պատերազմը երևան է հանում հայ ազգի հանճարը: Արժույթն և մեր ազգային պակասությունները: Պետք է հայերին ծանոթացնել օտարների հետ: Այլապես՝ ան քաղաքականությունը: Բարեգործական ընկերության միտք: Թիֆլիսի մաս...

Թուրքալը: Դեպքեր Կ. Պոլսում: Ներսես սուլթան Համիդի մոտ: Թուրքական լրատվություններ. Էրեստոնյաններից գինվարներ հավաքելու հարցը: Հայերի փախուսությունը: Էֆենդիներ և ժողովուրդ: Ռուսաստանական սաստիկ շարժում Կ. Պոլսի հայերի մեջ: Ներսեսի տատանումները, փոխվելը: Արժույթն և միջոցառումներ:

Փոքրիկ ազգերի կյանքի մեջ փոքրիկ երևույթներն էլ նշանավոր են հանդիսանում: Սակայն օտ ընդհանուր օրենք չէ բոլոր փոքրիկ ազգերի համար: Նախ թվով փոքր, բայց հոգով հսկա ազգեր, որոնք մեծագործություններ են կատարում: Մեր խոսքը այն փոքր ազգությունների մասին է, որոնք ճակատագրի խորթ զավակներ են եղել դարերի ընթացքում և բնությունից էլ խոշոր ազգեր անելու ընդունակություն չեն ստացել: Մենք մի խեղճ, ցնցոտիներով պատած գաճաճ էինք, երբ պատմական ճակատագիրը վերջապես խղճաց մեզ, մտնեցրեց նվրոպայի քաղաքակրթության և հրամայեց աշակերտել, սովորել: Երբ սկսեցինք քաջեր անել, բայց ո՞րքան խեղճ էին մեր, ասիական դասակարգի քաջերը:

Մամուլը տասնիններորդ դարում ի՞նչ հսկայական առաջադիմություններ արավ. նա զարգանում էր օր օրի վրա, նա իր ուժով յոթներորդ մեծ պետություն հրատարակվեց. լրագրական ձեռնարկությունները վիթխարի շափերի տեսան: Կարելի էր այդ հսկայական կյանքի մեջ նույնիսկ նկատելու արժանի մի դեպք համարել այն շնչին հանգամանքը, որ մի լրագիր փոխանակ շաբաթը մի անգամ հրատարակվելու, սկսում էր լույս տեսնել շաբաթը երկու անգամ: Եվ սակայն մեղաճնում, մեր խեղճ ու խավար իրականության մեջ, դա մի ամբողջ երևույթ էր, մի դարազուլու: Երեսուն տարի էր, ինչ ուսահայերի մեջ գոյություն ուներ պարբերական մամուլ. բայց մենք դեռ շաբաթաթերթերից չէինք անցել: Նվ համեմատության համար ինչո՞ւ հեռու գնալ: Թիֆլիսում հրատարակվող ռուսերեն երկու լրագիրները 1877-ին ամենօրյա էին դարձել. նույնիսկ վրաց «Դրոնեբան» էլ նույն թվին սկսեց հրատարակվել ամեն օր Իսկ մե՞նք, Գրիգոր Արծրունին 1877-ի առաջին համարում ասում էր, որ շաբաթը երկու անգամ լրագիր հրատարակելը (իհարկե հայերի մեջ) «մեծ փոխ է»: Նվ այս խոսքերը արտասանվում էին մի ժողովրդի մեջ, որ մոտ մի միլիոն հոգուց էր բաղկացած: Ահա դեռ ի՞նչ էինք մենք...

Հարց տանք. գոնե այժմ, լրագրի շաբաթական երկու անգամ հրատարակվելը նշա՞ն էր, որ հայ ընթերցողների թիվը շատացել է: Ո՛չ: Երկու տարուց ավել Արծրունին սպասում էր հազար բաժանորդի: Բայց փոքր ցույց տվեց, թե դա մի շափազանց մեծ, անիրագործելի պահանջ էր: Նվ Արծրունին չսպասեց, դարձյալ իր սեփական աշխատանքի, իր սեփական ռեժիսի վրա դնելով լույսը, նա սկսեց շաբաթը երկու անգամ հրատարակել, ստիպված լինելով օրից 7 ռուբլի նշանակել «Մշակի» բաժանորդագինը: Լրագրի համարների քիկապատկերն էլ չավելացրեց բաժանորդների թիվը: Արծրունին խոստովանում էր, որ «Մշակը» առաջին տարին ավելի հետաքրքրություն զարթեցրեց, քան ասում էր նա, հետաքրքրվում է մի բանով, քանի որ նա նոր է, բայց լիտո իսկույն էլի սառչում է:

Այդ պայմանների մեջ փոքր բան չէր ձեռնարկել մի գործի, որ դեռ չէր եղել ուսահայերի մեջ: Նվ մենք համաձայն պիտի լինենք, որ իսկապես մեծ փոխ էր այդ տեսակ գործ սկսելը: Այժմ մեզ համար էլ դուցե մի առանձին բան չհամարվի շաբաթական երկու համար հրատարակելը: Այժմ մենք, որքան

էլ շինի, մի քանի քայլ առաջ ենք գնացել: Բայց տեսե՛ք, թե ի՞նչ առաջնորդողով էր Արծրունին սկսում 1877-ի «Մշակը»։ Եւ մենք մարդ կրում է իր խաչը, բայց այն մարդկանց, որոնք բացի իրանց մասնաւոր խաչից կրում են և հասարակական խաչը, այդ ծանր բեռը այն ժամանակ միայն թեթեւ կերեալ, երբ նոքա կտեսնեն համակրութիւն հասարակութեան կողմից, կատանան իրանց տոկուն աշխատանքի, իրանց գործունեութեան մեջ օգնութիւն այն հասարակական տարրերի կողմից, որոնց նվիրել են իրանց նյութական, մտավոր և բարոյական ուժերի ծառայելը։

Այո՛, ծանր խաչ, որը պետք էր կրել մենակ։ Մի կողմ թողնենք նշութական հարցը. ավելի ծանր, ավելի մաշեցնող էր խմբագրի աշխատանքը։ Արծրունին ոչ միայն կռւում էր, օրեցօր թշնամիների թիւն էր ստեղծարարում, այլև համարյա մենակ էր տանում խմբագրական ամբողջ գործը։ «Առանց նյութական օգնութեան, — ասում է նա նույն առաջնորդողովում, — առանց բարոյական քաջալերութեան, բարեկամների մի փոքրիկ խմբի համակրութեամբ միայն մենք առաջ տարանք մեր գործը հինգ տարի շարունակ, շրջապատված լինելով ամեն կողմից անհաշտ կատաղի թշնամիներով»։

Մանր, հուսահատական էր մանավանդ վերջին հանգամանքը։ Մենք տեսանք, որ մանավանդ 1876-ին այդ կատաղի թշնամութիւնը ավելի ընդարձակ կարելի է ասել՝ համատարած բնավորութիւն ստացավ արեւելյան հարցի պատճառով։ Եվ այնպիսի մի ժամանակ, երբ տպագրական խոսքը թե թիֆլիսում և թե Բոսֆորի ափերում առանց այլեւալրութեան, առանց քաշվելու անվանում էր Արծրունուն ազգի դավաճան, վաճառված մարդ, օտարի գործիք, — արդյոք անտեղի խիզախութիւն չէ՞ր ձեռնարկել մի այնպիսի գործի, որ ժողովրդի ավելի մեծ աջակցութեան և համակրութեան էր կարոտ։

Բարեբախտաբար, Արծրունին ավելի լավ էր ճանաչում հայ ժողովուրդը, քան նրա այն թշնամիները, որոնք խոսում էին այդ ժողովրդի անունից։ Ժողովուրդը քնած է, դեռ շատ թույլ կերպով է արտահայտում իր վերաբերմունքը դեպի երկու կողմը կողմերը։ Բայց նա կզարթնէ, նա դատաստան կանեւ։ Չկան մարդիկ, բայց կլինեն։ Միշտ վառ էր այն փաստը, թե ժողովրդի խավերից պետք է և կարելի է համակրող շրջաններ նվաճել և 1876 թվականի գործունեութիւնը, որ համակրութեան ցույցեր էր հանել բուն ժողովրդի, ուսանող երիտասարդութեան միջից, միանգամայն հաստատում էր այդ հավատը։

Ահա ի՞նչն էր առաջ տանում Արծրունուն իր սգևորութեան մեջ։ Այդ ոգևորութիւնը մոռացնել տվեց նրան բոլոր զրկանքները, գծվարութիւնները, և ուսահայ մամուլի պատմութեան մեջ երևան եկավ նոր, թարմ երևույթը — շաբաթը երկու անգամ հրատարակվող լրագիրը։ Այն կոչման մեջ, որ Արծրունին ստացել էր բնութիւնից, դա երկրորդ նշանավոր գործն էր։ Նա էր, որ վերականգնեց հայ մամուլի ընկած պատիւը, հեղինակութիւն տվեց տպագրական խոսքին, ուժ դարձրեց նրան. նա էր, որ դուրս բերեց հայ լրագիրը մուրացկանի, արհամարհված ազգասիրական գործի խաչառակ դրութիւնից։ Նա ստիպեց հային լրագիր կարդալ ոչ թե ազգասիրաբար, այլ իբրև անհրաժեշտութիւն, լուսավորութեան և քաղաքակրթութեան մի ազդեցիկ գործո՞ւ։ Այժմ պետք էր առաջ գնալ, պետք էր ավելի ևս զարգացնել մամուլի ուժը։ Շաբաթը մի անգամ տեսնվել ընթերցողի հետ մի թերթի սյունակներից՝ դա շատ քիչ էր. ժողովուրդը երեսա է, ժողովուրդը շուտ է մոռանում, հեշտ է մոռանում, պետք է, ուրեմն, ավելի հաճախ տեսնվել նրա հետ, ավելի շատ ասել նրան։

Եթե ի նկատի ունենանք, որ մեր դրականութիւնը մեծ մասամբ ամփոփված է եղել, ինչպես և է այժմ էլ, պարբերական մամուլի մեջ, «Մշակի» շաբաթական երկու անգամ հրատարակվելը պետք է համարենք մեր դրականութեան զարգացման մի մեծ նշան։ Որքան շատ տեղ ունի լրագիրը, այնքան նա շատ նյութ է տալիս։ Եվ իրավ, 1877-ի «Մշակը» արդեն շատ բանով է տարբերվում անցյալ տարիներից։ Հրատարակախոսութիւնը ավելի ևս զարգանում է, բազմակողմանի է դառնում, հասարակական կյանքը ավելի ևս լիակատար կերպով է արտահայտվում լրագրի մեջ։ Ինքը, Արծրունին, կրկնապատկում է իր աշխատանքը։ Մի կողմ թողնելով լրագրի մյուս բաժինները, նկատի առնենք, որ առաջնորդողները այժմ էլ նրա ձեռքում են և այժմ արդեն շաբաթը երկու անգամ պետք է երևան գալ այդ կարևոր, ուժեղ, ազդեցիկ բաժնում։ Կենդանանում է և զուտ գրական բաժինը։ Այժմ արդեն հնարավոր է համեմատաբար մեծ վիճական, շարունակելի գրվածքներ տալ, ինչպես նաև ժամանակակից ուրիշ կարևոր նյութերի վերաբերմամբ ավելի ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ։

Այսպես խոսելով «Մշակի» մասին, մենք չենք մոռանում, որ նույն այդ ժամանակ թիֆլիսում հրատարակվում էր «Փորձ» հանդեսը։ Իրանց գրական անցյալով փոքրիշատե հայտնի ուժերը համարյա բացառապես այնտեղ էին աշխատում։ Բայց ի՞նչ էին տալիս նրանք։ Երեք ամիսը մի անգամ լույս էր տեսնում մի մեծ գիրք. ընթերցանութեան զանազան նյութեր, մեծ մասամբ թարգմանական, տալիս էր այդ հաստատիոր հանդեսը, տալիս էր և նյութեր պատմութեան համար, արձանագրում էր ժամանակակից դեպքերը։ Բայց ազդեցութիւն գործել, ղեկավարել նա չէր կարողանում. ընդհանուր առմամբ դա մի անզույն ժողովածու էր։ Արծրունու պես մի մարդու համար այդ տեսակ գործունեութիւնը մահ, ոչնչութիւն էր նշանակում։ Եվ հայտնի անունների համախմբումը այդ եռամսյա հանդեսի մեջ չկարողացավ խլել Արծրունուց առաջնութիւնը գրական-հրատարակախոսական ասպարեզում. մենակ նա կարողանում էր միշտ լարված պահել հասարակութեան ուշադրութիւնը դեպի «Մշակը»։ «Փորձն» էլ հասարակութեան պահանջներին չհամապատասխանող մի գրական ձեռնարկութիւն էր. նա էլ իր խմբագրի անձնական միջոցներով էր ապրում։ Բայց շնայած, որ շրջապատել էր իրան հայտնի անուններով, տալիս էր մեր ամսագիրների մեջ մինչև այն դեռ շտեմնված հաստատութեամբ գրքեր, այնուամենայնիվ, չկարողացավ պահանջ ստեղծել, գոյութեան իրավունք նվաճել և անհայտացավ իբրև մի արհեստական գործ։

Արծրունին, ինչպես գիտենք, հայտնի անունների ետևից չէր ընկնում, շրջապատում էր իրան «ձկնորսներով», այն զաղափարական անհայտ, համեստ, բայց ոգևորվող երիտասարդութեամբ, որի նկարագրութիւնը տվել է Բաֆին։ 1877 թվին «Մշակի» այդ եռանդուն աշխատակիցն էլ թիֆլիսում չէր գտնվում. նա ուսուցչութիւն էր անում Ագուլիսում և հին, հայտնի անուն ունեցողներից միայն Գաբրիել Սունդուկյանն էր, որ հանդես եկավ «Մշակի» մեջ իր «Վարինկի Վեչերը» մեծ պատմվածքով։ Բայց Արծրունին շարունակում էր «ձկնորսներ» գտնել, դրանցից մեկի հետ մենք շուտով կծանոթանանք — Գրիգոր Պապյան, գտնվաւացի մի երիտասարդ, որ նոր էր ավարտել Ներսիսյան դպրոցը և վիպագրողի շնորհ էր ցույց տալիս։

Ավելացնելով «Մշակի» համարների թիւը, Արծրունին խմբագրութեան մեջ աշխատողների մի փոքրիկ խումբ կազմեց։ Դրանք բոլորը նոր կյանքի մեջ մտնող երիտասարդներ էին, որոնք կրթութիւն էին ստացել Ներսիսյան դպրոցում։ Այդ աշխատավորներից մենք կհիշատակենք մեկին. դա Հովհաննէս

Տեր-Մարկոսյանն է, որ 1877 թվից մինչև այսօր անփոփոխ անձնատուր եղած է «Մշակին»: Լրագրական գործի մեջ ամենքը չեն հայտնի դառնում հասարակության իրանց անուններով: Այդտեղ կա և վարագույրի հասում համեստ, անանուն աշխատողը, որ սակայն պակաս երախտավոր չէ իր տեղում, անընդհատ, գրկանքներով ու դժվարություններով լի գործունեությամբ: Հովհաննես Տեր-Մարկոսյանը «Մշակի» այդպիսի երախտավոր աշխատողներից առաջինն է: Արծրունին սկզբից ևեթ մի առանձին սիրով կապվեց այդ երիտասարդի հետ և մինչև մահը նա էր նրա ամենամոտիկ բարեկամը, որի հետ երկար տարիների ընթացքում բաժանել էր թե տաժանակիր աշխատանք, թե ուրախություն և թե վիշտ: Մեծանալով «Մշակի» խմբագրության մեջ, անվերջ Արծրունու գաղափարներով և շարունակ վայելելով նրա մտերիմ բարեկամությունը, Տեր-Մարկոսյանը այսօր էլ «Մշակի» տրագիկոսների հավատարիմ ավանդապահն է, նրա գաղափարների անխոնջ պաշտպանը: «Մշակը» ունեցել է շատ դժվար ժամանակներ, երբ նա չէր կարողանում նյութապես ապահովել իր աշխատակիցներին: Տեր-Մարկոսյանը միշտ ծառայել է նրան անշահախորությամբ, երբեք հարց չդարձնելով նյութականը: Հայոց խմբագրություններից ոչ մեկը չէր տեսել նրա պես մի մարդ, որ ամբողջ քառորդ դար ծառայել լրագրին անձնամոռաց հավատարմությամբ:

Այդպիսի մարդիկ էին Արծրունու նեցուկները: Վարձատրությունը չէր, որ կապում էր ընդունակ աշխատողներին լրագրի հետ. կար ավելի մեծ, ավելի հաստատուն կապը՝ գաղափարը: Այս կողմից Արծրունին ամենաբաժնեկի էր հայ խմբագիրների մեջ: Գաղափարով կապված լինելով իր աշխատակիցների հետ, նա այնքան անկախ էր պահում իրան, այնքան խստապահանջ էր, որ երբեք չէր խոնարհվում անվարձ աշխատողների առաջ, չէր ենթարկվում նրանց տրամադրության. ընդհակառակն, հենց որ տեսնում էր թե աշխատակիցներից մեկն ու մեկը դավաճանում է լրագրի ուղղության, ուղում է իր կամքը թելադրել, իսկույն փակում էր նրա առջև իր խմբագրության դուռը: Հեռացածների փոխարեն գալիս էին նորերը և Արծրունին դիմումներ չէր անում, սրան ու նրան չէր խնդրում, որ իրան աշխատակցեն: Բարոյական վարձատրությունը, գաղափարականությունը այսքան ահագին ուժ էր նրա ձեռքում. և առանց այդ ուժի նա չէր էլ կարող տանել լրագիրը այն միջոցներով, որ տալիս էր հայ հասարակությունը:

Արևելյան հարցը մի մեծ դրդիչ է դառնում, որ «Մշակը» մոտենա թուրքահայերին: 1876 թվականին առատ թղթակցություններ են տպվում Կ. Պոլսից: Դժբախտաբար, մենք հաստատապես չգիտենք, թե ո՞վքեր էին այն մարդիկ, որոնք այդ ժամանակ այնքան հետաքրքրական, հյուսիսից թղթակցություններ էին ուղարկում թուրքաց մայրաքաղաքից: Նույն թվականին հաճախ են երևում և թղթակցություններ Վանից, որոնց մեջ նկարագրվում էր գավառի իրականությունը: Վանի թղթակիցը Մկրտիչ Փորթուգալյանն էր, թուրքահայ աչքի ընկնող գործիչներից մեկը, որ մի ժամանակ լրագիր էր հրատարակում Կ. Պոլսում: 1877-ին նա եկավ Թիֆլիս և այստեղ մոտ մի տարի աշխատում էր «Մշակի» խմբագրության մեջ, նյութեր տալով գլխավորապես արտաքին տեսությունների համար:

Սկսելով շաբաթական երկու համարի հրատարակությունը, Արծրունին մեծ աշխույժով, կրկնապատկված եռանդով առաջ է տանում այդ նոր գործը: Որքան շատ էր նա գրում, այնքան սաստկանում էր նրա գրչի թափը: Հարձակումները ավելի աներկյուղ են դառնում, մերկացումները ավելի անխնայ:

Մշակագրության ամենագլխավոր առարկան, իհարկե, արևելյան հարցն է, թուրքահայերի դրությունը: Բայց Արծրունին հաճախ թողնում է այդ գլխավոր առարկան, դիմում է մեր ներքին հարցերին: Այսպես, նա արծարծում է քահանաներին մշտական, որոշ ուժեղով ապահովելու հարցը, ցույց է տալիս մեր ընտանեկան և դպրոցական կրթության պակասությունները: Մանոթանանք մի քանի այսպիսի հոդվածների հետ, որոնց մեջ դատափնտրվում են մեր հասարակական բարքերը, ազգային հատկությունները:

Մեծն բան փողի համար» առաջնորդում Արծրունին խոսում է հայի ծայրահեղ նյութապաշտության մասին: «Գուցե, — ասում է նա, — աշխարհիս վրա չկա ուրիշ մի այնպիսի ազգ, որ հայի պես զուրկ լիներ իդեալներից, նրա լավ խրված լինելը կուպիտ նյութապաշտության մեջ:

Հայի համար չկան վերացական գաղափարներ, բարոյական իդեալներ... Հայը ամեն բանի վրա նայում է փող վաստակելու հայացքից...

Ուտում, հասարակական գործունեություն, պարագմունք, պաշտոն, կոյում, մասնագիտություն, սեր, ընտանիք, — ամեն բան հայի աչքում համեմատական արժեք ունի, նայելով թե ո՞րքան այս կամ այն գործ, այս կամ այն գաղափար, այս կամ այն երևույթ նյութապես շահավետ է...

Հայը ամեն բանից սպասում է անմիջական արդյունք, նյութական օգուտ, շահ, տեղոս...

Իհարկե բացառություններ ամեն տեղ կան, ուրեմն կան և մեր ազգի մեջ — բայց մեր ազգի ընդհանուր բնավորությունը՝ շահասիրական նյութապաշտ ոգին է, որ առաջնորդում է հային ամեն տեսակ հանգամանքներում...

...Եվ ահա՛ այդ նեղ, սահմանափակ, անհասարակական բնավորությունը հայը հպարտությամբ անվանում է գործնական ոգի:

...Հայը ուտում է անում հաշվով, կյանքի մեջ իր գործ դնելու մասնագիտությունը ընտրում է հաշվով, պսակվում է հաշվով, մեռնելիս մինչև անգամ կտակ է անում հաշվով, հավատացած լինելով, որ բարեգործական մի քանի կոպեկ կտակելով, նա բաց է անում իր համար դրախտի դռները, — նա մեռնելիս միայն ընդունակ է զոհաբերություն անել, հասարակական մի բարի գործ կատարել, այն էլ անում է շահասիրական նպատակով, իր հոգու համար:

Ինչո՞ւ հայը այնքան անտարբեր է դեպի իր սեփական լեզուն: Որովհետև այդ լեզվից նա նյութական շահ չունի:

Եվ նա արհամարհում է իր ազգային, իր մայրենի լեզուն միմիայն այն պատճառով, որ նրանով հաց չէ կարելի ճարել... Հայը չունի բարոյական բարձր գաղափարներ, նա ամեն բանի վրա նայում է առևտրական կետից, նա իր մայրենի լեզվի վրա էլ նայում է ինչպես մի ապրանքի վրա... ապրանքը լավ չէ ծախվում, հին է, — ուրեմն նրան հարկավոր չէ առնել...

Հայը նայում է իր մայրենի լեզվի վրա, ինչպես մի կոտրած ամանի վրա, ինչպես մի մաշված շորի վրա...

Այո՛, ամեն բան փողի համար...

Բայց եթե մի օր հայը տեսներ, թե իր արհամարհած մայրենի լեզուն սկսում է գին ստանալ, գործադրվել հասարակության մեջ, եթե նա տեսներ թե աղջկան բաժինք, փող տալու տեղ, կարելի է, օրինակ, նրան սովորեցնել իր մայրենի լեզուն, թե մայրենի լեզվով ընտանիքում խոսող և մայրենի լեզվով երեխաներին դաստիարակող հայուհի գրավիչ զորություն ունի հայ երիտասարդի համար, — այն ժամանակ բոլոր հայ ծնողները կսկսեին իրանց աղջկանց հայերեն սովորեցնել, որովհետև այն ժամանակ հայերեն լեզուն էլ մի շահավետ գործ կդառնար, հաց կտար, այսինքն միջոց կտար նրանց

իրանց աղջկերանցից ազատվելու, առանց աղջկան մի որեւէ բաժինը տալու՝ միջոց կտայ ծնողներին իրանց ապրանքը տեղափոխելու, կամ ինչպես թիֆլիսեցիք ասում են՝ նրան սաղացնելու...»:

Մի եւրիշ հոգովածում, որի վերնագիրն է՝ «Մենք ստրուկներ ենք», Արծրունին պատկերացնում է հայի եսամայությունը: Ստրկություն մեջ դարձնում ամբողջ մի ազգ կորցնում է իր մարդկային ամենաազնիվ, ամենասուրբ հատկությունները, դառնում է ավելի կոշտ, կոպիտ, նյութապաշտ: Հայը իր ստրկության դարձնում կորցրել է մարդկային ազգի ամենաթանկ, ամենաանխնայական զգացմունքը՝ սերը:

«Միրել՝ նշանակում է ապրել. սիրել՝ նշանակում է գործել մարդկության համար. սիրել՝ նշանակում է զոհվել իրան նմանների համար:

Մերը հասարակական գործիչ է, նա խթաղ է ամեն նշանավոր, կարգի դուրս երևելի գործերի մարդկության մեջ:

Եթե սերը չլիներ, — չէին լինի մարդկային կրոնական և բարոյական վարդապետությունները, մարդկությունը չէր ծնի փիլիսոփայությունը, չէր սննդանքիստոնեությունը... Սերն է, որ եղել է ավետարանի պարզեցողը, նա առաջինն է եղել, որ քարոզել է մարդկությանը՝ ազատության, հավասարության, եղբայրության հասարակական գաղափարները:

Սերն է, որ ստեղծել է հասարակությունը: Սիրո զգացմունքի դրամատիկ ծնունդ է տեսել մարդկության մեջ գիտությունը...

Ո՛ր կողմ և նայեք, ո՛ր մարդկային հիմնական գաղափար, ո՛ր հասարակական կազմակերպություն և հետազոտեք, — ամեն տեղ կնշմարեք սեր, որպես զորեղ ստեղծագործական ուժ՝ կրոն, ընտանիք, գիտություն, փիլիսոփայություն, գրականություն, բանաստեղծություն, արհեստ, շքեղարվեստ, երաժշտություն, մանկավարժություն, հասարակական կազմակերպություններ՝ ինչպես ընկերակցություններ, աշխատանոցներ, վանքեր, ուսումնարաններ, մշակ դասի փոխադարձ օգնության ընկերություններ, — բոլոր սկզբնական դրող ուժեր, սկզբնապատճառը՝ մարդու դեպի մարդկությունը ունեցած սիրո զգացմունքն է...

...Որքան մարդկությունը ավելի ազատ է դարձանում, — այնքան սիրո զգացմունքը դառնում է զորեղ և գիտակցական...

Միայն ստրուկ հասարակության մեջ իզուր կորոնեք սիրո զգացմունքի հետքերը:

Ինչպես տեսնում եք, այստեղ ընդգծվում է հասարակական սերը: Մի սեր, որ հսկայական, անձնամուլ չէ, այլ հասարակաց բարեշինության, մարդկային ընդհանուր, համայնական գործին է ծառայում: Մեր ստրկությունը նրանով է հայտնվում, որ մեղանում չկա այդպիսի սեր, սեր՝ իբրև հասարակական կյանքի հզոր դրոշմ: Մասնավորելով իր խոսքը, Արծրունին մատնացուց է անում անասնական սերը տղամարդի և կնոջ մեջ, կամ թե այն, որ հայը կեղեքում է մյուս հային՝ իր անձնական շահերի համար: Բայց այդ երևույթները միայն հայկական չեն. ամեն ազգի, նույնիսկ ոչ ստրուկ ազգի մեջ կան այդ երևույթները: Սիրո բացակայությունը մեղանում երևան է գալիս հասարակական ուրիշ շատ երևույթների մեջ: Եվ դրանցից մեկը, գուցե ամենապերճախոսը, բերում է Արծրունին իր հոգվածի վերջում. «Հային օտար է հասարակական սերը: Գուցե ոչ մի ազգ աշխարհիս երեսին այնքան հակումն չունի դեպի գաղթականությունը, դեպի միմյանցից ցրվելը, միմյանցից փախչելը, ինչքան հայերը: Հայը լավ է համարում բաղդավոր ապրել օտարության մեջ, քան թե իր ազգի շրջանում բաժանել իր արյունակիցների հետ նրանց բոլոր ցավերը և ուրախու-

թյունները: Այդ է եղել միշտ հայի թուլությունը, և Հայաստանի, որպես քաղաքական մարմնի, անկման պատճառը: Հայը վերջապես չունի սեր դեպի հայրենիք՝ նա առաջին անախորժ դիպվածում փախչում է իր հայրենիքից և հետ միայն հեռվից սկսում է կեղծավոր կերպով անհամ սիրահարական երգեր երգել իր հայրենիքին...»:

Հասարակական արատները քննելիս, պակասությունների արժաները մերկացնելիս, Արծրունին նորից և նորից դիմում է ընտանիքին: Մենք արդեն տեսանք, թե ո՛րքան խիստ բողոքներ էր հայտնում Արծրունին հայ ընտանեկան կազմակերպության դեմ, ո՛րքան հարվածում էր այդ կազմակերպության հիմքը, որ բռնակալությունն է: Միևնույն բողոքները, բայց ավելի խիստ լեզվով, նա դնում է մի շարք հոգվածների մեջ, որոնք խոսում են մեր ընտանիքի մասին: Ինչու էր Արծրունին այդքան մեծ կարևորություն տալիս ընտանիքին, ինչու էր շարունակ նրա մասին էր խոսում: Ահա՛ ինչու. «Այն ազգերը չունին այինք ապագա, որոնց ընտանեկան կյանքի կազմակերպությունը խիստ բարոյականության սկզբունքի վրա հիմնված չէ: Այն ազգերը քաղաքականության ընդունակ չեն, որոնց ընտանեկան կյանքը կամ չափից դուրս լուծված և զենի է, կամ չափից դուրս փակ և բռնավոր է: Նրկու ծայրահեղությունն էլ չեն տանում մարդուն դեպի խելացի, ազատ, համեստ, անհատական բարոյական և մտավոր զարգացումը: Թե ընտանեկան լուծված կյանքը, թե բռնավորությունը, — երկուսն էլ անբարոյականություն են»:

Հայ ընտանիքը երկրորդ ծայրահեղությունն է ներկայացնում — բռնավորությունը: Կարիք չկա, որ մենք նորից հետևենք Արծրունու քննադատությանը, որից դուրս էր բերվում թե ի՛նչ տեսակ կրթություն, ի՛նչ սպանիչ ազդեցություն է տալիս այդ տեսակ ընտանիքը, մանավանդ հարուստ դասակարգի մեջ: Նկատենք այստեղ միայն այն, որ Արծրունին մեր գյուղական ընտանիքն էլ համարում էր կոշտության և վայրենության վրա հիմնված մի բան և դարձանում էր, թե ինչպես շատերը իդեալացնում են այդ ընտանիքը, անվանելով նրան նահապետական:

1877 թվականին էլ, ինչպես և միշտ, Արծրունին հոգվածներ նվիրեց կանոն հարցին, լեզվի նշանակության, դպրոցական առաջադեմ, ազատ, ժամանակակից կրթության: Մեր գործածական լեզվի վերաբերմամբ այն միտքն էր հայտնում, որ նա չպիտի կազմվի միայն գրաբարից, ոչ էլ միայն գավառական կենդանի բարբառներից, այլ այդ երկուսիցն էլ օգուտ պետք է քաղել, որ կարողանա կազմակերպվել: Բայց այդքանը բավական չէ: Մենք, բացի գրանից, պիտի օգուտ քաղենք արդեն մշակված ձևեր ունեցող օտար, քաղաքակրթված լեզուներից:

«Ծառ անգամ, — ասում է Արծրունին, կողմնակի կերպով պատասխանելով այն մեղադրանքներին, որոնք ուղղված էին իր դեմ, — մենք լսում ենք այս տեսակ դատողություններ՝ «այժմյան երիտասարդությունը գործ է ածում ուսական կամ առհասարակ եվրոպական ձևեր հայերեն գրելու ժամանակ»...»

Բայց այդ ասողները չեն մտածում, որ մեր այդ գործածած նոր ձևերը ոչ ուսական են, ոչ էլ ֆրանսիական կամ գերմանական, ոչ էլ եվրոպական, — այլ ընդհանուր մարդկային լոգիկական ձևեր, որոնց ակամա ենթարկվեցան իրանց հասարակական զարգացման մեջ և ուսաց և ուրիշ եվրոպական լեզուները»:

Գրողը պետք է մի որեւէ եվրոպական նոր լեզու էլ իմանա, որպեսզի կարողանա զարգացնել նոր լեզուն՝ կանոնավորություն, կենդանություն տալով

նրան: Անպատճառ եմբոսական, քաղաքակրթված լեզուներին պետք է հետևել: Թե չէ, կատարվի աշխարհը, ինչ կըստում է Կ. Պոլսում:

«Թուրքիայի հայ գրողները, գիտնականները և խմբագիրները մեծ մասամբ չգիտեն ոչ մի եմբոսական լեզու, գիտեն միմիայն մոնոպոլական թուրքերենը, որի ձևերին ընտելանալով, մտցնում են հնգկա-եմբոսական ծագումնաբերական հայոց լեզվի մեջ մոնոպոլական թուրքերենի ձևերը:

Իսկ եթե գիտեն էլ մի որևէ եմբոսական լեզու, օրինակ, ֆրանսերենը, այն էլ թերի կերպով — նրանք շատ ուշ են սկսում ուսումնասիրել, արդեն ընտելացած լինելով մոնոպոլական լեզվի ֆիլոսոֆիական ձևերին, պարբերությունների դասավորություններին և մտածելու եղանակին:

Այդ է պատճառը, որ թուրքաց հայերի նոր, կենդանի, գրականական լեզուն ոչինչ ապագա չունի, այդ է պատճառը, որ նա ոչինչ առաջադիմություն չէ անում, անշարժ է մնում, և վերջին ժամանակները նրանց գրողներից շատերը, ներքին ազդմամբ հասկանալով, անգիտակցաբար համոզվելով, թի հույս չկա այդ տեսակ անշունչ լեզվի զարգացումից՝ սկսեցին քարոզել թուրքական լեզուն, աշխարհաբարը և վերադառնալ գրաբարին...

Ազգությամբ և իր լեզվի մեջ մեծ և սերտ կապ կա...

Ազգությունը, որ դեռևս համոզված չէ արդյո՞ք նա կենդանի է թե մեռնելու վրա է, — այդ տեսակ ազգություն անկարող լինելով հարուցանել մի կենդանի լեզու, սկսում է քարոզել վերադառնալ մեռած լեզվի գործունեությանը:

Անցնենք այժմ օրվա հրատապ հարցին: «Մշակը» այնքան շատ է խոսել արևելյան հարցի մասին, այնքան հարուստ նյութեր է արձանագրել իր էջերի մեջ այդ հարցի ընթացիկ պատմություններից, որ մեզ անհնարին է կանգ առնել յուրաքանչյուր փոքրիշատե աչքի ընկնող հոգվածի վրա: Արդեն լավ ծանոթացած լինելով այն հայացքների հետ, որ ունեն Արծրունին թուրքահայտակ քրիստոնյաների դրություն վերաբերմամբ, մեզ կմնա համառոտ կերպով հիշատակել այն բոլոր դեպքերը, որոնց արձագանք է տվել «Մշակը», միշտ աչքի առջև ունենալով, որ Արծրունին լարված ուշադրությամբ հետևում էր տեղի ունեցող անցքերին, համարձակ հայտնում էր իր կարծիքը, քարոզում էր, որդում էր, պահանջում էր, գործունեության ծրագիրներ էր առաջարկում:

Տարվա սկզբին «Մշակը» սկսում է նվիրատվություններ հավաքել վանի հրկիզյալների օգտին: Քաղաքական աշխարհը դեռ բանակցությունների մեջ էր Թուրքիայի վերաբերմամբ. բայց բանակցությունները որոշ հետևանքի չէին հասցնում: Ռուսաստանի բռնած սպառնական դիրքը տպավորություն չէր գործում թուրքերի վրա, զիջողության միտք չէր ներշնչում նրանց: Կ. Պոլսի դեռ պանաթոզովը իր վերջին ձևակերպած պահանջները հանձնեց թուրք կառավարության, իսկ սա այդ դժվար բոլակին մի մեծ ժողով կազմեց մայրաքաղաքի ազգաբնակչության ներկայացուցիչներից և հարց տվեց նրանց, թե ի՞նչ պետք է անել՝ ընդունելով եմբոսայի պահանջները, թե ոչ: Ժողովը պատասխանեց, թե չպետք է ընդունել: Քրիստոնյա ազգությունների ներկայացուցիչներն էլ, որոնց մեջ էր և հայոց պատրիարքի փոխանորդը, այդպես պատասխան տվողների հետ էին. միայն բողոքական հայերի ազգապետն էր, որ հակառակ կարծիք հայտնեց: Բ. Դուռը, հիմնվելով ժողովրդի այդ վճռի վրա, մերժեց դեսպանա-ժողովի մշակած պահանջները և որպեսզի ցույց տա քաղաքակրթված աշխարհին, թե այդ մերժումը լուր քմահաճույքի բան չէ, սկսեց գործադրել սահմանադրությունը, պատգամավորներ ընտրել տալ, ազգային ժողովը (պառլա-

մենտը) և սենատը բաց անել: Այդ գործողությունները պիտի ցույց տային, թե ընդհանուր բարեկարգություններ են մտցնվում Թուրքիայի մեջ:

Այդ միջոցին Արծրունին երկրորդ խիստ հարձակումը գործեց ներսես պատրիարքի գեմ: Դրա շարժառիթը հետևյալն էր: Կ. Պոլսի «Նոր Դար» լրագիրը 1876 թ. դեկտեմբերի 29-ի համարի մեջ հաղորդում էր. «Երեկ իսկ ժողովը որոշեց Բ. Դուռն ուղերձ մը գրել, նոր սահմանադրության վրա յուր գոհությունն ու շնորհակալությունը հայտնելով, որով Հայազգի օսմանցիությունը, պաշտոնական լեզվին ամեն տեղ ընդհանրապես տանկական լեզուն լլայլը, Պատրիարքարանի լուր կրոնական խնդրոց վրա իրավասությունը, ազգային և քաղաքական ցավոց ընդհանուր երկրեն ընտրյալ երեսփոխանաց միջոցով հայտնվելը և ազգային դպրոցաց մեջ կրոնական դավանությանը վերաբերյալ ուսմանց վրա միայն Պատրիարքարանի իրավասություն ունենալը կընդունվի: Այս ուղերձը այսօր պիտի մատուցվի Բ. Դուռն հանդիսապես հանուն Պատրիարքարանի, առանց սպասելու Ազգային ժողովի քվեեն անցնելուն:

Այս հաղորդագրության միտքը հասկանալու համար պետք է նկատի առնել, որ օսմանյան սահմանադրության հիմնական մի կանոնն այն էր, որ Թուրքիայի յուրաքանչյուր հպատակ կոչվում է օսմանցի և պաշտոնական լեզուն ամեն տեղ թուրքերենն է: Այսպիսով ջնջվում էին առանձին-առանձին ազգությունների անունները: Օսմանցի անունը պիտի մի տեղ ձուլեր այն անթիվ ազգությունները, որոնք ապրում են սուլթանի երկրում: Ներսես պատրիարքը ոչ միայն հաշտվում էր այդ մտքի հետ, այլև այնուհետև ավելորդ էր համարում հայերին շնորհված սահմանադրական առանձին ինքնավարությունը, քանի որ երկրի բոլոր հարցերը պիտի քննե թուրքական պառլամենտը, որ, իհարկե, պիտի լինեն և հայ պատգամավորներ: Թուրքիայի հայոց պատրիարքը մտնում էր լուր կրոնական իշխանություն, որ միայն եկեղեցու գործերի վրա ուներ իրավասություն: Ներսեսը այսպիսով, առանց նույնիսկ ստանալու ազգային ժողովի համաձայնությունը, ինքնահոգար կերպով հրաժարվում էր այն դարավոր արտոնություններից, որ ունեին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները...

Հիմնվելով այս փաստի վրա, Արծրունին գրեց՝ «Էլ չկա հայոց սահմանադրություն» առաջնորդող հոդվածը, որի մեջ անվանեց ներսեսին «դավաճան»: Ինչպես գիտենք, Արծրունին մեծ նշանակություն չէր տալիս թուրքահայոց սահմանադրության այն պատճառով, որ նա չէր կարողանում պաշտպանել դավաճացի հայերին հարստահարություններից: Բայց սահմանադրությունը, այնուամենայնիվ, մարմնացնում էր այն արտոնություններն ու իրավունքները, որ ստացել էին Թուրքիայի հայերը իրանց կառավարությունից: Եվ ահա այդ արտոնությունները, իրավունքները թուրքահայերը «կորցրին շնորհիվ իրանց հոգևոր հովվի դավաճանության», ասում էր Արծրունին:

Ներսես պատրիարքի այդ քայլը անհեռատեսության, մանավանդ թուրքամոլության մի մեծ նշան էր: Ոչ ոք չէր հավատում, թե օսմանյան սահմանադրությունը մի լուրջ պետական ձևափոխություն է, որ կարող է երկար ապրել: Եվ ներսեսը շտապում էր հայոց առանձին սահմանադրության վերջ տալ, քանի որ արդեն կար ընդհանուր օսմանյան սահմանադրությունը: Արծրունուն վրդովեցնողը մանավանդ այն էր, որ այդ քայլը արվում էր ինքնազուլիս, առանց ժողովրդի ներկայացուցիչների համաձայնություն:

«Եթե ամբողջ ազգը հրաժարվեր իր ունեցած իրավունքներից, մենք թեև այդ վարմունքը հիմարություն կանվանեինք, բայց այնուամենայնիվ պետք է ասեինք, թե դա կախված է ազգի բարի կամքից... Բայց ի՞նչ պետք է ասենք

տեսնելով, թե մի որեւէ ներսեւ իրան իրավունք է համարում կամայական կերպով շարժել սուլթանի ոտների տակ ամբողջ ազգի ամենաթանկագին իրավունքները:

Արծրունին ներսեւից դժգոհ լինելու ուրիշ պատճառներ էլ ուներ: Եվրոպական լրագրողները հաղորդել էին, որ դեսպանաժողովը դիմել էր նրան և հարց տվել, թե ի՞նչ են ուզում հայերը, իսկ ներսեւը պատասխանել էր, թե հայերը իրանց հույսը թուրքաց կառավարության վրա են դրել և նրանից են սպասում իրանց վիճակի բարելոքումը: Նրանի պատրիարքի այն ուղերձն էլ, որով ջնջվում էր սահմանադրությունը, լուր մի քաղաքական ցույց էր, որ մի կողմից պիտի մի լավ զենք դառնար նեղ հանգամանքների մեջ խեղդվող թուրքաց կառավարության համար, իսկ մյուս կողմից պիտի ընդգծեր հայերի հավատարմությունը, որով և ներսեւը կարելի էր համարում քաղցրացնել կառավարության աչքը դեպի հայերը: Բայց Արծրունին քաղաքականում էր. «Մի՞թե Թուրքիայի հայերը այդ տեսակ սարսափելի դավաճանությունից հետո պետք է համբերեն, որ ներսեւ նպիսկոպոսը պատրիարք մնա...»:

Մակայն մենք պետք է ասենք, որ ներսեւը անգործունյա և անտարբեր չէր մի աշխարհի ժամանակ, երբ գավառացիների դժբախտությունները օրեցօր սաստկանում էին: Նա դիմումներ էր անում թուրք կառավարության, աշխատում էր պատժել տալ հանցավորներին: Նրա բռնած ընթացքի հիմքը, ուրեմն, այն էր, որ պետք է միայն թուրքաց կառավարությունը ճանաչել, չխառնվել միջազգային քաղաքականության մեջ: Բայց այդ բարյացկամությունը դեպի թուրքաց կառավարությունը ոչինչ օգուտ չէր բերում հայերին: Դրությունը Հայաստանում գնալով ծանր կերպարանք էր ընդունում, իսկ հայոց պատրիարքի դիմումները լուր թղթի վրա էին մնում: Ներսեւը ստիպված եղավ պատճառաբանված հրաժարական տալ. բայց մեծ վեղիրը մի կույտ խոստումներ արավ, և նա էլի ետ վերցրեց իր հրաժարականը:

Բայց մոտենում էր արևելյան հարցի ամենամեծական րոպեն: 1877-ի ապրիլի 12-ին Ռուսաստանը պատերազմ հրատարակեց Թուրքիայի դեմ: Կովկասյան սահմաններից առաջ արշավող զորքը նորից հարուցեց գավառացի հայ ժողովրդի հին հույսերը. ամեն տեղ եկեղեցական հանդեսներով էին դիմաւորում ռուսներին: Դեպքերը շուտով ցույց տվին, թե ո՞րքան անսխալ էր ժողովրդի բնազդը: Հայերի ահավոր կոտորածը Բայազետում, Շեխ-Ջալալեղդինի արշավանքը, Ալաշկերտից Տեր-Ղուկասովի զորաբաժնի հետ Ռուսաստան գաղթած 3000 հայ ընտանիքները — այդ բոլորը տեղի ունեցավ մի կարճ միջոցում, երկու կամ երեք ամսվա ընթացքում: Իսկ թե ինչն էին կատարվում թուրքաց Հայաստանի այն տեղերում, որոնք հեռու էին պատերազմի բեմից, — հասկացողություն կարող է տալ այն ընդարձակ հիշատակարանը, որ կազմել էր Վանից Թիֆլիս եկած Մկրտիչ Փոքթուգալյանը և որ տպագրվեց «Մշակի» մի քանի համարներում:

«Սկզբունքով կարելի է համակրել կամ չհամակրել պատերազմին, — ասում էր Արծրունին ռուս-թուրքական պատերազմի հրատարակության առիթով, — բայց մեկ բան չէ կարելի չխոստովանել, որ կան ազգեր, որոնք երբեք չեն ընդունում նոր մտքերին, ընդհանուր մարդկային առաջադիմության անհրաժեշտությունը ընդունում են միայն սրի և հրացանի միջոցով հասցրած լինելով այդ անհրաժեշտությանը: Կան հարցեր, որոնք այլ կերպ չեն կարող վճռվում լինել, եթե ոչ պատերազմի միջոցով:

Թուրքիան պատկանում է այդ տեսակ ազգերին, արևելյան խնդիրը այդ տեսակ դժվար լուծելի խնդիրներից միսն է...

Ցանկանա՞նք մեր զորքերին հաջողություն, որից կախված է արևելքի ազատությունը, նրա բնակիչների խաղաղ, ապահով դրությունը և երկար ժամանակ ճշման տակ մնացած քրիստոնյա ազգերի բարոյական, տնտեսական և մտավոր վերածարգությունը»:

Իսկ մի ուրիշ հոգվածի մեջ նա բացատրում էր առհասարակ պատերազմի խորհուրդը:

«Ի՞նչ զարմանալի փոփոխություններ, ի՞նչ աչքի ընկնող շարժողություններ է առաջացնում պատերազմը մի հասարակության կյանքի թե ընդհանուր ընթացքի, թե նորա ամենափոքր, նեղ շրջանի մեջ անգամ:

Գուցե այժմյան քաղաքակրթված աշխարհի ինտելիգենցիայի մի մասը համոզված է, որ պատերազմը առհասարակ կործանիչ, վնասակար, առաջադիմությանը արգելք դնող մի երևույթ է, — բայց ուրիշ կողմից չէ կարելի հերքել, որ պատերազմը եղել է միշտ, և կլինի պետության կազմակերպության և իրան հասարակության կյանքի բարոյական, մտավոր և նյութական ուժերի մի խիստ քննություն»:

Մեր կյանքի վերաբերմամբ էլ միանգամայն ճիշտ էր այդ բացատրությունը: Պատերազմը մի դրդիչ էր Կովկասի ներքին կյանքի համար. նա բերեց կենդանություն, ծնեցրեց մտավոր հոսանքներ, եռանդ, գործունեություն հանդես հանեց հասարակական ասպարեզում: Հայերն էլ, իբրև մեկը կովկասյան ազգերից, առանձին կենդանություն ստացան և պատերազմին հետևած երեք-չորս տարիները մեր կյանքի մեջ մի առանձին թարմ ու փայլուն շրջան են կազմում, որի նմանը հաղիվ թե հետո կրկնված չլինի:

Պատերազմի մասին խոսեց և Ասիացին իր առաջին ֆելիետոնում: Դեռ անցյալ տարվանից Ասիացին տխրության շեշտեր էր մտցրել իր ֆելիետոնների մեջ. նա ասում էր, թե հանաք անելու, զվարճանալու ոչ մի տրամադրություն չէ մնացել, քանի որ Փոքր Ասիայից այնպիսի ցավալի լուրեր են գալիս: Իսկ այժմ ահա թե ինչ էր նա գրում. «Այս րոպեիս ուրիշ ի՞նչ բանի վրա կարելի է խոսել, եթե ոչ պատերազմի վրա: Ամենքի բերանից լսվում է պատերազմ խոսքը:

Եվ կրկին պատերազմի բեմը Հայաստանն է, հին, պատմական Հայաստանն է, որի վրայով այնքան ազգեր են անցկացել, ամենքը նրա հողի վրա իրանց և հայի արյուն են թափել, ամենքը իրանց հետքերը թողել...

Հայաստանը նման է մի կնոջ, որ անթիվ սիրականներ է ունեցել, բայց այդ իր սիրականներից իսկապես ոչ մեկին անկեղծ սիրով չէ սիրել... Արդյոք կսիրե՞ նա մի օր անկեղծ սիրով, կընծայե՞ նա իր սերը մեկին անբաժան կերպով, կընտրե՞ նա վերջապես մեկին, որին ամբողջությամբ կհանձնե իր անձը, այդքան ցրված կյանք վարելուց հետո՝ օրինավոր կին, տանտիկին, մայր դառնալու համար...

Դժվար է նախագուշակել:

Առհասարակ այդ տեսակ կանանց կողմից ժամանակավոր շնորհ վայելելը ամենքը ցանկանում են, — բայց կապվել այդ տեսակ էակի հետ ամբողջ կյանքի համար՝ ոչ ոք չի ցանկանա...»:

Եվ կարո՞ղ է մեկը անկեղծ կերպով սիրել այդ էակին: Ասիացին թողնում

¹ Երկու-երեք տարուց հետո Րաֆֆին էլ իր «Դավիթ-Քեկ» վեպի մեջ ճիշտ այնպիսի նմանություն էր տալիս Հայաստանին... Մա ապացույց է, թե որքան սերտ կապ կար Դրեզդո Արծրունի գրվածքների և Րաֆֆու վեպերի մեջ:

է պատերազմը, այդ հարցն է արծարծում մի անխնա խստութեամբ, որ ցաւ վայել ճշմարտութեան արդարացի պատկերացումն է:

«Յուշ տվեցեք ինձ մի ազգ,— ասում է նա,— մի մարդ աշխարհիս երեսին, որ հայերին սիրելիս լինելու, կամ գոնե խոսեր հայերի մասին առանց արհամարհանքի և ատելութեան:

Այդ տեսակ ազգ, այդ տեսակ մարդ չկա աշխարհիս երեսին: Հային ամենքը արհամարհում են և մանավանդ ատում են: Եվ ինչպե՞ս չատեն, երբ ինքն հայը հայերին ատում է...

Հայը միշտ ամաչում է նախ անվանվել... Ամենամեծ գովասանք, որ կարող է անել թիֆլիսցի հայ կին (հին սերունդին պատկանող) խոսելով մի ազգի վրա, հետևյալն է՝ «Հետտի շնորքով աղջիկ է, հետտի նստիլ ու վերկենայ ռուսի, կոսիս վրացի աղջիկ ըլի»...

Ոչ մի ազգ աշխարհիս երեսին չկա, որ ինքն իրան արհամարհեր որքան հայ ազգը... երկու հայ փողոցում հայերեն են խոսում, հանկարծ մի ծանոթ ռուս կամ գերմանացի նրանց մոտով անց է կենում,— իսկույն մեր հայերը թողնում են իրանց մայրենի լեզվով խոսելը և անցնում են մի օտար լեզվին,— չլինի՞ թե օտար մարդը լսի, որ հայերը հայերեն են խոսում...

Հայերս սովորություն ունենք գանգատվել, թե ոչ մի օտար ազգ մեզ չէ սիրում, ամենքը մեզ ատում և արհամարհում են... Ինչպե՞ս կարող են ուրիշները մեզ սիրել, երբ մենք ինքներս մեզ ատում ու արհամարհում ենք»:

Պատերազմը կլանում է Արծրունու ամբողջ ուշադրությունը: Շատ չեն այն հողավածները, որոնց մեջ նա խոսում էր սովորական, առօրյա հարցերի մասին. թերթերով 1877-ի «Մշակը», մեր առջև պատկերանում է նա, որպիսի մի մարդ, որի մտածմունքը մի առարկայի վրա է կենտրոնացած, բայց որը, միակողմանի չլինելու համար, հարկադրված է մի մի ուրիշ առարկաների վրա էլ նայելու, առարկաներ, որոնք, այսպես ասած, սահում, փախչում են նրա գրչի տակից, առաջնությունը, կարևորությունը գլխավոր, կենտրոնական առարկային տալով:

Ի՞նչ պիտի լինի հայերի վիճակը, ի՞նչ պիտի տա պատերազմը Թուրքացի Հայաստանին: Արծրունին շատ հաճախ էր կանգ առնում այս հարցի առաջ: Նրա համար ստիպողական, անխուսափելի էր մնում միևնույնը, ինչ ասել էր 1876-ին. «Այժմ կամ երբե՞ք»: Եվ նա շարունակ կրկնում էր, թե Հայաստանը պիտի միացվի Ռուսաստանին. իսկ եթե այդ անհնարին լինի, այն ժամանակ Ռուսաստանը պետք է իր հովանավորության տակ առնե Հայաստանը՝ տալով այնտեղ ապրող քրիստոնյաներին կյանքի և գույքի ապահովություն: Որքան առաջ էր գնում ռուս բանակը, այնքան Արծրունու համար անհրաժեշտ էր դառնում հարցի այդ տեսակ լուծումը: Արտասահմանյան լրագիրները հաղորդում էին, թե Անգլիան երբեք չի թույլ տա, որ Ռուսաստանը վերցնե Հայաստանը: Արծրունին անխղճություն էր անվանում Անգլիայի այդ քաղաքականությունը: Անգլիան պահպանում է Թուրքիան, սովորեցնում է թուրքերին խորամանկություններ՝ Եվրոպան խաբելու և քրիստոնյաների արդար պահանջները խեղդելու համար, Անգլիան զենք և փող է տալիս Թուրքիային՝ Ռուսաստանի դեմ կռվելու համար և չէ էլ թույլ տալիս, որ Հայաստանն անցնի ռուսաց ձեռքը: Իսկ ինքը, Անգլիան, ի՞նչ պետք է անե հայերի համար: Ոչինչ: Բանից, ուրեմն, դուրս է գալիս, որ Հայաստանը պետք է թուրքերի ձեռքին մնա, որով հետև այդ շահավետ է Անգլիային: Ի՞նչ անխղճություն: Բայց հայերի հույսը միայն Ռուսաստանի վրա է, միայն Ռուսաստանից են նրանք սպասում իրանց փրկությունը:

Երբ Մուխտար-փաշայի զորքը ոչնչացվեց Ալաշայի բարձրությունների վրա, երբ ռուսները հաղթական արշավանք սկսեցին դեպի էրզրում և Ասիական Թուրքիայի վերջին հույսը, Կարսը ընկավ ռուսների ձեռքը, Արծրունին արդեն միանգամայն համոզվեց, որ Հայաստանի ճակատագիրը վերջնականապես կարգադրված է, նա կդառնա Ռուսաստանի մի մասը և այդպիսով կազատվի իր զարավոր գծախտություններից: Իսկ եթե բան է, ինքը Ռուսաստանը չկամենա միացնել Հայաստանը իր կալվածներին, ավելորդ համարելով իր առանց այն էլ շատ տարածված սահմանների ընդարձակումը, այդ դեպքում դարձյալ նրան է վերապահված կարգադրել Հայաստանի ճակատագիրը աշխատ, որ հայերը ապահովություն գտնեն, ինքնավարություն ունենան:

Առհասարակ Արծրունին թե պատերազմի ժամանակ և թե հաջորդ երկուերեք տարիներում հավատ չէր ընծայում անգլիական քաղաքականության և ամեն անգամ հաստատ համոզմունք էր հայտնում, թե Ռուսաստանն է միայն, որ անշահասիրտությամբ և անկեղծությամբ աշխատում է արևելյան քրիստոնյաների իրական պաշտպանը դառնալ: 1877-ի ամառը, ինչպես հայտնի է, թուրքաց զենքը աջոգություններ ունեցավ թե եվրոպական և թե ասիական պատերազմական բեմերում: Այդ հանգամանքը հարկադրում էր շատերին մտածել, թե արդյոք պատերազմը կբերե՞ սպասած հետևանքը: Արծրունին այդ կասկածների ժամանակ ասում էր, թե միևնույն է, Թուրքիան եթե այժմ էլ չջարդվի, պատերազմից հետո դարձյալ պիտի քայքայվի: Բայց ահա Թուրքիան միմյանց ետեկից մի շարք ահավոր հարվածներ է ստանում, որոնք նրա վերջնական անկումն են ցույց տալիս: Եվ Արծրունին, հիշելով թե այդ ահեղ հարվածների մեջ մասնակից էին և հայ զորապետներ, գրում է «Ազգության հանճարը» առաջնորդողը:

«Մինչև վերջին ժամանակները,— ասում է նա,— հայոց ազգի մասին ամբողջ աշխարհը համոզված էր, թե այդ ազգը ունի խելք, ընդունակություններ, արդյունագործական, առևտրական ոգի և այլն,— բայց որ հայերը վախկոտ ժողովուրդ են և զուրկ են բոլորովին զինվորական հատկություններից: Այդ տեսակ համոզմունք կազմած ունեի ամբողջ աշխարհը հայոց ազգի հանճարի մասին:

Ներկա թուրքաց-ռուսաց պատերազմը ապացուցեց մեզ հակառակը: Այն ազգը, որ հայտնի էր որպես զինվորական ոգի կորցրած, առևտրական, վախկոտ ժողովուրդ,— հանկարծ արդյունաբերում է անթիվ քաջեր, սկսած հասարակ սուլդատներից, միլիցիայի զինվորներից՝ մինչև զորքի գլխավոր առաջնորդները, մինչև առաջնակարգ զորապետները:

Կարելի՞ է արդյոք որ մի վախկոտ բնավորություն ունեցող ազգից դուրս գային անթիվ քաջեր, կարելի՞ է արդյոք, որ հետևանքը ծնունդ առնե առանց պատճառի, կարելի՞ է արդյոք, որ ջուրը վազի առանց աղբյուրներից դուրս գալու... Անկարելի է:

Այն ազգը, որ հարկավոր ժամանակ ընծայում է այդքան թվով քաջ և ընդունակ զինվորականներ, ինչքան վերջին պատերազմում հայերը ընծայեցին ռուսաց զորքին,— այդ տեսակ նշանավոր, աչքի ընկնող երևույթ ահամաստիպված ենք համարել մեր ազգի հատկությունը, մեր ազգության հանճարը»:

Այստեղ կանգ առնենք մի հետաքրքրական հարցի առաջ: Մենք շարունակ տեսնում ենք Արծրունուն հարձակվելիս, մտրակելիս, տեսնում ենք, որ նա իր շուրջը վատություն, ապականություն է միայն գտնում: Ի՞նչ է սա ցույց տալիս, արդյոք ա՞յն թե Արծրունին մի անուղղելի հոգեւոր էր, թե նա հուսա-

հատվել էր իր ազգից, թե միայն վատ, միայն բացասական հատկությունների ընդունակ էր նա համարում այդ ազգը:

Հատ երևույթին աչապիտի կերպարանք ուներ Արծրունու գործունեությունը, և այդ երևույթից օգուտ էին քաղում նրա հակառակորդները, ներկայացնելով նրան իբրև իր ազգի ուխտյալ, անհաշտ թշնամի: Բայց կարդալով Արծրունու ամենախիստ, անողորմ, նույնիսկ չափազանցության էլ հասցրած հարձակումները, յուրաքանչյուր ազնիվ մարդ կըմբռնե, որ այդ շանթահարող տղերքի միջից երևում է սիրող սիրտը, մի մարդ, որ ուզում է իր ազգի բարեբախտությունը, բայց կրակոտ է, անհամբեր է, միշտ անբավական և ուզում է, որ միանգամից կերպարանափոխվի այդ ազգը, հակառակ բայերով առաջ գնալ: Մի կողմ թողնելով այդ ներքին շնշտը, որ լավում է ամեն տեղ, մենք ցույց կտանք հենց այն, որ ինքը, Արծրունին, խոստովանում էր, որ հայի պակասություններից շատերը հատուկ են բոլոր ազգերին, որ ամեն տեղ կան կեղևքողներ, շահամուլներ: Բայց մի՞թե դա նշանակում էր, թե չպետք է հարվածել այդ պակասությունները հայերի մեջ: Իհարկե, ոչ:

Պատերազմի տարին անհրաժեշտ դարձավ մի հանգամանք: Հայերին օտարները չէին ճանաչում, և Արծրունին սկսում է եռանդուն կեպով քարոզել, որ հայ ինտելիգենցիան ծանոթացնե հայերին օտար ազգերի հետ: Թո՛ղ հիմնեն մի զուտ հայկական օրգան ուսերեն լեզվով, թո՛ղ հայ երիտասարդները գնան Եվրոպա, այնտեղ գրեն հայերի մասին, շիտակ և անկեղծ կերպով ներկայացնեն իրանց ազգը քաղաքակիրթ աշխարհին: Եթե Արծրունին չունենար հավատ դեպի իր ազգի բարոյական առավելությունները, եթե նա միայն վատություն տեսներ նրա մեջ, կարո՞ղ էր այդպիսի միտք քարոզել, կարո՞ղ էր համոզված լինել, որ քաղաքակիրթ ազգերի մոտիկ ծանոթությունը հայերի հետ կվերացներ շատ նախապաշարմունքներ, շատ թյուրիմացություններ, և հայերը միայն օգուտ կստանային այդ ծանոթությունից: «Օտարները և մենք» առաջնորդողի մեջ Արծրունին, խոսելով մի ֆրանսիական թղթակցի մասին, որ նկարագրել էր կովկասյան հայերին, ասում է. «Մերան զարմացավ այդ թղթակիցը, երբ գտավ Անդրկովկասում մի ազգ, որ իր բոլոր պակասությունների հետ միասին այնուամենայնիվ ներկայացնում է արևելքում Եվրոպական տարր՝ իր ձգտումներով, իր ոգով, իր բնավորությամբ, իր ընդունակություններով և կյանքի եղանակով:

Նա կարծում էր, որ հայերը միայն վաճառականներ են, — հանկարծ նա իմանում է, նա տեսնում է, որ հայոց ազգի մեծ մասը երկրագործներ են: Նա հեռվից լսում էր, որ հայերը վախկոտ, պատերազմական բոլոր հատկություններից զուրկ ժողովուրդ են, — և հանկարծ համոզվում է, որ հայերը համարվում են ուս զորքի մեջ ամենաքաջ զինվորականների կարգում, իրանց միջից ընդունակ և տաղանդավոր զորապետներ են ընծայել ուսաց զորքին: Նա սպասում էր տեսնել մեզ մոտ խորին տգիտություն, — և հանկարծ տեսնում է հայոց ժողովրդական ուսումնարանների հաշվից, որ դպրոցների և աշակերտների պրոցենտը մեղանում բավական նշանավոր է: Նա սպասում էր պատահել հարեմ, հանկարծ գտնում է Եվրոպական ընտանիք և օրիորդական դպրոցներ, որտեղ իրանք կանայք անգամ դասատուություն են անում:

Եվ այսպես մի շարք առավելություններ — բարձրագույն ուսում, մամուլ, գրականություն, մշակվող լեզու և այլն: Ահա թե ո՞րքան բաներ կային օտարներին ցույց տալու համար: Արծրունին այս բոլորը չէր մոռանում, ընդունում էր, որ դրանք աշխատությամբ ձեռք բերած կուլտուրական առաջադիմություն են: Սակայն այդ դեռ չէր նշանակում լինել միանգամայն բավական և ինքնա-

դուհ, չցանկալ առկա մեծ առաջադիմություն, չցույց տալ պակասությունները և կրակով շարել վերքերը:

Բայց վերադառնալով պատերազմին:

Հուլիս ամսին Երևանյան նահանգում տարածվեցին այն հազարավոր թուրքահայ ընտանիքները, որոնք Տեր-Ղուկասովի նահանգող զորքի հետ եկել էին Ալաշկերտից: Երբ ռուսները պարտություն կրեցին Ջիվիխի առաջ և գնեցին Տեր-Ղուկասովը, Դրամդաղի նշանավոր ճակատամարտը վատակելուց հետո ստիպված եղավ ետ նահանջել դեպի ուսաց սահմանները, Ալաշկերտի հայ գյուղերը, շատ լավ իմանալով, թե ի՞նչ է իրանց սպասում ուսաց դինվորների հեռանալուց հետո, շտապով հավաքեցին ինչ կարողացան և քրդերից աղատություն որոնեցին՝ փախչելով ուսաց հողը: Գաղթականները, իհարկե, շատ շնչին բան կարողացան բերել իրանց հետ, այնպես որ տեղ հասնելուն պես՝ զգացվում էր մեծ կարիք այդ ահագին բաղմունքները պատսպարելու և կիրակրելու համար: Հարկավոր էր շուտ օգնության հասնել նրան:

Արծրունին սկսում է գրել գաղթականների մասին: Թիֆլիսում գումարներ են հավաքվում նրանց օգնելու համար: Բայց այդ կարիքը բաց է անում մեր առջև մի պակասություն, որի մասին Արծրունին գրում է «Ուշ ենք հասկացել» առաջնորդողը: Այդտեղ առաջին անգամ արժարժվում էր Թիֆլիսում մի կենտրոնական բարեգործական ընկերություն հիմնելու հարցը:

«Ձէ կարելի չմիտոսալ, — ասում էր նա, — որ մեզ հայերիս առհասարակ հատուկ է միայն այն ժամանակ ձեռք տալ այդ տեսակ բարի գործերին (թշվառներին օգնելու համար փող հավաքելուն), երբ, ինչպես ասում են՝ դառնալը ոսկորին է հասնում...»:

Բացատրելով այնուհետև, որ ժողովրդական դժբախտությունները միշտ կարող են կրկնվել, որ հայերը պիտի իրար օգնության ձեռք մեկնեն, Արծրունին շարունակում է. «Մտածեցեք, ընթերցող, ի՞նչպես լավ կլինի, եթե մենք փոքր առ փոքր, տարիներով հավաքելով գումարները թե նվիրատվության միջոցով, թե անդամակցական վճարքի ձևով, վաղուց արդեն կազմած ունենալին մի կենտրոնական ընկերություն (օրինակ, Թիֆլիսում), Մարդասիրական Ընկերության պես, միայն ավելի լայն, ավելի ընդարձակ պրոգրամայով, որ նշանավոր գումարներ իր ձեռքումն ունենալով, կարող էր հարկավոր ժամանակ օգնություն հասցնել հայոց հասարակության այս կամ այն տառապալ մասին, նվիրել իր մայր գումարի տոկոսներից այս կամ այն տեղի հայ սովատանջներին, կամ հրդեհից վնասվածներին, օժանդակել այս կամ այն օգտավետ ձեռնարկությանը, պահպանել կատարյալ անկումից այս կամ այնինչ ուսումնարան...»:

Վաղուց հարկավոր էր մտածել այդ տեսակ մի ընկերություն կամ մասնաժողով ունենալ. բայց եթե մինչև այժմ ոչ ոք այս բանի վրա չմտածեց, — այդ չէ նշանակում, որ այսուհետև էլ չպետք է մտածենք այդ տեսակ ձեռնարկությունը իրագործելու:

Դա ժամանակի պահանջն էր, իրերի դրությունից բխող միտք: Արծրունին առաջինը արտահայտեց նրան մամուլի մեջ, իսկ իրագործումը տեղի ունեցավ տարիներից հետո, երբ Թիֆլիսում հիմնվեց Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերությունը: Բայց ալաշկերտցի գաղթականների դրությունը անմիջական ռզնություն էր պահանջում. «Голос» լրագիրը զարմանք էր հայտնում, որ Թիֆլիսի հայերը մի հատուկ մասնաժողով չեն կազմում այդ խեղճերի համար: Կրծրունին արձագանք տվեց այդ առաջարկության: Կազմվեց մասնաժողով, որ հաստատվեց կառավարության կողմից և գործի կապով: Մասնաժողովի ան-

դամը և քարտուղարը Արծրունին էր: Կարճ միջոցում բազմական խոշոր գումար հավաքվեց: Մասնաժողովը Այնքսանդրյան այգում մեծ ժողովրդական գրոսանք սարքեց, որ ահագին բազմություն գրավեց և փառավոր հաջողություն ունեցավ, տալով ընդհանուր մուտք մոտ 4500 ոսկի: Աշխատել էին ազգաբնակչության բոլոր դասակարգերը: Կանայք առանձին եռանդ ցույց տվին այդ գործի մեջ: Մասնաժողովը իր անդամներից մեկին ուղարկեց Երևանյան նահանգը՝ գաղթականների դրույթները տեղեւորելու և ստույգ ստուգելու համար: Այդ մանրամասն ուսումնասիրությունը տալագրվեց «Մշակում»: Մի մասնաժողով էլ երևանում կազմվեց: Եվ այսպիսով ուստահայեցող ոչինչ չխնայեցին իրանց տանջված եղբայրակիցներին օգնելու և գաղթականության պես մի ահալոր գործի հետ կապված գործախոտությունները կտրելի եղածին չափ թեթևացնելու համար: Երևույթը բոլորովին նոր էր մեղանում: Պատերազմը հարկադրում էր մեզ հասարակական եռանդատ գործունեություն սկսել: Իր արյունոտ հայրենիքից փախած թուրքահայը մեզ վարժեցնում էր:

Այաշկերտի գաղթականությունը միևնույն ժամանակ մեր պատմության մեջ անդադար կրկնվող դարավոր երևույթներից մեկն էր, երևույթ, որ այնքան ահագին ազդեցություն է արել հայ ազգի ճակատագրի վրա, ազգային բնավորություն է կազմել, ուղղություն տվել մեր հաղաթափյա կյանքին: Արծրունին այդ թարմ երևույթի տալագրության տակ փորձեց բացատրել մեր գաղթականությունների պատճառները և հետևանքը: Հետաքրքրական է, որ նա գաղթականության պատճառ համարում էր քրիստոնեական կրոնը:

Մի ժամանակ, ասում է նա «Կրոն և Գաղթականություն» առաջնորդողի մեջ, Հայաստանը, իբրև լեռնային մի ապահով երկիր, ամեն կողմից գրավում էր զանազան ազգերի գաղթականություններ, որոնք գալիս էին հաստատվում հայոց հողի վրա և ձուլվում էին բուն ազգաբնակչության հետ: Այդ ո՞ր ժամանակն էր: Այն ժամանակ, երբ Հայաստանում տիրում էր զրադաշտական կրոնը: Դա մի բնական, շոշափելի, մանկական կրոն էր, մատչելի շրջապատող ցեղերի համար: Հայաստանի դիրքը, որ շատ նման է լեռնային Շվեյցարիայի դիրքին, ապահովություն էր տալիս գաղթողներին, իսկ կրակապաշտությունը ձուլում էր գաղթողներին հայերի հետ: Ազգը անդադար նոր տարրեր էր ընդունում դրսից, բազմանում էր, ուժեղանում: Հեթանոսական Հայաստանը զորեղ էր, բազմամարդ:

Քրիստոնեությունը մուտք է գործում Հայաստան և իրերի գրությունը միանգամից փոխվում է: Հայաստանը սահմանափակվում է իր մեջ, կղզիանում, առանձնանում. քրիստոնեությունը այլևս այն պարզ, դուրամատչելի կրոնը չէր, ինչպես զրադաշտականությունը: Քրիստոնեության բարձր, վերացական, շրջապատող տարրերի համար անմատչելի փիլիսոփայական սկզբունքները փակում են Հայաստանի դռները դրսի նոր ուժերի առաջ, կամավոր գաղթականությունը դադարում է:

«Անընդհատ հոսանքը ուրիշ ցեղերի, որոնք անդադար գաղթելով Հայաստան միանում էին հայոց հիմնական ազգության հետ, ձուլվում էին նրա մեջ,— այդ հոսանքը քրիստոնեության մեր երկիրը մտնելուց հետո դադարեց, հո մղվեցավ, նոր կրոնը արգելք եղավ հայոց ազգի անընդհատ մեծանալուն և բազմանալուն... Հայը իր մեջ սահմանափակվեց... ազգի բազմանալուն, մեծանալուն, հասակ առնելուն վերջ դրվեցավ:

Առաջ, կոապաշտության ժամանակ, ով որ Հայաստանումն էր բնակվում, հայոց հողի վրա էր ապրում,— հայ էր: Քրիստոնեությունից հետո՝ նա, որ լու-

ստվորչական չէր՝ հայ չէր: Մինչև այժմ էլ հայ-կաթոլիկը, հայ-հունադավանը, հայ-բողոքականը, հայ-մահմեդականը՝ հայեր չեն համարվում...

Եվ ահա այն օրից, երբ հայը ընդունեց քրիստոնեությունը, նա շրջապատված լինելով թշնամիներով, իր կրոնի պատճառով սահմանափակվելով, նեղ շրջանակի մեջ մտնելով, իրան առանձնացած զգալով Ասիայի մեջ,— դարձավ հոտեկան, դարձավ չափից դուրս անհատական... և զգաց իրան օտար ոչ թե միայն Ասիայում, բայց և իր հայրենիքում...

Այն բույրեց սկսվեց հայի գաղթականությունը:

Նա գաղթում էր, և ուր որ գնում էր, իր հետն էր տանում և իր բարոյական ցանձր, իր սրտումն էր պահում իր հայրենիքը... Այնուհետև Հայաստանը նրա համար երկրորդական հայրենիք էր դարձել, իսկ գլխավոր հայրենիքը նրա համար եկեղեցին էր:

Հազիվ թե կարելի լինի ասել, թե մեր պատմությունը հաստատում է Արծրունու այս տեսության բոլոր կետերը: Գաղթականության պատճառները ավելի բարդ են, բայց չէ կարելի ուրանալ, որ գաղթող հայի համար հայրենիքի պահանջը, սերը այնքան մեծ չէր, որ կարողանար պահել նրան երկրում: Որ Հայաստանի թուլության պատճառներից մեկը և գուցե գլխավորը քրիստոնեությունն էր, այդ ապացուցանում է հենց այն հանգամանքը, որ քրիստոնյա Հայաստանը երբեք՝ չկարողացավ քաղաքական մի այնպիսի միություն կազմել, ինչպես էր հեթանոս Հայաստանը: Մենք չափազանց ծանր դոհեր տվինք եկեղեցուն, մենք, ճիշտ որ, կղզիացանք, թշնամական դիրք բռնեցինք դեպի մեզ շրջապատող բոլոր ազգերը՝ մեր եկեղեցական ինքնուրույնությունը պահպանելու համար: Արծրունին իր այդ հողվածի մեջ չէր շոշափում այն բոլոր պատճառները, որոնք քաղաքական թուլություն և գաղթականական անվերջ հոսանքներ առաջացրին մեղանում, բայց նա շատ ճիշտ էր ըմբռնել գաղթականության՝ եթե կարելի է ասել, հոգեբանությունը: Ճիշտ է, որ հայը օտարության մեջ որք ու անհայրենիք չէր զգում, եթե ունենում էր իր եկեղեցին, ճիշտ է, որ եկեղեցին գաղթականի համար փոխարինում էր հայրենիքը:

Բայց հարց է ծագում. մի՞թե Արծրունին դրանով ասում էր, թե լավ կլիներ, եթե Հայաստանը հեթանոս մնար, եթե քրիստոնեություն չընդուներ: Այս հարցին նա պատասխանում է իր հաջորդ հողվածում («Ի՞նչ է հետևանքը»): Արծրունին այդպես չէր ասում, չէր կարող ասել: Այլ բան է պատմության փիլիսոփայությունը պարզելը. հետազոտել պատճառները, դուրս բերել բնական, արդարացի եզրակացություններ չէ նշանակում քմահաճ վճիռներ կարգալ, իր սրտի ուզածը քարոզել: Եթե քրիստոնեությունը զրկեց Հայաստանը քաղաքական ուժից, դա չէ նշանակում, թե քրիստոնեությունը իբրև ուսում, իբրև վարդապետություն անհամեմատ բարձր չէ հեթանոսությունից: Արծրունին այդպես էլ ասում է. «Մեզ համար ամենից բարձր, ամենից սուրբ են քրիստոնեական վարդապետության հիմնական գաղափարների հավիտենական սկզբունքները, քրիստոնեությանը հատուկ հավասարության, եղբայրության և ազատության ոգին, քրիստոնեության հասարակական, քաղաքակրթական նշանակությունը: Բայց նույնիսկ այն պատճառով, որ քրիստոնեությունը անշափ առաջադեմ կրոն է, նրա սկզբունքները անշափ բարձր, վերացական, իդեալական են,— այդ սկզբունքները անմատչելի պետք է լինեն Հայաստանը շրջապատող կոապաշտ, դեռ իրանց զարգացման մանկության մեջ գտնված ազգերին, երբ այդ բարձր փիլիսոփայական վարդապետությունը ընդունվեցավ հայերից»:

Ինչո՞ւ համար էր Արծրունին այս պատմական երևույթը բացատրում: Նա

պատմագետ չէր, անցյալով ապրող չէր, այլ ժամանակի, ներկայի, իրականության մարդ: Ինչու էր շարժում հնության հարցերը: Լոկ այն պատճառով, որ ընդգծե հայի բնավորության մի հատկանիշը, այն է՝ եկեղեցին փոխարինել հայրենիքը, և հայրենիքի հասկացողությունը թուլացավ, համարյա կորավ: Այս պատճառով հենց որ հայը հեռանում է իր եկեղեցուց, իսկույն դադարում է հայ լինելուց:

Ահա ինչն է սխալը: Այդ սխալի մասին շատ էին խոսել մեր նախորդ առաջավոր հրապարակախոսները — Ստեփան Ռսկան և Ստեփանոս Նազարյանց: Արժրուհին էլ նույն եզրակացության էր հասնում:

«Մեր ազգի մտավոր զարգացման և բարոյական վերանորոգման գլխավոր գործիչը և շարժառիթը պետք է լինի մայրենի լեզուն, — ասում է նա: — Թող ուսումը և կրթությունը իր ամենաբազմակողմանի երևույթներով հիմնվի հայրենի հոգի վրա, Հայաստանում, մայրենի լեզվի հաստատ սկզբունքների վրա, — և հայաստանցի հայը չի կլանվի ոչ մահմեդականությունից, ոչ էլ մի որևէ այլ տարրից»:

Այս դավանանքը նոր չէր մեղանում: Բայց ահագին աղմուկ էր հանում ամեն անգամ, երբ հրապարակ էր հանվում մեր մամուլի մեջ: Սակայն ոչ որ այնքան կատաղի, երկարատև կռիվ չէր մղել այդ սկզբունքի համար, ինչպես Արժրուհին: Մենք հետո կտեսնենք այդ կռիվը:

Պատերազմական դաշտում և նրա սահմանակից տեղերում կատարվող եղելությունները, որոնց մի արտահայտությունը Ալաշկերտի մեծ գաղթականությունն էր, իրանց ազդեցությունն ունեցան և Կ. Պոլսի հայության մեջ: Դրանք իրողություններ էին, որոնք չէին կարող խրատական չլինել: Սկսում էին հետզհետե հասկանալ իրերի իսկական դրությունը, այն դառն ճշմարտությունը՝ որ սլավոնական շարժումը, պատերազմը, սոսկալի արշավանքները ինտրիգների, քմահաճության, փառասիրության գործեր չեն, այլ արևելյան հարցի դարավոր հուզմունքների մի կրկնությունը:

Ամառը, մինչդեռ Հայաստանում քրդերը տանջում էին հայերին, իսկ թուրք զորքերը նեղն էին գցել ուսաներին և պատերազմի ելքը շատ անորոշ, կասկածելի էր երևում, ներսես պատրիարքը հրավիրվեց Ելզըզ-բյուզկի պալատ: Սուլթանը անձամբ խոսակցություն ունեցավ պատրիարքի հետ և «Time» լրագրի թղթակիցը այսպես էր արձանագրում այդ խոսակցությունը:

Սուլթանը նստեցրեց ներսեսին և ասաց նրան.

— Ինչպե՞ս է ձեր առողջությունը, ես վաղուց է որ ցանկանում էի ձեզ տեսնել և սպասում էի հարմար առիթի: Ես առանձին համակրություն ունեմ դեպի ձեր անձնավորությունը: Համարեցեք, որ դուք այստեղ ձեր տանն եք գտնվում, և եկեք ինձ մոտ, երբ կամենում եք:

— Թագավո՞ր, մենք չենք մտածում մեր մասին, մեր ազգի բոլոր մտածմունքները ուղղված են դեպի ձեր մեծությունը և օսմանյան զորքը, և ձեզ համար մենք միշտ աղոթում ենք:

— Ես անկեղծ կերպով ցավում եմ, — ասաց սուլթան Համիդը, — այժմյան տխուր ժամանակների մասին: Ես որ կամավոր կերպով մի միջատ էլ չեմ սպանի, այժմ պետք է նայեմ ինչպես թափվում է անմեղների արյունը: Բայի ասածուն հայտնի է, որ ես պատասխանատու չեմ այս պատերազմի համար:

— Դուք ճշմարիտ ամենամեծ թագավոր եք, դուք գերազանցեցիք ձեր նախորդներին, որոնք օսմանյան դահլիճի վրա նստած էին ամենածաղկած ժամանակին, որովհետև օսմանյան դրոշակին դառն շնորհիցից աչք անսակ դրվար և տառապանքներով լի ժամանակներում:

— Ի՞մ դահլիճը նստելու ժամից ես մի բուպե հանգստություն ունեցած չեմ:

— Այո՞, դրա մեջ էլ երևում է ձեր մեծության հզորությունը: Ամբողջ ազգը դիմել է ցեղենի աղոթում է, որ ձեր մեծությունը աշողվեր կատարել ձեր խոստացած վերանորոգությունները, որոնք բովանդակում են ձեր կայսերական փառավոր հրովարտական մեջ՝ երկրագործության, վաճառականության, արդյունաբերության և ժողովրդական լուսավորության զարգացումը:

— Ես շատ գոհ եմ իմ հայոց ազգից, — պատասխանեց սուլթանը, — և իմ կողմից շատ շնորհակալ եմ նրանից: Ես ցանկանում եմ, որ դուք հայտնեք իմ կողմից հայոց ազգին գոհունակություն և հավատացնեք իմ՝ դեպի նրան ունեցած համակրության մասին:

— Ես կարող եմ հավատացնել ձերդ մեծությունը, որ ձեր փառավոր սուլթանի հայրական կառավարությունը հարուցանում է սեր դեպի ձեր տոհմը ոչ միայն Թուրքիայի հայերի մեջ, բայց և ուրիշ երկրների հայերի սրտում:

— Շնորհակալ եմ և կրկնում եմ, որ ես էլ բաժանում եմ այդ զգացմունքները: Խնդրում եմ ձեզ հայտնել այդ իմ զգացմունքը ժողովրդին: Ես նույնպես շատ գոհ եմ այն հայերից, որոնք կառավարչական ծառայության մեջ են. նրանք միշտ հավատարիմ կերպով են ծառայել: Ես գիտեմ, որ հայոց ազգը շատ վնասներ կրեց այս պատերազմից, բայց թող նա իմանա, որ կտեսնե ուղիղ երջանիկ օրեր և կքաղե իր հավատարմության պտուղները, որպես վարձատրություն իր կրած զրկանքների համար: Ես սիրում եմ իմ բոլոր հպատակներին, բայց մանավանդ իմ հայոց ազգը, որ այժմյան ծանր հանգամանքներում ցույց տվեց իր անխախտի հավատարմությունը: Ես տարբերություն չեմ դնում մահմեդականների և քրիստոնյաների մեջ. նրանք բոլորն էլ օսմաններ են: Հավատը աստծուն է պատկանում:

Ներսեսը աղոթք կարդաց, սուլթանը իր ձեռքով տվեց նրան Օսմանիե շրանշանի առաջին աստիճանը իրեն հավաստիք իր սիրո դեպի հայերը: Ներսեսը նույնիսկ սկսեց աղաչել սուլթանին, որ նա զթա այն բուլղարներին, որոնք անհավատարմություն ցույց տվին: Եվ դուրս գալով պալատից, հայոց պատրիարքը եկեղեցում մաղթանք կատարեց բոլոր հոգևորականների և ժողովրդի մեծ բաղժության ներկայությամբ:

Այդ տեսակցությունը տեղի ունեցավ օգոստոսի 22-ին: Բայց նույն տարվա վերջում Կ. Պոլսի հայերը արդեն անհավատարիմ և դավաճան էին հրատարակվում թուրք լրագրիների կողմից: Ի՞նչ էր պատահել:

Պատերազմը սպառել էր Թուրքիայի ուժերը: Կարսի առումից հետո Ասիական Թուրքիայում մի շնչին բանակ էր մնացել և Մուխտար-փաշան ստիպողաբար նոր զորքեր էր պահանջում Պոլսից: Կործանման ծայրին հասած թուրք պետությունը լարեց իր վերջին ուժերը: Նույնների կեսին հրատարակվեց սուլթանի իրադեն, որով զինքի էին կանչվում բոլոր քրիստոնյաները 17—45 տարեկան հասակում: Այս կարգադրությունը մեծ հուզմունք պատճառեց քրիստոնյաներին: Հայոց և հունաց պատրիարքարանները հրավեր ստացան աջակցելու կառավարության այս գործի մեջ: Հունաց պատրիարքը կոնդակ հրատարակեց, որ, սակայն, ժողովրդի կատաղությունը զրգուց և մեծ ցույցերի պատճառ դարձավ:

Ներսես պատրիարքը անձամբ կամենում էր, որ կատարվի կառավարության կամքը, բայց այնքան խոհեմ գտնվեց, որ ինքնազուխ կարգադրություն չարավ և հարցը ենթարկվեց Ազգային Ժողովի քննության: Նույնների 25-ին նշանակված էր Ազգային Ժողովի ղեկավար նիստը, չնայած այդ հանգամանքին, մոտ 6000 հայեր մտան եկեղեցի, որպեսզի տեսնեն, թե ի՞նչ վճիռ է ստանում

հարցը: Առաջին անգամ հանդես էր գալիս **ընդհարում թուրքաց ժառանգության** մեջ գտնվող հայ պաշտոնյաների և ժողովրդի մեջ: Առաջինները, իհարկե, ամեն ջանք գործ էին դնում, որ ընդունվի կառավարության առաջարկը. միևնույն ժամանակ ներկայացուցիչները, ունենալով իրանց հետևում հազարավոր ամբոխ, գտնում էին, որ քրիստոնյաները զինվոր տալ չեն կարող, քանի որ հավաքել զինվորական կարգերին անտեղյակ մարզկանց և ուղարկել նրանց պատերազմի դաշտը, նշանակում է կոտորել տալ նրանց:

Հարցը վճիռ չստացավ այդ նիստում: Իսկ պատերազմը աղետ աղետի ետևից էր բերում: Ընկավ Պլեմնան և թուրքաց ամենաբնիկ բանակը գերի ուղարկվեց Ռուսաստան: Մահմեդական ամբոխը Կ. Պոլսում հուսահատության մեջ էր, անկարգություններ էր անում. քրիստոնյաները՝ հույները և հայերը, ընդհակառակն, ուրախ էին և գեղեցիկ հույսեր էին փայփայում: Հաղթական Ռուսաստանը այժմ ամենքի համար սիրելի էր: Ժողովրդի այդ ընդհանուր տրամադրությունը արձագանք գտավ Ազգային Ժողովի այն նիստում, որ գումարվեց դեկտեմբերի 14-ին: Ազգային էր այդ ժողովը. հայ էֆենդիները սաստիկ ընդհարում ունեցան երեսփոխանների հետ: Գլխավորության ներկայացուցիչներն էին խորեն նարպեյ և Մատթեոս Իզմիրլյան եպիսկոպոսները: Նարպեյի ճառը այնքան համարձակ էր, որ էֆենդիները պահանջում էին ներսեփից լուծել նրան: Իզմիրլյանն ասաց, որ զինվորագրությունը ենթադրում է հպատակների հավասարություն, մինչդեռ այս րոպեին թուրքիայում ամենավերավորական անհավասարություն է տիրում քրիստոնյաների և մահմեդականների մեջ: Եվ երբ էֆենդիները ցույց տվին օսմանյան սահմանադրությունը, Իզմիրլյանը պատասխանեց. «Մահմանադրությունը մինչև այժմ մեռած տառ է. աստված գիտե, մի անգամ կգործադրվի» նա, թե չէ: Ո՛չ, ո՛չ, հավասարություն չկա, մեղ տված խոստումներին հակառակ, սահմանադրության հրատարակած օրից մենք այնքան արտոնություն ունենք, որքան առաջ»:

Էֆենդիները, տեսնելով ժողովի տրամադրությունը, գոնե աջողեցրին այն, որ կառավարության առաջարկությունը քվեի չգրվեց: Նույնան էֆենդին առաջարկեց, որ պատրիարքին հանձնվի եկեղեցական համագումար ժողով կազմել՝ հառն ժողովի հետ այդ հարցը կարգադրելու և Բ. Գրան պատասխան գրելու համար: Հրավիրվեց այդ ժողովը, բայց նա մերժեց կառավարության առաջարկը այն հիման վրա, որ քրիստոնյա մի եկեղեցուն անվայել է միանալ մահմեդականի հետ և կոպել քրիստոնյաների դեմ: Այս էր ամենազբաղվորը. հայերը իրանց հույսերը դրել էին Ռուսաստանի վրա, նրանք չէին կարող զենք բարձրացնել Ռուսաստանի դեմ և հարվածել իրանց ակնկալությունները:

Ներսեսը այս շարժման մեջ էլ դեռ շարունակում էր թուրքամուլ մնալ: Համագումար ժողովը պատրաստեց պատասխան, հանձնեց նրան, որ Բ. Գրան տանե: Բայց Ներսեսը վախկոտություն ցույց տվեց, նույնիսկ հրաժարական ներկայացրեց: Մեծ վեճից էդհեմ-փաշան սաստիկ զայրացել էր հայերի վրա: Անգլիական դեսպան կայարդ համոզում էր զինվոր տալ, ասելով, թե Թուրքիան վտանգից կազատվի, եթե քրիստոնյաները զենք վերցնեն: Բայց քրիստոնյաների և զվարճության հայերի հուզմունքը օրեցօր սաստկանում էր: Չէին ուզում ուսանելի դեմ պատերազմ դուրս գալ և թուրք կառավարությունը, իհարկե, անկարող եղավ իր կարգադրությունը գործադրել:

Թե որքան մեծ էր զայրույթը հայերի ռուսասիրության դեմ, ցույց է տալիս «Stamboul» անունով լրագրի (որի հրատարակիչը անգլիացի էր) խիստ արշավանքը հայերի դեմ: Լրագիրը անվանում էր այդ հայերին ստոր, արհամարհելի, դավաճան, ապերախտ: «Վերջապես», — ասում էր նա, — հայերի այս

տրածը ապստամբություն է սուլթանի դեմ և կառավարությունը իրավունք և պարտավորություն ունի խստիվ պատժել այդ ապստամբությունը: Մենք ավելորդ ենք համարում պնդել այս կետի վրա, թե որչափ վարչելի ապերախտություն է հայերի կողմից պաշտպանել չուղել իրանց հայրենիքը, մի երկիր, ուր ապրում են այսչափ երկար ժամանակից ի վեր, մի կառավարություն, որ այնչափ վեհանձն կերպով ընդունած է նրանց իր վարչական գործերի մեջ, որ իրանց ազգից շատերին միջոց է տված մեծ հարստություններ ունենալու»:

Լրագիրն պատասխանեցին երկու հայ թերթեր — «Նոր Գար» և «Մանգումեի էֆեթար»: Առաջինը իր պատասխանի համար էլ խափանվեց կառավարության կողմից. «Մանգումեն» ավելի մեղմ կերպով խոսեց, ակնարկներով պատասխանեց: Իմիջիպյուց, ահա ինչ էր գրում նա. «Մեղ համար այնչափ հարկավոր չէ պաշտոնատարի անունը Կարապետ կամ Մեհմետ կամ Ճօրճի կամ Ավրամ լինելը, այլ մեղ հարկավոր և հետաքրքրական կետը այն է, որ պաշտոնատարները արժանավոր անձեր լինին: Ի՞նչ օգուտ թե մի բեգի, էֆենդիի կամ փաշայի անուն հայերեն լինի, երբ ինք հայրենիքի կործանումին աշխատի»:

Ահա թե որքան էր փոխվել տրամադրությունը Կ. Պոլսում: «Մասիս» լրագրի «կան եղեր»-ից մինչև այսպիսի խոսքեր արտասանելը ահագին առաջադիմություն էր: Եվ այդ փոփոխությունը ծնեցնում էր ուսանելի հաղթական պատերազմը: Բալկանյան թերակղզում թուրք բանակները հալվում էին ուսուիրի առաջ. արդեն Բ. Գրան իրան հաղթված համարելով, պետությունների միջնորդության էր դիմում, խոսում էին հաշտության պայմանների մասին: Ետ կարևոր, շատ փափուկ ժամանակամիջոց էր. այժմ ամեն ինչ կախված էր հաղթողի թեղադրությունից: Անգլիական դիպլոմատիան, իմանալով, որ ուսանելը աչք ունեն Հայաստանի մի մասի վրա, աշխատում էր հայերին գործից դարձնել՝ այդ մտադրության առաջն առնելու համար: Բայց հայերը զգույշ, չքանկատ էին. նրանք հրաժարվեցին ուսանելի առաջ որևէ արգելք, բարդություն հարուցանելու մտքից: Նրանք ուզում էին, որ հաղթողը միանգամայն սղատ լինի իր գործողությունների մեջ և իրանց հույսը դրել էին նրա վեհանձնության վրա:

Այս ժողովրդական ուժեղ տրամադրությունն էր ստեղծվել Կ. Պոլսի հայերի մեջ 1877-ի վերջերում: Ահա այդ իսկ տրամադրության մեջ ներսես պատրիարքը հզացավ նոր միտք, նոր ուղղության հետևել սկսեց: Նա հասկացավ րուպեի ահագին նշանակությունը, հասկացավ, որ «այժմ կամ երբեք» և սկսեց գործունեության մի նոր շրջան, որ մոռացնել տվեց անցյալը և դարձրեց այդ պատրիարքին քաջ ու աներկյուղ, իր հոտին անձնվեր մի հովիվ, որ պիտի հոշակվեր իբրև հայության ամենանշանավոր, նվիրական գործիչներից մեկը, մեկը այն մարդկանցից, որոնք հազվագյուտ են մեր պատմության մեջ:

Մենք պատմեցինք այս բոլորը, որպեսզի ընթերցողը ավելի լավ կարողանա որոշել «Մշակի» դերը այն անմոռանալի տարիներում: Մենք չենք ասի թե Գրիգոր Արծրունին էր առաջացրել այն շարժումը, որ տիրում էր Կ. Պոլսի մեջ 1877-ի վերջերին: Այդ շարժումը ժամանակի, հանգամանքների արտահայտությունն էր, իրերի ճշմարիտ և արդարացի ըմբռնումը: Բայց նկատի առնենք, որ Գրիգոր Արծրունին դեռ 1876-ից էր քարոզում այն ամենը, ինչ այժմ մի ընդհանուր հասկացողություն էր դարձել. քարոզում էր անվախ, մենակ, շնայելով այն կատաղի թշնամության, որ կնքում էր նրան դավաճան, ազգուրաց և այլ այսպիսի անուններով: Այժմ, երբ տարիուկեսի անընդհատ պրո-

նույն այդ հարցին Արծրունին դիմեց և սեպտեմբեր ամսին, երբ Բագուի գրեցին նրան, թե այնտեղ շատ ցանկալի են համարում, որ «Մշակը» կթևա՞ծ ամեն օր, գրեմ շաբաթը չորս անգամ հրատարակվեալ:

«Մենք էլ այդ բանը ցանկանում ենք,— գրում էր Արծրունին,— բայց ցանկությունը իրագործելու համար հարկավոր են միջոցներ: Ծշմարիտ է, որ սուրբախյա է թե «Մշակը» ամեն տարի 600-ի շափ կամավոր բաժանորդներ և բազմաթիվ համակրողներ ու կարգացողներ ունի,— բայց մինչև որ բաժանորդների թիվը միշտ 600-ից չի անցնի և մեր լրագրի յուրաքանչյուր համարը տասնհինգ մարդ կկարդան, փոխանակ գրվելու. մենք երբեք չենք կարողանա «Մշակ» լրագիրը ամենօրյա թերթ դարձնել»:

Այդ խոսքերին Արծրունին ավելացնում էր մի շատ ուշագրավ հայտարարություն.

«Ուրիշ բան էր,— ասում էր,— եթե մենք ինքներս կարողություն ունենայինք, այն ժամանակ մենք առաջին տարիները ոչ ոք կանեինք, մինչև որ հասարակությունը ընթերցանության ճաշակը կառներ»:

Հայ խմբագիրը իր անձնական միջոցներով պիտի ապահովեր իր լրագիրը կամ ամսագիրը: Այդպես էր անողոք իրականությունը մեզանում: Եվ Արծրունին չէր էլ ուզում չհպատակվել այդ իրականությանը. նա էլ պատրաստ էր իր դատակիցների խաչը կրել: Բայց մենք արդեն տեսանք, որ նա «Մշակի» վնասները ծածկելու համար միայն մի միջոց ուներ՝ այն հարչուր ուրլի ամսականը, որ նա ստանում էր իր հորից: Այդպիսի մի «կարողություն» վրա հենվելով, չէր կարելի, իհարկե, ամենօրյա թերթի ծանրության տակ մտնել:

Պահանջը պետք էր ակամա անտես անել: Նույն պահանջը ստիպեց Արծրունուն շեղվել իր ընդունած սկզբունքից: Ինչպես տեսանք, նա արհեստական բաժանորդագրություն չէր ընդունում, չէր ուզում լրագիրը գործակալների ձեռքով ընթերցողների վրին փաթաթել: Կամավոր բաժանորդ՝ ահա ինչ էր լրագրի ուժը: Բայց այդ շատ լավ հասկացված ճշմարտությունը 1877-ին բավական խախտված է երևում Արծրունուն: Կամավոր բաժանորդագրությունը հասել էր մի կետի և անշարժացել: Այդ կախարդված թիվը ավելացնելու համար Արծրունին ուրիշ մի միջոց չի գտնում, բացի իր մերժած արհեստական բաժանորդագրությունից: Մի արհեստականություն, սակայն, որ դեռ մեղանում էր գործածված: Արծրունին խոսում էր, որ պրեմիաներ տա իր բաժանորդներին՝ պրեմիաներ ոչ թե գրքերով կամ պատկերներով, ինչպես անում էին ուսուցիչ կամ եվրոպական մի քանի հրատարակություններ, այլ ուղղակի փողով:

Սակայն բարեկամները խորհուրդ չտվին նրան դիմել այդ միջոցին, շատ իրավացի նկատողություն անելով, որ «բաժանորդների մեծ մասը չեն գրի «Մշակին» միմիայն ընթերցասիրության զգացմունքից դրդված, այլ աչքի առնելով ֆանտաստիկ շահ ունենալով»: Հայտնելով այդ մասին, Արծրունին հրաժարվում էր պրեմիաներ տալու մտքից: Բայց հրաժարվում էր, ինչպես շուտով կտեսնենք, առժամանակ միայն:

Նույնմբեր ամսին «Մշակը» ներքին լուրերի մեջ հայտնում էր, որ 1878-ի բաժանորդագրությունը սկսվել է: Պայմանները միևնույնն էին մնում: Նրանակում էր, որ «Մշակը» պատրաստվում էր մտնել առաջիկա թվականի մի դարձյալ իրեն շաբաթը երկու անգամ հրատարակվող լրագիր:

Բայց այդ ժամանակ պատահեց մի դեպք, որ ամեն ինչ փոխեց: Նոյեմբերի 15-ին վախճանվեց գեներալ Երեմիա Արծրունին, թողնելով ամբողջ մեծ հարստություն և երեք ժառանգներ: Դրանցից մեկը Գրիգոր Արծրունին էր: Այսուհետև, ուրեմն, նա մեծ կարողության տեր պիտի լիներ, հետևաբար

և «Մշակի» ամենօրյա հրատարակությունը ապահովված՝ իր խմբագրի անձնական զոհողություններով:

Մի բույս գեռ թողնենք այդ հարցը և դիմենք Երեմիա Արծրունուն: Նախնիաց հատորներում մենք բավականաչափ բնորոշել ենք այդ ինքնատիպ, զարմանալի ազնիվ, ժողովրդասեր, արդարադատ, բայց կամակոր, խոժոռ աղայական գեմբը: «Մշակը» իր ներքին տեսության մեջ մի հոգված նվիրեց հանգուցյալին:

«Այս օրերս,— ասում էր նա,— վախճանվեցավ Թիֆլիսում մի անձն, գեներալ Երեմիա Գևորգյան Արծրունի, որի կյանքը և հասարակական գործունեությունը կապված էր կովկասյան պատմության հետ»:

Պատմելով գեներալի համառոտ կենսագրությունը, լրագիրն ասում էր. «Իր գործունեությամբ որպես (Թիֆլիսի) քաղաքագլուխ նա անուն ստացավ մեր ազգաբնակչության մանավանդ ստորին, արհեստավոր դասի մեջ, որպես աբաբ մարդ և արհեստավորների դասի, մեր համբարների իրավունքների պաշտպան»:

Նրա թաղումը, որ կատարվեց այս նույնմբեր ամսի 17-ին, ապացուցեց, որ Ս. Գ. Արծրունին ժողովրդականություն ուներ մեր քաղաքացիների և մանավանդ մեր քաղաքի արհեստավոր դասի մեջ:

Ահագին ամբոխը հետևում էր նրա հուղարկավորության հանդեսին մինչև վերայի գերեզմանատունը»:

Մենք կրկին Երեմիա Արծրունին իր որդի Գրիգորին հանձնեց հրատարակել իր մի նամակը, որ գրված էր ռուսերեն լեզվով և, ինչպես երևում է, պիտի ուղարկվեր «Кавказ» լրագրի մեջ: Գրիգորը կատարեց հայրական հանձնարարությունը. ամիսներով նա զբաղված էր հորից մնացած թղթերով և հաշիվներով և վերջապես կարողացավ ծանոթանալ այն բոլոր հանգամանքներին, որոնց մասին խոսում էր Երեմիան իր նամակի մեջ: Այդ նամակը թարգմանվեց հայերեն և Արծրունին իր բացատրությունների հետ միասին տպեց նրան «Մշակում» 1878 թ. վերջերում, իր հոր մահից համարյա մի տարի հետո: Մենք կարևոր ենք համարում բերել այստեղ այդ նամակը, քանի որ նրա մեջ Երեմիա Արծրունու հասարակական գործունեության մի հետաքրքրական կողմն է անարանված և, որ ամենագլխավորն է, մենք այդտեղ ավելի լավ ենք տեսնում, թե ինչպես էր հանգուցյալը վերաբերվում իր հայրենի վան քաղաքին, որ ծնված էր: Կարևոր է մեզ համար այդ վերաբերմունքը մանավանդ այն պատճառով, որ, ինչպես արդեն ասել ենք իր տեղում, Գրիգոր Արծրունին ժառանգել էր իր հորից ու պապից սեր գեպի իր տոհմի հայրենիքը, գեպի Թուրքիա Հայաստանը և այդ սերը նրա գործունեության ամենափայլուն կողմերից մեկի ոգևորողն էր:

Ահա ինչ էր գրում Երեմիան.

«Նա ժամանակ չէ (1877 թվին) Թուրքաց Հայաստանի մեջ գտնվող վան քաղաքը Թուրքերը կրակ գցեցին և կողոպտեցին քաղաքի հայ բնակիչներին, որպես որ հարուստ հայոց ազգաբնակչությունը մուրացկանության է հասցրած: Որովհետև թե Թիֆլիսի և թե Ռուսաստանի այլ քաղաքների մեջ հայերը նվիրատվություններ են անում հոգուտ տառապյալների, ես պարտավորություն եմ համարում այժմ շտապեցնել այն բաժնի գործի գլուխ բերելը, որ վաղուց էր սկսված Թիֆլիսում հոգուտ վանի բնակիչների, բայց որ մինչև այժմ անկատար է մնացել: Այդ պատճառով խոնարհաբար խնդրում եմ ձեզ տպել իմ լրագրում գործի հետևյալ հանգամանքները.

Դեռ 1861 թվի սկզբում վարացի և նարեկի հայոց վանքերի վանահայրերը եկած էին Քիֆլիս, որպեսզի խնդրեն Քիֆլիսցիներից օգնել դրամով իրենց վանքերին, այդ վանքերի մեջ եղած դպրոցների պահպանության և բարեկարգության համար: Այդ վարդապետները ս. էջմիածնի հայոց կաթողիկոսից իրան վունք էին ստացած հավաքել հօգուտ հիշյալ դպրոցների դրամական նվիրատվություններ Քիֆլիսի և Շուշու հայոց եկեղեցիներում: Վարդապետները գիտեցին ինձ խնդրելով, որ իմ ուժերին չափ նպաստեմ նրանց ձեռնարկությանը: Այն ժամանակ ես բաց աչի իմ ծանոթ ունեւոր անձերի մեջ մի ստորագրութուն, հուշառով, որ այդպիսով կհավաքվի մի ավելի մեծ գումար, քան թե եկեղեցում հավաքված դրամները, այն նպատակով, որ ձեռք բերած գումարով առնվի վերահիշյալ վանքերի համար մի անշարժ կայք, որի եկամուտով և կապահովվեն դպրոցները:

Մի քանի օրվա ընթացքում ստորագրությունը հասավ հետևյալ դրություններին: Արծրունի 500 ռ., Նիկողայոս Միրմանյանց 500 ռ., Ավետիս Գալստյան Մեր-Մկրտչյանց 500 ռ., Վարդան Արշակունի 500 ռ., Սողոմոն Ղարաջանց 500 ռ., իշխան Ղարաման Արզումանյանց 500 ռ., Մինաս Աղամյանց 500 ռ., Հովսեփ Հովհաննիսյան էֆենդյանց 500 ռ., Թովմանոս Նադիրյանց 500 ռ., Բարսեղ Արտազյանց 500 ռ., ընդամենը 5000 ռ.: Ստորագրությունը կարող էր դեռ շատ երկար ժամանակ շարունակվել և կարող էր հասնել ավելի էլ նշանավոր գումարների, թեև մի օտարոտի դեպք չկանգնեցներ գործի ընթացքը:

Վարդապետ վանքի վարդապետին հայոց հոգևոր իշխանությունը թույլ էր տվել կարգալ Քիֆլիսի բոլոր եկեղեցիներում քարոզներ դպրոցի համար գումարներ հավաքելու համար: Նրա հարտար քարոզները գրավում էին եկեղեցիներում բազմաթիվ ունեկներին: Բայց հանկարծ քարոզներից մեկի ժամանակ քարոզչի հետ պատահեց մի դժբախտ դեպք, երևացին հանկարծ մի տեսակ հոգեկան հիվանդության նշաններ, և նա սկսեց անկապ և անմիտ խոսքեր ասել քարոզի մեջ: Մի վայրկյանի մեջ ամբողջ եկեղեցին դատարկվեցավ: Այդ դժբախտ դեպքը սառեցրեց ժողովուրդը դեպի վարդապետի քարոզները և խախտեց նվիրատուների ջերմեռանդությունը դեպի ստորագրության շարունակելը: Քարոզչի ստիպմանով անհապաղ թողնել մեր երկիրը և վերադառնալ իր հայրենիքը: Տարածվա արդյոք իր հետ եկեղեցիներում հավաքած գումարները, թե՛ ոչ, գործ դրեց նա արդյոք այդ գումարները միայն իր վանքին, թե՛ երկու վանքերին, ինձ հայտնի չէ: Բայց մյուս վարդապետը, նարեկի վանքի վանահայրը, մի քանի օրից հետո ներկայացավ ինձ, խնդրելով ինձ օգնել նրան փողով, որ կարողանա վերադառնալ իր երկիրը, որովհետև հետև բոլորովին զուրկ էր մնացել միջոցներից: Ես օգնեցի նրան իմ սեփական միջոցներից, որպեսզի նա կարողանա վերադառնալ Վան:

Նրա զնալուց առաջ ես խորհուրդ տվեցի նրան, որ ներկայացնի Վանի աղաքային կառավարությանը գործի ամբողջ ընթացքը և զորի նրան շտապել ուղարկել Քիֆլիս մի հավատարմատար, որ կարողանա հավաքել նվիրատու պարոններին իրանց ստորագրած գումարը: Բայց Վանում չկարողացան կամ չուղարկեցան գործ տեսնել:

Այնուամենայնիվ չկամենալով որ իմ սկսած գործը դադարի, որ ստորագրված գումարը կորչի Վանի ուսումնարանների համար, որ այնտեղի դպրոցները օգուտ քաղեն գոնե այն գումարից, որի վրա կանգ առավ ստորագրությունը, ես վճռեցի արթնացնել Վանի աղաքային կառավարությանը իր քնած գրությունից և հուլիսի 17-ին 1864 թ. ուղարկեցի նրան մի պաշտոնական նամակ:

Մակ իմ անունից, կցելով նրան ստորագրողների անունների և նրանց ստորագրած գումարի պատճենը, առաջարկելով, որ Վանից ուղարկվի Քիֆլիս մի հավատարմատար ստորագրողներից անմիջապես փողերը ստանալու և այդ գումարով Վանի դպրոցների համար մի անշարժ կայք գնելու համար: Բայց Վանի աղաքային կառավարության անգամները պատասխանեցին ինձ նույն թվի 23-ը հեղատմբերին գրած հավատարմագրով, որ հասավ իմ ձեռքը 1865 թվի մարտի 2-ին, ստորագրված տասնվեց հոգևորական և աշխարհական անձիկներից: Որով նրանք ինձ պատիվ էին անում նշանակել իրանց հավատարմատար փողերը հավաքելու և գործը վերջացնելու համար: Պարոնները պետք է հասկանային, որ ես միայն սկզբնապատճառ էի ստորագրության, ստորագրողներից միև և Վանի հայերի բարեկամ, և նրանց վայել չէր դարձնել ինձ իրանց գործակատար, փողերի հավաքող և նրանց դպրոցների համար անշարժ կայք գնող: Այդ պատճառով ես ստիպված էի պատասխանել նրանց նույն թվի մարտի 19-ին, բացատրելով նրանց՝ որքան անվայել էր նրանց առաջարկությունը և կրկնելով նրանց իմ կարծիքը, որ նրանք շտապեն ուղարկել իրենց հավատարմատարին Քիֆլիս, ես հայտնում էի նրանց իմ միտքը, թե նրանց արածը անհոգություն է և ժամանակի կորուստ:

Չստանալով երկու տարի շարունակ ոչ մի պատասխան իմ նամակին, ես հարկավոր համարեցի դիմել վեհափառ կաթողիկոս Գևորգին, նրա Քիֆլիս անցնելու ժամանակ 1867 թվին, բացատրելով նորին վեհափառությանը ամբողջ գործի էությունը: Նորին սրբությունը պատվեց ինձ նույն 1867 թվի հուլիսի 1-ին մի կոնդակով, որով հայտնում էր ինձ, որ թեև Վանի թեմական առաջնորդ արքեպիսկոպոս Իգնատիոս դիտավորություն ուներ ինքն անձամբ գալ Քիֆլիս, բայց իր դիտավորության մեջ արգելքների պատահելով, հանձնեց Ղևոնդ վարդապետին գալ այստեղ և վերջացնել գործը:

Ղևոնդ վարդապետը, ճշմարիտ, եկավ Քիֆլիս 1867 թվի հուլիս ամսին, ս. էջմիածնից գալով, շտապելով ուղևորվել դեպի Կ. Պոլիս, և խոստացավ չուտով վերադառնալ Քիֆլիս, իրան հանձնած գործը վերջացնելու համար: Բայց էլ չվերադարձավ, և գործը անկատար մնաց:

Տպագրելով այդ նամակը մի այնպիսի ժամանակ, երբ թուրքաց Հայաստանի կրթական գործը հասարակության առանձին հոգացողության առարկա էր դարձել, Գրիգոր Արծրունին ասում էր.

«Հորս այդ հողվածին ես իմ կողմից ոչինչ չունեմ ավելացնելու, միայն ընթերցողի ուշադրությունը կդարձնեմ այն հանգամանքի վրա, որ նվիրատու ստորագրողներից ոմանք վախճանված են: Ցանկալի է, որ գումարը չկորչի Վանի դպրոցների համար, ցանկալի է, որ կենդանի մնացած ստորագրողները տան փողը իրենց ստորագրության համեմատ, իսկ մեռածների տեղ տան նրանց ժառանգները»:

Իսկ Երեմա Արծրունուց մնացած գրագրությունների առիթով նա ասում էր, թե այդտեղ շատ նյութեր կան պատմաբանի համար, նյութեր, որոնք հարկավոր են մանավանդ մի քանի հայտնի անձինքների անաչառ կենսագրության համար: Հարցը վերաբերում էր գլխավորապես հոգևորականներին: Երեմիայի թղթերը լուսաբանում էին, թե ինչ սև ինտրիգներ, ինչ անտանելի հարաբերություններ կան նրանց մեջ*:

* Ինքը, Արծրունին, կատարեց իր, որպես ժառանգի պարտավորությունը: Նա միանվագ 300 ռ. տվեց Մ. Փորթուգալյանի ձեռքով վանում բացված դպրոցին:

** Տարաբախտաբար այդ թղթերից ալժմ ոչինչ չէ մնացել:

Այսպիսով Երեմիայ Արծրունու հասարակական գործունեության մասին Այժմ տեսնենք, թե ինչ էր նա թողնում իր ժառանգներին, որպեսզի իմանանք, թե ո՞րքան հարուստ էր Գրիգոր Արծրունին:

1868 թվին կազմած իր կտակի մեջ գեներալ Արծրունին մանրամասն ցուցակագրել է, թե ինչ հարստություններ է թողնում իր ժառանգներին: Գրանք համարյա բացառապես անշարժ կալվածքներից էին կազմված. թեև Արծրունին հիշատակում էր, թե ինչ ստանալիքներ ունի զանազան տեղերից, բայց գրանք անհուսալի ստանալիքներ էին, որոնց մասին մենք արդեն խոսել ենք: Անշարժ կալվածքները գտնվում էին Թիֆլիսի երեք մասերում. 1) Գևորգ աղայի քարավանսարան Սիսիի փողոցում, 2) առևտրական գալերեան Գվորցովայա փողոցում, 3) հողարածիկներ Վերայի քաղաքամասում: Բացի դրանից, Արծրունին ուներ և ուրիշ կալվածական վեճեր, որոնց մասին ավելորդ է խոսել, քանի որ նրանք ժառանգների կողմից մոռացության տրվեցին:

Կտակելով այդ բոլոր կալվածքները իր Գրիգոր, Անդրեաս և Նդիսարի վաճառելուն, Երեմիայ Արծրունին նախ և առաջ ավանդում էր նրանց իր հայր Գևորգի կարգադրությունը, թե ինչպես պիտի պահպանվեն այդ կալվածքները^{*}։ Ապա ասում էր, որ թեև կալվածքների վրա մեծ պարտքեր կան, բայց եթե ժառանգները բաժան-բաժան չանեն կալվածքները, պարտքերը կարելի է տալ տարիների ընթացքում:

Բայց տոհմային ավանդությունները չէին պահպանվում: Ինքը, Երեմիան, առաջինն էր խախտել նրանց: Գևորգ աղայի կամքն էր, որ կալվածքները մնան Արծրունիների ընդհանուր սեփականություն, որ ժառանգները հայ-լուսավորչական դավանության պատկանեն, այնպես որ օտարադավաններ չտրեին այդ կալվածքներին: Սակայն Երեմիան իր աղջիկ Նդիսարեթին ամուսնացրեց գերմանացի բարոն ֆոն-Քրյուզգենի հետ: Նրա մահից հետո ժառանգները հոգաբարձի համաձայնությամբ բաժանեցին կալվածքները, Նդիսարեթ ֆոն-Քրյուզգենն ստացավ Գևորգ աղայի քարավանսարան, իսկ Գրիգոր և Անդրեաս կոչ բայրներին մնացին մյուս կալվածքները և հայրական բոլոր պարտքերը^{***}:

Երկու եղբայրներին անցած հարստության մոտավոր արժեքը պարզելու համար կասենք, որ գալերեան 1881 թվականին գնահատված էր 700000 ռուբլի: Իսկ Վերայի հողերի տարածությունն էր 15000 քառակուսի սաժեն, գնահատված 1873-ին 35000 ռուբլի: Այս հողերը կոչվում էին Սլոբոդկա: Մի մասը, բաժանված մանր կտորների, վարձով տրված էր պաշտոնաթաղ ուսուցիչներին և քաղաքացիներին՝ տներ շինելու համար:

Առաջին հայացքից թվում էր, թե շատ խոշոր հարստություն էին ժառանգել Գրիգոր և Անդրեաս Արծրունիները: Եվ այդ տպավորությունը ճիշտ էր: Բայց կալվածքների այն դրությունը, որ ժառանգում էին Երեմիայի որդիները, հարստություն կարող էր տալ միայն այն դեպքում, եթե կառավարելու և շահագործելու մեծ եռանդ և ընդունակություն լիներ: Գեներալ Արծրունու թղթերից են տալիս, որ հոյակապ կալվածքների հետ ժառանգներին անցնում էին և վերին աստիճանի բարձր, խճճված վարչական հոգսեր: Հարստության վրձն կախված էր և մեծ վտանգ: Երեմիայի համառ ու անհրապույր բնավորության

* S. I հատոր, եր. 4, 70—76:

** S. I հատ., եր. 57:

*** Ներկայումս էլ Գևորգ աղայի քարավանսարան ֆոն-Քրյուզգենների սեփականությունն է կազմում, ցույց տալով, թե որքան խախտում ու անհատապես են մարդկանց կարգադրություններն ու կամքը:

պատճառով կալվածքները քիչ արդյունք էին բերում. երբ նա մեռավ, գալերեան մասամբ դատարկ էր, իսկ Վերայի լայնատարած հողերը տարեկան 100 ռուբլի արդյունք էին բերում: Միայն այդ անխնամ ընկած հողերը ո՞րքան ուշադրություն էին պահանջում իրանց տերերից: Այդ նվազ արդյունավետությունը կարող էր ձեռքից հանել կալվածքները, որոնց վրա ժանրացած պարտքերը ահագին տոկոսներ էին տանում: Եվ աղետի առաջն առնելու համար պետք էր որ կալվածատերերը ամբողջովին նվիրվեին կառավարչական հոգսերին, ունենալ տնտեսագիտական և ֆինանսական հմտություն:

Գեներալ Արծրունու ժառանգներից ո՞չ մեկն էլ չունեի այդ ընդունակությունը: Անդրեասը չկամեցավ հրաժարվել իր սիրած գիտությունից, չհեռացավ Գերմանիայից, այլ լիազորություններ տվեց Գրիգորին: Իսկ սա կալվածքներ կառավարելու համար չէր ծնված, գործնական կյանքի մեջ վերին աստիճանի միամիտ էր, հավատացող և այնպես չէր դաստիարակված, որ հաշիվների ու շահերի հոսից ընկներ, ամբողջ ուշադրությունը դրամական հարցերին նվիրեր:

Տեղափոխվելով իր հոր փառավոր բնակարանը գեղեցիկ այգու մեջ, ուսանձնելով նրա գերը, Գրիգոր Արծրունին միանգամայն անփորձ ու անպատրաստ էր: Հոր գործերի մեջ նա երբեք չէր խառնվել, ապրել էր ինքնազուտ և այժմ նոր-նոր փրփուր ուսումնասիրել հարուստ կալվածատիրոջ դրությունը, իմանալ, թե իսկապես ի՞նչ է թողել հայրը:

Նրա առաջին գործերից մեկը եղավ նոր պարտքեր անելը: Դա անհրաժեշտ էր՝ կալվածքների արդյունավետությունը մեծացնելու համար: Երեմիան Պրիկազում գրավ էր դրել միայն գալերեան. նրա մահից հազիվ մի տարի անցած՝ Գրիգորը նույն տեղում գրավ է դնում և այգին ու նրա մեջ եղած տունը և ստանում է 30 հազար, որից 15 հազարը ծախսում է գալերեայի բակում թատրոն շինելու համար: Բացի արդյունքի ակնկալությունից՝ նա ի նկատի ուներ բարոյական մի մեծ օգուտ. կարծում էր, թե պատրաստ բեմը մեծ զարկ կտա հաշտ թատրոնական գործին:

Ավելորդ համարելով մանրամասնություններին հետևելը, մենք այստեղ կներկայացնենք այն վերջնական պատկերը, որ ստացան կալվածքները Գրիգորի կառավարության միջոցին: 1881-ին նա, հանելով գրավը Պրիկազից, անցկացրեց աղնվականների կալվածական բանկը: Այդ ժամանակ Պրիկազի ամբողջ պարտքն էր 320 000 ռ., իսկ կալվածական բանկը տալիս էր գրավով փոխառություն գալերեայի և տան համար 460 000 ռուբլի: Չկարծեք, թե բանկում գրավ դնելուց Արծրունին ստացավ 140 000 ռուբլի, ինչպես ցույց են տալիս այդ երկու թվանշանները: Նրա ստացածը մի համեմատաբար շնչին գումար էր: Միայն բանկի գրավական թղթերի կուրսի տարբերությունը կազմում էր 92 հազար ռուբլի. հաշվելով և մյուս ծախսերը, տեսնում ենք, որ գրավը կալվածական բանկ տեղափոխելը պատճառել է Արծրունուն վնաս ավելի քան 101 000 ռուբլի: Բացի այդ բոլորից, ժառանգություն էին մնացել և մասնավոր մարդկանց պարտքեր:

Եվ ահա հարց. հարո՞ստ էին Արծրունի եղբայրները: Մեծ, հոյակապ կալվածք տեսնողները պիտի ասեին և իրոք էլ ասում էին, թե նրանք նույնիսկ չափազանց հարուստ են: Բայց կալվածի ճակատին ո՞չ գրված էր, թե ինչ ահագին պարտքի տակ է նա ճնշված, ո՞չ էլ պատկերացրած էր, թե ո՞րքան թույլ ու աննպատակահարմար էր նրա կառավարությունը: Այս փաստերը ցույց են տալիս, թե ո՞րքան անբարեխիղճ են նրանք, որոնք ասում են, թե Արծրունի, իբրև հարուստ մարդ, կարող էր շատ առատաձեռն լինել, բայց կարելի

ժառանգություն էր ցույց տալիս: Հասկանալի է այդ անբարեխղճությունը: Արծրունիները տոհմը հուշակալած էր իրրև շափազանց հարուստ: Նույնիսկ առասպելներ էին ստեղծվել Պետրոս աղայի ոսկիների մասին: Զգիտեին, որ Պետրոս աղայից հետո ջուր շատ է անցել կամրջի տակով, և նրա կարողությունը, պահպանելով արտաքին փառահեղությունը, արդեն քայքայման էր հասել:

Ինքը, Գրիգոր Արծրունին էլ, խհարկե, գիտեր, որ հարուստ է: Նոր պարսեր անելով, ահագին գումարներ կորցնելով բանկային գործողությունների մեջ, նա գիտեր, որ տոհմային կալվածք, այնուամենայնիվ, շատ ավել արժեքան բոլոր պարտքերը: Բայց ի՞նչ արավ նա այդ հարստությունը: Արդյոք իր անձին ծառայեցրեց: Ո՛չ: Նա մագի շափ չէր դրել իր նախկին կենցաղավարությունից, մնաց զարծյալ ժուժկալ, սակավապետ, աշխարհային վայելքներից հեռու կանգնած մի մարդ: Եվ եթե կար մի բան, որ օգտվում էր նրա հայրական հարստությունից, այդ դարձյալ այն հասարակական գործն էր, որին այնպիսի ջերմեռանդությամբ նվիրված էր Արծրունին: Օգտվողը «Մշակն» էր:

Թաղելով իր հորը, Գրիգոր Արծրունին իսկույն, այլևս ժամանակ չկորցնելով, խնդիրք ներկայացրեց իշխանությանը, որ թույլ տան «Մշակը» ամեն օր հրատարակել: Ահա թե ամենից առաջ ի՞նչ էր տալիս գեներալ Արծրունու մաս հը: Արդեն գեներալներ ամիսն էր գալիս, ուշ էր մի լրագրի պայմանները փոփոխելը: Բայց Արծրունին չուզեց սեղանել եկող տարվան, նա բաժանորդագրություն բաց շարավ, մինչև որ գեներալների 26-ին կարողացավ հայտարարել, որ թույլտվություն արդեն ստացել է, և «Մշակը» 1878-ից պիտի հրատարակվի ամեն օր, բացի տոն և տոներին հետևող օրերից, ուրեմն շաբաթը հինգ անգամ: Գինը նշանակված էր 10 ռուբլի:

Եվ այսպես, ռուսահայաց մամուլը տեսնում էր իր ամենամեծ տոնը: Նույն Արծրունին, որ որոշ դեմք ու կերպարանք էր տվել նրան, որ բարձրացրել էր նրա բարոյական հեղինակությունը, այժմ հասցնում էր նրան զարգացման այն աստիճանին, որ մեղանում դեռ չէր տեսնվել: Դա մի հսկայական գործ էր: Եվ մի ուրիշը կարող էր գլուխ բերել այդ գործը: Ծառերին թվում է, թե կարող էր, եթե ունենար Արծրունու հարստությունը: Բայց լուկ հարստությունը բավական չէր, պետք էր ունենալ և Արծրունու անսահման սերը գեպի հասարակական գործը: Տեսե՛ք, թե Ասիացին ինչ մանկական հափշտակությամբ էր սկսում իր առաջին ֆելիետոնը ամենօրյա «Մշակի» մեջ:

«Գիտե՞ք ինչ է նշանակում ամենօրյա լրագիր, — հարցնում էր նա: — Դա նշանակում է, որ ազգը այնքան զարգացավ, որ նրան հարկավոր է ամենօրյա մտավոր կերակուր: Բացի սորանից ամոթ չէ՞ մեզ, հայերիս համար, եթե ռուսաց և մինչև անգամ վրաց լրագրությունը արդեն ամենօրյա է դարձել, իսկ հայոց լրագրությունը դեռ չէ կարող այդ գրությունը հասնել»:

Ազգը զարգացավ, կարիք է զգում, ազգի պատիվը պահանջում է, — ահա ամենից առաջ ինչ էր տեսնում Արծրունին իր այն ձեռնարկության մեջ, որի միակ ապահովությունը իր անձնական միջոցները պիտի լինեին: Միայն վառ հավատը կարող էր այդպես կերպարանավորել նոր, կարևոր ձեռնարկությունը գաղափարական գործիչի առաջ: Ասիացին նույն ֆելիետոնի մեջ ասում էր, որ թեև դժվար է մրցել «Тифлисский Вестник» և «Обзор» ամենօրյա լրագիրների հետ, որոնք հրատարակվում են ակցիոներական ընկերությունների ձեռքով, բայց մենք կփորձենք...

Եվ նա փորձեց ո՛չ միայն դրամական գոհողություններ անելով, այլև կրկնապատկելով իր անձնական աշխատանքը:

Հարստությունը հաղիվ թե կրկնեց մեղանում այսպիսի տեսարան ներկայացրած լինի: Աշխարհի կարգերին նայելով, պետք էր սպասել, որ հայրական խաչոր ժառանգություն ստացած երիտասարդը թուլանար ու ծուլանար, ամբողջովին իր անձնական երջանկության մեջ թաղվեր և եթե հարկավոր էր փառքի համար հասարակական մի գործ կատարել, այդ դեպքում կարելի էր ցնել ուրիշների աշխատանքը, մեկնաս և բարերար հանդիսանալ: Բայց Արծրունին այդպես չէր: Հարստությունը բերեց լրագրի ամենօրյա հրատարակություն, բայց հարստությունը երբեք մոռացնել չտվեց, որ ինքը, այդ հարուստը, պիտի լինի գործի առաջին աշխատավորը: Գրել հոդվածներ ամենօրյա լրագրի համար, խիստ ընտրություն անել նյութերի մեջ, խմբագրել յուրաքանչյուր տող, պահպանել խիստ մտրակողական, ռազմիկ ուղղություն ամեն օր, — այսքանը դեռ բավական չէր: Արծրունու վրա էին ընկած և լրագրի հրատարակական-տեխնիկական հոգսերը:

Իսկ այդ հոգսերը թեթևեցրեց չէին: Այն ժամանակվա Թիֆլիսում հեշտ չէր ամենօրյա լրագիր հրատարակելը: Գործը նոր էր մանավանդ հայերի մեջ: Պետք էր աշխատել օր ու գիշեր: Եվ հարուստ կալվածատերը գիշերներն անգամ հանգստություն չունեիր: Ծատ անգամ էր պատահում, որ նա գիշերները լուսացնում էր Մարտիրոսյանի տպարանում: Այսօր էլ կենդանի են վկաները, որոնք նրա հետ քնել են տպարանում, թղթերի կույտերի վրա: Եվ այսպես անողը մի մարդ էր, որ նոր ժառանգել էր կալվածական խճճված, բարդ հարցեր: Միլիոնանոց կալվածները չէին նրան անբուն անում, այլ մի որևէ բանակալի վրա այս կամ այն լրագրի գեմ, որևէ գաղափարական հարց, որ պետք էր ծածել, ժողովրդականացնել մամուլի միջոցով: Իսկ երբ կյանքի մեջ փորձված մարդիկ ասում էին նրան, թե մի ձեռքով երկու ձեռքով չի կարելի բռնել, թե պետք է թողնել ամեն ինչ և նվիրվել կալվածներին, այլապես նրանք ձեռքից կգնան, նա, առանց երկար ու բարակ մտածելու, այդ գործնական խորհուրդները «Մշակի» առաջնորդողի միջից խփում էր հասարակության ճակատին իրրև ապացույց, թե ո՛րքան վատ, փչացած է այդ հասարակությունը:

Դավաճանել «Մշակին», մոռանալ նրան ուրիշ որևէ նպատակի համար՝ մի միտք էր, որ միշտ վրդովմունք էր պատճառում Արծրունուն: Նա վարում էր հայոց մամուլի մեծ դատը: Թիֆլիսում երկու ամենօրյա ռուս լրագիրներ՝ «Тифлис. Вест.» և «Обзор», ակցիոներական ընկերությունների ձեռքով էին հրատարակվում: Այդ ընկերությունները բաղկացած էին գլխավորապես հայերից, որոնք, սակայն, իրանց մայրենի գրականության համար մատը մատին չէին խփում: Արծրունին ցույց էր տալիս այդ մարդկանց, որ ինքը մեկնակ, իր ուժերի վրա հենված, կանի այն, ինչ այնպես լավ մոռացել էին ամենքը:

Եվ նրա արածը զարմանալի էլ չէին համարում: Ի՞նչ մեծ բան է, ասում էին. մենք էլ որ հարուստ լինենք, նույնը կանենք: Կարծես հարցը միայն հարստությունն էր, կարծես Արծրունին միակ հարուստն էր հայերի մեջ: Կարող էր մի ուրիշը, ունենալով այնքան պարտքերով ծանրաբեռնված, այնքան վտանգների ենթարկված մի հարստություն, մոռանալ նրա շահերը, նրա պահանջները և ամբողջ եռանդն ու ուշադրությունը նվիրել հայերեն լրագրին, որ ամեն տարի մի բանի հաղար ռուբլի դեֆիցիտ էր դնում իր տիրոջ սեղանի վրա:

Հայ հարուստների մեջ միայն Արծրունին հանդիսացավ այդքան միամիտ, այդքան անուղղելի գաղափարական։ Հոր մահից հետո նա միայն վեց տարի մնաց խոշոր կալվածատիրոջ կալման մեջ։ Եվ այդ վեց տարին նրա ամենօրյա «Մշակի» վեց տարին էլ էր։ Այնուհետև Արծրունին այլևս չկարողացավ ամենօրյա թերթ խմբագրել, քանի որ միջոցներ չուներ գեֆիցիտները ծածկելու համար։ Եկավ աղետը, տարավ հոգակապ կալվածները, և Արծրունին այդ փլատակների տակից միայն իր անբեռն «Մշակը» դուրս բերեց, միայն նրան կարողացավ ազատել կործանումից...

Ամենօրյա լրագրի հրատարակությունը կարող էր մեղանշում ցույց տալ, ինչպես ասում էր Արծրունին, «որ ազգը այնքան զարգացել է, որ նրան հարկավոր է ամենօրյա մտավոր կերակուր»։ Այդ զարգացումը, այդ պահանջը ինքը հասարակությունը պիտի արտահայտեր ամենօրյա լրագրին բաժանորդ գրվելու միջոցով։ Բայց առաջին տարին «Մշակի» բաժանորդների թիվը շատ քիչ ավելացավ։ Եվ Գրիգոր Արծրունին նորից սկսեց մտածել արհեստական բաժանորդագրության մասին, այն է՝ բաժանորդներին պրեմիաներ տալու մասին։ Արդեն 1878-ի մայիսին նա իր մի առաջնորդողի մեջ խոսելով ձրի աշխատող և դեռ իրանց միջոցներից լրագրի գեֆիցիտները ծածկող խմբագիրներին մասին, բացականչում է.

«Ամո՞թ այն երկրին, որտեղ գինի, քաղցրեղեններ և մոդային շոպյություն ավելի մեծ պահանջ են, քան թե ընթերցանությունը»։

Մի՞թե այդպես կարելի է շարունակել...

Ո՛չ, կամ լրագրությունը պետք է հուսահատվի, խմբագիրները թողնեն գցեն իրանց պարապմունքը, կամ պետք է որոնեն մի միջոց, որ լրագրությունը ինքն իրան ապահովի, մի պահանջ դառնա հասարակության համար։

...Խոսելով մասնավորապես մեր հայոց հասարակության մասին, մենք միշտ կրկնել ենք, որ հային լրագրության գործին հետաքրքրելու համար պետք է, նրան բացի լոկ ընթերցանությունից՝ գրավելուց, ներկայացնել նրան լրագրի հետ և մի որևէ նյութական շահ...

Անցյալ տարի մենք գիտավորություն ունենք մեր բաժանորդներին պրեմիաներ տալու։ Այս տարի այդ չհաջողվեցավ։ Մենք կարծում էինք, որ ամենալավ պրեմիան այն կլինի, որ մենք ամենօրյա թերթ կառաջարկենք հայրին... Բայց հայերին այդ տեսակ բաներով գրավել չէ կարելի, նրանց կարող է գրավել միմիայն փող, նյութական շահ...

Եկող տարուց մենք գիտավորություն ունենք իրագործել պրեմիաները Ամեն թե՛ թիֆլիսցի, թե՛ գրսի բաժանորդը, գրվելով «Մշակին» ամբողջ տարով, կատանա մի ստացական, որի թիվը նրան իրավունք կտա տարվա ընթացքում մի պրեմիա ստանալու։ Պրեմիաները երեք հատ կլինեն՝ մինը 500 ասրի մյուսը 300 և, իսկ երրորդը 200 ասրի գումարի»։

Այդպես էլ արավ Արծրունին։ 1879 թվականին «Մշակի» բաժանորդների մեջ այդ երեք գումարների վիճակահանություն կար։ Բայց ի՞նչ արդյունք տվեց այդ շահագրգիռ գրավիչ արհեստական միջոցը։ 1879-ի մայիսին Արծրունին դարձյալ գծգո՞հ էր։ Ավելացել էր բաժանորդների թիվը, բայց ի՞նչ չափով։ Նա նույնիսկ 1000-ի էլ չէր հասնում...

Պրեմիաներն էլ չօգնեցին։ Եվ շատ ցավալի կլիներ, եթե օգնեին։ Այն ժամանակ ճիշտ որ կարելի պիտի լիներ ասել, թե հայերին միմիայն փողով կարելի է գրավել։ Եվ այն ժամանակ էլ ամեն մեկը իրավունք կունենար ասելու Արծրունուն. «Դուք իզուր եք աշխատում այդպիսի մի ժողովրդի համար։ Ինչպե՞ս էր, որ Արծրունուն անծանոթ էր մնում այս հարցի մեջ մի տարրա-

կան ճշմարտություն, այն, որ հրաշքներ չեն կատարվում մեր ժամանակ, որ հասարակական գործը միանգամից, մի թոշքով, չէ կարող հասնել խոշոր առաջադիմական զարգացման, որ հարկավոր են տարիների ջանքեր, որ մտավոր գործունեության մեջ պետք է մարդկանց մտքերը նվաճել և ոչ թե ոսկու փայլով գրավել»։

Անհասկանալի է թվում այս վարմունքը մանավանդ այն պատճառով, որ Արծրունին շատ լավ էր ճանաչում մեր հասարակությունը և նրա պես մի ուրիշը չկար, որին այնքան գեղեցիկ կերպով ծանոթ լինեին մեր արատները։ Դեռ տարիներ առաջ, «Մշակը» նոր սկսելիս, նա գիտեր, թե ո՞ւմ համար կարող է աշխատել հայ գործիչը։ Դա հայ ժողովուրդն էր։ Սկսելով ամենօրյա լրագրի հրատարակություն, նա չէր մոռացել, որ կա և մնում է միևնույն իրողությունը։ Այդ երևում է «Ռ՞ւմ համար ենք գրում» առաջնորդողից (1879, № 52), ուր Արծրունին, սովորական խստությամբ հարձակվելով անպարտաճանաչ, օտարամուլ ինտելիգենցիայի վրա, առանց այլևայլության, բացականչում էր.

«Թո՞ղ գրողը տանի մեր ինտելիգենցիային, մենք նրա համար չենք աշխատում, նա, որ անտես է առնում, արհամարհում է ժողովրդի կյանքը...

Մենք ամբոխի համար ենք գրում։

Բայց, իհարկե, պետք է համբերություն ունենանք, մինչև որ ամբոխը գրական կդառնա և ընթերցանության ճաշակը կառնի»։

Բռուն, կրակոտ բնավորություններին հատուկ է անհամբերություն։ Կրիալի քաղերսով շարժվող հասարակությունը միայն սառնարյուն, տափակ բնավորություններին կարող է հուսահատություն չպատճառել։ Արծրունին գիտեր, որ պետք է սպասել, բայց դանդաղ սպասողի բնավորություն չէր տված նրան։ Այստեղից ահա այս բռուն տատանումները։

Խոստովանելով, որ պրեմիաներով անգամ անկարելի եղավ ապահովել մի ամենօրյա լրագրի հրատարակչական ծախսերը, Արծրունին ասում էր.

«Ամենքը գիտեն, թե մենք ամեն տարի մեր գրպանից լրագրի գեֆիցիտ ենք ծածկում»։

Հայր, որի բնավորության մեջն է ուրիշին իր համար աշխատեցնել, բնական է գտնում, որ մարդը իր գրպանից լրագրի ծախս է ծածկում, որ իսկապես պետք է պահպանվեր բաժանորդների վճարքով։

Բայց ո՞չ մի հայ չէ մտածում, որ հասարակության մեռցնող անտարբերության դեմ գրեթե անհնարին է տեղական կերպով գործել, ոչ մի հայ չէ մտածում, որ մենք ամենքս մահկանացու ենք։

«Մշակի» խմբագիրը, ինչպես ամեն մի մարդ, մի անգամ կմեռնի, հավիտյան հո չի ապրի... Ուրեմն ո՞վ կծածկի այն ժամանակ լրագրի գեֆիցիտը, եթե ինքը հասարակությունը, իրանք բաժանորդները չեն ապահովացնում լրագրի նյութական գրությունը իրանց ստորագրությամբ։ Եթե լրագրի գոյությունը կախված է մի անձի նյութական օժանդակությունից, ուրեմն, երբ այն մարդը էլ չի լինի, լրագիրն էլ կդադարի, որովհետև նյութական միջոց չի ունենա շարունակել իր գոյությունը»։

Ապագան ցույց տվեց, որ զուր էին այդ վախերը։ Սուրբ ոգևորությամբ կերշնչված, տաղանդով առաջնորդված ազնիվ, ժողովրդասեր, առաջադեմ լրագիրը տարիների ընթացքում այնքան ժողովրդականություն գրավեց, որ նրա համար այլևս գոյություն չուներ խմբագրի անձնական միջոցների հարցը։ Եվ Արծրունին բաց աչքով տեսավ այդ մեծ հաղթանակը։ Զրկվելով հայրական հարստություններից, ընկնելով այնպիսի գրության մեջ, երբ այլևս ոչինչ անձնական միջոց չկար գեֆիցիտը ծածկելու համար, Արծրունին ոչ միայն կա-

րողանում էր անվնաս հրատարակել «Մշակը», այլև ասպրուտի համեստ միջոցներ էր ստանում նրանից:

Այսպես ստեղծվեց մշտական հուսալի, անխախտ ապահովությունը՝ բնթերցողների համակրանքը...

II

Երկու եղբայրներ՝ ուղղության մասին: Մեծ հարցը. ռուս-բուրժուական պատերազմի վերջը: Ներսես պատրիարքը Սան-Ստեֆանոյի մեջ: Նրա նախընտրությունը «Մշակի» եռանդուն գործունեությունը: Արժուճում և Ներսես պատրիարքի վերանորոգությունների մասին: Իրական Հայաստան և Սանմանադրություն: Անգլիայի դերը. կոնգրեսի պատրաստություններ: Մշակական վեպ. «Ջալալիդդին»: Բաֆֆիի անագին հաջողությունը: Գաղթականության հարցը Թուրքիայում: Բեռլինի կոնգրես և Արժուճում վերաբերմունքը դեպի Ներսես պատրիարքը:

Ամենօրյա «Մշակը» 1878-ին բավական ուշացավ. նրա առաջին համարը միայն հունվարի 14-ին լույս տեսավ: Պետք էր պատրաստություններ տեսնել այդ նոր գործի համար, պետք էր իմանալ, թե ինչ հետևանքներ է տալիս այնքան ուշ սկսած բաժանորդագրությունը:

Հետաքրքրական է այդ առաջին համարը՝ Արժուճումի եղբայրների բնավորության, հայացքների տարբերությունը հասկանալու համար: Առաջնորդող գրել էր Անդրեաս Արժուճումին, որն այդ ժամանակ Թիֆլիսում էր գտնվում: Եվ ահա նա այդտեղ հնչեցնում է «Մշակին» խորթ մեղմության ձայնը: Ընդունելով իր եղբոր ուղղության ճշմարտությունը, ընդունելով, որ միայն առաջադիմական գաղափարների մեջ մի ազդեցություն է փրկություն որոնել, Անդրեասը կարելի էր համարում, որ այդ գաղափարների պրոպագանդայի ձևը փոխվի: Արժուճումը հայ հասարակությանը հայտնի էր, որ Գրիգոր Արժուճումին քանդող ուղղության է հետևում: Անդրեասն ընդունում էր, որ այդպես էլ հարկավոր էր, բայց ուզում էր, որ այդ ուղղությունը այսուհետև անցյալ դառնա, որ քանդելը բավական համարվի և այսուհետև առաջադիմության քարոզն ուրիշ, ավելի մեղմ ձևով տարվի:

«Մշակը», — ասում էր նա, — անկասկած չէր կարող մնալ վերջին տարիները՝ ինչ որ էր սկզբում: Առաջ կային հարցեր, որոնց նախկին լրագրողությունը ձեռք տված չէր, — «Մշակը» նրանց հարուցեց, նրա հարձակողական հոգովածները իրանց վրա ուշադրություն դարձրին և անկասկած սովորեցրին ընթերցողներին ոչ թե միայն իրանց անձնական խնդիրներով զբաղվել, այլև ընդհանուր հասարակական և մարդկային հարցերով: Կրթության տարիների հարձակողական, անխնա, դատապարտիչ ուղղությունը գոյություն իրավունք ունի և բոլորովին օրինական առաջաբան էր ավելի ուշ և հանդիսացող ժողովրդական համար: Հարձակողական ուղղությունը միայն կարող էր մի գետին պատրաստել հետևյալ հասարակաշեն (եթե կարելի է այսպես ասել) գործունեության համար: Եթե այդ հարձակողական պերիոդը անցել է, — դա բոլորովին բնական է և նրան բռնի, արհեստական կերպով պահպանել կնշտական անբնական և անառողջ ուղղություն մտցնել ժողովրդի մտածմունքների մեջ: Անկասկած պետք էր պակասությունները ցույց տալ, պետք էր անտարբերությունները նախատեսել և պետք է ժամանակ առ ժամանակ կրկնել այդ

և ուշ մահաբեր դիպվածներում, — բայց միայն այդ ուղղությամբ շարունակել գործունեությունը անարդար և անհարմար կլիներ:

Ի՞նչ էր սա: Նշանակո՞ւմ էր արդյոք, որ ամենօրյա «Մշակը», եթե ոչ բոլորովին, գոնե շատ նշանավոր չափով հրաժեշտ էր տալիս իր վեցամյա անցյալին: Միևնույն համարում, գծի տակ, Ասիացին գրում էր.

«Եկեք ֆելիետոն գրեցեք, կծու, շար, ծիծաղաշարժ, թեթև, սիրելի ֆելիետոն գրեցեք այն հասարակության մեջ, որտեղ ձեր շորս կողմ ուրիշ բան չեք տեսնում, եթե ոչ զզվելի, սիրտը խառնող երևույթներ, որտեղ ձեր շուրջ ուրիշ բան չեք տեսնում, եթե ոչ՝ կեղծավորություն, շահասիրություն, անձնապաշտություն, հիմարություն և այդ բոլորի հետ միացած անընդունակություն և ծուլություն... Ինչպե՞ս չզղվեք, ուրիշ ի՞նչ զգացմունք կարող եք ունենալ այդ տեսակ զզվելի երևույթներ տեսնելով, եթե ոչ զզվանք, արհամարհանք:

Ատե՛ղ կարելի է միայն թշնամուն, պատվելի թշնամուն: Ատելության զգացմունքը ստոր զգացմունքներից չէ: Ատել կարելի է մի ուժ, մի նշանավոր գոյություն, մի նշանակություն ունեցող անձնավորություն կամ երևույթ...

Բայց մեղ, մեր ներքին կյանքում, շրջապատում են այնպիսի փոքրիկ, զզվելի, սղորմելի երևույթներ, այնպիսի շնչին, թշվառ անձնավորություններ, որոնց կարելի է միմիայն խղճալ և որոնցից կարելի է զզվել, բայց որոնք արժանի չեն ատելության զգացմունքի»:

Առաջնորդողի և ֆելիետոնի այս տարբեր շեշտերը, տարբեր խառնվածքը, տեմպերամենտը գրողների, երկու եղբայրների, ամբողջ բնավորությունն են պատկերացնում: Մեկը մեղմ, գիտնականի սառը դատողության, հավասարակշռված թեորոտիկի պատկեր, մյուսը կրակոտ, բուռն կրքերի տեր մի հրապարակախոս, որի տեղը գիտնականի առանձնասենյակը չէ, այլ կյանքի ժխտը, ամենօրյա պայքարը: Գրիգորը հյուրընկալեց իր եղբորը «Մշակի» ժրագրային առաջնորդողի մեջ ոչ թե, ինչպես ասում են, նավերը այրելու, անցյալը մոռացնելու համար: Այդպիսի բան անել չէր կարող նրա պես մի հասարակական գործիչ: Ահա «Մշակի» երկրորդ համարում նա է գրում առաջնորդողը, որի մեջ խոսում է իր հարձակողական մտրակող ուղղության մասին՝ իբրև մի ամբողջ ստեղծագործական սիստեմի մասին: Մեր կոշումն է մտքեր քարոզել, — ասում է նա: Մտքերը կարող են քանդել հինը, անպետքը, մաշվածը, բայց նրանք ցույց են տալիս այն, թե ինչ պետք է դնել քանդվածի տեղ: Քանզողը միևնույն ժամանակ ստեղծագործող էլ է:

Նա, ուրեմն, համաձայն չէր իր եղբոր հետ: Եվ «Մշակը» շարունակեց իր ընթացքը իր ղեկավարի անհողողող, ուժեղ ձեռքի տակ: Այդ խիստ, այդ բուռն ուղղությունը ձուլվեց ժամանակի մեծ հարցի հետ և մի զարմանալի, դեռ լուսնաված հեղինակություն ստեղծեց «Մշակի» համար:

Այն ժամանակ, երբ լույս էր տեսնում ամենօրյա «Մշակի» առաջին համարը, արդեն սկսվել էին խաղաղության բանակցությունները, որոնք վերջ պիտի տային ռուս-թուրքական պատերազմին: Պետությունները արդեն քննում էին, թե ինչ պայմաններով կարող է հաղթահարված Թուրքիան խաղաղություն ստանալ: Թուրքաց պատգամավորները գնում-գալիս էին, հաղթողի պահանջները քննում էին, աշխատում էին մեղմացնել վայ հաղթվածին, — այսպես է եղել աշխարհի սկզբից: Թուրքիան նորից մաս-մաս դառնալու անխուսափելի անհրաժեշտության էր մատնված. նա այլևս նախկին պինդ դիմադրողը չէր: Եկել էր այնպիսի մի պատմական ահեղ մոմենտ, երբ օսմաների բռնակալությունը առատ զինուորությունների գնով պիտի ձեռք բերեր իր

փրկութիւնը: Ահա վեր, արդեն տա պայքարը քրիստոնէութեան համար էր սկըս-
ված և նրա հաղթանակը նույն քրիստոնէութեան հաղթանակն էր:

Ահա այդ շափազանց կարևոր բողոքին ներսեւ պատրիարքն զգաց, թե
ինչ մեծ պարտավորութիւնն էր իր վրա: Նա զգաց, որ հայութիւնը չպիտի
մոռացվի այդ բանակցութիւնների միջոցին: Նախընթաց դեպքերի նկատ-
գրութեան մեջ մենք տեսանք, որ հասարակական մեծ շարժումը Կ. Պոլսում ար-
դեն պատրաստել էր այն հողը, որի վրա պէտք է գործեր թուրքահայերի ներ-
կայացուցիչը: Արհամարհել այդ տրամադրութիւնը, բաժանել ժողովրդի
ու անտես անել նրա ցանկութիւնը կարող էր մի անուղղելի թուրքամոլ, մի
վախկոտ, հակաժողովրդական բնավորութիւն: Ներսէսը վճռական ժամին ցույց
տվեց, որ ինքը այդպիսի գործիչներից չէ: Նա դադարեցրեց ազգային ժողովի
նիստերը, իր վրա վերցրեց ամբողջ պատասխանատվութիւնը և սկսեց գործել
բոլորովին նոր ուղղութիւնով:

Ռուսաստանի հաղթութիւնը մի ահագին դժբախտութիւն էր ոչ միայն
Թուրքիայի, այլև նրա բարեկամ և աջակից անգլիական պաշտպանական կու-
սակցութեան համար, որ այդ ժամանակ իր ձեռքում ունէր կառավարութեան
դերը և ոգևորում էր անգլիացիներին՝ թուրքասիրական եռանդուն գործունեու-
թեամբ: Կարիք չկա այստեղ պատմելու, թե ինչպէս անգլիական նավատորմը
կանգնեցրեց ռուսների հաղթական արշավանքը Կ. Պոլսի պատերի տակ, ինչ-
պէս Անգլիան տենդային արագութեամբ սկսեց պատերազմի պատրաստվել,
որպեսզի հարկադրի ռուսներին շափավորել իրենց պահանջները: Բիւրոն ֆիզի-
կառավարութիւնը շատ լավ էր տեսնում, թե որ կողմերում վտանգված են
անգլիական շահերը: Կ. Պոլսը ազատված էր նրա ջանքերով, այժմ այդ էր
դրված ասիական Թուրքիայի վրա: Այդտեղ էլ պետք էր շեղոքացնել ռուսների
հաջողութիւնը և ազատել Հնդկաստանի ճանապարհը վտանգից: Եվ անգլիա-
կան կառավարութիւնը առաջին անգամից մտածեց օգտվել հայերի գրութեան
նից: Որովհետև Հայաստանի մի նշանավոր մասը կարող էր ռուսների սեփա-
կանութիւն դառնալ, ուստի Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանը խորհուրդ էր տա-
լիս Ներսէսին պահանջել Թուրքիայից հայկական նահանգների ինքնավարու-
թիւն: Թուրքաց կառավարութիւնն էլ հաշտ աչքով էր նայում այս բանին:
Իհարկէ, թե Անգլիայի և թե Թուրքիայի համար ձեռնտու էր, որ Հայաստանը
փոխանակ Ռուսաստանի կալված դառնալու, դառնար մի ինքնավար երկիր
Թուրքիայի իշխանութեան տակ:

Այս հանգամանքները ավելի ևս պիտի խրախուսէին Ներսէսին վճռական
քայլեր անելու: Բայց ի՞նչ ուղղութիւնով: Կ. Պոլսի հայութիւնը արդեն մի շարք
ցույցերով արտահայտել էր իր կատարյալ հավատն ու վստահութիւնը դեպի
ռուսաց կառավարութիւնը: Նրա մեջ հաստատվել էր այն համոզմունքը, թե
չպետք է դժվարացնել ռուսների գործը, չպետք է բարդութեաններ հարուցա-
նել նրանց դիպլոմատիկական գործողութիւնների մեջ: Միանգամայն հույս
դնելով ռուսների բարեհաճութեան և վեհանձնութեան վրա, պետք էր գործել
նրանց միջոցով, իբրև նրանց կուսակիցներ: Այս ուղղութիւնն էլ ընդունեց
Ներսէսը:

Հունվարին դուրս գալով Կ. Պոլսից, նա գնաց Սան-Ստեֆանո, ուր Դադ-
յանների ապարանքում իջել էր ռուսաց զորքերի գլխավոր հրամանատար Մեծ
Իշխան Նիկոլայը: Ներկայանալով նրան, Ներսէսը բացատրեց իրերի դրու-
թիւնը Հայաստանում և խնդրեց ռուսների բարի ուշադրութիւնը: Ահա ինչ-
պէս էր ինքը՝ Ներսէսը նկարագրում իր գործունեութիւնը այն ճառի մեջ, որ
արտասանեց Ազգային ժողովում 1878-ի հունիսին:

«Օսմանյան ազգը իր ցեղին հատուկ բնազդով ոգևորված՝ պահ մը ետ
մղեց ահագին թշնամին և հապուշ կրթեց զաշխարհ իր արիական դիմադրու-
թեամբ, ու վերջապես տեղի տվաւ ավելի մեծ զորութեան առջև, և Ռուսիո
հաղթական բանակները մեկ կողմէն մինչև Հայաստանի մայրաքաղաքն եկան
և մյուս կողմէն մինչև բոլոր Թուրքիո մայրաքաղաքն ի Պոլիս: Ժամը հնչեց
խաղաղութեան: Երկու տերութեանց բանակցութեան սկսաւ Քղանլըքի մեջ և
ընդհանուր պայմանները կոնցան հԱղրիանուպոլիս: Անմիջապէս պիտի սկսեր
զաշնադրութեան բանակցութեանը:

Այս քի կարող է բուռն շորութեան դեմ, մանավանդ երբ բարոյական գո-
րութիւն միայն ունի և ով ալ ըլլա չկրնար փոխել եղելութեանց ընթացքը: Մեծ
խեղճ և մեծ հեռատեսութիւն պետք չէր տեսնելու համար, թե երկրին վիճակը
կփոխվեր բոլորովին, և անոր հետ նաև անձնվեր քրիստոնյա ժողովրդի գոյու-
թեան պայմաններն ալ կփոխվէին: Մեկ խոսքով վտանգն ակներև էր ինձի հա-
մար և ամենուն համար, որ հայոց ազգն պիտի կրնար անհետանալ իբրև ինք-
նուրույն ժողովուրդ, և եթէ իր գոյութիւնը չամրապնդեր, պիտի ոչնչանար:
Հարստահարութեան խնդրույն կալելանար մեծ քան զայն խնդիր՝ ազգի գո-
յութեան և շօտութեան խնդիրը:

Այս ընդհանուր պայմանաց մեջ Հայոց ազգին անունն անգամ չկար և
զաշնադրութեան վիճաբանութիւնը այն պայմանաց սահմանին մեջ միայն
կրնար ըլլալ: Գրեթէ հուսահատելու էր և ես չգիտեմ, թե ինչպէս չհուսահատ-
վեցանք: Անկարելի է նկարագրել ազգի մորմոքը՝ զոր թողեք ըսեմ, զգացի
ի սիրտս և ի բովանդակ անձն իմ. միանգամայն զգացի ահեղն այն պատա-
խանատութեան, որ այն հանդիսավոր ժամուն կծանրանար իմ վրաս, զի ազգը
յուր երեցփոխանական ժողովը ազգին խնդիրն ինձ էր հանձնած մասնավո-
րապէս: Հաջողիլ անկարելի էր սովորական միջոցներով, ոչ ալ սպասելը նե-
րելի էր: Կրնայի ի ժողով կոչել զձեզ, և այն ատեն բան մը չընելով ալ ձեր
առջև պատասխանատվութեան ազատիլ, կրնայի գոնե Քաղաքական ժողովով
գործել: Պե՞տք էր որ այնպիսի պարագայի մեջ նայել միայն անձնական պա-
տասխանատվութեանց ու ձեր առջև անպարտ ելնելով, խղճիս առջև պարտավոր
մնայի:

Տե՛սք երեսփոխանք, անշուշտ անհետացած չէ ձեր հիշողութեան այն
օրերուն հիշատակը: Օսմանյան ազգը, որ առատապէս հեղած էր իր արյունն ի
զաշտ պատերազմաց, այնքան զոհողութիւններ ետք իր պարտութիւնը տես-
նելով և այսքան շարեաց սկզբնապատճառ քրիստոնէութեան անունը միշտ
հնչելով իր ականջին, բնական էր որ արտաքո կարգի գրգռութիւն մը զգար:
Ավելի քան երբեք պետք էր խոհեմութեամբ և շրջահայեցութեամբ գործել, այլ
նաև ուժով ու ազգու կերպով գործել: Զեր պատրիարքը մտածեց, խորհրդակ-
ցեցաւ: Իր շուրջը ունէր բոլոր եպիսկոպոսական դասը՝ պատրաստ գործելու
իրեն հետ հանուն ազգին և հանուն ազգին ղեկավար, եթէ պետք ըլլար: Միա-
ցաւ իր սրբազան եղբարց հետ՝ և որոնք արդեն իրենց կոչման օրն առաջի
Աստուծո երդվալ էին, նորեն երդվան նվիրել զանձինս ազգին:

Օսմանյան լիազոր դեսպանք դեռ չէին ուղևորած հԱղրիանուպոլիս, ես
ու իմ սրբազան եղբայրակիցներս գործել սկսանք: Ազգին հայտնի էր այն ատեն
ինչ որ ուղեցինք. այն է՝ հայոց հիշատակութիւնը զաշնադրութեան մեջ, և
հայտնի է այսօր թե այս հիշատակութիւնն եղաւ մասնավոր հողվածով: Ար-
դե՞ք ճիշտ մեր ուղածին պէս եղա՞վ հիշատակութիւնը. — ո՛չ. այլ քաղաքա-
կանութեան մեջ՝ «երբ չես կրնար ընել ինչ որ կուզես, պետք է ընել ինչ որ
կրնաս»:

Պատրիարքական աշխատանքի մեջ ղեկեցիկ կերպով լուսարանված է մասնավորապես այն օրերի տրամադրությունը, որոնք սկսվեցին Կարսի և Պլեյմաչի անկումից: Նշանադրոր էին, բուն թափով լցված էին մասնավոր հոգևոր օրերը, երբ առաջ քանակում վճռվում էր ազգերի ճակատագիրը: Գրիգոր Արծրունին նախատեսում էր ներսեսի ղեկավարած անհրաժեշտությունը վաղուց: ղեռ 1876 թվականից, երբ նա, կարելի է ասել առանց չափազանցությանների մեջ ընկնելու, մենակ էր հասարակական ասպարեզում, շրջապատված կատաղի թշնամությամբ: Այժմ այլևս նա մենակ չէր: Գաղափարը, որի համար նա մարտնչում էր այնքան անվեհեր տոկոսություններ, այժմ ընդհանրացել էր: Կ. Պոլսի հայ լրագրությունը, ինչպես տեսանք, վաղուց արդեն փոխել էր իր լեզուն և հասարակական տրամադրության համատարիմ թարգման էր հանդիսանում մի քաջ ու ազատ հրապարակաստություն:

Թիֆլիսում «Փորձն» էլ շուտ փոխեց իր հայացքը, ղեն ղրեց իր վարդապետ լավատեսությունը: Միայն հին «Մեղուն» էր, որ համառությամբ շարունակում էր զիմադրել օրվա հոսանքներին, պաշտպանել իր հայացքները: Քաղցրին 1878-ին իր առաջին ֆելիետոնում ծաղրում էր ոչ միայն Գրիգոր Արծրունուն, այլև Իգմիրլյանին, Նարեկին, որոնք հանդես էին ունեցել պնդելու, թե հայք իրավազուրկ է Թուրքիայում, և նրա դրությունը կարոտ է բարելավության: Ժամանակի ոգին ըմբռնելու այդքան անընդունակություն անհերքելի պիտի լիներ նույնիսկ «Մեղուն» համար:

Բայց ղեկավարը կամաց-կամաց հաղթահարում էին այդ հնապաշտ պաշտպանականին, ինչպես և նրա համախոհներին Կ. Պոլսում և ուրիշ տեղերում: Անկարող լինելով որևէ հոսանք ստեղծել հասարակական կյանքի մեջ, նրանք ընկան իրանց ատած ուժեղ հոսանքի մեջ, ոչ միայն հաշտվեցին նրա հետ, այլև սկսեցին փառաբանել նրան:

Ներսեսի մեծ ջանքերը ապարդյուն չանցան: 1878 թվի փետրվարի 19-ը հայոց ժամանակակից պատմության անկյունաքարն է կազմում, որից սկսվում էր մի ամբողջ նոր դարաշրջան: Այդ օրը առաջ և թուրքաց լիազորները Սան-Ստեֆանոյի մեջ ստորագրեցին խաղաղության սկզբնական պայմանները: Սկզբից մարտի 9-ին պաշտոնապես հրատարակվեց Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրությունը, հայերը տեսան, որ, ինչպես ասում էր Ներսես պատրիարքը իր ճառի մեջ, իրանք էլ հիշատակված են այդ հռչակավոր պատմական թղթի մեջ: Հաշտության 16-րդ հոդվածը հատուկ պարտավորություն էր դնում թուրք կառավարության վրա՝ տեղական պահանջների համեմատ վարչական բարեփոխումներ մտցնել Ասիական Թուրքիայի հայաբնակ տեղերում և պաշտպանել հայերին քրդերի ու շեքերների հարստահարություններից:

Հաղթահարված բռնապետությունը համաձայն էր ամեն պարտավորություն ստորագրելու: Բալկանյան ազգերի լիառատ պատուներ հնձեցին առաջ հաղթություններից: Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրությունը, ստեղծելով մի լայնարձակ ու մեծ Բուդաբեշտ, համարյա ոչնչացնում էր Թուրքիայի գոյությունը: Սկզբից հարավ-արևելյան անկյունում: Հայերը այդ կործանումից միայն այն օգուտն ունեցան, որ թղթի վրա ճանաչվեցին նրանց մարդկային տարրական իրավունքները: Ներսեսը շատ լավ հասկանում էր իր ձեռք բերած հաջողության իսկական արժեքը: Իր ճառի մեջ նա ասում էր. «Մեր գործը չէր լմնացած, այլ սկսած էր»: Ու նա կրկնապատկեց իր եռանդը, կանգ չառավ, սկսեց լայն ու համարձակ քայլեր անել:

Նոր գործը նոր հերոս էր ծնեցնում: Այնուհետև եկան մի շարք տարիներ, երբ հայության ամբողջ ուշադրությունը բեռնված էր Ներսեսի վրա, այդ ժա-

մանակամիջոցում նա էր առաջին մարդը, և նոր, եռանդուն երևույթներով շափաղանց հարուստ հայկական կյանքը նրանից էր ստանում զարկ ու ոգևորություն, հույսերի, հուսախաբությունների փոփոխականության հաջորդականություն:

Այդ եռուն ժամանակներում, երբ ամեն ինչ պարզ հասկացված էր, երբ բարեփոխում, բացատրելու նախկին մեծ կարիքը չկար, ըստ երևույթին պիտի նվազեր Գրիգոր Արծրունու հրապարակաստական դերը: Բայց այդպես չեղավ: «Մշակի» առաջնորդողը ոչ միայն ոչինչ չկորցրեց, այլ ավելի ևս մեծ նշանակություն ստացավ, ավելի ազդու էր, ավելի խոր թափանցող իր համարձակությամբ, իր ազատ ու սուր շեշտերով: Լրագրի ամենօրյա հրատարակությունը այն ահագին առավելություն էր տվել Արծրունու գրչին, որ նա ուշացած, հնացած խոսք չէր ասում: Առօրյա կյանքը իր բոլոր երևույթներով իսկույն արձագանք էր տալիս «Մշակի» դարմանալի դյուրազգաց, կենդանի հրապարակաստության մեջ: Արծրունին լարված ուշադրությամբ հետևում էր կյանքին և անսխալ հոստատությամբ ըմբռնում էր այն հարցերը, որոնց պատճառ էր բնակ, դատել, ծեծել: Եվ նրա առաջնորդողը դարձյալ իր առաջավոր, հրամայող ու համոզող ղեկավարն էր. նա ղեկավարում էր հասարակաց կարծիքը, նոր հոսանքներ էր ստեղծում, նոր կոնիւնկեր էր հարուցանում հաղթական հաջողությամբ:

Այսօր, կարդալով այդ առաջնորդողները, մենք նրանց մեջ տեսնում ենք և շատ մանր, առօրյա նշանակություն ունեցող, մի հայտնի ժամանակամիջոցում միայն հայտնի չափով ուշադրության արժանի հարցեր, տեսնում ենք միևնույն հիմնական մտքի, միևնույն հայացքի կրկնություններ, բացատրություններ զանազան ժամանակներում, զանազան առիթներով: Առօրյա հրապարակաստության մեջ այդ բոլոր մանր-մունր հանգամանքները թե հասկանալի են և թե բնական: Բայց մեղ համար, այս ընդհանուր տեսության մեջ, քայլ առ քայլ հետևել այդ բոլորին և՛ անհնարին է, և՛ ավելորդ: Մենք կվերցնենք խոշոր, հիմնավոր երևույթները, ավելի երկար կանգ առնելով այն գործունեության վրա, որ նվիրված էր թուրքահայերին...

Ամենօրյա «Մշակը» իր գոյության առաջին շորս տարիներում (1878—1882) ամենամեծ ուշադրությունը նվիրվում էր Ներսեսի սկսած գործին: Միայն առաջնորդողը չէր այդ գործով զբաղված: «Մշակը» ամբարում էր իր մեջ այն բոլոր նյութերը, որ հրապարակ էր հանում թե Կ. Պոլսի հայ և թե արտասահմանյան օտար մամուլը. նա տալիս էր և սեփական ահագին նյութեր այն ընդարձակ թղթակցություններով, որոնք ողողում են «Մշակի» տարիները: Ետո հեշտ է այդ նյութերով քայլ առ քայլ հետևել այն ժամանակվա բոլոր խոշոր թե մանր երևույթներին: Բայց մենք, թողնելով այդ անսպառ հարստությունը պատմություն մշակողներին, համառոտ կերպով կխոսենք այն դեպքերի մասին, ուր Արծրունին դատող է հանդիսացել, ուր նա գործ է ստեղծել և զաղափարներ է հաստատել:

Երբ հայտնի դարձավ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրության պաշտոնական խմբագրած ձևը, Արծրունին իսկույն բացատրեց, թե ինչպես է ինքը հասկանում 16-րդ հոդվածը: Դա նահանգական ինքնավարություն է, այսինքն.

«Քրիստոնյա նահանգապետ, սեփական քաղաքային և գյուղական վարություններ, կայքերի և անձնական ապահովություն, կալվածների ազատելը թուրք և քուրդ բնիկի ավատական իշխանությունից, սեփական կամ խառը դատարանները, դատարանի առջև քրիստոնյաների և մահմեդականների հավասարությունը, ուսումնարանների ազատությունը, ամբողջ երկրից Թուրքիա-

լին տրվող տպագրական որոշված հարկեր, որ հիմնված լինեն հաստատ և անփոփոխ հիմքերի վրա և ոչ թե կամայականության վրա...

Գաշնագրի երկրորդ կետին, այն է՝ որ հայերին տրվելու է ապահովություն շերքեղներին և քրդերին դեմ, Թուրքիայի հայերը կարող են հասնել միայն նորանով, որ կպահանջեն Թուրքիայից իրանց սեփական տեղական պահապան զորք ունենալու իրավունքը:

Մատավորապես միևնույն վարչական ձևի գաղափարն ունենալու առաջ և Կ. Պոլսի հայ գործիչները, ինչպես այդ երևում է այն հիշատակագրից, որ ներսնս պատրիարքը հատուկ պատվիրակների ձեռքով ուղարկեց եվրոպական պետություններին: Բայց Արծրունին ուներ և մի այլ հայեցակետ, որ միայն ինքն էր պաշտպանում և որ, որքան մեզ հայտնի է, արձագանք չէր գտնում մտածողների և գրողների շրջաններում: Կրկնելով իր նախկին ասածը, նա այժմ մանավանդ հարկավոր էր համարում, որ Կ. Պոլսի Ազգային ժողովրդ տեղափոխվի Հայաստան:

Սա Արծրունու սիրած միտքն էր, որը շատ ու շատ անգամ արծարծեց նա թե այդ և թե հետևյալ տարիներում: Գլխավոր պատճառը, որ նրա աչքում անհրաժեշտ էր դարձնում այդ տեղափոխությունը, այն հիմնական, միակզամայն ճիշտ, հայացքն էր, որ նա ուներ Կ. Պոլսի և գավառների մասին: Դեռ «Մշակի» առաջին տարիներում, ինչպես տեսանք, նա ընդգծում էր գավառների անտիրական դրությունը, հակադրելով այդ դրության՝ Կ. Պոլսի հայ գաղթականության համեմատաբար բարեկեցիկ վիճակը: Ամեն ինչ կրնում էր այդ ահագին գաղութը. հայ ազգի շահերը նա յուրացրել էր համարյա ամբողջովին, ոչինչ չթողնելով գավառներին: Սահմանադրությունը ապարդյուն էր Կ. Պոլսում, իրական օգուտ չէր հասցնում և չէր էլ կարող հասցնել գավառներին: Բացի դրանից, Արծրունին անընդունակ էր համարում Կ. Պոլսի հայերին, գտնում էր, որ նրանք գործի մարդիկ չեն, միայն խոսել գիտեն, մի բան, որ մանավանդ այն ժամանակներում խոշոր շտիվով ճշմարտություն ուներ իր մեջ: Իր առաջնորդողներից մեկի մեջ նա շատ գեղեցիկ ձևով էր արտահայտում այդ հայացքը. «Կ. Պոլսը ֆրագա է, Հայաստանը՝ իրականություն»:

Եթե Սահմանադրության տեղափոխության միտքը միայն 16-րդ հոգովածի հրատարակությունից հետո հայտնված լիներ, գուցե կարողանայինք ենթադրել, որ նահանգական ինքնավարության կերպարանքը պարզելիս Արծրունին կամեցել է, որ այդ ինքնավարությունը ժողովրդական լինի, ունենա, այսպես ասած, գավառական պառլամենտի պես մի բան: Բայց քանի որ նա այդ միտքը հայտնել է 1878-ից առաջ էլ, մեծ է հարց տալ, թե ի՞նչ գործնական օգուտներ էր նա սպասում իր այդ ծրագրից:

Դատելով տեսականապես, Ազգային ժողովին հատկացրած իրավունքները կարող էին ավելի պետքական լինել բուն երկրում, ուր չկար իրավական հասկացողություն, ուր տիրում էր սարսափելի տգիտությունը և ժողովրդի շահեր պաշտպանող պիտի լինեին տգետ, նախապաշարված, նյութապաշտ հոգևորականները: Ընդ որ այդպիսի մի անմխիթար իրականության մեջ լույսերի ամբողջ մի խուրձ կլինեին այդ ընդարձակ կենտրոնական հիմնարկությունը իր բազմաթիվ գործադիր մարմիններով, իր համայնական սնդուկով և նշանավոր լիազորություններով:

Բայց կարող էր Սահմանադրությունը պահվել Հայաստանի հողի վրա, — ահա հարց: Կ. Պոլսը Սահմանադրություն ստեղծել էր. Կ. Պոլսն էլ տալիս էր, լավ թե վատ, գործիչներ՝ նրա ղեկը վարելու համար: Այնտեղ կար ինտելիգենցիա, այնտեղ էր հայ բուրժուազիան և բյուրոկրատիան, որոնք և Ազ-

գային ժողովի իսկական տերերն էին: Իսկ ի՞նչ կարող էր Սահմանադրությունը գտնել գավառներում, բացի խավար, նախապաշարված, հարստահարվող ամբողջ: Ասել թե Կ. Պոլսի գործիչները Սահմանադրության հետ կտեղափոխվեին գավառները, — միամտություն կլիներ: Եվ միևնույն չէ՞ր, թե ուր պիտի ճառեր ասեն, գրագրություններ վարեր պոլսեցին՝ Բոսֆորի՝ ափերում, թե՞ մի որևէ էրզրումում կամ Բաղեշում: Եթե գավառները կարողանային էլ սահմանադրական գործիչներ հանել իրանց միջից, դրանք դարձյալ նույն տեսակի մարդիկ պիտի լինեին՝ բուրժուաներ և պետական պաշտոնյաներ, որովհետև բուն ժողովուրդը մոռացված էր, ճնշված այդ դասակարգերի տիրապետության տակ: Ի նկատի ունենանք և այն կարևոր հանգամանքը, որ Կ. Պոլսում էլ հայերի սահմանադրական իրավունքները ոչ մի երաշխավորություն չունեին, Թուրքաց կառավարությունը կարող էր լսել Ազգային ժողովի դիմումները և ոչինչ չանել, ինչպես չէր էլ անում: Ի՞նչ երաշխավորություն կարող էին ունենալ այդ իրավունքները կամայականությունների այն երկրում, որ Ասիական Թուրքիա է կոչվում:

Մենք կանգ առանք այս հարցի վրա այն պատճառով, որ նա շատ բնորոշ մի հանգամանք է այն ժամանակվա շարժումի ամենագլխավոր, հիմնական հատկության տեսակետից: Այդ հատկությունն այն էր, որ մեր գործիչներին շատ հեշտ էր թվում ամեն մի ծրագիր, որ զուտ ուտոպիական, թեև, իհարկե, շատ գրավիչ կերպարանք ուներ: Հասկանում էին այդ գործիչները, թե ինչ է հարկավոր, ինչ է պակասում հասարակական բարեբախտության համար, բայց նրանց առջև չկար իրերի բուն դրությունը, երկրի և մարդկանց խոր ուսումնասիրությունը:

Այդ գրավիչ ուտոպիաներից մեկն էլ այն էր, որ հայերը Ասիական Թուրքիայում պիտի հանդիսանային իրենց բարբարոս հարևան ցեղերի լուսավորիչներ, պիտի կուլտուրայի գենքով նվաճեին այդ ցեղերը, դարձնեին նրանց խաղաղ, աշխատասեր ժողովուրդներ: Այդ տեսակ ծրագիրները թղթի վրա շատ գեղեցիկ են լինում: Գործնական նշանակություն չտալով նրանց, մենք, այնուամենայնիվ, բնական պիտի համարենք այն տարիների միամիտ ուտոպիզմը, ի նկատի ունենալով ժամանակի հոգեբանությունը:

Ամեն ինչ հեշտ էր երևում այն ժամանակվա գործիչներին: Եվ դա լավ էր: Զկար դեռ անողորմ իրականության դառն դասը, մարդիկ լցված էին հույսերով, մարդիկ ջերմ հավատ ունեին մոտավոր ապագայի վերաբերմամբ և դա փոկեց բուն գաղափարը, որ հենց այդ պատճառով կենդանի, ոգևորիչ մնաց: Իսկ դա շատ հարկավոր էր նրա ժողովրդականացման համար: Գալիս էին հուսախաբության դառն բույներ, բայց կենսուրախ տրամադրությունը չէր սպանվում, ուտոպիան կար և չէր թույլ տալիս, որ սառը հոռետեսությունը ջախջախի գաղափարը սաղմի մեջ:

Հայտնի է, որ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրությունը եվրոպական պետությունների դժգոհությունը հարուցեց, ամենքը բողոք հայտնեցին և որովհետև դեռ պատերազմի սկզբում ընդունված էր, որ Թուրքիայի վերաբերմամբ ոչինչ փոփոխություններ չեն կարող լինել առանց Փարիզի դաշնագրությունը ստորագրած պետությունների համաձայնության, ուստի Սան-Ստեֆանոյի պայմանները պետք է դնեին այդ պետությունների առաջ՝ քննելու համար: Այս առիթով դեռ նոր էին բանակցություններ սկսվում, երբ ներսևը իմաստուն կանխատեսությամբ պատվիրակություններ ուղարկեց՝ հայոց հարցի համար հող պատրաստելու: Խրիմյան Հայրիկը ուղևորվեց Եվրոպա, Խորեն Նարեկը

գնաց Պետերբուրգ, իսկ Մատթեոս Իգմիրյանը անցավ Էջմիածին՝ Գևորգ կաթողիկոսի հետ տեսակցելու:

Թուրքիայի ամենամեծ պաշտպանը, սլավոնական խոսվածքովներն սկսվելու օրից, Անգլիան էր: Այժմ նա ամեն ջանք գործ էր դնում, որպեսզի Թուրքիան, որքան կարելի է, քիչ քան կորցնի այդ դժբախտ պատերազմի պատճառով: Մարկիզ Սուրբյուրին մարտի 20-ին գրած իր շրջաբերականի մեջ հասկապես հիշատակում էր, որ Անգլիան անբավական է մանավանդ իրերի այն դրությամբ, որ ստեղծում էր Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը Հայաստանում: Պարզ էր, ուրեմն, որ հայոց դատին ամենից շատ պիտի Անգլիան հակառակվեր: Եվ իրավ, ի՞նչ կարելի էր սպասել Թեմզայի ափերից: Այնտեղ կառավարողը Թուրքամուլ լորդ Բիկոնսֆիլդի կառավարությունն էր, իսկ Կ. Պոլսում նրա ներկայացուցիչը Լեյարդն էր, որին մեր Մերենցը իր մի գրվածքում իրավացի կերպով անվանում է Թուրքից էլ շատ Թուրքամուլ:

Արծրունին, որ պատերազմի ժամանակ Անգլիայի դեմ էր գրում, այժմ ավելի համոզված կերպով քարոզում էր, թե Անգլիան զոհում է հայերին, թե նրա քաղաքականությունը վերին աստիճանի եսամուռ և անբարոյական է: Դա մի ընդհանուր հայացք էր, և Կ. Պոլսում հայերը նույնպիսի աստիճան էին զգում դեպի անգլիական քաղաքականությունը: Այնտեղ տիրում էր մի սաստիկ ուռաասիրություն: Հռչակավոր հերոս Սկոբելևը այցելելով Ներսեսին, ասաց նրան, որ, եթե չլինեի անգլիական դիմադրությունը, հայերը նույնպես մեծ բարիքներ ստացած կլինեին ուս-թուրքական պատերազմից:

«Գեո ուշ չէ», — ասում էր Բաֆֆին, քննելով ընդարձակ բանասիրական հոդվածների մեջ երկրի դրությունը: Պետք է աշխատել: Նույնը քարոզում էր Արծրունին առաջնորդողով: Ամեն տեղ գիտեին, որ այդպես է: Եվրոպայում և մանավանդ Անգլիայում, հայերը և հայասերները աշխատում էին հասարակական նպաստավոր կարծիք ստեղծել: Աչքի առաջ ունենալով այն հայասիրական շարժումը, որ նկատվում էր Անգլիայում, Արծրունին հույս էր հայտնում, թե գուցե այդ կարծիքի միջոցով կարելի կլինի ազդել և անգլիական կառավարության վրա: Լավ հույսեր էր տալիս և Ռուսաստան ուղարկված պատվիրակությունը: Կ. Պոլսը լցված էր ուս պինդորներով, որոնք համակրությամբ էին վերաբերվում հայերին: Ոգևորություն էր տիրում Թուրքաց մայրաքաղաքի հայ ազգաբնակչության մեջ: Ավելի մեծ էր ոգևորությունը Թուրքաց Հայաստանի մայրաքաղաքում՝ Էրզրումում, որ գրավել էին ուսաց զորքերը: Հայերը ցույց էին անում ի պատիվ ուսանների, հավատացած լինելով, որ Թուրքերը այլևս ոչինչ իրավունք չպիտի ունենան իրանց վրա: Թե որքան բարձրացած էր հասարակության տրամադրությունը, երևում է նրանից, որ այդտեղ հայկական թատրոն ստեղծվեց, որ սկսեց մի շարք ներկայացումներ տալ:

Նոր կյանքի հոսանքները ամեն տեղ էին նկատվում: Իսկ դարավոր արյունոտ իրականությունը գալիս էր այդ իսկ ժամանակ ցույց տալու, թե որքան մեծ, որքան ցանկալի է այն դատը, որ այնպիսի անվահերությանը սկսել էր և տանում էր Ներսես պատրիարքը: Հայաստանի դանազան կողմերից բարձրանում էին հարստահարությունների, կոտորածների բոթերը: Մի տեղ չերեքեքներն էին տանջում հայերին, մյուս տեղերում քրդերը: Ռուսաց մի զորաբաժին հասել էր Խնուսի կողմերը: Հենց որ նա հեռացավ այդ տեղերից, քրդերը թափվեցին հայ գյուղերի վրա, այրեցին, կոտորեցին: Ազգաբնակչությունը լավ զգում էր, որ ուսանների հեռանալուց հետո ինքը պիտի վայրենի ցեղերի վրեժխնդրության զոհ դառնա այն համակրության համար, որով վերաբերվել էր

ոուսաց զորքերին: Ուստի պատրաստվում էր մի մեծ, մի ահավոր գաղթականություն:

Այդպես էր գործի դրությունը, երբ մայիսին «Մշակի» մեջ սկսեց տպագրվել Բաֆֆի «Ջալալեդդին» վիպակը: Դա մի բուրբուլին նոր երևույթ էր: Ընթերցող հասարակության առաջ դուրս էր գալիս անդրանիկ մշակական վիպագրությունը: Մշակական էր «Ջալալեդդինը» այն պատճառով, որ մի ուրիշ լրագրում չէր կարող տպագրված լինել. նա ամբողջապես շաղախված, շինված էր «Մշակի» գաղափարներից: Այն, ինչ մինչև այդ վերացական քարոզ էր, գատողություն էր, այժմ մարմնանում էր վիպական գեղեցիկ տեսարանների, գործող անձնավորությունների, հերոսների մեջ: Բաֆֆին սկիզբն էր դնում իր այն գործունեության, որ մի ամբողջ հեղափոխություն էր մեր վիպագրության մեջ և որ այնքան պիտի հուսկեր նրան, դարձնելով նրա անունը մեր լավագույն հանրային գաղափարի հետ կապված մի նվիրական հասակացողություն:

Սակայն «մշակական» անվանելով Բաֆֆի այդ վեպը, մենք չենք ուզում ասել, թե Բաֆֆին սեփական, ինքնուրույն ստեղծագործությունից զուրկ էր և միայն արտագրում էր «Մշակի» գաղափարները: Այսպիսի մի գատողություն վերին աստիճանի անարդարություն կլինեի այդ տաղանդավոր մարդու վերաբերմամբ: Վիպակներ շատ էին տպվում «Մշակի» մեջ մինչև 1878 թվականը: Ինքը, Բաֆֆին էլ, ինչպես տեսանք նախընթաց գլուխների մեջ, ուներ բազմաթիվ այդպիսի գրվածքներ: Իբրև դիտող մարդ, իբրև հոգով բանաստեղծ, նա կարողանում էր կյանքի առօրյա, սովորական տեսարաններից դուրս բերել բունության, զրկանքների զոհեր: Հասարակական բնազդը խոսում էր նրա մեջ, նա ձգտում էր քարոզիչ, խրատատու դառնալ իր հերոսների ետևում կանգնած: Մեծ էր նրա հաջողությունը: Ոչ, մնալով ստեղծագործական այդ շրջանում, այդ նյութերով շրջապատված, նա ամենաշատը փոքր-ինչ ավելի աչքի կընկներ մյուս վիպագրողների մեջ, որոնց գործերը տպվում էին նույն «Մշակում»:

Այդ գրողներից երկուսին մենք արդեն հիշատակել ենք — Հովհաննես Տեր-Գրիգորյան և Գրիգոր Պապյան: Երկուսն էլ բավական բեղմնավոր գրիչ ունեին, երկուսն էլ զուրկ չէին դիտողության շնորհից և հետաքրքրական թեմաներ էին ընտրում, լուսաբանելով նրանց մշակական առաջադեմ գաղափարների տեսակետից: Բայց այդ բազմաթիվ վիպակներն ու պատկերները ոչ ձևի, մշակության կողմից էին շատ գեղարվեստական, ոչ էլ բառի բուն նշանակությամբ «մշակական» այն մտքով, ինչպես պետք է հասկանալ Բաֆֆի այնքան աղմուկ հանած վեպերը: Արծրունին մեծ հույսեր ուներ մանավանդ Գրիգոր Պապյանի վրա, որին մի քանի անգամ «Մշակում» նույնիսկ տաղանդ անվանեց: Բայց Պապյանը գուցե ապագայում ցույց տար վիպագրողի իսկական տաղանդ, եթե նրան, այդ երիտասարդին, վիճակված լինեի երկար ապրել և դարգանալ: Նրա գլուղական պատկերները մեծ մասամբ միամիտ, անարվեստ, թեև մանավանդ այն ժամանակի համար հետաքրքրական էին: Շնորհք, աստվածային կայծ, անկասկած կար, և եթե Արծրունին չափազանցում էր այդ ձիրքը, պատճառն անշուշտ այն տենդենցիան էր, որ Պապյանը անց էր կացնում իր ֆելիետոնական պատկերների մեջ:

Այդպիսի գնահատությունը դարմանալի չէր այն ժամանակներում: Արվեստ դեռ չկար մեղանում, գոնե վիպագրական ճյուղի մեջ: Խոշոր, տաղանդավոր գործեր չէին երևում: Վիպագրությունը մի խղճուկ, ցնցոտիներով պատած կյանք ուներ: Այդ դրությունը վերջ դրեց Բաֆֆին: Եվ վերջ դրեց ոչ թե իր «Կուսագրություններով», իր «Գեղեցիկ վարթիկներով», ոչ նույնիսկ իր «Հա-

րեմենեքով» կամ «Անմեղ վաճառքներով», այլ իր «Ջալալեդդինով», իր անդրանիկ ճշակեական վեպով:

Դա այն վեպն էր, որ գալիս էր արծազանք տալու օրվա հրատապ հարցին, որ դնում էր հասարակական խիստ լարված, խիստ ուշադիր տրամադրություն և առաջ: Հրապարակական առաջնորդողը իր ահագին դերն էր կատարում այդ նշանավոր ժամանակում: Այժմ հանդես էր գալիս հրապարակախոսական վեպը, որ նույն, դեռ ավելի խոր, տևողական ազդեցությունը պիտի աներ հասարակության մտքի վրա: Եվ երկու հզոր գործոնները գուրս էին գալիս միևնույն աղբյուրից— մշակականությունից: Բայց նրանք ձուլված չէին իրար հետ. Արծրունին Բաֆֆին չէր, ինչպես Բաֆֆին էլ Արծրունի չէր: Մեկին տրված էր հրապարակախոս խմբագրի, մյուսին՝ հրապարակախոս վիպագրողի տաղանդը:

Արծրունին էլ փորձել է իր ուժերը վիպագրության մեջ: Եվ ի՞նչ: Լինելով իբրև հրապարակախոս, վերին աստիճանի զգայուն դեպի կյանքի հարցերը, ըմբռնելով օրվա պահանջը և այդ պահանջին համապատասխանող խոսքի անհրաժեշտությունը, նա միանգամայն կորցնում է այդ հոտառությունը վիպագրության մեջ: Նույն 1878 թվականի սկզբում, երբ օդի մեջ այնքան խոշոր հարցեր էին զգացվում, երբ հայության ճակատագիրը, այնքան դառը հարվածների ենթարկվելուց հետո, կարծես, սկսում էր գտնել իր արդար վճիռը, Արծրունին «Մշակի» մեջ տպագրեց իր «Այնտեղ և Այստեղ» վիպակը: Նյութը վերցրած էր ուսանողական կյանքից: Այնտեղ,— դա նշանակում է համալսարանում, այստեղ՝ մեղանում, կյանքի մեջ: Ի՞նչ են անում ուսանողները այնտեղ և ի՞նչ են անում այստեղ: Կան ուսանողներ, որոնք նվիրվում են գիտության, սովորում են՝ ուշադրություն չդարձնելով նյութական զրկանքների վրա: Բայց քիչ չեն և այնպիսիները, որոնք մի կողմ են թողնում գիտություններն ու գաղափարները և զվարճությունների մեջ են անցկացնում իրանց կյանքը, ոտնակոխ անելով ամեն մի բարոյական հասկացողություն: Ահա այդպիսիներից մեկն է հարուստ ուսանող Սալիմյանը, որ չորս տարի ապրում է մի աղքատ աղջկա հետ, երեխաներ է ունենում, բայց ուսումը վերջացնելուց հետո երեսի վրա է գցում այդ աղջկան և ուղևորվում է հայրենիք, ուր ամուսնանում է մի հարուստ աղջկա հետ, մոռանալով, որ հեռավոր հյուսիսում թողել է ոչ միայն իրեն սիրող մի խեղճ աղջկա, այլև իր հարազատ դավաններին:

Իբրև վիպագրական փորձ՝ դա նույնիսկ նորություն էր մեր գրականության մեջ. առաջին անգամն էր մեղանում հրատարակվում մերկացնող վիպակ ուսանողական կյանքից: Բայց նյութը անծանոթ չէր, նորություն չէր կազմում, քանի որ «Մշակի» ընթերցողները տարիների ընթացքում տեսել էին Արծրունու խիստ հարձակումները գաղափարազուրկ ուսանողության վրա: Ինչ ասել կուզի, որ Արծրունին այդ գրվածքի մեջ հավատարիմ է իր հրապարակախոսությանը: Բայց զուտ մշակական անվանել «Այնտեղ և Այստեղ»-ը կարելի է միայն մի հայտնի շափով: Համենայն դեպս, ուսանողական բարոյականության և անբարոյականության հարցը մշակական ծրագրի մի մասնավոր, երկրորդական կողմն է: «Մշակի» խոշոր, ահագին գործը թուրքահայերի հարցն էր: Այդ կողմից ոչ մի հայերեն պարբերական հրատարակություն չէր կարող համեմատվել նրա հետ: Եվ ահա այդ խոշոր գործը վիպագրության մեջ արտահայտողը միայն Բաֆֆին էր: Այդ պատճառով ենք նրա «Ջալալեդդինը» անվանում առաջին զուտ մշակական վեպ:

«Ջալալեդդինը» ահագին տպավորություն թողեց ընթերցող հասարակության մեջ: Սկսվում էր մեր վեպի փառավոր հաղթանակը: Միանգամից հրապարակ էր նետվում նոր, հրաշալի երևույթը՝ ոգևորվող մասսան, տաղանդի տիրապետությունը մտքերի վրա: Ինչի՞ն պետք է վերագրել այդ անօրինակ հաջողությունը: Վեպը օրվա հարցն էր շոշափում, նրան դրսում սպասում էր հասարակության տրամադրությունը: Սա, իհարկե, առաջին պայմանն է: Հետո գալիս են մի շարք ուրիշ պայմաններ: Քիչ վերևում մենք ասացինք, որ այն ժամանակվա գործիչները շատ լավ գիտեին, թե ինչ է հարկավոր, ինչն է պակասում, բայց չունենալով փորձ, չունենալով լուրջ ու ստուն ուսումնասիրություններ, հաճախ խորասուզվում էին ուտոպիայի մեջ, որը և թույլ էր տալիս նրանց ամենայն հեշտությամբ վճռել ահավոր պրոբլեմները: «Ջալալեդդինը» տոգորված էր այդ հատկություններով: Նրա մեջ կար դառն, անողորմ իրականություն: Բաֆֆին ճանաչում էր Թուրքաց Հայաստանը, ծանոթ էր ժողովրդի կացությանը և ամենայն ուշադրությամբ հետևել էր այն դժբախտ անցքերին, որոնք 1877-ին տեղի ունեցան այնտեղ: Բայց կարելի է ասել, որ այդքանը դեռ բավական չէր: Բավական չէր կոտորածների, բարբարոսական անգթությունների ցնցող նկարագրությունը: Պահանջվում էր և ցուցմունք, խրատ: Ի՞նչ պիտի լինի,— ահա մեծ հարցը: Եվ Բաֆֆին պատասխանում էր այդ հարցին իր հերոսների միջոցով: Մշակականությունը ուտոպիաներ էր ստեղծում, բայց նրանց մեջ շոշափվում էր և այն իրականությունը, որ արդեն պատրաստվում էր, որ պիտի գար իբրև վաղվա գործ: Դա այն կոխն էր, որ մարմնացնում էին վեպի հերոսները:

«Ջալալեդդինը» Բաֆֆին ուղարկել էր «Մշակին» Ագուլիսից, ուր նա ուսուցչություն էր անում: Արծրունին չթողեց, որ մի այդպիսի տաղանդ թափառի գավառներում, մատնված աղա-հոգաբարձուների կամայականության: Եվ երբ Բաֆֆին, խիստ ընդհարում ունենալով Ագուլիսի հոգաբարձուներին հետ, թողեց ուսուցչությունը, Արծրունին կանչեց նրան Թիֆլիս, կանոնավոր վարձատրություն նշանակեց նրա աշխատակցության համար: Այնուհետև Բաֆֆին այլևս հարկադրված չէր կողմնակի զբաղմունքներ որոնել. առաջին հայ գրագետն էր նա, որ սկսեց ապրել իր գրական վաստակներով, բոլորովին անկախ, որոշ շափով ապահովված:

Եվ այս առաջին նշանավոր երևույթն էլ Արծրունու ձեռքի գործն էր, մի գործ, որ նա կարողացավ իրականացնել միայն իբրև հարուստ կալվածատեր, բանի որ «Մշակը» այնքան նյութական ապահովություն չէր տալիս, որ նրանով կարելի լիներ վարձատրության սկզբունքը գործադրել:

Բայց ինչ էլ լինի, վարձատրվող աշխատանքը բարերար սկզբունք հանդիսացավ թե գրողի և թե լրագրի համար: «Մշակի» էջերում Բաֆֆին նվաճեց մի հուշակավոր անուն, մի գրական փառք, որի նմանը հազիվ թե նրանից առաջ և նրանից հետո վիճակված լինի որևէ վիպագրողի: Միմյանց ետևից տպագրվեցին «Մշակի» մեջ նրա վեպերը՝ «Ոսկի աքաղաղ», «Խենթը», «Դավիթ-Բեկը», «Խաչագողի հիշատակարանը» և մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնցից գլխավորն է «Խամսայի մեխիթություններ» հետաքրքրական աշխատությունը, «Հայ կինը» և «Հայ երիտասարդությունը»:

Գրական փառք ստեղծողը «Խենթը» և «Դավիթ-Բեկն» էին: «Խենթը» «Ջալալեդդինից» էլ ավելի ահագին, հափշտակող տպավորություն թողեց. նրա մեջ «Ջալալեդդինի» Բաֆֆին էր երևում, բայց ավելի հարուստ ֆանտազիայով, ավելի զարգացած նկարագրական տաղանդով և մանավանդ ավելի գրավիչ ու մեծ ուտոպիայով: Մշակականությունը ջախջախիչ հաղթանակն էր դա:

Բաֆֆին շատ անգամ է խոստովանել, որ ինքը «Մշակի» արդյունքն է, խոստովանել է նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հեռացած էր «Մշակից»:

Եվ դա մի տարօրինակ, նորատեսակ երևույթ չէր: Նկատենք այստեղ, ինչպես բացատրեցինք իր տեղում, թե ինչ ահագին նշանակություն ունի շրջանը մի գրողի համար: Ռուսահայոց գրականության պատմությունը անհերքելի փաստերով ցույց է տալիս, թե ինչ ուժեղ ազդեցություն է արել ինքնությունը, առաջադեմ, տաղանդավոր հրապարակախոսությունը ամբողջ գրականության վրա: Երկու փայլուն ապացույցներ ունենք՝ «Հյուսիսսփայլ» և «Մշակ», երկու դպրոցներ, որոնց հրապարակ հանած գրական ուժերը պատմաբանի բնորոշ, ինքնուրույն դեմքեր ունեն: Երբ 1883 թվին «Մեղուն», սաստիկ բանակալի մեջ կամենալով ոչնչացնել Բաֆֆի վեպերի նշանակությունը, ասում էր, թե «Խենթի» մեջ ոչ մի նոր միտք չկա և այդ աշխատությունը «Մշակի» ամբողջ տարիների հայտնած մտքերի ի մի հավաքած ամփոփումն է, Բաֆֆին պատասխանեց. «Այդ կարծիքի հետ ես համաձայն եմ» («Մշակ» № 17):

Մենք նորից շենք ապացուցանի, որ Բաֆֆի այդ պարզ խոստովանության մեջ չկա նրա տաղանդը ստորացնող, ինքնուրույնությունից զրկող որևէ հանգամանք: Բաֆֆին մի անտարբեր գեղագետ չէր, գեղարվեստը լոկ գեղարվեստին չէր ծառայեցնում. նա խիստ տենդենցիոզ գրող էր, որի ամենագլխավոր ուշադրությունը նվիրված էր օրվա մեծ հարցին: Այդ հարցի վերաբերմամբ երկու տեսակ կարծիք չէր կարող լինել «Մշակում», քանի որ դա սկզբից ևնթ մի հայտնի խիստ որոշ ու պարզ հայացք ուներ թուրքահայերի և նրանց դրություն մասին: Ամեն ինչ կարող էր այդ անխախտ հայացքի շուրջը պտույտ գալ:

Անցքերը հաջորդում էին իրար զարմանալի արագությամբ. շարժումը Թուրքիայում ընդունում էր շտեմանված բարդ ու կարևոր ընթացք. և Արծրունին լարում էր իր ուշադրությունը՝ ոչ մի աչքի ընկնող երևույթ լուծվան շտապում համար: Քրդերի և շերքեզների սովորական անգթությունները, սպանություններն ու թալանը 1878 թվականի այն օրերում, երբ հայը իրեն համարում էր քաղաքական իրավունքների տիրացած, ահագին բողոքների առարկա դարձան: Գավառները այլևս լուռ ու մունջ տանջվողները չէին. նրանք անդադար բողոքագրեր էին թափում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, ավելի բազմապատկելով ներսեսի աշխատանքներն ու ջանքերը: Մի կողմից պատրաստելով նյութեր՝ Եվրոպայի դիպլոմատիային հայերի դատը ներկայացնելու համար, մյուս կողմից նա եռանդուն միջոցներ էր ձեռք առնում գավառների դրությունը բարելավելու համար:

Օրվա ծանրակշիռ հարց դարձավ թուրքահայերի գաղթականությունը: Գավառները, մանավանդ էրզրումի, Բասենի և նրանց հարևան գավառները, պատրաստվում էին գաղթել Ռուսաստան, որպեսզի ազատված լինեն թուրքերի վրեժխնդրությունից: Այդ շարժումը այնքան մեծ էր ու սպառնալից, որ նույնիսկ ռուսաց կառավարության ուշադրությունը գրավեց: Պատերազմի ժամանակ այնքան հռչակված հայազգի հերոս գեներալ Լազարևը, որ Կարսի բանակի գլխավոր հրամանատար էր նշանակված, հայերեն գրած մի կոչով դիմեց էրզրումի հայերին և համոզում էր նրանց թողնել գաղթելու միտքը՝ նախ այն պատճառով, որ Ռուսաստանում ազատ հողեր չկան և երկրորդ, որովհետև քրիստոնյա ազգաբնակչության ապահովությունը թուրք կառավարության խնամքի առարկան կդառնա և ռուսաց զորքերի հեռանալուց հետո: Այդ կոչը հասավ իր նպատակին: Լազարևը ահագին հեղինակություն էր վայելում էրզրումի և

շրջակաների հայերի մեջ և նրա խոսքը, բնականաբար, պիտի վերին աստիճանի ազդու լիներ: Եվ նա չբավականացավ այդ կոչով, այլևս սկսեց եռանդուն բանակցություններ թուրք իշխանությունների հետ:

Այսպիսով կարելի եղավ այն շարժման առաջն առնել, որ այն ժամանակ ամենքի համար մի վերին աստիճանի կորստաբեր քայլ էր, մի կատարյալ ինքնասպանություն: Արծրունին առաջնորդողի մեջ մեծ գոհունակությամբ խոսեց Լազարևի այդ գործի մասին: Նա ասում էր, թե գեներալ Լազարևը փառավոր կերպով կատարեց մի կրթված մարդու, մի քրիստոնյայի, պետական գործչի և վերջապես, բուն ազգասեր հայի պարտավորությունները:

Ներսես պատրիարքն էլ անտարբեր չվերաբերվեց թուրքահայերի այդ շարժման: Թե գաղթականության առաջն առնելու համար և թե մանավանդ գավառների դրությունը ուսումնասիրելու և անհրաժեշտ բարենորոգումների էությունը պարզելու համար նա ապրիլի վերջերս երկու վարդապետ ուղարկեց Հայաստան, որոնցից մեկն էր հայտնի գրագետ Գարեգին վարդապետ Սրվանձությանը: Սրա ներկայացրած գեկուցագրից երևում է, թե այն միջոցին որքան հուզված էր գավառական ժողովուրդը: Տիրում էր ընդհանուր անբավականություն, հայը պատրաստ էր նույնիսկ Պարսկաստան, Եգիպտոս գաղթել՝ իր հարստահարված դրությունից ազատվելու համար: Բայց պատրիարքական պատվիրակները հուսադրեցին, խրատեցին և կարողացան ետ կանգնեցնել ժողովուրդը գաղթելու կորստաբեր մտքից: Եվ նրանք բազմաթիվ համոզիչ փաստեր ունեին իրանց ձեռքում՝ Ներսես պատրիարքի գործունեությունը, հայ պատվիրակությունը Եվրոպայում, Ազգային ժողովի միաբանությունը: Ժողովուրդը հույսը դրեց այդ նշանավոր երևույթների վրա: Ներսեսի անձնավորությունը դարձել էր մի գրավական, որ ազգի ցավերը այլևս չեն մոռացվի:

Այդպիսի գրավական էր նա ոչ միայն գավառացի ժողովրդի համար: Արծրունին տեսնում էր, թե որքան աննման եռանդ, մեծ քաջություն և գաղափարականություն կար այդ հոգևորականի մեջ: Մի՞թե դա նույն Ներսեսն էր, որին Արծրունին երկու անգամ սաստիկ հարվածել էր «Մշակի» էջերում, անվանելով նրան նույնիսկ գավաճան: Փաստերը ցույց էին տալիս, որ նույն Ներսեսը չէ: Նախկին թուրքամոլությանը տեղի էր տվել մի կրակոտ, անձնվեր գործունեություն ժողովրդի բարօրության համար:

Հունիսի 1-ին բացվեց Բեռլինի կոնգրեսը և պաշտոնական Եվրոպան սկսեց քննել Թուրքիայի գործերը: Ավելորդ է ասել, թե հայերը որքան մեծ հույսեր ունեին դրած այդ վեհաժողովի վրա, ինչ քաղցր ակնկալություններ էին դուրսգործում իրանց սրտի մեջ: Եվ ահա այդ սպասողության խորհրդավոր օրերում ռուսաց «Միջազգային հեռագրական ընկերությունը» տարածում է մի այսպիսի հեռագիր.

«Голос» լրագրին հեռագրում են Կ. Պոլսից հետևյալը. «Բ. Դուռը հայտնեց հայոց պատրիարք Ներսեսին իր սաստիկ անբավականությունը այն հուզմունքի առիթով, որ հարուցել է Ս. Պետերբուրգում Թուրքիայի հայերի պատգամավոր խորհն Նարբեյ Լուսինյան, Բեշիքթաշի արքեպիսկոպոսը: Բ. Դուռը խորհուրդ է տալիս Ներսես պատրիարքին ետ կանչել խորհն արքեպիսկոպոսին Կ. Պոլիս: Պատրիարքը հրաժարվում է հետևել այդ խորհրդին»:

Անցնում է երեք շաբաթ, կոնգրեսի նիստերը արդեն վերջանալու վրա էին, և նույն հեռագրական գործակալությունը այսպիսի մի հեռագիր է հաղորդում.

«Голос» լրագրին հեռագրում են Կ. Պոլսից, «Նորերումս Բ. Դուռը դիմեց հայոց պատրիարք Ներսեսին, պահանջելով, որ նա ետ կանչի Բեռլինից իր

պատգամավորներին: Այս պահանջը հայտնելու համար պատրիարքարան եկավ պետական խորհրդի անգամ հայ Արքեպիսկոպոսին, որ վաղուց թուրքաց ծառայության մեջ էր: Պատրիարքը, Արքեպիսկոպոսի կարճ ճառը լսելուց հետո, հետևյալ պատասխանը տվեց. «Հայտնեցե՛ք Բ. Դոնան, որ նա նախքան ինձ կարողանա ստիպել ետ կանչել հայոց պատգամավորներին Բեռլինից, պետք է կարգադրե՛ ինձ կախ անել պատրիարքարանի շինության առաջ: Հիսունը մի տարի սրանից առաջ հունաց պատրիարք Գրիգորը բռնվեց նույն իսկ եկեղեցու սեղանի մոտ և քահանայական զգեստով կախվեց տաճարի դռներում: Ես կհետևեմ նրա օրինակին. կերթամ սեղանը, կզգեստավորվեմ և ավելի լավ կհամարեմ անձնատուր լինել դահլիճներին, քան թողնել իմ հոտը»: Այս հպարտ և վեհանձն պատասխանը շուտով հասավ ռուսաց դեսպանատուն: Ռուսաց դեսպան իշխան Լորանով-Ռոստովսկի, իմանալով ներսես պատրիարքի այս բացասումը, բացականչեց. «Ո՛հ, նրանք չեն համարձակվի մինչև անգամ դիպել նրան»:

Տպագրելով այս հեռագիրը, Արծրունին «Մշակի» հետևյալ համարում իր առաջնորդդի վերնագիրը դնում էր՝ «Դուք ձեռն պարտավորությունը կատարեցե՛ք»: Այդ խոսքերը ուղղված էին ներսեսին: Եվ ահա ինչ էր ասվում այդ հոգվածի մեջ.

«Թուրքիայի հայոց հոգևորականությունը արժանի է դառնում ամբողջ ազգի խորին համակրության:

Այո՛, երբ ներսես պատրիարքը շողորթում էր թուրքաց տերությունը, անհոգ էր ժողովրդի կարիքների մասին, զոհում էր ազգի շահերը իր անձնական շահերի համար,— մենք նրա վրա անխնա կերպով հարձակվում էինք: Այժմ մենք չենք կարող չհայտնել նրան մեր կատարյալ համակրությունը, մեր հարգանքը, երբ նա իր քաջ վարմունքով, իր վեհանձն պատասխանով կրկին հարուցանում է հայ մարդու հոգու մեջ հինգերորդ դարի հայոց հոգևորականության հիշատակը:

Աշխարհը կհարգի հայերին միայն այն ժամանակ, երբ ամենքը կտեսնեն, որ հայը իր կյանքի գնով պաշտպանում է իր անձը, իր պատիվը, իր ազգի իրավունքները:

Թեև ներսես պատրիարքը իր հերոսական պատասխանով միայն իր պատվաբուրքունն է կատարել,— բայց մենք վաղուց է, որ առիթ չունենալով տեսնել, որ Թուրքիայի հայոց հոգևորականությունը իր պարտավորությունը կատարեք, հիացած ենք սրբազան ներսեսի պատասխանով»:

Արծրունու թշնամիները, որոնք երբեք բարեխիղճ և արդար վերաբերմունքի առաքինությունը չեն ունեցել, մատի փաթաթան շինեցին այս հիացմունքը, որին հակադրելով նախկին հարձակողական դիրքը դեպի ներսեսը, այն եզրակացություն էին հանում, թե Արծրունին կրքոտ է, առանց աչ ու ձախ նայելու հարվածում է, հետո փոխում է իր հայացքը և այդպիսով փոփոխամտություն է ցույց տալիս: Սակայն դա փոփոխամտություն կլինեի միայն այն դեպքում, եթե ներսեսը անփոփոխ մնացած լիներ, եթե 1878-ին նա շարունակեր նույնը լինել, ինչ եղել էր 1876—1877 թվականներին: Եվ Արծրունին կատարյալ իրավունք ուներ ասելու, որ իր համար այլ է սկզբունքը, այլ է անձնավորությունը: Սկզբունքը անփոփոխ է մնում և միայն նրա տեսակետից վերաբերվելով այս կամ այն անձնավորության, բոլորովին արդարացի է հարձակվել մեկի վրա, երբ նա չի համապատասխանում այդ սկզբունքին և համակրել, երբ նա փոխում է իր դիրքը դեպի սկզբունքը, սկսում է ծառայել սկզբունքին:

Կոնգրեսի ժամանակ էլ «Մշակը» լիովին բավականություն էր տալիս հասարակաց հետաքրքրության: Անդրեաս Արծրունին, որ Բեռլինում էր գտնվում, մի շարք նամակների միջոցով ծանոթացնում էր ընթերցողներին այդ միջադեպին բարձր ատյանի պարապմունքների և մանավանդ հայ պատգամավորների ջանքերի, գտած ընդունելության հետ:

Հայտնի է, որ կոնգրեսի միջոցին Անգլիայի ներկայացուցիչները, լորդ Բիկոնսֆիլդ և մարկիզ Սոլսբուրի, զարմացրին և ապշեցրին դիպլոմատիկական աշխարհը, հանկարծ հրապարակ հանելով այն գաղտնի դաշնագիրը, որ Անգլիան կապել էր Թուրքիայի հետ: Դա տխուր հիշատակության արժանի կիպրոսի դաշնագրությունն էր և դիվանագիտական գաղտնարաններից լույս էր հանվում այն միջոցին, երբ պիտի վերաքննվեր Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրության 16-րդ հոդվածը: Այլևս խոսք չէր կարող լինել սրա մասին, քանի որ Կիպրոսի դաշնագրությամբ Անգլիան, ստանալով Կիպրոս կղզին, Թուրքիայի հետ պաշտպանողական դաշինք էր կապում Ռուսաստանի դեմ, եթե վերջինս առաջ տաներ իր արշավանքը Հայաստանում. միևնույն ժամանակ Անգլիան երաշխավորություն էր հանձն առնում, որ Ասիական Թուրքիայում բարենորոգումներ կմտցվեն: Կոնգրեսին մնում էր Հայաստանի ռեֆորմների հարցն ընդհանուր ձևով մտցնել իր որոշումների 61-րդ հոդվածի մեջ:

Բիկոնսֆիլդի կառավարության այս վարմունքը մի նոր առիթ դարձավ, որ Արծրունին ավելի ևս խիստ կերպով դատապարտի անգլիական նենգ և եսամոլ քաղաքականությունը: Մենք չպետք է մոռանանք, որ նույնիսկ Անգլիայում էլ Կիպրոսի դաշնագրությունը դատապարտվեց, մանավանդ 1895—1896 թվականների սարսափելի անցքերի ժամանակ, երբ այնքան պարզ հայտնի դարձավ, թե ինչ դաժան դեր է կատարել այդ դաշնագրությունը հայերի վիճակի մեջ...

III

Կրթական և կոլտուրական նպատակները բուրժուազ Հայաստանում: Մերձեցում ռուսահայերի և բուրժուազների մեջ: «Արարատյան ընկերությունը». Մ. Փոքրուզալյան և Ա. Արփիարյան: Նվիրատվություններ: Ուրիշ կրթական-բարեսիրական ընկերություններ և Արժուճու վերաբերմունքը դեպի նրանց: Արժուճու ազդեցությունը Կ. Պոլսում:

Բեռլինում թուրքահայերին շնորհած 61 հոդվածը բավականություն չպատճառեց ոչ ժողովրդին, ոչ նրա առաջնորդ հանդիսացող գործիչներին: Սպասում էին ավելի մեծ բանի. ներսեսի հիշատակագիրը, որի մեջ նախագծված էր հայկական նահանգների վարչական բարենորոգված սխեմներ, ուշադրության չարժանացավ: Հիասթափությունը, լքումը հաջորդեց ոգևորության, մեծամեծ ակնկալություններին: Բայց ի՞նչ պետք էր անել. ձեռքերը ծալել ու նստել: Արծրունին այդպես չէր դատում: Մի հայացք զցելով երկու տարվա ջանքերի վրա, նա գալիս էր այն եզրակացության, որ այդ ժամանակամիջոցում հայերը այնքան քիչ բան են արել, որ այժմ ստացված հետևանքները պետք է շատ գոհացուցիչ համարել:

«Երկու տարի վալրկյան է մի ազգի կյանքի համար,— գրում էր նա հուլիսի 11-ի առաջնորդողում,— մանավանդ մի այնպիսի հեղափոխական ազգության համար, ինչպես հայերն են:

...Տարիներով մենք ոչինչ չենք արել և պահանջում ենք, որ երկու-երեք լուսավորված հոգևորականների ջանքերով, որոնց գործունեությունը շատերի միջև անգամ աշխատում էին վնասել, ազգը հասնի նույն հաջող հետևանքներին, որոնց հասան պալանյան ցեղերը հարյուր տարվա ջանքերով, աշխատանքով և անթիվ զոհաբերություններով:

Այն հետևանքներն էլ, որոնց մենք հասանք երկու տարվա ընթացքում, պետք է հրաշալի համարվեն...»:

Պատմական իրողությունը կատարվել վերջացել էր, նրան չէր կարելի փոխել և մնում էր իմանալ, թե ինչ պետք է անել իրերի ստեղծած նոր հանգամանքների մեջ:

«Հայի նպատակը պետք է այսուհետև լինի,— շարունակում էր Արծրունին,— զարգացնել իր բոլոր ազգային ուժերը իր մայրենի հողի վրա, մտցնել իր ազգի մեջ նվազագույն լուսավորություն, աշխատել բարվոքել իր ժողովրդի տնտեսական դրությունը և ամեն միջոցներով դեպի իրան գրավել շրջապատող վայրերի բարեկամական ցեղերը, մտցնել նրանց մեջ քաղաքակրթությունը, իսկ թշնամի թափառական ցեղերի դեմ զենքը ձեռին պաշտպանվել»:

Այս խոսքերից տասն օր անցած, Ներսես պատրիարքը Ազգային ժողովի մեջ արտասանեց իր նշանավոր ճառը, որից մենք վերևում մի քանի անգամ քաղվածքներ բերինք: Ներկայացնելով հաշիվ իր արածների մասին, Ներսես պաշտպանեց իր գործը մեծ ճարտարությամբ, ապացուցանելով, որ ավելի անկարելի էր ձեռք բերել: Ապա, դառնալով օրվա հոռետես տրամադրության, նա սկսեց ապացուցանել, որ չպետք է հուսահատվել, չպետք է ամեն ինչ կորած համարել: Աշխատել,— ահա ինչ է հարկավոր հային այսուհետև:

Եթե մենք, տեաք երեսփոխանք,— բացականչեց Ներսեսը,— մեք հարստ ենք մեր սկսած գործին մեջ: Այսպիսի գործեր ո՛չ մեկ օրվան մեջ, ո՛չ մեկ մարդու ձեռքով կրնան կատարվել: Պատրաստվենք մեր ապագային: Նախ՝ չկենանք հոս, Հայաստան երթանք, Հայաստան դրկենք ինչ որ ունենք ազգիս մեջ բանիբուն, տաղանդավոր, ազգասեր, ուսումնասիր եկեղեցականներ, Հայաստան երթան մեր դաստիարակներ, ուսուցիչներ, մեր այնքան վառվռուն երիտասարդներ, Հայաստան երթան մեր արվեստագետներ, վաճառականներ, Հայաստան երթան մեր այնքան դժբախտ պանդուխտներ. ո՛չ ևս պիտի ըլլա հոն սով, սրածություն, ո՛չ ևս հարստահարություն, ո՛չ ևս կենաց և ընչից և պատվո առևանգություն, ո՛չ ևս աշխատության խափանում. ուղիներ պիտի բացվին, ջրանցներ պիտի շինվին. գործարաններ պիտի կառուցվին, Անգլիոյ դրամատերք հոն պիտի երթան իրենց դրամը գործածելու. թող երթան մեր դրամատերք ալ, ընկերություններ կազմեն այս օրվան. ընկերություններ ամեն քաղաք ու գյուղ՝ դպրոցներ հաստատելու համար. ընկերություններ՝ առևտրական հարաբերություններ հաստատելու համար, ընկերություններ՝ գործարաններ հաստատելու համար... Եվ այն ատեն՝ թերևս ես ալ ցավագար և անբուժելի հիվանդությամբ վարակեալ ի գերեզման իջած ըլլամ արդեն, այլ տեսնելով այսքան ազգային միասիրտ, միահոգի աշխատության գեղեցիկ արդյունքներ, տեսնելով պսակված մեր այսօրվան բոլոր հույսերը, հոգիս պիտի խայտազերեզմանիս մեջն և պիտի ընդգրկե մեր սիրելի նախնաց հոգիները...»:

Դժվար չէ նկատել, թե որքան սերտ համերաշխություն կա Ներսես պատրիարքի և Գրիգոր Արծրունու հայացքներին, ծրագիրներին մեջ: Ներսեսը նոր էր ամբիոնից քարոզում այն, ինչ Արծրունին վաղուց արծարծում էր «Մշակի» առաջնորդողների մեջ: Մենք տեսնում ենք երկու մարդիկ, հոգևորական գործիչ և հրապարակախոս, որոնք գեղեցիկ կերպով ըմբռնել են ժամանակի խոր-

հորդր: Այն կոչը, որ նրանք անում էին կուլտուրական և քաղաքակրթական առաջադիմության համար, շմնաց «ձայն բարբառող հանապապի»: Ժամանակի տրամադրությունը այդպիսի ձայներ էր պահանջում: Եվ ահա առաջ է գալիս խաղաղ գործունեության մի ուժեղ հոսանք: Հասարակականության ոգին բարձրացած է, հասարակության դարկերակը ուժգին բախումներով է գործում:

Այն նշանավոր երևույթների մեջ, որոնք հետևեցին այդ տարվա պատմական անցքերին, մենք առանձին կարևորություն տալիս ենք մանավանդ մեկին՝ ռուսահայերի և թուրքահայերի մերձեցման, մի գործ, որի մեջ Արծրունին ահագին երախտիք ունի: Մերձեցման ամենաազդու, ամենազլխավոր դրդիչներից մեկը «Մշակն» էր:

Մենք հիշատակեցինք այդ խոշոր հանգամանքը հարևանցիորեն, երբ պատմում էինք 1876-ի դեպքերը: Այստեղ պետք է ավելի մանրամասն խոսել նրա մասին, բացատրելով, թե ինչ հանգամանքներ նպաստեցին այդ մերձեցման և սկզբն՝ էին Արծրունու աշխատակիցները Կ. Պոլսում:

Իսկական շարժառիթը մի բարեգործական ընկերություն էր, որ մեծ անուն հանեց մանավանդ 1878—1879 թվականներին: Դա «Արարատյան ընկերություն» էր, հիմնվել էր պատերազմից առաջ, 1876-ի ապրիլին, Կ. Պոլսում, երեք երիտասարդների ձեռքով: Հիմնադիրներից մեկն էր պ. Արփիար Արփիարյան, որ նոր էր ավարտել Մուրատյան վարժարանը և Կ. Պոլսում տեղ էր գտել մի առևտրական հիմնարկության մեջ:

Թուրքահայերը շատ վաղուց էին հասկացել կրթական-բարեսիրական ընկերությունների նշանակությունը: Եվ այն ժամանակ, երբ ռուսահայերը հասկացողություն չունեին այդպիսի հիմնարկությունների մասին, Կ. Պոլսում և գավառներում կազմվում էին բարեգործական ընկերություններ, որոնցից շատերը իրանց նպատակով ցույց էին տալիս, թե որքան զարգացած է թուրքահայերի մեջ հանրային շահերի գիտակցությունը: Սակայն կար և այն հանգամանքը, որ այդ համակրելի բարեգործական հիմնարկությունները մեծ գործունեություն չէին ցույց տալիս, խոշոր միջոցներ չէին կարողանում ձեռք բերել: Ամեն մեկը ծառայում էր մի փոքրիկ գործի, ծառայում էր իր փոքրաթիվ անդամների հայթայթած օժանդակության շահով:

Այսպես էր, ըստ երևույթին, և «Արարատյան ընկերությունը» իր գոյություն սկզբում: Նրա նպատակն էր Հայաստանից երեսնաներ տանել Կ. Պոլիս, այդտեղ կրթել նրանց, սովորեցնելով ձեռարհեստ և տալով նախնական կրթություն: Այսպես պատրաստված երիտասարդները պիտի նորից վերադարձվին Հայաստան և այնտեղ ուսում տարածեին տարրական դպրոցների միջոցով: Այնքան համակրելի այդ նպատակը իրագործելու համար ընկերությունը սկզբում շատ խեղճ նյութական կարողություն ուներ: Առաջին տարվա ընթացքում նրա եկամուտը 70 ոսկի էր (մոտավորապես 6—7 հարյուր ուրլի): Բայց ընկերությունը միշտ այդպես խեղճ չմնաց:

Նրա հիմնարկության օրից քիչ անցած, նույն 1876-ի դարնան վերջերում, վարչության մեջ մտավ ուսուցիչ պ. Մկրտիչ Փորթուգալյան, որ հայտնի էր նաև իբրև կառավարության ձեռքով խափանված «Ասիա» լրագրի խմբագիր: Պ. Փորթուգալյան միևնույն ժամանակ թրթալցում էր «Մշակին» Կ. Պոլսից: Դա առաջին թուրքահայն էր, որ սկսեց կանոնավոր թղթակցություններ տալ «Մշակին» մի այնպիսի ժամանակ, երբ Թուրքիայի գործերը ամբողջ աշխարհի ուշադրություն էին գրավել: Նրանից առաջ էլ «Մշակի» մեջ տպագրվում

էին պոլսական թղթակցութիւններ, բայց դրանք կազմուեալ էին Թիֆլիսում մասնաւոր նամակներից և Կ. Պոլսից եկողների պատմածներից:

Իբրև «Արարատյան ընկերութեան» վարիչներից մեկը, պ. Փորթուգալյան 1876-ի ամառը ճանապարհովեց Թիֆլիս՝ հատկապէս «Մշակի» խմբագրին տեսնելու և «Արարատյանի» մասին նրա հետ խորհրդակցելու համար: Ինքը, պ. Փորթուգալյան, իր տպագրած հիշողութիւնների մեջ խոսել է այդ ճանապարհորդութեան մասին, ուստի ամենից լավ է խոսքը տալ նրան:

«Գ. Արծրունիի հետ երկար խորհրդակցութիւններէ հետո, — գրում է պ. Փորթուգալյան, — որոշեցինք որ գործունեութեան կենտրոնը Վան լինի:

Չեմ ուզեր հոս երկար բացատրութիւնների մեջ մտնել ապացուցանելու համար, թե արդարացի պատճառներով մենք այդ որոշման եկանք հանգեցանք: Եւ Վան երթալ ու տարիներով հոն աշխատաւն հետո պիտի հաստատուած եմ այդ մտքի վրա:

Գ. Արծրունիին հայտնած էի մեր Արարատյան ընկերութեան կազմակերպութիւնը, որ նպատակ ուներ հայաստանցի տղաներ Կ. Պոլսի մեջ պատրաստել, իրենց ուսում և արհեստ սովորեցնելով, և հետո զանոնք Հայաստան ղրկել, որ հոն աշխատին իրենց հայրենիքի համար: Նա, ինչպէս արդեն ըսած եմ, չէր հավաներ գործելու այդ կերպին. «Դուք Կ. պոլսեցիներդ Պոլիս նրստած կգրեք ու կխոսեք. պետք է ձեր գործ ուղղակի Հայաստանի մեջ կատարեք և առանց ուշացնելու. ինչու պոլսեցիներն իրենք Հայաստան չեն երթար աշխատելու և առանց Հայաստանը ճանաչելու, Կ. Պոլսի մեջ կճառեն ու կգրեն Հայաստանի համար» կսեր:

Իրավացի կգտնեի Արծրունիի այդ դիտողութիւնը և իրեն կըսի որ «Կ. Պոլիս վերադարձիս Արարատյան ընկերութեան կառաջարկեմ այդ ծրագիրը և կհուսամ, որ հաջողեմ ընդունել տալ, իհարկե, ես անձամբ կենեմ կերթամ Հայաստան, կրթական գործին հոն աշխատելու համար: Արծրունին պնդեց այդ մտքի վրա և տրամադրութիւն ցուցուց, որ եթե Կ. Պոլսի ուսյալ հայ երիտասարդութիւնը հայաստանցիների կրթական գործին համար Հայաստանի մեջ աշխատող ընկերութիւն մը կազմե, ինք ալ ռուսահայերի մեջ կաշխատի, որ աջակցեն Տաճկա-Հայաստանի մեջ ուսում և կրթութիւն տարածելու այդ գործին»:

Եւ որպէսզի այդ աջակցութիւնը աղատ լինի պ. Փորթուգալյանը Արծրունու խորհրդով Կոչոր ամառանոցում ներկայացաւ կովկասյան փոխարքայի օգնական իշխան Սվյատոպոլկ-Միրսկուն, որպէսզի իմանա նրա տրամադրութիւնը դեպի թուրքահայերը: Խոսակցութեան մեջ նա հայտնեց թուրքահայ նախկին խմբագրին, որ ռուսաց կառավարութիւնը թուրքահայերի լավութիւնն է ուզում: «Հետեւելով իր ավանդական քաղաքականութեան, — հարեց նա, — ռուս կառավարութիւնը չի կարող անտարբեր աչքով նայել Թուրքիայի քրիստոնյաների հարստահարված վիճակի վրա»:

Այս տեսակցութիւնն արդեն մի գրավական էր, որ ռուսահայերը անարդի կարող են նպաստել իրանց հարստահարված եղբայրակիցներին:

«Ես մի քանի շաբաթ միայն մնալով Թիֆլիս, — շարունակում է պ. Փորթուգալյան, — վերադարձա Կ. Պոլիս նոր գաղափարներով և մտքիս մեջ նոր ծրագիրներ կազմելով:

Արարատյան ընկերութեան մեջ իմ ամենեն մտերիմ ծանոթն էր այն ժամանակ Տ. Մ. Չերազ: Գիշեր մի ելա գնացի Խասգյուղ իր տուն: Արարատյան ընկերութեան նպատակի գործադրութեան ձևը փոխելու խորհուրդս հայտնեցի իրեն. ինքն ալ համակրեցաւ հայաստանցիներին համար Հայաստանի մեջ

գործելու գաղափարին: Եւ որովհետեւ ես ընդհանուր ժողովի ատենակցութեւն չէի կարող վիճարանութիւնների ընել ժողովին մեջ, Մ. Չերազ, որ գործադիր ժողովի ատենակցութեւն էր, ինք ներկայացուց և պաշտպանեց առաջիկա ընդհանուր ժողովին մեջ մեր նոր ծրագրի համեմատ առաջարկ մը:

Այսպիսով Գրիգոր Արծրունու քարոզած գլխավոր մտքերից մեկը գործնական լուծում էր գտնում կյանքի մեջ: «Արարատյան ընկերութիւնը» փոխեց իր գործունեութեան եղանակը, և պ. Փորթուգալյան, ինչպէս ասել էր Արծրունու, ինքն անձամբ գնաց Վան: 1876-ի հոկտեմբերին գաւառների համար գործող Կ. Պոլսի հայութեան առաջին քայլը հաստատուեց Հայաստանի հողի վրա: Վանի մօտ, Ալյուր գյուղում, բացվեց «Արարատյանի» առաջին գյուղական գաղութը: Պ. Փորթուգալյան գաւառական գաղութների ընդհանուր տեսուչ էր նշանակվել Ընկերութեան կողմից: Բայց նա չկարողացաւ ուրիշ գաղութներ էլ բաց անել: Միջոցներ չկային, և, բացի դրանից, նա այնպիսի մարդկանցից չէր, որոնք անտարբեր էին դեպի ազգի վիճակը հարստահարութիւնների, կեղերումների այն ժամանակներում: Նա սկսեց ներկայացնել գաւառների տնտեր իրականութիւնը՝ մանրամասն թղթակցութիւններ ուղարկելով «Մշակին» և Կ. Պոլսի թերթերին: Այդ թղթակցութիւններից մեկն էլ, որ տպվեց Կ. Պոլսում, պատճառ դարձաւ, որ նա հեռանա Վանից այն ժամանակ, երբ արդեն սկսվել էր ռուս-թուրքական պատերազմը: Պարսկաստանի վրայով նա անցաւ Թիֆլիս, ուր մնաց համարյա մի ամբողջ տարի և մեծ եռանդով աշխատակցում էր «Մշակին»: Ահա այդ ժամանակ էլ պ. Փորթուգալյան «Մշակի» թղթակց է դարձնում «Արարատյանի» մեջ գործող իր ընկերներից մեկին՝ պ. Արփիար Սրփիարյանին:

Մեր խնդիրքով պ. Արփիարյան գրել է մեզ, թե ինչ հանգամանքների մեջ ես կապվեց «Մշակի» հետ: Եւ որովհետեւ նա «Մշակի» լույս հանած խոշոր ուժերից մեկն է, մենք այստեղ կարևոր ենք համարում բերել նրա իսկական պատմվածքը:

«Թը մը, — գրում է պ. Արփիարյան, — Փորթուգալյանն նամակ մը ստացա հիսակալ պարունակութեամբ. «Թիֆլիս լուր տարածված է, որ Անգլիան կուզէ Հայաստանի իշխան նշանակել տալ թագուհին կրտսեր որդին, էտիմպուրջի գութսը, բայց ներսես պատրիարք կհակառակի եղեր: Ամբողջ Թիֆլիս հուզված է, և Արծրունին Փորթուգալյանին վրա վազած է, գոռալով պոլսեցիներուն և ներսես պատրիարքին հիմարութեան դեմ»: Փորթուգալյան ինե տեղեկութիւն կխնդրէր: Գրեցի թե այդ լուրը բոլորովին անհիմն է. ոչ առաջարկ եղած է, ոչ մերժում: Ու այս առթիւ քանի մը լուրեր ալ հաղորդեցի: Ու շարունակեցի իրեն հետզհետե գրել Պոլսո գործերու մասին: Իրեն գրած նամակներս կստորագրեի «Հայկակ», որ ինծի քաղցր հիշատակ մըն էր Վենետիկէն, երբ Ալիշանին «Հուշիկները» կտպագրվեին ու մենք ալ փորձերը կկարդայինք:

«Մշակ» և Գրիգոր Արծրունի 1876-ին ատենները Պոլիս գրեթե անձանոթ էին. միայն «Մեղուն» լսած էինք: Ես, Վենետիկ աշակերտութեանս, Արծրունի եղբայրները տեսած էի, բայց ով կամ ինչ եղած ըլլալին չէի գիտեր: Փորթուգալյան այդ ամենը իմացուցած էր ինձի:

Օր մըն ալ ծրար մը «Մշակ» ստացա, որոնց մեջ տեսա իմ այն նամակներս, որոնք անհատապէս Փորթուգալյանին գրած էի: Ստորագրված էին Հ. տառով: Բիշ ատենեն Փորթուգալյան Պոլիս եկաւ: Իրեն հարցուցի իմ անհատական նամակներուս հրատարակման շարժառիթը: Պատասխանեց, թե «Արծրունին հետաքրքիր մնալով Պոլսո լուրերէն, անհատական նամակներդ իրենց կուտայի, ու ինքն ալ զանոնք առնելով կտպագրէր»: Եւ պ. Փորթուգալ-

յան ավելցուց, թե Արծրունին կխնդրեր, որ շարունակեի իրեն ալ գրել: Առաջարկը ընդունեցա, թեև քիչ մը զարմացած, վասնզի գրական ասպարեզի մեջ չէի գտնվեր, և մինչև այն ատեն գրականություն ընելու հետամտած չէի:

Սկսա գրել, և նամակներս կհրատարակվեին «Հայկակ» ստորագրությամբ: Այսպես սկսան «Մշակի» հետ այն հարաբերությունները, որոնք անփոփոխ բարեկամությամբ կշարունակվին մինչև այսօր: Այդ թղթակցություննց հետևի վանքը այն եղավ, որ ես անզգալարար շեղեցա առևտրական ու սեղանավորական ասպարեզեն, ուր կառաջանայի, և մղվեցա դեպի գրականություն և հանրային կյանք:

Սեղանավորական տան մը մեջ պաշտոն ունենալով, ես միշտ հանգստի ժամերես կպահեի «Մշակին», որով կարող չէի ըլլալ գրություններս խնամել այնպես, ինչպես որ պետք էր: Այդ թղթակցությունները Պոլիս ուղարկության գրավեցին, և թղթակիցը իմանալու հետաքրքրություն արթնացավ: Ես բոլորովին անծանոթ մըն էի, ուստի ոչ ոք կմտաբերեր անծանոթ մը փնտրելու: Սկզբան Սրվանձությանցին և Մամուրյանցին վերագրվեցան, բայց հետո իմացվեցավ թե ով էր:

Ահա ինչ պատմություն ունի «Մշակի» համար այն չափազանց կարևոր իրողությունը, որ 1878-ից նրա էջերում սկսեց մեծ տեղ բռնել, հետզհետե հարստանալ, զարգանալ թուրքահայերին վերաբերող բաժինը: Կ. Պոլսից ահա գին ինքնուրույն նյութ էր ուղարկվում Արծրունուն: Հայկակի պես անխոնջ լավատեղյակ, տաղանդավոր թղթակից երբեք ոչ մի հայ թերթ չի ունեցել: Տարիների ընթացքում նա տիրում էր ընթերցողների մտքի վրա: Եթե Արծրունին գլխավոր ղեկավարն էր իր կրակոտ, խիստ ու հատու հրապարակախոսությամբ, եթե Բաֆֆին նրա առաջնակարգ օգնականն էր և ընթերցողին գրավում էր իր վիպագրական տաղանդով, — երրորդ խոշոր ուժը, որի վրա հիմնվում էր «Մշակի» հեղինակությունը, ժողովրդականությունը, անշուշտ Հայկակն էր իր մանրամասն, միշտ հետաքրքրական, միշտ գրավիչ թղթակցություններով, որոնց մեջ ընդարձակ լուսաբանության էին ենթարկվում Կ. Պոլսի և առհասարակ թուրքահայերի բոլոր փոքրիշատե աչքի ընկնող գործերը: Իր երկար բեղմնավոր գործունեությամբ, համակրելի մշակական գաղափարներով, Հայկակը այն աստիճան գրավեց ռուսահայերի սերն ու համակրանքը, որ երբ 1884-ի կաթողիկոսական ընտրության ժամանակ եկավ Կոնկաս, Թիֆլիսում և Երևանում նրան ընդունեցին խանդավառ ոգևորությամբ:

Հասկանալի է, որ Արծրունին, այսպիսի մի եռանդուն, շնորհալի կաղամկերպության գլուխ անցած՝ պիտի ծանրակշիռ հեղինակություն ձեռք բերեր: Եվ միայն ռուսահայերի մեջ, այլև Կ. Պոլսում:

Շնորհալի պատրիարք, — գրում է մեզ պ. Արփիարյան, — զգաց, թե «Մշակին» որքան բան կպարտեր: «Մշակին» առաջին հարձակումը իրեն մեջ մեծ ցնցում առաջ բերավ. բայց հետո «Մշակին» ուղղությունը իրեն զորավիգ ելավ: Ուղղիր կհետևեր ամեն հրատարակությանցը, և կջանար տհաճելի լրջությամբ Արծրունիին: «Մշակին» մեջ իրեն նկատմամբ ունեցած աննպաստ հրատարակություն զինքը կվշտացներ, կզայրացներ:

Իսկ հակաանհրախայանները, որոնց պարագլուխ էին Նուրյան, Փափազյան, Մամուրյան և այլն, սաստկապես կզայրանային «Մշակի» դեմ: Բայց և այնպես, «Մշակի» արտակարգ կարևորությունը զգալով, ամենքն ալ կջանային որևէ միջոցով ազդել «Մշակին» վրա: Իրենց այս տրամադրությունը շատ ոգտակար եղավ ինձի, վասն զի կարող կըլլայի ամենքն ալ տեղեկություն ստանալ, կարծիք լսել, ամեն ինչ գիտենալ: Եվ այսպես «Մշակին» Պոլսո թրգ

թակցությունները ունեին ընդհանրական հանգամանք մը և կատարելապես անկախորեն կգրվեին:

Ուժեղ շփումը հայության երկու խոշոր հատվածների մեջ առաջացնում է սերտ համերաշխություն և ընդունում է այնպիսի շոշափելի գործերի կերպարանք, որոնց նմանությունը դեռ չէր տեսնված մեղանում:

Պ. Մ. Փորթուգալյանը, 1878-ի ապրիլին ճանապարհովելով Թիֆլիսից, «Մշակի» մեջ հրաժեշտի մի նամակ տպեց, որով ռուսահայերի ուղարկություն էր դարձնում «Արարատյան ընկերության» կրթական նպատակի վրա: Արծրունին, հիմք առնելով այդ նամակը, օգնության հրավեր կարդաց և այնուհետև իր հովանավորության տակ առավ համակրելի ընկերությունը: Վանի հրկիզյալների համար հավաքված գումարից խմբագրության մեջ մնում էր 1000 ոտրլի: Այդ գումարը Արծրունին հատկացրեց «Արարատյանին»: Նրա հրավերը լայն արձագանք գտավ ռուսահայերի մեջ: «Մշակի» էջերը սկսեցին լցվել զանազան կողմերից ուղարկվող նվիրատվությունների ցուցակներով: Այդ ցուցակները, իհարկե, ընթերցանության նյութ չէին «Մշակի» էջերում: Բայց նրանք մի նոր, նայնպես մինչև այդ չեղած, երևույթ էին պատկերացնում: Հանգանակությունը բուն ժողովրդական կերպարանք ուներ: Այլևս հարուստները չէին, որ նպաստում էին աղքատին գործին հոգու փրկության կամ փառքի համար: Հրապարակ էր դալիս ժողովրդի գիտակցության, ինքնաճանաչության տուրքը, ամեն դասակարգերից հավաքված շնչին նվերներով, ժողովրդական կոպեկներով կազմվում էին գումարներ: Մինչև 1879-ի վերջերը չէին դադարում նվիրատվությունները: Թիֆլիսի մյուս հայ պարբերական հրատարակություններն էլ հետևեցին «Մշակի» օրինակին, բայց ոչ ոք նրա չափ հավաքել չկարողացավ: Ընդամենը Արծրունին 13 000-ից ավելի մի գումար հասցրեց «Արարատյան ընկերության»:

Պետք չկա բացատրելու, թե համեստ նվիրաբերությունները ինչ մեծ բարոյական մղում էին առաջացնում ռուսահայ ժողովրդի մեջ: Պակաս մեծ չէր նրանց ազդեցությունը և Կ. Պոլսում: Ահա այդ առիթով ինչ է գրում մեզ պ. Արփիարյանը.

«Արարատյան ընկերության» և «Մշակին» փոխադարձ հարաբերությունները հզորապես նպաստեցին «Մշակի» ժողովրդականացմանը: Թուրքիո մեջ: Մինչև այդ ատեն շատ քիչ օժանդակություն եղած էր Ռուսիային մեր կրթական գործին, կամ բնավ չէր եղած: Պոլսո մեջ ապշությունը տիրեց, ինչպես և բոլոր Թուրքիո մեջ: Ինչպե՞ս կարելի էր, որ այնքան գումարները խրկվեին ընկերության մը, որուն մեջ և ոչ մեկ ծանոթ անուն կար: Ամենքս ալ 21—27 տարու երիտասարդներ էինք, հրապարակին վրա անծանոթ: «Մշակին» աջակցությունը այն հետևանքը ունեցավ, որ Թուրքիո հայերն ալ սկսան վստահիլ «Արարատյան ընկերության», և այսպես կարող եղանք տարեկան 1500 ոսկիի մոտ գումար մը հատկացնել Հայաստանի կրթության:

Այստեղ էլ, ուրեմն, Արծրունին որոնեց ու գտավ «ձկնորսներին», հասարակ, անհայտ երիտասարդներին, որոնք գործելու եռանդ ունեին: Մշտական հարաբերություններ պահպանելով այդ երիտասարդների հետ, նա շատ լավ տեղյակ էր «Արարատյան ընկերության» ծրագրին, ձգտումներին, ուստի և համարձակ կերպով հանձնարարում էր միայն այդ ընկերությունը ռուսահայերի ուղարկության: «Արարատյանի» գտած մեծ համակրանքը առիթ դարձավ, որ Կ. Պոլսի հայերը ուրիշ առիթներով էլ դիմեն ռուսահայերի բարեսիրական զգացմունքին: Բայց Արծրունին միմիայն «Արարատյանի» մեջ խմբված անծանոթ երիտասարդներին հավատարիմ մնաց: Բանը հասարակության դիմելը չէր:

Հրապարակախոսը, հորդորելով նվերներ տալ, պիտի նախ և առաջ նրաշխարհը լինեն, որ նվերները ապահով կգործադրվեն և երկրորդ՝ որ նպատակ ստացող հիմնարկությունը համապատասխան նրա գաղափարներին: Երբ 1879-ին Ամբրոսիոս վարդապետ Ռուբինյան եկավ Կովկաս՝ իր ծրագրած երկրագործական դպրոցի համար փող հավաքելու, Արծրունին ոչ միայն չօգնեց նրան, այլև ուղղակի հակառակվեց: Գուցե պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ վարդապետը բուրժուազիայի օգնության դիմեց: Անձամբ շրջելով դանազան հայաբնակ տեղեր, նա հավաքեց բավական խոշոր գումար, ուղղելով իր դիմումները, հաշիվները «Փորձին», որի խմբագիրն էլ նրա կազմած հանձնաժողովի անդամներից մեկն էր: Բայց հավաքած խոշոր գումարը ոչ մի գործադրություն չստացավ և անհայտացավ վարդապետի գրպանում:

Մինչդեռ «Արարատյան ընկերությունը», ղլխավորապես Արծրունու աջակցության վրա հույս դրած, գլուխ բերեց մի գեղեցիկ ձեռնարկություն: 1878-ի վերջում Մ. Փորթուգալյան գնաց Վան և 1879-ի հունվարի 1-ին, հաղթելով բազմաթիվ արգելքներ, բաց արավ վարժապետանոցը, որի նպատակը հայտնի է հենց իր անունից:

Վանը թուրքաց Հայաստանի խոշոր հայաբնակ կենտրոններից առաջինն էր, որ սերտ հարաբերություններ սկսեց «Մշակի» հետ: Կ. Պոլսից հետո գա առաջին քաղաքն էր, որ այնքան առատ ու մանրամասն թղթակցություններով պատմում էր իր հոգսերն ու խղճերը իր վաղեմի հարազատներից մեկի, իր նշանավոր իշխան Գևորգ աղա Արծրունու հարստության մեջ: Վանը թուրքական ձեռքով խմբագրվող լրագրում: Փորթուգալյանի այնտեղ գնալը ավելի ևս պիտի առատացներ թղթակցությունները: Այդպես էլ եղավ: Թուրքական հայաբնակ գավառների ընդհանրապես անհայտ ու խուլ կյանքի տարեգրության համար շատ թանկագին նյութեր են պարունակում այդ բազմաթիվ թղթակցությունները:

«Վարժապետանոցը, — գրում է մեզ Ա. Արսիարյան, — վերածնության կենդանի մը պիտի ըլլար ամբողջ հայ աշխարհին համար: Հայաստանի և Կիլիկիոյ ամեն քաղաքն պիտի ընդունվին աշակերտներ, որոնք Վան հավաքվելով և վանեցիկներուն հետ կրթվելով, Վանը պիտի ըլլար մտավորական կենդանի մը, ուրկն մեկնող աշակերտները սերտ կապեր պիտի ունենային իրարու հետ: Բայց այս բավական չէր, վարժապետանոցին մեջ պիտի ընդունվին թուրքեր, քուրդ բեյերու տղաք և նեստորականներն, որով ամբողջ երկիրը պիտի միանար: Այդ ծրագիրը սկսավ գործադրվել, և թուրք աշակերտներ ընդունվեցան դպրոց»:

Այս էլ Արծրունու այն քարոզության հետևանքն էր, որ անդադար կրկնում էր, թե հայերը պիտի քաղաքակրթություն տարածեն իրանց հարևան ազգությունների մեջ և այդպիսով անվնաս դարձնեն նրանց: Այսպես, որ Վանի վարժապետանոցը երկար գոյություն չունեցավ, որպեսզի կարելի լիներ տեսնել թե որքան կենսունակ էր այդ միտքը, — մի միտք, որ հեշտ է երևում միայն իբրև թղթի վրա գրված թերթիա կամ Բաֆֆի վեպերի մեջ ֆանտաստիկական գրավչություն ստացած ուտոպիա:

Սակայն անկախ այս հանգամանքից էլ, Վանի վարժապետանոցը մի գեղեցիկ, նմանը չունեցող երևույթ էր թուրքաց Հայաստանում: Նա դարձավ այն քուրան, որի մեջ ապագայի տոկուն գործիչներ ձուլվեցին: Այսպես ահա, Գրիգոր Արծրունին վերականգնության շարժում մտցրեց իր նախնիքների հայրենիքում: Որ նա է եղել բուն պատճառը, այդ մենք արդեն տեսանք: Բայց

«Ենթ մի այլ պաշտոնական վկայություն: Ահա ինչ ենք կարդում «Արարատ» ընկերության 1878—1879 թթ. տեղեկագրի մեջ»:

«1878 թ. ապրիլ ամսո մեջ պ. Մ. Փորթուգալյանի առաջարկությամբ՝ Կիլիկիոյ «Մշակի» խմբագրապետ պ. Գրիգոր Արծրունի իր առաջնորդող հոգածներով հրավեր կկարգար Ռուսիո Հայոց իրենց ազդեցությունը շնորհել արարատյան ընկերության բարգավաճման. ուրախ եմք որ պ. Գրիգոր Արծրունու հրավերը ոչ միայն անխելի շմնաց, այլև մեծ ընդունելություն գտավ Ռուսիաբնակ Հայոց մեջ, և քիչ ատենեն Տփլիս, Ալեքսանդրապոլ, Բաքու, Փոլի, Միմֆերոպոլ, Երևան, Ախալցխա, Մոզդուկ, Մատրաս, Սարատով, Պետրովսկ, Ղուբա, Սլավոնսկա, Մեծ Ղարաքիլիսա, Վերին Ագուլիս, Դավալու մասն գյուղեր, Մոսկվա, Սեն-Բեթերսպուրկ և այլն «Մշակի» էջերն լեցուցին իրենց նվիրատվությամբ. թատերական ներկայացումներ, գրական երեկույթներ, ատենախոսություններ, հանգանակություններ թե իգական և թե արական սեռի մեջ 8000 ռուբլի ավելի արդյունք արտադրեցին: Դպրոցական հարկի տակ գտնվող պատանիք և աղջկունք Հայաստանի իրենց հասակակից եղբայր և քրոջ վիճակին վրա խանդաղատյալ՝ եռանդյամբ մասնակցեցան նվիրատվության: Գոհությամբ տեսանք, որ եկեղեցական հարք անտարբեր չգտնվեցան այս օժանդակության գործուն և կարծես թե Կ. Պոլսու ու Տփլիս, հայության իր երկու մեծ կենդրոնները Վասպուրական աշխարհի և Տավրոսի լեռանց լուսավորության համար առաջադիմության պայքար մը հարուցին:

Արարատյան ընկերությունը յուր երախտապարտ զգացումները կհայտնեց մեծապ. պարոն Գրիգոր Արծրունի, որ առաջինը եղավ ընկերության հոգաբարձու պան հանդիսանալու և երբ ըսենք թե հայ ազգը իր առաջին վարժապետանոցը պ. Գրիգոր Արծրունիով աշխատության պարտական է, լուկ ճշմարտություն մը միայն խոստովանած կլինիմք»:

Ժամանակի ընդհանուր ոգևորությունը պատկերացնելու համար այստեղ կ'իշխատակենք, որ Կ. Պոլսում և գավառներում փոքրիկ ընկերություններ կազմվեցին՝ «Արարատյանին» օգնելու համար: Այսպես, մի խումբ պատանիներ «Ասիական» ընկերությունն են հաստատում՝ Վանի վարժապետանոցի դասադրերը մատակարարելու համար, իսկ Քաղկեդոնի երեխաները իրանց «Միություն մանկանց» ընկերության միջոցով նույն վարժապետանոցի թղթեղենն են հոգում: Ֆրանսիական դեսպան Ֆուլոնիի հովանավորության տակ կազմվում է «Արարատյան ընկերության» պարահանդեսը, որ տալիս է 700 օսման-ան լիբալից ավելի արդյունք...

Այդ ոգևորությունը, այդ նախանձելի հաջողությունը, բնականաբար, պիտի արթններ Կ. Պոլսում գոյություն ունեցող մյուս կրթական-բարեսիրական ընկերություններն էլ դեպի ավելի եռանդուն գործունեություն: «Դպրոցասիրաց», «Արևելյան», «Կիլիկյան» ընկերությունները նույնպես նպատակ ունին Հայաստանի դանազան կողմերում ուսում տարածելու: Առաջին երկուսը միացան իրար հետ և ստացան «Դպրոցասիրաց-Արևելյան» անունը: Այդ հիմնարկություններն էլ, իհարկե, իրավունք ունեն նպաստելու հասարակական օժանդակության: 1879-ին Կովկաս եկավ «Դպրոցասիրաց-Արևելյան» ընկերության բարձրագույն պ. Հովհաննես Շահնազար, որ հետո շատ համակրելի համբավ ստացավ իբրև հիմնադիր և խմբագիր «Հայրենիք» լրագրի: Նա հրավերներ տվեց «Մշակի» և «Մեղուի» մեջ, բայց աչքի ընկնող հաջողություն չունեցավ: Արծրունին շտառնվեց այդ գործի մեջ, և պ. Շահնազարի ճանապարհորդություն հետևանքներից մեկն այն եղավ, որ նա մոտիկուց ծանոթացավ Արծ-

* Կ. Պոլս, 1879, եր. 5—6.

բունու հետ, սկսեց գրել «Մշակի» մեջ երեք աստղ ստորագրութեամբ, ինչպիսիք նաև Քիֆլիսում մի բանասիրական հոգւած տվեց «Հենց» ստորագրութեամբ։ Այդ մերձեցումը անշուշտ շատ հարկավոր եղավ պ. Շահնազարին, քանի որ նա տարիներից հետո գլուխ անցավ մի լրագրի, որ ահագին հաջողութեամբ առաջ տարավ մշակական ուղղութիւնը Կ. Պոլսում։

Պոլսեցի հայուհին շարժման, կենդանութեան այն տարիներում նույնպէս երևան եկավ իր կարողութիւնները գործադրելու համար, նպատակ ունենալով դարձյալ գալառների կրթութիւնը։ Թուրքահայ կանայք նույնպէս վաղուց սովորել էին ընդհանուր ուժերով, ընկերակցութիւնների միջոցով հասարակական գործունեության նվիրվել։ Եվ ահա կազմվում է «Հայուհիաց ազգանկր» ընկերութիւնը՝ գալառների համար վարժուհիներ պատրաստելու նպատակով։ Ընտրվում էին այդ պաշտոնի համար բացառապէս աղքատ աղջիկներ, որոնք հեշտ կլինէին գալառներն ուղարկել։ «Ազգանկր հայուհիներն» էլ դիմեցին ուսման հայերի օգնության։ Ահա ինչ էր գրում տ. Մարիամ Պիլլուրյան Արծրունու ուղղած իր նամակի մեջ.

«Ձեր ազգասիրութեան համբալը մինչև հոս մեր տկանքը հասած է։ Երբայս Տփլիսի գտնված ժամանակը ձեզ հետ տեսնվելով ձեր գովելի հանգամանքները մեզի ծանուցած է, որով կհամարձակեմ երկտող գրովս բուն նամակիս նպատակը ձեզ հայտնելու։

Հայունյաց ազգանկր անունով ընկերութիւն մը կազմեցավ Կ. Պոլիսի սկստար գլուխին մեջ. այս ընկերութեան բուն փափագն է Հայաստանի մի գտնվող խեղճ հայ աղջկանց ուսմունք սորվեցնել։ Այս ընկերութիւնը արդ օրեօր տարածվելու վրա է և ամեն գլուխերու մեջ հիւղեր ունի, մասնաձուլումներ կկազմեն։

Արդ, մեծապատիվ տեր, ձեզի կաղաչեմ, որ բարեհաճիք Տփլիսի հայ տիկնայց և օրիորդաց այս ընկերութեան վախճանը ծանուցանելով բաժին տալու դիրքնք համոզելու ջանալիք»։

Արծրունին միայն բավականացավ այս ընկերութեան կանոնադրութեան «Մշակի» մեջ տպելով։ Քիֆլիսի հայ կանայք անուշադիր շնացին դեպի «Ազգանկր» և իրանց հավաքած ու ուղարկած նվերների ցուցակը տպագրեցին «Մեղուի» մեջ։ Ինչու՞ Արծրունին այս անգամ էլ իր կողմից դիմում չարեւ հասարակության։ Նա մի անգամից հայտարարել էր, թե նվերներ հավաքում է միայն «Արարատյան ընկերութեան» համար և, ինչպէս տեսանք, հավատ ունի միայն դեպի այն ընկերութիւնը։

Բայց կանքը ցույց էր տալիս այդ վերաբերմունքի միակողմանիութիւնը։ Համակրելի ձգտումներ ունեցող ընկերութիւնները բազմաճանաչ էին, նրանք բոլորն էլ դիմում էին հասարակության, կարծես մի տեսակ մրցութիւն էին առաջ բերում. առանձին-առանձին, ջլատված ուժերով գործելու ձգտում էին հանդես բերում։ Կանքը ցույց էր տալիս, որ այդ ջանքերը, որքան էլ ինքնուրուիքն աղնիվ լինեն, չեն կարող առանձին շոշափելի արդշունք տալ, մի արդշունք, որ մանավանդ համապատասխաներ ժամանակի արտադրած մեծ ու լայն պահանջներին։ Հասնելով այդ անսխալ եղրակացութեան, Արծրունին «Ձեռք հավատում» վերնագրով մի քանի առաջնորդողների մեջ ցույց տվեց թե որքան անբավարար են առանձին, անջատ ջանքերը։ Եվ պարզեց իր լայն հայացքներով գեղեցիկ տպավորութիւն ազդող մի ծրագիր այն հասարակական գերի և գործունեութեան մասին, որ պիտի ունենան կրթական և մտային առաջադիմութեան ծառայող հիմնարկութիւնները։ Նա պահանջում էր մի կողմ մակերպութիւն, որ կենտրոնացներ իր մեջ ամբողջ ազգի կարող և ընդունակ

ուժերը, որ ունենար իսկական համազգային կերպարանք և կարողանար գործել նույն այդ ազգի ամբողջութեան համար, առանց դավանական խտրութիւնների, առանց կրոնական բաժանումների։ Եվ պահանջում էր, որ Կ. Պոլսի բոլոր բարեգործական ընկերութիւնները միանան իրար հետ, որպէսզի կարողանան ավելի լայն ու մեծ ծրագիր իրականացնել ընդհանուր, միացած ուժերով։

Այդ պահանջը չկարողացան անտես անել Կ. Պոլսում, այնքան համազօր էին նրա պատճառաբանութիւնները։ 1879 թվականի վերջերում արդեն սկսողութեամբ կայացել էր երեք ընկերութիւնների միացման համաձայնութիւնը, եւ 1880-ի առաջին համարներից մեկում «Մշակը» տպում էր Կ. Պոլսից իրան ուղղած հեռագիրը այսպիսի բովանդակութեամբ. «Ձեր ջանքերը պսակվեցան, երեք ընկերութիւնների միութիւնը սկզբունքով ընդունված է պաշտոնապէս»։ Ազգունքը գործի փոխվեց։ «Արարատյան», «Գարոցասիրաց-Արեւելյան» և «Կիլիկյան» ընկերութիւնները դարձան մի մարմին, որ ստացավ «Միացյալ ընկերութիւններ» անունը։ Ինչպէս հայտնի է, երկար ժամանակ գոյութիւն պահպանեց այդ բարեհիշատակ, երախտավոր ընկերութիւնը, մինչև որ հասավ հանրածանոթ մեծ աղետը, որ խորտակեց ամեն ինչի հետ և «Միացյալ ընկերութիւնները»։

Արծրունու գրիչը, որ այսպիսի երևույթներ էր առաջացնում, տպագրական խոսքի մեղանում շտեմնված հաղթանակն էր։ Այդ ուժը տարածութիւններ չի ճանաչում։ Պ. Արփիարյան մեզ ուղղած գրութեան մեջ ասում է. «Մեզի համար նոր երևույթ մըն էր, որ Քիֆլիս հրատարակվող թերթ մը այնքան ուժեղնապէս միջամտեց զուտ Թուրքիոյ Հայոց գործերուն. այնպէս որ «Մշակը» կրնար համարվի իբր Պոլիս հրատարակվող թերթ մը։ Մուտքը Թուրքիա քահիցս արգելվեցավ, բայց առանց հետեանքի»։

Բայց եթե Քիֆլիսում «Մշակը» հենց իր առաջին քայլերից առաջացրեց կականակութիւն իր դեմ, մի՞թե Կ. Պոլիսը պիտի բացառութիւն կազմեր։ Ոչ, այնտեղ էլ առաջ եկավ նույն երևույթը։ Մշակական աշխարհայացքը հաստատ հող նվաճեց և Բոսֆորի ափերում։ Եվ անպատճառ հարկավոր չէր, որ «Մշակը» միշտ անձամբ գործեր այնտեղ։ Թուրքահայ ինտելիգենցիայի մեջ նա ստեղծեց դպրոց, հրապարակախոսական գրողակ, և տեղական ուժերը անկախ կերպով առաջ տարան այդ գրողակը։ Մշակական ուղղութեամբ լրագրութիւն սկիզբ առավ, որ ամենափայլուն երևույթն է կազմում Թուրքահայ մասուլի պատմութեան մեջ։

Բայց այս երևույթի մասին մենք հետո կխոսենք։ Առայժմ շփոթենք մեզ պրազեցնող պատմական մեծ փաստը՝ արեւմտյան և արեւելյան հայութիւնների մերձեցումը։

IV

Հայոց հարցի առաջին փայլերը։ Խոսքի ազատութիւնը Կ. Պոլսում։ Դավառների ուսումնասիրութիւն։ Դասախոսութիւններ Քիֆլիսում։ «Թուրքացիների տնտեսական դրութիւնը»։ Ռուսաստանի բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի հայերը, ռուսափրական ցույցեր։ Բողոքներ Անգլիայի դեմ։ Քրդական շարժման կազմակերպութիւն։

Քաղաքական հանգամանքների հզոր ազդեցութեան տակ անհրաժեշտութիւն դարձած այդ փաստը չէր կարող լինել մի վաղանցուկ բռնկում, բոլորից ծնված և ժամանակի ազդեցութիւնից հնացող ու մոռացվող հասարակական

մի շարժում: Որովհետև նույն քաղաքական հանգամանքները այնպես չդասա-
վորվեցին, որ արագ, վախճանական լուծում բերեն թուրքահայերի դատի հա-
մար: Ընդհակառակն, նրանք երկարատև, ամենաթանր երկունքի կերպարանը
տվին այդ դատին: Ծիշտ էր, ներսես պատրիարքը շեշտում էր իր հատի մեջ,
թե նոր էր սկսվում թուրքահայերի հարցը: Նա հղացավ Սան-Ստեֆանոյի մեջ
և այդ հղությունը պաշտոնապես ճանաչվեց Բեռլինում: Այստեղ եվրոպական
դիպլոմատիան, ստորագրելով միջազգային այն դաշնադրությունը, որի նպա-
տակը պիտի լիներ թուրքական արևելքի խաղաղեցումը, չիմանալով կամ դու-
ցեկ դիտմամբ թողեց մի քանի կետեր, որոնք արևելյան հարցի դարձնում
արյունոտ ասպարեզում երևան էին հանում նոր նահատակություններ, նոր
ահավոր պայքարներ:

Թուրքիայի հայերը հենց սկզբից զգում էին, որ այդպիսի մի ապագա
պատրաստվում իրանց համար: Բայց զգում էին և այն, որ պետք է աշխա-
տել, պետք է իրականություն դարձնել մարդավայել ապրելու այն իրավունքը,
որ վավերացված էր պետությունների ստորագրությամբ: Եվ հասկանալի է, որ
նրանք անհամբեր էին, ուզում էին, որ իսկույն իրագործվի հատկապես իրանց
համար խմբագրված դաշնագրական հոդվածը: Հուլիսից և հուսիսարևելյան
ներք հաջորդում էին օր օրի վրա, քաղաքական ծանրաշափը տեսակ-տեսակ
եղանակներ էր ցույց տալիս: Բայց կար մի հանգամանք, որ անդադար աշխա-
տելու, գործելու բարեբարություն էր ցույց տալիս: Դա այն ազատությունն
էր, որով թուրքահայը իր տան մեջ խոսում էր իր ցավերի, իր իրավունքների
մասին: Դարերով կաշկանդված լեզուն արձակվել էր իր կապանքներից: Թուր-
քահայը անվախ պահանջներ էր անում իր կառավարությունից:

Եվ կառավարությունն սկզբում չէր համարձակվում ճնշել այդ ազատու-
թյունը: Նոր վերջացած դժբախտ պատերազմը իր ահավոր, ցնցող հետևանք-
ներով այնպես չէր հարվածել օսմանների պետությանը, որ կարելի լիներ
իսկույն եկթ, եվրոպական դիպլոմատիայի դանակի տակից դուրս գալուն պես,
նոր խստություններով, նոր անհաշտ, կոպիտ քաղաքականությամբ վրդովի
քաղաքակիրթ աշխարհի միտքը, որի առջև նա աշխատում էր ձեռնալ իրեն
մի բարյացակամ պարտական, որ անկեղծ կերպով կամենում է կատարել իր
բոլոր պարտավորությունները: Այդ պատճառով նա աշխատում էր հնար եղա-
ծին շափ քաղցր ու բարեհաճ տրամադրությամբ շահել հայերին և մատնել
արանքով էր նայում իր հպատակների եռանդուն շարժմանը:

Այդ թուլության, այդ վախկոտության հետևանքն էր խոսքի այն ազա-
տությունը, որ ասիական բռնապետությունների պատմության մեջ միանգա-
մայն անօրինակ մի բան է: Ներսես պատրիարքը դարձավ քաղաքական այն-
պիսի մի ուժ, որին արհամարհել չէր կարող թուրքաց կառավարությունը:
Առաջին անգամն էր Բոսֆորի ափերում հաստատվում այն իրողությունը, որ
մահմեդական լծի տակ ճնշված մի ազգության ներկայացուցիչը անմիջապես
դիմումներ էր անում եվրոպական դեսպաններին, պահանջելով նրանց աջակ-
ցությունը՝ թուրքաց կառավարության վրա ճնշում գործ դնելու համար: Եվ
նրան լսում էին, նրա հեղինակությունը ճանաչում էին: Կ. Պոլսից ներսեսը
ազգում էր և եվրոպայի հասարակական կարծիքի վրա, հրատարակելով կար-
միր տեսարաններ, որոնք պարունակում էին իրանց մեջ հայոց հարցին վերա-
բերող վավերագրեր:

Եվ ներսեսը մենակ չէր: Նրան ձայնակցում էր թուրքահայ ամբողջ մա-
մուլը: Տպագրական խոսքի ազատությունը վերջացրել էր ստրկական վախկո-
տությունը, և մամուլը արձագանք էր տալիս օրվա հրատապ հարցերին, բա-

ցարձակ պահանջներ անելով, լայն տեղ տալով գավառներից թափվող բողոք-
ներին, հուսահատական աղաղակներին և միևնույն ժամանակ մանրամասն
արձանագրելով այն ամենը, ինչ եվրոպայում խոսվում և գրվում էր հայերի
մասին:

Խոսքի ազատությունը միայն մամուլի մեջ չէր: Նա չէր սահմանափակ-
վում և հրապարակական ժողովների մեջ: Թուրքահայերի պաշտոնական ներ-
կայացուցիչ Աղգային ժողովը իր պարապմունքների առարկաների մեջ էր
մտնում և հայկական հարցը: Նա հատուկ հանձնաժողով էր կազմել բարենո-
րագումների հարցն ուսումնասիրելու համար և վիճաբանությունների մեջ ամ-
բիոնից հաճախ լսվում էին ճառեր, որոնց մեջ քննվում էր եվրոպական քա-
ղաքականության բռնած ընթացքը հայերի վերաբերմամբ, նույնիսկ և թուրք
կառավարության վերաբերմունքը: Աղգային ժողովն ուներ մի մեծամասնու-
թյուն, որ պատրիարքի հետ ձեռք ձեռքի տված էր գործում: Ներսեսին դեմ
էր ընդդիմադիր կուսակցությունը, որ թեև գործում էր եռանդով, բայց իր հա-
կառակություններով միայն քաջարի պատրիարքի փառքն էր բարձրացնում:

Այդպես էր Կ. Պոլսից: Անօրինակ կենդանի շարժումն արտահայտվում էր
և հրապարակական հանդեսների, դասախոսությունների մեջ: Ամենքի հոգսն ու-
մաժությունը գավառներն էին: Թշվառ, հարստահարված, բուն երկիրը, վեր-
ջապես, դարձել էր մի առաջնակարգ, ամենակարևոր հարց, կյանքի և մահ-
վան հարց: Կ. Պոլսի հայ գաղթականությունը, վերջապես, տեսնում էր, որ
այնտեղ, գավառներում է հայությունը: Նոր-նոր սկսում էր ճանաչել նրան,
և որ-նոր ուսումնասիրում էր իրական Հայաստանը և աշխատում նրա բախ-
տի, նրա ապագայի համար:

Իսկ բուն երկրի դրությունն այնպես էր, որ միայն լարել կարող էր ուշա-
դրությունը, միայն բորբոքել կարող էր սկսված շարժումը:

Մենք արդեն տեսանք, որ Հայաստանի շատ տեղերում սկսվել էին գաղ-
թականության պատրաստություններ: Դա մի ահագին բողոք էր, որ բարձրաց-
նում էր ժողովուրդը տիրող վարչական ռեժիմի դեմ: Թուրք կառավարությունը
չէր ուզում, որ այդ բողոքը եվրոպայի ուշադրությունը գրավի, ուստի ներսեսի
աջակցությանն էր դիմում՝ ժողովուրդը խաղաղեցնելու համար: Դեռ Բեռ-
լինի կոնգրեսը չէր հավաքվել, երբ ներսեսը Հայաստան ուղարկեց Գարեգին:
Որվանձախանց և Վահան Պարտիզակցի վարդապետներին: Պաշտոնապես նրանց
հանձնարարված էր գաղթականության առաջն առնելու հոգսը, բայց նրանց
առաքելության բուն նպատակն էր ուսումնասիրել Հայաստանում տիրող իրա-
կանությունը, հավաքել փաստեր վարչական անկարգությունների, հայերի և
մյուս ազգերի տնտեսական դրության, թվի մասին...

Մեծ ճշմարտություն կար Գրիգոր Արծրունու այն շարունակ կրկնվող մտքի
մեջ, թե Կ. Պոլսից չի ճանաչում իրական Հայաստանը: Ներսեսի պատվիրակ
վարդապետները բավական պարզեցին այդ իրականությունը, ամիսներով շրջե-
լով երկրի զանազան կողմերը: Նրանց զեկուցումներից երևաց, որ դա ավե-
րանքների, թշվառության, հուսաբեկության իրականությունն էր: Վահան վար-
դապետը այցելեց այն տեղերը, որոնք կամ շատ մոտ էին պատերազմական
բնմին, կամ հենց այդ բնմի շրջանում էին գտնվում: Նա տեսավ ամեն տեղ
և որ, թարմ ավերակների կույտեր, տեսավ կողոպտված, տանջված մի ազ-
գաբնակչություն, որի դաշտերը ամայի էին մնացել, որի տնտեսությունը ոչըն-
չացրած էր: Այդ նոր ավերակների մոտ, ահագին տարածությունների վրա,
այցելուին նայում էին անցյալ ժամանակների ավերակները, որոնք ցույց էին
տալիս, թե ինչպես մաշվել, անհայտացել է հայ ազգաբնակչությունը: Հարյուր-

ներով էին հաշվում յուրաքանչյուր գավառի մեջ ավերակ, հանգած եկեղեցիներն ու վանքերը, ամառի գերեզմանատները»։

Հասկանալի է, որ այդպիսի դրություն մեջ գտնվող մի ժողովուրդ միակուս գամայն հուսահատված պիտի լիներ։ Եվ մյուս պատվիրակը, Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյան, զեկուցանում էր Ներսես պատրիարքին, թե ինքը ամեն տեղ տեսավ գաղթելու ընդհանուր տրամադրություն։ Գաղթել, բայց ո՞ւր։ Ամեն տեղ, ուր կարելի էր՝ Աֆրիկա, Պարսկաստան։ Ժողովուրդը տեղերի խտրություն չէր ճանաչում, բոլորովին ճիշտ չէր, թե նրան գրավողը Ռուսաստանն էր։ Գրավելը գաղթականությունն էր, հայրերի, պապերի երկրից հեռանալը։ Այնքան հուսահատական էր դրությունը։

Եվ նրան հուսադրում են, նրան խրախուսում են նստել, սպասել։ Եվրոպայի գնացած պատվիրակությունը, Բեռլինի վեհաժողովը, Ներսեսի գործունեությունը դառնում են վառ հույսեր, գրավում են գավառների ուշադրությունը, և նրանք վճռում են նստել, սպասել։ Միայն Զեյթունն էր, որ հավատարիմ մնալով իր անցյալին, գաղթելու մասին չէր մտածում, այլ նորից ապաստանություն գտնելու էր բարձրացրել իր լեռների վրա։

Ժամանակը հուլիս էր. պահանջները կուտակվում էին և օր առաջ լուծումի էին սպասում։ Նա դիմումներ էր անում, բայց նրա պահանջները հանդիպում էին խուլ, խնամքով սարքած դիմադրություն։ Եվ ահա 1878-ի վերջում, Թուրքիայի վեհաժողովից հազիվ մի քանի ամիս անցած, Ներսեսը ներկայացրեց իր առաջին հրաժարականը։ Դա քաղաքագիտական մի քայլ էր, որ նա անում էր բողոք արտահայտելու, ճնշում գործ դնելու համար։ Նրա հրաժարականը չլուծողունք Ազգային ժողովը։ Բ. Դուռն էլ չէր կարող հայ ժողովրդի ղեկավարության բռնկում առաջացնել և նույնպես չհամաձայնվեց, որ ահագին ժողովրդական նույնություն վայելող պատրիարքը հեռանա իր պաշտոնից։ Քաղաքագիտական քայլին թուրք կառավարությունը պատասխանեց ավելի ճարպիկ քաղաքագիտական ընթացքով։ Նա հայկական նահանգները կոմիսարներ ուղարկեց, որոնք պիտի տեղն ու տեղը ուսումնասիրեին բարենորոգումների հարցը և նույնիսկ գործադրեին հարկավոր միջոցները՝ ժողովրդին վստահություն ներշնչելու համար։ Թեև հրաժարված՝ Ներսեսը իր կողմից էլ ներկայացուցիչներ ուղարկեց կոմիսարների հետ։

Թուրք կառավարության ճիշտ որ հաջողվեց խաբել ոչ միայն հայերին, այլև դիպլոմատիկական աշխարհը։ Կոմիսարները ճանապարհորդում էին մեծ շուքով, անմիջապես հաղորդակցություն ունեին Բ. Դուռն հետ։ Գավառներում նրանք լսում էին ժողովրդի գանգատները, խորհրդի էին հրավիրում տեղական գիտացող մարդկանց, ինչպես նաև եվրոպական հյուպատոսներին։ 1878 թվականի առաջին կեսում այդ ճանապարհորդող պաշտոնական հանձնաժողովը կարողացավ հույսեր և ինքնավստահություն ներշնչել հայ ազգարևույթի կույծին։ Սպասում էին, թե այդ ճանապարհորդությունից մի բան դուրս կգա։ Բայց միևնույն ժամանակ լսվում էին լուրեր, թե քրդական մի միություն է կազմվում՝ իրրև հակադրություն հայոց հարցին։ Օղի մեջ զգացվում էր հեռավոր սպասելիքի ծանրությունը։ Զենքի ու վառոդի հոտ էր գալիս։ Դուռն նույն 1879-ի կեսին «Голос» լրագրի թղթակիցը գրում էր, թե սկսվել է քրդական հեղափոխություն, որ կապված է հայոց հարցի հետ։ «Հայերը, — ասում էր ռուս լրագիրը, — այժմ գինվորված են։ Նրանք իրանց զենքերը գնել են Մուխտար փաշայի փախստական թուրք զինվորներից»։ Միևնույն ժամանակ

լուրեր էին գալիս, թե Հայաստանը Արևելյան Ռումելիայի ինքնավարությունը պիտի ստանա։

Ահա ինչ տարուբերվող, հուզված դրություն մեջ էր հայերի միտքը։ Բնական է, որ արգասավոր, եռուն ժամանակի ծնած բազմաթիվ հարցերի մեջ առաջին, ամենակարևոր տեղը բռներ թուրքահայերի գործը։ Եվ ռուսահայերը այդ բնական ազդեցության տակ ավելի ու ավելի մոտենում էին թուրքահայերին։ 1879-ի գարնանը Թիֆլիսում կազմակերպվում են մի շարք հայերեն դասախոսություններ։ Այդ շարքը բաց է անում Գրիգոր Արծրունին իր մի դասախոսությամբ, որի վերնագիրն էր «Թուրքաց հայերի տնտեսական դրությունը»։ Ինչպես և ամեն մի բան, որ վերաբերում էր թուրքահայերին, այդ դասախոսությունը մեծ ուշադրություն գրավեց։ Լսել կամեցողների թիվը այնքան շատ էր, որ հարկավոր եղավ նրան մի անգամ էլ կրկնել։ Մյուս դասախոսություններից երկուսն էլ վերաբերում էին թուրքահայերին։ Արգար Հովհաննիսյան կարդաց «Հայր և Հայաստանը օտարների աչքում», Մերենցը կարդաց «Կիլիկիա»։

Իր դասախոսության մեջ Գրիգոր Արծրունին հավաքել էր այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք ներկայացնում են թուրքահայի տնային-տնտեսական կյանքը։ Կատարել մի այնպիսի ուսումնասիրություն, որ առարկան պատկերացնեք բոլոր կողմերից լիակատար իրականությամբ, իհարկե, անկարելի է։ Թուրքաց Հայաստանը մի անհայտ երկիր էր մեր գրականության մեջ, իսկ այն սակավաթիվ աղբյուրները, որոնք կարող էին նյութեր տալ, ինչպես երեւում է, ծանոթ չեն եղել Արծրունուն։ Այնուամենայնիվ, այդ դասախոսությունը շատ հետաքրքրական էր իրրև առաջին փորձ մի համառոտ, ամփոփ տնտեսության, որի մեջ շոշափվում էին թուրքաց Հայաստանի տնտեսական հանգամանքները։ Ինքը, դասախոսն էլ խոստովանում էր, որ անկատար է իր ուսումնասիրությունը և հրավիրում էր ուրիշներին լրացնել, առաջ տանել նույն գործը։ Նրա ձեռքի տակ եղած տեղեկությունները գլխավորապես հավաքված էին ժամանակակից լրագիրներից և թուրքաց Հայաստանը տեսած ու ճանաչող մարդկանցից։ Դասախոսությունը հետո թարգմանվեց գերմաներեն և ռուսերեն լեզուներով և այդպիսով մասշնչի դարձավ օտար գրողներին, որոնք և իրանց դատողությունները հիմնում էին Արծրունու այդ բողոքների վրա։

Նկարագրելով Հայաստանի աշխարհագրական և կլիմայական պայմանները, բնական հարստությունները, Արծրունին դիմում էր հայ ազգի կուլտուրական ընդունակություններին, բացատրելով, թե ինչպես է նա շահագործում իրության տված հարստությունները և թե որքան նա բարձր է իր հարևան ազգերից կատարելագործված արհեստներով, աշխատասիրությամբ և տնտեսարությամբ։ Այդտեղ երևում է Արծրունու ամբողջ ժողովրդասիրությունը։ Իր առաջնորդողների մեջ նա անդադար հարվածներ էր թափում, հայությունը ներկայացնում էր ամենամոռյալ գույների մեջ։ Բայց այդ անխնա մերկացումները ի նկատի ունեին միայն ինտելիգենտ, վաճառական դասակարգերը, հոգեւորականությունը։ Բուն ժողովուրդը մեծարվում էր իրրև մի ազնիվ, աշխատասեր, բայց տգիտության և պատմական հանգամանքների շնորհիվ զժքախտ հարստահարվող մի բազմություն։

Այդ քննությունը, այդ վառ հավատը դեպի ժողովուրդը երևում է մասնավորապես այդ դասախոսության մեջ։ Թուրքիայի գավառաբնակ հայ գյուղացուն, արհեստավորին նա անվանում է Ասիայում ապրող եվրոպացի։ Մանավանդ մեծ է նրա համակրանքը դեպի տնարար, դարմանալի աշխատասեր և արտարարվեստ հայուհին։ Բայց ասիաբնակ այդ եվրոպացին ապրում է

* Վանան վ. Պարտիզակցի, «Խոսք զհայրենյաց», Կ. Պոլիս, 1879։

քաղաքական այնպիսի հանգամանքների մեջ, որ մնում է միշտ ստորագրել, միջոց հետո անձնական և համայնական երջանկությունից:

Նրա դրությունը պետք է բարձրել: Դա յուրաքանչյուր կուլտուրական ազգի իրավունքն է: Եվրոպական դիպլոմատիան ասում է, թե փոքրամիջ աշխարհում Բալց թիվը նշանակություն չունի: Ամենագլխավորը կուլտուրական կարողությունն է: Այդպիսի կարողությունը հզորապես օժտված մի փոքրիկ ազգություն կարող է իր մեջ ձուլել իրան շրջապատող այն ազգերը, որոնք սեփական կուլտուրա չունեն, որոնք մեռած են հանրամարդկային քաղաքակրթության համար և երբեք չեն կարող իրանց սեփական ուժերով առաջադիմել: Ի՞նչ պիտի լինի Ասիայի խորքերում ապրող եվրոպացի հայի վիճակը:

«Շատ քիչ ցեղերին աշխարհիս երեսին վիճակված է եղել պատմություն մեջ ավելանալ մարդկությանը մի որևէ նոր բարոյական սկզբունք... Գուցե հայերին վիճակված է, թեև ոչ այնքան բարձր, բայց նույնպես մի նոր քաղաքական սկզբունք ավելանալ մարդկությանը, այն է, որ կարելի է հասնել ազատությանը քաղաքակրթական խաղաղ պատերազմով, առանց ապստամբվելու, առանց զենք բարձրացնելու: Դարավոր տանջանքներով, ամենօրյա աշխատանքով, կուլտուրական խաղաղ կովով, տոկոս կերպով մարտնչում են հայերը բարբարոսության և կամայականության, տգիտության և ֆանատիկոսության, մի խոսքով բռնավորության դեմ: Գուցե հայերին վիճակված է իրանց բռնած ընթացքով ոչնչացնել այն ժամանակակից բարոյական սկզբունքը, որ մեր լուսավորված առանձիններորդ դարում դեռևս տիրապետում է եվրոպայում, որ լուսավորված աշխարհի սկզբունքն ու դեկրետ է. «Je m'insurge donc je suis» («Ես ապստամբվում եմ, ուրեմն ես գոյություն ունեմ»): Իսկ հայերը կարծես ասում են. «Ես աշխատում եմ, ես տանջվում եմ, ուրեմն ես գոյություն ունեմ»: Ահա, կարծես, հայերի նշանաբանը: Եվ ճշմարիտ, որ է ավելի դժվարը, ապստամբվել մի քանի ամիս, գուցե մեկ երկու տարի իր և թշնամու արյունը թափել, թե հազար տարի շարունակ ամենօրյա կուլտուրական պատերազմ վարել ճնշող ուժի դեմ: Գուցե հայերին, արևմտյան լուսավորված Եվրոպայի ժամանակակից անմարդասեր գաղափարի դեմ աշխատելու և կենդանի բողոք ներկայացնող ազգությունը, վիճակված է ոչնչացնել այն անբարոյական սկզբունքը, որ պահանջում է ճնշված ազգից, իր գոյությունը ապացուցանելու համար, զենք վերցնել, ապստամբվել, արյուն թափել, ուրեմն գործ դնել ճնշող ուժից, բարբարոսությունից ազատվելու համար նույն զենքերը, որ նույն իսկ ճնշող ուժը, բարբարոսությունն է գործ դնում...

Եթե Թուրքիայի հայերը չկարողանան հաղթող հանդիսանալ, կոչնչանալ կամ կգաղթեն իրանց հայրենիքից, եթե նրանց հայրենիքը կգատարկվի իր բնիկ ազգից,— այն ժամանակ ամոթ այն Եվրոպային, որ չօգնեց նրանց իր գործել մարդկության ապագա քաղաքակրթության սկզբունքը:

Իսկ եթե նրանք, չնայելով բոլոր արգելքներին, հաղթող կհանդիսանան, նրանք կվաստակեն լուսավորված աշխարհին նոր սկզբունք, նոր նշանաբան ավելանալ փառքը՝ «Քաղաքակրթական, կուլտուրական աշխատանքի պատերազմ, արյունի պատերազմի փոխանակ»: Այն ժամանակ հայոց ազգը իր օրինակով կամաչացնի լուսավորված և մարդասեր աշխարհը:

Արդյոք կարողություն, համբերություն կունենա՞ Թուրքիայի հայը իր հազար տարվա կուլտուրական պատերազմը մինչև վերջը նույն ձևով առաջ տանելու և բախտավոր վախճանին հասնելու, թե՞ հուսահատվելով, համբերություն կորցնելով, կշեղվի նա իր բնությանը հատուկ բռնած ընթացքից, իր պատմական կոչումից և կդիմե այն միջոցին՝ զենքին, որ ժամանակակից լուս-

ավորված աշխարհը միակ դրական և օրինավոր միջոց է համարում մի ազգի համար իր գոյությունը վկայելու...

Պետք է խոստովանել, որ հայը ապացուցեց դեռ շատ հին ժամանակներից, որ հաբեալոր դեպքում, երբ պետք էր կամ իր հավատը պաշտպանել, կամ մի պետության հպատակ լինել, հարկավոր էր արյուն թափել՝ մահնելով այն պետության զորքերի շարքը,— որ իր ձեռքը նույնքան ընդունակ և վարժ է զենք գործ անել, որքան արորը և բա՛հ: Եվ նույնիսկ այս բոլորիս Զեյթունը արյուն է թափում Թուրքիայի դեմ իր մարդկային իրավունքները ձեռք բերելու համար:

Վերջին ժամանակ մեր լրագրերի թղթակիցները հաղորդում են, որ Թուրքիայի հայը զրեթե ամեն տեղ սկսում է զինվել: Բայց արդյոք դրանով նա բնագե՞մ է գնում իր բռնած պատմական ընթացքին... Չեմ կարծում: Եթե հայը Թուրքիայում զինվում է միայն նրա համար, որ բռնավորության դեմ պաշտպանողական դիրք բռնի միայն, և ոչ թե ճարձակողական, եթե Թուրքիայի հայը մի ձեռքով մուրճ, արոր կամ բա՛հ բռնելով, մյուս ձեռքով հրացան կրնի,— այդ գուցե կլինի միակ միջոց Թուրքաց տիրապետության տակ ճնշված հայոց ազգի համար պաշտպանել և ապահովել իր ազգային գոյությունը:

Այսքան ահագին նշանակություն էր տրվում կուլտուրական աշխատանքին այն ժամանակ, երբ Թուրքաց կառավարությունը դեռ փոքրիշատե համբերատար նայողի դերովն էր բավականանում և երբ, չնայած բաղձաթիվ հուսահատական հանգամանքներին ու դժվարություններին, դեռ մեծ հույս կար, թե քրիստոնյա պետությունների ջանքերով կգործադրվի Բեռլինի 61-րդ հոդվածը: Դասախոսության ներկա հասարակությունը հետաքրքրությամբ դիտում էր հատկապես այդ առիթով նկարած աշխարհագրական քարտեզը և Թուրքահայի ձեռքով պատրաստված զանազան տեսակի կերպասները, որոնք նրա կուլտուրական և տնտեսական կարողության ապացույցներն էին: Եվ հասկանալի է, թե որքան ոգևորիչ պիտի լիներ այդ ձեռագործների ազդած տպավորությունը. չէ՞ որ ամենքը հավատացած էին, թե այդ է այն ուժը, որ հայերն ունեն ճնշող բարբարոսության դեմ կռվելու համար:

Մինչդեռ Թիֆլիսում հրապարակական դասախոսությունները գալիս էին ավելի ևս շեշտելու Թուրքահայերի մոտենալու բուն բաղձանքը, Կ. Պոլիսում էլ պակաս չէին փոխադարձ համակրանքի ցույցերը: Նույն զարնանը «Արարատյան ընկերությունը» տոնում էր իր չորրորդ տարեդարձը: Շքեղ ճաշկերույթին հավաքվել էին Կ. Պոլսի հայության բոլոր նշանավոր ներկայացուցիչները, հրավիրված էին և եվրոպական թերթերի թղթակիցները: Տոնախմբության նկարագրության մեջ Հայկակը գրում էր հետևյալ տողերը.

«Երբ Արարատյանի փոխ-ատենապետ պ. Ա. Այվազյան ռուսիաբնակ հայոց և Տիֆլիսի մամուլ երջանկություն կմաղթե, շեմ կարող բացատրել, թե ինչ սրտաշարժ վայրկյան էր: «Գոլոսի» թղթակիցն ապշած էր տեսնելով, թե այս աստիճան սեր կտածեմք առ մեր հեռավոր եղբարս: Արարատյանը իրենց երախտապարտությունը հայտնելով առ նոսա, երջանիկ էին, որ հայության երկու մեծ կենտրոններու մեջ հարատև հարաբերություններ հաստատելու րախտն ունեցած են: Մյուս թղթակիցներն իսկ չէին կրնար ըմբռնել, թե ինչպե՞ս հնար է որ երբեք զիրար չտեսած, իրարմ օրերով հեռու հայեր այսպես զիրար սերեն և պաշտեն. սրտաբուխ ցույցերն լավ տպավորություն արին օտարաց վրա»:

Եվ պետք է նկատենք, որ այս եղբայրական մերձեցումը արդյունավոր իր երկու կողմի համար: Եթե ռուսահայերը իրանց ազատ խոսքով, իրանց դրա-

մական նպաստներով ձգտում էին հայ գավառների բարոյական վերածնունդը փութացնել, Կ. Պոլսի հայությունն էլ փոխադարձաբար ազդում էր Թիֆլիսի վրա, օրինակ հանդիսանալով կրթական-բարեփոխական հիմնարկությունների կողմից և տալով ռուսահայերին այն, ինչ կարող էր տալ: 1879-ին Թիֆլիսում կազմվեց հայոց մշտական բեմ: Եվ շնորհիվ դերասաններ ու դերասանուհիներ տվեց այդ բեմին Կ. Պոլսը: Դա էլ մերձեցման մի շատ նշանավոր քայլ էր: Բայց թատրոնի և դեպի նրան Արծրունու բռնած դիրքի մասին մենք առանձին պիտի խոսենք: Այստեղ դեռ պիտի շարունակենք մերձեցման, միաբան գործունեության և աջակցության ամենագլխավոր գործունեի՝ ճնշված գավառների դերի տեսությունը:

Թուրքահայ և ռուսահայ հասարակությունները միացնում էր և այն քաղաքական հանգամանքը, որ Ռուսաստանը շարունակում էր բարյացակամ վերաբերմունք դեպի հայոց հարցը, մինչդեռ Անգլիայի պաշտպանողական թուրքամոլ կառավարությունը համարյա ոչինչ հույս չէր ներշնչում հայերին: Ռուսասիրությունը Սան-Ստեֆանոյից հետո չէր նվազում թուրքահայերի մեջ, ընդհակառակն, ավելի ամրանում էր: Ներսես պատրիարքը չէր քաշվում ռուսասիրական աչքի ընկնող ցույցերից:

Ապրիլի 2-ին Ալեքսանդր II կայսրի պեմ ստանալու փորձ կատարվեց Պետերբուրգում: Այս առիթով Ներսեսը մի շատ շքեղ եկեղեցական հանդես սարքեց, գոհացողական մաղթանք կատարելով ռուսաց կայսրի ազատության պատճառով: Ինքը, պատրիարքը, պատարագիչ էր: «Ռուսական նավու պատռնյանները գիշերն ի բուն հայոց հետ միասին աշխատեցան զարդարանաց եկեղեցու դռները Ռուսիո արծիվներով և դրոշներով պսակված էին», — գրում էր Հայկակը: Ռուսաց դեսպան իշխան Լորանով-Ռուստովսկի (հետո ռուսաց արտաքին գործերի մինիստր) եկավ հայոց եկեղեցին, ուր ընդունվեց մեծ հանդեսով: Ժամասացությունից հետո դեսպանը նույնպիսի հանդեսով առաջնորդվեց թաղական խորհրդարանը, ուր «պարտուպատշաճ պատիվն եղավ. դեսպանն անհուն գոհունակություն հայտնեց, բավական տեսակցութենե հետո մեկնեցավ. բայց կառք մտնելու միջոցին չէր գիտեր ինչ անել, այնքան խուռն էր հայոց բազմությունը: «Լեանդ-Հերալտ» կասե, թե 20,000-են ավելի հայեր էին, որ լեցվեր էին եկեղեցին, բակը և բոլոր շրջակա փողոցներն, այդ քան հազար բերանները միաձայն «Կեցցե Ալեքսանդր կայսր» կոչվեին. դեսպանը հուզյալ էր»:

Նույն զգացմունքն էր տիրում և գավառներում: Վանի մեջ ռուսաց հյուպատոսություն հաստատվեց և առաջին հյուպատոս նշանակվեց հայազգի պ. Կամսարականը: Այն օրը, երբ հյուպատոսարանի շինության վրա առաջին անգամ բարձրացվեց ռուսական դրոշը, Վանի հայերը ցնծություններով ցույցեր արին ի պատիվ Ռուսաստանի: Ամեն տեղ հայերը իրանց հույսը դրել էին ռուսական բարյացակամության վրա:

Այդ բուռն ռուսասիրությունը խիստ կերպով արտահայտվում էր և մամուլի մեջ: Արծրունին իր առաջնորդողներում հարձակվում էր անգլիական քաղաքականության վրա. և նույնիսկ այն դեպքերում, երբ Բիկոնսֆիլդի կառավարությունը նշաններ էր ցույց տալիս, թե պիտի դադարի հայկական հարցով, նա ասում էր, թե Անգլիային չպետք է հավատալ: Սակայն Արծրունին գիտեր, իհարկե, որ առանց Նվրոպայի հաճության հայերը ոչինչ չեն ստանալու և երկար ժամանակ, տարիների ընթացքում, քարոզում էր այն միտքը, թե պետք է հիմնել մի հայկական օրգան եվրոպական լեզվով, որպեսզի հայերի գործը ժողովրդականացվի Նվրոպայում: Այդ միտքը հետզհետե համակ-

թություն դառավ հայերի մեջ, և եղան առաջարկողներ (Կ. Պոլսից և Մոսկվայից), որ Արծրունին ինքը սկսե հրատարակել մի ֆրանսիական թերթ:

Մեղբուք ալդ գործը հնարավոր էր համարվում հիմնել Թիֆլիսում, և Արծրունին համաձայն էր ստանձնել խմբագրողի պաշտոն: Բայց այդ միտքը լուրջով թողնվեց: Թիֆլիսը անհարմար տեղ էր, պետք էր Նվրոպայում սկսել: Իրկու տարուց հետո միտքը իրագործվեց, երբ Վիեննայում հրատարակվող «Journal d'Orient» թերթը հանձն առավ գրել հայերի մասին: Այդ ժամանակ Արծրունին բաժանորդագրություն բաց արեց այդ թերթի համար և բավական նպաստեց նրան:

Հայկական օրգանի անհրաժեշտությունը բացատրելով, Արծրունին միևնույն ժամանակ առաջարկում էր հայ խմբագիրների պարբերական համաժողովներ գումարել զանազան քաղաքներում, օրինակ՝ Երզրումում: «Գոնե հինգ-վեց տարվա մեջ մի անգամ գումարվել մի քանի շաբաթով այս կամ այն քաղաքում թե՛ լրագրական գործունեության եղանակի և թե՛ նշանավոր ազգային կամ հասարակական խնդիրների մեջ մեր կարողության չափ համերաշխություն մտցնելու նպատակով»:

Ռուսասիրական շարժումը թուրքահայերի մեջ, իհարկե, անգլիացիների ուղղորդությունից չէր խուսափում: Եվ կարծես այդ շարժման պատասխանելու համար էր, որ անգլիական կառավարությունը Երզրումի իր ընդհանուր հյուպատոսությունը անվանեց Քրդիստանի գավառական հյուպատոսություն: Սակայն այս քայլը ընդհանուր դժգոհություն և զայրույթ տարածեց հայերի մեջ: Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը, Ներսես պատրիարքի առաջարկությամբ, բողոք ներկայացրեց Բ. Դրան Անգլիայի այդ վարմունքի առիթով: «Голос»-ի թղթակիցը գրում էր. «Ժողովի նախագահ Օտյան Էֆենդին բարձրաձայն հայտնեց իր դարմանքը այն սխալի մասին, որ արել է Անգլիան, անվանելով Հայաստանը Քրդստան: Այդ տեսակ աշխարհագրական կոպիտ սխալը Օտյան Էֆենդին բացատրում էր նրանով, որ Անգլիան թշնամական մի գաղտնի նպատակ ունի հայոց ազգի գոյության դեմ»:

Ժամանակի ոգին, տրամադրությունը շատ լավ պատկերացնում են այս վեճ ցույցերը, բողոքները: Բայց հազիվ թե ամենից ուղադրվեց այն միտքնազդը, որ գումարեցին հայերը Վանում: Քրդական շարժումը հետզհետե ուժեղանում էր: Թուրքաց կառավարությունը գաղտնի կանոնավոր հարաբերություններ էր սկսել այդ գիշատիչ ցեղերի հետ՝ նրանց հայերի դեմ հանելու համար: Խարստահարությունները հաճախ էին կրկնվում Վանի շրջակայքում: Եվ ահա հայերը, միտինգ կազմելով, բողոքում են այդ հարստահարությունների դեմ և իրանց բողոքի պատճեններն ուղարկում են թուրք կառավարության, պատրիարքարանին և տեղային հյուպատոսներին: Հասարակական այն եռանդուն շարժման մեջ, որ այդ ժամանակ նկատվում էր Վանում, այդ միտինգը շատ էլ տարօրինակ չպիտի լիներ: Երկրագործական դպրոց Վարագի վանքում, յոթենավեր Վանի լճի վրա, ընկերություններ երկու սեռի անձանց մեջ ուսում տարածելու համար, — ահա ինչ ծրագիրներ և գործեր կային Վանում:

Տարվա վերջում առհասարակ լարված դրություն էր տիրում: Սպասում էին դիպլոմատիայի վճիռներին, և Հայկակը գրում էր. «Այսօր մենք կապրենք այնպիսի մթնոլորտի մեջ, որ անհուսալի նորություններով լի է: Մեկ կողմն թուրքերուն դանդաղությունն իրենց խոստումներն ու պարտավորությունները կատարելու մասին, մյուս կողմն Անգլիո կառավարության սաստիկ տենչանքը Պոքր Ասիո իր քաղաքական հատակագծին գործադրությունը սկսելու, երկու

կառավարությանը հարաբերություններուն այնպիսի մի գույն տալին, որ պատճառ մը ամեն ոք պատերազմի երկյուղներ սկսավ զգալ: Եվ այս սառնությունն պատճառ, ըստ երևույթին, հայերն եղած են: Բայց, ավելացնում էր թղթակիցը, հայերը միայն պատրվակ են. Անգլիան ուզում է իր համար օգուտներ ձեռք բերել:

V

1880-ի սովր: Ցնցող տեղեկություններ: «Սովելոց հանձնաժողով» և «Մշակ» հավաքած նվիրատվություններ: Արժուճու: «Սովր Հայաստանի մեջ» Գլադստոնի ազատամիտ մինիստրությունը. Արժուճին փոխում է իր վերաբերմունքը դեպի Անգլիան: Ռեֆորմների ամառային ծրագրերը: Մեծ հարց հայերի բվի մասին: «Կրոնական բանակոիվ»: Քրդական և ասորա-հայկական շարժումներ: Կուլտուրական նվաճման հարց: Շեյխ-Ուբեյդուլլահի առշավանքը: Հույսեր և հիասթափում: Հավատ դեպի գործը: Թուրքական խստություններ:

Այս տարտամ սպասողական դրությունը բավական չէր, որ թուրքաց Հայաստանի վիճակը այնքան փափուկ համազգային հարց դարձներ: Երևան եկավ և մի ահեղի դժբախտություն, որ այդ թշվառ երկրի բախտը ավելի հուզիչ, ավելի սրտաշարժ կերպարանքով ներկայացրեց:

Դա սովն էր: Ահավոր գույժը առաջին անգամ բարձրացավ Ալաշկերտի գավառից: 1879-ի հոկտեմբերին այնտեղ արդեն զգացվում էր սաստիկ կարոտություն: Նույն դրության ենթարկված էին և հարևան Բասեն ու Բայազետ գավառները: Սկզբում կարծում էին, թե միայն այդ տեղերն են ենթարկված զարհուրելի աղետին: Բայց հետզհետե հայտնի դարձավ, որ սովը պակաս սարսափելի չէ և Վանի նահանգում, մանավանդ Աղբակի, Բաշկալեի, Նորդուզի, Շատախի և Մոկսի գավառներում: Այս տեղերի աղգարնակությունը Վան քաղաքից էր օգնություն խնդրում:

Ի՞նչն էր սովի պատճառը: Ամենագլխավորը, ամենքի կարծիքով, ռուս թուրքական պատերազմն էր: Եվ իրավ, միայն դժբախտ Ալաշկերտը որքան ոտնակոխ էր եղել, որքան քարուքանդ էր եղել պատերազմի ժամանակ: Հիշենք հայերի ահագին գաղթականությունը, ռուս և թուրք մեծ բանակների արշավանքները, քրդերի կողոպուտն ու կոտորածները: Այսպես էր և Բասենը: Պատերազմական արհավիրքն անցնելուց հետո, արյունահեղության բեմք տնտեսապես բոլորովին քայքայված, բնականաբար պիտի ճարակ դառնար:

Նույն պատերազմի արձագանքն էր և սովը Վանի նահանգում: Թեև պատերազմական գործողությունները չէին անցել այդտեղ, բայց քրդական արշավանքները պլոկել էին երկիրը, հասցնելով աղգարնակությունը վերջին ազդեցություն: Վնասվել էին մանավանդ Աղբակի և Բաշկալեի գավառները: Բարբարոս պետության կարգերը չէին խնայել խաղաղ երկրագործ աղգարնակությունը, և ահա այժմ ավերված երկրի մեջ հաստատվում էր ահեղի սովը: Որի հարվածներին ենթարկված էին թե աշխատավոր հողագործները և թե նրանց կեղևքողները: Սովը խորություն չէր դնում: Հայերի, ասորիների հետ քաղցած էին և իրենք՝ քրդերը...

Բայց չէր կարելի ասել, թե միայն պատերազմն էր առաջացրել այդ մեծ աղետը: Բնական պատահարներն էլ միացած էին մարդու գործած աղետների

հետ: Եթե ոչ սով, գոնե սաստիկ թանկություն էր տիրում և Երևանի ու Գանձակի նահանգներում: Նույն թանկությունը սովի դրություն էր առաջացրել և թուրքաց Հայաստանի այնպիսի տեղերում՝ Դիարբեքիր, Բաղեշ, Սղերդ, որոնք պատերազմական բեմից հեռու էին: Սովը հասել էր նույնիսկ թուրքաց մայրաքաղաքին:

Անողորմ հարվածին, իհարկե, չպիտի կարողանային դիմանալ մանավանդ այն տեղերը, որոնք տնտեսապես սաստիկ թուլացած էին: Բազրևանդը և Վանի նահանգը այդ տեղերից էին: Թուրք կառավարությունը, սովորականի պես, ժշնշ ուշադրություն չդարձրեց ժողովրդական դժբախտության վրա: Լրագիրները հաղորդում էին, որ նա նույնիսկ խոշընդոտ էր հանդիսանում, արգելելով հացահատիկների արտահանությունը այն տեղերից, ուր նրանք փոքրիշատե առատ էին: Հայկական շարժման այն տաք ժամանակներում կառավարությունը, անշուշտ, շատ էլ դժգոհ չպիտի լիներ, որ այդպիսի մի բնական պատահար զարիս է քրիստոնյա աղգարնակությունը ջնջելու: Եվ այդպես էլ հասկացվեց նրա վարմունքը: Գոնե հայերը համոզված էին, որ դա արհեստական սով է շատ հասկանալի նպատակով:

Վրա հասավ Հայաստանի դաժան ձմեռը, և սովը կատարյալ տեր դարձավ անսաշտպան գյուղերի մեջ: Ահա մի ականատեսի պատմածը Ալաշկերտի գյուղերի մասին.

«Անմիջապես առաջնորդ մը առնելով ինձ, թեև գիշերը վրա կհասներ, այցելեցի 56 տուն՝ կես ժամու մեջ: Ահեղի տեսարաններ կներկայանային հետզհետե, ամեն սեռե ու տեսակե անձինք գետնին վրա տարածված էին անշարժ, անզգա. մահվան թալուկն իրենց դեմքը կպատեր և միայն նոցա շնչառության շշնկոցն կլսվեր: Ա՛լ սիրտ կուզեր այդ տառապելոց վրա կատարյալ ղենություն ընելու: Ուղեորության ժամանակ շատեր ճանապարհին վրա կմնան կիսամեռ կամ դիակնացյալ. զարշահոտություն կտիրե ամենուրեք, և Պայազիտեն մինչև Վաղարշակերտ ամբողջ դաշտն ծածկված էր դիակներով: Անձամբ տեսա շատեր, որք ետին շունչը կփչեն, մինչև իսկ Վաղարշակերտ քաղաքին մեջ նույնիսկ գայմազամին բնակարանին դռան առջև: Այս սովյալ և խոտակեր մարդոց շատերուն երեսներն, աչքերն, ձեռքերն, փորն ու ոտները ուռած են և ասոնցմե հիվանդություն մը գոյանալով սկսած է հարուստ և առողջ անձանց ալ աղղել:»

Ավելի սարսափելի էին տեսարանները Վանի փողոցներում, ուր թափվում էին սովամահ գավառները: Ահա ինչ էին գրում այնտեղից.

«Երբ առաջնորդարանի դուռը կբանայինք, տանիքները արդեն լցված կըլլային սովելոց բազմությունը. հաց, դրամ, դեղ-դարման կաղաղակներ, ալ ամենն աղեկտուր վիճակը Աղբակու, Նորդուզա, Շատախու, Մոկաց, Խոշապա, Կեավառի և Կառկառու գաղթականներն ունեին. ամենին գուցե կապար և գրեթե կմախք դարձած, ուժաթափ և համր, հազիվ դիրենք ժողովո սենյակ կձգեին:»

Պառավ մամիկ մը կներկայանար մեղ յուր թոռներու հետ թաղիքի ցնցոտիներ շալակած և կտոր մը դառն արմատ կամ մանանա ըսված քարծիլ առած իբրե շորս հինգ ավուր օրապահիկ... Մեկ տարու տղա մը շոր ոսկր դարձած հազիվ կշնչեր հորը ցամքած կուրծքին վրա. տղեկի մայր մեռած էր ճամփա: և տղեկը ծիծկաթ կուզեր հորմեն, հայրը հաց կխնդրեր մասնաժողովեն... Վաթսուն տարեկան ասորի պառավ մայր մը իր 25 տարու միակ զավակը շալակած կբերեր, և մինչև որ օգնության հասանք, հոգեվարք երիտասարդն իր մոր շալակին վրա հոգին ավանդեց: Աղբակցի մանկամարդ կին մը իր էրիկ և ամ-

բողջ զավակներ կորուսանել են վերջը ինքն ալ կմեռներ. ամենն փոքրիկը որ հաղիվ յոթն ամսական էր՝ կախված էր մոր ցամաքած ծիծերեն և մեռած էր։ Աղբակու մեջ բազմաթիվ ծնողք փոքրիկ երեխաներ թողնուլ գիշերանց խույս տվին, այն հույսով, որ անմեղ երեխաներու վրա գութ կունենան մնացողներ։ Պժնկերացի Ալե անուն քուրդ կին մը իր դրացի կնոջ հետ համաձայնելով իր դեռ հոգեվարք չափահաս զավակը ի միասին կհոշոտեն և կուտեն։ Ուրիշ մը գետ կենտե իր տղան, ուրիշ մը փողոցներու մեջ ոսկր կփնտռու առնու*։

Սովի ուղեկից տիֆը սկսեց իր կոտորածը։ Վասպուրականում սովամահ դառածների թիվը հասնում էր 2000-ի։ Ընդամենը ամբողջ Վասպուրականում սովատանջների թիվը համարում էին 60,000, որոնց կեսը հայեր էին...

Մեր պատմությունը լիքն է այսպիսի նկարագրություններով։ Պատմական ճակատագիր։ Վասպուրականը, Բագրևադը անշուշտ շատ էին տեսել այսպիսի աղետներ։ Շատ տեսան, ավելի սարսափելիները տեսան նրանք և դրանից հետո։ Բայց 1880 թվականը ուրիշ էր։ Այդ ժամանակ թուրքաց Հայաստանը հոգածության, խնամքի առարկա էր իր տառապանքների մեջ, ուստի և ահավոր սովը առաջ բերեց մի շտեմնված, անօրինակ շարժում, օգնության շարժում։ Հայության աչքի առջև մի թանկագին, սիրելի հիվանդ էր, մոտ դիակնանալուն։ Եվ սկսվեց մի համատարած աշխատանք։

Սովատանջների աղաղակները, իհարկե, դեպի մի տեղ կարող էին ուղղվել, և այդ տեղը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանն էր։ Ներսեսը անմիջապես գործի կապվ։ Զդիմելով կառավարության խնամքին, հույս չդնելով նրա վրա, ներսեսը աշխատեց կազմակերպել զուտ հայկական ինքնուրույն մի մարմին՝ ընդարձակ չափերով օգնության գործը իրականացնելու համար։ Զրօհների օրը, 1880 թվի հունվարի 6-ին, նա օրհնեց և հաստատեց այդ կազմակերպությունը, որ սկսեց մեծ եռանդով գործել «Սովելոց խնամատար հանձնաժողով» անունով։ Մի այդպիսի մարդասիրական գործն էլ, որ ամենից առաջ օգտակար էր պետության համար, ներսեսը պիտի պաշտպաներ իրան հատուկ համարձակությամբ, հերոսական ջանքերով։ Թուրքաց կառավարությունն արդեն սկսել էր բռնություններով խեղդել հայերի ձայնը։ Արգելելով հացի ներմուծումը Ռուսաստանից և Պարսկաստանից, նա արգելեց և Կ. Պոլսի լրագիրներին գրել Հայաստանի սովի մասին, իսկ Կովկասի հայ հրատարակությունների մուտքը Թուրքիա արգելքի տակ դրավ։ Սովելոց հանձնաժողովը կասկածների ենթարկվեց։ Նրան ոչնչացնելու համար կառավարությունը մի թուրքական հանձնաժողով կազմեց և առաջարկեց հայերին իրանց հավաքած փողերը այդ հանձնաժողովին տալ։ Պատճառաբանվում էր այդ կարգադրությունը նրանով, որ հայերը սովի պատրվակով փող են հավաքում մի ինչ-որ գաղտնի ընկերություն կազմելու համար...

Ներսեսը բողոքում էր, պահանջներ էր անում։ Սովելոց հանձնաժողովը նա դրեց եվրոպական դեսպանների պաշտպանության տակ և այդպիսով ապահովեց նրա անկախ գործունեությունը։ Հանձնաժողովը դիմումներ արավ բոլոր հայերին, բոլոր քրիստոնյա պետություններին։ Նույնիսկ թագավոր անձինք շտապեցին իրանց նվերներն ուղարկել սովատանջ հայերին։

Սովի լուրը Կ. Պոլսի հետ համարյա միաժամանակ հասավ և Թիֆլիս։ Այստեղ «Մշակը» և մյուս պարբերական հայ հրատարակությունները անմի-

ջապես հանգանակություն սկսեցին և ստացած դումարներն ուղղակի փոխադրում էին Վան, որ կազմվել էր մի հանձնաժողով՝ խրիմյան Հայրիկի նախագահությամբ։ Բայց երբ Կ. Պոլսի Սովելոց հանձնաժողովը իր ձեռքն առավ ամբողջ գործը և Վանի հանձնաժողովն էլ նրան ենթարկվեց, նվիրատվությունները սկսեցին ուղարկել Պոլիս։

«Մշակը» անգաղար հիշեցնում էր ռուսահայերին, թե ինչ սոսկալի դժբախտության մեջ են նրանց եղբայրակիցները Թուրքիայում։ Առաջնորդողներ գրում էր ոչ միայն Արծրունին, այլև «Մշակի» մի նոր աշխատակիցը՝ պ. Գրիգոր Նիկողոսյան, որ իբրև օֆիցեր ռուսաց զորքի հետ եղել էր թուրքաց Հայաստանում և գրում էր իբրև այնտեղի հայերի գրությունը լավ ճանաչող մի մարդ։ Այդ ժամանակ էլ «Մշակի» էջերում երևան եկավ հայտնի հայ բողոքական գործիչ Աբրահամ Ամիրխանյանը։ Եվ ամենքը, թե խմբագիր, թե հին ու նոր աշխատակիցներ, մի գլխավոր հարց ունեին իրանց առջև՝ սովը Հայաստանում։

Նվերների ահագին մեծամասնությունը թափվում էր «Մշակի» խմբագրությունը։ Դա հասկանալի էր։ Բացի ամենօրյա թերթ լինելուց, «Մշակը» իր ընթերցողներին շարունակ զբաղեցնում էր թուրքահայերի գրությամբ։ Նա միայն նվերներ չէր հավաքում, այլև քննում էր աղետի չափերը, հետևանքները։ Փետրվարի վերջից, երբ արդեն նվիրատվությունները գալիս էին լայն հոսանքով, «Մշակի» մեջ սկսեց տպագրվել Բաֆֆի «Խենթը»։ Այդ վեպի թողած տպավորությունը ահագին էր, ցնցող, հափշտակող։ Այդ բոլոր պատճառներով «Մշակը» մի քանի ամսով ընթացքում հավաքեց և Կ. Պոլիս փոխադրեց 30,000-ից ավելի մի գումար։ «Մշակի» արածները նվիրատվություններ հավաքելու գործում այսպես էր գնահատում Սովելոց հանձնաժողովը իր պաշտոնական հաշվետվության մեջ, որ լույս տեսավ 1885-ին.

«Հանձնաժողովս մեծավ գոհությամբ պարտավոր է հայտարարել, թե իր բոլոր հանգանակությանց մոտ մի երրորդ մասը Ռուսահայոց նվերներե գումարած է, և թե Ռուսահայոց նվերներուն մի երրորդից ավելին ուղղակի «Մշակ» լրագրի էջերուն մեջ բացված հանգանակութենեն գոյացյալ է շնորհիվ անխոնջ գործունեության և ազդու գրությանց պատվարժան խմբագրապետին պ. Գրիգոր Արծրունիի։ Հանգանակության ատեն մասնավորապես նշանավոր գումարներ ընծայող նվիրատուներ կան, թեև սակայն անհատական աշխատությունամբ հանգանակող մը չկա, որ պ. Գրիգոր Արծրունիի ավելի գումար հավաքած և հանձնաժողովույս տրամադրության հանձնած լինի ի մխիթարություն խղճալի սովելոց, որոնց բարեբարներուն մեջ գլխավոր տեղ մը կզբաղեն ազգասեր խմբագրապետն և հանուրց շնորհապարտության արժանավոր կհանգիստանա» (եր. 27)։

Այս «Տեղեկագրից» երևում է, որ «Մշակի» հավաքած և Կ. Պոլիս ուղարկած նվերների գումարը 36,000 ռուբլուց ավելի է. և եթե սա ռուսահայոց նվերների 1/3 մասն է կազմում, դուրս է գալիս, որեմն, որ Ռուսաստանից ուղարկվել է 100,000 ռուբլուց ավել։ Այս պատկանելի գումարը այն համեմարաշխության և համակրանքի չափն է ցույց տալիս, որ տաժում էին ռուսահայերը դեպի իրանց դժբախտ եղբայրակիցները։ Մի համատարած եռանդուն, անձնվեր գործունեությամբ կարելի եղավ այսպիսի շոշափելի գործ կատարել։ Մոսկվայում և Թիֆլիսում կազմվեցին առանձին մասնախմբեր, որոնք Սովելոց հանձնաժողովի ճյուղերն էին կազմում։ Թիֆլիսում հայ կանայք առանձին մասնախումբ կազմեցին դրամական և այլ նվերներ հավաքելու համար։ Բարի ցանկություններ չէին պակասում։ «Մշակում» առաջարկվում էր կազմակերպել

* «Տեղեկագիր Սովելոց խնամատար կենտրոնական հանձնաժողով», Կ. Պոլիս, 1885, եր. 14, 16.

սովի համաճարակի հետ անխուսափելի կերպով կապված հիվանդությունների դեմ մաքառելու գործ, և բժ. Բ. Նավասարդյան, «Մշակի» մեջ ապացուցանելով այդ գործի անհրաժեշտությունը, հանձն էր առնում գնալ Վան և բժշկական օգնության գործը իր ձեռքը առնել, եթե հասարակությունը միջոցներ կտա Վանի այդ ենթադրվող հիվանդանոցի համար էլ նվիրատվություններ ուղարկվեցին «Մշակին», բայց աչքի ընկնող մի գումար չկազմեցին...

«Մշակի» էջերում բաց արած լայն պրոպագանդան բավական չհամարելով, Գրիգոր Արծրունին պատրաստեց մի դասախոսություն՝ «Սովը Հայաստանի մեջ» վերնագրով: Բայց այս անգամ դասախոսությունը չկայացավ, որովհետև քիչ ունկնդիրներ հավաքվեցին, ուստի և Արծրունին բավականացավ իր այդ գործը «Մշակի» մեջ տպելով:

Դասախոսությունը հարեանցի կերպով էր շոշափում տնտեսական այն պայմանները, որոնք պարբերաբար սով են առաջացնում մի երկրում, ինչպես և այն միջոցները, որոնք քաղաքակիրթ ազգերի մեջ ձեռք են առնվում՝ ազգաբնակչությունը անբերրիության և սովի հարվածներից պաշտպանելու համար: Արծրունին տնտեսական աղետների մի գիտական ուսումնասիրություն չունեի աչքի առաջ, այլ օրվա մեծ, դժբախտ հարցը: Ուստի իր ուշադրությունը կենտրոնացնում էր օրվա այդ երևույթի վրա: Նա նորից հիշեցնում էր այն պայմանները, որոնց ենթարկված էր թուրքահայը, մանրամասն պատմում էր, թե թուրքաց կառավարությունը ինչ արգելքներով և դժվարություններով է ուղղում նպաստել սովի սարսափների տարածելուն և բնականաբար հասնում էր այն եզրակացության, որ թուրքահայի հայրենիքը տնտեսական տագնապներից ազատվել կարող է միայն այն ժամանակ, երբ նա կբարեկարգվի, կստանա արդար օրենքներ:

Մոռյալ, հուսահատական պատկեր էր տալիս սովը իրան շրջապատող բոլոր հանգամանքներով: Բայց Արծրունին, այդ պատկերը վերջացնելիս, բերում էր և այն լուսավոր երևույթները, որոնք միևնույն ժամանակ: Այդ երևույթներն էին. 1) թուրքահայերի և ռուսահայերի մեջ մերձեցման, համերաշխության կապերը ավելի ևս ամրացան. 2) սոսկալի աղետը մի անգամ էլ ապացուցեց, որ հայ ազգը ունի ընդհանուր շահեր և հարցեր, որոնց առաջ չքանում են կրոնական խտրությունները, համախմբելով բոլոր դավանություններին պատկանող հայերին այդ հարցերի շուրջը. այդ երևաց այն օգնությունից, որ բողոքական և կաթոլիկ հայերն էլ մասնակցեցին հանգանակության. 3) Անգլիայի քաղաքականության փոփոխությունը:

Դրանք, ճիշտ որ, ուրախալի, միևնույն ժամանակ երևույթներ էին: Կարծես անողորմ ճակատագիրը դառը տանջանքների էր մատնել թուրքիայի ասիական գավառները այն պատճառով, որ ամբողջ հայության համար ստեղծված մի ընդհանուր հոգան ու տենչանքը ավելի և ավելի ամրանա, ավելի և ավելի մարմնանա իբրև նվիրական գաղափար: Ռուսահայերի և թուրքահայերի հարաբերությունների մասին ավելորդ է նորից խոսել: Սովի աղետը միայն այդ կապերը շարունակեց: Երկրագնդի երեսին տարածված բոլոր հայերի սրտում խոր արձագանք գտավ ազգային դժբախտությունը: Սովելոց հանձնաժողովը նպաստներ ստանում էր աշխարհի բոլոր կողմերից: Հնդկաստան, Յավա, Պարսկաստանի խորքեր, Ռումինիա, Տրանսիլվանիա, Վիեննա, Փարիզ, Մանչեստր ու Լոնդոն, Ամերիկա, մի խոսքով այն բոլոր տեղերը, ուր մի բուռն հայեր էին ապրում, ուղարկեցին իրանց նվերները:

Կրոնական ամենալայն անխտրականությունը, իբրև մի լուսատու, խոշոր երևույթ, միայն նվիրատվությունների մեջ չէր արտահայտվում: Ավելի գեղե-

ցիկ փաստ էր այն, որ սովի և տանջանքների տեղերում օգնություն ստանում էին անխտիր ամենքը: Հայ կաթոլիկ հոգևորականությունը իր հավաքած միջոցներն ուղարկում էր: Սովելոց հանձնաժողովին և գավառներում ապրող հայ կաթոլիկ համայնքները անմիջապես նույն հանձնաժողովին էին դիմում օգնություն ստանալու համար: Նեղ, սահմանափակ շէր մարդասիրական այն գործը, որ կենտրոնացած էր հայ լուսավորչականների ձեռքում: Սովատանջ ասորիները հայերից էին հաց ստանում: Վանի մեջ քրդերն էլ օգնություն և ուշադրություն էին գտնում: Նպաստներ շխնայվեցին և տեղական հրեաներին: Սովելոց Հանձնաժողովն ստանում էր օգնություն խնդրող նամակներ և հեռագրեր, որոնց տակ հայերի հետ թուրքերի ստորագրություններ էլ կային:

Այդ փառավոր գործունեությունը դժբախտության այն դարհուրելի տարում գալիս էր լուսավոր ապացույցներով շեշտելու այն նշանակությունը, որ վիճակված է հայերին իրանց շրջապատող տգեղ, անկուտուրական ցեղերի մեջ: Ամբողջ Ասիական թուրքիան միայն մի հատ եռանդուն, բուն մարդասիրական գործունեություն էր ճանաչում իր սև օրերում և դրան իրականացնողը այն իսկ հայ ժողովուրդն էր, որին ճնշելը, տնտեսապես թշվառացնելը դարերի մի անվիճելի իրականություն էր և որին այժմ զլանում էին մարդկային տարրական իրավունքներ տալ, թեև այդ, ինչպես ցույց տվեց սովը, ամբողջ իրերի շահերն էին պահանջում: Որքան, ուրեմն, իրավացի էին Արծրունին և նրա նման մտածողները, որոնք պնդում էին, թե հայերի քաղաքական ազատությունը նշանակում է քաղաքակրթության հաղթանակ Ասիայի այդ խեղճ ու դժբախտ անկյունում:

Դեռ սովը տանջում էր անխտիր ամենքին՝ թե հարստահարողներին և թե հարստահարվողներին, երբ քաղաքական խոստացված բարեկարգությունների հարցը նորից մի մեծ զարկ ստացավ նվրոպայում: Ապրիլ ամսին Անգլիայում ընտրությունների ժամանակ տապալվեց Բիկոնսֆիլդի թուրքասեր կառավարությունը, տեղի տալով մեծ հաղթանակ տարած Գլադստոնին, որ ճնշված ու նեղված փոքրիկ ազգությունների վաղեմի բարեկամն էր: Գլադստոնի ազատամիտ միևնույն ժամանակ հանց իր կազմվելու առաջին օրից արդեն մի պերճախոս փաստ էր աշխարհի համար, որ նա նշանակում է Անգլիայի արևելյան քաղաքականության փոփոխություն:

Գրիգոր Արծրունին իսկույն հասկացավ այդ: Նվ տպագրելով «Մշակի» մեջ այն հեռագիրը, որ հաղորդում էր, թե Գլադստոնը կառավարության գլուխ անցավ, նա մյուս օրվանից փոխեց իր վերաբերմունքը դեպի անգլիական քաղաքականությունը: Չորս տարի նա անվստահություն էր քարոզել այդ քաղաքականության դեմ և ամեն մի առիթից օգտվելով, կրկնել էր, թե Անգլիայից հայը ոչինչ չավություն չպիտի սպասե, որ անգլիական քաղաքականությունն ուղղակի թշնամական է հայերի վերաբերմամբ: Այժմ նա սկսեց վստահություն քարոզել դեպի Անգլիան, այժմ գտնում էր, որ հայերը Անգլիայի վրա կարող են մեծ հույսեր դնել: Ահա ինչ էր նա ասում այս առիթով գրված իր բազմաթիվ առաջնորդողներից մեկում:

«Մենք հարձակվում էինք Անգլիայի դեմ, քանի որ պահպանողականներն էին կառավարում երկիրը, իսկ այժմ համակրում ենք անգլիական կառավարությանը և սրանից թուրքաց Հայաստանի համար մեծ օգնություն ենք սպասում: Բայց հենց որ կրկին Բիկոնսֆիլդի կուսակցությունը կառավարություն կդառնա, մենք կրկին կշարունակենք հարձակվել Անգլիայի վրա, որովհետև անգլիական պահպանողականները միշտ ամենալնասակար ընթացք են

բոնում արևելյան խնդրի և Թուրքիայի փոքր ազգութունների վերաբերու-
թյամբ»:

Այդ բոլորը, իհարկե, մի մեծ գաղտնիք չէր, և ազատամիտ կուսակցու-
թյան կառավարությունը վստահության, լայն քաղաքակրթական-մարդասի-
րական ուղղության մի նշանաբան էր ամբողջ աշխարհի համար: Արժրունու
նախկին անգլատյացությունը և այժմյան անգլասիրությունը, ուրեմն, միան-
գամայն բնական և հասկանալի էին:

Եվ փաստերը շուտով երևան եկան հաստատելու, որ վստահացողները,
հույս տածողները սխալված չէին: Գլադստոնի միևնույնությունն առաջին գոր-
ծերից մեկը եղավ Թուրքական գործերի վրա առանձին ուշադրություն դարձ-
նելը: Թուրքամուլ լեյարդը ետ կանչվեց Կ. Պոլսից, իսկ նրա տեղ դեպպան
նշանակվեց բոլորովին հակառակ հայացքներով ղեկավարվող Գոշեն: Դեպպա-
նական մարմինը Կ. Պոլսում եռանդուն գործունեություն սկսեց, որ ուղղած
էր Թուրք կառավարության ճարպիկ խաղերի դեմ: Դեպպանները պիտի հար-
կադրեին Թուրքերին կատարել իրանց ստորագրած պարտավորությունները:

Իսկ դրանք մի քանի հատ էին: Բեռլինի դաշնագրով որոշված էր, որ Հու-
նաստանը պիտի ստանա էպիրոսը և Թեսալիան, իսկ Չերնոգորիան՝ Բուլղինիո
քաղաքը իր շրջականերով: Չգծումների, խաբեությունների իր ավանդական,
փորձված քաղաքականությամբ Թուրքիան աշխատում էր չզրկվել իր այդ հո-
ղերից: Բայց պահանջատերերն էլ քնած չէին, և խնդիրն ընդունեց այնքան
սուր կերպարանք, որ Գլադստոնի միևնույնությունը վճռեց եռանդուն միջոցնե-
րով վերջ դնել այդ անվերջ խաղերին: Նրա ծրագիրն էր՝ գործել մեծ պետու-
թյունների համաձայնությամբ, ինչպես այդ տրամագրում էր և Բեռլինի դաշ-
նագրությունը: Նույն Բեռլինում գումարվեց մասնավոր կոնֆերանցիա՝ համա-
ձայնության սկզբունքները մշակելու համար: Այս կոնֆերանցիայի առաջ միայն
հունական հարցն էր դրված: Բայց, ինչպես երևում է, խորհրդակցությունների
նյութ էր դարձել և հայոց հարցը: Գոշեն հունիսին վեց մեծ պետությունների
դեպպանները միանման հիշատակագրերով պահանջեցին Թուրք կառավարու-
թյունից անհապաղ գործադրել Բեռլինի վեհաժողովի վճիռները Հունաստանի,
Չերնոգորիայի և Հայաստանի վերաբերմամբ:

Դա առաջին խոշոր քայլն էր, որ եվրոպական դիվանագիտությունն անում
էր՝ իր ստորագրած միջազգային դաշնագիրը հարգել տալու համար: Հայոց
հարցը նորից հուզված էր՝ այս անգամ ավելի ազդու կերպով, եվրոպայի հե-
ղինակավոր ձեռքով: Անգլիայում նորից աչքի ընկնող երևույթ դարձավ հայա-
սիրական շարժումը: Հրապարակական միտինգներում ճառախոսները պատմում
էին սովի և հարստահարությունների պատճառած տառապանքները, իսկ պատ-
գամավորների ժողովում հայերի դատի պաշտպան հանդիսացավ Զեմս Բրայ-
սը: Հայաստանի գրությունը և նրան խոստացված բարենորոգումները պառլա-
մենտական խորհրդակցությունների նյութ դարձան, և ինքը՝ առաջին միևնույն
Գլադստոնը, իր ճառերի մեջ հավաստիացնում էր, թե հայկական հարցը կա-
րելի կլինի վճռել եվրոպայի համերաշխ գործակցությամբ:

Այսպիսի կարևոր մի ժամանակամիջոցում Արժրունին, իհարկե, լուռ չմնաց,
և մենք տեսնում ենք, որ 1880-ի ամառը «Մշակի» առաջնորդողները դարձյալ
հրատապ հարցը արծարծող կրակոտ աշխույժով են գրված:

Այստեղ պետք է նկատենք, որ Գրիգոր Արժրունին համարյա ոչ մի դեպ-
քում չի կարողացել սառն դատողի կերպարանքով մոտենալ իրեն զրազեցնող
հարցերին: Ազնիվ կիրք, կրակոտ թափ, ուղիղ կտրելու և անցնելու մի անփո-
փոխ ընթացք, — ահա նրա հրապարակախոսական խառնվածքը: Այսքան բարձր

սաստկացրած «տեմպով» գործող գործչի համար բնական պետք է համարել
այն սաստիկ գրգռումը, ներվայնությունը, որ երբեմն երևան է գալիս՝ Թու-
լացնելով մի լուրջ, համոզված գաղափարականի գրությունների ուժը: Միայն
այդ հանգամանքով կարելի է բացատրել այն, որ Արժրունին, մանավանդ իր
երիտասարդության տարիներում, երբեմն դուրս էր գալիս վայելչության սահ-
մաններից և գիմում էր ծայրահեղ արտահայտությունների:

Այդպիսի երևույթների մենք հանդիպում ենք ամենից շատ 1878.—1881
թվականներին: Հարձակողական թափը սաստկացնելու համար, նա իր դեմ
կանգնածներին, օրինակ, հաճախ մեծարում էր «իդիոտ» անունով: Իդիոտ էր
նրա համար թե Միթհադ փաշան և թե Արեղդին փաշան, որոնք հայերի վերա-
բերմամբ բարյացակամ ընթացք չունեին: Հայերն էլ, իհարկե, այդ տեսակ
հորջորջումների էին արժանանում, և «Մշակի» առաջնորդողներից մեկը ունի
«Կ. Պոլսի և Թիֆլիսի իդիոտներ» վերնագիրը: Կարելի է ասել, որ այդ աննե-
րելի չափազանցությունները մի տեսակ բուլեական բռնկումների բնավորու-
թյուն ունեին, բռնկումներ, որոնք նույնիսկ չեն համաձայնվում Արժրունու
ընդհանուր ուղղության հետ: Մեզ մի լավ օրինակ տալիս է Արժրունու վերա-
բերմունքը դեպի Կ. Պոլսի հայերը:

Ճիշտ է, այդ վերաբերմունքը եղել է սկզբից և եթ բացասական, ճիշտ է,
Արժրունին բազմաթիվ անգամ է արտահայտել իր հակադրությունը դեպի Կ.
Պոլսի հայությունը, որ ոչինչ չի անում բուն Հայաստանի համար, բայց և
այնպես, Կ. Պոլսը, ինչպես տեսանք, մի արհամարհելի ուշելություն չէր Արժ-
րունու համար: Եվ հանկարծ, 1879-ին, երբ Արժրունին մի կողմից նվերներ
էր հավաքում «Արարատյան ընկերության» համար, մյուս կողմից աշխատում
էր Կ. Պոլսի և Թիֆլիսի մեջ սերտ կապեր հաստատել, «Մշակի» մեջ տպվում
է Արժրունու մի ընդարձակ առաջնորդողը, որի մեջ կար «Մշակի» ընթերցող-
ներին վաղուց հայտնի մի ճշմարտություն, բայց արտահայտված այսպիսի
ձևով.

«Քանի որ Թուրքաց Հայաստանը, կոպիտ, կոշտ, աշխատասեր, հայաս-
տանցիներից բնակեցրած Հայաստանն ինքը չի հոգա իր վիճակի մասին,
քանի որ Հայաստանի վիճակները կկարգադրեն պոլսեցի դատարկախոս, Փա-
րիզի բուլվարներում և Ֆրանսուհի կոկոտներին հասարակության մեջ կրթված
հոսոսները, քանի որ փշացած Կ. Պոլիս, բյուզանդական-մահմեդական Պոլիս
կտիրապետի Հայաստանի վրա, — երբեք Հայաստանը չի բարվոքվի, երբեք
չի ապրի իր ինքնուրույն կյանքով»:

Այսպիսի բուլեները կան, այո, Արժրունու գործունեության մեջ: Բայց
նրանք, բարեբախտաբար, շատ քիչ են և լինելով ներվայնության, դայրույ-
թի ու կրքի բուլեական բռնկումներ, իհարկե, չեն կարող ազդել զգալուն հրա-
պարակախոսի ընդհանուր աշխատանքի, նրա կատարած ամբողջ գործի վրա:
Լավ է հավասարակշռություն չկորցնելը: Բայց Գրիգոր Արժրունուն վիճակված
էր անավար կռիվով առաջ տանել իր գաղափարները: Իսկ մշտական կռիվ մեջ
գտնվող դինվորին կարծեմ ներելի են սակավաթիվ թուխները դեպի միակող-
մանիություն և չափազանցություններ:

Այս փոքրիկ շեղումից հետո, որ անպատճառ հարկավոր էր անկողմնա-
կալության համար, դիմենք դարձյալ մեր պատմության ընդհատած թելին:

Գրիգոր Արժրունին նույն լարված ուշադրությամբ հետևում էր արևելյան
հարցի այս նոր կերպարանափոխության ընթացքին: Եվրոպայի միահամուռ
պահանջի դիմաց Թուրքիան դենքի կանչեց իր քաղաքական ամբողջ ճարպիկու-
թյունը: Արտաքին գործերի միևնույնությունը առանձին կարևորություն էր

ստանում, բայց հենց այդ միջոցին այդ կարևոր պաշտոնը հանձնված էր անփորձ Աբեղղին փաշային: Եվ ահա թուրք կառավարությունը նրա օգնական էր նշանակում Հարություն էֆենդի Դադյանին: Շատ փափուկ պիտի լիներ մի հայ պաշտոնյայի դրությունը այնպիսի մի ժամանակ, երբ նա պիտի պաշտպաներ մի կառավարություն, որի առջև դրված էր նրա հայրենակիցներին մարդկային իրավունքներ տալու պահանջը: Բայց հայ բյուրոկրատիան, որ էլ լիներ նա, երբեք անհարմարություններ չի զգացել փառքի և պատվանշանների ծառայելու՝ անտես անելով իր մարդկային և ազգային պարտավորությունները: Այդպես էր և Հարություն Դադյանը:

Գեսպանները պատասխանի համար 20 օր էին նշանակել, բայց Աբեղղին փաշան նույնիսկ այդ ժամանակից առաջ պատասխանեց: Զուր չէր մի ֆրանսիական թերթ գուշակել, թե այն հանգամանքը, որ արտաքին գործերի մինիստրին հայ օգնական է տրված, մի ապացույց է, որ հայերը լավ բանի սպասել չեն կարող: Թուրք կառավարությունը իր պատասխանի մեջ ընդհանուր խոստումներով էր բավականանում, խոստումներ, որոնք վերաբերում էին դատաստանական և վարչական մի քանի փոփոխությունների: Այդ «ռեֆորմները» Թուրքիան մտադիր էր շնորհել անխտիր իր բոլոր հպատակներին ասիական նահանգներում: Հատկապես հայերի համար նա ոչինչ պարտավորություն հանձն չէր առնում, որովհետև, ասում էր պաշտոնական պատասխանը, հայերը ամբողջ ազգաբնակչության միայն 17% են կազմում:

Այս նոր հարվածն իսկույն ըմբռնեցին և գնահատեցին ժամանակակից գործիչները: Հեռագրական տեղեկության առաջին տպավորության տակ Գրիգոր Արծրունին գրում էր.

«Պարզ է, որ հայերի թիվը դիտմամբ փոքրացրած է թուրքաց մինիստրության կողմից Եվրոպային տված պատասխանի մեջ, որպեսզի Եվրոպան համոզվի, որ հայերը այնքան փոքրաթիվ են, որ այլևս չարժեն նրանց մասին հոգալու...»

...Լրագիրները հաղորդում են, որ Եվրոպայի համաձայն գրությունը պատասխանելու պարտավորությունը հանձնված է հայազգի Դադյան Հարություն էֆենդիին: Շնորհավորում ենք, ուրեմն, ազգասեր Դադյան էֆենդիին, որ ամեն ջանք գործ է դնում, որպեսզի դիտմամբ փոքրացնի հայերի թիվը Եվրոպայի աչքում և միևնույն ժամանակ հաճելի լինի Բ. Դրանը: Երևի այդ դավաճան հային խոստացված է մի որևէ թուրք պատվանշան: Ճշմարիտ է ասվում, որ հայի տունը քանդողը միշտ հայն է լինելու...»:

Այնուհետև մի շարք առաջնորդողների մեջ Արծրունին ոչնչացնում էր Աբեղղին փաշայի խոստացած բարենորոգումների գլխավոր հիմքերը, ամենից շատ աչքի առջև ունենալով ամենակարևորը՝ հայերի թիվը: Այս հարցին նա վերադառնում էր հաճախ: Բերելով ձեռքի տակ եղած վիճակագրական տեղեկությունները ասիական նահանգների ազգաբնակչության մասին, նա ապացուցված էր համարում, որ հայերի տոկոսը դիտմամբ նվազեցրած է քաղաքական խարդախ նպատակի համար և պահանջում էր, որ Կ. Պոլսի հայերը ամեն ջանք գործ դնեն ճիշտ և հաստատ տեղեկություններով ցույց տալու, որ Աբեղղին փաշան սուտ է խոսում:

Կ. Պոլսում, իհարկե, նույնպես շատ լավ էին ըմբռնել այս գործի ամբողջ կարևորությունը: Եվ ներսես պատրիարքը իրան հատուկ եռնդով դեսպաններին մատակարարում էր նյութեր, որոնք պարզում էին Աբեղղին փաշայի ծրագրի ամբողջ ոչնչությունը: Կ. Պոլսում էլ հավատացած էին, որ հայոց հարցը այդքան ծանր հարված ստացել է Հարություն Դադյանի դավաճանության շնոր-

հիվ: Ուստի մի մեծ բազմություն ցույց արավ հայ էֆենդիի ապարանքի առաջ և սարսափած էֆենդին վազեց ներսեսի մոտ՝ հավատացնելու, որ թուրք կառավարության պատասխանը ինքը չի գրել:

Հուլիսի 1-ին հասարակական միտքը հանաքներ անել չէր կարող այն մարդկանց հետ, որոնք ճգնաժամի ռոպեններում չեն կարողանում թաքցնել իրանց ստորությունները: Դադյանից ավել այդ ամառը աղմուկ հանեց Թոմաս Պոլյանայի անունով մի հայ, որ հայոց եկեղեցու ժամկոչ էր եղել, ընդունել էր բողոքականություն, ապա անցել էր անգլիական եկեղեցու ծոցը և այդ միջոցին Դիարբեքի մի հայ բողոքական համայնքի հովիվն էր՝ անգլիական եկեղեցու եպիսկոպոսի տիտղոսով: Այդ «պատվելին» մեծ համարում ունեւ Փոքր Ասիայի անգլիական հյուպատոսների մոտ, հաճախ նրանց պաշտոնակատարն էր դառնում և նրա պաշտոնական զեկուցագրերը տպվում էին անգլիական «Կապույտ գրքի» մեջ:

Բայց ի՞նչ էր հայկական ազգանուն կրող այս մարդու արածը: Նա հայության կատաղի թշնամի էր հանդիսանում մի այդպիսի ճգնաժամի մեջ: Նա էր, որ էրզրումի անգլիական ընդհանուր հյուպատոս Տրոտտրին համոզեց, որ Հայաստան տվածը լուկ պատմական մի անուն է, որ Վան, էրզրում, Բաղեշ, Խարբերդ, Դիարբեքի այժմ պարզապես Քրդստան են, որովհետև այդ բոլոր տեղերում քրդական լեզուն, քրդական կուլտուրան (!) է տիրում: Այդ ցուցմունքների վրա հիմնված՝ անգլիական հյուպատոսը մի զեկուցում ուղարկեց Անգլիայի աշխարհագրական Ակադեմիային, կցելով և մի քարտեզ, որի վրա, նույն Պոլյանայի ցուցմունքներով, հայերի թիվը նշանակված էր այնքան աննշան քանակությամբ, որ առաջին իսկ ակնարկից իմացվում է, թե զուր է այդքան փոքրիկ մի ժողովրդի համար ինքնավարություն պահանջելը:

Բայց Պոլյանայի քաջագործությունները մենակ դրանք չէին: Իբրև հյուպատոսական պաշտոնակատար, նա ուղարկում էր անգլիական կառավարությանը հեռագրեր և նամակներ, որոնց մեջ ամենավատ գույներով էր ներկայացնում հայերին:

Պոլյանայի բոլոր ստորությունները մերկացրեց Կ. Պոլսի «Մասիսը» մի ընդարձակ հոդվածի մեջ, որ սկսվում էր «Վասակ հայ մ'էր» խոսքերով: Արձագանք տալով այդ հոդվածին, Արծրունին գրում էր իր առաջնորդողի մեջ.

«Եվ ճշմարիտ, ոչ ոք այնքան չի վնասում հայերին և հայությանը, որքան իրանք հայերը: Հայության ամենակատաղի թշնամիները միշտ իրանք հայերն են եղել և մինչև այժմ էլ միշտ իրանք հայերն են լինում:

Հայության ամենաանհաշտ թշնամի հայ Հասունն է, հայության ամենապնասակար դավաճան հայ Պոլյանան է, հայության ամենակատաղի հալածողները մահմեդական հայերն են...»

Երբ որ մի օտար անձ, օտար կուսակցություն, օտար աղանդ, օտար պետություն կամենում է վնասել հայերին, — պետք է դիմե նույն իսկ հայերին և անպատճառ հայերի մեջ կգտնվեն բավական թվով դավաճաններ, որոնք ամենամեծ հոժարությամբ հանձն կառնեն վնասել հայությանը:

Դուցե աշխարհիս երեսին ոչ մի ազգություն չկա, որ ներկայացներ դավաճանների այդքան մեծ կոնտինգենտ, որքան հայ ազգությունը. Վասակ, Հասուն, Պոլյանա, Դադյան էֆենդի իսկ և իսկ հայ ազգային տիպերն են...

Մենք հրաժարվում ենք այդ տեսակ տգեղ երևույթի պատճառը բացատրելուց: Արդյոք դա ազգային հատկությունն է, կամ կրթության պակասության նշանն է մեր ազգի մեջ, ազգային անհամերաշխության նշանն է, — չգիտենք:

Գուցն այդ երևույթի պատճառը այն է, որ հայերիս մեջ ազգային գաղափարը մեր ամբողջ պատմության մեջ իր կատարյալ դարգացման աստիճանին հասած չէր, հայերիս մեջ այնքան զորեղ չէր ազգային համերաշխության զգացմունքը, որքան յուրաքանչյուր անհատի մեջ եսականության զգացմունքը, որ հասցնում էր հային մինչև հրեշավոր ինքնասիրության և փառասիրության զգացմունքը՝ ի վնաս ընդհանուր ազգային շահերի»:

Սակայն դավաճանությունը, ուր և ինչպես էլ արտահայտվեր նա, չկարողացավ, գոնե այս անգամ, թուրքաց կառավարության թիկունքը դառնալ: Արեղդին փաշայի պատասխանը չգոհացրեց եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչներին: Բանակցությունները դադար չառան, դեսպանները իրանք սկսեցին բարենորոգումների որոշ ծրագիր մշակել: Բայց նախքան այդ նոր քայլը տեսնելը, մենք պիտի դեռ կանգ առնենք Արծրունու հարուցած մի մեծ հարցի առաջ, որի սկզբնապատճառը Արեղդին փաշայի նույն պատասխանն էր:

Բազմակողմանի քննության ենթարկելով այն հարցը, թե ինչ սկզբունքներով պետք է ղեկավարված լինի թուրքաց կառավարությունը հայերի թիվը 17%-ից ավելի չընդունելու համար, Արծրունին գալիս հասնում էր այն եզրակացության, որ անշուշտ հաշվի առնված են միայն այն հայերը, որոնք 4. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի իրավասության տակ են գտնվում, այն է՝ միայն լուսավորչական հայերը: Դա մեծ անարդարություն էր հայ ազգի ընդհանուր շահերի տեսակետից այն պարզ պատճառով, որ հայ միայն լուսավորչականները չեն: Գալիս էր և այդ պարզ պատճառի հետևողությունը՝ կրոնը ոչինչ նշանակություն չունի մի ազգություն կազմելու համար:

Սա մի դժբախտ հին հարց էր մեղանում: Իր տեղում* մենք բացատրեցինք նրա անցյալը և տեսանք, որ Գրիգոր Արծրունին էլ, մեր նախկին առաջավոր, լայնահայաց գործիչների նման, նույնպես քարոզում էր, թե կրոնական խտրությունները պետք է հեռացնել բոլոր ազգային հարցերի մեջ: Արծրունին հաճախ էր դիմում այդ սկզբունքին, մանավանդ երբ Թուրքիայում ստեղծվեց այնքան մեծ ազգային հարցը:

Այդ ժամանակ իրականությունն սկսեց բազմաթիվ փաստերով ցույց տալ, թե որքան անմիտ բաներ են այն խտրությունները, որոնք կրոնական նախապաշարմունքներից են բխում և պառակտում, նույնիսկ թշնամություն են տարածում մի ազգի մասերի մեջ: Պատերազմից հետո, երբ ծագում էր հայոց հարցը, Թուրքիայի հայերը, առանց դավաճանությունների խտրության, միացած էին՝ այդ դատը պաշտպանելու համար: Բայց ավելի պերճախոս էր, ինչպես տեսանք, մանավանդ սովոր: Արծրունին ամեն անգամ մեծ ուրախությամբ արձանագրում էր այդ իրողությունը և ավելի ևս արծարծում էր այն տարրական միտքը, թե ինչ է ազգությունը և ինչ է կրոնը:

Այժմ էլ, Արեղդին փաշայի ծրագրի առիթով, Արծրունին նույն մտքերն էր կրկնում: Բայց այս անգամ նրա քարոզությունը դարձավ սկզբնապատճառ մի կատաղի, երկար բանակումի:

Երկար ժամանակ էր, ինչ Արծրունին ոչինչ ուշադրություն չէր դարձնում «Մեղուի» վրա, որ, սակայն, շարունակ, անընդհատ, «Մշակով» էր զբաղված, ինչպես միշտ նրանով էր ապրում: «Մեղուն», իհարկե, անտես անել չէր կարող դավաճական անխտրության հարցը: Արծրունին սկսեց պատասխանել և ահա բոլորովից բանակով շտեմնված լայն շափերով, որ ստացավ «կրոնական բանակով» անունը:

Ամենանշանավոր հանգամանքն այն էր, որ վեճը երկու խմբագիրների կամ երկու խմբագրությունների մեջ չսահմանափակվեց, այլ անցավ հասարակության մեջ և երկու լրագիրներում երևան եկած աշխարհայեցողությունները պաշտպանվում էին դրսից եկող բազմաթիվ թղթակցություններով:

Այդ բանակումի բոլոր մանրամասնություններին հետևելու կարիք չկա: Հարցը հին էր, վաղուց վճռված, և Արծրունուն վիճակված էր այդ ահագին բանակումի միջոցով նրա վերջնական հաղթանակն ապահովել: Այստեղ մենք միայն կպարզենք, թե ինչ միջոցներով էին կռվում հակառակ կողմերը:

«Մեղուի» ղինարանում միայն հին, ժանգոտած ղենքեր էին դարսված, ղենքեր, որոնք մի ժամանակ գործ էին անում Ստեփանոս Նազարյանցի ղեմ: «Հյուսիսափայլի» մասին ասում էին, թե նա քանդում է հայոց եկեղեցին: Ժիշտ նույն միտքն ուներ և այն ահագին վայնասունը, որ «Մեղուի» մեջ բարձրացավ «Մշակի» ղեմ: Սակայն ահա ինչպես էր ձևակերպում Արծրունին իր դավաճանքը բանակումի սկզբում.

«Հարուցանելով «Մշակի» վերջին համարներում այլադավան հայերի՝ ազգի հետ միանալու խնդիրը, մենք բոլորովին նպատակ չունեինք կրոնական խնդիրը հարուցանելու, այլ նայեցինք խնդրի վրա բուն ազգային տեսակետից:

Մենք ոչ լուսավորչականներին ենք քարոզում թողնել իրանց կրոնը և ոչ էլ բողոքականներին ու կաթոլիկներին ենք քարոզում թողնել իրանց կրոնը և լուսավորչական դառնալ...

Մեզ համար նույնն է, ինչ կրոնի կապականի այս և այն հայը, մենք գործ չունենք հայի ներքին համոզմունքների, գործ չունենք կրոնական խնդիրների հետ: «Մշակը» հասարակաց օրգան է, նրա նպատակն է դառնալ ընդհանուր հայոց պաշտպան, հայոց շահերի ընդհանուր օրգան, միջոց տալ բոլոր հայ համայնքներին, ինչ կրոնին և պատկանեն հայերը՝ հարուցանել, հուզել, բացատրել իրանց հասարակական, ուսումնական, տնտեսական ինտերեսները:

«Մշակը» հասարակաց օրգան է, նա աստվածաբանությամբ չի պարապում: Մեզանից հեռու է, մեր գործը չի քննել, թե կրոնի իրից ո՞րը ավելի վատ է: Մեզ համար բոլոր կրոնները հավասարապես լավ ու օգտավետ են: Մենք կրոնի և խղճի հավասարության և ազատության պաշտպան էինք և միշտ կլինենք:

Թող ամեն հայ դավանի այն կրոնը, որի մեջ ծնված է, որին համակրում է, բայց թող բոլոր հայերը ազգային տեսակետից միմյանցից շանջատվեն կրոնի տարբերության պատճառով և ձուլվեն ի մի ազգություն՝ ազգային ընդհանուր հայրենիքի և մայրենի լեզվի միջոցով:

Մենք երբեք ոչ մի կրոնի էությունը չենք քննել և երբեք չենք քննի, բայց երբ ժամանակը կգա՝ մեր մտքերը կհայտնենք, ինչպես անցյալում շատ անգամ հայտնել ենք, եկեղեցու արտաքին վերանորոգությունների անհրաժեշտության վրա:

Կրոնը ներքին հավատ է, կրոնը ուրիշ բան է, եկեղեցու հիմնարկությունը ուրիշ բան:

Կարելի է հարկավոր ժամանակ վերանորոգություններ առաջարկենք եկեղեցու արտաքին ձևի, տնտեսական և վարչական կազմակերպության մեջ, առանց հանդիմանելու կրոնի էական մասերին դիպչելու:

Բայց այժմյան մեր հողվածների շարքի նպատակն էր միմիայն հասարակական ազգային խնդրի հարուցանելը, ավելի ոչինչ»:

Ավելի պարզ ու որոշ գծագրած մի հրապարակախոսական ծրագրի հաղիվ թե կարելի լիներ պահանջել մի լրագրից: Մանավանդ հայտնի էր, և Արծ-

* Տես 11 հատոր, եր. 323:

րունին մի քանի անգամ կրկնել էր այս, որ հարցը հարուցված է հատկապես թուրքահայերի թվի վերաբերմամբ տեղի ունեցած կասկածների առիթով: Ի՞նչ կարելի էր ասել այս բոլորի դեմ:

Ողբալին Արծրունու դեմ գործող թշնամության այն նեղ ու սահմանափակ հոգեկան կարողությունն է, որ այդ բոլորը ձևակերպեց այնպես, որպես թե Արծրունին հավատափոխություն է քարոզում, թե հայոց եկեղեցին նրա համար ոչնչություն է և այլն: Վերահիշյալ հոգվածը տպված էր «Մշակի» առաջին երեսում, շատ խոշոր տառերով: Բայց երբ թշնամական կուրությունը չհասկացող է ձևանում, ի՞նչ կարող է անել տառերի նույնիսկ ավելի մեծ աստիճանի խոշորությունը:

Մեղուականներին կատաղեցնում էր մանավանդ այն, որ «Մշակի» սյունակներում հյուրընկալություն էին գտնում այլադավան հայերը, որոնք պաշտպանում էին իրանց ազգային իրավունքները: Գրում էին հայ կաթողիկոսները, բայց նրանք այնքան ատելի չէին պահպանողական եկեղեցամուկների համար, որքան հայ բողոքականները: Բանն այն էր, որ «Մշակի» մեջ աշխատակցում էր բողոքական պատուիր Աբրահամ Ամիրխանյանը: Նա գրում էր օրվա ընթացիկ հարցերի մասին, մանավանդ Հայաստանի սովի մասին, իսկ «կրոնական» բանակովի մեջ, իհարկե, սկսեց պաշտպանել Արծրունու հայցքները: Մեղուականները չէին ուղում, որ այդպես լինի. նրանց կարծիքով, Ամիրխանյանը իրրե հոգևոր մի որսորդ, իրրե հայ եկեղեցուց հեռացած մի համայնքի կրոնական ներկայացուցիչ, խոսելու և պաշտպանվելու իրավունք չպիտի ունենա:

Կատաղությունը ծայրահեղ լարման հասավ մանավանդ այն ժամանակ, երբ Ամիրխանյանը «Մշակի» մեջ սկսեց տպագրել իր շրջաբերական նամակները բողոքական հայերին: Այդ արդեն մի բոլորովին անհնարին հանդգնություն էր համարվում, և վայնասունը ավելի և ավելի աղմկալից, կրքոտ, հայհոյական դարձավ: Եվ սակայն, եթե մեկը այսօր վերցնի այդ շրջաբերականները (երկու հատ են), նրանց մեջ կտեսնի միայն խրատներ, որ բողոքական հայերը չմոռանան իրանց ազգությունը, որ հալածանք ու ատելություն տեսնելով լուսավորչականների կողմից, իրրե վրեժ կամ հատուցում չհեռանան ազգության սկզբունքներից, այլ համարեն իրանց հարադատ հայեր և կատարեն իրանց ազգային պարտավորությունները:

Մոտ մի քառորդ դար է անցել այդ, կարելի է ասել, փոթորկալից բանակովից: Հայացքները փոխվեցին, հասարակության մի նշանավոր մասը իրացրեց շատ տարրական ճշմարտություններ: Այժմ այլևս այդպիսի վեճ չի կարող լինել մեր մեջ: Կյանքը ամենից լավ դատավոր հանդիսացավ: Ազգային ամենամեծ աղետների մեջ այլադավան հայերը իրանց գործունեությամբ, իրանց արյունով ապացուցեցին, որ հայությունը այս կամ այն եկեղեցուց չի կախված, այլ իրրե անկախ ու առանձին սկզբունք՝ իր զարգացման համար ճանաչում է ուրիշ պայմաններ և հանգամանքներ:

Այսօր այդ ամբողջ «կրոնական» կոնվը ներկայանում է դիտողին կրրե հին ու մաշված մի մոլորություն, իրրե մի նախապաշարմունք, որին այնքան խոշոր կերպարանք էր տվել մեր պատմական տխուր անցյալը, կազմելով միայն նեղահայաց եկեղեցականության համար ներելի, իսկ բոլոր մյուս կողմերից խեղճ ու դժբախտ, անարգար այն միտքը, թե «հայոց եկեղեցուց դուրս չկա հայություն»:

Եվ այն ժամանակի համար, որ մոլեգնությամբ ուղում էր պաշտպանել այդ խավար սկզբունքը, ազատ, լուսավոր, լուսահայաց մտքի մի-մի գոհարներ էին Գրիգոր Արծրունու այն բազմաթիվ հոգվածները, որոնց մեջ եւս բա-

ցատրում էր ազգության սկզբունքները, ազգային կենսունակության խորհուրդները: Այսօր էլ այդ հոգվածները իրանց վրա են բեռում ընթերցողի ուշադրությունը: Այսօր էլ նրանց մեջ շատ ու շատ ուսանելի բաներ կան: Մասնավորապես մենք կհիշատակենք այստեղ երկու գեղեցիկ հոգվածներ, որոնք գետեղված են «Մշակի» 1880 թ. բանասիրական բաժնում՝ «Կրոն և ազգություն» և «Իմ խոստովանությունը»: Վերջին հոգվածից մենք քաղվածքներ բերել ենք Արծրունու ուսանողական կյանքը պատմելիս*:

Մինչդեռ կրոնական բանակովը օրեցօր սաստկանում էր Թիֆլիսում՝ հակառակ բանակների շուրջը հավաքելով նոր և նոր մարտնչողներ, այնտեղ, Թուրքիայում, արագ աճում էր այն մեծ հարցը, որից և ծնվել էր կրոնական բանակովը: Արեւելյան խնդիրը ավելի մոայլ կնճիռներ էր ավելացնում իր դարավոր արյունոտ դեմքի վրա: Եվրոպական դիպլոմատիան շատ եռանդուն ջանքեր էր անում՝ դժվարությունները խաղաղ միջոցներով շտկելու համար: Բայց թուրքական համառությունն անկարելի էր դարձնում այդ ջանքերը: Հունաստանը պատերազմի էր պատրաստվում, Չերնոգորիան չէր կարողանում ստանալ իրան խոստացած Դուլցինիոն: Նեղն ընկած ժամանակ թուրք կառավարությունը հենվում էր իր հպատակ վալրենի ցեղերի հայրենասիրության վրա: Ալբանական շարժում սկսվեց, որի նպատակն էր թույլ շտալ, որ Դուլցինիոն անցնի Չերնոգորիային: Եվ դուրս էր գալիս այն, որ ինքը Թուրքիան շատ է ուզում կատարել իր տված խոսքը, բայց չի կարողանում ազատ գործել, որովհետեւ ալբանացիները չեն թույլ տալիս:

Այդպիսի մի խաղ էլ Հայաստանի համար էր պատրաստվում: Թուրք փաշաները վաղուց վանում և ուրիշ կողմերում պատրաստում էին քրդերին: Ոչ ոքի համար այլևս զաղտնիք չէր և նույնիսկ լրագիրներում էլ հայտարարված էր, որ թուրքաց կառավարությունը պատրաստվում է 61-րդ հոգվածին պատասխանել քրդական մի շարժումով, որ պիտի լուցնի ամենքին: Մնում էր, իհարկե, առիթներ ստեղծել այդ շարժումը հուզելու համար: Եվ ահա հուլիսի վերջերում Կ. Պոլիսի, ապա և եվրոպական լրագիրներում լուրեր հրատարակվեցին, թե երևացել են զինված հայ խմբեր, որոնք ընդհարվում են քրդերի հետ:

«Մշակին» այդ լուրը առաջին անգամ հաղորդողը Հայկակն էր: Ահա ինչ էր գրում նա.

«Հուլիսի 28-ին լուր տարածվեցավ, թե Հայաստանի վերաբերյալ կարևոր հեռագիրներ կառավարությունը վար դրեր է. ահա երեկ կիմանամք, «Stamboul» կհրատարակե, «Սեմաֆո» և «Վազթ» կհաստատեն, թե «հանուն ազգային վրեժխնդրության հայոց զինյալ զորեղ խմբեր հարձակեր են վասպուրականի քուրդ գյուղերու վրա և 7 գյուղ այրեր մորկեր են»: Այս լուրը, որո ստուգությունը ինչ աստիճան լինելն չկարողացանք իմանալ, մեծ աղղեցություն ունեցավ:

Համոզում կա, որ եթե այս դեպքը ճշմարիտ լինի, եվրոպայի վրա խոր տպավորություն մը պիտի ընե և հայկական խնդրույն այնպիսի քայլ մը անել պիտի տա, հորմե շատ և շատ գոհ պիտի լինենք: Այսօր պատրիարքը դեսպանաց այցելության պիտի շրջագայի: Վաղը դեսպանք նիստ ունին հայոց խնդրույն համար. տակավին Հայաստանի վարչական ծրագիրն չեն ավարտած և վաղվան նիստի մեջ այս հարցը պիտի կարգադրեն: Սրբազանը շրջաբերական մը պատրաստեց, զոր այս երեկո պիտի խրկե բոլոր դեսպանաց: Վերջապես հայոց խնդիրն, որ օրերս երկրորդական կերպարանք մը առած էր հու-

* Հատ. 1, եր. 120—124:

նաց և Մոնթենեկրոյի հարցերի բաղդատմամբ, երկու ավուրց մեջ կերպարա-
նափոխ եղավ, հայոց զինյալ խմբերու արշավանաց լրույն շնորհիվ: Կրսեն,
որ այս միջոցին Վանա մեջ ալ շարժում մը տեղի պիտի ունենա: Այն ատեն
իրանց վիճակը անհաշվելի կերպով կլավանա:

Հետաքրքրականը այնքան լուրը ինքը չէ, որքան այն տպավորութիւնը,
որ նա գործեց հասարակութեան վրա: Նա միանգամայն համապատասխանում
էր օրվա տրամադրութեան: Ծարունակելով հույս դնել եմբողական դիպումա-
տիայի ջանքերի վրա, ամենքը Բեռլինի կոնգրեսից հետո հետզհետե գալիս
էին այն եղբակացութեան, որ դիպումատներին պետք է շտապեցնել, պետք է
օգնել զենքի ձայնով: Եթէ չլինէր էլ զինված հայերի շարժումը, պետք էր
նրան ստեղծել «իրանց վիճակը անհաշվելի կերպով» լավացնելու համար:

Լուրը համասարաշափ մեծ ազդեցութիւն արավ և ռուսահայերի վրա:
Քնդամենը մի երկու-երեք ամիս էր անցել «Խենթի» վերջանալուց հետո, և
ահա կյանքի մեջ երևում էին նրա հերոսները: Ահա ինչ էր նշանակում բա-
նաստեղծի համար ապրել հասարակական շարժումների գաղափարով, ինչ էր
նշանակում լինել օդի մեջ կախված իրականութիւնը գոշակող, ըմբռնող և
պատկերացնող գործիչ:

Լուրը, իհարկե, սարսափ պատճառեց միայն «Մեղուին»: «Մշակը», հա-
վատարիմ մնալով իր սկզբունքներին, չէր կարող բացասաբար վերաբերվել
իր թղթակցի հաղորդածին: Արծրունին սկզբում միայն հարց դրեց, թե ինչ-
պէս պիտի վարվի Թուրքիան զինված հայերի հետ:

«Մինչև որ քրդերը և շերքեղները հարձակվում էին հայերի վրա,— գրում
էր նա,— օսմանյան կառավարութիւնը այդ հարձակումները չէր համարում
կառավարութեան դեմ ապստամբական շարժում, այլ միայն ներքին խռովու-
թիւն, ներքին ավազակութիւն: Բայց եթէ այժմ Թուրքաց կառավարութիւնը
դուրք կտուարի հայոց զինվորված խմբերի դեմ, գորանով կապացուցանի, որ
թույլ չի եղել երկրի ավազակներին զսպելու համար, դորանով կապացուցա-
նի, որ այն, ինչ որ իր հպատակ մահմեդականներին է թույլ տրված, քրիս-
տոնյա հպատակներին թույլ տրված չէ, դորանով կապացուցանի, որ քուրդ ու
շերքեղ ավազակները իրան՝ կառավարութեան գաղտնի թույլտվութեամբ էին
գործում հայերի դեմ»:

Այդ հարցին Արծրունին նորից վերագրծավ մի քանի շաբաթից հետո,
սեպտեմբերին: Երկու ռուս թերթեր նույնպէս լուրեր տպեցին Թուրքահայերի
շարժման մասին, իսկ դրանցից մեկը՝ «Новое время»-ն, նույնիսկ մի հա-
մակրական առաջնորդող նվիրեց այդ շարժման: «Մշակը» տպեց Իգդիրից
ստացած մի հեռագիրը, որ հաղորդում էր, թե Վանի հայերի մեջ ապստամբու-
թիւն է ծագել, սպանված հայերի թիւը 70-ի է հասնում: Արծրունին, ինչ-
պէս երևում է, շատ մեծ հավատով չվերաբերվեց իր սեփական թղթակցի հե-
ռագրին: Ուստի, առաջնորդողի մեջ բերելով այդ հեռագրի բովանդակութիւնը,
նա դիմեց և ռուս լրագիրների վկայութեան և ապա միայն կարողացավ ասել,
թէ «զինյալ շարժման լուրը հաստատվում է»: Այդպիսի շարժում, որքան մենք
զիտենք արժէք, չի եղել և Իգդիրի հեռագիրը, հավանականորեն, հիմնված է եղել
այն նույն լուրերի վրա, որոնք անցել էին եմբողական, Թուրք և ռուս լրագրու-
թեան մեջ:

Առաջինը արդեն, թե որքան լավ էր լուրը համապատասխանում օրվա
ընդհանուր տրամադրութեան: Եվ զարմանալի չպիտի լինի, որ նա ուռեցվեց,
մի հայտնի աստիճանի շափազանցութեան ձև ստացալով:

Այս անգամ Արծրունին արտահայտեց իր վերաբերմունքը դեպի այդ շար-
ժումը: Մենք տեսանք, որ նա զենքը անհրաժեշտ էր համարում իրրե ինքնա-
պաշտպանութեան և ոչ հարձակողական գործիք: Այժմ նա ասում էր.

«Ինչքան էլ տխուր լինի այն իրողութիւնը, թե ճնշված ազգերը իրանց
իրավունքները ստանալու համար պետք է անպատճառ զենք բարձրացնեն և
արյուն թափեն, բայց դժբախտապէս ուրիշ ճանապարհ չկա այս տեսակ ազ-
գերին՝ իրանց մարդկային իրավունքները լուսավորված աշխարհի առջև վկա-
յելու համար»: Իսկ մի ուրիշ հոգովածի մեջ նա ավելացնում էր. «Եմբողայի
առջև, եմբողական դիպումատիայի աչքում գին չունի մի տանջվող ազգի լուռ
բողոքը,— որքան էլ անտանելի լինի նրա բողոքը,— նրա աչքում գին ունի
միմիայն մի ազգի դրական բողոքը, ընդդիմադրութիւնը ճնշողի դեմ: Եմբո-
պան սկսում է հարգել մի ազգութիւն միայն այն ընդդիմաց, երբ այն ազգը
զենքը ձեռին սկսում է իր և իր թշնամու արյունը թափել ազգային ազատու-
թեան համար»:

Մի քանի օրից հետո Իգդիրից մի ուրիշ հեռագիր հաղորդում էր, որ Վա-
պուրականում զինված հայերը միացան ասորիների հետ, որոնք Մար-Շիմոնի
առաջնորդութեամբ են գործում: Մուշի կողմում մի քանի քուրդ ցեղեր իրանց
օգնութիւնն են առաջարկում զինված հայերին: Այս առիթով Արծրունին
գրում էր.

«Վերջապէս Թուրքաց Հայաստանի ամբողջ ազգաբնակչութեան մեջ սկսում
են համերաշխութեան ցույցերը երևալ, Հայաստանի թե հայ, թե ասորի և թե
քուրդ ազգաբնակչութիւնները վերջապէս սկսում են հասկանալ, թե բոլորն էլ
նայաստանցի են, թե բոլորի շահերը նույնն են, թե ճնշումը, որ նրանց վրա
գործում է Թուրքիան, հավասարապէս ամենքի վրա է ծանրանում»:

Բնորոշ է բոլոր այդ ազգերին հայաստանցի անունը տալը, բայց ոչ տար-
օրինակ, եթէ մենք միշտ աչքի առջև ունենանք Արծրունու այն հիմնական
հայացքը, թե հայերը պիտի կուտուրական ճանապարհով կլանեն իրանց հարե-
վան ազգութիւնները, պիտի հայացնեն նրանց: Մենք պարտավոր ենք ասել,
որ այսպիսի մի հայացք ամենից քիչ Արծրունուն վայել պիտի համարվեր,
քանի որ նա սկզբից ևեթ իրան հայտարարել էր ազգերի համերաշխ եղբայ-
րակցութեան, փոխադարձ աջակցութեան կողմնակից:

Քննաբար վերաբերվելով այդ երևույթին, մեր առջև ամենից առաջ բաց-
վում է այն հարցը, թե որքան արդարացի էր մի փոքրաթիւ, ճնշված ազգի
համար գոյութեան իրավունք պահանջել ոչ միայն այն պատճառով, որ նա
ինքնըստինքյան այդ իրավունքն ունի, այլև այն պատճառով, որ նա կարող
է և պիտի կլանի իր հարևան ազգութիւնները: Եթէ արդարութիւն էր, որ հայը
պիտի ապրի իր ազգային առանձնահատկութիւններով իրրե մի ամբողջ ազ-
գայնական մարմին, ինչու՞նչ նույն բանը արդարութիւն չպիտի համարվեր ասո-
րու, քրդի համար:

Արծրունին և այն ժամանակվա մյուս առաջավոր գործիչները հենվում
էին այն մտքի վրա, որ կուտուրական ընդունակութիւն ունեցող ազգերը
ուղեն-չուղեն, պիտի կլանեն ոչ կուտուրական տարրերը: Բայց այդ դեպքում
պետք էր ընդունել և այն, որ հայերից կուտուրայով բարձր ազգերին էլ պետք
է իրավունք տալ, որ նրանք կլանեն հայերին: Եվ սակայն, այդպիսի իրա-
վունքի մասին խոսք էլ չկար:

Այս միակողմանիութիւնը գալիս հասնում էր նույնիսկ շովինիստութեան:
Արծրունու գրվածքների մեջ մենք հանդիպում ենք տեղերի, որոնք առնվազն
տարօրինակ տպավորութիւն են թողնում իրրե Արծրունու գրչի տակից դուրս

եկած: Այսպես, նա ասում էր, որ կովկասյան ազգերից ոչ մեկը չունի հայերենի նման մի կուլտուրական, կենսունակ, զարգացման ընդունակ լեզու: Երբեմն և հայերենը պիտի առաջնակարգ ու բարձր լինի: Հետո նա խորհուրդ էր տալիս բոլոր մահմեդականներին թողնել արաբական անհարմար տառերը և գործածել հայերեն տառերը, որոնք ամեն հարմարություններ ունեն նրանց լեզուն ճշտություն և հեշտ կերպով արտահայտելու:

Ինչ կարելի էր սպասել այսպիսի քարոզներից, որոնք մոռանում էին, որ յուրաքանչյուր ազգ ունի իր զգացմունքը, իր ինքնասիրությունը: Կ. Պոլսի թուրք լրագիրները աղմուկ բարձրացրին, որ հայերը բողոքներից էլ վտանգավոր թշնամիներ են, որովհետև բողոքները ղենք էին բարձրացնում թուրքերի դեմ, մինչդեռ հայերը ուզում են խաղաղ միջոցներով կլանել թուրքին ու քրդին, ձուլել նրանց իրանց մեջ, ոչնչացնել նրանց կրոնը, ազգությունը: Եվ, իհարկե, այդ լրագիրները չէին բավականանում աղմուկ հանելով, գանգատներ անելով, այլև պահանջում էին միջոցներ ձեռք առնել, ճնշել, նույնիսկ կոտորել...

Ինչպե՞ս պետք է վերաբերվել Արծրունու այդ մի քանի մոլորություններին: Պետք է նրանց համարել շեղումներ, որոնք անբնական չեն, եթե ի նկատի առնենք ժամանակը, նրա հուզմունքները, նրա ոգևորությունը: Չէ սխալվում միայն նա, ով ոչինչ չէ անում: Իսկ Արծրունու մասին չէ կարելի ասել, թե նա ոչինչ չանողներից էր: Լինելով մի ամբողջ շարժման գլխավոր առաջնորդներից մեկը, գործելով անդադար, նա, իհարկե, չէր կարող մեքենայի ճշտությամբ շարժվել: Իբրև ջղուտ, վառվռուն մի քարոզիչ, նա հաճախ պիտի ոգևորության բուռն հոսանքով տարվեր դեպի չափազանցություններ ու շեղումներ: Անցավ տենդային ժամանակը, կյանքը սովորական շավղի մեջ մտավ, և Արծրունին այնուհետև նեղ ազգայնամոլական վաղանցուկ մոլորություններին երբեք չմոտեցավ: Եվ մեր հիշատակած մի քանի դեպքերը դարձյալ չեն կարող փոխել նրա գործունեության ընդհանուր բնավորությունը...

Ասորա-հայկական շարժման լուրերը շուտով վերջացան, և «Մշակի» էջերում թեև խոսք եղավ նվերներ հավաքել վաղապահների կոիվներում վիրավորված հայերի համար, բայց այդ հրավերը արձագանք չգտավ: Եթե այդ լուրերը հարկավոր էին Կ. Պոլսի դեսպաններին շտապեցնելու համար, պետք է ասել, որ այդ դերը նրանք կատարեցին դեռևս օգոստոս ամսին: Վեց պետությունների ներկայացուցիչները վերջացրին հայկական բարենորոգումների ծրագիրը և հավաքական ծանուցագրի ձևով սեպտեմբերի սկզբում ուղարկեցին թուրք կառավարության, պահանջելով, անհապաղ գործադրություն: Ներսեսը և նրա օգնականները շատ զոհ էին այդ թղթի բովանդակությունից և ոճից: Նորից հույսերը կենդանացան: Բայց դիպլոմատիայի ուշադրությունը շուտով խեղեց Գուլջինիոյի հարցը: Գլադստոնի մինիստրությունը, թուրքական անվերջ ձեռնարկներից ձանձրացած, առաջարկեց Բեռլինի դաշնադրությունը ստորագրող պետություններին միասին ուժով ճնշում գործ դնել: Համաձայնություն կապացավ, և եվրոպական միացած նավատորմը, անգլիական ծովային Սեյմուրի առաջնորդությամբ, երևաց Ադրիականի ջրերում:

Եվրոպան ինքն էր վավերացնում, որ խաղաղ ճանապարհով Թուրքիայից ոչինչ ստանալ չի կարելի: Մովսիսի ցույցը իր ազդեցությունն արավ, և Թուրքիան սկսեց հետզհետե թեքվել դեպի գիշումները: Բայց միմիայն Գուլջինիոյի վերաբերմամբ: Մոտ երկու ամիս եվրոպան սպառնում էր պաշարման ենթարկել Զմյուռնիան և ուրիշ նավահանգիստները և այդպիսով միայն կարողացավ հարկադրել թուրքերին կատարել իրանց ստորագրած պարտավորությունը: Եվ

արդյո՞ք մեղավոր էր Թուրքը, որ համոզվել էր, թե կարելի է աներկյուղ խաղացնել եվրոպական դիպլոմատիան: Ո՛չ, եվրոպայի անկարողությունը, անտարբերությունը ամեն օր նրա աչքի առաջ էր: Սպառնացող նավատորմը կարող էր պահանջել թուրքական բոլոր պարտականությունների կատարումը: Բայց չպահանջեց, նրա գործն էր միայն Գուլջինիոյի շերտագործիներին հանձնելը: Իսկ մնացած հարցերի վերաբերմամբ Թուրքիան հետևեց ժամանակ վաստակելու քաղաքականության: Պատասխանելով դեսպանների հավաքական ծանուցագրին, Արեզդին փաշան խոսք տվեց չորս ամսվա ընթացքում իրագործել բարենորոգումները Հայաստանում:

Բայց այդ ժամանակի կեսն էլ դեռ չէր անցել, երբ ամենքի համար պարզվեց, թե ճիշտ որ Թուրքիան սկսել է վճռել հայոց հարցը, վճռել վերջնականապես, թուրքական եղանակով: Ասորա-հայկական շարժումը շատ համեստ մի բան էր և ահա նրան փոխարինեց ավելի հաստատ, ավելի ահեղ քրդական շարժումը: Հանկարծ բարձրացավ քրդական մի մեծ բանակ, որի թիվը 20 հազարից պակաս չէին համարում: Շեյխ Ուրեյդուլլահը կրոնական պատերազմ հրատարակեց և տարավ Մարտինի հրացաններով զինված իր բանակը դեպի Պարսկաստան: Սովի մի ամբողջ տարի անցկացրած քրդերը մորեխի պես թափվեցին պարսկական գյուղերը, կողոպտեցին, ոչնչացրին ամեն ինչ: Պարսիկ զորքերը սկզբում չկարողացան զիմադրել, ջարդվեցին, և Ուրեյդուլլահը գրավեց Միանդաբ, Մարաղա, Բինաբ, Սովուջբուլազ գավառները, պաշարեց Ուրմին և սարսափ տարածեց Թավրիզի վրա: Կրդիները հաղորդում էին, որ քրդերը այդ տեղերում այրել են մի քանի հազար կանանց և երեխաների, որոնք հավաքված էին մզկիթներում: Հայաստանի մեջ քարուքանդ էին եղել 170 գյուղեր: Քրդական աշխարհում մեծ ոգևորություն էր տիրում: Պատրաստվում էին ավելի մեծ բանակներ կազմելու:

Ավելի մեծ էր ոգևորությունը թուրքաց մայրաքաղաքում: «ГОЛОС» լրագրի թղթակիցը գրում էր հոկտեմբերի վերջերին. «Այստեղ օրվա հարցը կազմում են քրդերը, քրդերը և քրդերը: Քրդերով է զբաղված այժմ թուրքաց ամբողջ հիացած մամուլը, որ եվրոպային ավելի էլ վատթար սարսափներով է սպառնում, եթե նա ձեռք չի վերցնի Թուրքիայից: Քրդերով զբաղված է ամբողջ ազգաբնակչությունը, որի մի մասը՝ մահմեդականները ուրախությունից բուռն կորցրել են, իսկ մյուսը՝ քրիստոնյաները հասել են մահամերձ հուսահատության: Քրդերով են զբաղված պետությունների ներկայացուցիչները, որոնք դեռ ալբանական զմլարությունները չեն վերջացրել և այժմ հանդիպում են նոր անկարգությունների, որ կատարում է Թուրքիան Փոքր Ասիայի մեջ այն նպատակով, որ անզոր դարձնեն պետություններին՝ նրա գործերի մեջ խառնվելու փորձերը:

Ահա ինչպես էր Թուրքիան լուծում հայոց հարցը: Շեյխ Ուրեյդուլլահը գործում էր պարսկական հողի վրա, բայց ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ նրա արշավանքը կազմակերպվել է Թուրքիայում, հատկապես իբրև սպառնանք եվրոպայի դեմ՝ հայոց հարցի առիթով: Պարսից կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Ուրեյդուլլահը անունով է միայն հրամանատար, քրդական բանակի իսկական առաջնորդները թուրք օֆիցերներն են: Սակայն Թուրքիան չքմեղ էր ձևանում, համարելով այդ արշավանքը պարսկահպատակ քրդերի ապստամբություն: Բայց ահա քրդական արշավանքը փախուստի փոխվեց. պարսից զորքերը սկսեցին հաղթել, ջարդել: Արծրունին հավանություն տալով էր այդ առիթով:

«Թուրքիան նրանի սխալվեց իր հաշիվի մեջ: Նա կարծում էր, որ քրդերը կազմեցին Պարսկաստանում մի զորեղ միութիւն, միշտ միջոց կունենան հարձակվել Հայաստանի վրա, բայց ընդհակառակն, քրդերը այժմ ջարդվում են պարսիկներից, և այդպիսով թուրքաց Հայաստանն էլ ազատվելու է իր անհաշտ թշնամիների բարբարոսական հարձակումներից:

Քրդերի այդ անհաշտութիւնը մեծ բախտ էր թուրքաց Հայաստանի քրիստոնյաների համար: Այո՛, դա բախտ է, որ Թուրքիան դարձյալ սխալվեց իր նենգավոր հաշիվների մեջ»:

Կոտորածներ առաջացնելու մտքի տեսակետից կարելի էր իսկ որ ասել, թե Թուրքիան սխալվեց: Բայց որ սխալ չէին նրա նենգավոր հաշիվները, այդ միայն Արծրունու սուր հայացքից էր խուսափել: Քրդական միութիւն՝ հայերի դեմ ուղղած, իրականութիւն էր, և եթե նա այդ իսկ ժամանակ դեռ չէր գործում, դա դեռ չէր նշանակում, թե ապագայում էլ չպիտի գործէ: Ո՛չ եվրոպան, ո՛չ Թուրքիան դեռ մի կտոր բարենորոգում չէին տվել հայերին, բայց քրդերն արդեն պատրաստված էին դիմադրելու բարեկարգութեան աճին մի փորձին: Եվ մինչդեռ մենք դեռ թղթի վրա էինք վճռում քրդերին նրանց դավոր անկույտութեան կյանքից հետո քաղաքակրթութեան զենքերով նվաճելու հարցը, թուրք կառավարութիւնը մի կարճ միջոցում կարողացավ նրանց ահեղ գործիք դարձնել իր ձեռքում:

Եվ այս հանգամանքը նույնիսկ թուրքերն էլ չէին թաքցնում: Շեյխ Ուրեյ-դուլլահ, հաղթութիւնների պատճառած հրճմանքի օրերում «Օսմանլը» թուրք-ֆրանսիական լրագիրը գրում էր. «Տիրապետել են և Սուլեյմանիեն (օսմանյան Քրդստանի մեջ) մեր ստացած մասնավոր նամակաց խոսքին նայելով, օսմանյան քուրդ ցեղապետները բանակցել սկսած էին, որպեսզի իրենց ազգային կենաց պահպանութեան կամ մանավանդ վերանորոգման համար մեքերնին համաձայնին: Այդ բանակցութիւնը ուրիշ պատճառ չունին, բայց միայն Հայկական կոչված մեքենայութիւնը, որոց միջոցով ինքնակոչ իշխանազուններ կտեսնեն պատրաստ համոզելու զեմրոպա՝ ի վնաս իրենց սպառնացյալ գոյութեան, և հետևաբար հարկ անհրաժեշտ համարեցան համաձայնել, որպեսզի Արևելյան Րումելիի իսլամաց բախտին վիճակակից չլինին»:

Թուրքական այս մանվածապատ գրութիւնը պարզապես այն էր ասում, որ թուրք կառավարութիւնը քրդերից մի մեծ միութիւն էր աշխատում ստեղծել, հասկացնելով նրանց, թե հայերը պիտի քուրդ աղգի գոյութեան վերջը տան, ուստի հարկավոր է պատրաստվել նրանց դիմադրելու, նուաճելից սպառնալիքներ համար:

Դա անամոթ մոնղոլական քաղաքականութեան հաղթանակն էր. եվրոպական մեծ պետութիւնների առջև պարտավորվել պաշտպանել հայերին քրդերից և շերքեզներից և ապա նույն այդ քրդերին դնել իր հովանավորութեան տակ, նրանց աջակցութիւն ցույց տալ, որ միանան, կազմակերպվեն՝ հայերի դեմ պաշտպանվելու համար: Դիվանագիտական այնքան ջանքեր առաջացրած հայկական հարցը վերջիվերջո վերածվում էր քրդական հարցի: Պաշտպանութեան կարոտ էին, բնաջինջ դառնալու վտանգին ենթարկված էին ոչ թե հայերը, այլ քրդերը:

Այս քաղաքականութեան թուրք կառավարութիւնը սկսեց հետևել համառութեամբ, մինչև որ երկար տարիների ընթացքում հասավ քրդական համիդի գնդեր կազմելու գծոյալին մտքին: Եվ այդ բոլորը կատարվում էր բացարձակ եվրոպական դիպլոմատների աչքի առջև:

Ի՞նչ մնաց վեց պետութիւնների հավաքական պահանջներին: «Դարձյալ ստեղծ»,— գրում էր Արծրունին դեռ հեկտեմբերին, դեռ Ուրեյդուլլահի արշավանքի ժամանակ: Այդ իրողութիւնն էր հաստատում ներսես պատրիարքը Քիֆլիսի հայերին գրած իր նամակների մեջ: Պատրիարքը օգնութիւն էր խնդրում: Բայց այդ հրավերը այլևս նախկին ոգևորութիւնը չառաջացրեց. սովի շափերը այս անգամ այնքան ահեղ չէին, ժողովրդական խռոտ ժողովարարութիւններ այլևս չեղան: «Մշակի» մեջ շատ քիչ էին հրեում նվերների ցուցակներ: Քիֆլիսի հայերը 15 հազար ուրբի հավաքեցին և ուղարկեցին պատրիարքին:

Եվ այնքան մեծ եղելութիւններով հարուստ 1880-ական թվականը վերջանում էր, նորից մոռացութեան մատնելով թուրքահայերի քաղաքական դրութիւնը: Դեպքները թողին սեպտեմբերյան ռեֆորմների ծրագիրը: Նրանք այժմ իրանց ուշադրութիւնը նվիրել էին թուրք-հունական սահմանալիին վեճերին, որոնք սուր կերպարանք էին ընդունել:

Նորից պետք էր դիմել համբերութեամբ, սպասել, թե երբ կկարգադրվի հունական հարցը, որպեսզի հերթը դա հայերին: Ներսեսը չէր թուլացնում իր եռանդը: Նա շարունակում էր իր պահանջները, միջնորդութիւնները, դիմադրում էր կառավարութեան կարգադրութիւններին:

4. Պոլսում միայն դիպլոմատիական ճանապարհով հույս ունեին տանել հայկական դատը: Բայց այդպես չէր դավաճներում: Այնտեղ, հարստահարութիւնների, զրկանքների աշխարհում, միացող և պատրաստվող քրդութեան կողքին, հասել էին արդեն այն եղրակացութեան, որ Թուրքիան հոժար կամքով ոչինչ չի տա հայերին, որ դիպլոմատիան զուր ջանքեր է անում, եթե չպիտի կարողանա ստիպողական միջոցներ գործ դնել: Եվ «Մշակի» թղթակիցը վանից գրում էր, թե այդ տխուր եղրակացութեան հետագա դավաճներում հայերը դադարի հեղափոխական ընկերակցութիւններ են կազմում ինքնապաշտպանութեան համար...

Այդ տրամադրութեանը, իհարկե, լավ տեղյակ էր թուրք կառավարութիւնը, որ սկսեց խստացնել իր ճնշումները մանավանդ գավառներում: Մեծ վեզիր Սալիկ փաշան սկիզբ դրեց այն մոռյալ ներքին քաղաքականութեան, որ այնուհետև թուրք կառավարութիւնը տարիների ընթացքում սկսեց ավելի և ավելի սաստկացնել, հասցնել զարհուրելի, ճիշտ ասիական բարբարոս բռնակալութեան:

Խստութիւնները 4. Պոլսում ամենից առաջ ուղղվեցին տպագրական, դրսևորոցական ազատութեան դեմ: Լրագիրների վրա բարձրացավ վարչական երկաթե ձեռքը, հայոց օրացույցները, պատմութիւնը խիստ հալածանքների ենթարկվեցին: Ազգային պատկերները արգելքի տակ գրվեցին, երգարաններ տպող տպարանատերերը բանտարկվում էին: Դպրոցներում հանդեսներ կատարել չէր թույլատրվում: Հայերը խոստովանում էին, որ իրանց դրութիւնը այժմ ավելի վատ է, քան Բեռլինի կոնգրեսից առաջ:

Բայց հավատը չէր թողնում հայ գործիչներին: «Մշակը» դեռ դեկտեմբերի կեսից էր սկսել Բաֆֆիի «Դավիթ Բեկ» վեպի տպագրութիւնը և մինչդեռ ցուրտ, անհրապույր իրողութիւնն էր տիրում թուրքաց Հայաստանի վրա, «Մշակի» ընթերցողներին տաքացնում էր սյունեցի հերոսը իր քաջագործութիւններով: «Դավիթ Բեկը» պատմական վեպ էր միայն իր սյուժետով: Բաֆֆին 150 տարի առաջ տեղի ունեցած անցքերի ետևից դարձյալ ժամանակակից հարցեր էր շոշափում, օրվա տրամադրութիւններին էր արձագանք տալիս:

Մշակականությունը Կ. Պոլսում: Տնտեսական բարգավաճման խնդիր բուր-
բաց Հայաստանի համար: Ներսեսի հրաժարականները: Փոխված դրություն
ոեակցիա Կ. Պոլսում: Փոփոխություններ ուսաց ֆաղափականության մեջ.
«Մշակը այլևս անկարող է նախկին դերը կատարել: «Journal d'Orient»: Գեր-
մանական մի լրագրի հոդվածը Արծրունու մասին: Պոլսական բարձր մե-
կացումներ: 1882—1883 թվականների բույլ գործունեությունը:

Իսկ ի՞նչ էր մտածում Արծրունին: Սկսելով «Մշակի» 1881 թվականը, նա
ասում էր իր առաջին առաջնորդողներից մեկում.

«Անտարակույս հայոց խնդիրը հունաց խնդրից հետո հերթական հարցը
կլինի: Բայց ե՞րբ կլինի դա, մի քանի ամսից կամ մի քանի տարուց հետո,—
այդ դժվար է նախագուշակել:

Իսկ մինչև այդ ժամանակ հայոց մամուլը չպետք է քնած լինի: Նա պետք
է ամեն ջանք գործ դնի խղճմտաբար կերպով մշակելու այդ խնդիրը և նրա
համար հաստատ հող պատրաստելու: Այդ կլինի և մեր պարտավորությունը
ներկա 1881 թվի ընթացքում»:

Եվ այդ պարտավորությունը կատարեց «Մշակը»: Բայց հրապարակախո-
սությունը չէ կարող կենդանի, աշխույժ, ազդու լինել, երբ շրջապատող հան-
գամանքները նպաստավոր չեն: Քաղաքական աշխարհում հայոց հարցը այլևս
առաջնակարգ, կարևոր նշանակություն չունի, իսկ կյանքը հրապարակ չհա-
նեց այնպիսի հանգամանքներ, որոնք հրատապ բնավորություն տալին նրան:

Ընդհակառակն, Կ. Պոլսում, Սալիկ փաշայի վարչական սիստեմի անբա-
րոյականացնող ազդեցության տակ սկսվեց ոեակցիա, որի գործիքներն էին հայ
էֆենդիները, թուրքաց ծառայության մեջ հաց որոնող պաշտոնյաները: Այդ
դասակարգն էր, որ Ազգային Ժողովի մեջ ավելի սաստիկ դիմադրություն առաջ
բերեց Ներսեսի դեմ:

Քաջ, բայց դժբախտաբար հիվանդ պատրիարքը պիտի առաջ տաներ իր
դատը, չունենալով տանը համերաշխություն, ստիպված լինելով հաճախ ընդ-
հարվել ընտանեկան հակառակությունների հետ: Նրան տապալել էին ուղում,
և նա մի քանի անգամ հրաժարականներ տվեց:

Մյուս կողմից, 1881 թվականը այն կետն է, որից Ռուսաստանի ներքին
պայմանները սկսեցին բոլորովին փոփոխվել, այնպես որ Արծրունին այլևս
չէր կարող նախկին ազատություն նվիրվել թուրքահայերի հարցին: Այս պատ-
ճառով էլ թեև 1881 թվականի ընթացքում «Մշակը» շատ առաջնորդողներ տվեց
թուրքահայերի մասին, բայց նրա մեջ քիչ են այնպիսիները, որոնք ուշագրու-
թյուն գրավեին իրանց նորությունը և թարմությունը:

Մենք, սակայն, պիտի նկատենք այդ թվականի մի առավելությունը: Դա
այն է, որ Կ. Պոլսի թղթակցությունները «Մշակի» մեջ ավելի առատ և ավելի
հետաքրքրական են դառնում: «Մշակի» աշխատակիցներից մեկը՝ պ. Գրիգոր
Նիկողոսյան, գնում է Կ. Պոլիս և այնտեղից անընդհատ թղթակցում է «Մշա-
կին»: Դա էլ մի երևույթ էր թուրքահայերի կյանքի մեջ: Ռուսահայոց խիստ
հարձակողական հրապարակախոսությունը մեծ աղմուկ հանեց Բոսֆորի ափե-
րում: Պ. Արփիարյանը մեզ ուղղած նամակի մեջ ասում է պ. Նիկողոսյանի
մասին.

«Իբր «Մշակի» թղթակից ինքն ալ կգրեր, ես ալ, բայց տարբեր նյութերու
վրա: Իր թղթակցությունները ահագին աղմուկ հարուցին Կ. Պոլիս, վասնզի

այսրահեղորեն հարձակողական էին: Տակնու վրայություն մը սկսավ, և «Մշա-
կի» դեմ հոսանք մը, զոր Քեչյան նոր սկսած խմբագիր ուժովցուց «Մասիսի»
միջոցով: Ինչ որ ալ ըլլար, բայց և այնպէս Նիկողոսյան Պոլիս մեծ ցնցում
առաջ բերավ և մեր գրականության ալեկոծմանը հզորապես նպաստեց, փո-
խապարձ տեղեկություններով: Նիկողոսյան «Մշակին» փող կստանար. կարծեմ
երկու կամ երեք անգամ 500-ական ուրբի առավ, Կյուլպենկյանց տան վրա:
Բայց ատեն մը ետքը ցրտացան «Մշակի» և Նիկողոսյանի հարաբերու-
թյունը և վերջնականապես ընդհատվեցան»:

«Մշակը» արձագանք էր տալիս Բոսֆորի ափերում սկսված այդ «տակնու-
կայանության»: Պետք էր զգացվում թուրքահայերի դրությունը ավելի բազ-
մակողմանի, ավելի իրական լուսաբանության ենթարկել: Եվ Արծրունին հինգ
թղթարձակ առաջնորդողների մեջ, որոնց վերնագիրն էր «Լուսավորություն և
տնտեսական ուժ», քննեց, թե ինչումն է թուրքաց Հայաստանի փրկությունը:
Մենք կբերենք այդ հոդվածների ընդհանուր հիմքը, որպեսզի մի անգամ էլ
առիթմ ունենանք ծանոթանալու այն ժամանակվա մեր գործիչների աշխարհա-
կացողությունների հետ:

Նրկրի փրկության համար պետք է պատրաստել երկիրը: Իսկ պատրաս-
տելու համար հարկավոր է ոչ միայն ուսում, այսինքն հասարակ գրագիտու-
թյուն տարածել, այլև բարվոքել ազգաբնակչության տնտեսական դրությունը:
Այն կրթությունը պիտի միացնե բոլոր հայաստանցիներին, առանց կրոնա-
կան և ազգայնական խտրությունների: Նրկու չարիք են գործում Հայաստա-
նում. մեկն այն է, որ երկրի լավ ուժերը անդադար գաղթում հեռանում են,
մյուսն այն, որ տեղական տարրերը հաշտ ու համաձայն չեն իրար հետ: Ի՞նչ
պետք է անել: Գլխավոր գործը Կ. Պոլսի հայությանն է պատկանում:

Այդ հայությունը Արծրունին բաժանում էր չորս դասակարգի. ինտելիգեն-
ցիա, գաղառներից գաղթածներ, վաճառականներ և պաշտոնյաներ:

Ինտելիգենցիան պարտավորություն ունի, փոխանակ ազգային երգեր եր-
գելու, գնալ Հայաստան և գործել այնտեղ: Տնտեսական ծանր պայմանների
ստիպմամբ Կ. Պոլիս գաղթած գաղառացիներին պետք է վերադարձնել հայ-
րենիք և դրա համար պետք է կազմել հատուկ մի ընկերություն, որ դուրու-
թյուններ ու գրամական օգնություն տար վերադարձողներին:

Վաճառական դասակարգը չի վերադառնա գաղառները և չպետք է էլ
վերադառնա, բայց նրա պարտքը կլինի թե այդ ընկերությունը պահպանել,
և թե զանազան առևտրական ընկերակցությունների միջոցով զարգացնել աղմ-
տնությունն ու արդյունաբերությունը Հայաստանում, պահանջ ստեղծելով
նրա բերքերի համար, արտահանելով նրա արդյունաբերությունը ուրիշ եր-
կրներ:

Ասում են, թե երկիրը աշխատություն չունի, բայց մեղավորը դարձյալ
Կ. Պոլսի ինտելիգենտներն են: Պետք է գնալ, սովորեցնել ժողովրդին: Ավա-
ղակներ են անհանգստացնում գյուղը,— կսովորեցնեն գյուղացիներին, թե
ինչպես պաշտպանվեն ավաղակների դեմ: Տերություն պաշտոնյաների հետ հա-

* Գրողներ կան, որոնք լավ սկսելով, շուտով հասնում են բարոյական ինքնասպանու-
թյան: Այդպիսիներից մեկն է Նիկողոսյանը: «Մշակի» մեջ նա շարունակ գովում, փառաբանում
էր Գրիգոր Արծրունուն: Բայց մի քանի տարի առաջ Պետերբուրգում հրատարակած «Армяне»
գրքի մեջ պարոնը անասելի բաներ գրեց Գրիգոր Արծրունու մասին, օգտվելով մանավանդ այն
հանգամանքից, որ իր սանձարձակ հայհույաններին ենթարկված մարդը վաղուց էր մեռած և
պաշտպանվել չէր կարող: Բարեբախտաբար, «Армяне» գիրքը իր ամբողջությամբ, իր բովան-
գակությամբ այնպիսի մի այլանդակ վիժվածք է, որի մասին խոսելն անգամ ամոթ է...

րաբերութիւններ ունեցող ժողովուրդը պետք ունի հմուտ իրավաբանի, — և ահա բարձր ուսում ստացածը կարող է ժողովրդին օգնել այդ գործի մեջ: Այն մի պաշտօնյա որևէ կամայականութիւն գործե, — նա իրան զտալոված կտեսնէ հանդիպելով գյուղացիների մեջ մի հմուտ իրավաբան տան: Եւ ալիքի հարգանքով կ'ըլլար զյուղացիների հետ:

Ասում են, թէ Հայաստանը նախ ինքնավարութիւն ձեռք բերե և ապա իրազործե այդ բոլորը: Լավ կ'լինի, եթէ տան ինքնավարութիւն, բայց հայերը մինչև այդ էլ պետք է պատրաստվեն: Միանգամից այդ բոլորը անել, իհարկե, չէ կարելի: Բայց պետք է գործել աստիճանաբար. այսօր մի քանի հոգի կան Հայաստան, վաղը դարձյալ մի քանիսը և հետզհետ, տարիների բնթացքով, կ'իրազործվի ամբողջ ծրագիրը:

Կարիք չկա, որ մենք այստեղ մանրամասն քննութիւն ենթարկենք փրկութիւն այդ ծրագիրը: Արդեն շեշտել ենք, թէ որքան ուստպիական միամտութիւններով էին ղեկավարվում մեր գործիչները շատ դեպքերում: Կարծել, թէ մի ամբողջ երկրի տնտեսական, արդյունաբերական և իրավական դրութիւնը կարելի է փոփոխել բարեգործական հաստատութիւնների միջոցով, մի վաճառականութիւն միջոցով, որին իբր թէ կարելի է ներշնչել ինչ-որ ազգային կամ ազգասիրական ուղղութիւն և գործավարութիւն, — կարելի էր՝ դատելով իբրև մի ժամանակի մարդ, երբ նոր էին ծագում հասարակական ծանր հարցեր և երբ ոգևորութիւնը այնքան թարմ և ուժեղ էր, որ թույլ էր տալիս ամեն ինչ հեշտութեամբ վճռել:

Աղգերի վերածնութիւն պատմութիւնը չէ ժխտում, որ եղել են այնպիսի ուստպիական շրջաններ համարյա յուրաքանչյուր խոշոր հասարակական շարժումների սկզբում: Մի ուրիշ հոգովածում Արծրունին խորհուրդ էր տալիս կալմել տնտեսական-բարեգործական մի ընկերութիւն, որ հողեր գնէր Հայաստանում և բաժանէր գյուղացիներին: Եվ այսպիսի մեծագործութիւններ, որոնք դրամական ահագին զոհողութիւններ էին պահանջում, պիտի կատարէր մեր այն հասարակութիւնը, որ նույնիսկ չէր կարողանում մի լրագիր ապահովել պիտի կատարէր գլխավորապէս հայ անկուտուրական, հնամուլ վաճառականութիւնը...

Այսպես թէ այնպես, հարցը դրված էր որոշ կերպով. ուսումը, գրագիտութիւնը բավական չէր համարվում Հայաստանի համար, պետք էր և նրա տնտեսական առաջադիմութեան մասին մտածել: Եվ որովհետև «Մշակի» ձայնը ազդու էր Բոսֆորի ափերում, գլխավորապէս այդ ձայնի դրդմամբ այնտեղ սկսեցին պատրաստութիւններ տեսնել հիմնելու մի «Տնտեսական ընկերութիւն», որի կանոնադրութիւնը նախապէս ուղարկվեց Արծրունուն՝ նրա կարծիքներն իմանալու համար:

Մինչդեռ հայերը այսպիսի խաղաղ միջոցներ էին որոնում իրանց դրութիւնը բարեկարգելու համար, թուրք կառավարութիւնը իր ուստիկանական ճնշող կարգերն էր զարգացնում, որոնց օգնութեամբ հույս ունէր կատարելապէս անվնաս դարձնել հայկական շարժումը:

Խստութիւնները այն աստիճան սաստկացան, որ Ներսէս պատրիարքն ստիպված էր այժմ էլ դրանց դեմ կռուել: Ապրիլին նա հրաժարական տվեց, պատճառաբանելով իր հեռանալը նրանով, որ թուրք կառավարութիւնը անկատար է թողնում իր դիմումները: Դրանք առաջ էին բերված հրաժարականի մեջ և այլևս չէին վերաբերվում Հայաստանի բարենորոգումներին, այլ ուղղված էին կառավարչական այն կարգադրութիւնների դեմ, որոնք սահմանափակում էին եկեղեցական-ինքնավարական ազատութիւնը:

Բայց Ներսէսը շուտով ետ վերցրեց իր հրաժարականը, որովհետև Սալիդ փաշայից դրական խոստումներ ստացավ: Այդ խոստումները կատարելու համար պատրիարքը համաձայն էր սպասել, բայց երկու ամսից ոչ ավել:

Մինչև այդ հունական հարցն սկսեց մոտենալ իր լուծման: Հերթը հասնում էր հայկականին: Եվ ահա այդ միջոցին, երբ այնքան հարկավոր էր անխոնջ պատրիարքի գործունեութիւնը, Ներսէսը Սալիդի խոստումներից ոչ մի հետևանք չտեսնելով, նորից հրաժարական տվեց: Արծրունին շարունակ ցավ էր հայտնում, որ Ներսէսին ստիպում են հեռանալ մի այդքան կարևոր ժամանակ և հարձակվում էր մանավանդ էֆենդիական ընդդիմադիր կուսակցութեան վրա, որ թուրք կառավարութեան գործիքն էր դարձել:

Ամառը անգլիական դեսպան Գոշենը թողեց իր պաշտոնը Կ. Պոլսում: Հայոց հարցի վերանորոգումն սպասվում էր Գոշենի հաջորդից՝ լորդ Գրֆրենից, որ շուտով պիտի գար Կ. Պոլիս: Ահա այդ ժամանակ Աղգային ժողովը պիտի վճռէր Ներսէսի հրաժարականի հարցը:

Ընդդիմադիր կուսակցութիւնը պատրաստ էր ընդունել տալ այդ հրաժարականը, մի բան, որ, իհարկե, շատ հաճելի պիտի լինէր Սալիդին, քանի որ Աղգային ժողովի կողմից ընդունված հրաժարականը այլևս չէր կարող հայերին առիթ տալ դժգոհ լինելու թուրք կառավարութիւնից: Բայց ժողովի օրը տասնյակ հազարներով զավառացի հայեր հավաքվեցին մայր եկեղեցում և հարկադրեցին էֆենդիներին, որ պատրիարքի հրաժարականը չընդունվի: Ներսէսը, հենվելով այդ մեծ ժողովրդականութեան վրա, նորից սկսեց իր գործունեութիւնը: Լորդ Գրֆրենի նախաձեռնութեամբ դեսպանները նորից հայոց հարցը ձեռք առան և սեպտեմբերին թուրքաց կառավարութիւնը մի նոր հավաքական հիշատակագիր ստացավ, որով պահանջվում էր 61-րդ հոգովածի անհապաղ գործադրութիւնը:

Նորից բանակցութիւններ, նորից հույսեր և հուսախաբութիւններ: Ձրգձրգումների քաղաքականութիւնը նորից սկսեց թուրքիայի փրկութիւնը դառնալ: Տարին վերջանալու վրա էր, իսկ հայերը գիտեին, որ հարցի լուծումը պետք է հետևյալ տարուց սկսել: Բայց թուրքիան հարցերի և դժվարութիւնների կլասիկական հայրենիք էր: Հայերի այդ սպասողութեան միջոցին խոսվութիւններ սկսվեցին Եգիպտոսում: Ծագում էր եգիպտական հարցը, որ շատ կարևոր նշանակութիւն ունէր մանավանդ Անդրիայի համար: Հայոց հարցը նորից ետ քաշվեց:

Այդ տարտամ ու անդալս ժամանակներում Արծրունին դո՛ւ մնաց և նրանով, որ մասամբ հաջողվեց Եվրոպայում հայկական օրգան ունենալու գործը, մի գործ, որի մասին նա այնքան գրել էր և որի կարևորութիւնը շատերն էին զգում: Վիեննայում հիմնված «Journal d'Orient» թերթի խմբագիրը հանձն էր առնում առանձնապէս նվիրվել հայկական հարցին, եթէ աջակցութիւն գտնի հայերից: Այդ աջակցութիւնը ուրիշ կերպով հաջողացնել կարելի չեղավ, ուստի Արծրունին դիմեց բաժանորդագրութեան: Նա ընդունում էր բաժանորդագրութիւնը, տպում էր բաժանորդների անունները «Մշակի» մեջ, թարգմանում էր լրագրի հոգովածները և այդպիսով ժողովրդականացնում էր ձեռնարկութիւնն ու նյութական միջոցներ էր գտնում նրա համար: Թուրքահայերի դրութիւնը, նրանց պահանջները այժմ «Journal d'Orient»-ի միջոցով Եվրոպայի հասարակական կարծիքի առջև էին հանվում: Եվ այս բանը համարյա միայն Արծրունու ջանքերով գլուխ եկավ: Նա ինքն էլ գրում էր այդ թերթի մեջ:

Այստեղ մենք պետք է ծանոթացնենք ընթերցողին մի լրագրական հոգովածի հետ, որ մի կողմից մի նմուշ է, թէ որքան նվրոպացիները լավատեղ-

յապի են հայոց գործերին, իսկ մյուս կողմից ցույց է տալիս, թե Արծրունու եռանդոտ գործունեությունը ինչ տեսակ վերաբերմունքի էր հանդիպում:

Հուլիսի 31-ին գերմանական «Allgemeine Zeitung» լրագրի մեջ տպվեց մի հոդված հայոց հարցի մասին: Այդ հոդվածը արտատպվեց գերմանական, անգլիական լրագիրներին մեջ, ուսաց մամուլի ուշադրությունը գրավեց, իսկ նրա թարգմանությունը երևաց Կ. Պոլսի «Մասիս» լրագրում: Այդ առիթով, այդ հոդվածի մեջ ահա ինչեր կային Արծրունու մասին.

«Ինտելիգենցիայի գլուխ (Թիֆլիսում) համարվում է միլիոնատեր Արծրունին, արտաքինով մի սղեղ մարդ, որ իր վիթխարի հարստությամբ հանդերձ միացնում է իր մեջ բազմակողմանի կրթությունը անսովոր եռանդի հետ: Արծրունին, որ իր կալվածներից և կարավանսարայից տարին 200,000 եկամուտ է ստանում, ամբողջ այդ գումարը և նրանից բխող իր անկախությունը գործադրում է իր ժողովրդի մեջ ազգային զգացմունք զարթեցնելու համար:

Այս նպատակով նա հիմնել է «Մշակ» լրագիրը, որ շնայած ուսաց ցենզուրայի հալածանքներին, հրատարակվում է ամեն օր Թիֆլիսում: Նա նույնպես իր հաշվով բերել է տվել Կ. Պոլսից հայ գերասանական թուղթ, որ ներկայացումներ է տալիս նրա, հատկապես այդ նպատակի համար կառուցած, սեփական թատրոնում:

Հայտնի հայերի հետ կապ հաստատելու համար Արծրունին պատել է արևելքում և ամբողջ Եվրոպայում, գրավելով գիտնական և պետական մարդկանց դեպի ազգային գործը: Այդ ճանապարհորդության ժամանակ գերմանական համալսարաններից մեկը ընտրեց պ. Արծրունին իր «պատվավոր դոկտոր», իսկ Վիկտոր Հյուգոն, Կաստելյարը և Գարիբալդին ցույց տվին նրան իրանց համակրանքի բազմաթիվ ապացույցները:

Արծրունին, իհարկե, շտապեց հերքել այդ հոդվածը: Հերքումը տպվեց Վիեննայի «Դեյտշե Ցեյտունգ» լրագրում, որ նույնպես երևացել էր «Հայոց հարց» հոդվածը: Մի հերքում էլ Արծրունին տպեց «Մասիս» մեջ, որ, իմիջիպես, ասում էր.

«Ուղիղն այն է միայն, որ ես հիմնել եմ տասը տարի առաջ և շարունակում եմ հրատարակել իմ սեփական միջոցներով «Մշակ» հայերեն լրագիրը, հրատարակել եմ մի քանի բրոշյուրներ և հոդվածներ ուսերեն և գերմաներեն լեզվով հայոց խնդրի մասին, իմ կարողության չափ միշտ նպաստել եմ և մինչև վերջին շունչս պետք է նպաստեմ իմ սիրելի ազգի առաջադիմությանը, ունեմ կառուցած Թիֆլիսում մի սեփական փոքրիկ թատրոն, թեև սխալ է, որ ես իմ հաշվով բերել տված լինեի մի թատրոնական խումբ: Ուղիղ է նույնպես, որ ես իմ կրթությունս ստացել եմ Գերմանիայում և 1869 թվին Հայդելբերգի համալսարանում հարցաքննություն տալով, արժանացա աթո համալսարանի դոկտորի տիտղոսին: Բայց հիմնովին սխալ է, որ ես ծանոթ լինեի Վիկտոր Հյուգոյի, Կաստելյարի կամ Գարիբալդիի հետ. այդ երեկելի անձանց հետ ես երբեք պատիվ չեմ ունեցել ծանոթ լինելու: Նույնպես սխալ է, որ հայրենիքս վերադարձած լինելով՝ ես ենթարկված լինեի քաղաքական դատի, իբր թե որպես պետական մատնիչ: Այդտեղ հոդվածագիրը ինձ երևի խառնել է մի այլ անձնավորության հետ, այն է մեր հայտնի բանաստեղծ և հեղինակ Միքայել Նալբանդյանի հետ...»

Ինչ որ վերաբերվում է իմ նյութական կարողությանս, ես միայն այսքան կասեմ, որ հոդվածագիրը սխալվում է համարելով ինձ միլիոնատեր: Ես միլիոններ չունեմ և շատ ցավում եմ, որ այդքան հարուստ չեմ: Եթե ես այդքան հարուստ լինեի, որքան ինձ կարծում է գերմանական լրագրի հոդվածագիրը,

ևս ցույց կտայի մեր հարուստներին, թե ինչպես կարելի է գործածել միլիոնները մի թշվառացած ազգին օգնելու համար: Ես գործում եմ իմ կարողության չափ՝ առանց հարստության, բայց եթե ես ճշմարիտ միլիոններ ունեայի, ես կամաշենեի մեր հարուստներին նրանց աններելի եսականության, կրանց հանցավոր անտարբերության համար դեպի ազգի կարիքները:

Ինչ աղբյուրից էր բխել գերմանական լրագրի այդ հոդվածը: Անկասկած, Գրիգոր Արծրունու թշնամիների բանակից: Այսպես էր համոզված Թիֆլիսում հրատարակվող «Фаланга» ծաղրական շաբաթաթերթը: Բերելով հոդվածից կտորներ, անխնա ծաղրելով նրանց բովանդակությունը, շաբաթաթերթը, այնուամենայնիվ, գտնում էր, որ Արծրունու հակառակորդ հայ շովինիստները կարող էին մի այդպիսի բան անել և դժուկություն էր հայտնում, որ ուսաց կառավարությունը ուշադրություն չդարձրեց այդ գրվածքի վրա, որից Արծրունին կարող էր շատ վնասվել: Ենթադրվում էր, որ դա մի տեսակ վրեժխնդրություն է, ներշնչված հայոց թատրոնի շուրջը հավաքված մի քանի մարդկանցից, որոնք Արծրունուց գոհ լինելու ոչ մի հիմք չունեին:

Որքան իրավացի էր այդ ենթադրությունը, մենք այժմ չգիտենք, բայց կասենք, որ հավանականություն կա նրա մեջ, քանի որ, ինչպես շուտով կտեսնենք, թատրոնական գործի առիթով Արծրունու դեմ կազմվեց խիստ թշնամություն մի տոգորված մի խմբակ, որ ջանքեր չէր խնայում նրան հասարակական ասպարեզից ետ մղելու համար:

Մակայն պետք է ասենք և այն, որ գերմաներեն հոդվածի շափազանցությունների մեջ ճշմարտությունը բոլորովին սպանված չէր: Ծիշտ էր, օրինակ, այն, որ հայ ինտելիգենցիայի մեջ չէր կարելի ցույց տալ մեկին, որ Արծրունու չափ գործած լինեի թուրքահայերի հարցի շրջանում: Այդտեղ նա անպայման առաջինն էր, այդտեղ նրա կատարած դերը պատմական մի իրողություն է մեր ազգի նորագույն կյանքի մեջ:

Տեսանք, թե ինչպես սկսվեց նրա գործունեությունը այդ ասպարեզում, ինչպիսի խառնրդոտների վրայով անցավ նրա վառ, կրակոտ քարոզչությունը, ինչպես այդ քարոզը վերջիվերջո, դեպքերի և պատմական իրողությունների ուժով, հաղթանակեց և ինչպես զարգացավ 1878 թվականի անցքերից հետո: Այժմ մենք պիտի տեսնենք այդ գործունեության վերջը, որ սկսվում է 1881-ի վերջերից և աստիճանաբար իջնելով ու թուլանալով, համարյա միանգամայն խլանում է 1883-ի վերջում, և այնուհետև Արծրունին, մինչև իր կյանքի վերջը, չի կարողանում վերադառնալ այդ եռանդոտ, հուշակավոր գործունեության, թեև զորիչ հանգամանքները նրբեք չէին պակասում:

Դիմելով այդ երևույթի պատճառներին, մենք տեսնում ենք, որ Արծրունու կամքը չկա դրանց մեջ: Ամենքին հայտնի է, որ գրողը, մանվանդ հրապարակախոսը, ստիպված է լինում լռել, լռել ահամա, լռել՝ հպատակվելով հանգամանքներին: Այդ հանրածանոթ իրողությունն էր պատճառներից առաջինը, ամենազլխավորը:

1881 թվականի մարտի 1-ին սպանվեց Ալեքսանդր II կայսրը: Ռուսաստանի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը խիստ փոփոխության ենթարկվեց: Մամուլը զրկվեց և այն ազատությունից, որ ուներ մինչև այդ: Ռուսաստանն ուզում էր իր ամբողջ ուշադրությունը իր ներքին գործերին նվիրել, ուստի արտաքին քաղաքականության մեջ աշխատում էր խաղաղասիրական ուղղության հետևել: Հարաբերությունը դեպի Թուրքիան արմատապես փոխվեց: Եվ այս նոր երևույթը առանձնապես շեշտվեց մանավանդ 1885 թվին, երբ Ռուսաստանի ջանքերով ազատված Բուլղարիան ուզում էր ստանալ այն սահման-

ները, որ որոշել էր Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը, բայց ջնջել էր Բեռլինի կոնգրեսը: Թուսաստանը հակառակվեց Արևելյան Բուլեիի հեղափոխությանը, մինչդեռ Անգլիան, մոռանալով Բիկոնսֆիլդի ժամանակները, ընդունեց այդ իրողությունը: Դերերը փոխվել էին: Խոսում էին նույնիսկ ուս-թուրքական դաշնակցության մասին:

Այդ գրությունն այլևս անհնարին էր դարձնում Արծրունու նախկին գործունեությունը: Պետք էր ամփոփվել ներքին, տեղական հարցերի մեջ: Եվ ահա մենք տեսնում ենք, որ 1882 թվականը «Մշակի» առաջնորդողների բաժնում բավական գունատ է թուրքահայերի հարցի տեսանկյունից: Արծրունին, նախկին տարիների համեմատությամբ, քիչ է գրում, և նրա հոգվածները մեջ շատ աննշան տեղ է բռնում հայոց հարցը:

Եվ ինքը, այդ հարցն էլ, գնալով կուլ էր գնում քաղաքական աշխարհի անտարբերության մեջ: Համարյա ամբողջ 1882 թվականի ընթացքում ներսևսը հրաժարված էր պատրիարքությունից, քանի որ նրա պահանջները անկատար էին մնացել:

Թեակցիան Կ. Պոլսի հայերի մեջ ավելի և ավելի սաստկանում էր: Էֆենդիների դասակարգը հասել էր այն իմաստության, որ քանի որ եվրոպական դիպլոմատիան ոչինչ չէ կարողանում ստանալ հայերի համար, ավելի լավ է, որ հայերը նորից հաշտվեն Թուրքիայի հետ և նրանից սպասեն իրանց վիճակի բարվոքումը:

Եվ դիպլոմատիան էլ խոստովանում էր իր անկարողությունը: Ծիշտ է, Լորդ Դերֆրենը շարունակում էր պահանջներ ուղղել Բ. Դրան, և հայոց հարցը մի-մի անգամ հրապարակ էր գալիս իբրև հերթական հարց, բայց Գլադստոնի կառավարությունը ստիպված էր խոստովանել պառլամենտում, որ իր ջանքերը Կ. Պոլսում արդյունք չեն առաջացնում այն պատճառով, որ պետությունների մեջ համերաշխություն չկա:

Եվ իրավ, Թուրքիան այդ միջոցին ընկավ Գերմանիայի ազդեցության տակ, իսկ գերմանական քաղաքականության հոգին Բիսմարկն էր, որի անունն արդեն մի շատ պարզ հասկացողություն է իբրև բացասում մարդկայնության, զգացմունքի, արդարության:

Տարվա կեսին անկարգությունները Եգիպտոսում այնքան սպառնալից կերպարանք ընդունեցին, որ անգլիական նավատորմը ուժեղացավ Ալեքսանդրիան:

Այս իրողությունը հույս էր տալիս Արծրունուն, որ հայոց հարցը առաջ կբաշխվի: Անգլիական ազդեցությունը դարձյալ գերակշիռ էր հանդիսանում Բոսֆորի ափերին, և Ալեքսանդրիայի դեմ ուղղված թնդանոթները պիտի հասկացնեին Թուրքիային, որ չէ կարելի հավիտյան անպատիժ մնալ: Բայց Արծրունու այս հույսը անկատար մնաց:

Եվ ո՞վ պիտի խոսեր հայերի մասին, երբ իրանք՝ հայերը, մոռացել էին ամեն ինչ և զբաղված էին մանր ու դատարկ բաներով: Եթե «Մշակը» այլևս չէր կարողանում իր առաջնորդողների մեջ արձագանք տալ ազգային հարցին, դրա փոխարեն նա շարունակում էր լցնել իր էջերը Կ. Պոլսի թղթակցություններով: Այդ կողմից ոչ միայն պակասություն չէր նկատվում, այլև հայտնի առավելություն էլ էր երևում:

Թղթակիցների շարքում ավելանում է և մեկը, որ ծածկված էր Մ. Վ. տառերի տակ: Նա գրում էր սաստիկ մերկացումներ, դատափնտում էր էֆենդիների ստորաքարշ խնդիրները: Կ. Պոլսի մամուլն այլևս չէր կարողանում իր գերը կատարել, ուստի հայերի հույսը դրված էր Թիֆլիսի հայ մամուլի վրա:

զգացվում էր մերձեցման ավելի մեծ անհրաժեշտությունը, բայց Թիֆլիսն էլ, ինչպես տեսանք, անկարող էր շարունակել իր դերը: «Մշակի» և ուրիշ լրագիրների մուտքը Թուրքիա նորից արգելվեց:

Տպագրելով պոլսական իրողությունների մերկացումները, Արծրունին նորից գալիս էր այն եզրակացության, որ թուրքաց մայրաքաղաքի հայությունը անընդունակ է բուն երկրի համար մի բան անելու: Նա նորից կրկնում էր, որ Կ. Պոլսը ֆրագա է, Հայաստանը՝ իրականություն: Երկու-երեք տարի առաջ իր հայտնած այդ միտքը նա այժմ կատարելապես հաստատված էր համարում:

«Այժմ,— ասում էր նա,— երբ թուրքաց Հայաստանը ունի իր սեփական կյանքը, իր սեփական նեղությունները, իր ցավերը, իր ներքին խնդիրները, իր պահանջները, երբ թշվառացած հայաստանցին քաղցած, ծարավ, աղաղակ է քարձրացնում դեպի կրթված աշխարհը և հուսահատված գաղթում է իր հայրենիքից,— ի՞նչ է անում Կ. Պոլիս, հայրենիքից կտրված, օտար հողի վրա գտնվող այդ հայոց գաղթականությունը: Նա զբաղված է եկեղեցական ապարդյուն վեճերով, պատրիարքական հարցով, ազգային ժողովի խնդիրներով և դիվանագիտական խնդիրներով... Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի հայ ինտելիգենցիան զբաղված է խնդիրներով, եկեղեցական երկպառակություններով, գրաբարի և աշխարհաբարի մասին անվերջանալի վեճերով, ազգային ժողովի դատարկախոս ատենաբանություններով, մինչև որ հայաստանցի հայր հաց է մուրում... Եվ նրանք երեակայում են իրանց, որ առաջնորդում են Հայաստանը, որովհետև անմիտ ճառեր են խոսում, անհիմն հոգվածներ են գրում և դիվանագիտական ճանապարհով ներգործում են եվրոպական քաղաքականության վրա, եվրոպական դիպլոմացիայի հետ կապեր ունեն...»

...Հայաստանը այժմ պետք ունի իր մեջ գործող, սրտացավ աշխատողների և ոչ թե հեռվից բղավող, դատարկարան, ամբոխի իրանց առաջնորդ ձևացնողների, որոնք երբեք չեն համաձայնվի փոխել իրանց հարմարվող և ապականված եվրոպական կեցությունը՝ աշխատական, իրական կյանքի վրա, կոշտ, կոպիտ և թշվառ հայրենակիցների շրջանում:

Հայաստանցին պետք չունի թուլամորթ Կ. Պոլսեցի հայի օգնության, այն ստաբացած հայի, որ ներկայացնում է ապականված թուրքի, անբարոյական բյուզանդացու և թեթևամիտ ֆրանսիացու աննախանձելի մի խառնուրդ:

Մի կողմ թողնելով այն, որ Արծրունին նախորդ տարիներում մի քանի անգամ կրկնել էր այդ միտքը, մենք տեսնում ենք, որ նույնիսկ ոճի, արտայայտության ձևի վրա էլ ազդել է ժամանակը: Առանձին մի նորություն ենք գտնում և մի քանի հոգվածների մեջ, ուր Արծրունին խոսում էր նույն թուրքահայերի հարցի քաղաքական ընթացքի մասին: Տարվա վերջերում ներսևսը նորից ստանձնում է պատրիարքությունը սուլթանի կամքով: Հասկանալի է, որ այդ հանգամանքը նոր, ուրախալի հույսեր է դարձնում հայության մեջ: Թուրքական խոստումները մի անգամ էլ դուրս են գալիս իրանց դերը կատարելու համար:

Բայց կյանքը այլևս չէր սպասում: Այդ իսկ ժամանակ էրգրումի մեջ կառավարության ձեռքն է մատնվում հայկական գաղտնի կազմակերպությունը: Ռեզի են ունենում ծանր անկարգություններ, հարյուրավոր երիտասարդներ ձերբակալվում են, բանտ նետվում, ոստիկանական կամայականությունները ամեն ինչ անում են՝ հայերի թաքցրած զենքերն ու վառոդը գտնելու համար: Նա առաջին հարվածն էր, առաջին քայլը: Բեռլինի 61-րդ հոգվածը այս դռնով կերս էր մտնում մի նոր շրջանի մեջ:

Արծրունին մի առաջնորդող նվիրեց այդ երևույթին և նրա վերնագիրը դրեց՝ «Զենք հավատում»։ Նա չէր հավատում, որ հայերի մեջ գոյություն ունեցած լինի գաղտնի հեղափոխական կազմակերպություն։ Բայց հետո ստացված մանրամասն տեղեկությունները, որոնք տպվեցին «Մշակի» մեջ, ապացույցեցին, որ իդուր էր այդ վերնագիրը։ Արծրունին, ինքնըստինքյան հասկանալով է, չկարողացավ իր իսկական մտքերը, իր համոզմունքը հայտնել այդ նոր հարցի առիթով։

1883 թվականը նրա համար անակնկալությունների տարի էր։ Նույն թուրքահայերի գործն էր պատճառը, որ նա կասկածների տակ ընկավ, և «Մշակի» գոյությունն անգամ վտանգված էր։ Ապրիլից հետո Արծրունին համարյա այլևս ոչինչ չկարողացավ գրել։ Այդ պատճառի վրա պետք է ավելացնել և այն, որ այդ ժամանակներից Արծրունու անձնական գործերն արդեն շատ սպառնական ընթացք էին ստացել։ Կալվածների վրա բարդված ահապին պարտքերը իրանց գործն էին տեսնում։

Հայոց հարցն էլ համարյա անհետացավ դիպլոմատիական ասպարեզից։ Ներսեսը, որ այդ հարցի հոգին էր, մտցվեց կաթողիկոսական թեկնածուների ցանկի մեջ...

VII

Թատրոնական գործը։ Արծրունու բատրոնը և բանակով բատրոնական կոմիտեի նետ։ Կ. Պոլսից եկած դերասաններ։ Արծրունու վերաբերմունքը դեպի նրանց։ Ռումանովի և ռեպակյան ուղղություններ։ Ի՞նչ է հաբկավոր ժողովրդական բատրոնի համար։ Նրեի տարվա գումարներ։ «Մեղուի» ամենօրյա դառնալը։ «Հրատարակչական ընկերություն»։ «Հայոց բարեգործական ընկերություն» Կովկասում։ Հայուկյաց բարեգործական ընկեր։» Թիֆլիսում։ Առաջին ուսուցչական ժողով։ Արծրունու ռեֆերատը՝ «Մայրենի լեզուն և նրա նշանակությունը դպրոցում»։ Գեորգ կաթողիկոսի մանր։

Վերջացնելով 1878—1883 թվականների հասարակական շարժման գլխավոր դրդիչը հանդիսացած հարցի տեսությունը, այժմ նորից ետ դառնանք այդ շրջանի սկիզբը և տեսնենք, թե ինչ երևույթներով արտահայտվեց նույն այդ շարժումը ուսահայերի տեղական, ներքին կյանքի մեջ։ Մենք արդեն հիշատակել ենք, որ այդ եռանդուն, գործունյա ժամանակը մի ամբողջ ստեղծագործական հոսանք առաջացրեց մեղանում, կենդանացնելով գոյություն ունեցող ազգային-հասարակական հիմնարկությունները և կյանքի հրավիրելով նոր կուլտուրական ձեռնարկություններ։ Գրականության, մամուլի մասին մենք բավականաչափ խոսեցինք։ Այժմ ժամանակագրական կարգով դալիս է թատրոնը։

Հայոց կանոնավոր մշտական թատրոն գոյություն ուներ Թիֆլիսում վասթունական թվականներին։ Այնուհետև ձեռնարկությունը կորցրեց կանոնավոր կազմակերպության հանդամանքները։ Դերասանական խումբ յոթանասունական թվականներին կար, ներկայացումներ լինում էին, բայց ամեն ինչ հիմնված էր անհատների ջանքերի վրա։ Շատ չէին դերասանական ումիթը և նրանց միացնող, համախմբող մի ձեռք չկար։ Պատահաբար տրվում էին հայոց ներկայացումներ, բեմի վրա երևում էին դերասաններ և սիրողներ, կարծես, միայն ցույց տալու համար, որ հայերը, վերջապես, պիտի ունենան մրտական, կանոնավոր թատրոն։

Գրիգոր Արծրունին, ինչպես տեսանք, «Մշակի» առաջին իսկ տարուց անտես չարավ հասարակական այնքան ահագին նշանակություն ունեցող այդ հիմնարկությունը։ Իր հոգվածների մեջ նա վերադառնում էր այն հարցին, թե ինչ է պահանջվում, որ թատրոնը դառնա ժողովրդական պահանջ, ապրի կանոնավոր կյանքով։ Ամենագլխավորը նրա համար թատրոնական գրականությունն էր, որ պիտի տեղական կյանքի հարադատ-ռեալական նկարագրություններով դաստիարակեր հասարակությունը, գաղափարներ ուսուցաներ երան։ Բայց ռեպերտուարի հարցը հաջող վճռելով, չէր կարելի վճռված համարել և թատրոնի ապահովության, հարատևության հարցը։ Հարկավոր էին և այլ միջոցներ։ Թատրոնական համար շինություն, մի ընկերություն, որ հարկավոր դրամագլխով ապահովեր դերասանական կազմակերպված խումբը։

Քանի որ նա միայն գրող էր, բավականանում էր քարոզելով։ Բայց հոր մահից հետո, դառնալով միջոցների տեր, անկախ մարդ, փորձեց կյանքի մեջ գործնականապես կենդանացնել թատրոնի գաղափարը։ Շատ հարկավոր էր համարվում, որ Թիֆլիսում, բացի արքունական թատրոնից, որ ամենքին մատուցել էր և ամեն ժամանակ չէր կարող վարձով տալ իր բեմը, լինեք և մի այլ, ավելի համեստ, մատչելի թատրոնական դահլիճ, հատկապես տեղական, հայ և վրաց, բեմերի համար։ Արծրունին 1878 թվին սկսեց իր գալերեի բակում մի այդպիսի դահլիճի շինությունը։

Դա, իհարկե, բարեգործական մի ձեռնարկություն չէր, այլ պիտի որոշորոշումը տար տերերին։ Եվ այդ մասնավոր թատրոնը նույնքան արժանի էր ներ մամուլի ուշադրության, որքան և առևտրական գալերեի ամեն մի խառնուրդ, եթե դեպքերը նրան հասարակական նշանակություն չտալին, եթե Արծրունին ստիպված չլինեք իր առաջնորդողների, հոգվածների նյութ դարձնել իր թատրոնը։ Մենք էլ ստիպված ենք դիմել այդ դահլիճի պատմության, աչքի առաջ ունենալով մանավանդ այն, որ Արծրունու հակառակորդները այդ շինության հետ էին կապում նրա վերաբերմունքը դեպի թատրոնական գործը։

Մինչդեռ շինվում էր թատրոնը, 1879-ի փետրվարի սկզբներում մի մասնավոր ժողովում խոսք եղավ դրամագլխի հավաքելու մասին։ Ընտրված մարդիկ հավաքեցին մոտ 8000 ռուբլի։ Թատրոնի հիմնադիրներ էին փող տվողները։ Նրանք ընդհանուր ժողով կազմեցին, ընտրեցին մի մասնաժողով, որին հանձնեցին թատրոնի կառավարությունը։ Մասնաժողովի կամ կոմիտեի նախագահ ընտրվեց փաստաբան իշխան Նապոլեոն Ամատունին։ Արծրունին էլ կոմիտեի անդամ էր։

Գարնան վերջին թատրոնը պատրաստ էր։ Կոմիտեի բանակցություններ սկսեց պայմանների մասին։ Եվ ահա այդտեղ հայտնվում է, որ կոմիտեի լի ուղում Արծրունու թատրոնը վարձել, այլ միաժամանակ բանակցում է արքունական թատրոնի կապալառու Պալմի հետ։ Սա, այնուամենայնիվ, մի այնպիսի հարց չէր, որ հասարակական բնավորություն ստանալու իրավունքն ունենար։ Բայց կոմիտեին իր վարձուքով այնպիսի փաստեր տվեց Արծրունու ձեռքը, որ հարցը դարձավ հասարակական։ Հայոց թատրոնը մի մասնավոր ձեռնարկություն չէր։ Նա պատկանում էր հասարակության, որի նվիրած փողերով էլ պիտի պահվեր։ Ուստի հրապարակական հարց է դառնում, թե որքան կոմիտեի կարողանում է պաշտպանել հասարակական հիմնարկության շահերը։ Եվ Արծրունին մի առաջնորդող հոգվածով հասարակության առաջ հանեց կոմիտեի բանակցությունները իր հետ։ Ահա ինչպես էր նա պատմում եղելությունը։

«Թատրոնի տերերը մեծ զիջումներ արին հայոց բեմին, հայերին իրավունք

տրվեցավ հինգ տարի շարունակ բոլոր կիրակի օրերը խաղալ, նրանց խոստում տրվեցավ, որ բացի կոմիտեի խումբից ոչ մի խումբին, առանց կոմիտեի համաձայնության, չի թույլ տրվի խաղալ նոր թատրոնի բեմի վրա, աշխարհից, երբ կոնսերվատոր ստորագրված չլինելով, կոմիտեի կսկսի իր գործունեությունը: Հայոց խմբից վերցվում էր միայն 20% ընդհանուր մուտքից, բացի սորանից տեղերը պարտավորվում էին գնել այն բոլոր ղեկորացիաները, որ կպատվիրի կոմիտեի: Կոմիտեի անդամները իրանց գոհ ցույց տվեցին այդ պայմաններից և հրապարակապես հայտնեցին, որ կոմիտեի նախագահ Ն. Ամատունուն հանձնվում է կոնսերվատ կապել թատրոնի տիրոջ հետ: Անցնում է բավական ժամանակ և լսվում է, որ կոմիտեի բանակցություններ է սկսել պ. Պալմի հետ, Ամատունին թատրոնում հայոց ներկայացումներ տալու համար: Կոմիտեի վերջապես նիստ է կայացնում և կանչելով թատրոնի տիրոջը, հայտնում է, որ նրա առաջարկած պայմանները ծանր են և պահանջում է դիջումներ: Այն ժամանակ թատրոնի տեղը հայտնում է, որ համաձայն է մի տարով շաբաթը մի անգամ (բայց ոչ անպատճառ կիրակի օրերը) տալ իր թատրոնը հայոց բեմին անվաճձ, բացի երեկոյան 20 ուրվի ծախսից: Միևնույն ժամանակ պարտավորվում է գնել կոմիտեի պատվիրած ղեկորացիաները: Կոմիտեի անդամները ցույց են տալիս, որ շատ շնորհակալ են թատրոնի տիրոջից, բայց միևնույն ժամանակ շարունակում են բանակցությունները պ. Պալմի հետ, դռնելով, որ անվարձ թատրոնն էլ իրանց համար շահավետ չէ...»:

Արծրունին հրաժարվում է կոմիտեի անդամակցությունից և «Մշակի» մեջ ուղղակի հայտարարում է, որ կոմիտեի հենց սկզբից իր գործունեության մեջ մտքեր է խնդրի, անձնական կրքեր: Բացի այդ բոլորից՝ նա ուրիշ հողվածքներում ասում էր, թե ինքը շինել է թատրոնը՝ հիմնվելով գործի գլուխ անցածների խոստումների վրա, ղեկավարվելով նրանց ցուցմունքներով: Ասում էր նույնպես, որ դրամագլուխ հավաքվելու է հատկապես Արծրունու թատրոնում ներկայացումներ տալու համար, որ թատրոնի հիմնադիրները առաջին ընդհանուր ժողովում վճռել են, որ վարձի Արծրունու թատրոնը:

Այս բոլոր գրվածքները չհերքվեցին, ուրեմն կարելի է ճշմարտություն համարել: Ինքը՝ կոմիտեի նախագահ Ամատունին, 1880-ի ընդհանուր ժողովում խոստովանեց, որ կոմիտեի չի կատարել առաջին ընդհանուր ժողովի որոշումը Արծրունու թատրոնը վարձելու մասին, որ իրավ, Արծրունին ձրի էր առաջարկում թատրոնը, բայց կոմիտեի անհարմար գտավ շինությունը: Սակայն շինության անհարմարությունը պատրվակ էր: Արծրունին ցույց էր տալիս, որ իր թատրոնում կոնցերտներ են տալիս նշանավոր երաժիշտներ և երգչուհիներ, իսկ վրացիները իրանց ներկայացումները այդտեղ են սկսել: Ուստի և հայոց խմբի համար չէին կարող լինել այնքան մեծ անհարմարություններ, որ նրա ներկայացումները տեղափոխվեին արքունական թատրոն, ուր կոմիտեի առաջին տարին վարձ տվեց 6000 ուրվի, մինչդեռ Արծրունու ձրի թատրոնում այդ գումարի մեծագույն մասը կմնար և առաջին տարին կոմիտեի 2000 ուրվի ղեկավար չէր ունենա:

Պարզ է, ուրեմն, որ թատրոնի ղեկավարները անձնական կրքերով և կապրիզներով էին առաջնորդվում: Արծրունին հարձակվում էր կոմիտեի վրա, բայց մեղավորը ո՞վ էր: Մեղուական կուսակցությունը Ամատունու անձի մեջ գտել էր մի հովանավոր՝ Արծրունու դեմ կռվելու համար: Եվ նա անդադար աղաղակում էր, թե Արծրունին հասարակական գործը տապալել է ուղտով լող այն պատճառով, որ իր թատրոնը չեն վարձել:

Անշուշտ կոմիտեի այդ վարմունքը հայտնի չափով կրքոտություն էր հաղորդում Արծրունու հարձակումներին, որոնք, սակայն, հիմնված էին միշտ փաստերի և իրողությունների վրա: Բայց պակաս կրքոտ չէր կոմիտեի, կամ ավելի ճիշտ ասած՝ նրա նախագահը: Ահա մի փաստ: «Մշակը», խոսելով այն ընդհանուր ժողովի մասին, որ գումարված էր առաջին տարվա հաշիվները քննելու համար, ասաց, որ կոմիտեի հարկավոր չէր համարել հրավիրել այդ ժողովին մամուլի ներկայացուցիչներին: Իշխան Ամատունին, «Մեղուի» մեջ հերքելով այդ բանը, պարծենկոտությամբ ասում էր, որ հրավիրներ սեղարկված են եղել բոլոր տեղական հայ, ռուս, մինչև իսկ վրաց լրագիրներին, բացի «Кавказ»-ից և «Մշակից»: Թե ինչու՞ աշխարհի բացառություններ, իշխանը բացատրում էր այսպես. «Кавказ» լրագրի խմբագրին, ճշմարիտ է, չենք հիշել և ներողություն ենք խնդրում, իսկ ձեզ, պ. Արծրունի, «Մշակի» խմբագիր, չհրավիրեցինք, որովհետև չկամեցանք առավել ևս վրդովել, երբ դուք արդեն վրդովված էիք հայ թատրոնի մասնաժողովի գործունեության դեմ ձեր թատրոնը չվարձելու պատճառով և այդ զգացմունքից ստիպված հրաժարվեցինք հայ թատրոնի ընդհանուր ժողովի անդամակցությունից անգամ»: («Մեղու» 1880, № 50):

Երբ մի պաշտոնական հիմնարկություն այդ աստիճան կրքոտության էր հասնում, իրավունք չունե՞ր Արծրունին հրապարակով պնդելու, թե հասարակական գործին նյութականի կողմից վնասակար ուղղություն տալու պատճառը կոմիտեի անձնական կապրիզներն էին: Սակայն ժողովի չհրավիրելը չէր կարող լռեցնել հրապարակախոսին: «Մշակը» մի ընդարձակ հոդվածի մեջ քննադատեց կոմիտեի առաջին տարվա հաշիվը և թվանշաններով ապացուցեց, թե որպիսի թեթևամիտ շուռվությամբ է նա վարվել թատրոնական գումարների հետ:

Միայն դրամական հաշիվները չէին քննադատության տեղիք տալիս: Կոմիտեի բազմաթիվ առիթներ էր մատակարարում Արծրունուն: Եվ սկզբից ընդունելով դիմադրողի դիրք, սկզբից հայտնելով, թե կոմիտեի անընդունակ է թատրոնական գործը առաջ տանելու, Արծրունին այդպես էլ շարունակեց իր վերաբերմունքը այն երեք տարիների ընթացքում, երբ գոյություն ուներ մշտական թատրոնական խումբ Քիֆլիսում:

Կոմիտեի և մանավանդ նրա նախագահը, իհարկե, ունեին իրանց պաշտպանները: Ամբողջ մեղուական բանակը սարի պես կանգնած էր նրանց ետևում: «Մեղուն» շարունակ փառաբանում էր իշխան Ամատունուն, ուռցնում էր նրա մատուցած ծառայությունները, ներկայացնում էր թատրոնական գործը ամենագեղեցիկ դրության մեջ: Արծրունու քննադատությունների, հարձակումների դիմաց մեղուականները միայն մի բան ունեին ասելու, — թե պատճառը միշտ և անփոփոխ այն է, որ կոմիտեի չի վարձել նրա թատրոնը: Երեք տարի շարունակ այս երգն էր երգվում «Մեղուի» մեջ, այդ երգը միալար այն էր կրկնում, թե Արծրունին իր անձնական հաշիվների համար անարդու, ցեխոտում է հասարակական գործը:

Բայց այդ միանման վայնասունը, ինչպես և ուրիշ շատ դեպքերում, մեղուական միևնույն երևույթն էր ներկայացնում: Արծրունին առանց փաստերի չէր խիստ քննադատում, բայց այդ փաստերի վրա ուշադրություն դարձնել չէր կարող մեղուականությունը, որին միայն մատչելի էր հարցը անձնական տեսակետից լուսավորել, ամեն ինչը շահի վերածել: Կար հայոց թատրոն, և այդ բավական էր: Վատ խոսել նրա մասին, քննադատել նրա պակասությունները, — նշանակում էր ազգասեր լինել, քանզի ազգային գործը: Եվ որով-

Հետև մեղուականության ջանքը միշտ եղել է իր ատելի հակառակորդին ցույց տալ հասարակության մի եսամոլի, կրքոտ շահասերի և դավաճանի կերպարանքով, ուստի թատրոնական գործի ընթացքում նրա համար երկնքից ընկած մի բարիք էր այն, որ Արծրունին թատրոնական դահլիճ ունի և այդ դահլիճը վարձված չէ եղել հայոց ներկայացումների համար:

Սակայն փաստերը անկախ ուսումնասիրողը հասնում է բոլորովին ուրիշ տեսակ եզրակացությունների: Եթե Արծրունին ուրիշ կերպ վերաբերված լիներ 1879—1882 թթ. թատրոնական ներկայացումներին, նա դավաճանած պիտի լիներ իր սկզբունքներին, որ սկսել էր քարոզել դեռ 1860-ական թվականներին «Հայկական աշխարհի» մեջ: Բացի ազգային կամ հասարակական մի հիմնարկություն լինելուց, թատրոնը արվեստի տաճար էլ է և նրա մեջ տիրող ուղղությունը բոլորովին այնքան աննշան մի հարց չէր, որ նրան կարելի լիներ անտես անել ազգասիրական նպատակով: Արծրունու գլխավոր կոիվը ուղղված էր ռեպերտուարի դեմ. դա արվեստի ռեպերտուարական ուղղության կոիվն էր ոտմանտիվի դեմ, դա առողջ հասարակական հասկացությունների խիստ պայքարն էր ֆրանսիական անպետք, գաղափարազուրկ մեկոգրամների դեմ:

Այդ կովի մեջ Արծրունին Արծրունի էր. խիստ, համարձակ, զինված սուր լողիկայով: Մենք պետք է խոստովանենք, որ նա քիչ չէր միակողմանիության մեջ ընկնում, քիչ չէր կանխակալ կարծիքների ճնշման տակ ընկնում: Բայց ընդհանրապես, նրա քննադատական հայացքները աչքի ընկնող տեղ պիտի բռնեն մեր գրական քննադատությունների պատմության մեջ:

Բացասական վերաբերմունք դեպի թատրոնական կազմակերպվող ներկայացումները Արծրունին ցույց տվեց դեռ այն ժամանակ, երբ թատրոնը չէր բացվել: Կոմիտեներ դերասաններ և դերասանուհիներ էր հրավիրել Կ. Պոլսից: Այդ բանին սաստիկ հակառակվեց Արծրունին: Երկու գլխավոր պատճառներ ունի նա: Մեկ այն, որ բեմի վրա պիտի խառնվեն արևմտյան և արևելյան հայերի գրական լեզուները և այդ խառնուրդը Արծրունին մի բոլորովին աներևակայելի բան էր երևում: Ասիացին ծաղրում էր, թե ինչպես պոլսեցի դերասաններն ու դերասանուհիները պիտի իրանց լեզվով խաղան Սունդուկյանցի «Պեպոն»: Մյուս պատճառն այն էր, որ Կ. Պոլսում տիրում էր ֆրանսիական ուղղությունը և հրավիրվող դերասանական մարմինը պիտի մեզ մոտ բերի անմիտ, հրեշավոր մեկոգրամների մի ամբողջ ռեպերտուար:

Այս երկրորդ պատճառաբանությունը միանգամայն արդարացի էր: Բայց առաջին հայացքի մեջ կանխակալություն չատ կար: Առնվազն, Արծրունին պիտի սպասեր և տեսներ, թե ինչ են բերում իրանց հետ Կ. Պոլսի դերասաններն ու դերասանուհիները: Փորձը պիտի ցույց տար, որ իրանց ոտմանտիկ կրթությամբ հանդերձ պոլսեցի հյուրերը տաղանդ, շնորհք ունեն մեզ ցույց տալու, իսկ նրանց լեզուն բազմաթիվ առավելություններ ունի ուսահայերի լեզվից և համեմատյալապ, ավելի ուսահայ դերասանները պիտի նրանցից սովորեն, թե ինչպես պետք է գործածել հայերեն լեզուն:

Նույն փորձը պիտի ցույց տար և այն, որ պոլսեցի հյուրերը միանգամայն անուղղելի չեն գրական դաստիարակության կողմից. ուսահայերի մեջ, գրական ուրիշ տեսակ պահանջների տակ, նրանք պիտի ստանային ուրիշ տեսակ դաստիարակություն:

Միանգամայն անհասկանալի է, թե ինչպես էր, որ Արծրունին, թուրքահայերի և ուսահայերի մերձեցման գործում այնքան ահագին դեր կատարած

հրապարակախոսը, հակառակ էր Պոլսից դերասանական ուժեր բերելուն, որոնք հայկական բեմի վրա պիտի մարմնացնեին, շոշափելի դարձնեին այդ մերձեցումը: Խոսելով Ադամյանի մասին, նա ինքն էր ասում, թե հասարակության վառ համակրությունը դեպի այդ երիտասարդ դերասանը պետք է բացատրել նրանով, որ Ադամյանը մեկն է թուրքահայերից, որոնք հարստահարությունների գոհ են, որոնք մի մեծ դատ են հարուցել քաղաքական աշխարհի առաջ, մեկը այն երիտասարդներից, որոնք Կ. Պոլսում աշխատում են Հայաստանի կրթության համար, որոնք հիմնել են Արարատյանի նման ընկերություններ: Ինչպե՞ս էր, որ նա մոռացավ այդ հանգամանքը, երբ հարձակվում էր կոմիտեի վրա, թե ինչու նա Կ. Պոլսից է դերասաններ բերել տալիս, մինչդեռ բեմը Թիֆլիսում պիտի լինի զուտ տեղական, ուսահայ, պիտի տեղացիներից ուժեր դուրս հանի:

Արծրունու համար միշտ արդարացում է մնում այն աններելի իրողությունը, որ պոլսեցի հյուրերի պատճառով մեր բեմը ողողվեց ֆրանսիական խոհանոցի փտած արտադրություններով: Բայց, ինչպես տեսանք, այդ վերաբերմունքի մեջ կար որոշ շահով կանխակալություն, նախապաշարմունք: Եվ ահա այդ բաների տակ ճնշված մնաց Արծրունին գոնե առաջին սեզոնի ընթացքում:

Կ. Պոլսից եկողներն էին Ադամյան, օր. Աստղիկ և օր. Սիրանույշ քույրերը: Սեպտեմբերի 3-ին մեծ, շտեմնված ոգևորությամբ բացվեց հայոց թատրոնը: «Նույնիսկ թատրոնի օդը ոգևորությամբ էր լցվել», — գրում էր «Մշակը»: Պոլսեցի հյուրերը սկզբից ևեթ թատրոնասեր հասարակության ջերմ համակրությունները գրավեցին: Նրանց մասնակցությամբ տրված ամեն մի ներկայացում աղմկալի հաջողություն էր ունենում: Սակայն Արծրունին չէր կարող ոգևորվել այդ, ինչպես ինքն էր ասում, էժան հաջողությամբ: Յուրաքանչյուր ներկայացման մասին նա ռեցենզիաներ չէր տալիս: Եվ ավելորդ էլ էր: Խմբի ներկայացրած պիեսները և ծառի պտուղներ էին և նրանց մասին կարելի էր միևնույն բանն ասել: Այդ պիեսները Արծրունին պախարակում, ոտնակոխ էր անում խմբովին: Եվ միայն այդ հեշտ բանով չէր նա զբաղված, այլև զարգացնում էր ընդարձակ հոգվածների մեջ իր հայացքները, թե ինչ պիտի տա թատրոնը, որպեսզի դառնա իսկական հասարակաց կրթարան:

Իր առաջին հոգվածի մեջ Արծրունին հիշեցնում էր, թե ինչ է ասել ինքը թատրոնի մասին դեռ 1872 թվին, «Մշակի» մեջ*: Թատրոն — ժողովրդական հիմնարկություն, թատրոն — դեկավար կյանքի մեջ, թատրոն — առաջնորդող դեպի համամարդկային գաղափարական մտքի գանձերը: Հավատարիմ մնալով այդ սկզբունքներին, Արծրունին պատմում էր խմբի ներկայացրած մի քանի անմիտ մեկոգրամների համառոտ բովանդակությունը, ընդգծում էր նրանց մեջ եղած անհեթեթությունները և դիմում էր այն հարցին, թե ինչ տեսակ տպավորություն կարող են նրանք գործել հասարակության վրա: Նա գրում էր.

«Ներկայացրեք մի շարք այդպիսի պիեսներ, չափից դուրս ազդեցիկ ներվերի վրա, շարունակեցեք մի քանի ժամանակ այդ ընթացքը, և այն հասարակությունը, որին թատրոնը պետք է առաջնորդե, պետք է կրթե, այդ հասարակությունը ոչինչ տպավորություն չի ստանա, երբ մի Արուսիկ կհարստահարե մի Պեպոյի, երբ մի Կեկել Արուսիկի անազնություն պատճառով կղրծբախտանա և արտասուքներ կթափի: «Արտուրը»*, կասե հասարակության այն

* Տե՛ս հատ. II, եր.

** «Արյան քիժ» մեկոգրամի մեջ:

մասը, որ պետք է դաստիարակվի, գրեթե վեց անգամ կամենում էր իրան սպանել և ազատվեց, իր կուրծքը սրին դիմադրեց, այնքան տանջվեց, շարձարվեց, իսկ կեկեկը լաց է լինում, որովհետև Արուսիկան անաղնվություն գործեց, որովհետև մարդու շղթաց. մեծ բան է:

Ի՞նչ անենք, որ հայրը վատ է վարվում իր որդու հետ, կամ հակառակ, ի՞նչ անենք, որ գործակատարը հարստանում է իր գործատերի հաշվով, ի՞նչ անենք, որ բարձր ուսում ստացած իդիոտ երիտասարդները փողի տոպրակների վրա են պսակվում, ի՞նչ անենք, որ մարդիկ բաժինք ու փող են խոստանում և չեն տալիս, ի՞նչ անենք, որ պարտքով վերցրած փողը ուրանում են, ի՞նչ անենք, որ պսակված մարդիկ, իրանց կանանցը թողած, անբարոյականության վայրերն են թափառում, իրանց կանանց բերած օժիտը անբարոյական կանանց վրա են վատնում, սրանք թույլ բաներ են, սրանք զգացմունքի վրա այն տպավորությունը չեն թողնի, ինչ տպավորություն թողել է Արտուրը իր սպանություններով, ցիրկի վեց տարեկան երեխան ոտքերից կախ ընկնելով, Կատարինն Հովարդը անդադար մեռածի պես քնելով և արթնանալով:

Խաղում են «Խաթաբալա» կամ մի այլ դրա նման պիեսա, Գերասիմը խառում է, նա պաշտպանում է իր թեորիան: Թատրոնից դուրս է գալիս այն հասարակությունը, որ պետք է կրթվեր, որի վրա պիեսան պետք է ազդեցություն գործեր: Բայց ի՞նչ կար պիեսայի մեջ, որ կարողանար ազդել այնպիսի մի հասարակության վրա, որ սովորել է «Ան առանց համարման», «Արյան բիծ», «Կատարին Հովարդ» և այլ դրանց նման պիեսաների շոգիներից հառ-բել և թատրոնական դահլիճը ծափահարություններով զրդացնել:

Հայկական թատրոնի անցյալն էլ Արծրունու տեսություններն էր հաստատում: Թիֆլիսում հայոց թատրոնը սկսվեց պատմական պիեսներով, որոնք միայն էֆեկտ էին տալիս, միայն ազդում էին ներվերի վրա: Բայց շուտով այդ ուղղության դեմ բողոք բարձրացավ: Թե դերասանները (Չմշկյան, Մանդինյան, Սուքիասյան, Ամերիկյան) և թե թատերագրողները (Տեր-Գրիգորյան, Փուլինյան, Սունդուկյան) հաստատեցին բեմի վրա իրական ուղղություն, ռեալական գեղարվեստի հասկացողություն: Եվ ուսահայոց բեմը թեկուզ իր անշնորհ դերասաններով անհամեմատ բարձր էր, շնորհիվ այդ ուղղության, թուրքահայոց բեմից, ուր շարունակ տիրում էր նույն պատմական ուղղությունը, նույն ֆրանսիական ոճմանտիկ, սխոլաստիկ արվեստը: Բերելով այդ վերին աստիճանի համոզիչ, անհերքելի իրողությունը, Արծրունին զարմանում էր, որ թատրոնական կոմիտեի անդամների թվում է և 60-ական թվականների ուղղության գլխավոր ներկայացուցիչ Սունդուկյանը, որ, սակայն, այժմ թույլ է տալիս բեմի վրա այն, ինչի դեմ բողոքում էր մի ժամանակ:

«Մեզ հայտնի է, թե ովքեր են այժմյան կոմիտեի անդամները. նրանցից մեկը կարող է լավ ֆինանսիստ լինել, մյուսը լավ վաճառական, երրորդը լավ խմբագիր, ուսումնական ադվոկատ և այլն,— բայց ամբողջ կոմիտեի մեջ Սունդուկյանը մենակ է, որ հասկանում է ինչ է բեմը, ինչ է թատրոնը, ինչ է արհեստը, ինչ է գեղարվեստը, ինչ են բեմի պահանջողությունները... Ուրեմն ուզես շուգես պետք է նրան համարես կոմիտեի առաջնորդ... Ուրեմն այն մարդը, որ վաթսուներորդ թվականներում առաջինն է կոչվել, որ իր ռեալական ընթացքով և պիեսաներով բողոքել է պատմական-սխոլաստիկական ուղղության դեմ, այժմ պարագլուխ է դարձել այն խմբի, որ ջանում է մեր բեմի վրա հնացած ոճմանտիկական ուղղությունը պատվաստելու»:

Բայց ի՞նչ էլք էր ցույց տալիս Արծրունին: Պետք է փոփոխել ռեալերտուա-րը: Ավելի լավ է մի ամբողջ տարի ներկայացումներ շտալ և ռեալերտուա-ր պատրաստել: Հայոց բեմի համար դա թեև հեշտ գործ է, բայց անիրագործելի էլ չէ: Հենց նույն ֆրանսիական գրականության մեջ կան և ռեալական ուղ-ղության պատկանող պիեսներ: Շատ են այդպիսիները և ուսաց գրականու-թյան մեջ (Օստրովսկի): Առաջարկում էր թարգմանել, փոխադրել այդպիսի պիեսներ: Կոմիտեի պետք է վարձատրություն նշանակի այդ աշխատանք-ների համար, պետք է բավարար վարձատրություն հայտարարի ինքնուրույն գրվածքների համար: Եվ այն ժամանակ կգտնվեն ոչ միայն աշխատողներ, այլև հեղինակներ:

Ահա թե որքան ուղիղ ու արդարացի էր Արծրունու հիմնական հայացքը թատրոնի վերաբերմամբ: Այդ հայացքից էլ բխում էր նրա վերաբերմունքը դեպի մշտական խմբի ներկայացումները: Եվ նրա սաստիկ անբավականու-թյունը, նրա անխնա հարձակումները ճշմարիտ, իրավացի էին: Ոչ ոք այժմ, կարդալով այդ գրվածքները, չէ կարող ուրանալ, որ իր այդ տեսակ վերաբեր-մունքով Արծրունին թատրոնի իսկական գաղափարի ամենալավ բարեկամն էր, որ անցողական փայլ ու շքեղություն չէր ցանկանում հայոց բեմին, այլ հարատևություն առողջ ու բնական սկզբունքների վրա: Նրան չլսեցին, նրան չէին կարող լսել կրթով ղեկավարվող գործիչները. և հայոց բեմը մի կարճ ժամանակ միայն գոյություն պահպանեց:

Այսպես վերաբերվելով թատրոնի բնած ուղղության, Արծրունին, բնա-կանաբար, պիտի բացասաբար վերաբերվեր և իր ատած ուղղության ներկայա-ցուցիչներին: Պոլսից եկած հյուրերին նա չէր հավանում կամ, ավելի ճիշտ ասած, քիչ էր հավանում. ոչ Աղամյանը, ոչ Աստղիկը և ոչ Սիրանուշը նրա աչքում տաղանդ չէին: Այստեղ ահա հոտառության հարց է ծագում. ինչպե՞ս Արծրունին չզգաց, թե ինչ պիտի լինի Աղամյանը հայոց բեմի համար:

Այս կարևոր հարցը պարզելու համար Արծրունու գրվածքների մեջ նյու-թեր մենք գտնում ենք: Պատճառը նույն հիմնական, խոշոր հարցն էր՝ ուղղու-թյունը: Ահա Արծրունու («Նոր ռեցենզենտ») խոսքերը.

«Մենք ինքներս խոստովանում ենք, որ շատ խիստ ենք դեպի պ. Աղամ-յանը և շարունակության մեջ էլ խիստ կլինենք: Մենք այդպես չէինք վերա-բերվի դեպի պարոնը, եթե նրան տաղանդ, հանճար համարեին: Այս դեպքում մենք կասեինք, որ հայոց բեմի համար պ. Աղամյանը լավ է, մինչև անգամ շատ լավ է... Բայց գործը ուրիշ պատկեր, ուրիշ ձև է ստացել. մարդիկ վի-ճում են, որ ոճմանտիկական շկոլա՞ն, թե՞ ռեալական շկոլան լավ է, հավատաց-նում են, որ այդ հարցը դեռ Եվրոպայումն էլ չէ վճռվել, որ կոմիտեի հար-կավոր է համարում առժամանակ ոճմանտիկական պիեսաներ ներկայացնել և որ իբրև ոճմանտիկական շկոլային պատկանող դերասան՝ պ. Աղամյանը հան-ճար է: Այսինքն դրանով կամենում են ապացուցանել, որ կոմիտեի գիտա-նաբար ընտրեց ոճմանտիկական շկոլան և ոչ թե ստիպված էր այդպես անել, որովհետև անհեռատես հայտնվեցավ, շկարողացավ առաջուց ամեն բան պատ-րաստել: Մի անգամ գիտակցաբար ոճմանտիկական ուղղությունը ընտրելուց հետո նույնպես գիտակցաբար այդ շկոլային պատկանող հանճար բերել տվեց և, Պոլսից, և ոչ թե այդ նույնպես մի դիպված էր: Այս բաները կարող են պաշ-տոնական զանազան լրագիրների մեջ հրգել, մեզ այդպես խոսելը անվայել կլինի: Ասացեք, որ պ. Աղամյանը լավ դերասան է, չափից դուրս աշխա-տասեր դերասան է, աշխատասիրության կողմից կարող է օրինակելի լինել, որ ընդունակ է հասարակությանը գրավելու,— և մենք կհամաձայնենք»:

Ուրեմն, ուղղությունն էր, որ առաջին ժամանակ կանգնած էր Աղամյանի տաղանդի և նրան զնահատող Արծրունու մեջտեղը: Կոմիտեաի գործունեության և թատրոնի մեջ տիրող անհամակրելի ուղղության վերաբերմամբ դիմադրողի դերը պահպանելու համար էր Արծրունին այնքան խիստ վերաբերվում Աղամյանին: Ավելացնենք և այն, ինչ գրեց Արծրունին դրանից քիչ հետո.

«Քանի որ նա (Սդամյանը) կխաղա արվեստական, օդային, անբնական, իրականությունից զուրկ, անհամարժեքությունների լի պիեսաներում, ինձ անհնարին կլինի գնահատել կամ քննադատել նրա և մեր մշտական խմբի բոլոր դերասանների խաղը»:

Պարզ է անբավականություն պատճառը, պարզ է գոնե մի այնպիսի հրապարակախոսի տեսակետից, որ հենց նույն այդ հոգվածում ասում էր, թե «Թատրոնը նույնը պետք է անի, ինչ որ անում է ամենօրյա լրագրի առաջնորդողը»։ Այսինքն կյանք, իրականություն, հասարակական գաղափարներ։

Աչքի առաջ բերելով այս բոլորը, մենք տեսնում ենք, որ Արծրունու վերաբերմունքը դեպի հայ հռչակավոր դերասանը անհասկանալի չէ: Չմոռանանք և այն, որ Ադամյանը Կ. Պոլսից իբրև միանգամից, վերջնականապես կազմակերպված մի տաղանդ չհեկավ Թիֆլիս: Այստեղ նրան սպասում էր մի ամբողջ դպրոց, որի մեջ նա մշակեց, կատարելագործեց իր ընդունակությունները: Արծրունին արդեն խոստովանում էր դերասանի մի հատկությունը՝ նրա չափազանց աշխատասիրությունը: Դրանով Ադամյանը հղկեց, փայլեցրեց իր տաղանդը, տվեց նրան նոր ուղղություն: Փոխվում է և «Մշակի» վերաբերմունքը: Արծրունին շուտ ըմբռնեց իրողությունը և նշանավոր արտիստի մոտիկ բարեկամներից մեկն էր մինչև կյանքի վերջը:

Համարյա միևնույն տեսակ էր վերաբերմունքը և դեպի պոլսեցի դերասանուհիները: Հետևյալ տարին Թիֆլիս եկան Մնակյանը, Գարագաշյան քույրերը, ապա և տ. Հրաչյա: «Մշակը» խիստ էր վերաբերվում, բայց և արդարությամբ չէր մոռանում: Եվ որպեսզի իմանանք այդ վերաբերմունքի իսկական արժեքը, ավելորդ չի լինի մի երկու խոսքով հիշատակել հակառակ բանակի վերաբերմունքը:

«Մեղուն», ապացուցանելու համար, որ «Մշակը» իր խմբագրի անձնական թշնամության պատճառով է կամ անտես անում կամ պախարակում հայոց ներկայացումները, ինքը մանրամասն ունեցնելիս էր տպագրում, որոնց մեջ, սակայն, մեկոգրամների անհամ ու տաղտկալի բովանդակությունն էր ամենամեծ տեղը գրավում։ Քննադատությունը բացակայում էր, ավելի հոժարությամբ զանազան գովասանքներ և կոմպլիմենտներ էին մատուցվում դերակատարներին։ Պարբերաբար «Մեղուն» առաջնորդողների մեջ գտվում, փառաբանում էր կոմիտեի նախագահ Ամատունուն, նկարագրում էր, թե ինչքան շատ է նա աշխատում հայոց բեմի համար, ինչպես է նույնիսկ իր անձնական միջոցներից խոշոր զոհողություններ անում։ Իշխան Ամատունին, ճիշտ որ, շատ սեր ուներ զեպի հայոց բեմը, բավական աչքի ընկնող ծառայություններ է մատուցել նրան 1879—1882 թվականների ընթացքում։ Բայց հենց այն հանգամանքը, որ «Մեղուն» միայն նրան էր գտվում, ցույց էր տալիս, որ կոմիտեի համարյա գոյություն չունի, որ ամեն ինչ նախագահի անձնավորության մեջ է ամփոփված։ Իսկ այդ անձնավորությունը փաշայական իշխանավորության հատկություններ շատ ուներ։

Ամբողջ գերասանական խումբը նրան էր հպատակեցրած և այդ հպատակությունը պիտի լինէր կատարյալ, անսահման: Տաղանդ, ընդունակություն արհամարհվում էին՝ կոմիտեի նախագահի իշխանությունը ավելի բարձրացնելու համար: Այդ փառայական միջավայրում, իհարկե, ինտրիգները, անձնական քմահաճությունները արգավանդ հող էին գտնում: «Մեղուն», իբրև ամենակարող նախագահի լեյբ-օրգան, պաշտպանում էր նրա բոլոր գործողությունները, կամայականությունները: Աղամյանը նրա համար և՛ թատրոնի զարդ էր, և՛ տաղանդ: Բայց ահա Աղամյանը, զեռ առաջին սեզոնը չվերջացրած, անկարող եղավ դիմանալ կոմիտեի ստեղծած պայմաններին, հեռացավ բեմից: Նույն «Մեղուն» այդ առիթով գրած մի առաջնորդողի մեջ, առանց անուն տալու, ասում էր, թե գերասանը մի քանի անգամ հաջող կատարելով դերը, արդեն իրան երեակալում է հանճար և տաղանդ. ուժիսորը և կոմիտեի տնօրենը ամբողջ լավ կարող են որոշել, թե ինչի է նա պետքական, ուստի պետք է, որ գերասանը ենթարկվի այդ իշխանության: Այդ միջոցին գրված մի ուրիշ հոդվածի մեջ Աղամյանի ընդունակությունները պարզապես այս ձևակերպությունն էին ստանում. «Պ. Աղամյանը լավ գերասան է, նա երիտասարդ է, նա հայ է, նա օգտավետ է հայ թատրոնի բեմի համար» («Մեղուն», 1880, № 37):

Ահա թե որքան անկեղծություն կար այն մարդկանց մեջ, որոնք որպես թե պաշտպանում էին թատրոնն ու գերասաններին Արծրունու «ազգակործան» հարձակումներից:

Եվ վերալուրջաբար, զրկված բնական գործիչները «Մշակի» պաշտպանութ-
յանն էին դիմում: Այդպիսի մեկն էր տաղանդավոր, առաջնակարգ դերասա-
նուհի օր. Աստղիկը: Նա հազիվ կարողացավ երկու սեզոն մնալ Թիֆլիսում և
1881-ի առաջին կիսամյակում այնպիսի դրուժյան մեջ դրվեց, որ ստիպված
եղավ հեռանալ խմբից: Բայց հեռանալիս օրիորդը քաջություն ունեցավ «Մշա-
կի» էջերում մանրամասն բացատրելու, թե ինչ կարգեր են տիրում թատրո-
նական կոմիտեի մեջ, ինչ հանգամանքներով էր շրջապատված նույնիսկ
առաջնակարգ դերասանուհին: Ինտրիգների, փառայական կամայականություն-
ների այն երկար շարքը, որ զրկված է Աստղիկի բացատրությունների մեջ, ան-
շուշտ իր տեղը կունենա հայ թատրոնական գործի պատմության մեջ:

Վերալուծված դերասանուհին, Կ. Պոլիս ճանապարհվելուց առաջ, մի ներկայացում տվեց՝ ճանապարհածախս հայթայթելու համար: Եվ ի՞նչ, նա ստիպված էր այդ ներկայացումը տալ Արծրունու թատրոնում, հայ և նույնիսկ վրացի սիրողների մասնակցությամբ. կոմիտետի իշխան նախագահի ահը այնքան սաստիկ էր, որ մշտական խմբից ոչ ոք չհամարձակվեց մասնակցել: «Մեղուն» այստեղ էլ քաջաբար պաշտպանում էր իշխան Ամատունուն, և տաղանդավոր դերասանուհին, հայկական բեմի առաջնակարգ աստղերից մեկը, հեռացավ Կովկասից, տանելով անկեղծ շնորհակալության զգացմունք դեպի Թիֆլիսի հայ հասարակությունը, որ այնքան պատվել էր նրան իր համակրա-

* Նմուշի համար բերում ենք այստեղ մի կտոր այն պայմանագրից, որ կնքված էր իշխան Ամատունու և հայտնի գերասանուհի օր. Աստղիկի մեջ. «Ես Ամբեր Քանթարյանցս (Աստղիկ) պարտավորվում եմ խաղալ Թիֆլիսում մշտական հայ գերասանական խմբի հետ, համաձայն իշխան Ամատունու կամ նորանից երաշխավորված անձի որոշման կոմեդիաներում, վոդեվիլներում, օպերետներում, առհասարակ բոլոր դրամատիական ներկայացումներում բոլոր այն դերերը, որ կհանձնեն ինձ իշխան Ամատունին. բացի այս պարտավորվում եմ ամեն մեկ ամսվա ընթացքում պատրաստել և խաղալ նոր պիեսաներում վեց նոր դերեր համաձայն իշխան Ամատունու որոշման: Նմանապես պարտավոր եմ մասնակցել անտրակտներում, բնգունել երկրորդական դերեր: Այսպես էր խմբի առաջին գերասանուհու զորթվույնը Հասկանալի է, թե ինչ պիտի լինեին մյուսները:

կան ցույցերով, տանելով դրա հետ և դառն հիշողութիւններ կոմիտեի մասին: Այդ հիշողութիւնները դառն էին և ուրիշ պոլսեցի հայերի համար: «Մշակի» թղթակիցը գրում էր, որ Կ. Պոլիս վերադարձող դերասաններն ու դերասանուհիները ասում էին, թե դժոխքից են ազատվել:

Երեք տարի գոյութիւն պահպանեց կոմիտեի ղեկավարած թատրոնը Թիֆլիսում: Դա մեր բեմի ամենալավ ժամանակն էր: Հասարակութիւնը ոգեւորութիւն էր ցույց տալիս, հաճախում էր ներկայացումներին, մեծ միջոցներ տվեց կոմիտեին: Բայց դա մի ժամանակավոր աջողութիւն էր: Բեմի ղեկավարները ոչ կարողացան խելացի խնայողութիւն ցույց տալ՝ թատրոնի ապագան ապահովելու համար, ոչ էլ ընդունակ հանդիսացան հայկական բեմը հաստատ, ժողովրդական հիմքերի վրա դնելու: 1882-ի աշնանը Թիֆլիսում այլևս պոլսեցի դերասաններ ու դերասանուհիներ չկային: Տեղական դերասանները ներկայացումներ էին տալիս Արծրունու թատրոնում, բայց հասարակութիւնն այլևս չունի իր նախկին ոգեւորութիւնը: Թատրոնի անկումն ակնհայտ էր:

Արծրունին այժմ իրականացած էր համարում իր գոյակութիւնները: Կային շնորհքով դերասաններ, նրանք ներկայացնում էին իրական կյանքից վերցրած պիեսներ, բայց չկար հետաքրքրութիւն: «Թատրոնական կոմիտեի տը, իշխան Ամատունու հետ, — գրում էր «Մշակը», — անխնա մորթեցին և խոր գերեզմանի մեջ թաղեցին հայոց թատրոնը»: Արծրունին առաջնորդողի մեջ քննում էր, թե ինչով կարող է կենդանի լինել թատրոնը: Նա հիմնված պիտի լինի հասարակութիւն մեծամասնութիւն համակրանքի վրա, պիտի այդ մեծամասնութիւն համար անհրաժեշտ, կենսական, առօրյա մտավոր պահանջ դառնա: Ի՞նչ է հարկավոր դրա համար:

«Զորս բան, կատասխանենք մենք. 1) հասկանալի լեզու, 2) հասկանալի, մատչելի և գրավիչ ռեպերտուար, 3) հասկանալի խաղ և 4) էժան մուտք:

Այդ չորս պայմանները եթե միացրած լինեն, թատրոնի գործը կարող է հաջողվել ամեն քաղաքում, կարող է ժամանակով դառնալ մեծամասնութիւն համար պահանջ և ոչ թե փոքրամասնութիւն համար խաղալիք կամ շոյ-լութիւն առարկա, կարող է թատրոնի վարիչների ձեռքում դառնալ ժողովուրդը կրթող միջոց և ոչ թե նույն վարիչների համար ունայն փառքի և անձնական նպատակներին հասնելու մի միջոց:

Բայց անցյալ տարիների հայոց թատրոնը Թիֆլիսում գուրկ էր նույնիսկ մեր վերելում հիշած չորս ամենաանհրաժեշտ պայմաններից որպէսզի ժողովրդական դառնա, հիմնվի քաղաքի հայ ազգաբնակչութիւն մեծամասնութիւն վերջական դառնա, հիմնվի քաղաքի հայ ազգաբնակչութիւն մեծամասնութիւն վրա և ուրեմն շարունակի իր գոյութիւնը: 1) Լեզուն հասկանալի չէր, քանի որ պոլսական էր, 2) ռեպերտուարը մատչելի չէր, քանի որ անմատչելի, անբնական, հնացած ֆրանսիական, ռոմանտիական, ահ ու սարսափներով լի, կոմսերով ու մարկիզներով պիեսներից էր բաղկացած, 3) խաղը անբնական, արվեստական, ռոմանտիական էր, միմիայն մի նեղ շրջանի համար այլևայլ պատճառներով դուրեկան, իսկ մեծամասնութիւն համար անհասկանալի, և վերջապէս 4) տեղերը շատ թանկ էին:

Ի՞նչ հիմքեր կային, ուրեմն, որ գործը տեղական լիներ:

Ավելացրեք սրան թատրոնական վարիչների անխնայողական և անհաշիվ գործունեութիւնը, հիշեցեք, որ նրանք նախ հավաքեցին 8 հազար ռուբլի հասարակութիւնից, ունեցան բացի սրանից յուրաքանչյուր տարի միջին թվով 20 հազար ռուբլի արդյունք և այդ երեք տարվա ժամանակամիջոցում բամբուն

տվեցին առնվազն 70 հազար ռուբլի այլևայլ ծախսերի վրա, առանց մի որևէ կապիտալ կազմելու, ոչ փողով, ոչ կոստյումներով, ոչ դեկորացիաներով...

Ավելացրեք սրան, որ նույն նեղ շրջանը, որ այդքան փող տվեց թատրոնը պահելու համար, բացի սրանից հազարներ ծախսեց դերասանուհիների և դերասանների այլևայլ ընծաների վրա, — և ձեռ հասկանալի կլինի, որ այդ նեղ շրջանը դադրած, հոգնած է իր ապարդյուն և անհաշիվ, ջիւրերը դատաւելող գործունեութիւնից և այժմ այլևս սիրտ չունի գնալ թատրոն, երբ մանավանդ այդ թատրոնը սկսեց նորից ներկայացնել ավելի համեստ, ավելի բնական պիեսները, և խումբը զրկվեց այն կծու տարրից, պոլսական գեղեցկուհիներից, որոնք ինչպէս թունդ համեմ կերակուրի մեջ, ինչպէս մագնիս գրավում էին մեր սակավաթիվ ինտելիգենտ հասարակութիւնը դեպի թատրոնը:

Բայց ժողովրդական դառնալ, մեծամասնութիւնը գրավել՝ խաղով, ռեպերտուարով, էժան գներով, — մեր թատրոնը երբեք փորձած չէ:

Քանի որ թատրոնը չի աշխատի դառնալ մեծամասնութիւն համար անհրաժեշտ, բայց համեստ զվարճութիւն մի միջոց, նույնիսկ այդ մեծամասնութիւն իրան համար անգիտակցական կերպով մի կրթիչ հիմնարկութիւն, մի դպրոց, այլ կլինի միմիայն մի նեղ շրջանի համար հեշտասիրութիւն և ժամավաճառութիւն տեղ, — թատրոնը երբեք չի դառնա մի տեղական, ինքն իրան պահպանող, հաստատ հիմնարկութիւն:

Դառն ճշմարտութիւնների այսպիսի մի խիստ անխնա հյուսվածքով էր Արծրունին վերջացնում թատրոնական աղմկալի աջողութիւնների շրջանը: Նա կարող էր ասել, որ այստեղ էլ հաղթեց իր բազմաթիվ թշնամիներին իր սուր հայացքով, իր քննադատական կարողութեամբ: Եվ սակայն, թշնամիների կազմակերպված խումբը ինչե՞ր չարավ նրա ձեռքից հրապարակախօսի առաջնութիւնը խլելու համար: Բանը այն տեղին հասավ, որ հին, անկենդան «Մեղուն» նույնիսկ ամենօրյա լրագրի վերածվեց:

Այդ բանն աջողվեց մի ակցիոներական ընկերութիւն միջոցով: Ուլքե՞ր էին ընկերութիւնը կազմակերպողները, — մեզ հայտնի չէ: Բայց «Մեղուն» մեջ շարունակ հայտարարվում էր, թե ընկերութիւն անդամ գրվելու համար պետք է դիմել իշխան Ամատունուն: Այս անունը, վերել հիշված հանգամանքների հետ, պարզ ցույց է տալիս, թե որտեղ է ծնվել և ինչ նպատակ ունի «Մեղուն» ուժեղացնելու միտքը: 1880 թվականին, երբ մի կողմից կրոնական բանակովն էր բորբոքված, մյուս կողմից թատրոնի գործում «Մշակը» այնքան զորեղ ընդդիմադիր դիրք էր բռնել, մեղուական բանակում անհրաժեշտութիւն պիտի դառնար իրանց օրգանի ամենօրյա դարձնելը՝ Արծրունու գեմ կոխվել ավելի աջող տանելու համար: Այնպէս որ «Մշակի» խմբագիրը մի զորեղ խթան հանդիսացավ, որ հին պահպանողականները թափ տան ծուլութիւն փոշին և ավելի եռանդով գործեն:

Սա էլ մի պարծանք էր Արծրունու համար: Եվ այդ բանը մենք Արծրունու խոսքերից չենք հանում: Ինքը՝ Պետրոս Սիմոնյանցը, Արծրունուն ուղղած բաց նամակի մեջ ասում էր. «Իմացեք, որ դուք ձեր անխոհեմ, մաղձոտ, նախանձող, ագահ, հանդուգն, չար բնավորութեամբ և եսամոլութեամբ, ազգին վնասակար ուղղութեամբ «Մեղուն» ամենօրյա անել ստիպեցիք»:

Այո՛, ճիշտ որ ստիպեց: Հարկադրված, արհեստական, անկենդան մի ծնունդ էր «Մեղուն», որ սկսեց հրատարակվել 1881 թվականի փետրվարից: Նույնիսկ լրագրի արտաքինը փոխ առնված էր «Մշակից». նույն դիրքը, նույն բաժանորդագիրը, մինչև իսկ տառերի նույն մեծութիւնը առաջնորդողների

համար: Միակ առաջադիմությունն այն էր, որ մինչդեռ «Մշակը» կիրակի օրերը չէր հրատարակվում, «Մեղուն» տալիս էր կես թերթ: «Մշակի» ամենօրյա հրատարակությունը «Մեղուն» մեջ ծաղրվում էր շաբաթը 5 օր անունով: Այժմ ինքը, «Մեղուն», իր հաշվով շաբաթը 5 1/2 օր էր դարձրել և էլի ամենօրյա էր անվանում իրան:

Երկարատևություն չունեցավ այդ կերպարանափոխությունը: Հետևյալ տարին «Մեղուն» թողեց ամենօրյա անունը: Ակցիոներական ընկերությունը 2000 ռուբլի էր տվել պահպանողական լրագրին. տեսնելով մի տարվա վնասները, նա թողեց փախավ: Նույնիսկ ամենօրյա հրատարակությունը էլ «Մեղուն» չկարողացավ շատ բաժանորդներ գրավել: Իսկ սեփական միջոցներից տարեկան դեֆիցիտ ծածկելը ոչ ոք «Մեղուն» բարեկամներից հանձն չառավ:

Թատրոնական նշանավոր եռամյակը, եթե այնքան փայլուն էր, պատճառը, ինչպես տեսանք, հասարակության բարձրացած, եռանդուն տրամադրությունն էր: Այսպիսի մի ժամանակ չէին կարող մեռած մնալ և ուրիշ տեսակ մտավոր, կուլտուրական պահանջները: Պետք էր միայն ղեկավարել տիրող տրամադրությունը, ճանապարհներ ցույց տալ նրան:

1878-ին Արծրունին իր առաջնորդողների մեջ հայտնեց այն միտքը, որ պետք է ուղղորդություն դարձնել գրականությունը զարգացնելու վրա: Հասարակությունը իր կողմից կարող է աջակցել այդ գործին կազմակերպված ընկերությունների միջոցով: Արծրունին առաջարկում էր հիմնել մի թարգմանչական ընկերություն, որի նպատակը հենց իր անունից կարելի է իմանալ: Այդ միտքը արձագանք տվեց այն ժամանակվա երիտասարդության մեջ: Կազմվեց իր փոքրիկ շրջան, որ սկսեց թարգմանություններ անել: «Մշակի» միտքն իրագործվեց, — այսպես էր ասում այդ փոքրիկ ընկերության հիմնադիրներից մեկը՝ Գաբրիել Միրզյան, մի հոգևածի մեջ, որ Արծրունին տպագրեց «Մշակի» մեջ իբրև առաջնորդող: Եվ իրավ, հետևյալ տարվանից ընկերությունն սկսեց հրատարակել «Թավամաղ մեղուն», «Կարմիր լապտեր» մանկական գրքերը, թարգմանությամբ օր. նատալիա Տեր-Մարկոսյանի, որ ընկերության հիմնադիրներից մեկն էր և շատ եռանդուն գործունեություն էր ցույց տալիս, իբրև վարժուհի, մեր մանկավարժական աշխարհում:

Այդ գործունեությունը Արծրունին ողջունեց մի շատ համակրական առաջնորդով: Փոքրիկ ընկերությունը մի կարճ միջոցում վերակազմվեց, դարձավ ավելի լայն նպատակ ընտրած մի հիմնարկություն, վերացնելով թարգմանական անունը, նա եղավ ամեն տեսակ գրքեր հրատարակող մի ընկերություն: 1880 թվին նրա կանոնադրությունը արդեն հաստատված էր, և ընդհանուր ժողովը պաշտոնական մարմինների ընտրություն կայացրեց: Այսպիսով սկիզբ առավ Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերությունը, որի համակրելի գործունեությունը ընդհատվեց քսան տարուց հետո, 1900-ին, երբ փակվեց:

Ստեղծել մի հիմնարկություն դեռ բավական չէր. պետք էր նրան դնել կանոնավոր ընթացքի մեջ, տալ նրան համապատասխան ուղղություն: Արծրունին ուղղորդությունից չէր գցում այս կարևոր հանգամանքը: Ուստի իր խիստ քննադատություններով երևան էր գալիս հարկավոր ժամանակը, առանց նկատի առնելու գործի նորությունը: Հենց այս պատճառով էլ նա երկու խիստ առաջնորդող գրեց Հրատարակչական ընկերության առաջին ժողովի առիթով, առաջնորդողներ, որոնք չէին կարող հաճելի լինել ընտրված անդամների համար, բայց որոնց մեջ պաշտպանված էր անուրանալի ճշմարտությունը:

Խոսքն ընկերության խմբագրական մասնաժողովի մասին էր: Դա էր այն մարմինը, որ իսկապես պիտի հոգի տար ընկերության՝ ընտրելով գրքեր հրատարակության համար: Առաջին ընդհանուր ժողովի մեջ կայացած ընտրությունները ցույց էին տալիս, որ մեղանում հասարակական պաշտոնի համար ընտրվում են ոչ թե գործելու համար, այլ պատվի համար: Արծրունին այդ տեղից էլ բռնեց: Հարձակվելով մանավանդ այն հանգամանքի վրա, որ խմբագրական մասնաժողովի անդամ ընտրվել է մի բանկի կառավարիչ, որ թեև հայ է, բայց հայոց մամուլի և գրականության հետ ոչինչ կապ չունի, նա գրում էր, որ մյուս անդամների ընտրության մեջ էլ ծայրահեղ միակողմանիություն է մտցրված, բոլոր ընտրվածները մանկավարժներ են:

«Խմբագրական մասնաժողովի մեջ ոչ մի անձն չէ երևում, որի անունը հայտնի լիներ ոչ թե որպես մանկավարժ, այլ որպես հայոց ժամանակակից գրականության մեջ դիրք, հեղինակություն ունեցող անձն: Այդ տեսակներին սեպրեց ընդհանուր ժողովը: Թող մանկավարժներ էլ լինեն մասնաժողովի մեջ, բայց հարկավոր է, որ և գրականության մեջ փորձառու, անուն ունեցող անձինք լինեին մասնաժողովի մեջ: Մասնաժողովի խմբագրությունը առաջարկվում է մի դիրք մանկավարժական բովանդակությամբ, — դրան քննում են մանկավարժները: Բայց եթե մի հեղինակություն առաջարկվի, որ իր մեջ մանկավարժական բնավորություն չունի, ո՞վ պետք է քննի այդ տեսակ դիրք, երբ մասնաժողովի բոլոր անդամներն էլ մանկավարժներ են: Ուրեմն այդ ընկերությունը առհասարակ հայերեն գրքերի հրատարակության ընկերություն չէ, այլ միայն մանկավարժական մի ընկերություն է»:

Սկզբունքներ պաշտպանող Արծրունին հարկավոր էր համարում ասել ճշմարտությունը իր ժամանակին, տեղն ու տեղը, չխնայելով նույնիսկ իր ծանոթներին և համակրողներին: Բայց սկզբունքը ոտնակոխ չանելու, ճշմարտությունը ծածկելու անհնարավորությունը բացատրում էին նրանով, որ Արծրունին անձնական կրքերով է ղեկավարվում: Այդ բանը երևան եկավ և մի ուրիշ ընկերության սկզբնավորության մեջ, մի ընկերության, որի միտքը ժողովրդականացնելու մեջ էլ «Մշակը» կատարել է աչքի ընկնող դեր:

Այն ժամանակից, երբ թշվառացած թուրքահայերին նյութապես օգնելու անհրաժեշտությունը անխուսափելի դարձավ ռուսահայերի համար, զգացվում էր մի բարեգործական ընկերության կարիքը: Առաջին անգամ այդ մասին խոսեցին ալաշկերտցի գաղթականները. մենք տեսանք, որ դեռ 1877-ին Արծրունին առաջարկում էր այդպիսի մի ընկերություն հիմնել: Այնուհետև նա էլի մի քանի անգամ վերադարձավ այդ հարցին: Թուրքաց Հայաստանի սովոր գալիս էր ահավոր փաստերով հարկադրելու, որ ընկերության միտքն իրագործվի: Միևնույն ժամանակ նա ցույց էր տալիս, թե գործողության ինչ դաշտ պիտի լինի ընկերության տրամադրության տակ: Արծրունին ծրագրում էր Կովկասում հիմնված մի ընկերություն, որ իր միջոցներով պիտի օգներ բոլոր հայերին՝ թե Կովկասում, թե Թուրքիայում և թե Պարսկաստանում:

Պահանջը կար: Նրան իրագործողը, կյանքի մեջ մտցնողը եղավ ժամանակի երիտասարդ գործիչներից մեկը՝ բժ. Բագրատ Նավասարդյան: Սովի տարին, 1880-ին, պ. Նավասարդյան «Մշակի» մեջ երկու առաջնորդող գետեղեց, որոնց մեջ պնդում էր, թե բարեգործական ընկերություն հիմնելու անհրաժեշտությունը անհետաձգելի է: Ապա նա անցավ գործնական պրոպագանդային: Ներսես պատրիարքի այն նամակը, որով հրավիրվում էր Թիֆլիսի հայերին շարունակել օգնությունը սովատանջներին, մի զորավոր խթան հանդիսացավ, և 1881-ի առաջին օրերում արդեն կազմված էր համակրողների մի

փոքրիկ խումբ, որ սկսեց կանոնադրութիւն կազմել: Այդ կանոնադրութիւնը, նախքան կառավարութեան ներկայացնելը, ենթարկվեց ընդհանուր ժողովների քննութեան: Առաջին ժողովում Արծրունին առաջարկեց, որ կանոնադրութեան մեջ պարզ ու որոշ հայտնված լինի, թե Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութիւնը հիմնվում է բոլոր հայերի համար, առանց դավանական խտրութիւնների: Առաջարկութիւնն ընդունվեց, կանոնադրութեան առաջին հոդվածն ստացավ Արծրունու թելադրած խմբագրութիւնը: Բայց երկրորդ ընդհանուր ժողովն իրավունք համարեց վերաքննել նախորդ ժողովի ընդունած վճիռը, փոփոխեց հոդվածը և ջնջեց Արծրունու առաջարկութեամբ ավելացրած բացատրական խոսքերը:

Արծրունին գրիչ վերցրեց այդ իրավադանցութեան դեմ, որի մեջ իրավամբ տեսնում էր թշնամական վերաբերմունք իր դեմ: Նա փայլուն կերպով ապացուցեց իր հայացքների ճշմարտութիւնը: «Մշակի» էջերում տեղի ունեցավ մի կարճատև բանակոխվ Արծրունու և պ. Նավասարդյանի մեջ: Դա մի նոր առիթ էր, որ Արծրունին պաշտպանեց ալլադավան հայերի ազգային իրավունքները: Կոփվր այնպիսի տաք կերպարանք ընդունեց, որ Արծրունին նույնիսկ առաջարկեց մի ուրիշ ընկերութիւն կազմել, քանի որ, ասում էր, նոր կազմվող ընկերութեան հիմնադիրներն անընդունակ հանդիսացան լայն սկզբունքներով ղեկավարվելու: Ավելորդ է ասել, որ մեղուական բանակում այս առիթով էլի բարձրացավ այն հին երգը, թե Արծրունին իր անձնական կրքերի մեջ ոչինչ սահման չի ճանաչում, թե նա քանդում է ամեն մի լավ սկզբնավորութիւն:

Այսպիսի աղմուկով սկսված ընկերութիւնը հաստատվեց նույն 1881 թվականին, և այդպիսով մեր կյանքի մեջ ավելացավ մի նոր համակրելի հիմնարկութիւն: Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, որի կարևոր արտոնութիւնն այն էր, որ նա կարող էր ճշուդ բաց անել գավառներում:

Հասարակական եռանդուն շարժումը չէր կարող իր ազդեցութիւնը շտաբածել և հայ կանանց մեջ: 1882 թվականին Թիֆլիսում ավելացավ մի նոր ընկերութիւն էլ՝ Հայուհայաց բարեգործական ընկերութիւնը: Այդպիսի մի հիմնարկութեան միտքը տվել էին Կ. Պոլսի հայուհիները, որոնց «Ազգանվեր հայուհայաց» ընկերութիւնը օրինակ դարձավ Թիֆլիսի հայուհիների համար: Մենք արդեն տեսանք Կ. Պոլսի այդ ընկերութեան դիմումը ռուսահայ կանանց, տեսանք, թե ինչպէս Թիֆլիսում կազմվեց կանանց մի շրջան, որ նվիրատվութիւններ էր հավաքում նախ այդ ընկերութեան, ապա և Հայաստանի սովատանջների համար: Այդ գործունեութիւնից ծնվեց մշտական մի կրթասիրական ընկերութիւն կազմելու որոշումը:

Արծրունին, որ իր գրական գործունեութեան առաջին քայլերից առանձին ուշադրութիւն նվիրել էր կանանց հարցին, չէր կարող, իհարկե, աչքից զննել ինքնագործունեութեան այն ձգտումները, որոնք երևան եկան Թիֆլիսի հայուհիների մեջ ոգևորութեան, գաղափարների այն նշանավոր ժամանակներում: Առօրյա հրատապ հարցերը նրան չէին մոռացնել տալիս իգական սեռի բարձր մտավոր շահերը: Հայ կանանց նա խորհուրդ էր տալիս շրջականանալ տան մեջ պատրաստված կյանքով, որ որքան էլ եմքական արտաքին փայլեր ստացած լինի, իր էութեամբ շարունակում է մնալ հարեմական:

Հասարակական ասպարեզներում անկախ դիրք ձեռք բերելու համար հայ կինը պիտի դիմի բարձր կրթութեան: Իրրե մի նոր ասպարեզ, ուր հայ կինը դեռ ոտք չէր դրել, Արծրունին ցույց էր տալիս բժշկականութիւնը: Հայուհայաց բարեգործական ընկերութեան առիթով Արծրունին արժարժում էր այն միտքը, որ կանանց բարեգործութիւնը զխաղաղակա բարձրագույն կրթութեան տեղ

կին գործիչներ պատրաստելու մեծ կարիքը պիտի նպատակ ընտրե: Սակայն «Մշակի» այդ լայն ու գեղեցիկ գաղափարը չկարողացավ իրագործել հայ կանանց ընկերութիւնը: Նա բավականացավ ավելի համեստ ծրագրով:

Բայց 1877—1883 թվականների հասարակական շարժումը պիտի ունենար և իր ապոթեոզը: Այդպիսի հանդիսավոր վերջաբան հանդիսացավ առաջին հայոց ընդհանուր ուսուցչական ժողովը, որ գումարվեց Թիֆլիսում 1882-ի առաւելա վերջին:

Դպրոցը ռուսահայերի մեջ, ինքնաճանաչութեան առաջին խիստ օրերից, նկատվել է իրրե ահագին կարևորութիւն ունեցող մի հարց, որ բոլոր մեր կուլտուրական-մտավոր պահանջների սկիզբն ու վերջն էր կազմում: Չկար և չէր կարող լինել մի ուրիշ ասպարեզ, ուր հայը իր մայրենի լեզվով կարողանար առաջադիմել, բավարարութիւն տալ իր հոգեկան պահանջներին: Դպրոցներն ու դպրոցական շրջաններն էին, որ մեր գրականութեան, մեր մամուլի, մեր աշխարհաբար լեզվի սկիզբը դրին: Ռուսահայ հրապարակախոսութեան համար առաջին կարևոր, համայնական հարցը դպրոցն էր: Այս կենսատու հիմնարկութեան բարգաւաճումը, անդադար կատարելագործումը, — ահա ինչն էր ամենքին զբաղեցնող հարցը: Մանկավարժութիւնը իրրե զիտութիւն, հիմնոված եմքական նորագույն սիստեմների վրա, դառնում էր այն կենսական պահանջը, առանց որի չէր կարելի երևակայել ոչ մի բարօրութիւն, ոչ մի առաջադիմութիւն:

Մանկավարժական հարցերով զբաղվում էր մեր ընդհանուր մամուլը: Բայց դպրոցական պահանջը ծնեցրեց և մասնագիտական մամուլ: «Հայկական աշխարհ» զխաղաղակա մանկավարժական ամսագիր էր. ապա Վաղարշապատում հիմնվեց «Դպրոց» զուտ մանկավարժական ամսագիրը: Դպրոցական հարցերը, մեթոդները առանձին գրքերի նյութ էլ էին դառնում, մանավանդ երբ Գերմանիայում հատուկ մանկավարժական պատրաստութիւն ստացած մարդիկ մուտք գործեցին մեր դպրոցական աշխարհը: Սկզբնական կրթութեան եղանակը գնալով կարևոր, կենսական նշանակութիւն էր ստանում: Ռուսահայերի շարժումը, որ սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, իր հզոր ազդեցութիւնը պիտի թողներ նախ և առաջ մեր դպրոցական աշխարհի վրա: Դպրոցների թիվը բազմանում էր, առաջ էր գալիս մեզանում մի նոր դասակարգ՝ ժողովրդական պատրաստված ուսուցիչների դասակարգը, որ պիտի փոխարիներ, ասպարեզից հեռացներ հին խալիֆայական դասակարգը: Նոր պահանջներին, նոր ձգտումներին արձագանք տալու համար 1878-ին հիմնվեց Թիֆլիսում «Մանկավարժական թերթ» ամսագիրը, ուր առաջին անգամ ժողովրդականացվում էր տարրական դասընթացի սիստեմը:

Դպրոցական շարժումը, աստիճանաբար առաջ գնալով, անհետաձգելի դարձրեց մի մեծ պահանջ, — որ դպրոցական գործիչները պարբերաբար համաժողովներ կազմեն՝ դպրոցի գործերն ու հարցերն ընդհանուր համաձայնութեամբ կարգադրելու համար: Այստեղից ահա առաջին ուսուցչական ժողովը, որ առաջին էլ մնաց:

Օգոստոսի 22-ին հանդիսավոր կերպով բացվեց ժողովը: Ողջույնի և բարեմաղթութիւններ հեռագիրներ էին ստացվել զանազան կողմերից: Ժողովին մասնակցում էին 196 դպրոցական գործիչներ: Դրանց մեջ առանձին ուշադրութեան արժանացել էին գյուղական ուսուցիչները, գավառի այն մարդիկ, որոնցից շատերը իրանց տեղական հագուստով էին եկել Կովկասի մայրաքաղաքը: Կային այնպիսիները, որոնք ռոտով էին կատարել ճանապարհորդութիւնը գյուղերից մինչև Թիֆլիս:

«Մշակն» էլ, իհարկե, իր գոյութեան ընթացքում դպրոցական հարցերին առաջին ուշադրութեամբ էր նվիրել, և առաջին ուսուցչական ժողովը նրա համար էլ խոշոր, կարևոր երևույթ էր։ Իր հոգովածներով նա դեռ 1880 թվականից մասնակցել էր ժողովի նախապատրաստություններին։ Արծրունին մասնակցում էր ուսուցչական ժողովի պարապմունքներին, քննադատում էր այդ պարապմունքները ղեկավարողների պակասությունները։ Իսկ սեպտեմբերի 1-ին նա կարդաց ժողովում իր ռեֆերատը՝ «Մայրենի լեզուն և նրա նշանակությունը դպրոցում», որ իսկույն տպագրվեց և «Մշակի» մեջ։ Դասասխոսությունը շատ լավ ընդունելություն գտավ։ Նա արժանացավ ծափահարությունների և թեպետ մի քանի առարկություններ եղան նրա մեջ հայտնվող տեսությունների դեմ, բայց ընդհանրապես մայրենի լեզվի ահագին նշանակության բացատրությունը շնորհակալության արտահայտություններ գտավ։ Այդպիսի շնորհակալություններ Արծրունին ստացավ և ուրիշ քաղաքներից, «Մշակի» ընթերցողներից։

Իսկապես այդ դասասխոսության հիմնական միտքը նորություն չպետք է լիներ «Մշակի» մշտական ընթերցողների համար։ Դեռ 1872-ին Արծրունին իր առաջնորդողներից մեկում, որի անունն էր «Լեզու և կյանք»*, հիմնվելով Կարլ Ֆոխտի մի կարծիքի վրա, ապացուցանում էր, որ մայրենի լեզուն մի ազգի համար ֆիզիոլոգիական պահանջ է իբրև ստեղծագործող ինքնուրույնության գործիք։ Այդ միեւնույն միտքը կազմում էր և ուսուցչական ժողովում կարդացած դասասխոսության հիմքը։ Այստեղ Արծրունին ավելի երկար ու մանրամասն է բացատրում այդ թևորիան, բերելով օրինակներ, որոնցով նա ապացուցված էր համարում, թե մի ազգի անհատը կարող է իր բնական ստեղծագործող ուժերը արտահայտել միմիայն իր մայրենի լեզվի միջոցով։ Այդ հայացքի գիտական ճշմարտությունը մի առանձին հոգովածով բացատրեց «Մշակի» աշխատակիցներից մեկը՝ բժ. Մ. Առուստամյան։

Արծրունու առանձին համակրանքը վայելում էին մանավանդ գավառական ուսուցիչները։ Նա շարունակ պահանջում էր, որ գավառներից եկած այդ համեստ աշխատավորներին Թիֆլիսի հայ հասարակությունը վերաբերվի սըրտաբաց հյուրասիրությամբ, որ հայ ուսուցիչներին միջոց տան Թիֆլիսի թատաբաց հյուրասիրությամբ, որ հայ հանգամանքը, որ 1881-ին հավաքվել էր Թիֆլիսում հնագիտական ժողով և այն ժամանակ Թիֆլիսի ժողովարանները, թատրոնները ամեն կերպ աշխատում էին, որ ժողովի անդամները հաճելի ժամանակ անցկացնելու հարմարություններն ունենան։ Միևնույն պատրաստակամությունը, միևնույն սիրալիր վերաբերմունքը պիտի վայելեն և հայ ուսուցիչները, որոնք եկել են Կովկասի մայրաքաղաքը բան սովորելու, թարմանալու, տպավորություններ ստանալու համար։

Ուսուցչական ժողովը փակվեց սեպտեմբերի 15-ին։ Արծրունին առաջնորդողի մեջ այսպես էր գնահատում նրա պարապմունքները։

«Մասնավոր պակասությունները թողած, պետք է անկողմնապահությամբ խոստովանվենք, որ ժողովին բոլոր մասնակցողները հավասարապես լավ աշխատեցին, որքան ներում էր նրանց յուրաքանչյուրի մտավոր և ֆիզիկական կարողությունը։ Հարկավոր չէ, որ մարդիկ հրաշքներ գործեն, և այդ չէ էլ պահանջվում ոչ ոքից, բայց երբ մարդս իր կարողության չափ խղճմտավոր կերպով աշխատում է, իր պարտավորությունն է կատարում, նա արդեն գովասանքի արժանի է։ Ճշմարիտ է, իր մարդկային պարտավորությունը կատարե-

լու համար ոչ ոք արժանի չէ դափնյա պսակի, բայց շնորհակալության արժանի է։

Ընդհանրապես ժողովը լավ անցավ, ամենքը կատարեցին իրանց պարտքը, ամենքն էլ կարող են այժմ հանգստանալ։

Եվ եթե ժողովին մասնակցողների մեծ մասի համար հաճատանալ նշանակում է կրկին աշխատել, — դարձյալ նրանք կգտնեն բարոյական հանգստությունը այն գիտակցության մեջ, որ փոքրերը, համեմատելով մեծերի հետ, ամենից շատ աշխատեցին։

Ճշմարիտ է, չլուծվեցավ մեր դպրոցների և ուսուցիչների գոյության զբաղվոր, եթե կարելի է ասել, մահվան և կյանքի հարցը, այն է՝ դպրոցների և ուսուցիչների նյութական ապահովության հարցը, առանց որի չկա ոչ դպրոցական դադափար, ոչ մանկավարժական գործի առաջադիմություն, — բայց այն էլ մեծ բան է, որ մեր հյուրերը իրանց տեղերը վերադառնալով, իրանց հետ տանում են այն հաստատ համոզմունքը, որ այդ հարցի սերմերն էլ ներկա ժողովում ցանվեցան, ինչպես ցանվեցան շատ ուրիշ հարցերի սերմեր, և գուցե, երբ շորս տարուց հետո մենք կրկին կտեսնվենք, այդ ամենաանհրաժեշտ հարցն էլ կհասունանա մեր դպրոցների պրակտիկայի, մեր հասարակական կարծիքի և մեր մամուլի օգնությամբ։

Չորս տարուց հետո տեսնվելու հույսը Արծրունին հայտնում էր, ի նկատի ունենալով այն, որ ուսուցչական ժողովը վճռել էր շորս տարին մի անգամ հավաքվել։ Հետևյալ ժողովը պիտի լիներ կամ էջմիածնում, կամ դարձյալ Թիֆլիսում։ Բայց չգիտեին մեր գործիչները, որ շորս տարում դրությունը այնպես պիտի փոփոխվեր, որ ժողովի մասին մտածելն անգամ անկարելի պիտի լիներ...

Դրություն փոփոխություն սկսեց երևան գալ հենց նույն տարին։ Դեկտեմբերի 6-ին վախճանվեց Գևորգ կաթողիկոսը։

«Մշակը» բավականացավ միայն մահվան լուրը տպելով ներքին լուրերի բաժնում, սև շրջանակների մեջ։ Ո՛չ մահացուցակ, ո՛չ մի առանձին հոգոված, որի մեջ պատկերացրած լիներ հանգուցյալի գործունեությունը։ Դա մի նոր առիթ դարձավ, որ հակառակորդները սաստիկ հարձակվեին Արծրունու վրա։ Նրանք ասում էին, որ պետք էր ավելի մեծ սև շրջանակ դնել։ Շրջանակի հարցը երկար ժամանակ ծեծվում էր մեր մամուլի մեջ։ Արծրունին պատասխանեց, որ «Մշակը» կրոնական լրագիր չէ, որ նա համադգային մի օրգան է, հավասար չափով պատկանում է թե՛ լուսավորչական, թե՛ կաթոլիկ և թե՛ բողոքական հայերին։ Այդ պատճառով էլ նա պարտավոր չէ կաթողիկոսի մահվան առիթով այնպիսի դիրք բռնել, ինչ պահանջում են նրանից մեղուականները։

Բայց դա արդարացում չէր։ «Մշակը» հարձակվում էր էջմիածնում տիրող կարգերի վրա, մերկացնում էր այն հափշտակությունները, որոնց հերոսն էր մանավանդ Մանկունի եպիսկոպոսը։ Դա նրա իրավունքն էր։ Մեծ, անշեշտ հոգով քարոզելով կրոնական անխտրականություն, պահանջելով, որ այլադավան հայերը ազգային բոլոր իրավունքներն ունենան, «Մշակը» կատարում էր ազատամիտ, առաջադիմական լրագրի պարտականությունը։ Բայց այդ չէր կարող խանգարել, որ «Մշակը», մնալով անկողմնապահ, մնալով «Մշակ», ավելի պատշաճավոր ձևով արձանագրեր իր մեջ այնպիսի մի հանգամանք, ինչպիսին էր ամենայն հայոց կաթողիկոսի մահը։ Այդ հակասություն չէր լինի, որովհետև կարելի էր միևնույն կերպով վերաբերվել և այն խոշոր հան-

* Տե՛ս II հատոր, էր. 170—174։

գամանքներին, որոնք երևան կգային հայ կաթողիկոսների և հայ բողոքականների կյանքում:

Սակայն մենք կարող ենք երկար չզբաղվել այս հարցով: Արծրունու գործունեությունն ապագայում մի պարզ ապացույց է, որ այս դեպքում նա, առնվազն, սխալ էր: Դեռ մի տարի շանցած կաթողիկոսի մահից՝ «Մշակը» նվիրվեց կաթողիկոսական ընտրության հարցին, երկար զբաղվեց նրանով, մինչդեռ այդ չափի տիկնիկներ, եթե հաստատ պահված լինեին այն սկզբունքը, թե «Մշակը» կրոնական թերթ չէ: Վերջապես տարիներ հետո, երբ վախճանվեց Մակար կաթողիկոսը, Արծրունին սև շրջանակով պատած մի մեծ հոդված տպեց «Մշակի» առաջնորդողի բաժնում...

Հայ հասարակության առաջ բացվում էր մի նոր, կարևոր հարց՝ կաթողիկոսի ընտրությունը: Հայ ազգը իր դարավոր կյանքի մեջ շատ ու շատ անգամ էր տեսել իր եկեղեցու բարձրագույն ներկայացուցչի ընտրությունը: Բայց երբեք այդ գործողությունը այն աստիճան մեծ, կարևոր հանրային հարց չէր դարձել, ինչպես այժմ: Դա մի անօրինակ երևույթ էր, որ ամբողջապես մեր պարբերական մամուլի ստեղծածն էր: Եվ այդ երևույթի մեջ առաջին տեղը դարձյալ «Մշակին» էր պատկանում, թեև այդ ժամանակ «Մշակը» զանազան հանգամանքների պատճառով բավական թուլացել էր, և Գրիգոր Արծրունին շատ քիչ էր երևան գալիս նրա մեջ:

Ահա նախ այդ հանգամանքին կղիմենք մենք, այսինքն կտեսնենք, թե ինչպես էր «Մշակն» աղոթում, ղեկավարում՝ առանց իր խմբագրի անմիջական մասնակցության:

VIII

Տասնամյակ: Հասարակական ցույցեր: Մշակականությունը իբրև դպրոց: Աշխատակիցներ. հեռացողների տեղ նուրբ. Գասպար Յաղոբյան, Ա. Թախմախյան, Ս. Բեգնազարյան, Ս. Գաղյան, Կրոտ, Ա. Աբասխանյան: Ա. Սարգսյան: Գաղափարական կուսակցություն. «Մեղուի» հոբելյանը:

1882 թվականին լրացավ «Մշակի» տասնամյակը: Եվ դարձյալ շտեպնված մի երևույթ մեր մամուլի պատմության մեջ: Տասնամյակի առիթով Գրիգոր Արծրունին բազմաթիվ շնորհավորություններ ստացավ զանազան կողմերից, շնորհավորություններ, որոնք միևնույն ժամանակ մի տեսակ վկայականներ էին ընթերցող հասարակության կողմից:

Նայելով այդ համակրական ցույցերին, Արծրունին կարող էր պարծանքով ետ դարձնել իր հայացքը, տեսնել այն ճանապարհը, որ տասը տարվա տարածություն ուներ և որի վրա վարդեր չէին փռված: Հարատև, կրակոտ եռանդ էր հարկավոր՝ այդպիսի մի ճանապարհ անցնելու համար իբրև մի հրապարակախոս, որ «սուր և հուր» էր բերում իր հետ, որի գործն էր միշտ և միշտ գնալ հոսանքների դեմ, ճեղքել նրանց ամուր համոզմունքների ուժով և ստեղծել նոր հոսանքներ, կազմակերպել նոր բանակ գաղափարական կռիվի համար:

Առաջին տասնամյակը գալիս էր վկայելու, որ այդ դժվար ու դժան գործը մեծ մասամբ կատարված է: Տաղանդավոր, անկեղծ, շիտակ խոսքը, որ շատ քիչ էր սայթաքվել, շատ քիչ էր շեղվել միանգամից բռնած իր ուղղությունից, արդեն այնքան հաղթանակող էր, որ «Մշակը» դարձել էր պահանջ հասարակական կյանքի համար: Այդ ուժը այլևս չէր կարող անհետ կորչել:

Նա մի որոշ, խիստ պարզված դպրոց էր արդեն, որի պողպատե դիմացկունությունն արդեն փորձված էր շատ պայքարների, շատ ճակատամարտերի մեջ: Եվ այդ դարմանալի դիմացկունությունը ամբողջովին «Մշակի» խմբագրի հոգու ու մտքի մեջ էր ամբարված: Իր կերպարանքը «Մշակը» չէր կարող փոփոխել: Փոփոխվում էին նրա մեջ մտած տարրերը, անփոփոխ իր ռազմական դիրքերի մեջ մնում էր խմբագիրը, որ ուղղություն էր տալիս, որ ամենքից առաջ էր գնում և իր այդ առաջնությամբ անպայման տիրապետում էր իր ամբողջ շրջապատի, իր թշնամիների և բարեկամների վրա:

Այս աշխատության երկրորդ հատորի մեջ մենք տեսանք, թե ինչպես էր Արծրունին առաջնորդում իր բանակը, ինչպես էր «Մշակի» հարկի տակ կատարվում նրա գործակիցների ղտումը: Գալիս էին մարզիկ, աշխատում էին, հեռանում էին: Խմբագրի veto-ն անողոք էր, ուղղություն, սկզբունքներ պաշտպանելու համար նա, առանց տատանվելու, փակում էր լրագրի էջերը այնպիսիների առաջ, որոնք չէին համապատասխանում մշակական գաղափարին:

Այդ կարգը մշտական մնաց «Մշակի» խմբագրության մեջ: Ինչպես առաջին երեք տարիներում հեռացողները հեռանում էին, իսկ նրանց տեղ երևան էին գալիս նոր, անհայտ, համեստ ուժեր, այնպես էլ շարունակվեց այնուհետև: Եվ հեռացողներն էլ միևնույն տեսակի էին ամեն ժամանակ: Ոմանք հեռանում էին ընդմիջտ լռելու համար, բայց շատերն այնպես էին, որ դուրս էին գալիս «Մշակի» խմբագրությունից, լցված սաստիկ ատելությամբ, թշնամությամբ Արծրունու դեմ և այդ ատելության բավարարություն տալու համար ուղղակի անցնում էին հակառակ բանակը, ամենեին անհարմար չհամարելով, որ մի ժամանակ շեն հավանել այդ բանակը, որ նրա հարձակումներին, ծաղրին ու հայհոյանքներին են ենթարկվել իբրև «Մշակի» աշխատակիցներ: Կարծեմ ոչ մի մամուլ այնքան հարուստ չէ փախստականների, ունեգատների թվով, ինչպես ռուսահայոց մամուլը: Արծրունու հետ չհաշտվողները երբեք չկարողացան գործով ապացուցանել, որ կարող են անկախ աշխատել, սկզբունքների, գաղափարների մշակումը այնպես տանել, ինչպես իրանք են հասկանում: Նրանք չկարողացան հիմնել մի այնպիսի օրգան, որ առաջադիմություն, զարգացում լինեին «Մշակի» համեմատությամբ: Հակառակություն հասկացվում էր մի ծայրից՝ «Մշակից», մյուս ծայրի՝ «Մեղուի» գիրկն ընկնել: Ուղղությունների հարցը շուտ էր մոռացվում, բավական էր և այն, որ «Մեղուի» կամ նրա նման մի այլ թերթի անկյուններից կարելի էր վրեժ հանել Արծրունուց՝ անդադար հարձակվելով նրա վրա:

Պետք է ասել, որ այդ փախստականները միշտ և ամեն ժամանակի համար գտել էին իրանց արդարացնելու միջոց: Նրանցից յուրաքանչյուրը հավատացնում էր, որ իր հեռանալու պատճառն այն էր, որ «Մշակն» ընկել էր: Մեկի համար այդ անկումն սկսվում էր «Մշակի» հրատարակության երրորդ կամ չորրորդ տարուց, մյուսը յոթը տարի էր որոշում անկման սկսվելու ժամանակը, և այսպես շարունակ, նայած, թե ով երբ է հեռացել Արծրունուց: Այնպես որ, նայելով այդ արդարացումներին, մենք պիտի կարծենք, թե «Մշակը» շարունակ ընկնում էր, շարունակ կորցնում էր իր հեղինակությունն ու նշանակությունը, քանի որ այս կամ այն աշխատակցին հեռացնում էր իրանից:

Բերենք բազմաթիվ օրինակներից մեկը: 1878 թվին «Մշակից» հեռացան պ. պ. Հարո և Յուսիուս (Սպանդար և Սպանդարյան): Հեռացան և իսկույն սկսեցին աղմուկ ու աղաղակ բարձրացնել Արծրունու դեմ, մեկը տեղական ռուս լրագիրներում, մյուսը՝ «Մեղուի» մեջ: Արծրունին ոչինչ ուշադրություն չդարձրեց իր երկու նախկին աշխատակիցների վրա: Միայն հինգ տարուց

Հետո, 1883-ին, նա մի բանակովի մեջ հրապարակով բացատրեց այդ երկու պարոնների հեռանալու պատճառը: Ահա ինչ էր նա գրում. «Չնայելով մեր նեղ դրությամբ, պ. Մալանգարյան պահանջում էր մեզանից 1500 ռուբլի տարեկան, այդ գիտե՞լամքովը խմբագրությունը, իսկ Հարո պահանջում էր, որ մենք նրան անմիջապես ուղարկեինք մեր հաշվով Փարիզ»:

Ուրեմն, ուղղության, համոզմունքների հարց էլ չկար: Ամբողջ պատճառն այն էր, որ Արծրունին չափազանց հարուստ մարդ էր համարվում: Ուղղության, անկման, թշվառացման և այլ այսպիսի պատմություններ ու բացականչություններ երկու պարտնները բարձրացրին իրանց հեռանալուց հետո: Պ. Հարոն տեղավորվեց տեղական ուս «Օճօր» լրագրի մեջ, ուր անմիջապես բանակոխվեց ակադեմիկոս Արծրունու դեմ: Այդտեղ էլ նույն 1878-ին Հարոն տպագրեց իր մի քնդարձակ տեսությունը ուսահայոց մամուլի անցյալի և ներկայի մասին: Պա պատմության պես մի բան էր, որի հայերեն բնագիրն էլ հրատարակվեց նույն տարում՝ «Հայոց մամուլը Ռուսաստանում և Կովկասի մեջ» վերնագրով:

Մի վայրիվերո, թեթևամիտ տեսություն էր դա, առանց խոր ուսումնասիրության հետքերի: Եվ ինչ ասել կուզի, որ հեղինակի համար բոլոր թե՛ հին և թե՛ նոր պարբերական հրատարակությունները այս կամ այն չափով տանելի էին, բացի, իհարկե, «Մշակից», որի վերաբերմամբ ոչ մի արժանաւորություն չէր ընդունւում: Փոխանակ փաստերի՝ դանազան ասեկոսներ, փոխանակ վերլուծումների՝ ընդհանուր նախատական բառեր: Միայն իրան չէր մոռացել պ. Հարոն: Քննելով 6 1/2 տարվա «Մշակը», նա միայն իր մի հոդվածից էր քաղվածքներ բերում: Իսկ Արծրունու մտքերը ծաղրելու, ոչինչ հրատարակելու համար բերում էր առանձին-առանձին ֆրագմենտներ նրա հոդվածներից, դուրս գլխած նախադասություններ: Չսպասելով իր այդ գրքի հրատարակությանը, պարոնը մի փոքրիկ բրոշյուր էլ հրատարակեց, որի մեջ արդեն առանց պատմաբանի և քննադատի քղամիդ հագնելու, փառավոր հայհոյանքներ էր թափում Արծրունու վրա է: «Մշակի» վրա էլ, ուր մի քանի ամիս առաջ աշխատում էր հաճությամբ: Արծրունին ոչինչ պատասխան չտվեց իր նախկին աշխատակցին:

Այսպիսի վերաբերմունք դեպի Արծրունին շատ և շատ անգամ են ցույց տվել նրանից հեռացած աշխատակիցները: Ոչինչ հնարավորություն չկա հետևելու այդ երևույթին և նրան մանրամասն նկարագրելու: Այս մի օրինակն էլ բավական ենք համարում երկարատև իրողությունը գոնե մասամբ պարզելու համար: Ավելի աչքի ընկնող հանդամանքն այն է, որ «Մշակը» շարունակ նոր և նոր ուժեր էր գրավում, նոր անուններ էր հրապարակ հանում, և հեռացող աշխատակիցները միանգամայն աննկատելի էին մնում, մանավանդ, որ առանձին աչքի ընկնող ընդունակություններ չէին էլ ներկայացնում: Ամենօրյա «Մշակի» էջերում աշխատող բազմությունից մենք այստեղ կհիշատակենք մի քանիսի անունները:

1878 թվից «Մշակի» մեջ հաճախ երևում է Սյուլյուկը (Ռ. Պատկանյան), որ միաժամանակ գրում էր և «Մեղուի» մեջ: Մեր հոշակավոր բանաստեղծը, կարծեմ, միակ հայ գրողն էր, որ կարողանում էր բարեկամ մնալ բոլոր հայ պարբերական հրատարակությունների հետ:

Նրա մոտ, իհարկե, մի բոլորովին անհայտ անուն էր Գասպար Յաղուբյանցը, ժամանակի ուսանող երիտասարդովթյան լավագույն ներկայացուցիչներինց մեկը, որ երկար ժամանակ հռանդով աշխատակցում էր «Մշակին» իր

խելացի հողվածներով, որոնցից մի երկուսը նույնիսկ առաջնորդողներ դարձան «Մշակի» մեջ: Մանավանդ շատ էր աշխատում Յաղուբյանցը հայոց հարցի ամենավառ ժամանակներում: Պետերբուրգում բարձր պաշտոններ ստանալով, նա չէր մոռանում իր մայրենի մամուլը: Ունի «Մշակի» մեջ մի վեպ, «Սալոմե Նորատունկյան» անունով:

Այդ ժամանակներում, բայց մանավանդ կրոնական բանակովի միջոցին բավական հայտնի անուն ստացավ և մի այլ ուսանող՝ Ս. Դադյանց, որը բացի հետաքրքրական հոգվածներից, սուր բանակով էր մղում պահպանողական ուղղության դեմ, հարձակվելով «Մեզուի» վրա և քննադատելով նրանում հրատարակվող «Պսակ» լրագիրը։ Կրոնական բանակովի ժամանակ հրատարակեց «Մի զրույց լուսավորչական հայի հետ» բրոշյուրը, որ նվիրված էր Դրիգոր Արծրունուն։ Սպասում էին, որ այդ երիտասարդ ուսանողը մի կարևոր ուժ կդառնա մեր լրագրության ասպարեզում, բայց կյանքի մեջ նա թողեց իր նախկին ոգևորությունը և բոլորովին անհայտացավ իրեն գրող։

Մեր մանկավարժական աշխարհից «Մշակի» բարեկամներ էին մանավանդ երկու գործիչներ՝ Արսեն Թոխմախյան և Սարգիս Բեկնազարյան։ Առաջինը երևան եկավ մամուլի հրապարակում մի շատ կարևոր ժամանակ, երբ ամենքի խոսքի առարկան թուրքաց Հայաստանն էր, բայց նրա մասին որոշ, դրական տեղեկություններ համարյա ոչ ոք չգիտեր։ Թոխմախյանը, ինչպես երկիրը լավ ճանաչող մեկը, որ նոր էր վերադարձել այնտեղ կատարած ճանապարհորդու-թյունից, տվեց այդ տեղեկությունները մի դասախոսության մեջ, որի անունն էր «Հայրենիքի պահանջներ» և որ տպվեց «Մշակում», որտեղից էլ արտա-տպվեց առանձին գրքույկով։ Իսկ Սարգիս Բեկնազարյանն աշխատակցում էր երևանից, ուր նա թեմական գպրոցի ուսուցիչ և տեսուչ էր։ Վերջը քահանա ձեռնադրվելով, Բեկնազարյանը հաճախ դիմում էր «Մշակին»՝ պաշտպանվելու համար այն հարձակումներից, որոնց ենթարկվում էր իր մշակական ուղղու-թյան համար։

Յայն համար: Շատ բեղմնավոր աշխատակից էր և գավառական ուսուցիչ Խ. Մառան-կողյան: Իր հողավածներով, նկարագրով թյուններով հաճախ երևում էր «Մշակի» մեջ և պ. Ավետիք Նզեկյանը՝ Արծրունու անփոփոխ և հավատարիմ բարեկամ-ներից մեկը:

ներից մեկը։
1880 թվականի երկրորդ կեսից «Մշակի» մեջ սկսեցին հրևալ Թիֆլիսից գրած «նամականեր խմբագրին», որոնց տակ դրվում էր «Կըռտ» ստորագրու-
թյունը։ Դա մինչև այդ անհայտ մի թուրքահայ էր, Կարապետ Գյուլումճյան,
որ Թիֆլիսում վաճառականական գործերով էր զբաղվում։ Խմբագրին ուղղած
իր նամակաների մեջ Կըռտն գլխավորապես խոսում էր հայոց ներկայացում-
ների մասին և հենց առաջին անգամից ցույց էր տալիս ծաղրելու շնորհք։ Նա
անողորմ ծաղրում էր Կ. Պուլսի գերասանների ներկայացրած մեկոգրամները։
Այդ փոքրիկ ծաղրական նամականերից մինչև «Մշակի» ֆելիետոնիստ լինելը
մի քաջ էր մնում։ Եվ Կըռտն արավ այդ քաջը։ Նրա ֆելիետոնները «Մշա-
կում» մեծ հաջողություն ունեցան. Կըռտն իր կծու սրամտությամբ կարող էր
հասնել տաղանդավոր երգիծարան Պարոնյանին, և թե չաշխատեր նմանվել
ռուսահայոց բարբառին, մի բան, որ թուլացնում էր նրա գրվածքների ամբողջ
ուժը։ Թիֆլիսից տեղափոխվելով Վիեննա, շնորհալի երգիծարանը այդտեղից
էլ շարունակում էր աշխատակցել «Մշակին» թե ֆելիետոններով և թե հոգված-
ներով ու թղթակցություններով։

Արտասահմանից «Մշակին» աշխատակցողների մեջ, բացի Անդրեաս Արծրունուց, ուշադրություն էր գրավում պ. Ավետիք Արասխանյան, որ Թիֆլիս

վերադառնալուց հետո, մանավանդ կաթողիկոսական ընտրությունների առիթով ծագած պայքարի ժամանակ, շատ մոտեցավ Արծրունուն և շատ հաճախ երևան էր գալիս այդ հարցին նվիրված իր հոգվածներով «Մշակի» առաջնորդողների բաժնում: 1879 թվականից սկսեց թղթակցել «Մշակին» և պ. Ալեքսանդր Մովսիսյան (Շիրվանզադե), որի առաջին վեպիկը՝ «Գործակատարի հիշատակարանից», տպվեց «Մշակում» 1883-ին: Գավառական թղթակիցներից շարունակաբար երևում էին «Մշակի» մեջ պ. պ. Աբել Ապրեսյան, Ալեքսանդր Աբելյան և ուրիշներ:

Տողերիս գրողը իր անձնական փորձով կարող է վկայել, թե ինչպես էին ազդում Արծրունու գրվածքները հասարակության խավերի մեջ թաղված անհայտ, համեստ անհատների վրա, ինչպես էին նրանց ոգևորում, հրապարակ հանում իբրև «Մշակի» թղթակիցներ: 1881 թվականին ամենօրյա «Մեղուի» գործակալներն ինձ բաժանորդագրական մի անդորրագիր տվին: Ամբողջ տարին ստանում էի այդ լրագիրը, բայց համարյա ոչ մի տպավորություն չէի ստանում: Հետևյալ տարին ինձ վիճակվեց «Մշակի» ընթերցողը լինել, և Գրիգոր Արծրունու առաջնորդողները սկզբից ևեթ այնքան խոր տպավորություն թողեցին ինձ վրա, որ ես մի կողմ թողնեի իմ թղթակցությունները, որ ուղարկում էի Թիֆլիսի մի ռուս լրագրին, և սկսեցի գրել «Մշակում»:

Գեպի «Մշակն» էին ձգվում շատ թարմ, երիտասարդ ուժեր: Այդպիսիներից էր երիտասարդ ուսանող, ապա ուսուցիչ Լևոն Աթաբեկյանը, մի հուսալուս գրող, որ, տարաբախտաբար մեռավ ծաղիկ հասակում: Հիշատակության արժանի է և Հովհաննես Ստեփանյանը, որ բավական գրվածքներ ունի «Մշակի» մեջ:

Վերջապես հիշենք և այն, որ Գրիգոր Արծրունին, անշեշ եռանդով պայքար մղելով, որ լուսավորչական և ալլաղավան հայերի մեջ ոչինչ խտրություն չլինի այնտեղ, ուր հարցը համազգային շահերին և իրավունքներին է վերաբերում, գրանով գործունեության էր հրավիրում և այդ ալլաղավան հայերի մեջ եղած ընդունակ ուժերը, տալով այդ ուժերին միջոց գրելու իրանց համայնքների, ինչպես նաև ընդհանուր ազգային կարիքների մասին: «Մշակը» կարող է պարծենալ նրանով, որ իր աշխատակիցների մեջ միշտ եղել են և հայ կաթողիկ, հայ բողոքական գրողներ:

Ամենից կարևոր գրական ուժը, որ տվեց «Մշակին» հայ կաթողիկ հասարակությունը, պ. Առաքել Սարուխանյանն էր, որի հոգվածները սկսեցին տպագրվել 1882 թվականից: Գրիգոր Արծրունու բարոյական մեծ ազդեցության ուժը հասկանալու համար մենք այստեղ կօգտվենք պ. Սարուխանյանի հետաքրքրական հիշողություններից*, որ նա պատմում է, թե ինչպես ինքը մղվեց դեպի «Մշակը»:

Դեռ մի նորալարտ դպրոցական աշակերտ, պ. Սարուխանյանը նոր էր վերադարձել իր հայրենիքը, Բաթումի նահանգը (Արդանուշ): Ռուսաստանին նոր միացրած մի երկիր էր դա, որի բնակիչները նոր-նոր պիտի սովորեին ռուսահայերի հետ շփվել, նրանց լեզվին ընտելանալ, նրանց գրականությանը հաղորդակից լինել: Եվ առաջին միջոցները հանդիսացան այն հայ պաշտոնյաները, որոնք ծառայում էին այդ նահանգում:

«Ահա այս հայ պաշտոնյաներու քով,— ասում է պ. Սարուխանյանը,— տեսա առաջին անգամ «Մշակ» լրագիրը: Լեզուն նախ շատ խորթ երևաց, բայց գտնվելով բոլորովին նոր, Կովկասյան շրջանի մեջ, ռուսահայ բարբառին

ընտելանալս երկար ժամանակ կարոտ չեղավ: Կար մի ուրիշ բան, որ առաջին վաղրկյանն զբաղված էր իմ ուշադրությունը. լրագրի քննադատական հայացքն էր շրջապատող կյանքի, երևույթների վրա. պակասություններով լինի այդ ժողովրդի թե յուր հոգիվներով՝ անխնա մերկացում, ամենապայն հայացք, նախապաշարումներու դեմ հակաժանք և նոր, մինչև այն ժամանակ անսովոր՝ դադափարներու տարածում: Եվ այս՝ լրագրի ամեն մի թվի մեջ, երեկ ինչպես այսօր, այսօր ինչպես վաղը, միշտ անփոփոխ իր սկզբունքներու վրա: Մտավորապես դեռևս ոչ բոլորովին կազմակերպված պատանիներու վրա այս ուղղությունը միշտ զորեղ ազդեցություն կունենա, որ կսկսվի տոգորվիլ ատով և ապա զայն ամբողջապես կյուրացնեն»:

Արծրունին ոչ միայն ուրախությամբ տպագրում է պ. Սարուխանյանի առաջին հոգվածները, այլև մասնավոր նամակով խրախուսում է նրան շարունակել աշխատակցությունը: Ահա ինչ էր նա գրում այդ նամակի մեջ.

«Ես շատ ուրախ եմ լինում, երբ մեր ալլաղավան հայերը, կաթողիկները և բողոքականները, մասնակցում են իմ լրագրին: Հայոց ազգը միմիայն հայ լուսավորչականներին չէ պատկանում, այլ ամբողջ ազգությունը:

Իմ նպատակս էր դարձնել միշտ «Մշակը» ընդհանուր ազգային թերթ: Ես միշտ ուրախ կլինեմ Ձեր հոգվածները ստանալ, թե որպես հայի, թե որպես կաթողիկ հայի և թե վերջապես որպես հայերեն լավ իմացող գրողի:

Ես ինքս էլ ոչինչ ֆանատիկոսություն չեմ կարող ունենալ. ամեն կրոն ինձ համար հարգելի են, ամեն համոզմունք ես հարգում եմ: Ես ծնվել եմ հայ լուսավորչական, հայերեն սովորել եմ հայ կաթողիկ Մխիթարյանների մոտ, իսկ իմ համալսարանական բարձրագույն ուսումը ստացել եմ բողոքական Գերմանիայում: Բայց դարձյալ հայ եմ մնացել և միշտ կմնամ, հարգելով ամեն կրոն:

Այդպիսով կաթողիկ, լուսավորչական, ավետարանական և մահմեդական հայերը կարող են միմյանցից շատ բան սովորել, միմյանց օգնել և ձգտել միասին մի ընդհանուր նպատակի,— ազգային բարոյական վերանորոգության»:

Այսպիսի գեղեցիկ մտքերով, այսքան վառ ուշադրությամբ խրախուսված պ. Սարուխանյանը մի շատ բեղմնավոր և եռանդուն աշխատակից հանդիսացավ «Մշակի» համար: Նա տալիս էր հետաքրքրական, ընդարձակ ուսումնասիրություններ, որոնց մեջ կոկ լեզվով նկարագրում էր ընտրած առարկան, միշտ լավատեղյակ, միշտ գրական ճաշակով օժտված: Երբ պ. Սարուխանյան ընտրվեց Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության Բաթումի ճյուղի նախագահ, Արծրունին «Մշակի» մեջ ողջունեց այդ երևույթը իբրև իր քաղաքի սկզբունքների հաղթանակ:

Բացի պ. Սարուխանյանից, կաթողիկ հայերի մասին «Մշակի» մեջ շատ գրել է և պ. Պետրոս Բեբուրյան: Իսկ բողոքական հայերից «Մշակի» ասպարեզ հանածներն են Աբրահամ Ամիրխանյան, որի մասին վերևում խոսեցինք, և պ. Սեդրաք Թառայան:

Այսպես ահա անդադար կազմվում, ստվարանում էր աշխատակիցների, համակրողների այն բանակը, որի վրա կարող էր հենվել Արծրունին և որ իսկական ապացույց էր, թե նրա «Մշակը» արդեն մի ամբողջ դպրոց է դարձել հայ հասարակության համար: Եվ պետք է ասել, որ ուժեր կրթել այդպիսի մի դպրոցի մեջ հեշտ չէր: Քանի որ նրա ղեկավարը խիստ, անողորմ պահանջներ էր անում, պահանջներ, որոնց ամենաէական մասն այն էր, որ պետք է միայն մի դրոշակի, մի հայտնի, պարզ սկզբունքի ծառայել, առանց թուլությունների, առանց կոմպրոմիսների:

* «Հանդես ամսօրյա», 1903, № 2:

լրագրական ուղղութեան, լրագրական բանակի իսկական, ճիշտ հասկացված պատկերը Արծրունին տվեց 1882-ի վերջում, երբ Թիֆլիսում տոնվում էր «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 25-ամյա հոբելյանը: Այդ առիթով կազմված մասնաժողովը Արծրունուն էլ հրավեր ուղարկեց ներկա գտնվելու «Մեղուի» նախկին խմբագիր Մանդինյան բաճանայի հոգեհանգստին, ապա և հոբելյանական տոնին: Եվ ահա Արծրունին պատասխանեց այդ հրավերին մի առաջնորդով, որ նրա ուժեղ գրվածքներից մեկն է.

«Կան,— ասում էր նա,— մարդիկ, որոնց հատկանիշը ոչինչ, կամ շատ քիչ, կամ շատ անորոշ համոզմունք ունենալն է: Երևում է, որ մասնաժողովի անդամները դեռ չգիտեն որոշել սկզբունքը անձնական հարաբերությունից: Նրանք կարծում են, երևի, որ կարելի է համոզմունքը փոխել, ինչպես մարդու զգեստներ է փոխում: Նրանք երևի կարծել են, որ այդ հրավիրատուսով «Մշակի» խմբագրին համբերողության դաս են տալիս: Բայց միշտ այսպես է լինում. այն մարդիկ, որոնք զուրկ են համոզմունքից, միշտ ծայրահեղության մեջ են ընկնում և երբեք չգիտեն որոշել այս ու այն գաղափարի սահմանը, չգիտեն որտեղ է վերջանում համբերողությունը և որտեղ է սկսվում համոզմունքի հաստատությունը:

Մենք ընդդիմ չենք, որ մարդիկ տոնեն այս ու այն հիմնարկության հոբելյանը: Պարզ է, որ այն անձինք, որոնք համակրում են «Մեղուի» ուղղությանը, կատարյալ իրավունք ունեն տոնել այդ լրագրի գոյության քսանհինգ ամյակը: Բայց մեզ ուղարկել հրավիրատուսակը ներկա գտնվելու Մանդինյանի հոգեհանգստին և «Մեղուի» հոբելյանին,— դա կամ գործի էության վերին աստիճանի անհասկացողություն է, կամ ծաղր ու հանդգնություն է: Մենք հազար անգամ տպել ենք բացարձակապես մեր լրագրի մեջ, որ «մենք կցանկանայինք, որ «Մեղուի» փոխարեն քսան ուրիշ հայոց թերթեր հրատարակվեին Թիֆլիսում, բայց ամբողջ սրտից կցանկանայինք, որ «Մեղուն» ուղնշանար, որովհետև նա մոլորեցնում է ամբողջը, շողորթում է տգետ և խավար ժողովրդի ամենաստորին ինստինկտներին, ֆանատիկոսություն է գրգռում ամբոխի մեջ, պաշտպանում է ամեն հին ու փտած գաղափարներ, ամեն մարդուն, որ մի նոր միտք է առաջարկում, անվանում է «դավաճան ազգի և եկեղեցու» և այլն: Մի՞թե այդ բոլորից հետո մենք կարող ենք գնալ ու ներկա գտնվել այն լրագրի տոնախմբությանը, որին հարատևություն մատուցել մենք չենք կարող, այն լրագրին, որ քահանա Մանդինյանցի օրով ամենատխերիմ թշնամի էր լույսի, առաջադիմության, գիտության, աշխարհաբար լեզվի գործածության, ամեն նորության, ամենակատաղի հակառակորդ նազարյանցի և Նալբանդյանցի, որոնց գրականական գործունեությունը մի պայծառ դարագլուխ է կազմում հայոց նոր գրականության մեջ, իսկ այժմ Սիմոնյանցի և Սպանդարյանցի օրով, նույն լրագիրը ամենատխերիմ թշնամի է «Մշակի», որ իրան պատիվ է համարում ամենագլխավոր կետերի մեջ ամենահավատարիմ աշակերտ լինել «Հյուսիսասիայի»:

...Բայց մենք չենք հասկանում ինչպե՞ս գտնվեցան մարդիկ, որոնք կարող էին երևակայել, թե մենք ներկա կգտնվենք Նազարյանցի ռեսիդմ թշնամու հոգեհանգստին և մեր ուղղությանը հակառակ կուսակցության հոբելյանի տոնախմբությանը: Մենք մեր համոզմունքները զգեստների պես չենք փոխում: Մենք զիտավորություն չունենք նմանվել այն պարոններին, որոնք առանց հասկանալու, թե ինչ են անում, ներկա գտնվեցան թե Նազարյանցի հոգեհանգստին և թե Մանդինյանցի հոգեհանգստին: Եվ նկատեցեք, որ այդ անձինք,

որոնց թվում և մասնաժողովի անդամներն էլ, մեծ մասամբ համալսարանական մարդիկ են, ուրեմն պետք է որ որոշ համոզմունքի տեր մարդիկ լինեն:

Ուրիշ բան է համակրել «Մեղուի» ուղղությանը և ներկա էլ գտնվել նրա 25-ամյա հոբելյանին: Մենք այսպես ենք հասկանում համոզմունքների ազատությունն ու գաղափարների համբերողությունը:

Գաղափարական կուսակցության այսպիսի ճիշտ դավանությունների վրա Արծրունին դաստիարակում իր կազմած բանակը: Եվ նա վստահ էր, որ այդ դպրոցը կշարունակի իր գործը: Այդ վստահությունն արդարացա՞վ շատ շուտով՝ 1883—1884 թվականների ընթացքում:

IX

Կաթողիկոսական հարց: «Մշակի» նգնաժամը. Արծրունու ակամա լուրջությունը: Անկանոն հրատարակություն: 1884-ի սկզբում Արծրունու դառն գանգատները: Մեղուականությունն ուժեղանում է Թիֆլիսում, իսկ մշակականությունը՝ Կ. Պոլսում: Կաթողիկոսական պայքար: Արծրունու կալվածները աճողի են նշանակվում. «Ո՞ր է հայի ինքնաճանաչությունը»: Ուղեորություն Շվեյցարիա:

1883 թվականը «Մշակի» ամենաթույլ, ամենաանհաջող տարիներից մեկն է: Առաջին շորս ամիսներում լրագրի հրատարակությունը կանոնավոր էր դնում: Բայց Արծրունին չէր կարողանում առաջվա պես աշխատել: Նրա կալվածները գործերը գնալով խճճվում էին, վտանգավոր ընթացք ստանում, և նա ստիպված էր իր ուշադրությունը դրանց նվիրել: Այդ հանգամանքն այնքան զգալի էր մամուլի մեջ, որ նույնիսկ «Մեղուն» հանդիմանում էր Արծրունուն, թե ինչո՞ւ նա ոչինչ չի գրում կաթողիկոսական հարցի մասին:

Մամուլը, ճիշտ որ, դեռ լուռ էր, մինչդեռ ընթերցողները նշանակված էին հետագա 1884 թվականին: Պետք էր սկսել, և Արծրունին մի շարք առաջնորդողների մեջ սկսեց քննել, թե ինչ է պահանջվում ապագա կաթողիկոսից: Նա առաջ որոշ ծրագիր էր առաջարկում, որպեսզի հետո անցնի այն թեկնածուներին, որոնք իրանց ուղղությամբ համապատասխանում են այդ ծրագրին: Մենք չենք կանգ առնի այդ հոգևածների վրա: Դրանք պահանջում էին ռեֆորմներ եկեղեցու համար, և Արծրունին կրկնում էր այն, ինչ ասել էր այդ առիթով տարիների ընթացքում, այն է՝ վերադարձ եկեղեցու նախնական պարզ վիճակին, երբ չկար կուսակրոն հոգևորականություն, ժամանակի պահանջների ոգով տոգորված վարչական փոփոխություններ, ամուսնական հարցի կանոնավորում, հաստատուն օրենսդրություն, հասարակության վերահսկողություն եկեղեցական գործերի վրա և այլն:

Այդ հոգևածներով բավական նյութ տալով «Մեղուին», Արծրունին դարձյալ լռեց: Անձնական գործերի վրա ավելացավ և լրագրի գոյության սպառնացող մի հանգամանք. Արծրունին կասկածի տակ ընկավ, խմբագրության մեջ տեղի ունեցավ խուզարկություն: Ապրիլի 30-ից հետո «Մշակը» դադարեց մինչև մայիսի 10-ը: Այնուհետև հրատարակվում էր շաբաթը երեք անգամ մինչև հուլիսի 3-ը, երբ հարկավոր եղավ նորից դադարեցնել, այս անգամ 16 օրով, ապա էլի հրատարակել շատ անկանոն կերպով: Հրատարակությունը կանոնավորվեց միայն սեպտեմբերից:

հրատապ կերպարանք ստացաւ, կլանեց հասարակութեան ամբողջ ուշադրութիւնը:

Մամուլը օրվա հերոսն էր, նրա մղած պայքարը իւր ու լայն հոսանքներ էր կազմում կյանքի մեջ: Պայքարը պատում էր ընտրելի թեկնածուների շուրջը: «Մշակի» առաջին ընտրելին, ինչպես ասացինք, Ներսէսն էր, որից հետո գալիս էր Խրիմյանը: Մշակականութեան տեսակետից դա խիստ հետևողական, լոգիկական մի նշանաբան էր: Թուրքիայի հայոց շարժման հոգին այդ երկու հոգևորականներն էին, նրանք էլ, ուրեմն, կարող էին հանդիսանալ իբրև այնպիսի անձնավորութիւններ, որոնց վրա հայ ազգը պիտի կենտրոնացներ իր ամբողջ համակրանքը, վստահութիւնը: «Մշակի» հետ միանգամայն համամիտ էր «Արձագանք» շաբաթաթերթը, որ 1882-ից հրատարակվում էր դադարած «Փորձի» տեղ: «Մեղուն» որոշ ընտրելիներ չունեին և մեղուականութեան պայքարը կենտրոնացել էր «Նոր դարի» մեջ: Ահա այդ երկու բանակների մեջ տեղի ունեւորումն էր: «Մշակը» կովի հրամանատարն էր: Բայց ի՞նչ դրութեան մեջ էր նա այդ վճռական, կարևոր միջոցին:

Կանոնավոր կերպով հրատարակվել էլ չէր կարողանում նա: Շաբաթը հազիվ երկու անգամ էր լույս տեսնում: Արծրունին չէր գրում՝ ամբողջապես նվիրված լինելով իր կալվածների հարցին: Շատ քիչ էր նա կարողանում գրել ձեռք վերցնել, ընտրողական պայքարը նրա փոխարեն վարում էին նրա աշխատակիցները: Նախկին անկախութիւնը կորել էր. «Մշակը», որ ուրիշներին էր սովորեցնում պարտականութիւններ կատարելը, այժմ ստիպված էր արդարացնող պատճառներ հրապարակ բերել՝ իր դրութիւնը բացատրելու համար: Արծրունին լսում էր գանգատներ, դժգոհութիւն, և ահա ինչ էր գրում.

«Հենց որ հայը տեսնում էր, որ մի մարդ իրան նվիրել է ժողովրդի ծառայութեանը, այն էլ անվարձ, և այդ ծառայութիւնը շարունակում է ոչ թե երկու-երեք ամիս, այլ տասներկու տարի,— հայը արգեն համարում է այդ մարդուն իր ճորտ, իր ստրուկ և դառնում է դեպի այդ մարդը անասելի պահանջող: Մենք տասներկու տարի հրատարակել ենք «Մշակը», անվարձ աշխատել ենք, ծածկել ենք ամեն տարի լրագրի դեֆիցիտը մեր սեփական միջոցներով, վճարել ենք գլխավոր աշխատակիցներին յուրաքանչյուր տարի, հասարակութիւնը մեզ այնքան բաժանորդ չէ տվել, որ «Մշակը» ինքն իրան գոյութիւն ունենա, բայց սրանից ամեն տարի նույն հայ հասարակութիւնը, որ իբր թե գրվում էր լրագրին, մեծ ապառիկներ էր թողնում,— բայց հենց որ մի քանի շաբաթ շարունակ խմբագիրը, սաստիկ զբաղված լինելով իր մասնավոր գործերով, այն գործերով, որոնցից կախված է թե իրան խմբագրի և թե լրագրի վիճակը, քանի որ լրագիրը կախված է խմբագրի անձնական վիճակից, հենց որ, ասում ենք, խմբագիրը մի քանի շաբաթ շարունակ առաջնորդող հոգիւմ չի գրում,— հայոց հասարակութիւնը դժգոհ է լինում:

Լրագիրը պահպանել է տասներկու տարի շարունակ ոչ թե հայոց ազգը, այլ ինքն խմբագիրը, թող այդ գիտենան հայերը: Դրանից ավելի զգվելի, ավելի անարդար ոչինչ չկա. ոչինչ չտալ և սաստիկ պահանջող լինելը:

Բանը այն տեղին հասավ, որ տեղական ուս թերթերից մեկն սկսեց հանդիմանել Արծրունուն, թե նա հասարակութիւնից փողեր է ստացել, դրել իր գրպանում, իսկ լրագիրը, խոստման հակառակ, ամեն օր չէ հրատարակում: Արծրունին բողոքելով այդ բանի դեմ, գրում էր.

«Այդպես անխնա վերաբերվել դեպի տասներկու տարվա անցած, տանջանքներով, զրկանքներով լի մի գործունեութիւն, կարող էր միայն մի մարդ, որին խորթ է տեղական հանգամանքների հասկանալը:

Եվ դառնութեան, սրտամաշ հոգսերի այդ ծանր օրերում եթե կար Արծրունու համար բարոյական մի մխիթարութիւն, դա այն էր, որ կաթողիկոսական պայքարի մեջ վճռական հաղթանակ տանում էր մշակականութիւնը: Թիֆլիսի թեմում Արծրունին երկու տեղ ընտրվեց ծխական պատգամավոր: Հեռանալ Թիֆլիսից, ավելի գործունյա դեր կատարել ընտրութիւնների մեջ նա չէր կարող, ուստի չկարողացավ Թիֆլիսի թեմական պատգամավորի ընտրութիւնն ընդունել: Ընտրվեց «Արձագանքի» խմբագիրը, իսկ Արծրունին բավականացավ նրա անձնափոխանորդ ընտրվելով:

Մոտենում էր մայիսը, ընտրութեան գործը հասել էր այն աստիճանին, երբ ամեն մեկը շնչասպառ սպասում էր նրա հետևանքին: Արծրունին լուռ էր: Վերջապես եկավ վերջնական հաղթանակի ռոպեն. կաթողիկոս ընտրվեց Ներսէսը, ահագին ոգևորութիւն տարածելով բոլոր տեղերի հայերի մեջ: Ընդհանուր, անսահման ցնծութիւնների մեջ Արծրունին չէր կարող անմասն մնալ և մայիսի 19-ին մի կարճ առաջնորդողով ողջունեց Ներսէսի ընտրութիւնը: Թրվա հարցերով ապրող հրապարակախոսի ծանր, աննախանձելի դրութիւնը նրանից կարելի է հասկանալ, որ Արծրունու մի առաջնորդողով տպվել էր մարտի 24-ին, ապա հետևյալ գրվածքը այդ մայիսի 19-ին տպվածն էր: Եվ այնուհետև նորից խորին լուռութիւն, շնայած այն մեծ ոգևորութեան, որ տիրում էր հասարակութեան մեջ: «Մշակը» կատարյալ հոգեվարքի էր հասել. նա հրատարակվեց հունիսի 20-ին, 27-ին, 30-ին և ապա հուլիսի 11-ին:

Հուլիսի 11-ի հրատարակված 65-րդ համարը վերջինն էր: Այդտեղ Արծրունին հայտնում էր, որ կորցրել է իր հայրական ամբողջ ժառանգութիւնը և էլ չէ կարող հրատարակել «Մշակը»: Պետք է ասել, որ «Մշակի» ընթերցողները ոչինչ տեղեկութիւն չունեին այդ ծանր հանգամանքի մասին: Արծրունին երբեք «Մշակի» մեջ չպատմեց իր անձնական գործերի դրութիւնը: Միայն «Մշակի» վերջին համարից ամենքն իմացան արդեն կատարված, վերջացած իրողութիւնը:

Իսկ իրողութիւնն այն էր, որ այլևս անկարելի եղավ բանկի վճարումները ժամանակին տալ և փառահեղ գալիերեան աճուրդի նշանակվեց: Հասկանալի էր, թե ինչով պիտի վերջանար աղետը: Կալվածի վրա 400 հազար ռուբլուց ավել պարտք կար և սակայն նա մոտ մի միլիոն ռուբլի արժեք: Բոլորովին արդարացի կերպով վախում էին, որ կալվածը գնողներ չեն լինի և նա կմնա բանկին 400 հազարով: Այն ժամանակ, իհարկե, Արծրունին պիտի զրկվեր բոլոր անձնական միջոցներից:

Մենք աղետ անվանեցինք այդ իրողութիւնը, որովհետև նա հենց այդպես էլ հասկացվում էր այն ժամանակ: Աղետ ոչ միայն Արծրունու անձնական բարօրութեան տեսակետից, այլև «Մշակի»՝ հասարակական մի մեծ գործի, գոյութեան տեսակետից: Փրկութեան միակ միջոց համարվում էր այն, որ հայ հարուստները մի ակցիոներական ընկերութիւն կազմեն և գնեն գալիերեան 600 հազարով: Այդպիսով բանկի պարտքը տալուց հետո, կմնար մի նշանավոր գումար Արծրունուն, հետևաբար և «Մշակը», ապահովելու համար: Գոնե այդ միջոցն էր առաջարկում «Ո՞ր է հայի ինքնաճանաչութիւնը» վերնագրով բրոշյուրը, որ այդ միջոցին հրատարակվեց Թիֆլիսում: Ահա ինչ էր ասում այդ բրոշյուրի հեղինակ պ. Հ. Առաքելյանը.

«Ինքնաճանաչ է այն ազգը, որ գիտե գնահատել իր գործիչներին, որ գիտե պահպանել այն հաստատութեանց գոյութիւնը, որոնց մասին նա համակրութեան աղաղակներ է արձակում, որ գիտե քաջալերել և խրախուսել այն անձանց, որոնք իրենց միտքը, գրիչը, փողը նվիրում են հօգուտ այդ ազգի և

որն, ընդհակառակը, դիտե որոշել իր վնասողներին, իր առաջադիմության ընթացքը խանգարողներին:

...Այդ առիթը և պատեհությունը «Մշակ» լրագրի գոյության սպառնացող վտանգն է, նորա խմբագիր պ. Գ. Արծրունու ունեցած ֆինանսական նեղ կացության պատճառով, կացություն, որ ոչ միայն վտանգի է ենթարկում այն թերթը, որ առաջինն եղավ հայերի մեջ, եվրոպական մտքով առած, լրագրի աշխատանքում է ամեն տեղ հարուստ հռչակված խմբագիր պ. Գ. Արծրունու ղեկավար շքավորության մեջ ձգելու: Մենք կարծում ենք, հասել է ըստինքի, որ հայ ժողովուրդը կատարել իր պարտականությունը, որովհետև մենք գրում ենք, որ հայ հասարակության պարտականությունն է օգնել պ. Գ. Արծրունուն պատվավոր կերպով դուրս գալ իր նեղ դրությունից և շարունակել այն գործը, որի մասին այդ հասարակությունը այնքան համակրության ցույցեր է անում: Կովկասի հայ քաղաքների դանաղան անկյուններից: ...Այլապես խիստ հուսահատական եղբայրացության կարող է գալ, որ նա իզուր տեղ այնքան աշխատեց հայերի համար, իզուր տեղ վատնեց իր երիտասարդությունը, իր ասպարեզը, իր ահագին հարստությունը: Հայ ժողովուրդին օգնելու համար, մինչդեռ նա կարող էր հարուստ երիտասարդների նման, հորից ահագին ժառանգությունն ստանալուն պես, ծախսեր այդ բոլորը, փող շինել, վաղեր նվրդալ և այնտեղ իշխանական կյանք վարել, ինքն ևս իր եղբայր Անդրեաս Արծրունու նման հետևել պրոֆեսորություն և գիտական համբավ ձեռք բերելու:

Հավելվածի մեջ, բրոշյուրի հրատարակիչ Աբել Ապրեսյանը, պատմելով, որ մի քանի հայ դրամատիկների մեջ միտք է ծագել գնել Արծրունու գալերեան և նվիրել ներսեսին, կաթողիկոս ձեռնադրվելու միջոցին, էջմիածնի հեմարանի պահպանության համար, հորդորում էր շտապել, գլուխ բերել այդ բարի միտքը:

Բայց դիմումները, հորդորանքները ոչ մի ազդեցություն չունեին: Եվ Արծրունին հուլիսի 11-ին տպած «Իմ բացատրությունս» վերնագրով առաջնորդողի մեջ ասում էր.

«Արծրունի եղբայրներս ունեինք Թիֆլիսում կալվածներ, որոնք պատկանում էին մեր տոհմին մոտ մի հարյուր տարի, որոնց նման ոչ միայն Կովկասում, այլև Ռուսաստանում չկար և որոնց արժողությունը միլիոնի էր հասնում. — ահագին քարվանսարայ 200 խանութով և թատրոնով, 1300 քառակուսի սաժեն տարածությամբ և ահագին այգի 1500 քառակուսի սաժեն տարածությամբ, սեփական տնով, ջրով և գազի գործարանով:

Երբ ներկա տագնապի ժամանակ այդ կայքերը պետք է ծախվեին պարտքերի համար, որոնք հասնում էին կայքերի իսկական արժողության կեսին միայն, Թիֆլիսի հասարակության կողմից խոստումներ եղան մի կողմից ակցիոներական ընկերություն կազմել այդ կայքերը գնելու համար, մյուս կողմից գնել այդ կայքը էջմիածնի համար, երրորդ կողմից քաղաքի համար և այլն: Բայց ոչինչ չաջողվեց: Կայքերը աճուրդի նշանակվեցան ու բանկի վրա մնացին, և այժմ ես զրկված եմ ամեն միջոցներից. նույնիսկ այն պապական տունը այգիով, որտեղ ինքս ապրում էի, ձեռքիցս գնաց:

Այժմ խառն դրության մեջ, երբ ինքս դեռ չգիտեմ ի՞նչ միջոցներով ինքս պետք է ապրեմ, որտեղ կլինի «Մշակի» խմբագրատունը, որտեղ կլինի բնակարանս, ստիպված եմ առժամանակ, գոնե երկու ամսով, դադարեցնել «Մշակի» հրատարակությունը:

Տասնեներք տարվա գրական գործունեությունից հետո հայոց հասարակության համար, այժմ կորցնելով իմ ամբողջ կարողությունս, այս րոպեիս ինքն իրան հարց է առաջարկվում թե՛ «Մշակի» գոյության և թե՛ իմ անձնական ապրուստի մասին»:

Բախտի քմահաճությամբ դերերը փոխվեցին: Ուրիշ մի միջոց չկար, այժմ «Մշակը» պիտի պահպաներ իր խմբագրին: Բայց Արծրունին այլևս ուժ չունեիրա հրատարակությունը շարունակելու: Բանկի պարտքը վերջացել էր, բայց մնում էին մասնավոր պարտատերեր, որոնք իրանց պահանջներով հուսահատության էին հասցնում Արծրունուն: Վերջին հուլիսը վերայի հողերն էին: Հոգսերի ու մտածումների մեջ Արծրունին քայքայել էր իր առողջությունը: «Մշակը» դադարեցնելուց հետո նրա համար մի ձգտում կարող էր լինել՝ հանգստանալ: Եվ հանձնելով իր բոլոր մասնավոր գործերը իր հավատարմատար փաստաբանին, շտապեց, ինչպես ասվում է, օձիք ագատել՝ հեռանալով Թիֆլիսից դեպի արտասահման: «Մշակը» նա տվեց Բաֆֆին, Գաբրիել Միրզոյանին և ներսես Աբելյանին այն պայմանով, որ տարեկան 1000 ռուբլի ստանար: Այդ գումարով էլ նա հուլիս ուներ ապրել Շվեյցարիայում:

Փակվեց «Մշակի» և նրա խմբագրի կյանքի մի մեծ շրջանը:

Գլուխ երկրորդ

ՆՈՐ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

I

Արծրունու կյանքը Շվեյցարիայում: Նրա նամակը Խորեն Վ. Ստեփանին: Ներսես պատրիարքի մահը: Արծրունու վերադարձը Թիֆլիս և «Մշակի» վերսկսումը: Նոր պայմաններ նրա գործունեության համար: «Հայտարարության փոխառեն»: Բաֆֆիի հեռանալը: Խ. Մալումյան:

Գրիգոր Արծրունին Շվեյցարիայում մնաց մի տարի: Եվ դա, իհարկե, ուրախ տարի չէր: Հեռավոր աշխարհում, օտար երկրքի տակ, նա պիտի մոռանար իր կրած կորուստը, պիտի հաշտվեր իր նոր դրության հետ: Բայց Թիֆլիսում թողած գործերը հանգստություն չէին տալիս նրան և այն հեռաստանում:

Մեր ձեռքում գտնվում են նրա մի քանի նամակները, որոնք գրված են Արծրունի եղբայրների գործերը կառավարող փաստաբանին: Այդ նամակների մեջ նա անդադար խնդրում է շուտով վերջացնել խճճված գործերը, որպեսզի կարելի լինի իմանալ՝ մի բան պիտի մնա՞ եղբայրներին՝ ապրելու համար, թե պետք է ամեն հույս կորցնել: Ինչպես երևում է, փաստաբանը առանձին հույսեր չունեիր, և Արծրունին հետզհետե հաշտվում էր բոլորովին առանց միջոցների մնալու մտքի հետ: Այդ դեռ դժվար չէր լինի, եթե պարտատերերը հանգստություն տային, բավականանային ստանալով այն, ինչ դեռ մնում էր Արծրունիների հարստությունից:

Գեկտեմբերին նա գրում է փաստաբանին. «Ես հույս ունեի, թե, մինչև որ գուր կվերջացնեք գործերը, ապրուստի միջոցներ կստանամ իմ «Մշակ» լրագրից, որ ծախել եմ մի քանի երիտասարդների: Բայց այժմ Թիֆլիսից տեղեկություն ստացա, որ կառավարությունը ոչ ոքին չէ հաստատում լրագրի խըմ-

բազիր իմ տեղը, և ինձ նորից կանչում են Քիֆլիս, լրագիրը շարունակելու համար: Բայց գալ այժմ, այս ցրտին, ես չեմ կարող: Ես հիվանդ եմ, թույլ եմ, մյուս կողմից էլ գործերը դեռ չեն վերջացել, ես կարողություն չունեմ տանելու պարտատերերի պատճառած անախորժությունները»:

Պարտատերերի կատաղության վրա սաստիկ գանգատվում էր և Անդրեաս Արծրունին՝ նույն փաստարանին գրած իր նամակների մեջ: Մանավանդ անողորմ ու խիստ էր դրանցից մեկը՝ Ալեյովը: Եվ ահա, գլխավորապես դրանց պատճառով, Գրիգոր Արծրունին ստիպված էր մնալ Յուրբխում՝ նույնիսկ չկարողանալով մտածել իր «Մշակի» մասին:

Այդ տխուր ժամանակների նրա տրամադրությունը արտահայտված է մի նամակի մեջ, որ նա գրել է հանգուցյալ խորեն եպիսկոպոս (այն ժամանակ դեռ վարդապետ) Ստեփանեին, որ Ախալցխայի հաջորդ էր և հրատարակում էր «Մանկավարժանոց» ամսագիրը: Դնում ենք այդ նամակը ամբողջապես.

Յուրբխ, 1/13, փետրվարի 85.

Հայրիկ!

Շնորհակալությամբ ստացա ձեր ամսագրի երկու համարը և կարդացի խաչակապի վրա դրած ձեր տողերը «Սպասելով սպասում ենք «Մշակին»»:

Ասեցեք, խնդրեմ, ինչի՞ պետք է սպասեք «Մշակին»: Քանի որ ես սեփական միջոցներ ունեի, ես աշխատում էի ազգի համար: Ես անձնագրավություն կարծեմ չեմ անում, եթե ասեմ, որ ես ազգին ծառայեցի ոչ թե որևէ շահերի համար, այլ անկեղծ սրտով զոհեցի նրան իմ ամբողջ երիտասարդությունս, իմ առողջությունս, իմ կյանքս, իմ բոլոր ընդունակություններս: Եվ այժմ, երբ կորցրի իմ ամբողջ նյութական միջոցներս և այստեղ նստած չգիտեմ, թե վաղը, կնոջս հետ, ինչով ապրեմ, կարծեմ որ իրավունք ունեմ սպասել ազգից, որ եթե նա ցանկանում է, որ ես նորից նրա համար աշխատեմ, ինձ նյութապես և բարոյապես քաջալերի, որպեսզի ես նորից սիրտ առնեմ նրա համար աշխատելու: Բայց իմ դժբախտության բոլորին ամենքը լուռ կացան, ոչ մի կողմից ես չստացա, չսեցի մխիթարության, քաջալերության մի խոսք անգամ: Ես կարծեմ որ այնքան եմ արել ազգիս համար, որ հիմա, եթե նա դարձյալ իմ մեջ պետք ունի, ամեն բան կորցնելով, իրավունք ունի սպասել, որ այժմ ազգի հերթն է ինձ օգնել, սիրտ տալ, որ ես գործը շարունակեմ:

Ընդունեցեք, հայրիկ, իմ անկեղծ ողջունս:

Ձեր Գրիգոր Արծրունի:

Խորեն Ստեփանեի պատասխանը այս նամակին նույնպես ուշադրության արժանի է: Դրա մեջ ցույց է թե՛ այդ նշանավոր հոգևորականին հատուկ գաղափարական ոգևորությունը և թե՛ այն հավատն ու հարգանքը դեպի Գրիգոր Արծրունին, որ, ինչպես տեսանք այս աշխատության առաջին հատորում, այնքան վառ կերպով արտահայտվում էր դեռ «Հայկական աշխարհում», դեռ այն ժամանակ, երբ Արծրունին մի անհայտ երիտասարդ էր, մի ուսանող: Ահա Ստեփանեի պատասխանը*.

* Այս նամակագրությունը մենք գտանք հանգուցյալ Ստեփանեի թղթերի մեջ, որ մեր տրամադրության տակ էր դրել նրա բարեկամ ԲԺ. Նավասարդյանը: Ստեփանեի պատասխանը

Ազնիվ բարեկամ

Պարոն Գրիգոր

Երեկ ստացա նամակդ: Կարողանում եմ չնչին գումար (70 մանեթ) ուղարկել Ձեզ եվեր Ձեր պանդխտության մեջ իբրև չնչին մխիթարություն, հայասեր անձերից անմոռանալի լինելուդ մասին համոզվելով:

Եկեք շարունակեցեք «Մշակը» և կտեսնեք համակրությունը: Մի՛ մոռանաք, որ հասարակական գործունե առաքյալ պիտի լինի. տգետների մեջ ենք գործում: Ես իմ հաշվով հրատարակում եմ և անվարձ բաժանում եմ բոլոր հայկական դպրոցներին «Մանկավարժանոց» և չեմ բողոքում:

Հիշեցեք Հեյնեի այն խոսքը, թե «Ամեն տեղ, ուր մեծ հոգին հայտնում է ճշմարտություն, կա յուր Գողգոթան»: Հասարակական գործունեների մեջ թուլություն պետք է համարել ամեն հոգնածություն, ամեն իրավացի վիշտն անգամ: Նոցա պաշտոնը աշխատությունն է, վարձը աշխատությամբ ձեռնարկած գործի ձեռք բերած հաջողությունն է: Նախախնամությունը չէ կարող այս աշխարհում էական բարիքներ տալ ժողովրդական գործունին: Այս մոռանալու չէ:

Եկե՛ք և թող «Մշակը» նորից տարածե յուր դրոշակը, որի վրա գրված է. «Եկաք առ իս ամենայն աշխատեալք և ծանրաբեռնեալք և ես հանգուցից զձեզ»:

Կրկին հրավիրում եմ Ձեզ, եկե՛ք: Հաղար բարեմաղթությունս ազնիվ տիկնոջ:

Ձեզ սրտանց սիրող և հարգող

Խորեն Ժ. Վ. Ստեփանե

Հարկավոր էր, որ այսպիսի մի ձայն հասներ Արծրունու ականջին այնպիսի հուսահատական մի դրության մեջ: Աշխատել անդադար, աշխատել Գողգոթայի վրա, ոգևորված ոչ թե աշխարհային ականակություններով, այլ գործի վեհությամբ, — այս բոլորը նոր չպիտի հասկանար այն մարդը, որ 13 տարի խմբագրել էր «Մշակը»: Բայց նա այդ նահատակությունը կատարել էր մի շատ նախանձելի հանգամանքի մեջ՝ նյութապես կատարյալ անկախություն վայելելով, չունենալով աչքի առաջ հացի խնդիրը: Այժմ չկար այդ հանգամանքը և բնական է, որ անսովոր մարդուն վախեցներ, թուլացներ անհայտ ապագան: Անցյալը պարզ էր. «Մշակը» պահպանվել էր իր խմբագրի անձնական միջոցներով: Հիմա գալիս էր բարդ ապագան. «Մշակը» ոչ միայն ոչինչ չպիտի պահանջեր իր խմբագրից, այլև ապրուստի միջոցներ պիտի տար նրան: Կարելի՞ քան էր: Պետք էր մտածել: Եվ այդ հարցը այնքան աննշան չպիտի լիներ մի դրության մեջ, երբ միլիոնի արժեք ունեցող կալվածատերը այն տեղին էր հասել, որ մի վարդապետ նրան 70 ռուբլու մի գումար էր ուղարկում «ի մխիթարություն»:

Շվեյցարիան մոռացնել շտվեց Արծրունուն, որ նա մի առաջնակարգ հրապարակախոս է իր ազգի մեջ: Այդպիսի մարդիկ լուր չեն կարող, ինչ հանգամանքների մեջ էլ լինեն: Եվ Արծրունին աշխատակցում էր Կ. Պոլսի «Արևելքի» մեջ: Բայց ի՞նչ կարող էր նա տալ Եվրոպայի այդ անկյունից: Հողից կտրված

մենք արտագրում ենք հենց նույն նամակի վրա եղած սևագրությունից, այնպես որ չենք կարող ասել, թե որքան դա ճիշտ է իսկական նամակի հետ, որ, անշուշտ, ուղարկված է եղել Արծրունուն:

էր, հայկական կյանքից դուրս էր մղված, և ահա թուլութեան մի մեծ պատճառ: «Արևելքի» բազմաթիւ աշխատակիցների մեջ Շվեյցարիայի աչգ աշխատակիցը միայն իր ստորագրութեամբ էր խիստ աչքի ընկնում, միայն իր անունով էր սովորական գրողներից բարձր կանգնում:

Բայց ահա տեղի ունեցավ մի տխուր իրողութիւն: 1884 թվի հոկտեմբերի 26-ին Ներսէս պատրիարքը վախճանվեց: Կաթողիկոսական ընտրութիւններն արդեն պարզ ցույց էին տվել, որ դա մի նախնական անուն է ամբողջ հայութեան համար: Մահը եկավ ընդհանուր մի կսկիծով ամէլի ևս ամբապնդելու աչգ իրողութիւնը: Սուրբ համազգային էր՝ այս բառի բուն նշանակութեամբ: Ինչ հողմածներ, ցավակցական ի՜նչ ցուցեր, ի՜նչ ուխտագնացութիւն դեպի եկեղեցու մեջ դրած անշունչ դիակը, հանդեսներ, դամբանականներ և այլն և այլն:

Արծրունին այդ բոլորն իմանում էր «Արևելքից»: Մանր, անփոխարինելի կորուստը նա էլ ողբաց: Բայց այդ կլինէր մի շատ սովորական, միջակ բան: Նրա վրա բունացած տրամադրութիւնը, որ պարզ պատկերացած է վերեւ բերած նամակում, արտահայտութիւն է գտնում նրա մի կարճ նախագաստութեան մեջ, որ կլասիկական է դառնում: «Հայը իր գործիչներին միայն թաղել դիտե», — գրում է նա Ներսէսին նվիրված իր հոգևածի մեջ:

Դա մի նորութիւն չէր նախ և առաջ հենց իր՝ Արծրունու համար: Ծառ անգամ էր նա բացատրել, թե ինչպես հայերը հալածում, նեղում, բազմաթիւ թշուարներ են պահում իրանց գործիչներին և սկսում են սիրել ու մեծարել նրանց միայն այն ժամանակ, երբ նրանք մեռնում են, երբ այլևս կարոտ չեն համակրանքի: Հայկական այս հին, ալեւոր իրողութիւնը ո՞ւմ չէր հայտնի: Բայց իրողութիւնները ձուլել մի կարճ, ազդու, բնորոշ ասվածքի մեջ, — ամեն ժամանակ և ամեն մեկին չէ հաջողվում: Արծրունին իր ծանր կացութեան մեջ գտավ հավիտենական տխուր, ողբալի երևույթի անունը: Ճիշտ այդպէս՝ «Հայը իր գործիչներին միայն թաղել դիտե»: Եվ այս հշմարտութիւնը կատարվեց հենց իր՝ Արծրունու վրա էլ...

Խորեն Ստեփաննէ, գրելով իր հին բարեկամին՝ «Եկեք և կտեսնեք համակրութիւնը», խոսում էր ոչ միայն իր, այլև ընթերցող հասարակութեան մի նշանավոր մասի կողմից. «Մշակի» դադարումը շափաղանց զգալի էր: Պարզ հայտնի դարձավ, որ առանց նրան հայոց մամուլը կողկասում անգույն է, տխուր է, իր կոշտից ցածր: 1885-ին նորից կաթողիկոսական ընտրութիւն էր նշանակված: Եվ նա անցավ համարյա աննկատելի, թեև հասարակութեան մեջ չէր պակասել հետաքրքրութիւնը, թեև թեկնածուների վերաբերմամբ էլի կար գաղափարների ընդհարում: Մանավանդ այդ ժամանակ զգալի էր «Մշակի» բացակայութիւնը:

Եվ նրան սպասում էին անհամբերութեամբ: Բայց Գրիգոր Արծրունին չէր շտապում, երեւի դեռ սպասում էր, թե երբ կվերջանան իր անձնական գործերը: Թիֆլիս եկավ նա ամառը, աշխատելով այնպես անել, որ օրենքով սահմանված մի տարվա ժամանակը չկորցնի՝ «Մշակի» հրատարակութիւնը վերանորոգելու համար: Ահա ինչ էր գրում ինձ Բաքիին 1885-ի հուլիսի 11-ին.

«Պարոն Արծրունին վերադարձավ արտասահմանից, գլխավորապէս այն նպատակով, որ «Մշակը» կրկին հրատարակե: Բայց ցենզուրական կոմիտեւը թույլ չտվեց, հայտնելով, թե իրավունքը կորցրել է, թեև իսկապէս կորցրել չէր: Յուրաքանչյուր խմբագիր, երբ իր լրագիրը դադարեցնում է, մինչև մեկ տարի իր իրավունքը պահպանում է կրկին հրատարակելու: Բայց «Մշակի» տարին լրացած չէր, երբ պ. Արծրունին նորից կամեցավ սկսել հրատարակու-

թիւնը. այնուամենայնիւ, նրան մերժեցին, ասելով, թե նոր կարգադրութիւն է դուրս եկել և այլն»:

Պետք եղավ բողոք ուղարկել Պետերբուրգ, նորից հրատարակելու թույլութիւն խնդրել: Իսկ մինչ այդ՝ Արծրունին իր համար, ինչպէս ասում են, նոր տուն-տեղ սարքելով զբաղվեց: Բոլորովին զրկված նյութական միջոցներից, նա չգիտեր մինչև անգամ, թե պիտի կարողանա՞ փոքրիշատե հարմար բնակարան գտնել: Բազարնայա փողոցի վրա մի փոքրիկ, նեղ, լուսից ու օդից զուրկ բնակարան վարձեց. արդեն հաշտվել էր հայրական գեղեցիկ տանից այսպիսի մի խեղճ օթեան փոխվելու և այնտեղ ապրելու մտքի հետ: Նա չած իր դրութեան, նայած անհայտ ապագային, նա նույնիսկ այդ էլ մեծ բան էր համարում:

Եվ ահա, այդտեղ, այդ աղքատիկ բնակարանում, նա նորից խմբագրութիւն կազմեց, ապրեց այնտեղ մինչև կյանքի վերջը, միշտ հուսալով, թե լրագրի բաժանորդագրութիւնը թույլ կտա իրան մտածելու ամէլի հարմար ու լավ մի բնակարանի մասին: Այդ հույսը երբեք չիրագործվեց, և Արծրունին այդ շափաղանց համեստ, ուղղակի աղքատիկ օթեանում էր հանգստութիւն և բավականութիւն գտնում, ամբողջապէս նվիրվելով իր կյանքի միակ նպատակը դարձած գործին. այդտեղ էլ նա վայելում էր իր բարոյական մեծ հաղթանակների պտուղները, համակրութեան աղմկալի ցուցները:

1885 թ. հոկտեմբերի 27-ին հրատարակվեց «Մշակի» մի համար, որի ճակատին տպված էր «Հայտարարութեան փոխարեն»: Այդտեղ Արծրունին մանրամասն բացատրում էր, թե ինչ պիտի լինի «Մշակի» ապագա վիճակը: Նա ստացել էր իր լրագիրը ամեն օր հրատարակելու իրավունք, բայց դրա համար, ասում էր նա, հարկավոր է, որ հայ հասարակութիւնը գոնե 1500 բաժանորդ տա: Այլապէս անհնարին է հրատարակել մի ամենօրյա թերթ, երբ խմբագիրը այլևս սեփական միջոցներ չունի, որպէսզի նրանցով ծածկե հրատարակութեան դեֆիցիտը:

Գլխավորը նյութական հարցն էր: Այնուհետև «Մշակը» պիտի լինէր նույնը, ինչ եղել էր մինչև այդ, բոլոր հին աշխատակիցները և թղթակիցները խոստացել էին գրել «Մշակի» մեջ: Եվ որովհետև հույս չկար, որ գոնե առաջին տարին բաժանորդների թիւը կհասնի 1500-ի, ուստի Արծրունին համարյա վճռականապէս ասում էր, որ 1886-ից նա վերսկսելու է «Մշակը»՝ հրատարակելով նրան շաբաթը երեք անգամ: Այդպէս էլ լրագիրը մնաց մինչև նրա կյանքի վերջը. ամենօրյա լրագիր խմբագրելու գործը այլևս չէր վիճակված նրան:

«Հայտարարութեան փոխարեն» համարը ընդունվեց հասարակութիւնից խանդավառ ուշադրութեամբ: Ամեն տեղ ուշադրութիւն էր պատճառում «Մշակի» ծանոթ ինքնատիպ վերնագիրը: Թիֆլիսում հոկտեմբերի 27-ին, երեք-չորս ժամի ընթացքում, «Մշակ» հատուկ ծախվեց 500 օրինակ: Դա, ինչպէս գրում էր Արծրունին, մի շտեմանված բան էր Թիֆլիսում. այդպիսի ուշադրութեան չէր արժանացել ոչ մի տեղական լրագիր, ինչ լեզվով էլ հրատարակվելիս լինէր նա:

Անուրանալի է, որ հայ հասարակութիւնը սպասում էր Գրիգոր Արծրունուն: Նրա երկարատե լուրջ միջոցին հայոց մամուլը այնքան թուլացել ու խեղճացել էր, որ «Մշակի» վերանորոգումը ամենայն իրավունքով համարվում էր մամուլի վերակենդանութեան նշան: Եվ Արծրունին տեսավ, որ այդ ակնկալութիւնները շոշափելի գործով են արտահայտվում: «Մշակը» 1886-ի սկզբում ուներ 1150 բաժանորդ: Դա մեծ հաջողութիւն էր, եթե ի նկատի առնենք, որ «Մշակը» իր ամենօրյա հրատարակութեան ժամանակ, 1879—1881

անմոռանալի թվականներին, 1300-ից ավել բաժանորդ չէր ունեցել: Չմոռանանք, որ Թիֆլիսում գոյություն ունեւորյա հայոց լրագիր, և երբ շաբաթը երեք անգամ հրատարակվող «Մշակը» համարձակ մրցում էր նրա հետ իր բաժանորդների թվով, այդ արդեն պարզ ապացույց էր, որ «Մշակի» տեղը ոչ ոք չէր կարողացել բռնել, որ մշակականությունը մեր կյանքի ամենախոշոր երևույթներից մեկն էր դարձել:

Աշխատելով որքան կարելի է լավ կազմակերպված ուժերով դուրս գալ հասարակության առաջ, արդարացնել հասարակության հույսերն ու ակնկալությունները, Արծրունին սկսեց գործն այնպես, ինչպես սկսել էր 1872-ին նրան շրջապատում էին շատերը հին աշխատակիցներից՝ Հայկակ, Կրոտ, Համալ: Բայց դրանց մեջ չկար մեկը, գլխավորը՝ Բաֆֆին: Նա հեռացավ «Մշակից»: Ահա ինչ էր ինձ գրում հանգուցյալ տաղանդավոր վիպագրողը 1885 թվի դեկտեմբերի 15-ին.

«Մշակը» առաջիկա հունվարից կսկսվի հրատարակվել, բայց դեռ հայտնի չէ, արդյոք ես պիտի աշխատակցե՞մ, թե ոչ, որովհետև դեռ իմ և պ. Արծրունու մեջ համաձայնություն չէ կայացել մեր պայմանների մասին: Նրա այժմյան վիճակը ի նկատի առնելով, ես առաջարկեցի, որ մի խումբ կազմվի, և ամենքը ընկերաբար կատարեն լրագրի հրատարակության գործը, այնպես որ, խմբագրատան անդամների իրավունքները և պարտավորությունները որոշված լինեն, և խմբագրատունը իր մեջ ուժ ու համերաշխություն ունենա: Բայց նա, որպես հրեում է, գծվարանում է ընդունել այդ առաջարկությունը, ցանկանում է առաջվա նման ինքը միայնակ լրագրի թե տեղը և թե կառավարիչը լինել: Այսպես, իմ կարծիքով, հազիվ թե նա կարող կլինի հասարակությանը գոհացնել, որովհետև նյութերի մեծ կարոտություն կունենա և ստիպված կլինի դատարկ, անբովանդակ համարներ դուրս տալ և մյուս լրագիրների պես հասարակությանը զզվացնել: Մի մարդ, առանց հիմնավոր և ուժեղ խմբագրատան, չէ կարող մի օրինավոր լրագիր հրատարակել, որքան էլ ինքը տաղանդավոր լինի: Շատ ցավում եմ, որ ես պետք է թողնեմ իմ սիրած լրագիրը, և ցավում եմ ավելի այն պատճառով, որ նրա համար մի լավ ապագա չեմ տեսնում...»:

Պարզ է, որ անհամաձայնությունը Արծրունու և Բաֆֆի մեջ չէր բխում ուղղության, սկզբունքների հարցերից, այլ մասնավոր, կազմակերպական, նյութական բնավորություն ունեւոր: Արծրունու թղթերում այժմ էլ մնում է Բաֆֆի երկար նամակը, որի մեջ նա պարզում էր իր պահանջները: Այդ նամակը Արծրունին պահում էր իբրև մի փաստաթուղթ, որ պիտի արդարացներ նրան՝ ցույց տալով, որ ինքը չէր մեղավորը: Եվ իրավ, հենց այն ձևը, որի մեջ Բաֆֆին արտահայտում էր իր առաջարկության պատճառաբանությունները, թույլ չէր տալիս, որ Արծրունու պես մի մարդը կարողանա համաձայնության մասին բանակցություններ վարել: Այսպես, Բաֆֆին գրում էր, որ առաջներում, երբ Արծրունին հարուստ էր, փող ուներ, ինքը, այսինքն Բաֆֆին, հպատակվում էր նրան. այժմ, երբ չկա այդ հանգամանքը, վերացվում է և այն իրավունքը, որով Արծրունին տեր և գլուխ էր խմբագրության մեջ:

Բայց և այնպես, Բաֆֆի առաջարկությունները համակրելի էին: Նա ուզում էր հավաքական խմբագրական կազմ, այնպես, ուրեմն, ինչպես կար «Մշակի» հրատարակության առաջին տարիներում: Սակայն Արծրունին կարող էր հավատալ, թե այժմ կիրագործվի այդ սկզբունքը, քանի որ նախկին փորձը բոլորովին հակառակն էր ցույց տվել: Եվ բացի դրանից, այժմ էլ կա-

լի՞ն նյութական միջոցներ աղալիսի մի սկզբունք իրագործելու համար: «Մշակը» այժմ հազիվ էր իր խմբագրին ապրուստի համեստ միջոցներ տալիս:

Եվ այդ հնարավոր էր դառնում միայն այն պայմանով, որ աշխատողների մեծ մասը որևէ վարձ չառանա: Արծրունին չէր կարողանում նույնիսկ խմբագրատան մեջ աշխատողների բավարար թիվ պահել և բավարար վարձատրություն տալ եղածներին: Մնում էր դարձյալ իդեալիստ գործիչներով բավականանալ: Եվ Արծրունին այդպիսի անարժաթ աշխատողների պակասություն չէր զգում: «Մշակը» այնպիսի մի հասկացողություն չէր, որ նրա դրոշակի տակ ծառայելը կապված լիներ նյութական հարցերի հետ:

Բաֆֆին, թողնելով «Մշակը», սկսեց աշխատել «Արձագանքի» մեջ: Նա սխալվում էր, ոչինչ լավ ապագա չտեսնելով իր «սիրած լրագրի» համար: Այդ ապագան, ընդհակառակն, գեղեցիկ էր նույն իսկ անցյալից և ապացուցանում էր, որ «Մշակի» ուժը Արծրունու հրապարակախոսությունն է կաղմում: Ինքը, տաղանդավոր վիպագրողն էլ, սխալ քայլ էր անում: «Արձագանքի» մեջ նա պատմական նյութերի մեջ խորասուզվեց. շրջանը, լրագրական միջոցառումը իսկույն ազդեց նրա գրվածքների վրա: Պետք է այն էլ ասել, որ անցել էր մշակական վեպի ժամանակը, այն վեպի, որ Բաֆֆիի իսկական փառքն է կաղմում: Այդպիսի վեպեր նույնիսկ «Մշակի» մեջ էլ չէր կարելի հրատարակել: Բաֆֆին պիտի փոխեր իր ուղղությունը, պիտի իրական, առօրյա կյանքին դառնար: Բայց ժամանակ էլ չունեցավ: «Մշակից» դուրս նրան միայն երկու տարի էր վիճակված գրել: Ավելի կյանք, նա, տարաբախտաբար, չունեցավ:

Պետք է արձանագրել «Խենթի» հեղինակի այն հատկությունն էլ, որ նա հեռանալով «Մշակից», չդարձավ իր սիրած լրագրի թշնամին. ընդհակառակն, այդ ժամանակ նրա գրած հոդվածների մեջ ջերմ ոգևորությամբ է դուրս բերված այն մեծ դերը, որ կատարել է մեզանում «Մշակը» իր խմբագրի հետ:

1886 թվականից «Մշակի» խմբագրության մեջ երևան է գալիս մի նոր աշխատակից՝ Խաչատուր Մալումյան, մեկը այն երիտասարդներից, որոնք Արծրունու հրապարակախոսության հզոր ազդեցության տակ են կրթվել և Արծրունու ձեռքով էլ հրապարակ են հանվել ժողովրդական խավերից: Դա էլ «ձկնորսներից» էր. գլուղացի մի երիտասարդ, ներսիսյան դպրոցն ավարտած, նա մինչև այդ թղթակցություններ և հոդվածներ էր տալիս «Մշակին»: Մանկ-լով խմբագրությունը, նա սկսեց ջերմեռանդությամբ աշակերտել Արծրունուն, աշխատում էր եռանդով և կարճ միջոցում կարողացավ յուրացնել մշակական աշխարհայեցողությունները և և իր ուսուցչից սովորած համարձակությամբ նետվեց այն պայքարների մեջ, որոնք այնքան խոշոր տեղ են բռնում Արծրունու գործունեության վերջին յոթը տարիների մեջ: Մալումյանը մշակական օրթոդոքսության ամենաբնորոշ ներկայացուցիչներից մեկը դարձավ: «Մշակի» խմբագրական տրագիդիաների, ավանդությունների ջերմեռանդ պահպանող հանդիսացավ նա մասնավորապես Արծրունու մահից հետո, երբ թերթը դեկավարողներից մեկը նա էր: Թեթև, կտրուկ, պարզ լեզվով նա Արծրունու հրապարակախոսության հիմքերն էր կրկնում իր բազմաթիվ հոդվածների մեջ:

Հրապարակախոսության դժվարությունները եւոր պայմաններում: Ընդհանուր հետադիմության պատկեր: Բայց խմբագրից հրաշքներ են պահանջում: Ներքին առօրյա հարցեր: Բանակովների շրջան: Աղմուկ Կ. Պոլսի հայ լեզու-գիրների մեջ: Տառադարձության հարց: Բաֆֆիի մանր: Կղերական կասա-յականություն և ժողովրդական եկեղեցու սկզբունքներ: Հոգաբարձական իրա-վունքների հարց Ներսիսյան դպրոցում: «Մուրն» ամսագրի վերաբերմունքը դեպի Գ. Արծրունին: Բանակովների նշանակությունը, կուսակցություններ.— Արծրունին Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդեսում:

«Ներկա տարվանից «Մշակը» մտնում է իր գոյության մի բոլորովին նոր, ռեակական շրջանի մեջ»:

Այս խոսքերով էր Արծրունին սկսում իր անդրանիկ առաջնորդողը 1886 թվականին: Ծիշտ որ դա մի բոլորովին նոր շրջան էր, ճիշտ որ նրան պետք էր տալ ռեակական անունը:

Մինչև 1876 թվականը «Մշակը» գլխավորապես թեորիաներ քարոզող էր, գլխավորապես ուղիղ ու առաջադեմ մտածության ճանապարհն էր հար-թում: Այդ շրջանում նոր էր կազմակերպվում ընթերցող հասարակությունը, նոր էր պատրաստվում հասարակական կարծիքը: Կարգիքը հասարակական ուսուցչի դեր էր կատարում, ուսուցչի, որ տեղական հարցերը քննելու համար դեռ պիտի ընդհանուր քաղաքակրթական սկզբունքներ ժողովրդականացներ, այդ սկզբունքների վրա պատրաստեր իր լսարանը:

Ներկորող շրջանը, 1876—1883, իր բացառիկ բնավորությամբ սովորական ընթացքից շատ բարձրացած, շատ խոշոր երևույթներով ցնցվող, շատ նպաս-տավոր հանգամանքների մեջ բեղմնավորություն գտնող կյանքն էր, և «Մշա-կը», ինչպես տեսանք, տենդային եռանդով, մեծ ազատությամբ էր գործում:

Իսկ ի՞նչ էր ներկայացնում այս երրորդ շրջանը:

Ամենօրյա «Մշակի» վերջին երկու տարիները,— մենք այդ էլ տեսանք,— արդեն կրում էին իրանց վրա այն խիստ ռեակցիայի կնիքը, որ հաստատվեց Ռուսաստանում 1881 թվականի սկզբից: Նրա Արծրունին վերադարձավ Շվեյ-ցարիայից, այդ ռեակցիան արդեն կացության և գործունեության որոշ պայ-մաններ ու հասարակական կարգեր էր ստեղծել: Կյանքը ճնշված էր, ընթա-նում էր հանդարտ ու դանդաղ, առանց խոր ու ցնցող շարժումների, առանց նույնիսկ հուզիչ խոշոր հարցերի: Մամուլը զգույշ, սակավախոս էր, խաբա-փելով, հարմարվելով էր իր գործը առաջ տանում: Տիրում էր հասարակական խոր թմրություն:

Ի՞նչ կարող էր ունենալ իր առաջ հայ հրապարակախոսը: Մակարի կա-թողիկոսությունն էր սկսվել, կրոնական-պաշտպանողական սկզբունքները հե-տըզհետե տիրում էին մեր հարվածված, աղճատված դպրոցների և եկեղեցա-կան վարչությունների մեջ. վարչական կենտրոնացումը կղերական ինքնա-գլխություն, միապետության խորթ, հակաժողովրդական սիստեմն էր պատ-րաստում՝ բարեկարգության, առողջացման ոչինչ հույսեր չթողնելով: Կ. Պոլ-սում ներսեսից հետո ավելի ծանր էր ռեակցիան: Հռչակավոր պատրիարքը արժանավոր ժառանգորդներ չունեի իր ստեղծած գործը նույն եռանդով, նույն համարձակությամբ առաջ տանելու համար: Վարժապետյանի տեղ Հարություն և Ալեքսան պատրիարքներ դուրս եկան: Ծիշտ է, նրանք այլևս շատ բան չէին կարող անել, քանի որ քաղաքական աշխարհը բոլորովին կերպարանափոխվել

էր և բոլորովին ուրիշ շահերի էր ծառայում. բայց եթե չէր կարելի շատ բան անել, գոնե կարելի էր և թուրքաց կառավարության կույր գործիքը շղաճալ, կարելի էր թուրք պաշտոնյայի հայացքներով չվերաբերվել ժողովրդին, որի մեջ չէր մեռել շարժումը, որ ձգտում էր ուրիշ միջոցներով հասնել իրան խոս-տացած բարօրությանը: Այդ հարցերի, այդ շարժումների մասին մամուլը ոչինչ կամ չափազանց քիչ կարող էր գրել:

Ինչո՞ւ պիտի կերակրվեր հրապարակախոսությունը:

Մտնում էր միայն առօրյա կյանքը իր մանր-մունր անվնաս հարցերով: Եվ սակայն Արծրունուց ավելի մեծ բաներ էին սպասում: Սպասում էին, որ նա կկենդանացնե մամուլը խոշոր, կենսական ցնցող հարցերով, ինչպես որ նա արել էր նախընթաց շրջանում: Այդ բանը շատ լավ էր զգում Արծրունին. նա պարզ տեսնում էր, որ շրջապատի ակնկալությունները չեն համապատաս-խանում այն ամենին, ինչ նա կարողանում է տալ: Եվ հենց առաջին տարում պատասխանում էր այդ տրամադրությանը:

«Հայը կարծում է, թե թերթի խմբագրիցն է կախված ստեղծել մեծ-մեծ հարցեր, երբ նրանք չկան կյանքի մեջ: Հայը այն աստիճան միամիտ է, կամ իրեն միամիտ է ձևացնում, որ կարծում է, թե խմբագիրը ամենակարող է, թե նա երբ կուզենա, կարող է այս կամ այն հարցի վրա գրել... Ծշմարիտ է, լինում են ըստաներ, երբ սովորականից դուրս, արտաքու կարգի նշանավոր հարցեր են ծնվում այս կամ այն հասարակության մեջ,— և մամուլն էլ խոսում է այդ հարցերի մասին իր ժամանակին: Այնուհետև մեծ հարցեր, որոնք ժա-մանակավորապես են հարուցվել, շատ անգամ փոթորիկների պես անցնում են, և մարդկային հասարակությունը նորից մտնում է իր սովորական կյանքի խաղաղ ընթացքի մեջ»:

Այդ հասարակ, ուղիղ միաքը, ինչպես երևում է, չէր արմատանում ըն-թերցող հասարակության մեջ: Կարգից շարունակ հրաշքներ էին պահանջում: Եվ Արծրունին ստիպված էր 1887-ին կրկին վերադառնալ այդ հարցին:

«Կարո՞ղ է արդյոք հասարակությունը որևէ բան պահանջել մամուլից, կյանք պահանջել լրագրերից, պահանջել, որ լրագրությունը անդադար հարու-ցանե հետաքրքիր, այլովող հարցեր, երբ ինքն հասարակությունն անշարժ է, անտարբեր է դեպի որևէ հասարակական կենսական խնդիր... Մամուլի և հա-սարակության ներգործությունը փոխադարձ է»:

Պետք էր սովորեցնել ընթերցողին, պետք էր սովորական, առօրյա, մանր հարցերի շուրջը հետաքրքրություն դարձնել, որպեսզի ընթերցողը նրանով զբաղվելու տրամադրություն ցույց տար: Այդ էլ հաջողվեց Արծրունուն: Թույ-լատրվածի սահմաններում, դժգույն, թույլ ու անկենդան կյանքի փաստերից նա շատ հաճախ կարողանում էր այնպիսի հարցեր ստեղծել, որոնք գրավում էին ընդհանուր ուշադրություն, խոսեցնել էին տալիս ամենքին: Այդ հաջողության պատճառները Արծրունու բնավորության այն հիմնական գծերն էին, որոնք երբեք չփոխվեցին: Նա դարձյալ կծու, սուր գրիչ ուներ, դարձյալ հարձակո-ղական դիրք էր բռնում, դարձյալ անխնա էր մերկացումների մեջ և գլխավորը, հրապարակախոսի հոտառությունը, գնալով չէր թուլանում. ըմբռնել օրվա կարիքը, արձագանք տալ այն երևույթներին, որոնք կարող են հասարակական միտքը զբաղեցնել,— ահա նրա ուժը:

Մենք, իհարկե, չենք կարող քայլ առ քայլ հետևել այն բոլոր հարցերին, որոնք Արծրունու առաջնորդողների նյութն են կազմում: Դրանք բազմաթիվ են, դրանց մեծ մասը առօրյա նշանակություն է ունեցել և այսօր կարող է իբրև այս կամ այն տարվա օրերի փաստերի մի հավաքածու ծառայել: Գլխա-

վորը, որի վրա մենք պարտավոր ենք ուշադրություն դարձնել, իրանք այդ հարցերը չեն, այլ Արծրունու վերաբերմունքը դեպի նրանց: Եվ որովհետև մենք արդեն մանրամասն հետևել ենք «Մշակի» առաջին շորս տարիների հրատարակատևության՝ հատկապես այդ վերաբերմունքը պարզելու, Արծրունու հրատարակատևության գաղափարները ձևակերպելու համար, ուստի այստեղ մենք միայն կրկնությունների մեջ պիտի ընկնենք, եթե նորից մեր առջև դնենք, թե ինչ է ասել «Մշակի» խմբագիրը, երբ խոսում էր քաղաքային գործերի, մեր երկրի տնտեսական հարցերի և այլ նյութերի մասին: Մենք կրավականանանք մի թեթև ընդհանուր հաշվով և կանգ կառնենք միայն աչքի ընկնող, խոշոր հանգամանքների վրա:

Խիստ հարձակումները, ինչպես և առաջ, մեծ աղմուկներ էին հարուցանում: Կրավական խիստ բանակցությունները «Մշակի» այս երրորդ շրջանի մեջ ավելի խոշոր տեղ են զբաղում: Եթե առաջ Արծրունին ուներ իր դեմ մի հատուկ աշխատություն՝ «Մեղուն», այժմ կար և կրկնորդը, նրա հոգեզավակը, որ իրեն անվանում էր միակ ամենօրյա թերթ: Կարծես դրանք քիչ էին, և ահա 1886-ից հակառակ բանակի մեջ է մտնում և «Արձագանք» շաբաթաթերթը, որ «Մշակի» դաշնակիցն էր համարվում և «Մշակի» պես էր վերաբերվում թե «Մեղուն» և թե նրա արբանյակին, որին համարյա միշտ տալիս էր «Նոր դար» անունը, առանց պարզ ու որոշ հիշատակելու, թե ինչ է այդ լրագրի կական անունը: Պետք է խոստովանել, որ «Արձագանքը», գոնե 1886—1887 թվականներին, դեռ այնքան բացարձակ թշնամություն չէր հայտարարել «Մշակի» դեմ: Սակայն Արծրունու համար այդ բանը նշանակություն չուներ, և նա անխնա հարձակվում էր շաբաթաթերթի վրա, երբ հասարակական հարցերը մերկացնում էին որևէ տարբերություն «Մշակի» և «Արձագանքի» աշխարհայեցողությունների մեջ:

Այսպիսով կազմակերպվում էր այն հակառակությունը, որի դեմ Արծրունին կոչվում էր իր գործունեության վերջին 7 տարիներում:

Հետզհետե այդ բանակը կերպարանափոխվեց: 1887-ին «Մեղուն» ինքնակամ դադարեցրեց իր հրատարակությունը, որ միանգամայն ավելորդ էր դարձել: Բայց նրա հաջորդն այնպես էր տանում լրագրական գործը, որ Արծրունին ստիպված եղավ խոստովանել, թե «Մեղուն», որքան էլ բուր, հետագից և անպետք լինեց, այնուամենայնիվ, դարձյալ բարձր էր «Նոր դարից»: Բանակցի մղել այս վերջինի դեմ բոլորովին անհնարին էր դառնում փոքրիշատե աղնիվ, մաքրասեղ լրագրի համար: Եվ Արծրունին միակ միջոց համարեց կտրել բոլոր հարաբերությունները այդ թերթի հետ, չկարգալ նրան, անտես անել նրա գոյությունը, վրդել նրա անունը «Մշակի» էջերից:

Մնաց միայն «Արձագանքը»: Այդ լրագրի մեջ էլ մինչև վերջը կենտրոնացավ այն կատաղի, ծայրահեղ թշնամությունը «Մշակի» դեմ, որ, ինչպես առիթ կունենանք տեսնելու, հաճախ բոլորովին անվայել չափեր էր ընդունում: «Արձագանքը» մի որոշ ինքնուրույն ուղղության առաջնորդ չհանդիսացավ մեղանում: Նրա մեջ գործում էր նույն մեղուականությունը: «Մշակի» դեմ տաժած հակառակությունը հետզհետե տարավ այդ թերթը, նետեց «Մեղուն» և «Նոր դար» գիրքը, մոռացնել տալով մոտիկ անցյալը, երբ այդ երկու լրագիրների հետ որևէ առնչություն ունենալու միտքն անգամ վերավորական էր նրա համար:

1886-ին Արծրունին բավական աղմուկ բարձրացրեց Կ. Պոլսում իր այն առաջնորդողներով, որոնց մեջ ցույց էր տալիս նախկին տարիների իր վերաբերմունքը դեպի Կ. Պոլսի հայությունը, կրկնելով, թե դա հայրենիքից կտր-

ված մի գաղթականություն է, թե այդտեղ ոչինչ դրական գործ չէ կատարվում, թե թուրքաց մայրաքաղաքի հայությունը ուրիշ տեղերի հայերից ստանում է օգնություն, բայց ինքը երբեք փոխադարձության սկզբունք չէ ճանաչում: Մշակական «Արևելքը» դուրս եկավ «Մշակի» դեմ մի քաղաքավարի, փաստական պատասխանով, բայց նույն «Արևելքն» էլ Արծրունու պաշտպան հանդիսացավ, երբ դոկտոր Շիշմանյան (Մերենց) «Փունջի» մեջ մի խիստ հայհոյական հոդված տպեց «Մշակի» դեմ: Արծրունին էլ պատասխանեց պոստիկներին և նրա պատասխանի մի կետից ծագեց ավելի երկարատև, ավելի լայնատարած մի բանակցություն: Դա տառադարձության հարցն էր, որի վերաբերմամբ, ինչպես հայտնի է, թուրքահայերն ու ռուսահայերը ճիշտ հակոտնյաններ են:

Բանակցիվը, երկար կամ կարճ ընդհատումներով, երկու տարի տևեց. նրա մեջ մասնակցում էր ոչ միայն Կ. Պոլիսը, այլև Վենետիկն ու Վիեննան իրանց «Բաղմավեպ» և «Հանդես ամսօրյա» ամսագիրներով: Լեզվական այդ վեճը, որ ավելի մասնագիտական հրատարակություններին էր վայելում, ահագին տեղ էր բռնում վիճող կողմերի օրգաններում: Որքան էլ Արծրունին քիչ հեղինակություն ունենար լեզվական հարցերում, բայց նա այնքան հետաքրքրություն մտցրեց այդ բանակցի մեջ, որ հարցը ընթերցող հասարակության ուշադրությունը գրավեց:

Եվ հարկավոր էլ չէր լեզվաբանական առանձին մասնագիտություն մի այդպիսի վեճ մղելու համար: Իրավունքը ռուսահայերի կողմն էր. նրանք հարազատ էին պահպանել հայկական տառերի հին հնչյունները, մինչդեռ թուրքահայերը ապշեցնող հակասությունների մեջ էին. նրանք, օրինակ, գրում էին «Պետրոս», բայց երբ բանը գալիս էր նույն այդ անունից գոյացած «Պետրբուրգ» բառին, գրում էին արդեն «Քեդերպուրկ»: Բայց երկարատև վեճի արդյունքն այն եղավ, որ միայն Վիեննայի «Հանդես ամսօրյան» խոստովանեց ռուսահայերի արգարացի լինելը և ընդունեց նրանց տառադարձությունը. իսկ Կ. Պոլիսը մնաց իր համառության մեջ:

Միաժամանակ բանակցիվ էր մղվում Թիֆլիսի հայ լրագիրների մեջ, թե պե՞տք է արդյոք ծածկել աղգային պակասությունները, շմերկացնել նրանց հրատարակով: Վեճը բացվել էր Արծրունու այն հոդվածների առիթով, որոնց մեջ անխնա մտրակվում էին հայի պակասությունները, նույնիսկ չափազանցած, սաստիկ խտացրած գույներով: Արծրունու հարձակողական և վիճաբանական հոդվածներին հաճախ միանում են Ասիացու ֆելիետոնները, որոնք 1886 թվից ավելի շուտ-շուտ էին երևում, ավելի կծու ու խիստ էին:

Մինչդեռ վեճեր էին պատվում այդպիսի առօրյա, երբեմն նույնիսկ երկրորդական հարցերի շուրջը, 1888-ի ապրիլին վախճանվեց Բաֆֆին: Արծրունին արժանավոր մեծարանքը մատուցեց իր նախկին երախտավոր աշխատակցին: Մի մեծ հոդվածի մեջ նա շատ գնահատելի տեղեկություններ տվեց այն մասին, թե ինչպես էր Բաֆֆին գրական հրապարակ դուրս եկել «Մշակի» մեջ, ինչպես և ներկայացրեց հանգուցյալի գրական գործունեության ընդհանրապես ճիշտ բնորոշումը: Այնուհետև նա մի քանի անգամ հոդվածներ գրեց Բաֆֆի ժառանգներին ապահովելու, նրա աշխատությունների հրատարակությունների մասին, նույնիսկ բանակցիվ ունեցավ «Արձագանքի» հետ Բաֆֆի մի հոդվածի առիթով, որ տպված էր «Մշակի» մեջ:

1888 թվականը, եթե չհաշվենք այդ տխուր երևույթը, առհասարակ շատ աղքատ էր հասարակական գործունեության տեսակետից, և ինքը, Արծրունին էլ գրում էր, որ այդ տարվա պես մի անգույն ու անպտուղ տարի հաղիվ թե

Եղած լինի: Այդպիսի մի «մեղադրանք» դժվար պիտի լիներ մանավանդ մի առաջավոր, մարտնչող խմբագրի գործը: Նրանից հարցեր էին պահանջում, բայց ի՞նչ էր տալիս կյանքը: Միայն մի երկու անշշան, տեղային հանգամանք, որոնց առիթով, սակայն, Արծրունին եռանդոտ վեճեր բարձրացրեց: Նրան գեղեցիկ կերպով հաջողվում էր կյանքի փոքրիկ երևույթների մեջ գտնել սկզբունքի կարևոր հարցեր, և ահա այդ կողմից լուսաբանելով երևույթները, կարողանում էր հետաքրքրություն շարժել, մասնավորը ընդհանուր հասարակական դարձնել:

Այդպիսի մի հարց էր այն, որ Թիֆլիսի Քամոյենց եկեղեցու երեցփոխը չէր ուզում հաշիվ տալ ծխականներին: Մի հասարակ, շատ սովորական բան մեղանում, որ անկատելի էլ կանցներ, և թե Արծրունին իր ամբողջ եռանդով չհարձակվեր այդ երևույթի վրա: Բորբոքվեց մի կարգին բանակով: Եվ չէր կարելի ասել, թե նա ավելորդ էր: Ակզբունք էր հայտարարվում, որ հասարակական պաշտոնյան պիտի միշտ հաշիվ տա իր բոլոր գործերի մասին: Նրա կայեցեք, այս բանը դեռ վիճելի էր համարվում: Պետք էր կռվել, պետք էր ասպնուցանել, հասկացնել: Մշակականության ծրագրի մի էական կետը դարձավ այս հաշվետվության պահանջը: Բայց հակառակ կողմը, հենց միայն մշակականությանը դիմադրած լինելու համար, քաշքշում էր, ժամժմում էր այդ արդար, շատ տարրական պահանջը: Երկար ժամանակ, ուրիշ շատ դեպքերի առիթով էլ, երևան եկավ այս միևնույն բանակովը:

Այդ բանակովի մեջ սկսեց պարզ երևալ մի վերին աստիճանի հակակրելի սկզբունք: Ինչպես ասացինք, Մակար կաթողիկոսի հովանու տակ կադմակերպվում էր կղերականություն՝ իբրև դասակարգ, իբրև կաստա: Հայտնի է, որ այս կաստայականությունը ձգտում է միապետական կարգերի, աշխատելով խիստ կենտրոնացման միջոցով ամեն ինչ ենթարկել իր իշխանության, ոչնչացնել ժողովրդական ինքնավարական սկզբունքը: Մակարի այդ ձգտումների օրգան հանդիսացավ «Արձագանքը», որ սկսեց բացարձակ պաշտպանել խիստ կենտրոնացումը: «Մշակը», իհարկե, չէր կարող իր ամբողջ ուժով չդիմել այդ խավար սիստեմի դեմ: Նա, ինչպես և միշտ, ժողովրդի իրավունքների պաշտպան հանդիսացավ, ապակենտրոնացման, ինքնավարության կողմնակից էր և ասում էր, որ հայոց եկեղեցական վարչությունը միայն ժողովրդական սկզբունքի մեջ կարող է իր գոյության իրավունքը պահպանել, որ հայոց եկեղեցուն միշտ խորթ է եղել կղերական առանձնացած կաստայականությունը, միապետական կենտրոնացումը:

Այդ դատը պաշտպանելիս պատահեց մի փոքրիկ դեպք, որ շահազանց բնորոշ է շատ կողմերից: Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձրության վճռով պաշտոնից արձակվեցին երկու ուսուցիչ, որոնցից մեկն էր պ. Ավետիս Արասխանյանց՝ «Մշակի» նախկին աշխատակիցը: Սա, դժգոհ մնալով վճռից, խնդրեց կաթողիկոսին, որ քննություն նշանակվի: «Մշակը» հակառակվեց այդ բանին, պնդելով, որ հոգաբարձությունը իր իրավունքն է գործադրել: Նա ընդունում էր, որ պ. Արասխանյանց լավ ուսուցիչ է, ընդունում էր, որ բոլորովին ցանկալի չէ նրա հեռանալը, բայց անձնավորությունից բարձր դասելով սկզբունքը, ասում էր, որ նույնիսկ լավ ուսուցիչը պիտի զոհվի դպրոցական ինքնավարության անհամեմատ կարևոր ու թանկագին սկզբունքին: Վճիռը կայացած է օրինական կարգով, ձայների բազմությամբ, և պետք է հպատակվել նրան: Դպրոցի կանոնադրությունը ուսուցիչների գործն ամբողջապես հանձնել է հոգաբարձության՝ առանց կաթողիկոսի միջամտության: Եվ երբ միանգամայն օրի-

նավոր կերպով է կատարված գործը, կաթողիկոսի միջամտությունը Արասխանյանցի հարցում կլինի ձայնավորության իրավունքի, ինքնավարության խախտում:

Սակայն այսպիսի սկզբունքների վրա հիմնված վեճի մեջ իսկույն անձնական կրքեր խառնվեցին: Պ. Արասխանյանցը մտավ «Արձագանքի» էջերը և այնտեղից սկսեց կրքոտ բանակով «Մշակի» դեմ, մոռանալով, որ մի ժամանակ էլ «Մշակի» էջերից էր հարձակվում «Արձագանքի» խմբագրի վրա, կնքելով նրան ամենատգեղ անուններով: Եվ այդ բանը տեղի ուներ այն ժամանակ, երբ պ. Արասխանյանցը պատրաստվում էր հրատարակել իր «Մուրճ» ամսագիրը: Հենց այս պատճառով էլ մենք ուշադրություն ենք դարձնում այն բանակովի վրա, որովհետև նա բավական լավ լուսաբանում էր մեր գրական բարձրը: Բանն այն է, որ Արասխանյանցը իր այդ բանակովի մեջ այնտեղի կերպով մտցնում էր իր ապագա «Մուրճի» անունը, իսկ «Արձագանքը» հավատացնում էր, որ Արծրունին հարձակվում է Արասխանյանցի վրա նախանձից, վախենալով, որ «Մուրճը» կարող է մրցել «Մշակի» հետ: Արծրունին, իհարկե, բողոքեց այս մտքի դեմ, բողոքեց սաստիկ, ասելով, որ նախանձի ոչ մի առիթ չկա, քանի որ դեռ հայտնի չէ, թե ինչ պիտի լինի «Մուրճը» և քանի որ մի ամսագիր, ինչ էլ լինի, չէ կարող մի լրագրի դեմ մրցող հանդիսանալ: Սակայն Արծրունու հակառակորդները երբեք կռվելու մի ուրիշ գնք չեն ունեցել նրա դեմ, բացի միայն հարցերը անձնական կրքերի և հաշիվների վերածելուց...

Այսպես էր բանակովի դրությունը, երբ 1889-ի հունվարին հրատարակվեց «Մուրճի» առաջին համարը: Այդտեղ պ. Արասխանյանցն ասում էր, որ «Մուրճը» գալիս էր մի նոր ժամանակաշրջան բաց անելու, որ նրան սպասում էին, որ ամբողջ հայոց մամուլը իր անցյալում ունեցել է փոքրիշատե փայլուն մոմենտներ, բայց նրա մեջ աշխատողները շուտ սպառվել են, թուլացել են և ահա «Մուրճը» եկել է, որ ամենքին նորից կենդանացնի: Հատկապես «Մշակի» մասին նա ասում էր, թե այդ լրագիրը իր հրատարակության առաջին շորահինգ տարիներում է մի բան ցույց տվել և այնուհետև ընկել է:

Արծրունու քննական սուր հայացքի համար դժվար չէր վերլուծության ենթարկել այդ հոգվածը և պարզ ցույց տալ, որ պ. Արասխանյանց իսկապես նոր բան չէ ասում, այլ միայն կրկնում է ուրիշների ասածները: Այդ բանն ասպնուցանելու համար «Մուրճի» խմբագիրը շատ փաստեր էր տվել Արծրունու ձեռքը:

Դեռ 1886 թվին Արծրունին մի գեղեցիկ հոգվածով պաշտպանեց Ստեփանոս Նազարյանցի հիշատակը գերմանացի Արտուր Լեյստի խժեժանքների դեմ, որոնք լույս էին տեսել Գերմանիայում Արգար Հովհաննիսյանի հրատարակությամբ: Այդտեղ գերմանացի հեղինակը այն աստիճանի անհեթեթության էր հասել, որ Նազարյանցի մեղքերից մեկն էր համարում «շահազանց հակումը դեպի գերմանական գիտությունը», որի պատճառով «Հյուսիսսփայլի» խմբագիրը, իբր թե, օտարացած էր հայությունից և, հետևաբար, շատ հաջողություն չունեցավ: Արծրունին գեղեցիկ կերպով հերքեց այդ անհեթեթությունները և ասաց, որ Նազարյանցի անհաջողության պատճառը ո՛չ գերմանական գիտությունն էր, ո՛չ էլ ժամանակի ոգին չհասկանալը, այլ այն, որ մեր հասարակությունը տգետ էր, չէր կարող հաշտվել նոր մտքերի հետ:

Համարյա բոլորովին միևնույնն էր կրկնում Նազարյանցի մասին պ. Արասխանյանցը, ինչ ասել էր Լեյստը և նրանից առաջ՝ Երիցյանը: «Մուրճի» խմբագրի կարծիքով, Նազարյանցը «անընդունակ եղավ ժողովրդի պահանջներն

ըմբռնել և իր միտքը մտցնել ժողովրդի խոր խորշերը: Եվ Արծրունին տալիս
ված եղավ նույն ծանրակշիռ, ջախջախիչ, թեև տարրական դասը տալ Արաս-
խանյանցին, ինչ տվել էր Լեյստին:

«Մշակի» մասին ասածներն էլ Արծրունին մի հարվածով ջարդեց, ցույց
տալով այն անհրաժեշտ իրողությունը, որ յոթանասնական թվականների վերջին
և ութսունականների սկզբից «Մշակը» ոչ միայն չէր ընկած, այլ ընդհակա-
ռակն, իր առաջնորդողներով կատարեց մի այնպիսի դեր, որ այնուհետև եր-
բեք այլևս չկարողացավ կատարել: Եվ առհասարակ, քննադատելով Արաս-
խանյանցի այդ հոգևածը, Արծրունին իրան հատուկ համարձակությամբ ասում
էր, թե նոր խմբագիրը ստախոսություն, խորամանկություն, տգիտության բա-
վական պաշարով է դուրս եկել: Բերելով մի կտոր այդ հոգևածից, որի մեջ
ասված էր՝ «Թող կառավարությունը մեր միջոցով ճանաչի հայ ազգը իր կա-
րիքներով, իսկ հայ ազգը մեր միջոցով կշռե կառավարության գիտավորու-
թյունները նրա նկատմամբ», Արծրունին բացականչում էր. «Դա ի՞նչ բան է.
արդյոք դա անսահման մեծամտություն է, թե խենթություն, արդյոք դա վե-
րին աստիճանի անձնավատահություն է, թե ուղեղի անբուժելի տկարություն»:

Հարվածը խիստ, քայքայիչ էր նոր ամսագրի համար: Այնուհետև էլ պ.
Արասխանյանցը շատ առիթներ էր տալիս Արծրունուն՝ այսպիսի անողորմ
հարվածներ թափելու, Ասիացու կծու ծաղրին ենթարկելու համար...

Բանակումներին Արծրունին մեծ նշանակություն էր տալիս: Բանակումները,
ասում էր նա, մի անհրաժեշտ միջոց է ոչ միայն հասարակական հարցեր
մշակելու, այլև այդ հարցերի ասպարեզում գործողների դեմքերը, ուղղու-
թյունը, դավանանքները պարզելու համար: Այդպես կարելի է ստեղծել գի-
տակցական վերաբերմունք դեպի հասարակական գործերը, այդ միջոցով կա-
րելի է կենդանացնել հարցերը, առաջադիմական շարժում մտցնել նրանց մեջ:

Այս հայացքից առաջ էր գալիս կուսակցական բաժանումների անհրաժեշ-
տությունը: Եվ դրա մեջ էլ Արծրունին ոչինչ վատություն չէր տեսնում: Ընդ-
հակառակն: Մենք տեսնեք, որ դեռ «Մշակի» առաջին տարիներում Արծրունին
անհրաժեշտ էր համարում կուսակցությունները: Անտարբեր, անսկզբունք ուղ-
ղությունը մեզ պես մի ազգի մեջ միայն ցավ ու դժբախտություն կարելի է
համարել: Ամեն տեղ կենդանությունը իրար հակառակ հոսանքների, հակա-
ռակ ուղղությունների շփումից է առաջ գալիս:

«Մշակը», ինչպես հայտնի է, միշտ մի որոշ, խիստ պարզ արտահայտված
կուսակցություն է ներկայացրել: Բայց այդ կուսակցությունը այժմ միայն
կազմակերպվում էր անմիջապես կյանքի մեջ՝ հասարակական ասպարեզում
գործելու, պայքար մղելու համար: Այդպիսով նա հարկադրում էր, որ մյուս,
հակառակ կուսակցություններն էլ կազմակերպվեն, հանդես գան կյանքի մեջ
իրեն դիմադրողներ:

Առաջին փորձը, որ տանում էր մշակական կուսակցությունը դեպի այդ-
պիսի գործնական պայքար, տալիս էր Հրատարակչական ընկերությունը: Այդ
համակրելի հիմնարկությունը, անընդունակ ղեկավարների պատճառով, հա-
սել էր անկման այն աստիճանին, որ ուներ ընդամենը 13 անդամ, մինչդեռ
նրա գործադիր մարմինները պետք է բաղկացած լինեին 14 հոգուց: Օգտվե-
լով այն հանգամանքից, որ 1889-ին պիտի կայանար ընկերության ընդհանուր
ժողովը, մշակական երիտասարդների մի խումբ վճռեց գործնական կոխմ
մղու-
ցրնել այդ ժողովի մեջ՝ մեռած, գրեթե գոյություն չունեցող հիմնարկությունը
կենդանացնելու համար: Մեռելություն պահպանողը «Արձագանքի» մարդիկն
էին, որի խմբագիրը այդ դժբախտ ընկերության վարչության նախագահն էր:

Սկսվեց մի աշխույժ, կենդանի բանակում «Մշակի» և «Արձագանքի» մեջ:
Մեկը անխնա հարվածում էր ընկերության գործունեությունը, պահանջում էր,
որ Հրատարակչական ընկերությունը դուրս գա իր քարացած դրությունից,
դրբեր տա հասարակության, մյուսը կամա-ակամա պիտի պաշտպաներ իր
ընդունակությունը, գոհացուցիչ համարեր այն ուղղությունը, որի շնորհիվ
կարևոր ընկերությունը համարյա ոչ ոքին հայտնի չէր, հրատարակում էր
այնպիսի գրքեր, որոնք չէին կարող ոչինչ հետաքրքրություն զարթեցնել:

Այդ բանակումը առաջին քայլն էր: Արծրունին անմիջապես չէր մաս-
նակցում նրան, այլ գլխավորապես ղեկավարում էր իր կուսակցության պայ-
քարը: Ինչպես երևում է «Հասարակությունը և մամուլը» առաջնորդից, նա
նույնիսկ շատ հոռետես վերաբերմունք ուներ դեպի այդ գործնական կոխմ հա-
սարակական ասպարեզում: 17 տարվա փորձը նրան բավականաչափ նյութ
էր տվել հուսախաբվելու, կասկածով վերաբերվելու համար: Եվ նա գրում էր.

«Գոնե մեր հասարակական կյանքի ամենավերջին երևույթները մեզ ապա-
ցուցին, որ մեր մամուլի համար մեր հասարակության հետ ձեռք ձեռքի տված
ընթանալ որևէ հարցում՝ անհնարին է, և «Մշակը» շատ լավ է անում, որ
իրան հեռու է պահում ամեն տեսակ հասարակական ընթացիկ հարցերին վե-
րաբերյալ ագիտացիաներից, և մերժում է այդ հարցերին գործնականապես
մասնակցելու»:

Բայց սա հաստատ ու անխախտելի մի վճիռ չէր Արծրունու համար: Նա
գրել էր այս տողերը, քանի որ, ինչպես ինքն էր ասում, չգիտեր, թե կա՞ հա-
սարակության մեջ մի փոքրիշատե կազմակերպված տարր, որ գնար հրապա-
րակախություն հետ իրեն հաստատ մի կուսակցություն: Դեպքերը շատ շու-
տով ցույց տվին, որ կա այդպիսի մի տարր: Այն ժամանակ արդեն Արծրու-
նին ավելորդ համարեց «փառահեղ առանձնությունը» և մտավ գործնական
պայքարի ասպարեզը իբրև մի մեծ և ուժեղ կուսակցության առաջնորդ:

1889-ի ամառը պիտի բացվեր Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդեսը
և այդ ժամանակ էլ պիտի գումարվեր «գրողների միջազգային» կոնգրեսը:
Ապրիլին ես տեսնվեցա Արծրունու հետ: Խոսակցության մեջ նա հայտնեց,
որ հրավեր է ստացել մասնակցելու այդ կոնգրեսին, բայց Փարիզ գնալու մի-
ջոցներ չունի: Իսկ Փարիզում լինելու, միջազգային կաճառին հայոց գրակա-
նությունը ներկայացնելու ցանկությունը մեծ էր: Ինչ նա ասում էր, որ հայերը
սովոր են իրանց գործիչների դազադի վրա մեծ ծախսեր անելու, պսակներ
դնելու, հեռագիրներ, պատգամավորություններ ուղարկելու՝ թաղման հանդի-
սավորության համար. ինքը, ինչպես մի հայ գործիչ, շատ գոհ կլինեիր, եթե
հայերը իր գերեզմանի վրա անելիք ծախսերը այժմ տալին իրան, որպեսզի
կարողանար գնալ Փարիզ:

Եվ այս անգամ Գրիգոր Արծրունու այդ միակ ցանկությունը անտես չարին
Թիֆլիսի հայերը: Նրանք մի գումար դրին նրա տրամադրության տակ, և նա
հասավ կոնգրեսի նիստերին, մի ղեկուցում ներկայացրեց հայերի մտավոր
շարժման և քաղաքակրթական ձգտումների մասին: Միջազգային համաժո-
ղովը մի գեղեցիկ առիթ էր, որ Արծրունին ծանոթանա շատ նշանավոր մարդ-
կանց հետ:

Հունիսի 27-ին կոնգրեսի վերջին, փակման նիստն էր: Նախագահում էր
հռչակավոր պետական գործիչ Ժյուլ Սիմոնը: Այդ նիստում Արծրունին, նա-
խագահի թույլտվությամբ կարգաց իր հետևյալ ճառը.

«Ըս արդեն պատիվ ունեցա, պ. նախագահ, ներկայացնել ժողովին իմ
կարճ ղեկուցումս ուսահայոց արդյան գրականության մասին, որը և տալա-

գրվեց, այժմ թույլ տվեք ինձ, ժողովի փակման բոսպին, ավելացնել այդ ղեկուցմանը հետևյալ խոսքերը: Մի հայ հրապարակախոս-գրողի ներկայութիւնը ձեր շրջանում ապացույց է, մի կողմից, այն համակրութեան, որը միշտ ունեցել են հայերը դեպի եվրոպական ամեն տեսակ մտավոր շարժում, իսկ մյուս կողմից ապացույց է ձեր համակրութեան դեպի հայերը: Ես արդեն պատիվ ունեցա ասել իմ կարճ ղեկուցման մեջ, որ ինչպես շորորող դարում հայերը միակ արևելյան ազգութիւն էին, որը խելք ունեցավ քրիստոնեութեան ընդունելու, այնպես էլ տասնևիններորդ դարում դրանք միակ ազգութիւնն են ամբողջ Ասիայում, որը իր բազմաթիւ դպրոցներով, իր նորահաս գրականութեամբ, իր նորահաս լրագրութեամբ, իր աղագային թատրոնով, եվրոպական նշանավոր գրվածքների իր բազմաթիւ թարգմանութիւններով, խելք ունեցավ հասկանալու եվրոպական քաղաքակրթութեան հարվելու, այդ քաղաքակրթութեան մասնակցելու անհրաժեշտութիւնը: Այժմ Կովկասյան հայերի մի մեծ խմբի անունից, նմանապես հայոց մամուլի մի օրգանի անունից, որը ես ինքս հիմնեցի և ղեկավարում եմ 17 տարի շարունակ, ես պատիվ ունեցա գալ իմ հեռավոր երկրից, որպեսզի ողջունեմ գրողների միջազգային կոնգրեսը, որը գումարված է համակրելի Փարիզում, Յրանսիայի համակրելի նախաձեռնութեամբ, և որին նախագահում է մի հռչակավոր մարդ, որը ոչ թե միայն Յրանսիայում, ոչ թե միայն միջազգային եվրոպական գրականութեան մեջ, այլև մեզ մոտ, հեռավոր Ասիայում, կրում է մի փառավոր անուն: Դուք ինձ պատիվ արեցիք, պարոններ, մասնակցել տալով ինձ կոնգրեսի աշխատանքներում և այժմ, երբ կոնգրեսը փակվելու վրա է, ես կվերադառնամ հայրենիքս, հետո տանելով ամենագեղեցիկ հիշողութիւններ Ֆրանսիական հյուրասիրութեան մասին, հետո տանելով և այն համոզմունքը, որ դուք անուշադիր չեք դեպի հայոց գրականութիւնն ու հայերի մտավոր շարժումը և ես թույլ եմ տալիս ինձ ամենաջերմ տենչանքներս հայտնել, որ Ֆրանսիական հանձարը, միացած միջազգային գիտութեան և գրականութեան ամենալավ ուժերի հետ՝ մեզ միշտ ղեկավարեն, միշտ փայլեն մեզ համար, որպես մի ղեկավարող, մի լուսատու փարոս: Իմ համակրութեան և զգացմունքներս հայտնելուց հետո, չեմ կարող ձեզ շնորհակալ ընկերակիցներին, կոնգրեսի օտարազգի անդամների կողմից նույն համակրութեան զգացմունքները: Կոնգրեսում ներկա գտնվող օտարազգի անդամների անունից էլ ներկայացնում եմ ձեզ մեր բոլորիս երախտագիտութեան զգացմունքը ձեր հյուրասիրութեան համար և նրանց անունից էլ ջերմ ցանկութեաններ եմ հայտնում մեր ապագա կոնգրեսների հաջողութեան համար»:

Այս ճառի թողած տպավորութեան մասին Արծրունին գրում է.

«Ես բախտավոր եղա տեսնելու, որ խոսքերս մեծ համակրութեամբ ընդունվեցան ժողովականներից, բայց մանավանդ շատ բախտավոր եղա, լսելով նախագահ ժյուլ Սիմոնի բերանից հետևյալ կարճ պատասխանը իմ խոսքերին, երբ ես նորից գրավեցի իմ բազկաթոս դահլիճում.

«Ամեն անգամ,— ասեց ժյուլ Սիմոն,— երբ հայ ազգի ներկայացուցիչներից մեկը Ֆրանսիական որևէ ժողովում ներկա է գտնվել, մենք միշտ արտահայտել ենք նրան մեր համակրութեանը հայոց ազգի անցյալի և ներկայի վերաբերմամբ և այժմս էլ մեր ամենաջերմ ցանկութեաններն ենք արտահայտում հայերի ապագա մտավոր զարգացման համար»:

Ժյուլ Սիմոնի այս խոսքերը ընդունվեցան ժողովականներից որոտալից ծափահարութեաններով:

Ճաշկերութիւց հետո,— գրում է Արծրունին մի ուրիշ տեղ,— մոտենում է ինձ գեղեցիկ և արտահայտիչ դեմքով մի երիտասարդ, տալիս է իր անունը, հայտնելով, որ ինքն իրավաբան և իրավաբանական հայտնի ամսագրի խմբագիր է և դիմում է ինձ հետևյալ խոսքերով.

«Կոնգրեսի այսօրվա փակման նիստին ես ուրախութեամբ լսեցի ձեր ճառախոսութեանը, որից իմացա, թե դուք արևելցի եք, հայ եք: Դուք, պարոն, պատկանում եք մի արևելյան ազգին, որը կարող է պարծենալ երեք հազար տարվա հնադարյան քաղաքակրթութեամբ, և դուք բարոյապես վերածնվում եք այժմ, իսկ մենք, Ֆրանսիացիներս, թե բարոյապես և թե քաղաքականապես արդեն անկման մեջ ենք գտնվում...»:

Համաշխարհային մայրաքաղաքի ամբողջ կյանքը, մանավանդ ամբողջ երկրագնդի տնտեսական, արդյունաբերական հանձարի այն շքեղ տունը, որ ցուցահանդեսն էր ներկայացնում, թարմացնող տպավորութեանները շատ աղդեցին Արծրունուն: Նա ապրեց այդ կարճ միջոցում եվրոպական խոշոր մտավոր կենտրոնում, ճաշակելով քաղաքակրթութեան, ազատութեան բարիքները: Բայց ոչ եւղան կյանքը իր անհամար տպավորութեաններով, ոչ բազմաթիւ ծանոթութեանները եվրոպայի այլևայլ ազգերի ներկայացուցիչների հետ մոռացնել շտախ «Մշակը» և նա միջոց էր գտնում կանոնավոր, մանրամասն, միմյանց հաջորդող թղթակցութեաններ ուղարկել իր լրագրին: Դրանք մի երկար շարք են կազմում՝ «Փարիզից» և «Տպավորութեաններ» վերնագրերով: Յուցահանդեսը, Ֆրանսիական կյանքի և բնավորութեան արտահայտիչ կողմերը մանրամասն կերպով նկարագրված են այդ մեծ հողվածների մեջ: Սակայն Արծրունին առաջին անգամ չէր այդքան մանրամասն նկարագրում եվրոպական կյանքը: Վերադառնալով Շվեյցարիայից և վերսկսելով «Մշակի» հրատարակութեանը, նա «Մի տարի Շվեյցարիայում» վերնագրով հողվածների մեջ տվեց շվեյցարական կյանքի մանրամասն նկարագրութեանը:

Թարմ տպավորութեաններով, ուրախ ու գոհ սրտով նա վերադարձավ Փարիզից և միևնույն եռանդով նվիրվեց իր «Մշակին»: Սեպտեմբերին Քիֆլիսում բացվեց գյուղատնտեսական ցուցահանդեսը. այժմ Արծրունին նույնպիսի ուշադրութեամբ նկարագրում էր այդ համեստ ձեռնարկութեանը, որի մեջ արդեն մեր երկիրն էր իր գործունեութեանը, իր կուլտուրան հանդես բերել:

III

Փսանեմինգամյա հոբելյան: Հակառակորդների վերաբերմունքը: «Տարազի» հոբելյանական համարը: «Մշակ-աղա»: Մայիսի 6-ի տոնախմբությունը: Պատգամավորություններ և ուղեծներ: Արծրունու ճառը: Քառուսական ճերմակացում: Երիտասարդության ճաշը մայիսի 10-ին: Հանապաքհոբելյանը Երեվանյան ճանապարհը: «Համակրության փվե»:

Փարիզում ճաշակած հոգեկան քաղցր բավականութեանը, որ արդյունք էր հասարակութեան կողմից գործով ցույց տված համակրութեան, մի նախադուռ էր, որ մտնում էր Գրիգոր Արծրունուն բարոյական մեծ հաղթանակների ավելի գեղեցիկ, ոգևորիչ մի աշխարհի մեջ: Եկավ 1890 թվականը, որ Արծրունու կյանքի ամենաքաղցր տարին էր:

Ապրիլի 24-ին «Մշակի» մեջ տպված «Բաց նամակ Դեորդ Զմշկյանին» հողվածը Արծրունին սկսում էր այսպիսի տողերով. «Մինչև այժմ մի բան

չեմ կարող ինձ բացատրել. ի՞նչ է պատահել, որ հանկարծ Թիֆլիսի հայոց ամբողջ մամուլը իմ վերաբերմամբ սկսել է հին դարմանը քամու տալ»։

Ասեմք շատ էլ դժվար չէր հասկանալ, թե ինչ է պատահել։ Պատճառը շատ լավ հայտնի պիտի լիներ, թե Արծրունուն և թե նրա երգվյալ թշնամիներին։ Այդ իսկ միջոցում պատրաստություններ էին տեսնում Արծրունու գրական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը տոնելու։ Դա իսկ որ մի պատահաբ էր «Արծազանքի» համար։ Եվ լավ զգալով, թե ինչ չափեր պիտի ընդունի աչդ գրական տոնախմբությունը, շաբաթաթերթը աշխատում էր, գոնե թունավորել, որքան կարելի է, հանդեսը։ Պետք էր, գոնե սեփական անձի միջնորդությամբ համար, ցույց տալ, որ Արծրունին մի առանձին բան չէ գրական ասպարեզում։ Եվ որովհետև տոնվում էր ոչ թե «Մշակի», այլ նրա խմբագրի 25-ամյակը, ուստի հարկավոր էր հասկացնել հասարակության, որ Գրիգոր Արծրունին ոչնչով հայտնի չէր մինչև «Մշակի» հրատարակությունը և «Մշակն» էլ նա չի հիմնել և առաջին տարիները պահպանել, այլ մի խումբ մարդիկ։ Այդ մըտքով էլ պ. Գ. Չմշկյանը հոգւած գրեց «Արծազանքում»՝ վկա կանչելով պ. Պոռչյանին։ Միաժամանակ «Արծազանքը» ասում էր, որ Արծրունին մի թզուկ է։

Արծրունին խիստ, անողոր ռճով պատասխանեց Չմշկյանին էլ, Պոռչյանին էլ, ապացուցանելով, թե որքան պատվական հեքիաթներ հնարել գիտեն նրանք։ Բայց առանց այդ բացատրությունների էլ թշնամությունը կատարելապես ոչինչ չկարողացավ անել հոբելյանը խանգարելու կամ նույնիսկ նսեմացնելու համար։

Տոնախմբության նախաձեռնությունը պատկանում էր «Տարազ» ամսաթերթի խմբագրությանը. պ. պ. Տիգրան Նազարյան և Ղազարոս Աղայան գործի կազմակերպության բոլոր հոգսերը հանձն առան։ Ընտրվեց մի հատուկ հանձնաժողով, որ հրավերներ ուղարկեց ամեն տեղ։ Հոբելյանի տոնախմբությունը նշանակված էր մայիսի 6-ին։

«Մշակը» այդ պատրաստությունների մասին կատարյալ լռություն էր պահպանում։ Բայց գրականության և մամուլի մեջ սպասվող տոնը արտահայտություն էր գտնում նույնիսկ դեռ շտեմնված չափով։ Հոբելյանական օրին հարմարեցրած երկու առանձին հրատարակություններ դուրս եկան, որոնք Արծրունու կենսագրությունն ու գրական գործունեության պատկերն էին ներկայացնում. մեկը գրել էր «Արծազանքի» աշխատակից Ալեքսանդր Երիցյանը, մյուսը՝ «Մշակի» աշխատակից Խաչատուր Մալումյանը։ Երիցյանը իր աշխատության մեջ, որի վերնագիրն էր «Գրիգոր Արծրունու և նրա 25 տարվա գրական գործունեության առիթով», մանրամասն տեղեկություններ էր տալիս Արծրունու տոհմի մասին և պատմում էր Գրիգորի կյանքն ու գործունեությունը մինչև 1872 թվականը։ Իսկ Մալումյանի աշխատությունն ուներ «Մտքի մշակը» վերնագիրը. այդտեղ արդեն Արծրունու ամբողջ 25-ամյա գործունեությունն էր պատկերացրած։

Բացի դրանից, «Տարազի» մայիսի համարը ամբողջապես բաղկացած էր Գրիգոր Արծրունուն և «Մշակին» նվիրած հոդվածներից։ Եթե կատաղի թշնամությունը, — միշտ անգոր, միշտ մենակ, սահմանափակված նեղ շրջանում, — անվանում էր «Մշակի» խմբագրին թզուկ, ոչնչություն, ընթերցող հասարակության ահագին մեծամասնությունը վաղուց սովորել էր համարել նրան մի հզոր, փայլուն միտք, լույսի և առաջադիմության առաջյալ։ Այդ հասարակական տրամադրությունն էին արտահայտում «Տարազի» հոդվածագիրները։ Թե ինչպես էին հասկանում «Մշակի» նշանակությունը այն խավերը, որոնք պատրաստվում էին տոնել 25-ամյա հոբելյանը, երևում է «Տարազի» առաջին հոդ-

վածքից, որ, ինչպես կարելի է ենթադրել, պատկանում էր Ղ. Աղայանցի գրչին։ Ահա ինչ էր ասված այդտեղ.

«Մի ժողովուրդ, որ հորթի գլուխ պաշտելու չափ ստոր դարգացման վրա է, նրա միտքը Եհովայի բարձրությանը չի հասնիլ, եթե չունենա Մովսեսի պես մարգարե։ Ո՞վ պիտի կատարե մարգարեի դերը, ո՞վ պիտի լուսավորե ժողովրդի միտքը, ո՞վ պիտի տա ժողովրդի գիտության պատգամները, եթե ոչ լուսամիտ հրապարակախոսությունը, եթե ոչ և առողջադատ գրականությունը։ Ահա այդ գրականության գլուխ է անցած Գ. Արծրունին շարունակ 25 տարի և ծայն ու եղանակ է տալիս հրապարակական խոսքին։

Եթե մենք այսօր չպատվենք Գ. Արծրունուն, ապա սերունդը կպաշտի նրան, համարելով նրան մի լուսամիտ հանճար, իսկ նրա ժամանակակիցներին, որոնք չեն հասկացել նրա արժանավորությունը, խավարամիտ։

Բայց ի՞նչ է նշանակում խավարամիտ։ Խավարամիտ մամուլը խավարամիտ բառի նշանակությունը ծուռ է ըմբռնում, որովհետև խավարամիտ է։ Խավարամիտ մամուլն ասում է. «Ամենայն միտք, որ խավար մտքին մատչելի չէ, նա խաղար է», և ասողը խավարամիտ... Այս խավար տրամաբանությունից դուրս է գալիս, որ Գալիլեյը խավարամիտ էր, որովհետև խավարամիտները նրան չէին հասկանում։

Եթե այս աստիճան խավարամիտ չլիներ «Մշակի» հակառակորդ մամուլը, մենք պ. Արծրունուն մինչև երկինք չէինք բարձրացնի։ Խավարամիտ մամուլի հրեշական դատողությունը լսելուց հետո «Մշակի» ամենախոշոր սխալներն անգամ ջնջվում, սրբվում են։ Այս առասպելական շարաճճի պիգմեյների համեմատությամբ։ Արծրունին հանդիսանում է իբրև մի Հերքուլես և արժանի ամենայն պատվի և փառավորության։ Եթե նախքան «Մշակը» և նրա ժամանակակից մի շնորհքով լրագիր ունենայինք, շնորհքով հրապարակախոսություն, «Մշակը» այլևս չէր հանդիսանա այսօր իբրև մի լուսատու արեգակ, որի շուրջը պտտվում է խավարամիտ մամուլը իբրև մի խավար մոլորակ։

Պատվում ենք Արծրունուն, որովհետև շնորհքով լրագրություն տվեց մեզ, որով կարող է պարծենալ ամեն մի հայ։ Ամենքս կարող ենք ասել, որ ուսահայերս մի հատիկ լրագիր ունենք միայն, մի հատիկ հրապարակախոս. ամենքիս ականջը ուղղված է դեպի այդ լրագիրը, դեպի Արծրունու հրապարակախոսական խոսքը, դեպի նրա տրամադրությունն ու տրամադրելը ժողովրդին այս կամ այն ուղղությամբ։ «Մշակը» հայ ուսմիկ դասակարգի և զարգացած լուսամիտ երիտասարդության փափագած և սիրած օրգանն է։ Գրիգոր Արծրունին իբրև իր գործին քաջամուտ, իբրև բարեխիղճ, ազնիվ և ժիր մշակ, ահա քսանհինգ տարի է, որ շարունակ մշակում է մեր ազգի բարոյական զարգացման անդաստանը։ Գին չղնել այդ աշխատությունը, այդ ջանքին, չխրախուսել, չողերել նրան, կնշանակի գոհհիլ և ապերախտ բարբարոս լինել, չհասկանալ ոչ իր պատիվը, և ոչ իր գինը։ Եվ ո՞վ կուզենա այդ աստիճան ստորանալ, եթե ոչ միայն խավարամիտը, որ աչք ունի և չի տեսնում, ականջ ունի և չի լսում, և աչք ու ականջ խփած՝ ժողովրդին առաջնորդում է դեպի «խավարն արտաքին», դեպի հորթապաշտություն։

«Տարազի» մյուս հոդվածներն էլ նույն հանգամանքներն էին շեշտում, նույն ոգևորությամբ էին տոգորված։ Նույնիսկ մեր հռչակավոր Պետրոս Աղամյանը, չնայած որ հիվանդ պառկած էր Կ. Պոլսում, ուղարկել էր մի ոտանավոր-ուղերձ։ Սրտառուչ էր մանավանդ պ. Վ. Փափազյանի «Մշակ-աղա» փոքրիկ գրվածքը։ Դա պատկերացնում էր, թե ինչ անուն ու նշանակություն ուներ «Մշակը» թուրքաց Հայաստանի գլուղացի ազգաբնակչության մեջ։ Իր ճանա-

պարհորդութեան ժամանակ պ. Փափազյան Բասենի Քյոփրի-քյոյ գյուղի մօտ հանգստանալիս, ձեռքին բռնած է ունենում «Մշակի» մի համարը: Մոտիկ դարձնոցում գտնվող վեց գյուղացիներ ուշադրություն են դարձնում նրա վրա և խոսակցություն են սկսում: Մեկը տիրացու էր: Նայում է Փափազյանի ձեռքում գտնվող լրագրին, մի կերպ կարդում է «Մշակ» բառը:

«Հետո,— պատմում է պ. Փափազյան,— հանկարծ մի աղաղակ արձակեց և բռնելով իր մօտ նստող գյուղացու կողքը, գոչեց.

— Աշե՛, քաղճճ Սարգիս, աշե՛, ասիկ ալ անկից է, աշե՛, «Մշակ» է գրած...

— Հա՛, տո՛,— գոչեցին բոլորը և միմյանց մօտ սեղմվեցան:— Մշակ-աղայի գրածն է ասիկ...

Ես զարմացա. այդ գյուղացիք որտեղից գիտեին «Մշակը»:

— Ջանիդ դուրբան, տիրացու,— գոչեց գյուղացիներից մեկը,— ասիկ Մշակ-աղան է տվեր քեզի:

— Հատ մ'ալ Մկլոն ունի. անոր Մշակ-աղան է տվեր,— ասաց մի ուրիշը.— ո՛ր է, Մկլո, հանե սա հայու բուզնամեն (լրագիր)... անանկ ռնդիկ-ռնդիկ (լավ-լավ) բաներ կան մեջն օ՛ր...

Մկլոն ծանրությամբ ձեռքը ծոցը կոխեց, հանեց այնտեղից մի կարմիր կապոց, բաց արավ և պատկառանքով ինձ պարզեց մի շորս ծալած 79 թվականի դեղնած «Մշակ»:

— Կարդա՛, տիրացու,— խոսեց նա լուրջ դեմքով.— Մշակ-աղան է տվեր ինձի... քեզի ալ ան է տվեր ա՛...

— Արծրունի՞ն է տվեր քեզ:

— Արծրունին ո՞վ է. Մշակ-աղան, ըսի. կարճ բոյով, սանկ երկար մօրուքով մարդ է, աչքերուն գոգվուկ (ակնոց)... սանկ խոշոր-խոշոր աչքեր... ես անոր դուրբան...

— Գրիգոր Արծրունին է այդ:

— Չէ՛, ըսի ա՛... Մշակ-աղան է կրեմ... ա՛յ, պատմեմ լսե՛, տիրացու...»

Բանից դուրս է գալիս, որ գյուղացին եղել է Թիֆլիսում, հիվանդացել է, օգնություն է ստացել Արծրունուց, որ տվել է նրան և մի հատ «Մշակ»:

«— Է,— հարցրի ես,— այդ թերթը ի՞նչ օգուտ տվավ քեզ, ինչո՞ւ ես պահել:

— Ասի՞կ... կարգած կը, անանկ ռնդիկ-ռնդիկ բաներ կան մեջն օ՛ր... մեզ վրա խոսի կը, մեզի սիրտ կուտա կը... մեռնե՛մ ես ասոր սրտին... Բասենի մեջ ո՞վ չի ճանչնար Մշակ-աղային...

...Ես նրանց փոքր ինչ սկսեցի խոսել «Մշակի» մասին, հետո հանեցի պաշտակիցս պատկերների ալբոմս և ցույց տվի նրանց Գրիգոր Արծրունու պատկերը: Բոլորը շրջապատեցին ինձ. այժմ շուրջ քսան հոգի էին, մինչև իսկ դարբինն իր գործը թողել՝ մոտեցել էր Մշակ-աղայի պատկերը տեսնելու:

— Հա՛... ըշտե ասիկ է Մշակ-աղան,— գոչեց հուզմամբ գյուղացին, հափշտակեց պատկերը, նայեց, երկա՛ր նայեց և զգուշությամբ ետ տալով ինձ, ասաց...

— Ըշտե ասիկ է որ կա...

— Տո՛,— գոչեց դարբինը գլուխը մի գյուղացու թևի տակից ներս մըտ-ցրնելով,— ասիկ սրբազանի նմանի կը...

— Հասկա՛,— գոռաց տիրացուն,— ես լսել եմ, Հայրիկի աղբոր մանչն է...

— Ի՞նչ կրես, տո՛,— մեջ մտավ մի ուրիշը,— ասիկ սրբազան է... աշե՛, ի՛նչ մարտը ունի, ի՛նչ աչքեր...

— Կրես խոսի կը,— ասաց շորրարը:

Եվ պատկերը երկար ժամանակ ձեռքի ձեռք պտտեց, հետո ինձանից խընդ-րեցին թույլ տալ, որ տանեն գյուղը:

Պատկերը վերադարձնում են մի ժամից հետո: Իսկ երբ պ. Փափազյանը ճանապարհ է ընկնում, մի գյուղացի երիտասարդ վազում է, հասնում նրան և ասում.

«— Ներե՛, տիրացու, գյուղի մեջ ըսին, որ դուն Մշակ-աղային բովը կերթաս կը... Ղուրբան քեզի, Մշակ-աղային ըսե, որ մենք շատ խեղճ ենք, մեզի շա՛տ նեղություն կուտան, մեր հոգին հանեն կը... Ղուրբան քեզի, ըսե որ, սաղ ունեցածնիս կուտանք, չենք խայլսի (աղատվիլ), ըսե, որ մեր հավատը կըքֆրեն (հայհոյում են)... մեզի... ա՛յ, ի՛նչ ըսեմ, տիրացու, ըսե, ինչ որ կը տեսնաս»:

Մենք ունենք մի ուրիշ, ավելի հեղինակավոր վկայություն, որ զարձալ «Մշակի» զարմանալի ժողովրդականությունն է ցույց տալիս: Այդ վկայությու-նը Ռաֆայել Պատկանյանի գրչին է պատկանում և տպված է... «Արձագանքում», միայն ոչ թե կույր թշնամության ժամանակների «Արձագանքում», այլ ավելի առաջ, 1887-ին: Ահա մեր նշանավոր բանաստեղծի խոսքերը.

«Ո՞վ չի ճանաչում «Մշակը». ո՞ր հայը դոնե շաբաթը մի անգամ ձեռք չի առնում նորան, ցանկալով իմանալ, թե ինչ է գործվում յուր թեև հեռա-վոր, բայց հարազատ հայրենիքում. «Մշակն» եմ ասում, որի ազդեցությունը ցայն աստիճան էական է, որ կա մի ամբողջ բաղամարդ ժողովուրդ, որը փո-խանակ ասելու հայոց առեւելյան կամ արարատյան բաբբառ, ասում է «Մշա-կի լեզու»:

Ահա այսքան մեծ ժողովրդականությունը մի գրավական էր, որ մայիսի 6-ի հոբելյանական տոնախմբությունը մի ընդհանուր ազդային կերպարանք կընդունե: Այդպես էլ եղավ:

«Ժամը 12-ին զնացի «Աղբյուրի» խմբագրատունը,— պատմում է ակա-նատես պ. Կ. Տյուրեյան*— Այցելուաց ահագին բազմություն կվիտար և կերթեկեր այնտեղ: ...Խմբագրատունն այն օր ուխտատեղու կերպարանք էր առեր. ամեն կարգի, հասակի և սեռի անձինք կերևային այնտեղ: Դահլիճին սեղաններուն վրա դիզված էին Արծրունուն ուղարկված ընծաները, որոնց թիվը քառասունը կանցներ: Ուղերձները կընկերանային ընծաներուն:

Ճաշի երթալեն առաջ՝ ես պարտավորություն համարեցա առանձին կեր-պով շնորհավորել պր. Արծրունին իր բնակարանի մեջ և ահագին բազմություն գտա այնտեղ: Այս շնորհավորողներուն շարքին մեջ ամեն դասակարգ ունի իր ներկայացուցիչը**»:

Թիֆլիսի հայ հասարակության կողմից հանդիսավոր ճաշկերույթ էր պատրաստված Ամարային կլուբի այգում: Բաղմաթիվ ցանկացողներից միայն 300 հոգի կարողացան տոմսակ ստանալ: Մի հատուկ պատգամավորություն զնաց Արծրունու բնակարանը և նրան հրավիրեց ճաշի:

«Ժամը 2 1/2-ին արդեն մեծ բազմություն խոնր էր ամառնային ժողո-

* «Հանդես ամսօրյա», 1890, կր. 188:

** Շնորհավորողների մեջ էին Թիֆլիսի նահանգապետ իշ. Շերվաշիձեն, որ եկել էր իր և կովկասի կառավարչապետի օգնական գեներ. Շերմետևի կողմից, ցենզուրական կոմիտեի, նա-հանգական դատարանի նախագահները և ուրիշ պաշտոնյաներ:

վարանին մեջ: Սեղանակառնները հետզհետե կխմբվեն: Ճաշկերույթի ընդարձակ դաշխնն զարդարված էր ծաղիկներով և կանաչ ոստերով, որոնց վրա կպարզվեին «Մշակ» և «25»: Իսկ սեղանի գլխին, դահլիճի ճակատն, կախված էր Արծրունի մեծագիր պատկերը՝ ծաղկապատ: Պատկերին տակ փառավոր թիկնաթու մի էր պատրաստված Արծրունի համար: Ժամը 3-ն էր ճիշդ: Պարտիզին դռնն մտած ժամանակ՝ Արծրունին իր դիմաց տեսավ 300 հոգի, որոնք «Էնցցե Արծրունի» ձայնով օղը կթնդացնեին: Արծրունին մոտեցավ և մի առ մի սկսավ բոլորին ձեռքը սեղմել:

Նստանք սեղան: Արծրունի աջ կողմը բազմած էր հանձնաժողովուն և ճաշուն նախագահ պ. Աղ. Անանյան. իսկ ձախ կողմն՝ ազնվականության ներկայացուցիչն՝ իշխան Մաղալով (վրացի): Այնտեղ էին հայ, վրացի և ռուս լրագրաց խմբագիրներն, ամեն դասակարգ ուներ իր անդամներն: Իսկ ես նստած էի հրեա հասարակության պատգամավորին՝ Տփլիսի ռաբբին քով:

Հատուկ պատգամավորություններ ուղարկվել էին Բագուից, Բալասանիից, Գանձակից, Շուշուց, Բաթումից, Մոսկվայից: Մտացվել էին 150 շնորհավորական հեռագիրներ զանազան հասարակական հաստատությունների, հոգևորականների, մասնավոր անձանց և խմբերի կողմից: Բացի դրանից՝ բազմաթիվ ուղերձներ: Թանկագին ընծաների թիվը 40-ից անց էր: Ուշադրություն էր գրավում Վասպուրականցի հայերի մատուցած խորհրդավոր ընծապատկերը:

Պաշտոնական կենացներին հետո սեղանի կառավարիչը (որ իշխան Ամատունին էր... ժամանակները փոխվում են) առաջարկեց հորեկարի կենացը:

«Այս բաժակն էր ամբողջ հանդեսին նպատակը, ընդհանուր սպասված վայրկյանին և հորեկանին էական կետը: Ամենքը ոտքի վրա էին, բաժակն ի ձեռին աղմկալի կեցցեններով կղիմեին դեպի հանդիսագիրն հորեկանավոր: Ոգևորությունն ընդհանուր էր: Արծրունին ի բնե կարճահասակ՝ այժմ կատարելապես ընկղմված էր զինքը շրջապատող շնորհավորողներու խմբին մեջ, հարյուրավոր բաժակներ կտեղային իր վրա, որոնց դեմ ինքն ալկա մեքենաբար ծափ կուտար յուր բաժակը»:

Կարգացվեցին հասարակական խմբերից, հաստատություններից, խմբագրություններից և այլ աչքի ընկնող անձանց շնորհավորական հեռագիրներն ու ուղերձները: Հերթը հասավ Արծրունուն: Նա ոտքի կանգնեց, զգացված դեմքով արտասանեց մի ճառ, որի մեջ խտացրեց իր ամբողջ դավանությունը: Բերում ենք այդ ճառն այնպես, ինչպես նա տպված է «Մշակի» մեջ.

«Արտահայտելով մեր խորին շնորհակալությունը հասարակության ընդունելության և հյուրասիրության համար, թող մեզ ներվի, որպես խոստովանք, բացատրել այն ուղղությունը, որին մենք միշտ հետևել ենք մեր քսանհինգ տարվա գրական գործունեության ընթացքում: Քսանհինգ տարի առաջ, երբ մենք սկսեցինք գրել ուրիշ հայոց լրագիրներում, մեր հոգվածները, խոստովանում ենք, թույլ էին, անտաշ, անմշակ, — բայց նրանց մեջ հայտնած մտքերը նույն մտքերն էին, որ մենք շարունակեցինք ավելի մշակված կերպով հայտնել հետևյալ տարիներում:

Այն ուղղությունը, որին մենք հետևել ենք, կարող է որոշվել երկու բառով. ձգտում դեպի անհատականության զարգացումը (развитие индивидуальности):

Մարդու անհատական զարգացումը՝ նշանակում է կատարյալ և անարգել զարգացում նրա բոլոր բնական, ֆիզիկական, մտավոր և բարոյական ընդունակությունների, նրա բոլոր ձիրքերի, բոլոր հակումների, բոլոր մարդկային

տեճեական առանձնահատկությունների: Դրանով մարդ ավելի պիտանի է դառնում թե իր անձին, թե իր ընտանիքին, թե համայնքին, թե հասարակությանը, թե ազգին, թե պետությանը, որի մի մասն ենք կազմում, և թե վերջապես ամբողջ մարդկությանը:

Պարզ է, որ երբ մարդկային հասարակության կեսը՝ արական սեռը միայն քաղաքակրթվում, զարգանում է անհատապես, իսկ մյուս կեսը՝ իգական սեռը՝ արհամարհվում, ընտանիքը, որը բաղկացած է մարդուց և կնոջից, իր գոյության մեջ չէ կարող հասնել կատարյալ անհատական զարգացման: Երբ 1865 թվին սկսեցինք գրել մեր առաջին հոգվածները կանանց կրթության մասին, մեր երկրում դեռևս չկային իգական դպրոցներ, բացի Թիֆլիսի օրիորդական ինստիտուտից, չկային ոչ իգական գիմնազիաներ, ոչ պրոգիմնազիաներ, ոչ էլ հայոց ծխական իգական դպրոցներ: Հայ կինը անուսում էր մնում: Երբ Պետերբուրգից տեղափոխվեցանք Յուրիխ, այնտեղի համալսարանում դեռևս երկու ռուս օրիորդների, որոնք ուսանողների հետ միասին ուսանում էին: Նույնիսկ առաջադեմ շվեյցարուհիք սարսափով էին նայում այդ երկու համարձակ օրիորդների վրա և միայն մի երկու տարուց հետո մի շվեյցարուհի վստահացավ ուսանող գրվել համալսարանում: Այն ժամանակ մենք գրում էինք Թիֆլիսի հայ լրագիրներում կանանց բարձր կրթության անհրաժեշտության մասին, բայց ո՞վ էր լսում... Որքան փոխվեցան այժմ ժամանակները, այսօր մենք ստանում ենք հեռագիրներ Ժնևի և Բեռնի համալսարաններում ուսանող հայ օրիորդներից:

Ապա անցնելով մասնավորից դեպի ընդհանուրը, ընտանիքի անհատական զարգացումը առաջ է բերում և համայնքի և հասարակության անհատական զարգացումը, քանի որ համայնքը ընտանիքների գումարումն է, իսկ հասարակությունը՝ համայնքների գումարումը:

Ավելի ընդարձակելով մեր միտքը, մենք հասնում ենք ազգի անհատական զարգացման գաղափարին: Ազգի անհատական զարգացման գորավոր գործիչներին մեկը մենք միշտ մեր բոլոր գովածներում համարել ենք մաշքենի լեզուն, որը հատուկ լինելով մարդու բնական ընդունակություններին, ավելի էլ ընդունակ է դարձնում մեզ անհատապես կատարյալ կերպով զարգանալու, ուրեմն ավելի պիտանի է դարձնում մեզ թե ընտանիքին, թե հասարակությանը, թե ազգին, թե ամբողջ երկրին և թե պետությանը: Մտածելով ամբողջ ազգի անհատական, բարոյական և մտավոր զարգացման մասին, անբնական կլինեք մասնակից շանել այդ ինքնազարգացման աշխատանքին ազգի բոլոր անդամներին, ինչ դասակարգի կամ կրոնի և պատկանեին նրանք. ազգի անհատական բնավորությունը կարող է որոշվել միմիայն այն ժամանակ, երբ ինքնակրթության գործում կմասնակցեն ազգի բոլոր մասերը, ոչ թե միայն ալեալ դասակարգերին և դավանություններին պատկանողները, բայց և նույն ազգին պատկանող տարաբնակ՝ պարսկաբնակ կամ թուրքաբնակ անդամները:

Ավելի հեռու գնալով և ավելի ընդարձակելով մեր միտքը՝ կհասնենք այն եզրակացությանը, որ պետք է ձգտել և մեր ամբողջ երկրի թե բարոյական, թե մտավոր և թե տնտեսական անհատական զարգացմանը: Այդտեղ արդեն անհրաժեշտություն է զգացվում թե բարոյական, թե մտավոր և թե տնտեսական համեմաշխություն հաստատել նույն երկրում բնակվող ալեալ ցեղերի մեջ, որպեսզի երկիրը, որը ամբողջ պետության մի մասն է կազմում, ընդունի անհատապես զարգացած միավորի ամփոփ մի կերպարանք:

Պարզ է, որ այդ անհատական զարգացման գաղափարին ձգտելով, հրապարակագրողը չի կարող անտես առնել, որ հասարակական հաստատություններն ու օրենքները, որոնք մեզ, կենդանի մարդկանց համար են ստեղծված, և ոչ թե մենք, կենդանի մարդիկ, նրանց համար գոյություն ունենք, այնպես է իրանց գոյությունը, իրանց կազմակերպությամբ նպաստեն մեր անհատական զարգացման ապահովացնելուն: Եվ եթե նրանք այդ բավականաչափ չեն անում, բնական է պահանջել, որ նրանք անընդհատաբար վերանորոգվեն, հարմարվելով մեր պահանջներին, որպեսզի ավելի լավ ծառայեն մեզ, ավելի նպաստեն մեր անհատական զարգացման գործին, մեր երջանկությանը:

Այդպիսով, կամա-ակամա, խղճմտավոր, հրապարակագրողի գործը, տարիներ ընթացքում, լինում է հետևյալը. մինչդեռ մի ձեռքով նա առաջ է տանում շինող, ստեղծագործող գործը, մյուս ձեռքով նա ստիպված է առաջ տանել, ինչպես ուղում եք անվանեցեք՝ քանդող, քննադատող, անընդհատ վերանորոգություն պահանջող գործը:

Այդ մեր բոլոր ասածներից մենք եզրակացնում ենք, որ մենք իսկապես իրավունք էլ չենք համարում այսօր վեր կենալ և ասել. շնորհակալ ենք ձեր համակրության համար դեպի մեր գաղափարները. դա մեր կողմից կլինի չափից դուրս մեծամտություն, չափից դուրս ինքնահավանություն, քանի որ մեր գրչով, տարիների ընթացքում այդքան թույլ կերպով արտահայտված գաղափարները ոչ մեզ են պատկանում, ոչ էլ հասարակությանը, այլ պատկանում են ամբողջ մարդկությանը: Մենք իրավունք չենք համարում մեր շնորհակալություն հայտնելու հասարակությանը, նրա համակրության համար դեպի այն գաղափարները, որոնք ոչ մերն են, ոչ նրան են, այլ համամարդկային, մշտնջենական, հավիտենական մտքերն են:

Երբ մենք բսանեհինգ տարի առաջ սկսեցինք գործել, մենք թեև անփորձ էինք դեռևս, բայց կարողության չափ ծառայում էինք նույն մտքերին, որոնց ծառայում ենք և այժմ: Բայց այն ժամանակ մենք ավելի երիտասարդ, 20 տարեկան լինելով, ավելի ուժ, ավելի եռանդ ունեինք: Այժմ՝ իհարկե, այլևս այն երիտասարդական վառ եռանդը չունենալով գուցե մեր ձեռքը թուլացել է, որը բռնել է այսքան տարի նույն դրոշակը: Բայց այսօր հասարակության համակրությունը և հաջողությունը (") տեսնելով դեպի մեր պաշտպանած մտքերը, մենք համոզվում ենք, որ այլևս մենակ չենք, այլ նոր և զորավոր աջակցություն ենք ստանում հասարակությունից, որի հետ միասին մենք մեզ ավելի ուժեղ ենք զգում, և խոստանում ենք այսուհետև ավելի էլ ամուր կերպով բռնել և բարձր պահել այն դրոշակը, որի վրա արձանագրված է՝ մարդու, կնոջ, ընտանիքի, համայնքի, հասարակության, ազգի, ամբողջ երկրի անհատական զարգացումը, որպեսզի ավելի օգտավետ, ավելի պիտանի, ավելի արժանավոր անդամ դառնանք ամբողջ հասարակությանը:

Հանդիսավոր սեղանի վրա տիրած խորին լռության մեջ արտասանված այս ծրագրական պարզ ու որոշ, խորամիտ, համեստության գոհարներով փայլող ճառը բուն ծափահարություններով ընդունվեց: Նույն երեկոյան դերասանական խումբը ի պատիվ Արծրունու ներկայացում տվեց նույն կլուբի շինության մեջ:

«Երբեք կարելի չէ մոռանալ,— գրում է պ. Տյուրյան,— ներկայացում են վերջն ի հանդես դրված «կենդանի պատկերը»: Բեմի վրա կտեսնեինք զԳրիգոր Արծրունի, նույն հասակն, նույն աչքերն, նույն մորուքն, և նույն զգեստը. նա շրջապատված էր տաճկահայ բանվորներով, այսինքն կենդանի մշակնե-րով, և հայազարմ կույսը նորա գլխին գեղեցիկ ծաղկյա պսակ մի կղններ: Պ.

Արծրունի նստած էր առաջին կարգն, դեմ առ դեմ ունենալով իր մարմնական պատկերն այնչափ նման իրեն՝ որ քովի տիկինները ծիծաղելով կհարցնեին՝ թե ո՞ր է իսկական Արծրունին. բեմի վրա, թե իրենց մոտ: Եվ այս ամենը լուսավորած բնագլխան հրով: Հարկ չէ ասել, որ ծափահարությունները անվերջ էին: Այդ դերասան մի դուրս եկավ, և ի դիմաց հայ բեմի գեղեցիկ ճառով շնորհավորեց պ. Արծրունիին հոբելյանը, հիշելով նորա մատուցած ծառայություններն նույն նպատակի համար, և ընծայեց գեղեցիկ պսակ մը, որոշ մեջ գետեղված էր Արծրունիին կենդանագիրը: Պ. Արծրունի պատասխանեց: Նորա խոսքերը լսելու համար բոլորը վազեցին դեպի բեմ. նա կխոսեր ցածր ձայնով, դողդոջուն՝ այս անգամ: Հայտնի կերևար, թե այնչափ ցույցերն ի խոր զգածք էին դինք: Խոսեցավ հայ թատեր կրթիչ բնավորության և նորա մեզ համար ունեցած կարևորության վրա. զգացուց թատերական քննադատության պետքը՝ թատրը միշտ բարձր պահելու համար, և հույս հայտնեց, որ հայ բեմը կկանգնի իր այժմյան անկյալ վիճակին: Հազիվ թե վերջացուցած էր նա իր խոսքերը, կեցցենները և ծափահարություններն սկսան և երկար ժամանակ շարունակեցան: Ի լրումն ամենայնի՝ Արծրունին հանդիսի սրահն զուրս տարվեցավ ձեռքերու վրա և դրվեցավ իր կառքը:

Այս փառավոր ցույցերի մեջ ամենից շատ հուզիչն այն էր, որ Թուրքահայ մշակներն էլ մասնակցում էին նրանց. նրանք ուղարկել էին ուղերձ և հատուկ պատգամավորություն: Ժողովրդի մարդիկ երախտագիտություն էին հայտնում իրանց դժբախտ հայրենիքի համար այնքան անկեղծ կերպով, այնպիսի կրակոտ եռանդով աշխատած «Մշակ-աղային»:

Մայիսի 6-ի տոնախմբության շարունակությունը կղավ 10-ին, երբ Թիֆլիսի հայ երիտասարդությունը իր կողմից առանձին ճաշկերույթ տվեց ի պատիվ Գրիգոր Արծրունու: Այդտեղ էլ նույն համակրական ցույցերը, նույն սրտաբուխ մեծարանքները: Ծառեր արտասանվեցին, Արծրունին պատասխանեց և իր կողմից կենաց բաժակ առաջարկեց ի պատիվ Հ. Ալիշանի հոբելյանի, որ պիտի տոնվեր Թիֆլիսում մայիսի 13-ին*: Պ. Տյուրյան գրում է.

«Երկրագործ մշակներն այստեղ ևս ունեին իրենց երիտասարդ ներկայացուցիչները, որոնց մեջն մեկն ոտի ելավ շնորհակալություն հայտնելու մշակաց դասուն համար բարձրացած կեցցեններու մասին, և այն քանի մի խոսքերն, որ պարզ գեղջուկ լեզուով, կցկտուր, բայց ճնշված սրտի ողորձ պատկեր էին, շատ ավելի մեծ ազդեցություն գործեցին, քան եթե արտասանված լինեին մեծագույն ճարտասանի բերնով»:

Մայիսյան այն փառավոր տոնախմբությունները պաշտոնապես հասարակական երևույթ էին դարձնում մշակական գաղափարի շուրջը խմբված մի ուժեղ կուսակցություն, որի շարքերում խտացած էր երիտասարդության մեծագույն մասը: Պե՞տք է ասել, որ Գրիգոր Արծրունու պես մի մարտնչող հրապարակախոսի համար այդ հանդեսները, այդքան ցույցերը այն դափնիներն էին, որոնց վրա նա ոչ թե պիտի հանդստանար,— ո՛չ, նա երբեք հանգստացավ,— այլ ավելի ուժ ու վստահություն պիտի ստանար իր ստեղծած ահագին շարժումը դեկավարելու, կյանքի մեջ գործադրելու համար...

* Այդ հոբելյանը սարքել էին հակառակ կուսակցության մարդիկ, «Արձագանքի» խմբի ղեկավարությամբ: Բայց դա էլ Արծրունու մտքի հաղթանակն էր, որովհետև այն մարդիկ, որոնք լուսավորչականությունից դուրս հայություն չէին ընդունում, այժմ տոնում էին մի կաթոլիկ հոգևորականի գործունեության հիսնամյակը:

I

Մակար կաթողիկոսի մանր: Կուսակցական կոնիվ Հրատարակչական ընկերության շուրջը: Տեղակալական հարցը: Արժույթին կնոջ ազդեցության մասին: «Էվելինա»:

«Համակրության քվեն» Գրիգոր Արծրունին ստանում էր մի այնպիսի ժամանակ, երբ կյանքի հարցերը պետք է նրան հանեին խմբագրական առանձնասենյակից՝ դրսում, հասարակության մեջ գործելու համար:

Վերջին քվեից հաղիվ վեց ամիս անցած, 1891 թվականի ապրիլի 16-ին, էջմիածնում սրտի պայթյունից վախճանվեց Մակար կաթողիկոսը: Բացվում էր կաթողիկոսական ընտրության հարց, բայց այս անգամ նրա հետ կապված էին էջմիածնի վարչական կարևոր հարցեր, որոնք սաստիկ պիտի հուզեին հասարակության միտքը: Ամբողջ հետաքրքրությունը կենտրոնացած էր, իհարկե, Թիֆլիսում:

Կաթողիկոսի մահվան լուրը Թիֆլիս հասավ այն միջոցին, երբ մշակական կուսակցությունը խլում էր հակառակ կուսակցությունների ձեռքից Հրատարակչական ընկերության վարչությունը: Այդ բանը կատարվեց օրինական կերպով: Մշակականները մեծ քանակությամբ անգամ գրվելով ընկերության, ապրիլի 13-ին գնացին ընդհանուր ժողովի: Վարչությունը, լավ հասկանալով, թե ինչ ծրագրով է եկել այդ բաղմունքները, փորձեց զանազան պատրվակներով հետաձգել ժողովը, բայց չկարողացավ մի օրինավոր պատճառի վրա հիմնվել և հեռացավ՝ թողնելով իր նախագահին, որ նա պատասխան տա մշակական բաղմունքին:

Ընդհանուր ժողովը կայացավ, Գրիգոր Արծրունին նախագահ ընտրվեց: Այդ երեկո ընտրվեցին պաշտոնատար անձինք, և այդպիսով Հրատարակչական ընկերությունը անցավ մշակականների ձեռքը: Բայց հին վարչությունը չէր ճանաչում այդ ժողովը և հրաժարվեց նոր ընտրված անդամներին հանձնել ընկերության կայքն ու թղթերը: Այն ժամանակ Արծրունին գրեց մի առաջնորդող, որի մեջ ապացուցանում էր իր նախագահության վրա կայացած ընդհանուր ժողովի օրինականությունը, իսկ հին վարչության վարժունքի իրավացիության շափը որոշելու համար առաջարկեց դիմել Թիֆլիսի նահանգապետին՝ հիմնվելով այն հանգամանքի վրա, որ օրենքով նահանգապետներին է վերապահված բարեգործական և այլ ընկերությունների կանոնադրության վրա հսկելը:

Այդպես էլ վարվեց նորընտիր վարչությունը: Նահանգապետն ընդունեց ապրիլի 10-ի ընդհանուր ժողովի օրինականությունը, և հակառակ կուսակցությունն ստիպված էր հանձնել ընկերությունը մշակականներին: Բայց այդ հարվածը նա, իհարկե, հեշտ կուլ տալ չէր կարող: Երազարկան անվայել հարձակումները, լուստանքները վրիժառության միջոցներ դարձան, բայց նրանք տրավում էին մեծ մասամբ այն լրագրում, որի գոյությունն անտես էին անում մշակականները և այդ պատճառով էլ պատասխանի չէին արժանանում:

Ամառվա վերջում Արծրունին զնաց ճանապարհորդելու Երևանյան նահանգում: Առաջին անգամն էր, որ նա առիթ էր ունենում տեսնելու հայ ժողովուրդը իր իսկական, դարավոր հայրենիքում: Մնված ու մեծացած հայությունից բավական հեռացած, օտարացած մի շրջանում, նա 25 տարի խոսում, դատում էր հայկական իրականության մասին հեռվից, հիմնվելով գլխավորապես այն փաստերի վրա, որ տալիս էր օտար ազդեցությունների խիստ ճշմարտական գտնվող Թիֆլիսի հայ գաղթականության քաղաքային կյանքը: Այժմ նա զնաց մտավ հողի մարդկանց, ազգային բուն մեծամասնություն կազմող տարրի մեջ: Տեսավ համարյա ամբողջ արարատյան երկիրը, ճանապարհորդեց գյուղից գյուղ, դիտեց երկրագործ ժողովրդի կյանքը, ապրուստը և իր տպավորություններն ամփոփեց «Երևանյան նահանգում» վերնագրով նամակների մեջ, որոնք միմյանց հետեից տպվեցին «Մշակի» բանասիրականներում:

Խոսելով հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքի, քաղաքակրթական ձգտումների մասին, խոսելով տեղն ու տեղը, իբրև վկա և ակնադատ, Արծրունին գտնում էր, որ իր նախկին գաղտնիությունների մեջ նա չի սխալվել, որ հեռվից էլ նա լավ էր ըմբռնել, թե ինչ է հայ ժողովուրդը իր պատմական հայրենիքում: Դա, անկասկած, կուլտուրական հակամեծերով օժտված մի աշխատասեր, առաջադիմելու բոլոր հանգամանքներն ունեցող ժողովուրդ է, որ ամբողջ գլխով բարձր է իրան շրջապատող բոլոր ազգություններից: Բայց միևնույն ժամանակ՝ մի ժողովուրդ, որի վրա դեռ բռնացած են պատմական կյանքի թշվառ հետևանքները: Հայ գյուղացու բնավորության բացասական կողմերը Արծրունին ընդգծում էր առանձին ուշադրությամբ: Բայց միևնույն ժամանակ մատնանիշ էր անում այն հանգամանքի վրա, որ ժողովրդական բարոյականության արատները ամենից շատ աչքի են ընկնում այն տեղերում, ուր հայերը խառն են ապրում թուրքերի հետ: Զուտ հայաբնակ տեղերի վերաբերմամբ Արծրունին համարյա թե գանգատներ չունի:

Բուն երկրում էլ Արծրունին բազմաթիվ ապացույցներ տեսավ, թե ինչ ժողովրդականություն էր ստացել ինքը իր գործունեությամբ: Ամեն տեղ նրան ընդունում էին մեծարանքով. Երևանը, Իգդիրը, Աշտարակը ճաշերով, դիմավորումներով պատվեցին նրան: Երևանում հոբելյանի մի թեթև շարունակությունը եղավ. հասարակության զանազան դասակարգերից Արծրունին ընծաներ ստացավ:

Այս բոլորից հետո Արծրունին, հասնելով իր համար այնքան նշանավոր տարվա վերջին, կարող էր ամենայն վստահությամբ ասել, որ հայ հասարակությունը երկու անգամ «համակրության քվե» տվեց իրան:

«Այդ համակրության քվեն», — գրում էր նա, — արտահայտվեց ներկա տարվա ընթացքում երկու անգամ. առաջին անգամ նա արտահայտվեց այս տարվա մայիս ամսին, «Մշակի» խմբագրի գրական գործունեության քսանհինգամյա հոբելյանի տոնախմբությամբ, իսկ երկրորդ անգամ՝ սեպտեմբեր ամսին այն վերին աստիճանի սիրալիր ընդունելությամբ, որ գտավ «Մշակի» խմբագիրը Երևանյան նահանգում իր արած ճանապարհորդության ժամանակ»:

Եվ ահա այսպիսի յարված դրություն մեջ կաթողիկոսի վարչական իշխանությունը անցնում է էջմիածնի սինոդին, որի ավագ անդամ Երեմիա Եպիսկոպոս Գալստյան կաթողիկոսական տեղապահի պաշտոնն է ստանձնում։ Սինոդի անդամ Արքեպիսկոպոս Եպիսկոպոս Սեդրակյան կարևոր դեր է ընդունում վարչության մեջ՝ գործելով Երեմիա Եպիսկոպոսի հետ միաբան։ Փոխվում է էջմիածնի մեջ տիրող ռեժիմը։ Եվ որովհետև այդ երկու Եպիսկոպոսները պատկանում էին մշակական ուղղության, ուստի «Մշակի» հակառակ լրագրողների շուրջը խմբված կուսակցությունները նույնիսկ ամեն չափ մոռացան՝ այդ երեք վուլթին դիմադրելու համար։ Այդ ժամանակից արդեն ակներև էր, որ այդ երկու կուսակցությունները պիտի հետզհետե իրար մոտենան, իրար դիրքն ընկնեն՝ մշակականության ուժին դիմադրելու համար։

«Մշակը» իր առջև միայն մի հակառակորդ էր ճանաչում, որի հետ կարող էր վիճել, որի դեմ կարելի էր համարում մաքառել։ Դա «Արձագանքն» էր։ Բայց որովհետև մյուս լրագիրը («Նոր դար») առանձին ասելիքներ էլ չունեց, բացի «Արձագանքի» ասածները կրկնելուց, ուստի մշակական կուսակցությունը, պայքար մղելով այս լրագրի դեմ, գրանով պատասխանած էր լինում այն բոլոր տարրերին, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են «պահպանողական», կամ, ավելի հաճախ՝ «խավարամիտ»։

Առաջին խիստ ճակատամարտը տեղի ունեցավ, երբ հրապարակ եկավ տեղակալական հարցը։

Պահպանողական կուսակցությունը, որ միշտ խոսում էր եկեղեցու հեղինակության, հոգևոր իշխանության անխախտելի լինելու մասին, ցույց տվեց, որ այդ սկզբունքները ինքը ամենից առաջ ոտնակոխ կարող է անել, երբ իր շահերը այդպես են պահանջում։ Եվ ահա, Երեմիա Եպիսկոպոսին ասպարեզից հեռացնելու համար, նա սկսեց քարոզել, որ այդ հոգևորականը տեղապահ չէ, հետևաբար և նրա կարգադրությունները ոչ որի համար պարտավորական չեն։ Առաջին անգամ այդ սկզբունքը արտահայտվեց ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձության մեջ, որ բաղկացած էր «Արձագանքի» մարդկանցից։ Արծրունին ձայն բարձրացրեց, և սկսվեց տաք ու երկարատև մի վիճաբանություն։ «Մշակը» ոչ միայն ապացույցներ էր բերում, այլև հարձակվում էր, դատափետում։ Ասիացին անողորմ կերպով ծաղրում էր «Արձագանքի» աստվածաբաններին։ Բանակավի ամենատաք ժամանակը Թիֆլիս եկավ իրավաբանության պրոֆեսոր Ղամբարյան։ Երկու վիճող կողմերը ցանկալի համարեցին, որ գիտնականը, իբրև հեղինակավոր մասնագետ, իր կարծիքը հայտնե տեղակալական հարցի մասին։ Պրոֆեսոր Ղամբարյան «Нов. обозрение» լրագրի մեջ հաստատեց «Մշակի» հայացքները։ Եվ իրավ, առողջ լոգիկան ուրիշ կերպ չէր էլ կարող դատել։ Կաթողիկոսի ընտրությունը պիտի լիներ մի տարուց հետո, նա կարող էր չկայանալ, կարող էր էլի հետաձգվել։ Բայց մինչև այդ միջին մի ամբողջ եկեղեցու կառավարությունը պիտի օդում կախված մնար։

«Մշակը» կարող էր ասել, որ հաղթությունը ինքը տարավ։ Կամաց-կամաց տեղակալական հարցը, ինչպես շատ հասկանալի մի բան, իջավ հրապարակից։ Բայց Արծրունին այդ ժամանակ բանակով սկսեց «Кавказ» լրագրի հետ՝ երդման հարցի առիթով։ Ռուս պաշտոնական լրագիրը գտնում էր, որ երդումը պետական լեզվով պիտի լինի, իսկ Արծրունին հաստատում էր, որ յուրաքանչյուր մարդ, որ երդվում է իր եկեղեցու կանոններով, անպատճառ պիտի գործածի այն լեզուն, որով կատարվում են այդ եկեղեցու բոլոր արարողությունները։ Այդ փափուկ հարցի մեջ դատողությունների ազատություն ստանալու համար, ինչպես և ուրիշ մի քանի դեպքերում, Արծրունին անձամբ

դիմեց Կաթողիկոսի կառավարչական գններալ Շերեմետևին։ Կոչոր ամառանոցում, ուր այդ միջոցին բնակվում էր Արծրունին, նրա և բարձրաստիճան ռուս պաշտոնյաների մեջ հաճախ վիճաբանություններ էին տեղի ունենում նույն այդ հարցի առիթով։ Նույն ամառը, նույն ամառանոցում, Արծրունին ժամանակ է գտնում օրվա պայքարներից քիչ հեռանալու և նվիրվելու մի մտածության, որի առարկան կարող ենք երկու բառով արտահայտել՝ հրապարակախոսը և կինը։ Օգոստոսի 31-ին «Մշակի» մեջ միաժամանակ տպվում են Արծրունու երկու հոդվածները. մեկը՝ առաջնորդող, «Կնոջ բարոյականացնող ներգործությունը հրականության վրա», մյուսը՝ բանասիրական, «Երազ» վերնագրով։ Երկուսի միտքն էր միևնույնն է։ Ահա ինչպես էր Արծրունին, իհարկե, իր սեփական զգացմունքների վրա հիմնված, բնորոշում իր գործունեության մի խոշոր գիծը։

Կար մի ժամանակ, ասում էր նա, երբ մենք գրում էինք միայն տղամարդկանց համար։ Հայ կինը լրագիր չէր կարգում։ Եվ ահա հրապարակախոսը, տեսնելով իր առջև մարդկության մի կեսը միայն, իր խոսքը, խոսելու ձևը հարմարեցնում էր այդ կեսի հասկացողության և ըմբռնողության։

«Այդ է պատճառը, գուցե, որ սկզբից «Մշակը» գրում էր և ավելի մատչելի չեղավ, և տալիս էր իր գաղափարներին ավելի մատչելի կերպարանք ու ընթերցողություն, միևնույն ժամանակ ճանաչելով իր ընթերցողների զարգացման աստիճանն ու նրանց մտավոր թմրությունը, գիտենալով, թե նրանց դարավոր անշարժությունից մի կերպ սթափեցնելու համար՝ արդար միտքը, ճշմարտությունը, առաջադեմ գաղափարը հայտնելու ժամանակ պետք էր ազդել և այդ ընթերցող տարրի արտաքին զգայարանների վրա, — նա ընդունեց մտրակող սխտեմը, խիստ և կտրուկ գրելու ձևը իր հակառակորդների դեմ, որոնց նպատակ ուներ հասարակության աչքում ջախջախել, գործ էր դնում այն, ինչ որ անվանում են հայհոյանք, այսինքն ամեն բան իր հատուկ բառով կնքելու սովորությունը։ Գուցե այդ գործունեության մեջ կարելի էր նկատել մի-մի անգամ և անզուսպ կիրք, և արդար բարկություն, և նույնիսկ չափազանցություն ու մասամբ անարդար վերաբերմունք դեպի հակառակորդները։ — Բայց ի՞նչ արած, ուրիշ կերպ հնար չէր լինի սթափեցնել տիրող ընդհանուր թմրությունը, ազդել դարերով մտավորապես անգամալույծ եղած անշարժ հասարակության արտաքին զգայարանների վրա...»։

Բայց ահա տարիների ընթացքում երևան է գալիս կին ընթերցողների մի դասակարգ։ Նա ազդում է հրապարակախոսի վրա։ Ահա ինչ կերպ։

«Եվ հայ կանանց հավաքական տարրը իր մտքում ամփոփելով մի ընդհանուր իդեալի մեջ, հայ հրապարակագրողը այնուհետև իր աչքերի առջև պատկերացրած կունենա ընդհանրապես հայունուն։ Եվ այսօրվանից մոտենալով գրասեղանին և սկսելով գրել, նա կմտածի. «դու պետք է գրես այնպես, որ հայ կինը քեզ կարդա. վաղը, երբ համարը մամուլի տակից լույս կտեսնի, նա քո գրվածքը կկարդա, նա քեզ կքննադատի իր նուրբ քննադատական խմաստով, ուրեմն զգուշ եղիր, ավելի զուսպ եղիր, ավելի անկողմնապահ եղիր, ավելի արդար եղիր նույնիսկ դեպի քո հակառակորդները... Սակայն այդ մեղմացնող, այդ չափավորող, այդ բարոյականացնող ազդեցության տակ մի կորցրու քո ընդունակությունը, քո ստեղծագործական աշխատանքին հատուկ վաղեմի ուղղությունը... Փուլթ չէ, եթե շարունակելով մտրակել վատը և վնասակարը, շարունակելով բանալ հասարակության տգեղ կողմերն ու մեքակացնել հայի բարոյական վերքերը, դու առժամանակ, բուսական կերպով գուցե և զղվանք կպատճառես հայ կնոջ նուրբ զգացմունքին, փուլթ չէ, ասում եմ, որովհետև հայ կինը իր առողջ խելքով շուտով կհասկանա, որ իր կոշումն

է, այդ հասարակական զգոյնի վերքերը ուսումնասիրելուց, նրանց հետ ծանոթանալուց հետո, — Նույն մեղմացնող, բարոյականացնող ներգործութիւն ունենալ և հայ հասարակութեան վրա, ինչ մեղմացնող և բարոյականացնող ներգործութիւն նա ունեցաւ և հայոց մամուլի վրա»:

Մեզ համար ամէլի գնահատելի է այս հոգւածի առաջն մասը, որ Արծրունին պարզ խոստովանում է իր բնավորութեան պակասավոր կողմերն էլ. — մի խոստովանութիւն, որ ալիւս ամէլորդ է դարձնում մի կողմնակի մարդու, մի կենսագրողի ջանքերը՝ ասպացուցանելու, թե Արծրունին միայն դրական հատկութիւններէ չէր հշուսված, այլ ունի և պակասութիւններ: Մի ուղղամիտ, շիտակ հրապարակախոսին մեծ պատիւ է բերում այդ խոստովանութիւնը:

Գալով հոգւածի երկրորդ մասին, պիտի ասենք, որ այդտեղ Արծրունու սովորաբար ուժեղ լոգիկան բավական թույլ է: Նա գրված է, ինչպես երեւում է, զգացմունքի ազդեցութեան տակ և սառն ու լուրջ դատողութիւնը այդտեղ շատ քիչ է մասնակցել:

Ասել ամենից առաջ, որ Արծրունին շատ ուշ էր զգացել կնոջ մեղմացնող ազդեցութիւնը: Հայ կինը 1891-ից չէր սկսել ընթերցող դառնալ, այլ վաղուց և նրա ազնվացնող ազդեցութիւնը, ուրեմն, վաղուց պիտի երեւար: Հետո անհասկանալի է մնում, թե ինչու միայն կինը կարող է հարկադրել մեզմ ու գուսպ լինել, իսկ տղամարդը ընդունակ է միայն կրքոտ, շափազանց խիտտ, անարդար վերաբերմունք ծնեցնել: Կկամենայինք, որ Արծրունու պես գործիչը մարդկային բոլոր գործերի վերաբերմամբ զանազանութիւն չդնէր կնոջ ու տղամարդու մեջ: Երկունս էլ հավասար են, երկունս էլ մարդիկ են և երկունս էլ պիտի միատեսակ իրավունքներով ու պարտավորութիւններով կանգնեն հասարակական հարցերի և հոգսերի առաջ:

Մակայն Արծրունին, շուրջով քննուշ սեռը, առանձին մեծ զիջողութիւններ էլ չէ անում. միայն մի քիչ մեղմ, մի քիչ գուսպ լինել: Իսկ այդ մեղմացումը ինքնըստինքյան, իբրեւ բնական երևույթ, արդեն կար Արծրունու մեջ, անկախ կանանց ազդեցութիւնից: Տարբերութիւնը 1879—1881 թվականների Արծրունու և այս հոգւածը գրող Արծրունու մեջ մեծ է արտահայտութեան ձևի, խստութեան և կրքոտութեան կողմից: Ժամանակը, տարիքը, կրթութիւնը իրանցն են ստանում...

Մի բան շատ ճիշտ էր այդ հոգւածում: Իզուր են կարծում, ասում էր Արծրունին, «որ ոգևորվել կնոջ համակրութեամբ կարող է միմիայն բանաստեղծը, նկարիչը, վիպագրողը... Այդ համակրութեամբ, թեև բոլորովին ուրիշ կերպ, կարող է ոգևորվել և հրապարակագրողը և նույնիսկ քաղաքական գործիչը»:

Ինքը, Արծրունին էլ, հենց այս տեսակ մի ոգևորութեան մեջ էր այդ միջոցին: Դրա ապացույցն է «Երազ» պատկերը, որի մեջ Արծրունին փորձել է բանաստեղծութեան ձևով արտահայտել այդ առաջնորդողի իմաստը:

Բայց «Երազն» էլ իսկապես մի նախերգանք էր: Անմիջապես նրանից հետո Արծրունին «Մշակի» մեջ տպագրեց և ապա առանձին գրքով հրատարակեց իր «Էվելինա» վեպիկը կամ հոգեբանական էտյուդը: Այդ գործի մասին մենք արդեն մանրամասն խոսել ենք*:

* Հատ. I, եր. 127—133:

«Բաց նամակ Քիֆլիսի թեմի ընտրողներին»: Հունվարի 6-ի աղետը Քիֆլիսում: «Ձեռնադրութիւնը մեզեցեց ոգին» առաջնորդող: Կարողիկոսական ընտրելիներ: «Կենդանագիրներ»: Մարտի 8-ի պատգամավորական ժողովը: Մշակականների բողոքը: Գրիգոր Արծրունին թեմական պատգամավոր: Ընտրական պայքարներ էջմիածնում: Մեծ ազիտացիայի վերջը: Խոլերա: Ռափայել Պատկանյանի մահը: «Աստառ»:

1891 թվի դեկտեմբերի 24-ին «Մշակի» մեջ, առաջնորդողի բաժնում, տպված էր հետևյալը.

«Բաց նամակ Քիֆլիսի թեմի ընտրողներին

Որովհետև շուտով լինելու են Քիֆլիսի թեմի կաթողիկոսական պատգամավորի ընտրութիւնները, ես պարտավորութիւն եմ համարում բացարձակապես հայտնել տպագրական խոսքի միջոցով, որ ես ուղղակի կդնեմ իմ թեկնածութիւնը, որպես Քիֆլիսի թեմի թեմական պատգամավորի, և առաջարկում եմ այն բոլոր եկեղեցական ընտրողներին, որոնք համակրում են թե իմ 25 տարվա գրական գործունեութիւնը և թե «Մշակի» գոյութեան 19 տարվա ընթացքում դաժանած սկզբունքներին, — ինձ քվե տան:

Ուրիշ կողմից անհրաժեշտ եմ համարում բացատրել այստեղ և մի այլ հանգամանք: Քիֆլիսում հանդես են եկել անձինք, որոնք թեև երբեք չեն համակրել իմ ուղղութեանը, բայց իրանք թեմական պատգամավոր ընտրվելու համար աշխատում են այժմ, բացի իրանց կուսակցութեանը պատկանող ծայրերից, վստակ կը նոր ձայներ, — և այդ նպատակով ջանում են համոզել հասարակաց կարծիքը, որ իրանք իբր թե համակրում են իմ դաժանած երկարամյա սկզբունքներին:

Հրապարակապես հայտնում եմ, որ ես ամենևին համերաշխ չեմ այդ անձանց հետ, երբեք ձեռք ձեռքի տված չեմ ընթանա նրանց հետ, այլ ընդհակառակն անպայման պարտավորութիւնս կհամարեմ դնել իմ քվեաւորը իրանց քվեաւորի դեմ և տոկունութեամբ մրցել նրանց հետ»:

Գրիգոր Արծրունի»

Ընդհանուր դարմանք ու շփոթութիւն պատճառեց այդ հրապարակական դիմումը: Նույնիսկ «Մշակի» կողմնակիցները գտնում էին, որ Արծրունին ծայրահեղութեան է հասցրել՝ ինքն իրան առաջարկելով թեմական պատգամավոր: Եվ հասկանալի է այդ վերաբերմունքի պատճառը. այդպիսի քայլ մեղաւում ոչ ոք չէր արել, առաջին անգամն էր, որ մի հայ հրապարակ էր դուրս գալիս որոշ ծրագրով. ընտրողական ազիտացիա էր սկսում իբրեւ մի հայտնի կուսակցութեան ներկայացուցիչ:

Մի եվրոպացի, իհարկե, կծիծաղեր այն վրդովմունքի վրա, որ առաջացավ մեղանում Արծրունու այդ՝ միանգամայն ազնիվ, գեղեցիկ վարմունքի տոթութիւն: Մեր նահապետական հասկացողութիւններով դա շափազանց անձնասիրութեան, առնվազն՝ անհամեստութեան նշան էր: Հասարակութիւնը ինքը պիտի դնէ սրա կամ նրա թեկնածութիւնը, ինքը պիտի առաջարկէ, ընտրե: Բայց Արծրունին ջախջախեց այդ ավանդականութիւնն էլ, մտցնելով մեր կյանքի մեջ եվրոպական կյանքի առաջնակարգ երևույթներից մեկը, այն, որ

աղաատ ընտրական ասպարեզում նույնիսկ պետական նշանավոր գործիչները ազդեցության միջոցով պաշտպանում են իրանց թեկնածությունը:

Արծրունին, իհարկե, տեսնում և զգում էր, թե ինչ վրդովմունք է պատճառել իր այդ քայլով. և մի քանի անգամ բացատրեց, որ ընտրական ազդեցության շատ բնական, ցանկալի, օրինավոր մի բան է: Համենայն դեպս, իր արածը անհամեմատ ավելի լավ է, քան ասիական եղանակով դռն գոռն ընկնել ծածուկ կենդանի, կապերի ու ազդեցությունների միջոցով հաջողությունն ապահովելը:

Այս համարձակ ու անվախ քայլը, իհարկե, առանձին կրթություն, կուսակցական առանձին խիստ, անխնա պայքար պիտի մտցներ ազդեցության մեջ: «Մշակի» խմբագրատունը դարձավ կուսակցությունը կյանքի մեջ դնելու վարող մի հիմնարկություն: Այդտեղ էր, այսպես ասած, գլխավոր շտաբը, որ ընտրողական ցուցակներ էր կազմում, ուղղություն էր տալիս գործիչներին: Մի գործունեություն էր դա, որ թեև վրդովեցնում էր շատերին իբրև չտեսնված մի նորություն, բայց հիմնված էր նույն աղաատ, հրապարակային ընտրական սրբություն վրա:

Հունվարի վերջից պիտի սկսվեին ծխական պատգամավորների ընտրությունները. յուրաքանչյուր եկեղեցի պիտի ընտրեր պատգամավորներ, որոնք հետո պիտի հավաքվեին և ընտրեին թեմական պատգամավոր: «Մշակի» կուսակցությունը գործում էր այդ եկեղեցական ընտրությունների ժամանակ. նա առաջարկում էր իր կանգնեցողներին, որոնց անունները տպված էին առանձին թերթիկների վրա: Ազդեցության, իհարկե, միայն թիֆլիսի մեջ չէր մահմանափակված: Թեմի գավառներում էլ, ուր դարձյալ պիտի ընտրվեին ծխական պատգամավորներ, նա պիտի շարունակեր նույնպիսի եռանդով:

Հակառակ կուսակցությունները, որոնք խմբված էին «Արձագանք» և «Նոր դար» լրագրիչների շուրջը, իհարկե, քնած չէին: Նրանք միացան, չնայած որ «Արձագանքը» մի ժամանակ իր այժմյան դաշնակցին անվանում էր մի հոտած լեշ, որին ձեռք տալը զգվելի է: Պետք էր մոռանալ այդ բոլորը, քանի որ առջևում կար Արծրունու դեմ կռվելու անհրաժեշտությունը:

Այդ միությունը եթե չուներ ժողովրդականություն, բայց զուրկ չէր առանձնապես նպաստավոր հանգամանքներից: Բավական է ասել, որ նրա կողմն էր տեղային հոգևորականության մեծագույն մասը: Արծրունին ոչ միայն չուղեց օգտվել այդ ուժից, որ մեծ նշանակություն ուներ մանավանդ եկեղեցիներում կատարվող ծխական ընտրությունների ժամանակ, այլև հարկադրեց նրան ամբողջովին ընկնել հակառակ բանակի գիրկը:

Դրա պատճառը մի տխուր, սարսափելի աղետ էր: Հունվարի 6-ին, ջրօրհանների հանդեսի ժամանակ, խորտակվեց Կուր գետի վրա շինած փայտե ժամանակավոր կամուրջը և բազմությունը թափվեց ջրի մեջ. մոտ 45 հոգի խեղդվեցին. իսկ վնասվածների թիվը ավելի մեծ էր:

Կամուրջը շինել էր տվել Թիֆլիսի հայոց կոնսիստորիան և շինությունը կապալով վերցնողը իսկապես Թիֆլիսի քահանաներից մեկն էր: Հայտնի դարձավ, որ մարդկային այնքան կյանքեր ոչնչացրած աղետը մի դարհուրելի անտարբերության և անհոգության հետևանք էր. կամուրջ շինողները, փող շատ աշխատելու համար, բարակ ու անպետք փայտեր էին գործածել, իսկ կոնսիստորիան ավելորդ էր համարել մասնագետներ հրավիրել՝ շինությունը քննելու և նրա զիմացվածության չափը որոշելու համար:

Բացի դրանից, հոգևորականությունը վրդովեցուցիչ անտարբերություն էր ցույց տվել աղետի զոհերի վերաբերմամբ: Զրից հանված դիակները թափված

էին վանքի եկեղեցու բակում: Հարկավոր էր անհապաղ, եռանդուն օգնություն՝ այդ թշվառներին մահվան ճանկերից խլելու համար. բայց այդ իսկ միջոցին քահանաներն շտապում էին տնօրհների, իսկ Թիֆլիսի առաջնորդ Մամբրե կալիսկոպոսը, որ ապրում էր նույն վանքի բակում, շնորհավորություններ էր քնդում քաղաքացիներից՝ ջրօրհների ճոխ սեղանի շուրջը:

«Մշակը» սկսեց խիստ, անողորմ հարձակումներ: Այդ առիթով Գրիգոր Արծրունու գրածներից ահագին տպավորություն՝ թե Թիֆլիսում և թե գավառներում, գործեց «Ձեռնարկությունը մեռելներից ոգին» առաջնորդողը, որ տպվեց հունվարի 11-ի համարում: Դա մի ուժ էր, որ պատուհեց հոգևորականության գլխին:

«Անփույթ կերպով շինած, փտած, խախտ կամուրջը,— գրում էր Արծրունին,— կոտորվում, խորտակվում է, անթիվ մարդիկ են զոհվում գետի ալիքների մեջ,— սակայն ոչ ոք մեղավոր չէ այդ բանում. ոչ հոգևոր իշխանությունը, ոչ քաղաքային վարչությունը, ոչ էլ ոստիկանությունը... Վերջը կհայտնվի, որ այդ բանում ես ու դու եմք մեղավոր, ընթերցող...»

Ո՛չ, մեղավորն այն անհոգի, անսիրտ, չոր ու ցամաք ձեռնակությունն է, որը մեր ամեն հասարակաց հաստատություններում մեռցրել է կյանքը, մեռցրել է նույնիսկ հաստատության ոգին: Եվ այդ ամեն բան մեռցնող, անհոգի, մեքենայական, ձեռնակ վերաբերումը դեպի ամեն կենսական երևույթները, այդ անսիրտ, անխիղճ չոր ու ցամաք բյուրոկրատական ձեռնաշարժությունը դժբախտապես մտել է և մեր եկեղեցական կազմակերպության մեջ՝ իսպառ մեռցնելով քրիստոնեական կենդանարար ոգին և նրա տեղը պահպանելով լոկ ծխական արտաքին ձևերը, անբովանդակ, անշունչ ձեռնակությունը...

...Այդ բոլորն ի՞նչ պետք է աներ հոգևորականությունը: Դուք այդ չգիտեք, հոգևոր հայրեր,— ուրեմն մենք ձեզ կսովորեցնենք ձեր պարտավորությունը:

Քրիստոսի սպասավորներ լինել չէ նշանակում միմիայն անգիր ասել աղոթքներ, կատարել արտաքին ձեռնակություններ, ժողովրդին մոմեր վառել տալ պատկերների առջև, համբուրել տալ ավետարանի կաղմը, առանց շնորհունենալու բացատրելու նրա վեհ բովանդակությունը, հորդորել ժողովուրդը ոչ թե դեպի եղբայրասիրությունը, այլ միայն դեպի առատ դրամական նվերներ ձեր անձնական ապրուստի համար,— ո՛չ, դրա մեջ չէ քրիստոնեությունը...

Երբ ժողովրդական մեծ աղետը պատահեց, դուք, ժողովրդական հովիվներ ձեզ անվանողներ՝ պետք է անմիջապես կանգնեցնեիք թափորը, դադարեցնեիք հանդեսը, դադար տայիք ձեր անգիր սովորած աղոթքներին,— և փոխանակ տե՛ս տուն ման գալու տնօրհներ՝ անելու՝ բուրլիներ ժողովելու համար, պետք է բոլորդ մնայիք Կուր գետի ափում ու կենդանի խոսքով, կենդանի օրինակով օգնություն հասցնեիք կենդանի խեղդողներին... Դուք, սրբազան հայր, պետք է մնայիք գետի ափում և խաչը ձեռքին, ձեռքերը պարզելով դեպի երկինք, պետք է բարձրաձայն աղաղակեիք՝ «Աստված կօրհնե նրանց, որոնք ջուրը կընկնեն իրանց եղբայրներին փրկելու համար»։ Դուք պետք է անմիջապես հրամայեիք, որ ոչ մի քահանա այդ օրը տնօրհներ չգնար, այլ ամենքն էլ մնալով վանքի մայր-եկեղեցու գավթում, զբաղվեին փրկվածներին, ջրից հանվածներին, ցրտից դողացող կիսամեռ թրջվածներին խնամելով: Դուք, Քրիստոսի սպասավորներ, պետք է թշվառներին իրանց թաց զգեստներից մերկացնեիք ու չոր զգեստներ հագցնեիք, պետք է ձեր ճոխ ապարանքներում նրանց պատսպարեիք, պետք է հրամայեիք, որ ձեր ճոխ սեղանից բերեին գինի, արաղ՝ սառը ջրից հանվածների կիսամեռ մարմինը փոքր-ինչ տաքաց-

նելու համար, արեւք է հրամայել, որ ամենից անմիջապէս յիշեցնեն ջրի մեջ շվաններ, սանդղատներ, արպիտի լողալ իմացող թշվառները գոնե այդ առարկաներից բանեւում կարողանային փրկել ջրից ու աղետովէլ մահից...

...Այո՛, Անիտարանի վեհ բովանդակութեան տեղ՝ թագաւորում է ձեր ձեռքում միմիայն ամենատախտի կազմը, քրիստոնէական լույսի տեղ՝ ընդլիարեաց մոմը, աստվածային գաղափարի տեղ՝ արտակերպաշարութիւնը, որոն տեղ՝ շուրջ ամար ձեր, բովանդակութեան տեղ՝ ձեռնամուկութիւնը...

Եւ դուք այդ ասպարեցեցիք հունարի 6-ի զարհուրելի, մեծ ժողովրդական աղետի ժամանակ... Եւ դեռ երկար, շատ երկար տարիների ընթացքում մեր խոսքերի հշտարտութեան կենցաղի վկաններ կհանդիսանան ձեր առջև որպէս զարհուրելի ուրվականներ այն հարցութեամբ սարսափելի ժողովրդական գիտելիքը, որոնք Վանքի մայր-եկեղեցու կողքին Գուր գետի աբաղահաս աղբիւնների մեջ գտան իրանց մշտնջենաւոր հանգստարանը, այն մյուս հանգստարանի կողքին, որտեղ թաղում են խոշոր գումարներ ձեռք ընծայող մեծամեծներն ու հարուստացած երջանկահիշատակ վաշխառուները՝:

Այսպիսի հոգւածները պիտի «Մշակի» ժողովրդականութիւնն ամենապէս, բայց մյուս կողմից էլ պիտի ամբիւրէս վառեն հոգեւորականների ատելութիւնը Արծրունու դեմ: Եւ իրավ, «Արարատ» ամսագրի մեջ հետո տպւած պաշտոնական տեղեկութիւններից երեւց, թե ինչ անպատիւ միջոցների էին դիմում հոգեւորականները՝ մշակականներին եւ մղելու, տապալելու համար: Եթե ոչ Թիֆլիսում, ուր նրանց ինտրիգները սաստիկ դիմադրութեան էին հանդիպում, գոնե թեմի դավառներում: Թիֆլիսի առաջնորդը, որ առաջուց էլ «Մշակի» հարվածներին էր ենթարկւել, քանի դեռ վարդապետ էր և, իհարկե, չէր կարող նրա բարեկամը լինել, այժմ, ջրօրհնից աղետի առիթով եղած մերկացումներից հետո, ամբիւրէս պիտի վայրանար մշակականների դեմ և իր ամբողջ իշխանութիւնը գործադրել ընտրական պայքարի մեջ գոնե Արծրունու հարվածելու համար: Բայց այդ բանը այնքան էլ հեշտ չէր:

Երական ընտրութիւնների ժամանակ մշակական կուսակցութիւնը, շնորհիւ իր ստացած ժողովրդականութեան և եռանդուն ագիտացիայի, նշանավոր հաջողութիւնների հասավ: Այդ ընտրութիւնների նախընթաց օրը Արծրունին հայտարարեց, որ իր համար կաթողիկոսական ընտրելիներ են իրմյան Հայրիկը և Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակյանը: «Արծաղանքը» որոշ կերպով չէր դնում, թե ինքը ինչ թեկնածուներ ունի. բայց արդեն շատ հանգամանքներից հայտնի էր, որ նրա առաջին ընտրելին Ալըքյան պատրիարքն էր, սաստիկ թուրքամոլ, ներսեսի ուղղութեան հակառակ մի հոգեւորական, որ սաստիկ ատելութիւն էր գրգռել իր դեմ ժողովրդի և գաղափարական երիտասարդութեան մեջ: Կ. Պոլսի հայութիւնն ուզում էր ազատվել նրանից, բազմեցնելով ամենայն հայոց կաթողիկոսական ամբողջ վրա, ինչպէս երկու տարի առաջ ազատվել էր Հարութիւն պատրիարքից՝ տալով նրան Երուսաղեմի պատրիարքական ամբողջ:

Ընտրելիների անձնավորութիւններն էլ, իհարկե, ահագին գեր էին կատարում կուսակցական պայքարների մեջ: «Մշակը» անկեղծ կերպով, ինչպէս և 1884-ին, հարած էր իրմյան Հայրիկի թեկնածութեան: Եւ որովհետեւ իրմյանը շատ մեծ ժողովրդականութիւն ուներ ազգի մեջ, ուստի հակամշակական կուսակցութիւնը իր գլխավոր առարկութիւնը այդ թեկնածութեան դեմ հիմնում էր այն հանգամանքի վրա, որ իրմյանը, լինելով մի ժողովրդական

հոգեւոր հոգիւմ, վարչական ընդունակութիւններ չունի: Արծրունին շատ լավ գիտեր, որ այդ առարկութիւնը ճիշտ է: Հենց այդպէս էլ նա ինքը ընտրուել էր իր առաջին ընտրելիին «Կենդանագիրներ» անունով իր հոգւածների մեջ, որոն կարագրում էր կաթողիկոսական թեկնածուների պատկերները: Բայց նա գիտեր, համոզւած էր, որ այդ պակասութիւնը ոչինչ արգելք չի լինի, քանի որ իրմյանի պէս մարդը չէր կարող իր մոտ օգնական չունենալ Արիստակէս եպիսկոպոսի պէս մի վարչական մարդուն: Այսպէս, Արիստակէս եպիսկոպոսին նվիրած հոգւածը Արծրունին վերջացնում էր հետեւյալ տողերով.

«Իրմյան մի իղեալիս է, որը հավատացած է, թե աշխարհը կարելի է հեղափոխել լոկ բարոյական ներգործութեամբ, — Սեդրակյանը որպէս ժամանակակից վարչական մարդ, ընդունելով բարոյականութիւնը որպէս վերջնական նպատակ, հավատացած է, որ այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է մարդկային հասարակական կազմակերպութեան կերպարանափոխութիւնը:

Ո՞վ գիտե, գուցե շատ լավ կլինի, եթե այդ երկու անձնավորութիւնները՝ իրմյան և Սեդրակյան, միասին գործեն: Մինը մյուսին կլրացնեն:

Իսկ մի առաջնորդողում, որ ուղղված էր «Արծաղանքի» դեմ, Արծրունին ասում էր.

«Եւ դուք եք իրմյանի անունը տալիս, դա երեւի ձեռք համար եք անում, որովհետեւ իրմյան այն աստիճան մեծ մարդ է, որ նրան չհիշել չեք կարող... Մեկայն նրա բազմելը գահի վրա ձեր կուսակցութեանը ամենին ձեռնադրել է, քանի որ իրմյանի ամենամոտ օգնականը կդառնա անպատճառ այն աղնիվ, շիտակ և երկաթե կամք ունեցող մարդը, որը կրում է Արիստակէս Սեդրակյան անունը»:

Այս դուշակութեան դեմ հակառակ բանակը ձեռք էր առնում միջոցներ, հավատացնելով, որ որ կարող էր, թե իրմյանի անունը միմիայն պատրված է, թե «Մշակի» իսկական թեկնածուն Սեդրակյան եպիսկոպոսն է: Ռուսաստանում, աշխարհական հասարակութեան մեջ, այս անունը այնքան ժողովրդականութիւն էր ստացել, որ կաթողիկոսական ընտրելիների ցանկում նրան կրկնորդ տեղ տալը շատ արդարացի էր համարվում և ընտրութիւնն էլ ապահովված: Սակայն հոգեւորականութիւնը և հակամշակական կուսակցութիւնը չէին ուղղում լսել անգամ այդ անունը:

Եւ ահա խնամքով կազմակերպված մի ամբողջ գործունեութիւն է հրապարակ գալիս՝ հատկապէս Սեդրակյանի ընտրութիւնը խափանելու համար:

Այդ գործունեութիւնը կենտրոնանում է Կ. Պոլսում, իսկ գլխավոր դերակատար հանգիստանում է Ալըքյան պատրիարքը: Կովկասից նա հավաստաբար է ստանում, թե ինքը կընտրվի կաթողիկոս: Այդպիսով շահագրգռելով այդ փառամոլ և անընդունակ հոգեւորականին, նրա պատրիարքական իշխանութիւնը, թուրք կառավարութեան կողմից վայելած հովանավորութիւնը կարելի էր գեղեցիկ կերպով շահագործել մի այնպիսի ժամանակ, երբ թուրքահայ ժողովուրդը զրկված էր իր կամքն ազատ կերպով հայտնելու կարողութիւնից: Եւ Ալըքյանը մի լավ գործիք դարձավ կովկասյան ինտրիգների ձեռքում:

Պետք էր Թուրքիայում ևս փոքր-ինչ հասարակական կարծիք պատրաստել: Այդ պաշտոնն էլ ստանձնեց «Արեւելք» լրագիրը, որ հակամշակականների ձեռքն էր անցել: «Արեւելքը» դարձավ մի տեղ, ուր ամենայն սիրով ամբարկում էին Ռուսաստանից գնացած ամեն տեսակ ստոր ու սուտ ամբաստանութիւններ, ամեն տեսակ հնարված առասպելներ, որոնց նպատակն էր ցույց տալ թուրքահայերին, թե ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը վտանգի մեջ

* Անկարկում է Վանքի բակում թաղված հարուստներին:

է դանդաղում, քանի որ ներքին և Անդրակասկան եպիսկոպոսներն են էջմիածնում գլխավոր դեր կատարողները: Այդ երկու հոգևորականները հայտարարում էին վաճառված, դաժան, Շատ սովորական մի դեմք, որ միշտ իր կրթված և սեղմել ստոր, կույր ինտրիգը:

Սակայն լրագրական ասպարեզն ամբողջովին այդ կույր թշնամության չէր պատկանում: Կար և մշակական «Հայրենիքը», որ պաշտպանում էր «Մշակի» առաջարկած թեկնածուներին, որ եռանդով հերքում էր «Արևելքի» ստույգումները և բարձրացնում էր Անդրակասկի արժանավորությունները: Վտանգավոր ուժը էր «Հայրենիքը», բայց Աշխատանքի և նրա փնջերի տակ թաքնվածների բախտն էր, որ այդ լրագիրը թուրքական զրաքնություն աչքի փռելն էր դարձել և շատ կասկածելի էր թուրքական բարեմտության տեսակետից: Լուսինի մի այդպիսի թերթ ոչինչ զովարություն չէր կարող ունենալ կամայականությունների աշխարհում: Եվ իրավ, «Հայրենիքը» ժամանակավորապես դադարման ենթարկվեց այն միջոցին, երբ կաթողիկոսական հարցը այնքան սուր կերպարանք էր ստացել:

Աշխատանքն պատրիարքը ազատ մնաց հրապարակում: Կ. Պոլիսը և առհասարակ ամբողջ թուրքահայ ժողովուրդը լուսնյան էր դատապարտված: Ինչ համեմատություն 1884-ի դրություն հետ: Այն ժամանակ գոյություն ունեւր Ազգային ժողովը, որ կաշկանդված չէր իր դատողությունների մեջ, որ ազատ ընտրական պայքարի բոլոր հարմարություններն ունեւր: Այժմ չկար Ազգային ժողով, թուրք կառավարությունն արգելել էր նրան, և Աշխատանքն պատրիարքը չպիտի լինեւր այն իշխանավորը, որ ամեն ջանք գործ դնեւր իր իշխանությունը սահմանափակող այդ ընտրական մարմինը եթե ոչ նորից կենդանացնելու, գոնե միայն այս արտակարգ դեպքի՝ կաթողիկոսական կարևոր հարցի ժամանակ գործի հրավիրելու համար:

Կառավարությունը չթույլատրեց Ազգային ժողով գումարել, և այդ էլ շատ ձեռնտու էր: Աշխատանքն սկսեց իր իշխանությամբ կարգադրություններ անել: Ինչպես Գևորգ կաթողիկոսի ընտրության ժամանակ, այնպես էլ 1884 և 1885-ին թուրքահայերը մասնակցեցին իրանց Սահմանադրության օրինականացրած կարգով: Այդ կարգն այն էր, որ Ազգային ժողովը, իբրև թուրքահայ ժողովրդի ներկայացուցիչ, կազմում էր կաթողիկոսական ընտրելիների ցուցակ, քվեարկում էր ընտրելիներին և արդյունքն ուղարկում էր էջմիածին՝ իր կողմից ընտրած երկու պատգամավորների ձեռքով, որոնք հանդիսանում էին թուրքահայ բոլոր թեմերի ներկայացուցիչ: Էջմիածնի ընտրողական ժողովում ընդունվում էր Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի կազմած ցուցակը, որ և քվեարկության էր ենթարկվում:

Սակայն այս կարգը չէր ընդունում ռուսաց Պոլսի թեմերն, որի կանոնները պարզապես ասում էին, թե յուրաքանչյուր հայ թեմից մի աշխարհական և մի հոգևորական պատգամավոր պիտի գան էջմիածին և անձամբ մասնակցեն կաթողիկոսական ընտրության: Այս երկու տարբեր տրամադրությունները, որ առաջացնում էին թուրքահայերի Սահմանադրությունն ու Պոլսի թեմերն, երկար տարիներ վեճի առարկա են դարձել թուրքահայերի համար, որոնք չէին ընդունում Պոլսի թեմերն՝ իբրև իրանց համար պարտավորական մի օրենք: Անհամաձայնությունը այնքան սպառնալից կերպարանք էր ընդունել, որ թուրքահայերը նույնիսկ մտածում էին ռուսահայերից անջատվելու մասին: Եվ եթե այդ անջատումը տեղի չունեցավ, պատճառն այն էր, որ ռուսահայ ընտրողները միշտ հարմարվում էին Ազգային ժողովի քվեարկության և այդպիսով

ընդունվում էր այդ ժողովի եթե ոչ իրավաբանական, գոնե բարոյական իրավունքը:

1892-ին Ազգային ժողով չկար, թուրքահայերի ձայնը խեղդված էր, այդ պատճառով էլ մոռացվեց մեծ վեճը և թուրքահայերը, առաջին անգամ Սահմանադրության սկզբից, համակերպվեցին Պոլսի թեմերի կանոններին: Յուրաքանչյուր թեմից պետք է պատգամավորներ ընտրվեին և ուղարկվեին էջմիածին: Այնպես պահանջությունը ձայն չհանեց այս նորություն դեմ: Կ. Պոլսի պատրիարքարանը կարող էր իր ազդեցությունը չիռլի գործադրել: Այնտեղ որոշված էր, որ ռուսահայ ոչ մի եպիսկոպոս չպիտի լինի ընտրելիների ցանկի մեջ: Իսկ խրիմյանի թեմի թեմական վերաբերմամբ կար այն շահագործելի հանգամանք, թե խրիմյանը մշակականության համար մի պատրվակ է միայն, և բացի դրանից, չէ՝ որ նա թուրքաց կառավարության կողմից մի արտոնված մարդ է:

Բայց թե որքան անկեղծ էր մշակականության վերաբերմունքը դեպի խրիմյանը, այդ երևում է այն ներքողներից, որոնք տպվում էին «Մշակի» մեջ, այն կենսագրությունից, որ հրատարակեց «Մշակի» աշխատակից Մալումյանը, վերջապես այն հանգամանքից, որ մշակականներն ուղարկեցին պ. Ղազարոս Աղայանցին երեսարդեմ՝ խրիմյանի հետ անձամբ խոսելու համար: Սակայն այդտեղ իսկ մշակականների պատվիրակը լսեց խրիմյան Հայրիկից, թե լուր կա, որ իր անունը միայն մի պատրվակ է: Անսահման, վառ ոգևորության մեջ մշակականները ուղարկություն չդարձրին այս հանգամանքի վրա էլ...

Մարտի 8-ին նշանակված էր թեմական պատգամավորի ընտրությունը: Մշակական կուսակցությունն ուներ ապահով մեծամասնություն, բայց և այնպես, չկամեցավ ընտրություն կատարել մարտի 8-ին: Հարցը միայն ընտրվելը չէր, պետք էր ամեն տեղ և ամեն դեպքում լինել սկզբունքների, գաղափարի կուսակցություն: Ահա ինչն էր մարտի 8-ի միջադեպի խորհուրդը:

Մշակականների համար պարզ էր, որ Թիֆլիսի թեմի առաջնորդը իր պաշտոնի բարձրության վրա կանգնած մի շեղոք, անկողմնապահ իշխանության ներկայացուցիչ չէր, այլ հակառակության ոգով տոգորված մի կուսակցական մարդ: Առաջնորդը իր իշխանությամբ զրկել էր Թիֆլիսի կուսավորիչ եկեղեցու պատգամավորներին մասնակցության իրավունքից: Հետո երկու տեղերում նա անվավեր էր համարել ընտրությունները և նոր ընտրություններ էր նշանակել այնպիսի պատճառներով, որոնք այդ երկու տեղերի պատգամավորների կողմից ապօրինի էին համարվել: Ինչ էլ լինեին այդ կարգադրությունները, գլխավորը, էականը այն էր, որ բոլոր այդ երեք դեպքերի առիթով, ինչպես խոստովանեց ժողովի առաջ Մամբրե եպիսկոպոսը, բողոքներ էին ուղարկված էջմիածնի սինոդին, բայց դրանց պատասխանը դեռ չէր ստացված: Մշակական կուսակցությունը հայտարարեց, որ, ուրեմն, ժողովը ապօրինի է և չէ կարող կայանալ, մինչև որ բարձրագույն աստիճանի վճիռը չարձակե ներկայացրած բողոքների առիթով:

Սա մի այնպիսի տարրական արդարություն էր, որի դեմ, ըստ երևույթին, ոչինչ չէր կարելի ասել: Սակայն առաջնորդը համառոտ և հենվելով հակամշակականների միաբանության վրա, ժողովը օրինավոր համարեց: Այն ժամանակ Գրիգոր Արծրունին հայտարարեց, թե իր կուսակցությունը չէ կարող մասնակցել այս ժողովին, քանի որ նրա «կազմակերպության մի քանի վիճելի հարցերի վերաբերմամբ բարձրագույն աստիճանը դեռևս չէ կայացրել և չէ արտասանել իր վերջնական բարձրագույն վճիռը»: Հայտնելով այդ բողոքը, մշակականները, թվով 45 հոգի, հեռացան ժողովից և իսկույն բողոք ուղարկեցին

էջմիածնի սինդրոմը, իսկ ժողովում մնացածները ընտրութեան կայացրին նրանց կողմից պատգամավոր ընտրվեց Արգար Հովհաննիսյանը, իսկ կանգի դաս՝ նրա նոր դաշնակից լրագրի խմբագիրը:

Առանց այդ էլ Թիֆլիսի ընտրողական ագիտացիան յարել էլ ժողովրդի հետաքրքրվող խավերի ուշադրությունը ոչ միայն Թիֆլիսում, այլև նրանց դուրս ածեն տեղ: Մարտի 8-ի միջադեպը ծայրահեղության հասցրեց այդ լուրումը: Լրագրական քանակի վեր կրկու հակառակ բանականների մեջ ընդունեց շահագրգիռ խիստ կնքաբանը: «Մշակ» ապացուցանում էր, որ ինքը սկզբունքի պաշտպան է, ապացուցանում էր և այն, որ Գրիգոր Արծրունին, եթե մնար ապօրին ժողովում, դարձյալ ընտրված կլիներ, բայց մնալով ժողովում, նա օտի տակ տված կլիներ արդարությունը, օրինականությունը: Նվ իրավ, այդ օրվանից «Մշակի» կոնիք դարձավ այդ սկզբունքների կոնիք: այդպես էր հասկացավ հասարակությունը, որ և սկսեց իր համակրանքը հայտնել Արծրունուն նամականերով:

Վերջապես էջմիածնի սինդրոմն արձակեց իր վճիռը: Նա անվավեր ճանաչեց մարտի 8-ի ժողովը այն իսկ պատճառներով, որ բերել էին մշակականները. և ուղիղ գնահատելով Թիֆլիսի առաջնորդի կատարած դերը, հեռացրեց նրան ընտրողական գործից, իսկ նոր ընտրողական ժողովը, որ նշանակված էր ապրիլի 22-ին, կառավարելու համար ուղարկեց սինդրոմ անդամ Աղվանյան հայկականության, որ եկավ Թիֆլիս, վերին աստիճանի անկողնապահություն կատարեց իր պաշտանը՝ աշխատելով հանգստացնել կուսակցական գրգռված կրթերը:

Ապրիլի 22-ին պատգամավոր ընտրվեց Գրիգոր Արծրունին, իսկ կանգի դաս՝ Արգար Հովհաննիսյանը:

Դա սկզբունքի, արգար դատի, շիտակ գործունեության հաղթանակն էր: Այդպես հասկացվեց Արծրունու ընտրությունը, և բազմաթիվ շնորհավորական հեռագիրները, որոնք ստացվեցին զանազան կողմերից, գլխավորապես երիտասարդությունից, այդ հանգամանքն էին շեշտում: Մի հաղթանակ, սակայն, որ կատարության ծայրին հասցրեց «Մշակ» հակառակորդներին, որոնք միայն զանազան մոթ ու ցած խարդավանանքներով էին հովացնում իրանց սիրտը:

Մի քանի օրից հետո Արծրունուն հանդիսավոր ճաշ տվին այդ հաղթանակի առիթով: Իսկ ապրիլի 27-ին նա ճանապարհվեց էջմիածին:

Այդտեղ արդեն հավաքվել էին և պատգամավորները: Հայտնի է, որ Թուրքահայ թեմերը ռուսահայ թեմերի համեմատությամբ փոքր են և ավելի բաղամաթիվ: Այդ պատճառով էլ Թուրքահայ պատգամավորները այնպիսի մի ճնշող մեծամասնություն էին կազմում, որ բնականաբար պիտի շատ խիստ ազդեին ընտրության վրա: Էջմիածնի մեջ տեղի ունեցած նախապատրաստական ժողովներում պարզվեց, որ մշակական կուսակցության դրած թեկնածուներից ոչ մեկն էլ չկա Թուրքահայերի ցուցակում: Նրանց առաջին ընտելին Աշրգյան պատրիարքն էր, երկրորդը՝ Մատթեոս հայկականության Իզմիրլյանը:

Պետք էր որևէ համաձայնության գալ, իսկ համաձայնություն, առանց երկուստեք նշանավոր գիշումների, չէր կարող տեղի ունենալ: Պարզ երևում էր, որ Աշրգյան պատրիարքը կազմակերպել, դասավորել էր Թուրքիայի հայոց ընտրողական ուժերը իրան հաճելի ուղղությամբ: Թիֆլիսի հակամշակակալ կուսակցությունն էլ նրա ձեռքում էր: Երբ հայտնի դարձավ, որ Արգար Հովհաննիսյան թեմական պատգամավոր չէ ընտրվել Թիֆլիսում, Աշրգյանը անա-

պարեց նրա համար Թուրքիայի թեմի ծայրը սարքել և հեռագրով նրան պատգամավորություն ավելց:

Նվ անա միացած մի ամբողջ մեծ խումբ իր ճնշող ձայնով պատրաստվում էր էջմիածնի դահի վրա նստեցնել Աշրգյանին, մի բան, որ բախրովին պատիվ չպիտի բերեր համապատասխան ժողովին:

Բանակցությունները ռուսահայ և Թուրքահայ պատգամավորների մեջ առանձին աջողություն չէին խոստանում: Գրությունը վատացավ մանավանդ այն ժամանակ, երբ էջմիածին հասավ Աշրգյանի ներկայացուցիչ Օրմանյան հայկականության:

Էջմիածինը Արծրունին արդեն մի անգամ տեսել էր, երբ ճանապարհորդում էր Երևանյան նահանգում: Այժմ, առ երկրորդ անգամը, նա բավական նշանավոր փոփոխություններ գտավ: Տեղակայության ժամանակ մի շարք բարեկարգություններ էին տեղի ունեցել: Վերանորոգող ձեռքը մաքրություն, հնարավոր չափով բարեշինություն էր առաջացրել: Սակայն տեղակալի գեմ փոփրած թշնամությունը նույնիսկ այդ համակրելի ջանքերն էլ հայտարարել էր եկեղեցու կործանում, դավաճանություն և այլն:

Իր «Տպագրությունների» մեջ Արծրունին պատմում էր, թե ինչպես էին պատգամավորները հասկանում այն գործը, որի համար եկել հավաքվել էին:

«Ապրիլի 30-ին երեկոյան, — գրում է նա, — առաջին անգամ ներկա եմ գտնվել նախապատրաստական մի ժողովին: Զարմանալի մարդիկ են Թուրքահայ թեմ հոգևորական և թեմ աշխարհական պատգամավորները, առաջին խոսքը, որ ասաց ինձ Նիկոմիդիայի առաջնորդ Ստեփանոս Հովակիմյան հայկականության, այն էր, թե պետք է կուսակցական կոնվենտը թողնել և հաշտվել հակառակորդների հետ... Ստիպված էի նորին սրբազնությանը ամբողջ ժողովի առջև բացատրել, թե ինչ բան է կուսակցությունը...»

Թուրքիայից եկած հայ հոգևորականներից Ստեփանոս սրբազանը գեմ ամենահամակրելին և ամենախելոքն է...

Սրբազանը քարոզում էր ինձ հաշտություն, եղբայրություն, բրիտանական ներումն հակառակորդների վերաբերմամբ: «Դա շատ լավ բան է, սրբազան, — ասացի ես, — բայց ոչ թե մամուլի վերաբերմամբ, այն էլ գրպարտող, սուտ խոսող, ամբաստանող, գիտակցաբար մոլորեցնող մամուլի վերաբերմամբ... Հաշտվել այդ տեսակ մամուլի հետ, լուել, երբ նա անամոթաբար զրպարտում է, կլինե՞ր թուլության նշան, կնշանակեր հաղթվել, պարտություն կրել...»

Նույն առաջարկությամբ դիմում էին ինձ Թուրքիացի աշխարհական պատգամավորներից շատերը. «Կաղաչեմ ձեզի, թողե՛ք կուսակցական կոնվենտը, թողե՛ք կուսակցություն և հաշտություն կայացրե՛ք...»

«Դա անկարելի է, էֆենդի, — պատասխանում էի ես. — դավաճանել կուսակցությանը՝ կնշանակի դավաճանել համոզմունքին, ձեռքից վայր գցել դրոշակը: Դուք երևի կարծում եք, որ կուսակցություն նշանակում է անձնական թշնամություն... Սխալվում եք. կուսակցություն նշանակում է որոշ համոզմունք, որոշ պրոգրամ, որոշ ծրագիր, որից համոզված մարդը երբեք չպիտի շեղվի»:

Առհասարակ Թուրքահայ պատգամավորները ավելի հիասթափումն էին պատճառում ռուսահայերին այն համապատասխան ժողովի մեջ, ուր առաջին անգամ անելյան և արևմտյան հայության ներկայացուցիչները կողք կողքի նստած վճռում էին աղգային մի նշանավոր հարց: Արծրունին գրում էր.

«Ես, գոնե նրանց մեծ մասի վերաբերմամբ, շատ աննպաստ կարծիք

ստացաւ: Բայց մի հինգ, վեց հոգի աշխարհական պատգամավորներէից, որոնք վերին աստիճանի համակրելի, ազնիւ, անկեղծ և սիրալի անձնավորութիւններ են,— մնացածները, թե հոգևորական և թե աշխարհական՝ համամտապահ անգարգացած, համ էլ վերին աստիճանի ինքնահավան մարդիկ են: Նրանց մեծ մասի բնավորիչ գիծը անկեղծութեան բացակայութիւնն է, և միևնույն ժամանակ՝ համեստութեան բացակայութիւնը:

Եվ այս բնորոշումը նա պատգամավորների վարմունքից: Կուսակցական անկեղծ պայքարի դրոշակ պարզած Արծրունին ուղում էր, որ նույնպիսի անկեղծութեամբ, նույնպիսի որոշ ծրագրով, բացարձակ դավանութեամբ երևան գան և մյուս խմբերը: Բայց դրա փոխարեն տեսնում էր կամ քողարկված ծածկամտութիւն, կամ հրապարակային մի պարծենկոտ, բայց սնամեջ վեհութիւն:

Արծրունու համար անտանելի էր մանավանդ այս վերջինը: Եվ նա գրում էր.

«Դեռ ներքին է թուրքահայ հոգևորականին և թուրքահայ աշխարհականին չհասկանալ ինչ բան է կուսակցութիւնը, մանավանդ, որ միխթարականն այն է, որ նրանք բավական շուտ են համոզվում... Բայց ի՞նչ կասեք մեր համալսարանական ինտելիգենցիայի մասին, որի թվում կան և երգվյալ համատարմատարներ և հաշտարար դատավորներ, բոլորն էլ իրավաբաններ:

— Ես ոչ մի կուսակցութեան չեմ պատկանում, ես կուսակցութիւններից բարձր եմ,— արտասանում է ինքնահամակրութեամբ այդ տեսակ ինտելիգենտը...

— Եթե դուք ոչ մի կուսակցութեան չեք պատկանում, նշանակում է, որ ոչինչ համոզմունք չունեք,— պատասխանում են նրան:

Եվ իրավ, այդ ինտելիգենտներից ոմանք, այդ համալսարանական իրավաբաններից ոմանք կատարելապես դուրկ են որեւէ որոշ, հաստատ, հիմնավոր համոզմունքից, ծրագրից, պրոգրամայից: «Ինչ որ թուրքիացի պատգամավորները կցանկանան, ես նրանց ցանկութեանը կենթարկվեմ և ձայն կտամ կաթողիկոսական այն թեկնածուին, որին նրանք կառաջարկեն»...

Եվ այդ տեսակ մարդիկ անվանվում են համալսարանական, կրում են ինտելիգենտի, բարձրագույն ուսում ստացած իրավաբանների անունը... Տարիների ընթացքում լսել են պրոֆեսորների դասախոսութիւնները, կարդացած պիտի լինեն և՛ Բրունչի, և՛ Լորենց-Շտեյն, և՛ Րոշեր, և՛ Միտերմայեր, և՛ Գերվինուս և այլն, մինչև այժմ չեն հասկացել ինչ բան է շկոլա, դպրոց, կուսակցութիւն:

Շկոլային, դպրոցին, որոշ կուսակցութեան չպատկանել,— նշանակում է դուրկ լինել համոզմունքից, որոշ ծրագրերից, որոշ ուղղութիւնից:

Ահա ինչ տարբեր էր ներկայացնում էջմիածնի համազգային ժողովրդ: Պետք էր այդպիսի մի միջավայրի մեջ կուսակցական սկզբունքներ անցկացնել: Գրոշակ պաշտպանել դեռ կարելի էր, բայց հաղթել, ամենքին ընկճել:

Արծրունուն և իր կուսակից պատգամավորներին մնում էր ամեն ջանք գործ դնել, որ գոնե Աշրգյանի թեկնածութիւնը չառաջարկվի: Դրանց աջողվեց մի այսպիսի համաձայնութիւն կայացնել. թուրքահայ պատգամավորները, հանուն ազգային համերաշխութեան, զոհում են իրանց առաջին թեկնածուին, այն պայմանով, որ մշակական կուսակցութիւնն էլ իր երկրորդ թեկնածուին զոհի: Այսպիսով ստացվում էին երկու ընտրելիների անուններ՝ իրիմյան և Իզմիրլյան:

Բայց սրանով ղեկավարութիւնը դեռ վերացած չէր: Թուրքահայ պատգա-

մաւորները պահանջում էին, որ այդ երկուսն էլ միաձայն ընտրվեն: Արծրունին սառնակ հակառակվեց այս առաջարկութեանը: Իզմիրլյանի երկրորդ ընտրելի լինելուն նա համաձայնվել էր ակամա, հանգամանքների ճնշման տակ: Իր դավանանքների, իր համոզմունքի և ուղղութեան տեսակետից նա անկարելի էր համարում Իզմիրլյանին ընտրական քվե տալ, որովհետեւ Իզմիրլյանը, նրա հայացքով, Ներսեսի և Խրիմյանի ուղղութեան հակառակ մի մարդ էր:

Մենք այստեղ չենք քննում, թե որքան Արծրունին անսխալ էր իր հայացքների մեջ: Դա ավելորդ էլ է մեզ, այսօրվա ապրողներին համար, քանի որ 1892-ից հետո մեր առջև մի ամբողջ պատմութիւն կա, որ վաղուց արդեն իսկ է տվել, թե Արծրունու ենթագրութիւններից, հույսերից ու տիեկալութիւններից ոչ մեկն էլ չարդարացավ: Մենք միայն կարող ենք այստեղ հիշատակել, որ այն ժամանակվա առաջադեմ կուսակցութեան վրա ճնշող ազդեցութիւն ունեւ թուրքահայոց հարցը, որ Ներսեսի ղեկավարութեամբ այնքան մեծ նշանակութիւն ստացավ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրութեան օրից: Այդ հարցը շարունակում էր հայ ժողովրդի լավագույն մասի վեհ իղեալը մնալ և իր ահագին ժողովրդականութեամբ այնքան ուժեղ կերպով ետ էր մղում բոլոր մյուս հարցերն ու հանգամանքները, որ 1892-ի գործիչները ոչինչ նշանակութիւն չէին տալիս նրանց:

Մանավանդ Արծրունու վերաբերմամբ շատ բնական էր այդ հարցի ճնշող ուժը. նա, որ այնքան աշխատել էր, նա, որ իր գործունեութեան ամենաեռանդուն միջոցը նվիրել էր թուրքահայոց հարցին, չէր կարող ուրիշ կերպ վարվել, մանավանդ որ իրիմյանը «Մշակի» սկզբնավորութիւնից ի վեր եղել էր նրա համար մի իղեալական հոգևորական: Բավական էր, որ Արծրունին 1892-ից հետո մի քանի տարի ապրեր, որպեսզի իրականութեան մեջ տեսներ, թե որքան սխալվում էր. բավական կլիներ, եթե նա տեսներ Իզմիրլյանի փառավոր պատրիարքութիւնը, որպեսզի համոզվեր, թե որքան անարդար է եղել դեպի այդ գործիչը 1892-ի ընտրութեան ժամանակ:

Հարկավոր է ավելացնել և այն, որ ուսահայերի ընդհանուր տրամադրութիւնն էլ այնպես էր, որ Խրիմյան Հայրիկը միայն կարող էր առաջին ընտրելին լինել: Ինքը՝ Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանը հրաժարվեց իր թեկնածութիւնից, որպեսզի չխանգարե իրիմյանի ընտրութիւնը: Գլխավորապես այդ հասարակական տրամադրութեան ճնշման տակ էր, որ թուրքահայ պատգամավորները, որոնք անձամբ տեսել էին, թե ինչ ահագին ոգևորութիւն կա իրիմյանի անվան շուրջը, որքան մեծ ժողովրդականութիւն ունի նրա կաթողիկոսանալը, վերջիվերջո համաձայնվեցին, որ իրանք ամենքը ձայն կտան իրիմյանին, իսկ ուսահայերի համար պարտավորական չի լինի Իզմիրլյանին ձայն տալը: Օրենքով պահանջվում էր ընտրելիների քառանուն ցանկ պատրաստել: Թուրքահայերի ճնշման տակ այդ ցանկի մեջ չմտավ ոչ մի ուսահայ հոգևորական:

Մայիսի 5-ին այդ բոլոր բանակցութիւնների, զիջողութիւնների և համաձայնութիւնների հետեանքն այն եղավ, որ Խրիմյան Հայրիկն ընտրվեց միաձայն (72 ձայնով), իսկ Իզմիրլյան եպիսկոպոսն ստացավ 50 ձայն: Արծրունին կարող էր զոհ լինել, որ իրան և իր կուսակիցներին աջողվեց գոնե իրիմյանի միաձայն ընտրութիւնը գուրս գլխի ընտրողական ժողովի ձեռքից:

Ահա այսպես վերջացավ այն անօրինակ մեծ ազիտացիան, որի հոգին, գլխավոր առաջնորդը Արծրունին էր:

Կաթողիկոսական ընտրութիւններից հետո Արծրունին մի ամսից ավել անցկացրեց Երևանում: Թիֆլիս ճանապարհվեց նա այն ժամանակ, երբ լրա-

գրական պրոսապոետի մի մեծ կարևորություն էլ էր ծագել, երբ դարձյալ ժողովրդական մի մեծ աղետ, այս անգամ ավելի վտանգավոր, համատարած, — մամուլի ձայնի կարևորությունն էր դառնել տալիս: Ակավել էր խոսելը:

Երկար ժամանակ էր, ինչ ասիական այդ սարսափելի հյուրը չէր այցելել մեր երկիրը: Այդ ժամանակի ընթացքում գիտությունը հայտնագործել էր այնպիսի ճշմարտություններ, որոնք միանգամայն պարզել էին, թե ազգային համաճարակների դեմ կարելի է կռվել հասարակական միարան, գիտակցական լայն գործունեությամբ: «Մշակը» դարձավ այդպիսի գործունեության եռանդուն քարոզիչ: Գրիգոր Արծրունու առաջնորդողների գլխավոր նյութը խոսերան է դառնում. նա թե բացատրում էր առողջապահության, հոգաբարկական կռիվի սկզբունքները, թե հարձակվում էր Բագրի քաղաքային և կառավարչական հաստատությունների վրա, որոնք հանցավոր անտարբերությամբ էին վերաբերվել մոտեցող վտանգին, ոչինչ միջոցներ չէին ձեռք առել, իսկ քաղաքի ազգաբնակչությունը, փոխանակ իր տեղը նստելու և կանոնավոր կռիվ կադմակերպելու ազնուի գեմ, սարսափահար դեմուղեն էր փախել:

Պետք է ասել, որ «Մշակի» ընթերցողները տարիներից ի վեր բավական լավ պատրաստված էին առողջապահական գիտության ժամանակակից պահանջները լավ ըմբռնելու համար, — և այդ շնորհիվ «Մշակի» բժիշկ աշխատակիցների: Բժշկական Գ. Տեր-Գրիգորյան (Թիֆլիսցի) տարիների ընթացքում «Մշակի» մեջ տպագրում էր իր «Բժշկի գրությունները» վերին աստիճանի պարզ, հանրամատչելի հոդվածները: Այդտեղ էլ նա տպագրեց մի ամբողջ ժողովրդականացրած աշխատություն խոսերայի մասին: Նրան «Մշակի» մեջ հաջորդեց բժշկական Վ. Արծրունին, որ նույնպես շատ աչքի ընկնող ընդունակություն ցույց տվեց բժշկական-առողջապահական գիտությունը ժողովրդականացնելու մեջ: Խոսերայի համաճարակի ժամանակ բժ. Արծրունին հաճախ երևում էր «Մշակում» իր հոդվածներով, և Գրիգոր Արծրունին նրա ասածների վրա էր շատ անգամ հիմնվում իր գրվածքների մեջ:

Ժողովրդական սարսափելի դժբախտության մեջ հանկարծ մի մեծ կորստի բոթը տարածվեց: Օգոստոսի վերջերում Նոր-Նախիջևանում վախճանվեց Ռաֆայել Պատկանյանը: Ազգային ամենանշանավոր բանաստեղծը երկար ժամանակ էր, ինչ տառապում էր թոքախտից: Եվ տառապում էր առանց նյութական միջոցների, աղքատ ու անօգնական: Գրիգոր Արծրունին «Մշակի» մեջ հրավեր կարդաց օգնելու ամենքին սիրելի բանաստեղծին: Հավաքած նվերները նա ուղարկում էր հիվանդին: Իսկ երբ անողորմ համար ամենաթանկագին ուսուցիչ եղավ, կրթեց մի ամբողջ հայոց սերունդ, սովորեցրեց մեզ սիրել մեր ազգը: Նրա ամեն մի գրած տողը անցավ ժողովրդի բերանը, նրա ամեն մի ոտանավորը դարձավ ժողովրդական երգ:

«Քառասուն տարի շարունակ, — գրում էր նա մահվան բոթի առաջին տպավորության տակ, — մեր մեծ բանաստեղծը հնչեցնելով իր ոգևորված, ներդաշնակ քնարը, մեր ամբողջ մի սերունդի համար ամենաթանկագին ուսուցիչ եղավ, կրթեց մի ամբողջ հայոց սերունդ, սովորեցրեց մեզ սիրել մեր ազգը: Նրա ամեն մի գրած տողը անցավ ժողովրդի բերանը, նրա ամեն մի ոտանավորը դարձավ ժողովրդական երգ:

Որտեղ բարախում է հայի սիրտը, այնտեղ և հայտնի է Պատկանյանի անունը»:

Իսկ մի շաբաթից հետո նա նորից մի մեծ առաջնորդող էր նվիրում բանաստեղծի հիշատակին: Ահա ինչ էր ասում նա այդտեղ.

«Առհասարակ այն ազգերը միայն վկայում են իրանց կենդանության մա-

սին, որոնք իրանց միջից ծնեցնում են հանճարներ ուղիղ այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ պահանջ կա այդ հանճարների մեջ: Անշարժ, անընդունակ, բարոյապես և մտավորապես մեռած ազգերը այդ տեսակի շնորհը չունեն... Ինչպես երաշտ եղանակին մարդիկ անհամբեր սպասում են երկնքի շնորհին, սպասում են, որ ամպերը կաթեցնեն շորացած, ցամաք, ծարավ գետնի վրա զովացնող, կենդանարար անձրևը, այնպես էլ բնական շնորհներից զրկված ազգերը իզուր սպասում են հայրենի հանճարի ծնվելուն, որը կույված լինեք վերածնեցնել ազգային կյանքը. և սակայն այդ տեսակի հանճար չի ծնվում... Անցնում են դարեր և դարեր, և խեղճ ազգի սպասելիքները ապարդյուն են լինում, ազգային ամուլ կյանքը անընդունակ է լինում շնորհիվ ժողովրդին մաշրենի մտավոր դաշտը մշակող մի մշակ, մի մարդ, որը նոր կյանք, նոր շունչ ներշնչել իր հանցած ավանդությունների մեջ պառաված, հին կյանքի կախարդված շրջանի մեջ փողոց ու քայքայվող ազգին...»

Ընդհանրապես, մտավոր և բարոյական կենդանության դրոշմ իրանց հակադիր կրող ազգերը, թեև անգիտակցաբար, շնորհ ունեն անընդհատաբար իրանց միջից ծնեցնել վերանորոգիչ, կենդանարար հանճարներ՝ ուղիղ այն ժամանակ, երբ հարկ է զգացվում հանճարի ներկայության ու նրա կենդանացնող, վերածնեցնող խոսքի մեջ...

Սակայն այն ազգերը, որոնք ընդունակություն, շնորհ ունեն պատեհ ժամանակին իրանց միջից ծնեցնել ժամանակի պահանջին համապատասխանող հանճարներ, միշտ ընդունակ չեն լինում անմիջապես դնահատել իրանց ծնունդը, գնահատել իրանց ծնեցրած հանճարի կարևորության ամբողջ նշանակությունը... Ո՛չ, ընդունակ, տաղանդավոր ցեղն էլ, մշտական կենդանության դրոշմ իր վրա կրող ազգն էլ մեծ մասամբ անգիտակցաբար է ծնեցնում իր ազգային տաղանդներին ու հանճարներին և այդ պատճառով շատ անգամ ինքն ազգը, որն իր ցեղական ընդունակության շնորհիվ ծնեցրել է իր միջից մի արտակարգ տաղանդ, մի հանճար, — ոչ թե միայն երկար ժամանակ անտես է առնում իր շնորհալի դավալի գոյությունը, բայց շատ անգամ նույնիսկ ուրանում է այն մարդուն, որը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ ժամանակի պահանջման փայլուն արտահայտություն, ազգի հավաքական ընդունակությունների արտահայտիչ, մայրենի երկրի հարազատ դավալ, ազգային հանճարի ծնունդ հանճար...

Հիստորիորդ թվականների սկիզբն էր, երբ հայերին նոր էր վիճակված չփվել համամարդկային քաղաքակրթության հետ: Այդ տեսակի բոլորներում ամեն ազգի առջև ճակատագրական ձևով, կամ ավելի լավ ասենք, բնական օրենքով դրվում է իր գոյության խնդիրը, առաջարկվում է «լինել կամ չլինել» ստիպողական սարսափելի հարցը... Կամ փոխել, մեռնել՝ հնավանդ, անկենդան, անշարժ անցյալի անդունդի մեջ, — կամ հերոսաբար իրանից թափ տալով հնության փոշին, վճռողաբար և աներկյուղ կերպով ոտք կոխել ժամանակակից քաղաքակրթության լայն և լուսավոր շավղի վրա... Այս դիլեմայից դուրս գալու ստիպողական, անխուսափելի պահանջը, մահվան կամ կյանքի խնդրին անմիջապես պատասխանելու պահանջը չէ կարող զգալ և նրան բավականություն տալ ազգի մեծամասնությունը, ամբողջ ազգի հավաքական մարմինը, ազգի ամբոխը, — բայց եթե ազգը ընդունակ է արտադրել հանճարներ, նրա միջից ծնվող զգայուն անհատները, բնորոշ անձնավորությունները, որոնց կոչումն է զգալ, մտածել, տանջվել հազարների փոխարեն, ուղիղ այն բոլորին են հանդես գալիս, երբ պահանջ կա դեն գցել նիւթ, վերածնեցնել նորը, թարմ,

կենդանաբար շունչ փչել ազգային մարմնի մեջ, որն իր հնություն և անշարժություն մեջ արդեն քարանալու վրա էր...

Եվ ահա ուղիղ այն ժամանակ, հիսուներորդ թվականների սկզբներում, երբ հարկավոր էր հայերին վճռել հնի վրա մնալու կամ նոր հանապարհով ընթանալու դժվար հարցը, հայոց ազգային անսպառելի հանճարը անգիտակցաբար ծնեցնում է իր միջից ազգային վերանորոգիչ մտավոր ուժերի մի ամբողջ փայլուն պլեադը... Եվրոպական ընդհանուր ուսման ներգործության տակ՝ նախ Լազարյան համարանում և ապա Դորպատի համալսարանում կադմակերպվում, կրթվում է երիտասարդների մի խումբ, որն ըմբռնելով ազգի ժամանակակից պահանջը, տպավորվելով ազգի ցավերով, իր կողմից ազգի կրթիչ է հանդիսանում, նրա մեջ նոր կյանք ներշնչել է ջանքում... Եվ այդ խմբի գործունեության ազդեցության տակ կրթվում է հայերի մի ամբողջ սերունդ։ Արուստյան, Նազարյան, Նալբանդյան, Ռոստոմյան, Ասքարյան, Դոդոխյան, Պատկանյան և նրանց հետևողները՝ բոլորն էլ միևնույն ուղղությամբ ունեին... Ինչ որ Ստեփանոս Նազարյանը և Միքայել Նալբանդյանը քարոզում էին իրանց պրոգնոզով, իրանց արձակ ոճով, նույնը հնչեցնում էր Ռաֆայել Պատկանյանը իր քնարի լարերի վրա... Հարվածել անցած գնացած հնությունը, քարոզել նորը, պահարակել կիսակիրթ կյանքը և մեծարել բուն քաղաքակրթական գաղափարը, ջախջախել գրաբար լեզուն և ստեղծել նոր, կենդանի, ժամանակակից գրական լեզուն, — ահա ինչումն էր այդ փայլուն խմբակի կոչումը, որի ամենափայլուն հանճարը ներկայացնում էր իրանով Պատկանյանը, քանի որ նրա հանճարի մեջ ամփոփվում էր այդ վերանորոգիչ խմբակի հավատի ամբողջ դավանանքը...

Հայի ու կոսիկն մոռանա՞նք, եղբայրք,
Թափ տանք մեզանից փոշին հեռության,
Վերածնենք մեր մեջ նոր կյանք ու նոր բարք...

Ահա Պատկանյանի հավատի դավանանքը, որն իր մեջ ամենից լավ է ամփոփում իր խմբի ուղղության գաղափարների ամբողջ խորությունը... Այդ երեք տողերի մեջ է ամփոփվում և հիսուներորդ թվականների այդ հանճարեղ ազգային աշուղի ու նրա ընկերակից խմբակի ամբողջ գործունեության նշանակությունը, նրա raison d'être, նրա ամբողջ գոյությունը...:

Մինչդեռ Արծրունին այսպիսի տաղանդավոր տեսություններով մեծարում էր հանգուցյալ ազգային բանաստեղծին, իր անկեղծ հիացմունքն էր մատուցանում «Մայր Արաքսի» հեղինակի հիշատակին, նրա փոքրոգի թշնամիները Պատկանյանի ցավալի մահը մի լավ պատրվակ էին դարձնում՝ իրենց վրեժը հանելու նրանից:

Դեռ նոր էր մեռել բանաստեղծը, դեռ շարունակում էին ողբալ նրա վախճանը, երբ «Արձագանքի» մեջ սկսեց տպագրվել նրա մի թատրոնական գրվածքը՝ «Աստառ» վերնագրով: Դա մի վերին աստիճանի տգեղ երևույթ էր, որ մի կողմից անպատվում էր բանաստեղծի հիշատակը, մյուս կողմից ցույց էր տալիս, թե Գրիգոր Արծրունու թշնամիները ինչ միջոցներով էին հագեցնում իրանց կրքերը: Հայտնի է, որ Գամառ-Փաթիպան ուներ մի թուլություն, որ չէր կարող պատիվ բերել ոչ մի գրողի: Նա թույլ էր տալիս իրան գրել պամֆլետներ, պարսավներ այս կամ այն անձի վրա: «Աստառ» այդպիսի մի

գրվածք էր, որի մեջ հրեշտավոր գույններով դուրս էր բերված Գրիգոր Արծրունու ընտանեկան կյանքը:

Բանաստեղծի ալբին, տեղեկանալով, որ «Աստառ» տպվում է, բողոքեց «Մշակի» մեջ «Արձագանքի» անարգ վայմունքի դեմ: Նրա բացատրությունից երևաց, որ «Աստառ» գրված է եղել 10—12 տարի առաջ, որ Պատկանյանը տված է եղել իր այդ գրվածքը «Արձագանքի» խմբագրին՝ կարգալու համար, հետո գզջացել է, որ այդպիսի մի բան է գրել, մահից երկու-երեք տարի առաջ ետ է պահանջել իր ձեռագիրը և ոչնչացրել է, որպեսզի նա երբեք չտպագրվի: Ինչպես երևում է, «Արձագանքի» խմբագիրը պահել է իր մոտ գրվածքի արտագրությունը: քանի որ կենդանի էր բանաստեղծը, նա, իհարկե, չհամարձակվեց տպագրել այդ պամֆլետը, բայց հենց որ նա վախճանվեց, խմբագիրը, առանց ժառանգների դիտության, շտապեց տպագրել, իրեւ վրեժխնդրություն այն բոլոր պարտությունների համար, որ նա կրել էր Գրիգոր Արծրունու դեմ մղած կռիվների մեջ...

Բայց դա վրեժ չէր, այլ մի նոր ապացույց, թե Արծրունին որքան բարձր է իր թշնամիներից: Արծրունին չմոռցրել էր այդ հանգամանքից: Նա հայտնեց, որ իր համար, ինչպես և յուրաքանչյուր հայի համար, թանկագին, մեծ, սիրելի է բանաստեղծ Գամառ-Փաթիպան և ոչ թե պատկերներ ու պամֆլետներ գրող Սյուլյուկը: Եվ երկու ընդարձակ հոդվածների մեջ ապացուցեց միայն այն, որ «Արձագանքի» խմբագիրը ոչ իրավաբանական, ոչ էլ բարոյական իրավունք չունի տպագրելու «Աստառը»: Եվ որովհետեւ «Արձագանքի» խմբագիրը բանաստեղծի այրուն տված իր պատասխանի մեջ ասել էր, թե ինքը եղել է հանգուցյալի մոտիկ բարեկամը, Արծրունին ամենայն իրավունքով ասում էր, թե միայն թշնամի մարդը կարող էր այդպես արատավորել ազգային մեծ բանաստեղծի դեռ թարմ հիշատակը:

Իր այդ հոդվածների մեջ Արծրունին շատ մեղմ էր, սառնարյուն դատող, անհերքելի փաստերով ապացուցանող: Նա, իհարկե, և ոչ մի ակնարկով չէր ցույց տալիս, թե պամֆլետը վերաբերվում է իրան: Սաստիկ բողոքեց «Արձագանքի» վարմունքի դեմ և բանաստեղծի որբերի խնամակալը՝ երգվյալ հավատարմատար Գրիգոր Չալուչյանը: Նա էլ գտնում էր, որ Գամառ-Փաթիպայի հիշատակը արատավորված է անզուսպ կրքի թելադրած այդ տգեղ, ապօրինի վարմունքով:

Արծրունին այստեղ էլ հավատարիմ մնաց մի մաքուր, ազնիվ գրողի կոչման. կռվել թշնամիների դեմ հասարակական հարցերի շրջանում, կռվել սկզբունքների և գաղափարների համար՝ անտես անելով անձնական մանր վրեժխնդրությունները, անձի դեմ ուղղված հայհույանքները, — մի միջոց, որ այնքան սիրում էին գործադրել նրա թշնամիները:

III

Վերջին հաշվետվություն: Արծրունու հիվանդությունը: Վերջին շաբաթ: Ինկոմբերի 19-ը: «Մշակի» երրորդ շրջանի վերջը: Աշխատակիցներ:

Գրիգոր Արծրունին սիրում էր տարվա վերջերում ամփոփ, համառոտ հաշիվ տալ, թե ինչ է արել «Մշակը» տարվա ընթացքում: 1892-ի հաշիվը նա տվեց «Մշակի» դեկտեմբերի 12-ի համարում՝ «Այս տարի ինչ ենք արել» առաջնորդողի մեջ:

«Մշակի» քսան տարվա գոյության ընթացքում, — գրում էր նա, — մենք

շենք հիշում 1892 տարվա նման մի տեղադրման տարիք: Եվ իրավ: Հիշենք միայն այն հերոսական կռիվը, որ տեղի ունեցավ Կաթողիկոսական ընտրությունների շուրջը, մի կռիվ, որի վրա բեկաված էր ամբողջ հայության ուշադրությունը և որից Արծրունին դուրս եկավ գաղափարական ազնիվ մարտնչողի դասին հանդիպելու պատկերով:

Տարին միևնույն ժամանակ շարաքայտ էլ էր: Զորահանքի աղետը, խռովում, Ռափայել Պատկանյանի մահը: Արծրունին հիշատակում էր, որ Զորահանքի աղետի վնասվածների համար «Մշակը» հավաքեց մոտ 5000 ուրբի, Պատկանյանի ընտանիքի համար՝ 3500 ուրբի: Բայց այդ բոլորը չէր տարվա շարաքայտությունների գումարը: Մենք մեր կողմից կավելացնենք և մի քանի փաստեր: Բացի Ռափայել Պատկանյանից՝ 1892-ին վախճանվեցին. երիտասարդ, մեծ հույսեր տվող լեզվագետ Սարգիս Սարգսյանը, ետրեն եպիսկոպոս Նաբեբյը, Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձաթյանը, թատերագրող Սրապիոն Հեքիմյանը: Մեր աղքատ գրականությունը միջանց ետեք ծանր հարվածներ էր ստանում:

Բայց շարաքայտ տարին դեռ չէր վերջացել, երբ Արծրունին գրում էր իր համառոտ հաշիվը: Նա պատրաստում էր մի ավելի դառն, անդուլտ հարված, որին դո՛ւ պիտի գնար հենց այդ հաշիվ գրողը: «Այս տարի ինչ ենք արել»-ը Գրիգոր Արծրունու վերջին գրվածքն էր, նրա կարապի երգն էր:

Ահա այդ երգի վերջին տողերը.

«Թե որչափ աջողությամբ մենք տարանք մեր գործը այդ սարսափելի տարվա ընթացքում, որչափ աջողությամբ առաջ տարանք ընտրողական ամբողջ պայքարը, որչափ աջողությամբ առաջնորդեցինք հասարակաց կարծիքը ներկա տարվա ծանր աղետների ժամանակ, վերջապես որչափ իր կոչման համեմատ, որպես մամուլի օրդան, «Մշակը» ներկա ծանր տարվա ընթացքում կանգնած էր իր կոչման բարձրության վրա,— այդ բոլորը մենք թողնում ենք մեր ընթերցողների անաչառ դատողությանը»:

Եվ դատողությունն ու դատաստանը շուտ եղավ՝ մի քանի օրից հետո, երբ հասարակության համար ցուրտ ու դաժան իրականություն դարձավ, որ այս տողերից հետո Գրիգոր Արծրունուն այլևս վիճակված չէ խոսել ընթերցողների հետ...

«Մշակի» նախընթաց համարում տպված էր և Ասիացու վերջին երգը:

Ասիացին իր սովորական սրամտությամբ ծաղրում էր իր գրական հակառակորդներին, բայց նրա խոսքերի մեջ էլ կար վերջնական եզրակացություն, նա էլ գումար էր տալիս քսան տարվա մշակական գործունեության:

«Դուք վերցնում եք,— գրում էր Ասիացին,— մի լրագիր, դիցուք Կ. Պոլսի «Արևելքը», Թիֆլիսի «Արձագանքը» կամ «Անանուն թերթը». սկսում եք ծայրից ծայր կարդալ: Չնայելով, որ այդ լրագիրների էջերը պարունակում են թունավոր բացիլներ, բայց եթե դուք պատկանում եք հասարակության մի առողջ կամ արդեն դեղինֆեկցիային, ախտահանության ենթարկված շրջանին, և ինքներդ էլ տրամադիր չեք վարակվել այդ թունավոր, վնասակար բացիլներով,— դուք կարող եք, ինչքան ուզենաք, Պետտենկոֆների պես, կռվ տալ այդ բացիլները, և ամենևին չեք հիվանդանա: Դրանով բացատրվում է, որ այդ տեսակ լրագիրները այլևս ոչ ոքին չեն կարող վարակել, քանի որ ընթերցողների շրջանն արդեն վաղուց մաքրված, ախտահան հղած է: և մարդիկ այլևս կորցրել են այդ լրագիրների բացիլներով վարակվելու արամադրությունը... Իսկ երբ որ շրջանը նպատակավոր չէ, ախտը էլ չէ վարող տարածվել: Դրանով բացատրվում է, որ այդ երեք լրագիրները ոչ թե միայն այլևս չեն տարածվում,

բայց և նրանց բաժանորդների թիվը հետզհետե նվազելով՝ շուտով զրոյին կհասնի:

Որքան լավ և դործնական բան էր, որեման, քսան տարվա ընթացքում և անընդհատաբար արած դեղինֆեկցիան, որը այսուհետև անընդունակ է դարձրել կարգացող շրջանը ախտավոր մտքերն իր մեջ ընդունելու:

Գեկտեմբերի 17-ին «Մշակի» մեջ տպված էր. «Հարկավոր ենք համարում հայտարարել, որ մեր լրագրի խմբագիրը՝ պ. Գրիգոր Արծրունին, երեք օրից ի վեր տկար լինելով՝ չէ ընդունում իրան անձամբ դիմել ցանկացողներին»: Լուրը հուլիսին տարածեց «Մշակի» բարեկամների շրջանում: «Մշակի» խմբագրության ղանդով շատերն էին ներս մտնում՝ տեղեկանալու համար, թե ինչ կա:

Գեկտեմբերի 19-ին «Մշակը» ավելի հուզիչ լուր տարածեց. «Պ. Գրիգոր Արծրունին, որի հիվանդությունը թոքերի բորբոքումն էր, բժշկապետ Հ. Գասպարյանի կարգադրությամբ էլի մի քանի օր չէ ընդունելու իր հետ անձամբ տեսնվել ցանկացողներին»: Բայց մինչդեռ «Մշակը» այդ լուրը տարածում էր Թիֆլիսի մեջ, նույն այդ օրը կտրվեց նրա խմբագրի կյանքի թելը: Նույն օրը Գրիգոր Արծրունին մի անշունչ դիակ էր...

Արծրունին հիվանդացավ գեկտեմբերի 13-ին: Սկզբում շատ թեթև էր հիվանդությունը, կարծում էին, որ մրսելուց առաջ եկած մի հասարակ տկարություն է, որ շուտ կանցնի: Թիֆլիսում առաջնակարգ բժշկի համբավ վայելող Հ. Գասպարյանցը Արծրունու վաղեմի բարեկամն էր և մշտական բժիշկը: Սկզբում բժշկապետ Գասպարյանն էլ համոզված էր, որ հիվանդությունը շուտով կանցնի: «Վերջին շաբաթը» հոգվածի մեջ «Մշակի» աշխատակից Խ. Մալումյանը գրում է, որ գեկտեմբերի 14-ին, երկուշաբթի օրը, Արծրունին ասում էր իր խմբագրական աշխատակիցներին. «Կարծեմ կարող կլինեմ հինգշաբթի օրը վեր կենալ, այնպես որ դուք, պարոններ, սախաված կլինեք այս երկու օրս ավելի շատ աշխատել»:

Բժիշկն արդեն դառել էր, որ սկսվել է թոքերի բորբոքում, բայց հույս ուներ, որ վտանգ չի լինի: Սակայն երկու օրից հետո, 16-ին, հիվանդի դրությունը դժվարացավ: Բժ. Գասպարյանը գնում-գալիս էր, իսկ հիվանդի մոտ փոխն-փոխ, օր ու գիշեր հերթապահություն էին անում բժշկապետներ Լորիս-Մելիքյան և Վ. Արծրունի. 17-ին թեև հիվանդությունը անդադար իր զարգացման շրջանում առաջանում էր, բայց հիվանդը իրեն լավ էր զգում:

«Երեկոյան,— պատմում է պ. Մալումյան,— երբ բժ. Գասպարյան եկավ, խոսք ընկավ բնակարանի հարմարության մասին:

— Դեռ 1886 թվին, երբ դուք արտասահմանից վերադառնալով՝ այդ տունը վարձեցիր, ես ձեզ ասացի, որ շատ էլ լավ չէ:

— Ի՞նչ անենք,— վրա բերեց տխրությամբ Արծրունին.— միջոցները այդքանն են թույլ տալիս:

— Սակայն չեմ կարող ասել,— ավելացրեց բժիշկը,— թե այստեղ շատ վատ է: Ո՛չ, պայմանները այնքան էլ վատ չեն: Կան այնպիսի տներ, որ մի փոքրիկ սենյակի մեջ ապրում է մի ամբողջ ընտանիք, և այդտեղ էլ պոռկած է լինում հիվանդը»:

Այս խոսքերը, իհարկե, ավելի սիրտ տալու համար էին ասվում, թե չէ՝ ի՞նչ միտքարություն էր այնքան հռչակված հայ հրապարակախոսի համար, որ իր նեղ, փոքրիկ, օդից զուրկ բնակարանից վատ բնակարաններ էլ են լինում: Այստեղ էլ, ուրեմն, այս հայ գործիչի մահվան անկողնի մոտ էլ կրկնվում էր հավիտյան տխրություն, անմխիթար իրողությունը. հասարակությունը

այնքան միջոցներ չէր տալիս, որ նա, իր նախկին փառալուր կացութիւնից զրկվելուց հետո, կարողանար գտնել մի լավ, հարմար բնակարանում ապրել։ Ո՞վ գիտե, գուցե մի ուրիշ բնակարանում Արծրունու վաղուց տկար թոքերը կարողանային ավելի երկար դիմանալ, և նրա կյանքը այնքան կարճ չէր լինի։

Զոհ՝ բոլոր հայ գործիչների համար միասնական ճակատագրին, Արծրունին այնքան հպարտութիւն ունէր, որ ոչ ոքի չէր գանգատվում, մանավանդ ոչ ոքի օգնութեան կարոտ չէր զգում իրան։ Ապրում էր նա «Մշակով», ապրում էր «Մշակի» հետ և «Մշակի» համար՝ նրա մեջ գտնելով իր կյանքի բոլոր ուրախութիւնները։ Այժմ էլ, պառկած անկողնում, նա մտքով մշուս սենյակումն էր, ուր նրա օգնականները շարունակում էին լրագրի խմբագրութիւնը։ Արդեն վեցերորդ օրն էր, արդեն մոտենում էր կրիզիսի շրջանը։ Երեկոյան պ.պ. Տեր-Մարկոսյան և Մալումյան գբաղված են «Մշակի» շաբաթ օրվա համարը սրբագրելով, մի համար, որի վրա վերջին անգամ պիտի երևար Գրիգոր Արծրունու ստորագրութիւնը։

«Այդ միջոցին,— ասում է Մալումյանը,— դուրս եկավ տիկինը և հաղորդեց, որ Արծրունին խնդրում է ուշադրութիւն դարձնել, որ չլինի թե «Մշակի» համարը սխալ դնենք, 146 համարն է,— ասում է նա։

Ես մտա նրա սենյակը և հանգստացրի, ասելով, որ ամեն բան կարգին է և ոչինչ սխալ չի լինի։

...Արծրունին նույնպէս հարցրեց, թե ինչպե՞ս է կազմված համարը։

— Ոչինչ, վատ չէ,— ասացի ես։— Որքան որ կարելի է ներկա հուզված միջոցին գրել, գրել ենք։

— Խնդրում եմ ասացեք, թե ինչ նյութեր են մտել։

Ես ուզում էի մի քիչ կոպտութեամբ ասել՝ «Այ մարդ, հանգստացեք, ձեր անձը խնայեցեք, մի քանի օր հանգիստ մնացեք», բայց տեսնելով, թե ինչպէս նրա սիրտը թրթռում է իր սիրած «Մշակի» համար, ես իսկույն բերեցի համարը և հաղորդեցի շաբաթ օրվա «Մշակի» բովանդակութիւնը։

— Ոչինչ, լավ է, միակողմանի չէ,— նկատեց նա։— Ցենզորը ոչինչ չէ՞ ջնջել այս համարից։

— Չէ։

— Ինչ է, համարի մեջ ոչինչ հակացենզուրական բան չի՞ եղել, թե խնայել է տկար խմբագրին,— վրա բերեց ժպտալով պ. Արծրունին։

— Երեկոյան հեռագիրները ստացե՞լ եք,— մի քանի րոպեից հետո հարցրեց ինձանից։

— Այո՛, ստացել ենք։

— Չկա՞ ոչինչ։

— Չկա։

Եվ գիտե՞ք, թե ինչի մասին էր խոսքը։ Նա ամեն օր, օրը մի քանի անգամ, հարցնում էր խորհրդի Հայրիկի մասին և ուզում էր իմանալ, թե արդյոք հեռագիրը ոչինչ չէ՞ հաղորդել։

...Հայրիկի վրա խոսելով, նա անցավ ուրիշ հարցերին, տաքացած կերպով սկսեց խոսել Կ. Պոլսի մի քանի դեպքերի, հայոց գրականութեան, «Մշակի» 1893 թվի գործունեութեան, մի քանի լրագրական անցքերի մասին և խոսում էր բոլորովին առողջ մարդու լոգիկայով, նրա աչքերի մեջ նկատվում էր կյանք, կրակ...

— Պ. Արծրունի, այդքան չէ կարելի խոսել, բժիշկը խնդրեց, որ չխոսեք։

— Է՛հ, եղբայր, ձանձրացրեց ինձ այսքան պառկելը, մի բան պե՞տք է անել, թե չէ։

— Ես լսել եմ, որ դուք ձեր երիտասարդ ժամանակը, ժենում, ամբողջ շորս ամիս մի բառ անգամ չեք արտասանել՝ հիվանդ լինելու պատճառով։

— Այո՛, բայց այն ժամանակ ես սարսափելի թոքախտ ունեի. իսկ այժմ ի՞նչ կա որ։

Այսքան նա վստահ էր, որ իր դրութեանը վտանգավոր չէ։ Բայց գիշերը սկսվեցին զառանցանքները։

Երբ աչքերը բացավ, ասաց.

— Երբ խոսում եմ, մտքերս շնն շփոթվում, խելքս բոլորովին տեղն է, բայց երբ աչքերս փակում եմ, իսկույն միտքս պղտորվում է, և ամեն տեսակ հիշողութիւններ և պատկերներ անցնում են իմ աչքերի առաջ։

— Դուցե հոգնածութիւնից է, պ. Արծրունի,— ասացի ես՝ շիմանալով ինչ ասել։— շուտով կանցնի։

— Այ, մի քանի րոպե առաջ հիշեցի իմ մանկութիւնը, իմ կյանքն արտասահմանում, իմ առաջ պատկերացավ «Մշակի» սկզբնավորութիւնը, ես տեսա իմ առաջ այնքան տարիների պատմութիւնը։ Կարծեք գրում եմ...

Այդտեղ Արծրունին կանգ առավ մի քանի րոպե և ավելացրեց.

— Երբ «Մշակը» սկսեցի, Թիֆլիսում հայ գրաշարներ քիչ կային. ես գտա մի լավ գրաշար՝ Ներսես անունով։ Նա մի երկու տարի «Մշակի» վրա բանեց։ Խեղճը թոքախտ ունէր, երկար շապրեց։ Երբ նա հիվանդ էր, ես գնում էի այցելութեան։ Լավ հիշում եմ, որ կյանքի վերջին րոպեներն էին. նա անզգա դրութեան մեջ ձեռքերը շարժում էր այնպէս, որ երևակայում էր, թե տպաւանում շարում է...

Մի րոպեից հետո կրկին այդ տխուր հիշողութիւններն անցան, և Արծրունին կրկին սկսեց խոսել՝ զխավորապէս «Մշակի» մասին։

Բայց շուտով դրութիւնը ավելի վատացավ։ Հիվանդն ընկավ մահվան տագնապի մեջ։ Եվ այնուհետեւ նա կամ ուշքի էր գալիս, կամ էլի ընկնում նույն դրութեան մեջ։

Ժամը 10-ին բժ. Գասպարյան նորից եկավ։ Նա հիվանդի մոտ մնաց մի տասն րոպե, և ապա դուրս եկավ մշուս սենյակը՝ վերին աստիճանի տխրադեմ։

— Բորբոքումը անցել է աջ թոքը,— ասեց նա համարյա արտասովոր աչքերով,— վտանգը մեծ է, հույս չկա...

Նույնը կրկնեց և նոր հրավիրված մի ուրիշ բժիշկ։ Ամենքը կորցրել էին իրանց հույսը, սպասում էին ճակատագրական վախճանին։

Ժամը 12-ին ես կրկին մտա հիվանդի մոտ,— շարունակում է պ. Մալումյանը։

— Ասացեք, խնդրեմ, քանի՞ ժամ է մնում մինչև կրիզիսի անցնելը։

— Բժիշկներն ասում են՝ երկու ժամ։

— Ո՛հ, երկու ժամ. մի՞թե այդքան երկար, ես տանջվում եմ, ես չեմ կարողանա երկու ժամ դիմանալ...

— Ի՞նչ եք ասում, պ. Արծրունի, երկու ժամ չէ, երկու օր էլ կդիմանաք, եթե հարկ լինի. դուք դեռ ես այնքան առույգ, այնքան ուժեղ եք...— ասացի ես պոռչներս կրծոտելով։

Հիվանդի դեմքի վրա կարծեք մի ժպիտ փայլեց։ Նա հավատաց։

Տագնապի մեջ, բայց բոլորովին խելքը զխին, հիվանդը անց կացրեց էլի մի ժամ։ Ժամը 1-ն էր։

Հերթապահ բժ. Վահան Արծրունի դուրս գալով հիվանդի մոտից՝ հայտնեց, որ աջ թոքի բորբոքումը արագ-արագ առաջ է գնում։ Բույները համարված էին։

Տիկինը նստած էր հիվանդի անկողնու մոտ: Նամքըրպատան սեղանը նստած
սպասում էին Արծրունու մոտիկ ծանոթներից շատերը:

Մահվանից երկու քապ անաջ ևս կրկին մտա հիվանդի մոտ:

— Բժ. Գասպարյանն այստե՞ղ է:— հարցրեց նա:

— Ո՛չ, պ. Արծրունի, նա գնաց, շուտով կգա:

— Մյուս բժիշկներից ո՞վ կա:

— Բժ. Լորիս-Մելիքյանն էլ է գնացել, այստեղ միայն մնում է բժ. Վա-
հան Արծրունի:

— Ուրեմն վտանգ չկա, երբ բժիշկները չեն մնացել, շուտով կանցնի:

— Կանցնի, պ. Արծրունի, մի փոքր էլ դիմացե՛ք, — ասացի ևս, և անկա-
րող լինելով զսպել արտասուքներս՝ դուրս վազեցի սենյակից:

Ամենքս սպասում էինք հարևան սենյակում: Մի րոպե չէր անցել, որ տի-
կինը դուրս եկավ այլայլված: Նրա գեմը սարսափ էր արտահայտում:

Ամենքս ներս մտանք:

Կյանքի վերջին վայրկյաններն էին: Արծրունին աչքերը կիսախուփ, բն-
րանը կիսաբաց, հաղիմ նկատելի շնչում էր: Կուրծքը այլևս չէր խփում, ինչպես
մի քանի րոպե անաջ, կատաղի ալիքի նման...

Բժիշկը իսկույն կաշվի տակից սրտից էֆիր: Բայց անօգուտ: Մի քանի
վայրկյան ևս, 1 ժամ 40 րոպեին այլևս նա չկար:

Բժշկապետ Գասպարյանը իր բյուրեղանոմ, որ տպվեց «Մշակի» մեջ,
ասում էր. «Ե՛մ մեծ ցավ իմ, Նախասահմանության անսահմանելի կամքով, ինձ
վիճակված չէր մի անգամ ևս ազատել անփոխարինելի և անհաղթ ժողովրդա-
կան ասպետին, իմ բարեկամին և բարյացակամին»:

Նա ասրեց մի առանձին, արտակարգ կյանքով. 48 տարի անցկացրեց նա
այս աշխարհում իբրև երկու կողմից վառված մի մոմ: Պայծառ ու արագ այր-
վեց այդ մոմը, վերջացավ: Եվ մինչև վերջին կայծը նա դեռ հավատում էր, թե
վեր կկենա և կշարունակի իր գործը: Պատերազմական առաջավոր դիրքում
կանգնած զինվորի մահ: Այդ մահն էր, որ խեց նրա ձեռքից, գեն գցեց նրա
այնքան պինդ բռնած, այնքան պատվով ու փառքով գործածած զենքը՝
գրիշը...

Գեկտեմբերի 19-ին կենդանի աշխարհից հեռանում էր մի իսկական մարդ
և իսկական հաղվագյուտ գործիչ՝ տանելով իր հետ մի ամբողջ պատմություն:
Դա «Մշակի» քսան տարվա պատմությունն էր: Այնուհետև այդ անվանի լրա-
գրի համար սկսվում էր մի բոլորովին նոր պատմություն, և սկսողը Արծրունու
կինն էր՝ տ. Մարիամ Մելիք-Աղամալյան, որին Արծրունին կտակով թողել էր
«Մշակը»:

Ինչպես տեսանք, «Մշակի» հրատարակության երրորդ շրջանը, որ սկսվեց
1886-ից, մի ազատամիտ, համարձակ հրապարակախոսության համար շատ
աննպաստ ժամանակ էր: Մեր նորագույն կյանքի ամենախոշոր երևույթը՝
թուրքահայերի հարցը, ամբողջ այդ շրջանում հանված էր հրապարակախո-
սության մատչելի առարկաների շարքից: Բայց անգույն ու անբովանդակ տա-
րիններում էլ Արծրունուն աջակցում էր մեր ներքին, մանր-մունր հարցերից
ստեղծել ամբողջ հասարակական շարժումներ: Իսկ թուրքահայերի վերաբեր-
մամբ «Մշակը», այնուամենայնիվ, հնար եղածի չափ նյութեր էր տալիս,
ավելի քան մի որևէ ուրիշ լրագիր: Այդ խուլ շրջանում էր, որ «Մշակի» մեջ
երևաց երիտասարդ գրող պ. Վրթանես Փափազյան. նա տեսել էր թուրքաց
Հայաստանը, ավելի լավ էր ճանաչում նրան, քան Բաֆֆին: Եվ իր ունեցած
հարուստ տեղեկությունները պ. Փափազյան տալիս էր հասարակության թե

նկարագրական մի երկար շարք նամակների մեջ և թե մանր պատմվածքների
ու պատկերների ձևով, որոնք գրվում էին Բաֆֆի խիստ ազդեցության տակ,
բայց առանց նրա չափ տաղանդ ունենալու: Այդ բոլոր գրությունները մեծ
հետաքրքրությամբ էին կարդացվում, իսկ Բաֆֆիական ոգով գրված պատկեր-
ները նույնիսկ մի քանի անգամ առանձին հրատարակվեցին:

Դալով «Մշակի» այդ շրջանի մյուս աշխատակիցներին, մենք պետք է
հիշենք պ. Ա. Ղորգանյանին, որ երկար ժամանակ տալիս էր գաղափարական
կյանքի ուսումնասիրություններ, որոնք իրանց լրջությամբ, քննադատական
ուժով և խոր իմաստով շատ լավ տպավորություն էին թողնում ընթերցողների
վրա: Այնուհետև գալիս է մեր տաղանդավոր նկարիչ պ. Գ. Բաշինջադյանը:
Իբրև բնության սիրահար, որի գեղեցկությունները այնքան սիրուն կերպով
արտահայտում է նկարչի վրձինը, նա ամենայն աջողությամբ նկարագրում էր
նույն բնությունը և «նկարչի կյանքից» և այլ վերնագիրներ կրող պատկերների
մեջ, որոնք տպվում էին «Մշակի» էջերում: Մեր ժողովրդական հայտնի գրող
պ. Ղազարոս Աղայան «Մշակի» հակառակ բանակում երկար գործելուց և
նույնիսկ Արծրունու դեմ գրելուց հետո, ի վերջո, շատ ուրիշների պես, գրավ-
վեց «Մշակի» մաքուր ու ազնիվ հրապարակախոսությամբ և հաշտվեց Արծ-
րունու հետ, տալով, իբրև համակրության և հաշտության առհավատչյա, իր
«Սերը արտաքսված» վեպիկը, որ տպագրվեց «Մշակի» մեջ: Եվ այնուհետև
կղայանցը երկար մարտնչում էր «Մշակի» գրողակի տակ: Պ. Գրիգոր Տիգ-
րանյան հաճախ երևան էր գալիս իր ժողովրդականացրած գիտական հոդված-
ներով: Երկու աշխատակից բժիշկների՝ Տեր-Գրիգորյանի և Վ. Արծրունու մա-
սին արգեն խոսել ենք:

Մինչև կյանքի վերջին րոպեն Գրիգոր Արծրունին իր ձեռքում բռնած գրչի
հետ պահում էր և այն դուրսական ուժը, որ շարունակ գրավում էր դեպի նրա
գործը նոր և նոր աշխատողներ:

IV

Մանվան առած տպավորությունը: Թիֆլիսի ֆաղափազլիսի ճառը: Արծ-
րունու շարաքը: Հեռագիրներ, պատգամավորություններ, պսակներ: Ռուս և
հայ մամուլի կարծիքները: Գեկտեմբերի 27-ի օրը: Վանքի մայր եկեղեցում:
Թիֆլիսի փողոցներում: Խոջիվանքի գերեզմանատանը: Վերջին հիշատակներ:
Նգրակացություն: Գեորգ Արծրունու տոմսի սպառումը:

Մահը մի ակնթարթում հասարակության աչքի առաջ հանեց կորստի ամ-
բողջ մեծությունը: Նա ցնցում առաջացրեց Թիֆլիսում: Եվ այդ ցնցումը մի
քանի ժամվա ընթացքում հաղորդվում էր գաղափարներին էլեկտրական թելերի
միջոցով, այն բազմաթիվ հեռագիրներով, որոնք այս ու այն կողմն էին թռչում,
տարածում էին սև բոթը:

Մահը կյանքի բոլոր խավերի միջից հանեց, մի տեղ հավաքեց և հրապա-
րակ բերեց այն ահագին ժողովրդականությունը, այն մեծ հույսեր, որ Գրիգոր
Արծրունին քսան տարիների ընթացքում նվաճել էր քաջ առ քաջ, դառն մրցու-
թյունների, անհողողող կամքի և խոր, պողպատե համոզմունքի միջոցով:
Սկսվեց նրա հիշատակի հսկայական մեծարանքը: Սկսվեց մի ամբողջ հասա-
րակական պաշտամունք, մի հանրային սուգ...

Նույն օրը, դեկտեմբերի 19-ի երեկոյան նշանակված էր առաջին հոգե-

Հանգիստը «Մշակի» խմբագրության մեջ: Հայտարարություններ չէին եղել, բայց երեկոյան արգեն «Մշակի» խմբագրության առջև խմբված էր ահաբեկ բազմություն: Եկել էին Արծրունուն մնաս բարով ասելու: Խմբագրատան ներքին փոքրիկ, աղքատիկ, խեղճ սենյակները, նեղ կոթիկները արագ լցվեցին մարդկանցով: Կեսը եղավ փակել ներսի դռները: Մուտքի առաջ, փողոցում, կատված էր բազմությունը: Այդտեղ խոնավում էին ամեն հասակի, դիրքի մարդիկ, ինտելիգենտ, արհեստավոր, — կանայք և տղամարդիկ: Եկել էին և թուրքահայ մշակները իրանց «Մշակ-աղայի» սառած ձեռքը համբուրելու:

Թաղումը նշանակված էր ութ օրից հետո՝ հետևյալ կերակի, դեկտեմբերի 27-ին: Եվ այդ ամբողջ մի շաբաթը «Մշակի» խմբագրատունը դարձել էր ոչ միայն Թիֆլիսի, այլև Ռուսաստանի ամբողջ հայության սիրտը, ուստատեղին: Հասարակական ցույցների երկար, սրտաշարժ շարքը բաց արեց Արծրունու հայրենի Թիֆլիս քաղաքը: Դեկտեմբերի 21-ին, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ իշխան Արղության-Սրկայնաբաղուի, բաց անելով Դումայի նիստը, ասաց հետևյալ ճառը.

«Հարգելի պարոններ, շաբաթ օրը, դեկտեմբերի 19-ին, մեռավ Գրիգոր Սրեմյան Արծրունի: Ոչ առանց հուզմունքի հաղորդում եմ այս վերին աստիճանի ցավալի լուրը: Դեռ մոտ օրերս մենք տեսնում էինք Գրիգոր Սրեմյանին առողջ և առույգ, բայց դժնդակ ցավը հանկարծ ձգեց նրան անկողին, և դեկտեմբերի 19-ին կաթակի արագության տարածվեց ամբողջ քաղաքում տրիստի լուրը՝ թե նա այլևս չկա: Այդ հանկարծակի մահը խորին վշտով համակեց մեր հասարակության բոլոր խավերը: Երեկ ապրում էր, — այսօր մեռավ, մեռավ ուժերի և տաղանդի ամենածաղկած ժամանակին:

Հանգուցյալն անզուգական անձնավորություն էր: Նրա արդյունավոր գործունեությունը բառի լայն մոտքով կատարյալ հասարակական գործունեություն էր: 1875 թվից մինչև 1887 թիվը, այսինքն մի քանի քառամյակ, հանգուցյալը մեր դումայի ձայնավոր էր և իր խորհուրդներով շատ օգուտ էր տալիս քաղաքին: Բայց նա ուներ ավելի լայն ասպարեզ. այդ նրա հրապարակախոսական գործունեությունն էր, նրա աշխատությունը «Մշակ» լրագրում, որի խմբագիր-հրատարակիչն էր 1872 թվից: Նրա գործունեությունը իբրև հրապարակախոսի շատ սերտ կապ ուներ հասարակական գործունեության հետ: Նա մի քարոզիչ էր, քաղաքակրթության սերմանող, կուլտուրայի սերմանող: Նրա «Մշակը», նրա այրող, տաղանդավոր, ազնիվ և շիտակ հոգվածները, որոնց մեջ նա շատ անգամ խոսում էր սոցիալական և կրոնական խնդիրների մասին, ընթերցողների և հարգողների ահագին կոնտինգենտ ունեին ոչ միայն Թիֆլիսում, այլև դավառում: Նա սովորեցրեց ժողովրդին կարդալ՝ բացատրելով իր ազնիվ մտքերը վերին աստիճանի հանրամատչելի ժողովրդական լեզվով: Նա թշնամի էր ամեն խտրության, անշարժության, լճացման: Նրա այն հոգվածները, որոնց մեջ նա խոսում էր խորին և անկեղծ համոզմունքով, երբեմն հասնում էին մարդկության ամենաբարձր քարոզիչների ոգևորության: Նա նույնպես դեպի ամեն տեսակ թշվառություն սաստիկ զգայուն էր: Նա անձնապես հավաքեց 5000 ռ. հունվարի 6-ի աղետից վնասվածների համար. քիչ շաշխատեց և խոլերային էպիդեմիայի ժամանակ ձրի թեյարանների օգտին: Ընդհանրապես, հարգելի պարոններ, հանգուցյալն այնպիսի մարդ էր, որի հիշատակը դեռ երկար չի ջնջվի, և նրա թողած հոգևոր ժառանգությունը ամբողջապես մեր առանձին ուշադրության արժանի է: Այդ ի նկատի ունենալով, պարոններ, ես առաջարկում եմ հարգել հանգուցյալի հիշատակը ոտքի կանգնելով և նրա դագաղի վրա Թիֆլիս քաղաքի անունից պսակ դնել»:

Տողերիս գրողը, իբրև մեկը դավառական այն քաղաքի մատաղամավորներից, որոնք այդ օրերում Թիֆլիս էին շտապում մեր երկրի դանազան կողմերից, կարող է որպես ականատես պատմել, թե ինչ էր դեկտեմբերի 19—27 շաբաթը, որ ամբողջապես Արծրունուն էր պատկանում և որին ամենայն իրավունքով կարելի է տալ «Արծրունու շաբաթ» անունը:

Կովկասի մայրաքաղաքում տիրում էր անսովոր կենդանություն: Մեծ փողոցների մագազիններում դրված էին հանգուցյալ հրապարակախոսի պատկերները և նրա դագաղի վրա դնելու թանկագին պսակներ: Ժամերով կարելի էր տեսնել նրանց առջև խոնաված բազմություն: Ամեն տեղ խոսակցության նյութը Արծրունին էր: Յուրաքանչյուր ժամ իբրև նորություն պատմվում էր, թե այսինչ տեղի հասարակությունը, այսինչ խումբը, այսինչ հիմնարկությունը ինչ տեսակ ցույցով է արտահայտում իր համակրանքը դեպի հանգուցյալը:

Շարունակ գալիս էին պատգամավորություններ, շարունակ ստացվում էին հեռագիրներ, որոնցով Թիֆլիսում ապրող անձինք ներկայացուցիչներ էին նշանակվում հիմնարկությունների, հասարակական դասակարգերի և անհատների կողմից: Կազմվել էր մի հատուկ կարգադիր մասնաժողով, որ ընդունում էր պսակները: Հրատարակչական ընկերության գրասենյակի երկու սենյակները արագ լցվում էին պսակներով: Թիֆլիսի մագազիններում պսակների պակասություն էր զգացվում: Թաղման օրը պսակների թիվը հասնում էր 300-ի: Դա մի շտանված քանակություն էր ոչ միայն Թիֆլիսում, այլև ամբողջ Ռուսաստանում:

Ամեն օր, իրիկնապահին, ժամի 4-ից հետո մինչև 6—7-ը, անկաթելի էր մտնել «Մշակի» խմբագրատունը: Դրանք սովորական հոգեհանգիստների ժամերն էին, երբ մեծ բազմությունը, գլխավորապես հասարակ դատակարգներից, կուտվում էին մուտքի մոտ, խիտ առ խիտ լցնում էին բոլոր անցքերը, բոլոր սենյակները: Միաժամանակ ամեն կողմից, Ռուսաստանից և թե արտասահմանից, թափվում էին ցավակցական հեռագիրներ: Դրանց թիվը 400-ից անցավ:

Հոգեհանգիստներ կատարվում էին և սովորական ժամերից դուրս, այս կամ այն դասակարգի, հիմնարկության նախաձեռնությամբ: Այդ տեսակ հոգեհանգիստներից մենք կհիշատակենք Թիֆլիսի հրեա հասարակության կողմից ռաբբիի կատարած հոգեհանգիստը:

Արծրունիական շաբաթին առանձին վեհություն տվողը այն էր, որ ամսուսանքը, վշտակցությունը, երկրպագությունը ընդհանուր էր, առանց դավանության, լեզվի և ազգության խտրության: Պատգամավոր էր եկել Երևանի թուրք հասարակության կողմից: Քուլթախի հայոց եկեղեցում կատարված հոգեհանգիստին ներկա էին վրաց ինտելիգենցիայի և ազնվականության ներկայացուցիչները, իսկ Թիֆլիսի վրաց մամուլը հատուկ պատգամավորներ ուներ թաղման ժամանակ:

Տեղական ռուս մամուլի ներկայացուցիչներն էլ, ինչպես և ցենզուրական կոմիտեի ամբողջ կազմը, եկան խմբագրատուն հոգեհանգիստի:

Նայելով ազգերի և լեզուների այդ միաբան մեծարանքներին, կարելի էր իրականացած տեսնել մեր տաղանդավոր, անզուգական հրապարակախոսի ամենասիրած գաղափարներից մեկը՝ ազգերի համերաշխության, եղբայրակցության գաղափարը: Նրա քարոզությունը գնահատել էին մեր դրացի ազգությունները, որոնք և արտահայտում էին այդ հանգամանքը ոչ միայն լուռ ցույցերով, այլև ճառերի, հոգվածների մեջ:

Հասարակության տրամադրությունը բարձրության վրա էր պահպանում տեղական մամուլը, որի ահագին մեծամասնությունը (բացառություն կազմում

էին Արծրունու հակառակորդ երկու հայերեն թերթերը) ամենայն ջանքերով դուրս մղելու էր հանգուցյալի խոշոր արժանավորությունները, նրա կատարած մեծ դերը և միաբնորան վկայում էր, թե ի՞նչ մեծ կորուստ է Արծրունու մահը ամբողջ հայության համար:

«Кавказ» լրագիրը գրում էր. «Հայ հասարակությունը և հայոց գրականությունը ծանր և դժվար վարձատրելի կորուստ ունեցան: Մենք պարտք ենք համարում մեր խորին ցավակցությունը հայտնել հայ հասարակության կրած ցավալի կորուստի համար՝ Գ. Արծրունու վաղահաս մահվան պատճառով, Արծրունու, որ տալագրական խոսքի ամենից աչքի ընկնող և ամենահամակրելի գործիչներից մեկն էր Կովկասում»:

«Новое обозрение» լրագիրը. «Պատկանելի հրապարակախոսի կորուստը անկասկած արձագանք կգտնե ամեն տեղ, ուր որ ապրում են հայերը, և մասնավորապես Կովկասում, որի ամենախույզ անկյուններում, մինչև անգամ ազգաբնակչության ստորին խավերի մեջ, Գրիգոր Արծրունին մեծ ժողովրդականություն ունեւ որպէս տաղանդավոր ժուռնալիստ և հասարակության ամենալավ մասի թանկագին գաղափարների անխոնջ թարգման:

Անփոխարինելի հրապարակախոսի մահվան տխուր լուրը հայ հասարակության և մասնավորապես երիտասարդության վրա ամենածանր տպավորություն ունեցավ: Մեր երկրին լավ հայտնի Գրիգոր Արծրունու գործունեությունը, որպէս ժուռնալիստի, այնքան կենդանի էր, որ դժվար է հաշտվել նրա կատարելապես դադարման հետ:

Հանգուցյալը, ինչպէս հայտնի է, հայկական մամուլի ամենազինավոր հիմնադիրներից մեկն էր Կովկասում: Մինչև նրա երևան գալը երբեք հայ մամուլի և հասարակության մեջ գոյություն չուներ այնպիսի սերտ կապ, մինչև նրա երևան գալը հարապարակագրողի ջերմ, համոզված խոսքը չէր հարթում ճանապարհը դեպի ընթերցող հասարակության մասնաշաղկապ սիրտը:

Հանգուցյալ Արծրունին առօրյա կենսական հոգսերի մեջ խորատուգլած հայ հասարակության մեջ նմանվում էր այն արթնացնող ժամացույցին, որ չէ թույլ տալիս հասարակական ինքնաճանաչության քնել և անտես անել հասարակական կյանքի խնդիրները:

Բազմակողմանի կրթված, անկախ, ամբողջապես նվիրված հասարակական գործին, ջերմ պաշտպան իր գաղափարների, Արծրունին շուտ չի գտնի իրան արժանավոր հաջորդ հայ լրագրության աղքատ ուժերի մեջ:

«Тифлисский листок» լրագիրը ավելի ևս վառ կերպով էր ներկայացնում այդ կորուստը. «Գերեզման իջավ նա, ով քսանհինգ տարի շարունակ արթնացնում էր միտքը, հրավիրում էր իր եղբայրակիցներին դեպի լավագույն ձգտումներ, որ դաստիարակեց մի ամբողջ սերունդ, որի անունը սովորականից դուրս հարգանքով արտասանվում էր հայ հասարակության բոլոր շերտերում:

Հայ հասարակությունը, քսանհինգ տարուց ավելի ղեկավարված լինելով Գրիգոր Արծրունու շիտակ, անկեղծ ու վերին աստիճանի մարդասեր համամարդկային գաղափարներով, կորցրեց իր ամենալավ անդամին, ուսուցչին և հոգատար դաստիարակին, որ իր կարճատև, բայց բազմաշխատ կյանքը նվիրեց ազգի ծառայության, որ իր ժողովրդի բարօրության համար իր անձն ամբողջապես տվեց, որ սիրում էր հայերին և հոգս էր տանում նրանց մասին այնպես, ինչպես միայն սիրել և հոգս տանել կարող է չափազանց սիրող մայրը...»:

Թողնելով տեղական այս երեք լրագիրների բազմաթիվ ուրիշ նկատողությունները, հոգվածները, լուրերը, որոնց մեջ միշտ միևնույն պատկառանքի

ու անկեղծ ցավակցության շեշտն է հնչում, մենք կրեւորեն մի կտոր այն հոդվածից, որ տպվեց Մոսկվայի նշանավոր «Русские ведомости» լրագրում Արծրունու մահից չորս օր հետո:

«Հանգուցյալը, — գրում էր ռուս ազատամիտ թերթը, — մտածեց լրագիր հրատարակել այնպիսի մի ժամանակ, երբ հայերը մամուլ, այս բառի իսկական մտքով, չուներին, երբ լրագրին բաժանորդ գրվելը համարվում էր բարեգործություն և ժուռնալիստի կոչումը շատ էլ պատվավոր չէր: Բայց անօրինակ եռանդը, տաղանդը և անձնատրությունը հասարակական կրթության հաղթանակը թուր թե նշույթական և թե բարոյական արգելքները:

Նրան աշողլեց ստեղծել մի հասարակական օրգան, այս բառի եվրոպական մտքով, և դարձնել նրան հասարակության պահանջ: Առանց չափազանցելու կարելի է ասել, թե նա ստեղծեց հայերի մեջ մինչև այդ գոյություն չունեցած հասարակական կարծիք: Իր անփոփոխ ազնիվ և անխոնջ գործունեությամբ Արծրունին գրավեց ամբողջ հայ հասարակության հավատը և խորին հարգանքը:

Ամենալավ ապացույցը այն հազվագյուտ ժողովրդականության, որ վայելում էր հանգուցյալը իր հայրենակիցների մեջ, է այն մեծ ոգևորությունը, որով երկու տարի առաջ տոնվեց նրա հրապարակախոսական և գրական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը:

Հանձին Արծրունու գերեզման իջավ հայ ինտելիգենցիայի լավագույն մասի ամենահեղինակավոր ներկայացուցիչը և հայ հասարակության առաջադեմ ձգտումների ամենատաղանդավոր արտահայտիչը:

Գանձ այժմ հայ մամուլին: Արտասահմանի հայ ազգային, նույնիսկ արմատական օրգանները իրանց խորին ցավը հայտնեցին: Կ. Պոլսի հայ լրագրությունը հազիվհազ կարողացավ պարզ լուրերի ձևով հաղորդել Արծրունու մահը: Ավելին ասել նա չէր կարող՝ խեղդված լինելով թուրք գրաքննության քարաբոսական ձիրանների մեջ:

Ռուսահայ մամուլի մեջ Արծրունուն ամենից շատ մեծարեցին «Աղբյուր» և «Տարազ» հրատարակությունները, որոնք այդ միջոցին նոր խմբագրության ձեռքն էին անցել: «Տարազը» անվանում էր Արծրունուն «մեր կուռքը»: Իսկ «Աղբյուրի» մեջ նույն խմբագրությունը գրում էր. «Մինչդեռ նրան, իբրև հարուստ ընտանիքի որդի, ամեն կյանքի գոյություն, հեշտություն էր սպասում, նա մերժում է այդ բոլորը և իրեն երիտասարդությունից՝ 20 տարեկան հասակից նվիրում հասարակության: Նա առնում է իր ձեռքը ազգի առաջադիմության ղեկը և օր ու գիշեր աշխատում է նրա մտավոր անդաստանը հերկելով: Նրա գրահավորությունը խիստ պարզ էր. նրա գրչազենը մի երկաթի կտոր էր, իսկ առաջը խոպան անդաստան...»:

...Գրիգոր Արծրունին քարոզում էր առաջադիմություն. նա չէր պաշտպանում փտածը, հինը: Նա կարծեք մունետիկի էր նմանում, որ շարունակ առանց հոգնելու հնչում էր իր ձայնն այնքան, մինչև իրան կլսեին. նա էլ չէր հուսահատվում, որ իր քարոզած սերմերը ապառաժների, քարացած սրտերի վրա են ընկնում, ո՛չ, այդ կնշանակեր փախուստ տալ իր ընտրած, թեև փշալի, ասպարեղից:

...Թող Գրիգոր Արծրունու, այդ մեծ և անմահ մարդու շիրտը դարդարվի ամենաազնվագույն ծաղիկներով, ինչպես նրա սիրտը ազնվագույն է, մաքուր և անխարդախ:

«Արարատ» ամսագիրը. «Կորուստը մեծ է: Մեռնում է անհամեմատելի հրապարակախոսը, որի գրչի ուժը ընկերության բոլոր խավերի վրա, որի բա-

բոլորական ազդեցության դադարները իր անաշխատության, անկեղծության, շիտակն և ճշմարիտը համարձակ, անվեհեր, առանց պատկապատության բացահայտելու մեջ էր: Երկար և ձիգ տարիներ նա կալում էր խաղաղի և տղիատության դեմ է, անընկճելի ախոյան՝ նա մեռնում է հաղթանակը ձեռքին:

Նույնիսկ «Մուրճ» ամսագիրը, որ մի ժամանակ «Մշակի» ամբողջ գործունեության առաջին տարիներում միայն գտնում էր փայլուն մոմենտներ, այժմ գրում էր. «Գրիգոր Արծրունին աստարեղ եկավ և հենց առաջին թափից ցնցեց հասարակության ուշադրությունը: Հում երկաթին մագնիսականություն հաղորդեց, որի հոսանքը իսկույն երկու ուղղությունների ջոկվեց՝ երկու ծայրերում կենտրոնանալով: Եվ հանդուցյալը եղավ մինչև իր մահը մի մագնիսական սլաք հասարակաց կարծիքի մեղանում, հասարակաց ոգին իր մեջ կենտրոնացնելով ավելի քան որևէ մեկը նորա ժամանակակիցներից: Արծրունին ստեղծված էր զարթեցնելու և արթնության մեջ պահելու հասարակաց կարծիքը, յուր տեսողությունը տարածելով ազգի բոլոր խավերի վրա և կյանքի բոլոր շողերը մի պրիզմայի միջով անցկացնելով: Այդ պրիզման յուրն էր, նորանից ցուցնող գույներով նա գույն տվեց ժամանակի կյանքին, որպես ոչ մեկը նորանից առաջ և նորա կենդանության օրերով»:

Դեկտեմբերի 27-ին, կիրակի օրը, հայ հասարակությունը պիտի վերջին մնա քարեր տար իր՝ իսկ որ մեծ հրապարակախոսին:

Օրն ամպամած էր, բայց ոչ շատ ցուրտ. տեղում էր մանր ձյուն: Վաղ առավոտից խմբաքառան փողոցում արդեն հավաքված էր մեծ բազմություն: Տան կարգը կատարվեց միայն «Մշակի» աշխատակիցների ներկայությամբ: Նրանք դուրս տարան դազաղը, որի վրա դրված էին երկու պսակներ՝ Թիֆլիս քաղաքից և «Մշակի» աշխատակիցներից: Դրսում դադաղը իր ուսերի վրա վերցրեց երիտասարդությունը, և հուզարկավորությունը, որ սկզբից իսկ ապշեցնում էր իր բազմամարդությամբ, դանդաղ կերպով շարժվեց դեպի Վանքի մայր եկեղեցին: Այդտեղ բազմությունը ավելի ևս ստվարացավ:

Մի փոքրիկ մասին միայն հաջողվեց եկեղեցի մտնել, ուր, ինչպես ասվում է, ասեղ գցելու տեղ չկար: Պատարագիչը էջմիածնից նոր ուղարկված Գրիգորիս եպիսկոպոս Գառնակերյանցն էր: Նա քարոզ ասաց հանդուցյալի մասին: Նրանից հետո խոսեց Սարգիս քահանա Բեգնազարյանցը:

Խոսեց զգացված, հուզմունքից բեկեռվող ձայնով, իսկ երբ հասավ այն տեղին, ուր ասում էր, թե այս մեծ հասարակական հարգանքը մատուցվում է Գրիգոր Արծրունուն ոչ թե այն պատճառով, որ գեներալի որդի է նա, Թիֆլիսի մեծատուններից մեկը, այլ որովհետև նվիրված էր հասարակության իր զբոլում, — նա ավելի ևս հուզվեց, և նրա ձայնի մեջ արտասուքների հզոր տիրապետություն լսվեց: Այդ տրամադրությունը էլեկտրական ձայնի պես անցավ լուռ ու անշարժ լուռ ժողովրդին, և հեկեկանքները, խուլ ու հանդարտ, անցան շարքից շարք մեղմ շնչոցների նման: Վայրկյանը վերին աստիճանի վեհ ու ցնցող էր. ողբում էր ծայրեծայր լցված ամբողջ եկեղեցին: Հասարակական այդ ողբը, առջևից գալով, ալիքների պես անցավ ամենքի վրայով, գնաց դեպի ետին շարքերը, դեպի կանանց վերնատունը...

Այնուհետև մի քանի տասնյակ հաղարներից բաղկացած բազմությունը՝ դադաղը շրջապատած, դադաղի առջևից և ետևից երկար ու երկար շարքեր կազմած, սկսեց շարժվել Թիֆլիսի փողոցներով դեպի Խոջիվանքի գերեզմանատունը:

Վաղորդք որոշված էր, որ հուզարկավորությունը պիտի անցնի ոստիկա-

նության ցույց տված փողոցներով, այսինքն՝ բարձրանալով Բարատինսկայա փողոցով, դուրս չգալ Գոլովինսկի Պրոսպեկտ մեծ փողոցը, այլ ծովել Լորիս-Մելիքովսկայա փողոցով և դուրս գալ Երևանյան հրապարակը: Բայց ահագին ամբողջ շենթարկվեց այդ կարգին. նա կամեցավ տանել իր սիրելի հրապարակախոսին Գոլովինսկի Պրոսպեկտով, Արծրունու գայերեի առջևով: Եվ նա արեց իր ուզածը: Ոստիկանությունը չկարողացավ դիմագրել հոսանքին և մի թեթև ընդհարումից հետո տեղի տվեց, իսկ հանդեսը դուրս եկավ Գոլովինսկի Պրոսպեկտը:

Այդ միջոցին հուզարկավորությունը հասել էր հանդիսավորության և բազմամարդության ծայրագույն չափերին: Ենթադրում էին, որ մինչև 40—50 հազար մարդ էր իր հետ տանում Արծրունու դազաղը: Ահագին փողոցը լցված էր ծայրեծայր: Գլուխների մի ամբողջ ծով, որի մի ծայրը արդեն հասել էր Երևանյան հրապարակին, իսկ մյուսը դեռ կառավարչապետի պալատի մյուս կողմն էր գտնվում:

Գլուխների այդ ծովի վրա հանդարտ տատանվում էր փոքրիկ դազաղը: Նրան իրանց ուսերի վրա էին տանում թուրքահայ մշակները, որոնք ամբողջ հանապարհին թույլ չտվին, որ ուրիշները մոտենան իրանց թանկագին բեռին: Ձմեռային պաղ օդի մեջ դազաղակիրներից բարձրանում էր մի բարակ գոլորշի, որ շրջապատում էր դազաղը խոնկի ծխի պես: Տեսարանը վերին աստիճանի հուզիչ էր:

Ամբողջ հանապարհի երկարությամբ բոլոր պատշգամբները, կտուրները լցված էին մարդկանցով, որոնք նայում էին այդ շտեմնված հանդեսին:

Դվորցովայա փողոցում, Արծրունիների կալվածի առջև, հուզարկավորությունն ընդունեց ցույցի կերպարանք. բարձրացան կեցցեների աղաղակները: Երևանյան հրապարակում պետք էր հոգեհանգիստ կատարել. բայց բազմության հոսանքը այնքան ուժեղ էր, որ անկարելի եղավ կանգ առնել: Երգեցիկ խմբի երգեցողությունը, երաժշտությունը, որ հնչեցնում էր Շոպենի սուգի քայլերգը, չէին լսվում այն ահագին տարածության վրա, որ բռնել էր բյուրավոր հուզարկավորների անօրինակ բազմությունը:

Այդ տարածությունը ավելի ևս երկարացավ, երբ հանդեսը մտավ Միջին փողոցը և նրա շարունակությունը կազմող նեղ փողոցները: Մինչև Հավլաբարի կամուրջը հասնելը նույնպես դրված էր մի սեղան, որի վրա պիտի հանգիստ տային դազաղին, հոգոց ասեին: Բայց այստեղ էլ ժողովրդի հոսանքն անդիմադրելի էր. սեղանը տորովեց ահագին բազմության մեջ, որ լեռնային հեղեղի նման առաջ անցավ: Այդտեղ հանդեսն անցնում էր կանաչներից հյուսած շա-րանների տակով, որոնցից կախված էին նույնպես կանաչներից հյուսված՝ «Գ» և «Ա» տառերը: Ժողովրդական այդ ցույցերից մեկն էլ Ալյուրի մեյդան ասված հրապարակում երևաց՝ կանաչներից հյուսած մի մեծ կամար:

Բազմությունը կարողացավ կանգ առնել, ամփոփվել միայն Հավլաբարի մեծ հրապարակում: Հոգեկորականությունը հոգեհանգիստ կատարեց: Եվ ապա բազմությունը դնաց, մտավ Խոջիվանքի գերեզմանատունը:

Ցոթը դիակառքեր ծանրաբեռնված էին պսակներով: Պատգամավորները վերցրին իրանց պսակները և մտան ցանկապատով շրջապատված այն տնդը, ուր փորված էր գերեզմանը: Գերեզմանի մոտ դրված էր սև քողով ծածկված պատմանդան, որի վրա տեղավորվեց դազաղը: Նրանից բիշ հեռու շինված էր ամբիոնը՝ ճառախոսների համար:

Սկսեցին լուսնի զանազան հիմնարկությունների և հասարակական խմբերի ներկայացուցիչները: Գերեզմանի շուրջը, ահագին տարածության վրա, փռված

բազմությունը լսում էր այդ ճառերը խորին ուշադրությամբ: Ճառախոսներից մի քանիսը համակրական ցույցերի արժանացան: Այսպես էր, օրինակ, վրաց լրագրության ներկայացուցիչ Գիորգի Մերեթելի, որի արտասանած ճառի հետ մենք արդեն ծանոթ ենք*: Հայ հասարակությանը ազդու տպավորություն թողեցին տ. Թամար Կաճկաճյան, որ խոսում էր Բաղրի հայ կանանց կողմից, պ. Ա. Եղեկյան, բայց մանավանդ «Մուրճի» խմբագիր պ. Արախանյան, որի ճառը համակրական աղաղակների և կեցցենների արժանացավ:

Զմեռային կարճ օրը արագ անցնում էր, ուստի հարկավոր եղավ, որ ճառախոսներից շատերը թողնեն իրանց ասելիքը: Մինչև 15 հոգի կարողացան խոսել: Հոգևորականությունը կատարեց կարգը: Հողի ծոցն իջավ այն մարդը, որ այնքան ահագին շարժում էր մտքերը մեր կյանքի մեջ և որ հրապարակախոսի ալիքներն անօրինակ, մեծ պաշտամունքի առարկա էր դարձել: Գեկտեմբերյան օրը միջնելու վրա էր, երբ փակվեց գերեզմանը: Նրա վրա դրված էին թարմ ծաղիկներից շինած պսակները: Եվ երբ բազմությունն սկսեց փոքր առ փոքր քաշվել, այդ պսակները ծվիկ-ծվիկ դարձան մի քանի վայրկյանում, ամեն մեկն ուզում էր գտնել մի թերթիկ վերցնել իր հետ իբրև հիշատակ այդ անմոռանալի օրվա:

Անցավ այդ օրն էլ, բայց երկար ու երկար հասարակության խոսքի, զրույցի, հիացմունքի առարկան այդ շանսված թաղումն էր: «Մշակը» թաղման հանդեսի նկարագրությունը վերջացնում էր այսպես. «Ամեն մարդ տուն վերադառնալով, միմյնում էր ինքն իրան. «Երջանիկ է նա, որ աչքս է մեռնում. սա մահ է, այլ անմահություն»:

Այո՛, ճիշտ այդպես էր բոլոր այն մարդկանց տրամադրությունը, որոնք տեսել էին դեկտեմբերի 27-ի հանդեսը: Բայց չպետք է մոռանալ մի հանգամանք: Այդ ահագին համարանքը, այդ աննկարագրելի սերը դեպի թանկացին երախտավորը ավելի մեծ պատիվ բերած կլինեն հասարակության, եթե նրանք հանգուցալի կենդանության ժամանակ շոշափելի նպաստ դարձած լինեին նրա սիրած ու փառված գործի աջողության համար: Այդպիսի փառքով թաղվող խմբագիրը, շմոռանանք այս, կենդանության ժամանակ երազի պես անիրագործելի մի բան էր համարում մի լավ բնակարան ունենալը: Նույն այդ խմբագիրը ցավելով ցավում էր, որ այնքան միջոց չունի, որ գտնել իր գլխավոր աշխատակիցներին կարողանա վարձատրել... Եվ իրավունք ունի Արծրունու հին աշխատակից և բարեկամ պ. Մ. Փորթուգալյանը, երբ դեկտեմբերի 27-ի նկարագրությունների ազդեցության տակ գրում էր իր լրագրում, թե այդ նույն ժողովուրդն էր, որ «Մշակին» այնքան բաժանորդ չտվեց, որ կարելի լիներ նրան ամենօրյա դարձնել: Եվ սակայն ի՞նչ էր Արծրունու պահանջաժողովը: 1500 բաժանորդ...

Ինչ արած, — այսպես էր եղել հայի հատկությունը ամեն ժամանակ:

Մենք վերջացրինք Գրիգոր Արծրունու կյանքի և գործունեության տեսությունը: Աշխատեցինք որքան կարելի է մանրամասն, առատ փաստեր և օրինակներ տալ այդ գործունեությունից, կապելով նրանց մեր կյանքի զարգացման ընթացքի հետ: Այժմ, երբ ընթերցողն ունի իր առջև դատելու և կշռելու շատ ու շատ նյութեր, մենք մեզ թույլ կտանք մի համառոտ եզրակացություններ կազմակերպել նրան:

Յուրաքանչյուր գործի գնահատությունը հնարավոր է նրա միջավայրի

* II հատ., եր. 251:

ըրջանում, այն պայմաններին, կյանքի այն շրջանակներին մեջ, ուր նա ապրում էր: Գրիգոր Արծրունին գործում էր մեր մեջ, մեզ համար: Իսկ ի՞նչ ենք մենք, ի՞նչ ունենք, ի՞նչ ենք կարողացել արտադրել մեր դարավոր կյանքի մտավոր գործունեությամբ: Կա պատմություն, որ պահել է կատարված գործերը: Եթե թողնենք դատողությունները, բաց անենք անաչառ պատմությունը, խորասուզվենք նրա տված փաստերի մեջ, լույսի պես պարզ կերպով կերևա, որ Գրիգոր Արծրունին առաջին մեծությունն է հայկական հրապարակախոսության ասպարեզում սկզբից մինչև այսօր: Ազնիվ, առաջադեմ, իրանց ժողովրդի բարոյական վերածնության գաղափարով ոգևորված, այդ գաղափարի համար հալածվող մի քանի հրապարակախոսներ երևան են եկել թե մեղանում՝ ուսուհայների մեջ և թե արևմտյան հայերի մեջ: Շատ հարգելի, շատ սիրելի անուններ են դրանք: Բայց դրանցից ոչ ոք Գրիգոր Արծրունի չէ իր բեղմնավոր, երկարատև գործունեությամբ, իր անսահման եռանդով, իր տաղանդով, հասարակության և դեպքի վրա ունեցած իր ներգործությամբ, ազդեցությամբ:

Այսպես է ասում և այսպես էլ ապագայում կասի պատմությունը, այն պատմությունը, որ գալիս վերջանում է մեր ներկա օրերով: Ի՞նչ կտա այդ պատմությունը այսուհետև, մենք, իհարկե, չգիտենք: Բայց եթե նա մեզ համար պատրաստած ունի ալիքի մեծ, ալիքի ինքնուրույն մի տաղանդի կամ մի քանի տաղանդների երջանկությունը, դարձյալ էլի Արծրունին կմնա իր ժամանակի, իր շրջանի խոշոր պատմական անձնավորությունը:

Մարդկային միտքը միշտ և անդադար առաջադիմում է, նոր-նոր փորձերի, անընդհատ քննադատական աշխատանքի միջոցով նոր հոսանքներ է բաց անում մարդկային երջանկության գաղափարի համար: Այդ հարատև, հաղթական առաջխաղացությունը մենք անպատված կլինենք, եթե ասենք, թե Գրիգոր Արծրունին անսխալ և ճիշտ արտահայտել է այն ամենը, ինչ այժմ կամ այսուհետև համարվում է և պիտի համարվի իբրև ճշմարիտ ճանապարհ դեպի քաղաքական և սոցիալական երջանկություն: Մենք մի քանի տեղ ցույց տվինք նրա սխալ հայացքները, մենք տեսանք նույնիսկ, թե ինչ պակասություններ է նա ինքը հանձն առնում:

Այդ բոլորը բնական է, անխուսափելի է: Բայց այդ պակասությունները, այնուամենայնիվ, այնքան զորեղ չեն, որ կարողանան խախտել Արծրունու կատարած խոշոր դրական դերի հաստատությունը: Որքան էլ հնանան ապագայում նրա տեսությունները, հայացքները, միշտ անուրանալի կմնա դիտավորը, էականը, — որ նա հզոր խոսքով, կրակոտ եռանդով տանում էր հասարակական միտքը միմիայն դեպի առաջ, դեպի լույս և իմացականություն...

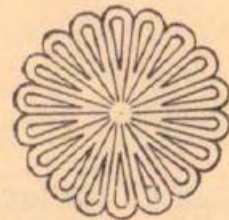
Մնում է մեզ մի քանի խոսք ասել և Անդրեաս Արծրունու մասին, որի անունը այնպես կապված էր իր եղբոր և նրա լրագրի հետ:

Կալվածների գործը, որ հասցրեց 1884-ի խորտակման, սառնություն մտքեց գեներալ Արծրունու երեք ժառանգների մեջ. Անդրեասը ընդհատեց իր հարաբերությունները եղբոր հետ և միայն նրա մահից հետո, գալով Թիֆլիս, մոռացավ ամեն ինչ, հասկանալով, թե որքան անարդար կլինի Գրիգորին մեղավոր համարելը, որ գործերը այնպիսի ընթացք էին ստացել:

1895-ի ամառը մեռավ տ. Մելիք-Աղամելյան-Արծրունի: Իր կտակով նա «Մշակը» թողել էր Անդրեաս Արծրունուն մինչև նրա մահը, որից հետո լրագիրը պիտի դառնար տիկնոջ քնոդղու և եղբորորդու սեփականություն: Սակայն Անդրեասը չուղեց թողնել իր գիտական ասպարեզը Գերմանիայում և նվիրվել «Մշակին», և պետք է ասել, որ տ. Մելիք-Աղամելյանի կտակում

որոշված պայմանները չէին էլ կարող առանձին հրատարակ հանգամանքներ
դառնալ արտփետր Անդրեաս Արծրունու համար: Այս պատճառով նա, մնալով
անունով հրատարակիչ, շարունակում էր ապրել արտասահմանում: Թոքաստը
վերջ գրեց այդ համակրելի, բարի գիտնականի կյանքին 1898 թվականի
սեպտեմբերին: Նրա մարմինը Գերմանիայից տեղափոխվեց Քիֆիս և հավի-
տենական հանգիստ գտավ հոգրո գերեզմանի կողքին՝ խղիվանքի հանգստո-
րանում: Մի քանի ժամանակից հետո մեռավ և նրա քույրը՝ բարոնուհի Գոն
Բրյուզգին:

Այսպես սպառվեց Գեորգ-աղա Արծրունու նշանավոր տոհմը...

ԱԵԱՐՈՒՅ ԹԱՂԻԱՂՅԱՆ

Գլուխ առաջին

ՀԱՅՐԵՆԻՔՈՒՄ

1. ԺԱՄԱՆԱԿԸ. Զանգու գետի ժայռոտ և գեղատեսիլ ափին XIX դարի սկզբում, գուցե նույնիսկ միաժամանակ (1803—1804 թվականներին), ծնվեցին երկու նշանավոր հայ մարդ, Արարատյան հայրենասիրության երկու ջերմեռանդ ներկայացուցիչներ, որոնց վիճակված էր խոշոր դեր կատարել հայոց պրականության նոր ժամանակների պատմության մեջ:

Այս մարդկանցից մեկը՝ գուցե մի քանի ամիսներով երիցագույնը, Մեսրոպ Թաղիադյանն էր, որի ծնողները Կարբի գյուղից էին, բնակություն հաստատած Երևանի Չորագեղ անունով թաղում: Մյուսը հաշատուր Աբովյանն էր, որի օրրանը Չորագեղից շատ ու շատ բարձր դիրք բռնած, օղավետ, անհուն հորիզոններ ընդգրկած Քանաքեռ գյուղն էր:

Երկու տաղանդավոր մանուկները աշխարհ էին գալիս մի այնպիսի ժամանակ, երբ Անդրկովկասն առհասարակ և Երևանը մասնավորապես, նշանավոր քաղաքական շարժումների բեմ էին դարձել: Մահմեդական աշխարհը տակնուվրայությունների մեջ էր, որովհետև ռուսները 1801 թվին մտնելով Վրաստան և իրենց տիրապետության հենարան դարձնելով Թիֆլիսը, սկսեցին գործադրել արագ ու անվերապահ նվաճումների մի շատ եռանդուն քաղաքականություն:

Երեք կողմից ատամ էին կրճտացնում այդ նորեկ նվաճողների դեմ. հյուսիսից՝ Կովկասի լեռնականները, հարավից՝ Պարսկաստանը, արևմուտքից՝ օսմանցիները: Կռիվն ահագին նշանակություն ուներ տեղացի երկու քրիստոնյա ազգությունների՝ հայերի և վրացիների համար: Հայերը զխավորապես պարսկական նահանգներում էին բնակվում: Թե ինչ էր պարսկական տիրապետությունը, այդ նկարագրել է հաշատուր Աբովյանն իր «Վերք Հայաստանի» մեջ վառվռուն գույներով: Հայերը այդ տիրապետությունից ազատվելու համար, սպասում էին ռուսներին իբրև երկնքի հրեշտակների:

Արագ թափով նվաճողական գործողություններ կատարելու համար հարկավոր էր ռուսական գործին նվիրված, եռանդոտ մի գործիչ: Այդպիսի մեկն էր իշխան Շիցիանովը, որ 1803 թվին ուղարկվեց Անդրկովկաս՝ երկրի կառավարչապետի և զորքերի հրամանատարի լիազորություններով: Դա ծագումով վրացի էր, բայց վաղուց Ռուսաստանում վերաբնակված, ռուսական ոգով դաստիարակված և նույնիսկ իր հարազատ ազգից բավական խորթացած: Ցիցիանովը մի կռպիտ զինվորական էր, որ ամենից լավ գիտեր մի բան միայն—

թե առիագիւնների մեջ պետք է գործել Երկշուղ աղդելով, արհամարհանքով, բարձրից նայելով: Մասնավորապես նա աչքի էր ընկնում իր հայաստեացութեամբ: Բայց որովհետև հայերը հարկավոր էին ուսաց քաղաքականութեան, ուստի նա հայերի հետ և հայերի համար էր գործում այն դեպքերում, երբ այդպէս էին պահանջում պետական շահերը:

Արագ և ընդարձակ գործողութեանները դաշտ այդ միջոցին հարթել էին հայերը և առավելապես էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը: Ռուս կառավարութիւնը վաղուց էր շատ ճիշտ ըմբռնել Ամենայն Հայոց ընդհանրական աթոռի նշանակութիւնը իր արեւելյան քաղաքականութեան մեջ և այդ պատճառով վաղուց աշխատում էր իր ազդեցութիւնը տարածած պահել այդ համադրային բարձր հոգևոր հաստատութեան վրա: Այս մի անհրաժեշտութիւն էր դառնում մանավանդ XIX դարի սկզբից, երբ Ռուսաստանը, փոխելով իր նախկին քաղաքականութիւնը Անգրկովկասի վերաբերմամբ, պարզապէս անվերապահ միացման քաղաքականութիւնն ընդգրկեց: Պարսից կառավարութիւնն էլ, իհարկեմ, զգում էր, թե իր տիրապետութեան համար որքան վտանգավոր են ուսական ոտնձգութեանները իր հողի վրա գտնվող էջմիածնում: Այստեղից բնականաբար, առաջանում էր հզոր մրցակցութիւն երկու պետութիւնների ազդեցութիւնների մեջ:

Հաղթանակն այս մրցութեան մեջ, սկզբից նեթ, Ռուսաստանին էր պատկանում՝ իբրև ավելի լավ կազմակերպված և ուժեղ կողմին, բայց մանավանդ այն պատճառով, որ նրան էին պատկանում և հայ ժողովրդի բոլոր համակրանքները: Արդեն Ղուկաս կաթողիկոսի մահից հետո, 1800-ին, էջմիածնում այնքան ազդեցիկ էր ուսաստի կուսակցութիւնը, որ կաթողիկոս ընտրվեց ուսաց արքունիքում աչքի ընկնող դիրք գրաված Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանցը: Բայց այս նշանավոր գործիչը, որ մոլեռանդութեան հասնող անձնավորութեամբ աշխատում էր ուսական շահերը միաձուլել հայկական շահերի հետ, վախճանվեց դեռ էջմիածին շահած: Նրա կողմնակիցները կաթողիկոս ընտրեցին Դավիթ եպիսկոպոսին, որի դեմ, սակայն, շուտով հանվեց Դանիել եպիսկոպոսի թեկնածութիւնը: Վերջինս ավելի ժողովրդականութիւն էր վայելում և ավելի ազդեցիկ կուսակցութիւն ուներ իր կողմը: Դավիթ ընտրութեան մի քանի հանգամանքները թույլ էին տալիս անվանել նրան ինքնակոչ կաթողիկոս:

Ռուսաց քաղաքականութիւնը նախ Դավիթի կողմն էր, բայց շուտով լքեց նրան, գտնելով Դանիելի կուսակցութեան մեջ ավելի ազդու և ուժեղ միջոց իր ազդեցութիւնը տարածելու և իր քաղաքական ծրագիրներն առաջացնելու համար: Սկսվեց մրցութիւն երկու թեկնածուների մեջ: Դավիթն իր հակառակորդից ավելի ուժեղ ընտրութիւն էր: Նա դարձավ պարսկական քաղաքականութեան գործիչ, և հենվելով այն աջակցութեան վրա, որ ցույց էր տալիս նրան պարսից կառավարութիւնը, անխնա և կատաղի կովի կերպարանք տվեց պայքարին: Դանիելը ենթարկվեց բարբարոսական բռնութիւնների: Նա բանտարկվեց Երևանում. նրա միրուքը սափրել տվեց Երևանի խանը: Որքան սաստկանում էին այս խայտառակութիւնները, այնքան դանիելյան կուսակ-

¹ Դավիթ խորհրդով էր, որ պարսից կառավարութիւնը դիմեց նապոլեոն կայսրին, խնդրելով նրա պաշտպանութիւնը ուսական ոտնձգութեանների դեմ: Այս դիմումի հետեանքով առաջացան այն բանակցութիւնները, որոնք հանգեցին Ֆրանսիայի և Պարսկաստանի մեջ պաշտպանողական և հարձակողական զաշնագրութեան ընդգծման Ռուսաստանի (E. Driault, «La politique Orientale de Napoleon», Paris, 1804):

ցութիւնն ավելի և ավելի եռանդուն դիմումներ էր անում ուսաց կառավարութեան, ազերանելով նրանից օգնութիւն և հովանավորութիւն:

Եվ ուս կառավարութիւնը ամենայն հոգաբարձեամբ ընդառաջում էր դանիելյան կուսակցութեան ցանկութիւններին: Բանակցութիւններն ավելի հեշտացնելու և արդյունավորելու համար՝ Դանիելին իրավունք տրվեց ունենալ ուսաց կառավարութեան մոտ իր հատուկ ներկայացուցիչը կամ հավատարմատարը (վեքիլ): Այդ պաշտոնը հանձնվեց Մոսկովայի Լազարյան նշանավոր տոհմի անդամներից մեկին, Մինաս աղային: Նա մի տեսակ հայոց դեսպանի դեր էր կատարում, գրագրութիւն ուներ բոլոր կողմերի հայերի հետ և նրան դիմումներ էին անում բոլոր կողմերից: Եվ պետք է ասել, որ ուսաց կառավարութիւնը խոստումների և բերանացի հուսադրութիւնների շրջանակի մեջ լմնաց, այլ իրական գործողութիւնների ճանապարհն էլ բռնեց: Այնքանոր կայսրը հանձնարարեց իշխան Յիցիանովին ամեն միջոց գործ դնել հայոց կաթողիկոսական պայքարին վերջ տալու այնպես, որ հայ ժողովուրդը բավարարված լինի:

Եվ Յիցիանովը, դեռ Անգրկովկաս չհասած, սկսեց գործել այդ ուղղութեամբ: Առաջ ու առաջ մի խիստ նամակով դիմեց Երևանի խանին և պահանջեց, որ նա ազատեմ Դանիելին բանտից ու վերահաստատեմ էջմիածնի աթոռի վրա: Խանը բացասական պատասխան տվեց և այս մի շատ լավ պատրվակ դարձավ, որ Յիցիանովը ծրագրեմ մի ամբողջ զինվորական արշավանք՝ Երևանի խանին հարկադրելու համար: Բայց որ այդ արշավանքը սոսկ հայոց կաթողիկոսին ազատելու նպատակ չուներ, այդ պարզ ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ Յիցիանովը որոշել էր Երևան մտնելուց հետո թողնել այնտեղ ուսական բերդապահ զորք, որի ծախսերը խոստացել էին հոգալ Երևանի հայերը: Երևանից ուսաներն իրանց արշավանքը պիտի շարունակեին դեպի նախիջևան, այնտեղից էլ դեպի Շուշի:

Այս ծրագիրը, սակայն, փոփոխութեան ենթարկվեց: Հարմարութիւնն ստիպեց Յիցիանովին հարձակվել նախ Դանիելի (Դանիակի) վրա, որ և նվաճվեց ու միացվեց Ռուսաստանին 1804 թվականի սկզբում: Այնուհետև Յիցիանովը պատրաստութիւններ էր տեսնում դեպի Երևան արշավանք սկսելու համար: Եվ նույն տարվա ամառը նա արդեն Աբարանի բարձրունքներից իմաց էր տալիս երևանցի հայերին, թե ուսական բանակը գալիս է բանտարկված կաթողիկոսին ազատելու համար, իսկ Երևանի խանին առաջարկում էր հանձնել բերդն առանց դիմադրութեան: Հայերը չթաքցրին իրենց հրճվանքը: Նրանք արդեն տոնում էին իրանց ազատութիւնը, իսկ մահմեդականները խորտակված սրտով դիմում էին գլխավորների ցնծութիւնները:

Սակայն այս հրճվանքին շուտով հետևեց խոր հիասթափում: Ամառվա անտանելի շոգերին ուսաները պաշարեցին Երևանը և սկսեցին ուժակոծել նրան: Ռազմական ժխորի, թնդումների, ժողովրդական հրճվանքների և վառակնկալութիւնների աղմուկն էր շրջապատում Թաղիադյանի, գուցե և Արովյանի օրօրոցները: Զանգվի ափերին իբրև ազատութեան խաչ, որ և խորապես դրոշմվում էր երկու շնորհալի մանուկների սրտերում՝ ապագայում նրանց ամենաջերմ պաշտամունքի առարկան դառնալու համար: Մինչդեռ օր օրի սպասվում էր ահարկու բերդի անկումը, Յիցիանովն անակնկալ կերպով թողեց պաշարումը և շտապով հեռացավ դեպի Վրաստան: Պարենավորման դժվարու-

¹ Дубровинъ, «Закавказье отъ 1803—1806» СПб, 1868, ст. 121.

² Кн. Е. Хубовъ. «Описание достопамятныхъ происшествій въ Арменіи», СПб, 1811.

թյունը բայց մանավանդ Վրաստանում ծագած հուղմունքները հարկադրեցին նրան թողնել հայոց կաթողիկոսին ազատելու և միաժամանակ նրանը նվաճելու միտքը: Հայերի համար ստեղծվեց այնքան անհարմար և վտանգավոր դրություն, որ նրանցից շատերը անկարելի համարեցին մնալ հայրենի կաթողիկոսի և գաղթեցին ռուսական սահմանները...

Ավելի վաղ էր դժբախտ Դանիել կաթողիկոսի դրությունը: Ֆաթալի Շահը, որ անձամբ ղեկավարում էր զործողությունները ռուսների դեմ համարելով իրան հաղթող, իր բարկությունը թափեց կաթողիկոսի վրա, որ ռուսական արշավանքի պատճառ էր դարձել, և նրան աքսորեց Պարսկաստանի Մարագաքաղաքը:

Բայց Յիցիանովը իր կրած այս անհաջողության փոխարեն հետևյալ 1806 թվականին վարձատրվեց մի խոշոր հաղթանակով, որ նա ձեռք բերեց առանց մի կաթիլ արյուն թափելու: Այդ՝ Ղարաբաղի և Շեքիի խանություններն էին, որոնք միմյանց ետևից հպատակություն հայտնեցին Ռուսաստանին: Պայմաններն այն էին, որ խաները շարունակում էին կառավարել իրանց երկիրները, ստանալ հարկեր ու տուրքեր, բայց հպատակվում էին ռուսաց կայսրին, վճարում էին տարեկան հարկ...

Ղարաբաղի խանի հետ կապած դաշնակցության մեջ Յիցիանովը ոչ մի հիշատակություն չարավ հայ մեկիքների մասին: Մոռացվում էր նրանց գոյությունը: Եվ սակայն, Ղարաբաղի մեկիքներն էին, որ XVIII դարի սկզբից դաշնակցած էին Ռուսաստանի հետ, ռուսական շահերին էին ծառայում և երկարատև պատերազմներ էին մղել հենց նույն Ղարաբաղի խանի դեմ՝ իրենց վաղեմի ժողովրդապետական իրավունքները պահպանելու համար, շարունակ խրախուսվելով ռուս կառավարությունից, շարունակ խոստումներ ստանալով նրանից: Այս կոիվների մեջ, որոնք պիտի փութացնեին ռուսաց տիրապետության հաստատումը Անդրկովկասում, Ղարաբաղի հայությունը մահացու հարվածներ ստացավ, ստիպված լինելով հաճախ գաղթել իր մեկիքների հետ դանազան կողմեր, նվազեցնելով իր թիվը և տնտեսական քայքայման հասնելով: Զարդ ու փշուր եղած մեկիքություններից մի երկու բեկոր էին մնացել XIX դարի սկզբում, տարագրված իրենց հայրենիքից իրենց ժողովրդի մի մասի հետ: Այսպես, Գյուլստանի քաղաքի Աբովը բնակություն էր հաստատել Թիֆլիսի մոտ, Բոլնիսում, իսկ Վարանդայի Մելիք Զումշուղը՝ Լոռու: Եվ ահա այն ժամանակ, երբ կարգավորվում էր Ղարաբաղի հարցը, Յիցիանովը մոռացության էր տալիս նույնիսկ Մելիք Աբովին, որ իրան ազատել էր վտանգավոր դրությունից նրանի արշավանքի ժամանակ: Բոլնիսի առյուծը, որի պաշտպանության էր հանձնված հարավային Վրաստանի ամբողջ սահմանը, ծառայել էր ռուսական զործին ամենայն անձնվիրությունով: Եվ Յիցիանովի արարքից խորապես վիրավորված, այդ անպարտելի հերոսը 1806 թվին գրում էր Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Եփրեմ արքեպիսկոպոսին (հետո կաթողիկոս) հետևյալ տողերը.

«Արդ՝ ոչ ապաքէն մեք նոյն մարդ եմք, որ բաղում ուրիշ բաղմաղիմի ծառայութեամբ և քաջութեամբ ցուցաբերանքինս մեր հաւատարիմս և հպատակս նորին կայսերական մեծութեանն և նորին անհաղթ պետութեանն: Զի՞ ապա զի իբրեւ անարիս և անզօրս անպատուեցաք ի նորին կուսակալ Յիցիանովէն և անարգ համարեցաք առաջի թիւը և ախտակեր դատողության նորա: Մեք ամենայն ժամ յայտնեալ եմք զմերս քաջութիւն և զարիւթիւն ընդ մեծագոյն ի սրտէ հաւատարմութեանց ամենուրեք առաջի հզոր տէրութեան մեր ամենազորմ ինքնակալաց պանծալի ազգին ռուսաց, թէ՛ ի ժամանակս Զուպո-

վին ի Շուշի, թէ՛ ի ժամանակս նորին Յիցիանովէն և թէ՛ յետ նորին զարդիս, որպէս և քարինք կարենք բարձրաբարբառ վկայել և քարոզել, թող թէ մարդիկ բայց ոչինչ իւրիւր միմեքարեալ և կամ վարձս վաւատակոց և մերոց ջանից և քաջութեանց տեսեալ և քննալեալ: Եվ փոխանակ պսակաց և պատուոց՝ այլն զանարգանս և զանպատուութիւնս լուծալ և տարեալ. և իբր զտկար և զանարի ոք համարեցեալ, գոցէ և յայլոց:

Առ Զուպով զօրագլխաւ և յառաջ քան զնա ևս ցուցեալ մեր յաղթութիւնք և քաջագործութիւնք և ազգի-ազգի հպատակութիւնք առ մշտնջենաւոր փառաց արժանաւորն մայրն հաւաքակաց թագուհին Ռուսաստանեայց և առ համազգին իմ կուսավորչածին յաղաքս հայրենի օրինաց մերոց և քրիստոնէական սուրբ հավատոյ, յայտնիք են ձերումդ բարձր սրբազնութեան և ոչ դարձյալ տալ զձանձրոյթ ձերդ մաքուր լսելեաց կամիմք:

Իսկ առ երախտամոռ և թշնամանասեր Յիցիանով կուսակալաւ՝ երիւք հանգիսացաք ծայրագոյն մտերմութեամբ և արիւթեամբ: Նախ՝ մինչ ինքն Յիցիանովն շրջապատեալ ի թշնամեաց՝ ի Շահէն և ի Շահադալէն և ի հարիւր հազար զօրաց նոցին յոգիմ կայր ապաստան և մերձ ընդ մերձ կեր և կուլ լինել պարսից հանգերձեալ էր, ես էի, որ յիմ միածին անդրանիկ և քաղցր որդիս ոչ խնայեալ, այլ իբրեւ բոլորապատու ողջակէզ մատուցեալ յանուն քաղցր և ողորմած թագաւորի իմոյ, Աստուածապսակ կայսերն ամենայն, ռուսաց, զնա ինքն զանդրանիկս իմ Ռոստոմ պէկն բարութ և գիւլլային և ամենայն պատրաստութեամբ ի քաղաքէս՝ յերևան առ նա ինքն Յիցիանովն փութացուցի, ի բաց եղեալ զհայրական գութն, որ առ որդիս և զսնոտի երկիւզ մարդկանց. և այսպէս օժանդակութեամբ իմով և ձեռնտւութեամբ իմ անդրանիկ որդւոյս և քաջութեամբ իմային անձանց ապրեցաւ ինքն և ընդ նմա եղյալ խաշակիր զօրքն բարեհամբաւ:

Երկրորդ՝ իբրեւ զօրացան թշնամիք զօրք պարսից ի վերա Յիցիանովին յանգուշութենէ նորին և զամենայն ճանապարհս և զանցս կալեալ և կապյալ, խապառ հատին զեկս երթեկեաց և յուսակտուրս զնա արարին, և ի վերա այսր ամենայնի եկյալ ի գաւառն Տաշրաց ի Բամբակաձոր կոչեցեալ տեղին ի գիւղն Ղարաքլիսայ, և սաստիկ մարդ եղյալ ընդ այն, այն ինչ հանդերձեալ էին առնուլ և ի սուր սուրերի մաշել զամենայն զորս ռուսաց և զամենայն բնակիչս և իբրեւ յամուր տեղի ապաստանեալ ժողովուրդսն նորին, և ոչ ոք էր որ օգնէր նոցա, ոչ ինքն Յիցիանովն և ոչ Թիֆլիս եղյալ զօրապետքն և զորքն: Անճարացյալ ապա Յիցիանովին, զաղերս էր մատուցեալ իմ որդի Ռոստոմ պէկին, զի ինքնիրով քաջարամբք և սակաւ քաջ զօրօք ռուսաց յօգնութիւն հասանիցի ի Ղարաքլիսայ եղելոցն և անդի դարձյալ հաց, գիւլլա և բարութ հասուցանիցէ ինքնան: Որոց պատահեալ ի ճանապարհին քսան հազար զօրք պարսից և սաստիկ մարտ եղեալ գերիս տիւս և զերիս գիշերս ընդ նոսա, որք էին արք հարիւր և քսան, հուսկ յետոյ ի պակասիլ բարութ և գիւլլայից, ինքեան կամովին գրեթէ անձնատուր էին եղեալ թշնամյաց: Եվ ահա այսու օրինակաւ անկան ի մարտի հարիւր և քսանքն, և իբրեւ նահատակ բարի եղեալ պսակեցան յերկնաւորէ թագաւորին: Իսկ զորդեակս իմ Ռոստոմ պէկն կալեալ և կապեալ կրկին շղթանք խաղացուցին ի Դարեժ, ուր և հանգչաւ ի Տեր՝ կրեալ զպէսպէս վիրտս և զտանջանս, և մատուց զանձն բանաւոր ողջակէզ հանուն ինքնակալին ամենայն ռուսաց և զիս արար խղճալի և որդեմեռ և եթող սուգ անմխիթար և տրտմութիւն անփարատելի և զարտասուս մշտնջենաւորս վասն իմ:

¹ Նամակը գրված է Թիֆլիսից:

Եվ երրորդ՝ մինչ պարոն Վոլխոնցկին նախարարն քաղաքին՝ և բոլոր բնակիչը սորին լուծալ զայսպիսի աղէտս, հանդիպեալս Յիցիանովին և զօրաց նորին յահի և ի տաքնապի կային, եւ պէսպէս հնարիւք ապրեցոցանել զքաղաքն նախահագային, եւ էի որ զամենայն ընտանիս իմ և մարդկանց իմոց բաղնալ ի քաղաքս, և ազգի հաւատարիմ ծառայութեամբ օգնական և ձեռնտու եղեալ նորին յնքյան Վոլխոնցկուն, իմոցին քաջառամբք ուժաւորեալ եղև նմա և պահպանիչ քաղաքին»²։

Ղարաբաղի հայ մեկիքութեանները կարապի երգն էր այս, որով նրանք անհայտանում էին հայ իրականութեանց։ Այսպիսի գանգատ էր գրում և Վարանդայի Մելիք Զումշուտը Աղա Մինաս Կաղարյանին։ Ընդամենը մի քանի տարի առաջ, 1799-ին, Պալեւ կայսրի հրովարտակի մեջ նա և մյուս մեկիքներն անվանված էին Ղարաբաղի միահեծան տերեր, իսկ այժմ անտես էր անվում այդ տերերի գոյութունը։ Դարերի ընթացքում Ղարաբաղի հայութեան ինքնատիպ ազգային կացութեան գլխավոր հենարանն էր կազմում մեկիքութունը։ Այժմ նա անհայտանում էր անփառունակ կերպով։ Ղարաբաղում ռուսաց տիրապետության հաստատվելուց հետո տարագիր ժողովուրդը վերադարձավ իր հայրենիքը, իսկ նրա մեկիքները կամ բռնորոշվին կորցրին իրանց իրավունքները, դառնալով հասարակ հարկատուներ կամ առ առաջնելը մտնելով տեղային մանր կալվածատեր ազնուականության շարքը։

Կովկասյան ռուս բյուրոկրատիայի այս անարդար վերաբերմունքը, սակայն, չսառեցրեց հայերին Ռուսաստանի վերաբերմամբ։ Հյուսիսային քրիստոնյա պետությունը, այնուամենայնիվ, շարունակում էր մնալ իբրև միակ իրական երաշխիք՝ պարսկական լուծից ազատվելու համար։ Ուստի հայերը շարունակեցին ամենայն հավատարմությամբ ծառայել ռուսական շահերին։ Այս եռանդուն գործունեության կենտրոն շարունակեց մնալ Էջմիածինը։ Դավիթ Դանիելյան վեճի մեջ ռուսաց քաղաքականության հաջողվեց վերջնական հաղթանակ տանել Յիցիանովին հաջորդած կոմս Գուդովիչի ժամանակ։ Բանակցությունների միջոցով հաջողվեց համաձայնություն կայացնել, որ Շահ ճանաչե Դանիելին կաթողիկոս։ Պարսից կառավարությունն էլ եկել էր այն եզրակացության, թե չպետք է արհամարհել իր հայ հպատակների զգացմունքներն այս գործի մեջ։

Դանիելը կամ, ավելի ճիշտ, նրա կուսակցությունը հասավ, վերջապես, իր նպատակին։ Մարաղայի աքսորականը մեծ պատիվներով ուղարկվեց Էջմիածին։ Այժմ կոպիտ բռնությունների ենթարկվելու հերթը հասնում էր նրա հակառակորդ Դավթին։ Մեծ կշիռ էր ստանում երիտասարդ և զարմանալի եռանդոտ Ներսես վարդապետ Աշտարակեցին, որ Դանիելյան կուսակցության հոգին էր, մի ջերմ հայրենասեր, որ աչքի էր ընկնում և իբրև իշխել սիրող։ Նա էր, որ Դանիելի վրեժը հանեց, ածիլել տալով Դավթի միտքը։

Բայց Դանիելը հազիվ մի տարի կյանք ունեցավ ամենայն հայոց կաթողիկոսական գահի վրա։ Նրա մահը սակայն այլևս ռուս պարսկական մրցակցություն չառաջացրեց։ Ներսեսի ջանքերով կաթողիկոս դարձավ Եփրեմ արքեպիսկոպոսը, Ռուսաստանի հայոց առաջնորդը։ Ռուսական քաղաքականության կատարյալ հաղթանակն էր այս։ Թույլ և բարի Եփրեմը կառավարելու ընդունակություն չուներ, և կաթողիկոսական իշխանությունը իրապես անցավ Աշտարակեցուն։ Այս ժամանակից Էջմիածինը, թեև պարսկական տիրապետու-

թյան տակ գտնվող մի վանք, դառնում էր ռուսական քաղաքականության մի գործակալատար, որ քաղաքական պարսից տիրապետության դեմ էր գործում։

Եթե, հայ ժողովրդի ընդհանուր դրություն մասին մի հասկացողություն կազմելու համար, մի թուղթիկ հայացք նետենք հայության այն խոշոր հատվածի վրա, որ ապրում էր Հայաստանի օսմանյան բաժնում, այդտեղ մեզ կը ներկայանա XIX դարի սկզբում անիշխանության մատնված, ավերամեծերի ենթարկված մի երկիր։ Նախընթաց դարում Թուրքաց Հայաստանը հաճախ էր դարձել ապստամբ դերերեյիների, բուրդ իշխանապետների հարուցած ներքին պատերազմների թատերաբեմ։ Կամ կառավարություն էր պատերազմում ինքնագլուխ ապստամբների դեմ, կամ այս ապստամբներն էին իրար հետ կռվում։ Բուրդ դեպքերում էլ քանդվող երկիրն էր, քայքայվող ու սպառվող՝ ժողովուրդը, մասնավորապես հայ ժողովուրդը, որ իբրև քրիստոնյա բայա, զրկված էր իրավունքներից և ճորտերի դրության էր ենթարկված բուրդ կալվածատերերի տիրապետության տակ։ Ներքին պատերազմները նվազեցրին հայ ազգաբնակչությունը մի քանի տեղերում։ Կային և այնպիսի շրջաններ, ուր նա բոլորովին սպառվեց։

Եվրոպացի ճանապարհորդները շատ ցավալի դրության մեջ են ներկայացնում հայերի կյանքը Թուրքաց Հայաստանում։ Այսպես, Նապոլեոն առաջինի հանձնարարությամբ Պարսկաստան ուղարկված հայտնի արևելագետ Ժորժեր Բալադետի գավառում հայերին տեսնում է ահարեկված դրության մեջ՝ բրդերի ավազակությունների պատճառով։ Պակաս գծախառ չէր դրությունը վանի շրջանում։ Ժորժերը տեսնում էր մի դատարկ և ամալի աշխարհ, որի բնակիչները անհանդուրժելի աղքատության ձեռքից զնում էին Կ. Պոլիս և այլ տեղեր՝ աշխատանք գտնելու համար։ Նապոլեոնի մի ուրիշ դեսպանությունը, գնեբրալ Գարտանի գլխավորությամբ, Ալաշկերտի հովտով անցնելիս ականատես եղավ հայկական կյանքի մեջ շատ սովորական երևույթին։ Ղարաբաղի մոտ Սոնջալու հայ գյուղը ենթարկվել էր բրդերի հարձակման։ Գյուղը հրդեհվել էր, տղամարդիկ կոտորվել էին, իսկ կանայք իրանց երեխաների ձեռքից բռնած՝ դես ու դեն էին փախչում²։

Այսպես էր հայ ժողովրդի դրությունն իր պատմական հայրենիքում։ Այդտեղ քաղաքական կացության հոգսերն էին ծանրանում նրա վրա։ Մի տեղ (արևելյան ծայրում, Ղարաբաղում) դեռ նոր-նոր էր պարզվում, թե քաղաքական ինչ միջոցառում պիտի ստեղծվի նոր հանգամանքների ազդեցության տակ։ Մեջտեղում, հայության սրտի մեջ, որ Արարատյան աշխարհն էր, դեռ շարունակվում էր պայքարը քաղաքական լավագույն ակնկալությունների համար, մի պայքար, որի ելքը, սակայն, դեռ չէր երևում։ Իսկ արևմտյան մասում, Թուրքաց Հայաստանում, դեռ չէր ձևակերպվել նույնիսկ որևէ պայքար և ժողովուրդը դեռ տանջվում էր անհույս։

Սակայն միայն քաղաքական ազատագրության տենչերը չէին գործ և շարժում առաջացնում հայ ժողովրդի մեջ։ Քաղաքական ազատագրման մեծ գաղափարի հետ համարյա միաժամանակ ծնվել էր և մտավոր ազատագրման ոչ պակաս մեծ գաղափարը։ Հայ ժողովուրդն ուզում էր ոչ միայն ազատություն վայելել իբրև հողի վրա ապրող և աշխատող մարդ, այլև սովորել, զարգանալ իբրև կուլտուրական մարդ։ XVIII դարը նշանավոր է ազատագրական եռանդոտ շարժումներով։ Բայց հենց նույն դարում էլ աճում են կրթական պահանջ-

¹ Թիֆլիսի։

² Մելիք-Աբովի նամակը Եփրեմ արքեպիսկոպոսին 1806 թ. մայիս 12-ից (Ձեռագիր)։

¹ P. Am Jaubert. «Voyage en Arménie et en Perse».

² J. M. Tancogne. «Lettres sur la Perse et la Turquie d'Asie», t. I. Paris, 1819, p. 94.

ները, ընդարձակվում է հայ գրականության հորիզոնը, ազատ կյանքի ուս-
հանջները ձուլվում են նվթարական ձևերի մեջ: Բայց այս շարժումներն արդեն
հայ հայրենիքում չեն ծնվում ու ծաղկում, այլ օտար աստղերի տակ, հայ գա-
ղութների մեջ: Փոքրիկ ու նեղ են այդ գաղթական միջավայրերը, որ հայ մտքի
գործն է բեղմնավորվում, բայց այդ փոքրություններն էլ կատարում են իրա-
պես հսկայական գործեր:

Այս կողմից առաջնակարգ տեղ են բռնում երկու հեռավոր գաղութներ —
Վենետիկ և Հնդկաստան, երկու, կարելի է ասել, հակոռոնեանք, որոնք սակայն
իրար լրացնում և ընդարձակում էին: Գրական-կրթական կարողություններ, գի-
տական ձեռնհասություններ, եռանդով ու մեծ աշխատասիրությամբ ոչ ոք չկա-
րողացավ գերազանցել Վենետիկի Մխիթարյան վանքը, որ և այդ պատճառով
գարձավ մեծագույն հեղինակությունը հայ մտավոր աշխարհում, որ ազդում էր
բոլոր տեղերի հայության վրա, կատարելով ահագին կրթական առաքելություն:
Դա մեր մտավոր կյանքի պատմության այն մեծ շրջանն էր, որ պետք է ան-
վանել «Մխիթարյան դար»: Բանն այն չէր միայն, որ ս. Ղազարի վանքում
գործող սակավթիվ հայ կաթոլիկ վարդապետները խոշոր ու փոքր գրական
գործերով ողողում էին հայությունը ծայրից ծայր: Բանն այն էր, որ նրանք
իրանց փայլուն օրինակով նախանձ էին հարուցանում, օրինակ էին դառնում
և կրթական շարժումների մայր հանգիստանում: Նմանվել Մխիթարյաններին,
Ս. Ղազարներ հիմնել այլ և այլ տեղերում — այս է այն բարձր իդեալը, որին
ձգտել են ուզում հայ նշանավոր գործիչները XVIII դարի վերջերից: Այսպես,
Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչվանքը երազում
էր դարձնել Ս. Ղազարի վանք հայ լուսավորչականների համար և հենց այդ
մտքով էլ բաց արավ այնտեղ տպարան: Միաժամանակ հայության մեջ, ան-
շուշտ նոցա օրինակի հզոր ազդեցության տակ, բեղմնավորվում էր բարեկարգ
հայագիտական դպրոցներ բաց անելու միտքը: Հնդկաստանի վաճառական-
ներ՝ Մասեհ Բաբաջանյանը, Ռաֆայել Ղարամյանը, Սամվել Մուրատը խոշոր
նվիրաբերություններ են անում այդ նպատակով: Իսկ Մոսկվայի կազարյան-
ները, շարունակ աչք դրած Մխիթարյաններին վրա, իրենց ճանապարհն են բաց
անում 1814 թվին:

Կրթական բարեկարգ հիմնարկությունները ծրագրում էին գլխավորապես
գաղութների համար, որոնք ազատ էին Հայաստանը ճնշող բարբարոսական
տիրապետությունների հեղձուկ մթնոլորտից: Այդտեղ էլ, այդ հեռավոր վայրե-
րում, գրական և դպրոցական շարժումների հոգի վրա և ժամանակակից լուսա-
վոր մարդկության գաղափարների ազդեցության տակ կազմակերպվում էին
հայ հասարակություններ, որոնք տարբերվում էին նախկին հայ համայնքներից
նրանով, որ մշակում էին հասարակական իդեալներ, որոնց իրագործման հա-
մար էլ հետզհետե երևան էին գալիս, իբրև բոլորովին նոր երևույթներ, հասա-
րակական հիմնարկություններ:

Այս կողմից շատ հետաքրքրական օրինակ էր տալիս Կ. Պոլսի հայ գա-
ղութը: Մխիթարյան վարդապետների անմիջական ազդեցության տակ այդտեղ
1812 թվականին կազմակերպվում է գրական-հրատարակչական մի ընկերու-
թյուն, որ ստանում է «Արշարունյաց» անունը: Այն ժամանակվա թուրքաց
մայրաքաղաքի իրականության մեջ, որի որակման համար բավական է հիշա-
տակել ենիերությունը, կատարյալ մի հրաշք էր թվում այդ համեստ, բայց
ժիր ընկերությունը, որի պահպանությունը գլխավորապես մի քանի հարուստ
հայ-կաթոլիկ ընտանիքների վրա էր ընկած: Ընկերության բոլոր հրատարա-
կությունները Վենետիկի Մխիթարյաններն էին խմբագրում և բոլորն էլ տպվում

էին Վենետիկում: Այդ հրատարակությունների մեջ առանձնապես նշանակալի է
«Իրսակ Բյուզանդյան» անունով երկշարաթաթերթը, առաջին քաղաքական
լրագիրը մեզանում, որ մեծ հեռաքրքրություն հարուցեց Կ. Պոլսում և այսպի-
սով առաջինն էր, որ կազմակերպեց լրագրական ընթերցող հասարակություն:
Նույն աչա ընկերության նախաձեռնությամբ էր, որ հասարակական իդեալ-
ների գրական պրոպագանդ էր մղվում հասարակաց միտքը դաստիարակելու և
նրան որոշ ու պարզ ազդեցություն տալու համար:

Իսկապես մի հատ ընդարձակ հասարակական իդեալ կար, որի մեջ մտնում
էին բոլոր ուրիշ իդեալները: Այդ մայր իդեալի անունը գտնված էր դեռ նախ-
քննաց դարում՝ «ազգասիրություն»: Բայց ինքը ցույց է տալիս, որ դա պիտի
նշանակեր ժաղգ սիրելի կամ, ինչպես գործ էր ածվում երբեմն «հայրենիք սի-
րել»: Անկախ վերլուծելով այդ սերը, որ չուրաքանչյուր անհատ պիտի տածեր
դեպի ազգը, մենք տեսնում ենք նրա մեջ հասարակական ինքնագործունեու-
թյան բոլոր տարրերը: հասարակական գաղափարի ամբողջ փիլիսոփայու-
թյունը:

Այս տեսակետից իր ժամանակին մի խոշոր երևույթ էր Մխիթարյան նշա-
նավոր վարդապետներից մեկի՝ Հ. Ղուկաս Ինճիճյանի «Ազգասեր» անունով
աշխատությունը, որ Արշարունյաց ընկերության հրատարակությամբ տպվեց
Վենետիկում 1815 թվին: Գիտնական վարդապետը իր պարզ աշխարհաբարով,
որ Պոլսի գաղառաքաբառն էր, ժողովրդականացնում էր ազգասիրության հի-
մունքները բացատրող փիլիսոփայական-հասարակական տեսությունները:

«Մարդս երբոր կծնանի, կծնանի ընկերության մեջ, կմնա ընկերության
մեջ, անկեց իրեն վրա պարտք մը կուգա իր ընկերները սիրելու, աս պարտքիս
տակը կձգե քնական, քաղաքական, նաև աստվածային օրենքը: Բայց սերը
կարգ ունի. պետք է, որ մարդս առաջ իր ծնողքը, իր մոտիկը սիրե, ետքը
հեռուիները և ինչպես որ պարտքական է պինդ առաջ և ամենեն ավելի իր
ծնողքը սիրելու, անկեց կուգա իրեն պարտք մը իր ազգը կամ իր հայրենիքը
ամենեն առաջ և ամենեն ավելի սիրել, վասնզի իր մենծ ծնողքը իր ազգն է»:

Այս տեսակետից ամեն մի անտարբերություն, ամեն մի անգործություն
կարող են միայն դատապարտելի մեղքեր համարվել: Մարդ կոշումը պարտա-
վորեցնում է. «Դուն, — շարունակում է հեղինակը, — մեծցեր ես, եղեր ես մեկ
մարդ մը քու ազգիդ մեջ. թե որ դուն մեկ աղեկություն մը ըրած չունիս մեկի
մը, մանավանդ ազգիդ, պարապ տեղը մեծցեր ես, մեկը քենն աղեկություն մը
չե տեսած, հապա դուն ուրիշներեն, ազգեն, աղեկություն տեսած վայելած
կըլլաս: Անանկենն՝ ազգիդ դիրքեն նայելով՝ դուն անոր բեռ մըն ես եղեր, պա-
րապ տեղը ազգին անդամն ես եղեր, եկար պարապ, կմեննիս պարապ, ետևիդ
մեկը չի կա, որ քենն աղեկություն մը տեսած ըլլալով քեզ հիշե. ազգդ ալ բնավ
մեկ աղեկություն մը տեսած չըլլալով, չունի մեկ առիթ մը քեզ հիշելու»:

Միայն ազգասերն է կարող առաքինություններով օժտված մարդ լինել,
որովհետև ազգասիրությունն է մայր ամեն առաքինությունների: «Ուր է ազ-
գասիրություն, հոն է ան ամեն առաքինություն, ան ամեն աղեկություն, որ
ընկերության մը պետք են: Շատ աղեկ բան է խաղաղությունը. թե որ ճշմարիտ
ազգասիրություն կա, ան ազգը, ան ժողովուրդը խաղաղ կը մնա: Շատ աղեկ է
արդարությունը. թե որտեղ մը ազգասիրություն կա, հոն արդարություն ալ կա:
Աղեկ բան է սրտացավությունը. ազգասերը ամենուն վրա սրտացավ կըլլա:
Շատ պատվական բան է աղքատությունը. ազգասիրության մեջն է անիկա:
Շատ պատվական է մեծագործությունը. ազգասեր պիտ որ ըլլա ով որ մեծա-
գործ բան մը կընե իր ազգին համար: Ասանկ իմացիր ամեն աղեկության վրա՝

որ ընկերությունը կը շենքերն: Որովհետև հայրենասեր ազգն է, որ շատ ասաց կուգա. անոր համար մեկ հայրենասեր անհատ անձ մը ավելի մեծ բան պիտի որ սեպվի քան թե մեկ խաղաղ մը. վասնզի ան հայրենասեր կամ ազգասեր անձը թե որ մենձ է՝ ազգաբնակչության կողմէն ասաց կը բերն: Թե որ ողջ է՝ հիմանդներուն կը հասնի: Թե որ տենեոր է՝ շունեորներուն կողորմի: Թե որ մեկին մեկ փորձանք մը հասեր է, սրտցալ կը լլա կը մխիթարու: Թե որ մեկին մեկ վնաս մը հասեր է նե, ձեռքէն եկածին շափ կը շխտաի, ան վնասէն կը խաղցնէ: Այս, ինչ աղեկություն ունի ազգասիրությունը, որուն մեջն է եղբայրասիրությունը, եղբայրասիրության մեջն է աստվածասիրությունը, աստվածասիրության մեջն է հավիտենական կյանքը ու արքայությունը, որ է մեր վերջին վախճանը:

Այսքան լայն ու ընդարձակ էր զազափարը: Դա մի տեսակ նոր կրօն էր, որ սակայն, չէր ոչնչացնում հին կրօնը, այլ միանում էր նրան, հենվում էր նրա վրա: Հին կրօնը բոլոր մարդկային և քաղաքացիական առաքինությունները պարտադիր էր դարձնում հոգու փրկության համար, իսկ նոր կրօնը հոգու փրկության գաղափարի շափ բարձրացնում էր ազգի հասկացողությունը, որի սերն ընդունակ է մարդուն տանել մի նոր արքայություն, որ է ազգի վարձատրությունը, ազգի ներշնչած զիտակցությունը, թե նա կատարել է իր պարտականությունը:

Այս նոր հավատքը՝ ազգասիրությունը դառնում է մեղանում էլ նոր ժամանակի կրթական-դաստիարակչական նշանաբանը, գրոշը: Նրանով հետզհետե տոգորվում է հայերեն գիրը, նրա հետ և հայ գպրոցը:

Սակայն չե կարելի ասել, թե այսպիսի նշանաբանով ապրող նոր կրթական գործը միմիայն հեռավոր գաղութներում էր ապրում, հեռու է անջատված բուն հայրենիքից: Դա թեև վեր գաղափար է, որ չեք վախենում նույնիսկ պարսկական և օսմանյան բարբարոս իրականությունների խորքը թափանցել: Ինքը ժամանակն էր այդպես անում: Եվ ահա տեսնում ենք, որ բարեկարգ գպրոցը, բազմակողմանի և բարձր ուսումը տեսնանք են դառնում և հայրենի հողի վրա աշխատող ու տառապող ժողովրդի մեջ:

Այս տեսնանքն արտահայտվում է ընդունակ և գործունյա անհատների միջոցով: Այսպես, վանեցի վաճառական Գեորգ Արծրունին ուղում է Աղթամարի կղզին դարձնել Վենետիկի ս. Ղազար կղզին, բաց անելով այնտեղ գպրոց և տպարան²: Միևնույն միտքը էջմիածնի միաբաններից մեկը երազում է իրագործել Սեանի կղզում³: Այդ տեսնացողներից ավելի հաջողակ է գտնվում ներսես Աշտարակեցին, որ Թիֆլիս առաջնորդ նշանակվելուն պես սկսում է աշխատել, որ կարողանա իրագործել մի բարեկարգ գպրոց հիմնելու իր վաղեմի միտքը: Արարատյան աշտվառուն հայրենասերն էլ նկատի ուներ, իբրև նմանության և մրցության առարկա, Վենետիկի Մխիթարյան վանքը: 1811 թվականին Հովակիմ Լազարյանը Պետերբուրգից խորհուրդ էր տալիս նախ և առաջ կաթողիկոսին բաց անել էջմիածնում մի փոքրիկ, բայց բարեկարգ գպրոց՝ լավ հոգևորականներ պատրաստելու համար: «Ձմանկտիսն զայնս, — գրում էր նա, — ի քերականութեան և ճարտասանութեան, լեզուի մերում լաւապես կրթել, ի

աստվածաբանութեան, պատմութեան, աշխարհագրութեան և ի տաղաչափութեան, որքան որ յազգի մերում ի լեզուի և ի մատենաս գտանին, համեստ դաստիարակութեամբ, թարց ինք ցասման, բարկութեան դանից պատժոյ հմտեցուցանել, զի բարկութիւն, սպառնալիքն ահաջուցանելը և խիստ պատժելն բարբարոսական է, զործ, միշտ խռովեցուցիչ և յուսահատեցուցիչ աշակերտի, նմանապէս և տախտկութիւն տեսցչիս»:

Եվ այսպես, օգի մեջ էր զգացվում նոր գպրոցի, ազգային լավագույն դաստիարակության: Մանկավարժական նոր սկզբունքների անհրաժեշտությունը: Եվ այս՝ անկախ այն քաղաքական դրությունից, որի մեջ գտնվում էր մայր հայրենիքը, այն է՝ շնայած թուրքական և պարսկական տիրապետություններին: Դա մի ամբողջ շարժում է, բայց դեռ սաղմնային դրության մեջ, թույլ, անհատական օրինակներով արտահայտվող: Եվ այդ պահանջին, կազմակերպվող այդ գիտակցության հայ իրականությունն աշխատում է գոհացում տալ, հանելու՜ իր միջից լայն կրթական ձգտումներով տոգորված ուսուցիչներ՝ Հարություն վարդապետ Արամբարյան, Հովհաննես վարդապետ Շահխաթունյան, Սերովբե վարդապետ Պատկանյան և այլն:

Ուսումն մատչելի չէ ամենքին: Դպրոցներ դեռ չեն բացվել հայ հայրենիքի նույնիսկ սրտում, որ Արարատյան երկիրն է: Բայց, ինչպես ժամանակի գործիքներ, դուրս են գալիս մեծ որոնողներ, որոնք լավագույն, բարձր դաստիարակություն են որոնում հայկական դեռ խոպան իրականության մեջ: Որոնողների այդ նոր և մեծագործ սերնդի առաջին շարքումն են կանգնած Մեսրոպ Թաղիադյանը, Խաչատուր Աբովյանը, ապա և Ստեփանոս Նաղարյանը և ուրիշ շատերը:

2. ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ²: Թաղիադյանի վաղ մանկության մեջ մեծ դեր կատարել է նրա տատը, որ թեև տեղափոխվել էր Ձորագեղից՝ Վաղարշապատ, բայց իր վրա է վերցնում երեխային խնամելու բոլոր հոգսերը: Մեռել էր Մեսրոպի հայր Դավիթը. մայրը, որի անունն էր Զարգար, մի գրագետ հայուհի, ամուսնացավ ուրիշի հետ և չուզեց որ Մեսրոպը բեռ դառնա իր նոր ամուսնու համար: Տառն էր նրան պահում և նույնիսկ, ինչպես հավատացնում է Թա-

¹ Ձեռագիր:

² Մեսրոպ Թաղիադյանի մասին մնացած կենսագրական նյութերը շատ հարուստ չեն: Դիտարկելով ինքը Թաղիադյանն է, որ ինքնակենսագրական տեղեկություններ է հաղորդում իր աշխատությունների մեջ, այն է. 1) «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս», հատ. ա. Կալկաթա, 1847. 2) «Ազգասեր» շարաթաթերթ, ալլալ տարիներ, 3) «Պաղեստին» պաակալ քերթված գեր. տ. Իիջինալա երբեան եպիսկոպոսի Կալկաթայ. ի հայ ած Մեսրոպ Դաիթեան Թաղիադյանց, Կալկաթայ, 1830: Թաղիադյանի համառոտ կենսագրությունը գրել է Կալկաթայում մի անանուն հեղինակ, որ, սակայն, ամենայն հավանականությամբ տեղի խաչկան հայտնի քահանան էր: Այդ կենսագրությունը, Գ. Պալսի հայտնի Մկրյան քահանայի խմբագրությամբ և ծանոթություններով տպված է Թիֆլիսում 1886-ին՝ իբրև հավելված «Արձագանք» շարաթաթերթի՝ «Կենսագրութիւն Մեսրոպ Դաիթեան Թաղիադյանց երանցոյ» վերնագրով: Սակայն այս գործն ունի այն խոշոր պակասությունը, որ Կալկաթացի հեղինակը իր անձնական կրթելի անձնատուր լինելով՝ չափազանցել է Թաղիադյանի անհատական պակասությունները և ձգտել է ցույց տալ Թաղիադյանին իբրև բարոյական մի ճիշդ: Այս հանգամանքը հարկադրել է Թաղիադյանի աշակերտներից մեկին գրել մի հերքում, որ տպված է առանձին գրքուկով («Դիտողագիր Յով. Շահնազար Սարգսեանի ի Բաղափա ի վերայ կենսագրութեան Մեսրոպ Դ. Թաղիադյանի», Կ. Պալս, 1888) և որ նույնպես հաղորդում է մի քանի հետաքրքրական տեղեկություններ Թաղիադյանի կենսագրությունից: Կան և մի քանի լրագրական հոդվածներ, որ մենք կհիշատակենք իր տեղում: Մեզ մոտ էլ գտնվում են մի քանի ձեռագիր նյութեր, որ մենք հանել ենք էջմիածնի հայրապետական դիվանից:

¹ «Ազգասեր», եր. 1—26:

² Տե՛ս իմ «Գրիգոր Արծրունի», Թիֆլիս, 1902, շ. Ա. եր. 23:

³ Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյան, «Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի կենսագրությունը», Պետեր., 1898, եր. 27:

գաղափար, կերպարում էր իր կաթով, շնայած որ նրա ծծերը վաղուց շորացած էին: Հաճախ պատալվր իր թոռանը խանձարուրի մեջ կապած, տանում էր Վաղարշապատից Երևան և նորից վերադառնում Վաղարշապատ: Հենց այս հանապարհին է, ասում է Թադիադյանը, որ ես ստացա շրջմուկի հակումներ, որոնք հետո տարան ինձ թափառեցնելու իմ ամբողջ կյանքի ընթացքում աշխարհի բոլոր ծայրերը...

Տասի մահից հետո Մեսրոպը առ ժամանակ մնում է իր մոր մոտ, Երևանում, բայց հետո, ինչպես ցանկացել էր տատը, նա ուղարկվեց էջմիածին, որին և նվիրված էր մկրտության ժամանակից:

Ց—9 տարեկան էր Մեսրոպը այդ միջոցին, մի շատ ժիռ, սուր և հանդուգն երեխա: Նրան տանում են Ներսես Աշտարակեցու մոտ և տեղի է ունենում այսպիսի մի խոսակցություն երկուսի մեջ:

— Կարգալ գիտե՞ս, մանուկ,— հարցնում է Ներսեսը:

— Եթե իմանալի, ինչո՞ւ էի զալիս այստեղ,— պատասխանում է երեխան:

— Բայց ի՞նչ գիտես:

— Այն ամենը, ինչ Երևանը սովորեցնում է անտեր երեխաներին. այսինքն՝ երգ, առակ, առասպել:

— Ապա երգիր:

Մանուկը բնությունից ստացել էր մի անախորժ, զիլ ձայն. սկսում է երգել այնքան վատ, որ Ներսեսն շտապում է լռեցնել նրան:

— Լռիր,— ասում է,— թե չէ Վեհափառն էլ Վեհարանում կը վրդովվի:

— Եթե իմանում էիր, որ կը վրդովվի, ինչո՞ւ երգել տվիր:

— Անունդ ի՞նչ է:

— Մկրտությանս անունն է Ավետիք: պապիս անունով տատս Մեսրոպ էր անվանում, հաճախ և Պապիկ:

Ներսեսը տեսնում է, որ իր առջև կանգնածը մի ուշիմ և շնորհալի երեխա է, վճռում է շթոնել նրան անխնամ: Դիմելով տղային, ասում է:

— Լավ, թող Մեսրոպ լինի անունդ. արի աջս առ:

Նվազա ասում է իրան շրջապատողներին:

— Ափսոս է երեխային դպրոց մտցնելը: Իմ կողմից հանձնեցեք նրան գրագիր Հովհաննես վարդապետին և պատվիրեցեք, որ լավ հետևե նրան, մինչև որ կը տեսնենք:

Այսպիսով Թադիադյանը կոչվում էր աշակերտության էջմիածնի վանքի մեջ: Այս, պետք է ասել, մի առանձին բախտ էր այն ժամանակների համար: էջմիածինն էր համարվում լուսավորության կենտրոն ոչ միայն Արարատյան երկրի, այլ և ուրիշ շատ տեղերի հայ ժողովրդի համար: Բայց ի՞նչ էին նշանակում Ներսեսի խոսքերը, թե ափսոս է երեխային դպրոց տալը, պետք է հանձնել նրան Հովհաննես վարդապետին: Ինքը Թադիադյանը բացատրել է, թե ի՞նչ տեսակ կրթական սիստեմ գոյություն ուներ հայոց լուսավորության կենտրոնում, որ և հասկանալի է դարձնում Ներսեսի կարգադրությունը:

Նրկու տեսակ դպրոցական կրթություն կար էջմիածնում՝ վարժատան և խցի: Վարժատունը մի հատ էր, այնտեղ միասին հավաքվում էին հարյուրավոր աշակերտներ՝ հինգ տարեկանից մինչև քսան տարեկան և ավել: Ուսուցիչ կարգվում էր ծերունի վարդապետներից մեկը, որ, իհարկե, չէր էլ կարողանում հարցնել ամեն մեկին: Մեծ ու փոքր միևնույն բանն էին սովորում՝ գրավարժություն, փոխեր և շարականներ, աղոթքներ, հատկապես նարեկից: Դպրոցը ենթարկված էր վանական խիստ կարգերին: Ամեն կեսգիշերին սկսվում էր ժամասացությունը, որին ներկա պիտի լինեին բոլոր աշակերտները: Նրանց

վեր էին կացնում քնից և տանում էին եկեղեցի: Ժամասացությունը տևում էր մի քանի ժամ: Ամեն օր կարգում էին երեք կանոն սաղմոս. երեխաները, դեռ նույնիսկ գրագիտության չվարժվածները, պիտի ոտի կանգնած՝ լսեին անվերջ ընթերցանությունը: Բնությունը, սակայն, իրանն էր վերցնում, և աշակերտները, քնից հաղթահարված, ընկնում էին տաճարում, ով ուր կարողանում էր և քնում: Նույնիսկ ձմեռվա սառնամանիքներին, տաճարի սառած սալահատակը չէր վախեցնում խեղճերին, և նրանք նույնիսկ այդ քարերի վրա էին պառկում: Բայց նրանց, իհարկե, չէին թողնում հանգիստ քնել: Սովորաբար կամ վարդապետ ուսուցիչն էր արագիներով զարթեցնում քնածներին կամ ամառ աշակերտներն էին այդ պաշտոնը կատարում, հարվածելով քնածներին փայտերով:

Այս դպրոցական կրթությունից անհամեմատ լավ էր համարվում խցի կրթությունը: Աշակերտը դառնում էր մի վարդապետի կամ եպիսկոպոսի փոքրավոր, ապրում էր նրա խցում, ծառայում էր նրան և փոխարենը՝ դասեր էր տալում նրանից: Դաստիարակության այս եղանակը հին ժամանակներից ուներ և իրան հատկ, բնորոշիչ անունը՝ դաստիարակվել «առ ոտս» այս ինչ վարդապետի կամ եպիսկոպոսի: Այս դաստիարակության ծավալն ու որակը, իհարկե, կախված էին ուսուցչի անհատական կարողությունից: Տարբեր էին և այն հարաբերությունները, որոնք ստեղծվում էին խցի բնակչի և նրա փոքրավորի մեջ: Կային այնպիսիները, որոնք իրանց ուշադրությամբ, երախտիքներով ամենագեղեցիկ հիշատակ էին թողնում իրանց աշակերտների մեջ: Այդպիսի երախտավորները ոչ միայն իրանք էին անձամբ տալիս աշակերտներին այն, ինչ իրանք գիտեին, այլև ամեն աջակցություն, նաև դրամական անգամ, ցույց էին տալիս որպեսզի իրանց փոքրավորները շարունակեն ավելի ևս դարգանալ ուսմունքների մեջ՝ ավելի լավ պատրաստություն ունեցող ուսուցիչների մոտ: Քիչ չէին, հարկավ, և այնպիսիները, որոնք թե իբրև մարդ և թե իբրև ուսուցիչ անտանելի էին դառնում իրանց աշակերտներին:

Մեսրոպ Թադիադյանին վիճակված էր ճաշակել այդ երկու խցային տիպերն էլ: Հովհաննես վարդապետը, որին Ներսեսը հանձնարարեց ժիր ու շարահճի երեխայի դաստիարակությունը, գրագիր էր կոչվում այն պատճառով, որ շատ ճարտար էր գրելու արվեստի մեջ, իսկ այս համարվում էր մեծ առավելություն այն ժամանակներում: Սովորաբար այդպիսի լավ ձեռք ունեցողներն էին մոտ լինում կաթողիկոսներին իբրև նրանց կոնդակները գրողներ («կոնդակագիր») և այս պատճառով էլ վեհարանի աղոթելի անձինքներից էին: Բայց Հովհաննես վարդապետը հայտնի էր և իր բացասական հատկություններով: Նա Բագրևանդից էր, ուր քրդեր շատ կան և ինքն էլ հենց ստացել էր «քուրդ» մականունը: Դա, ինչպես գրում է Թադիադյանը, «էր այդ երկայնահասակ և բարակ, շեշտ երեսով, քուրձ մօրուք և դեղնագիր աչք, ամենևին զուրկ յաղատական արուեստից լեզուի մերոյ: Վարք նորա հանգունատիպ գիտութեանն և խառնից երկրի իրում անգութ, խժական, խորամանկ և կասկածոտ միանգամայն»: Այսպիսի մի մարդ չէր կարող լավ հիշատակ թողնել իրան հանձնված երեխայի մտքի մեջ:

«Զամս երկուս,— ասում է Թադիադյանը,— տուայտեցա ի բերան առնով ինձ զժամագիրք և զսաղմոս և զամս երկու՝ տուայտեցա ուսանիլ զշարական, որ առ անհարմար լինելոյ ձայնիս՝ եղև առ յապալս կորուստ մեծ ժամանակիս»: Մինչդեռ նա այսպես տարիներով տանջվում էր «Քրդի» ձեռքին, էջմիա-

¹ «Ճանապարհորդություն ի Հայաստան», եր. 5:

ծին է գալիս այն ժամանակների հայտնի ուսուցիչ Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին: Անկանալոր վանական ուսուցանողի մոտ իսկույն համալրում են էջմիածնի տիրացուներից և սարկավագներից շատերը՝ ուսում ստանալու համար: Մեսրոպը, որ այդ ժամանակ հազիվ 12 տարեկան էր, ազալում պաղատում է Հովհաննես վարդապետին թույլ տալ իրան դասեր առնել Պողոս վարդապետից, բայց անողորմ «Քուրդը» մերժելով մերժում է այդ: Հուսահատված տղան փախչում է գնում Երևան: Բայց այս էլ չէ օգնում. նա արգեն սովորել էր լավ գրել և վեհարանի գրագիր էր: Նրա ետեից խնդրակներ են ուղարկվում, որոնք ետ են բերում նրան էջմիածին, ուր նա ենթարկվում է անողորմ ծեծի: Մեծում էին ոտները և այնքան սաստիկ, որ թափեցին ոտների եղունգները: Բանը հասնում է Եփրեմ կաթողիկոսին: Բարի ծերունին կանչում է տղային իր մոտ:

— Ի՞նչ ես ուզում,— հարցնում է նա:

— Տեր, ուսում եմ ուզում,— պատասխանում է Մեսրոպը հեկեկալով և լաց է լինում:

— Բայց ինչո՞ւ չես ուզում սովորել նարեկը, որ ուզում է քեզ դաս տալ քո վարդապետը:

— Ես գիտեմ նարեկը, և եթե Տերությունդ հրաման անես, կարող եմ հենց այստեղ կարգալ անգիր:

Հովհաննես վարդապետն ասում է թե ինքը նրան նարեկից որևէ դաս չէ տվել, հետևաբար նա սուտ է խոսում իբրև կարբեցի: Եփրեմը հանձնում է իր ատենագիր Ստեփանոս եպիսկոպոսին քննություն անել, և Մեսրոպը քննության միջոցին իրոք ապացուցանում է թե ինքը, ճիշտ որ, անգիր գիտե նարեկի շատ աղոթքները: Դրանից հետո միայն նա արժանանում է իր երազած բախտին: Մնալով դարձյալ Վեհարանի գրագիր և Հովհաննես վարդապետի փոքրավոր, նա թույլատվություն է ստանում աղատ ժամերին դասեր առնել Պողոս վարդապետից: Կաթողիկոսը պատվիրում է, որ վարդապետը առանձնապես ուշադրություն դարձնե քերականության վրա, որպեսզի իր գրագիրը հայերեն լավ իմանա:

Արդեն հենց այս էր և Մեսրոպի փափագը: Ակավում է մի նոր շրջան նրա կրթության մեջ: Պողոս վարդապետը ոչ միայն իբրև մանկավարժ բարձր համարման տեղ էր, այլև իբրև մարդ, և այս կողմից էլ նրա ու Հովհաննես վարդապետի մեջ համեմատություն անգամ չէր կարող լինել: Երախտագետ աշակերտը հրճվանքով պատմում է երկու դեպք իբրև ապացույց, թե որքան բարի էր իր ուսուցիչը և որքան շատ էր սիրում իր խնամքին հանձնված աշակերտներին: Երբ Մեսրոպը տեղափոխվում է Պողոս վարդապետի խուցը, առաջին գիշերը չէ կարողանում քնել: «Թունդ չէ տանում, որդի,— հարցնում է վարդապետը:— Ոչ,— պատասխանում է նա.— արդյոք չե՞ս կարող մի բան պատմել, որ քունս տանե: Վարդապետն սկսում է քաղցր եղանակով պատմել Աստվածաշունչից: Պատմությունը այնքան խոր տպավորվում է աշակերտի մտքի մեջ, որ հաջորդ երեկոն նա սկսում է համարյա նույնությամբ պատմել իր լսածը, մեծ գոհություն պատճառելով ուսուցչին, որ այնուհետև էլ այս եղանակով էր ուսուցանում:

Երկրորդ դեպքը, որ պատմում է Թաղիադյանը, նույնպես բնորոշ է: Երեկոները Պողոս վարդապետը տալիս էր Մեսրոպին իր Աստվածաշունչը և պատվիրում էր կարգալ, իսկ ինքը գնում էր այցելելու իր միաբանակիցներին: Բայց, որպեսզի հսկե ընթերցանության վրա, ստեպ-ստեպ վերադառնում էր իր խուցը, և, եթե տեսնում էր իր աշակերտին գիրքը կարդալիս, գտվում ու խրախուսում

էր և էլի գնում. եթե տեսնում էր, որ նա չէ կարդում, խրատում էր մեղմությամբ: Մի երեկո նա ուշանում է. Մեսրոպը գլուխը դնում է բաց Աստվածաշունչի վրա և քնով անցնում: Ծրագն ընկնում է, գիրքը այրվել է սկսում: Պատանին վեր է թռչում սարսափահար այն միջոցին, երբ կրակի բոցը հասել էր իր գլխին: Նրա աղաղակների վրա ներս է մտնում Պողոս վարդապետը: Մեսրոպի սարսափն ավելի գրթի համար էր, որ շատ թանկագին էր: Բայց բարի վարդապետը սիրտ է տալիս նրան, ասելով. «Դու միայն կարդա, Սուրբ Գիրքը քեզ չի պակասի...»: Եվ հանելով սնդուկից մի նոր ոսկեկազմ Աստվածաշունչ, տալիս է նրան և ասում. «Առ, իմ աղքատությունը որքան և շատ լինի, դարձյալ ես կարող եմ հոգալ քո հոգևոր սնունդը...»: Եվ Թաղիադյանը, բերելով այս խոսքերը, բացականչում է. «Երանի որոց այսպիսի վարդապետի աշակերտեցան դաստիարակութեամբ, առավել ինչ ոչ ասեմ»:

Մի դեպք, սակայն, քիչ էր մնում բաժանե այդ երանյալ աշակերտին իր ուսուցչից: Պողոս վարդապետը բռնվում է ջերմ ու տենդից և թուլություն է ստանում, օգափոխության համար, հեռանալ էջմիածնից: Իր համար Մեսրոպը մեծագույն դժբախտություն էր համարում այս հանգամանքը: Հեռանալ այդպիսի մի ուսուցչից, նշանակում էր մի վայրկյանում կորցնել այնքան ժամանակների աշխատանքի պատուհները և հոգով ընդմիշտ կուրանալ: Բայց բախտը նրան ժպտաց և այս անգամ: Եփրեմ կաթողիկոսը թույլ տվեց Պողոս վարդապետին վերցնել իր հետ Մեսրոպին:

1816 թ. մայիսի 15-ին ուսուցիչ և աշակերտ դուրս են գալիս էջմիածնից և մի ամսաչափ մնում Երևանում: Մեսրոպն իր մոր մոտ էր ապրում, իսկ վարդապետին հյուրասիրում էին Երևանի հայ իշխանները, որոնցից Մեսրոպը հիշում է Մելիք Աղամալյան հայտնի տան ներկայացուցիչ Մելիք Արրահամին և նրա որդի Մելիք Սահակին: Այդ ժամանակ Երևանում էր ապրում մի ուրիշ հայ իշխան, որին Մեսրոպն անվանում է Գաբրիել հարյուրապետ (անշուշտ յուզբաշի), տեղի Սիսական գավառին կամ Գեղարքունյաց, որ Երևանի սարգարի առջև մեծ կշիռ ուներ և օգտվելով իր դիրքից, աշխատում էր թեթևացնել իր ազգակիցների դրությունը: Երևի այս յուզբաշին Գեղարքունիքի Մելիք Շահ-նազարյան մեկիջական տոհմից էր: Նրա տան մեջ Մեսրոպին սիրում են, մինչև իսկ Գաբրիել յուզբաշու կինը որդեգրում է նրան:

Երևանից վարդապետն ու Մեսրոպը գնում են դարձյալ այցելելու Սկանի կղզին, այնտեղից դարձյալ Երևան են գալիս և Խոր-Վիրապով գնում են Ս. Հակոբի վանքը, որ շինված էր Մասիս սարի վրա, Ակուռի գյուղի մոտ:

Այս ճանապարհորդությունը Արարատյան երկրի զանազան նշանավոր կողմերում ուներ Մեսրոպի համար կրթական մեծ նշանակություն, զարթեցնելով նրա մեջ հայրենագիտության և պատմական հնագիտության վառ սեր: Պողոս վարդապետն արժարժում էր այդ սերը, բացատրելով նրան ճանապարհին պատահած հնությունների նշանակությունը: Անշուշտ այս մոտիկ ժանրության շնորհիվ է, որ Մեսրոպն ապագայում, իր մատենագրական գործունեության մեջ, հանդես եկավ իբրև Հայաստանի հին աշխարհագրության քաջամտ ճիշդագիտ և մանավանդ սրամիտ էր աշխարհագրական անունների միամիտ ստուգաբանության մեջ, որ սակայն այն ժամանակների լուրջ և պատվավոր գիտություն էր համարվում:

Ակուռին մի խոշոր հայ գյուղ էր (800 տուն, ինչպես հավատացնում է Թաղիադյանը) հայտնի իր գեղեցիկ օդով ու ջրով, որի պատճառով էլ Երևանի

¹ Աստ. եր. 13:

սարդարի ամառանոցն էր: Այդտեղ կառուցված էր սարդարի ամառանոցին պատ-
լատը, իսկ գյուղից քիչ հեռու բարձրանում էր Մարդարաբատ ամուր բերդը,
որ կառուցված էր Արաքսի հովիտը քրդերից և այլ ավազակաբարձ ցեղերից
պաշտպանելու համար: Այս ամբողջ աշխարհը՝ Ակուտին, Մ. Հակոբի վանքը և
բերդը կործանվեցին 1840 թվի հունիսի 20-ի սաստիկ շարժից և թաղվեցին
Մասիսի գագաթից թափված քարերի և լավաշի տակ:

Պողոս վարդապետը մնաց ս. Հակոբի վանքում մինչև սեպտեմբերի կեսը
և Մեսրոպը անընդհատ շարունակում էր իր ուսումը, առանձնանալով վանքի
շրջականերում, հռչակավոր սարի լանջերին: «Երիմե փոքրիկ լցեալ մեկնաա-
կախեալ զպարանոցէ՝ կրէի՝ հանապազ ի ծոցի իմում և գրիշ՝ փետուր սագի, և
մատիտ ի գտակածալի, իսկ գիրք և տետրակք թղթոց զանթովք իմովք՝ գնալի
ուր և հաճէի. և նստեալ կամ ընթեռնուի, և կամ գրէի»: Բայց մանավանդ
սիրում էր նա առանձնանալ Մ. Հակոբի աղբրի վրա շինած մատուռի մեջ: Մի
օր այդ կողմերում առյուծը երկու մարդ է պատռում: Պողոս վարդապետն իս-
կույն սկսում է որոնել իր աշակերտին, կանչում է նրան՝ ամեն ինչ իզուր: Եվ
հետեւեցնելով, թե Մեսրոպն էլ դժբախտութեան է հանդիպել, հուզվում զայրա-
նում է անշափ: Տեսնելով այդ միջոցին հանդարտ վերադարձող աշակերտին,
նա կարողանում է հրամայել նրան, որ կանգնե, իսկ ինքը կատաղած գնում է
փայտ բերում և սկսում անողորմ կերպով ծեծել նրան: «Քարի պէս անմոռնչ
կանգնած եմ նրա առջև, — ասում է Մեսրոպը, — իսկ նա ծեծում է անյազ, մին-
չև որ վանքի պառավ տնտեսուհիս ընկաւ մեր երկուսիս մեջ և զազաբեցրեց
ծեծը»: Եվ Մեսրոպը, լսելով իր ուսուցչի բացատրութիւնը, թե ինչն էր հար-
կադրում նրան այդպես ծեծել, իրավունք չէ համարում նեղանալ նրանից, քանի
որ սրտացալութիւնն ու հայրական ուշադրութիւնն էին նրա մեջ փոթորկել
այդքան ահաւոր զայրույթ:

Այս դեպքից հետո Մեսրոպը մի ուրիշ տեղ է ընտրում իր դասերը սովորե-
լու համար: Բայց այստեղ էլ մի ուրիշ վտանգավոր պատահար է գալիս, որ
այսպես է պատմում ինքը Մեսրոպը: «Քնած էի, զարթնեցաւ և ի՞նչ տեսնեմ:
Ղուրանի հավերժահարսների դրախտումն եմ: Սարդարի ամբողջ հարեմը շրջա-
պատել էր ինձ: Առաջին նվագ ապշեցի և սարսափեցի: Բայց կանանց մեջ
ավագագունին՝ Հաջի-Խանումի ակնարկով բոլոր մարդասեր վերաբերմունք
ցույց տվին դեպի ինձ, և ես ազատվեցաւ ամեն մի երկյուղից: Մոտեցան ինձ,
վերցրին ճարտասանութեան գիրքս, բաց արին գտան նրա մեջ մեր լեզվի մե-
ծանուն հեղինակների՝ պատկերը և հարցրին, թե ինչ է այդ: Ապա հարցրին՝
թղպատված եմ, Ղուրան գիտե՞մ, Մուհամմեդ մարգարեն ընդունո՞ւմ եմ:
Պատասխանեցի. «Ո՛չ»: Նրանք բամբաշա խփեցին գլխիս: Ապա հարցրին,
ինչո՞ւ ես սևեր հագել, հայրդ նո՞ր է մեռել: Ուրիշ այսպիսի անտեղի բաներ էլ
հարցրին: Իսկ Հաջի-Խանումը մի ոսկի փող բաշխեց ինձ և գնաց»: Այս պա-
տահարը, բարեբախտաբար, սարդարին չհասավ և անախորժութիւններ չպատ-
ճառեց Պողոս վարդապետին, ոչ էլ իր աշակերտին...

Բայց վարդապետն այստեղից այլևս էջմիածին չվերադարձավ, այլ թույլ-
տվութիւն ստացավ գնալու իր հայրենի Մուսաբար գյուղը (Ղարաղաղ) ազգա-
կաններին տեսնելու համար: Այս անգամ Մեսրոպն արդեն պիտի բաժանվեր
նրանից: Արտասուք էր թափում Մեսրոպը, մինչդեռ վարդապետը ձի հեծնելիս
օրհնեց նրան, խրատեց և հանձնեց նրան Աստուծո խնամքին: «Զհետ չոգայ
համբուրելի հետաց դարշապարաց ձիոյ նորա, — գրում է Մեսրոպը: — Բազմու-

թիւնն մի առ յի դարձաւ. վարժապետն սուրբ հեռացաւ, մեկնեցաւ յաչաց, և
ևս գեռ ընդարմացեալ կացի: Տասն անգամ սկսայ իմ ձախ ձայնիւ. «Գնա՛ս
բա... գնա՛ս բա...», այլ հեկեկանք ոչ թողին կատարել զբանն օրինակ զայս՝

Գնաւ բարեաւ, վարժապետ հանրափիւռ գիտութեանց,

Գնա՛ս բարեաւ, ուսուցիչ հաւատո գերազանց:

Գնա՛ս բարեաւ, այլ կաթիլիք իմ անմեղ արտասուաց

Կիցին քեզ փոխանակ քոց անմահ երախտեաց:

Թաղիադյանը տալիս է և այդ «անմահ երախտիքների» ամբողջ բովան-
դակութիւնը: Չորս տարւոյ ընթացքում նա սովորել է ամբողջ քերականու-
թիւնը և ճարտասանութեան նախակրթութիւնը: Այս էր այն ամբողջ պաշարը,
որ տվել էր նրան հռչակված վարժապետ վարդապետը:

Մեսրոպը էջմիածին վերադարձավ ս. Հակոբի ուխտավորների հետ: Կա-
րո՞ղ էր նա ասել, թե վերջացրել է ուսումը նույնիսկ այն ժամանակվա հաս-
կացողութեամբ: Ո՛չ. թեև այլևս լավ ուսուցիչ չկար էջմիածնում, բայց նա
դարձյալ ուսման որոնող մնաց: Եվ երբ Բարսեղ եպիսկոպոս Կեսարացու հետ
գնացել էր հին Արագածոտն գավառը (Մուղնի, Սաղմոսավանք և այլն), գնում
է Փակախոց գյուղը, ուր աշխատում էր նրա խորթ հայր Պետրոս էլիփրզյանցը,
արհեստով դարբին: Մնալով նրա մոտ մի քանի օր, նա աղաչում է նրան հա-
նել իրան էջմիածնից, որովհետեւ թերի է մնացել իր ուսումը: Բայց դարբին
Պետրոսը, շունենալով ոչինչ հասկացողութիւն ուսման մասին, հորդորում է
նրան վերադառնալ էջմիածին և այնտեղից շահանալ: «Զէ՛ որ դու մատաղ ես
արվել Լուսավորչին, ինչպես ասում էր քո մայրը», ասում է նա: Մեսրոպն
ստիպված է լինում գնալ էջմիածին, ուր և դառնում է գրագիր:

Էջմիածնում էր առժամանակ և Խաչատուր Աբովյանը, դարձյալ ուսման
համար էջմիածին եկած, էջմիածնին մատաղ բերված, բայց դարձյալ թերատ
ուսման միայն տիրացած և ամբողջական, մեծ ուսման ծարավ, որոնող: Երկու
որոնողների ճանապարհները սակայն զուգընթաց չէին: Ուրիշ ուղղութեամբ
գնաց Աբովյանը, ուրիշ՝ Թաղիադյանը: Երկուսը մի հարազատ միջավայրի, մի
վանական միջոցառման պտուղներ էին, բայց տարբեր ձևով, տարբեր գաղափար-
ներով տարան իրանց կոչումը, որ բխում էր երկուսի ջերմ, արարատյան հայ-
րենասիրութիւնից:

Հետաքրքրական հանգամանք է, որ Թաղիադյանը գրեց իր ճանապարհոր-
դութիւնը Արագածոտն գավառում: Այս անշուշտ իր առաջին գրական վաս-
տակն էր, որև առաջին անգամ էլ զգալ տվեց նրան, թե որքան դառն է այդ
աշխատանքը: Մեսրոպը դեմքեր էր նկարագրել իր այդ գրվածքի մեջ և գրան-
ցից մեկն էր Մարտիրոս Տաթևացին, որի մասին միայն մի խոսք էր գրել նա՝
«անհարմար»: Գրվածքը կարդաց Մեսրոպի մտերիմ Հովհաննես սարկավազը,
բայց ծածուկ չպահեց, և Մարտիրոս եպիսկոպոսին հայտնի դարձավ, թե ինչ է
գրել իր մասին վեհարանի գրագիրը: Նա գանգատվեց, անձամբ դատախազ
հանդիսացավ և Մեսրոպը ենթարկվեց բարբարոսական տանջանքի:

¹ Պողոս վարդապետ Ղարաղաղցու մանկավարժական հմտութիւնը գնահատեց և ներսեւ
Աշտարակեցին, հրավիրելով նրան 1820-ական թվականներին Քիֆլիս, ուր արդեն բաց էր արել
մի դպրոց: Այստեղ Պողոս վարդապետին աշակերտեցին Խաչատուր Աբովյանն ու Ստեփանոս
Նազարյանը: Վերջինս Թաղիադյանի նման հիացած չէ իր վարժապետի վրա, ասում է, թե աշա-
կերտները սրանից ավելի ծեծ էին ստանում, քան ուսում: (Տե՛ս իմ «Ստեփանոս Նազարյանց»,
հատ. Ա. Քիֆլիս 1902, էր. 48):

Նրա ուսման անջաման ծնածնին, որ արյուն սկսեց գալ պճեղներին: Բայց հետո Մարտիրոս եպիսկոպոսը, տեղեկանալով, որ Մեսրոպը միամտաբար է գործածել «անհարմար» բառը իր վերաբերմամբ, ոչ միայն ներեց նրան, այլև հետո նրան բարեբար հանդիսացավ:

Իսկ Հովհաննես սարկավազի արարքը շնորհալի Մեսրոպը և նրանից վրեժ հանեց դաժան հղանակով, ինքն էլ լինելով իր ժամանակի մի դավաճ: Մութի մեջ քարե սանդուխքների վրա ընկույզների շարեց նա և սարկավազը, ոտը դնելով նրանց վրա, սալթաքովեց գլուխը: Երկու ամիս հիվանդ պառկեց, առողջանալուց հետո էլ մնաց միշտ կոր մեջքով:

Այս միջոցին էջմիածին եկավ իր գիտնականությունը հռչակված Ջաքարե վարդապետ Գուլասպյանը (Թիֆլիսցի): Քանի որ անգործ էր նա, հավաքեց մի քանի աշակերտներ: Մեսրոպն էլ ամեն հնար գործ դրեց, մինչև կարողացավ եփրեմ կաթողիկոսի հրամանով մտնել գիտնական վարդապետի աշակերտների շարքը և սովորել ճարտասանություն: Բայց այս անգամ էլ նրան վիճակվում էր մի կտոր միայն ստանալ այդ գիտությունից: Հինգ ամիս հաղիվ անցած՝ Գուլասպյանը նշանակվում է նվիրակ և նրա աշակերտները ցրվում են:

3. ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐ. Այնուհետև թափառիկ կյանքի լայն ասպարեզ է բացվում Մեսրոպի համար, որի մեջ, սակայն, երբեք չէր մարում այն գիտակցությունը, թե թերատ է իր ուսումը և դեռ շատ բան կա սովորելու:

Դանիել եպիսկոպոսը նշանակվում է (1819 թ.) Սյունաց վիճակի նվիրակ: Նա ուժեղ մարդ էր, բայց համարյա անգրագետ: Հարկավոր էր մեկը, որ քաջ ծանոթ լիներ եկեղեցական կարգերին և լավ էլ գրող: Երկու պահանջներին համապատասխանում էր Թադիադյանը, բացի միայն այն բանից, որ նա եկեղեցում երգել չէր կարող, քանի որ շատ անհաջող ձայն ուներ: Դանիել եպիսկոպոսը նրան վերցնում է իր հետ և սկսում է իր երկար շրջագայությունը:

Նվիրակությունն այն ժամանակները շատ կարևոր մի հաստատություն էր, որ իրականացնում էր էջմիածնի աթոռի ընդհանրականությունը, կապելով բոլոր տեղերի հայերին իրենց Մայր Աթոռի հետ: Այդ կապերի նյութական կերպարանքն այն էր, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն ուղարկում էր միոսն իր ժողովրդին և ստանում էր նրանից մի շարք կամավոր և պարտադիր տուրքեր, որոնք հատկացված էին Մայր Աթոռին: Թադիադյանը հականհ հանձնան հիշատակում է 12 ալդպիսի օրինականացված տուրքեր, որոնք երևան են հանում այս սխտեմը, որ հայ եկեղեցականությունը մշակել էր դարերի ընթացքում՝ իր հօտից որքան կարելի է շատ հյուսիս մղելու համար: Բացի ընդհանրական աթոռին հատկացրած տուրքերից ու նվերներից ժողովուրդը մի շարք ալդպիսի տուրքեր պիտի տար և իր տեղական առաջնորդին, ինչպես նաև ծխական քահանային: Առաջնորդները նույնիսկ ծախում էին ծխերը քահանաներին... «Քրիստոսի արյամբ գնված հոտը» համարվում էր սեփականություն մինչև նրանց մահը, փոխարենն ստանալով նրանցից դրամ: Դա մի տեսակ հոգևոր ճորտատիրություն էր. մի քահանայի ծախված ծուխն իրավունք չունեիր ձանաչել այդ քահանային և մի ուրիշին դիմել:

Էջմիածնի նվիրակին ընդունում էին ամեն տեղ մեծ պատիվներով: Նրան դիմավորում էին եկեղեցական թափոններով, մեծարում էին առաջավոր հարուստ տներում, շնորհակալով, իհարկե, քաղցրացնել նրա տրամադրությունը պատշաճավոր «աջահամբույրով»: Գյուղից գյուղ, քաղաքից քաղաք շրջելով, Թադիադյանը նվիրակի հետ այցելեց բոլոր փոքր ի շատև աչքի ընկնող հայաբնակ վայրերը Երևանի խանության արևելյան մասում, Նախիջևանի ամբողջ խանության մեջ և համարյա ամբողջ Սյունիքում: Իբրև ուշիմ և զարգացած

սյուտանի՝ նա դիտում էր տեղային կյանքը և վերին աստիճանի հետաքրքրական տեղեկություններով էր զարգարում իր ճանապարհորդական օրագրությունը: Այսպես, նա պատմում է, թե ինչ միջոցներով էր Երևանի Հյուսիսին նաև սարդարը կեղևում ժողովուրդը: Նա շատ և այն էր՝ դի դեղեհալ, յայսօցանէ գանիւք ծնուցանէր իւր ոսկին, և ի տանջանաց տառապելոցն հաւաքէր արիւն յարրումն իւր. զաշխարհն համօրէն կեղեքանօքն մաշէր և քրտամբք նոցա կերտէր իւր դաստակերտս ի Ղազարին և ճոխացուցանէր զգանձնս¹:

Այս սակավաթիվ տղերի մեջ յուրացրած նոր իրականությունն է, որը ողբալու համար հաշատուր Արովյանը գրել է մի ամբողջ հատոր:

Դանիել եպիսկոպոսի նվիրակությունը քսան ամիս տևեց: Նա վերջանում էր Տաթևի վանքում, և Մեսրոպը պիտի վերադառնար էջմիածին, եթե այդ միջոցին չծագեր մի նոր և խոշոր քաղաքական հարց:

1816 թվականին Կովկասի կառավարչապետ նշանակվեց գեներալ Երմոլովը, որ նախքան Թիֆլիսում հաստատվելը՝ դեռ լիազոր գեպանի պաշտոնով պիտի գնար Պարսկաստան՝ Շահի կառավարության հետ բանակցելու համար: Հաղորդելով այս մասին Եփրեմ կաթողիկոսին, Հովակիմ կաղարյանը գրում էր (Պետերբուրգից). «Ջարդիս ուրախ եմ ամենայնիւ և ամենայն ոք ի մերազն խղճալիաց ուրախանալ պարտ է առ ընդհանուր հաստատեալ խաղաղութիւն աշխարհի և մանաւանդ այդր կողմանց, որով սուրբ Աթոռը և ազգն մեր հանգըստանալ և վայելչանալ կարէ ենթ խնամողական հովանեաւ քաղցրութեան Աթոռոյ կայսերն հոգոստափառի ամենայն Ընուսաց, յորմէ գալոց և հասանելոց էառ քեզ ի կանուխ ժամանակի այսմիկ արի, արդարադատ և բարեկամ ազգի մարդկան ղեներալ Ալէքսէյ Պետրովիչ պարոն Երմոլովն, ընդ որում և առաքելոց եմ մատուցանել առ Սրբութիւն ձեր յատուկ զգիր»: Հետեյալ նամակում, 1816 թ. օգոստ. 6-ից, նա գրում էր. «Այդմիկ կողման նորոգ կացուցեալ բարձրապատիւ կուսակալ ղեներալ և զանազան նշանաց ասպետ Ալէքսէյ Պետրովիչ պարոն Երմոլովն մինչ գայր ի կողմանս ձեր և հաճեցաւ ունել յինէն առ Ձեռք Սրբութիւն զգիր, որ թէ ի բարեյաջող ժամանելն իւր այդք, ըստ որպիսութեան վայրացդ կամ ըստ քաղաքական այսինքն պոլիտիկական գրութեանց, ի օգուտ և ի կատարեալ այցելութիւն Աթոռոյն սրբոյ էջմիածնի և մերոյ իսկ ազգի, ունիցի ինչ խոսել ընդ ձեզ և ձերով գործակցութեամբն բարի ինչ սակս կողմանցդ և աղգի մերոյ՝ օգտիւ առաջացուցանել, յամենայնում Սրբութիւն ձեր՝ լինիցէ նմա համակամ և խորհրդակիցս²:

Կաղարյանը հույս ուներ, որ Երմոլովը, այդպիսի վերաբերմունք տեսնելով ամենայն հայոց Մայր Աթոռի կողմից, բարերայնություն կաներ հայերին: Իսկ ալդպիսի բարերայնության կարոտ էին մանավանդ Ղարաբաղի երբեմնի անկախ հայ տերերի գծախառ մնացորդները: Նա որոնում էր մի պաշտոնյա, որ «բարեխօս և օգնական կարէ լինել առաջի նորոգ բարձրապատիւ կուսակալին ողորմելեաց այտի մերազնէից, մանաւանդ վասն խղճալի մնացորդաց մեկիքաց Ղարաբաղու և Սղնաղու, որք զամենայն ստացուածս իւրյանց կորուսեալ՝ իբր զտառապեալ մուրացկանս ի Տփլիս քաղաքի և այլուրեք աստանդական շրջին, չգտանելով զապրուստ իմն կամ գելս կեցութեան, որոց միայն ձեզ է թողեալ, զօրէն ձեռնտու հովուապետի և օգնականի առաջնորդ լինելով զայցելութիւն ի կուսակալէն և նորա ի դրան ողորմածադունել կայսերն հայցելոյ, դի բաւ է լինելոց նոցա, թէ դարձուցեն ողորմելեացն այնոցիկ գոնէ մասն ինչ ի գեղօ-

¹ Եր. 227.

² Ձեռագիր:

բէից նոցա և ի հողոց, որով կարացեն ապրել և անցուցանել զկանս իւրյանց¹։
 Եփրեմ կաթողիկոսը մեծ հանդեսով ընդունեց Երմոլովին Էջմիածնում, շնայած որ շրջապատված էր պարսից լրտեսներով։ Ամեն աշակցութիւն հայ հոգևորականութիւնը և մանավանդ ներսեսը ցուց էին տալիս նրան։ Բայց և աշնայեա, Երմոլովն էր, որ վերջին հարվածը տվեց Ղարաբաղի հայ մելիքներին և միայն շատ ուշ, տարիներ անցնելուց հետո էր, որ նույն Հովակիմի որդի Խայատուր Լազարյանը գրում էր Ներսեսին. «Կուսակալն ձեր Երմոլովն իւր գործեամբ և առաջադրութեամբ, նմանապէս զանազան գաղտնի ներգործութեամբ ջանաց առ ի վնաս և ի տարաբախտութիւն մեզ հայոցս և վրաց ազգին»։
 Հայ ժողովուրդը, սակայն, շարունակում էր նախկին մեծ հավատով և անկեղծ անձնավորութեամբ վերաբերվել Ռուսաստանին, որովհետև նրա առջև ուրիշ ընտրութիւն չկար։ Այդ փաստն էր հաստատում Եփրեմ կաթողիկոսը 1821 թ. սեպտեմբեր ամսին, երբ թողնելով, Էջմիածինը, գնաց Նախիջևան և այնտեղից անցավ ռուսաց երկիրը, Ղարաբաղ։ Ծերունի կաթողիկոսն այլևս անկարող եղավ տանելու այն հարստահարութիւնները, որոնց առարկան էր դարձել նրա աթոռը Երևանի սարդարի և նրա պաշտոնյաների ձեռքին։ Ահա ինչու էր փախչում նա Էջմիածնից։

Սովորական դարձած բռնութիւնները արհամարհանքը, ճնշումները վաղուց էին դարձել անմեղ բաներ և Էջմիածնի միաբանները դրանցից չէին նեղվում։ Այսպես, Երևանի խաներն ու բեկերը սովորութիւն էին դարձրել հաճախ գնալ Էջմիածին, հարկադրել կաթողիկոսին և միաբաններին զգեստավորվել և արարողութիւններ կատարել իրենց «թամաշայի», իրանց հաճելի ժամանցի համար։ Ավանդութիւնը պատմում էր, թե ինչ հնարքներ էին գործադրում հայ հոգևորականները խաների կամքը կատարած լինելու համար։ Մի օր մի խան Էջմիածնում, ճաշի վրա, պահանջեց մի շարական երգել, որի մեջ «խան» անունը լիներ։ Եվ մի եպիսկոպոս երգեց մի կտոր, որի մեջ կար «իշխան» բառը, որի երկրորդ կեսի վրա առանձնապէս շեշտելով, խաբեցին խանին։ Մի ուրիշ խան պահանջեց, որ երգված շարականի մեջ Ալի անունը լինի. և երգվեց, դարձյալ նույն շեշտավորութեամբ, մի կտոր, որի մեջ կար «իմանալի» բառը, որ խանն ընդունեց «իմամ Ալի» բառերի տեղ։ Եվ այսպէս բազմաթիվ դեպքեր², ծավն այս չէր։ Յավն այն էլ չէր, որ Երևանի խանի պաշտոնյաները Էջմիածնի տաճարում պահանջում էին աթոռներ և նրանց վրա նստում էին ժամասացութեան ժամանակ³։

Մի բողոքագրի մեջ, որ Ներսես Աշտարակեցին ուղղել է պարսից թագաժառանգ Աբբաս-Միրզային, մանրամասն բացատրված է թե դրամական ինչ կեղծեւմաների էր ենթարկվում Մայր Աթոռը։ «Եղբայր Նազի խանի,— գրում էր նա,— բազմութեամբ իւրոց զինուորիւց յարձակեալ ի վերայ հոգևորականաց Աթոռոյ Էջմիածնի՝ պահանջելով ի նոցունց զվառութարկուան ի տուն իւրյանց՝ արար զայնպիսի նեղութիւն, զոր և ոչ մին իւրաքանչիւր ժամանակի խանից Երևանու չեր համարձակյալ առնել երբեք. և ի լինիլ բողոքանաց առ Հասան խանն... նա փոխանակ վրէժխնդիր լինելոյ եղբոր Նազի խանին, ինքն ևս նախ կտրեալ զգլուխն վառօթարկուացն, թագուցանէր զայնս և ապա զաւուրս 16

արգելեալ զիս ի միում սենեկի պալատան իւրոց սպանայր դնել ի զօմբարայ. և զմի ի վարդապետաց և զերկուս ի ծառայից Աթոռոյ մատնեալ տանջանաց և բանտի վնասապարտից, ոչ արձակեաց՝ մինչև ոչ է առ 400 թուման ինքն և 50 թուման այլ պաշտոնեայր իւր⁴։

Վանքը տալիս էր շարունակ այսպիսի գումարներ։ Մյուս կողմից էլ Եփրեմ կաթողիկոսը, կատարելով հին կարգը, փողով հետ էր գնում հայ գերիներ, որոնք մեծ քանակութեամբ բերված էին Թուրքիայից, իբրև պատերազմական ավար։ Այսպիսով ահագին պարտք դիզվեց Էջմիածնի վրա՝ 33684 թուման։ Պարտատերերը մեծագույն մասամբ թուրքեր էին և նրանք էլ մյուս կողմից էին կեղեքում վանքը իրանց տոկոսներով։ Եփրեմը դիմումներ էր անում Երևանի սարդարին և պարսից կառավարութեան, բայց ոչինչ թեթևութիւն չէր զգում այդ դիմումներից։ Եվ նա գնաց իր ժողովրդից փող խնդրելու։ Այդ միջոցին իրանց խոշոր հարստութեամբ հայտնի էին Թառումյան եղբայրները, որոնք բնակվում էին Շուշում։ Երևանի սարդարը թույլ տվեց կաթողիկոսին գնալ Շուշի, այդ հարուստների մոտ։ Նախիջևանում կաթողիկոսը գտավ Թաղիադյանին, որ վերադարձել էր Մյունխից և նրան էլ վերցնում է իր հետ։

Ճանապարհորդութիւնը տեղի ունեւ ժամանակ և խեղճ ծերունին մեծամեծ տանջանքներ էր կրում։ Բայց կար մի հանգամանք, որ ավելի էր նեղում նրան։ Երմոլովը, իբր թե քաղաքական բարգոթիւններ առաջ չբերելու համար, պահանջում էր, որ կաթողիկոսը կամ վերադառնա Էջմիածին, կամ, եթե ուզում է մնալ ռուսաց սահմաններում, հրաժարական տա կաթողիկոսութիւնից։ Այս աստիճանին էր ահա հասնում այդ գովված «մարդասերի» բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի հայերը։ Տկար և վաստակաբեկ ծերունին հայտարարում էր, թե չէ կարող վերադառնալ իր աթոռը, նորից ենթարկվել անտանելի հարստահարութիւնների, իսկ անողոք սատրապը, զլանալով մի մեծ պետութեան ասպնջականութիւնը այն հոգևորականին, որ իր ամբողջ կյանքը նվիրված էր ռուսական շահերին, դեռ հանդգնութիւն ուներ հրաժարական պահանջել նրանից, լավ իմանալով, որ հայ եկեղեցու պետը անփոփոխելի է մինչև իր մահը...

Շուշում Եփրեմը մնաց ամբողջ ձմեռը և նրան հաջորդած գարնան մեծ մասը, այնպէս որ Թաղիադյանը բավական ժամանակ ուներ այդ քաղաքին մոտիկուց ծանոթանալու և իր ճանապարհորդական օրագրի մեջ նրան մի շարք շատ հետաքրքրական էջեր նվիրելու համար։ Ամենայն հայոց Աթոռին օգնութեան հասավ Մարկոս Թառումյանը, մուրհակով տալով նրան 4000 ռուբլի։ Դա մի խոշոր վաճառական էր և դրամատեր, որ միաժամանակ գործադրում էր և լայն հասարակական բարեգործութիւն։ Այսպէս, Թաղիադյանը հավատացնում է, թե յուրաքանչիւր օր Թառումյանների տունը աղքատներին բաժանում էր 500 ռուբլի ողորմութիւն։ Թառումյան երկու եղբայրները՝ Մարկոս և Զոհրար, Ղաղանչի գլուղից էին, նախ հաստատվել էին Երևան քաղաքում, բայց այդտեղ ենթարկվելով սարդարի հալածանքներին, փախել գնացել էին Շուշի, ուր հիմնել էին շատ խոշոր առևտրական տուն։ Թաղիադյանին շատ սիրով են ընդունում այս մեծ տանը, որովհետև հայտնվում է, որ նրա տատը երեք օր իր տանը մի արկղի մեջ թաղցրած պահել է Մարկոս Թառումյանին, երբ սարդարի մարդիկ որոնում էին նրան՝ ձերբակալելու համար։

Հարուստ մեծատան համարումը միայն այդ հանգամանքից չէր բխում։

¹ Ձեռագիր։

² Ձեռագիր։

³ Գրք. քահ. Պատկանյան, «Մաղկարաղ ի վիականար կենսագրութենէ սրբազան հայրապետի Ներսեսի Ս.», Չմյուռնիա, 1876, հր. 17—19։

⁴ «Записки генерала Ермолова», т. II, м. 1868, с. 198.

¹ «Համառոտութիւն անդից Քրիստոնակերտ Մայր Աթոռ Հայոց սրբո Էջմիածնի», Թիֆլիս, 1853, հր. 13։

Մեսրոպը ներկայանում էր իբրեւ մի երիտասարդ մտավորական, իբրեւ էջմիածնի սարկավագ: Մի օր հարուստ աղան առաջարկում է նրան մի տաղ առնել՝ «Ձայն շունիմ», պատասխանում է Մեսրոպը: Այս հանգամանքը պիտի գցեր երիտասարդ սարկավագի ամբողջ նշանակութունը, բայց նփրեմ կաթողիկոսը պատվիրեց նրան գրել մի քարոզ ավետարանական անիրավ ղառավորի վրա և կարգալ եկեղեցում: Քարոզը շատ լավ տպավորություն թողեց և այս՝ մանավանդ թառումյանի վրա, այնպես որ Մեսրոպը գրանով վերականգնեց իր տիրացուական համարումը, որ պիտի ոչնչանար երգել շիմանալու պատճառով:

Շուշում կար և թառումյաններինց ավելի հարուստ առեւտրական տուն՝ եղբարք Հախումյաններին: Սրանց կարողությունը միխոնի էր հասնում, բայց բարեգործության և առհասարակ հանրային գործունեության հետ գործ չունեին այդ մեծատունները: Եվ կաթողիկոսը էջմիածնից նրա հետ եկած բարձրաստիճան հոգեւորականները ավելի թառումյանների տան շրջանում էին ապրում և գործում: Այստեղ Մեսրոպը գտավ այն, ինչ որոնում էր շարունակ՝ ուսում ստանալու հնարավորություն: Շուշում էր գտնվում նրա սիրելի ուսուցիչը, Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին: Բայց այս անգամ նա երկրորդական նշանակություն էր ստանում, որովհետեւ Շուշի էր եկել և նրա ուսուցիչը՝ Հովսեփ վարդապետ Արցախեցին, որ հայտնի էր «իմաստասեր», «գիտնական» տիտղոսներով: Եվ իրավ այս մարդը իր ժամանակի նշանավոր հոգեւորականներից մեկն էր, որ, սակայն, մնաց վարդապետի համեստ աստիճանում, ապրում էր Գանձասարի կամ Ս. Հակոբի վանքերում և շատ կարեւոր դեր էր կատարում Ղարաբաղի կրթական գործում, հանդիսանալով թե ուսուցիչ և թե մատենագիր: Շուշու ունեւորները հրավիրել էին նրան իրանց տղաներին և աղջիկներին ուսում տալու համար: Թաղիադյանը մեծ փափագ ուներ դասեր առնելու Հովսեփ վարդապետից, որի կազմած «տրամաբանությունը» շատ հարգի էր այն ժամանակները: «Իմաստասեր» վարդապետը շմերժեց նրա խնդիրը և տրամաբանության գասերի հետ հաճախ տալիս էր նրան և գործնական խրատներ, որոնք պարբերված էին առակների մեջ:

Այս միջոցին էլ Մեսրոպն առաջին անգամ զգաց, թե ինչ է սեր: Որքան կարելի է հասկանալ նրա խոսքերից, որոնք այստեղ այնքան էլ պարզ չեն, նա գրգռել էր հենց նույն թառումյանների տան աղջիկներից մեկի սերը և ինքն էլ փոխադարձաբար բռնվել էր նրա սիրով: Նա հիշատակում է իրանց առաջին հանդիպումը, իրար նամակներ գրելը, «անմեղ կաթողությունը, աղի արտասուքները, իրար տված ուխտն ու երդումը» և շարունակում է. «փոքր մի ես, և ահա փոխեր բովանդակ վիճակ կենաց իմոց այլ իմն եղանակ»: Բայց այդ միջոցին նրան պետք եղավ առ ժամանակ հեռանալ Շուշուց, իսկ այս բանը բավական եղավ, որ մոռացվի այդ առաջին սերը:

Նփրեմ կաթողիկոսի փախուստը հետզհետե բարդ հարցի կերպարանք էր ընդունում ուս ըլուրդեցաւ իրաւի համար. մի ժամանակ, ինչպես տեսանք, ուսաց զորքը արշավում էր նրան հայոց կաթողիկոսին ազատելու պատրվակով: Այժմ Երմուզվը հավատացնում էր, թե պարսից կառավարությունը կարող է պատերազմ հայտարարել Ռուսաստանին, որ ապաստան է տվել Նփրեմին: Եվ որովհետեւ պետք էր խուսափել ընդհարման ամեն մի պատճառից, քանի որ ուս կառավարությունը պատերազմ չէր ցանկանում, ուստի Կովկասի կուսակալը շարունակ կրկնում էր իր պահանջը, կամ վերադառնալ, կամ հրաժար-

վել: Այս անողոր պահանջը տագնապեցնում էր 72-ամյա ծերունուն: Եվ ահա ինչ էր նա գրում Երմուզվին.

«Ձգիտեմ թե, հակառակ իմ հույսին ու սպասածին, ինչու է առաջանում ձեր ինձ արած այդպիսի առաջարկությունը: Այդ, իհարկե, ավելացնում է իմ դժբախտությունը և նույնը պետք է համարվի Արարատյան աթոռի համար: Եթե ձեզ կամ ձեր պաշտոնակատարին իմ ուղեորությունս մասին կանխապես շփոթեցանելովս այնքան մեղանշեցի, որ ոչ միայն չպիտի կարողանամ ձեռք բերել ձեր ողորմածությունը, այլ և ձեր ծաղրի առարկա դառնամ աշխարհիս մեջ, այն ժամանակ հասկանալի է, որ, ինչպես դուք գրել եք, կասկածավոր (պարսից) տերությունից անկարող լինելով ուղիղ ճանապարհով թույլտվություն ստանալու գալուս մասին, վտանգավոր համարեցինք մեկը նաև այնտեղից կանխապես ձեզ ծանուցանելը: Ապա եթե այսպես չլիներ, կարելի՞ բան է, որ ձեզ չհաղորդեինք: Վասն որո խնդրում եմ ողորմածաբար հայել մեր վշտալի դրություն վրա և խնայել մեզ՝ ետին թշվառության մեջ բռնվողներին, զի գրած է՝ «մի թողուք քեզ հուսացողներին»: Մենք դիմեցինք, որպես հետին ապաստանի, Ն. Կ. Մ. գահոյքի ողորմածասիրության մեծ հույսով արդարություն ստանալու նրա շնորհներից, նման շատերին, որոնք զանազան տերությունց և երկիրների ձեռքում ճնշված և նեղացած լինելով, ստանում են այնտեղ (Ռուսաստանում) պատշաճավոր հարգանք և հովանավորություն: Վասն որո մի թողուք, որ ունայն անցնի մեր հույսը, որով այս իմ եթեանասնամյա ծերության հասակում, այսպիսի ձմեռվա ժամանակ, ամեն կողմից հարկից ստիպված և բազմաթիվ նեղություններ կրելով, սարեր ու ձորեր անցած, ենթարկեցի ինձ Ն. Կ. Մ. պաշտպանությանը, վասն զի ո՞ր ավելի պատշաճ էր մեզ դիմելու և կամ թե ո՞ր տերության վրա հույս դնելու»:

Սակայն այսպիսի բացատրությունները օգուտ չէին բերում: Դրությունը դժվարանում էր մանավանդ այն պատճառով, որ կաթողիկոսին չէին թույլ տալիս Շուշուց առաջ գնալ և անձամբ խոսել Երմուզվի կամ նրա օգնականների հետ: Մի հատ ճար ու ապաստան ուներ կաթողիկոսը՝ Ներսես Աշտարակեցին, ուստի և շարունակ կանչում էր նրան Շուշի, որպեսզի միասին խորհրդակցեն, թե ինչ անեն: Սակայն Ներսեսը չէր կարողանում կատարել կաթողիկոսի առաջարկությունը: Ուստի Նփրեմը ստիպված եղավ 1822-ի դարնան սկզբին մի եպիսկոպոս և մի վարդապետ ուղարկել Քիֆլիս, որ համոզեն Ներսեսին և բերեն Շուշի: Եպիսկոպոսն էլ իր հետ վերցրեց Թաղիադյանին: «Ես նրա տիրացուն էի, գրագիրը, սպասավորը, ձեռնպահը և անվարձ բեռնաբարձը», ասում է Թաղիադյանն այդ առիթով:

Ճանապարհը Շուշուց մինչև Գանձակ անցնում էր լեռնային հայ գյուղերով և այդտեղ Թաղիադյանը տեսավ երկու մեղիքական տուն: Միրանաքար գյուղում ապրում էր Մելիք Վանին, հռչակված իր հերոսություններով, իսկ Գյուլլըստան գյուղում գտնվում էր Մելիք Բեգլարյան Մելիք Փրեյդունի տունը, ուր դեռ պահվում էին հին մեղիքական ավանդությունները: Օրեկան, ասում է Թաղիադյանը, մորթվում էին երկու եղ և չորս կամ հինգ ոչխար, անցորդներին հյուրասիրելու համար: Մելիք Փրեյդունի որդիներից մեկը, Դավիթ անունով, զնացել էր Հնդկաստան և մնացել այնտեղ: Մայրը շարունակ նրա կարոտն էր քաշում և տալիս էր նրա անունը: Մեսրոպին պառավ մեղիքակիներ շատ սիրեց, գտնելով, որ նա շատ նման է իր Դավթին. նույնիսկ ուղում էր նրան պահել իր

¹ Այսօր էլ Ղարաբաղում ապրում է այդ զվարճախոս մարդու հիշատակը: Նրա գրավոր վաստակներից հիշատակելի է հայերեն բառարանը, որ տպված է Շուշում 1832-ին:

¹ Ա. Երիցյան, «Նփրեմ կաթողիկոս Զորագեղի», «Արձագանք» թերթ, 1893, № 96:

մոտ, բայց եպիսկոպոսը շնամաձայնվեց բաժանվել իր անվարձ սպասավոր ձիապանից:

Այս ճանապարհորդությունն առիթ տվեց Թաղիադյանին տեսնել Գանձակին ու Թիֆլիսը և իր սուր դիտողության ուժով մի շարք բնորոշ գծեր հաղորդել նրանց կյանքից, ականջ դնելով մասնավորապես ժողովրդական խոսք ու երգին: Այսպես, Գանձակի կանանց գեղեցկությունը բնորոշելու համար նա բերում է թուրքերեն ասացվածքը:

Գյուրջիստան գյուղելի
Գանջա մարալի:

Ավելի գեղեցիկ է Թիֆլիսի հայերի մի երգը, որ մնացել է Թաղիադյանի շնորհիվ¹:

Ու էիր և տիկ դարձար,
Տկահան շարշարվեցար,
Հալվարի դարի դուսին,
Տվինք մշակի ուսին.
Ո՛վ, ո՛վ սուրբ տկճուր,
Լուկո բաց մեզ ողորմեա:

Մայիսին Ներսեսը ճանապարհվեց Շուշի և Թաղիադյանն էլ նրա խմբի մեջ: Ղարաբաղի մայրաքաղաքը խանդավառ ընդունելություն ցույց տվեց Թիֆլիսի առաջնորդին, որի աղագասիրության հռչակը տարածված էր ամեն տեղ: Նա եղավ Թառուձյանների տանը: Եվ այդ իսկ ժամանակ մեռնում էր Մարկոս Թառուձյանը: Մահից առաջ նա բերել տվեց էջմիածնի մուրհակը, որով 4000 ոսկի էր տվել Աթոռին, այլ շատ մասնավոր մուրհակներ և երկու մեծ պարկ ոսկի: Ապա դնելով իր ուսած ոտը այդ բոլորի վրա ասաց. «Անպիտան դիրդ, եթե կարող եմ՝ բժշկիր, ով աշխարհի մոլորության շատված: Ոչ, ոչ, այս դուրս է քո մտացածին կարողությունից և միայն իմ Աստծու կամքն է օրհնյալ, նա կարող է հարվածել ինձ և բժշկել»: Այս ուշացած փիլիսոփայության մեծատունը ընկերացնում է բարեգործություններ: Էջմիածնի մուրհակը մատուցարանի վրա ուղարկում է կաթողիկոսին, վերադարձնում է և մասնավոր անձանց շատ մուրհակներ: Իսկ երկու պարկ ոսկին, որոնք չկարողացան բժշկել իրան, հրամայեց բաժանել աղքատներին: Աղայի թաղումը կատարվեց շտեմնված շքեղությամբ: Նույնիսկ զորքերն էլ էին մասնակցում հուղարկավորության: Կարծես Արտաշեսն էր մեռել, ավելացնում է իր նկարագրությանը Թաղիադյանը, ակնարկելով հայոց մեծ թագավորին:

Ներսեսն էլ համաձայն էր, որ Եփրեմ կաթողիկոսը չէ կարող վերադառնալ էջմիածին: Բայց միևնույն ժամանակ Ալեքսանդր կայսրն էլ միանում էր Երմուլովի կարծիքին: Ուրիշ բան չէր մնում անել, բայց միայն հրաժարական տալ: Եվ Եփրեմն ուղարկեց իր հրաժարականը կայսրին: Ներսեսն այնուհետև աշխատում էր, որ հրաժարականը մնա ձևականություն և որ նոր կաթողիկոսական ընտրություն չկատարվի, մինչև որ կփոխվին քաղաքական հանգամանքները: Նրան հաջողվեց այդ բանը: Երմուլովը բավականացավ այդ ձևականությունը: Նա հայտարարեց, որ Եփրեմն այլ իս մի սլաք վարդապետ է ռուսաց

կառավարության համար, արդենց նրան որևէ ժողովարարություն անել հօգուտ էջմիածնի: Երեստ արգելվում էր նաև, որ հայ ժողովուրդն այսուհետև պատվի նրան իբրև կաթողիկոսի:

Եփրեմը Շուշուց հեռացավ 1822-ի ամառը: Մի քանի ժամանակ անցկացրեց Գանձասարի վանքում, ուր Ներսեսի հանձնարարությամբ Թաղիադյանն արտագրեց այդ հռչակավոր վանքի արձանագրությունները: Շարունակելով իր ճանապարհը դեպի Գանձակ, հրաժարված կաթողիկոսը հյուրասիրություն գտավ Մելիք Վանու մոտ և Մելիք Փրեյզունի տանը: Չկամենալով բնակություն հաստատել ֆաղաքներում, Եփրեմը թույլտվություն խնդրեց բնակվելու Հաղբատի վանքում: Այդտեղ էլ նրան վիճակված էր մնալ մինչև 1828 թվականը, երբ էջմիածինն անցավ ռուսներին:

Արդեն ձմեռնահաս էր, որ կաթողիկոսն իր հետևորդներով բնակություն գրեց Հաղբատում: Սկսվեց տխուր միայնության ենթարկված վանական կյանքը: Ոչ ոք իրավունք չունեի այցելելու կաթողիկոսին: «Մոռացաք գրեթե դաշխարհ ամենայն», ասում է Թաղիադյանը: Ներսեսը Թիֆլիս վերադառնալիս, ուզում էր իր հետ տանել և Մեսրոպին, «որպես զեշ ի հարսանիս... Իհարկե, ձրի գրել վասն յուր», ասում է նա, արդարացնելով իր մերժումը: Բայց ով գիտե, եթե գնացած լինեք Մեսրոպը, անշուշտ նա էլ կընկերանար Արմվյանին, Մտեփանոս Նաղարյանին: Այս այսպես չեղավ, ճակատագիրը Թաղիադյանին այլ ճանապարհ էր պատրաստում, ավելի հետաքրքրական և ավելի դժվար, քան այն, որ պիտի անցնեին Արմվյանն ու Նաղարյանը:

Վանական կյանքի միանմանության մեջ Թաղիադյանի համար շատ հաճելի մի դեպք էր, որ մի քանի սարկավազներ թույլտվություն ստացան իրանց տները գնալու և ծնողներին տեսնելու: Մեսրոպն էլ նրանց հետ գնաց Երևան, տեսավ իր մորը՝ Զարդարին, որին շատ սիրում էր, ապա նորից վերադարձավ Հաղբատ: Այստեղ նրա մեջ հետզհետե դարգանում է այն գիտակցությունը, թե ինքը իսկապես ոչինչ չգիտե, թե պետք է շարունակել ուսում առնել: Նույն այդ ժամանակները Հաղբատ են գալիս երկու մարդ, որոնք մեծ ազդեցություն են անում նրա կյանքի վրա: Դրանցից մեկը, մի վարդապետ, Հնդկաստանից էր գալիս, ուր երկար պտտել էր էջմիածնի նվիրակի հետ: Նրա պատմությունները այդ հեռավոր ճոխ երկրի մասին, ուր զանազան քաղաքներում հաստատված կալին հարուստ հայ վաճառականական գաղութներ, սաստիկ գրավիչ էին Թաղիադյանի համար:

Մյուս ճանապարհորդը Պարսկաստանի այն ժամանակվա նշանավոր հայերից մեկն էր, Դավիթ խան Մատուրյանը: Սա Գեղարքունու Մելիք Շահնազարյանների տոհմից էր և հետո սկսեց կոչվել Մելիք Շահնազարյան դե Շափուր: Պարսկաստանում բարձր աստիճանների հասավ, թագաժառանգ Աբբաս Միրզայի ձեռքի տակ եղած պաշտոնակալներից մեկն էր և 1816-ին պարսից կառավարության կողմից դեսպան էր ուղարկվել Ֆրանսիա՝ Հաղբատում բնակության ուրիշ հարմար սենյակ չլինելով, Դավիթ-խանն իջավ գրագրատանը, ուր Թաղիադյանն էր ապրում: Այստեղ աշխարհատես հյուրի և վանքի տիրացուի

¹ Շատ երգարանների մեջ այս երգը ցույց է տրվում իբրև Թաղիադյանի հեղինակություն, որ միանգամայն սխալ է:

¹ Այդ ժամանակ էլ նա Պարիզում հրատարակեց մի գրքույկ պարսկերեն, ֆրանսերեն և հայերեն լեզուներով Պարսկաստանի մասին («Notices sur l'état actuel de la Perse» par Mir Davoud Zadour Khan de Melik Schahnazar, Paris, 1817), Դավիթ-խանը Աբբաս-Միրզայի մոտ ծառայելիս մշտական նամակագրություն ուներ Ներսեսի հետ մինչև 1826—1827 թ. ռուս-պարսկական պատերազմը, երբ նա անցավ Ռուսաստան և բնակվեց իր հայրենի Գեղարքունի գավառում:

մեջ մի մտերմութիւն է սկսվում: Պարսից նախկին դեսպանը «քաղցր և խիստ» նախաջելու բարքի տեր էր», ինչպես վկայում է Քաղիադյանը: Նա պատմութիւններ է անում իր կարգաքաժից ու լսածից, սա լսում էր համաշխարհային Աշխարհներ են եղել դրսում, լույս ու գիտութիւն կա: Դարձիթ-խանը պատմում է միամիտ տիրացուն Ռոքնասուն Կուլուգոյի պատմութիւնը, պատմում է Պարսից մայրաքաղաքի շքեղութիւնները, լույսը, գիտութիւն հրաշակերտները: Եվ կերպարանափոխված է հայ տիրացուն, սրբազան կրակ է վառվում նրա որոնող սրտի մեջ և նա ձգտում է դեպի այդ լուսավոր ու պայծառ հորիզոնները, դեպի իսկական, մեծ գիտութիւնը: «Մանուկ անյուր աշխարհաց,— գրում է նա,— այնքան սաստիկ հարայ ի սէր երթալու անդր և վտանգաց ի վտանգս անկանելո՛ւ մինչև աղերսի ի վերա աղերսանաց գրալ մատուցի ամենեւան հայրապետին Եփրեմա, թողուլ զիս ազատ ի շուրջ աշխարհի»:

Հայրենի իրականութիւնը, ինչպես և պետք էր սպասել, խռընդոտ էր կանգնում այդ վառ ձգտման դեմ: Տեղապահ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը ոտով գլխով հակառակ էր, որ տիրացուն արձակվի. ամեն տեսակի միջոցներ է գործադրում՝ խրատ թե սպառնալիք, նույնիսկ հաշիվ էր բռնում, թե ինն տարի ապրել է նա էջմիածնում, տարեկան 12 թումանի հաց է կերել, պետք է վճարել, հետո խնդրել, որ ազատեն: Եփրեմ կաթողիկոսն ավելի մեղմ միջոցներով է փորձում ներգործել: «Միշտ այսպես չի մնա ժամանակը,— ասում է նա,— կգա ուրիշ ժամանակ, երբ ես ինքս կասեմ քեզ՝ գնա, բայց այժմ անկարելի է»: Այն ժամանակ Քաղիադյանը վճռականապես հայտնում է, որ, եթե իրան չարձակեն, ինքը կիմանա ինչ անել, և այն ժամանակ, ասում է, իմ հոգուն և մարմնին պարտական կմնա ձեր տերութիւնը: Քաղիադյանը մտադրվել էր՝ կամ փախչել կամ թե այնպիսի վատութիւն անել, որ իրան հալածեն, փախցնեն: Եփրեմը համաձայնութիւն է տալիս: Սարկավազը, ոչինչ չունի ճանապարհորդելու համար: Կաթողիկոսը նրան ուղարկում է հինգ ուրբի: Զայրացած Քաղիադյանը տալիս է այդ ընծան վանքի հորթարածին, բաժանում է իր բոլոր իրերը, ինքը միայն վերցնում է իր պայուսակի մեջ իր մօր տված Աստվածաշունչը և ոտով ճանապարհ է ընկնում Հաղբատից: Առաջին պատահած հայ գյուղում ժողովուրդը լավ է վերաբերվում նրան, ձի է վարձում նրա համար: Այսպես ճանապարհորդելով, նա հասնում է Գանձակ: Այդտեղ ապրում էր նրա հորաքույր Մարգարիտը, որից փող ստանալով՝ գնաց Շուշի իր վաղածանոթ Քառումյանների մոտ: Զոհրապ Քառումյանն ընդունեց նրան սիրով, բայց եվրոպա գնալու մտքին հավանութիւն չտվեց: Խորհուրդ էր տալիս վերադառնալ կաթողիկոսի մոտ, իսկ եթե չէ ուզում հոգևորական դառնալ, Զոհրապ աղան պատրաստ էր նույնիսկ պսակել նրան: «Իմ պսակն ուսումն է», վճռականապես հայտարարեց Մեսրոպը: Եվ Զոհրապը տալով նրան հինգ հարյուր ոսկի, ճանապարհ դրեց:

Տաթևի վանահայր Մարտիրոս եպիսկոպոսն էլ երկար համոզում էր Քաղիադյանին մնալ իր մոտ: Խոստանում էր երկու տարվա ընթացքում հավաքել 500 աշակերտ: Կարելի է Մեծ Անապատ անունով վանքը դպրոց դարձնել և միշտ նվիրվել այդ գործին: Սակայն Մեսրոպը այժմ համոզված էր, թե ինքը դեռ ոչինչ չգիտե, ինչպես ուրեմն կարող էր ուսուցանել ուրիշներին:

Այստեղ էլ հայտնի դարձավ մի իրողութիւն, որ կտրում էր եվրոպա տանող ճանապարհը: Այդ ժամանակ Աբբաս Միրզան և Երևանի Հասան խանը

կռիվ էին մղում Ալաշկերտի հովտում քրդերի դեմ: Քարավանների երթևեկութիւնը այդ պատճառով կտրվել էր և չէր կարելի գնալ Կ. Պոլիս, որի միակ ճանապարհը տանում էր Ալաշկերտի վրայով դեպի Էրզրում և Տրապիզոն:

Այս անհաղթելի արգելքը ուրիշ ուղղութիւն է տալիս Քաղիադյանի մտքին: Նա այլևս եվրոպա չէ գնում, այլ Պարսկաստանի վրայով՝ Հնդկաստան, որի սքանչելիքների մասին շատ բան էր լսել Հաղբատում Հնդկաստանից եկած վարդապետից:

Եվ նա բռնում է երկար ճանապարհը ամբողջ Պարսկաստանի վրայով՝ դեպի Գանգեսի ափերը:

Տարաբախտաբար հենց այստեղ էլ վերջանում է Քաղիադյանի ճանապարհորդութիւնը առաջին հատորը և մենք այլևս հնարավորութիւն չունինք հետևելու նրան քաջ առ քաջ, ինչպես անում էինք մինչև այստեղ:

Այսքան լավ, մանրամասնորեն մեղ ծանոթ է Քաղիադյանի կյանքի առաջին շրջանը, այն, որ սկսվեց Զանգուի ափին և վերջացավ այն թոպեին, երբ նա անցավ Արաքսը: Նախապատրաստական շրջանն էր դա, որ լցված էր, ինչպես տեսանք, թափառումներով և որոնումներով: Աշխարհ տեսնել և աշխարհը սուր, խորաթափանց հայացքով դիտել՝ այս բանի մեջ նա ուղղակի կոչում էր արտահայտում: Կարծես այդ թափառիկ ճակատագիրը տված էր նրան իր մշտավառ որոնումը — ուսման, մտավոր կատարելագործման որոնումը արդյունավորելու համար: Եթե հայկական իրականութիւնը կարողանալ նույնիսկ ավելի համեստ չափերով իրականացնել նրա տենչը, այն ժամանակ, թվում է, կարիք էլ չէր լինի, որ նրա մեջ այնքան զարգանար հակումը դեպի թափառումներ:

Քաղիադյանն առաջին հայն էր Անդրկովկասից, որ բաց էր անում ճանապարհը դեպի արտասահման՝ օտար բարեկարգ ուսում, եվրոպական ուսում ստանալու համար: Բայց այդ ճանապարհն սկսելու թոպեին նա արդեն կազմակերպված էր իբրև ուսանող: Ի՞նչ էր նա տանում իր հետ օտար աստղերի տակ: Էջմիածնի սարկավազի տիտղոսը և գերազանցորեն վանական դաստիարակութեամբ տոգորված մի միտք:

Մնում է տեսնել, թե ի՞նչ էր և ի՞նչ կարող էր տալ այն միջավայրը, որ նա գնում էր ուսման լույս որոնելու:

Գլուխ երկրորդ

ՀԱՆԿԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱՅԸ ԻԲՐԵՎ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԵՐԵՎԱՆԻՅԹ: Հայոց պատմութիւնն ամենանշանավոր հատկութիւնը, որ միայն նեղ ազգային տեսակետից չէ ուսանելի և հետաքրքրական, այն է, որ նա գերազանցորեն պայծառ եղանակով է ներկայացնում մարդուն իբրև իր միջավայրի արտադրութիւն: Համաշխարհային է այս օրենքը, բայց եթե նրան դիտելու համար հարկավոր են վավերագրեր, որոնք ապացուցում են, թե մարդու ճակատագիրն է լինել այն, ինչ նրան կարող են դարձնել նրա ոտի տակ հաստատված հողը և նրա գլխավերևը տարածված երկինքը, այդ վավերագրերից մեկը հենց Հայոց պատմութիւնն է: Նա պատմում է անդուլ, որ դարերի սկզբից հայ հայրենիքի տեղագրական և բնագրական հանգամանքները դարձնել են հայ ժողովրդի համար մի ազգային հոգեբանութիւն, որի թանձրացած արտահայտութիւնն է հայը իբրև ազգագրական-կուլտուրական տիպ իր հայրենիքի զանազան մասերում: Այլ երևույթ

1 եր. 357.

է նա Վանի բժի գեղածիծաղ ափերում, այլ երևույթ՝ Մուշի բարեբեր դաշտում, այլ երևույթ՝ Մասիսի ջերմոտ և անպաշտպան ստորոտներում, այլ՝ Պարաբադի մշուշապատ լեռնային բազիլում և այլ՝ ջրերի մի անհուն շտեմարան ներկայացնող Բարձր Հայքի սարահարթերում:

Բնությունն է, մարդուն ապրեցնողը, այսպիսի տարբերություն մշակում մի ընդհանուր լեզու, մի ընդհանուր պատմական ճակատագիր ունեցող ժողովրդի մեջ: Եվ եթե մոտիկուց ուշիուշով քննենք, թե ինչ ճանապարհներով, ինչ եղանակներով է բնությունը գործադրում իր այս համաշխարհային երկաթե օրենքը, մենք բազմաթիվ ուրիշ երևույթների և հետևանքների շարքում կտեսնենք և մի՛ առանձնապես ուժեղ շեշտվող ազգագրական փաստ՝ դա օտար տարրերի ձուլումն է մի ժողովրդի մեջ: Չկա պատմական դարգացման աստիճաններ անցած ազգություն, որ բացարձակապես միատարր լինի: Ամեն մի ազգություն հաշվում է, թե քանի այլատոհմ, օտար, նույնիսկ իրար թշնամի տարրերից է ինքը կազմվել: Այս կողմից խայտաբղետ է մանավանդ հայ ժողովուրդը: Գա մի՛ կարելի է ասել՝ չափազանց բազմատարր ազգագրական դանդաղ է և նրա մեջ յուրաքանչյուր բաղկացուցիչ մաս պահպանել է, որոշ չափով իհարկե, իր ցեղային առանձնահատկությունը, չնայած որ վաղուց արդեն հասցված է, վաղուց կորցրել է հիշողությունն իր առաջին ցեղային ծագման մասին:

Այսպես է Հայաստանի բնությունը շաղախել ու կռել-կոփել այն ազգաբնակչությունը, որ դարերից ի վեր ապրում էր նրա բարձրաբերձ լեռներում, խոր ձորերի մեջ, սարահարթերի վրա և լայնարձակ հովիտներում: Ինքը հայր շատ լավ գիտե իր բնության կատարած գործը և այդ պատճառով, եթե կան նրա համար անհերքելի ճշմարտություններ, առաջիններից մեկն այն է, թե հայերը անմիաբան ժողովուրդ են: Այս նշանակում է պարզապես, թե Հայաստանը լեռներով, կիրճերով սաստիկ կտրատված մի երկիր է: Ավելին: Այս նշանակում է, թե Հայաստանը ցեղային տարբերությունների, ազգագրական առանձնացումների մի ամբողջ խառնարան էր: Դժվար թե Թարթառ գետի ձորում ապրող հայր կարողանար շատ սերտ միաբանական կապեր հաստատել հայկական Տավրոսի լանջերին հայացած ասորու հետ: Հայաստանի լեռնային բնությունը եթե թույլ էր տալիս օտար տարրերի միաձուլում, այդ՝ միայն հայտնի վերապահումներով: Տեղայնությունը խիստ է նրա մեջ նրա լեռնային բնության հետևանքով: Եվ նույն տեղայնության գլխավոր առանձնահատկությունը հենց ցեղական տարրեր ծագման հանգամանքն է: Այդ ուժեղ տեղայնությունն արտահայտվում է յուրաքանչյուր նահանգի, շրջանի, միջնե իսկ գավառի առանձնահատուկ երևույթներով...

Ահա մարդկային կյանքի այս օրենքներն է պայծառ գույներով ներկայացնում հայոց պատմությունը մինչև մեր օրերը: Բայց հայոց պատմությունը հայ ժողովուրդը ստեղծել է ոչ միայն Հայաստանի լեռնաշխարհում: Հայոց պատմությունը կատարել է մի խոշոր, գրեթե եզակի դեր, տարածելով հայությունը Հայաստանի սահմաններից դուրս, հողագնդի այլ և այլ տեղերը, առանց հաշվի առնելու հեռավորության հասկացողությունը: Գաղթական հայությունը մեծամեծ հոսանքներ է տարել Հայաստանից և ունի մի մեծ, զարմանալի պատմություն, որ, տարաբախտաբար զեռ բոլորովին անմշակ է մնացել, ինչպես անմշակ են հայոց պատմության համարյա բոլոր հարցերը: Բուն Հայաստանի կողքին դարերի ընթացքում զարգացավ և ընդարձակվեց գաղթական Հայաստանը՝ բաղկացած բազմաթիվ մասերից և մանավանդ մասնիկներից, որոնք ցրված էին օտար աստղերի տակ և որոնք ներկայացնում էին, ընդհա-

նուր առմամբ, այն իրականությունը, թե ինչպես մի ազգ կարող է կտրատվել մանր կտորների, որոնք կենսաբանաբանության ուժերի ամբողջ թափով վտարվում են հայրենի հորիզոններից, ինչպես արմատից կտրված ճյուղեր, թե ինչպես բախտի հանգամանքները մղում են նրանց դեպի զանազան կողմեր, դեպի զանազան միջավայրեր և այդտեղ՝ այդ միջավայրերում գաղթականական բեկորները ապրել են սկսում, ասպարեզ հրավիրելով այն բոլոր հոգեկան կարողությունները, որոնց միջոցով կարելի է հարմարվել օտար կյանքի պայմաններին՝ իրանց ազգային կերպարանքը պահպանելու համար: Ստացվում է իր բազմաբանգությունը հափշտակող մի մեծ պատկեր: Յուրաքանչյուր գաղթականություն ընդունում է առանձնահատուկ կերպարանք, ինչպես թույլ են տալիս նոր հայրենիք դարձած երկրի բնական և ազգագրական հանգամանքները: Այս կողմից հայ գաղթականությունների պատմությունը մարդկային ազգի ամենահետաքրքրական վավերագիրներից մեկն է՝ հավասարապես շահագրգռական և ոչ հայ ուսումնասիրողի համար:

Հայը Եգիպտոսում, Ռումինիայում, Կազանում, Թիֆլիսում, Փարսիում, ներկայացնում է տեղական զանազան գունավորումներ: Ամերիկայի հայր տարրեր տիպ է, քան Պարիզում ապրող հայը: Վենետիկի Միսիթարյանը տարբերվում է Վիեննայի Միսիթարյանից, թեև երկուսն էլ միևնույն կազմակերպությունից են ծնված, միևնույն կոչման են նվիրված, միևնույն միջոցներն են գործադրում: Ամեն տեղի հոգն ու օգը առանձնահատուկ կնիք են դրոշմում գաղթական հայության վրա. եթե ավելի ևս առաջ տանենք մեր դիտողությունները, մեր աչքին կներկայանա և ավելի հետաքրքրական իրողություն: Հայաստանից դուրս եկած գաղթականությունների մեջ այն տարրերն են աչքի ընկնում իրանց գործունեությամբ, որոնք աչքի ընկնող տեղային դեր կատարում էին և բուն երկրում, հայ հողի վրա: Այսպես է, օրինակ, այն մեծ գաղթականությունը, որ միջին դարերում գնաց հասավ Վուդա գետին, գաղութներ հիմնեց Կազան, Մարա և Աստրախան քաղաքներում, ապա գնաց Ղրիմի թերակղզին լցնելու, այնտեղից տարածվեց մինչև Գալիցիայի սիրտը, մտավ Տրանսիլվանիա, Մոլդավիա: Այդ մեծ հոսանքը մինչև այսօր էլ պահել է շատ պայծառ հիշողություն իր օրորոցի մասին, գիտե, թե որտեղից է ինքը դուրս եկել սկզբնաբար: Այդ տեղը, — գիտե նա, — Անի՝ մայրաքաղաքն էր, կամ ավելի ընդարձակ մտքով՝ Շիրակ գավառը, այն պանծալի վայրը, որ հայ կուլտուրականության ամենաբարձր արտահայտությունն էր: Բնականաբար, այդպիսի շրջանից դուրս եկած մի ժողովուրդ չէր կարող կորածի մեկը լինել օտար երկրների տակ: Եվ ճիշտ որ շիրակեցի ժողովուրդը հեռավոր Լեհաստանի, Ունգարիայի դաշտերում էլ իրան ցույց տվեց այնպես, ինչպես կազմակերպվել էր Շիրակի դաշտերում:

Այսօր էլ նույնիսկ, թեև ժամանակը հազար ու հազարավոր հիշատակաբաններ է ջնջել, Շիրակի փոքրիկ գավառը ներկայացնում է այցելուին իբրև բոլորովին ինքնուրույն ու առանձնահատուկ տեղայնություն: Նայելով պատմական կյանքից մնացած խղճուկ փշրանքներին, դուք զգում եք, որ այս դաշտում մի ժամանակ բոլորովին այլ աշխարհ էր ծավալված: Նրա առանձնությունը լիակատար չափով շեշտելու համար այցելեցեք նրա հարևան գավառները, հենց մեր հին Արագածոտնը, որ մեր պատմական-կուլտուրական կյանքի մեծ օջախներից մեկն էր եղել: Պարզ համեմատությունը ձեզ ցույց կտա, որ Շիրակը մի բոլորովին ինքնուրույն, նմանը չունեցող կուլտուրական տիպ էր: Կարծես մի բոլորովին այլ ժողովուրդ էր ապրում այդտեղ, մեծագործ, տա-

դանդաժոր մի ժողովուրդ, որ կարողանում էր ստեղծագործական ահապին հռանդ առանձնացնել ոչ միայն Անիի մայր եկեղեցու նման փառահեղ շինությունների մեջ, այլ և այն միևնույնությամբ, մեկ կամ առ առավել երկու մարդու համար շինված եկեղեցիների մեջ, որոնք դեռ այսօր էլ պահվել են Ախուրյանի ձորում, կամուրջի մոտ և Հոռոմոսի վանքում: Խիզախ, սրունդ, զարմանալի գեղագետ մի ժողովուրդ, որ միջնադարյան միսախք անուրջների մեջ գիտեր հասկանալ, թե հարստությունն է երկրի մեծ ուժը, և որա համեմատ էլ հարստություններ էր դիզում իր՝ ընդհանրապես աղքատ, ցորենի ցանքսերով միայն կենդանություն պահպանող դաշտում: Բոլորովին չպարզված մի գաղտնիք է դեռ, թե ինչպե՞ս էր այդ ժողովուրդը առևտրական հարաբերությունները այնքան զարգացնում, որ իր հոյակապ մայրաքաղաքը կարողանում էր զարգացնել խանութների (կուղպակ, փնդուկ) մի շատ ընդարձակ գործունեություն: Այդ եռուն գործունեությունն էր անշուշտ, որ դիզում էր մեծամեծ հարստություններ և հնարավորություն էր տալիս ծածկել երկրի երեսը սքանչելի գեղարվեստական շինություններով և արվեստի այլ հուշարձաններով: Գերազանցորեն վաճառական ժողովուրդ, որ սակայն, երբ վտանգ էր զգում, կողպում էր իր խանութները և զենք էր վերցնում իր մայրաքաղաքի պարիսպները պաշտպանելու համար:

Այս ուժեղ տեղային անհատականությունը բաց է անում իր գաղտնիքներից մեկն ու գուցե գլխավորը նրանով, որ ցույց է տալիս, թե Շիրակն էլ մի հայացած գավառ էր: Ընդհատ է, Մովսես Խորենացու միամիտ ստուգաբանությունը մեզ բացատրում է, թե Շիրակ գավառը իր անունն ստացել է մեր հին առասպելական հերոսներից մեկից՝ իր շատակերությունը հերոսացած Շարալից, բայց հայտնի է, որ Շիրակը Հյուսիսային Կովկասում ապրող մի ցեղի անուն էր: Այդ ցեղից մի հատված գաղթեց Հայաստան և իր ցեղային անունը տվեց իր բնակած երկրին: Շիրակի հետ միացած Վանանդում էլ բուլղար գաղթականությունն էր հաստատվել, որ եկել էր դարձյալ հյուսիսային Կովկասից: Եվ ահա այս աղգաբերական ուրույնությունը այդքան զարմանալի գավառական երևույթ էր առաջացնում գավառական անհատականություններով այնքան հարուստ Հայաստանում:

Եվ երբ այս ուժեղ կուլտուրական անհատականությունը բռնի ուժի հարկադրանքով պոկվում է իր հողից ու գնում է թափառելու հեռավոր, անծանոթ հորիզոնների տակ, մենք նրան տեսնում ենք իր հին հայրենի ավանդությունների հետ՝ պատրաստ ստեղծագործելու ամեն տեղ, ուր կարող է հարմարություններ գտնել: Եվ շնորհալի թափառականին ընդունում են ամեն տեղ գրկաբաց, արտոնություններ են տալիս, որպեսզի նա իր խանութային կուլտուրայով կենդանացնե նույնիսկ լեհաստանի նման եվրոպական մի երկրի տնտեսությունը: Եվ նա ենթարկվում է տեղային պայմաններին, ամեն տեղ միջավայրին հարմարվելու առանձին ինքնատիպ աշխատանք է առաջ տանում: Այսպես, նույն այդ վաճառականական գաղթականների մի փոքրիկ մասնիկը հանգամանքների բերմունքով բնկնում է Կովկասյան լեռները շերտերների երկիրը և այդտեղ յուրացնում է շերտերական բարբերը մինչև այն աստիճան, որ միայն կրոնն էր տարբերություն ցույց տալիս հայերի և շերտերների մեջ: Այսօրվա Արմավիրը նույն այդ շերտերահայության կենտրոնն է, որ դեռ պահպանում է

շերտերական խոր աղեղնություն կյանքի և լեզվի վրա, թեև ինքը շերտեր ժողովուրդը վաղուց է շրացել այդ կողմերից:

Անխակա՛ն գաղթականության մյուս հատվածներն էլ իրանց հետաքրքրական պատմությունն ունին, կոած-կոսված Գալիցիայի, Պոդոլիայի, Ուկրաինայի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի դաշտերում, Ղրիմի թերակղզում և Գոն գետի ափերին: Եվ այդ մեծ ու բազմակողմանի պատմությունը ամենից առաջ մի բան է ապացուցանում՝ այն, որ հավիտենապես ճիշտ են «լեհահայ», «ունգարահայ», «ռումանահայ», «ռուսահայ», «չերքեզահայ» հորջորջումները, իրբե բառեր, որոնք լավագույն կերպով բնորոշում են յուրաքանչյուր գաղթականության էությունը, նկարում են ամեն մեկի դեմքը: Եթե մենք փորձենք Հայաստանի սահմաններից դուրս ցրված հայության համար մի ընդհանուր անուն գործածել, օրինակ, «գաղթական հայություն», սրանով դիմագուրկ կանխիք այդ հայությունը և այնուհետև պետք կլինե՛ր դեռ երկար ու երկար բացատրել, որ հայը լեհաստանում լեհի նմանություն էր տալիս, Չերքեզիայում՝ շերքեզի և այլն:

Այս կերպով իր հատուկ և բնորոշիչ անունն ունի և հայ ամենանշանավոր գաղթականություններից մեկը՝ ՀՆԴԿԱՀԱՅԵՐԸ:

2. ՄԱԳՈՒՄԸ, Հայերը դեռ հին ժամանակներում էին ճանաչել փարթամ և վաճառաշահ Հնդկաստանի ճանապարհը: Միջին դարերում անեցի վաճառականներն էին երևում Հնդկաստանի առևտրական հրապարակներում. նրանք էին, որ իրանց մայր եկեղեցու համար գնեցին Հնդկաստանում մի բյուրեղյա ջահ, որ մի քանի միլիոն ֆրանկի արժեք ուներ: Սակայն, որքան կարելի է նկատել, այս՝ երթևեկ մի վաճառականություն էր, և գաղութներ դեռ չկային: XVI դարից սկսած է, որ հետզհետե առևտրական գաղութներ են երևան գալիս ծայրագույն արևելքում: Հայ վաճառականությունը զարգանում է, որքան Հայաստանում ընկնում է հին ավատական կարգը, որքան հայ ժողովուրդը կորցնելով իր անկախության վերջին նշույնները, դառնում էր ռայնա, որի առջև փակված էին պետական և հասարակական պաշտոնները: Միայն առևտուրն էր, որ չէր արգելված մահմեդական պետությունների ոչ իսլամ հպատակներին: Եվ հայ ժողովուրդը ահա այդ պարապմունքին է անձնատուր դառնում, դնելով նրա մեջ իր ձեռնարկող ոգու ամբողջ կարողությունը: Վաճառականական դասակարգի զարգանալն ու առաջանալը հենց այդ նոր երևույթն էր, որ բերում էր հայերին նոր Պատմությունը, մի երևույթ, որի միջոցով մեր կյանքը ենթարկվում էր պատմական էվոլյուցիայի օրենքներին: Պետական կյանքից զրկված հայության միայն վաճառականությունն էր տրված իր կյանքի հին պայմանները փոխելու և նոր ժամանակների տնտեսական և կուլտուրական շարժումներին մասնակցելու համար: Եվ այսպիսի խոշոր դեր կատարողը պիտի լինե՛ր այն վաճառականությունը, որ գործում էր միջազգային առևտրի մեջ, որ հարաբերություններ ուներ քաղաքակիրթ ազգությունների հետ: Այսպիսի վաճառականություն կարող էր զարգանալ առևտրական գաղութների միջոցով: Վաճառականության շահը պահանջում էր, որ հայ առևտրականը հաստատ բնակություն վայրեր հիմնարկե հեռավոր երկրներում: Եվ մենք տեսնում ենք, որ շահը վաճառականին տանում է բնակվելու նույն իսկ Չինաստանում, այն էլ ոչ թե մենակ, այլ ընտանիքով: XIV դարի սկզբում մի հայ կին մի մեծ եկեղեցի է շինում Չինաստանում և կտակում է այնտեղ գործող կաթոլիկ միսիոներներին:

Իսկ Հնդկաստանում Աքքաբապուտ կամ Ակրա մաքրաքաղաքն է առաջին տեղը, ուր հաստատվում է հայ վաճառականների գաղութ: Այդտեղ էլ XVI

¹ К. Патканов. «О месте занимаемом армянским языкомъ въ кругу Индо-европейскихъ», Тифлисъ, 1879 г., стр. 21.

² Մովսես Խորենացի. «Պատմություն Հայոց», Բ. 2.

դարի առաջին կեսում կառուցվում է հայոց եկեղեցի: Թեև հայտնի չէ, թե Հայաստանի որ կողմերից էին հավաքվել այդ առաջին գաղթականները, բայց կարող էին ամենայն հավանականությամբ ենթադրել, որ նրանց մեջ իր ներկայացուցիչներն ուներ հայ հայրենիքի մի նշանավոր վայրը, որին միջնակից էր դառնալ հնդկահայ գաղթականության նախածնող: Այդ վայրն էր Զուղայի մերթ քաղաք, մերթ գյուղաքաղաք անվանված մեր գրավոր հիշատակարանների մեջ:

Արաքսի ձախ ափին՝ այնտեղ, ուր նրա մեջ է թափվում Երնջակ գետը, շոր ապառաժոտ, համարյա անմատչելի լանջի վրա կարողացել էր տեղավորվել 10—12 հազար մի ազգաբնակչություն, որ միանգամայն անօրինակ մի երևույթ էր ներկայացնում հայկական իրականության մեջ: Մարդ ալսօր էլ զարմանում է, թե ինչպես էին հները կարողացել բնակարաններ կառուցանել այդ անհյուսիս, վայրենի անկյունում և ինչպես էին բնակարանները հաղորդակցություն պահպանում իրար հետ: Իսկ տների թիվը քիչ չէր: Եվրոպացի ճանապարհորդները ամսվադն 2000 տուն են հաշվում և 7 եկեղեցի: Այսօր է, որ նույնիսկ ավերակներ չեն մնացել այդ երբեմնի հուշակավոր գյուղաքաղաքի տեղում:

Զուղայի հուշակը սակայն Արաքսի այդ շոր ափից չէր բղխում, այլ այն հանգամանքից, որ ամբողջ գյուղաքաղաքը բաղկացած էր համարյա միմիայն վաճառականներից: Հայտնի է, որ Զուղան սեփական վար ու վաստակ չունեի և իր ուտելիքը ստանում էր հարևան Նախիջևանից (ավելի ճիշտ Նախճվան): Զգիտենք, թե ինչ էր նրա անցյալը խոր հնության մեջ, բայց XV—XVI դարերից նա սկսում է փայլել հայ երկնակամարի վրա իբրև հայրենիք զարմանալի վաճառականների, որոնք ոչ միայն հետաքրքրական էջեր են մտցնում միջազգային առևտրի պատմության մեջ, այլև հանդիսանում են մի շատ խոշոր, նմանը չունեցող հասարակական-կուլտուրական տարր, որի կատարած դերը հայ կյանքի զարգացման մեջ անհունապես մեծ է:

Ինչպե՞ս ստեղծվեց այս բացառիկ երևույթը Արաքսի ափին: Դժբախտաբար, մենք նյութեր չենք ստացել անցյալից այս վերին աստիճանի հետաքրքրական հարցը պարզելու համար, և մեզ այս դեպքում չեն օգնում նույնիսկ և ենթադրությունները: Այսպես չենք կարող ասել. թե առևտրական ձեռներեցություն ջուղայեցիների մեջ զարգացրեց Արաքս գետը, իբրև հարմար ջրային հաղորդակցության միջոց, որովհետև Արաքսը նավարկելի գետ չէ մանավանդ Զուղայից դեպի Կասպից ծովը, քանի որ Մեղրիի քարավանները բացասում են այդտեղ գետի վրայով գնալու ամեն մի հնարավորություն... Մնում է ուշադրություն դարձնել Զուղան տնտեսապես նպաստավորող մի այլ հաղորդակցական հարմարության վրա: Այդ այն է, որ նա գտնվում է հին և մեծ այն ճանապարհի վրա, որ կապում է ամբողջ Ասորպատականը Անդրկովկասի հետ: Այս տնտեսական խոշոր դարկերակն անշուշտ կրթիչ նշանակություն ունեցել է ջուղայեցու համար, բայց որ իր վաճառականական տաղանդը Զուղան ամբողջովին այդ ճանապարհից չէ ստացել, այս էլ պարզ է: Եթե ճանապարհը լիներ կազմակերպողը, այն ժամանակ մենք պիտի տեսնեինք ուրիշ Զուղաներ էր նրա երկարության վրա: Բացի դրանից, ջուղայեցին իր համար ասպարեղ չէր ընտրում միմիայն այն առևտուրը, որ այդ մեծ ճանապարհով վարում էր Պարսկաստանի և Անդրկովկասյան երկրների մեջ: Նա ավելի խոշոր երևույթ էր: Արաքսի ժայռոտ ափից նրա առջև բացվում էին միջազգային հարաբերությունների անհուն հորիզոններ: Գրավոր աղբյուրները մեզ ցույց են տալիս, որ XVI դարում ջուղայեցի վաճառականը առևտուր էր անում Հնդկաստանի շուկաներ-

ում՝ մի կողմից, իսկ մյուս կողմից՝ նա առևտրական գրասենյակներ բաց էր արել Վենետիկում և Իտալիայի այլ կողմերում: Զուղայեցու կարավանները միացնում էին Արևելքն ու Արևմուտքը և իր այս խիզախությամբ նա նույնիսկ եվրոպացի վաճառականների զարմանքն էր գրգռում: Իհարկե, ամեն մի ջուղայեցի խոշոր միջազգային վաճառական չէր: «Խոշոր» ու «մանր» հասկացողությունները գոյություն ունեին այստեղ էլ, ինչպես ամեն տեղ: Անկասկած, թիչ էին խոշորները՝ փոքրերի համեմատությամբ: Բայց ջուղայեցի մանր վաճառականն էլ թափառիկ և շարժալ մի տիպ էր: Դա մանրավաճառ էր, փերեզակ, որ ուներ իրան հատուկ առևտրական ձևերը, սովորությունները, ավանդությունները: Զանազան մանրուք և ճոթ ու կտոր՝ բարձած էջերի վրա, նա ակոսում էր Արևելքը զանազան ուղղություններով, փող էր աշխատում, կատարելով խոշոր վաճառականների համար գործակատարի դեր:

Եվ արտաքին ու ներքին առևտրական հրապարակներից հավաքված հարստությունները դիզվում էին Զուղայում, դարձնելով Արաքսի այդ շոր ու անպատու ափը ամենքի համար նախանձելի մի տեղ: Մեր այն ժամանակվա գրողներից մեկը, Դավիթ Գառնեցի, մի ամբողջ գովք է հյուսել Զուղայի վրա:

Զուղա քաղաք աղնիվ շինած,
Քոչք և սարայք բարձրացուցած,
Եվ գույնզգույն ծաղկեցուցած,
Նա հիացումն էր տեսողաց,
Եոթն ժամատեղ էր հաստատած,
Եկեղեցիքն զարդարած.
Բուռվարնին ոսկեջրած,
Մածկոցներն ոսկեթելած,
Ավետարանն և սուրբ խաչեր՝
Անգին քարամբք էր զարդարած.
Սեղաններն և սրբությունն՝
Ուրախություն էր նայողաց...²

Եթե վերցնենք XVI դարի այն ընդհանուր տեսարանը, որ ներկայացնում էր Հայաստանը, այս փառավոր վաճառականական գաղութը, կղզիացած հրաշքի պես մի բան կերևա մեզ: Ավերակների մի երկար դարաշրջան՝ սկսած թաթարական արշավանքներից, ամեն շափ ու սահման անցած Լենկ-Թեմուրի օրով, պահպանում էր իր սարսափները խաշնարած թուրքմենների (Կարաղոյունյու և Աք-գոյունյու ցեղեր) տիրապետության տակ: XVI դարի սկզբից նոր քաղաքական հուժկու կազմակերպությունների դասավորումն էր առաջ գալիս այս կողմերում՝ Պարսկաստանն ու օսմանյան պետությունը, բայց սրանք խաղաղություն ու հանգստություն չէին բերում դժբախտ, ավերված աշխարհին, այլ իրանց փոխադարձ ընդհարումներով սաստկացնում էին արյունի իրակաությունը, որ առավելապես հայ ժողովրդի ճակատագիրն էր դարձրել:

Եվ ահա՛ այսպիսի ժամանակներում, այսպիսի պատմական միջավայրում էր ջուղայեցիների այդ հարուստ և գեղեցիկ անկյունը: Այս հրաշալի երևույթը մի վկայություն է, որ ջուղայեցին ոչ միայն առևտուր անելու տաղանդ ուներ, այլև այդ առևտրի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու շնորհք ուներ: Ասիական սանձարձակ բարբարոսությունների կրկեսում խաղաղ կուլտուր. աշխատանքի իրավունքներ ձեռք բերել՝ այս ավելի խոշոր մեծագործություն էր, քան կարավաններով Հիմալայներից մինչև Եվրոպա շարժելը: Այս մեծ նվա-

¹ Ղ. Ալիշան, «Սյունիք կամ Սիսական», Վենետիկ, 1893 թ. եր. 411—413:

² Անդ...

ճումբ ջուղայեցիին անում էր ոչ թե, իհարկե, զենքի գործընթացը, այլ խելքով, ճարպկությամբ՝ հենված իր ամենամեծ ուժի՝ դրամի վրա: Եվ որովհետև այսպիսի անսովոր, ապշեցուցիչ օրինակ միայն ջուղայեցիին էր տալիս դարձանալի խոշոր չափերով և ոչ մի ուրիշ համայնք Հայաստանի որևէ կողմում, դիտողն ստիպված է լինում հարց տալ, թե ինչպե՞ս կարող էր այսպիսի մի համայնք կազմվել հայ հողի վրա, ի՞նչ ծագում ուներ ջուղայեցիին:

Նկատենք, որ հատկապես Ջուղան և նրա հարձան գավառները — Նախիջևան և այլն — դարձյալ հայացած գավառներ էին: Հայ հին պատմական ավանդությունները հիշում են, որ Տիգրան թագավորը, այդ տեղերում մարական զաղթականություններ բնակեցրեց¹: Բայց իրանք ջուղայեցիներն ունեին իրանց սեփական ավանդությունը, որ ասում էր, թե իրանք էլ գաղթել են Արաքսի ափը Անիից: Այս ավանդության կողմն են խոսում և մի շարք կողմնակի համագամանքներ: Ամենից առաջ այն, որ ջուղայեցիները մի բոլորովին առանձնացած ազգագրական խումբ էին կազմում իրանց առանձին բարբառով: Քիչ քան չէ ասում և այն համագամանքը, որ Ջուղան իր վաճառականական հոշակը հին ժամանակներից չէր բերում, այլ միայն Անիի վերջնական կործանումից և անմարդաբնակ դառնալուց հետո (XIII—XIV դար): Վերջապես մի բան, որ ջուղայեցուն իրավունք է տալիս անեցու ժառանգ դառնալ, այդ նրա արվեստն է, որ դարձյալ հաղորդում է նրան կղզիացած տիպի կերպարանք Արաքսի այս ձորում: Այդ արվեստի հուշարձաններն են Ջուղայի խաչքարերը, որոնք ներկայացնում են զարդանկարի մի անհուն ճոխություն: Արվեստագիտական այսպիսի նուրբ ճաշակ, ստեղծագործող երևակայության այդպիսի թռիչքներ կարող էին առաջ գալ իբրև զարգացում այն արվեստի, որի հայրենիքը Շիրակն էր: Բայց ջուղայեցու արվեստի փառքն ու պարծանքը Արաքսի վրա շինված մեծ քարե կամուրջն էր, որ իր հույակապությամբ հիացնում էր ամենքին, նույնիսկ Լենկ-Թեմուրին և համարվում էր եղակի մի շինություն: Մեզ հասած մի քանի թուղթիկ մանրամասնություններ² թույլ են տալիս համեմատելու այդ զենեցիկ շինությունը Շիրակի կամուրջների (Զիփուի և Անիի) հետ և գտնելու նմանություն հիշեցնող մի քանի գծեր:

Այսքան շատ համանականություններ կան ընդունելու համար, թե ճիշտ որ ջուղայեցիները անեցիներից էին սերված: Եվ եթե այդ ճիշտ այսպես է, մենք չենք վարժանա Արաքսի ձորում փոխած այդ բացառիկ երևույթի վրա, քանի որ նույն մեծագույն շիրակեցիները այնքան բացառիկ երևույթ էին կազմում ոչ միայն Հայաստանում, այլև Ղրիմում, Լեհաստանում և ուրիշ շատ տեղերում³:

Մենք ունենք մի քանի նյութեր՝ հասկանալու համար, թե ինչ կարգով էին Ջուղայի գերազանց վաճառականները ասիական բարբարոսության մեջ իրանց գործի համար՝ հարմարություններ, նպաստավոր պայմաններ ստեղծում: Այդ կատարվում էր պարզապես գնման միջոցով: Ջուղայեցի վաճառականը փրկանք էր տալիս իր ազատության համար: Նա լիացնում էր բռնավորներին, այդպիսով դարձնում էր իր առևտուրն ու հարստությունը շատ հարկավոր և նրանց համար: Եվ բռնավորները հեռանում էին Ջուղայից լիքը գրպաններով, թույլ տալով նրան առևտուր անել և հարստանալ:

Բայց առատ փրկանքը երկայրի սուր է բարբարոսության մատնված

երկիրներում: 1604 թվականին Ջուղա մտավ Շահ Աբբաս երկրորդը՝ մի մեծ բռնավոր, միևնույն ժամանակ և հողով վաճառական: Ջուղան հանդես բերեց իր ամբողջ հարստությունը՝ իր թագավորին մեծագույն պատիվներով ընդունած լինելու համար: Արաքսի ափից մինչև Խոջա Խաչիկի փառավոր ապարանքը, ուր պիտի իջներ Շահը, փռված էին գորգեր և ղուժաշ կտորներ, որոնց վրայով քայլում էր Շահը: Ոսկեթել հագուստներ էին փայլում դիմավորման մասնակցող ժողովրդի վրա: Խոջա Խաչիկը ոսկե մատուցարանի վրա ոսկու կույտեր մատուցեց Բրանի տիրոջը, և նրա օրինակին հետևեցին մյուս ջուղայեցի խոջաները: Մեծ բռնավորն ընդունում էր այդ ընծաները, խմում էր ոսկե թասերով մատուցվող անման հոտավետ գինի և ծրագրում էր իր մեջ մի ձեռնարկություն՝ ավերիչ այս երկրի համար, բայց շատ ձեռնտու իր համար: Նա դեռ պատերազմ էր մղում օսմանցիների դեմ: Երբ ուղեց վերջ տալ պատերազմին, ետ քաշվելով Արաքսի աջ ափը, վճռեց ամայացնել ամբողջ Արարատյան դաշտը, բշխով նրա ամբողջ ազգաբնակչությունը: Պարսկաստանի խորքերը: Սկսվեցին սարսափներ, որոնցից սարսույց նույնիսկ՝ ամբողջովին արյունով գրված հայոց պատմությունը: Ջուղայի փողոցներում ման էր գալիս մոնետիկը և կանչում էր. «Հրաման է մեծ Շահ Աբբասից ձեզ, Ջուղայի բոլոր բնակիչներին, դուրս գալ ձեր բնակարաններից և գնալ պարսից աշխարհը: Երեք օր ժամանակ է տրվում ձեզ, որ դուրս գնաք. եթե երեք օրից հետո մեկն այստեղ մնա, պիտի սպանվի, իսկ նրա գույքը պիտի գրավվի: Իսկ եթե փախչող լինի, ով ցույց տա նրա տեղը, նրա ապրանքը ցույց տվողին կլինի, իսկ գլուխը՝ Շահին»: Տաքնապ, իրարանցում, թալան: Դարերով դիզվածը-կերտվածը ոչնչացավ երեք օրվա ընթացքում: Վաճառականական հոշակավոր զաղույթ պոկվում էր իր ժայռերից, հավիտենական ամայություն էր մատնվում: Նա հարկավոր էր Շահ Աբբասին, որ տարավ ամենքին Սպահան, հիմենց նրա մոտ մի նոր Ջուղա, որպեսզի այդտեղ բնակվելով, հայ վաճառականները թե իրանք հարստանան և թե հարստացնեն պարսիկ բռնակալներին:

Այսպես էլ եղավ: Վաճառական ժողովրդի համար այս աղետալի գերեզմանությունը դարձավ մի դարագլուխ, որից սկսվեց նրա զարգացման երկրորդ մեծ շրջանը: Համաշխարհային առևտրական հրապարակում հիմա գործում էր նորջուղայեցիին, որ հինջուղայեցու զարգացումն էր: Շահ Աբբասն ստեղծեց նրա համար հովանավորող պայմաններ, և Ջուղան՝ Սպահանի մոտ շինված Ջուղան, մեծանում ու փարթամանում էր օրերով, ժամերով: Այժմ ավելի խիղախ ու ձեռնարկող է այդ վաճառականը: Այժմ ավելի ընդարձակ է նրա առջև բացված միջազգային հրապարակը. և նրա առևտրական գրասենյակները մի կողմից բազմանում էին Հնդկաստանում, մյուս կողմից բացվում են Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Հոլանդիայի նավահանգիստներում: Առևտուրը մեծամեծ շահեր է բերում, և նոր-Ջուղան հարստանում է շատ արագ: Հազվագյուտ չեն այն դեպքերը, երբ երեկվա մսագործն այսօր միլիոն ֆրանկի հարստություն ունի: Եվ նոր Ջուղան զարգարվում է ավելի հարուստ ու հոշակապ ապարանքներով, որոնք ներսից ներկայացնում են զեղարվեստական նկարներով ծածկված փառավոր սենյակներ: Ուժեղ ու ազդեցիկ են այդ հարուստները: Պարսից արքունիքը նրանց հարգում է, և հայ ազգային գործերի մեջ առաջնակարգ դեր են նրանք կատարում: Մեծ համարում ունեն եվրոպացիների մեջ: Լինել Սպահանում ու չայցելել Ջուղան, չնկարագրել այն՝ անհնարին են համարում արեւմեդյան բոլոր ճանապարհորդները: Դրանցից մեկը, գիտնական բուսաբան Տուրնեֆորը, Ջուղայում չէ եղել, բայց Թուրքաց Հայաստանում հանդիպելով ջուղայեցի վաճառականների կարավանին, մեծ գովասանքներով է խոսում այդ

¹ Խորենացի, «Պատմ. Հայ.», Ա. 11

² Հ. Ալիշան, «Սյունիք», եր. 410:

³ Նշենք, որ շատ կողմերով աչքի ընկնող Ակն քաղաքի հայերն էլ իրենց համարում են Անիից գուրս եկած:

անխոնջ մարդկանց մասին, նկատագրում է, թե ինչքան շարժարանքներ են կրում նրանք ճանապարհին իրանց ապրանքները անփորձ տանելու համար: Գիտնական ֆրանսիացին ուղղակի խոշոր կալուստության գործիչներ է համարում դրանց. կարավանների շարժումը ամբողջ մի երևույթ էր կազմում երկրի կյանքի մեջ: Ամբողջ օրերի ճանապարհ կտրելով, գալիս էին մարդիկ կարավանը դիմավորելու, իրանց հարկավոր նյութերը գտնելու համար:

Այսպես էր նոր Զուղայի դիրքը գրեթե ամբողջ XVII դարի ընթացքում: Նրա կատարած դերը շատ մեծ տեղ պիտի բռնե հայ վաճառականության պատմության մեջ: Բայց մենք վաճառականության պատմություն չենք գրում, վերցնելով միայն այն, ինչ հարկավոր է իբրև լուսաբանական նյութ մեր ընթացած առարկայի համար, մենք պիտի բավական համարենք այսօրվա՝ ջուղայեցու դիրքն ու նշանակությունը բնորոշելու համար: Զուղան և ջուղայեցին հայ ժողովրդի միայն իբրև վաճառականական երևույթ չէին ներկայացնում: Պատմական ահագին նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ այդ հարուստ գաղութը առատ օժտված էր հասարակական բնագոյներով և ազդում էր մեր մտավոր կյանքի վրա էլ: Իր անձնական շահերը փառավորապես կարգավորելիս՝ ջուղայեցին ժամանակ էր գտնում և ազգային գործերով զբաղվելու և իր հարստություններից բաժին էր հանում նաև հասարակաշահ գործերի համար: Այս կողմից հայկական ոչ մի համայնք՝ թե Հայաստանի մեջ և թե Հայաստանից դուրս՝ չէ կարող համեմատվել Զուղայի հետ: Գեո այս ժամանակներն էլ, երբ նա Արաքսի ափին էր գտնվում, հասարակական գաղափարը տեղ էր գրտնում նրա մեջ, և մենք տեսնում ենք ջուղայեցուն մեկենասի դերում էլ: Բայց այս երևույթը դեռ շատ սահմանափակ, մասնավոր բնավորություն ունի: Իր զարգացման երկրորդ շրջանում, նորջուղայեցիություն շրջանում, այս վաճառական դասակարգի հասարակական գործունեությունը ավելի հաճախ է հիշատակվում, ավելի լայն չափերով է երևան գալիս:

Առանձնապես աչքի է ընկնում մանավանդ ջուղայեցու գրասիրությունը: Նոր Զուղան հսկայական ջանքեր է անում, չնայած որ պարսկական խեղդված միջավայրում էր գտնվում, աչքի ընկնող մտավոր կենտրոն դառնալու համար: XVII դարում եթե մի նոր, լուսատու երևույթ կար, որ պետք էր նկատել իբրև ազգային վերակենդանության առաջնորդող աստղ, այդ հայերեն տպագրությունն էր՝ մի մեծ սկզբնավորություն, որ պետք էր պահպանել, զարգացնել: Այս բանը սակայն ահագին դժվարություն էր ներկայացնում: Հայաստանի քարուքանդ և շարունակ ավերվող հողի վրա չէր կարող հիմնավորվել և անարգել առաջ գնալ տպարանի նման մի կուլտուրական ձեռնարկություն: Ուստի հայ գործիչները տպարաններ բաց անելու և գրքեր տպելու համար գնում էին Եվրոպա, ուր նրանց սպասում էին հարյուր ու մի տանջանք, գրկողություն: Այստեղ ահա գլխավորապես ջուղայեցի վաճառականներն էին, որ օգնում էին հայ տպագրիչներին, նյութական միջոցներ տալով նրանց: Այդ մեկենասության ենք պարտախան, որ հայ տպարանները բացառապես եկեղեցական գրքեր չէին տպագրում, այլ և այնպիսի գրքեր, որոնք հարկավոր էին փող տվող վաճառականներին: Այսպիսով հայ վաճառականությունը մի զորավոր պատճառ էր դառնում, որ գրականության մեջ մտցվի աշխարհական ուղղություն: Ոչ միայն այսօրվա՝ Աշխարհական պետերին հատկացրված գրքերը պիտի հասկանալի լինեին և վաճառականներին, ուստի նրանցից շատերը հրատարակվում էին աշխարհաբար լեզվով: Այսպիսով էլ դրականությունը դրվում էր ժողովրդականացման ճանապարհի վրա:

XVII դարի վերջին քառորդում այնքան շատանում են այս գրական երև-

ույթները, որ արդեն շատ շոշափելի կերպով է զգացվում, թե հայ մտքի համար դարձ է մի բոլորովին նոր ժամանակ՝ հղի մեծամեծ շարժումներով, որոնք պիտի նոր ճանապարհներ բաց անեն մեզ համար դեպի նոր հորիզոններ: Գրական այդ բաղմախորհուրդ երևույթները խկապես դեռ շատ համեստ ու մանր բաներ են: Այսպես է Ոսկան վարդապետի «Արհեստ համարողականը»՝ տպված Մարտիկայում 1675 թվին: Դա մի թվարանություն է՝ թարգմանված հատկապես վաճառականների համար ժամանակի պարզ աշխարհաբար լեզվով: Դարձյալ վաճառականների համար էր, որ Ամստերդամում 1695-ին Թովմաս Վանանդեցին հրատարակեց առաջին մեծագիր հայերեն քարտեզը՝ գեղեցիկ փորագրությամբ: Զորս տարուց հետո, 1699-ին, միևնույն տեղը, միևնույն տպարանից լույս էր տեսնում մի փոքրիկ գրքույկ որ ավելի նշանավոր էր իր բովանդակությամբ: Կոչվում էր նա «Գանձ չափոյ՝ կշռոյ՝ թուոյ՝ և դրամից բոլոր աշխարհիս, որ է գիտութիւն ամենայն տեսակ կշռոց՝ չափոց և դրամից, որով բոլոր աշխարհի վաճառականութիւնն վարի»: Դա գործնական գիտելիքների մի ձեռնարկ էր վաճառականների համար՝ կազմված և տպագրված «Զուղայեցի կաշատուրի որդի Պարոն Պետրոսի ծախսով»: Գրված էր պարզ, Զուղայի բարբառին մոտիկ աշխարհաբարով: Ահա մի նմուշ:

«Եղբա՛յր Վաճառական. յայս գրքումս ինչ որ գրեցաւ վասն քաշից, դրամից, և դիմաթի՝ ժամանակաւ կու փոխվի, կամ կավելանայ՝ կամ կու պակասի զարա Ալիշլէրիշի բանն Աստվածադիր կանոն չէ, որ անփոփոխ լինի, բայց փոփոխական է, և մարդդիր կանոն, և ժամանակաւոր: Յայտնապես միշտ և հանապաղ կու տեսնանք՝ քաշից՝ դրամից և ապրանաց դիմաթի փոփոխումն, ինչպես՝ ապրիշումին՝ մանածին բրդին՝ ղըրմդին՝ և այլ ապրանաց. էս պատճառէս՝ թէ ժամանակաւ մեր գրածին դարշու տեսնիք, չդարմանաք, և ոչ վատասէք մեզ՝ սաբար փոփոխումն ինչ որ մեք գրեցինք՝ ժամանակաւ ճշմարիտ էր՝ և ժամանակաւ բաղի բաներ կու փոխվի. ամա մեր գրածն բոլորովմբ սուտ չէ դառնալու, ո՛ղջ լեր և լեր բանասէքս:

Վաճառականի գիտելիքները շատ են: Պիտի իմանա նա ոչ միայն ինչ չափ ու կշիռ դոյութիւն ունին ամեն մի երկրում, այլ և այն, թե որ երկիր ինչ է արդունաբերում: Եվ ահա մեր գրքույկն ուսուցանում է.

«Աֆրիկու ցամաքն ունի Մսրայ երկիրն. ուստի՝ բրինձ, շաքար, խուրմա, խաթան, դահլա, խինա, ոսպ, ունտ և այլ բարիք կու գան: Արաբստան՝ ուստի նուշ, թուզ, ղեյթուն, շամիշ, վուշ, լիմոն, նարինջ, խուրմա, սպիտակ մեղր, շաքար և այլ բարիք, ինչպես՝ ոսկի, արծաթ, պղինձ, որ ի Ֆես և ի Մառոք դառնին:

Նուրիա՝ որ ունի ոսկի, մուշկ, սանդալ, աբանաս և այլ ինչ: Գինեա՝ ուր առատություն շաքարի, բրնձի, ոսկո և այլ բարեաց: Հաբաշտան, որո մասունքն են՝ Լօանգ, Կոնգ, Անգօլա, Մօնամօ աօպմ, Մօնոմուդ, Քաֆրստան, Զանտեբար, Այան և այլն:

Հասարակորեն Հաբաշտան ունի առատություն դանջաֆիլի՝ շաքարի՝ մեղրի՝ քաթանի՝ ոսկվո՝ արծաթի՝ պղնձի՝ արճիճի՝ կլայեկի՝ երկաթի՝ քրուրդ և այլ բազում բժշկական սերմն՝ խոտ՝ արմատ՝ սպիտակ և կարմիր աղ՝ անթիմոն և այլ շատ բարիք:

Հաբաշի թագավորին նաղուշ ասեն. ինքն թագավորն է Քրիստոնյա, 6000 շաղիր ունի. յուր թիկնապահ ղինվորքն են 12 հազար. յուր ղիվանն՝ 120 Աղա ունի. յուր ձիավոր ղինվորքն են՝ 40 հազար, հետեակ ղորքն՝ 60 հազար:

Լօվանգ կոսապաշտ է:

Կօնգ-առատ ամենայն սերմամբք՝ պտղովք՝ և տնկօք՝ ունի թամար հինդի

շաքար՝ ջովզ հնդի՝ պղինձ՝ երկաթ՝ արծաթ՝ լավ մարմառ՝ յաստիս քար՝ և այլ պատվական ջավահիր. դանադան և դարմանալի գազանք, են կենսական Քրիստոնյայք:

Քաֆրստանու մարդն է դժնյա և մարդակեր. երկիրն դադանաբնակ:

Այս բոլոր խեղճ ու կրակ տեղեկությունները կատարյալ նորութուններ էին մեր գրականության համար: Կյանքի, իրական պահանջների, տեսլիզմի հզոր շեշտն էր բերում հայ վաճառականը իբրև տարրեր, որոնք պիտի վերակենդանացնեին հոգևորականության ձեռքին գտնվող և արդեն բոլորովին արհեստականացած, չորացած գրականությունը:

Նոր Զուղայի բարեբախտությունը հարատև չէր և լինել չէր կարող Պարսկաստանի պես մի երկրում, ուր քաղաքական կայուն կարգեր չկային, իսկ տիրողի կամայականությունը ոչնչացնում էր ամեն մի օրինական հասկացողություն: Արդեն XVII դարի երկրորդ կեսից սկսվում է պարսից թույլ ու մեղկ թագավորների շրջանը, և երկրում գլուխ էր բարձրացնում անիշխանականությունը: Արմատապես փոփոխվում է կառավարության վերաբերմունքը դեպի նոր-Զուղան: Այլևս նա չէ հովանավորվում, որպեսզի ծաղկած պահե վաճառականությունը և դրանով զարկ տա և երկրի տնտեսական առաջադիմության: Գնալով հայ գաղութը դառնում է մի կթան կով, շահերի և այլ տիրողների համար, որոնք բռնակալական միջոցներով դուրս են քաշում վաճառականների հարստությունները: Զուղան կորցնում է իր փարթամությունը, արագ դեպի անկումն է գնում: Բայց նրա բնակիչները այնպիսի անկարողներ չէին, որ նստեին իրանց տներում և պատրաստ լինեին կործանվել իրանց գաղթավայրի հետ: Որքան սպառնական էին դառնում ապագայի նշանները, վաճառականությունը նոր տեղեր էր իր համար հաստատում: Այդ նոր տեղերը Հնդկաստան տանող ճանապարհի վրա էին և Հնդկաստանի արևմտյան ափին. Զուղան ոչ միայն աղքատանում էր, այլ և դատարկվում:

Դրությունը ծանրացավ մանավանդ XVIII դարի առաջին քառորդից: Ավդանների արշավանքը առաջին մահացու հարվածն էր հասցնում Զուղային, որ կոդոպտվեց, ծանր տուգանքի ենթարկվեց: Այնուհետև Պարսկաստանում հեղափոխությունները հետևում են հեղափոխություններին, կատարյալ անիշխանության երկարատև ժամանակամիջոցներ են ծանրանում երկրի վրա: Նոր Զուղան աստիճանաբար ու դանդաղ մեռնում է այդ տակնուվրայությունների միջոցին և վերածվում է մի խեղճ պարսկական ավանի, պահելով իր նախկին փայլից միմիայն ավերակներ: Դանդաղ մի հոսանք, որ աշխատում է աննկատելի մնալ պարսից կառավարության քթի տակ, տանում է հայ վաճառականներին դեպի հարավ, շարունակ դեպի Հնդկաստան: Հնությունից իր բնական հարստություններով կախարդիչ այդ երկրում էր, որ Արաքսի ափում սկզբնավորված վաճառականական համայնքը պիտի գտներ իր զարգացման երրորդ և վերջին ֆազիսը: Զուղայեցուց նա դարձավ նորջուղայեցի, որպեսզի դրանից հետո դառնա հնդկահայ, մի նոր ինքնուրույն կուլտուրական տիպ:

3. ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆ. Տասնութերորդ դարի առաջին կեսում Հնդկաստանի մեծ թերակղզին սուր ճգնաժամի էր մատնված: Պետք է որոշվեր, թե ո՞ւմ պիտի պատկանե նա՝ իր բնիկների՝ ն, թե՞ եվրոպական մրցակից ազգերին, որոնցից երկուսը, անգլիացիներ և ֆրանսիացիներ, եռանդ էին թափում իրար ձեռքից խլելու անշափ յաղ պատառը: Տեղի ուներ պայքար տեղացիների և անգլիացիների մեջ, որ սկսվել էր վաղուց՝ դեռ XVII դարից: Տեղի ուներ պայքար և անգլիացիների և ֆրանսիացիների մեջ: Սակայն վերջիվերջո արյուն

նահեղ կռիվները վերջացան անգլիական հանձարի հաղթանակով: Հնդկաստանը դարձավ անգլիական գաղութ:

Մինչև որ չէր վերջացել այդ երկարատև, մանր ու համառ պայքարը տիրապետության համար, հայ վաճառականների դրությունը վերին աստիճանի նպաստավոր էր Հնդկաստանում: Տեղացի իշխողները, ռաջաները, միայն հայերին էին վերաբերվում վստահությամբ և միայն նրանց էին թույլ տալիս ազատ առևտուր անել երկրի շուկաներում, այնպես որ նույնիսկ անգլիացիները ստիպված էին դիմել հայ վաճառականների միջնորդության՝ իրանց հարկավոր ապրանքները գնելու համար: Մանավանդ նշանավոր էր հայերի դերը հյուսիս-արևելյան Հնդկաստանում: Կան անգլիական հաստատ տեղեկություններ, թե հայերն են հիմնել Գանգեսի բերանին Կալկաթա քաղաքը, որին վիճակված էր դառնալ Հնդկաստանի ամենախոշոր կենտրոններից առաջինը: Հայերի գործողություններն այս կողմերում մանրամասն նկարագրել է նորջուղայեցի Քովմաս Խոջամալյանը²: Խոսելով ջուղայեցի Աղա Պետրոս Տեր-Նիկողայոսյանի մասին, նա գրում է. «Վաճառական անուանի յոյժ, որ վասն իւրոյ հաւատարմութեան, խոհեմութեան և ճշմարտութեանն սիրելի էր լիալ յաշս Աւսլերտի խանին և բաղմաց. մինչև կինն Ալավերտի հանին զսա եղբայր ինքեան էր անուանեալ. և առանց փարտակի կամ հրամանի արձակօրեն ելաներ ի տեսութիւն քեռն իւրո. և իշխանքն ամենայն պաշտէին զնա որպէս զսուրբ վասն բարեպաշտութեանն»:

Այս բարեկամական վերաբերմունքը դեպի տեղացիները, ինչպես վկայում է նույն հայ հեղինակը, ծնեցրեց հայ վաճառականների մեջ մի հաղվադեպ երևույթ՝ գինյութություն: Տեղական մի իշխողի բանակի հրամանատար է դառնում վաճառական Աղա Գրիգորը, որ այնուհետև կոչվում է Գորգինյան: Նա ուներ իր ձեռքի տակ ավելի փոքր զորաբաժինների հայ հրամանատարներ, հազարապետներ, որոնցից մի քանիսը ջուղայեցիներ էին, մնացածները՝ Պարսկաստանի ուրիշ կողմերից գնացած հայ վաճառականներ: Գոյություն ուներ այդ բանակի մեջ և առանձին հայկական զորամաս՝ բաղկացած դարձյալ վաճառականներից և այս զորամասն էլ մանավանդ, որ շատ քաջություններ ցույց տվեց անգլիացիների դեմ մղած պատերազմների մեջ:

Բայց վերջանում են պատերազմական խառնակ ժամանակները, անգլիական տիրապետությունը տարածվում է ամբողջ հարուստ թերակղզու վրա և բաց է անում խաղաղ շինարարական աշխատանքի բեղմնավոր ժամանակաշրջան: Ասիական երկրրը, ինչպես այս հատուկ է բրիտանական քաղաքականության՝ հպատակ երկրների վերաբերմամբ, իսկույն հաղորդակից է դառնում եվրոպական առաջավոր ազգի քաղաքակրթական բարիքներին: Հնդկաստանում հաստատվում է անգլիական լեզուն և սրա հետ՝ անգլիական ազատ ոգին: Ռաջաների հայրենիքը, դարերով սնված, բռնապետական լուծի տակ, եվրոպական մի ուժեղ ազգի գաղութ չէ միայն, այլև գերազանցորեն եվրոպական քաղաքակրթության գաղութ, ուր ազգերը կարող էին դաստիարակվել արդեն նոր, ազատ, շինարար և ուժեղացնող ոգով:

Ահա այս միջավայրում է, որ իր կազմավորման և զարգացման ամենագլխավոր շրջանն է սկսում հնդկահայ գաղթականությունը: Անգլո-սաքսոն քաղաքակրթությամբ շաղախված ասիականություն՝ ահա այդ միջավայրի բովան-

¹ Mesroby S. Seth. «History of the Armenians in India», London, 1903.

² Հրատարակել է Մեսրոպ Քաղիադյանը Կալկաթայում 1849 թվին՝ «Թովմասա Խոջամալյան Նոր-Զուղայեցի» Պատմություն Հնդկաց» վերնագրով:

դակութիւնը, որ նոր բովանդակութիւն է ապիս տարակերպ բանաբանութեան առաջացրած նոր ջողայնեցիութեան: Հնդկաստանի մեջ այդ հայութիւնը միապաղաղ չէ, միասին համաքմած: Մանր կաթիլների պէս նա ցրված է, վաճառականութեան պահանջներին համեմատ, զանազան տեղերում, որոնցից հիշատակելի անուններ են թողել Բուրա, Սուրաթ, Մադրաս, Կալկաթա, Զիլ-րա, Դաքքա, Բինանգ: Հնդկաստանից վաճառականական ժանր գաղութներ տա-րածվեցին դեպի արեւելք, այն է՝ Բիրման, Եմպա կղզի (Հատկապէս՝ Բաթավիա քաղաքը), Սինգապուր և այլն: Այդ բոլոր գաղթականութիւնների մարդկանց պաշար հայթայթողը մնում էր գլխավորապէս Նոր Զուլան¹: Վաճառականական բնատնիքները անդադար, մանր ու աննկատելի հոսանքներով գնում էին, շատ անգամ իբրեւ ծածուկ փախստականներ, մինչև Հնդկական օվկիանոսի ափը և ալդտեղից ցրվում էին՝ ուր որ կամենում էր առևտրական պաշտամունքի քմա-հաճութիւնը: Զուլան այդ շարունակական արտագաղթից, իհարկե, չէր ամա-յանում: Նա շարունակում էր մի խղճով գոյութիւն, սերտ կապ պահպանելով հնդկահայ բազմաթիւ գաղութների հետ և ապրելով գլխավորապէս նրանց հաշ-վին իբրեւ նրանց մայր-երկիրը:

Արտաքուստ հնդկահայ գաղթականութիւնը միևնույն պայմաններն էր ներկայացնում, ինչ ամեն մի հայ գաղթականութիւն աշխարհի զանազան կող-մերում: Իր խանութով, գրասենյակով, իր շահերով տարված մի փոքրիկ հա-մայնք, որ օտար կյանքի մեջ աշխատում էր կղզիանալ իբրեւ կրօնական մի խմբակցութիւն: Այդ պատճառով առաջ ու առաջ կառուցվում էր եկեղեցի, հրավիրվում էր քահանա: Համայնական գործերի կենտրոնն է այդ: Վաճառա-կանութիւնը, ինչպէս և ամեն մի ուրիշ դեպքում, ներկայացնում է կամքի, ուժի, նյութական կարողութեան, մտաւոր անհատականութեան մի խառնուրդ: Կան հարուստներ, մեծեր, որոնք սեփական ապարանքների մեջ են ապրում, հեղինակութիւններ են, դասակարգային հրամանատարներ են, կան և փոքրեր ու զրկվածներ, անհաջողակներ, կարոտներ, որոնք պիտի հպատակվեն: Տիրոջ օրենքը շահն է: Դրամը՝ իբրեւ ուժ՝ մարգուն տանում է և դեպի ոճիրներ, որոնք, սակայն, մեղմվում և արդարացվում են իր շահերն էլ շատ լավ հասկացող կրօնի բացատրութիւններով և զանազան՝ ճարպիկ հերյուրված՝ պայմանա-կանութիւններով:

Այսպէս է ընդհանում կերպարանքը: Բայց ջողայնեցի վաճառականը չէ դավաճանում իր այն բնազդին, որ հայտնի էր դարձրել նրան դեռ Արաքսի ափին: Համայնական գործի բնազդն է այդ և նա ավելի խոշոր, ավելի լայն հանրային բնավորութիւն է ստանում, երբ կազմակերպվում է հնդկահայի տիպը: Վաճառականութիւնը Հնդկաստանում ահագին շահ էր տալիս: Անգլիա-յի վաճառականների ստացված շահը հասնում էր մինչև 200 տոկոսի: Հայերն, իհարկե, ոչ մի առիթ չունեին ավելի քիչով բավականանալու: Նրանց մոտ դիզ-վում էին խոշոր հարստութիւններ, որոնցից մաս էր հանվում համայնական և ընդհանուր ազգային նպատակների համար: Այս, իհարկե, պարտադիր չէր յուրաքանչյուր հնդկահայ վաճառականի, յուրաքանչյուր ջողայնեցու համար: Հասարակական բարեգործութիւնը, ինչպէս ամեն տեղ և ամեն ժամանակ, անհատական երևույթ է: Եվ այս դեպքում մենք կարող ենք ասել, որ հնդկա-

հայ իրականութեան մեջ այնքան շատ անհատականութիւններ էին հայտնվում բարեգործական տրամադրութիւններով, որ նրանք մի տեսակ համայնական, ընդհանրական կերպարանք էին ընդունում:

Բարեգործութիւն հնդկահայերը անում էին կամ իրանց ձեռքով, իրանց կենդանութեան ժամանակ, կամ կտակներով: Տասնութերորդ դարում հայ կյանքի մեջ երևան եկած շատ լուսավոր երևույթներ անհնարին կլինեին առանց հնդկահայ հարուստի նվիրաբերութեան: Եթէ Սիմեոն կաթողիկոսը կարողանում էր շարունակական հարստահարութիւնների ենթարկված էջմիած-նում բաց անել թղթի գործարան, այդ՝ միմիայն շնորհիւ այն գումարի, որ նա նվեր ստացավ Հնդկաստանից: Նույնպէս և Հովսեփ արքեպիսկոպոս Ար-դությանը չէր կարող տպարան և դպրոց հիմնել Նոր Նախիջևանում, եթէ նրա գործակալները չծողովրդականացնէին նրա գործունեութիւնը: Հնդկաստանում և շմտերմացնէին նրան հարուստ հնդկահայերի հետ: Վենետիկի Մխիթարյան-ները այսօր Ռափայելյան վարժարան չէին ունենա, եթէ այդ Ռափայելը մի հնդկահայ վաճառական չլինէր և փող չկտակեր այդ նպատակով: Այս միևնույն վաճառականի պատվերով և հատկացրած գումարով էր, որ նույն Մխիթար-յանները թարգմանեցին և ոսկեկազմ հատորներով հրատարակեցին Ռուլեսի 12 սովար հատորները, որոնք վերաբերվում էին ընդհանուր պատմութեան: Ամենախոշոր նվիրաբերութիւնը դպրոց հաստատելու համար արել է թեև ոչ ջողահայ, բայց հնդկահայ Սամուել Մուրադը (մոտ 2 միլիոն ֆրանկ):

Մի ժամանակ այսպիսի գործերով հնդկահայերն այնպիսի հռչակ ստա-ցան, որ հայ աշխարհի բոլոր կողմերից նրանց էին դիմում կարոտութիւն ունեցող և օգնութեան կարոտ հիմնարկութիւններն ու անհատները: Հնդկաս-տանը Ավետաց մի երկիր էր բազմակարոտ և խավար հայ իրականութեան համար:

3. ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Բայց հնդկահայը սոսկ փող ավելոյ չէր: Նա ինքն էլ էր գործում և հաճախ ստանձնում էր մեծամեծ պար-տավորութիւններ տրամադրող, պատասխանատու համազգային գործեր: Աս-պարեզն ամենից առաջ, իհարկե, այն անձուկ վայրն էր, ուր ապրում էր ինքը հայ վաճառականը: Այդտեղ համայնքն ուներ իր տեղական պահանջները, օրի-նակ, անոքների խնամատարութիւն, մատաղ սերնդի դաստիարակութիւն, լուսավորութիւն: Այս ձգտումները տանում են մեր վաճառականներին և դե-պի բարձր ու լուրջ գրականութիւնը: Առաջին անգամից շատ է դարձանում այս երևույթը: Նույնիսկ լավ գրավարժ էլ չէր հնդկահայ առևտրականը, իսկ նրա ստացած ուսումը կլինէր ամենաշատն այն, ինչ կարող էր տալ Նոր Զու-լան: Պարսկական մեծ մայրաքաղաքի (Սպահան) այս արվարձանը, ճիշտ է, հայտնի էր մի ժամանակ իբրեւ գրագիտութեան կենտրոն և իր, թեև, համեստ, տեղն ունի գրաված մեր գրականութեան պատմութեան մեջ: Բայց այդ՝ շատ սահմանափակ և թույլ նշանակութիւն ունեցող մի գրականութիւն էր, հարա-դատ բեկոր Հայաստանի անկման դարերի գրականութեան, որ համարյա բա-ցառապէս կրօնական-սքոլաստիկ բովանդակութիւն ուներ: Ահա այսպիսի աշխարհում կրթութիւն ստացած վաճառականներն էին Հնդկաստանում գրա-կան գործունեութեան մեջ մտնում: Ի՞նչ պիտի տային նրանք: Ըստ երևույթին՝ այն, ինչ կարող էին, ինչին սովոր էին:

Բայց այստեղ գիտողին դարձանք է պատում: Մեր գրականութեան պատ-մութեան մեջ եթէ կա մի գլուխ, որի վերնագիրը կարելի է դնել «Նոր գրակա-նութիւն», այդ հենց այն գլուխը պիտի լինի, ուր առաջին անգամ հանգես է դալիս հնդկահայ վաճառականը: Այս մարդկանց էր վերապահված, շնայած

¹ Զէ կարելի, ի հարկե, ասել, թէ հնդկահայ գաղթականութիւնը ամբողջապէս ջողայնեցի-ներից էր բաղկացած, Հնդկաստան էին գնում և շատ վաճառականներ Պարսկաստանի և Հայաս-տանի այլ և այլ կողմերից: Բայց ահագին մեծամասնութիւնը ջողայնեցիներն էին կազմում, և ջողայնեցիութիւնն էր, որ միևնույն, միջավայր էր ստեղծում:

իրանց ամբողջ անձեռնհասութիւն, արտասանել նոր խոսք, բաց անել հայ մտքի առջև իսկապես նոր հորիզոններ: Եվրոպական նոր միաբեր առաջին անգամ հնդկահայերի միջոցով էր արձագանքում մեր հին, մտքով ու ձեռով հին, գրականութեան մեջ:

Այս երևույթի ամբողջ նշանակութիւնը պարզելու համար պետք է համեմատութեան դնել նրան՝ գրական այն մեծ շարժման հետ, որ նույն XVIII դարում սկսվում էր հայութեան մեջ, բայց բոլորովին այլ կերպարանքով: Այդ շարժումը Մխիթարյան միաբանութիւնն էր, որ հիմնվում էր Վենետիկի ու Ղազար կղզում: Գերազանցորեն վանական, այն էլ կաթողիկոսական մի հիմնարկութիւն, այդ դպրոցը արագ մշակում էր իր համար մի գրական ուրույն կերպարանք: Իր մեջ նա կենտրոնացնում էր մի բարձր հայրենագիտութիւն, պատրաստում էր լեզվի և կրոնական գիտութեան տեսակետից լավագոյն կերպով դաստիարակված գործիչներ: Աշխատասեր, արդունավոր մի գրական համայնք այդ փոքրիկ կղզում, որի նպատակն էր լուսավորել հայ ազգութիւնը և որ ահագին հաջողութիւն ունեցավ այդ ուղղութեամբ: Նրա նշանաբանն էր՝ հայութեան համար, բայց հավատարիմ զավակ Հոռոմի:

Այս գոռ և հաղթական դրոշակին հնդկահայ կիսագրագետ վաճառականութիւնը հակադրում էր իր նշանաբանը՝ հայութեան համար, բայց հավատարիմ զավակ եվրոպական լուսավոր մտքի: Այսպիսով Ազրիատիք ծովը և Հընդէկական օվկիանոսը հայ մտքի առաջնորդում առաջ էին բերում հակոտնյաներ, որոնք ընդհարվում էին իրար հետ իբրև անհաշտ սկզբունքներ: Մինչդեռ Մխիթարյանների վանքը առաջին նվազ կենդանացնում էր կաթողիկոսականության իր Ալեքսանդրի «Աստվածաբանութեամբ», իր Թոմա Կեմպարիներով և այլ սքոլաստիկ մեծահասոր հերյուրանքներով, հնդկահայ վաճառականները առաջնորդվում էին ժամանակի խոշոր պահանջներով և ձգտում էին հասարակութիւնը կազմել հայերից, մի հասարակութիւն, որ զգար ինքն իրան, ճանաչեր իրան:

Հայութեան մեջ տեղի ունեցող ամենակարեւոր երևույթն այդ ժամանակ այն ազատագրական կռու շարժումն էր, որի թատերաբեմն էր Ղարաբաղի լեռնաստանը: Մեր պատմութիւնը ցույց է տալիս, որ այդ շարժումը չափազանց կարեւոր էր հայութեան համար, չափազանց մեծ պատասխանատվութեամբ էր վարվում, բայց և չափազանց կղզիացած, մասնավոր մի երևույթ մնաց: Հայութիւնը ցուցադրում էր, որ չնայած ստրկութեան դարերին, նա չէ կորցրել իբրև ազատ ազգ ապրելու զգացմունքը և այդ զգացմունքի համար արյուն թափել, կյանք զոհել նա լավ գիտէ: Բայց միևնույն ժամանակ նա ցույց էր տալիս և այն, որ այդպիսի վեհ և նվիրական իրավունքի համար նա չէ կարողանում մի ընդհանուր շարժում սկսել, չէ կարողանում զինել իր բոլոր ուժերը: Ազատագրական շարժումը, թեև արդեն կես դարի պատմութիւն ուներ, չէր դառնում համազգային, փակված էր մի մասնավոր լեռնաստանում, որ թողնված էր իր սեփական, տեղային միջոցներին, և հենց այդ պատճառով էլ կամ հրդեհվում էր պայծառ լույսերով, կամ ընկնում էր, առկայծում մութ խորների մեջ:

Այս հանգամանքի մի բնորոշ պատճառն էլ այն էր, որ շարժումը, լինելով խորապես ժողովրդական, չէր առաջացրել քարոզչութիւն, պրոպագանդ: Գրականութեան մեջ նա շատ թույլ, հազիվ նկատելի հետքեր է թողել: Բնականաբար, ընդհանուր մեծ ժողովրդականութիւն, համազգային համակրանք չէր կարող ունենալ այդպիսի մի շարժում: Եվ այս խոշոր հանգամանքն, անշուշտ ամենից լավ նկատելի պիտի լիներ հենց այն երկրից, որ կոչվում էր մենակ, անհավասար ուժերով, այսինքն՝ հենց Ղարաբաղի լեռնաստանից: Այդտեղից

պիտի երևար, թե որքան խոր, մահանման էր հայ աշխարհը պատած քունը:

Եվ ահա այդ կոպող Ղարաբաղից մի մարդ՝ Մովսէս Բաղրամյան, գնում է Մադրաս քաղաքը, ուր ուսուցչի պաշտոնով մտնում է հարուստ ականավաճառ Շամիր Սալթանամ Շահամիրյանի տունը՝ նրա Հակոբ որդուն դաստիարակելու համար: Զուգայեցի այս վաճառականը մի շատ նշանավոր դեմք է հնդկահայ գաղթականութեան մեջ իբրև մի ջերմ հայրենասեր, որ առանձնապես ոգևորված էր հայ ազգի ազատութեան գաղափարով: Բաղրամյանն ավելի ևս վառում է նրա ազգասիրութիւնը և ցույց է տալիս, թե ինչ հանգամանքներ են ջլատում Ղարաբաղի ազատագրական շարժումը: Գլխավոր պատճառը հայ ժողովրդի անգիտակցութիւնն էր, որի դեմ պետք էր կռիւ: Այս միևնույն բանն էր նկատել այդ ժամանակ Հնդկաստան վերադարձած Հովսէփ Էմինը, մի շատ նշանավոր գործիչ, դարձյալ ջուղայեցի, որ պտտել էր Հայաստանը, երկար ապրել էր Ղարաբաղի մելիքների մոտ, ամեն կերպ աշխատել էր ընդհանուր ապրտամբական մի շարժում առաջացնել հայերի մեջ, բայց ոչ մի տեղ հաջողութիւն չգտնելով, վերադարձել էր Հնդկաստան և մտել էր անգլիական ծառայութեան մեջ:

Այս բոլոր իրողութիւնների հետևանքով էր, որ Մովսէս Բաղրամյանը գրեց «Նոր Տեսարակ, որ կոչի Հորդորակ» անունով աշխատութիւնը, որ տպվեց 1772-ին նույն վաճառական Շահամիրյանի բաց արած տպարանում: Դա առաջին հայ տպարանն էր Հնդկաստանում, որ հենց սկզբից, առաջին իսկ քայլից, նոր խոսք էր հնչեցնում հայ ժողովրդի ականջին: Այս առաջին գործի ճակատին պարզ ասված էր, թե ինչ նպատակի պիտի ծառայէ նա: «Շարադրեցեալ,— ասում է վերնագիրը,— սակս սթափելոյ երիտասարդացն և մանկանցն Հայկազանց ի վեհերոտեալ և ի հեղգացեալ թմրութենէ քնոյ ծուլութեանն»: Ուրեմն, մի տեսակ կոչնակ, մի ահագնագ՝ աշխարհ արթնացնելու, դտքի կանգնեցնելու համար: Այսպիսի ձգտումներով գիրք դեռ չէր հրատարակվել հայերեն լեզվով: Հայերեն լեզվով քաղաքական գրականութեան առաջին փորձը: Օրվա հրատապ հարցը վեր հանող, արծարծող հրապարակախոսութիւն, որ դեռ չէր տեսել հայ ընթերցողը: Մի ուրիշ մեծ նորութիւն, որ բերում էր այդ գիրքը, սուր, ծայրահեղ, հեղափոխական, «անաստված» մտքերն էին, որ Ղարաբաղի հեղինակը արծարծում էր շտեմնված համարձակութեամբ: Քաջ իմանալով, որ անտարբերութեան թույնը ժողովրդին ամենից շատ կրոնի հեղինակութեամբ է պատվաստվում, հեղինակը սկսում էր իր մերկացումները հենց այդտեղից:

Եղել են, ասում է նա, շատ շատերը, որոնք Ս. Գրքից դուրս են բերել միայն սաստիկ ատելութիւն դեպի աշխարհային գործերը, միայն հուսահատութիւն և հիասթափումն մարդու բնութեան ընդունակութիւնների վերաբերմամբ: Այստեղից առաջացել է վանական-ճգնավորական գաղափարը, որ վարակել է ամբողջ աշխարհը, սպանել է մարդու մեջ ինքնագործունեութեան ամեն մի միտք: Բայց եղան և այնպիսիները, որոնք բոլորովին ուրիշ գաղափարներ հանեցին նույն այդ Ս. Գրքից: Այս սակավաթիվներն էին, որ ազատութեան, հայրենասիրութեան, մտքի անկախութեան քարոզողներ դարձան, հիմնվելով նույն այդ գրքի վրա: Ազգային իրավունքները, քաղաքական ազատութեան անհրաժեշտութիւնը Բաղրամյանն ապացուցանում է Աստվածաշունչի տված օրինակներով:

Ս. Գրքից հետո հեղինակը դիմում էր հայոց պատմութեան, նրա վերլուծումն էր տալիս,— մի երևույթ, որ դարձյալ առաջին անգամն էր հայտնագործվում մեր մեջ: Օրինակներ տվողը, իհարկէ Մովսէս Խորենացին էր: Բաղ-

րամյանը ոգևորվում է հայ թագավորներով և հերոսներով, հավատացնում է, որ հայոց ազգը ընտրյալ ազգ է, որ նրա հայրենիքը առաջին աշխարհն է երկրագնդի վրա: Այսպես էր դատում և հասկանում հայ ազգասիրությունը, որի առաջին գրական ներկայացուցիչներից մեկն էր մեր հեղինակը: Բայց ինչի՞ց կործանվեց այդ ընտրյալ ազգը: Մինչև այդ, դարից դար, կրոնական միասնացիզմի ձևակերպված այն միտքն էր տիրում, թե հայ ժողովրդի մեղքերի համար էր, որ երկիրը կործանում ուղարկեց նրան: Բաղրամյանը ուրիշ, գլխավոր պատճառներ էր ցույց տալիս: Մեղքն իր կարգին, բայց փաստն այն է, որ Հայաստանը արյունով լվացող բռնավորները ոչ միայն իրենց ուշժով էին տիրում, այլև այն պատճառով, որ հայերը ժամանակի ընթացքում անպիտանացան, ծուլացան, չէին հետևում իրանց փառավոր նախնիքների օրինակին, չէին պատերազմում, չէին միանում, մոռացել էին հայրենիքի շահերը: Կոտորողների դիմաց նրանք միայն մի միջոց գիտեին՝ փախչել, անհայտանալ քարերի ծերպերում: Ամեն մեկը կյանք փրկել էր աշխատում, բայց դա փրկություն չէր, էգերը՝ կանայք, աղջիկները միահամուռ խայտառակվում էին, պղծվում, իսկ արուները՝ տղամարդիկ, մեծից մինչև փոքրը, կոտորվում էին: Հայաստանը սուգի հայրենիք դարձավ, հայոց վարդերն ու մանուշակները չորացան, քաղցրահամ աղբյուրները արյունով լցվեցին: Երկար ողբում է Բաղրամյանը այս դժբախտ դրությունը, երկար կանչում է իր նախահայրերին, կանչում է հին Իսրայելի դժբախտությունները ողբացողներին, քրիստոնեության սրբերին: Թող ամենքը տեսնեն, թե ինչպես դադան տիրողները չեն բավականանում իրանց սահմանած հարկերն ու տուրքերն ստանալով, այլ խլում տանում են կույսերին, բռնաբարում են, անհուն վիշտ ու տանջանքներ պատճառելով ծնողներին:

Բայց ողբերով ու աղոթքներով ոչինչ չէ կարելի ստեղծել: Բաղրամյանը տեսնում է իր առջև գործ, հավատում է, թե կվերակենդանանա մի ազատ Հայաստան և ասում է իր աղքատ գրաբարով. «Հեռացավ գիշերվա այնքան խավարած և մառախլապատ աղջամուղջը և ահա մոտեցավ հասավ արևի ծագումը՝ մեր աշխարհը լուսավորելու համար, կորավ ու չքացավ ձմեռվա սաստկությունն ու դժնդակությունը և հասավ ծաղիկներ ծնող ու մանուշակներ բերող գարունը՝ մեր երկիրը զվարճացնելու համար: Թող ցիրուցան հայությունը համաշխարհային պանդխտությունից վերադառնա տուն, իր ստացվածքի տերը դառնա»: Մահ հայրենիքի ազատության համար՝ ահա ինչից պիտի ծնվի այդ արևը, այդ գարունը: Նրանի թե, — ասում է նա, — հայերը կարողացած լինելին նահատակվել իրանց հայրենիքի փրկության համար. նրանք կոտորվել են ահագին քանակությամբ, բայց ի՞նչ օգուտ: Պետք էր, որ ազգի մի մասը մյուսի համար գլուխ դներ, մեռներ ապրեցնելու համար, քան թե թույլ տար, որ ամբողջ ազգը ծառա և ստրուկ դառնար օտարին: Մի ազգ, որ ազատությունը պահպանում է պատերազմներով, երբեք չէ նվազում: Ուրեմն, պետք է աշխատել, պետք է զենք ունենալ, վարժվել նրա գործածության մեջ: Ո՛չ որ չպիտի իրան անկարող համարեն. ո՛չ որ չպիտի արդարացնեն իրան, ասելով, թե գանձ և կարողություն չունի: Արիացե՛ք, — բացականչում է Ղարաբաղի զավակը Հնդկական օվկիանոսի ափից, — եկե՛ք մեջտեղից վերցնենք մեր ամոթն ու նախատինքը: Թող հայոց օրիորդները հայ կտրիճներից հետո ընտրեն և թող ասեն իրանց ընտրածներին. «Թշնամիներից վրեժ հանեցեք, մեկ համար հարուստ ավար բերեք, ավելի հարուստ՝ քան այն ավարը, որ նրանք մեզնից ստացել են. արդար հատուցում շուտ շուտ պահանջեցեք տոկոսներով: Իսկ ծերերն ու պառավները թող, ի սեր Քրիստոսի, նույնպես դառնան ազա-

տություն առիթ. թող շատեն, թե իրանց քիչ է մնում ապրել և ո՞վ կենդանի կլինի, որ տեսնե ազատությունը»:

Բայց ի՞նչ պետք էր անել, որ հայ ժողովուրդն ըմբռներ վերանորոգչական գաղափարը: Պետք էր ուսման լույսը տարածել հայերի մեջ: Բաղրամյանը անգազար «ուսում», «ուսում» է կանչում: «Եմբռալան ամենքիս գաղափարն է», ասում է նա: Պետք է օրինակ վերցնել եվրոպական ազգերից, որոնցից շատերը մեզ պես են եղել: Սա առաջին կոչն էր հայ ժողովրդին հանուն եմբռալանի, կոչ՝ յուրացնելու եվրոպականությունը իբրև սկզբունք քաղաքական ազատություն ձևոք բերելու համար:

Բայց պետք է գեռ ապացուցել, թե հայն իրավունք ունի՞ հեղափոխություն կատարելու, իր ազատությունը զենքով նվաճելու, թե՞ հայը, մտանալով մի ազատ երկիր իր ապրուստի, իր երջանկության համար, դրանով իր դարավոր պատմական իրավունքն էր իրագործում, միայն վերանորոգում էր այն, ինչ ուներ մի ժամանակ: Հայը իր երկիրն է ստանում, ուրիշինը չէ հափըշտակում: «Ո՛չ, — ասում է Բաղրամյանը, — մենք ուրիշ բան չենք ցանկանում, բայց միայն ստանալ մեր սեփական և հավաստի ժառանգությունը, որ կորցրել ենք մեր անկարգության և ծուլության պատճառով: Այն, ինչ կորցրել ենք և ագիտությամբ, պարտավոր ենք ետ ստանալ իմաստությամբ և արիությամբ»: Եվ այդ բոլորը հաստատելու համար նա գիտեմ էր հայոց պատմության: Շատ լավ էր հասկացել Բաղրամյանը, որ ազգային ազատության գաղափարը կարող է հիմք գտնել միայն այնտեղ, ուր դարգացած է ազգային գիտակցությունը: Մի գերի ազգ կարող է զգալ իր դրության ամբողջ ամոթն ու սարսափը, երբ սկսե հասկանալ, թե ի՞նչ է ինքը, որտեղի՞ց է գալիս և ո՞ւր է գնում. երբ նա տեսնում է իր նախնիքներին, նրանց ձգտումների ժառանգորդն է դառնում:

Այստեղից սկսվում է «Նոր տետրակի» ամենաընդարձակ մասը, որ նվիրված է հայոց պատմության, Հայաստանի աշխարհագրության: Շոշափվում էր թե հինը և թե ժամանակակիցը: Այսպես, Բաղրամյանը առանձին մի գլուխ նվիրում էր Ղարաբաղի մեկիքներին և նրանց ներկայացրած ազատագրական շարժման: Բերում էր վիճակագրական տեղեկություններ հայ ազգաբնակչության, նրա վճարած հարկերի և տուրքերի մասին և այլն: Անկատար է այս ձեռնարկությունը, նույնիսկ խեղճ՝ շատ կողմերով: Բայց մեր լիաբերան երախտագիտության է արժանի Բաղրամյանը, ինչպես մի հայ հեղինակ, որին պատկանում է մի ամբողջացրած հայոց պատմության առաջին փորձի պատիվը: Հնդկաստանի վաճառականության այս առաջին փորձից 12 տարի անցնելուց հետո էր, որ վենետիկում տպվեցին Չամչյանի հուշակալոր երեք հատորները: Բայց այս մեծ գործից հետո էլ Բաղրամյանի պատիվը չէր պակասում հենց այն պատճառով, որ Չամչյանը, իբրև կաթոլիկ հոգևորական, չկարողացավ և չէր կարող նորագույն եվրոպական մտքի հայեցակետերից քննել և վերլուծել հայ պատմության տված փաստերը: Այսպես, մինչդեռ Չամչյանը սուրբերի վկայաբանություններն էր մանրամասն պատմում և եկեղեցական վեճերին քաջ առ քաջ հետևում կաթոլիկ քարոզչի կողմնապահությամբ, Բաղրամյանը հետեցնում էր, որ եթե Հայաստանը թույլ և զժբախտ էր, դրա պատճառներից առաջինն այն էր, որ նրա կառավարության ձևը միահեծան բռնապետություն էր՝ առանց օրենքների, առանց ժողովրդի մասնակցության:

Եվ այսպիսով բոլորվում է մեր համեստ հեղինակի և առաջին քաղաքական հրապարակախոսի վերին աստիճանի համակրելի դեմքը, — ժամանակի

ամենալուսավոր դավանությունների երկրպագու, սահմանադրական, մինչև իսկ հանրապետական:

Մեզ մնում է այս նկարագրությունն ամբողջացնել մի քանի գրական նկատողություններով: Նախ եթե հարցնենք գրքից, հեղինակը կհամարձակու՞մք թե Մովսես Բաղրամյանը, այլ Շամիր Սալթանամ Շահամիրյանի փոքրիկ որդի Հակոբը, որի ուսուցիչն էր Բաղրամյանը: Բայց այս հանգամանքը ժխտում է ամենից առաջ գրքի լուրջ բովանդակությունը, որ չէ կարող լինել աշակերտական: Բաղրամյանը հիշատակվում է լուկ իբրև աշխատակից: Բայց այս հանգամանքն էլ գրում է Սիմեոն կաթողիկոսի մի նամակը, ուղղված Շահամիրյանին: «Նոր տետրակը», իբրև ազատ մամուլի առաջին պտուղ, մեծ ապավորություն էր թողել ժամանակակիցների վրա իր համարձակ, հեղափոխիչ բովանդակությամբ: Բայց ամենից շատ վրդովմունք պատճառել էր էջմիածնի կաթողիկոսին, որ և հանդիմանում էր Շահամիրյանին այդպիսի մի գիրք տպելու համար՝ առանց իր թույլտվության: Մեղավորը այդ հրատարակության համար Շահամիրյանը չէր, որ միայն ենթարկվել էր Բաղրամյանի ներշնչումներին և տպվել էր նրա վնասակար հեղինակությունը:

Բայց պետք է ընդունել, որ Շահամիրյանն, ընդհանրապես, Բաղրամյանի կամակիցն ու համակարծիքն էր հայ ազգի ազատագրական հարցերի մեջ: Այս շատ լավ երևում է մանվանդ այնտեղ, ուր Բաղրամյանը առաջարկում էր միջոցներ, թե ինչպես պետք է իրականացնել Հայաստանի ազատությունը: Գլխավոր դերն այդ գործի մեջ հատկացվում էր վրաց Հերակլ թագավորին, իսկ այս՝ Շահամիրյանի սիրած գաղափարն էր, որ և պաշտպանում էր այնուհետև էլ երկար ժամանակ, մինչև իր մահը: Եվ այսպես, իրականությունն այս գեղեցիկ գրքի վերաբերմամբ կարելի է այսպես ձևակերպել՝ հեղինակ Մովսես Բաղրամյանը Շահամիրյանի շրջանում, որ ներկայացնում էր եվրոպական ազդեցության առաջ բերած միջավայրը հնդկահայ վաճառականության մեջ:

Նկատենք, որ Բաղրամյանն իբրև հեղինակ առանձին գրական արժանավորություններ չէր ներկայացնում: Չնայած իր վառվռուն բնավորության, բարոզական ավյուրին և հայրենասիրական ջերմեռանդության, նրա ոճը հասարակ է, աղքատ, անտաշ, մասամբ նույնիսկ և անգրագետ: Զարմանալի է, որ այսպիսի մի գիրք նա գրում էր գրաբար լեզվով: Բայց հնդկահայ գաղթականությունը երկար ժամանակ, մինչև XIX դարի վերջերն անգամ, համառ գրաբարամուլ էր և գիրք ու լրագիր հրատարակում էր գրաբար լեզվով և այն ժամանակ, երբ աշխարհաբարն էր տիրապետում ամեն տեղ: «Նոր տետրակի» ընթերցանությունը ձանձրալի ու դժվար է մանավանդ այն պատճառով, որ ամբողջ հորդորական մասը, 50 տպագրած երեսներ, որի մեջ արժարժվում են հեղինակի մտքերն ու քարոզները՝ գրված է անտաշ ու անարվեստ ոտավառությամբ:

Տաղանդավոր գրողներ չէին տրված հնդկահայ գաղթականության: Բայց վաճառականական շրջանը կարողացավ իր առաջնակարգ գրականությունն անել ոչ թե տաղանդով, այլ մտքով ու նորույթի հմայքով: 1773-ին, «Նոր տետրակից» մի տարի միայն անցած, Շահամիրյանի տպարանը հրատարակում էր մի ուրիշ, ավելի նշանավոր գիրք, որ ոչ միայն կրկնում ու լայնապես բացատրում էր «Նոր տետրակի» ազատագրական գաղափարները, այլ և մի մեծ քաջ էր անում դեպի առաջ, փորձելով որոշ ձևերի մեջ ձուլել ազգային մեծ գաղափարը: Այս գրքի հեղինակը արդեն միայն Հակոբ Շահամիրյանն է ցույց տված, որ նշանակում է, թե նրա հայրն էր իսկական հեղինակը: Բաղրամյանի մասնակցությունը չէ նկատվում, և ցույց է տալիս այս հրատարակու-

թյան կատարյալ անգրագետ շարադրությունը: Շահամիրյանը նույնիսկ վարժ չէր պարզ ուղղագրության մեջ: Շատ բնորոշ է նրա նշանադրումը, որ տպված է գրքի վերջում և ներկայացնում է, թե ինչ էր այդ հեղինակը: Վերևում մկրատ և ասեղներ, որոնք ցույց են տալիս, թե նա դերձակ էր մինչև հարստանալը, ապա ակնավաճառի փոքրիկ կշիռը և նրա քարերը, որոնց հետ՝ թանաքաման և գրիչ:

Հաղիվ գրագետ վաճառականի գրական այս վաստակը մի շարք տարօրինակություններ է ներկայացնում ամենից առաջ հենց գրքի անունը. «Գիրք անվանյալ որոգայթ փառաց»: Ոչինչ հասկացողություն բովանդակության մասին նա չէ տալիս, թեև բացատրության համար այդ վերնագրին հետևում են այսպիսի խոսքեր՝ «Վասն կալանատերելոյ ամենայն գործ անկարգութեան»: Միայն գրքի բովանդակությունը ցույց է տալիս, որ այս տարօրինակ վերնագիրը նշանակում է պարզապես օրենսդրություն: Շահամիրյանն այդ գրքի մեջ, հոգված առ հոգված (ընդամենը 519), բացատրում էր, թե ինչ վարչական ձև պիտի ստանա ազատված Հայաստանը: Ուրեմն, հայկական մի մեծ սահմանագրություն, որի մեջ հնդկահայ վաճառականը, տուրք տալով թե՛ իր մայրենի ասիական հասկացողություններին և թե՛ եվրոպական ամենաառաջին գաղափարներին, ծրագրում էր ռազմավար հանրապետական մի ոեծիմ՝ պառլամենտական ներկայացուցչությամբ, պատասխանատու մինիստրներով և այլն:

Երկար ու երկար նա բացատրում է, թե որքան վատ ձև է միապետությունը և թե որքան արդար և բնական է ժողովրդապետությունը: Մեր շատ թագավորներն ու իշխանները «ամբարիշտ ու անիրավ էին և վարում էին իրանց իշխանությունը գոռոզությամբ և ինքնահավանությամբ, զրկելով, կողպտելով, լվկելով կամ անասնական բռնությամբ անց կացնելով իրանց կյանքը, մինչև որ կորան իրանք և կորցրին մեր պատիվը, հայոց սերունդը մատնեցին զերություն, իսկ մեր աշխարհը ուրիշների ժառանգություն դարձրին»: Զե հղել և չէ կարող լինել արեգակի տակ և ոչ մի բան, որ շունենա օրենք. ամեն մի գործ ավերվում է, ոչնչանում է, երբ հակառակ է օրենքին: Բռնապետությունը հենց այդ պետական կարգն է, որ օրենքներ չունի: Այս դատողությունների մեջ Մոնտեսքիեի հղոր միտքն է արտացոլում: Մի անհատ, — շարունակում է Շահամիրյանը, — չէ կարող այնքան կատարյալ լինել, պակասություններից ու արատներից այնքան զերծ, որ նրան կարելի լինի հանձնել անսահման իշխանություն մի ամբողջ ազգի վրա: Թագավորի կարող է միայն Աստված. մահկանացու մարդը չունի նրա անսխալականությունը: Մարդը երբեմն բարկանում է, երբեմն ծովանում, երբեմն ուրախ է, երբեմն տխուր, երբեմն զայրացկոտ, երբեմն գթած: Մարդիկ ծնվում են ազատ և հավասար, և նրանք մեծից մինչև փոքր պիտի կաղմեն մի հոտ, որի կառավարողը պիտի լինի ոչ թե այս կամ այն անհատի կամքը, քմահաճությունը, այլ մի և ընդհանուր օրենքը: Երկյուղը, բռնապետության այս միակ հիմքը, չէ կարող արդարացնել մարդուն, որ կամավ հրաժարվում է ազատությունից և մտնում բռնակալի ձեռքի տակ: «Դու, — ասում է մեր հեղինակը, — մահվան երկյուղի պատճառով թուլանում ես քո ազատությունից և հնազանդվում են անորեններին. բայց ահա ամենափոքրիկ մի կարիճ կամ օձ և կամ մի անմարս սառը կերակուր կարող է այդպիսի մահ բերել քո բնական կյանքին: Ասե՛լ է թե ամեն թունավոր կենդանի կարող է քո թագավորը լինել: Ո՛չ: Մեզ հարկավոր է մեռնել ազատ և պատրաստել մեզ համար հավիտենական կյանք: Անասուններն էլ չունեն իրանց մեջ մեկին, որ ինքնակալ և ինքնակամ հրամայող լինի իրանց վրա, ուրեմն որքան ամոթ է մեր բանականության համար՝ լինել հնազանդ

մի մարդու, որ մեր նմանութիւնն ու բնութիւնը ունի, որ ինքնակամ հրամայող է դառնում մեզ վրա»:

Եվ այսպէս իշխանութիւնը պիտի պատկանէ ժողովրդին: Շահամիրյանը բացատրում է ժողովրդական ներկայացուցչութան գաղափարը շատ հետաքրքրական ձևով: Միլիոնավոր մարդիկ ինչպե՞ս կառավարեն երկիրը: Հարկավոր է, որ այդ միլիոնները հավաքվեն միասին, վճեն կառավարութեան հարցերը: Մի կալում դիզված է ցորեն: Այդ ցորենի արժանավորութիւնն իմանալու համար բավական է նրանից վերցնել մի բուռ միայն: Այդպէս էլ ժողովուրդը: Բավական է մի երկրում գտնվող յուրաքանչյուր տասը հազար տանից երկու-երկու ներկայացուցիչ ընտրել. դրանք կդառնան իրանց ընտրող բազմութեան փոխանորդ և կկատարեն նրա գործերը: Բոլոր պաշտոնյաները, վերևից ցած, ընտրովի են. նրանք վաչելում են պատիվներ համեմատ իրենց աստիճանին, բայց իշխանավորներ չեն, այլ ժողովրդի սպասավորներ միայն:

Բացատրելով մի ռամկավարական հանրապետութեան ընդհանուր սկզբունքները, Շահամիրյանը վստահ կերպով մի խոշոր քայլ էր անում, դիմելով գործնական միջոցին: Նա տալիս է օրենքների մի ծրագիր՝ ամենահետաքրքրական մասը այս գրքի մէջ: Այդտեղ կա մի հայկական հանրապետութեան սահմանադրութիւնը, թե քրեական և թե քաղաքացիական օրենքների մի ժողովածու: Շատ խեղճ է այդ օրենսդրութեան խմբագրական մասը: Որոշ սխտեմ չկա, ամեն ինչ թափված է խառն ի խառն: Երևում է, որ հեղինակն՝ ինչ գտել է կամ հիշել է, իսկույն գրել է, չմտածելով կարգի և հետևողականութեան մասին: Երկու մարդ է նստած Շահամիրյանի մէջ՝ անգլիացի և պարսկաստանցի: Գերակշռողը անգլիացի է, բայց պարսկաստանցին էլ միանգամայն իրավատեր է շատ դեպքերում: Ռամկավարական խիստ լայն սկզբունքների հետ տեսնում ենք հոգվածներ, որոնք շատ միամիտ են, հետադիմական, ասիական: Այսպէս, թույլ է տրվում ծեծել աղջիկ աշակերտուհիներին, միայն զգուշութեամբ, խփելով փափուկ տեղերին:

Ավելորդ համարելով քայլ առ քայլ հետևել Շահամիրյանի օրենսդրութեան մանրամասնութիւններին, կասենք որ ինչ վերաբերմունք էլ ունենանք դեպի այդ գործը չենք կարող չընդունել, որ հնդկաստանցի վաճառականը կատարել է մի խոշոր գործ, մանավանդ մի շատ գծվարին գործ, որի նմանը մինչև այսօր էլ չունի մեր գրականութիւնը: Չէ կարելի ասել, թե այդ գործը ազդեցութիւն թողեց մեր կյանքի մէջ: Նա ժողովրդական հրատարակութիւն չէր. մասնավոր շրջանների համար էր պատրաստված: «Իսմանէ,— գրում է Շահամիրյանը իր գրքի հիշատակարանում,— տպվեցաւ ծախիւք մերօք մին հարիւր և տասն յատ (հատ)»: Ավելացնենք և այն, որ նույնիսկ Եվրոպայում դեռ չէին ընդունված այդ աշխատութեան մէջ մշակված բոլոր սկզբունքները և սրանք մեր կյանքի վերաբերմամբ ներկայացնում էին իբրև ուտոպիա, երազ միայն: Բայց այս բոլոր հանգամանքները չեն պակսեցնում այս խոշոր երևույթի դրական նշանակութիւնը: Գաղափարները դանդաղ են տարածվում և մարմնանում կյանքի մէջ: Ինչ այնքան խորթ էր թվում 100—150 տարի առաջ, երբ աշխարհը ճնշված էր բռնապետութիւնների տակ, այսօր այնքան պարզ ու տարրական է... Հայոց գրականութիւնը այսօր կարող է պարծանքով հիշատակել քաղաքական հրապարակախոսութեան սկիզբը մեզանում, հայ վաճառականների ձեռքով հայացրած դեմոկրատիկ սկզբունքները: Պարծենալ կարող ենք նրանով, որ Լոբբի, Մոնտեսքիեռլի, Դիդրոյի, Վոլտերի գաղափարները համարյա միաժամանակ էին հնչում Եվրոպայում և այն դժբախտ ազգի մէջ, որ տանջվում էր Արևմտյան Ասիայի ամենաբարբարոս բռնակալութիւնների ձեռքին:

«Նոր տեսարակից» և «Որոգայթ փառացից» հետո Շահամիրյանի տպարանը շարունակեց իր գործունեութիւնը, բայց այլևս չտպեց այս տեսակ հրատարակութիւններ: Պետք է արձանագրել և այն իրողութիւնը, որ Շահամիրյանը Միլիթարյաններից առաջ հասկացավ հայ պատմագիրների հրատարակութեան անհրաժեշտութիւնը: Նա հրավեր կարդաց, որ իրան ձեռագիրներ ուղարկեն տպագրելու համար, և հրատարակեց Մեսրոպ երեցի աշխատութիւնը (ներսէս Մեծի կենսագրութիւնը):

Շահամիրյանի տպարանին Մադրասում հաջորդում է շիրազեցի Հարութիւն քահանա Շմավոնյանի տպարանը, որին վիճակված էր հռչակվել մեր մեջ նոր ժամանակների մի ուրիշ մեծ գրական գործով: Այս աշխատասեր, բայց սակավ գրագետ քահանան, դառնալով Մադրասի հայոց եկեղեցու քահանա, 1780-ական թվականներին իր սեփական միջոցներով և դառն աշխատանքով սկսում է տպագրութեան գործը, ուշադրութիւն դարձնելով իբրև քահանա գլխավորապէս կրօնական հրատարակութիւնների վրա: Բայց այսպէս տանելով գործը Շմավոնյանը հաջողութիւն չէր կարող գտնել հնդկահայ գաղթականութեան մէջ: Ուստի ստիպված է լինում տպարանի պահպանութեան համար բավարարութիւն տալ այդ միջավայրում առաջացած մի պահանջի, այն է՝ ունենալ հայերեն լեզվով պարբերական հրատարակութիւն: 1794 թ. օգոստոսի 7-ին լույս է տեսնում մի տպագրած հայտարարութիւն՝ ուղղված «Բարեպաշտ պարոնաց և մաքրակենցաղ տիկնանց Մադրասի հայոց»: Այդտեղ Հարութիւն քահանան հայտնում էր, թե «դիտավորութիւն սնի ամեն ամսի վերջում իր տպարանից լույս հանել մի տետրակ, որի անունը կլինի «Աղդարարող» և որից ընթերցողը կիմանա այն ամսվա անցքերը՝ քաղված թե՛ դանադան «կազմներից», թե՛ դանադան քարտեզներից և դանադան գրքերից, նույնպէս և հարկավոր ու քաղցրալուր բաներ: Տետրակի վերջում կտպվեն հետևյալ ամսի օրացույցը, որի մէջ կլինեն սրբերի տոները, լուսնի ծննդյան և լրման օրերը: Վերջում Շմավոնյանն ավելացնում էր, որ եթե այդ տետրակին գրվողներ լինեն, հրատարակութիւնը կսկսվի շուտով: Երկու ամիս չանցած՝ 28 բաժանորդ կար, և Հարութիւն քահանան սկսում է հրատարակել իր ամսագիրը ոչ թե «Աղդարարող» այլ «Աղդարար» անունով:

Առաջին համարը դուրս եկավ 1794 թ. հոկտեմբերի 16-ին: Այդ մի պատմական օր էր, երբ հայ ազգը, կարելի է ասել, մտնում էր քաղաքակիրթ ազգերի ընտանիքի մէջ, մտնում էր, իհարկե, իբրև աղքատ և խեղճ արեւելցի: Լրագրութիւնը Եվրոպայում ծնունդ էր առել դեռ XVII դարի սկզբում. ահա թե ինչ տարածութիւն էր գոյացել արեւմուտքու և արեւելքու մէջ: Բոլոր Եվրոպական ազգերն ունեին մամուլ: Իսկ այն ժամանակ, երբ Շիրազի համեստ քահանան շարում էր Մադրասի տպարանում, հայերենից այնքան հեռու տարագրված, իր «Աղդարարը», արեւմտյան մի քանի երկիրներում, մանավանդ Անգլիայում և Ֆրանսիայում, լրագրութիւնն արդեն հսկայական առաջադիմութիւն էր արել, դառնալով հասարակական մտքի ղեկավար և մեծ շարժիչ ուժ: Ֆրանսիայում մամուլը պատրաստել էր մեծ հեղափոխութիւնը և հրապարակախոսութիւնն այնպիսի ուժ էր ներկայացնում, որ նրանից վախենում էին և աշխարհի հզորները: Այն ժամանակ, երբ անգլիական լրագիրները տարածվում էին միլիոններով, մեր «Աղդարարը» Մադրասում ուներ 28 բաժանորդ: Մենք, իհարկե, չենք ասում թե կարող էր ուրիշ կերպ էլ լինել:

Հայ պարբերական հրատարակութեան միտքը ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ ներշնչվում էր անգլիական օրինակներով: Շմավոնյանը իր ամսա-

գիրը գրեթե ճիշտ պատճեն էր դարձնում տեղային մի անգլիներեն հրատարակություն: Այսպես էլ նա հայտարարեց իր առաջին ծանուցման մեջ:

Տեղի Հարությունը առաջին հայ խմբագիրն է. այս պատիվը նրա տեղողոտելի սեփականությունն է մեր գրականության պատմության մեջ: Բայց առաջին հայ ամսագիրը, «Ազդարարը», ամբողջովին Մադրասի հայ դաղթականության գործն է, գերազանցորեն վաճառականական մի ձեռնարկություն: Խմբագիրը մենակ չէր գործում: Նա ուներ խմբագրություն՝ բազմաթիվ տեղացի մի քանի «ուրախակից երիտասարդներից», որոնց հատկացված էր «վերակացու» անունը: Դրանք այժմյան աշխատակիցներն են: Եվ ամսագրի խմբագրությունը այդ հավաքական մարմինն էր պատկանում: Եկեղեցու զանգակատան տակ մի արկղ էր դրված, որի մեջ ամեն մեկը կարող էր գցել իր գրվածքը: Մեկն ուղարկել էր մի թարգմանություն, և ահա ինչ էր նրան պատասխանում խմբագիրը իր ամսագրի միջոցով: «Թարգմանությունդ մի մասը տեղա և հավանեցի և ցույց տվի քո երիտասարդ ընկերակիցներիդ, որոնք միաբան ուրախացան, և այս մասին շտապում եմ հայտնել քեզ... Որովհետև դեռ չէ ավարտված թարգմանությունդ, ուստի «Ազդարարի» վերակացուները կասկածում են, պատճառ որ սկզբից կարգադրել են՝ չընդունել մի բան, մինչև որ չտեսնեն վերջը»: Բացի սրանից ուրիշ շատ հանգամանքներ էլ կան, որոնք նույն իրողությունն են հաստատում: «Ազդարարի» վրա առաջին իսկ քայլերից երևում էր միջավայրի խիստ բնորոշ ազդեցությունը: Դա ամենից շուտ և ամենից շատ մի վաճառականական հրատարակություն էր: Նրա բովանդակության մեջ բոլոր այն մասերը, որոնք վերաբերում են օրվա ընթացիկ կյանքին, առևտրական են ամենամեծ մասով: Շուկայի գների ընդարձակ ցուցակները, որոնք սկսեցին տպագրվել «Ազդարարի» մեջ հենց առաջին համարից, պաշտոն ունեին առաջնորդ հանդիսանալու տեղական և դրսի հայ վաճառականների համար: Թղթակիցները վաճառականներ էին, որոնք Հնդկաստանի և Հնդկաչինաստանի դանազան կողմերից տեղեկություններ էին հաղորդում առևտրական հրապարակի գրության մասին: Հայտարարությունները բացառապես վաճառականական էին: Առևտրի պատմությամբ հետաքրքրվողին մեր անդրանիկ խմբագիրը կարող է շատ շահեկան տեղեկություններ տալ: Կան տեղեկություններ և հայ գաղութի մասին. յուրաքանչյուր ամիս արձանագրվում էին ծնողների, մեռնողների, ամուսնացողների մանրամասն ցուցակները: Երթևեկող նավերի և նրանց վրա ճանապարհորդող հայ վաճառականների մասին տեղեկություններ միշտ տրվում էին: Հեռավոր արևելքի զանազան անկյուններում առևտուր անողների մահերի, հաջողության և անհաջողության լուրերը ամսագիրը պարտք էր համարում տպագրել հարկ եղած մանրամասնություններով:

«Ազդարարն» ուներ և քաղաքական բաժին: Եվրոպական և տեղական լրագիրներից քաղած լուրերը քաղաքական աշխարհի ամենախոշոր զեպքերն էին պատմում: Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը հեռավոր, խուլ ու կցկտուր արձագանքներ էր տալիս մեր անդրանիկ պարբերականի մեջ: Ազատական Ֆրանսիայի դեմ դինված Եվրոպան իր անընդհատ պատերազմներով առաջացրել էր համաշխարհային առևտրի մեջ սաստիկ կրիզիս, և մեր վաճառականները Հնդկաստանում և ուրիշ տեղերում տրտնջում էին, որ առևտրի մեջ օգուտ չկանացել, որ առևտրականի արտաքինն է միայն շրջուցիլ, մեջտեղ իրապես ոչինչ չա՛հ չկա: Եվ «Ազդարարը», ինչպես վաճառականների բերան, մաղթում էր աշխարհին խաղաղություն, որ այնքան հարկավոր է մանավանդ ծովեր ու ցամաքներ շափչփող վաճառականին:

Իբրև ազգային պարբերական հրատարակություն՝ «Ազդարարը» աշխա-

տում էր տեղեկություններ հաղորդել Հայաստանի և դրսի աշխարհների հայություն մասին: Չէր մոռացվում, իհարկե, և Պարսկաստանը, որ հնդկահայի մայր հայրենիքն էր: Այսպես, մենք տեսնում ենք հայ վաճառականների միջոցով հաղորդված լուրեր Աղա-Մահմեդ-խանի պարսկական արշավանքների մասին, ինչպես և մի ամբողջ թղթակցություն, թե ինչպես այդ ներքինի շահը արշավանք է սկսել դեպի Վրաստան: «Ազդարարն» ուներ և մի լրատու, որին կարող ենք մշտական թղթակցի տիտղոս հատկացնել: Դա Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Հովսեփ արքեպ. Արղունյանն էր: Ինչպես հայտնի է, այս նշանավոր և վերին աստիճանի փառատեր գործիչն իր քաղաքական և կրթական նպատակների համար սերտ հարաբերություններ ուներ հնդկահայերի հետ, որոնց գրամական օգնությունը նրա ծրագիրների մեջ կենտրոնական տեղ էր բռնում: Հնդկահայերին մոտիկ ծանոթացնելու համար իր գործունեության հետ՝ նա գրում էր երկար կոնդակներ, որոնց մեջ մանրամասն պատմում էր, թե ինչ շնորհների է արժանանում ինքը Եկատերինա 2 կայսրուհուց: Այդ կոնդակները տպվում էին «Ազդարարի» մեջ, ուր զետեղվում էին և Արղունյանի կնիքի և նրա միջոցով Դրիգորիոսյոյ քաղաքին շնորհված զինանշանի նկարները: Քաղաքական անկախության համար աշխատող Արղունյանը այդ կոնդակների մեջ չէր երևում. այդտեղ նա արքունիքի գզվանքներից սաստիկ շողոքորթված մի մարդ է, որ ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է այն հանդեսները, որոնց ինքը մասնակից է եղել, այն պատիվները, որոնց իրան արժանացրել է ռուսաց կայսրուհին: Իր մի կոնդակի մեջ Արղունյանը խոսում է ֆրանսիական հեղափոխության մասին. խոսում է, իհարկե, մի պալատականի և հոգևորականի լեզվով, ներկայացնելով Լուդովիկոս XVI-ի գլխատումն իբրև անաստվածների, խռովարար ամբարիշտների մի ավազակային գործ:

Իսկ ի՞նչ էր ներկայացնում «Ազդարարը» իր գրական բաժնով: Ամսագրի լեզուն գրաբարն էր, թեև հայ վաճառականները հաճախ իրանց նամակներով ու հայտարարություններով մտցնում էին նրա մեջ Զուղայի գավառաբարբառը: Խմբագիր Ծավունյանը մի շատ խղճուկ գրաբարագիտության տեր էր. նրանից լավ չէին, թեև պակաս էլ չէին, նրա վաճառական աշխատակիցները: Այդ պատճառով «Ազդարարը» կարող ենք համարել գրական տեսակետից նույնքան խակ մի գործ, ինչպես էր Շահամիրյանի գիրքը: Լեզվային տգիտությունը երբեմն այնքան աղավաղում է հոգվածները, որ նրանք դառնում են անհասկանալի: Ոչ միայն բարձր, այլև փոքր ի շատև զարգացած ճաշակի մասին խոսք անգամ չէ կարող լինել: Եվ արդյոք պե՞տք է, կարելի՞ է այդպիսի ճաշակ որոնել այն միջավայրում, ուր ծնվում էր «Ազդարարը»:

Դրական նյութերի երկու տեսակն էլ, ինքնուրույն և թարգմանական, տեղ են բռնել մեր անդրանիկ ամսագրի մեջ, ինքնուրույնները բացառապես պատմադարձակ աշխատություններ: Առաջինն է ջուղայեցի խաչատուր վարդապետի «Պատմություն Պարսիցը», ուր պատմական փաստերից ավելի հեղինակի երկարաբան հոգեշահ խորհրդածություններն են կուտակված: Մասնավորապես այդ աշխատությունը գնահատելի է նոր Զուղայի պատմության համար, քանի որ մանրամասն կերպով նկարագրում է այդ հուշակավոր գյուղաքաղաքի անկման և քայքայման շրջանները: Երկրորդն է «Պատմություն Հնդկարալի խանի», հեղինակություն ջուղայեցի Հակոբ Այուբյանցի: Հնդկարալին հնդիկ մի «նավար» էր, Սրենգաթան քաղաքի մեծ սպարապետը, որ հայտնի էր և իբրև շատ ճարտար բանաստեղծ: Հնդկաստան գնացած հայր իր այդ նոր հայրենիքի պատմության հարցերով էր զբաղվում: Մենք արդեն հիշատակեցինք մի ուրի-

շին էլ՝ Թուլմաս Խոջամալյան։ Նույն նյութով պիտի տարվեր և մեր Թաղիադ-
յանը։ Բայց Այուբյանցի գործի մեջ ամենահետաքրքրականը առաջաբանն է,
ուր հեղինակը դնում է մեր հին պատմագիրների ամբողջական ցուցակը, մի
հանգամանք, որ ցույց է տալիս, թե որքան շատ պիտի ուսումնասիրած լինե-
ր նա մեր հին ձեռագրերը։

Այս երկու սովոր գործերից հետո «Աղդարարի» գրական բաժնում պետք
է հիշատակել ուսանավոր գրվածքները, որոնք բավական մեծ տեղ են բռնում։
Դրանք միայն մի բան են ցույց տալիս՝ որ հնդկահայ վաճառականները նույն
խակ կարողանում էին ուտենք էլ հերյուրել, որքան այդ թույլ էր տալիս նրանց
խեղճ լեզվագիտական և գրական պաշարը։ Եվ ինչ գրական կեղծանուններ էին
ընտրում այդ գրողները. «Բարեկամ», «Հայ որդի հայի», «Անուն Գիվական»,
«Սատանի չստեր» և այլն։ Գալով թարգմանական բաժնին, այդտեղ էլ աղքա-
տություն է տիրում։ Թարգմանված է անպիկերենից մի գրվածք, որի մասին
գաղափար տալու համար բավական ենք համարում դնել այստեղ վերնագիրը.
«Ջէկ. պատմություն մանկան միոյ, զոր գտյալ եղև իբր երկօրեայ ի ծերէ միոյ,
դարգացաւ կաթամբ Այծոյ, աշխատեցաւ անօգնական, և ի վախճանի եգիտ
ղմխիթարութիւն կարողութեան օգնական լինել աղքատաց»։

Մնում է մեզ որոնել մի այլ՝ պարբերական մամուլին հատուկ հանգա-
մանք ևս՝ հրապարակախոսություն։ Կա՞ր այդ բանը «Աղդարարի» մեջ։ Ինչպես
և բնական էր, այդ հարցը բնավ զարգացած չէր մեր առաջին ամսագրում։
Բայց մենք տեսնում ենք նրա նախնական, սաղմնային վիճակը, այն, որ իսկա-
պես կարող էր սկիզբ դառնալ։ Օրվա որոշ հարցերին որոշ հոգվածներ չկան
նվիրված, բայց մենք տեսնում ենք բավական ուժեղ շեշտված Բաղրամյանի և
Շահամիրյանի հրապարակախոսական ձևը՝ դժգոհություն ընդհանուր ազգային
դրությունից։ Հիշատակված է համայնական չարիքը, որ հանրային դժբախտու-
թյան պատճառ է։ Այսպես, մի փոքրիկ տեսություն մեջ հայ ազգի դրությունը
ներկայացվում է մոայլ գույներով։ Միայն վաճառականությունն էր, — ասում
է հոգվածը, — որի մեջ հայն առաջադիմում էր, բայց եթե մենք մոտիկուց նա-
չենք վաճառականութեան, կտեսնենք միայն անուն, կտեսնենք մի գործ, զուրկ
եկամությունից։ Այնուհետև ի՞նչ է մնում։ Ամբողջ ազգը թաղված է սոփո-
թյան մեջ, տառապում է։ Օտարները ծաղրի առարկա են դարձրել մեզ, իսկ
նրանց մեջ ուսումը փայլում է պայծառ ցահի պես։ Փոխանակ հարստանալուց
հետո բարության ձգտելով՝ հայն անձնատուր է լինում աշխարհի ունայնու-
թյուններին։ «Ով Հայկ՝ սկիզբ և հեղինակ ազգիս մերո հայկազանս, — բացա-
կանչում է հոգվածի հեղինակը, — եթե հնար իցեր չառնելն քոյ յայսմիկ դարո
տեսանել հետեղաց քոց՝ հաւատամք քաջութիւնդ ամենայնի սպառազինյալ,
ոչ բաւեր ընդդիմանալդ սոփոթութեան փոխանակ քաջին Բելայ, զոր տիրեալ
կայ մեզ»։ Եվ անճար ողբացողը գտնում էր, որ մնում է միայն արտասուքներով
բողոքել Աստծուն այս դժբախտության դեմ։

Այս աղաղակը խոսեցնել է տալիս մի ուրիշին, որ մի ընդարձակ հոգվածի
մեջ օրինակներ է բերում Հոռմի պատմությունից և խիստ քննադատում է ազ-
գային ընդհանուր պակասությունները։ Ամենագլխավորը՝ համայնական զգաց-
մունքի բացակայությունն է։ Միասին հավաքել, ընդհանուր ուժերով գործել՝
հայր չգիտե։ Չորս հարյուր տարի է, ինչ իջնում ենք մեր փառքից և այսքան
ժամանակ չեղավ մի այնպիսի միջոց, երբ այնքան արիանայինք, որ գոնե հե-
ռացնեինք քարերն այդ ճանապարհից, որպեսզի մեզ հետևողները հանգիստ
իջնեին։ Ամեն մեկն իր համար է ապրում։ Բայց մի ձեռքը ծափ չի տա. պետք

է այնպես լինի, որ անհատները մի մարմնի անդամներ կազմեն և ամեն մեկը
գործն ամենքի հետ և ամենքի համար։ Այս համայնական գործակցությունը
մեր մեջ նախանձ կհարուցանի ուրիշ ազգերի հետ համեմատելու և մեզ կտա-
նև դեպի փառքի և ազատության ցանկություն։ Իսկ անհատականության, ան-
միաբանության մատնված մի ժողովրդի ինչպես կարելի պիտի լինի քարոզել,
թե դարոցներ բացեք, կամ գնացեք ձեր երկիրը, ուր և սկսենք տիրել և կառա-
վարել։ Այդ ոք չի հավատա, որովհետև ամեն մեկը միայն իրան է հավատում,
իրան է լսում։ Հարկավոր է, որ ամեն մեկը քննե իր պակասությունները, իմա-
նա, թե ինչ հետևանքների է հասնում բարձրամտությունը։ Հասարակական գա-
ղափարի արձարծումը հեղինակը պահանջում էր հայ երիտասարդությունից։
Ծերությունն անց է կացրել իր օրերը, պետք է, որ երիտասարդ սերունդը ոտքի
կանգնե և առաջնորդն ժողովուրդը։ Բոլոր ազգերի մեջ վերածնությունը երի-
տասարդության շանքերով է առաջ տարվում։

Ահա որքան մեծ և լուսատու երևույթ էր XVIII դարի հայ մտավորականու-
թյան մեջ Մադրասի այս խեղճ, ներսից ու դրսից աղքատ ամսագիրը։ Հրա-
պարակական խոսքը, թեև դեռ նախնական, դեռ ընդհանուր բառերով կերա-
կրվող, սկսում էր արթնացնել միտքը, անբավականություն, գանգատ հարու-
ցանել հասարակության մեջ տիրող անկարգությունների վերաբերմամբ։ Վե-
րածնունդ... Ահա՛ ինչ էր պահանջվում ազգային փրկության համար։ Այս գա-
ղափարի շուրջն են այնուհետև բոլորվում հայկական շարժումները։

Բայց նկատենք և այն, որ հրապարակախոսությունը դեռ չափազանց պա-
տահական երևույթ է պարբերական մամուլի մեջ։ «Աղդարարը», չնայած այս
փայլուն կետերին, գերազանցորեն պահպանում էր պատահական նյութերի մի
ժողովածուի կերպարանը։ Այս կողմից նա համարյա հիսուն տարի մեր պար-
բերական հարատարակությունների նախատիպն է հանդիսանում։ Սա մեր պար-
բերական մամուլի առաջին շրջանն էր, երբ մեղանում տիրում էր ժողովածու-
ների տիպը, որ բացասում է մի ուղղության սկզբունքը։ Իսկական հրապարա-
կախոսությունը դեռ հետո պիտի հետևեր այս խրատական-խորհրդածական
աշխարհայացքին։

Նշանակենք այստեղ և մի այլ նշանավոր հանգամանք։ Ղուկաս կաթողի-
կոսը, ստանալով Շահամիրյանի հանրապետական գաղափարները ներկայաց-
նող «Որոգայթ փառացը» և նրա առաջարկությունը, որ այդ ուղղությամբ էլ
վարվեն հայոց ազատագրական ջանքերը, պատասխանում էր նրան, որ եթե
նա, օրհնյալը, կարողանար դալ Հայաստան, տեսնել հայ ժողովրդի դրությունը,
պիտի ամենից առաջ ինքը թողներ իր մտքերը իբրև միանգամայն անգործա-
դրելի։ Այս՝ հայ իրականության ուժեղ ձայնն էր։ Բուն հայրենիքը, բուն հայ
ժողովուրդը այնպիսի դրության մեջ չէին, որ կարողանային կարգալ և հասկա-
նալ։ Նրանց վրա ամեն տեղ բռնացած էր արյունարբու և գաղանային մի ու-
ժիմ։ Բայց այս չէր նշանակում, թե դժբախտ, անասնական դրության հասցրած
ուայեայի համար չպետք է ոչինչ գրել, երբեք գրել։ Նրա համար հարկավոր էր,
կյանքի և մահվան նշանակություն ունեցող փրկարար խոսքը։ Եվ այդ խոսքը նրա
համար պիտի պողպատի տոկունությամբ դարձնվեր հեռավոր հայ գաղութնե-
րում։ Ուրիշ միջոց չկար։ Եվ մեր կյանքը՝ վերահասու եղած այդ ճակատագրին՝
ամենայն թափով դնում էր այդ ուղղությամբ։ Մենքում էր մտավոր կյանքը
մայր հայրենիքում, որպեսզի հետզհետե ավելի և ավելի ուժեղանար հայ գա-
ղութների գործունեությունն ու ղեկավարող դերը։ Գաղութային հայ կուլտու-
րայի խոշոր օջախներից մեկը դառնում է Հնդկաստանը։

Մի քանի խոսք էլ ասենք մեր անդրանիկ ամսագրի արտաքին տեսքի մա-

սին՝ Նա բավական աղքատ է: Տպարանական պայմանները առհասարակ խեղճ դրուժյան մեջ էին Հնդկաստանում: Բայց և այնպես, Շմավոնյան քահանայն ուշինչ չէ խնայել իր տնտրականը գեղեցկացնելու համար: Պատահում ենք տանաւորների, որոնք տպագրված են գունավոր թանաքով, բայց ափիլի ուշագրավ են ամսագրի պատկերները, որոնք պատրաստվում էին հատուկ հանձնարարությամբ, ինչպես ցույց են տալիս մի պատկերի անկյունում փո-
րագրված «Վասն Աղդարարի» խոսքերը: Օղապարիկ գնդի մի շատ հաջող փո-
րագրություն, արտանկարված Վենետիկի Միսթարյանների հրատարակած մի
գրքից, պատրաստել է պղնձի վրա աստրախանցի մի հայ՝ Կոստանդ Քաղեոս
անունով:

«Աղդարարը» անընդհատ հրատարակվելով 18 ամիս, դադարեց 1796 թ.
մարտին: Այնուհետև՝ XIX դարի սկզբում հրատարակվեցին Հնդկաստանում
երկու պարբերականներ. մեկը Բումբայում՝ «Յանասփոնան» անունով, մյուսը՝
Կալկաթայում՝ «Շտեմարան» անունով: Բայց այս հրատարակությունները մի-
այն իրանց անուններն են թողել և իրանց բովանդակությամբ միանգամայն
անծանոթ են: Հայտնի է միայն, որ նրանց կյանքը չափազանց կարճատև է
եղել:

Նույն դարի առաջին տասնամյակում մեր ուշագրություն է գրավում դար-
ձյալ Մադրասում նույն Շմավոնյանի տպարանում տպված մի գիրք, որի անունն
է «Բեկիսարիոս», հեղինակություն ֆրանսիացի Մարմանտելի: Այս գործը հի-
տաքրքրություն է գրավում երկու պատճառով: Նախ՝ որ նրա հրատարակիչն է
Սամուել Մուրատը՝ հայտնի խոշոր բարեգործը: Նա գրել է մի փոքրիկ առա-
ջաբան, որի մեջ ասում է, թե վաղուց աշխատում էր հայերի համար լավ գրքեր
հրատարակել և հատկապես այդ նպատակով էլ սովորեց անգլիական լեզուն:
Ընտրելով «Բեկիսարիոսը» նա ինքը չթարգմանեց այդ աշխատությունը, այլ
թարգմանել տվեց մի հայ կաթոլիկ վարդապետի և, որովհետև ինքը առևտրա-
կան գործերով զբաղում էր Չինաստան, հանձնեց էդուարդ Ռափայելյանին, որ
հետո իր աները դարձավ, հրատարակել այդ գիրքը ի հիշատակ իր ծնողների,
եթե իրան վիճակված կլինի մեռնել այդ ճանապարհորդության միջոցին: Այս
եզակի սերը գեպի հայ գիրքը բնորոշում է այն մարդուն, որ 2 միլիոն ֆրանկ
կտակեց՝ նվիրաբերել հայ չքավոր երեխաների համար մի լավ դպրոց բաց
անելու համար՝ մի գեղեցիկ միտք, որ, գծրախտաբար, գոսացավ կաթոլիկ կղե-
րականության խեղդուկ շրջանում: Երկրորդ հանգամանքը, որ բնորոշ է XIX
դարի հնդկահայ հրատարակությունների համար, այն է, որ այլևս անգրագի-
տություն չէ երևում նրա մեջ: Թարգմանությունը կատարված է հմուտ հայերե-
նագետի ձեռքով:

Կարելի է ասել, որ այս հրատարակությամբ բացվում է երկրորդ շրջանը
հնդկահայ գրականության մեջ: Առաջին սերունդը, որի տիպիկ ներկայացու-
ցիչներն են Շահամիրյանն ու Շմավոնյանը, անհայտանում է: Հնդկահայ վա-
ճառականությունը դպրոցական շարժում է առաջ բերում իր մեջ: Մտավոր
կյանքի գլխավոր կենտրոնը տեղափոխվում է Կալկաթա: Այդտեղ Հովհաննես
Գուլուցյան անունով մի բերիացի հայ, որ ուսում էր առել Հնդկաստանի մի
անգլիական դպրոցում, XVIII դարի վերջերում բաց է անում իր սեփական
դպրոցը, որ գոյություն է պահպանում ամբողջ 25 տարի և բաղմամբիվ հայա-
գետ աշակերտներ է պատրաստում: Իսկ 1821 թվականին Մնացական Վարդան
վաճառականի առատ ձեռնտվությամբ բացվում է հնդկահայերի առաջին բարե-
կարգ ազգային դպրոցը, որ ստանում է «Մարդասիրական ճեմարան» անունը:

Այս կրթական հաստատությունը, որ նշանակված էր 120 հայ երեխաների

համար, հնդկահայերի առանձին համակրանքին է արժանանում և դրամական
կողմից ապահովվում է տեղացի հայ հարուստների նվիրաբերություններով:
Մարդասիրական ճեմարանը գոյություն ունի և այսօր: Իր կյանքի առաջին
շրջանում նա կատարել է ազգային խոշոր գործերի գեր և ամենից առաջ արել
է այն, որ իր շուրջն է կենտրոնացրել հնդկահայ գրականությունը: Գուլուցյանի
ընդունակ աշակերտներից մեկը, Հովհաննես Ավդալյանը, հանդիսանում է
իրեն աչքի ընկնող մատենագիր և հայկաբան վարժապետ և արդյունավորում է
իր այս պաշտոնը, 1825-ից ուսուցիչ և տեսուչ կարգվելով Մարդասիրական
ճեմարանում:

Այս ժամանակ էլ հնդկահայ հորիզոնում երևաց Քաղիադյանը:

Դուրս ելուող

ՕՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

1. ԵԹԻՍՎՈՊՈՍԱԿԱՆ ԺԵՄԱՐԱՆՈՒՄ: Հնդկաստան ճանապարհվելով, ինչ-
պես տեսանք, 1823-ի գարնանը, Քաղիադյանը տանում էր իր հետ կաթոլի-
կոսական մի քանի հանձնարարություններ, որոնց կատարելու համար նա ճա-
նապարհին կանգ էր առնում տեղական հոգևոր վարչությունների դուրս կանգ-
նածների մոտ, տեղեկություններ էր հավաքում և հաղորդում էջմիածին: Գոնե
այսպես է ցույց տալիս նրա մի երկար գրությունը, որի մեջ նա մանրամասն
տեղեկություններ է տալիս Հնդկաստանում տեղի ունեցած մի ինչ-որ քահա-
նայական ձեռնադրության մասին. Այդ տեղեկություններն սկսվում են Նոր-
Ջուղայից: Այդտեղից Քաղիադյանն անցնում է Բուշի, Բումբա և ապա Կալ-
կաթա: Ճանապարհորդությունը կապված էր մեծամեծ նեղությունների հետ:

Երկար կանգ չառնելով Կալկաթայում, Քաղիադյանը գնաց Դաքա, ուր
գտնվում էր էջմիածնի նվիրակ Պողոս եպիսկոպոսը: Այնտեղ էր և Աբրահամ
վարդապետ Բյուրականցին, որ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի կողմից էր
նվիրակության պաշտոն կատարում: Քաղիադյանը առանձին մտերմությամբ
կապվեց Աբրահամ վարդապետի հետ և նույնիսկ նրա սարկավազը դարձավ,
թեև էջմիածնի միաբան էր: Երկու նվիրականներ Դաքայում մնում էին այն
պատճառով, որ այդտեղ վախճանված Հարություն Միքայելյանի կին Մարիամ
Խաթունը չէր համաձայնվում կատարել իր ամուսնու կտակը, որ հետո կեղծ
դուրս եկավ: Մինչդեռ նրանք սպասում էին այդ խնդրի լուծման: Դաքայի
քրիստոնեական եկեղեցիներին այցելության գնաց Կալկաթայի անգլիական
եպիսկոպոս Ռիչինսլո Հեբբը կամ Եբբը, մի լուսամիտ և քրիստոնեական բարձր
գաղափարներով տոգորված կրոնավոր, որ Քաղիադյանի կյանքի վրա մեծ
ազդեցություն պիտի գործեր: Երկու հայ հոգևորականների և նրա միջև սկսվե-
ցին հարաբերություններ, որոնք զնալով սերտ բարեկամական կերպարանք
ստացան: Առանձնապես Երուսաղեմի նվիրակ վարդապետն էր, որ մոտեցավ
Ռիչինսլո Հեբբին:

1824 թվին Աբրահամ վարդապետը, կորցնելով իր հույսը Մարիամ Խա-
թունի հետ որևէ համաձայնություն կայացնելու մասին, տեղափոխվում է Կալ-
կաթա՝ Քաղիադյանի հետ: Այստեղից վարդապետը նվիրակության պաշտոնով
գնում է հնդկական ուրիշ հայաբնակ քաղաքներ, իսկ Քաղիադյանը ուսուցչու-
թյան պաշտոն է ստանում տեղական հայոց Մարդասիրական ճեմարանում:

Այս դպրոցը, ինչպես հիշատակեցինք, բացված էր 1821 թվականին Կալ-

կաթայի հայ հասարակության համաքանակն օժանդակութեամբ: Դրամագլխի հիմք դարձան դեռ XVIII դարի վերջում կտակներով թողնված երկու փոքրիկ դուստրներ (11 հազար ուսի): Այս երկու կտակողներն էլ, Աստվածատուր Մուրադյանյան և Մնացական Վարդանյան, համարվեցին հիմնադիրներ: 1820 թվականից Կալկաթայի հայոց Ս. Նազարեթ եկեղեցին սկսեց տարեկան 1500 ուսի օժանդակություն տալ և այս միջոցներով էլ դպրոցը գոյություն էր պահպանում, սկզբում, իհարկե, համեստ չափերով, մինչև որ հետզհետե դպրոցական դրամագլուխը մեծացավ զանազան անհատների նվերներով, որոնց մեջ կային և խոշոր դուստրներ (30—35 հազար ուսի): Այն ժամանակ, երբ Թաղիադյանը ուսուցչություն հանձն առավ, Մարգասիրական ճեմարանն ընդարձակվեց, որովհետև նրան միացվեց Հարություն Գալուցյանի դպրոցը, որի մասին մենք խոսեցինք անցյալ գլխի վերջում:

Կրթական այս հաստատությունը, որ հնդկահայերը հիմնել էին իրանց ազգային դեմքը անգլա-հայկական այդ միջավայրում պահպանելու համար, ամենից շատ ուշադրություն դարձնում էր հայերենի վրա, և մենք տեսնում ենք նրա մեջ հայոց լեզվի երեք ուսուցիչ. այնուհետև գալիս էր անգլիերենը՝ երկու ուսուցչով: Ավանդվում էր և տեղական լեզուն, բենգալերենը, որ ուներ մի ուսուցիչ: Չնայած իր համեստ դիրքին և աննպաստ շրջապատին, Մարգասիրական ճեմարանը շատ երախտիք ուներ Հնդկաստանի և մասնավորապես Նոր Զուլայի հայերի վրա, քանի որ պատրաստել է շատ հայազետ աշակերտներ, որոնցից ոմանք նույնիսկ արդյունավոր են հանդիսացել գրականության մեջ: Ճեմարանը աշակերտներ դրավում էր մասնավորապես Նոր Զուլայից և դա՛ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ բարեկարգ և արդյունաշատ դպրոցի հռչակ էր ստացել նաև հիւսիսային վայրերում: Իսկ այդ բարեկարգության գլխավոր հեղինակն էր ճեմարանի տեսուչ Հովհաննես Ավդալյանը, որ հնդկահայ միջավայրից տեղական միջոցներով առաջացած խոշորագույն դեմքն էր, մեկը մեր այն պատկանելի վաստակավորներից, որոնք մանկավարժի հմտությունը միացրել են գրողի ընդունակության հետ: Ավդալյանը, ինչպես տեսանք, Գալուցյանի աշակերտն էր, բայց ստացել էր և անգլիական դաստիարակություն: Մարգասիրական ճեմարանում նա ուսուցչություն արավ մոտ 40 տարի, միաժամանակ և պարապում էր գրականությամբ, մշակելով գլխավորապես թարգմանական ճյուղը: Այսպես, նա հայերենից անգլիերեն թարգմանեց Չամչյանի «Հայոց պատմությունը» իսկ անգլիերենից հայերենի վերածեց մի շարք գործեր (օր. «Անգլիացի անպետ», «Քրիստոսոստոյց», «Ատալա» Շատոբրիանի և այլն): Այս բոլոր աշխատությունները գրաբար լեզվով են և վկայում են, թե Ավդալյանը որքան բարձր հմտություն ուներ հայկական լեզվագիտության մեջ, մի երևույթ, որ Գալուցյանի դպրոցն էր հաստատել հնդկահայերի մեջ և որ առհասարակ հնդկահայ վաճառականության կյանքում շատ խոշոր դեր կատարեց, գոնե, XIX դարի առաջին կեսում: Հայերենագիտության այդ ծաղկած ատիճանին ենք պարտական այն հանգամանքը, որ Հնդկաստանում դաստիարակություն ստացած հայ վաճառականները շատ վարժ գրագետներ էին գրաբար լեզվով և մեր այս հին լեզուն պահպանեցին գրագրությունների մեջ մինչև համարյա մեր օրերը:

Այսպես էր այդ դպրոցական հաստատությունը, որ ուսուցչի պաշտոնով մտնում էր և Թաղիադյանը, հայերենագիտության մեջ նույնպես լավ պատ-

րաստված մի ույժ, որ, անշուշտ, ավելի ևս պիտի բարձրացներ դպրոցի հայկաբանական համբավը: Բայց Թաղիադյանին չէր վիճակված երկար մնալու իր այդ պաշտոնի մեջ: Բարեհաջող ղեկարգ օգուտ քաղելով, նա թողնում է ուսուցչությունը, որպեսզի նորից աշակերտ դառնա և լրացնե ալգաիսով իր վաղեմի բաղձանքը գիտություն ստանալու, լուսավոր մարդկության հաղորդակից գառնալու բաղձանքը:

Այս բարեհաջող ղեկարգ Թաղիադյանը մանրամասնորեն նկարագրել է «Պաղեստին» քերթվածի թարգմանության մեջ, որ նա կատարել է անգլիերենից և որ տպված է Կալկաթայում 1830-ին և մի՛ դեռ անտիպ փոքրիկ ձեռագիր աշխատության մեջ, որի վերնագիրն է. «Պատմություն Ռիչինալդ Հեբբ սրբազան եպիսկոպոսի Անգլիացույց, ընդհանուր վերատեսչին Հնդկաստանից»: Ուր և չաղաքս ծանօթանալու նմա սրբազան Պողոս եպիսկոպոսին էջմիածնի և սրբազան Աբրահամ վարդապետ ծայրագույն նվիրակին սրբո նրուսաղեմի: Այս ձեռագրի մեջ շատ հետաքրքրական հանգամանքներ կան, որոնք պակասում են տպագրի մեջ, ուստի և մենք աղբյուր կառնենք ձեռագիրը:

Աբրահամ վարդապետը, նվիրակությունից վերադառնալով Կալկաթա, հորդորում է Թաղիադյանին, որ իր հետ գնա Երուսաղեմ՝ այնտեղի վանքում մնալու համար: Նա համաձայնություն է տալիս: Եվ էջմիածնի մոտքը անշուշտ կերթար իր կյանքը Երուսաղեմի խուցերում թաղելու, եթե չլինեիր Ռիչինալդ Հեբբ եպիսկոպոսը: Թաղիադյանը մեծ ոգևորությամբ է նկարագրում այս հոգևորականին: Բայց եթե հեռացնենք այս նկարագրությունից բարերարվածի դրացմունքը և թողնենք եպիսկոպոսի գործերը, կունենանք մեր առջև մի լայնախոհ անգլիացի, որ, հարազատ զավակը լինելով աշխարհը խելքով և իմաստությամբ կառավարող իր մեծ ազգի, աչքի էր ընկնում իր համեստ և սիրալիր բնավորությամբ, որ տոգորված էր օտարներին սիրով ու հարգանքով վերաբերվելու անխարդախ պատրաստականությամբ. նա այցելում է հայոց եկեղեցին ժամերգության միջոցին և մեծարվում է Աբրահամ վարդապետից: Իբրև փոխարինություն եպիսկոպոսը հրավիրում է հայ վարդապետին իր եկեղեցին, որ հանդիսավոր արարողությամբ քահանաներ էր ձեռնադրում: Այս արարողության ժամանակ Ռիչինալդ Հեբբը Աբրահամ վարդապետին նստեցնում է աթոռի վրա իր մոտ սեղանում, իսկ երբ գալիս է այն տեղը, որ նա պիտի ձեռք դներ նորընծաների գլխին, հայ վարդապետին խնդրում է, որ նա էլ իր ձեռքը դնե և օրհնե քահանայացուներին: Այս եղակի երևույթը ահագին տպավորություն է թողնում Կալկաթայի հայ գաղութի վրա: Թաղիադյանը գրում է. «Եւ երկրքին ի միասին եղեալ ձեռս՝ ըստ յուրաքանչիւր լեզվի մին հայ և միւս անգլիերէն առանձին զաղոթս զայս (ասեր). «Եւ դնեմ զձեռս» և այլն, ընդ որ բոլոր աշխարհ զարմացավ, զոր բովանդակ Կալկաթու հայքն առհասարակ գրեն այսպես. «Յայտնի է յարգութեան ձերում, որ յարգոյապատիւ եպիսկոպոսն Անգլիո հրաւիրեալ զծայրագույն Աբրահամ վարդապետ սրբոյ Սաղիմա, պատմեալ զնա հրապարակաւ... անգր քան զակնկալութիւն մեր»: Եպիսկոպոսին փոխադարձաբար պատմելու համար, Աբրահամ վարդապետը հայ հասարակության խնդրանքով պատարագ է մատուցանում Ս. Նազարեթ եկեղեցում և հատկապես հրավիրված եպիսկոպոսի համար աթոռ է դնվում սեղանում, պատարագի մոտ, բայց նա չէ նստում, այլ ամբողջ ժամանակ շոքած աղոթում է և այսպիսով ավելի մեծ հիացմունք պատճառում հայերին:

¹ Այս ժամանակ Մարգասիրական ճեմարանի աշակերտ էր և Մկրտիչ էմինը, որ հետո տեղափոխվեց Ռուսաստան և դարձավ հայտնի հայագետ:

Ահա այս անցուդարձը ներշնչում է Թաղիադյանին մի համարձակ միտք՝ խնդրել Ռիչինալդ Հեբբին, որ իրան ընդունե Կալկաթայի անդլիական բարձրագույն հոգևոր դպրոցում, որի անունն էր Եպիսկոպոսական ճեմարան (կոլեջ)։ Աբրահամ վարդապետը հաճությամբ հանձն է անունում խնդրելու իր բարեկամ սարկավազի համար և վերցնելով նրան, գնում է Եպիսկոպոսի մոտ։ Այս պատմությունն անելով, Թաղիադյանը գրում է.

Կարի խմտություն առած է նախնեաց,
Ին մարդո մարդով միայն լինի մարդ.
Քանզի և գոհար և մետաղ հանքաց,
Անխորձ ի մարդո ոչ շողան ի դարդ։

Եվ իրավ, դորձը շտկվում է, ընայած շատ դժվարություններով։ Աբրահամ վարդապետն ասում է, թե Նրուսադեմ ճանապարհորդներ շատ են գնում, մանավանդ անգլիացիներ։ Բայց նրանց ընդունելության ժամանակ հայոց վանքը շատ նեղություններ է կրում, որովհետև միաբանության մեջ անգլիկներն իմացող չկա։ Այս պատճառով ահա նա խնդրում է, որ սարկավազ Թաղիադյանը ընդունվի Եպիսկոպոսական ճեմարանի մեջ՝ անգլիկներն սովորելու համար, որպեսզի այսպիսով Նրուսադեմի հայոց միաբանությունը ազատվի մի մեծ անհարմարությունից։ Հայ վարդապետն ավելացնում է և այն, թե ինքը պատրաստ է հոգալու սարկավազի բոլոր ծախսերը, որքան ժամանակ նա կմնա ճեմարանում։ Եպիսկոպոսը վերցնում է ճեմարանի կանոնադրությունը և երկար մտա-ծելուց հետո հայտնում է վարդապետին, թե սարկավազի տարիները չեն թույլ տալիս, որ նա աշակերտ մտնե ճեմարան։ Բայց ինքը կընդունե նրան ոչ իբրեւ աշակերտ, այլ իբրեւ «գործ մտերիմ սիրելի», իսկ բոլոր ծախսերը կհոգա ինքը։ Վարդապետը ջերմապիս շնորհակալություն է հայտնում, իսկ Թաղիադյանը, որ փոքր ինչ արդեն սովորել էր անգլիկներն, գրում էր մի թղթի վրա՝ ոչ, իհարկե, առանց սխալների, հետևյալը. «Տեր իմ, աղաչեմ դտերութիւն ձեր զի ընկալցի զխոնարհ շնորհակալութիւնս իմ հաղազս ընդունելու զիս ի ձեր մեծակառույց շամալսարանն»։

Այնուհետև խոսակցության միջոցին բացվեց, որ անգլիացի լուսամիտ Եպիսկոպոսը մտածում է և ուրիշ գործերով օգտակար լինել հայոց ազգին։ «Յաւել խոստանալ նորին սրբազնութիւնն,— գրում է Թաղիադյանը,— իբր թե ունի հայոց տպարան ածել այսր. և նվիրակն մեր խոստացաւ առաքել զբաղում հատորս հին գրչեայ գրչանց։ զի տպեցի աստ յօգուտ Ազգիս»։ Ռիչինալդ Հեբբը Եպիսկոպոսի քաղաքականությունը, որ և ամբողջ Անգլիայի քաղաքականու-թյունն էր իրան ենթարկված բոլոր օտար ազգերի վերաբերմամբ, Թաղիադյանը ճշտորեն բնորոշում է հետևյալ քառյակով.

Որով և ազգացս երկարանշիրոց՝ մի հոգի մի բան
Յոր ազրերանայր՝ ի պահել նոցա՝ սիրոյն պատուիրան,
Ո՛չ անգլիանալ և ո՛չ հայանալ՝ ուր ոչն էր արժան,
Բայց ընտանանալ սիրով հաւատոյս աստուածաշատութեան։

Այսպես էր, այո, անգլիական իրականության տրամաբանությունը։ Բայց ընտանեցումը հենց այն միջավայրն էր, ուր անգլիական կուլտուրան խնդրում էր իրանից ցած և թույլ աժեն մի կուլտուրա և կլանում էր նրան։ Այս ճանապարհով էր գնում և հնգկահայ գաղթականությունը։

Թաղիադյանը Մարգասիրական ճեմարանի վարչությանը թուղթ էր գրել,

որ իր ողորկն ավելացնեն, բայց պատասխան չէր ստանում։ Միայն այն ժա-մանակ, երբ հայտնի դարձավ ամենքին, թե նա ընդունված է Եպիսկոպոսական ճեմարանում, հոգաբարձուները ժողով արին և ավելացրին նրա ողորկը, որպեսզի այդպիսով պահեն նրան ուսուցչական պաշտոնի մեջ։ Սակայն, գրում է Թաղիադյանը, «ինձ, որ փափագելի էին զանձք իմաստութեան, ի բաց թողալ զայն, զհետ պնդեցայ այնմ, զոր սիրեաց անձն։ Կայաց և ոչ թողից զնա, մինչև ածից ի տուն մոր իմոյ և ի սենեակ յգացելոյն զիս, ի սուրբ էջմիածին»։ Բարձր եվրոպական ուսում ստանալ և տանել այն ամենայն հայոց մտավոր կենտրոն էջմիածին — այս է ահա հայության ծոցից դուրս եկած առաջին հայ-րենասեր որոնողի բաղձանքը։ Միևնույն վառ ցանկությունը նույն այդ միջոցին նստած էր և մի ուրիշ մեծ որոնողի, հաշատուր Աբովյանի սրտում։ Բայց նրան դեռ ուշ պիտի հաջողվեր մտնել եվրոպական լուսավորության գիրկը։ Իսկ Թաղիադյանը արձանագրել է իր կյանքի համար այն վերին աստիճանի կարևոր վայրկյանը, որ մտցնում էր նրան անգլիական հոգևոր դպրոցի հարկի տակ։ «Եւ եղև,— գրում է նա,— փոխադրումն իմ ի ճեմարանէն Հայոց, յորում դաս-տիարակէի, ի Համալսարանս, յորում դաստիարակիմս, 1826, փետրվարի 12, յաւուր կիրակէի»։

Այս թվերը միայն Թաղիադյանի կենսագրության համար չեն կարևոր, այլ և նշանակելի երևույթներ պիտի համարվեն թե Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմության և թե մասնավորապես նաև հայոց գրականության պատմության համար։ Էջմիածնի տիրացուն բարձրանում էր մինչև անգլիական եկեղեցականության կրթարանի մեջ սովորողի աստիճանը։ Աշխարհահայացքի տեսակետից այն մի համարձակ թոճիչ չէր. Թաղիադյանը Եպիսկոպոսական ճեմարանում էլ պիտի ստանար կրոնական կրթություն և այդ կրթությամբ էլ տոգորված պիտի դուրս գար կյանքի մեջ գործելու համար։ Բայց որ դրանով Թաղիադյանը բարձրանում էր էջմիածնական նեղ ու դժգույն հորիզոնից, կանգնում էր այն-պիսի գերքի վրա, որ նրան տալիս էր համաշխարհային մտքին հաղորդակից լինելու լայն հնարավորություններ՝ ահա այս էր անուրանալին, այս էր կարե-վորը հայկական իրականության տեսակետից։ Անգլիական դպրոցում էջմիածնի մոնթը մնաց մոտ շորս տարի և բացի անգլիական լեզվից, սովորեց նաև լատին, հույն լեզուները, մասնավորապես և պարսկերենը։ Նշանակում է, թե նա այդպիսով մուտք է ստանում աշխարհի մեծագույն գրականություններից մի քա-նիսի մեջ։ Եվ որովհետև նրա մեջ արդեն խոսում էր գրական մարդու անկաս-նիսի մեջ։ Եվ որովհետև նրա մեջ արդեն խոսում էր գրական մարդու անկաս-կածելի տաղանդը, հասկանալի է ըստ ինքյան, թե որքան բարերար պիտի լիներ նրա համար հանրամարդկային մտքի այն մկրտարանը, որի մեջ նրան ընկղմել էին նրա կրակոտ որոնումները։ Եվրոպական դաստիարակությունը վերակազ-մում է խավար ասիականության զավակին, դարձնում է նրան կրթված, լավա-տեղյակ, ինտելիգենտ մարդ։

Թաղիադյանի ճեմարանական կյանքից մի քանի տեղեկություններ հաղոր-դում է միայն վերոհիշյալ ձեռագիր աղբյուրը, որից օգտվում ենք մենք։ Նրա բարերար Ռիչինալդ Հեբբը Եպիսկոպոսը գնում է այցելելու Մադրասի և նրա գավառի եկեղեցիները, բայց այդտեղ վախճանվում է։ Լսելով այս տխուր լուրը, Թաղիադյանը, որին ինչպես ինքն է ասում, օտարությունը սովորեցրել էր գործ-նական լինել, դիմում է ճեմարանի տեսուչ «Սրբազան Տեր» Միլսին և հարց է դնում, որ և թե իր բարերար Եպիսկոպոսի մահը պիտի որևէ փոփոխություն մտցնե իր վիճակի մեջ, այդ մասին վաղորոք հայտարարվի իրան։ Սակայն վախճանվածի հեղինակությունն ու հիշատակը չափազանց թանկ էր անգլիա-ցիների մեջ, և Թաղիադյանը, իբրև նրա ինամքին արժանացած մեկը, որևէ

դրկանքի չէ ենթարկվում: Վերատեսուչ Միլսը բոլոր հանգամանքներն մասին գրում է Լոնդոն, Քենտըբրիի եպիսկոպոսին, որ անգլիական եկեղեցու գլխին էր: Սա կարգադրում է, որ կատարվեն Ռիչինալդ եպիսկոպոսի բոլոր մտադրությունները հայերի վերաբերմամբ, այսինքն՝ որ ոչ միայն Թաղիադյանը թոշակ ստանա Կալկաթայի եպիսկոպոսական գանձարկղից, այլ որ այնուհետև համար, Բացի դրանից հանձնարարվում է բաց անել, համաձայն հանգուցյալի ցանկության, հայկական բաժին եպիսկոպոսական ճեմարանի տպարանում, և այս բանը հանձնվում է Թաղիադյանին, որ բանակցություններ է սկսում վենետիկի Միսիթարյանների հետ «ի ձեռն Բոննօֆի գաղիացի մեծանուն բարեկամին մերոյ»՝ տառեր ստանալու մասին:

Իսկ գալով իր պարապմունքներին, Թաղիադյանը գրում էր հետևյալը. «Իսկ ի ներկայես ինքն ամենայն ուրախութեամբ և երջանկութեամբ կամ ի եպիսկոպոսական Համալսարանիս այսմիկ, և ուսանիմ Անգլիական և Լատին, շնորհօք Հոգւոյն Սրբոյ ահաւասիկ հինգ ամիս, յորմէ հետէ եկի ես աստ, բայց գրիչ իմ վստահ խաղայ ի թարգմանութիւնս Անգլիական լեզվի, ընդ որս և Լատինականին: Բայց սոյն Լատին, գոլով փոքր մի ծանր, յետս ձգեաց զիս մինչ ցարդ ի Հելլէն դպրութենէն, մանավանդ օղն տարծան ոչ ներէ ինձ արարատեան աշխատութեամբ վաստակիլ ի Հնդկաստան: Յուշս ունիմ ի գալ ձմեռնամտին և յայն ևս ձեռն արկանել աղոթիւք ձերովք: Ընդ այսոցիկ գրաւորական մակացութեանց սկսեալ եմ ուսանիլ նաև զնոր իմն արհեստ, որ կոչի Littography, այսինքն լիտոգրաֆի, որ է եղանակ քիմիական տպագրութեան, առ օրին կարող եմ այնու աւել քան շորս հարիւր փոքրիկ կոնդակս տպել հանդերձ ծաղկօք և այլն և այլն: նաև զգիրք ուսուցիչ այսր արհեստի, կոչեցեալ History of Littography սկսյալ եմ թարգմանել ի հայ բարբառ և յուսամ տպագրութեամբ ի լուսս ընծայեսցի աստ ի Համալսարանիս ընչ իմով իսկ վերահասութեամբ և սրբագրութեամբ:

Մեսրոպը Դաթեան, Սրբոյ էջմիածնի երբեմն միաբան:

Հունիս 18, 1826.

Bishop's College of Calcutta.

Ի եպիսկոպոսական Համալսարանին, Կալկաթա:

Այս համառոտ, բայց թանկագին տեղեկությունների վրա մեղ կմնա ավելացնել, որ եպիսկոպոսական ճեմարանի տպարանում հայկական բաժին բացվեց շուտով, բայց ոչ թե վենետիկից բերել տված տառերով: Կալկաթայի մեջ էլ մինչև այդ գոյություն ունեւ տպարան, որ ընծայել էր Պողոս Հորդանանյանը Օճանասիյուռյան ընկերության՝ լրագիր հրատարակելու համար: Այդ տպարանի տառերից էլ տպարան կազմվեց եպիսկոպոսական ճեմարանում, որ բավական խնամքով տպագրություններ էր անում: Թաղիադյանի գրական երեսխայրիքը տպվեց այդ տպարանում 1829 թվականին: Բայց դա վիճաբանության պատճառով չէր, ինչպես ինքն էր ասում վերև բերված տողերի մեջ, այլ մի թարգմանություն, որ կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Հոգոնի Գրովտիոսի ձշմարտութիւն Քրիստոսական Հաւատոյ. ի Լատինէ ի Հայ ած Մեսրոպը Դաթեան Թաղիադյանց Կարբեցի, Սարկավագ սրբոյ էջմիածնի»: Հետևյալ տարին այս տպարանում տպվեց նրա երկրորդ թարգմանությունը, այս անգամ կատարված անգլիերենից: Դա իր հանգուցյալ բարբարո եպիսկոպոսի մի ոտանավոր բերթվածն էր: Հայերեն տպագրությունն ունեւ այսպիսի վերնագիր. «Պաղեստին. պսակեալ քերթուած գեր. տ. Ռիչինալդա Երբեան եպիսկոպոսի Կալկա-

թա: Ի հայ ած Մեսրոպը Դաթեան Թաղիադյանց, սարկավագ սրբոյ էջմիածնի: Կալկաթա, ի տպարանի եպիսկոպոսական ճեմարանի. 1830»:

Այս երկրորդ աշխատությունից հետո Թաղիադյանը տալիս է միևնույն տարում արդեն ինքնուրույն մի գործ. «Իիցաբանութիւն. Արար Մեսրոպը Դաթեան Թաղիադյանց, սարկավագ սրբոյ էջմիածնի. տպագրեալ ի գործատան եպիսկոպոսական ճեմարանի Կալկաթայ, ի պարոն Յակոբայ Սայկսեան տպագրե, 1830»:

Այս աշխատությունները ցույց են տալիս, թե որպիսի բեղմնավոր թափով էր Թաղիադյանը սկսում իր գրական գործունեությունը: Իսկ «Իիցաբանութիւն», որից հետո Թաղիադյանը համարյա միմիայն ինքնուրույն աշխատություններ էր տալիս, վկայում է, թե որքան բազմակողմանի զարգացում էր նա դուրս բերել եպիսկոպոսական ճեմարանից: Նա արդեն ոչ միայն լավ գիտեւ վերոպական աղգերի դիցաբանությունը, այլև մանրամասն ուսումնասիրել է Հնդկաստանի ամբողջ դիցաբանական սիստեմը, որին խոստանում է նվիրել մի ամբողջ առանձին հատոր:

Սակայն մենք ունենք և մի այլ, ավելի գեղեցիկ հուշարձան, որ ցույց է տալիս, թե նույն եպիսկոպոսական ճեմարանը հաղորդել էր Թաղիադյանին լուսավոր մարդկության դաստիարակչական լավագույն գաղափարները: Դա այն նամակն էր, որ նա գրեց իր հայրենակիցներին, Երևան:

2. ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՌՈՒՄԸ: Առիթը մի պատմական դեպք էր, որ ահագին նշանակություն ունեւ մանավանդ հայության համար:

1826 թվականի ամառը պատերազմ սկսվեց ռուսների և պարսիկների մեջ, որ շարունակվեց և հետևյալ տարին, երբ ռուսները կարողացան իրագործել իրանց վաղեմի նվաճողական բաղձանքը, մտցնելով իրանց զենքը Արաքսի հովիտը, Մասիսի ստորոտները: Այս մի մեծ բաղձանք էր և հայերի համար, որոնք, ինչպես տեսանք մեր այս գործի առաջին գլխում, վաղուց ակնկալում էին այն օրին, երբ Արարատյան երկիրը, հայ հայրենիքի սիրտը իր էջմիածնով, որ հայության ամենանվիրական կենտրոնն էր, նրա ազգային բախտը ներկայացնողը, ազատվի պարսկական լուծից և անցնե քրիստոնյա տիրապետության տակ, որի բարձր ներկայացուցիչն էր աշխարհի այս մասում ռուսական միապետությունը: Այս տիրապետությունը փութացնելու համար էր, որ ամենայն եռանդով աշխատում էր էջմիածնի ամբողջ միաբանությունը, նրա հետ և տեղական հայ ազգաբնակչությունը: Ռուս-պարսկական պատերազմի սկզբից ներսեւ Աշտարակեցին, որ շարունակում էր վարել Թիֆլիսի առաջնորդությունը, զարգացրեց մի լայնածավալ, դարմանալի եռանդոտ գործունեություն հօգուտ ռուսական արշավանքի: Թե նա և թե բոլոր առհասարակ հայերը նկատում էին այդ արշավանքը իրեն մի բախտ, որ ուղարկվում էր երկնքից՝ դարավոր տանջանքներն ու արտասուքները մոռացնելու համար:

Եվ հայկական ակնկալությունները պսակվեցին կատարյալ հաջողությամբ: 1827 թվի հոկտեմբերի մեկին Երևանը, մի շատ թույլ դիմադրությունից հետո, անցավ ռուսների ձեռքը: Այս դեպքը խանդավառ ցնծության աղաղակ հանեց ամբողջ հայության կրթից: Ազատված էր հայի հայրենիքը, ազատված էր նրա բախտը ներկայացնող գերագույն ազգային սրբությունը: Խաշատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» ամեն մանրամասնություն սպառող կատարելությամբ ցույց է տալիս, թե ինչ նշանակություն ունեւ Երևանի առումը նրա ժամանակակիցների համար: Եվ այս ազգային բացառիկ տոնախմբության մասնակցողները միմիայն Երևանին մոտ ապրող հայերը չէին:

Ներսեսը, որ շատ խոշոր գեր էր կատարել ռուսական այս հաղթանակի

մեջ, առանձին շրջափերականներով, որոնց մեջ մանրամասն նկարագրված էր Երևանի առումը, ավետիս ուղարկեց հեռավոր հայերին, մասնավորապես նրանց, որոնք ապրում էին Հնդկաստանում: Ամեն կողմից շնորհակալություն և ցնծագին խնդակցություն ցույցեր ստացվեցին իբրև պատասխան: Բայց առանձնապես նշանակելի են հնդկահայերի պատասխանները: Նրանք բազմաթիվ ստորագրություններով ծածկված հանրագրերով էին արձագանք տալիս պատմական մեծ եղելություն, և, փառաբանելով վաղուց տենչացած ազատությունը, իբրև լուսավորված պետության հպատակներ, կոչ էին անում վերաշինել ավերված հայրենիքը, ծաղկեցնելով եվրոպական դաստիարակությունը, որի համար թախանձանքով խնդրում էին բաց անել դպրոցներ՝ խավար ու դժբախտ ժողովուրդը կրթելու համար¹...

Թաղիադյանն էլ, իր ջերմապես սիրած ծննդավայրի վրա ծագած նոր օրից ոգևորված, թե է առնում, որ թուշն աշնտեղ, իր ուժերը նվիրե և ուղղում է երեվանցիներին մի ընդարձակ և վառված նամակ, որ մենք գնում ենք այստեղ ամբողջովին, նկատի առնելով, որ նրա գրած նամակներից հազիվ մի երկուսն են հասել մեզ, և բացի դրանից այս նամակը, իբրև բացատրություն, գրված է աշխարհաբար լեզվով և շատ գեղեցիկ կերպով լուսավորում է թե այն ժամանակվա իրականությունը և թե հեղինակի մտավոր աշխարհը:

«Աստվածասիր և Ազդասեր Հասարակություն Հայոց, Փրկյալ Քաղաքին Երևանա սրբակրոն քահանայից, բարեծնունդ Իշխանաց և համայն բարեպաշտոն ժողովրդոց

Որդիապարտ սիրո նվեր:

Աչքներդ հազար լույս որ մեր քաղցր Աշխարհն պարսից դառն շարշարանքիցն ազատվեց, քրիստոնի տերության ներքո ընկավ: Փառք բարեբարին Աստուծո, որ այսուհետև, ավել նեղություն չեք ունենալեց, ազատ քաղաքի քաղաքացի պիտի անվանիք, ձեր ազգասիրության, իմաստասիրության լուրն, և արվեստից հառաջադիմությունն բոլոր աշխարհ պիտի տարածվին:

Իմ լավ քաղաքացիք, էսպես երջանիկ բախտի որ դուք էք պատահել, կարծեմ զոր մեր նախնիքն ևս Արշակունի թագավորության ժամանակումն էլ չէին պատահել. զերա թեպետև թագավորությունն յուրյանցն էր, սակայն բարբարոսություն և զուլումն պակաս չէր: Ուրեմն աղաչեմ, նախ աղոթքս առնեք, որ աստված ամենաողորմած կայսեր նիկողայոսի աթոռն միշտ հաստատ պահի, սուրն կտրուկ, և ամեն թշնամյաց վրա հաղթող: Ապա աղաչեցեք, որ նույն աստվածն մեր ազգին սեր, միաբանություն տա, երկար կյանք և բարի հաջողություն, որ կարենան ճանաչել թե ի՞նչ է լավն, և հետևիլ նմին:

Մնաց, որ ևս ծառայա ձեր թիվն 1823-ումն, սրբազնակատար կաթողիկոսի հրամանավն Հաղպատիցն ելա, շատ շարշարանքով հասի Հնդկաստան, մին տարի պարապ դեռ ու դեռ ընկա, երկրորդ տարում Կալկաթու հայոց վարժարանումն վարպետություն արի, հետո սուրբ Երուսաղեմի նվիրակ Աբրահամ վարդապետի շնորհովն ծանոթացա Ինգլիզի եպիսկոպոսին, որո անունն էր Ռիչինսլո Հիրբ. մին խիստ լավ և ողորմած կարգավոր, որ յուր խարջովն տվեց ինձ յուրյանց մեծ վարժատունն. և ևս ներկա աստծո ողորմությամբն սովորում եմ լատինի, ինգլիզի, հունաց և պարսից լեզուն, և այլ զանազան արհեստանի: Վերջապես, երբ որ լսեցի ներկա մեր աշխարհի ազատությունն, սիրտս ուրախությամբ վառվեց, ֆրանկ ազգաց լուսավորությունն տեսնելով և մեր ազգի

անլուսավորությունն, նախանձ մեծ ընկավ հոգիս, և թեպետ ևս ո՛չ շատ փողատեք վարդապետ եմ, ո՛չ վաճառական, ո՛չ կարգ ունեմ ո՛չ աստիճան, սակայն աստված, որ միշտ տկարաց ձեռքովն մեծ-մեծ բաներ ա կատարել, վստահացնում ա ինձ, իմ կարյաց գորա իմ ազգիս, իմ քաղաքիս և իմ ծնող Աշխարհիս պիտանի լինիմ ձեր շնորհքովն: Բայց այս իմ պիտանությունս ուրիշ կերպով չէ լինելեց, եթե ոչ վարժատուն հաստատեք և մեր երեխայից միտքն լուսավորեք:

Ես մին խնդիր գրեցի Վրաստանու ներսես արքեպիսկոպոսին թե որովհետև Ձորագեղի մոտի անապատն քաղաքի մեջ տեղն լինելով, այսինքն Շհարի, Կոնդի և Ձորագեղի միջումն, հեշտ կլինի մանկանց համար ամեն տեղաց հավաքվիլ անդ վասն կարգալու և որովհետև բերդն բազարին ու գետին մոտ ա, շատ հարմար եմ համարում, որ տեղն մին քաղաքական վարժատուն հաստատվի մեր ազգի լուսավորության համար, և Երևանա առաջնորդի աթոռն փոխվի մեր ազգի լուսավորության համար, և Երևանա առաջնորդի աթոռն փոխվի Կոնդի մոտ Ս. Զինվոր եկեղեցին: Նաև գրել եմ, որ եթե սրբազան հաճենա շնորհիվ մեզ էն տեղն, ուրեմն գրի ինձ, որ ևս տեղիցս զանազան ազգի կարգալու գրքեր և տպարան, որքան իմ ազգատ զորությունն կիսոստանա, բերեմ և կամ անձամբ աշխատեմ վասն ձեր որդվոց և իմ եղբարց լուսավորությանն:

Արդ իմ ազնիվ քաղաքացիք, խնդրեմ որ գիրս ձեզ հասնելն ի բաց շնորհ առնեք շհարցիքդ, կոնդեցիքդ, կարեցիքդ և ձորագեղցիքդ հավաքվիլ նույն անապատումն, առաջ ս. քահանայիցն խնդրել, որ աղոթք անեն առ աստված վասն բարի հաջողության գործոյն. ապա իմ էս աղքատ գրությունս կարդացեք, խորհեցեք, եթե ձեզ ընդունելի լինի իմ առաջարկությունս, ուրեմն միաբանություն մեր արդի գրեցեք, մինն սրբազնակատար կաթողիկոսին և մյուս սրբազան ներսես արքեպիսկոպոսին Վրաստանու: Եվ խնդրեցեք, որ էդ տեղն ազգին ընծա շնորհեն ձեռագրով մոհրով և դապալայով: Եվ երբ աստված կատարի ձեր խնդիրն ի բարին, շուտ ինձ մին գիր գրեցեք և կաթողիկոսի և ներսես առաջնորդի թղթերի օրինակքն նորանում փակեցեք, ուղարկեցեք Թավրիզու ինգլիզի դեսպան Մեկղոնալդ հաղարտպետի ձեռքն, նա շուտով Կալկաթա կհասցնի: Երբ ևս ձեր գիրն գտնեմ, կգամ աստուծով, և էնպես կգամ, որ ուրախանաք:

Իմ ազնիվ քաղաքացիք, գիտեմ որ մեր աշխարհի այսքան երկար ժամանակաց գերության տակ մնալն գիտության հարգն ոչ կարեն ներկա լավապես ցուցանել ձեզ, բայց հուսամ, որ շուտով կարողանեք ճանաչել: Գիտությունն էն ազնիվ թագուհին ա, որ հախա աղքատ հագուստով բախտավորաց դառն կեցեցերի, ամմա թագավորաց թագին պարծանքն ու փառք ա: Տերություն չկա, որ էս անտեր Գիտությամբս կանգնած և պահվում չլինի. մուսաց էդ մեծ կայսրությունն, թե առաջ քան զսուրբ Պետրոս յուրյանց իմաստասեր թագավորն ի՞նչ էր և ներկա ի՞նչ ա, հայտ է ձեզ: Մին երեխա եթե կարդալ գրել գիտենա, էն արվեստանին, որ բազում շարշարանքով, որ վեց կամ յոթն տարումն ա սովորում, մին, երկու տարումն կարեն հեշտ ու հանգիստ սովորած արվեստն հնարքով հեշտացնել, և նոր նոր արվեստանի ևս հնարել:

Իբավի արվեստից անունն հիշելով այնքան եմ ամաչում, որ կարող չեմ ասել. զերա, մեր խեղճ աշխարհքն ինչ մին լավ արվեստ ունի, ոչ ինչ: Էն արվեստանին, որ շորս հաղար տարով առաջ աշխարհումն կային, ներկա էլ էնդոնք են մեր Հայաստանու արվեստանին, և ինչպես կոպիտ սովորում են, էնպես էլ կոպիտ սովորեցնելով գնում են: Արվեստ պաշտառացնիլ չեն գիտում, նոր արվեստներ գտնել չեն կարում, եթե լսում են, որ մին ազգիկ գրել կարդալ ա սովորում, զարմանում են. երբ ինգլիզ կամ ֆրանկ են տեսնում, կարծում

¹ Մանրամասն տես իմ «Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», Թիֆլիս, 1914, եր. 104—110:

են, թե աստված է երկնից իջել ոտներն ամպաթաթախ: Եվ ի՞նչ է պատճառն աղաչեմ, եթե ոչ գիտությունից զուրկ մնալն: Կարծեմ ինձ վրա կծիծաղիք, եթե ասեմ, որ ինգլիզի և ֆրանկի կնանիք և դստերքն վեց յոթն լեզու կարգալ գրել գիտեն. մեծ մեծ գրքեր են շարադրում, տպում, ասղարարություն, ձև, կար, վաճառականություն, լավ սաղ ածել, պար գալ և այլն: Բայց հուսամ երբ որ ազնվության հոգին կնորոգվի ձեր միջումն, և դառն գերության քաջությունն կմոռանաք, էն վախտն կիմանաք թե ի՞նչ է իմ լացս: Ա՛խ, իմ լավ քաղաքացիք, ա՛խ հոգիս հարայ ա կանչում, հին խմորն թողեք. նոր աղգի լուսավորության և պայծառության հետեցեք:

Ամոթ չի ձեր իշխանազուն որդոց համար դատարկ քուշեքունն ման գալ, կամ մինակ անտաշ դարբնություն, խառատություն, կատեպանություն, և թթի դուշ բշել սովորել: Ամոթ չե ձեր խաթուն դստերաց համար մենակ տուն սրբիլ սովորիլ և մին գնձոտ մինթանա ձեկելու համար դադաքը կոնատակին դռնե դուռ ընկնիլ: Ո՛ւր է ձեր վեհ հոգին, ուր է ձեր աշխարհի ծանոթացած անունն, կուրա՞ն արդյոք, ոչ: Աստծո հատուկ ողորմություն բացվել է ձեզ վրա, իմ ազնիվ քաղաքացիք. մի ասեք, թե ջանք անենք, փող ժողովենք, լավ ապրենք. մոխիր է մեր փողն, փուշ է մեր կյանքն, սնոտի է մեր հույսն, եթե շենք ջանացել, որ մեր ազգի երեխայիցն էլ լուսավորության դուռն բանալ, որ վազն և մյուս օրն կարողանան մարդի միջում մարդ երևիլ:

Պարտ է ուրեմն Աստուծո ողորմությունն ոտնատակ չտալ, նոր ձեզ տված ազատությունն անմահ փրկություն համարել. ջանալ, որ ձեր խանդադա որդիքն կարողանան իմաստությամբ թուր բռնել ընդդեմ թշնամյաց Աստուծո և բարերար կայսեր ձերո. և ձեր աղջկերքն գրիչ. նոքա քաջություն առնեն, և սոքա նորանց քաջությունն գրեն. նոքա դառնան քաջ զորք ու զորաբանակ և սոքա քաջ իմաստուն և լավ տանտիկնայք. և եթե կարենա մեր աշխարհն մին անգամ իր որդիք և դստերքն էսպես կատարելությամբ ծաղկած տեսանել, չգիտեմ՝ որ մին ֆրանկի աշխարհիցն պակաս կմնա, թե՛ լուսավորությամբ, թե՛ արվեստով, թե՛ ազնվությամբ, և թե՛ երջանկությամբ և ոչ թե մինիցն: Ահա՛ էս ա իմ ցանկությունս իմ քաղցր աշխարհիս համար, եթե որ հաճելի կլինի վերն գրածիս համաձայնիլ և կատարել, ուրեմն հեշտ է, մենք հիմն կդնենք և աստված կշինի. և ես ուրախ կլինիմ ապրիլ ձեզ համար. և մեռնիլ ձեզ համար: Ապա թե ոչ, էլ ուրիշ չեմ ու չվի պատճառ չունեք, և եթե դանց կառնեք գլխիդ ըռադ անելու համար, առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի պարտականն դուք էք, և դուք պիտի լինեք: Ողջ լերուք:

«Ի Կալկաթա, նոյեմբեր 1, 1828.

Ինգլիզի եպիսկոպոսի ճեմարանում»:

Մնամ ազնվության Ձերո խոնարհ

ծառա Մեսրոպ Դավթյան

Թաղիադյանց¹

Այսպիսի կրակոտ, հեղաշրջիչ ոճ էր յուրացնում հայոց աշխարհի խեղճ տիրացուն, շփվելով եվրոպական կյանքի հետ: «Ա՛խ, իմ լավ քաղաքացիք, ա՛խ, հոգիս հարայ ա կանչում, հին խմորն թողեք, նոր աղգի լուսավորության և պայծառության հետեցեք»: Ծիշտ և ճիշտ այս լեզվով պիտի խոսեն և հաշատուր Աբովյանը, նույնպես հայոց աղգի տիրացու, երբ նույն Զանգուի ափերից օտարություն կգնար՝ դարձյալ սովորելու, դարձյալ իր աղգի ծառայության պատրաստվելու համար...

3. ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐ: Բայց հայ իրականությունը դեռ անպատրաստ էր այդպիսի կոչեր ըմբռնելու և իրագործելու համար: Եվ Թաղիադյանի առաջար-

կությունը ոչ մի ազդեցություն չարավ Երևանում: Թաղիադյանը շատ լավ էր ըմբռնել այդ անտարբերության պատճառը: Դա «դառն գերության քաջությունն էր», որ հայ ժողովուրդը դեռ պիտի մոռանար: Այս պատճառով էլ անտրտուն չարունակեց իր ուսումը Եպիսկոպոսական ճեմարանում և վերջացնելուց հետո էլ միառժամանակ մնաց այդ հիմնարկության մեջ, մտադիր լինելով գնալ իր կարոտած հայրենիքը:

Բայց այդ միջոցին նոր Զուղայում պատրաստություններ էին տեսնվում մի նոր դպրոց հիմնելու: Մադրասում վախճանված նոր ջուղայեցի Գրիգոր Սամյան վաճառականը մի գումար էր կտակել այդ նպատակով, և ջուղայեցիները որոշել էին նույնիսկ չսպասել այդ գումարի ստացման, այլ փութացնել դպրոցի բացումը: Եվ ահա մեր Թաղիադյանն ստանում է Զուղայից այսպիսի մի գրություն.

«Յարգո պարոն Մեսրոպ Դավթյան Թաղիադյանց.

Եթե մարդ ծնեալ վասն հայրենեաց պարտ է կեալ վասն հայրենեաց և ծառայել նմին, որքան առաել ևս եթե կեցցե որ ծառայել ո՛չ միայն հայրենի ուսմանց և բարեկարգութեանցն արաքնոց, այլ և ներքին կրօնից և աստվածապաշտութեան նոցա: Ապաքէն ի բազմաց հետէ ցանկացեալ և ցարդ անկատար մնացեալ ի մեզ հաստատութիւն ճեմարանին ի Զուղա և հետզհետէ յանհրա-հանգութեանց իսպառ անհետացեալ ուսման ի մեջ հասարակութեանս բնակելոյ ի Զուղա, համարեա թէ գլխովին խոնարհեալ է պատիւ եկեղեցոյ և յարգ հայրենի աստուածատուր հաւատոյ մերոյ առ անուղղայս ոմանս ի մերազանց, որք սարսուցեալ ի ստենէ մօրն որ ծնան զնոսա, գնան ի գիրկս հոռվմէական դալոցն, որք ի զգեստ ոշխարաց մտեալ ի հօտն Քրիստոսի, խարդաւանեն զնոսա ի խոհեքս մարդապաշտ մոլորութեան և յաւիտեանական կորստեան հոգւոցն իւրյանց¹:

Յայս ամենայն հայեցեալ մեր ապաքէն՝ ազգովին խնդիր մատուցանեմք առաջի ազգասիրութեան ձերոյ զի թէպէտ զծվարին է վասն բազմամեան օտարութեան ձերո ի հայրենեացդ և կարոտութեանդ, սակայն դուք ևս որպէս վայել է ճշմարիտ գիտնոց և ճշմարիտ բարեպաշտից, զօգուտն հասարակաց յաւիտ բնտրելով քան զշահ անձին առանձինն՝ յանձն առիք դաստիարակել զմանկունս մեր գոնեա տարեկան ժամանակաւ և եթ: Եւ առ այս՝ որպէս աներկբայ եմք մեք Աստուծոյ ձեզ վարձատրութեան, նույնպէս և ազգային միաբերան շնորհակալութեանս մերոյ և օրհնութեանց հազարաց ի կյանս և ի զարգացումն կենացդ պատուականաց: Ողջ լեր բազում ազգասիրությամբ ի պարծանս մեր:

Սրբոյ Ամենափրկչի Աթոռոյս հոգաբարձու յաջորդ

Յակոբ վարդապետ²:

10 քահանայ (ստորագրություններ),

12 աշխարհական (ստորագրություններ):

Ընդունելով այս հրավերը, Թաղիադյանն ուղևորվում է 1831-ի մայիսին Նոր-Զուղա: Այստեղ նա գտնում է առաջնորդարանի սնդուկը դատարկ, կտակած փողը դեռ չէր ստացված Մադրասից, և կարևոր ծախսերի համար նա ինքն ստիպված եղավ փող պարտք տալ առաջնորդարանին իր մօտ եղած փոքրիկ գումարից: Հուլիսին նա մեծ հանգեսով բաց է անում դպրոցը, անվանելով

¹ Այստեղ ակնակվում է այն հանգամանքը, որ կաթոլիկ միսիոնարները, դպրոց բաց անելով Զուղայում, գրավում էին հավատափոխության նպատակով ո, կաթոլիկ հայերի երիտասարդ սերունդը, որ ձգտում էր դեպի կրթություն:

² «Ազգասեր», 1849, նր. 286:

¹ «Մասյաց աղավնի», Թեոդոսիա, 1863, նր. 172—174.

նրան Ամենափրկչյան ճեմարան և ինքն էլ ղեկավարում է այդ նոր հիմնարկությունը մինչև նույնմբեր ամիսը: Բայց այս ժամանակ մեծ դժվարություններ են սկսվում Զուղայի ժողովրդի և առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի մեջ: Վերջինս ստիպված է լինում թողնել քաղաքն ու հեռանալ: Եվ Թաղիադյանն էլ, որ նրա կողմնակիցն էր, հետևում է նրա օրինակին:

Այստեղ պետք է մի քանի խոսք ասել Թաղիադյանի բնավորության մասին, քանի որ տեսնում ենք նրան նոր մտած մի կյանքի մեջ, որին վիճակված էր լինել բավական արկածալից:

Մենք արդեն առիթ ունեցանք ասելու, որ Թաղիադյանի կենսագրական համառոտ և կցկտուր տեսությունը գրել է Կալկաթայի քահանա Հովհաննես Խաչկյանը, որ, ինչ-որ անձնական հաշիվներ ունեցած լինելով Թաղիադյանի հետ, դուրս է բերել նրան շատ անհրապույր բացասական հատկություններով: Նրա ասելով, Թաղիադյանը և խոսվարար էր, և արբեցող, և անբարոյական, այդ պատճառով էլ ոչ մի տեղ չէր կարողանում հաշտ ապրել մարդկանց հետ: Սակայն Թաղիադյանի աշակերտներից մեկը, Հովհաննես Ծահնապար Սարգսյան, թե իր անձնական և թե մյուս աշակերտակիցների վկայություններով ապացուցել է, որ Խաչկյանց քահանայի հերյուրանքները չարամիտ զրպարտություններ են: Եվ, իրավ, չարքաշ ուսուցչի և բեղմնավոր ու տաղանդավոր հեղինակի կյանքը, որքան էլ մանրակրկիտ քննության ենթարկելու լինենք, եղել է գերազանցորեն անխոնջ և գաղափարական աշխատավորի կյանք: Միանգամայն արժանի այն բարձր համբավին, որ նա վաստակել է իր եռանդով և ընդունակություններով: Չկա մարդկային կյանք, որ թերություններ չունենա, և Մեսրոպ Թաղիադյանն էլ, բարեբախտաբար, բացառություն էր կազմում այս համամարդկային օրենքից, քանի որ նա էլ մարդ էր: Նրան պատիվ բերողը հենց այն հանգամանքն էր, որ նա ամենայն անկեղծությամբ և պարզությամբ նկարագրում է իր «պակասությունները»: Այսպես, նրա վաղ մանկության և պատանեկության նկարագրությունից մենք արդեն գիտենք, որ բնությունից նա ստացել էր մի սուր համարձակախոսություն, որ իհարկե մեղք պիտի համարվեր բոլոր տափակ բնավորությունների և պայմանական առաքինությունների տեսակետից: Լինելով վառվռուն, գործունյա, շարքաշության մեջ կյանք եփած նա, բնականաբար, չէր կարող հաշտվել կյանքի բոլոր պայմանների հետ և երևի հենց այդ պատճառով էլ նա այնքան տրամադիր էր թափառիկ կեցության, որ չէ կարող հատուկ չլինել որոնող հոգիներին:

Լինելով կրթություն ստացած, շատ լեղուններ իմացող մարդ, բայց, որ առավել է, զգալով իր մեջ հեղինակական խոշոր կարողություն, Թաղիադյանը բնականաբար պիտի արհամարհանքով նայեր դեպի իրան շրջապատող տգիտությունն ու հետամնացությունը, որ, ի լրումն ամենայնի, հրամայողի և տիրապետողի դիրքում էր գտնվում: Այստեղից է այն «հպարտությունը», «ամբարտաճանությունը», որոնց գոյությունն իր մեջ նա խոստովանում է ամենայն պարզությամբ: Սակայն պետք է ասել, որ նրա անթիվ գրվածքների մեջ չկա և մի տեղ, ուր նրա գոռոզությունն ու արհամարհանքը հանդես գային: Ընդհակառակն, համեստ է նա, իրան շարունակ համարում է ազգի ծառա և իր արածներով, իր ունեցած հոգեկան ձիրքերով շատ քիչ է պարծենում, երբեք անվայել ձևերի չհասնելով: Բացասական հատկություն դուցե համարվի այն, որ նա շողորորթում էր ունեւորներին: Բայց այդ նրա մեղքը չէր, այլ հայ իրականություն, մանավանդ այն ժամանակներում, երբ բոլորովին բացակայում էր հավաքական գիտակցությունը և ամեն ինչ — դպրոց, գրականություն, նույնիսկ եկեղեցի — ապրում էր ունևոր անհատների, «բարերարների» օժանդակությամբ:

Իր բազմաթիվ աշխատությունները տպագրել տալու համար Թաղիադյանը դիմում էր «մեկենասների», և մենք չենք տեսնում, որ նրա հրատարակած գրքերից ամենափոքրն անգամ, որի տպագրական ծախսերը շատ աննշան պիտի լինեին, նվիրված չլիներ մի որևէ անհատի, հաճախ նաև փքուն ձոներով միասին: Այս մի դաժան հարկ էր, որ հայ հեղինակն ստիպված էր տալ տխուր անհրաժեշտությունը:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ Թաղիադյանը հրեշտակ չէր, քանի որ հրեշտակներ չկան էլ, ոչ ևս հրեշ, ինչպես ձգտում է նրան ներկայացնել բարքերի անկոշ դատավոր քահանան, որի մեղադրանքները, հաշված և ամենագլխավորը՝ արբեցողությունը, ըստ ինքյան վերցրած, առանց կողմնակի վկայությունների էլ, խղճուկ խժբժանքներ են:

Զուղայից Թաղիադյանն իր քայլերն ուղղում է իր կարոտած հայրենիքը, էջմիածին, ուր այդ միջոցին նոր էր կաթողիկոսացել Հովհաննես Կարբեցին: Վաղի շրջանում օտարությունից վերադարձած սարկավազը խորթ դավակ չէ համարվում: Նա ուսումնական մարդ է, և այդ կոչումը կաթողիկոսը վարձատրում է նրանով, որ տարի ու կեսից հետո կարգում է Թաղիադյանին վանական դպրոցի կառավարիչ, միաժամանակ և վեհաբանական քարտուղար, ստանալով նրանից այսպիսի մի թուղթ:

«Յանուն ահաւորին Աստուծոյ կապակցիմ քնդ սրբազան սինհոդոսի կատարել զպաշտօն վարժապետութեան արուեստից ազատականաց և զպաշտօն խորհրդական գրագրութեան Կաթողիկոսի ամենայն հայոց և սրբազան սինհոդոսի, անարատ խորհրդապահութեամբ, սրբութեամբ և անկեղծ հաւատարմութեամբ՝ երեք տարի ժամանակաւ, տարին հարիւր և քսան թուման վարձու: Եւ այս առանց իրիք տրտնջանաց ցորչափ պաշտօնք իմ յառաջ գնան կանոնաւոր խղճմտանօք և օրինաւոր կարգաւորութեամբ. արտաքոյ սոցա ոռճկի մասամբ շունիմ ինչ պահանջելիք ի սրբազան կառավարութեանէ սրբոյ էջմիածնի:

Յամի Տեառն 1833,

Հունիսի մուտն

Ի սուրբ էջմիածին:

Մ. Դ. Թաղիադյանց:

Բայց այս պաշտոնում Թաղիադյանը, հակառակ իր տված ստորագրության, մի տարուց ավել մնալ չէ կարողանում, որովհետև դարձյալ ջուղայեցիները թախանձագին խնդրում են, որ նա գնա և բարեկարգել իրանց դպրոցը: Ահա ինչ էին նրանք գրում Հովհաննես կաթողիկոսին:

«Ամենախոնարհաբար անկեալ առաջի ահեղահրաշ աթոռոյ ձերդ սրբազանագոյն մեծի տերութեան՝ քօղարկեալ դիմօք մատչիմք ի համբոյր սրբազնյալ երկնաշու մաքուր դարշապարացն յատկազոյն ձերումդ բազմախնամի:

Եւ մաժմամբ երկիր՝ յառաջարկեմք զաղաշանաց խնդիրս յաղագս խղճալ մերազանց կողմանցս եղելոց, որք զանազան տարաբախտութեամբ և ազգի — ազգի փոխադարձութեամբ անկայուն աշխարհի անյաշող դիպուածոց՝ կացեալ մնացեալ ցարդ ընդ խաւարամած տգիտութեամբ, վեր երեին անվայելուշ ազդ յաշ համակ տեսողացն:

Վասն որոյ՝ ազգասիրութեամբ ձերով զիջեալ ի հայեցուածս պաղատանաց յեանեալ ծառայից ծառայի ձերոյ՝ շնորհել զշնորհասուն տիրացու Մեսրոպ Դաթիւն Թաղիադեանց վարժապետն կողմանցս եղելոց մերտգանց առ ի հրահանգել, կրթել և ուսուցանել զմանկունս հայոց ջերմեռանդագոյն մեծի տէրութեան ձերոյ լուսավորչածին ուղղափառ ժողովրդոյն: Զոր կատարելով

ունի վեհափառութիւն ձեր միանգամայն միաթարել զհամակ Ազգս Հայոց բնականոց ի Պարս և ի Հնդկաստան, որք միանգամ ազգասէր և հայրենասէր կամօք ցանկան և փափագին:

1834 ամի Տեառն

մարտ ամսոյ 16

Ի վանս Ամենափրկչի որ
ի Նոր Զուլա:

Ձեռք բարձրագոյն վեհափառութեան ժառանգից ծառայ Հովհաննէս եպիսկոպոս,
յետին միաբան սրբոյ կաթողիկէ էջմիածնի
Յաջորդ Յակոբոս վարդապետ:

Հովհաննէս կաթողիկոսը համաձայնվում է բաց թողնել Թաղիադյանին: Սա էլ, որ այդ միջոցին պաշտոնական հանձնարարութեամբ ուղարկված էր Թիֆլիս կառավարչապետ բարոն Ռոզենի մոտ, նույնպես հաճութեամբ համաձայնվեց նորից գնալ Զուլա: Էջմիածնից նա առանձնապես զոհ լինելու ոչ մի առիթ չունեւ: Հայ վարժապետի աննախանձելի վիճակն էր ծանրացած նրա վրա և դրա ապացույցը հենց այն ողորմելի պայմաններն էին, որ տրամադրել էր վանքը Թաղիադյանի ապրուստի համար: Մի ծաղրական ոտանավորի մեջ, որ, ինչպես երևում է, Թաղիադյանի առաջին շափական ինքնուրույն հեղինակութունն է, նկարագրված են այն կահարասիները, որ նա ստացել էր իր սենյակը զարդարելու համար: Այդ ոտանավորի վերնագիրն է «Յուցակ ստացեալ աղխից տան իմոյ ի ծայրագոյն կառավարչէն Սրբոյ Աթոռոյս»: Նրա մեջ փայլում է Թաղիադյանի զվարճախոսութիւնը և կծու հեգնանքի կարողութիւնը: Մի քանի կտորներ այդ իր տեսակի մեջ եզակի ոտանավորից ամենից լավ կարող են ներկայացնել այն ժամանակվա դրութիւնը և մանավանդ հայ վարժապետի վիճակը:

Երբ զիս վարժապետ կարգեցին

Արարտեսան ճեմարանին

Տուին սենեկիս թախումըն²

Բոլորն էլ նորաձև իքմին:

Վարժապետին յաջողութեան,

Սիրասուն մանկունք թորգոմայ,

Ասացէք միաբերան

Տուողի տունն շեն կենայ:

Դռանս վերայ փակ չկէր,

Զըլչէն³ էլ խալառ կոտրած էր.

Ութ օրէն ետ կղպակ տուին

Զըլչէն էլ հօր հոգւո թողին:

Վարժապետիս և այլն:

Երեք զազ օթախիս կէսըն

Մածկում է փրնթի խըսիրըն,

Իսկ միւս կէսըն զազ ու կէս,

Մեռելոտի հին կապերտըն:

Վարժապետիս և այլն:

Տասն օրէն յետ խալի տուին

Յիմարաց իշխանին արծան,

Որ շէ թէ անտաշ էր և հին,

Այլ և ծուռ մանգաղի նման:

Վարժապետիս և այլն:

Տուին մին իբրեղ¹ մին լական²,
Մին էր ծակ, մինըն ժանգոտած,
էս աղտեղիքս երբ տեսայ ես,
Համար թէ զահլէս գնաց:

Վարժապետիս և այլն:

Անգ առաջին գիշերումըն,
Երբ սորանք եկան իմ տունըն
Եզր³ մեծ Քաղկեդոնին
Տեսայ իմ երազումըն:

Վարժապետիս և այլն:

«Որդի՛, ասաց, մի լուսցուիր,
էդ ժանգոտած լականումըն.
Դրանք իմն են և շատ յիստակ,
Երբ ես ի իմ աթոռումըն:

Վարժապետիս և այլն:

«Բայց էջմիածնայ միաբանքըն
Սրբ մեռայ ես, անիծեցին
Ոչ միայն զիս և զիմ կյանքըն,
Այլ և բոլոր իմ կարասին»:

Վարժապետիս և այլն:

Առաւօտուց երբ զարթնեցի
Կլէկչուն մին գիր գրեցի.
«Ուստա Աղա, քեզ մի լական
Դրաբերովս զրկեցի:

Վարժապետիս և այլն:

«Համ անիծած, համ ժանգոտած,
Եզրը դօվրէն մին քունջ ընկած,
Երեկ տուին որ բանացնեմ,
Այլ կեղտիցն զահլէս գնաց:

Վարժապետիս և այլն:

«Թէ կարես ժանգն կլէկիր
Եւ անէծքի գիրն ջնջիր,
Մին աբասի քո կլէկին
Զորս արասի ժամոց գտիր»:

Վարժապետիս և այլն:

Կլէկչին երբ տես լազանըն
Եւ լակց անէծքի բանըն,
Բարկանալով ինձ գիր գրեց
Դուս տուեց յետդշի յեամանն⁴:

Վարժապետիս և այլն:

«Տօ ես քո վարժապետին հէրըն
Տօ քո կարգողի մեռելըն,
Թումբէ թումբ անեմ ամեն օր,
է՛ս ա իմ փեշակի խերըն:

Վարժապետիս և այլն:

«Որ սաբահից⁵ սըվթա⁶ շարած,
Անեծքըն զըրկես իմ տունըն,
«Դի՛ վեր կալ, տար», տղին ասաց,
«Ես չուզեցի էս դատումըն:

¹ «Ազգասեր», 1850, եր. 336:

² Հանդերձանք, կահ:

³ Երջանակ:

¹ Զրաման (աֆիաֆա):

² Կոնք:

³ Եզր կաթողիկոս (յոթներորդ դարում), որին հայ եկեղեցական ավանդութիւնն անիծում է այն պատճառով, որ նա իբր թե ընդունել է Քաղկեդոնի ժողովը:

⁴ Բառացի՝ լալն ու վատը: Նշ. հայհոյել:

⁵ Առավոտ:

⁶ Առաջին գործ, առաջին առևտուր:

Վարժապետիս և այլն:
Քօրա օղլի, ևս տէրտեր եմ
Որ անէծքի գիրքն ջնջեմ:
էդ կարալ շեմ, ու թէ մեռնես
էս լականջդ էլ կըլէկել շեմ:
Վարժապետիս և այլն:

...Երեք օր ծղան փէտ տուին,
Ներսիսն բերում էր տղէն,
Զորորդումն տուին ղնչին
Առանց ցախ գուրս արին խեղճին:
Վարժապետիս և այլն:
Թային արին՝ պիղծ իշղունին²,
Եվ նրա գարշելին հոտին:
Որ ամեն օր զլիս ցաւից
Թաւ խեղճ Մեսրոպիս հոգին:
Վարժապետիս յաջողութեան
Սիրասուն մանկունք Թորգոմայ,
Ասացէք միարեւան,
Տուողի տունն շեն կենա՞ն:

Հովհաննէս կաթողիկոսը Զուղայի առաջնորդին պատասխանեց մի խրատական կոնդակով, որի մեջ, ի միջի այլոց գրում էր. «Ահա ըստ խնդրանաց ձերոց, զայրն պիտանի մեզ ըստ ամենայնի, զպատուելի վարժապետն արուեստից և զխորհրդական գրագիր մեր՝ զՄեսրոպի Դաւթյան Թաղիադյանց, սիրով արձակեալ առաքեցաք այդր, ըստ աստուածատուր իմաստից և մակացութեանց իւրոց, կրթել և հրահանգել զմանկունս ձեր յուսմունս պեսպես գիտութեանց, զոր և յորգոր լինիմք սիրով ընդունել, և ըստ ամենայնի շահեալ և մխիթար պահել՝ վասն ձերոյ բարութեան»:

Այս կոնդակի հետ Թաղիադյանը ճանապարհակց նոր Զուղա 1834 թվի ամառը: Այս անգամ ավելի երկար մնաց նա այստեղ, մոտ երկու տարի: Ինչպես ինքն է պատմում, բարեկարգեց դպրոցն այնպես, որ իր նախկին աշակերտներից 30 հոգի, որոնք կրթվում էին հայ կաթողիկեների վանքում, նորից մտան Ամենափրկչյան ճեմարանը: Այսքանը բավական չէ, նույնիսկ ամուսնացած մարդիկ էլ աշակերտեցին նրան: Բայց հայ վարժապետի ճակատագիրն այդտեղ էլ չթողեց Թաղիադյանին: Դպրոցը դեռ չէր ստացել Գրիգոր Սամյանի կտակած գումարն ամբողջովին և չէր կարողանում վարձատրել իր վաստակավոր ուսուցչին: Այս հանգամանքի վրա ավելացան և ջուղայեցիների ինտրիգներն ու ոտնձգությունները: Օրվա հացի կարոտ մնալով, ինչպես գրում է ինքը Թաղիադյանը, նա ստիպված եղավ դիմել Թեհրանի ռուսաց ղեկավարին և, նրա օգնությամբ տանելով իր դատը ջուղայեցիների դեմ, հեռացավ դպրոցից:

Այս հանգամանքները հաստատում է ջուղայեցի Հովհան Լարությունյանը, որ այդ ժամանակ Թաղիադյանի աշակերտն է եղել Զուղայի դպրոցում և որ առհասարակ շատ հետաքրքրական հիշողություններ ուներ իր ուսուցչի մասին: Ահա ինչ է գրում այս ականատես վկան. «Ընթացս Պրն. Մեսրոպի վարժապետ լինելն ընկօլն ցնծմանէր, յաւեր քան 150 աշակերտք կային, որոց յաւել պակաս 15 անձինք հասակաւոր Պարնայք քերականութիւն ուսանեն. վեց քահանայք, երկու վարդապետք ևս. վարժապետ Մեսրոպըն իւր լաւագոյն ջանքն գործ ղնէր

վասն աշակերտաց յառաջանալոյ, և յառաջանին, բայց ջուղայեցիք արժէքն չիմացան, այդ աղագաւ վարժապետի սիրտն սառեց, հրաժարվեց իւր պաշտօնիցն, վերջն ջուղայեցիք զղջացին այգալիսի վարժապետ կորուսանելն:

Վարժապետի մեծ պակասութիւն այդ էր՝ Ինչլիդի պէս թունդ բնավորության տէր անձն էր, անկանոն բան չէր կարող տեսանել, զոր ինչ որ կայր կուգէր արդարացի լինել: Որովհետեւ ինքն ուսյալ անձն էր՝ չէր կարող ջուղայեցւոց գոռող բնութիւն տեսանել, միշտ ցանկայր ուսեալ անձանց հետ ընկերակցութիւն պահել, այդ որ ջուղայեցիք յատուկ յարգանք ցուց շտվին վարժապետին. նա ևս հրաժարուեց իւր պաշտօնիցն:

Այդ անտեղի գրադարտութիւնք, որ ասեն միշտ հետեւէր իւր գրօսանաց, գինի խմէր, գաւազանէր, երբէք չեմ տեսած կամ լսած...

Ասեն իբր աշակերտաց ծեծ կտայր, երբէք ոչ: Սաստիկ ռահմ ունէր, որ բոլոր աշակերտք կը դաւալին առանց ծեծ տալոյ: Պատահէր ով ոք անհնազանդ լինէր ծնողաց կամ սուտ խօսէր, կոչէր, Դելանչին կշալակէր, կրկու ոտան տայր. նոքա որ անփութ կային ուսանելուց, ծաղրածու մի գլխարկ ղնէր նոցա գլխին և ամանչելով միւս անգամ հետեւէին ուսմանցն:

Ես քեռոյս ներքոյ, Ամբարձին կարդացի. երբ գնացի վարժապետի մօտ, տարաւ այրութենի դասն գցեց. գրաբառից աշխարհաբառ սովորել տվեց. մինչ 2000 բառ սովորելիս ինձ շատ յառաջողւմ գտաւ, այդ աղագաւ գրքատուն, քաղաթ, և գրիչք յանձնեց ինձ որ կառավարեմ»:

Զուղայի մեջ Թաղիադյանը եթէ կարողացավ շուրջ երկու տարի մնալ, պատճառներից մեկը և դուցե գլխավորն այս էր, որ այդտեղ նրա կյանքի մի նշանավոր դեպքը տեղի ունեցավ: Նա ամուսնացավ Մկրտիչ Սեթյանի աղջկա հետ, որի անունն էր Թանգիսաթուն (կոչվում էր պարզապես և Թանգ կամ Թանկ, ինչպես նաև Թանգում): Թաղիադյանը իր գրավոր վաստակների մեջ շատ հիշատակներ է թողել, որոնք վկայում են թէ նա ջերմապես սիրում էր այդ օրիորդին: Այսպես, «Զեփիւս» անունով գողտրիկ ոտանավորի մեջ նա երգում էր.

Ճեփիւս հեղիկ գորավար,
Մի՛ դու այդքան լուսանար
Թէ գնաս հպել Թանկայ
Եւ նովին անուշանալ:

Օրիորդին Սեթայ

Զինէն այս անուշակ լուր

Թէ փեսայն քո կաթոցնի

Զոհէ քեզ գկեանս իւր:

Եւ դու յորժամ կնտրկեալ

Վաղիւ անդուտ առ իս դալ

Ախորժիցիս, բոյր գանուշ

Չնորա ի քէն առեալ:

Անմահանամ ի մարմնի

Տիրիմ երկնից կամարի

Եւ յայնժամ քո ի շնորհ

Արշալուստ ողջոյն դօր:

Հեռանալով Զուղայից, Թաղիադյանը իր Թանգիսաթունի հետ գնում է 1836-ին Թավրիզ: Այստեղ նա անգլիական հյուպատոսի միջնորդությամբ կարգվեց անգլիկների դասատու արքայազն Մելիք Ղասում Միրզայի մոտ: Քիչ

¹ Ապոպրին:

² Մոշի թիւերի ճյուղեր, շորացրած վառելիք:

³ «Եղբորդութեան հօրհաս թանկայ Թաղիադեանց», Թիֆլիս, 1893, էր. 75—82:

¹ «Դիտողագիր Յովհ. Շահնազար Սարգսյանի ի Բաղադիս ի վերայ Կենսագրութեան Մեսրոպի Թաղիադյանի», Կ. Պոլիս, 1888, էր. 38—39:

անցած նա թողնում է այդ պաշտոնը և տեղացի մի քանի հայերի խնդրանքով ստանձնում է հայկաբանության ուսուցչի պաշտոնը Թավրիզի հայոց ուսումնարանում, տարեկան 60 թուման ուժեղով: Սակայն այս շնչին գումարն էլ նա կանոնավոր կերպով չէ ստանում և աղքատության երեսից ստիպված է լինում թողնել և այդ դասերը: Այս եղելությունը պատճառ Գալուստ Շերմազանյանը գրում է. «Եթե Թաղիադյանցը ստացել էր ճշտություն մի քանի քանակ, նա երկար միջոց կը սպասաւորէր իւր աղքի մանկտեացը. բայց աւագելով ասեմ, որ շատ անգամ ուժեղը յամենալոյ համար, կպարտաւորու էր փոխ առնուլ իւր ծանոթներէն դրամ, օրական պարէն հայթայթել»¹:

Բացի դրանից Թաղիադյանցին այդտեղ վիճակվեց մի մեծ դժբախտություն: Թանգիսաթունը վախճանվեց որդեծնության ժամանակ (1837 թվին): Այս կորուստը մի շատ ծանր հարված էր նրա համար: Շերմազանյանցին նա ասում էր. «Սարսափելի մտայնություն կը դգամ ուսումնարան յաճախելոյս ժամանակն, որովհետև պարտաւոր եմ իմ Թանգ Թանգումի գերեզմանի մօտովն անցանել»: Իր զգացմունքն արտահայտելու համար նա իր սիրածի շիրիմի վրա սև մարմարիոնից, որ միանգամայն հաղվագլուտ էր Թավրիզում, հուշարձան կանգնեցրեց և գրեց նրա վրա.

Թանգ Մերովրայ Թաղիադեանց
Օտար յիրոց Հայրենեաց
Ի ծնանել մարդ յաշխարհ
Ինքն ծնաւ առ Աստուած:

Այս բոլորը չէր: Մեծ վիշտը տրամադրում է նրան առաջին ինքնուրույն քերթվածք, որ կրում է «Եղեբերդութիւն յօրհաս Թանկայ Թաղիադեանց» վերնագիրը²: Այս երկը, թեև կիսատ մնացած, պարունակում է իր մեջ շատ ներշնչված, իսկական բանաստեղծական ավյունով ջերմացրած էջեր: Ժամանակի սովորության համեմատ՝ քերթվածք կեղծ կլասիկական ձևով է գրված: Նրա մեջ ելլադայի աստվածներն ու աստվածուհիներն են տնորինում ջուղայեցի օրիորդի սրտի գործերը: Թանգիսաթունն այդտեղ մի ամբողջ պաշտամունք է քերթողի համար, շրջապատված լուսեղեն տեսիլներով սիրտ մեծ և վեհ տաճարի մեջ...

Թավրիզից Թաղիադյանն իր թափառումները շարունակում է դարձյալ մենակ: Նորից նա էջմիածնումն է, 1838-ին, բայց այս անգամ այստեղ մնալու տրամադրություն չէ ցույց տալիս: Ինչ-որ ընդհարում է ունենում և մի օր վայրացած գնում է վեհարան, բայց այդտեղ ոչ ոքին չէ հանդիպում: Տեսնում է այդտեղ դրած հնդկական մի հախճապակյա թանաքաման, որ թքաման էր դարձրած: Վերցնում է մի կտոր թուղթ ու գրում է նրա վրա.

Երբ թքաման՝ թանաքաման
Դարձյալ տեսեր յայս վեհարան
Զի՞նչ այլ քեզ յոյս յաջողութեան
Կալնուա աստուար, Մերոպ Դաթեան:

Այդ թուղթը ուղարկում է, կոխում ծակի մեջ և դուրս գալիս հեռանում էջմիածնից, գնում է... Կ. Պոլիս, ուր հասնում է մայիս ամսին (1838), ինչպես ինքն է ասում՝ ունենալով մի գրպոն, որ նման էր դպրոցական երեխաների

ձեռքով ավերված ճնճողակի բուլնին: Տխուր ու տրտում է նա նկարագրում իր տրամադրությունը: Անձրևային եղանակն էլ մյուս կողմից էր նպաստում այդ տրամադրության: Նա իջնում է Սյումբուլի-խան անունով պանդոկում և ամբողջ հինգ օր գտնվում է ճնշված ու մռայլ տրամադրության տակ: Միակ մխիթարությունն էր իր ոտանավորների փոքրիկ տետրակը, որին նա տվել էր «Թութակ Թաղիադյան»¹ անունը և որի մեջ նա իր զգացմունքներն էր արձանագրում:

Օր հուովի հինգերորդ,
Յոր ես պանդոկստ ի Պոլիս,
Սմբուլ ի վան անձանօթ,
Վաստակաբեկ կամ յուզիս:

Այսպես է նա սկսում իր մի մեծ ոտանավորը: Եվ մենակ ու օտար՝ դարձյալ սիրած կնոջ պատկերն է կանչում սովերների աշխարհից և փարում նրան իր սրտի ջերմ զեղմունքներով:

Մինչ ի խոհին յայս խորհուրդ
Միամ որպես լաստ յուզիս
Ամպ տեղային տարափ յորդ
Զկուրութիւն լալ բախտիս.
Պատկերացաւ հէզ մտաց
Թանգ Մերովրայ Թաղիադեանց
...Վեհ զվարթնոց էր տեսիլ,
Շղարշ դիւրեաւ նրբաթիւ.
Այլ ի մեղոյշ աշացն՝ ա՛խ
Դեռ մարգարիտ անձրեւէր:

Սակայն քաղցածությունը դուրս է հանում նրան անուրջների աշխարհից, և նա գնում է պատրիարքի մօտ՝ նրանից օգնություն խնդրելու ժամանակի պատրիարքն էր Ստեփանոս Զաքարյանը, որ իր հեղության համար ստացել էր Աղավնի անունը: Բայց նրան Թաղիադյանը պատրիարքարանում չէ գտնում: Այդ օրը համբարձման տոնն էր և պատրիարքը գնացել էր քաղաքից վեց մղոն հեռու գտնվող Ս. Փրկչի ազգային հիվանդանոցը, ուր ամեն տարի այդ օրը կատարվում էր տարեդարձի հանդես: Թաղիադյանցն ստիպված է լինում գնալ այդտեղ և, երբ հոգնած ու քաղցած տեղ է հասնում, տեսնում է, որ պատրիարքն ու ամիրաները նախաճաշի են նստած: Հյուրընկալ քահանան, որին նա հայտնել էր, թե պիտի տեսնե պատրիարքին, հրավիրում է նրան գնալ նախաճաշին մասնակցել, նա պատասխանում է. «Չէ, շնորհակալ եմ, ես միայն սրբազանի տեսության համար եկի տեղս»:

«Ասացի իրաւի,— շարունակում է Թաղիադյանն իր օրագրի մեջ,— բայց շատ փռշիմանեցայ, քանզի այնքան ճանապարհ անոթի գնալով այնքան ի քաղցել, որ աղինքս ծափին տալման: Յոյս ունէի մին անգամ ևս հրաւիրէր, ուստի և մտքումս դրի, որ սիրով ընդունիմ, բայց սղալեցայ. քանզի մին դարդարած սենյակ ցույց տալէն յետ՝ աներևոյթացաւ իմ սրբակրօն հիւրընկալն և ես մնացի Մեղասայ պես սովամահ ի մեջ այնքան առատութեան: Արժեք ինձ այս դիպուածն. քանզի օտար տեղ նազ ու դուզ անելոյս այս առաջինն չէր:

¹ «Մասիս» լրագիր, Կ. Պոլիս, 1875 թ. № 1759:

² Տպագրված է Թիֆլիսում 1893 թվին:

¹ Տպագրված է Կալկաթայում 1847 թ.:

ինչևիցէ, գլուխ ուռած նստայ մին սիրուն կառավարի (բանքի) վերայ, և եթէ տեղւոյ վայելչութիւնն և հանդիսի նորութիւնն չգրաւէին իմ ուշադրութիւնս՝ քաղցն պիտի ավելի ևս նեղէր զիսս:

Բայց ավելի հետաքրքրականն այն է, ինչ հետևում է այս գեպքին: Խոսքը տանք դարձյալ իրան՝ Թաղիադյանին:

«Երթեկէն շատ խիտ առ խիտ էր,— պատմում է նա,— հասարակաց զգեստն միաձև գուսականին կոստակ և մաշկէնին կարծիր. այս կերպ առարկայք շատ տեսնվեցան յորոց մինն, մին պատուական ծերունի, իմ սենեկի դուռն կիսաբաց առնելով դեպի ներս ծկլուկ արար: Հրամայացիր, ասացի, նայր... Եկավ. միայն հասակին պատիւ տալով՝ կիսատ վեր կացայ կանգնեցայ և ձեռք տեղ նշանակելով՝ հրաւիրեցի որ նստի. որպէս թէ ես էի տան տէր: Հեղահոգին շնորհակալի պէս նշանց տալով իւրն՝ նստաւ: Մտքումս ասացի կարելի է որ սա սրբազան պատրիարքի Քասա վարդաբաւ, քուրմ քեզովարամ-ներիցն լինի, վասն որոյ փոխանակ տեղիք տալոյ հեղահոգոյն, որ ինքն սկսէր, ևս ինքնին առաջացայ: Լաւ էր, որ նա կուշտ էր և ես անօթի, ապա թէ ոչ՝ չգիտեմ ամպարտաւանութիւնս մինչև երկնից քանի՞ աստիճանն պիտի բարձրաներ:

— Այսօր մեծ տօն ա տեղս մեր ազգի համար, ասացի:

— Հրաման էս, ասաց, սուրբ Փրկիչ հիւանդանոցին տարեգլուխ նաւակաւորն է:

— Հրամանդ էջմիածին տեսն՝ ես, հարցրի:

— Հրաման էս, ասաց, ու հոն կեցեր եմ մին ժամանակ. ի՞նչպէս ա ծերունագարդ նման հրաժարեալ հայրն:

— Ողջոյն և օրհնութիւն ունի, ասացի, բայց ներկայ շատ ա ընկել:

Այս ասութեանս ժամանակում այնպիսի մի տխուր երես շինեցի, որպէս մին օրիորդ իւր դեղ ըմպելու ժամանակումն կը շինի. և նա համարեց, որ իրաւ մեծ կապակցութիւն պիտի լիներ սրբազնասուրբ կաթողիկոսի և իմ մեջ: Մոցիցն հանեց մին ոսկեջրած թութուռաման, չգիտեմ մեջն ևս նո՞յն էր, թե ոչ, և բերաւ ինձ մօտ՝ հրաւիրելով որ մին պտղունց թութուն քաշեմ:

Թե սոսկ դիպուած կը համարես այս բանս, և թէ յատուկ դիտմամբ արարած, տված ա կամացդ. բայց արդարն այս է, որ ես երբ որ մատուում եպիսկոպոսական մատանին տեսայ՝ ծոցն արիժամ մտած պարտիզպանի պէս տեղիցս վեր թռայ, կանգնեցի. միտքս սկսում էր մոլորիլ, ընկերական զրուցատրութենից լեզուս կապ կերաւ, քարէ պատկերի պէս մին փոքր անշարժ կացայ, բայց յետոյ ամեն խելք, եթէ որ ինչ և կէր, գլուխս հաւաքեցի և ասացի.

— Տէր, պանդուխտ մարդն որ կայ՝ կոյր ա, ևս եթէ մինչի կէտս հրամանոց չեմ ճանաչել, ներիւր և արդարն խոստովանիր՝ դու ո՞ւր ես:

Պատասխանեց հեղահոգին թե՛

— Հոս մարդուն պակաս ըլլալուն համար դիս պատրիարքը կը կոչեն:

Պատրիարք. որ ոք ամպի որոտմունք, թնդանօթաց արձակմունքն ու երկրաշարժական ճայթճայթմունք այսպէս ուժգին չէ թուացել ինձ՝ որպէս պատրիարք բառս:

Մարդ՝ որից որ ես ականկալի որ ոք պաշտօնիւ դատարկ քսակս լցնել, այնքան խոնարհ, հեղ և ճշմարիտ հոգով աղքատ երևաց, մինչ ևս ափսոսացի, որ փող շունի հանեմ իւրն տամ: Այս բանումս թէ՛ նա թէ՛ ես հաւասար էինք. նա անընչասէր և հասարակաց օգնական գոլովն՝ կարծեմ մին սև փող շունէր, և ես դատարկ պատելով և ինչ ունի շուայլարար մսխելով, մին սև փող շունի: Յոյսն միայն էր մեր ունեցածն, յորմէ մին լերան շափ նա ինձ

շնորհեց և երկուքի շահ՝ ևս նրան, մինչև բաժանվեցանք, և մնաց ինձ սեպհան իմ կամակոր անօթութիւնը¹:

Այս տեսակցութեանից հետո է, որ Թաղիադյանն ստանում է ուսուցչութեան պաշտօն Սերվերյան Հովհաննես ամիրայի տանը: Բայց այս պաշտօնում կարողանում է մնալ հազիվ մի քանի ամիս: Այնուհետև մենք նրան տեսնում ենք ամերիկական միսիոնարների մօտ հասարակ գրածախի պաշտօնով: Այս նոր զբաղմունքը մի շատ վտանգավոր կացութիւն է ստեղծում Թաղիադյանի համար: Բողոքականութիւնը նոր էր սկսել հաստատուել թուրքահայերի մեջ, և Կ. Պոլսի հայոց հոգևոր իշխանութիւնը, հանձին պատրիարքարանի, կարծում էր կանգնեցնել այդ շարժումը հալածանքների միջոցով: Հալածանքների սկիզբ դնողը Հակօբոս պատրիարքն էր, որ հաջորդեց Ստեփանոս Աղափնի պատրիարքին 1839 թ. մարտին: Եվ ահա Թաղիադյանն էլ, իբրև միսիոնարների համար Աստվածաշունչ ծախող, համարվում էր բողոքական և նրան էլ ենթարկում էին բռնութիւններին:

Տարաբախտաբար, մեր հեղինակի կյանքի այս հանգամանքն մանրամասն պարզելու ոչ մի հնարավորութիւն չկա: Միակ աղբյուրը Թաղիադյանի երկու նամակներն են, որոնց մեջ դեպքերի նկարագրութիւնը կցկտուր է, շատ համոզու: Մենք միայն խուլ ականարկներ ունենք մի ինչ-որ դավադրութեան մասին, որ Կ. Պոլսում սարքվեց Թաղիադյանի դեմ: Ահա այդ նամակներից մեկը, որ առաջին անգամ հրատարակել է Հովհ. քահ. Մկրտչանը Թաղիադյանի կենսագրութեան մեջ:

«Գերազնիւ աղայ Անդրէաս Ուսպէլեանց
Յարգելի եղբայր.

Յետ ճանապարհորդելոյ զձեզ ի ցանկալի աշխարհ հայրենեաց, վերադարձայ ի սենեակ անդր իմ ի փարթամ Փաշա խան և ննջեցայ զբուն հոգոց և տրտմութեան միանգամայն: Ի մէջ թանձր թմրութեան իմոյ լուայ զբախտին դրան սենեկի իմոյ, բացի և ահա՛ Մարգար ժամհար պատրիարքի եմուտ ի ներքս և բանիւ փոխանորդին հրաւիրեաց զիս ի պատրիարքարան Պոլսոյ:

Ժամ էր մետասաներորդ՝ այլևս հնազանդեցայ նմա իբրև իմ ազգի պատրիարքի և հօր. յարեայ ամենայն միամտութեամբ և շոքայ անդր: Իբրև յանդիման եղէ փոխանորդին, յարտաքին երեսս մեծ սէր և ընդունելութիւն կեղծաւորեալ՝ հրամայեաց ածել մեզ սուրճ. և յաւել ևս յասել. «Թէ յառաջիկայ աւուր հինգշաբթի ժողով լինի վարժապետաց յորոց և դու մի, խնդրանօք ազգին պարտիս ներկայ գտանիլ և ընդունիլ զբաւականութիւն քո»:

Առ այս շնորհակալ մեծ եղէ զնմանէ և համբուրեալ զաջն իջի յեկեղեցի Աստուածածնի և մատուցի Աստուծոյ զիմ ամենաջերմեռանդ և զմիամիտ գոհութիւն: Այլ այն ինչ աղօթք ի բերանս էին, եկին ութն ժամակոչք և հրաւիրեցին զիս տեսնել զմի ոմն ի վարդապետաց, կեղծելով թէ ունիցի բանս ինչ խօսելոյ ընչ իս: Իբրև մերձ հասուցին ի դուռն խաւարային բանտին՝ բացեալ զայն ընկեցին զիս ի ներքս և աղիւնցին զայն նզօք հզօրօք և կղբօք անլուծանալիօք, ուրան օր զգիշերն ողջոյն անցուցի անմուաղ և ցրտահար, մերձ ի մահ:

Ունենալով առձեռն պատրաստ կապարեայ գրիչ և թուղթ, ութն տոմսակս գրեցի զանազան լեզուօք առ զանազան կարծեցյալ բարեկամս: Այլ պահք պատրիարքին կալեալ զայն՝ զոր գիտացին ընթերցան, և զոր ոչն գիտա-

¹ «Ազգասեր», 1845, եր. 39:

ցին, առաքեցին կոչեցին զմարդիկն առ որ և գրեալքն էին և ի նոցանէ իմացան զմիտս գրելոցն ամենեցուն, որ էր. թե ո՞վ ոք բնթեոնուցու՞ զիւանի դեսպանութեան ամենաողորմած կայսեր մերոյ աղղ արասցէ թէ Մեսրոպը բանտարկեալ իցէ ի պատրիարքէ Հայոց:

Ընդ լուսանալ առաւօտուն, հանին զիս ի բանտէ անտի և մեծաւ աղերսանօք ի բաց արձակեցին զիս:

Անցադիր տէրութեան կայսերական կնքով էր ի ձեռին իմում, ի ժամ բանտարկութեան իմոյ, և հնար էր տանել զայն և արկանել ի դիւան անդր, սաստիկս բողոքելով զպատրիարքէն, այլ աղայք Քերտփ, Մկրտիչ և Գէորգ մեր կարի և կարի խնդրանօք աղաչեցին զիս ներողամիտ լինել զի մի՛ ազգն տուժեացէ և անուն պատրիարքին չարիս ինչ յինքեան կրեսցն: Լուայ և սոցա:

Վրէժխնդիր չեղէ, այլ և զգիրս Ամերիկացւոց վաճառելն արգելայ, և ի պնդել նոցա զիս առ այն, միանգամայն թողեալ զգործ նոցա, և զանուն, և Կոնստանտինուպոլիս միանգամայն, յերէկ իջի ի Տրապիզոն և գտեալ զի Իսմայիլ բեկ չափար գայր յանկարծ այդր, զայս թուղթ ծանօթութեան հապճեպով գրեցի առ ձեզ:

Յուսուցեալ առ ի ձէնք միսթարական ինչ պատասխանուց, զոր լուսամ գտանել ի ժամանել իմում յէրզրում:

Աստղաբաշխութիւն սկսաւ տպագրիլ:

Խոնարհ ծառայ

Մ. Դ. Թաղիադեանց:

Ի Տրապիզոն, 1839 մայիսի 16:

Այս նամակի մեջ նկարագրված դեպքը վերին աստիճանի հետաքրքրական է հայոց ընդհանուր հասարակական մտքի պատմության տեսակետից: Հայ էյանքից դուրս եկած, հայության լավագույն իղեալներով տոգորված շատ երիտասարդներ, շփվելով եվրոպական գաղափարների հետ, կյանքի նոր դեկավարող առաքյալներ հանդիսանալով, հայկական ավանդապահության կողմից նկատվում էին իբրեւ ազդության հիմքերը փորձող վնասակար աղանդավորներ, որոնց պետք էր հալածել անխնա: Այս վիճակին ենթարկվեցին, Թաղիադյանի հետ միասին, և խաշատուր Աբովյանը, սրանցից հետո Ստեփանոս Նազարյանը, Պետրոս Շանշյանը և բազմաթիվ այլ գաղափարական երիտասարդներ: Նրանց բոլորին միատեսակ հանցագործություն էր վերագրվում, լյութերականություն, բողոքականություն: Հայ կղերը ցույց տվեց մի հալածասիրական եռանդ: Հակոբոս պատրիարքը միակ օրինակը չէր: Նրանից ավելի մոլեռանդ և անհաշտ էր Մատթեոս Չուխաճյանը, որ Կ. Պոլսում իբրեւ պատրիարք և էջմիածնում իբրեւ կաթողիկոս՝ միջնադարյան հավատաքննական անհաշտություն ծավալեց հայ երիտասարդության դեմ, զիմելով ամենից շատ ամոթալի միջոցներին անգամ:

Բնորոշ է այս հալածանքների մեջ և այն հանգամանքը, որ հալածվողները ստիպված էին լինում զիմել ուսաց կառավարության օգնության, թեև այս նեցուկն էլ այնքան ապահով չէր, որովհետև միապետական կառավարությունը չէր կարող շոյել ժողովրդապետական գաղափարներով տոգորված երիտասարդներին:

Թաղիադյանը թեև ազատվեց պատրիարքական բանտից ուսական դեսպանության ազգած երկյուղի շնորհիվ, բայց և այնպես, մնալ Կ. Պոլսում այլևս չէր կարող: Իր երկար նամակի մեջ նա նույն Ուսպելյանին գրում էր. «Եթե տեղեակ լինէիք տարապարտ հալածանացն իմոց ի Պոլիս—Յովհաննու

ճարտարապետի անմահ դժտութեան, երկու հարիւր քսակաց կաշառոյն, և զաւանանութեան զի լռելեայն կալեալ զիս առաքեցին ի Սիբիր, իբրեւ զմահապարտ»: Նամակի վերջում էլ ավելացնում էր. «Բարեկամք մեր ի Պոլիս տակաւին անտեղեակք են կենդանութեան իմոյ, ոմանք համարին ի մահ և ոմանք ի Սիբիրիա վարեալ զիս. ուստի և վասն Աստղաբաշխութեան իմոյ լուր չունիմ»: Թե ինչ են նշանակում այս ակնարկները մի ինչ-որ սոսկալի զավաղորդության մասին, որի դո՛ւր պիտի դառնար Թաղիադյանը՝ հայտնի չէ: Գիտենք միայն, որ նա փախչում է Տրապիզոնի վրայով էրզրում, բայց ոչ թե Կովկաս վերադառնալու համար: Դարձյալ Հնդկաստանի ճանապարհն է բռնում նա, ուղևորվելով էրզրումից Միջագետք և այնտեղից դեպի Պարսից ծոցը:

Այս դժվար ճանապարհորդության մանրամասնություններն էլ հայտնի չեն մեզ: Նույն նամակի մեջ եղած մի քանի ակնարկները վկայում են, որ այդ ճանապարհորդությունը արկածների մի շարան էր: Անխիտանություն էր տիրում ամեն տեղ: Թաղիադյանը հիշատակում է օսմանյան զորքերի պարտությունը Բերեջիկի մոտ: Այս այն պարտությունն է, որ օսմանյան բանակը կրեց Եգիպտոսի Իբրահիմ-փաշայից և որ բաց էր անում հաղթողի առջև ճանապարհը Փոքր Ասիայի վրայով մինչև Կ. Պոլիս: Այսպիսի մի վտանգավոր ժամանակ, իհարկե, անկարելի էր, որ Թաղիադյանը մենակ ճանապարհորդելու վտանգին ենթարկեր իրան: Եվ իրավ, մի փոքրիկ հատվածից, որ տպված է «Ազգասերի» մեջ (1846, եր. 6), մենք իմանում ենք, որ նա դեպի Մոսկու և Բաղդատ գնում էր մի կարավանի հետ, որի մեջ էր անգլիական հաղարպետ Ուրսսելը և որի պաշտպանության համար քրդերի մի խումբ էլ կար Յուսուֆ-աղայի զխալորությունը: Բայց և այնպես, նա վտանգից միանգամայն ազատ չմնաց և նրա վերոհիշյալ նամակի մեջ տեսնում ենք հիշատակություն, որ նա գերի է ընկել արաբների ձեռքը Սրվիլի անապատում:

Բայց վերջապես, ազատվելով բոլոր վտանգներից, նա հասնում է Կալեթա և առաջին նվազ ապաստան է գտնում Եպիսկոպոսական ճեմարանում: Այստեղից նա առանձին եռանդով նվիրվում է մատենագրական գործունեության: Գրողի կոչումը չէր խլանում նրա մեջ կյանքի նույնիսկ դժնդակ պայմաններում: Արդեն տեսանք, որ Կ. Պոլսի հալածանքների ժամանակ անգամ նրա մտահոգության առարկան իր կազմած «Աստղաբաշխություն» էր, որ տպագրվում էր, թե պիտի տպագրվեր: Հասնելով Հնդկաստան, նա ամեն ջանք գործ է դնում հրատարակչական գործունեություն սկսելու համար: Այդ միջոցին էլ նա գրում է Հին Հնդկաստանի պատմությունը, որ տպվեց 1841 թ. Եպիսկոպոսական ճեմարանի տպարանում: Բայց նա միայն իր աշխատությունների մասին չէր մտածում, այլ ուզում էր կազմակերպել մի հրատարակչական-տպագրական գործ, ուստի և դիմում էր այն անձանց, որոնք կարող էին ունենալ տպագրելու գրքեր և հայտնում էր, թե ինչ գներով ինքը հանձն էր առնում տպագրել ամեն տեսակ աշխատություններ: Ինչպես մի ժամանակ Շահամիրյանն էր Մադրասում սկսել հին մատենագրության վերաբերյալ հիշատակարաններ տպագրել, այնպես էլ այժմ Թաղիադյանն էր, որ ուզում էր նույնպես սկսած լինել այդպիսի մի գործ: Այսպես, 1840 թ. դեկտեմբերին Թավրիզ, Անդրեաս Ուսպելյանին և Ստեփանոս Ներսիսյանին գրած իր նամակում նա խնդրում էր «գտանել հնագոյն և անծանօթ մատենագրութիւնս զսրբոց մերոց նախնեաց, և առաքել այսր ի հրատարակումն նոցա յազգի

¹ Պատմութիւն Հին Հնդկաստանի, յանհիշատակ դարուց անտի ցարձակումըն Մահմեդականաց ըստ աւանդելոց մատենագրաց այլ և այլ ազգաց: Նուիրեաց ի պատիւ Հայոց ազգին Մեսրոպը Դաւթեան Թաղիադեանց, սարկաւազ սրբոյ էջմիածնի:

մերում: Երկու ամսից հետո նույն պարոններին գրում էր նա իր աշխատութ-
յուններին մասին:

«Նուազութիւն ազգի մերոյ ի Հնդկաստան, — ասում էր նա, — պարտա-
ւոր առնէ զիս ապաստան անկանիլ ի շնորհս հեռաւոր բարեկամաց: Վասն որոյ
համարձակիմ պահպանել ի սմին զօրինակ շրջաբերականի իմում յաղագս
տպագրութեան պատմութեան Հին Հնդկաստանի, զորոյ նմանն չիք բնաւ յազ-
գի մերում... Տասնեութ հատոր գրեանք՝ միայն յինէն շարադրեալք պատրաս-
տի կայ վասն տպագրութեան, և կարօտի օժանդակութեան ազգասիրաց մերոց
ընդ ամենայն տեղիս: Եթէ շնորհ արասցիք գոնեա դուռնաքէիւք օգնել ինձ,
որեմն նուիրեալ զկեանս իմ բովանդակ աղգային օգտի, պարապեցայց ի
սմին, առանց ակնկալութեան աշխարհիկ շահուց:

Սկսեալ ի 1827-էն մինչև 1840 մեծահոշակ աթոռն Հայաստանեայց ս.
էջմիածին, իւր հինգ հարիւրաւոր միաբանիւք և համօրենն ազգիս եկամտովն
չտպեաց այնքան գրեան, որքան նուաստս միայնակ: Գրեանքն զորս նորա
տպեն, չեն այլ ինչ, քան ժամագիրք և Շարական, զորս ինքեանք ոչ շարադրե-
ցին. բայց իմայինքն բոլորք են նոր և առաւել ևս պիտանիք: Արդ եթէ նորա
ձերոց ողորմութեանցն կարօտին, և գան և առատապէս վարձատրին, ընդե՞ր
ոչ և նուաստս, որ քան գամենեւին զնոսա առավել վաստակեցի:

Ոչ շատ խօսեցայց. աղաչեմ յընդունել ձերում զայս, առանց ժամանակ
կորուսանելոյ՝ շնորհ արասցիք նախ՝ զանձինս օրինակ կացուցանել ստորագրու-
թեամբ անուանց ձերոց, և ապա զայս ի նոյն յորդորելով, հաւաքել զգումարն
և հանդերձ անուամբք ազգասէր օժանդակացն, փութով հասուցանել աստ առ
իս անգլիացի կամ հաստատուն պարսիկ փոխանորդագրով զի տպագրեցից
ընդ տրոց՝ և զանուանս նոցա ի գրի այդմիկ, առ յափտենական և յանջնջնի
յիշատակ նոցա, քան զոր չիք բարի, հաստատուն և անասան յաշխարհի»:

Անդրեաս Ուոպելյանի հետ մտերմություն էր ունեցել Թաղիադյանը Թաւ-
րիզում և ապա Կ. Պոլսում: Ուոպելյանը մի ժամացույց էր ընծայել նրան
«ազգի օգտին գործադրած նրա թանկագին ժամանակը շափելու համար»:
Այժմ Թաղիադյանը հաղորդում էր նրան, թե այդ ժամացույցը նա կորցրել է
իր արկածալից փախուստի ժամանակ և ավելացնում էր. «Ահա ժամանակ
եհաս, սիրելիս, ահա տպարան մի ի ներքոյ, և գրիչ սուր ի ձեռիս հռչակել
զառաքնութիւն իմոց սիրելեաց: Մի՛ դանդաղիր, մի՛ վհատիր ի հեռաւորու-
թենէն իմմէ. զի սիրտ իմ միշտ մոտ է ձեզ և երկամունք իմ դողան առ ան-
ձուկ կարօտանացս վասն ձեր: Զանա՛ սերմանել յերկրի արգաւանդ. և քա-
ղեսցես անտի քեզ զհունձ բազում»...

Հին Հնդկաստանի պատմությունը, որի համար այսպիսի եռանդուն կոչեր
էր անում բազմամաստակ հեղինակը, տպագրվեց: Բայց երազ մնաց Թաղիադ-
յանի գլխավոր տենչանքը՝ ամբողջապես նվիրվել հայ գրականության, ամբող-
ջապես թաղվել իր հատորների մեջ, հեռանալով աշխարհի շահերից: Այսպիսի
հնարավորություն հայ կյանքը չէր տվել ոչ ոքի և չէր կարող տալ: Եվ Թա-
ղիադյանը հարկադրված եղավ ուրիշ գործի կաշնել՝ ապրելու համար: Այդ մի-
ջոցին նա ամուսնացել էր Հովնան Խաչատուր անունով զվարճախոս հայի աղ-
ջիկներից մեկի հետ, որի անունն էր Շուշան: Ստանալով մի շատ փոքրիկ
օժիտ (2 հազար ռուբլի), նա մտածում է առևտրի մեջ մտնել և գնելով քիչ
մանրոնք, գնում է երկրի ներսերը իբրև փերեզակ ման գալու: Բայց վաճա-
ռականություն չէր տված նրան: Անփորձ ու անճարակ լինելով այդ արհեստի
մեջ, նա վեց ամսվա ընթացքում կորցնում է իր ողորմելի դրամագլխի կեսը:
Բայց հայ գրականության համար այդ ձախորդ մանրավաճառության մեջ մի

գեղեցիկ խորհուրդ կար ծածկված: Ճակատագիրը, կարծես, այդպես էր տնո-
րինել, որ հայ հեղինակը Հնդկաստանի խորքերը մտնել փերեզակի աստանդա-
էան կացությամբ և իր թափառումների ժամանակ, հնդկական անծանոթ գյու-
ղերում և քաղաքներում ստեղծագործել լավագույնն իր բանաստեղծական խո-
շոր գործերից: Եթե դարերի թափառիկ հայության ճակատագրի մեջ շատ ու
շատ կան զարմանալի երևույթներ, դրանց մեջ առաջին տեղերից մեկը պիտի
բռնե այս հանգամանքը: Հեռավոր Հնդկաստանի անծանոթ խորշերում հայի
առևտրական տաղանդը չէր միայն փայլում: Փերեզակի կապոցների մեջ Կալ-
կաթա էր գնում և մի գեղեցիկ գրական գործ:

Թաղիադյանը Խաչկյան քահանայի մոտ է գնում և ասում է նրան.

— Բիճ մի բերած եմ իմ հետ երկրամիջին. կը մկրտեմ՝ զայն և կը դրոշ-
մեմ արդյոք:

Քահանան պատասխանում է.

— Ընդոծիններու (բիճերու) համար մկրտութեան արգելք չկա. նոցա
հանցանքը իւրեանց ծնողաց կը վերաբերի:

Այն ժամանակ Մեսրոպը ծոցից հանում է մի նեղ ու երկար տետրակ ճիշտ
այն ձևի, ինչպես լինում են մանրավաճառների օրահաշիվները և, զննելով քա-
հանայի առջև, ասում է.

— Ահաւասիկ իմ բիճս, առ և օծէ զայն, դա բաւական է, որ դու այլևս
զանգատներ չանես, թէ ես մոռացել եմ գրականութիւնը:

Դա «Սօս և Սօնդիպի» քերթվածն էր, Թաղիադյանի բանաստեղծական
դուլի գործոցը և նրա գրական հռչակի հզոր պատվանդանը:

4. ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ: Այս զարմանալի «բիճը» առիթ է դառ-
նում, որ կազմակերպվի մի գրական հիմնարկություն, ուր Թաղիադյանը պիտի
շատ գործոն դեր ստանձնէր: «Սօս և Սօնդիպին», Խաչկյան քահանայի խոր-
հրդով, Թաղիադյանը տանում է տեղացի վաճառական Մանուկ Զորաբյանի
մոտ, որ ինտելիգենտ մարդ էր, քաջ գրավարժ հայերենի մեջ: Նա և Թաղեոս
Ավետումյանը, նույնպես գրող, այդ երկասիրության շնորհիվ դառնում են Թա-
ղիադյանի բարեկամները, իսկ այդ բարեկամությունից ծնվում է «Արարատ-
յան» ընկերությունը, որի կանոնադրությունն ստորագրվեց 1845 թ. հուլիսի
17-ին:

Այսպես էր այդ դաշնագիրը, որ գրել է Թաղիադյանը.

«Յայտնի լիցի ամենեցուն զի մեք ներքոյ ձեռնագրեալքս ազգասիրական
ոգով միաբանեալ հաստատեմք ընկերութիւն մի գրաւոր և ուսումնական,
ունելով մեր նպատակ զօգուտն՝ զյառաջագիմութիւն և զբարին Ազգիս Հայոց,
և այսու դիտմամբ հաստատեմք զՏպարան մի առ ի նովաւ նպաստամատոց
լինել լուսաւորութեան և յառաջագիմութեան Ազգիս, տպագրութեամբք պիտա-
նեաց: Եւ վասն հաստատութեան՝ յառաջատուութեան և բարւոք կառավարու-
թեան Ընկերութեանս այսորիկ և Տպարանիս՝ կարգեալ զնեմք այսու զհետա-
գայ դաշինս, կարգս և կանոնս, ընթանալ համեմատ նոցին և պահել զայնո-
սիկ: Այսինքն. Ընկերութիւնս այս կոչեսցի Արարատեան Ընկերութիւն:

Պարոնայք Պետրոս Յ. Սարգսեանց, Յովսէփ Ա. Աղաբէգեան, Թաղեոս
Խ. Աւետումեան, Աւետիք Գալստեան, Մանուկ Զորաբեան և Մեսրոպ Դ. Թա-
ղիադեանց գուրով հիմնադիրք և հաստատիւք Ընկերութեանս՝ են կոչեսցին Ըն-
կերք կամ Անդամք Արարատեան Ընկերութեան:

Նպատակ և Դիտումն Ընկերութեանս է և լիցի միշտ ձեռնադրու և նպաստա-
ւոր լինել յառաջագիմութեան, լուսաւորութեան, օգտի և բարւոյ Ազգիս յա-
մենայն կարևոր և պիտանի կրթութիւնս ի ձեռն տպագրութեանց պիտանի և

բարեկնօն գրեանց և լրաթղթոյ և տարածեալ սփռել զայնոսիկ ընդ ամենայն տեղիս ի մեջ Ազգիս երժանագոյն գնովք, և ըստ պահանջման հարկին՝ ձրիապէս ևս. զի առհասարակ դիրահասանելի լիցի ամենեցուն ուսումն և գիտութիւն կարեւորաց:

Իւրաքանչիւր ոք յընկերացս ունիցի հաւասար քուէ յամենայն իրս և ի գործառնութիւնս Ընկերութեանս. այլ միշտ ի բանացին հայելով, և ի պատահիլ անհամեմատութեան կարծեաց, մեծագոյն թուով՝ քուէի Ընկերութեանցն վերջաւորելի է խնդիրս:

...Գործածութիւն և վարումն Տպարանիս լիցի տպագրութիւն շաբաթական Լրաթուղթոյ միայ Հայերեն և պէսպէս պիտանի և բարոյական գրեաց թե Հայերէն և թե Անգլիերէն. նաև զանազան թերթից և գործոց, ի նպաստ միայն տպարանիս:

Յիշեալ Լրաթուղթս կոչեսցի Ազգասէր, դիրահասականալի ոճով, պարապեալ գլխովին յառարկայս և ի նիւթս բարոյական, քաղաքական, պատմական, վաճառականական և այլ այնպիսի ազգայագոյն բանից, զորս Տպագիրն պարտ է կանխիկ հաւանութեամբ Քննչացն տպագրել:

Մի՛ բառ երբէք տպեսցի կամ թոյլ տացի տպել ի այն Լրաթղթի բան ինչ թշնամական, նախատական, խոցողական և բամբասանաց կամ պարսաւանաց դումեքէ առանձնակի՝ եղելոյ թէ աստ և թէ այլ ուրեք, ո՛չ պարզ և ո՛չ քողարկեալ ձևով. բայց հնար է ազգասիրական ոգով և յորդորական եղանակաւ, ցաւակցական բանի՝ խօսել և ճառել զպակասութեանց և զթերութեանց Ազգիս հասարակօրեն և ընդհանրապէս. և ոչ թէ՛ առանձնակի և յստակօրէն, դիտմամբ ուղղելոյ զպակասութիւնսն զազգայինս, և վասն այսպիսեաց բանից զգուշութիւն մեծ պիտի ի կողմանէ քննչացն թէ՛ ի վերայ իսկական գրութեանց իւրեանց, թէ՛ ի վերայ գրութեանց Տպագրին, և թէ՛ ի վերայ գրութեանց Բանագիրաց արտաքնոց՝ որք հաճեսցին առաքել զբանասիրութիւնս ի տպագրութիւն:

Տպարանն մի՛ երբէք թողցի պարապ, այլ միշտ պատաղեալ լիցի տպագրութեամբ Լրաթղթոյն, մատենից և թերթից, դուգապէս և յաջորդաբար շարունակութեամբ:

Ծաղր Տպարանին տնօրինելի և կարգադրելի է յընկերացս միաբան հաւանութեամբ, և հատուցանելի յեկամտից և յարդեանց տպագրութեանցն՝ համեստօրէն չափաւորելով: Իսկ ի սկզբան գործոյս յայտնի չլինելով ապագայ եկամուտ նորին ի ստորագրութեանց և յայլ պէսպէս տպագրութեանց և յաղբերականց, վասն որոյ առայժմ և մինչև յամիսս վեց զամենայն ժախս Տպարանիս յանձն առեալ վճարեսցին հաւասարապէս անդամք Ընկերութեանս. զերստանելի ապա յեկամտից և յարդեանց Տպարանին:

Ամենայն գրեանք տպեալ ի տպարանիս լիցին և համարեսցին ստացուածք Ընկերութեանս՝ վասն օգտի ազգիս Հայոց. և զայն ամենայն պարտ է վաճառել թէ աստ և թէ առաքմամբ յայլ և այլ երկիրս երժանագոյն գնիւք. յորոց և առաքեսցին վասն դպրոցաց Հայոց եղելոց ընդ ամենայն տեղիս առ ի բաշխել և տալ ձրիապէս այնպիսեաց աշակերտացն՝ որք շունչիցին զկարիս գնելոյ. և այս պարտի յայնժամ լինել, երբ վաճառեալքն վճարեսցեն նախ զժախս տպագրութեան նոցին:

Բովանդակ արդիւնք Տպարանին յառաջացեալ ի ստորագրութեանց և ի տպագրութեանց և ի վաճառմանց տպեալ մատենիցն ազատ յամենայն հարկաւոր և չափաւորեալ ծախուց Տպարանին, լիցին և համարեսցին ստացուածք Ընկերութեանս անբաժանելի. զոր նոյնպէս պարտ է պահել վասն ազգային օգտի Ընկերութեանս ի վերայ Տերութեան մուրհակաց, կամ ի վերայ այլ իմ

շահաւէտ գործոյ, ըստ միաբան հաւանութեան և տնօրէնութեան ընկերացս, և զամենայն արդիւնս յառաջացեալս անտի՝ նոյնպէս վարել ի պէտս նպատակի Ընկերութեանս յօգուտ Ազգիս միայն:

Ոչ ոք յընկերացս կարասցէ տալ տպագրել գրեանս վասն առանձին օգտի և շահի իւրոյ՝ ծախիւք Ընկերութեանս, սակայն կարող է առնել զայն վճարմամբ հաստատեալ ծախուցն:

...Յամենայն մատենից և ի գրեանց տպագրելոց ծախիւք Ընկերութեանս՝ տացցի իւրաքանչիւր անդամոյ Ընկերութեանս օրինակս վեց, իրրե պարգև հեղինակութեան, թէ իցէ հեղինակ:

Եթէ ոք յարտաքնոց ազգասիրական ոգով պարգևեսցէ Ընկերութեանս զգումար ինչ որամոյ իրրե օգնականութիւն և նպաստաւորութիւն յառաջառութեան նպատակի Ընկերութեանս, համարեսցի և լիցի դումարն այն անբաժանելի ստացուածք Ընկերութեան՝ վասն Ազգային օգտի:

Եթե ոք յընկերացս կամիցի հրաժարիլ և ելանել յընկերութենէս, ազատ և արձակ լինիցի. բայց ոչ կարասցէ առնուլ յետս զհանդանակութիւն իւր. և ո՛չ իսկ պահանջել զբաժին ինչ կամ արդիւնս Ընկերութեան. զի այն ամենայն պարտ է մնալ անբաժանելի և պահպանելի յընկերութեանս վասն օգտի Ազգիս Հայոց:

Եթէ ի բերմանց ժամանակի, պատահմանց, հանդամանաց կամ հարկի, դեպ լինիցի խափանիլ Ընկերութեանս, յայնժամ բովանդակ ստացուածք վերաբերելիք ընկերութեանս և տպարանիս այսմիկ՝ լիցի վասն ազգային օգտի, տնօրինելի և առաջադրելի յայնժամ միաբան հաւանութեամբ ընկերացս:

Որ կամիցի նոր ընկեր լինել՝ պարտի տալ 500 կումբանոյ Ռուբլիս:

Այս զաշնագրութեան զորութեամբ իսկույն բացվում է հայերեն տպարան և 1845 թ. օգոստոսի 16-ին լույս է տեսնում զաշնագրութեան մեջ նախատեսված շաբաթաթերթը, որ կրում էր այսպիսի վերնագիր: «Ազգասէր, օրագիր Արարատեան Ընկերութեան քաղաքական, տնտեսական, բնական և բարոյական գիտելեաց»: Հրատարակվում էր շաբաթ մի անգամ, խառն լեզվով: Գլխավորապէս Զուղայի բարբառին մոտեցող մի աշխարհաբար էր գործ ածվում, բայց պատահում էին և զբարբար հոգվածներ: Շաբաթաթերթի ճակատին դրվում էր Արարատեան Ընկերութեան խորհրդանշանը՝ Մասիս սարը, վրան՝ նոյի տապանը, ստորոտում՝ բացված գիրք: Այս ամբողջը ճաճանչներ է արձակում: Խորհրդանշանի տակ տպվում էր՝ «Ուսումն առնէ զմարդ երջանիկ»: Յուրաքանչիւր համարը բաղկացած էր ութ միջադիր երկիջեան երեսներէ: Ստորագրութեան էր. «Մ. Դ. Թաղիադեանց վերատեսուչ», այսինքն խմբագիր: Իսկապէս ամբողջ ընկերութեան հոգին Թաղիադեանն էր: Նա էր և տպարանի կառավարիչը, և տպագրվող գրքերի հսկիչը, և ընկերութեան գրադարանի տնօրենը:

Շաբաթաթերթի առաջին համարում խմբագրութեանը դիմում էր «առ պատուելի հասարակութիւն ազգիս» մի հոգվածով, որի մեջ առաջ էր բերում Արարատեան ընկերութեան՝ մեզ արդեն հայտնի պայմանները և հորդորում էր ամենքին աշակցել այդ գործին: Ապա մի առանձին հոգված նվիրում էր «Ազգասէր» շաբաթաթերթին, որ Աստվածաշունչից օրինակ բերելով Մովսէս մարգարեի ազգասիրական արարքները եզրափակում, հրեական ազգի դուրս հանվելը եզրափակում նրա ձևով, որ ղեկավարում էր Նովման, պատվիրելով Մովսէսին՝ «Խօսեաց ընդ որդիսն Իսրայէլի և շուկեսցին» խմբագիրն ասում էր:

Նախ քան ազգի մէջ երևելու, ազգասէր անուամբ պատուեցար, շատ լաւ Աստուած շնորհաւոր առնէ: Բայց ջանաս որ քո ազգասիրութիւն Մովսէսի նման

¹ «Ազգասէր», 1846, եր. 58—60:

ճշմարիտ և ազգագրութ լինի: Տես թէ ի՞նչպես նա իւր մին ազգակիցն անգութ եզրիպատացու ձեռից ազատելու ճամար Փարաւոնի տան փառքն ուրացաւ և մին հասարակ հովիւ դարձաւ: Դու ևս փառք անունն, որ մի փութ անելի չէ, երբէք մտքում մի բերիր. այլ ջանա վայելչական միջոցօք Աստուծոյ փառքն քո Հայրենեաց ցոյց տալ. և քո սիրելի Ազգիդ փառքն համատարած աշխարհի: Ազգիդ անցեալ մեծ փառասիրութիւնն և ներկայ ցանուցիր և տառապեալ կացութիւնն այնպէս համարեա որ մի կողմից ծով և մյուս կողմից փարաւոն պալարեալ պատեալ են զնա. մի աղաղակ բառնար կեղծաւորաց նման ի տես մարդկան՝ որ վարձ չունենաս. այլ ճշմարիտ ազգասէր Մովսիսի նման քո հոգոյ միջիցն գոչիր. անխափան Աստուած կլսի քեզ: Մովն՝ այսինքն գծավորութիւն կպարտուի քո առաջին, կալուկապի միջովն քեզ հեշտ ճանապարհ կբանայ:

Մի՛ վախիր, մանուկ Ազգասէր, քանզի այն ազգն որ դու աւետել ես սիրել, Աստուծոյ Ազգ և սեպհական ժողովուրդ է, որպէս յետոյ պատմելոց եմ քեզ: Որքան դու նորան սիրես, այնքան ևս Աստուած քեզ կսիրի. այո և իւր սիրելի ազգի և սեպհական ժողովուրդի սիրտն՝ որ թաքուն իմաստութեամբ իւր ձեռումն ունի իբրև թաս կամ ըմպանակ անուշից՝ ողորմութեամբ կշրջի քեզ վերայ. այնուհետև Ազգասէր յընդհանուր յԱզգէն կսիրվես, կփայփայվիս, կզրկվիս. և մոռանալով քո տարապարտ և աստանդական վիճակդ՝ կմտանես քո սիրելի ազգին. և պարարտութեամբ պտղուց լիացեալ՝ փառք և գոհութիւն կտաս Աստուծոյ, որ քեզ իւր սեպհական Ազգին շնորհեց և սեպհական Ազգն քեզ: Վասն որոյ բարեաւ գնաս, և շնորհք Տեառն ցողեսցի քե ի վերայ բոլոր Ազգիս Հայոց»:

«Ազգասէրը» հնդկահայ պարբերական հրատարակութեան մեջ ամենից երկարակցացն էր: Նա ընդհանրապես հավատարիմ մնաց իր անվան, հասկանալով այդ անունն այն մտքով, որ, ինչպես տեսանք մեր այս գործի առաջին գլխում, միակ հասկանալին և տարածվածն էր այն ժամանակներում: Թերթը նմանապես հավատարիմ մնաց այս ծրագրին և ուղղութեանը, որ նախորդված էր, ինչպես տեսանք վերևում, ընկերութեան պայմանագրութեան մեջ: Հետո մնալով խիստ լեզվից, անձնական տրամադրութեաններից, լրագիրը խոսում էր ծանր խրատական ակադեմիական ոճով և այս կողմից բոլորովին նմանվում էր Վենետիկի «Բազմավեպին», որից, ի դեպ ասենք, արտատպութեաններ էլ էր անում: Այս սառն ու զգուշացող ուղղութեանը չէ կարելի պատճառ համարել այն հանգամանքի, որ ընկերական պայմանագրութեամբ որոշված քննիչներ կային, որոնց հրահանգվում էր ամենայն խստութեամբ վերաբերվել տպագրվելիք նյութերին: Թաղիադյանը, ինչպես կտեսնենք, մի քանի տարի էլ «Ազգասէրը» բոլորովին մենակ ու անկախ տարալ, բայց սակայն, երբեք չզավաճանեց այն անարյուն ակադեմիականութեանը, որ ընդգրկել էր սկզբից և որ, ավելացնենք ասել, սեփական էր այն ժամանակների հայոց պարբերական մամուլին:

Սակայն, բարեմասնութեանները, բովանդակութեանը, գրական տաղանդը բավական չէին մի պարբերական հրատարակութեան բախտը որոշելու համար: Որպեսզի կարողանանք կշռադատել Թաղիադյանի ձեռնարկութեան հետ կապված աննպաստ հանգամանքները, պիտի ամենից առաջ նկատի առնենք ժամանակը, այն է՝ անցեալ դարի քառասնական թվականները, երբ հասարակական կյանք հայերի մեջ դեռ չկար և պարբերական մամուլը դեռ գտնվում էր իր սաղմնային դրութեան մեջ: Զկար ընթերցող հասարակություն, և լրագիր կամ ամսագիր հրատարակելը մի անհուսալի գործ էր, սակավօրյա, երերուն, անապահով: Այս ընդհանուր դրութեան վրա ավելանում էր այն մասնավոր հանգամանքը, որ եթե այն ժամանակվա ամբողջ պարբերական մամուլը, ինչ-

պես և այսօր, դադարեալին էր, Հնդկաստանի հայ գաղութը, որ պիտի միջադէպ դառնար «Ազգասէրի» համար, արդեն այնպես այն չէր ինչ եղել էր առաջ, քրիստոս XVIII դարում և XIX առաջին քառորդում:

Այս հանգամանքի վրա առանձնապես ուշադրություն էր դարձնում «Ազգասէրը» իր 18-րդ համարի մեջ: Հնդկահայ գաղթականությունը ավերվում, մանրանում էր բնական ճանապարհով, ինչպես վիճակված կարող էր լինել աղաքաբական այն մանր հատվածներին, որոնք ենթարկված էին անգլիական մեծ քաղաքակրթությանը: Կալկաթան, ուր հրատարակվում էր Արարատյան ընկերութեան օրգանը, հաղիվ մի 60 տուն հայ ազգաբնակչություն ուներ: Այս աստիճան անձուկ միջավայրում հրատարակվող պարբերականը բնականաբար սակավարյուն պիտի լիներ: Պակաս տխուր չէր Հնդկաստանի մյուս քաղաքներում եղած հայ գաղութների դրությունը: Ծառերն աղքատացել էին, բոլորովին սակավամարդացել: Իսկ ամենագլխավորն այն էր, որ Հնդկահայ գաղթականը արագ դադարում էր հայախոս լինելուց: Հայ բնտանիքների մեջ անգլիերենն էր հաստատվում իբրև գործնական լեզու: Եվ այս հանգամանքը կերպարանք էր ընդունում նաև հայոց Մարդասիրական ճեմարանի մեջ: Այս բանն էլ շեշտում էր այդ դպրոցի բազմամյա վաստակավոր տեսուչ Հովհաննես Ավդալյանը իր մի ճառի մեջ:

«Սէր հայկական գրագիտութեան,— ասում էր նա,— նուազելով նուազեցաւ ի միջի մերում յայսմ քաղաքի: Սկսան անպիտան, անշահ և անպետ համարել զգիտութիւն լեզուին Հայոց, վասն զի՝ ասացին՝ քահանայ և վարդապետ ոչ ունին դառնալ մանկունք մեր: Անգղիական լեզուն գերի վերոյ ամբարձեալ: Անգղիականն լոկ պիտանի, շահաւետ և հարկաւոր երեւալ: Անգղիականն միայն զհաց և զպարուստ հայթաթեալ: Անգղիադարութիւնն (anglomania) իբրև մղձաւանջ տիրեալ է ի վերայ սրտից ամենեցուն: Անգղիադարութիւնն իսպառ ցամաքեցուցեալ է զաղբիւրս գրոց մայրենի լեզվագիտութեան և հայկական գրագիտութեան: Անգղիադարութիւնն գրեթէ դատարկացոյց թափուր կացոյց զձեմարանն մեր յաշակերտաց, և հասոյց իշոյց զայն մինչև ցլետին անշքութիւն: Պիտանաւորութիւն անգղիական լեզվին յայնմ աշխարհի՝ ուր անգղիացուց է տէրութիւն և անգղիացուց է նոյնգունակ ամենայն քաղաքական գործառնութիւն քաջահայտ է ամենեցուն: Բայց մինչ սիրեն և պատուեն զանգղիարէնն, ոչ պարտին ատել և անարգել զհայերէնն: Զանգղիականն ուսցեն իբրև զհարկաւոր լեզու, ուսցեն և զհայկականն իբրև զմայրենի լեզու: Լոկ գիտութիւն առաջնոյն ոչ առնէ զնայն անգղիացի. լոկ գիտութիւն վերջնոյն ոչ առնէ զնա պիտանի քաղաքացի... Զարթիր քերթողահայրդ մեր Մովսէս, զարթիր և ողբա՛ զայն ազգասէր բարս հնդկահայոց, զի զանց զմայրենի լեզուաւն արարեալ իբրև զանպիտանաւ և զանարգաւ՝ զհետ լինին ալլաղակաւին: Ողբա՛ զտարագէտ հանգամանս ժամանակին, զի զիւրեանցն անարգեն և զօտարին յարգեն: Տես դու զայս ամենայն և ողբա զողբալի վիճակ մեր, որպէս յառաջնումն ողբացիր զաղէտս հայոց ազգին»¹:

Գրեթե այս միևնույն կերպարանքով էր հնդկահայ իրականությունը ներկայանում և «Ազգասէր» շաբաթաթերթին: Եվ այդ դրութեան լավագույն ապացույցն այն էր, որ նա առաջին տարին ունեցավ ընդամենը վաթսուն բաժանորդ: Ընկերությունն այլ ևս չպիտի կարողանար շարունակել շաբաթաթերթի հրատարակությունը, եթե մի հաջող միտք չհղանար: Իր տպարանում նա բաց է

¹ «Ճառ, զոր ասաց վարժապետ պարոն Յովհաննէս Աւդալեանց ի ժողովի անգամոց Հայկական Մարդասիրական ճեմարանին որ ի Կալկաթա»։ Վենետիկ, 1858:

անում անգլիկներին բաժին, և ահա այնքան գործ է կատարում այդ լեզվով, որ իր աշխատածով կարողանում է ծածկել լրագրի վնասները: Իրականությունը, անկասկած, մոռալ էր: Բայց ընկերությունը ղեկավարները և մանավանդ Թադիադյանը լավ գիտեին, որ եթե կա այդ դրությունը փոփոխելու, հայոց լեզվի իրավունքները վերականգնելու հնար և միջոց, այդ միայն տպարանն էր՝ միացած դպրոցի հետ: Առաջին անգամ Թադիադյանի «Ազգասերը» էր բացթողնվում մեծ ճշմարտությունը, որ դպրոցն առանց տպարանի և տպարանն առանց դպրոցի ոչինչ են, այսինքն որ գրականությունն ու գրագիտությունը իրար լրացնում, իրար ուժեղացնում են:

Մի բուն գաղթական հայությունն, չպիտի կարողանար ինքնագլուխ դիմադրել ամենակուլ անգլիականությանը: Այդ փոքրիկ համայնքը իր մեջ պիտի ունի գտնե իր ազգային գոյությունը պահպանելու համար: Իսկ դրա համար նա պիտի հենվի իր բուն հայրենիքի վրա, մոտիկ կապերով կապվի նրա հետ: «Մեք տեղս արմատական ծառեր չենք», — գրում էր «Ազգասերը» — մեր արմատն մեր հայրենիքն ա և եթե չջանամք մի կամ մյուս եղանակով մեր հայրենյաց երջանկությունն հաստատել, կարելի չէ, որ մենք երջանիկ ապրեմք»: Բայց բանն այն էր, որ հայրենիք ասելով, հնդկահայը հասկանում էր սոսկ Նոր-Ջուղան, որ դարձյալ մի գաղթավայր էր, այն էլ շատ հեռու, շատ հիմնավորապես կտրված բուն մայր հայրենիքից: Ջուղան իր գաղթականության հետ բավական սերտ կապերով էր կապված: Երբեք կույրություն կար: Ջուղայեցին գնում էր Հնդկաստան բախտ որոնելու, մասնավորապես ուսում ստանալու: Բայց այդ բավական չէր: «Ազգասերը» շատ իրավացի կերպով գտնում էր, որ Ջուղան Հնդկաստանին իրապես մոտեցնողը կարող է լինել տպարանը:

Այսպիսով, Արարատյան ընկերության մամուլը իր վրա մեծ պարտավորություններ էր վերցնում: Եվ պետք է ասել ի պատիվ նրա, որ շնայած իր սահմանափակ միջոցներին, նա գործեց մի հազվագյուտ եռանդով: Մոտ երեք տարվա ընթացքում նա Կալկաթան դարձրեց մի գրական գաղութ, որ փոքր չափերով հիշեցնում էր Վենետիկը կամ Վիեննան: Նա ուներ իր սեփական հրատարակությունները, որոնցից հարյուրավոր օրինակներ ձրի բաժանում էր կարոտներին և աշակերտներին թե Հնդկաստանում և թե Ջուղայում: Ձեռագրեր էր հավաքում գրադարան կազմելու համար, նույնիսկ մի ժամանակ ձեռնարկեց նյութեր հավաքելու մի գիտական բառարանի համար, որ պիտի ընդգրկեր բուսաբանությունը, կենդանաբանությունը, արհեստները և այլն:

Բայց Արարատյան ընկերության շրջանը (1845—1848) բեղմնավոր եղավ մանավանդ Թադիադյանի աշխատությունների հրատարակության տեսակետից: Այդ երեք տարիների ընթացքում էր, որ իրար ետևից հրատարակվեցին նրա ութ գրվածքները, որոնց մեջ և ամենազգլխավորները, նրանք, որոնք գրական փառք են ստեղծել նրա համար: «Ազգասերի» էջերից Թադիադյանն օգտվում էր՝ հասարակության իմաց տալու համար թե պատրաստ ունի այնպիսի մի աշխատություն, որի հրատարակության համար հարկավոր է հասարակության նյութական ձեռնառությունը: Այսպես, օրինակ, 1845 թ. դեկտեմբերի 6-ի համարում կարդում ենք.

Գրավորական հայտարարություն

«Մենք վերջին Թադիադյանի խոնարհարար յայտնում ա Պատուելի Ազգին իրոյ ընդհանրապէս, որ ինքն այս առաջադրել ա ստորագրութեամբ տպել՝ Պատմութիւն Վարդգիսի Տեառն Տուհաց, որոյ մասին խորենացին մեր ունի».

«Հաստատած գնացեալ Վարդգէս մանուկ ի Տուհաց գաւառն... եկեալ նստեալ զՇրէջ բլրով, զԱրտեմէէք քաղաքաւ, կոել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի».

Խոր. ԿԵ 297.

Իսկ այժմ տպագրվում է այս մերձ 250 երես: Ուստի ակն ունի, որ Ազգի հնութեանց պարծանք սիրողին գտնեալ չեն խնայելոց իրենանց բարերար օգնականութիւնն՝ վասն այսպիսի մին ազգայնոյս և օգտակար գործոյ, հանգանակել առ օրինակն Կոմպանոյ ռուսիս 8 կամ օսմանյան զուրուշ՝ 80»:

Այսպիսով տպագրվեցին Թադիադյանի հետևյալ աշխատությունները. «Պատմութիւն Պարսից», «Առակք Պարսից», Վէպ Վարդգիսի Տեառն Տուհաց», «Վէպ Վարսենկան Սկայուհույ Աղուանից», «Մենք վերջին առաջնորդ մանկանց», «Սօս և Սօնգիսի», «Ճառ դաստիարակութեան օրիորդաց», «Թութակ Թադիադեանց», «Վկայութիւն Սրբուհույն Սանդիստոյ», «Ճանապարհորդութիւնս ի Հայաստան աշխատությունների հրատարակելը Արարատյան ընկերությունը չէր, այլ զանազան անձինք, մի երկուսն էլ տպվել են բաժանորդագրությամբ հանգանակված փողով:

«Ազգասերը» Արարատյան ընկերության հրատարակությամբ չկարողացավ բոլորել երեք լրիվ տարի: Եռամյա շրջանին համարյա թե երկու ամիս մնացած՝ ընկերությունը զաղարեց գոյություն ունենալուց: Գլխավոր պատճառն այն էր, որ ընկերության հրատարակությունները (մասամբ արտատպություններ «Ազգասերից») մնում էին անվաճառ և ուրիշ աղբյուր չկար վնասները ծածկելու համար: Այդ հանգամանքի վրա ավելանում էր ընկերության ամենագործունյա անդամ Մանուկ Զորաբյանի մահը: Մյուս անդամներից շատերը վնասված էին առևտրի մեջ և չկարողացան օգնություն անել ընկերության: Այս բոլորի մասին Թադիադյանը հայտարարում էր 1848 թ. հունիսի 24-ի համարում: Ընկերության փակվելու հետ փակվում էր և «Ազգասեր» շաբաթաթերթը, որ տպվել էր ընդամենն 141 համար, միշտ պահպանելով միևնույն կերպարանքը, միևնույն տեսակի բովանդակությունը: Միակ աչքի ընկնող փոփոխությունն այն էր, որ երկրորդ տարվա սկզբից շաբաթաթերթը հրաժեշտ տվեց իր գրաբարախառն աշխարհաբարին և ընդգրկեց զուտ գրաբար լեզուն:

5. ԴՊՐՈՑ «ԱԶԳԱՍԵՐ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ»: «Ազգասեր» շաբաթաթերթի հրատարակումից մի քանի ամիս հետո Թադիադյանը ձեռնարկեց մի շատ կարևոր գործի, որ հնդկահայ գաղութի մեջ ազգային ոգու և մայրենի լեզվի զարգացման մեծ զարկ պիտի տար: Գաղութը տղաների դաստիարակության համար ջանքեր գործ էր դնում, բայց աղջիկների կրթության համար ոչինչ չէր արել, մինչդեռ բնութանքի կատարյալ օտարացումը փութացնողը հենց այն հանգամանքն էր, որ հայախոս մայրերը զնալով ավելի և ավելի հազվագյուտ էին դառնում: Այս մեծ պակասությունը վերացնելու ջանքը Թադիադյանին էր պատկանում: Սկզբնավորությունը շատ համեստ էր: 1846 թ. հունվարի 31-ին «Ազգասերի» մեջ տպվեց հետևյալ ծանուցումը.

«Տիկին Մենք վերջին Գաղթական Թադիադեանց յարգանք ծանուցանել Պատուելի Հասարակութեան մերազնէից, զի պատրաստ է յօժարութեամբ առնուլ ի տուն իւր զմանրիկ օրիորդս մերազնէից ի դաստիարակութիւն. որ առ այժմ ունի լինել կարգալոյս և զրելոյ Հայերէն լեզուիս, կարից, նշանագրութեանց և ձևոց և որ ինչ հարկաւոր համարեսցի մատաղ հասակի նոցա:

Ձշափ վարձու վասն դաստիարակութեան թողու ի կամս իւրաքանչիւր ծնողաց. զի նշանաւորեսցեն և հատուցեն ըստ հաճութեան և կարեաց իւրաքանչիւրոյ ամսոյ 5:

Այլև յայտ առնէ. զի եթէ ընդունելի լիցի մերազնէայ Պատուելիաց այս

առաջադրութիւն իւր և արժանացի քաջալերութեան նոցա՝ յայնժամ ըստ հանգամանաց թուոյ մանկանցն և վարձուն՝ ունի հոգեալ և վասն շափաւոր դաստիարակութեան Անգղիական լեզուի, թուաբանութեան, նկարչութեան, երաժշտութեան, պարուց և այլ հարկաւոր ուսմանց։

Տիկին Մ. Գ. Թ. ունի շնորհակալու սրտին ընդունել զձեռնտութիւն Պատուելի Մերազնէից վասն յառաջ վարելոյ զայս ազգօգուտ յառաջադրութիւն իւր։

Բանի դպրոցն Աստուծով ի 15 առաջիկայ ֆէվրէր ամսոյ անուանի Սուրբ Սանդուխտ, յանուն նախահաւատ օրիորդին Հայաստանեայց Դստեր Սանատրուկ Արքայի մերոյ և Բոռջ Թոռան Արքարու մեծի, որ աշակերտեալ Թաղէոսի Առաքելոյ՝ հարսնացաւ Քրիստոսին։

Համեստ ձեռնարկութիւնը, որ Թաղիադջանը սկսում էր իր կնոջ Շուշանի անունով և որի հոգին ինքն էր, հաջողութիւն է գտնում և դպրոցը կամաց կամաց հասարակութեան վստահութիւնն է գրավում, բարեկարգվում է և շուտով դառնում է երկսեռ, դպրոցական մի տիպ, որ եղակի էր հայերի մեջ։ 1847 թվականի ապրիլին դպրոցում սովորող աշակերտուհիների և աշակերտների ծնողների ու պաշտպանների ժողովն ընդունում և վավերացնում է մի շարք կանոններ, որոնցից իմանում ենք, որ աշակերտներ ընդունում են 12 տարեկանից ոչ վեր, իսկ աղջիկները մինչև տասն տարեկան։ Ավանդուղ առարկաներն էին. «Մի օր հայերէն, տառագիտութիւն, բառագիտութիւն, ստուգաբանութիւն, գրութիւն, թվաբանութիւն, առաջնորդ մանկանց, պատմութիւն սուրբ գրոց և նույնիսկ սուրբ գիրք, օրական թարգմանութիւնք Տ Հայէ յԱնգլ. և յԱնգլ. ի Հայ և մի օր՝ Անգլիերէն լեզու, գրեթէ վերոյ գրեալ նիւթովք»¹։

Պետք է նկատի առնել, որ Կալկաթայում 1840-ական թվականներին գոյություն ունեւ մի այլ մասնավոր հայկական դպրոց, այնպես որ այդ քաղաքում ապրող հայերի համար երեք դպրոց կային (հաշվելով և Մարգասիրական ճեմարանը)։ Սուրբ Սանդուխտ դպրոցից դուրս եկան բավական թվով լավ պատրաստված և հատկապես հմուտ հայերենագետ աշակերտներ։ Այս առաջադիմութեան հուշարձանն է 1850-ի տպված մի տետրակ, որի վերնագիրն է «Երախայրիք Սուրբ Սանդուխտ Դպրոցի թարգմանեալ և շարադրեալ յաշակերտաց նորին ի պատիւ Աղգիս Հայոց»։ Այդտեղից իմանում ենք, որ դպրոցի աշակերտներից կազմվել էր «Սիրելիաց» անունով մի ընկերություն՝ հատկապես գրականությամբ զբաղվելու համար։ Եվ ահա հենց այդ աշակերտների գրական գործերի նմուշներն էր տալիս այդ տետրակը։ Նմուշները թարգմանական են, բայց կան և ինքնուրույն շարադրութիւններ։ Հետաքրքրական են վերջում զետեղված տեղեկութիւնները աշխատակցած աշակերտների մասին։ Ոմանք իրանց սկսած գրական գործերը կիսատ էին թողել ու դուրս գնացել դպրոցից, բայց կային և այնպիսիները, որոնք վերջացրել էին իրանց սկսած աշխատութիւնները, որոնց և կարելի էր տպագրութեան հանձնել։ Օրինակ, «Կենդանաբանութիւն», և առավել քան զայն՝ Ռոպինսոն Համառոտ ի խաչկայ Թ. Աւերումեանց՝ պատրաստի տպագրել հասարակաց հանգանակությամբ։ Յունաց պատմութիւն ի Սիմոնէ Բիշան աւարտեալ է։ Գո՛րծ արժանաւոր։ Պատմութիւն Մեծին Բրիտանիոյ ի Գասպարոյ Յ. Սարգսեանց լրանոց յետ մի կամ երկուց ամսոց։ Համառոտ աշխարհագրութիւն Յովհաննէսի Ղ. Մկրտչեանց մերձ յաւարտն եղև. յոյժ պիտանի դպրոցաց»։ Այս աշակերտական խմբի մեջ է և մեր շատ անգամ հիշատակած Հովհաննէս Շահնազար Սարգսյանը, որ դուրս

եկավ առանձին բրոշյուրով («Դիտողագիր») պաշտպանելու իր ուսուցիչ Թաղիադջանի հիշատակը խաչկայն քահանայի զրպարտութիւնների դեմ։ Նշանակելի է, որ այդ աշակերտական աշխատութիւնների մեջ բացակայում է հայագիտութիւնը և որ աշխատողները միայն տղաներն են։

Բայց ս. Սանդուխտ դպրոցն էլ Թաղիադջանը պահում էր ազգասիրարար, առանց վաստակ ունենալու, նույնիսկ պարտքերի մեջ էլ ընկնելով։ «Ազգասերի» զաղարումը մեծ ցավ պատճառեց ոչ միայն նրան, այլև տեղացի հայերից շատերին։ Իր շարադրութիւններով Թաղիադջանն արդեն վաստակել էր պատկառելի անուն, և նրան հարգողներից շատերը նրա դառնութիւնն ամոքելու համար գնեցին մի տպարան (երևի հենց նույն Արարատյան ընկերութեան տպարանը) և ընծայեցին նրան։ Այդ բավական էր, որ Թաղիադջանն իսկույն վաւրի իրան հատուկ եռանդով և շտապե վերանորոգել «Ազգասերի» հրատարակութիւնը մենակ, իր սեփական հայեցողությամբ և պատասխանատվությամբ։ Այս անգամ, սակայն, շաբաթաթերթ չէ այդ հրատարակութիւնը, այլ լույս է տեսնում 10 օրը մի անգամ։ Անունն էլ քիչ ընդարձակված է։ «Ազգասէրը» միացել է փակված ընկերութեան անվան հետ և դարձել է «Ազգասէր Արարատեան»։ Թաղիադջանը նկատում է նրան իբրև բոլորովին առանձին հրատարակութիւն։ Համարների թիվը սկսում է մեկից, հատորը չորրորդը չէ, ինչպես պիտի լիներ, եթե «Ազգասէրի» շարունակութիւնը նկատվեր, այլ առաջինը։ Փոխված է և «Ուսումն անէլ զմարդ երջանիկ» մակագրութիւնը՝ Արարատյան ընկերութեան խորհրդանշանի տակ։ Այդ խորհրդանշանը այժմ էլ պահվում է, բայց նրա շուրջը այս նոր շրջանի առաջին տարում զրկում է «Մաքուր խղճմտանքն անէլ զմարդ երջանիկ» մակագրութիւնը։ 1849 թվականի սկզբից վերնագիրն արդեն ներկայացնում է մի ամբողջ մեծ նկար, բազկացած զրոշներից, նիզակներից, նետերից, զինվորական փողերից։

Նոր շրջանի առաջին համարը հրատարակվեց 1848 թ. սեպտեմբերի 16-ին։ Ամբողջովին կորովով, հուսով և ոգեւորությամբ լցված Թաղիադջանը մի ընդարձակ առաջնորդող հոդվածում բացատրում է, թե ինչպես պիտի տոնեն իր այս նոր գործը, նոր փոփոխված պայմանների մեջ։ Միայն տպարանն ընծայելը թե էր տալիս նրան։ «Ոչ ապայոյս մնացաք ի նեղութեան,— գրում էր նա,— զի շնորհք երկնից շարժեցին զնմանս ի սիրելի բարեկամաց մեցոց ի Կալկաթա և այլուր՝ ինքնաջօժար կամօք՝ և առանց մեր բնաւ բերան իսկ բանալոյ առաջի, գալ միաբանել, և գնել և ընծաւ մեզ զտպարան մի։ Ո՛վ սիրելի գալ և միաբանել,— տացէ մեզ Աստուած միշտ զայսպիսիքս պատմել աշխարհի և միշտ ի այնպիսիս յորդորել զազգ մեր, որ ոչ իմիք այնքան կարօտի՝ որքան զալոյ և միաբանելոյ ի կանգնումն և ի կազդոյր գրագիտութեան իւրոյ»։

Գալով այն լեզվին, որով պիտի խմբագրվեր թերթը, Թաղիադջանը հայտարարում էր, թե այդ լեզուն պիտի լինի գրաբարը և արդարացնում էր այդ բանը ճիշտ այնպես, ինչպես անում էին այն ժամանակվա բոլոր գրաբարամուլները։ Գրաբարն ընդհանուր ազգային լեզու է, մինչդեռ ռամկորները գավառական լեզու է, որ անհասկանալի է մյուս գավառում։ «Որ ռամկօրէն գրէ, վասն մասնաւոր տեղոյ աշխատի, իսկ որ գրաբար գրէ՝ վասն ամենայն ազգին և ընդհանրօք աշխատի»։ Եվ այսպիսի անհեթեթութիւն Թաղիադջանը պաշտպանում էր այնպիսի մի ժամանակ, երբ նույնիսկ Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանները իրանց «Բազմավեպն» ու «Ներուպան» մաքուր աշխարհաբարով էին խմբագրում, երբ աշխարհաբար էին Ջմյուռնիայի «Շտեմբարանն» ու «Արշալույս Արարատեանց» և ուրիշ հրատարակութիւններ։ Մոռացվում էր, որ գրաբար գրելը ոչ թե չէր նշանակում խոսել ընդհանուր ազգին, այլ այդ ազգի մի

¹ «Ազգասէր», 1847 թ., եր. 114։

շատ սահմանափակ շրջանին հասկանալի լեզվով։ Եվ այս չէ՞ր արդյոք պատճառներից մեկը, որ Թաղիադյանի հրապարակախոսությունն էլ սահմանափակ շրջանների մեջ էր մնում։ Թեև նա այս անգամ ավելի եռանդուն միջոցների էր դիմել՝ իր թերթը տարածելու համար, նշանակելով դանադան տեղերում գործակալներ, բայց սրանով էլ մի առանձին մեծ բան չէր ավելացնում նա։ Բաժանորդներին չէր գրավում և այն հանգամանքը, որ նրանց անունները տպագրվում էին «Ազգասէր Արարատեանի» մեջ։

Այս պատճառով է, որ երկրորդ տարուց թերթը հրատարակվում է այլևս ոչ թե ամիսը երեք անգամ, այլ միայն երկու անգամ։ Փոխվում է և խորհրդանշանի լոգոնդը. այժմ արդեն գրվում է՝ «Աստուած և աշխատանք»։

Թեև այսքան կրճատվել էր թերթի դուրս գալու հաճախությունը, բայց Թաղիադյանը գանգատվում էր հրապարակագրի դրույթյան վրա։ «Այլ՝ որ յանձն առնու հրապարակագիր նստել,— գրում է նա,— մնաս բարեաւ ասէ գրեթէ ամենայն մտաւոր և մարմնական հեշտութեանց։ Եթե հաւատարմութեամբ կատարիցէ զպաշտօն իւր՝ պարտի զաշս անդադար յածել յոր ինչ միանգամ անցք անցանիցեն յաշխարհի, և բովանդակ մտադրութիւնն պարտանդել յական թօթափել յառ ու փորձ և գիր ամենայն պատահարաց։ Յուս բարձեալ զայս օրինակ գրականութիւն՝ չունի ժամանակ մտաւորական հեշտութեանց, չունի օր ծախելոյ ի հասարակաց գրատունս կամ երազածոյ և կամ յօդուածոյ նրբաքննութեանց նորանոր գրոց։ Զիք գտնէ ամիս մի որոճալոյ նորուն յայս նիւթ կամ յայն. դինչ և առնէ, պարտի գոլ իսկույն, առանց ժամանակ կորուսանելոյ և այսպէս միտք նորա բովանդակ գրաւեալ է միշտ ի մտաւոր կարիս վաղանցիկ ժամուց աշխարհի»¹։ Այս խոսքերով, որոնք վերցված էին անգլիական մի աղբյուրից, Թաղիադյանը գուցե ուզում էր արդարացնել այն հանգամանքը, որ ինքն իր լրագրի այս երկրորդ շրջանում համարյա ոչինչ մատենագրական գործ չկատարեց, եթե չհաշվենք նրա մի հրատարակությունը, որ լույս տեսավ 1849-ին Թովմասա խոջամալյանց նոր ջուղայեցւոյ «Պատմութիւն Հնդկաց» վերնագրով։

Եվ վերոհիշյալ խոսքերն ամենեին չէին ցույց տալիս, թե Թաղիադյանը ցած էր գնահատում իր հրապարակախոսական գործը։ Դեռ 1850-ին էլ նա մեծ ոգևորությամբ էր հիշում իր Արարատյան ընկերությունը և անվանում էր նրան «Հնաշխարհիկ»։ Ահա ինչ էր գրում նա հենց վերոհիշյալ տողերից մի 15 օր առաջ. «Գոհութիւն ի խորոց սրտի առ Բարձրեալն Բարեբար, որ արժանի արար զանտուն և զանտէրունչ տկարութիւնս մեր յանհուն օտարութեան այսմիկ, միւս անգամ պսակել զամեն աշխատութեան և երանութեան մերոյ։ Կատարեալ երջանկութիւնն յաշխատասիրութեանն կայանալ գիտեմք, յաղցաւոր և ի ցաւակից աշխարհիս այսմիկ։ Ուստի և որքան վաստակիմքս՝ վսեմանամք ի խորհուրդս»²։

Աշխատանքի այս հոյակապ մեծացումը տեսնում էին մարդիկ և չգնահատել չէին կարող։ Թաղիադյանն արդեն պատկառելի անուն ուներ, և նրան հարգում էին շատ շատերը։ Հասարակական այս մեծարանքի հավաստիքը նա ստացավ իր համար մի դժբախտ պատահարի առիթով։ 1849 թվին մայիսի կեսից մինչև հուլիսի սկիզբը «Ազգասէր Արար.» չհրատարակվեց։ Պատճառը խմբագրի շատ ծանր հիվանդությունն էր։ Այս բանը նա նկարագրել է մի հոգեվածում, որի վերնագիրը միայն բավական է ցույց տալու, թե որքան վտանգա-

վոր ընթացք էր ստացել հիվանդությունը. այն է՝ «Վախճան և վերակենցաղումն վերատեսչի Ազգասիրեն»։ Հասարակությունը, իմանալով, որ իր սիրելի գրողը մահվան տագնապի է մատնված, համակրանքի և ուշադրության գեղեցիկ ցույցեր է անում։ Ահա ինչ է գրում Թաղիադյանը. «Այլ եկ դու աղէ, և ընդ շնաշխարհիկ գթութիւնս մարդասիրութեան պատուելի հասարակութեանս զարմացիր, յորոց բազումք ոչ միայն ավելի քան զանկալութիւն և զարժանաւորութիւն նորա (իմ) ստէպ յայց ելանէին, այլ և շորս-շորս, կամ հինգ-հինգ ի նոցանէ զանուշակ գտուն և զքուն յաշաց հատեալ, հսկէին շուրջ զմահճօք նորա՝ իբրև զպահապան հրեշտակս յամենայնի ի կարիս գեղոց և դարձանացն ինքնայօժար բերելով։ Մահ առնթեր կացեալ ամաչէր ի մարդասիրութենէ յայսմանէ հուպ մատչել ի նա։ Դժոխք սարսէին ի սիրոյ նոցա բանալ նմա զգրունս յաւիտենից. դի որ զտեսութիւն հիւանդաց իւրով տեսութեամբ վարձատրեաց, քանիօն առաւել վարձս հասանէր այնպիսեաց՝ որք մտադիր հատին զքուն յաշաց և զհանգիստ յիրանաց վասն անտէրունչ և անօգնական վաստակաւորի ուրուք»¹։

Այս համակրական ցույցերը ոգևորում էին Թաղիադյանին մանավանդ այն պատճառով, որ ցույց էին տալիս, թե նրա մահից հետո նրա «Ազգասէրը» չի դադարի։ Բայց այս մի ցնորք էր, որ շուտով օդը ցնդեց։ «Ազգասէր Արարատեանը» իր գոյությունը երրորդ տարին մտալ հոգեվարք դրույթյան մեջ։ 1851 թ. փետրվարի 15-ին Թաղիադյանը հրատարակում էր իր կիսամսեա թերթի համարը, որպեսզի հայտարարե, թե այլևս չէ կարող շարունակել իր այս գործը։ Այդտեղ էլ նա ներկայացնում էր մի ապշեցուցիչ հաշիվ։ Բաժանորդագիրն նա ստացել էր ընդամենը 334 ուսիկ, մի գումար, որ հազիվ բավական էր գրաշարներին տալու համար։ Մնացած բոլոր ծախսերը մնում էին պարտք խմբագրի վրա։ «Ընդ ամենայն,— գրում էր նա,— տասնեկին և կես ազգասէր և ուսումնասէր անձինք հատուցին մեզ որ զտարեկանս և որ զվեց ամսականս... Ի մեջ այսքան ճգնաց և աշխատանաց շարունակել զմեծածախ լրագիր մի վասն ութից կամ տասանց և եթ՝ ոչ միայն թէ աւելորդ՝ այլ նաև խենթութիւն է»։ Սրտառու էր հրաժեշտի այն ողջունը, որ տալիս էր Թաղիադյանն իր թերթին։ «Ազգասէր Արարատեան»,— ասում էր նա,— վերստին մեռանի զմահ զԱղբատին Ղազարոսի. և յուսայ հանդիպել փարթամ փափուկ մեծատանց ազգին ի գոգն Աբրահամում։ Իսկ հոգվածի վերջում ասում էր. «Գնա, «Ազգասէր», մեռիր՝ որպես և ամենայն նախորդք քո, եթէ միայն քո պարժանաց աշխատասեր և ոչ ընդհանուր ազգիդ։ Զի զոր ազգդ ոչ ունիցի կամ ունել ոչ կամիցի, և քեզ ինքեան աւելորդ այն և անպիտան է։ Մեռի՛ր, այլ երանի էր քեզ՝ եթե զմահ Մերունույն Սիմէոնի մեռանէիր՝ ասելով. «Արդ արձակեա զժառայս քո ի խաղաղութեան, դի տեսին աչք իմ զփրկութիւն քո»։ Համարի վերջում խոշոր տառերով տպված էր «Հանգիստ»։

Այս մահը, սակայն, շարժում առաջ բերեց։ Նրան ողբաց Սինգափորում հրատարակվող «Ոսումնասէր» թերթը, նրա մասին ամսոսանքի խոսք արտասանեց Զմյուռնիայի «Արշալոյս Արարատեանը»։ Եվ ահա նորից Թաղիադյանին օգնություն հասան։ Օգնողներն այս անգամ ավելի շուտ Հնդկական կղզիներից էին, մանավանդ Բաթավիայից։ 1851 թ. Թաղիադյանը մի նամակ տպագրեց «Արշալոյս Արարատեանի» մեջ՝ «Ազգասէր Արարատեան այս երրորդ անգամ» վերնագրով։ Այդտեղ նա հայտնում էր, թե իրեն օգնություն են ուղարկում շատ

¹ «Ազգ. Արար.», 1850, եր. 341։

² «Ազգ. Արար.», 1850, եր. 454։

¹ «Ազգ. Արար.», 1849, եր. 202։

տեղեկաց, խնդրելով նորից շարունակել գործը: Ուշագրավ էր մանավանդ
տ. Մարիամ Հարությունյանի և օր. Թագուհի Մանուկյանի, «մարց արդի գրա-
գիտութեան ազգիս ի Բաթախա», նամակը, որի հետ ուղարկելով 400 ռուբլի,
գրում էին. «Եթե հնար իցէ աչառ դոյզն գումարիւ ձեզ քաջալերս առնել, զի
կրկին սկսանելով ի լոյս ածելք զԱզգասէր ձեր՝ մեր հոգով ուրախ լիցուք:
քանզի կարի ցաւ է մեզ քնդ կորուստ այնպիսի պատուական լրագրի յաղագս
մեր ի Հնդկաստ»:

Թաղիադյանը, Իհարկն, ուրախութեամբ արձագանք է տալիս այդ ցանկա-
թյանը և 1851 թ. սեպտեմբերի 15-ին նորից լոյս է սկսում տեսնել «Ազգասէր
Արարատեանը» դարձյալ իբրեւ կիսամսյա թերթ: Սակայն այդ կենդանութունն
էլ ժամանակավոր էր: 1852 թ. սկզբին Թաղիադյանը, անշուշտ խնայողութեան
նկատումներով, տեղափոխվում է Կալկաթայից 23 մղոն հեռու գտնվող Զիլրա
քաղաքը, տանելով իր հետ իր տպարանն ու դրոցը: Այդտեղ Թաղիադյանի
կյանքն առհասարակ տնտեսական քողով է ծածկվում, և մինք շատ քիչ բան
գիտենք նրա մասին: 1852 թվի հուլիսի 15-ին իսպառ դադարում է «Ազգասէր
Արարատեանը»: Բայց, ինչպես երևում է, Զիլրայում Թաղիադյանը կարողանում
է բավական կարգավորել իր գործերը և իր համար հանգիստ և անարկա-
սպրուստ ստեղծել:

6. Վերջին ՏԱՐԻՆԵՐԸ: ՄԱՀԷ: Զիլրայի կյանքից հայտնի է մեզ միայն,
այն, որ ընտանեկան մի նոր դժբախտություն գալիս է հարվածելու Թաղիադ-
յանին: Նրա ամուսին Շուշանը 1855 թ. հիվանդանում է թորախտով, և, երբ
նրա դուրսը շատ ծանրանում է, Մեսրոպը գրում է իր քենակալ Ղազար
Սիմոնին, որ գնում է Զիլրա և առանձին մակոյկով փոխադրում է հիվանդին
Կալկաթա: Ինքը չէ կարողանում գնալ կնոջ հետ, ուստի նամակ է գրում Հով-
հաննես քահանա խաչկյանին, խնդրելով որ նա չնայել իր վերջին մխիթարու-
թյունը հիվանդին: Ահա՛ մի կտոր այդ նամակից. «Պատուական մասն անձին
իմոյ՝ թողնելալ նուաղեալ Շուշանիս ասեմ, յափտենական հրաժեշտի համբու-
րի՝ առաքեմ առ քեզ ի լրութիւն մնացուածոյն, զոր հոս անբաւական ի վճար:
Ընկալեալ սորա երկկ զվերջին թոշակ. զա ժողովուրդ քո է՝ կարօտ և վերջին
ազօթից քոց»: Նամակի տակ նա ստորագրում է՝ «Քոյդ կիսամահ Մեսրոպայ»: Հիվանդը
շուտով վախճանվում է: Վշտահար ամուսինն շտապում է Կալկաթա
և ներկա լինում թաղման, որ տեղի է ունենում նաղարեթ եկեղեցու բակում:
Թաղումից հետո էլ Մեսրոպը լացի ու հառաչանքների մեջ էր: Ներկու տարուց
հետո խաչկյան քահանան, Մեսրոպի հանձնարարութեամբ, հուշարձան է դնում
տիկին Շուշանի գերեզմանի վրա հետեյալ մակագրութեամբ.

«Հանգիստ Տիկին Շուշանայ Մեսրոպ Դ. Թաղիադեան, հիմնադրի և առա-
ջին վարժապետի Հայոց դպրոցի Սրբոյն Սանդխտոյ, որ ի տիսն 43 հանգեալ
առ Տէր, ի Կալկաթա. յամի Տեառն 1855 մայիսի 7: Սրբէ սգով զայս տապան
վշտալից այր իւր»:

Մնալով մենակ, Թաղիադյանն այլևս չէ ուզում մնալ Հնդկաստանում: Նրա
առողջությունը քայքայվել էր, ծերության ծանրությունն էլ զգալ էր տալիս
իրան: Որոշում է տեղափոխվել Նոր Զուղա և իր կյանքի վերջին տարիներն
այնտեղ նվիրել ազգի դաստիարակության: Տեղացի անգլիացիները նրան առա-
ջարկում են պաշտոն իրենց դպրոցներում, բայց նա մերժում է: Իր տան կահ-
կարասիքը տալիս է Շուշան տիկնոջ որդեգրած տղային, որի անունն էր Յակոբ:

Մնացին տպարանն ու Արարատյան ընկերության և իր հրատարակած գրքերը:
Տպարանը նա ծախեց հենց նույն խաչկյան քահանային, իսկ գրքերը պնդացրեց
արկղներում՝ Զուղա փոխադրելու համար: «Մ՛յ երբեք, — գրում էր նա խաչկ-
յան քահանային, — սովամահ մեռալ ի Նոր Զուղա, զի ես հոգացայց ինչ ղե-
նաց իմոց՝ երբ անդր հասանիցեմ: Աստուած որ կերակրէ զձագս ազնաւոց
կարդացողաց առ ինքն՝ կարէ որպէս կամի ողորմութեամբ խնդրով ապահովել
և ինձ ապրուստ ինչ ի ծերութեան: Ես եթէ վասն ապրուստի իմոյ հոգայի ինչ,
զիմս այլոց ոչ տալի, և բաւական էր: Եթե զպարապութիւն և զհանգիստ սիրէի՝
ահաւասիկ զերկոսին ևս աւելի ի մեզ և ի թուլամորթ քաղաքի այսմիկ: Բայց
չէ, կամիմ եթէ կեամ, պիտանի լինել Ազգի իմում և եթէ մեռանիմ, ի մեջ Ազ-
գիս մեռանել: Ապա թէ ոչ, այլևս ոչ հարստանալու աղն ունիմ, և ոչ ևս ալէտք:
Ամենայնի՝ որոց ներկայ կարօտիմս՝ է թէ որպէս հասից անդր»:

1857 թվի ամառը, վերջացնելով իր բոլոր գործերը Կալկաթայում, Թա-
ղիադյանը նախով ճանապարհվում է Բամբայ, բայց ճանապարհին հիվանդա-
նում է, այնպես որ ստիպված է լինում մնալ այդ քաղաքում երեք ամիս: Այս-
տեղ նա գրում է կտակ և, կտակակատար նշանակելով իր մտերիմ Թաղեոս Ավե-
տումյանին, հանձնարարում է նրան, որ իր մահից հետո ուղարկե մի քանի
հազար ռուբլի Երևան, իր եղբոր աղջիկ Սոփիային:

Մեսրոպին վիճակված չէր հասնել իր փափագած նպատակին, այսինքն
գնալ Նոր Զուղա: Նա մեռավ ճանապարհին, Շիրազ քաղաքում, 1858 թ. հու-
նիսի 10-ին, 56 տարեկան հասակում: Նրան թաղեցին հասարակաց հանգստա-
րանում, որ կոչվում է «Բարաքօհ»: Եվ այսպես, պարսկական մեծ բանաստեղծ-
ներ Սաադիի և Հաֆիզի հայրենիքն ամփոփում էր իր մեջ հայ ազնավոր
գրողի, նույնպես բանաստեղծի, ճշմարտութունների որոնողի և իր ազգի սիրով
վառված մեծ վտարանդիի աճյունը:

Նրա գրքերն ու թղթերն ուղարկվեցին Զուղա, իսկ Թաղեոս Ավետումը
շինել է տալիս Կալկաթայում մարմարեոն հուշարձան և ուղարկում է Շիրազ,
որ նա զետեղվում է հայոց եկեղեցու արեւմտյան դռան որմի մեջ: Արձանա-
գիրն է.

Մեսրոպ Դավթեան Թաղիադեան
Պերճ վարդապետ մեծ գիտնական
Վսեմ քերթող մատենագիր
Հանգիստ առնու յայս թուի դամբան
Զքեզ Հայոց գիտնոց կաճառ
Պատուաւորէ միշտ սիրաւատ
Եւ Նոր Զուղա և Կալկաթա
Ոչ մոռացին զքեզ իսպառ:

10-յունիսի 1858.

Հայրենի հորիզոններից հեռու, օտար երկնակամարի տակ, պարսկական
խուլ անկյունի գերեզմանոցում է կորած այն տաղանդը, որ հայկական Պան-
թեոնի պարծանքներից մեկը պիտի կազմեր:

Գերեզմանն կորած, հողումը թաղուած,
Ալիքից հեռացած, մտքից մոռացած,
Երանք անլիզու, աշխարհս անիրաւ,
...Ոչ մատուռ նրանց զիւրի կանգնեցաւ,

¹ «Ազգ. Արար.» 1851 թ., եր. 398.

² Յ. Շ. Սարգսյան, «Դիտողագիր», եր. 29—30.

Շատ գեղեցիկ է ասել Քաղիաղյանի մեծ հայրենակիցը Խաչատուր Աբովյանը, ինքն էլ մի անգիտողման հակա...

ԳԼՈՒԽ ՆՈՐՐՈՂ

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԾԵՐ: Իբրև գրական մարդու՝ Մեսրոպ Քաղիաղյանին բնորոշում է նախ և առաջ նրա գրչի բեղմնավորությունը: Այնուհետև աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ այդ բեղմնավոր գրչի միաժամանակ և հարուստ է բազմակողմանիություններ: Քաղիաղյանին մենք տեսնում ենք թե՛ արձակ ու շափական բանաստեղծության ասպարեզում, թե՛ հրապարակախոսության և թե՛ պատմագիտության մեջ: Բացի այս բոլորից՝ նա մանկավարժ է, և նրա գրչը նաև դպրոցական կարիքներին է ծառայում, կաղմելով դասագրքեր: Այս բոլոր ճյուղերում նա երևան է գալիս իրրե լավ պատրաստված, տեղյակ մի գրչի: Անկասկած Քաղիաղյանն իր ժամանակի գարգացած և առաջավոր հայերից մեկն էր: Այս հանգամանքը բխում է նրա բոլոր գրվածքներից: Եվ, անշուշտ, իր այս գիրքով, որ հայտնի է մեջ շատ հազվագյուտ էր տասնիններորդ դարի սկզբում, Քաղիաղյանը պարտական էր անգլիական դատարանության, որ նա ստացավ Կալկաթայի Նպիսկոպոսական ճեմարանում: Առանձնապես լավ ուսումնասիրել էր նա, ինչպես երևում է, հին պատմությունը, զանազան ազգերի դիցաբանությունը և դասական բանաստեղծության տարրերը: Ավելացնենք այս բոլորին և այն, որ Քաղիաղյանը իսկական գրող է, այսինքն՝ կոշտ մոլ և խառնվածքով գրող, ուստի և ներկայանում է իբրև վերին աստիճանի ինքնուրույն և հետաքրքրական անհատականություն, իբրև մի անկախ դեմք, որին տված էին տիպիկ, բնորոշ և նույնիսկ բավական խոշոր գծեր: Նրա լեզուն, արտահայտության ձևը, տրամաբանության եղանակը միայն նրան էին տրված:

Այսպիսի մի գրական բնավորություն, անկասկած, ավելի մեծ ինքնուրույնություն և բեղմնավորություն ցույց տված կլինեին, եթե ճակատագիրը նպաստավոր պայմաններին մեջ դրած լինեին նրա մտքի ու սրտի գործը:

Մենք, որ արդեն մանրամասնորեն ծանոթացանք այդ անխոնջ և ընդունակ աշխատավորի կյանքին ու ժամանակին, պիտի գանք այն եզրակացության, որ նրան վիճակված «յարմարութիւնների» մեջ, այն էլ, ինչ նա արել է, շատ մեծ բան է: Իբրև մի մարդ, որի համար գրչը եղել է ամեն ինչ կյանքի մեջ, Քաղիաղյանն իմացել է աշխատել, գրել, ստեղծագործել և ամենադժվար պայմանների մեջ: Մենք տեսանք, որ նա իր ամենալավ բանաստեղծական գործը գրել է այն ժամանակ, երբ իբրև մանրավաճառ փերեղակ թափառում էր Հրնդկաստանի խորքերում: Մի խոշոր ապացույց է այս, որ Մեսրոպ Քաղիաղյանի մեջ միշտ վառ էր «աստուածային կայծը»: Իր տաղանդի շնորհիվ էր, որ այդ անհայտ մարդը, էջմիածին մատաղ բերած մի տիրացու, համբավ հանեց հայության մեջ, շնայած որ աշխատում էր հեռավոր Հնդկաստանում՝ մի փոքրաթիվ գաղութի մեջ: Դեռ կենդանության ժամանակ Քաղիաղյանին ճանաչում և հարգում էին ոչ միայն Կալկաթայում, այլև նրանից շատ հեռու գտնվող տեղերի հայության գրասեր շրջաններում: Այսպես, Քաղիաղյանի ջերմ կրկր-

պագություններից մեկն էր Միքայիլ Նալբանդյանը, որ բնորոշում է նրան «ուսումնական ազգասեր»՝ անունով, մի բնորոշում, որ գերադասեցորեն ճիշտ է. իր գրական հոշակը Քաղիաղյանն ամենից շատ պարտական էր այն հանգամանքին, որ նա վաղվառն ազգասեր էր, լավ դատարարականություն ստացած. իսկ այսպիսի ազգասիրությունը, ինչպես տեսանք, այն ժամանակների հասարակական բարձր իդեալն էր կազմում:

Յուրաքանչյուր գրողի կատարած գերի և գործագրած ազդեցության լավագույն վկաները նրա ժամանակակիցներն են: Շատ քիչ գրողների է վիճակվում դարեր ապրել և համասարապես պաշտել ինչ մի շարք սերունդների համար: Քաղիաղյանը այդպիսիներից չէր, և նրա վաղեմի հոշակը ներկա սերնդի համար բոլորովին անհասկանալի կլինեին, եթե մենք նրան դատենք ու գնահատենք մեր ժամանակակից գաղափարների և ըմբռնումների չափով: Յուրաքանչյուր սերունդ պարտավոր է արդարագուտ լինել իր նախորդների վերաբերմամբ: Իսկ այս հնարավոր կլինի այն ժամանակ միայն, երբ անցյալի գործերը մենք լուսաբանենք ժամանակի և միջավայրի շրջանակներում, ուրիշ խոսքով, երբ մեր ուսումնասիրությունը պատմական ուղղությամբ առաջ կտանենք: Ընդունելով այս արդարացի վերաբերմունքը, մենք կարող կլինենք ճշտությամբ որոշել այն ազդեցությունները, որոնք ներգործություն են ունեցել Քաղիաղյանի գրական գործունեության մեջ, տալով նրան գաղափարներ, ուղղություն, աշխարհայացքի գունավորումներ:

Արդ՝ Քաղիաղյանի ժամանակի ամենախոշոր, առաջնակարգ նշանակություն ունեցող առանձնահատկությունն այն է, որ Միքայիլ Նալբանդյանի դարը միակ տիրապետող մտավոր ույժն էր մեր իրականության մեջ: Իսկ այդ դարի պաշտամունքները հայտնի են. վերածնունդը հայ լեզվի և գրականության նվթարական գիտության լույսով: Այս ընդհանուր սկզբունքը, որ առաջացել էր հայ վերածնունդը տասնութերորդ դարից, Միքայիլ Նալբանդյանը պայմանավորում էին այսպիսի նշանաբաններով. վերածնվողը պիտի լինի հայոց հին լեզուն, գրաբարը, նվթարական գիտությունը պիտի լինի այն շափով, ինչ ընդունելի կարող է համարվել մի կաթոլիկ վանքի կողմից, առաջնակարգ տեղը կրոնին և աստվածապաշտությանն է պատկանում: Եվ այս նշանաբանները Միքայիլ Նալբանդյանը դարձրել էր մեծ հետևողականությամբ: Մանավանդ մեծ և անմոռանալի են Միքայիլ Նալբանդյանի գործիչների ծառայությունները լեզվի անպարելի: Գրաբար լեզուն անկման և վայրենացման մի շարք դարերում հասել էր անասելի աղքատության և բարբարոսության: Միքայիլ Նալբանդյանի մեծամեծ ջանքերով է, որ այդ մեռած լեզուն սկսեց մաքրվել, գտնվել, նորից հարստանալ, գնալ դեպի բարգաւաճում: Միաբանության երկու ճյուղերը, Վենետիկի և Վիեննայի, իրար հետ մրցում էին ոսկեդարի կամ հինգերորդ դարի լեզուն վերստին կենդանացնելու և գրականության նվիրական լեզու դարձնելու համար: Եվ այդ բանը նրանց կարծես հաջողվում էր: Զարգացավ ու փարթամացավ մի մեծ ու հարուստ գրաբար գրականություն:

Բայց այս մեծ շարժումը չէր նշանակում, թե աշխարհաբար լեզուն, գործածականը, ժողովրդականը, կարելի է միանգամայն դնել գեղեցիկ, մոռացության տալ: Այսպիսի մի բան անել չէր հաջողվել և անցյալ, նախամիքայիլյան դարերին: Գրաբարն այն ժամանակներն էլ չէր կարողացել դառնալ ընդհանուր գործածական լեզու: Նա եղել էր մի դասակարգի սեփականությունը և բարձր

¹ «Միքայիլ Նալբանդյանի կրկերը», հատ. Ա. Ռուստով, 1906, եր. 75:

² Տ. Պ. Ա. 1:

գրականութեան միակ տեսն էր դարձել: Բայց ժողովուրդը իր սննդական շնորհով էր մտածում ու զգում, և նրա կենդանի խոսքը, աշխարհաբարը, հարկավոր էր իրեն գրականութեան լեզու ոչ միայն այն ժամանակ, երբ նա ինքն էր հեղինակողը, ստեղծագործողը, այլ երբ բարձր գրականութեան տեր դարձած հոգևորական դասակարգը կարիք էր զգում նրան՝ այդ ժողովրդին, դիմելու, նրա հետ խոսելու:

Այս կարիքը Մխիթարյաններին էլ ստիպում էր ճանաչել աշխարհաբարի իրավունքները, բայց մասնավոր չափերով: Եվ մենք տեսնում ենք, որ թե Վենետիկի և թե Վիեննայի Մխիթարյան մամուլները տալիս են բազմաթիվ աշխարհաբար գրքեր, գլխավորապես դասագրքեր և ժողովրդական ընթերցանության գրքեր: Հատկապես մեծ էր այս գործում «Արշարունյաց» ընկերության ազդեցությունը, մի ընկերության, որ, ինչպես տեսանք, հիմնվել էր 1812 թվականին և զուտ գրական էր: Նրա համար հրատարակություններ անում էին Վենետիկի Մխիթարյանները աշխարհաբար լեզվով: Վերին աստիճանի անմշակ էր այդ լեզուն: Դա Կ. Պոլսի բարբառն էր, որ գրականութեան լեզու էր դառնում շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Մխիթարյան միաբանության անգամների մեծագույն մասը Կ. Պոլսի հայ կաթողիկ համայնքից էր: 1845 թվին Վիեննայում հաստատված «Արամյան» հրատարակչական ընկերությունն էլ նույնպես զարկ էր տալիս աշխարհաբար գրականության, որովհետև նրա միջոցով Վիեննայի Մխիթարյաններն էլ նպատակ ունեին դպրոցական և ընթերցանության գրքեր տալ ժողովրդին:

Սակայն չպետք է կարծել, թե Մխիթարյանների դարը երկու լեզուներն էլ հավասարաչափ կարևոր էր համարում հայության համար: Աշխարհաբարը ժամանակավորապես համբերելի մի ծանր անհրաժեշտություն էր ընդունվում: Այսպես, Մխիթարյան մեծ գրական գեմքերից մեկը, Հ. Ինճիճյանը, որ XIX դարի առաջին քաղաքում ամենից շատ աշխարհաբար գրքեր էր գրել և Արշարունյաց գրական ընկերության հոգին էր, իր աշխարհաբար գրություններից մեկի մեջ գրում էր, թե գրականությունը հայերի մեջ չէ զարգանում այն պատճառով, որ գրաբար լեզուն անմատչելի է ահագին մեծամասնության: Այս իրողությունից, կարծենք, պետք էր հետևել, թե պետք է, ուրեմն, գրել աշխարհաբար լեզվով: Բայց Ինճիճյանը, իբրև Մխիթարյան, այդպիսի բան ասել չէր կարող: Գրականության լեզուն պիտի լինի գրաբարը, այս անհրաժեշտություն էր և նրա համար, ուստի նա հորդորում էր, որ ամենքը սովորեն գրաբար, որպեսզի գրականությունը ժողովրդականանա: Ծիշտ այդպես էր և Մխիթարյան մյուս նշանավոր հեղինակ Հ. Մկրտիչ-Ավգերյանի կարծիքը: Ահա ինչ էր գրում նա իր «Դեղ կենաց» գրքի մեջ, որ լույս տեսավ 1842 թ.:

«Անանկ է նէ՝ մեր ազգին մեջն, որ կուզենք Աստուծով ծաղկեցնել զներքին և զարտաքին գիտությունն, էն առաջ պիտ որ ջանանք գրագիտութեան դուռը բանալ. դուռը գոց է նէ, ինչով կը բացուի, յայտ է, թե բալլիքով. գրոց գիտութեան բալլիքը ո՞րն է. յայտ է, թե գրոց լեզուն, որ է ասել գրաբառ կամ գրաբարբառ... Եվ սակայն ցաւալի փորձը՝ ցաւին կեօրէ դեղ տալը հարկաւոր տեսնելով՝ հարկաւորեց մեզ, որ շատ բան չէ թէ միայն պարզ և դիւրիմաց գրաբառ ըսենք, հապա նաև աշխարհաբառ գրքեր ալ հանենք... Աղեկ, ամ մա ինչուան ե՞րբ ազգերնիս անգրագետ մնայ ու մեղ ասանկ բանի պարտաւոր է և չի թողու, որ ավելի առաջ երթայ ամեն գիտութիւն և իմաստութիւն ազգին մեջ»:

Բանից դուրս էր գալիս, որ գիտության և իմաստության պակասությունը

միայն այն պատճառից է, որ գրաբար գրել չէ թույլ տալիս ազգի անգրագետ գրությունը:

Բերենք, վերջապես, մի օրինակ էլ: Ավգերյանը գեռ Կ. Պոլսի բարբառի շափ միայն գիտեր աշխարհաբար: Բայց ահա Հ. Գաբրիել Ավագովսկին 1843 թվականից սկսում է խմբագրել Վենետիկում «Բազմավեպ» կես ամսագիրը: Նա գրում է աշխարհաբար, և նրա աշխարհաբարը կոկված և մշակված է, ներկայացնում է թուրքահայերի գրական լեզուն իր կլասիկ պարզությամբ: Թվում է, թե զոնե նա աշխարհաբարին կտա իրավունք զարգանալու անկասորեն և ինքնուրույնաբար: Բայց ահա ինչ էր նա ասում իր թերթի յոթներորդ թվի մեջ:

«Մեր միտքը ոչ միայն գրաբառ լեզունիս ետ ձգել կամ աշխարհաբարը գրոց լեզու դարձնել չէ, հապա ընդհակառակն՝ գրաբարը գիրաւ ծաղկեցնելուն հնարքը որոնել ու սովորեցնելն է... Ռամիկներու և տղոց համար պետք եղած գրքերն զատ՝ ուրիշ ամեն գիրք մեր բուն հայերենի ազնիւ և պատուական լեզուովը շարադրել, որ է գրաբարը»:

Այսպես էր Մխիթարյանների մեծ մոլորությունը: Եվ որովհետև նրանք ամենաուժեղներն էին, դարը նրանց էր պատկանում, ուստի նրանց մոլորությունը մեծ մոլորություն էր և շատերի համար, որոնք Մխիթարյան չէին, բայց ենթարկված էին Մխիթարյան մամուլի ազդեցության: Սակայն, չնայած այս հզոր ազդեցության, կազմվում էր և մի այլ հոսանք, որ խոսում էր հանուն նույն գիտության, բայց հօգուտ աշխարհաբար լեզվի: Այսպես, 1839-ին Ձմյուռնիայում բողոքական միսիոնարներն սկսում էին «Շտեմարան պիտանի գիտելաց» ամսագիրն այսպիսի մի առաջաբանով:

«Մեր Շտեմարանը աշխարհաբառ լեզուաւ պիտի ըլլայ: Գրաբառ լեզուին գերազանց ճոխութեանը և գեղեցկութեանը վրա մենք տգետ չենք: Քանի որ ան ազնիւ լեզուն ազգի մեծ մասը չի հասկընար, և քանի որ ճշմարիտ մարդասիրությունը միշտ շատերուն օգուտին կը նայի՝ քան թե քիչերուն բաղձանքը կատարելու, արժան դատեցինք, որ մեր Շտեմարանը ռամկորեն ըլլայ: Ատելի է մեզի գիտությունը կղպաքի տալ զնել, որ աղքատը և տգետը չի կարայ առնել անոր համը: Ասիկա ջուրք ու օղը անոնցմէ արգելել է»:

Այս աշխարհահայացքն էր, որ տանում էր աշխարհաբարի, իբրև ժողովրդական գրականության լեզվի, հաղթանակը, որ և պիտի վերջ դնէր Մխիթարյան դարի համատարած տիրապետության:

Մեսրոպ Թադիագլյանին անմատչելի մնաց այն պարզ ճշմարտությունը, որ ըմբռնել էին Ձմյուռնիայում գործող ամերիկացի միսիոներները: Նա գրաբարյան էր հոգով ու մարմնով և մնաց մինչև վերջը մխիթարյան աշխարհայացքին հարած: Ինչպես տեսանք, իր «Աղգասերը» նա առաջին տարին հրատարակեց Ձուղայի բարբառով, բայց հետո անցավ էլի գրաբար լեզվին: Եվ այս մոլությունն նա զոհեց իր տաղանդը: Անշուշտ ավելի մեծ ժողովրդականություն ստացած կլինէր նա, ավելի մեծ նշանակություն կունենային նրա երկերը, գուցե և բոլորովին տարբեր բովանդակություն, եթե նա կարողանար իր գրությունների լեզուն դարձնել իր հայրենի Երևանի բարբառը, ինչպես նրա հայրենակից հաշատուր Աբովյանը գործածական դարձրեց Քանաքեռի բարբառը: Թադիագլյանն էլ բանաստեղծական բնավորություն էր, տոգորված արարատյան հայրենասիրությամբ, և եթե Աբովյանն է, որ հմայք է դարձել սերունդների զգացմունքների մեջ, դրա գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ ժողովրդական լեզվով էր նա խոսում ժողովրդի ցավերի մասին, մինչդեռ Թադիագլյանը խորթ մնաց ժողովրդին, քանի որ իր վաղվա սրտի զգացմունքների համար գործիք էր ընտրել մեռած, խրթին, մեծամասնության անմատչելի գրաբարը:

Մենք տեսանք նրա մի երկար աշխարհաբար ոտանավորը¹ և այդ օրինակով կարող ենք դատել, թե որքան նա մոտենում էր Արուստանին՝ երգիծանք արտահայտելու մեջ։ Անշուշտ, նա կարող էր նույնպիսի ազդեցությամբ տալ և խօսքայես հուզիչ դրամատիկական պատկերներ, եթե չթողնեք հայրենի գաղափարաբարբառը։

Մխիթարյան դարի մի առանձնահատկությունն էր այն հայրենասիրությունը, որ զարգացավ XVIII դարի երկրորդ կեսից և դարձավ հետզհետե համազգային մի պաշտամունք։

Այս հայրենասիրությունը գալիս էր Չամչյանի «Հայոց պատմությունից», որ տպվեց 1783 թվին։ Նրա մեջ առաջին անգամ մի ամբողջական սխառնմի էին վերածվում Աստվածաշնչի ավանդությունները դրախտի և ջրհեղեղի մասին, դրանց վրա հիմնվելով, ապացուցվում էր, որ Հայաստանը և հայ ժողովուրդը Աստծու առանձին հովանավորության տակ են գտնվել աշխարհի սկզբից։ Այն հանգամանքը, որ դրախտի գետեր են անվանված Եփրատը, Տիգրիսը, Փիսոնը, Իրավոնը էր տալիս ընդունելու, թե մարդկության այդ երանական օրրանը Աստված տնկել էր Հայաստանում։ Այստեղից հետևանք՝ Արամը հայ էր և Աստված նրա հետ խոսում էր հայերեն լեզվով, որ և այդպիսով դառնում էր նախաստեղծ լեզու, Աստվածախոս և դրախտային լեզու։ Այս սկզբունքն իբրև անուրանալի ընդունելուց հետո՝ տրամաբանորեն գալիս էին և մի շարք այլ եզրակացություններ. Հայաստանը մարդկության օրրանն էր, բոլոր ազգերն այդտեղ կազմվեցին և ցրվեցին աշխարհի զանազան կողմերը, բոլոր լեզուների մայրը հայոց լեզուն է։ Այս հանգամանքի վրա նույն Աստվածաշունչն ավելացնում էր մի ուրիշ մեծ սնապարծություն։ Բանից դուրս էր գալիս, որ հայոց աշխարհը մարդկության օրրան դարձավ և երկրորդ անգամ, երբ Աստված ջնջեց մարդկությունը և նույն միայն պահեց՝ նոր մարդկություն առաջացնելու համար։ Նույն տապանը, ասում էր Աստվածաշունչը, կանգ է առել Արարատ լեռան վրա։ Իսկ Հայաստանում էլ կար Արարատ նահանգ և նրա մեջ՝ մի բարձր սար, Մասիս անունով։ Այս Մասիսն էլ ընդունվեց իբրև բիբլիական Արարատ և, ուրեմն, մարդկության նոր բազմացումը և նոր տարածումը տեղի ունեցավ Մասիսի ստորոտներում։

Այսպիսով հայերը ազգային պարծենկոտության և սնափառության կողմից գնում հասնում էին հրեաներին, որոնք ինչպես հայտնի է, ընտրյալ ազգ էին համարում իրանց, բոլոր ազգերից զերազանց, որովհետև երկնքում մի Եհովե (Եհովա) ունեին, որ շարունակ իրանց մասին է մտածում։ Հայերը նույնիսկ խլում էին հրեաների առաջնությունը. նրանք ընտրյալ ազգ էին սկզբից և եթ, դրախտային ժամանակներից, երբ հրեաներ, ինչպես նրանք էին ասում, չկային և միայն մի ազգ ու լեզու կար՝ հայն ու հայերենը։

Այս բացառիկ ազգային սնափառությունը միայն կրոնական հանգամանքներով չէր սնվում։ Մովսես Խորենացու գրած հայոց պատմությունը գալիս էր նրա մեջ խառնելու և մեծ չափերով քաղաքական պարծենկոտություն։ Ազգային մեծ հերոսները՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան, Արտաշես, Տրդատ պատերազմական փառքի և պետական մեծության ներկայացուցիչներ էին։ Եվ այս բոլորը հաղորդում էր հայ ինքնագոհ ազգասիրության մի բարձրավիզ ինքնապաշտության կերպարանը, որ համազգային պաշտամունք մնաց երկար ժամանակ, քանի չէր զարգացած ինքնաքննության զգացմունքը, քանի միամիտ հավատը և կրոնական ոգևորությունն էր տիրում մեր մեջ։

¹ Տ. Նախընթաց գլուխը։

Ամենքն էին ենթարկված այս ազգասիրության, և բոլորովին զարմանալի չէ, որ բացառություն չէր կազմում և Մեսրոպ Թադիադյանը։ Նրա ազգասիրությունը շատ դեպքերում իսկապես ազգամոլության էր հասնում։ Բավական է հիշատակել այստեղ շատերից մի օրինակ։ Իր «Ճանապարհորդություն ի Հայս» աշխատության մեջ Թադիադյանը մեծ ոգևորությամբ, ինչպես Ղազար Փարպեցին հինգերորդ դարում, նկարագրում է Արարատյան նահանգը։ Հայրենի ընդունելու, հռչակավոր դաշտի պողաբերությունը ներշնչում են նրան մի տրամադրություն, որ պատրաստ է գերազանց, անմասն համարելու ամեն ինչ, որ վերաբերվում է հայրենի երկրին։ Այս շրջանակի մեջ միանման չափազանցությունների մակերևույթի վրա է դրվում և մարդը, հատկապես, իհարկե, հայ մարդը։ Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենը (XVII դար) պատմում է, որ Արևելքում պարսկական արյունը համարվում էր վատ, փչացած, ուստի նրան ազնվացնելու համար խառնում էին վրաց և միդերիկների արյունների հետ, որոնք ազնվագույնն էին համարվում Արևելքի բոլոր կողմերում։ Թադիադյանը, հիշատակելով այս վկայությունը, ազգասիրական պարտք է կատարում, ավելացնելով, «Բայց ես հաւանակաւ եմ վարկանել թէ Հայք էին յաւես՝ որ ազնուացուցին զարին մերձակայ ազգացն՝ Վրաց և Եգիպտոցն»։

Ապացուցանում էր նա այս բանը ի միջի այլոց և այն իրողությամբ, որ Մովսես Խորենացին իր ողբի մեջ հայոց ազգն անվանում է «հանուրց հիւսիսականաց վեհազոյն»։

Անարդարություն կլինի, եթե մենք մի յուրեք անգամ թույլ տանք, թե ինքնագոհ ազգամոլությունն ամենից շատ զարգացած էր Թադիադյանի մեջ։ Ո՛չ, այս հատկությունը պատկանում էր Մխիթարյան ամբողջ դարին և նույնիսկ գուցե հայկական մի երևույթ չէր, այլ նկատվում էր ամեն տեղ, նույնիսկ եվրոպական ազգերի մեջ, ուր ազգայնական շարժումները մեծամեծ հեղաշրջումների դարադրված էին պատրաստում։ Հայ լավագույն գործիչներից շատ շատերը չեն կարողացել զերծ մնալ Թադիադյանի ազգասիրությունից։ Արուստանը, Ալիշանը, Պատկանյանը և մի շարք ուրիշ գործիչներ ու գրողներ միևնույն դավանանքին էին պատկանում։ Անշուշտ այս ուղղությունը հայերի մեջ, ինչպես և այլ ազգերի մեջ, հարկավոր էր իբրև նախապատրաստական մի շրջան, որ տանում էր դեպի ավելի առողջ և ստեղծագործող ազգային գիտակցություն։

2. ԲԱՆԱՍՏԵՆՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ։ Մխիթարյան գրական դարը, իհարկե, մի անփոփոխ և միանման երևույթ չէր սկզբից մինչև վերջ, այլ, ինչպես ամեն մի մարդկային գործ, անցավ աստիճանական զարգացման ձևերը։

Այս իրողությունը մանավանդ լավ նկատելի է Մխիթարյան բանաստեղծության մեջ։ Տասնութերորդ դարի երկրորդ կեսում բանաստեղծությունը Ս. Ղազարի կողմից դեռ ամենայն հաջողականությամբ հին ձևի մեջ էր ամփոփված։ Ուսանավոր հյուսելը մի արհեստական բան էր, բանաստեղծության նյութ դարձնել կարելի էր ամեն մի առարկա, թեկուզ հենց, օրինակ, մի վայրի աշխարհագրական նկարագրությունը։ Այսպես էր անում, օրինակ, Մխիթարյան նշանավոր հեղինակներից մեկը, Հ. Ղուկաս Ինճիճյանը։ 1794-ին լույս տեսավ նրա «Ամարանոց Բիւզանդեան» գործը, որ Կ. Պոլսի շրջակաների նկարագրությունն էր, գրված մեծագույն մասամբ ոտանավորով։ Այս Մխիթարյան բանաստեղծության նախնական շրջանն էր։ Նրա մեջ դեռ տիրում էր միջին դարերում մեր յուրացրած արաբական ձևը, այն է՝ միալար նույնահանգությունը, որ ձանձրալի միանմանություն էր տալիս ոտանավորին։ Հ. Ինճիճյանի ոտա-

¹ Նրա 92։

նավորն այս երկի մեջ մոտ երեք հազար տող ունենք և բոլոր տողերը, սկզբից մինչև վերջ, վերջանում էին «ին» հանգով: Ահա մի նմուշ առաջին պատահած երեսից:

Ի կարգի բազկաց Ռումելի մասին
ՁՏԷՖՔէրտար-պուռնին՝ տեսի տուաքին
Նախ տուն տէֆէրտար՝ համարակալին,
Ապա փոխադրեալ՝ յարքայաւանին:

Միամիտ ու անարվեստ էր նաև մյուս նշանավոր հեղինակի՝ Հ. Մկրտիչ Ավգերյանի ոտանավորը մի կրոնական-խրատական բանաստեղծության մեջ, որ լույս տեսավ 1810-ին գրաբար և աշխարհաբար լեզուներով: Աշխարհաբարի վերնագիրն է «Բանաստեղծութիւն շորս Ետքերնուս վրայ»: Նշանավոր հայագետը իբրև կրոնավոր, կամենալով դաստիարակել ժողովուրդը, տալիս է նրան միջնադարյան ոգով տողորված պատկերներ, օրինակ՝ թե ինչ են անում և ինչ պես են յուսում դժոխքում: Ահա Սադանլի խոսքերից մի նմուշ.

Ձեզ տեսնեմ՝ իմ զբոխն՝ պաշապան,
Հին մարդիկ՝ պատուաւորք՝ իմ սուքրան,
Խմեցեք՝ բարկ գինի՝ ձեզ արժան,
Գինովցե՛ք, խենդեցե՛ք յաւիտյան:

Ձեր կերած՝ ապուրին՝ ձեր խելքին,
Չարաշար՝ ձեզ խոցէ մեղք՝ թիքնն.
Նոյն փուշեր՝ բոց սրտի՝ ձեզ վառեն,
Քիւ լճանիս՝ կրակն ալ չի մարեն:

Վերջապես մի երրորդ նշանավոր Մխիթարյան հեղինակ, Հ. Մինաս Բժշըկ-կյան, 1815-ին հրատարակում է «Ճեմարան գիտելեաց» անունով մի հատոր, գրված ամբողջովին ոտանավորով (ընդամենը 4000 տող), որի մեջ պատմվում են գիտության բոլոր ճյուղերը: Օրինակ՝

Ձի՞նչ է հանգրաւութիւն

Հանքաբանութիւն՝ ուսումն է հանքաց,
Քրննէ զլատկութիւն՝ զորակ մետաղաց.
Ճառէ զգոյութեանց՝ աղային նիւթոց,
Այլ և ըզհողոյ՝ զպատուական ականց:

կամ՝

Ձի՞նչ է հայեկաբանութիւն

է գիտութիւն ինչ՝ պեռպես հայելեաց,
Քրննէ շառաւիղս՝ երևեալ իրաց
Իբր ի հայելեաց՝ բեկեալ շառաւիղք,
Անդրադարձ ցումամբ՝ տեսանին ալաց:

Բայց միաժամանակ Մխիթարյանների շրջանում սկսում է զարգանալ ճաշակն ու արվեստի հասկացողությունը եվրոպական մտքով: Առաջ է գալիս բանաստեղծների մի սերունդ, որի գլխավոր ներկայացուցիչներն էին Հ. Արսեն Բագրատունի, Հ. Մանուել Զախախյան, Հ. Նդիա Քոմաճյան, Հ. Նդուրադ Հյուրմյուզյան: Մխիթարյան բանաստեղծությունը սրանց միջոցով մտնում է իր զարգացման բարձր շրջանը, որ կարելի է անվանել դասական (կլասիկ): Բանաստեղծները եվրոպական օրինակներով են ոգևորված, աշխատում են նրանց նմանվել, նրանց ներկայացնել հարազատությամբ, և գրաբար լեզուն,

մնալով այդ նոր արվեստի նվիրական լեզու, ստանում է առանձին, մինչև այդ շտեմնված շուք և պերճություն: Այլևս ծանրատաղտուկ անարվեստություն չէ, որ բռնացած է մի ժամանակ ներսես Շնորհալիներ անեցած հայ բանաստեղծության վրա: Այժմ հայերենով կերտվում են գեղեցիկ կտորներ: Օրինակ՝

Շանթք և ամպրոպք որոտընդոստ,
Հողմ զմայրիս տատաներ,
Օդ մրրկեալ ի խիստ շառաշ
Նուազս ահեղ յօրիներ:
Ահարեկեալ ի թաւ մայրիս,
Գառն ի հօտեն իւր մօլաբ,
Ցայս կոյս և յայն փութայր ճեպեր
Անքոյթ խնդրեալ իւր զադար:

կամ՝

Տրտունչ կալաւ սիրամարգ
Առ դիցուհին իւր Հերա,
Ձի ձայն խրոպոտ և անարգ
Ժըժոխաւոր ետ նըմա:
«Եւ ի՞բր, առէ, լուսինեակն՝
Այն լըբոտի հեզ հաւիկ՝
Ձայն ընկալաւ ներդաշնակ
Լինել զարնան երգեցիկ»:

Գեղեցկություն, ճաշակի նրբություն միայն թարգմանությունների մեջ չէին նկատվում: Մխիթարյան բանաստեղծները շատ ինքնուրույն գործեր էլ տվին, և մանավանդ այստեղ է, որ աչքի է ընկնում մի շատ ուսանելի ինքնուրույնություն: Բովանդակության և ձևի վրա սաստիկ ազդում էր միջավայրը: Դա մի վանք էր՝ մի շատ փոքրիկ կղզու վրա: Մեկուսացման ավելի միջոց հագիլ կարողանալը գտնել ճգնավորական մտածողությունը: Շատ քիչ է դրսի աշխարհիկ կյանքն իր ալիքների աղմուկը մտցնում վանական շրջապատից ներս: Եվ ահա այս հանգամանքից էլ ծնվում է վանական կյանքի ամբողջ կենցաղական կարգը: Նեղ հորիզոն, տեղական մանր հետաքրքրություն, մանր զգացմունքներ, կյանքի միանմանություն: Սիրտն ազատ չէ, միստիկական զգացմունքը ստեղծել է պայմանականություններ: Ահա այսպիսի անձուկ միջավայրում պիտի ստեղծագործե վանական բանաստեղծը: Նրան արգելված է մարմնական սիրո մասին մտածել անգամ: Այսօր էլ դեռ կանայք իրավունք չունեն բարձրանալ Ս. Ղազարի վանական շինության երկրորդ հարկը, ուր վարդապետների խցերն են: Եվ այսպիսով վանական բանաստեղծությունը, ընդհանուր առմամբ, ցուրտ է, մատնված արհեստականության, առանց մեծ հղացումների, առանց բուռն, տարերային արտահայտությունների: Եվ մենք տեսնում ենք, որ Մխիթարյան բանաստեղծությունները գլխավորապես նվիրված են վանական մանր դեպքերին, օրինակ՝ նորընծաների ձեռնադրության, ամարանոց գնացող ընկերին, այս կամ այն հանդեսին, տոնակատարության և այլն:

Միջավայրի այս առանձնահատուկ պայմանները հաղորդում են Մխիթարյան բանաստեղծությանը շատ արհեստականություն, և միայն իսկական ձիւղը, բանաստեղծի իսկական կոչումը կարող էին այսպիսի պայմանների մեջ ընդգծել իսկական բանաստեղծներին իրանց շրջապատող գրական ընտանիքի մեջ: Ստեղծագործական հորիզոնների խիստ անձկությունն էր պատճառը, Ս. Ղազարի կղզում գեղարվեստական բանահյուսությունը դարձնում էր լոկ արտաքին ձև, լոկ լեզվական մարդանքներ, առանց խոր ու կենդանի բովանդակության: Հայտնի է, որ այդ մարդանքները կազմում էին աշուղական արվեստի համարյա

ամբողջ բովանդակությունը: Այդ արվեստի մեջ մեծ նշանակություն ունի մրցությունը, երկու արվեստակիցների իրար հետ պայքարելը բանաստեղծական դարձվածքներով և հատկապես այս մրցությունների համար ստեղծված ձևերով: Այսպես էին և Ս. Ղազարի բանաստեղծները: Աշուղների պես նրանք ընդունում էին մի-մի կեղծանուն¹ և իրար հետ մրցում էին ոտանավորի գանաղան ձևերով, որոնք կոչվում էին բոնահանգ, նոյնահանգ, բոնակառգ և այլն:

Ս. Ղազարի Պառնասը առանձնապես կենդանանում է, սակեղարը սկսում 1840-ական թվականներից: Ծաղկում է բանաստեղծության մեծ տեսակը, դուցազներգական քերթվածը: Սկզբում նա բացառապես թարգմանական է: Այդ նոր շրջանը բացում է Հ. Թումանյանը Հոմերոսի Ոդիսականի և Յդիականի թարգմանություններով, որոնք հրատարակվում են 1843 թվականին, ապա 1845-ին, Հյուրմյուզյանը տալիս է Վիրգիլիոսի Ենեականի թարգմանությունը, հետո Բագրատունին տպագրում է նույն Վիրգիլիոսի Մշակականը հին հայկական շափով: Նույն այդ թվականներին ասպարեզ է գալիս մի իսկական բանաստեղծական խառնվածք ևս՝ հ. Ղևոնդ Ալիշանը, որ տալիս է բազմաթիվ գրաբար ոտանավորներ՝ զուտ Մխիթարյան դպրոցի ոգով: Վանական տաղաչափության մեջ ավելի ևս ծավալվում է հայրենիքի պաշտամունքը, և պատմական Հայաստանը իր նշանավոր վայրերով և իր ավանդական հերոսներով լցնում է Ս. Ղազարի Պառնասը ոտմանտիկ վերացականությամբ:

Եթե շմոռանանք Մխիթարյան գրական դարի մեծ ազդեցությունը ամբողջ հայության վրա, միանգամայն բնական կդառնա մեզ համար, որ Ս. Ղազարի միաբանությունն իր բանաստեղծական սովորություններով և ձևերով մի ընդհանուր մթնոլորտ էր ստեղծում համարյա ամեն տեղ: Նույն ճառական, ուղերձային բնավորությունը, նույն կրոնական եռանդը, նույն արհեստականությունը, որ ոտանավորի ուժը ավելի բառերն է դարձնում, քան ներշնչումը, նույն ազգասիրական պաշտամունքը և սերը դեպի ստվար, մեծահաստք քերթվածները Հոմերոսի կամ Վիրգիլիոսի ձևերով մենք նկատում ենք շատ տեղեր և մանավանդ արևմտյան հայության մեջ: Այսպես, 1830-ական թվականներին Զմյուռնիայի Հովհաննես քահանա Վանանդեցին տպագրում է երկու խոշոր հատոր՝ «Արփիական Հայաստանի» և «Ոսկեդար Հայաստանի» անուններով. պոլսեցի Գրիգոր վարժապետ Փեշտիմալճյանը գրում է «Դիմառնություն ի շարչարանս Քրիստոսի» հատորը, ոտանավոր, իսկ վանեցի Մկրտիչ Խրիմյանը (հետո կաթողիկոս) Բագրատունու ազդեցության տակ հայկական շափով է գրում իր «Հրափրակ Երկրին Արարատյան» քերթվածը, որ տպվեց 1850-ին:

Բայց որքան և ուժեղ ու համատարած լինե՞ր Մխիթարյան Պառնասի ազդեցությունը, կյանքն այնուամենայնիվ իր պահանջներն էր առաջ տանում և իր իրավունքն էր գործադրում: Մխիթարյանների երկու աշակերտներ՝ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյան և Սրապիոն Հեքիմյան այս իրողության լավագույն ապացույցներն են: Այս երկու բանաստեղծների սկզբնական գրվածքները կատարելապես մխիթարյան են թե լեզվով (գրաբար), թե ձևով ու բովանդակությամբ: Բայց հենց որ նրանք հեռանում են վանական միջավայրից, նրանց ներշնչումն էլ ընդունում է ազատ ստեղծագործության թափը և կնոջական սերն ու գեղեցկությունը գալիս են հեթանոսական հրապույր հաղորդելու նրանց քնարին ի մեծ դժգոհություն նրանց կուսակրոն ուսուցիչներին:

¹ Այսպես՝ Բագրատունին կոչվում էր Առան Սիսական, Հյուրմյուզյանը՝ Վրույր, Թումանյանը՝ Անտիգիոս Սիրացի, Զախչախյանը՝ Վահրամ Ռուբինյան:

Մյուս կողմից հայ նոր բանաստեղծական արվեստի մեջ կյանքը ներս է խուժում ժողովրդական երգի միջոցով: Այս երևույթը ավելի պարզ ներկայանում է մեզ արևելյան հայության մեջ, որ XIX դարի սկզբից սկսում է կոչվել և բանաստեղծություն: Այստեղ դարի սկզբից տեսնում ենք, որ ժողովուրդը, զոնե մի քանի վայրերում, ուրախությունների և խնջույքների ժամերում երգում է Անրովրե վարժապետ Պատկանյանի¹ երգերը, որոնք թե կրոնական բովանդակություն ունեն և թե արտահայտում են ժամանակակից քաղաքական դեպքերը (օրինակ, Աղա-Մահմեդ-խանի արշավանքը, Ցիցիանովի հաղթությունները և այլն): Այս երգերի ժողովրդականությունը² կարելի է միայն նրանով բացատրել, որ Պատկանյանը, թեև բավական անարվեստ մի երգիչ, գրում էր հասկանալի ոճով և առողջ գրիչ ունեւր:

Նրանից անհամեմատ ավելի տաղանդավոր էր Հարություն քահանա (հետո վարդապետ) Ալամդարյանը: Կրոնավորական սքեմը չկարողացավ խեղդել այս մարդու սիրտը, զգայուն բանաստեղծական սիրտը: Նա սիրեց, երգեց այդ սերը, և նրա երգն էլ անցավ ժողովրդի բերանը: Ում չէ հայտնի նրա անկեղծ ու լիաբուռն խանդավառությամբ տաքացրած հարսանեկան նկարագրությունը:

Յերկու ձեռն երկու մոմ

Ինձ ընդ առաջ էլ չիւր տան.

Մի հարցանեք ով էր նա,

Հրեշտակ թե կոյս լուսազեղ:

Ամօթն զնա վարդ արար,

Ես հիացեալ դարձայ քար.

Այն զինչ օր էր և զինչ ժամ,

Յորում տեսի ես կեանք նոր:

Լիաճրագ յայնմիկ տան

Ի մարդաշատ բազմության

Ի մեջ աղճկանց և հարսանց

Յոտին կայր ոմն անդանկեան:

Այն օրիորդն էր պարկեշտ

Ինձ պատահյալ առ զբոսմար տան,

Զոգիս գրաւեաց չիւր ի սեր

Ի նմա տեսի ես կեանք նոր:

Այսպիսի ճիշտ ստեղծագործություններ անկարելի է, որ խորթ մնան ժողովրդի սրտին այն պատճառով միայն, որ ժողովրդական լեզվով չեն գրված: Բայց ժողովուրդն իր սեփական բանաստեղծությունն էլ ունեւր: Մեսրոպ Թադիադյանը Թիֆլիսի նկարագրության մեջ զարմանքով նկատում է, որ այդ տեղի հայերը գինեխմության ժամանակ փոխանակ շարականներ կամ հոգևոր տաղեր երգելու՝ իրանց հորինած երգերն են երգում: Օրինակ.

Ու էիր և տիկ դարձար,

Տկահան շարշարուցար

Հալվարի դարի դուսին,

Տուինք մշակի ուսին.

Ո՛վ, ո՛վ սուրբ աճկոր,

Լուեղ բա՛ց մեզ ուղարմիա՞:

¹ Պատկանյան նշանավոր գրական ընտանիքի (Գաբրիել, Ռաֆայել, Քերովրե, Միքայել) նախահայրը, պոլսեցի, տեղափոխված Ռուսաստան:

² «Սերովրե վարժապետ Պատկանյան երգը», Մոսկվա, 1857, եր. 8:

³ «Ճանապարհորդություն ի Հայս», եր. 317:

Բայց չէ կարելի ասել, թե Մխիթարյան բանաստեղծությունը միանգամայն խորթ մնաց ուսահայերին: Այստեղ նույնիսկ Մխիթարյաններից առաջ էր (1834-ին), որ Սարգիս Տիգրանյանը (նոր նախնիքեանցի, Մոսկվայի համալսարանի լեզվագիտական բաժնին ավարտած) թարգմանեց ֆրանսերենից մեասինի «Գոթոգիան» գրաբար ոտանավորով. նույնպես և 1840-ական թվականներին Հ. Համազասպյանը տպագրեց «Թարգմանությունը արձակ և ոտանաւոր ի ուսասաց լեզու» (Պուշկինից, Լերմոնտովից, Ժուկովսկուց, իսկ սարկավագ Կեռքչեյանցը՝ «Ծաղկաքաղ յառական Քոխովի, Տմիթրիէի և Եմմենիցների»): Հրատարակվեց նույնիսկ և ինքնուրույն գործ՝ «Նղերերգութիւնք»¹ Հ. Հարիսյանի, թատերական գրվածքները գրաբար ոտանավորով: Բայց այս գործերը պատահական, ոչ տեական երևույթի կերպարանք ունեցան ուսահայերի մեջ:

Ժողովրդի համար գրելու, ժողովրդական լեզվով գրելու մեծ խորհուրդը, որ հայ վերածնության նշանաբանը պիտի դառնար, պատռում է նույնիսկ Մխիթարյան կղզիացման պատվարները և մտնում է Ս. Ղազարի կղզին այն ժամանակ, երբ գրաբարախոս Հոմերոսի, Վիրգիլիոսի, Կիկերոնի դարն էր: 1847 թվականը նշանակելի է հայոց նորագույն գրականության պատմության մեջ: Այդ ժամանակ է հ. Ալիշանը «Բաղմամբայի» մեջ տպագրում իր աշխարհաբար երգերը «Նահապետ» կեղծ անունով: Այստեղ էլ Ալիշանը, ինչպես իր գրաբար շատ երգերի մեջ, հայրենիքն էր երգում, Հայաստանը: Բայց ինչպե՞ս: Մեկի (գրաբարի) մեջ նա բարձրասլաց էր, բառերի ճայթմունքներով ազդու, իսկ մյուսի (աշխարհաբարի) մեջ՝ անուշիկ, խաղաղ ու պարզ մրմունջ, սրտի իսկական թարգման:

Գրաբարով նա գրում էր.

Հայկեան փանդանց որոտընդոտ
Դունչին բարբառք մարտագոտ,
Դառնակոտոչ անդրաձայնէ
Պարսիկ կերկեր ի շեփոր.
Շարժեն հրեշտակք թևա լուսափողփողս,
Ճիւղաղք ճաճաղաց կայսրքն ի դժոխս.
Շոխնդն շանթառք զեթերօք փարի.
Սարսափեն սանդառք ի խօլ խաւարի:

Իսկ աշխարհաբարով՝

Կես գիշերն առել էր գիշերավայր
Լուսնակն յամպի տակ բացխրիկիկ խաղայր.
Մինչ հովին շրջկոտ ձախ թևքն յանտառ
Օգոց և ծառոց հանգիստ կու կարդայր:
ԶԱւարայրի մութն ու կանաչ ծոցիկ
Մայրն ծայր ճրդքեր Տղմուտն հանդարտիկ,
Մետաքսանման անձայն խոտոտիկ,
Թաւակցնելով հազար բխր ալիք:

Բայց ժողովրդական երգը ուրիշ մեծ հաղթանակներ էլ ուներ: 1852 թվին Մոսկվայում տպվեցին ժողովրդական աննման աշուղ Մայաթ-Նովայի երգերը՝ Գեորգ Հախվերդյանի հմուտ առաջաբանով ու ծանոթություններով, իսկ Վենետիկում հ. Ալիշանը հրատարակում էր «Հայոց երգք մամկական» գրքույկը, որի մեջ կային անցյալ դարերում հյուսած մի քանի ժողովրդական երգեր, անանուն և անհայտ երգիչների գործեր, որոնց թվում էր և մեր հուշակավոր

«Կռունկ, ուստի՞ կու գաօր»:² Իսկ մի երեք-չորս տարի անցած՝ Պետերբուրգում լույս էին տեսնում երկու տետրակ «Գամառ-Քաթիպայի արձակ և շափաբերական շարադրությունները» վերնագրով: «Թիֆլիսի քեֆ»՝ ոտանավորն էր, որ տպվում էր առաջին տետրակի մեջ, իսկ սրա բովանդակությունը՝ ներկայացնում էին երկու տետրակների շապիկների վրա տպված պատկերները՝ զուռնա, խորոված, գինի, դահիրայով պարող կին: Այդ նկարները վկայություն էին, որ եկել է նոր ժամանակը՝ հայ բանաստեղծության բովանդակությունը հարստացնելու համար, որ կյանքը կենսունակ հյուսեր է մտցնում նրա մեջ, այնպես որ Ս. Ղազարի բանաստեղծական միջավայրի սառցնող պայմանականությունն այլևս չէ կարող հարվածել հայ արվեստի սիրտը:

Այսքան բաղմազան և կենսունակ են այն շարժումները, որոնց միջավայրն էր հայ նոր բանաստեղծությունը և որոնք տարան նրան բնական զարգացման ճանապարհով: Ի՞նչ տեղ ուներ այդ շարժումների մեջ Մեսրոպ Թադիաղյանը:

Իր գրական հռչակը Թադիաղյանը պարտական է առավելապես իր բանաստեղծական տաղանդին: Եվ սակայն նրա տաղաշափական մանր գրվածքների մեջ հազիվ գտնենք մի քանի հատ, որոնք արժանի լինին ուշադրության: Ընդհանրապես բնորոշելով Թադիաղյանի նշանակությունը մեր բանաստեղծական գրականության մեջ, մենք պետք է առենք, որ դա Մխիթարյան դպրոցին պատկանող մի դեմք է այնքան, որքան մի Պեշիկթաշյան կամ մի Հեքիմյան, բայց խիստ ինքնուրույն, առանձնահատուկ գծերով: Թադիաղյանն էլ սիրում էր կեղծ կյանքիկական ձևերը, ինչպես սիրում էին Առան Սիսակյանը, Վրույրը Ս. Ղազարի վանքում, բայց այս վերջիններից անհամեմատ ավելի նպաստավոր պայմանների մեջ էր գրված հենց այն կողմից, որ կաշկանդված չէր ճգնավորական պայմանականություններով և կարող էր ազատ զգալ իրան սիրային քնարերգության մեջ:

Առանձին ինքնուրույնություն նրա քնարին տալիս էր նրա իրահատուկ արտահայտության ձևը, բայց մանավանդ միջավայրից ստացած ազդեցությունը: Հնդկահայ գաղթականությունը XIX դարի ընթացքում ունեցավ մի գրականություն, որ շատ բաներով էր տարբերվում XVIII դարի նրա գրականությունից: XVIII դարում հնդկահայը դեռ քիչ էր զգում իր, իբրև առանձնական համայնքի, անջատ գրությունը: Նա դեռ Զուղայի մի մասն էր, ապրում էր նրա շահերով և նրա միջոցով՝ նաև մայր-հայրենիքի, Հայաստանի շահերով: Գրականությունը ճաշակավոր չէր, բայց ջղուտ, աչքի ընկնող իբրև խոշոր ու անկախ մի երևույթ: XIX դարում գրականությունն ավելի ճաշակավոր է դառնում, բայց ավելի թույլ, ավելի ենթակա հայ աշխարհում տիրող գրական ազդեցություններին: Այն ժամանակ էլ ավելի խորանում է հնդկահայերի մեջ տեղայնությունը: Նրանք կազմում են մի ինքնամիտ գաղթականություն, որ մշակում է ինքնուրույն հոգեբանություն, ունի իր տեղային ավանդությունները, իր տեղային երգն ու գաղափարը:

Գրական տեսակետով այդ հնդկական տեղայնությունը ներկայացնող մի շատ թանկագին և հազվագյուտ հիշատակարան ունինք մենք. մի «Տաղարան», որի մեջ հավաքված են հնդկահայերի մեջ գործածված երգերը: Այս ժողովածուն հրատարակել է Կալկաթայում Ս. Զ. Ավետյանը³, որ փոքրիկ մի առաջաբանի մեջ ասում է, թե հնդկահայերի մեջ գոյություն ունեին շատ ձևազիր

¹ Մեր ունեցած օրինակը՝ տարաբախտաբար, պակասավոր է և մենք չգիտենք, թե որ թվականին է տպվել այս ժողովածուն: Հավանական է թվում, որ նա լույս տեսած լինի 1840-ական թվականներին:

² Բոլոր այս գրքերը տպագրվել են Մոսկվայում:

տաղարաններ, ինքը հավաքեց և կազմեց մի հատը, որպեսզի հարմարութիւն լինի բոլոր գործածական երգերը միանգամից ունենալու: Տաղարանի մեջ հավաքված հայերեն երգերի թիւը հասնում է 70-ի: Եվ, ինչպես երևում է, նրանք բոլորը տեղական ծագում ունեին: Գոնե մեզ չհաջողվեց գտնել մեկը, որ լինէր արտաստութիւն այն ժամանակ գոյութիւն ունեցած այնպիսի երգի, որ հյուսիս-ված լինէր Հնդկաստանից դուրս: Եթէ այս այսպես է, մենք, ուրեմն, ունենք մեր աչքի առջև հնդկահայերի բանաստեղծական գործերը, առանց, սակայն, ունենալու նրանց հեղինակների անունները: Դրանք մեծագույն մասամբ սիրո և զվարճութան երգեր են: Գերակշռում են, իհարկե, գրաբար լեզվով գրվածները: Մենք արդեն ասել ենք, որ գրաբար գործածութիւնը ամենայն համառությամբ պահվեց Հնդկաստանի հայերի մեջ: Կարելի է համարձակ ենթադրել, որ երգերի հեղինակ հանդիսանում էին տեղացի վաճառականները, որոնք և ցույց էին տալիս բավական կիրթ ճաշակ և բանահյուսական շնորհալի տրամադրութիւն:

Ահա օրինակ, բաժակի մի երգ.

Սկայք եղբարք անումք ճաշակ,
Սիրոյ մերոյ վայելութեամբ.
Առեք զգինին լըցեք զբաժակ
Եւ ըմպեցեք ախորժութեամբ:
Զի ոչ գիտեմք վաղեան ատուր,
Զինչ ցաւ ունի մեզ բերելոյ.
Վասն որոյ մինչ հաւաքեալ կամք,
Ջանամք յաւետ մեզ բերկրելոյ:
Բարձրացուցեք բաժակ լցեալ,
Եւ սիրտ սրտիւ երկրորդեցեք,
Բանս ի զորսէ երթամք լիշեւ,
Ապա սիրով ճաշակեցեք:
Նորոգութիւն տանն Հայոց,
Աններեկոյ մեր բարեկամաց,
Պարծանք աղգիս ներկայ Տիկեանց,
Եւ այս խմբեալ միակամաց:

Սիրերգները բազմաթիւ են և շատ դեպքերում ներշնչման վառ կնիք են կրում.

Սիրահարեալ եմ քոյ սիրով,
Սիրտս կիզեալ ուժգին բոցով
Ես սիրոյ քո մնամ լալով,
Մի՛ մոռանար իմ Սիրելի:

Կամ՝

Հայեա՛ց սիրով, հայեա՛ց սեր իմ,
Եւ քաղցրութեամբ լուր ինձ աղչիկ,
Զի ի սորոյդ վիրեալ կոճիմ,
Վասն այն սիրտ քո տո՛ւր ինձ, աղչիկ:

Երգելով սեր, գինի, բնութիւն, հնդկաստանցի հայը շէր մոռանում, որ ինքը անգլիահայատակ է և պարտավորութիւններ ունի դեպի նորին բրիտանական մեծութիւնը: Եվ նա էլ հորինել էր օրհներգ:

Տեր կեցցո՛ւ Զորջ արքայն,
Վսեմ կեա՛լ ընդ երկայն.
Կեցո՛ւ զարքայն.

Յղեա՛ւ նմա յաղթութիւն,
Փառք և երջանկութիւն,
Կատարել զպետութիւն,
Երկար առ մեօք,
Ով Տեր մեր Տե՛ր ծագեա,
Թշնամիս զիւր ցրուեա՛,
Եւ զլորեա՛:

Հետաքրքրական են և աշխարհաբար երգերը: Նրանք Զուղայի բարբառով են գրված և պատկանում են ժողովրդական երգիչներին կամ, պարզապես, աշուղներին, որոնք գնում էին Հնդկաստան այնտեղի հայ աղաներին իրանք երգերով զվարճացնելու համար: Երգերի այս տեսակը շատ տարածված էր, մանավանդ այն ժամանակները Հայաստանի դանազան կողմերում՝ և ուներ մի ընդհանուր ոգի, արտահայտութիւն մի եղանակ: Գանգեսի ափին էլ հայ երգասաց գուսանը հոգեկից էր Արաքսի կամ Կուրի ափերին երգողներին: Ահա մի նմուշ.

Գովեմ սրտի ուրախական
Թիֆլիս քաղաքն պատուական.
Յոյժ գեղեցիկ և սիրական
Վրաստանայ գօզալներն,
Այ՛ Վրաստանայ գօզալներն,
Շեն Թիֆլիզու խաթուններն:

Ուշագրավ են նաև ժողովրդական «Եսալի» կամ «Ջանիման» երգերի փոփոխականները նոր-Զուղայի լեզվով.

Եա՛լալի, հայ ջանիման ջանիման,
Եա՛լալի, ջախ տարարին ջանիման:
Եա՛լալի, պատկերդ ա աննըման,
Եա՛լալի դեմք քո պայծառ փայլման:

Բայց մեր Տաղարանը ցույց է տալիս և մի ուրիշ շատ նշանավոր հանգամանք: Հայտնի է, թե հայը ինչքան մեծ շափով ենթարկվում էր այն ազգերի ազդեցության, որոնց հետ ապրում էր նա, լինի այդ նրա բուն հայրենիքում, թե հեռավոր գաղութներում: Այս հանգամանքի շնորհիվ է, որ հայ ժողովրդական լեզուն կամ խճողվել է օտար բառերով, կամ թե իսպառ տեղի է տվել օտար լեզուներին: Հայը քրդախոս, թաթարախոս, շերքեղախոս, վրացախոս, թրքախոս... Այս բոլորը պատմական կենսակցութիւն և հայերենի տկարացման հետևանքներն են: Հնդկաստանում հայը միայն անգլիական բարձր կուլտուրայի ազդեցութիւն չէր ենթարկվում, այլև տեղական ժողովրդի, այսինքն հնդիկների ազդեցութիւն: Եվ այս՝ մինչև այն աստիճան, որ յուրացնում էր հնդիկ ժողովրդի երգերը, երգում էր նրանց իբրև իր սեփական երգեր: Այս հանգամանքի մեջ, իհարկե, ոչինչ, արտակարգ և անբնական բան չկար: Զէ՞ որ նույն հայը Թուրքիայում թուրքերեն էր երգում, Պարսկաստանում՝ պարսկերեն, Ֆրանսիայում՝ ֆրանսերեն և այլն: Մեր երգարանն ունի բազմաթիւ հնդկերեն երգեր՝ հայերեն տառերով գրած: Նմուշի համար բերում ենք մի փոքրիկ կտոր.

Ռուսահայերի մեջ հայտնի էին մի շարք անուններ Սեյեադ, Շիրին, Միսկին-Բուրջի, Թուրինջ, Ազրար Ազամ և այլն: Այս տեսակի ոտանավորները հրատարակված են Մոսկվայում 1850-ական թվականներում «Նոր Քնար Հայաստանի» վերնագիրը կրող տետրակներում:

Արամ կըհա դիւ ջօգրէա
Չըէր օնկէ պալէ.
Մտֆրինկօ խօղայ էջդրկէ
Յընդմէ նը զըհալէ:

Եվ այսպէս, Մեարոպ Թաղիադյանը միակ բանաստեղծը չէր Հնդկաստանում, ինչպէս կարելի էր ինքնին հետեցնել, եթէ մենք չունենայինք այսպիսի կարևոր մի հիշատակարան: Հայ բանաստեղծությունն ունեցել է, գուցէ նույնիսկ շատ առաջ, քան Թաղիադյանի գալը Հնդկաստան, իր հողն ու մթնոլորտը, և գաղութի ընթերցասեր անդամները, որքան և վաճառականության նվիրված, ունեին հասկանալու և գնահատելու շատ կույտներ: Եվ Թաղիադյանն էլ, ինչպէս կտեսնենք, համակվեց գաղութային հոգեբանությամբ, ենթարկվեց այն ընդհանուր օրենքին, որ մարդու բոլոր գործերի վերաբերմամբ ներկայացնում է միջավայրը:

Թաղիադյանի մանր բանաստեղծությունների լիակատար ժողովածուն չէ հրատարակված: Ինքը Թաղիադյանը ոչ միայն հոգ չէ տարել այդ մասին, այլ և ցույց է տվել մի անփութություն, որ հատուկ է շատ բանաստեղծներին: Իր ոտանավորները նա սովորաբար տպում էր «Ազգասերի» մեջ իր ստորագրությամբ, բայց կան և այնպիսիները, որոնք ստորագրություն չեն կրում կամ նույնիսկ ուրիշ ստորագրություն ունին: Այսպէս է, օրինակ, «Տե՛ր, կեցո դու զՀայս» ոտանավորը, որ Թաղիադյանի բոլոր գործերից ավելի է հռչակել նրա անունը և դեռ այսօր էլ հնչում է իբրև ազգային օրհներգ, բայց որ տպվել է «Ազգասերի» մեջ Հ. Կ. ստորագրությամբ¹:

Տե՛ր կեցո՞ դու զՀայս
Եւ արա՞ զնոսա պայծառս,
Կեցո՞ զՀայս:
Զողորմութիւնդ վերին
Հաճեա՛ց ձօնել նոցին,
Զի նովիմք մարթացին
Ապրել յաստիս:
Ո՛վ Տե՛ր մեր, Տե՛ր փութա՛,
Զազգ մեր համայն փրկեա՛
Ի թշնամեաց:
Կափո՞ զաշս նոցուն
Հատ զարմատսըն զրուն,
Եւ զազգ մեր պարտասուն
Արա՛ հոգոր:
Աջովդ համատարած
Զազգ մեր արտահալած
Փոյթ գումարեա՛:
Յաշխարհ Արարատյան
Ի վայր մեր ծննդյան,
Որ այժմ է սեպհական
Օտարազգեաց:
Ի քո իջեալ տեղի
Զաթոռ Հայրապետի
Մեր հաստատեա՛:
Զերկարութիւն կենաց՝
Հօր մեր Աստուածազգեաց՝
Շնորհեա Պետին մեր հարց,
Որ զմեզ հովուէ:

Առաքեա՛ ի բարձանց,
Համակցութիւն կամաց
Ի մերազնեայս:
Զոմն ի մէնջ յարո՞,
Արքայ ազգի մերոյ,
Տուր նմա ցուպ հովուի,
Հովուիլ զմեզ:

Այս մաղթանքը մեծ տպավորություն է գործել իր ժամանակին իբրև հայ ազգի դրություն լավագույն կերպով նկարված պատկեր և իբրև նրա քաղաքական տենչերի ճիշտ արտահայտություն: Հայ գիտակցությունն այն ժամանակ չէր թաքցնում, որ իր ցանկությունն է՝ տեսնել Արարատյան աշխարհում վերանորոգված հայ թագավորություն: Այս է նշանակում վերջին տան մեջ «Զոմն ի մէնջ յարո», արքայ՝ ազգի մերոյ» դարձվածքը: Թե որքան մեծ էր այս երգի տպավորությունը ժամանակակիցների վրա, ցույց է տալիս Միքայել Նալբանդյանի «Մեռելահարցուն» վեպի հետևյալ կտորը. «Ցանկարծ, այս միջոցին, Կոմս էմմանուէլի ականջին հասաւ մի ֆորտոպիանօի ձայն... Ուշադրութեամբ ականջ դնելով հասկացաւ որ ածում էին «Տե՛ր կեցո դու զՀայս» երգի եղանակը: Տիրացուն նկատեց որ այս ձայնը տպավորութիւն գործեց Կոմսի վերայ, վասն որոյ և ասաց. «Ես իմանում եմ թէ ով է դորա ածողը. ահա, այն սպիտակ տանիցն է լսում... Մահտեսի Թովմասի տանից, նորա դուստրն է ածողը»: Արդարեւ մի վայրկյանից հետո լսվեցավ մի քնքուշ և թարմ կանացի ձայն»: Նա երգում էր երգի այս կտորը, ուր հայցվում էր, որ աստված հավաքե հայերին Արարատյան աշխարհը»: Այս առիթով հեղինակը գրում էր տողի տակ մի երկար ծանոթություն, որ սկսվում էր այսպէս. «Այս երգը առաջին անգամ երևեցաւ Կալկաթայի «Ազգասեր» անունով օրագրի մեջ, որ հրատարակում էր հավիտենական հիշատակի արժանավոր Մեարոպ Թաղիադյանը՝ ուսումնական ազգասերը: Այս երգը թե յուր բովանդակությամբ, թե յուր բանաստեղծական վառվռուն հորինվածքի և թե հայոց ներկա վիճակի ճշգրիտ պատկերը հանդիսացնելու և դորա բարձրելու համար հարկավոր եղած հնարքները խնդրելու մասին արժանի է ազգի մասնավոր ուշադրությանը: Եթե հնար ունենայի ես, ամենասուրբ պարտականություն կդնեի ամեն մի հայի վրա անգիր ուսանել այս երգը: Մինչև այսօր իմ կյանքի մեջ չեմ տեսած կամ լսած մի այսպիսի երգ, ահա բուն ազգային երգ: Խեղճ Թաղիադյանց, խաղաղություն քո հոգուն. շարշարվեցար ազգի լուսավորության համար, բայց չհաջողվեցավ քեզ, որպէս և շատերին, տեսանել քո մարգարեական ազգու քարոզության պտղաբերությունը մեր ազգի մեջ»:

Առհասարակ, Թաղիադյանին ավելի շատ հայրենասիրական հույզերն էին բանաստեղծական ոգևորությամբ ներշնչում, քան, օրինակ, սիրային հույզերը, որոնք թույլ ու դժգույն արտահայտություն ունեն նրա մի քանի ոտանավորների մեջ, և այս կողմից Թաղիադյանի բանաստեղծությունը սովորական մի միջակություն է: Անցյալ գլխի մեջ մենք տեսանք, որ նրան վատ չէր հաջողվում և երգիծանքը, ինչպէս ցույց է տալիս էջմիածնում նրան հատկացրած սենյակի ծաղրական նկարագրությունը աշխարհաբար ոտանավորով, բայց չափական արվեստի այս ճյուղը Թաղիադյանը չէ զարգացրել և «Յուցակ ստացեալ ազխիցը» մնում է լավագույն օրինակը: Երգիծանքի օրինակ տալիս է և հետևյալ ոտանավորը.

¹ Ռուսաստանում տպված երգարանների մեջ այս «արքայ» բառը հասկանալի պատճառով, փոխադրված է «Հովու» բառով:

Դու որ մարմնով միայն մարդ,
Կե՛ր, ա՛րբ, ուրախ ի կենսա արդ.
Հոգի շունիս որ վախենա
Թե համար տալ կա՛յ քեզ անդ:
Հեռգեա դաշխար՝ տեսնա՛յ
Զիարդ կարես փող կուտեա,
Մի՛ վախեր, դի օգնակա՛ն
է քո աստուած Մամոնայ:

Մենք ասացինք, որ Թադիադյանն էլ, իբրև բանաստեղծ, ենթարկված էր գաղթականի հոգեբանության: Այդ այն հոգեկան դրությունն է, որ հեռավոր օտարության երկնքի տակ հայրենի տեսիլներ է ստեղծում՝ իրան մաշեցնող կարոտն աժոքելու համար: Ապրելով գաղթականական իրականության մեջ, Թադիադյանը ազդվում էր այդ միջավայրից, հարմարվում էր նրա առանձնահատուկ պայմաններին: Բայց բարոյական նեցուկներ որոնել նա կարող էր հեռավոր հայրենիքը օտար գաղթավայրին գոնե երևակայությամբ մոտեցնելու մեջ: Մեր բոլոր հին երգարաններում տպվում էր մի երգ, որ հյուսված է Հնդկաստանում և որ վերագրվում է Մեսրոպ Թադիադյանին¹:

Այդ՝ մի գյուղական աղջկա բավական սրտառու է երգն է.

Գյուղական աղջիկ եմ ես զամբիւղաշեն
Եկեալ աստ զամբիւղօք ի Հայոց երկրէն,
Յուսամ դի հայ տիկնայք և պարոնայք Հնդկաց
Բարձր գին տալցեն իմ սիրուն զամբիւղաց.
Առ զամբիւղս զօտար աղջկանէս:
ԶԱրարատ, զԵփրատ և զՏիգրիս թողի
Միայնակ շրջիմ աստ յեղբոս Գանգեսի,
Պանդուխտ եմ, օգնեցեք անտերունջ անձինս,
Զի ծնողք ձեր յառաջ աստ պանդուխտ էին:
Զամբիւղք իմ են յարմար ասղնագործութեան,
Պահել անդ զմատնոց, զթել, զաղաման.
Իմ ձեռօք եմ գործել ես զամենեանս,
Երբ խաշինք և գառինք իմ գինե խալտան:
Գանձք բազումք, ցաւք բազումք կան յայսմ աշխարհի,
Պետք սակաւք, ցաւք սակաւք կան յիմում երկրի.
Զայգի մի ունի՛ դամբիւղ գործէի,
Լոկ կաթամբ և պտղով երջանիկ էի:
Աստ սերկեիլ, ծիրան և խաղող չի կայ,
Բայց միայն աղայ, բիլա ու քիւլայ.
Ախ, ե՞րբ իցէ, դի արժանի կղեց վերստին
Ճաշակել զպտուղս իմոյ պարտիզին:
Ապա դուք լալ տիկնայք՝ զամբիւղս իմ առեք,
Գիւղական աղջկանս սիրով օգնեցեք.
Զի դարձեալ յերկիր իմ հանդերձ ձեր շնորհօք՝
Զերախտիս ձեր առեալ՝ գովեցիք բազմօք:

Հայաստանցի մի աղջիկ չգիտե նույնիսկ, թե կա Հնդկաստան, ուր կարելի է գնալ, օվկիանոս կոխ տալով, զամբյուղներ ծախելու և վերադառնալու համար: Բայց այս պատկերը հարկավոր է եղել մեր բանաստեղծին իր հոգեկան

ապրումները ցուցանելու համար. մեղմագին, թախծալից կարոտ, որ հեռավոր հայրենիքը վառել էր նրա սրտի մեջ:

Մանր ոտանավորներից անցնելով մեծերին, մենք տեսնում ենք, որ այստեղ էլ Մեսրոպ Թադիադյանն իր դարի հարազատ զավակն է: Կեղծ դասականության դարն է այդ, մեծ քերթվածների դարը, երբ օրինակ են Հոմերոսն ու Վիրգիլիոսը: Նրանց նմանվում են, կարելի է ասել, կուրորեն, ձևի կողմից, նյութի դասավորության կողմից անգամ: Քերթվածը, սովորաբար դուցադներգական, բաժանվում է երգերի: Յուրաքանչյուր երգի համառոտ բովանդակությունը դրվում է առջևում, արձակ ձևով և կոչվում է նախադրություն: Հոմերոսի և Վիրգիլիոսի մոտ հեթանոս աստվածներն են գործում, և ահա XIX դարի նրանց հետևողներն էլ դիցաբանության սահմաններում են մարդանքներ կատարում, գործողության կանխելով հաղարամյա գերեզմաններում հանգչող հերոսներին ու աստվածներին: Արվեստի այս ձևը համարվում էր այն ժամանակ ամենաբարձրը, և առաջնակարգ բանաստեղծ լինելու համար պետք էր կամ գրել կամ անվագն թարգմանել այգալիսի մի խոշոր քերթված: Այս ճյուղը, որ կոչվում էր և վեպ կամ, ավելի ճիշտ, դուցազներգակ ֆեթված, ուներ իր ուրույն ստեղծագործական կանոնները, որ մի առ մի բացատրում էր ժամանակի մեծագույն բանաստեղծներից մեկը, Հ. Նդուարդ Հյուրմյուզյանը իր «Առձեռն բանաստեղծություն» աշխատության մեջ (Վենետիկ, 1839):

«Զի՞նչ է,— հարցնում է նա,— դուցազնական քերթություն: Եվ պատասխանում է.

«Դեպք ինչ մեծագործ քերթողաբար վիպագրեալ, առ ի սեր և զարմացումն առաքինութեան ձգելոյ զընթերցողս: Վեհագոյն քան զամենայն աղգս քերթութեանց է սա, այլ դժուարին յոյժ ի կատարումն. քանզի հզորագոյն ճգանց քերթողական հանճարոյն պետք են առ ի յօրինել վեպս քերթողականս զուարճալի ու ախորժալուր ամենեցուն, ի ներքս ածելով դէպս պատշաճաւորս և նկարագրութիւնս կենդանատիպս բնութեան և բարուց, հանդերձ պերճութեամբ և վսեմութեամբ իմաստից և ասացուածոց, որ դուցազնականին ի դեպ գան առաւել քան այլ ամենայն քերթութեանց և որովք զանազանի աս ի պատմութենէ»:

Պահանջվում էր, բացի այդ բոլորից, որ նյութը լինի հին, «քանզի նորք և արդիք,— շարունակում է Հյուրմյուզյանը,— դուզնաքեայք թուին, իսկ հնութիւն որպես ստուարաւ քողարկեալ՝ վեհ երևցուցանէ զամենայն և տայ համարձակութիւն քերթողին՝ պաճուճել զայն պատշաճ կեղծեօք»: Խորհուրդ էր տրվում նյութը վերցնել աղգային կյանքից: Գործողությունը պիտի կատարվի զանազան դժվարությունների և արգելքների մեջ: Որքան սրանք բարդ ու մանավաճապատ լինին, այնքան մեծ է արժեքը:

Թադիադյանը ոչստեղծական բանաստեղծության մեջ մեծ հաջողություն է ունեցել իր ժամանակակիցների աչքում: Բայց նրա առաջին փորձը շատ անհաջող էր: Իր կին Թանգունի մահվան տպավորության տակ նա սկսում է գրել մի «Եղբերեղութիւն» կեղծ կլասիկ ոճով: Կան արտաքին տեսիլական բոլոր պայմանները, որոնց, սա յայն, չէ համապատասխանում ներքին բովանդակությունը: Մոռացել էր Թադիադյանը, որ ժամանակակից, մանավանդ անձնական կյանքից չէ կարելի դուցազներգություն հյուսել: Ուստի նրա «Եղբերեղութիւն

բերված են Գերմանիայից: Այս երգի հիմնական գաղափարն էլ դարձել է մեր զամբյուղաշեն աղջկա երգի զրդիլը: Գրել է մեր երգը անշուշտ մի Արարատցի և նրա արժանավորությունը շատ բարձր է հնդկական նախատիպից:

¹ Եր. 116:

¹ Տե՛ս, օրինակ, «Քնար Հայկական», Մ. Միանարյանի, Պետ. 1868, եր. 212:

² Այս երգը տպված է և Կալկաթայի վերոհիշյալ Տաղարանում, բայց առանց ստորագրության: Հետաքրքրական հանգամանք է, որ նրա հետ տպված է և մի ուրիշ երգ, որ կարելի է մեր այս երգի նախատիպը համարել. ինչպես երևում է, Հնդկաստանում գոյություն է ունեցել աղքատ մի աղջկա երգ, որի մեջ նա առաջարկում է տիկիներին գնել իր ավելները, որոնք

յօրհաս Թանկայ Թաղիադեանց» քերթվածը ոչ մի տպավորութիւն չէ թողնում և մնում է արհեստական, կեղծ պաթոսի արդյունք։ Կեղծութիւնը ցույց տալու համար կարելի է բաժանականաւ մի համառոտ կտորով, որ մենք վերցնում ենք նախադրութիւնից. «Տխուր ներածութիւն։ Աստղիկ դ թաղիադէին ի հեշտութիւն հրաւիրէ։ Նա ընդ Պալլասայ ընտրէ գնալ դառ ի վեր։ Ընդ որ մախացեալ Աստղական՝ գնայ ի Սանդարամետս։ Գրգռէ ընդդէմ նորա զգև Յիմարութեան, Զրկանաց և Խաբէութեան։ Աթենաս զինէ զորդի իւր դիմանալ հարուածոցն»։ Անշուշտ, Թաղիադեանը խորունկ վիշտ ունեցաւ իր սիրած կնոջ մահով։ Բայց այդ վիշտը նա ուղեց չափազանց մեծացնել և կատարյալ պարտութիւն կրեց։ Եղբերգութիւնը չափազանց ձգձգված է և չէ էլ վերջացած։

Այսպես չէր նրա «Սօս և Սօնդիպին» քերթվածը, որի պատմութիւնն արդեն հայտնի է մեզ և որ տպագրվեց Կալկաթայում 1847 թվին։ Այստեղ արդեն քերթվածը համապատասխանում է արվեստի պահանջներին։ Նա վերցրած է հին ազգային կյանքից, բայց և ունի իր գաղթականական ինքնուրույնութիւնը։ Քերթվածի հերոսը Վանյանն է, որ, սեղան, գործում է Հնդկաստանում։ Ուրեմն, գործում է այն հոգեբանութիւնը, որ մանրամասն բացատրեցինք վերևում, դամբուղաշեն աղջկա երգի առիթով։

Հեթանոսական Հայաստանի մեծ տոնախմբութիւններին մեկում, Տարոնի մեջ, Վահագնի տաճարի մոտ, Սոսը, հայ նախարարական տոհմից, ողբում էր իր Սոնդիպի սիրուհու գերեզմանի վրա։ Աստղիկը հետաքրքրվում է նրանով և նրա վշտի պատմութիւնն է հարցնում։ Սոսը պատմում է հինգ երգի մեջ, թե ով էր իր սիրո առարկան։ Հայաստանից նա բանակով գնում է Հնդկաստան, ուր մնում է զիշերելու մի քաղաքից դուրս։ Այդ քաղաքի պարսպից մի արկղ են իջեցնում, որի մեջ Սոսը տեսնում է մի չքնաղ աղջիկ, կիսամեռ, վիրավոր։ Դա տեղական ռաջայի կամ թագավորի աղջիկն էր, Սոնդիպի անուհին։ Սոսը տանում է նրան իր մոտ, խնամում ու բժշկում է, սիրահարվում է նրա վրա։ Բայց քերթվածական արվեստը պահանջում է, որ բանաստեղծն արժարժե առաքինութեան դասեր և դժվարութիւններ ստեղծե սիրահարված երիտասարդի և աղջկա մեջ։ Թե մեկը և թե մյուսը կատարում է Թաղիադեանը ոչ բավարար հաջողութեամբ։ Նրա բարոյական քարոզները չափազանց միամիտ են և առօրյա, իսկ դժվարութիւններ ստեղծելու մեջ նրա երեակայութիւնը բավականաչափ հարուստ չէ եղել։ Սոսը, ինչպես որ հարկավոր էր, հաղթահարում է դժվարութիւնները։ Մնում է, որ Սոնդիպին բոլորովին նվաճելու համար ցույց տա նրան, թե արդյոք հայոց աշխարհն ա՛յնքան գեղեցիկ ու պանծալի է իր անցյալով ու ներկայով, որ հնդիկ օրիորդը սիրե նրան իր հայրենիքի չափ։ Ի՞նչ ասել կուզի, որ Մեսրոպ Թաղիադեանի վառ հայրենասիրութիւնը ընդունակ պիտի լինէր այդպիսի մի քանի օրիորդների հափշտակելու։ Իր Սոսի բերանով նա նորից ու նորից Հայաստանի գովքն է անում։ Հսկաների աշխարհ, ընտրյալ ժողովրդի հայրենիք։ Միսիթարյանների հայրենասիրութեան բոլոր գունավորումներն ունի ընդգրկած Թաղիադեանը։ Եվ Սոնդիպին, ինչ խոսք, գերված, հափշտակված է և ասում է.

Սօս Վանի հերիք,

Զի քաղես ոգիք.

Ազգ քո Ազգ իմ է,

Երկիր՝ հայրենիք։

Ու նրանք երկուսով գնում են Հայաստան։ Բայց Սոնդիպի հայրը գնում է նրանց ետևից և հայոց երկրում իր ձեռքով սպանում է իր աղջկան։

Ինչպես տեսնում եք, հղացվածը շատ փայլուն չէ և բանաստեղծական մեծ խոշանքներ չէ ներկայացնում։ Բայց և այնպես, «Սօս և Սօնդիպին» շատ յուրատեսակ և ինքնուրույն մի կերտվածի տպավորութիւն է թողնում։ Շատ են նրա մեջ այնպիսի տեղեր, ուր բանաստեղծը իսկական ոգևորութեան մեջ է, ցույց է տալիս բուն թափ, հլուսում է արտահայտութեան գեղեցիկ ձևեր։ Քերթվածին գրեթե բացառիկ, եզակի դիրք է տալիս նրա ոտանավորի հինգոտանյան կաղմը։ Այդքան կարճ ոտները, ըստ երևույթին, պիտի թուլացնեին ստեղծագործական ուժը, դարձնեին պատմվածքը սակավ արտահայտիչ։ Բայց Թաղիադեանն իր այս գործի մեջ կարողացել է տպավորել դարձնել իր հանդերձ հենց այսպիսի կարճ տողերի միջոցով։ Օրինակ.

Իմ Հնդիկ Հուրի

Քանի՞ մի քանի՞

Տիգրս աչաց քոց

Շամփրես դիմ հոգի.

Իմ պիտի լինիս,

Ասա՛ իսկապես.

Թէ ոչ՝ էր այսքան

Տրորես դու դիս։

Բայց պետք է խոստովանել, որ ոտների կարճութիւնը շատ դեպքերում էլ մթնացնում է միտքը։ Թաղիադեանն առհասարակ սիրում էր խրթնութիւն, լեզվական խճողում։ «Սօս և Սօնդիպին» մեջ նա բացի դրանից արհեստականութիւններ է ստեղծել՝ բառեր կրճատելով իր հինգ հանգյան ոտանավորի համար։ Այսպես, սովորական «քերթուած» բառը դարձրել է պարզապես «քեր», «անծան» բառը եկել է փոխարինելու «անծանոթ» բառը և այլն։

Ընդհանուր առմամբ, «Սօս և Սօնդիպին» պետք է հատկացնել պատվաւոր տեղ մեր դասական քերթվածների շարքում։ Այդ պատիւը նա ստանում է թե իր ինքնուրույնութեամբ և թե իր բանաստեղծական խառնվածքով։ Եթե այս տեսակ դյուցազնիքութիւնների թագավորը Բագրատունու «Հայկ Դիւցազն» է, որ տպվեց 1858 թվին, այն ժամանակ Մեսրոպ Թաղիադեանն իր «Սօս և Սօնդիպինով» պիտի գրավե երկրորդ տեղը։ Իսկ դյուցազնիքական արվեստի սահմաններից դուրս Թաղիադեանի բանաստեղծական արժեքը շատ սահմանափակ է։ Այս դիրքը չեն կարող խախտել Թաղիադեանի երկու մեծ ոտանավորները, որոնք մտել են նրա «Թութակ Թաղիադեան» անուհով տետրակի մեջ, տպված 1847-ին։ Այս ոտանավորներից մեկը, «Սեր վրիպեալ», նույնպես մի քերթված է, աստվածների մասնակցութեամբ, նույնպես վերամբարձ և ուռուցիկ, ինչպես էր այն ժամանակի արվեստն առհասարակ։ Հետաքրքրական, իհարկե, այս չէ, այլ այն, որ Թաղիադեանը խորհուրդ է տալիս, որ հայ օրիորդները հարուստների հետ չամուսնանան, քանի որ ոսկին չէ կարող ծածկել տգիտութիւնը, այլ գիտնական մարդկանց հետ։ Արդյոք նա իրա՞ն չունի աչքի առաջ։ «Թութակ Թաղիադեան» տետրակը նա գրել է իր առաջին կնոջ մահից հետո անմիջապէս։ Թաղիադեանն իրան արժանավոր փեսացու էր համարում հենց այն պատճառով, որ գիտութիւն ունէր։

Ահա ինչ էր գրում նա Սիրվարդ անուհով մի կնոջ, որին միջնորդ էր ընտրել իր առաջին ամուսին Թանգիաթունի նշանադրութիւնից առաջ.

Թէ որ ինքը Թանգ ա, ես էլ չեմ էժան.

...Ասա՛, ամսոս որ կարդալ չես գիտում,

Սիրածիդ գրածն սրտում չես գրում.

Քեզ համար պատրաստ է ազնիւ գիտութիւն,

Եթե շուտ կամենաս իրար գտանենք։

ՎԻՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ: Տասնյոթերորդ դարին էր վերապահված պարզել հայության մի ամբողջ մեծ գրական հարստություն՝ վիպագրությունը եվրոպական արվեստի մտքով: Գրավոր արվեստի այս ճյուղը մեր գրականության մեջ չկար մինչև այս դարը: Եվ Մեսրոպ Թաղիադյանին հայ ինքնուրույն վիպագրության պատմության մեջ պատկանում է ռահմիրայի բացառիկ և նախանձելի պատիվը: Նա գրել է երկու, իրավ է թույլ ու անկատար վեպեր, որոնք սակայն նվիրական նշանակություն ունին մեր գրականության համար հենց այն պատճառով, որ առաջինը նրանք դուրս եկան տպագրական մամուլի տակից և ներկայացան ընթերցող հասարակությանը իբրև հայ ազգային կյանքից վերցրած վիպական գրվածքներ:

Սկսած այն ժամանակից, երբ հայությունը ավելի սերտ շփումների մեջ էր մտնում եվրոպական մտքի և գրականության հետ, այսինքն՝ XVIII դարից, վեպի անհրաժեշտությունը մեղանում զգացվում է ավելի և ավելի ուժեղ կերպով: Վեպը գրավիչ էր իբրև ընթերցանության նյութ և ուժեղ՝ իբրև խրատական, հրահանգիչ դաստիարակության միջոց: Առաջին խոշոր փորձը, որ արվում էր մեր մեջ այդ տեսակ գրականության ճաշակ ստեղծելու համար, Ֆենե-լունի հուշակավոր «Տելեմաքի» թարգմանությունն էր, որ կատարվեց XVIII դարի վերջերում և տպագրվեց Նոր Նախիջևանում: XIX դարի սկզբներում այդ փորձերն ավելի հաճախանում են: 1818-ին մենք ունենք «Ռոբինզոն Կրուզոյի» պատմությունը (համառոտածը, երեսաների համար), 1826-ին նորից թարգմանվում է և տպագրվում Վենետիկում «Տելեմաքը»: Նույն թվին Կալկաթայում տպագրվում է Շատոբրիանի «Ատալայի» թարգմանությունը: Այնուհետև, քսանական և երեսնական թվականներին հրատարակվում են Միլտոնի «Դրախտ Կորուսյալը», Կենների «Ի մահն Արելի», որոնք թեև իսկապես վեպեր չեն, այլ քերթվածներ, բայց թարգմանվում են արձակով և վեպի կերպարանք էլ են ներկայացնում: Բարոյական դաստիարակության հատկացված փորձիկ պատմություններ կամ վեպիկներ հրատարակվում է 1841 թվին Կ. Պոլսի Հայոց ուսումնական ընկերությունը: Վերջապես, նույն 1840-ական թվականների առաջին կեսում Վենետիկում հրատարակվում է Բեռնարդեն դը Սեն-Պիեռի «Պող և Վիրգինե» վեպի աշխարհարար թարգմանությունը:

Այս փաստերը պերճախոս ապացույց են, որ հայ միտքը մինչև 1840-ական թվականների սկիզբը չկարողացավ ինքնուրույն աշխատանք սկսել վիպագրության ասպարեզում: Այս անկարողության մեջ կաշկանդված են նույնիսկ և Մխիթարյանները, չնայած որ նրանք ունեին Բագրատունու, Հյուրմյուզյանի, Թումանյանի և Ալիշանի պես բանաստեղծներ: Վեպը շարունակում էր ծառայել մանր, առօրյա նպատակների: Զմյուռնիայում հաստատված միսիոնարները նույն 1840-ական թվականներին կրոնական քարոզչական նպատակներով հրատարակում էին թարգմանական վեպիկներ, որոնց կարելի է եկեղեցական գրականության մեջ զետեղել: Ահա ինչպես էր բացատրում Կ. Պոլսի Ուսումնական ընկերությունը իր հրատարակած վեպիկների նպատակը. «Որովհետև տղայք բնական հակամիտություն մը ունենին իրենց հետաքրքրությունը գրգռող և երևակայությունին զբոսացնող շինծու պատմություններ լսելու, հարկ կըլլա խրատը հագվեցնել պատմության զգեստներով, որ խաբէ անոնց ձանձրությունը»:

Վեպն ինքնամոփ և անկախ մի արվեստ չէր հայ հասկացողության մեջ, այլ ուներ ծառայական, ենթարկված նշանակություն:

Քառասնական թվականների սկզբից է, որ հայ ինքնուրույն ստեղծագործությունը հանդես է գալիս վիպագրության մեջ: Հավանական են համարում,

որ նախադուր Աբովյանը 1840—1841 թվականներին գրած լինի իր «Վերք Հայաստանի» վեպը: Զգիտենք՝ երբ է նրա հայրենակից Թաղիադյանը գրել իր «Վեպ Վարդգիսի Տեառն Տուհաց» վեպը, բայց հաստատապես հայտնի է, որ այդ գրվածքը 1845 թվականի երկրորդ կեսում տպվում էր Կալկաթայի Արաբատյան ընկերության տպարանում և լույս տեսավ 1846-ին: Եթե «Վերք Հայաստանին» Թաղիադյանի վեպից առաջ է գրված, այս դեռ չէ խլում Թաղիադյանից առաջնության պատիվը, որովհետև Աբովյանի վեպը դժբախտ աստղի տակ ծնվեց, թեև այնքան գեղեցիկ էր իբրև հղացում և ծնունդ: Նրան վիճակված էր 17—18 տարի ձեռագիր մնալ և տպագրության արժանանալ միայն 1858-ին, երբ հեղինակի անհայտ գերեզմանի վրայով արդեն անցել էին տասը տարիներ... Եվ երբ 1846-ին լույս էր տեսնում Թաղիադյանի առաջին վեպը, ընթերցող հասարակությունը դեռ բոլորովին չէր ճանաչում Աբովյանին և չգիտեր, թե նա գրած ունի մի գեղարվեստական երկ, որ երբ տպագրվեր, պիտի անասելի խոր տպավորություն գործեր հայերի վրա և առաջացներ ամբողջ մի շարժում հայ վիպագրության մեջ:

Մեսրոպ Թաղիադյանի վեպը տպավորություն չթողեց և ոչ մի շարժում էլ չառաջացրեց: Բայց և այնպես, փաստորեն դա առաջին տպագրված ինքնուրույն վեպն էր: Ահա այս բացառիկ պատիվն ամբողջովին պատկանում է Թաղիադյանին: Առհասարակ սրտառուչ հանգամանք է, որ երկու հայրենակիցներ, երկուսն էլ Զանգու գետի ափերին մեծացած, երկուսն էլ ժամանակակից և միատեսակ ճակատագրի ենթարկված, միասին հիմնեցին հայ վիպագրությունը, գուցե հենց միաժամանակ էլ հեղինակելով մեր անդրանիկ երկու վեպերը, մեկը՝ աշխարհարար լեզվով, մեծատաղանդ, իսկ մյուսը՝ դժվարամտ լեզվի գրաբարով և շատ շափավոր ընդունակությամբ:

Հետաքրքրական է և այն, որ երկու վեպերն էլ պատմական էին, այն տարբերությամբ միայն, որ Աբովյանը վերցնում է նյութը ընդամենը մի քսան տարի առաջ տեղի ունեցած անցքերից, որոնց ինքն էլ ականատես էր եղել, մինչդեռ Թաղիադյանը բաժանված էր իր նյութի ժամանակից հաղարավոր տարիների անհայտությամբ: Ինչպես հայտնի է, Մովսես Խորենացին, պատմելով Վաղարշապատի շինության հանգամանքները, բերում է վիպասանական երգերից մի կտոր այսպիսի բովանդակությամբ. «Հատուած գնացեալ Վարդգէս Մանուկն ի Տուհաց գաւառէն, եկեալ նստեալ զՇրէղ բլրով, զԱրտեմեդ քաղաքով, զՔասաղ գետով, կռել կռիւն զդուռն Երուանդայ արքայի»: Ահա այս նյութից էլ Թաղիադյանը հյուսել է իր առաջին վեպը, գործողության գլխավոր տեղ ընտրելով Արմավիր հին մայրաքաղաքը:

Իբրև վիպագրող, Թաղիադյանը ամենից առաջ հանդիսանում է իր ժամանակի հասկացողությունների արտահայտիչ: Օրինակներ նա, ինչպես երևում է, վերցրել է եվրոպական այն վեպերից, ուր գործողությունների անակնկալներն են ամենից շատ լարում և գրավում ընթերցողի ուշադրությունը: Այս կողմից բավական բեղմնավոր է նրա երևակայությունը: Նրա հերոս Վարդգեսը ինչ-որ մի ինտրիգայի պատճառով փախստական է դառնում իր հայրենի գավառից ու գնում Արմավիր, քաղցած ու անհոգ թափառում է փողոցներում և ընկնում է ինչ-որ մարդասպան սրիկաների ձեռքը, որոնք դարձնում են նրան իրանց եղբայրակից և արհեստակից: Այս հասարակության մեջ Վարդգեսը կրում է Արեղեն անունը: Նա իր արարքներով սարսափ է տարածում քաղաքացիների վրա, ահաբեկում է նույնիսկ նրանց թագավորին, որից պահանջում է նրա քույր Հայկանդուխտի ձեռքը: Ամեն տեսակ միջոցներ են ձեռք առնում Արեղենին ձերբակալելու համար: Բայց այդ չէ հաջողվում թագավորին և նրա զորքին:

Արմավիրի համար մի տեսակ փրկություն է, որ այնտեղ է գնում Աղվանից
Զարան իշխանը: Նա հաջողակությամբ կոչում է Արեղենի դեմ: Եվ ահա նա
ներկայանում է ամառանի մեծ ժողովին, որպեսզի ցույց տա ձեռքակալված
սրիկային: Եվ ի մեծ զարմանս հանդիսականների դուրս է գալիս, որ սրիկա
Արեղենը հենց ինքը բարերար հերոս Զարանն է: Հեղինակը բացատրում է, թե
ինչպես էր կատարվել այդ դարձանահրաշ կերպարանափոխությունը: Ծառ
տարի, — ասում է նա, — Արեղենը աշակերտել էր դուրսական արհեստին հայոց
հեթանոսական մի քրմատան մեջ և աստացու դայն արուեստ կերպարանա-
փոխություն, որով մերթ երևեր հսկայ վիթխարի և մերթ հրեշտակ ի մարմնի,
մերթ երիտասարդ կորովի, և մերթ ծնկնալ ծերունի, մերթ աղատ ուստանի և
մերթ մշակ ի դաշտի, մերթ պառա պարկեշտասուն և մերթ քուրմ արբակրօն:

Այսպես թե այնպես, նա ամուսնանում է Հայկանդուխտի հետ:
Հայ առաջին ինքնուրույն վեպի այս միամիտ բովանդակության հետ, իբրև
իրական վիպական հանգամանքներ, պիտի ցույց տանք, գեղեցիկ մի քանի
նկարագրություններ և առհասարակ աշխույժ ու ազդու լեզուն: Հայոց լեզուն
այս առաջին փորձի մեջ ցույց էր տալիս, որ վեպի արտահայտիչ նրբություն-
ների մեծ կարողություն ունի իր մեջ: Նկարագրական մի հանգամանք գրավում
է ընթերցողի ուշադրությունը: Արմավիրի մոտով, ինչպես հայտնի է, անցնում
է Արաքսը: Այդ գետի տակով իբրև թե ական էր փորված, ստորերկրյա ձանա-
պարհ տարված: Այստեղ, Թաղիադյանն անշուշտ ազդված է հղել Լոնդոնի
ներքնադիր օրինակից, որ ինչպես հայտնի է, փորված է Թեմզա գետի տակ:

Թաղիադյանի երկրորդ վեպն էլ պատմական է և վերցված է Աղվանից
աշխարհի կյանքից: Կոչվում է նա «Վեպ Վարսենկան Սկայուհուդ Աղուանից»
և տպվել է 1847 թվականին: Նա կիսատ է մնացել, տպագրվածը միայն առա-
ջին մասն է, բայց և այնպես կարելի է մի ընդհանուր հասկացողություն կազ-
մել, թե ինչու է Թաղիադյանը գրել այդ վեպը և ինչ է ուղեցել ասել նրանով:

Այս տեսակետից հետաքրքրական է դրքի փոքրիկ առաջաբանը: Այստեղ
հեղինակը բացատրում է, թե ինչ է վեպը: Եվ մենք տեսնում ենք, որ նրա հա-
յացքը ոչնչով չէ տարբերվում այն դիտողություններից, որոնք տրված են
Կ. Պոլսում տպագրված «Բարոյական պատմությունների» սկզբում և որտեղից
մի փոքրիկ կտոր մենք բերինք վերևում: Թաղիադյանն էլ կրկնում էր իր ժա-
մանակ ընդհանրացած այն միտքը, թե վեպի միջոցով է, որ կարելի է տպա-
վորել ընթերցողների սրտի մեջ բարոյական սկզբունքները: Եվ իրավ, «Վար-
սենիկը» նախորդից ավելի թույլ արվեստի տեսակետից, նվիրված է գերազան-
ցորեն բարոյական խրատներին: Հեղինակը վկայում է, որ հայերեն գրքերը չեն
կարդացվում, և երբ հարց է տրվում այդ մասին ընթերցողին, նա արդարանում
է այն հանգամանքով, որ հայերեն գիրքը լուրջ է և գիտական, մինչդեռ ընթեր-
ցողների կողմից որոնվողը զվարճալի և հեշտալուր ընթերցանությունն է: Այս
պահանջին բավարարություն տալու համար էլ Թաղիադյանը գրում է այս
վեպը:

Աղվանից Վաչագան թագավորը մի գիշեր իր Պարտավ մայրաքաղաքում
ծպտած ման գալիս՝ մի պանդոկում լսում է երեք աղքատ ու խեղճ մարդկանց
խոսակցությունը: Երեքն էլ իրանց սրտի ցանկություններն են հայտնում: Մեկի
փափագն էր, որ թագավորը նրան իր խորհրդականը դարձնե, մյուսն ուզում է
դառնալ զորքերի սպարապետ, իսկ երրորդը, Գուրգենը, տենչում է ստանալ
Վաչագանից նրա աղչիկ՝ գեղանի Վարսենիկի ձեռքը: Այնքան մեծ է նրա սերը,
որ նույնիսկ պատրաստ էր՝ Վարսենիկին ստանալուց հետո՝ հալածական դառ-

նալ Աղվանից աշխարհից, որովհետև աչք դրած ունի միայն օրիորդի վրա և
նրա հարստություններից ոչ մի բան չէ ուզում:

Վաչագանը վերադառնում է իր պալատը, ուղղակի մտնում է Վարսենիկի
սենյակը, զարթեցնում է նրան: Տեսնում է, որ աղջիկը մարմնի վրա հագած
ունի մադի կոպիտ զգեստ: Հարցնում է պատճառը և ստանում է պատասխան,
թե թագավորի աղջիկն անգամ պիտի իր անձը սովորեցնե ամեն տեսակ զոր-
կանքների, որովհետև կյանքը լիքն է զանազան տեսակ փորձանքներով: Այս
հանգամանքն ավելի ևս հաստատում է Վաչագանին իր արդեն ընդունած վճռի
մեջ: Եվ հետևյալ օրը մեծ հանդես սարքելով իր պալատում, բերել է տալիս
երեկվա երեք անձանց շրջմուկներին և հայտնում է նրանց, թե ինքը լսել է
նրանց ամբողջ խոսակցությունը և ահա կատարում է նրանց ցանկությունները:
Մեկին նշանակում է իր խորհրդական, մյուսին՝ սպարապետ: Այս կանչելով
Վարսենիկին՝ անակնկալ կերպով, առանց նույնիսկ իր կնոջ հետ խոսելու,
տալիս է նրան Գուրգենին և կարգադրում, որ երկուսը իսկույն հեռանան երկ-
րից մեն մենակ, առանց որևէ միջոցի: Վարսենիկը ուրախությամբ հնազանդ-
վում է այդ հրամանին, որովհետև հնազանդությունը ծնողներին նա համարում
է աստծո գրած օրենք:

Այնուհետև, թողնելով Աղվանից երկիրը, հեղինակն իր ընթերցողներին տա-
նում է երկու վտարանդիների ետևից, նկարագրում է սրանց աստանդական
կյանքը, երկար ճանապարհորդությունը, որ սակայն կատարյալ իդիլիայի է
նման, որովհետև երկուսը գիտեն իրար հարգել ու սիրել, կատարել իրենց
փոխադարձ պարտականությունները: Այսպես նրանք հասնում են Մարաստանի
կողմերը, Միանդուար քաղաքը: Երկու ամուսինները վարում են համեստ կյանք,
երկուսն էլ աշխատում են և այդ աշխատանքով իրանց ապրուստը հայթայթում:
Վարսենիկը գիտե ձեռագործ, Գուրգենը հասարակ բանվորի աշխատանք է
հանձն առնում օրավարձով: Տեղային թագավորն է Վալեթը, որի ապարանքում
Վարսենիկը մեծ համակրանք և պատիվ է վաստակում իր հոյակապ ձեռա-
գործների շնորհիվ:

Այսպես երկար կշարունակվեք աստվածավախ և առաքինի ամուսինների
իդիլիան, եթե մի շար արկածի զոհ չդառնար Գուրգենը: Մի օր նա քաղաքից
դուրս է գնում և, հրապուրվելով դժբախտ ձեռքող մի կնոջ օգնելու մտքով,
ընկնում է մի խորհրդավոր շինության մեջ, որ, ինչպես երևում է, նվիրված էր
մի ինչ-որ արշունոտ և բարբարոս պաշտամունքի: Այդ խորհրդավոր և դար-
հուրելի տաճարն անվանվում էր Ատրնուշ, բայց Թաղիադյանը նրան հաճախ
ղիվանոց է անվանում և նկարագրում է նրան իբրև մի կատարյալ դժոխք երկրի
տակ, ուր մարդիկ զոհ են բերվում ամենաբարբարոս կերպով և ուր զիջված
են անհուն հարստություններ: Գուրգենը և այդ դժոխքում սակայն զուլիս չէ
կորցնում և մաքառում է քաջորեն նրա սարսափների դեմ:

Մինչ այս մինչ այն՝ Հասո անունով երեխան, որ Գուրգենի հետ էր գործի
գնում, պատմում է Վարսենիկին, թե ինչպես Գուրգենին խաբելով տարան
խորհրդավոր շինությունը, որ ահավոր համբավ ուներ հասարակ ժողովրդի
մեջ: Վարսենիկը գնում է Վալեթի մոտ և նրա օգնությունը հայցում... Եվ թա-
գավորը չէ մերժում այդ խնդրքը, հավաքում է իր զորքերը և հարձակվում
Ատրնուշի վրա: Զորքերի հետ է և Վարսենիկը, որ մտնում է զիվանոցը, ազա-
տում է Գուրգենին: Մարդասպան պաշտամունքի բոլոր պաշտոնյաները կոտոր-
վում են, զիվանոցը քանդվում է: Եվ այնուհետև, ինչպես կարգ է հին միամիտ
բարոյագիտության համար, գալիս է երկու առաքինի ամուսինների վարձա-
տրության ժամը: Նրանք Ատրնուշի տերն են դառնում, հիանալի ապարանքներ

են շինում, ուր բնակություն են հաստատում իշխանաբար: Դիվանոցի անհուն հարստություններն էլ հին բարոյախոսությունը տալիս է ի սեփականություն նույն առաքինի ամուսինների, բայց այն պայմանով, որ նրանք այդ հարստություններից բարեգործություն անեն, ազգատներ և օտարականներ խնամելով և այլն:

Մարդկային կատարյալ երջանկությունը այնպես, ինչպես երևեալույում էր վաղեմի մտածումը, դեռ այսքանով վերջ չէ առնում: Դեռ կա վարձատրության մի բարձրագույն չափ էլ... Դրան հասնելու համար Գուրգենը պիտի ցույց տար մի առաքինություն ևս, որ կրոնը նվիրագործել է՝ «ծառայք, հնազանդ լեռուք տերանց ձերոց» հրամանի մեջ: Գուրգենը, հասնելով իշխանական մեծ փառքի, շնորհացով, որ պարտավոր է հավատարիմ մնալ իր թագավորի՝ Վալեթի վերաբերմամբ և դրա ապացույցն է տալիս: Եվ ահա վեպի առաջին մասը վերջանում է մի մութ ակնարկով, որ հասկացնում է, թե Վարսենիկն ու Գուրգենը պիտի ժառանգեն Վալեթին Միանդուարի գահի վրա:

Դեռ էլ ինչ բարոյական տեսություններ պիտի ծավալեր Թաղիադյանը «Վարսենիկ» վեպի երկրորդ մասում, մենք այդ չգիտենք: Բայց այն, ինչ նա գրել է մեր առջև այս տպված մասի մեջ, հերիաթային մի պատմվածք է, խճողված բարոյական խրատներով: Նյութը, անշուշտ, վերցված է ժողովրդական առասպելներից, որոնք տարածված են բոլոր ազգերի մեջ: Թաղիադյանը տվել է նրան մի շատ նախնական (պրիմիտիվ), անկատար մշակություն, և գեղարվեստական տեսակետից «Վարսենիկը» անհամեմատ ստոր է նույնիսկ «Վարդգեսից»¹: Իր քարոզած բարոյական սկզբունքները նա ցուցադրում է ամեն տեղ և՛ գլուխների վերնագրի մեջ, և՛ նրանց տակ դրած ոտանավոր հատվածներում, և՛ բնագրի մեջ: Օրինակ՝

Վերնագրեր.

Ըստ կրօնիցն և կիրք շահաւորին
Կարեկցութիւն կրօնից ծնունդ է:
Աստուածածանօթութիւն է առաջին
վարդապետ վարուց:
Պատիժ մեղաց մահ է...

Ենթավերնագրեր.

Եթե կրօն չիցէ վարոց
Դեպ առ բարին ուղեցոյց,
Ձուր ճգնին Բաղդ և Բնութիւն
Ջոկել ըզմարդ յանասնոց:

Ահա և երկու առաքինի ամուսինները: Գուրգենը թեև անտուն թափառական է, բայց ինչպես ասում են, յոթը վարդապետի չափ կրոնագետ ու աստվածաբան է: Ահա մի պատկեր.

«Իբրև դարձան դահիճքն՝ արտաքոյ սահմանացն Աղուանից հանեալ զդոյզն երջանիկ, սկսավ յայնժամ Գուրգէն ըստ Նախահօրն ի Դրախտին փափկութեան՝ ունել զաջոյ չքնաղին, և այսպէս առարկել զնա.

¹ Լեոն Մանուկյանի «Ռուսահայ գրականության պատմություն» աշխատության մեջ Թաղիադյանի այս վեպի վերաբերմամբ շոշալված են այնպիսի գովասանքներ, որոնք ակամա կասկածելի են դարձնում, թե արդյոք հեղինակը ծայրեծ ծայր կարդացել է այդ գործը: Այս կասկածն ավելացնում են այն կոպիտ աղավաղումները, որոնք սպրդել են վեպի բովանդակությունը պատմելու մեջ:

— Եւ այսպեա՛ թողո՛ւս զամենայն, Սէր իմ, հաղորդիլ խոնարհ վիճակին կացութեան իմում:

Վարսենիկ. Մի այլ ևս ինչ յայդցանէ, Սիրելիդ իմ, չորժամ Աստուած և Արքայ Հայր իմ այսպէս կամեցան, և ինձ հաճ և հաւանելի է:

Գուրգ. Բարէ՛ զթած ես Վարսենիկ, զթա՛ծ և ես փառս տամ ամենափառաւորին Աստուծո՛ւ որ շնորհաց ինձ դքեզ:

Մի ուրիշ տեղ Գուրգենն ասում է.

«Մեք շնորհօք չորդիս Աստուծոյ համարիմք զմեզ՝ Պարոն, և կարգամք զԱբարիշն «Հայր մեր» և ոչ թէ Հօրեղբայր մեր: Վասն որոյ և իբրև որդիք հարազատք ամենակալ շնորհաց՝ զոր խօսիմքս և զոր ունիմք, ջանամք զամենայն ի փառս նորա բովանդակել»:

Բայց այսքան բարեպաշտական խոհերով խճողված այս վեպը վերին աստիճանի անհամակրելի է հենց գաղափարական տեսակետից: Նա ամբողջովին նվիրագործումն է ծնողական բռնակալության: Հին ընտանիքի բարոյական հիմքը կազմող այն հասկացողությունը, որ որդիները անպայման հնազանդվեն իրանց ծնողների կամքին, անխոս ստրկուհու դրություն էր ստեղծում կնոջ համար: Թաղիադյանն իր այս վեպով հանդես էր գալիս իբրև այդ դժբախտ հասկացողության գաղափարախոս և փաստաբան: Վաշագանք պատահաբար մի խոսակցություն է լսում, պատահական քմահաճույքի ենթակա է դառնում և, բռնելով իր սիրելի զավակի ձեռքից, տալիս է մի պատահական մարդու, հեռացնում է նրան իր տնից: Եվ վեպը մեղ ասում է, թե այս միանգամայն արդարացի է և շատ բարոյական: Մեծի բռնակալությունը իրավունք է, և նրան պաշտպանողն ինքն աստված է, մի հասկացողություն, որ մարդն ստեղծել էր ամենից առաջ բռնակալության սկզբունքը պաշտելու և ամեն տեսակ բռնակալական արարքներ արդարացնելու ու սրբագործելու համար: Թաղիադյանը իր վեպի հիմք դնում էր այն միտքը, որ ծնողական բռնակալությունը, եթե իր հանդեպ ունի որդիական հլու հնազանդությունը, ոչ միայն տանելի է, այլ ուղղակի երջանկության լավագույն և բարձրագույն աղբյուրն է: Այս է ցույց տալիս Վարսենիկը:

Եվ այս վեպը մեր առջև դնում է մի ուրիշ հետաքրքրական հարց՝ Թաղիադյանի վերաբերմունքը դեպի կանանց հարցը: Իսկապես, եթե նկատի առնելու լինենք բոլոր հանգամանքները, Թաղիադյանը մեղանում հանդիսանում է իբրև մեկը առաջին հայ ֆեմինիստներից, եթե իհարկե ներելի կլինի այսպիսի մի անուն գործածել այն ժամանակների վերաբերմամբ: Ասում ենք առաջիններից մեկը և ոչ թե առաջինը, որովհետև Թաղիադյանից առաջ հայ կնոջ դաստիարակության և իրավունքների մասին խոսել է նույն Հնդկաստանում Հակոբ Շահամիրյանի և նրա հետ աշխատողների «Որոգայթ Փառացը», որ, ինչպես գիտենք, մանրամասն օրենսդրական կարգեր էր ստեղծում հայկական հանրապետության համար:

Այս օրենսդրությունը մի շատ կարևոր վավերագիր է և այն կողմից, որ ցույց է տալիս, թե ինչպես հին և նոր հասկացողությունները խառնում էին եվրոպական լուսավորության հաղորդակից դարձած հայերի մեջ: Կանանց վերաբերմամբ հայ հանրապետական օրենսդրությունը տնօրինում էր մի շարք արտոնություններ: Անգամակ կինը իր ամուսնու մահից հետո ստանում էր նրա կալքի կեսը, մինչդեռ դավալ ունեցողը միայն մի երրորդական մասն էր ստանում: Ամուսնացած գինյուրը իր ռեճկի կեսը պիտի տար իր կնոջը: Պատերազմի ժամանակ կնոջը գերի վերցնել չէր կարելի: Ամուսնանալուց առաջ հարսն ու փեսան կնքում են իրենց մեջ քաղաքացիական դաշնադրություն, որով փեսան

պատրաստվում էր իր ունեցվածքից մի մասը հանել իր կնոջը և այդ մասը անձեռնմխելի պիտի մնար ամեն տեսակ դեպքում, եթե ամուսինը նույնիսկ վնասի, ձախորդության մեջ ընկնի, կնոջ սենյակը նվիրական է և ոչ ոք չէր կարող մտնել այնտեղ, բացի միայն այն դեպքից, երբ դատարանական վճռով պետք է ձերբակալել քրեական հանցանք գործած նրա ամուսնուն:

Որպեսզի հասկանալի լինի, թե որքան մեծ հեղաշրջում էին ներկայացնում այն սկզբունքները հայ հասկացողության մեջ XVIII դարում, պետք է համեմատել այս գրքի հետ հենց «Եօթն իմաստասիրաց պատմությունը», որ այն ժամանակները ահագին հեղինակություն ուներ ժողովրդի մեջ և որը ներկայացնում էր կնոջը բոլոր շարիքների պատճառ, նենգավոր, շարագործ մի էակ: «Որոգայթ Փառացի» հեղինակները հեռու էին այս միջնադարյան խավար հասկացողություններից, որոնք մասնավորապես արևելքում էին դարգացած: Նրանք, անշուշտ, եվրոպական նոր միտքն էին ներկայացնում տգետ ու խավար հայ ժողովրդի մեջ: Բայց միևնույն ժամանակ դիտեցե՞ք հայ ազատ հանրապետության օրենսգրքի հետևյալ հրահանգներին: Ամեն մի կին, որ օրբությամբ պահել է իր կուսությունը և ընծայել է նրան իր ամուսնուն, ունի պատիվ դաշտ դուրս գալ զրոսնելու, մտնել հանդեսները, սեղան նստել, պարել, պատվավոր տիկինների հետ: Այս պատիվներից զրկվում է այն կինը, որ կորցրել է կուսությունը մինչև պսակվելը, նույնիսկ եթե կուսություն խախտողը եղել է այն տղամարդը, որ հետո ամուսնացել է նրա հետ:

Ահա այսպիսի հին ու նոր հասկացողությունների խառնուրդ ներկայացնում է և Մեսրոպ Թաղիադյանը: Դեռ 1828-ին նա, ինչպես տեսանք անցյալ գլխում, գրում էր իր հայրենակից երևանցիներին, որ պետք է ամեն կերպ հոգ տանել կանանց դաստիարակության մասին և հավատացնում էր, որ եթե անպիտաններն ու ֆրանսիացիներն ուժեղ են և լուսավոր, պատճառն այն է, որ նրանց կանայք լուսավորված են և ազատ, գրում-կարդում են, հեղինակներ են, ուսումնականներ են և այլն: Կանանց դաստիարակությանը նա նվիրեց մի ամբողջ տետրակ, որ լույս տեսավ 1847 թվին «Ճառ դաստիարակութեան օրիորդաց» վերնագրով: Այստեղ էլ Թաղիադյանը ապացուցանում էր, որ կանանց դաստիարակությունը անհրաժեշտ է ազգային և հասարակական շատ նկատառումներով: Էականը հենց այդ պատճառաբանություններն են: Կինը Թաղիադյանի համար մի անկախ և ինքնուրույն երևույթ չէ, այլ միշտ կաղմում է մարդու և մասնավորապես տղամարդու երջանկության մի լրացուցիչ մասը: Կինը դաստիարակություն պիտի ստանա, որովհետև այդպես են պահանջում ընտանիքի, համայնքի, ազգի շահերը: Իսկ թե ինչ է պահանջում ինքը՝ կինը, իբրև մարդ, իբրև համայնքի անդամ, իբրև ընկերական գործոն, այս մասին Թաղիադյանը չէր մտածում, կամ ավելի ճիշտ՝ մտածել չէր կարող, կաշկանդված լինելով կրոնի, հետևաբար և ավանդության պայմանավորումներով: Կնոջ իսկական ազատության հարցը չէր, որ դնում էր մեր հեղինակը: Ընտանիքի, հասարակական կազմի խոր և համոզված ավանդապահ՝ նա միայն կարող էր հաշտեցնել նոր եվրոպական միտքը հայրենի հնապաշտության հետ, որքան այդ իհարկե հնարավոր էր:

Այսպես էր հայ ֆեմինիզմի ռահվիրան: Եվ ուրիշ կերպ նա չէր էլ կարող լինել: Կնոջ ազատագրման գաղափարը պիտի սկսվեր ամենահամեստ ակնկալություններից, որպեսզի բռներ ամեն մի մարդկային երևույթին հատուկ էվոլյուցիայի ճանապարհը:

Ահա այս տեսակ լուսաբանությունը, որ միակ հնարավորն ու արդարն է, եթե չէ արդարացնում, գեթ հասկանալի է դարձնում Վարսենիկը, հերոսուհի ու

գաղափարական կատարելատիպ դարձրած լուրջ այն պատճառով, որ նա կուրորեն հնազանդվում է իր հոր քմահաճ բռնակալության:

4. ՀՐԱՊԱՐԱՆԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՅԱՆ: Հնդկաստանը, դառնալով հայ պարբերական մամուլի օրրան, երկար ժամանակ փորձեր արավ իր սկսած մեծ գործը հարատև դարձնելու համար: Այդ ջանքերի մեջ առանձին նախանձելի դիրք վիճակված էր Մեսրոպ Թաղիադյանին: Նրա հիմնած «Ազգասերը» գոյություն պահպանեց համարյա ամբողջ յոթը տարի, իսկ այս մի բացառիկ բախտ էր ոչ միայն հնդկահայ միջավայրում, այլև առհասարակ այն ժամանակվա հայության մեջ:

Եթե ուղենանք իմանալ այս երկարակեցության պատճառները, պիտի գանք այն եզրակացության, որ միայն մի գլխավոր պատճառ կար, և այդ՝ Մեսրոպ Թաղիադյանի անսպառ եռանդն էր, որով կարողանում էր պահպանել թերթի գոյությունը, առանց հաճախակի ընդհատումների: «Ազգասերի» պատմությունը մենք արդեն տեսանք անցյալ գլխում: Այստեղ Թաղիադյանին իբրև հրապարակախոս բնորոշելու համար պիտի ավելացնենք, որ նրա «Ազգասերը» հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ աչքի չէ ընկնում ինչպես մի նորություն: Թաղիադյանը չկարողացավ հանել իր թերթն այն դրությունից, որ նվիրագործել էր Շմավոնյան քահանայի «Ազդարարը»: Տեղեկություններ գլխավորապես տեղական կյանքից, շատ թույլ զարգացած քաղաքական բաժին, անկապ ու պատահական հոդվածներ և պատմություններ, կցկտուր հիշատակարաններ ազգային պատմությունից, և հարյուրից մի անգամ խմբագրական մի կարճ կամ երկար հոդված դեպքերի և երևույթների առիթով. այս էր «Ազգասերի» բովանդակությունը յոթը տարվա ընթացքում, մի բովանդակություն, որի ամենատիպիկ ներկայացուցիչն էր այն ժամանակ Վենետիկի «Բազմավեպը» և որ, ընդհանուր առմամբ, հատուկ էր և մյուս բոլոր պարբերական հրատարակություններին, լինեին նրանք թերթեր թե ամսագրեր: Հրապարակախոսությունը «Ազգասերի» մեջ էլ նույն սաղմնային դրությունն էր ներկայացնում, որ մենք տեսանք «Ազդարարի» մեջ: Մենք արդեն ճանաչեցինք Թաղիադյանի հայացքներն ու դավանությունները, ուստի կարող ենք վճռաբար ասել, որ այդպիսի խառնվածքով մարդը և գրողը չէր էլ կարող կոչված լինել հասարակական հեղափոխիչ դեր կատարելու համար: Վերլուծել կյանքը, քննադատել, նոր իդեալներ քարոզել և միտք ղեկավարել, այսպիսի հրապարակախոսություն դեռ չկար էլ նույն ժամանակ: Բայց պահանջը կար, և պետք էր, որ դուրս գար մեկը իբրև այդ պահանջը մարմնացնող: Այդպիսի մի մարդ երևան եկավ նույն Հնդկաստանում, բայց արդեն Մադրաս քաղաքում: Դա Ս. Պ. Հովհաննեսն էր, որ 1848 թ. սկսեց հրատարակել «Բանասէր» անունով վիմատիպ տասնօրյա թերթը, որին վիճակված էր հայ պարբերական մամուլի մեջ նույնքան պատվավոր և նախանձելի դեր, որքան վիճակված էր մեր առաջին պարբերական հրատարակության, այսինքն՝ «Ազդարարին»:

Եթե Շմավոնյան քահանայի բախտն էր առհասարակ պարբերական մամուլի գաղափարն իրագործելը հայերի մեջ, Ս. Պ. Հովհաննեսի բախտն այն էր, որ նա հաղորդում էր մամուլին նրա իսկական բովանդակությունը, նրա իսկական ուժը՝ հրապարակախոսությունը: Նա էր, որ տպագրական խոսքը դարձրեց ուժեղ և համարձակ քննադատության գործիք, որ կյանքին չէր հարմարվում, այլ մտցնում էր նրա մեջ շարժում, պայքար: Նրա դեմ զինվում էր հասարակական անշարժությունը: Առաջին հայ խմբագիրն էր, որ դառնում էր տպագրական ազնիվ և անկաշառ խոսքից խայթվածների հալածանքի առարկա:

Մենք ուզում ենք իմ արդիւնքը, ասենք՝ Շմալովսկան տիպի՝ խմբագիր մնաց, և նրա «Ազգասեր» ոչ մի հետաքրքրութիւն չէ ներկայացնում հրապարակախոսութեան տեսակետից: Այսօր էլ այդ բերթը վկայում է իր խմբագրի եռանդի մասին, մի եռանդ, սակայն, որ ալիւի լրագրական միջակ բանվորի պատկերն է տալիս, քան մի անկախ ու լայնահայաց մտածողի: «Ազգասեր» մեջ եթէ կան որոշակի նյութեր, դրանք այն պատմական հոգովածներն են, որոնց հեղինակը ինքը թաղիադայան է, ինչպէս նաև պատմական վավերագրերը, որոնք գլխավորապէս Ջուղային են վերաբերում: Թերթի լրատուական բաժինը պահպանում է իր մեջ բավական մանրամասնութիւններ հնդկահայերի հասարակական և ազգային կյանքից:

Հետաքրքրական կլինի պարզել, թե որքան գործ էր կատարում «Ազգասեր» մեջ դրսի աշխատակցութիւնը: Բայց այս հարցն էլ համարյա անլուծելի է մնացել: Թաղիադայան, ինչպէս և իր ժամանակի մյուս խմբագիրներից շատերը, սովորութիւն չէր արել դնել հոգովածների տակ ստորագրութիւններ, այս պատճառով էլ անկարելի է լինում որոշել, թե ինչ աշխատանք են կատարել կողմնակի մարդիկ... Այսպէս, «Ազգասեր» մեջ առաջին տարուց սկսեց տպւել «Արամայիս» անունով մի գրվածք, որ վեպի նմանութիւն բերող խրատական պատմվածքների մի ժողովածու է: Հեղինակն անհայտ էր: Եվ միայն երբ այդ գործը արտատպւեց առանձին գրքով, այն ժամանակ նրա վրա երևան եկավ մի այսպիսի վերնագիր. «Արամայիս. բարոյական ստեղծարանութիւն. յօրինուած Թաղէոսի Խաչիկ Աւետումեանց»:

«Ազգասեր» պատմութիւնից մենք արդեն գիտենք, որ ժամանակակից հայ հասարակութիւնը իր շատ համեստ պահանջների տեսակետից շատ բարձր գնահատեց Թաղիադայանի անխոնջ աշխատանքը պարբերական մամուլի ասպարեզում և մի քանի անգամ համակրական ցուցներով վարձատրեց նրան: Այսպիսի վերաբերմունք նրա նկատմամբ պիտի յուրացնէ և հայ հրապարակախոսութեան պատմութիւնը: Արդարն այն կլինի, որ մենք ճանաչենք Թաղիադայանի անվիճելի իրավունքը, այն՝ որ նա ազնիվ մշակ է եղել հասարակական զարգացման անդաստանում:

5. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ: Ավելի ընդարձակ է Թաղիադայանի հմտութիւնն ու հեղինակային կարողութիւնը պատմագրութեան մեջ: Նա շատ սիրում էր պատմութիւնը և համարձակորեն կարող է համարվել իր ժամանակի ամենալավատեղյակ և զարգացած հայ պատմագետներից մեկը: Անգլերենի և պարսկերենի միջոցով նա շատ է ընդարձակել այն հորիզոնը, որ կարող էր նրա առջև բաց անել հայ՝ ընդհանրապէս դեռ շատ աղքատ գիտութիւնը: Առանձին սիրով և ոգևորութեամբ նա ուսումնասիրել է պատմութիւնը, ապա նաև Հնդկաստանի, իր երկրորդ հայրենիքի, ինչպէս և Պարսկաստանի պատմութիւնը: Հայոց պատմութեանը նա լավ ծանոթ էր ոչ միայն այն աղբյուրներով, որոնք տպւած էին այն ժամանակ, այլև դեռ անտիպ մնացած ձեռագիրներով:

Ուրիշ հարց է, իհարկե, թե ինչպէս էր Թաղիադայանը լուսաբանում իր հարուստ ծանոթութիւնները: Այդ կողմից նա հարազատ զավակ էր այն ժամանակվա հայագիտութեան և մեկը սովորական հայ գիտնականներից, գուցե միայն այն առավելութեամբ, որ ավելի աշխույժ երևակայութիւն և հերյուրելու կարողութիւն ունէր:

Այն ժամանակները պատմական «ճշմարտութիւններ» ստացվում էին մեծագույն մասամբ հին ստուգաբանական մարզանքների միջոցով, որոնց կլասիկական նմուշներից մեկն է, օրինակ, կատու՝ կա ի տուն: Այնուհետև, հայ պատմագետի համար պարտադիր էր անպայման և՛ անվերապահ հավատ, և՛

վստահութիւն դեպի հայ ավանդութիւնները, դեպի այն ամենը, ինչ գալիս էր հնութիւնից և ամրապնդված եկեղեցու և կրօնի հեղինակութեամբ: Այս շրջանակում կարելի էր ամեն մի նվիրական նյութ և՛ ընդարձակել, և՛ պահուստազարդել, բայց ոչ երբեք հերքել, մերժել զորավոր քննադատութեան միջոցով:

Այս դունավորումով է ներկայանում և Թաղիադայանի աշխատանքը պատմագրութեան մեջ: Ստուգաբանութիւնների մեջ նա երբեմն հասնում է ծիծաղելի կարկատանքների: Օրինակ, Երևանի «ասկարի» խաղողը, նրա ասկով, իր անունն ստացել է... «այս կերի» բառերից: Շատ վնասել է նրան և այն սնապարծ ազգասիրութիւնը, որ այն ժամանակները համատարած երևույթ էր, բայց որ մասնավորապէս Թաղիադայանի մեջ էր բորբոքված: Շատերից մի օրինակ: Նույնիսկ Թաղիադայանի ժամանակների գիտութեան էլ դրականապէս հայտնի էր, որ աստղաբաշխութիւնը ծնվել է Քաղդէայում և Եգիպտոսում: Բայց ահա մեր ազգասեր գիտնականը «Ճառ դաստիարակութեան օրիորդաց» գրվածքի մեջ ամենազրական կերպով ասում է, որ աստղաբաշխութիւնը առաջին անգամ գտնվել է Հայաստանում և նրա մշակողներն ու զարգացնողները եղել են մասնավորապէս հայ կանայք: Այս բանի ապացույց Թաղիադայանը համարում է հայոց հին ամիսների և օրվա 24 ժամերի անունները: Եվ այսպիսի մի ապացույց նա վերջացնում է հետևյալ հաղթական եզրակացութեամբ: «Չիք ազգ յաշխարհի որ կարիցէ յառաջ բերել այսքան հին և այսքան հզօր ապացույցս ի հաստատութիւն գիտիս այսորիկ»:

Բայց Թաղիադայանը հատուկ տեսութիւններ և ուսումնասիրութիւններ չէ էլ հրատարակել հայոց պատմութեան վերաբերութեամբ: Եվ նրա լույս հանած պատմական աշխատութիւնները, թվով երկու հատ, Հայաստանին չեն վերաբերում, այլ Հնդկաստանին և Պարսկաստանին: 1841 թվականին Եգիպտոսական ճեմարանի տպարանից լույս հանվեց նրա հետևյալ աշխատութիւնը. «Պատմութիւն Հին Հնդկաստանի յանդիշատակ դարուց անտի ցարձակումն մահմեդականաց, ըստ աւանդելո մատենագրաց—այլ և այլ ազգաց: Նուիրեաց ի պատիւ Հայոց Ազգին Մեսրոպ Դաւթեան Թաղիադեանց, սարկաւազ սրբոյ էջմիածնի»: Այս գործը նշանակութիւն ունի իբրև հայերեն գիրք, որ իր տեսակի մեջ առաջինն է և համարյա եզակին, պարունակելով իր մեջ Արևելքի ամենահռչակավոր քաղաքակրթութիւններից մեկի հին, գլխավորապէս առասպելական պատմութիւնը: Թաղիադայանն այս գործի մեջ, իհարկե, իր սեփական ուժերին չէր թողնված. առարկան այն ժամանակ էլ ուներ իր ընդարձակ գրականութիւնը եվրոպական լեզուներով: Բայց և այդպէս, Թաղիադայանը կարողացել է իր հայերեն աշխատութեանը տալ մի այնպիսի բովանդակութիւն, որ աչքի էր ընկնում եղած ոչ հայերեն հրատարակութիւնների մեջ:

Համարյա միևնույն հատկութիւններով օժտված է նաև նրա երկրորդ պատմական աշխատութիւնը, որ հրատարակվեց 1846-ին հետևյալ վերնագրով. «Պատմութիւն Պարսից, յօրագրէ Մեսրոպայ Դ. Թաղիադեանց Վ. Ա. սարկավազի ս. էջմիածնի»: Այս աշխատութեան շարժառիթն ինքնըստինքյան հասկանալի է, եթէ նկատի առնենք, թե որքան սերտ առնչութիւն են ունեցել հայերն ու պարսիկները իրենց ամբողջ պատմութեան ընթացքում: Այս անձուկ կապակցութիւնը, որ բերում էր իր հետ նույնիսկ և կրօնական եղբայրակցութիւն, շեշտում է Թաղիադայանը և առաջինը հայերից՝ պարզում է պարսից պատմութեանը ծանոթանալու անհրաժեշտութիւնը:

Սկսվում է այդ պատմութիւնը առասպելական ժամանակներից: Եվ առհասարակ Թաղիադայանը ղեկավարվել է անգլիացի Մաքհոլլի գրած պարսից

պատմությունից, որ լավագույնն է համարվում մինչև այսօր իսկ: Բայց Թաղիադյանն ունի իր պնդական աշխատությունն էլ՝ պատմությունը նա հասցնում է իր օրերին և, որ մանավանդ, կարեոր է մեզ համար, տալիս է շատ տեղեկություններ Պարսկաստանի հայերի կյանքից:

Թաղիադյանի պատմական աշխատությունների մեջ մենք դնում ենք և նրա «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս» աշխատությունը, որի բովանդակության հետ մենք արդեն ծանոթ ենք այս աշխատության առաջին զխից: Պատմական բովանդակություն, իհարկե մասամբ, այս աշխատության տալիս է մանավանդ այն հանգամանքը, որ ճանապարհորդը բազմաթիվ պատմական տեղեկություններ է տալիս իր տեսած տեղերի մասին, և այստեղ է գլխավորապես, որ նա համախեցնում է իր ստուգարանական և այլ բացատրական մարզանքները:

Բայց «Ճանապարհորդութիւնը» պատմական գիրք է մանավանդ հեղինակի ժամանակների վերաբերմամբ: Թաղիադյանը, ինչպես ասել ենք մի անգամ շատ ուշագիւր, դիտելու ընդունակ ուղեոր է և թողել է իր այս աշխատության մեջ մեծ քանակությամբ փաստեր, որոնք այսօր մեզ համար ունեն պատմական թանկագին նյութերի արժեք: «Ճանապարհորդութիւնը» մենք համարում ենք Թաղիադյանի լավագույն գործը:

Նկատենք և մի հանգամանք, պատմական այս երեք երկերի վրա էլ նշանակված է «հատոր առաջին», և Թաղիադյանի առաջաբաններից երեւում է, որ դրանցից յուրաքանչյուրն ունի երկրորդ հատորն էլ. եթե այս ճիշտ է, այն ժամանակ մենք պետք է համարենք այդ անտիպ մնացած աշխատությունները կորած, մի հանգամանք, որ իհարկե չի կարելի չանվանել չափազանց ցավալի:

6. ԴԱՍԱԳՐՔԵՐ. Իբրև ուսուցիչ, Թաղիադյանը չէր կարող իհարկե հեռու մնալ դպրոցի ամենամեծ պահանջից, այն է՝ լավ դասագրքեր ունենալուց: Այս մեծ պետքին բավարարություն տալու համար Թաղիադյանը մեծ աշխատանք չէ գործադրել: Հրատարակել է մի այբբենարան, որ, սակայն, աչքի ընկնող արժանավորություններ չունի: Դա մի տեսակ բոլոր էր Հնդկաստանում գործածվող մի այբբենարանի դեմ, կոչվում էր «Աղանուրյան կարգ Ուսմանց», (տպված Կալկաթայում 1824-ին, հորինողն էր Յ. Յ. Աղանուրյանց): Այս այբբենարանը մի ամբողջ հատոր էր կազմում (256 երես) հանրագիտական բովանդակությամբ. գիտության բոլոր ճյուղերը, ընդհանուր և հայոց պատմություն (իհարկե, համառոտ) մի խոսքով այբբենարան և ընթերցարան: Թաղիադյանն ուզում էր, և այս ամենայն իրավունքով, որ երեսիսայի ձևով միմիայն այբբենարան տրվի գրավարժություն սովորելու համար, որովհետև, ասում էր, երեսիսան ավելի խաղ է սիրում, քան ուսում և չպետք է ձանձրացնել և շարշարել նրան: Բայց նրա այբբենարանն էլ, թեև Աղանուրյանից անհամեմատ փոքր, կենդանություն չունեք իր մեջ և դարձյալ չէր հասնում նպատակին:

Մի ուրիշ փոքրիկ դասագիրք էլ, որը կազմել է Թաղիադյանը, տառացի նմանություն է եվրոպական դասագրքերին: Նա կոչվում է «Մեսրոփ Ծարագրիչ հայ և անգղիական լեզուաց» (տպ. 1840): Մի երեսը հայերեն, դիմացինը անգլերեն ու վարժություններ են գրություն սովորեցնելու համար: Սակայն հայերենը անգլերենի բառացի թարգմանությունը չէ:

Բայց ուշագրություն արժանին Թաղիադյանի երրորդ դասագիրքն է՝ «Մեսրոփեան առաջնորդ Մանկանց» անունով, որ տպվեց 1847 թ. Սուրբ Սանդուխտ դպրոցի համար: Այս փոքրագիր 16° հատորը (198 երես) կար-

դացվում էր մեծ հետաքրքրությամբ: Խմբագրված է նա հարցերի և պատասխանների ձևով, որ այն ժամանակները շատ ընդունված էր և պարունակում էր իր մեջ հարյուրավոր տեղեկություններ ուտելիքների և ըմպելիքների մասին: Եվ որ գլխավորն է, այդ տեղեկությունները չեն սահմանափակվում Հնդկաստանի մեջ, այլ ընդհանրացվում են յուրաքանչյուր դեպքում, տարածելով աշխարհի բոլոր կողմերի վրա: Հայ կյանքի վերաբերմամբ այս գրքույկը շատ թանկագին մի հիշատակարան է, որ հավաքված են տնային և գյուղական տրնտեսություն շատ գիտելիքներ, որ մեր ժողովուրդը մշակել է իր գոյության ընթացքում: Թաղիադյանը, որ այնքան ճանապարհորդել էր, այնքան գեղեցիկ կերպով ուսումնասիրել էր հայոց առտին կյանքն էլ, այսօր լավագույն առաջնորդն է հանդիսանում այն մարդկանց համար, որոնք կկամենային ուսումնասիրել, թե ինչ ուտելիքներ, ինչ պաշարեղեններ և ըմպելիքներ էր պատրաստում հայ ժողովուրդը մի քանի տասնյակ տարիներ սրանից առաջ: Առատ ու հետաքրքրական են տեղեկությունները բույսերի և մրգերի մասին: Եվ որ տարօրինակ չէ, քանի որ արդեն ճանաչում ենք Թաղիադյանին, այստեղ էլ՝ կերակուրների, բույսերի հարցում էլ, ազգասիրական պարծանքն է դուրս ցայտում ամեն մի տողի մեջ:

Չենք կարող այստեղ մի քանի նմուշներ չբերել այս հազվագյուտ և հետաքրքրական գրքի հետ ավելի ընդարձակորեն ծանոթացնելու համար:

2. Զի՞նչ է խարշած ձաւարն:

Պ. Մի և նոյն ցորեան, զոր նախ թեփահան արարեալ խարշեն, և լինի հատիկ. ապա շորացուցեալ աղան և զանազան նօսր և նուրբ մազօք մաղեն և ամանեն ի պէտս կերակրոց փոխանակ փղունջի:

2. Այլազգիք ծանօթ են սմին:

Պ. Որքան մեք շրջեցաք և տեսաք, բաց յԱզգէս և յաշխարհէ Հայոց ուրեք երբէք ոչ տեսաք ձաւար. ուստի և այս գիւտ միայն Ազգիս պատկանի:

2. Զի՞նչ է գաթայ:

Պ. Կոշի և նազուկ, զի նազելեաց կերակուր է...

2. Զի՞նչ է կաթնունցն:

Պ. Տեսակ նազուկի կաթնով ունցեալ. խմոր շողելոյն ունցել ասեմք մեք:

2. Զի՞նչ է կոզին կամ կարագն:

Պ. Պարարտութիւն կաթին՝ մակարդելո ի մածուն, զոր լցեալի խնոցին հարեն, և զիւն որ յերես գայ՝ հավքեն և կոշեն կոզի:

2. Ապա զմնացեալ անի՞ւղ նիւթն:

Պ. Կոշեն թան, յորմէ գործեն ապուր, կամ շորացուցեալ պահեն առ ի պէտս ձմրան և կոշեն շորաթան:

2. Դու երբէք շորաթան կերա՞ր:

Պ. Հնդիկք թան շորացուցանել ոչ գիտեն. բայց վասն մեր գայ ամ ըստ ամէ ի նոր Զուլայոյ, զոր շրջակայ գյուղականք Հայոց բերեն աստ ի վաճառ, և անտի բարեկամք մեր բաժին հանեն մեզ:

2. Թուի թէ այն ևս յատուկ իցէ մեր ազգին:

Պ. Հարկիւ. զի օտար ազինք ոչ ունին, և թէ ունիցին՝ ի մէնջ ուսան, որպէս և մեր շորաթան եփելոյ կերպն իսպառ անծանօթ է նոցա:

2. Ո՞րպէս եփեմք մեք զշորաթանն:

Պ. Թրմեալ զշորութեանն ի թաղարի զի կակղացի, առնումք և այնքան հարհարեմք զնա ջրով ընդ կողս թաղարին՝ մինչև լուծանի. ապա առեալ միս գէր և պորինջան թարմ, արկանեմք ի նա. եփեմք, և իւղ եռացեալ զեղեալ ի վերա՝ ուտեմք. բայց ոչ յաճախ, զի ծանր է:

2. Է՞նք և մինչև կերպ:

Պ. Այո, և կոչի ապուր, սպաս կամ լուկ թան եռացեալ ընդ անհնազալի և ընդ թերոյ: Սա թեթև է և սննդարար:

2. Զի՞նչ է սերն:

Պ. Պարարտ թեթևագոյն մասն կաթին, որ գայ յերես նորա, և հաւաքի ի կերակուր:

2. Յոյնք և Հռոմայեցիք գիտե՞ն զկոզի կամ զիւղն:

Պ. Ոչ, այլ սովորական կերակուր նոցա էր ձէթ յունաց:

2. Ո՞ր զազնիւ կոզին կազմեն:

Պ. Ի Հայս. ուր այնքան ազնիւ կոզի կազմեն յԱրարատեան նահանգի մերում մերձ յերասխ և ի Տուրուբերան նահանգի՝ մինչև չորացուցանեն և յերկրէ յերկիր տանին:

Թէյի կամ չաչի մասին երկար տեղեկութիւններ տալուց հետոյ Թաղիադեանը մտցնում է այսպիսի մի կտոր.

2. Ո՞ր նախ ի գործ առին զՀայն արտաքոյ Զինաց:

Պ. Հաւանականաբար ի Հայաստան. զերկրոցին մեծամեծ նախարարութիւնքն Մամիկոնեան և Օրբելեան հատուած գալով ի Զինաց ի Հայս՝ հարկիւ և ձեռս բերէին զսովորական ըմպելիս երկրի իւրեանց և ի կիր արկանէին գունեա որպես զզեղ:

2. Քանի՞ տեսակ խաղող կա: ի Հայս:

Պ. Աւելի քան զյիսուն տեսակ:

2. Կարե՞ս անուանել ինձ զոմանս:

Պ. Ոչ. բանզի որքան առաւել բերէ երկիր մեր զտեսակս խաղողոյ, և որքան առաջինն հանդիսանայ ի գիւտն գինւոյ՝ այնքան և թերի գտանի բարբառ մեր յանտուանց տեսակաց նորա:

2. Ընդէ՞ր:

Պ. Նախ զի գրեանք տնկաբանութեան նախնեաց մերոց ոչ հասին ի ձեռս մեր. և երկրորդ՝ զի ընդ գերությամբ անկեալ ազգաց օտարաց՝ նոցին բանիւք վարեցաք յաւես քան թե մերայնովք:

2. Զի՞նչ է խնձոր:

Պ. Պտուղ գեղեցիկ, հասարակօրէն բոլորքի, դեղնաշուրթ կարմիր կամ կանաչախառն կարմիր, անուշահոտ, անուշահամ որպէս թէ խնդութիւն ծորող:

2. Ո՞ր լինի ընտիրն:

Պ. Ի Հայաստան, ուր և Ադամայ դրախտն էր:

2. Ո՞ր տանձն է միմիայն յաշխարհի:

Պ. Մալաչին երեանայ և Պահունին Գողթնեաց:

2. Զի՞նչ է մալաչին:

Պ. Տեսակ ինչ տանձի այնքան մեծ, յորոց չորս կշռէ զմի լիտր հազար դրամոյ. այնքան պարապ և փափուկ, մինչ ճանկ եղէգնայ յօրինեալ և միջի բամբակ սփռեալ ի ներքո դնեն նորա, և ոլոր տալով քաղեն՝ զի մի յերկիր հոսեալ բլխիցի:

7. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: Մենք արդեն գիտենք, որ Թաղիադեանը թարգմանել է իր Ռիշնալդ Հիբ եպիսկոպոսի «Պաղեստին» անունով բերթվածը: Այս թարգմանությունը, որ կատարված է ոտանավորով անգլիական բնագրի հետ միասին հրատարակվեց առանձին բրոշյուրով 1830 թվին:

Մի ուրիշ թարգմանություն էլ ունի Թաղիադեանը, որ նույնպես հիշա-

տակել ենք իր տեղում՝ «Հոգոնի Գրովախոսի ճշմարտութիւն Քրիստոնական հավատոյ», տպւած 1829-ին:

Ավելի նշանակելի է «Առակք Պարսից» թարգմանությունը, որ տպագրււել է 1846 թվին: Բայց այս աշխատության հետ մենք, տարաբախտաբար, ծանոթություն չունենք:

Իր գրական գործունեությունը Թաղիադեանը տպել է 1827-ին մի հրատարակությամբ, որի վերնագիրն է. «Աստուածամանութիւն, յօրինեալ Երանելոյն Պետրոսի Եպիսկոպոսի Նախշուանցոյ ու աստուածաբան վարդապետին Հայաստանեայց իսկ այժմ ի լոյս ընծայեալ վերստին աշխատութեամբ Մեսրոպայ Դաւթեան Թաղիադեանց Կարբեցոյ, որ ի միաբանութիւնիէն սրբոյ Էջմիածնի»:

Բայց կարևորը նրա մի այլ հրատարակությունն էր: Գրելով Հնդկաստանի պատմությունը, երկու հատորով, որոնցից մեկն էր հրատարակվում, Թաղիադեանը այդ աշխատության երկրորդն հատոր դարձրեց իր ձեռքն ընկած մի ձեռագիր աշխատություն, որ գրել էր Զուղայեցի կոջամազյանը և հրատարակեց այս գործը հետևյալ վերտառությամբ. «Թովմասայ կոջամազեան նոր Զուղայեցոյ Պատմութիւն Հնդկաց, մասն երկրորդ, մասնաւոր սրբագրությամբ և ջանք ի լոյս ընծայէ Մ. Գ. Թաղիադեանց, Վ. Ն., Կալկաթա, 1849»:

Այս գործը շատ հետաքրքրական է և հնդկահայ գաղթականության պատմության համար մի չափազանց կարևոր աղբյուր, որովհետև պատմում է, թե ինչպես հայերը հաստատվեցին Հնդկաստանում և տեղացի թագավորների մոտ նույնիսկ զինվորական ուժ կազմեցին և կովեցին անգլիացիների դեմ:

Այս գիրքը Թաղիադեանի հրատարակություններից վերջինն է (բացի «Ազգասերից»):

Տասնիններորդ դարի առաջին կեսը փոխանցման մի նշանավոր շրջան է, երբ գրված էր հնի և նորի, հարցը: Մեսրոպ Թաղիադեանն այդ շրջանի խոշոր գրական գործիչներից մեկն էր: Նա ներկայացնում էր արևելյան հայությունը, որ տարբերվում է արևմտյան հայությունից նրանով, որ մինչդեռ արևմտյանը խոսում է բացառապես գաղութային լեզվով, արևելյանը գրականության մեջ էր բերում երկիրը, հայրենի հողը, մի հայրենասիրություն, որ միայն Հայկի և Արամի լեզվով չէին խոսում, այլ և հայկական շորաթանի, փոխինդի լեզվով: Այդ ուժեղ երկրայնության հզոր մի ներկայացուցիչ էր և կաշատուր Աբովյանը: Պայքարի մեջ հաղթողը պիտի երկրայնությունը լիներ: Շուտով արևելյան ուսահայությունը միացավ և արևելյան թուրքահայությունը, և Վանի գրականությունը եկավ իր հարստություններով ամրապնդելու այն, ինչ նվաճում էր հայրենասիրությունը Արարատի շուրջը:

Այս հաղթանակն էլ նոր ուղղություն է տալիս մեր գրականությանը:

Սույն հատորում ղեկավարված «Ստեփանոս Նազարյան» և «Գրիգոր Արծրունի» աշխատությունները, Լեոն գրել է XX դարի սկզբին, այն շրջանում, երբ նա հրապարակախոսական գործունեության հետ մեկտեղ արդեն սկսել էր զբաղվել նաև հայ ժողովրդի պատմության հարցերի ուսումնասիրությամբ։ Նշված գործերից առաջինը լույս է տեսել 1902 թ. երկու հատորով, երկրորդը՝ 1902—1905 թթ. երեք հատորով։ Երկու ուսումնասիրություններն էլ հրապարակվել են Թբիլիսիում, ուր այդ տարիներին ապրում ու աշխատում էր զարմանալի աշխատասիրությամբ օժտված և արդեն լայն ճանաչում գտած մեր մշակույթի անվանի գործիչը։ Հատորում ընդգրկված երրորդ աշխատությունը՝ նվիրված Մեսրոպ Թադևոսյանին, գրվել է ավելի ուշ տարիներին և լույս է տեսել Բաքվում հրատարակվող «Գործ» հանգեսի 1917 թ. մի քանի համարներում։

1.

XIX դարի 40—70-ական թթ. հայ լուսավորական շարժման ականավոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ստեփանոս Նազարյանի (1812—1879) կյանքին ու գործունեությանը նվիրված Լեոյի աշխատությունը կարևոր տեղ է զբաղում նրա գրական ժառանգության մեջ։ Հեղինակը հանգամանորեն պատկերել է նշանավոր գործչի հարուստ կյանքը և հասարակական գործունեությունը։ Փաստական հարուստ նյութի հիման վրա ցույց է տրված այն անձնվեր պայքարը, որ ծավալել է Նազարյանն իր ժամանակի հայ կղերաֆեոդալական տարրերի դեմ, հանուն լուսավորության, գիտության, նոր գրական լեզվի ու գրականության, նոր դպրոցների ու դաստիարակության, կանանց ազատության ու իրավահավասարության, հանուն երկրի տնտեսական ու հասարակական զարգացման։

Լեոն ճիշտ է նշել այն հանգամանքը, որ Ստ. Նազարյանի գործունեության ամենափայլուն բնագավառը հրապարակախոսությունն էր, մասնավորապես այն հրապարակախոսությունը, որ նա ծավալեց նշանավոր «Հյուսիսափայլ» ամսագրի էջերում, որպես նրա հմուտ և անընդմեջ խմբագիր։ Իր շուրջը համախմբելով ժամանակի առաջավոր գաղափարներով տոգորված հայ երիտասարդությունը, Նազարյանը անխնա մերկացնում էր հետադեմ հողատիրականությանը, ապազգայնացած հայ վերնախավին, եկեղեցական հին դոգմաները սրբաբնույթ ու միջնադարյան սխոլաստիկային հավատարիմ մնացած ու ազգային սնապարծության դիրքերից հանդես եկող Մսրյանին, Չերքեզյանին, Արաբադյանին, Ավագովսկուն, Մանգինյանին, Տերունին և ուրիշներին։ Հայ հեղափոխական դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանի աշխատակցությունը նոր փայլ տվեց նշանավոր պարբերականին։

Հյուսիսափայլի առաջին համարներում արդեն Նազարյանը համարձակորեն ազդարարում էր. «Այսուհետև ոչինչ եղիպոսության խորամանկ քուրմեր, որ կամենին լինել գիտության միայնակ

պաշտպանքը, այսուհետև ոչինչ չինեական պարիսպ, որ պիտո է փակել լուսավոր գաղափարների մուտքը ազգերի մեջ։ Այսուհետև լույս և ճշմարտություն և ազատություն խավարի Բաբելոնյան գերությունից»։ Ավելի կոնկրետացնելով իր այս միտքը Նազարյանը գրում էր. «Արեղաններին գործ չկա այսուհետև ազգային խնդիրների մեջ։ Ժողովուրդը կարող է այժմ այլ ուսուցիչներ, քան թե կարող էր տալ նորան խուցերի մեջ փակված, մարդկութենից ամենեկին օտարացած մի հասարակություն»։

Խավարամուկներն ընդունեցին մարտահրավերը։ Սկսվեց ծավալուն դրոշ «Հյուսիսափայլի» և նրա խմբագրի դեմ։ Նազարյանը հայտարարվեց լյութերական, իր ժողովրդից օտարացած մարդ, հայկական սրբությունների թշնամի, հայոց անցած փառքը ու տրագիկաները ոտնահարող հերետիկոս և այլն։ «Նազարյանը», — գրում էր Լեոն, կծու քննադատություններ էր անում, մերկացնում էր ազգի պակասությունները, իսկ նրա հակառակորդները ինքնազոհ ազգասերներ էին, որոնք հաճելի կերպով շոյում էին հայի ինքնասիրությունը, գովում էին նրա բարեմասնությունները և ոչինչ պակասություն չէին տեսնում նրա մեջ»։ Երբ, օրինակ, Նազարյանը հենվելով գիտության տվյալների վրա գրում էր, թե Հայկի ու Բելի, ինչպես նաև Նոյի պատմություններն առասպելներ են, ապա հետագեմ տարրերը նրան մեղադրում էին հակազգային միտումի մեջ։ Իսկ Նազարյանը հաջողությամբ հանդես էր գալիս թշնամիների դեմ, ցույց տալով նրանց տգիտությունը և ազգային սնապարծությունը։

Քաղաքեմ անելով հայ ապազգայնացած հարուստներին, Նազարյանը մեծ հարգանքով էր խոսում հասարակ ժողովրդի մասին, նրան համարելով ազգի հիմքը և հույսը։ «Հյուսիսափայլում» տալարված իր հողվածներից մեկում նա գրում էր. «Մի ազգի զլխավոր ուժը և զօրությունը հասարակի մեջ է, որովհետև հասարակի բազմությունը հարյուր հազարավոր, իսկ մեծատունների թիվը տասն ու քսան է. բացի զօրանից, աշխարհիս բոլոր ականավոր գործերը իմաստության և ճարտարության մեջ հառաչացած են ժողովրդի միջակ ու շքավոր դասակարգերից. աշխարհն է գյուտերը և հայտնագործությունը արած են ժողովրդական կարգի մարդերի ձեռքերով, որովհետև դոցա մեջ են ամփոփված մի ազգի էրևելի բանքարը և շնորհները»։

Նազարյանը դանդաղությամբ ու խորը կակիծով էր խոսում արևմտահայ հասարակ ժողովրդի անօրինակ ծանր վիճակի մասին, ընդգծելով այն հանգամանքը, որ նա գտնվում է ահավոր թշվառության ու հուսահատության մեջ։ Լացի դեպքում նրա աչքերից արտասուքի փոխարեն արյուն է հոսում, և շնայած դրան վամպիրները չեն կշտանում անմեղ զոհի՝ խեղճ ժողովրդի արյունը ծծելուց։

«Հյուսիսափայլի» անվանի խմբագիրը ուներ ռուսական օրինեսացիա, որը միանգամայն պատճառաբանված էր ու օրինալի։ Հայաստանի ու ամբողջ Անդրկովկասի միացումը, ինչպես հայտնի է, միանգամայն առաջադիմական էր։ Ընդհանրապես նկատում Լեոն, երբ գրում էր. «Ռուսաց զենքը ոչ միայն բերում էր խաղաղություն և հանգստություն, այլև կապում էր մի կամուրջ այնքան զոհախոսություններ տեսած մեր երկրի և եվրոպական քաղաքակրթության մեջ»։ Նազարյանը քանիցս նշել է այն հանգամանքը, որ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին ազատագրեց երկիրը «ստրկության լծից» և որ ռուսական տիրապետությունը արևելահայերին բերեց «մի նոր բարեկարգ քաղաքական կեցություն», նրանց համար ստեղծեց «ամենայն նյութական և իմացական բարությունների աղբյուրը»։

Ստ. Նազարյանի և նրա հակառակորդների միջև ծավալված գաղափարական ճակատամարտը վերջացավ Նազարյանի և նրա համախոհների հաղթանակով։ «Հյուսիսափայլի» սկզբունքները լայն արձագանք գտան Ռուսաստանի հայ հասարակության և մասնավորապես նրա երիտասարդ սերնդի ու ղեմավարական մտավորականության մեջ։ Բայց ոչ միայն Ռուսաստանում, «Հյուսիսափայլը» և նրա տնօրենը չեղան ընդունելություն գտան նաև արևմտահայ ազատամիտների շարքերում։ Կ. Պոլսի ղեմավարների օրգան «Մեղուն» բարձր գնահատական էր տալիս Նազարյանի գործունեությանը։ Թերթը գրում էր. «Նազարյանը հայ ազգի հազվագյուտ անդամներից մեկն է, որ աչքի է ընկնում իր հմտությամբ, տաղանդով, ճշմարտախոսությամբ ու հայրենասիրությամբ»։ Թեև նա եկեղեցիկից հալածանքի ու կրեց շատ տառապանք, շարունակում էր «Մեղուն», այնուամենայնիվ հրապարակախոսը չի ընկճվել և զգարձյալ կնվիրել իր ծառայությունը ազգին աննկուն և անհողողոդ արիությամբ։

Իր երկհատոր աշխատության մեջ Լեոն քննարկել է Ստեփանոս Նազարյանի լեզվագրական ու բանասիրական տարրեր հարցերի նվիրված հոդվածներն ու հայագիտական ուսումնասիրությունները, ցույց տվել նրանց ինչպես ուժեղ, այնպես էլ թույլ կողմերը։ Այդտեղ հանգամանորեն խոսվում է նաև այն ծրագրերի մասին, որ կազմել էր Նազարյանը նոր դպրոցներ ու ընկե-

րություններ ստեղծելու, մանուկների ու երիտասարդության դաստիարակության նոր մեթոդներ, հայկական թատերական գործը զարգացնելու և նման այլ հարցերի մասին:

Բարձր գնահատելով Ստեփանոս Նազարյանի լուսավորական, իր ժամանակի համար միանգամայն առաջագիմ գործունեությունը, Լեոն միաժամանակ կանգ է առնում Նազարյանի լիբերալ ու պահպանողական հայացքների վրա: Հասարակական կյանքի զարգացման մասին մեր լուսավորիչը պաշտպանում էր ուսու և եվրոպական լիբերալ-բուրժուական ազատամիտների այն տեսակետը, որ ժողովուրդների հասարակական զարգացման բնթացքը պետք է տեղի ունենա ոչ թե հեղափոխական շարժումների միջոցով, այլ վերելից եկող ռեֆորմների, խաղաղ, աստիճանական զարգացման շնորհիվ: Նազարյանը, օրինակ, բացասական վերաբերմունք ուներ XVIII դարի ֆրանսիական հեղափոխության նկատմամբ, խիստ ատելությամբ էր խոսում Վոլտերի և ֆրանսիական մյուս հռչակավոր էնցիկլոպեդիստների մասին: «Եվ այդ ատելություն մեջ,— իրավացիորեն նկատում է Լեոն,— երևան է գալիս հավատացող քրիստոնյա Նազարյանը, որին վրդովում է տասնութերորդ դարի փիլիսոփայության անհավատությունը»: Դիշտ է, Նազարյանը երբեմն արգարացրել է ժողովրդի ցանումը ուղղված բռնապետների դեմ, գրել է թե «խաղաղ առանց սրի սկսել է և չի կարող ազդաշինության պատճառ լինել», բայց այնուամենայնիվ նրա պատմա-փիլիսոփայական հիմնական տեսակետը եղել է այն, որ հասարակական կյանքի զարգացումը պետք է տեղի ունենա խաղաղ վերանորոգումների միջոցով: Հրապարակախոսը այս տեսություն համոզված պաշտպանը դարձավ մասնավորապես 1861 թ. սկսած, երբ Ռուսաստանում իրագործվեցին ազդարարյին-գյուղացիական ռեֆորմները:

Լեոնի աչքից չէր վրիպում այն հանգամանքը, որ «Հյուսիսափայլի» էջերում ունիչ շտպագրվեց հայ ազատագրական շարժման փայլուն էջերից մեկի՝ զեյթունցիների 1862 թ. հերոսական ապստամբության մասին: Նազարյանը, գրում էր պատմաբանը, մեծ սիրով թարգմանում էր Կիկերոնի ճառերը, Ներսես Լամբրոնացու ատենաբանությունը, համոզված թե հայ ընթերցողի համար դրանք են երկնային մանանան, և միևնույն ժամանակ տարօրինակ լուսություն էր պահպանում Զեյթունի անցքերի նկատմամբ:

Մի այլ կապակցությամբ Լեոն գրել է, որ Նազարյանցի «հաստատ ու տոկուն բնավորություն ուներ», բայց շատ չէր սիրում «գուրս գալ իր առանձնասենյակից, նա ավելի լիբերալ էր, քան կյանքի մեջ նկատվող պինվոր»:

Լեոնի գործը, որ գրված է մոտ ինը տասնամյակ առաջ, իհարկե, զերծ չէ թերություններից: Նշենք դրանցից մի քանիսը:

Աշխատության մի շարք էջերում տեղ են գտել ազգային նիհիլիզմի տրամադրություններ: «Մեր ազգը,— գրում է պատմաբանը,— համաշխարհային հեղինակներ ու գործիչներ երբեք չի տվել: Մենք միշտ մի շանասեր ընդօրինակողներ ենք եղել, մենք կարողացել ենք մոտենալ լուսավոր ազգերին, վերցնել մեր ուժերին ու ընդունակություններին համապատասխանող բնօտար երկրում պատրաստված ծաղկահյուսերից և պատրաստել մեզը ու մոմ մեր սեփական փոքրիկ, խավար տան համար»: Սխալն ակնհայտ է: Իրականությունն այն է, որ, ինչպես նշել են մի շարք օտար անվանի հեղինակներ, հայ գրականության ու մշակույթի շատ ներկայացուցիչներ իրենց պատվավոր տեղն են գրավում համաշխարհային մշակույթի գանձարանում:

Մուսյլ գույներով է նկարագրված հայ հասարակական ու մշակութային կյանքը 1850—1870-ական թթ.: Մինչդեռ հայտնի է, որ այդ տարիները ազգային զարթոնքի ու կոնսոլիդացիայի, նոր գրականության ու աշխարհաբար գրական լեզվի, մշակույթի մի շարք ճշգրտի ձևավորման ու զարգացման շրջան էր և՛ արևելահայերի, և՛ արևմտահայերի համար, մի շրջան, երբ հանդես եկան ու գործեցին հայ ազգային ազատագրական գաղափարներով սողողված ոչ քիչ գրողներ ու հրապարակախոսներ:

Վի կարելի համաձայնել այն մտքի հետ, թե «գերմանացիները մեզանում ոչ միայն քաղաքների կենդանի աշխարհաբարի անհրաժեշտությունը, այլև իրանք եղան առաջինը, որ իրականացրին այդ միտքը»: Այստեղ պարզապես անտեսվել են հանրահայտ փաստերը:

Աշխատության այն էջերում, ուր խոսվում է Ստեփանոս Նազարյանի, խաչատուր Աբովյանի և Միքայել Նալբանդյանի մասին, ստացվում է այն ապավորությունը, թե ապագործիչները կանգնած էին գաղափարական-քաղաքական նույն դիրքերում և հավասար տեղ են գրավում մեր ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Չեն նշված հայացքների սփռվածության այն տարբերությունները, որոնք առկա են եղել դեմոկրատ լուսավորիչ խաչատուր Աբովյանի, հեղափոխական գեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի ու լիբերալ ազատամիտ Ստեփանոս Նազարյանի միջև:

Պատմաբանը հետևողական չէր Միքայել Նալբանդյանի գրական ժառանգության գնահատության մեջ: Հեղինակը մի տեղ նկատում է, թե Նալբանդյանը իր ժամանակի «գրական աստղն էր, ամենատաղանդավորը հայ գրողների մեջ», իսկ մի այլ տեղ գտնում էր, որ Միքայել Նալբանդյանի «Մինին խոսք, մյուսին հարս» և «Մեծահարցուկը» արձակ գործերը (վեպերը) գուրկ են գեղարվեստական արժանիքներից: Ի դեպ, պատմաբանը նման սխալներ որոշ շափով թույլ է տվել նաև ևս. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի ու Պ. Պողոսյանի ստեղծագործությունների նկատմամբ:

Կան նաև այլ կարգի «խաղեր» ու անճշտություններ: Այսպես, ցար Ալեքսանդր II-ի մասին գրքում ասված է, թե նա «առգործված էր մարդասիր, լուսամիտ գաղափարներով», որը իհարկե ճիշտ չէ, խոսելով Արևմտյան Հայաստանի մասին, ցույց չի տրված Բ. Գրան հարստահարությունների քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ: Լուրջ չէ այն պնդումը, թե հայության մեջ տարածված է եղել արժաբեւեմությունը:

Իր բոլոր թերություններով հանդերձ Ստեփանոս Նազարյանին նվիրված Լեոնի երկհատորյակը, անկասկած, հիմնավոր և շատ կողմերից արժեքավոր գործ է: Այնտեղ լուսաբանվում են ոչ միայն ականավոր լուսավորչի տառապանքներով ու անգիջում պայքարով հագեցված կյանքը, այլև իր ժամանակի հասարակական-քաղաքական իրադրությունը, ժողովրդի վիճակը, մշակույթի զարգացման աստիճանը և արլն:

Լեոնի այս աշխատությունը առայժմ միակ կապիտալ գործն է Ստ. Նազարյանի մասին նկատենք սակայն, որ մեր օրերում՝ 1950—1970-ական թթ. լույս են տեսել մի շարք աշխատություններ նվիրված «Հյուսիսափայլին» և նրա խմբագրին (Մ. Միքայելյան, «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը, Երևան, 1958, Ռուզան Նանումյան, «Ստեփանոս Նազարյանց, կյանքը և գործունեությունը», Երևան, 1978 և արլն): 1969 թ. լույս տեսավ Ստ. Նազարյանի նամակների ծավալուն ժողովածուն (Նամակներ), որ կազմել է Ռ. Նանումյանը: Ստեփանոս Նազարյանի մասին հանգամանորեն խոսվում է Աշ. Հովհաննիսյանի «Միքայել Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» արժեքավոր աշխատության մեջ (հրատ. 1, Երևան, 1955):

2.

Գրիգոր Երեմիայի Արծրունին (1845—1892) խոր հետքեր է թողել XIX դարի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում, մեր հրապարակախոսության, մշակույթի ու ազատագրական շարժման պատմության մեջ: Իր գործունեության առաջին շրջանում՝ 1860-ական և 1870-ական թթ. սկզբներին, Արծրունին հետևելով Ստ. Նազարյանին, որին համարում էր իր ուսուցիչը, պայքար ծավալեց խավարամիտների, հետադեմ բուրժուական գեմ հանուն առաջադիմության, գիտության ու լուսավորության: Բայց անգամ այդ շրջանում Արծրունին պայքարում էր ավելի հետևողականորեն, ավելի լայն ճակատով ու արմատական հարցադրումներով: Դիշտ էր Լեոն, երբ գրել է. «Եթե Նազարյանցը հայկական ճահճային անշարժությունը վրդովում էր հեռավոր Մոսկվայից, Արծրունուն վիճակված էր գործել հենց այդ ճահճների մեջ, ճակատ առ ճակատ ընդհարվել այն խավար, հետադեմ ուժերի հետ, որոնց հալածանքը, կատաղությունը այնքան զգալի շափով թունավորում էին Նազարյանցին հեռվից: Պատերազմը այստեղ, հայկական իրականության սրտում, իհարկե, ավելի կատաղի, ավելի անողորմ պիտի լիներ, մանավանդ որ Գրիգոր Արծրունին Նազարյանց չէր: «Հյուսիսափայլի» խմբագիրը մի մեզմ ու հեղ, կրոնասեր, խաղաղություն ու ընդհանուր համաձայնություն երազող քաղաքիչ էր: Մինչդեռ Արծրունին մի կրակոտ բնավորություն էր, մի ըմբոստ ուժ, ազնիվ կրքերով լի մի մարդ, որ կռվի մեջ ցույց էր տալիս անհուն եռանդ, չէր վախենում ուժերի անհավասարությունից»:

Շարունակելով գրել լեզվի, գրքական ռեֆորմների, մշակույթի տարբեր բնագավառների խնդիրների մասին, Արծրունին միաժամանակ մեծ ուշադրություն էր դարձնում ժողովրդի տնտեսական կյանքի հարցերի վրա: Գաղափարական հարցերից ու տնտեսական վեճերից պետք է անցնել գործնական աշխատանքի: Մեր դարը, ասում էր նա, առաքյալների ու մարգարեների դար չէ, այժօր մեզ հարկավոր են աշխատողներ, գործնական մարդիկ, ոչ թե կրավորական, այլ ներգործող անձինք, որոնք ուսումնասիրեն բնական գիտությունները, տեխնիկան, որ գրադվեն երկրի հետամնաց տնտեսական կյանքի զարգացման հարցերով: Անհրաժեշտ է, շարունակում էր հրապարակախոսը, ստեղծել արդյունաբերություն—արդյունաբերություն, առանց որի չի կարելի օգտագործել երկրի բնական հարստությունները և ապահովել նրա առաջընթացը: Բնորոշ է, որ

Անդրկովկասում իր ժամանակ հիմնված առաջին գործարաններն ու արդյունաբերական ձեռնարկություններն Արծրունին անվանում էր «առաջին ծաղիկներն»։ Պետք է կառուցել երկաթգիծ, լրջորեն զբաղվել գյուղատնտեսությամբ, որը գտնվում է խիստ հետամնաց վիճակում։

Սակայն է գյուղացու վիճակը, գրում էր Արծրունին։ Հողատիրականությունը, երկրագործական նահապետական գործիքները, վաշխառուների շահատակությունները, բնական զանազան պատահարները և այլն, գյուղացիներին հասցրել են ծայր աղքատության, որի հետևանքով նրանք բաղձում են քաղաքները, զրկվելով հայրենի հողից ու տնից։ Ստեղծված վիճակից որոշ չափով դուրս գալու համար հարկավոր է գյուղում ստեղծել փոխատու և խնայողական ընկերություններ։ Քանի որ նրանք «գնելու համար, որոնց վիճակը նույնպես անմխիթար է, պետք է ստեղծվեն ընկերություններ ու կոոպերատիվ կազմակերպություններ։

Արծրունին 1872 թ. Թբիլիսիում հիմնադրեց իր հայտնի «Մշակ» լրագիրը, որի մշտական խմբագիրը մնաց նա մինչև իր մահը՝ 1892 թ.։ Թերթը ուներ հարուստ բովանդակություն, արժանապատիվ էր հայությանը հուզող գրեթե բոլոր հարցերին, պրոպագանդում էր իր ժամանակի առաջադեմ հայացքները։ Նա դարձավ հայ պարբերական մամուլի նշանավոր օջախներից մեկը։ Առաջին տարիներին «Մշակ» հրատարակությանը մասնակցում էին Գաբրիել Ստեղծականը, Բաժճու, Պերճ Պառլյանը, անվանի գերասան Պետրոս Զմեկյանը և ուրիշներ։ «Մշակ» համար հանդես էր գալիս մասնավորապես նույն Թբիլիսի քաղաքում լույս տեսնող հետադիմական «Մեղու հանդես» գեմ։ Մամուլից սուր պայքար նրանց միջև, որի հետևանքով կազմավորվեցին երկու հասանքներ՝ «մշակականներ» և «մեղուականներ»։ Լեռնի սույն աշխատության մեջ արված է այդ պայքարի մանրամասն պատմությունը։

Հիշատակության արժանի է այն հանգամանքը, որ Արծրունին եղել է կովկասյան ժողովուրդների բարեկամության համոզված ջատագույն։ Վրաց անվանի գրող Գեորգի Մերթվիլոսի վկայությամբ Արծրունին իրեն միշտ ասել է, թե պետք է «քարոզենք ու զարթոցենք վրացիներին ու հայերին մեջ սեր և եղբայրություն, որովհետև մենք անկարող ենք առանց փոխադարձ բարեկամության հասնել մեր կատարելությունը։ Հոգիտեք եղբայրներ, որ միությունը ուժ է, իսկ բաժանությունը՝ թուլություն»։ «Մշակը» տարիներ շարունակ բարեկամական կապեր է հաստատել վրացական «Գրոնրա» և ադրբեջանական «Արինջի» պարբերականների հետ։ Այս հարցերի մասին, ինչպես գրում է Լեոն, Արծրունին ուներ հետևյալ համոզմունքը. «Կովկասը պետք է դառնա գա իր նահապետական դրությունից, նա ահագին ջանքեր պիտի անի մի բարեկամի, կուսակցության դարգացած երկիր դառնալու համար... Եվ այս մեծ գործի մեջ հարկավոր է բոլոր ազգությունների միաբան, ազնիվ աշխատակցությունը։ Յուրաքանչյուր ազգ պիտի մտցնե իր բաժինը, ոչ մի ազգ, աշխատելով առանձին, անջատված, չէ կարող միայն իր սեփական միջոցներով գլուխ բերել այն ահագին գործը, որ պիտի կատարե ամբողջ երկիրը։ Եվ առաջադիմության գործը մեզանում հաստատ և տեղական չի լինի, եթե մի ազգ առաջ զենա, մյուսը մնա անշարժ, մեկը դեպի առաջ քաշե սայլը, մյուսը դեպի ետ։ Հարկավոր է միաբան, ընդհանուր գործակցություն»։ Այս հիմքի վրա էլ բխում է ժողովուրդների բարեկամություն և համերաշխության անհրաժեշտությունը։ Այսպիսին էին Գրիգոր Արծրունու խորհրդածությունները ժամյալ հարցի վերաբերյալ։

Որպես ժողովուրդների բարեկամության համոզված կողմնակից Արծրունին հանդես էր գալիս ինչպես մեծապետական տենդենցների դեմ ազգային հարցում, այնպես էլ ազգային սահմանափակության ու սնապարծության դեմ։ Բանավիճելով «Кавказ» և «Голос» թերթերի թղթակիցների հետ, որոնք կարծում էին, թե փոքր ժողովուրդների լեզուները ապագա շունեն և նրանք անխուսափելիորեն պետք է վերանան, Արծրունին գրում էր, որ ազգության անհրաժեշտ նախապայմանը լեզուն է, և որ առանց նրա չի կարող լինել ազգությունը։ «Յուրաքանչյուր ազգ, նկատում էր նա, մարդկության մի կարևոր մասն է կազմում։ Մարդկության բոլոր մասերը, բոլոր անդամները պիտի առաջադիմեն՝ զարգացնելով իրենց առանձնահատուկ ընդունակությունները։ Բայց ինչպես կարող է մի ազգ ինքնուրույնաբար առաջ գնալ, եթե կորցնե իր լեզուն, կամ ուրիշ խոսքերով՝ կսպանե իրան... Մի ազգ մոռանալով իր մայրենի լեզուն կորցնում է իր բնական միջոցներից մեկը, որեմն կպակասի, կնվազի նրա բնական զարգացման, նորա անհատական հատկությունների, նորա ինքնուրույնության, որեմն նորա՝ հասարակաց օգտի համար արդյունաբերության ուժը»։

«Մշակ» խմբագիրը լավ հասկանում էր մեծ ժողովուրդների լեզուների նշանակությունը մարդկային ընդհանուր զարգացման համար։ Խոսելով ռուսերեն լեզվի կարևորության մասին նա գտնում էր անհրաժեշտ, որ ռուսական կայսրության մեջ ընդգրկված բոլոր ժողովուրդները, մասնավորապես նրանց մտավորականությունը պետք է իմանան ռուսերեն։

Արծրունին միաժամանակ խոսում էր ազգային սնապարծության վնասակարության մասին։ Ինչ կատարվի, ասում էր նա, եթե երկրան ծնողից միշտ լսի այն մասին, թե նրա նախորդներն եղել են երևելի մարդիկ, ունեցել են մեծ փառք, թե անցյալը եղել է փառուն ու անթերի, կստացվի այն, որ երեխան կհրվի, կհարտանա, «կորած անցյալի ցնորներին ետևովից ընկնելով, նա միջոց չի ունենա ներկան բնիկու, նա չի նկատի իր ներկայի պակասությունները ու իր դրության ընկածությունը, նա կմեծանա սարսփելի ինքնահավանության մեջ։ Հետևանքը կլինի մտավոր ու բարոյական անշարժությունը։ Հարկավոր է, եղբայրացե՛ք, որ Արծրունին, բնական (բնագրատական) մոտեցում ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի նկատմամբ։

Գրիգոր Արծրունու հրապարակախոսական գործունեությունը ավելի խորացավ 1870-ական թթ. վերջերին։ Այդ ժամանակաշրջանում, ինչպես հայտնի է, լայն ծավալ ստացավ ազգային-ազատագրական շարժումը օսմանյան կայսրության մեջ։ 1875 թ. ապստամբություն սկսվեց Բուսիայում ու Հերցեգովինայում, 1876 թ.՝ Բուլղարիայում, այդ նույն ժամանակ սկսվեց սերբ-թուրքական պատերազմը, 1877—1878 թթ. տեղի ունեցավ ռուս-թուրքական պատերազմը, խիստ սրվեց Արևելյան հարցը, Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի կոնգրեսի պայմանագրերով ձևավորվեց Հայկական հարցը։ Ըմբռնելով ժամանակի պահանջները, Արծրունին համարձակորեն առաջ քաշեց բազմաշառար արևմտահայերի հարցը, կոչ անելով նրանց հետևել սլավոնական ժողովուրդների օրինակին և ազատագրվել սուլթանական բռնապետության ծանր լծից։ Դեռևս 1876 թ. «Մշակը» «Միթե այժմ հայերի հերթը չէ» առաջնորդող հոդվածում, խոսելով բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի մասին, ասում էր թե արևմտահայերը նույնպես պետք է դենքի գիմեն։ Հաջորդ տարին ևս Արծրունին գրում էր, թե մենք այն համոզման ենք մենք, որ «Թուրքաց տերության պես վայրենի, բարբարոս տերությունից մարդկային իրավունքներ պահանջելու համար ուրիշ ճանապարհ չկա, եթե ոչ զենքը ձեռքին արյուն թափելով»։

Կողմնակից լինելով ապստամբական գործիակերպին Արծրունին խիստ հարձակումներ էր գործում բոլոր նրանց դեմ, ովքեր դեմ էին հայ ազատագրական շարժմանը և քարոզում էին հավատարիմ մնալ սուլթանական կառավարությանը։ Այդ ոգով նա հանդես եկավ արևմտահայ կղերականության, արևմտահայ և արևելյան հետադիմ մամուլի, այդ թվում Թբիլիսիում հրատարակվող «Մեղու» և «Փոքր» հանդեսների դեմ։ Քննադատելով Կ. Պոլսի հայ վերբալ բուրժուական հոսանքի ներկայացուցիչներին, որոնք իրենց ամբողջ հույսը կապում էին արևմտահայ այսպես կոչված «սահմանադրության» հետ, Արծրունին գրում էր, թե այդ «սահմանադրությունը» օգտյին մի ամբողջ է, որ նա «անզոր է պաշտպանել հայերին տերության կամալականություն և բարբարոսության դեմ, անզոր է պաշտպանել թուրքարենակ հայի ամենաանհրաժեշտ, անբնարարելի մարդկային իրավունքը»։

Ինչ սպասելիքներ ուներ Արծրունին նա կարծում էր, որ ստեղծվել են բարենպաստ պայմաններ, որպեսզի Արևմտյան Հայաստանը բալկանյան երկրների նման ազատագրվի օսմանյան տիրապետությունից և դառնա անկախ պետություն։ Դա, իհարկե, կլինեք հարցի լուծման լավագույն ելքը։ Սակայն, շարունակում էր նա, եթե այդ չհաջողվի, ապա պետք է ձգտել նրան, որ Արևմտյան Հայաստանը միացվի Ռուսաստանին, կամ թե ստանա ինքնավարություն նրա հովանու տակ։

«Մշակ» խմբագիրը լավ գիտեր, որ Արևմտյան Եվրոպան և մասնավորապես Անգլիան պաշտպանում են թուրքական պետությանը, ուստի ամբողջ հույսը պետք է դնել Ռուսաստանի վրա։ «Արևմտյան Եվրոպան, գրում էր Արծրունին, սկսած խաչակիր պատերազմներից, միշտ ծառայեցին է իր օգուտներին արևելյան ազգերը... Այժմ, երբ որ հայերը կարող են Եվրոպայի օգնությունը, ոչ մի եվրոպական պետություն չի օգնի նրանց։ Միակ պետությունը, որի վրա հայերը կարող են հույս դնել — այդ Ռուսաստանն է»։

Բաժճու, Ռ. Պատկանյանի հետ միասին, Արծրունին 1870-ական թթ. լայնորեն տարածել է ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարները հայ իրականության մեջ։ Նա մեծ հեղինակություն և համբավ ձեռք բերեց հատկապես հայրենասեր երիտասարդության շրջանում։

Արծրունու հրապարակախոսական գործունեության մեջ, սակայն, զգալի բեկում կատարվեց 1880-ական թթ. սկզբներին, բեկում, որ կապված էր Հայկական հարցի շուրջը ստեղծված միջազգային նոր իրադրության հետ։ Այդ տարիներին արդեն միանգամայն ակնհայտ դարձավ այն փաստը, որ Բեռլինի կոնգրեսին ժամանակցած եվրոպական պետություններից ոչ մեկը նպատակ չունի գործնական բալլեր կատարել Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմներ իրագործելու ուղղությամբ։ Ցարական կառավարությունը, որի արտաքին քաղաքականության մեջ տեղի

ունեցան լուրջ փոփոխություններ, պատահի դիրք ըսնեց Հաջկական հարցում և պաշարեց հո- վանավորել արևմտահայ աղապարակական շարժումը: Օգտվելով մեծ տերությունների միջև եղած հակասություններից օսմանյան կառավարությունը անտեսեց Ռուսիայի պաշտանազրի 61-րդ հոդ- վածը և շարունակեց իր հայահալած քաղաքականությունը:

Այս բոլորը, իհարկե, չէր կարող հուսալքություն ալիք շառաչացնել հայության լայն խավերում և իր ազդեցությունը շունենալ նաև Գրիգոր Արծրունու վրա, մասնավորապես, որ 1881 թ. մարտից հետո ցարիզմի ռեակցիոն քաղաքականությունը ուժեղացավ Ռուսաստանի նաև ներքին կյանքում: Եթե 1870-ական թթ. վերջերին անվանի հրապարակախոսը համարձակորեն գրում էր Հայկական հարցի մասին, կոչ էր անում արևմտահայությանը դիմել ինքնապաշտպանական կոիվների, առաջ էր քաշում քաղաքական լուրջ արմատական խնդիրներ, ապա այժմ, 1882— 1883 թթ. սկսած նա իր գրիչը նորից նվիրեց հասարակական խաղաղ զարգացման, Հայաս- տանի ու Անդրկովկասի տնտեսական ու մշակութային զարգացման, զանազան բարեգործական և կոոպերատիվ ընկերություններ ստեղծելու, եկեղեցական, կանանց դաստիարակության, դպրո- ցական և նման կարգի խնդիրներին: Ծիշտ է, մի քանի անգամ «Մշակի» խմբագիրն անգրա- դարձավ Արևմտյան Հայաստանին, բայց այժմ արդեն խոսվում էր այնտեղ տիրող սովի, հայ դուռնացիության դաղթի, Կ. Պոլսի հայ մտավորականության և նման կարգի այլ հարցերի մա- սին: Արծրունու գործունեության այս նոր տեղեկեցը, շարունակվեց նաև հետագայում, մինչև հրապարակախոսի վերջին օրերը: Ակնհայտ էր, որ Արծրունին արմատական, բուրժուադեմո- կրատական դիրքերից, որոնց վրա նա կանգնած էր 1870-ական թթ., սահեց բուրժուական լիբերալների դիրքերը: Սակայն մի բան մնաց անփոփոխ՝ «Մշակի» խմբագիրը այս ժամանա- կաշրջանում ևս անխնա քողաղբոծ էր անում ապագալուսացած հայ մեծատուններին, խավա- բամիտ և թուրքոֆիլ բոլոր տարրերին:

Իր ծավալուն աշխատության մեջ Լեոն իրավամբ նշում է այն իրողությունը, որ Գրիգոր Արծրունին լայն ժողովրդականություն էր վայելում ոչ միայն իր հայրենակիցների (արևելա- հայերի ու արևմտահայերի), այլև Անդրկովկասի բազմազգ եղբայրական ժողովուրդների մեջ: Որպես ականատես նկարագրելով Արծրունու թաղման հանգստը, որը տեղի ունեցավ Քրիս- տոս 1892 թ. դեկտեմբերի 27-ին, պատմաբանը ընդգծում է, որ «սփստանքը, վշտակցու- թյունը, երկրպագությունը ընդհանուր էր, առանց զավանթության, լեզվի և ազգության խտրու- թյան: Պատգամավոր էր եկել Երևանի թուրք (աղբրեջանական) հասարակության կողմից: Փոխվայիս հայոց եկեղեցում կատարված հոգնհանգստին ներկա էին վրաց ինտելիգենցիայի և ադրնականության ներկայացուցիչները, իսկ Քիֆիսի վրաց մամուլը հատուկ պատգամավորներ ունեն թաղման ժամանակ: Հուղարկավորությանը մասնակցել է 40—50 հազար մարդ, այդ թվում Քրիստոսի ընտանիքի հասարակ ժողովուրդը՝ հայերը, վրացիները, աղբրեջանցիները, ռուսները և այլք: Այսպիսի բան, նկատում է Լեոն, երբեք չէր եղել վրաց մայրաքաղաքի պատ- մության մեջ: Հետաքրքիր է նկատել, որ ամբողջ թաղման հանդեսի ժամանակ Արծրունու դագաղը իրենց ձեռքերի վրա էին տանում արևմտահայ մշակները: Ավելի բան 400 հեռագրեր են ստացվել Կ. Պոլսից, Ռուսաստանից և արտասահմանից: Խոր վիշտ արտահայտեցին և բարձր գնահատական տվեցին Արծրունու հասարակական գործունեությանը տարբեր քաղաքներում և տարբեր լեզուներով լույս տեսնող թագմաթիվ լրագրեր ու հանդեսներ: «Մահը, գրել է Լեոն, կյանքի բոլոր խավերի միջից հանեց, մի տեղ հավաքեց և հրապարակ բերեց այն ահագին ժո- ղովրդականությունը, այն մեծ հուշակը, որ Գրիգոր Արծրունին քսան տարիների ընթացքում նվաճել էր քայլ առ քայլ, դառն մրցությունների, անհեղձող կամքի և խոր, պողպատե համոզ- մանի միջոցով»:

Գրիգոր Արծրունուն նվիրված Լեոնի եռահատոր աշխատության մեջ հանգամանորեն լու- սարանված են «Մշակի» հաշկավոր խմբագրի հյանքը, հրապարակախոսական եռանդուն գոր- ծունեությունը, լուսաբանված են, ընդհանուր առմամբ հաջող ու ճիշտ դիրքերից: Սակայն ոչ բոլոր դեպքերում է, որ կարելի է համաձայնվել անվանի պատմաբանի եզրահանգումների ու խորհրդածությունների հետ: Ուշադիր ընթերցողը, օրինակ, չի կարող չտեսնել, որ գրքի հեղինակը իդեալականացնում է Արծրունուն, երբեմն տալով նրան ոչ ճիշտ գնահատականներ: Արծրունին, իրոք իր ժամանակի ականավոր հայ գործիչներից մեկն էր, որ ղգալի շարժով օժանդակեց հայու- թյան ազդալին կոնսոլիդացիային, ազգային դարձնեցին, հայ հասարակական-քաղաքական կյան- քի, մարի ու մշակութային զարգացմանը: Բայց ասել, թե «Գրիգոր Արծրունին առաջին մեծություն էր Հայկական հրապարակախոսության ասպարեղում սկզբից մինչև այսօր», և որ նա «անսխալ և ճիշտ արտահայտել է այն ամենը, ինչ այժմ կամ այսուհետև համարվում է և պիտի համարվի իրեն ճշմարիտ ճանապարհ դեպի քաղաքական և սոցիալական երջանկություն», իհարկե՝ ճիշտ չէ:

Լեոն մոռանում է այնպիսի փայլուն դեմքերին, ինչպիսիք էին Միքայել Նալբանդյանը, Ստեփանոս Նալբանդյանը, գրողներ-հրապարակախոսներ Ռաֆայել Պատկանյանը, Ռաֆֆին, որոնց մասին, ի դեպ խոր հարգանքով է խոսում ինքը՝ Արծրունին: Նկատենք նաև, որ պատմաբանը որոշ դեպքերում կարծեք թե խուսափում է խոսել իր ուսուցչի՝ «Մշակի» անվանի խմբագրի սխալ տեսակետների մասին:

Արծրունին մի շարք հոգովածներում արտահայտել է խիստ բացասական տեսակետներ իր ժամանակի հայ հասարակության վերաբերյալ: Երբեմն նա իր հայրենակիցներին առանց վերա- պահումների որակում է ստրուկներ, բթամիտ տգետներ, անհոգ ու անտարբեր մարդիկ, եսա- մոլներ, նյութապաշտներ, ազգի թշնամիներ և այլն և այլն: Ինչով բացատրել այս հանգ- մանքը: Լեոն գրում է. «Մենք շարունակ տեսնում ենք Արծրունուն հարձակվելիս, մտրակելիս, տեսնում ենք, որ նա իր շուրջը վատություն, ապականություն է միայն գտնում... Բայց կար- դալով Արծրունու ամենախիտ, անողորմ, նույնիսկ չափազանցության էլ հասցրած հարձա- կումները, յուրաքանչյուր ազնիվ մարդ կըմբռնե, որ այդ շանթահարող տողերի միջից երևում է սիրող սիրտը, մի մարդ, որ ուզում է իր ազգի բարեբախտությունը, բայց կրակոտ է, ան- համբեր է, միշտ անբավական և ուզում է միանգամից կերպարանափոխվի այդ ազգը, հսկա- լական քայլերով առաջ դնում»:

Լեոն, իհարկե, ճիշտ էր: Պատահական չէ, որ Արծրունին հարկ եղած ժամանակ պաշտա- պանության տակ էր առնում իր ժողովուրդը օտարերկրյա հեղինակների անհարկի հարձակում- ներից: Սակայն, ավելորդ չենք համարում նկատել, որ ինքը Լեոն, խոսելով արևմտահայերի մասին, թույլ էր տալիս նույն կարգի սխալ, որակելով նրանց որպես «բթացած, անզգայացած ժողովուրդ»: Այն ժամանակ, երբ Բաղկաններում բռնկվել էին հակասովանական շարժումներ, արևմտահայերը չլուռ ու մոռնալ նստած էին իրենց տեղերում,— գրում էր մեր պատմաբանը:

Մեղադրանքն, իհարկե, անարգարացի էր: Ինչպես կարելի է անտեսել, օրինակ, զեյթուն- ցիների 1862 թ. հերոսական ապստամբությունը, Մուշ և Զար Սանջակ զավառների հայ գյու- ղացիական ելույթները 1863 և 1865 թթ., վանում գործող «Միություն և փրկություն» գաղտնի կազմակերպության գործունեությունը, հայերի մասնակցությունը ռուս-թուրքական պատերազ- մին, զեյթունցիներին նոր զինված ելույթը 1878 թ. և այլն:

Իր աշխատության առաջին հատորում Լեոն վկայակոչելով Արծրունու հիշողությունները, ի միջի այլոց պատմում է, որ քսանամյա Արծրունին մի անգամ հանդիպում է ունեցել ծանր հիվանդ, իր կյանքի վերջին ամիսները ապրող Միքայել Նալբանդյանի հետ, և խոսակցության ժամանակ հայտնել է, թե ինքը փտավորություն ունի զբաղվել հրապարակախոսությամբ: Նալ- բանդյանը հավանություն է տվել այդ մտադրությանը և այնուհետև իր թե բացատրելով իր գլուխն եկած փորձանքների պատճառը, Նալբանդյանը խորհուրդ է տալիս Արծրունուն գործել բացարձակ, «օրինական ճանապարհի վրա, հեռու մնալ ռուս հեղափոխական գործիչներից»:

Հայ մեծ հեղափոխական զեմախրատի փայլուն կյանքն ու գործունեությունը, նրա սկզբունքայ- նությունը, հերոսական, անձնվեր պայքարը ցարական բռնապետության դեմ վճռականորեն հեր- քում են ուշ ժամանակներում հայ լիբերալների խոհանոցում ստեղծված այդ կեղծ, սնամեջ հեքիաթը:

Լեոնի աշխատության թերություններից մեկը պետք է համարել այն, որ նրանում ըստ հարկին չեն քննարկված Գրիգոր Արծրունու թվով ոչ քիչ գրաքննադատական հոդվածները, որոնցում արտահայտված են հեղինակի դեմոկրատական, պրոգրեսիվ հայացքները գրականու- թյան և արվեստի դերի մասին հասարակության առաջընթացի գործում: Ընդհանուր առմամբ Արծրունին պաշտպանում էր գրականության ռեալիստական ուղղությունը և ջերմությամբ էր խոսում ռուսական գասական գրողների մասին:

Բարձր գնահատելով Ռաֆայել Պատկանյանի հայրենասիրական պոեզիան, Լեոն գրել է. «Գամառ-Քաթիկան Արծրունուց հետո առաջինն էր, որ ռուսահայերի մեջ սկսեց ձայն բարձրաց- նել Թուրքաց Հայաստանի ժողովրդի մասին»:

Չի կարելի համաձայնել այս մտքի հետ: Պատ- կանյանը արևմտահայերի ծանր վիճակի և նրանց աղաատագրական շարժման անհրաժեշտության մասին գրել է Արծրունուց առաջ, դեռևս 1850-ական թթ. վերջերին և 1860-ական թթ. սկզբը- ներին:

Ինչպես Արծրունին իր ժամանակ, այնպես էլ Լեոն ներկա աշխատության մեջ խոսելով Հայկական հարցի մասին, մի քանի անգամ հիշատակում է անգլիական հայտնի պետական գործիչ Գլադստոնին, համարելով նրան անվանի մարդասեր, «ճշմարիտ ժողովուրդների բարեկամ» և այլն: Անգլիական լիբերալ կուսակցության այդ ղեկավարը, ճիշտ է, հանդես է եկել զարգա-

րար սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ, գրեւ է ի պաշտպանութիւնը բուլղարներէ ու հայերէ, քննադատել է անգլիական կառավարութեան թուրքոֆիլ քաղաքականութիւնը, քայքայ ընդդէմ է, որ երբ նա անցաւ իշխանութեան գլուխ, «մոռացաւ» իր մարդասիրական կոչելը և դուրս չեկաւ բուրժուական երկերեւանի դիմանադիտութեան սահմաններէն:

Մի շարք առիթներով Լեոն շարագրում է Գրիգոր Արծրունու տեսնելները քրիստոնէական կրօնի սկզբունքներէ, նրա դերի ու նշանակութեան մասին: Բայց հեղինակը առանց քննադատութեան է թողնում աչդ տեսնելները, որոնք իրենց վրա կրելով գերմանական իդէալիստական փիլիսոփայութեան որոշակի ազդեցութիւնը, սխալ են:

Իր աշխատութեան մեջ Լեոն բերում է Լոնդոնի «Թայմս» լրագրի հաղորդումը սուլթան Աբդուլ Համիդի և արեւմտահայութեան պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանի հանդիպման մասին, որը տեղի է ունեցել 1877 թ. օգոստոսի 22-ին սուլթանի Կ. Պոլսի պալատում: Անգլիական թերթի թղթակիցը գործը պատկերացնում է այնպես, որ իբր Աբդուլ Համիդը հաժապեցրել է պատրիարքին, թէ ինքը հայ ժողովրդի ամենաշնորհ պաշտպանն ու բարեկամն է: Մեր պատմաբանը հարկ չի համարել մերկացնել ո՛չ «Թայմսի» թուրքոֆիլ թղթակցին, և ո՛չ էլ դաժան ու արյունարբու սուլթանին, որի խարդախութիւնը և ստախոսութիւնը չէր ճանաչում ոչ մի սահման: Միևնույն ժամանակ էր ընդգծել արեւ հանգամանքը, որ զաւանթարտ ու խարդախ սուլթանը առերես ցաւակցում էր հայերին, բայց իրականում կազմակերպում էր հայութեան մասնաշաղկապ կոտորածներ:

Գրիգոր Արծրունուն նմիւրած եռահատոր գործի մեջ խոսւում է ոչ միայն անվանի հրապարակախոսի կյանքի ու գործունեութեան, այլև 1860—1880-ական թթ. շատ հայ հասարակական գործիչների, մշակութի բնագավառում աշխատող նշանավոր գեներէի մասին, որոնց գնահատման հարցում ոչ բոլոր դեպքերում է, որ կարելի է համաձայնել Լեոնի հետ: Նույնը պետք է ասել նաև տվյալ ժամանակաշրջանի հայ հասարակական մշակութային կյանքի վերաբերյալ հեղինակի ունեցած մի շարք տեսականների ու խորհրդածութիւնների մասին:

3.

Մենքու թաղիադյանը (1803—1858), ինչպես հայտնի է, ունեցել է բնղմնավոր գրիւ: XIX դարի առաջին կեսի հայ լուսավորական շարժման այդ նշանավոր գործիչը գրել է բանաստեղծութիւններ, գեղարվեստական արձակ երկեր, հրապարակախոսական հոդվածներ, պատմութիւն, դիցաբանութիւն և հայ ժողովրդական բանահյուսութեան հարցերին նմիւրած ուսումնասիրութիւններ, հուշագրութիւններ, դասագրքեր, կատարել է թարգմանութիւններ և այլն: Մովսիս է հասարակական-քաղաքական լայն գործունեութիւն, նպատակ ունենալով տարածել իր ժամանակի հայութեան մեջ լուսավորական ու հայրենասիրական գաղափարներ, նպատակ հայ ժողովրդի ազգային դարձնելն ու միաբանութեանը, նրա սոցիալական ու մշակութային կյանքի առաջադիմութեան գործին:

Թաղիադյանին նմիւրած իր այս աշխատութեան մեջ Լեոն հանգամանորեն պատկերում է անվանի գրողի ու հրապարակախոսի դանդաղութիւններով ի ծանր կյանքը, նրա թափառումները Անդրկովկասում, Պարսկաստանում, Կ. Պոլսում, Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներում, նրա գործունեութիւնը տարբեր բնագավառներում, հաջողութիւններն ու անհաջողութիւնները այն պայքարում, որ նա վարում էր հետադեմ, կղերկան ուժերի դեմ: Այնուհետև լուսաբանվում և արժեքաւորվում են Թաղիադյանի գրեթէ բոլոր աշխատութիւններն ու ստեղծագործութիւնները, նշվում նրանց ուժեղ և թույլ կողմերը, ընդ որում տրվում են ընդհանուր առմամբ ճիշտ գնահատականներ: Որպես գրող, նկատում է Լեոն, Թաղիադյանը ներկայացրել է «վերին աստիճանի ինքնուրույն և հետաքրքրական անհատականութիւն, իբրև մի անկախ գեմբ, որին տրված էին տիպիկ, բնորոշ և նույնիսկ բավական խոշոր գծեր: Նրա լեզուն, արտահայտութեան ձևը, տրամաբանութեան եղանակը միայն նրան էին տրված»:

Թաղիադյանի կյանքը, գործունեութիւնը և ստեղծագործութիւնը Լեոն պատկերել է պատմական անցքերի լայն ֆոնի վրա: Նա, օրինակ, բաշմաթիւ էջեր է նմիրել XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժման հարցերին, որոնք զգալի չափով իրենց ազդեցութիւնն են թողել Թաղիադյանի հարուստ ու բազմաբովանդակ ստեղծագործութեան վրա:

Լեոն իրավացիորեն գրում էր, թէ XVIII դարում «հայութեան մեջ տեղի ունեցող ամենակարևոր երևույթը այն ազատագրական կուտ շարժումն էր, որի թատերաբեմն էր Ղարաբաղի

նահանգներ... Այդ շարժումը չափազանց կարևոր էր հայութեան համար, չափազանց մեծ պատասխանատւութեամբ էր վարվում, բայց և չափազանց կղերկացած, մասնավոր մի երևույթ մնաց: Հայութեանը ցուցադրում էր, որ չնայած ստրկութեան դարերին նա չի կորցրել իբրև ազատ ազգ ապրելու զգացմունքը և այդ զգացմունքի համար արյուն թափել, կյանք զոհել նա լավ դիտել: Բայց միևնույն ժամանակ նա ցույց էր տալիս և այն, որ այդպիսի վեհ և նվիրական իրավունքի համար նա չի կարողանում մի ընդհանուր շարժում սկսել, չի կարողանում գինել իր բոլոր ուժերը: Ազատագրական շարժումը, թեև արդեն կես դարի պատմութիւնն ուներ, չէր դառնում համազգային, փակված էր մի մասնավոր լուսնաստանում, ուր թողնված էր իր սեփական, տեղային միջոցներին և այդ պատճառով էլ կամ հրդեհվում էր պայծառ լույսերով, կամ բնկնում էր, առկայծում մոխիրների մեջ»:

Պատմաբանը խոսում է նաև հեղիակայ գաղութի (Մադրաս—Կալիկաթ) հայ հայրենասերների հասարակական-քաղաքական գործունեութեան մասին, ընդգծելով այն ճշմարտութիւնը, որ հենց այդ միջավայրում է, որ 1760—1780-ական թթ. արեւմտյան երկրներում ծավալված լուսավորական շարժման ազդեցութեան տակ ձևավորվեց բուրժուադեմոկրատական լուսավորական գաղափարախոսութիւնը հայ իրականութեան մեջ: Վերլուծելով Մովսէս Բաղրամյանի և Շահամիր Շահամիրյանի աշխատութիւններին («Նոր անտքակ, որ կուի հորդորակ և «Ռոդ-դաթ» վառաց») արմատական գաղափարներն ուղղված ավատական կարգերի, բռնապետութեան և ստրկամտութեան բարոյող կղերականութեան դեմ, Լեոն նկատում է, թէ հենց այդ մարդկանց կողմից ստեղծված գրականութիւնն է, որ միանգամայն նոր էտապ բացեց մեր հայ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմութեան մեջ: Մենք կարող ենք պարզենալ նրանով, որում էր պատմաբանը, որ հայ վաճառականների ձեռքով հայացան նմրոպական դեմոկրատական սկզբունքները ու Լոբբի, Մոնտեսքիոյի, Գիլբերտի, Վոլտերի գաղափարները համարյա միաժամանակ էին հնչում նմրոպայում և այն դժբախտ ազգի մեջ, որ տանջվում էր Արեւմտյան Ասիայի ամենաբարբարոս բռնակալութիւնների ձեռքին: Ի դեպ, ամբողջ չինք համարում նշել, որ Լեոն հարկ եղած չափով չի խոսում հայ ազատագրական շարժման ակնաւոր գործիչ և դեմոկրատական գաղափարների համոզված ներկայացուցիչ Հովսէփ Էմինի մասին, որը հսկայական ազդեցութիւն է ունեցել ինչպես Մովսէս Բաղրամյանի, այնպես էլ Շահամիր Շահամիրյանի և մյուսների վրա:

Լեոն ցույց է տվել Թաղիադյանի առաջավոր, լուսավորական հայացքները, նրա դերն ու նշանակութիւնը ազգային-հայրենասիրական նոր գրականութեան, մամուլի ու նոր գրքերի ստեղծելու գործում, պայքարը ավատական կարգերի ու կղերական զոգմանների դեմ: Չի մոռացված նաև այն հանգամանքը, որ անվանի գրողն ու հրապարակախոսը բարոյել է մտքեր, որոնց նպատակն է եղել պարսկական խաների լծից ազատագրված Հայաստանում իրագործել հայ ժողովրդի ազգային համախմբումը, առաջ մղել հայրենիքի անտեսական ու հառաքական կյանքի զարգացման պրոցեսը: Թաղիադյանը չեղմորեն ողջունել է Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին: Իր պատմագիտական, մասնավորապես արեւելագիտական, աշխատութիւններում նմիւրած Արեւելյան Հայաստանին, Պարսկաստանին և Հնդկաստանին, Թաղիադյանը հաջողությամբ նկարագրում է այդ երկրների աշխատավորութեան խիստ ծանր վիճակը և արեւելյան բռնապետութիւնների անհաւանական ճնշումներն ու հարստահարութիւնները:

Այս բոլորի հետ մեկտեղ աշխատութեան հեղինակը իրավացիորեն էլել է նաև Թաղիադյանի գործունեութեան ու գաղափարների սահմանափակութիւնը, նրա ստեղծագործութիւնների թույլ կողմերը: Բնորոշ է, օրինակ, որ ինչպես ճիշտ կերպով գրել է Լեոն, Թաղիադյանը մինչև վերջ մնաց գրաբարի կողմնակից, չըմբռնեց աշխարհաբար գրական լեզվի ստեղծման հսկայական նշանակութիւնը հայ գրականութեան և մշակութի զարգացման գործում, չկարողացաւ ամբողջությամբ ազատագրվել իդէալիստական սխալաստիկական գաղափարներից, որոշ դեպքերում նաև ազգային սեռապարծութեանը տուրք տվող մտքերից: Պատահական չէ, որ նրա ուսումնասիրութիւններից ոչ բոլորը ունեն գիտական արժէք, իսկ գեղարվեստական ստեղծագործութիւնների մի զգալի մասը պարզապէս թույլ է, անկատար: Այս հանգամանքը, նկատում է Լեոն, պետք է բացատրել նրանով, որ հեղիակայների միջավայրը, որ աշխատում ու ստեղծագործում էր Թաղիադյանը, որտեղ իշխում էր անգլիական «պահպանողական ազատամտութիւնը», իր վրա կրում էր հետամնացութեան կնիքը և չէր կարող նպատակ ունենալ արմատական ու դեմոկրատական լուսավորութեան գաղափարների ստեղծմանը:

Լեոնի ներկա գործի արժանիքներից մեկը պետք է համարել այն, որ աշխատութիւնը գրված է հարուստ ու բազմաձև աղբյուրների հիման վրա: Հարկ է նշել, որ մի շարք արժեքավոր ձեռագրեր, որ իր ժամանակ օգտագործել է Լեոն, այսօր անծանոթ են մնում մեր օրերի հետազոտողների համար:

Մի քանի դիտողություններ հետեւելով Անդրկովկասում XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներում կատարված քաղաքական իրադարձություններին մասին, լեռն երբեմն գործ է ածում «Անդրկովկասյան նվաճումը» երբեմն էլ՝ «Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին» արտահայտությունները: Ծիշար, իհարկե, վերջինն է:

Լեռն անշուշտ թույլ է տալիս կոպիտ սխալ, երբ գրում է թե Մեծ Թրիտանիան հաստատվելով իր տիրապետությունը Հնդկաստանում, անտեղ «բաց է անում խաղաղ շինարարական աշխատանքի բնդմնավոր շրջան», որ իբր ռաջաների հայրենիքը գերազանցորեն դառնում է «եվրոպական քաղաքակրթության գաղութ, ուր ազգերը կարող էին զարգանալով արդեն նոր, ազատ, շինարար և ուժեղացնող ոգով»: Հեղինակը, որ մի շարք առիթներով նորից խոսում է անգլիացիների նման «բարեմասնություններ» մասին, զարմանալիորեն մոռանում է այն հանգամանքը, որ Անգլիան, իրականացնելով իր գաղութարարական, թաղանշական քաղաքականությունը, երկար տարիներ շարունակ կողոպտում էր երկիրը, ծայր բռնության աղբյուրության հասցնելով հնդկ և մյուս ժողովուրդներին: Հայտնի է, թե քանի-քանի անգամ ապստամբություններ բռնկվեցին անգլիական գաղան տիրապետության դեմ: Հետաքրքիր է նշել, որ ինքը, Մեսրոպ Թադևադյանը, որին վիճակվեց երկար տարիներ անցկացնել Հնդկաստանում, ակառա-տեսի աշխատելու պատկերել է անգլիացի գաղութարարների ճնշումները և հարաբերությունները, որոնց մասին նա, օրինակ, մի քանի անգամ հանգես է նկել «Ազգասեր» և «Ազգասեր Արա-րատյան թերթերում»:

Ինչպես իր մի շարք այլ աշխատություններում, այնպես էլ այստեղ, Թադևադյանին նմի-րված ներկա գործում, Լեռն գերազանցատու է աշխարհագրական ֆակտորի դերը: Ուսումնա-սիրություն այն հատվածում, որ հեղինակը խորհրդածություններ է անում «հայր իբրեւ մի-ջավարի երեւոյթ» հարցի մասին, ասվում է, օրինակ, թե «մարդու հակասողիւն է լինել այն, ինչ նրան կարող են զարմնել նրա ռոտի տակ հաստատված հողը և նրա գլխովը տարած-ված երկիրը», որ հայր օրվան ազգագրական-կուլտուրական տիպ այլ երևույթ է «Լեռնի լճի գեղածիծաղ ափերում, այլ երևույթ՝ Մուշի բարեբեր դաշտում, այլ երևույթ՝ Մասիսի շերժոտ և անպաշտպան ռոտորտներում, այլ՝ Ղարաբաղի մշուշապատ լեռնային բավիղում և այլ՝ ջրերի մի անհուն շտեմարան ներկայացնող Բարձր Հայքի սարահարթներում»: Եթե հայերն ան-միարան ժողովուրդ են, ապա պատճառն այն է, որ «Հայաստանը լեռներով, կիրճերով օսա-տիկ կտրտված մի երկիր է»: Ինչպես տեսնում ենք Լեռն այստեղ չի նկատել արտագրողական օւժերի ու արտադրական հարաբերությունների վճռական դերը ժողովուրդների զարգացման, էթնիկական ձևավորման ու ընդհանրապես նրանց աջակց ասված «ճակատագրի» դործում:

Թադևադյանը ինչպես իր խմբագրած «Ազգասեր» և «Ազգասեր Արարատյան» պարբերա-կաններում, այնպես էլ մի շարք աշխատություններում ծավալել է հրապարակախոսական գոր-ծունեություն: Լեռն, իհարկե, խոսում է նաև այդ մասին: Սակայն մեզ թվում է, որ նա ըստ արժանավայել չի գնահատել գրողի վաստակն այդ քնազավառում: Պատմաբանը խոսելով, օրինակ, «Ազգասերի» մասին, որը լույս է տեսել Թադևադյանի խմբագրությամբ յոթ տարի շարունակ (1845—1852 թթ.), գրել է թե այն ունեցել է աղբյուր բովանդակություն) «շատ թույլ քաղաքական րաժին, անկապ ու պատահական հոդվածներ և պատմություններ, կցկտուր հիշատակարաններ ազգային պատմությունից» և այլն) և որ նա «ոչ մի հետաքրքրություն չի ներկայացնում հրապարակախոսության տեսանկյունից»: Կարծում ենք, որ պատմաբանը այստեղ անարդարացի է: «Ազգասերում», զանազան նյութերի հետ միասին, հրապարակվել են նաև հայրենասիրական-ազգասիրական հոդվածներ, որոնցում կոչ է արվել պայքարել «հայրենյաց երջանկության», ազգային միարանության, գիտության ու լուսավորության զարգացման հա-մար: Պարբերականում տպագրվել են նաև հոդվածներ մանկավարժության հարցերի, երիտա-սարդության դաստիարակության, կնոջ ազատագրության, եկեղեցական ռեֆորմի մասին, թարգ-մանություններ Բայրոնից, Ֆիրդուսիից և այլ հեղինակներից: Ի դեպ, «Ազգասերում» անգլե-րենից թարգմանված է մի բանաստեղծություն, որը գրել է գեկարիտներից մեկը բանտում եղած ժամանակ: Ամսագրում լույս են տեսել հոդվածներ ու ակնարկներ միապետական բռն-նապետությունների, ամատական կարգերի, աշխատավորական խավերի անօրինակ հարստա-հարությունների, կղերականության, տգիտության ու անտիապաշտության դեմ: Վերջապես չպետք է մոռանալ, որ Թադևադյանը գրել է նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի և մյուս պետություն-ների զաղութային գաղան քաղաքականության մասին Հնդկաստանում, Ալժիրում, անգլիական ու ամերիկյան միսիոներների քայքայիչ, հակահայկական գործունեության վերաբերյալ Արև-մուտյան Հայաստանում և այլն:

«Ազգասեր» հանդեսն իր խնդիրն էր համարում հասկանալի լեզվով խոսել ըստ ըստ, քաղաքական, պատմական, տնտեսական (վաճառականական) և անմահ ազգագրա գործերի

մասին, որի հոգվածներ ազգասիրական ոգով, ջուրջ տալ ազգի պակասություններն ու թերու-թյունները: Եվ Թադևադյանը աշխատում էր իրագործել այդ խնդիրները, որքան թույլ էին տա-լիս իր ուժերը և տեղի ու ժամանակի հնարավորությունները: «Ազգասերը» զգալի գիր է խա-ղացել XIX դարի հայ պարբերական մամուլի զարգացման մեջ: Պատահական չէ, որ Թադևադ-յանի հասարակական գործունեությունը և գրական-մշակութային վաստակը բարձր է գնահատել Միքայիլ Նալբանդյանը, նշանավոր գրողին անվանելով «ուսումնական ազգասեր»:

Պատմաբանի աշխատության մեջ ասված է, որ Շահամիր Շահամիրյանի «Որոգայթ փա-ռաց» նշանավոր աշխատությունը, որտեղ զարգացված են հակաֆեոդալական, բուրժուազեմո-կրատական առաջավոր գաղափարներ, լույս է տեսել, ինչպես նշված է գրքի վրա, 1773 թ.: Հետագայում կատարված ուսումնասիրությունները, օակայն, պարզեցին, որ այն հրապարակվել է 1870-ական թվականների կեսերին:

Կանգ լսանելով աշխատության երկրորդական կարգի մի շարք նման անհշտությունների և հետաքրքիր տարակարծություններ առաջացնող որոշ գրությունների վրա, մենք կցանկանայինք վերջում նշել այն հանգամանքը, որ Մեսրոպ Թադևադյանին նվիրված Լեռնի այս արժեքավոր աշխատանքներում, որ տպագրվեց «Գործ» ամսագրում, բայց լույս չտեսավ առանձին գրքով, զարմանալի կերպով դուրս է մնացել մեր օրերում Թադևադյանի մասին գրող հեղինակների տեսադաշտից:

Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հատոր առաջին

Գլուխ առաջին

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

I

Նոր պատմական շրջան կովկասում: Ի՞նչ էր բերում նա. Ալեքսանդր I-ի հրո-
վարտակը: Անցյալի ժառանգությունը: Հայերի և վրացիների մտավոր զրույթունը:
Հայոց զպրոցները: Հայ հոգևորականությունը 7—10

II

Կրթության կարիք: Ռուս կառավարության ձեռք առած միջոցները: Ազնվա-
կանների զպրոց թիֆլիսում: Կովկասցի առաջին համալսարանականները: Ներսես
Աշտարակեցին թիֆլիսում: Կրթական հոգսեր: Միաթարյան միաբանության օրինակը:
Հաղարյան զպրոց Մոսկվայում: Ներսիսյան զպրոց թիֆլիսում: Այդ զպրոցների
նպատակը և ուղղությունը 10—19

Գլուխ երկրորդ

ՆԱԶԱՐՅԱՆՑԻ ԿՅԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

(1812—1841)

I

Խոյեցի Տեր-Եսային: Ստեփանոսի բնավորությունը: Ընտանիք և ընտանեկան
կրթությունը: Նազարյանցը Ներսիսյան զպրոցում: Խաչատուր Աբովյանցի հետ մտեր-
մանալը: Ի՞նչ տվեց զպրոցը: Պրոֆեսոր Պարոտ: Աբովյանցը ճանապարհ է բաց
անում ղեպի գերմանական համալսարան: Նազարյանցը՝ Ներսիսյան զպրոցից ղուրս
զալուց հետո: Դեպի Դոբրպատ 19—27

II

«Նոր իմացական մկրտության ավազանը»: Առաջին կրթարանը— գերմանա-
կան ընտանիք: Աբովյանցը իբրև նոր, կուլտուրական մարդ: Նազարյանցը հա-
մալսարանում: Գերմանական համալսարանը. նրա ազդեցությունը Ռուսաստանի
վրա: Գրական և հասարակական բուռն հոսանքներ Գերմանիայում: Փիլիսոփայու-
թյան կանոնադատը: Ինչպե՞ս մտնել կյանքի մեջ: Պատրաստություններ Պետերբուր-
գում: Աբովյանցը և Նազարյանցը տեղ չունին հայկական իրականության մեջ 27—30

Գլուխ երրորդ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

(1843—1858)

I

Ի՞նչ էր սպասում ուսում առած երիտասարդներին: Աբովյանցի իղձերը. նրա
նամակը Հովհաննես կաթողիկոսին: Ինչպե՞ս ընդունեցին նրան հայրենիքում. խա-

վարամիտ ֆանատիկոսություն: Նազարյանցը Պետերբուրգում. նա տեղ չէ գտնում: Արևելյան լեզուների ուսումնասիրություն: Պաշտոն Կազանի համալսարանում: Ցանկություն գործելու հայերի մեջ. դիմումն ներսես կաթողիկոսին: Առաջին մատենադրական փորձեր

40—47

II

Հայոց գրականության պատմության երկրորդ մասը. Այդ աշխատության արժանավորությունները: Նազարյանցի քննադատությունը. անցյալը, Մխիթարյաններ, ներկան: Նոր ժամանակի պահանջները: Նոր լեզվի անհրաժեշտությունը: Ի՞նչ պիտի լինի գրականությունը հայերի համար: Մագիստրոսի աստիճան: Գրքի թողած տպավորությունը

47—60

III

Նոր դիմելու առիթ: Ծիրգուսիի և պարսկական բանաստեղծությունն ուսումնասիրությունը: Պրոֆեսորական պաշտոն Հաղարյան ճեմարանում: Փոքրական հոգեբանություն: «Վարդապետարան կրոնի»: «Առաջին հոգեգեղ կերակուր»: «Հանդես նոր հայախոսություն»: «Գլուխստան»: «Պավլոս և Վիրգիլիա»

60—79

Հատուկ երկրորդ

Գլուխ չորրորդ

Պատկերներ

80

«ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼԻ» ԵՐԱՆԸ

(1858—1865)

I

Վախճանական թվականների շրջանը: Մտավոր գործունեություն ուսման ժնջ: Հայ երիտասարդություն. Նազարյանցը այդ երիտասարդության ներկայացուցիչ: Հայերեն ամսագրի պահանջ. «Հիսուսափայլ»: Առաջին հայտարարություն: Հասարակության վերաբերմունքը դեպի նոր ամսագիրը: Թիֆլիս. թշնամություն Նազարյանցի դեմ. «Մեղու Հայաստանի»: Դժվար դրություն. դիմումն Կոմկասյան փոխարքային: «Հյուսիսափայլը» իբրև նոր սերունդի բերան: Ի՞նչ էր նա բերում: Աշխատակիցներ. հակառակորդներ

81—87

II

«Հյուսիսափայլի» հրապարակախոսությունը: Սրա հատկությունները: Կյանքը և «Հիսուսափայլը»: Նազարյանցի վերաբերմունքը ժամանակակից դեպքերին: Դատարակական ձգտումը մոռացնել է տալիս չափը: Հրապարակական հարցեր: Հրապարակախոսական կրիտիկա: Կոմս Էմմանուել: Նրա «Հիշատակարանները»: Դրանց նշանակությունը «Հյուսիսափայլի» համար: Առաջին տարի

88—102

III

Երկրորդ տարվա հաջողությունները: Խոչընդոտներ: «Հայերի կոչումը մարդկության մեջ»: Կրոն և ազգություն: Էջմիածնի դերը: Հայկական թատրոնը: Հասարակական կյանք ըկա: Հայ վաճառականի տիպը: Մատթեոս կաթողիկոսի հաստատությունը և ճանապարհորդությունը: «Մտածող հայերի հույսերը»: Մատթեոսի բնավորությունը: Բողոքականությունը Շամախում: 1860-ի առաջին հոգվածը. փոփոխված հայացք: Արշավանք կղերականության դեմ: «Հյուսիսափայլի» երրորդ տարին: Լայն ծրագիր. Նազարյանցը օգնություն է խնդրում: Աշխատակիցներ. Հակոբ Մելիք: Հակոբյան: Նորից հայոց պատմության փորձ և «Թարգմանիչների դարը»

102—113

IV

Խռովություններ Կ. Պոլսում մի բողոքական հայի պատճառով: «Հյուսիսափայլի» 10-րդ տետրակը: Ռեֆորմ հայոց եկեղեցու համար: Թշնամությունը բորբոքվում է: Նազարյանցի հակառակորդները: Հովսեփ Զեբրեգյան: Մտեր հակառակորդի տիպ: Զեբրեգյանի դիմումը հայոց կաթողիկոսին: Նազարյանցի պատասխանը: Մատթեոսի

868

վերաբերմունքը: Սինոդի վճիռը: Նազարյանցին պաշտպանում է զորքենական ասպետը: Պետերբուրգի հայերի բողոքը: Պատասխան «Կառնկին»: Նալբանդյանցի բացատրությունը: Նոր էսանդ և Նազարյանցի պահանջը հասարակությունից: Բարոսը: Գեղար Եամախում

113—130

V

Կյանքի փորձը: Չկա գրականություն առանց դպրոցների: Նազարյանցի մասնավոր գիտնական և գործնական դպրոցը: Հրավեր հայ ծնողներին, բայց անպատիվ: Զեբրեգյանի նոր ստորությունը: Նազարյանցի բաց նամակը: Երկու տիպեր մամուլի գործիչների մեջ: Անբարեխղճությունը արհամարհված: Դիմում հասարակական դատախազին: Չկա այդ դատարանը: «Հյուսիսափայլի» դրությունը: Պահանջներ հասարակությունից, դարձյալ անարդյուն: Բարեգործական ընկերության ծրագիր: Հասարակական գործակցության գաղափարը: «Հյուսիսափայլի» առաջարկության անմիջական հետևանքները: Ընկերություններ Բաքվում և Նոր Նախիջևանում

130—141

VI

Անհաջողության տարի մեր մամուլի համար: Նազարյանցի հայտարարությունը «Հյուսիսափայլի» դադարեցման մասին: Դադարման պատճառները: Դրանք միայն արհեստական չեն: Մյուս պարբերական հրատարակությունների վիճակը: Նազարյանցի վերջին ցանկությունները: «Հյուսիսափայլի» վերակենդանանալը: Կ. Պոլսի «Մեղու» հոգվածը: Թիֆլիսի «Մեղուն»: Պահպանողական նոր սերունդը հաշտված Նազարյանցի հետ

141—146

VII

Վերջին տարին. Անհատական ձեռնարկություն և ժողովրդական ընդհանուր գործակցության գաղափար: «Հյուսիսափայլի» ուղղությունը: «Ազգային մտածությունը»: Դարձյալ լեզվի, կրթության, դպրոցական կազմակերպության հարցեր: Դրական կտակ: «Ազգային թշնամություն»: Կ. Պոլսը, սահմանադրությունը, արդարությունը: Երկրորդ կիսամյակ, մահվան նշաններ: Եիլլերի «Կասանդրան» իբրև «Հյուսիսափայլի» վերջաբան: Վերջին հառաչանք: Աշխատակիցներ հրապարակախոսական բաժնում: Հակոբ Մելիք-Հակոբյան. «Աղթամար կղզին»: Միքայել Միանասարյան. դպրոցական սահմանադրություն, ժողովրդական կրթություն, մանկավարժական հարցեր

146—155

VIII

«Հյուսիսափայլը» իբրև գրական ամսագիր: 1. Թարգմանական գրականություն: Նազարյանցի մասնակցությունը. տարօրինակություններ ընտրության մեջ: Կիկերոն, ներսես Լամբրոնացի, Բոկլի, Եվրոպական գլուխգործոցներ. Եիլլեր, Եատորբիան, Քաղերոն, Ալֆիերի: Թարգմանիչ աշխատակիցներ. Նալբանդյանց, Համապիլոս, Ռաֆայել Պատկանյան, Գեորգ Բարխուդարյան, Մանուկ Սաղաթյան: 2. Ինքնուրույն գրականություն: Վեպ. «Մեռելահարցուկ» Նալբանդյանցի, «Տեր Սարգիս Գ. Տեր-Հովհաննիսյանցի» Թատերադրություն. «Հայոց ազգի լուսավորիչը», Ա. Սուլթան-Շահի: Բանաստեղծություն, Նալբանդյանց, Բեստեն, Սմբատ Շահազիզ, Գ. Բարխուդարյան: Եզրակացություններ

156—172

Գլուխ հինգերորդ

«ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼԻ» ՀԵՏՈ

(1865—1879)

I

Հրաժեշտ գրականության: Գործունեության նոր ասպարեզ: Ղզարցիների նամակը: Նազարյանցի ցանկությունները: Ժանապարհորդություն դեպի Թիֆլիս: Գեորգ կաթողիկոսը Մոսկվայում: Ընտանեկան դժբախտություն: «Լապտեր Հայաստանի»: Նազարյանցը Թիֆլիսում: Թիֆլիսը իբրև հայաբնակ քաղաք: Ներսիսյան դպրոց: Բարեկարգություններ և հիասթափումներ: Վերադարձ Մոսկվա

172—183

869

Տեսչական պաշտոն ներսխյան դպրոցում: Թիֆլիսը, նրա թողած տպավորու-
թյունը: Նազարյանցը չէ կարողանում գործել: Ի՞նչ էր նրա տեսլությունը դպրոցի
համար: 1869-ի դպրոցական հանգեսը: Գծագրություններ: Նազարյանցի կազմած դա-
սաղիրքը: Հրաժեշտ Թիֆլիսին, վերադարձ Մոսկվա: Գրական ծրագիր: Վերջին գրո-
վածք: Ծանապարհորդություն դեպի եվրոպա. Գերմանիայի թողած տպավորությու-
նաբաններ: Նազարյանցի հիշատակը մեր գրականության մեջ: Վերջին խոսք 197—204

Գծեր Նազարյանցի բնավորությանից: Գնահատություն մասին հետո: Հոգե-
հանգիստներ: Գրիգոր Արծրունու հոգվածը: Նրեցյանը Նազարյանցը մասին: Պա-
տասխաններ: Նազարյանցի հիշատակը մեր գրականության մեջ: Վերջին խոսք 197—240

Հատոր առաջին

Գրիգոր Արծրունու անմահ հիշատակին 207

Գլուխ առաջին

ԱՐԺՐՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏՈՒՆՆԵՐ

Գեորգ աղա Արծրունի: Թիֆլիս գաղթելու պատճառները: Վաղի իրականու-
թյունից: Տոհմագրություն: Գեորգ աղա և ներսխյան Աշտարակեցի: Ծանապարհորդու-
թյուն: Եվրոպայում: Ամստերդամի տպարանը: Հակոբ Շահան-Ջրպետ: Ներսեսի աք-
սորը: Արծրունու գործունեությունը: Շինություններ Թիֆլիսում: Գեորգ աղայի բնա-
վորությունը: Գրասիրություն: Մահ 208—225

Երևմտյան Արծրունի: Հայրական կտակ, մայրական ժառանգություն: Յուզակ ծա-
ռայության: Մոսկվայում բնակություն հաստատելը: Ընտանիք: Գրիգորի ծնունդը:
Կալվածական գործեր: Կարավանսարայի հրդեհը: Վերադարձ Թիֆլիս: Շինարարա-
կան մեծ ձեռնարկություններ: զանգեր: Գատաստանական գործեր: Հասարակա-
կան գործունեություն: Ներսխյան դպրոց, Թիֆլիսի քաղաքապետ: Երկաթուղի մինչև
Հնդկաստան: Երևմտյան բնավորությունը: Ընտանեկան կյանք: Երեխաների կրթու-
թյունը: Գրիգոր և Անդրեաս Արծրունիներ: Նրանց ուսումը Թիֆլիսում 226—238

Գլուխ երկրորդ

ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐ

(1864—1871)

Ժամանակը: Հայ ուսանողությունը Մոսկվայում և Պետերբուրգում: Գրիգոր
Արծրունու առաջին հոգվածները: Տեսակցություն Միքայել Նալբանդյանցի հետ: Հի-
վանդություն և ուղեորություն արտասահման: Նիցցա, շվեյցարական համալսարան-
ներ: Ինքնաճանաչողություն: «Իմ խոստովանությունը»: Մի ուրիշ խոստովանու-
թյուն, կորած սեր, «Էվելինա»: Ինչպես էր Գրիգորը հասկանում հայ ուսանողի պար-
տավորությունները 238—252

Ս. Նազարյանցի նամակից: Գեղեցիկ սկսված, լուկ առաջաբան, Շարունակողը:
Հայ մամուլը Կովկասում. «Մեղու»: Երկու տեսակ կրթություն. համալսարանական
և Մխիթարյանների: Մուրադյան վարժարան: Մարկոս Աղաբեկյան և նրա «Կոնսիլը»:
Ազգայնամուլ ուղղություն: Ներսխյան դպրոց: Վերանորոգված «Մեղու»: Նոր խըմ-

բազրույթյան անկարողությունը: Նմուշներ: Հետադիմականի պատկերը, նկարված
«Մեղուի» ձեռքով: Ս. Ստեփանն և «Հայկական աշխարհ»: Զանքեր և հետևանքներ:
Գավանանքներ, արժանավորություններ, պակասություններ: Թեֆերմ ուղղագրության
մեջ: Այդ «թերմի» անցյալը: «Վաճառական» լրագիր և «Գարուն» ամսագիր 252—280

Գրիգոր Արծրունու աշխատակցությունը «Մեղուին» և «Հայկական աշխար-
հին»: Հաստատ ուղղություն, հն, գրություն և: Հայերեն լեզու: Անդրանիկ հոգված.
դաստիարակություն, կանանց հարց: Ստեփանեի վերաբերմունքը իր նոր աշխա-
տակցին: «Գեորգաստանի ազդեցություն և համալսարան»: «Բացված մարզ» հասկա-
ցողությունը: Ի՞նչ է դարձացում: Խառն ուսումնարանների հարց: Ազատությունը
դարձացման հիմք: Գրական-հասարակական ցավեր: «Երկուսից ո՞րն է լավը»:
Գեղարվեստի նշանակությունը: «Գրականություն չկա»: Օգուտ, ժողովրդի դատը,
մտածող ռեալիստ: Մի հակաճառություն: Արծրունի և Պիսարե: Հասարակական կա-
ծիքի որոնումն. «Շարունակե՛ք թե ոչ»: Տնտեսական հարցեր և կրթական ըն-
կերություն 280—323

Համակրական ցույցեր: Համալսարանական երիտասարդների ընթերց Թիֆ-
լիսում: «Կեցցեն Արծրունի եղբայրները»: Գրական հակառակորդների հարցը: Բա-
րջականությունը ո՞ւմ արտոնությունն է: Օր. Շուշանիկի նամակը: Ինչո՞ւ չկա հայ-
կական թատրոնը: Անհատների դերը: Հեղինակը՝ Աթենք: Փոխտնություն ղոկ-
տորը: Արծրունին Փարիզում և Վիեննայում: Հայերենի դասեր: Վիեննայի Մխիթար-
յան վանքը: Ֆրանսիացու բնավորությունը: Հին և նոր սերունդ: Վենեցիայում:
Ս. Ղազար: Սերացած ազգ: Հ. Ալիշան: Կարելի՞ է սիրել հայ ժողովուրդը: «Մըտ-
քեր հայտնելու իրավունքը»: Մեր երկրի հարստությունները: Հասարակական կրթու-
թյան գլխավոր գործերը: Մամուլի պակասությունները: Քրիստոնեություն և մահմե-
դականություն, «Պուր ամբողջ բուշ» 323—351

Արծրունին Թիֆլիսում: Տպավորություններ: Գործունեություն: Հոգվածներ
«Հայկական աշխարհում»: Արծրունու գերմանասիրությունը: Նապոլեոնի Ֆրանսիան
և հանրապետական Ֆրանսիան: «Աշխարհաբարի նորաձևությունների հասարակական
նշանակությունը»: Սառնություն Ստեփանեի և Արծրունու միջև: Արծրունին «Մե-
ղուի» աշխատակից: Հինդ հոգված: «Գիտնական անսխալականություն»: «Ընթերցո-
ղը և գրողը»՝ միմյանց չմեղադրենք: Սունդուկյանցի «Պեպոն»: Հայի հատկանիշ-
ները: Առաջին թշնամություն Արծրունու դեմ: Եզրակացություններ Արծրունու գրա-
կան գործունեության առաջին շրջանի մասին 352—372

Հատոր երկրորդ

Գլուխ առաջին

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐ

«Նախապատրաստություններ» հմբագրություն եվրոպական մտքով. ժողովներ:
Գրիգոր Արծրունու հիշողությունները: Հակոբ Մելիք-Հակոբյան: Գրական երեկոներ.
գիպովմավորներ և «ձկնորսներ»: Բաֆֆիի հիշողություններից: «Մշակի» առաջին
հայտարարությունը: Ի՞նչ է մշակը: Աշխատանքի փառաբանություն 373—380

Հայոց մամուլը 1871-ին. «Մեղու», «Արարատ»: «Մեղուի» օրհասը. նրա խոս-
տովանությունը, հառաչանքները: «Մշակը» դարագլուխ մեր մամուլի պատմության
մեջ: Միջավայր: Նազարյանց և Արծրունի. մի փոքրիկ համեմատություն: Ապահով-
ված խմբագիր: Երևմտյան Արծրունու վերաբերմունքը իր որդու գործին. «Հայերեն
գաղեթ»: Լրագրի նյութական ապահովության հարցը: Աշխատանքի բաժանում. թղ-
թակցություններ: հմբագրի veto-ն 381—391

Առաջին համարները: Առաջնորդող հոդված: «Երեկ, այսօր և հորից»: Կոիվ հայ ինտելիգենցիայի դեմ: Անխնա քննադատություն. ո՞րն է մեր իդեալը: Անընդունակության հերոսներ: Պետք է մտրակել: Արշավանք հին սերունդի դեմ: Ո՞վ մնաց.— ժողովուրդը: Հարձակողական ուղղության առաջին պտուղները.— գտում «Մշակի» խմբագրական կազմի մեջ: «Մեղուի» վերականգնությունը: Առաջին պոլեմիկա: Ներսիսյան դպրոց, հոգաբարձական ընտրություն: Կուսակցական պայքար և հաղթություն: Արտասահմանի և Ռուսաստանի ուսանողներ: «Մեղուի» հարձակումները. «Կոսմոպոլիտներ» 392—427

Ոչ միայն քանդել, այլ և շինել: Ի՞նչ է խմբագիրը: Հետազոտություն և ոչ քարոզ: Ներգործական լրագիր: Մայրենի լեզուի հարցեր: Մի ռուսերեն բրոշյուր մեծ և փոքր ազգերի մասին: Արժույթի պատասխանը: Բանակով ռուս լրագիրների դեմ: Հայի թշնամին: Ինքնաքննության մեծ սկզբունքը: Հայ կիներ: Անհատի զարգացման օրենքը: Թատրոն: Ինքնուրույն գրականության պահանջ: Կյանքի կական և ռեալական ուսում: «Մեր տնտեսական ապագայ»: Հայերի վաճառականական դերը: Փոխադարձ ինքնօգնության սկզբունքը: Գյուղացին, վաշխառություն, սպառողական ընկերություններ, փոխատու-խնայողական զանձարաններ: «Ներքին տեսություն» բաժինը: Վաճառականության, գործարանական կյանք, մանր արդյունաբերություն, պրոլետարիատ, օտար զրամապուխներ, մրցության ուժը 427—456

Հայերը և նրանց հարևան ազգերը: Հայ-վրացական հարաբերություններ: Գիտրգի Մերեթիի ճառը: «Մշակ» և «Դրոբա»: Արտաքին տեսություն: Թուրքահայեր, գավառ և Կ. Պոլիսը. կրթական պակասություն: Պարսկաստան. Բաֆֆիի նամակները: Թղթակցություններ Գերմանիայից. Անդրեաս Արծրունի: Գրական բաժին: Մեր վեպիկներն ու պատմվածքները: Մելիքզադեի առաջին փորձերը: Ազրադակություններ «Մշակի» առաջին տարվա մասին: Հրաշք և աշխատանք 456—468

Երկրորդ և հետևյալ տարիները: Բաժանորդագրություն առանց գործակալների: Մի նոր ուժ «Մշակի» մեջ՝ Ասիացի իր ֆելիետոններով: Քաղաքային տրեստություն հարցեր. զինակցություն «Դրոբայի և «Тифлисский Вестник»-ի հետ: Գյուղատնտեսական լրագիր ժողովրդի համար: Արժույթին և թուրքերը. «Աքենյի» լրագիրը: Գավառական մամուլ. Եկեղեցի և հոգևորականություն: Վերադարձ զնայի նախնական եկեղեցին: Միսիոնարություն: Կրոն և ազգություն: «Արարատը» և «Մեղուն» «Մշակի» դեմ: Տեսչական հարց Ներսիսյան դպրոցում: Անդրեաս Արծրունու ընտրությունը: Կղերական կամայականություններ: Պայքարը տեղափոխվում է Կ. Պոլիս: Դասախոսություններ Թիֆլիսում: Առաջին գրական դատ: Արծրունի և Երիցյան: «Кавказ»: Արժույթի առաջին դասախոսությունը: Կտակներ: Աշխարհական արեղություն: Նոր աշխատակիցներ: «Գաղթենք, միշտ գաղթենք» 468—503

Գլուխ երկրորդ
ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՇՐՋԱՆ

Հասարակական շարժում Ռուսաստանում: Սլավոնական երկրներ և աղատարար հոսանք: Նոր շրջան մեր կյանքի մեջ: Բալկանյան դեպքերը: Արժույթին թուրքահայ- 872

լերի գրություն մասին: Ամենքը հարձակվում են Արծրունու վրա: Պատմական տեսություն. գավառների ձգտումը դեպի Ռուսաստան: Պատրիարքարանի և ազգային ժողովի գործերը: Արծրունու նշանաբանը՝ լույս միայն Ռուսաստանի վրա: «Մեղուն» հակառակությունը: «Փարձ» հանդեսի գաղտնիությունները: Ի՞նչ է կղերականությունը: Կ. Պոլսի մամուլը Արծրունու դեմ: Գաղթականության հարց. «Մենք էլ հրեաներ ենք»: Ներսես պատրիարքի շրջաբերականը, Արծրունու առաջին հարձակումը Ներսեսի դեմ: Կ. Պոլսում սարքված առասպել Կովկասի մասին: «Մասիսի» հոդվածը: «Այժմ կամ երբեք» «Восточный вопрос» բրոշյուրը: Թիֆլիսի հայերի աղերքը: Գեոպոլիտիկական խառնաշփոթություն: Վանի հրդեհը: Հայի հոգևորականությունը 504—540

Շաբաթի երկու անգամ հրատարակվող նշանակությունը: Նոր աշխատակիցներ: Թուրքահայ գրողներ «Մշակում»: Ընդհանուր հարցեր. «Ամեն ինչ փողի համար», «արուկներ ենք», հասարակական սիրո բացակայություն, հայ ընտանիք, կենդանի լեզու: Արեւելյան հարցը: Վանի հրկիզյալների համար: Երկրորդ հարձակում Ներսես պատրիարքի դեմ: Ռուս-թուրքական պատերազմ. Ի՞նչ է պատերազմի խորհուրդը: Ասիացու ֆելիետոնից: Հայաստանի ապագան՝ կախված Ռուսաստանից: Անգլիական խորհրդի քաղաքականություն: Պատերազմը երևան է հանում հայ ազգի հանձարը: Արծրունին և մեր ազգային պակասությունները: Պետք է հայերին ծանոթացնել օտարների հետ: Այալկերտի գաղթականությունը: Բարեգործական ընկերության միտք: Թիֆլիսի մասնաժողովը: Դեպքեր Կ. Պոլսում: Ներսեսը սուլթան Համիդի մոտ: Թուրքական պարտություններ. բրիտանյաններից զինվորներ հավաքելու հարցը: Հայերի գիմադրությունը: Էֆենդիներ և ժողովուրդ: Ռուսաստանական սաստիկ շարժում Կ. Պոլսի հայերի մեջ: Ներսեսի տատանումները, փոխվելը: Արծրունու մտքի հաղթանակը 540—562

Հատուկ երրորդ
Գլուխ առաջին
«ՄՇԱԿԸ» — ԱՄԵՆՈՐՅԱ
(1878—1884)

Պահանջ, միջոցները հարց: Գեներալ Արծրունու մահը: Նրա մի գրությունը: Կտակ: Որքա՞ն հարուստ էին Արծրունի եղբայրները: Նոր պարտքեր: Ամենօրյա «Մշակը»: Պրեմիաներ: Լրագրի ապահովությունը նրա խմբագրի ունևորությունն է 563—574

Երկու եղբայրները՝ ուղղության մասին: Մեծ հարցը. ռուս-թուրքական պատերազմի վերջը: Ներսես պատրիարքը Սան-Ստեֆանոյի մեջ: Նրա ճառը: «Մշակի» եռանդոտ գործունեությունը: Արծրունու և Ներսես պատրիարքի վերանորոգությունների մասին: Իրական Հայաստան և Սահմանագրություն: Անգլիայի դերը. կոնգրեսի պատրաստություններ: Մշակական վեպ. «Ջալալեդդին»: Բաֆֆիի ահագին հաջողությունը: Գաղթականության հարցը Թուրքիայում: Բեռլինի կոնգրես և Արծրունու վերաբերմունքը զնայի Ներսես պատրիարքը 574—589

Կրթական և կուլտուրական նպատակները թուրքաց Հայաստանում: Մերձեցում ռուսահայերի և թուրքահայերի մեջ: «Արարատյան ընկերություն». Մ. Փոքրիկալյան և Ա. Արփիարյան: Նվիրատվություններ: Ուրիշ կրթական-բարեսիրական ընկերություններ և Արծրունու վերաբերմունքը զնայի նրանց: Արծրունու ազդեցությունը Կ. Պոլսում 589—599

Հայոց հարցի առաջին քայլերը: Խոսքի ազատությունը Կ. Պոլսում: Գաղա-
ների ուսումնասիրություն: Դասախոսություններ Քիֆլիսում: «Թուրքաց հայերի
անտեսական դրությունը»: Ռուսաստանի բարյաքական վերաբերմունքը դեպի հա-
լերը, ռուսասիրական ցույցեր: Բողոքներ Անգլիայի դեմ: Քրդական շարժման կազ-
մակերպություն

599—608

1880-ի սովոր: Ցնցող տեղեկություններ: «Սովետաց հանձնաժողով» և «Մշակի»
համաքած նվիրատվությունները: Արժրունու «Սովոր Հայաստանի մեջ»: Գլազստոնի
ազատամիտ միջնատրությունը: Արժրունին փոխում է իր վերաբերմունքը դեպի Անգ-
լիան: Ռեֆորմների ամառային ծրագիրները: Մեծ հարց հայերի թվի մասին: «Կրո-
նական բանակոխում»: Քրդական և ասորա-հայկական շարժումներ: Կուլտուրական
նվաճման հարց: Շեյխ Ուրեյզուլլահի արշավանքը: Հույսեր և հիասթափում: Հա-
վատ դեպի գործը: Թուրքական խստություններ

608—627

Մշակականությունը Կ. Պոլսում: Տնտեսական բարգաժանման խնդիր թուրքաց
Հայաստանի համար: Ներսեսի հրաժարականները: Փոխված դրություն. ռեակցիան
Կ. Պոլսում: Փոփոխություններ ռուսաց քաղաքականության մեջ: «Մշակը» այլևս
անկարող է նախկին դերը կատարել: «Journal d'Orient»: Գերմանական մի լրա-
գրի հոգվածը Արժրունու մասին: Պոլսական բարքերի մերկացումներ: 1882—1883
թվականների թույլ գործունեությունը

628—636

Թատրոնական գործը: Արժրունու թատրոնը և բանակոխվ թատրոնական կոմի-
տեի հետ: Կ. Պոլսից եկած դերասաններ: Արժրունու վերաբերմունքը դեպի նրանց:
Ռումանիկ և ռեալական ուղղություններ: Ի՞նչ է հարկավոր ժողովրդական թատրոնի
համար: Երեք տարվա գումարներ: «Մեղուի» ամենօրյա դառնալը: «Հրատարակչա-
կան ընկերություն»: «Հայոց բարեգործական ընկերություն Կովկասում»: «Հայուհ-
յաց բարեգործական ընկեր.» Քիֆլիսում: Առաջին ուսուցչական ժողով: Արժրունու
ռեֆերատը՝ «Մայրենի լեզուն և նրա նշանակությունը դպրոցում»: Գևորգ կաթո-
ղիկոսի մահը

636—654

Տառամյակ: Հասարակական ցույցեր: Մշակականությունը իրրե դպրոց: Աշ-
խատակիցներ. հեռացողների տեղ նորեր. Գասպար Յաղուբյան, Ա. Թոխմախյան,
Ս. Բեգնազարյան, Ս. Դադյան, Կրոտ, Ա. Արասխանյան: Ա. Սարուխանյան: Գա-
ղափարական կուսակցություն. «Մեղուի» հորեկանը

654—661

Կաթողիկոսական հարց: «Մշակի» ճգնաժամը. Արժրունու ակամա լուրությունը:
Անկանոն հրատարակություն: 1884-ի սկզբում Արժրունու դառն զանգատները: Մե-
ղուականությունն ուժեղանում է Քիֆլիսում, իսկ մշակականությունը՝ Կ. Պոլսում:
Կաթողիկոսական պայքար: Արժրունու կալվածները աճուրդի են նշանակվում: «Ուր
է հայ ինքնաճանաչությունը»: Ուղեորություն Շվեյցարիա

661—667

Գլուխ երրորդ

ՆՈՐ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Արժրունու կյանքը Շվեյցարիայում. նրա նամակը Խորեն Վ. Ստեփանեին:
Ներսես պատրիարքի մահը: Արժրունու վերադարձը Քիֆլիս և «Մշակի» վերակու-

մը: Նոր պայմաններ նրա գործունեության համար: «Հայաստանի» փոխարեն:
Բաֆֆի հեռանալը: Խ. Մալումյան

667—673

Հրապարակախոսության դժվարությունները նոր պայմաններում: Ընդհանուր
հետադիմության պատկեր: Բայց խմբագրից հրաշքներ են պահանջում: Ներքին առ-
օրյա հարցեր: Բանակոխվների շրջան: Աղմուկ Կ. Պոլսի հայ լրագրողների մեջ: Տա-
ռադարձության հարց: Բաֆֆի մահը: Կղերական կաստայականություն և ժողովրդա-
կան հեղեղեցու սկզբունքներ: Հոգաբարձական իրավունքների հարց ներսիսյան զըպ-
րոցում: «Մուրճ» ամսագրի վերաբերմունքը դեպի Գ. Արժրունին: Բանակոխվների
նշանակությունը. կուսակցություններ: Արժրունին Փարիզի համաշխարհային ցուցա-
հանգստում

674—683

Քառնահինգամյա հոգեբնյան: Հակառակորդների վերաբերմունքը: «Տարազի»
հորեկյանական համարը: «Մշակ-ազա»: Մայիսի 6-ի տոնախմբությունը: Պատ-
գամավորություններ և ուղեքններ: Արժրունու ճառը: Թատրոնական ներկայացում:
Երիտասարդության ճաշը մայիսի 10-ին: Ճանապարհորդություն Երևանյան նահան-
գում: «Համակրության բլե»

683—692

Գլուխ երրորդ

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻՆԵՐ

(1891—1892)

Մակար կաթողիկոսի մահը: Կուսակցական կոիվ Հրատարակչական ընկերու-
թյան շուրջը: Տեղակալական հարցը: Արժրունին կնոջ ազդեցության մասին: «Էվե-
լինա»

693—696

«Բաց նամակ Քիֆլիսի լեմի ընտրողներին»: Հունվարի 6-ի աղետը Քիֆլի-
սում: «Ձեռնակությունը մեղքեց ոգին» առաջնորդողը: Կաթողիկոսական ընտրե-
լիներ: «Կենդանագիրներ»: Մարտի 8-ի պատգամավորական ժողովը: Մշակականնե-
րի բողոքը: Գրիգոր Արժրունին թեմական պատգամավոր: Ընտրական պայքար-
ներ էջմիածնում: Մեծ ազդեցության վերջը: Խուլերա: Ռաֆայել Պատկանյանի մահը:
«Աստառ»

697—711

697—711

Վերջին հաշվետվություն: Արժրունու հիվանդությունը: Վերջին շաբաթը: Դեկ-
տեմբերի 19-ը: «Մշակի» երրորդ շրջանի վերջը: Աշխատակիցներ

711—717

Մանվան արած տպավորությունը: Քիֆլիսի քաղաքազլի ճառը: Արժրունու
շաբաթը: Հեռագիրներ, պատգամավորություններ, պատկերներ: Ռուս և հայ մամուլի
կարծիքները: Դեկտեմբերի 27-ի օրը: Վանքի մայր եկեղեցում: Քիֆլիսի փողոցնե-
րում: Խոջիվանքի գերեզմանատանը: Վերջին հիշատակներ: Եզրակացություն: Գևորգ
Արժրունու տոհմի սպառումը

717—726

ՄԵՍՐՈՊ ԹԱՂԻԱՂՅԱՆ

Գլուխ առաջին

ՀԱՅՐԵՆԻԲՈՒՄ

Ժամանակը Գառախարակություն: Թափառումներ: — 729—755

Գլուխ երկրորդ
ՀՆԴԿԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՈՒՆ

Հայր իբրև միջավայրի երևույթ: Մագումը, կազմավորման շրջան: Վաճառականների գրառա-
նություններ:— 755—783

Գլուխ երրորդ
ՕՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Եպիսկոպոսական հեմարանում: Երևանի առումը: Թափառումներ: Արարատյան ընկերություն:
Գրավորական հաշտարարություն: Դպրոց «Ազգային արարատյան»: Վերջին ապրիլները:
Մահը:— 783—820

Գլուխ չորրորդ
ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

Ընդհանուր գծեր: Բանաստեղծություն: Վիպագրություն: Հրապարակախոսություն: Պատմագրու-
թյուն: Դասագրքեր: Թարգմանություններ, հրատարակություններ:— 820—853

Խմբագրի կողմից:— 854—864

Լեռ.

Լ 380 Երկերի ժողովածու: 10 հատորով.— Եր.: Հայաստան, 1987, հ. 6, /կազմ.՝
Ս. Թովչյան և ուրիշ., Խմբ.՝ Մ. Ներսիսյան.— 876 էջ:

Հատորն ընդգրկում է Լեռի՝ Ս. Նազարյանցի, Գ. Արծրունու, Մ. Թադևոսյանի մասին
գրած աշխատությունները:
Նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների համար:

0505040000
Լ 701 (01)—87—87

ԳՄԴ 8427

ԼԵՈ

Նրկերի ժողովածու տասը հատորով

Հատոր VI

ЛЕО

Собрание сочинений

В десяти томах

Том VI

(На армянском языке)

Ереван «Айастан» 1987

Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Հ. Մուրադյան
Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Ս. Մկրտչյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ա. Մ. Բլրովյան
Վերատպող սրբագրիչ՝ Լ. Ս. Դեմոքյան

Հանձնված է շտրվածքի՝ 5. 01. 1987 թ. Ստորագրված է տպագրության՝ 23. 11. 1987 թ.:

ՎՋ 00736, Ֆորմատ՝ $70 \times 108^{1/16}$, Քուղթ տպագրական № 2, Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական», Տպագրություն՝ բարձր, 77 պալմ. տպագր. մամ., 78,4 պալմ. ներկ. թերթ, 67,18 հրատ. մամ.: Տպաքանակ՝ 30000, Պատվեր՝ 354, Գինը՝ 5 ս. 80 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Ա. Իսահակյան 28:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. А. Исаакяна, 28.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегاپарта Госкомитета по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ԼԵՈ

Ներկերի ժողովածու տասը հատորով

Հատոր VI

ЛЕО

Собрание сочинений

В десяти томах

Том VI

(На армянском языке)

Ереван «Айастан» 1987

Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Հ. Մուրադյան
Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Ս. Մկրտչյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ա. Մ. Բլրովյան
Վերատպող սրբագրիչ՝ Լ. Ս. Գևորգյան

Հանձնված է շարվածքի՝ 5. 01. 1987 թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 23. 11. 1987 թ.:

ՎՋ 00736: Ֆորմատ՝ $70 \times 108^{1/16}$: Քուղթ տպագրական № 2: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր, 77 պայմ. տպագր. մամ., 78,4 պայմ. ներկ. թերթ, 67,18 հրատ. մամ.: Տպարանակ՝ 30000: Պատվեր՝ 354: Գինը՝ 5 ռ. 80 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Ա. Թառնակյան 28: Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. А. Исаакяна, 28.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի անտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегاپарта Госкомитета по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.